

ՀԱՅ

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ի

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

I

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ МНОГОТОМНИКА:

*Агаян Ц. П., Акопян А. М., Аракелян Б. Н.,
Галоян Г. А., Еремян С. Т., Иоаннисян А. Г.,
Нерсисян М. Г., Хачикян Л. С.*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Е Р Е В А Н · 1 9 7 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

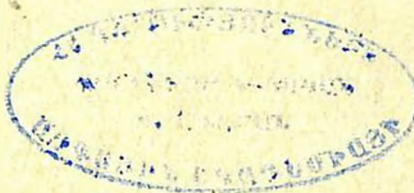
ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

111
3833

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երևմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9/47.925)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐՍԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն · 1 9 7 1

ТОМ I

АРМЕНИЯ В ЭПОХУ ПЕРВОБЫТНООБЩИННОГО И РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОГО СТРОЯ

РЕДАКЦИЯ ТОМА

Еремян С. Т. (отв. редактор), *Мартиросян А. А.*,
Саркисян Г. Х. (зам. отв. редактора), *Тирацян Г. А.*

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ - ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐՉՎՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

*Երևանյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Մարտիրոսյան Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Ն. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Տիրացյան Գ. Ա.*

9 (c 43)
2 24

1-6-4

Ի Ն Ս Տ Ի Տ Ո Ի Տ Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի նախաձեռնությամբ իրականացվող հայ ժողովրդի պատմության ուրիշ-տորյակը լուսաբանում է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը նրա կազմավորման ժամանակաշրջանից մինչև կոմունիզմի կառուցման համար մղվող պայքարի մեր օրերը: Թեպետև հայ պատմագրությունը շուրջ մեկ ու կես հազարամյակի անցյալ ունի, սակայն նման գիտական աշխատություն, որի նպատակն է ընդհանրացնելու հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության բնագավառում առ այսօր կատարված հայագիտական հետազոտությունների արդյունքները, առաջին անգամն է ստեղծվում:

Խուսափելով երևույթների սուկ էմպիրիկ շարադրանքից, հեղինակային կոլեկտիվը ջանացել է հասու լինել հասարակական ֆորմացիաների զարգացման կոնկրետ ընթացքին, լուսաբանել տարբեր հասարակարգերի տիրապետության պայմաններում արտաքին և ներքին իշխողների դեմ հայ ժողովրդական զանգվածների մղած դասակարգային պայքարի ընթացքը, վեր հանել դրա առաջատար նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմական անցյալի, ինչպես նաև նրա ընթացիկ կյանքի համար:

Հատուկ ուշադրության է արժանացել հայ ժողովրդի բազմադարյան պայքարը իր ազատության ու անկախության վրա բռնացող նվաճողների ու աշխարհակալությունների դեմ, որոնք սպառնում էին ոչ միայն Հայաստանի անկախությանը, այլև հանախ հետամտում նրա ժողովրդի վայրագ հարստահարմանը, ֆիզիկական ոչնչացմանը կամ էթնիկական դիմանդմանը:

Ներկայացնելով հայ ժողովրդի պատմական անցյալը, ուրիշտորյակը ծանրանում է այն երևույթների լուսաբանության վրա, որոնք առավել շարժվել են հայտ են բերում ուրիշ ժողովուրդների պատմության հետ հայ ժողովրդի ունեցած սոցիալ-տնտեսական, ֆաղափական կամ մշակութային ու գաղափարական ընդհանրություններն ու օրինաչափությունները:

Ելնելով այն իրողությունից, որ XVII—XVIII դարերում մեր ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչները Ռուսաստանի մեջ նշմարեցին հայ ժողովրդի ֆիզիկական ինֆնասպանությունը և նրա ֆաղափական ու մշակութային զարգացման երաշխիքը, ներկա հրատարակության մեջ լուսաբանվել են հայ-ռուսական պատմական կապերը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանի արևելյան հատվածի Ռուսաստանին միացնելը դարձավ նրա ազգային համախմբման ու զարգացման գրավականը:

Բազմահատորյակի եզրափակիչ հատորները նվիրված են մեր ժողովրդի սովետական շրջանի պատմությանը: Նրանցում վեր են հանվել տնտեսության,

գիտության ու մշակույթի մարզերում սովետահայ ժողովրդի ձեռք բերած աննախընթաց նվաճումներն ու ակնառու հաղթանակները:

Հեղինակային կոլեկտիվը հատուկ ուշադրություն է դարձրել և հայ ժողովրդի պատմության համայնապատկերի մեջ բնդգրկել է ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի ժողովուրդների, այլև պատմական տարաբախտ պայմանների բերումով գոյացած հայկական գաղթաշխարհի պատմությունը:

Հայ ժողովրդի պատմության գիտական-մաթեմատիկական պարբերացման սկզբունքներից էլնելով, ուրհատորյակի յուրաքանչյուր հատոր նվիրվել է հասարակական-տնտեսական զարգացումն բնդգրկող համապատասխան դարաշրջանի:

1-ին հատոր — Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրական հասարակարգի ժամանակաշրջանում.

2-րդ հատոր — Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում (III—IX դդ.).

3-րդ հատոր — Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում (IX—XIV դդ.).

4-րդ հատոր — Հայաստանը ֆեոդալական հասարակարգի վայրէջքի ժամանակաշրջանում (XIV—XVIII դդ.).

5-րդ հատոր — Հայաստանը ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու ժամանակաշրջանում (1800—1870 թթ.).

6-րդ հատոր — Հայաստանը կապիտալիզմի և իմպերիալիզմի ժամանակաշրջանում (1870—1917 թթ.).

7-րդ հատոր — Հայաստանը սովետական իշխանության հաղթանակի և սոցիալիզմի կառուցման տարիներին (1917—1941 թթ.).

8-րդ հատոր — Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմի և ետպատերազմյան կոմունիստական շինարարության տարիներին (1941—1965 թթ.):

Ինստիտուտը բազմահատորյակը ստեղծելու նպատակով ջանացել է ապահովել հայ ժողովրդի պատմության ասպարեզում իրենց ուսումնասիրություններով նանաչում գտած մի շարք պատմաբանների, հնագետների, գրականագետների ու մշակույթի տարբեր բնագավառներում աշխատող հեղինակներին գործակցությունը:

Ինստիտուտը և հեղինակային կոլեկտիվը հեռու են այն մտքից, թե ուրհատորյակում դրվել ու լուծվել են հայ ժողովրդի պատմության բոլոր պրոբլեմները: Նրանք, սակայն, հուսով են, որ ընթերցող հասարակայնության ուշադրությունը հանձնվող բազմահատորյակը կրնդունվի որպես առաջընթաց մի կարևոր քայլ հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության գիտական ուսումնասիրության գործում:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Նորագույն գյուտերը, մանավանդ հնագիտության ասպարեզում, Հայաստանի պատմությունը հասցնում են մարդու և մարդկային հասարակության սաղմնավորման ժամանակաշրջանին՝ ստորին պալեոլիթին: «Հայ ժողովրդի պատմության» սույն առաջին հատորում ցույց է տրված, որ Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերը, ապա նրանցից առաջացած հայ ժողովուրդը, անցել են նախնադարյան-համայնական հասարակության զարգացման բոլոր փուլերը և ստրկատիրական հասարակարգը: Հատորն ավարտվում է ստրկատիրական հասարակարգի անկման նախօրյակով:

Հայաստանը եղել է հնագույն քաղաքակրթությունների անմիջական հարևան և զարգացել նրանց շրջողակում: Ուստի հայ ժողովրդի պատմության առանձնահատկությունները բացահայտելու համար հարկավոր է ծանոթ լինել նաև այդ երկրների պատմական անցյալին, որոնց ուրտում ապրել ու զարգացել է մեր երկիրն ու ժողովուրդը, անելով իր ներդրումը համաշխարհային պատմության ու մշակույթի մեջ:

Հնագույն հասարակությունները, որոնց հիմքը երկրագործությունն էր, ծնունդ են առել Նեղոսի, Տիգրիսի և Եփրատի, Ինդոսի ու Գանգեսի և մյուս դետերի արգավանդ հովիտներում: Երկրագործությունը հղել է նստակյաց ապրելաձևի հիմքը: Սրան զուգընթաց մարդը ծանոթանում է մետաղներին և արտադրության փայտե գործիքներից անցնում մետաղե գործիքներին: Տոհմա-արեւնակցական հարաբերություններն աստիճանաբար իրենց տեղն էին զիջում տիրիտորիալ համայնական հարաբերություններին: Սկսվում է նախնադարյան-համայնական կարգերի քայքայման և ստրկատիրական հասարակարգի ձևավորման ժամանակաշրջանը: Այդ ճանապարհով է ընթացել նաև Հայաստանի նախարնիկների կյանքը:

Աշխատանքի առաջին բաժանումը՝ անասնապահության անջատումը երկրագործությունից, հնարավորություն ստեղծեց արտադրողական ուժերի նոր, աննախընթաց վերելքի համար: Հովվական և երկրագործական ցեղերի միջև հաստատվում է անասնապահական և երկրագործական միջբնիկ կանոնավոր փոխանակություն: Մանր նահապետական տոհմերն ու համայնքները միավորվելով ստեղծում են ցեղային միություններ, ուժեղանում է սոցիալական տրոհման պրոցեսը, առաջ է գալիս ռազմական վերնախավը: Այս երևույթներն ավելի են խորանում աշխատանքի երկրորդ խոշոր բաժանումից հետո, երբ արհեստն անջատվում է որպես արտադրական գործունեության հատուկ ձև, որը

սպասարկում է և՛ անասնապահներին, և՛ երկրագործներին: Արհեստներն առանձնապես նպաստեցին կանոնավոր փոխանակութեան կարգավորմանը. արհեստագործական արտադրանքը դառնում է ապրանք:

Արտադրական կյանքում տեղի ունեցող այս պրոցեսների արդյունքը եղավ տոհմական կապերի քայքայումը. տոհմը տրոհվում է մի շարք ընտանիքների: Նոր սոցիալական կարգի արհեստական կապերը կորցնում են իրենց նշանակությունը և դնալով ավելի մեծ դեր են ստանում անտեսական և տերիտորիալ կապերը: Տոհմական համայնքը հախճաբան է մղվում, և այնուհետև վճռական գործոն է դառնում տերիտորիալ-գրացիական համայնքը: Ժամանակի ընթացքում գույքաչին և սոցիալական անհավասարությունը տոհմի ներսում հանգեցնում է այն բանին, որ համայնքի անդամների ընդհանուր մասսան կախման մեջ է ընկնում հարուստ և տոհմիկ վերնախաւից: Ավելի ու ավելի հաճախ հարուստները ստրկացնում են սղբատուցած և իրենցից պարտաչին կախման մեջ ընկած տոհմակիցներին: Ռազմազորներին ևս, որպես կանոն, ստրկացնում են: Ատելծված սոցիալական կարգում առաջ է դալիս պետությունը, որպես տիրապետող դասակարգների բռնության օրդան: Անդասակարգ հասարակությանը փոխարինում է դասակարգային հասարակությունը: Այսպես, ստրկատիրության հիմքի վրա, առաջ եկան Առաջավոր Ասիայի հնագույն պետությունները, որոնց թվում նաև Ուրարտուն, ապա Հայկական թագավորությունը:

Սույն հատորում ցույց է տրվում, թե ինչպես հայ ժողովրդի կազմավորման երկարատև պրոցեսի ընթացքում առաջատար դեր է կատարել տնտեսության, պետականության և մշակույթի զարգացման տեսակետից Հայկական լեռնաշխարհի մերթ այս, մերթ այն շրջանը: Բացահայտվում են չորս աչգայիսի կենտրոններ:

Խեթական պետականության ծաղկման ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. XV—XIII դարեր) կազմավորվող հայ ժողովրդի բնօրրանը, նրա տնտեսական, քաղաքական և մշակույթի կենտրոնն է եղել Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի սահմանադատման շրջանում գտնվող Հայաստ-Ազդի երկիրը:

Երկրորդ կենտրոնն էր Արմե-Շուպրիան՝ Արևելյան Եփրատի—Արածանիի ներքին հոսանքում և Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Սույն կենտրոնը առաջատար դեր էր խաղում Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. XII—IX դարերում: Այստեղ ձևավորվեցին հայկական պետականության սաղմերը ի դեմս Արմե-Շուպրիա կիսացիկային-կիսապետական միության:

Այս կենտրոնը, այնուհետև, իր տեղը դիչեց Վանա լճի ավազանի արևելյան մասում գտնվող Տուշպա-Վան քաղաքի երկրագործական-անասնապահական և մետաղագործական օաղիսին: Այստեղ առաջացել էր Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումը՝ Ուրարտուն: Այս երրորդ կենտրոնը առաջատար էր Հայկական լեռնաշխարհում մ. թ. ա. IX—VII դարերում: Ուրարտուն, իբրև պետություն, իրենից ներկայացնում էր հնագույնագեցված ցեղերի և երկրների ռազմավարչական մի բռնի միություն: Հավանորեն դրանով էլ պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում, իրենց երեք-հարյուրամյա տիրապետության շրջանում, ուրարտացիներին այնպես էլ չհաջողվեց տարածել իրենց լեզուն նվաճված տերիտորիաներում և ստեղծել էթնիկական մի մեծ միավորում՝ ժողովուրդ: Սակայն Ուրարտուի թագավորության

գերիշխանության, և մանավանդ նրան անմիջականորեն հաջորդած ժամանակաշրջանը, նպաստափոր պայմաններ ստեղծեց հայկական ցեղերին լեռնաշխարհի արևմտյան երկրամասերից հետզհետե առաջ խաղալու դեպի արևելք՝ Ուրարտուի սիրտը՝ Տուշպա-վան: Այստեղ VI դարի սկզբներին առաջ եկավ հնագույն հայկական պետությունը՝ Երվանդունիների թագավորությունը: Վերջինի ստեղծումը նշանավորեց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի ավարտը: Ի տարբերություն Ուրարտուի, Հայկական պետությունն առաջ եկավ ցեղային այնպիսի միությունների հիման վրա, որոնք իրենց լեզվով և անտեսակալն ու քաղաքական զարգացման մակարդակով միասնություն էին կազմում: Սրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական պետությունը արագորեն տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի վրա՝ ստեղծելով մեկ միասնական հայկական վաղ-ստրկատիրական թագավորություն:

Վանա լճի ավազանից հայկական էթնիկական տարրերը թափանցում են դեպի հյուսիս՝ Արարատյան դաշտավայր, որը դառնում է արդեն կազմավորված հայ ժողովրդի անտեսական, քաղաքական ու մշակութային շորտորդ և կարևորագույն կենտրոնը: Այն դեպի իրեն է ձգում հայկական բոլոր երկրամասերը, միազդեցելով նրանց մեկ ընդհանուր պետական կազմակերպության՝ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ, որը հելլենիստական ժամանակաշրջանում Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության կողքին դարձավ «օյկումենիս» երրորդ մեծ պետությունը:

Հայաստանի տերիտորիայի աշխարհագրական դիրքը նրան դարձրել էր Արևելքի և Արևմուտքի միջև օրըստօրե զարգացող միջազգային առևտրական փոխանակության կապող օղակ: Հայաստանը դառնում է այն կենտրոններից մեկը, որտեղ խառնվում են արևմտյան և արևելյան տարրերը մշակույթի, գաղափարախոսության ու պաշտամունքի ասպարեզում: Այս հանգամանքը իր պարզ կնիքն է դրել հայ ժողովրդի հետագա զարգացման վրա:

Հայկական պետությունը շարունակում էր զարգանալ ստրկատիրական հասարակարգի ուղին հրով: Ստրկատիրական հասարակությունը տարբեր երկրներում հանդես է եկել բազմազան ձևափոխություններով: Արևելքի ստրկատիրության ձևերի ուսումնասիրության գործում անդնահատելի ծառայություններ ունեն սովետական դիտնական Վ. Վ. Ստրուվեն և նրա հետևորդները: Արդեն երեսուն տարուց ավելի է, ինչ սովետական դիտնականները զբաղվում են Հին Արևելքի ստրկատիրական հասարակարգի էության ու ձևերի հարցերի ուսումնասիրությամբ: Ներկայումս սովետական պատմագրության մեջ տիրապետում է այն միասնական տեսակետը, որ Արևելքում, մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի երկրներում, ֆեոդալիզմին նախորդել է ստրկատիրական հասարակարգը:

Սովետական արևելագետների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հին Արևելքում գոյություն է ունեցել տնտեսության երկու սխտեմ՝ տիրող դասակարգի տնտեսություն և գյուղական համայնքի տնտեսություն, որոնք զարգացել են մշտական փոխազդեցության պայմաններում: Առաջին կարգի տնտեսությունը երկրայայտված էր արքաների, նրանց մերձավորների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների, ինչպես նաև քրմերի և տիրող դասակարգի այլ ներկայացուցիչների կալվածքներով: Այս տնտեսություններում նյութական

բարիքների հիմնական արտադրողները գերազանցապես ստրուկներն էին, որոնց կազմը լրացվում էր արտաքին (գերեվարույթյուններ և այլն) և ներքին (ազատ համայնականների ստրկացում) ազդեցություններից: Երկրորդ կարգի տնտեսություն էր գյուղական համայնքը: Գյուղական համայնքներում միավորված նյութական բարիքների ազատ արտադրողները պարտավոր էին պետության համար ղինվորական, շինարարական պարհակներ կատարել և պետական հարկեր մուծել: Գյուղական համայնքը ոչ միայն տնտեսական կազմակերպություն էր, կապված հողի կոլեկտիվ տիրակալման և յուրացման, ինչպես նաև ջրօգտագործման հետ, այլ միաժամանակ նաև քաղաքացիական և քաղաքական կազմակերպություն, ազատ քաղաքացիների կոլեկտիվ: Սակայն ստրկատիրությունը իր կնիքն էր դնում նաև համայնքի ներքին կյանքի վրա: Այստեղ ևս, թեև ոչ մեծ չափով, կիրառվում էր ստրուկների աշխատանքը:

Ներկայումս գնալով ավելի է ամրապնդվում այն կարծիքը, որ Հին Արևելքում զգալի դեր է կատարել վարձու աշխատանքը և իր նշանակությամբ թերևս չի դիջել ստրուկի աշխատանքին: Սովորաբար վարձկաններ էին դառնում համայնքի այն անդամները, որոնք ի վիճակի չէին լինում ետ գնել վաշխառուների մոտ գրավ դրված հողաբաժինները:

Այսպիսով, Հին Արևելքում գոյություն ունեին համայնքի ազատ անդամների շահագործման տարբեր ձևեր: Համայնքի առանձնահատկություններից էր այն, որ նա սոցիալական շերտավորման անընդհատ սրտցես էր ապրում և իր ընդերքից ծնում շահագործողների ու շահագործվողների անտազոնիստական տարրեր:

Ստրկատիրությունը, որպես սոցիալական երևույթ, իր զարգացման գազաթնակետին հասավ հունա-հռոմեական հասարակության մեջ: Ինչպես ներկայումս իրավացիորեն նշում են, դա պայմանավորված էր նրանով, որ արանքալին տնտեսությունը այստեղ զարգացել էր մեծ չափերով: Անտիկ ստրկատիրությունը, ի տարբերություն արևելյան ստրկատիրությունից, համարվում է ստրկատիրական հասարակարգի «գասական» ձև: Անտիկ հասարակության ճոխ ծաղկումից հետո սկսում է ստրկատիրական հասարակարգի քայքայումն ու անկումը:

Ստրկատիրական հասարակարգի մի երրորդ ձևն էլ կարելի է համարել հելլենիստականը, որի համար բնորոշ էր հին արևելյան ստրկատիրության ձևերի միակցումը անտիկ ստրկատիրության հետ: Հելլենիստական հասարակությունը Առաջավոր Ասիայի երկրների հին արևելյան տիպի ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման վերջին փուլն էր: Նրան հաջորդեց հասարակության ֆեոդալականացումը:

Հինգերորդ դարում և նրանից հետո Հայաստանում առաջ եկավ ստվար բրահանություն, որտեղ Մեծ Հայքի թագավորությունը նկարագրված է իբրև զուտ ֆեոդալական երկիր: Այս հանգամանքների ճնշման տակ է, որ հայագիտության ավագ ներկայացուցիչները, այնպիսի կարկառուն ղեմքեր, ինչպիսիք են Ն. Ադոնցը և Հ. Մանանդյանը, իրենց աշխատություններում հին Հայաստանը ներկայացնում են իբրև ֆեոդալական հասարակարգի կլասիկ երկիր: IV—V դարերի Հայաստանի համար բնորոշ սոցիալական երևույթները նրանք հետագարձ հայացքով տանում են ղեպի հին Հայաստանի պետականության

հնագույն ժամանակաշրջանները: Սովետական նոր հայագիտությունը հին Հայաստանի հասարակարգը բոլորովին նոր տեսանկյունով է դիտում, ներածելով այն հելլենիստական Արևելքի ստրկատիրական հասարակարգի համայնապատկերի մեջ:

Հին Հայաստանի հասարակարգի այսօրինակ սրակալորման հիմքի վրա հատորում համապատասխան լուսարանություն է սաանում երկրի քաղաքական գարգացման պատմությունը: Հայկական լեոնաշխարհի և նրա մերձակայքի հնագույն պետական կազմավորումները առավել կամ պակաս շափով իրենց գրոշմն են թողել մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի երկրորդ քառորդում նրանց ընդերքում սկզբնավորված հայ պետականության վրա: Ուրարտուի անկումից հետո առաջացած վաղ հայկական պետությունը դժվարին պարագաներում է ծնունդ առել, առաջին իսկ քայլերից ստիպված լինելով անկախության անհավասար պայքար մղել Մեդական, ապա Արեմենյան աշխարհակալության դեմ: Նրա հետագա գարգացումը, որ տեղի է ունեցել վերջինի գերիշխանության ներքո, բայց ըստ երևույթին սեփական հինավուրց Երվանդունի դինաստիայի պահպանմամբ, ի վերջո հանգեցրել է անկախության, որը անմիջականորեն հաջորդեց Արեմենյան տերության փլուզմանը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հարվածների ներքո:

Վերածնված պետությունը «Մեծ Հայք» անվան տակ գոյատևում է շուրջ յոթ և կես հարյուրամյակ՝ մ. թ. ա. IV դարի վերջերից մինչև մ. թ. V դարի սկզբները: Նրա կենսունակության գաղտնիքն այն էր, որ ի տարբերություն նրան շրջապատող մի շարք հելլենիստական պետությունների, Հայկական պետությունը խարսխված էր էթնիկական և մշակութային ամբողջություն կազմող հիմքի վրա, որը հայ ժողովրդին ուժ ու տոկունություն տվեց գոյատևելու նաև հետագայում:

Հայկական պետությունը հետզհետե ծավալվում ու տարածում է իր իշխանությունը Հայկական լեոնաշխարհի այն ծայրամասերի վրա, որոնք ժողովրդի կազմավորման ընթացքում արդեն հայացել էին, բայց անջատ պետություններ էին կազմում և կամ գտնվում էին հարևան պետությունների սահմաններում: Արդեն Երվանդունիների փոխարինած Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 189—160 թթ.) Մեծ Հայքի թագավորությունը միջազգային քաղաքական ասպարեզ է դուրս գալիս և մրցում տակավին հզոր Սելևկյան պետության հետ: Տիգրան Բ Մեծի ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. 95—55 թթ.) Հայկական պետությունը վերաճում է Առաջավոր Ասիայի աշխարհակալ տերության, ետին պլան մղելով նախորդ շրջանում մեծ հզորության ու ծավալման հասած Պարթևական պետությանը: Այնուհետև Հայկական այդ տերությունը և նրա արևմտյան հարևան ու դաշնակից Պոնտոսը, որը ևս նույն տասնամյակներին մեծ հաջողությունների էր հասել, անխուսափելիորեն բախման մեջ են մտնում դեռևս հարյուրամյակ առաջ դեպի Արևելք ծավալվել սկսած դիշատիչ Հռոմի հետ և պարավում են: Ի տարբերություն Պոնտոսի, սակայն, որն ի վերջո վերածվում է սոսկ հռոմեական պրովինցիայի, Հայաստանը արտաքին նվաճումները կորցնելով հանդերձ, վերը նշված պատճառներով պահպանվում է որպես խոշոր և ազդեցիկ պետություն:

Սակայն Հայաստանի արտաքին ու ներքին դրուձյունն այդ ժամանակվանից էապես բարդանում է: Սեղմված լինելով երկու վերոհիշյալ հզոր ուղմա-բաղաբական ուժերի՝ Հոսմի և պարթևների միջև և գրավելով կարևոր սարատեղիական դիրք, Հայաստանը դառնում է հոսմեա-պարթևական մրցակցության՝ նրանց մղած պատերազմների և բաղաբական պայքարի ակամա մասնակից ու ստիպված լինում ըստ պարագաների ապավինել մերթ մեկ մերթ մյուս կողմի հովանավորության: Եթե մ. թ. ա. I դարի կեսից մինչև մ. թ. I դարի կեսը հիմնականում գերակշռում է հոսմեական ազդեցությունը, ապա մ. թ. 63 թվականից սկսած, երբ հայկական գահը գբաղեցնում է պարթև Արշակունի հարստության ներկայացուցիչ Տրդատ Ա-ը, գերակշռությունն անցնում է պարթևներին: Սակայն միևնույն ժամանակ Տրդատ Ա-ից փաստորեն սկիզբ է առնում Արշակունի դինաստիայի մի նոր ձյուղ, որը հայանում է և թագավորում Հայաստանում մինչև 428 թ.:

Հայ ժողովրդի կազմավորման և նրա պետականության զարգացման ու տնտեսական վերելքի հետ մեկտեղ ձևավորվում էր նրա մշակույթը իր հատկանշական գծերով: Այն սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնիկ ցեղերի ու ժողովուրդների, մասնավորապես խուրրի-ուրարտական տարրի, ինչպես և հնդեվրոպական եկվոր տարրի մշակույթների համաձուլման պարագաներում, և այնուհետև անցնում ներքին զարգացման ու հարստացման ուղի, նաև փոխհարաբերությունների ու փոխազդեցությունների մեջ մտնելով նախ իրանական և ապա հունական մշակույթների հետ: Վերջինիս ներգործմամբ մ. թ. ա. III—I դարերում ողջ Առաջավոր Ասիայում ստեղծված ու ծաղկած ալսպես կոչված հելլենիստական մշակույթը իր ոլոբաի մեջ է առնում նաև Հայաստանը: Տեղական բաղմազարյան ու հարուստ և հունական առաջատար մշակութային ձևերի միաձուլումը հանգեցնում է ալստեղ ճոխ մշակույթի առաջացման, որն իր արտահայտությունն է գտնում կյանքի բաղմաթիվ՝ թե նյութական և թե հոգևոր բնագավառներում, բայց սոպասարկում է հիմնականում իշխող դասակարգերին և բաղաբային բնակչությանը: Թեև նրա ներթափանցումը բուն ժողովրդի ընդերքը համեմատաբար թույլ էր (ժողովուրդն ապրում էր պատմության ավելի խորը շերտերից եկող իր հնամենի սովորույթներով), այնուամենայնիվ, հելլենիստական մշակույթի դերը Հայաստանի հետագա պատմության մեջ խոշոր եղավ: Նրա գոյությամբ էր նշանակալից շափով պայմանավորված հետագայում քրիստոնեության մուտքը և հաստատումը Հայաստանում, և նրա հիմքի վրա էր, որ գոյացավ ու իր ծաղկմանը հասավ հայկական միջնազարյան հոյակապ մշակույթը:

* * *

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը հետևյալ կազմով. Առաքելյան Բ. Ն., Դյակոնով Ի. Մ., Երեմյան Ս. Տ., Խանզադյան Է. Վ., Հարությունյան Ն. Վ., Մարտիրոսյան Հ. Ա., Մուշեղյան Խ. Ա., Պիոտրովսկի Բ. Բ., Սահինյան Ա. Ա., Սարգսյան Գ. Խ., Սարգարյան Ս. Հ., Տիրացյան Գ. Ա.: Մատենագրությունը և անվանացանկերը կազմել է Ս. Ս. Կոստանյանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Աշխարհագրական միջավայրը հասարակության նյութական անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է և որոշակի ազդեցություն է թողնում հասարակության զարգացման վրա: Ուսումնասիրվող հասարակության տերիտորիայի բնական հարստությունները, կլիմայական և լեռնա-աշխարհագրական պայմանները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, նյութական հուշարձանների հետ մեկտեղ պատմաբանի հետազոտության անքակտելի մասն են կազմում:

Հասարակության կյանքում աշխարհագրական միջավայրի որոշակի դերն բնորոշելով հանդերձ պետք չէ գերադնահատել այն: Եթե մարդկության կյանքի հնագույն ժամանակներում աշխարհագրական գործոնն ուներ բացառիկ կարևոր նշանակություն, ապա հետագայում գիտության և տեխնիկայի բուռն զարգացման պայմաններում այն հետզհետե նվազում է:

Մարքս-լենինյան պատմագիտությունը պատմության ողջ ընթացքը դիտում է որպես մի պրոցես, որի ընթացքում մարդն աստիճանաբար ազատագրվում է զարգացման նախնական փուլերում իր վրա բնական միջավայրի ունեցած ազդեցությունից: Իր գործունեությամբ մարդը փոխում է բնական միջավայրը, և վերափոխելով այն, փոխվում է նաև ինքը: Ուստի հասկանալի է, թե ինչ խոշոր նշանակություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի բնա-պատմական պայմանների ուսումնասիրությունն այն տերիտորիայի, որտեղ կազմավորվել և իր պատմական կյանքն է կերտել հայ ժողովուրդը:

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքը ընթացել է երեք հիմնական տերիտորիաների վրա՝ Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում: Մեծ Հայքը կամ բուն Հայաստանը ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից իրենից ներկայացնում է մի առանձին ռեզիոն¹, որի հետ և կապված է հիմնականում հայ ժողովրդի պատմական բախտը, ուստի մենք կանգ ենք առնում Հայկական լեռնաշխարհի և նրա շարունակությունը կազմող Փոքր Հայքի պատմա-աշխարհագրական բնութագրի վրա: Հետագա հատորներում համապատասխան բաժնում կիրառվի նաև Կիլիկիայի բնապատմական պայմանների մասին:

Հին Հայաստանի քաղաքական սահմանները, սկսած մ. թ. ա. 5-րդ դարից, ենթարկվել են փոփոխությունների, սակայն հայ ժողովրդի հիմնական զանգ-

¹ Տե՛ս Физико-географический атлас мира, М., 1964, էջ 116:

վածք հազարավոր տարիներով ապրել է Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ պատվել է նրա պատմության անիվը և կերտվել նրա դարավոր մշակույթը:

Հայաստանի տերիտորիան բավական առանձնացած, ընդարձակ լեռնային զանգված է, որն իրենից ներկայացնում է սառած լավայից կազմված մեծ ու փոքր սարահարթերի, լեռնային գոգահովիտների և կիրճերի մի ամբողջ սիստեմ, բաժանված ներքին լեռնաշղթաներով: Բարձրագերձ լեռնադազաթների կողքին այստեղ կարելի է տեսնել ցածրավայրեր, որոնք իջնում են մինչև 700 մետր²: Գ. Աբխիխ³ կլասիկ աշխատությունների հրատարակումից ի վեր լեռնային այս զանգվածը կոչվում է Հայկական լեռնաշխարհ (Армянское нагорье, Das armenische Hochland կամ Bergland, Plateau arménien, The Armenian highland):

Հայկական լեռնաշխարհը աշտիական-հիմալայան լեռնային կառուցվածքների սիստեմի օղակներից մեկն է: Նա գտնվում է Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակների միջև, զբաղեցնելով ավելի քան 300.000 քառ կմ⁴:

Այս լեռնաշխարհը գտնվում է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում և զբաղում է հյուսիսային լայնության 37°-ից մինչև 41°30 և արևելյան երկայնության (Գրինվիչից) 38°-ից մինչև 47°30 ընկած տարածությունը:

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, նրա լեռնադրական և մորֆոլոգիական ինքնատիպությունը ցույց է տալիս, որ այն յուրահատուկ ռեգիոն է Հարավ-արևմտյան Ասիայի բարձրավանդակների սիստեմում: Ինչպես հարևան բարձրավանդակներում, այնպես և այստեղ, անշատվում են ներքին լայնարձակ սարահարթեր և գոգավորություններ ու նրանց եզրափակող բարձրադիր լեռնաշղթաներ: Այնուհանդերձ Հայկական լեռնաշխարհը պահպանում է իր ինքնատիպությունը: Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է ներքին հրաբխային սարահարթերի և նրանց հարող ծալքաբեկորավոր լեռնային կառուցվածքների մի բարդ սիստեմ, որն անհամեմատ ավելի բարձր է տեղադրված, քան նրա հարևան Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակները⁵:

Եզրային լեռների հյուսիսային⁶ և հարավային⁷ աղեղները երեք տեղ հավաքվում են, կազմելով լեռնային հանգույցներ. Պամիրը, Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայաստանում և Արևմտյան Փոքր Ասիան: Այդ աղեղների հավաքման տեղերն էլ հենց միմյանցից բաժանում են հյուսիսային ու հարավային եզրային լեռների աղեղների միջև ընկած երեք մեծ լեռնաստանները՝ Իրանական, Հայկական և Փոքրասիական (կամ Անատոլիական) բարձրավանդակները: «Պարսկաստանի, Հայաստանի և Փոքր Ասիայի սարահարթերը

² Տե՛ս А. Гукасов, Основные черты строения Армянского нагорья, ЗКОИРГО, հատ. XXIII, պրակ 1, СПб, 1901.

³ Տե՛ս Г. Абих, Геология Армянского нагорья, Западная часть, ЗКОИРГО, հատ. XXI, 1899. Восточная часть, ЗКОИРГО, հատ. XXIII, 1902, passim.

⁴ С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969, էջ 13:

⁵ նույն տեղում:

⁶ Հինդուրուշ—Խորասանի լեռներ—էլբուրս—Ղարա-Դաղ—Փոքր Կովկաս—Պոնտոսի լեռնաշղթա—Րյուֆանիայի լեռներ:

⁷ Հինդուրուշ—Աղային լեռնաշղթա—Հարավ-Իրանական լեռներ—Զաղրոս—Հայկական Տավրոս—Կիլիկյան Տավրոս—Լիկիական Տավրոս:

չափավոր բարձրությունների տափակ բարձունքների մեկ շրջահատվող սիստեմի մասերն են, որոնք մեծ պատնեշի նման ձգվում են ողջ Ասիայի երկարությամբ, կապելով Արևելքը Արևմուտքի և Արևմուտքը՝ Արևելքի հետ»⁸:

Հյուսիսից և արևելքից Հայկական լեռնաշխարհը երկրավորվում է Պոնտոսի լեռնաշղթայով և մասամբ Փոքր Կովկասի ծալքավոր բնույթի լեռնային սիստեմներով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի բեկորային կառուցվածքի լեռներով: Արևելքում Ղարա-Ռաղ լեռնաշղթայի և Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորությունը վրայով Հայկական լեռնաշխարհն աննկատելիորեն ձուլվում է Իրանական բարձրավանդակի հետ: Արևմուտքում Հայկական լեռնաշխարհը միանում է Անատոլիային կամ Փոքր Ասիային Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի լեռներով, որոնք ձգվում են Կիլիկյան Տավրոսից դեպի հյուսիս-արևելք, ընդհուպ մինչև Պոնտական լեռնաշղթան, իր մեջ ընդգրկելով նաև Փոքր Հայքը: Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի միակցման շրջանը իրենց բարձրագույն Մնձուրի և Մերջանի լեռնազանգվածներով, ստացել է Սրզակայի լեռնային հանգույց անունը⁹:

Հայկական լեռնաշխարհն ընկած է Իրանական և Անատոլիական բարձրավանդակների միջև և տարբերվում է նրանցից իր բարձր գիրքով: Անատոլիան կամ Փոքրասիական թերակղզին իր կենտրոնական մասում ունի ծովի մակերևույթից 700—1200 մետր միջին բարձրություն, իսկ Հայաստանին սահմանակից Իրանական Ադրբեջանը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1400 մետրից ոչ ավելի բարձրության վրա¹⁰: Ավելի ցածրագույն են հյուսիսից, արևելքից և հարավից ելքող Վրաստանը, Ադրբեջանը և Միջագետքը:

Հայկական լեռնաշխարհը մի բարձրագույն վանդված է Հյուսիսային Անդրկովկասի՝ Ռիոնի և Կուրի դաշտավայրերի և Հյուսիսային Միջագետքի (Հայկական Միջագետքի) հարթավայրերի միջև: Հայկական լեռնաշխարհի բացարձակ բարձրությունը տատանվում է ծովի մակերևույթից 400-ից 5156 մ.¹¹: Շրջակա երկրներից նրա ավելի բարձր լինելը Կ. Ռիտտերին իրավամբ հիմք է տվել Հայկական լեռնաշխարհն անվանել «լեռնային կղզի» (Berginsel)¹²:

Շրջակա երկրների նկատմամբ Հայկական լեռնաշխարհի բարձրությունը արդյունք է նրան շրջափակող հնագույն զանգվածների կառուցվածքների տեկտոնական իջեցումների և ընդհակառակը՝ բուն Հայկական լեռնաշխարհի բարձրացումների: Այս երևույթների հետևանքով գոյացել են Կողքիսի (Ռիոնի դաշտավայրը) և Մերձկասպյան ցածրավայրերը հյուսիսում ու արևելքում և Միջագետքինը՝ հարավում: Դա պետք է տեղի ունեցած լիներ երրորդական դարաշրջանում, կայնոզոյան էրայի սկզբում¹³: Ծալքագոյացման այս շրջանում էլ հենց Հայկական լեռնաշխարհը առանձնացել է հարևան երկրներից որպես յու-

⁸ X. Ф. Б. Линч, Армения. Путевые очерки и этюды, т. 1, Тифлис, 1910, էջ 542—543:

⁹ Տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 119:

¹⁰ Տե՛ս С. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, էջ 24—27:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27 և Գ. Абих, Геология Армянского нагорья, Восточная часть, հատ. 1:

¹² Տե՛ս К. Риттер, Землеведение Азии, СПб, 1856, т. I, էջ 83:

¹³ Տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 30:

րահատուկ ֆիզիկա-աշխարհագրական երկրամաս, որն ավելի սարավանդաբարձրավանդակային ընդգծված բնույթ է ստացել հետագա հրաբխային գործունեության շնորհիվ¹⁴:

Հայկական լեռնաշխարհը երրորդական շրջանի կեսերին տրոհվել է ավարական ծալքայնության երկու ճյուղերով և ներկայացնում է ավելի թույլ գոտիններով միմյանցից բաժանված շրջանների մի խումբ: Հրաբխականությունը նշանակալից դեր է խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի ներկայիս ուղիղ և անուղիղ ձևավորման գործում և ժայթքված ապարների շրջանը գրավում է նրա զգալի մասը:

Հայկական լեռնաշխարհը ինտենսիվ հրաբխային գործունեություն է ցուցաբերել երրորդական շրջանի վերջում և չորրորդական շրջանում: Դրա հետևանքով հիմնական ծալքավոր զանգվածը թաղվել է լավալի հեղեղի տակ, որը և իր կնիքն է դրել երկրի բնության վրա: Ըստ որում աղետալի փոփոխությունների է ենթարկվել բուսական և կենդանական աշխարհը: Ոչնչացել է անտառների զգալի մասը:

Հրաբխային գործունեության հետևանքով երկրի մակերեսը մեծ մասամբ ալիքավոր սարավանդների բնույթ է ստացել: Այդ լեռնադաշտերը խախտվում են աչտեղ-այնտեղ վեր խոյացող կամ պակաս նշանավոր դմբեթաձև գագաթներով, հանգած հրաբուխներով և նրանց միջից կղզիաձև մնացած հնագույն կառուցվածքների լեռնազանգվածներով, որոնք պատկանում են Ներքին Տավրոսի լեռնաճյուղերին՝ Ալժուլուր (Փալանթոքյան), Հայկական պարի, Մեծբաղ և այլ շղթաները: Հայկական լեռնաշխարհի լեռնադաշտերը գերազանցապես իջած զանգվածներ են, որոնք երրորդական շրջանի վերջում զբաղեցված են եղել լճերով, իսկ այժմ ծածկված են լավաների և լճա-գետային նստվածքների հերթափոխումների հզոր հաստույթներով:

Ծալքավոր կառուցվածքը պահպանել են ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհը եզերող լեռնաշղթաներից շատերը, այլև լեռնաշխարհը մեջտեղից հատող Ալժուլուր (Փալանթոքյան) — Հայկական պարը: Լեռնաշխարհը Արևմտյան Տիգրիսի ցածրավայրից անջատող Հայկական Տավրոսը կազմված է հնագույն բյուրեղային թերթաքարերից, կրաքարերից, գոլմիտներից և պորֆյուրից: Իսկական ծալքավոր լեռնաշղթաներ են Զազրոսի լեռները՝ ավազաքարից, մանր կրաքարից, փայլարային և կավային թերթաքարերից: Զազրոսից հյուսիս նրա շարունակությունն է կազմում Վասպուրականի (կամ Կոտուրի) լեռնաշղթան, որը ձգվում է միջօրեականի ուղղությամբ: Այս լեռները կազմված են հնագույն կրաքարային երրորդական շրջանում առաջացած բարձրություններից, առանձին հրաբուխների շարանով: Այնուհետև Վասպուրականի լեռները ձուլվում են Հայկական պարին, որը լայնական ուղղություն ունի: Դերսիմի շրջանում Հայկական պարի լեռները կազմված են հնագույն թերթաքարերից, ուշավճային և հնագույն երրորդական կրաքարերից, որոնք ծածկված են լավայով: Պոնտական լեռնաշղթան կազմված է միջօրեականի հոսքի նստվածքային և հրաբխային գոյացումներից¹⁵:

¹⁴ Տե՛ս նույն անգում, տե՛ս նաև «Физико-географический атлас мира», էջ 116:

¹⁵ Տե՛ս Ս. Մ. Жуковский, Земледельческая Турция, М.—Л., 1933, էջ 8—9:

Մալքավոր-բեկորավոր լեռնաշղթաները բարձրավանդակի հնագույն մասերն են, ուր պահպանվել է նախկին բուսական ու կենդանական աշխարհը: Խոր կիրճերը, դառիթափ լանջերը, մերկ ժայռերը և անտառածածկ զանգվածները ծալքավոր լեռների բնորոշ հատկանիշներն են:

Կենտրոնական հրաբխային բաժճալանդակ: Ներքին լեռնաշղթաների շրջանն իր ամբողջությամբ զույացնում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը: Սա հրաբխային կուտակումների մի շրջան է իր բնորոշ հատկանիշներով՝ բարձրադիր հրաբխային զանգվածներ, հրաբխային սարավանդներ, գեպրեսիաներ: Ահա այս լեռնազրական և մերֆոլոգիական ինքնատիպությունն է, որ շատերին իրավունք է տալիս Հայկական լեռնաշխարհը բնորոշելու իբրև «բարձրավանդակ»:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիսից ելերում է Արսիան—Քրիալեթի լեռնային սիստեմը, իսկ հարավից՝ Հայկական Տավրոսը: Սրանց միջև ընկած հրաբխային բարձրավանդակի միջով անցնում են Փոքր Կովկասի զանգվածի լեռները և Այծպտկունք (Փալանթոքյան)—Հայկական պարի լեռնապարերը: Այս շրջան լեռնային սիստեմները բաժանում են Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը երեք մասի՝ Հյուսիսային կամ Գուգարքի բարձրավանդակ (Արսիան—Քրիալեթի և Փոքր Կովկասի լեռների միջև), Կենտրոնական բարձրավանդակ (Փոքր Կովկասի և Այծպտկունք—Հայկական պարի միջև) և Հարավային բարձրավանդակ (Այծպտկունք—Հայկական պարի և Հայկական Տավրոսի միջև)¹⁶:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի մակերևույթի գերիշխող ձևը սարահարթն է. դրանք ընդարձակ, միասպառազ մակերեսներ են, ծովի մակերևույթից 1500—1800 մետր միջին բաժճությունը: Նրանց վրա իշխում են հրաբխային լեռնապարերը՝ առանձին զանգվածներ 3000 և ավելի մետր բարձրություն ունեցող գագաթներով:

Նվրային սարահարթերը իջնում են դարավանդներով և ձուլվելով հարթավայրերին կազմում լայն գոգավորություններ, որոնց ամենախոր մասը հաճախ լցված է ջրով և կազմում է լիճ (հատկապես կարևոր է հիշել Վանա և Սևանա լճերի ավազանները): Հայաստանի ներքին հարթավայրերից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, Սյունիքի սարահարթը, անհարթ մակերեսով աստիճաններ են. դա բացատրվում է նորագույն փլվածքներով (օրինակ՝ Դաղ-փիլաքյանը և Սանդուխտիին):

Այս Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիս-արևմուտքից և հյուսիս-արևելքից շրջապատված է Պոնտոսի լեռնաշղթայի ծալքավոր լեռներով և Փոքր Կովկասի լեռներով: Հարավում այն սեղմված է Հայկական Տավրոսի ծալքավոր աղեղով և արևելքում նրա շարունակությունը կաղմող Զագրոս և Ղարա-դաղ լեռնաշղթայով: Վերջինս արևելքից եզրափակում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը, հատվելով Դիզափայտ լեռնապարի (Ղարաբաղի լեռներ) հետ, որը Փոքր Կովկասի հարավ-արևելյան ծալքագույն բազուկն է, Դիզափայտի և Սյունիքի լեռներից Ղարա-դաղը բաժանված է լոկ Արաքս

¹⁶ Տե՛ս Ս. Ս. Բալյան, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, էջ 17—19:

(Երասխ) գետի նեղ կիրճով, որը եղերում է հարավից Գողթան գավառը, ներկայիս Օրգուբադի—Մեղրիի միջև ընկած տարածությունը:

Հայկական լեռնաշխարհը համեմատաբար երիտասարդ գոյացում է: Երկրի կեղևի շարժումները նրա սահմաններում դեռևս ավարտված չեն և շարունակվում են մինչև օրս: Դրա վկաներն են հաճախակի և ուժեղ երկրաշարժերը¹⁷:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԳԱԿԻ ԼՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնագրական տեսակետից Հայկական բարձրավանդակը բաժանվում է հետևյալ մասերի.

I.— Հյուսիսային և արևելյան եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Պոնտական սիստեմ (Հյուսիս-արևմտյան).

բ) Արսիան-Թրիալեթի լեռներ (Հյուսիսային լեռներ):

II.— Հրաբխային սարահարթերի Հյուսիսային գոտի:

III.— Փոքր Կովկասի լեռնային զանգված:

IV.— Հրաբխային սարահարթերի կենտրոնական գոտի:

V.— Կենտրոնական լեռնաշղթաներ.

ա) Բարձր Հայքի լեռներ.

բ) Ալժսուկունը—Հայկական պար.

գ) Վասպուրականի (Կոտորի)—Հայկական (Ղարա-ղաղ) լեռներ:

VI.— Հրաբխային սարահարթերի հարավային գոտի.

VII.— Հարավային եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Հայկական Տավրոսի սիստեմը.

բ) Մասիուս—Տուր-Աբդին լեռներ (Հայոց Միջագետքում):

Հայկական լեռնաշխարհի ներքին մասը, որը կազմում է ընդարձակ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակ, հնում հայտնի էր Միջնաշխարհ անունով: Միջնաշխարհը կտրտված է լեռներով ու հովիտներով և եղերվում է՝ հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտական լեռնաշղթայով, հյուսիս-արևելքից՝ Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի՝ լեռնաշղթայով և հարավ-արևելքից՝ Տավրոսի շարունակությունը կազմող Հայկական լեռներով (այժմ Սիահկուն համ Ղարա-ղաղ):

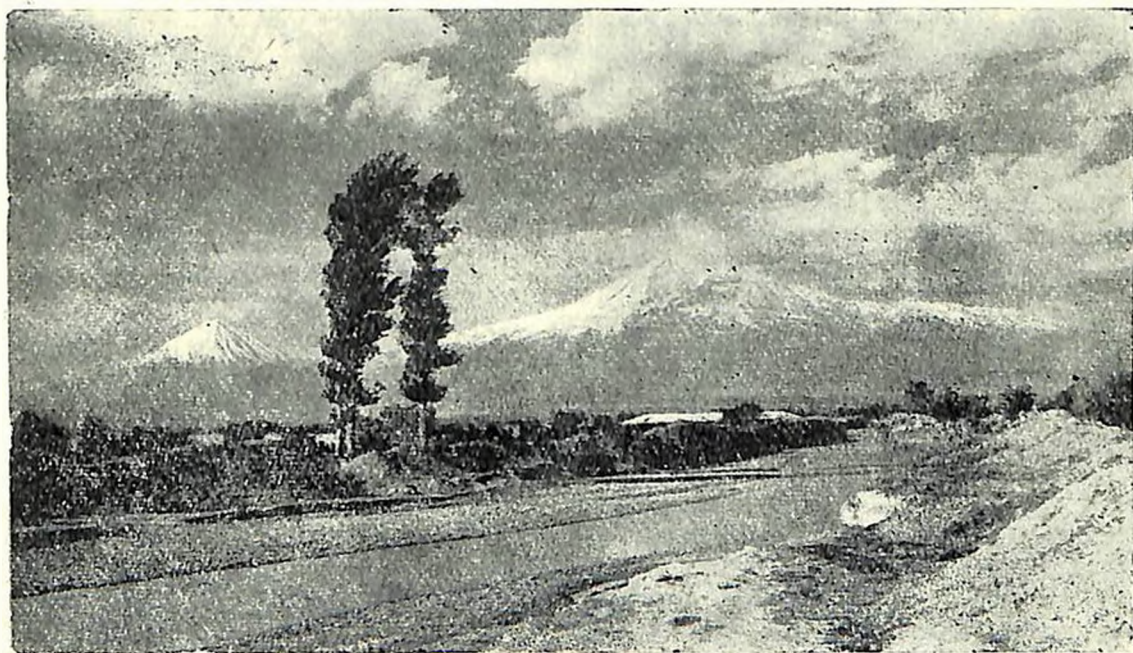
Մեծ և Փոքր Մասիսների զանգվածից սկիզբ առնելով, ձգվում է Հայկական պար լեռնաշղթան, որը Միջնաշխարհը բաժանում է հյուսիսային և հարավային մասերի: Միջնաշխարհը, ըստ հայ մատենագիրների, ընդգրկում էր Հին Հայաստանի հետևյալ ութ նահանգները՝ Բարձր Հայք, Մոսիաց աշխարհ, Տուրուբերան, Մոկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Այրարատ:

Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը Մեծ Մասիս լեռնագագաթն է (5156 մ), որը միաժամանակ Առաջավոր Ասիայի բարձրագույն գագաթներից մեկն է: Սարգար-բուլաղի թամբոցով (2688 մ) այն անչատված է Փոքր Մասիսից (3914 մ):

Մեծ և Փոքր Մասիսներն իրենցից ներկայացնում են ընդարձակ հրաբխային մի զանգված, որը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրո-

¹⁷ Տե՛ս Վ. Ա. Ստեփանյան, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964:

նում: Մեծ Մասիսի կատարը, 4248 մ. բարձրությունից սկսած, ծածկված է հովերժական ձյունով: Նրա ձյունածածկ լանջը հյուսիսային կողմում կտրրված է խոր ծերպով («վիհր Մասեայ»): Վերջին ժամանակներս երկրաշարժի հետևանքով (1840 թ.) Մեծ Մասիսի փլվածքները կործանել են Ակոսի գյուղն ու Սուրբ Հակոբի վանքը: Վեհաշուք Արարատը Արարատյան դաշտի հարավային սահմանն է: Իր վիթխարիությամբ ու հոյակապ գեղեցկությամբ Մեծ Մասիսը հաշ ժողովրդի բազում ավանդությունների և առասպելների նյութ է դարձել: Հին հայերը Մեծ Մասիսը անվանում էին Ազատ Մասիս¹⁸:

Մասիս սարը

Բիրիական ավանդությունների վաղ քրիստոնեական մեկնիչները (4—5-րդ դար) Ազատ Մասիսը համարում էին այն սարը, որի վրա, ըստ ավանդության կանգ է առել Նոյի տապանը, ուստի այդ սարը կոչվեց նաև Արարատ (որ Ուրարտու անվան հին երրայական տառադարձությունն է), թեև իրենք՝ հայերը մինչև օրս էլ այն կոչում են Մասիս: Արարատ անվան հետ նույնանում է «Այրարատ»-ը, որ Հայաստանի կենտրոնական նահանգի անունն էր, և առաջացել է ուրարտների կամ ալարոդների էթնիկական անունից¹⁹:

Միջնաշխարհի շուրջ գտնվում էին եզերական յոթ նահանգները՝ Աղձնիք, Կորճայք, Պարսկահայք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք և Գուգարք:

¹⁸ ՏԼ՝ ա խորենացի, Բ, կա:

¹⁹ Մեզ հասել է Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի (722—705) տարեգրությունը, որտեղ պատմվում է մ. թ. ա. 714 թ. ոսգմակոն արշավանքի մասին դեպի Ուրարտուի թագավորության խորքերը: Այս տարեգրության մեջ հիշատակվում է «Արարտու» գագաթը, որը նույնացվում է այժմյան Զուդի-դաղ լեռան հետ Կորդվաց աշխարհում: Հիրավի, մինչև այժմ էլ շրջակա ասորի, արաբ և քուրդ ազգաբնակչությունը Նոյան տապանի սարը համարում է այս գագաթը:

Պոնտական լեռները հյուսիս-արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհը բաժանում են Սև ծովի ափերից: Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան մասը հին հայերը կոչում էին խաղտյաց կամ Պարխար լեռներ: Սրանք Պոնտական լեռների ամենամատչելի մասերն են, այստեղ են բարձրանում Կաճկաքար (այժմ՝ Կաշքար 3937 մ.) և Վերջնբակ (այժմ՝ Վերջնբակ 3701 մ.) գագաթները:

Հարավում Պոնտական լեռների նշանակալից բաղուններից էր Սկիդիեսի լեռնաշղթան, որը Պոնտական լեռները կապում է Անտիտավրոսի հետ: Սկիդիեսի լեռներում է հայտնի լեռնանցքը, որը այժմ կոչվում է Եղիգիրելար կամ Չարդախլու: Սրանով անցնում էր Փոքր Ասիայից Հայաստան և Իրան տանող հնագույն առևտրական ճանապարհը, որը համապատասխանում է ներկայիս Երզնկա—Սերաստիա—Գալլ գետը տանող մայրուղուն:

Արևելքում Սկիդիեսի լեռների բնական շարունակությունն է կազմում այն լեռնաշղթան, որը չբրածանի դեր է կատարում Արևմտյան Եփրատ և Ճորոխ գետերի ավազանների միջև: Սկիդիեսի լեռների հետ միանալու մասում այդ լեռնաշղթան նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի հայերին հայտնի էր Անահտական անունով, Աթու Անահտա գլխավոր գագաթով (այժմ՝ Քեշիշ-դաղ, կամ Սիսկոր-դաղ, այսինքն՝ Սուրբ Գրիգոր լեռ):

Արևելքում այդ լեռները կոչվում են Կապուշա (Capotes, այժմ՝ Կոպ-դաղ): Այս լեռներում է Բոնակապան հայտնի լեռնանցքը (այժմ՝ Փիոնեկապան), որի վրայով անցնում է Կարինից Տրապիզոն տանող ճանապարհը:

Կապուշա և Տալբի լեռների միացման տեղում, որը հայերի մոտ հայտնի էր Ծաղկավետ անունով (այժմ՝ Գոմլու-դաղ), Ոսկեանց դագաթի հարավ-արևելյան լանջերին գտնվում են Եփրատ գետի (Արևմտյան Եփրատ, այժմ՝ Կարա-սու) ակունքները: Այս մասերում արդեն սկսվում են Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաների աղեղները, որոնք անցնելով Մեծրաց (Սողանլու-դաղ) և Կարմիր-Փորակ լեռները, այնուհետև ձգվում են Մեծ Կովկասին գրեթե զուգահեռ:

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևմտյան մասը կազմում է Մոսխական (Սևաբա-Մեսխական, հին վրացական Ղադո լեռները) լեռնապարը, որը Լիխի (Սուրամի) լեռների հետ միասին ջրբաժան է Կուր և Ռիոն (հնում կոչվում էր Փասիս) գետերի ավազանների միջև և բաժանում է Արևելյան Վրաստանը Արևմտյանից: Մոսխական լեռները Տաշիս-Կարից սկսած (Բորջոմի կիրճը) ճյուղավորվելով դեպի արևելք ձգվում է մինչև Թբիլիսի և կոչվում է Թրիալեթի լեռնաշղթա և նրա հարավային բազուկը կազմող Կեշուտի լեռները, որոնց անկյունում ընկած է Ջավախքի լեռնազաշտը²⁰:

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևելյան մասը երկշար է: Սրա արևաբին շարը կազմում է Վիրահայոց լեռնապարը (վրաց. შთახე სომხոտოსახե), որը ձևերում է Չորադետ²¹ կամ Գեբեդ գետը: Այդ գետից հյուսիս գտնվում է գեղեցկատեսիլ անտառածածկ Լավար լեռը (Լեղվար՝ 2556 մ.): Վիրահայոց լեռների բնական շարունակությունն են կազմում Չորագետ և Աղստե գետերի ջրբաժան Գուդարաց լեռները, որոնց լեռնաբազուկներն են Սևորդաց և Կայան լեռները: Սրանցից հարավ-արևելք ձգվում են Մրզուզի լեռները, Արեգունի

20 Տե՛ս «Советский Союз», Грузия, М., 1967. էջ 21, 31:

21 Այժմ Չորագետ է կոչվում Տաշրաշուր վտակը:

շղթային զուգահեռ, որի հետ հատվելով՝ կազմում են Սևանա լիճը հյուսիս-արևելքից հզերող Քաշաթաղ (այժմ՝ Սևանի) լեռնաշղթան: Այնուհետև Փոքր Կովկասի ջրբաժան վանդվածը՝ Սոզքի և Սյունիքի լեռներ անունով ձգվում է մինչև Երասխ գետը: Սյունիքի լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը Կասպուս-ջուղն է (3917 մ):

Փոքր Կովկասի ծալքավոր աղեղի հյուսիսային և արևելյան լեռնաճյուղերը կազմում են Կուր և Արարս գետերի վտակների կիրճերն ու հովիտները:

Քաշաթաղ լեռներից դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվում է անտառուտ Մըր-զուզ լեռնաշղթան համանուն գագաթով (2993 մ.):

Քաշաթաղ և Սոզք լեռնաշղթաների միացման վայրում բարձրանում է Խմբասար գագաթը (3373 մ.), որից դեպի հյուսիս է ձգվում Մոավի լեռնաշղթան Մոավասար գագաթով (3343 մ.): Սրա ճյուղավորությունն է կազմում դեպի հյուսիս-արևելք ձգվող Եղնասար լեռնապարը:

Սյունյաց լեռները Դուխի արվարձաններում

Մոավի լեռներին գրեթե զուգահեռ ձգվում են Արցախի լեռները (այժմ՝ Ղարաբաղի լեռնաշղթան), որոնք հարավ-արևելք թեքվելուց հետո կոչվում են Դիզափայտի լեռներ, Դիզափայտ կամ Շաղախ (այժմ՝ Զիարաթ) գագաթով (2380 մ.): Այս լեռնաշղթան հզրային լեռների շարունակությունն է: Սյունիքի և Դիզափայտ լեռնաշղթաների միջև բարձրանում է Սյունիքի սարահարթը:

Հարավակողմում Սյունիքի լեռնաշղթայից դեպի արևելք ճյուղավորվում են Կասպանի կամ Բարկուշատի լեռները Արմազ գագաթով (3392 մ.) և Բաղազ կամ Արևիքի լեռները Նուսատուի գագաթով (3216 մ.):

Քաշաթաղ շղթան հատվում է նրանցից դեպի արևելք ձգվող Մոավ լեռների հետ, որից դեպի հարավ-արևելք ձգվում են Փոքր Կովկասի արտաքին շարի վերջին շղթան կազմող Դիզափայտ (Ղարաբաղի) լեռները:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը տարբեր անուններով կազմում է մի ընդհանուր շղթա, որը սկիզբ է առնում Վրաստանի Թրիալեթի լեռնապարից, ապա ձգվում է հարավային ուղղությամբ՝ դրեթե միջօրեական գծով՝ Կեչուտի (այժմ՝ Զավխարի) լեռնաշղթան: Վերջինիս հարավ-արևելյան բազուկը ձգվում է դեպի արևելք ու միանում Փոքր Կովկասի հյուսիս-արևելյան ծայրավոր աղեղին և Սպիտակ (Փամբակ) ու Արևգունի անուններով միանում է արտաքին շարի Քաշաթաղ լեռների հետ:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը Փամբակ լեռնաշղթայի բարձրագույն Մեծ Մայմեխ (կամ Զիթաճանից սար 3109 մ.) և Փոքր Մայմեխ (3091 մ.) գագաթներից շարունակվում է դեպի հարավ-արևելք, կազմելով անտառապատ Մադկունյաց լեռները Բեդենիս գագաթով (2812 մ.): Նրանից հարավ Եղվարդի սարահարթում միայնակ վեր է խոչանում Արայի լեռ գագաթը (2614 մ.):

Կեչուտ լեռների արևելյան բազուկը Բազումի լեռնաշղթան է Բազումթաու գագաթով (2799 մ.), որի մասերքում է Պուշկինի լեռնանցքը: Սրանից հարավ, պուգահեռ շարունակվում են Սպիտակի (Փամբակի) լեռները, որոնց շարունակությունն են կազմում Մադկունյաց լեռները և նրանցից դեպի հարավ ձգվող Գեղամա լեռների հրաբխային ղանդվածը՝ Գեղմաղանը: Այն կազմված է մի շարք հանգած հրաբուխներից, որոնցից առավել նշանավորներն են՝ Գեղմաղան (3609 մ.), Աժդահակ (3598 մ.), Գեղ (3570 մ.) և Կարմիր (3104 մ.) գագաթները: Գեղամա լեռների հարավային անկյունը ձուլվում է Վարդենյաց լեռնաշղթայի հետ: Վերջինս հատվում է Սյունյաց լեռների հետ:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը դեպի արևմուտք արձակում է մի լեռնաբազուկ՝ Աշոցքի լեռները և նրա ճյուղերը կազմող Եղնախաղը, որը Զարիշատի լեռների հետ միասին կազմում է Զրլըր լճի (հայերը կոչում էին «Ծովակ հիսսիս») գոգահովիտը: Հարավ-արևմուտքում Զարիշատ լեռները միանում են Կարմիր-Փորակ լեռնաշղթային (այժմ՝ Ալլահ-Ակբար), համանուն Կարմիր-Փորակ գագաթով (այժմ՝ Կըզըլ-Գյաղուկ՝ 3022 մ.): Սրա մոտ էր նույնանուն լեռնանցքը (այժմ՝ Կըզըլ-Գյաղուկ), որը Վանանդից տանում էր Տայք (Ճորոխ գետի ավազանը):

Կարմիր Փորակի ջրբաժան բարձունքները հարավ-արևմտյան ուղղությամբ շարունակվում են Մեծրաց լեռներ անունով (այժմ՝ Սողանլու-ղաղ), որի արևելյան մասը հարուստ է անտառներով: Մեծրաց (այժմ՝ Մեղրե՝ 2305 մ.) գագաթից հարավ ձգվում է անտառոտ մի լեռնաշղթա, որն ընդհատվում է Արաքս գետի մոտ Սուրբ Խաչ սարով (2074 մ.): Այս լեռների արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շարոսնակությունն են կազմում Ոսկյանց և Ծիրանյաց լեռները համանուն գագաթներով:

Այս լեռներից հյուսիս-արևմուտք տարածվում են՝ Տայքի լեռները, որոնք Ճորոխ և Եփրատ գետերի ջրբաժանն են ու հայտնի են տարբեր անուններով ու, ոսկու հանքերով հարուստ Զորմայրի սարերը (այժմ՝ Խորտիկ-ղաղ լեռները համանուն Զորմայրի գագաթով՝ 3183 մ.): Նրա հարավային լեռնաբազուկներն են

Ճորոխի գեաթի ահուներնիրը: Այս լեռնագագաթից հյուսիս-արևելք ձգվում է Մեղ-
րաբուն լեռնաշղթան:

Սյունյաց լեռները բնոհատվում են Արաքս գետով այժմյան Մեղրի—Ագա-
րակի մոտ և այնուհետև շարունակվում են այս գետի աջ ափից հարավ-արևել-
յան և արևելյան ուղղությամբ և հայտնի են Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ անու-
նով: Սարաբունը և այլ հեղինակներ այս շղթան անվանում են Հայկական լեռներ
(‘Αρμενίων ὄρη):²²

Այս լեռները գտնվելով Արաքս գետի և Կապուտան (այժմ՝ Ուրմիա) լճի
ավազանի միջև, կազմում են ինքնամիտքի բարձրագույն Ղարադաղի շրջանը, որը
հին հայկական Պարսպատունիք գավառն է: Հայկական լեռների գագաթներից
հայտնի է Հաշտասարը (2954 մ.): Էրատոսթենեսը (276—194 թթ. մ. թ. ա.)
Հայկական այս լեռներում հիշատակում է Դրունք Հայոց (‘Αρμενίων πῶλον) լեռ-
նանցքը, որը XIV դարի հեղինակ Համդալլահ Ղազվինին անվանում է
«Արմինիյան անցք»²³: Այս լեռնանցքից ճանապարհը տանում էր դեպի այժմյան
Սուդապինոնի կամուրջը, որի հյուսիսային կողմին, Նրասիսի ձախ ափին,
գտնվում էր Սյունիքի առևտրական կենտրոն Նակորդան քաղաքը:

Կապուտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս-արևմուտք Ղարա-դաղից անջատվում
է Թոշաթաղ²⁴ ջրբաժան լեռնաշղթան, որը արևելքում վերջանում է Սարալան
լեռան հրաբխային բարձրագագաթ գանգվածով (4311 մ.):

Այս լեռնաշղթաները երեք կողմից փակում են Մուղանի դաշտում Արաքսի
մեջ թափվող Կարա-սու գետի (հին՝ Գառուհ) հովիտը: Թոշաթաղ լեռնաշղ-
թան արևմուտքում հատվում է Ղարա-դաղի շարունակություն հետ, որը ջրբա-
ժան բարձունքների սիստեմ է և եզերելով հյուսիսային կողմից Կապուտան
լիճը, կոչվում էր Նոր Շիրակյան լեռներ:

Ղարա-դաղ և Քոշաթաղ լեռնային սիստեմներին զուգահեռ, արևելքից
արևմուտք ձգվում է էլբուրսի մյուս ճյուղը՝ Սոհոունդը համանուն գագաթով
(3710 մ.), որոնց միջև ընկած է Կապուտան (Ուրմիա) լճի փակ ավազանը:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայկական պարով բաժան-
վում է երկու մասի՝ հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային և հարավային
գոտիների:

Թրիալեթի լեռնաշղթայից հարավ սկսվում են Հայկական լեռնաշխարհի
համար բնորոշ հրաբխային սարահարթերը՝ Թուղթը (Թրիալեթի կամ Մալկայի
շրջանը) և Ջավախքը (Ջավախեթի), որոնք միմյանցից բաժանված են Սամսար
(3285 մ.) հրաբխային լեռնային գանգվածով: Նրանից հարավ գտնվում է Ա-
բուլի հրաբխային գանգվածը (3300 մ.):

Սամսարից հարավ, միջօրեականի ուղղությամբ ձգվում են Կեչուտի (այժմ՝
Ջավախքի) լեռները, որոնք կազմում են Ջավախք և Տաշրատափ բարձրագույն
սարահարթերի շարանը:

22 Տե՛ս ВДН, 1947, № 4, էջ 226, ծան. 3: Նաև՝ Strabo, XI, 2, 15, և XI, 14, 12:

23 Այժմ Ահար քաղաքից դեպի հյուսիս գտնվող լեռնանցքը Արմինան գյուղի մոտ: Տե՛ս
Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Նրևան, 1963, էջ 50, 72, 80:

24 Այս Քոշաթաղը չպետք է շփոթել Քաշաթաղի հետ:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հյուսիսում վեր է խոչանում Արագած վիթխարի զանգվածը, որը Սովետական Հայաստանի ամենաբարձր կետն է և հասնում է 4090 մետրի ծովի մակերևույթից:

Արագած

Արագածը վահանաձև ուռուցիկություն է, որը ունի մոտավորապես 180 կմ. շրջագիծ: Միջին մասում բարձրանում են չորս ժայռոտ գագաթներ, որոնք կազմում են կրկեսի ձև ունեցող հրաբխային խառնարանը: Հավիթական ձյան տարածությունը հասնում է 5,8 քառ. կմ.: Միայն Գեղովիտ (Գյոզալգարա) գետի ակունքներում կա ոչ մեծ սառցադաշտ: Արագածի լանջերին կան շատ վճիտ լճակներ և հոսում են բազմաթիվ ջրառատ առվակներ:

Արագածի լանջերը հարուստ են բուսականությանը և հնագույն ժամանակներից սկսած երկրագործական մշակույթի կենտրոններից մեկն են եղել:

Արագածի զանգվածից արևմուտք ընկած է Կարսի սարահարթը, Արջո-Առին հրաբխային լեռան զանգվածով (3245 մ.): Ժայթքված ապարներն այստեղ լրցւթել են Ախուրյանի (Ներկ. Կարսա-չայը) և նրա շարժանակության՝ Արևմտյան Արփաշայի (որը այժմ վերստին կոչվում է Ախուրյան գետ) ու Արաքս գետի միջև ընկած ողջ տարածությունը:

Կարսի սարահարթը սկսվում է Շիրակի դաշտից արևմուտք և համապատասխանում է պատմական Վանանդ գավառին, որը, ի տարբերություն վերև գտնվող հովտի, հնում կոչվում էր նաև Անփայտ Բասին:

Արարատ լեռից դեպի արևմուտք ձգվում է Հայկական պարը, որը հին հայերը կոչել են «Այրարատեան լեռինք» (թուրքերը կոչում են Աղրի-դաղ): Հայ-

կահական պարը այսպես է կոչվել մինչև Գայլատու լիճը. այնուհետև կոչվել է Շատիկ (այժմ՝ Չաթին-դաղ), իսկ արևելյան մասը, զլխավոր գագաթի (3424 մ.) անունով կոչվում էր Զրաբաշխ կամ Սուկավիտ (այժմ՝ Քյոսե-դաղ), երկրորդ հայտնի գագաթն է Քոշա-սարը:

Հայկական պարի սիստեմում Զրաբաշխ լեռների արևմտյան շարունակությունն են կազմում Այծպտկունք լեռները համանուն գագաթով (այժմ՝ Փալանթոքյան-դաղ՝ 3124 մ.): Այս լեռները ձգվում են մինչև Դերջանի դաշտը, դեռ առնելով Արևմտյան Նփրատի գալարին:

Արևելքում Եղբարք ջրբաժան բարձունքի միջոցով Հայկական պարը միանում է Թոնդրակ գործող հրաբխի լեռնային հանգույցին:

Թոնդրակ լեռից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ձգվում է Նպատի լեռնային սիստեմը: Այս լեռները Նպատ (2332 մ.)²⁵, Ծաղկետ (3519 մ.) և Աղի (3445 մ.) զլխավոր գագաթների անուններով տարբեր ժամանակներում կոչվել են՝ Նպատ, Ծաղկանց կամ Աղի (որից ծագում է ներկայիս Ալա-դաղ անունը):

Նպատ լեռների հյուսիսային լեռնաբաղունները կազմում են մի փակ հովիտ, Ծաղկոտն գավառը, ուր գտնվում են Արևելյան Նփրատի կամ Արածանիի (այժմ՝ Մուրադ-չայ) ակունքները:

Նպատ սարից հարավ ձգվող լեռնաբաղունների միջև ընկած են Ապահունիք, Աղիովիտ և Առբերանի-Գառնի²⁶ (կամ Քաջբերունիք) գավառները:

Նպատ լեռնային սիստեմի մի շարունակությունն են հանդիսանում Վասպուրականի կամ Կոտուրի լեռները, որոնք այժմ կազմում են Թուրքիայի և Իրանի սահմանը: Սկսվելով Թոնդրակ լեռնագագաթից, գրեթե միջօրեականի ուղղությամբ այդ լեռները ձգվում են դեպի հարավ, արևելքից եղերելով Վանա լճի փակ ավազանը: Զրբաժան բարձունքներով Վասպուրականի լեռները միախառնվում են Հայկական Տավրոս, Զաղրոս և Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին:

Հայկական պար լեռնաշղթան ձգվում է դեպի արևմուտք և հարավ արևմուտք մինչև Այծպտկունք լեռը, որի հյուսիսային փեշերին է գտնվում Կարին քաղաքը:

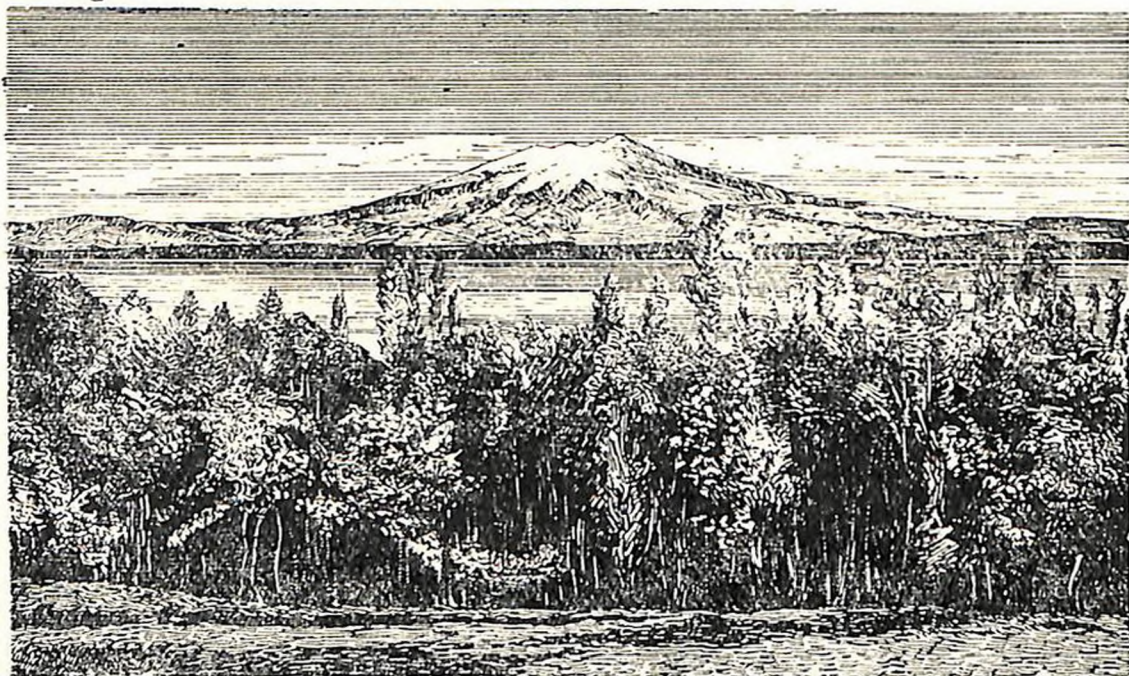
Այծպտկունք լեռը դեպի բոլոր շորս կողմերը ձգվող լեռնաշղթաների մի հանգույց է: Նրանից դեպի հյուսիս-արևելք ձգվում է Միրանյաց (այժմ՝ Քիրեջլու) ջրբաժան լեռնաշղթան, որը միանում է Պոնտոսի և Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմներին: Այծպտկունքից հարավ-արևմուտք ձգվում է Մեղեղուղի ջրբաժան լեռնաշղթան, որը Հայկական պարը և Բարձր Հայքի լեռները կապում է իրար, որպես մի միասնական լեռնաշղթա, զուգահեռականի ուղղությամբ ձգված մինչև Արևմտյան Նփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտերքում:

Անտիտավրոսի և Կիլիկյան Տավրոսի լեռները ձգվում են հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, գրեթե միմյանց զուգահեռ: Մոտավորապես Ակնի լայնության վրա Նփրատը ճեղքում է այդ լեռնաշղթաները, որոնք այնուհետև փոխում են իրենց ուղղությունը արևմուտքից դեպի արևելք, ստանալով միջօրեականի

25 Հիշատակում է դեռևս Հովսեպոս Փլավիոսը՝ ԱՅ, XVІІІ, 51:

26 Գոռնի գավառը համապատասխանում է այժմյան Աբաղայի դաշտին:

ուղղություն և այդ մասում արդեն նրանք հայտնի են Բարձր Հայքի լեռներ անունով: Այս լեռների շարունակությունն է կազմում Հայկական պարը, որը ձգվում է մինչև Մեծ Մասիսը:

Նեխ-Մասիս (Սիւլան) գագարը Վանա լճի հարավ-արևելյան ափից (Արտամետից)

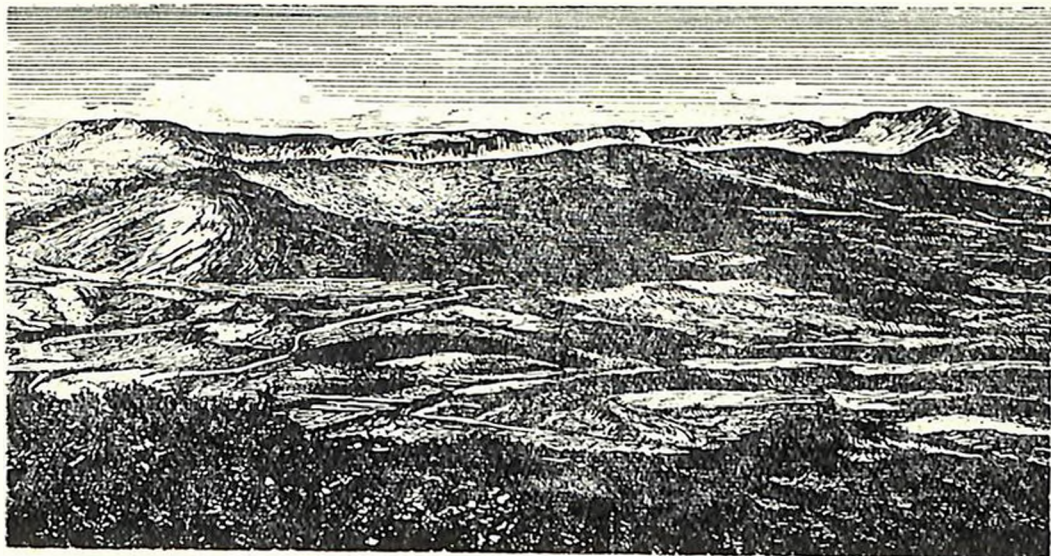
Բարձր Հայքի լեռները ձգվում են արևելքից արևմուտք, ըստ գլխավոր գագաթների տարբեր անունների ընդունելով՝ Պախրա, Գայլախազուտ (այժմ՝ Բաղրը-գաղ, Պախր գագաթով՝ 3282 մ) կամ Մնձուր համանուն գագաթով (3188 մ.):

Այս լեռների հարավային բազուկները կազմում են դժվար մատչելի, անտառա կիրճեր Մզուր (ներկ. Դերսիմ) և Խորձյան (ներկ. Քըղի) գավառներում:

Բարձր Հայքի լեռները զուգահեռ են Հայկական Տավրոսին, այդ պատճառով էլ հնում հայտնի էին նաև Անտիտավրոս անունով այնպես, ինչպես Կիլիկյան Տավրոսի դիմաց ընկած լեռնաշղթան թե հնում, թե այժմ կոչվում է Անտիտավրոս:

Բարձր Հայքի լեռները տարբեր անուններով ձգվում են դեպի արևմուտք մինչև Եփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտ: Այստեղից շարունակվում են ծալքավոր բնույթ ունեցող Անտիտավրոս լեռները, որոնք հարավ-արևմտյան ուղղություն ունեն և հասնում են հիմնական հանգուցակետը կազմող Արգեսոս (ներկ. էրջիաս-գաղ) գագաթը, որը իրենից ներկայացնում է ափսիկ հրաբխային զանգված: Արգեսոսից հարավ Անտիտավրոսյան աղեղը ձուլվում է Կիլիկյան Տավրոսի պատնեշի հետ, որը արևմուտքից արևելք ձգվում է մինչև Եփրատի գալարը (Ծովք լճից հարավ), որը բաժանում է նրանից Հայկական Տավրոսը:

Հյուսիսում Անտիտավրոսյան լեռները զեպի արևելք են արձակում գլխավոր հյուղավորությունը՝ Զիզոն-Քասիլիկոն, ինչպես այն հայտնի է «Աշխարհացոյց»-ում: Զիզոն-Քասիլիկոն լեռների և Կիլիկյան Տավրոսի միջև գտնվում էր Փոքր Հայքի Հարավային նահանգը՝ «Երկրորդ Հայք» անունով, որը հետագայում կոչվեց «Երրորդ Հայք»: Այս երկրամասը կազմում է Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու) գետի հովիտը Մելիտինե (այժմ՝ Էսքի-Մալաթիա) կենտրոնով: Չումանդոն լեռներումն են գտնվում Պյուլամոս (այժմ՝ Զեյխան) և Փսարոս կամ Սարոս (այժմ՝ Սեյխան) գետերի ակունքները: Վերջինիս վտակն է Ծամրնդավ գետը (ներկ. Զամանթի-սու), որը ամբողջովին գտնվում է Փոքր Հայքում և հոսում է Անտիտավրոսի արևելյան փեշերով:

Նեմրոս լեռը իր խառնարանով Գառվանի լավային դաշտից

Անտիտավրոսից հյուսիս գտնվող Փոքր Հայքի մասը հյուսիսից եզերված է Պոնտական լեռներով և ընդգրկում է Լյուկոս կամ Գալլ-գետի (այժմ՝ Գիլ-գիտ-չայ) ավազանը գրեթե ամբողջովին մինչև Նեոկեսարիա (այժմ Նիկսար քաղաքը): Փոքր Հայքումն է գտնվում նաև Իրիս գետի վերին հոսանքը: Սակայն Փոքր Հայքի կենտրոնական մասն էր Հալիս գետի (ներկ. Կըզըլ-ըրմակ) վերին հոսանքի հովիտը, որտեղ գտնվում էր Սերաստիա (այժմ՝ Սըվազ) քաղաքը:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտում վեր է խոչանում հավիրժական ձյունով ծածկված Նեխ-Մասիք կամ Միսյան (այժմ՝ Սիփան, 4434 մ.) հանգած հրաբուխը: Իր բարձրությամբ Նեխ-Մասիք լեռը զիջում է միայն Մեծ Մասիսին: Փավստոս Բյուզանդը այն կոչում է «Մեծ լեռոն Մասիք»²⁷:

Նեխ-Մասիք զանգվածից հարավ-արևմուտք գտնվում է Նեմրութ կամ Ներրովթ (3050 մ.) հանգած հրաբուխը Բզնունիք գավառում: «Աշխարհացոյց»-ի վկայությունից երևում է, որ հին հայերը այդ լեռն անվանել են Սարակն:

27 Փավստոս, Գ. Ի.

Նեմրուխ հրարուխն ունի ամենամեծ խառնարաններից մեկն աշխարհում: Այս լեռան բազալտե խառնարանի շրջագծի երկարությունը 25 կմ. է, սլատերի բարձրությունը 150—400 մ.: Այդ սլատերը ջարդվածքների շունեն և կազմում են գրեթե ողիւղ շրջան 8 կմ. արամազոտով²⁸: Նեմրուխի խառնարանն իր մեծությամբ պիջում է միայն Օրեգոն խառնարանային լճին՝ Հյուսիսային Ամերիկայի կասկադյան լեռներում:

Նեմրուխը գոլացել է շորրորդական շրջանում և մեկուսացրել վանի գոգահովիտը Տարոնի (Մշո) գաշախց, դրանով իսկ ստեղծելով փակված ջրավազան: Նեմրուխի վերջին ժայթքումը տեղի է ունեցել 1441 թվականին:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտու երրորդ հրաբխային զանգվածը Սերմանց կամ Բյուրակն (ներկ. Բինգյոլ՝ 3650 մ.) լեռան ընդարձակ զանգվածն է, որը Սարաբոնն անվանում է Աբոս:

Հրաբխային ժայթքումները լցրել են գոգահովիտները, կազմելով Բյուրակնի լանջերի զառիվայր, թեթև ալիքավոր մակերեսը, լավայի շերտով ծածկված իր կլորավուն բլրակներով:

Հրաբխային լավայով ծածկված Բյուրակնը տարածվում է դեպի բոլոր կողմերը. այն խիստ փոքրված մի զանգված է: Այդ զանգվածի հարավային ծայրամասերը հասնում են մինչև Արածանի հովիտը, կազմելով հարավարևմուտքում Կոհեր²⁹ լեռները, իսկ հարավում լեռնային մի բարձունք Քարքե և Հավատամք գագաթներով:

Հյուսիսային կողմից Բյուրակն զանգվածը հասնում է մինչև Կարին (Էրզրում) և Բասեն, Մեղեղուլիս ջրբաժան լեռների և Այծպտկունք լեռնագագաթի միջոցով: Հյուսիս-արևելքում Բյուրակնը աննկատելիորեն միանում է լեռնային այն բարձունքներին, որոնք կազմում են Մարդաղի (Շուշար, Թեքման), Գասնավորք (Նախորդից արևելք), Տուարածատափ (Ղարայաղ), Գալառ (Էլմալիգերի) և Վարածնունիք (Ննուա) գավառները:

Բյուրակն զանգվածը ժողովրդի մեջ հռչակված է որպես հազար ահնանի, անթիվ անհամար լճակների ու ջրափոսերի առկայության սրտածառով. դրանք գոյանում են հասա ձյունածածկուցի հալվելուց: Բյուրակնի հյուսիսային լանջից, աչգլիսի մի փոքրիկ լճակից է սկիզբ առնում Արաքս (Սրասխ) գետը:

Հին հալերը Բյուրակն լեռը կոչում էին Սերմանց և համարում էին Հայաստանի ամենարարձր կետը, որանելից սկիզբ են առնում բոլոր գլխավոր գետերը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Սերմանցը կոչում է «...կատար երկրի, յորմէ յոյժ բղխին աղբուրք»³⁰:

Կիլիկյան Տավրոսը Եփրատի ձախ ափից փոխվում է Հայկական Տավրոսի, որը արևելքում ձուլվում է Զադրոսի ծալքավոր լեռնային սիստեմին:

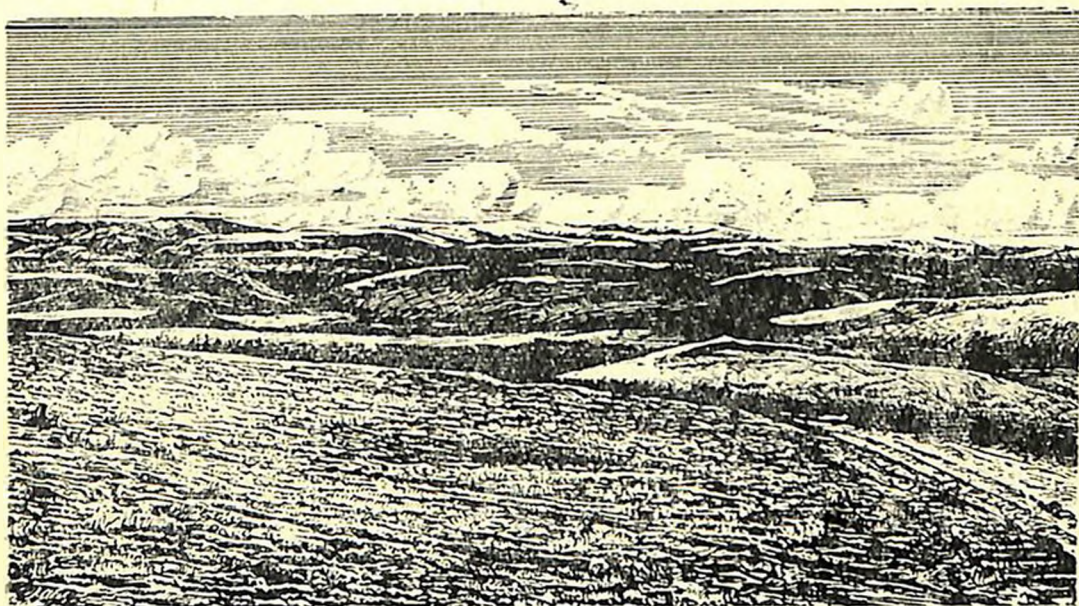
Հնում այդ լեռնաշղթան կոչվել է սարգապես Տավրոս: Նեղ իմաստով այդ անունը վերաբերում էր լեռնաշղթայի արևմտյան մասին, ուր գտնվում են Տիգրիս գետի ափունքները: Արևելյան մասը, որն հարավից եղերում է վանա լիճը,

²⁸ Տե՛ս X. Փ. Բ. Лунк, Армения. Путевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910, էջ 392:

²⁹ «Ստեփաննոսի Տարօնեցոյ Ասողկան՝ Պատմութիւն տիեզերական», Գ. իգ, ՍՊԲ, 1885, էջ 276:

³⁰ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 107:

համապատասխանում է Ռշտունյաց լեռներին, որոնք Փավստոս Բուզանդը անվանում է «Լեառն երկաթաճատացն և կապարաճատացն»³¹, գլխավոր գագաթը Ընձաքիարս էր կոչվում:

Տիպիկ հրաբխային սարահարթերի լանդշափա Հայկական լեռնաշխարհում

Հայկական Տավրոսի միջին մասը, որը հին հայերը կոչում էին «Լեառն ճարոս որ է Սիմ»³², ունի Սիմսար (2689 մ.), Անդոքասար (2830 մ.), Ծուլասար, Մարութա-սար (Մարաթուք՝ 2150 մ.) գագաթները: Սիմ լեռների հարավային լեռնաբազուկները Սանասուն (Սասնո) և Սալնա³³ լեռները կազմում էին Սանասուն կամ Սասուն և Սալնաձոր գավառները: Այդ լեռնաշղթայի արևելյան մասը կոչվում է Խուլթ (Խոյթ)³⁴ և կազմում համանուն գավառը:

Խուլթի և Սասունի լեռնաբազուկները իջնում են դեպի հարավ, ձուլվելով Աղձնիքի հարթավայրի հետ: Աղձնիքի նահանգը հարավից եղերում է Արևմտյան Տիգրիս գետը, որը Հայկական լեռնաշխարհը սահմանադատում էր Միջագետքից:

Սիմ լեռնաշղթայի արևմուտքում և արևելքում կային հայտնի լեռնանցքներ՝ Կղեսուրք³⁵, արևմուտքում՝ Օլոր³⁶ գյուղի մոտ, իսկ արևելքում՝ Բաղեշի մոտ (ή κλειστός Βαλαεστός)³⁷, որ հայերն անվանում էին Չորապահակ

31 Փավստոս, Գ, Ժ:

32 Խորենացի, Բ, ք:

33 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114:

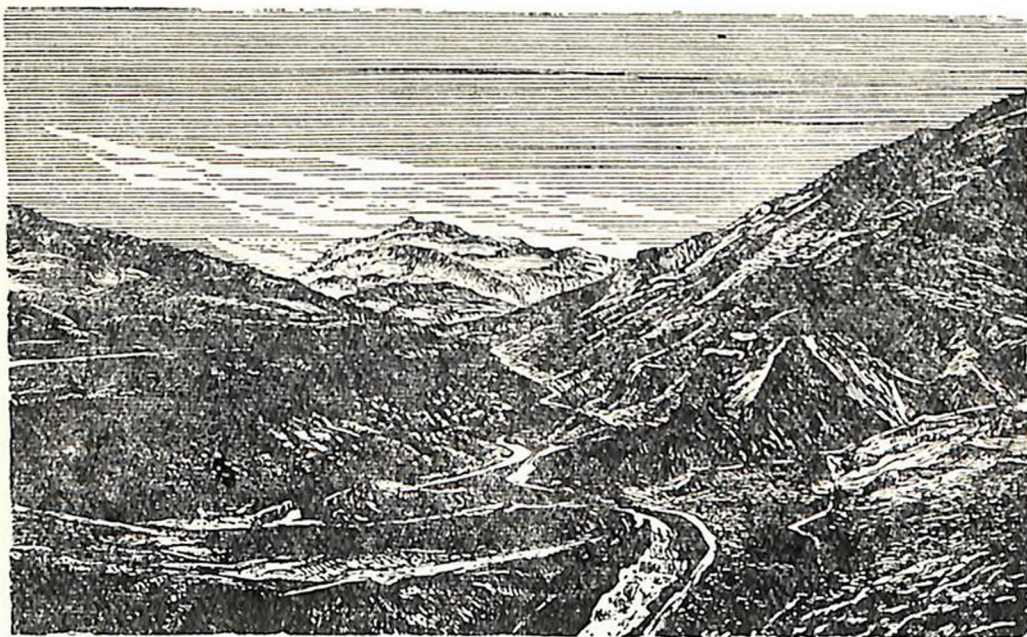
34 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 118. «...յաւեր դարձուցեալ զբնաշխարհն, բայց ի լեռնայնոցն՝ որ յամուրս իրեանց մնային ի լեռինն Խոյթ անուանեալ»:

35 Խորենացի, Բ, ք:

36 Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822, էջ 44:

37 Georgius Cyprius, Descriptio orbis Romani, Lipstae, 1910, էջ 46—48:

(այժմ՝ Ռահվա, Բաղեշի լեռնանցք): Այս երկու լեռնանցքներով էին հաղորդակցվում Հայաստանի ներքին շրջանները հարավի՝ Աղձնիքի և Հայոց Միջագետքի հետ: Երրորդ Կղեսուրքը գտնվում է այնտեղ, ուր այժմ անցնում է Արզնի—Խարբերդ (Արզանա—Մաղեն) երկաթգիծը:

Ձորա պահակ (Բաղեշի լեռնանցքը)

Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվող լեռնանցքների այս սխառեմն ուներ մեծ ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն: Արտաշեսյանները և Արշակունիները, իսկ հետագայում Բյուզանդիան և Արաբական խալիֆայությունը, այս անցքերին հատուկ ուշադրություն էին դարձնում: Այս լեռնանցքներում գոյություն ուներ ամրությունների մի ամբողջ սխառեմ, որոնք հսկում էին այստեղ մշտապես բնակություն հաստատած կայաղորները:

Բաղեշի լեռնանցքներից արևելք, խիտ անտառներով ծածկված Ռշտունիքի լեռները հյուսիսից եղերում են Մոկք գավառը և ունեն Առնոս (3550 մ.) և Արտոս (3475 մ.) գագաթները: Զրբաժան Կանգուարի լեռնաշղթայով Հայկական Տավրոսը կապվում էր Կորդվաց լեռների հետ Արաղայու կատար կամ Ականիք գագաթի (ներկ. Միրքեղ-գաղ՝ 3350 մ.) մոտ. Սրանից հարավ գտնվում են Արևելյան Տիգրիսի կամ Զերմ գետի (այժմ՝ Բոհտան-սու.) ակունքները, որոնք եղերող լեռները անտիկ հեղինակները անվանում են Niphates—Նպատ: Սա հարավային Նպատն է:

Կորդվաց լեռները ձգվում են Տիգրիս գետի մոտից տարբեր անուններով՝ բուն Կորդվաց, Ագարակի, Աղբակի լեռներ և Մեծ Զաբ գետի ակունքների մոտ միանում Զագրոս լեռնաշղթային ու Նոր-Շիրականի լեռնային ջրբաժան բարձունքին, որը այդ մասում Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորությունը բաժանում է Արաքս գետի ավազանից: Նոր-Շիրական լեռները արևելքում միանում են Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին:

Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանը, որը կազմում է Աղձնիք հայկական նահանգը, հարավից եղերվում է Մասիոս լեռնապարով (կոչվում է նաև Իգալա և Տուր-Արդին): Այս լեռնապարի առավել հայտնի գագաթներն են՝ Աշիմունը (այժմ՝ Ղարաջա-դաղ՝ 1919 մ.) և Բեմադա կամ Իգալա (նախորդից հարավ ընկած անանուն լեռը՝ 1520 մ.): Մինչև մ. թ. 37 թվականը Մեծ Հայքի հարավային սահմանը Միջագետքում անցնում էր այս լեռներով, ուստի սրանից հյուսիս գտնվող երկրամասը կոչվում էր Միջագետք Հայոց:

Հայկական Տավրոսը Ղարա-դաղ լեռների հետ կապող օղակը Ջազրոս ընդարձակ լեռնային սիստեմի հյուսիսային հատվածն է, որը Հայաստանի մասում անտիկ հեղինակներն անվանում էին նաև Նոպատ: «Աշխարհացոյց»-ում Ջազրոսն անվանվում է Կոհ ի Նիհորական: Այս մասում Ջազրոսի լեռնաշղթան հանդիսանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովտի արևմտյան սահմանը և ունի մի քանի լեռնային անցքեր, որոնք այդ լճի ավազանից տանում են դեպի Հայաստանի ներքին գավառները: Դրանցից հատկապես հայտնի են Սուրբ Խաչ (այժմ՝ Խանասոր) և Ջարասոլ (այժմ՝ Կելիշին) լեռնանցքները: Կելիշինի լեռնանցքով էր անցնում Միջագետքից դեպի Հայաստան և Մարաստան տանող ճանապարհը: Այդ լեռնանցքը գտնվում է Ջարասոլ լեռան հարավային լեռնաբազուկներում, որտեղից սկիզբ է առնում Մեծ Հայքի պատմական տերիտորիայի սահմանը կազմող Արասիս (այժմ՝ Գետառ-սու) գետը, որը թափվում է Կապուտան լիճը: Ջարասոլ լեռը պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետն էր:

Ջազրոս լեռնաշղթան Իրանը բաժանում է Միջագետքից և հյուսիսում, Կապուտան (Ուրմիա) լճի շրջանում, ձուլվում է Հայկական Տավրոսին, կազմելով մի աղեղ, որի մեջ պարփակված է Վանա լճի փակ ավազանը:

3. ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԳԵՏՆԵՐՆ ՈՒ ԼՃՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բարձրավանդակը հանդիսանում է Առաջավոր Ասիայի գլխավոր գետերի ջրբաժանը: Գետերը սնող հիմնական աղբյուրներն են՝ բարձր լեռնադազաթների ձյունոտ լանջերն ու կիրճերը, որտեղ ձյունը կուտակված է մնում տարվա մեծ մասը (հին հայերը ձյան այս կուտակումները կոչում էին «քամ») և բարձր լեռնային շրջաններում տեղացող անձրևները և աղբյուրները՝ ստորգետնյա ջրերը: Կան և սեղոնային գետեր, որոնք ծնվում են ձյունհալքից կամ լեռներում տեղացած հորդ անձրևներից դոյացած հեղեղներից՝ «սեղավներից»:

Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ գետն է Եփրատը (2700 կմ), որը Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով հոսում է 600 կմ: Եփրատը գոյանում է երկու գետերի միախառնումից՝ բուն Եփրատ կամ Արևմտյան Եփրատ (այժմ՝ Կարա-սու) և Արածանի կամ Արևելյան Եփրատ (այժմ՝ Մուրադ): Կապան-Մաղեն քաղաքից հյուսիս այս երկուսը միանում և կազմում են Եփրատ գետը:

Արևելյան Եփրատը հին հայերը անվանում էին Արածանի կամ սոսկ Եփրատ: Այս գետը ասուրա-բաբելյական բնագրերում և անտիկ հեղինակների ճոտ հայտնի էր Arsania անունով:

Արևմտյան Եփրատի ափունքները: Մագկավեա կամ Կապուչտ լեռնաշղթայի հարավային լեռնարագուկներում նն, ավելի ճիշտ՝ Ոսկեանց լեռան հարավ-արևմտյան լեռնարագուկներում: Այս գագաթից իջնող ասփակները կազմում են ալպիական մի լճակ, անշարժ հաշկումման մակերևույթ: Այստեղից բխում է մի գետակ, որի արծաթագույն ժապավենը զարարվում է կանաչ մարգագետինների միջով, բայց Կարինից հյուսիս գետի հոսանքը դանդաղում է և զոչանում Շամր Կարնո ճահիճը³⁸, որտեղից արդեն Եփրատի ջուրը դառնում է սղատր, այդ պատճառով էլ ներկայիս բնակիչներն այն կոչում են Կարա-սու (Ան ջուր): Այնուհետև գետը հոսում է արևմտյան ուղղությամբ:

Կարին գավառում Արևմտյան Եփրատը հանդարտորեն հոսում է դեպի արևմուտք, ապա աջից բնդունելով Սարչամա վտակը, մինչև Գերջանի դաշտը դուրս գալը հոսում Շողանի ձորի կիրճով: Գերջանի դաշտից, պտույտներ առնելով, հոսում է դեպի հարավ: Այստեղ ձախից նրան է խառնվում Մանանազի (այժմ՝ Թուղլու-չայ) վտակը և Եփրատը մտնում է մի նեղ կիրճ, որտեղից նորից թեքվում է արևմուտք և շատով կրկին դուրս գալիս դաշտը՝ Երզնկայի դաշտը (Եկեղյաց կամ Անահատական գավառ): Գարանազի գավառում Եփրատը կրկին հոսում է խոր կիրճով և Ակնից ցած թեքվում դեպի հարավ, միշտ հոսելով կիրճի միջով մինչև Արևելյան Եփրատին կամ Արածանին միանալը:

Արևելյան Եփրատը կամ Արածանին սկիզբ է առնում նպատ կամ Ծաղկանց լեռներում: Այս գետի ափունքները գտնվում են Ոսկիր վայրում, ներկայիս Գիագինից հարավ-արևմուտք³⁹:

Արածանին առաջին մեծ վտակը Բագրեանդ⁴⁰ (այժմ՝ Շարիան) գետն է, որը հնում խառնել են Եփրատ-Արածանիի հետ: Բագրեանդ գետը սկիզբ է առնում Զրաբաշխ լեռնադարի մասը կազմող հրաբխային դանդաղից:

Սկզբում Եփրատ-Արածանին արևմտյան ուղղությամբ ունի, բայց արևմուտքյան կողմից Բագրեանդ վտակն իր մեջ առնելուց հետո թեքվում է հարավ-արևմուտք ու մտնում կիրճի մեջ: Մանազկիրտի մոտ դուրս է գալիս արծակ տարածություն և հանդարտ հոսում Հարբի (Բուլանբի) և Տարոնի (Մուշ) դաշտերով: Ձախից նրա առավել նշանավոր վտակներն են Կորո ձորը (այժմ՝ Քոր-սու) և Մեղ կամ Մեղրագետը (այժմ՝ Կարա-սու): Այնուհետև Արածանին հյուսիսից շրջանցում է Հայկական Տավրոսի ազեղը, շառաչյունով հոսելով խոր կիրճի միջով մինչև Բալու քաղաքը: Ապա գետը հոսում է Խարբերդի արգավանդ դաշտով: Եփրատ-Արածանին կարևոր վտակներ ունի աջ կողմից. դրանք են՝ Բագրեանդ, Խնուս, Բյուրակն, Գինեկ և Գայլ (բազկացած է երկու հիմնական վտակներից՝ Գայլ և Միւս Գայլ) գետերը:

Արևելյան Եփրատ-Արածանին միախառնվում է Արևմտյան Եփրատին Լուսաթառիճ (նեղ. Կասյան-Մազին) քաղաքի մոտ: Գրանից հետո Եփրատը հոսում է դեպի հարավ նեղ կիրճի միջով: Առաջացնելով անանցանելի սահանք-

³⁸ Խորենացի. Գ, ծթ:

³⁹ Փալստոս Ա. ձգ: «Աշխարհացոյց»-ում կարդում ենք. «Եւ Արածանի զսկիզբն ունի ի Ծաղկոսն է, ի տեղութեն, որ կոչի Ոսկիթ, և զնալով ընդ հիսիսի պատելով զնպատական լեռամբն՝ առ Բագրեանդ գեղութն, խառնի ի Բագրեանդ գետ»: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 170:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

ներ, նեղ ձորով ճեղքում է Տավրոսը, հետզհետե մտնելով Միջագետքի ցածրավայրը: Այս մասում եփրատի ամենանշանավոր վտակներն են՝ Կառամինոն (այժմ՝ Թուզլու-չայ) գետը, որը իջնում է Զիզոն-Քասիլիկոն լեռներից, և Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու), որը սկիզբ է առնում Անտիտավրոս լեռներում, կտրում է Փոքր Հայքը և աջ կողմից, Մելիտինե քաղաքից ոչ հեռու թափվում եփրատի մեջ:

Եփրատի նման Տիգրիսը ևս գոյանում է երկու գետերի՝ Արևմտյան կամ բուն Տիգրիսի և Արևելյան Տիգրիսի կամ Զերմի (այժմ՝ Բոհտան-սու) միախառնումից:

Տիգրիս կամ Դղկաթ (Դիշլե) գետը ունի 1950 կմ. երկարություն, որից 540-ը Հին Հայաստանի սահմաններում է: Տիգրիսը սկիզբ է առնում Մովք լեռնաշխին լճից (ուրարտական «Մուե», ասսուրական «Սուա», այժմ՝ Գյուլշուկ):

Հնում Տիգրիսի ակունքն էր համարվում Զերենե-սու գետի վերին հոսանքը: Թվարկելով Չորրորդ Հայք նահանգի գավառները, «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է նաև Հաշտիանց գավառը «չորմէ բղխեն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ»⁴¹:

Զերենե-սուի միանալուց հետո Արևմտյան Տիգրիսը գառնում է ջրառատ մի գետ և հոսում գեպի արևելք, ծառայելով որպես սահման Մեծ Հայքի և Միջագետքի միջև: Այդ գետի ձախակողմյան վտակներից առավել նշանավորներն են՝ Քաղիրթը, որ կոչվում է նաև Շիթիթմա (այժմ՝ Բաթման-սու) և Խարզանը կամ Արզանը:

Արևելյան Տիգրիսը կամ Զերմ գետը Քսենոփոնի մոտ հայտնի է Կենտրիտես անունով (Κεντριτες)⁴²: Նա սկիզբ է առնում Կորդվաց լեռներից, Վասպուրական նահանգի Անձևացիք գավառից (այժմ՝ Նորգուղ, Զուլամերկից հյուսիս):

Կորդվաց լեռների հյուսիսային լանջերից սկիզբ առնելուց հետո Արևելյան Տիգրիսը կամ Զերմը հոսում է դեպի արևմուտք: Զուել ամրոցի մոտի ձորից հետո Տիգրիս-Զերմը մտնում է Մոկր նահանգը, գետի անունով Զերմաձոր կոչվող հովիտը: Իր մեջ ընդունելով Որբ (այժմ՝ Մոկ-սու), Կեցան և Բաղեշ (այժմ՝ Բիթլիս-սու) գետերը վերջինիս Տատիկ վտակով, Տիգրիս-Զերմ գետը Սղերդ քաղաքից հարավ միանում է Արևմտյան Տիգրիսին, կալմելով Տիգրիս ջրառատ գետը: Չախից նրա մեջ են թափվում Արևելյան Խարբուրը, որը Հայաստանի սահմանն էր Ադիաբենեի կողմից և Մեծ Զաբը, որը վերին հոսանքում կոչվում էր Աղբակ⁴³, այլա Զաբ անվան տակ հոսում Կորճայք աշխարհի (ներկայիս Զուլամերկի շրջանը) խոր անառտ ձորերով, որից հետո դուրս է գալիս Միջագետքի ցածրավայրը և խառնվում Տիգրիսին:

Արաքսը, որ 1072 կմ. երկարություն ունի, սկիզբ է առնում Բյուրակն կամ Սերմանց զանգվածի (այժմ՝ Բինգյուլ) հյուսիսային լանջերի աղբյուրներից: Արաքս գետը ակունքներից սկսած մինչև նրա թափվելը Կասպից ծովը, հոսում

41 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 107—108:

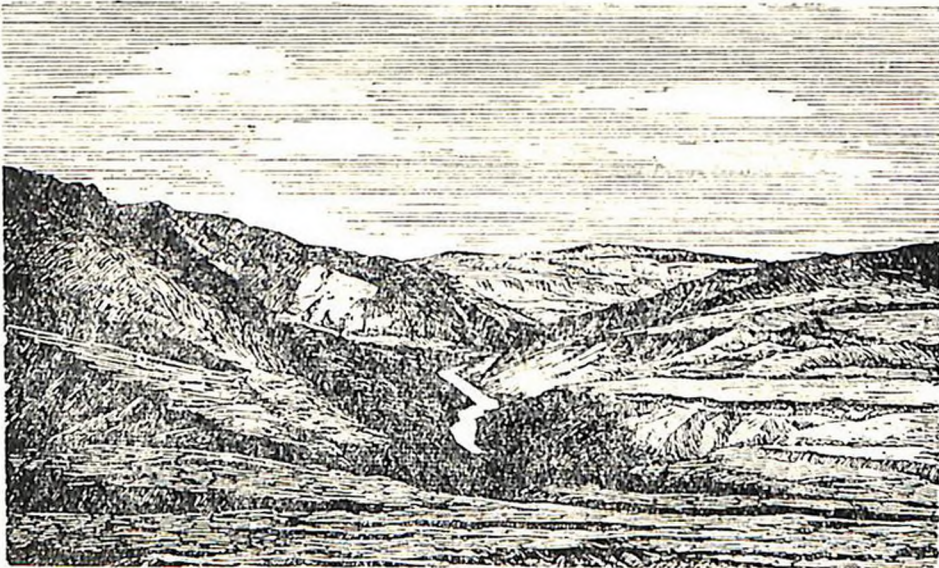
42 Հնարավոր է, որ Կենտրիտես կոչվիր Բոհտան-սու գետի ստորին հոսանքը Կեցան վտակի հետ միասին:

43 Աղբակ անունը գալիս է այդ գետի խորրիական և ասսուրական Ալամուն-էլամունիա անվանումից:

էր պատմական Հայաստանի տերիտորիայով, ուստի ժողովուրդը մինչև այժմ կոչում է «Մայր Արաքս»:

Ներկայումս տարածված այս անունը ծագում է հունա-հռոմեական *Ἀράξης*, *Araxes* ձևից, որը հայկական Արասխ կամ Երասխ անվան տառադարձումն է (եղև է նաև Առաստ ձևը, սրանից է ավելի ուշ շրջանի Արազը): Առավել գործածական ձևը Երասխն է:

Սկիզբ առնելով Բյուրակնյան լեռնաշխն գանգվածից, Արաքսը հոսում էր դեպի հյուսիս, սրտեղ նրա մեջ էր խառնվում արևմուտքից հոսող Մուրց գետը, այնուհետև հոսելով Բասեն գավառով (Քսենոփոնի հիշատակած Փասիանների երկիրը) Արաքսն ստանում է Բասեն կամ Բասեն անունը (այժմ՝ Բասեն-սու): Քսենոփոնի «Անարասիս»-ում այս գետը կոչվում է Փասիս⁴⁴, որ չպետք է շփոթել Կողքիսի Փասիսի (ներկ. Թիոն) հետ:

Երասխի (Արախի) ակունքը Արմավր լեռներում: Հեղում Արմավր (Բյուրակն) գագաթը

Բասենից դուրս գալով, Արաքսը մտնում է խոր, նեղ կիրճի մեջ, որը կոչվում էր Երասխաձոր (ներկայիս Կաղզվանի շրջանում), որից հետո գետը կոչվում էր Երասխ: Արաքսը այնուհետև հոսում է այդ կիրճով մեծ աղմուկով և միմիայն ձախից Ախուրջան վտակն իր մեջ առնելուց հետո լայնորեն տարածվում է ընդարձակ Արարատյան դաշտով:

Արարատյան դաշտում Արաքսի մեջ են թափվում աջից՝ Վարդամարց, ձախից՝ Ախուրջան (ներկա Կարսաշաչը և նրա շարունակությունը հանդիսացող Ախուրջանը), Քասաղ և Սևանա լճից սկիզբ առնող Հրազդան վտակները: Այս երկուսը հնում թափվում էին Մեծամոր գետը (այժմ՝ Սև ջուր), որը խառնվում էր Արաքսին Արտաշատ քաղաքից հյուսիս: Չախակողմյան ավելի աննշան

⁴⁴ Հմմտ, *Diod.*, XVI, 29.

վտակներից են Աղատը (Գառնի) և Ուրծաձորը (Վեդի): Այնուհետև «Արաքսյան հովիտը» (Araxene) շարունակվում է մինչև Զուղա, որտեղ լեռները սեղմվում են և Արաքսը հոսում է նեղ կիրճով:

Հիմնական գետանցը Արաքսի վրայով (ինչպես և այժմ) գտնվում էր Զուղայի մոտ:

Միջին և ստորին հոսանքում ձախից Արաքսի մեջ թափվող առավել խոշոր վտակներն են՝ Արփա, Նախճավան, Ողջի, Որոտան, Աղվան կամ Հագարու և Գարգար գետերը: Աջից առավել հայտնի վտակներն են. Մակու (այժմ՝ Զանգիմար-չայ)՝ Առուն-գետ վտակով (այժմ՝ Բալլբի-չայ, բխում է Գայլատու լճից), Կարմիր գետ (այժմ՝ Կրղըլ-չայ), Շուաշուտ կամ Տղմուտ (այժմ՝ Ակ-չայ), Աղանդ-ոտ և Մարանդ (այժմ՝ Զիլբիր-չայ): Կարմիր գետի վերին հոսանքը կոչվում էր Կոտորո գետ: Արաքսի ամենաչքրառատ վտակը՝ Գառահ գետը (Կարասու) հոսում է Արտավես (այժմ՝ Արդաբիլ) քաղաքի կողմից և Վարդանակերտից ոչ հեռու թափվում է Արաքսը:

Արաքսը, իհարկե, նավարկության համար պիտանի չէր, բայց նրանով մինչև Արտաշատ քաղաքն էր ուղարկվում Մեծրաց լեռների անտառներից հատվող սոճու փայտը: Մովսես Խորենացին վկայում է, որ երբ Արտաշես Ա-ը կառուցում է Արտաշատ քաղաքը, ապա «ձևնատու լինի նմա և Երասխ փայտիւր մայրեաց»⁴⁵:

Արարատյան դաշտավայրով հոսող Արաքսը հաճախ փոփոխում էր իր հունը, այժմ էլ կարելի է տեսնել այդ հուններից մեկը, որը կոչվում է «Ղուրու-Արադ»:

Արարատյան դաշտում հաճախ էին լինում այնպիսի սառնամանիքներ, երբ Արաքսն էլ էր սառչում: Խորենացու ասելով «և յերկարիւ ձմերայնոյն, ի դառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն (Երասխայ)»⁴⁶:

Հյուսիսում Հայաստանը եղբրվում էր Կուր գետով, որը հունական և հռոմեական հեղինակները կոչում էին Կիրոս, Կիրն, Կիրուս (Κῆρος, Κύρος, Cyrus), վրաց. მტკვრისი «Մակուարի»: Հայերը կոչում էին Կուր:

Կուրի ակունքները գտնվում են Տայք նահանգի Կող (այժմ՝ Գյուլե) գավառում, Կարմիր փորակ (այժմ՝ Ալլահ-Ակբար) լեռնաշղթայի արևմտյան լանջերին:

Կուրի աջակողմյան վտակներն են Ալգետ, Յուրտագետ⁴⁷ (այժմ՝ Խրամ, որի վերին հոսանքը վրացիներն անվանում էին Քցիխ Խրամի, Ստրաբոնի մոտ կոչվում է Ξάνης),⁴⁸

Յուրտագետ-Խրամի աջափնյա վտակներից է Գաջենագետը (այժմ՝ Մաշավերա), որոնց միախառնման տեղում դոյուբյուն ունի Յուրտավ կամ Գաջենք քաղաքը: Խրամի գետաբերանից ոչ հեռու Հունարակերտ ամրոցի մոտ Կուր գետն է թափվում Զորագետը (այժմ՝ Գեբեղ և Փամբակ): Այնուհետև Կուրի աջափնյա վտակներն են՝ Աղատն (հավանաբար Ստրաբոնի Σανδβάτης), Հախում,

45 Խորենացի, Բ, խթ:

46 Խորենացի, Բ, լթ:

47 Այս անունը պահպանվել է թուրքական արտասանությամբ՝ Զուրտակերտի վախուղտու մոտ, իբրև Խրամ գետի վտակներից մեկը, որը բխում է Կեչուտի լեռներից:

48 Strabo, XI, 3, 2:

Տալուշ, Ջակամ, Շամբոր, Ռոյտակ (Մուսախչ), հետագայում կոչվել է Գան-
ձակ (այժմ՝ Գյանջա-չայ), Կուրակ, Առան-ոտ (այժմ՝ Գերան-չայ) և Տրտու-
կամ Տրտուական (այժմ՝ Թարթար) գետերը:

Սարաբունը հիացմունքով է նկարագրում Կուրի աջափնյա շրջանը՝ Շակա-
շենի և Գուգարքի ցածրավայրերը՝ «Ամբողջ այս երկիրը, — դրում է նա, — ա-
ռատ է ստուղներով, այգիներով և մշտագալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ
ձիթապտուղ»⁴⁹:

II դարից մ. թ. ա. մինչև մ. թ. IV դարի վերջերը Մեծ Հայքի կազմի մեջ
մտնող Կասպիականի ծովափնյա շրջանի տարածությունը մասին պատկերացում
է տալիս Պտղոմեոսը⁵⁰:

Սև ծովն են թափվում երեք բավական խոշոր գետեր, որոնց ակունքները
գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհում՝ Ճորոխը (երկարություն է 368 կմ.),
Գայլ-գետը և Հալիսը: Ճորոխի վերին և միջին հոսանքները անցնում են պատ-
մական Հայաստանի տերիտորիայով:

Ճորոխ գետի ակունքները գտնվում են Չորմայրի (3185 մ.) լեռան արև-
մրտյան բազուկներում, որտեղից Ճորոխը հոսում է դեպի հարավ-արևմուտք
Չորմայրի անունով (այժմ՝ Չերմելի-սու), այնուհետև կոչվում է Մաստարա
(այժմ՝ Մասատ-դարա): Բարերդ քաղաքի մոտ գետը թեքվում է դեպի հյուսիս և
այդտեղից սկսած կոչվում է Ճորոխ կամ Ծորոխ: Անտիկ շրջանում նա հայտնի
էր Ակամսիս անունով, իսկ վաղ հայկական և բյուզանդական աղբյուրներում
կոչվում է Վոհ կամ Βόσας: «Աշխարհացոյց»-ում Ճորոխը կոչվում է «Ակամ-
սիս որ է Վոհ»⁵¹, իսկ մի այլ տեղ՝ «Յոհ»⁵²:

Բարերդ քաղաքից հյուսիս Ճորոխ գետը թեքվում է հյուսիս-արևելք և հո-
սում այդ ուղղությամբ մինչև Արդվին քաղաքը: Այստեղից սկսած Ճորոխը
գնում է հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մինչև Սև ծովը թափվելը, ներկայիս
Բաթումից հարավ: Ճորոխի ամենախոշոր վտակը Օլթի-չայ գետն է, որը հնում
կոչվում էր Ուղթեսց գետ, իսկ վերին հոսանքում Բուխա կամ Բողխա: Աջա-
կողմյան վտակներից է Բանակ կամ Բանա գետը (այժմ՝ Փենեկ-չայ), որի մեջ
է թափվում Պարտեղ գետակը (այժմ՝ Բարդուս-չայ): Զախսակողմյան վտակնե-
րից է Աղորդ գետը (այժմ՝ Թորթում):

Ճորոխի գետաբերանը Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան ծայրամա-
սում է: Այս լեռների արևմտյան ծայրին գտնվում է Իրիս գետը (այժմ՝ Եշիլ-
Իրմակ), որի վտակն է Լյուկոս գետը, կամ ինչպես հայերն էին կոչում, Գայլ
գետը (այժմ՝ Գելգիտ-չայ): Գայլ գետը սկիզբ է առնում Պոնտական լեռնա-
շղթան Սկիդիեսի և Անտիտավրոսի հետ միացնող ջրբաժան լեռնաշղթայից:
Հավանաբար իրավացի էր էրատոսթենեսը, երբ պնդում էր, որ Լյուկոսը կոչվել
է նաև Թերմոդոն:

⁴⁹ Strabo, XI, 14, 4.

⁵⁰ Նրա ասելով արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն է կազմում «Վրկանա ծովի մի մասը Կիրոս
գետի գետաբերանից մինչև այն կետը, որը գտնվում է 79°45'—43°20'-ի տակ» (Քեոս., V, 12,1):

⁵¹ Տե՛ս Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 103:

⁵² Նույն տեղում, էջ 110:

Թերմոդոն-էյուկոսը (Գայլ գետ) միանում է Իրիս գետին, որը Թեմիսկիրա հովտում թափվում է Սև ծովը: Հավանաբար Թերմոդոն է կոչվել Իրիս գետի նաև այդ մասը (Թերմոդոնի միախառնման վայրից մինչև գետաբերանը)⁵³:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերի ակունքների շրջանները պաշտամունքի վայրեր էին. այդ մասին են վկայում սովորաբար այդ տեղերից հայտնաբերվող վիթխարի քարե վիշապները: Հիշյալ վայրերը շարունակում էին պաշտամունքի առարկա մնալ նաև քրիստոնեության շրջանում: Գետերի ակունքների մոտերում հաճախ կարելի է հանդիպել քրիստոնեական տաճարների ավերակների:

Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ են միմյանց հետ հատվող բարձունքների շնորհիվ գոյացած գոգավորությունները: Գրանց հատակը սովորաբար լցված է լինում ջրով: Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի վրա փռված է շամբուտներ ու մորուտներ դառնալու հակում ունեցող այգայիսի ձորակների ու իջվածքների մի ամբողջ սիստեմ: Անձրևների և հալչող ձյան ջուրը («բամբ») լեռներից հոսելով հավաքվում է այդ գոգավորություններում, ձուլակներում ու իջվածքներում: Տիպիկ են այդ տնտակետից պատմությանը հայտնի Շամբ Կարնոյ և Շամբ Կոզովտի մորուտները:

Հայկական պարբ հաբավից (Բագրևանդի դաշտի կողմից)

Հսկայական գոգավորությունների կողքին հանդիպում են նաև փոքրերը, որոնք առաջինների մանրանկար կրկնությունն են: Այսպես, օրինակ, Գայլատու լիճը (այժմ՝ Բալըխ-գյուլ), որ Սևանա լճի փոքրիկ կրկնությունն է: Գայլատուն գտնվում է Հայկական պարի հարավային լանջերին մի փակ գոգահովտում: Այս լճից բխում է Առուն գետը, որը Շամբ Կոզովտի միջով անցնելով թափվում է Արաքսի վտակ Մակու գետի մեջ: Այգայիսին է նաև Մովք լիճը (այժմ՝ Գյուլջուկ) Նարբերդից հարավ: Նրանից սկիզբ է առնում Արևմտյան Տիգրիսը: Այդ տեսակետից բնորոշ է Ջարիշատի լիճը կամ Պաղակացիսը (հնում կոչվում էր «Ծովակ հիսիսոյ»), այժմ Ջըլզըր (ծովի մակերևույթից 1959 մ. բարձր), որից դուրս է հոսում Ախուրյանի ձախակողմյան վտակ Մեծագետը: Բոլոր այս նշված և նրանց նման մյուս լճերը հոսող են և ներկայացնում են բարձրադիր, անուշահամ ալյուիական ջրամբարներ: Կան նաև կանգնած լճեր, ինչպես օրինակ Արճիշակը (այժմ՝ Արճակ, 1870 մ. բարձրության վրա) վանա լճից արևելք:

⁵³ Հետագայում Թերմոդոն անունը տարածվել է Իրիս գետի գետաբերանից դեպի արևելք գտնվող գետի վրա, որ այժմ կոչվում է Թերմե-սու:

Առավել խոշոր ջրամբարներ են Կապուտան (Ուրմիա), Վան և Սեանա լճերի գոգավորությունները:

Հնում Սեանա լիճը կոչվում էր Գեղամա ծով, Գեղարբունյաց ծով (ավելի ճիշտ՝ Գեղաքունի լիճ, վրաց. Գեղաքունի), Պաղոմեսուր հիշատակում է այն կիսնիստիս (Λαγυῖτις) անվան տակ⁵⁴:

Սեանա լիճը, որ Հին աշխարհի լեռնային լճերից ամենամեծը և մեծ լճերից ամենաբարձրն է, գտնվում է ծովի մակերևույթից 1916 մ. բարձրության վրա: Նրա մակերեսը 1416 քառակուսի կիլոմետր է: Նորատուսի և Ագա հրվանդաններով լիճը բաժանվում է երկու մասի, Նյուսիս-արևմտյանը կոչվում է Փոքր Սեան, իսկ հարավ-արևելյանը՝ Մեծ Սեան: Միջին խորությունը 45 մետր է, առավելագույնը՝ 99 մետր⁵⁵, կիճը տեկտոնիկ ծագում ունի⁵⁶, նրա մեջ թափվող գետերից հիշատակության արժանի են Սոգր գետը, Իշխանագետը և Գավառագետը: Լճից բխում է միայն մի գետ՝ Հրազդանը: Լճի ջուրը անուշահամ է, ձկներն են՝ կարմրախայտ իշխանը, գեղարբունին, բաղդակը և կողակը: Ունի միայն մի կղզի (այժմ թիրակղզի) Սեան անունով: Հնագույն ժամանակներից այստեղ զարգացած են եղել նավագնացությունն ու ձկնորսությունը: Ներկայումս Սեանա լճի ջրերը առատ էլեկտրաէներգիա են տալիս և ուղղում Արարատյան դաշտը: Լճի ջրի իջեցումից հետո նրա հատակի բացված մասերում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ հնագույն ժամանակներում լճի մակերեսը եղել է ավելի փոքր, քան իջեցումից առաջ էր:

Սեանա լճից ավելի մեծ է Վանա լիճը, որը Ստրաբոնը կոչում է Թո[ս]պիտիս կամ Արսի[սի]նի (Θω[σ]πιτις, Ար[σγ]σγυγ)⁵⁷: Առաջինը համապատասխանում է հայերեն Տոսպին և ծագում է, անկասկած, ուրարտական պիտուսյան մայրաքաղաք Տուշպայի անունից (Վան): Նրկրորդ անունը ծագում է Արճեշ քաղաքի անունից: Միջին դարերում հայերն այս լիճը կոչում էին Բզնունյաց կամ Ռշտունյաց ծով: Վանա լճի գոգավորությունն առաջացել է նեոհրաբխային ժայթքումների հետևանքով, որոնք փակել են գետերի հուները: Այդ տեսակետից մեծ դեր է կատարել Սարակն-Նեմրութի բարձրացումը, որը Տարոնի դաշտը (Մշո դաշտ) բաժանել է Վանի գոգավորությունից և դրանով ստեղծել փակ ավազան:

Վանա լիճը 1720 մ. բարձր է ծովի մակերևույթից: Լայնությունը 60 կմ. է, երկարությունը՝ 120 կմ., միջին խորությունն է 16 մ., առավելագույնը՝ 25 մ.: Վանա լճի հայելին հավասար է 3733 քառակուսի կիլոմետրի:

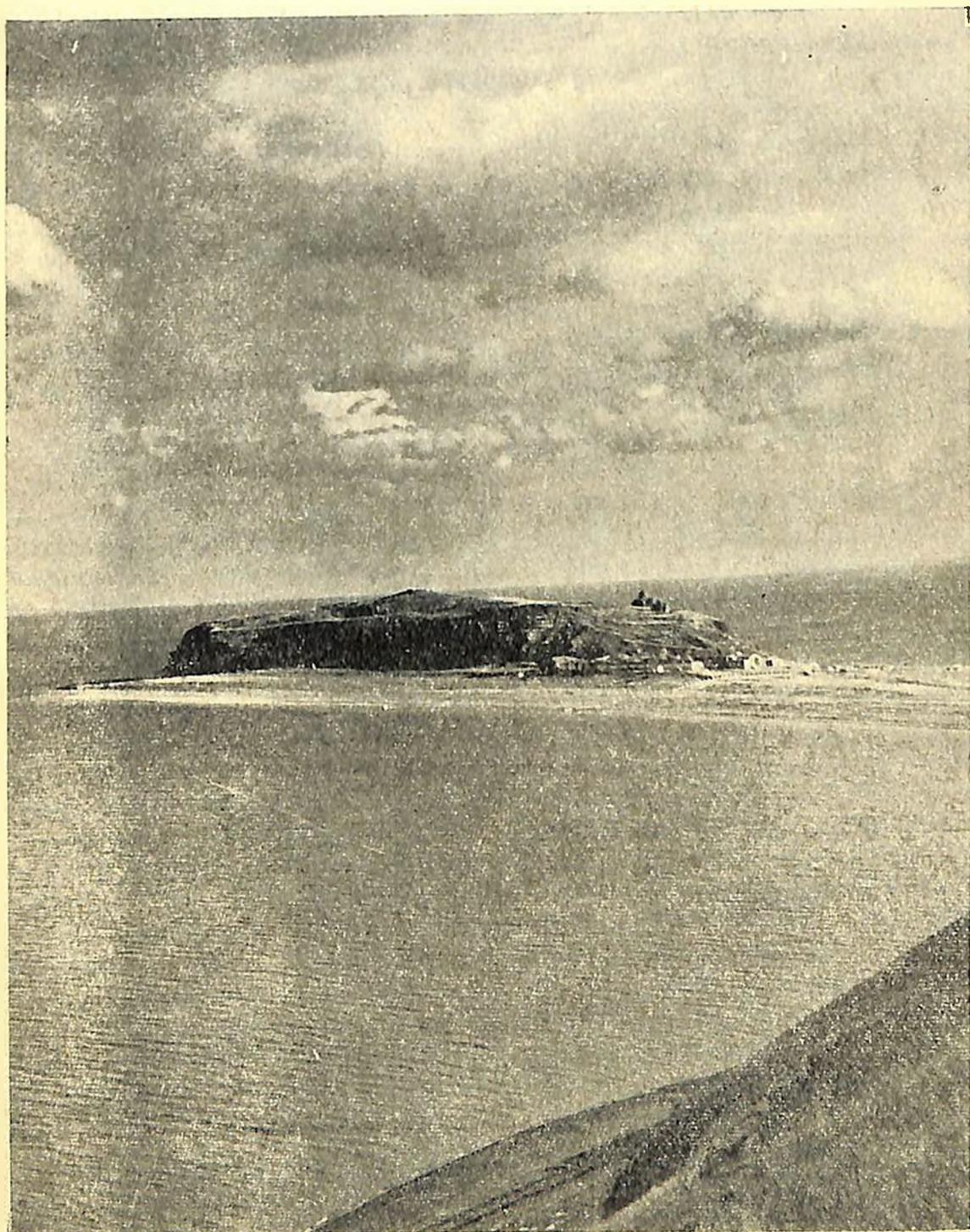
Վանա լճի ջրերը ելք չունեն: Նրա ջրերը պարունակում են մեծ քանակությամբ կալիումի և նատրիումի կարբոնատ, քլորիդներ և սուլֆատներ: Բարձր աղիության պատճառով (19,1 տոկոս) լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ: Այդ նույն պատճառով լճի ջուրը չի օգտագործվում ոչ ոռոգման և ոչ էլ խմելու

54 Ptol., V, 12, 30:

55 Այս ավազանի վերաբերվում են նախքան լիճը իջեցնելու ժամանակաշրջանին:

56 Տե՛ս Փ. Ե. Մեվինսոն-Մեսսինգ, Предварительные соображения об использовании озера Гокча (Севан) для орошения бассейна озера Севан (Гокча). Научные результаты экспедиции, 1927, Л., 1929, էջ 430:

57 Strabo, XI, 14, 8:

Սևանա լիճը և կղզին

համար⁵⁸։ Ստրաբոնի ասելով Վանա լճում ապրում է ձկան միայն մի տեսակ⁵⁹։ նկատի ունի տառեխը։ Լճի շուրջը ուրարտական ժամանակներից սկսած, կային քաղաքային կենտրոններ, որոնցից կարևորագույնը Վանն էր՝ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան, ապա Բերկերին, Արճեշը, Արծկեն, Խլաթը, Գատվանը։ Հնագույն ժամանակներից ի վեր գոյություն ունեւր Վան—Գատվան ջրային հաղորդակցութունը, որը Վան քաղաքը կապում էր Հյուսիսային Միջագետքի քաղաքների հետ։ Վանա լճի մակերեսն անընդհատ բարձրանում է։ «Աշխարհացոյց»-ում նշված յոթ կղզիներից այժմ մնացել են միայն Աղթամարը, Արտինը և Լիմը⁶⁰։

Պատմական Հայաստանի ամենամեծ լիճն է Կապուտանը, ներկայիս Ուրմիան (Ռեկայե)։ Վերջինս գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի միջև, հանդիսանալով պատմական Հայաստանի բնական սահմանը։

Ստրաբոնն այս լիճը հիշատակում է երկու անգամ, երկու տարբեր անուններով։ Առաջին անգամ հիշատակում է Ատրպատականը նկարագրելիս. «Այստեղ կա Սպալտա (Σπαρτα պետք է հավանաբար ուղղել՝ *Καπαρτα) լիճը», — գրում է նա։ Նրա ասելով «չրի մակերեսին աղը հավաքվում և բյուրեղանում է. այս աղը քոր և անհանգստություն է պատճառում մարմնին, բայց յուզը բուժում է այդ հիվանդությունը, իսկ անուշահամ ջուրը մաքրում է ղզեստը, եթե սրեք մեկը սխալմամբ այն լիճն է մտցրել լվանալու համար»⁶¹։ Երկրորդ անգամ Ստրաբոնը հիշատակում է նույն լիճը Հայաստանի նկարագրության մեջ⁶²։ «Հայաստանում, — գրում է Ստրաբոնը, — մեծ լճեր կան։ Մեկն է Մանտիանեն (Μαντιανή), հունարեն թարգմանությամբ Կլիանն (Κλυανη, որ նշանակում է «կապույտ», «բիլ» և թարգմանությունն է հայ-պարսկական Կապուտան անվան)։ Ասում են, որ Մետտիդեից (Աղուլի ծով) հետո ամենամեծն է՝ աղի ջրով, տարածվում է մինչև Ատրպատական և ունի աղազործանոցներ»։

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունում հիշատակվում է «զծովակն որ կոչի Կապուտան»⁶³, Կապուտանի բարբառային ձևը պետք է համարել Գարբիթեանը, այդպիս է կոչվում լճի հյուսիս-արևելյան ափին գտնվող գավառը։ Այդ գավառում անտիկ հեղինակներին հայտնի էր Καπαρτα վայրը⁶⁴։ Գարբիթեան գավառը պետք է նույնացվի Սարդոն Բ-ի արձանագրության Սանդիրուտու երկրի հետ, որը տեղագրվում է Ուրմիա լճի հյուսիսային ափին⁶⁵։

Կապուտան լիճը բնում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական բարձրավանդակի միջև բնկած գոգահովտի ղզալի մասը։ Այն գտնվում է 1275 մ. բարձրության վրա, հայելու մակերեսը մեծ տատանումներ ունի՝ 3900-ից մինչև

58 С. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, էջ 46։

59 Strabo, XI, 14, 8։

60 Վանա լճի անաջացման մասին տե՛ս С. П. Бальян, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 311—316։

61 Strabo, XI, 13, 2։

62 նույն տեղում, XI, 14, 8։

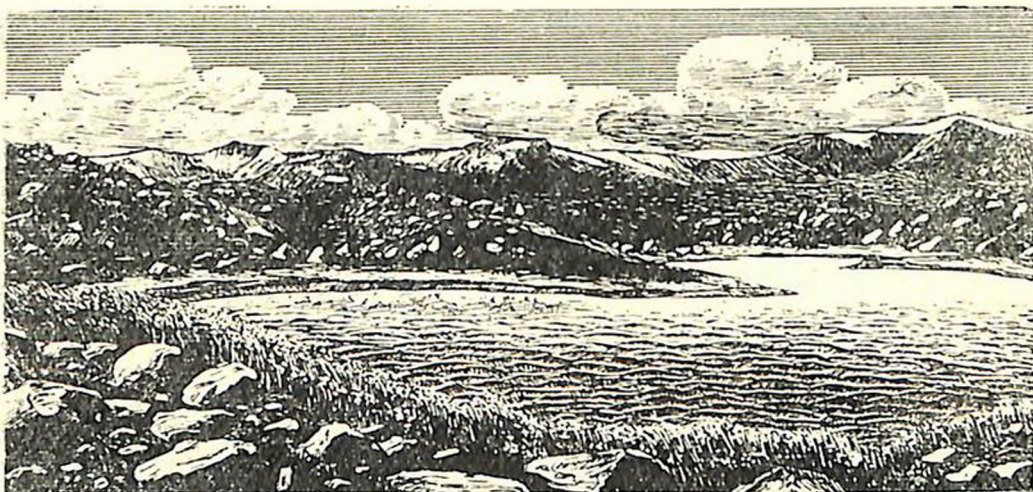
63 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114, ծան. 2։

64 Տե՛ս Ptol., V, 12, 10։

65 Տե՛ս АВИИУ, 49, 18։

5900 քառակուսի կիլոմետր, առավելագույն խորությունը 16 մ. է: Լճի առանձնահատկությունը նրա ջրի արտակարգ աղիությունն է⁶⁶:

Հնուց ի վեր լճի վրա նավարկություն կար: Կապուտան լիճն է թափվում 12 գետ, որոնցից առավել նշանավոր են Ատրպատականի գետերը՝ Վարարակ (Հաջի-չալ), Սազարտու (այժմ՝ Զաղաթու կամ Զեռիներ), Քաթավա և Սուուջ-բուլազ:

Սառցադաշտային մոեռնային աղբյուրակման լեակ Բյուրակի գագարում

Կապուտան լճի արևմտյան և հյուսիսային ափերը Հայաստանի կազմում էին, դա Նոր-Շիրական կամ Պարսկահայք նահանգն էր, անտիկ աղբյուրների Միգրիանեն: Արևմուտքում Կապուտան լիճն են թափվում Զազրոս լեռների արևելյան լանջերից սկիզբ առնող գետերը: Դրանցից պետք է հիշատակել Զարեհավանը՝ Տարոնո-գետ⁶⁷ վտակով (այժմ՝ Գիլման-չալ), էլոջ ձորը (այժմ՝ Նազլու-չալ), Բերգաձորը (Բերդեսոր), Բարանդուսը և Արասիսը կամ Երասիսը (այժմ՝ Գետաու-սու): Արասիս կամ Երասիս⁶⁸ գետը ևս հունական և հռոմեական հեղինակները տառադարձում են՝ Ἄραξις, Araxes ձևով: Նա Հայաստանի սահմանն էր Կապուտան լճի և Զազրոս լեռնաշղթայի միջև ընկած շրջանում. սկիզբ էր առնում Զազրոս լեռների Զարասսղ գագաթից (այժմ՝ Կելիշին): Նրա ակունքներից ոչ հեռու գտնվում է Զարասսղի (Կելիշին) հայտնի լեռնանցքը, որով անցնում էր Միջագետքից Մարաստան և Հայաստան տանող մեծ ճանա-

66 «Հաշվումների համաձայն, — գրում է Լինշը, — Ուրմիա լճի ջուրը իր մեջ պարունակում է վեց անգամ ավելի աղ, քան օվկիանոսինը, բայց միայն երեք հինգերորդն այն քանակի, որ ունի իր մեջ Մեռյալ ծովի ջուրը: Վերևից նայելիս նա վառ կապույտ դույն ունի, մի հատկություն, որ բնորոշ է բոլոր աղի լճերին: Եթե այնտեղ լողանալուց հետո թողնում են, որ ջուրը չորանա մարմնի վրա, ապա մաշկը ծածկվում է ասես ալյուրի շերտով. ոչ ձկները, ոչ կակղամորթները չեն կարող այնտեղ ապրել: Լճի ափերը, — Լինշի ասելով, — մեծ մասամբ ցածր են, աղով ներծծված և առաինչա շերտը, ուր կարելի է գտնել քարացած կորալների և խեցիների կտորներ, լճի կապուտյան մոտ շողում է որպես սպիտակ ժայպալենա: (Տե՛ս X. Փ. ՄԱԿԵ, ԱՐՄԵՆԱՅ, հ. 11, էջ 55):

67 Թովմա Արժրուհի, Պատմության տանն Արժրունեաց, էջ 260:

68 Մ. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 108:

պարհը, ուստի և այդ դեպքը հնագույն ժամանակներից լավ հայտնի էր: Ջարասպի լեռնանցքը Սարաբոնն անվանում է «Գրունք մարաց»:

Մեծ աշխարհագրագետ խոսքերով՝ «Մարաստանի ամենաերկար մասը անցնում է Սիդրիաննի միջով և տարածվում է Ջագրոսի լեռնային բարձունքից, որը կոչվում է Մարահան դոներ, մինչև Կասպիական դոները»⁶⁹. այն կազմում է 4100 ստադիան»⁷⁰:

Հայաստանի և Ատրպատականի միջև, Կասպուտան (Ուրմիա) լճից հարավ, բնոգնույ մինչև Ջագրոս լեռները, տարածվում էր Մատիենն լեռնային երկիրը (Μαυταιονί, Μαυταινί, Μαυταινός). որը պետք է որ համապատասխանի ուրարտական և ասուրական սեպագիր արձանագրությունների Մանա երկրին:

4. ԼՆՈՒՆԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՀՈՎԻՏՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական կյանքում առաջնակարգ նշանակություն ունեին բարձրագույն հարթավայրերը, հովիտներն ու ցածրավայրերը, որոնք երկրագործական շրջաններ էին, մինչդեռ լեռնալանջերը ստիպում էին զբաղվել գերազանցապես անասնապահությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի առանձնահատկություններից մեկը լեռնային հարթավայրերի ու հովիտների անտիճանաձև դասավորությունն է. դրանք գոյանում են լեռնաշխարհի կենտրոնական հրաբխային պանզվածներից դեպի տարբեր կողմեր հասող գետերի հուններից:

Ճորոխ գետի սիստեմում կա միայն մեկ բարձրագույն հարթավայր՝ Սպեր գավառը: Այս գետի վերին հոսանքի շրջանը ծածկված է ալպիական բուսականությամբ և բարենպաստ պայմաններ ունի հացահատիկային բույսերի մշակության համար: Այս սարահարթը հարմար լեռնանցքների շնորհիվ սերտ կապեր ունի Բարձր Հայքի շրջակա գավառների հետ:

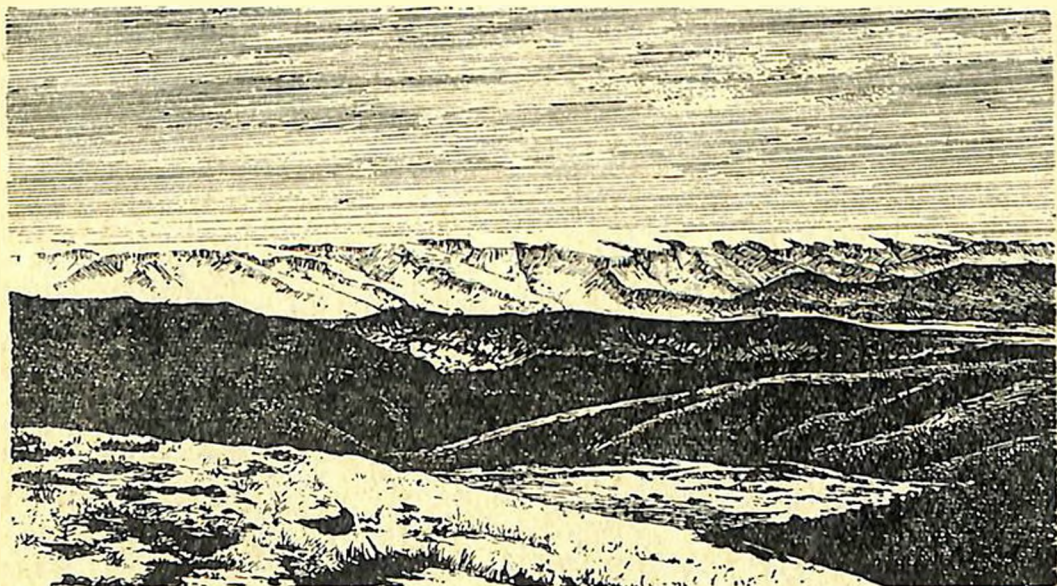
Եփրատ գետի սիստեմում (Արևմտյան Եփրատ-Կարա-սու), ափունքներից սկսած մինչև դեպի հարավ թեքվելը (Ակն քաղաքի մոտ) հաջբողբար դասավորված են աստիճանաբար ցածրացող հովիտներ ու հարթավայրեր, որոնք կազմում են Կարին (այժմ՝ Էրզրում), Դերջան, Եկեղյաց (այժմ՝ Երզնկա) գավառները: Վերջինս իր հնագույն կենտրոններով հայ ժողովրդի կազմավորման օրրաններից ամենավաղն էր:

Արածանի (Արևելյան Եփրատ-Մուրադ) գետի սիստեմում, ափունքներից սկսած մինչև Ճապաղջուր ընկած են Բագրևանդ (այժմ՝ Ալաշկերտ), Հարբ (այժմ՝ Բուլանըխ) և Տարոն (այժմ՝ Մուշ) գավառները կազմող դաշտերը: Այնուհետև Արածանին հոսում է Հաշտեանք գավառի (այժմ՝ Ճապաղջուր) նեղ կիրճով: Բալու քաղաքից սկսած Արածանին հոսում է «Հրաշալի հովիտ» (Καλὸν πεδῖον) և Անթրաս (Ἄνθραξ) կամ «Ալեկուա դաշտ» (այժմ՝ Խարբերդի դաշտ) կոչված հարթավայրերով: Այնտեղ առաջ են եկել այնպիսի խոշոր

69 Տվյալ դեպքում նկատի ունի այն «Կասպիական դոները», որոնք գոյություն ունեին այժմյան Թեհրանի մոտ:
70 Strabo, XI, 13, 8:

կենտրոններ, ինչպես Մոփրի մայրաքաղաք Արշամաշատն ու միջնադարյան խոշոր կենտրոն Հորեբերդը կամ Խարբերդը: Այս և հարևան դաշտերում էին խաչածեղիում Առաջավոր Ասիայի առևտրական և ստրատեգիական ճանապարհների հիմնական մայրուղիները:

Տիգրիսի ակունքների շրջանը կազմում էր Անգեղ տուն գավառը: Այստեղ էր գտնվում Մոփրի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անգղ կամ Արկաթիակերտ քաղաքը (այժմ՝ Էյիլ): Ավելի արևելք տարածվող Տիգրիսի դաշտավայրը ծաղկման շրջան էր ապրում հատկապես հելլենիստական շրջանում, երբ այստեղ բարգավաճեց Տիգրանակերտ քաղաքը:

Միտանյաց լեռների սարահարթը Բասենի դաշտից

Արաքս գետի սիստեմում, նրա ակունքներից հյուսիս, տարածվում է Բասենի արգավանդ, բարձրադիր դաշտը: Նրանից հյուսիս-արևելք Ախուրյան գետի ավազանում ընկած են մի քանի հրաբխային սարահարթեր՝ Վանանդ (Կարսի շրջանը), Շիրակ (Լենինականի շրջանը), Նիգ (Ապարանի շրջանը), Աշորնեք կամ Նրասխաձոր (Արաքսի ձախ ափը կաղզվանից հյուսիս): Այս բոլոր հարթավայրերը բարձրադիր սարահարթեր են հաղարույսերի մշակութային համար բարենպաստ պայմաններով:

Հայաստանի բնա-պատմական հիմնական շրջաններից կարևորագույնը Արարատյան դաշտն է Արաքս գետի միջին հոսանքում: Նա լավ հայտնի է նաև հնագույն ժամանակներից. հայերն ու վրացիներն այն անվանում են պարզապես Դաշա⁷¹: Արաքսի հովիտ՝ Արաքսենի ('Արաքսի')⁷² ասելով անտիկ

⁷¹ Քարտլոս (Ենոզոբոս (Քարթլիսից ցրուկերս), Եթէստի Դաճգեմիլի Կեվեա ժորիտաճի Եղմնաճրոնի Մոնեճոտ և Կալնիճոնիլոնի Մոնե, Երմո 1, տճիլոնի, 1955, էջ 45:

⁷² Տն՝ Strabo, XI, 14, 6 և 13:

հեղինակները պատկերացնում էին Արարատյան ողջ դաշտը Ախուրյան գետից մինչև Գողթան գավառը (Օրգուրագ—Ջուղա շրջանը)։

Հայկական լեռնաշխարհում Արարատյան դաշտը առավել ցածրագիրն է։ Նրա կլիման հնարավորություն է տալիս մշակել չոր մերձարևադարձային շրջանների կուլտուրաներ։ Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ներքին հարթավայրերից միայն Արարատյանն է, որ ամառային արոտներից բացի ունի նաև ձմեռային արոտներ։ Արհեստական ոռոգման գեպրում Արարատյան դաշտը լեռնաշխարհի ասավել արգավանդ մասն է և բոլոր դարաշրջաններում հաշանի և եղել իր բերրիությամբ. այնտեղ մշակվել են բազմապիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաներ և առաջին հերթին՝ խաղող։ Արարատյան դաշտի բացառիկ բերրիության վրա ուշադրություն են դարձրել գեուս հնագույն ժամանակներում։ «Բուն Հայաստանում,— Մտարսնի խոսքերով,— կան շատ լեռներ և սարահարթեր, որոնց վրա զժվարությամբ խաղող է աճում, բայց կան նաև շատ հովիտներ, որոնցից մի քանիսը չափավոր բերրի են, իսկ մյուսները՝ արտակարգ աղյուսին է Արաքսեն հովիտը, որով Արաքս գետը հոսում է (արևելք) գեպի Ալվանից աշխարհի լեռները և այնուհետև թափվում Կասպից ծովը»⁷³։

Հարավ-արևելքում Արարատյան դաշտավայրը անջատվում է բնդարձակ Իրանական բարձրավանդակից ջրբաժան մի լեռնապարով, որը Հայկական (այժմ՝ Ղարա-դաղ) լեռնաշղթայի շարունակությունն է և ձգվում է գեպի արևմուտք։ Նրա արևմտյան մասը՝ մինչև Զազրոս լեռնաշղթան և Կոտորի լեռնանցքից հարավ ու Կապուտան լճից հյուսիս, կոչվում է Նոր-Շիրական լեռներ։ Նըշված ջրբաժան բարձունքը Իրանից Հայաստան տանող ամենամատչելի վայրն է։ Հենց այստեղից է, որ թշնամին ներխուժում էր երկրի սիրտը՝ Այրարատյան նահանգը։ Հնագույն ժամանակներից այստեղ գտնվող Մարանդից Սոխիան տանող լեռնանցքը (այժմ՝ Յամ՝ 1782 մ. ծովի մակերևույթից բարձր) հատուկ ուշադրության առարկա էր իբրև կարևոր ռազմա-սարատեղիական կետ։

Հյուսիս-արևմուտքից Արարատյան դաշտը աստիճանաձև բարձրանալով վեր է ածվում մի բարձրագիր սարահարթի՝ դա աստիճանաձև բարձունքներով շրջապատված Շիրակի դաշտն է։ Այստեղ էին գտնվում Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անին, Վանանդը (Կարս կենտրոնով), Արտահանը, Ջավախքը։ Վանանդի սարահարթով Արարատյան դաշտավայրը կապվում է Բասենի, Կարինի և մյուս լեռնային հովիտների ու դաշտերի հետ։ Բայց կապը վերջիններիս հետ իրականացվում էր Հայկական պարի լեռնանցքների միջոցով։

Այրարատ նահանգը, ավելի ճիշտ նրա հիմնական մասը՝ Արարատյան դաշտը, բացառիկ նշանակություն ուներ որպես բնական միջանցք։ Հենց այս միջանցքով է, որ բոլոր դարաշրջաններում (ընդհուպ մինչև Բարեհուսո հրվանդանի հայտնագործումը) անցել է Զինաստանը և Հնդկաստանը Արևմուտքի ու Հյուսիսի հետ կապող հիմնական մայրուղիներից մեկը։ Ճանապարհը Իրանից, Արաքսի վրայով (Ջուղայի մոտ) անցնում էր գետի ձախ ամրով Ջուղա և Նախճավան քաղաքներով և ուղղվում գեպի Հայաստանի անտեսական ու մշակութային կենտրոնները Այրարատ նահանգում՝ Արտաշատ, Դվին, Երևան, Վաղարշապատ, Արմավիր, Երվանդաշատ քաղաքները։ Այնուհետև մայրուղին

⁷³ Strabo, XI, 14, 4.

կարում էր Արաքս գետը, անցնում աջ ափը, հասնելով Հայկական պարի պատնեշին: Այս լեռներում կային մի քանի լեռնանցքներ, որոնցից առավել հայտնի են երեքը՝ Խաչ (այժմ՝ Խաչգյաղուկ կամ Չինգիլ), Առուճ կամ Չոր (այժմ՝ Կուջաղի կամ Քարվանսարա) և Աղտո ձոր: Այս լեռնանցքներով Արարատյան դաշտը, Այրարատ նահանգը, կապվում էր Հարավային Հայաստանի լեռնային հովիտների ու դաշտավայրերի՝ Կոզովիտի, Մաղկոտնի, Բագրեանդի հետ, որոնք հնում վարչական տեսակետից Այրարատ նահանգի բաղկացուցիչ մասերն էին կազմում:

Բագրեանդի դաշտից Կղեսուրք լեռնանցքով Արարատյան դաշտը կապվում էր բնական միջանցքի շարունակության՝ Բասենի, Կարինի (էրզրում), Դերջանի բարձրադիր դաշտերի հետ, որոնք հետզհետե իջնելով վերջանում են Եկեղյաց դաշտավայրով:

Նույն Բագրեանդի, Մաղկոտնի և Կոզովիտի միջոցով Այրարատ նահանգը կապվում էր Վանա լճի գոգահովտի, Հարբի, Տարոնի և Մոսիքի լեռնահովիտների և աջուհետև՝ Միջագետքի դաշտավայրի հետ:

Վայոց ձորի լեռները

Հյուսիսում Արարատյան դաշտը Բամբակաձոր և Տաշրատաի (Լոռու սարահարթ) գոգավորություններով կապվում է Կուր գետի հովտի հետ: Արարատյան դաշտը համեմատաբար լայն մուտք ունի հյուսիս-արևելքում, որտեղ Հրաղղան գետի ջրային զարկերակը կապում է այն Սևանի գոգավորության հետ: Հայաստանի պատմական կյանքի բոլոր դարաշրջաններում Սևանա լճի ավազանը ամենասերտ կապերով կապված է եղել Այրարատ նահանգի հետ: Սևանա լճի կողմից բնական պատնեշ էին հանդիսանում Արևգունի լեռները և Ջիթահանից սարի (Մեծ Մալմեխ) անտառոտ շղթան, որտեղ հիմնական անցքն էր Թեփառույք գյուղի (այժմ՝ Մեղրաձոր) մոտ գտնվող Փուսա լեռնանցքը: Վեր-

չինս պաշտպանվում էր Կուր գետի գաշտավայրի կողմից Կալան բերդի օգնությամբ (ավերակները՝ Հախկիսու գյուղի մոտ), ալժմյան Գրիգչանի (պատմական Հովք) շրջակայքում: Ընդհանուր-Քաջախաղ և Սոդրի լեռների վրայով Հայաստանի կենտրոնական գավառներէջ անցնում էին երկու հիմնական լեռնանցքներով, որոնք հայանի էին Գուռն Փառխոսի (ալժմ՝ Սատանախաչ) և Սոդր-Բերդկունք անուններով:

Վերջապես Սլունքի լեռնաշղթայի լեռնանցքներով Արարատյան գաշտը կապվում էր Սլունքի սարահարթի և աշնուհետև Արցախի լեռնաստանի ու Կուր—Արաքսյան ցածրավայրի հետ:

Արարատյան գաշտի այսպիսի դիրքը բարձրացնում էր Այրարատ նահանգի նշանակությունը: Նահանգի կենտրոնական մասը (Այրարատը նեղ իմաստով) գրազեցնում էր այդ գաշտի հիմնական շրջանը. Արագած և Գեղամադան և Մեծ ու Փոքր Մասիսի լեռների միջև և տարածվում էր Արաքս գետի հովտում՝ Ախուրջան գետից մինչև Գալսեղրունք՝ Շարուրի գաշտում: Այրարատը, Հայաստանի ամենազեղեցիկ և արգավանդ մասերից մեկը, բոլոր գարաշրջաններում բնգհույ՝ մինչև մեր օրերը, եղել է սոջ Հայաստանի անտեսական, բազաբական և մշակութային կյանքի կենտրոնը: Այստեղ են եղել Հայաստանի մայրաքաղաքներ՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Գվինը և ալժմ Երևանը: Վերջապես Այրարատից (նեղ իմաստով) հետև շէր նաև Շիրակը՝ Անի մայրաքաղաքով:

Այրարատը զաղարից Հյուսիսային Հայաստանը հարավայինի հետ կապող օղակի դեր խաղալ այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայկական պարի լեռնանցքները կորցրեցին իրենց նշանակությունը որպես լեռնային ճանապարհներ և երբ Բրանից եկող մայրուղին, շրջանցելով Այրարատը, Հերի (Խոյի) ու Մակվի վրայով ուղղվեց դեպի Կողովխո, Ծաղկոտն ու Բաղրևանդ:

Արարատյան գաշտի նման բնա-պատմական պայմաններ ունեւր Կապուտան (Ուրմիա) լճի գողահովիտը, որի արևմտյան մասը՝ Պարսկահայք նահանգի տերիտորիան, մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ:

Վանա լճի գողահովիտը բարձրագիր սարահարթ է, որը նպաստավոր կլիմայական պայմաններ ունի բարձր զարգացած երկրագործության համար: Երեք կողմից լեռներով շրջապատված առափնյա շրջանը Վան քաղաքի մոտ, թեև ծովի մակերևույթից զգալիորեն բարձր է (1720 մ.), բայց մեղմ կլիմա ունի, նման միջերկրածովյանին: Խլաթի շրջանում մինչև օրս պահպանվել են ձիթենու պուրակները: Այստեղ զարգացած է խաղողագործությունն ու պաղարուծությունը: Վանա լճի շրջակայքի բարենպաստ բնա-պատմական պայմանների շնորհիվ այն դարձել է աշխարհի հնագույն քաղաքակրթություններից մեկի՝ ուրարտական պետության կենտրոնը և այստեղ առաջացավ հնագույն հայկական թագավորությունը մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին:

Ոչ պակաս արգավանդ էր Կուր գետի աջափնյա շրջանը, որը հելլենիստական դարաշրջանում և զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանում մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ: Ստրարոնը հատկապես նշում է Շակաշենի (ներկ. Կիրովաբադի շրջանը) և Գուգարքի (ալժմյան Ալգես և Խրամ-Յուրապետ) գետերի ցածրավայր հովիտների բերրիությունը: Նրա ասելով, Արաքսի հովտից այն կողմ գտնվում է «Շակաշեն (Սակասեն) շրջանը, որը նույնպես սահմա-

նակից է Ազվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը (Գուգարենե): Ամբողջ այս երկիրը (նկատի ունի Կուր գետի աջափնյա շրջանը. Կեղ.) առատ է պտուղներով, աչգիներով և մշտադալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ ձիթապտուղ»⁷⁴:

Մի այլ տեղ Ստրաբոնը, անդրադառնալով սակերի (շակերի) արշավանքների հարցին, գրում է, որ «Հայաստանում նրանք տիրացել են լավագույն հողերին, որոնց ավել են իրենց անունը՝ Շակաշեն»⁷⁵:

5. Կ Լ Ի Մ Ա

Հայկական լեռնաշխարհի կլիման պայմանավորված է նրա դիրքով և երկրի բարդ տեղեկությամբ:

Մթնոլորտի շրջանառությունը Առաջավոր Ասիայում իր առանձնահատկություններն ունի և սեղոնային փոփոխություններ է կրում: Ձմեռվա ընթացքում Առաջավոր Ասիայի վրա տարածվում է Կենտրոնական Ասիայի խորքերից եկած շոք, ցամաքային օդային զանգվածների լայն հոսանքը: Այդ ձմեռային օդային հոսանքը, որպես կանոն, իշխում է նույնիսկ մինչև մարտ, բայց առավել մեծ ուժի է հասնում հունվարին: Սակայն հաճախ օդի ձմեռային հոսանքը խախտվում է դեպրեսիաներով (մթնոլորտային ճնշման իջեցման տարածությունը):

Կարելի է նշել Առաջավոր Ասիայի կլիմայի վրա ազդող դեպրեսիաների հիմնական երկու ուղի: Առաջին ուղին այն դեպրեսիաներն են, որոնք կուտակվում են Բալթիկ ծովի վրա, ցածր ճնշման ընդարձակ շրջանից և շարժվում են դեպի Սև ծով. այդ պատճառով էլ գրանք, որպես կանոն, ընդգրկում են Սև ծովի պոնտական ափը միայն: Պոնտական լեռնաշղթան արգելակում է նրանց տարածումը Հայկական լեռնաշխարհի խորքերում: Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայի վրա անհամեմատ ավելի մեծ ազդեցություն են գործում այն դեպրեսիաները, որոնք կուտակվում են էգիջան ծովի վրա և տարածվում Փոքր Ասիայում ու Հայկական լեռնաշխարհում:

Դեպրեսիաների տարածումը և սառը օդի զանգվածների գրան հաջորդող ներխուժումը սովորաբար առաջ է բերում ձյան առատ տեղումներ, որոնք իշխում են Հայկական լեռնաշխարհում գրեթե ամենուր: Սղրային լեռնաշղթաների բարձունքների վրա համատարած ձյունածածկոցը պահպանվում է տարվա ցուրտ ժամանակի ողջ ընթացքում:

Ձմռան ամիսների ընթացքում նույնիսկ դոզահովիտներում գոյանում է ձյան զգալի շերտ, որը հասնում է 1,5 մ. բարձրության և պահպանվում է մինչև ապրիլ ամիսը: Հայկական լեռնաշխարհում ցրտի կենտրոններն են Կարսի և Կարինի (էրզրումի) սարահարթերը⁷⁶:

Օդի շրջանառությունը վճռական փոփոխություններ է կրում մարտ, ապրիլ և մայիս ամիսներին, կապված օդի ամառային հոսանքների առաջացման հետ:

Անձրևները տեղում են զլիավորապես մայիս ամսին, կապված միջերկրածովյան մթնոլորտային ճնշման նվազագույնների՝ մինիմումների անցման հետ:

⁷⁴ Strabo, XI, 14, 4:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, XI, 8, 4:

⁷⁶ Տե՛ս С. Н. Маршеев, Турция (Азиатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, էջ 36—40:

Տարվա այս ժամանակամիջոցում թափանցող գեպրեսիաները վերընթաց շարժման ընթացքում ինտենսիվ ամպրոպային երևույթներ են ասաջացնում: Դրանց հաճախ գումարվում են տեղական (ջերմային) ամպրոպները լեռնապարերի մ.տ.ներում:

Օդի շրջանառության, ջերմաստիճանի և տեղումների ուժի մի այս տուանձնա՝ատկությունները պայմանավորված են Հայկական լեռնաշխարհի ուղիեֆու և կլիմայական բազմազան պայմաններ և ստեղծում երկրի տարրեր շրջաններում:

Հայկական լեռնաշխարհում ներկայացված են կլիմայի երեք հիմնական գոտի. ա) փոքրասիական տիպի շոք մերձարևադարձային (օրինակ, Վանա լճի ավազանը), բ) արալա-կասպիական տիպի շոք ցամաքային (Արարատյան դաշտը) և գ) փետրախոտային տափաստանների կլիմա (բարձրադիր հրաբխային սարահարթեր):

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների վրա մեծ ազդեցություն է թողնում երկրի ուղիեֆու: Հայաստանի լեռնապարերի ղուգահեռականային ուղղությունը ազդում է ջերմաստիճանի իջեցման վրա երկրի հարավից գեպի հյուսիս անցնելիս:

Շրջակա երկրների համեմատությամբ Հայկական լեռնաշխարհի կլիման աչքի է ընկնում ղգալի խստությամբ, հատկապես Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի տերիտորիայում: Այստեղ կլիման խիստ ցամաքային է, մոտ տափաստանային կլիմային: Կարինում (էրզրումում) և Կարսում հինգ ամսվա ընթացքում, նոյեմբերից մինչև մարտ, ամսվա միջին ջերմաստիճանը ղրոյից ցածր է: Բացարձակ նվաղագույնը Կարսում հասնում է $-43^{\circ},5'$: Ընդհանուր ամամբ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի համար բնորոշ է ցուրտ ձմեռը և ղուլ ամառը:

Փակ ղոգավորությունների համար բնորոշ է ուժեղ ջերմացումը ցերեկվա և շեշտակի սառեցումը՝ գիշերվա ընթացքում:

Լեռնաշխարհի կլրային լեռնաշղթաները, ներքին սարահարթերի համեմատությամբ, աչքի են ընկնում ղգալիորին ավելի մեծ խոնավություն, քանի որ կլրային բարձր լեռնապարերը արգելակում են մոտակա ծովերից եկող խոնավ օդի հոսանքների մուտքը: Այդ պատճառով էլ լեռնաշխարհի ծայրամասային շրջաններում համեմատաբար առատ տեղումներ են լինում, մինչդեռ կենտրոնական սարահարթերում դրանք քիչ են: Այսպես, օրինակ, Լոռիում և Սևանա լճի ավազանում տեղումների միջին քանակն է 500—600 մմ: Խարբերում՝ մոտ 600 մմ, Շիրակում՝ 400—500 մմ, Դիարբեքիում՝ 408 մմ: Լեռնաշխարհի ալպիական ղոտում հարաբերական խոնավությունն, այնուամենայնիվ, ավելանում է, ամպամածությունը աճում է և ցանքերը ավելի ապահովված են խոնավությամբ:

Զգալիորեն քիչ է տեղումների քանակը լեռնաշխարհի ցածրադիր վայրերում: Արարատյան դաշտում, օրինակ, տեղումները լինում են գերազանցապես գարնանը, 150—300 մմ: Ամենաշոք վայրը Արալլիս գյուղն է (ծովի մակերևույթից 790 մետր բարձր) Արարատի ստորոտում: Այստեղ տեղումների միջին քանակն է 160 մմ: Երևանում (1000 մ ծովի մակերևույթից բարձր) տեղումների տարեկան քանակն է 318 մմ, ըստ որում ամենից շատ տեղումներ

լինում են մաշիսին, ամենից քիչ՝ օգոստոսին: Ամառը երևանում շոգ է (հուլիս-օգոստոսի միջին ջերմաստիճանն է 25), ձմեռը՝ ցուրտ (հունվարի միջինը՝ —6,4):

Ամենատեղ տատանումները ձմռան ու ամռան միջև դիտվում են Արաքսի հովտում: Ամռանն այստեղ նույնրան շոգ է, սրբան արալա-կասպիական ցածրավայրում: Մյուս կողմից ձմռանը, սառն օդի էլքի դժվարություն հետևանքով, Արարատյան դաշտում է տեղավորվում անտիցիկլոնային շրջանը (Հայկական անտիցիկլոն): Շրջակա լեռներից Արաքսի հովիտն են ներխուժում սառը օդի հոսանքները, որոնք կանգնելով այնտեղ, ձմեռը դարձնում են բավականաչափ խստաշունչ: Հունվարի միջին ջերմաստիճանն է —11,5-ից մինչև —8:

Ավելի տաք և մեղմ կլիմա ունի Տիգրիս գետի հովտում ընկած Աղձնիք նահանգը: Այստեղ, Հայկական Տալլոսից հարավ, ձմռան միջին ջերմաստիճանն է 3—6: Անձրևներ տեղում են նաև ձմռանը:

6. ՀՈՂԱՅԻՆ ԾԱՅԿՈՒՅԹԸ

Հայկական լեռնաշխարհի հողերի տեսակները պայմանավորված են երկրի զոնալությունով և ենթարկվում են ուղղահայաց զոնալության օրինաչափությամբ: Գա արտահայտվում է նրանով, որ Հայաստանում առկա են հողերի բոլոր տեսակները՝ սկսած անապատային և կիսաանապատային հողերից մինչև անտառային ու լեռնային մարգագետինների հողերը⁷⁷:

Լեռնաշղթաների կատարներին և բարձր լեռնադալանների վրա կան խսկական ալպիական՝ սովորաբար շիկակարմիր և վարդագույն, քիչ մոխրակերպ սուրֆային հողեր:

Մերձալպիական գոտում գերակշռում են հացահատիկային մարգագետինների սևահողային տիպի և բազմախոտ բույսերի շագանակագույն հողերը:

Բարձր լեռնային գոտում հյուսիսային և հարավային լանջերին հողերը շեշտակիորեն տարբերվում են միմյանցից: Ալպիական գոտում հյուսիսային լանջերի հողերը, հարավայինների համեմատությամբ, ավելի մուգ, համարյա սև երանգների հասնող գույն ունեն: Մերձալպիական գոտու հյուսիսային լանջերին գերակշռում են դարգացած, սևահողային տիպի հողերը, իսկ հարավային լանջերի հողերը խիստ խճուռ և քարքարոտ են:

Անտառային հողերը Հայկական լեռնաշխարհում քիչ են, բայց հնում նրանց զրաված տարածությունն ավելի մեծ է եղել: Հայկական լեռնաշխարհի անտառային հողերին բնորոշ է մորֆոլոգիական թույլ արտահայտված մոխրակերպությունը:

Հայկական լեռնաշխարհում ամենից ավելի տարածված են տարբեր տեսակի տափաստանային հողերը, որոնք զբաղեցնում են հրաբխային սարահարթերի և հարթավայրերի տարածության մեծ մասը, ինչպես նաև լայն հովիտներն ու գոգավորությունները: Տափաստաններին բնորոշ է իսկական (սեւեղագույն) սևահող՝ կարբոնատների ցածր հորիզոնով: Այդ շրջաններում տեղումներն ամենից ավելի առատ են՝ 500—550 մմ:

⁷⁷ Տե՛ս Ա. Մ. Тахтаджян, Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.

Արանցից վեր, մերձալպիական գոտուն ավելի մոտ, տիպիկ սևահողերը փոխարինում են հիմնադրված սևահողերով:

Տափաստանային և անտառային հողերի միջանկյալ տեսակն են շագանակագույն և բաց շագանակագույն հողերը: Այս գոտում տեղումների տարեկան քանակը 350—400 մմ է:

Ավելի ցած՝ փետրախոտային կիսաանապատների գոտում շագանակագույն հողերը փոխվում են կիսաանապատային գորշ հողերի: Այս գոտում գերակշռում են լավային հեղեղներից պոչացած ալիքավոր զաշտավայրերը, որտեղ գերակշռող են անդեզիտա-բազալտները և հրաբխային տուֆեր:

Արարատյան դաշտում, փետրախոտային կիսաանապատային գորշ հողերից ցած, ընկած են ազուատարույսային տափաստանի բաց-գորշավուն հողերը: Սա արդեն ալյուվիալ նստվածքների և խիստ չորային կլիմայի շրջանն է: Տեղումների տարեկան քանակն է 300 մմ:

Յամաքային կլիմայի պայմաններում կենտրոնական հրաբխային սարահարթի հովիտներում ու զաշտավայրերում հողային ծածկույթը ձևավորվում է գերազանցապես ջերմային հողմահարման առկայության պայմաններում: Անձրևաջրերը հեշտությամբ քայքայում են գիպսերը լճային և հրաբխային սերիաների փխրուն, հրրորդային նստվածքները: Նշված պրոցեսների գործունեության հետևանքով լեռներից շատերի լանջերը խիստ քայքայված են: Նրստվածքների քայքայման պատճառով մերկացած լանջերը հաճախ կարստային ուղիներ են ստանում⁷⁸: Բարձր լեռնային գոտիների մթնոլորտային տեղումների ջրերից գոյանում են ժամանակավոր լեռնային գետակներ՝ հեղեղներ, որոնք ցած, դեպի լեռնային զանգվածի ստորոտները, զաշտավայրերն ու գոգահովիտներն են բշտում հողմահարումից լանջերի վրա կուտակված գոյացումները: Այս ամենի հետևանքով այդ վայրերում ձևավորվում են բերովի հողատեսակների հովհարաձև նստվածքներ, որոնք աչքի են ընկնում բարձր բերրիությամբ⁷⁹: Այդ պատճառով էլ անհիշելի ժամանակներից ի վեր «հովիտ» (ուրարտերեն «խուբ») կոչվող այն ընդարձակ կիրճերից դուրս եկած նստվածքները, Հայկական լեռնաշխարհի երկրագործական կենտրոններն էին: Հենց այդ հովիտներում էր կենտրոնացած երկրագործ աղգարնակչության հիմնական մասը:

Այդ գործույթյան և խաղողագործույթյան զարգացմանը հատկապես նպաստում են արևահայաց լեռնալանջերի հողային նստվածքները: Հայ հողագործը արևահայաց լանջերը յուրացնում էր դարավանդներ սարքելու միջոցով: Նստապահովում էր լեռնալանջի հողը հեղեղումներից և նախադրյալներ ստեղծում բերրի հողի կուտակման համար: Գարավանդային հողագործույթունը «նորք» կոչվող այս յուրացված հողերում, հայտնի էր դեռևս ուրարտական շրջանում, վանա լճի առափնյա մասերում, և մինչև օրս էլ պահպանում է իր գոյությունը պատմական Հայաստանի ողջ տերիտորիայում:

Այս պատճառով էլ գյուղատնտեսական տեսակետից լեռնալանջերը երկու տեսակի էին՝ «արեգունի» և «ծմակ»: Վերջիններս կարող էին պիտանի լինել միայն անասնապահության համար:

⁷⁸ Տե՛ս С. Н. Матвеев, Турция (Азнатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, էջ 47—48:

⁷⁹ Տե՛ս С. Н. Матвеев, նույն տեղում, էջ 49:

7. ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բուսականության բազմազանությունը պայմանավորված է ունիոնֆի, հողի և կլիմայական պայմանների բազմազանությամբ⁸⁰:

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է երկու միմյանցից խիստ տարբեր բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասերի՝ խոնավ և անտառոտ Վերկանա-պոնտականի և չոր ու անտառազուրկ Իրանականի հանդիպման վայրում: Վրկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը ձևավորվել է երրորդական շրջանի վերջում, երբ սառցադաշտային դարաշրջանի հաստատման և կլիմայի փոփոխության հետևանքով մեզոֆիլային արկտոերրորդային բուսականության տերևաթափ ծառերի ներկայացուցիչները՝ թխկու, հաճարի, կաղնու, տանձենու, խնձորենու, կեռասենու, սալորենու, լոբենու, բեկտենու և այլ տեսակների հզոր արիքը դուրս է մղում Հայկական լեռնաշխարհում գերիշխող երրորդային բուսականությունը:

Վրկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը իբրևնից ներկայացնում է մնացուկային և աղքատացած մեզոֆիլային միջին խոնավություն պահանջող անտառների երկիր: Երկրամասի սահմանները համընկնում են արևելյան հաճարենու, դափնակեռասենու և մյուս տեսակների արեալներին, որոնց մեջ են մտնում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և արևմտյան մասերը:

Իրանական բուսաբանական երկրամասը, ընդհակառակը, աչքի է ընկնում խիստ չորակալուն անապատային, կիստանապատային և լեռնային-չորակալուն բուսականությամբ: Մառատեսակներից այստեղ աճում են միայն գիհին, պիստակենին, նշենին, չորակալուն տանձենին և մի շարք թփուտներ:

Թփուտներից այստեղ հանդիպում են՝ մանրատերև նշենու հատուկ տեսակներ, նեղ տերևներով վայրի տանձենի, բալենի, բեկտենի և այլն:

Կամախբային լեռների գիպսաբեր կավա-խճային նախալեռներում (օրինակ՝ Ջուղա և Գողթան գավառը առհասարակ) աճում է «համադա»-ն անապատային տիպի բուսականությունը:

Լոռու (Տաշրատափ), Շիրակի, Կարսի, Սևանա լճի, Վանա լճի և այլ շրջանների հրաբխային սարահարթերի ընդարձակ տարածությունները բռնված են լեռնային տափաստաններով: Այստեղ տարածված են առավել բնորոշ փտբախտային տափաստանները: Հանդիպում են խոտավետ տափաստանների նաև այլ տեսակներ՝ շյուղախոտային, իսկ ավելի չոր և քարոտ վայրերին հատուկ են տրազանտյան տափաստանները (օրինակ՝ Վալոց ձորում, Ուրծաձոր (Վեդի) և Աղատ գետերի հովիտներում): Մարդու կողմից սրպես վարելահող յուրացվելուց հետո լեռնային տափաստանները վեր էին ածվում դարու, կորեկի և ցորենի արտերի: Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայկական լեռնաշխարհը հատկապես կուլտուրական ցորենի հնագույն հաչրենիքն է հղել⁸¹:

80 Բուսական աշխարհի բաժինը գրելիս հիմք են ունեցել Ա. Լ. Թախթաշյանի աշխատությունը՝ Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.

81 *Sb'ю Н. И. Вавилов*, Азия — источник видов, журнал «Наука и жизнь», 1938, № 1, էջ 98:

Հայկական լեոնաշխարհը, Նատկապետ Միջնաշխարհը, ազրաա և անտառներով: Օրբինակ, Արարսի վերին Նոսանրում գանձուղ Բասեն գավառը բազկացած է երկու մասից՝ անտառառ և անտառազուրկ: Այս վերջինս վանանդ գավառն էր Ախուրջան գետի վերին Նոսանրում, սրը հին հայերն անվանում էին Անփայտ Բասեն: Խիտ սաղարթախոր և մասամբ սոճու անտառներ պահպանվել են Փոքր Կովկասի և Հայկական Տավրոսի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս արևմտյան լանջերին: Հնում անտառները, Նատկապետ սոճու, շատ ավելի մեծ տարածություններ են գրավել, քան այժմ: «Մաչրի» բառը հայերենում նշանակում է սոճու մի տեսակ, «ազառ մաչրի»⁸², նշանակում է ազնվատեսակ մաչրի: Բացի այդ, մաչրի նշանակում է առհասարակ անտառ: Արդյոք սա ապացույց չէ՞ այն բանի, որ հնում Հայաստանի անտառներում գերակշռել է սոճին և նրա խոշոր տեսակները: Վաչրի հանր, խնձորենին, տանձենին, սալորենին ամբողջ անտառներ են կազմել: Կաշնորեն տարածված են՝ Ընկուզուտ, Հունչուտ, Խնձորուտ, Տանձուտ, Շյուրուտ, Զկուտա և այլ նման կարգի տեղանուններ:

Ուշ երրորդական շրջանի անտառային գանդվածները Հայկական լեոնաշխարհի սահմաններում ամենից լավ պահպանվել են հյուսիս-արևմտյան եզրային լեոնաշղթաների վրա՝ Պոնտական և Աճարա-Մեխստական լեոների լանջերին: Լեոնաշխարհի մյուս մասերում այս անտառները խիստ նոսրացված են, իսկ շատ վաչրերում՝ իսպառ ոչնչացված են մարդու ձեռքով: Կենտրոնական հրաբխային սարահարթում անտառային այս գանդվածները թաղված են լավաչի շերտերի տակ:

Լեոնաշխարհի եզրային լեոնաշղթաների լանջերին, ծովի մակերևույթից 600 մ բարձրության վրա աճում է հաճարենու անտառը եղենու և սաղարթավոր անտառների կղզյակներով: Ծորոխի հովտում եղենասաղարթավոր անտառների տեղամասերում աճում են արևելյան եղենին՝ «ազառ մաչրի», հաճարենի, թխկի, բոխի: Տեղ-տեղ հանդիպում է եղենին: Ավելի վեր, արդեն մերձալպյան գոտում, տարածված են կեչուաները, լեոնային թխկու խառնուրդով: Մեծ տարածություններ է բռնում կովկասյան մրտավարդը:

Հնագույն դարաշրջաններում կաղնու և հաճարենու անտառները գրավեց են անհամեմատ ավելի մեծ տարածություններ, քան այժմ: Ներկայումս այստեղ-այնտեղ պահպանվել են նրանց մնացորդները միայն. նման վիճակը հետևանք է մարդու անխնա վերարեմոնքի դեպի անտառները: Կաղնու անտառների կղզյակներ են պահպանվել Միջնաշխարհի շատ մասերում՝ Արագածի լանջերին, Նիգ գավառում (Աղարան), Սեանա լճի Արեգունի կոչված ափին, Ազատ և Ուրծածոր (Վեղի) գետերի ավազաններում, Վաչոց ձորում, Արևմտյան Եփրատի ափին՝ Աշկալա պտուղի մաս, Խնուս գետի ափին՝ Բյուրակն դանդվածի արևմտյան լեոնաբազուկներում, Քարբե լեռան հարավային լանջերին, Հայկական Տավրոսի լանջերին և այլն:

Փոքր Կովկասի լեոներում ամենից ավելի տարածված են հաճարենու անտառները, որոնք գրավում են առավել դառնիկոզ, հյուսիսային լանջերը 1200—

⁸² Հակոբ Կառնեցի, Տեղեկագիր վերին Հայոց, Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ.», հատ. Բ, Երևան, 1959, գրքի մեջ, էջ 555:

1750 մ բարձրության վրա: Հաճարենուն հաճախ խառնվում են բոխին, թխկին, թեղին, երբեմն կեչին և այլն:

Անտառի ամենավերին ծայրին տարածված են պուրակային անտառներ կեչու և լեռնային թխկու գերակշռությամբ:

Խառն անտառների կղզյակները լայնորեն տարածված են լեռների հյուսիսային լանջերի վերին շերտերում: Երբեմն հանդիպում են նաև կեչու ոչ մեծ անկարքներ:

Լեռների հարավային լանջերի վրա սովորաբար հանդիպում են կաղնու անտառների կղզյակներ: Կաղնուն ուղեկցում են թխկիները, բոխին, լորին և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհում տեղ-տեղ գեռես պահպանվում են սոճու անտառների մնացորդներ: Գրանք հանդիպում են Ճորոխ գետի հովտում, Արտահանում Գյուլարերդում, Մեծրաց լեռների (այժմ՝ Սողանլու-գաղ) լանջերին, տեղ-տեղ Բասենում և Հայկական պարի հյուսիսային լանջերին, Լոռիում և Դիլիջանում: Ավելի նպաստավոր հողային պայմաններում սոճին փոխարինվում է լայնատերև ծառատեսակներով, գլխավորապես՝ հաճարենիով:

Հայկական լեռնաշխարհում առավել շրտադիմացկուն բույսը հանդիսանում է դիհին: Այժմ դիհու խիտ անկարքները Հայաստանում գրեթե բացակայում են: Այդ տեսակետից բնորոշ պատկեր են ներկայացնում Սևանա լճի Արեգունյաց (Գյունեյի) ափերը:

Արեգունյաց անտառը մնացորդն է այն համատարած անտառային օղակի, որով շրջապատված էր Սևանա լճի առափնյա տարածությունը:

Այդ մասին են վկայում նաև հարևան շրջանները և ողջ պատմական Սյունիքը: «Ջանգեղուրի ներկայիս անտառները,— գրում է Թախթաջյանը,— պատմականորեն կապված են վրկանյան տիպի երրորդական անտառային բուսականության հետ: Ղարաբաղի անտառների հետ միասին, նրանք ներկայացնում են հնագույն վրկանյան անտառների ածանցյալը՝ խիտ ձևափոխված շոր կլիմայի և մարդու ազդեցության տակ⁸³: Եվ հիմա Ջանգեղուրում կան այնպիսի երրորդային տեսակներ, ինչպիսին է, օրինակ, շազանակենին (zelkova erenata):

Հնուց ի վեր Հայաստանի բնակիչները, հողագործական մշակույթը զարգացնելիս, հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ոռոգման վրա, որից կախված է երկրամասի տնտեսական բարեկեցությունը: Իսկ արհեստական ոռոգման հետ սերտորեն կապված էր արհեստական անտառապատման հարցը, որը շորային կլիմայի պայմաններում պետք է նպաստեր խոնավության պահպանմանը շոգ ամառվա ընթացքում:

Արհեստական անտառատնկումների մասին եղած տեղեկությունները վերաբերում են գլխավորապես Արարատյան դաշտավայրին և ընդհանրապես Հին Հայաստանի կենտրոնական նահանգ Այրարատին: Ուրարտական արձանագրությունները վկայում են ջրանցքների շինարարության և զանգվածային ծառատնկումների մասին:

83 Տե՛ս А. Л. Тахтаджян, Ботанико-географический очерк Армении, т. 2 65:

Այրարատում տնկված արհեստական անտառների մասին պատմում են վաղ շրջանի հայկական աղբյուրները: Երվանդունիների հարստության հայ թագավորների շինարարական գործունեության մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին հազորդում է, որ Երվանդը «Տնկում է նաև մի մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսն արգելափակում է արագավազ այծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր, վարաղներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր սրսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մննդոց անտառ»⁸⁴: Այդ անտառն բնկած էր, հավանորեն, Արարսի ձախ ափին, Արմավիր ու Երվանդաշատ բաղաքների միջև:

Ակզրնաղբյուրներից մեկ հասած վկայությունների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ հին Հայաստանում արհեստական անտառները տնկվում էին այսպես կոչված «արբունի երկրում», որը Այրարատ նահանգն էր, և խոշոր հեթանոսական մեհյաններին կից: Այս վերջիններում գերակշռում էին սոսու պուրակները:

Ալպիական և մերձալպիական գոտում տարածվում են Հայաստանի հաշակավոր արոտավայրերը՝ ալպիական և մերձալպիական մարգագետինները:

Ալպիական մարգագետինները փոխված են լեռնաշղթաների կատարներին և հրաբխային զանգվածների բարձր գագաթների լանջերին: Այստեղ են գտնվում այսպես կոչված ալպիական գորգերը, բազմախոտ մարգագետինները խոշոր վառ գույնի ծաղիկներով, որոնք ծածկում են Արարատի, Նեխ Մասիքի, Արագածի, Բյուրակնի և մյուս լեռնագագաթների լանջերը:

Ալպիական մարգագետինների գոտում հաջորդում են մերձալպիական մարգագետինները: Անտառազուրկ վայրերում այդ մարգագետիններն աստիճանաբար փոխվում են լեռնային տափաստանների և մարգագետնային տափաստանների:

Մերձալպիական մարգագետիններին բնորոշ է 60—70 սմ հասնող բարձր խոտը: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում, անտառային գոտուց վեր, հաճախ հանդիպում են մրտավարդերի շքեղ մացառուտներ:

Միջնաշխարհի զգալի մասը զրավում են այս արոտավայրերը, որոնք հնագույն ժամանակներից սկսած նպաստել են անասնապահության զարգացմանը:

Ց. ԿԵՆՊԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Երկրի կլիմայի ու բուսականության զոնայությանը համապատասխան է ներկայացված նաև կենդանական աշխարհը, որն աչքի է ընկնում իր բազմազանությամբ⁸⁵:

Անապատների և կիսաանապատների գոտու կենդանական աշխարհը խիստ բազմազան է: Միջատներից հատկապես տարածված են զանազան մորեխազ-

⁸⁴ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, թարգմ. Ստ. Մայիսայանցի, Երևան, 1968, Բ, խա:

⁸⁵ Կենդանական աշխարհը շարադրված է հիմնականում Ա. Լ. Թաթիթայանի Ботанико-географический очерк Армении աշխատության հիման վրա:

գիճերը, որոնց որոշ տեսակներն իսկական շարիք են հողագործի համար: Այդ միջատների բազմաթյունները խոչում գալիս են Իրանից և խժուռ գանքերը: Այդ պատճառով էլ հնում գոյություն ունեւ հատուկ պարհակ, որը նեպակ էր կոչվում. հողագործը պարտավոր էր ոչնչացնել որոշակի բանակովյամբ մորեխ⁸⁶: *Aeleropus littoralis*-ի արմատների վրա ապրում է արարատյան կամ հայկական որդանը (*Margarode hameli*), որը հին հայերն անվանում էին որդան կարմիր. նրանից էր ստացվում հին աշխարհում լայնորեն հոշակված «հայկական ներկը»⁸⁷:

Պատմության մեջ հայանի է «Գինոյ բլուրը» (այժմ՝ Ղրմզի-Քափա, Кюмьзи-Тана), որը գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքի արևմտյան մասույցներում, Արաքսի աջ ափին: Այս սարի մոտով էր հոսում «Գինոյ» կամ «Գինեգոյն» գետը (այժմ՝ Կարա-սու), որտեղ սիտի գանձեր արաքական աղբյուրների Ալ-Քիրմիզ քաղաքը, որ Արտաշատի մնացորդն էր միջին դարերում: Այս վայրը այն ժամանակ համարվում էր «որդան կարմիր» ներկի արտադրության ու ներկարարության կենտրոն: «Քիրմիզ» թարգմանություն է հայերեն «գինեգոյն» բառի⁸⁸:

Կիսաանապատներում ապրում են կարիճների, մողեսների և օձերի որոշ տեսակներ:

Փետրախոտային տափաստաններում շատ տարածված է կովկասյան աղաման, հաճախ հանդիպում են նաև անշարժ կուպերով յուրօրինակ մողեսը: Տարածված է թունավոր դյուրզան:

Աղուտային կիսաանապատներին շատ բնորոշ է կլորազլուխը: Աղուտային կիսաանապատներում և ավազուտներում հանդիպում է կովկասյան մողեսիկը և նոսն շատ մոտ փոքրասիական մողեսիկը:

Թռչուններից կիսաանապատներում ապրում են աքարները, փոքրիկ արտույաները, գեղեցկուհի արոսը, սպիտակաբեղ շիկահավը, ճահիճներում լինում են՝ փոքր սպիտակ ձկնկուլը, մոխրագույն ձկնկուլը, քաջահավը, սպիտակ արագիլը: Աղուտային ճահճոտ վայրերին շատ բնորոշ է սրակտուցը:

Կաթնասուններից կիսաանապատներում մշտապես ապրում են նապատակը, աղվեսը, ժանտաքիսը, ճագարամուկը, ավաղամուկը: Արաքսի ափերի մոտ ապրում է կուղբը: Արաքսի ճահճոտված ափերին հատուկ եղեգնուտներում ապրում էին վարազներ: Այստեղ հանդիպում են նաև եղեգնակատուն, իսկ ավելի հազվադեպ՝ բծավոր բորենին: Հնում այս վայրերում լինում էին նաև ջեյրաններ:

Հայաստանի լեռնային տափաստանների գոտու կենդանական աշխարհը շատ հարուստ և բազմազան է: Սողուններից կարելի է մասնանշել դաշտային լիժը:

86 Տե՛ս Թովմա Արծուրի, Պատմութիւն տանն Արձրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 27:

87 Гамель, Об араратской кошенили, Журнал министерства внутренних дел, XVII, 1, 1835, июль, էջ 192—217; А. С. Аветян, К вопросу о кошенили в Армении, ИАФАН, 1940, № 5, էջ 231—237, և Մելիքեթ-Քեկ, Հայաստանի որդան ներկի արտադրության պատմությունից, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1946, № 2—9, էջ 17—26:

88 Տե՛ս Ս. Տ. Եւեմյան, Հայաստանը բոս «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47—48: նաև՝ ԵԶԲ, Ա, էջ 552:

Թուշուններից ամենից ավելի բնորոշ են դաշտային կաթավր, լորերը, աքարները և դանազան գիշատիչները: Շատ հարուստ է տափաստանային գոտու ջրաճահճային թռչնաշխարհը: Լճերում ու ճահճերում՝ շամբերում ու մորեբում մշտապես ապրում են՝ ջրագուստներ, բադեր, սև փարփարներ, սուզաբադեր և սրորներ: Չմեռներն այստեղ են գալիս կարապներ, սուզահավեր և այլն: Սեանում հանդիպում է նույնիսկ տուրպան բեռային բադը, որը սառցադաշտային շրջանի մնացուկ է:

Կաթնասուններից հանդիպում են դաշտամկներ, քարարնակ կզաքիսներ, աղվեսներ, գայլեր, փորրատիական գետնասկյուռներ: Գետերի և լճերի ափերին լինում են ջրային առնետներ և կուղբեր:

Հայաստանի անտառների կենդանական աշխարհը ներկայացված է բարեխառն գոտու երկրներին բնորոշ տեսակներով: Անտառաբնակ թռչուններից կարելի է մատնանշել փայտփորը, աղավնին, ճաչը, սև և երգեցիկ կեռնեխը, ամուրիկը, երաշտահավը, լորոս-ճուռակը և ցախաքլորահուռակը:

Սնթալյիական գոտու վերին անտառաեզրերում հանդիպում է կովկասյան ցախաքլորը: Նոսրացած տնկաբերներին բնորոշ են շիկահավը, դեղնածաղիկը, ճանճորտակը: Կաթնասուններից անտառներում ապրում են կովկասյան սկյուռը, քնամուկը, անդրկովկասյան լուսանը, վայրի կատուն, արջը, այծյամը և մարալը: Այժմ համարյա անհետացել է ազնիվ եղջերուն:

Անտառների եզրերին և նոսրացած անտառներում հանդիպում են նապաստակներ, դորշուկներ, ուղնիներ, աղվեսներ և կովկասյան աքիսներ:

Հնում անտառային այս կենդանիների տեսակներն ավելի շատ են եղել, քան հիմա: Բնության և մարդու կողմից անտառների ոչնչացմանը զուգահեռ անտառային կենդանիների սրոշ տեսակներն անհետացել են: Այսպես, օրինակ, պեղումների ժամանակ գտնվել են անտառային կզաքիսի և վայրի ցուլի (զուբը) դանդեր:

Խիստ բազմազանությունը է աչքի ընկնում կմախքային լեռների կենդանական աշխարհը: Այստեղ կան բազմապիսի մորեխազգիներ: Սողուններից բնորոշ են մողեսն ու իծը: Թռչուններից տարածված են՝ լեռնային աղավնիները, քարակաթավը, սոխակը, սպիտակավզիկը, շիկահավը և այլ թռչուններ: Կաթնասուններից ամենատիպիկ կենդանիներն են քարայծը և Արաքսի միջին հոսանքի ավազանին հատուկ հայկական վայրի ոչխարը: Նրբեմն հանդիպում են հովազը, լուսանը և տափաստանային շեկ կատուն: Հանդիպում են նաև դորշուկը, քարաբնակ կզաքիսը, նապաստակը և այլն:

Անհամեմատ ավելի ազքատ է ալպիական գոտու կենդանական աշխարհը: Միջատներից տիպիկ են մորեխազգիների անթե տեսակները: Թռչուններից ալպիական մարգագետիններում և ծաղկազորգերում պատահում է եղջերավոր ալպիական արտուշտը: Ալպիական գորգերի վերին սահմաններում, սառցադաշտերի մոտ հանդիպում են լեռնային հնդկահավը: Ալպիական գոտու ժայռերում ապրում են ալպիական շիկահավերը, սերիոնասները, ալպիական արջնագուստները: Կաթնասուններից հանդիպում են գայլեր, արջեր, դաշտամկներ: Ալպիական գոտուց շատ ավելի հարուստ ու բազմազան է մերձալպիական գոտու կենդանական աշխարհը: Շատ են թռչունները՝ լորերը, դաշտային արտուշտները, կանևիահավերը և այլն: Կաթնասուններից կարելի է նշել տեղ-տեղ

հանդիպող լեռնագագաթների քարքարոտ ժայռերում (Արագած, Նեխ-Մասիք, Բյուրակն) քարայծր:

Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ են լեռնային գետերին և անուշահամ բարձրագիր լճերին հատուկ ձկներով: Հատկապես տիպիկ է կարմրախայտը, որը լինում է լեռնային բոլոր գետերում:

Ձկների տեսակների բազմազանությունը աչքի է ընկնում Սևանա լիճը: Այստեղ ապրում են սաղմոնազգիներից տեղական տեսակները՝ իշխանը, գեղարքունիքն և բաղդակը, կողակը, ինչպես նաև Սևանի բեղլուն և Սևանի խրամուլին: Վանա լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ՝ տատեխը: Մուրց գետում հանդիպող ձուկն է «մուրժա» կոչվածը:

9. ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով, որը պայմաններ է ստեղծել հնագույն ժամանակներից մետաղագործությունը զբաղվելու համար: Փոքր Կովկասի լեռներում վաղուց հայտնի են պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու բազմաթիվ «բուլեր» (հանքերի մշակումներ): Հյուսիսային Հայաստանում հայտնի էր Պղնձահանքը (այժմ՝ Ախթալա) Գուգարքի Չորափոր գավառում և Աճառանի հանքերը Այունիքում: Այունիքի ընդերքը առանձնապես հարուստ են մոլիբդենի հանքերով: Ճորոխի ակունքներում և հատկապես Տալքում հայտնի էին ոսկու հանքերը՝ Փառանգիտն և Բոլոն (Բողբերդ) վայրերում: Վասպուրականում Ռշտունիքի լեռներն իրենց հանքային հարստությունների շնորհիվ կոչվում էին «կապարահատաց և երկաթահատաց լերինք»: Երկաթի, պղնձի և արծաթի հանքերով հայտնի էր Անգեղ-տուն գավառը Աղձնիքում՝ այժմյան Արղանա-Մաղեն վայրում: Այստեղ են հնագետները գտնում երկաթի մշակման հնագույն հետքերը⁸⁹:

Աղահանքերով հուշակված էին Կողբը, Կաղզվանը և Նախճավանը: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է բազմաթիվ հանքային ջրերով՝ «ջերմուկներով» ու «թթու աղբյուրներով», որոնք հայտնի էին և հնում, և այժմ իրենց բուժիչ հատկություններով:

Հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհը հղել է մետաղի արդյունահանման խոշորագույն կենտրոն: Ավելին՝ այժմ ապացուցվում է, որ Հայաստանը հղել է մետաղագործության սկզբնական օրրաններից մեկը:

Միայն Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի վրա հայտնաբերված հանքավայրերի հին շահագործման և մետաղաձուլությունից 600-ից ավելի տեղավայրերից ստացված տվյալների համաձայն, Հայաստանում հնագույն ժամանակներից արդյունահանվել և վերամշակվել են հանքանյութերի բոլոր հիմնական խմբերը. պղնձի, կապարի-ցինկի, միկոնի, ծարիրի, մանգանի, ոսկու, արծաթի, սնդիկի: Բացի նշված մետաղանյութերից, լայն կերպով արդյունահանվում էին նաև ոչ մետաղական հանածոները՝ ագատ, խալցեդոն, յաշմա, լազուրիտ, բյուրեղապակի, օնիքս, մարմար, հրակայուն ապարներ, աղ, նավթ, բնական ներկանյութեր և այլն:

⁸⁹ Տե՛ս Է. Черных, Первый металл планеты, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 7, էջ 33, 37:

Արդեն երրորդ հազարամյակում մ. թ. ա. Հայկական լեռնաշխարհում մշակվում և արտահանվում էին սղնձե իրերը, իսկ Վան և Կարին (էրզրում) բազալտների շրջակայքում այն ժամանակ արդեն հայտնի էին անագի հանքերը⁹⁰։ Հանքերի այս բազմազանությունն ու հարստությունն էր, որ հնագույն ժամանակներից Ուրարտուին բերեց մետաղամշակման կենտրոնի համբավը։ Հնագույն ժամանակներից հայտնի է ազահանքերի մշակումը Խախճավանում, Կողբում, Կաղզվանում⁹¹։

10. ՀԱՂՈՐԳԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԶՆԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվելով Առաջավոր Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում՝ միշտ բնական կամուրջի դեր է խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև։ Այստեղով են անցել հին աշխարհի ազմա-ստրատեգիական ու միջազգային քարավանային առևտրի ճանապարհները, որոնց իշխելու համար հարևան մեծ պետությունները հաճախակի արշավանահեղ պատերազմներ են մղել, և այդ պատերազմների թատերաբեմը սովորաբար եղել է Հայաստանը, որի առաջա-ստրատեգիական նշանակությունը խիստ մեծ էր։

Հայկական լեռնաշխարհը, շրջապատված լինելով բարձր լեռներով, դրսի աշխարհի հետ հազորդակցություն էր պահպանում մի քանի լեռնանցքների միջոցով, որոնք հին հայերի մոտ բնորոշվում էին «դրոներ» (դոներ), «կղեսուրք» (հուն. γλεισσοῦρα), «կապան» և «պահակ», «ձեռնակ» բառերով։ Նվաճողներն երկիրը իրենց ենթարկելու համար, առաջին հերթին ուշադրություն էին դարձնում այդ լեռնային անցքերի վրա։ Այնտեղ կառուցում էին ամրություններ և հատուկ կայազորներ տեղավորում։ Բացի այդ ազմա-ստրատեգիական նշանակությունից, լեռնային անցքերն ունեին և ֆիսիկալ նշանակություն։ Այդ տեղով անցնող առևտրական քարավաններից ստացվող մաքսը և բաժը կազմում էր եկամուտների հսկայական աղբյուր։

Հայաստանի լեռնանցքների նշանակության վրա առաջին անգամ ուշադրություն են դարձրել ասորեստանյան թագավորները դեռևս մ. թ. ա. XIII դարից սկսած, կատարելով իրենց ներխուժումները Արածանիի հովիտը՝ Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների (Սուրնատ գետի, այժմ Զեքենե-սուկոշվող գետը) շրջանի վրայով, որտեղ գտնվում է լեռնանցքների մի ամբողջ սիստեմ, և որը հին հայերը կոչում էին «կղեսուրք»։ Այստեղ էր գտնվում Օլոր գյուղը, որը այսպես էր կոչվում սլորապտույտ իջնող ճանապարհի համար։

Հայկական Տավրոսի բնական պատնեշը հարավից կտրում էին, բացի այս լեռնանցքներից, մի քանի այլ անցքեր, որոնցից անհրաժեշտ է հիշատակել Զորասպահակը կամ «կղեսուրք Բաղ[աղ]իշայ» (γλεισσοῦραι Βαλαεισῶν, այժմ՝ Ռահվա—Բիթլիսի անցքը), Կրեկաց լեռնանցքը (ուրարտ. Կիրրուրի) Կորդվաց լեռներում և Զարասպ լեռնանցքը (այժմ՝ Կելիշին համանուն լեռան հյուսիսային փեշերին) Զագրոսի լեռներում։ Վասպուրականի լեռներում հայտնի էին Կոտորի և Սուրբ Խաչ անցքերը։ Հայկական լեռներում (այժմ՝ Ղարա-դաղ)

⁹⁰ Տե՛ս Դ. Ի. Գորժեև, История геологических наук, ч. 1, М., 1967, էջ 102.

⁹¹ Նույն տեղում։

և Կասպից լեռներում հայտնի էին՝ Դրունք Հայոց և Դրունք Կասպից⁹² լեռնանցքները:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային պատնեշը հանդիսացող Փոքր Կովկասի հիմնական լեռնանցքներից անհրաժեշտ է հիշել Դուռն Փառխոսսի (այժմ՝ Ստանախաչ), Սոգք-Բերդկունքի, Մայրադուրք կամ Այլախի (այժմ՝ Սխախնի) և Շահապունքի (Բոնակոթի) անցքերը: Վարդենյաց լեռներում հայտնի է Սուլեմա լեռնանցքը: Պոնտական և նրա շարունակությունը կազմող Կասպյան լեռներում հայտնի էին Բոնակապանը, Փոսադուն (այժմ՝ Վավուկ), Վրաստանի Մեսխական լեռներում՝ Գոգերձական (այժմ՝ Գոգերձի) և Ռեկինիսջվարի կամ Զեկարի լեռնանցքը:

Հայկական լեռնաշխարհը երկու մասի բաժանող Բարձր Հայքի և Հայկական պար լեռների հույժ կարևոր անցքերից անհրաժեշտ է հիշատակել՝ Գայլախաղուտ, Աղտոձոր, Զոր և հատկապես «Կղևուրք» կոչվող միմյանց հաջորդող լեռնաչին անցքերի շարանը, որ մի ամբողջ սիստեմ էր կազմում, և որը Բագրևանդից տանում էր դեպի Բասենի դաշտը և այժմ հայտնի է Կարա-Դերբենդ անունով: Կարա-Դերբենդ լեռնաչին անցքերի սիստեմը հայտնի էր, գեոևս ասորեստանցիներին ու ուրարտացիներին և հիմնական մուտքն էր, որը Բասենից տանում էր Բագրևանդով Արարատյան դաշտը: Թշնամու ներխուժման դեպքում երկրում վճռական նշանակություն ունեւր Կարա-Դերբենդի անցքի մատուցների պաշտպանությունը, որոնք գտնվում էին Բասենի Արջովիտ վայրում: Հաճախ է թշնամական զորքը այստեղ պարտվել և վերադարձել ձեռնունայն:

Հայաստանի բոլոր այս տեղերում գոյություն ունեին ամբություններ և հատուկ պահակատներ և իջևանատներ, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին ձմռանը: Նման լեռնանցքների մոտ միջին դարերում սովորաբար կառուցվում էին վանքեր, որոնք մեծ դեր էին կատարում մանավանդ ձմեռվա բքին, ունենալով միաժամանակ ահագին եկամուտներ մաքսատներից:

Հայկական լեռնաշխարհի համար ոչ պակաս նշանակություն ունեին գետանցները: Հատկապես հիշատակության է արժանի Եփրատի գետանցը Մելիտինե (այժմ՝ էսքի-Մալաթիա) քաղաքի մոտ, Թմնիսը (հույն-հռոմեական Տոմիսան և ուրարտական Տումնիշկի, այժմ՝ Իլալու): Վերջինս ուներ ռազմաստրատեգիական և տնտեսական մեծ նշանակություն: Մի այլ կարևոր գետանց գտնվում էր Ամիգ քաղաքի մոտ Արևմտյան Տիգրիսի վրա և նրանից ոչ հեռու Թուշխանի (այժմ՝ Կարխ) մոտ, որտեղից ասորեստանյան թագավորները իրենց բանակով անցնում էին գետը և ներխուժում հյուսիս: Նման գետանցների մոտ սովորաբար աճում էին առևտրական խոշոր կենտրոններ, ինչպես Մելիտինեն, Ամիգը (այժմ՝ Դիրբեքի), Արշամաշատը Արածանի գետի վրա, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Նախճավանը, Զուղան, Նակորդանը և Վարդանակերտը Երասխ (Արաքս) գետի վրա:

Հայկական լեռնաշխարհից դեպի Կասպից ծովի ափերն էր տանում Կուր գետի հիմնական գետանցը՝ Քանդակը (այժմ՝ Մինգեչաուրի մոտ գտնվող Քանյա գյուղը):

⁹² Զպետը է շփոթել այժմյան Թեհրանի մոտ գտնվող «Կասպիական դռների» հետ:

Հայկական լեոնաշխարհը կտրում էին հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք մի բանի հիմնական մայրուղիներ, որոնցից յուրաքանչյուրի նշանակությունը աարբեր ժամանակաշրջաններում փոփոխվում էր, նայած քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և այլ հանգամանքներին:

Այդ մայրուղիներից հնագույնն է այն ճանապարհը, որը Փոքր Ասիայից գալով անցնում էր Եփրատը Աելիտինե բազարի մոտ և Ծովբլճի մոտով մտնում Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը, իսկ այնտեղից բնվանում գեպի հարավ-արևելք՝ Իրանի խորքերը: Այս այն մայրուղին էր, որը Արևմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում իրար էր միացնում նրանց մայրաքաղաքը Սուզան-Շոշը Լյուդիայի Սարգես բազարի հետ և հայասնի էր «արբայական ճանապարհ» անունով: Այս մայրուղու շնորհիվ Արևմտյան Տիգրիսի և Արածանի գետի ներքին հոսանքում բնակվող հայկական ցեղերը բավական վաղ ժամանակաշրջաններում ներգրավվեցին միջազգային փոխանակության մեջ, որը և նպաստում էր ցեղերի փոխհարաբերությունների զարգացմանը և պայմանավորում վաղ-հայկական պետության ստաջացումը: Մյուս մայրուղին գալիս էր նույնպես Իրանի խորքերից, Զուղայի գետանցով մտնում էր Երասխի հովիտը՝ անտիկ հեղինակների Արտաքենեն: Այստեղ էր գտնվում Հայկական լեոնաշխարհով անցնող ճանապարհների հանգուցակետը՝ Արարատյան դաշտը: Հիշյալ դաշտի հնագույն կենտրոններում՝ Էրերունի-Երևանում, Արմավիրում, Արտաշատում և այլ քաղաքներում խաչաձևվում էին Սև ծովի նավահանգիստներից եկող ճանապարհները: Ազովի ծովի և Ղրիմի ափերին գտնվող Բոսպորի թագավորության նավահանգիստների՝ Տանայիսի, Պանտիկապոնի և այլ քաղաքների առևտրականները իրենց նավերով հասնում էին Դիոսկուրիա (այժմ Սուխումի) և Փասիս (այժմ՝ Փոթի), Տրապիզոն, Ամիսոս, Սինոպ, Ամաստրիս և այլ նավահանգիստները, որտեղից ցամաքով քարավանները հասնում էին մինչև Արարատյան դաշտը: Ավելի հին էր Կողքիսից եկող ճանապարհը: Այստեղ գտնվող Դիոսկուրիա և Փասիս նավահանգիստներից կարավանները Զեկարի լեռնանցքով և Գողերձական երկրով մտնում էին Կուր գետի հովիտը և Հայաստանի ներքին գավառները, որտեղ Ախուրջանի հովտում գոյություն ունեին մի շարք ավաններ և քաղաքներ՝ Երազգավորս-Շիրակավան, Երվանդավան-Շիրակաշատ, Կումայրի, Անի, Բաղարան, Երվանդաշատ, Երվանդակերտ և Արմավիր: Երբ Պոնտական թագավորությունը վերելք էր ապրում Միհրդատ Զ-ի ժամանակաշրջանում, բարձրանում է հարավ-սեծովյան քաղաքների, հատկապես Ամիսոսի և Սինոպի նշանակությունը և բնկնում է Դիոսկուրիայի ու Փասիսի դերը: Սրա հետևանքն էր այն, որ Երվանդաշատը և Արմավիրը կորցրին իրենց վաղեմի նշանակությունը, և առաջնությունը անցավ Արտաշատին: Այս բացատրվում է նրանով, որ Փոքր Ասիայից եկող մայրուղին Երևուզի և Կարինի վրայով անցնում է Բաղրևանդ, Ծաղկոտան ու Կոզովիտ գավառները, որտեղից Հայկական սյարի լեռնանցքներով ճանապարհը իջնում է Արարատյան դաշտը և Տավերական կամուրջով կապվում Արտաշատի հետ: Արտաշատը Երևանի միջոցով՝ Հրազդան և Աղստե հովիտներով կապվում է Արմավի-Մցխեթայի՝ Վրաց աշխարհի նոր առաջ եկած թագավորության մայրաքաղաքի հետ⁹³:

⁹³ Ս. Ս. Նրեմյան, Էրերունի-Երևանը միջազգային կարավանային առևտրի մայրուղիների վրա, ԼՀԳ, 1969, № 12, էջ 16—24:

Հնուց գոյություն ունեւր այն ճանապարհը, որը բարեկարգեց Տիգրան Մեծը և որն այնուհետև կոչվեց «արքունի սոցոտա»։ Այդ այն ճանապարհն էր, որը կապում էր Տիգրան Մեծի աշխարհակալության երեք մայրաքաղաքները՝ Անտիոքը, Տիգրանակերտը և Արտաշատը։ Այս ճանապարհի վրա բարձրացան Մծուրք, Մանավաղակերտ, Զարիշատ և Զարեհավան քաղաքները։ Արտաշատից, իսկ հետագայում Դվինից, մի ճանապարհ Սեանա լճի ամերում տանում էր դեպի Սոգր—Բերդկունքի լեռնանցքը և այնտեղից Տրտուական (Թարթար) գետի հովիտը, որտեղ Կուր գետից ոչ հեռու բարձրացավ Պարտավ քաղաքը։ Մի ճանապարհ էլ Նախճավան քաղաքից գնում էր դեպի հարավ-արևմուտք, անցնելով Երասխ գետը Զուղայի և Դարաշամբի մոտ, դեպի Մարահան ավանը և Հեր քաղաքը։ Այստեղից ճանապարհը Կոտորաց գետի ակունքների շրջանում կտրում էր մինչև Վան քաղաքը։ Վանից՝ լճի հարավային ամերում՝ Կավաշ (այժմ՝ Ոստան-Գյավաշ) և Դատվանով այն հասնում էր Զորապահակը և Բաղաղեշ կամ Բաղեշ քաղաքը, իսկ այստեղից Արգան (Շուկառաբա) ու Քղիմար քաղաքների միջով կապվում Տիգրանակերտի հետ։

Հայկական լեռնաշխարհով անցնող ճանապարհներն ունեին մի շարք առավելություններ, որոնցից դուրկ էին Միջագետքով անցնող մայրուղիները։ Առաջին հերթին կլիմայական պայմաններն էին։ Հայաստանով առևտրական քարավանները գերադասում էին անցնել ամառվա ամիսներին, երբ բարձր լեռնային սարահարթերն ու հովիտներն ունեին մեղմ բարեխառն կլիմա, ինչից դուրկ էին այս ժամանակ Միջագետքի շոգ տափաստաններն ու անապատները։ Բացի այդ, Հայաստանը խիտ բնակեցված երկիր էր, որի երկրագործ աղագբնակչությունը խաղաղ աշխատասեր ժողովուրդ էր և հազվագյուտ էր լինում անցնող քարավանների թալանը, որ շատ սովորական երևույթ էր Միջագետքում, որտեղ վըխտում էին բեդվինների հրոսակախմբերը։

Հայաստանի վրայով անցնող մայրուղիները նշված են մեղ հասած հունահռոմեական, հայկական և արաբական մղոնաչափերում և նույնիսկ հնագույն քարտեղներում, ինչպիսին է Պետինգերյան քարտեղը (Tabula Peutingeriana)⁹⁴։

Այսպիսով, այն տերիտորիան, որտեղ ձևավորվել է հայ ժողովուրդը և նրա լեզուն ու մշակույթը, երկու հիմնական մասից է բաղկացած, որոնք հայտնի են «Մեծ Հայք» և «Փոքր Հայք» անուններով։

Մեծ Հայքը ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիան ամբողջապես, իսկ Փոքր Հայքը տարածվում էր Փոքր Ասիայի արևելյան մասում։ Հայաստանի այս երկու հիմնական հատվածները միմյանցից բաժանվում էին Եփրատ գետով, որը այս մասում հոսում է հյուսիսից հարավ՝ սկսած այժմյան Ակնից մինչև Մալաթիայից հարավ-արևելք գտնվող Եփրատի գալարը⁹⁵։

⁹⁴ K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

⁹⁵ Հայաստանին են հարել պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում Կիլիկիան և նրա արևելյան մասը կազմող Կոմագենենու Կիլիկիայի մասին կիսովի «Հայ ժողովրդի պատմության» երրորդ հատորում։

Եփրատից աչս կոզմ գանձող հայկական թագավորությունը կոչվեց Մեծ Հայք ի տարրերով յուն եփրատից աչն կոզմ գանձող մյուս հայկական թագավորության, որը ավելի փոքր տարածություն էր ընդգրկում և կոչվեց Փոքր Հայք: Հունական և հռոմեական աղբյուրներում Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է Μεγάλη Ἀρμενία և Armenia Maior, իսկ փոքր միջնադարի հայկական աղբյուրներում միշտ գործ է ածվում Մեծ Հայք անունը: Սրանց հետ նույնանիշ է մ. թ. առաջին դարերի պարթևական արձանագրություններում պատահող Vazurg Armenan հորջորջումը: 387 թ. հետո, երբ Հայկական թագավորությունը բաժանվեց և Մեծ Հայքը գաղարեց գլխավորան անենալ իբրև միաձուլ պետություն, աչս անվան փոխարեն գործ էին ածվում Հայք, Armenia տերմինները, իսկ եփրատից աչն կոզմ գանձող հայկական երկիրը շարունակում էր կոչվել Փոքր Հայք (Ἀρμενία Μικρά, Armenia Minor): Սակայն հետագայում ևս ավանդության աժով երբեմն գործ էր ածվում նաև Մեծ Հայք տերմինը բուն Հայաստանի իմաստով: Հայկական աղբյուրների աչլ հորջորջումը պահպանել են միջնադարյան պատմաբանները, արաբներն և պարսիկներն աղբյուրները՝ Buzurg Armenan ձևով, վրացականները ღოღო სომხეთი «Երկիր Սոմխեթի»⁹⁶ և նույնիսկ սուլտանները՝ Арменья Великая ձևով⁹⁷:

Մեծ Հայքն ընդգրկել է շուրջ 320.000 կմ քառակուսի տարածություն: Աչլ սահմաններում Հայաստանը իրենից ներկայացնում էր քաղաքական, էթնիկական և անտեսական մեկ ամբողջություն և դարերի ընթացքում ձևավորվեց աչն ներքին վարչական բաժանումը, որը պայմանավորված էր առաջին հերթին երկրի սելևիֆով:

⁹⁶ Ժ. Օ., I, էջ 387:

⁹⁷ Повесть временных лет, под ред. Б. П. Адриановой-Перетц, М. - Л., 1950, էջ 9:

ԲԱԺԻՆ Ա

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ - ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՊԱՆՆՈՒԹՐ (ՀԻՆ ՎԱՐԻ ԳԱՐԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՄԱՐԳԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանների կազմավորումը — Հայաստանի ժամանակակից ռելիեֆը, ինչպես նշվեց, ձևավորվել է գերազանցապես ուշ երրորդական-վազ շրջանի ժամանակաշրջանում՝ ստորին պալեոլիթյան մարգու նախասկզբնական պատմությանը զուգընթաց, երբ ալպյան լեռնագոյացման վիթխարի պրոցեսների և երկրի եռանդուն հրաբխային գործունեության հետևանքով ծովի հատակից վերջնականապես վեր բարձրացավ Հայկական բարձրավանդակը, առաջ եկան Ալպերը, Կովկասը, Կենտրոնական-ասիական լեռնաշխարհը՝ Պամիրն ու Տյանշանը:

Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները՝ լեռներն ու դաշտերը, դարավանդները, հովիտները, գետերն ու լճերը անշափ խոշոր նշանակություն են ունեցել մարդկային նախնական հոտերի կյանքի ու գործունեության համար:

Մինդել-ռիսյան միջսառցային դարաշրջանից՝ առաջ, Արարատյան, Բազրեանգի դաշտերի և Շիրակի սարահարթի տեղերում տեկտոնիկ պատճառներով և Արագածի լանջերի, Փոքր Մասիսի, Ծաղկանց լեռների երիտասարդ լավաների մասնակի արգելափակումների հետևանքով՝ առաջացել էին լճային հսկա ավազաններ:

Արարատյան լճի խորությունը հասնում էր մոտ 100 մետրի: Լիճը լցվում էր վտակների և Արաքս գետի արտաբերվածքներով: Այնուհետև, երբ ժամանակի ընթացքում բնական ամբարտակը քանդվեց², ջրերի հունի ազատված հարթության վրայով սկսեցին թափառել Արաքսն ու նրա վտակները, գոյացնելով գանազան տեսակի նոր նստվածքներ:

Երկրաբանական այս բարդ ու հսկայածավալ երևույթները տեղի են ունենում հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում, տասնյակ հազարավոր քառակուսի կիլոմետրեր ծածկվում են շրջանային ժամանակաշրջանի հրաբ-

¹ Տե՛ս Ա. Կ. Ասլանյան, К истории происхождения Араратской котловины, «Доклады АН Арм. ССР», XI, № 1, Ереван, 1949, էջ 29—34:

² Տե՛ս Կ. Ն. Պաֆենկոյց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, Երևան, 1946, էջ 315—316:

խաչին լավաներով, գետերը փորում են իրենց անդնդախոր ձորերը: Չորրորդական շրջանի նստավածքների հզորությունը Կովկասում և Հայաստանում հասնում էր հարյուրավոր մետրերի³, երկրի անընդհատ ձևավորվող ու բարձրացող սելիեֆը առաջացնում էր բնակչիմայական պայմանների էական փոփոխություններ:

Չորրորդական ժամանակաշրջանի սկզբներից, մեր վիականությունից մոտավորապես մեկ միլիոն տարի առաջ, սկսվում է երկրի սառցակալման պրոցեսը, որի հետքերն այժմ էլ դիտվում են աննշան սառցադաշտերի ու ձյունե «բծերի» ձևով Մասիսի (Արարատի), Արագածի, Գեղամա, Կապուտաջուգի և և այլ լեռների կատարներին⁴:

Վերջին երկու խոշոր սառցապատումները՝ սիսյանը և վյուրմյանը, բնդ գրկել են Հայաստանի հատկապես լեռնաչին գանգվածները և ամենամեծ տարածման հասել Արագած լեռան գանգվածի վրա: Նրանց հետքերը մասնակիսրեն քաղաքիված են ավելի նոր ժամանակի լավաչի ծածկույթներով: Միսյան սառցակալման ժամանակ Արագածը ծածկված է եղել համատարած սառույցով, որը հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան լանջերով տեղ-տեղ իջել է մինչև ստորոտը: Վյուրմի ժամանակ սառցադաշտը պատում է գանգվածի միայն գագաթային գոտին, որտեղից վեց գլխավոր կիրճերով ցած են իջել բավական խոշոր սառցադաշտեր, որոնցից մի բանիսը նույնիսկ հասել են լեռան ստորոտը (2000—2200 մետր)⁵:

Միսյան և վյուրմյան սառցաչին փուլերում Հայաստանը և հարևան երկրները գտնվում էին մասնակի սառցապատման մեջ:

Սառցակալման սահմանից դուրս, արտասառցաչին գոտում սկսվում է գետահովիտների առաջացումն ու ձևավորումը: Տիգրիս, Եփրատ, Արածանի, Քուռ, Արաքս մեծ գետերի հուները սկսել են ձևավորվել չորրորդական ժամանակաշրջանում, ընդամին բացառիկ գեր են խաղացել սառցադաշտերը⁶:

Հայաստանի բարձրաբերձ գագաթների սառույցից ու ջրից հորդացած գետերը հովիտների եզրերին փորել են լաչնատարած հոսանքի հուներ՝ բնորոշ տիպային դարավանդներով, որոնցից ստորինը համապատասխանում է վյուրմյան, երկրորդը՝ սիսյան և երրորդը՝ մինդելյան ժամանակներին:

Սառցակալման նշված դարաշրջանները Հաչկական լեռնաշխարհում ուղեկցվել են, որպես կանոն, սլլջուվիալ՝ տեղատարափ անձրևների երկարատև շրջաններով, որոնցից ավելի հորդառատ են դարձել արագահոս գետերը և լցվել մեծ ու փոքր ջրավազանները:

Հայաստանի չորրորդական ժամանակի կենդանական և բուսական աշխարհը — Տասնչակ հազարավոր բառակուսի կիլոմետրերի վրա սառույցի մեռչալ անապատը բոլորովին անկենդան էր. նրանից դուրս՝ արտասառցա-

3 Տե՛ս Մ. Ա. Եարձայան, Постплюоценная история Кавказско-Черноморско-Каспийской области, Ереван, 1948, էջ 153—155:

4 Տե՛ս Կ. Ե. Պաֆենհոլց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական տիպակ, էջ 134—136:

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24:

6 Տե՛ս Ա. Մ. Բայնգարժ, Следы древних ледников на Алагёзе, «Природа», 1939, № 3, էջ 65—67:

յին գոտիներում, բուսական ու կենդանական աշխարհի կյանքը զգալի փոփոխություններով շարունակում էր իր առաջընթացը: Ժամանակ առ ժամանակ, այսպես կոչված միջսառցային փուլերում, սառցադաշտերի հորձանքն ընդհատվում էր, նրանք հալվում, փոքրանում, նահանջում կամ նույնիսկ անհետանում էին: Այնուամենայնիվ, բնա-կլիմայական պայմանների փոփոխություններին համապատասխան, դանդաղորեն, բայց վճռականապես փոխվում էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի բուսական ու կենդանական աշխարհը: Միջին և վերին սլյոցների ջերմասեր մերձարևադարձային կամ մասամբ բարեխառն գոտու բուսական աշխարհը⁷, սաղարթավոր և մշտադալար բույսերի դանազանանցողիկ տեսակները, Նոնունիս և Տաճարաբակ գյուղերի դիատոմիտներում ներկայացված պեղածո կենդանիները՝ հիպարիոնը (ձիու նախնին), էտրուսկական ընդհանրությամբ, հնագույն փիղը⁸, որոնք անկասկած մեղմ ու խոնավ կլիմայի վկաներն են, հնադհուկ տեղի են տալիս, անհետանում:

Հայաստանի բուսական աշխարհը երկրի երկարատև պատմության ընթացքում փոփոխվել է մի քանի անգամ: Մի անգամ չէ, որ նրա տերիտորիան ծովի տակ է անցել և ցամաքային բուսականությունը իսպառ անհետացել է: Իսկ երբ ծովը նորից տեղի է տվել, չրից սպասված տարածությունը ծածկվել է նոր, հնից տարբերվող բուսականությամբ⁹: Ըստ երևույթին, կենդանական աշխարհի փոփոխությունները համեմատաբար դանդաղ են կատարվել: Վաղ շորրորդական դարաշրջանի, մինչմիդիլյան ժամանակաշրջանի նստվածքներում հայտնաբերված ֆլորան կարող էր գոյություն ունենալ միայն արևադարձային և մերձարևադարձային պայմաններում¹⁰: Հայաստանն այդ ժամանակ ուներ բավականաչափ մեղմ կլիմա և ծածկված էր բարեխառն գոտու անտառներով, ուր վխտում էին բազմաթիվ ու բազմատեսակ կենդանիներ, ինչպիսիք են նախնական ձին, ընդհանրությամբ, մերկամորթ փիղը, ինչպես նաև բարեխառն գոտուն հասուկ եղևների, ցուլերի տարատեսակները, հսկա հղջերուն և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհի կենդանական ու բուսական աշխարհների մեջ էական փոփոխություններ առաջացրին հետագա սառցային դարաշրջանները: Ռիսյան սառցակալման ժամանակ վերականգնվում է ցուրտ և խոնավ կլիման, որի հետևանքով ջերմասեր և խոնավասեր մշտադալար ծառերն ու թփերը ոչընչանում են: Դա, այսպես կոչված սառցադաշտային ժամանակաշրջանն էր, երբ երկրի կլիման խիստ ցամաքային էր դարձել և երբ իրար հաջորդող ցուրտ ու խոնավ և շոգ ու շոր կլիմաների առկայությամբ՝ խիստ փոփոխվում է երկրի բուսականությունը: Մերձարևադարձային անտառները, որոնց մեջ գերակշռող են հղև հաճարին, կաղնին և այլ ցրտադիմացկուն տեսակները, տեղի են տալիս այժմյան տիպի բուսականությանը¹¹:

7 Տե՛ս Ա. Լ. Тахтаджян и А. А. Габриелян, Опыт стратиграфической корреляции вулканических долин и пресноводных отложений плиоцена Малого Кавказа, «Доклады АН Арм. ССР», VIII, № 5, 1948, էջ 211—212:

8 Տե՛ս В. В. Богачев, Палеонтологические заметки, Труды Азербайджанского филиала АН СССР, геологическая серия, № 9, 1938.

9 Տե՛ս Ա. Լ. Թախրաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, Երևան, 1946, էջ 3:

10 Տե՛ս В. В. Богачев, Предварительный отчет о геологическом исследовании оз. Гек-Гель, «Изв. Кавк. геогр. общ.», т. XXIII, № 2, էջ 64:

11 Տե՛ս Ա. Լ. Թախրաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 3:

Այդ ժամանակ Հայաստանի այնպիսի լեռնային գանգվածների լանջերը, ինչպիսին է Արագածը, ծածկված են եղել անտառներով¹², իսկ անտառային գոտիներում եղել են ավելի խիտ անտառներ:

Կլիմայի փոփոխության հետևանքով, իսկ հետագայում առավելապես մարդու գործունեության շնորհիվ, երկրի բուսական աշխարհն այնքան հիմնովին է փոխվել, որ նրա նախկին պատկերի վերականգնումը դառնում է շատ դժվարին ու բարդ գործ¹³:

Ինչ վերաբերում է կենդանական աշխարհին, ապա նոր պայմաններում ջերմասեր կենդանիների փոխարեն հեռո՛հեռ երևան են գալիս բարեխառն ու ցուրտ կլիմայի սովոր կենդանիներ: Քեռուային տեսակները դեռևս լայն տարածում չէին ստացել: Ստոցային ժամանակի բնորոշ կենդանիներից է եղել հատկապես նախնական փիղը (մամոնտը), որը ցուրտ կլիմայական պայմաններին հարմարվել է իր խիտ, երկար մազերի շնորհիվ, ապա՝ բրդոտ ռնկեղջյուրը, բարաչրի արջը, հսկա եղջերուն, վայրի ցուլը, հյուսիսային եղջերուն և այլն:

Խիս-վյուրմյան միջստոցային ժամանակ կլիման դարձել է խոնավ, բարեխառն, և բոտ այնմ էլ փոխվել նաև բուսական աշխարհը: Այդ ժամանակին է պատկանում Ննզիջա գյուղի մոտ հայտնաբերված հարուստ ֆաունան¹⁴:

Վերջին ստոցակալման հետևանքով Հայաստանի կլիման ավելի ու ավելի է վատանում, վյուրմյան շրջանում ջերմաստիճանի իջեցումը զուգորդվում է օդի նշանակալից չորացման հետ: Այդ շրջանի լճագետային նստվածքներում, Սպիտակի շրջանի Նալբանդ գյուղի մոտ հայտնաբերվել են նախնական փղի (մամոնտի), հին ձիու և այլ կենդանիների մնացորդներ¹⁵: Արարատյան դաշտավայրի եղբերին աճել են սաղարթավոր անտառներ և քաղցրահամ ջրային բուսականություն¹⁶:

Վաղ չորբորգական ժամանակաշրջանի վերջում փիղն ու ռնկեղջյուրը վերջնականապես անհետանում են, հեռստոցային ժամանակների բուսական ու կենդանական աշխարհն աստիճանաբար անցնում է մոտավորապես այն վիճակին, որ առկա է ներկայումս: Վերին սլեյստոցենի և հոլոցենի սահմանադժում տեղի են ունենում աուֆային լավանների նոր հեղումներ, որոնցով հիմնականում ավարտվում է Հայաստանի ժամանակակից ռելիեֆի ձևավորումը:

Նախամաբդու ծագման և գոյության խնդիրը չորբորգական դառաջրջանի սկզբում — Մոտավորապես մեկ միլիոն տարի ընդդրկող երկրաձևազմական և կլիմայական այս ուշ պրոցեսների ժամանակագրական շրջանակներում է

12 Տե՛ս Առ. Լիսիցյան, ՀՍԽՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1940, էջ 134:

13 Տե՛ս Ա. Լ. Թախրաչյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 36—37:

14 Տե՛ս Կ. Ն. Պաֆենհոլց, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի, նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկ, էջ 135:

15 Տե՛ս Н. И. Каракаш, О новых находках остатков мамонта на Малом Кавказе. «Дневник X съезда естествоиспытателей и врачей», Киев, 1898, № 7.

16 Տե՛ս А. Т. Асланян, Стратиграфия вулканических пород приреванского района (Арм. ССР), «Доклады АН Арм. ССР», т. XI, № 5, Ереван, 1950, էջ 149:

տեղի ունեցել նախամարդու և մարդկային հասարակության նախասկզբնական պատմությունը:

Մեր նախնիների՝ մարդանման կապիկների և ձեւավորվող առաջին մարդկանց պատմությունն սկսվել ու ընթացել է երրորդական ժամանակաշրջանի վերջում և չորրորդականի սկզբներին Միջերկրական ծովի հյուսիսում, Աֆրիկայի և Ասիայի արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում, որոնց մեջ մտնում էին նաև Անդրկովկասն ու Հայկական լեռնաշխարհը:

Հարավային Նվրոպայի կենտրոնական մասերում, Աֆրիկայում, Ասիայում, Հիմալայների ստորոտներում, միջին երրորդական շրջանի նստվածքներում, XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին, գիտնականները հայտնաբերել են բարձր զարգացած կապիկների (դրիոպիթեկների) մնացորդներ, որոնք համարվում են մարդու առավել հավանական նախորդները:

Մոտավորապես նույն շրջաններից են ծագում ուշ երրորդական դարաշրջանի մարդանման կապիկների (անթրոպոիդների) մնացորդները, որոնց խմբին են պատկանում նաև Արևելյան Վրաստանի Ուղաբնո վայրում հայտնաբերված ուղաբնոպիթեկ մարդակերպ կապիկը¹⁷:

Հայկական լեռնաշխարհում նախամարդու գոյության հնարավորությունը չորրորդականի սկզբներում հավաստվում է ոչ միայն ժամանակի բուսական ու կենդանական աշխարհի հարստությամբ, կլիմայական բարենպաստ պայմաններով, այլև ամենավաղ ժամանակների հարուստ ու բազմապիսի քարեդարյան հուշարձանների առատությամբ, որոնք, անկասկած, վերաբերում են պլիստոցենի վերջին և վաղ չորրորդական դարաշրջանի սկզբին:

2. ՄՏՈՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹՐ (ՎԱՂ ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴՍՐԸ)

Աշխատանքի դերը կապիկի մարդացման գործում — Մարդկային գործունեության առաջին հետքերը Հայկական բարձրավանդակում վերաբերում են ստորին պալեոլիթի շելյան և աշելյան փուլերին՝ նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման ամենանախնական աստիճանին, որն ընդգրկում է հարյուր հազարավոր տարիներ և ժամանակագրական տեսակետից համապատասխանում է երկրի կազմավորման ուշ երրորդական և վաղ չորրորդական շրջանին:

Կենդանական աշխարհից հազիվ անջատված, իր էության բազմաթիվ գրծերով կենդանիներից դեռևս շտարբերվող նախամարդը (պիթեկանթրոպ, սինանթրոպ), այնուամենայնիվ, կարողացավ դնել մարդկային հասարակության նյութական և հոգևոր մշակույթի հիմքերը:

«Նախնադարյան հոտի» և մայրական «տոհմական համայնքի», կազմավորման աչգ շրջանը, որպես երկրի պատմության կարևորագույն և շրջադարձային երևույթ, լայն, բայց և բարդ ու ծանր ճանապարհ բացից աշխատանքի և հասարակության վերընթաց զարգացման, բնության նկատմամբ մարդու անդորությունից դեպի նրա հարաճուն գերիշխանությունը անցնելու համար: Լը-

¹⁷ См. М. Т. Левин, Г. Ф. Дебев, Я. Я. Рогинский, Происхождение человека и древнее расселение человечества, М., 1956.

բացնելով Գարվինի հանձարեղ դիտողությունները բարձրագույն պրիմատների վարդապետական մասին, Ֆրիդրիխ Էնգելսը նշում է, որ «մարդու ծագումն ու կատարելագործումը հանդիսացել է ոչ միայն կենդանական աշխարհի վարդապետական հեռանկար, այլ ամենից առաջ, պատմության մեջ բնության մեծագույն վերափոխության արդյունք, երբ կենսաբանական որակը փոխվել է հասարակական որակի՝ մտակրիայի շարժման բարձրագույն ձևին: Այդ վերափոխության էությունն այն է, որ մարդու կենդանի նախնին (կապկամարդը) հասնելով կենսաբանական վարդապետական բարձր աստիճանի, սկսել է պատասխանել աշխատանքի շատ պարզ գործիքներ: Աշխատանքը, աշխատանքային պրոցեսը մարդուն առանձնացրել է կենդանական աշխարհից, նրա առջև ճանապարհորդություններ բացել ազդելու իր և իրեն շրջապատող բնության վրա: Աշխատանքի գործիքների օգտագործման պրոցեսում ձևավորվում են մարդու ձևերը և ազատվելով սոբի ֆունկցիայից, դառնում աշխատանքի կարևոր միջոց. ձևերի հետ միասին վարդանում է նաև մարդանման էակի ամբողջ օրգանիզմը, վերջնականորեն հաստատվում մարդու ուղղահայաց դիրքը՝ բացվելու և աշխատելու ժամանակ, որին արդեն հասել էր պալեոանթրոպը և որը մեծ դեր խաղաց կապկից մարդուն անցնելու ճանապարհին: Աշխատանքը մարդկային կյանքի առաջին հիմնական պայմանն է, և այն էլ այն աստիճանի, որ մենք որոշ խմատով պիտի ասենք՝ աշխատանքն է հենց մարդուն ըստեղծել»¹⁸:

Աշխատանքի և մարդու հասարակական գործունեության վարդապետականը գուրընթաց վարդանում էր նաև հողաբաշխ ճնշումային լեզուն. «ճնշումային լեզուն մարդկության պատմության մեջ հանդիսանում է այն ուժերից մեկը, որոնք օգնեցին մարդկանց բաժանվելու կենդանական աշխարհից, միավորվելու համայնքներում, վարդապետելով իրենց մտածողությունը, կազմակերպել հասարակական արտադրություն, հաջող պայքար մղել բնության ուժերի դեմ, և հասնել այն պրոգրեսին, որ մենք ունենք այժմ»¹⁹: Հասկանալի է, որ հնագույն խոսքը եղել է շատ պարզունակ և սահմանափակ իր բառային կազմով, բայց այն անհրաժեշտ էր հասարակության հաղորդակցության համար: Առանց բոլորի համար հասկանալի լեզվի, չէր կարող գոյություն ունենալ նույնիսկ ամենապարզ հասարակական բջիջը. աշխատանքը և «հողաբաշխ խոսքը» որոշիչ ազդեցություն են թողել մարդու օրգանիզմի կատարելագործման, նրա գանգոզելի վարդապետական վրա: Լեզվի վարդապետը խիստ կասկած է մըտածողության վարդապետական հետ: Լեզուն լինելով մարդկանց միջև հաղորդակցության միջոց, շարունակում է վարդանալ մարդկանց արտադրական գործունեության վարդապետական հետ միասին:

Մարդու կյանքը ստորին պալեոլիթի բնական պայմաններում — Բաժանվելով կենդանական աշխարհից, հնագույն մարդկային հասարակությունը դեռևս շատ երկար ժամանակ ամբողջովին կախման մեջ է եղել իրեն շրջապատող բնությունից. սկզբում մարդիկ ծանոթ չէին կրակի գործածությանը: Ներանք հագուստ չունեին և չէին կարողանում կառուցել թեկուզ ամենապարզ

18 Ֆ. Էնգելս, Աշխատանքի դերը կապկի մարդապետական պրոցեսում, Երևան, 1953, էջ 3:

19 Նույն տեղում:

կացարանները, դրա համար էլ դուրս չէին գալիս արևադարձային և մերձարեւ-
վադարձային գոտիներից, որոնց հատուկ էր մեղմ կլիմա և մշտադալար բու-
սականություն: Չափավոր կլիմա և համեմատաբար ցուրտ ձմեռ ունեցող Իր-
կերները այդ դարաշրջանում մարդու բնակության համար պիտանի չէին: Չու-
րորդական շրջանի սկզբում, չնայած կլիման սկսում է ցրտանալ, մերձարևա-
դարձային բուսականությունը տարածվում էր դեպի հյուսիս՝ նշանակալիորեն
ավելի հեռու, քան այժմ: Այսպես, Հայաստանում աճում էին լայնատերև և
մշտադալար անտառներ՝ դափնի, սամշիտ, թզենի և այլ հարավային բույսեր:
այդ անտառներում կային այնպիսի ջերմասեր կենդանիներ, ինչպես հնա-
դույն գետաձին (հիպոպոտամը), հարավային (հին) փիղը, էտրուսկական
ոնգիդջուրը և այլն²⁰:

Այսպիսի բնա-կլիմայական պայմաններում է ապրել մարդը ստորին
պալեոլիթի փուլում, որն ընդգրկում է ժամանակի մի հսկայական հատված՝
մ. թ. ա. 800.000—100.000 թվականները և հնագիտական իր հազվագյուտ
հուշարձաններով բնորոշում է մարդկային պատմության դարգացման ամե-
նավաղ շրջանը, կամ, ինչպես ընդունված է ասել, մարդկության մանկության
ժամանակաշրջանը²¹:

Վաղ չորրորդական շրջանի նստվածքներում հայտնաբերված քարե պարզ
ու միօրինակ գործիքները, որոնք վերաբերում են ստորին պալեոլիթի մշա-
կույթի դարգացման մինչևիլյան, շիլյան ու աշիլյան շրջաններին, հնագույն
մարդու՝ պիթեկանթրոպի (կապկամարդ) ու սինանթրոպի (չինական մարդ)
գործունեության արգասիք են: Ստորին պալեոլիթյան մշակույթի հուշարձան-
ների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մարդն այն ժամանակ ապրել է
խմբերով, թափառական կյանք վարել գետերի ու լճերի ափերին, արևադար-
ձային անտառներում: Նա իր ժամանակավոր կայաններն ընտրելիս նկատի է
ունեցել նաև գետերի առկայությունը մերձավոր վայրերում:

Մարդուն ապաստան են ծառայել քարայրները, անձավները, անտառնե-
րը և այլն:

Ստորին պալեոլիթի շիլյան ժամանակի նստվածքներում գտնված խոշոր
կենդանիների ոսկորները վկայում են, որ այդ ժամանակ մարդիկ երբեմն որ-
սացել են հսկա կենդանիներ, սակայն միայն պարզ գործիքների առկայու-
թյամբ այդպիսի որսը սխտեմատիկ չէր կարող լինել: Շիլյան մարդկանց գո-
յություն հիմնական աղբյուրը եղել է մանր կենդանիների որսը, ինչպես նաև
միջատների ու սողունների, վայրի բույսերի ու պտուղների հավաքչությունը,
որոնցով հարուստ էր Հայաստանի վաղ չորրորդական բուսական ու կենդա-
նական աշխարհը: Պատմական տեսակետից կարևորն այն է, որ շիլյան մարդը
արդեն հաստատուն կերպով կանգնում է կապկամարդու դարգացման, նրա
մարդացման ճանապարհին, մարդկությունը սկսում է ընթանալ առաջադիմու-
թյան ուղիով, որ պայմանավորված էր կոլեկտիվ աշխատանքային գործունեու-
թյամբ:

²⁰ См. В. В. Богачев, Урмийское и Ванское озеро, «Изв. Азерб. Гос. университета», Баку, 1927, № 6, էջ 196, 1929, № 7, էջ 91, № 8, էջ 88.

²¹ См. М. З. Паничкина. Палеолит Армении, Л., 1950, էջ 3:

Քարի դարի հաջորդ, ավելի կայուն ու որոշակի փուլի՝ շելյան մշակույթի զարգացումն ընթացել է գյուղաց-մինդելյան և մինդելյան ժամանակներում՝ Նոնունիս (Նունուս) գյուղի գյուղացյան հասակի Ֆլորան՝ ձիու նախահայր հիպարիոնը, էտրուսկական ռնգեղջյուրը, ինչպես նաև Սիսիանի Իշխանասարի վերին պլիոցենյան և ստորին շորրորդական նստվածքների հարուստ ֆլորան թույլ են տալիս պնդելու, որ նշված ժամանակներում Հայաստանը միանգամայն նպաստավոր բնակլիմայական պայմաններ է ունեցել մարդու գործունեության և զարգացման համար:

Արտին լեռան պալեոլիթյան կայանները — Աշխատանքի առաջին պրիմիտիվ գործիքները պատրաստելուց տասնյակ հազարամյակներ առաջ մարդն օգտագործել է փայտե մահակ և սուր եզրեր ունեցող անմշակ, կոպիտ քարե բեկորներ: Ժամանակի ընթացքում հետզհետե մարդն սկսում է ջարդել ու բեկոտել քարերը՝ հարմարավետ օգտագործման համար: Այդ եղանակով պատրաստված կոպիտ, նախնական քարե գործիքները նույնիսկ դժվար է տարբերել բնական կայծքարի ու վանակատի (հրաբխային ապակու) կլունդներից և կոշկոռներից, որոնք չափազանց հարմար էին գործիքներ պատրաստելու համար:

Հազարամյակների ընթացքում մարդը կուտակում է քարե գործիքներ պատրաստելու, մշակելու, օգտագործելու փորձ, հանդես են գալիս հարմար ձևավորում ունեցող առաջին գործիքները, որոնք, ըստ երևույթին, օգտագործելիս է եղել պիթեկանթրոպը:

Մարդու աշխատանքային առաջին գործիքները չափազանց պարզունակ, յիստարբ ու միօրինակ էին, դրանց զարգացումն ու տարբերակումն ընթանում էր վերին աստիճանի դանդաղ և, այնուամենայնիվ, ստորին պալեոլիթի երկր ժամանակագրական հատվածները (մինչև շել, շել, աշել) բնորոշվում են վերոհիշյալ քարե գործիքների մշակման ձևերով ու տեխնիկայով, ինչպես և մարդուն շրջապատող արտաքին միջավայրում բնա-կլիմայական, բուսական և կենդանական աշխարհում կատարված փոփոխություններով:

Մարդկային մշակույթի զարգացման առաջին կայուն փուլը շելյանն է (Ֆրանսիայի Շել վայրի անունով): Հայաստանի տերիտորիայում ստորին պալեոլիթի շելյան փուլի քարե գործիքներ առաջին անգամ հայտնաբերվեցին 1943—1945 թվականներին Արտին լեռան կայաններում²² Սատանի-դար, Արեգունի, Հարավային բլուրների լանջերին:

Արտին լեռը գտնվում է Արագածի հարավ-արևմտյան լանջին, ծովի մակերևույթից բարձր է 2047 մետր և պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի այժմ արդեն հազվագյուտ այն վայրերի թվին, որոնք կաղամավորվել են դեռևս երրորդական դարաշրջանում և հանգամանքների բերումով դուրս են մնացել շորրորդական հրաբուխների ազդեցությունից: Լեռան լանջերը հեաաբբբիր են

²² Տե՛ս С. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, նույնի նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 39:

ուչ միայն իրենց երրորդական նստվածքներով ու վանակատի առատ արտադեղումներով, այլև շեկյան չափազանց հարուստ արհեստանոց-կայաններով²³:

Ռիս-վյուրմյան միջառոցային և վյուրմյան ստոււլցի նահանջի ժամանակներում Արաին լեռը ենթարկվել է ուժեղ շերտահեղումների: Հեղեղները խիստ փոխել են լեռան ռելիեֆը, իսկ էրոզիվ պրոցեսները ավելի են մեկուսացրել Արաինը, վերափոխել շրջակայքի մակերեսը, նրան տալով խիստ կրտրտված տեսք: Գրանից էլ փոխվել են հին պալեոլիթային կայանների շերտերը, խախտվել նախնական վիճակը: Այս պրոցեսը առավել մեծ չափերով տեղի է ունեցել, երբ մարզը լքել է այդ վայրերը, մոտավորապես ժամանակակից էպոխայի (հոլոցենի) սկզբում:

Արաին լեռան հյուսիս-արևելյան լանջին գտնվող Սատանի-դար (Սատանի-կոնդ) կայանում հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ մշակված գործիքներ, որոնք իրենց ձևերով ու պատրաստման տեխնիկայով բնորոշ են ինչպես մինչշեկյան ու շեկյան, այնպես էլ աշեկյան ժամանակների համար: Գրանք պատրաստված են վանակատից (օբսիդիանից) և դիաբազից:

Հայկական լեռնաշխարհը՝ Արագածի սիստեմը, Հրազդանի միջին հոսանքի կայանները և մյուս վայրերը՝ Սիսիանը, Ջրարերը, Գեղամա լեռները, (Աղմաղանը), Ազատ Մասիս (Արարատ) լեռը, Նիս-Մասիքը (Սիփանը) և այլն, իրենց օբսիդիանի հանքերի հարստությամբ, որակով ու վայրի հարմարություններով պալեոլիթյան մարզու համար ամենալավ օջախներից են եղել ողջ շորրորդական ժամանակաշրջանում:

Մինչշեկյան և շեկյան գործիքներ — Շեկյան ժամանակի ամենաբնորոշ և լավ ուսումնասիրված գործիքը այսպես կոչված ձեռքի հատիչն է: Շեկյան ձեռքի հատիչները տարբեր նպատակներով գործածության ունիվերսալ գործիքներ են եղել: Ստորին պալեոլիթի գործիքների այս հնագույն տեսակները ներկայացնում են երկու կողմից մշակված նշաձև, ձվաձև, սրտաձև խոշոր ձեռքի հատիչներ, որոնք ունեն անավարտ տեսք, ուժեղ հողմնահարույթյան հետքեր: Հատիչի մի ծայրը սուր է, մյուսը՝ հաստ, բութ: Վերին՝ անմշակ թողնված կրնկամասը, ծառայում է որպես բռնակ, որը զրավում է գործիքի ավելի քան երկու երրորդականը:

Շեկյան գործիքներով նախամարզը մտել է նախնադարյան համայնական հասարակարգի զարգացման սկզբնական փուլը: Այդ գործիքները ճշմարտացի վկաններն են՝ Հայաստանում երկրաբանական վաղ շորրորդական ժամանակում, մարզու բնակության²⁴:

Թեև խոշոր գործիքները՝ շեկյան ձեռքի հատիչները, միօրինակ պարզ ձևով են ներկայանում, բայց ունեցել են բազմակողմանի կիրառություն: Գրանցով մարզը կարող էր կատարել շատ աշխատանքներ, որոնց համար անհրաժեշտ էր ամուր սուր ծայր, մասսիվ կտրող պրոֆիլային կող ու միևնույն ժամանակ սահանջում էր ուժգնորեն հարվածել, կտրել, ջարդել, հող փորել, գետնից արմատներ հանել և այլն: Պարզ է, որ ձեռքի հատիչը կարող էր նաև որպես պաշտ-

²³ Արաին լեռան կայանների մասին տե՛ս նաև С. Н. Замятин, Находки нижнего палеолита в Армении, ИАНАОН, 1947, № 1, ինչպես նաև М. З. Паничкина, Палеолит Армении, Ленинград, 1950:

²⁴ Տե՛ս С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван, 1954, էջ 52:

պանություն միջոց ծառայել, ինչպես և օգտագործվել որսի ժամանակ: Ուշագրավ է, որ ձեռքի հատիչը հարմար է բռնել աջ ձեռքով. ուրեմն շելյան ժամանակից արդեն մարդը աշխատել է աջ ձեռքով:

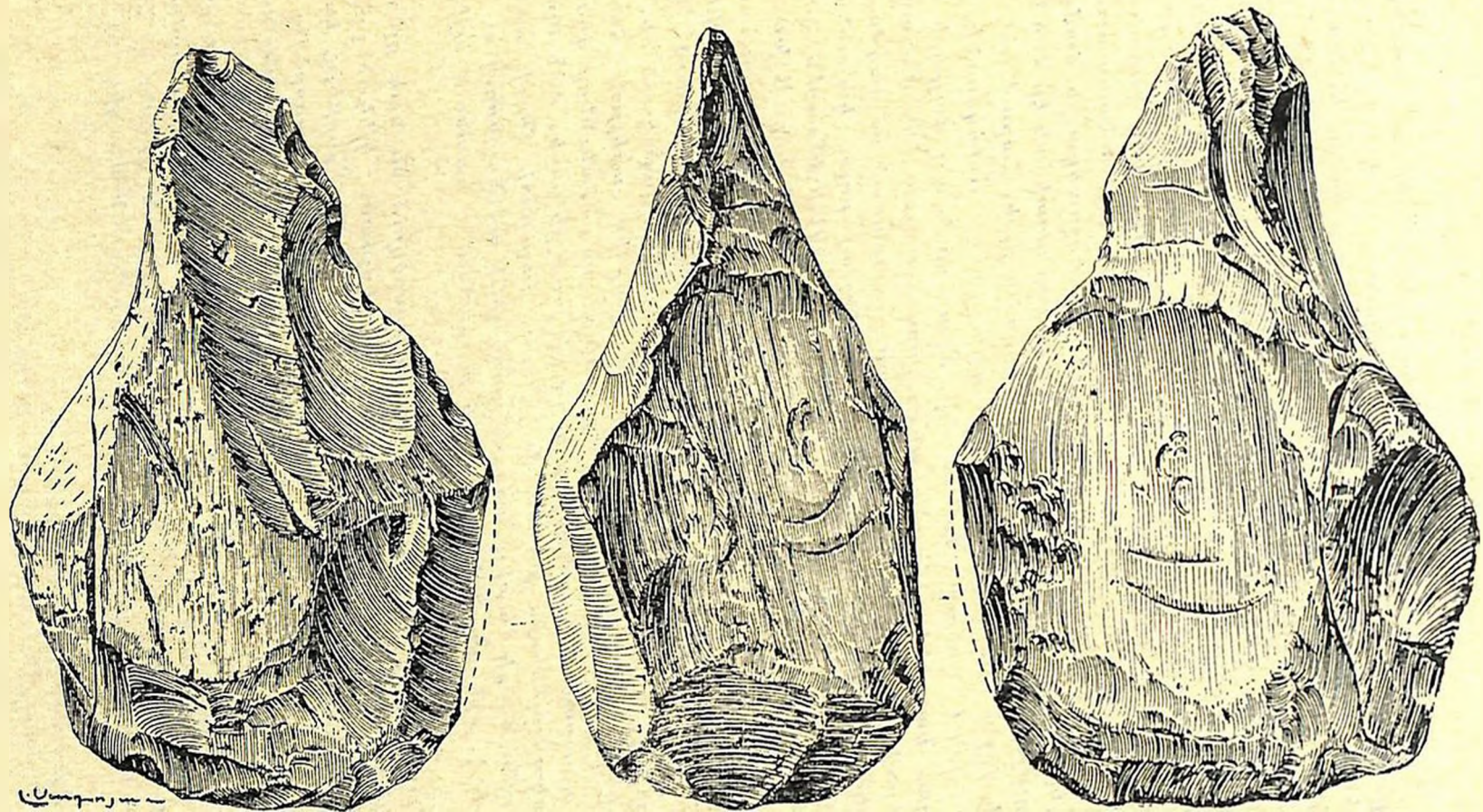
Սատանի-դար արհեստանոց կայանում շելյան ձեռքի հատիչների հետ միասին գտնվել են ամբողջական կոպիչից պատրաստված շատ կոպիտ, որոշակի կայուն ձև շունեցող գործիքներ, որոնց վրա, սակայն, պարզ նկատելի են նպատակային հարվածների և գործածության հետքեր. քարի մնացած մակերեսը բնական տեսքի է, ծածկված թանձր պատինայով: Սրանք հրկար ժամանակ նախորդել են շելյան ձեռքի հատիչներին և հնագիտության մեջ կոչվում են մինչմասսիվ ցլեպներ, սրածայր, կոպիտ քերիչներ, սկավառակաձև գործիքներ, որոնք, անկասկած, պատրաստված են մարդու ձեռքով և կարող են վերագրվել վաղշելյան շրջանին:

Հին «վարպետը» կոպիչը կամ հլունդը տաշելու ժամանակ ստանում էր սուր կողերով շատ ցլեպներ, որոնցից խոշորները օգտագործելի էին որպես հասարակ կարող գործիքներ. դրանցով կարող էին որսի միսը բաժանել մասերի: Հավանաբար, ավելի կարևոր է հղել դրանց դերը որպես գործիք պատրաստելու գործիքներ (փայտից զենքեր, սրածայր մահակներ և ձեռնափայտեր): Կասկածից վեր է, որ ամենապարզ ձևերով մշակված վանակատի (օբսիդիանի) ու կայծքարի գործածությունը սկսվել է ավելի վաղ, քան շելյան ձեռքի հատիչի հանդես գալը և մինչշելյան ժամանակը հանդիսացել է մշակութային մի որոշակի ժամանակաշրջան: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանին են պատկանում Արդևու պալեոլիթյան կայանի մոտ ընկած Նոնունիսի²⁵ դիատոմիտները՝ ուշ պլիստոցենի և վաղ պլեյստոցենի կենդանական ու բուսական աշխարհի հարուստ մնացորդներով, որոնց մեջ գտնվել են նաև հրկու կողմից մշակված հնագույն գործիքներ՝ հար և նման Սատանի-դարի նախնական հատիչներին:

Ձեռքի հատիչներին ուղեկցող՝ պատահական ցլեպներից ու բեկորներից պատրաստված մանր գործիքները դարեր շարունակ օգտագործվել են մարդու կողմից և հավասարապես հատկանշական են ինչպես մինչշելին, այնպես էլ շելին, որոնք մշակույթի նույն շրջանի հրկու հաջորդական օղակներ են: Ստորին պալեոլիթի վերջին ցլեպներից պատրաստված գործիքների նշանակությունն ավելի է աճում: Միջին պալեոլիթում դրանք դառնում են գործիքների իշխող տիպերը, և վաղ շրջանների բնորոշ հատիչը հետզհետե դուրս է գալիս գործածությունից: Այսպիսով, ստորին պալեոլիթի շելյան փուլը անխզելիորեն կապված է մինչշելյան փուլի հետ և պահպանում է նրա շատ ու շատ գծերը ինչպես գործիքների ձևի, այնպես էլ մարդու տնտեսական գործունեության տեսակետից:

Ըստ ձևի, քանակի ու մշակման տեխնիկայի, Արտին լեռան Սատանի-դարի հատիչները և ուղեկցող գործիքները պատկանում են Եվրոպայի ու Ասիայի ստորին պալեոլիթի մինչշելյան և շելյան գործիքների լավագույն նրմունքների շարքին:

25 Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 46:

Ա. Առաքյալ

Վաղ շեկյան ձեռքի հատիչ. Սատանի դար

Սատանի-զարի պալեոլիթյան կայանն իր զրաված դիրքով, գործիքների հարստությամբ, արխաիկ ու տիպական ձևերով կապող օղակ է հանդիսանում Առաջավոր Ասիայի նախնադարյան մշակույթի Միջերկրականի, Կովկասի ու Հարավ-ուսական տափաստանների պալեոլիթյան մշակույթների միջև: Հաստատանի ստորին պալեոլիթի գրեթե բոլոր նյութերը, անկասկած, հաստատում են Հայկական լեռնաշխարհի նման կարևոր դերը²⁶:

Աշելյան քարե գործիքներ — Աշելյան մշակույթն իր անունն ստացել է Սենտ-Աշել քաղաքից, որտեղ առաջին անգամ քարե գործիքներ են գտնվել: Հանդիսանալով ստորին պալեոլիթի շելյան փուլի անմիջական շարունակությունն ու զարգացումը, և ժամանակագրական տեսակետից համապատասխանելով մինդելյան սառցակալման ու մինդել-ոխյան միջսառցային ժամանակաշրջանին, աշելյան մշակույթը մի նոր, ավելի բարձր աստիճան էր մեր նախնիների պատմության մեջ: Սատանի-զարի, Արեգունի բլրի, Հարավային բլրի, Հրազդան գետի միջին հոսանքում²⁷, Արզնու դարավանդի՝ Ճատկերանի, Աշիրաբադի, Նոնունիսի (Նուռնուս), Լուսավանի, Զրաբերի և այլ վայրերի ստորին պալեոլիթյան կայանները, որոնք արտակարգ հարուստ էին վանակատի արտազեղումներով, տվել են համեմատաբար զարգացած ու բազմապիսի քարե գործիքների բնորոշ ժողովածուներ: Վերոհիշյալ բոլոր կայաններում գործիքների շելյան տիպերին փոխարինելու են գալիս ավելի հմտորեն, խնամքով պատրաստված և զգալիորեն կատարելագործված գործիքներ: Աշխատանքի հիմնական գործիքը մնում է ձևաքի հատիչը, որը, սակայն, փոքրանում է, ստանում բարակ (անհետացած) կրունկ, ճշգրիտ նշաձև, ձվածիր, սկավառակաձև կամ եռանկյունի ուրվագիծ, բեկոտման տեխնիկայով մշակված հարթ մակերես: Նրա կտրող պրոֆիլային կողերն արդեն ոչ թե զիզազաձև են, այլ ուղիղ և սուր: Մանրակրկիտ ու նուրբ մշակման շնորհիվ աշելյան հատիչը ստանում է նաև կտրելու հատկություն: Այս բոլոր հանդամանքները վկայում են գործիքներ պատրաստելու տեխնիկայի զգալի առաջընթացի, վանակատի, կայծքարի հատկություններին խորամուխ լինելու, վարպետի ձևաքի առավել հմտության մասին: Ձևաքի հատիչը ստորին պալեոլիթի ամենաբնորոշ ու տիպական գործիքն է, որն առանձնապես լայն տարածում է ստանում աշելյան շրջանում:

Աշելյան հատիչներին զուգընթաց կատարելագործվում են նաև ցլեպներից ու մանր կտորներից պատրաստված, այսպես կոչված, կլեկտոնյան և լեալուայան տիպն ունեցող գործիքները. սրածայրը, քերիչը, քերթիչը, կտրող շանակը, գալլիկոնը, սկավառակաձև գործիքները, որոնք օգտագործվել են կենցաղում, փայտի ու մորթու մշակման համար: Ձևաքի հատիչից սրանք տարբերվում են պարզ մշակությամբ:

Աշելյան գործիքները, բացի վանակատից, պատրաստված են նաև դիալազից և դացիտից: Դրանց վրա, հատկապես բանող եզրերում, կատարված է նաև հետադա լրացուցիչ մշակում (հարգարում): Ուշաշելյան շրջանում հանդիպում են շատ խնամքով մշակված գործիքներ, որոնք ունեն ուղիղ, ճշգրիտ ուրվագծեր:

²⁶ Տե՛ս Ա. Յ. Паничкина, Палеолит Армении, էջ 7:

²⁷ Տե՛ս Ս. Ա. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 72—100:

Վաղաշիջյան գործիքներին հատուկ է մուգ, սև թավշյա, թանձր պատինան, իսկ ուշաշիջյան գործիքների պատինան ավելի թույլ է, թեև ամբողջովին ծածկում է քարի բնական գույնը:

Արտին լեռան աշելյան գործիքների կոմպլեքսը պարունակում է մեծ քանակությամբ կատարյալ մշակված ձեռքի հատիչներ և ցլեպներից պատրաստված գործիքներ, որոնք պատկանում են աշելյան դարաշրջանի երկու՝ վաղ և ուշ կեսերին: Հանդիպող բազմազան, բայց բնորոշ ձևերը՝ իրենց համապատասխան մշակմամբ, վկայում են գործիքների նոր մասնագիտացման և դրանց պատրաստման ավելի բարձր տեխնիկայի մասին՝ կապված Հայաստանի վաղագույն բնակիչների տնտեսական գործունեության բարգացման հետ:

Աշելյան դարաշրջանում կարևոր փոփոխություններ են կատարվում մարդկանց կյանքում: Հանդես են գալիս որսորդական ժամանակավոր ճամբարներն ու երկարամյա բնակավայրերը: Այդպիսի բնակավայրերի հիանալի օրինակ են վաղ և ուշ աշելյան ժամանակներին պատկանող Արտին լեռան և Հրազդանի միջին հոսանքի կայաններն ու քարայրները:

Արզնու աշելյան հին բնակավայրը գտնվում է Հրազդան գետի աջ ափին, վաղ շորորդական 80 մետրանոց դարավանդի վրա: Զուր խմելու համար, անշուշտ, դեպի գետն էին գալիս փղերը, ոնգեղջյուրները, ձիերը և այլ կենդանիներ, որոնք դառնում էին որսի առարկա:

Արզնու կայանի հնագիտական կոմպլեքսները բաղկացած են աշելյան ձեռքի հատիչներից, կտորներից ու ցլեպներից պատրաստված ուղեկցող սրածայրերից, քերիչներից, շեղբերից և այլն, որոնք ունեն կայուն ուրվագծեր, կրկնատոնյան տեխնիկային բնորոշ արիտիկ տեսք: Նշանակալից թվով հանդիպում են երկկողմանի մշակված սկավառակաձև գործիքներ: Ըստ բնույթի և մշակման տեխնիկայի, Արզնու գործիքների վաղ կոմպլեքսը պետք է համարել Արտինյան կայանների աշելյան գործիքներին ժամանակակից²⁸:

Աշելյան ժամանակի մարդը լայնորեն օգտագործում է պատրաստի կացարանները՝ քարայրները, ծածկերը և այլն²⁹:

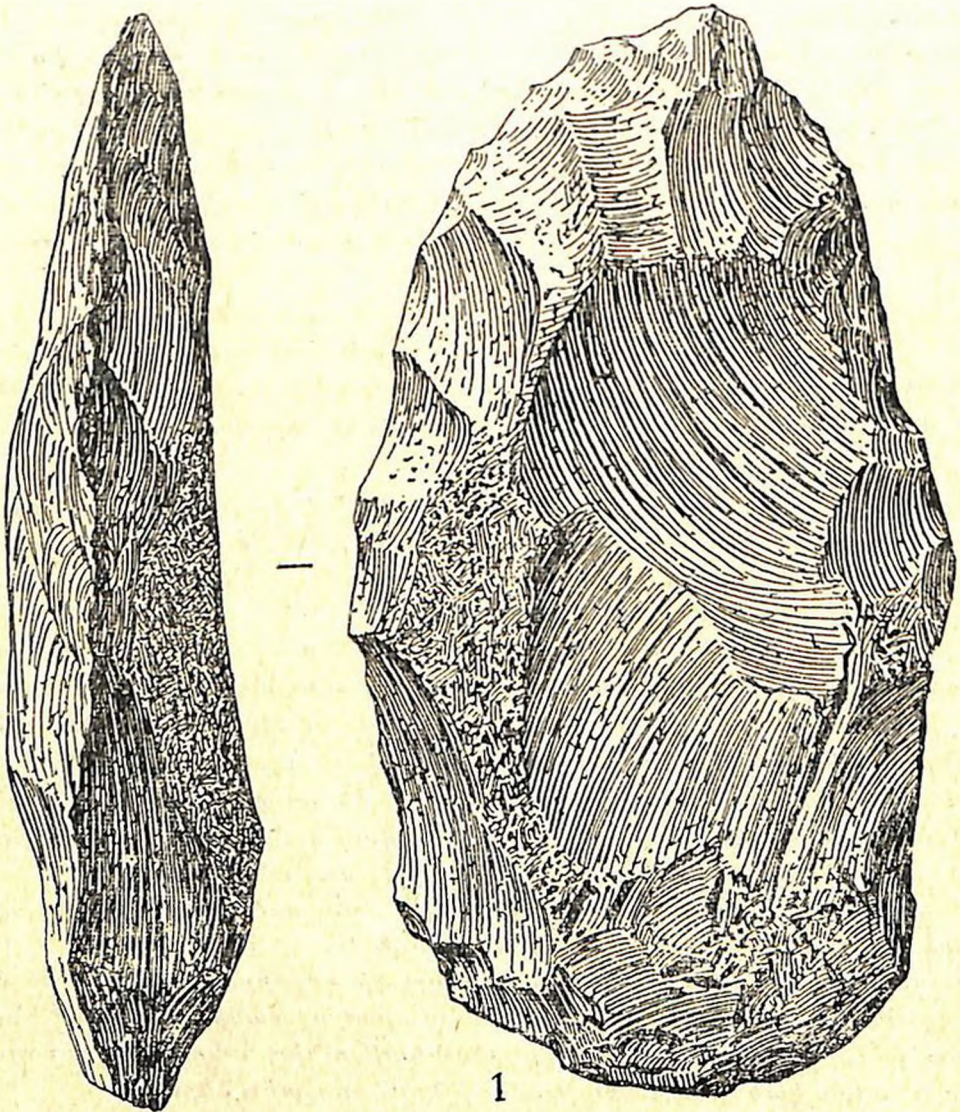
Ստորին պալեոլիթի աշելյան դարաշրջանի գործիքների ձևերի ու տիպերի բազմազանությունը բացատրվում է ժամանակաշրջանի անցողիկ բնույթով, երբ նախամարդը հավաքչական գործունեությունից անցավ որսորդության որպես տնտեսական գործունեության մի նոր, որոշակի ձևի:

Որսորդության զարգացմանը զուգընթաց, աշելի վերջում խիստ սահմանափակվում է գործիքների երկկողմանի մշակությունը, որովհետև արտադրությունը պահանջում էր նոր տեսակի գործիքներ և դրանց մշակման նոր եղանակ: Աշելյան հատիչին ուղեկցող կրկնատոնյան տիպի գործիքները նույնպես հետզհետե կատարելագործվում են՝ կապված խոշոր կենդանիների որսի հետ, թեև հավաքչական աշխատանքը դեռևս շարունակվում էր մնալ որպես գլխավոր «արտադրաձևը»: Սակայն որսորդությունը մարդու կյանքի համար հսկա-

28 Տե՛ս Մ. Յ. Паничкина, Палеолит Армении, էջ 69—89:

29 Տե՛ս Լ. Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ ՊԲՀ, 1969, № 3, էջ 191—208:

լական նշանակություն ունեւր, քանի որ դա մարդուն ապահովում էր մսեղենով, որը բարեկալում է արւյան քիմիական բաղադրութւյունը և նպաստում ուղեղի զարգացմանը:

Վաղ աշելյան ձեռքի հատիչ. Զրաքեր

Գտնված աշելյան գործիքները՝ հարյուրավոր ձեռքի հատիչները, ցույց են տալիս, որ Հայաստանի պալեոլիթյան կայանները հազարամյակներ շարունակ հղել են նախամարդու բնակավայրեր: Բնության դեմ պայքարելիս, գործիքների հետ միասին մարդու հենարանն էր դարձել կրակը: Աշելյան ժամանակի մարդը կրակը օգտագործել է ոչ միայն որպէս ջերմութեան աղբյուր, այլև նրանով պաշտպանվել է դիշատիչ գազաններից: Պետք է ենթադրել, որ մարդիկ շատ վաղ են սովորել միսը, արմտիքը և պտուղները խորովել: Դա ոչ միայն օգնեց լավացնելու սննդամթերքը, ընդլայնելու մթերքների պաշարը, այլև

խիստ սահման դրեց մարդու և մթերքը բնական վիճակում գործածող կենդանու միջև:

Աշխւյան ժամանակին բնորոշ է ստորին շորրորդական մինդել-նիսյան, մասամբ մինդելյան փուլի ջերմասիւր ֆաունան, այսինքն՝ տրագոնթերյան փիղը, ռնդեղջուրը, նախնական ձին, ուղտը, եղջերուն, ցուլը, որոնց մնացորդները հայտնաբերվել են Լենինականի մոտ և Նրեանի շրջակա գյուղերում:

Հայկական լեռնաշխարհը նախնադարյան մարդու բնակեցման շրջան— Հայկական լեռնաշխարհի պալեոլիթյան կայանների թիւը չի սահմանափակվում Սովետական Հայաստանի լավ ուսումնասիրված հուշարձաններով: Վերջին տարիների ընթացքում Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր մասերում ևս հայտնաբերվել են քարեդարյան մշակույթի զանազան փուլերին վերաբերող հնագիտական հարուստ նյութեր, որոնք անգնահատելի նշանակություն ունեն Հայաստանում մարդու վաղ բնակության և նախամարդու տարաբնակեցման կարևոր հարցերի լուծման համար: Ցավոք, այդ նյութերի մի զգալի մասը ներկայացված է թուրքական հրատարակություններում, որոնք հաճախ ոչ թե դիտական նպատակներ են հետապնդում, այլ ջանում են ապացուցել, թե թուրքերը ինչ-որ մի «համամարդկային նախասկզբնական մշակույթ են ստեղծել»³⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի և նրա հարևան շրջանների պալեոլիթյան հուշարձանների անաչառ ուսումնասիրությունը հիմնովին հերքում է պան-թուրքիստական այս զառանցանքը, կարևոր դեր խաղում հնագույն մարդու բնակության, նրա տեղաշարժերի, ստորին պալեոլիթյան մշակույթի գլխավոր կենտրոնների ծագման ու զարգացման պրոբլեմը մեկնաբանելու գործում:

Ներկայումս հին քարի դարի հետաքրքրական բնակավայրեր են հայտնաբերված Կարսից հյուսիս, Սասունի լեռների ստորոտում, Արածանիի ավազանում, Խարբերդի դաշտում, Հարբի (Բուլանըխի) հովտում (Լիզ) և այլուր³¹: Հարթավայրերի այս շղթան հաղորդակցության մեջ է եղել հյուսիսում՝ Արաքսի հովտի ու Արարատյան դաշտավայրի, հարավում՝ Տարոնի հովտի ու Խարբերդի դաշտի միջոցով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքերի հետ: Արածանիի վերին հովտից՝ Բազրեանդից (Ալաշկերտ) մի շարք հարմար ճանապարհներ են անցնում դեպի Արաքսի հովիտը և Արարատյան դաշտավայրը, դեպի Արարատ և Արագած լեռները: Բնական այս միջանցքի նշանակությունը կարևոր է այն իմաստով, որ վաղ շորրորդական նախնադարյան մարդը բնակվել է այս վայրերում, գուցե նաև Արածանիի հովտում, որը միանգամայն նպաստավոր պայմաններ ուներ մարդկային կյանքի առաջադիմության համար՝ պլեյստոցենի սկզբում:

Այդ տեսակետից միանգամայն օրինաշափ է ստորին պալեոլիթյան կայանների հայտնաբերումը Հայկական լեռնաշխարհի նաև հարավային ծայրամասերում, որոնք անմիջապես հարում են Արևելյան Միջերկրականի, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի մշակութային կենտրոններին:

³⁰ Սույն ենթագլուխը կազմված է *В. П. Любим*, „Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества“ աշխատության հիման վրա (տե՛ս СА, XXVII, 1957, էջ 71—80):

³¹ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 38, 56:

Շեկյան, աշելյան, կլեկտոնյան և մուսաթյերյան հարուստ նյութեր են հայտնաբերվել Ասորիքի սահմանի մոտ, Վերին Նփրատի նստվածքներում (Բիրինջիկում՝ 1883 թվականին, Նիզեր լեռից արևմուտք, կավճային նստվածքներում՝ 1907 թվականին), Հայկական Տավրոսի հարավային լանջերի երկարությամբ, Միջերկրական ծովից մինչև Դիարբեքի ձգվող կավճային նրստվածքներում: Հին քարի դարի ամենահատկանշական բնակավայրերը հայտնաբերվեցին այստեղ, Մալաթիայի վիլայիթի Ադիաման քաղաքի շրջակայքում՝ Պիրինի նախալեռնային գոտում, ծովի մակերևույթից 600—700 մ բարձրության վրա: Պիրինի պարբերական հետազոտությունների ընթացքում (1932—1938, 1945) քարե կույտերի և Չակալ գետի հունի մեջ հայտնաբերվել են վանակատից ու կայծքարից պատրաստված շեկյան, աշելյան, կլեկտոնյան, մուսաթյերյան և նեոլիթյան գործիքների մեծաքանակ ու առաջնակարգ նմուշներ³²:

Նկարագրված պալեոլիթյան հայտնաբերումները կատարվել են մի շրջանում, որն առանձնացվում է Հայկական Միջագետք անվամբ³³: Այս տեղանքի ընդհանուր տեսքը (լանդշաֆտը) աշխարհագրական տեսակետից մի ամբողջություն է կազմում հյուսիսային Ասորիքի հետ³⁴: Հայկական լեռնաշխարհի, ինչպես և Հյուսիսային Ասորիքի այդ շրջանի վաղ հին քարեդարյան հայտնաբերումները հատուկ են գլխավորապես նախալեռների գոտուն և Նփրատի ու նրա վտակների հովիտներին:

Վերջին տարիներին այս շրջանում շեկյան և աշելյան տիպերի հետաքրքրական նյութեր են հայտնաբերվել Այնթաբ (Գազի-Անթեբ) քաղաքի Թլուկ և Մեթմենջի գյուղերում, ինչպես նաև Քեսուն, Խիզնիկ և Փալ գյուղերի սահմանագծում և Բողովայում (Ուրֆա քաղաքի մոտ)³⁵:

Փաստերն ապացուցում են, որ Հայկական լեռնաշխարհն իր բոլոր մասերով բնակեցված է եղել մարդկային պատմության ամենավաղ շրջաններից սկսած:

Հայաստանը, Առաջավոր Ասիան և Բարեդարյան մարդկանց վաղ տարաբնակեցման խնդիրը — Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի սահմաններում նախնադարյան մարդկանց լայն տարաբնակեցմանը մեծապես նըպաստել է պալեո-աշխարհագրական միջավայրի նշանակալից նմանությունը, որ հավանաբար, զալիս է ուշ պլիոցենի և վաղ պլեյստոցենի ժամանակաշրջանից: Այդ տեսակետից առանձնապես հատկանշական է այն փաստը, որ վաղ շորրորդական շրջանի մարդու բնակատեղիները, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ նրան կից երկրներում ընկած են հաղորդակցության զարմանալի հարմար շրջաններում՝ հովիտներում և նրանց կից բարձր լեռնային սարահարթերում ու լեռնանցքներում³⁶:

Ասորիքի, Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Իրանի և Իրաքի միջև վաղ հին քարի դարի գործիքների մի շարք վայրեր են գտնվել Խաթայ վի-

32 Տե՛ս В. П. Любин, Палеолит Турции, էջ 73—77:

33 Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը բնա «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 71:

34 В. П. Любин, նշվ. աշխ., էջ 72, 77:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72—77:

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

լայնթի հարավում, Ալեքսանդրեոսի սանջակից ոչ հեռու (Անտիոքի և Նուրիդ-դինի միջև), Ալթին-դերե գետի ավազանի շերտերում³⁷:

Նույն ժամանակաշրջանի քարե գործիքների կուտակման խոշոր օջախներ են Փոքր Ասիայի կենտրոնական (Սակարա գետի վերին հոսանքը՝ Չիրուկ, Կարմիր, Օվա, Իլիջա-սու վտակների ավազանը և էմիր, Մողան ոչ մեծ լճերի շրջակայքը)³⁸, հյուսիսային լեռնային շրջանները (Սամսոն քաղաքի հարավ-արևելյան ծովային դարավանդը, Չամ լեռան ստորոտը)³⁹ և Տավրոսի լեռները: Տավրոսի լեռնաղեղումն է գտնվում «Դրունք Կիլիկիոյ» լեռնանցքը, որը մեծապես օգնել է մարդկային խմբերի տեղաշարժերին:

Այսպիսով, Փոքր Ասիայի տերիտորիայի վրա այժմ ուրվագծվում են հին քարի դարի հայտնագործությունների տարածման երկու հիմնական շրջան՝ Կենտրոնական Փոքր Ասիան և Հայաստանի՝ Ասորիք-Պաղեստինին հարող շրջանը, որն ըստ երևույթին, ստորին պալեոլիթի պաղեստինա-ասորական տեղային մարզի հյուսիսային ծայրամասն է⁴⁰:

Ստորին պալեոլիթի որոշակի խոշոր կենտրոններ են ուրվագծված նաև Հայկական լեռնաշխարհից հարավ և հյուսիս՝ Իրաքում, Իրանում և Կովկասի մերձսևծովյան շրջաններում:

Հետաքրքիր է, որ Իրաքում պալեոլիթյան գործիքներ են հայտնաբերված Սուլեյմանիեի, Ռեանդուզի, Ամադիայի, Ազրայի, Զալոյի լեռնանցքներում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհին հարող շրջաններում:

Կովկասի ստորին պալեոլիթյան բնակատեղիները Աբխազիայի և Ղրիմի (Կիրիկ-Կոբա և այլն) մերձսևծովյան շրջաններում համապատասխանում են Սև ծովի 3—5 տերասներին: Չափազանց հետաքրքիր կայաններ են հայտնաբերված Հարավային Օսեթիայում (Կուդարո, Լաշե-Քալթա և այլն), ինչպես նաև Քուռ գետի ձախակողմյան վտակների հովիտներում⁴¹:

Աշելյան գործիքների տարածումը ցույց է տալիս, որ միջին կամ ուշ աշելյան մարզը լայնորեն յուրացրել էր Հայաստանի և Կովկասի շրջանները: Կովկասյան լեռնաշղթան այն բնական սահմանն էր, որին հասնում էին Հայկական լեռնաշխարհից, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայից շարժվող մարդկանց հրե նագույն խմբերը:

Ասիայի, Աֆրիկայի և Եվրոպայի միջև գտնվող Փոքր Ասիայի թերակղզին և Հայկական բարձրավանդակն իրենց աշխարհագրական դիրքով, բարենպաստ բնա-կլիմայական պայմաններով ու շափաղանց վաղ բնակեցմամբ բացառիկ դեր են խաղացել պալեոլիթյան մարդու տարաբնակեցման քարեդարյան մշակույթի ձևավորման ու տարածման գործում: Հայկական լեռնաշխարհի ու Պարսից ծոցի միջև ընկած տերիտորիան ամենահարմարն էր մարդկային վաղ կոլեկտիվների տարածման համար, այդ պատճառով էլ որոշ գիտնականներ

37 Տե՛ս նույն տեղում:

38 Տե՛ս Ա. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 56—57:

39 Տե՛ս Ե. Մ. Лютин, էջ 82—83:

40 Տե՛ս նույն տեղում:

41 Տե՛ս «История СССР с древнейших времен до наших дней», т. I, М., 1966, էջ 20—22:

այն համարում են օյկումեննի կենտրոնական մաս⁴², պալեոլիթյան մշակույթի կարևոր առաջապահ:

Եվրասի հովիտը, Համայի, Սամսոնի, Բիբլիսի, Տավրոսի լեռնային անցումները, Զագրոսի անցքերը, Վանի և Ուրմիայի ընդարձակ տեկտոնիկ իջվածքները, Արածանիի ամբողջ հովիտը, այն բնական անցուղին էին, որոնցով հին մարդը կարող էր արտագաղթել Փոքր Ասիայից, Միջերկրականի արևելյան ավազանից, Հայկական լեռնաշխարհից՝ Իրանի արևմտյան սահմանի ուղղությամբ, դեպի հարավ-արևմուտք՝ Խուզիստանի և Լուրիստանի լեռնային սարահարթերով մինչև Միջագետքի հովիտը, որն իր հարավային մասում, մինչև ժամանակակից Մոսուլի սահմանները, ծածկված էր Պարսից ծոցի ջրերով:

Հյուսիսային Փոքր Ասիայում հին մարդը կարող էր հաղթահարել Սամսոնի մոտի լեռնանցքը: Ասորիքում ու Լիբանանում նախնադարյան մարդիկ ծովափից երկրի ներսը շարժվելիս օգտագործել են Խամիբեգարի հարավային լեռնանցքները (1800 մ): Կարելի է ենթադրել, որ մարդկության առանձին խմբերի բնակեցմանը և շարժմանը նպաստող պայմաններ գոյություն են ունեցել նախալեռներում, որոնք ձգվել են Զագրոսի լեռնային աղիղի բազմաթիվ հովիտներով, Հյուսիսային Միջագետքի մերձլեռնային շրջաններում:

Արևելյան Հայաստանի և Կովկասի սեծովյան ափի վաղ քարի դարի հուշարձանները, իրենց հերթին, թույլ են տալիս ավելի ամբողջական պատկերացնելու նախնադարյան մարդու բնակությունը մեր երկրի սահմաններում. բացի այդ, հնարավոր է, որ դրանք նշում են հնագույն մարդկաց տեղաշարժի և տարածման ճանապարհները հյուսիսային ուղղությամբ դեպի Կովկասյան լեռնաշղթան:

Հնագիտական և երկրաբանական տվյալները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Հայկական Տավրոսից հյուսիս՝ Արածանի գետի հովտում և Կարսի մոտ, ինչպես նաև Զագրոսի լեռներում և Կասպուտան (Ուրմիա) լճի մոտ վաղ հին քարեդարյան հայտնաբերումները առաջին կասող օղակն են մի կողմից Ասորիք-Պաղեստինի պալեոլիթյան շրջանի ու Հյուսիսային Միջագետքի և մյուս կողմից՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի պալեոլիթյան շրջանի միջև:

Ստորին պալեոլիթի մարդը — Չորրորդական ժամանակաշրջանի մարդն իր ֆիզիկական տիպով, իր ուղիղ քայլվածքով, ձեռքի դարպացած թաթով և գլխի սկավառակի նշանակալից ծավալով միջանկյալ դիրք էր գրավում անթրոպոլոգների և ժամանակակից մարդու միջև: Դա պիթեկանթրոպն էր (կասկամարդը), որն առաջին անգամ հայտնաբերվեց Յավա կղզում, իսկ այնուհետև նման կամ մոտ տիպի հայտնաբերվեցին Աֆրիկայում, Ասիայում և Եվրոպայում⁴³: Առանձնապես արժեքավոր են Հյուսիսային Աֆրիկայում կատարված հայտնաբերությունները, ուր հաճախ ստորին չորրորդական ժամանակի նստվածքներում խոշոր փղի, հիպոպոտամի, ռնգեղջյուրի, զեբրի, ընձուղտի, սուսերատամնավոր վագրի մնացորդների հետ միասին գտնվել են նաև

⁴² Sh'а Ф. Дебец, Г. А. Трофимов и Н. П. Чебоксаров, Проблемы заселения Европы, «Происхождение человека и древнее расселение человечества», 1951, էջ 415:

⁴³ Sh'а П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1953, էջ 90—96, 142—144:

շելյան գործիքների նման շինվածքներ: Նույն պայմաններում և միևնույն շերտում հայտնաբերվել են նաև հին մարդկանց կայաններ: Այսպիսով, առաջին անգամ հաստատվեց, որ այդ հնագույն մարդիկ իրենց զարգացման մակարդակով մոտ են պիթեկանթրոպին և դրա հետ միասին նմանության գծեր ունեն հետագա, ավելի զարգացած մարդաբանական տիպի, սինանթրոպի հետ: Ինչպես և պետք էր սպասել, նրանք օգտագործելիս են հղել շելյան տիպի ձեռքի հատիչներ:

Պեկինի մոտ գտնվող Չժոու-Կոու-Դյան քարայրում սինանթրոպի (չինական մարդ) հայտնաբերումը առանձնապես նշանակալից է նրանով, որ մարդկային ոսկորների հետ միասին այստեղ գտնվել են վաղ շորրորդական ֆաունա, ածխի և մոխրի կույտեր և որ կարևորն է, քարից պատրաստված գործիքներ: Սինանթրոպին մոտ է Եվրոպայի հայդելբերգյան մարդը:

Կասկածից վեր է, որ վաղ շորրորդական դարաշրջանում կամ ստորին պալեոլիթյան մշակույթի ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը բնակեցված է հղել նույնատիպ կամ նման նախնադարյան մարդկանցով: Հաղիվ դուրս գալով կենդանական վիճակից և թափառելով գետերի ու լճերի ափերին, Հայաստանի նախամարդը բուսական կեր է հավաքել ու պարզագույն գործիքների օգնությամբ վայրի կենդանիներ որսացել: Հավանական է, որ այստեղ հին բնակիչները, սինանթրոպի նման, օգտագործած լինեն կայծակից ու հրաբխային լավաններից առաջացած կրակը: Հնարավոր է նաև, որ մարդն այդ ժամանակ լրիվ չէր կտրել իր կապը ծառաբնակ կյանքից, որը նրա միակ հուսալի և ապահով ապաստանն էր հին շորրորդական ֆաունայի խոշոր ներկայացուցիչներից՝ փղից, ոնգեղջյուրից, սուսերատամնավոր վագրից և այլ կենդանիներից պաշտպանվելու համար:

Նախնադարյան հոտ — Քարե գործիքների կուտակումները ստորին պալեոլիթյան կայաններում վկայում են հենց այն մասին, որ իր գոյությունը պահպանելու, վայրի կենդանիներից պաշտպանվելու, բնության ուժերի դեմ նպատակահարմար ձևով պայքարելու համար մարդիկ ստիպված էին միանալ մի քանի տասնյակներով: Նախնադարյան այս խմբերը ներկայացնում էին մարդկային հասարակության ամենապարզ ձևը: Հավաքչությունը, որսը, աշխատանքի պարզունակ գործիքների հանդես գալը բնորոշում են մարդկային հասարակության տնտեսական զարգացման առավել վաղ աստիճանը կամ նախնադարյան հոտի ժամանակաշրջանը, որ համապատասխանում է հնագիտական և մարդաբանական տվյալներով հաստատված շելյան և աշելյան փուլերին՝ պիթեկանթրոպի ու սինանթրոպի գործունեության ժամանակներին:

Զարգացման ստորին պալեոլիթի աստիճանի վրա մարդկությունը մնացել է շատ երկար ժամանակ: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչքան դանդաղ է բնթացել կենդանուց մարդուն անցումը, ինչպիսի ժանրությամբ է ճնշել կենսաբանական ժառանգությունը մարդու վրա, ինչքան ժամանակ է պահանջվել աշխատանքի տարրական ունակություններ ձեռք բերելու և գործիքներ պատրաստելու համար: Մարդկության այդպիսի վիճակի տևողությունը հասնում է հարյուր հազարամյակների⁴⁴:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7—14:

3. ՄԻՋԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻ ՄԻՋԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Բնական պայմանները — Միջին պալեոլիթի մշակույթը վերաբերում է մեր թվականությունից առաջ մոտավորապես 100.000—40.000 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանին և համապատասխանում է երկրի պատմության շորրորդական դարաշրջանի կեսերին՝ մինդել-ոխսյան միջսառցային և ոխսյան առավելագույն սառցապատման շրջաններին⁴⁵։ Ռիսյան մեծ սառցապատման փուլում Հայկական լեռնաշխարհի մի զգալի մասը ծածկվում է սառցե վիթխարի վահանով, որի հետքերն են մինչև այժմ էլ բևեռային շրջաններից հազարավոր կիլոմետրեր հարավ պահպանված մորենների հսկայական կուտակումները⁴⁶։

Հայաստանի լանդշաֆտը, բնական պայմանները, կլիման, բուսական ու կենդանական աշխարհն այդ շրջանում զգալիորեն փոխվում են։

Ռիսյան շրջանի վերջում Հայաստանի սառցակալումը հասնում է առավելագույն չափերի։ Սառցային ծածկույթը, հետզհետե մեծանալով, տարածվում է մինչև Մասիսի (Արարատի), Արագածի, Նեխ-Մասիքի (Սիփանի) և այլ գագաթներն ու լեռնաշղթաների լանջերը։ Սառցադաշտերի հարածուն շարժման և դրան ուղեկցող նոր սառցակալման հետևանքով վերանում են անտառները, փոխվում տափաստանները, բաց տարածությունները դառնում են լանդշաֆտի գերակշռող տիպ։

Փոխվում է և կենդանական աշխարհը, անհետանում են այնպիսի կենդանիներ, ինչպիսիք են հին (հարավային) փիղը, մերկա-ոնգեղջյուրը և մինչ այդ Հայաստանում գոյություն ունեցող հիպոպոտամը (գետածի)։ Նախկին ջերմասեր կենդանիների փոխարեն Հայաստանի նախալեռներից հյուսիս հանդես են գալիս հյուսիսային աղնիվ ու հսկա եղջերուները, սառցային ժամանակի այլ կենդանիներ։ Այժմ Հայաստանի ֆաունայի բնորոշ ներկայացուցիչներ են դառնում մամոնտը (նախնական փիղ), բրդոտ ոնգեղջյուրը, վայրի ցուլը, գիշատիչների բազմաթիվ տեսակներ և այլն, որոնց մնացորդները հայտնաբերվել են Հայաստանի ոխսյան շրջանի նստվածքներում⁴⁷։

Սակայն կյանքը շարունակում էր հարատևել սառցային հսկայածավալ մեռյալ անապատից դուրս, գետերի խիտ ցանցով կտրտված ցածրագիր հովիտներում ու դաշտերում։ Չնայած դաժան կլիմայական պայմաններին և երկարատև ձմռանը, գետերի առատորեն ոռոգվող հովիտները ամռանը հրաշալի արոտավայր են դառնում խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների բազմաթիվ հոտերի համար։

Նախնադարյան մարդը կարողանում է հարմարվել ոխսյան սառցապատման դաժան պայմաններին, ապաստան գտնելով ժայռերի բնական խորշերում, անձավներում, քարայրներում, լեռների թեքություններում։ Այդ պատճառով մուսոյերյան դարաշրջանի շատ բնակավայրեր կապված են քարայրների հետ, որտեղ պահպանված են մշակութային բազմաթիվ շերտեր։ Այրերին

45 Տե՛ս Ա. В. Арциховский, Основы археологии, М. 1954, էջ 32։

46 Տե՛ս Ս. Գ. Լիսիցյան, ՆՍԽՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, էջ 122—125։

47 Տե՛ս С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 103—104։

տիրանալը եղել է նախնադարյան՝ նեանդերթալյան տիպի մարդու խոշոր նը-վաճումներից մեկը, մանավանդ որ դրանք նախապես ծառայում էին որպես վայրի կենդանիների պատսպարաններ⁴⁸: Նրանց դուրս վանելու համար մարդը դիմում է զենքի և հատկապես կրակի օգնությանը: Նեանդերթալցին շքնա-ջնջվեց, շանհետացավ, ընդհակառակն, նա շարունակեց անընդհատ նորանոր վայրերում բնակվել: Սառցային դարաշրջանի սկզբում Հայաստանի տերիտո-րիայի և հարևան երկրների հին բնակիչների մշակութային վարգացումը հա-սել էր այնպիսի աստիճանի, որ մարդկանց թույլ էր տալիս ավելի ակտիվու-րեն հարմարվել նոր, համեմատաբար դժվար պայմաններին:

Մուստյերյան դարաշրջանում զգալիորեն վարգանում է որսորդությունը, որը դառնում է սննդի հայթայթման հիմնական միջոցը. որսում են գերա-վանցապես խոշոր կենդանիներ՝ վայրի եղջեր, ձիեր, ազնիվ եղջերուներ, քա-րայծեր և այլն: Որսորդության արդյունքները զգալի չափով լրացվում են նաև հավաքչությամբ:

Շրջապատի դաժան պայմանները, կենաց ու մահու կռիվը վերափոխում են մարդուն, դարձնում ավելի ճկուն, հնարամիտ, դիտողական, դրականորեն ներգործում քարեդարյան մշակույթի վարգացման ընթացքի վրա⁴⁹:

Մուստյերյան մարդու խոշորագույն հայտնագործությունը կրակ ստա-նալու եղանակների գյուտն էր, որին նա հասավ սիրունդների փորձի միջոցով, կայծքարի հրահանների կամ փայտի շփման օգնությամբ: Կրակի օգտագոր-ծումը դարձավ մարդու գոյության մշտական, անփոխարինելի պայմանը, իսկ օջախը՝ բնակավայրի անբաժան ուղեկիցը: Կրակի կայաններում մշտապես վառվող օջախների մոտ են բերվում որսորդությամբ և հավաքչությամբ ձեռք բերված մթերքները, որոնք հիված վիճակում ավելի դյուրամարս էին և նը-պաստում էին մարդկային օրգանիզմի վարգացմանը: Կրակը նաև պաշտպա-նության լավագույն միջոց էր: Կրակի շնորհիվ է նշանակալից չափով նախ-նադարյան կայանը դիշերելու վայրից կամ մարդկային խմբի ժամանակավոր կայանից վերածվում արդեն կաղմակերպված ճամբարի. կրակ ստանալու ե-ղանակների յուրացումը մուստյերյան ժամանակաշրջանի վերջում օգնեց նեան-դերթալյան մարդու բնակությանը այնպիսի շրջաններում, որոնք անմատչելի էին նախորդ փուլերում: Հաղթահարելով ցուրտը, մարդիկ թափանցում են Նվ-րոպայի ու Ասիայի բարեխառն լայնությունները: Նրանք չեն նահանջում շարժ-վող սառույցների առջև, այլ գնում են ընդառաջ՝ ընդլայնելով նախնադարյան մարդու կողմից զբաղեցված տերիտորիայի սահմանները:

Մուստյերյան փառե զոքծիֆները — Կյանքի պայմանների փոփոխությա-նը զուգընթաց փոխվում ու վարգանում են նաև նախամարդու աշխատանքա-յին գործիքները՝ հետագա տարբերակման, մասնագիտացման և գլխավորա-պես որսորդության պահանջներին հարմարեցնելու ուղղությամբ: Աշելյան ժամանակի բնորոշ հրկկողմանի մշակումը տեղի է տալիս գործիքի միակող-մանի մշակմանը, զգալի չափով վարգանում է բեկոտման տեխնիկան, փոք-րանում են գործիքների չափերը, փոխվում է պատինայի թանձրությունը, ա-

48 Տե՛ս A. B. Арциховский, Основы археологии, էջ 31:

49 Նույն տեղում, էջ 31—34:

ոաջնակարգ նշանակությունն են ստանում ցլեպներին ու շեղրերին պատրաստվող մանր գործիքները, որոնք այժմ ծառայում են զլխավորապես որսի մամթիքը մշակելու գործին⁵⁰։

Քարի մշակման տեխնիկայի կատարելագործումը, քարե գործիքների բազմազանությունն ու բարդացումը պայմանավորված էին նյութական արտադրության բարդացող կարիքներով և արտացոլում էին մարդու աշխատանքային փորձի և հմտությունների հետագա հարստացումը։

Հասկանալի է, որ նշված փոփոխությունները կատարվում էին հարյուրհազարավոր տարիների ընթացքում և որ միջին պալեոլիթի վաղ շրջանի գործիքների մեջ պահպանվում են աշելյան տեխնիկայի ավանդույթները՝ գործիքների պարզ, նախնական մշակումը, նրանց խոշոր չափերը, հատիչների և սկավառակաձև գործիքների երկկողմանի մշակումը, որոնք հիշեցնում են ուշ աշելի համանման ձևերը⁵¹։

Վաղ մուսոյերյան հասակի գործիքների բնորոշ ժողովածուներ են հավաքված Արտին լեռան և Հրազդանի միջին հոսանքի պալեոլիթյան կայաններում՝ Սատանի-դարում, Արեգունի և Հարավային բլուրներում, Արզնիում, Նանունիսում, Ջրաբերում, Լուսավանում, Ֆանտանում, Տաճարաբակում, Ճատկերանում, Արգելում, Պեմպաշենում, որոնք մեծ մասամբ հայտնի են որպես ստորին պալեոլիթի նշանավոր կայաններ⁵²։

Միջին պալեոլիթի սկզբների նշանավոր բնակավայրերից մեկը գտնվում է Արզնի առողջարանի մոտ, Հրազդանի 80 մետրանոց դարավանդի վրա, մի փոստրակ տեղում։ Մարդիկ այստեղ ապրել են մինչև ուսյան սառցակալման առավելագույն դարգացման շրջանը։

Արզնու միջին պալեոլիթյան գործիքների հավաքածուի բնորոշ տիպերի թվին են պատկանում մուսոյերյան նշաձև հատիչների միջուկները, սրածայրերը, քերիչները, ցլեպները, շեղբերը և այլն։

Ձ հ ո ք ի հ ա տ ի շ ն ե ռ ը՝ նշաձև, ձվաձև և եռանկյունի, աշելյանից տարբերվում են իրենց փոքր չափերով և հարմարեցված են քերթելու ու ծակելու համար։

Ս Ր ա ծ ա յ Ր ե Ր ը պատրաստված են եռանկյունաձև ցլեպներից, ունեն մանրակրկիտ, նուրբ հարդարում, աչքի են ընկնում բարեձևությամբ և հավաւարապես սուր, բանող ծայրով։

Ք ե Ր ի շ ն ե Ր ը պատրաստված են լայն, հաճախ տձև ցլեպներից, ունեն պրիմիտիվ տեսք, բանող մասերը կրում են հարդարման կամ օգտագործման հետքեր։

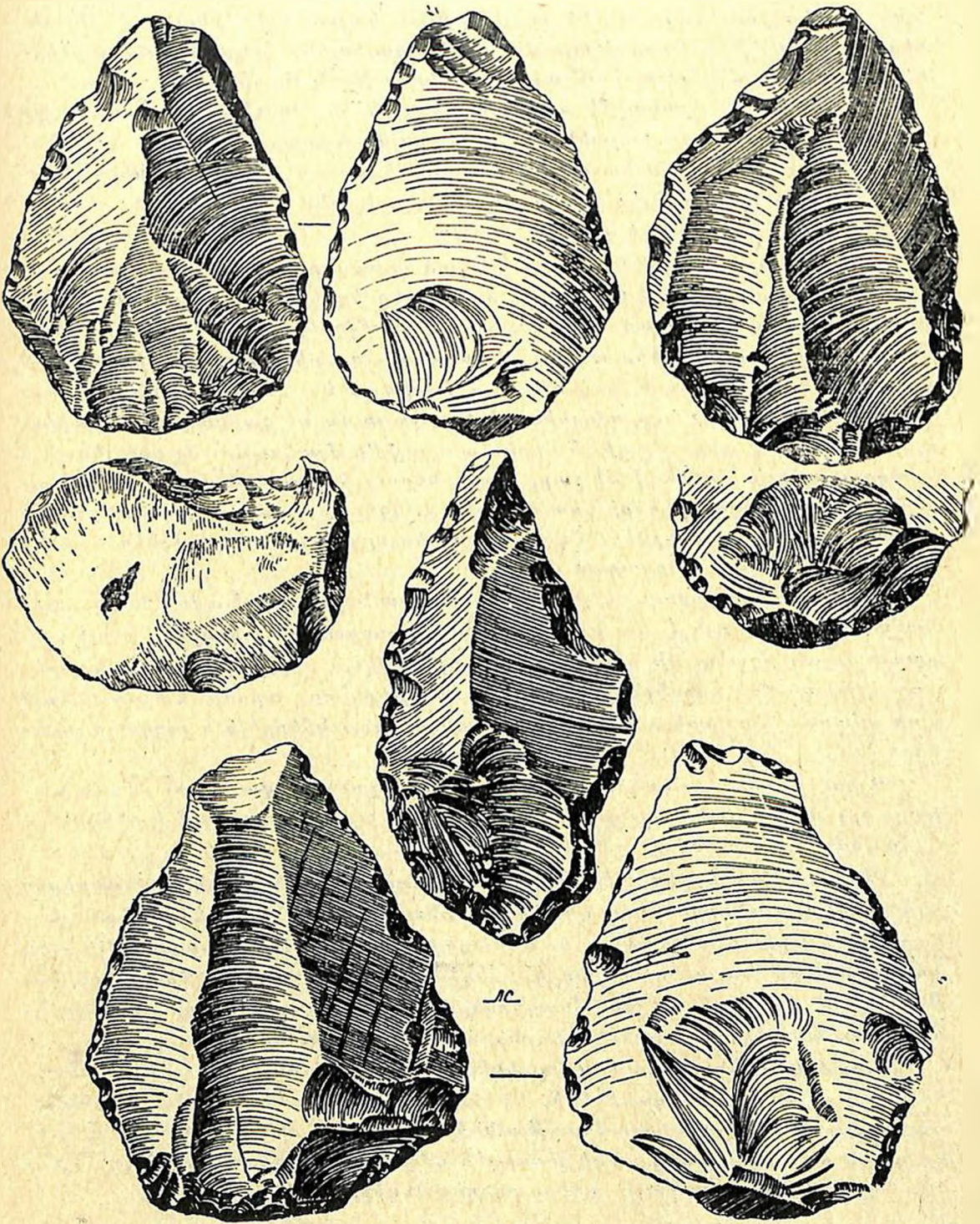
Շ ե ղ բ ե Ր ը երկարավուն չափեր ունեն և նուրբ ընդլայնական կտրվածք։

Մ ի ջ ու կ ն ե Ր ը, որոնք ստացվել են վանակատի դանդվածային կտորներից, ունեն խոշոր չափեր, կանոնավոր, լայն սկավառակաձև տեսք, երկկողմանի կամ միակողմանի մշակում, աշելյան սկավառակաձև գործիքներից

50 Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 19։

51 Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 32։

52 Հայաստանի մուսոյերյան քարե շինվածքների մանրամասն նկարագրությունն ու բնորոշումը տե՛ս Մ. Զ. Պանիկիճյանի և Ս. Հ. Սարգսյանի վերը նշված աշխատություններում։

Միջին հին և նոր դարի գործիքներ. Սատանի դար

տարրերվում են փոքր շափերով, լավ պահպանվածությամբ և նուրբ ընդլայնական կտրվածքով: Հայաստանի պալեոլիթյան կայաններին բնորոշ է միջուկների շատ մեծ թիվը, որը վկայում է միջին պալեոլիթի կայաններում գործիքների մշակման մեծ քանակության և տեականության մասին:

Մուստյերյան մշակույթի ավելի ուշ փուլին են պատկանում Հարավային և Արևգոնի բլուրների կայանները: Մարդկային հասարակության պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի հետ համեմատած այս կայանների մարդիկ հասել են նշանակալից հաջողությունների: Նրանց պատրաստած շեղերին ու ցլեպները ավելի բարակ են և կանոնավոր:

Այս հուշարձաններում հայտնաբերված սրածայրերը ձևով են բերում երկարավուն հռանկյունու կամ տերեխի ձև, նրանց եզրերը մշակվում են մանր, նուրբ ռետուշով: Երկարավուն քերիչներն ու քերթիչները մշակվում են ճնշելով էզրերից մանր մասնիկներ պոկելու եղանակով, ուստի բանող մասերն ունեն ատամնավոր հարդարում, իսկ մեջքերը հարթված են՝ ձևովը հենելու համար: Քարի մշակման այս նոր տեխնիկայի առաջացումն ու զարգացումը նախապատրաստում է անցումը դեպի վերին պալեոլիթի մշակույթը: Արտին լեռան և Հրազդանի միջին հոսանքի մի շարք կայաններում հայտնաբերված վաղ մուստյերյան հասակի գործիքների հետ միասին գտնվել են նաև զգալի թվով բարակ ու լավ մշակված գործիքներ, մասնավորապես սրածայրեր և քերիչներ, որոնք բնորոշ են ուշ կամ զարգացած մուստյեին:

Հայաստանի շորրորդական շրջանի բնակավայրերի գլխավոր ու առանձնահատուկ գիծն այն է, որ նրանք, շատ քիչ բացառություներով, տալիս են քարեդարյան մշակույթի զարգացման հաջորդական բոլոր փուլերին վերաբերող աշխատանքի գործիքների հարուստ կոմպլեքսներ, որոնք Հայաստանում նախամարդու հարատև ու անընդմեջ բնակության անհերքելի և ուղղակի վկաներն են⁵³:

Այդուհանդերձ մուստյերյան մշակույթը հայտնաբերվում է ոչ միայն նախորդ շրջանի՝ շելյան և աշելյան կայաններում, այլև տարածվում և ընդգրկում է համեմատաբար ավելի լայն շրջանակներ:

Ինչպես վերը նշվեց, հին քարի դարի մուստյերյան շրջանին վերաբերող ընդարձակ կայանների մնացորդներ հայտնաբերվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում: Սրանցից առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Խարբերդի (էլազիկ), Լիզի (Հարք գավառում), Դիարբեքի և Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքներում նշված կայանները՝ լեվալուա-մուստյերյան տիպի գործիքների բնորոշ հավաքածուներով⁵⁴:

Նշված կայանները կապող օղակներ են հանդիսացել Հայկական լեռնաշխարհի սահմանամերձ գոտիների, Արևելյան Հայաստանի և Կովկասի միջև, համեմատաբար մեծ հնարավորություններ ընձեռելով, որ մուստյերյան մարդը դուրս գար մի կողմից դեպի լեռնային դժվարամատչելի շրջանները, մյուս կողմից դեպի Փոքր Ասիայի ափերը ողողող ծովերը:

53 Տե՛ս Մ. Յ. Паничкина, Палеолит Армении, էջ 7, ինչպես նաև՝ Ս. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 170:

54 Տե՛ս В. Б. Любин, Палеолит Турции, էջ 76—90:

Հասկանալի է, որ Հայաստանի քննարկվող շրջանի նյութական մշակույթի հուշարձանները ավելի մերձավոր աղերսներ ունեն տերիտորիալ տեսակետից Հայկական բարձրավանդակին անմիջապես հարող մարզերի՝ Կենտրոնական Փոքր Ասիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի և Կովկասի քարեդարյան կայանների հետ:

Միջին պալեոլիթի մառդը Շանիդարի ֆառայում — 1957—1958 թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի ծայրագույն հարավում, Հայկական Միջագետքի, Իրանի, Ասորիքի սահմանների միացման հանդուցակետում, Մեծ Ջաբ գետի միջին հոսանքում, այժմյան Ռեանդուզից հյուսիս-արևմուտք՝ Շանիդար քարայրում, մուսոյերյան գործիքների հետ միասին գտնվել են նեանդերթալյան մարդկանց մնացորդներ:

Շանիդարը հսկայական քարայր է: Այստեղ մարդիկ բնակվել են հազարամյակներ շարունակ, որի հետևանքով քարայրի հատակին առաջացել է 13 մ հաստությամբ նստվածքների շերտ: Ամերիկյան արշավախմբի պեղումների ժամանակ քարայրի ներկայիս մակերեսից 8 մ խորության վրա հայտնաբերվել է վյուրմյան վաղ սառցակալման շրջանի ստալագմիտային կեղև, որը գոյություն է ունեցել մոտավորապես 65000 տարի առաջ: Ուշագրավ է, որ այդ շերտում բացվել է նեանդերթալյան երեխայի կմախք և քարե շորս ծայրապանակ, որոնք հիշեցնում են Քարմել լեռան քարայրի գործիքները: Քարայրի տարբեր շերտերում (1—6) գտնվել է պեղածո մարդկանց 6 կմախք, որոնց պոչուսյան հարատևությունը հասնում է 20.000 տարվա՝ 65—60.000-ից մինչև 40—35.000 թթ. մ. թ. ա.: Դրանք եղել են հորդաններով ապրող նեանդերթալյան մարդիկ, որոնք լիովին տիրապետել են կրակին և զբաղվել որսորդությամբ: Այդ մասին են վկայում քարայրում հայտնաբերված կենդանական ոսկորները և օջախների մնացորդները:

Առանձնապես հատկանշական է, որ 20.000 տարվա ընթացքում նկատելի փոփոխություններ չեն կատարվել ոչ քարե գործիքների ձևերի ու կազմի, ոչ էլ Շանիդարի նեանդերթալյան մարդու կառուցվածքի մեջ: Շանիդարի մարդիկ ունեն բանական մարդու (*homo sapiens*) որոշ գծեր՝ ուղիղ ճակատ, լայն ու ցած ակնախոռոչներ և այլն: Նրանք կարծես թե պատկանում են Առաջավոր Ասիայի բանական նեանդերթալցիների տիպին, որը և համարվում է ժամանակակից (կրոմանյոնյան) մարդու անմիջական նախորդը:

Միջերկրականի ավին, Կաֆլեխի քարայրի պեղումների ժամանակ ևս գտնվել են նեանդերթալցիների մնացորդներ, որոնք մի շարք գծերով նման են շանիդարցիներին:

Բացի Շանիդարից և Կաֆլեխից, Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, պատմական Պարսկահայք նահանգում՝ Ուրմիա (Կապուտան) լճի ավին հայտնի է Տամտամ քարայրը (Ուրմիա քաղաքից 20 կմ հյուսիս) նեանդերթալյան մարդու մնացորդներով⁵⁵: Հայաստանի անմիջական հարևանությամբ՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ավին (Քարմել, Ագլուն, Ռաս-էլ-քելբ, Ջաբրուտ) և Առաջավոր Ասիայում (Բիսուլուն, Հալարմերդ, Տամտամ և Շանիդար) կան

⁵⁵ Տե՛ս *Н. К. Иванова*, Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965, էջ 125:

մի շարք հին քարայրային կայաններ, որոնք համանման գծերով կապվում են ոչ միայն իրար, այլև Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանների հետ: Այս բոլորը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ զարգացած նեանդերթալցիների նշված տիպը լայնորեն տարածված էր նաև Հայկական լեռնաշխարհում:

Միջին պալեոլիթում ամենուրեք նկատվում են նստակեցության հետքեր: Արագած լեռան սիստեմում և Հրազդան գետի միջին հոսանքում (գետի բազալտյա կիրճերում, նրա հնագույն դարավանդների վրա), պալեոլիթյան կայաններից ոչ հեռու կան մի շարք քարայրներ, որոնք պատկանում են մուստյերյան ժամանակին: Բնությունը ևս միջին պալեոլիթի մարդուն ստիպում էր շարժվել միայն որոշակիորին բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններ ունեցող միջավայրի սահմաններում: Հետաքրքիր է, որ վաղ մուստյերյան բնակչության կյանքի հետքերը մասամբ ժամանակակից են ուսյան սառույցների առավելագույն զարգացման շրջանին: Այդ պատճառով Արածանի գետի միջին հոսանքի հովտում, Հրազդանի հոսանքն ի վար, Նոնունիսի շրջակայքում՝ Ջրբերում, Փանտանում և այլուր ուսյան առավելագույն սառեցման մորենների հաստության տակ թաղված շիրտերում, պլեյստոցենյան ֆաունայի հարևանությամբ գտնված են մուստյերյան բազմաթիվ գործիքներ:

Այսպիսով, միջին պալեոլիթի մշակույթը Հայաստանում ներկայացված է ավելի լայն կերպով՝ հուշարձանների ավելի մեծ թվով, քան ստորին պալեոլիթյան մշակույթը: Հայկական լեռնաշխարհը և նրան սահմանակից մարզերը բնակեցված էին նեանդերթալյան մարդկանց բազմաթիվ խմբերով, որոնք միջանկյալ օղակներ էին հին մարդու՝ պիթեկանթրոպի և ժամանակակից մարդու միջև:

Նեանդերթալցիների նախնադարյան համայնքը — Մուստյերյան շրջանի բազմազան նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի հիմնավոր հետևություններ անել մուստյերյան մարդկանց հասարակական կյանքի հիմնական դժերի մասին: Ուշ մուստյերյան տիպի գործիքները մատնացույց են անում ոչ միայն նեանդերթալյան մարդու աշխատանքի բարդացումը, այլև ակնբախ են դարձնում այն մերձավոր կապը և անմիջական հաջորդականությունը, որ գոյություն ունի միջին և վերին պալեոլիթի միջև:

Նյութական արտադրության նշանակալից աճը պետք է անդրադառնար նախնադարյան համայնքի բնույթի վրա: Մեծ կենդանիներ որսալու անհրաժեշտությունն իր հերթին պահանջում էր նեանդերթալյան որսորդների կազմակերպվածություն, խմբովին հարձակվելու ավելի բարձր ունակություններ. նրստակեցությունը և օջախի մշտական կրակը նույնպես օգնեցին նախնադարյան համայնքի ներքին ամրացմանը: Այդ բոլորից պետք է եզրակացնել, որ մարդկային համայնակեցության հասարակ ձևը ձևով է բերում որոշ նոր գծեր, որոնք առաջին քայլն էին դեպի տոհմական կարգը: Հասարակական նոր երևույթների առաջացմանը դրսևակցում է կրոնական նախասկզբնական պատկերացումների ծագումը, որի մասին անժխտելիորեն վկայում են նեանդերթալցիների գիտակցված թաղումները մի շարք երկրների քարայրներում: Բավականին դժվար է ասել, թե ինչպիսիք էին հին քարի դարում կրոնական պատկերացումները, սակայն անկասկած է, որ նեանդերթալցիների պատկերացմամբ մարդը շարունակում էր ապրել նաև մահվանից հետո:

Այսպիսով, նեանդերթալցիների նախնադարյան համայնքը բնորոշվում է կրակ ստանալու եղանակների հայտնագործությամբ ու կրակի լայն օգտագործմամբ, որսորդությամբ և աշխատանքի գործիքների կատարելագործմամբ ու բարդացմամբ: Արտադրությունն ու սպառումը ունեն կոլեկտիվ բնույթ: Զարգանում է աշխատանքի բնական բաժանումը: Բուսական սնունդը, ավելի կատարելագործված գործիքների երևան գալով, լրացվում է մսեղեն սնունդով: Կրակը, պարզագույն կացարանները, ինչպես նաև մորթուց պատրաստված հագուստը մարդուն հնարավորություն են տալիս բնակվելու երկրագնդի մեծ մասում: Այդ ժամանակաշրջանը պատմական զարգացման տեսակետից կարելի է դիտել որպես նախնադարյան հոտի եզրափակիչ փուլ: Բնական է, որ նախնադարյան համայնքի ընդերքում, նեանդերթալցյան մարդու մուստյերյան մշակույթի փուլում, հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում պետք է ծնունդ առնեին ու ձևավորվեին տոհմական կազմակերպությանն անցնելու բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները, այդ թվում նաև կրոնա-պաշտամունքային երևույթները:

4. ՎԵՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆ)

Վերին պալեոլիթի կայանները — Վերին պալեոլիթի մշակույթն ընդգրկում է մոտավորապես մ. թ. ա. 40.000—12.000 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանը, որ մասամբ համապատասխանում է սառցային երևույթների զարգացման վյուրմյան փուլին:

Պլեյստոցենի վյուրմյան փուլը, շնայած սառցային ծածկույթի փոքր շափերին, բնորոշվում է բացառիկ դաժան կլիմայով: Ժամանակակից տունդրայի նման աղքատ բուսականության գոտին ընդգրկում է երկրի կենտրոնական գոտիները: Հայաստանում վյուրմյան ժամանակին է պատկանում Սևանա լճի ավազանի ֆաունան՝ ցուլը, հյուսիսային եղջերուն և բևեռային ֆաունայի այլ ներկայացուցիչները: Չորորդական ժամանակի վերջին և ժամանակակից շրջանի (հոլոցենի) սկզբին են պատկանում Երևան քաղաքից 7 կմ հարավ գտնված ազնիվ եղջերուի, եղջերուի, էշի, ձիու ոսկորները, ինչպես նաև մարդու՝ homo sapiens fasilis-ի գանգը⁵⁶:

Վերին պալեոլիթի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի նախաբնիկները հասնում են տնտեսական, մշակութային և հասարակական զարգացման մի աստիճանի, որը նախնադարյան հասարակության պատմության առավել կարևոր փուլերից մեկն է: Ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ կայաններ Արտին լեռան ստորոտներում (Սատանի դար, Արեգունի և Հարավային բլուրներ), Հրազդանի միջին հոսանքում (Արզնի, Նոնունիս, Տաճաբաբակ, Ճատկերան), Հրազդանի շրջանի (Ջրաբեր, Ֆանտան, Լուսավան և այլն), ինչպես նաև Աղինի շրջանի Չորաշեն, Թալինի շրջանի Սաբունջի և Մաստարա գյուղերի սահմաններում, որտեղ քարայրային կայաններ կան: Հրազդանի միջին հոսանքի վերին պալեոլիթյան գոր-

⁵⁶ Ուշ հին քարի դարի ընդհանուր բնորոշումը տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 268—368, А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 37, Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 20—21:

ծիրները հայտնաբերվել են գետի ավելի ուշ դարավանդի վրա, աշելյան և մուստյերյան կայաններից առանձին: Ակնհերև է, որ բնակատեղիի ընտրությունն այս շրջանում կապված է եղել այլ հանգամանքների հետ, քանի որ վյուրմյան դարավանդների տեսքը գնալով մոտենում էր այժմեականին:

Նշված կայանների սահմաններում հայանաբերված են ուշ պալեոլիթյան շրջանի գործիքների բազմաթիվ բնորոշ կոմպլեքսներ, որոնք իրենց նախորդներից տարբերվում են ոչ միայն մշակման տեխնիկական կատարելությունը, ձևերով ու շափերով, այլև գործիքների զգալի տարբերակմամբ: Այժմ յուրաքանչյուր գործիք հարմարեցված է աշխատանքային հատուկ պրոցեսի՝ փայտի, ոսկրի, մորթու մշակմանը, որսի, ձկնորսության և այլ զբաղմունքների համար:

Վերին պալեոլիթի նոր տիպի գործիքները մեծ չեն, պատրաստված են պրիզմայաձև միջուկից անջատված բարակ շեղբերից, ունեն բազմազան ձևեր, շատ սուր բանող եզրեր, մակերեսի մանրակրկիտ երկակի հարգարում, ամրացված են փայտե կամ ոսկրե կոթերին ու բռնակներին: Մուստյերյան շրջանի երկու հաստատուն գործիքի (սրածայր և քերիչ) փոխարեն այժմ մարզն իր տրամադրություն տակ ունի օբսիդիանե և դաջիտե մասնագիտացված և կատարելագործված գործիքների ամբողջ հավաքածու, որն օգտագործվում էր բարդացող տնտեսության զանազան ճյուղերում⁵⁷:

Աշխատանքային գործիքները — վերին պալեոլիթի մշակույթն իր հերթին ստորաբաժանվում է հաջորդական զարգացման երեք փուլերի: Փամանակագրական տեսակետից դրանցից առաջինը օրինյակյան փուլն է: Օրինյակյան շրջանում հանդես են գալիս զուգահեռ սայրեր ունեցող, նեղ, երկարավուն շեղբեր, որոնցից պատրաստված ծայրային քերիչների բազմազանությունը վկայում է քարի մշակման տեխնիկայի ղզալի առաջընթացի մասին: Օրինյակյան շրջանի համար նշված հիմնական այդ գործիքների շեղբերի և քերիչների նախատիպերը հանդիպում են դեռևս մուստյերյան դարաշրջանում, սակայն, ի տարբերություն վերջինների, դրանք պատրաստվում են մասսիվ պրիզմայաձև միջուկներից, տեխնիկական նոր հնարներով:

Վաղ օրինյակի համար բնորոշ են այսպես կոչված շատելպերո տիպի շինվածքները՝ խոշոր շեղբերից պատրաստված գործիքները, որոնք հիշեցնում են ավստրալիացի տղամարդկանց դանակները, մանր դանակները, սրածայր ճյուղային քերիչները, որոնք նման են էսկիմոսների կանացի դանակներին, և երկարուկ շեղբերից պատրաստված կտրիչները, որոնք Հայաստանում աչքի են ընկնում զանգվածայնությամբ⁵⁸:

Օրինյակի ավելի ուշ շրջանում հանդես են գալիս այսպես կոչված գրավետ տիպի՝ նեղ եզրերով բարակ սրածայրեր, մակույկաձև քերիչներ, խնամքով հարգարված նիզակի և տեղի ծայրեր, ինչպես նաև երկրաչափական ձևերի միկրոլիթյան գործիքներ (մանր դանակներ, ծակիչներ, սրածայրեր, գայլիկոններ և այլն), որոնք առանձնապես բնորոշ են օրինյակի ամենաուշ ժամանակաշրջանի համար և օգտագործվել են նուրբ աշխատանքներում՝ փորագրելու, քանդակելու, հագուստ պատրաստելու համար:

57 Տե՛ս С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 37:

58 Տե՛ս П. П. Ефименко, Первобытное общество, էջ 260—261, շմտ՝ С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 132, 142:

Այսպիսով, վերին պալեոլիթի բանական մարդը, հասնելով զարգացման նշանակալից մակարդակի, պատրաստում է ոչ միայն փորագրող, քանդակող, ծակող նուրբ գործիքներ, այլև դանակներ, նիզակներ, տեգեր և ալն, որոնք հետզհետե դառնում են որսորդության անհրաժեշտ ու կայուն պարագաներ:

Օրինյակին անմիջապես հաջորդող սուլյուտրեյան դարաշրջանը քարե գործիքների մշակման տեխնիկայի էական կողմերով քիչ է տարբերվում օրինյակից⁵⁹: Սուլյուտրեի համար բնորոշ է օրինյակյան տեխնիկայի հետագա կատարելագործումն ու բարելավումը: Մշակույթի զարգացման այս փուլում գեղեցիկ ձևավորման է ենթարկվում ոչ միայն գործիքի հզրը, այլև լայն մակերեսը: Գործիքի մակերեսից ճնշել պոկելու հղանակով անջատում են շատ բարակ, մանր թեփուկներ, որոնց տեղում մնում են գործիքի ողջ մակերեսին տարածված ոչ խոր փոսիկներ: Սուլյուտրեյան բնորոշ գործիքներն են սրածայրերը և եզրային հանվածքով տեգի ծայրերը, որոնց ամբողջ մակերեսը երկու կողմից մշակված է սուլյուտրեյան ռետուշով: Տեգի, նիզակի ծայրերն ունեն դափնու ձև, ամրացվում են կոթին և կիրառվում որպես որսորդական զենք: Երկու կողմից նուրբ ռետուշով մշակված մակերեսը, կոթառը, կողային հանվածքով ծայրերը շատ բնորոշ են սուլյուտրեի համար: Բացի այդ ձևերից, կան նաև ուրիշ տեսակներ, որոնք պատկանում են կտրիչների, սրածայրերի, գայլիկոնների, քերիչների և փորագրիչների խմբին: Սրանք նախորդ ժամանակի գործիքներից տարբերվում են իրենց ուղիղ գծագրությամբ և ավելի լավ ու կատարյալ մշակումով:

Մադլենյան դարաշրջանը նախորդ՝ սուլյուտրեյան դարաշրջանի հետագա զարգացումն է և նրա մշակույթը տարածված է ավելի լայն շափերով: Մադլենում արդեն սուլյուտրեյան գործիքների որոշ ձևեր՝ դափնու տերևի նման տեգի ծայրերը և կողային հանվածքով տեգի ծայրերը, վերանում են: Մեծ շափերի են հասնում ոսկրից ու եղջյուրից պատրաստվող գործիքները: Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայաններում մադլենյան դարաշրջանի գործիքներից գտնված են շատ դեղեցիկ, նեղ դանակաձև շեղբեր, որոնք ունեն մակերեսի նուրբ մշակում, սուր կողեր, զուգահեռ զեհեր: Մադլենյան ժամանակի գլխավոր գործիքներն են՝ քերիչները, ծայրային քերիչները, շեղբային կտրիչները: Հանդիպում են նաև խնամքով պատրաստված մասնագիտական մանր գործիքներ, որոնք օգտագործվել են փայտի, կաշվի, ոսկրի մշակման համար (ծակիչ, օրածայր դուր, գայլիկոն⁶⁰): Այս գործիքներին բնորոշ է բաց պատինայով փայլուն մակերեսը, իսկ միջուկները գերադանցապես պրիզմայաձև և կոնաձև են:

Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայանների վաղ մադլենյան իրերի այս հավաքածուին բնորոշ է կտրիչների քանակական գերակշռությունը, միջուկակերպ գործիքների և միկրոլիթյան ձևերի զարգացումը:

Այսպիսով, Հայաստանի վերին պալեոլիթյան կայանները տալիս են ժամանակագրական տեսակետից սերտորեն կապակցվող նյութեր, որոնք հաջոր-

⁵⁹ П. П. Ефименко, Первобытное общество, էջ 361—368: Հմմտ. Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 136:

⁶⁰ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, նույն տեղում, էջ 153—168:

դականորեն համապատասխանում են արևմտանվրոպական մշակույթի օրինակյան, սոլյուտրեյան ու մադլենյան փուլերին և հաստատում Հայկական լեռնաշխարհի անընդհատ բնակեցվածությունը ողջ վերին պալեոլիթի ընթացքում: Արևմտյան Հայաստանի վերին պալեոլիթյան հուշարձանները դեռևս չեն ուսումնասիրված: Սակայն գործիքների օրինակյան հարուստ հավաքածու է հայտնաբերված Ադիամանի (Պիրին) մոտ՝ Մալաթիայից հարավ⁶¹:

Զբաղմունք, ածանաական կյանք, կենցաղ— վերին պալեոլիթի մշակույթին վերաբերող բոլոր շինվածքներն ու նորամուծությունները կարելի է բաժանել հիմնական կատեգորիաների՝ որսորդական զենքերի ու կենցաղային գործիքների, որոնք դերազանցապես ծառայում էին սննդամթերքի վերամշակման ու հագուստ պատրաստելու համար:

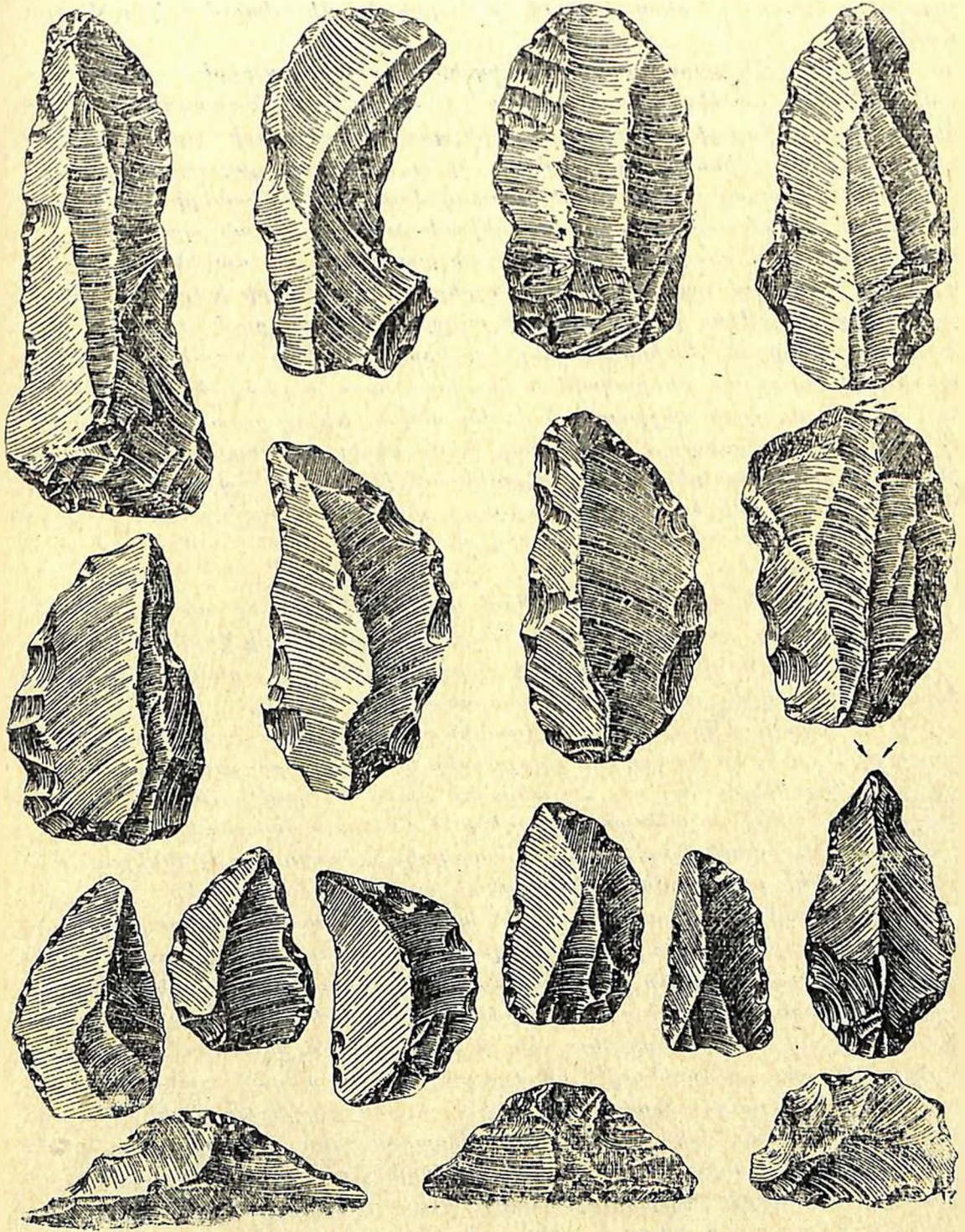
Ուշ-պալեոլիթյան բնակչության գոյության հիմնական աղբյուրը մամոնտի, հյուսիսային եղջերուի, ցուլի, վայրի ձիու և այլ կենդանիների որսն էր. նրան գրավում էին նաև մուշտակավոր կենդանիները (բևեռային աղվեսը և այլն): Որսորդների տեղերով զինված խմբերը արգելափակոցներով (թակարդներ, փոս-ծուղակներ) ու նետվող զենքերով (ատամնավոր եռաժանիներ) շրջափակում էին կենդանիներին ու ոչնչացնում: Այդ նույն նպատակով կենդանիներին բշտում էին դեպի ճահճները, անդնդախոր գետափերը, որտեղից կենդանիները գլորվում էին ցած ու ջարդվում: Շրջափակելու ժամանակ հավանաբար լայնորեն օգտագործվել է կրակը: Կենդանիների մնացորդների ուսումնասիրությունը բերել է այն հղրակացություն, որ որսի առարկա են դարձել կենդանիների ամբողջ հոտեր:

Ուշ-պալեոլիթյան մարդուն, ըստ հրեույթին, ծանոթ էր նաև ձկնորսությունը: Ձկնորսության ժամանակ ցանցերից բացի օգտագործվել են նաև կեռիկներ՝ կարթի կոպիտ նախատիպը:

Մամոնտների ու հյուսիսային եղջերուների որսը, ձկնհղին սնունդը և արդեն շփման միջոցով ստացվող կրակը մարդկանց հնարավորություն տվեցին բնակվելու լայն տարածությունների վրա, նրանց դարձնելով տեղից ու կլիմայից համեմատաբար անկախ⁶²: Այդ պատճառով էլ, հիթի նախորդ դարաշրջանում նկատվում էին ժամանակավոր նստակեցություն որոշակի, բայց ոչ համառարած հետքեր, ապա ուշ պալեոլիթի մարդիկ ապրում էին կիսանստակյաց պայմաններում, երբեմն դիմելով սեզոնային քոչվորության: Այդ է ապացուցում բնակատեղիներում հայտնաբերվող կենդանական ոսկորների մեծ քանակությունը: Բազմազան շինվածքները և դրանց պատրաստման հետքերը օբսիդիանի

61 Տե՛ս В. П. Липодин, Палеолит Турции, էջ 74—90: Փոքր Ասիայի մի շարք վայրերում նույնպես (Չամ լեռների ստորոտում՝ Կարաչին քարայրում, Սամսոնի մոտ և այլուր) գտնվել են օրինակ—մեղոլիթյան հասակի և ավելի ուշ շրջանի գործիքներ, որոնք որոշ թուրք հնագետների կարծիքով, խոսում են ստանձնահատուկ «թուրքական պալեոլիթի, մեղոլիթի, նեոլիթի, էնեոլիթի» մասին: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Փոքր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի հիշյալ շրջանների վերին պալեոլիթյան նյութերը ամենևին բացառիկ երևույթ չեն ու հար և նման են Ասորիքի, Լիբանանի, Պաղեստինի, Իրաքի, Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի այլևայլ վայրերում հայտնաբերված վերին պալեոլիթյան նյութերին:

62 Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 31:

Ուշ հին քարի դարի գործիքներ. Սառանի դար

շեղքերի ու կտորների ձևով, խոստում են մարդկանց մի տեղում երկար մնալու մասին:

Ուշ սառցային դարաշրջանի մարդիկ իրենց բնակավայրերի տեղն ընտրելիս առաջնորդվում էին գերազանցապես որսորդության հնարավորություններով, կաշմքարի հումքի առկայությամբ, ինչպես նաև տեղանքի հարմարություններով՝ ցուրտ քամիներից ու բնության արհավիրքներից պաշտպանվելու համար: Ամենից առաջ բնակավայրերը ստեղծվում էին հովիտների գետափնյա վայրերում՝ շրջապատված բարձր զառիթափ ձորերով: Նման պայմաններում որոշ շրջաններում սկսվում է բնակչության խտացում, որի մասին են վկայում այդպիսի տեղերում բացված բնակավայրերի մնացորդների խմբերը: Հայաստանում պալեոլիթյան բնակավայրերի այդպիսի խմբավորում հայտնի է լեռնային շրջաններում, գետերի սահանքների կիրճերում ու քարայրերում: Նկատի ունենալով վչուրմյան սառցակալման հետագա սաստկացումը, կարելի է մտածել, որ Հալկական լեռնաշխարհում վերին պալեոլիթի ուշ շրջանի նախնադարյան համայնքը դառնում է նստակյաց՝ ձեռք բերելով հաստատուն, տեական բնակավայրեր քարայրերում ու անձավներում (ինչպիսիք հայտնի են Արտին լեռան ու Հրազդանի ձորի շրջակայքում), որոնցից չուրաբանչուրը կարող էր պատսպարել մի քանի տասնյակ մարդկանցից բաղկացած խումբ, կամ տոհմական համայնք:

Չորրորդական ժամանակաշրջանում մշակույթի կարևոր տարրերից մեկը հագուստն էր, որը պատրաստվում էր տարբեր կենդանիների մորթիներից: Նախօրոք մշակված մորթուց դանակների ու ոսկրե ասեղների օգնությամբ ոտնամաններ, գլխարկ ու հագուստ էին պատրաստում:

Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանին բնորոշ են նաև արվեստի ստեղծագործությունները, որոնք կարևոր աղբյուրներ են նախնադարյան մտածելակերպը ուսումնասիրելու համար: Հայաստանի սահմաններից դուրս, ուշ պալեոլիթյան բազմաթիվ կայաններում զարդերի հետ մեկտեղ հանդես են գալիս պաշտամունքային առարկաներ՝ իբրև հասարակական հարաբերություններում տեղ գտած որոշակի ըմբռնումների նյութական արտահայտություններ:

Վերին պալեոլիթի մարդը — Վերին պալեոլիթի սահմանում պալեոանթրոպի (նեանդերթալյան տիպի մարդու) զարգացման հետևանքով առաջ է գալիս նեոանթրոպը կամ պեղածո բանական մարդը: Սա արդեն ժամանակակից մարդու նախատիպն է (կրոմանյոնյան, գրիմալգի), որի ոսկորները գտնվել են օրինակյան շրջանի գործիքների հետ: Վերին պալեոլիթում նեանդերթալյան մարդուն ամենուրեք փոխարինում է կրոմանյոնյան կամ պեղածո բանական մարդը: Մարմնի կառուցվածքով և արտաքին տեսքով վերին պալեոլիթի մարդիկ մոտենում են ժամանակակից մարդուն: Առանձնապես կարևոր է, որ նրանց ձեռքերը արդեն կարող էին կատարել բազմազան, այդ թվում՝ շատ բարդ աշխատանքային գործողություններ: Վերին պալեոլիթի արտադրության գործիքների համեմատաբար նուրբ և զանազանակերպ տեսակների պատրաստումը պահանջում էր ճշտություն, ճկունություն և ձեռքի շարժումների բացառիկ շեշտակիություն, որին դեռևս լրիվ ընդունակ չէր նեանդերթալյան մարդու ձեռքը: Աշխատանքը կատարելագործում է մարդու օրգանիզմը, իսկ կատարելագործված օրգանիզմը ձեռք է բերում ավելի բարդ աշխատանքի ունակություն: Վերին

պալեոլիթի մարդու ուղեղը, դատելով գանգի կառուցվածքից, նույնպես չէր տարբերվում ժամանակակից մարդու ուղեղից և այս հիման վրա էլ այդ շրջանի մարդուն անվանում են «բանական մարդ» (homo sapiens):

Նեանդերթալցու և վերին պալեոլիթի մարդու տարբերությունը դրսևորվում էր ոչ միայն արտաքին կառուցվածքով, այլև մարդու նյարդային գործունեության մեջ կատարված էական փոփոխություններով: Վերին պալեոլիթի մարդիկ, անկասկած, անհամեմատ լավ էին մտածում, քան նեանդերթալցիները. բանական մարդու հրեան գալով ոչ միայն սկսեց ավելի ու ավելի արագ զարգանալ մշակույթը, այլև անցյալում անհայտ ստեղծագործական աշխատանքի ասպարեզներ բացվեցին կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Նեանդերթալցուց բանական մարդուն անցման պարզորոշ հատկանիշները ի հայտ են գալիս մուստյերյան ժամանակի մարդկային այն ոսկորների մեջ, որոնք հայտնաբերվել են էս-Սկուլում, Քարմեյ լեռան վրա (Պաղեստին): Նրանցում որոշակիորեն միահյուսվում են ինչպես հին նեանդերթալցու, այնպես էլ ժամանակակից մարդու գծերը. կրոմանյոնյան մարդը արդեն անցել էր ուղիղ ու վարժ քայլվածքի:

Նեանդերթալցուց բանական մարդուն անցնելու պրոցեսը կատարվել է ընդարձակ տերիտորիաներում՝ Միջերկրականի շրջանում, Միջին Ասիայում և Առաջավոր Ասիայում, ինչպես և Կովկասում, Անդրկովկասում և Հայաստանում:

Բանական մարդու կազմավորման պատճառները պետք է փնտրել մուստյերյան ժամանակի կոլեկտիվ աշխատանքային գործունեության մեջ, որին մեծապես օժանդակում էր հողաբախշ լեզվի առկայությունը: Homo sapiens-ի տիպը հիմնական գծերով մնում է անփոփոխ հոլոցենի սկզբից մինչև մեր օրերը: Նոր մարդու ֆիզիկական տիպի փոփոխմանը զուգընթաց մեծ արագությամբ աճում են մարդկային կոլեկտիվների արտադրողական ուժերը, փոխվում արտադրական հարաբերությունները: Homo sapiens-ի հետ մտնում ենք մարդկային պատմության այն փուլը, երբ մարդու առաջընթաց զարգացումը լիովին ազատվում է այն օրհնքների մնացորդներից, որոնք իշխում են կենդանիների հոտում: Այդ զարգացումն ամբողջապես սկսում է իրագործվել հասարակական օրինաչափություններով, որոնք անհայտ էին կենդանական աշխարհին:

Ժամանակակից մարդու առաջացմամբ սկսվում է նաև ժամանակակից մարդկային ռասաների ձևավորումը, որի համար հսկայական նշանակություն ունեցան նախնադարյան ժամանակի մարդկանց կյանքի պայմանները, ինչպես նաև այդ ժամանակի համար բնորոշ մարդկանց խմբերի մեկուսացվածությունը: Մարդկանց կենսաբանական միասնությունը, իհարկե, ոչ մի չափով չի հակադրվում այն փաստը, որ արդեն մարդկության զարգացման վաղ աստիճանում ձևավորվել էին տեղական (լոկալ) խմբեր, որոնք միմյանցից տարբերվում էին մի շարք երկրորդական, ոչ էական նշաններով՝ քթի ցցվածքով, մաշկի, մազի գույնով, աչքերի ձևով և այլն: Այդ տարբերություններն այժմ էլ ընկած են ժամանակակից երեք մեծ ռասաների՝ եվրոպեոիդների, նեգրոիդների և մոնղոլոիդների միջև:

Մայրական տոհմային համայնքի ձևավորումը — Միջին և վերին պալեոլիթի սահմանագծում առաջ է գալիս մայրական տոհմական համայնքը, որը արտադրողական ուժերի և համայնական հարաբերությունների զարգացման անխուսափելի հետևանքն է և բնորոշվում է որպես էքզոգամ կայուն կազմակերպություն՝ հիմնված մայրական իրավունքի և տոտեմական գաղափարաբանության վրա:

Վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանում արտադրողական ուժերի աճման, որսորդության զարգացման հիման վրա աշխատանքի սեռա-տարիքային բաժանում կատարվեց տղամարդու և կնոջ միջև, որը տոհմական որսորդական համայնքում ստացավ իր հետագա զարգացումը: Որսորդությունը դարձավ բացառապես տղամարդու գործը: Նևտոզ թիթև գործիքները ստեղծեցին որսորդության ավելի լայն հնարավորություններ: Կանայք համեմատաբար զարգացող նստակեցության պայմաններում ավելի երկար էին մնում կացարաններում, վարելով խմբի բարդացող տնտեսությունը: Որպես պարտականություն ամբողջապես նրանց վրա ընկավ հավաքչությունը և տնային տնտեսությունը: Նրանք պատրաստում էին հագուստ, հոգում օջախների մասին, ուտելու և կենցաղային նշանակություն ունեցող բույսեր հավաքում, հյուսում էին խսիրներ, պատրաստում մթերքներ: Այսպիսով, տղամարդկանց և կանանց աշխատանքը այժմ ավելի է սահմանազատվում, որ անդրադառնում է նաև արտադրության գործիքների տարբերակման վրա: Տղամարդու որսորդական տիպի գործիքների կողքին (տեղեր, նիզակներ, եռաժանիներ, դանակներ և այլն), վերին պալեոլիթում զարգանում են կանանց արտադրության գործիքների մի շարք տեսակներ՝ կապված հավաքչության և, որ զլխավորն է, տնային տնտեսության հետ (փորիչներ, քերիչներ, սրածայրեր, դանակներ, հերուններ, ասեղներ և այլն):

Բացառիկ կարևոր է այն, որ կանայք էին այստեղ ընդհանուր կացարանների տերը, քանի որ ամուսինները այլ տոհմերից էին: Այդ փուլի համար բնորոշ խմբական ամուսնության տիրապետության ժամանակ երբեմն հայրը հայտնի չէր, երեխաները, բնականաբար, պատկանում էին կանանց և ազգակցությունը հաշվվում էր մոր դժով, որ ուժեղացնում, բարձրացնում էր մայր-կնոջ դերը հասարակական կյանքում:

Այս բոլորը հիմք դարձան նոր, նախնադարյան համայնական հարաբերությունների, մայրական տոհմական համայնքի ձևավորման համար: Մայրական տոհմի ձևավորման ապացույցներն են մի կողմից համայնական ընդհանուր կացարանը, մյուս կողմից՝ հայտնաբերված կանացի բազմաթիվ արձանիկները: Նրանք պատկերում էին մայր կնոջը՝ նախնադարյան համայնքի տնտեսահի-կառավարչուհուն, որը շատ կարևոր դեր է կատարել տոհմի էքզոգամ (արտատոհմային ամուսնություն) կազմակերպության պայմաններում:

էքզոգամ հարաբերությունների հաստատմամբ ամուսնական կապեր են սկսվում տարբեր տոհմերի միջև, մի երևույթ, որը հասցնում է մարդկանց ֆիզիկական տիպի առաջադիմական փոփոխությունների:

Հաշվի առնելով Մորզանի այն դիտողությունները, որ ոչ ազգակից համայնքների անդամների ամուսնությունը պիտի ծներ ավելի ուժեղ և առողջ

զավակներ, Ֆրիդրիխ էնգելսը էնդոգամիայից (ներտոհմային ամուսնությունից) դեպի էքսոգամիա կատարած անցումը կարևոր փուլ է համարում նախնադարյան մարդու ֆիզիկական տիպի զարգացման գործում⁶³:

Այսպիսով, մարդու ֆիզիկական տիպի զարգացումը կատարվել է ոչ միայն կենսաբանական, այլև նյութական-հասարակական նախադրյալների շնորհիվ:

Վերին պալեոլիթի ժամանակին են վերաբերում արհեստական բնակարանների կառուցման առաջին փորձերը: Արտադրողական ուժերի դեռևս ցածր մակարդակը պայմանավորում էր կոլեկտիվ արտադրություն, կոլեկտիվ կյանք: Ընդհանուր աշխատանքը տանում էր դեպի արտադրության միջոցների, ինչպես և արտադրության արդյունքների ընդհանուր սեփականություն: Բնության դեմ մղվող ծանր պայքարում հետզհետե բարելավվում են վերին պալեոլիթյան մարդու աշխատանքի գործիքները, բարձրանում է աշխատանքի օգտակար գործակիցը: Որսորդությունը հասնում է բարձր զարգացման, որը արտահայտվում է որսորդական զինքերի ու գործիքների որակական փոփոխությամբ:

Այսպիսով, Հայաստանի հին քարեդարյան կայանների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ուրվագծելու ոչ միայն պալեոլիթյան մշակույթի զարգացման հաջորդական խոշոր փուլերը (ստորին, միջին, վերին), այլև նրանց ներքին ստորաբաժանումները:

Հայաստանի պալեոլիթը Առաջավոր Ասիայի, Արևելյան Միջերկրական ու Հյուսիսային Աֆրիկայի մշակույթին մերձեցնում է մի շարք էական գծերով ու ընդհանրություններով, իսկ միջինևլրնայական պալեոլիթի հետ առնչվում է ժամանակագրական և ստադիալ առումներով: Արտին լեռան և Հրազդան գետի միջին հոսանքի պալեոլիթյան կայաններում գտնված ստորին, միջին և ուշ պալեոլիթի գործիքները թե՛ իրենց առաջնակարգ ձևերով և թե՛ բազմազանությամբ ու քանակով աչքի են ընկնում ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհում, այլև ողջ Առաջավոր Ասիայում:

Նախնադարյան համայնական հասարակության մշակույթի հաջորդական անընդմեջ զարգացման փուլերի բացահայտումը, ինչպես նաև երկրաբանական, հնէաբանական և այլ տվյալների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Հայաստանը մարդկային մշակույթի հնագույն օջախներից մեկն է, Առաջավոր Ասիայի, Միջերկրականի և Հյուսիսաֆրիկյան պալեոլիթյան մշակույթների կապող օղակը, նախամարդու և նրա մշակույթի բնօրրաններից մեկը:

63 Տե՛ս Յ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 51:

ՄԵԶՈՒԹՐ (ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ ԳՍՐԸ)
ԵՎ ՆԵՈՒԹՐ (ՆՈՐ ՔԱՐԻ ԳՍՐԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Մ Ե Զ Ո Ւ Թ

Բնական պայմանները — Միջին քարի դարն ընդգրկում է մ. թ. ա. 12.000—8/7.000 թթ.: Այդ շրջանի սկզբում, մ. թ. ա. 12.000 տարի առաջ ավարտվում է սառցածածկույթի հալքը, հետզհետե անհետանում են վյուրմյան սառցադաշտերը: Հայաստանի բնական միջավայրը աստիճանաբար ստանում է իր այժմյան տեսքը: Վյուրմյան ժամանակի դաժան կլիման փոխվում է, սկզբում դառնալով համեմատաբար տաք ու շոր, իսկ հետո՝ խոնավ, անտառային: Նախկինում սառույցով պատված տիրիտորիաները, որոնք առատ էին լճերով ու մորենային կուտակումներով, ծածկվեցին լայնատերև անտառներով, առաջ եկան խոտավետ տափաստաններ՝ շատ նման ժամանակակից տափաստաններին: Անհետացան բեկոային կենդանիները՝ հյուսիսային եղջերուն և այլն: Իրենց դարն ապրեցին վերջին մամոնտները, իսկ նրանց տեղը զրավեցին ժամանակակից ֆաունայի անտառաբնակ ներկայացուցիչները՝ ազնիվ եղջերուն, ցուլը, այծյամը, վարազը, գորշ արջը, կուղբը, վայրի էջը, ձին և այլ կենդանիներ: Այս փոփոխված բարենպաստ բնական պայմաններում Հայաստանի հին բնակիչները հասան մշակույթի նկատելի զարգացման:

Սառցադաշտի վերացումով մարդկանց առջև բացվեցին շքնակեցված հսկայական տարածություններ, որոնք մասամբ, բնակեցվեցին, հավանաբար, ավելի ուշ, նեոլիթյան շրջանում:

Սառցադաշտերի հալքը անհամաչափ է կատարվել, այն տեղի է ունեցել երեք հաջորդական փուլերով, որոնց հետ համընկնում է երեք մշակութային փուլերի փոփոխությունը: Հայաստանի՝ սառույցից աստիճանաբար ազատվող տարածություններում, բնականաբար, եղել են բազմաթիվ կենդանիներ, սկզբում՝ տափաստանային, հետագայում՝ անտառային բնակիչներ: Այդ նոր վայրերը միաժամանակ յուրացրել են նաև մարդիկ. հին որսորդները այնտեղ շինել են իրենց ճամբարները ոչ մեծ ջրավազանների եզրերին, որոնք գոյացել էին հալված սառույցից:

Հայկական լեռնաշխարհի ցածրավայրերը ծածկված էին լճերով ու ճահիճներով, որոնց շուրջը տարածված էին եղեգնուտներ, իսկ ցամաքի մնա-

ցած ընդարձակ դոտին լեռներ էին ու տափաստաններ. սրանք ծածկված էին խիտ անտառներով, սկզբում կեչու, հետո՝ սոճու գերակշռությամբ: Մեզոլիթյան ժամանակի սկզբում կլիման շորային էր, շատ լճեր վերածվում են տորֆային ճահիճների. հետո նորից կլիման խոնավանում է: Հայաստանի հին բնակիչների տրամադրության տակ այդ ժամանակ եղած անտառներում աճում էին պտղատու ծառեր, զանազան մրգեր, ընկույզ, կաղին և պալեոլիթի մարդուն հայտնի այլ բույսեր¹:

Հազարամյակների ընթացքում ստեղծված հին քարի դարի մշակույթը կյանքի նոր պայմաններին ու արտադրության նոր միջոցներին համապատասխան, անկասկած, մեզոլիթի դարաշրջանում պետք է փոխեր իր բնույթը: Ուշ պալեոլիթի համեմատաբար միակերպ մշակույթը վարդանում է նոր ուղղություններով. սառցակալման շրջանից դուրս ընկած ավելի հարավային, զլխավորապես տափաստանային շրջանների ցեղերը ավելի մեծ չափով են ծառանգում ու շարունակում ուշ պալեոլիթի մշակութային ավանդույթները, քան այն տերիտորիաների բնակիչները, որոնք ընկած էին նախալեռնային գոտում:

Ազիլ-տարդենուազյան մշակույթ — Միջին քարի դարը բաժանվում է իրար հաջորդող ազիլյան ու տարդենուազյան ժամանակների: Ազիլյան բնակիչները զբաղվում էին վայրի կենդանիների որսով: Ազիլի (Ֆրանսիայի Ազիլ քարայրի անունից) բնորոշ առանձնահատկություններից է կակղամորթների օգտագործումը: Որսորդության հետ միասին նշանակալից դեր է կատարել հավաքչությունը: Մարդիկ հավաքել են նաև զանազան մրգեր, հատապտուղներ, ընկույզ, արմատիք և այլն²:

Մեզոլիթի ազիլյան փուլում, մադլենյանի համեմատությամբ, ոսկրե գործիքները՝ հռաժանիները, ավելի խնամքով են մշակվում: Վերին պալեոլիթին հատուկ բազմազան ձևերի ու տիպերի, ինչպես նաև կոպիտ ու մեծ չափերի վանակատի գործիքների փոխարեն լայնորեն տարածվում են միակերպ մանր ձևերը, այդ թվում՝ սեգմենտները, սրածայրերը, մանր կլոր քերիչները, ինչպես նաև վանակատի միկրոլիթյան հրկրաչափական ձևի գործիքները, որոնք ծառայել են որպես եռաժանիների և տեգերի սայրեր, զետեղվելով փայտի կամ ոսկրի հիմքի մեջ: Բնորոշ են նաև խոշոր սեգմենտաձև կոպիտ գործիքները, մասսիվ լայն շեղբերից պատրաստված կտրիչները, սրածայրերը, քերիչներ-ջարդիչները և այլն³:

Ազիլյան մշակույթը հետագայում փոխարինվում է նոր, ավելի միակերպ տարդենուազյան (Ֆրանսիայի Ֆերան-Տարդենուազ վայրի անունից) մշակույթով: Տարդենուազյան հուշարձանների կասլը ազիլյանի հետ այնքան պարզ ու անվիճելի է⁴, որ այն անվանում են ազիլ-տարդենուազյան մշա-

¹ Մեզոլիթյան մշակույթի բնորոշման վերաբերյալ տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 629—633, А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 120, Ա. Լ. Խախրաչյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 3, Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 37:

² Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 634:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 638:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 632:

կույթ: Վանակատի շինվածքները այժմ ավելի են փոքրանում և ստանում առավել բնորոշ երկրաչափական միկրոլիթյան բնույթ: Տարդենուազյան բնակավայրերի տարածման բնորոշ դիմն է նրանց կապը գետերի երկայնքով ձգվող տերիտորիաների հետ, որտեղ հայտնաբերվել են տարդենուազյան տեղական բնակեցման հետքեր՝ կակղամորթների մեծ թվով խեցիներ, կենդանիների ոսկորներ և քարե, ոսկրե շինվածքներ, ձկների ոսկորների հետ միասին⁵: Հանդիպում է նոչ մեծ բնակավայր-կացարաններ (գետնափոր տներ), որտեղ կան ոչ խորը կլոր փոսեր՝ հատուկ օջախներով⁶: Հարթավայրերում մըշտական բնակավայրերը տարդենուազյան ժամանակի մարդիկ օգտագործել են միայն ձմռանը, իսկ ամռանը տեղափոխվել են բարձրադիր վայրեր (լեռներ): Դրանով կարելի է բացատրել այն հետաքրքիր փաստը, որ տարդենուազյան բնակավայրերը գտնվում են բարձր տեղերում: Մարդիկ բնակվել են գետերի ափերին, քարայրներում, անտառներում:

Հայաստանի մեզոլիթյան բնակչությունը, ցեղերի և ցեղային լեզուների առաջացումը — Մեզոլիթյան և հաջորդ նեոլիթյան ժամանակը բնորոշվում է արտադրողական ուժերի զարգացման ընդհանուր փոփոխություններով. դա նեո աղեղի հայտնագործման ու տարածման ժամանակն էր⁷. «Աղեղը, լարը և նետը, — գրել է Էնգելսը, — արդեն մի շատ բարդ գործիք են կազմում, որի գյուտը ենթադրում է երկար կուտակված փորձ և սուր մտավոր կարողություններ, ուրեմն նաև միաժամանակ ծանոթություն բազմաթիվ այլ հայտնագործությունների հետ»⁸: Առավել վաղ նետող հարմարանքները, որոնք ուժեղացրել են մարդկային ձեռքի գործունեությունը, եղել են նետող տախտակը, պարաստիկը: Աղեղի հայտնագործումը կտրուկ շրջադարձ էր քարի դարի պարզ տեխնիկայում: Մյուս բոլոր նետող գործիքների համեմատությամբ, աղեղը հեռու հարվածող հուժկու զենք էր: Հին որսորդների աղեղը ոչ միայն ընդլայնեց զենքը նետելու գործողության շառավիղը, համեմատած նետող տախտակի հետ, այլև իր պալեոլիթյան նախորդին մեծապես դերազանցեց թիթևությունը ու նպատակահարմարությունը, դիպլոմությունը ու արագությունը: Աղեղը նշանակալիորեն բարելավեց որսորդ ցեղերի կյանքը և թիթևացրեց ամենօրյա ծանր աշխատանքը⁹:

Միաժամանակ ծագում են այլ, նույնպես մեծ նշանակություն ունեցող նոր գործիքներ. այդպիսին է, օրինակ, առաջին տաշուրազը և քարե կացինը. դրանց թվին են պատկանում նաև ներդիրավոր գործիքները, դանակները, տեգերի ծայրերը, որոնք ունեցել են փայտե կամ ոսկրե հիմք¹⁰: Սրանք ծագել են մեզոլիթի ժամանակ և լայն տարածում ստացել նեոլիթի ավելի բարենպաստ պայմաններում: Դրա հետևանքով էլ արմատական փոփոխություն է տեղի ունեցել սնտեսական կյանքում:

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 629, 635:

6 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 630—631:

7 Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 42—43:

8 Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 32:

9 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 25—26:

10 Տե՛ս А. П. Ефименко, Первобытное общество, էջ 44:

Արտադրության միջոցների այդ էական փոփոխությունը արտահայտվեց նրանով, որ աստիճանական անցում կատարվեց հավաքիչների և որսորդների նախնադարյան տնտեսությունից դեպի հողագործների ու անասնապահների տնտեսություն: Փոփոխություններ առաջ եկան նաև տոհմական համայնքների մեջ: Արդեն վերին պալեոլիթում առանձին տոհմական համայնքները ոչ թե բոլորովին մեկուսացած միավորներ էին, այլ էկզոգամ ամուսնությամբ միացած էին ուրիշ ազգակից համայնքների հետ: Մեկուրթի շրջանում նկատվում է անցում դեպի զույգային բնտանիք (զուգամուսնություն), որ բնորոշ է մայրական տոհմական կազմակերպության ծաղկման փուլին:

Այժմ, ինչպես բնորոշ է տոհմական կարգին, երկու կամ ավելի էկզոգամ տոհմերի փոխադարձ ու պարտադիր կապի պայմաններում ծագում է ցեղական բարդ կազմակերպություն՝ միմյանց ազգակից տոհմական համայնքների միագումարը: Ցեղերը, իրենց հերթին, կազմում են ժամանակավոր, ոչ կայուն միություններ: Ցեղերի միջև կապերը ոչ միայն օգնում են հայտնագործումների ու մշակութային նվաճումների տարածմանը, այլև մի շարք դեպքերում մեծ ցեղական ընդհանրությունների ծագմանը նշանակալից տերիտորիայի վրա:

Միաժամանակ տոհմական համայնքների միավորման հետևանքով ծագում ու զարգանում են տարբեր տոհմերի խոսվածքներից առաջացած ընդհանուր ցեղային լեզուները, որոնք հասկանալի էին հազարավոր մարդկանց:

Ցեղային լեզուների և արտադրական նորույթների տարածման համար մեծ նշանակություն է ունեցել տոհմական կարգերին հատուկ սեզմենտացիան (տոհմերի և ցեղերի բաժանում). կյանքի համար առավել բարենպաստ պայմաններում տոհմերի ու ցեղերի ներսում բնակչության թվի աճը հասցրել է տոհմական համայնքների բաժանման և տեղափոխման դեպի նոր, ավելի քիչ բնակեցված շրջաններ: Այժմ առաջվանից ավելի խիստ է զգացվում առանձին շրջանների ու երկրների պատմական զարգացման տեմպերի տարբերությունը, երևան են դալիս տեղական մշակույթների շատ յուրահատկություններ:

Հետսառոցային ժամանակի որսորդներն ու հավաքիչները ավելի շարժուն էին, քան նրանց նախորդները և, հավանաբար, կիսաթափառական կյանք էին վարում՝ մերթ քնակվում էին գետի կամ լճի ափին, մերթ քոչում անտառները, մերթ բարձրանում լեռները: Իրենց բնակավայրերը նրանք պատրաստում էին (բացի քարայրներից) նաև բաց տարածություններում, սովորաբար, մարզագետինների վրայի դարավանդների, ավաղաթմբերի կամ սարահարթերի վրա: Այդ ժամանակի մշակութային մնացորդների սակավությունը վկայում է մի տեղում քիչ մնալու մասին: Եղել են նաև երկար ժամանակի, հավանաբար, ձմեռային բնակավայրեր՝ քարայրներում¹¹:

Հետսառոցային ժամանակի բնակավայրերը վկայում են հասարակարգի ներսում կատարված փոփոխությունների մասին. դրանք իրենց շափերով ղգալիորեն դիջում են ուշ սառցային դարաշրջանի բնակավայրերին և ավելի շատ են հանդիպում. դրանով կարելի է բացատրել համայնքի տրոհումը ավելի մանր խմբերի: Նեո ու աղեղի երևան գալով երկրորդական նշանակություն ստացավ շրջափակելու միջոցով որս անելը: Այժմ քիչ մարդիկ էին պետք: Հավաքչության

¹¹ Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 629:

գերի աճը կապված էր կնոջ աշխատանքի հետ և մեծ կոլեկտիվ չէր պահանջում, բայց չպետք է կարծել, թե կոլեկտիվների փոքրացումը խզում է ցեղական կապերը. այդ կապերը պահպանվել են և իրենց արտահայտությունն են գտել միասնական հարաբերություններում: Նման փոքր կազմակերպություն մինչև վերջերս գոյություն ունեւ որոշ ավստրալիական ցեղերի մեջ:

ժամանակակից մադոու առաջացումը — Մեզոլիթում է առաջանում ժամանակակից մարդը: Մեզոլիթի մարդը տարբերվում է կրոմանյոնյանից (պեղածո բանական մարդուց): Մեզոլիթյան ցեղերի գոյության հիմնական ազդեցությունը շարունակել է մնալ որսորդությունը, որը, սակայն, շատ կողմերով կատարելագործվել է՝ համեմատած պալեոլիթի դարաշրջանի որսորդության հետ: Գա երկվում է թեկուզ այն բանից, որ ուշ սառցային ժամանակ որսորդական զենքերը նշանակալիորեն զարգանում են, հանդես է գալիս նեո ու աղեղը: Այս ժամանակ մարդիկ որսում էին թռչուններ՝ սագ, աղավնի, նաև նապաստակ, վաչրի ձի: Սակայն գոյության գլխավոր ազդեցությունը եղել է Հյուսիսային եղջերուի, բարաձի, վաչրի ոչխարի որսը¹²: Հյուսիսային եղջերուն ավել է մարդուն բուրրանհրաժեշտ մթերքները՝ սնունդ, հագուստ (մորթի), գործիքներ և զենքեր սպարաստելու համար ոսկոր և եղջյուր:

Կոպիտ քարե գործիքներից նեո ու աղեղին անցնելը պայմանավորեց որսորդության մեծ մթերատվությունը, որը հող պատրաստեց կյանքի որսորդական ձևերից անցնելու կենդանիների ընտելացմանը և նախնադարյան անասնապահությանը: Այլ խոսքով՝ անցում կատարվեց դեպի նախնադարյան արտադրության նոր փուլը:

Կարևոր նշանակություն ունեւ հին որսորդների կյանքում շան ընտելացումը. շունը առաջին ընտելացված կենդանին էր, նրա ոսկորները գտնվել են ուշ մեզոլիթյան բարաձրներում: Դատելով ոսկորներից, մեզոլիթյան շունը ավելի շատ հիշեցնում է դաշին. նա որսորդության ժամանակ օգնել է տիրոջը, իսկ սովի դեպքում կեր դարձել նրան:

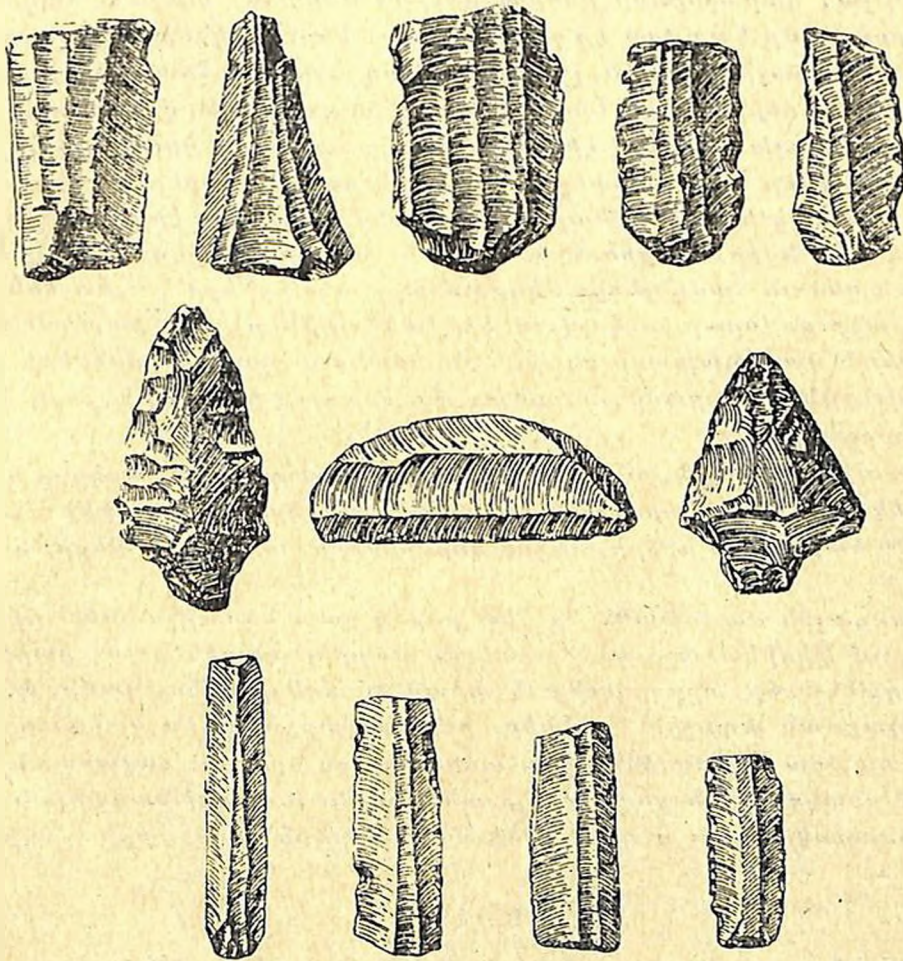
Մեզոլիթյան քարե գործիքները Հայաստանում — Մեզոլիթի քարե և ոսկրե գործիքներն իրենց արմատներով հասնում են մինչև ուշ պալեոլիթ: Մեզոլիթյան շինվածքների տառվել վաղ ձևերը՝ սլաքները, քերիչները, սրածայրերը, գործ են անել Զաղաչի (Թալինի շրջանում) և Արեգունի բլրի բնակիչները: Սրանք գործիքները պատրաստել են վերին պալեոլիթյան նախատիպերի հիման վրա՝ դերազանցապես մանր շեղբերից: Արտին լեռան Արեգունի բլրի վրա հայտնաբերվել են նաև ուշ մեզոլիթյան կայաններ՝ հազարավոր մշակված քարե գործիքներով, որոնք աչքի են ընկնում պատրաստման բարդ տեխնիկայով¹³: Մեզոլիթի ժամանակի վարպետները տիրապետում էին օբսիդիանի բարակ մատիտաձև պրիզմաձև միջուկներից երկար ու նեղ՝ ուղիղ եզրերով շեղբեր հանելու արվեստին, դրա համար էլ նրանց պատրաստած նետերի ծայրերը ավելի կատարյալ էին, խիստ համաչափ սուր ծայրերով՝ ուռնու տերևի նման: Մեզոլիթի մշակույթի ամենալավ և բնորոշ հետքերը ավել են Արտին լեռան Արեգունի բլրի կայանը, զաղաները և ուշ մեզոլիթի տորֆային բնակավայրե-

12 Տե՛ս Ա. Բ. Арциховский, Основы археологии, էջ 47:

13 Տե՛ս Ա. Զ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 166—167:

րը, որոնց մի մասն այժմ ճահճուտների տակ է անցել: Մեզոլիթյան ուշ հուշարձաններին շատ բանով մոտ են Արտին լեռան հարավում գտնվող քարայրները:

Հայկական լեռնաշխարհի ուշմեզոլիթյան ցեղերը լայնորեն օգտագործել են նաև այլ յուրահատուկ հնարներ, որ կիրառվել են երկրաչափական ձևերի՝ մանր օբսիդիանե գործիքների (միկրոլիթների), հուածանիների ներդիրների, նետերի, տեղերի ծայրերի պատրաստման համար: Գործիքները հանդիպում են մեկուսացված կուտակումների ձևով, փոքրաթիվ կոմպլեքսներով: Այս հանգամանքը խոսում է մեզոլիթյան մարդկանց թափառական կյանքի մասին:

Միջին և սուրի դարի (մեզոլիթի) գործիքներ. Սատանի դար

Մեզոլիթի վերջում լայն տարածում են գտնում նաև խոշոր քարե կացիների և ուրագների տիպի հատող գործիքները¹⁴, որոնք առաջ բացակայում էին: Այդպիսի գործիքները հաճախ ամրացվել են եղջյուրի կոթին: Սրանք պատրաստ-

¹⁴ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 46—50:

վում էին մինչև այդ չկիրառված տաշման, սեռուշի և գայլիկոնելու եղանակով: Մեծ զարգացման էր հասել եղջյուրի մշակությունը:

Դատելով կայաններում հանդիպող մշակույթի մնացորդներից, գրանց բնակիչները եղև ևն ճարպիկ ու բաջ սրսորդներ, սրտնք բացի խոշոր կենդանիներից, ջրային թռչուններ (բաղ, սագ և այլն) ու ձկներ ևն որսացել:

Ձկնորսությունը կարևոր տեղ է զբաղել մեզոլիթի մարդու անտեսության մեջ: Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ էին ձկներով: Մեծ նշանակություն ևն ունեցել թակարդները, ցանցերը, քարե ծանրոցները, ուսենու ճյուղերից հյուսված կողովները¹⁵:

Մեզոլիթյան դարաշրջանի բնորոշ գծերից մեկն էլ փայտամշակությունն էր, որի զարգացումը կապված էր ջրային թռչուններ ու ձկներ որսալու անհրաժեշտության և, առաջին հերթին, լաստերի օգտագործման հետ: Լաստերը պատրաստում էին ծառերի բնից: Երևացին նաև առաջին փորված մակույկները: Մակույկները հաճախ փորվում էին կրակով: Հավանաբար կրակը լայնորեն կիրառվել է նաև թիեր պատրաստելու համար, տեղերի ծայրերը սրելու և ամբացնելու ժամանակ և այլն¹⁶: Փայտի մշակումը զարգացել էր քարե գործիքների նոր տիպերի (փոքր կացինների, դրերի, փայտամշակման այլ գործիքների) երևան գալուն համընթաց: Սկզբում այդ գործիքները կոպիտ էին ու անկատար: Դրանք սովորաբար կոշվում ևն մակրոլիթներ (մեծ քարեր): Մակրոլիթների երևան գալը նախադրյալ էր հանդիսանում քարե գործիքների նոր ձևերի ու տեխնիկայի տարածման համար, որ բնորոշ է նոր քարի դարի՝ նեոլիթի ժամանակաշրջանին:

Ուշ մեզոլիթի մարդիկ, անտեսության մեջ օգտագործելով ոսկորը և եղջյուրը, թողել ևն մեզ իրենց արվեստի օրինակները: Վերին պալեոլիթի մարդկանց նման նրանք նախշել ևն իրերը, ոսկրե գործիքները, տեղերի կոթերը, սլաքները և այլն¹⁷:

Հետսառցային ժամանակն իր հետ բերեց շատ նորություններ՝ հին ցեղերի բնակեցում ֆիզիկա-աշխարհագրական տարբեր գոտիներում, քարի մշակման նոր եղանակներ, սրսորդություն՝ նետի ու աղեղի օգնությամբ, կենդանիների բնտելացման առաջին նշաններ, իսկ հավաքչությունը նախադրյալներ է ստեղծում ապագա հողագործության առաջացման համար: Հայաստանի տերիտորիայում բնակվող հին ցեղերը այս ամենով հասան նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման մյուս փուլին՝ նոր քարի դարին (նեոլիթին):

2. Ն Ե Ո Ւ Ի Թ

Նեոլիթը՝ նոր քարի դարը, ընդգրկում է մ. թ. ա. VII—VI հազարամյակները: Դա անցման մի կարևոր փուլ է հավաքչությունից ու սրսորդությունից դեպի վաղ երկրագործությունը, անասնապահությունն ու նստակեցությունը:

Մինչև այսօր էլ Հայաստանի նեոլիթյան մշակույթը տակավին քիչ է ուսումնասիրված: Բավարար չափով պարզաբանված չեն Հայկական լեռնաշխար-

15 Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 634:

16 Տե՛ս А. В. Арциховскій, Основы археологии, էջ 46, 53:

17 Տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 382, 384, 528, 532:

հի նստակյաց բնակավայրերի առաջացման ժամանակը, պատմական միջավայրն ու բնական այն հանգամանքները, որոնց մեջ պետք է վարդանային տնտեսության նոր, առաջավոր ձևերը, թեև կուտակվել է նեոլիթյան ժամանակաշրջանին վերաբերող որոշակի նյութ, որ հնարավորություն է ընձեռում նախնական ուսումնասիրության ենթարկելու նշված շրջանի հուշարձանները, նրանց տիրիտորիալ և ժամանակագրական սահմանները և մի շարք այլ հարցեր:

Բնական պայմանները — Հայկական լեռնաշխարհում նեոլիթի ժամանակ կլիման ավելի խոնավ էր ու տաք, քան այժմ: Հայաստանի ընդարձակ տարածություններում ջուրը շատ էր, լճերը՝ մեծ ու խոր: Այնտեղ, ուր այժմ ամալի է, խոտավետ էր, ծածկված անտառներով ու թփուտներով¹⁸: Կային եղջերուներ, վայրի ցուլեր, այծյամներ, քարայծեր, վայրի ոչխարներ և այլն: Ներկայիս անջուր լեռներում, որոնք շրջապատում են դաշտավայրերը, նոր քարի դարում գետակներ էին հոսում, անտառներ ու բարձր ծառեր աճում: Գետերը ավելի լայն էին ու ջրառատ. գետերի ափերին մարդիկ զբաղվում էին ձկնորսությամբ. ձուկը առատ էր: Մացառուտներում, անտառներում ու թփուտներում բույն էին դնում թռչունները, կային բազմաթիվ կենդանիներ: Զարմանալի չէ, որ որսորդների թափառական խմբերը ոչ միայն լեռներում քարայծերի ու եղջերուների որսով էին զբաղվում, այլև իջնում էին դեպի դաշտավայրերն ու գետափները թռչուններ ու վայրի խոզեր որսալու: Ամռանը նրանք ետ էին դառնում լեռները, ուր կար հարուստ որս: Արարատյան հովտում կլիման շատ խոնավ էր և նպաստավոր վաղ բնակության համար: Մարդիկ Արարատյան և Հայաստանի այլ դաշտավայրերում սկսել են բնակվել միայն այն ժամանակ, երբ լիովին տիրապետել են նեոլիթյան տեխնիկային, անցել կենդանիների ընտելացմանը և կուլտուրական բույսերի մշակմանը:

Նոր ֆաբի դարի մշակույթի ընդհանուր գծերը — նեոլիթյան ժամանակաշրջանն ամենից առաջ բնորոշվում է քարե գործիքների պատրաստման տեխնիկայի բարելավմամբ¹⁹: Պահպանելով ու կատարելագործելով քարի ու ոսկրի մշակման նախնական եղանակները, նեոլիթյան գործիքները դառնում են առավել կատարյալ, երևան են գալիս օբսիդիանե մեծ շեղբեր, հղկված քարե գործիքներ ու զինքեր: Նախամարդու ձեռքին բացառիկ կարևոր գործիք է դառնում քարե կացինը, որի օգնությամբ վերամշակվում են ծառերը, կառուցվում փայտե ծածկով տներ, պատրաստվում լաստեր, մակույկներ, սալակներ: Օգտագործելով քարի մշակման նոր տեխնիկան, մարդը սկսում է օբսիդիանի հետ միասին լայնորեն օգտագործել նաև դժվարություններով մշակվող, առանձնապես ամուր քարատեսակներ՝ մարմարը, բազալտը, նեֆրիտը. լայնորեն կիրառվում են քարի մշակման այնպիսի նոր ձևեր, ինչպիսիք են սղոցումը, գայլիկոնումը և տաշումը: Օգտվելով այդ տեխնիկայից, նեոլիթյան մարդը հեշտությամբ կարողանում է քարին տալ ցանկացած ձևը: Դրա հետևանքով առաջանում են նոր, նախկինում անհայտ գործիքներ, սկզբում հավաքչության, իսկ հետո՝ հողա-

¹⁸ Տե՛ս Ա. Լ. Թախրաջյան, Հայաստանի բուսական աշխարհը, էջ 5—47: Ինչպես նաև С. К. Даль, Позвоночные животные прибрежной полосы оз. Севан и изменение их группировок в связи со спуском водоема. «Зоологический сборник» АН Арм. ССР, вып. VII, 1950, էջ 5—51:

¹⁹ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 50—51, 54:

գործություն համար. քարե բրվիչներ փայտի կոթով, աղսրիքներ, սանդեր, վարսանդներ և այլն: Մաղկման է հասնում գործիքի մակերեսի երկկողմանի մշակման տեխնիկան: Ամենուրեք տարածվում են նոր տիպի նեաի բաղմուտան ծայրեր, որոնք մշակված են երկկողմանի սնտուշով:

Հակառակահայտի նշանակություն ունեցավ կավե ամանների գյուտը, որը թույլ տվեց մարդուն բարելավել մթերքներ պատրաստելու եղանակները և ընդլայնել սննդի տեսակներն ու դրանց պահպանումը: Կավե ամանների պատրաստումը նեոլիթի նույնպիսի բնորոշ առանձնահատկություններից է, ինչպիսին էլ քարե գործիքների հղկումը:

Սակայն ամենաէականն ու կարևորը բուն տնտեսության մեջ կատարված փոփոխություններն էին: Որսորդությունից, ձկնորսությունից և հավաքչությունից բույսերի մշակմանն ու կենդանիների ընտելացմանն անցնելը հիմք հանդիսացավ նախնական հողագործության և անասնապահության հետագա զարգացման համար: Հին որսորդները նեոլիթի ժամանակ, իրենց նախնիների համեմատությամբ, խոշոր հաջողությունների հասան. մեծ չափով զարգացան նեաի ու աղեղը՝ որսորդական գլխավոր զենքը: Զարգացած նեոլիթում նեատնտեսության արվեստը (հեռաձգությունը) հասնում է աննախընթաց կատարելության: Նեոլիթի մարդը ոչ միայն կատարելագործեց նեա ու աղեղը, սովորեց սարքեր միջոցներով, այդ թվում՝ թակարդներով կենդանիներ որսալը, այլև ստեղծեց միսը, կաշին, սակորը, եղջյուրը օգտագործելու շատ նոր եղանակներ:

Հին հավաքիչները հիանալի ուսումնասիրել էին իրենց շրջապատող բնական աշխարհը: Նրանք շատ օգտակար գիտումներ ու հայտնագործություններ էին արել և կարող էին սննդամթերքի համար բաղմուտով բույսեր օգտագործել: Այդուհանդերձ, որսորդական այս ցեղերի կյանքը զգալի չափով կախված էր բնության քմահաճույքներից: Մթերքների կարճատև առատությունից հետո ամիսներ շարունակ սով էր լինում և հաճախ որսորդ ու ձկնորսական ցեղերի գոյությունը վտանգի տակ էր դրվում: Երկրագործության ու անասնապահության սկսվող նոր դարազրուխը ավելի ասպահով դարձրեց մարդկային կոլեկտիվների կյանքը:

Հողագործության և անասնապահության ծագումը — Հայկական լեռնաշխարհի սրտը ցեղեր դեռ քարի դարում, օգտվելով բարենպաստ բնական պայմաններից, հավաքչությունից անցան հողագործության և որսորդությունից՝ կենդանիների ընտելացման: Դա մի նոր կարևոր քայլ էր բնության դեմ պայքարելու անդորությունից անցնելու դեպի բնության ուժերին իշխելը, որն իր հետևից մի շարք առաջընթաց փոփոխություններ բերեց մարդու կյանքում, նրա աշխարհայացքում, հոգեբանության և հասարակական հարաբերությունների զարգացման մեջ²⁰: Առաջին հողագործների պայքարը բնության դեմ՝ կոպիտ ու պարզ գործիքներով դյուրին չէր, հակառակ ջանքեր էին պետք հողը բրվելով կամ փայտով փորելու, ցողունները կտրելու և աղսրիքով տրորելու համար: Բայց աշխատանքի արդասիրք՝ որպես հատուցում, որոշ չափով ասպահովում էր մարդուն: Առաջին հողագործները ընտելացրին կենդանիների հիմնական տեսակները, որոնց վայրի նախնիները կային Հայկական լեռնաշխարհ-

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

հում: Ընտանի կենդանիների բուծման հետքերը դժվարությամբ են որոշվում: Այդ հարցերի ուսումնասիրման գլխավոր աղբյուրը կենդանիների ոսկորների մնացորդներն են, սակայն մեծ ժամանակ էր հարկավոր, որպեսզի, վայրի կենդանիների համեմատությամբ, նկատելիորեն փոխվեր ընտանի կենդանիների ոսկորային կազմությունը: Համենայն դեպս, շատ հավանական է, որ կովը, ոչխարը, այծը և խոզը նեոլիթյան Հայաստանում ընտելացվել են մ. թ. ա. VII—VI հազարամյակներում²¹:

Հայաստանի առաջին հողագործները սկզբում օգտագործում էին ընտանի կենդանիների միսը, կաշին, բուրդը և ապա նաև կաթը: Հողագործությունն ու անասնապահությունը նպաստեցին բնակչության աճին: Երկրագործության ցարգացման համար առանձնապես նպաստավոր էին Հայկական լեռնաշխարհի հովիտները: Դեռևս մեզոլիթի վերջում որոշ ցեղեր բնակություն են հաստատում Արարատյան դաշտավայրում, Արաքսի, Արածանիի և Հայաստանի մյուս մեծ ու փոքր գետերի բերրի հովիտներում: Հենց այս հովիտներում, որոնք միմյանց մոտ էին, ինչպես մի շղթայի տարբեր օղակներ, ամենից վաղ, արդեն մ. թ. ա. VI—V հազարամյակում ծագեցին տնտեսության մշակութային նոր ձևերը:

Հիմքեր կան պնդելու, որ Հայաստանը կուլտուրական բույսերի և, առհասարակ, հողագործության ու անասնապահության նախահայրենիքներից մեկն է: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված հացահատիկի ու կենդանիների մնացորդները, այլև մինչև այսօր Հայաստանում պահպանվող կենդանիների՝ այծի, ոչխարի և հացաբույսերի՝ ցորենի ու դարու վայրի տեսակները: Հավանական է, որ պրիմիտիվ հողագործությունը սկզբնապես ծայր է առել նախալեռնային գոտում, ուր անձրևների առատությունը լավ բերք էր ապահովում հատկապես անջրդի տարածություններում, ինչպես նաև գետաբերանի մոտի և գետախորշերի հողամասերում, որոնք առանձնապես բարեբեր էին դառնում դարնանը հորդացած գետերի ու գետակների բերած տիղմերի շնորհիվ:

Հայաստանի առաջին հողագործական, անասնապահական բնակատեղիները — նեոլիթյան մշակույթի հուշարձանները երևան են եկել ու մասամբ ուսումնասիրվել վերջին տարիներում, գերազանցապես Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում²²: Այդ հուշարձանները որոշակիորեն կապվում են Կիլիկիայի, Վերին Միջագետքի, Ասորիքի, Պաղեստինի, Փյունիկիայի նեոլիթյան մշակույթի հայտնի հնավայրերի հետ: Հիշյալ հուշարձանների ժամանակագրական և տերիտորիալ աղերսների հետ կապված բազմաթիվ հարցեր թույլ են լուսաբանված գերազանցապես այն պատճառով, որ Հայաստանի նեոլիթյան հուշարձանների բացարձակ թվազրման հարցը առայժմ լուծված չէ: Նրանց բացարձակ թվազրման համար էական նշանակություն ունեն Սուաջավոր Ասիայի նեոլիթյան մի շարք բնակավայրերի ժամանակագրական տվյալները, որոնք ստացված են ռադիո-ածխածնային մեթոդի օգնությամբ:

²¹ Տե՛ս Ա. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 127:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 133—150:

Մաշտոցի բլրի և Կղզյակ բլրի նեոլիթյան տիպի նյութական մշակույթ է հայտնաբերված Մերսինի Յունուկ-Յեփե կոչվող բազմաշերտ հուշարձանում: Այդտեղ շերտերի հաստությունը անցնում է 10 մետրից և նրանցից ամենաստորինը թվագրվում է մ. թ. ա. 6600 թվականով²³:

Տերտերի ձորի, Սև բլուր I-ի ու Նեոլիթյան բնակատեղիները կապված են Հաջիլարի շերտերի հետ, որի տարիքը չի անցնում մ. թ. ա. 4976 թվականից²⁴: Այս հուշարձանների հետ ժամանակագրական աղերսներ ունեն Փոքր Ասիայի (Չաթալ-Հույուկ—6500, Կիզիլ-կայա) և Հյուսիսային Միջագետքի (Հասունա, Կալա-աթ-Ջարմո) բնակավայրերը: Հասունայի բնակատեղին ռադիո-ածխածնային մեթոդով թվագրվում է մ. թ. ա. 5600 ± 250, իսկ Կալա-աթ-Ջարմոյի բնակատեղին՝ մ. թ. ա. 5707 ± 320, այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ 5400 թվականով²⁵:

Այսպիսով, մ. թ. ա. VII—V հազարամյակներում Արագածի հարավ-արևմուտքյան լանջերին և Արարատյան դաշտավայրում արդեն գոյություն ունեին նեոլիթյան բնիկների մշտական բնակավայրեր, որոնք գտնվում էին իրար մոտ՝ Արարատյան դաշտում ու նախալեռներում, և միմյանց հաջորդող մշակութային փուլերի առանձին օղակներ կազմում՝ սկսած վաղ նեոլիթից մինչև սղնձեքարեդարյան հուշարձանների շրջանը:

Սրանցից ամենահինը Ջաղաների մոտի բնակավայրն է (Թալինի շրջան), որի բնակիչները շարունակում էին զբաղվել հավաքչությամբ և պատկերացում չունեին կենդանիների բնտեղացման, բուծման ու բույսերի մշակման մասին: Սրանք գտնվում էին ուշ մեզոլիթից վաղ նեոլիթի անցման աստիճանի վրա:

Բառոժի բնակատեղիի (Թալինի շրջան) բնակիչների մշակութային կյանքում և տնտեսության մեջ կատարվել էին նշանակալից փոփոխություններ: Հավանաբար մ. թ. ա. VI հազարամյակի վերջում նրանք այլևս իրենց նախորդների քարայրային կյանքով չէին ապրում: Այս բնակատեղիում հայտնաբերվել են բնակարանների հետքեր, որոնց շրջակայքում ստեղծված մակերես ու սայրեր ունեցող նոր խոշոր գործիքների հետ միասին առաջին անգամ հանդիպում են աննախշ, հասարակ ավազի և զարմանի խառնուրդով պատրաստված խեցանոթների բեկորներ, ինչպես նաև ոսկրե ասեղներ ու հերուններ:

Կարևոր է նշել, որ Բառոժում, ինչպես նաև Ջաղայի մոտի բնակատեղիում, պարզորոշ ներկայացված է վաղ երկրագործությունը, որի համար զեռես բնորոշ էին հացահատիկի վայրի տեսակները: Պեճք է ենթադրել, որ նշված ժամանակաշրջանում պրիմիտիվ երկրագործություն է առաջացել Հայաստանի նաև այլ վայրերում:

Բառոժի և Ջաղայի մոտի բնակավայրերի, ինչպես և Արտինի նեոլիթյան կայանի բնակիչների քարի մշակման տեխնիկայում պահպանվել էին հեռավոր անցյալի ավանդույթները: Նրանք առաջվա նման մշակում էին օբսիդիանե մանր եռանկյունիներ, ծակիչներ, քերիչներ: Վաղ նեոլիթի վերջում սկսում են լայնորեն օգտագործել քարի խոշոր շինվածքներ, որոնց պատրաստումը պա-

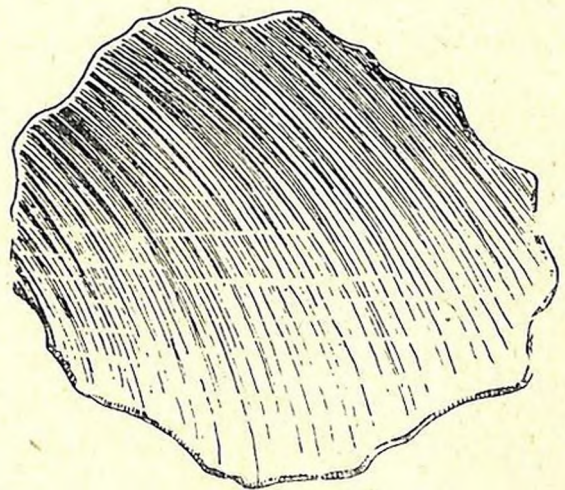
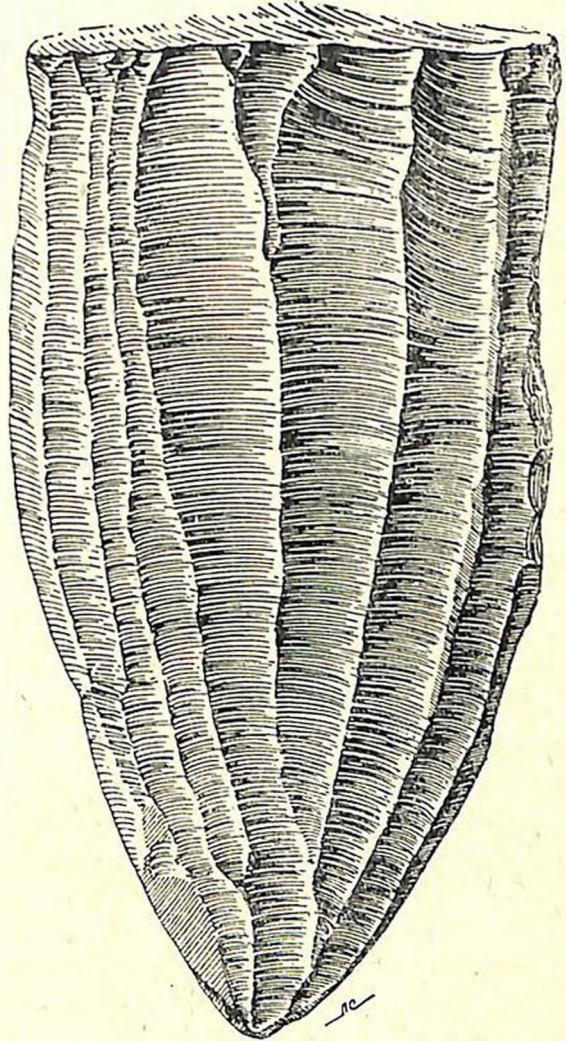
²³ Առաջավոր Ասիայի վերաբերյալ տեղեկությունները քաղված են Մ. Մ. Ефименко, Неолитический Мерсин, СА, 1959, № 1 հոդվածից, էջ 291—299:

²⁴ J. Mellaart, Excavations at Haçilar, AS X, 1960, էջ 33—75, տե՛ս նույն հեղինակի Early Cultures of the South Anatolian Plateau, AS XI, 1961, էջ 159—177:

²⁵ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Çatal Hüyük, 1961, AS XII, 1962, էջ 41—111:

հանջում էր նոր, նեոլիթյան եղանակներ: Հղկել են կացինների, մուրճերի, քարե աղորիքների, սանդերի ու հավանգների մակերեսը, ռետուշել օբսիդիանե խոշոր շեղբերի և նեաի սլաքների մակերեսն ու եզրերը: Արտին լեռան նեոլիթյան կայանները պատկանում են ընդհանուր առմամբ նախակերամիկական շրջանին, որոնց բնակիչներին հայտնի չէր կավից ամաններ պատրաստելու արվեստը: Հայաստանի վաղ նեոլիթի բնակատեղիների կավագործության մեջ ամենակարևորը յուրահատուկ տաշտերի կամ շաների պատրաստումն էր: Սկզբում հողի մեջ փորում էին փոս, որը ծեփվում էր կավով: Փոսի մեջ կրակ էին վառում և այգսլիսով նրա պատերին տալիս էին ամրություն և անջրանցիկություն: Քարե և ոսկրե գործիքների, ինչպես նաև տնտեսական գույքի բարդացումը կատված է Հայաստանի նեոլիթի բնակիչների կյանքի խոր փոփոխությունների, նոր բնորոշ տնտեսաձևերի՝ հողագործության և անասնապահության հետ: Հայաստանի վաղ նեոլիթի բնակավայրերին բնորոշ են վայրի կենդանիների ոսկորները:

Զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանը Հայաստանում — Մ. թ. ա. VI հազարամյակում և V հազարամյակի սկզբում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի կյանքում էական փոփոխություններ են տեղի ունենում, սկսվում և ավարտվում է զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանը: Ավելի լայնորեն են օգտագործվում կուպիտ պատրաստված և վատթրմված կավե ամանները: Հա-

Նոր Բարի դար, բրգաձև միջուկ. Աճի-Պեմգա

յաստանի նեոլիթյան բնակիչների հողագործական ծաղկուն մշակույթն իր ամբողջական տեսքով ներկայացված է Արարատյան դաշտի բնակավայրերով: Նեոլիթյան հողագործները տեղավորվել են այս բերրի հարթավայրում, ինչտես նաև նախալեռներում: Մի անգամ բնտրված այդ տեղերը որպես մշակական բնակավայրեր պահպանվել են հազարամյակներ շարունակ:

Կղզյակ-բլուր բնակավայրում հանդես են գալիս Արարատյան դաշտի առաջին հողագործները: Կղզյակ բարձունքը մի բնակատեղի է, որի ներքին երկու շերտերը պատկանում են ուշ նեոլիթյան ժամանակաշրջանին, իսկ վերինը՝ էնեոլիթին: Կղզյակի բնակիչները գետից ոչ հեռու ընկած այդ բարձունքը բնորոշ էին դուրս գալիս նպատակով, որ ցածում դեռ շատ խոնավ էր և ուզում էին ցանրի համար օգտագործել գետի հեղեղումներից ազատված տերիտորիաները: Կղզյակի նեոլիթյան շերտերում նկատվում է, որ երկրաչափական ձևերի վանակատե մանր գործիքները հետզհետե անհետանում են, երևան են գալիս տարբեր քարատեսակներից պատրաստված խոշոր շեղբերն ու առաջին հղկված կացիները: Համեմատաբար մեծ թվով են ներկայացված կավի ամանների մնացորդները: Որսորդությունը առաջվա նման կարևոր դեր էր կատարում անտեսություն մեջ: Բնակավայրում գտնվել են ոչ միայն լավ պատրաստված օբսիդիանե ներդիրներ, նետի ծայրեր և մեծ չափի աղորիքներ ու սանդեր, այլև բարև ուրիշ գործիքներ, խոշոր շեղբեր, դանակներ, սրածայրեր և այլն:

Հին դբադմունքները այլևս որոշիչ չէին Արարատյան հովտի նեոլիթյան բնակիչների կյանքում: Նեոլիթի բնակավայրերի պեղումների ժամանակ կայծքարի և վանակատե սղոցների հետ՝ կուլտուրական բույսերից գտնվել են ցորենի հետքեր և գարու այրված հատիկներ²⁶: Ուրեմն Հայաստանի նեոլիթի բնակիչները ցանկ են գարի ու ցորեն, որը հնձել են կայծքարի ներդիրներից կազմված մանդաղով: Հողը մշակել են քարե բրիչով, թեև բացառված չէ, որ նրանք ցանին առանց նախապես հողը մշակելու, հեղեղումից առաջացած գետատիղմի մեջ: Պետք է ենթադրել, որ հացահատիկը ոչ միայն հնձել են, այլև ձեռքով փետել: Գտնված նշանակալից թվով սղոցիկները եղել են մանդաղի ներդիրներ: Հացահատիկը աղացել են աղորիքով, հաց թխել, կերակուր եփել: Հողագործությունը լրացվում էր անասնապահությամբ: Եղել են խոշոր եղջերավոր անասուններ, ինչպես նաև ոչխարի ու այծի հոտեր:

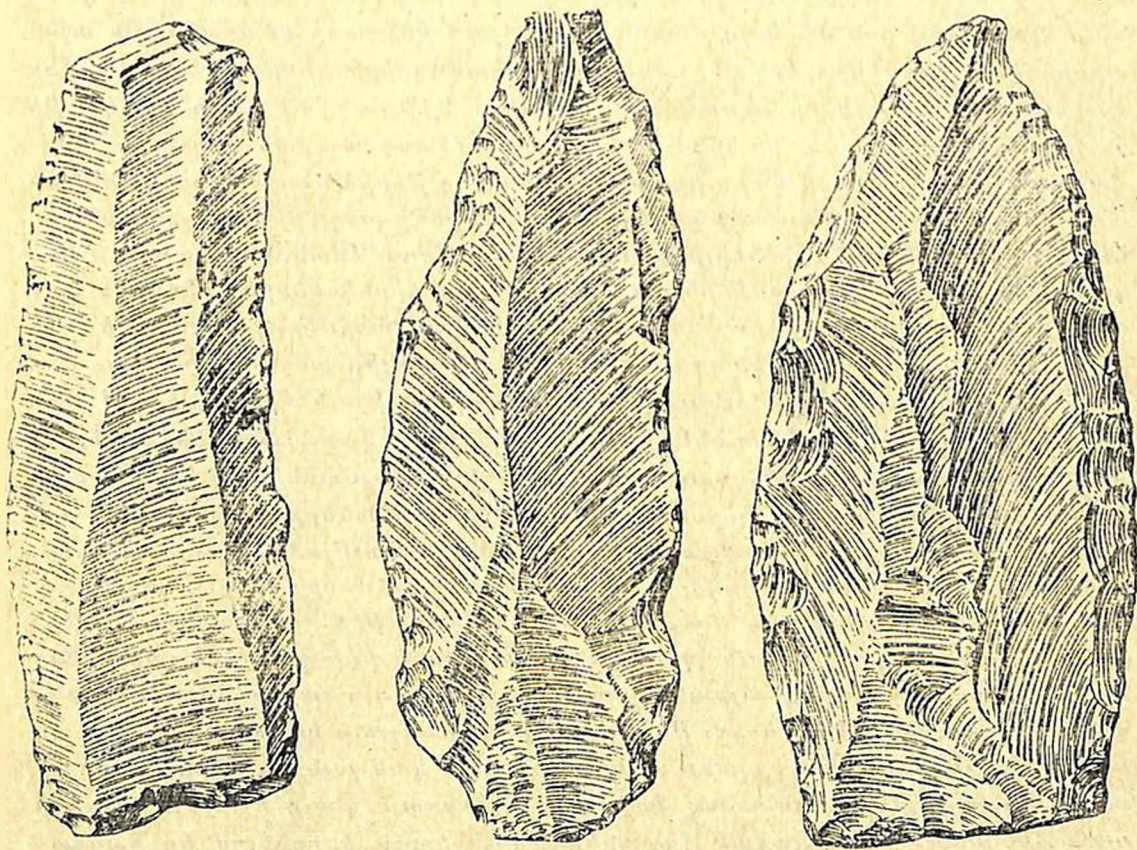
Հողագործական անտեսությունը որոշեց բնակավայրերի նոր բնույթը: Այժմ այն արդեն որսորդական ճամբար չէր և ոչ էլ սեզոնային կայան, այլ իսկական իմաստով բնակատեղի, որտեղ ապրում է տոհմական համայնքը:

Ուշ նեոլիթի վերջին և էնեոլիթի սկզբներին է պատկանում Տերաերի ձոր բնակատեղին: Սրա բնակիչները կառուցում էին մի քանի սենյակներից բաղկացած ճիշտ ուղղանկյուն և կլոր կացարաններ, քարե կամ հում աղյուսե պատերով, կավի սվալով, ցածր ու նեղ դռներով²⁷: Կացարանները ծածկում էին ծառի ճյուղերից ու եղևնիից հյուսված, ծեփված տանիքով: Սենյակների մի մասը փոքր է՝ 3—4 բառ. մետր հրապարակով. հենց այստեղ են, հավանաբար, պատասպարվել մարդիկ: Կացարանները կառուցված են որոշակի դասավորու-

26 Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 140:

27 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

թլամբ, միմյանցից որոշ հեռավորությամբ վրա, կարծես կազմելով փողոցներ: Սա արդեն չարահատուկ բնակավայր է՝ նստակցաց հողագործներին հարմար: Կացարաններին կից բացվել են մառաններ, ուր գտնվեցին պաշարի մնացորդներով և կենդանական ոսկորներով լի ամաններ: Կացարանների ներսում՝ կենտրոնում, կան կավից կամ քարից պատրաստված ոչ մեծ օջախներ: Հայաստանի բնակիչները համեմատաբար բարձր մակարդակի էին հասել նյութական արտադրության տարբեր ճյուղերում՝ քարի, փայտի, ոսկրի մշակման գործում: Հյուսում էին խսիր, կողով, ձկնորսական ցանց և այլն: Բուսական թելերից տարբեր տիպի կտավներ էին գործում:

Վաղ նոս Բարի դարի գործիքներ. Արեգունի բլուր

Առանձնապես առատանում է կերամիկան: Պատրաստում էին զանազան կավե ամաններ, որոնց մի մասը շատ կուպիտ էր, կավին խառնված էր դարման, մանրացված խեցի և ավազ: Սրանց կողքին հանդիպում է նաև շատ բարակ պատերով, նուրբ ամանեղեն. լայն ցածր գավաթներ՝ կոր կամ հարթ հատակով, կիսագնդաձև ու կիսաձվաձև ամաններ, զլանաձև, վերին մասում նեղացող անոթներ, մեծ կճուճներ՝ կարասների ձևի, նեղ վզով, նախշուն գավաթներ, նեոլիթին բնորոշ գծային կամ կետային երկրաչափական, փորագրված նախշերով՝ կռանկյունիների ղուզահեռ գծերով, կլուստային կանթերով և միջանցուկ անցքերով:

վերը նկարագրված բնակավայրերին շատ նման են «Մաշտոցի բլուր», «Ազվեսի բներ» բնակատեղիները, որոնց նախնական նկարագիրը տրված է հնագիտական գրականության մեջ:

Նեոլիթի ժամանակ զարգացած տոնմա-ցեղային կարգը — նեոլիթի արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքը հանգիսացավ այն հիմքը, որի վրա բարձրացան Հայաստանի հին բնակչության հասարակական կառուցվածքի նոր գծերը: Նոր փոփոխությունների էությունն այն էր, որ տոհմերը ավելի սերտորեն էին միավորվում և ամրապնդվում էին նրանց կապերը: Այժմ վերջնականորեն ձևավորվում են ցեղային միավորումները, որոնք իրենցից ներկայացնում են հին տոհմական կազմակերպության զարգացած աստիճանը: Ընդհանուր հնագիտության մեջ այդ մասին են վկայում կենցաղի ու մշակույթի այնպիսի գծեր, ինչպիսիք են՝ մեծ աները, բնակավայրերի բնորոշ ձևերը, մոր պաշտամունքի հետքերը, տոտեմները և այլն: Միայն նյութական մշակույթի հուշարձանները չեն կարող լրիվ պատկերացում տալ այդքան հեռավոր ժամանակաշրջանի ցեղերի կացութաձևի մասին: Այդ թերին մասամբ լրացնում են սոցիալական տվյալները այն ցեղերի մասին, որոնք քաղաքակիրթ ժամանակներում դեռ գտնվում էին նեոլիթի մակարդակի վրա: Առանձնապես լավ է ուսումնասիրված հյուսիս-ամերիկյան հնդկացիների (իրոկեզների) ցեղային կառուցվածքը²⁸: Իրոկեզները ապրում էին մայրական տոհմերով: Այսպիսի մի քանի տոհմեր միանալով կազմում էին խոշոր ցեղային խմբավորումներ: Ցեղերի ներսում գոյություն ունեցող տոհմային միությունները կազմում էին ֆրատրիաներ (եղբայրություններ): Ֆրատրիաները կազմված էին երկու սկզբնական տոհմերից: Էքզոգամ մոտենություն պայմաններում շէր կարելի ամուսնանալ ֆրատրիայի ներսում: Տարբեր ֆրատրիաները կապված էին ամուսնական կապերով: Հետագայում՝ կապված բնակչության անընդհատ աճի, ցեղերի սեզմնատացիայի (ցեղերի արոհումը նոր տոհմերի) ու ցեղերի նորանոր վայրերում բնակեցման հետ, առանձին տոհմերի թիվն ավելանում էր, թեև նրանք զգալի չափով շարունակում էին պահպանել փոխադարձ կապը: Այդ կապը արտահայտվում էր այսպես. յուրաքանչյուր ցեղ առաջվա նման բաժանվում էր երկու կեսի կամ երկու թևի, բայց յուրաքանչյուր կեսը բաղկացած էր արդեն մի քանի տոհմից, որոնք մտնում էին այս կամ այն ֆրատրիայի մեջ և արդեն կարող էին ամուսնանալ ֆրատրիայի ներսում, բայց ոչ նույն տոհմի սահմաններում: Ամուսնական հարաբերություններում կորցնելով իր կարգավորող նշանակությունը, ֆրատրիան, սակայն, պահպանում էր կազմակերպողի իր կարևոր դերը տոհմական համայնքների ներքին և արտաքին կյանքում: Երկու ֆրատրիաներ կազմակերպում էին ընդհանուր ցեղական տոներ: Տոհմի անդամների մահվան ժամանակ մեռնողի ֆրատրիան մասնակցում էր թաղմանը: Ցեղի մեջ ֆրատրիան միակ դիմվորական կազմակերպությունն էր: Ամեն մի տոհմ կոչվում էր իր ֆրատրիայի կազմում: Երկու ֆրատրիան կազմում էր մի ցեղ: Յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր սերիտորիան, որը պարփակում էր ինչպես նրա բնակեցրած տարածությունը, այնպես էլ որսորդության ու ձկնորսության սահմանները: Ցեղի մեջ մտնող տոհմերը խոսում էին մի ընդհանուր բար-

28 Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ժաղումը, էջ 38:

բառով: Ցեղը հաստատում և արձակում էր տոհմերի ընտրած ավագներին: Տոհմական առաջնորդների համացեղային խորհուրդը կարգավորում էր հարաբերությունները նաև այլ ցեղերի հետ: Ցեղի գլխին կանգնում էր գլխավոր առաջնորդը: Այդ ցեղային միավորումներից բացի կային ավելի լայն, խոշոր միություններ, որոնք միավորում էին մի քանի ազգակից ցեղեր. սրանք իրար հետ կապված էին արյունակցական կապերով ու մի ընդհանուր լեզվով՝ տրոհված ազգակից բարբառների: Այդ տոհմերն ու ցեղերը իրար մեջ կնքում էին դաշինք՝ ավագներից կազմված խորհրդի միջոցով:

Հայաստանի նորքարեզարյան կայանները տոհմական բնակատեղիներ էին: Դատելով սրանց առատությունից, կարելի է պնդել, որ մեր երկրում ապրում էին բազմաթիվ տոհմեր, որոնց բնակավայրերից էլ կազմվում, ամբողջանում էին ցեղային լոկալ սահմանները:

Նեոլիթյան տոհմական բնակատեղիները աչքի են ընկնում տնտեսության միօրինակ բնույթով: Սակայն երկրի դաշտավայրային մասերում տնտեսության նոր ձևերի ծագումը և զարգացումը ավելի ինտենսիվ էր ընթանում:

Նեոլիթի վերջում զարգանում և հարստանում է նյութական մշակույթը: Առաջադիմում է փոխանակությունը, բարդանում հասարակական հարաբերությունները, անցում է տեղի ունենում մեկուսացված տոհմական համայնքներից դեպի առաջին տերիտորիալ ցեղային միավորումները:

Ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական պեղումները, մ. թ. ա. VI—V հազարամյակները պետք է համարել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի հետագա ժողովուրդների հիմքում ընկած էթնիկական խմբերի կազմավորման սկիզբը:

Մ. թ. ա. V հազարամյակի կեսերին Հայաստանում ավարտվում է հին որսորդների, հավաքիչների ու նախնական երկրագործների տիրապետության ժամանակաշրջանը: Հայաստանի բնակչությունն անցնում է պատմամշակութային նոր ժամանակաշրջանի՝ վաղ մետաղի ժամանակին՝ պղնձեքարեդարյան մշակույթին (էնեոլիթին):

ՀԱՅՍՍՏԱՆԸ ԷՆԵՈՒԹԻ (ՊՂՆՁԵՔԱՐԵ՛ԿԱՐՅԱՆ) ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԸ ՈՐՊԵՍ ԷՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՕՋԱԽՆՆՐԻՅ ՄԵԿԸ

Էնեոլիթյան մշակույթի տարածման սահմանները—Հին Հայաստանի մշակույթի էնեոլիթյան փուլը տակավին անբավարար է ուսումնասիրված: Մինչև վերջին տարիներս մեր զիտուլթյան մեջ այն նույնիսկ սահմանազատված չէր մ. թ. ա. III հազարամյակի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթից, որը ևս անվանում էին էնեոլիթյան:

Այժմ ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, այնպես էլ Կովկասի տերիտորիայում հայտնաբերվել է մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներին պատկանող հնագիտական հուշարձանների մի սովոր խումբ, որին հատուկ են էնեոլիթյան մշակույթի ամենաբնորոշ ու էական դժերը:

Այս հուշարձանները մեղ ներկայացնում են Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի մշակույթի զարգացման շրջադարձային փուլերից մեկը, երբ Հին Արևելքի առավել զարգացած ցեղերն ու ժողովուրդները անցան ընդարձակ տարածությունների վրա վաղ երկրագործական-անասնապահական արտադրող անտեսություն վարելուն, ձեռնամուխ եղան մետաղե գործիքների և կավե ամանեղենի մասսայական արտադրությանը, առաջ մղեցին քարե գործիքների պատրաստման ձևերն ու եղանակները և այդ ամենով համակողմանի նախադրյալներ ստեղծեցին բրոնզեդարյան քաղաքակրթության զարգացման համար¹:

Մ. թ. ա. VI—V հազարամյակներում տեղի ունեցող անտեսական խաղաղ հեղաշրջման այդ դարակազմիկ պրոցեսն ընթանում էր Եփրատ—Տիգրիս—Արաքս—Կուր գետերի ավազանների և Աֆրասիայի լայնածավալ տարածությունների վրա, որոնք շրջափակում էին Հայկական լեռնաշխարհը և ներգրավում այն մշակութա-էթնիկական վերընթաց զարգացման պրոցեսների մեջ:

Հայաստանի հիշյալ շրջանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության տեսակետից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն Փոքր Ասիայի հա-

¹ Տե՛ս Գ. Կայլժ, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 167 և հաջ.:
В. М. Массон, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, էջ 65—77:

րավայրին շրջանների², Կիլիկիայի³, Ասորիք-Պաղեստինի⁴, Իրանի⁵, Իրարի⁶ և Կովկասի (Դաղստանի)⁷, ծայրամասային շրջանների նեոլիթյան և էնեոլիթյան բնակավայրերը, որոնք բազմակողմանիորեն կապվում են Հայկական լեռնաշխարհի՝ այժմ հայտնի հուշարձանների հետ:

Հայաստանի հուշարձաններն էլ, իրենց հերթին, գրավում են մի ընդարձակ տարածություն Նփրատի արևմտյան մարզերից մինչև Արաքսի ու Կուրի (նաև նրա վտակ Աղստևի) հովիտները և նրանց միջև ընկած Դաղստային Ղարարաղը: Արևմտյան Հայաստանի՝ Հեբիմհան, Հինձոր, Քյուլուք, Բալու և այլ վայրերում, Տարոնի և Կարնո դաշտերում, Վանի երկրագործական օազիսում, Հասսունա-Հալաֆյան տիպի (V—IV հազարամյակ) հուշարձանների հայտնաբերումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ այդ շրջանները մշակութային սերտ կապերի մեջ են եղել Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հետ⁸: Վերջին երկու տասնամյակում նույն կարգի հնագիտական հուշարձաններ հայտնի դարձան նաև Արարատյան դաշտավայրի III հազարամյակի բնակատեղիների ներքին շորիդոններում (Խաթունարիս, Միլուլթափա, էջմիածնի Քյուլ-թափա և այլն)⁹ և կամ որպես առանձին բնակատեղիներ (Թեղուա), որոնք ընդգրկում են V հազարամյակի վերջերից մինչև IV հազարամյակի երկրորդ կեսն ընկնող ժամանակաշրջանը: Արարատյան դաշտի հարավ-արևելյան անկյունում ուսումնասիրվեց նախիջևանի Քյուլ-թափա բազմաշերտ նշանավոր բնակատեղին, իսկ Ղազախի սահմաններում՝ Աղստև գետի Բաբա-գերվիշի և Թոյրե-թափայի հետաքրքրական հուշարձանները¹⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի նշված հնավայրերից և ոչ մեկը լիովին չեն համապատասխանում իրար. նրանց նյութական մշակույթի մեջ արտացոլվում են տեղական, ցեղային, ազգագրական և ժամանակագրական երանգներ, սակայն նրանք բոլորն էլ Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան, վաղ երկրագործական մշակույթի տարրերն են:

² Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal Hüyük, AS, XII, 1962, էջ 41—110, XIII, 1963, էջ 43—103, XIV 1964, էջ 39—120, K. Bittel, Prehistorische Forschungen in Kleinasien, Istanbul, 1936, էջ 10—12:

³ Տե՛ս I. Garstang, Prehistoric Mersin. Oxford, 1953.

⁴ Տե՛ս R. I. Braidwood and I. S. Braidwood, Excavations in the plain of Antioch, XXI, Chicago, 1960, *ինչպես նաև՝* П. П. Ефименко, Неолитический Мерсин, էջ 291—299:

⁵ Տե՛ս T. Burton—Brown, Excavations in Azerbaijan, London, 1948, *ինչպես նաև՝* R. H. Dyson and T. C. Young, The Solduz Valley, Iran, Pisdill Tepe „Antiquity“, 1960, № 133, էջ 19—28:

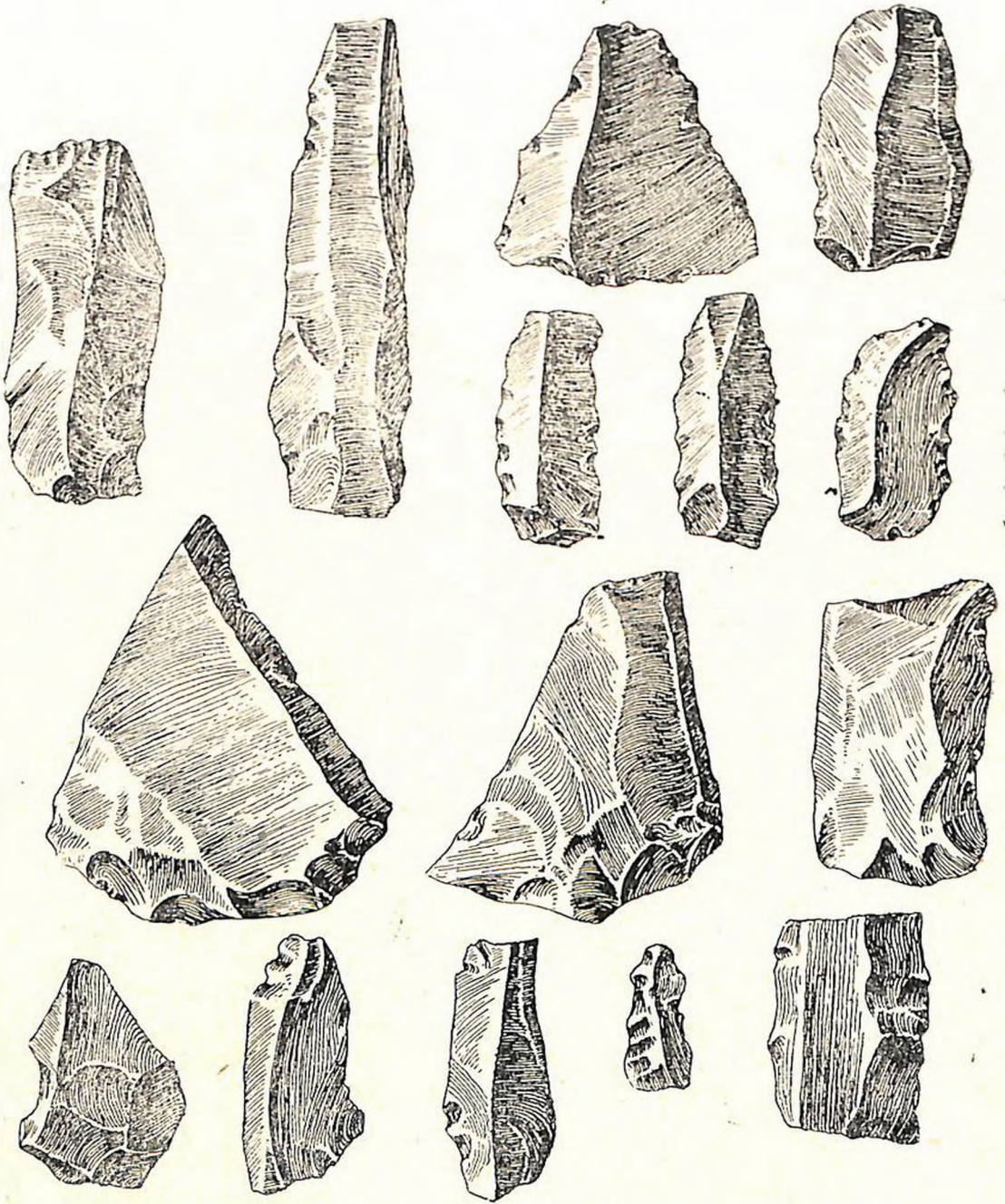
⁶ Տե՛ս A. Perkins, The comparative Archaeology of Early Mesopotamia. Chicago, 1960:

⁷ Տե՛ս A. A. Нессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., КСИА, 1963, вып. 93, էջ 3—14: О. А. Абуллуаев, Раскопки холма Кюль-Тепе, МИА, 1959, № 67, էջ 431—452:

⁸ Տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, AS, VIII, 1958, էջ 157—161:

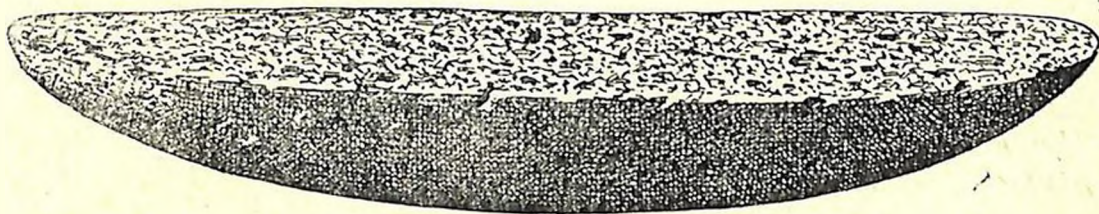
⁹ Նկատի են առնված Ռ. Մ. Թորոսյանի դաշտային նոր հետազոտություններով հայտնաբերված նյութերը:

¹⁰ Տե՛ս A. A. Нессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, МИА, 125, М.—Л., 1965, էջ 10—35; О. А. Абуллуаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, СА, 1963, № 3, էջ 157—167; Н. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов, Акстафачайское поселение близ города Казах, СА, № 4, 1962, էջ 148, 156:

Էնեոլիթյան գործիքներ. Քեղտոս

Հայաստանի էնեոլիթյան բնակավայրերը: Մշակութային այս ծավալուն տարածքի մեջ մտնող ամենաերեւելի հուշարձաններից մեկը Շամիրամ-Ալթի արհեստական բլուրն է, որը գտնվում է Վանա լճից մեկուկես կիլոմետր հեռավորության վրա, ուրարտական Մենուա թագավորի ջրանցքի ափին, ունի 6—7 մ բարձրություն և զաղաթի մասում 70—80 բմ տարածություն: Պետք է ենթադրել, որ սա բնակատեղիի միայն կենտրոնական մասն է, որ պահպանվել է ուրարտական ջրանցքաշինությունից հետո: Շամիրամ-Ալթիի պեղումները ավելցին V—IV հազարամյակների նյութական մշակույթի գերազանց նմուշներ, մետաղի, սկրի ու քարի հարյուրավոր զործիքներ, անասնապահության, երկրագործության, արհեստների՝ առավելապես խեցեգործության բազմապիսի առարկաներ¹¹: Բնակատեղիի կրկնակի ուսումնասիրությամբ հաստատվեց, որ այն ունեցել է ժամանակագրական երեք շերտ, որոնցից ստորինը (III) պարունակում էր V հազարամյակին պատկանող հալաֆյան տիպի հիանալի գունազարդ խեցեղեն, միջինը՝ (II) փայլեցված, բայց անզարդ խեցեղեն և վերինը՝ (I) հարդախառն կոպիտ խեցեղեն՝ խամրած կարմիրով կատարված ուղղահայաց ալիքավոր զծերով¹², որը, անկասկած, հասնում է մինչև IV հազարամյակի կեսերը¹³:

0 4

Աղբյուր. Թեղուտ

խեցեղենի նման տիպերով հարուստ է և Թեղուտի բնակատեղին, սրն ընկնում է Արարատյան դաշտի կենտրոնում, գետի շորացած հունի մոտ, էջմիածնից հարավ, Թեղուտ կոչվող հանդամասում: Ի տարբերություն Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի բնակատեղին միաշերտ է, հիմնված է գետալճային ավազախճի վրա, կառուցապատված հում աղյուսե կիսապեղնափոր, փոքրիկ կլոր հյուղակներով ու կից հացահատիկի ամբարներով¹⁴:

Կացարաններն աղքատիկ ու անպաճույճ են, ունեն հարդախառն, հում աղյուսից շարված կավածեփ պատեր, երբեմն ներկված հատակ, տնտեսական ու

¹¹ Տե՛ս A. Jenny, Schamiramalti, Prehistorische Zeitschrift, 1928, XIX, № 3/4, էջ 280—304:

¹² Տե՛ս E. B. Reilly, Tilkitepedeki ilk kazilar, 1937 (First excavations at Tilkitepe, 1937), „Türk Tarih Arkeologiya ve Etnografya dergisi“, IV, 1940.

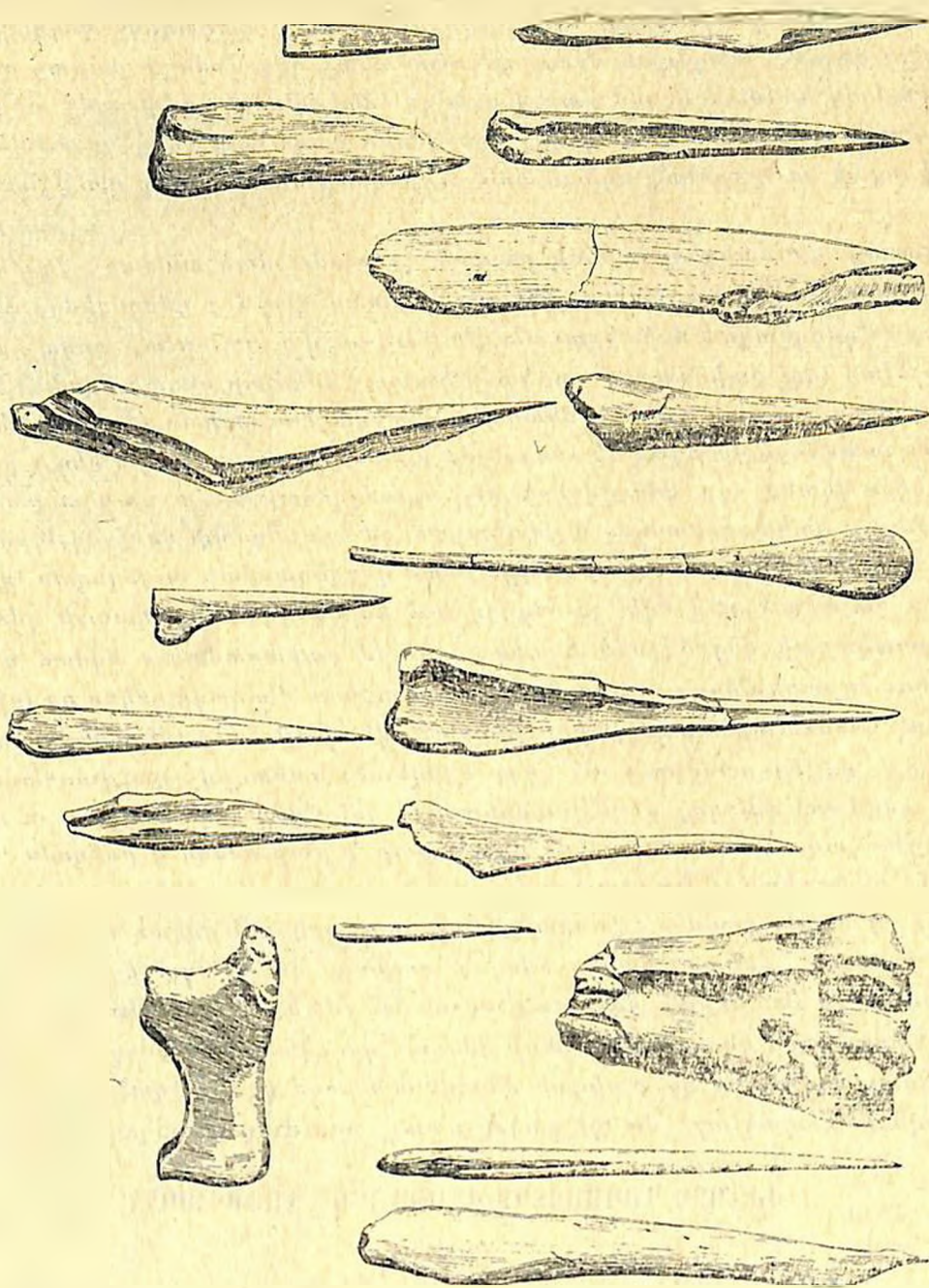
¹³ Տե՛ս A. A. Нессен, Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до н. э., էջ 4:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Ա. Մառտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարցի շուրջը, 129, 1967, № 3, էջ 52—62, ինչպես նաև՝ Ռ. Մ. Թորոսյան, Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները, ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 291—302:

պաշտամունքային օջախներ: Թեև Թեղուտի մշակութային շերտը պահպանվել է ոչ լրիվ, այստեղ հայտնաբերված իրերն ու առարկաները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն տնտեսության հիմնական հյուղերը, այլև կենցաղային ու մշակութային ազերսների բազմաթիվ մանրամասներն ուսումնասիրելու համար Թեղուտի բնակատեղին աշխատանքային գործիքների, խեցեղենի և արտադրությունն այլ հյուղերի նորահայտ նմուշներով կապող օղակ է Հայկական լեռնաշխարհի շրջանների և Կովկասի միջև:

Նախիջևանի Քյուլ-թափան և Լեռնոլիքյան մշակույթի ժամանակագրության խնդիրը: Կովկասի և Առաջավոր Ասիայի հնագիտության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան այժմ նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության սահմաններում գտնվող Քյուլ-թափա (Արաքսի ափին) նշանավոր բնակատեղիի պեղումները: Ի տարբերություն վերը նկարագրած հնավայրերի, այս բնակատեղին ունի մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների հզոր նստվածքներ՝ իրենց բազմաթիվ շերտերով ու խավերով: Մշակութային շերտերի ընդհանուր հաստությունն այստեղ հասնում է 21,1 մ, որից 8,3 մ պատկանում է ստորին (IV հազարամյակի) շերտին: 12,4—12,8 մետրերի միջև գտնվում է մաքուր խավը, որն, ըստ էության, բաժանում է IV և III հազարամյակների նստվածքները: Հնագիտական ստույգ դուգահեռները ցույց տվեցին, որ Քյուլ-թափայի ստորին շերտը համապատասխանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի արևմտյան ափին գտնվող Գեոյ-թափա բնակավայրի «Մ» շերտի ուշ-օրեյցյան ժամանակաշրջանի վերջին (մ. թ. ա. 3250—3150 թվականներ), ինչպես նաև Պիշիլի-թափա բնակավայրի և Թեփի-Գավրայի 19—17-րդ շերտերում ի հայտ բերած նյութերին, որոնք հյուսիս-օրեյցյան հուշարձանների դուգահեռ նյութերի օգնությամբ թվագրվում են համապատասխանաբար մ. թ. ա. 3500 ± 160 և 3446 ± 325 թվականներով: Ի նկատի ունենալով Քյուլ-թափայի ստորին շերտի զգալի ստվարությունը, ուսումնասիրողները հիմնավորապես պնդում են, որ նրա ներքին խավերը պետք է թվագրել IV հազարամյակի առաջին կեսով: Քյուլ-թափայի ստորին շերտի ժամանակագրական տվյալներն այժմ հավաստվում են Թեղուտի նյութերով, որոնց մի զգալի մասը անմիջականորեն կապվում է ուշ-հալաֆյան և օրեյցյան հուշարձանների հետ (V հազարամյակի երկրորդ կես և IV հազարամյակի առաջին կես), միջանկյալ օղակ կազմելով Շամիրամ-Ալթիի և Քյուլ-թափայի միջև: Ավելի հին են Շամիրամ-Ալթիի երկու ստորին շերտերը (3—2-րդ), որոնք պարզապես վերաբերում են մ. թ. ա. V հազարամյակի հալաֆյան մշակույթին: Արարատյան դաշտավայրի վերը նշված հուշարձանների հետ ժամանակագրական տվելի սերտ աղերսների մեջ է Շամիրամ-Ալթիի վերին (1-ին) շերտը: Այսպիսով, նշված երեք հուշարձանները ընդգրկում են ժամանակագրական մի մեծ հատված, սկսած մ. թ. ա. V հազարամյակի սկզբից և վերջացրած IV հազարամյակով: Ժամանակագրական այս սահմանների տարբեր հատվածների մեջ են ընդգրկվում Հայկական լեռնաշխարհի և սահմանակից վայրերի բազմաթիվ հուշարձաններ: Չնայած ժամանակագրական ու շերտագրական տարբերություններին, նշված բոլոր հուշարձաններն աչքի են ընկնում Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ ինքնատիպ նյութական մշակույթի ընդհանրությունը, որն ի հայտ է գալիս խեցեղործության ու մետաղամշակության, քարե և ոսկրե գործիքների պատրաստման, երկրագործության,

Լճերից ստացված սուրճի գործիքներ. Յուդոստ

անասնապահության, բնակարանաշինության, նյութական և հոգևոր կյանքի բազմաթիվ ասպարեզներում: Այդ բնակատեղիների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնելու և ուրվագծելու բնիկ ցեղերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման որոշակի փուլերից մեկը՝ էնեոլիթյան (սղըն-ձաբարեկարյան) ժամանակաշրջանը, որի հիմնական էությունը տնտեսության արտադրող ճյուղերի բուն զարգացումն է:

2. ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բրիչայի՞ն երկրագործություն: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան շրջանի բնակատեղիները գտնվում են ալյուվիալ հարթավայրերում, գետերի ու դետակների հունների մոտ: Հայաստանի հին երկրագործը լաչնորեն յուրացրել էր ցանքատարածությունների համար պիտանի բազմաթիվ շրջաններ, նեոլիթյան ժամանակներից սկսած ծանոթ էր ոռոգման պարզունակ եղանակներին: Նա ուներ հողամշակման, բերքահավաքի և երկրագործական միջոցները վերամշակելու աշխատանքային բազմաթիվ գործիքներ, որոնցով և բնորոշվում է ժամանակի երկրագործական տնտեսության բնույթն ու մակարդակը: Բրիչային երկրագործությունը էնեոլիթյան բնիկ ցեղերի տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր: Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի, Մխլու-Յափաջի, Քյուլ-Յափաջի, Աղստեի հովտի բնակավայրերում հայտնաբերվել են ոսկրե հիանալի սրածայրեր, խոշոր անասունների սնամեջ ոսկորներից և քարից պատրաստված բրիչներ, կարող գործիքների վանակատե ու կաշվաբարե դանականման ներդրվող շեղբիկներ, ինչպես նաև բազալտե աղորիքների, սանդերի ու վարսանդների բազմաթիվ նմուշներ, որոնք բոլորն էլ օգտագործվել են հողի փխրեցման, բերքահավաքի և երկրագործական միջոցների վերամշակման աշխատանքներում: Այս գործիքների մեջ եղակի տեղ են զբաղում Թեղուտի սրածայր և մասսիվ բրիչները, վանակատի շեղբից ու եզան կողոսկրից պատրաստված պահանգավոր դանակը, ինչպես նաև մանգաղի ներդիրները, որոնց բանող սայրերը հատուկ մշակման ենթարկված չեն, բայց բանեցվելով խիստ մաշվել են: Մխլու-Յափաջի պահանգավոր դանակների ու մանգաղների ներդիրների մեջ հանդիպում են առաջին ատամնավոր կաշվաբարե շեղբերը, որոնք հետագա զարգացում են գտնում վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում¹⁵:

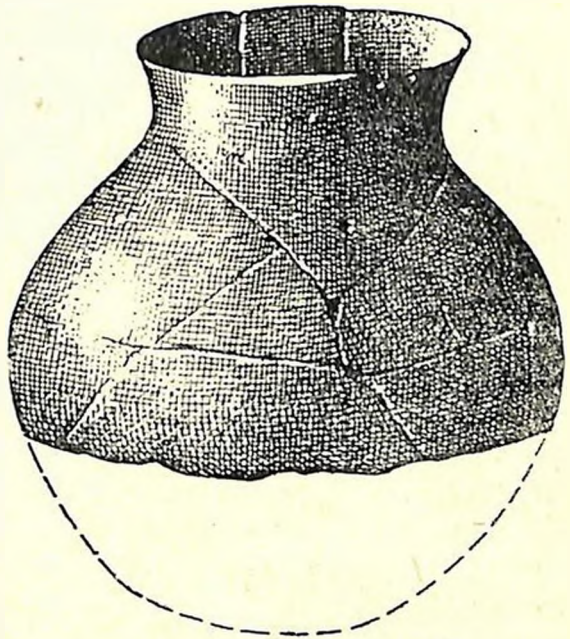
էնեոլիթյան երկրագործության մեջ, հատկապես կալսման ու փոխադրման աշխատանքների ժամանակ զգալի դեր էին կատարում բանող անասունները: Ըստ երևույթին, էնեոլիթյան, ինչպես և վաղ բրոնզեդարյան երկրագործության համար բնորոշ էին հացաբույսերի խառը ցանքերը: Ցորենն ու գարին բնիկների հիմնական սննդամթերքներն էին: Թեղուտի կացարաններում հում աղյուսների հարդի խառնուրդի մեջ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ցորենի և դարու հատիկներ:

¹⁵ Օգտագործված են Թեղուտի և Մխլու-Յափաջի բնակատեղիներում Ռ. Թորոսյանի հետախուզական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը:

Բացի հացաբույսերից, բնիկներն ունեցել են նաև երկրագործական բազմաթիվ այլ կուլտուրաներ, ինչպես այդ տեսնում ենք հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայի ուշ նեոլիթյան բնակավայրերում, որոնք բազմաթիվ ընդհանրություններ ունեն մեր հնավայրերի հետ:

Ինչպես ուշնեոլիթյան, այնպես էլ էնեոլիթյան տնտեսության մեջ երկրագործության հետ մեկտեղ շարունակում էր զգալի դեր կատարել նաև հավաքչությունը, որը նախնադարյան հասարակության նախաէնեոլիթյան տնտեսության հիմքն էր կազմում:

Անասնապահությունը: Տեղաբնակ ցիզերի տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր անասնապահությունը: Վերը հիշատակված բնակավայրերի բոլոր շերտերում կացարանների մեջ ու նրանցից դուրս հանդիպում են ցուլերի կամ կովերի, այծերի, ոչխարների, խոզերի ոսկորների մնացորդներ: Խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն օգտագործվել են երկրագործության մեջ որպես քաշող ուժ և ապահովել մսի, կաթնամթերքի, կաշեգործության, մանածագործության աճող պահանջները: Հնավայրերի պեղումներով հայտնաբերված ոսկորները առայժմ լրիվ պատկերացում չեն տալիս գոյություն ունեցող կենդանիների բազմազան տեսակների, անասնապահության որոշակի մակարդակի ու տնտեսության մեջ նրա տեսակարար կշռի մասին: Կասկածից դուրս է միայն, որ տնտեսության ոչ մի ճյուղ չէր կարող համեմատվել անասնապահության հետ: Պատահական չէ, որ Հայաստանին սահմանակից Զաթալ-Տույուքի բնակատեղիի (մ. թ. ա. VII—V հազարամյակներ) որմնակարներում ներկայացված են որսի տեսարաններ և արածող անասունների հոտեր, պատերի վերին մասերն էլ զարդարված են խոշոր ցուլերի գլուխներով¹⁶: Հայաստանի լեռն-

0 3

էնեոլիթյան կոպիտ, հարդախառն խեցեղեն.
Թեղուս

¹⁶ Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963, էջ 77—88, նաև նույնի՝ Excavations at Çatal—Hüyük, AS, XIV, 1964, էջ 80—120:

րում նման բովանդակությամբ ժայռաքանդակ պատկերներն թիվը հազարներն է հասնում:

Ամենուրեք անասնապահությանը ուղեկցում էր նաև որսորդությունը, որի մասին վկայում են նախ և առաջ կայծքարե, վանակատե ու ոսկրե նեոաձայրերի, ինչպես նաև վայրի կենդանիների՝ ցուլերի, ձիերի, վարազների, եղջերուների ոսկորների մնացորդները՝ Առաջավոր Ասիայի և Հայկական լեռնաշխարհի V և IV հազարամյակների մի շարք բնակատեղիներում:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում, առանձնապես մեծ գետերի հովիտներում անտեսության մեջ որոշ դեր էր կատարում նաև ձկնորսությունը: Թեղուտի, Նախիջևանի, Քյուլ-թափայի, Աղստևի հովտի բնակատեղիների պեղումներն ժամանակ հայտնաբերվել են ձկան ոսկորներ:

Արհեստներ: Երկրագործության և անասնապահության զարգացմանն առնթևի առաջագիմում էին նաև նրանցով պայմանավորված ու անմիջապես նրանցից բխող արհեստները: Անասունների ոսկորներից պատրաստում էին բրիչներ, սրածայրեր, քերիչներ, բազմազան պահանջներ, ասեղներ, հերուններ, զարդասեղներ, թիականման մանր գործիքներ և այլն: Թեղուտի, Միլու-թափայի, Նախիջևանի, Քյուլ-թափայի այս տիպի գործիքներն ու զարդերն իրենց համապատասխան զուգահեռներն ունեն Հաջիլարի, Չաթալ-հույուբի¹⁷, Զեյթունի¹⁸, Պիլիլի-թեփի¹⁹ հնավայրերում:

Բուրդն օգտագործում էին թաղիքի, մանվածքի ու գործվածքի համար, որոնց նրբին դրոշմները պահպանվել են կավե ամանների ներքին ու արտաքին մակերեսների վրա բուսական թելերից (եղինջից, կանեփից, վուշից) պատրաստված գործվածքների դրոշմների հետ միասին: Դրոշմների բազմազանությունից երևում է, որ, օրինակ, Թեղուտի բնակավայրում բրդից ու բուսական թելից պատրաստում էին տարբեր տեսակի և որակի գործվածքներ: Այս շրջանում մանածագործության գոյությունն անհերքելիորեն ապացուցվում է նաև իլիկների դուլանների առկայությամբ, որոնք պատրաստվում էին կավից, ոսկրից և խեցեղենի կտրացած բեկորներից:

Առանձնապես բարձր զարգացման էր հասել կողովագործությունը: Տարբեր տիպի կողովների, զամբյուղների, խտիրների դրոշմները ևս պահպանվել են կավե ամանների պատերին:

Մետաղամշակույթում: Արհեստների մեջ նորածինը, զարմանալին և մեծ ապագա խոստացողը մետաղամշակությունն էր, որը տակավին իր առաջին, բայց հաստատ քայլերն էր անում: Մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների պղնձե հերուններ, ասեղներ, շիզեր, կարթեր, նետասլաքներ ևն հայտնաբերված Շամիրամ-Ալթի²⁰, Թեղուտի²¹, Նախիջևանի Քյուլ-թափայի²², Գեոյ-թափա-

17 Տե՛ս նույն տեղում, տախտակ 42—43, նկ. 10, 6—7:

18 Տե՛ս В. М. Агацон, Средняя Азия и Древний Восток, նկ. 5:

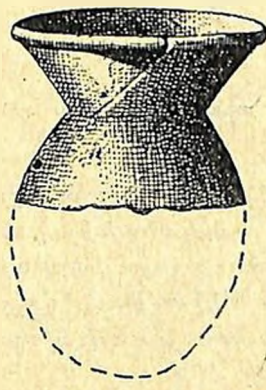
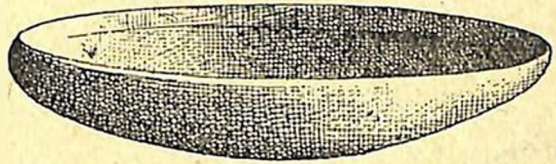
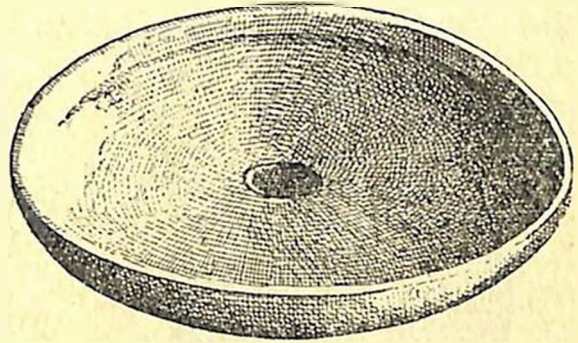
19 Տե՛ս R. N. Dyson and T. C. Young, The Solduz valley. Iran, Pisdell Tepe, Antiquity, 1960, № 133, տախտակ III:

20 Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլուրան, հատ. 1, Երևան, 1931, նկ. 34—36:

21 Տե՛ս Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Փարոսյան, Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարցի շուրջը, էջ 55:

22 Տե՛ս О. А. Абуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, էջ 157:

յի²³ պեղումների բնթայքում: Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս՝ Կիլիկյան (Մերսին, XXIV շերտը), փոքրասիական (Չաթալ-հույուք), Միջագետքյան և Հալաֆյան մշակույթների հուշարձաններում ևս հայտնի են բազմաթիվ պղնձե իբեր: Նրանց մի զգալի մասը կոփածո է, պարունակում է բնական կամ խառնուրդային մկնդեղի համեմատաբար մեծ տոկոս: Միջին և նոր քարի դարի որոշ ապարների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեր հեռավոր նախնիները հնուց անտի ծանոթ էին մի քանի հանքաքարերի և շիմանալով նրանց նշանակությունը, օգտագործում էին այդպիսիներն իրենց տնտեսական կարիքների համար: Հանքաքարը, սովորական քարի նման, օգտագործվում էր հաճախ կացարանների և օջախների պատերի մեջ իբրև շինանյութ: Ի տարբերություն այլ հանքանյութերի, պղնձաքարն ավելի դյուրահալ է և հեշտությամբ է ենթարկվում սառը մշակման (կոփման): Այդ պատճառով էլ պղինձը դառնում է մարդկությանը ծանոթ առաջին մետաղը: Հավանական է, որ կրակի օգնությամբ մետաղն ապարից զատելու շատ կարևոր գյուտը պատահականության և սուր դիտողականության արդյունք լինի: Օջախի պատի մեջ դրված պղնձաքարը՝ բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում, հեշտությամբ կարող էր հալվել: Այդ դեպքում անջատված պղինձն իբրև ավելի ծանր նյութ, պետք է նստեր օջախի հատակին և աչք ծակեր «տարօրինակ» առաջացման հրեւոյթով: Պատահականորեն ստացված նոր նյութի՝ առաջին մետաղի հատկություններին ծանոթանալուց հետո, դժվար չէր դանապանել թե՛ պղնձի հանքաքարը և թե՛ պղնձահանքի օքսիդացած ջղերը, որոնք հաճախ գտնվում են երկրի մակերեսին և այդ պատճառով էլ անշափ շատ են օգտագործվել նախնադարյան պղնձագործների կողմից:

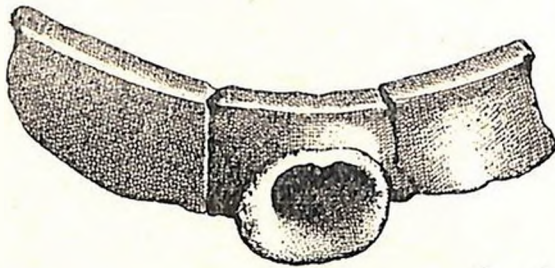
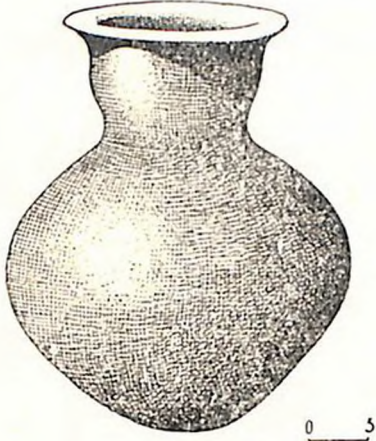

Հալաֆյան արվեստի նրբալիցի աճրճեք: Թեղուտ

0 2

²³ T. Burton-Brown, Excavations in Azerbaijan, էջ 175—180.

Մետաղաձուլության ծագումն ու հաստատումը, անտեսության ճյուղերի և հասարակական կառուցվածքի որոշակի առաջադիմական տեղաշարժերը, մյուս կողմից նյութական արտադրության մի բանի ճյուղերում ուշ նեոլիթյան ավանդույթների պահպանումը լիովին իրավունք են տալիս մ. թ. ա. V հազարամյակի

Հալաֆյան տիպի նորթախեցի անոթներ.
Թեղոս

Մետաղաձուլության ծագումն ու հաստատումը, անտեսության ճյուղերի և հասարակական կառուցվածքի որոշակի առաջադիմական տեղաշարժերը, մյուս կողմից նյութական արտադրության մի բանի ճյուղերում ուշ նեոլիթյան ավանդույթների պահպանումը լիովին իրավունք են տալիս մ. թ. ա. V հազարամյակի վերջերի և IV հազարամյակի վաղերկրագործական մշակույթը անվանել նեոլիթյան՝ պղնձե-քարեդարյան, մանավանդ, որ Առաջավոր Ասիայի մի շարք վայրերում մետաղի արտադրական օգտագործումը հայտնի էր տակավին մ. թ. ա. VI հազարամյակից սկսած: Այդպիսի հուշարձանների թվին են պատկանում Չաթալ-հույուբը, որի տասը շերտերը սաղիո-աթխածնային մեթոդի օգնությամբ թվագրվում են մ. թ. ա. 6500—5700 թվականներով²⁴, և Հաջիլարը, որը ժամանակագրական տեսակետից անմիջապես հաջորդում է Չաթալ-հույուբին և իր ինը շերտերով վերագրվում մ. թ. ա. 5700—5000 թվականներին: Հաջիլարի 6-րդ շերտից սկսած հանդիպում են պղնձաքարի հանույթի զգալի մնացորդներ²⁵: Այլևս չենք խոսում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներին վերաբերող Թեփե-Սիալկի²⁶, Թեփե-հիսարի²⁷ և հալաֆյան²⁸ հուշարձանների մասին, ուր հանդիպում են մետաղե գործիքների ու զենքերի համեմատաբար զարգացած տեսակներ: Կարևոր է նշել նաև այն, որ մի խումբ հնագետների կարծիքով, Փոքր Ասիան և Հայկական բարձրավանդակը եղել են մետաղահանության ու մետաղամշակման ամենանախնական կենտրոնները, որտեղից մետաղարդյունաբերության արտադրանքը ներթափանցել է Ասորիք, Պաղեստին և Հյուսիսային Միջագետք²⁹: Անկասկած, վաղ երկրագործական անտեսության շրջանակներում մետաղե գործիքների կիրառումը և նրա դերն ու տեսակարար կշիռը դեռևս սահմանափակ էին:

24 *Sh'ua J. Mellaart*, Excavations at Catal-Hüyük, AS, XIV 1964, էջ 39—42:
25 *Sh'ua* նույն տեղում:
26 *Sh'ua R. Ghirshman*, Fouilles de Stalk, Paris, 1939, հատ. 1, տախ. XXIII—XXXIV:
27 *Sh'ua E. Schmidt*, Excavations at Tepe-Hissar, Philadelphia, 1937, էջ 205:
28 *Sh'ua Oppenheim*, Der Tell-Halaf, Berlin, 1934, նկ. 18:
29 *Sh'ua A. A. Hecsen*, Кавказ и Древний Восток, էջ 6 և ծանոթագրությունները:

Քարե գործիքներ: էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի գործիքների ու զենքերի զերակչուող մասը պատրաստվում էր քարի տարբեր տեսակներից (կայծքարից, վանակատից, դիորիտից, բազալտից և այլն)՝ նեոլիթյան արտադրական ավանդույթների հիման վրա: Սակայն բուն նեոլիթյան գործիքների համեմատությամբ պղնձե-քարեդարյան ժամանակաշրջանի շինվածքները՝ պատրաստման տեխնիկայի ու ձևերի բազմազանություն տեսակետից, բավականաչափ ազդեցիկ էին:

Մ. թ. ա. V և IV հազարամյակների հնավայրերում հայտնաբերված մի քանի հարյուր քարե գործիքների մեծ մասը զանազան մեծություն (2—20 սմ) կտրիչների, դանակների, մանդաղների, գայլիկոնների ներդիրներ են՝ պատրաստված երկարուկ քառանկյունաձև, մասամբ հռանկյունաձև շեղբերից, որոնց բանոց եզրերը սուր, անմշակ են կամ ունեն միակողմանի ու երկկողմանի նուրբ հարգարում: Համեմատաբար քիչ են նետերի կամ տեգերի եռակող ծայրերը: Քարե այս գործիքները պատրաստվում էին ամենուրեք մեծ քանակությամբ, այդ պատճառով էլ բնակատեղիներում պատրաստի գործիքները ուղեկցվում են վանակատի ու կայծքարի պրիզմատիկ միջուկներով և արտադրական բազմահազար մնացորդներով: Հաշկական լեռնաշխարհի տարբեծայրամասերում՝ Շամիրամ-Ալթիում, Մխլու-Յափայի, էջմիածնի, Քյուլ-Յափայի ստորին շերտերի և այլ հնավայրերի վերը նկարագրված գործիքները էնեոլիթյան միասնական մշակույթի արգասիքներ են:

Բնորոշ է, որ այս տիպի գործիքները հանդիպում են Չաթալ-հույուքի³⁰ և Հաջիլարի³¹ վերին և Հասունայի³² ու Հալաֆի³³ ստորին (3—5-րդ) շերտերում, որոնք շերտագրական ու ժամանակագրական հստակ պատկեր են ներկայացնում:

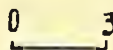
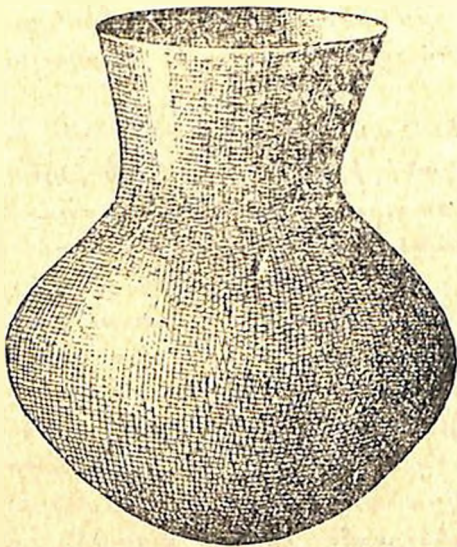
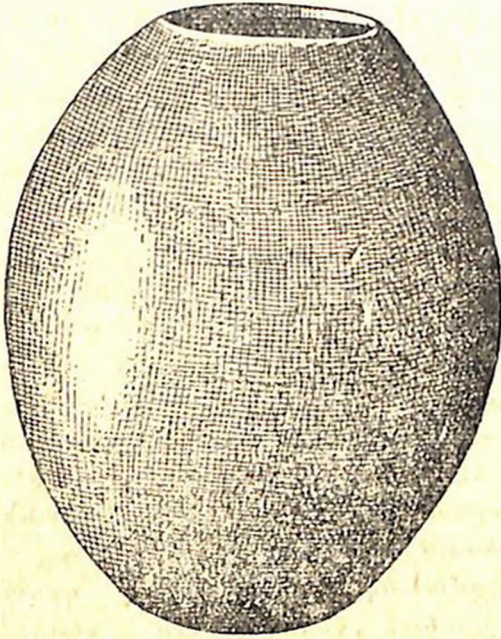
Այսպիսի ընդհանրություններ նկատվում են նաև ոսկրե գործիքների, խեցեղենի ու նյութական կուլտուրայի այլ առարկաների համադրության ընթացքում: Հղկված գործիքներն ու զենքերը համեմատաբար քիչ են: Շամիրամ-Ալթիի, Թեղուտի, Քյուլ-Յափայի և այլ հուշարձանների պեղումներից հայտնի են փոքր չափի բազալտե աղորիքներ և տրորիչներ, մուրճեր, սեպաձև կացիններ կամ բրիչներ, մարմարանման ավազաքարից ու բազալտից պատրաստված սանձաձև, կլոր, կիսագնդաձև գուրզեր՝ կենտրոնական անցքով, ուղղանկյուն փոքրիկ տախտակներ, իլիկի կրկնակոնաձև կամ կլոր գլուխներ և այլն, և այլն: Շամիրամ-Ալթիի պեղումների ընթացքում ձեռք են բերվել նաև հղկված կայծքարից պատրաստված եզակի փոքրիկ դանակներ և դիորիտի դանակաձևից շինված մի փոքրիկ քարե կացին՝ եղջուրե կոթի վրա ամրացված: Գործիքների ու զենքերի այս տեսակները հայտնի են ողջ Արևելքում: Դրանք առանձնապես զարգացել և լայնորեն տարածվել են Հաշկական լեռնաշխարհի մ. թ. ա. III հազարամյակի բնակավայրերում:

³⁰ Տե՛ս J. Mellaart, Excavations at Catal-Hüyük, AS, XIV, 1964, տախտակ 47—49:

³¹ Նույնի հաշվառվածությունները Հաջիլարի մասին տե՛ս Excavations at Haçilar, AS, VIII, 1958, էջ 127—153, IX, 1959, էջ 51—65, X, 1960, էջ 67—104, XI, 1961, էջ 35—75:

³² Տե՛ս Safar, Tell Hassuna, JNES 1945, IV, № 4, նկ. 26:

³³ Տե՛ս Oppenheim, Der Tell-Halaf, նկ. 48:

Օրենյայան ախլի ներախեցի անոթներ. Թեղուտ

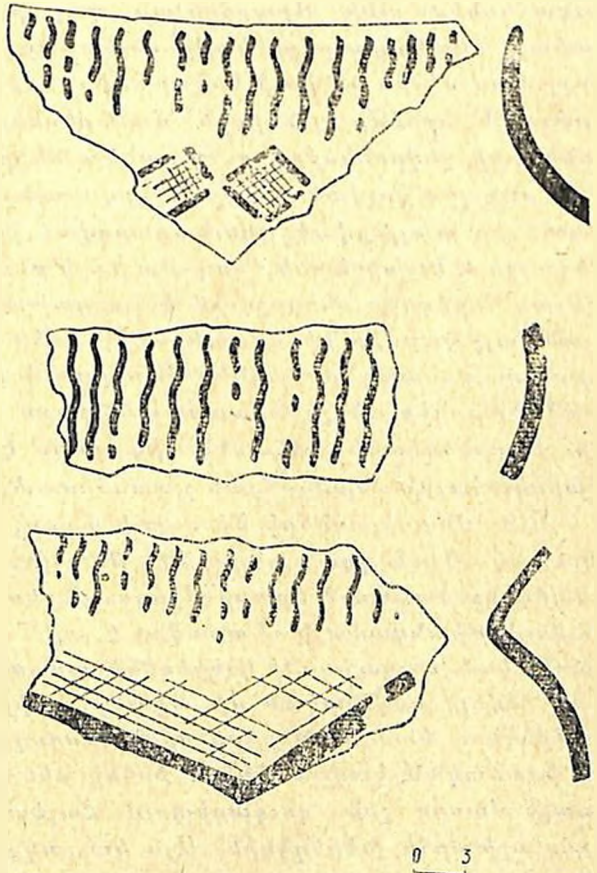
չարդ խեցիների բնորոշ օրինակներ, որոնք աներկրայտրեն ցույց են տալիս, որ խարբերդի դաշտավայրը, Մալաթիայի, Արզուվանի, Հեքիմհանի միջև ընկած տարածությունները Հյուսիսային Ասորիքի և Միջագետքի հետ պատմական շփման մեջ են եղել մ. թ. ա. V հազարամյակի ընթացքում:

Խեցեգործություն: Էնեոլիթյան Հայաստանի նյութական արտադրության բնագավառներից մեկն էլ խեցեգործությունն էր, որի բուն զարգացումը պայմանավորված էր երկրագործության և անասնապահության ընդհանուր վերելքով: Չունենալով հազարամյակների արտադրական փորձ ու ավանդույթներ, V—IV հազարամյակներում խեցեգործությունը Առաջավոր Ասիայում և Կովկասում արագորեն հասավ զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի: Գունազարդ ու հասարակ խեցեղենի տարբեր տեսակները հարյուրամյակների ընթացքում հաջորդաբար փոխարինում էին իրար՝ կապված արտադրության զարգացման, նյութական մշակույթի այս կամ այն օջախի բուն առաջագիմության, մշակութային փոխառումների ու փոխազդեցությունների, ցեղային տեղաշարժերի, փոխանակության և այլ երևույթների: հետ:

Տավրոսն ու Ռշտունյաց լեռները, Եփրատը, Տիգրիսն ու Կովկասյան լեռնաշղթան, հրեք անանցանելի արգելքներ չեն եղել մշակութային տեղաշարժերի ու փոխազդեցությունների ճանապարհին: Խարբերդ—Մալաթիայի շրջանները Հյուսիսային Միջագետքի, Ամուկի (Անտիոքի) հովտի և Կիլիկիայի հետ կապվում են Եփրատ գետով, որը հասունյան և հալաֆյան արտադրանքի ներթափանցման գլխավոր ուղին էր: Հեքիմհանի մոտ՝ Մալաթիայի ու Սևբաստիայի ճանապարհին, Արզուվանում, Հինձորում (խարբերդից 11 կմ արևմուտք) հանդիպում են հասունյան, հալաֆյան և մերսինյան տիպերի գունա-

Արարատյան դաշտավայրի ծայր հարավ-արևելյան հուշարձանները որոշակի զուգահեռներ ունեն ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ Պարսկահայքի մերձուրմյան շրջանների հետ (Գեոյ-Յափա, Պիջիլի-Յափա), իսկ Մուղան—Ղարաբաղի ծայրամասային մարզը կապվում է, ըստ երևույթին, մի կողմից Արարատյան, մյուս կողմից՝ Հյուսիսային Կովկասի դադատանյան շրջանների հետ: Թեղուտի երկրագործական բնակավայրում բնորոշ տեղական կերամիկայի հետ երբեմն հանդիպում են ինչպես հալաֆյան, այնպես էլ օրեյդյան (IV հազարամյակի) մշակույթներին բնորոշ խեցեղենի տեսակներ: Խեցեղենի վերլուծված տիպերը վերաբերում են մ. թ. ա. V հազարամյակի վերջին և IV հազարամյակին:

Սակայն կավե ամանների արտադրության մեջ զլխավորը տեղական կերամիկան էր, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում առանձնահատուկ երանգներ ու յուրահատկություններ է ունեցել: Այսպես, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում (Խարբերդ, Մալաթիա, Բալու, Հինձոր, Հեթիմհան) գերակշռում է բաց մակերեսով և կարմիր նախշադարձով կոպիտ ու ոչ լրիվ թրծված խեցեղենը, ինչպես և հասարակ, ոչ գունազարդ կերամիկան: Ալբիտանում՝ եփրատից արևմուտք, Մալաթիայից հյուսիս, գերակշռում է ավելի գորշ փայլեցված խեցեղենը, կան նաև եղջիրվենագույն արտադրանքի նմուշներ, որոնք համադրվում են Մարաշի հարթավայրի կերամիկայի հետ և սարածվում Արևելքում՝ մինչև Արծն—Կարնո շրջանը³⁴:

Հարդախան «տեխտիլային» տիպի գունազարդ խեցեղեն. Թեղուտ

Արևելյան Հայաստանի՝ մ. թ. ա. IV հազարամյակին պատկանող խեցեղենի արտադրության մեջ նկատվում են տեխնիկական առաջընթացի շատ գծեր, թեև արտաքնապես այն քիչ է փոխվում: Արարատյան դաշտավայրի ու Ներկայիս Ադրբեջանի արևմտյան շրջանների հուշարձաններում բաց մակերեսով կերամիկայի հետ մեծ մասամբ հանդիպում է կարմիր կամ վարդագույն մակերեսով, սև, շագանակագույն, կարմիր նախշերով զարդարված խեցեղեն:

³⁴ Արևմտահայաստանյան վաղ խեցեղենի գոսակարգումը տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, էջ 137—161:

Վանի երկրագործական օազիսի խեցեգործների արտադրանքը, որ ծագում է Շամիրամ-Ալթիի եռաշերտ բնակավայրերից, և համապատասխանորեն բնդորկում է նյութական մշակույթի զարգացման հաջորդական երեք փուլերը, մի տեսակ կասեղ օղակ է հանդիսանում մի կողմից Միջագետքի, Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանի և մյուս կողմից Իրանական սարահարթի Ժամանակագրորեն տարբեր հուշարձանների միջև³⁵։ Ինչպես վերը նշվեց, Շամիրամ-Ալթիի ստորին շերտի համար բնորոշ է փայլեցված գունազարդ կերամիկան, որն իր գերազանց որակով չի տարբերվում միջագետքյան նմուշներից և ստույգ գուգահեռներ ունի Արարատյան դաշտի Թեղուտի և Նախիջևանի Քյուլ-թափայի բնակավայրերի կավե գունազարդ ամանեղենի հետ։ Խոսքը գնդաձև, փոքր կամ միջին ծավալի երկարավիզ, նրբախեցի սափորների մասին է, որոնց արտաբին, երբեմն էլ ներքին մակերեսները զարդարված են կարմրափայլ եռանկյունի շեվրոններով ու շեղանկյուններով, ուղղաձիգ գծերով ու պուտերով, այսպես կոչված «բաչլող» գրվազանախշերով։ Շամիրամ-Ալթիի երկրորդ շերտն իր փայլեցված, չգունազարդված խեցեղենով գուգահեռներ է գտնում Թեղուտի և Նախիջևանի Քյուլ-թափայի բնակատեղիներում։ Նրա վերջին էնեոլիթյան հորիզոնը բնորոշվում է հարդախառն կերամիկայով, որը զարդարված է անփայլ կարմիր ներկի ալիքավոր գծերով։ Նույն տիպի խեցեղենի գունազարդ ու աննախշ տեսակներ հանդիպում են ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում՝ Տարսնից մինչև Արարատյան դաշտ ու Մուղան-Ղարաբաղի տափաստանը։ Անդրկովկասի սահմաններից դուրս էլ այն տարածվում է Դաղստանի և Պարսկահայքի մերձուրմյան շրջաններում (Գեոլ-թափա)։

Ուսումնասիրողների մի զգալի մասը, հենվելով խեցեղենի զարդանախշերի նմանությունների վրա, պնդում է, թե ալիքավոր գրվազանախշով հարդախառն խեցեղենը ծագում է Իրանի Միալկ—Յ, կամ Թեփե-հիսար—1 մշակույթներից։ Սակայն միանգամայն հնարավոր է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և Արևմտաիրանական սարահարթի խեցեղենի արտադրությունը ունեցած լինի միասնական, ավելի նախնական մի ակունք, որից սնված լինեն ժամանակագրորեն համընկնող կամ նախորդող ու հաջորդող մշակույթի օջախները, մանավանդ, որ իրանական կավանոթներն իրենց ձևերով ու դարդանախշերի մոտիվների զգալի մասով շեն զուգահիշում Հայկական լեռնաշխարհի կամ լեվանտական աշխարհի խեցեղենին։ Այս կապակցությամբ ճշգրտման կամ վերանայման կարիք ունի գիտական շրջաններում լայնորեն տարածված այն թեզը, ըստ որի Շամիրամ-Ալթիի Յ-րդ շերտում շոշափելի ձևով արտահայտված միջագետքյան մշակութային աղերսները հետագայում փոխարինվում են իրանական ազդեցություններով, և հյուսիս-իրանական մշակութային գոտին մ. թ. ա. IV հազարամյակի վերջում տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տերիտորիայի վրա։

Սուանձնապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ Թեղուտի բնակավայրում ալիքավոր զարդանախշերով կերամիկան ուղեկցվում է խեցեղենի հալաֆյան և

³⁵ Շամիրամ-Ալթիի խեցեղենը տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, էջ 134—136, նկար 41—45։

դերազանցապես օբեյկիդյան տիպերով, որոնք, անկասկած, վերաբերում են ավելի վաղ ժամանակներին, քան Թեփե-Սիալկի 3-րդ շերտը³⁶։

Կավանոթներին ձեերի մեջ գերակշռում են տարբեր մեծության ու խորութեան կիսագնդաձև կամ բաց քրեղանները, տակառաձև անոթները, երկարավիզ սափորները, ծակոտկեն կողերով կրակարաններն ու սաջերը, բաց դեղնավուն կարասները և վաղ բրոնզեդարյան սև խեցեղենի մի քանի նախատիպեր, որոնք իրանական հարդախառն խեցեղենի հետ կապվում են միայն պատրաստման տեխնիկայով։ Իսկ այս կարող էր շատ ընդհանուր լինել ողջ Արևելքի համար, որտեղ բրուտի դուրգերին ու վառարաններին զուգընթաց լայնորեն կիրառվում էին նախնադարյան արհեստների պարզունակ ավանդույթներն ու հնարքները։

Առաջավոր Ասիայի և Հայաստանի նյութական արտագրություն մեջ դիտվող սերտ կապերն ու համագործակցությունը պարարտ հող էին ստեղծում այս շրջաններում մշակութային և տնտեսական զարգացման այնպիսի մակարդակի համար, որի նմանը չէր դիտվում հին քաղաքակրթության և ոչ մի օջախում։ Հյուսիս Միջագետքյան և Հայաստանյան հզոր օջախներին հնչ պատկանում մետաղաձուլության, խեցեգործության, անիվի, բրուտագործական դուրգի, կուտուրական հացաբուլցների մշակման և մի ամբողջ շարք այլ կարևոր հայտնագործությունների պատիվը, հայտնագործություններ, որոնք մուծվեցին համամարդկային մշակույթի դանձարանը։ Այս տարածությունների վրա բնակվող ցեղերի ստեղծած մշակույթը, ինչպես Գորդոն Չայլդն է գտնում, իր պատկանելի հնությունը և արժանիքներով կարող է մրցել հարավային Միջագետքի ու Նեղոսի հովտի հնագույն մշակույթների հետ։

Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների զարգացումը հրամայական տեղաշարժեր պիտի առաջացնեին նաև հասարակական կյանքում։ Կասկած չկա, որ այս պայմաններում մայրիշխանական տոհմական համայնքը իր տեղը պիշում է հայրիշխանական հասարակական կազմավորումներին, տեղի է ունենում տոհմերի ու ցեղերի հետագա կոնսոլիդացում, ցեղային ժամանակավոր հզոր միությունների կազմավորում։ Հայկական լեռնաշխարհում սկզբվում է որոշակի ցեղերի ու ցեղախմբերի էթնիկական բյուրեղացման բացառիկ կարևոր պրոցեսը։

36 Առաջավոր Ասիայի վաղ խեցեգործության պատմա-համեմատական ուսումնասիրությունը տե՛ս A. Perkins, The comparative archaeology of Early Mesopotamia գրքում։

Վ.Ա.Ղ. ԲՐՈՆՁԻ ԳԱՐՐ ԷԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Վ.Ա.Ղ. ԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՕՋԱԽՆԵՐԸ

Վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիները: Մ. թ. ա. III հազարամյակի հնագիտական հուշարձանները տրվագծում են Հայկական լեռնաշխարհի տոհմացիդային հասարակության ծաղկման ժամանակաշրջանը: Նրկրի տրտադրողական ուժերի, տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ հրկրագործության, անասնապահության և արհեստների զարգացման շնորհիվ տեղաբնակ համայնքների հասարակական կյանքը թևակոխում է հայրիշխանական-նահապետական հարաբերությունների զարգացման ոլորտը:

Հայաստանի մշակույթի զարգացման այս նոր փուլի ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ նշանակություն ունի Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի հրկրագործական ցեղերի ու ժողովուրդների պատմության համար: Հանդիսանալով համամարդկային մշակույթի հնագույն բնօրրաններից և վաղերկրագործական տնտեսության զարգացման առաջավորասիական հիմնական օջախներից մեկը, Հայկական լեռնաշխարհը մ. թ. ա. III հազարամյակում աչքի էր ընկնում իր մշակույթի շուրահատկությամբ և կուռ միասնությամբ: Այս մշակույթի ազդեցության ոլորտների մեջ են ընկնում այժմ ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասի համեմատությամբ հետամնաց շրջանները, այլև Ասորիք—Պաղեստին—Կիլիկիայի և Պարսկահայքի հերեմնի առաջատար ծայրագավառները, որոնք հնում հրկրագործական մշակույթի աչքի ընկնող կենտրոններ էին, սակայն մ. թ. ա. III հազարամյակում որոշ շափով հետադիմում են:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի տարբեր փուլերում առաջացած վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները, դամբարանադաշտերն ու ամրոցները ծածկում են Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիան՝ Նիբրատի վերին հոսանքներից, Պոնտոսի, Անտիտավրոսի, Հայկական Տավրոսի ստորոտներից մինչև Փոքր Կովկասի գագաթները, Բուռ և Արարս գետերի հոսանքները: Մշակութային նույնօրինակ, բայց տեղային օջախներ են ստեղծվում Արևելյան Վրաստանի, Հարավային Օսիթիայի, Արևմտյան Ադրբեջանի սահմաններում: Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ՝ հարավի ազդեցության տակ, առաջանում են վաղ հրկրագործական մշակույթի օջախներ:

Ելնելով Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված վաղբրոնզեդարյան հարյուրավոր հնագիտական հուշարձանների տեղագրությունից, այժմ կարելի

է հաստատել, որ Արարատյան դաշտավայրը, Կոտայքի շրջանը, պատմական Մաղաղ գավառը (Հրազդանի շրջան), Սևանի ավազանը, Տաշիր-Չորագետը-Շիրակի¹, Վանանդի, Բագրևանդի (Ալաշկերտի), Չալկրանի հովիտները, Կարնո, Վանի, Խարբերդի, Մալաթիայի շրջանները, ինչպես նաև Բարբերդի, Մանազկերտի, Հարբի (Բուլանջխի), Տարոնի դաշտավայրերը և մի քանի կից (դեռևս քիչ ուսումնասիրված) շրջաններ մ. թ. ա. III հազարամյակում ունեցել են համեմատաբար խիտ բնակչություն և եղել են երկրագործական-անասնապահական բարձր զարգացած մշակույթի օջախներ²:

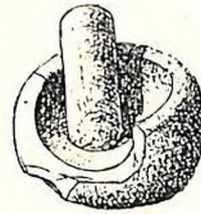
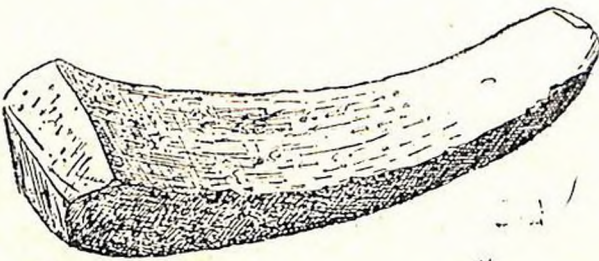
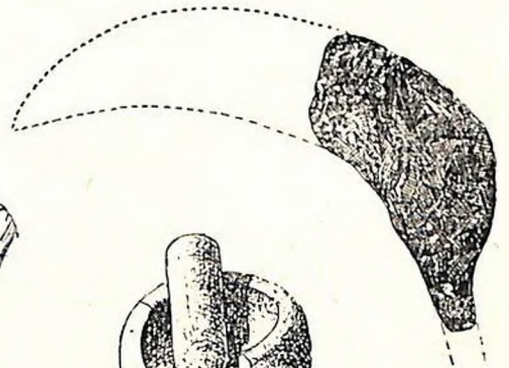
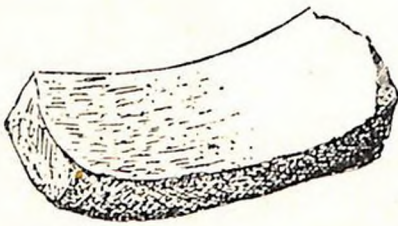
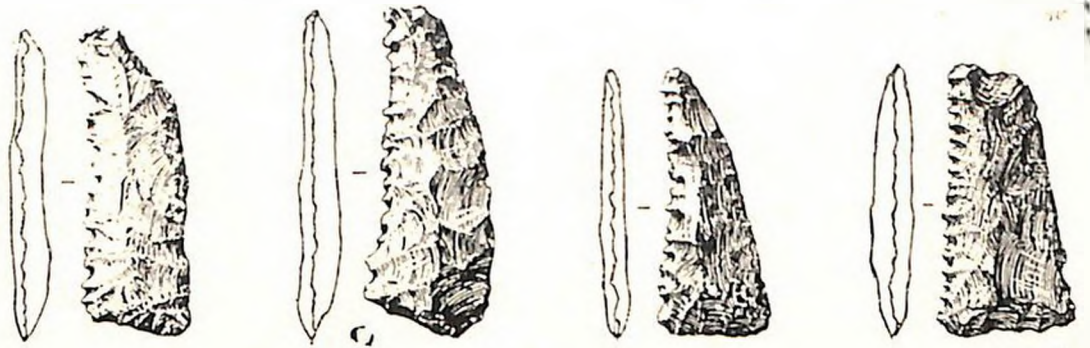
Արարատյան դաշտավայրը՝ վաղբրոնզեդարյան մշակույթի հիմնական օջախը Հայաստանում — մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրագործական մշակույթի կարևորագույն օջախը Արարատյան դաշտավայրն էր, Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ ու ցածրագիր հովիտը, որը աչքի էր ընկնում արտակարգ բերրիությամբ ու հարստությամբ: Այստեղ, Արաքսի ափերին են գտնվում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների վաղ երկրագործական բնակավայրերն ու վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի տասնյակ բնակատեղիներ, Արաքսի աջ ափին՝ Սուրմարիի ու Յուլակերտի (Իգդիրի) հովիտներում (Մալաթու, Գեկչելի, Յալչի), ձախ ափին՝ էջմիածնի (Քյուլ-թափա, Շրեշ-բլուր, Արագած և այլն), Հոկտեմբերյանի (Արմավիր, Արևիկ, Ղարա-թափա և այլն), Արտաշատի (Դվին), Աշտարակի (Աղթամիր, Ֆրանկանոց) և այլ շրջաններում: Նշված բնակատեղիների մի զգալի մասը ծագել է դեռևս IV հազարամյակի վերջերին, որպես էնեոլիթյան շրջանի արդասիք և հարստեղի ողջ III հազարամյակի ընթացքում: Այդ է պատճառը, որ Արարատյան դաշտավայրը ներկայանում է որպես վաղբրոնզեդարյան մշակույթի այն հիմնական օջախը, որտեղ ծայր առավ և ապա ամբողջ լեռնաշխարհով մեկ տարածվեց III հազարամյակի յուրօրինակ մշակույթը:

Շենգավթի բնակատեղին: Արարատյան դաշտավայրի և ընդհանրապես Հայաստանի ցածրագիր հովիտների վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները արհեստական բլուրներ են՝ բաղկացած կավակերտ հյուղակների աղյուսաշար որմերի մնացորդներից և մոխրի թանձր շերտերից: Դրանք, որպես կանոն, ղևակաված են համեմատաբար բարձրագիր վայրերում, գետերի, գետակների, առվակների ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու, տափարակ ու բարեբեր դաշտերի մեջ, դրավում են մի քանի հեկտար տարածություն և երբեմն ամրացվում աղյուսաշար կամ քարե հզոր պարսպապատերով (Շենգավթի, Շրեշ-բլուր): Արարատյան դաշտավայրի ամենաերևելի ու երկարակյաց հուշարձաններից մեկը Շենգավթի կոշվող բնակատեղին է, Երևանի հարավ-արևմտյան մասում, Հրազդանի ձախ ափին³: Այն զբաղեցնում է 6 հեկտար տարածությամբ անկա-

¹ Տե՛ս Ե. Ա. Кюфтин, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-аракеский энеолит, ВМГ, т. XIII, — В, Гбилиси, 1943; А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.

² Տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967:

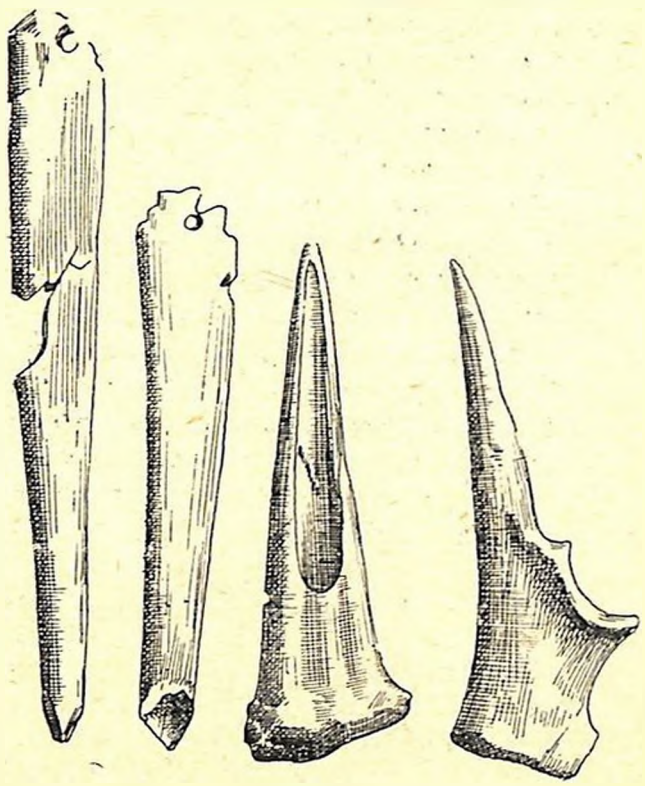
³ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Поселения медного века в Армении, СА, XI, 1949, էջ 172, նաև՝ Ն. Բայրաբյան, Շենգավթի կուլտուրան (ձեռագիր), ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ:

Վաղբրոնզեդարյան երկրագործական զործիվներ. Շենգավիթ, Գառնի

նոն ձվաձև մի հարթակի, զետի մակերևույթից մոտ 12 մ բարձրության վրա: Բնակատեղին շրջափակված է անմշակ քարերից կառուցված հսկայարսսով, որն ունի աշտարակներ, որմնահեց ելուստներ և դեպի ջուրը տանող ստորերկրյա սալածածկ գետնուղի: Պարսպից դուրս տարածվում է Շենգավթի դամբարանադաշտը⁴: Պարսպապատի մեջ առնված բնակատեղին կառուցապատված է առանց որոշակի հատակագծի՝ կացարանների ու տնտեսական կառույցների խռնիխոուն դասավորությամբ, անկանոն և ծուռումուռ նրբանցքներով: Բնակատեղին ունի այսպիսի կառույցների միմյանց հաջորդող 4 շերտ, որոնք իրարից անշատվում են 20—25 սմ հաստություն ունեցող խավերով: Փամանակագրական տարբեր շերտերի առկայությունը վկայում է, որ Շենգավթի բնակավայրում կյանքը հարատևել է դարեր շարունակ: Բոլոր շերտերում հայտնաբերված կառույցները բաղկացած են դավիթներից, կլոր կացարաններից ու հարակից քառակյունի տնտեսական շինություններից, որոնց հարգախան աղյուսե պատերը հենվում են քարե հիմնապատերի վրա:

Շենգավթի կառույցները վկայում են ինչպես շինարարական դարավոր ավանդույթների հարատևման, այնպես էլ շինարարության ու պրիմիտիվ ճարտարապետության որոշակի առաջընթացի մասին: Ի տարբերություն V—IV հազարամյակների կառույցների, Շենգավթի կացարանները բավական ընդարձակ են ու բարեկարգ: Շինարարական աղյուսը ստանում է ավելի հաստատուն ձև և ստանդարտ չափեր, քարե շեմեր և աստիճաններ ունեցող մուտքերը զետեղվում են դերազանցապես արևելյան կողմում, հատակները պատրաստվում են մանր կոպիճի համակենտրոն շարվածքով, ապա ձեփվում կամ աղյուսապատվում են, պատերը դրսից ու ներսից հարդարվում են նուրբ կավե շփոթով, կացարանի շրջագծով մեկ պատրաստվում են աղյուսե նստարաններ ու մահիճներ, կացարանի կենտրոնում, որպես կանոն, զետեղվում է բարձրարվեստ պաշտամունքային օջախը, այլ մասերում շինվում են քարե օջախներ և այլն, և այլն:

Մանագործական գործիքներ, կոկիչ և հերուններ. Գառնի

Կլոր կացարաններն ունեին կոնաձև, իսկ նրանց կից կառույցները՝ տափակ տանիքներ: Բնակարանային նման կոմպլեքսների հայտնաբերումը Գառ-

⁴ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 171—182: 9—311

նիում, էլարում, Քաղսիում, Արմավիրի Մոսրարլրում և այլուր գալիս է հաստատելու, որ Շենգավթի կառուցողական արվեստը համատարած երևույթ էր ժամանակակից ողջ Հայաստանի համար, որի հիմքում ընկած էին Հայկական լեռնաշխարհի⁵ և Առաջավոր Ասիայի⁶ VI—IV հազարամյակների կառուցողական արվեստի սկզբունքներն ու տեխնիկական հմտությունը:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի, Վրաստանի, Առաջավոր Ասիայի տարբեր մարզերի միաժամանակյա կառույցներն ի հայտ են բերում մի շարք յուրահատուկ գծեր, որոնք, ըստ երևույթին, էթնիկական աշխարհազրահական կամ բնակլիմայական տարբեր պայմանների ցուցանիշներ են: Հատկանշական է, օրինակ, որ Վրաստանում հայտնաբերված նույն դարաշրջանին և նույն մշակույթին պատկանող կացարանները գերազանցապես քառակուսի են, ունեն տափակ ծածկ, հում աղյուսից կամ հյուսածո հիմնակմախքից պատրաստված պատեր (Քվացխելբի, Գուդաբերտղա-Ցիխիս-գորա, Ամիրանիս-գորա և այլն)⁷:

Նախիջևանի Քյուլ-թափան: Նույնպիսի հարուստ հնագիտական նյութ են ընձեռում Հայաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ այլ բնակատեղիներ, որոնց մեջ, ինչպես վերը տեսանք, առանձնահատուկ տեղ է զբաղում Արարատյան դաշտի հարավ-արևելյան անկյունում՝ Նախիջևան գետի ձախ ափին գտնվող Քյուլ-թափա (բազմաշերտ) բնակատեղին⁸, որը սովետական հնագետներին հնարավորություն ընձեռեց ընդհուպ մոտենալու Կովկասի IV—III հազարամյակների հնագիտական հուշարձանների դասակարգման և թվագրման հարցերին: Քյուլ-թափայի հրկրորդ վաղբրոնզեդարյան շերտը համադրվեց Պարսկահայքում՝ Կապուտան լճի արևմտյան ափին գտնվող Գեոյ-թափա բնակավայրի վերին հորիզոնների հետ (մ. թ. ա. 3200—2800 թվականներ), այնուհետև ռադիոածխածնային մեթոդով թվագրվեցին Քյուլ-թափայի նույն շերտի (2920±90) և Քվացխելբիի ստորին շերտի (2800±90) նյութերը⁹: Անդրրկովկասի և Արևմտյան Հայաստանի մի խումբ այլ հուշարձաններ պատմահամեմատական տիպաբանական մեթոդի օգնությամբ դասվեցին III հազարամյակի հրկրորդ կեսի բնակավայրերի շարքը¹⁰, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի ծայր արևմտյան բնակավայրերի հնագիտական կոմպլեքսները համապատասխան զուգահեռների միջոցով կապվեցին Ասորիք—Պաղեստինի Կիրբետ-Կերակյան, Միջագետքի վաղգինաստիական հորիզոնների և եգիպտական 3—4-րդ գինաստիանների հետ, որոնք ընդգրկում են մոտ մեկ հազարամյա

⁵ Տե՛ս Ռ. Մ. Թորոսյան, Թիզոտի բնակատեղիի պեղումները, ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 291—302:

⁶ Տե՛ս E. A. Spelzer, Excavations at Tepe-Gavra, Philadelphia. 1935, աղ. VIII. M. Mallowan, Tell Arpachia „Iraq“, II, 1935, էջ 29—30, I. Garstang, L'art néolithique a Iericho, „Syria“, 1935, v. XVI, էջ 353—357:

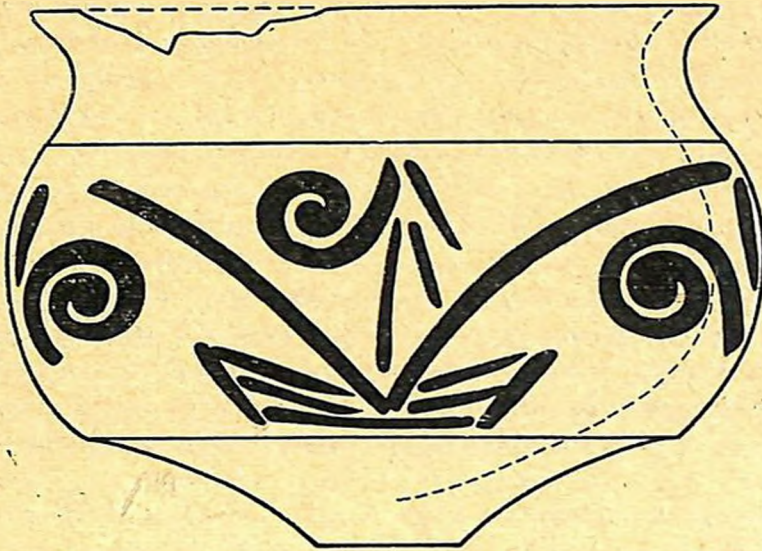
⁷ Տե՛ս O. M. Джанашидзе, К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, Тбилиси, 1961 (на груз. яз.), էջ 256, А. И. Джавахишвили, Л. И. Глonti, Урбинен, I, Тбилиси, 1962, էջ 61, Т. А. Чубинишвили, Амиралис-гора, Тбилиси, 1963 (на груз. яз.), էջ 94, С. И. Надимашвили, Раскопки городища Гудабертка—Цихис-гора в 1956 г., Тбилиси, 1957.

⁸ Տե՛ս O. A. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, էջ 157—167:

⁹ Տե՛ս А. И. Джавахишвили, Л. И. Глonti, Урбинен, էջ 97:

¹⁰ Տե՛ս W. Lamb, The Culture of North-East Anatolia, AS, IV, 1954, էջ 30, I. A. Kosay, K. Turfan, Erzerum karaz Raporu, TTKB, XXIII, 1959, 91, էջ 349:

հատված՝ մ. թ. ա. 3200 թվականներից մինչև մ. թ. ա. 2200—2100 թվականները¹¹:

Գավաթ. Շրեշ-բլաւ

Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասային վայրերի բնակատեղիները: Հայկական լեռնաշխարհի նախալեռնային կամ լեռնային բնակատեղիներից շատերը վերաբերում են վաղբրոնզեդարյան մշակույթի ուշ շրջանին¹²: Այսպիսի բնակավայրերով հարուստ է Տաշիր-Չորագետի շրջանը և հատկապես Կիրովական քաղաքը (Դիմացի թաղ) իր շրջակայքի մեծ ու փոքր հնագիտական հուշարձաններով («Թագավորանիստ», «Մաշտոցի բլուր», «Քոսի ճոթեր» և այլն): Սրանք տեղավորված են իրար մոտ, շրջակայքի նկատմամբ գերիշխող բարձունքների վրա և իրենցից ներկայացնում են գետերով ու գետակներով

¹¹ Տե՛ս J. Mellaart, *Anatolian chronology in Early and middle bronze age*, AS, VII, 1957, էջ 73:

¹² Տե՛ս А. А. Мартиросян, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, էջ 24—47:

շրջափակված զառիթափ հրվանդաններ: Կարելի է ենթադրել, որ այս բոլոր բնակատեղիները պատկանելիս են հղել ցեղակից տոհմերի, որոնց ցեղային ուրույն հատկանիշներով օժտված լուրջ մշակույթը տարածման բավական լայն շառավիղներ է ունեցել: Այս մշակույթը տարածվել է գերազանցապես գետահովիտներով՝ մի կողմից Աղսաեի հովտով գետի Ղազախ (Բաբա-Դերվիշ) և մյուս կողմից՝ Դերեղի հովտով (Ալավերդի, Շամլուղ, Արզլի, Ունակ) գետի հրամ գետի (Թրիալեթի-Բեշտաշեն, Ունի) և Կուրի հովիտները (Թրիլիսի-Սարբալու)¹³:

Վերջին տարիներս վաղբրոնզեդարյան բնակավայրերի մի հարուստ խումբ է նշմարվում Վանի շրջակայքում, որն, ըստ հրեույթին, բացահայտում է Հայոց ձորի հրկրագործական օպիսի բարձր զարգացած մշակույթը: Ցավոք, այդ հուշարձանները դեռևս ծրագրված ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել և հրապարակված նյութերը առայժմ գոհացուցիչ համարվել չեն կարող¹⁴:

Վաղբրոնզեդարյան հուշարձանների մեծ թվով և միօրինակությամբ առանձնապես աչքի է ընկնում Արևմտյան Հայաստանի խարբերդ—Մալաթիայի շրջանը¹⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում ուսումնասիրված են նաև մի քանի այլ ուշագրավ բնակատեղիներ (Ջրահովիտ, Գառնի, էլար, Մալաքլու, Արևիկ, Կառնուտ, Լենինական և այլն), որոնց մասին կխոսվի ստորև:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանների ուսումնասիրության միջոցով ուրվագծվում է իր բազմազանության մեջ միասնական ու ինքնատիպ մի մշակույթ:

2. ՎԱՂԲՐՈՆԶԵԳՆԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Երկրագործություն: Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը պարզորոշ վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակ ցեղերի հիմնական զբաղմունքը վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում շարունակում էր մնալ հրկրագործությունն ու անասնապահությունը: Առաջավոր Ասիայի տիրատորիայում ուղ նեոլիթի և էնեոլիթի ժամանակաշրջանում ձևավորվող վաղ-հրկրագործական օջախներից մեկը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, մ. թ. ա. III հազարամյակում դառնում է հրկրագործության բավականաչափ զարգացած շրջան Հին Արևելքի հյուսիսային ծայրամասում:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան բնակավայրերը տեղադրված են գերազանցապես բարեբեր հովիտներում, դաշտավայրային և նախալեռնային շրջաններում: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Արաքս, Եփրատ, Տիգրիս և այլ գետերն ու նրանց բազմաթիվ վտակները պրիմիտիվ ոռոգման անսպառ աղբյուր-

13 Տե՛ս է. Վ. Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 127:

14 Տե՛ս Ch. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, էջ 178—187:

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193—203:

ներ էին: Նախալեռնային և լեռնային շրջաններում օգտագործվում էին հեղեղատների, լեռնային գետակների ձևհալբի շրերը: Արարատյան դաշտավայրի, Արագածի, Գեղամաղանի (Արմաղանի) շրջաններում պահպանվել են ոռոգման հնագույն առուների հետքեր:

Երկրի բարենպաստ բնակլիմայական պայմանների և պրիմիտիվ ոռոգման շնորհիվ վաղ բրոնզի դարում Հայաստանի երկրագործությունը թևակոխում է զարգացման մի փուլ, որին բնորոշ է տարատեսակ հացաբույսերի ցանքը և բերքի այնպիսի առատությունը, որը կարող էր ապահովել ոչ միայն տեղական համայնքների հիմնական սննդամթերքի պահանջը, այլև աճող անասնապահության կարիքները:

Շենգավթի 1936 թվականի պեղումների ժամանակ № 2 կլոր կացարանի տարբեր հորիզոնների վրա միախառնված վիճակում հայտնաբերվել են ցորենի, գարու և վայրի մոլախոտերի խանձված հատիկներ¹⁶: Ըստ պրոֆ. Մ. Գ. Թումանյանի, դրանք կլորահատիկ ցորենի, վեցշարք կլորահատիկ գարու և մոլախոտերի ութ տարատեսակի սերմեր են¹⁷: Այս հացաբույսերը Շենգավթում հայտնաբերվել են ղգալի քանակությամբ՝ օջախների մոտ, մեծ կավամաններում և հացահատիկի հորերում¹⁸: Բաղմաթիվ հորեր՝ կիսով չափ լցված փտած հացահատիկով, բացվել են էլարի հին բնակատեղիում¹⁹: Յորենի և գարու այրված հատիկներ հայտնի են նաև Նախիջևանի Քյուլ-թափայից²⁰, Աղստե գետի հովտի Բաբա-Դերվիշ բնակատեղիներից²¹ և այլ հնավայրերից:

Վաղբրոնզեդարյան հնավայրերում հայտնաբերվել են բաղմաթիվ գործիքներ, որոնք ծառայել են հողի մշակմանը, բերքահավաքին, երկրագործական մթերքների վերամշակմանը և այլն: Քոսի ճոթերից, Կողբից, Գառնիից հայտնի են մի քանի եղջյուրե բրիչներ, իսկ այլ հնավայրերում հանդիպում են երբեմն սեպածե քարեր (Շրեշ-բլուր, Նախիջևանի Քյուլ-թափա և այլն)²², որոնք կարող էին օգտագործվել որպես խոփի ծայրապանակներ: Քարե խոփերի առկայությունը և բրիչների սակավությունը հաստատում են, որ վաղբրոնզեդարյան Հայաստանում մ. թ. ա. III հազարամյակի սկզբներից, երկրագործության վարձացման նախնական էտապներին բնորոշ բրիչային հողամշակությունը մղվում է երկրորդ պլան, հանդես է գալիս պրիմիտիվ արորը, որի օգտագործումը, խոշոր եղջերավոր անասունների օգնությամբ, հասցնում է արտադրողականության բարձրացման նոր մակարդակի: Լծկան անասունը լայնորեն օգտագործվում էր նաև բեռներ տեղափոխելու համար: Այդ մասին են վկայում

16 Տե՛ս Ե. Բայբուրյան, Շենգավթի կուլտուրան (ձեռագիր), էջ 35:

17 Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Культурные растения урартского периода в Арм. ССР. ИАНАОН, 1944, № 1—2, էջ 75—76, 79:

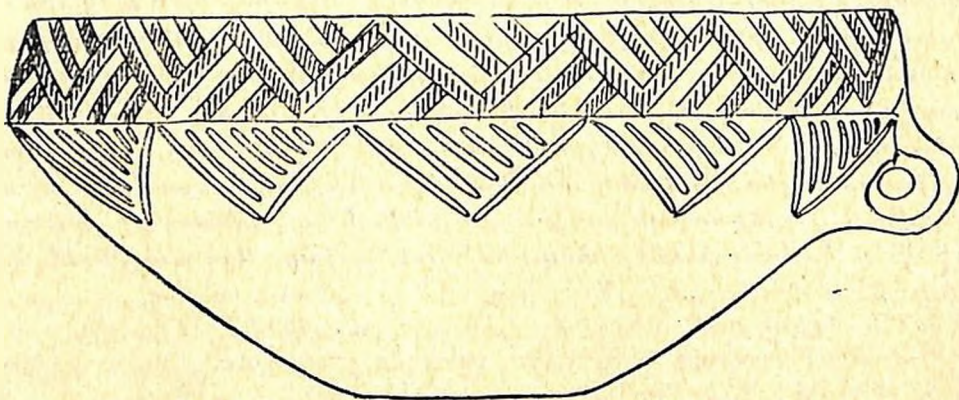
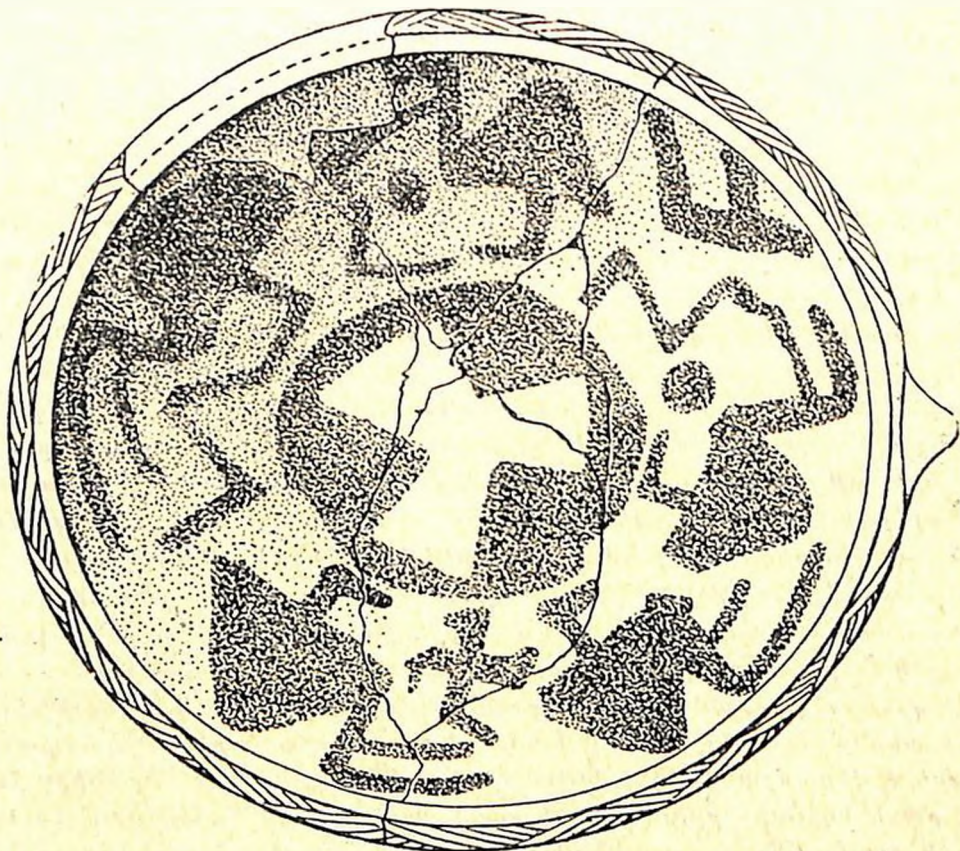
18 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 32:

19 Տե՛ս Ե. Байбуртян, Псевдо-неолитические поселения в Армении, СИИМК, Л., 1933, вып. 1—2, էջ 39, По поводу древней керамики из Шреш-блур, СА, III, 1937, էջ 209:

20 Տե՛ս Օ. А. Абибуллагов, Первые итоги раскопок Кюль-Тепе, Труды Музея истории Азербайджана, т. II, Баку, 1957, էջ 86—87:

21 Տե՛ս Բ. С. Исмаилов, Из истории культуры западного Азербайджана, автореферат, Баку, 1967:

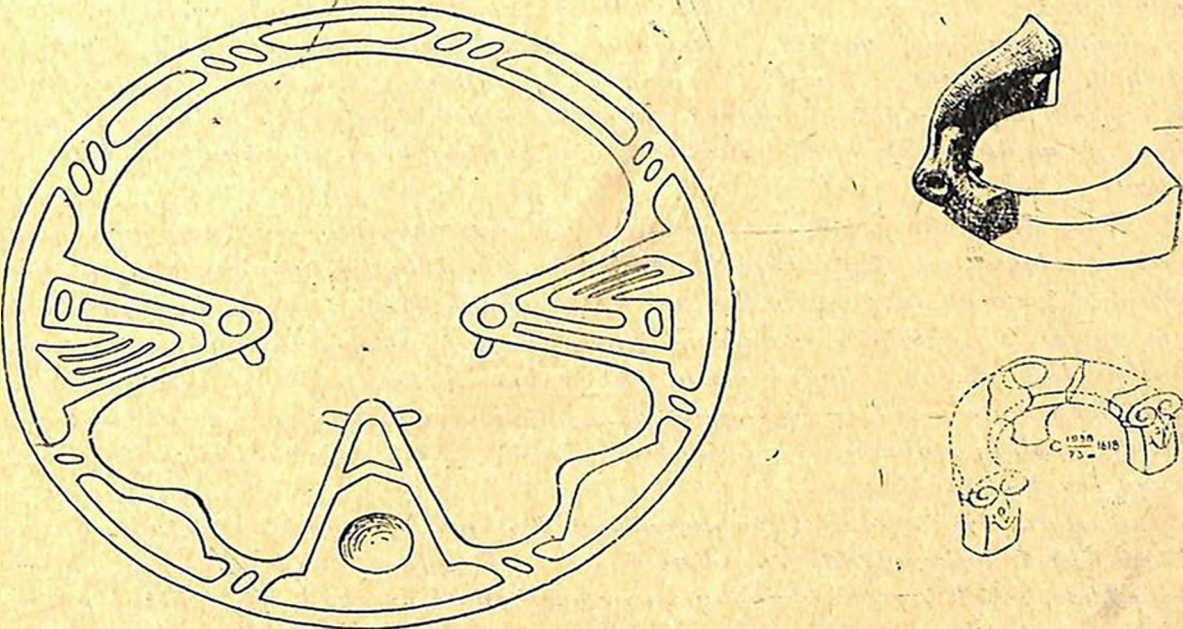
22 Տե՛ս Հալիկան, ՍՍՀ պետական պատմական թանգարանի ֆոնդ, ինվ. № 607, 1442/6, 121/10—15:

Սև փայլեցված բաժա՛ արտաֆին մակերեսին նուրբ գծային փորագրությամբ արված
նախշերով, ներսից՝ բաց-դեղնավուն հիմնագույնի վրա կարմրագույն արագիլների ու
օծերի նկարներ. Շենգավիք

հնավայրերում հայտնաբերված եզան արձանիկները՝ վզի վրա լուծն ամրացնելու անցքով և սալերի կալվե մոդելներն ու անիվները, շրոնք հանդիպում են ամբողջ Կովկասում և Առաջավոր Ասիայում: Երկրագործության նոր մակարդակին համապատասխան փոխվում և զարգանում են նաև հնձի գործիքների տիպերն ու ձևերը: V—IV հազարամյակների մանգաղների դանականման ներդիրները փոխարինվում են սալերից մշակած, ատամնավոր ուժեղ ներդիրներով²³: Վերջապես հանդես են գալիս նաև առաջին մետաղե մանգաղները²⁴:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի բազմաթիվ բնակատեղիներում նկատելի է երկրագործական մթերքները վերամշակող գործիքների՝ սանդերի, սանդկոթերի, տարբեր տիպի տրորիչների և աղորիքների քանակական ու որակական խիստ աճը:

Կավե օջախ, պատվանդաններ. Շենգավիթ

Պրիմիտիվ ոռոգման կիրառումը, անասնապահության զարգացումը, երկրագործության մեջ խոշոր եղջերավոր անասունների օգտագործումը և գյուղատնտեսական գործիքների կատարելագործումը հանդեցնում են արտադրողական ուժերի և հասարակական արտադրության զգալի վերելքի, նախնադարյան համայնքի բարգավաճման ու նրա մշակույթի ծաղկման: Հայաստանի նախնադարյան երկրագործությունը իր զարգացման տեմպով անցնում է Կովկասյան և առաջավորասիական նույն կացութաձևով ապրող շատ ու շատ շրջաններից, սակայն հասկանալի պատճառներով հոտ է մնում Հարավային Միջագետքի և Եգիպտոսի պիտակալ զարգացման շրջանը թևակոխած երկրների համեմատու-

23 Տե՛ս է. վ. Խանգալյան, Հիտտիտական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1962, № 5, էջ 81—82, նկ. 3, և. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 1, աղ. 18, նկ. 33:
 24 Տե՛ս Ե. Մ. Արակեյան, Гарни, I, Ереван, 1951, էջ 25, նկ. 12:

թյամբ: Երկրագործության զարգացման այդ նույն օրինաչափությունը դիտվում է նաև Հարավային ու Արևելյան Միջին Ասիայում, Իրանի հյուսիս-արևմտյան մասերում, Առաջավոր Ասիայի մի շարք այլ շրջաններում և նույնիսկ Հյուսիսային Միջագետքում: Երկրագործության զարգացման համեմատաբար դանդաղ տեմպերը պետականություն շունհեղ երկրներում բխում էր կանոնավոր ուղղման սխտեմի բացակայությունից և համապատասխանորեն՝ անդրադառնում էր նաև երկրի հասարակական զարգացման վրա:

Տափաստանային գոտու պայմաններում, առանձնապես աֆրիկա-ասիական մեծ գետերի հովիտներում, երկրագործության զարգացումն ընթանալով կանոնավոր ուղղման և ագրոտեխնիկայի համեմատաբար բարձր մակարդակով, վաղդասակարգային հասարակության ու պետականության ծագման հիմք դարձավ Հին Արևելքի առավել զարգացած երկրներում²⁵: Այդ է պատճառը, որ Հայկական լեռնաշխարհում, Կովկասում, Հյուսիսային Միջագետքում, Միջերկրական ծովի Արևելյան ափերին, Իրանում, նույնիսկ հեռավոր Հնդկաստանում և էգեյան աշխարհում զգացվում էր շումերական մշակույթի ուժեղ ազդեցությունը՝ անմիջական փոխառումների, մշակութային ու տնտեսական կապերի ձևով:

Անասնապահություն, որսորդություն, ձկնորսություն — վաղբրոնզեդարյան տնտեսության մեջ, երկրագործության հետ մեկտեղ, կարևոր դեր էր կատարում նաև անասնապահությունը: Երկրագործության համեմատաբար բարձր զարգացումը մշտական ու հուսալի կերի բազա էր ստեղծում խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների համար, իսկ երկրագործության մեջ սրանց օգտագործումը նպաստում էր աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը: Բացի դրանից, անասունների առկայությունը բնակչությանն ապահովում էր մսով ու կաթնամթերքով:

Բազմաթիվ հնավայրերի պեղումներով հայտնաբերված մեծաքանակ նյութերի մեջ հանդիպում են խոշոր ու մանր եղջերավոր կենդանիների, ինչպես նաև ձիու, խոզի և շան ոսկորներ: Հայտնաբերված հզան, կովի, գոմեշի ոսկորները պատկանում են գերազանցապես ցածրահասակ կենդանիների, որոնք առաջիկ կրում են իրենց վաչքի նախորդներից ժառանգած շատ փոքր²⁶, Պետք է ենթադրել, որ անասնապահության զարգացման նման մակարդակը լավագույն դեպքում կարող էր ապահովել սոսկ տվյալ համայնքի պահանջները. անասնապահական մթերքների առատության և հավելյալ արտադրանքի կուտակման հնարավորությունները բացակայում էին վաղբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման գրեթե ողջ ընթացքում: Այդ շրջանի վերջում միայն նկատելիորեն աճում են մանր եղջերավոր անասունների հոտերը, որոնք կազմված էին գերազանցապես ոչխարներից և այծերից: Մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակի մեծ աճը միջին բրոնզեդարի սկզբում հանգեցնում է քոչվորական անաս-

25 *Sh'а В. М. Массон*, Земледелие первобытного и раннеклассового общества (Тезисы доклада на бакинской сессии археологов), 1965.

26 Ոսկորարանական նյութի ուսումնասիրությունը կատարվել է Ս. Դալի և Ս. Մեծլումյանի կողմից տե՛ս *С. К. Межлумян*, Крупный рогатый скот из энеолитического поселения Шенгавит, Изв. АН Арм. ССР, т. 3, 1954, № 6.

նապահություն՝ հասարակական արտագրությունը նոր, ավելի առաջավոր ձևի զարգացման²⁷։

Որսորդության զգալի տեսակարար կշռի մասին են վկայում ազնիվ եղջերուի, վայրի այծի, կիտարի, նապաստակի, լեռնային կաքավի և այլ կենդանիների ու թռչունների ոսկորները։ Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ոսկրե, քարե և մետաղի մի շարք զենքեր՝ վանակատե, կայծքարե և ոսկրե նետասլաքներ, տեգի բրոնզե ծայր, քարե գուրդ և այլն, որոնք օգտագործվել են որսորդության մեջ։ Որսը մարդուն տալիս էր միս, մորթի, մուշտակի-կաշի և այլն։

Հայտնաբերվել են նաև ձկների ոսկորներ և ձկնորսական գործիքներ՝ սուղանիկներ-ծանրոցաքարեր և այլն։

3. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂԲՐՈՆՁԵԳԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

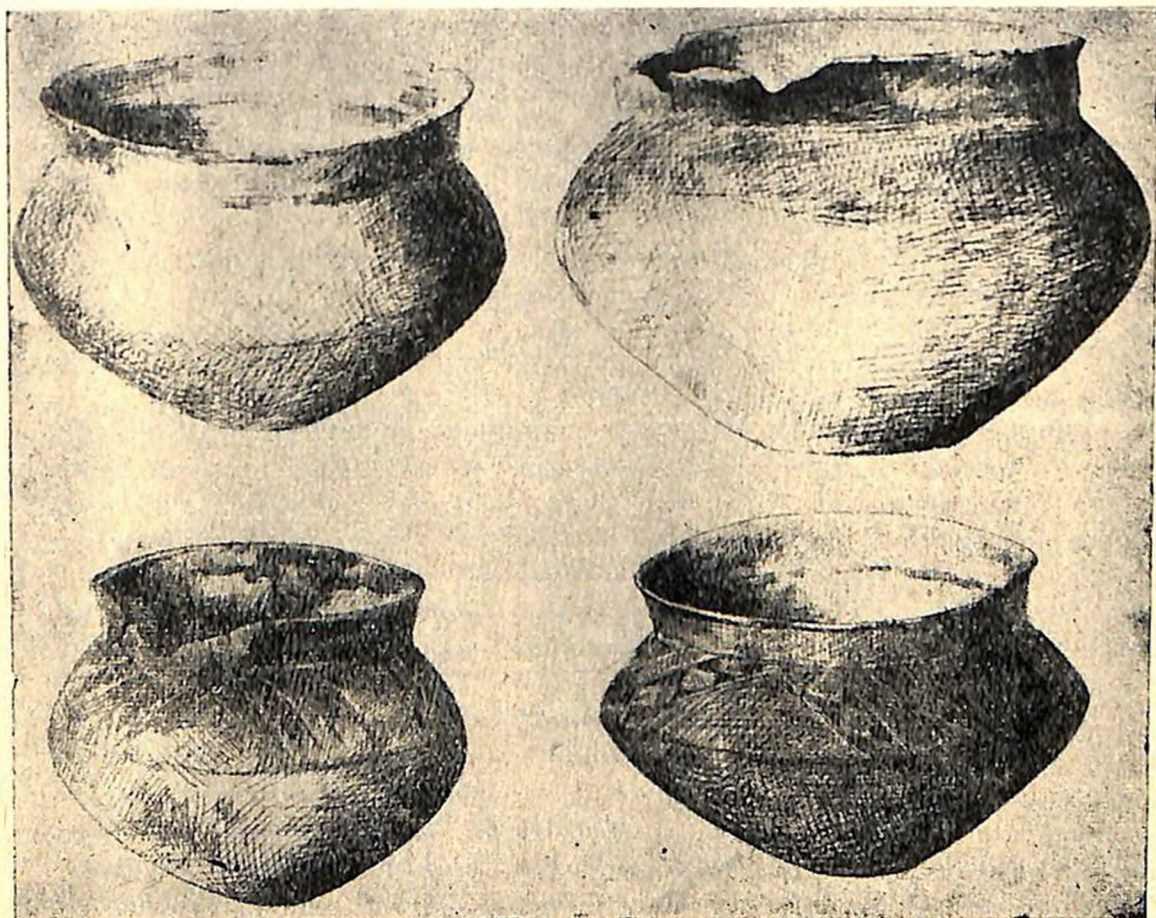
Խեցեգործություն։ Տնտեսական հիմնական ճյուղերին առընթեր զարգանում է արհեստագործությունը և առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործության ու անասնապահության մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ։ Հայաստանի մ. թ. ա. III հազարամյակի մշակույթի ամենաբնորոշ տարրը խեցեղենն է՝ իր ինքնատիպ ձևերով ու հարուստ զարդանախշերով։ Բրուտները կավից պատրաստում էին տնտեսական ու պաշտամունքային իրեր՝ հսկա կաթսաներ, բազմազան ամանեղեն, կափարիչներ, պատվանդաններ, օջախներ ու նրանց տարատեսակ հենակներ, սղնձե իրեր ճշվելու կաղապարներ, մարդու և կենդանիների արձանիկներ։

Ամանեղենի գերակշռող մեծամասնությունն ունի սև փայլեցված մակերես և գունավոր, սովորաբար կարմրավուն աստառ. երբեմն հանդիպում են գորշ, վարդագույն և մոխրագույն մակերես ունեցող ամաններ։ Սրանք բոլորն էլ պատրաստված են ձևափոխ և լավ թրծված են հատուկ հնոցներում։ Ապշեցուցիչ տպավորություն են թողնում լայնակոս, ուլիեֆ, ուլիեֆ-ներճկված, ներճկված ու գծային բարդ ու հարուստ զարդանախշերի հորինվածքները, որոնք կատարվել են դեռևս շթրծված, թաց կավի վրա՝ սեղմելու, գծելու և փորելու եղանակով։ Զարդարված է կավամանի միայն մեկ երեսը։ Գծային զարդանախշերը իրենց բնույթով երկրաչափական են (եռանկյունիներ, ուղրանախշեր, գծածածկ և կետածածկ զիզզագ ժապավեններ և շեղանկյուններ)։ Խոր լայնակոս զարդանախշերի մոտիվներն են պարույրները, նրանցով և համակենտրոն շրջաններով կազմված հորինվածքները, ինչպես նաև բուսական զարդանախշերը։ Ներճկված զարդերը հիմնականում արտահայտվում են շրջանաձև կամ ձվաձև փոսիկներով։ Զարդանախշերում գերիշխողը գալարանախշն է, որը հանդես է գալիս ինչպես մեկուսի, այնպես էլ տարբեր համագրություններով։ Բնորոշ են նաև թռչնաձև զարդանախշերը²⁸։

²⁷ Անասնապահության զարգացման կիսաբուլղոսական ձևի զարգացման մասին տե՛ս Ե. Բ. Плотровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955, էջ 6։

²⁸ Հայաստանի վաղբրոնզդարյան խեցեղենի ուսումնասիրումը տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 61—81։

Ելնելով ձևերի զարգացման յուրահատկություններից, զարդամոտիվների բնույթից և նրանց կատարման եղանակներից, խեցեղենը կարելի է պայմանականորեն բաժանել զարգացման հետևյալ խմբերի.

Փոքր կնուններ. Արագած

Առաջին խմբի խեցեղենին բնորոշ են անոթի եռամաս կառուցվածքը, շեշտված անցումները, ցածրադիր ձևերը, լայնակոս և խոր փորագրված զարդանախշերը: Միրված մոտիվներ են բազմազալար պարույրները, համակենտրոն շրջագծերը, հատիկաձև ակոսները, բուսական մոտիվները, որոնք մեծ մասամբ հանդես են գալիս համադրություններով: Այս խմբի խեցեղենը ըստ տեղային յուրահատկությունների կարելի է կոսլիա կերպով բաժանել երկու մասի՝ մեկը պայմանականորեն անվանելով շրեշ-բլուրյան (Շրեշ-բլուր, Քյուլթափա, Շենգավթի մի մասը, Յաչին), մյուսը՝ կառնուտ-կիրովականյան:

Այս խմբի տարբերակն է կազմում Կարնուտ գտնվող Արծնի (Կարալի) ստորին շերտի խեցեղենը: Խեցեղենի զարգացման առաջին փուլում սկիզբ են առնում նաև ուղղադիր երկրաչափական զարդանախշերը, սակայն նրանք սակավ են և կատարված են լայնակոս տեխնիկայով (Կառնուտ, Էջմիա-

ծնի Քյուլ-Քափա): Հազվադեպ օգտագործվում են նաև ներձկված փոսիկները, որոնք առանձին հանդես չեն գալիս:

Երկրորդ խմբի խեցեղենին դարձյալ բնորոշ է եռամասնությունը: Չնայած պահպանվում են նախորդ փուլի զարդանախշման հատկանիշները, սակայն երևան են գալիս նոր յուրահատկություններ: Կավամանների վիզը զարդարվում է նրբագիծ երկրաչափական մոտիվներով, իսկ ուռուցիկ փորը՝ ռելիեֆ-ներձրկված ակոսային զարդանախշերով: Այս խմբի խեցեղենը բաժանվում է երկու տեղային մասերի՝ կիրովականյան և շենգավթյան:

Երրորդ խմբին յուրահատուկ է կավամանների ձևերի ու զարդանախշերի պարզեցումը: Բնորոշ են դառնում սահուն անցումներով և ձգված իրանով կավամանները: Աստիճանաբար վերանում են կանթերը: Մյուս կողմից երևան են գալիս նոր ձևերի, նոր որակով ու տեխնիկայով կատարված կավամաններ, որոնք իրենց հետագա զարգացումն են ստանում միջին բրոնզի դարաշրջանում: Հուշարձանների մի մեծ խմբի խեցեղենը զարդանախշվում է միայն ներձկված մանր փոսիկներով, որոնք աստիճանաբար նույնպես անհետանում են: Երրորդ խմբի խեցեղենը կարելի է բաժանել երեք տեղային մասերի՝ էլարյան, շենգավթյան և արագածյան: Երրորդ խմբի խեցեղենն իր բոլոր տեղային տարբերակներով վերաբերում է վաղբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման վերջին շրջանին, որը մի կողմից կրում է վաղբրոնզեդարի մշակույթի բնորոշ գծերը, իսկ մյուս կողմից ձեռք է բերում նոր հատկանիշներ, որոնք իրենց զարգացումն են ապրում միջին բրոնզեդարի ժամանակաշրջանում:

Ելնելով խեցեղենի զարգացման առանձնահատկություններից, որոշ տիպաբանական համեմատություններից, ինչպես նաև շերտագրական բնույթի դիտողություններից, Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի առաջին և երկրորդ խմբերը պայմանականորեն կարելի է վերագրել մ. թ. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին, իսկ երրորդ խումբը՝ նույն հազարամյակի երկրորդ կեսին:

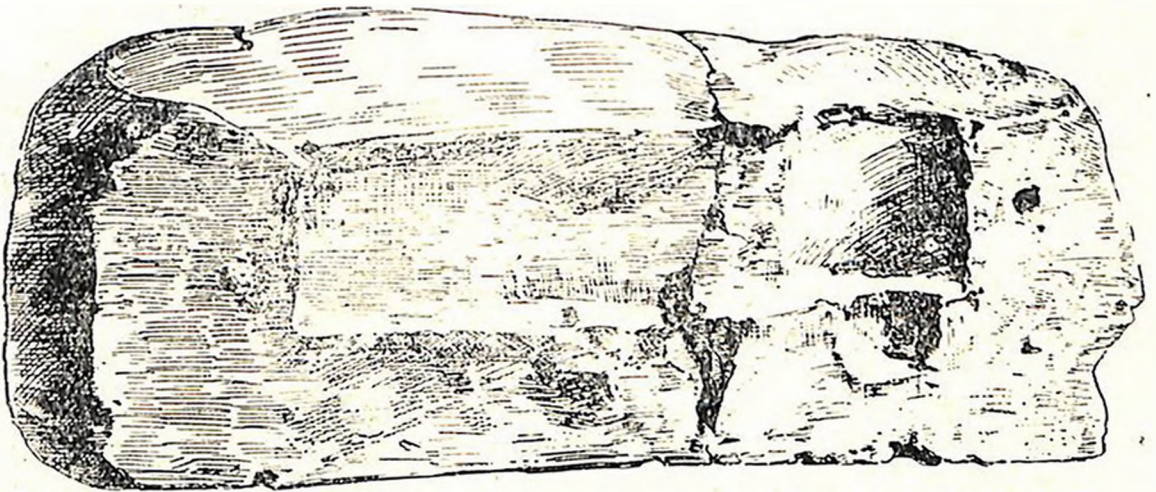
Աշխարհագրական ընդարձակ միջավայրում, բացի Հայկական լեռնաշխարհի և Վրաստանին կից շրջանների վաղբրոնզեդարյան մշակույթի ծագման ու զարգացման բուն շրջանակներից, ուրվագծվում են մի քանի ծայրամասային շրջաններ Փոքր Ասիայի (Մալաթիայից արևմուտք), Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի (Հարավային Օսեթիա, Մինգեշաուր, Մուղան, Լեռնային Ղարաբաղ)²⁹ սահմաններում, ինչպես նաև այդ մշակույթների տարածման ընդարձակ ոլորտներ Կիլիկիայի (Մերսին), Ասորիքի (Ամուկ, 2-րդ և 1-ին շերտերը), Պաղեստինի (Կիրբետ-Կերակ, Բեթ-Շան, Թաբարա-էլ Ակրադ)³⁰, Հյուսիսարևմտյան Իրանի (Գեոյ-Քափա, Յանըղ-Քեփե)³¹, Կուբանի (Մայկոպ, նովոսովորոդնոյե), Չեչենա-Ինգուշեթիայի սահմաններում (Լուգովոյե, Սերժեն-Յուրտ

²⁹ Տե՛ս Ա. Ա. Иессен, Азерб. арх. экспед. МИА, 125, М.—Л., 1965, էջ 16—18; К. Х. Кушнарева, Памятники медного века в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 1957.

³⁰ Տե՛ս А. Jirku, Einige Kleinfunde aus Palästina und Syrien, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“ №7 XIII, էջ 165—172.

³¹ Տե՛ս Т. Burton-Brown, Excavations in Azerbaijan, էջ 264—265.

և այլն)³², որտեղ տեղական մշակույթների բնորոշ շերտերի մեջ նկատվում են Հայկական լեոնաշխարհի III հազարամյակի մշակույթի ամբողջական հորիզոններ կամ նրա հատկանշական տարրեր: Մշակութային ներթափանցման այս հետաքրքրագույն երևույթի բուն էությունը դեռևս պարզ չէ և վեճի առարկա է գիտության մեջ³³: Առայժմ կարելի է արձանագրել միայն, որ մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներում առաջավորասիական ակունքներից սնվող Հայաստանի վաղ երկրագործական մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում ներթափանցում է արդեն Հին Արևելքի նշանավոր մշակութային օջախները, որոնք նեոլիթի և էնեոլիթի դարաշրջանում աչքի էին ընկնում որպես երկրագործության զարգացման ամենավաղ ու ամենախոշոր կենտրոններ:

Ձուլման կավե կաղապար. Գառնի

Մետաղամշակույթյուն: Արտադրողական ուժերի զարգացումը նյութական արտադրության համեմատաբար բարձր մակարդակը, երկրի բնական հարստությունները հիմք դարձան Հայաստանի տեղաբնակների և շրջակա երկրների միջև մշակութային ու անտեսական հարաբերությունների ընդլայնման համար: Չունենալով սղոնձի հանքավայրեր, հին շումերներն օգտվում էին Ամանի, Փոքր Ասիայի, Հայկական լեոնաշխարհի սղոնձից³⁴: Տավրոսի, Ռշտունյաց, Տալոց, Սասնո, Կորճալքի (Ձուլամերկի) սարերն ու Հայկական Միջագետքը (Արդա-

³² Տե՛ս P. M. Мунчаев, Древнейшая культура северо-восточного Кавказа, МИА, 100, 1961; E. H. Крюков, Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность, СА, 1964, № 1.

³³ Իրենց տեսակետներով հանդես են եկել Ս. Հուրը, Լ. Վուլին, Վ. Լամբը և ուրիշները Ռ. և Լ. Բրեյդվուդները և Ա. Ա. Ինսսենը, ցուցաբերելով զգուշավոր մոտեցում, այնուամենայնիվ գտնում են, որ տեղի է ունեցել կարճատև և արագ ներթափանցում Արևմտյան Հայաստանից դեպի Սիրիա—Պաղեստին:

³⁴ Տե՛ս B. Landsberger, Assyrische Handelskolonten in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend, Leipzig, 1925, էջ 21—25:

նա) սյղնձի, կապարի, արծաթի անսպառ շտեմարաններ էին³⁵։ Ակնհայտ է, որ Հայաստանի նշված շրջանների բնակչությունը հնուց ի վեր պետք է մասնագիտանար մետաղահանությունն ու մետաղաձուլության մեջ։ Եվրասի հովիտն ու Հայկական Միջագետքը կապող օղակներ էին Հայաստանի և հարևան երկրների միջև։

Մ. թ. ա. III հազարամյակի հնավայրերում հայտնաբերված մետաղաձուլական բազմաթիվ իրերի ուսումնասիրությունը մի կողմից ցույց է տալիս տեղական մետաղամշակության զարգացման բավական հասուն մակարդակ, երբ արդեն հսկայական տեխնիկական թուխք էր կատարվել դեպի իսկական մետաղամշակությունը և մկնդեղով բրոնզի ստացումը, և, մյուս կողմից, այն աղերսները, որոնցով կապված էին Հայկական լեռնաշխարհն ու Միջագետքի երկրները, մասնավորապես Շումերն ու Ակկադը։

Մետաղահանություն հնագույն օբյեկտներն ու սյղնձաձուլական վառարաններն առայժմ խոր ուսումնասիրության չեն ենթարկված։ Սակայն Շենգավթի, Գառնիի, Նախիջևանի Քյուլ-թափայի բրոնզաձուլական կադապարների հայտնագործությունը ինքնըստինքյան վկայում է մետաղամշակության խոշոր առաջընթացի մասին։ Այս կադապարների մի մասը, մասնավորապես Շենգավթիներն ու Գառնիիներ, ծառայում էին կոթառավոր սեպածե կացիներ ձուլելու համար, որոնց քարե նախատիպերը հայտնի են Շենգավթի, Քեթի, Մարմաշենի կենտրոնի հնավայրերից, իսկ մկնդեղ-բրոնզից պատրաստած օրինակները՝ կենինականի, Բրդաձորի բնակատեղիների պեղումներից³⁶։

Նման կացիների կավե հնագույն մոդելների (IV հազարամյակի երկրորդ կես—III հազարամյակի առաջին կես) առկայությունը— Շումերում՝ մի կողմից, և բրոնզից պատրաստված հետսագույն օրինակների (III հազարամյակի վերջ) գոյությունը Կուբանի մարզում՝ մյուս կողմից, որոշակիորեն մատնացույց է անում Հայկական լեռնաշխարհի դերն ու նշանակությունը հինարևելյան մշակույթի զարգացման ու տարածման ուղիներում։

Պատմա-հնավիտական նույն կապակցությունների մեջ են ներկայանում սեպածե կացիներին ուղեկցող զենքերը՝ լայնաշեղք դաշույններն ու փետրածե նիզակների գեղարդները (կենինական, Կամո, Կիրովական)։ Կամոյի նիզակի գեղարդը ըր զուգահեռներն ունի Միջագետքի, Արևելյան Փոքր Ասիայի, Վրաստանի, Կուբանի դամբարանային հուշարձաններում, իսկ Կիրովականի գեղարդը՝ գերազանցապես Հարավային Միջագետքի քաղաքներում, Իրանի և Վրաստանի հնավայրերում հայտնաբերված նյութերի մեջ³⁷։

Հետաքրքիր է, որ նիզակների վերը ներկայացված տիպերը Սաշխերեում հանդիպում են սվինածե նիզակների ուղեկցությամբ, որոնց նմանները լայն տարածում էին գտել Միջագետքում (Ուր, Աշուր, Թեփե-Գավրա, Կարքեմիշ)։ Մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին Աշուրից ծագող նման նիզակներից մեկը կրում էր Սարգոն Ակկադացու որդի Մանիշտուսուի անունը (մ. թ. ա.

35 Տե՛ս II. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики ассирийской державы, ВДИ. 1956, № 1, էջ 28—40։

36 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 25—32։

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29—32։

XXII դար), մյուսը՝ էլամի կառավարիչ Պուզուր-Շուշինակի անունը (մ. թ. ա. XXII դար)³⁸,

Այսպիսով, Հայաստանի մետաղամշակութայն արտադրանքը ուսումնասիրելիս և թվագրելիս անհրաժեշտ է առաջին հերթին ի նկատի ունենալ Հյուսիսային Միջագետքը, որի անտառային գոտում երկար դարերի ընթացքում շարունակում էին օգտագործել վաղ շումերական տիպի գործիքները, զենքերն ու զարդերը:

Հետաքրքիր է օրինակ, որ Առաջավոր Ասիայի, Հայաստանի, Կովկասի և Եվրոպայի տերիտորիաներում III հազարամյակի տարբեր ժամանակաշրջաններում լայն տարածում գտած կոցավոր կացինների բնորոշ խմբերից մեկը հայտնի է Հայաստանի և Կենտրոնական Անդրկովկասի հնավայրերից (Լենինական, Երեւան, Ալավերդի, Փինեղաուրի, Թիանեթի), Միջագետքի նշանավոր կենտրոններ Աշշուրից, Թեփե-Գավրայից, ինչպես նաև Սարգոն Ակկադացու որդի Նարամսինի կոթողի պատկերաքանդակներից, որն, ի դեպ, հայտնաբերվել է Հայկական Միջագետքի տերիտորիայում՝ Ամիդի (Գիարքեքի) մոտ: Ի տարբերություն Եվրոպայում հայտնաբերվածների, որոնք միայն մասամբ են համընկնում վաղմիջագետքյան տիպերին, Հայաստանի և Վրաստանի օրինակները ոչնչով չեն տարբերվում հարավի իրերից: Ուստի Հյուսիսային Միջագետքն ու Հայաստանը կարելի է դիտել որպես նման զենքերի պատրաստման հիմնական կենտրոններ, որոնց մետաղագործական արտադրանքը կարող էր Արևելյան Եվրոպա թափանցել միայն Կովկասի վրայով³⁹:

Միաժամանակ կոցավոր կացինների և ուղեկցող այլ գործիքների վերջերս Երևանում հայտնաբերված նշանավոր գանձը՝ իրերի մեծ քանակով, տարբերակներով, բազմազան շափերով, ձևաբանական ու որակական հատկանիշներով ոչ միայն գերազանցում է հին աշխարհի հնագիտական հուշարձաններից հայտնի համանման նմուշներին և հավաստում նրանց տեղական արտադրության ակնհայտ փաստը, այլև համոզում է, որ Հայկական լեռնաշխարհն իսկապես նման զենքերի արտադրության առաջավորասիական խոշոր կենտրոններից մեկն էր⁴⁰:

Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք այլ հնավայրերում հայտնաբերված մետաղե առարկաների համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ուրվագծելու տեղական մետաղամշակութայն զարգացման հաջորդական փուլերը: Մետաղե զենքերի և գործիքների զգալի կատարելագործում է նկատվում Արծնի (Կարազ՝ էրզրումի մոտ), էլարի, էջմիածնի հավաքածուներում և Վրաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված մի քանի հետաքրքրական կոմպլեքսներում: Հին Արևելքում և Հայաստանում լայնորեն տարածված պարուրաձև ապարանջանների ու ականջօղերի հետսագույն տիպերի հետ միասին էլարի դամբարանադաշտում հայտնաբերվեցին զգալիորեն կատարելագործված նիզաշիզը դաշույններ, որոնց նմանները նախկինում պատահակա-

38 Տե՛ս Ե. Ա. Куптин, Археологическая маршрутная экспедиция..., Тбилиси, 1949, էջ 71—75:

39 Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 31—33:

40 Երևանյան նորահայտ գանձը պահվում է Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ֆոնդերում:

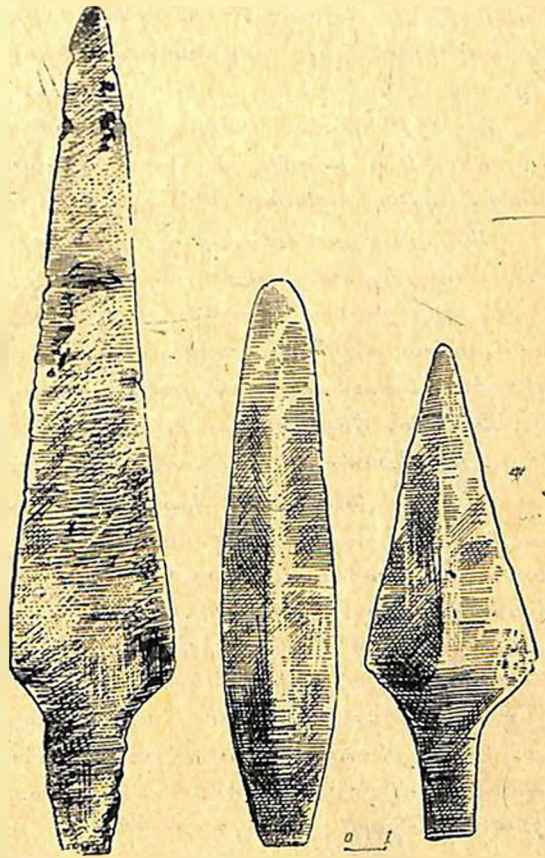
նորին գտնվել են էլարում: Արծն-Կարազի վաղբրոնզեդարյան միջին շրջանի բնակատեղիում այս տիպի դաշույններին ուղեկցում էր խիստ կատարելագործված նեղաշեղք կախակոթառ կացինը, որ իր ուղղակի զուգահեռներն ունի էջմիածնի թանգարանում, Իմերեթում, արխաղական դոլմեններում և Հյուսիսային Օսեթիայում:

Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի սահմաններից դուրս այս կացինների նմանը չկա, և դրանք պետք է համարել տեղական մեծադամշակութայն յուրահատուկ արտադրանքի քիչ հայտնի նմուշներ:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի վերջին փուլում, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերին, հանդես են գալիս այսպես կոչված խողովակակոթառ մարտական կացինները (Սուրմարի, Լենինական, Սեան), որոնց նախատիպերը հանդիպում են Շումերի հին քաղաքներում (Քիշ, Ուր, Լագաշ) և ապա տարածվում Իրանական սարահարթում, Կովկասում, Կենտրոնական Ռուսաստանում և մերձդանուբյան շրջաններում⁴¹: Փոքր Ասիայում և Բալկաններում այս տիպի վենքերի բացակայությունը մատնանշում է նրանց տարատեսակների ներթափանցման հայաստանյան ուղիները, որոնք Կովկասն ու Արևելյան Եվրոպան կապում էին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթության հետ:

Ժամանակի մշակութային ու տրնտեսական փոփոխարարությունների մեջ որոշակի նշանակություն ուներ Տիգրիսից Ինդոս, Օքսոսից ու Եփրատից նեղոս տարածվող հինարևելյան առևտրական լայն ցանցը⁴², որի մեջ լիովին ընդգրկված էր Հայաստանը՝ Եփրատ—Տիգրիսյան և Արարատյան նշանավոր իր ճանապարհներով և, որ գլխավորն է, իր նյութական արտադրության բավականաչափ բարձր մակարդակով:

Հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային ծայրամասում ընկնող Հայկական լեռնաշխարհը, մ. թ. ա. III հազարամյակում իրենից ներկայացնում էր հինարեւելյան մշակույթի մի տեղական օջախ՝ տնտեսության հիմնական ճյուղերի

Դաշույններ. էլար

⁴¹ Տե՛ս Բ. Ա. Կյփտիս, Материалы к археологии Колхиды, Тбилиси, 1956, էջ 295—296.

⁴² Տե՛ս Գ. Կալլաժ, Древнейший Восток..., էջ 258—260.

զարգացման համեմատարար բարձր մակարդակով: Նրա տեղական մշակույթի խոր արմատները գնում են դեպի Միջագետք: Հայաստանը կրում է Միջագետքի ազդեցությունը, սակայն ինքն էլ որոշակի առաջադիմական դեր է կատարում Նույնիսկ Առաջավոր Ասիայի մշակութային զարգացման մեջ:

Վաղբրոնզեդարյան անտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումն առաջ է բերում մի շարք այլ արհեստների զգալի վերելք: Քարագործությունը, փայտագործությունը, սկրագործությունը, մանածագործությունն ու կաշեգործությունը անմիջականորեն պայմանավորված էին երկրագործության և անասնապահության զարգացմամբ: Մ. թ. ա. III հազարամյակում անտեսության ու կենցաղի մեջ որոշիչ նշանակություն ունեին քարե գործիքները, քանի որ մետաղե գործիքներն այնքան էլ լայն կիրառում չունեին երկրագործ-անասնապահ բնիկների կյանքում: Բազմաթիվ ու բազմատեսակ սանդերը, սանդի կոթերը, տրորիչները, հղկիչները, աղորիքները, գուրդերը, ձուլման կաղապարները, հալոցները, կացինները, զրերը, պահանգավոր մանզաղների ներդիրները և շատ այլ գործիքներ մեծ կատարելագործությամբ պատրաստվում էին քարեգործ վարպետների կողմից և հաջողությամբ օգտագործվում երկրագործական ու կենցաղային աշխատանքների մեջ:

Անասնապահության ու կաշեգործության մեջ լայնորեն օգտագործվում էին օբսիդաքարից ու կալժքարից պատրաստված պահանգավոր դանակներ, բերիչների շղբեր՝ մորթին ու կաշին մշակելու, նրանցից փոկեր, տիկեր, ոտնաման ու հագուստ պատրաստելու համար: Կաշեգործության մեջ շատ կարևոր դեր էին կատարում կենդանիների ոսկորներից պատրաստված կոկիչները⁴³, ծակիչները, հերուններն ու մախաթները, որոնց բազմազանությունը վկայում է նրանց կատարած ամենատարբեր ֆունկցիաների մասին:

Ստույգ տվյալներ չկան մանածագործական արտադրանքի վերաբերյալ, սակայն մի շարք աշխատանքային գործիքների առկայությունը վկայում է այդ արհեստի բարձր զարգացման մասին: Վաղբրոնզեդարյան զրեթե բոլոր բնակատեղիներում չափազանց հաճախ են հանդիպում ոսկորից, երբեմն նաև կավից ու քարից շինված իլիկի գլուխներ և խոշոր կենդանիների կողոսկրներից պատրաստված գործիքներ, որոնք կարող էին հիմնադրանի դեր կատարել՝ թելից գործվածք ստանալու համար: Ինչպես նախորդ գլխում ցույց տրվեց, մ. թ. ա. V—IV հազարամյակի նյութական արտադրության մեջ հայտնի էին արդեն կանեփե ու վուշե գործվածքները, որպիսիք լայնորեն օգտագործվում էին Առաջավոր Ասիայի, Եգիպտոսի, Միջերկրածովյան տարբեր մարզերում⁴⁴: Հավանական է, որ III հազարամյակի վերջին փուլում մանր եղջերավոր անասունների մեծ աճի կապակցությամբ, մանածագործության մեջ զգալիորեն ընդլայնվում է ոչխարի ու այծի բրդի օգտագործումը: Գառնիի, էլարի և այլ բնակավայրերում հայտնաբերվել են բավականաչափ նուրբ ասեղներ, որոնք կարող էին կիրառվել գործվածքներից հագուստ պատրաստելու համար:

Վաղբրոնզեդարյան Հայաստանի համար խիստ բնորոշ է երկրի բնակչության զգալի աճը, նահապետական հայրիշխանական գերդաստանի կազմավու-

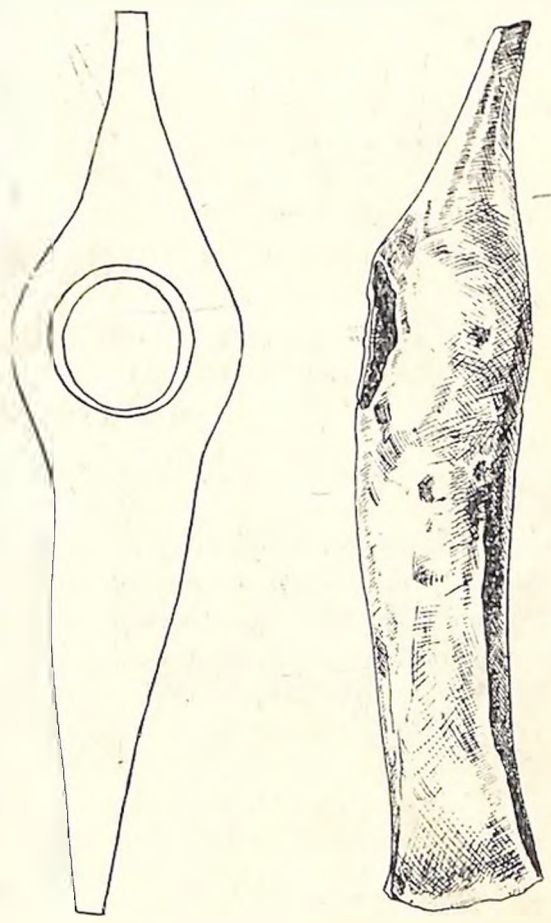
⁴³ Տե՛ս Ե. Մ. Богаевский, История техники, т. I, М.—Л., 1936, էջ 284:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

րումը: Զարգացած բնակարանաշինությունը այս սլայմաններում դառնում է առաջավոր արհեստներից մեկը: Որպես շինանյութ օգտագործում էին քարը, փայտը, եղեգնը, կավը, հարզը: Այսպիսով, երկրագործության ու անասնապահության ընդհանուր զարգացմանը զուգընթաց բազմաթիվ արհեստներն իրենց հերթին խթանում էին տնտեսության հիմնական ճյուղերի առաջընթացը և սլայմանավորում երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման նոր, ավելի բարձր մակարդակը:

4. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վաղ բրոնզի դարի եզրափակիչ փուլում միայն, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերին սկսում են նկատվել սոցիալ-տնտեսական տարբերակման, ունեցվածքային անհավասարության երևույթներ և տոհմացեղային կազմակերպության ընդհանուր ֆոնի վրա գծագրվում է իր հասարակական դիրքով ու հարստությամբ բնակչության հիմնական զանգվածներից անջատվող տոհմացեղային ավազանին: Դրա ցուցանիշն է մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին դարերով թվագրվող մեծ դամբանաթմբերի առաջացումը Վեռնային Ղարաբաղում (Խաչենաղետ, Ստեփանակերտ) ու Մուղանի գաշտում (Ուլ-Յափա), Թոնդքի նշանավոր դամբարանադաշտում և Հյուսիսային Կովկասում (Մայկոպ, Նովոսոլոբոզնայա և այլն): Մայկոպի նշանավոր դամբարանում կուտակված արժեքները, արվեստի, զենքի, զարդարանքի նմուշները, թաղման ձևն ու ճոխությունը ցույց են տալիս, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում առանձին ցեղերի առաջնորդներ հասնում են հասարակական աննախադեպ բարձր դիրքի: Սոցիալական այս նոր երևույթների հիմքում ընկած էին նյութական արտադրության և առաջին հերթին անասնապահության մեջ տեղի ունեցող արմատական տեղաշարժերը, հավելյալ արտադրանքի կուտակման ու փոխանակման հնարավորությունը: Մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջում դիտվում է նախնադարյան տոհմացեղային կազմակերպության աստիճանական անկման պրոցես, որը դառնում է միջին և ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի սլայմանական զարգացման ամենաբնորոշ գիծը:

Պղնձե կացավոր կացիճ. Ալավերդի

Հայաստանի վաղբրոնդեգարչան տնտեսության ու նյութական արտադրության մեջ առաջացած արմատական տեղաշարժերն իրենց նկատելի հետքերն են թողնում տեղաբնակների հասարակական կյանքում: Արորային երկրագործության առաջացումը, անասնապահության ու որսորդության վերելքը, մետաղահանության, մետաղամշակության, արհեստների ու փոխանակային հարաբերությունների զարգացումը ի վերջո հանգեցնում են տղամարդու բացարձակ գերիշխանության տնտեսական և հասարակական ոլորտներում: Կնոջ հասարակական դերը հետզհետե սահմանափակվում է ընտանիքի ու տնային տնտեսության շրջանակներով: Կազմավորվող հայրիշխանական ընտանեկան մեծ համայնքը դառնում է հասարակության բաղկացուցիչ բջիջը և հիմնական սընտեսական միավորը, որի էական հատկանիշը նյութական բարիքների արտադրության ու սպառման կոլեկտիվ սկզբունքն է: Այդ պատճառով էլ հասարակության ունեցվածքային խոր տարբերակում չի նկատվում ոչ բնակատեղիներին, ոչ էլ դամբարանային պեղածո նյութերի ուսումնասիրության ժամանակ:

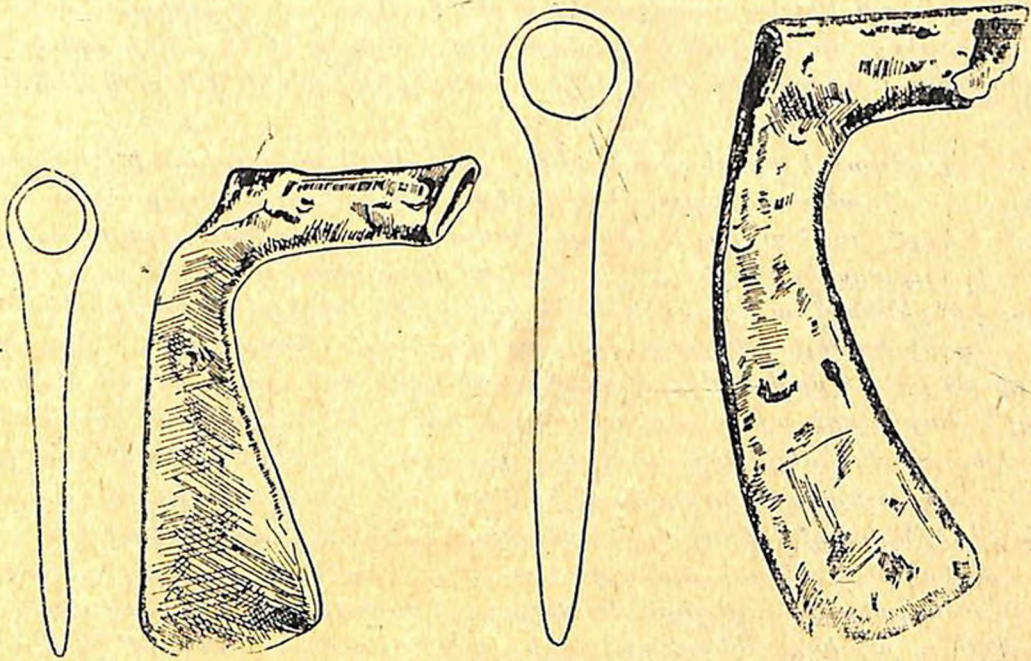
Դամբարանների ու կացարանների ձևերն ու հատակագծերը երկար ժամանակ մնում են անփոփոխ, շտարբերակված, ընտանեկան մեծ համայնքը արտադրության, բաշխման ու յուրացման միասնական մի բջիջ է՝ առանց ներքին խոր անտեսական տրոհման: Սակայն սղգակցության և որոշ իմաստով նաև ժառանգականության առումներով այժմ մեծապես զարգանում է պատրիլոկալ ուղղությունը, որը ավելի ուշ շրջանում հանգեցնում է համայնքի արոհման:

5. ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՁԻ ԿԱՐԻ ՑԵՂԵՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Խուրհիմներ և ուրաբտացիմներ — Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության էթնիկական կազմը վաղ և միջին բրոնզի դարից առաջ ընկած ժամանակների առումով ուսումնասիրողները ստիպված են բավարարվել սոսկ մարդաբանական ու հնագիտական նյութով, որ հնարավորություն չի տալիս հանգելու քիչ թե շատ որոշակի եզրակացությունների: Մարդաբանական բնորոշ տիպերի հետազոտությունը կարող է պարզել միայն ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի որոշ, կենսաբանական-ֆիզիկական կողմերը, բայց այն ոչինչ չի տալիս հասարակական-պատմական առումով, քանի որ մարդաբանական տիպի տարածման սահմանները երբեք չեն համընկնում ժողովուրդների և լեզուների տարածման սահմանների հետ: Մշակութային հաջորդականության ուսումնասիրությունը ևս այս առումով մեծ ծառայություն չի մատուցում, որովհետև մշակութի տարածման շրջաններն էլ անմիջականորեն չէ, որ կապվում են էթնիկական խմբավորումների գրաված տարածությունների հետ:

Վիճակը փոխվում է վաղ և միջին բրոնզի դարից սկսած, որի ուսումնասիրման համար հնարավոր է դառնում ներգրավել նաև այն գրավոր աղբյուրները, որոնք հասել են մեզ Հայկական լեռնաշխարհը շրջապատող ժողովուրդներից: Ահա այդ աղբյուրների տվյալների համադրումը հնագիտության նյութի տվյալների հետ հնարավորություն է տալիս արդեն հաստատապես պընդել, որ խնդրո առարկա տերիտորիայի մեզ հնարքերը ժամանակի մշա-

կույթը հիմնականում ստեղծվել է ցեղերի մի խմբի կողմից, որոնք խոսում էին սերտ ազգակցության մեջ գտնվող լեզուներով— խուրրիական կամ ավելի կոնկրետ՝ խուրրի-ուրարտական ցեղերի կողմից: Սրանք էլ դարձել են կարևորագույն բաղադրիչ մասերից մեկը այն ենթաշերտի, որի հիմքի վրա հետագայում կազմավորվել է հայ ժողովուրդը⁴⁵: Վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. III հազարամյակում և երկրորդի սկզբներին, խուրրիական ցեղերն արդեն գերիշխող տարր էին Հայկական լեռնաշխարհի միջին մասում, նրան կից Հյուսիսային Միջագետքում և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում:

Խողովակափոր առ կացիններ. Ջոշ կոլոն, Լենինական

Խուրրիների բնակեցրած տերիտորիան շումերերեն կոչվում էր Սու-բիր, իսկ ակկադերեն՝ Սուբարտու կամ Շուբարտու: Մ. թ. ա. II հազարամյակի և I հազարամյակի սկզբների գրավոր աղբյուրներում Հյուսիսային Միջագետքի բնիկները կոչվում են շուբարեցիներ: Այս անունը պահպանվել է և հին հայկական պատմական Աղձնիք գավառի Շուպրիա (կամ Թիրևս ավելի ճիշտ՝ Շուբ-

45 Մարդաբանական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ խուրրի-ուրարտական այս ցեղերի ֆիզիկական տիպը շարունակում է այրել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի ժամանակակից որոշ ժողովուրդների և մասնավորապես հայերի մեջ: Սրանց մեջ գիրակշռում է կարճազլխությամբ և արծվաքիթ դեմքով բնորոշվող մարդաբանական այն տիպը, որը Լուջանը, Բունակը և այլ մասնագետներ անվանել են արմենոյիդ (armenoid): Եվրոպոյիդ մեծ ռասայի մասը կազմող բալկանա-կովկասյան փոքր ռասային պատկանող մարդաբանական այս տիպը ներկայացված է Հյուսիսային Միջագետքի, Ասորեստանի, Խեթերի երկրի բարձրաբանդակներում և այն եգիպտական դամբարանային որմնանկարներում, որոնցում պատկերված են հիշյալ երկրների բնակիչները: Չնայած այս բոլոր հանգամանքներին, մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների նյութական մշակույթի Լժնիկական պատկանելության հարցը հնարավոր չէ լուծված համարել:

րիա) անվան մեջ⁴⁶։ Շուպրիայից դեպի հյուսիս-արևմուտք խուրրինները, համենայն դեպս մ. թ. ա. I հազարամյակում, բնակեցնում էին նաև վերին եփրատի ձախափնյա տարածությունները և, հնարավոր է, Ճորսիի հովիտը։ Շուպրիայից արևելք, որպես խուրրինների բնակության հնարավոր վայրեր, հարկ է նշել Խուրուշկիան (Արևելյան Տիգրիսի հովիտը) և Ուրմիա լճից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ընկած լեռնային երկիրը։

Խուրրինները մ. թ. ա. III—II հազարամյակների եզրին տարածված էին Միջերկրական ծովի արևելյան ափին գտնվող Ուզարիտից սկսած դեպի արևելք՝ մինչև Առապիա (այժմ՝ Քերբուքը՝ Քուրդիստանում) և Նուզի քաղաքները։ Հարավում նրանց զանգվածային բնակության տերիտորիան հասնում էր մինչև այն գիծը, որ սկսվում է արևմուտքում Օրոնտես գետի ափին գտնվող Համա քաղաքից և ձգվում մինչև այժմյան Խանկիկներ՝ Իրաքի և Իրանի սահմանագլխին։

Ավելի դժվար է սրոշել խուրրինների բնակեցման հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան սահմանները, որոնք անցնում են Հայկական լեռնաշխարհով։ Հայկական Տավրոսից հյուսիս, մ. թ. ա. հավանաբար արդեն II հազարամյակում ընկած էր ուրարտացիների էթնիկական տերիտորիան, ժողովուրդ, որ խոսում էր խուրրիներենին մոտ լեզվով և ուներ խուրրիականին շատ բանով նման մշակույթ։ Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ սկզբնապես խուրրիններն ու ուրարտացիները մի էթնոս են կազմել։ Կեղվական տվյալները, որոնք կարելի է ստանալ Քիշարի թագավորի արձանագրությունից, մղում են ենթադրելու, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբին խուրրինների և ուրարտացիների նախնիները խոսել են միմյանց այնքան մոտ բարբառներով, որ այդ շրջանում նրանց կարելի էր համարել էթնիկապես միատարր զանգվածի առանձին ցեղեր կամ ցեղախումբեր։ Հայկական Տավրոսի լեռներից հարավ և վերին Եփրատի հովտում էթնիկական այս զանգվածի ցեղերը մտան խուրրինների կազմի մեջ, իսկ դեպի հյուսիս-արևելք, այսինքն Մեծ Ջաբ գետի վերին հոսանքի շրջանում, վանա լճի մոտ և ավելի հյուսիս, Արաքսի հովտի կողմերում ապրող ցեղերը՝ ուրարտացիների կազմի մեջ։ Մ. թ. ա. I հազարամյակում ուրարտացիների բնակման շրջանը մնում էր նույնը, իսկ խուրրիններինը էապես փոխվել էր և ամբողջական զանգված չէր կազմում։

Էթնունք։ Ավելի հյուսիս՝ Արարատյան դաշտում, կարելի է ենթադրել երրորդ ցեղախմբի գոյությունը, որին, երկրի կրած էթնունի անվան հիման վրա, պայմանականորեն կարելի է կոչել էթնունների խումբ և որը ազգակից կարող է լինել ինչպես խուրրիններին, այնպես էլ ուրարտացիներին։ Հավանաբար հենց այս խմբին պատկանող ցեղերն են թողել Թոնդրի, Կիրովականի և Լճաշենի մ. թ. ա. II հազարամյակի թաղումների սքանչելի հուշարձանները, որոնք վկայում են խուրրիական աշխարհի հետ նրանց ունեցած մշակութային կապերի մասին⁴⁷։

⁴⁶ Ավելի ուշ շրջանում՝ մ. թ. ա. VII—VI դարերում «Սուրարտու» էր կոչվում Հյուսիսային Միջագետքի այն մասը (Արևմտյան Խարուր գետի վերին հոսանքի շրջանը), որտեղ նախապես գտնվում էր Խուրրի-Միտանների պետության վաղընդհան մայրաքաղաքը։

⁴⁷ Տե՛ս Ե. Ա. Кудтин, Археологические раскопки в Триалети, I. Тбилиси, 1941, էջ 73 և հաջ., А. О. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., СА, 1957,

Կուտիներ և այլք: Հայկական լեռնաշխարհից դեպի արևելք, Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ ընկած շրջանից մինչև Մեծ Կովկաս բնակվող ժողովուրդների ու ցեղերի լեզուներից մեզ հայտնի են լուկ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներին վերաբերող առանձին հատուկ անուններ և տեղանուններ: Սա լեզվական մի շրջան էր, որ հիմնականում տարրերվում էր խուրրի-ուրարտականից, թեև այստեղ կարող էին լինել խուրրիների առանձին խմբեր: Այստեղ բնակվող մյուս ցեղերից ամենահարավայինները բաբելացիներին ու ասորեստանցիներին հայտնի էին կուտիներ անվամբ⁴⁸:

Նախախեթեր: Կենտրոնական Անատոլիան (Կապադովկիան), Հալիս գետի (այժմ՝ Կըզըլ-Իրմակ) աղեղի շրջանում, մ. թ. ա. III հազարամյակում բնակեցրել էին այսպես կոչված նախախեթերը կամ խաթերը (չչիոթել խեթերի հետ, որոնք խոսել են միանգամայն այլ լեզվով)⁴⁹: Նրանց լեզուն մեզ հայտնի է դարձել խեթական թագավորության արխիվներում (գտնված Բողազքյոյ քաղաքատեղիում) գրի առնված կրոնական ծիսական հատվածներից: Մինչև այժմ չի հաջողվել վերականգնել նախախեթերի հնչունաբանությունը, ուստի անհնար է դառնում հավաստիորեն լուծել, թե այդ լեզուն որ լեզվաընտանիքին է պատկանում, քանի որ հնարավոր չէ օրինաչափ հնչունական զուգադրումներ սահմանել նախախեթերի և որևէ այլ լեզվի միջև: Մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին նախախեթերը արդեն հիմնականում ձուլվել էին խեթերին:

Կասկեր (աբեշլացիներ): Կասկերի (կամ կաշկա) ցեղախումբը մ. թ. ա. II հազարամյակում բնակեցնում էր Հյուսիս-արևելյան Փոքր Ասիան և հարավային Մերձսևծովյան մարզը (Պոնտոս)՝ սկսած Հալիս գետից (Կըզըլ-Իրմակ), կամ ավելի արևմուտքից, մինչև Վերին Նիբրատ, ներկայիս Երզնկայից արևմուտք, ներառյալ Իրիս (Իշիլ-Իրմակ) և Լիկոս (Գայլ-գետ, Գելգիտ) գետերի հովիտները: Կասկերի լեզվի մասին կարող ենք դատողություններ անել միայն մի քանի տեղանունների և անձնանունների հիման վրա:

Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջի ասուրական աղբյուրները կասկերի կապակցությամբ հիշատակում են նաև աբեշլացիների և ուրումեացիների ցեղերը: Ուրումեացիների մասին կխոսվի ստորև, իսկ ինչ վերաբերում է աբեշլացիներին, ապա սրանց ցեղանունը, ինչպես և կասկերի անունը, փորձել են մեկնաբանել որպես աբխազա-ադրդական խմբի լեզուներից մեկին պատկանող անուն⁵⁰:

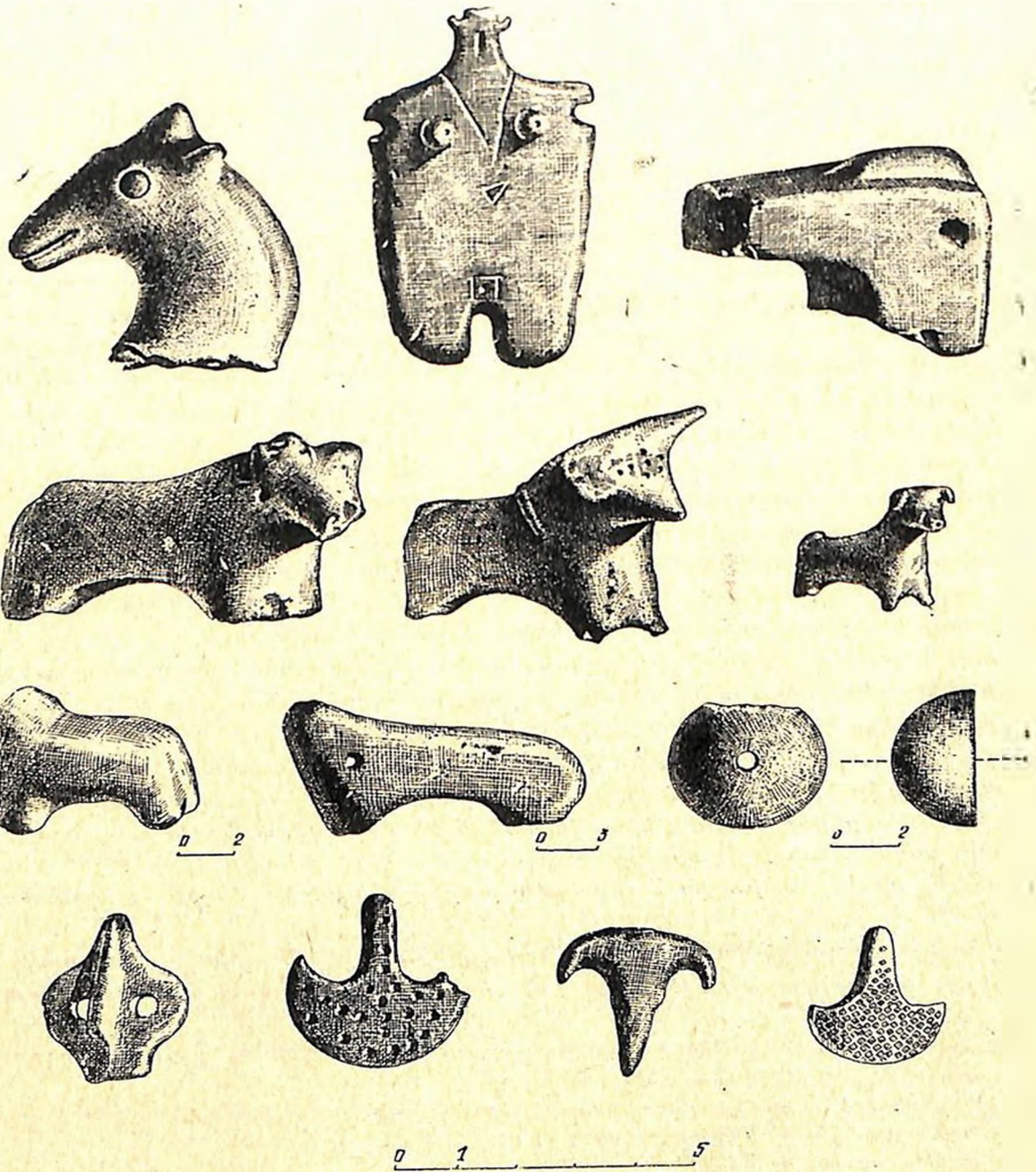
Նախաֆարսվելական ցեղերը: Նախախեթական և աբխազա-ադրդական ցեղերից հյուսիս-արևելք և Հայկական լեռնաշխարհից դեպի հյուսիս, մոտա-

№ 2, էջ 146 և հաջ., Բ. Բ. Պիտորովսկու առաջարանը Н. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.—Л., 1963 զրբում, էջ 11:

48 Կուտիներից հարավ բնակվող լուրերիցները, կասսիաները և Լլամցիները, ըստ երևույթին, պատկանում էին այլ լեզվաընտանիքի:

49 Տե՛ս ստորև, էջ 152, ծան. 54:

50 Հին հայ. Գաշլը, հին վրաց. Քաշագը, բյուղ, հուն. Կասախիան, արաբ. Կաշակը, հին սուս. Կոսոզը աղբյուրների անվանումն է: Հուն. Ἀψιλαι, լատ. Absilae, հին հայ. Ափշեղը, վրաց. Ափշիլի ձևերը ներկայիս Աբխազիայի տերիտորիայում Կոզոր գետի շրջանում բնակված հնագույն ցեղերի և նրա տարածման վայրի անվանումներն են: Հմմտ., արխազներ, ա-ափ'-ս-ուս, ա-ափ'-2-ուս ինքնանվան հետ: Տե՛ս А. Г. Мелукушвили, Наирн-Урарту. Тбилиси, 1954, էջ 76, Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի, էջ 42, 101, 129:

Կավից և քարից արձանիկներ. Շենգավիք և Քյուրափա

վորապես ներկայիս Վրաստանի (Կուր գետի վերին հոսանքի շրջանը) տերիտորիայում հավանաբար բնակվում էին նախաքարթվիկական լեզուներով խոսող ցեղեր: Չնայած, որ այս լեզվախմբի վերաբերյալ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներում գրավոր վկայություններ ամենևին չկան, լեզվաբանական նորագույն տվյալների համաձայն, քարթվիկական հիմք-լեզվի գոյությունը կարելի է հասցնել մինչև մ. թ. ա. III հազարամյակը, ըստ որում նույն տվյալները հուշում են, որ նա գրավում էր կոմսպակտ, ըստ երևույթին, լեռնոտ, մի տերիտորիա⁵¹:

Ակկադցիներ և արեմոյան սեմիտներ: Այսպես կոչված «Արգավանդ կիսալուսնի»՝ Փյունիկյան ծովեզերքի (այժմ՝ Լիբանանը) երկրագործական տերիտորիաներում, Ասորիքի հովիտներում, Հյուսիսային Միջագետքի հարթավայրերում և մեծ գետերի՝ Եփրատի ու Տիգրիսի երկայնքով, ինչպես նաև այս շրջանների միջև ընկած տափաստաններում մ. թ. ա. III—II հազարամյակում ապրում էին սեմական ժողովուրդներ: Փյունիկիայում, Ասորիքում, մասամբ Հյուսիսային Միջագետքում և ամենուր տափաստանային շրջաններում ապրում էին արեմոյան սեմիտները (քանանացիներ և ամորիացիներ), Եփրատի ու Տիգրիսի երկայնքով՝ արևելյան սեմիտները կամ ակկադցիները, որոնք հայտնի են ասորեստանցիներ և բաբելացիներ անուններով⁵²: Խուրրիների տարածման շրջանի հարավային մասը և սեմիտների տարածման շրջանի հյուսիսային մասը խառնվում էին իրար, և հողագործական շրջաններում ու քաղաքներում խուրրիներն ու սեմիտներն ապրում էին կողք-կողքի:

Հնդեվրոպացիներ: Վերը հիշված էթնիկական զանգվածները կամ տեղական էին, կամ էլ ուսումնասիրվող տերիտորիայի վրա հաստատվել էին ոչ ուշ, քան մ. թ. ա. III հազարամյակում: Սրանց կողքին հին Առաջավոր Ասիայում ապրում էին նաև այլ լեզվաընտանիքի ներկայացուցիչներ, որոնք այստեղ հայտնվել էին ավելի ուշ, բայց համենայն դեպս, բավական հին ժամանակներում: Խոսքը վերաբերում է լեզուների հնդեվրոպական ընտանիքին, որ Առաջավոր Ասիայում ներկայացված էր հետևյալ լեզվաճյուղերով՝ անատոլիական, հնդիրանական, ինչպես և փոյուզական ու հայկական:

Խեթեր և լուվիացիներ: Ամենից վաղ Մերձավոր Արևելքում հայտնվել են անատոլիական ճյուղի լեզուների կրողները⁵³:

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի լեզուների պատմության մասին ընդհանուր պատկերացումներից հետևում է, որ դժվար թե դրանք այստեղ հայտնված լինեն մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերից առաջ: Հնդեվրոպական անատոլիական լեզուները ներթափանցել են Փոքր Ասիա հավանաբար Բալկանյան թերակղզուց:

⁵¹ Քարթվիկական լեզուների ծագման մասին տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 13, Դ. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М. 1962, էջ 37:

⁵² «Ասորեստանցիներ» — աշտուրայու, կոչվում էին միայն ապագա Ասորեստանի հիմնական կորիզը հանդիսացող Աշտուր քաղաքի բնակիչները, իսկ «բաբելացիներ»՝ Բաբելոն քաղաքի բնակիչները, որը մ. թ. ա. XVII դարում միայն դարձավ Հարավային Միջագետքի մայրաքաղաքը:

⁵³ Անատոլիական լեզուների մասին տե՛ս В. В. Иванов, Хеттский язык, М., 1963, էջ 8 և հետ.:

Փոքրասիական հնադիտական մշակույթի մեջ մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին քառորդում իրոք ի հայտ են եկել էական փոփոխություններ: Այդ փոփոխությունները վկայում են, որ այստեղ երևան են եկել էթնիկական նոր տարրեր, որոնք կարող են նույնացվել հին անատոլիացիների հետ, բայց նրանք եկել են ավելի շուտ արևմուտքից և ոչ թե արևելքից: Բոլոր դեպքերում մ. թ. ա. II հազարամյակում հին անատոլիացիները բնակեցնում էին Փոքր Ասիա թերակղզու մեծ մասը, լեզվական տեսակետից բաժանվելով երկու ենթախմբի՝ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևելյան:

Թերակղզու հարավային մասը և Տավրոսի լեռները զբաղեցնում էին լուվիական ցեղերը, որոնց բարբառները պատկանում են անատոլիական լեզուների հարավ-արևելյան ենթախմբին: Նույն ենթախմբին է պատկանել նաև պալայացիների լեզուն, որոնք ենթադրաբար բնակվելիս են եղել Հալիս (Կրզըլ-իրմակ) գետի վերին հոսանքի շրջանում:

Հյուսիս-արևմտյան ենթախմբին են պատկանում նախ և առաջ բուն խեթերը⁵⁴: Ֆիլիկական և մշակութային տեսակետներից խեթերին չի կարելի համարել պարզապես եկվոր-հնդեվրոպացիներ: Ժողովրդի հիմնական մասը, անկասկած, կազմում էին նախախեթերը, որոնք կորցրել էին իրենց նախկին լեզուն և անցել հնդեվրոպական «խեթերին» (նեսիերեն): Թեև խեթերն ի հիմնական բառապաշարն ու քերականությունը, անկասկած, հնդեվրոպական են, բայց և այնպես նախախեթերներ մեծ ազդեցություն է ունեցել այդ լեզվի վրա, հատկապես հնչյունաբանության և բառապաշարի ասպարեկում:

Խեթերի բնակության վայրը պետք է համարել Հալիս գետի ոլորանի ներսում և Հալիսից անմիջապես դեպի հարավ ընկած տերիտորիան՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում, մինչև ներկայիս Կեսարիան:

Մ. թ. ա. II հազարամյակում խեթերից ու լուվիացիներից դեպի արևմուտք ապրող անատոլիական ցեղերի լեզուները մեզ հայտնի չեն: Բայց ավելի ուշ, սկսած մ. թ. ա. XII դարից, կրք անատոլիական լեզուները Կենտրոնական Փոքր Ասիայից դուրս են մղվում եկվորների հաջորդ՝ փուլգիական ալիքի կողմից, թերակղզու արևմուտքում, հարավ-արևմուտքում և հարավում անատոլիական լեզուները պահպանվում են: Դրանք էին. լուվիացիների լեզուն՝ արևմտյան ծովեզերքի կենտրոնում (հյուսիս-արևմտյան ենթախումբ), լիկիացիների լեզուն՝ հարավ-արևմուտքում (մոտիկ է լուվիերենին), «հիերոգլիֆային իեթերենը» (լուվիերենի բարբառ)՝ թերակղզու հարավ-արևելյան մասում ու

54 Այս տերմինը դիտության մեջ ծագել է այն ժամանակ, կրք Փոքր Ասիայում, մ. թ. ա. II հազարամյակում տիրած էթնիկական իրադրությունը դեռևս բավականաչափ պարզ չէր: Ներկայումս պարզված է, որ այն թաղավորությունը, ուր իշխում էին խեթերը, իր մայրաքաղաքի՝ հաթթիի (այլ կերպ՝ հաթթուս կամ խեթերեն՝ հաթթուսաս) անունով նույնպես կոչվել է հաթթի: Բայց ժողովրդի լեզուն այդպես չի կոչվել (հավանորեն այն կոչվել է նեսիերեն), իսկ խեթերն կամ խաթերեն է կոչվել հաթթի քաղաքի բնիկ ազգաբնակչության ոչհնդեվրոպական լեզուն: Առկայն խեթեր և խեթերեն տերմինները, նեսիեր և նեսիերեն էլ աստով արդեն այնքան հաստատ են մտել գիտական շրջանառության մեջ, որ դժվար է դրանցից հրաժարվել: Այդ պատճառով էլ հաթթիի բնիկներին (իրենց ոչ հնդեվրոպական լեզվով) խեթական թաղավորությունում գերիշխող և նեսիերեն խոսող ժողովրդից տարբերելու համար կոչում ենք նախախեթեր, իսկ նեսիերեն խոսողներին՝ խեթեր:

Հյուսիսային Ասորիքում և այլն: Խեթերից արևելք բնակվում էին հայասական ցեղերը:

Կարևոր է ընդգծել, որ մ. թ. ա. I հազարամյակում շրջակա ժողովուրդները խաբի, խաբն անունով կոչում էին ոչ թե սրոշակի ժողովրդի, այլ առհասարակ նախկին խեթական տերություն և դեռ ավելին՝ Նիքոտտի և Միջերկրական ծովի միջև ընկած բոլոր շրջանների ողջ բնակչությանը:

Հնդիրանական նյուդի լեզուների կրողները: Հնդեվրոպական լեզուների միանգամայն այլ, անատոլիականից բավական հեռու և նրա հետ անմիջական առնչություն չունեցող ճյուղի է պատկանում ևս մեկ լեզու, որը վկայված է Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ և երրորդ քառորդում⁵⁵ մարդկանց և աստվածների համեմատաբար փոքրաթիվ հատուկ անուններով (ի միջի այլոց, նաև խուրրիական Միտաննի պետության թագավորների անուններով): Այգորինակ անունների տարածման սահմանը համընկնում է Միտաննի պետության ազդեցության տարածման սահմանի հետ (Իրանի նախալեռներից մինչև Պաղեստին): Այս լեզվից որոշ բառեր են պահպանվել նաև խուրրիական ծագում ունեցող ձիաբուծական մի տրակտատում, որ վերաբերում է XIV դարի վերջերին: Այդ լեզվի անվանումն անհայտ է: Լեզուն պատկանել է հնդեվրոպական ընտանիքի արիական (հնդիրանական) ճյուղին: Ենթադրում են, որ այս «արևմտահնդիրանական» լեզվով խոսողները կատարելագործել են Առաջավոր Ասիայում արդեն նախապես, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերից, գոյություն ունեցող ձիաբուծությունը և ձիերով մարտակառքերի կիրառումը, հանգամանք, որ իր ազդեցությունն է դործել հին-արևելյան տեխնիկայի զարգացման, ինչպես և քաղաքական իրադարձությունների ընթացքի վրա: Առաջավոր Ասիայի մշակութային ու էթնիկական համապատկերում նրանք այլ հետք չեն թողել⁵⁶:

Սրանք էին ահա էթնիկական դործող միավորները պատմական այն իրադարձությունների, որոնք Հայկական լեռնաշխարհում և նրան սահմանակից երկրներում նախորդեցին հայ ժողովրդի կազմավորմանը:

⁵⁵ Այս տարրի շփումը խուրրիների հետ տեղի է ունեցել Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան մասում, մ. թ. ա. XVII դարից առաջ: Սակայն Միտաննի պետության կազմավորման պահին (մ. թ. ա. XVI դար), հնդիրանական այդ տարրը արդեն մահանում էր, թեև խուրրիական ավագանու շրջանում դեռևս հանդիպում էին հնդիրանական հատուկ անուններ:

⁵⁶ Sk'a A. Kammenhuber, Die Arter im Vorigen Orient, Heidelberg, 1968.

ԲԱԺԻՆ Բ

-ՏՈՀՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ
ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՁԻ ԳԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

(Մ. ք. ա. II հազարամյակի առաջին կես)

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԻՆԲՐՈՆՁԵԳԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՔՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆՆԵՐԸ

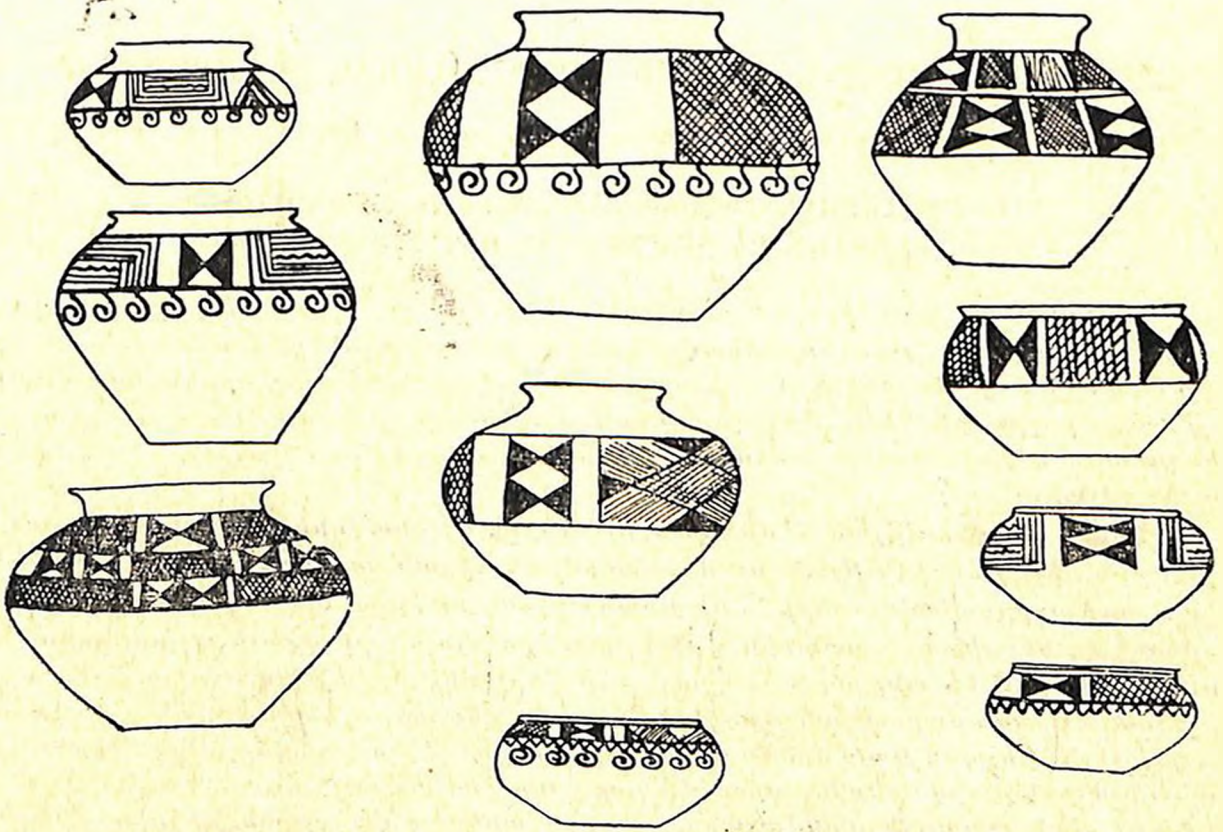
Խեթական և խուրրիական ցեղերի համախմբման, նրանց մեջ դասակարգային հարաբերությունների ձևավորման և պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը համընկնում է Հայաստանի մշակույթի միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի հետ: Բրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման այս փուլը ընդգրկում է Հայաստանի տոհմացեղային հասարակության վայրէջքի ժամանակաշրջանը:

Երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղերի, մասնավորապես անասնապահության, երկրագործության ու մետաղամշակության առաջընթացը, ինչպես նաև արտադրողական ուժերի, փոխանակության, առևտրի և մշակութային տրեստեսական ներքին ու արտաքին փոխհարաբերությունների զգալի աշխուժացումը խորացնում են անցյալ հաղարամյակի վերջերից նշմարվող սոցիալ-տնտեսական անհավասարության պրոցեսը տարբեր ցեղերի ու ցեղային միավորումների միջև, ինչպես նաև միևնույն տոհմի կամ ցեղի բուն ընդերքում: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակի են հասնում առանձնապես Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավ-արևմտյան շրջանների ցեղերն ու ցեղախմբերը, որոնք ժամանակավորապես մտնում են խեթական պետության, Հայասա-Աղզիի ցեղային միավորման կամ Միտանիի վաղստրկատիրական պետության կազմի մեջ:

Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները, պահպանելով իրենց ավանդական մշակութային հարաբերությունները Միջագետքի ու արևմտա-իրանական քաղաքակիրթ շրջանների հետ, ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում մշակութային-տնտեսական ինտենսիվ հարաբերությունների մեջ են մտնում նաև Կենտրոնական Անատոլիայի, Ասորիքի, նրանից դեպի արևմուտք ընկնող շրջանների հետ: Առաջավորասիական մշակութային տնտեսական միջավայրը, մանավանդ խուրրիների՝ հարավում և խեթերի՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային ու արևմտյան եզրերն ընդգրկող պետություններն իրենց որոշակի դրոշմն են դնում միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում ձևավորվող մշա-

կույթի վրա: Այսուհանդերձ, վերջինիս պարզացումը շարունակում է ընթանալ հիմնականում ինքնատիպ՝ ներքին օրինաչափություններով, որոնցով և պայմանավորվում են լեռնաշխարհի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու պարզացման ուղիները:

Միջինբրոնզեդարյան մշակույթի հիմնական օջախները: Այժմ Հայկական լեռնաշխարհի ու նրան հարող անդրկովկասյան շրջանների քարտեզի վրա որոշակիորեն ուրվագծվում են մի քանի մշակութային տնտեսական տեղային օջախներ, որոնք հետզհետե ձևավորվելով, որոշակի տեղ են գրավում Առաջավոր Ասիայի նյութական արտադրության ասպարեզում:

Կավանորներ Թագաֆենդի դամբարաններից

Ջարգանալով տեղական հումքի բազաներին առընթեր, նյութական մշակույթի այս օջախները ընդգրկում են դգալի տարածություն՝ Կովկասյան լեռների փեշերից, Կուրի ու Ռիոնի ավազանից մինչև Մուղան ու Ղարաբաղ, Արաքսի միջին հոսանքից մինչև Նփրատի արևմտյան ափը:

Հնագիտորեն տակավին չուսումնասիրված է մնում հայ ժողովրդի ժազման հետ կապված կարևորագույն օջախներից մեկը՝ Հայաստան-Ազդի երկիրը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, որի միջինբրոնզեդարյան հուշարձանները հավանաբար անմիջականորեն կապվելու են մի կողմից Կարսի, Տաշիր-Չորագետի ու Թոնդրի, մյուս կողմից՝ Կենտրոնական Անատոլիայի բուն խեթական հուշարձանների հետ:

Նմանօրինակ մի այլ օջախ վերջերս նշմարվում է Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում, պատմական Թողարմա (Թորգոմա) երկրում, Եփրատից արևմուտք ընկած Կիլիկատնայում (անտիկ Կատաոնիայում) խուրրիական ցեղերի հնագույն օրրաններից մեկում, որտեղ պարզորոշ դիտվում է մշակույթի հաջորդական փուլերի զարգացումը՝ էնեոլիթյան և վաղբրոնզեդարյան ժամանակներից սկսած: Արսւլան-Թեփեի, Արգուվանի, Խանքենդի (Եփրատից արևելք) բնորոշ բնակատեղիները տվել են միագույն և բազմագույն զարդանախշված խեցեղենի հիանալի կոմպլեքսներ, որոնք իրենց ձևերով, նախշման տեխնիկայով, գույների համադրությամբ համոզիչ զուգահեռներ ունեն մի կողմից Կիլիկյան Տավրոսի և Ալալախի միջին բրոնզեդարյան շերտերում¹, մյուս կողմից՝ Արևելյան Հայաստանի հնագիտական նյութերում:

Սակավ են հնագիտական տվյալները նաև հին մետաղահանութայն ու մետաղամշակութայն այնպիսի կենտրոնների վերաբերյալ, ինչպիսիք են Ռշտունյաց, Սասնո, Կորճայք-Ջուլամերկի (պատմական Մուսասիր), Անգեղտան (Արդանա) դավառները: Սակայն այս տերիտորիաների մասին մեզ հնագույն գրավոր տեղեկություններ են հասել: Մ. Թ. ա. II հազարամյակի ասուրական սեպագիր արձանագրություններից գիտենք, որ Հայկական Տավրոսի հարավային փեղերին Սասունը առաջին տեղն է զբաղում հին աշխարհում կապարի, ըստ երևույթին նաև անագի, պաշարների տեսակետից, Մուսասիրը ամենահարուստն էր պղնձի պաշարներով ու հանույթով², Ռշտունյաց լեռներն էլ կապարի, պղնձի, երկաթի հանքերով: Հայ հին պատմագրության մեջ այս լեռները կոչվում են «կապարահատաց և երկաթահատաց լերինք»³ այնպես, ինչպես Կիլիկյան Տավրոսի սարերը ասուրական արձանագրություններում կոչվում են «արծաթյա»:

Արևելյան Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի կենտրոնները, որոնք, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի, սիստեմատիկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել, հնարավորություն են ընձեռում բնութագրելու Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման աստիճանական փուլերը՝ մ. Թ. ա. II հազարամյակի սկզբներից մինչև 1500-ական թվականները: Այդպիսի երեք օջախներ նշմարվում են Արարատյան դաշտավայրի, Տաշիր—Չորագետ—Թուեղբի և Սևան—Ղարաբաղ—Մուղանի սահմաններում:

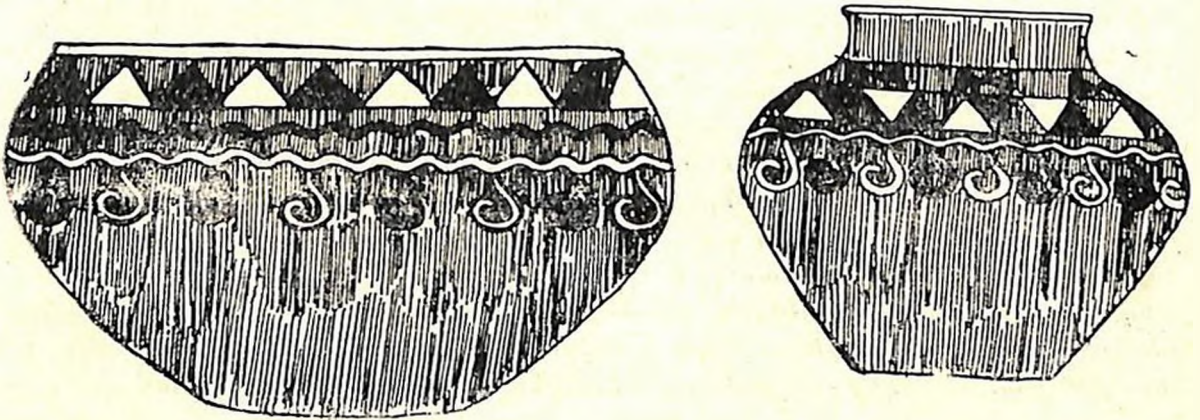
Բնակատեղիներ, ամրոցներ և դամբարանադաշտեր: Միջին բրոնզի դարի ժամանակաշրջանի մշակույթն ընդհանրապես հարուստ է մեգալիթյան աչքի ընկնող հուշարձաններով: Անասունների և արոտավայրերի համար մզվող միջցեղային անընդմեջ պայքարը հասցրել էր թշնամական հարաբերությունների և հանապաղօրյա գինական բախումների: Այդ պայմաններում Հայաստանի տեղաբնակ ցեղերի շատ ու շատ բնակավայրեր վերածվում են անառիկ ամրոցների, էնեոլիթի և վաղ բրոնզի դարաշրջանից պահպանված հին ամրոցները ընդլայնվում են, վերակառուցվում: Արևելյան Հայաստանի տերիտորիայում այդ-

¹ Տե՛ս C. A. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and early bronze Age, AS, VIII, 1958, Ankara, էջ 205—208, էջ 261—273:

² Տե՛ս Н. Б. Яковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1956, էջ 28—40:

³ Փալստոս, Գ, Ժ:

սլիսի ամրոցների թվին են պատկանում Շիրակի բարձրադիր Հոռոմ ամրոցը՝ Ոսկեվալի անդնդախոր ձորի շուրթին կանգնեցված հզոր ամրոցը, Հրազդանի ձորի եզրին, Քանաքեռի դիմաց բարձրացող Քաղաքենդի բերդը և այլն, որոնք ամրացված են կանոնավոր, շատ լայն ու բարձր պարիսպներով, անկյունային աշտարակներով ու որմնահեցերով, ունեն ճարտարապետական հասուն ձևեր ու մանրամասեր:

Բազմագույն զարդարուն կավանքեր. նոր-Քայազն

Երկրի լեռնային շրջանների համար բնորոշ են ամրոց-բնակատեղիները: Դրանցից մեկը Երիվարաց դաշտի (Ղոշունդաշի) բնակավայրն է Սիսիանի արևելյան մասում, մի բարձրադիր հարթակի վրա: Նրա ապառաժ ժայռաբեկորներից կազմված կրկնակի պարիսպները, համայնական, իրար կից տների քարակերտ պատերի հետքերը, ներմիջանցքներն ու փողոցները, բնակատեղին շրջապատող տարբեր տիպի կրոմլեխները, դամբանաթմբերը, մենհիրները, սալածածկ, հսկա «քարարկղային» դամբարանները անջնջելի տպավորություն են թողնում: Բնակավայրի ամբողջ տարածությունը ծածկված է կարմրափայլ գունազարդ խեցեղենի բեկորներով, որոնք մարդու երկարամյա կենսական գործունեության համեստ վկաններն են:

Ինչպես լեռնային, այնպես էլ դաշտավայրային բնակատեղիները գրեթե չեն ուսումնասիրված: Բացառություններ են կազմում Մուխաննաթ-Յափայի բնակատեղին Արարատյան դաշտավայրում և Ուզերլիկ-Յափան Դաշտային Ղարաբաղում: Նշված բնակատեղիների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսության, բնակարանաշինության, արտադրական ու ընտանեկան կենցաղում Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան բնակիչը շարունակում էր ապրել մ. թ. ա. III հազարամյակի մշակութային ավանդույթներով:

Համեմատաբար լավ է պահպանվել Ուզերլիկի բնակատեղին՝ Աղզամ քաղաքի մոտ գտնվող 3—3,5 մ բարձրությամբ բլրի վրա: Բնակատեղին ունի երեք շերտ, մոտավորապես 3 մ միջին հզորությամբ, կավակերտ, հավանաբար, կլոր կացարաններ, հացահատիկի և այլ մթերքների բաղմամբիվ հորեր, անասունների գետնափոր գոմեր և հում աղյուսից կառուցված շրջանաձև պարիսպ՝ որմ-

նասյուններով ու մի քանի մուսքով⁴։ Այստեղ էլ, Մուխաննաթ-թափայլի նման, սև հասարակ ու փայլեցված կավանոթները նախորդում են կարմրափայլ գունազարդ խեցեղենին և բոլորը միասին համապատասխանում Լճաշենի XV—XV դդ. հարուստ դամբանաբլուրների նյութերին։ Մուխաննաթ-թափայլի և Ուզերլիկի մշակութային շերտերում հայտնաբերված բազմաթիվ այլ իրեր՝ ոսկորե հերուններն ու թեշիկների զուխները, սանդերը, սանդակներն ու աղորիքները, մանգաղի օբսիդիանե ներդիրները, բոլորն էլ բնորոշ են դաշտավայրերի երկրագործական մշակույթի համար և գրեթե ոչնչով չեն տարբերվում մ. թ. ա. III հազարամյակի հնագիտական կոմպլեքսներից։

Ժամանակի նյութական արտադրություն, տեխնիկայի, հասարակական կյանքի վերաբերյալ տեղեկությունները՝ զգալի չափով լրացվում են Կիրովականից դեպի Դմանիս ու Թոնդը տարածվող դամբանաթմբերի պեղումներից, որոնք մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսի յուրովի գեղեցիկ «բարձրաստի» մշակույթի ընդհանուր կերպարը ներկայացնում են արհեստագործության և արվեստի տարբեր ճյուղերի արտադրանքի առաջնակարգ նմուշներով։

Կիրովականում ցեղապետներից մեկի համեմատաբար համեստ դամբարանը փորված էր հողի մեջ և գրավում էր 30 քմ տարածություն։ Դամբարանի կենտրոնում փայտե դիամահճի վրա գտնվեցին հանգուցյալի ոսկուց և սարդիոնից պատրաստված գեղեցիկ մանյակն ու անձնական այլ իրեր, որոնք շքուշապատում էին աճյունասափորը։ Դամբարանի պատերին զուգահեռ շարված էին շքեղ, կարմրափայլ զուևազարդ, սև փայլաներկով փորագիր նախշերով ու սպիտակ վանգվածով ծածկված մեծ ու փոքր անոթներ, գավաթներ, քրեղաններ, սափորների տասնյակ տարատեսակներ, որոնք իրենց կատարման տեխնիկայով, ձևերով ու զարդամոտիվներով միանգամայն նման էին Դմանիսի ու Թոնդքի դամբանաբլուրներում հայտնաբերածներին։ Զգալի քանակությամբ էին ներկայացված արծաթե, ոսկե, բրոնզե ամանեղենը, աշխատանքի գործիքներն ու պենները։ Հանգուցյալի աճյունասափորը գերեզման էին իջեցնում դիակառքով, որին լծում էին ուժեղ և գեղեցիկ կզներ։

Առավել շքեղ պատկեր էին ներկայացնում ցեղապետների թաղումները Մալկայի ուրահարթում (պատմ. Թոնդք գավառում)։ Թաղումները այստեղ կատարվել են 200—300 տարի ընդգրկող ժամանակահատվածում, որ պարզ կրկնում է ինչպես դամբարանային նյութերի, այնպես էլ դամբարանների կառուցվածքային առանձնահատկությունների համեմատական ուսումնասիրությունից։ Ավելի հին շրջանի դամբարանները գետնափոր էին, նոր շրջանինը՝ վերերկրյա-պատաշար, նրանք բոլորն էլ ընդարձակ սրահներ էին՝ 140—170 քմ ընդհանուր տարածությամբ, 6—9 մ խորությամբ կամ պատերի բարձրությամբ, պատերի աստիճանաձև շարվածքով, հզոր գերանե ծածկերով, լայն դրոմոսներով և այլն։

Կարելի է երեւակայել, թե որքան մարդկային ուժ է գործադրվել այս տիպի դամբարաններ կառուցելու համար։ Նրանց որոշ մասը պարզապես հիշեցնում

⁴ Տե՛ս Կ. Խ. Կուսնարեւա, Новые данные о поселении Узерлик-Тепе, около Агдама, «МИА СССР», 125, М.—Л., 1965, էջ 74—77։

է եզրույթական հին թագավորության շրջանի փարավոնների հսկա բուրգերը: Հանգուցյալին նախապես դիակիրում էին և աճյունաստիօրը դիակառույց տեղավորում թաղման ընդարձակ սրահի կենտրոնում, որի շուրջը սփռում էին մորթված անասունների մարմիններ, ուտելիքով լի տասնյակ ամաններ, հանգուցյալի սպառազինության, արդուզարդի, կենցաղի թանկարժեք առարկաներ և այլն: Սակայն, հայտնի են միջինբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի մեկերկու տասնյակ գերեզմաններ, որոնք ժամանակի նյութական արտադրության միջին մակարդակի անաչառ վկաները հանդիսանալուց բացի, մատնանշում են, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակում և այլուր նույնպես տարածվում էր տեղաբնակ ցեղերի այն մշակույթը, որին ծանոթացանք վերը բերված Գուգարք—Թոնդրի հոյակապ հուշարձանների միջոցով:

Սպիտակ ազուցվածով խեցանոթների նմուշներ. Կիրովական

Տոհմացեղային հասարակության միջին խավերին պատկանող դամբարաններ են ուսումնասիրվել էջմիածին քաղաքից հարավ՝ Խաթունարխի ճանապարհի աջ եզրին⁵: Սրանք կավահողի ամուր շերտերի մեջ փորված քառանկյունի կամ քառակուսի ոչ խոր (1 մ) փոսեր էին, առավելը 4—5 քմ տարածությամբ, առանց փայտե կամ քարե ծածկույթի, որոնց ամբողջ հատակը դբաղեցված էր հարուստ կուրգանների խեցեղենի տիպերը կրկնող կարմրափայլ սև գրվազանախշերով կամ պարզապես գորշ ու հասարակ «խոհանոցային» ամաններով:

⁵ Տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, էջ 67—70:

Ի տարբերություն հարուստ դամբարանների, այս գերեզմանափոսերի կենտրոնական մասում ամենուրեք հանդիպում են կողքի վրա պտտկեցրած մարդկային կմախքների մնացորդներ՝ զարդարանքի առարկաներով, սակավաթիվ փոքրիկ բրոնզե զաշույններով՝ կաշեպատ փայտե պատյանների մնացորդներով: Հաճախ զաշույնների հետ միասին հանդիպում են վանակատե կամ կայծքարի հիանալի մշակված, թափանցիկ նետասլաքներ, որոնց փայտե կոթերն ու աղեղները, դժբախտաբար, չեն պահպանվել: Այս դամբարանների ուսումնաբիրությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ աեղի տոհմական բնակչության հսկայական մեծամասնությունը չէր հետևում վերնախավի «խեթականացած» ձևերին և արարողություններին, պահպանում էր հին բրոնզի դարից էկոլոթազման ձևերն ու սովորույթները:

2. ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջինբրոնզեդարյան Հայաստանի համար բնորոշ է հրկրագործության դանդաղ աճը: Այդ մասին են վկայում, նախ և առաջ, հնավայրերում հայտնաբերված հրկրագործական իրերի՝ վանակատե դանակների, մանգաղի ներդիրների, սանդերի, աղորիքների, տրորիչների և այլ գործիքների ձևերը, որոնք, սկսած III հազարամյակից, երկար դարերի ընթացքում գրեթե ոչ մի փոփոխություն չեն ենթարկվում: Չեն երևում նաև բրոնզից պատրաստված նոր գործիքներ: Երկրագործությունը, անկասկած, մնում է արորային, ոռոգման մեծ աշխատանքներ չեն կատարվում և մշակելի հողատարածություններն առաջվանման դարձյալ հեռու չեն գետերին ու գետաբերաններին հարող բարեբեր ու հեշտ ոռոգելի վայրերից: Այնուամենայնիվ, բնակչության աճը, բնակավայրերի ընդլայնումը, խոշոր եղջերավոր անասունների աշխատանքի ավելի լայն կիրառումը հրկրագործության մեջ՝ հասցնում են հացահատիկային տնտեսության, բանջարա-բոստանային ու այգեգործական կուլտուրաների մշակության համեմատաբար բարձր մակարդակի:

Հատկանշական է, որ Ուլերլիկ-թեփե բնակավայրի ստորին շերտի մի փոքրիկ հատվածում բացվել է 70 հոր, որոնցից շատերը լցված են եղել ցորենի, գարու այրված հատիկներով և կորեկի ալյուրով:

Ավելի ցայտուն ու որոշակի են անասնապահության զարգացումն ուրվագծող նյութերը: Միջինբրոնզեդարյան բնակավայրերում ու դամբարաններում հանդիպում են մանր ու խոշոր ընտանի կենդանիների կմախքներ կամ առանձին մասեր: Սրանց հետ միասին հաճախ հանդես են գալիս նաև ձիերի ու շների ոսկորներ, որոնց օգտագործումը տնտեսության մեջ կապված էր կիսաբոշվորական անասնապահության վերելքի հետ: Մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների զգալի քանակական աճը հավելյալ արտադրանքի կուտակման, փոխանակության ու առևտրի հուսալի բազա է դառնում: Անասնապահության ու երկրագործության ընդհանուր վերելքին առընթեր, Սևանի ավազանում, Հյուսիսային Հայաստանի շատ վայրերում նկատվում է տոհմային անասնապահության ու ձիաբուծության զարգացում: Լճաշենի դամբարաններում հայտնաբերված ցուլերը, կովերը, ձիերը, աչքի են ընկնում հսկայական չափերով ու տեսակային գերազանց հատկանիշներով:

Անասունների նշված տեսակները Տաշիր—Չորագետի և Տաշրատափի սարահարթով տարածվում են Թուրքում՝ Մալկաչի սարահարթում⁶: Լճաշենի պեղումներով հայտնաբերված նյութերը առաջին անգամ հստակորեն բնորոշում են նաև խոզաբուծության զարգացումը: Հնտաբրքիր է, որ Սևանի շրջակայքում հայտնաբերված ուշբրոնզեդարյան դոտիների վրա, ի թիվս այլ կենդանիների, պատկերված են նաև խոզեր:

Մանր եղջերավոր անասուններից Լճաշենի հնավայրերի համար բնորոշ են ոչխարը, այծը և խոզը: Վայրի կենդանիներից ամենից ավելի հաճախ պատահող մնացորդները պատկանում են եղջերուին, կիտարին, կզաքիսին, ընձառյուծին, վայրի այծին, աղվեսին: Հասկանալի է, որ խաշնարածության հետ միասին շարունակում էր զարգանալ նաև որսորդությունը, որը սննդամթերքի լրացուցիչ աղբյուր էր: Սևանի ավազանի, Տաշիր—Չորագետի անտառները լիքն էին հղիկներով, մարալներով, արջերով, վայրի ճաղարներով, զանազան տեսակի մանր գիշատիչներով:

Խեցեգործություն: Տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումը, ընտանեկան կենցաղի ու պաշտամունքի կարիքները առաջ էին մղում խեցեգործական արհեստը: Միջինբրոնզեդարյան խեցեգործության վաղ կոմպլեքսներ են հանդիպում մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին քառորդին պատկանող Թագաբենդի, էլարի, Մեծամորի դամբարանադաշտերում, Մուխաննաթ-Յափա, Աղթամիր, Ֆրանգանոց բնակատեղիներում⁷: Նշված հուշարձանների համար միանգամայն բնորոշ է միատիպ գունազարդ խեցեղենը, որի պատճառով էլ միջինբրոնզեդարյան զարգացման ամբողջ փուլը հնագետները հաճախ անվանում են «գունազարդ խեցեղենի դարաշրջան»:

Միջինբրոնզեդարյան վաղ շրջանի հուշարձաններից ամենաբնորոշը Թագաբենդի դամբարանադաշտն է, որի խեցեղենը աչքի է ընկնում թասերի, քրեղանների, կճուճների, սափորների կարմրափայլ մակերեսով և սև փայլաներկով կատարված երկրաչափական զարդամոտիվներով: Վերջինները բազկացած են ուղիղ և ալիքավոր գծերի, եռանկյունիների, ցանցավոր, ումբաձև քառանկյունի պատկերների հորիզոնական ժապավեններից և մարդկային ու օձակերպ նկարների կոմպոզիցիաներից:

Գունազարդ կերամիկայի վաղ շրջանի նշված կավանոթներն իրենց ձևերով ու զարդամոտիվներով ծագում են վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի վերջին փուլի սև փայլեցրած խեցեղենից և կապվում են այդ նույն հատկանիշներով Խարբերդ—Մալաթիայի ու Կենտրոնական Անատոլիայի մի շարք բնակավայրերի (Բողազքոչի, Ալիշարի, Քյուլ-Թեփի, Կանեշի, Դեդիկի) կերամիկայի հետ:

Հայաստանի խեցեղենի փոքրասիական նշված զուգահեռներից առանձնապես կարևոր նշանակություն ունի Ալիշար բլրի 3-րդ շերտում հայտնաբերված կերամիկան, որը սեպագիր կապաղովկյան աղյուսակների օգնությամբ

6 Անասնապահության մասին բոլոր տվյալներն ու երակացությունները պատկանում են կենդանարան Ս. Կ. Մեծլումյանին (տե՛ս Ս. Կ. Межлумян, Крупный рогатый скот из погребенной эпохи бронзы. Изв. АН Арм. ССР, 1963, № 3, նույնի, Млекопитающие эпохи бронзы на территории Армении (автореферат канд. диссертации). Ереван, 1963):

7 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 47—56:

թվագրվում է մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջով և իր բազմագույն զարգամոտիվներով բավականաչափ մոտենում Հայաստանի նյութերին: Հին Հայաստանի մշակույթի հետ բրոնզեդարյան Ալիշարի ընդհանրություններն ու աղերսները լուրջ խնդիրներ են նմանություններով չի սահմանափակվում: Ալիշարն ուսումնասիրող բոլոր հնագետները (Օստեն, Շմիդտ, Բիտտել և ուրիշներ) պնդում են, որ նրա առաջին և երկրորդ շրջաններում ներկայացված է Արևմտյան Հայաստանի հետ սերտորեն կապված կապագովկիական բնիկ ցեղերի մշակույթը⁸:

Կապագովկիական բնիկ ցեղերի մշակույթի արևելյան աղերսները և Հայաստանի երկրորդ հազարամյակի խնդիրներն բնորոշ ձևաբանական ու տեխնիկական հատկանիշները վերջնականապես ցույց են տալիս, որ նրա արտադրության ակունքներն ու բուն կենտրոնը պետք է տեսնել Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի վերջին փուլի նյութական արտադրության մեջ⁹:

Գունազարդ խնդիրների արտադրության չափազանց ինքնատիպ ու նոր մակարդակ է ցուցաբերում Սեանի ավազանի և Մուղան—Ղարաբաղի հուշարձանների խումբը, որն ընդգրկում է լճաշենի տասնյակ նորահայտ դամբարանները: Լճաշենի նշված խմբի խնդիրների համար բնորոշն այն է, որ սակավ հանդիպող թավաքենդյան վաղ տիպի կավանոթների ձևերն ու զարդանախշերը այլասերվում են, անհետանում և տեղի տալիս ումբաձև միագույն զարդարված կարմրափայլ ու սև փայլուն մակերես ունեցող խնդիրներին, որի մոտումենտալ փորագիր զարդերը կազմված են կիսազալար պարույրների, կիսաշրջանների, հոանկյունի և ալիքավոր զուգահեռ զարդանկարների զեղեցիկ համադրումներից: Այս մոտիվների բոլոր տարրերն էլ փոխառված են թավաքենդյան զարդանախշերից, սակայն ամբողջությամբ վերցված, դրանք արդեն նման չեն ոչ Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան փուլի, ոչ էլ Փոքր Ասիայի խնդիրներին: Խնդիրների արտադրության պատմության մեջ սա մի ուրույն ու ինքնատիպ փուլ է բնորոշ միայն Հայկական լեռնաշխարհի համար¹⁰:

Միջինբրոնզեդարյան խնդիրների արտադրության վերջին փուլը ներկայացված է Թոնդը—Կիրովական խմբի հուշարձաններով, որոնք մասնագետներին կարծիքով, վերաբերում են մ. թ. ա. XVI—XV դարերին: Այս շրջանի անոթների, դավաթների, քրեղանների տասնյակ ու հարյուրավոր տարատեսակները իրենց կարմրափայլ մակերեսով, սև փայլաներկի հարուստ զարդանախշերով և սև փայլեցված կերամիկայի փորագիր սպիտակ օրնամենտներով բնորոշ են գունազարդ խնդիրների արտադրության ծաղկման ժամանակաշրջանին, երբ խնդիրը լարպետն աշխատում է կարկինի, քանոնի, սրածայրի ու այլ գործիքների օգնությամբ, երբ նախագրայինը են ստեղծվում ուշբրոնզեդարյան խնդիրների ու ձևերի:

⁸ Sh' u E. Schmidt, Alishar, Chicago, 1931, էջ 101—102:

⁹ Sh' u A. A. Мартусян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 54:

¹⁰ Լճաշենի նշված խմբի նյութերն առաջմ հրատարակված չեն, բացի մի դամբարանից (տե՛ս է. Խանգաղյան, Լճաշենի № 6 կուրգանը, Տեղ. 29Ա29, 1960, № 2, էջ 65 և հաջ.):

¹¹ Հայաստանի և Վրաստանի գունազարդ խնդիրների մասին տե՛ս Ե. Ա. Кюфтин, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, էջ 86—87:

Այսպիսով, մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսում նշմարվում է գունազարդ խեցեղենի արտադրության առնվազն երեք փուլ, որոնց հաջորդում է վայրէջքի, անկման, գունազարդ խեցեղենի անհետացման մի երկար շրջան:

Գունազարդ անոթ. Սևան

Սակայն Հայաստանի որոշ շրջաններում, գերազանցապես Արարատյան դաշտավայրի արևելյան ծայրամասում և մասամբ Վանի շրջանում ուշբրոնզեդարյան նյութական արտադրության նոր ծաղուղ ու զարգացող նմուշների հետ առընթեր գունազարդ կերամիկայի արտադրությունը շարունակում է հարատևել մ. թ. ա. XIV—VIII դարերի ընթացքում: Այդ մասին են վկայում Ի. Ի. Մեշչա-

նինովի¹² և Ա. Ա. Միլլերի¹³ կատարած պեղումները Արաքսի ափին՝ Կարմիր վանքում և ամերիկյան արշավախմբի հետախուզական պեղումները Վան-Տոսպում¹⁴:

Այսպիսով, Հայաստանի որոշ շրջաններում գունազարդ կերամիկայի արտադրությունը շարունակվում է ամբողջ II հազարամյակի ընթացքում: Այդ նույն երևույթը նկատվում է նաև Պարս Ասիայում, խեթական թագավորության սահմանների մեջ:

Հայկական բարձրավանդակի մնացած մասերում, գրեթե ամենուրեք, սկսած մ. թ. ա. XIV դարից զգալի բեկում է նկատվում նյութական արտադրության առաջատար ճյուղերում, սկսվում է անցման մի ժամանակաշրջան, որի իրեղեն հուշարձանների կոմպլեքսներն ունեն երկակի բնույթ: Նրանց մեջ միջինբրոնզեդարյան ավանդույթները պահպանող առարկաները մեծ քանակությամբ հանդես են գալիս ուշ բրոնզի դարին հատուկ իրերի ու առարկաների և մասնավորապես հիանալի սև փայլեցված կավանոթների հետ, որոնց զարդանախշերը ավելի պարզ ու հստակ են՝ կատարված միանգամայն նոր տեխնիկայով, նրբաշայլ գծիկներով, գծազարդ, սանրանախշ ու փորագիր օրնամենտներով:

Մետաղամշակություն: Մ. թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսին շրջադարձային փոփոխություններ են կատարվում ոչ միայն խեցեգործության, այլև արհեստագործության ամենաբազմազան բնագավառներում, որոնցից ամենագլխավորը մետաղամշակությունն էր: Հայաստանում և նրա սահմանակից շրջաններում՝ Ասորիք—Պաղեստինում, էգեյան և միջինյան մշակույթների տարածման շրջաններում վաղբրոնզեդարյան մետաղագործությանը բնորոշ զենքերի ու գործիքների փոխարեն երևան են գալիս զենքերի ու գործիքների կատարելագործված տիպեր և առանձնապես՝ բնորոշ խողովակակոթառ նիզակներ, որոնք շնչին փոփոխություններով պահպանվեցին մինչև բրոնզեդարի վերջը և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանը:

Հատկանշական է, որ Հայաստանի հնագույն խողովակակոթառ նիզակը ճագում է լճաշենի գունազարդ խեցեղենի ամենանշանավոր դամբանաթմբից (№ 40): Այն ուղղակի զուգահեռներ ունի միջին ուզարիթյան առաջին հորիզոնի նյութերում, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. 2100—1900 թվականներով¹⁵: Միջին ուզարիթյան շերտն իր ձրեք հորիզոններով (2100—1900, 1900—1750, 1750—1699 թվականներ) համապատասխանում է Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան հուշարձանների ժամանակագրությանը և թվագրվում շերտագրական ստույգ դիտողություններով, ինչպես նաև Եգիպտոսի Սեսոստրիս I փարավոնի (մ. թ.

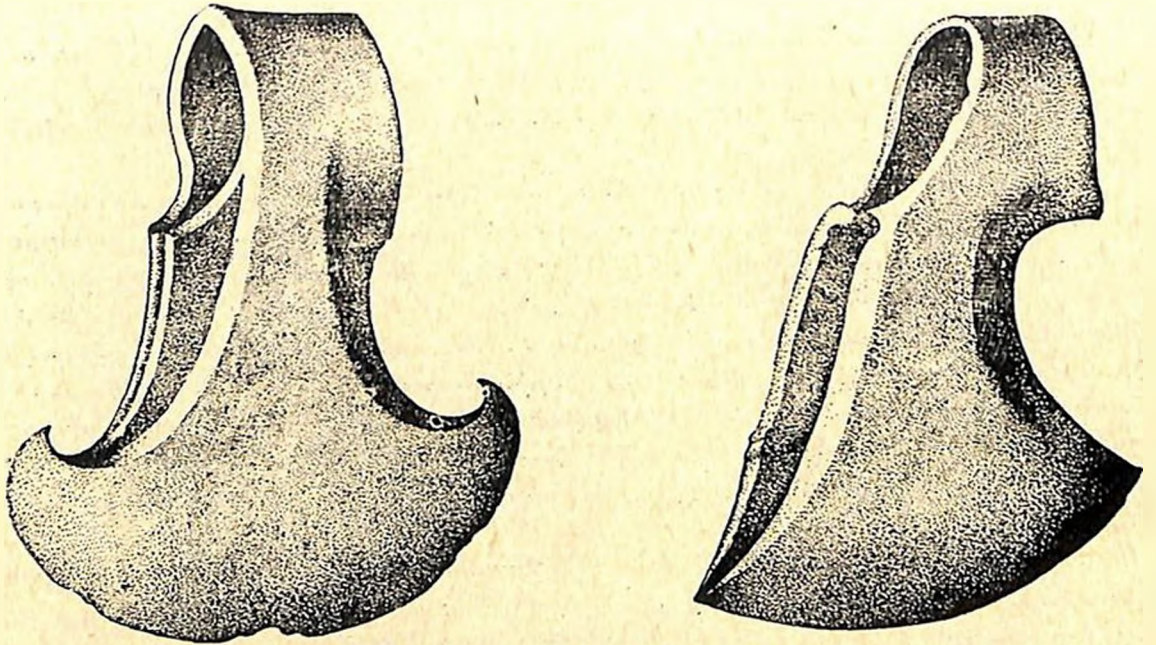
¹² Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 46; И. И. Мецанов, Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае, «Сообщения ГАИМК», 1, 1926.

¹³ Տե՛ս Ա. Ա. Миллер, Археологические исследования в Нахичеванской республике, «Сообщ. ГАИМК», 1, 1926.

¹⁴ Տե՛ս Ի. Ի. Osten, Die urartäische Töpferlei aus Van, „Orientalia“ 1952; XXI, 3, էջ 307—338, 1953, XXII, 4, էջ 329—354:

¹⁵ Տե՛ս Հ. Հ. Մնացականյան, լճաշենի մշակույթի դարդացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, 1965, № 2, էջ 101:

ա. 1970—1936) անունը կրող իրերով, որոնք հանդիպում են Բեյթ-Մերսինում, Մեդիդույում, Գաղայում¹⁶:

Միջինբրոնզեդարյան շրջանի կացիններ

Լճաշենի խողովակակոթառ նիղակի փոքր-ինչ կատարելագործված տեսակները են հայտնաբերվել Կարմիր-վանք հնավայրում: Չևաբանական տեսակետից նրանք համապատասխանում են Թոնդքի Թոփ-քար¹⁷ դամբանաթմբի և Չաֆեթ-Պապուրի զենքերին և թվագրվում են մ. թ. ա. XVII—XVI դարերով: Նիղակի կարճասայր գեղարդների հետ միասին այս հնավայրում հանդիպում են նույն շրջանի աստուրական զենքեր հիշեցնող կոթառավոր դաշույնաշեղքեր¹⁸, որոնք պատրաստված են արդեն բարձրորակ բրոնզից:

Նիղակներից ու դաշույններից բացի, մետաղաձուլական արհեստանոցներում պատրաստվում են մարտական սակրերի բազմաթիվ տարատեսակներ: Նոր տիպի այդ զենքերի թվին են պատկանում Մուրղուլ լեռան լանջին՝ Շամշադինի շրջանի նավուր գյուղում գտնված անհամաչափ ձևի (ասիմետրիկ) բրոնզյա սակրերը, որոնք հար և նման են Թբիլիսիի սահմանագծում հայտնաբերված նախշաղարդ կացինին և իրենց ընդհանուր կերպարով համընկնում են փոքր-ինչ ուշ շրջանի՝ Կիրովականի հարուստ դամբարանի անհամաչափ ձևի սակրին: Սրանցով սկսվում է Հայկական լեռնաշխարհի և ողջ Անդրկովկասի համար այնքան բնորոշ համաչափ (սիմետրիկ) սակրերի զարգացումը:

Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի համար բնորոշ այդ սակրերը տիպաբանական ընդհանուր աղերսներ ունեն Անատոլիայի Քյուլ-Թափայի XIX—XVIII դա-

16 Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 11:

17 Տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Армения в эпоху бронзы..., էջ 49—52:

18 Տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, К предыстории древнейших этапов культуры Армении, ИФЖ, 1960, № 1:

րերին վերաբերող զենքերի նմուշների հետ: Ճիշտ նույն ձևով մարտական կախակոթառ կացիների որոշ տեսակներ կապվում են կասսիտյան և հյուսիս-միջագետքյան սպառազինության առարկաների հետ: Այսպիսիները հավանաբար արտադրվել են տեղում, սակայն պատկանել են հին արևելյան տիպին: Թեփե-Գավրայի մարտական կացնի¹⁹ կրկնօրինակը գտնում ենք Լենինականի բրոնզե իրերի հետաքրքիր հավաքածուի մեջ²⁰: Լենինականի մարտական կախակոթառ սակրը բավականաչափ մոտ զուգահեռներ ունի նաև պարսկական Թալիշի տիպերի մեջ, որոնք Շեֆֆերի կարծիքով վերաբերում են մ. թ. ա. XVI—XV դարերին²¹ և հանդիպում են կոթառավոր նիզակասայրերի ու ձեռքի տափակ հատիչների՝ Հայաստանի համար շատ բնորոշ տիպերի հետ:

Հայաստանի նմուշների և հին-արևելյան մշակույթի իրերին հուշարձաններին այսօրինակ նամությունը կասկած չի թողնում պատմական նշված օջախների տնտեսական սերտ համագործակցության ու աղերսների մասին:

Միջինբրոնզեդարյան նյութական մշակույթի, մասնավորապես մետաղագործության զարգացման փառավոր պատկեր են ուրվագծում մ. թ. ա. XVI—XV դարերի հուշարձանները: Թոնեղքի և Կիրովականի ցեղապետների հսկա կուրգաններում հանդիպում են բազմազան մետաղներից պատրաստված մեծ քանակությամբ զենքեր ու գործիքներ, անհամաչափ ձևի սակրեր, դաշույններ, նիզակներ, սուսերներ, գուրզեր, ձեռքի հատիչներ, դրեր, խողովակակոթառ կեռ գործիքներ, կաթսաներ և այլն, որոնց լուրջ առանձին նմուշները կարելի է ներմուծված համարել: Այդպիսին է, օրինակ, Կիրովականի դամբարանի նրբագեղ նիզակի գեղարդը՝ ուղղաձիգ ակոսավոր կոթառով, որի նմանները կան նաև Թոնեղքի 15-րդ կուրգանի և վաճառաշահ Ուգարիթ քաղաքի 1600—1450 թվականների նյութերի մեջ: Անդրկովկասյան և ուգարիթյան հիշատակված նիզակասայրերի նամությունն այնքան մեծ է, որ մասնագետները կասկած չունեն նրանց ընդհանուր ծագման, ինչպես և թվագրման վերաբերյալ: Ներմուծված իրերի թվին են պատկանում, անկասկած, նաև խաչաձև կտրվածք ունեցող բրոնզե սուսերները, որոնք հայտնաբերվել են Ղաչաղանի, Զորագյուղի և Սամթավրոցի (Վրաստան) դամբարաններում և որոնց արտադրությունը չափազանց ընդլայնվել է մ. թ. ա. XVII—XVI դարերի ընթացքում՝ Կրետե-միքենյան մշակույթի արտադրական կենտրոններում²²: Այս տիպի իրերը, միքենյան խեցեղենի և այլ առարկաների հետ միասին, արտահանվել են Տրոյա, Պաղեստին, Ասորիք և Եգիպտոս: Ահա այս վայրերից էլ նրանք մուտք են գործել Հայաստան, ըստ երևույթին, մ. թ. ա. XVI—XV դարերի ընթացքում: Հայաստանում հինարևելյան տիպի մի շարք առարկաների հայտնաբերումները ցույց են տալիս, որ կրետե-միքենյան արտադրականտրոնների, ինչպես և հյուսիս-միջագետքյան իրերը, իրոք, մեր երկիր են թափանցում վերը նշված Միջերկրականի արևելյան ափերից կամ հարավից, գերազանցապես Սփրատի հովտով:

¹⁹ Տե՛ս E. A. Speiser, Excavations at Tepe-Gawra, I, Philadelphia, 1935, ադ. VIII, XLVIII, XLIX, XXXV, էջ 49—56:

²⁰ Տե՛ս Լենինականի զավառագիտական թանգարանի բրոնզե իրերի հավաքածուն:

²¹ Տե՛ս Cl. F. A. Schaeffer, Stratigraphie comparée de l'Asie Occidentale, Oxford, 1948, էջ 222—226:

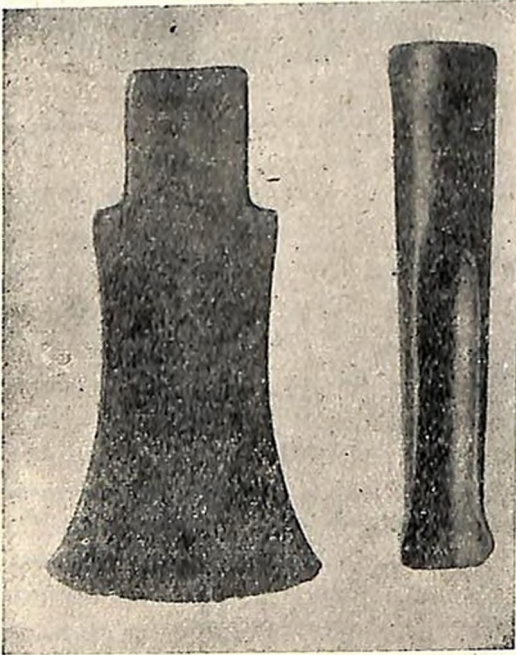
²² Տե՛ս Дюж. Пендлберу, Археология Крита, М., 1950, էջ 184—196:

Սրանց թվին է պատկանում Իջևանի շրջանում հայտնաբերված նրբագեղ սակրը, որի նախատիպերը հայտնի էին դեռևս հին Շումերում (Ուր), իսկ ժամանակագրորեն ավելի մոտ կանգնած տիպերը ծագում են Նգիպտոսից, Ասորիցից ու Պաղեստինից, ինչպես նաև Լուրիստանից ու Էլամից²³:

Միջինբրոնզեդարյան հնավայրերում հայտնաբերված բոլոր մնացած գործիքներն ու զենքերը վերը նշված շնչին բացառություններով, նույնպես տիպական են Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան մշակույթին:

Այդ շրջանի մետաղամշակության բնորոշ և կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ գրեթե վերջնականապես ձևավորվում են տեղական արտադրության գործիքներն ու զենքերը, որոնք կատարելագործված ձևով հանդես են գալիս ուշբրոնզեդարյան կոմպլեքսներում, որպես Հայկական լեռնաշխարհի մետաղամշակության միանգամայն ինքնատիպ արգասիքներ:

Սպառազինության առարկաների և աշխատանքի գործիքների կատարելագործումն ընթանում է մետաղամշակության տեխնիկայի զարգացման հիման վրա. բարձր կատարելության են հասնում քարե ու կավե զանազան կաղապարները, որոնցով կարելի էր ստանալ գեղարվեստորեն ձևավորված զենքեր ու գործիքներ: Բարձր կատարելության հասցվեցին նաև դասական բրոնզի ստացման եղանակները:

Տավակ կացին և դուր. Կիրովական

Չնայած մետաղամշակության բարձր զարգացմանը, միջին բրոնզի դարի վաղ շրջանի հնագիտական կոմպլեքսներում հանդիպում են մ. թ. ա. III հազարամյակի վաղբրոնզեդարյան մշակույթից եկող վերապրուկային իրեր ու առարկաներ (տանձաձև գուրդեր, կիսառոտրապտույտ պղնձե ականջօղեր, քառակող հերուններ, գնդասեղներ և այլն), որոնք վկայում են մետաղագործության հին ավանդույթների և նոր նորմերի համատեղ գոյությունը մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին: Միջինբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման հաջորդ փուլերում այդ երևույթը չի նկատվում:

Արժաքագործություն և ոսկերչություն: Մետաղամշակության կարևոր և ինքնուրույն ճյուղերից մեկը ոսկերչությունն էր, որը մ. թ. ա. II հազարամյակի

յակի առջին կեսին հասավ բարձր մակարդակի: Ոսկուց ու արծաթից պատաստում էին գավաթներ, սափորներ, դուլչիկներ, պերճանքի բաղմամբիլ առարկաներ և նույնիսկ զենքերի առանձին նմուշներ: Նյութական մշակույթի այս

23 См'ю А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 71—72:

բարձրարվեստ իրերը նախշաղարդվում էին դրոշմելու և դրվագելու եղանակով, պատվում հատիկավոր և ֆիլիգրան զարդանախշերով: Ոսկերչության նման մակարդակն ինքնըստինքյան ենթադրում է տեղական արվեստի նախընթաց բարձր զարգացում, որն զբալի շափով պայմանավորված էր ժամանակակից արևելյան արվեստի համընդհանուր առաջադիմությունը:

Կիրովականի հարուստ դամբարանում²⁴ արծաթի անդարդ գավաթների հետ միասին հայտնաբերվել է մի գեղեցիկ ու ծանր ոսկե գավաթ՝ զարդարված նուրբ երկրաչափական օրնամենտի գոտիով և երեք զույգ առյուծների ռելիեֆ քանդակներով: Օձունի և Թոնդբի Թուփ-բարի (№ 2) դամբարաններում գտնվել են հատիկավոր և ֆիլիգրան զարդանախշերով պատված ոսկե իրեր, որոնց զուգահեռները հանդիպում են միջին միջինյան ժամանակաշրջանին պատկանող (1700 թվական ըստ Չայլդի) Մինոսի պալատում և բուն միջինյան հուշարձաններում²⁵:

Կիրովականի անվարդ արծաթի անոթներն աչքի են ընկնում գեղեցիկ ձևվերով: Նրանցից մեկը հարթ պատերով միակամար ղուլլիկ է, մյուսը՝ բարձրավիզ գավաթ, երրորդը՝ կոնաձև, ցածր ոտքի վրա ամրացված կիսագնդաձև գավաթ և վերջինը՝ ակոսավոր կիսաշրջան զարդեր ունեցող փոքրիկ կիսաբուրակ անոթ:

Սակայն լինելով Թոնդբի ոսկեղենի պարզունակ կրկնությունները, Կիրովականի հիշատակված անոթները, այնուամենայնիվ, աղքատիկ գաղափար են տալիս միջին բրոնզի դարի ոսկերչության զարգացման մասին: Որպեսզի պարզ գաղափար կազմենք արհեստագործության այդ կարևոր ճյուղերի մասին, պետք է անդրադառնանք նաև Թոնդբի ցեղապետների դամբարանների պեղումներին, որոնք կատարվեցին Ծալկայի շրջանում (Վրաստան) 1936—1940 թվականներին: Նրանց մեջ ներկայացված ոսկե և արծաթի իրերից հիշատակության արժանի են թանկագին քարերով ազդեցված բարձրարվեստ ոսկե գավաթը՝ ֆիլիգրան ու հատիկավոր զարդանախշերով, նրբաճաշակ արծաթե դաշույնը, արծաթե ոսկեգլխիկ քորոցները, ոսկյա նախշաղարդ, սկավառակաձև զարդերը և, վերջապես, ոսկեղօժ արծաթե ղուլլիկը, որի արտաքին ողջ մակերեսը պատված է որսի տեսարան պատկերող դրոշմակերտ հորինվածքով²⁶: Այս ղուլլիկը իր մամրամասներով շափազանց մոտ է հանրահայտ արծաթե գավաթին, որի վրա պատկերված են պաշտամունքային գավաթներ բռնած մարդակերպ էակների ծիսական երթը և ռճավորված արու և էգ եղնիկների շարքը: Այդ էակները մարդու մարմին և կենդանու գլուխ ու սոսք ունեն: Նրանք գնում են դեպի մի այլ այդպիսի կերպար, որը, սակայն, տեղավորված է գահի վրա՝ կենաց ծառի դիմաց, զոհասեղանների և զոհաբերության կենդանիների մոտ: Ուսումնասիրողները վաղուց արդեն նշել են, որ ռճավորված պաշտամունքային այս տեսարանը Յադրիլի-Վյայայի և Կարքեմիշի խեթական ռելիեֆների պատկերներին շափազանց նման է թե՛ կոմպոզիցիոն տեսակետից և թե՛ առանձին կերպարների

24 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология З. Кавказа, էջ 46—47:

25 Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, էջ 15 և հաջ.:

26 Նույն տեղում:

մեկնաբանություններ, հագուստի, ռտնամանների ու այլ մանրամասների վերաբրտագրություններ:

Հիշատակված դամբարաններում հայտնաբերված ոսկե և արծաթե իրերը ցույց են տալիս նախ և առաջ տեղական մշակույթի շատ բարձր մակարդակը և ապա նրա բազմակողմանի կապերը Հին Արևելքի երկրների, առանձնապես խեթական թագավորության հետ, որոնք ակնհայտորեն գրսևորվում են ինչպես կիրառական արվեստի արժեքների, այնպես էլ թաղման ծեսերի ու սովորությունների ուսումնասիրության ընթացքում:

3. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳԵՄՈՒՐԱՏԻՍ.

Երկրի տնտեսական վերելքը, անասնապահության ու երկրագործության, մետաղահանության ու մետաղամշակության և սրանց հետ կապված բազմաթիվ այլ արհեստների զարգացումը զգալի տեղաշարժեր են առաջացնում տեղաբնակ ցեղերի սոցիալական կյանքում:

Հարուստ արտավայրերն ու ոռոգման ջուրը, բերրի, ոռոգելի ցանքատաբածությունները բաժին են ընկնում անասնապահ ուժեղ ցեղերին, որոնք ցեղային միավորումների ղուլս կանգնելով, որոշակի բարձր դիրքի են հասնում, կրկնապատկում ու բազմապատկում են իրենց հարստությունը, զարկ տալիս միջցեղային փոխանակությանն ու ամրապնդում կապերը Հին Արևելքի երկրների հետ: Յեղային միություններում առանձնահատուկ դիրք ունեին, ըստ երևույթին, Հայաստ-Ազգլի, Իշուվայի և Ալշեի (Խարբերգ—Մալաթիայի), Գուգարբ—Թոնդրի, Սևանի ավազանի, Դաշտային Ղարաբաղի, Հայկական Միջագետքի ցեղերը: Այս շրջանները միաժամանակ աչքի էին ընկնում որպես մետաղագործության խոշոր կենտրոններ:

Սոցիալական ներհակություններն առանձնապես խորանում են հինարևելյան ստրկատիրական երկրների հետ սերտորեն կապված ցեղերի ու ցեղախմբերի մեջ, երկրի հյուսիս-արևմտյան և հարավային շրջաններում: Հայաստ-Ազգլի երկրում փաստորեն սկսվում է վաղ դինաստիական իշխանության ժամանակաշրջան, երբ ցեղասպետները դեռևս «պանկու»-ի (համայնական ժողով, աշխարհաժողով) գոյության պայմաններում, զգալի արտոնություններ ու իրավունքներ են ստանում: Շրջակա ցեղերի ու ժողովուրդների դեմ մղվող պատերազմները ստրկության աղբյուրներ են դառնում, երևան է գալիս տնային ստրկության ինստիտուտը: Տոհմա-ցեղային կազմակերպության ընդերքում ամրապնդվում է հայրիշխանական ընտանեկան համայնքը, տղամարդը լայն իրավունքներ է ստանում ոչ միայն կնոջ, այլև յուրայինների նկատմամբ: Լստ երևույթին, սկսում է ուժեղ չափով դործել տնտեսական ժառանգության իրավունքը:

Հայաստանի արևելյան շրջանների ու Անդրկովկասին կից վայրերի ցեղերն ու ցեղախմբերը փոքր-ինչ հտ են մնում հասարակական կյանքի բնագավառում, սակայն ընթանում են զարգացման նույն ուղիներով:

Տոհմացեղային ավագանին այստեղ առանձնանում, անջատվում է համայնքների անդամների ընդհանուր ղանգվածից, տնտեսական ու հասարա-

կական բարձր դիրքի հասնում՝ իր ձեռքում կենտրոնացնելով անասունների մեծաքանակ հոտեր, լավորակ վարելահողեր, ոսկու, արծաթի, մետաղե իրերի մեծ քանակություն: Տաշիր-Ձորագետի և Թոնգրի ցեղապետները իրենց կենցաղով, հագուստով, արդուզարդով, նույնիսկ թաղման արարողություններով ու հսկա դամբարաններով ձգտում են նմանվել խեթական թագավորներին:

Համայնքի ընդերքում և տարբեր ցեղերի միջև գույքային ու սոցիալական անհավասարությունը հայրիշխանական ժառանգական իրավունքի կազմավորումը, մասնավոր սեփականության առաջացումը քայքայում են նախնադարյան արտադրահարաբերությունները, Հայաստանի տոճաացեղային անդասակարգ հասարակությունը բռնում է վայրէջքի ուղին:

Սակայն շերտավորվող նախնադարյան հասարակության հիմնական խավը ապրում էր երկրագործանասնապահների պարզունակ նահապետական կենցաղով, որը թիչ էր տարբերվում վաղբրոնզեդարյան բնիկների ապրելակերպից: Հասարակության այս խավերին պատկանող կացարաններում ու դամբարաններում գույքային և սոցիալական անհավասարության խոր հետքեր չենք նկատում: Նրանց թաղումներն աղքատիկ են, առանց մետաղե զենքերի, արդուզարգի թանկարժեք առարկաների, հյուղակները կավածեփ են, անպաճույճ: Անասնապահության մթերքներից, մետաղահանության ու արհեստագործական արտադրանքի հավելումների միջցեղային փոխանակությունից ու առևտրից բնակչության հիմնական զանգվածին փոքր բաժին էր ընկնում:

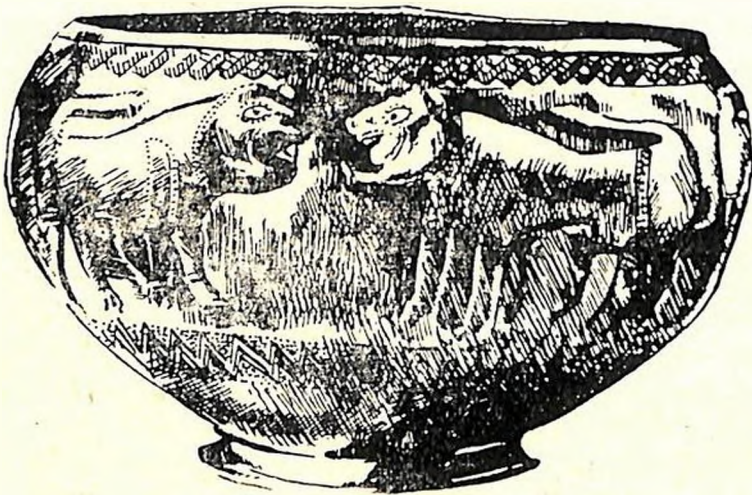
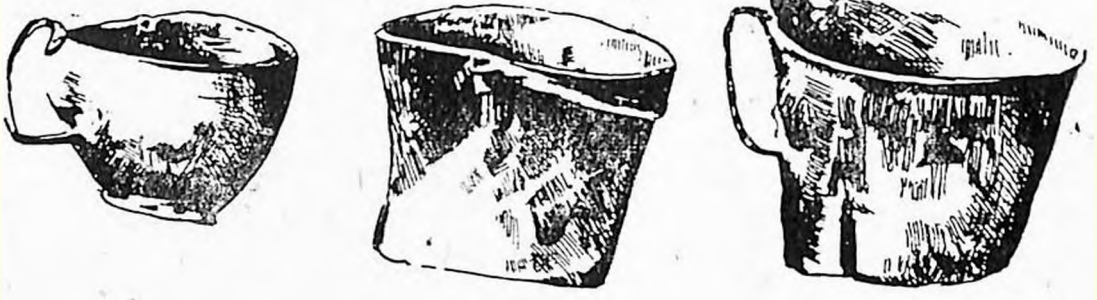
Պղնձե կարսա. Կիրովական

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի շուրջ հինգ հարյուր տարի հարատևող առաջընթացը համակողմանի նախադրյալներ է ստեղծում տեղական համայնքների մշակութային, տնտեսական և հասարակական զարգացման ավելի բարձր մակարդակի համար:

Պարզորոշ երևում են նախնադարյան տոճաացեղային կարգերի անկման բոլոր նշանները, որոնք արտահայտվում են դասային ներհակությունների, նահապետական հայրիշխանական մեծ համայնքի, ժառանգական իրավունքի, մասնավոր սեփականության և տնային ստրկության առաջացման մեջ:

Նյութական արտադրության ուղորտներում անցումային բնույթի խոր տեղաշարժեր են նկատվում մ. թ. ա. XIV դարում: Այդ շրջանի մետաղյա իրերի ու խեցեղենի բազմաթիվ հնագիտական կոմպլեքսները երկակի բնույթ ունեն: Նրանց մեջ միջինբրոնզեդարյան մշակույթին բնորոշ իրերն ու առարկաները զուգակցվում են արտադրության նոր տիպի արդյունքների հետ, որոնք օժտված են արդեն ուշբրոնզեդարյան տիպերի գծերով ու առանձնահատկություններով: Գործածությունից հանվում են արհեստագործական արտադրանքի օտա-

րամուտ շատ տիպեր, զինագործության ու աշխատանքի գործիքների արտադրության մեջ բացարձակ գերակշռություն են ստանում տեղական ժողման առարկաները՝ դաշույնները, նիզակասայրերը, թևթև կացիները, ապարանջանները, բորոցները և այլն, որոնք ընդգրկում են տարածման շատ լայն շրջաններ և կատարելագործվելով ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանում, ընկնում են կալմավորվող հայ ժողովրդի նյութական արտադրության հիմքում:

Արձաբյա և ոսկյա անոթներ. Կիրովական

Մ. թ. ա. XIV դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան համայնքները թևակոխում են իրենց զարգացման վերջին փուլը՝ ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարի ժամանակաշրջանը:

**ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՍԱԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ
ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՄԱՏՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ**

**1. ԳՍԱԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ
ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ: ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Փոքր Ասիայում, Ասորիքում և Միջագետքում խեթերի և խուրրիների հասարակարգի մասին եղած տվյալները շատ կարևոր նշանակություն ունեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի պատմության համար, քանի որ վերջինիս մասին մ. թ. ա. II հազարամյակին վերաբերող առկա տեղեկությունները խիստ ազդրատիկ են: Այս տվյալները կարևոր են թեևկուզ հենց նրանով, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը զգալի շափով բնակեցնում էին նույն խուրրիները, իսկ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան նրա ծայրամասերը անմիջականորեն մտնում էին խեթական (պատմական Հայաստանի Բարձր Հայքը և ամբողջ Փոքր Հայքը) և Միտանական (Մոփքը և Աղձնիքը, թերևս նաև Վասպուրականը) թագավորությունների կազմի մեջ, պատմականորեն բախտակից էին նրանց, և էթնիկական այդ ենթաշերտի վրա էլ սկսվեց հայ ժողովրդի կազմավորումը: Ճիշտ է, հասարակության զարգացումն այս թագավորություններում ավելի բարձր մակարդակի էր հասել, քան լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում և Անդրկովկասում, բայց այն, ինչը մ. թ. ա. II հազարամյակում խեթական և խուրրիական հասարակության մեջ պահպանվել էր սոսկ որպես վերապրուկ, լեռնաշխարհի ներսում դեռ լիովին ուժի մեջ էր: Իսկ այն երևույթները, որոնք բնորոշում էին խեթերի ու խուրրիների դասակարգային հարաբերությունները, ցույց են տալիս, թե ինչ ուղղությամբ պետք է զարգանար Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը հետագայում, քանի որ այստեղ ևս անցումը դասակարգերի և սիտությունների դարաշրջանին տեղի էր ունենում արտադրողական ուժերի և բնական միջավայրի միանգամայն համաման պայմաններում:

Մետաղամշակության վաղ ծաղկումը Փոքր Ասիայում նպաստեց, որ այստեղի ցեղերը բավական վաղ ներգրավվին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակիրթ կենտրոնների հետ կատարվող ինտենսիվ փոխանակության ոլորտի մեջ:

Փոքր Ասիայի կյանքում փոխանակության կարևորության մասին է վկայում այն փաստը, որ մ. թ. ա. շուրջ 2000 թվականին այստեղ արդեն երևան է

գալիս առևտրական գաղութների մի ցանց, որտեղ գլխավոր դերը խաղում էին ասորեստանցիները (կամ, ավելի ճիշտ, աշշուրցիները՝ Աշշուր քաղաքի քաղաքացիները), թեև այդ գաղութների գործունեությանը ակտիվորեն մասնակցում էին նաև տեղական բնակչության առավել ունևոր ներկայացուցիչները:

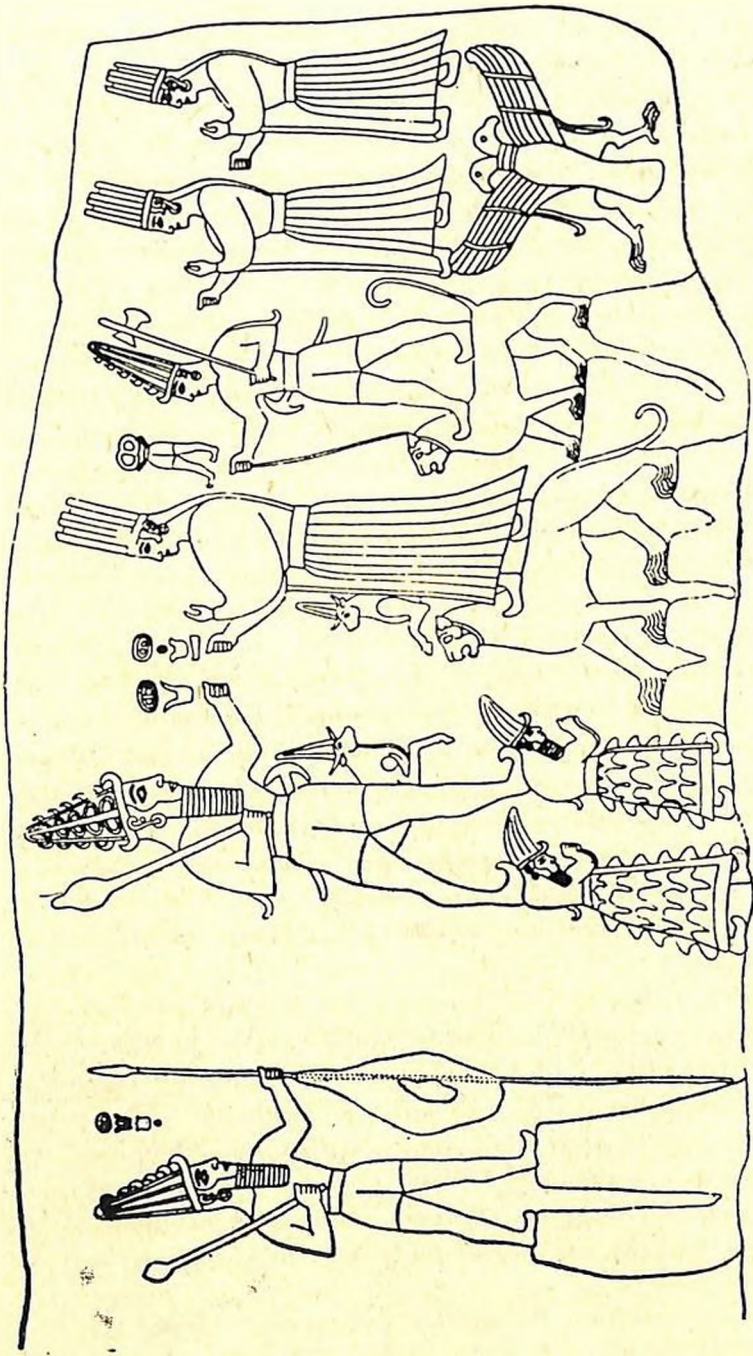
Ինչպես ցույց են տալիս առևտրական այդ գաղութների դիվանների տրվյալները, մ. թ. ա. XX դարում ասորեստանյան գաղթականների գործունեության բոլոր շրջաններում արդեն ստեղծվել էին վաղ-դասակարգային քաղաք-պետություններ, որոնցում իշխում էին արքայիկ-առաջնորդը (կառավարիչ) և թագուհի-քրմուհին (կառավարչուհին)՝ ավագների խորհրդի հետ միասին: Պաշտոնների գոյության ժամանակաշրջանի վերջում (մ. թ. ա. XIX դարի առաջին կես) Փոքր Ասիայի բնակչության մեջ ուժեղանում է գույքային և դասակարգային արագ շերտավորումը, դարգանում է ստրկությունը, սկսվում է հարևան քաղաք-պետությունների նվաճումը առավել հզոր արքայիկների կողմից, որ ի վերջո հանգեցնում է Հին խեթական թագավորության ստեղծման և ասորեստանցիների առևտրական գործունեության դարդապսոսման:

Խեթական քաղաքացույթյան առաջացումը: Կենտրոնական Փոքր Ասիայում մ. թ. ա. XIX դարի կեսերին գերիշխող է դառնում Կուսսար քաղաք-պետության կառավարիչ Անիտտասը, որը խեթական պետության իրական հիմնադիրն է: Սակայն խեթերը իրենց թագավորական տան և խեթական պետության հզորության հիմնադիր համարում էին Լապառնասին (կամ Տադառնաս, որն իշխել է, հավանաբար, մ. թ. ա. XV II դարում¹, խեթական հաջորդ թագավորները ջանում էին նվաճել Հյուսիսային Ասորիքը, իսկ Լապառնասի թուրք՝ Մուրսիլիս I-ը նույնիսկ ավերիչ արշավանք է կատարում դեպի Բաբելոն (մ. թ. ա. շուրջ 1595 թվական): Ետգարծի ճանապարհին նա ընդհարվում է այդ ժամանակներում որպես պետություն ձևավորվող Միտաննիի հետ: Սակայն Մուրսիլիս I-ի սպանությունից հետո խեթական թագավորությունը քայքայվում է: Միաժամանակ տեղի է ունենում կասկերի արշավանքը. դեռևս մ. թ. ա. 1550 թվականին նրանք խեթական թագավորությունը ընդմիջապես կտրում են Սև ծովից: Տեղիայինուս թագավորի օրոք (շուրջ 1525 թվական մ. թ. ա.) սահմանվում է պահածառանգման կայուն կարգ՝ (հորից՝ որդուն) և կանոնավորվում են հարաբերությունները թագավորական իշխանության և ուղմիկների ժողովի միջև, որն արտահայտում էր ավագանու շահերը²:

Խեթական հասարակությունը: Խեթական թագավորության բնակչության հիմնական զբաղմունքը, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, երկրագործությունն էր և հատկապես անասնապահությունը: Խեթական թագավորության մեջ բավական բարձր մակարդակի էին հասել արհեստները, մասնավորապես մետաղամշակումը: Տնտեսության չափազանց կարևոր լրացումն էր պատերազմը,

¹ Այս անունը հետագայում դառնում է հասարակ անուն, որով կոչում էին խեթական թագավորներին (ինչպես գերմ. Kaiser, սուա. царь, լատին. caesar՝ Հուլիոս Կեսարի անունից, կամ լեհական król, ռուս. король կայսր կարլոս Մեծի անվան լատինական ձևից):

² Խեթական պետության զարգացման վաղ փուլերի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Անիտտաս թագավորի արձանագրության և Տեղիայինուսի հրովարտակի մեջ: Տե՛ս «Хрестоматия по истории Древнего Востока» под ред. В. В. Струве и Д. Г. Редера, М., 1963, էջ 304—309:

Եփրատի աստվածներ Յագրը-հայալի ժայռաբանդակից

որը խեթական հասարակությանն ապահովում էր աշխատող ձեռքերով և նյութական բարիքներով: Թե՛ թագավորը և թե՛ զինվորները ավար էին վերցնում, իսկ թագավորը, դրանից բացի, նաև տուրք էր հավաքում, որը մասամբ մուծվում էր պետական գանձարան, մասամբ էլ բաժանվում թագավորի ազգականների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջև³:

Ուազմական արշավանքներից խեթական զորքը բազմաթիվ ռազմագերիներ էր բերում: Սակայն բոլորը չէ, որ ստրկացվում էին: Խեթական ազբյուրները հաճախ հիշատակում են նվաճված երկրների գերեզմարված բնակչությանը և այն հանգամանքը, որ նրա մի մասն էր միայն ստրկացվում, իսկ մյուս մասը բնակեցվում էր խեթերի երկրում սոսկ որպես արքայի հպատակներ, որոնք կարող էին նույնիսկ ներգրավվել զորքի մեջ:

Ինչպես այդ ընդունված է Արևելքում, թագավորի և արքայական տնտեսության ծառայողները կոչվում էին «թագավորական ստրուկներ», բայց այդ մի շարք դեպքերում սոսկ ձևական հորջորջում էր: Այդ «թագավորական ստրուկները» պարտավոր էին ծառայել թագավորին՝ յուրաքանչյուրը իր մասնագիտության բնագավառում: Ծառայության դիմաց նրանցից խոշորները՝ աստիճանավորներ, քրմեր, զորավարներ և այլք, ստանում էին պետական հողերից մեծ-մեծ հողակտորներ՝ ստրուկների հետ մեկտեղ, իսկ որոշ դեպքերում՝ ամբողջ շրջանների բնակչությունից տուրք ու պարհակ ստանալու իրավունք: Պակաս կարևոր ծառայողները՝ արհեստավորները և այլք, ստանում էին ավելի փոքր հողակտորներ, սակայն նորից՝ ստրուկների հետ մեկտեղ:

«Թագավորական ստրուկների» թվում կային և այնպիսիները, որոնք իսկապես ստրկական վիճակում էին գտնվում: Նրանք, ընտանիքներով հանդերձ, ապրում էին պետական հողերի վրա և եթե այդ հողը արքան նվիրաբերում էր մի մեծատոհմիկի, ապա նրանք էլ կարող էին դառնալ վերջինիս ստրուկները, մնալով, միևնույն ժամանակ, ամրացված տվյալ հողակտորին: Նույնիսկ ամենացածր կարգի ստրուկները կարող էին որոշ դեպքերում կնություն վերցնել ազատ կանանց, ըստ որում կինն այս դեպքում սոսկ ժամանակավոր ստրկացման էր ենթարկում, իսկ նրա զավակները, համենայն դեպս՝ դրանց մի մասը, սպաստ էին մնում:

Հատուկ խումբ էին կազմում խիպպարես կոչված ստրուկները, որոնք իրենց ծագմամբ, ըստ երևույթին, ռազմագերիներ էին: Նրանք ապրում էին արհեստականորեն ստեղծված համայնքներում, համապարտ խիստ երաշխավորության պայմաններում և զուրկ էին որևէ քաղաքացիական իրավունքից:

Նմանօրինակ ստրկական կամ կիսաստրկական վիճակում էր գտնվում նաև թագավորական տնտեսությունների, ինչպես և թագավորի բարեկամների, տաճարների ու բարձրաստիճան անձանց տնտեսությունների աշխատավորների անձնակազմը: Այն պետության սեփականությունն էր և զբաղվում էր անաս-

³ Խեթական հասարակության բնութագրման համար առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն խեթական օրենքները (Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. Перевод и комментарий под редакцией И. М. Дьяконова, ВДИ, 1952, №4), խեթական հասարակության ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս А. Goetze, Kleinasien, 2. Ausg., München, 1957, և В. В. Стрызе, Очерки социально-экономической истории Древнего Востока, М.—Л., 1934, էջ 45—65; Э. А. Менабде, Хеттское общество, Тбилиси, 1965.

նապահութիւնը, որոշ արհեստներով և այլն: Սրանց կողքին կային և մասնավոր ստրուկներ, որոնք իրենց տերերի սեփականութիւնն էին: Սրանք գերազանցապէս օգտագործվում էին տնային անտեսութեան մեջ:

Խեթական թագավորութեան բնակչութեան հիմնական մասը, անկասկած, կազմում էին ազատ համայնականները՝ հրկրագործներն ու անասնապահները: Նրանք կատարում էին աշխատանքային պարհակներ և տուրք էին վճարում թագավորին կամ տեղական այն արքայիկին և այն բարձր պաշտոնյային, որին թագավորը դիջել էր այդ տուրքը: Ազատ երկրագործներն ապրում էին ընտանեկան համայնքով. հողի սեփականութիւնը ընդհանուր էր: Որոշ տվյալներ կան վաշխատութեան և պարտային ստրկութեան գոյութեան մասին:

Տերիտորիալ համայնքը (գյուղ կամ «քաղաք») ուներ իր ինքնավարութիւնը և առանձին դեպքերում համապարտ հրաշխավորութիւն էր կրում:

Պարհակներից ազատված էին այն մեծատոհմիկները, որոնք թագավորից որպէս պարգև հող էին ստացել (ստրուկներով կամ տեղական բնակչութիւնից տուրքը գանձելու իրավունքով), որոշ քուրմեր և ռազմիկների ու արհեստավորների առանձին խմբեր: Հատկապէս ուշագրավ է, որ աշխատանքային պարհակներից ազատ էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արեւմտյան մասերում ապրող Մանդա, Սալա և Խեմմուվա ցեղերի ռազմիկները: Մանդա էին կոչվում հյուսիսային ինչ-որ ցեղեր, որոնց հարավային շրջանների բնակիչները բարբարոսներ էին համարում: Գուցէ խոսքը վերաբերում է այն սահմանապահ ցեղերին, որոնք պաշտպանում էին խեթական թագավորութեան սահմանները Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի կողմից տեղի ունեցող ներխուժումներից:

Արտոնյալ ավագանուց հավաքագրվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու վարչական կազմը, ինչպէս և մարտականք վարողները, որոնք կազմում էին զորքի գլխավոր հարվածող ուժը: Բարձրագույն պաշտոնյաներն ու զորահրամանատարները իրավունք էին ստանում կառավարել ամբողջ շրջաններ և հավաքել զրանցից պանծվող տուրքը: Խեթական հասարակութեան ամենավերին խավը թագավորական տոհմի անդամներն էին:

Խեթական պետութիւնը: Խեթական պետութիւնը անկայուն կառուցվածք ուներ: Անմիջականորեն թագավորին, իսկ նոր խեթական թագավորութեան մեջ նաև տարբեր կարգի փոխարքաներին հեթակա քաղաքներից ու շրջաններից բացի գոյութիւն ունեին մանր, կիսաանկախ թագավորութիւններ (երբեմն՝ հատկապէս ստեղծված խեթական արքայորդիների համար, երբեմն՝ խեթերի կողմից նվաճված), ինչպէս նաև շրջաններ, որ հանձնված էին բարձրաստիճան պաշտոնյաների կառավարմանը: Խեթական պետութեան և այս կիսանկախ շրջանների կառավարիչների հարաբերութիւնները սահմանված էին գրավոր պայմանագրով և խեթական թագավորին տրվող հրդումով: Սրբազան տաճա-

4 Հետագայում այդ նույն տերմինով (ուժման-մանդա) ասուրական և բաբելոնական տեքստերում տարբեր ժամանակներում հիշատակվել են կիմերները, սկյութները և մարերը: Ինչպէս ենթադրում է է. Ֆորրերը, հավանական է, որ խեթական ժամանակաշրջանում այդ անունով կոչվելիս են եղել վերը արդեն հիշատակված հնդիրանական ձիարույժ ցեղերը: Գր. Ղափանցյանը Մանդա և Սալա ցեղանունները դտնում է հայ նախարարական տոհմանունների մեջ:

բային քաղաքները և նրանց հողերը ինքնավարություն ունենին և լիովին ազատ էին համապետական տուրքերից ու պարհակներից:

Պետության գլուխ էին կանգնած թագավորը, որ կոչվում էր խասսուս կամ տապառնաս (լապառնաս), և թագուհին՝ տավանանաս: Թագավորը գլխավորում էր ռազմական ուժերը և ամեն ամառ ռազմական արշավանքներ կատարում, հետևում աստվածների պաշտամունքի և ծեսերի կատարմանը, մոգականորեն մարմնավորում երկրի պտղաբերությունն ու բարեկեցությունը, ղեկավարում ողջ պետական վարչական ապարատը, վարում դատը կարևորագույն գործերում, հատկապես երբ մահապատիժ էր սպառնում: Թագուհի՝ տավանանաս, համարվում էր թագավորի մայրը, իսկ նրա մահից հետո՝ թագաժառանգի մայրը: Տավանանասի պաշտոնը համարվում էր ոչ պակաս կարևոր, քան թագավորինը: Թագուհին գլխավոր քրմուհին էր՝ պաշտամունքային և քաղաքական լայն իրավունքներով ու պարտականություններով, նա ուներ նաև ինքնուրույն եկամուտներ՝ անկախ թագավորի եկամուտներից:

Թագավորը սկզբում ընտրվում էր մի որոշակի ցեղից կամ ցեղերից: Ընտրությունը կատարում էր համաժողովրդական ժողովը (պանկուս): Սակայն Հին խեթական թագավորության մեջ պանկուսը փաստորեն կազմված էր լինում ոչ թե զինք կրելու ընդունակ բոլոր անձանցից, այլ միայն թագավորի ազգականներից ու մերձավորներից և նրա անձնական զորախմբի անդամներից: Մ. թ. ա. XVI դարում միայն Տելիպինուսի ռեֆորմով սահմանվեց գահաժառանգման կարգը՝ հորից որդուն, ըստ որում պանկուսն արդեն լուրջ թագավորին հաստատելու իրավունք ուներ, ավագների խորհրդի (նակկես) հետ միասին: Ասկայն թե՛ թագավորը, և թե՛ տավանանասը որոշ դեպքերում հնթակա էին պանկուսի դատին և կարող էին գահընկեց արվել (օրինակ, արքայատոհմիկի ինքնակամ մահապատժի համար): Նոր խեթական թագավորության մեջ պանկուսը պահպանել էր միայն որոշ կրոնական ֆունկցիաներ⁵, և թագավորի իշխանությունը դարձել էր բռնակալական: Թագավորն սկսում է շքեղ տիրադասներ կրել և իրեն «ես» կոչելու փոխարեն կոչել «իմ արևը»:

Խեթական կրոնը և գիրը: խեթական պետության կյանքում հսկայական դեր էր խաղում կրոնը: Գլխավոր աստվածությունն էր Տարխունասը (խուրրիները նրան կոչում էին Թեշուբ կամ, ավելի ճիշտ՝ Թեշտր): Թագավորի հատուկ հովանավորն էր համարվում արևի աստվածուհին, որին երկրպագում էին Արիննա քաղաքում: Բացի այդ, պաշտվում էին նախախեթական, բուն խեթական, լուրիական, խուրրիական և շումերա-ակկադական ծագում ունեցող բազմաթիվ աստվածություններ:

Գիրը քաջ հայտնի էր խեթերին: Ակկադական սեպագրի աստուրական տարբերակը Փոքր Ասիա էին բերել աշուրացի առևտրականները: Սակայն հետագայում, Հին խեթական թագավորության ստեղծումից հետո, խեթերը յուրացնում են ակկադական սեպագրի մի այլ տարբերակ, որը գործածական էր Հյուսիսային Ասորիքում և օգտագործվում էր նաև խուրրիների կողմից: Այս տարբերակը շատ ավելի մոտ է բաբելական սեպագրին: Սեպագրի նոր տեսակը խե-

⁵ Պանկուսի մասին տե՛ս В. В. Иванов, Происхождение и история хеттского термина: панку—«собрание», ВДИ, 1957, № 3, էջ 19—36, 1958, № 1, էջ 3—15:

թական թագավորության մեջ օգտագործվում էր ակկադերեն և խեթերեն գրելու համար, բայց քանի որ կրոնական արարողությունը կատարվում էր տարբեր լեզուներով, ապա կրոնական տեքստերում հանդիպում են այնպիսի հատվածներ, որ գրված են նույն գրով, բայց՝ նախախեթերեն, խուրրիերեն, լուվիերեն, պալայերեն լեզուներով: Սեպագրերից բացի խեթական թագավորությունում կիրառվում էր նաև տեղական հիերոգլիֆային գիրը:

2. ՄԻՏԱՆՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՍՅԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԱՐՀՈՒՄ

Միտաննի պետության կազմավորումը: խեթական թագավորության հզորության ժամանակավոր թուլացման շրջանում Առաջավոր Ասիայում սկսում է գլխավոր դեր խաղալ Միտաննի խուրրիական թագավորությունը (այլ անվանումներն են՝ Մաիտանի, Խանիգալբատ, Խալիգալբադ): Այս պետության մասին ավելի քիչ բան գիտենք, քան խեթական թագավորության մասին:

Մ. թ. ա. XIX—XVIII դարերում Միջագետքի և Ասորիքի հյուսիսում ամենահզոր պետությունն է դառնում Աշշուրը, Տիգրիս գետի վրա. իշխանությունն իր ձևերն է վերցնում Շամշի-Ադադ Ա.-ը՝ թագավոր տիտղոսով և ժամանակավորապես իր գերիշխանությունը ենթարկում արևմուտքում՝ Եփրատի և արևելքում՝ Զագրոսի միջև ընկած ողջ տերիտորիան: Սակայն նրա մահվանից շատ շանցած նախ Եփրատի միջին հոսանքի շրջանը, այնուհետև ինքը Աշշուրը կամ նրա հարևան քաղաքները (օրինակ Նինվեն) հարկադրված են լինում ենթարկվելու Բաբելոնի Համմուրաբի թագավորին: Համմուրաբի դինաստիայի իշխանությունը ևս այս շրջաններում անկայուն եղավ: Մ. թ. ա. XVIII դարի կեսերից այստեղ գերիշխող են արդեն դառնում կասսիտական ցեղերը՝ իսկ XVII դարից՝ խուրրիները:

Մի շարք մանր քաղաք-պետությունների նվաճման և միավորման հետեւվանքով մ. թ. ա. XVI դարում Արևմտյան Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանում, Հյուսիսային Միջագետքում ստեղծվեց Միտաննի թագավորությունը՝ Վաշշուգանե մայրաքաղաքով: Թեև նրա թագավորները, հավանաբար, հնդիրանական⁶ անուններ էլ էին կրում⁷, բայց կենցաղում օգտագործում էին խուրրիերենը, իսկ պաշտոնական շրջաններում՝ նաև ակկադերենը և սեպագրի ակկադական սիստեմը: Հավանաբար «խուրրի» և «Միտաննի» տերմինները խեթերն օգտագործել են որպես նույնանիշներ⁸:

Միտաննին էլ ավելի հեղհեղուկ պետական կառուցվածք ուներ, քան խեթական թագավորությունը. նրա կազմի մեջ մտել էին շատ կիսանկախ շրջ-

6 Մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին դեպի Իրանի և Հյուսիսային Հնդկաստանի տերիտորիան արիական ցեղերի տեղաշարժման կապակցությամբ Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններից մեկում այդ ցեղերը կոտակտի մեջ են մտել խուրրիների հետ:

7 Կամ գուցե և երկուսի անուն՝ մեկը հնդիրանական, մյուսը խուրրիական: Տե՛ս H. G. Güterbok, The Deeds of Suppiluliumas as told by His Son, Mursilis II, Journal of Cuneiform Studies, X 4, 1956, էջ 120—121

8 Գիտության մեջ դեռևս վեճ է գնում՝ արդյոք այդ անունները մի պետություն են նշանակում, թե երկու տարբեր ներկայումս առաջին լուծումն ավելի համոզիչ է թվում:

ջաններ և մանր թագավորություններ, որոնք պարտավոր էին տուրք վճարել և ռազմիկներ տրամադրել միտանական թագավորներին: Նրա ազդեցությունը տարածվել է՝ արևելքում ներկայիս Քերքուքից (հնագույն Առապխա) մինչև Օրոնտես գետի հովիտը Ասորիքում, Միջերկրականի ծովեզերքը (Ուգարիթ) և Կիլիկյան Տավրոսի լեռները, ուր գտնվում էր Կիզիլատնա թագավորությունը:

Կասկածից վեր է, որ Միտանների կթև ոչ անմիջական իշխանությունը, ապա գոնե ազդեցությունը տարածվել է նաև մի զգալի տերիտորիայի վրա՝ Եփրատի հովտով դեպի վեր (Տիգրիսի ակունքներից հյուսիս), առնվազն մինչև Արածանիի նրա մեջ թափվելը: Դժվար է ասել, թե մինչև ուր էր տարածվում Միտանների ազդեցությունը և իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում: Միանգամայն հավանական է, որ Միտանների ազդեցությունը տարածվել է Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած շրջանների վրա, ներառյալ Բոհատան և Մեծ Զաբ գետերի հովիտները: Ուշագրավ է եգիպտական ազբյուրների այն վկայությունը, թե մարտակառքերի համար շինանյութը Եգիպտոս էր բերվում Նախարիեա երկրից (եգիպտացիները այդպես էին կոչում Միտանին)⁹, ըստ որում հիշատակվում են այնպիսի ծառատեսակներ, որոնք աճում են Տրապիզոնից ոչ հարավ, կամ Արարատի ստորոտներին:

Միտանների հզորության հիմնադիրներ կարող են համարվել Պարատտանա (մ. թ. ա. XVI դար) և Սառուսադատտար (մ. թ. ա. XV դարի առաջին կես) թագավորները¹⁰, ժամանակի միջազգային հարաբերություններում Եգիպտոսի: Բաբելոնի, խեթական պետության թագավորների շարքում Միտանների թագավորը ևս կոչվում էր մեծ թագավոր:

Խուրբիական հասարակությունը: Մեծ ընտանեկան համայնքը: Սովետական դիտություն մեջ ցույց է տրված, որ սոցիալական պատկերի այն հիմնական գծերը, որոնք վերականգնվում են խուրբիական կենտրոն Առապխայից ծագող նյութի հիման վրա, մ. թ. ա. II հազարամյակում բնորոշ են եղել ողջ Առաջավոր Ասիայի համար՝ բացառյալ Բաբելոնը և Եգիպտոսը¹¹: Հետևաբար այդ պատկերը հատուկ նշանակություն է ստանում Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային շրջանների, այն է՝ Հայկական լեռնաշխարհի (իր խուրբի-ուրարտական բնակչությամբ) սոցիալական հարաբերությունների վերականգնման տեսակետից:

Դաշտավայրերում ապրող խուրբիները հիմնականում երկրագործներ էին, բայց ունեին նաև զարգացած արհեստագործություն: Երկրագործ բնակչությունն ապրում էր մեծ ընտանեկան համայնքներով, որոնք խուրբիներն կոչվում էին դիմտու՝ «աշտարակ» և իսկապես բնակվում էին յուրաքանչյուրը մի ամբողջ-աշտարակի մեջ: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր ամբողջական հողամասը, որը կոչվում էր տիրույթ (էվրու) և գտնվում էր նահապետի (էվրի) տնօրինության տակ: Մի ժամանակ ամբողջ հողամասը, հավանաբար, մշակվել

⁹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 165:

¹⁰ Н. М. Дьяконов, Арийцы на Древнем Востоке: конец мифа, ВДИ, 1970, № 4, էջ 48:

¹¹ Տե՛ս Н. Б. Янковская, Хурритская Аррапха, ВДИ, 1957, № 1, նույնի Юридические документы из Аррапхи в собраниях СССР, «Переднеазнатский сборник», М., 1960, նույնի: Землевладение большесемейных домовых общин в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1, նույնի: Общинное самоуправление в Угарите, ВДИ, 1962, № 3.

է համատեղ, բայց մեկ հասած աղբյուրների համաձայն այն արդեն առանձին հողաբաժիններով բաշխվում էր մեծ ընտանեկան համայնքի չափահաս անդամների միջև: Չնայած դրան, այդպիսի համայնքի բոլոր անդամները պարտավոր էին փոխադարձ օգնություն ցույց տալ և միասին էին կատարում համայնական պարհակները, որոնք հետագայում դառնում են պետական: Աճելով մեծ ընտանիքը տրոհվում էր, սակայն արտագրողական ուժերի վիճակը չէր նպաստում անհատ ընտանիքի պահպանմանը՝ որպես ինքնուրույն տնտեսական միավորի: Զրկված լինելով այն հնարավորություններից, որ մեծ ընտանեկան համայնքում ընձեռում էր փոխադարձ օգնությունը, նրանք կամ կործանվում էին, կամ որդեգրվում ուրիշ համայնքների կողմից և կամ արագ մեծանալով, կազմում էին նոր մեծատոհմ համայնքներ: Առավել խոշոր մեծատոհմ համայնքի տրոհման ճանապարհով առաջացած համայնքները շարունակում էին կապված մնալ միմյանց, մասնավորապես ընդհանուր պաշտամունքով:

Տեղիտորիալ համայնքը: Այդպիսի կապերից զատ, գոյություն ունեին նաև դրացիական կապեր: Այսպես, մի քանի համեմատաբար թույլ համայնքներ կարող էին հավատարմության երդում տալ հարևան ուժեղ համայնքի էլրիին և կապվել նրա հետ նահապետական կապերով, թեև ազգակցություն նրանց միջև չկար: Մի քանի ազգակից կամ ոչ ազգակից ընտանեկան համայնքներ միասին կազմում էին մի որոշ կազմակերպչական միասնություն՝ դյուղ, որը հանդիսանում էր դրացիական, կամ դրացիական-տոհմային համայնք:

Գյուղերը համախմբվում էին մեկ կամ մի քանի կենտրոնների՝ ամրացված բնակավայրերի շուրջը, որոնք պայմանականորեն կոչում ենք «բաղաք»։ այնտեղ էր գտնվում տաճարը, առաջնորդի կամ կառավարչի, ինչպես նաև համայնքների միության կամ «բաղաք-պետության» պաշտոնական անձանց բնակարանը: Այստեղ էր հավաքվում ավագների խորհուրդը և, հավանաբար, համայնքի ժողովը¹²: Այդ «բաղաքը» ենթարկվում էր թագավորին, որն իշխում էր շրջանի («երկրի») կենտրոնում՝ Առապխայում:

Այսպիսին է խուրրիական հասարակության ելակետային պատկերը առնչվազն ծայրամասերում: Համանման վիճակում պետք է լիներ նաև Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը, այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ պետական իշխանությունը դեռ չէր ձևավորվել (գոյություն ունեին միայն ցեղային միություններ):

Բայց այն ժամանակաշրջանում, որից մեկ վավերագրեր են հասել խուրրիական հասարակության վիճակի մասին, գոյությունն աչդեն ավելի բարդ էր, ծագել էին մի շարք նոր երևույթներ:

Ընտանեկան մեծ համայնքի քայքայումը: Երկրագործության ինտենսիվացումը և անցումը մասնագիտացված տիպի տնտեսություններին (գաշտավարություն, խաղողագործություն, արոտավայրային անասնապահություն և այլն), մի կողմից զգալիորեն բարձրացնում էր տնտեսության հկամտաբերությունը, մյուս կողմից՝ ներքին փոխանակության պահանջ առաջ բերում: Բոլոր

¹² Ժողովրդական ժողովներ, այնուամենայնիվ, կային գոն ստորին համայնքներում, տե՛ս Н. Б. Янковская, Общинное самоуправление в Угарите, ВДЛІ, 1963, № 3, էջ 54—55:

վեպրերում դա ուժեղացնում էր զույրբային շերտավորումը առանձին ընտանեկան համայնքների միջև և նույնիսկ համայնքների ներսում, քանի որ մասնագիտացված տնտեսությունները վարում էին անհատ ընտանեկան բջիջները: Առանձին տնտեսությունների միակողմանի պարզացումը հնարավորություն էր ստեղծում վարկավորման համար. առավել հաջողակ անձինք և համայնքի ավագանու ներկայացուցիչները սկսում են վարկ տրամադրել թույլ ընտանիքներին: Նաև անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ այն ժամանակվա պայմաններում ամեն մի տնտեսություն մեծապես կախված էր հողանալի և պատերազմների հետ կապված պատահականություններից: Որքան թույլ էր տնտեսությունը, այնքան անկայուն էր նրա բարեկեցությունը և այնքան հեշտությամբ կարող էր կախման մեջ ընկնել հարուստից:

Ապրանքա-փոխանակային հարաբերությունների թույլ դարգացման պայմաններում պարտք վերցնելը խիստ ծանր էր. տարեկան 30 տոկոսի հավելումը ամենևին բարձր տոկոս չէր համարվում: Փոխառության դիմաց պարտատերը երաշխիք էր պահանջում: Սկզբում առավել աղքատ ընտանիքները գրավ էին դնում իրենց իսկ անդամներին, հանձնելով նրանց պարտատիրոջ տնտեսությանը որպես աշխատող ձևաբեր, կամ իրենք էին կախման մեջ ընկնում և հա-

ճախ այգպես էլ մնում էին, որովհետև չէին կարողանում պարտքը ժամանակին մարել: Այգպիսի կախյալը համարվում էր ստրուկ, սակայն նման ստրուկը երբեմն շարունակում էր հողաբաժին ունենալ իր ընտանեկան համայնքում և այդ համայնքը նրան տալիս էր քաղաքացիական որոշ իրավունքներ ապահովելու հնարավորություն և ասպագայում ազատվելու հույս: Ծիշտ է, դատարանը բոլոր վեճերը լուծում էր հօգուտ պարտատիրոջ, բայց էվրին էլ, իր հերթին ձգտում էր ազատել իր համայնքի անդամին, որովհետև սնանկացած ընտանիքի գլխավորի կորստյան դեպքում հենց էվրին էր պատասխանատվություն կրում նրա պարտքերի համար: Նրա կողմից փրկադնված համայ-

Խուրիական գլանաձև կեիֆների դրոշմներ

նականը դառնում էր իրեն՝ էվրիի պարտասպանը: Քանի որ շարժական գույքը ոչ թե ընտանեկան համայնքի, այլ անձնական սեփականություն էր, հարստությունն աստիճանաբար սկսում է կուտակվել առանձին անձանց ձեռքում, որոնց աղքականներն սկսում են նրանցից կախման մեջ ընկնել, և փոխադարձ օգնության պարտավորությունն այգպիսի դեպքերում վեր էր ածվում հարուստների կողմից աղքատներին շահագործելու իրավունքի: Սակայն հարուստ համայնական պարտատիրերը դրանով չէին բավարարվում: Նրանք սկսում են ընդարձակել նաև իրենց հողային տիրույթները:

Հողը պարբերաբար վերաբաժանվում էր¹³ և սկզբունքորին օտարման ենթակա չէր: Առաջխառնում այս օրենքը շրջանցվում էր վաճառող համայնքի կողմից գնորդին «որդեգրելու» կամ «եղբայր ընդունելու» ճանապարհով: Նման դործարքը, որի ժամանակ «որդեգրյալը» ոչ մի պարտավորություն չէր վերցնում իր վրա համայնքի նկատմամբ, հնարավորություն էր տալիս, սակայն, նրան օգտվելու որդեգրող համայնքի անդամների օժանդակությունից, այսինքն, փաստորին, շահագործելու նրանց: Ըստ որում նման «որդեգրյալը» հաճախ ստանում էր հողը գրեթե ձրի, քանի որ վաճառողները նրա պարտապաններն էին. նա բավարարվում էր սոսկ ստացած հողի դիմաց «նվիրելով» իրենց պարտքերը: Նույն անձը կարող էր բազմիցս «որդեգրվել» տարբեր համայնքների կողմից: Այսպես, օրինակ, նույնիսկ ոմեն Թեխիր-Թիլլա (ամրոցի պետ, խորհրդի անդամ և վաշխառու) «որդեգրվել» է համարյա 150 անգամ:

Մտտավորապես նույն դրույթունն էր նաև Աշշուրում, Ալալախում, հավանաբար և խեթական թագավորությունում, այն տարբերությամբ միայն, որ Աշշուրում, օրինակ, հողի գնումը ոչնչով չէր քողարկվում¹⁴:

Աշխատանքային և ղինվորական պարհակները շարունակում էին ծանրանալ շարքային համայնականների ուսերին: Թեև հարուստը ձեռնարկներ շարունակում էր մնալ համայնքի անդամ, դրանից բխող բոլոր պարտավորություններով, սակայն պետք է ենթադրել, որ նա դրանք երբեք չէր կատարում, օգտվելով ընտանեկան համայնքում տիրող փոխօգնությունից, կամ էլ իր սարուկներին աշխատանքի ուղարկելով: Իսկ եթե նա հող էր ձեռք բերում, ապա հողի հետ կապված պարհակներն իր վրա չէր վերցնում, դրանք, ըստ պայմանագրի, շարունակում էին վաճառողի պարտականությունը մնալ: Այսպիսով սաղմնավորվում էր հասարակության բաժանումը հարկատու և ոչ հարկատու դասերի:

Որոշ շրջաններում (Աշշուր, խեթական թագավորություն) ղինվորական պարհակն ու արքունական մի շարք ծառայություններ կապված էին հատուկ հողաբաժինների հետ, որոնք ընտանեկան համայնքի ֆոնդից առանձնացվում էին հատկապես այդ նպատակի համար:

Համայնական պարհակներն ու իրավունքները կապված էին հողի հետ: Բայց միանգամայն հասկանալի է, որ նկարագրված պայմաններում համայնքի անդամներից շատերը վճռում էին ղոհաբերել քաղաքացիական իրավունքները՝ պարտավորություններից ազատվելու համար: Հենց այս ժամանակ էլ առաջանում են իրենց համայնքները լքած ընշաղուրկ մարդկանց խմբեր, որոնք թափառում են երկրից երկիր, երբեմն ավաղակությամբ ղբաղվելով, երբեմն էլ վարձվելով որպես ղինվոր կամ մշակ: Աղքատներից շատերը փախչում էին

¹³ Ըստ երևույթին գոյություն է ունեցել վերաբաժանման երկու ձև. ա) ընտանեկան համայնքի ներսում, որ կատարվել է, երևի, ամեն տարի և բ) հողի հիմնական վերաբաժանում տերիտորիալ համայնքի ներսում, որ անդի էր ունենում երկարատև ընդմիջումներով:

¹⁴ Այստեղ ավաղանին հասցրել էր մեծ հարստություն կուտակել դեռևս առևտրական գաղութների դործունեության ժամանակաշրջանում, իսկ փոխանակության քայքայիչ ազդեցությունը, հավանաբար, ավելի ուժեղ էր ղգացվում, քան մյուս հարևան կենտրոններում:

լեռները, մասնավորապես՝ Հայկական լեռնաշխարհը, Հայաստան երկիրը և կից շրջանները, դեռևս ազատ ցեղի մեջ ազատվելով շահագործումից¹⁵։

Ստրկություն: Խուրրիական հարուստների նոր կազմավորվող խոշոր անհատական տնտեսություններում շատ սուր էր զրված աշխատող ձեռքերի հարցը։ Համայնականների փոխադարձ օգնությունը և պարտային ստրկությունը մասամբ միայն կարող էին լուծել այդ հարցը։ Ըստ որում հայրենակից պարտային ստրուկների շահագործումը կապված էր իրենց՝ ստրուկների, ազատագրվելու ձգտման հետ, նրանց ազգականների՝ ստրկացած ազգակիցներին փրկագնելու ջանքերի հետ, դատավարությունների հետ և այլն։ Շատ ավելի բարձր էին զնահատվում օտարածին ստրուկները, մասնավորապես լեռնցիները (լուլլու), որոնք ստրկության մեջ ընկնելով, բոլորովին անպաշտպան էին դառնում¹⁶։ Այդ պատճառով էլ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսից սկսած խեթական և ասսուրական աղբյուրներում վկայություններ կան այնպիսի արշավանքների մասին, որոնք ձեռնարկվում էին հատկապես զերեվարման նպատակով¹⁷։ Սակայն հիթի զորքը շատ մեծ քանակությամբ զերիներ էր բերում, ապա միշտ չէ, որ հնարավոր էր լինում նրանց նպատակահարմար կերպով օգտագործել արտադրության մեջ։ Բացի այդ, զերիների մեծ խումբը վտանգ էր ներկայացնում տերերի համար։ Այդ պատճառով էլ խեթերը դեռևս XIV դարում զերիների մի մասին կոտորում էին¹⁸, իսկ ասորիստանցիները XIII դարում շատերին կուրացնում էին և ապա օգտագործում, հավանաբար, լոկ ամենապարզ աշխատանքներում։

Պալատական և տանտնային տնտեսություն: Համայնական տնտեսության մեջ զերիշխող, վերը նկարագրված պայմաններից բացի պետք է հիշատակել նաև այլ՝ պալատական և տանտնային տնտեսությունների գոյությունը խուրրիական հասարակությունում։ Ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը շունեին այն նշանակությունը, որ ձեռք էին բերել Բաբելոնի և Սդիպտոսի դասական «գետային» քաղաքակրթություններում, սակայն, անկասկած, կարևոր տարր էին երկրի տնտեսությունում։ Պալատական տնտեսությունում աշխատում էին տարբեր կարգի կախյալ և ոչ լիիրավ աշխատողներ, որոնց վիճակի մասին դժվար է որևէ որոշակի բան ասել։

Միտանական թագավորին շրջապատում էր տոհմիկ ավագանին։ Ճիշտ չէ, սակայն սրանց թվին վերադրել հանրահայտ մաթեմատիկա-կառավարներին, որոնց որոշ արևմտյան զիտնականներ համարում էին հնդիրանցիներ։ Հնդիրանցիների տարրը II հազարամյակի կեսերին արդեն լրիվ կլանված էր խուր-

¹⁵ Սա միանգամայն հավանական է խուրրիների և հաստատապես հայտնի՝ խեթերի նկատմամբ։

¹⁶ *Տե՛ս* Н. Б. Янковская, Юридические документы из Аррапхи в собраниях СССР, «Переднеазнатский сборник», 1960, էջ 454—455։

¹⁷ խեթերի մոտ առաջին անգամ Սուպպիլուիումաս Ա-ի մ. թ. ա. XIV դարի տարեգրություններում, իսկ ասորիստանցիների մոտ 14.400 հոգու զերեվարության մասին առաջին հիշատակությունը Սալմանասար Ա-ի (մ. թ. ա. XIII դար) տարեգրություններում (տե՛ս E. Ebeling, B. Meissner, E. A. F. Weidner, Die Inschriften der altassyrischen Könige, I, Leipzig, 1926, էջ 118)։

¹⁸ *Տե՛ս* Э. А. Менабде, О рабстве в Хеттском государстве, «Переднеазнатский сборник», М., 1961, էջ 14։

րինների կողմից: Մտրիաննա-կառավարները սովորական «արքայական մարդիկ» էին¹⁹:

Խուրբինների պետական կառուցվածքը: Ինչպես խեթական թագավորության մեջ, այստեղ ևս առանձին խոշոր շրջանները կառավարվում էին արքայազուհիների կողմից և Միտաննի թագավորությանը ենթարկվում էին (առավել կամ պակաս ձևակերպմամբ) մի շարք ինքնավար թագավորություններ: Այսպես, օրինակ, Աշշուրում, որը լիովին պահպանել էր իր ներքին կառուցվածքը և կառավարվում էր ավագների խորհրդի և կառավարչի կողմից²⁰, կար նաև միտաննական «դեսպան» (սուկալու), որը մասնակցում էր քաղաքի կառավարմանը: Միտաննիում (և առհասարակ խուրբիական հասարակություններում) տեղական կառավարիչները, իսկ որտեղ դրանք չկային՝ ավագների խորհուրդը, հավանաբար, բավական անկախ էին:

Զինվորական պարհակի և զինվորական ուժերի կազմակերպումը խուրբիական հասարակության մեջ, ամենայն հավանականությամբ, նման էր այն ձևին, որ տեսանք խեթական թագավորության մեջ: Ռազմիկներ էին տրամադրում և նրանց մասամբ հանդերձավորում համայնքները, բայց զորատեսի և արշավանքների ժամանակ նրանց պահում էր արքունիքը: Նա էլ նետեր և այլ հանդերձանք էր մատակարարում շարքային ռազմիկներին²¹: Սակայն պետական և ռազմական կազմակերպությունը Միտաննիում, հավանաբար, պակաս արդյունավետ էր, քան խեթականը, քանի որ խեթերի դեմ մղված պայքարում միտանցիները արագ պարտություն կրեցին:

Կրոնը, գրականությունը և գիրը: Դաշտավայրային խուրբիների հոգևոր մշակույթի մասին մենք գիտենք զերազանցապես խեթական թագավորական դիվանի խուրբիներեն կամ խուրբիերենից թարգմանված տեքստերից²²: Կրոնի դերն այստեղ նույնքան կարևոր էր, որքան և հին արևելյան մյուս հասարակություններում: Կրոնի մեջ, ինչպես և զաղափարախոսության մյուս ասպարեզներում, արտահայտվում էր Բաբելոնի ուժեղ ազդեցությունը: Ամենից ավելի կարևոր աստվածություններն էին ամպրոպի աստված Թեշուբը (Թեշտը), որի պաշտամունքի կենտրոնն էր Կումմանի (Կումանա) քաղաքը Կիլիկյան Տավրոսի լեռներում և, հավանորին, նույնանուն քաղաքը (Կումանի, Կումենի, Կումմե) Մեծ Ջաբ գետի վերին հոսանքի շրջանում²³: Մյուս կարևոր աստվածությունն էր Թեշուբի կինը՝ Խեբատ աստվածուհին, ապա պտղաբերության, պատերազմի,

¹⁹ *Sh'u A. Kammenhuber*, Die Arier im Vorderen Orient. Heidelberg, 1968.

²⁰ *Sh'u И. М. Дьяконов*, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 18 և հաջ. հմտ., էջ 40:

²¹ *Sh'u Н. Б. Янковская*, Землевладение большесемейных домовых общин в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1, էջ 42—43:

²² Դրանք առասպելներ և հերիաթներ են, որոնցից միայն հատվածներ են պահպանվել *Sh'u H. G. Güterbock*, Kumarbi. Mythen vom churritischen Krcnos, Zürich—New York, 1946, *J. Friedrich*, Churritische Märchen und Sagen in heititischer Sprache, ZA, XLIX, 1950, էջ 213—355, նույնի՝ Der churritische Mythos von Schlangendämon Hedammu in heititischer Sprache, AO, XVII էջ 230—251, *H.G. Güterbock*, The Song of Ullikummi, New-Haven, 1952 և ուրիշներ:

²³ *Sh'u Г. А. Меликишвили*, Наурн—Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 165—168:

և մարմնական սիրո աստվածունհի Շաուշկան (նրան նվիրված էին շվայտ ծեսեր, որ ուղեկցվում էին սրբազան պոունկուսյամբ), արևի աստված Շիմիդեն և բազմաթիվ տեղական աստվածներ: Խուրրիական աստվածների շարքում պաշտվում էին նաև բարեխական և հնդիրանական աստվածներ: Խուրրիական հասարակության ուշագրավ կողմերից մեկն է հասուկ քրմուհիների առկայությունը յուրաքանչյուր բնակավայրում (տերիտորիալ համայնքի): Այդ քրմուհիները պատկանում էին ավստգանուն և, ըստ երևույթին, ունեին ոչ միայն ծիսական, այլև որոշ վարչական ֆունկցիաներ²⁴:

Գրի հետ (ակկադական սեպագրեր) խուրրիները ծանոթ էին դեռևս մ. թ. ա. III հազարամյակում, որի մասին վկայում է Ուրկեշի թագավոր Թիշարիի արձանագրությունը: Մ. թ. ա. II հազարամյակում նրանք կիրառում էին ակկադական սեպագրի հյուսիս-սիրիական—հյուսիս-միջագետյան տարբերակը, ըստ որում, խուրրիական տերիտորիայի տարբեր մասերում տարածվում էին ուղղագրական տարբեր սիստեմներ²⁵: Խուրրիական գրականությունը, որ գտնվում էր բարեխականի ազդեցության տակ (հայտնի են, օրինակ, հատվածներ Գիլգամեշի մասին բարեխական էպոսի խուրրիական տարբերակից)²⁶, հավանաբար բավական ծավալուն է եղել, բայց մեզ հասել են նրա շնչին մնացորդները միայն: Ամենևին չեն պահպանվել միտանական թագավորների տարեգրություններն ու պատմական այլ տեքստեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ պետք է որ գոյություն ունեցած լինեն:

Խուրրիների մի մասը ապրում էր Միջագետքում և նրան անմիջականորեն հարող շրջաններում (ինչպիսիք էին Առապխան և Ալալախը), ուր բնակչությունը նստակյաց երկրագործական մշակույթի մեծ ավանդույթներ ուներ և որտեղ դասակարգային հասարակության տարրերը վաղուց էին սկսել ձևավորվել: Իմ ահա, այն ժամանակաշրջանում, որն արդեն յուսաբանվում է վավերագրերով, այս վայրերում ապրող խուրրիները բուրրովին կորցրել էին իրենց սկզբնական ցեղային կառուցվածքը: Աղբյուրները ցույց են տալիս միայն ընտանեկան համայնքներ, ազգակից ընտանեկան համայնքների խմբեր, ինչպես նաև տերիտորիալ կազմավորումներ՝ գյուղ և քաղաք: Բայց լեռներում, ըստ երևույթին, բարձրագույն կազմակերպությունը դեռևս ցեղն էր: Այսուհանդերձ, վերը շարադրված պատմական իրավիճակը բավական ճշմարիտ պատկերացում է տալիս, թե որ ուղղությամբ պետք է վարգանար հասարակությունը պակաս վարգացած շրջաններում՝ վերին Շիրատի հովտի Հայասա երկրում, Վանա լճի ավազանում և առհասարակ Հայկական լեռնաշխարհում: Դասակարգային հասարակությունը ծնվում էր երկուսերով, և լեռնաշխարհի բնակչությունը դեռ նոր պետք է այդ փորձությունը կրեր:

²⁴ Այգպիսին է. օրինակ, Ամմինասը՝ նույնիսկ (արքայազն Շիվա-Թեշուրի դիվանում) պահպանված նամակի հասցեատերը:

²⁵ Տե՛ս E. A. Speiser, Introduction to Hurrian, New-Haven, 1941, էջ 11 և հաջ.:

²⁶ Մատենագրությունը տե՛ս Н. М. Дьяконов, Эпос о Гильгамеше գրքում (Թարգմանություն Ի. Մ. Գյակոնովի), М.—Л., 1961, էջ 208—209: Նույն տեղում, էջ 117, այդ էպոսի պատմության մեջ խուրրիական հատվածի ունեցած դերի մասին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶԶԻ ՏԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶԶԻՍ ԵՏՂՈՐՈՇՈՒՄԸ, ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ԼԵԶՈՒՆ

Նախորդ գլուխներում ներկայացված նյութերով ուրվագծվում են Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարող շրջանների սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, հասարակական և էթնիկական զարգացման այն պրոցեսները, որոնք նախադրյալներ ստեղծեցին ցեղերի և նրանց միությունների համախմբման հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ձևավորման համար:

Սակայն, հայ ժողովրդի ու նրա լեզվի ձևավորման խնդիրը սերտ կերպով կապված է նաև էթնիկական և բնդհանրապես պատմական զարգացման այն երևույթների հետ, որ տեղի են ունենում սկսած մ. թ. ա. IV հազարամյակից Բալկանյան թերակղզու և Հնդկաստանի միջև ընկած լայնածավալ երկրներում: Այս տերիտորիաները այն պատմական միջավայրն են, որտեղ հետզհետե հաստատվում են հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը: Սրանց նախնական բնակութային տերիտորիան ընդգրկում էր Սև ծովից դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք գտնվող ցածրավայրերը: Այս տեղերից մ. թ. ա. IV հազարամյակում խեթերի հնդեվրոպական նախնիները շարժվել են դեպի Փոքր Ասիա, ապա «նախահունական» թրակա-պելասգյան ցեղերը՝ Բալկանյան թերակղզու հարավը, Կրետե և Կիպրոս կղզիները: Նույն հարավ-ուստական տափաստաններից շարժվում են դեպի հարավ-արևելք հնդիրանական ցեղերը: Այնուհետև, տեղի է ունեցել թրակա-փույուգական լեզուներով խոսող ցեղերի ներթափանցումը դեպի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ: Բոլոր այս տեղերում հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը սերտ հարաբերությունների մեջ են մտնում տեղաբնակ ցեղերի հետ, ընդ որում հնդիրանական ցեղերը ստեղծում են փոխազդեցությունների ուրույն աշխարհ, իսկ նրանցից արևմուտք գտնվող Հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայում և էգեյան աշխարհում տեղի էին ունենում հնդեվրոպական մի քանի ցեղակից լեզվաբնույթների փոխազդեցությունները: Այդ փոխազդեցությունների արևմտյան ծայրամասում էր գտնվում Բալկանյան թերակղզու հարավային մասը և Կրետե կղզին, որտեղ գերիշխող էին «նախահունական», թրակա-պելասգյան ցեղերը, որոնց հիմքի վրա էլ ձևավորվեց հելլենական աշխարհը, իսկ արևելյան ծայրամասում էր Հայկական լեռնաշխարհի խուրրի-ուրարտական էթնիկական կազմավորումների միջավայրը, որը մտավ երկարատև փոխազդեցությունների ոլորտը խեթա-լուվիական և թրակա-փույուգական հնդեվրոպական ցեղերի հետ:

խուրրի-ուրարտական և հնդեվրոպական ցեղերի բազմաթիվ և բազմաձև փոխազդեցությունների կոնկրետ դրսևորումն եղավ հայկական էթնոսի առաջացումը: Հայկական լեոնաշխարհի խայտաբղետ ցեղային կազմավորումներին պիտի փոխարինեն հայ ժողովուրդը, իբրև մեկ միասնական ժողովուրդ, իր միասնական լեզվով, տերիտորիայով և պետությամբ: Իրավամբ կարելի է ասել, որ հայ ժողովուրդը Հայկական լեոնաշխարհի առաջին իրական ու կայուն ժողովուրդն էր: Լեզվական, հնագիտական, մշակութային, ազգագրական և առհասարակ պատմական աղբյուրների բազմակողմանի պրպտումները բերում են այն աներկբա եզրակացության, որ հայ ժողովուրդը սկսել է կազմավորվել Հայկական լեոնաշխարհում դեռևս այն ժամանակաշրջանից, երբ այդ տերիտորիայի վրա և նույնիսկ նրա շուրջը գոյություն չունեին հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղեր և ժողովուրդներ: Հայ ժողովուրդը իր ֆիզիկական կերպարանքով պատկանում էր արմենոիդ մարդաբանական տիպին, որին պատկանում էին Հայկական լեոնաշխարհի ամբողջ տերիտորիայով տարածված տեղաբնակ խուրրի-ուրարտական ցեղերը: Նույնը պետք է ասել հայերի մշակութային ավանդույթների մասին: Սակայն, լեզվի խնդրում մեծ ներդրում են արել եկվոր հնդեվրոպական տարրերը: Սրանց ցեղային լեզուներն են, որ Հայկական լեոնաշխարհում սկիզբ են դրել հայոց լեզվի ձևավորմանը: Հին և նոր հայերենի ու նրա բարբառների ուսումնասիրությունը վերջնականորեն ցույց է տվել, որ հայոց լեզվի կորիզը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին: Բայց այն ժողովրդի լեզու է դարձել միայն տեղաբնակ խուրրի-ուրարտացիների և այլ ցեղերի լեզուներից մեծապես ազդվելով ու նրանց բառամթերքի հաշվին խիստ հարստանալով միայն:

էթնա-լեզվական վերահիշյալ փոխազդեցությունների ամենահին և հիմնական օղակներից մեկն է Հայասա-Ազղի (կամ Խայասա-Ազղի) ցեղային միությունը, որը մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերից սկսած զգալի դեր է կատարում Հայկական լեոնաշխարհի քաղաքական և էթնիկական պատմության բնագավառում:

Հայասա-Ազղի տեղոբոշումը: Ներկայումս գերիշխող է այն տեսակետը, ըստ որի հայ ժողովրդի ձևավորման համար որպես հիմք ծառայած հնագույն էթնիկական խումբը եղել է ցեղերի քաղաքական այն միավորումը, որը հայտնի է խեթական արձանագրություններից Հայասա-Ազղի անունով: Ե. Ֆոսերի¹ և Գ. Ղափանցյանի² ուսումնասիրություններից հետո համարվում է, որ այդ երկիրն է տվել հայ ժողովրդին նրա hay || hay ինքնանվանումը: Պ. Կրեշմերը առաջինը լեզվաբանորեն հիմնավորեց այն գրույթը, որ Hayasa անունը բաղկացած է Haya կամ Hayo հիմքից և sa վերջավորությունից, որը տարածված վերջածանց է Փոքր-Ասիայի տեղանուններում³ և կապվում է խե-

¹ Sh'а E. Forrer, *Hajasa-Azzi*, „Caucasica“, 1931, № 9.

² Sh'а Гр. Канациян, *Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история*, Ереван, 1947.

³ Sh'а P. Kretschmer, *Der nationale Name der Armenier Haikh*, „Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse“, 1932, №1—7, հայերեն ամփոփումը տե՛ս «Հանդես Ամսօրհայ», 1937, № 7—8, էջ 429—432:

թա-լուվիական լեզվաշխարհի հետ⁴: Պ. Կրեչմերի այս կլրակացությունը զարգացվեց և խորացվեց Ն. Ադոնցի, Գ. Ղափանցյանի և այլ հայագետների ուսումնասիրություններում⁵: Սույն նույնացումը հանդիպել է նաև առարկությունների, որոնք, սակայն, հիմնավոր չեն թվում⁶: Մեզ հետաքրքրող երկիրը խեթական արձանագրություններում անվանվում է կամ «Հայասա (կամ Խայասա) քաղաքի երկիր» կամ «Աղզի քաղաքի երկիր»։ այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ երկիրը կոչվել է իր քաղաքային կենտրոնների անունով: Թիլ-Հայասա (կամ Թիլ-Խայասա) քաղաքը տեղադրվում է հավանաբար հին հայկական Թիլ ավանի տեղում: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ գտնվում էր Նանե դիցուհու տաճարը⁷: Այս տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տերիտորիան եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ակիլիսենեն և համապատասխանում է Երզնկայի դաշտին: Թիլ ավանը տեղադրվում է այդ դաշտի կենտրոն երիզա կամ Արիզա⁸ քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում, հավանորեն, գտնվելիս է եղել Հայասա կամ Խայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Աղզի քաղաքը: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ էր գտնվում Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վայրը:

Հ. Մանանդյանի այն կարծիքը, թե Հայասա երկիրը տեղորոշվում է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած շրջաններում, կարոտ է մնում հիմնավորման⁹: Անհավանական է թվում գիտություն մեջ տարածում գտած նաև այն կարծիքը, թե Հայասա-Աղզի երկիրը գտնվել է Սև ծովի մերձսոսոսյան ափերին, ներկայիս Տրապիզոնից հարավ-արևելք¹⁰:

Տարբեր տեսակետների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկն է հայասական Առիպսա քաղաքի տեղորոշման հարցը, որը ըստ Մուրսիլիս Բ-ի (մ. թ. ա. 1345 թվական) տարեգրության, «գտնվում էր ծովի մեջ»:

Խեթական աղբյուրի այս վկայությունը տարբեր մեկնություններ են տրվել. ոմանք գտնում են, որ խոսքը Տրապիզոնի և Կերասունտի շրջակայքի սեծովյան եզերքի մասին է¹¹, մյուսները Առիպսան փնտրում էին Վանա լճի¹² ա-

⁴ Լուվիական -sa վերջավորության մասնակցությունը այլևայլ տեղանունների ձևավորման մեջ պարզորոշ ի հայտ է գալիս խեթա-լուվիական լեզուներով խոսող էթնիկական միջավայրում: Իրանցից առանձնապես հետաքրքրական են արևմտյան Փոքր Ասիայի՝ Լյուդիայի, Կարիայի, Տրովադայի և հարևան երկրների տեղանունների օրինակները (Harpasa, Mylasa, Hydysa, Bargaza, Tarius)sa (Տրոյա), Wilu(s)sa(s) (Իլիոն), Karkis(s)as, Tattassa(s), Hala(s)sa) և այլն: Տե՛ս A. Toynbee and E. D. Meyers, Historical Atlas London—New York—Toronto, 1959, էջ 106—107:

⁵ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 27—41, նաև՝ С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВП, 1951, № 1, էջ 101—108:

⁶ Տե՛ս И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 81—84:

⁷ Տե՛ս Г. Капанцян, Хайаса—колыбель армян, էջ 25, 26:

⁸ Այս քաղաքը ուշ շրջանում կոչվել է Երզնկա, այժմ Երզնիկան, Երզնիչան:

⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 31—34:

¹⁰ Հայասա-Աղզիի Սև ծովի մերձսոսոսյան ափին են տեղադրել Գելապորտը, Կոռնելիուսը, Գարստանդը և ուրիշներ, վերջերս՝ Ի. Մ. Գյակոնովը:

¹¹ Տե՛ս И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 81—84:

¹² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 32:

փին, կամ Վերին Եփրատի ակունքների մոտ, Կարին-էրզրումից ոչ հեռու գտնվող ամրության վայրում¹³, կամ վերջապես Մուլք (Գեղջուկ) լճի, որից սկիզբ է առնում Արևմտյան Տիգրիսը, ափին¹⁴: Սակայն այս հարցով պահավող գիտնականները հաշվի չէին առնում Հայաստ-Ազգիի մյուս այն քաղաքների մասին եղած տեղեկությունները, որոնց տեղորոշումը ի վերջո բերում է մեզ նույն Վերին Եփրատի հովիտը: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, ն. Ադոնցը հանգել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Առիպսա քաղաքը պետք է տեղադրել ներկայիս Դենիզլի գյուղի տեղում, Դիվրիգի (միջնադարյան Տիրիկ, Տյուրիկ) քաղաքից ոչ հեռու, Գյուլ-դաղ լեռան ստորոտում¹⁵: Դենիզլի գյուղը, որի անունը թուրքերին նշանակում է «ծովագյուղ», գտնվում է ճահճոտ վայրում, որտեղ նախկինում պետք է որ լիճ եղած լինի. այդ մասին է վկայում նաև Գյուլ-դաղ լեռան անունը, որ թուրքերին նշանակում է «լճի լեռ»:

Հայաստ-Ազգի ցեղային միության մյուս բնակավայրերը ևս տեղորոշվում են Փոքր Հայքի և երբեմն նրա մասը կազմող Բարձր Հայքի տերիտորիայում: Առիպսայից ոչ հեռու գտնվում էին Դուկկամա կամ Դուկկարամա (այժմ՝ Դոգան գյուղը, անտիկ Դագոնան) և Զիմառիա (այժմ՝ Զիմառա) քաղաքները: Այս բնակավայրերից բացի, խեթական աղբյուրները Հայաստ երկրում հիշատակում են Ուրա «քաղաքը»՝ «Հայաստ երկրի գլխավոր ամրոցը»¹⁶: Թիլ-Հայաստ և Ազգի քաղաքներից հետո երկրի խոշոր կենտրոններից էին Կումմախա կամ Կամուխա (այժմ՝ Կեմախ)¹⁷ և Ինգալավա-Թարխիգամա (Թորգոմա, հետագայում Թորդան) քաղաքները: Այս ժամանակաշրջանում պետք է գոյություն ունեցած լինի և հին հայկական Դարանաղի գավառի Անի ամրոց-քաղաքը Եփրատի ափին Anniaca անվան տակ¹⁸, որը գուցե կապ ունի Հայաստական Աննիաս թագավորի անվան հետ: Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից էր Բիթաուիգա քաղաքը (այժմ՝ Բիթաուիճ, Ալթին-Թեփեի ավերակներից ոչ հեռու), որ այլ կերպ կոչվել է Պաթթիյարիկա: Այս անունը երբեմն վերագրվում էր ողջ Հայաստ-Ազգի երկրին: Հայաստայի քաղաքների թվին էր պատկանում նաև Առնիա քաղաքը, որը տեղադրվում էր անտիկ Առաննի (այժմ՝ Ալաջա-խան) տեղում:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրներից մեզ հայտնի տվյալների հանրագումարը ցույց է տալիս, որ միանգամայն ճիշտ է Հայաստ-Ազգի թագավորության տերիտորիայի տեղորոշումը խեթական արձանագրությունների «Բարձր երկրից» (կամ «Վերին աշխարհից»), հյուսիս-արևմուտք, հին հայկական Բարձր Հայք նահանգի¹⁹ սահմաններում, արևմուտքում՝ բուն Փոքր Հայքի տերիտորիայի

13 Տե՛ս Գ. Կարապետյան, Хаїаса — колыбель армян.

14 Տե՛ս Լ. Բարսեղյան, հայաստ-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, № 3, էջ 310—311:

15 Տե՛ս Ն. Adon'z, Histoire d'Arménie. էջ 39—40:

16 Պետք է ճիշտ լինի Գ. Ղափանցյանի տեղադրումը Երզնկայի դաշտում՝ Ալթին Թեփեի ավերակների վայրում, ավելի ուշ շրջանի Զիմին-Մումինա կենտրոնից 4 կմ հարավ:

17 Տե՛ս E. Forrer, Hajasas—Azzil, էջ 1—2: Գ. Կարապետյան, Хаїаса — колыбель армян. էջ 18—19:

18 Մի ուրիշ Anniaca քաղաք էլ գոյություն է ունեցել Թերմոզոն-Գալ գետի (այժմ՝ Գեղգեա շույ) ափին, անտիկ Կողոնիայի տեղում (այժմ՝ Կոյուլ-Նիսար):

19 Կարելի է ենթադրել, որ «Բարձր Հայք» անունը առաջացել է խեթական «Բարձր երկիր»․ «Վերին աշխարհ» անվան նմանությամբ:

ընդգրկմամբ: Այդ ընդարձակ ցեղային միության կենտրոնական շրջանները գտնվում էին անտիկ աղբյուրների Ակիլիսենեում, որն ընդգրկում էր հին հայկական Եկեղյաց, Դարանաղի-Աղիվն և Մազուր գավառները: Խեթերի և հայասացիների միջև ընդհարումները տեղի էին ունենում գերազանցապես Փոքր Հայքի հողերի հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում ընկած տերիտորիաներում, Հալիս և Գայլ-գետ (Լիկոս) գետերի ակունքների շրջանում: Զգալիորեն ավելի ուշ, երբ Հայասա-Ազգին կազմող «երկրների» միությունը արդեն գոյություն չունեի, Հերոդոտը (մ. թ. ա. շուրջ 490—424 թթ.), ապա Դիոդոր Սիկիլիացին (մ. թ. ա. շուրջ 90—21 թթ.) վկայում են մեկը՝ Արմենական լեռան ('Αρμένιον ὄρος). որտեղից բխում է Հալիս գետը, մյուսը՝ խոյերի ցեղի գոյության մասին հետագայում Տայք անունով հայտնի նահանգի տերիտորիայում: Այս խոյ ցեղանվան հիմքում թերևս նշմարվում է նույն «Հայասա» անունը՝ առանց լուսվա-խեթական «սա» վերջավորություն:

Բուն Հայասա-Ազգին (Եկեղյաց-Ակիլիսենեն) հյուսիսում սահմանակից էր Բալա (Պալա, Գայլ-գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դումաննա (անտիկ Դումանայի, այժմ՝ Թումնա գյուղի շրջանը, Բաբերդից արևմուտք, Ճորոխ գետի հովտում) ցեղերի երկրներին:

Հայասա-Ազգի տերմինը վերին Եփրատի հովտի հնագույն անվանումն է, որ հայտնի է մեզ սկզբնաղբյուրներից: Այս ցեղային միության քայքայումից և խեթական պետության անկումից (մ. թ. ա. շուրջ 1200—1190 թվականներ) հետո Հայասա-Ազգին այլևս չի հիշատակվում: Ամենայն հավանականությամբ Երզնկայի դաշտի կենտրոններ Թիլ-Հայասա և Ազգի քաղաքներն ավերվել էին և նրանց փոխարեն առաջացել էին այլ կենտրոններ, որոնց անունով էլ պետք է որ կոչվեր երկիրը: Այդպիսի կենտրոններից մեկն էր լինելու վերը հիշատակված Բիթառիգա (այժմ Բիթառիճ) քաղաքը (կոչվել է նաև Պաթթեյարիկա): Հետագայում Հայասա-Ազգի երկրների համադաշնակցության մեջ առաջատար դեր է կատարում հին հայկական Դարանաղի գավառի տերիտորիան, որը խեթական աղբյուրներում կոչվում է Կումմախա կամ Կամուխա (այժմ՝ Կեմախ գյուղը) իր գլխավոր կենտրոնի անունով: Ավելի ուշ ուրարտացիների առաջնադասման ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. VIII դար) կենտրոնը Թարխիգամա (հետագայում՝ Թորդան գյուղ) քաղաքն էր, այդ պատճառով ամբողջ գավառը ևս կոչվում էր Թարխիգամա, բայց այդ այն ժամանակ էր, երբ հայկական ցեղերի կենտրոնը տեղափոխվել էր հարավ՝ Խարբերդի դաշտը:

Հավանական է, որ վրացական աղբյուրների միջոցով մեզ հասած «Անձիան»-ը կամ «Անձիա»-ն²⁰ ունեցել է նաև «Ալնի»-ան պուրազհեռ ձևը, որի հետ համընկնում է Ալնցիք անվանումը: Այս անվանումների հետ պետք է որ կապ ունենա մինչև օրս հայ ժողովրդական էպոսում պահպանված «Ալնանց տուն» առասպելական երկրի անվանումը. այդ անունով է, որ Բարձր Հայքի և ներկա-

²⁰ XI—XII դարերի վրացական աղբյուրներում հիշատակվում են իրար կողքի Անձորիթի կամ Անձիանձորա, Եկեղցի և Դաստերի «քաղաքները», որոնցից առաջինում նշվում է՝ «Մեծ վարդապետ Գրիգորի գերեզմանը» և նկատի ունի Թորդան գյուղը, երկրորդը՝ Եկեղեցաց գավառն է. իսկ, Դաստերին, հայտնի Դաստեյրա ամրոցն է (Դաստարակ, այժմ՝ Դոստալի գյուղ Զիմառա-յի մոտ): Ինչպես տեսնո՞ւմ ենք, «Անձիանձորա»-ն համապատասխանում է Թորդան-Թարխիգամա վայրին և խեթական աղբյուրների «Ազգի» երկրին:

յիս Գերսիմ ու Սասունի մեզալիթյան հուշարձանները ժողովուրդը կոչում է «Ալնաբերդ»²¹։

Այս բոլոր անվանումները հավանաբար, հանդիսանում են Ազգի երկրի անվան ուշ ժամանակի ձևերը²²։

Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի խնդիրը։ Մեղ հասած տվյալները Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի մասին այնքան կցկտուր են, որ առայժմ դժվար է որոշակի կարծիք կազմել այդ մասին։ Գերիշխող կարծիքն այն է, որ Հայասա-Ազգի երկրի բնակիչները պատկանում էին խուրրիական ցեղերին²³։ Սակայն բացահայտվում են այնպիսի փաստեր, որոնք կարող են մեկնաբանվել հօգուտ հայասացիների լեզվի հնդեվրոպական ծագման²⁴։ Իր ժամանակին իբրև վարկած հայտնված այս տեսակետը հետագայում զարգացվեց Գ. Զահուկյանի կողմից։ Հայասայի լեզվից մեղ հասած սակավաթիվ տվյալների (հայասական անձնանունների ու տեղանունների) վերլուծությունը բերեց նրան այն եզրակացության, որ հայասական լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական հին անատոլիական լեզուների խեթական-նեսիական (ավելի ճիշտ՝ խեթա-լուվիական) խմբին, կամ որ այն թերևս ինքնուրույն հին անատոլիական լեզու է։ Այս տվյալների լույսի տակ փորձ է արվում պարզելու հայասական բաղադրատարրի բնույթը հայոց լեզվի մեջ²⁵։ Նա նույնիսկ ենթադրում է «հայասա-իշուվական բարբառների մնացորդների» առկայությունը ուրարտերենում և հայերենում²⁶։

Այնուհանդերձ անհրաժեշտ է նշել, որ եթե Hayasa անունը հիմք է դարձել հայ ժողովրդի ինքնանվան և նրա կողմից զբաղեցրած երկրի անվան, ապա այդ նույնը չի կարելի ասել հայասերեն լեզվի մասին։ Այդ լեզուն կարող է դիտվել թերևս որպես ձևավորվող հայերեն լեզվի հնագույն շերտերից մեկը, բայց ոչ նրա հիմքը, որովհետև, ինչպես կտեսնենք առաջիկայում, հայոց լեզվի հիմքը դարձավ մ. թ. ա. XII դարից Հայկական լեռնաշխարհ թափանցած թրակափույուղական լեզվախմբին պատկանող արիմ-արմենների լեզուն²⁷։

21 Այս տեսակետից պատահական չէ, որ Հայասայի երկրորդ անվանումը կապվում է հայերեն «ազն» (սեռ. հուլ., ազին, ժողովուրդ, ցեղ, սերունդ, տոհմ, ազգակցություն) բառի հետ։ Գրաբարում սովորաբար օգտագործվում է հոգնակի «ազինք» ձևով։ Այս բառարմատից է ծագում ազնիվ՝ «տոհմիկ» «ազնվատոհմ» բառը։ Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, էջ 78։

22 Ըստ Լ. Բարսեղյանի (Խայասա-Ազգի ու նրա մի բանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, էջ 310), մեղ հասել են ուշ շրջանի հիշողություններ Ազգի երկրի մասին XVII դարի Ղալտնի հեղինակ Հակոբ Կարնեցու մոտ հիշատակվող «Ղուտույան գաւառ... որ ի դրոց Ազնցիք ասեն» հատվածում, Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հատոր, Երևան, 1956, էջ 552։

23 Տե՛ս Գ. Կանաչյան, Хайаса — колыбель армян, passim: В. Бэнэцяну, Некоторые вопросы этногенеза армян, ՊՐԷ, 1961, № 2, էջ 105—106։

24 Տե՛ս Ս. Գ. Երեմյան, К вопросу об этногенезе армян, էջ 101։

25 Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, էջ 78։

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43։

27 Այս կապակցությամբ արժե անդրադառնալ նաև թրակա-պիլասոյան նախահունական լեզվին և նրա հնարավոր առնչությունը հայոց լեզվին։ Թրակա-պիլասոյան (նախահունական) լեզուների և հայերենի համեմատական ուսումնասիրությունը բուլղարական գիտնական Վլադիմիր

2. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՄՈՆԻԱՏԻԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Մ. թ. ա. XV դարում ավարտվում է խեթական թագավորության թուլացման ժամանակաշրջանը և նա վերստին համախմբվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնական ողջ տերիտորիայում: Այս ժամանակից սկսած գրավոր տվյալներ են պահպանվել Հայկական լեռնաշխարհի այն մի բանի շրջանների վերաբերյալ, որոնք, հարելով մեծ տերություններին, ներգրավվում էին պատմական իրադարձությունների մեջ:

Խեթական պետությանը հարող այդ շրջաններն էին. Հայասա, Պախսուվա, Զուխմա (Սուխմու), Ալշե (Ալլի), Իսուվա (Իշուա), Թեգարամա, Մալլիա (Մալլիու, Մալաթիա), Կումմախա (Կումմուխս), Տումաննա, Պալա և այլն:

Alzi-Alše շրջանը նույնական է ասուրական Enzitu-Anzitu-ին, և հին հայկական Անձիտին (Anzitenae) հարեան գավառների ընդգրկմամբ: Ավելի ուշ այս անունը Alzini ձևով տարածվում է ասուրական սեպագրերում հիշատակվող Շուպրիա երկրի ողջ տերիտորիայի վրա և համապատասխանում է հին հայկական Աղձնիք նահանգին: Վերջինից գեպի արևելք, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվում էր հին հայկական Անձեացիք գավառը, որի անունը ծագում է նույն Alzi-Anzi-Anzawa-ից: Հետաքրքրական է, որ միջին դարերում այդ գավառը կոչվում էր նաև Աղզի:

Իսուվա երկիրը համապատասխանում է Արածանիի ձախ ափին գտնվող հին հայկական Ծոփք Շահունյաց (այժմ Դերսիմ) գավառին:

Փոքր Ասիայի արևելյան մասի քաղաք-պետությունները, որ հիմնվել էին Միջագետքից (Աշշուր) Փոքր Ասիա (Կանեշ) տանող ճանապարհի վրա, առնչվում են Հայասա-Աղզի ցեղային միությունը և Կիզլվատնա երկրի գլխավորած խմբավորման հետ միասին մտան խեթական տերություն կազմի մեջ: Նրանց մեջ առաջինը Թեգարամա քաղաք-պետությունն էր: Խեթական արձանագրությունների Թեգարամա քաղաքը, որ համապատասխանում է ասուրա-բաբելոնական աղբյուրների Թիլ-Գարիմմուին (անտիկ աղբյուրների Gaurenae, այժմ՝ Գյուրյուն), այդ պետության մայրաքաղաքն էր: Թեգարամա երկիրը նույնացվում է բիբլիական Թոգարմայի հետ («Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Տուն Թորգոմայ»), որը հիշատակվում է մ. թ. ա. 593 թվականի տակ²⁸: Հայ պատմական ավանդության մեջ «Թորգոմայ տունը» համարվում

Գեորգևին բերում է այն եզրակացության, որ «Նախահունարինը (պիլասգերենը) արաներենի և հայերենի միջև դրավում է միջանկյալ դիրք թե՛ աշխարհագրական տեսակետից և թե՛ հնչյունական զարգացման առանձնահատկություններով»: Այս ուղղությամբ կատարված նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայասական լեզվի ուսումնասիրման ժամանակ, բացի խեթա-լուվիական լեզուներից, պետք է հաշվի առնել նաև թրակա-պիլասգյան լեզուներով խոսող ցեղերը, որոնք Կիլիկիայի կղզից թափանցում էին Կիզլվատնայի (անտիկ Կատաոնիան) վրայով Հայասա-Աղզի ցեղային միության տերիտորիան և որոշ փոխազդեցության մեջ մտնում այնտեղ բնակվող ցեղերի հետ: Թրակա-պիլասգյան լեզուներով խոսող ցեղերի ազդեցությունը նշմարվում է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների լեզվի, պաշտամունքի և տեղանունների ու ցեղանունների մեջ: Հատկապես նշելի է Δαχιοι || Hayasa անունների նմանությունը: (Տե՛ս B. H. Georghiev, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 92):

²⁸ Տե՛ս «Մենդոց գիրք», Ժ 4, Եղեկիել, լԸ 6:

է Հայաստանի հոմանիշը, իսկ հայերը անվանվում են «Թորգոմեան», «Թորգոմածին»: Արևելքում Թեգարաման իր մեջ էր առնում Պախխուվա երկիրը (այժմ՝ Արաբկիր քաղաքի շրջանը) և հավանաբար Թեբուրցիա կամ Թեբուրզիա (ըստ խեթական և ասսուրական աղբյուրների) երկիրը: Այն տեղորոշվում է Եփրատի աջ ափին, այժմ Յաղջի-չայ կոչվող վտակի հովտում: Պախխուվայի և Թեբուրզիայի միջոցով Թեգարաման Եփրատով սահմանակից էր Իշուվային, որը գտնվում էր հետագա Ծոփքի տերիտորիայում: Իշուվայի և Միտաննիի վրա արշավելիս խեթերը անցնում էին Թեգարամայի և Մելիդուի վրայով, որ Եփրատի գլխավոր գետանցն էր: Հաճախ նույն Թեգարամայի վրայով խեթերը ներխուժում էին Հայասա-Ազդի երկրների համագաշնակցության թիկունքը:

Կանեշ—Աշշուր անտրական մայրուղու վրա գտնվող մյուս քաղաք-պետությունը Մելիդուն էր կամ Մալդիան: Նրա մայրաքաղաքը՝ Մալդիան (Մելիդ, Մելիտես, անտիկ Melitene, այժմ էսկի-Մալաթիա), գտնվում էր Եփրատի գլխավոր գետանցի Ուրշա կամ Ուրուսա (Պևտինգերյան քարտեզի ad Aras, այժմ՝ Փորուտ գյուղից ոչ հեռու) քաղաքի մոտ: Եփրատի դիմացի ափին գտնվում էր գետանցի մյուս ծայրը՝ Տումեիշկի քաղաքը, որը հետագայում հայտնի էր ուրարտական աղբյուրներից (այժմ՝ Իզոլու գյուղը, անտիկ դարաշրջանի Տոմիսան):

Երրորդ քաղաք-պետությունը՝ Կումմուխը (անտիկ դարաշրջանի Comma-geneae) առաջացավ Մալդիայից հարավ, Եփրատի աջ ափին: Նրա մայրաքաղաքը՝ Կումմախան (անտիկ դարաշրջանի Սամոսատը, այժմ՝ Սումեյսատ) գտնվում է Եփրատի այն գետանցի մոտ, որի նշանակությունը հետագայում շատ մեծացավ:

Բոլոր այս երկրները գտնվում էին «ազմական դեմոկրատիայի» փուլում: Այսպես, թվարկված երկրներում խեթերը բանակցություններ էին վարում ոչ թե թագավորների, այլ անմիջականորեն ցեղապետների կամ որոշ դեպքերում՝ համացեղական ժողովների հետ: Այս երկրների առաջնորդները առաջին անգամ «թագավորներ» են անվանված ասսուրական տարեգրություններում՝ մ. թ. ա. XIII դարի վերջում:

Հայասա-Ազդին ևս, անշուշտ, պետք է դիտել որպես ցեղային միություն, թեև խեթական աղբյուրները նրա կառավարչին կոչում են «թագավոր»: Համեմատելով խեթական թագավորի հետ կնքված պայմանագրերում Հայասայի «թագավորի» հետ միասին հանդես է գալիս նաև նրա ժողովուրդը, ամենայն հավանականությամբ՝ ժողովրդական հավաքը կամ ցեղային (միջցեղային) ազմական ավագանու ժողովը:

Այսուհանդերձ, չպետք է թերագնահատել Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի հասարակության կատարած առաջընթացը դեպի դասակարգային քաղաքակրթության աստիճանը: Միանգամայն վաղաժամ կլինեի պնդել, թե XIV—XII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի ոչ մի շրջան չէր թևակոխում դասակարգային քաղաքակրթության փուլը²⁹:

29 Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 100—101:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԱԶՁԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խեթերի պատերազմները Հայաստանի դեմ մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին³⁰: Խեթական թագավոր Խաթթուսիլիս Գ-ի (շուրջ 1275—1250 թվականները մ. թ. ա.) այսպես կոչված «Ինքնակենսագրություն» մեջ³¹ հաղորդվում է, որ մեր տոմարով մ. թ. ա. XVI—XV դարերին համընկնող ժամանակաշրջանում, խեթերին հարևան ցեղերն ու թագավորները, Խեթական պետության թուլացումից օգտվելով, մխրձվեցին նրա տերիտորիայի խորքերը: Հատկապես հեռու, դեպի հարավ են թափանցել կասկերը, մեծ հաջողություններ են ունեցել նաև նրանցից արևելք ընկած ցեղերը: Այսպես, Ազղիի մարդիկ ներխուժում են Վերին (կամ Բարձր) երկիրը (Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը) և «սահման են դարձնում» Սամուխա լեռը, իսկ Իսուվայի մարդիկ, անցնելով Եփրատի աջ ափը, գրավում են Թեգարաման:

Մ. թ. ա. XIV դարի վերաբերյալ պատմական իրադարձությունների մասին համեմատաբար մանրամասն տվյալներ կան, թեև Թուֆխալիաս Գ-ի (շուրջ 1400—1380 թվականները մ. թ. ա.) և նրա որդու՝ Սուպպիլուլիումաս Ա-ի (շուրջ 1380—1340 թվականներ մ. թ. ա.) արշավանքների տարեգրությունը, որ կազմվել է վերջինիս որդու՝ Մուրսիլիս Բ-ի (շուրջ 1340—1320 թվականները մ. թ. ա.) հրամանով, մեղ հասել է վթարված վիճակում³²: Դեռևս Թուֆխալիաս Գ-ին հաջողվել է կարճ ժամանակով հնազանդեցնել Հայաստան, իսկ Սամուխան ոչ միայն նվաճել, այլև հենակետ դարձնել դեպի հյուսիս ձեռնարկվող հետագա արշավանքների համար: Սակայն շուտով Սուպպիլուլիումասը, դեռևս թագաժառանգ հղած ժամանակ, ստիպված է լինում պատժիչ արշավանք ձեռնարկել հայասացիների դեմ: Բայց ճանապարհին նա հանդիպում է կասկերի տասներկու ցեղերի միացյալ աշխարհազորին և երկարատև պատերազմի բռնվում նրանց հետ: Կասկերին ետ մղելուց հետո միայն Թուֆխալիաս Գ-ը նորից շարժվում է Հայաստանի դեմ և ընդհարվում նրա թագավոր Կարանիսի կամ Լաննիսի (անունը պարզ չի ընթերցվում) հետ: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել «Կումմախից ցած»։ Սակայն Թուֆխալիաս Գ-ը, ինչպես երևում է, վճռական հաղթանակի չի հասնում, և խեթերը ստիպված են լինում հետագայում բազմաթիվ նոր արշավանքներ կազմակերպել:

Սուպպիլուլիումաս Ա-ի պահակալության շրջանի կարևորագույն իրադարձությունը Միտաննիի դեմ մղված պատերազմն է: Ըստ երևույթին այդ պատերազմին նախապատրաստվելու շրջանում է տեղի ունեցել խեթերի հաջորդ ընդ-

³⁰ Սույն հատվածի հեղինակ Ի. Մ. Դյակոնովի տեսակետը Հայաստանի տեղագրման և կատարած դերի մասին մանրամասն տե՛ս նրա «Предыстория армянского народа», Ереван, 1968 զրբում:

³¹ St'ın A. Goetze, Die Annalen des Mursilis, „Mitteilungen der Vorderasiatisch—Aegyptischen Gesellschaft“, 38, Leipzig, 1933, էջ 87 և հաջ.:

³² St'ın H. G. Güterbock, The Deeds of Suppiluliumas Told by His Son, Mursilis II, „Journal of Cuneiform Studies.“ X, 2—4.

հարուճը Հայաստանի հետ, որից հետո պայմանագիր է կնքվել Սուլայիլուլիումսի և Հայաստանի թագավոր խուկաննասի միջև³³:

Այդ պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի թագավորը հավատարմության երդում է տալիս խեթական թագավորին և պարտավորվում ռազմական օգնություն տրամադրել նրան և պահել իրեն հայտնի դարձած խեթական պետական գաղտնիքները (խոսքը, թերևս, Միտաննիի դեմ նախապատրաստվող արշավանքի մասին է) և, բացի այդ, ինչպես ներկայումս, այնպես էլ ապագայում հանձնել խեթական թագավորությունից Հայաստան փախած անձանց: խեթական թագավորը խուկաննասին կնուխյան է տալիս իր քրոջը և այդ առիթով դրվում են մի շարք ուշագրավ պայմաններ:

«Իմ այն քույրը, որին ես, արևս, տվել եմ քեզ կնուխյան, ունի շատ քույրեր, որոնք նրա հետ նույն տոհմից ()», նույն սերնդից են, իսկ այժմ նրանք նաև քոնն են, որովհետև դու ստացել ես նրանց քրոջը: Բայց խաթի երկրում կա մի կարևոր օրենք՝ «եղբայրը իրավունք չունի մերձենալու իր քրոջը, դա մեղք է: Իսկ նա, ով այդպես վարվի՝ կմեռնի»: Իսկ ձեր երկիրը բարբարոսական է և ձեզ մոտ սովորություն է, որ եղբայրը մերձենա իր քրոջը և իր զարմուհուն: Բայց խաթթուսսում դա արգելված է... Եվ խուսափիր պալատական կանաճցից... Երբ դալիս է պալատական կինը, հապճեպորեն փախիր և ազատիր նրա ճանապարհը»: Այնուհետև, պատմվում է ոմն Մարիասի մասին, որը մահապատժի էր ենթարկվել, որովհետև խեթական թագավորը նրան տեսել էր պալատական կնոջը նայելիս: «Եվ երբ դու վերադառնաս Հայաստան, ապա հետագայում դու չպետք է մերձենաս քո եղբոր կանանց, քո քույրերին՝ խաթթուսսում դա արգելված է: Եվ երբ դու գաս պալատ (խեթական թագավորի—հեղ.), ապա նման բանը արգելված է: Եվ այլևս կին չվերցնես Ազգի երկրից, իսկ նրան (.), ում դու տիրում ես, նրան օրենքով պետք է համարես քո երկրորդական կինը, նրան զլխավոր կինդ շղարձես: Եվ ետ վերցրու քո դստերը Մարիասից և տուր նրան եղբորը»:

Այստեղ հիշատակվող Մարիասն, իհարկե, նա չէ³⁴, որը մահապատժի ենթարկվեց հարեմային տիկնոջ հետ զրուցելու համար. ըստ երևույթին դա խուկաննասի կառավարչակիցն է, քանի որ այնուհետև ասվում է. «Եթե դուք, հայասնացիներդ, գալիք օրերում բարեկամաբար պաշտպանեք ինձ (խեթական թագավորին—հեղ.), ապա ես բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ձեզ՝ հայասնացիներիդ, և Մարիասին և Հայաստանի մյուս խնամիներին (մարդկանց) և բարյացակամորեն կպաշտպանեմ ես Հայաստան երկիրը»: Իսկ շարունակության մեջ ասվում է, որ այս պայմանագիրը, երկիրն ավերելու սպառնալիքի տակ, պարտադիր է հայասնացիների և Մարիասի համար»:

Քանի որ Մարիասը դիտվում էր որպես «Հայաստանի խնամիներին» զլխավորողը, ապա կարելի է ենթադրել, որ նա Ազգիի առաջնորդն էր, և Ազգին կապված էր Հայաստանի հետ փոխադարձ ամուսնություններով: Ըստ որում, ոչ միայն Հայաստան կին էր վերցնում Ազգիից, և Ազգին՝ Հայաստանից, այլև նրանց մոտ տիրում էր այն սովորույթը, որ ամուսինը իրավունք էր ստանում քենինե-

³³ Sk'us J. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches, 2. Teil, „Mitteilungen der Vorderasiatisch—Aegyptischen Gesellschaft“, 34,1 Leipzig, 1930, էջ 103 և հաջ.:

³⁴ Բայց, հավանորեն, նրա ազգականն է:

րի և իր տոհմի հետ ամուսնական կապերով կապված տոհմի նույն սերնդի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական թագավորը հակառակվում է այս սովորույթին, նա չի ցանկանում, որ իր բրոջը Հայաստայի թագավորին կնույթյան տալու փաստը վերջինիս իրավունք տար խեթական թագավորական ընտանիքի և հարեմի մյուս կանանց նկատմամբ: Խեթական արքայազուստը պետք է դառնար առաջին կինը, այսինքն՝ Հայաստայի թագուհին:

Հատկանշական է, որ պայմանագրի տեքստում Սուպիլուլիումասը դիմում է ոչ միայն Խուսաննասին՝ Հայաստայի թագավորին, այլև «Հայաստայի մարդկանց», որ ամենայն հավանականությամբ միջցեղային ժողովն էր կամ ավագների խորհուրդը:

Նույն պայմանագրի տեքստից պարզվում է, որ հայաստացիները երկրագործական ցեղ էին, քանի որ նրանց կողմից պայմանները խախտվելու դեպքում խեթական թագավորն սպառնում է ոչնչացնել ի թիվս այլոց «ձեր տները, ձեր դաշտերը (ձեր բնակավայրերը), ձեր խաղողի այգիները, ձեր մարդագետիները, ձեր եղջերավոր անասունները, ձեր ոչխարները...»: Մի այլ տեքստից երևում է, որ Ալլիի զինվորները հետագայում ծառայել են խեթական բանակում որպես մարտակառք վարողներ, հետևաբար նրանց ծանոթ են եղել նաև ձին և մարտակառքը:

Միտաննիի անկումը և Ասորեստանի հզորացումը: Խեթերի գլխավոր թըշնամին, սելայն, մնում է Միտաննի: Սուպիլուլիումասը պատերազմ է սկսում Միտաննիի դեմ: Հարձակումը տեղի է ունենում հյուսիսից, Վերին Եփրատի հովտով, ըստ երևույթին Թեգարամայի վրայով:

Իրադարձություններն սկսվում են խեթերի և Իսուվայի ընդհարումից, իսկ առիթ է ծառայում այն հանգամանքը, որ Իսուվա են փախչում բռնի կերպով խեթական տերիտորիայում բնակեցված մարդիկ: Նրանց հետապնդելով, այստեղ է ներխուժում խեթական զորքը, և փախստականները խույս տալով, դնում են Հայաստա Տիրանալով Իսուվային Սուպիլուլիումասը Եփրատով շարժվում է ցած, հարձակվելով Միտաննիի գլխավոր կենտրոնների՝ Կարքեմիշի և Վաշշուգանի վրա: Բացի այդ, խեթերը ռազմական դաշինքի մեջ են մտնում Ալլիի կառավարչի հետ և հնարավորություն ստանում ավելի ազատ գործելու: Մասնավորապես, գրավվում է Կուսումար³⁵ ամրոցը, որ իսուվական կամ միտանական էր, և հանձնվում Ալլիին³⁶: Խեթերի առաջ բացվում է միտանական հարթավայրերի ճանապարհը:

Պատերազմը Միտաննիի դեմ երկարատև եղավ և հանգեցրեց այդ թագավորության լիակատար ջախջախման, դարձնելով նրան խեթերի վասալը: Խեթերի կողմից Կարքեմիշը գրավվելու հետևանքով շրջապատման մեջ է ընկնում նաև Կիզլատանն, որը շուտով վեր է ածվում խեթական թագավորության ինքնավար մարդիկ:

Միտաննիի ջախջախումը Աշշուրի կառավարիչ Աշշուրուբալիտ Ա-ին հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու իր տիրույթները: Խեթական տեքստերից

³⁵ Ըստ է. Ֆորրերի՝ ներկայիս Կունմարը՝ Բալուեց 18 կմ հեռու (նույնական չէ ասուրական Կուլիմերիին, որը գտնվում է Շուպրիայում):

³⁶ Sht'u E. F. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, 1, „Boghazköt—Studien“, VIII, Leipzig, 1923, № 1, հմտ. № 4:

մեկը հաղորդում է, որ «Միտաննին այլևս գոյություն չունի, Աշշուրի և Ալշիի (Ալշի) մարդիկ բաժան-բաժան արեցին նրան»³⁷: Ըստ երևույթին, Ալշիին բաժին են ընկնում Վերին Եփրատի հովտի ստորին մասի և Հայկական Տավրոսի նախալեռների՝ Տիգրիսի ձախ ափին ընկած շրջանները, իսկ Ասորեստանին՝ Հյուսիսային Միջագետքի արևելյան մասը և Վերին Տիգրիսի աջափնյա մասը: Միտաննիից մնաց փոքրիկ միջուկը միայն: Հետագայում Ասորեստանի թագավոր Ադադներարի Ա-ը (շուրջ 1310—1280 թվականները մ. թ. ա.) ոչ միայն ամրապնդում է իր դիրքերը Վերին Տիգրիսի հովտում (Կադմուխի կամ Կուդմուխի երկիրը) և տիրանում Տայդա և Խոդա³⁸ ամրոցներին՝ նրա վերին հոսանքի շրջանի հյուսիսում ու հարավում, այլև որոշ ժամանակով գրավում է Վաշշուգանեն և ելք ստանում դեպի Եփրատը՝ Կարքեմիշի մոտ: Այսպիսով, Ասորեստանը դանդում է մեծ տերություն, որը շրջակա ցեղերի համար ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում, քան նախկինում՝ Միտաննին:

Մուրսիլիս Բ-ի պատերազմը Հայաստյի դեմ: Միտաննիի ջախջախումը մեծ հաղթանակ էր խեթերի համար և նրանց հնարավորություն էր տալիս նվաճել Ասորիքն ու մրցակցել Եգիպտոսի հետ, բայց Սուպլիուլիումասի և հիմնական խեթական ռազմական ուժերի երկարատև բացակայությունը հետևանքով անջատվում են խեթական պետության ծայրագավառները Փոքր Ասիայում: Այսպես, կասկերը վերսկսում են իրենց հարձակումները խեթական տերիտորիայի վրա, և խեթերը հարկադրված են լինում շատ տարիներ վատնել նրանց ասպատակությունների հետևանքները վերացնելու համար:

Երբ Մուրսիլիս Բ-ը պառզված էր կասկերի երկրի առաջնորդ Տիպիաչի դեմ սլայքարելով, Ալշիի առաջնորդ Աննիասը (Մարիասի որդին) հարձակվում է խեթական Տանկուվա շրջանի վրա և այնտեղից գերիներ ու անասուններ տանում Հայասա³⁹, Աննիասը մերժում է դրանք վերադարձնելու Մուրսիլիսի պահանջը, որի հետևանքով խեթերը պատերազմ են սկսում և պաշարում ալշիական Ուրա անառիկ ամրոցը: Հիմնական պատերազմական գործողությունները ծավալվում են հաջորդ տարիներին: խեթական զորքերը ղեկավարում է թագավորի եղբայրը, քանի որ ինքը Մուրսիլիսը զբաղված էր մյուս սահմանների վրա մղվող պատերազմով: Հայասացիները սկզբում խոստանում են հանձնել գերիններին, բայց խոստումը չեն կատարում, պատճառաբանելով, թե խեթերն էլ չեն վերադարձրել հայասացի գերիններին: Պատերազմական գործողությունները ձգձգվում են և հայասացիները գրավում են խեթական Իստիտինա ամրոցն ու պաշարում Կաննուլարան: խեթերն օգնություն են ուղարկում 10.000 հետևազոր և 700 մարտակառք, բայց նրանց հիմնական ուժերը կաշկանդված էին Եփրատի ափին, Կարքեմիշի մոտ, որին սպառնում էր Ասորեստանի թագավորը: Պատերազմի հայասական ռազմաբեմում խեթերն ստիպված են լինում նահանջել դեպի Քեդարամա, և նրանց պետությունից անջատվում են վերին Հալիսի հովտում գտնվող մի շարք շրջաններ:

Պատերազմի շորրորդ տարում միայն (իր գահակալության տասերորդ տարում) Մուրսիլիս Բ-ը անձամբ է դուրս գալիս ընդդեմ Ալշիի: Հայասացի-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ *Sb'u* „Realexicon der Assyriologie“, I, ed. E. Ebeling und B. Meissner, Berlin, 1928, էջ 261 և հաջ.:

³⁹ *Sb'u* A. Goetze, Die Annalen des Muršiliš, էջ 95—97:

ները վազվում են լեռնային ամրոցներում, մտադրություն ունենալով գիշերները հարձակվել անցնող խեթական զորքի վրա: Սակայն Մուրսիլիսը, լեռնային ամրոցների մեծ մասը թիկունքում թողնելով, դուրս է գալիս Առիպսայի մոտ և գրավում այն, իսկ այնուհետև անմիջապես շարժվում է դեպի Դուկկամա, որը գտնվում էր, հավանաբար, Ազդիում: Դուկկամայի բնակիչները հանձնվում են հաղթողի ողորմածությանը, և Մուրսիլիսը 3000 ազգիացի վերցնում է իր բանակը որպես հետևազորայիններ և կառավարներ: Բանակցությունները վարվում են ոչ թե Ազդիի «թագավորի», այլ ավագների խորհրդի հետ: Երկիրը մտցվում է խեթական պետության կազմի մեջ: Հետագա բանակցությունները վարում են ոմն Մուտտիսի՝ Խալիմանա ամրոցի կառավարչի հետ, որի միջոցով Մուրսիլիս Բ-ը կարողանում է հաջողացնել 1000 խեթ գերիների վերադարձը⁴⁰:

Սակայն խեթերը շին կարողանում հնազանդության մեջ պահել Ազդին ու Հայասան⁴¹: Շատ անկայուն էր նրանց ազդեցությունը նաև Իսուվայում և մերձհիբրատյան մյուս երկրներում:

Մեզ հասած նամակից դատելով⁴², Ալդին շարունակում է հարձակումը Միտաննիի վրա, դաշնակցած խեթերի հետ, և Ալդիի թագավորը որոշ ժամանակով նույնիսկ գրավում է Միտաննիի գահը:

Մի շարք վավերագրերից երևում է, որ մ. թ. ա. XIV—XIII դարերի սահմանագլխում Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դաշինքի մեջ էին խեթական թագավորության հետ, բայց նրա կազմի մեջ չէին մտնում:

Խեթերը և Վերին Եփրատի հովտի երկրները մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Ինչպես երևում է, մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի վրա չէին արշավում: Հավանաբար Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգի ուժեղացումը⁴³ հարկադրում է վերինհիբրատյան հովտի ցեղերին խեթական թագավորության հետ դաշնակցային հարաբերություններ պահպանել:

Պահպանվել է խեթական թագավորության պայմանագիրը Պախխուվայի, Իսուվայի և այդ շրջանի մյուս երկրների հետ⁴⁴: Այդ պայմանագիրը կնքող խեթական թագավորի անունը վավերագրում չի պահպանվել, բայց, հավանաբար, խեթական պետության վերջին թագավորներից մեկն է, Կուցե Առնուվանտասը (շուրջ 1220—1190 թվականները մ. թ. ա.): Այս պայմանագիրը մի կարևոր աղբյուր է, որը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի հետ խեթերի ունեցած հարաբերությունների մասին՝ խեթական թագավորության անկման նախօրյակին:

Ազդի—Հայասա միությունը, ըստ երևույթին, տրոհվել էր, քանի որ

⁴⁰ Հավանաբար այս ժամանակներին է վերաբերում խեթերի և հայասացիների պայմանագրի BO 3281 հատվածը:

⁴¹ Պահպանվել է խեթական մի կառավարչին ուղղված հրահանգի տեքստը, որ վերաբերում է հավանաբար, մ. թ. ա. XIII դարի վերջին: Այդ հրահանգում Հայասան, Կասկերի երկրի և Լուկկայի (Լիկիա, հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում) հետ միասին հիշվում է օտար, թշնամական երկրների շարքում:

⁴² Sê'u Kellschrifttexte aus Boghazköi, I, № 20.

⁴³ Sê'u H. M. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 97 և հաջ.

⁴⁴ Sê'u Kellschrifturkunden aus Boghazköi, XXIII, № 72, O. R. Gurney, Mita of Pahl-juwa, „Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool“, XXVIII, 1948.

տեքստում նրա մասին հիշատակությունն չկա, իսկ Դուկկամա, Կումմախա և Պաթթեյարիկկա «քաղաքներն» ու շրջանները, որոնք նախկինում ենթարկվում էին հայասացիներին, այժմ գործում են ինքնուրույնաբար: Պախսուվա և Իսուվա երկրները խեթական թագավորության հետ կապված են վասալական-դաշնակցային կապերով և պարտավոր են խեթերի պահանջով զորամասեր տրամադրել նրանց:

Սակայն, երբ խեթական թագավորը արշավանք է կատարում Կումմախայի դեմ, Պախսուվայի թագավորը՝ Միտասը, որն ամուսնացած էր խեթերի հակառակորդի դստեր հետ, ոչ միայն չի կատարում իր պարտավորությունները, այլև թաքցնում է խեթերից թշնամի փախստականներին և մարդիկ ու անասուններ հափշտակում խեթերի դաշնակից Իսուվայի տերիտորիայից: Միտասի հետ գործում էր ևս մեկ առաջնորդ՝ ոմն Կալիմունաս: Սակայն խեթերի հաջողությունները «Պախսուվայի մարդկանց» (ժողովրդական ժողով) ստիպում են հաշտություն կնքել: խեթերի թագավորը Պախսուվայի մարդկանց պարտավորեցնում է իրեն հանձնել Միտասին ու Կալիմունասին՝ նրանց բոլոր ազգականների հետ և ողջ ունեցվածքով, ինչպես նաև վերադարձնել փախստականներին և հատուցել Իսուվայի կորուստները: Պախսուվայի մարդկանց կողմից այս պայմանագիրը չկատարելու դեպքում խեթական թագավորը նրանց հարևաններին հրամայում է այդ ամենը նրանց անել տալ ուժի միջոցով: խեթերից կախում ունեցող հարևանների թվում հիշվում են Արիխսպիցցին, Պաթթեյարիկայի (կամ Իսմերիկկայի՝ տեքստում անունը վնասված է) կառավարիչը և Տուկկամայի կառավարիչ Աիսսիասը: Միաժամանակ, այդ նույն պայմանագրի համաձայն, խեթական թագավորության հպատակության տակ են անցնում Պախսուվան, Իսուվան, Յուվաման, Մալգիան, (Պաթթեյա)րիկան կամ (Իսմե)րիկկան ու ևս մի երկիր, հավանաբար՝ Խուրրի, այսինքն՝ կամ Միտանիի հյուսիսային մնացորդը, կամ Ալլին: Այս բոլոր երկրների համերաշխ կերպով խեթերին հպատակվելը բացատրվում է, հավանաբար, Ասորեստանի կողմից սպառնացող վտանգով:

Այսպիսով, մ. թ. ա. XIII դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում կային բազմաթիվ ցեղեր ու ցեղային միություններ, որոնք գտնվում էին նախնադարյան համայնական կարգերի վերջին՝ ռազմական դեմոկրատիայի փուլում: Որոշ վայրերում արդեն սկսել էին ձևավորվել դասակարգային հասարակությունը և պետական կազմավորումները որպես քաղաքպետություններ (Տիգրիսի և Եփրատի վերին հոսանքի որոշ քաղաքպետություններ) կամ որպես ոչ մեծ թագավորություններ (Ալլի): Ամենայն հավանականությամբ գոյություն ունեին նահապետական մեծ ընտանեկան համայնքներ և նրանց միավորումներ, ինչպես ավելի հարավային խուրրիական շրջաններում. պահպանվում էին նաև նախնադարյան հասարակության արխայիկ սովորույթների մնացուկներ (օրինակ, «թագուհիների» դերը, իսկ հայասացիների մոտ՝ ամուսնու իրավունքը քենիների նկատմամբ): Ստրկությունն արդեն հայտնի էր, բայց թույլ էր զարգացած: Միտանիի ավանդույթները պահպանած շրջանները արդեն ծանոթ էին սեպագրին, որի հետևանքով խեթախուրրիական դիվանային և տարեգրային ավանդները կարողացան հետագայում ընկալվել Ուրարտու պետության մեջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ԿԱՄ ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

1. ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒԹԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հայկական լեռնաշխարհի նախնադարյան մշակույթի վերջին՝ ամենահետաքրքրական փուլը, սկսվում է մ. թ. ա. XIV դարի վերջերից և հարատևում մինչև I հազարամյակի սկիզբը: Շուրջ երեք դար ընդգրկող այդ ժամանակաշրջանը հազնեցած է նախնադարյան տոհմացեղային հասարակության վերջնական փլուզումն հատկանշող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բնույթի արմատական այնպիսի տեղաշարժերով, որոնք պետք է հանգեցնեին նախնադարյան կարգերի վերացմանն ու պետական միավորումների ստեղծմանը:

Հայաստանի հարավային և հարավ-արևմտյան մասերում նախադինաստիական զարգացման են հասնում ուրարտական հզոր ցեղերը, Հայասա երկիրը մոտենում է, ինչպես ասվեց վերը, պարզունակ պետական կարգի ստեղծմանը. Հայկական լեռնաշխարհում նշմարվում է պրոտոհայկական առաջին իշխանությունների առաջացումը: Հայաստանը թևակոխում է «ռազմական դեմոկրատիայի» վերջին փուլը:

Տեղաբնակ էթնիկական միավորումների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղորտներում կատարվող խոր ու էական փոփոխությունները առանձնապես լավ են ուրվագծվում նյութական մշակույթի հուշարձանների համեմատական ուսումնասիրության ֆոնի վրա: Նրկրագործության ու անասնապահության, արհեստների ու արվեստի, նյութական բարիքների արտադրության այլևայլ ճյուղերի, միջոցառումների փոխանակության ու առևտրի զարգացման միջոցով վերջնականապես ձևավորվում է Հայաստանի բրոնզեդարյան ինքնատիպ մշակույթը, որն ընդհանուր էր Հայկական լեռնաշխարհի և ամբողջ Անդրկովկասի համար:

Այն ավելի է ընդլայնում իր համագործակցությունը մի կողմից Առաջավոր և Փոքր Ասիայի երկրների հետ, որոնք որոշակի դրոշմ էին դնում բրոնզեդարյան Հայաստանի ձևավորվող մշակույթի վրա, մյուս կողմից, Հյուսիսային Կովկասի, ժամանակակից Օսեթիայի, Չեչենո-Ինգուշեթիայի, Դաղստանի, ինչպես նաև Կուրանի ու Թերեքի հովիտներում բնակվող ցեղախմբերի հետ: Սա-

կայն երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման մեջ վճռական դեր էին խաղում նրա տնտեսության հիմնական ճյուղերի ներքին դարավոր վերելքն ու բնական բազմապիսի հարստությունների օգտագործումը:

Մետաղահանուրյուն և մետաղամշակուրյուն: Ինչպես նշվեց նախորդ պոլիսներում, Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական հարստություններից մեկը մետաղն էր:

Մ. Թ. ա. II հազարամյակում ձևավորված մետաղագործական օջախները՝ Զուլամերկի, Սասնո, Տայոց շրջաններում, Ռշտունյաց լեռներում, Հայկական Միջագետքում, ինչպես նաև Գուգարքի, Գեղարքունյաց ու Սյունյաց մարզերում, դառնում են մետաղահանության, մետաղամշակության ու փոխանակության նշանակալից կենտրոններ:

Մետաղամշակության այդ կենտրոններում բարձրորակ բրոնզից պատրաստում էին ամենատարբեր տիպի առարկաներ: Այս արհեստների մեջ Հայաստանի բնակիչները մասնագիտանում էին ամբողջ ընտանիքներով ու տոհմներով: Նրանք դիտեին պղնձի ձուլման և այլ մետաղների խառնուրդներից բարձրորակ բրոնզ ստանալու տարբեր եղանակներ: Ձևավորում էին բրոնզե իրերն այնպիսի վարպետությամբ, ինչպես կավագործն էր պատրաստում խեցին: Նրանք արտադրում էին փորագիր զարդերով, մետաղներով ու հազվագյուտ փայտերով ազուցված պղնձեղեն զենքեր, բարդ ու բազմամասն կաղապարների մեջ ձուլում էին ունալիստորեն վերարտադրված մարդու ու կենդանու արձանիկներ ու նույնիսկ արձանների ամբողջ խմբեր:

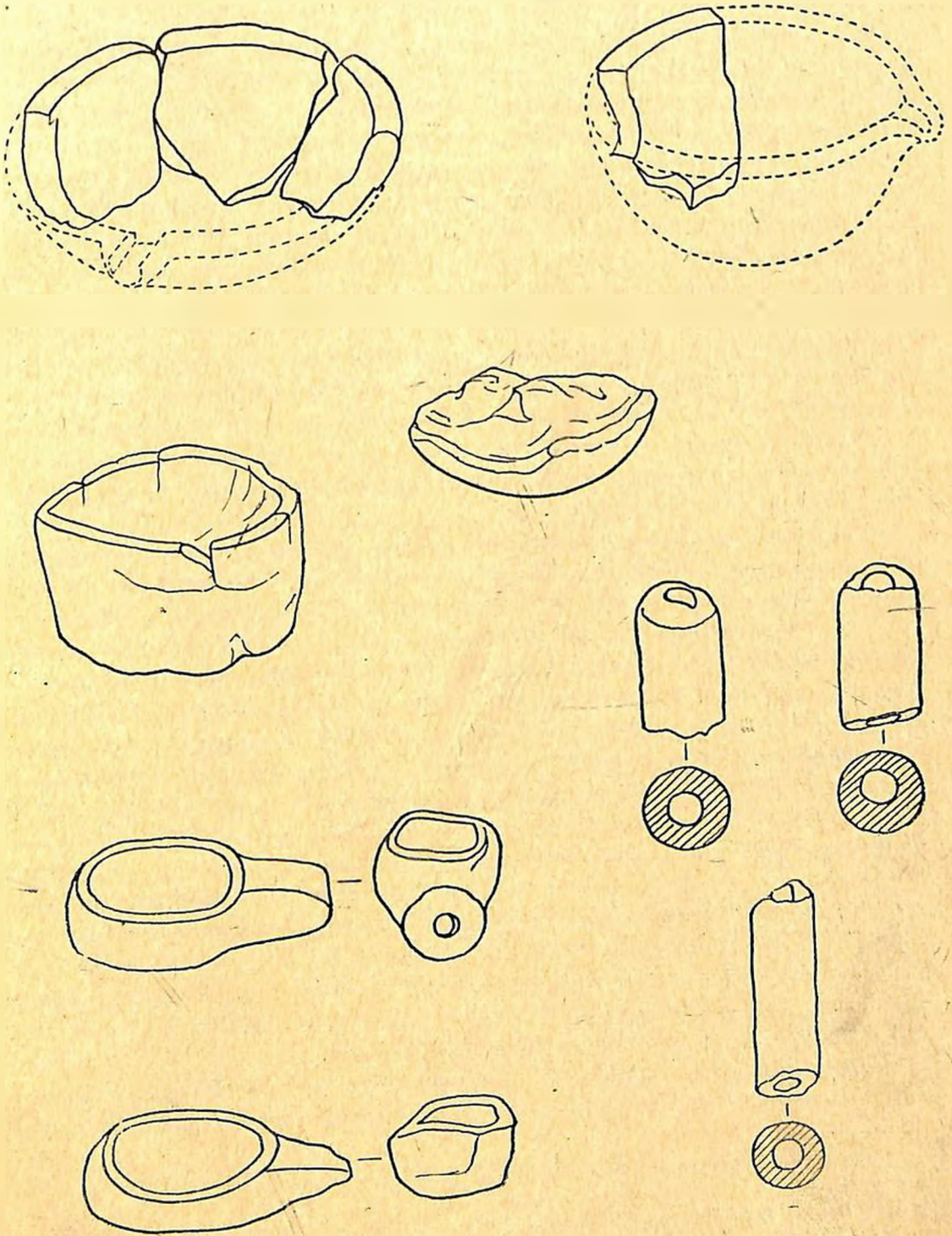
Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում մետաղագործությունն այնքան առաջադիմեց, որ մետաղաձուլական փոքրիկ արհեստանոցներ հանդես եկան նույնիսկ դաշտավայրային շրջաններում, որոնք մետաղը կամ մետաղաբարը ստանում էին փոխանակության միջոցով՝ երկրագործական մթերքների դիմաց:

Այսպիսի մի արհեստանոցի մնացորդներ են հայտնաբերվել Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրի խորը հորիզոններում, մոխրի թանձր շերտերի մեջ¹: Այս տիպի արհեստանոցները բավարարում էին, իհարկե, առանձին բնակավայրերի սահմանափակ պահանջները՝ բերովի մետաղի կամ հնացած մետաղյա իրերը վերաձուլելու ու վերամշակելու միջոցով:

Բրոնզե իրերի մեծաքանակ արտադրությունը մնում էր, այնուամենայնիվ, հանքաքարի պաշարներով ու անտառանյութով հարուստ լեռնային շրջանների արտոնությունը: Հայկական բարձրավանդակի ինքնամփոփ բարձրագիր մարզերում, մանավանդ Մոկսում ու Սասունում մինչև XX դարի սկզբները տնայնագործ մետաղահատները հանքաքարը հալում էին գետնի մեջ փորված պրիմիտիվ հնոցներում, որոնք գրեթե չէին տարբերվում երկրի հյուսիսային շրջանների պղնձի ու երկաթի հանքավայրերի մոտ երկրաբանների կողմից հայտնաբերված նախնադարյան հնոցներից:

Հայաստանը դարձավ Առաջավոր Ասիայի մետաղագործության խոշոր կենտրոններից մեկը:

¹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Новые данные по истории города Тейшебаини, ՊԲԶ, 1963, 3, էջ 226 և հաջ.:

Մետաղաձուլական գործիքներ, ուշ բրոնզի դար. կարմիր-բլուր, Արքիկ

Զինագործություն և աշխատանքի գործիքների արտադրություն: Ուշերոն-գեղարյան մետաղագործության ճյուղերից առանձնապես բարձր զարգացման հասավ զինագործությունը: Դամբարանային պեղումների միջոցով հայտնաբերված զենքերի բարձր որակը, բազմազանությունն ու տարատեսակությունը, գեղարվեստական արժանիքներն ու նուրբ զարդանախշերը վկայում են նախնադարյան վարպետների հմտության ու բարձր ճաշակի մասին: Զինագործ վարպետները տասնամյակներ անընդհատ բարելավում ու զարգացնում էին զենքի տեղական ու ներմուծված տիպերի արտադրությունը: Լայնալիճ աղեղն ու նետը, բազմապիսի կոթառավոր նիզակները, մարտական տարբեր տիպի սակրերը, ծանր թրերը, դաշույնների տասնյակ տարբերակները, դանակներն ու գուրդերը, լանջապանակները, զրահները, վահանները, երբեմն նույնիսկ թիթեղյա սաղավարտները մեծ մասամբ տեղական արտադրության արգասիքներ էին, պատրաստված տեղական ձեռքով, կամ ներմուծված լավագույն ձեռքի ազդեցության տակ: Նրանք վաճառահանվում էին երկրի ներսում ու նրա սահմաններից դուրս: Հայաստանում հայտնի բոլոր սպառազինության առարկաներն իրենց ուղղակի զուգահեռներն են գտնում կովկասյան ու հին արևելյան զենքերի ժողովածուների մեջ:

Ընդհանուր արևելյան տիպերի պատկանող զենքերի ուսումնասիրությունը լայն հնարավորություններ է ընձեռում տեղական նյութի թվագրման համար: Այսպես, Հայաստանի բրոնզեդարյան դաշույնների որոշ տարբերակներ կապվում են Ասորիքի, Հյուսիսային Միջագետքի, Լենքորանի, Արևմտյան Իրանի (Լուրիստան) XIII—X դարերի նյութերի հետ, Արթիկի փոքրիկ զարդարուն սակրը² համընկնում է Ասորիքի այն նյութերին, որոնք թվագրվում են եգիպտական Ռամսես Գ փարավոնի (1204—1173 թթ.)³ թագավորության շրջանի մակագրություններով, Լճաշենի⁴ ու Կարմիր բլուրի ելուստազարդ կոթառներով⁵ սակրերը նմաններն ունեն ասորա-պաղեստինյան XIV դարի զենքերի մեջ և համընկնում են Քեչուբ ասածու նշանավոր փոքրասիական ռելիեֆի վրա պատկերված սակրին (XIV—XIII դարեր)⁶, Լճաշենի դաշույնների ու դանակների մեծ մասը, ինչպես նաև բրոնզե մեծ եռաժանիներն ու բազմաթիվ այլ իրեր անմիջականորեն կապվում են վաճառաշահ Ուգարիթ քաղաքի մետաղյա այն իրերի հետ, որոնք իրենց վրա կրում են եգիպտական Մերնեպտահ փարավոնի անունը (XIII դար)⁷, կամ խեթական Ասորիքի Քել-Ահմար քաղաքի ռելիեֆների հետ, որոնք թվագրվում են ասորական թագավոր Սալմանասար Ա-ի տիրակալության տարիներով (1280—1261):

Սպառազինության արևելյան տիպի առարկաներով առանձնապես հարուստ էին հասարակության արտոնյալ խավերի ներկայացուցիչներին պատկանող

² Տե՛ս Գ. Ս. Хачатрян, Матеріальная культура Артика, Ереван, 1963, էջ 57, աղ. 3, նկ. 3:

³ Տե՛ս H. Boinet, Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig 1926, էջ 24:

⁴ Զ. Զ. Մնացականյան, Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական կտավները, աղ. 3, նկ. 3:

⁵ Տե՛ս A. A. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1961, նկ. 25, էջ 55:

⁶ Տե՛ս L. Delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 248, նկ. 111:

⁷ Տե՛ս Fr. Thureau-Dangin, Tell Ahmar, „Syria“, 10, 1929, էջ 138:

դամբարանները: Լճաշենի ցեղային առաջնորդների դամբարաններում և Կիրովականի հարուստ դամբարաններից մեկում հնագետները հայտնաբերել են լայնաշեղք դաշույններ՝ բրոնզյա գեղեցիկ պատյաններով⁸, որոնք իրենց ժակտակեն հարուստ երկրաշափական ու կենդանական վարդանախշերով հիշեցնում են Հարավային Միջագետքի նշանավոր Ուր քաղաքի պեղումներում հայտնաբերված ոսկյա պատյանի մշակված ձևերն ու նրբին վարդարանքը⁹:

Ուշ բրոնզի դարի մետաղագործ մարպիտները աշխատանքի գործիքներ, իրեր էին արտադրում արհեստների ու տնտեսության ամենատարբեր ճյուղերի և կենցաղային, կրոնա-պաշտամունքային կարիքների համար: Արթիկ-տուֆի ինքնատիպ դամբարաններից մեկում հնագետները հայտնաբերել են ատաղձագործի բրոնզյա գործիքներ՝ սղոց, կացին, տարբեր տրամաչափի ու լայնությունների¹⁰, որոնց օգնությամբ փայտագործ վարպետները պատրաստում էին դանակների, դաշույնների ու այլ իրերի բռնակներ, ամանեղեն, ձիու թամբի ատարկաներ, տնձույին կահկարասի, կաժարածածկ սալեր ու սալակներ, մարտակոտորներ, պետականներ և այլն:

Ոսկեշուրջուն: Մետաղագործության զարգացում էյուգեթեց մեկ էլ ոսկերչությունն էր: Լճաշենի և Տոլորսի հարուստ ննջեցյալները պահված էին ոսկյա խոշոր պեռ-պեռ (զլանաձև, գնդաձև, թեփուկավոր, սկավառակաձև) ու շունքներով, նշաձև քարերով ազուցված հատիկավոր նախշ ունեցող կոճակներով, սկավառակատիպ տափակ վարդերով, թանկարժեք կամ կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված մանյակներով և այլն: Ինչպես նյութական արտադրության այլ ճյուղերում, այնպես էլ ոսկերչության մեջ մեծ դեր էին կատարում հինարևելյան ավանդույթները: Վերը հիշատակված մանյակների մի զգալի մասը հանդիպում է գեռևս հին Շումերի վաղ դինաստիական ժամանակաշրջանում և տարածվում մինչև Մոսինեշոգարոյի հովիտը¹¹: Առանձնապես լայն տարածում են գտնում ուրրագալար վարդերը պղնձի ու վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանի Կրեռ-Միքենյան և Տրոյական հուշարձաններում: Հնագետները արդարացիորեն նշում են, որ Տրոյայի գանձերի ոսկյա վարդերը մատնանշում են ոչ միայն այդ քաղաքի հարստությունն ու լայն առևտրական կապերը, այլ նաև վարդերի մի զգալի մասի ուրույն արևելյան գծերը, որոնք կարելի է գիտել որպես Շումերի ոսկերչական արտադրանք¹²: Զարմանալի չէ, որ ոսկերչության այդ երկու խոշոր կենտրոնների միջև ընկած Հայաստանն ուներ վարդացած ոսկերչություն, որը ոչ միայն պահպանում, այլև վարդացնում էր հին ավանդույթները, ստեղծում Հայաստանի համար նոր տիպի վարդեր, որոնք հանդիպում են շատ հաճախ Կենտրոնական և Հյուսիսային Միջագետքի XIV—XIII դարերի վաղ ասորեստանյան հնավայրերում և, մանավանդ, նշանավոր Մարի քաղաքի հարուստ դամբարաններում¹³:

⁸ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956, СА, I, 1957.

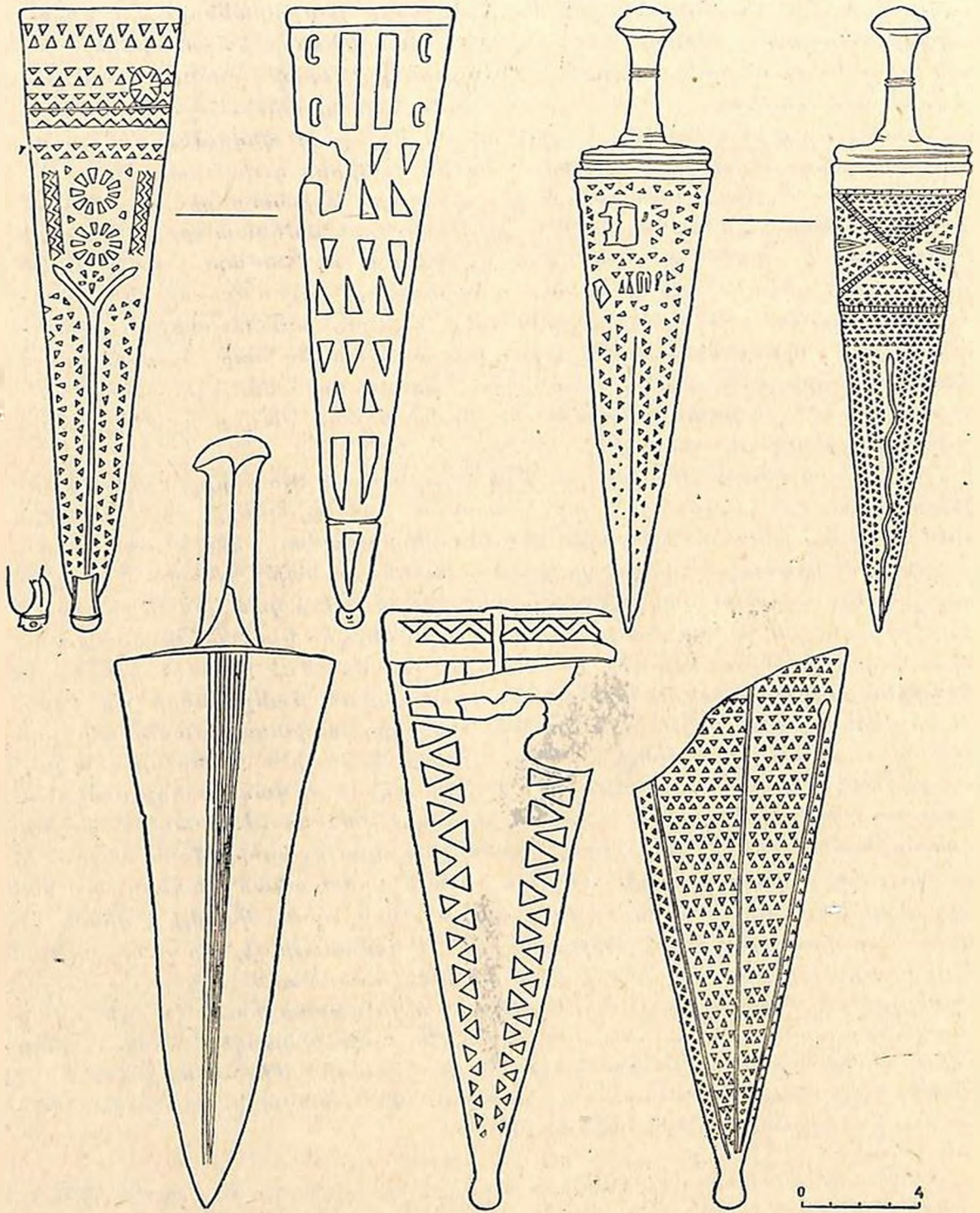
⁹ Տե՛ս Н. Д. Флиттнер, Культура и искусство Двуречья, Л.—М., 1958, էջ 49.

¹⁰ Տե՛ս Т. С. Хачатрян, Материальная культура Артика, աղ. 3, նկ. 1, 5, 6—10.

¹¹ Տե՛ս Г. Чаульд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 245.

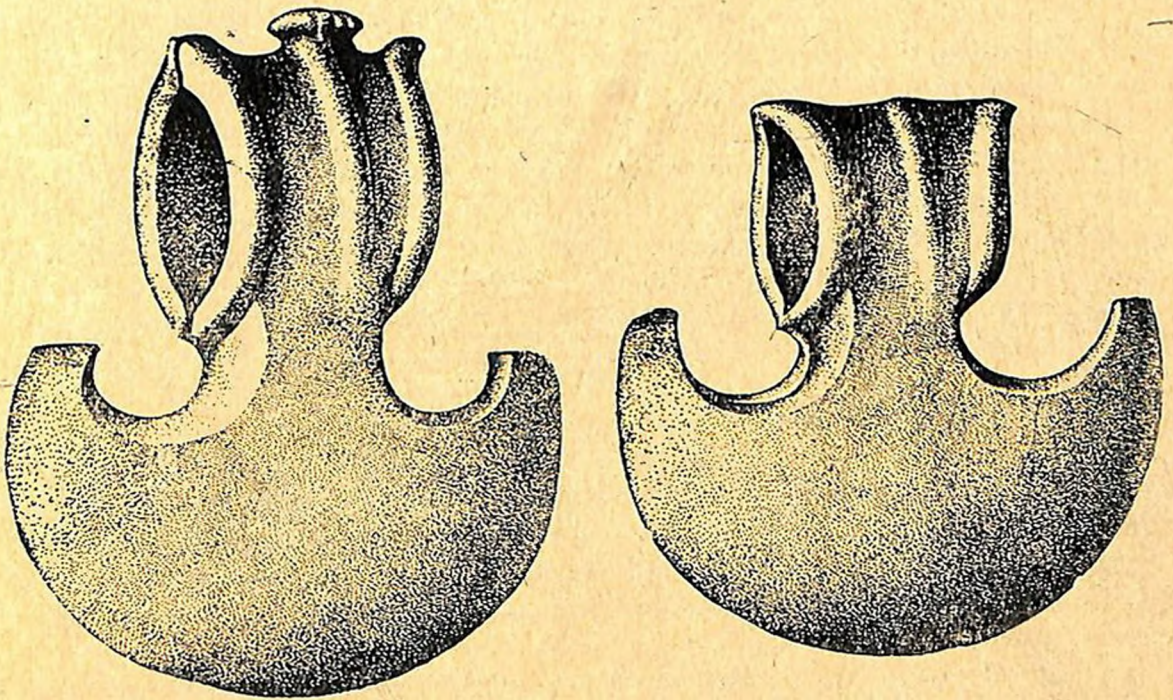
¹² Տե՛ս Г. Чаульд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, էջ 76—78.

¹³ Տե՛ս А. Parrot, Mari, Paris, 1945, նկ. 39.

Պատյանալոր դաշուներ և բռնակ աատուաններ. Սևանի ավազան

Երկաթագործություն: Ուշ բրոնզի դարում մետաղագործությունն ամբողջությամբ վերելք է ապրում, մետաղյա իրերը լայնորեն օգտագործվում են հասարակության բոլոր խավերի կողմից, նրանք հանդիսանում են հնավայրերում ամենուրեք. բրոնզի գինը ղգալի շափով իջնում է: Սակայն այս շրջանի մետաղագործության ամենաէական հասույթը երկաթի նախասկզբնական օգտագործումն էր, որի յուրացման պրոցեսը ընթանում էր Հայաստանում, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում՝ երկաթի արտադրական օգտագործմանն առընթեր: Երկաթը հանդես եկավ Հայաստանում, ինչպես և ընդհանրապես Արևելքում, որպես թանկարժեք մետաղ զարդարանքի, մանր առարկաների, ինչպես նաև հասարակության մեջ բարձր դիրք ունեցող անձանց զենքերի ձևով, ուշբրոնզեդարյան մշակույթի երկրորդ փուլում, XII դարի վերջերին և XI դարում, ճիշտ այն ժամանակ, երբ այդպիսիները տարածվեցին Իրանում և Միջագետքում կամ էգեյան աշխարհի տարբեր կենտրոններում¹⁴, Առայժմ դանդաղորեն ներդրվող երկաթի արտադրությունը գալիս էր փոխարինելու բրոնզագործությանը, զինելու նախնադարյան մարդուն բնության դեմ պայքարելու նոր ու հզոր զենքերով, բարձրացնելու աշխատանքի արտադրողականությունը արհեստների ու երկրագործության մեջ, արագացնելու տոհմա-ցեղային կարգերի վերջնական փլուզումը Հայաստանում:

Բրոնզե սակրեռ. Ախթալա

Մ. Թ. ա. II հազարամյակի վերջին քառորդում բարձր զարգացման հասանքաբազործությունը, ոսկրագործությունը, կաշեգործությունը, կոշկակարությունը

¹⁴ Տե՛ս S. Przeworski, Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500—700, Leiden, 1939, էջ 103 և հաջ.:

նը, մանածագործությունն ու այլ արհեստներ: Հայաստանի տարբեր վայրերում հայտնաբերված կոշկաձև կավե ամանների քանակն ու բազմատեսակությունը վկայում են տարբեր տիպի ճտկավոր կոշիկների լայն օգտագործումը Հայաստանում¹⁵, իսկ Արթիկ-տուֆի դամբարաններից մեկում պահպանված դեղեցիկ բանվածքներով ու բրոնզյա փոքրիկ զարդերով գործվածքի մնացորդը¹⁶ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի գեղեցիկ հագուստներ կարող էին ունենալ բրոնզե դարի մարդիկ:

Խեցեգործություն: Խեցեգործության արտադրանքը անհամեմատ ավելի լայն ու բազմակողմանի էր, քան մետաղագործությանը: Մետաղե իրերի տասնյակ կամ հարյուրավոր տիպերի դիմաց խեցեգործության մեջ մենք ունենք կավե առարկաների հազարավոր տեսակներ ու նմուշներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի ևս ճշգրտելու ուշ բրոնզի դարաշրջանի զարգացման ժամանակագրական փուլերը: Տասնամյակների ու հարյուրամյակների ընթացքում հաջորդաբար հանդես են գալիս նրբախեցի ամանեղենի շատ տեսակներ՝ փորագիր երկրաչափական զարդամոտիվների միագույն, երկգույն կամ եռագույն ագուցվածքով, վերադիր կենդանակերպ զարդերով, նուրբ փայլեցված երկրաչափական նկարների գոտիներով, ներձկուն և ռելիեֆ մակերեսներով, փորագիր պարզեցված զարդանախշերով:

Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում սև փայլեցրած պաշտամունքային ամանները՝ իրենց վերադիր ու փորագիր պատկերներով կամ նախնադարյան նկարիչների ու փորագրիչների կողմից ստեղծված ամբողջական կոմպոզիցիաներով: Հայաստանի պետական թանգարանում այժմ հիանալի սերիաներով ներկայացված են երկրաչափական հարուստ մոտիվներով նախշված երկրուրդ մեծ սափորների բազմապիսի տեսակներ, ցուլերի ռելիեֆ գլխիկներով կամ կենդանիների ամբողջական պատկերներով զարդարված ցածրավիզ ամաններ, ամաններ, որոնք զարդարված են վագրերի ու օձերի վերադիր ռելիեֆ քանդակներով, զոհաբերվող կենդանիներին ներկայացնող քանդակային տեսարաններով: Եղնիկների, քարայծերի ու այլ կենդանիների մի ուրիշ խումբ ներկայացված է գծավոր փորագիր զարդերով: Այս տիպի ամանեղենի վրա երբեմն պատկերվում են նույնիսկ որսի ամբողջական տեսարաններ, մարտակառքերի ու մարդակերպ էակների մասնակցությամբ: Կավե ամանների այս խումբը մոտենում է Շամբորի շրջանի սև փայլեցրած խեցեղենին, որի վրա գծային տիխնիկայով պատկերված են որսորդական հմայությունների ամբողջ տեսարաններ: Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում որսորդական, ինքնատիպ հորինվածքների հարթաքանդակ պատկերներով զարդարված Դիլինի խոր շերտերի հսկա կարասները:

Վերջին տարիներին Զանգեզուրի և Սևանի շրջաններում հայտնաբերվեցին ռեալիստորեն մշակված կոշկաձև անոթների ուշագրավ նմուշներ¹⁷, որոնք ներկայացնում են ցածրակրունկ, փափուկ ճտկավոր կոշիկների տարբեր ձևերն ու մանրամասները: Հայաստանի անոթների այս խումբը առանձնահատուկ տեղ է

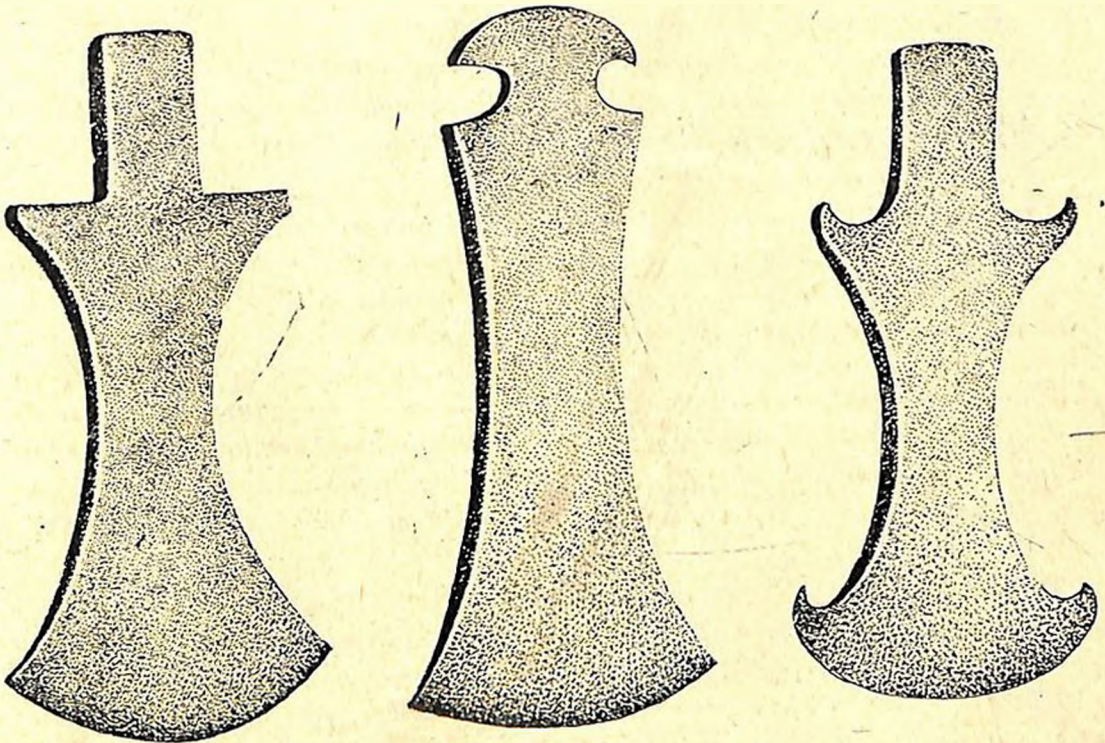
¹⁵ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., աղ. XV, նկ. 1—3:

¹⁶ Տե՛ս Т. С. Хачатрян, Материальная культура Артика, նկ. 19—20:

¹⁷ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., աղ. XV, նկ. 1—3:

գրավում Կովկասում լայնորեն տարածված նույնատիպ խեցեղենի մեջ՝ որոշ ընդհանրություններ դրսևորելով միայն Մինգեչաուր—Նախիջևանյան խմբի¹⁸ և Հյուսիսային Իրանի¹⁹ մ. թ. ա. XI—X դարերի նմուշների հետ:

Ի տարբերություն արհեստների այլ ճյուղերի, բրոնզեդարյան Հայաստանի խեցեղործությունը համեմատաբար քիչ ընդհանրություններ ունի Հին Արևելքի և Կովկասի նույնատիպ արտադրանքի հետ և լավագույն ձևով է դրսևորում տեղական արհեստի զարգացման առանձնահատկությունները:

Ձևափ տափակ կացիներ, տարբեր հնավայրերից

Խեցեգործական տեխնոլոգիա: II հազարամյակի վերջերին առանձնապես բարձր զարգացման հասավ խեցեղործության տեխնոլոգիան: Օգտագործվում էին կավերի ամենատարբեր տեսակներն ու նրանց մշակման, փայլեցման, զարդանախշման, թրծման, ձևավորման բազմաթիվ եղանակներ:

Վաղուց արդեն հանդես էին եկել բրուտագործական գուրգն ու ամանեղենը թրծելու բավականաչափ մեծ ու բարդ վառարանները, որոնք հայտնի էին դեռևս III—II հազարամյակներում Հարավային Միջագետքի Ուրուկ, Նիպուր և այլ քաղաքներում²⁰: Ավելի ուշ շրջանի, սակայն էապես շտաբերվող, վա-

¹⁸ Տե՛ս Գ. Ի. Իոնե, Сосуды-сапожки Мингечаура, Матеріальная культура Азербайджана, № 3, Баку, 1955, էջ 39, նկ. 59, աղ. I—IV:

¹⁹ Տե՛ս L. Vanden Berghe, Archeologie de l'Iran Ancien, Leyden, 1959, նկ. 146, էջ 116:

²⁰ Տե՛ս В. Ф. Гайдукевич, Керамическая обжигательная печь Мунчак-Тепе, КСИИМК, XXVIII, էջ 72—82:

ոարանների տասնյակ տեսակներ են հայտնաբերվել ժամանակակից Մինգեչաուրի հին բնակավայրի ու կարասային թաղումների շրջանում²¹։ Դրանք հում աղյուսից պատրաստած քառանկյունի կամ կլոր երկհարկանի կառույցներ էին այրման ու թրծման առանձին հարկաբաժիններով, օդի և ջերմության փոխաբերման համապատասխան բարդ հարմարանքներով, կամարակապ ծածկով, կավածեփ պատերով։ Այդպիսի հնոցների այրման խցերում ստացվում էր մոտավորապես 1200—1300° ջերմություն, որը թրծման բաժանմունքում հասնում էր մոտավորապես 1000 աստիճանի։ Բարձր ջերմաստիճան ապահովելու համար օգտագործվում էր տեղական անտառանյութը։

Խեցեղործական արտադրանքի տիպերի բազմազանությունը, որոշակի տիպերն ու ստանդարտը, ավարտված լակոնիկ, միօրինակ ձևերը ցույց են տալիս, որ նա խորապես մասնագիտացված էր ու կենտրոնացված առանձին արհեստավորական գերդաստաններում։

Կիսաֆոշվորական անասնապահություն։ II հազարամյակի երկրորդ կեսին վերջնականապես ձևավորվեց նաև կիսաքոչվորական անասնապահությունը Հայկական բարձրավանդակում և ողջ Անդրկովկասում։ Բնակավայրերին կից արոտները այլևս չէին կարող բավարարել աճող անասնապահության պահանջները, իսկ լեռնային արոտավայրերի խելամիտ օգտագործումը անսահմանափակ հնարավորություններ էր ընձեռում նրա նշանակալից վերելքի, անասունների զլխաքանակի ավելացման համար²²։ Երկրի բարձրագիր շրջաններում, ալպյան մարգագետիններին կից, ստեղծվում էր ջրանցքների ու ջրավազանների մի ամբողջ սիստեմ, որոնց հետքերն այժմ էլ նկատելի են Արագածի ու Գեղամա լեռների լանջերին։

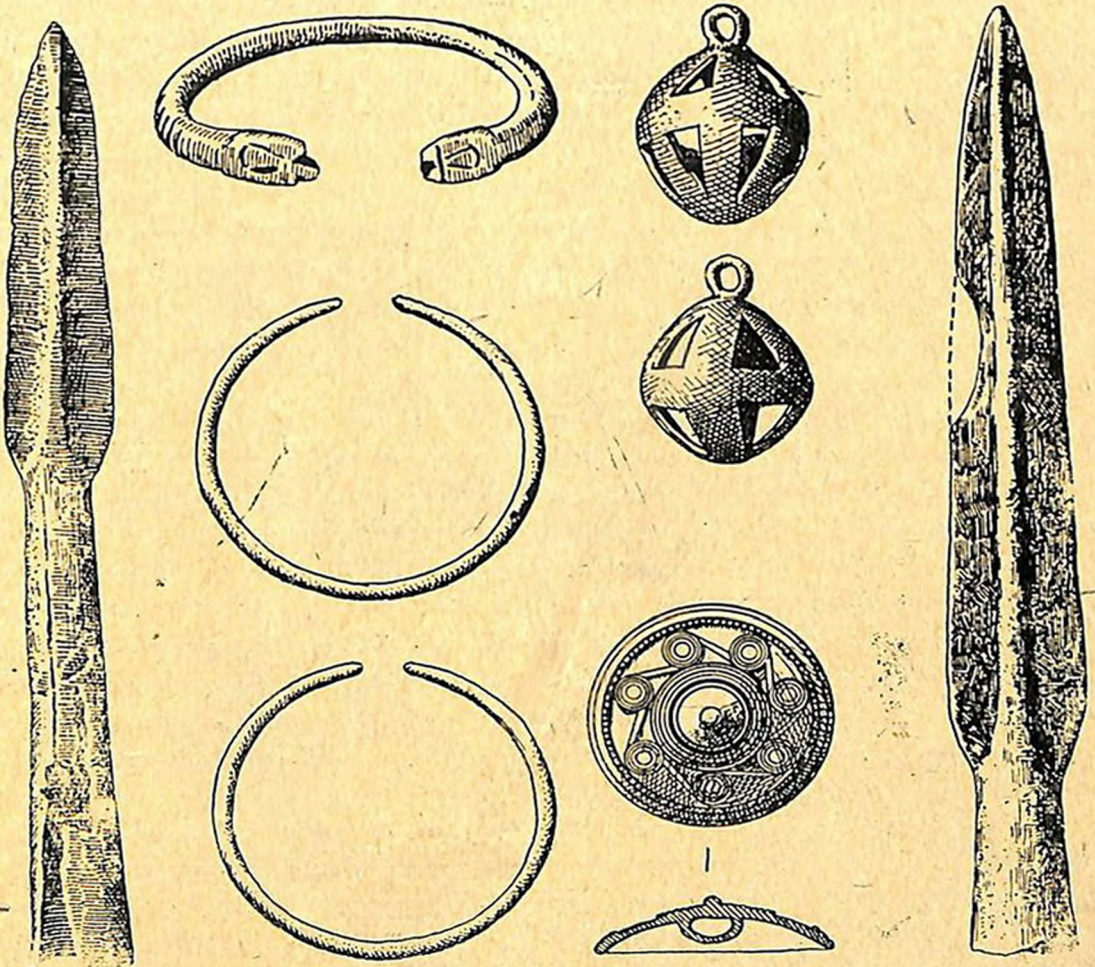
Քոչվոր անասնապահների հիմնական հարստությունը մանր եղջերավոր անասունն էր, որի քանակական զգալի գերակշռությունը խոշորի նկատմամբ որոշակիորեն երևում է բնակավայրերի ու դամբարանադաշտերի ուսումնասիրությունից։ Առանձնապես մեծ էր մանր եղջերավոր անասունների քանակը երկրի նախալեռնային և լեռնային շրջաններում, որոնց բնակչությունը զբաղվում էր գերազանցապես անասնապահությամբ։ Այս շրջանների դամբարանադաշտերում հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ տնային անասունների ոսկորներ՝ ամանների մեջ որպես կերակրի մնացորդներ կամ էլ դամբարաններում կենդանիների ամբողջական կմախքների ձևով²³։ Հատկանշական է, որ նախնադարյան քոչվորների դամբարանաբարերը հաճախ վարդարում էին ընտանի կենդանիների առանձին կամ խմբային ռելիեֆ պատկերներով, այժմերը խորհրդանշող սլորապտույտ նախշազարդերով, կրեմն գիշատիչ կենդանիների պատկերներով, որոնք բոլորն էլ շատ նման են նույն ժամանակի բրոնզյա գծադարձ գոտիների կենդանիներին։ Այդպիսի բարելիեֆ վարդերով առանձնապես հարուստ են Աշտարակի շրջանի Շամիրամ գյուղի հոյակապ կրոմլիխներն ու մենհիրները։

21 Տե՛ս Գ. Ի. Ноне, О гончарных обжигательных печах из Мингечаура, МИА, т. II, Баку, 1950, էջ 31 և հետ.։

22 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 75։

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73։

Հայաստանի դաշտային շրջաններում նույնպես զարգանում էր անասնապահությունը, սակայն այստեղ առաջատար նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին կրկրագործության մեջ որպես քաշող ուժ:

Կարմիր-բլուրի դամբարանների բռնգե իրերը

Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրում հայտնաբերված տնային կենդանիների ոսկրային մնացորդները ցույց են տալիս, որ տափաստանային բնակատեղիներում խոշոր եղջերավոր անասունների թիվը մոտավորապես չորս անգամ ավելի էր մանր եղջերավոր անասունների համեմատությամբ: Այս բնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ժամանակակից ընտանի կենդանիների՝ կովերի, եզների, ոչխարների, այծերի, խոզերի, էշերի, ձիերի ու շների կմախքների մնացորդներ²⁴:

Ձին ու շունը նույնքան կարևոր էին անասնապահության զարգացման համար, որքան կզը՝ երկրագործության համար: Շունը պահպանում էր համայն-

²⁴ Կարմիր բլուրի նախաուրարտական, ինչպես և ուրարտական ժամանակաշրջանի կենդանիների մնացորդներն ուսումնասիրել է հեղակենդանարան Ս. Կ. Մեծլումյանը:

նական հոտերը գիշատիչներից, ձին՝ կիսաքոչվորական անասնապահության պայմաններում ոչ միայն կապի հուսալի միջոց էր մշտական բնակատեղիների ու յայլանների միջև, այլև քաշող ուժ²⁵։ Հայկական բարձրավանդակի որոշ շրջաններում՝ Գեղարքունիքում, Արցախում և այլուր, հնում զբաղվում էին ցեղային ձիաբուծությամբ։ Այդ տեսակետից առանձնապես աչքի էր ընկնում մերձուրմյան Սուբի երկիրը, որտեղից ասորեստանցիները ձիերի մեծ երամակներ էին տանում։ Տնտեսության մեջ ձիերի նշանակությունն այնքան մեծ էր, որ Լճաշենի, Խոջալիի և Առաջաձորի, Դիլիջանի, Կիրովականի և այլ շրջանների դամբարաններում մարդկային թաղումների հետ միասին գտնվում են ձիերի ամբողջական կմախքներ, իսկ նրանց գլուխներն ու ձիասարքերի առարկաները հանդիպում են գրեթե ամենուրեք՝ ուշբրոնզեդարյան բոլոր դամբարաններում։ Նրանց դժապատկերներն ամենուրեք հանդիպում են բրոնզե գոտիների վրա։

Այսպիսով, անասունների բազմաքանակ հոտերը նախնադարյան համայնքների գլխավոր հարստություններից մեկն էին, կուտակման ու փոխանակության առատ աղբյուր։

Ուստողտություն։ Անասնապահության հետ մեկտեղ նոր վերելք է ապրում նաև որսորդությունը՝ քոչվոր անասնապահների սննդի աղբյուրներից մեկը։ Դամբարանային նյութերի մեջ հաճախ են հանդիպում եղնիկների ու եղջերուների, վարազների, քարայծերի ու զանազան թռչունների ոսկորներ։ Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի պղնձե լայն գոտիների վրա բրոնզեդարյան նկարիչները պատկերել են որսի հմայական տեսարաններ (Քալաքենդ, Նոյեմբերյան, Թոնդր, Տլի և այլն), որոնց մեջ կինդանիների ու որսորդների հետ միասին պատկերված են նաև որսորդական շներ։ Նախնադարյան որսորդները օգտագործում էին գերազանցապես նետն ու աղեղը։ Նրանք ներկայացված են գոտիների վրա Հայկ նահապետի գեներալ հիշեցնող «լայնալիճ» աղեղներով և մետաղաալաք նետերով լի կապարճներով։

Սևանի, Սպիտակի, Շամբորի, Գանձակի և Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջանների այժմյան լեռկ ու բուսականությունից զուրկ սարալանջերը ուշ բրոնզի դարաշրջանում դեռևս ծածկված էին հաստաբուն ծառերի խիտ անտառներով, որոնք, սակայն, ուժգնորեն ոչնչացվում էին ինչպես զարգացող անասնապահության, մետաղագործության, խեցեղործության, փայտամշակության ու շինարարության հետևանքով, այնպես էլ երկրագործական ցանքատարածությունների ընդլայնման հաշվին²⁶։

Նրկրագործություն։ Համեմատաբար բարձր զարգացման հասած երկրագործությունը կազմում էր նախնադարյան համայնական տնտեսության հիմքը։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում և, հատկապես, Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շերտերի բնակարանների մեջ հնագետները բացել են կարասներ, հացահատիկի բազմաթիվ մեծ հորեր, որոնց ելքերին կամ հատակին պահպանվել են դարու և կորեկի տեղական տեսակների ածխացած մնացորդներ²⁷։ Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրերում այլ հա-

25 Տե՛ս Ե. Ե. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 77։

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72—74։

27 Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебани, էջ 69, նույնի, Армения в эпоху бронзы..., էջ 182։

ցարույսերի մնացորդներ առայժմ չեն հայտնաբերված, սակայն այդպիսիների առատությունը նախորդ դարաշրջանների հնավայրերում և փոքր-ինչ ավելի ուշ շրջանի ուրարտական մեծ քաղաքների շտեմարաններում, որտեղ կուտակվում էին տեղական համայնքներից ստացվող երկրագործական մթերքները, կասկած չեն թողնում, որ հացահատիկների մշակումը բարձր մակարդակի էր հասել մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջին և I հազարամյակի սկզբներին: Հայկական բարձրավանդակի այլ բնակատեղիներում հավաքված են մի շարք վայրի բույսերի մնացորդներ, որոնք մատնանշում են, որ զարգացած երկրագործությանն ու այգեգործությանն առընթեր իր գոյությունը շարունակում էր նաև հավաքչական տնտեսությունը²⁶:

Խեցանոթներ. Ձանգեզուր

Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում ոչ միայն կավի ամանեղենի վրա պահպանված բուսական հարուստ զարդապատկերներն ու պտղաբերության՝ կանացի կուռքերը, որ հանդիպում են ամենուրեք բրոնզեդարյան բնակավայրերում, այլև պանազան նյութերից բաղկացած գործիքների

քանակն ու բազմազանությունը, որոնք ծառայում էին վարի ու ցանքսի, բեր-բահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համար: Առանձնապես մեծ թվով են ներկայացված կիկլոպյան բերդերի ապառաժ քարերի մեջ կողք-կողքի փորված սանդերը, տաշտակներն ու հսկա հնձանները, բազալտ քարերից պատրաստված սանդերն ու սանդակոթերը, մակուշկաձև ու քառանկյունի աղորիքներն ու փայտե, ոսկրե կամ կավե հիմքի վրա ագուցված վանակատից պատրաստված մանդաղների ներդիրները, որոնք հնագույն ժամանակներից լայնորեն տարածված էին Անդրկովկասում, Միջագետքում, Եգիպտոսում²⁹:

Վերջին ժամանակներս թե՛ Հայաստանում, թե՛ Անդրկովկասում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բրոնզյա կեռ մանդաղներ: Նրանց զարգացման ձևերն ու տարատեսակները ցույց են տալիս, որ II հազարամյակի վերջում Հայաստանում երկրագործական տեխնիկան անշեղորեն զարգանում էր: Բախտավոր պատահությամբ Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում պահպանվել են փայտից ու վանակատից պատրաստված կամերի մնացորդներ, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում այսօրվա կամերից³⁰: Այս գործիքներին դուրահեռ Հայաստանի մի շարք շրջաններում հնուց պահպանվել և օգտագործվում են քարե կալսիչները:

Այսպիսով, ուշբրոնզեդարյան Հայաստանն ուներ գյուղատնտեսական գործիքների բոլոր այն տեսակները, որոնք հետագա հազարամյակների ընթացքում շարունակել են օգտագործվել հայ շինականի կողմից:

Երկրագործությունը զարգանում էր դերազանցապես մեծ ու փոքր գետերի, արհեստական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարեբեր հովիտներում, որոնց ընդերքն առանց այն էլ հարուստ էր հրաբխային լավաներով և լճային նստվածքներով:

Այդուհանդերձ, ուշ բրոնզի դարաշրջանում էլ Հայաստանում չստեղծվեց մշտական ոռոգման հաստատուն և բարդ սխեմա: Այդ պատճառով էլ երկրագործությունն այստեղ հա էր մնում Միջագետքի առաջավոր շրջանների համեմատությամբ:

Փոխադրամիջոցներ: Երկրագործության ու անասնապահության հետ միաժամանակ զարգանում էին և փոխադրամիջոցները, որոնց լավագույն նմուշները առատորեն պահպանվել են Լճաշենի հարուստ դամբարանաթմբերում: Դրանք բազմաբանակ ու բազմապիսի սալեր են, բայց կան կամարակապ ծածկով, երկանիվ ու քառանիվ, ճանապարհորդական կամ մարտական արագընթաց կառքեր, մանկական սալակներ, մարտակառքերի մետաղե բնօրինակներ և ալյն, որոնց նախատիպերը հանդես էին եկել դեռևս հին արևելյան քաղաքակրթության այգաբացին³¹: Նրանք ներկայացված են արևելյան արվեստի հուշարձանների մեջ՝ քնօրինակներով, փորագրություններով, պատ-

²⁹ Նման ներդիրների լայն տարածումը Արևելքում հիմք է ծառայել Մորգանի այն սխալ ենթադրության, թե մետաղե մանդաղները բնորոշ էին միայն եվրոպայի շրջանների համար և Ասիայում այդպես էլ չտարածվեցին (տե՛ս J. de Morgan, La préhistoire orientale, III, Paris, 1927, էջ 77—78):

³⁰ Տե՛ս A. A. Мартиросян, Раскопки в Головинно, Ереван, 1954, էջ 94—95:

³¹ Տե՛ս Г. Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, էջ 230:

կերներով³², ինչպես նաև դամբարանային նյութերով: Եվ վարմանալի չէ, որ Լճաշենի սայլերն իրենց դուրսահաններն ունեն Ստորին Միջագետքի՝ Քիշի³³ և Ուրի³⁴ վաղ դինաստիական Յ-րդ շրջանի, Ակկադի թագավորության ժամանակաշրջանի, Թեփե-Գավրայի³⁵, ինչպես նաև Շուրուպպակ քաղաքի պեղումներով հայտնաբերված նյութերի մեջ, որտեղ հանդես է գալիս կամարածածկ հնագույն սայլը (IV հազարամյակ)՝ հար և նման Լճաշենի տիպերին³⁶:

Լճաշենի սայլերն ու կառքերը պատկանում էին ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներին. գուցե պատրաստված են հուղարկավորության հատուկ նպատակների համար: Նրանք ունեն բարդ ու նուրբ փորագրություններ, հարյուրավոր մասեր՝ պատրաստված տարբեր տեսակի ու որակի փայտերից՝ թեղուց, կաղնուց և նույնիսկ թանկարժեք կարմիր փայտից, որը գտնվում էր երևի Գեղարքունյաց անտառներում: Տնտեսության մեջ լայնորեն օգտագործվող տարբեր տիպերի սայլերը չէին կարող այդքան շքեղ լինել, սակայն սկզբունքորեն դրանցից չէին տարբերվում: Հին բնակավայրերում հաճախակի հանդիպող սայլերի ու սայլակների, կամ նրանց անիվների կավի բնօրինակները ցույց են տալիս, որ ուշ բրոնզի դարում փոխադրության տարբեր միջոցները տոհմացեղային ավագանու մենաշնորհը չէին: Սրա ներկայացուցիչների դամբարանների մեջ պարզապես զետեղվում էին մեկ կամ մի քանի սայլեր, քաշող անասունների հետ միասին, իսկ ընչազուրկներին հուղարկավորելիս բավարարվում էին գերիվմաններում ձիու սանձեր կամ սայլերի առանձին մասեր դնելով, որոնք ժամանակի հասկացություններով փոխարինում էին ամբողջին:

Փոխանակություն և առևտրական ցանապարհներ: Աշխատանքի բաժանումը Հայկական լեռնաշխարհում հրկրագործական, անասնապահական ու մետաղագործական շրջանների, հնուց ի վեր զարկ էր տալիս միջցեղային փոխանակությանը, առանց որի հասարակության զարգացումը անհնար կլիներ: Արտադրողական ուժերի վերելքն ու բրոնզի դարաշրջանում, նյութական արտադրության տարբեր ճյուղերի խոր մասնագիտացումը, հրկրագործական, անասնապահական, արհեստագործական արտադրանքի պաշարների կուտակումը և մետաղահանքերի հարստությունը լայն թափ հաղորդեցին միջցեղային փոխանակությանն ու առևտրին, որոնց մեծապես նպաստում էր նաև Հայաստանի աշխարհագրական հարմար դիրքը և նրան արևմուտքից ու հարավից եկերող երկրների մշակութային-տնտեսական բարձր մակարդակը:

Գտնվելով Արևմուտքի և Արևելքի միջև, Հայկական բարձրավանդակը կապում էր Արևմուտքի համեմատաբար ցածր զարգացած շրջանները հին արևելյան քաղաքակրթության կենտրոնների հետ: Չնայած հրկրի ռելիեֆի կտրտվածությանն ու լեռնային պատեհների առկայությանը, Հայաստանի միջով էին անցնում Հին աշխարհի կարևոր տարանցիկ ուղիները, որոնք հանգուցվում էին

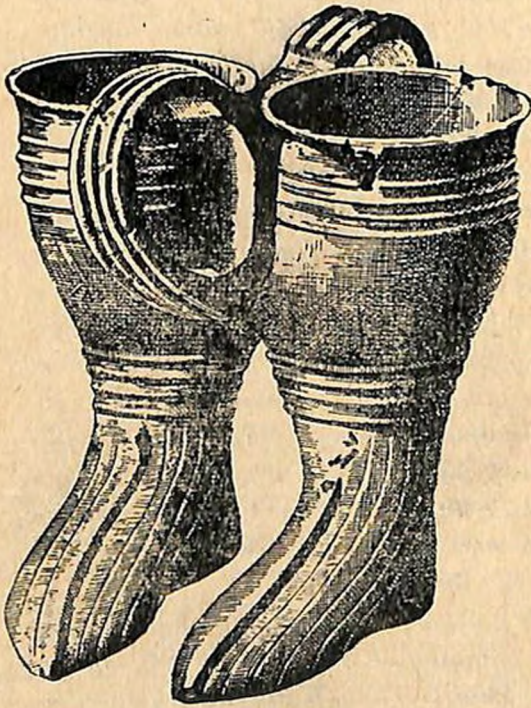
32 Տե՛ս նույն տեղում:

33 Տե՛ս L. Watelin, Excavations at Kish, 1924, էջ 29—30:

34 Տե՛ս L. Wolley, Ur Excavations, London, 1935, II, հ. 64, էջ 109:

35 Տե՛ս E. Speiser, Excavations at Tepe Gawra, I, աղ. XXXV:

36 Տե՛ս H. Д. Флиттнер, Искусство Двуречья, էջ 43:

Խեցանոթներ. Դավիթ-բեկ գյուղ

Արարատյան հովտում: Հայաստանը մի կամուրջ էր Հին Արևելքի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավ-ուսաստանյան տափաստանների միջև:

Զույգտք է մոռանալ, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները II հազարամյակում մտնում էին Արևելքի ամենահզոր պետություններից մեկի՝ Միտաննիի կազմի մեջ, և մասնակից էին դարձել Առաջավոր Ասիայի տընտեսական և առևտրական կյանքին: Մ. թ. ա. XIII դարից հետո էլ Միտաննիի առանձին քաղաքներ դեռևս պահպանում էին առևտրի միջնորդի իրենց դերը: Սրանք կապում էին Հայաստանը փյունիկյան առևտրի խոշոր կենտրոններ Տյուրոսի, Բիրսոսի, Սիդոնի, Մեդիդոնի, Ասկալոնի և առանձապես Ուզարիթի հետ, որը միջնորդ օղակ էր Եգիպտոսի ու Բաբելոնի, Փոքր Ասիայի և էգեյան աշխարհի միջև: Փյունիկիայից հարավ փրղշտացիները XII դարում հիմնել էին Գաղա հզոր քաղաքը, Բաբելոնի առանձին քաղաքներում XIV դարում հանդես էին եկել խոշոր առևտրա-վաշխառուական տներ, Եփրատի միջին հոսանքում ծաղկում էր խոշոր առևտրական կենտրոններից մեկը՝ Մարի քաղաքը, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը հարում էր խեթական թագավորությանը, որի քաղաքները XII դարից հետո էլ շարունակում էին իրենց գոյությունը Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան և Ասորիքի հյուսիսային շրջաններում:

Ուստի շի կարեւրի պատահական համարել նույնատիպ մեծաղե իրերի՝ դենքերի, ոսկյա զարդերի, ձիասարքերի ու շատ ուրիշ առարկաների հայտնագործությունները վերը հիշատակված առևտրական կենտրոններում և Հայկական բարձրավանդակի կենտրոնական ու հյուսիս-արևելյան շրջաններում, կամ սպառազինության միատիպ առարկաների գյուտերը Հայաստանում, պարսկական Թալիշում և Արևմտյան Իրանում (Լուրիստան): Այդ իրերի որոշակի մասը Հայաստան է ներմուծվել, անկասկած, միջցեղային փոխանակության միջոցով, սակայն մի ղզալի մասն էլ, ինչպես վերը նշվեց, արտադրվում էր տեղում՝ արևելյան նախատիպերի հիման վրա:

Հայկական բարձրավանդակի բնիկները նույնքան սերտորեն կապված էին Կովկասի ու հարավ-ուսաստանյան մարզերի հետ: Հետաքրքրական է, օրինակ, Միքսեանյան տիպի դաշույնի³⁷ գյուտը Հյուսիսային Օսեթիայի Կումբուլտայի դամբարանադաշտում³⁸, անդրկովկասյան բրոնզե գոտիների և այլ իրերի հայտնագործությունը³⁹ նույն Օսեթիայում, կամ նույնիսկ Դնեպրի միջին հոսանքի շրջաններում⁴⁰: Միտաննիական մի կնիք գտնվել է Օսեթիայում, իսկ առաջին հազարամյակի սկզբներին նավկրատիսում արտադրվող եգիպտական սկարաբեոիդները հասնում են Արարատյան դաշտավայր, այնտեղից վրաստան և Հյուսիսային Կովկասի լեռնանցքներով Չեզիմ և Բաքսան գետերի հովիտները⁴¹, ընդ որում այդ տիպի գյուտերի տեղորոշումն այնքան անվիճելի է, որ կարելի է քարտեզի վրա գծել նրանց ներթափանցման ուղիները:

Առանձնապես ուշադրավ է, որ բրոնզեդարյան և ուրարտական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ իրեր, նույն թվում Կարնո և Արարատյան դաշտերում

37 Տե՛ս Մ. Ս. Уварова, Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII, աղ. XVI:

38 Տե՛ս В. В. Струве, История древнего Востока, М., 1941, էջ 261:

39 Տե՛ս Մ. Ս. Уварова, Могильники Северного Кавказа, աղ. XXV, նկ. 49, էջ 51:

40 Տե՛ս նույն տեղում:

41 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 64:

հանդիպող ուրարտական ու անգրկովկասյան տիպի դոտիններ, հայտնաբերվում են Հյուսիսային Օսիթիայի Տլի գյուղում, որը տեղավորված է անմիջապես Կապրեկի լանջերին: Բերված օրինակները ակնհայտորեն ցույց են տալիս միջցեղային փոխանակության տարածումը տասնյակ, հարյուրավոր ու հազարավոր կլումետրերի վրա: Կովսիդայից՝ ժամանակակից Բվիբյան Աբխազիայի շրջաններից, Հայաստան էին հասնում տեղական արտագրության մարտական կացիներ, որոնք Կուրի հովտով պատմական Սամցխե (Ախալցխա) և Ջավախքով (Ախալքալաք), Շիրակի (Լենինական) դաշտով անցնում էին վանանդ (Մերս գյուղը Կարսի մոտ), Ճորոխի հովիտը և հասնում Տրապիզոնից արևմուտք ընկած Օրգու քաղաքի սահմանները՝ Պոնտական ծովափը: Սրանք հասնում էին նաև Արարատյան դաշտավայր (Փարաքար գյուղ) և այստեղից Կասպուտան լճի ափերը: Նշված բոլոր վայրերը կապված են բնական տրանզիտային ուղիների հետ, որոնք Շիրակի դաշտը կապում էին Կուրի, վանանդի, Ճորոխի, Արաքսի հովիտների հետ: Այսպիսով, միջցեղային փոխանակության ու առևտրի մեջ, որն ընդգրկում էր հյուսիս-արևելյան Աֆրիկայի, Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի: Կովկասի և հարավ-ուսաստանյան շրջանների ընդարձակ տարածություններ, Հայկական լեռնաշխարհը աչքի ընկնող դեր էր խաղում:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ օտար երկրներից մեզ հասած իրերն ու առարկաները միջցեղային աշխույժ փոխանակության պատահական ու շնչին վկաներ են միայն: Փոխանակության մեջ հատկապես մեծ էր անասունների, անասնապահական մթերքների և բրոնզի, կրկաթի, արծաթի ու ոսկու տեսակարար կշիռը:

Առևտրի զարգացման շնորհիվ ուշբրոնզեդարյան Հայաստան էին ներմուծվել, հավանաբար, Արևելքի ընդհանուր շափն ու կշիռը՝ տաղանտը, մինան, սիկլը: Հետաքրքրական է, որ վանի ժողովրդական դպրոցի միջնադարյան ծաղկողները XIV դարի ձեռագիր մատյաններում թողել են մանրանկարներ, ուր պատկերված են դրամական համարժեքների նախնական ձևերը՝ ձույլ ոսկու ու արծաթի մեծ կտորներ և մետաղե օղակների շարաններ: Պետք է ենթադրել, որ այս նկարներում պահպանվել են նախաուրարտական և ուրարտական ավանդույթները, քանի որ միջնադարում գաղափար անգամ չունեին դրամական նման համարժեքների գոյության մասին:

2. ՍՈՅԻԱԼԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ: ԱՆՅՈՒՄ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Տնային ստրկություն: Երկրագործության, անասնապահության արտագրանքի աճը, հարստությունների կուտակումն առանձին անձանց, ընտանիքների ու տոհմերի ձեռքում, ապրանքափոխանակության զարգացումը, հրամայողարար պահանջում էին աշխատող լրացուցիչ ձեռքեր⁴²: Միջցեղային երկարամյա կռիվները աշխատող ուժի մշտական աղբյուրներ էին: Ստրկացված «օտարածին» ռազմագեներները սկսում էին օգտագործվել տնտեսական տար-

⁴² ՏՆՍ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 210—213:

րեր աշխատանքներում, սրանց «ընդոծին» սերունդները շարունակում էին ստրուկ մնալ: Ստրուկներ էին ձեռք բերվում, ըստ երևույթին, նաև ոսկու և արծաթի միջոցով («արծաթագին»)՝ մեծ մասամբ Միջերկրականի ավերին տիրող փյունիկյան ստրկավաճառներից, որոնք փոխանակում էին իրենց ապրանքը «մարդկային հոգիների» հետ: Ինչպես ցույց են տալիս դամբարանային պեղումները, «օտարածին» ստրուկները իրենց մարդաբանական կերպարով տարբերվում էին տեղական բնակչությանից⁴³:

Կամոյի շրջանի Ներքին Ադիաման գյուղի «Իշխանական» հարուստ դամբարանում սալի ու եղների հետ միասին թաղված էին սալապանն ու «ուղեկցող» ստրուկների մի մեծ խումբ: Այդպիսի օրինակների տասնապատկվող ու հարյուրապատկվող թիվը ցույց է տալիս, որ ուշբրոնզեդարյան Հայաստանում ձևավորվել էր տնային ստրկությունը, որպես առանձին տնտեսական ինստիտուտ:

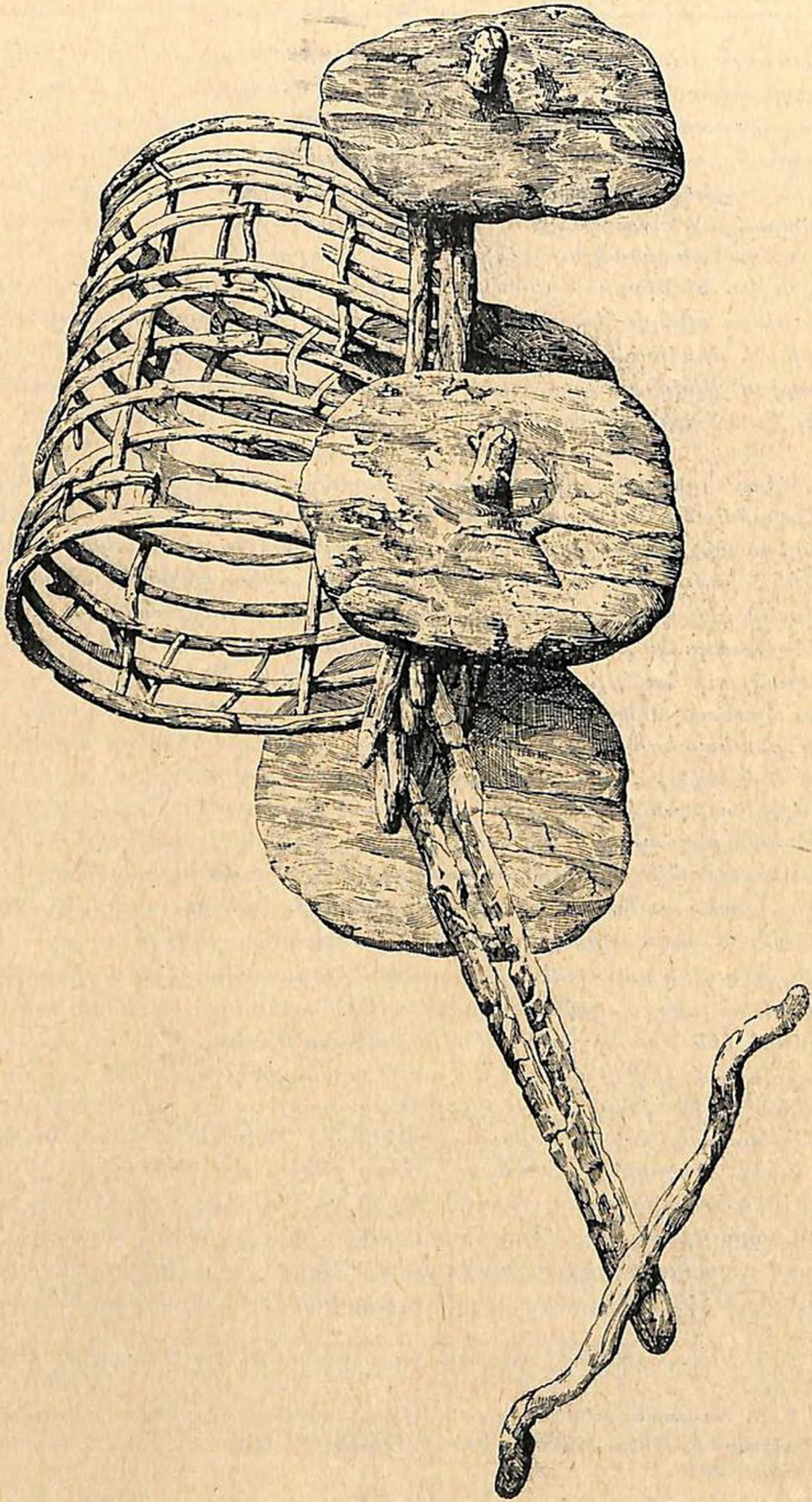
Տոհմ, ցեղ և ցեղային միություններ: Այսուհանդերձ, II հազարամյակի վերջերի Հայաստանը ստրկատիրական երկիր չէր, այնտեղ դեռևս հարատևում էր տոհմացեղային նախնադարյան կարգերի գոյությունը: Հայկական լեռնաշխարհով մեկ սփռված ընդարձակ բնակավայրերը, հսկա կիկլոպյան կառույցներն ու նրանց կից դամբարանադաշտերը, երբեմնի գոյություն ունեցող տոհմացեղային հասարակության կյանքի լավագույն վկաներն են: Չէ որ տոհմական յուրաքանչյուր համայնքի համար պարտադիր էր ոչ միայն լեզվի, տնտեսության ու կրոնա-գաղափարական պատկերացումների միասնությունը, այլև ընդհանուր բնակատեղին, դամբարանադաշտը, թաղման ծեսն ու արարողությունները: Իսկ ավելի խոշոր հասարակական միավորումները՝ ցեղերը, կաղմավորվում էին արդեն էթնիկական, լեզվական, տնտեսական, տերիտորիալ ու գաղափարական ընդհանրության հողի վրա: Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիան բաժանված էր նման տասնյակ և հարյուրավոր ցեղերի-«երկրներով» միջև, դրանց սահմաններն ու համայնատիրական իրավունքները որոշվում էին հաճախ սովորութական օրենքների, երբեմն էլ զենքի ու բռնի ուժի հիման վրա: Ցեղային սահմանների մեջ ընկնող արտավայրերն ու վարելահողերը, դետերն ու լճերը, այգիները, անտառներն ու հանքային հարստությունները կաղմում էին նրանց հանրային սեփականությունը:

Յուրաքանչյուր ցեղ զբաղեցնում էր աշխարհագրական մի ամփոփ շրջան: Մերձսևանյան վելիքուխիների ցեղը, օրինակ, գրավում էր Գավառագետի հովիտը, որը մեկուսացված էր հարևան շրջաններից Գեղամա լեռների պարփակ փեշերով, ուներ 22 կիկլոպյան ամրոց՝ իրենց ընդարձակ տոհմական բնակատեղիներով ու դամբարանադաշտերով⁴⁴: Մ. թ. ա. VIII դարի վերջի ուրարտական արձանագրություններից մեկը հաղորդում է, որ Ռուսա Ա թագավորը մեկ արշավանքով հպատակեցրեց ու արտաքսեց «Վելիքուխի երկրի», թագավորին⁴⁵, զավթեց և հնթարկեց լճի շուրջը տեղադրված 23 երկիր իրենց թագավոր-

43 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археологическое изучение Древнего Закавказья, ВДИ, 1947, № 3, էջ 187:

44 Տե՛ս Ս. Գ. Բաբխուդարյան, Վելիքուխի երկիրը, «Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», հատ. 1, Երևան, 1935, էջ 153—204:

45 Տե՛ս ՄԿԽ, 265:

Մաճկան սալ. Լնաշեն

ներով⁴⁶: Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ «թագավորները» պարզապես ցեղային առաջնորդներ էին, նրանց «երկրները»՝ ցեղային տերիտորիաներ, իսկ «քաղաքները»՝ տոհմական համայնքների մեծ կամ փոքր բնակատեղիներ:

Սեանի արևմտյան ափը՝ հյուսիսից հարավ, Գավառագետի հովտի նման հինգ մեկուսացված շրջան ունի, նրանցից յուրաքանչյուրն ուրարտական արձանագրությունների մեջ «երկիր» է կոչված: Այդ հինգ երկրներում բնակվում էին հինգ ցեղեր իրենց բազմաթիվ բնակատեղիներով: Նրանցից մեկը զբաղեցնում էր լճի հյուսիս-արևելյան անկյունը՝ Իշտիկունի կենտրոնով⁴⁷, որտեղ գտնվել է Հայաստանի լավագույն ամրոցներից մեկը իր ընդարձակ բնակատեղիով, ցեղային առաջնորդների ու նրանց յուրայինների զարմանալի հարուստ դամբարաններով: Մերձսեանյան մի այլ ցեղի առաջնորդներից մեկի դամբարանը հայտնաբերվել էր մեր դարի սկզբին՝ լճի հարավային անկյունում՝ Ներքին Ադիաման գյուղի սահմաններում: Ուրարտական արձանագրությունների տվյալները և հնագիտական հուշարձանների տեղաբաշխումը ցույց են տալիս, որ բրոնզեդարյան ցեղերի տեղագրությունը համապատասխանում էր Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր մասերի՝ գավառների բնական սահմաններին:

Տեական կամ ժամանակավոր դաշինքի մեջ մտնող այս ցեղերը, արտաքին թշնամուց պաշտպանվելու համար հաճախ էին կազմում ցեղային միություններ: Հայկական բարձրավանդակի տարրեր շրջաններում՝ Զավախքում ու Թուրքում, Սեանի ափերին (Ուրուրի-էթիունի), Արարատյան դաշտում (Ազա), Տալքում (Դիաուեխի), Վանա լճի շրջանում (Ուրուատրի, Նաիրի), ուրարտական պետության ստեղծմանը նախորդող ժամանակաշրջանում (XIII—X դարեր մ. թ. ա.) կային այսպիսի ցեղային բազմաթիվ միություններ, որոնցից շատերը ռազմական մեծ ուժ էին ներկայացնում նույնիսկ Արևելքի հզոր պետությունների նկատմամբ: Հատկանշական է, որ XIII դարի ասսուրական Սալմանասար Ա թագավորի դեմ դուրս եկավ վերին Զարի շրջանում բնակվող ուրարտական ութ ցեղերից կազմված բանակը, իսկ նրա սրբուն՝ Թուկուլթի-Նինուրթա Ա-ին համառորեն դիմադրում էին Նաիրյան դաշնադիր ցեղերի 23 առաջնորդներ⁴⁸:

Տոհմա-ցեղային ավագանի: Զինական հաճախակի բախումները և երկրի քաղաքական անհանգիստ վիճակը բարձրացնում էր տոհմա-ցեղային ավագանու դերն ու հեղինակությունը, դարձնում նրա իշխանությունն ավելի հաստատուն ու տեական: Ցեղային առաջնորդների տրամադրության տակ կային կայուն մարտական ջոկատներ՝ մարտակառքերի, նիզակակիր, նետակիր, հեծյալ ու հետիոտն ռազմիկների, ինչպես նաև վահանակիր ծանր հետևակի խմբերով: Հայկական լեռնաշխարհի դամբարանադաշտերում հաճախ են հանդիպում «զորականների» դամբարաններ (Լենինական, Դիլիջան, Գոլովինո, Առաջածոր, Խոջալի և այլն), որոնք լի են սպառազինության առարկաներով և հնարավորություն են տալիս վերականգնելու բրոնզեդարյան ծանր հետևակազոր ռազմիկների արտաքին տեսքը: Այսպիսի ռազմիկներից ոմանք «ուղեկցում» էին իրենց զինվորական առաջնորդներին անդրշիրիմյան աշխարհում: Ղարաբաղի ցեղա-

46 Տե՛ս ՄԿԽ, 266.

47 Տե՛ս ՄԿԽ, 134.

48 Տե՛ս Ե. Ե. Пиотровский, Ванское царство, М., 1950, էջ 43—44.

պետներից մեկի դամբարանում բացի ցեղապետի պճնազարդ աճյունից, հայտնաբերվել են սաղավարտակիր երեք մարտիկների կմախքներ⁴⁹։

Լոռի բերդում հայտնաբերված բրոնզե զոտին լրիվ պատկերացում է տալիս բրոնզեդարյան շոկատների կալմի, զինավառության ու մարտական կարգի վերաբերյալ⁵⁰։ Նրա վրա սխեմատիկ գծանկարներով ցուցադրված է վահանակիր ռազմիկների կարգը, նիդակակիր հեծյալներ և մարտակառքեր՝ զորահրամանատարի առաջնորդությամբ, որի կերպարը ներկայացված է առաջին պլանի վրա, եռակի մասշտաբով, եզիպտական ու ասսուրական թագավորների քանդակների նման։ Զինված շոկատները ամրապնդում էին ցեղային ավագանու պիրքերը հասարակության մեջ, որով փաստորեն ներկայանում էր պարզունակ պետական իշխանության սաղմը, դեռևս սոցիալական խոր անկում ապրող առհմացեղային կարգերի ընդերքում։

Պատերազմական գերիվարությունն ու ավարառությունը եկամուտներ էին բերում առաջին հերթին ցեղային ավագանուն։ Տասնամյակների, հարյուրամյակների ընթացքում նրանց ձեռքում էին կուտակվում անասունների հոտեր, ոսկու, արծաթի ու այլ թանկարժեք իրերի պաշարներ, որոնք ժառանգաբար անցնում էին սերունդներին և հիմք դնում մասնավոր սեփականությանը։

Գուլքային և սոցիալական շերտավորումը հասարակության մեջ գնալով խորանում է։ Տոհմա-ցեղային ավագանու ներկայացուցիչներն այժմ սահմանազատվում էին ցեղակիցներից, բնակություն հաստատում կիկլոպյան ամրոցներում, որոնք ի արբերություն հնում՝ ամբողջ բնակավայրի պարսպապատման համար կառուցած բերդերի, այժմ իրենց մեկուսացված հզոր միջնաբերդում պատսպարում են միայն ավագանու ներկայացուցիչներին⁵¹։

Տոհմա-ցեղային ավագանու ներկայացուցիչների դամբարաններն արդեն խստորեն տարբերվում էին նրանց շարքային ցեղակիցների աղքատիկ թաղումներից ոչ միայն իրենց հարստությամբ, այլև արտաբին ձևերով ու կառուցվածքային առանձնահատկություններով։

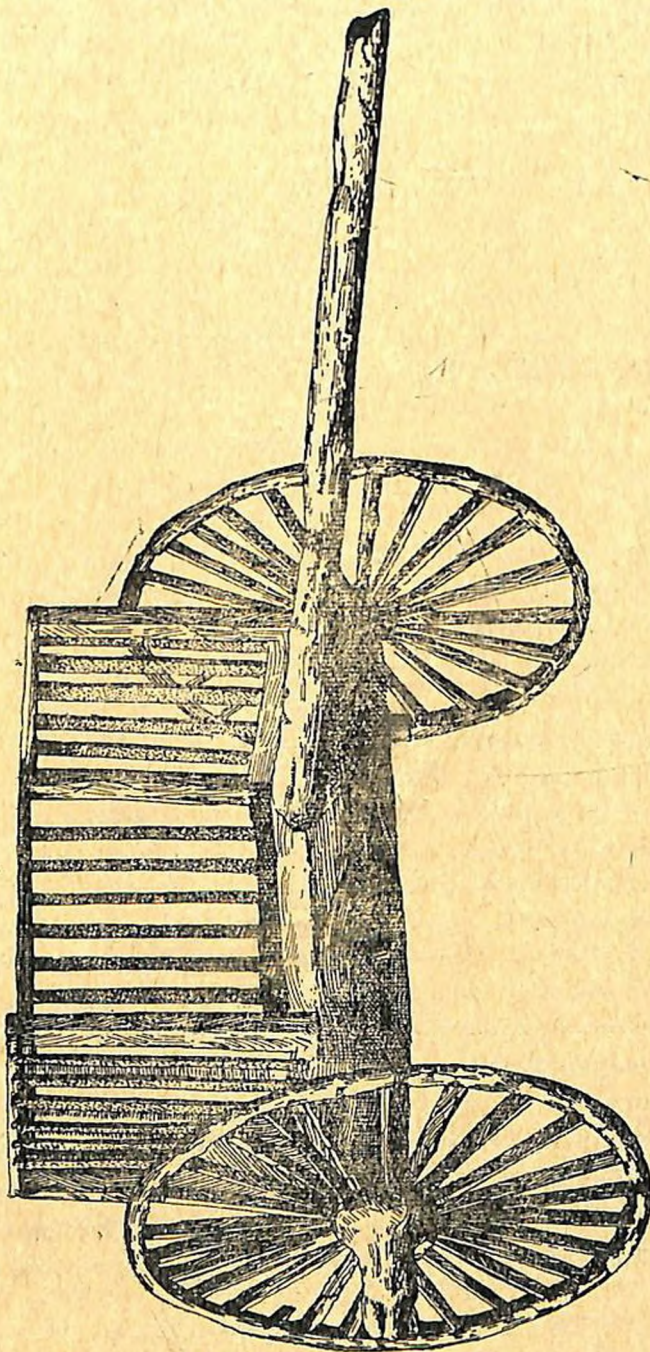
Չափազանց հետաքրքրական են այդ տեսակետից լճաշենի դամբարանադաշտի հարավային մասում գտնվող դամբարանաբլուրները, որոնք մեզ նն հասցնում տիխնիկական նորույթներով և իսկական արվեստի հուշարձաններով լի հույակապ հին մշակույթի ընդհանուր կերպարը։

Այս դամբարանաբլուրների տրամագիծը հասնում է 18—20 մ, թաղման սրահները, որ երկարուկ քառանկյուն միջանցքների տպավորություն են թողնում, ունեն 5—8 մ երկարություն, 2,5—3,5 մ լայնություն, կառուցված են 3,5 տոննանոց ժայռաքեկորներից, ունեն կրկնակի գերանածածկ տանիք և հսկայական սալքարերից կառուցված կեղծ կամարակապ ծածկեր։ Նրանց մի պատը շարվում էր հուղարկավորութունից հետո, երբ առաջնորդների աճյունները դամբարան էին իջեցնում ցեղական եղներով լծված շքեղ դիակառքերով, որոնց վրա և շուրջը տեղավորում էին ննջեցյալի արդ ու զարդը, հանդերձանքը, սպառազինութունը, ձիասարքը, առաջնության խորհրդանշանները։ Գերեզմա-

49 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 87—88։

50 Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., էջ 160, նկ. 65։

51 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 57։

Երկամբիկ սուղ. Կարշիկ

նախուցը պատանապատում էին բեհեզյա գործվածքներով, ննջեցյալին ծածկում էին ոսկեզարդ սավանով, դամբարանի հատակի վրա շաղ տալիս «խընկարկման» պաշտամունքային կրակարանների մոխիրը, ննջեցյալների հագուստը ներկում էին կարմիր օխրայով: Երբեմն գերեզման էին խցեցնում նաև սպանված յուրայինների ու սորոկների դիակները: Այս ամենը շատ նման է հայոց Արտաշես թագավորի⁵² և սկյութական առաջնորդների թաղման ծեսերին ու սովորույթներին⁵³:

Հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ տոհմացեղային ավագանին առանձնացել էր որպես հասարակական իշխող խավ, ստեղծել էր տնտեսական ու քաղաքական արտոնյալ վիճակ: Ավագանու խավին էին պատկանում ոչ միայն ռազմական ավագանու ներկայացուցիչները, այլև քոչվոր անասնապահների ու արհեստավորների նահապետական այն ընտանիքները, որոնք բարձր եկամուտներ էին ստանում մասնագիտացված արհեստագործության մթերքների փոխանակման ու առևտրի միջոցով: Հասարակության այս խավերը վաղուց արդեն հակադրվել էին իրենց տոհմացեղային համայնքների բազմահազար շարքային անդամներին, որոնց նյութական կյանքի մակարդակը հաղիվ թե նախանձելի լինի:

Հատկանշական է, որ Ակների (Ունակ) դամբարանադաշտում պեղված 40 դամբարանից միայն երկուսն էին աչքի ընկնում իրենց մետաղե իրերի բազմազանությամբ ու հարստությամբ: Մնացած 38-ը պարունակում էին միայն հասարակ կավե ամաններ: Նույն երևույթը դիտվում է Արթիկի դամբարանադաշտում, որտեղ հարյուրավոր դամբարանների մեջ կարելի է գտնել մեկերկու տասնյակ համեմատաբար հարուստ դամբարաններ:

Տոհմական բնակատեղի և բնաանեկան համայնք: Անշուշտ, հասարակ ու անպաճույճ էին նաև Հայաստանի լեռներում ու հովիտներում կիկլոպյան ամրոցների շրջակայքում սփռված տոհմական բնակատեղիները: Նրանք բազկացած էին ընտանեկան համայնքներին պատկանող իրար կից շինությունների առանձին «միակտուր» թաղերից, որոնք հաղիվ էին իրարից բաժանվում ծուռ ու մուռ, նեղ փողոցներով: Բնակավայրի յուրաքանչյուր թաղ աւում ու ընդշայնվում էր յուրովի, իր ներքին օրենքներին համապատասխան, նահապետական ընտանեկան համայնքի տրոհմանը զուգահեռ: Այդ համայնքների տնտեսական ու կենցաղային պահանջներով էին պայմանավորված գոյություն ունեցող «տնաշինարարական» հաստատուն ու որոշակի կանոնները, որոնք ակնհայտորեն հանդես են գալիս, օրինակ, Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական շինությունների կոմպլեքսներում և իրենց ճարտարապետական ձևերով հիշեցնում են Արարատյան դաշտավայրի հնագույն բնակատեղիները, հատկապես Շենգավթի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղին (III հազարամյակ մ. թ. ա.), ինչպես և Հին Արևելքի երկրագործական ցեղերի կացարանները⁵⁴ Հարավային և Հյուսիսային Միջագետքի (Քեփե-Փավրա, Թեյ-Արփաշիյա) մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների բնակատեղիներում:

52 Խոբեհացի, Բ. 41

53 Herod., IV, 71:

54 Տե՛ս A. A. Мартиросян, Город Тейшебани, նկ. 8—10. էջ 28—31, նույնի՝ Армения в эпоху бронзы..., էջ 160—190:

Ինչպես Արևելքի երկրագործական մարդերում, այնպես էլ Հայաստանի լեռնագաղտերում յուրաքանչյուր «համայնական տուն» բաղկացած էր կլոր ու բառանկյունի շինությունների միատիպ մեկուսացված խմբերից: Կլոր կացարանների շուրջը համախմբված բառանկյունի շինությունները, իրենց մեծ ու փոքր հորերով, շտեմարաններով կամ պարզապես հարթ հատակներով հացահատիկի պահեստներ էին ու դոմեր՝ ընտանի կենդանիների համար: Իրենց միատիպ ներքին կառուցվածքով առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում կլոր կացարանները: Այստեղ որոշակի դասաշարություն հանդես են գալիս կավակիրտ երկարուկ նստարանները կամ մահիճները, հատակի մեջ թաղված կարասներն ու պատի սրեկ անկյունում պատրաստված օջախը՝ մոխրի ու սեւացած ամանների մնացորդներով: Օջախների մոտ հաճախ գտնվում են սանդեր, ծեծիչներ, աղորիքներ: Կացարանների կենտրոնական մասում փորված է հացահատիկի հորը, որի եզրին կանգնած է պտղաբերության մարդակերպ կանացի քարե կուռքը:

Շինությունների մեկուսացված փոքրիկ այս խմբերը պատկանելիս են եղել փոքր ընտանիքներին, որոնք շարունակաբար տրոհվում էին ընտանեկան մեծ համայնքից, բայց մնում նրա կազմի մեջ որպես բաղկացուցիչ մաս՝ արտադրական ընդհանուր եկամտի մասնավոր յուրացման և առանձին բնակեցման պայմանով: Նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքը շարունակում էր կատարել տոհմա-ցեղային կարգի հասարակական ու տնտեսական հիմնական բջջի դերը: Նրա ձևաբան էր գտնվում լծկան ու կթու անասունը, մասնագիտացված արհեստն ու փոխանակության իրավունքը, նրա ժամանակավոր օգտագործմանն էին հանձնվում վարելահողի համապատասխան բաժինները՝ առանց օտարացման իրավունքի: Նրանցից էին կազմվում տոհմա-ցեղային աշխարհալորի ջոկատները և այլն: Կրկին դիմելով խորենացուն, տեղեկանում ենք, որ հայերի առասպելական նախնին՝ Հայկը, ընդհարվելով բռնակալ Բելի հետ՝ «...չվեց, դնաց Արարատի երկիրը... իր որդիներով, դուստրերով, որդիների որդիներով, դորավոր մարդկանցով՝ թվով մոտ երեք հարյուր հոգի և ուրիշ ընդոժիններով, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տունն ու տեղով»⁵⁵, խորենացու այս տեղեկությունները ներկայացնում են նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքի պատկերը: Մ. թ. ա. XII—XI և VIII դարի ասուրական սեպագիր արձանագրությունները հաստատում են, որ Ասորեստանի թագավորները հպատակ երկրներում գերելարում էին ամբողջ ընտանիքներ՝ տղամարդկանցով, կանանցով, երեխաներով ու արենակից հարազատներով: Հյուսիսային Միջագետքում, Վանա⁵⁶ և Կապուտան⁵⁷ լճերի շրջակայքում բնակվող խորրի-ուրարուական ցեղային առաջնորդների և «թագավորական տների» (ընտանիքների) անդամների թիվը հասնում էր 120—260-ի: Հասկանալի է, որ աղբյուրները ներկայացնում են մեկ նահապետական ընտանեկան մեծ համայնքի բանական կազմը, որի մեջ մասնում էին մեկ հորից սերող մերձավոր բարեկամ-

55 Խորենացի, Ա, Ժ, Ժա:

56 Տե՛ս АВНИУ, № 46:

57 Տե՛ս նույն տեղում, № 49:

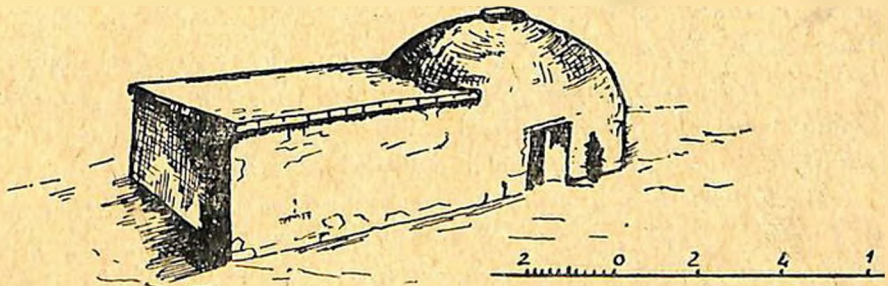
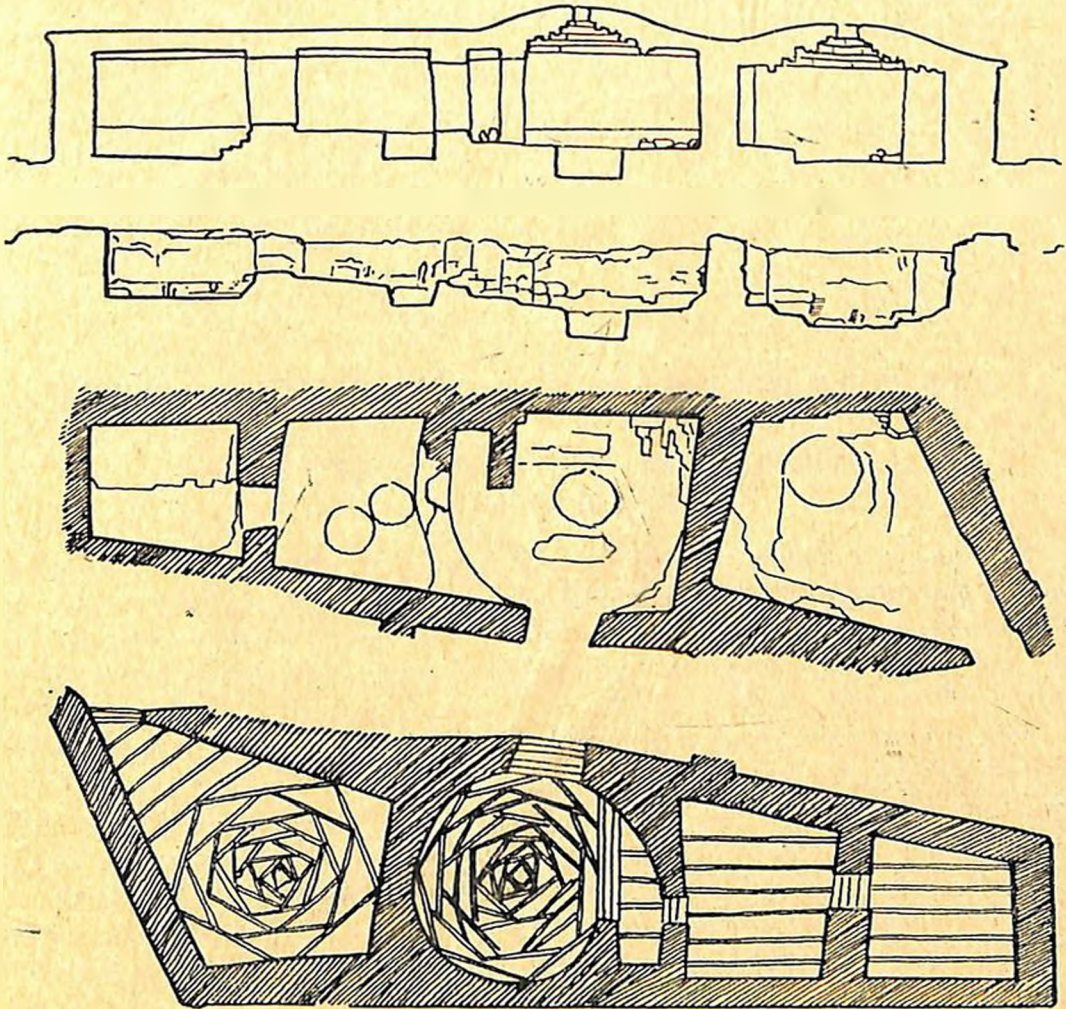
ների երեք-չորս սերունդ՝ իրենց կանանցով, երեխաներով, երբեմն նույնիսկ օտարամուտ մարդկանցով: Այս թիվը չի կարելի շփոթել թագավորական տան՝ աշխինքն արքունքի անձնակազմի հետ, որն առաջացել էր սոցիալական այլ հիմքի վրա, կազմված էր արհմակցական կառույցի շունչով, հասարակական սանդղակի տարբեր աստիճանների վրա կանգնած հազարավոր մարդկանցից, որոնցով համալրված էին, ասենք, ուրարտական թագավորի արքունի գունդը, դիվանատունը, կանանոցը, տնտեսական կարգի հաստատությունները և այլն:

Ի մի բերելով բոլոր տեղեկություններն ու դիտողությունները ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի տոհմա-ցեղային կազմակերպության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի մասին, կարող ենք արձանագրել հետևյալը:

Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի Հայաստանում անասնապահության ու երկրագործության զարգացման, արհեստագործության հետագա մասնագիտացման հողի վրա, տեղի էր ունեցել արդեն աշխատանքի երկրորդ խոշոր բաժանումը երկրագործ, անասնապահ ու մետաղագործ ցեղերի միջև, ընդլայնվել ու աշխուժացել էր փոխանակությունն ու առևտուրը երկրի ներսում ու նրա սահմաններից դուրս: Այս հիմքերի վրա բարձր աստիճանի էր հասել գույքային ու սոցիալական անհավասարությունը, որը ցեղերի ներսում և նրանց միջև ստեղծել էր սոցիալ-տնտեսական խոր ներհակություններ. ընչազուրկ երկրագործ ու անասնապահ համայնքների ընդհանուր ֆոնի վրա գծագրվել էին ընտանեկան առանձին հարուստ համայնքներ, որոնց հսկայական կարողությունը՝ անասունների հոտերը, սարուկները, ոսկին ու արծաթը, ժամանակավոր օգտագործման իրավունքով մշակվող եկամտաբեր հողամասերը, ժառանգական իրավունքի գործունեության պայմաններում դառնում էին մասնավոր սեփականության ինստիտուտի ամուր հիմք: Տոհմա-ցեղային ավագանին ավելի ու ավելի ամրապնդելով իր ժառանգական իրավունքն ու տնտեսական հզորությունը, բացեիքաց ձգտում էր նմանվել Արևելքի արքաներին ու արքայիկներին: Հաճախակի զինված բախումները երկրի քաղաքական բարդ իրադրության մեջ բարձրացրել էին տոհմա-ցեղային ավագանու քաղաքական հեղինակությունը, ցեղապետերի կայուն ու մշտական զինված ջոկատները հետզհետե դառնում էին քաղաքական իշխանության օրգաններ: Պատերազմն ու առևտուրը դարձել էին ստրկության մշտական աղբյուրներ, կազմավորվել էր տնային ստրկության ինստիտուտը:

Արտաքին հարձակումներին դիմադրավելու նպատակով կամ տնտեսական համատեղ գործունեության կարիքներից ելնելով, կազմավորվել էին ցեղային հզոր միավորումներ երկրի կենտրոնական, արևմտյան, հյուսիսային ու հարավային մարզերում: Իրանք ժամանակավոր կամ տեղական քաղաքական կազմակերպություններ էին, որոնց զարգացումն ընթանում էր պետական իշխանության ձևավորման ուղիով: Այդպիսի հզոր կազմակերպություններից էին նաիրյան ցեղային միավորումները, որոնք զգալի ուժ էին ներկայացնում խեթերի ու խուրրիների պետությունների փլուզման, «ծովի ժողովուրդների» ներխուժման և Ասորեստանի ռազմա-քաղաքական պատմության ելևէջների խառը իրավիճակում:

Նախնադարյան համայնական հարաբերություններն ու տոհմացեղային կարգը Հայկական լեռնաշխարհում կանգնած էր քայքայման եզրին, ստեղծ-

Կարմիր բլուրի նախաուրարտական կացարաններ: Վերակազմություն

վել էին դասակարգային հասարակության սաղմերն ու տարրերը, հասարակությունը հասել էր պետական իշխանության ձևավորման անհրաժեշտությանը: Կազմավորվել էր հասարակական մի կարգ, որը, ըստ մարքսիզմի կլասիկների բնորոշման, կոչվում է «ուղմական դեմոկրատիա»:

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՇՈՒՊՐԻԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

1. ԹՐԱԿԱ-ՓՈՅՈՒԳԱԿԱՆ ՅԵՂԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Թրակա-փոյուզական ցեղերի առաջին ակիբը: Մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսում մեծ թափ է ստանում ցեղերի տեղաշարժը էգեյան աշխարհից և Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա, Լևանտի ծովեզերք և նույնիսկ Նեղոսի դեպի՝ Եգիպտոս: Եգիպտական աղբյուրներում բոլոր այս հարձակվող ցեղերը կոչվում են «ծովի ժողովուրդներ»:

«Ծովի ժողովուրդները» թվում հանդես են գալիս նաև բազմաթիվ թրակա-փոյուզական ցեղեր, որոնք Փոքր Ասիա էին թափանցում Բալկանյան թերակղզու հյուսիսային մասերից՝ մերձդանուբյան շրջաններից ու թերևս մասամբ՝ Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի կողմերից:

Թրակա-փոյուզական ցեղերի այս տեղաշարժը կատարվել է մի շարք ալիքներով, որոնք ժամանակագրական տեսակետից կարելի է բաժանել երկու լամբի՝ նախքան Տրոյական պատերազմը (մ. թ. ա. XIII դարի վերջ) և դրանից հետո:

Փոքր Ասիա տեղափոխված թրակա-փոյուզական ցեղերի մեջ առաջիններից էին արիմները (ἄριοι), նախահայերենի կրողները, որոնք աղբյուրների կցկտուր տեղեկությունների համաձայն, տեղավորվել են Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավ-արևմտյան մասերի մի շարք վայրերում:

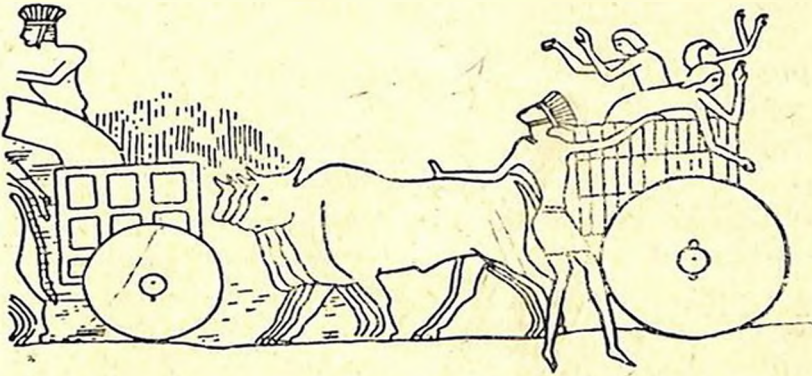
Ըստ Իլիականի նրանք ապրելիս են եղել Արգեյոս լեռան և Մաժաք (Կեսարիա) քաղաքի շրջակայքում¹: Հայերի նախնիներին այս տերիտորիայում հիշում է նաև հայ աղգային ավանդությունը:

Լեզվական և պատմական գրականության փաստերը ևս ցույց են տալիս, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիների մի ճյուղը երկարատև շփման մեջ է եղել փոքրասիական և էգեյան ցեղերի ու ժողովուրդների և հատկապես տրոյացիների հետ²:

¹ Տե՛ս «Իլիական», II, 783:

² Հերոդոտի ուսմերեն թարգմանության ծանոթագրություններում Ց. Գ. Միշենկոն փոյուզացիների առիթով գրում է. «Փոքրասիական թերակղզում փոյուզացիների բնակավայրերի խոր հնությունը, ինչպես նաև նրանց աղգակցությունը մի կողմից արմենների և մյուս կողմից՝ հելլենների հետ, ամեն կասկածից վեր է. այս ժողովուրդների միջև եղած միջանկյալ օղակները պետք

Թրակական ծովեզերքից Փոքր Ասիա տեղափոխվելիս փոյուզական ցեղերը նախ և առաջ պետք է ընդհարվեին այն ժամանակ դեռ հզոր Տրոյական տերության հետ, որ Միքենեի և Խեթական թագավորության մրցակիցն էր: Մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին այդ ցեղերը Մարմարա ծովի փոքրասիական ափը տեղափոխվելով, հայտնվում են Տրոյական պեմության սահմաններում, և նոր տեղում նախահայերենը սերտ շփման մեջ է մտնում տրոյա-էտրուական³, ապա նաև խեթա-լուվիական լեզուների հետ:

«Մովի ժողովուրդների» գաղբը. XIII դարի եգիպտական բարձրաձևանկարից

Տրոյայի և խեթական պետության կործանումը: Փոյուզական ցեղերի մի այլ ալիք Պրոպոնտիսի (Մարմարա ծովի) թրակական ափից ասիական ափ է անցել այսպես կոչված դորիական դաղթի ժամանակաշրջանում, այսինքն մոտավորապես XII դարի սկզբին: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ լիկիացիներից, կիլիկեցիներից և այլ ցեղերից ափելի ուշ Տրոյադաշտում հայտնվում են փոյուզացիները, թրակացիները և տրերները⁴:

Տրոյան, ըստ հունական պատմական ավանդության, եղել է Միքենեի գլխավոր մրցակիցը Փոքր Ասիայում: Նա հսկում էր մուտքը դեպի Հելլեսպոնտոսի նեղուցն ու Սև ծովը և առևտրական կապեր էր պահպանում ողջ Արևելյան միջերկրածովյան ավազանի երկրների հետ և, հատկապես, աքայան (միքենյան) Հունաստանի հետ: Տրոյան պետք է մշակութային և քաղաքական կապեր ունեցած լինի նաև Խեթական թագավորության հետ: Այդ հզոր պետությունը շղթմացավ թրակա-փոյուզական ցեղերի ճնշմանը: Հնագիտորեն հաստատված է, որ Տրոյա VIIա-ն կործանվել է հրդեհից. դա համապատասխանում է

է համարել միսիացիներին, մեոններին, միգդոններին, դոլիոններին, տրոյացիներին» (տե՛ս Геродот, История в девяти книгах, перевод с греческого Ф. Г. Минценко, т. II, М., 1888, էջ 607):

3 Վ. Ի. Գեորգիևի պրոպոնտները բերում են այն կարակացության, որ «էտրուական հնչունական կառուցվածքը շատ նման է հայերենի կառուցվածքին», իսկ «էտրուակերեն որոշ բառեր իրենց ճշգրիտ համապատասխանությունն ունեն հայոց լեզվում»: Նույն հեղինակը ենթադրում է, որ «հայերի նախնիները բնակվել են տրոյացիների մոտերքը ինչ-որ տեղ»: Հունական պատմական ավանդությունը հաստատում է Վ. Ի. Գեորգիևի այս կարակացությունը (տե՛ս В. И. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 194):

4 Տե՛ս Strabo, XIII, 1, 8:

հոմերոսյան էպոսի տվյալներին, ըստ որոնց միքենյան հույները գրավում են Տրոյա-Իլիոնը և հրկիզում: Տրոյա VIIա-ի ավերակների վրա ստեղծվում է Տրոյա VII բ բնակավայրը՝ միանգամայն այլ բնակչությամբ: Հատկապես անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ երևան է գալիս կենտրոնական-եվրոպական և մերձդանուբյան ժագում ունեցող այսպես կոչված «ելունդային խեցեղենը» (Buckelkeramik)⁵: Ըստ երևույթին Տրոյայի կործանումից հետո Տրոադացի տերիտորիայում հաստատվել են փոյուզացիները և այնուհետև անտիկ դարաշրջանում այդ երկրամասը կոչվում է Հելլեսպոնտական կամ Փոքր Փոյուզիա:

Ենթադրվում է, որ խեթական թագավորությունը ևս կործանվել է փոյուզացիների հարվածներից, որոնք գրավեցին նրա ողջ տերիտորիան: Այն տրոհվեց մանր պետական կազմավորումների: Պետք է հաշվի առնել, որ խեթական թագավորությունը հարկադրված էր պայքարել նաև արևելքում՝ Պոնտոսի և Անտիտավրոսի անտառապատ ձորերում բնակվող նախախեթական ցեղերի դեմ: Այսպես, խեթական Թուբխալիյաս Դ թագավորի (չուրջ 1250—1220 թվականներ) տարեգրություններում կարգում ենք, որ Աստուվայի դեմ նրա ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ արևելքից կրկին սկսել են հարձակումներ դործել կասկերը: Այդ ժամանակ է (XII դարի սկզբին), որ քայքայվում է Հայաստանի ցեղային միությունը, ապա ընկնում է նաև խեթական պետությունը: Փոյուզական ցեղերը հաստատվել էին Սանգարիա գետի հովտում և այնտեղից շարժվում էին դեպի Հալիս գետի հովիտն ու Անտիտավրոսի շրջանը: Հալիս գետի հովտում փոյուզական այս ցեղերը պիտի հանդիպեին իրենցից առաջ այդտեղ հաստատված իրենց ցեղակից արիմներին (արմեններին), որոնց հետ միասին, ինչպես նաև տեղաբնակ նախախեթական այլ ցեղերի հետ անցան Եփրատը և ներխուժեցին (մ. թ. ա. 1170-ական թվականներ) Ասորեստանի տիրապետության տակ գտնվող Շուպրիա երկիրը՝ Արևմտյան Տիգրիսի հովտում:

Ասորեստանի սահմանները ներխուժող այդ ցեղերը ասսուրա-բաբելական արձանագրություններում կոչվում են mušku, muškaya և, ըստ երևույթին, իրավացի են այն ուսումնասիրողները, որոնց կարծիքով մուշկերը միսիացիներն են (μυσοί), որոնց անունով էլ Տրոյա քաղաք-պետության երկրամասը կոչվեց Միսիա (Μυσία): Թրակա-փոյուզական ցեղերից արիմ-արմեններից հետո, հավանաբար միսիացիներն էին, որ գաղթեցին Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանները, և նրանց անունով էլ ասորենտանցիները և Առաջավոր Ասիայի մյուս ժողովուրդները թրակա-փոյուզական լեզվաճյուղի բոլոր հնդեվրոպական ցեղերին անվանում էին մուշկեր⁶:

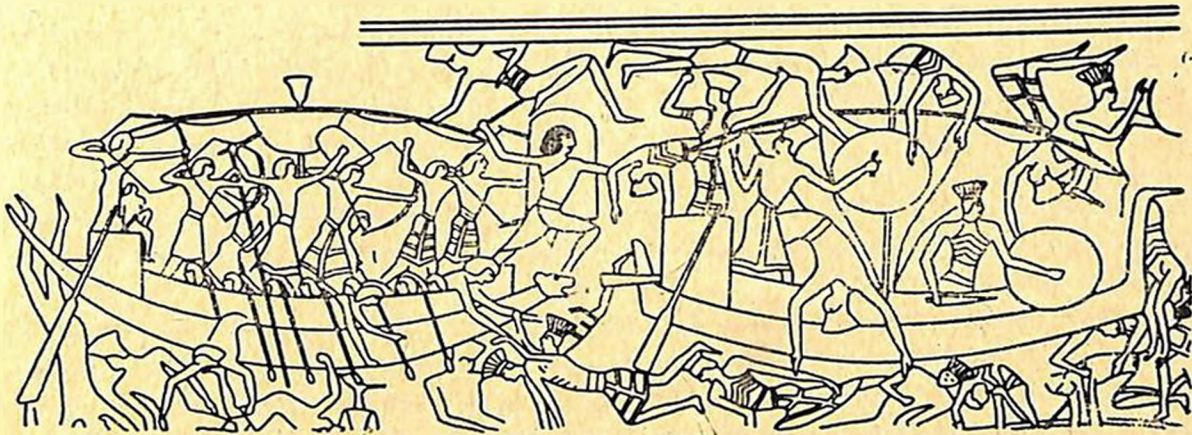
Թրակա-փոյուզական ցեղերի անցած ողջ ճանապարհն ուղենշված է փոյուզական տիպի դամբարանաբլուրներով: Դրանց յուրօրինակ նյութական մշակույթը նույնական է Տրոյայի, Աքսիոս գետի հարթավայրի կամ Սալոնիկի հարթավայրի մշակույթի հետ⁷: Այստեղից այդ դամբարանաբլուրները ձգվում են դեպի փոքրասիական ծովեզերքը՝ Տրոադա և շարունակվում, ինչպես ցույց

⁵ Տե՛ս Н. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 117:

⁶ Տե՛ս Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, Տեղ. 29Ա29, Երևան, 1956, № 11, էջ 71: Ս. Տ. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 38:

⁷ Տե՛ս D. Fimmen, Die kretisch-mykenische Kultur, Leipzig, 1929, էջ 103:

է տվել Ն. Ադոնցը⁸, Մալաթիա—Խարբերդ—Դիարբերքի—Սասուն գծով, Աքսիոս գետի հարթավայրից մինչ Բող-հույուկ. այդ դամբարանաբլուրների համար բնորոշ է մասնավորապես *θεσπας ἀμφικύπελλον* և Schnabelkanne տեսակների խեցեղենը: Այս երկուսն էլ հատուկ են Տրոյայի խեցեղենին⁹:

Եգիպտացիների և «ծովի ժողովուրդների» միջև ծովային նախատամարտ:
Եգիպտական բարձրաճանդակ Ռամսես 3-րդի դամբարանից

«Պոտին Արմենիան»՝ նախնական Հայաստանը: Հոմերյան էպոսի ստեղծման շրջանում (մ. թ. ա. X—XI դդ.) նախահայկական ցեղերից մեկը, արմենների ցեղը¹⁰, հայտնի էր հույներին մի շարք վայրերում՝ Աքսիոս գետի հովտում, Միսիայում՝ միսիացիների և փոյուղացիների կողքին՝ Կատակեկավմեն շրջանում, Հիդա գետի հովտում, Եփեսոս քաղաքի շրջակայքում¹¹, Կիլիկիայում՝ Կալիկադոնոս գետի հովտում, ուր գտնվում են «Արիմների լեռները», Օրոնտեսի գետաբերանի մոտ՝ Անտիոքի շրջանում և, վերջապես, Կապադովկիայի Արգեսոս լեռան շրջակայքում, որտեղ տեղադրվում է հայ ազգային ավանդության «Պոտին Արմենիան» — «Առաջին Հայքը»: Բոլոր այդ վայրերի հետ է կապվում նաև հրաշունչ լեռան և Տյուփոն հրեշի առասպելը: Այս առասպելը, որ գոյություն ուներ և՛ Միսիայի ու Լյուդիայի սահմանի մոտ, և՛ Կիլի-

⁸ Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 332:

⁹ Տե՛ս B. Бенедяну, Некоторые вопросы этногенеза армян, էջ 103:

¹⁰ Հելլենիստական դարաշրջանում *ἀρμαίοι* էթնիկական անունը վաղուց արդեն փոխարինվել էր ավելի դարգացած *ἀρμενιοί* անունով, այդ պատճառով էլ գրականության մեջ հանդիպող *ἀρμαίοι*-ն սովորաբար նույնացնում էին *ἀρμαίοι*-ի հետ, որը նշանակում էր «արամեացիներ»: Առաջին այդպիսի սխալը կատարել է Ստրաբոնը՝ նա արիմներին (XII, 3, 23) մատնացույց է անում ծովկորյա Կիլիկիայում՝ Կալիկադոնոս գետի մոտ, Ասորիքում՝ Օրոնտեսի գետաբերանի մոտ և Միսիայում (XIII, 4, 6), բայց սխալմամբ նրանց նույնացնում է արամեացիների հետ (XVI, 4, 27), ըստ երևույթին, այդ անվանումների նմանությունից ելնելով: Սակայն ազդյուրներից հայտնի է, որ առաջին անգամ արամեացիները հիշատակվում են Հյուսիսային Միջագետքում, մտավորապես 1130 թվականին, «սիլամոս» անվան տակ, մինչդեռ հոմերյան արիմները հիշատակվում են Տրոյական պատերազմի ժամանակներում, որ ընկնում է մ. թ. ա. XIII դարի վերջը (B. Бенедяну, Некоторые вопросы этногенеза армян, էջ 117):

¹¹ Ըստ Հևտիբիտի, Եփեսոսը հնում կոչվել է *Ἀρμενία*:

կիսայում, և՛ Օրոնտեսի գետաբերանի շրջանում, և՛ Արգեոս լեռան-շրջակայքում կապվում է, ուրեմն, արիմների ցեղերի հետ:

Հրաշունչ լեռան (որի տակ, ըստ առասպելի, թաղվել է հրեշ Տյուփոնի դիակը՝ Զևսից պարտվելուց հետո) տեղորոշումը Արգեոս լեռան շրջանում գերմանացի գիտնական Մարկվարտին թույլ է տվել ենթադրելու, որ ի դեմս ἀρμεσι ցեղի, հնագույն հիշատակություն ունենք արմենների մասին: Ի հաստատումն իր ենթադրության, նա վկայակոչում է այն փաստը, որ հայկական առասպելներում պահպանվել է Զևսի և Տյուփոնի առասպելի տարբերակը. դա արմենների ցեղապետ Արամի և Պայայիս Քաաղեայի կովի մասին զրույցն է, որ մեջ է բերում Մովսես Խորենացին¹²: Պատահական չէ, որ հայկական առասպելի համաձայն Արամի և Պայայիս Քաաղեայի կովը տեղի է ունեցել հենց այդ նույն վայրում՝ Մաժակ-Կեսարիայի շրջանում, հրաշունչ Արգեոս լեռան ստորոտում:

Զևսին փոխարինող Արամը, ըստ Մակվարտի, անձնավորում է արիմներին՝ հայերի նախնիներին¹³: Հ. Մանանդյանը ևս նկատում է, որ Խորենացուց քաղված այս հատվածում «կարող են, իրապես... պահպանված լինել հայ ժողովրդի ազոտ հիշողություններն իր ամենահին անցյալի մասին»¹⁴:

Մովսես Խորենացու շարադրանքի համաձայն, Արամը թշնամու փախուստից հետո այդ վայրի («ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա»), կառավարիչ է նշանակում իր ազգականներից մեկին, Մշակ անունով¹⁵: Այդ Մշակ անվան մեջ էլ պահպանվել է փոյուղ-միսիացիների՝ մուշկ էթնոնիմը՝ հին հայկական ձևով: Այս տերիտորիան համապատասխանում է անտիկ ժամանակաշրջանի Կապադովկիայի վարչական միավորներից մեկին՝ Կիլիկիա ստրատեգիային իր Մաժակ մայրաքաղաքով: Կարևոր է նշել, որ հայերի ծագման մասին հին պատմական զրույցները, որ հավաքել է Մովսես Խորենացին V դարում, այս հրկրամասը կոչում են «Պոտին Արմենիան» (πρωτην Ἀρμενίαν)¹⁶: Թեև Խորենացին ստուգաբանում է այն իբրև «Առաջին Հայք», սակայն իրականում այս անունը ոչ մի առնչություն չունի մ. թ. IV դարից հայտնի «Առաջին Հայք» (Armenia Prima) հռոմեական պրովինցիայի հետ, շնայած որ հարևան էր նրան, այլ նշանակում է «նախնական Հայաստան»: Խորենացու սխալը կրկնել է և VII դարի մեր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Խոսելով առասպելական Արամի այդ երկրում կատարած սխրագործությունների մասին, Մովսես Խորենացին եզրափակում է. «Այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ հրկրամասը կոչում են Պոտին Արմենիան, որ թարգմանվում է Առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակիրտը, որ Արամի կուսակալ Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարիսպներով պատեց, այդ երկրի հին մարդիկ կոչում էին Մաժակ, կարծես շկարողանալով ճիշտ արտասանել. հետո նա ուրիշ-

12 Խորենացի, Ա, Ժ:

13 Տե՛ս J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 67: Նույնի՝ Le berceau des arméniens «Revue des études arméniennes», 1928, VIII, Fasc. 2, էջ 221—223:

14 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 23:

15 Տե՛ս Խորենացի, Ա, Ժ: Հին ձևը երևի Մուշակ. հմմտ. հիերոգլ.-խեթ. Musaka:

16 Հայցական հոլովով. ուղղականով՝ πρωτη Ἀρμενία:

ներից ավելի բնդարձակ շինելով կոչեց Կեսաբքիս»¹⁷: Այնուհետև պատմիչը պրում է. «Սա այսպես հզոր և անվանի եղավ. ուստի սրա անունով են մինչև այսօր մեր շրաջկա ազգերը մեր երկիրը անվանում, ինչպես հույները Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»:

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված վիպությունները ցույց են տալիս, որ նրա ժամանակ (մ. թ. V դար) ժողովուրդը հիշողություններ էր պահպանել Փոքր Ասիայում հայերի սկզբնական հայրենիքի մասին, և նրան հայտնի էին այնպիսի ավանդություններ, ըստ որոնց հայերի նախահայրը ոչ թե Հայկն էր, այլ Արամը, որի անունով էլ հարեան ժողովուրդները հայերին կոչում էին արմեններ:

Վերջերս ուշագրություն է դարձվել նաև այն փաստի վրա, որ հիերոգլիֆիկ խեթերեն արձանագրությունների տարածման շրջանը «բավական ճշգրիտ համընկնում է Փոքր Հայքի սահմանների հետ, միայն հարավում և հարավ-արևմուտքում անցնելով փոյուզական Տիանիտիսի, Կիլիկիայի և Ասորիքի տերիտորիան»¹⁸: Այդ արձանագրությունները պատկանում են մ. թ. ա. I հարամյակի սկզբին՝ մինչև VIII դարի վերջը, կամ նույնիսկ VII դարի սկիզբը:

Այս տերիտորիայում հայալեզու բնակչությունը հաստատվել էր նրանց մասին անտիկ հեղինակների տված առաջին՝ տեղեկություններից (մ. թ. ա. VI դար) շատ ավելի ձաղ: «Սեփական գրավոր և գրական ավանդույթ չունենալով, նրանք օգտվում էին այն բնակչության լեզվով և գրով, որը նրանք գտել էին այստեղ դեռ XII դարում մ. թ. ա., այն է՝ «հիերոգլիֆիկ խեթերի»»: Սրանով էլ հենց պետք է բացատրել «հիերոգլիֆիկ խեթերեն» արձանագրությունների տարածման տերիտորիայի մոտավոր համընկնումը հայերի տարածման ենթադրական հնագույն տերիտորիայի հետ: Սրանով է բացատրվում նաև զգալի խեթական լեզվական շերտի առկայությունը հայերինում¹⁹: Այս դրույթի հիման վրա Ի. Մ. Դյակոնովը հանգում է այն եզրակացության, որ «առաջին հարամյակի սկզբի հայերը հանդիսանում էին տեղական խեթական (գերանցապես «հիերոգլիֆիկ խեթական») բնակչության և թրակա-փոյուզական «մուշկերի» (բառիս այն առումով, որը հատուկ էր II հարամյակին մ. թ. ա.) ցեղերի խառնուրդ»²⁰:

Անդրադառնանք նաև հնդեվրոպական այն ցեղերին, որոնք տարբեր ժամանակներում գաղթել են Փոքր Ասիա և բնակություն հաստատել հայկական ցեղերի բնակեցրած տերիտորիայում: Հին հունական հեղինակների մոտ պահպանված այդ ցեղանունների, տեղանունների և անձնանունների կցկտուր տրվելները ինչ-որ չափով լրացնում են մեր ունեցած տեղեկությունները հայ ժողովրդի ծագման մասին:

Ալիզոններ և օդումաևաներ: Ալիզոնների թրակական ցեղերը նախահայերի և խալուբների հարեաններն են եղել Փոքր Հայքում:

Ալիզոնների գաղթը հավանաբար տեղի է ունեցել արիմներից հետո, բայց

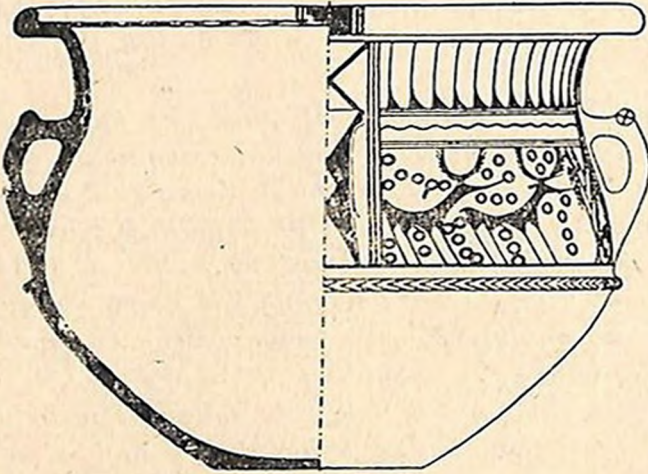
17 Խորենացի, Ա, ժգ:

18 Ի. Մ. Դյակոնով, Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, էջ 73:

19 Նույն տեղում, էջ 75:

20 Նույն տեղում, էջ 70:

քանի որ Հոմերոսի «Իլիականում» նրանք հիշատակվում են որպես տրոյացիների դաշնակիցներ²¹, ապա կարող ենք Փոքր Ասիայում նրանց երևան գալու ժամանակը ևս համարել մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսը: Ըստ երևվույթի, Փոքր Ասիա գաղթել և ալիզոնների մի մասը միայն, իսկ նրանց հիմնական զանգվածը դեռևս Հերոդոտի օրոք, շարունակել է ապրել իր վաղեմի տերիտորիայում: Ալիզոններն ապրում էին ներկայիս Ուկրաինայի տափաստաններում, միլետյան Օլբիա գաղութից հյուսիս, հելլենա-սելյուսներից այն կողմ, Բորիսթեն (Դնեպրը), Թիրաս (Դնեստր) և Հիպանիա (Բուզ) գետերի միջև:

Հին փայտակա գեղարվեստական անոթ. Ալիզա

նական մասը ապրում էր խալցուրների և նախահայերի կողքին՝ Պոնտական և Հայկական լեռներում, Հալիս գետի ափունքների շրջանում, որն այդպես է կոչվում իրենց անունով: Սրանք բոլորը ժամանակի ընթացքում ձուլվում են հայերի մեջ:

Հայկական տեղանունների տվյալներից ելնելով, հավանական է Odomantes թրակական ցեղի գոյությունը Հայաստանում: Մոփբի մոտ Odomantis անունն է կրել մի ամբողջ շրջան²³, Օդոմանտները, ըստ Հերոդոտի, ապրում էին Մակեդոնիայում, պեոնների կողքին²⁴, Օրբելոս լեռան ստորոտի մոտ, Մտրիմոնի գետաբերանի շրջանում: Օդոմանտների մյուս մասն ապրում էր Փոքր Ասիայում, Սինսպի մոտ:

Հայաստանում օդոմանտների բնակության վայրի տեղորոշման համար ուղեցույց կարող են լինել նաև Փոքր Հայքի երկու գավառի անունները՝ Օրբիսենի և Օրբալիսենի, որ հիշատակում է Պտղոմեոսը: Այս շրջանները տեղադրվում են, ամենայն հավանականությամբ, Դիլրիզ և Արաբկիր բնակավայրերի միջև²⁵:

21 Տե՛ս «Իլիական», II, 857: Ս. Ս. Երեմյան, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 42:

22 Տե՛ս Strabo, XII, 3, 20:

23 Տե՛ս նույն տեղում, XI, 14, 5:

24 Տե՛ս Herod., V, 16, VII, 112:

25 Տե՛ս Ptol., V, 6, 18:

Կարելի է մատնանշել նաև մի շարք նման աշխարհագրական անուններ Փոքր Ասիայում և Հայաստանում (օրինակ Caballa կյուդիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում, Harpasos գետ Կարիայում ու Հայաստանում և այլն): Համենայն դեպս տեղանունների և անձնանունների այս գույգորդությունները վկայում են, որ հայերի հնդեվրոպական նախնիները իրոք շարժվել են արևմուտքից արևելք, Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան կողմից սկսած²⁶:

Հայկական լեոնաշխարհում ալիզոնները, օդոմանտները և մյուս ցեղերը ժամանակի ընթացքում ձուլվել են հայերին:

2. ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵ-ՇՈՒՊՐԻՍ. ԵՐԿՐՈՒՄ

Թրակա-փոյուզական ցեղերը Արմե-Շուպրիա երկրում: Խեթական թագավորության կործանումից հետո (մ. թ. ա. 1200—1118 թվականներ) թրակա-փոյուզական ցեղերը, որոնց թվում ասսուրա-բաբելական աղբյուրները հիշատակում են փոյուզացի-միսիացիներին՝ մուշկեր անվան տակ, և արիմ-ուրումեացիներին, շարժվում են արևելք, դեպի Եփրատ և այնտեղից էլ՝ Հայկական լեոնաշխարհ: Այս շարժման մեջ ներգրավված էին նաև նախախեթական արխաղա-աղբղեական ցեղերը, որոնք թափանցելով Հայասա-Ալիի ցեղերի միությունը, անցնում են այդ երկիրը, մասամբ տեղահանում են բնիկներին ու սրանց հետ միանում մուշկերին և ուրումեացիներին: Մ. թ. ա. XII դարի ասսուրական արձանագրությունները մեծ տազնապով են խոսում մուշկերի ներխուժման մասին՝ Ասորեստանյան տիրության հյուսիս-արևմտյան շրջանները (մ. թ. ա. 1170—1165 թվականներ): Սրանք հենց այն մուշկերն էին, որոնք ներխուժեցին Հայկական լեոնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները, դարձան նստակյաց հողագործներ և Ասորեստանի հարկատուներ: Այստեղ ստեղծված թագավորությունը, որի կենտրոնը Խարբերդի դաշտում էր, ասորեստանցիները կոչում են «մուշկերի թագավորություն»²⁷:

— Հայկական լեոնաշխարհի սահմաններ ներխուժած այդ ցեղերը զբաղեցրել էին Խարբերդի դաշտում և Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում (Հին հայկական Անդեղ-տուն գավառը) գտնվող Ալիի և Պուրսուամլիի շրջանները: Մուշկերն այստեղ ուրումեացիների և կասկեացի-արեշլացիների հետ միասին կազմում են ցեղային միություն, որը զլխավորում էին հինգ առաջնորդ «թագավորներ»: Իշուվա և Ալի-Պուրսուամլիի շրջաններում ստեղծված ցեղային այս միությունը՝ «մուշկերի թագավորությունը», բավական հզոր միավորում էր և Ասորեստանի դեմ կարողանում էր հանել 20.000 զորք²⁸: Ասորեստանյան նվաճողների դեմ ընդհանուր սլայքարում մուշկերի թագավորության հետ միավորվել էին նաև Արևմտյան Տիգրիսի ավազանի տեղական խուլրիական Շուպրիա, Կադմուխի, Բաբխի, Խաբխի, և այլ երկրներ:

²⁶ Sh'ou N. Adontz Histolre d' Arménie, էջ 320—327:

²⁷ Մուշկերի այս թագավորությունը չպետք է շփոթել մ. թ. ա. VIII դարի հայտնի մուշկերի թագավորության հետ, որը փոյուզական պետություն էր (Sh'ou N. S. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 59—72):

²⁸ Մուշկերի թագավորության կենտրոնը՝ Մուշկու երկիրը, որը հետագայում ուրարտացիների մոտ կոչվելու է Մուշանի, հայերը հավանորեն անվանում էին Մուշար (այժմ՝ Մուշար-դաղ լեոների շրջանը). նա ուներ համանուն Մաշարա (Ptol., V, 12, 8) կենտրոնը:

Այսպիսով, Ասորեստանյան պետության ռեաբարբոսական ծայրամասում՝ կազմավորվում է մի բավական ուժեղ ցեղային միություն, որի հետ ասորեստանյան նվաճողները պետք է լուրջ հաշվի նստեին: Նրանք հաճախակի արշավանքներ են ձեռնարկում՝ հնազանդեցնելու ըմբոստ լեռնցիներին:

Երբ մ. թ. ա. IX դարից սկսած Ուրարտուն ընդարձակվելով հասավ նաև Շուպրիա երկրին, ասլա այդ երկիրն արդեն այնքան էր յուրացվել նոր ցեղերի՝ ուրումնացիների կողմից, որ Շուպրիայի փոխարեն ուրարտական արձանագրություններում օգտագործվում են Ուրմեուխի-Ուրմեունի կամ Արմե անունները: Մարկվարտն²⁹ իրավացիորեն նկատել է, որ հենց այստեղ, Arme էթնոնիմից, խուրրի-ուրարտական -inı վերջավորության հավելումով, որը մեղական լեզվի ազդեցությամբ դարձել էր -ina, ձևավորվել է Armina անունը, որից և ծագում է հայերի՝ հին պարսկական արձանագրություններում և հին հունական գրականության մեջ ընդունված համապատասխան անունը: Այստեղից կարելի է հղրակացնել, որ տեղական խուրրիական բնակչությունը արմենները ձուլել էին իրենց և ժամանակի ընթացքում տարածվել նրանց բնակեցրած ողջ տերիտորիայում, արևելյան կողմից ընդգրկելով Մշո դաշտը, որտեղով անցնում էր ուրարտական բնակչությունը դեպիցրած տերիտորիայի սահմանը:

Արմե-Շուպրիա ցեղային միության սոցիալական բնութագիրը: Ցեղային միությունը, որն սկզբում կոչվում էր Մուշկերի թագավորություն, իսկ հետագայում՝ Արմե կամ Շուպրիա, կայուն միություն դուրս եկավ, մի հանգամանք, որ պայմանավորված էր Ասորեստանի և Ուրարտուի ագրեսիայի դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ: Անդրադանալով իրոկեզների ամերիկյան ցեղին, որը նոր տերիտորիա էր գրավել և գտնվում էր համանման պայմաններում, Ֆ. Էնգելսը գրում է. «Քանի որ այդ մարզը նրանք նոր էին նվաճել, ուստի այդ ցեղերի՝ ըստ սովորության միմյանց հետ միացած լինելը նրանց կողմից դուրս բըշված ցեղերի հանդեպ՝ միանգամայն բնական էր»: Այդ ցեղային դաշնակցությունը «իր ձևը բերած ուժի գիտակցության վրա հենված, անմիջապես հարձակողական բնույթ ստացավ և... իրեն շրջապատող ահազին հրկրամասեր նվաճեց, ըստ որում բնակիչներին մասամբ դուրս մղեց իրենց բնակավայրերից, մասամբ իրեն հարկատու դարձրեց»³⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Ֆ. Էնգելսը խոսում է Արմե-Շուպրիա ցեղային միության կազմավորման պայմաններին համանման մի դեպքի մասին:

Սակայն Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը կազմած ցեղերը մ. թ. ա. XVI—XI դարերում իրենց զարգացման մակարդակով իրոկեզներից բարձր էին կանգնած: Իրոկեզների միությունը արյունակից ցեղերի միություն էր և ուներ ընդհանուր լեզու³¹, իսկ Արմե-Շուպրիա միության մեջ մտնում էին ծագումով տարասեռ ցեղեր: Դրանք էին մուշկերը, որոնց անվան տակ այդ շրջանում հասկացվում էին փոյուզական ցեղերը (միսիացիներն ու մյուսները) և ուրիշ ազգակից ու դաշնակից էթնիկական կազմավորումներ, ինչպիսիք էին ասորեստանյան այլ արձանագրություններում հիշատակվող ուրումնացիները, այսինքն

²⁹ Տե՛ս J. Markwart. Die Entstehung..., էջ 67:

³⁰ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

հայերի հնդեվրոպական նախնիները՝ արիմները, ինչպես նաև կասկեացիները կամ արեշլայցիները, որոնք պատկանում էին նախախեթական արեսազա-չերքեզական ցեղերին: Հիշատակված մուշկերը, ուրումեացիներն ու կասկեացիները հանդիպեցին զանազան խորրիական ցեղերի, որոնք կամ նրանց դաշնակիցները դարձան ընդհանր թշնամու՝ Ասորեստանի, կամ էլ ենթարկվեցին, դառնալով նրանց հարկատուները: Այսպիսով, «Մուշկերի թագավորությունը» կամ Արմե-Շուպրիա՝ ցեղային միությունը ոչ թե փրջունակից, այլ ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միություն էր. դա տերիտորիալ միություն էր:

Պատմական զուգահեռները ցույց են տալիս, որ տերիտորիալ տեսակետից մոտ, բայց ծագումով և լեզվով տարբեր ցեղերի միության պայմաններում տարալեզվության նման արգելքը վերացնելու համար միության մեջ՝ մտած ցեղերից մեկի լեզուն վերածվում է միջցեղային լեզվի³²: Մուշկերի ցեղային միության՝ «Մուշկերի թագավորության», մեջ միջցեղային հազարդակցման այսպիսի միջոց է դառնում արիմներ-ուրումեացիների լեզուն, այսինքն ապագա հայերենը: Այդ երևում է թեկուզ

Կիրեա դիցուհին, փոյուզական բարձրախանդակից

հետեյալ փաստից: Վերոհիշյալ ցեղերի նվաճած տերիտորիան վաղուց ի վեր ասորեստանցիներին հայտնի էր Շուպրիա կամ Շուբրիա անունով, բայց այնուհետև, ասորեստանցիներն սկսում են այն կոչել նաև Ուրումու: Հետագայում, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, երբ այդ տերիտորիան նվաճվում է և մտցվում Ուրարտու պետության կազմի մեջ, ուրարտական արձանագրություններում այն սկսում է կոչվել Արմե, Ուրմե, կամ Ուրմենիուխի\Ուրմենիունի: Այս փաստը, ըստ երևույթին, վկայում է, որ հիշատակված ցեղերի մեջ, վերջին հաշվով, գերիշխող դիրք էին զբաղեցրել արիմները կամ ուրումեացիները, որոնց անունով էլ ուրարտացիները, մասամբ նաև ասորեստանցիները, սկսում են կոչել Շուպ-

32 Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, էջ 124:

րիան: Այստեղ մուշկերը ձուլվում են իրենց ազգակից արիմներին³³, Մուշկերը ևս, ուրեմն, հիմնականում հայերի հնդեվրոպական նախնիներն էին: Այս տեսանկյունով պատմականորեն հիմնավորվում է այն կարծիքը, թե հայերի «սոմխի» վրացական անվան հիմքում ընկած է «մխիս»||«մխս» էթնիկական տերմինը, որը ասսուրական «մուշկի» և հայկական «մշակ» անվանման քարթվեկականացված ձևն է: Այն իր հաստատումն է գտնում նաև բանասիրական առումով³⁴:

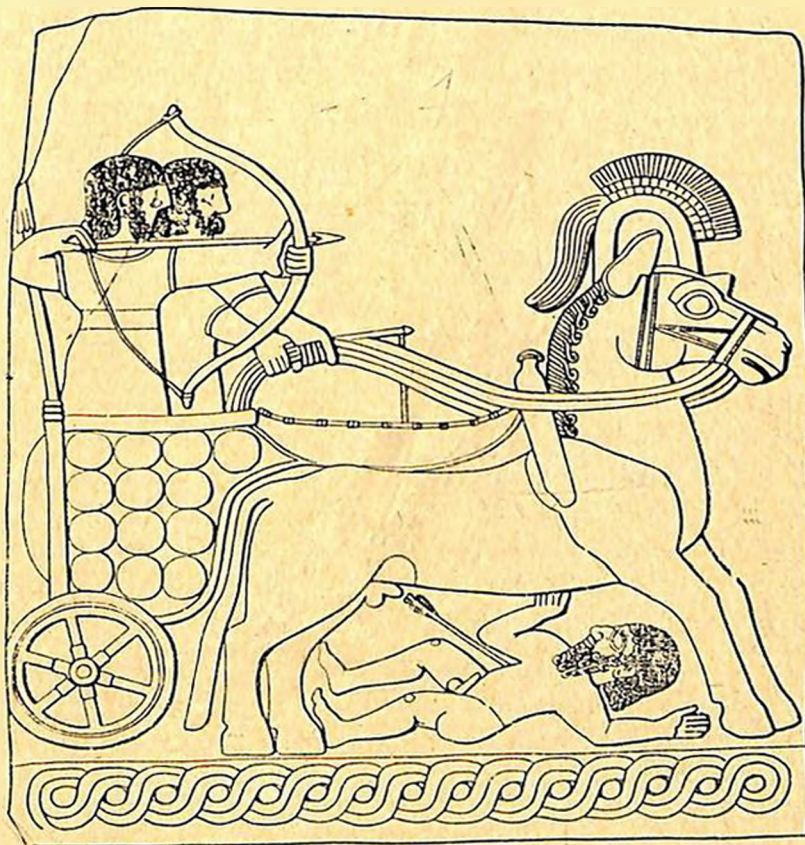
Այսպիսով, արմենների լեզուն ժամանակի ընթացքում դառնում է ցեղալին միության միակ լեզուն: Մյուս, գերազանցապես խորրիական, ցեղերի լեզուները աստիճանաբար վեր են ածվում հայոց լեզվի տերիտորիալ բարբառների, և հայոց լեզուն, ավելի ու ավելի հարստանալով, տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում ապրող ցեղերի մեջ: Ուրարտական պետութայն գոյացումից հետո այդ պրոցեսին մեծապես նպաստեց նվաճված երկրների բնակչության մասսայական վերաբնակեցումը պետության կենտրոնական շրջաններում, որ լայնորեն կիրառվում էր ուրարտացիների կողմից:

Թիզլաթպալասար Ա-ի արշավանքները դեպի Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը: Նորաստեղծ ցեղային միությունը, սակայն, երկար ժամանակ չունեցավ ներքին հանդիստ պարզացման և արտաքին անխափան ընդլայնման համար: Նրա գոյությունը և հզորացումը մեծ անհանգստություն էր պատճառում ժամանակի հզորագույն տերությունը՝ Ասորեստանին: Եվ ահա, մ. թ. ա. 1115 թվականին Ասորեստանում զահ բարձրացած Թիզլաթպալասար Ա-ը պատերազմներ է սկսում ընդդեմ Շուպրիայի, որը պոտենցիալ վտանգ էր ներկայացնում Ասորեստանի «բարբարոսական ծայրամասից» ոչ հեռու գտնվող կենսական կենտրոնների համար: Իր տարեգրություններում Թիզլաթպալասար Ա-ը հայտնում է, որ իր զահակալումից կես դար առաջ, այսինքն մ. թ. ա. մոտավորապես 1170—1165 թվականներին մուշկերը գրավել էին Ալդի և Պուրուլում-զի երկրները: Հենց Թիզլաթպալասար Ա-ի զահակալության տարին մուշկերը, որոնց տակ, ինչպես տեսանք, պետք է հասկանանք, բուն մուշկերի հետ մեկտեղ նաև արիմ-արմենների և մի քանի այլ ցեղեր, վերսկսում են իրենց հարձակումները դեպի հարավ. 20.000 զորքով և 5 ցեղապետների գլխավորությամբ նրանք մտնում են Տիզրիսի աջ ափին գտնվող ասորեստանյան Կաղմուխի երկր-

33 Մինչդեռ Հալիսի հովտում, որտեղ ապրում էր մուշկերի հիմնական մասը, նրանք պահպանել էին գերիշխող դիրքը. նրանց գրավեցրած տերիտորիան՝ Փուչուգական թագավորությունը, ուրարտացիներն ու ասորեստանցիներն անվանում էին Մուշկու կամ Մուշկինի:

34 Առաջին անգամ այս կարծիքն առաջ քաշեց և հիմնավորեց Ն. Յա. Մաուրե Տե'ս (Н. Я. Марр, История термина „абхаз“. Сборник статей Н. Я. Марра „О языке и истории абхазцев“. М.—Л., 1938, էջ 51: 9. Նախաթյանցի այն պնդումը (տե'ս Г. Халатьяни՝ О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными Ванских надписей, „Древности Восточные. Труды Восточной комиссии Изв. Арх. Общ-ва“, т. II, вып. II, էջ 126). Թե someh-ի տերմինը ծագում է Տuխma (նսխտ-խեթերեն), Տuխma կամ Տuխtu (սկկադերեն) երկրի անունից, որը պաշտպանեցին Բ. Բ. Պիտարովսկին և Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, անկէ՝ նաստերով չի հաստատվում: Ասսուրական արձանագրությունների Մուխմե երկիրը տեղորոշվում է Արածանի հովտում, Թալու քաղաքի շրջանում, որտեղ գտնվում էր Ասորեստանյան տերության սահմանները ներխուժած մուշկերի, այսինքն՝ հայկական ցեղերի թագավորությունը:

րը, որից հարավ ընկած էին Ասորեստանի հիմնական կենտրոնները: Նրանց գեմ գուրս ելած Թիզլաթպալասար Ա-ը կաղմուխում հաղթանակ է տանում և վերցնում 6000 գերի³⁵: Բայց կաղմուխի Ասորեստանին հպատակեցված բնակչությունը միանում է մուշկերի զորքին և հրաժարվում հարկ տալուց. նրանց օղնության են գալիս նաև «բարխի» լիռնցիները, աշսինքն՝ լիռնաբնակ խուրրիները:

Խագմիկները մարտականքերի վրա, բարձրաճանդակ Մալաթիայից

Նսմհ գետի (Տիգրիսի վտակներից մեկը) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Թիզլաթպալասար Ա-ն ջախջախում է հակառակորդի միացյալ ուժերը: Գերիների թվում էր լիռնականների «թագավորներից» մեկը՝ Կիլի-Թիշուբը (Կալի-Թիշուբի որդին): Գրանից հետո Թիզլաթպալասար Ա-ը պաշարում է խուրրիական Ուրախինաշ ամրոցը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում (Սրախի—Ուռեկ, Արածանիի հյուսիսային ափին) և նրա թագավորը՝ Խաթուխի որդի Շադի-Թիշուբը, գերի է հանձնվում³⁶: Հաջորդ 1114 թվականին (մ. թ. ա.) Թիզլաթպալասար Ա-ը թափանցում է ավելի հեռավոր «շուբարիների (աշսինքն՝ խուրրիների) երկիրը»՝ Ալզի և Պուրուլումգի, որոնք նույնպես հրաժարվել էին Ասորեստանին հարկ վճարել: Այս արշավանքի ժամանակ խեթերի երկրի ան-

³⁵ Տե՛ս AVIIIY, № 10, 1, 62.

³⁶ «Խաթուխի» խուրրիերին նշանակում է «խեթ». AVIIIY, 12, ծան. 17:

հնազանդ մարդկանց, որոնք իրենց ուժով գրավել են Շուբարտուի բնակավայրերը, այսինքն՝ կասկեր-աբեշլայցիների և ուրումհացիների 4000-անոց մի զորաջոկատ ծառայության է անցնում ասորեստանցիների մոտ: Թիզլաթպալասար Ա.-ի ուշ շրջանի արձանագրության համաձայն, ինքը վերաբնակեցնում է սրանց, իսկ թե ո՞ւր, հայանի չէ: Վերադարձին Ասորեստանի թագավորը նորից ավերում է Կադմուխի երկիրը:

Թիզլաթպալասար Ա.-ի 1113 թվականի (մ. թ. ա.) ձեռնարկած արշավանքներից մեկը եղել է դեպի Եփրատի (Արածանիի և Եփրատի) հովտի երկրները Իշուլան (Իսուլա) և Դարիան³⁷: Այդ նույն ժամանակ արշավանք է ձեռնարկվում դեպի հարևան Ուրուատրի երկրները, որոնց այդ ժամանակ գլխավորում էր Սուդի երկիրը (այժմ՝ Զոխ):

Այսպիսով, Թիզլաթպալասար Ա.-ը ոչ միայն ետ է մղում Արևմտյան Տիգրիսի հովտում հաստատված մուշկերի ու ազգակից ցեղերի գրոհները, այլև իր գահակալության առաջին երեք տարում կարողանում է իր իշխանությանը ենթարկել նրանց: Կես դար առաջ Ասորեստանի տիրության սահմանները ներխուժած մուշկերի, ուրումհացիների և կասկեացի-աբեշլայցիների ցեղերը մ. թ. ա. 1113 թվականին նվաճվում են և ժամանակավորապես դառնում Ասորեստանի հարկատուները:

Հայ ժողովրդի ծագման փոյուզակաճ վերսիան: Կազմավորվող հայոց լեզվի նկարագրով էլ պայմանավորված է հունական պատմագրության մեջ առաջացած՝ հայ ժողովրդի ծագման փոյուզական վերսիան, որը կապված է հայ ժողովրդի հնդեվրոպական բազադրիչի՝ արիմ-արմենների հետ:

Հայերենը դեռևս մ. թ. ա. VI—V դարերում այնքան մոտ էր փոյուզերենին, որ այդ բանը նկատում էին նաև կողմնակի դիտողները: Ահա այս միջավայրում է առաջ գալիս հայերի ծագման փոյուզական վերսիան, ըստ որի փոյուզացիները եղել են հայերի ազգակիցները³⁸: Այդ վերսիան իր ժամանակ արտահայտել է Հերոդոտը, որը վկայում է, թե «Արմենները դինված էին փոյուզացիների նման և փոյուզական արտագաղթողներ լին (ἄπὸ τοῦ ζοῦ): Սրանց երկուսի առաջնորդն էր Արտոքմեսը, որն ամուսնացած էր Դարեհի դստեր հետ»³⁹: Նման տեղեկություն է պահպանվել նաև Եվդոքսոս Կնիդացին (IV դար, մ. թ. ա.). «Իսկ արմենները ծագումով Փոյուզիայից են և նրանց լեզվում շատ բան փոյուզերենից է»⁴⁰: Հայերենի և փոյուզերենի հարազատության մասին է խոսում նաև Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին (մ. թ. ա. I դար):

Հայերի ծագման փոյուզական վերսիան, բացի լեզուների նմանությունից, հավանաբար ունեցել է նաև հետևյալ պատմական մեկնակետը:

Փոյուզացիների կենտրոն Դորդիոն քաղաքը գտնվում էր Սանգարիա գետի ափին, ներկայիս Անկարայից արևմուտք, որտեղ, ինչպես տեսանք, ապրում էին նաև հայերի հնդեվրոպական նախնիները: Սրան կից Արգեսոս լեռան շրջակայքը, որը հավանաբար, հայերի հնդեվրոպական նախնիների՝ արմենների

37 АВИИУ, № 10, III, 98, հավանաբար նույնն է, ինչ Դիրբիան, ուրարտ. Դիրյու-Դիրզու, Իշուլայից արևմուտք, համապատասխանում է հին հայկական Դե[ր]զիբ-Դեզիբ գավառին:

38 S6' ս. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 13:

39 Herod., VII, 73:

40 S6' ս. ВДН, 1947, № 3, էջ 274:

բնակավայրն էր, միաժամանակ բնակավայրն էր փույուզացիների, որոնց ճընշման տակ էլ արմենները շարժվել են դեպի Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը և դարձել կասկեացիների կամ արեշլացիների և հայասցիների հարևանները:

Եթե հայ էթնոսի սկզբնական կորիզը ապրելիս է եղել այն վայրերում, ուր հաստատվել էին փույուզացիները, որոնք դուրս են մղում նրանց դեպի արևելք՝ Անտիտավրոսի լեռները, ապա սա կարող է հիմք ծառայած լինել Հերոդոտի այն պնդմանը, թե հայերը «փույուզական արտագաղթողներ (ἄποικοι) են»⁴¹:

Սակայն դա չի նշանակում, թե հայերը փույուզացիների ճյուղավորումն են: Թեև հայերինն ու փույուզերինն պատկանում են միևնույն թրակական կամ թրակա-փույուզական ենթաճյուղին, դրանք ինքնուրույն լեզուներ են: Թրակական հիմք լեզվից անջատվելուց հետո հայերինն ու փույուզերինը զարգացման ինքնուրույն և տարբեր ուղիներ են թևակոխում:

Սարաբոնի տեղեկությունները արմենների ծագման մասին: Հունական պատմական ավանդույթյունը մեզ հասցրել է հայերի ծագման նաև մի երկրորդ վերսիսա, որ պահպանվել է վերոհիշյալ հեղինակներից ավելի ուշ ապրած Ստրաբոնի մոտ, սակայն իր էությունամբ ավելի հին է, քան փույուզական վերսիսան: Դա կարելի է կոչել «Թեսսալական վերսիսա»:

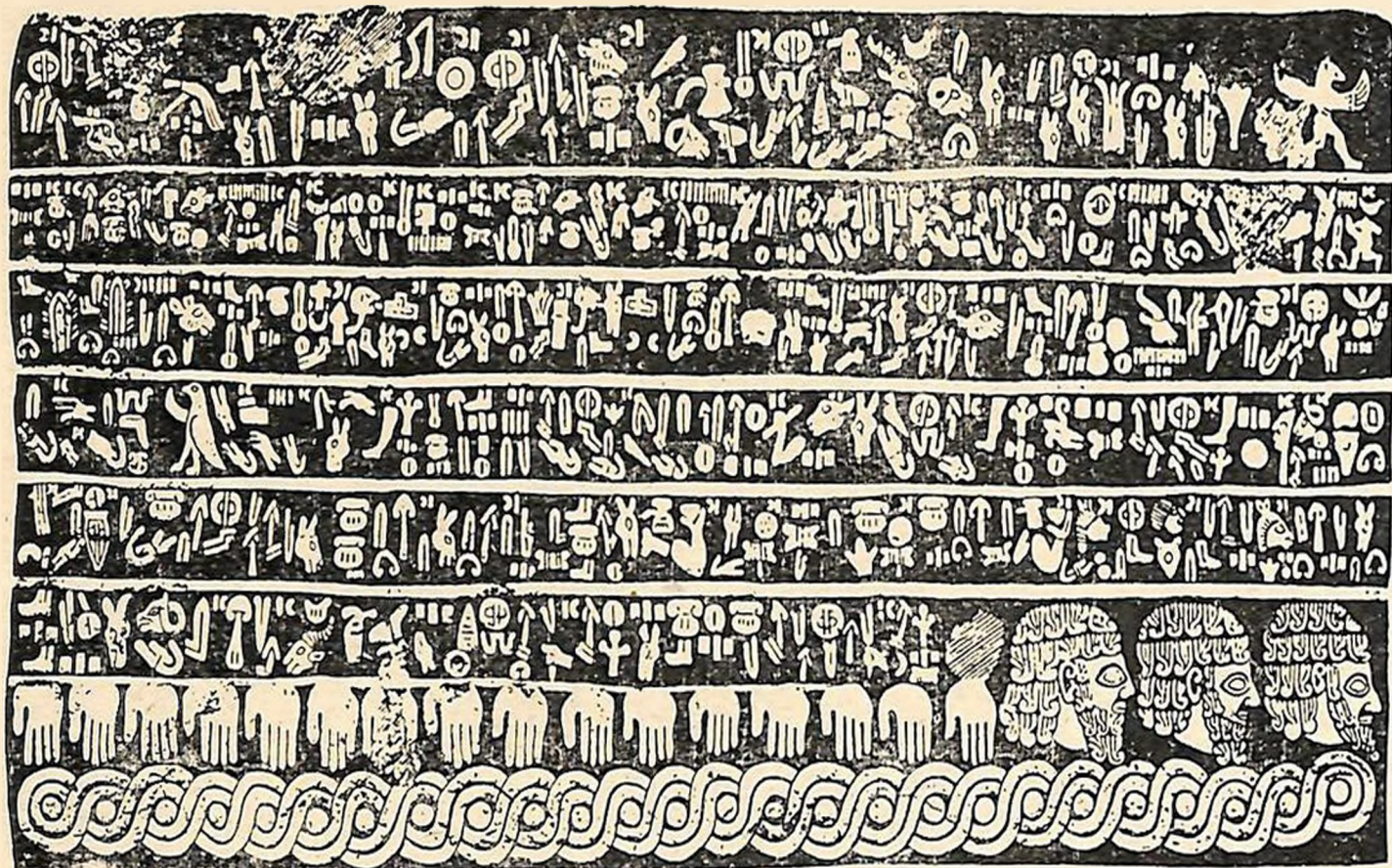
Թեսսալական վերսիսայի հեղինակներն են Թեսսալիայի Փարսալա և Լարրիսա քաղաքներից դուրս եկած Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336—323) զորահրամանատարներ Կիրսիլոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին: Այս հեղինակների գրվածքը մեզ է հասել Ստրաբոնի միջոցով (մ. թ. ա. 63—մ. թ. 21 թվականներ) և նրանք մեզ հայտնի են միայն Ստրաբոնի հիշատակություններից: Ն. Ադոնցի կարծիքով Անտիգոնոսը (384—301) իշխանության գլուխ անցնելուց հետո հայոց թագավոր Արտանդեսի օժանդակությունն ապահովելու նպատակով նրա մոտ է ուղարկում երկու զորահրամանատարների՝ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն, որոնք ժամանակին մասնակցել էին Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներին⁴²:

Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը, անտարակույս, ձեռքի տակ ունեցել են Թեսսալիայում արմենների լինելու մասին պատմական մի ավանդույթուն, որը մեզ չի հասել: Հայաստանում (հավանորեն Փոքր Հայքի թագավորությունում) լինելով, նրանք ուշադրություն են դարձրել Հայաստանի և իրենց հայրենի Թեսսալիայի որոշ տեղանունների համահնչյունության վրա: Նրանք ընդհանուր դժեք են գտել նաև հագուստի մեջ և այլն: Արմենիայի էպոնիմ Արմենին Կիրսիլոսն ու Մեդիոսը կապում են արդանավորողների առասպելի հետ և նրան վերագրում թեսսալական ծագում⁴³: «Պատմում են,— կարդում ենք Ստրաբոնի մոտ,— որ Յասուլը, թեսսալացի Արմենի հետ դեպի կոլխերի երկիրը նավելիս հասնում է մինչև Կասպից ծովը... իսկ Արմենը,— ասում են, ծագում էր Արմենիոնից (սկզբնապես Օրմենիոն Թեսսալիայում), որ մեկն է Բիբեկյան լճի մոտ՝ Փե-

⁴¹ Herod., VII, 73:

⁴² St' u N. Adontz, Histoire d' Arménie, էջ 329:

⁴³ Այս հիմնավորում էր նաև նրանով, որ Իոլկոս նավահանգիստը, որտեղից սկսեցին իրենց շահագործողությունն արգոնավորողները, գտնվում էր Թեսսալիայում:

Խեթական հիերոգլիֆային գրույթյան նմուշ

րևի և Լարիսայի միջև ընկած քաղաքներից. նրա ուղեկիցներն իբր բնակեցրել են Ակիլիսենեն և Սիսպիրիտիսը մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն: Արմենից էլ, ասում են, մնացել է Արմենիա անունը»⁴⁴: Այդ նույն հարցի մասին, մի այլ տեղ, Ստրաբոնը խոսում է հետևյալ կոնտեքստում. «Ալեքսանդրի արշավանքներին մասնակցած Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու ասելով, երկիրը կոչվել է Արմենիա Արմենի անունով: Արմենի ուղեկիցներից ոմանք գրավեցին Ակիլիսենեն, որը մինչ այդ գտնվում էր սոֆինների (ծոփացիների) իշխանության տակ, իսկ մյուսները բնակություն հաստատեցին Սիսպիրիտիսում մինչև Կալաքեն և Ադիաբեն, Արմենիայի սահմաններից դուրս»⁴⁵:

Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը, Գ. Ղափանցյանը ուշագրություն են դարձրել այս վերջին վկայության վրա, որը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը⁴⁶: Ակիլիսենեն (Երզնկայի դաշտը)՝ հյուսիս-արևմուտքում և Սի(ս)-պիրիտիսը (Շուպրիտիսը), Կալաքենն ու Ադիաբենը հարավ-արևելքում այն շրջողակն էր, որի սահմաններում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ շատ առաջ տեղի էր ունենում արմենական ցեղերի տեղաշարժը Փոքր Ասիայից դեպի Հայկական լեռնաշխարհը:

Ինչպես տեսանք, հայերի ծագման Ստրաբոնի ընդունած վարկածում ևս Ակիլիսենեն (այսինքն՝ Հայաստանի կենտրոնական մասը) հանդես է գալիս որպես հայերի նախնիների բնակության սկզբնական վայր:

Հայերի թեստալական ծագման վերսիսան արտացոլվել է նաև հայ հին գրականության մեջ: «Աշխարհացոյց»-ում Մակեդոնիայի նկարագրությանը նվիրված հատվածում մի վկայություն է պահպանվել այդ մասին: Մակեդոնիայի երկրամասերը թվելիս հայ աշխարհագիրը հիշատակում է՝ «...ըՄեծն Թեսաղիա, յորմէ Հայք»⁴⁷: Այս տեղեկությունը հեղինակը պիտի վերցրած լինի անտիկ շրջանի: հույն գրականությունից, թերևս նույն Ստրաբոնից:

⁴⁴ Strabo, XI, 4, 8:

⁴⁵ նույն տեղում, XI, 14, 12:

⁴⁶ St' n N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 93, Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. II, էջ 23—26:

⁴⁷ «Աշխարհացոյց» Մովսիս Խորենացու, Վենետիկ, 1881, էջ 17:

**ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ, ԿՐՈՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ
ՆՍԽՆԱԴՍՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

1. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԿՐՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախնադարյան նշուօթական արտադրութեան, սոցիալ-տնտեսական ու սլատմական հարաբերութեանն շարժադիմութեանն առընթեր ծագում, դարձանում ու կատարելութեան է հասնում նաև տեղաբնակ ցեղերի հոգևոր կյանքը՝ գաղափարաբանութեանը, կրոնն ու արվեստը՝ նախադասակարգային մշակութի կարևորագույն այն բաղադրիչները, որոնց հիման վրա մ. թ. ա. I հազարամյակում, փոխադարձ կապի ու առընչութեան մեջ ձևավորվեցին նախ ուրարտական և ապա վաղ հայկական մշակութի բարդ ու գեղեցիկ կառուցները:

Հին քարեդարյան մշակութի նախասկզբնական զարգացման հարյուրհազարամյակների ընթացքում կենդանական աշխարհից հազիվ հեռացած մարդը շուներ հավատալիք, պաշտամունք, կրոն ու արվեստ: Սրանց սաղմերը ձևավորվեցին միայն հին քարի դարի մուսայերյան փուլի վերջում, մեղանից մոտավորապես 50—35 հազար տարի առաջ, մայրական տոհմական համայնքի գոյութեան պայմաններում:

Մայրական համայնքի արյունակցական զորեղ կապերը, համատեղ բնակութեանն ու միասնական կենսագործունեութեանը, կին-մոր շաղկապող դերը և շատ այլ հանգամանքներ ծնում են տոհմի ընդհանուր ծագման ու միասնութեան գաղափարը, որը դառնում է նախնադարի պերիշխող ու զեկավարող սկզբունքներից մեկը: Մարդու առաջացման, կյանքի, մահվան, տոհմի ծագման ու ձևավորման իրական սլատճառների ու հանգամանքների բարդութեանը, հեռավոր նախնիների անհայտութեանը, սերունդների հարատևումը և շատ այլ հանգամանքներ առաջ են բերում այն պարզունակ գաղափարը, թե տոհմը գոյութեան է ունեցել ի սկզբանե անտի և սերել է իրենից առաջ գոյութեան ունեցող սրբե կենդանուց: Նախամարդու հասկացողութեամբ կենդանին այնքան էլ չէր տարբերվում իրենից և այժմ էլ հետամնաց որսորդների շատ ցեղեր տոտեմ կենդանիներին «եղբայրներ ու քույրեր» են անվանում, «հյուրասիրում» են նրանց, ջանում են «սիրաշահել» ու քավել մեղքերը նրանց նկատմամբ: Ահա այս ճանապարհով, սակավ առ սակավ, ձևավորվում է տոտեմիզմը՝ կրոնական մտածողութեան ամենավաղ ձևերից մեկը, որը կոչված էր այնքան մեծ դեր իրազարու նախնադարի հոգևոր կյանքում: Տոտեմիզմի համաձայն յուրաքան-

չյուր տոհմ սերում է որոշակի տոտեմ-կենդանուց, բույսից կամ առարկայից: Տոտեմ կենդանիները սրբացվում, պաշտվում էին, իսկ տոհմական համայնքները կոչվում էին պաշտվող կենդանու անունով: Հայոց ազգագրության ու բանահյուսության մեջ տոտեմիզմի շատ վերապրուկներ են պահպանվել: Նույնիսկ ՂX դարի սկզբներին Վանի, Մշո, Սղերդի և այլ վանքերում պահվում էին արու և էգ գոմեշներ, ցուլեր, կովեր, որոնք պաշտվում էին ամբողջ ժողովրդի կողմից¹: Բաղդատեղով այս տվյալները անձնանունների ու տեղանունների հետ, Սամվելյանը գալիս է այն եզրակացության, որ նախնադարյան Հայաստանում, բացի կովի, ցուլի, գոմեշի տոհմերից, կարող էին գոյություն ունենալ նաև թռչունների ու միջատների անունների հետ կապված տոհմեր:

Մուսաղյուրյան տոհմական համայնքի ձևավորման բնթացքում հետզհետե ձևավորվեց մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքը: Պատահական չէ, որ այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում առաջին դամբարանային հուշարձանները: Միջին Ասիայի Թեշիկ-Թաշ այրում հայտնաբերված երեխայի մի գերեզմանում աճյունը դետեղված էր-այժմի կոլեկտիվից կազմված շրջանակի մեջ՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, որ ենթադրել է տալիս մեռյալների ոգիների կապը արևի և լուսատուների հետ²:

Ավելի ուշ՝ աղիլյան շրջանում, նախնիների պաշտամունքը լիովին ձևավորվեց և ստացավ մոտափոխության այն բնույթը, որն այժմ դիտվում է հետամնաց ցեղերի ազգաբանության մեջ³: Այս պաշտամունքի էությունն այն է, որ աղիլյան մարդիկ սրբազան քարայրներում պահում-պահպանում էին իրենց նախնիների ոգիները՝ խորհրդանշող աստղային կամ մարդկային պատկերներով նախշաղարղված կլոր գետաքարեր և նրանց հրաշագործ ունակություններ էին վերագրում: Հայաստանում Աղիլյան շրջանի հոգևոր մշակույթի նման հուշարձաններ առայժմ հայտնի չեն, սակայն ազգագրության և բանահյուսության մեջ պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ ձևով ու բովանդակությամբ նույնատիպ, գուցե և նույնքան հին պատկերացումներ գոյություն են ունեցել նաև մեզ մոտ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, մեր հեռավոր նախնիները ոգու (հոգու) առկայությամբ ու բացակայությամբ (հեռացմամբ) էին բացատրում կյանքը, մահը, հանդերձյալ աշխարհի գոյությունը⁴:

Տարերքի խոլ ուժերի դեմ անօգնական, տագնապող ու սարսափահար մարդը, կյանքի խրթին երևույթներն ու անհասկանալի իրավիճակները բացահայտելու համար ամբողջ կենդանի բնությունը լցրեց սեփական երևակայությամբ ստեղծված գերբնական ոգիներով: Առաջ եկավ ոգեպաշտութունը (անիմիզմը՝ լատիներեն անիմուս—ոգի բառից), նախնադարյան կրոնի ամենավաղ ու էական ձևերից մեկը:

Հեռավոր անցյալում կրոնական մտածողության երկու այլ ձևեր էլ կային, որոնցից մեկը կոչվում է բնապաշտութուն, մյուսը՝ կախարհաճի կամ հմալութուն: Բնությունն ակամամբ սնոտի վախն ու սարսափը ստիպում էր նախա-

1 Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. Ա, Երևան, 1931, էջ 169—176.

2 Տե՛ս А. П. Окладников, Утро искусства, М., 1967, էջ 26:

3 Տե՛ս J. Maringer, The Gods of prehistoric man, London, 1960, էջ 127—131:

4 Տե՛ս М. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, էջ 25:

մարդուն դիմելու նրա «ողորմածությունը», երկրպագելու արևին, հողին, ջրին, զոհեր մատուցանելու նրանց: Այդ նույն ակունքներից էր ծնվում հմայությունը, որով իբր հնարավոր էր ազդել կենդանի բնության վրա: Նախնադարյան մարդիկ հավատում էին, որ վիրավոր գազանի պատկերումը օգնում է որսի հաջողությանը: Կենդանուն կանխապես կախարդելու համար՝ լերկ ժայռերի մակերեսներին ու քարայրներում, նրանք նկարում, փորագրում, քանդակում էին հետապնդվող, նետահարվող գազանների, այս պատկերների մոտ ծիսական պարեր ու հմայություններ էին կատարում: Ինչպես ստորև կտեսնենք, նախնադարյան Հայաստանը շատ հարուստ էր արվեստի նշված տիպի հուշարձաններով:

Կրոնական մտածողության այս ձևերի հետ անքակտելիորեն կապված էր նաև նախնադարյան արվեստի զարգացումը: Սակայն ի տարբերություն կրոնի, արվեստի ծագումը կախված էր նախնադարի աշխատանքային պրոցեսներից, մարդու ֆիզիկական ու մտավոր ունակությունների, դիտողականության, երկվակացության, ճանաչողականության, մայր բնությունից զաղտնիքների կորզելու հնարավորություններից: Նախնադարում արվեստի համընդհանուր «ուսումնարանը» նախ և սուաջ մայր բնությունն էր՝ իր առատ բուսականությամբ ու կենդանական աշխարհով, սպիտակաթուշր սառցասարերով, երկնի աստղային բուլբուլով, երփննբանգ ջրերով և այլն: Մարդու «ուսուցիչը» այստեղ աշխատանքային պարզունակ պրոցեսն էր, իր միալար կրկնվող ութմիկ շարժումներով, հանապազօրյա փորձի կուտակմամբ:

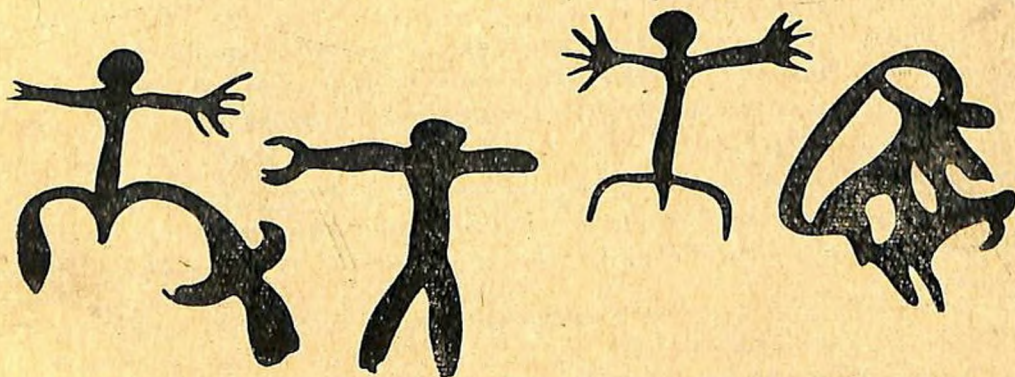
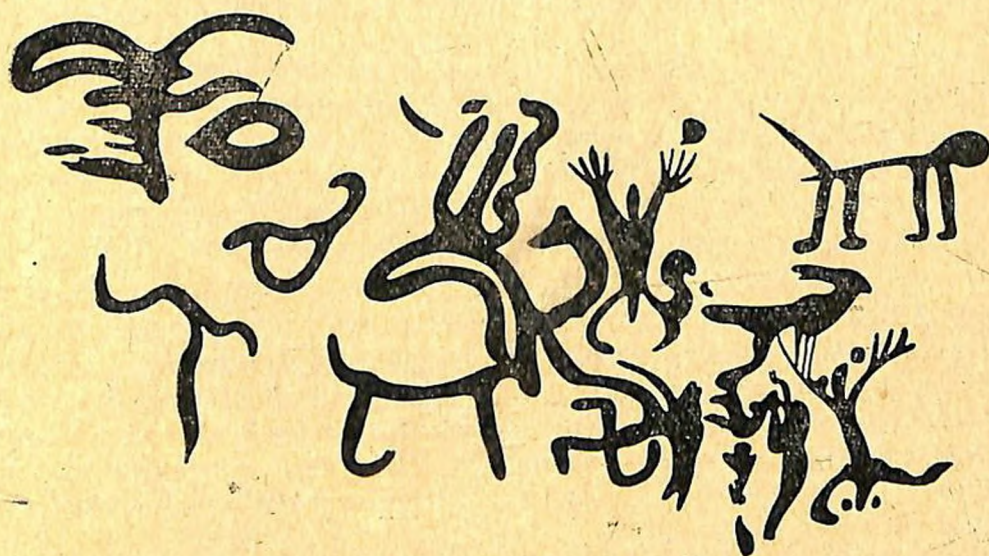
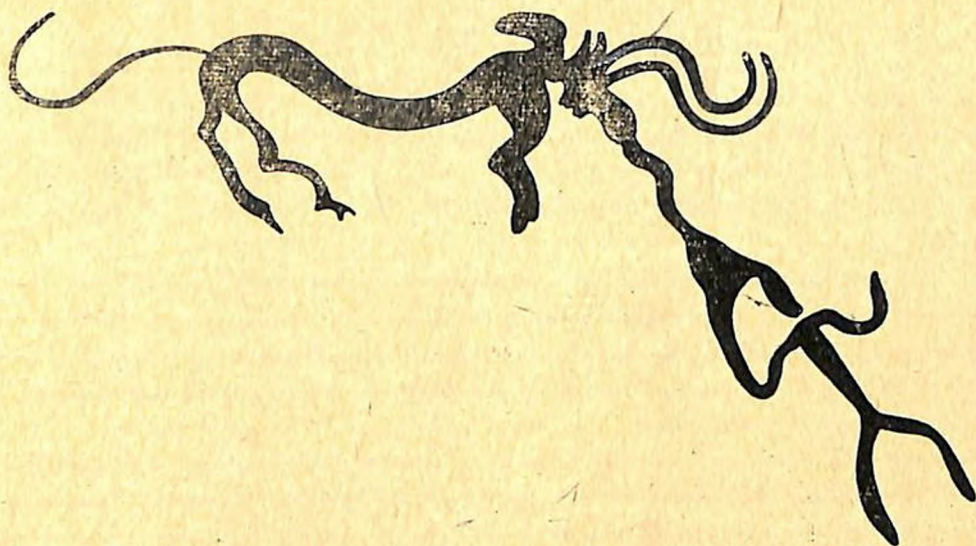
Ահա այս երկու նախապայմաններն էին, որ աննահանջ հետևողականությամբ օժտում էին նախամարդուն գեղեցկի ու ձևի, շափի ու համաշափության, գույնի ու երանդի զգացմամբ:

Հին քարի դարի միջին շրջանում նախնադարյան որսորդները խորապես գիտելին արդեն ոչ միայն տարբեր քարատեսակների ֆիզիկական հատկությունները, այլև ծավալային շափումները: Քարի անմշակ բեկորներից նրանք կարող էին ստանալ բազմապիսի ծավալի գործիքներ ու զենքեր՝ ինչպես մեր ժամանակներում միևնույն ժայռաբեկորից տարբեր քանդակներ պատրաստող արձանագործը⁵:

Քարի մշակման վարպետության հետ միասին, մուստյերյան ժամանակներում հանդես եկան գեղարվեստական գործունեության նաև այլ տեխնիկական նախադրյալներ, մշակվեցին ձևի, ութմի, սիմետրիայի հասկացություններ, որոնք բոլոր արվեստների տարրական, բայց կարևոր բաղադրիչներն են: Մերձերևանյան աշել-մուստյերյան ժամանակների քարայրներում հայտնաբերվել են նրբին գործիքների ու զենքերի հյւսքանչ նմուշներ, ինչպես նաև մշակված ոսկրե առարկաների բեկորներ, որոնք զարմացնում են պատրաստման գեղեցիկ արվեստով: Այս քարայրներում հայտնաբերված գործիքների մի քանի տիպերը կարող էին ծառայել նախնադարյան փորագրիչներին ևղջյուրը, ոսկորը, փայտը մշակելու և փորագրելու համար:

Հին քարի դարի վերջերին, մշակույթի օրինյակ-մադլենյան փուլերում, մեզանից մոտավորապես 35—15 հազար տարի առաջ, Արևմտյան Եվրոպայում և այլուր նախնադարյան արվեստը ծաղկում ապրեց: Այն իր զարգացման բարձ-

5 Տե՛ս Ա. Ս. Օկլաժնիկով, Утро искусства, էջ 31:

ԷՆԵՆՈՒՅԻՆ ԺԱՅՈՒՆԵԿԱՐԵՆԵՐ ԳԻՂԱՄԱ ԼԵՆՆԵՐԻԿ

րակետին հասավ մադլենյան փուլում (մ. թ. ա. 15—10 հազար տարի առաջ), երբ գեղարվեստական տեխնիկան հրեաց իր բոլոր տեսակներով՝ կլոր ու հարթ քանդակներով, գեղանկարով, գծանկարով, բազմապուշն որմնանկարով, որոնք բոլորն էլ բարձրացված էին գեղագիտական հավասարապես փայլուն մակարդակի⁶:

Նկատի առնելով Հայաստանի քարեդարյան այրերի առանձնահատկությունները, դժվար է հուսալ, որ նրանցում կգտնվին գունազարդ գեղանկարի ուշագրավ նմուշներ: Սակայն Հրազդանի կիրճի վերը նշված քարայրների պեղումները կարող են ընձևել ոսկորի և քարի վրա կատարված գծանկարներ, կավե ու ոսկրե արձանիկներ:

Առանց հին քարեդարյան արվեստի որոշակի մակարդակի առկայության դժվար է պատկերացնել Հայաստանում ուշ նեոլիթյան և հետագա ժամանակների արվեստի բուռն առաջընթացը:

2. Նեոլիթ-էնեոլիթՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Ժայռապատկերներ: Ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, միջին քարի դարից հետո նախնադարյան հասարակությունը բնության պատրաստի մթերքների յուրացումից անցնում է աշխատանքի ավելի բարդ ձևերի ու թևակոխում արտադրող տնտեսության շրջանները, սկսում է սակավ առ սակավ վերափոխել բնությունը իր նպատակների համար, ավելի բարդ հարաբերությունների մեջ է մտնում շրջապատող կյանքի տարբեր երևույթների հետ⁷: Այս հանգամանքը մեծ փոփոխություններ է առաջացնում նաև արվեստի մեջ: Հին քարեդարյան ժամանակների անմիջական պայծառ ընկալումները հետզհետե տեղի են տալիս, սակայն նոր դարաշրջանի մարդը սովորում է ավելի խորը՝ բազմազանություն ու փոխադարձ կապերի մեջ ընկալել իրականությունը: Այս շրջանի արվեստի համար բնորոշ է դառնում զանազան առարկաների նախշաղարհումը, պատկերների պայմանականացումը, ոճավորումը, պատմողական բարդությունը, որը հանգեցնում է ամբողջ գործողությունների և երևույթների ձևավորելու անհրաժեշտությունը⁸:

Ուշ նեոլիթ-էնեոլիթյան փուլերի հայաստանյան խեցեղենի վրա, մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներում, երևում է ոչ միայն կտավից, հյուսվածքից, խտրից կավի վրա արտատպված նախշը, այլև բազմապուշն սիմետրիկ զարդանախշը: Հորիզոնական ու ուղղահայաց ուղիղ և ալիքավոր գծերի, կետերի, շեղանկյունիների և երկրաչափական այլ պատկերների միջոցով խորհրդանշում էին բնության տարբեր երևույթներն ու ժամանակի կրոնական պատկերացումները: Նախշազարդ խեցեղենի հետ միասին հանդես են գալիս նոր տիպի կանացի և կինդանական պայմանական արձանիկներ՝ կավից ու քարից:

Կենդանական պատկերների հետ մեկտեղ նշանակալից դեր են կատարում մարդկային կերպավորումները որսի և զինական ընդհարումների տեսա-

⁶ Տե՛ս *Graziosi, Die Kunst der Altsteinzeit, Stuttgart, 1956, էջ 21—22: A. П. Окладников, Утро искусства, էջ 30, 50—51:*

⁷ Տե՛ս «*Всеобщая история искусства*», т. I, М., 1956, էջ 28:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31—32:

րաններում: Մարդկանց, մարդկային խմբերի գործունեությունն այժմ դառնում է արվեստի կենտրոնական թեման: Այս նոր խնդիրները առաջ են բերում գեղարվեստական լուծման նոր ձևեր՝ առանձին կերպարների (պատկերների) սյուժետային ենթակայություն, զարգացած կոմպոզիցիա, տարածությունն արտահայտելու պարզունակ փորձեր⁹:

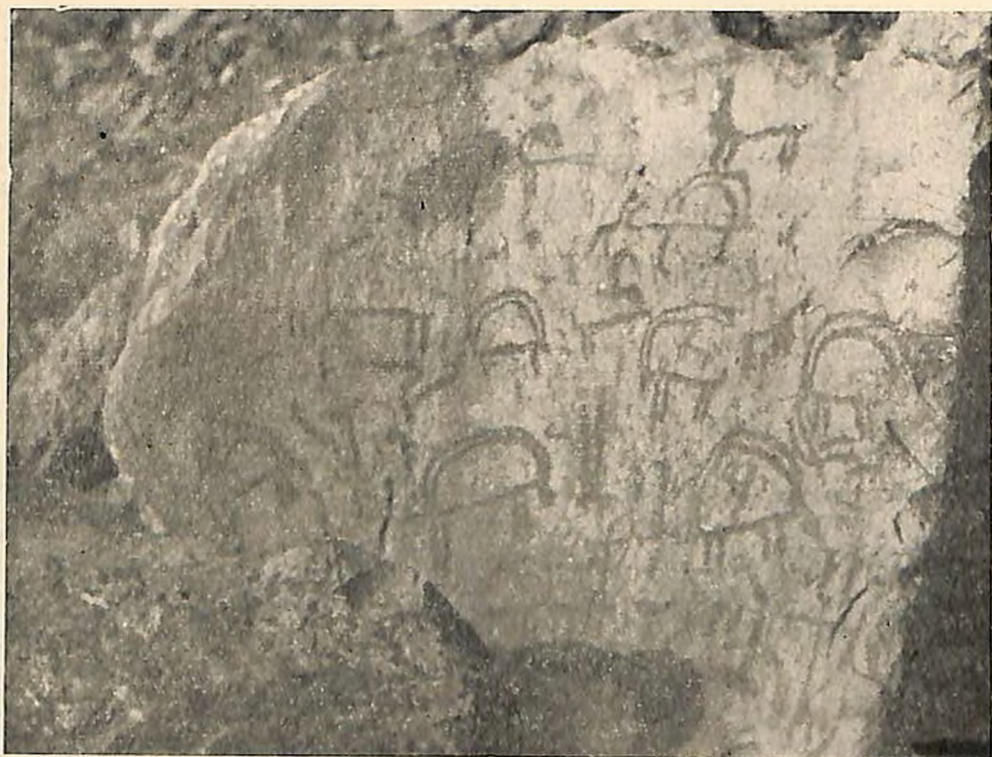
Հայկական լեռնաշխարհը շատ հարուստ է նշված տիպի հուշարձաններով: Գրանք բազմազան, բազմաբովանդակ և միանգամայն ինքնատիպ ժայռապատկերների կուտակումներ են, որ տարածված են Արագածի փեշերից մինչև Հայկական Տավրոսի լանջերը, մինչև Ասորիք-Պաղեստինի և Իրաքի սահմանները: Ժայռապատկերների առանձնապես մեծ խմբեր կան Արագածի փեշերին, ինչպես նաև Սեանա լճի ավազանը կղերոջ Գեղամա, Վարդենիսի, Վայոց ձորի և Սյունյաց լեռնագագաթների մոտ¹⁰: Սրանց մեջ աչքի են ընկնում Գեղամա լեռների պատկերախմբերը, որոնք տեղադրված են բնական զոգավորությունների քարակառույցների վրա և հանդիսանում են նախնադարյան որսորդանասնապահների նվիրչկան սրբատեղիներ, հին արվեստի և պաշտամունքի «տաճարներ»:

Ուսուցղական տեսաբանների արվեստը, ուսուցղական հավատալիքները: Պատկերների մեջ աչքի են դարձում նախ և առաջ կենդանիների ամենատարբեր տեսակների մեծ քանակն ու բազմազանությունը: Դրանք են զուբրը, վայրի ցուլը (կամ կուլը), կովկասյան աղնիվ եղջերուն, հսկա եղջերուն, իշաձյվամբ, կիտարն ու ջեյրանը, ձին (շատ ուշ), վայրի էշը, առյուծը, զեղարդը, վարազը, լուսանը, քնձառյուծը, մի շարք մանր կենդանիներ, շների տարատեսակները, սողունների զանազան տիպերը, բազր, սազը, արագիլը, կարապը, կաքավը և այլն: Այս կենդանիների մի մասը այժմ իսպառ անհետացել է Հայաստանից և նրանց պեղածո մնացորդները հանդիպում են տասնյակ հազարամյակներ առաջ նրանց աղետալին անկման հետևանքով զոչացած կենդանական գերիզմանոցներում¹¹:

9 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

10 Թվարկված հուշարձանները մասամբ հրատարակված են Լ. Ա. Բարսեղյանի («Նոր Նյու-Քիբ Հայաստանի հնագույն արվեստի», ՊԲՀ, 1965, № 3, էջ 147—160), Գ. Կարախանյանի, Պ. Սաֆյանի («Սյունիքի ժայռապատկերները», «Սովետական արվեստ», № 1, Երևան, 1967, էջ 31—38 և «Հայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձաններ» ՊԲՀ, 1969, № 1, էջ 275—283) և Հ. Մարտիրոսյանի («Ժայռապատկերների դասակարգման մի քանի տվյալներ»), ԼՀԳ, 1970, № 9, էջ 54—70 և «Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ». ՊԲՀ, 1969, № 3, էջ 191—208) կողմից: Գեղամա լեռների ժայռապատկերների առաջին խումբը հայտնաբերել է երկրաբան Ա. Պ. Գեմյոսինը, Պաշտասար (Նալ-Ֆափա) զոգավթի ստորոտին: 1964—65 թվականներին այդ պատկերները պատճենահանվել են ճարտարապետ Ա. Բ. Պետրոսյանի կողմից, Մ. Հ. Սարգսյանի հանձնարարությամբ, և հրատարակվել վերջինիս գրքում («Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում», Երևան, 1967, էջ 113—122): Այնուհետև ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հանձնարարությամբ Ա. Բ. Պետրոսյանը հայտնաբերել է ժայռապատկերների տասնյակ նոր կուտակումներ, որոնք տեղում հանգամանորեն ուսումնասիրվել և 30 նոր խմբերով համալրվել կոմպլեքսային արշավախմբի կողմից:

11 Չորրորդական ֆաունային վերաբերող տվյալները մեկ սիրահոծար հազորդից հնէակենդանաբան Ս. Կ. Մեժլումյանը Տե՛ս նաև նույն հեղինակի «О распространении зубра в бассейне оз. Севан», «Ученые записки Ереванского Госуниверситета», 1968, № 2.

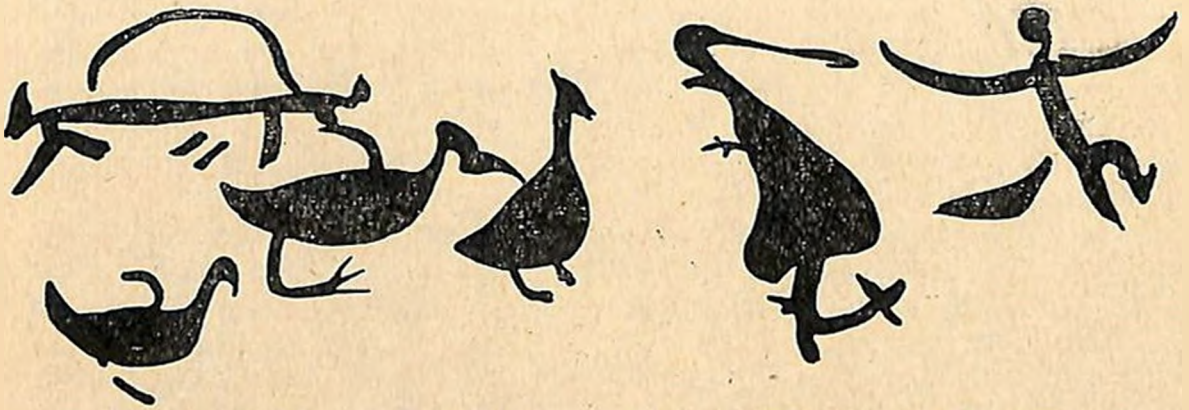
Այծերի հոտ և կովող այծեր Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից: Վաղ և միջին բրոնզի ժամանակաշրջան

Հիշյալ կենդանիների մի զգալի մասը ներկայացված է որսորդական տեսարանների մեջ, որպիսիները շատ բնորոշ են նաև Նվրոսպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի նեոլիթ-բրոնզեդարյան նուշնատիպ հուշարձանների համար: Որսորդների պատկերներն այստեղ ներկայացված են ինչպես մերկանդամ, շարժուն ու բնորոշ ձևերով, այնպես էլ զգեստավորված, տարբեր տիպի զլխանոցներով, հազվադեպ՝ նուշնիսկ բարձրաքիթ կոշիկներով, կենդանակերպ ու թռչնակերպ դիմակներով: Նրանք զինված են փոքր, մեծ կամ ձևավոր (հազվադեպ) աղեղներով, մահակներով, նիզակներով, փռեկերով: Որոշ պատկերներում ցանցեր ու փոսավոր պարզունակ թակարդներ են արված: Առանձնապես մեծ թիվ են կազմում զուբերին, վայրի ցուլերին, եղջերուներին կամ նրանց փոքրիկ հոտերին հետապնդող միայնակ, կամ զույգ որսորդների ու շների նկարները: Հաճախ միայնակ որսորդը վայրի ցուլի կամ կենդանիների մեծ հոտերի դեմ հանդես է գալիս միայն պարանով, կամ նեռ: ու աղեղով զինված: Սակայն հանդիպում են նաև շքեղ ու դինամիկ մեծ կոշիկաբեկիցիաներ՝ տասնյակ կենդանիներով, որսորդների ու շների բազմությամբ՝ կենդանիների հնարամիտ շրջափակման ու որսորդական կանխամտածված գործողությունների հաջորդաբար կապակցված տեսարանների մեջ, ուր ներկայացված են խուճապահար, զլխապատառ փախչող, վախից քարացած, վիրավոր ու սպանված, կամ ընդհակառակը, կատաղի, հարձակման պատրաստ կենդանիներ:

Նման պատկերներում շատ հաճախ բոլոր կենդանի արարածները ներկայացված են տպավորիչ դինամիկայի, շտապ գործողության բնորոշ շարժումների մեջ, պեղագիտական հաճույք պատճառելով դիտողին: Որսորդի կողմից հետապնդվող եղջերուների՝ փարթամ ու շքեղ պուլերի տակ շարժվող հոտերը հաճախ թավ անտառի տպավորութուն են թողնում, իսկ ճյուղատարած ընդհանրապատկերի մեջ հազիվ են նշմարվում որսորդն ու շունը:

Բոլոր այս պատկերներն այնքան տիպական, բնորոշ ու կոնկրետ են որսորդ-անասնապահական կենցաղի համար, որ կարող էին ռեալ իրողություններ վիրարտագրող «կտավներ» թվալ: Սակայն նրանցում ամենուրեք հանդիպող արևի, լուսնի, երկնային այլ մարմինների երկրաչափական սիմվոլներն ու նշանագրերը, մարդակերպ աստվածների, ֆանտաստիկ կենդանիների, տղամարդկանց ու կանանց պատկերները վերջնականապես բացահայտում են որսորդական տեսարանների անիրական, կրոնական ու հմայական բնույթը: Սրանց զլխավոր էությունն այն է, որ նմանողություն հմայանքի միջոցով նախնադարյան որսորդը ձգտում է հասնել իրականին, օգնություն է կանչում հեռավոր ու մոտավոր նախնիներին, որոնք ապրում էին երկնականարում, հիշվում առասպելիկների մեջ իբրև քաջ որսկաններ ու հմուտ անասնապահներ: Օգնություն էին կանչվում նաև հովանավորող ոգիներն ու աստվածները՝ բնության զորավոր ուժերը: Այդ պատկերացումների հետ են կապված որսորդական արարողություններն ու ծիսական պարերը, որոնք մեծ քանակությամբ և բացառիկ ուժով են ներկայացված Գեղամա ժայռապատկերներում և իրենց որոշակի զուգահեռներն ունեն Ասիայի, Աֆրիկայի ժայռագրերում, նախնադարի կյանքով ապրող այժմյան որսորդական ցեղերի ազգագրության մեջ: Լանների ժամանակակից ցեղերը որսորդական դադարի թեսերի, արարողությունների ու զոհաբերությունների համար այսօր էլ շարունակում են նման պատկերներ փո-

բազրել որսի գնալուց առաջ: Նրանք նվերներ ու զոհեր են մատուցում նույնիսկ «նախապատմական» ժայռապատկերներին ու իրենց զինքերի վրա փորագրում այն կենդանիների պատկերները, որոնց ուզում են սպանել¹²:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերներ, վաղ և միջին բրոնզի ժամանակաշրջան

Հայաստանի բարձրագույն շրջաններում ամենուրեք հանդիպող նման տոսարաններն իրենց կրոնա-պաշտամունքային հմայական բնույթով ընդգծում են որսորդության զգալի դերը նախնադարյան տնտեսության զարգացման հրկար ու ձիգ հազարամյակների ընթացքում: Պատահական չէ, որ Գեղամա լեռներում պատկերված վայրի կենդանիների՝ եղջերուի, կխտարի, զուբրի, ընծառյուծի, այծի, աղվեսի, կաքավի, բազի, սագի, կարապի պեղածո ոսկրային մնացորդները հանդիպում են Արարատյան դաշտի մ. թ. ա. V—I հազարամյակների բնակատեղիների պեղումների ժամանակ¹³:

Որսորդական տնտեսանքների ամենաբնորոշ ու առանձնահատուկ կողմնայն է, որ նախնադարյան որսորդը հաճախ ձգտում է շսպանել կենդանուն, առանձնացնել, խնայել ձագուկներին, նրանց որսալ մահակի օգնությամբ, պարանով, անզեն ձեռքով, թակարդով և այլն: Նման պատկերների մեջ դրսևորվում է մարդու վտանգավոր ու դժվարին պայքարը կենդանիների ընտելացման, բուծման, անասնապահություն ստեղծելու դարավոր ուղիներում, երբ նախնադարյան որսորդ-անասնապահը դիմում է ոչ միայն իր հմտությանը, գիտելիքներին, հնարամտությանը և պարզունակ տեխնիկային, այլև նախնիներին, ուղիներին, աստվածներին, կախարդանքի միջոցներին և այլն: Գեղամա ժայռապատկերների մի զգալի խումբ պատկերում է փոկակապի վրա պահվող, առջևի ու ետևի բութերը իրար կապած կենդանիների կամ նրանց հոտերն առաջնորդող կապկապած ներիների, անասուններին հսկող մեծահասակ տղամարդկանց, մանչուկների ու պահապան շների կամ կենդանիներին՝ փոկերի օգնությամբ, մուսթից, մորուքից, պոչից, պոզից քարշ ավող մարդկանց:

Պտղաբերության պաշտամունք: Կրոնա-պաշտամունքային, հմայական բնույթի նույնօրինակ մի քանի կոմպոզիցիաներում պատկերված են նաև հզոր երկնային ցուլեր՝ բերանից ժայթքող չրի շիթերով: Նման ցլազուլս հարթա-

¹² St' u J. Maringer, The Gods of prehistoric man, էջ 137—138:

¹³ St' u C. K. Межелумян, Млекопитающие эпохи бронзы на территории Армении (Բնկանծուական դիսերտացիայի ավտոռիֆերատ), Ереван, 1963:

լանդակներ կան նշանավոր վիշապ քարարձանների վրա, որոնք կարող են մեկնարանվել իբրև տարերթի ու պողաբեռության դադափարը մարմնավորող հուշարձաններ:

Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի ժայռապատկերներ Գեղամա լեռներից

— Պողաբեռության դադափարն ու պաշտամունքը ուղղակիորեն արտահայտող շատ պատկերներ էլ կան, որոնց մեջ ներկայացված են ձագերին սնող մայր կենդանիներ, ծնողներից ու ձագերից կաղմված խմբեր, անասունների արգասավորման ու բեղմնավորման հմայական գործողություններ՝ տղամարդկանց ու կանանց, արևային, կալծակնային աստվածությունների, աստղանշանների, պատկերագրերի միջավայրում:

Այսպիսով, վերը հիշատակված ժայռապատկերները, որոնց կրոնա-պաշտամունքային բնույթը անուրանալի է, նոր լույս են սփռում Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթ-էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի տեղաբնակների արվեստի ու մշակույթի մինչև ռոս անհայտ կողմերի վրա:

Տիեզերական պատկերացումներ¹⁴: Տնտեսական ամենագործնական կարիքներից ելնելով, նախնադարյան հովիվն ու երկրագործը դառնում էին աստղային երկնքի, դետերի մակընթացության ու տեղատվության, կլիմայական փոփոխությունների առաջին գիտողներն ու պարզունակ «ուսումնասիրողները», որոնք այդ երևույթները մեկնում էին յուրովի՝ պայծառ երևակայության

¹⁴ Տիեզերական պատկերացումների և այլ հատվածների շարադրանքի համար օգտագործված է Հ. Ռ. Իսրայելյանի աշխատությունը՝ «Ուշ բրոնզի դարի պաշտամունքն ու կրոնը Հայաստանում» (ձեռագիր):

թևով, դեղեցիկ լեզուներով ու առասպելների մեջ: Այդ պատճառով էլ նրանց կողմից ստեղծված ժայռապատկերներից շատերը ուղղակիորեն կապված են աստղային հրկնքի, արևի, լուսնի և լուսատուների, տարերքի այլ աստվածների ու նախնիների պաշտամունքից բխող առասպելների և լեզուների հետ, որոնց մի զգալի մասը հասել է հայ ժողովրդական բանահյուսության ներկա փուլին: Գեղամա նախնազարյան սրբատեղիներում շատ են հանդիպում երկրաչափական ձևի փորագրություններ, որոնք պատկերում են արևը, լուսինը, կայծակը, աստղերը, ինչպես նաև աստղային համակարգերի գաղափարը կրող նմանօրինակ նշանների ամբողջական կոմպլեքսներ:

Արևը պատկերող նշանները հաճախ ճառագայթավոր անիվի ձև ունեն: Արև-անիվի նկարագիրն էլ հեշտությամբ կապվում է սալլի, կառքի, մարտակառքի ու քաշող անասունների պատկերացման հետ: Այդ պատճառով էլ հնարավոր է, որ Գեղամա ժայռագրերում և այլուր հանդիպող զանազանակերպ սալլերի պատկերները կապված լինեն արևի պաշտամունքի հետ, քանի որ նրանց քաշող ցուլերն ու շրջապատի այլ կենդանիներն էլ ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ երկնային լուսատուների խորհրդանիշներ:

Գեղամա ժայռապատկերներում երկնակամարի ու լուսատուների պաշտամունքը հաճախ կապվում է նաև թռչունների հետ: Աստղային համակարգ ներկայացնող ժայռապատկերներից մեկի կենտրոնում արևը պատկերված է ճաճանշանիվի ձևով, վրան մի խոշոր թռչուն, կտուցը դեպի «հրավառ» դուռը:

Պատկերների մի այլ խումբ արտահայտում է ամսյրոպ-կայծակի կամ տարերքի երևույթը: Դրանք առանձին կանգած այծեր են, իրանի վրա, եղջյուրների միջև կամ զլխավերևում փորագրված խաչերով, ճանկախաչերով և որ զլխավորն է՝ շուրջանակի գասավորված գնդիկներով կամ երկարուկ ճառագայթներով, որոնք մեջքից արձակվող այծերի (կայծերի) տպավորություն են թողնում: «Պեծավոր» այծերի այս պատկերները կարծես դիտմամբ արված են հալ ժողովրդական «ինքը էծ, մեջքը պեծ» հանելուկը պատկերազարդելու համար: Հանելուկը կայծակի երևույթի լակոնիկ մեկնաբանումն է¹⁵:

Մեր նախնիները կենդանիների կերպարներով պատկերում էին ոչ միայն արևը, լուսինն ու կայծակը, այլև ողջ աստղազարդ երկինքը կամ տիեզերքը:

Գեղամա բաշմաթիվ պատկերախմբեր ունեն իրենց աստեղային զուգորդները, որոնք հավաստում են միակերպ կամ զանազանակերպ կենդանիների լուսատու լինելու հանդամանքը: Այդպես էին պատկերում երկնակամարը նաև հին հայերը: «Ճերմակ բուրգով բուրգը,— ասում է հանելուկը,— մի սուրու (հոս) ոչխար կուշար, զոր-գիշեր աշխրքին կաշե»¹⁶: Այստեղ ոչխարները պատկերվում են իբրև լուսատուներ, իսկ բուրգը (հովիվը)՝ իբրև լուսին:

Ինչպես վերը բերված հանելուկի մեջ, այնպես էլ նախնազարյան ժայռապատկերներում կենդանիների հոտերի հետ միասին հանդես են գալիս մարդակերպ, խոշոր ընդգծված պատկերներ, լայն տարածած թևերով մասնների ճառագայթավոր բացվածքով, երբեմն ամբողջությամբ ճառագայթ-կայծակների հրացուլի մեջ վերցված, որ մասնում են նրանց արևի, լուսնի կամ կայ-

15 Տե՛ս Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 20:

16 Նույն տեղում, էջ 10:

ծակի աստվածներ լինելու հանդամանքը: Երկհային նշված աստվածությունները ժայռապատկերներում հաճախ հանդես են գալիս միասին, ինչպես հայկական հանելուկների մեջ արևն ու լուսինը պատկերացվում են իբրև «բիր ու ախպեր» օրապտուշա հերթափոխության մեջ: Աստվածային այս կերպարներից շատերը ներկայացված են շեշտված առնանդամներով, նույնիսկ երկիրը բեղմնավորելու հմայական դործողությունների մեջ: Մի շարք այլ դիպքերում արևի, լուսնի, կայծակի մարգարիկապ աստվածությունները՝ հանդես են գալիս իբրև կենդանիների հովանավորող, երկրագործությունը արդասավորող ուժեր, որոնց գուգանմանները եվրոպական ժայռապատկերներում պատկերվում են մանգաղը ձևով: Կրոնա-պաշտամունքային առումով խորապես իմաստավորված այս պատկերների նշանակությունն այնքան մեծ էր, որ նրանք հարատևում են մինչև եռ ըրոնդի դարի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի արվեստը և դարդարում Գվինի մ. թ. ա. IX—VIII դարերի սրբազան խեցեղենի սպատերը, այնուհետև տարածվում ուրարտական դիպտիկայի և անտիկ շրջանի արվեստի մեջ:

Երևակայական էակներ և նախնիներ յաջատամունք: Հայաստանի ժայռապատկերներում մեծ թվով են ներկայացված տիեզերական պատկերացումների հետ կապված գերբնական երկգլխանի օձեր, հիդրաներ, վիշապներ, վիշապաքաղեր և այլ երևակայական արարածներ, որոնք հանդես են գալիս նաև առասպելների, հանելուկների, հերթափնների մեջ որպես վիշապներ, «իմաստուն օձեր», վիշապասպան հերոսներ ու աստվածներ: Շատ ժայռապատկերներ իրենց զուգահեռներն են գտնում կորանջան կացիների, ինչպես և Ամիրանի քաջագործությունները պատկերող դրվագների, Արտավազդի ու Վահագնի առասպելների մեջ: Վարդենիսի հսկայածավալ ժայռապատկերներից մեկն, օրինակ, նվիրված է արևի և ամպրոպամաբարիկ աստվածների պաշարին: Այստեղ ներկայացված երկրաչափական պատկերների երեք խմբերը կազմված են մեծ ու գեղեցիկ արևային նշաններից, խաչերից, կիսալուսիններն ու աստղերը ներկայացնող բազմաթիվ կիսազնդած փոսիկներից: Սրանցից ցած տեղագրված է մի սքանչելի կոմպոզիցիա, որը կարծես երկրաչափական սիմվոլների առասպելական բացահայտումը լինի: Այստեղ հանդես է գալիս արևի աստվածը՝ անիվի, ձիու և կիսալուսնի հետ: Նրա դիմաց կանգնած են կայծակի աստվածությունները՝ հսկայամարմին օձ-կայծակների խառնիխուռն պատկերներով, որոնք այլաբանորեն ներկայացնում են աստվածների պաշարը: «Վարդենիսյան աստվածների» սրոշ ատրիբուտներն ու ֆունկցիաները պահպանվել են հայկական Վահագն ու Միհր աստվածների, Սասնա հերոսների կերպարների մեջ, որոնցից ոմանք ահեղաձայն կայծակ-որոտի հատկանիշներ ունեն (Սասնաար, Բաղդասար), շատերը՝ արևի ու ծովի հետ առնչվող ջրածին-հրեղեն ձիու թուփ կեծակի, ոմանք վիշապասպան են (Վահագն), ոմանք պատկերվում են օձադալար կայծակները բռնած և ճառագայթավոր գլխանոցով (Միհր):

Սրանցից շատերը արև-կայծակի աստվածներ են, կիսաաստվածային ու կիսամարդկային կերպարներ, միևնույն ժամանակ կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ մտած առանձին ցեղերի և տոհմերի «լուսատու» նախնիներ, ինչպես հետագա ժամանակների առասպելական Հայկ նահապետն էր ներկայաց-

վում իբրև նախնի, իբրև քաջ որսկան, «քաջազանգուր խայտակն և հաստաբազուկ»¹⁷, կենդանիների միջավայրում, որսորդական տեսարանի մեջ և իբրև պայծառ ու գեղեցիկ աստղ՝ իր համաստեղությունում¹⁸:

Պալեոլիթից եկող, որսորդական հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայաստանյան ցեղերը պետք է որ լեգենդներ ու հիշողություններ պահպանեն իրենց նախնի որսորդների քաջագործությունների ու արարքների մասին, որոնք հեռանալով իրենց յուրահատուկ աշխարհը, դառնում էին կենդանի սերունդներին հովանավորող, օգնող հզոր, ազդեցիկ ոգիներ¹⁹ և միանգամայն հնարավոր է, որ Գեղամա լեռների և այլ վայրերի ժայռանկարների մարդակերպ պատկերներից շատերը ներկայացնում են սրբացված, աստվածացված նախնիներին՝ աստղային նշանների ուղեկցությամբ, քանի որ աշխարհի շատ ժողովուրդներ և մանավանդ տեղաբնակ հայերի պատկերացմամբ նախնիների ուրույն աշխարհը հրկիներն էր, ուր նրանք համաստեղություններ էին դառնում և իրենց աստղային գոյություն միջոցով հրաշագործ ազդեցություն ունենում ապրող ցեղերի ու նրա յուրաքանչյուր անդամի ճակատագրի վրա²⁰:

Գեղամա ժայռապատկերներից մեկը բազկացած է երկու այծանկարից և կանացի սխեմատիկ երկու ֆիգուրներից, որոնք բավականաչափ մոտիկ նմանություն ունեն Առաջավոր Ասիայի²¹, արևելյան Միջերկրականի ու էգեյան²² աշխարհի, Կրետի, Կիկլադների, Կնոսոսի, Իրանական սարահարթի, Միջագետքի²³, Եգիպտոսի²⁴, Հայաստանի²⁵ և Անդրկովկասի բրոնզեդարյան²⁶ կանացի կուռքերի հետ: Սեմանտիկ նշանակությամբ բոլորովին համազոր մի պատկեր էլ կա Արագածի լանջերին²⁷, որը նույնպես կազմված է այծանկարներից ու մարդկային պայծանական շորս պատկերներից, որոնք, սակայն, ի տարբերություն նախորդների, իրենց վրա կրում են կանացի պտղաբերման օրգանների նշաններ, ինչպես Չաթալ-Հույուբի նեոլիթյան որմնանկարների կանացի կուռքերը²⁸ և ավելի ուշ շրջանի համանման պաշտամունքային առարկաներից շատ-շատերը:

Վերջապես, Վարդենիսի չափազանց հետաքրքիր ժայռապատկերներից մեկը պարունակում է նույն կարգի մի սյուժե, որն իրենից ներկայացնում է խա-

17 Տե՛ս Խոհեմացի, Ա, Ժ: Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Գ. Երևան, 1968, էջ 79:

18 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Հայկ-Օրիոն, «Տեղեկագիր», ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի, Երևան, 1941, № 8, էջ 29—36:

19 Տե՛ս J. Maringer, The Gods of prehistoric man, էջ 129:

20 Տե՛ս նույն տեղում:

21 Տե՛ս J. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, նկ. 45—46:

22 Տե՛ս Գ. Կայլժ, У истоков европейской цивилизации, էջ 42, նկ. 8:

23 Տե՛ս M. E. Mallowan, Early Mesopotamia and Iran, London, 1955, էջ 125, նկ. 123, 137ա, 139—140:

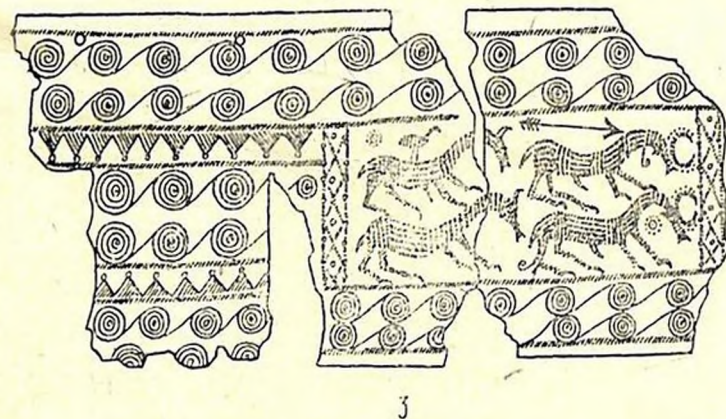
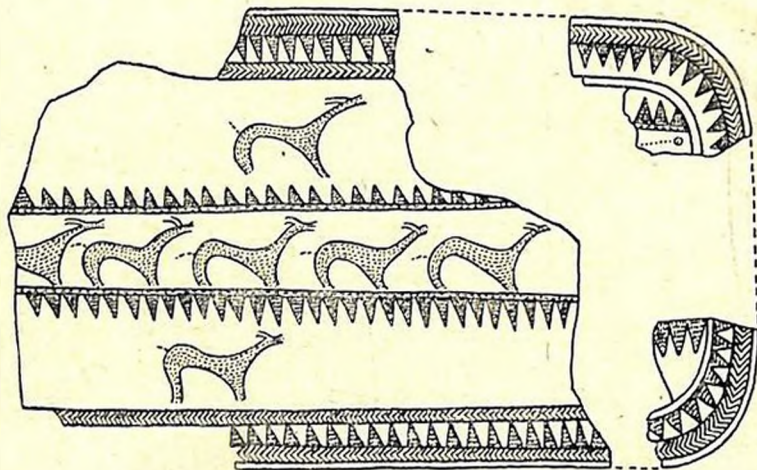
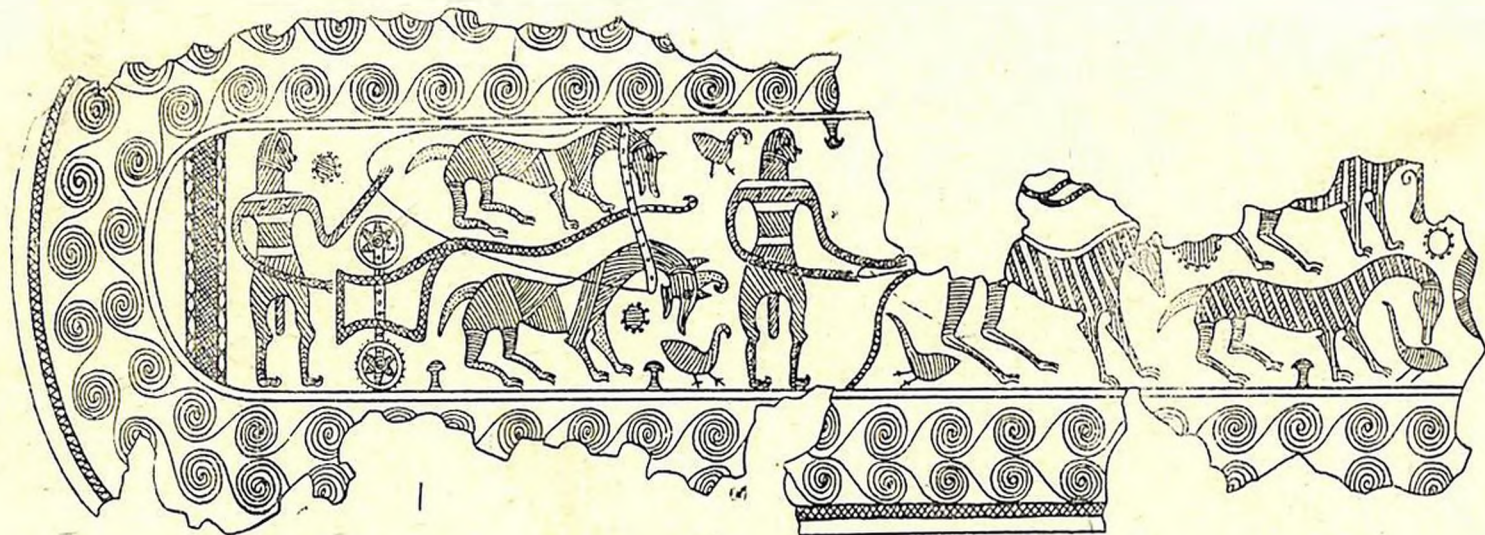
24 Տե՛ս Գ. Կայլժ, Древнейший Восток, նկ. 36:

25 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Идолы из раскопок Кармир-блур, ИФЖ, 1958, № 2, էջ 118:

26 Տե՛ս А. М. Дживахишвили, Л. Н. Глonti, Урбинси, I, Тбилиси, 1962, նկ. 280—282:

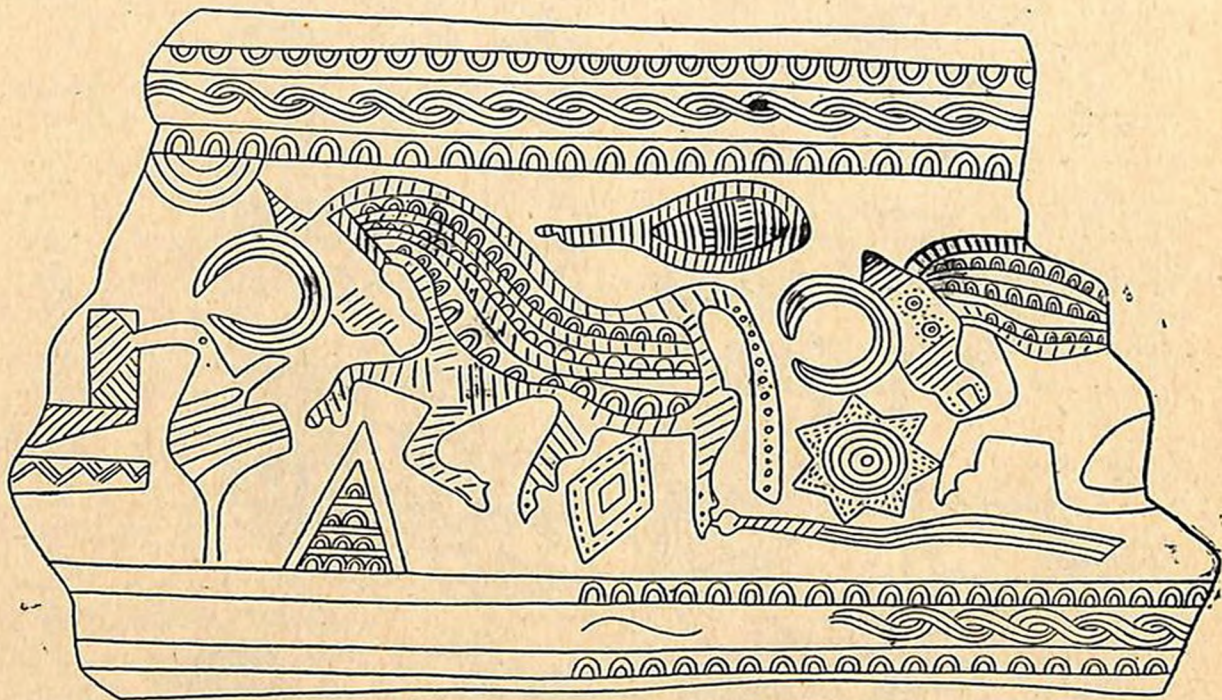
27 Տե՛ս Լ. Ա. Բարսեղյան, Նոր հյուսիս Հայաստանի հնագույն արվեստի, նկ. 12:

28 Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963, նկ. 83:

2
 Ուշբրոնզեդարյան բրոնզե գոտիներ. 1—Լնաշենից, 2—Սանանից, 3—Հաղպատից

չաձև միջուկով արևի մեծ սկավառակ՝ վրան կանգնած շորս թևատարած մարդկային ֆիգուրներով, աջից դժագրված կանացի պայմանական զույգ պատկերով և երկու նշանագրերով:

Բրոնզե գոտու րեկուր: Առնային Ղարաբաղից

Արևելքի վաղ մշակույթներին հատուկ «արևաբնակ» մարդկանց ու կանացի զույգ կուռքերի²⁹ մոտիվը առանձնապես սերտ առնչություններ ունի մի կողմից շատ երկրների նախնադարյան ժայռապատկերների և մյուս կողմից՝ դամբարանային ծիսական նյութերի հետ:

«Արևաբնակ» մարդկանց կամ ոգիների բազմաթիվ ֆիգուրներ կան նաև Եվրոպայի բրոնզեդարյան ժայռագրերում³⁰ և առանձնապես պատմական Հայաստանի Շակաշեն գավառի (այժմ Կիրովաբադի դաշտավայր) ուշբրոնզեդարյան դամբարանային դրվագազարդ խեցեղենի վրա: Հայաստանի նախնադարյան մի շարք դամբարանների կենդանապատկերները, երկնային սիմվոլները, մարդկային բազկատարած ֆիգուրները (Նախիջևան, Շամիրամ և այլն) կամ գերեզմաններում տեղադրվող փոքրիկ կանացի կուռքերը անառարկելիորեն վկայում են, որ մեռյալների ու նախնիների պաշտամունքը սերտորեն կապված է երկնային պատկերացումների հետ, երկինքն ու անդրշիրիմը ընկալվում էին մեկ ամբողջության մեջ, իբրև տիեզերքի երկու հավասար տարրեր: Այդ

²⁹ Տե՛ս E. Herzfeld, Die vorgeschichtlichen Topfereien von Samarra, „Die Ausgrabungen von Samarra“, V, „Forschungen zur islamischen Kunst“, II, Berlin, 1930, էջ 11—12, նկ. 12:

³⁰ Տե՛ս F. Gudnitz, Bronzealterens Monumentalkunst. Kobenhavn, 1962, նկ. 18:

առումով շափազանց մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ ժողովրդական հավատալիքներն ու պաշտամունքները, որոնք վերաբերում են մեռյալներին ու նախնիներին, հողու և մարմնի փոխհարաբերությունը: Մանուկ Աբեղյանի ուսումնասիրության համաձայն, հայերի մեջ մարդկային հոգիները նույնանում են համաստեղություններին, մտածվում աստղերի հետ կապակցությամբ: Աստղերի հետ է կապվում ոչ միայն հոգին, այլև մարմինը, մարմնական գորությունը, «երբ մի հերոս նեղության մեջ է, — գրում է Աբեղյանը, — նրա աստղը խավարում է, երբ նա կուլում է մեկի հետ, ապա նրա աստղն էլ երկընթացում է կուլում հակառակորդի աստղի հետ (համտ. «Սասնա ծռեր»)»³¹: Հայերի մեջ պաշտվող նախնիներն ու իրենց աստղերը մտածվում են իբրև օգնական, պահպանողիներ, իբրև սրբություններ, այդ պատճառով էլ նրանցով երդվում են, ինչպես հոր գերեզմանով («էն մեծ ու սյտիկ աստղերը վկա», «էն հորս գերեզմանը վկա»), օգնության աղերսով դիմում են աստղերին («Ձեռ պետ աստղունք օգնական պահպան կայնեք... մեզ ազատեք ըմեն փորձանաց. շար մարդուց, շար սհաթից»)»³²:

Նախնադարյան ժայռապատկերների կոմպոզիցիաների մեկնաբանման առումով շափազանց հետաքրքիր են նաև նույն Աբեղյանի կողմից դիտված հայկական այն ըմբռնումները, թե անրիծները տեղավորված են երկնքում աստղերի վրա, որ հոգին լույս է կամ փայլ, թե ապրող կենդանի մարդու մեջ հոգին ունի լուսապայծառ գնդի ձև, թե նախնիների հոգիները ներկայանում են մարդկային, սեփական ուրվականի ձևով և այլն: Ժամանակակից հետամնաց ցեղերի մեջ նման հասկացություններն ի հայտ են դալիս ավելի անխառն ու չընդմիջարկված ձևով, սակայն էպոս շեն տարբերվում վերը բերվածներից: Սրանց համոզմամբ, նախնիները համաստեղություններ են դարձել, ապրում են աստղերի ու արևի վրա և իրենց աստղային գոյություն միջոցով մասնակցում, աջակցում են ցեղերի ու նրանց առանձին անդամների կենսագործունեությանը, հրաշագործ ազդեցություն ունենում³³:

Վերը բերված Գեղամա սարեբի, Վարդենիսի, Արագածի նյութերը, հասանաչություն և ընդհանուր ազդագրության տվյալները, կարծես, հաստատում են այն իրողությունը, որ նախնադարյան սրբավայրերի աչքի ընկնող տեղերում փորագրված մարդկային ֆիգուրների ու աստղազարդ երկնակամարի պատկերներն արվում են նախնիների ու մեռյալների ոգիներին երկրպագելու համար: Այս երևույթը դիտվում է աշխարհի տարբեր մասերում հայտնաբերված ժայռապատկերների մեջ և համընդհանուր է նախնադարյան հավատալիքների ու կրոնի համար:

Ժայռագրեր: Հայաստանի ժայռապատկերների մասին խոսելիս չի կարելի մոռանալ կարևորագույն մի հանդամանք, որ բազմիցս նշվեց վերևում: Այդ բազմազան նշանագիր-զաղափարագրերի առկայությունն է ժայռապատկերների տարբեր խմբերում:

³¹ M. Abeghian, Der armentsche Volksglaube, էջ 26:

³² Նույն տեղում, տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 31—32:

³³ J. Maringer, The Gods of prehistoric man, էջ 127—131:

Այս նշանագրերը լայն տարածում ունեն Հայաստանի, Վրաստանի նախնադարյան հուշարձանների մեջ՝ ժայռաբեկորների³⁴, խեցեղեն ամանների³⁵, Գեանիքի դամբարանային հսկա սրահների պատերի³⁶ և բազմազան այլ իրերի ու առարկաների վրա: Այսպիսիները տարածված են նաև Ասիայի ու Եվրոպայի բազմաթիվ հին ժայռանկարներում և ժամանակակից ավստրալիական արվեստի հուշարձաններում: Սրանց լայն օգտագործումը ժայռապատկերներում, դամբարանների պատերին և պաշտամունքային խեցեղենի վրա ենթադրել է սալիս պիկտոգրաֆիկ գրությունների գոյությունը նախնադարյան Հայաստանում (հրեկ մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներից սկսած), որը կարող էր ծառայել կրոնա-հմայական նպատակների և հիմք դառնալ, այսպես կոչված, մեհենական գրերի համար:

Ժայռապատկերների քվազմամ հարցը: Գեղամա ժայռապատկերների հսկայական քանակությունը, նրանց կրկնակի, եռակի տեղադրումը իրար վրա, ոճական ու տեխնիկական առանձնահատկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ունեն ժամանակագրական շատ լայն ընդգրկում և սկսվելով նեոլիթյան և վաղ էնեոլիթյան ժամանակներից, հարատեւել են մինչև երկաթի դարը:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների ամենավաղ խումբը թվագրվում է նեոլիթյան քարե դործիքներով, որոնք հայտնաբերվել են տեղում 1969 թվականին:

Չորրորդական ֆաունայի ներկայացուցիչների, նրանց ժամանակակից ընտելացված տեսակների՝ ժայռապատկերներում ներկայացված խառը կազմը, շների բազմաքանակությունն ու բազմատեսակությունը ևս հաստատում են ժայռապատկերների նեոլիթ-էնեոլիթյան թվագրումը (մ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներ):

Մոտավորապես այս նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում Գեղամա սրտապատկերների վաղ խմբի առաջավորասիական, միջինասիական ու կովկասյան զուգահեռները: Դրանցից առանձնապես լավ են թվագրվում Չաթալ-հույուք (Իկոնիայի դաշտ) բնակավայրի III, IVբ, VIIա և VIII շերտերում բացված մ. թ. ա. VI հազարամյակի սրբատեղիները, որոնք իրենց մի խումբ սրմնանկարներով հար և նման են Գեղամա սարերի ժայռապատկերներին³⁷, ժամանակակից Թուրքիայի հարավ-արևելյան շրջաններում³⁸, Հայկական³⁹ և

34 Տե՛ս Ս. Բաբխուղարյան, Խորհրդային Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երևան, 1935, էջ 43—44:

35 Տե՛ս Դ. Կ. Կյուբինսկու, Древнейшая культура в двуречье Куры и Аракса, Тбилиси, 1965, ադ. VIII, X, XVIII (վրացերեն):

36 Տե՛ս Օ. Մ. Ժյանարիձե, Археологические раскопки в Триалети в 1959—1963 гг. СА, 1964, № 12, էջ 119:

37 Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, էջ 83—103, ինչպես նաև B. M. Массон, Неолит южной Турции, „Археология старого и нового света“, М., 1966, էջ 161—171:

38 Տե՛ս ТТКВ, 1957, XXI, 84: W. Freh, Felszeichnungen in Südostanatolien, էջ 621—623:

39 Տե՛ս H. Bossert, Altsyrien, Tübingen, 1951, նկ. 686:

Հյուսիսային Միջագետքում⁴⁰ (Ադիաման, Գեմիր-կապե), պատմական Ասորիք-Պաղեստինի արևելյան-միջերկրածովյան սահմաններում և ծովեզրյա Անտաշիայում⁴¹ կան նեոլիթ-բրոնզեդարյան շատ ժայռաճառագետներ, որոնք ազդեցական Քորստանի ու միջին ասիական պատկերների հետ միասին կազմում են մեր հուշարձանների ժամանակագրական և տիպաբանական ամենամոտավոր գուգահեռները:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի Հայկական լեռնաշխարհում և նրանից դուրս տարածված սև փայլեցված շքեղ խեցեղենի պաշտամունքային դրվագազարդ մոտիվների և Գեղամա լեռների ժայռապատկերների համադրությունը հնարավորություն է տալիս նրանց մի զգալի խումբ հաստատորեն վերագրելու վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին, երբ անասնապահությունը Հայաստանում հասել էր զարգացման բարձր մակարդակի: Թե՛ խեցեղենի և թե՛ ժայռագիր պատկերներում հավասարապես հանդես են գալիս բացարձակորեն նույնական խորհրդանշաններ, նշանագրեր, երկրաչափական ձևեր, որոնք կարծես համընդհանուր բնույթ են ստանում այդ շրջանի ողջ նախնադարի համար:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների որոշ մասն էլ, առանձնապես ջրային թռչունների պատկերներից մի բանիսը և բերանից ցայտող ջրի շիթերով ներկայացված ժայռագիր ցուլերը, կարող են վերագրվել մ. թ. ա. II հազարամյակին՝ այդ շրջանի գունազարդ խեցեղենի և վիշապ-բարարձանների հետ ունեցած իրենց աղերսներով:

Վերը բերված բոլոր նյութերը հիմք են տալիս հզորակացնելու, որ Գեղամա վաղ շրջանի ժայռապատկերների վաղ խումբը կարող է թվագրվել մ. թ. ա. VI—III հազարամյակներով՝ մ. թ. ա. III հազարամյակի բրոնզեդարյան պատկերների բացարձակ գերակշռության պայմանով:

Նեոլիթ-էնեոլիթյան ընթացաշրջանում մեկընդմիջա՛ծ ծայր առած անասնապահական-երկրադործական մշակույթը վիրիլքի ուղիով էր ընթանում հայաստանյան ողջ բրոնզի դարի ընթացքում, Գեղամա և այլ արլայան արտավայրերը շարունակում էին կատարել իրենց տնտեսական ֆունկցիան և մեր նախնիները չէին հեռանում իրենց բարձրագույն սրբավայրերից: Այդ պատճառով էլ ծիսա-պաշտամունքային ժայռապատկերների թիվը գնալով ավելանում էր միջին, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակներում:

Մ. թ. ա. III—II հազարամյակների արվեստի ու պաշտամունքի այլ հուշարձաններ: Նույն պաշտամունքային կարիքներին էին ծառայում մ. թ. ա. III հազարամյակի կիրառական արվեստի բազմաթիվ այլ հուշարձաններ: Հետաքրքիր է, օրինակ, որ պտղաբերման պաշտամունքին նվիրված արարողություններն ու ծեսերը չէին սահմանափակվում անասնապահների լեռնային սրբատեղիներով և շարունակվում էին ձմռան ու գարնանամուտի ժանր ամիսներին նաև բնակավայրերում գտնվող սրբատեղի-դահլիճներում կամ սովորական կացարանների սրբազան անկյուններում, ուր գտնում ենք պտղաբերության կենդանական ու կանացի բազում արձանիկներ: Արձանիկներ պատ-

40 Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 687—698, էջ 44 և հաջ.:

41 Տե՛ս J. Mellaart, Earliest Civilisations of the Near East, նկ. 47:

րաստեղու սովորությունը շարունակվում էր նաև ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի դարերում և անտիկ շրջանում: Քրիստոնյա հայ գյուղացիներն էլ նոր տարվա օրերին ընտանի կենդանիներ հիշեցնող բլիթներ թխելով և կենդանիներին տալով: հավատում էին տնտեսական ընդհանուր բարօրության հնարավորությանը⁴²:

Վաղ բրոնզի դարի կիրառական արվեստի մի խումբ այլ հուշարձաններ, շարունակելով ժայռապատկերների ավանդույթը, որոշակիորեն կապվում են տիեզերական պատկերացումների հետ: Սրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում սայլերի ու սայլակների մոդելները, որոնց լծված եղևների կամ ցուլերի ճակատներին աստղանշաններ կան⁴³: Ինչպես ստորև կտեսնենք, մարդակերպ արևային աստվածությունների ու մարտակառքերի կամ սայլերի պատկերները սովորական երևույթներ էին նաև ուշբրոնզեդարյան⁴⁴ և ուրարտական արվեստի ու պաշտամունքի առարկաների համար: Ուրարտական կնքադրոշմներից մեկի վրա պատկերված է մի հրաշալի սայլ, վերևում շողացող պայծառ արևով, որին հետևում են բազկատարած քուրմը (կամ ինքը՝ Արևի աստվածը) և արևին նվիրված ֆանտաստիկ, թևավոր անգղայծը՝ կրծքին դաջած արևի նշանով⁴⁵: Մի այլ կնքադրոշմի վրա սայլի փոխարեն ներկայացված է նավակ, նորից մարդակերպ, կենդանական ու աստղային ֆիգուրների միջավայրում⁴⁶: Հայկական ժողովրդական մտածողության մեջ նույնպես արևն ու լուսինը մըշտապես հանդես են գալիս միասին՝ կառքով կամ նավակով: Արև-լուսին գաղափարը տալու համար հայկական հանելուկն ասում է. «Մի ծով կա, էրեսին քիր ու ախպեր ման են գալի գյամով»: Այստեղ «քիրն ու ախպերը» մեկնաբանվում են իբրև արևի ու լուսնի աստվածություններ, գյամին՝ իբրև նավակ, իսկ ծովը՝ ծիրանի երկնակամար⁴⁷:

Մեր հեռավոր նախնիների տիեզերական պատկերացումների հետ սերտորեն կապված են նաև վաղ բրոնզի դարի բնակատեղիներում ու դամբարանադաշտերում հայտնաբերված հարյուրավոր անոթներն՝ իրենց բուսական, երկրաչափական, կենդանական զարդանախշերի բարդ ու դեղինցիկ կոմպոզիցիաներով: Այսպես, Շրեշ-բլուրի, էջմիածնի, Քյուլ-թափայի և Շենգավթի գավաթների վրա⁴⁸ հանդես են գալիս ծաղիկների ու տերևների հասկերի ոճավորված ու համաչափ կոմպոզիցիաներ, որոնք համադրված են երկնատկամարը, արևը, լեռները, մայր հողը խորհրդանշող զարդանախշերով:

Բացի բուսական ու տիեզերական մոտիվներից, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի կիրառական արվեստի սիրված տարրեր են նաև երկրաչափական զարդերը՝ բազմատեսակ պարույրները, ոլորանախշերը, եռանկյունիները,

42 Տե՛ս Ա. Ա. Օղաբաշյան, Քրիստոնեական ամանօրի հետ կապված որոշ ծիսական վերապրուկներ, Տեղ. 29 ԱՂԳ, Երևան, 1965, № 3, էջ 91—97:

43 Տե՛ս Ե. Բ. Пуотровский, Археология Закавказья, էջ 35:

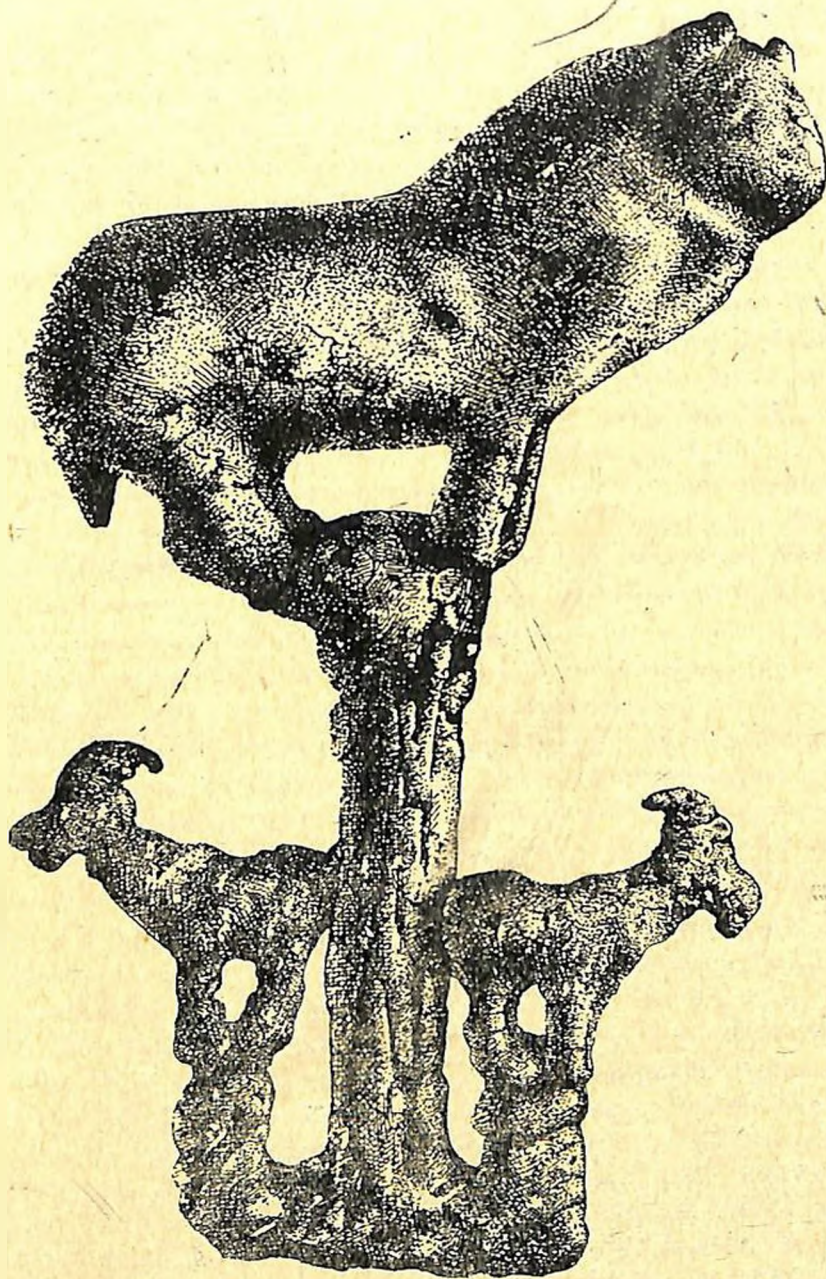
44 Տե՛ս Հ. Ռ. Խաչայեյան, Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում, ԼՂԳ, Երևան, 1967, № 4, էջ 79—80:

45 Տե՛ս Ե. Բ. Пуотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, նկ. 90:

46 Տե՛ս նույն տեղում, նկ. 92:

47 Տե՛ս Ս. Հառուրյանյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, էջ 7:

48 Տե՛ս Է. Վ. Խանգաղյան, Շրեշ-բլուրի և Բյուլ-թափայի խեցեղենն ու նրա արվեստը, ՊՐԶ, 1964, № 3, էջ 221—225, աղ. 1, նկ. 1—5:

Խմբային բռնգե ֆանդակ լճաշենից: Մ. ք. ա. 14—13-րդ դդ.

շեղանկյունիները, համակենտրոն շրջանագծերը և այլն, որոնց կրոնա-պաշտամունքային իմաստը առայժմ շատ դժվար է բացահայտել:

Թռչունների պատկերները մեծ մասամբ ունակված են: Նրանք արագիլատիպ են, երկարուտն, ունեն նոսանկյունաձև իրան և երկար կտուց: Մի քանի այլ ամանների վրա սևալիստորին պատկերված են ձի⁴⁹ և այլ շորքոտանիներ: Հավանական է, որ արվեստագործ բրուտները ամանեղենի վրա պատկերված թռչունների ու կենդանիների մեջ տնտեսել են իրենց տոհմերը խորհրդանշող տոտեմներին⁵⁰:

Վաղբրոնդեղարյան արվեստի լավագույն նմուշների շարքը կարելի է դասել նաև կավի օջախներն ու նրանց տարատեսակ հենակները, որոնք մեծ մասամբ նախնիների պաշտամունքին նվիրված յուրահատուկ զոհասեղանների էին՝ կողեղրին ծեփած մարդակերպ արձանիկներով:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի հոգևոր մշակույթի համար առանձնակի նշանակություն ունեին նաև կանացի արձանիկները, որոնք խորհրդանշում էին կյանքի հարատևման, պտղաբերության, արգասավորման մայր աստվածուհիյան գաղափարը:

Հայկական լեռնաշխարհի որոշ բնակատեղիներից հայտնի են նաև տղամարդու արձանիկներ, որոնք բացի երկրագործական պաշտամունքի առարկաներ լինելուց, հավաստում են հայրիշխանական նահապետական հարաբերությունների հաղթանակը տեղաբնակների սոցիալական կյանքում:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն երկրագործների գաղափարաբանական պատկերացումների հիմքում ընկած էր բնության ուժերի, կենդանիների ու մայրաստվածության պաշտամունքը, որի ընդհանուր էությունը կյանքի ու սերունդների հարատևման, պտղաբերության ու բարօրության գաղափարն էր:

Արվեստի ու պաշտամունքի ուշագրավ հուշարձաններով հարուստ է նաև մ. թ. ա. II հազարամյակի միջինբրոնզեդարյան մշակույթը: Զարգացման նախորդ փուլից ժառանգած կրոնա-պաշտամունքային վարդանախշն այս շրջանում հասնում է բարձր վարպետության առանձնապես գունազարդ խեցեղենի և սպասքի թանկարժեք առարկաների վրա: Ինչպես վերը տեսանք, Թոհեղքի, Տաշիր-Չորագետի, Արարատյան դաշտի և այլ շրջանների գունազարդ անոթները, ոսկի ու արծաթե իրերը զարդարվում էին ոչ միայն երկրաչափական մոտիվներով, այլև բավականաչափ բարդ կոմպոզիցիաներով, որոնք կազմվում էին աստվածների, մարդկանց բազմազան կենդանիների, թռչունների սողունների պատկերների կոսմիկական ու երկրաչափական նշանների զուգակցության միջոցով: Նման կոմպոզիցիաներում առանձնապես զգացվում է խեթական արվեստի ազդեցությունը: Իրենց մեծ քանակով աչքի են ընկնում որոշակի ձևի ու չափի կարմրափայլ անոթները, որոնց վերին մասում՝ ալիքավոր գծերի, սկավառակների, թռչունների, եռանկյունիների միջոցով պատկերվում են երկրային ծովը, երկինքն ու երկիրը՝ տիեզերքի երեք գլխավոր տարրերը:

49 Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, նկ. 74:

50 Տե՛ս В. И. Равдоникас, История первобытного общества, т. I, Л., 1939, էջ 220—221:

Նախնադարի հոգևոր մշակույթի ավանդույթների պահպանման ու զարգացման տեսակետից շափազանց ուշագրավ են Սևանի ավազանում⁵¹, Գառնիում, Նախիջևանի Քյուլ-Քափա II-ում⁵² հայտնաբերված մի քանի գունազարդ ամաններ, որոնց հարուստ կենդանապատկերները զուգակցված են երկնային նշանների հետ և կրկնելով ժայռապատկերների մոտիվներն ու ձևերը, կապվում են երկնակամարի ու լուսատուների պաշտամունքի հետ:

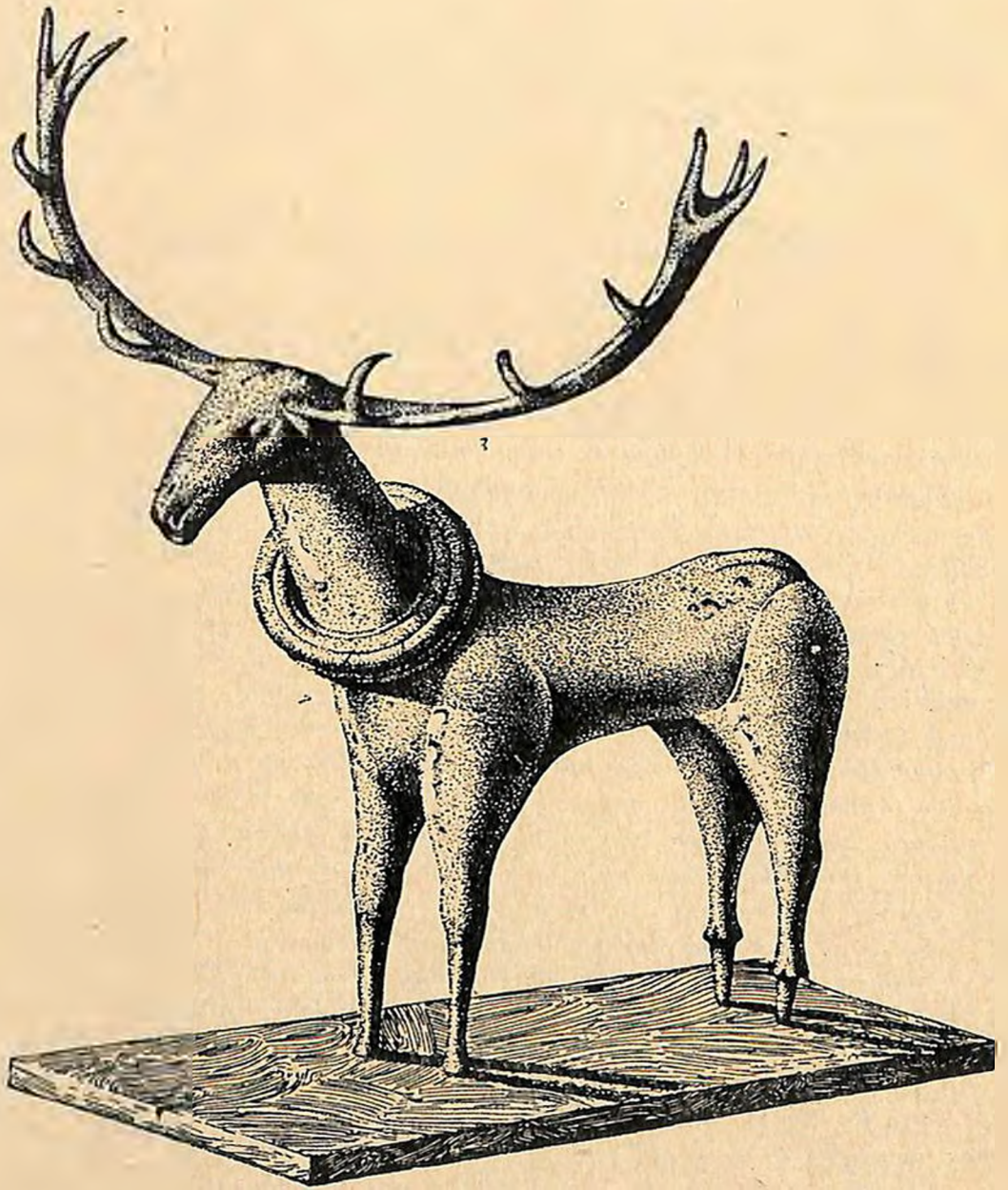
3. ՈՒՇԲՐՈՆՁՆԳԱՐՅԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏԸ

Արևի և մյուս ասավածների պաշտամունքը: Նախնադարյան տիեզերական պատկերացումները, պաշտամունքն ու հավատալիքն ընդհանրապես զարգացման բարձրակետին են հասնում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարում: Կիրառական արվեստի մեջ համապատասխանաբար փոխվում, զարգանում են կրոնապաշտամունքային իրերն ու առարկաները: Հոգևոր կյանքում և արվեստում սինթեզվում, բյուրեղանում են բրոնզի դարի ընդերքում առաջացող ուրարտական և հայկական մշակույթի էական տարրերն ու առանձնահատկությունները: Կիրառական արվեստի հուշարձաններում, մանավանդ բրոնզե գոտիների գծապատկեր սյուժեներում տիեզերքը՝ երկիրը, երկինքն ու ջուրը, թեև դարձյալ պատկերվում են երևակայական կենդանիների, թռչունների ու լուսատուների միջոցով⁵³, սակայն նրանք այժմ ներկայացվում են երկնային երեք հորիզոնների ձևով: Երկիրը, ծովն ու երկրային օվկիանոսը դիտվում են իբրև միևնույն երևույթի տարրեր դրսևորումների: Մեր բրոնզեդարյան նախնիները համոզված էին, որ ծովի անդնդախոր հատակին, ձկների ու ջրային այլ էակների հետ միասին, ծնվում, ապրում, զորեղանում էին առասպելական դուրեցազուններ, հավերժահարս դիցուհիներ, երկրային կենդանիներից շտարբերվող ցուլեր, գոմեշներ, իմաստուն ձիեր, որոնցից շատերը օգնում էին մարդկանց՝ կյանքի ու բնության արհավիրքները հաղթահարելու, անելանելի վիճակներից դուրս պրծնելու համար: Մեր ժողովրդի հիասքանչ հեքիաթների, առասպելների, «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի մեջ միաձուլվել են նախահայերի ու հին հայերի տիեզերական ու բնապաշտական պատկերացումները: Հ. Ա. Օրբելու խոսքերով ասած՝ «էպոսի առաջին ճյուղի հերոսը՝ Սասնասարը... մարմնավորում է տիեզերական էակի մի շարք գծեր, էակ, որ մարդկային արտաքին ունի, բայց իր մեջ բնության ուժեր է բովանդակում, կապված է բնության կենարար ու բարերար տարրերի՝ ջրի հետ: Ջրից ծնված այս հսկան ջրից է ստանում իր ամենակործան սուրը... իր հասակը, անսահման ուժն ու զորությունը: Ջրից է ստանում իր հրաշալի ֆուռկիկ Զալալին, որն իր հերոսներին իջեցնում է կենարար ծովի անդունդը (երբ նրանք հյուժվում են) բարձրացնում է դեպի արևի զորավոր գունդը, իր հսկայակերպ տիրոջ հետ միասին ոչնչացնում է

51 Ա. Ա. Քալանթարյան, Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հնագիտական հազվագյուտ հայտնագործություն Սևանի ավազանից, ԼՀԳ, 1969, № 4, էջ 75—77:

52 Նկատի են առնված է. Խանդազյանի և Քյուլ-Քափա II-ի առաջմ շերտաարակված նյութերը:

53 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 93—94:

Նղջերուի բրոնզե արձանիկ Տալուսից: Ուշ բրոնզե դար

թշնամիներին՝ (բացեղեն շնչով, ամբաշուռ սմբակներով) և նրա հետ միասին հնաշանդ ու հավատարիմ, ներփակվում է ժաշուերի մեջ՝ ավարտելով վաղնջական տիեզերական պտույտը՝ ծովից երկիր ու երկիրք»⁵⁴:

Թեև տիեզերքի հիմնական տարրերը՝ երկիրը, երկինքը, ջուրը, արևն ու լուսատուները մտածվում ու պատկերացվում էին միասնաբերական մեջ, սակայն ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանում վերջնականապես ձևավորվել էին սրանց առանձին տարրերի պաշտամունքները: Ինչպես հնում, այնպես էլ այժմ ամենազլխավորը արևի պաշտամունքն էր: Հնագիտական նյութերում առատորեն են ներկայացված արևը պատկերող բրոնզե բազմապիսի սկավառակներ կամ թռչնակերպ կախիկներ: Մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին և առաջինի սկզբներին պատկանող հիասքանչ բրոնզե գոտիների վրա արևը պատկերվում է անիվի, սալի, մարտակառքի ձևով: Սրանց վրա կամ կողքին գծանկարվում են արևի ու ամպրոպ-կայծակի սպառազեն մարդակերպ աստվածություններ⁵⁵:

Հին արևելյան կրոնա-պաշտամունքային դրավոր աղբյուրների և հայկական բանահյուսության համաձայն արև-աստվածն իր երկնային օրաստույտը կատարում էր ոչ միայն մարտակառքով, սալով, մակույկով, այլև հրեղեն ձիերի կամ երկնային/ցուլերի օգնությամբ: Հայաստանի բրոնզե գոտիների և կիրառական արվեստի այլ հուշարձանների վրա արևը պատկերվում էր զանազան կենդանիների ու թռչունների՝ առյուծի, ցուլի, ձիու, արագիլի, սարյակի միջոցով: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ եթե ձին ու ցուլը արևի մշտական ուղեկիցներն էին, ապա թռչուններն ավելի բնորոշ էին դարնանային արևին, իսկ առյուծները՝ ամառային: Հետաքրքիր է, որ տիեզերական ուժերը մարմնավորող Սասնա դյուցազուհուների կերպարները ևս կապված են կենդանիների ու թռչունների անվան հետ: Արևի Միհր աստծու կրկնակ Մհեր դյուցազունը էպոսում կոչվում է առյուծաձև Մհեր, նրա մշտական ուղեկիցն է ագռավը: Սասնա բոլոր հերոսները հանգես են գալիս հրեղեն ձիով:

Արևի հետ սերտ կապ ունենալու և լուսատուների պաշտամունքը: Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա արևի աստղաձև նշանի շուրջը պատկերվում են լուսատուներ կամ որևէ համաստեղություն խորհրդանշող համապատկերներ՝ փոքրիկ աստղիկների ձևով (Կիրովականի գոտի): Բրոնզե գոտիներից մի քանիսի վրա երկնային լուսատուները ներկայացվում են թռչունների, վաչրի այծերի, ոչխարների և այլ կենդանիների գծանկարներով: Սրանց պոչերը երբեմն զարդարված են խաչաձև, աստղաձև, ծաղկաձև նշաններով, որոնք մատնանշում են այդ կենդանիների երկնային էակներ լինելու հանգամանքը: Ուշբրոնզիկառյան կիրառական արվեստի այս նմուշները ուղղակիորեն կապվում են հայ ժողովրդական այն հանելուկների հետ, որոնց մեջ աստղազարդ երկինքը պատկերվում է ծաղկազարդ պոչեր ունեցող կենդանիների, ոչխարների հոտի, հավերի ու ճտերի այլաբանական պատկերներով:

Բրոնզեդարյան հոգևոր մշակույթի ավանդույթները պահպանվում և հետագա դարգացումն են ապրում Հայաստանում վանի թագավորության շրջանում:

⁵⁴ «Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1961, էջ VII—IX, XXXVI:

⁵⁵ Տե՛ս А. Р. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, автореферат канд. диссертации, Ереван, 1968.

Ուրարտական, պանթեոնի մեջ ևս արևի, ամսորոպ-կայծակի, լուսատուների պաշտամունքը հսկայական դեր է խաղում: Հետաքրքիր է ուրարտական կնիքներից մեկի վրա պատկերված ճառագայթավոր վերջավորութունների ունեցող արևի կամ ամսորոպ-կայծակի մարդակերպ աստվածության ֆալլիկ կերպարը, կենաց ծառի ու ճառագայթաձև երկնային պեղասի հետ միասին, որը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս ոչ թե անասնապահական, այլ երկրագործական պաղարերության իր ֆունկցիայով⁵⁶: Ուրարտական մի այլ կնիքի զույգ երեսներին ներկայացված են մի կողմից՝ ցուլի վրա կանգնած «ճառագայթավոր» թևերը վեր պարզած ամսորոպ-կայծակի աստվածը, մյուս կողմից՝ արևի «ճառագայթաձև» աստծո ծնկաշոք մարդակերպ ֆիգուրը՝ ասորեստանյան արևաստծո թևավոր սկավառակի տակ⁵⁷: Կնիքի վրա հղած այս երկրորդ պատկերը ցույց է տալիս, որ ուրարտական կրոնի մեջ էլ տարերքի աստվածությունները ոչ միայն մտածվում ու պատկերվում էին փոխադարձ կապի մեջ (ինչպես ժայռապատկերներում), այլև բուն ուրարտական կամ ասորեստանյան հավելյումներով հանդերձ, կրում են ավանդական ժայռապատկերային ձևեր: Տարբերութունն այն է, որ բրանդեղարյան ժամանակների ամսորոպ-կայծակի «հետիտոն» աստվածն այստեղ բարձրանալով ցուլի վրա՝ ընդունում է տարերքի Քեշուբ աստծո խորրիական անունը, իսկ նույնքան հին արևի տեղական աստվածը՝ Շիլինի անունը: Ուրարտական կնիքների վրա փորագրված պատկերների ներքին սեմանտիկ առնչությունները ժայռապատկերների հետ բացահայտվում են նաև այլ համադրությունների մեջ, կնիքների վրա պատկերված վիշապ-օձերի, եղջերուների, այծերի, դիմակակիր աղեղնավորների գծային պատկերներով և ուղեկցող աստղային պատկերազիր և զաղափարազիր նշաններով⁵⁸:

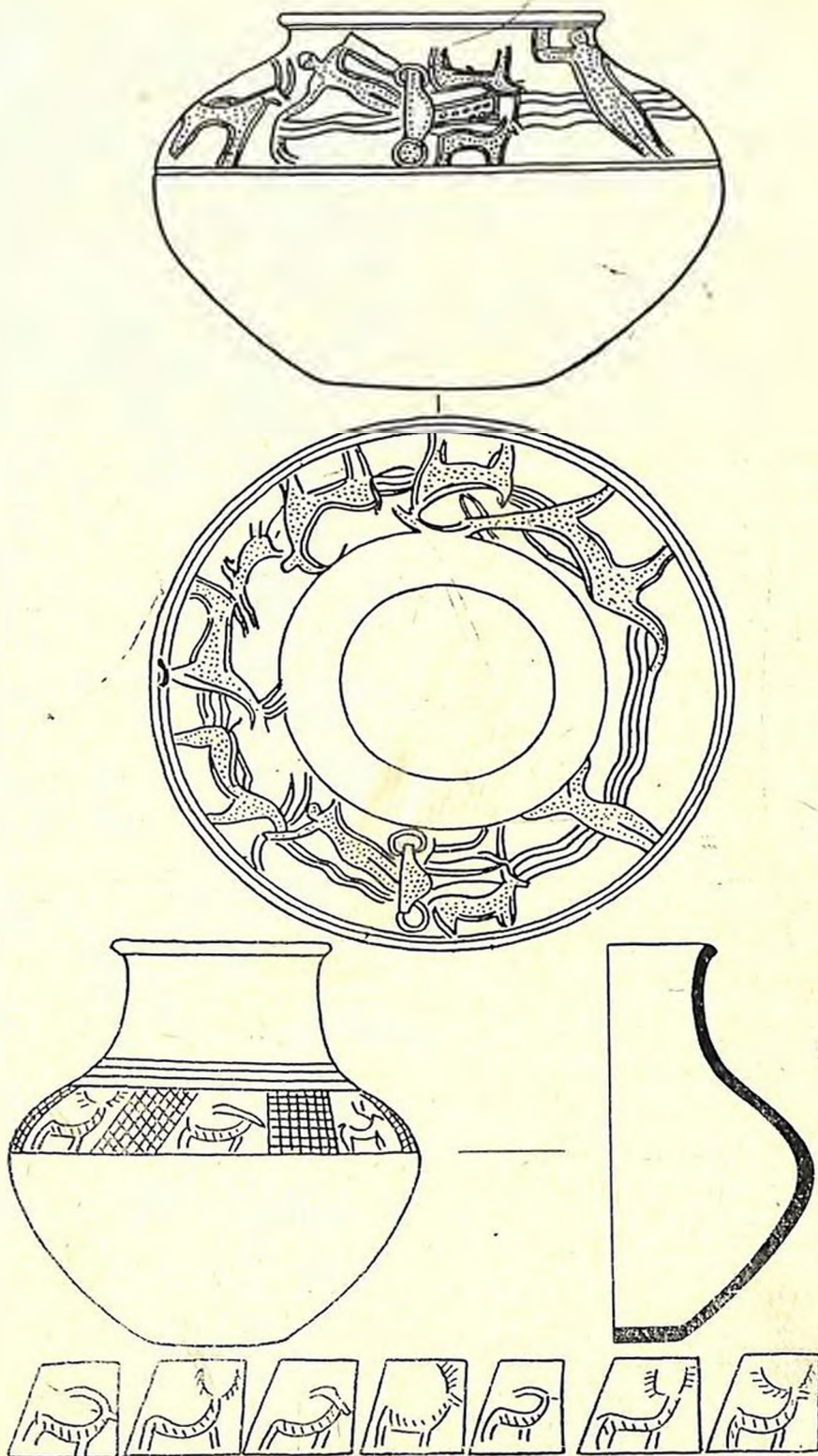
Գեղամա լեռների ժայռապատկերների զուգահեռները ուշբրոնզեդարյան և ուրարտական արվեստի ու պաշտամունքի հուշարձաններում ակնհայտորեն մատնանշում են հազարամյա ավանդույթների հիման վրա առաջագիմած երկրագործ-անասնապահական դաղափարաբանության միասնական բնույթը՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու էթնիկական փոփոխությունների ֆոնի վրա:

Ջրի պաշտամունք և վիշապներ: Կիրառական արվեստի հուշարձանների վրա հանդիպող ջրային թռչունների, օձերի, ձկների պատկերները, ալիքավոր գծերը մարմնավորում են ջրի պաշտամունքը, որը նույնքան կարևոր տեղ է գրավում նախնադարի հուվերո կյանքում, որքան արևինը: Ջուրն էլ արևի նման պատկերացվում էր տիեզերական եռամիասնության մեջ՝ իրական ու երկնային ծովի, աղբյուրների, գետերի ակունքների ձևով: Այդ պատճառով էլ ջրի պաշտամունքի հետ կապված էակները շատ հաճախ հանդես են գալիս մերթ օձի և այծի (վիշապաբաղ), մերթ օձի և թռչունի (թռչող վիշապ), մերթ վիշապաձկների կերպարներով, որոնց վրա պատկերված են ցուլերի զլուխներ, թռչուն-

56 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Кармир-6лур, III, Ереван, 1955, ևկ. 42—43:

57 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Кармир-6лур, I, Ереван, 1948, ևկ. 76:

58 Տե՛ս նույն տեղում, ևկ. 50—77 և այլն:

Փորագիր զարդերով խեցանոթներ Դիլիջանից և Արբիկից: Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջան

ներ և օձեր⁵⁹: Հետաքրքիր է, որ վիշապ բառը Եզնիկ Կողբացու միջնորդութեամբ մեզ հասած ժողովրդական հավատալիքներում մեկնաբանվում է իբրև բազմակերպար էակ (օձ, գրաստ, ցուլ, կով, ուլալ և այլն) և կապվում ամպրոպ-կայծակի, օդերևույթի հետ⁶⁰: Հին խեթական աստվածներից նախահայկական վիշապին մոտ էր Գատան, որը պատկերվում էր իբրև ձուկ, ցուլ և պատանի: Նրա ձկնակերպ արձանը դրված էր Խարշալաշի քաղաքի աղբյուրի ակունքի մոտ⁶¹: Հայաստանում էլ վիշապ ձկների հսկա քարակոթողները տեղադրված են ջրանցքների ու ջրավազանների մոտ: Նրանք, մեր նախնիների համոզմամբ, պահում, պահպանում էին սրբազան ջուրը: Հետագայում այդ էակները ժողովրդական մտածողության մեջ դարձան շար վիշապներ, որոնք փակում էին սղբյուրների ակունքները, զոհեր պահանջում և այլն: Այդ է պատճառը, որ ուշ շրջանի հայ ազգագրության մեջ ջրի պաշտամունքը հանդես է գալիս շար վիշապների հետ կապված կամ էլ լոկ իբրև տարերքի պաշտամունք, տարերք, որը հրաշագործ ուժ և ունակություններ ունի: Գանձակի շրջանում մինչև վերջերս էլ հավատում էին, որ անմատչելի վայրերում կան անմահություն բերող աղբյուրներ, որոնց վրա հսկում են վիշապներն ու յոթ գլխանի դևերը: Բուլանը-խում պատմում էին, որ մատակը մտալ Վանա ծովը և հրեզեն գոմեշից հղիացած ձագ ունեցավ⁶². նույնը պատմում էին Սևանա լճի ափերին՝ Նորատուսի դյուղացիները: Վասպուրականի սրբազան աղբյուրներից մեկը բխեցրել էր Բուռնիկ Ջալալին՝ սմբակի հարվածով⁶³ և այլն: Նախնիների խոր համոզմամբ լեռնային աղբյուրների ու գետերի ջրերը ամբողջ էին մարդկանց տխրությունը, վիշտը, հոգեկան ու ներքին հիվանդությունները, անասունների տարափոխիկ հիվանդությունները: Հմայական գործողություններով, ջրի օգնությամբ, մարդիկ ձգտում էին պայքարել հրաշտի, մորխի և այլ վնասատուների դեմ, ամուլ կանայք ձգտում էին հրեխա ունենալ, նորահարսերը ցորենի հատիկներ էին պցում աղբյուրների մեջ և այլն: Այս ամենը անբախտելի կապի մեջ էր օրգանական աշխարհի վերածնունդի ու զարթոնքի գաղափարի հետ: Այդ պատճառով էլ շատ աղբյուրներ ու գետեր, նույն թվում Արաքսը, Սփրատն ու Տիգրիսը, սրբազան էին համարվում: Տիգրիսի ակունքը մինչև վերջերս էլ պաշտվում էր Շատախի հայ, ասորի ու քուրդ բնակիչների կողմից, Սփրատն անցնող մարդը նվիրական էր համարվում, աղջիկ երեխաների անունները հաճախ Արաքս ու Սփրատ էին դնում:

Որսորդական հավատալիքներ: Ինչպես վերը տեսանք, Հայկական բարձրավանդակի հարուստ կենդանական աշխարհը, ի սկզբանե անտի զարգացող

59 Տե՛ս Ա. Բ. Исраелян, Культ и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, էջ 15—19: Վիշապների մասին տե՛ս Ի. Մ. Марр, Մ. Ի. Смирнов, Визапы, Труды ГАИМК, Л., 1931; Մ. Աբելյան, Վիշապներ կոչվող քարակոթողները, Երևան, 1941:

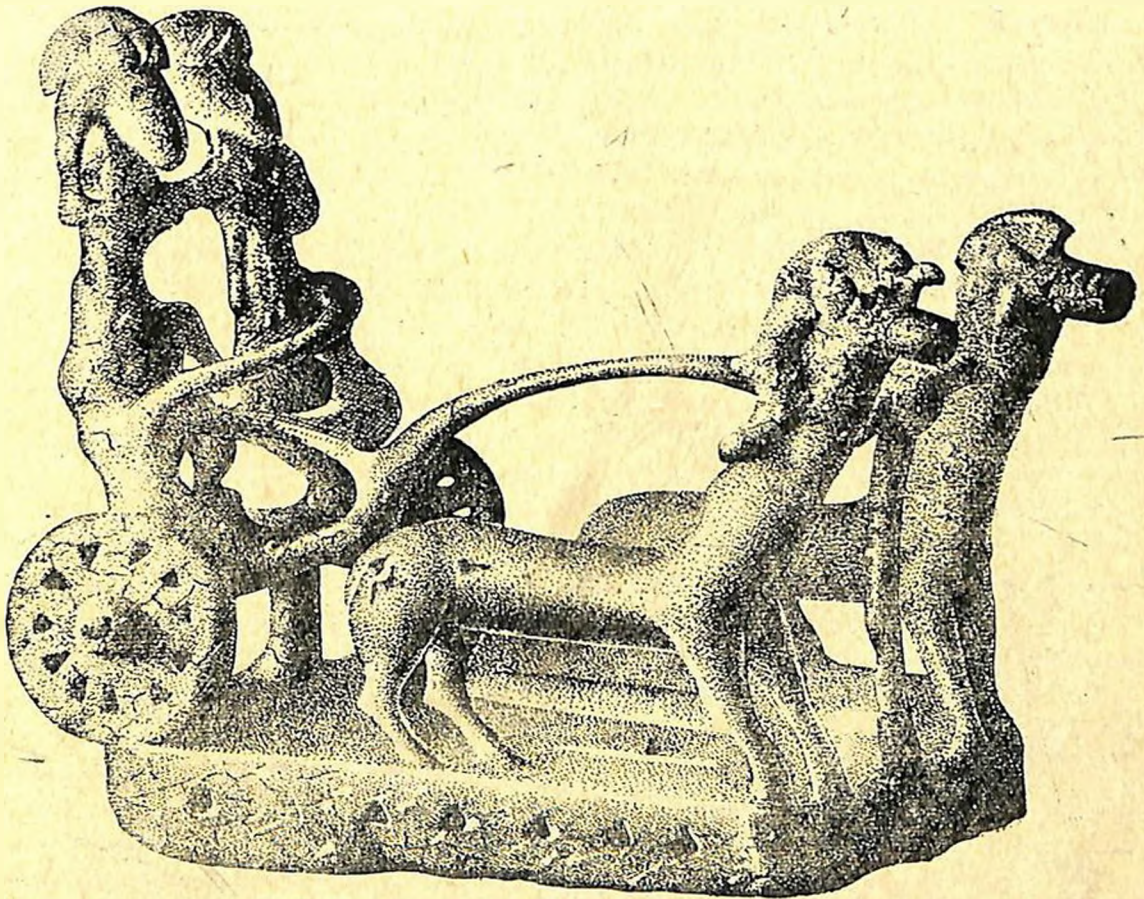
60 Տե՛ս Եզնիկյ վարդապետի Կողբացոյ, Եզժ ազանդոց, Տփխիս, 1914, էջ 72—73, Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 35:

61 Տե՛ս Վ. Ն. Խաչատրյան, Խեթա-հայկական դիցաբանական բնօրինակները, 1967, № 8, էջ 79:

62 Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1900, Բուլանըխ, էջ 41:

63 «Ազգագրական հանդես», 1916, Վասպուրական, էջ 195—210: (Վերը բերված նյութերը սիրահոժար արամադրեց մեզ ազգագրագետ Ա. Ա. Օդաբաշյանը):

խաշնարածությունն ու որսորդությունը, տոտեմական և որսորդական հավատալիքների ու պաշտամունքի հարդառատ աղբջուրների էին: Հայ ժողովրդական հերթաթիվները, առասպելները, հանելուկները, էպոսը լի են որսորդ նախնիների, դյուցազունների, աստվածների կերպարներով, որոնք մարտնչում էին վիշապ օձերի, դեերի, կատաղի ցուլերի, «ասլան դափլանների» դեմ: Սասնա դյուցազուններն էլ մանուկ Դավթի նման, երբեմն հանդես են գալիս իբրև խաշնարած-որսորդներ⁶⁴: Հայ ժողովրդական մտածողության մեջ պահպանված այս պատկերացումները անկասկած գալիս են ուշ բրոնզի դարի երբեմնի շքեղ հավատալիքներից, պաշտամունքից, հարուստ ծիսական արարողություններից:

Մարտակառփի բրոնզե մոդել. Լճաշեն

Այդ մասին են վկայում ուշբրոնզեդարյան գոտիների գծազարդ պատկերները և վերադիր ֆիգուրներով ձևավորված խեցեղենի որսորդական սյուժեները: Ախթալայի բրոնզե գոտու վրա պատկերված են զգեստավորված որսորդներ՝ լայնալիճ աղեղով և թռչնազուլս դիմակներով: Սևանի շրջանի նույնատիպ գոտիներից մեկի վրա պատկերված որսորդները հանդես են գալիս քառաթե

⁶⁴ Տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», էջ 159—169:

աստղի, առասպելական ձիերի ու խոշոունի հետ միասին⁶⁵։ Դվինի նախահայկական շերտում հայտնաբերված պաշտամունքային հրեկելի կարասներից մեկի վրա պատկերված են լեռներ ու աստղազարդ երկինք, արևի սիմվոլներ, որսի պես-պես կենդանիներ, նևա ու աղեղով դինված հեծյալ որսորդներ և վերջապես անտառի ոգու կամ որսի աստվածության կերպար⁶⁶։

Հայկական լեռնաշխարհի ու Կովկասի շատ ուրիշ գոտիների վրա էլ (Նոյնաբերյան, Շամբոր, Թուզք, Տլի) ներկայացված են դիմակավորված ու զգեստավորված կիսամարդակերպ սպառազին որսորդների կերպարներ, որոնք, հաճախ շների օգնությամբ, հետապնդում են հղջերունների, վագրերի ու այլ կենդանիների ամբողջ խմբեր։ Սրանք բոլորն էլ կրոնական հմայական նշանակություն ունեցող սյուժեներ են, որոնց մեջ կարծես ավելի շեշտված են անտառների ու որսի աստվածությունները։ Այդ մասին են վկայում ոչ միայն որսի տեսարանների տարբեր մասերում և նույնիսկ գազանների պատկերների վրա հանդիպող երկնային խորհրդանիշները (կրկնակի և վաղող պարույրները, թևավոր ու կլոր աստղերն ու աստղիկները, կենդանիների գլուխները և այլն), այլև ազգագրական հարուստ տվյալները։

Այս նյութերը պատմում են մթին անտառների խորքերում ապրող որսի ու գազանների աստվածների մասին, որոնց կամբին ենթարկվում էր ողջ բուսական ու կենդանական աշխարհը, որոնց կամբով էին արվում որսորդներին վայրի գազաններն ու թռչունները⁶⁷։

Երկրագործական «Մայր աստվածուրյան» պաշտամունք։ Պաշտամունքային բացառիկ նշանակություն ունեցող հուշարձանների թվին են պատկանում բրոնզեկարյան տներում՝ հացահատիկների հոբերի մոտ հայտնաբերվող բազմապիսի մարդակերպ քարակոփ կուռքերը, որոնք պայմանականորեն ներկայացնում են Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում, էգեյան ողջ աշխարհում լայնորեն տարածված մայրաստվածության գաղափարը խորհրդանշող կնոջ կերպարը։ Այդ անպաճույճ կուռքերը մարմնավորում էին անդաբնակ երկրագործների ու անասնապահների ընդհանրացված պատկերացումները բուսական ու կենդանական աշխարհի, մարդկային սերնդի վերարտադրության, նորագման ու ծաղկման՝ լայն առումով պտղաբերության գաղափարը⁶⁸։ Բնորոշ է, որ նրանք իրենց ձևաբանական, ընդհանուր առաջնական հատկանիշներով կապվում են էգեյան աշխարհում հայտնաբերված տառնյակ և հարլուրավոր կանաչի արձանիկների հետ, իսկ իրենց վեր պարզած թևերի բուսական խոր պարզանախշերով հիշեցնում են Արևելքի ու Արևմուտքի պտղաբերության, մեռնող ու հարության առնող աստվածների կերպարները։ Վերահիշյալ բոլոր ար-

65 Տե՛ս 2. Մնացականյան, Արևադարձության հոբերը Հայաստանում, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, Ա. հատոր, Երևան, 1948։

66 Դվինի արշավախմբի 1960—1962 թվականների պեղումների արդյունքներից։ Նյութերը ցուցադրված են Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում և մասամբ հրատարակված Կ. Գ. Վաֆարյանի «Դվին քաղաքի հիմնադրման ժամանակի և միջնաբերդի Նեֆանսոս կան մեհյանի մասին» հոդվածում, ՊԲՀ, 1968, № 2, նկ. 6։

67 Ուշբրոնզեկարյան պաշտամունքի և արվեստի մասին տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 87—97 և А. Р. Исраелян, Культура и верования в Армении в эпоху поздней бронзы, էջ 69—90։

68 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебани.

ձանխկներն ու Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան կանաչի կուռքերը արտահայտում են «մայր-երկիր-ծառ-կին» նախասկզբնական համամարդկային սինկրետիկ գաղափարը, որն առանձնապես հստակ է գրսևորվում արևելյան կրոնի ու արվեստի մեջ:

Այստեղ պաղարերությունն աշավածությունները պատկերվում էին հաճախ կամ ծառից դուրս եկող կանաչի իրանի ձևով, կամ կնոջ կերպարանքով, որի ուսերին դալար ճյուղեր կան:

Հեթանոսական Հայաստանի Անահիտ աստվածուհին, որի պաշտամունքն այս երևույթի բնական շարունակությունն էր, տիպիկ արևելյան այսպիսի մի աստվածություն էր: Փամանակակիցները նրան «ոսկեմայր», «ոսկեհատ» ու «ոսկեծին» էին հորջորջում: Նրան զոհաբերում էին առաջին բերքի ցորենի ու գարու հասկերը, արձանը պատում ծառերի դալար շիվերով ու պսակներով, մեհյանները կառուցում կուսական անտառների մեջ ու նրանց նվիրաբերում սրբազան ցուլերի անձեռնմխելի հոտեր: Պաղարերության մայր-աստվածության պաշտամունքը համընդհանուր երևույթ էր, որ սկիզբ էր առել քարեդարյան ժամանակաշրջանում և անընդհատ զարգանալով ու կերպարանափոխվելով հասնում է մինչև քրիստոնեություն, իսկ ժողովրդական արարողությունների, հանդեսների ու ծեսերի մեջ պահպանում է իր առանձին հետաքրքիր հատկանիշները մինչև մեր օրերը:

Անդրշիրիմյան կյանք: Գրավոր աղբյուրների բացակայության պատճառով բրոնզեդարյան Հայաստանի հողերը կյանքի շատ երևույթներ մնում են մութ ու անբացատրելի: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես թաղման բաղամայիսի սովորույթներին ու ծիսակատարություններին, դամբարանների և հուղարկավորության տարբեր ձևերին, որոնց մասին, այնուամենայնիվ, կարելի է որոշ պատկերացում ստանալ հնագիտական պեղումների արդյունքներից: Առաջիմ կարելի է միայն նշել, որ Հայաստանի տարբեր շրջաններում, տոհմական ու ցեղային տարբեր արեալների մեջ հանդիպում են դամբարանների բաղամայիսի ձևեր (հիմնահողային, քարարկղային մենհիր-կրոմլեխների, դոլմենների, մեծ դամբարանաթմբերի) և թաղման վանազան եղանակներ (մեկուսի, դույզ, ընտանեկան կամ խմբային, պառկեցրած, նստեցրած, դիակիղված և այլն), որոնք բխում էին նախնադարյան հասարակության տոհմա-ցեղային կառուցվածքի առանձնահատկություններից, սոցիալական-տնտեսական տարբերություններից և իհարկե, ազգազրական ու պաշտամունքային պատկերացումների դանազան երանգներից:

Բոլոր դեպքերում բրոնզեդարյան մեր նախնիները հավատում էին անզրբշիրիմյան կյանքի գոյությունը և այդ պատճառով էլ տների նմանվող դամբարանների մեջ ցեղակցի աճյունի հետ միասին տեղավորում էին կերակուր ու սնային սպասքի առարկաներ, զենքեր և աշխատանքի գործիքներ, զարդեր, սպանված անասունների ամբողջական մարմիններ կամ որոշակի մասեր, որոնք պիտի շարունակեին ծառայել տիրոջը հանդերձյալ կյանքում: Այդ երևույթը դիտվում է բոլոր հին ժողովուրդների մոտ՝ Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում:

Աշխատանքի խոր մասնագիտացումը և սոցիալական սրտհումը ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում իր արտացոլումն էր գտնում նույնիսկ անդրշիրիմյան

պաշտամունքի ու ծիսակատարությունների մեջ: Դամբարանային իրերի կոմպլեքսները խստիվ սահմանափակված, տարրորոշված ու «մասնագիտացված» էին: Նրանց կազմը տարբեր էր ոչ միայն կանանց ու տղամարդկանց, այլև զանազան զբաղմունքի մարդկանց պատկանող դամբարաններում: Քուրմի հետ դամբարան էին իջեցնում պաշտամունքի առարկաներ, ցեղապետի հետ՝ զենքեր, արդ ու զարդ, մարտակառք, ստրուկներ և այլն, զորականի հետ, բացի ընդհանուր պարագաներից, պարտադիր կարգով դնում էին զենքեր, երկրագործի հետ՝ մանգաղներ ու այլ գործիքներ, հյուսնի հետ՝ կացիններ, դուրեր, բրոնզագործի հետ՝ ձուլման կաղապարներ և այլն: Այս սովորույթը երկար ժամանակ պահպանվում էր Լոուլա, Նոր Բայազետի, Մարտունու, Բասարգեշարի և այլ շրջանների գյուղացիների մոտ:

Դամբարանային իրերը, սակայն, խստիվ սահմանազատված էին նաև պաշտամունքային նշանակության առումով: Հետաքրքիր է, որ հների համոզմամբ դամբարաններում հանդիպող կողպած և խեցանոթները «արագացնում էին» ննջեցյալի անցումը դեպի անդրշիրիմյան աշխարհ: Ամենուրեք հայտնաբերվող ձիասարքերն ու զարդերը փոխարինում էին իրական ձիուն: Հեքիաթների ավանդական հերոսները ձիասանձը թափահարելով ծովի հատակից դուրս էին կանչում իմաստուն ձիերին, սրոնք կարող էին թոցնել մարդկանց ծովերի ու օվկիանոսների վրայով, ի վիճակի էին իրագործել նրանց ամենաանհրկակայելի հրազները:

Հայոց հինավուրց հեքիաթներից կարելի է բերել բազմաթիվ օրինակներ հանդերձյալ կյանքի, մեռելների հարություն, կենդանի մարդկանց մեռելների հետ թաղելու, մեռյալների քաղաքների ու երկրների, նույնիսկ անդրշիրիմյան սիրային ռոմանտիկայի մասին⁶⁹, որոնց արմատները նախնադարյան հնություն ունեն:

Այս բոլորի հետ միասին Հայաստանում ղեռևհարատևում էին ողբալատական ու տոտեմական գաղափարաբանությունն ու հավատալիքները: Դամբարաններում հաճախակի հանդիպող թռչնային ու կենդանական (առյուծ, ցուլ, բադ և այլն) արձանները զանազան ցեղերի ու տոհմերի տոհմանիշներ կարող էին լինել:

Ուշբրոնզեդարյան կրոնական հավատալիքների և արվեստի մանրազնին ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ մ. թ. ա. II—I հազարամյակների սահմանագլխին նախնադարյան կրոնական պատկերացումների մեջ տեղի էին ունեցել որակական, սկզբունքային փոփոխություններ, որոնք հող էին նախապատրաստում վաղ պետականության շրջանի հեթանոսական կրոնի և արվեստի համար: Այդ է պատճառը, որ բրոնզեդարյան արվեստի հոգևոր հուշարձանները հնարավոր է մեկնաբանել ժամանակակից հայ ազգագրության և բանահյուսության նյութերով: Եթե հայ հոգևոր մշակույթի ակունքները կարելի է փնտրել բրոնզեդարյան ավանդական մշակույթի խորքերում, ապա հայկական առասպելաբանության, բանահյուսության և ազգագրության մեջ է մեր հեռավոր նախնիների գաղափարաբանության և կրոնական պատկերացումների մեկնաբանման բանալին:

⁶⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» (Ա. Մ. Նազինյանի խմբագրությամբ) հատ. 3, Երևան, 1962, էջ 332—334:

ԲԱԺԻՆ Գ

ՎԱՂ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՈՒՐԱՐՏՈՒ
/ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ /

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ՅԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ԴԵՊԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրուատրի-Նաիրի ցեղային միավորումները: Ներկայումս հայտնի գրավոր աղբյուրներն ու հնագիտական տվյալները դեռևս անբավարար են արտացոլում Ուրարտական պետության կազմավորման պրոցեսն ու նրա պատմության նախնական/շրջանը:

Այս պրոցեսի հիմքում ընկած էր իրար ազդակից խուրի-ուրարտական ցեղերի համախմբումը, ցեղեր, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայում, մասնավորապես Վանա լճի շրջանում, որտեղ առավել նպաստավոր պայմաններ կային անասնապահության և երկրագործության համասեղ զարգացման համար:

Մ. թ. ա. XIII դարի ասսուրական գրավոր աղբյուրները առաջին որոշակի տեղեկություններն են տալիս Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս են ասորեստանյան արքաների դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից: Ինչպես հայտնի է, Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Ա-ի (1266—1243 թթ.) արձանագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է Ուրուատրի տերմինը, այն երկրների միության անունը, որոնց դեմ ասսուրական թագավորը արշավանք էր կազմակերպել իր գահակալության առաջին տարիներին¹: Արձանագրությունը պատմում է Ուրուատրի ընդհանուր անվան տակ միավորված ութ երկրների հյուստակեցման մասին. դրանք դրսևվում էին Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած լեռնոտ վայրում, հավանաբար, Մեծ Զաբ գետի վերին հոսանքում: Սալմանասար Ա-ի արձանագրության մեջ ասված է. «...ըմբոստացան իմ դեմ ուրուատրեցիները... Ես բարձրացա դեպի նրանց հզոր լեռնաշղթաները (՝), Խիմմե, Ուատկուն, Բարգուն (կամ Մաշգուն), Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիլիպախրի և Զինգուն՝ ութ երկրներին և նրանց աշխարհադորին ես հաղթեցի, նրանց 51 բնակավայր ես ավերեցի, հրկիզեցի, հափշտակեցի նրանց գերիներին և ունեցվածքը... Լեռների ծանր տուրքը ես հավիտյանս դրեցի նրանց վրա: Արիննա քաղաքը..., որը սկզբում ըմբոստացավ... այդ քաղաքը... ես հաղթեցի, ավերեցի... Այն ժամա-

¹ Տե՛ս АВИИУ, 2.

նակները ես Մուծրու երկիրը խոնարհեցրի իմ տիրակալ Աշշուրի ոտքերի տակ»²։

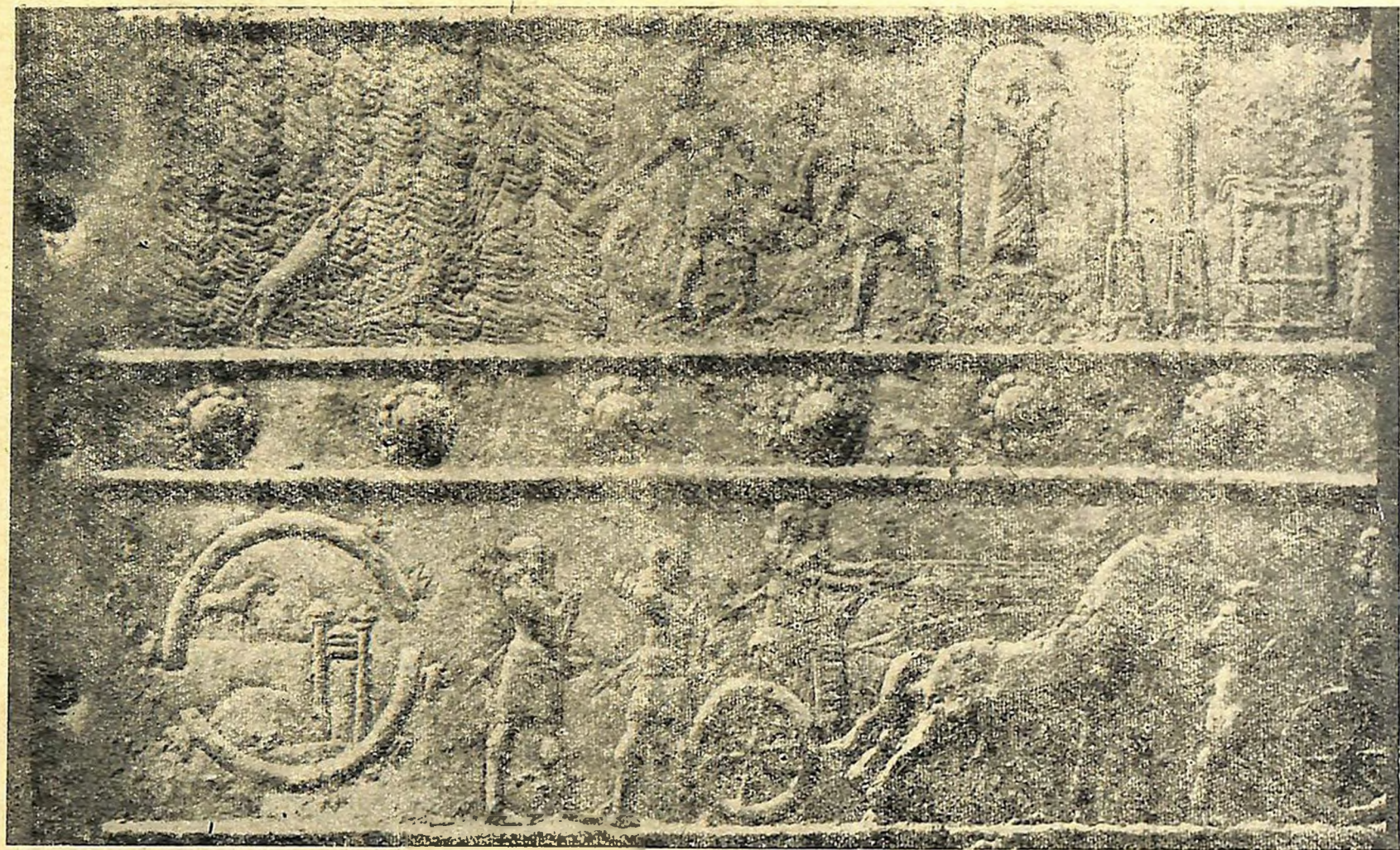
Իր հետագա արշավանքներից մեկը Սալմանասար Ա-ը ուղղում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները՝ «Ուրուատրու (երկրի) սահմանից մինչև Կադմուխի»։

Իր նախորդի՝ Ադադներարի Ա-ի նման, Սալմանասար Ա-ը արշավանք է ձեռնարկում նաև Միտաննիի դեմ և հասնում է մինչև Կարքեմիշ։ Ըստ երևույթին, հենց ասորեստանյան վտանգն է, որ խեթական թագավոր Խատտուսիլիս Գ-ին (1275—1250) ստիպում է հաշտությամբ վերջացնել Ասորիքին ու Պաղեստինին տիրելու համար Եգիպտոսի դեմ մղվող գրեթե հարյուրամյա պատերազմները։ Ընդ որում, Պաղեստինն անցնում է Եգիպտոսի փարավոն Ռամսես Բ-ին, իսկ Ասորիքի մեծ մասը՝ Խատտուսիլիս Գ-ին³։

2 Ժամանակին Ն. Ադոնցը տվել է Սալմանասար Ա-ի արձանագրության մեջ հիշատակված երկրների մեծ մասի ճիշտ տեղորոշումը (տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 63 և հաջ.)։ Խիմմեն տեղորոշվում է հին Հայկական Այտրուանք դավառի (այժմ՝ Տիարի) տերիտորիայում։ Այտրուանք անվան մեջ պահպանվել է Ուրուատրի անվանումը, որը Ստրաբոնը (XVI, 1, 25) հունարեն իմաստավորմամբ, հաղորդում է ερετριεις ձևով, և պատահական չէ, որ Խիմմեն տեղադրված է Մեծ Զարի միջին հոսանքի շրջանում, Կումմեն||Կումմանիից ոչ հեռու շնարավոր է, որ «Խիմմեն»-ն «Կումմեն»-ի տարբերակում է լինի, որը ուկումանացիների շրջանն էր, համանուն կենտրոնում գտնվող սրբավայրով։ Շարագրվածից երևում է, որ Խիմմեն-Կումմեն Ուրուատրի միության կենտրոնական շրջանն էր, որի շուրջը խմբավորված էին մնացած ութ ցեղերը։

Խիմմեն-Կումմենի շրջանի հին հայկական Այտրուանք-էրետրեյա (Ստրաբոնի հաղորդմամբ) անվանումը, որ համապատասխանում է Ուրուատրի տերմինին, ցույց է տալիս, որ նախապես այդպես է կոչվել հիշյալ ցեղային միության կենտրոնական մասը միայն, «Ուկումանացիների երկիրը»՝ Կումմենու կենտրոնով։ Ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ Մեծ Զարի հովտի ցեղերի ողջ համադաշնակցությունը ասորեստանցիները իրենց սահմանակից շրջանի անունով կոչում էին Ուրուատրի Խիմմեն-Կումմեն շրջանը Ասորեստանին անմիջականորեն սահմանակից էր Տաս լեռնաշղթայով (հին հայկական Դասն)։ Ուստի ուն շրջանը ենթադրաբար տեղորոշվում է Շեմդինան-սու գետի ձորում։ Երրորդ շրջանը՝ Բարգունը (տարբերակումն է՝ Մաշգուն) տեղորոշվում է Արևելյան Խարուր գետի հովտում։ Զորորդ՝ Սալուայի շրջանը պետք է համապատասխանի Պլինիոսի հիշատակած silices ցեղի բնակավայրին, ներկայիս Ռևանդուզից հյուսիս, հին հայկական Մահկերտուն կամ Մարձին դավառի տերիտորիայում։ Խալիայի շրջանը զժվարությամբ է տեղորոշվում, իսկ վեցերորդը՝ Լուխին, տեղադրվում է Արևելյան Խարուր գետի վերին հոսանքի շրջանում, ուր գտնվում է ասսուրական ազդյուններում հիշատակվող էլուխատ Eluhāt (տարբերակումն է էլուկաշ, հին հայկական Ալիի ամբոցի տեղում, այժմ՝ էլթ) ամբոցը։ Նիլիպախրիի շրջանը ենթադրաբար տեղադրվում է Բարազգիր գետի ձորում, իսկ վերջին՝ Զինգունի շրջանը զժվար է տեղորոշել։ Հիշատակված շրջաններից հյուսիս, ներկայիս Զուլամերկի և Մեծ Զար գետի վերին հոսանքի շրջանում, գտնվում էր Մուծրու երկիրը։ Մուծրու անվան մեջ պետք է նշմարել հետագայում լավ հայտնի Մուսասիր անվան հնագույն ձևը։ Սալմանասար Ա-ի օրոք Մուծրուն այն ամենահյուսիսային երկիրն էր, որին հասել էին ասորեստանցիները Մեծ Զարի հովտում։ Այդ արշավանքի երթուղու ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սալմանասար Ա-ը իր զորքերով ներթափանցել է միայն Մեծ Զար գետի ձորը և Ասորեստանին էր ենթարկել այդ գետի աջակողմյան և ձախակողմյան վտակների ձորերում գտնվող շրջանները՝ Արևելյան Խարուրի հովտի ընդգրկմամբ։ Ահա այն տերիտորիան, որն ընդգրկում էր Ուրուատրու երկրների համադաշնակցությունը։ Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ այդ միության շրջաններից երկուսի՝ Խալիայի և Զինգունի տեղորոշումը Տիգրիսի ոլորանի շրջանում, ուր գտնվում էր Կադմուխի երկիրը, սխալ է (ծանոթ. պատ. խմբ.)։

³ Տե՛ս Н. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 98։

«Բալախարյան դարպասի» բաժնեանդակներից: Սարմանասուրը դուրս է գալիս նամրաբեց

Պետք է նկատի ունենալ, որ աստուրական արձանագրություններում հիշատակվում են Ուրուատրիի ցեղային միության այն վայրերը միայն, որտեղ ասորեստանցիները ընդհարումներ են ունենում, և մեզ համար անհայտ է մնում, թե մինչև ուր էր հասնում նրա զբաղեցրած տարածությունը⁴։ Սակայն պարզ է, որ Ասորեստանը անմիջականորեն սահմանակից էր Ուրուատրի ցեղային միությանը։ Այս ցեղերի մեջ առանձնապես աչքի էին ընկնում ուկումանցիները՝ իրենց Կումմե կենտրոնով (ուրարտ. Կումենու), որտեղ գտնվում էր Թեշուր-Թեշեբա աստծո տաճարը։ Ուկումանցիները, հավանաբար, ուրարտալեզու էին։ Նրանց երկրից հյուսիս գտնվում էր Մուծրու երկիրը (Մուասսիրի նախորդը)՝ Արիննա քաղաքում գտնվող իր սրբավայրով, որն այն ժամանակ հավանաբար արդեն Խալդի աստծո պաշտամունքի կենտրոնն էր։ Մուծրու երկիրը, Արիննա քաղաքով, գտնվում էր Մեծ Ջաբ գետի վերին հոսանքի շրջանում։ Ասորեստանցիները լավատեղյակ չէին Ուրուատրիից հյուսիս ընկած մարզերին և դրանք կոչում էին ընդհանուր բնույթի տերմիններով՝ Բաբխի (ուրարտ. «Բաբանախի», որ նշանակում է «լեռնային») կամ Խաբխի (Հայկական Տավրոսի լեռնային շրջաններ)։

Քաշիարի (Մասիուս-Տուր-Աբդին) լեռների կիրճերը բնակեցնում էին «շուբարեցիներ» ընդհանուր անունը կրող բազմաթիվ ցեղեր։

Հասկանալի է, որ ասորեստանցիների արշավանքները, սարուկներ և անասուններ ձեռք բերելու համար ձեռնարկվող ասպատակություններից բացի, նպատակ ունեին ապահովել իրենց պետության հյուսիսային սահմանների անվտանգությունը, որովհետև հյուսիսային սահմանի երկայնքով ապրող լեռնցիները հաճախ ներխուժում էին Ասորեստանի սահմանները՝ ստրկության տարված իրենց ազգակիցներին ազատելու և ավար ու անասուններ հափշտակելու նպատակով։ Սալմանասար Ա-ի որդու՝ Թուկուլթի-Նինուրտա Ա. (1243—1221) թագավորի տեքստերում հանդիպում է արդեն Հայկական լեռնաշխարհի մի այլ ցեղային միության հավաքական անունը՝ «Նաիրի երկիրը», որը երկար ժամանակ, գրեթե մի ամբողջ դար, փոխարինեց Ուրուատրի երկրի անվանը։

Աշուր քաղաքում, Թուկուլթի-Նինուրտայի պալատում և տաճարում հայտնաբերված արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի դեմ դուրս եկած Նաիրիի 43 ցեղապետների («թագավորների») մասին, որոնց երկրները մանրամասնորեն նշված չեն։ Ուշագրավ է, որ արձանագրություններից մեկը այդ ցեղապետների թվում հիշատակում է ոչ միայն «թագավորների», այլև «թագուհիների» (համտ. խեթերի թագուհի տավանաննասի և Առապխայի համայնական «թագուհիների» դերի հետ)։ Ասորեստանի թագավորներին հաջողվում է մի քանի ցեղապետի գերի վերցնել և ստիպել, որ տուրք վճարեն։ Այստեղ առաջին անգամ հանդես է գալիս Նաիրի տերմինը՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր անվանումը աստուրական տեքստերում, իսկ աստուրական

⁴ Ուրուատրի երկրի տերիտորիայի մասին տե՛ս նաև Տ. Ա. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 6; Գ. А. Меликшвили, Наирн-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 150—151։

⁵ Տե՛ս АВИИУ, 7.

Թագավորի տիազոտաշարը հարստանում է ևս մեկով՝ «Նաիրիի բոլոր երկրների արքա»⁶:

Թուլկուլթի-Նինուրտա Ա.-ը մեծ արշավանք է ձեռնարկում նաև «շուբարե-ցիների (աչսինըն՝ խուրբինների) երկրի» բաբխի-լեոնցիների դեմ: Իր արձանագրության մեջ նա հաղորդում է, որ անցել է հեռույալ երկրները. Կադմուխի, Պուշշի, Մումմի, Ալզի, (Ա.)մագանի, Նիխանի, Ալայա, Տեղիզմի (կամ Տեբուրզի) և Պուրուլումզի⁷:

Հնարավոր է, որ հետագայում ևս Թուլկուլթի-Նինուրտան արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի լեոնները:

Դեպի հյուսիս՝ Նաիրիի երկրները, Տիգրիսի ափունքներից սկսած մինչև Ճորոխ գետի ավազանում գտնվող Դայանի երկիրը ասորեստանցիների կատարած արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը պահպանվել է Թիգլաթպալասար Ա.-ի (մ. թ. ա. 1115—1077) տարեգրության մեջ⁸: Արշավանքն ուղղված էր ոչ թե դեպի Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած շրջանները, ինչպես Սալմանասար Ա.-ի ժամանակ, այլ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը, հարավից հյուսիս, ըստ որում ասորեստանցիները խորացան հակառակորդի երկրի մեջ ավելի քան 500 կմ:

Ասորեստանի Թագավորի նպատակը սոսկ ավերումն ու կողոպուտը չէր: Գերի Թագավորների նկատմամբ ցույց տված բարյացակամ վերաբերմունքով նա ջանում էր հաստատուն դարձնել իր իշխանությունը Նաիրի երկրում: Ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ նկարագրված արշավանքում չի հիշատակվում Վանա լճի (որն անվանում էր «Նաիրիի ծով») շրջանը.— հավանական է, որ ասորեստանցիները գիտակցորեն չէին ներխուժում հզոր ցեղային միություն կենտրոնական մասը, ուր կարող էին հանդիպել առավել ուժեղ դիմագրության:

Հաջորդ XI—X դարերում ասորեստանյան Թագավորները հիմնականում պահպանում էին Միջագետք թափանցած արամեացիների դեմ մղված պայքարով, և նրանց ասպատակությունները դեպի հյուսիս, ու դրա հետ միասին՝ համապատասխան երկրների հիշատակությունը՝ խիստ հազվագեպ է դառնում:

⁶ Նույն տեղում, 3:

⁷ Կադմուխին համապատասխանում է անտիկ աղբյուրների Zabdicenae, հայ Մազեք, ասոր. Beth-Zabde, այժմ՝ Միդիադի շրջանը: Ալզին տեղորոշվում է հին հայկական Անձիտ գավառում, ներկայիս Խարբերդի շրջանում: (Ա.)մագանին Ամեղու-Ամիդա քաղաք-պետության տերիտորիան է (այժմ՝ Դիարբեքիր), Նիխանին կոչվում է նաև Նիրբու, Նիրբու, տեղորոշվում է Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ափունքների շրջանում: Ալայան հնթադրաբար տեղադրվում է նույն շրջանում, Տեղիզմին (կարգացվում է նաև Տեբուրզի)՝ ըստ երևույթին միջնագայրյան Դագիմալի շրջանում (այժմ՝ Դագիմ գյուղը): Պուրուլումզին համապատասխանում է հին հայկական Անգեղ-տուն գավառին: Այս երկրների տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ ասորեստանյան զորքերի երթուղին ձգվում էր հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք՝ Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափի երկայնքով, ընդհուպ մինչև նրա արևմտյան և արևելյան ափունքները, ուստի և իրենց տեղագրությամբ կասկածելի Պուշշի և Մումմի երկրները կարելի է տեղորոշել Արևմտյան Տիգրիսի հարավային ափին, Դիարբեքիրի և Հասանբեյքի միջև մի ինչ-որ տեղ: Ալզի երկրում կային լեռնանցքներ, որոնք տանում էին դեպի Հայկական լեռնաշխարհի ներքին շրջանները, և Ասորեստանի Թագավորի այս արշավանքը պետք է որ նաև հետախուզական բնույթ ունենար (ծանոթ. պատ. խմբ.):

⁸ Տե՛ս АВНУУ, 10.

Մ. թ. ա. XI դարի ասսուրական արձանագրություններում վերստին հանդիպում է Ուրուատրի ցեղային միության հիշատակությունը: Սակայն Ադադ-նիրարի Բ-ի (մ. թ. ա. 911—890) ժամանակներից սկսվում է և Աշուրնասիրապալ Բ-ի (մ. թ. ա. 883—859) ժամանակներից սովորական է դառնում արդեն Ուրարտու տերմինի հիշատակությունը, հաճախ նաիրիի հետ միասին, առանց այդ երկու տերմինների որոշակի սահմանազատման:

Մ. թ. ա. IX դարի կեսերը Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ նշանավորվում են իր սասանված ռազմական հզորությունը վերականգնած Ասորեստանի թալանչիական պատերազմների սաստկացումով: Նվաճված երկրներում Ասորեստանի տիրապետությունը ամրապնդվում էր հրով ու սրով, անհնազանդ թշնամիների հետ հաշվհարդար էր տեսնվում բացառիկ դաժանությամբ: Բայց դրան զուգընթաց աճում էր այն երկրների դիմադրությունը, որոնց դեմ հանդես էին գալիս ասորեստանյան զորքերը: Մանր ցեղերը միավորվում են խոշոր պետությունների մեջ և այդ հիմքի վրա ծնունդ են առնում Հին Արևելքի նոր պետություններ, որոնցից կարևորագույնը Ուրարտուն էր:

Ուրարտական պետության առաջացումը: Թե երբ է ծագել այդ պետությունը, ստույգ ասել դժվար է: Հավանաբար, այն արդեն Աշուրնասիրապալի (883—859) օրոք հիշատակվում է որպես թագավորություն, որը, թերևս, արդեն փորձեր էր անում ակտիվ ռազմական քաղաքականություն վարել Ասորեստանի նկատմամբ⁹: Իսկ թե պետություն էր արդյոք Ադադնիրարի Բ-ի արձանագրության մեջ հիշատակված Ուրարտուն, թե միայն ցեղային միություն, առայժմ դժվար է ասել: Հավանաբար, Ուրարտու պետության կազմավորումը տեղի է ունեցել 870—860-ական թթ.¹⁰:

Համենայն դեպս, Ասորեստանի Սալմանասար Գ (859—824) թագավորն իր գահակալության առաջին իսկ տարուց ստիպված էր պատերազմել այդ նոր թշնամու դեմ: Ուրարտուի դեմ Սալմանասար Գ-ի ձեռնարկած արշավանքները լավ լուսաբանված են ոչ միայն տարեգրություններում, որոնք մանրամասն նկարագրում են ասսուրական զորքերի երթուղիները և հաղթանակները, այլև այդ արշավանքների առանձին դրվագների պատկերներում, որոնք պահպանվել են Նինովիից հարավ-արևելք, հնագույն Իմգուր-էնլիլ քաղաքի ավերակներից գտնված այսպես կոչված «Բալավաթյան դարպասի» բրոնզե պաստառների վրա¹¹:

Ասսուրական արվեստի աչքի ընկնող հուշարձաններից հանդիսացող այդ բրոնզե պաստառներից մեկի վրա ներկայացված են Սալմանասար Գ-ի գահակալության առաջին տարում ձեռնարկված արշավանքի դրվագները. այդ արշավանքը նրա տարեգրության մեջ նկարագրված է շատ համառոտ. «Սուգունիային, ուրարտացի Արամուի բերդին, ես մոտեցա, քաղաքը պաշարեցի, գրավեցի, նրանց զինվորներից շատերին սպանեցի, ավար տարա, նրանց քաղաքի զիմաց զլուխներից կուլտեր սարքեցի, նրա շրջանի 14 բնակավայրեր ևս հրկի-

⁹ Sk' n N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 72:

¹⁰ Sk' n H. M. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 140:

¹¹ A. Billerbeck und F. Delitzsch. Die Palasttore Salmanassars II von Balawat, „Beiträge zur Assyriologie“, VI, 1908, 1.

զեցի: Սուգունիայից ևս հեռացա, իջա դեպի Նաիրիի ծովը, իմ զենքը ծովում լվացի, իմ աստվածներին զոհեր մատուցեցի»¹²:

Գարայասի պատառի բարձրաքանդակի վրա պատկերված են տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում տեղի ունեցած, բայց միմյանց հետ կապված իրադարձություններ: Պատկերները տեղավորված են երկու շարքով, քստ որում գործողությունները պատկերված են հաջորդական զարգացումով՝ սկսած ստորին ձախ անկյունից, որ պատկերված է ասորեստանցիների ռազմական ճամբարը: Ճամբարից դուրս է ելնում զորքը՝ հեծելազորն ու հետևակը, որն ուղղվում է դեպի տարեգրության մեջ հիշատակված ուրարտական Սուգունիա ամրոցը: Պատկերված է և Սուգունիայի զրավումը. սարի վրա կանգնած աչքի տեսող ամրոցը գրոհվում է երկու կողմից, պատերին հենած սանդուղքների օգնությամբ: Ամրոցում երևում են պաշտպանները՝ ուրարտական նիզակավորներն ու աղեղնավորները: Այս ամենի վերևում կա բացատրական մակագրություն. «Են նվաճեցի ուրարտացի Արամուի Սուգունիա ամրոցը»¹³:

Ամրոցի գրավման տեսարանից աջ պատկերված է ուրարտացի զորիների մի խումբ: Պատառի վերին մասում ցույց է տրված ասորեստանյան զորքի անցումը դեպի Վանա լիճը՝ երեք լեռնանցքներով: Վերին ձախ անկյունում պատկերված է Մալմանասար Գ-ի կողմից զոհեր մատուցելու տեսարանը Վանա լճի ափին, որ կանգնեցված է Ասորեստանի թագավորի պատկերը կողք կոթող: Զոհաբերությունը կատարում է ինքը՝ Մալմանասար Գ-ը, նրա կողքին երկու քուրմեր կան, հսկում երաժիշտներն են և զոհաբերվելիք անասունները: Վերևում մակագրություն է. «Նաիրի երկրի ծովի մոտ ևս արձան (իմ պատկերը) կանգնեցրի, իմ աստվածներին ևս զոհեր մատուցեցի»¹⁴:

Մյուս բրոնզե պատանների վրա ներկայացված են գրվագներ Մալմանասար Գ-ի հաջորդ արշավանքներից, մասնավորապես՝ ուրարտացի Արամուի Արզաշկու «արբունական» քաղաքի գրավումը, որ տեղի ունեցավ Մալմանասար Գ-ի գահակալության երրորդ տարում ձեռնարկված արշավանքի ժամանակ: Այս արշավանքը շատ հեռավոր երթուղի ուներ, որ նման էր այն երթուղուն, որով շարժվել էր Թիգլաթպալասար Ա-ը: Ասորեստանցիները Արզաշկուին մոտեցան Դայանի երկրից: Տարեգրությունները Ասորեստանի թագավորի անունից պատմում են.

«Ուրարտացի Արամուն վախեցավ իմ հզոր զենքի դառնությունից և ուժեղ ճակատամարտից, լքեց իր քաղաքը (պատկերի վրա իսկապես ցույց է տրված աչքի տեսող ամրոցը առանց պաշտպանների): Նա բարձրացավ Աղզուրու լեռները. նրա ետևից բարձրացա և ևս, լեռներում ևս ուժեղ ճակատամարտ տվեցի, 3400 ռազմիկների ևս իմ զենքով կոշտանեցի, ինչպես Ադազը, հեղեղ տեղացի նրանց գլխին, լեռը կարմիր բրդի նման ներկեցի արյունով, գրավեցի նրա ճամբարը, նրա մարտակառքերը, հեծյալները, նիզակները, ջորիները, ունեցվածքը և հարուստ ավաք բերեցի ևս լեռներից: Արամուն փրկելով իր կյանքը, փախավ

¹² АВНИУ, 27 (I, 23).

¹³ АВНИУ, 29.

¹⁴ Նույն տեղում:

«Քաղաղութան դարստի» բաժնամանդակից: Ուրարտական Արգաշիու ամրոցի զամբուր

անմատչելի լեռան վրա. իմ հզոր ուժով, ինչպես վայրի ցուլ, ճզմեցի ես նրա երկիրը. բնակավայրերը ավերակների վերածեցի և հրկիզեցի»¹⁵:

Այնուհետև նկարագրվում է վերելքը դեպի էրիտիա լեռը, ուր կանգնեցվում է Ասորեստանի թագավորի հսկայական պատկերը, արշավանքը դեպի Արամալի (իմա՝ Արմարիլի) երկիրը և այնտեղից դեպի Վանա լիճը, որի ջրերի մեջ լվանում են զենքերը, իսկ ամին՝ զոհեր մատուցում և կանգնեցնում թագավորի մի երկրորդ կոթող:

Բալավաթյան դռների բարձրաքանդակների վրա պատկերված է այրվող Արդաշկու քաղաքը՝ երկու շարք պարիսպներով, իսկ ամրոցի կողքին՝ ասորեստանցիների մարտը ուրարտացիների հետ, որոնք նահանջում են լեռները: Հավանական է, որ հրրորդ տարվա այդ նույն արշավանքին է վերաբերում նաև դարպասի պատանուներից մեկ ուրիշը, որի վերին մասում կա հակիրճ մակագրություն. «Ուրարտուի պարտությունը»¹⁶: Այստեղ դարձյալ պատկերված է ճակատամարտը ուրարտացիների դեմ և մի մեծ այրվող ամրոց, որի մոտ ասորեստանցիները, վայրն ամայացնելով, կտրտում են ծառերը. հեռվում երևում են ոչ մեծ մի այլ ամրոց, ցցերի վրա բարձրացված թշնամիները և գուլանների մի կույտ՝ պարսպի մոտ: Ամրոցից, մարդկանցով լցված քառանիվ սայլով, մեծ կարասի մեջ լցրած զուրս են բերում ավարը: Այդ կարասները, որոնցից շատ է հանդիպում ուրարտական ամրոցների պեղումների ժամանակ, գլխավորապես գինի պահելու համար էին, բայց պաշարման դեպքում դրանց մեջ էին լցնում թանկարժեք իրերն ու կենսամթերքները¹⁷:

Գատելով ըստ Սալմանասար Գ-ի տարեգրությունների, Ուրարտական պետությունն արդեն բավական ընդարձակ տարածություն էր զբաղում: Ասորեստանի թագավորը ուրարտացիների դեմ մարտեր էր մղում և ավերում Արամուի ամրոցները Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում¹⁸: Ասորեստանի թագավորի դահակալության առաջին և երրորդ տարիների արշավանքները մանրամասն են նկարագրված, բայց հետագա տարիների, մասնավորապես, տասնհինգերորդ տարվա իրադարձություններն արդեն նկարագրված են համառոտ: Զուտպ արտահայտություններով հիշատակվում է ասորեստանցիների դժվարանցումը լեռների վրայով, բայց դեպի Ուրարտուի կենտրոնը, Վանա լճի շրջանը արշավելու մասին խոսք չկա: Մա ցույց է տալիս Ուրարտուի հզորության աճը. հավանաբար, Սալմանասար Գ-ը լավ էր տեսնում հյուսիսից սպառնացող վտանգը, բայց այն կանխելու համար արդեն բավարար ուժ չունի:

Սալմանասար Գ-ի դահակալության քառնյոթերորդ տարում (833) ասորեստանցիները կրկին ստիպված էին իրենց զորքերն ուղարկել Ուրարտու: Բայց ծերացած արքան արդեն չի կարողանում անձամբ ղեկավարել արշավանքը և «Ուրարտուի կողմը» ուղարկված զորքի ղեկին է կանգնեցնում իր զորահրամանատարներից Գայան-Աշշուրին: Ասորեստանցիների դեմ է ելնում Սեզուրին,

15 АВНИУ, 27 (II, 45).

16 Տե՛ս АВНИУ, 29.

17 Տե՛ս Ե. Ե. Пусторовский, Кармир-дизр, II, Ереван, 1952, էջ 54:

18 Արամու ուրարտացու Սուզունիա և Արդաշկու բերդաքաղաքների տեղագրման մասին եղած կարծիքների վերաբերյալ տե՛ս Ե. Ե. Пусторовский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 55—56:

«Ուրարտուի կառավարիչը»¹⁹: Այսպիսով, Ուրարտուի կառավարիչ Արամուի անվան վերջին հիշատակումից տասներկու տարի անց, մ. թ. ա. 833 թ., տարեգրության մեջ հանդիպում է նոր գահակալի անուն՝ Սեղուրի (Սարգուրի՝ 845—825), մի անուն, որն արդեն կայուն տեղ է գրավում ուրարտական հետագա թագավորների դինաստիայում:

Մեզ հասած հնագույն ուրարտական հուշարձանները գտնվել են վանի շրջակայքից և վերաբերում են մ. թ. ա. IX դարի երրորդ քառորդին:

Վանա ժայռի արևմտյան ստորոտի, Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի միջնաբերդի մոտ պահպանվել է 0,75 մ լայնությամբ և մինչև 6 մ երկարությամբ հսկայական քարերից շարված կիկլոպյան պարիսպ: Պարսպի քարերի վրա հայտնաբերվեցին Սարգուրի Ա թագավորի²⁰ երեք արձանագրություն՝ միևնույն բովանդակությամբ, աստուրերեն լեզվով: Այնտեղ գրված է. «Սարգուրիի. Լուտիպրիի որդու, արձանագրությունը, մեծ թագավորի, հզոր թագավորի, տիեզերքի թագավորի, որին հավասարը չկա, պարմանալի հովվի, մարտից երկյուղ չունեցողի, թագավորի, որ ծնկի է բերել անհնազանդներին: Սարգուրին (եմ), Լուտիպրիի որդին, արքաների արքան, որը բոլոր թագավորներից հարկ ընդունեց: Սարգուրին, Լուտիպրիի որդին, ասում է. այս քարերը Ալնիունու քաղաքից հս բերեցի (և) այս պարիսպը կառուցեցի»²¹:

2. ՈՒՐԱՐՏՈՒՆԻ ՎԵՐԵԼՔԻ ՍԿԻՋՐԸ

Սարգուրի I: Սարգուրի Ա-ի քաղաքական և ռազմական գործունեության մասին մեզ հասած տեղեկությունները զժքախտաբար աննշան են: Նրա արձանագրությունների մեջ²² առանձնապես հետաքրքիր է արքայական տիտղոսաշարը, որն անշուշտ վկայում է այն մասին, որ Սարգուրին արդեն գերիշխում է նախկինում ինքնուրույն բազմաթիվ ցեղապետների, «թագավորների» և կառավարիչների վրա:

Ուրարտուի հզորացման փաստը Սարգուրի Ա-ի օրոք իր որոշակի արտացոլումն է գտել նաև ասորեստանյան թագավոր Սալմանասար Գ-ի տարեգրություններում և այլ արձանագրություններում, ըստ որոնց ասսուրական զորքին սոսկ մի անգամ է հաջողվում, այն էլ սկզբնական շրջանում, ներթափանցել Ուրարտուի արևմտյան երկրամասերը: Սա արդեն նման չէ այն սրընթաց և հաղթական արշավանքներին, որոնք ձեռնարկվում էին նույն թագավորի կողմից Սարգուրի Ա-ի նախորդի՝ Արամուի դեմ:

¹⁹ Տե՛ս АВИИУ, 28 (141).

²⁰ Արգյո՞ք արձանագրության մեջ հիշատակված Լուտիպրիի որդի Սարգուրին Արամուի հաջորդն էր, թե այլ դինաստիայից էր: Այդ հարցը լուծելու համար առայժմ տվյալներ չկան: Բայց հարկ է նշել, որ Արամուի և Սարգուրիի անունների հիշատակությունների միջև ընկած տասներկուամյա ժամանակամիջոցում միանգամայն հնարավոր էր ևս մեկ կառավարչի գոյությունը: Հմտ. Գ. А. Мелукушвили, Наирн-Урарту, էջ 201: Ն. Ադոնցի կարծիքով, Արամուն և Լուտիպրին թերևս միևնույն անձնավորությունն են. տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 191—192.

²¹ ՄԿԻ, I—3.

²² Տե՛ս նույն տեղում:

Դայան-Աշշուրի 833 թվականի արշավանքի ծայրագույն կետը Արածանիի ստորին հոսանքի շրջանն է, ուր նա հասնում է Բիտ-Ջամանի երկրի (այժմ՝ Դիարբեքիրի շրջան) վրայով և անմիջապես գեօմագրության հանդիպում Սարգուրի Ա-ի կողմից: «Սեղուրի ուրարտացին, — ասված է տարեգրության մեջ, — լսելով այդ արշավանքի մասին, հուշքը դնում է իր բազմաքանակ զորքի վրա և դուրս գալիս դեմ հանդիման, որպեսզի ճակատամարտ տա»:

Ճիշտ է, Սալմանասար Գ-ը հիշատակում է, որ ինքը ընդհարվում է Սարգուրի Ա-ի հետ և նրան պարտության մատնում՝ «նրա զինվորների դիակներով լցնելով ընդարձակ տափաստանը»²³, սակայն այս խոսքերից, որոնք շափազանց չոր ու ժլատ են (համեմատած այլ հաղթանակների՝ փառաբանումների հետ), ինչպես նաև այն փաստից, որ այստեղ այլևս ոչինչ չի ասվում ուրարտական այլ տերիտորիաների նվաճման, ավարառության և այլնի մասին, երևում է, որ Սալմանասարի այս արշավանքը էական հաջողությունների չէ հանդել: Պատահական չէ նաև, որ արձանագրության մեջ շեշտված է ուրարտական զորքերի բազմաքանակությունը և Սարգուրիի անսասան կամքը՝ ճակատամարտը ընդունելու:

Հետագայում Ասորեստանը երեք տարի շարունակ դինք չի բարձրացնում Ուրարտուի վրա, իսկ այնուհետև, 830 թվականին, բավարարվում է Վանա լճից դեպի հարավ ընկած Խուրուշխայի²⁴ ասպատակությամբ, ուր նրա թագավոր Դատանայից հարկ է ստանում²⁵: Հատկանշական է, որ Դայան-Աշշուրը չի համարձակվում այլևս ներխուժել Ուրարտուի տերիտորիայի խորքերը և շարժվում է դեպի հարավ-արևելք՝ Ուրմիա լճից հարավ ընկած երկրները (Մաևա, Պարսուա) և Հավանական է, որ Սալմանասար Գ-ի զորահրամանատարը Խուրուշխայում գեօմագրության է հանդիպել ուրարտական զորքերի կողմից և այդ պատճառով էլ փաստորեն ստիպված է եղել նահանջելու: Համենայն դեպս Սալմանասար Գ-ը հաջորդ տարում (829) դարձյալ Խուրուշխիա է ուղարկում Դայան-Աշշուրին: Այս անգամ ևս, ինչպես և նախորդ տարում, ասորեստանյան զորքը չի խորանում Ուրարտուի տերիտորիան, այլ շարժվում է դեպի հարավ՝ Մուսասիր, իսկ այնուհետև ընթանում դեպի հյուսիս-արևելք՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ափերը (Գիլգան):

Այսպիսով, Սարգուրի Ա-ի տիրապետության ժամանակաշրջանում արդեն սկսվում է Ուրարտուի վերելքը, ո՞նք արտահայտվում է ամենից առաջ նրա ռազմական հզորության աճման մեջ: Ասորեստանը այլևս այն աստիճանի սարսափելի հակառակորդ չէր Ուրարտուի համար, ինչպես առաջ:

Առաջավոր Ասիայում իր սուաջնությունն ապահովելու համար Ասորեստանի մղած շուրջ հարյուրամյա պատերազմները, բնականաբար, իրենց բացասական կնիքն էին դրել երկրի տնտեսական վիճակի վրա: Դրան պետք է ավելացնել Սալմանասար Գ-ի թագավորության վերջին տարիներին պետության ներսում ծագած երկպառակությունը՝ Սալմանասարի որդիներից մեկի՝ 827 թվա-

23 АВИИУ, 28 (141).

24 Արևելյան Տիգրիսի (Ջերմ) հովիտը:

25 Տե՛ս АВИИУ, 28 (159).

կանին հոր դեմ բարձրացրած ասպտամբուժյունը, որն ընդգրկեց թագավորության նշանակալից մասը²⁶:

Է՛լ ավելի սակավ են տեղեկությունները Սարգուրի Ա-ի ներքին գործունեության մասին: Հայտնի է, որ նա զգալի ծավալի շինարարական աշխատանքներ է ձեռնարկել Տուշպայում (հայկական Տոսպ, հետագայում՝ Վան): Այդ քաղաքի միջնաբերդի մոտ հսկայական քարերով կառուցված պարսպի վրա փորագրված արձանագրությունները, ինչպես նշվեց, հաղորդում են. «Այս քարերը Ալնիունու քաղաքից են բերեցի (և) այս պարիսպը կառուցեցի»²⁷: Հետաքրքիր է, որ այդ պարսպի քարերը իսկապես միանգամայն տարբերվում են Վանի ու նրա շրջանի մյուս կառույցների քարերից: Շինանյութի բերովի լինելը, գուցե և հեռավոր վայրերից²⁸, անկասկած է, թեև Վանի շրջակայքում, ինչպես հայտնի է, քարը անպակաս է: Այդ հանդամանքը վկայում է ոչ միայն այն առանձնահատուկ ուշագրության մասին, որը նվիրել է շինարարությանը Սարգուրի Ա-ը, այլև նրա ժամանակվա ուրարտական պետության նշանակալից նյութական հնարավորությունների մասին:

Այսպիսով, Սարգուրի Ա-ի ժամանակ սկզբնավորվել է շինարարական այն գործունեությունը, որը մեծ թափ ստացավ ու հսկայական ծավալի հասավ ուրարտական հաջորդ թագավորների օրոք: Սարգուրի Ա-ի շինարարական գործունեությունը շարունակում է նրա որդի Իշպուինի թագավորը:

Իշպուինի գործունեությունը: Իշպուինի թագավորությունը տևել է շուրջ մեկ և կես տասնամյակ (825—810):

Իշպուինի մեկ հասած արձանագրությունները, որոնք գրված են արդեն ուրարտերեն լեզվով, թվով սահմանափակ են²⁹ և բացառապես շինարարական բնույթ ունեն: Նրա շինարարական գործունեությունը ծավալվել է մի կողմից Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայում ու նրա շրջակայքում, մյուս կողմից՝ Արածանի վերին հոսանքում:

Իշպուինին գերազանցապես զբաղվել է երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմամբ՝ կառուցելով մի շարք ամրոցներ:

Ասորեստանի Սալմանասար Գ թագավորի մահվանից հետո, նրա որդին՝ Իշպուինի ժամանակակից Շամշի-Ադադ Ե-ը (823—810) զգալի ջանքերի դնով կարողանում է վերջ տալ թագավորական իշխանության դեմ ձեռնարկված, տարիներ շարունակվող, ընդվզումներին և կրկին միավորել Ասորեստանը: Որոշ նախադրյալներ են ստեղծվում փոքրիշատե վերականգնելու պետության տրոստեսական և ռազմական խարխուլված հիմքերը: Սակայն Շամշի-Ադադը ի վիճակի չէր Ասորեստանին լիովին վերադարձնելու նրա երբեմնի հզորությունը: Այսպես, ի տարբերություն իր նախորդների, Շամշի-Ադադը փաստորեն հրաժար-

26 Տե՛ս В. В. Струве, История древнего Востока, М., 1941, т. 2 305—306:

27 УКН, 1—3:

28 Ալնիունու քաղաքի տեղը առայժմ պարզված չէ: Աման-Հաուսար և Վ. Բեկը կարծում են, որ Սարգուրի կառուցած պարսպի քարերը պետք է բերված լինեն հեռավոր վայրից՝ Վանա լճի վրայով Մանազկերտի շրջանից (տե՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin und Leipzig, 1926, II, 2, էջ 19—20):

29 Տե՛ս УКН, 4—18:

վում է անդրեփրատյան երկրներում, հատկապես Ասորիքում, Ասորեստանի ունեցած գերիշխանությունից³⁰:

Ուրարտուն, ընդհակառակը, շարունակում էր վերելք ապրել և տարեցտարի ավելի ու ավելի լուրջ ախոյան էր դառնում Ասորեստանի համար: Նրանց ուղղմական ընդհարումներն այլևս էական օգուտ չեն տալիս Ասորեստանին: Շամշի-Ադադ Ե-ին մեկ անգամ է հաջողվում ներխուժել Ուրարտուին սահմանամերձ Խուրուշիա երկիրը և նվաճել Ուրմիա լճից հարավ ընկած Շուրդիրա քաղաքը³¹: Եթե այս վերջինը իսկապես Ուրարտուին էր պատկանում, ինչպես կարելի է եզրակացնել ասսուրական արձանագրություններից³², ապա Ուրարտուն խիստ ընդարձակած պիտի լիներ իր սահմանները-հարավ-արևելյան ուղղությամբ: Այստեղ հիշատակված է Ուշպինայի (այժմն են՝ Իշպուխնի) 11 «բաղաքների» ու նրանց շուրջը ընկած բնակավայրերի գրավումը և Նաիրի երկրի թագավորներից որպես հարկ լծկան ձիերի ստանալը:

Իշպուխնի և Մենուայի համատեղ զանակալությունը: Ուրարտուի պատմության մեջ առանձնակի աշխուժություն է նկատվում հատկապես այն ժամանակվանից, երբ նրկրի ղեկավարման գործին մասնակից է դառնում Իշպուխնի որդին՝ Մենուան: Պահպանվել են ոչ մեծաթիվ, սակայն զգալի արժեք ներկայացնող արձանագրություններ՝ Իշպուխնի և Մենուայի համատեղ թագավորության վերաբերյալ³³:

Իշպուխնի և Մենուայի համատեղ արձանագրություններում, մասնավորապես նշանավոր Բիլիշինի երկկնկվյան ասսուրա-ուրարտական արձանագրության մեջ³⁴ առաջին անգամ հանդիպում է Ուրարտու պետության ինքնանվանումը: Այստեղ, ասսուրական տեքստում հանդես եկող «թագավոր Նաիրի երկրի» արտահայտության դիմաց, ուրարտական տեքստում կարգում ենք՝ «թագավոր Բիաինիլի երկրի»: Այս անվանումը այսուհետև բազմիցս կրկնվում է ուրարտական բոլոր թագավորների արձանագրությունների մեջ որպես պետության անուն: «Բիաինիլի» անունը հետագա սերունդներին հաղորդվել է «Վան» ձևով և Ուրարտուն հաճախ անվանում ենք Վանի թագավորություն³⁵:

Իշպուխնի և Մենուայի օրոք Ուրարտուի սահմանները ընդլայնվում են ոչ միայն հարավ-արևելյան, այլև հյուսիսային ուղղությամբ: Հարավ-արևելքում, օրինակ, նրանց տեսնում ենք նախ Արդինի-Մուսասիրում՝ Մեծ Զաբի վերին հոսանքի շրջանում, ուր երկրի նվաճումից հետո կառուցվում են պաշտամունքային շինություններ և զոհեր մատուցվում ուրարտական աստվածներին: Այսուհետև, նրանք հասնում են Մեիշտա քաղաքը (Ուրմիա լճից հարավ, ասո-

30 Տե՛ս В. В. Струве, История древнего Востока, էջ 36; И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, էջ 84:

31 Տե՛ս АВИИУ, 73.

32 Տե՛ս նույն տեղում, 34:

33 Տե՛ս УКН, 19—27.

34 Տե՛ս նույն տեղում, 19:

35 Սույն հրատարակության մեջ, սակայն, պահպանված է երկրի՝ գիտության մեջ ավանդարար արմատացած «Ուրարտու» անվանումը, որը կիրառել են ինչպես ասորեստանցիները, այնպես էլ ուրարտական արքաներից Ռուսա Ա-ը, իր ասուրերեն արձանագրության մեջ (տե՛ս УКН, 264, ա.ս., 27):

րեստանյան Մես(ս)ի^{35ա} և ապա՝ մինչև Դիալայի (Տիգրիսի վտակի) ակունքները, ուր նվաճում են Բարշուա (Պարսուա) երկիրը և մեծահարուստ ավարով վերագառնում Ուրարտու Արանով Ուրարտուն մարտահրավեր է նետում Ասորեստանին՝ ընդհուպ մոտենալով նրա արևելյան սահմաններին:

Հյուսիսային ուղղությամբ ձևարկված արշավանքների ընթացքում ուրարտացիները հասնում են մինչև Արաքս գետի վերին հոսանքը (Ուխտերուխի) և սլաքապահան Կղարչք (Կատարղա): Հյուսիսում ընկած էթիունի հզոր ցեղային միության օգնությունն անգամ ի վիճակի չի լինում կասեցնելու ուրարտական զորքերի հաղթարշավը հիշյալ երկրների վրայով: Այդ հաղթանակների արդյունքներն այնքան էական էին ուրարտական պետության համար, որ Իշպուհին և Մենուան անհրաժեշտ են գտնում դրանք հավիրժացնելու բազմաթիվ արձանագրություններով, որոնցից պահպանվել են շորսը³⁶:

Այսպիսով, Իշպուհինի և Մենուայի թագավորության օրոք Ուրարտունը զգալի թվով տերիտորիաներ էր ընդգրկել իր սահմանների մեջ: Այդ մասին տեղեկանում ենք ոչ միայն ռազմական արձանագրություններից, որոնց մեջ հիշատակվում են նվաճված երկրները, ոչ միայն այդ երկրներում կանգնեցված կոթողներից, այլև Ուրարտուի պաշտոնական պանթեոնը ներկայացնող հետադայում «Մհերի դուռ» անվանված հայտնի արձանագրությունից, որի մեջ թվարկված են ուրարտացիների կողմից պաշտվող և պետության մեջ մտնող մյուս երկրների, ցեղերի ու քաղաքների աստվածները³⁷:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՑՆՂԵՐԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐԵՆՆ

Յեղային կազմավորումներ Հայկական լեռնաշխարհում: Մ. թ. ա. X—IX դարերի ընթացքում աստիճանաբար ստեղծվում է քաղաքական այն իրադրությունը, որի հետ ստիպված եղան զործ ունենալ հետագա դարերի մեծ նվաճողները՝ առօրեստանցիներն ու ուրարտացիները: Ըստ երևույթին, այդ դարերում Փոքր Ասիան աստիճանաբար ուշքի էր գալիս այն ցնցումներից, որոնք կապված էին Խեթական թագավորության անկման հետ, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում, այստեղից ներխուժումներից վերծ գրեթե երկուհարյուրամյա դարգացումը հնարավորություն ստեղծեց դասակարգային հասարակության ձևավորման և պետական կազմավորումների առաջացման համար:

Եփրատի վերին հոսանքի շրջանից հյուսիս (Ճորոխի հովտում) մ. թ. ա. XII դարից մինչև VII դարը վկայված է Դայաենի (ուրարտ. Դիաուխի, հայկ. Տայք) երկիրը, բրն իր կազմի մեջ էր առնում մի շարք առանձին ցեղերի տերիտորիաներ: Այստեղի բնակչությունը թերևս խորրեիական էր: Թիգլաթպալասար Ա-ի տարեգրությունների համաձայն, մ. թ. ա. XII դարում արդեն Դայաենի թագավոր Սենին առաջատար տեղ էր գրավում լեռնաշխարհի իշխողների շարքում: Մ. թ. ա. VIII դարի մոտերքը Դայաենին լեռնաշխարհի ամենահա-

35ա ՏԵ՛Ս Կ. Վ. Արությունյան, Ենայնիլի (Սրարտու), Երևան, 1970, էջ 143—144:

36 ՏԵ՛Ս ԿՄԿ, 20—23.

37 ՏԵ՛Ս ԿՄԿ, 27.

րուստ թագավորություններից մեկն էր: Վերին Եփրատի հովտով ու Բռնակապան լեռնանցքով (որը տանում է գեպի Ճորոխի հովիտը՝ ներկայիս Բարեբրդի շրջանում ու Գալլ-գետի (Լիկոս) հովիտը) անցնում էր Միջագետքից և Միջերկրականի ծովեզերքից Հայկական լեռնաշխարհի վրայով գեպի մերձսևծովյան մարզը տանող հիմնական առևտրական ճանապարհը³⁸: Այս ճանապարհն առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում, հավանաբար, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, Պոնտոսի ծովեզերքում հունական գաղութներին՝ Սինոպի և Տրապիզոնի ասպարեզ գալու հետևանքով, որոնք արծաթ և երկաթ էին արտահանում³⁹: Ուշագրավ է, որ ուրարտական աղբյուրները միայն այս ճանապարհի վրա ընկած երկրներից (Կումմուխ, Մելիտեա, Դիսուխի) քառացված տուրքի մեջ են սկի հիշատակում⁴⁰:

Դայահնիից արևմուտք գտնվում էր այստեղ հաստատված կասկերի բավականին հզոր միությունը (Կասկու):

Դայահնիից հյուսիս-արևելք, ուր գեռես Թիզլաթպալասար Ա-ն էր նշում «Նաիրիի 60 թագավորների» դաշնակցության գոյությունը, մ. թ. ա. VIII դարում, գուցե և ավելի վաղ, գոյություն է ունեցել Կուլխա «թագավորությունը» (ավելի ճիշտ՝ Կուլխա, հունական Կողքիսը): Երբ ուրարտացիները տապալում են Դայահնի «թագավորությունը», Ճորոխ գետի ստորին հոսանքի շրջանը, ըստ երևույթին, բաժին է ընկնում Կողքիսին (Կուլխային):

Վերին Եփրատի հովտում մասամբ պահպանվել էին նախկին երկրները, մասամբ էլ ստեղծվել նորերը: Արածանիի ստորին հոսանքի հովտում հիշատակվում է Ալլի «թագավորությունը»: Ալլին բավական մեծ երկիր էր, և գրավում էր ոչ միայն բուն Ալլիի տերիտորիան, այլև Իսուվայի նախկին տերիտորիան (ասսուրական աղբյուրները երկիրն անվանում են «Իշուա», հավանորեն որպես Ալլիի հոմանիշ), երբեմն հավանաբար նաև հարավկողմյան կից մարգերը՝ Էնզիտը (Անզիտենե, միջնադարյան Անձիտ), Տիզրիսի ակունքների շրջանը (միջնադարյան Անգեղտունը): Սեպագիր աղբյուրները հիշատակում են նաև Սուխմու (Մուխմա, միջնադարյան Բալահովիտը) և Մուխա (Մուխք) երկրները: Հիշատակվում են նաև մի քանի ավելի մանր երկրներ՝ Վերին Եփրատի հովտի հարավային մասում (Դիրլու, Մալլաու, Նիրբու, Նիրգուն և այլն):

Տիզրիսի վերին հոսանքի շրջանում գտնվում էր Ամեղու արամեական «թագավորությունը» (Ամիգա, այժմ՝ Դիարբեքիր)՝ Զամանի ղինաստիայով («աուն»): Սասունի լեռներում բնկած էր Շուպրիա (կամ Շուրբիա) «թագավորությունը»: Նրա կողքին՝ Սասնա լեռների հյուսիսային լանջերին, գեպի Մշո Էռզմը, ասսուրական և ուրարտական աղբյուրները հիշատակում են Ուրումու կամ Ուրմե երկիրը: Այս երկիրը նույնական է Արմեի հետ, որը հիշատակում են ուրարտական աղբյուրները հենց այս նույն վայրում:

Ուրմեն և Շուպրիան հավանորեն միասնական թագավորություն են կազմել, որը և դարձել է հայկական առաջին պետական կազմավորումներից մեկը:

38 Տե՛ս Մ. Ի. Максимова, Античные герода юго-восточного Причерноморья, М.—Л., 1956, էջ 13—15, 77:

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36, 43, 69, 76, 143—144:

40 УКН, տե՛ս գաղափարագրերի բառարանը՝ GUŠKIN բառի տակ:

Այս շրջանից դեպի արևելք, նախկին Ուրուատրիի, Խաբխիի, կումանեցիների տեղում IX—VIII դարերի ընթացքում ձևավորվում են նոր կազմավորումներ: Կենտրիտես-Քոհտան գետի հովտում, երբեմն տարածվելով դեպի արևելք, ընդհուպ մինչև Ուրմիա լճի ջրաբաժանը, փոխած էր Խուբուշկիա «Յադավորությունը», կամ ինչպես պաշտոնական կոչվել է՝ «Նաիրի թագավորությունը»⁴¹:

Մեծ Զարի հովտում, մ. թ. ա. VIII դարի մոտերքը արդեն դոյություն ունի Մուսասիր (Մուծածիր, ուրարտ. Արդինի) թագավորությունը: Այս հովտում հային հարուստ տաճարներ, Կումենուում (Կումմե) գտնվում էր Թեյշեբա աստծո տաճարը, իսկ Արդինիում՝ Խալդի աստծունը: Հետագայում Խալդիի տաճարում էին թագազրվում ուրարտական թագավորները և այնտեղ էին պահվում ուրարտական զանձերը, թեև ձևականորեն Մուսասիրը Ուրարտուի կազմի մեջ չէր մտնում⁴²: Խուբուշկիան և Մուսասիրը շրջապատող լեռներում բնակվում էին խուրրի-ուրարտական ավաղակային ցեղեր՝ ուկկիացիներ և այլք⁴³:

Ուրարտուում իշխող դինաստիան, դատելով մուսասիրյան Խալդիի աստծու պաշտամունքի հետ նրա ունեցած կապից, պետք է որ մուսասիրյան-կումանական ծագում ունենար⁴⁴:

Ուրմիա լճից հարավ ընկած հարթավայրում գտնվող Մանա թագավորությունը (ասորեստանցիների մոտ՝ մանանեցիների երկիրը) կազմավորվել է մ. թ. ա. IX դարի վերջին, «Ներքին Զամուա» երկրի լուլուբեական տերիտորիայի վրա, բազմաթիվ մանր երկրների միաձուլման հետևանքով⁴⁵:

Ունենալով արխաիկ հասարակական-պետական կարգ (հեղհեղուկ պետական կառուցվածքը, ծիրակույտի մասնակցությունը կառավարման գործին)⁴⁶, Մանան, այնուամենայնիվ, դառնում է քաղաքական մեծ ուժ, հաջողությամբ մրցակցում Ուրարտուի ու Ասորեստանի հետ և նվաճվում Մեդիայի կողմից մ. թ. ա. VII դարի վերջին—VI դարի սկզբին միայն, այս երկու տերությունների հետ զրեթե միաժամանակ:

Ուրարտու թագավորության կազմավորման կենտրոնից դեպի հյուսիս, ուրարտական արձանագրությունները հիշատակում են բազմաթիվ երկրներ ու ցեղեր՝ էթիունցիներին, էրիկուացիներին, աբիլիանցիներին, էրիախցիներին և այլոց, որոնք ստեղծել էին ընդարձակ, բայց անկայուն ցեղային միություն:

41 Բաղնջի լեռնանցքից հարավ գտնվում էր Գիլգանու երկիրը, որը հետագայում, հավանաբար, միաձուլվել է Խուբուշկիային: Ավելի ուշ Գիլգանուն Խուբուշկիայի հետ միասին մտել է Ուրարտու թագավորության կազմի մեջ (ծան. պատ. խմբ.):

42 «Լուվրի աղյուսակ», տողեր 330—331:

43 Նրանք հաճախ են հիշատակվում ասորեստանյան թագավորական դիվանի նամակներում (տե՛ս, օրինակ, АВИИУ, 50 (2, 3, 4, 10, 14, 25, 26 և այլն):

44 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Наирн-Урарту, էջ 368: Այստեղից էլ Մուսասիրին հարևան Ասորեստանի զգալի ազդեցությունը ուրարտական զրի, մասնավորապես ուղղագրության վրա:

45 Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 157, 162—173:

46 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Наирн-Урарту, էջ 298—303; Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 173—175, 205 և հաջ.:

Սրանք դրազեցնում էին ներկայիս Հայկական ՍՍՀ տերիտորիան և կից շրջանները Արաքսի հովտում: Սրանցից հարավ և հյուսիս բնակվում էին Վիտերու, Լուշա, Կատարդա, Իյա (Իգանի), Զարախա, Խուշա և այլն ցեղերը (Արաքս և Կուր գետերի վերին հոսանքների շրջանում և Զըլդըր լճի մոտ):

Թվարկված երկրների էթնիկական պատկանելության մասին կարելի է ասել, որ դրանց մի մասը, թերևս, խուրրիական էր (Դայաենի, մասամբ՝ Շուպրիա, գուցե նաև Գիլդանու և Խուբուշիա, ավելի քիչ հավանական՝ Մանա), մյուս մասը՝ ուրարտական (Ուրարտու, Մուսասիր): Վերին Նիբրատի և ստորին Արածանիի հովտի բնակչությունը հավանաբար խառնված էր նոր հնդեվրոպական եկվորների՝ մուշկերի և ուրումնացիների հետ: Այստեղ ստեղծվում էր այգա հայ ժողովրդի կորիզը:

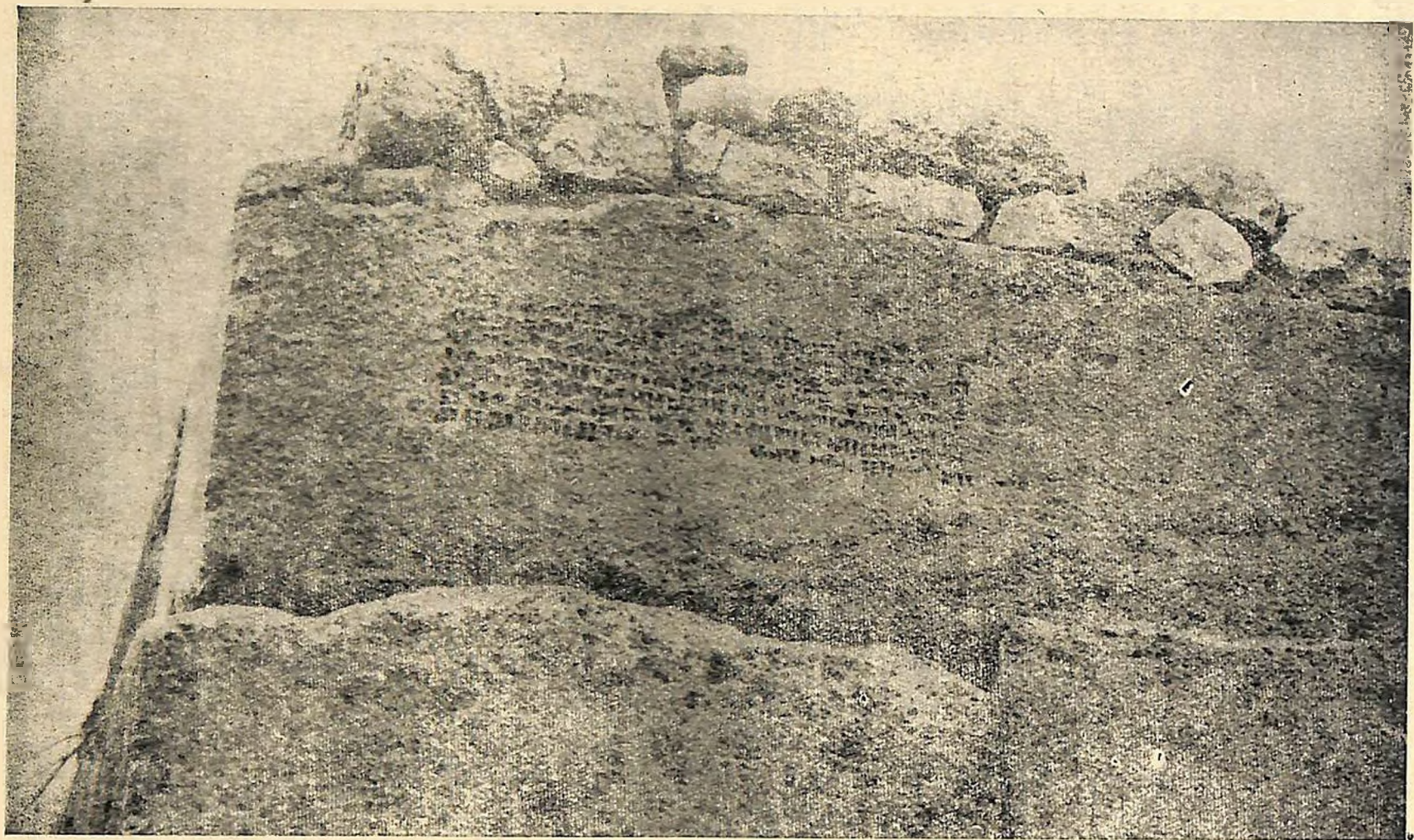
Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբին: Լեռնաշխարհի մ. թ. ա. I հազարամյակի հասարակության մասին քիչ բան գիտենք. բայց հավանական է, որ Ուրարտուի⁴⁷ և Մանայի⁴⁸ սոցիալական կարգը (որի մասին մի քանի տեղեկություններ են հասել մ. թ. ա. VIII—VII դարերից) բնութագրող որոշ ընդհանուր գծեր բնորոշ են հղել Հայկական լեռնաշխարհի մյուս քաղաքական կազմավորումներին ևս: Դրանցից է, օրինակ, ազատ համայնականների առաջատար դերը, որոնք ապրում էին տոհմային համայնքով (սրանց բնակավայրերը կենտրոնացված էին պարսպապատ, ինքնավար ամրոց-բնակավայրերի կամ «քաղաքների» շուրջը):

Մանայում հատկապես հստակորեն էր երևում, որ գերիշխանությունը պատկանում է տոհմացեղային օլիգարխիային: Այստեղ, ինչպես և Դայաենիում, դեռևս ղգալի շահով պահպանվել էր հասարակության ցեղային բաժանումը: Թագավորի կողքին Մանայում գոյություն ունեւր ավագների խորհուրդ, որ բաղկացած էր թագավորի ալգականներից, խորհրդատուներից, փոխարքաններից, հավանաբար նաև առանձին բնակավայրերի ավագներից և ցեղային առաջնորդներից: Պետք է ենթադրել, որ լեռնաշխարհի մյուս երկրներում ևս, նախաուրարտական շրջանում, գոյություն են ունեցել ավագների այդպիսի խորհուրդներ: Ստրկատիրությունը համեմատաբար թույլ էր զարգացած:

Փոքր Ասիայի պետական կազմավորումները: Խեթական թագավորության եկվոր ցեղերի կողմից ջախջախվելուց ավելի քան երեք դար հետո այստեղ ստեղծվել էր փոյուգական պետությունը: Ասորիստանցիներն ու ուրարտացիները այդ թագավորությունը կոչում էին Մուշկու կամ Մուշկի: Այդ արևմտյան Մուշկու երկիրը պետք է տարբերել արևելյան Մուշկուից, որը համընկնում է Ալդիի հետ և գտնվում էր Արածանու և Նիբրատի միավորման վայրում: Արևմտյան Մուշկուի մայրաքաղաքն էր Գորդիոնը՝ Սանգարիա գետի վրա: Ըստ ավանդության, քաղաքն այդպես էր անվանվել Փոյուգական տերության հիմնադիր, նրա առաջին թագավոր Գորդիոսի անունով: Ավանդություններն ու

⁴⁷ *Sh'» И. М. Дьяконов*, Некоторые данные о социальном устройстве Урарту. «Проблемы соц.-эк. истории древнего мира, Сб. памяти акад. А. И. Тюменева», М., 1963, էջ 55—65; *Г. А. Меликишвили*, Напрн-Урарту, էջ 322—356:

⁴⁸ *Г. А. Меликишвили*, *նույն տեղում: նույնի՝* Некоторые вопросы истории Маннейского царства, ВДИ, 1949, № 1, էջ 57 և հետ.: *И. М. Дьяконов*, История Мидии, էջ 173—175:

Մարդուի Ա. բազալտի աստուրեբեն արձանագրությունը

պատմական աղբյուրները պահպանել են փոյուզական տերութեան թագավորներից միայն երկուսի՝ Գորդիոսի և Միդասի⁴⁹ (ասսուր. Միտա) անունները. հնթադրվում է, որ եղել են այդ անունները հաջորդաբար կրող մի քանի փոյուզական թագավորներ:

Մ. թ. ա. VIII դարի երկրորդ կեսին Փոյուզիան հասավ իր հզորության դադարձակետին: Նրա տիրույթները հարավ-արևելքում հասնում էին մինչև Կիլիկյան Տավրոս լեռնաշղթան, ըստ որում Միդասը փորձեր էր անում մտնել նաև Կիլիկիա: VIII—VII դարերում փոյուզական արձանագրություններ հանդիպում են ոչ միայն Սանգարիա գետի հովտում, այլև Հալիսի ոլորանում ու նրանից հարավ: Արևմուտքում Փոյուզիան հավանորեն իր աղբյուրությանն էր հնթարկել Լյուդիային և հարաբերություններ ուներ մայրցամաքային Հունաստանի քաղաք-պետությունների հետ, թեև հունական դասական մշակույթի աղբյուրությունը Փոյուզիայի վրա շոշափիլի է դառնում Փոյուզական տերութեան անկումից հետո միայն:

Գորդիոսի պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական հարուստ նյութերը բացահայտեցին Փոյուզիայի սերտ կապերը Ուրարտուի հետ: Իրա ապացույցներից մեկն է ժայռերի մեջ ծիսական փորվածքներ՝ «աստծո դռներ», սարքելու սովորությունը, որը հատուկ էր երկու պետություններին էլ. դրանց առջև կրոնական արարողություն էր կատարվում: Գլխավոր պաշտամունքը Փոյուզիայում մայր-աստվածուհի Կիբելի (որ Կուրաբա անունով հայտնի էր դուևս խեթա-խուրրիական մշակույթին) և նրա տարիաժու Ատաիսի (բուսականության մեկնող և հարություն առնող աստվածը) պաշտամունքն էր:

Երկրպագում էին նաև Ման կամ Մեն լուսնի աստծուն (որի պաշտամունքը գուցե լուսնի աստված Արմասի հին փոքրասիական պաշտամունքի շարունակությունն էր), Սաբաձիոս աստծուն և այլն: Թեև հունական արևմուտքի հետ Փոյուզական տերությունը, ինչպես երևում է, առանձնապես սերտ կապեր չուներ, սակայն մ. թ. ա. VIII դարում Փոյուզիայում գործածվում էր հունական ձագում ունեցող հնչյունական դիրը, համանման Լյուդիայի, Կարիայի, Լիկիայի այբուբենին, որ Փոյուզիա էր բերվել, հավանաբար, Կիլիկիայից:

Փոյուզիայից հարավ-արևելք, խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Կիզզուլատնայի տեղում կային մի քանի փոքր թագավորություններ լուվիական («հիբրոգլիֆ խեթական») դինաստիաներով: Կարևորագույններից մեկն էր Տաբալը (Սեյխուն և Ծնիջե-Իրմակ գետերի հովիտների վերին շրջանում), ուր մ. թ. ա. VIII դարում իշխում էր Բարվատասի (ասսուր. Բուրուտաշ) դինաստիան, որին հնթակա էին բաղմաթիվ մանր «արքայիկներ»:

Թաբալից հարավ-արևելք գտնվում էր Կամմանու (Կոմանա) թագավորությունը, որի մայրաքաղաքն էր Մելիտեան կամ Մելիդը (Միլիդիա, խեթ. Մալդիա, աչժմ՝ Մալաթիա): Այս թագավորության տիրույթները հասնում էին մինչև Եփրատ, իսկ ժամանակ առ ժամանակ անցնում նրանից այն կողմ՝ հասնելով գուցե և մինչև Տիգրիսի ակունքները: Մ. թ. ա. VIII դարում Կարքեմիշն անգամ

⁴⁹ S^hu Herod., I, 14, 35, 46, VIII, 138.

Մեկիդի թագավորին ընդունում էր որպես «մեծ»⁵⁰: Պաշտոնապես այդ թագավորությունը, ինչպես երևում է, կոչվում էր «խեթերի մեծ երկիր», հետևաբար հավակնություն ուներ խեթական թագավորության, ավանդների շարունակողը լինելու:

Մալաթիայից հարավ գտնվում էր Կումմուխ (Կումմագենե) թագավորությունը, իսկ Տաբալի և Մեկիդ-Կամմանուի միջև (Ջելյսան գետի հովտում)՝ Գուրգում թագավորությունը՝ Մարկասու (այժմ՝ Մարաշ) մայրաքաղաքով: Սեյխուն և Ջելյսան գետերի ստորին հոսանքի և Ալեքսանդրիատի ծոցի մոտի արգավանդ ցածրավայրը ղբաղեցնում էին դանունացիներին⁵¹ և Կուե կամ Կաուե (ի դեպ, հնարավոր է, որ այս երկուսը նույն թագավորության տարբեր անվանումները լինեն), իսկ նրանցից արևմուտք՝ Կիլիկիա (Խիլակկու) թագավորությունները: Սրանք բոլորը նույնպես ունեին լուսիական դինաստիաներ⁵²: Լուսիական դինաստիաներ գոյություն ունեին նաև Հյուսիսային Ասորիքի մի քանի պետություններում (Կարքեմիշը, որը նույնպես պաշտոնապես կոչվում էր «Խաթթի թագավորություն», Սամալը և Յաուդին, Ունկու կամ Խաթթինա թագավորությունը՝ Օրոնտես գետի ստորին հոսանքում), այստեղի մյուս դինաստիաները արամեական էին (Արպադ թագավորությունը Ագուսու դինաստիայով, Խաթարիկա թագավորությունը)⁵³:

Մ. թ. ա. IX դարի մոտերքը ձևավորվում է պետությունների «Հյուսիս-ասորիքյան միությունը», որի մեջ մտնում էին Կամմանու-Մեկիդ, Կումմուխ, Գուրգում, Կարքեմիշ, Արպադ և Խաթթինա թագավորությունները: Այս միության մեջ, տարբեր ժամանակներում, գերիշխող են եղել Մեկիդը, Կարքեմիշը կամ Արպադը: Սրա մրցակիցն էր «Հարավ-ասորիքյան միությունը»՝ Դամասկոսի կամ Խամատի գլխավորությամբ⁵⁴:

Թվարկված բոլոր պետություններում, ընդհուպ մինչև Օրոնտեսի վերին հոսանքում գտնվող Խամատում, պաշտոնական արձանագրությունների համար օգտագործվում էին «խեթական հիերոգլիֆները» և լուսիերեն լեզուն, բայց որոշ երկրներում՝ նաև փյունիկերենը (դանունացիների շրջան), կամ արամեերենը (Սամալ, Արպադ և այլն) և հին սեմական հնչյունական դիրք: Գրեթե բոլոր այս մանր պետություններն իրենց համարում էին Խեթական թագավորության հաջորդները: Մ. թ. ա. IX—VII դարերի ասորեստանցիների և ուրարտացիների համար «Խաթթին» (ասսուրերեն) և «Խաթեն» (ուրարտերեն)՝ Եփրատից արևմուտք ընկած բոլոր շրջանների և դրանց բնակչության անվանումներն են՝ անկախ էթնիկական պատկանելությունից: Հաճախ ասորեստանցիները «խե-

50 Այդպես է Կարքեմիշի թագավոր Արարասի արձանագրության մեջ:

51 *Sb' u H. H. Викиков*, Новые финикийские надписи из Киликии, ВДИ, 1950, № 3. էջ 86—87: նույնի, Вновь найденные финикийские надписи, ЭВ, 1951, էջ 121—133:

52 Դա երևում է անուններից, որոնց մեծ մասը ստուգաբանվում է լուսիերենով:

53 *Sb' u B. Landsberger*, Sam'al, Ankara, 1948, էջ 19—38: *C. M. Баццеева*, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирнию, ВДИ, 1953, № 2, էջ 17 և հաջ.:

54 *Sb' u C. M. Баццеева*, նույն տեղում:

թեր» էին կոչում ոչ միայն փոքրասիացիներին, այլև Սիրիայի, Փյունիկիայի և Պաղեստինի բնակիչներին:

Այս բոլոր փոքր պետությունները, Փոյուզիայի նման, կապված էին Ուրարտուի հետ կուլտուր-տնտեսական ու քաղաքական կապերի հազար ու մի թելերով և հաճախ ընկնում էին նրա քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանության տակ:

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ ՀԶՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտուի սահմանների ընդլայնումը Մենուա թագավորի օրոք: Ուրարտուն հսկայական առաջընթաց է ապրում ռազմա-քաղաքական և տնտեսական տեսակետներից հատկապես IX դարի վերջերից սկսած, Մենուայի (մ. թ. ա. 810—786) թագավորության ժամանակաշրջանում: Մենուան զբաղվել է շինարարությամբ և՛ կենտրոնական, և՛ ծայրամասային մարզերում: Վանա լճի շրջակայքում նա կառուցում է բազմաթիվ ամրոցներ, որոնց մասին պատմում են Գյուղակում, Գործոտում, Անձավում, Կողբանցում, Նոր-գյուղում, Շուշանցում և Վարագա վանքում հայտնաբերված արձանագրությունները¹:

Այնուհետև, Մենուան իր ուղադրությունը սեեռում է հյուսիս-արևմտյան մարզերի վրա, ուր քաղաք-ամրոցներ է հիմնադրում նախ Արածանիի վերին հոսանքում (Մանազկերտ, Բաղնոց)², և ապա Կարինի (էրզրումի) դաշտում ու Արաքսի վերին հոսանքում (Բասեն, Դելիբաբա)³:

Ամրոցների կառուցումը Ուրարտուի համար հնարավորություն է ստեղծում ոչ միայն ամուր հաստատվելու նվաճված երկրներում և ապահովելու սեփական անվտանգությունը, այլև ռազմական արշավանքներ ձեռնարկելու և նորանոր երկրներ ներգրավելու իր կազմի մեջ:

Դժբախտաբար հնարավոր չէ պարզել Մենուայի քաղաքական ու ռազմական գործունեության ժամանակագրական կարգը, որովհետև մեզ չի հասել նրա տարեգրության ամբողջական տեքստը: Հայտնի են տարեգրության միայն առանձին հատվածներ⁴: Սակայն նկատի ունենալով Ուրարտուի ռազմական արշավանքների ուղղությունները և հակառակորդ երկրների տնտեսական ու ռազմական մակարդակը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների:

Ուրարտուի հյուսիսային հարևանները՝ էրիկուախին, էթիունին (Դիաուխին բացառյալ) իրենց զարգացմամբ ընդհանուր առմամբ ավելի թույլ էին, քան արևմտյան ու հարավ-արևմտյան (Խաթի, Իշալա կամ Իծալա, Ալդի, Մելիտիա և այլն) և հարավ-արևելյան (Մանա) զբաղիները: Իսկ հարավում և հարավ-արևելքում Ուրարտուն վերջին հաշվով պործ ունեի Առաջավոր Ասիայի ա-

1 Տե՛ս ՄԿԻ, 66, 67, 71, 73, 77, 78, 91:

2 Տե՛ս ՄԿԻ, 72 և Послесловие, 1:

3 Տե՛ս նույն տեղում, 68, 69, 70:

4 Տե՛ս ՄԿԻ, 23:

ուսովել հզոր տերություն՝ Ասորեստանի հետ: Ուրարտի Մենուայի թագավորության սկզբնական շրջանում ուղղմական արշավանքները, բնականաբար, պետք է ուղղված լինեին դեպի հյուսիս՝ ավելի նվազ զարգացած ցեղերի ու ցեղային միությունների դեմ, որոնց հասարակական կառուցվածքում այդ ժամանակ նոր էին միայն առաջանում դասակարգային շերտավորման սաղմերը:

Հյուսիսում Մենուան մի կողմից հասնում է Կարսի շրջանը և Ճորոխի ավազանը, իսկ մյուս կողմից՝ մինչև Արարատի հյուսիսային փեշերը՝ Արաքսի աջ ափը, որտեղ նվաճում է էրիկուախի երկիրը՝ Լուխուանի «արքունի» քաղաքով⁵: էրիկուախի նկատմամբ տարած հաղթանակը ամրապնդելու և Ուրարտուի նվաճողական արշավանքները հետագայում դեպի Արաքսի ձախափնյա հատվածը տեղափոխելու նպատակով, ուրարտացիները այդ երկրում՝ Արաքսի աջ ափին կառուցում են Մենուախինիլի հայտնի քաղաք-ամրոցը⁶ (հետագա Տուլկերտը՝ այժմյան Դաշբուրուն գյուղի տեղում): Հյուսիսում Ուրարտուի հաջորդ զոհն է դառնում էթիունի ցեղային մեծ միությունը, որի տերիտորիան ձգվում էր Սարիզամիշից մինչև Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը⁷:

Ուրարտուն ավելի ուժեղ հակառակորդի հետ է գործ ունենում հյուսիս-արևմուտքում՝ Կարնո (էրզրումի) շրջանից մինչև Ճորոխի ավազանը ձգված տերիտորիայում: Այժմեղ նա իր ուժերը շափում է Դիաուխի⁸ (հայկական Տայք՝ հզոր ցեղային միություն հետ և հաղթանակ տանում: Դիաուխի թագավոր Ռատուպուրշին անձնատուր է լինում և ծնկի գալիս Մենուայի առջև: Վերջինս նրան ներումն է շնորհում՝ հարկ վճարելու պայմանով, և ստանում մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ և այլ արժեքներ⁹:

Դիաուխի, էթիունի, էրիկուախի և այլ երկրների դեմ տարած հաղթանակը ամրապնդում է Ուրարտուի դիրքերը հյուսիսում և ապահովում նրա թիկունքը: Մենուան արդեն բավականաչափ հնարավորություններ է ձեռք բերում իր սահմանները ընդլայնելու նաև այլ ուղղություններով: Արևմուտքում ու հարավ-արևմուտքում նա նվաճում է Ծուփանի (Ծուփք), Մելիտեա (Մալաթիա), Ուրմն (կամ Արմն), Ալլի (Աղձնիք), Խաֆն, Ուլիբա և այլ երկրներ¹⁰:

Թված երկրներում, ինչպես մանրամասն ասվել է վերը, արդեն մ. թ. ա. XII դարից ի վեր ընթանում էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը¹¹, որը անցած հարյուրամյակների ընթացքում պետք է շատ առաջադիմած լիներ: Մենուայի օրոք սկսվում են Ուրարտուի առաջին բախումները այս երկրների, մասնավորապես նրանցից Ուրմն կամ Արմն-Շուպրիա երկրի՝ Հայաստանից հետո հնագույն հայկական պետական կազմավորման հետ:

5 Տե՛ս նույն տեղում, 30—31:

6 Տե՛ս նույն տեղում, 70:

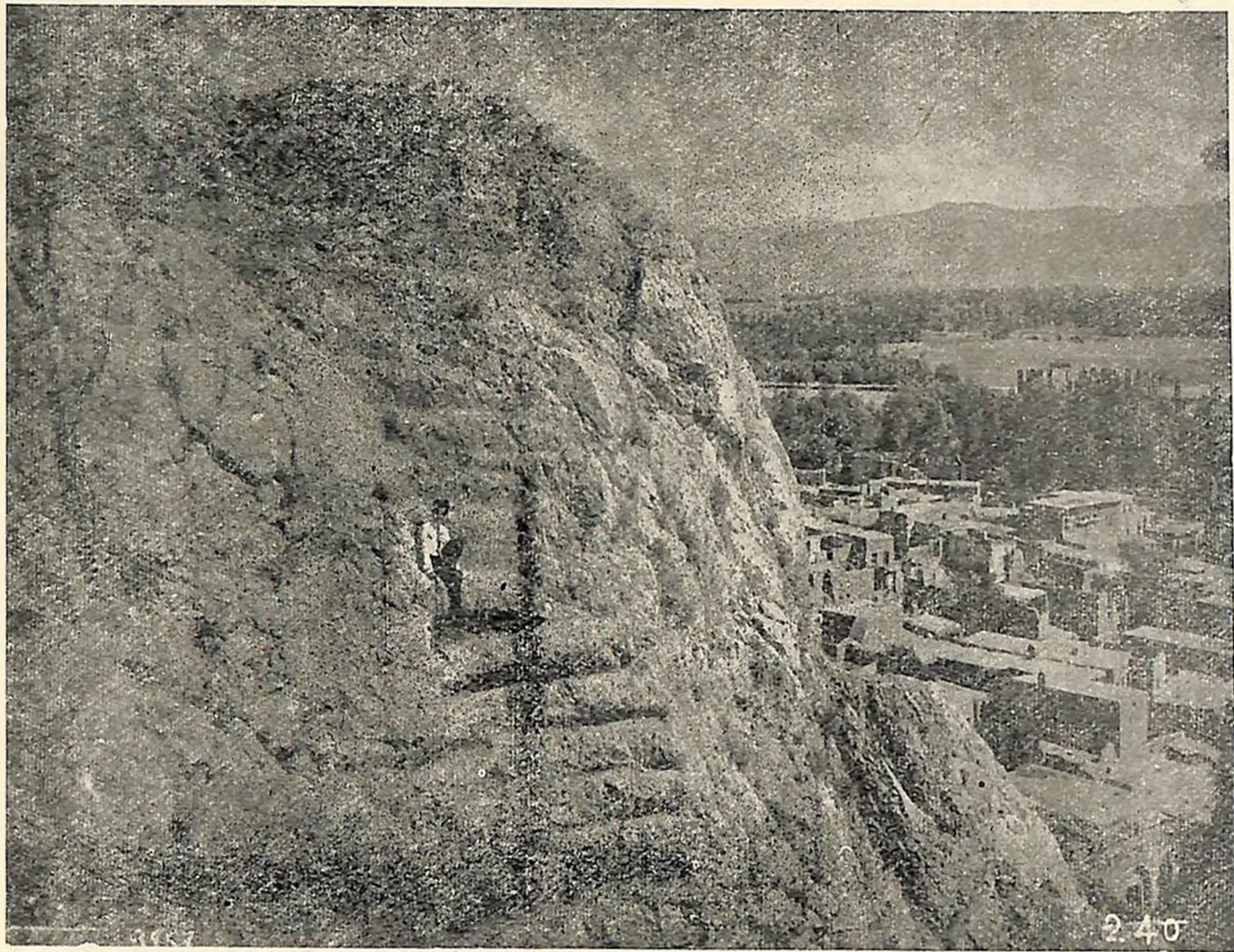
7 Տե՛ս Դ. Ա. Կանաչյան, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, 1940, էջ 9 և հաջ.; Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 70; Դ. Ա. Меликишвили, Напри-Урарту, էջ 56; Կ. Վ. Арутюнян, Заглавные декларации урартских надписей и их значение при изучении вопросов топонимики, ИАНАОН, 1954, № 8, էջ 86—97:

8 Տե՛ս Դ. Ա. Меликишвили, Днаухи, ВДИ, 1950, № 4, էջ 26—42:

9 Տե՛ս ԿԿԽ, 36, 37:

10 Տե՛ս նույն տեղում, 28, 39, 40, 41:

11 Ս. Տ. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմն-Շուպրիա երկրում, ՊՔԸ, 1953, № 3:

Տուշպա (Վան): Դեպի ամրոցը տանող ժայռափոր աստիճաններ

Հյուսիսային և արևմտյան մի շարք երկրների նվաճումը այն աստիճանի է բարձրացնում Ուրարտուի հզորությունը, որ նա արդեն իրեն նախապատրաստված է համարում կռվի բռնվելու է՛լ ավելի ուժեղ հարևանների հետ հարավում և հարավ-արևելքում: Այստեղ պատերազմի թատերաբեմ է դառնում Մանա երկիրը, որի տերիտորիան ընկած էր Ուրմիա լճից դեպի հարավ և արևելք: Ելնելով Մանայի դեմ, Ուրարտուն, վերջին հաշվով, մարտահրավեր էր անում Ասորեստանին, որը նույնպես իր նկրտումներն ուներ Մանայի նկատմամբ: Հայտնի է, որ Մենուայի տիրապետության սկզբնական շրջանում, երբ նա զբաղված էր հյուսիսային ու արևմտյան երկրների նվաճմամբ, Ասորեստանն արդեն արշավանքներ էր ձեռնարկել Մանայի դեմ (807—806)¹²:

Ստեղծվում է վերին աստիճանի լարված իրադրություն, երբ մի կողմից ուրարտական թագավոր Մենուան է կրկնում ռազմական արշավները Մանայի դեմ¹³, մյուս կողմից՝ նրա ժամանակակից ասորեստանյան թագավոր Ադադ-Ներարի Գ-ը (810—782)¹⁴: Ըստ երևույթին, պատերազմական գործողությունները փոփոխակի հաջողություններ են բերում մերթ Ուրարտուն, մերթ Ասորեստանին:

Փոքր-ինչ ավելի ուշ, որոշ ընդհատումներով (մ. թ. ա. 801 և 791) Ասորեստանը ռազմական արշավանք է ձեռնարկում Խուրուշկիայի դեմ¹⁵: Սակայն Ուրարտուն ժամանակավորապես չկորցացնում է Ասորեստանին, սրբ այլևս փորձեր չի անում իր հյուսիսային հարևանի բուն երկրի վրա հարձակվելու Լնդհակառակը, դեպի հարավ-արևելք ձեռնարկած արշավանքներից մեկի ժամանակ ինքը Մենուան է հասնում մինչև Ասորեստանի սահմանները¹⁶:

Այսպիսով, Մենուայի ռազմական նվաճումների շնորհիվ Ուրարտուն տարեցտարի ավելի ու ավելի էր ամրապնդում իր դիրքերը Առաջավոր Ասիայում: Նրա թագավորության վերջին շրջանում Ուրարտուն շատ անախորժություններ է պատճառում Ասորեստանին: Աստիճանաբար հավասարակշռվում են Ուրարտուի և Ասորեստանի ուժերը: Ուրարտուն նախապատրաստվում է ապագա է՛լ ավելի ահեղ մարտերի, որոնք արդեն բաժին են ընկնում Մենուայի հաջորդին՝ Արգիշտի Ա-ին:

Ուրարտուն հզորության գագաթնակետին: Արգիշտի Ա.: Արգիշտի Ա-ի (786—764) այսպես կոչված «Խորիորդյան տարեգրությունը»¹⁷ հնարավորություն է ընձևում ժամանակագրական կարգով պատկերացնելու Ուրարտուի քաղաքական ու ռազմական պատմության համարյա մեկ և կես տասնամյակի իրադարձությունները:

Իր թագավորության սկզբնական տարիներին Արգիշտի Ա-ը զգալի ջանքեր է գործադրել ամրապնդելու իր հոր՝ Մենուայի հյուսիսային արշավանքների

12 Տե՛ս АВИИУ, 39:

13 Տե՛ս УКН, 28, 29:

14 Տե՛ս АВИИУ, 35: Այստեղ Մանան հիշատակվում է Մուննու ձևով:

15 Տե՛ս E. Forrer, PAR, էջ 40, 48: АВИИУ, 39:

16 Տե՛ս СТСh, 19, վերին կողմ, տող 13, УКН, նույն կողմը և տողը:

17 Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Хорхорская летопись Аргишти I, ЭВ VII, 1953. УКН,

արդյունքները հյուսիսի անդրարաքսյան երկրներում, որոնք իրենց ուղմաստրատեգիական նշանակության հետ մեկտեղ սկսում են ավելի ու ավելի մեծ դեր խաղալ ուրարտական պետության տնտեսական կյանքում: Այս նպատակով Արգիշտին նորից արշավանքներ է ձեռնարկում դեպի հյուսիս, այդ թվում նաև Մենուայի նախկինում ասպատակած երկրները:

785—784 թվականներին ուրարտական բանակը այստեղ հասնում է մինչև Գիաուխի (Տայք), Տարիունի (Գարույնք՝ Բասենում), Ջաբախա (Ջավախք), Իգա կամ Իյա (Չըլդըր լճի հարավում) և էթիոնյան ցեղային միության լայնատարած տերիտորիան (Սարիղամիշից մինչև Սեանա լիճը): Այնուհետև Արգիշտին նվաճում է¹⁸ Էրիախի երկիրը (Շիրակ), իսկ Արաքսի վերին հոսանքում՝ Արիլիանին (Աբեղյանք), Աբունին (Հավնունիք), Ուիտերուխին, Իրկուան կամ Էրիկուան (Մասյացոտն) և այլն¹⁹:

782 թվականի արշավանքները հյուսիսում նոր հաջողություններ են բերում Ուրարտուին: Արգիշտին այս անգամ ոչ միայն անցնում է Արաքսը, այլև կտրելով Աշարատյան դաշտը և արշավելով դեպի հյուսիս, գրավում է Ուլուանի²⁰ և Կիեխունի²¹ երկրները, հասնում մինչև Սեանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը՝ Իշտիկունի և Լիկիու: Այսպիսով, Արգիշտի Ա-ին հաջողվում է տիրել Արարատյան արգավանդ դաշտավայրին և դեպի Սեանա լիճը ձգվող բարձրադիր արոսավայրերին:

Արարատյան դաշտավայրում վերջնականապես հաստատվելու և Ուրարտուի տիրապետությունը Սեանի ավազանում ու ընդհանրապես հյուսիսում հետադաշում ևս ասպնովելու նպատակով այժմյան Երևանի հարավ-արևելյան ծայրամասում, մ. թ. ա. 782 թվականին, Արգիշտի Ա-ը կառուցում է էրեբունի ուղմաստրատեգիական քաղաք-ամրոցը (որի անունից էլ սերում է ժամանակակից Երևանի անունը)²²: էրեբունիում կենարոնացվում են մեծաքանակ զորքեր, կազմված ոչ միայն ուրարտացիներից, այլև խաթի և Ծուփանի երկրներից վերաբնակեցված 6600 ուղմազերիներից²³:

Գառնիի 1963 թվականի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված վիշապ-էպիթոդի վրա փորագրված սեպագիր արձանագրության համաձայն, Արգիշտի Ա-ը եղել է նաև այդ վայրերում, որոնք, ըստ երևույթին, կրել են Գիառնիանի

¹⁸ Տե՛ս ԽՏ. 1, 5—12, 17—37:

¹⁹ Վերոհիշյալ երկրների տեղագրման մասին տե՛ս Գ. Ա. Կանայզն, Историко-лингвистическое значение топонимов древней Армении. Ереван, 1940; Գ. Ա. Մելիկիշվիլի, Напри-Урарту; Ի. Յ. Արությունյան, Заметки по урартской эпиграфике, ИАНАОН, 1957, № 12, էջ 65—74 և այլ աշխատություններ:

²⁰ Տե՛ս ՄԿՈ, 131:

²¹ Եռլյն տեղում, 134:

²² Տե՛ս Մ. Իսախանյան, Արին-բերդի susi տաճարը և նրա արձանագրությունները, Տեղ. ԶԳԱԶԳ, 1957, № 9, էջ 100; Ի. Ա. Դյակոնով—Գ. Ա. Մելիկիշվիլի, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья (рецензия), ВДИ, 1956 № 2, էջ 62; Ն. Վ. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊԲԶ, 1959, № 2—3, էջ 79—98:

²³ Տե՛ս Ի. Ա. Դյակոնով, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1, էջ 95; Գ. Ա. Մելիկիշվիլի, К вопросу о царских хозяйствах в рабах-пленниках в Урарту, ВДИ, 1953, № 1, էջ 37:

անունը²⁴: Մ. թ. ա. 782 թվականին Արգիշտի Ա-ը արշավանքներ է ձեռնարկում նաև դեպի Հյուսիս-արևմուտք²⁵:

Ուրարտուի ռազմական գործողությունների մյուս կարևորագույն բնագավառը հարավային և արևմտյան երկրներն էին, ուր նրա շահերը անմիջապես բխվում էին Ասորեստանի հետ:

Մ. թ. ա. 783 թվականին հարավ-արևմուտքում Արգիշտին հաղթանակ է տանում Նիրիբա (Քաշիարի, այժմ՝ Տուր-Աբդին լեռներում) և Խաթե (Հյուսիսային Ասորիքում), իսկ արևմուտքում՝ Մելիտեա (Մալաթիա), Կամանա (ասսուր. Կամմանու) և այլ երկրների նկատմամբ²⁶: Ուրարտուի հաղթանակը, վերջին հաշիվով, նշանակում էր Ասորեստանի ստրատեգիական դիրքերի զիջում հիշյալ տերիտորիաներում: Հյուսիս-Ասորիքյան միությունը, որ համախմբվել էր Արբայի շուրջը և հաջաքը հառնլ Ասորեստանին, այժմ հակվում է դեպի Ուրարտուն: Դրա հետևանքով Ասորեստանը կտրվում է ոչ միայն Ասորիքից, այլև Փոքր Ասիայի երկաթի ու այլ մետաղների հանքավայրերից²⁷:

Արգիշտի Ա-ի թագավորության վեցերորդ տարվանից սկսած (մ. թ. ա. 781) Ուրարտուի ռազմա-քաղաքական պատմության մեջ արձատական բեկում է նկատվում: Ուրարտական պետությունը արդեն բավականաչափ ամրապնդվել էր Հյուսիսում, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում տարած հաղթանակների շնորհիվ: Այժմ նա իրեն նախասպատրաստված էր վզում ուժերը շափելու իր գլխավոր ախոյանի՝ Ասորեստանի հետ: Մ. թ. ա. 781 թվականից սկսվում է Ուրարտուի և Ասորեստանի հուժկու և անընդմեջ ռազմական բախումների փուլը, որը հաբառնում է տարիներ:

Հիշյալ VI տարում Արգիշտի Ա-ը ասորեստանյան զորքին ընկճում է Խուբուզիայում (Արևելյան Տիգրիսի հովտում), իսկ այնուհետև ուրարտական զորքը սրբնթաց արշավում է դեպի հարավ-արևելք՝ Մանայի հարևան Արսի(տա) երկիրը, Ուրմիա լճից շատ ավելի հարավ ընկած մի շարք այլ տերիտորիաներ՝ հասնելով մինչև Բաբելոն (Դիալայի միջին հոսանքը)²⁸: Այս արշավանքի ձանապարհին հպատակեցվում են Բուռտու, Բարուատա, Բարշուա երկրները²⁹, որոնք այդ ժամանակ, հավանաբար, գտնվում էին Ասորեստանի ազդեցության տակ:

24 *ՏԼ՝ս* Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, էջ 51, ծանոթ. 146 և էջ 216. նույնի՝ Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни, ИФЖ, 1966, № 2, էջ 293—297. Б. Н. Аракелян, Находка урартской надписи в Гарни, ИФЖ, 1966, № 2, էջ 290—293:

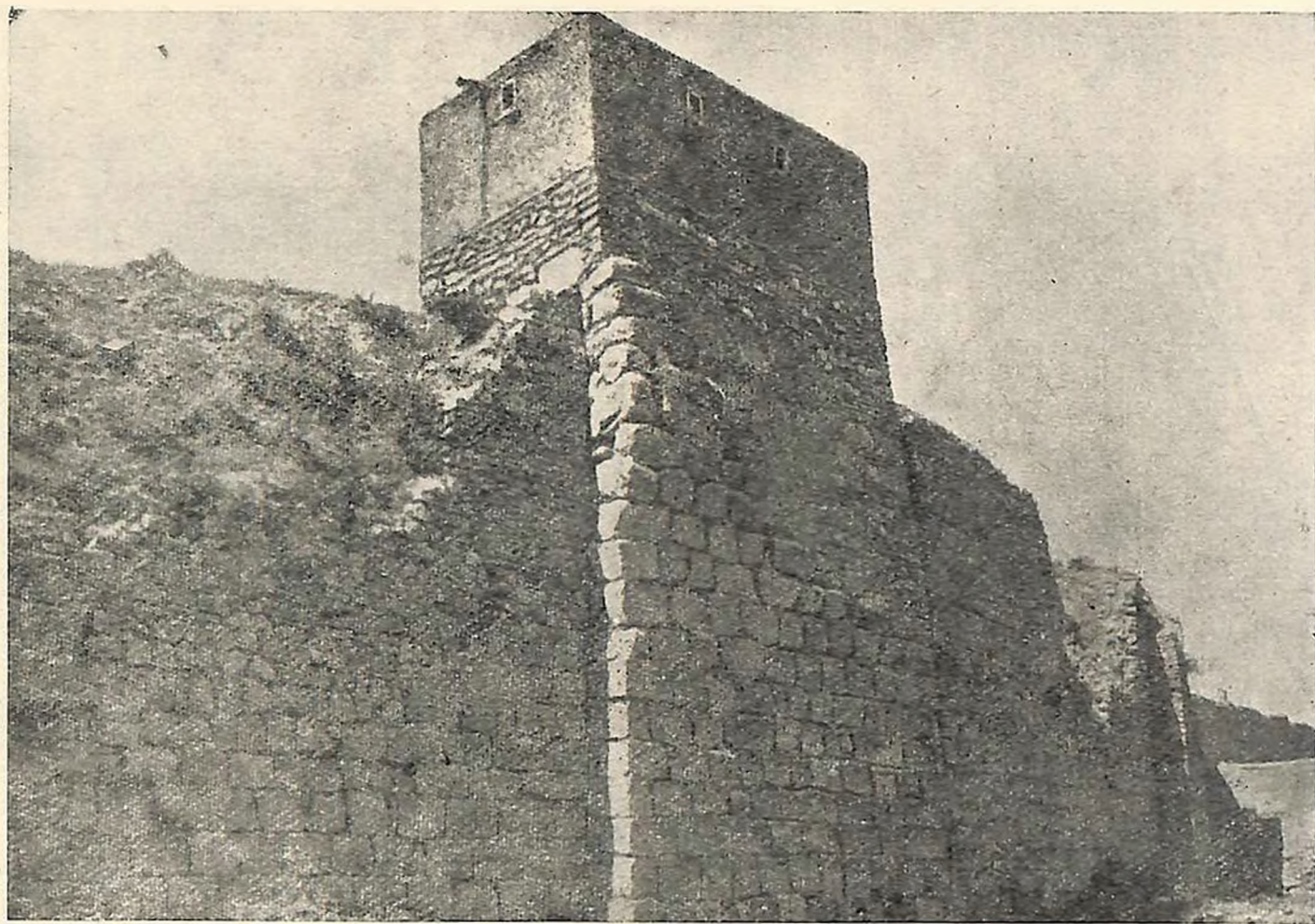
25 *ՏԼ՝ս* ԽՏ, II, 25—45: Արգիշտի Ա-ի հինգերորդ տարվա ձեռնարկումների մասին, բացի Խորխորյան տարեգրության հիմնական տեքստից, տե՛ս նրա կրկնազրի (զուբիլիատի) հատվածներից մեկը (УКН, 128А2, սող 1—30) և Արին-բերդի արձանագրությունները (УКН, 138, Послесловие, II; ВДИ, 1970, №3, էջ 108):

26 *ՏԼ՝ս* ԽՏ, II, 5—18:

27 *ՏԼ՝ս* С. М. Бацисва, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, էջ 17—36: «Всемирная история», I, М., 1956, էջ 538:

28 Լ. Մ. Գալոնովի կարծեքով, ըստ երևույթին, նույնական է ասորեստանյան ազրյուրների նամբուի հետ—ЛВИИУ, 28, ծանոթ. 20, 38, ծանոթ. 6 և այլն:

29 *ՏԼ՝ս* ԽՏ, II, 51—111, 13:

Վանի ժայռը ուրարտական ամրոցի պահպանմամբ

Պայքարը շարունակվում է նաև հաջորդ ստորում (մ. թ. ա. 780): Խորխորյան տարեգրության VII տարվա իրադարձությունների մեջ հիշատակվում է ուրարտացիների հաղթանակը ասորեստանյան զորքի նկատմամբ, որը կրկին փորձել էր մխրճվել Վանի թագավորության հարավային սահմանները (Խուրուշկիա): Արգիշտին հաջողվում է դարձյալ հալածել ասորեստանյան զորքերին, որոնք ստիպված նահանջում են հարավ-արևելյան ուղղությամբ: Ուրարտական զորքը հետապնդում է նրանց գրեթե նախորդ տարվա ճանապարհներով³⁰: Սակայն այս անգամ, նախորդ տարվա համեմատությամբ, Ուրարտուն ավելի նվազ հաջողություն է ունենում: Արգիշտի Ա-ը Ուրմիա լճից հարավ ընկած տերիտորիաներում ակներևաբար հանդիպում է ասորեստանյան զորքերի դիմադրությանը և չի կարողանում հասնել նախկինում ասպատակած հարավային վայրերը: Այնուամենայնիվ, Սալմանասար Գ-ի զորահրամանատար Շամշիլուն նույն 780 թվականին ահ ու դողով խոստովանում էր, թե «Արգիշտի ուրարտացու անունը սարսափելի է որպես ձանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են...»³¹:

Արգիշտիի թագավորության VIII տարվա (779) երկրորդ արշավանքը ձեռնարկվում է դեպի Ուրմիա լճից հարավ ընկած Մանա և Բուշտու երկրները, որտեղից ուրարտական զորքը վերադառնում է հարուստ ռազմական ավարով³²:

Խորխորյան տարեգրության IX—X տարիների (մ. թ. ա. 778—777) արշավանքները նորից ուղղված են Ուրմիա լճից հարավ ընկած՝ Ասորեստանին ենթակա երկրները: Այդ արշավանքների ժամանակ Ուրարտուին հաջողվում է արդեն ոչ միայն հպատակեցնել Մանա, Բուշտու, Իրկիունի, Աշկայա, Ուգիշտի երկրները, այլև հասնել Ասորեստանի սահմաններին³³: Չնայած բոլոր դեպքերում Արգիշտի Ա-ը պատմում է միայն իր հաղթանակների մասին, սակայն դեպի այդ երկրները ձեռնարկված տարիներ շարունակ կրկնվող ասպատակությունների փաստը վկայում է, որ Ուրարտուին միշտ չէ, որ հաջողվել է հաղթել այդ պատերազմներում: Այդ հանգամանքը հասկանալի կդառնա, եթե մտաբերենք, որ մերձուրմյան շրջանում Ուրարտուն գործ ուներ ոչ միայն Մանայի ու այլ երկրների, այլև, վերջին հաշվով, հենց Ասորեստանի հետ:

Այսպիսով, չնայած Խորխորյան տարեգրությունը հիշատակում է Ասորեստանի հետ Ուրարտուի ունեցած միայն երեք տարիների ռազմական բախումների մասին (մ. թ. ա. 781, 780, 778), անկասկած է, որ այդ բախումները շատ ավելի երկարատև են եղել: Այնպիսի կարևոր ազդյունների համաձայն, ինչպիսիք են ասորեստանյան էպոնիմների ցուցակները, Ասորեստանը Ուրարտուի դեմ ռազմական արշավանքներ է ձեռնարկել 781—778, 776 և 774 թվականներին³⁴, այսինքն՝ շոք տարի անընդմեջ, և, այնուհետև, երկու տարի՝ ընդհատումներով: Հետևաբար Ուրմիա լճից դեպի հարավ ընկած մի շարք երկրների՝ հատկապես Մանայի, Բուշտուի, Բարուատայի, Բարշուայի և Բաբիլոնի հետ ու-

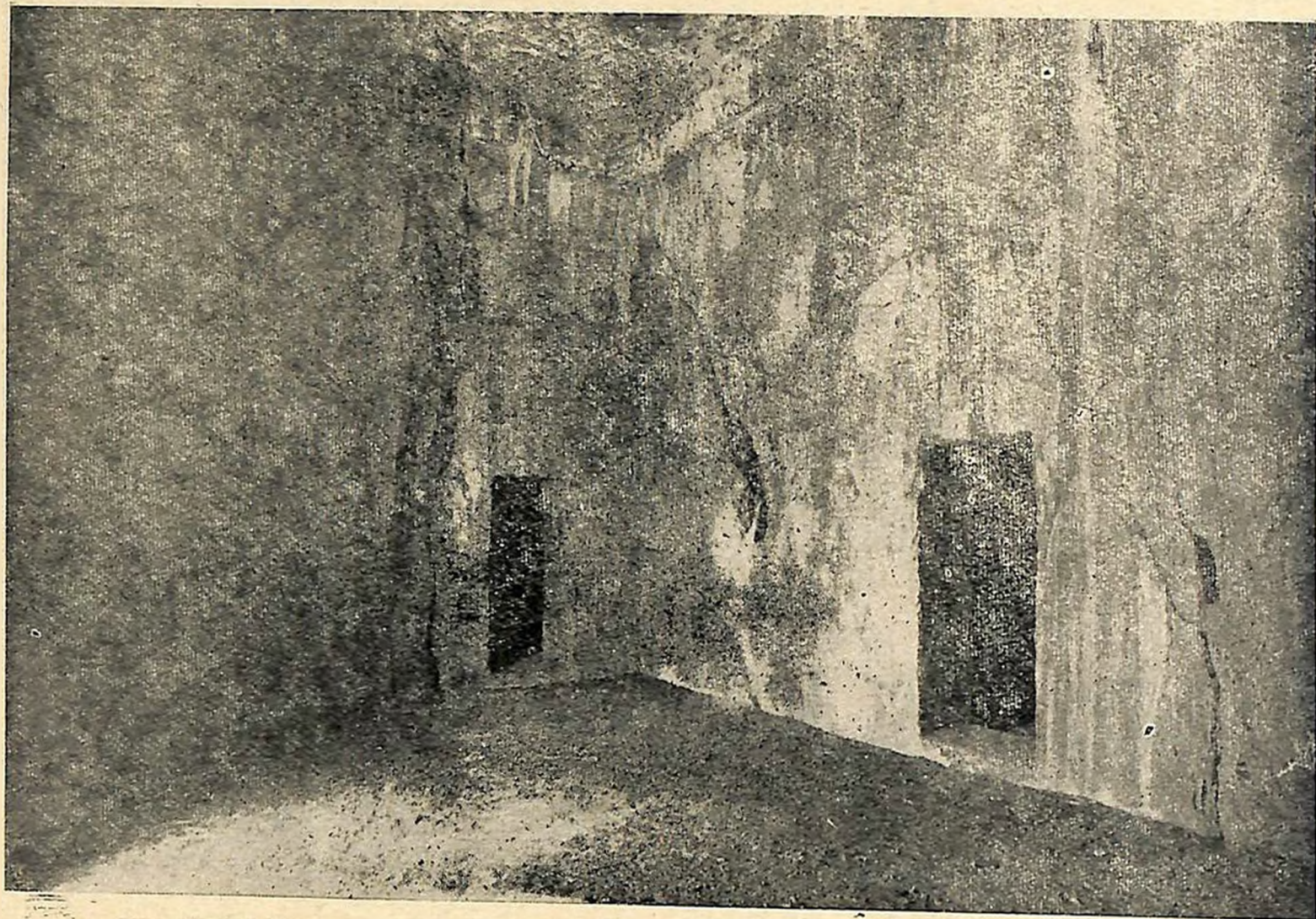
30 Տե՛ս ՄԿԻ, 127, III, 20—40:

31 АВИИУ, 38:

32 Տե՛ս ԽՏ, III, 60—71, IV, 1—13:

33 ԽՏ, VI, 14—36, 42—59: Տե՛ս նաև Խորխորյան տարեգրության այդ մասի կրկնագիրը. ՄԿԻ, 128, B2, տող 1—11, 23—34:

34 Տե՛ս RLA. II. էջ 430:

«Մեծ հարայրը» վանի ժայռի հարավ-արևելյան մասում

նեցած ընդհարումները ևս (որոնց մասին հազորդում է Խորխորյան տարեգրությունը) հիմնականում պետք է գասել Ուրարտույի և Ասորեստանի միջև տեղի ունեցած ռազմական բախումների շարքը:

Այս անընդմեջ ռազմական բախումները հարավ-արևելքում, բնականաբար, պետք է որոշ չափով թուլացնեն Ուրարտուի դիրքերը հյուսիսում, քանի որ այդտեղ գտնվող երկրները տարեց-տարի տնտեսական ու ռազմական վերելք էին ապրում և համախմբվում ցեղային միությունների մեջ՝ իրենց անկախությունը ապահովելու համար: Եվ պատահական չէ, որ իր թագավորության VIII տարում (մ. թ. ա. 779) Արգիշտիին նորից տեսնում ենք հյուսիսում Իյա (Իգաս) երկրում (Չըլդըր լճի հարավային մասում), թեև այն Ուրարտուի կողմից նվաճվել էր Արգիշտի Ա.-ի տիրապետության ղեռն 11 տարում (մ. թ. ա. 785): Ուրարտական թագավորը առանց մեծ ջանքերի հնազանդեցնում է երկիրը, ավերելով նրա ամրոցները և հրկիզելով քաղաքները³⁵:

Այնուհետև, Արգիշտիի թագավորության XI տարում (մ. թ. ա. 776), Ալա երկրում տեղի է ունենում Արգիշտիխինիլի վարչա-տնտեսական կենտրոնի հիմնադրումը³⁶, իսկ XIII տարում (մ. թ. ա. 774)՝ էթիունի հզոր ցեղային միության լայնատարած տերիտորիայի, ինչպես նաև էրիախիի, Կատարգայի և Ուխտերուխիի վերանվաճումը³⁷:

Արգիշտիխինիլին Արարատյան դաշտավայրում Արգիշտի Ա.-ի հիմնադրած կարևոր կենտրոններից էր: Ի տարբերություն էրեբունիի, Արգիշտիխինիլին³⁸, ըստ երևույթին, ունեցել է ոչ այնքան ռազմա-ստրատեգիական, որքան վարչա-տնտեսական բնույթ:

Խորխորյան տարեգրության XIV տարվա (մ. թ. ա. 773) իրադարձությունների նկարագրության մեջ այլևս ոչ մի խոսք չկա ոչ Ասորեստանի, ոչ էլ մերձուրմյան երկրների մասին: Տվյալ տարում Արգիշտի Ա.-ի ձեռնարկած երկու արշավանքներն ուղղված են մի կողմից դեպի հյուսիս՝ Տարիունի (Դարույնք՝ Բասենում), մյուս կողմից՝ դեպի արևմուտք՝ Ուրմեհ³⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Արգիշտին ևս, Մենուայի հետքերով, արշավում է Ուրմե (Արմե-Շուպրիա) երկիրը, շարունակելով մաքառումը հետզհետե էլ ավելի հզորացող և Ուրարտուի համար վտանգավոր դարձող այս երկրի դեմ, որի շուրջը անընդմեջ շարունակվում էր հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը: Արգիշտին հաշտնում է իր հաղթանակի մասին, բայց փաստերը ցույց են տալիս, որ ինչպես նախկինում ասորեստանցիները շկարողացան, այնպես էլ այժմ ուրարտացիները ի վիճակի չէին վերջնականապես նվաճել այդ ալատասեր երկիրը: Արգիշտի Ա.-ի հաջորդը՝ Սարգուրի Բ.-ը, նորից պիտի արշավեր Արմե-Շուպրիա⁴⁰:

35 Տե՛ս ԿՄԻ, 127, III, 48—49:

36 Տե՛ս ԽՏ, IV, 67—68, V, 1—4: Տե՛ս նաև Խորխորյան տարեգրության այդ հատվածի կրկնագիրը—ԿՄԻ, 128, B 2, տող 37—42: Արգիշտիխինիլին (Արմավիրը) գտնվում է Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանում, Արաքսի ձախ ափին:

37 Տե՛ս ԽՏ, V, 33—63:

38 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргистхинини, СА, 1967, № 4, էջ 220—236; Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 91—105:

39 Տե՛ս ԽՏ, V, 70—81, VI, 1—7:

40 Տե՛ս ստորև, էջ 312:

Այնուհետև, Արգիշտի Ա-ը թագավորում է ևս 8—9 տարի (մինչև մ. թ. ա. 764 թ.), սակայն Նորիսորյան տարեգրության շարունակությունը չի հասել մեզ, ուստի առայժմ անհայտ են մնում նրա տիրապետության վերջին տարիների իրադարձությունները: Շատ հավանական է, որ մ. թ. ա. 773—764 թվականներին Ուրարտուն դարձյալ վճռական հաջողություններ է ունեցել հարավում:

Այդպիսի եզրակացության է հանգեցնում Ասորեստանի արտաքին քաղաքական ակտիվության նկատելի անկումը: Ասորեստանի հայացքն այժմ այս կամ այն չափով հառած էր կամ դեպի Ասորիք (Խաթարիկա, Դամասկոս), կամ դեպի արևելք (Մեդիա), կամ էլ դեպի հարավ (Իթուա), ուր նա ջանում էր մի կերպ պահպանել իր դիրքերը: Ոչ միայն Ուրարտուի, այլև Միջագետքի, մերձուրմյան շրջանի և Փոքր Ասիայի երկրների մասին աստուրական աղբյուրները բացարձակապես ոչինչ չեն պատմում՝ սկսած մ. թ. ա. VIII դարի 70-ական թվականների վերջերից մինչև 50-ական թվականների սկզբները: Ասորեստանը ուժասպառ էր եղել ներքին ու արտաքին հակասություններից⁴¹: Արգիշտի Ա-ի թագավորության վերջին շրջանում Ասորեստանը իր դիրքերը Առաջավոր Ասիայում հիմնովին զիջում է Ուրարտուին և ավելի ու ավելի ներփակվում իր նախնական, համեմատաբար սահմանափակ, տերիտորիայում:

Ուրարտուի այդ ժամանակվա հզորության ցուցանիշներից մեկն էլ այն էր, որ եթե սկզբնական շրջանում, որպես կանոն, նա ի վիճակի էր իր արշավանքները կազմակերպելու տարին միայն մեկ ուղղությամբ, այսպես հետադաշտում հնարավոր է դառնում նույն տարվա ընթացքում արշավանքներ կատարել մի քանի ուղղություններով: Այդ տեսակետից հարուստ են Արգիշտի Ա-ի թագավորության XI—XIII տարիները, երբ տարբեր, հաճախ հակադիր ուղղություններով ձեռնարկվող արշավանքները դառնում են սովորական երևույթ: Այդ փաստը զնահատելիս պետք է հաշվի առնել ոչ միայն Ուրարտուի աննախընթաց ռազմական հզորության հանգամանքը, այլև նրան սահմանամերձ երբեմնի ոչ այնքան ուժեղ երկրների տարեցտարի աճող կարողությունը և անհնազանդությունը:

Այսպիսով, Արգիշտի Ա-ի թագավորության օրոք Ուրարտուն հասել էր իր հզորության գագաթնակետին: Նրա ազդեցության սահմանները տարածվում էին հարավից մինչև Ասորեստան, հարավ-արևելքից՝ մինչև Դիալայի միջին հոսանքը, արևելքից՝ մինչև Ուրմիա լճի հյուսիսային և արևելյան ափերը, արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից՝ Եփրատի վերին ու միջին հոսանքները (ընդհուպ մինչև Հյուսիսային Ասորիք), իսկ հյուսիսից՝ մինչև Ճորոխի ավազանը, Չըլդըր լճից դեպի հյուսիս ընկած շրջանները և Սևանա լճի հյուսիսարևմտյան ափերը:

Ուրարտուն Սաբդուրի Բ-ի օրոք: Ուրարտուի ռազմա-քաղաքական պատմության մի այլ զգալի հատվածի համար էլ չափազանց արժեքավոր աղբյուր է ծառայում Սարգուրի Բ-ի (մ. թ. ա. 764—735) տարեգրությունը: Ճիշտ է, այն թերի է, այսուհանդերձ, պատկերում է Սարգուրի Բ-ի թագավորության շուրջ 12 տարիների պատմական իրադարձությունները, Առայժմ անհայտ է

41 Տե՛ս «Всемирная история», I, էջ 541:

մենում նրա իշխանության սկզբնական (763—754) և վերջին (738—735) տարիների պատմությունը:

Տարեգրության առկա հատվածների ուժումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայում իր առաջնությունը շարունակում է պահպանել նաև Սարգուրի Բ-ի թագավորության ժամանակաշրջանում, համենայն դեպս մինչև մ. թ. ա. VII դարի 40-ական թվականների վերջերը:

Սարգուրի Բ-ը ստանձնում է արքայական գահը, ըստ երևույթին, Ուրարտուի ներսում առկա բարդ իրադրության պայմաններում: Տարեգրության հենց առաջին տարվա (մ. թ. ա. 764) գրանցումը ահագանգում է մի շարք մարդերի կառավարիչների ընդհանուր ուժերով Ուրարտուի կենտրոնական իշխանության դեմ բարձրացված խռովության մասին: Սարգուրի Բ-ը, սակայն, ամենայն դաժանությամբ ճնշում է այդ ընդվզումները և մեծ քանակությամբ հաբրատություն բռնադրվում կամ հարկեր կորզում խռովարարներից⁴²:

Ներքին պառակտումների հեռանքով որոշ երկրների, հավանաբար, հաջողվել էր թոթափել վանի թագավորության լուծը: Այս է պատճառը, որ Եփրատի վերին հոսանքի տջափնյա հատվածում գտնվող Մելիտեան (Մալաթիան) և մի շարք այլ երկրներ, որոնք Ուրարտուի տիրապետությանն էին ենթարկվել դեռևս Արգիշտի Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 783), այժմ կրկին դառնում են Սարգուրի Բ-ի արշավանքի ասպարեզ: Սարգուրի Բ-ը հիմնովին ավերում է Մելիտեան և մեծ քանակությամբ ավար տանում, այդ թվում ոսկի, արծաթ, անասունների հոտեր, գահի վրա թողնելով, սակայն, Շախուի դինաստիային պատկանող խիլարուադային՝ հետագայում սիստեմատիկաբար հարկ վճարելու պայմանով⁴³:

Նմանօրինակ արշավանքներ է ձեռնարկում Սարգուրի Բ-ը նաև դեպի Հյուսիսային Միջագետքի հարավային շրջանները, որտեղ ձեռք է բերում հարուստ ռազմական ավար:

Ուրարտուի հաջողությունները Միջագետքում, անկասկած, պայմանավորված էին ոչ միայն նրա ռազմական հզորության աճով, այլև Ասորեստանի թուլությամբ: Մ. թ. ա. 762—759 թվականներին Ասորեստանում ու նրան ենթակա մի շարք մարդերում ու բաղաբներում բռնկվել էին ապստամբություններ, որոնց մասին վկայում են Ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների ցուցակները⁴⁵: Այդ պատճառով Ասորեստանը ամենևին հնարավորություն չունի կանխելու ուրարտական զորքերի առաջընթացը դեպի հարավ, և Սարգուրի Բ-ը աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր մոտենում նրա բուն սահմաններին:

⁴² Այդ իրադարձությունների մասին տե՛ս M. Tseretheli, *Die neuen chaldischen Inschriften König Sardurs von Urartu*, Heidelberg, 1928, էջ 24—25, սյունակ G, տող 1—13: Հիշատակված աեքստի մեկնաբանության վերաբերյալ տե՛ս H. B. Арутюнян, *Земледелие и скотоводство Урарту*, էջ 62 և 159, ծանոթ. 120:

⁴³ Տե՛ս Սարգուրյան տարեգրություն, ՄԿՄ, 156B1, տող 2—31 և Իդողլուի արձանագրություն, ՄԿՄ 158, տող 1—31:

⁴⁴ Տե՛ս ՄԿՄ, 156 C, 1—30: Տեքստը ունի զգալի շափով տուժած մասեր, ուստի այս արշավանքին վերաբերող շատ հարցեր դեռևս պարզ չեն: Տե՛ս F. A. Мелукушвили, *Наши Урарту*, էջ 248:

⁴⁵ Տե՛ս RLA, II, էջ 430:

VIII դարի 50-ական թվականների ընթացքում Ուրարտուի առաջխաղացումը դեպի հարավ շարունակվել է. Սարգուրի Բ-ը այդ տարիներին նվաճել է Արմե երկիրը: 753 կամ 752 թվականին նա վճռական հաղթանակ է տարել Ասորեստանի թագավոր Աշշուրներարի Զ-ի (753—746) նկատմամբ⁴⁶:

Սարգուրին նշում է հատկապես, որ նվաճելով Արմե (Ուրմե-Շուպրիա) երկիրը, նա ընկճել է նրա «թագավորական քաղաքը» (այսինքն՝ մայրաքաղաքը) Նեխերիանին (հետազոտողները նույնացնում են այն հայկական Նիքրկերտի հետ): «Թագավորական» քաղաքի գոյությունը ցույց է տալիս, որ երկրի թագավորը մնում էր իր տեղում և ուրարտական արշավանքները չէին վերածել Արմե երկիրը երկրորդական, աննշան մարզի⁴⁷:

Մի քանի տարի անց Սարգուրին կրկին ստիպված է լինում արշավել այս անհնազանդ երկիրը և, իր պատմելով, այնտեղ 11 բերդ է գրավում, երկրից բազմաթիվ գերիներ ու անասունների հոտեր քշում Բիայնիլի⁴⁸:

Սարգուրի Բ-ը շուտով (մ. թ. ա. 751 կամ 750) ուղղմական արշավանք է ձեռնարկում հարավ-արևելյան ուղղությամբ՝ Ուրմիա լճի հարավային ափերից մինչև Դիալայի միջին հոսանքը, որի ընթացքում նրան հաջողվում է վերանվաճել Մանա, Բարուատա և Բարիլու երկրները⁴⁹: Թուլացած Ասորեստանը ի վիճակի չէր օգնության ձեռք պարզել իր անմիջական հարևաններին:

Դժվար է գերազնահատել Սարգուրի Բ-ի մ. թ. ա. 751 կամ 750 թվականներին ձեռնարկած նվաճումների նշանակությունը Ուրարտուի ուղղմական քաղաքականության համար, եթե նկատի ունենանք, որ այդ սոսկ երկրորդ զեպն էր (Արգիշտի Ա-ի վեցերորդ տարվա արշավանքներից հետո), երբ Ուրարտուն նվաճում էր այդպիսի հեռավոր տերիտորիաներ: Հետագայում ոչ ինքը՝ Սարգուրի Բ-ը, և ոչ էլ, առավել ևս, նրա հաջորդները, այլևս փորձ չեն անում զբաղվելու Բարիլուի և Բարուատայի նվաճման խնդրով, քանի որ նրանց թիկունքում նորից վերելք է ապրում ահեղ Ասորեստանը:

Նույն տարվա ընթացքում Սարգուրի Բ-ը զգալի հաջողություններ է ունենում նաև հյուսիսում, ուր նա վերջնականապես հպատակեցնում է էթիունի ցեղային միությունը և ներխուժում Լիկիու երկիրը⁵⁰: Սրանով նա ավարտում է նախորդ տարին դեպի Սևանա լճի հարավային ափերը ձեռնարկված արշավանքով սկսած գործը: Այդ արշավանքի ժամանակ ուրարտական զորքը հաղթականորեն անցել էր Սևանա լճի ողջ արևմտյան ափի երկայնքով, նվաճել Ուելիթուսի երկիրը և, այնուհետև, լճի հարավ-արևմտյան ափին հաղթանակ տարել Տուլի-

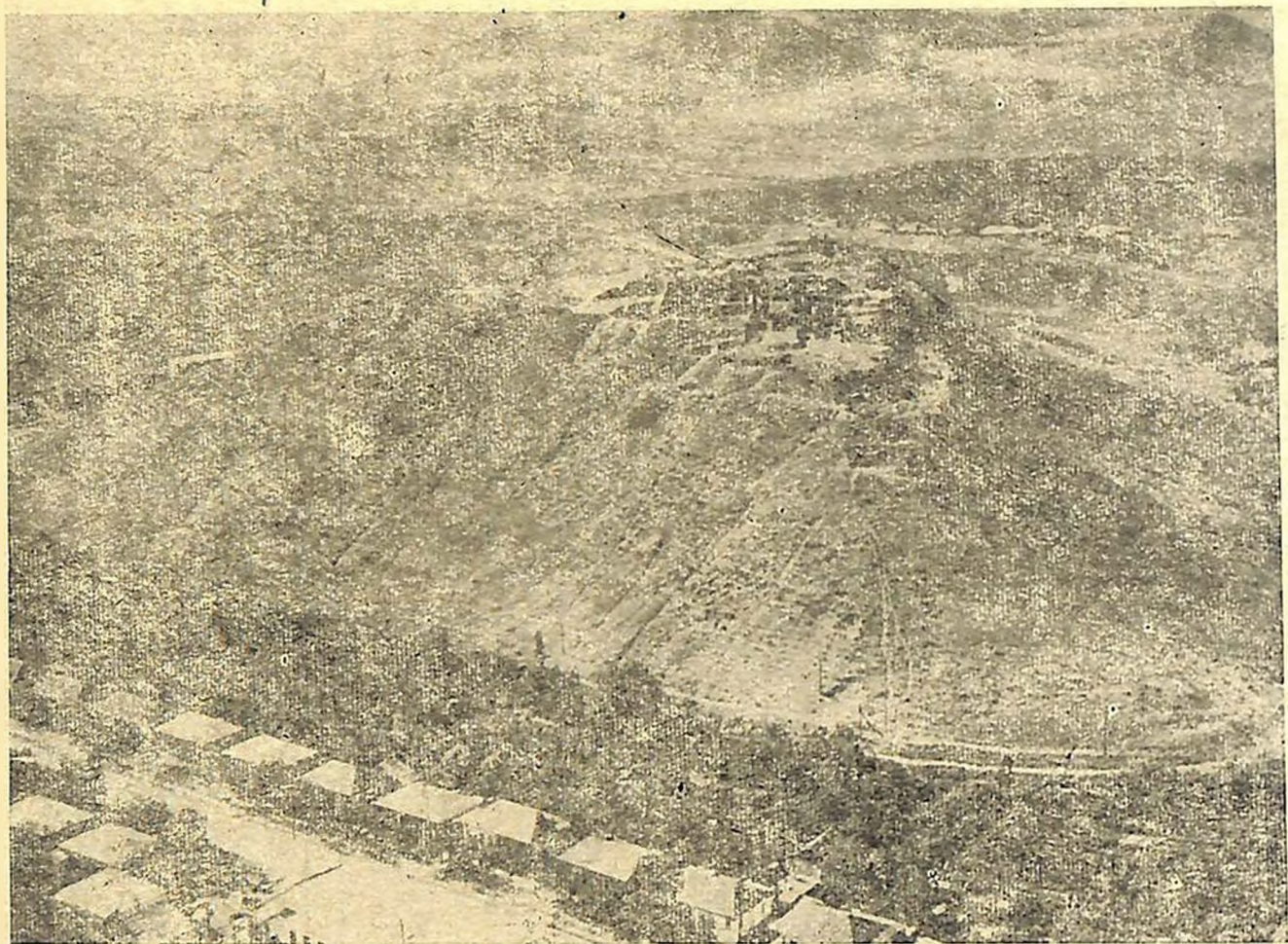
46 Տե՛ս ԿՄՈ, 156D1, տող 1—13, D11, տող 21—29:

47 Տե՛ս Ե. Ե. Пютровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946.

48 Տե՛ս ԿՄՈ, 155A, 22—25.

49 Տե՛ս ԿՄՈ, 155A, տող 1—12: Բարուատան, հավանաբար, համապատասխանում է ասորեստանյան աղբյուրների Բարու, Բիտ-Բարրուային, իսկ Բարիլուն՝ Նամրուին, որն այդ ժամանակ բնակչությամբ և մշակույթով մեծապես ենթարկվել էր Բաբելոնի ազդեցությանը: Տե՛ս АВИУ, 28, ժանոթ. 20:

50 Այդ մասին տե՛ս Н. В. Арутюнян, Некоторые вопросы топонимики Урарту, ИФЖ. 1966, № 1, էջ 187—192:

Երևանի միջնաբերդը: Անդրապատկար

խու, իսկ հարավային ափին՝ Արկուկինի երկրի նկատմամբ՝ հասնելով մինչև Ուրտեխինի⁵¹։

Կարևոր է նշել, որ եթե Արպիշտի Ա-ի արշավանքների երթուղին դեպի Սև-վանի ավազանը ընթանում է հարավից՝ Արարատյան դաշտավայրից, էրեբունի—Սևան ուղղությամբ՝ Ուլուանի և Կիեխունի երկրների միջով, ապա Սարգուրի Բ-ը մուտք է գործում Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերը արևմուտքից՝ էթիունի երկրից։ Այսպիսով, անդրարաքսյան հարուստ երկրագործական ու անասնապահական շրջանները Սարգուրի Բ-ի թագավորության օրոք արդեն երկու կողմերից առնվել էին ամուր արքանի մեջ, որի շնորհիվ երկար ժամանակ (մինչև Ռուսա Ա-ի թագավորությունը ներառյալ) ապահովվում է Ուրարտուի տիրապետությունը այդ խիստ արգավանդ տերիտորիաներում։

Հետագայում, մ. թ. ա. 750—748 թվականներին⁵², Սարգուրի Բ-ը որոշ քայլեր է ձեռնարկում իր պետության սահմանները ընդլայնելու հյուսիսում և ծայրագույն հյուսիս-արևմուտքում։ Հյուսիսում, Արաքսի վերին հոսանքում, նա նվաճում է Աբիլիանին (Աբեղյանք), իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Կուլխան (Կողքիսը կամ Կուլխիդան) և հուլանին։ Եթե հուլանի և Աբիլիանի երկրներում դեռևս մ. թ. ա. 785—784 թվականներին եղել է Արպիշտի Ա-ը⁵³, ապա Կուլխայում, որի սահմանները հարում էին Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին, Ուրարտուի ամբողջ պատմության ընթացքում միայն Սարգուրի Բ-ին է հաջողվել երկու անգամ լինել։

Այնուհետև Սարգուրի Բ-ը արշավանք է ձեռնարկում դեպի էրիախի երկիրը (հայկական Շիրակ), նվաճում նրա հարուստ շտեմարանները և անասունների հսկայական հոտեր քշում դեպի Բիսյնիլի-Ուրարտու⁵⁴, վերադարձին նա հաշվեհարդար է տեսնում դեռևս նախորդ տարում նվաճված Աբիլիանիի թագավոր Մուրինիի հետ⁵⁵, որը, ըստ երևույթին, փորձել էր շենթարկվելու Ուրարտուի կենտրոնական իշխանությանը։ Աբիլիանիի քաղաքները հրկիզվում են, երկիրը՝ ավերվում։ Ուրարտական թագավորը ներողամտությոն է ցուցաբերում նրա թագավոր Մուրինիի նկատմամբ՝ առաջիկայում անտրտունջ ենթարկվելու և հարկ վճարելու պայմանով։ Նմանօրինակ դեպք, ակներևաբար, տեղի է ունեցել նաև էթիունիի կապակցությամբ, որի լայնատարած տերիտորիան Սարգուրի Բ-ը «նվաճեց» հաջորդ տարում⁵⁶, այն դեպքում, երբ այդ ցեղային միությունը ենթարկվել էր ուրարտական տիրապետությանը դեռևս երկու-երեք տարի առաջ։

Հյուսիսային երկրների նկատմամբ տարած բազմաթիվ հաղթանակները տարեցտարի ամրապնդում են Ուրարտուի ուղղակի հզորությունը։ Նա հուժկու ուղղակի արշավանք է ձեռնարկում դեպի հեռու արևելք՝ Իրանական Աղբրեջանի Արասբարան կամ Կարայա-ղաղ մարզում տեղագրվող Պուլուադի

51 Տե՛ս ԿՊԽ, 160—161.

52 Սարգուրի տարեգրության իրադարձությունների ժամանակագրական կարգի մասին տե՛ս Գ. Ա. Мелукишвили, Наирн-Урарту, էջ 223—230:

53 Տե՛ս ԿՊԽ, 127, I, 8, 17—18, ինչպես նաև Խորխորյան տարեգրության այդ հատվածի կրկնագիրը (ԿՊԽ, 128, ВІ, 2):

54 Տե՛ս ԿՊԽ, 155 С, 25—34:

55 Տե՛ս նույն տեղում, 155 С, 34—39:

56 Տե՛ս նույն տեղում, 155 С, 49—52:

երկիրը⁵⁷։ Ուրարտական զորքը դիմադրություն է հանդիպում այս երկրում, սակայն Սարգուրի Բ-ին հաջողվում է ճնշել այն և հաղթանակի հասնել։ Ուրարտական թագավորը ավերում է երկիրը, հրկիզում քաղաքները և վերցնում բազում ուղմագերիներ։ Պուլուադին կցվում է Ուրարտուի սահմաններին, տեղում կառուցվում են պաշտպանական բնույթի ամրոցներ և կանգնեցվում սեպագիր կոթող՝ ի նշան այդ կարևոր հաղթանակի⁵⁸։ Սակայն, շնայած ձեռնարկած միջոցառումներին, Ուրարտուի տիրապետությունը այդ երկրում երկար չի տևում։ Այն շարունակվում է, հավանաբար, միայն 2—3 տարի։

Ասորեստանի պայքարը Ուրարտուի դեմ։ Պուլուադիի նվաճումը Ուրարտուի՝ որպես Առաջավոր Ասիայի հզորագույն երկրի, կարապի երզը հանդիսացավ։ Երկար տեղատվությունից հետո կրկին ստբի էր կանգնում Ասորեստանը, այս անգամ արդեն օժտված անհամեմատ ավելի մեծ հզորությամբ, քան երբևիցե դրանից առաջ։

Ասորեստանի աննախընթաց վերելքը հայտանշվեց նոր իշխողի՝ Թիգլաթպալասար Գ-ի ուժեղացումով, որոնց էությունն էր իշխանության խիստ կենտրոնացումը, զորքի ուժեղացումը։ Նախկին խոշոր մարզերի և նրանց գլուխ կանգնած ու մշտապես կենտրոնախույս ձգտումներ ցուցաբերող փոխարքաների փոխարեն այժմ կազմակերպվում են ավելի մանր տերիտորիալ միավորումներ՝ մարզային հառավարիչների գլխավորությամբ։ Զորքի կազմակերպման հիմքում, նախկինում ընկած ռազմական բնակատեղիների, սեփական սպառազինությամբ հավաքագրված զորակոչիկների, երբեմն էլ ընդհանուր աշխարհազորի փոխարեն, այժմ բանակի գլխավոր ուժն է դառնում կենտրոնական իշխանության կողմից մատակարարվող մշտական զորքը՝ «արքայական գունդը»⁵⁹։

Թիգլաթպալասար Գ-ը ձգտում էր Ասորեստանին վերադարձնելու նրա երբեմնի առաջնությունը Առաջավոր Ասիայում։ Սակայն Վանի թագավորությունն էլ ամենեկին մտադիր չէր նրան առանց պայքարի զիջելու առաջնությունը։ Ահա թե ինչու, ստեղծելով արևմուտքում ուժեղ կոալիցիա, որի մեջ ընդգրկվեցին Բիթ-Ադուսի⁶⁰ Մատիել, Մելիդի՝ Սուլումալ, Գուրգումի՝ Թարխուլարա և Կումմուխի՝ Կուշտաշպի⁶¹ թագավորները, Սարգուրի Բ-ը միացյալ ուժերով հարձակման անցավ Ասորեստանի դեմ։ Ճակատամարտում, որ տեղի ունեցավ մ. թ. ա. 743 թվականին Արպադում (Հյուսիսային Ասորիք), Ուրարտուի և նրա դաշ-

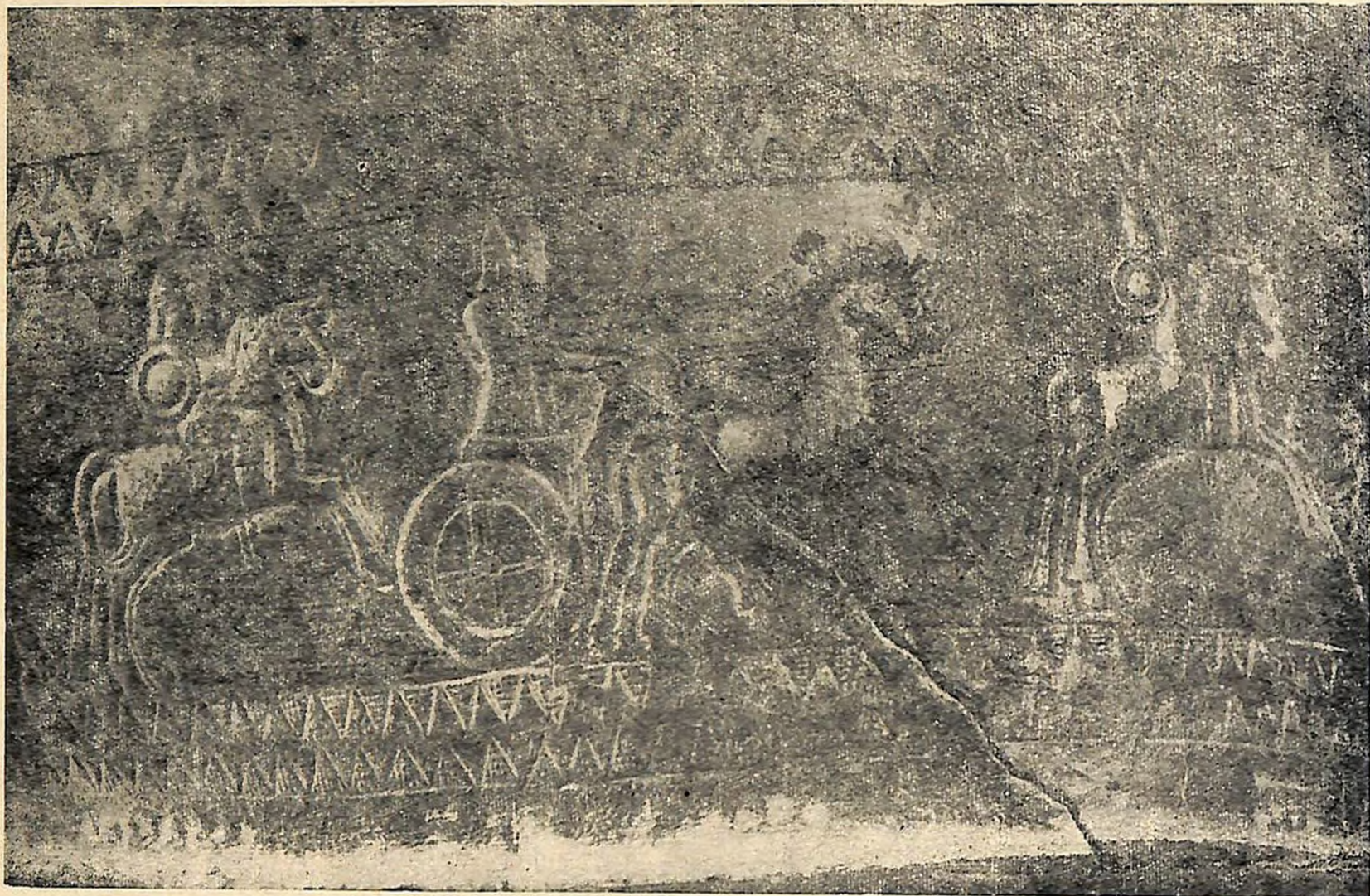
57 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ ատլաս», Երևան—Մոսկվա, 1961, Ուրարտուի քարտեզը, էջ 102 (քարտեզի հեղինակ Ս. Տ. Երեմյան)։

58 Տե՛ս УКН, 155 E, տող 1—18; Սարգուրի Բ-ի Պուլուադիում թողած արձանագրությունը հայտնաբերվել է շուրջ մեկ ու կես տասնամյակ առաջ։ Տե՛ս M. J. Mashkur, Urartu inscription in Iranian Azerbaijan, Tehran, 1955: Արձանագրության ընթերցումը տվել է Գ. Ա. Մելիքեշվիլին (ВДИ, 1960, № 3, էջ 3—11, УКН, էջ 453—454, № 13)։

59 Տե՛ս Н. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, էջ 89—90։

60 Թագավորություն Հյուսիսային Ասորիքում՝ Արպադ (այժմ՝ Բել-էրֆադ) կենտրոնական քաղաքով։

61 Ասորեստանյան Կումմուխը համապատասխանում է ուրարտական Կումախային և անտիկ ազդյունների Կումադենին։ Կումմուխի թագավոր Կուշտաշպին հիշատակվում է նաև Սարգուրյան տարեգրության մեջ «Կուշտաշպիի» ձևով (տե՛ս սյունակ E, տող 41)։

Արգիշտի Ա-ի արձանագրությունը կրող սաղավարտի մանրամասներից. Կարմիր-բլուր

նակիցների զորքերը ծանր պարտություն կրեցին⁶²: Անհամար կորուստներ տալով, իր կշանքը փրկելու համար, սերարտական թագավորը ստիպված էր փախուստի դիմել: Ռիզլաթպալասարը հետապնդում է նրան մինչև «Ճիրատի վրա ձգված կամուրջը՝ Ուրարտուի սահմանը»: Այնուհետև, Ռիզլաթպալասարի տարեգրությունը նկարագրում է Ուրարտուի մի շարք բնակատեղիների նվաճումը Հայկական Տավրասում⁶³: Այլ արձանագրությունների համաձայն, Ռիզլաթպալասարի՝ Կումմուխում (Կիշտան և Խալպու քաղաքներում)⁶⁴ ձեռք բերած հաղթանակից հետո, Սարգուրի Բ-ը պատսպարվում է պաշարված Տուշպալում, իսկ Ռիզլաթպալասարը չի կարողանում այն նվաճել:

«Ես կողպեցի նրան (Սարգուրի Բ-ին — հեղ.) Տուրուշպալում⁶⁵, նրա քաղաքում, — դրում է Ռիզլաթպալասար Գ-ը, — մեծ կոտորած արեցի նրա դարպասների առջև Իմ արքայական պատկերաքանդակը Տուրուշպա քաղաքի դիմաց և: կանգնեցրի»:

Ասորեստանյան զորքը, այնուհետև, անկաշկանդ, 60 քերու, այսինքն՝ առնչի քան 400 կմ սրընթաց արշավում է Ուրարտուի տերիտորիայով: Այդ արշավանքի հետևանքով Վանա լճից հարավ-արևմուտք և հարավ ընկած մի շարք երկրներ (Ուլուբա, Խաբսի, Էնդի) նվաճվում են ու կցվում Ասորեստանին⁶⁶:

Ճակատագրական այդ պարտությունից հետո Ուրարտուն այլևս չի կարողանում պահպանել իր աշխարհակալական հավակնությունները: Այնուհետև, սոսկ մի անգամ, Սարգուրի Բ-ին տեսնում ենք հարավ-արևելքում՝ մերձուրմյան Մանա երկրում⁶⁷: Մնացած բոլոր հայտնի դեպքերում նա հրաժարվում է Ասորեստանի և նրան ենթակա կամ սոցիոլոգիական ոլորտում ընդգրկված երկրների նկատմամբ տերիտորիալ ակնկալություններից և գերադասում է իր տիրապետությունը ամրացնել հյուսիսային երկրներում: Այժմ (մ. թ. ա. VIII դարի 40-ական թվականների վերջերին) Սարգուրի Բ-ը երևում է մերթ Արաքսի վերին հոսանքում (Աբիլիանի, Աբունի, Ուիտերուսի), մերթ Չըլդըր լճի հարածային ափերին (Բզա), մերթ էլ՝ Սարիղամիշից մինչև Աևանա լճի հարավային ափերը հասնող լայնատարած տերիտորիաներում (Էթիունի, Ուգուրի-Էթիունի)⁶⁸:

Այնուհետև, շուրջ 4—5 տարի, Ուրարտուի քաղաքական պատմության մասին համարյա ոչինչ հայտնի չէ: Ասորեստանյան կառնիմների ցուցակներից իրադեկ ենք միայն, որ մ. թ. ա. 735 թվականին, այսինքն՝ Սարգուրի Բ-ի

⁶² Տե՛ս Ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների ցուցակները (A. Ungnad, RLA, II, էջ 130) և Ռիզլաթպալասար Գ-ի տարեգրություն 59—82 սողերը, P. Rost, Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III, Leipzig, 1893.

⁶³ Տե՛ս ABIIIY, 41 (59, 67, 83, 176):

⁶⁴ Կիշտանը, ըստ երևույթին, համապատասխանում է այժմյան Կյուշտեմին, Այնթաբից 35 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, իսկ Խալպուն՝ Խալֆատին, Սիրատի արևմտյան ափին, Բիրեշիկից 26 կմ հյուսիս-արևմուտք (Տե՛ս E. Forrer, PAR, էջ 79):

⁶⁵ Տուշպա անվան ասորական ձևը:

⁶⁶ Տե՛ս ABVIY, 42, 43, 44, 45:

⁶⁷ Տե՛ս «Սարգուրյան տարեգրություն», սյունակ B, տող 12—25:

⁶⁸ Տե՛ս «Սարգուրյան տարեգրություն», սյունակ B, տող 26—35, D, տող 1—30, 45—53, F, տող 1—25, ինչպես նաև NKII, 159, 160, 165 և այլն:

տիրապետության մայրամուտին, Ասորեստանը ռազմական արշավանք է ձեռնարկել Ուրարտուի դեմ, բայց թե ինչ արդյունքներ է ունեցել այդ ընդհարումը, դարձյալ անհայտ է մնում:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրված նյութը, կարելի է հանդել այն եզրակացության, որ Սարգուրի Բ-ի օրոք Յւրարտուի ազդեցութեան սահմանները ժամանակ առ ժամանակ հասել են մինչև Ասորեստան, Հյուսիսային Ասորիք, Դիալայի վերին ու միջին հոսանքները, Եփրատի աջափնջա տերիտորիաները, Սև ծովի հարավ-արևելյան, Չըղզըր լճի հարավային, Սևանա լճի արևմտյան ու հարավային ափերը և Իրանական Աղբբեջանի հյուսիսային լեռնային շրջանները: Ուրարտուի տոաջնությունը Առաջավոր Ասիայում շարունակվել է պահպանվել Սարգուրի Բ-ի թագավորութեան մի զգալի հատվածում, որը հարուստում է ալիլի քան Երկու տասնամյակ (մ. թ. ա. 764—743): Մ. թ. ա. 743 և 735 թվականներին Թիզլաթպալասար Գ-ի կողմից կրած պարտութեանից հետո միայն Ուրարտուի դիրքերը նկատելիորեն խարխլվում են արևմուտքում ու հարավում, բայց դեռևս լրիվ պահպանվում են հյուսիսում:

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ Ա. Թ. Ա. VIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ VII ԴԱՐՈՒՄ

Ուրարտուն Ռուսա Ա-ի օրոք: Մ. թ. ա. 743 թվականին Արպադուն (Հյուսիսային Ասորիք), Քիշտանում ու Խալալունում (Կումմուխ երկրում) Սարգուրի Բ-ի կրած ճակատագրական պարտությունից և Թիզլաթպալասար Գ-ի կողմից Տուշպայի պաշարումից հետո Ուրարտուն, ինչպես ասվեց, իր առաջնությունը զիջում է Ասորեստանին: Դրությունը ըստ երևույթին, էլ ավելի է վատթարանում Սարգուրի Բ-ի թագավորության մայրամուտին (մ. թ. ա. 735) Ասորեստանի կրկին ձեռնարկած ռազմական արշավանքից հետո: Ահա այդպիսի անբարենպաստ պայմաններում էլ Ուրարտուի արքայական գահն է բարձրանում Սարգուրիի որդի Ռուսա Ա-ը (մ. թ. ա. 735—713):

Իր թագավորության սկզբնական շրջանում Ռուսա Ա-ը, ըստ երևույթին, գերազանցապես զբաղվել է երկրի ներքին գործերի կարգավորումով: Թագավորական իշխանությունը ուժեղացնելու նպատակով, հավանական է, որ Թիզլաթպալասար Գ-ի օրինակով նա մանրատում է փոխարքայությունները, և, այդպիսով, սահմանափակում նրանց իրավունքները: Ուրարտուի մայրաքաղաքի տեղափոխումը Տուշպայից (Վանից)՝ Ռուսախինիլի (Թոփրախ-կալե—Ագռավաքար) տեղի է ունեցել հենց Ռուսա Ա-ի օրոք: Բացառված չէ, որ դրա պատճառը Թիզլաթպալասարի կողմից Տուշպային պատճառված զգալի ավերածություններն էին¹:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Ռուսա Ա-ը ջանում էր բարդ քաղաքական իրադրության պայմաններում պահպանել Ուրարտուի հավասարակշռությունը: Մ. թ. ա. VIII դարի 30-ական թվականների երկրորդ կեսին և 20-ական թվականների սկզբներին, երբ Ասորեստանում դեռևս շարունակում էր թագավորել Թիզլաթպալասար Գ-ը, Ռուսա Ա-ին, ըստ երևույթին, այլ բան չէր մնում անելու, քան խելամտորեն զնահատել ստեղծված վիճակը և առժամանակ ձեռնպահ մնալ Ասորեստանի արմատական շահերը շոշափելուց հարավում և այլուր:

Մյուս կողմից, Ուրարտուին այդ ժամանակ ոչինչ չէր խոչընդոտում նվաճողական գործողություններ ձեռնարկելու հյուսիսում, ուր նա գործ ուներ ան-

¹ Տե՛ս Ե. Բ. Плотровскии, Ванское царство, էջ 88—92: Ռուսախինիլի—Թոփրախ-կալեն ընկած է Տուշպա-Վանի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, որը ժողովուրդը անվանում է «Ակոփուքար» այսինքն՝ «Ագռավաքար»:

համեմատ թույլ հակառակորդների հետ: Այստեղ, Սեանա լճի ավազանում, Ռուսա Ա-ը ջանում է ոչ միայն ամրապնդել Ուրարտուի նախկին դիրքերը, այլև նոր երկրներ նվաճել: Նա կրկին հնազանդեցնում է լճի արևմտյան և հարավային ափերին ընկած երկրները, որոնք Ուրարտուի տիրապետությանն էին ենթարկվել դեռևս Սարգուրի Բ-ի թագավորության օրոք, և, այնուհետև, հպատակեցնում «լճից այն կողմ», այսինքն՝ նրա արևելյան ափերի երկարությամբ ձգված բարձրադիր լեռներում ընկած 19 այլ երկրներ²:

Հարավում ունեցած անհաջողություններին ղուզընթաց, բնականաբար, Ռուսա Ա-ի ուշադրությունը տարեցտարի ավելի ու ավելի է գամվում Սեանի ավազանի հարուստ անասնապահական տերիտորիաներին: Հարավում կրած կորուստների դիմաց նա աշխատում էր ինչ-որ շափով փոխհատուցում գտնել հյուսիսում: Ծովինարի արձանագրության տվյալներից երևում է, որ ուրարտական թագավորը սիստեմատիկաբար լինում էր Սեանի ավազանի նվաճված երկրներում ոչ միայն հարկահանություն, այլև պաշտպանական ամրոցներ կառուցելու նպատակով: Ռուսա Ա-ի հիմնադրած ամրոցների մնացորդներ հայտնաբերվել են Սեանա լճի արևմտյան ափերի մոտակայքում՝ այժմյան Կսմոն քաղաքի վրա գերիշխող ժայռի վրա («հալդի աստծու քաղաք») և հարավային ափին՝ Վանեվան (Ալիշալու) և Ծովինար գյուղերի միջև («Թեյշեբա աստծու քաղաք»)՝ Ուրարտուն հիմնավորապես էր հաստատվում այս հեռավոր լեռնային շրջաններում:

Երկրի ներքին ղրության կարգավորումը և հյուսիսում ձեռնարկված նվաճումները նկատելիորեն ամրապնդում են Ուրարտուի ռազմական հզորությունը, և նրա քաղաքականությունը Ասորեստանի նկատմամբ նորից ափտիվանում է: Ռուսա Ա-ին այժմ առանձնապես հետաքրքրում էր հարավ-արևելյան ռազմաստրատեգիական և պաշտամունքային կենտրոն Արդինի-Մուսասիրը: Ռուսայի քաղաքականության որոշակի աշխուժացմանը օգնում էր Ասորեստանում ստեղծված նոր իրավիճակը:

Մ. թ. ա. 727 թվականին Ասորեստանում գահ է բարձրանում Սալմանասար Ե-ը (Թիգլաթպալասարի հաջորդը), որն առաջին հերթին զբաղվում է երկրի ներքին ղործերով, ինչպես նաև Բաբելոնի պրոբլեմով: Երկրի ներսում, օրինակ, Սալմանասար Ե-ը փորձում է իր հիմնական հենարանը դարձնել բանակը՝ ի հեճուկս մեծատոհմիկ ազնվականության ու քրմության: Վերացնելով Աշուրի տաճարների արտոնությունները, նա շարունակում է այդ գիծը նաև Բաբելոնիայի սրբազան քաղաքներում՝ նիպպուրում, Սիպպարում և Բաբելոնում:

Սալմանասար Ե-ի այսպիսի քաղաքականությունը մեծ դժգոհություն է առաջացնում ոչ միայն Ասորեստանում, այլև Բաբելոնում, որի պահպանած ինքնուրույնության նշույլներին նա վերջ էր տվել: Այդ դժգոհությունը, ի վերջո, հանգեցնում է դավադրության, որի հասունացմանը նպաստում էր մ. թ. ա. 725 թվականին Սալմանասարի սկսած ծանր պատերազմը Իսրայելի դեմ: Չնայած հենց նույն տարում տարած հաղթանակին, ասորեստանյան ղորքը պաշա-

² Տե՛ս Ռուսա Ա-ի նոր Բայազետի (Կամո) և Ծովինարի արձանագրությունները (ՄԿԻ, 265, 266):

³ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский. Ванское царство, էջ 33:

րելով անմատչելի լեռնաչին ամրոց Սամարիան՝ Իսրայելի մայրաքաղաքը, շկարողացավ գրավել այն: Պաշարումը տևեց շուրջ հրեք տարի, որի ընթացքում ասորեստանյան բանակը հսկայական զոհեր տվեց: Այդպիսի լարված պայմաններում Ասորեստանում ապստամբություն է ծագում և Սալմանասար Ե-ի դեմ կազմակերպված դավադրությունը մ. թ. ա. 722 թվականին վերջանում է թագավորի սպանությամբ⁴ և Սարգոն Բ-ի գահակալությամբ:

Ըստ երևույթին, Ասորեստանի համար ստեղծված այդ ծանր ժամանակներին է վերաբերում Ռուսա Ա-ի քաղաքականության աշխուժացումը և ռազմական որոշ հաջողությունները հարավում: Այդ մասին է պատմում Թոփուզավայի ասսուրա-ուրարտական երկկնզվյան արձանագրությունը: Այդ աղբյուրի համաձայն, Ռուսա Ա-ը դեռևս շարունակում է պահպանել իր դիրքերը անառիկ լեռներում ընկած և անմատչելի անշտաներով ծածկված, ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող Արդինի-Մուսասիրում: Այստեղ ուրարտական թագավորը նախ ծավալում է պաշտամունքային բնույթի դանազան կառույցների շինարարություն, այնուհետև իր բանակը համալրելով Մուսասիրի թագավոր Ուրվանայի տրամադրած օժանդակ զորքերով ու մարտակառքերով, շարժվում է դեպի «Ասորեստանի լեռները», ուր մեծ կորուստներ է պատճառում թշնամուն: Իր այդ հաղթանակի պատվին Ռուսան Մուսասիրում զոհեր է մատուցում և տոնախմբություն կազմակերպում տեղի բնակիչների համար⁵:

Սակայն վիճակը փոխվում է, երբ Ասորեստանում գահ է բարձրանում Սարգոն Բ-ը (722—705): Երկրի ներսում նա վերականգնում է ազնվականության ու տաճարների արտոնությունները, բանակում սահմանափակում ընչազուրկների յթիվը և դրա փոխարեն ընդգրկում նվաճված երկրների զորքերից: պահում է նաև վարձկան զորք: Այս բոլորը ապահովում է Սարգոնի առաջին հաջողությունները ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ: Գահ բարձրանալուց մի քանի տարի անց, Սարգոն Բ-ը նվաճում է Սամարիան՝ Իսրայելի մայրաքաղաքը, մի բան, որ չհաջողվեց Սալմանասար Ե-ին և փաստորեն պատճառ դարձավ նրա ողբերգական վախճանի: Այնուհետև, ասորեստանյան թագավորը նվաճում է Պաղեստինի ծովափնյա քաղաքները⁶:

Սարգոնի ուրարտական արշավանքի նախապատրաստումը: նախքան իր գլխավոր թշնամու՝ Ուրարտուի դեմ վճռական հարձակման անցնելը, Սարգոնը դպալի ժամանակ է հատկացնում Ուրարտուի ներքին վիճակի ուսումնասիրմանը: Այդ նպատակով նա սխտեմատիկաբար հետախույզներ է ուղարկում Ուրարտուի տերիտորիան: Սարգոնի գաղտնի միջամտությամբ Վանի թագավորության կենտրոնական իշխանության դեմ ոտքի են կանգնում բազմաթիվ դժգոհ տարրեր, այդ թվում մարդերի կառավարիչներ, բարձրաստիճան զինվորական պաշտոնյաներ և այլն:

Ահա թե ինչ է հաշտում Սարգոնին Ուրարտուի ներքին վիճակի մասին նրա գործունյա հետախույզ Աշշուրբիսուան.

⁴ Տե՛ս Բ. Վ. Տրյուբե, История древнего Востока, էջ 327—328:

⁵ Տե՛ս M. Tseretheli, Études ourartéennes III. La stèle de Sidikan-Topzaoua. RA, XLIV, 1950, № 4; XLV, 1951, № 1, 4. УКН 264.

⁶ Տե՛ս Բ. Վ. Տրյուբե, История древнего Востока, էջ 328—329:

«Ուրարտուի հինգ մարզային կառավարիչներ մուտք են գործել Ուեսի⁷... այժմ նրանք ոտքի են հանել տեղական ուժերը: Նրանց զորքը կլինի ուժեղ (?): Թագավորը դուրս է եկել Տուրուպշա քաղաքից և զնացել Կանխուն:

Այն մասին, որ գրել էր թագավորը, իմ տերը՝ «Առաքիր հետախույզներ» — ես ուղարկեցի նրանց երկու խմբով: Ոմանք ներկայացել են և պատմել այս լուրերը, իսկ մյուսները առայժմ չեն երևացել»⁸:

Մի այլ նամակում գրված է. «Մաննայեցիները ուրարտական թագավորի բնակատեղիներում, ծովափնյա մարզում, ասպտամբել են, զայրացել են և բարձրացել սարերը: Աբալուկունուն (այլ դեպքում՝ Աբլիուկնու)՝ Մուսասիրի մարզային կառավարիչը և Տուննատունը՝ Կար-Սիպարի մարզային կառավարիչը՝ պահակային ծառայության համար ուղևորվել են Մաննա երկրի սահմանները: Ուրարտական թագավորը Տուրուպշայում է, զոհեր է մատուցում, բոլոր մարզերի կառավարիչները նրա մոտ են»⁹:

Սարգոնի ժամանակվա հետախույզական նամակները վկայում են վանի թագավորության և կիմմերների միջև տեղի ունեցած առաջին ռազմական ընդհարումների մասին. «Ուրարտական թագավորը հենց որ գնաց Գամիր երկրի դեմ, նրա զորքը ամբողջությամբ ջախջախվեց: Նա, ինքը, և նրա մարզերի կառավարիչները իրենց զորքով պահ են մտել... երկու մարզերի կառավարիչներ սպանված են... իս գրել եմ ամբոյցների կայսրորդներին, որոնք սահմանի վրա են, լուրեր հաղորդել ուրարտական թագավորի մասին: Հենց որ նա գնաց Գամիր երկիրը, նրա զորքը ամբողջովին ջախջախվեց: Նրա երեք մեծատոհմիկներ, իրենց զորքերի հետ միասին, ջախջախվել են: Նա, ինքը, փախել է և մտել իր երկիրը...»: Այնուհետև. «Կիմմերացին այս, դուրս եկավ Մաննա երկրից և Ուրարտու մուտք գործեց... Ուեսիի մարզի կառավարչի սուրհանդակը ներկայացրավ Ուրղանային..., ասելով հետևյալը՝ «Ջորքերը... թող գան»: պուլիացիների և սուրիացիների առթիվ ամբողջ Ուրարտու երկիրը սարսափում է»¹⁰:

Հետախույզների հաղորդումներից երևում է, որ առայժմ Ուրարտուին ենթակա են ոչ միայն վանա լճից հարավ ընկած Խուբուշկիան, այլև է՛լ ավելի հարավ-արևելքի Արդինի-Մուսասիրը: Նույնիսկ կիմմերներից կրած ծանր պարտությունից անմիջապես հետո, նրանց կառավարիչները (ինչպես նաև Մուսասիրի կառավարչի եղբայրն ու սրդին) գնում են ողջունելու ուրարտական թագավորին¹¹:

Սակայն Ուրարտուի անհաջողություններին զուգընթաց, նրանից աստիճանաբար երես է դարձնում և դեպի Ասորեստան հակվում ռազմա-ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող Արդինի-Մուսասիրը: Այդ պարզորոշ երե-

7 Մարդ՝ համանուն կենտրոնական կարևոր ամբոյց-քաղաքով, վանա լճից դեպի հարավ: Այլ աղբյուրներում հիշատակվում է «Ուայախա» ձևով:

8 АВИИУ, 50 (4):

9 Նույն տեղում, 50 (12):

10 АВИИУ, 50 (10, 8). տե՛ս նաև 50 (11):

11 Տե՛ս նույն տեղում, 50 (10):

վում է նրա արքա Ուրզանայի՝ Սարգոն Բ-ին հասցեագրած նամակներից: Նրանցից մեկն ակնարկում է առայժմ Մուսասիրի շեղոքության մասին:

«... Այն մասին, որ դու գրել ես ինձ՝ «Առանց ասորեստանյան թագավորի թուլությունն ոչ ոք թող ծիսակատարություն չանցկացնի»: Երբ եկել է այստեղ Ասորեստանի թագավորը, մի՞թե ես նրան խանդարել եմ: Ինչ արել եմ ես անցյալում, նույնը արել եմ հիմա, և դրա համար հաշվետու չեմ»¹²:

Ուրզանայի հաջորդ նամակը, սակայն, վկայում է արդեն նրա լիովին կախյալ վիճակի մասին Սարգոնից¹³:

Ռուսան, սակայն, ձեռքերը ծալած չի նստում: Եթե նրան ոչ բոլոր դեպքերում է հաջողվում հնադանդության մեջ պահել ծայրամասային, առանձնապես հարավում ընկած մարզերը, այդ կենտրոնական մարզերում ծագած ապստամբությունները նա շուտով ձնշում է և կարգ ու կանոն հաստատում երկրում: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ կան Աշշուրբիսուայի հետախուզական նամակներում:

«...Լուր ուրարտական թագավորի մասին. ինչ որ ես գրել էի նախկինում՝ այդ այդպես է: Նրանց մոտ եղել է մեծ կոտորած: Այժմ նրա երկիրը հանդարտվել է: Նրա մեծատոհմիկներից յուրաքանչյուրը գնացել է իր երկիրը: Կակկադանուն, նրա /տուրտանը (զորավարը—հեղ.) ձերբակալված է: Ինքը՝ ուրարտական թագավորը գտնվում է Ուադաուն մարզում...»¹⁴:

«...Նարագին՝ գնդապետի վերաբերյալ, որի մասին ես գրել եմ թագավորին, իմ տիրոջը՝ «Քսան հրամանատարներ նրա հետ միասին, որոնք խոսել են թագավորի դեմ, ձերբակալված են»: Այժմ ուրարտական թագավորը մտել է Տուրուշպա և հրամայել նրանց խեղդամահ անել: Մնացած մարդիկ, որոնք հանդես են եկել նրանց հետ, հրամանատարների հետ միասին, ավագների հետ միասին սպանված են: Ուրծինեն՝ երկրորդ տուրտանը, Աբլիուկնուի եղբայրը. ձերբակալված է Տուրուշպայում...»¹⁵:

Բերված փաստերը վկայում են, որ Ռուսա Ա-ը հսկայական ջանքեր է գործադրել Վանի թագավորությունը ոչ միայն արտաքին ու ներքին վտանգներից զերծ պահելու, այլև նախկինում կորսված մարզերը վերագարձնելու, իսկ որոշ դեպքերում էլ նոր տերիտորիաներ նվաճելու համար: Ըստ երևույթին, այդ փաստերն է նկատի ունեցել Ռուսան, երբ Մուսասիրում կանգնեցված իր բրոնզե ձուլարձանի վրա՝ կառավարի և երկու ձեռքի հետ միասին, մակագրել է տվիլ հետևյալ խոսքերը՝ «Իմ երկու լծկան ձեռքով և մեկ կառավարով իմ ձեռքը տիրապետեց Ուրարտուի թագավորական իշխանությանը»¹⁶:

Հետագա տարիներին Սարգոն Բ-ը կոնկրետ քայլեր է ձեռնարկում Ուրարտուի ներքին գործերին ակտիվ միջամտելու ուղղությամբ: Ռուսան իր հերթին զգալով մոտալուտ վտանգը, տենդագին կերպով դաշնակիցներ է որոնում: Մ. թ. ա. 719 թվականին, օրինակ, Ռուսային տեսնում ենք ռազմական դաշին-

¹² Նույն տեղում, 50 (2):

¹³ Sb'a RCAE, I, 768:

¹⁴ АВИИУ, 50 (10):

¹⁵ Նույն տեղում, 50 (13):

¹⁶ Այդ հարցերի մանրամասն հետազոտությունը տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 87—101: Н. В. Арутюнян, Внаинили (Урарту), Ереван, 1970, էջ 279—311:

քի մեջ Սուկկու, Բալա և Աբխտիկնա¹⁷ քաղաքների հետ, որոնց բնակիչներից Սարգոն Բ-ը դաժան վրեժ է լուծում՝ վերաբնակեցնելով նրանց «Արևմտյան երկիր հաթթիում»¹⁸։

Ռուսան, մյուս կողմից, մտահոգված էր իր տիրապետությունը ապահովելու մերձուրմյան շրջանում։ Այստեղ, Ուրմիա լճից արևելք ընկած Զիկիրտուն ինքն է աշխատում բարի-դրացիական հարաբերությունների հաստատել Ուրարտուի հետ։ Իսկ ինչ վերաբերում է լճափնյա և նրանից արևելք ու հարավ ընկած Մանային, ապա Ռուսան շարունակում է ռազմական ակտիվ գործողությունները՝ այդ երկիրը իր տիրապետությանը ենթարկելու համար։ Այդ մասին հաղորդում է Աշշուրբիսուուայի մ. թ. ա. 719 թվականով (?) թվագրվող նամակներից մեկը.

«...Ուրարտական թագավորը այն բանից, ինչ բերել էին նրան զիկիրացիները, ոչինչ չվերցրեց. նրանք դատարկ վերադարձան։ Իր զորքերի հետ նա գնաց Ուայսի քաղաքը և մտավ այնտեղ։ Նրա զորքը Ուայսիում է, իսկ նա՝ ինքը, վերցրեց իր հետ միայն օժանդակ (?) զորքեր... գնաց Մաննա երկիրը... նրա կլքը Ուայսի քաղաքից... ես չեմ տեսիլ. դիմացում եղած ճանապարհների... նրանք բարեկարգում են, կամուրջները վերանորոգում...»¹⁹։

Հետագայում, մ. թ. ա. 716 թվականին, Ռուսան Սարգոնի և նրա դրածո Մանայի թագավոր Ալայի դեմ է հրահրում վերջինիս ենթակա որոշ երկրների կառավարիչների՝ Ուիշդիշի արքա Բագդատտիին և Զիկիրտուի արքա Միտատտիին²⁰։ Ռուսայի ակտիվ աջակցությամբ վերջիններիս հաջողվում է հաղթանակ տանել Մանայի դեմ՝ Ուուու լեռան վրա, որտեղ և սպանվում է Ալան։ Սակայն Սարգոնը վրա է հասնում և պարտության մատնում նրանց՝ Ուիշդիշի Բագդատտի արքային դաժան մահապատժի ենթարկելով՝ քերթելով նրա մաշկը։

Ռուսան այս անգամ դադարի կապերի մեջ է մտնում Մանայի նոր թագավորի՝ Ուլուսունուի հետ (նրան Սարգոնն էր կարգել թագավոր՝ Ալայի մահից հետո), որի միջոցով Ասորեստանի դեմ հրահրում է Կարալուի և Ալլաբրիայի²¹ թագավորներին։ Սարգոնը հաղթանակ է տանում ինչպես այդ երկրների, այնպես էլ Մանայի նկատմամբ։ Մարտերի ընթացքում նա հրկիզում է Մանայի արքայանիստ քաղաք Իզիրտուն։ Ուլուսունուն ստիպված անձնատուր է լինում և ներումն հայցում, որին և արժանանում է Սարգոնի կողմից²²։

¹⁷ Այդ քաղաքների տեղագրումը պարզված չէ։ Գուցե նրանք ընկած են եղել Արածանից ստորին հոսանքում (հմմտ. հայկ. Բալու, Բալահովիտ)։

¹⁸ Ասորեստանյան աղբյուրների այդ ժամանակվա «հաթթի երկրի» տակ սովորաբար պետք է հասկանալ Ասորիքը, Փյունիկիան և Պաղեստինը, ինչպես նաև Փոքր Ասիան։ «Հաթթի երկիրը», նեղ իմաստով, Կարբեմիշի թագավորությունն է։ Տե՛ս АВИИУ, 46 (32) և ծանոթ. 7։

¹⁹ АВИИУ, 50 (14)։

²⁰ Ուիշդիշը (ուրարտ. Ուգիշտի) տեղագրվում է Ուրմիա լճի արևելյան ափին, իսկ Զիկիրտուն՝ նրանից արևելք։

²¹ Այդ երկրները տեղագրվում են Մանայից դեպի հարավ, Փոքր Զարի (Տիգրիսի վտակի) ակունքներից ոչ հեռու։

²² Տե՛ս H. Winckler, Die Keilschrifttexte Sargons II, Leipzig, 1889, էջ 10—15, սուղ 52—63, АВИИУ, 46 (52)։

Գաղտնի կապերի մեջ մտնելով Մանայի երկրամասերից մեկի-կառավարչի՝ Դայուկիուի²³, հետ, Ռուսան մ. թ. ա. 715 թվականին կարողանում է գրավել Մանայի 22 ամրոցներ, սակայն Սարգոնը դրանք վերանվաճում է և ընդգրկում Ասորիստանի սահմանների մեջ: Միաժամանակ ուրարտական թագավորից, որպես հարկ, թե ուղմատուգանք, նա ստանում է խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ:

Այսպիսով, Ռուսան տարիներ շարունակ անհանգստություն է պատճառում Ասորիստանին՝ ժամանակ առ ժամանակ իր ազդեցության ոլորտի մեջ ներգրավելով նրան ենթակա երկրներ ու մարդիկ: Եվ, ահա, Սարգոնը պատրաստվում է ջախջախիչ հարված հասցնելու Ռուսային և իր-թագավորության ութերորդ տարում, այսինքն՝ մ. թ. ա. 714 թվականին, ավերիչ արշավանք է ձեռնարկում Ուրարտուի դեմ:

Սարգոն Բ-ի արշավանքը դեպի Ռուարտու մ. թ. ա. 714 թվականին: Այս արշավանքի արդյունքները համառոտակի ամփոփված են Սարգոնի տարեգրության մեջ, իսկ մանրամասն և պատկերավոր նկարագիրը տրված է այսպես կոչված «Լուվրի աղյուսակում»²⁴:

Ահա աղյուսակի բովանդակությունը:

Սարգոն Բ-ի արշավանքը սկիզբ է առնում ասորիստանյան թագավորների նստավայրերից մեկից՝ Կալխուից (այժմ՝ Նիմրուդ)²⁵ և ընթանում նախապես դեպի արևելք: Զորքերն անցնում են Տիգրիսի երկու վտակները՝ Վերին ու Ստորին Զաբը, և ապա՝ մտնում Զամուա (Լուլումե) երկրի բարձրանիստ Կուլլարի²⁶ լեռնանցքները: Այնուհետև զորատես կազմակերպելով Սումբու մարզում²⁷, ահեկի դժվարություններ հաղթահարելով, Սարգոնը անցնում է Նիկիպպա և Ուպա բարձրանիստ լեռները, նրանց միջև հոսող Բույա գետը, ինչպես նաև յոթ այլ լեռներ և, վերջապես, հասնում Մանայի հարավային ծայրամասում ընկած Սուրիկաշ մարզը, որը սահմանակից էր Կարալուին և Ալլաբրիային:

Լսելով Սարգոնի զորքերի առաջխաղացման մասին և հաշվի առնելով, որ նա բազմիցս օժանդակել է իրեն, Մանայի Ուլուսունու թագավորը, փոխարքաների ու այլ պետական պաշտոնյաների, ինչպես նաև արքայական տան անդամների հետ միասին, դուրս է դալիս իր արքայանիստ քաղաք Իլիրտուից և ընդառաջ գնում Ասորիստանի թագավորին՝ ընդհուպ մինչև սահմանային ամրոց Սինիսինի: Այստեղ Ուլուսունուն համբուրում է Սարգոնի ոտքերը և նրան, որպես հարկ, մատուցում լծկան ձիեր՝ համապատասխան հանդերձանքով, և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ:

Ապահովված համարելով իր զորքերի առաջընթացը դեպի հյուսիս՝ Մանայի տերիտորիայում, Սարգոնը առայժմ անհրաժեշտ չի համարում ներխու-

²³ Հետազոտողները կարծում են, որ այն, ըստ երևույթին, նույնական է Հերոդոտի մոտ հիշատակվող Դեյուկիեսի հետ: *St'e u N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 304*:

²⁴ *St'e u Fr. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912*: Այդ արձանագրությունը պահպանվում է Փարիզում, Լուվրի թանգարանում, ուստի հայտնի է «Լուվրի աղյուսակ» անունով:

²⁵ Տիգրիսի ձախ ափին, նրա և Մեծ Զաբի խառնարանից ոչ հեռու:

²⁶ Այժմ Կուլլաբա-գաղ (տե՛ս *N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 100, 366*):

²⁷ Սումբուն կամ Սունբուն տեղադրվում է Փոքր Զաբի վրա, որ այդ դեպքում մուտք է գործում Զագրոսի լեռնանցքը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 89):

ժելու այդ երկիրը և զբաղվում է հարավային որոշ երկրների հպատակեցման և նրանցից հարկեր կորզելու խնդրով: Նա մեկնում է Ալլաբերիա և հարկ վերցնում՝ ձիեր, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, ապա իջնում դեպի հարավ-արևելք՝ Պարսուաշ: Նամրուի²⁸, Սանգիրուտուի²⁹, Բիտ-Արգադանիի և Մեդիայի բնակատեղիների պետերը շտապում են դեպի Պարսուաշ և Սարգոնին մատուցում իրենց երկրներին պարտագրված հարկերը՝ մրցարշավի ձիեր, ջորիներ, երկսապատ ուղտեր, ինչպես նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ:

Պարսուաշից Սարգոնը արշավում է դեպի հյուսիս՝ Մանայի Միսսի մարզը, որտեղ, իր Միրգիակիա ամրոցում, ասորեստանյան թագավորին պատրաստակամորեն սպասում էր Մանայի Ուլուսունու արքան: Սարգոնի զորքի պարենավորման համար Ուլուսունուն բացում է «ալյուրի և գինու պահեստները»: Ի սպաստասխան Ուլուսունուի և նրա մեծատոհմիկ ազնվականների խնդրանքին, Սարգոնը խոստանում է տապալել Ուրարտուն և վերականգնել Մանայի նախկին սահմանները: Ասորեստանյան զորքը լինում է նաև Պանդիշ ամրոցում, որը հիմնադրված էր ընդդեմ Զիկերտուի և Անդիայի, ապա ներխուժում Զիկերտու երկիրը:

Զդիմանալով Սարգոնի հզոր բանակի սրընթաց արշավին, Զիկերտուի թագավոր Մետատտին, Ռուսայի դաշնակիցը, սարսափից լքում է արքայանիստ Պարդա քաղաքն ու բարձրանում լեռները՝ տանելով իր հետ երկրի բնակիչներին: Այնուամենայնիվ, նրան հաջողվում է օժանդակ զորք ուղարկել իր դաշնակցին՝ ուրարտական թագավորին: Սարգոնը նվաճում, ավերում ու հրկիզում է Զիկերտուի 97 բնակատեղիներ:

Ուղևորվելով Զիկերտուից, Սարգոնը հասնում է Մանայի Ուիշդիշ մարզը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Ուրարտուի իրավասության ներքո: Այդ պահին Ռուսան գտնվում էր Ուաուշ անառիկ լեռան վրա, որտեղ նա իր զորքը պատրաստում էր ճակատամարտին³⁰: Սարգոնը հենց Ուաուշ լեռան վրա, կատաղի ճակատամարտում, ջախջախիչ պարտության է մատնում ուրարտական զորքին: Ռուսայի արքայական տան 260 անդամներ, ինչպես նաև մարդերի կառավարիչներ, հեծյալներ գերի են ընկնում: Ուրարտական թագավորը հուսահատ լքում է իր զորքն ու մարտակառքը և «մատակ ձիով» փախուստի դիմում: Այնուհետև, Սարգոնը պարտության է մատնում նաև Զիկերտուի թագավոր Մետատտիին և հպատակեցնում Ուրմիա լճից արևելք ընկած Անդիա երկիրը: Ավելի քան 40 կմ (6 «բերու»³¹) տարածության վրա նա: հեռապնդում է Ռուսայի զորքին՝ զբաղվելով Ուիշդիշի ողջ տերիտորիան³²:

²⁸ Տեղադրվում է Դիալայի (Տիգրիսի վտակի) միջին հոսանքում և համապատասխանում, ըստ երևույթին, ուրարտական աղբյուրների Բարիլուին: Տե՛ս АВИИУ, 49, ծանոթ. 14:

²⁹ Այս Սանգիրուտուն միանգամայն տարբեր է Ուրմիա լճի հյուսիսում տեղադրվող նույնանուն մարդից:

³⁰ «Լուվրի ազյուսակը» հաղորդում է, որ Ռուսայի այդ մտադրության մասին Սարգոնին իրազեկ է դարձրել իր սուրհանդակը: Ի դեպ այդ սուրհանդակի նամակը պահպանվել է (տե՛ս RСАE, № 515, АВИИУ, 50 (17)):

³¹ «Բերու»-ն համապատասխանում է 7—8 կմ:

³² Ի դեպ Սարգոնը այստեղ շտապում է հաղթելու թե՛ Ռուսան այդ ժամանակ իբր լքել էր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուրուշյան (Տուշյան) և, փախուստի դիմելով, հասել իր լեռների

Շարունակելով իր երթը դեպի հյուսիս՝ Ուրմիա լճի արևելյան ափով, Սարգոնը նվաճում է Սուբի մարզի Ուշկայա մեծ ամրոցը, որը նա համարում է Ուրարտուի սահմանների սկիզբը: Այնուհետև, Սարգոնը նկարագրում է Սուբի մարզում իր կատարած թալանը և ավերածությունները հետևյալ խոսքերով. «Բերքը նրանց և հարզը նրանց ևս հրկիզեցի, առատ շտեմարանները ևս բացեցի և անշափ դարիով կերակրեցի իմ զորքը: Նրա մարգագետիններում, որպես մորեխների երամ, ևս արձակեցի իմ բանակի անասուններին. նրանք պոկոտեցին խոտը՝ նրա ապավինությունը, և ամայացրին արտերը»:

Շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հյուսիս, Սարգոնը այնուհետև հասնում է Սանգիրբուտուի Բարի մարզը³³, որի բնակիչները մոտալուտ վտանգից սարսափահար փախուստի են դիմում: Ասորեստանի թագավորը ավերում է այդ մարզի Տարուի ու Տարմակիսա ուժեղ ամրոցները՝ շրջակա 39 բնակավայրերի հետ միասին, կողոպտում նրանց հարուստ շտեմարանները:

Ասորեստանյան բանակի առաջխաղացումը հետագայում ընթանում է Ուրմիա լճի հյուսիսային ափի երկայնքով, ուր նա ներխուժում է Սանգիրբուտու մարզը: Հսկելով Ռուսայի պարտությունը մասին, Ուլխու քաղաքի և Սարգուրի-խուրդա ամրոցի բնակիչները լքում են իրենց բնակավայրերը և փախուստի դիմում: Սարգոնը հիմնովին ավերում է Ուլխուն, Ուրարտուի խոշորագույն տնտեսական կենտրոններից մեկը, շարքից հանում նրա հույակապ ոռոգիչ ջրանցքը, ոտնատակ անում բերքառատ պտղատու և խաղողի այգիները, մարգագետինները: Ավերվում է նաև Սարգուրիխուրդա մեծ ամրոցը: Ասորեստանյան զորքը կողոպտում է ցորենի ու գարու հսկայական պաշարները և տանում իր հետ:

Սանգիրբուտուից Սարգոնի զորքը արշավում է Արմարիլի (Վանա լճից արևելք) և ուղղություն վերցնում դեպի Վանա լճի հարավային ափերը³⁴. Արմարիլիում ասորեստանյան բանակը, ի թիվս մի շարք այլ բնակավայրերի, ավերում է «Աբբուն՝ Ուրսայի (Ռուսայի) տոհմի բնակատեղին, Ռիյարը՝ Սարգուրիի

կատարները: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ հաղորդումը իրականությանը չի համապատասխանում և ասորեստանյան թագավորի պարծենկոտության արդյունք է: Պետք է նախ նկատի ունենալ, որ այդ հաղորդումը Սարգոնն անում է այն պահին, երբ նրա զորքը դտնվում էր դեռևս Ուրմիա լճի արևելյան ափին (Ուիշդիշ մարզում), այսինքն՝ Տուշպայից հսկայական հեռավորության վրա: Այնուհետև, ելնելով հենց այս արշավանքի մասին Սարգոնի տված նկարագրից, պարզ ու հստակ երևում է, որ Տուշպան (Վանը) ընդհանրապես չի նվաճվել, ուստի ոչ մի ստիպողական պատճառ չի եղել, որպեսզի Ռուսան նախապես լքեր իր մայրաքաղաքը:

³³ Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափին:

³⁴ Սանգիրբուտուից սկսած, Սարգոնի զորքերի առաջխաղացման երթուղին ենթակա է վիճարկության: «Լուվրի աղյուսակի» հրատարակիչ Թյուրո-Գանժենը հակված է այն տանելու Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան ափերով, իսկ Լեման-Հաուպտը՝ Ուրմիա լճի հյուսիսից անմիջապես դեպի Վանա լճի հարավային ափերը (տե՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, էջ 317—323): Նկատի ունենալով, որ Սարգոնի մոտ ոչ մի հիշատակություն չկա Վանա լճի հյուսիսում տեղադրվող Զիուկունի և Արտարապշա երկրների, Կուրիա(կա) լեռան, Արգիշտի-խինիլի քաղաքի և Կալիալա գետի մասին, ուստի ավելի հավանական է թվում Լեման-Հաուպտի առաջադրած երթուղին, որը, ի դեպ, ընդունում են նաև Գ. Ա. Մելիքիշվիլին և Ի. Մ. Դյակոնովը: Նշենք, որ այստեղ հիշատակված Արգիշտիխինիլին ոչ մի կապ չունի Արաքսի ձախ ափին գտնվող Արգիշտիխինիլի-Արմավիրի հետ: Այդ մասին տե՛ս նաև՝ Н. В. Арутюнян, Восточная (Урарту), էջ 304—305, ծանոթ. 529:

բնակատեղին, և նրանց շրջակա յոթ բնակատեղիներ, ուր բնակեցված էին նրա եղբայրները, նրա թագավորության սերմը»:

Վանա լճի հարավում՝ Այադուում, Սարգոնը նույնքան մեծ շարիքներ է գործում: Այստեղ ավերվում են քաղաքները, նրանց շրջակա բնակատեղիները, կտրատվում մրգատու այգիները և հրկիզվում խաղողի վազերը: Սարգոնի զորքը, ինչպես միշտ, իր ետևից թողնում է հրի ու սրի մատնված երկիր:

Վանա լճից հարավ-արևմուտք Սարգոնը հաշվհարգար է տեսնում ուրարտական Ուայաիս մարզի հետ: Այստեղ նա նվաճում և ավերում է Ուայաիս մեծ ամրոցը՝ Ռուսայի «ամրոցների մեջ հզորագույնը, կառուցվածքով գեղեցիկը», ուր կուտակված էր մեծ զորք և տեղավորված Ուրարտուի հետախույզների բազան: Ապա Սարգոնը հասնում է Խուրուշկիա (Արևելյան Տիգրիսի հովտում), որի թագավորը առանց որևէ դիմադրության ստրկորեն ընդունում է Սարգոնին. համբուրում նրա ոտքերը և հարկ վճարում, դրանով իսկ իր երկիրը փրկելով ավերումից:

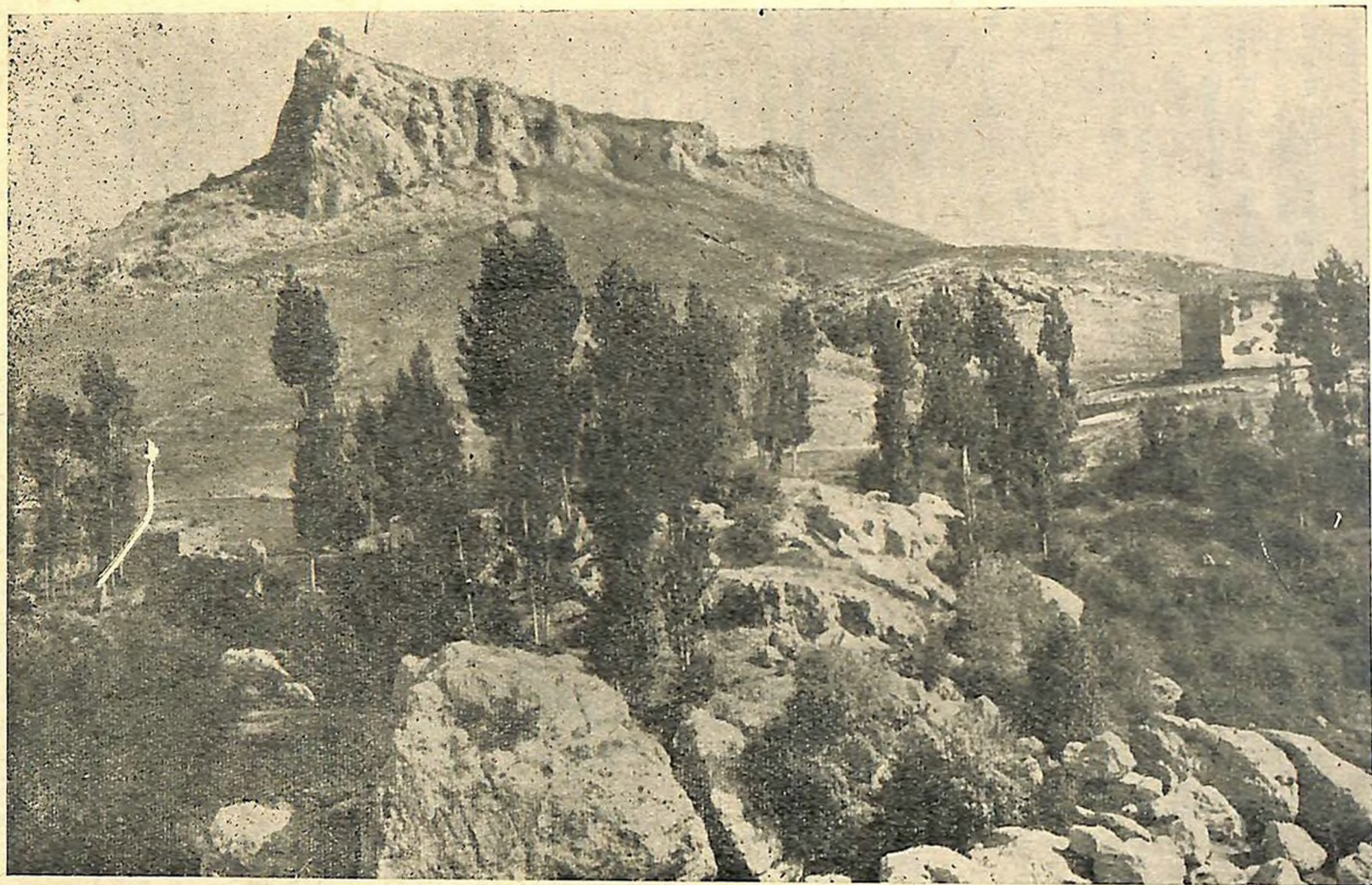
Սարգոնը նույնն էր սպասում նաև Մուսասիրի արքա Ուրզանայից: Սակայն վերջինս ո՛չ դիմավորեց և ո՛չ էլ հոծարակամ հարկ ուղարկեց նրան: Խիստ զայրանալով, Սարգոնը իր զորքից ընտրում է թվով հազար քաջարի հեծյալներ, նետաձիգներ, պարսատիկավորներ, նիզակավորներ և արշավում դեպի Մուսասիր: Հաղթահարելով ծայր աստիճան լինող, դժվարին ճանապարհը, Սարգոնը իր զինվորների հետ միասին հայտնվում է Մուսասիրի առջև և զրավում քաղաքը: Նա Ասորեստան է գերեվարում Ուրզանայի կնոջը, ուստերին ու դուստրերին, արքայական տան մյուս անդամներին, ինչպես նաև 6110 մարդ³⁵: Բռնագրավվում են մեծ քանակությամբ անասուններ, կողոպտվում Խալդիի հարստագույն տաճարի ողջ ունեցվածքը, այդ թվում ոսկի, արծաթ, արձիճ, թանկարժեք քարեր և այլն: Կողոպտված իրերի մեջ հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Իշպուհնիի (Իշպուհինիի) որդի Սարգուրիի³⁶ և Արգիշտի Ա-ի հսկա բրոնզե արձանները, ինչպես նաև Ռուսա Ա-ի բրոնզե ձուլածո արձանը՝ իր կառավարի և երկու ձիերի հետ:

«... Մուսասիրի մարզի մարդկանց ես դասեցի Ասորեստանի մարդկանց շարքը, — ասում է Սարգոնը, — նրանց վրա, ինչպես ասորեստանցիների վրա, ռազմական և շինարարական պարհակ զրիւ կսելով (այդ), Ուրսան խոնարհվեց զետնին, պատառոտեց իր զգեստները... պոկեց զլիսակապը, արձակեց մազերը. զույգ ձեռքերը սեղմեց կրծքին, թավալվեց փորի վրա. նրա սիրտը կանգ առավ, փայծաղը այրվում էր, շրթունքներից ժայթքում էին դառնագին աղաղակներ...»:

Սարգոնի մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքը իսկապես ծայր աստիճանի ծանր կացության մեջ դրեց Ուրարտուին ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական ասպարեզում: Դա ոչ միայն Ռուսայի թագավորության մայրամուտն

³⁵ Այս արշավանքին վերաբերող Սարգոն Բ-ի մի այլ արձանագրության մեջ Մուսասիրում գերված մարդկանց թիվը համարվում է 2170. АВМШ, 54 (72):

³⁶ Թեև սակայն էլ լինի հակառակը՝ «Իշպուհինի, Սարգուրիի որդի», քանի որ Իշպուհինին իսկապես եղել է Սարգուրի Ա-ի որդին, եթե միայն խոսքը չի վերաբերում Իշպուհինի թագավորած որդուն, որը, սակայն, այլ աղբյուրներում չի հիշատակվում:

Վան. Թովրախ կալն

էր, այլև Ուրարտուի վայրէջքի սկիզբը: Սարգոնի այդ ավերիչ արշավանքից հետո Ռուսա Ա.-ը հազիվ մեկ տարի է մնում ուրարտական դահի վրա³⁷:

Ուրարտուի քաղաքական վիճակի ժամանակավոր կայունացումը: Արգիշտի Բ-ը (մ. թ. ա. 713—685) գահակալում է քաղաքական բավականաչափ բարդ իրադրություն պայմաններում: Մ. թ. ա. 714 թվականին Ասորեստանի ձեռնարկած ջախջախիչ արշավանքից հետո, Արգիշտի Բ-ը ստիպված էր ուղիներ որոնել՝ որևէ կերպ ապահովելու Ուրարտուի անվտանգությունը և անկախությունը:

Մյուս կողմից, Ասորեստանը ևս վերջնականապես ապահովված չէր համարում իր դիրքերը Ուրարտուի սահմանամերձ գոտում, ուստի շարունակում էր որոշ նախադրուշական քայլեր ձեռնարկել այնտեղից սպասվող հնարավոր վտանգը կանխելու համար:

Այսպես, Արգիշտի Բ-ի թագավորության հենց հրկրորդ տարում (մ. թ. ա. 712) Սարգոն Բ-ին տեսնում ենք Ուրարտուի արևմտյան հարևանների՝ Մելիդի և Կամմանուի դեմ համառ մարտեր մղելիս: Այս մարտերում նա հաղթանակ է տանում և Կամմանուի հինգ քաղաքներ վերածում հսկիչ ամրոցների՝ ընդդեմ Ուրարտուի³⁸: Այնուհետև, ըստ երևույթին, մ. թ. ա. 708 թ. է վերաբերում Ասորեստանի պայքարը մերձհիւրատյան Կումմուխ հրկրի դեմ, որի թագավոր Մուտաալուն, ինչպես բողոքում է Սարգոնը, դավաճանաբար հրաժարվել էր վճարելու Ասորեստանին հասանելիք հարկը՝ ապավինելով ուրարտական թագավոր Արգիշտի Բ-ի աջակցությանը³⁹:

Ասորեստանի և Ուրարտուի փոխհարաբերություններում լարվածություն է նկատվում նաև մ. թ. ա. 703 թվականին: Ճիշտ է, ռազմական գործողություններից հրկու կողմն էլ աշխատում են ձեռնապահ մնալ, սակայն հրկոտտեք ակտիվ հետախուզություն են կազմակերպում: Այդ մասին վկայում է Ամեդուի (այժմ Դիարբեքիր) կառավարիչ Ուպախսիր-բելի նամակը՝ հասցեագրված Սարգոնին: Նամակից երևում է, որ ասորեստանյան զորքերը պատրաստ են վարելու ռազմական գործողություններ և հարձակում գործելու Տուշպայի ուղղությամբ: Երբեմն փոխադարձ նետածողություններ են տեղի ունենում ասորեստանյան և ուրարտական հետախուզիչների միջև, որոնց ժամանակ հրկուտտեք լինում են մարդկային զոհեր:

Այնուհետև, զգացվում է, որ Արգիշտին արձակել է ինչ-որ հրաման (ըստ երևույթին, ռազմական հարձակման մասին), որը, սակայն, հետո չհղյալ է հայտարարել: Ինչ վերաբերում է ասորեստանյան թագավորին, ապա հետա-

37 Սարգոնի տարեգրության VIII տարվա տվյալները և մի բանի այլ արձանագրություններ հայտնում են, թե մ. թ. ա. 714 թվականի պարտությունից անմիջապես հետո Ռուսա Ա.-ը իբր ինքնասպանություն է գործում (տե՛ս АВИИУ, 46 (129). 52. 53. 54 (72), այնինչ ասորեստանյան նույն թագավորի տարեգրության IX տարվա (մ. թ. ա. 713) իրադարձությունների մեջ Ռուսան դեռևս հիշատակվում է:

38 Տե՛ս АВИИУ, 46 (178):

39 Տե՛ս ARAB, II, 64: И. М. Дьяконов, АВИИУ, 54 (112): Հմմտ. ասորեստանյան փոխարքա-էպոնիմների ցուցակի մ. թ. ա. 708 թվականի տակ բերված տվյալները, ըստ որոնց «Կումմուխան նվաճվել է. նշանակվել է մարդի կառավարիչ»:

խուզական բնույթի այս փաստաթղթից ակնառու երևում է, որ նա ծրագրել է ուրարտացիներին հպատակեցնել մինչև բերքահավաքի սկսվելը⁴⁰:

Նույն Ուպախսիր-բելի մ. թ. ա. 705 թվականին Սարգոնին գրած մի այլ նամակից երևում է, որ ասորեստանյան հետախուզությունը իր ազդեցության ուղորտի մեջ է առել ուրարտական մարզերի կառավարիչներից մեկին, որից և սիստեմատիկաբար լրտեսական բնույթի տվյալներ է ստանում ուրարտական զորքերի տեղաբաշխման, Արգիշտի Բ-ի ռազմական ծրագրերի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Ի դեպ, ասորեստանյան հետախուզությունը պարզել էր, որ ուրարտական բանակի որոշ ստորաբաժանումներ պահակային ծառայություն են վարում հարգայում⁴¹: Նամակում, միաժամանակ, Սարգոնին տեղեկացվում է ուրարտական լրտեսող կառավարչի դժգոհությունը այն մասին, թե ինչու Ուրարտուն խաղաղություն է պահպանում, իսկ Ասորեստանը բռնազրավում է նրա ամրոցները⁴²:

Սակայն, մյուս կողմից, ասորեստանյան հետախույզների նամակներից երևում է, որ Արգիշտի Բ-ը, ճիշտ գնահատելով ստեղծված իրադրությունը, ձգտում է հնարավորին չափ բարի-զրացիական հարաբերություններ հաստատել Ասորեստանի հետ: Այդ մասին է վկայում, օրինակ, Տուշխանի (այժմ Կարխ) կառավարիչ Շա-Աշշուր-դուբբուի⁴³ մ. թ. ա. 707 թվականի նամակը Սարգոնին, որից իմանում ենք, որ Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև պայմանավորվածություն է եղել սահմանամերձ գոտում անտառահատում կազմակերպելու մասին⁴⁴: Մի այլ նամակ ևս վկայում է Արգիշտի Բ-ի խաղաղասիրական հակումների մասին, որոնց առթիվ նա նույնիսկ երգում է տալիս⁴⁵:

Արգիշտի Բ-ի մեզ հասած սեփական արձանագրությունների թիվը խիստ սահմանափակ է իրենց բովանդակությամբ նրանք չեն հակասում ասորեստանյան աղբյուրների տվյալներին:

Ինչպես հայտնի է, ասորեստանյան թագավոր Սինախերիբը (մ. թ. ա. 705—680) պատերազմներ էր մղում Բաբելոնի (մ. թ. ա. 702, 689), Հուդայական պետության (մ. թ. ա. 701), էլամի, արամեացիների, ժայռամասային մանր արքայությունների և Մարաստանի (մ. թ. ա. 691) դեմ⁴⁶: Դրանք, ըստ երևույթին, նկատելի շափով թուլացրել էին Ասորեստանի դիրքերը հյուսիսում: Այդ մասին վկայում է Սինախերիբի արշավանքը Նիբուր (այժմ՝ Զուզի-զաղ) լեռան վրա գտնվող մի շարք բնակատեղիների դեմ⁴⁷, որոնք մոտ էին Ասորեստանի հյուսիսային սահմաններին:

40 *Sb'u RCAE, I, № 424*:

41 Ն. Ադոնցի կարծիքով Խարդան նույնական է հայկական Խարբերդի հետ (*տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Armenie, էջ 120 և ծանոթ. 1*):

42 *Sb'u RCAE, I, 548. АВИИУ, 50 (35)*:

43 *Sb'u PAR, էջ 86, 88*:

44 *Sb'u RCAE, I, 705. АВИИУ, 50 (33)*:

45 *Sb'u RCAE, II, 1298. АВИИУ, 50 (41 н)*:

46 В. В. Струве, История древнего Востока, էջ 330—331: «Всемирная история», էջ 550—551:

47 *Sb'u Սինախերիբի տարեգրության 5-րդ տարվա տվյալները (մ. թ. ա. 701). G. Smith, History of Sennacherib, London, 1878, էջ 79—84 (III, 66—82, IV, 1—20)*:

Շատ հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներին վերաբերվի Արգիշտի Բ-ի հեռավոր արշավանքը դեպի արևելք, որի ընթացքում նա հաղթությամբ հասել է ընդհուպ մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափերին հարող շրջանները⁴⁸։ Ճիշտ է, այդ արշավանքը անմիջապես ուղղված չէր Ասորեստանի դեմ, սակայն դրա համար անհրաժեշտ էր թերևս որոշ չափով վերացնել Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թվականին Ուրարտուի դեմ ձեռնարկած արշավանքի հետևանքները։ Ինչպես վերը տեսանք, այն ժամանակ, ի թիվս այլոց, նվաճվել էին նաև Արմարիլին և Սանդիբուտուն, այսինքն՝ հենց այն նահանգները, որոնք ընկած էին Կասպից ծովը տանող ճանապարհին։

Նվաճողական այդ ձեռնարկումները միանգամայն ուրույն տեղ են գրավում Ուրարտուի անկման շրջանի ռազմա-քաղաքական պատմության մեջ, եթե հաշվի առնենք, որ Վանի թագավորության նույնիսկ ծաղկման դարաշրջանում, որքան հայտնի է, ուրարտական թագավորներին երբեք չի հաջողվել մուտք գործել այդ հեռավոր արևելյան տերիտորիաները։

Արգիշտի Բ-ի արևելքում ձեռք բերած զգալի հաջողությունները կասկած չեն թողնում, որ Ուրարտուն այդ ժամանակ պետք է կոնկրետ քայլեր ձեռնարկած լինի նաև իր դիրքերը արևմուտքում, Սփրատի աջ ափին, վերականգնելու ուղղությամբ։ Եվ եթե հայտնի Թիլ-Գարիմմուն⁴⁹ մ. թ. ա. 695 թվականի նախօրեին փորձեր է անում թոթափելու ասորեստանյան լուծը⁵⁰, ապա այդ կարելի է բացատրել հենց Բիայնիլի-Ուրարտուի ակտիվ աջակցությամբ։

Ինչպես հայտնի է, Արգիշտի Բ-ը պետության հյուսիս-արևմտյան մասում, Երզնկայից արևելք, կառուցում է մի խոշոր ամրոց, որի մնացորդները ուսումնասիրման առարկա դարձան վերջերս։ Ինչ վերաբերում է Արգիշտի Բ-ի շինարարական այլ աշխատանքներին, ապա դրանք տեղի են ունենում կենտրոնական Ուրարտուում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին (Արճեշի շրջանում)։ Այստեղ Արգիշտի Բ-ը անցկացնում է ոռոգիչ ջրանցքներ, ստեղծում ցանքադաշտեր, տնկում պտղատու և խաղողի այգիներ⁵¹։

Այսպիսով, Արգիշտի Բ-ի հրկարատե թագավորությունը զգալի աշխուժություն է հաղորդում Վանի թագավորության արտաքին և ներքին քաղաքականությանը։ Ուրարտուն աստիճանաբար ուշքի է գալիս Սարգոն Բ-ից ստացած ծանր հարվածներից։

Ռուսա Բ-ի ռազմական, շինարարական և դիվանագիտական գործունեությունը։ Արգիշտի Բ-ի որդի Ռուսա Բ-ը Ուրարտուի վերջին շրջանի պատմության առավել աչքի ընկնող դեմքն էր։ Ռուսա Բ-ի օրոք (մ. թ. ա. 685—645) զգալի աշխուժություն է նկատվում Վանի թագավորության թե՛ արտաքին քաղաքականության բնագավառում և թե՛ ներքին ներքին կյանքում։ Արևմուտքում

⁴⁸ Տե՛ս W. C. Benedict, Two urartian inscriptions from Azerbaïjan, JCS, XIX, № 2, 1965, էջ 38—40։

⁴⁹ Խեթական աղբյուրների թեգարաման, Պտղոմեոսի Գավրաենան, այժմյան Գյուրունը (PAR, էջ 75), հին հայկական ստուն թորգոմայ։

⁵⁰ Տե՛ս АВИИУ, 59 (V, 1), 61։

⁵¹ Տե՛ս УКН, 275, 276։ M. Tseretheli, L'inscription de la stèle de Hagl, RA, 1958, LII, № 1, էջ 29—35, № 2, էջ 63—73։

նա նվաճում է Տապլանի երկիրը⁵²: Շարունակելով առաջընթացը Արածանիի հարավային ափերի երկայնքով, Ռուսան գրավում է Մուշկի(նի) երկիրը⁵³:

Այնուհետև, նա անցնում է Եփրատը և իր տիրապետությունը հաստատում հաթիև ու հալիտու⁵⁴ երկրներում: Եփրատի ավազանում Ռուսան իր տիրապետությանն է ենթարկում նաև Լուբարախի երկիրը⁵⁵: Այս նվաճումները ցույց են տալիս, որ Ասորեստանի հզորացումը խոչընդոտելով Ուրարտուի ձգտումը դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք, ի վիճակի չի եղել կասեցնելու վերջինիս առաջխաղացումը դեպի արևմուտք՝ փոքր-ասիական հողերը, որոնց նկատմամբ նույնքան ակնկալություններ ուներ ասորեստանյան թագավոր Ասարխազդունը⁵⁶:

Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին՝ Զիուկունի երկրում, Ռուսա Բ-ը կառուցում է հալդի աստծո անունը կրող քաղաք, հյուսիս-արևելքում՝ ծավալում նշանակալից շինարարական գործունեություն, իսկ Մակուի շրջանում՝ հիմնում «Ռուսայի փոքր քաղաքը» և տաճար⁵⁷: Արարատյան դաշտավայրում ուրարտական թագավորի շինարարական ձեռնարկումները է՛լ ավելի մեծ մասշտաբներ են ընդունում: Այստեղ՝ Աղա երկրում, նա հիմնադրում է վարչա-տնտեսական ու ռազմական նոր կենտրոն՝ Թեյշեբախինին (Կարմիր բլուր), որով նկատելիորեն երկրորդական պլանի վրա են մղվում նախկին կենտրոնները՝ էրեբունին և Արգիշտիխինիլին:

Աղա երկիրը, ըստ երևույթին, Ռուսա Բ-ի թագավորության համար հանդիսացել է միակ հուսալի հենակետը հյուսիսում: Այդ արգավանդ տերիտորիայի դերը է՛լ անվերջ է բարձրանում Ուրարտուի համար, եթե նկատի ունենանք, որ Ռուսա Բ-ի օրոք արդեն զգալիորեն փոքրացել էր պետության տերիտորիան: Աղա երկիրը ուներ նաև կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն. այն ապահովում էր Ուրարտուի թիկունքը հյուսիսից: Ահա թե ինչու Ռուսա Բ-ը զգալի ջանք էր գործադրում այդ երկիրը իր տիրապետության ոլորտում ամուր պահելու համար: Եվ այդ ջանքերն իզուր չեն անցնում: Արարատյան դաշտավայրը անընդմեջ մնում է Ուրարտուի կազմում ընդհուպ մինչև նրա կործանումը:

Ռուսայի որոշակի հաջողությունները հյուսիսում որոշ առումով պայմանավորված էին Ուրարտուի հարավային հարևանի՝ Ասորեստանի հետ նրա հաստատած փոխհարաբերություններով: Ռուսան բարի-դրացիական կապերի

⁵² Տե՛ս P. Hulin, New urartian inscriptions from Adilcevaz, AS, IX, 1959, էջ 191—195 (արձանագրություն № 2, տող 8):

⁵³ Այս Մուշկիների տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ մուշկերի ոչ թե հիմնական տերիտորիան (Փոչուզիան), այլ նրանց այն հատվածը, որը մ. թ. ա. դուռա XII դարի առաջին կեսին 20 հազար մարդկանցով և 5 թագավորներով տեղաշարժ էր կատարել դեպի հարավ-արևելք և Տիգրիսի ակունքներից մի փոքր ավելի հարավ նվաճել՝ Ալդի (հայկ. Աղձնիք) և Պուրուլումզի երկրները: Բնակություն հաստատելով այստեղ, հետագայում նրանք իրենց են ենթարկում նաև ավելի հարավ ընկած Կատմուխի (վաղ հայկական աղբյուրներում՝ «տուն Կազմեայ») երկիրը (տե՛ս АВНУ, 10, I, 62):

⁵⁴ հալիտուի տեղագրումը դեռևս պարզված չէ: Խաթի երկրի տեղագրման մասին տե՛ս վերևում, էջ 324, ծանոթ, 18:

⁵⁵ Տե՛ս ՄԿԻ, 279:

⁵⁶ Տե՛ս ARAB, II, 516, 517:

⁵⁷ Տե՛ս ՄԿԻ, 280, 285:

մեջ է մտել Ասարխադգոնի (մ. թ. ա. 680—669) հետ: Դրանք արտահայտվում էին ոչ միայն երկուստեք պահպանվող շեղոքություններ, այլև հարկ եղած դեպքում նույնիսկ փոխադարձ աջակցություններ: Այսպես, մ. թ. ա. 673 թվականին Շուպրիային հաղթելուց հետո, Ասարխադգոնը բարեխղճորեն որոնում, հայտնաբերում և վերագործնում է Ռուսային Շուպրիայում ասպաստանած ուրարտացի փախստականներին՝ մեծ մասամբ ստրուկներին: Այդ տեղեկությունը հաղորդող արձանագրությունից երևում է, որ Շուպրիայի թագավոր Կալի-Թեշուբը բազմիցս կտրուկ կերպով մերժել և արհամարհել էր ուրարտական փախստականներին վերագործնելու առթիվ Ռուսայի պահանջները⁵⁸:

Այս տեղեկությունների մեջ, որոնք ավելի մանրամասն քննարկված են հաջորդ գլուխներից մեկում⁵⁹, Արմե-Շուպրիան հանդես է գալիս որպես համեմատաբար ազատ երկիր՝ սոցիալ-տնտեսական կեղևի մասնավոր, համեմատյալ շատ ավելի ազատ, քան Ասորեստանը և Ուրարտուն (որոնք, ինչպես տեսնում ենք, մոռանում են իրենց թշնամությունը՝ Շուպրիայի դեմ դաշնակցելու համար): Ուստի այն դեպի իրեն էր քաշում երկու պետությունների զրժ-դոճ տարրերին: Հետաքրքրական է նշել, որ նույն դերը խեթական պետության նկատմամբ խաղում էր իր ժամանակ նախահայկական ցեղերի մի այլ բնօրրան՝ Հայասա երկիրը:

Ասորեստանի և Ուրարտուի հարաբերությունները, այսպիսով, որոշ շափով շտկվում են:

Դրությունը, գուցե, մասամբ փոխվում է Ասարխադգոնի հաջորդի՝ Աշուրբանապալի թագավորության շրջանում (մ. թ. ա. 668—633), որի արձանագրություններից մեկում ակնարկված է, թե ի թիվս այլ ժողովուրդների, ուրարտացիները, Ումմանմանդայի⁶⁰ հետ դաշնակցած, դավեր են նյութում Ասորեստանի դեմ⁶¹: Այս հանդամանքը, սակայն, էական հետեանքներ չի ունեցել: Ընդհակառակը, Ուրարտուի դաշնակիցների՝ կիմմերների պարտությունից հետո, մ. թ. ա. 655 թվականին Ռուսան բարեկամական այցով դեսպաններ է ուղարկում Ասորեստան: Աշուրբանապալը նրանց սիրալիք ընդունում է և, որպես օրինակ, ի ցույց դնում էլամի դեսպաններին, որոնք, ի տարբերություն Ուրարտուի պատվիրակների, եկել էին հանդուզն նամակով⁶²:

Ռուսայի թագավորության վերջին տասնամյակի վերաբերյալ առայժմ ոչինչ հայտնի չէ: Սակայն պետք է ենթադրել, որ այդ ժամանակամիջոցում Ուրարտուն շարունակել է ավելի ու ավելի մղվել երկրորդական պետության դիրքերը:

Ուրարտուն վերջին քաղաքներն օրոհ և նրա կործանումը: Ուրարտուի թագավորության եղբայրակիչ շրջանի մասին հասել են սոսկ աղքատիկ, կցկը-

58 Տե՛ս АВИИУ, 67 (7):

59 Տե՛ս ստորև, գլուխ XVII:

60 «Ումմանմանդա»-յի տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ կիմմերներին (տե՛ս АВИИУ, 77, ծանոթ. 9, 78, ծանոթ. 4 և այլն):

61 Այդ իրադարձությունները, ըստ երևույթին, տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 659—655 թվականների միջև ընկած ժամանակամիջոցում (տե՛ս АВИИУ, 77 և ծանոթ. 9):

62 Տե՛ս АВИИУ, 76 (1, 2): Ուրարտական դեսպանների այցը համընկել էր էլամի դեմ Ասորեստանի ձեռնարկած ռազմական արշավանքի բարեհաջող ավարտին (տե՛ս Н. М. Дьяконов. История Мидии, էջ 286):

տուր տեղեկություններ: Շուրջ կես դար տևող ժամանակամիջոցում (մ. թ. ա. 645—590) ուրարտական գահի վրա երևում են Սարգուրի Գ, Սարգուրի Դ (?), էրիմենա (?), Ռուսա Գ և Ռուսա Դ թագավորները: էրիմենայի թագավորելու հարցը, կարծես թե, արդեն հաստատվում է նորագույն տվյալներով⁶³:

Սարգուրի Գ-ի՝ Կարմիր բլուրից հայտնաբերված երկու սեպագիր աղյուսակներ⁶⁴ վկայում են ուրարտական տիրապետության առկայությունը Արարատյան դաշտավայրում նաև այդ թագավորի օրոք:

Ինչ վերաբերում է Ուրարտուի և նրա գլխավոր ախոյանի՝ Ասորեստանի փոխհարաբերություններին, ապա Աշուրբանապալի արձանագրությունները վկայում են, որ Սարգուրի Բ-ը շարունակել է իր նախորդի՝ Ռուսա Բ-ի կողմից դեռևս Ասարխազդոնի հետ հաստատած բարի-դրացիական հարաբերությունները: Արձանագրություններից մեկի համաձայն, Աշուրբանապալը Սարգուրի Գ-ի պալատին և երկրին խաղաղություն է բարեմաղթում և գոհունակություն արտահայտում այն ամթիվ, որ ուրարտական գահը բարձրանալու ժամանակվանից ի վեր Սարգուրին որոնում է բարերարի՝ ի դեմս ասորեստանյան թագավորի⁶⁵: Մի այլ դեպքում Աշուրբանապալը հավաստում է, որ եթե Ուրարտուի նախորդ թագավորները իր նախորդներին սովորաբար անվանել են «եղբայր», ապա Սարգուրի Բ-ը Աշուրբանապալին, ինչպես որդին հորը, մշտապես անվանում է «տեր» և «հարգալից ու հնազանդորեն մատուցում իր ծանր ընծաները»⁶⁶:

Ինչ վերաբերում է Սարգուրի Գ-ին, ապա նա հայտնի է Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված բրոնզե վահանի և կավե աղյուսակի գլանաձև կնիքի պատճենի սեպագիր տեքստերից⁶⁷:

Վանի թագավորության անկմանը զգալի չափով նպաստում էր նաև Առաջավոր Ասիայում հանդես եկած նոր ախոյանների՝ սկյուլթների ու մեդալիների օրհցօր աճող հզորությունը:

Այս արտաքին վտանգներից բացի, Ուրարտուի համար սպառնալիք էին ներկայացնում, և թերևս է՛լ ավելի կործանարար էին քան սրանք, ներքին կենտրոնախույս ուժերը: Ուրարտուի կազմից կամ ազդեցության ոլորտից աստիճանաբար դուրս էին մնում բազմամթիվ, առանձնապես ծայրամասային, երկրներ ու ցեղեր: Հայտնի է, օրինակ, որ փոքրիշատե հեռավոր տերիտորիաներից Ուրարտուի կազմում՝ ընդհուպ մինչև նրա կործանումը, մնում է Արարատյան դաշտում ընկած Ազա երկիրը՝ Բեյշեբախի վարչատնտեսական կենտրոնով: Մյուս երկրները՝ Արմե-Շուարիայի շուրջը խմբավորված հայկական ցեղերը, ընդհակառակը, հռանդուն կիրպով ծավալվում էին Ուրարտուի տերիտորիայով մեկ, ու հանդիսացան այդ, արդեն հասարակության դարգացման առումով ոչ պիտանի ու վնասակար դարձած, պետության անկման կարևորագույն գործոն:

63 Ի. Մ. Դյակոնովը էրիմենային է վերագրում Կարմիր բլուրում 1957 թվականին հայտնաբերված աղյուսակներից մեկը: (Տե՛ս УПД, էջ 33—34 (№ 3):

64 Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блур, «Festschrift Johannes Friedrich», Heidelberg, 1959, էջ 35—51, УПД, № 1—2.

65 Տե՛ս RČAE, II, 1242. АВИИУ, 79:

66 RČAE, II, 1243. АВИИУ, 72 (X, 40—50):

67 Տե՛ս УКН, էջ 458 (№ 69). УПД, № 5:

վանի թագավորությունը տարեցտարի ավելի ու ավելի էր դամվում իր սկզբնական, սահմանափակ տերիտորիային՝ վանա լճի մերձափնյա շրջաններին:

Ուրարտուի վերջին երկու թագավորները՝ Ռուսա Գ-ը և Ռուսա Դ-ը հազիվ-հազ կարողանում են պահպանել երեքացող պետությունը: Ռուսա Գ-ը հայտնի է սոսկ մի քանի արձանագրություններով, որոնցից երկուսը պատմում են Արգիշտիսինիլիում և էրեբունիում կառուցված հացահատիկի պահեստների մասին, իսկ մյուսները վերաբերում են Թոփրախ-կալեում հայտնաբերված բրոնզե վահանների նվիրաբերությանը Խալդի աստծուն⁶⁸:

Ինչ վերաբերում է Ռուսա Դ-ին, ապա նա հայտնի դարձավ միայն վերջին տարիներս՝ երկու համառոտ սեպագիր տեքստերից: Դրանք գլանաձև կնիքների դրոշմներ են, մեկը կավե աղյուսակի, մյուսը՝ կավե բուլլայի (հացահատիկի պահեստի դուռը կնքելու համար) վրա: Այս Ռուսան, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Ռուսա Գ-ի որդին և հանդիսացել Ուրարտուի անկախության վերջին մնացուկների վերացման ժամանակի կենդանի վկան⁶⁹:

Ուրարտուի վերջին երկու տասնամյակների պատմության ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ տեղ են զբաղում «Բաբելոնյան ժամանակագրության» այն տվյալները, որոնք հաղորդում են Նաբոպալասարի թագավորության 17-րդ տարում (մ. թ. ա. 609) Ուրարտուի դեմ ձեռնարկված մեդական (մարական) արշավանքի մասին⁷⁰: Հենց այդ ժամանակվանից, ըստ երևույթին, Ուրարտուի պետք է ընկած լինի Մեդիայի ազդեցության ոլորտի մեջ: Իսկ մ. թ. ա. 605 թվակհ սին, երբ Ասորեստանը բաժանվում էր Մեդիայի և Բաբելոնի միջև, Ուրարտուն պետք է արդեն դառնված լիներ Մեդիայի տիրապետության տակ⁷¹: «Աստվածաշնչում» ևս, Մանայի և սկյութների (Աշգուզ) հետ միասին, Ուրարտուն հիշատակվում է որպես Մեդիայի ենթարկյալ, երբ վերջինս պատերազմում է Բաբելոնի դեմ⁷²:

Ինչ վերաբերում է Թիչչեբախնիում և ուրարտական այլ քաղաք-ամրոցներում հայտնաբերված սկյութական նետալաբներին, ապա Խ. Մ. Դյակոնովը հակված է այդ փաստը բացատրելու մեդեական բանակում սկյութների առկայությամբ: Միաժամանակ նա գտնում է, որ սկյութացիները և մեդացիները իրենց մշակույթով բավական մոտ են եղել միմյանց⁷³:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում նաև ուրարտական պետության վերջնական կործանման ժամանակի հարցը: Հերոդոտի տվյալների համաձայն, մ. թ. ա. 585 թվականին Մեդիայի և Լիդիայի սահմանը Փոքր Ասիայում անցնում էր Հալիս գետով: Ուրեմն այդ ժամանակ Ուրարտուն արդեն պետք է եղած լիներ Մեդիայի կազմում: Ինքնին հասկանալի է, որ Մեդիան հազիվ

68 Տե՛ս УКН, 288—290, 292—294 և այլն:

69 Ռուսա Դ-ի մասին մանրամասն տե՛ս Н. В. Арутюнян, К интерпретации надписи на глиняной булле Карми в блура, ИФЖ, 1950, № 1, էջ 223—229:

70 Ուրարտուի վերջին տարիների պատմության հանգամանալի ուսումնասիրությունը տե՛ս Н. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассирио-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2:

71 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31—33:

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23—24:

73 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38—39:

Թե Փոքր Ասիայում պատերազմ սկսեր Լիդիայի դեմ, թույլ տալով, որ նրա թիկունքում գոյատևեր անկախ ուրարտական պետությունը: Այսպիսով, Ուրարտուի անկախության վերջին մնացուկների վերացումը, բնականաբար, պետք է վերագրել Մեդիայի և Լիդիայի միջև մղված պատերազմի ոչ թե ավարտին (մ. թ. ա. 585), այլ սկզբին (մ. թ. ա. շուրջ 590)⁷⁴:

Ուրարտական պետության կործանումը մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին հանգեցրեց նույն տերիտորիայի վրա հաջկական պետության ստեղծման:

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32—33:

ՈՒՐՍՐՏՈՒԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Վանի թագավորությունը հին-արևելյան ստրկատիրական աշխարհի հյուսիսային հզերքին տեղավորված և Առաջավոր Ասիայի կենտրոնական շրջանների նկատմամբ համեմատաբար երիտասարդ պետական կազմավորում էր: Դասակարգայնացման պրոցեսները այստեղ, հետևաբար, ավելի ուշ էին սկսվել, սակայն հասարակության զարգացումը ընթանում էր նույն ուղիներով, ինչ որ ավելի զարգացած շրջանների՝ Միտաննիի, հեթական աշխարհի, Ասորեստանի զարգացումը, այն է՝ արևելյան տիպի ստրկատիրության ուղիներով:

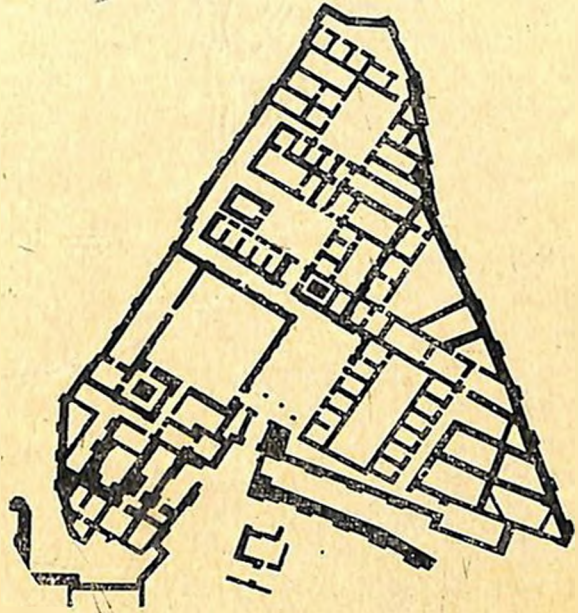
Պետք է հաշվի առնել, որ Հայկական լեռնաշխարհի Վանի թագավորության կազմի մեջ մտած տարբեր մասերը գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակի վրա: Մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներին այստեղ առաջատար դեր էին խաղում ամենից ավելի զարգացած՝ Վանա լճի ավազանում և Ուրմիա լճից դեպի արևմուտք ընկած երկրները, որոնք հասել էին պետականության ստեղծման փուլին: Այս երկրները ռազմական նվաճումների միջոցով հետզհետե տարածեցին իրենց իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր մասերի վրա և պահպանեցին այն մոտավորապես երեք հարյուրամյակ: Այդ ժամանակի ընթացքում պետության մեջ ընդգրկված ցեղերը ապրեցին, իհարկե, սոցիալ-տնտեսական որոշակի զարգացում, տարբեր երկրամասերում տարբեր չափի, սակայն լրիվ համահարթում տեղի չունեցավ և ուրարտական տիրապետության վերջում էլ լեռնաշխարհի մի մասը շարունակում էր գտնվել դասակարգային հասարակության դեռևս սկզբնավորման փուլում:

Իր գոյության ընթացքում պետությունը ամբողջ երկրով մեկ ստեղծել էր տեղական բնակչության և ստրուկների շահագործման բավականին բարդ ու ճյուղավորված սիստեմ, որի կիրառման կարևոր ասպարեզներն էին ինչպես տեղական համայնքները և արքունական (պետական), տաճարային և այլ տրնտեսությունները, այնպես էլ ռազմական ու տնտեսական կառույցների՝ ամրոցների, ջրանցքների, պահեստների շինարարությունը:

Աբխունական տնտեսություններ: Արքունական (պետական) տնտեսությունները հիմնվել են, ըստ երևույթին, առավել բերրի ու ոռոգման համար անհրաժեշտ ջրային պաշարներով ապահովված վայրերում: Այդ տնտեսություններում զբաղվել են հացահատիկային ու բանջարաբոստանային կուլ-

տուրաներով, այգիզործություններ ու խաղողագործություններ, վերամշակել հրկրադեղձեղան ու այգիզործական-խաղողագործական մթերքները: Հայնորեն տարածված է եղել նաև անասնապահությունը:

Թագավորը սեփականատեր էր գլխի թվով բնակատեղիների ու հսկայական կալվածքների¹: Նրա անունով կոչվում էին ոչ միայն վարչա-տնտեսական կենտրոնները, այլև արքունական տնտեսությունները, հովիտները, խաղողի այգիները: Այսպես, Մենուայի անունով հայտնի են Մենուախինիլի վարչա-տնտեսական կենտրոնը Արաքսի աջ ափին (Արարատյան դաշտավայրում) և Մենուայի հովիտը՝ Արաձանիի վերին հոսանքում (Մանազկերտի մոտակայքում), Արգիշտիի անունով՝ Արգիշտիխինիլի հրկուց կենտրոնները Արաքսի ձախ ափին (Հին և նոր Արմավիրների տեղում) և Արճեշի

Արին-բեդ: Հատակագիծ

շրջանում, Արգիշտիունա ամրոցը՝ Այադու մարզում (Վանա լճից հարավ), Սարգուբի Բ-ի անունով՝ Սարգուրիխուրդա ամրոցը Սանգիբուտու մարզում (Ուրմիա լճից գեպի հյուսիս) և Սարգուրիի խաղողի այգին Արճեշի շրջանում, Ռուսա Ա-ի անունով՝ Ուրարտուի Ռուսախինիլի մայրաքաղաքը (Թոփրախ-կալե) և Ռուսա Բ-ի անունով՝ Ռուսայի (կամ Կուարլինի) հովիտը Հրազդանի աջափնյա մասում (Կարմիր բլուրի և Էջմիածնի միջև ընկած տարածությունը) և այլն:

Բացի այդ, սեփականատեր էին նաև թագավորի ընտանիքի անդամները, եղբայրները՝ իրենց ընտանիքներով և այլն, մի խոսքով, արձանագրությունների լեզվով արտահայտած՝ «արքայական տոհմի սերմը», որի թիվը հասնում էր հարյուրների: Ռուսա Ա-ի «տոհմի սերմը», օրինակ, ըստ Սարգոն Բ-ի հաղորդման («Լուլրի ազլուսակ»), կազմում էր 260 մարդ²: Արքայական տոհմը ուներ իր առանձին բնակատեղիները³: Այգալիսիներից էին Ռուսա Ա-ի տոհմի բնակատեղին՝ Արբուն և Սարգուրի Բ-ի տոհմինը՝ Ռիշարը, ինչպես նաև նրանց շրջակա Ռուսայի եղբայրներին պատկանող յոթ այլ բնակատեղիները⁴: Հայտնի է նաև «Շամիրամի ջրանցքին» հարող վայրերից մեկում գցված խաղողի այգին, որը Մենուան նվիրում է իր գտները՝ Թարիբիային, և նրա անունով կոչում «Թարիբիախինիլի»⁵:

1 Г. А. Меликишвили, Напрн-Урарту, էջ 342 և հաջ.:

2 S6՝u АВИИУ, 49 (125):

3 S6՝u Б. Б. Пиотровскии, Ванское царство, էջ 86:

4 S6՝u АВИИУ, 49 (269):

5 S6՝u УКН, 111:

Տաճարային տնտեսությունները: Ուրարտուի էկոնոմիկայում կարևոր դեր է պատկանել նաև տաճարային տնտեսություններին: Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ ուրարտական պանթեոնի չորաքանչյուր աստված ունեցել է իր սբրատեղիները, տաճարները: Տաճարներն Ուրարտուում ունեցել են ինչպես երկրագործական, այնպես էլ անասնապահական զարգացած տնտեսություններ⁶: Օրինակ, Մուսասիրի տաճարը ունեցել է խաղողի և պտղատու լայնատարած այգիներ: Այդպիսի տվյալներ տաճարների այգեգործության մասին պայտնակում է նաև Մհերի դռան հայտնի պաշտամունքային արձանագրությունը:

Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա տաճարներին սխտեմատիկաբար մատուցվող խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների նվիրատվությունները անհրաժեշտ նախապայման են եղել, որպեսզի այստեղ ևս ստեղծվեին զարգացած անասնապահական տնտեսություններ: Մհերի դռան արձանագրության⁷ համաձայն, օրինակ, Իշպուլինի և Մենուա թագավորները պարտավորվում են ամենամսյա զոհաբերություններ անել տաճարներին՝ 6 կով, 6 այծ, 37 եզ, 305 ոչխար: Իսկ Կելիշինի երկլիզվյան արձանագրության համաձայն⁸, նույն թագավորները միայն մի այցելության անթիվ Մուսասիրի տաճարին նվիրաբերում են 22 հազար 712 գլուխ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ: Հասկանալի է, որ տասնյակ հազարավոր անասունները հազիվ թե նախատեսված լինեին միայն պաշտամունքային զոհաբերության համար: Ըստ երևույթին զրանք հանձնվել են Մուսասիրի տաճարի տնտեսությանը, որը, այսպիսով, պետք է ունեցած լինի անասունների հսկայական հոտեր: Տաճարները, մանավանդ Մուսասիրի տաճարը, ըստ երևույթին, զբաղվել են նաև առևտրով, որը հանդիսացել է նրանց եկամտի աղբյուրներից մեկը⁹:

Մասնավոր տնտեսությունները: Ուրարտուում, ափսոսանքով, գոյություն են ունեցել նաև ավելակաճող դասի մասնավոր տնտեսություններ, ինչպես արքայական տոհմի ներկայացուցիչների (մեծատոհմիկներ, ավագներ, խորհրդականներ), այնպես էլ զինվորների ու ծառայողների (փոխարքաներ կամ մարզերի կառավարիչներ, զորահրամանատարներ և այլն): Ըստ երևույթին, այդպիսի տնտեսությունների մասին է ակնարկում ուրարտական արձանագրություններից մեկը¹⁰, ըստ որի թագավորը (անունը ստուժած է) «...բաց թողեց նևոր այստեղից՝ Գիլուրանիի անտառի առջևից, մինչև Իշպիլինիի, Բատուի որդու, այգին, 950 կանգուն (տարածություն)»¹¹:

Հավանաբար, մասնավոր տնտեսություններ են ունեցել նաև ուրարտական բանակի բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, եթե շասնեք զինվորական դասը ընդհանրապես: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ պատերազմների ընթացքում ձեռք բերված ռազմագերիների որոշ մասը, ինչպես հայտնի է, թագավորի համաձայնությունով, բաժին է հասել զինվորներին: Բացի դրանից,

6 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Наирн-Урарту, էջ 353 և հաջ.:

7 Տե՛ս УКН, 27:

8 Տե՛ս նույն տեղում, 19:

9 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Наирн-Урарту, էջ 354—355:

10 Տե՛ս УКН, 277:

11 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Некоторые вопросы социально-экономической истории Наирн-Урарту, ВДИ, 1951, № 4, էջ 34—36:

Էրեբունի ամրոցի մուտքը՝ Արգիշտի Ա-ի սեպագիր արձանագրությամբ

նազմագերիներ են վերցրել նաև հենց իրենք՝ զինվորները, հրք թագավորը լքել է նվաճված երկիրը: Պետական բարձրաստիճան ծառայողները, անկասկած, հնարավորություններ ունեցած կլինեն ստրուկներ ձեռք բերել նաև առևտրի միջոցով: Հիշյալ մասնավոր տնտեսությունները ևս պետք է հիմնված լինեն ռազմագերիների կամ ստրուկների շահագործման վրա:

Ստրկական ուժի աղբյուրները: Ստրուկներ ձեռք բերելու հիմնական աղբյուրը Ուրարտուում հանդիսացել են անընդհատ վարվող պատերազմները: Ուրարտական թագավորների տարեգրությունները սիստեմատիկաբար հիշատակում են նվաճողական արշավանքների ժամանակ տարբեր երկրներից Վանի թագավորություն քշված ռազմագերիների մասին, որոնց թիվը հրեման հասնում է մի քանի տասնյակ հազարի:

Խորխորյան տարեգրության պահպանված հատվածների համաձայն, Արգիշտի Ա.-ի կողմից Ուրարտու քշված ռազմագերիների ընդհանուր քանակը կազմել է ավելի քան 320 հազար մարդ, իսկ Սարգուրյան տարեգրության դարձյալ ոչ լրիվ տվյալներով՝ մոտ 200 հազար մարդ: Տարեգրությունները միաժամանակ հիշատակում են, որ ռազմագերիների մի մասը սպանվել է, իսկ մյուս մասը՝ կենդանի տարվել Ուրարտու Ոչնչացվել է, սակայն, ըստ երևույթին, գերիների միայն աննշան, անաշխատունակ մասը:

Բացի այս ռազմական գերեվարություններից, որոշ սևսպգիր տեքստեր հավաստում են, որ հրեման վերաբնակեցվել է ամբողջական բնակատեղիների կամ շրջանների բնակչությունը: Այսպես, օրինակ, Խորխորյան տարեգրության հատվածներից մեկի համաձայն, Արգիշտի Ա.-ը Ուրմիա լճից դեպի հարավ ձեռնարկած արշավանքներից մեկի ժամանակ վերաբնակեցրել է 60 բնակատեղիների բնակչություն¹²: Մասսաչյական վերաբնակեցման դառն ճակատագրին է մատնել հետագայում Սարգուրի Բ.-ը հեռու հյուսիսում ընկած Խուշանի երկրի բնակչությունը¹³: Մասսաչյական վերաբնակեցումը եղել է նաև ամբողջների ու բնակատեղիների հիմնադրման անբաժան ուղեկիցը¹⁴: Այսպես, հայտնի է, որ Արգիշտի Ա. թագավորը մ. թ. ա. 782 թվականին 6.600 ռազմագերի կամ զինվոր է վերաբնակեցրել նորակառույց էրեբունիում, որ ձեռք էր բերել նախորդ տարվա արշավանքի ժամանակ Խաթի (խեթերի) և Մուսիանի (Մուսի) երկրներում¹⁵:

Այսպիսով, նվաճված երկրներից մասնակիորեն կամ մասսայաբար վերաբնակեցված ռազմագերիները մեծ հնարավորություններ էին ընձեռում վանի թագավորության տնտեսության դարգացմանը: Ռազմագերիների մի մասը, հավանաբար, վերածվում էին ստրուկների և օգտագործվում պետական (արքայական), տաճարային, ինչպես նաև ռազմական ու վարչական վերնախավին պատկանող տնտեսություններում, իսկ մյուս մասը բնակեցվում համեմատաբար ամալի շրջաններում և ընդգրկվում գյուղական համայնքների մեջ:

¹² Տե՛ս ՄԿԻ, 127, III, 35:

¹³ Տե՛ս նաև տեղում, 155 C, 3—5:

¹⁴ Տե՛ս M. Tseretheli, L'inscription de la stèle de Hagl, էջ 32, ՄԿԻ, 281: Արձանագրությունների հիշյալ հատվածների մեկնարանության վերաբերյալ տե՛ս ՄՊԸ, էջ 53:

¹⁵ Տե՛ս ՄԿԻ, 127, II, տող, 33—37 = 128 A2, տող 15—22:

Կասկածից վեր է, որ պետական խոշոր նշանակություն ունեցող և աշխատատար այնպիսի ձեռնարկումներ, ինչպիսիք են քաղաք-ամրոցների, տաճարների, արհեստական լճերի ու ոռոգիչ ջրանցքների կառուցումը, հնարավոր չէր ի կատար ածել առանց ստրուկների աշխատանքի: Եթե նկատի ունենանք, որ ոչ միայն վանի թագավորության հիմնական տերիտորիան, այլև հետագայում նրա նվաճած բազմաթիվ ծայրամասային երկրներ համատարած ծածկվում են պաշտպանական ու պաշտամունքային բնույթի բազմաթիվ շինություններով, երկրի բիրրիությունը սպահովող արհեստական լճերով ու ջրանցքներով և այլն, ապա հասկանալի կդառնա բազմաթիվ ռազմագերիների անսպառ պահանջը, որոնց ուրարտական թագավորները սխտեմատիկաբար վերաբնակեցնում էին նվաճված երկրներից:

Առայժմ անհայտ է մնում ստրուկների շահագործման բնույթը Ուրարտուի արքայական, տաճարային, ինչպես նաև վերնախավին պատկանող բազմաթիվ մասնավոր տնտեսություններում, սակայն կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ այդ շահագործումը Ուրարտուում, ինչպես և Ասորեստանում, հասել է մեծ չափերի: Դրանով էլ հենց պետք է բացատրել ուրարտացի և ասորեստանցի փախստականների առկայությունը մ. թ. ա. VII դարում լեռնային Արմե-Շուպրիա երկրում (Սասուն)¹⁶, որտեղ ավելի մեղմ պայմաններ կային: Շատ հավանական է, որ Ուրարտուում պետական իշխանությունից դժգոհների հոծ մասսաները, Ասորեստանի նման, երբեք չեն սահմանափակվել ստրուկներով: Դրանց թվում պետք է հղած լինեն նաև ազատ համայնականների զանգվածներ, քանի որ վերջիններս ևս կրել են շահագործման դաժան լուծը¹⁷:

Թի որքան սպառնալի մասշտաբներ է ընդունել մ. թ. ա. VII դարում Ասորեստանի և Ուրարտուի շահագործվող տարրերի փախուստը, կարելի է դատել այն փաստից, որ ասորեստանյան թագավոր Ասարխադդոնը (680—669) ստիպված է լինում մ. թ. ա. 673 թվականին հատուկ ռազմական արշավանք ձեռնարկելու դեպի Շուպրիա՝ այդ փախստականներին իրենց նախկին տերերին վերադարձնելու նպատակով¹⁸:

Համայնֆեներ: Ուրարտուի էկոնոմիկայում կարևորագույն տեղ են գրավել ազատ համայնականները: Արքունական (պետական) և տաճարային տնտեսությունների հետ միասին, նրանք հանդիսացել են Ուրարտուի տնտեսության կարևոր օղակը:

Համայնական հողերի շափերի ու քանակի, նրանց մշակման հղանակների, ազատ համայնականների ու նրանց շահագործման աստիճանի վերաբերյալ, դժբախտաբար, էական ոչինչ հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ այն, ընդհանուր առմամբ, շատ նմանություններ պետք է ունեցած լինի հարևան Ասորեստանի գյուղական համայնքի հետ¹⁹: Պետության ստեղծած ոռոգման ցանցից

16 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Некоторые вопросы социально-экономической истории Наини-Урарту, ВДИ, 1951, № 4, էջ 31—32:

17 Տե՛ս RCAE, I, № 252:

18 Տե՛ս АВИИУ, 67. Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 85—86:

19 Տե՛ս И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту ВДИ, 1951, № 2, էջ 92: Ասորեստանի սոցիալ-տնտեսական հարցերի հանգամանալի ուսումնասիրությունը տե՛ս И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949.

օգտվել են ոչ միայն արքունական ու տաճարային տնտեսությունները, այլև համայնքները: Վերջիններս, ակներևաբար, մասնակցել են այդ ցանցի ստեղծմանը՝ իբրև պետական պարտույթ:

Շատ հավանական է, որ ուրարտական պետությունը ոչ միայն բռնագանձում էր պարենհարկի ձևով համայնքների եկամտի զգալի մասը, այլև տեր ու տնօրինություն էր անում նրանց վրա՝ սահմանափակելով կամ ընդլայնելով ալս կամ այն տնտեսության հողատարածությունները²⁰:

Դատելով էրեբունիի, Թեյշեբաինի և Արդիշտիխինիլի տնտեսության մասշտաբներից, այստեղ, հավանաբար, գոյություն են ունեցել բավականաչափ խոշոր համայնքներ: Դա իհարկե, չի բացառում նրանց սահմաններից դուրս գտնված համայնքներից ևս պարենհարկի ձևով ստացված եկամուտները:

Թեյշեբաինի տարատեսակ կթնիկ կաղմը, ինչպես նաև նրանում առկա ուրարտական բնակչության դանազան խավերը վկայում են այդ քաղաքի սոցիալական բարդ կառուցվածքի մասին: Քաղաքային թաղամասերի պեղված խոշոր շենքերը, անկասկած, պատկանել են բնակչության այն խավերի ներկայացուցիչներին, որոնք կոչված են եղել ի կատար ածելու ուրարտական իշխանությունը նվաճված տեղական համայնքների վրա²¹:

Որոշ տվյալներից կարելի է եզրակացնել նաև, որ ուրարտական քաղաքներում գոյություն է ունեցել քաղաքային համայնք, օժտված որոշակի ինքնուրույնությամբ՝ ներքաղաքային խնդիրների լուծման ասպարեկում և որոշ իրավունքներով²²:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Կենտրոնական և տեղական իշխանությունը: Ուրարտական պետության պոլիս կանգնած է եղել թագավորը, որի իշխանությունը, հին-արևելյան մյուս ստրկատիրական պետությունների նման, ժառանգական էր և անսահմանափակ:

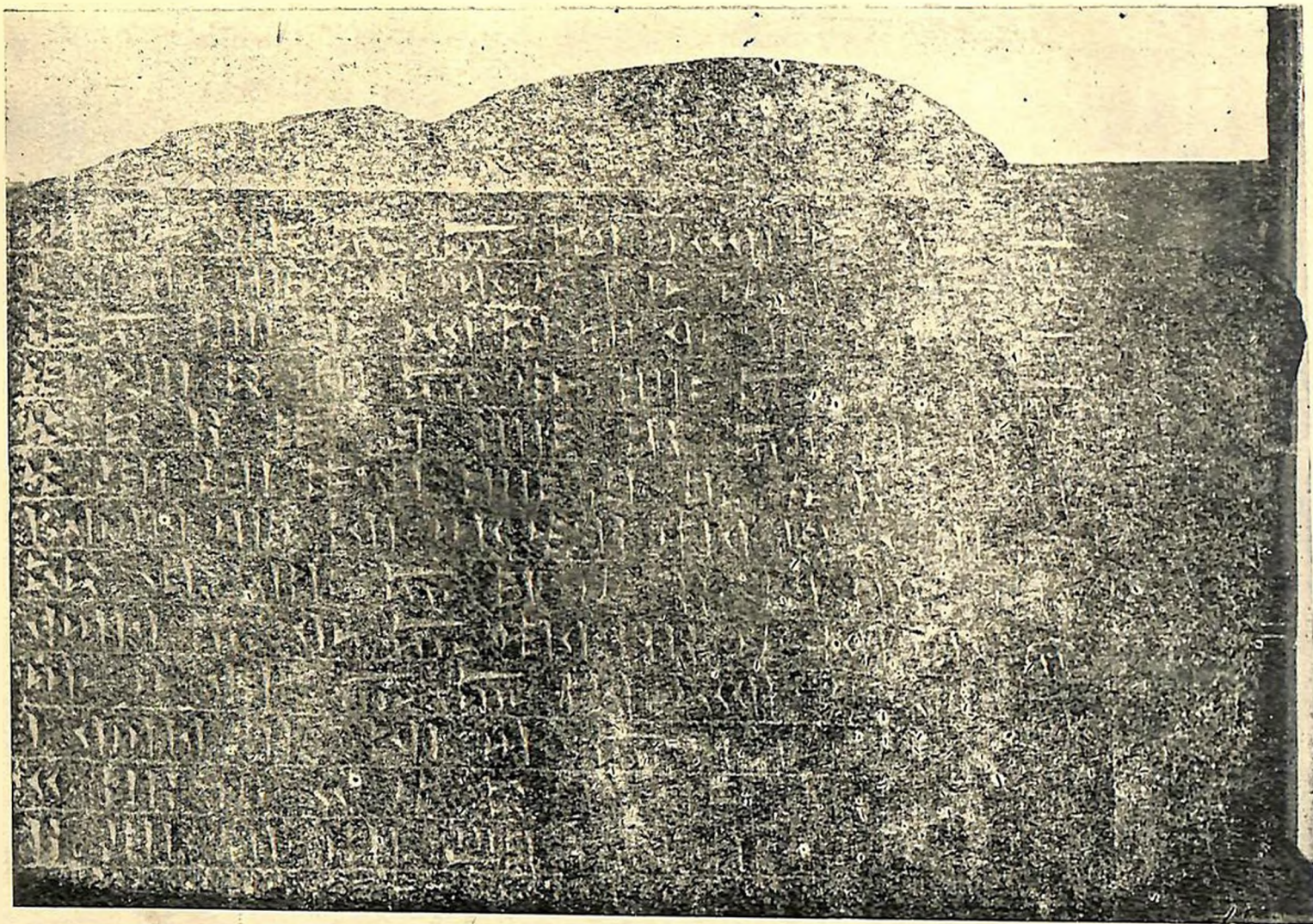
Արքունիքի մասին դատելու համար առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թոփրախ-կալեի պեղումներից հայտնի մի սեպագիր աղյուսակ, որը պարունակում է Ռուսախինիլի մայրաքաղաքի պալատական անձնակազմի ցուցակը: Այն բաղկացած է եղել 5.507 մարդուց, որոնց թվում 1.113 անվանի անձեր (պալատականներ), 3784 ներքինիներ (դրանց թվում, ըստ երևույթին, նաև գրասենյակի պաշտոնյաներ), պալատի 162 ծառայողներ (դրանց թվում ևս 108 ներքինիներ, 10 գինեգործներ և այլն), ինչպես նաև ավելի քան 400 պանազան այլ անձեր, ըստ երևույթին, գինվորներ, աշխարհազորականներ, արհեստավորներ (ջուլհակներ, քարգործ վարպետներ) և սպասարկու անձնակազմ (ջորեպաններ և այլն)²³:

²⁰ Տե՛ս Ի. Բ. Արությունյան, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блур, էջ 35—51:

²¹ Տե՛ս Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Город Тейшебаини, Ереван, 1961, էջ 131—155:

²² Տե՛ս УПД, էջ 27:

²³ Տե՛ս УПД, էջ 25—26, 39. Ի. Բ. Արությունյան, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блур, էջ 38, 47:

Մենուայի որդի Արգիշտի Ա թագավորի արձանագրությունը Էրեբունիի հիմնադրման մասին

Ներքինիների զգալի թիվը Ռուսախինիլիի պալատական անձնակազմում առանձին զարմանք չի կարող հարուցել, եթե նկատի ունենանք հին-արևելյան արքունիքները: Այդպիսին է եղել վիճակը Աքեմենյանների պարսկական արքունիքում, Ասորեստանում և այլն: Արձանագրությունների համաձայն, ասորեստանյան թագավորները մարզերի փոխարքաների պաշտոններն անգամ շատ հաճախ վստահել են ներքինիներին²⁴:

Կարևոր տեղ են գրավել պետություն վարչական կազմում թագավորի որդիները, եղբայրները, մյուս ազգականները՝ «արքայական տոհմի սերմը», ինչպես ասված է Սարգոն Բ-ի Ց-րդ արշավանքի նկարագրության մեջ («Լուրի աղյուսակ»):

Երկրի կառավարման գործում մեծ դեր էին խաղում նաև թագավորներին մշտապես շրջապատող «խորհրդականները», որոնք թագավորություն ատավել աչքի ընկնող տոհմերի ներկայացուցիչներն էին: Վարչական ապարատի մասն էին դառնում, փաստորեն, նաև նվաճված երկրների «թագավորները»:

Ուրարտական պետության կարևորագույն պաշտոնյաներն են եղել, թեևս, փոխարքաները («մարզերի կառավարիչները»): Կառավարման վայրերում նրանք վարել են տվյալ մարզի տնտեսությունը, ղեկավարել հարկերի գանձման գործը, ինչպես նաև հավաքված նատուրալ մթերքների վերամշակման և Ուրարտուի կենտրոնը տեղափոխելու գործը: Փոխարքաները հավանաբար եղել են խոշոր սեփականատերեր: Պատերազմների ժամանակ նրանք հանդես են եկել որպես զինվորական հրամանատարներ: Այսուհանդերձ, թագավորները հաճախակի և բազմաթիվ խոշոր ու մանր հարցերում միջամտել են տեղական իշխանությունների գործունեությանը:

Տեղական վարչական անձնակազմում եղել է նաև մի այլ առաջնակարգ պաշտոնյա, որը կոչվել է «կնիք ունեցող անձ»: Բարձրաստիճան այս պաշտոնյան թեյշեբախինից հայտնաբերված նամակներում հիշատակվում է հաճախակի²⁵, ըստ որում թագավորի գրավոր հրամաններն ի կատար ածող հասցեատիրոջ դերում: Հավանական է, որ նա եղել է թեյշեբախինի տնտեսական անձնակազմի պետը²⁶:

Թեյշեբախինի սևոպղիր աղյուսակներում հիշատակվում են նաև մի շարք այլ պետական պաշտոնյաներ՝ «հաշվի մարդիկ», «գրամների մարդիկ», «ցանքի մարդիկ», ինչպես նաև հացթուխ (խոհարար) և ավագ հովիվ²⁷:

Այդ պաշտոնյաներից Ռուսախինիլիի պալատական անձակազմում հանդիպում ենք միայն «հաշվի մարդուն» (որի ձեռքի տակ աշխատում են 119 անձինք), սակայն հենց այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ այստեղ ևս պետք է գոյություն ունենալին, ըստ որում ավելի լայն մասշտաբներով, թեյշեբախինի կապակցությամբ հիշատակված պաշտոնները:

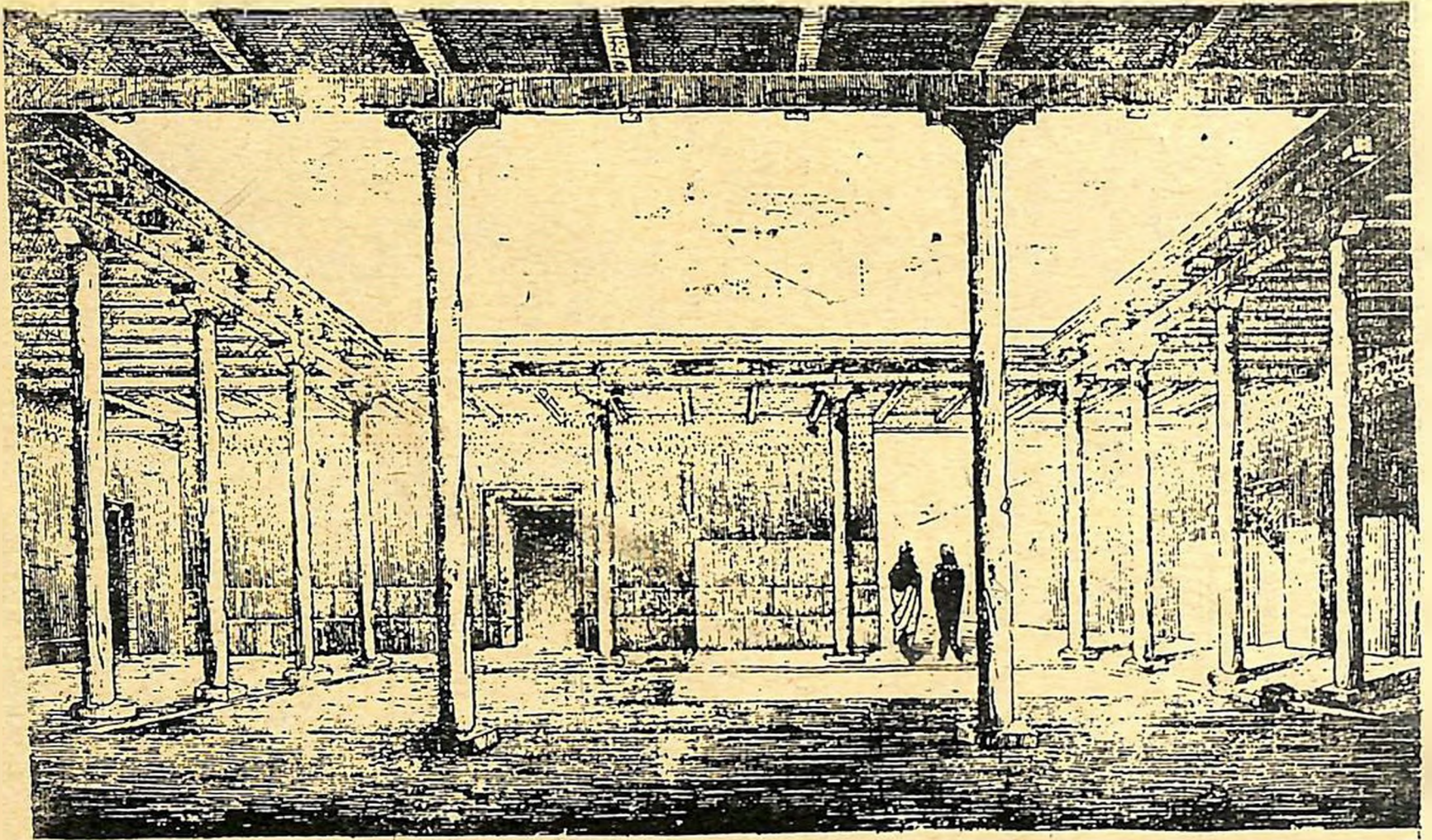
Պետության եկամտի գլխավոր աղբյուր Ուրարտուում եղել են ոչ միայն արքայական տնտեսությունները, այլև սիստեմատիկ հարկահանությունը հպա-

24 Տե՛ս ՄՈՒԱ, էջ 27:

25 Տե՛ս ՄՈՒԱ, № 2, 4, 6:

26 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

27 Տե՛ս նույն տեղում, № 2, 5, 7:

Էրեբունիի միջնաբերդը: Պերխատի բակի վերակազմությունը

տակեցված երկրներից ու մարզերից: Ուրարտացիներին՝ միևնույն երկրների դեմ ձեռնարկած արշավանքների հաճախակի կրկնման պատճառը պետք է որոնել գլխավորապես պարտադրվող հարկերը բռնագանձելու մեջ: Պատահական չէ, որ ուրարտական թագավորները ձեռնպահ են մնում արշավանքների ժամանակ դաժան հաշվահարգար տեսնելուց այն ցեղապետների նկատմամբ, որոնք խոստանում են հետագայում հոծարակամ վճարելու սահմանված հարկը: Այսպիսով, ուրարտացիներին հաճախակի ձեռնարկած արշավանքների նպատակը կղէլ է նաև երկրի ժամանակ առ ժամանակ խախտված տնտեսության կարգավորումը՝ թալանի կամ հարկահանության միջոցով:

Զուրբ: Ուրարտուի՝ հին-արևելյան տիպի ստրկատիրական պետության համար երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը ապահովելու առավել կարևոր միջոցը բռնի ուժի գործադրումն էր: Իսկ դա հնարավոր էր միայն ուժեղ բանակ ունենալու դեպքում: Բանակը կոչված էր մի կողմից ճնշելու երկրի ներսում թագավորական իշխանության դեմ ծագած ներքին ընդվզումները, մյուս կողմից՝ ռազմական արշավանքների միջոցով, ընդլայնելու Վանի թագավորության սահմանները և հարուստ ռազմական ավար առնելու: Զորքն էր, որ ապահովում էր նվաճված երկրներին պարտադրած հարկերի ու տուրքերի գանձումը:

Ուրարտական բանակի կորիզը հանդիսացել է այսպես կոչված «արքայական դունդը»²⁸: Ուրարտուի տիրապետության տակ գտնվող երկրների զորքերը պատերազմների ընթացքում նույնպես ի սպաս են դրվել Վանի թագավորության ռազմական քաղաքականությանը: Բանակը, ըստ հրեույթին, համարվել է նաև նվաճողական արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված բազմահաշար ռազմագերի զինվորների հաշվին²⁹:

Ուրարտական զորքի քանակի մասին որոշ տվյալներ են պարունակում Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ թագավորության շրջանի մի քանի արձանագրություններ: Նրանցից երկուսը հաղորդում են, որ Արաքսի վերին հոսանքում և ավելի հյուսիս ընկած Ուրտերուխի, Լուշա և Կատարզա երկրների դեմ մղված մարտերում ուրարտական բանակում կային 15 հազար հետևակայիներ, մի քանի հազար³⁰ 460 հեծյալներ, 66 մարտականք³¹: Մի այլ դեպքում, հրե Իշպուինին և Մենուան մարտեր են մղում Եփրատի վերին հոսանքում՝ Մելիտեա (Մալաթիա) երկրին տիրապետելու համար, ուրարտական զորքը բաղկացած էր 9 հազար 174 հեծյալներից, 2 հազար 704 հետևակայիներից և 106 մարտականքից: Այստեղ (մ. թ. ա. 764 թվականի տակ) հիշատակվում է, նաև, որ ռազմական ընդհարումների ընթացքում ուրարտական զորքը գրավում է 50 մարտականք³²:

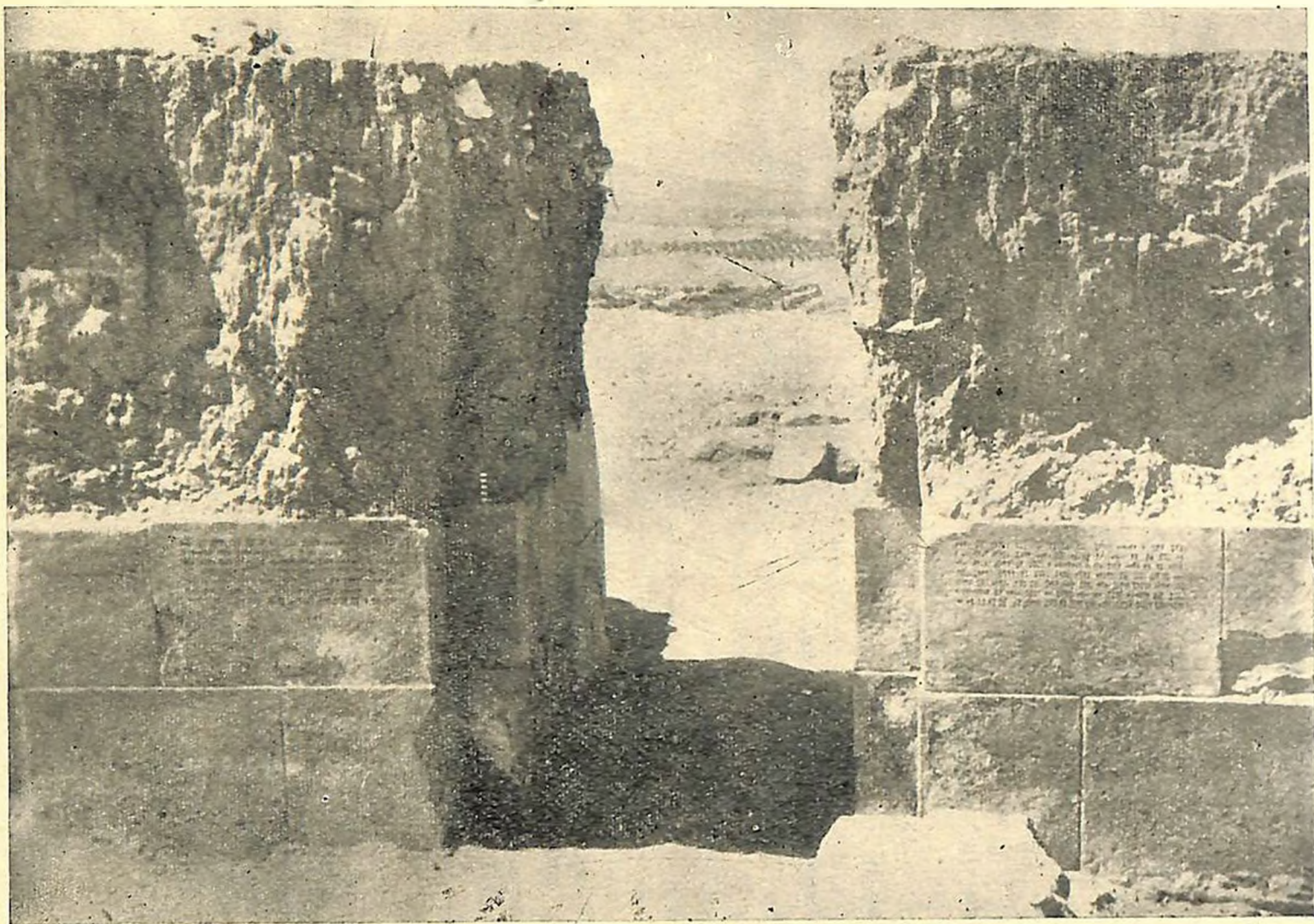
28 Տե՛ս АВИИУ, 49, 167, 188:

29 Տե՛ս И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, էջ 99:

30 Պահպանվել է միայն «հազար» թվանշանը, իսկ նրանից առաջ եղած հազարավորների բանակը տուժած է ամբողջովին:

31 Տե՛ս УКИ, 21, 22:

32 Տե՛ս УКИ, էջ 299 և 307:

Երևանի «սուսի» տանարի մուտքը՝ սեպագիր արձանագրություններով

Սարգոն Բ-ի ժամանակվա ասորեստանյան արքայական արխիվի հետախուզական նամակներից մեկում հիշատակվում է, որ ուրարտական մարզային կառավարիչ Սեթինուի զորքում կար երեք հազար հետևակային³³:

Հասկանալի է, որ այս կամ այն արշավանքի ժամանակ մարտական գործողությունների է դուրս բերվել զորքի մի մասը միայն: Հիմնական մասը, բնականաբար, զբաղվել է թագավորության լայնատարած սահմանների, արքունիքի, բազմաթիվ ամրոցների պաշտպանությունում: Ուստի բերված փաստերի հիման վրա հնարավոր չէ կոնկրետ եզրակացությունների հանգել ուրարտական զորքերի քանակի մասին: Կասկածից վեր է, սակայն, որ Վանի թագավորության հետագա աչքի ընկնող հաջողությունները, նրա սահմանների զգալի ընդլայնումը ամենից առաջ պետք է բացատրել ուրարտական բանակի հզորության աճով: Սարգուրյան տարեգրության դժվարըմբռնելի հատվածներից մեկում հիշատակված է հետևակայինների ու հեծյալների ընդհանուր թիվը, որը անցնում է 350 հազարից³⁴: Հավանական է, որ սա կարող է լինել միայն զինք վերցնելու ընդունակ մարդկանց և ոչ գործող զինվորների թիվ:

Որոշ տեղեկություններ են պահպանվել նաև ուրարտական զորքերի տարատեսակների մասին: Վերևում արդեն բերված մի քանի փաստերից երևում է, որ դեռևս Իշպուհինի և Մենուայի համատեղ թագավորության օրոք ուրարտական բանակի հիմնական ստորաբաժանումները եղել են հետևակը, հեծելազորը և մարտակառքերը³⁵:

Ուրարտական իշխողները առանձին նշանակություն են տվել հեծելազորին: Հայտնի է, որ Ռուսա Ա-ի «արքայական զնդի» համար մարտական ձիեր են աճեցվել ու վարձեցվել Ուրմիա լճի արևելյան ափին ընկած Սուբի մարզում, որ Անիաշտանիա մարզը համարվել է Ռուսա Ա-ի «ձիերի երամակների տունը»³⁶: «Արքայական զնդի» պետքերն են հոգացել նաև Բարի մարզի (դարձյալ Ուրմիայի հյուսիս-արևելյան ափին) ձիանոցները³⁷: Ռազմական արշավանքներից բերված հարուստ ավարի մեջ սովորաբար եղել են հսկայական քանակությամբ ձիեր, որոնց մի մասը ևս կարող էր տրամադրվել բանակին:

Պետք է ենթադրել, սակայն, որ ուրարտական զորքի հիմնական մասը, այնուամենայնիվ, հանդիսացել է հետևակը, որը բաղկացած է եղել պարսավորներից, նիզակավորներից, ալեղնավորներից և այլն³⁸: Պաշտպանական միջոցներն են եղել բրոնզե և երկաթե զրահները, վահանները և սաղավարտները, որոնց բազմաթիվ օրինակները հայտնաբերվել են ուրարտական ամրոցների, հատկապես Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ³⁹: Բրոնզե սաղավարտների, կապարճների և զոտիների վրա եղած բարձրարվեստ պատկերների շնորհիվ մենք հստակ պատկերացում ունենք ուրարտական մարտակառքերի և հեծելազորի արտաքին տեսքի մասին:

33 Տե՛ս АВИИУ, 50 (3):

34 Տե՛ս УКН, 155 G:

35 Տե՛ս նույն տեղում, 21, 22:

36 Տե՛ս АВИИУ, 49 (167):

37 Տե՛ս նույն տեղում, 49 (188):

38 Տե՛ս АВИИУ, 49 (280, 309), 67 (к):

39 Տե՛ս Բ. Բ. Պիտրովսկու՝ Կարմիր բլուրի պեղումների մասին հրատարակած գիտական հաշվառությունները:

Ուրարտական բանակի կազմում եղել են նաև որոշ օժադանկ զորքերի՝ սակրավորների և հետախույզների ստորաբաժանումներ⁴⁰:

Բանակի հրամանատարական կազմի մասին հայտնի է, որ Ուրարտում (ինչպես և Ասորեստանում) եղել է զորքերի գերագույն հրամանատար («*թուրթան*»)- գոյություն է ունեցել նաև երկրորդ «*թուրթան*»: Հայտնի է ուրարտական *թուրթաններից մեկի անունը* (Կակկադանու) և մի «*երկրորդ թուրթանի*» անունը (Ուրծինե)⁴¹: Նույն աղբյուրներում հիշատակվում են նաև «գնդապետ», «հիսնապետ», «սակրավորների հրամանատարներ և պետեր»⁴²: Ուրարտական արձանագրություններում ևս հանդիպում են զինվորական պաշտոններ արտահայտող որոշ բառեր, որոնց իմաստները, սակայն, առայժմ դժվար է բացահայտել:

Այսպիսով, ինչպես և մնացյալ հին արևելյան պետությունները, Ուրարտուն ունեցել է զարգացած վարչական և ռազմական ապարատ:

3. Ք Ա Ղ Ա Ք Ն Ե Ր Ը

Ուրարտական ֆաղաֆների բնույթը: Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների ու առևտրի աննախընթաց զարգացման, երկրի սահմանների ընդլայնման, սվարառության, ռազմատուգանքների, ստրկական էժան աշխատանքի կիրառման շնորհիվ, պետական կենտրոնացված իշխանության հզորացման պայմաններում սկսվեց ուրարտական թագավորների քաղաքաշինական բուն գործունեությունը: Մ. թ. ա. IX դարի վերջին և VIII դարի առաջին քառորդում մեկը մյուսի հետևից հանդես եկան ուրարտական նորանոր քաղաքներ: Այս շրջանից սկսած ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հարյուրավոր բնակավայրերի կառուցման մասին, որոնք բոլորն էլ քաղաքներ են անվանվում: Սակայն հնագիտական աշխատանքներից պարզվել է, որ քաղաք կոչվածներից շատերը պարզապես ռազմական նպատակներով կառուցված բերդ-շեներ էին և իսկական իմաստով քաղաքներ չդարձան: Սրանց թիվն իրոք հարյուրների էր հասնում, սփռված լինելով Ուրարտուի ամբողջ տարածությունով մեկ՝ Մալաթիայից մինչև Թավրիզ: Բավական է նշել, որ միայն Վանա լճի շրջակայքում և Մշո դաշտում 50—60 այդպիսի «քաղաքներ» կային: Մյուս կողմից, Հին Արևելքի այդ հզոր, աշխարհակալ պետությունը չէր կարող գոյություն ունենալ առանց խոշոր քաղաքների՝ երկրի վարչատնտեսական և ռազմական իսկական կենտրոնների:

Ուրարտական մայրաքաղաք Տուշպան: Ուրարտական շինարարական արձանագրությունների մի զգալի մասը կապված է Մենուա թագավորի անվան հետ, որի օրոք պետության մայրաքաղաք Տուշպան (հայկական աղբյուրների Վան-Տոսպ) դառնում է մեծ ու բարեկարգ քաղաք և ջրանցքով խմելու ջուր է ստանում Մժնկիրտի ժայռից: Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին գտնվող այս քաղաքի կառուցման մասին Մովսես Խորենացու մոտ պահպանվել է մի ավան-

40 *Sh's ABIMU*, 50 (13, 38):

41 *Sh's* նույն տեղում, 50 (4, 9, 10, 13):

42 *Sh's* նույն տեղում, 50, (3, 32, 38):

դադրույց՝ կապված Ասորեստանի Շամիրամ թագուհու և Արա Գեղեցիկի հետ: Ահա հորենացու մոտ պահպանված այդ ավանդությունը.

«... (Շամիրամը) Շատ տեղեր անցնելով՝ հասնում է աղի ծովակի եզերքը արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք՝ հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ հարավային կողմից ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած մի կանգուն ու անթեք քարածայռ կար: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտանման երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը՝ ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին լեռներից իջնող, ձորերից ու հովիտներից քամվող քաղցրահամ ջրեր. սրոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով ծավալվում, դեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շեներ կային՝ ջրերի աջ ու ձախ կողմերում զետեղված: Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ:

Այս տեղի վրա աչք դնելով, այրասիրտ և վավաշոտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել շորս բյուր և երկու հազար սևագործ բանվորներ, վեց հազար իր ընտիր փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ և երկաթագործ արհեստավորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարյալ լինեն իրենց գործի մեջ, և գործը հրամանի համապատասխան կատարվում է. անմիջապես բերվեցին բազմաթիվ սևագործ բանվորներ և բազմաբնույթ հմուտ վարպետներ: Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակը ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես շտում են, փախչում ամրանում են ասպատակությունների և գաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեին ապառաժ լեռների գագաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսատիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է առած այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ խմբերի բաժանել և ամեն մի խմբի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ բիշ տարիներից հետո զլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձակերտ զոներով: Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ասպատարաններ, կրկնահարկ և եռահարկ, զարդարված տեսակ-տեսակ գույնզգույն քարերով, և ամեն մեկում պատահաններ ըստ հարմարությունների: Քաղաքը մասերի է բաժանում գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: Շինում է նաև շքնաղ և զարմանալու լարժանի բաղնիքներ՝ համապատասխան քաղաքի զիրքին ու պիտույքներին: Գետի մի մասը քաղաքի մեջ բաշխելով՝ անց է կացնում ամեն տեսակ պիտույքների և բույրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի ամբողջ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը շարժարում է բաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով... տըն-

կում է քաղամաթիվ առատաբեր ու զինեբեր այգիներ: Պարսպված քաղաքն ամեն կերպ հոշակապ ու հուշակալոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն: Իսկ քաղաքի (վերի) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա: Այդտեղ պագաթի շուրջը պարիսպ քաշելով, ներսը շինում է դժվար մանելու և դժվար դուրս գալու ինչ-որ ծածուկ և ահուկի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինությունն որպիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտությամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հջուսել: Այսքանը կասենք, թե ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թաղավորական գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում: Իսկ քարածայռի դեպի արեգակ դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի դիժ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ դանազան սենյակներ, ննջարաններ, գանձարաններ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակերտեց: Իսկ քարածայռի ամբողջ երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամոմը, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին վարմացնում է: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել...»⁴³:

«Հայոց պատմություն» գրքում Մովսես Խորենացու մեջբերած ավանդությունը ճշգրիտ տեղեկություններ է պարունակում Վանի ժայռի մասին, իսկ հնագույն քաղաքի վերաբերյալ նրա պատմածի վավերականությունը հաստատվում է հնագիտական նյութերով: Բայց ավանդությունն անարդարացի է դտնվել Մենուա թագավորի նկատմամբ, որի օրոք ուրարտական պետությունը իր ծաղկմանն էր հասել և հաջողությամբ պայքարում էր Ասորեստանի դեմ: Մենուայի կենդանության օրոք ասորեստանցիները չեն կարողանում նրան հաղթել, բայց սերնդնսիրունդ հաղորդվող ավանդազրույցներում ուրարտական շատ շինություններ, ինչպես օրինակ Տուշպա քաղաքը, ջրանցքը և ամրոցները վերագրվել են Ասորեստանի Շամիրամ (Շամմուրամաթ) թագուհուն:

Միայն Խորենացին չէ, որ հիացմունքով է խոսում ուրարտական քաղաքի մասին: Գովեստով ու նույն մանրամասներով է պատմում ուրարտական Ուլիսու քաղաքի մասին նաև ուրարտացիների ռեբրիմ թշնամի՝ Ասորեստանի թագավոր Սարգոն Բ-ը, որ մ. թ. ա. 714 թվականին հրով ու սրով անցավ Ուրարտուով:

Ուրարտական քաղաքների մեծ մասը կառուցվել է այնպես, ինչպես նկարագրված է Խորենացու մոտ. շինարարության ժամանակ պետությունը աշխատեցնում էր մեծ թվով ստրուկների ու արհեստավորների, հիմնականում ռազմագերիների, թեև շինարարական որոշ պարհակներ էին դրված նաև իրենց՝ ուրարտացիների վրա:

Ուրարտացիների շինարարական գործունեության այդ բոլոր բնորոշ կողմերը տեսնում ենք նաև Արարատյան դաշտավայրում և Սեանի ավազանում, որտեղ քաղաքների շինարարությունն սկսվեց մ. թ. ա. VIII դարի սկզբներին, այդ շրջանները ուրարտացիների կողմից նվաճվելուց աճմիջապես հետո:

Էրեբունի-Յեւան քաղաքը: Արարատյան դաշտավայրի կամ ուրարտական «Ազա հրկիր» փոխարքայության առաջին խոշոր ռազմա-ստրատեգիական ու

43 Խորենացի, Ա, Ժդ:

քաղաքական կենտրոնը դարձավ ներկայիս Երևանի հարավ-արևելյան մասում հիմնադրված մեծ քաղաքը՝ Արին-բերդ բլրի կատարին վեր խոյացող հսկայական ամրոցով: 1952 թվականի պեղումների ժամանակ, Արին-բերդի փլատակների վերին շերտում հայտնաբերվեց 13 տողանոց սեպագիր արձանագրություն, որը փորագրված էր սրբատաշ բազալտի վրա՝ Արգիշտի Ա թագավորի անունից: Այդ կարևոր վավերագիրը հավաստում էր, որ Արին-բերդ բլրի վրա ու նրա շրջակայքում Մենուայի որդի Արգիշտի թագավորը, խալդի աստծո զորութեամբ, էրեբունի անունով հոյակապ քաղաք-ամրոց կառուցեց, ի հզորություն Բիայնիլի երկրի և ի սարսափ թշնամու երկրների... Քաղաքանվան ընթերցումը վերջնականապես ճշտվեց 1952—1953 թվականներին, երբ Կարմիր բլուրի պեղումներով հայտնաբերված բրոնզե դեկորատիվ վահանների նվիրատվական արձանագրություններից հայտնի դարձավ էրեբունի ընթերցումը (նախապես ընթերցում էին Իրպունի, Իրբունի, էրբունի):

Բարեբախտաբար այս քաղաքի անունը և նրա հիմնադրման հետ կապված որոշ մանրամասներ պահպանվել էին Արգիշտի Ա թագավորի նշանավոր Խորխորյան տարեգրության այն հատվածում, որտեղ հիշատակվում են արևելյան այդ հզոր տիրակալի թագավորության հինգերորդ տարվա իրադարձությունները: Արդ, եթե Արգիշտի Ա-ի գահակալության առաջին տարին մ. թ. ա. 786 թվականն էր, իսկ էրեբունին կառուցվել էր այդ պահից չորս տարի անց, ապա էրեբունի-Երևանի հիմնադրման տարեթիվը պետք է համարել մ. թ. ա. 782 թվականը⁴⁴:

Նման խոշոր ձևնարկության համար ավելի հարմար ժամանակ չկար, քան մ. թ. ա. 782—781 թվականը, որովհետև հաջորդ մի քանի տարիներին Արգիշտին արյունահեղ կռիվներ էր մղում Ասորեստանի դեմ, իսկ նախորդ տարիներին զբաղված էր արևմտյան և հարավ-արևմտյան արշավանքներով, որոնք տևեցին մինչև մ. թ. ա. 782 թվականը: Ահա այս արշավանքների ժամանակ է, որ Արգիշտին գրավում է Խաթեն (խեթերի երկիր) և Մուփանին (պատմական Մոփք) ու այնտեղից գերված 6600 ռազմագերիների այժմյան Երևանի շրջանը տեղափոխելով, հիմնադրում է էրեբունի քաղաքը: Շատ հնարավոր է, որ Խաթեն և Մուփանի երկրներից գերեվարված զինվորները պատկանելիս լինեին նախահայկական ցեղերին և ժամանակի սովորության համաձայն, գերեվարվեին ամբողջ ընտանիքներով՝ կանանց, ծերերի, երեխաների հետ միասին: Այդ դեպքում անհրաժեշտ կլինեի գոնև կրկնապատկել կամ եռապատկել տարեգրության մեջ հիշատակվող ռազմականների թիվը և ննթագրի, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի Արարատյան դաշտի բնակչության հայացումն սկսվել էր էրեբունիի հիմնադրմամբ, որ այստեղի բնակչությունը միատարր ու միալեզու չէր ի սկզբանե: էրեբունիի հիմնական բնակչության մեջ մտնում էին թե՛ ուրարտական կայազորի ջոկատները և թե՛ Ազա երկրի տեղաբնիկ խավերը⁴⁵: Այսպիսով, նորաստեղծ էրեբունի քաղաքի բնակչության թիվը կարող էր հասնել մի քանի հազարի:

Որ Արգիշտին և նրան հաջորդող ուրարտական թագավորները իրոք մեծ նշանակություն էին տալիս էրեբունի քաղաքին, երևում է բուն միջնաբերդում

44 Տե՛ս Գ. Ա. Мелукашвили, Напрн-Урарту, էջ 285:

45 Տե՛ս նույն տեղում:

Քողած 23 սեպագիր արձանագրություններից, որոնք մեզ պատմում են էրեբունի հրաշալի շինությունների մասին:

Այս բոլոր փաստերը գալիս են հավաստելու, որ Արգիշտի Ա-ի և նրա հետնորդների (Սարգուրի Բ, Ռուսա Գ) օրոք էրեբունի-Նրեանը Ուրարտուի առավել հզոր ազդեցություններից կենտրոններից մեկն էր իր բնակելի թագամասերով ու դամբարանադաշտով, միջնաբերդի հոյակապ շինվածքներով և նրանց պերիստիլ բակով, բնակելի կացարաններով, արքայանիստ ու տոնական դահլիճներով, «սուսի»-տաճարով, խաչի աստծո և այլ տաճարային կոմպլեքսներով, տնտեսական ու պահեստային ընդարձակ կառույցներով: Միջնաբերդի եռադարիսյ ամրությունները, հենապատերը, հզոր աշտարակներն ու վեհաշուք կենտրոնական մուտքը հիշեցնում են Տուշպու-Տոսպ-Վանի մայրաքաղաքի անառիկ բերդը, որ այնպիսի մեծ սիրով ու ներշնչանքով նկարագրել է հանճարեղ քերթողահայր Խորենացին⁴⁶:

Մ. Թ. ա. VII դարում ուրարտական Ռուսա Բ թագավորը կառուցում է Թեյշեբանին և էրեբունիից՝ այնտեղ տեղափոխում արվեստի ու արհեստագործության շատ երեւելի իրեր՝ ու առարկաներ՝ նոր ամրոցն ու տաճարային շինությունները կահավորելու, դարգարելու համար: Հնարավոր է, որ Ռուսայի այս ձեռնարկումները կապակցությամբ էրեբունին կորցրած լինելի լինելով առաջնակարգ նշանակությունը, սակայն պակաս հավանական չէր լինի ննթագրել, որ էրեբունիի կողքին վեր խոյացող այդ նոր կոմպլեքսը հենց նրա հավելումը լիներ: Իբրև կրոնական, սրբազան քաղաքամաս, այն կրում էր ուրարտական գերագույն աստվածներից մեկի անունը, ընդգրկում էր տաճարային երկու կոմպլեքս և ուներ նրանց ենթակա քաղաքային կառույցներ ու տնտեսություններ:

Ինչպես ստորև կտեսնենք, հիմնադրվելով մ. թ. ա. 782 թվականին, էրեբունին հարատևելից և՛ արեմինյան գերիշխանության ժամանակաշրջանում, և՛ նրանից հետո, դառնալով ժամանակակից Նրեանի նախնին:

Թեյշեբանիի բաղաժը համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված: Այն կառուցել է Արգիշտիի որդի Ռուսա թագավորը մ. թ. ա. VII դարում: Քաղաքը տարածվում էր Կարմիր բլուրի վրա բազմաձև հզոր միջնաբերդից դեպի արևմուտք և հարավ: Նա ուներ ճիշտ հատակագծված փողոցներ, որոնք համապատասխանում էին թագամասերին ու պարունակում բնակելի շենքերի զանազանատիպ կոմպլեքսներ:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ քաղաքը կառուցվել է ըստ նախօրոք մտածված հատակագծի և բնակեցվել է կառուցապատվելուց հետո միայն: Նրա կենտրոնական մասում բնակիչներն իրենք տներ շինում, այլ բնակվում էին պետության կողմից կառուցվածների մեջ⁴⁷: Քաղաքի բնակելի տները տարբեր տեսակի էին՝ բնակչության տարբեր խավերին համապատասխան⁴⁸: Բայց

⁴⁶ էրեբունիի պեղումների մասին տե՛ս *И. М. Лосева*, Раскопки урартской крепости города Ирпуни..., СА, № 3, 1955, էջ 144—150; *Б. Б. Пиотровский*, *К. Л. Оганесян*, Раскопки урартских крепостей Эребуни и Тейшебани. Доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов, М., 1960. *К. Л. Оганесян*, Арин-берд, I, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961.

⁴⁷ Տե՛ս *Б. Б. Пиотровский*, Кармир-блур, I, Ереван, 1950.

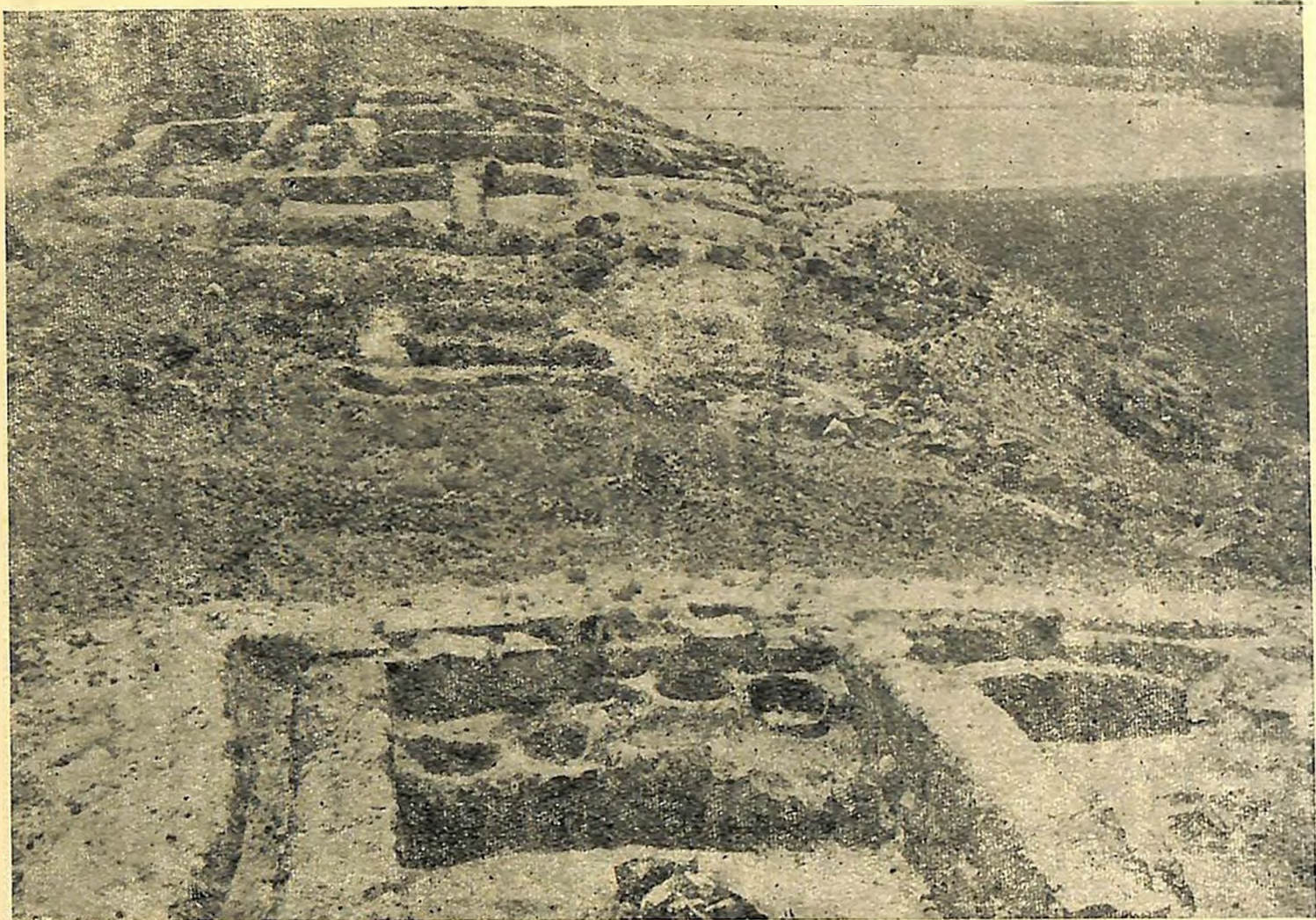
⁴⁸ Տե՛ս *А. А. Мартиросян*, Город Тейшебани, էջ 131, 155:

զավիթով, անհատական տնտեսական հարմարություններից դուրկ երկսենյականոց տներով թաղամասերի կողքին կային ավելի խոշոր տներ՝ մառաններով: Թեյշեբահինի քաղաքում պեղվել է երկու հազար քառակուսի մետր մակերեսով, երկարավուն ճակատի կողմից շորս առանձին մուտք ունեցող մի մեծ շենք:⁴⁹ Շենքն ուներ հատակագծով միմյանց կատարելապես համընկնող 11 սենյականոց 4 բնակարան: Պահպանվել են այդ շինությունից պատերի հիմքերը միայն, ուստի անհնար է պարզել, թե նա միհարկանի է եղել, թե երկհարկանի (որ միանգամայն հնարավոր է): Համենայն դեպս շենքի ճակատը իր առանձին մուտքերով խիստ նման է Վանում գտնված բրոնզե կրազարդի վրա պատկերված առանձին մուտքեր ունեցող եռահարկ շինությունը (մասերը պահպանվում են Բրիտանական և Բեռլինի թանգարաններում):

Արգիշտիխինիլի Բաղաբ: Քաղաքային շինությունների քանակությամբ, բաղմազանությամբ ու ճարտարապետական բարեմասնություններով, թաղամասերի ու հրապարակների ընդարձակ տարածություններով, երկար և ուղղաձիգ փողոցներով առանձնապես աչքի էր ընկնում Արգիշտիխինիլի քաղաքը: Այն հիմնադրվել էր մ. թ. ա. 776 թվականին ուրարտական Արգիշտի Ա թագավորի կողմից և այնուհետև շուրջ 200 տարի կառուցապատվել-ընդարձակվել ու բարեկարգվել նրա հաջորդների եռանգուն շինարարական գործունեությամբ: Արգիշտիխինիլին Վանի թագավորության ոչ միայն ամենախոշոր քաղաքներից էր, այլև նշանակալից տնտեսական, մշակութային և կրոնական կենտրոն: Նրա կառուցապատված մասը միայն զբաղեցնում էր յոթ-ութ հարյուր հեկտար տարածություն՝ բնկղմված այգիների, բանջարանոցների ու ցանքսերի կանաչ օպդիսի մեջ: Տնտեսությունների այս հզոր շղթան, արհեստանոցներն ու բնակիչի թաղամասերը տեղադրված էին մեծ ու փոքր ջրանցքների, առուների կենսաբեր երակների վրա, որոնք կյանք էին ներարկում նաև քաղաքի շրջակայքում ծվարած «արբանյակ» բնակավայրերին, գրեթե ողջ Արարատյան դաշտին, կամ որ միևնույնն է, ուրարտական արձանագրությունների «Ազա(նի) երկրին»: Ջրաբաշխական այս սիստեմի մասին հաղորդող արձանագրություններում և այլ սեպագիր կոթողներում տեղեկություններ կան քաղաքի թագավորական ու տաճարային այգիների, ցանքատարածությունների ու տնտեսությունների մասին: Մասնատիրական տնտեսությունների առկայությունը հաստատվում է հնագիտական պեղումների հարուստ նյութերով:

Արգիշտիխինիլին իր հատակագծային կառուցվածքով բավականաչափ նման էր Ասորեստանի և Բաբելոնի նշանավոր քաղաքներին: Այստեղ զարգացած երկրագործության և անասնապահության կողքին ծաղկում էին բաղմաթիվ արհեստներ: Արգիշտիխինիլիում կան բրոնզագործի ու դարբնի, քարագործի, դեղագործի և հյուսնի մեհատներ: Առանձնապես բարձր կատարելության էր հասել Արգիշտիխինիլիի խեցեգործությունը, որի հասարակ ու շքեղ արտադրանքը զարգարում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու քրմերի բարձրապարիսպ ապարանքը, շարքային ուղմիկի կամ երկրագործի տնակը, տարածվում քաղաքի սահմաններից շատ ու շատ հեռու: Առանձնապես լայն տարածում էին գտնում Արգիշտիխինիլիի գեղարվեստական արհեստագործու-

⁴⁹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, էջ 232—269 և նկ. 98:

Արգիշտիսիների: Բեակելի խոանձնատների ավերակներ

թյան արտադրանքները՝ բրոնզաթիթեղը, դրոշմադարձ գոտիները, բարձրաքանդակ վահանները, սաղավարտներն ու մետաղյա արձանիկները: Բնակելի տների պեղումներով հայտնաբերված նուրբ ու կոպիտ գործվածքները, փոկերն ու պարանները, կաշվե իրերի մնացորդները վկայում են մանածագործության, ջուլհակության, կաշեգործության և այլ արհեստների զարգացումը:

Իրենց տեսակարար կշռով քաղաքում մեծ տեղ էին զբաղում, հավանաբար, նաև շինարար վարպետներն ու բանվորները: Քաղաքային բնակչության փոքրաթիվ, բայց կարևոր խավ էին կազմում բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներն ու զինվորականները՝ իրենց համհարզ ջոկատներով, քրմերն ու տաճարային այլ սպասավորները: Սրանց բնակության վայրերը ըստ երևույթի, կից են եղել ուրարտական ամրապարիսպ բերդերին: Արգիշտիխինիլին իր արևելյան և աբևմտյան ծայրակետերում ուներ երկու հսկայական ամրոց՝ Արգիշտի Ա, Սարգուրի Բ և Ռուսա Գ թագավորների բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններով: Հիշատակված արձանագրությունների և հնագիտական պեղումների տվյալների համաձայն, այդ երկու ամրոցներում կային զինուժաններ, հացահատիկի պահեստներ, արհեստանոցներ, թագավորական ապարանքներ և մոտավորապես մեկ տասնյակի հասնող տաճարային շինություններ: Սրանք բոլորը գտնվում էին եռապարիսպ ամրությունների շրջանակի մեջ, որոնց թեք պանդուսները, լավ պաշտպանված շքամուտքերը, քառանկյունի ատարակների ու հենապատերի հզոր ծավալները հարազատորեն պատկերված են ասորեստանյան բարձրաքանդակների վրա: Քաղաքի ընդհանուր հատակագծային հորինվածքը նույնպես հիշեցնում է Հարավային Միջագետքի Ուր և Լագաշ քաղաքների կառուցվածքը:

Արգիշտիխինիլի պեղումներով հիմնովին հերքվում է գիտության մեջ ուրարտական քաղաքների մասին տարածված այն թյուր կարծիքը, թե իբրև նրանք ավելի շուտ միջնաբերդ ունեցող ոչ մեծ բնակավայրեր էին, քան խոշոր քաղաքային կենտրոններ՝ տնտեսության, կուլտուրայի ու քաղաքային կյանքի համապատասխան մակարդակով⁵⁰:

Աբևմտյան Հայաստանի (այժմ Թուրքիա) տերիտորիայում էլ պեղվում կամ հետազոտվում են մի քանի ուրարտական բերդ-շեներ և քաղաքներ (Ալթըն-թեփե, Բազնոց, Կայալը-Դերե և այլն), որոնք հիմնականում նման են Սովետական Հայաստանի լավ ուսումնասիրված հնագիտական հուշարձաններին:

Վերը հիշատակված բնակավայրերի մեծ մասը մեղա-սկյութական արշավանքների ժամանակ, ուրարտական պետության անկման հետևանքով կործանվեց մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին: Արգիշտիխինիլին ու Թեյշեբախինին հրկիզվեցին, էրեբունին կողոպտվեց, Տուշպան ու Ալթըն-թեփեին ավերվեցին, մյուսները լքվեցին: Սակայն շուտով էրեբունիի մինչաբերդը և Արգիշտիխինիլի արևելյան ամրոցը վերականգնվեցին, վերակազմվեցին իբրև նոր կենտրոններ. Թեյշեբախինի, Տուշպա-Տոսպի և այլ քաղաքների շրջակայքում նորից առկայծեց կյանքի կրակը:

⁵⁰ Արգիշտիխինիլի քաղաքի մասին տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргштихинини, էջ 220—236; К. К. Кафадарян, Новые данные по архитектуре Урарту, СА, 1967, № 4, էջ 237—247; Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 91—105:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արհեստական ոռոգում: Ուրարտուի զբաղեցրած տերիտորիայում երկրագործության ինտենսիվ զարգացումն անհնարին էր առանց արհեստական ոռոգման, որովհետև մթնոլորտային տեղումները չափազանց սակավաթիվ են եղել: Հետևաբար, ջրային ռեսուրսները ունեցել են առաջնակարգ նշանակություն հինարևելյան այդ պետության երկրագործության, այգեգործության-խաղողագործության և տնտեսության այլ ճյուղերի զարգացման համար:

Ուրարտական թագավորներից, որքան հայտնի է, առաջինը Մենուան էր, որն իր շինարարական գործունեության մեջ որոշակի տեղ հատկացրեց ոռոգման լայն ցանցի ստեղծմանը՝ պետության կենտրոնական նահանգներում: Ուրարտացիների ջանքերով ստեղծված ոռոգման ցանցում առանձնահատուկ տեղ է դրավել Մենուայի կողմից կառուցված Վիթխարի ջրանցքը, որը խմելու և ոռոգելու ջուր է մատակարարել Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Վանին:

Այս ջրանցքը կառուցված սխտք է լինի մ. թ. ա. IX դարի վերջերին՝ Մենուայի թագավորության սկզբնական շրջանում:

Մենուայի ջրանցքին ջուր են տվել Վերին Մժնկերտ գյուղի մտերքի ժայռից բխող բազմաթիվ աղբյուրները: Նրա ակունքներից հինգ կիլոմետր հյուսիս հոսում է Հայոց ձոր կամ Խոշաք գետը, որին միախառնվում էին Մժնկերտի ջրերը, նախքան ջրանցքի կառուցումը:

Ջրանցքի ակունքների և Տուշպա-Վանի միջև ընկած տարածությունը ուղիղ գծով կազմում է 70 կմ, սակայն ջրանցքի հունը ընթանում է ոլորաններով և նրա ընդհանուր երկարությունը հասնում է մոտ 80 կիլոմետրի:

Տուշպայի ջրանցքը հազարամյակների ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ վերանորոգվել է և ոչ միայն մինչև օրս պահպանել իր գոյությունը, այլև, Վանից բացի, իր ճանապարհին շարունակում է ապահովել թվով 25 գյուղերի ցանքադաշտերի, պտղատու և խաղողի այգիների ոռոգումը հինավուրց Հայոց ձոր գավառում:

Ջրանցքի ակունքներից ոչ հեռու կա մի լճակ, որի հատակից ևս դուրս են ժայթքում բազմաթիվ աղբյուրներ: Ջրանցքի ակունքներից հոսող ջրերը նախապես թափվում են այս ջրավազանը և այնուհետև շարունակում իրենց ուղղությունը մինչև Վերին Մժնկերտ, որի մոտ ջրանցքը չափազանց հորդաուստ է և այժմ սպասարկում է թվով 40 ջրաղացներ:

Մենուայի ջրանցքը, այնուհետև, խառնուրդ գյուղով ձգվում է մինչև խոշաբ գետը և, անցնելով գերանակապ ջրատար կամուրջի վրայով, ուղղությունը փոխում է դեպի Վան¹: Ներքին Մծնկերտ գյուղի մոտ հանդիպում է ջրանցքի կառուցումն ավատող առաջին սեպագիր արձանագրությունը:

«Խալդի աստծու զորությունք, Մենուան, Իշպուհինի որդին, այս ջրանցքը անցկացրեց: «Մենուայի ջրանցք» է (նրա) անունը: Խալդի աստծու մեծությունք Մենուան արքա (է) հլոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպս քաղաքի»: Հետևում է, այսպես կոչված, անհծքի բանաձևը՝ արձանագրությունը ոչնչացողների կամ հղծողների նկատմամբ²: Պատահական չէ, որ Մենուայի ջրանցքի կառուցմանը վերաբերող թվով 14 արձանագրություններ³, ինչպես ասվեց, տեղադրված են սկսած ներքին Մծնկերտից: Այդ փաստը բացատրվում է նրանով, որ ջրանցքի շինարարությունն այստեղից սկսած զգալիորեն դժվարացել է: Ծանր է եղել մանավանդ Արտամեստ գյուղից սկսվող տեղամասը, ուր ջրանցքը անընդհատ անցնում է ձորերով ու բարձունքներով:

Ճանապարհորդներին հիացմունք է պատճառել Մենուայի ջրանցքի արտակարգ զուլալ ջուրը և նրա վարմանալի արագ ընթացքը, որն առանձնապես աչքի է վարնում ջրանցքի ակունքների մոտ գտնվող լճակից մինչև խոշաբ գետի գերանակապ կամուրջը:

Իր վիթխարիությունք և ջրառատությունք Մենուայի ջրանցքը յուրահատուկ տեղ է զբաղում ոչ միայն Ուրարտուի, այլև Հին Արևելքի ոռոգման սիստեմում: Մովսես Խորենացին այն պարզապես «գետ» է անվանում⁴, ճիշտ այնպես, ինչպես Ուրմիա լճից հյուսիս անցկացված Ուլխուի ուրարտական ջրանցքը ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ը ուղղակի համեմատում է Եփրատի հետ:

Պետության մայրաքաղաքի մյուս հատվածը՝ Ռուսախինիլին, ոռոգման տեսակետից ավելի ուշ է արժանացել ուրարտացիների ուշադրությանը: Այդ բացատրվում է արքաների նստավայրի տեղափոխությունք Տուշպայից (Վան) Ռուսախինիլի (Թուրախ-կալե):

Ռուսախինիլիի ջրանցքի մասին պատմում է Ռուսա Ա-ի (մ. թ. ա. VIII դար) Քեշիշ-դյուլի («Քահանայի լիճ») մոտ թողած արձանագրությունը⁵, որի համաձայն ուրարտական այդ թագավորը Վանից դեպի արևելք, Տոնի գյուղի մոտակայքում, հիմնել է արհեստական լիճ՝ «Ռուսայի ծով» անվամբ: Լճի ջրերից օգտվելու նպատակով նրանից անցկացվել է ջրանցք, որը ջուր է մատակարարել Ռուսախինիլիին: Արձանագրությունը հիշատակում է նաև «ամայի հողերի» մասին, որոնք ջրանցքի կառուցումից հետո ընդգրկվել են նորաստեղծ ոռոգման ցանցում:

¹ Տե՛ս W. Belck und C. F. Lehmann, Ueber die neue armenische Keilinschriften, ZE, XXIV, II Heft, Berlin 1892, էջ 137 և հաջ.: Lehmann-Haupt, Armenten..., II, 1, էջ 95—109: Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ուրարտական թագավոր Մենուա Ա-ի կառուցած Շամիրամի ջրանցքը, «Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», 1941, № 3—4:

² Տե՛ս ՄԿԻ, 45:

³ Տե՛ս նույն տեղում, 43, 56:

⁴ Տե՛ս Խորենացի, Ա, Ժդ:

⁵ Տե՛ս ՄԿԻ, 268:

Ռուսախինիլիի ջրանցքը, որի ընդհանուր խրկարությունը կազմում է շուրջ 25 կմ, հնարավորություն է ընձեռել այստեղ հիմնելու ցանքադաշտեր, խաղողի այգիներ և արհեստական անտառներ, որոնք գտնվել են Տուշպա—Ռուսախինիլիի ճանապարհին:

Ռուսայի հիշյալ արձանագրության տվյալները հիմնովին հաստատվում են արհեստական լճի շրջակայքում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդներով: Դեռևս XIX դարի վերջին Վ. Բելքը այստեղ դիտել է ոռոգման սիստեմի հետքեր, որոնք լճից տանում են դեպի Կոխրանց, Սլզա և Շուշանց գյուղերն ու նրանց դաշտերը:

Քեշիշ-գյուլի շրջանում Ռուսա Ա-ի կառուցած վիթխարի ջրավազանը մինչև օրս շարունակում է իր գոյությունը: Արհեստական այդ լճի արևմտյան մասից հոսող ջրերը ճանապարհին իրենց մեջ են առնում բնական պաշարներ և այժմ էլ շարունակում են ոռոգել Թոփրախ-կալեի շրջակայքում ընկած ցանքատարածությունները:

Բելքի և Լեմաճ-Հաուպտի հետազոտությունները միաժամանակ պարզել են, որ Ռուսախինիլիի ջրանցքի որոշ հատվածներ ընթացել են ստորերկրյա խողովակներով⁶, որոնց գոյության փաստը հաստատվում է Ռուսա թագավորի կառուցած Ուլխուի ջրանցքի մասին եղած պրավոր տվյալներով:

Ռուսա Ա-ի ստեղծած ոռոգման ցանցի հաջորդ տեղամասը ընկած է Եղի Ուրմիա լճից հյուսիս գտնվող Սանգիբուտու նահանգի Ուլխու քաղաքի շրջանում: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ է պարունակում Ռուսա Ա-ի ժամանակակից ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի հայտնի վավերագիրը՝ «Լուվրի աղյուսակը»:

Ուլխուի բնակիչները, — ասված է այնտեղ, — ինչպես ձկներն են ցամաքում տոշորվում, ոչ խմում էին, ոչ էլ հագնում: Ռուսայի կամքով այստեղ ջրանցք է կառուցվում, որի ջրերը հոսում են Եփրատի նման: Ջրանցքի ընդհանուր հունից ճյուղավորված անթիվ առունները առատ ջուր են մատակարարում նորամշակ արտերին: Ուլխուի հողերը, որոնք հնուց ի վեր անջրդի էին, ոռոգվում են, նրանց վրա անձրևի նման թափվում են պտուղներն ու խաղողը: Այստեղ աճեցին սոսիներ և վեր խոյացան այլ ծառեր, որոնք ստվեր էին ձգում շորս դին և զարդարում Ուլխուի պալատը: Երբեմնի անմշակ հողերը 300 «իմեր» բերք պարգևեցին և տեղի բնակիչները դրա պատվին ձոնեցին ուրախ «ալալու»-ներ՝ բերքահավաքի երգեր: Ուլխուի ամայի հողերը Ռուսան վերածեց մարգագետինների, որոնք փարթամորեն կանաչում էին տարեմուտին. խոտը և արոտավայրը շէին վերանում ոչ ամռանը, ոչ էլ ձմռանը: Անասունների համար նրանք դարձան հիանալի արոտատեղիներ: Իր սրտի ցանկությամբ ուրարտական արքան ջրանցքի ափին կառուցեց պալատ, որին շրջապատող նոճիները անուշ բույր էին տարածում:

Ջրանցքի ստորերկրյա խողովակները ասորեստանցիները «ցույց են տալիս արևին», այսինքն՝ քարուքանդ են անում, իսկ քաղաքի հաստարուն ծառե-

⁶ Տե՛ս Կ. Փ. Леман-Хаунт, Вступительная лекция по истории и культуре халдов, «Труды Тбилисского гос. университета», VI, 1938, էջ 255—256:

րը՝ Ռուսայի պալատի ղարդարանքը, կտրտում են, փայտակույտերի վերածում և կրակի ճարակ դարձնում⁷։

«Լուվրի աղյուսակը» շի ակնարկում, թե ջրային ինչ պաշարներից է սնվել Ուլխուի ջրանցքը։ Սակայն կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի աղբյուր ջրանցքի համար կարող էր ծառայել Արաքսի վտակներից մեկը՝ Կարմիր (Կոտոր) գետը։

Վանա լճի հարավային ափին մեծ աշխատանքներ է կատարել Մենուան։ Աղթամարի արձանագրության համաձայն, ջրանցքը այստեղ ինչ-որ գետից հասցվել է մինչև Երինու երկիրը և Մենուախինիլի քաղաքը, որի հետևանքով Ուիշի քաղաքը և ամբողջ Աիդու (Այդու) նահանգը ընդգրկվել են նորաստեղծ ոռոգման ցանցի մեջ։

Վանա լճի հյուսիսային ափերը շատ ավելի բարենպաստ աշխարհագրական ու կլիմայական պայմաններ են ունեցել բնակչության երկրագործական և այգեգործական զբաղմունքի համար։ Այդ պատճառով էլ ուրարտական թագավորները մեծ ուշադրություն են դարձրել այս տերիտորիաների ոռոգմանը։ Այդ մասին են պատմում Բերկրիում և Արճեշի շրջանում հայտնաբերված արձանագրությունները⁹։

Բերկրիի ջրանցքը, ըստ երևույթին, սնվել է Վանա լիճը թափվող Բենդիմախհի գետից, իսկ Արճեշի շրջանում անցկացված ջրանցքներին իբրև աղբյուր ծառայել է Կալիալա գետը և նրա հիմքի վրա Արգիշտի Բ-ի կողմից կառուցված արհեստական լիճը։ Արձանագրությունները հիշատակում են, որ մինչև արհեստական լճի և ջրանցքների կառուցումը այստեղ հողը եղել է ամայի, սակայն հետագայում ստեղծվել են ցանքադաշտեր, պտղատու և խաղողի այգիներ¹⁰։

Արածանիի ավազանը հնուց ի վեր աչքի է ընկել իր բերրի հողերով և հարուստ ջրային պաշարներով։ Խորխորյան տարեգրության և Արծվաբերդի արձանագրության¹¹ վկայությամբ, ոռոգման հիմնական աղբյուրը այստեղ եղել է Դաինալա (Արածանի) գետը, որի աջ և ձախ ափերից էլ անցկացվել են ջրանցքները՝ Տուարածիի (Տուարածատաի) և Ալիայի (Աղիովիտ) ոռոգման կարիքները բավարարելու համար։ Այնուհետև, մի ամբողջ շարք արձանագրություններ լույս են սփռում ուրարտացիների կողմից կազմակերպված համատարած ջրանցքաշինության վրա՝ Մանակերտի շրջանում։ Այստեղ առանձնապես աչքի է ընկել Մենիղախինի, Ուկուանի, Զուգուխի, Իրնունի և Աբասինի բնակավայրերին պատկանող հողատարածությունների ջրային ցանցը։

Արարատյան բերրի դաշտավայրում ոռոգման աշխատանքներ են ձեռնարկվել հատկապես Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբախինի վարչատնտեսական կենտրոններին հարող տերիտորիաներում։

Արգիշտի Ա-ի արձանագրությունները պատմում են Արաքսի ձախ ափին՝ Արգիշտիխինիլի շրջակայքում ծավալված ջրանցքաշինության մասին¹²։ Այդպիսի ջրանցքների թիվը այստեղ հասել է հինգի, որոնք բոլորն էլ սնվել են

7 Տե՛ս АВИИУ, 49 (199)։

8 Տե՛ս УКН, 62։

9 Տե՛ս նույն տեղում, 57, 275, 276։

10 Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 31—36։

11 Տե՛ս УКН, 58, 127։

12 Տե՛ս նույն տեղում, 127, 136, 137։

Արաքսի ջրից: Դրանց գոյությունը հաստատվում է նաև պահպանված նյութական մշակույթի մնացորդներով: Ուրարտական մայր առուն այստեղ սկիզբ է առել Արաքսի ձախ ամիին ընկած Կարակալայի այլերակների մոտերքից և, այնուհետև, ճյուղավորվել Արարատյան դաշտավայրում կամ ուրարտական Աղա՝ երկրում:

Արարատյան դաշտում աչքի է ընկնում նաև Ռուսա Բ-ի կառուցած Ումեշի-նի ջրանցքը¹³, որը սկիզբ է առնում Իլգարունիա (այժմ՝ Հրազդան) գետի՝ Կարմիր բլուրին հանգիպակաց ամից, կարում ժայռավոր թունելը և այնուհետև ընթանում Երևան—Էջմիածին խճուղուն զուգընթաց¹⁴:

Երկրագործությամբ: Հայկական լեռնաշխարհի շորային կլիմայական պայմաններում ոռոգումը միակ հնարավոր նախապայմանն էր երկրագործության զարգացման համար: Ուստի պատահական չէ, որ Ուրարտական ժամանակաշրջանում երկրագործական զարգացած տերիտորիաներ են դառնում հենց այն շրջանները, որոնք ընդգրկված էին ստեղծված ոռոգման ցանցի մեջ:

Երկրագործության ինտենսիվ զարգացման շրջաններից մեկը Վանա լճի շրջակայքն էր, առանձնապես նրա արևելյան ամի, Տուշպա-Ռուսախինիլի քաղաքի և Մենուայի ու Ռուսայի ջրանցքներին հարող տարածությունները: Լճի հարավային ամին աչքի էր ընկնում Աիդու մարզը, իսկ հյուսիսում՝ Բերկրիի և Արճեշի շրջաններում անցկացված ջրանցքների ավազանները: Այստեղ ընդարձակ տարածությունների վրա հիմնվում են ցանքազաշտեր:

Հացահատիկի պաշարները կուտակվում են շտեմարաններում, որոնց տարողությունները չափվում են մի քանի հազար կապի-ներով (հայկ. կապի՞ճ): Այդպիսի շտեմարաններ կառուցվում են Վանում, Աստվածաշենում և այլուր: Թոփրախ-կազի (Ռուսախինիլի) պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հողամշակման և բերքահավաքի գործիքներ (երկաթե խոփեր, հռաժանիներ, մանդաղներ), հացահատիկ և այլ մթերքներ պահելու կալի ամաններ¹⁴:

Ուրարտական ժամանակաշրջանում երկրագործությունը վերելք է ապրում նաև Ուրմիա լճի հյուսիսային ամերի մոտակայքում՝ Մանգիրուտու նահանգի Ուլխուի ջրանցքին հարող տերիտորիաներում: Այստեղ առկա որոշ ցանքազաշտերից («Լուվրի աղյուսակի» տվյալների համաձայն) Ռուսա Ա-ը հավաքում էր հացահատիկի առատ բերք: Մանգիրուտու նահանգը ընդհանրապես իր 21 քաղաքներով և նրանց շրջակա 146 բնակատեղիներով աչքի էր ընկնում ցորենի և դարու անթիվ շտեմարանների արտակարգ առատ պաշարներով:

Երկրագործությամբ էին զբաղվում նաև Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած Արմարիլի (Վասպուրական) նահանգում, որը նույնպես հայտնի էր հացահատիկի իր հարուստ շտեմարաններով: Արմարիլիից հա չէին մնում Ուրմիայի արևելյան ամերին գտնվող Սուբի և Ուիշգիշ, հարավում՝ Մեսսի զարգացած երկրագործական մարզերը:

Երկրագործական մյուս կենտրոնները ընկած էին Տիգրիսի և նրա վտակների ջրավազաններում: Այստեղ առանձնապես հայտնի էին Նիրբուն, Խաբխին, Բիա-Ջամանին, Շուպրիան և Ուայախսը:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, 281:

¹⁴ Տե՛ս Ե. Ե. Пуотровский, Ванское царство, էջ 135:

Երկրագործական մի ուրույն մարդ էր Արածանիի ավազանը, առանձնապես Մանազկերտը և նրան հաջող շրջանները, որոնք ոռոգվում էին արհեստական ջրանցքներով: Հացահատիկի առատ պաշարները այստեղ ևս կուտակվում էին կառուցված շտեմարաններում: Սեպագիր աղբյուրներից¹⁵ հայտնի են Բադնոցում և նրա շրջակայքում շինված թվով երեք վիթխարի շտեմարանները, որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում է ավելի քան 67 հազար «կապի»: Իրենց չափերով սրանք յուրահատուկ տեղ են զբաղում Վանի թագավորության հացահատիկի շտեմարանների մեջ: Արածանիի հովտի բնակչության երկրագործական զբաղմունքի մասին հետազայում հիշատակում է նաև Քսենոփոնը¹⁶:

Կարսի մարզում հացահատիկի իր հարուստ շտեմարաններով աչքի էր ընկնում Աշտուխինին¹⁷, իսկ նրանից արևելք, պատմական Շիրակում՝ էրիախին¹⁸: Վերջինիս հացահատիկի առատ պաշարների մասին հետազայում հիացմունքով է խոսել պատմահայր Խորենացին. «Դու, ասում են, Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները շունենք»¹⁹: Երկրագործության զարգացումը Շիրակում հավաստվում է նաև ուրարտական դարաշրջանին վերաբերող հողամշակման և բերքահավաքի գործիքներով²⁰:

Ուրարտուի երկրագործական ամենախոշոր օջախներից մեկը Ազա երկիրն էր՝ Արարատյան դաշտավայրը: Հայտնի են նրա ցանքադաշտերը²¹, Արգիշտիխինիլիի և Թեյշեբախինիի հացահատիկի շտեմարանները, էրեբունիի վեց պահեստները՝ 56338 «կապի» հացահատիկի տարողությամբ^{21ա}: Հատկանշական է, որ Վանի թագավորության կենտրոնական մասից հայտնի հինգ շտեմարաններ ունեցել են 93.765 «կապի» տարողություն:

Թեյշեբախինի պեղումներով ի հայտ բերված հարուստ հնագիտական նյութերը հնարավորություն են ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմելու ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրի, այլև ընդհանրապես Ուրարտական պետության երկրագործության հետ կապված բազմաթիվ հարցերի մասին:

Պեղածո նյութերի մեջ մեծ տեղ են զբաղում ցորենի, դարու, կորեկի և քունջութի մնացորդները: Հատկանշական է, որ Թեյշեբախինի հացահատիկի շտեմարանների ընդհանուր տարողությունը, Բ. Բ. Պիտրովսկու հաշվումներով, կազմել է շուրջ 750 տոննա²²:

Մ. Գ. Թումանյանը պարզել է, որ այն ժամանակ Արարատյան դաշտավայրում մշակվել են մերկահատիկ ցորենի մի քանի տեսակներ, որոնց հիմնական մասը կազմել է, այսպես կոչված, փափուկ (կակուղ) ցորենը: Նյու-

¹⁵ Տե՛ս K. Balkan, Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften, „Anatolia“, 5(1960), էջ 124, ինչպես նաև УКН 162:

¹⁶ Տե՛ս Xen., Anab., IV, 7—9:

¹⁷ Տե՛ս УКН, 130:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 155 С, 26—31:

¹⁹ Խորենացի, Ա, ԺԲ:

²⁰ Տե՛ս А. А. Мартиросян, О древнем поселении около Ленинакана, ИАНАОН, 1952, № 10, էջ 87:

²¹ Տե՛ս УКН, 142. Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 103:

^{21а} Տե՛ս Н. В. Арутюнян, К. Л. Оганесян, Новые урартские надписи из Эребуни, ВДИ, 1970, № 3, էջ 107—112:

²² Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, էջ 40—41:

Գինու մազան: Ռեյչեֆահնիի միջնաբերդ

թերի մեջ ի հայտ է բերվել նաև հնագույն ծաղում ունեցող հազվագյուտ հանդիպող կլորահատիկ ցորենի տեսակը²³։

Ուրարտական դարիները բազմաշարք են և իրենց հիմնական մասով մերկահատիկ։ Դրանց կողքին հանդիպում են նաև բազմաշարք դարիների թաղանթավոր ենթատեսակներ։ Մերկահատիկ դարիները, Մ. Գ. Թումանյանի կարծիքով, աննշան շափով են տարբերվել ցորեններից, սակայն նրանցից շատ ավելի խոշոր են հղել և խոնավ կլիմայական պայմաններում հարուստ բերք են տվել։ Ուստի միանգամայն հավանական է, որ նրանք հիմնականում մշակված լինեն լեռնային շրջաններում²⁴։

Քունշութը Ուրարտուում օգտագործել են ձևից պատրաստելու համար։ Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են այգախախ արհեստանոցներ՝ համապատասխան սարքավորումներով։ Վերամշակումից հետո մնացած քուսպը, հավանաբար, օգտագործվել են իբրև անասնակեր և վառելանյութ։ Իսկ կորեկը և գարին Ուրարտուում ծառայել են ոչ միայն որպես սննդանյութ, այլև խմիչքներ պատրաստելու հումք։

Կարմիր բլուրի սելզումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև երկրագործական գործիքներ՝ երկաթի բահեր, մանգաղներ, եռաժանիներ, բրիչներ, ուրագներ և այլն։ Մթերքների վերամշակման գործիքներից ամենուրեք հայտնի են սանդերը, հավանդները, երկանքները²⁵։

Այգեգործություն և խաղողագործություն։ Ուրարտուում այգեգործության և խաղողագործության գոյությունը հավաստվում է ինչպես գրավոր աղբյուրներով, այնպես էլ հնապիտական նյութերով։ Երկրագործական այդ ճյուղերի վարդացումը նույնպես պայմանավորված էր արհեստական ոռոգման հնարավորությամբ, այդ պատճառով էլ Ուրարտուի այգեգործության և խաղողագործության օջախները կենտրոնացված էին արհեստական լճերին ու ջրանցքներին հարող շրջաններում։

Երկրագործության այս ճյուղերն առանձնապես լավ են վարձացել Ուրարտուի մալրաբաղաբ Տուշպա-Ռուսախինիլի շրջակայքում։ Այդ գործում հսկայական դեր են խաղացել Մենուայի և Ռուսա Ա.-ի ջրանցքները։ Պատահական չէ, որ «Մհերի դաան», «Թեշիշ-գյուլի» և Սղպայի արձանագրությունները պատմում են Վանից արևելք ընկնող պտղատու և խաղողի այգիների, գինու մառանների մասին²⁶, իսկ Կատեպանց գյուղում տեղագրված արձանագրությունը Մենուայի ջրանցքի մոտ հղած «Թաթիրիախինիլի» կոչված խաղողի այգու մասին²⁷։

Թուփրախ-կալից, Հայկաբերդից և Շուշանցից ծագող հնապիտական նյութերը ևս հավաստում են այստեղ առկա խաղողագործության և գինեգործության բարձր մակարդակը։ Հայտնաբերվել են գինու վիթխարի կարասների բազմա-

23 Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Культурные растения урартского периода в Арм. ССР, ИАНАОН, 1944, № 1—2, էջ 73—76, նույնի՝ Избранные труды, Ереван, 1957, էջ 164։

24 Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Основные этапы эволюции ячменя в Армении ИАНАБСН, Գտ. 1, 1948, № 1, էջ 73—74։

25 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 133—142։

26 Տե՛ս УКН, 268, 311։

27 Տե՛ս նույն տեղում, 111։

թիվ բեկորներ, որոնց վրա սեպագրով ու հիերոգլիֆներով արտահայտված են նրանց տարողության չափերը: Մենուայի ջրանցքի հիման վրա Տուշպա-Վանում տնկված պտղատու և խաղողի այգիների մասին հետազայում պատմում է նաև Խորենացին. «Քաղաքի բոլոր՝ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է (իբրև թե Շամիրամը—հեղ.) դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով, զանազանակերպ պտուղներով և տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ»²⁸:

Այգեգործությունը և խաղողագործությունը էին զբաղվում նաև Վանա լճի հարավային ափերին հարող սրճ տերիտորիաներում՝ Այաղու և Ուայախս մարզերում:

Սեպագիր աղբյուրների տվյալների համաձայն, այգեգործությամբ և խաղողագործությամբ աչքի են ընկել նաև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ու հյուսիսային ափերին և Արածանիի վերին հոսանքներում ընկած մի քանի շրջաններ: Այդ մասին պատմում են Գյուլպահում, Արճեշի մոտակայքում և այլուր հայտնաբերված արձանագրությունները²⁹: Բացի այդ, հայտնի է Մանազկերտից դեպի հյուսիս՝ Բոստան-կայայում կառուցված գինու վիթխարի մառանը (չորջ 220 հազար չխար տարողությամբ), որն իր չափերով զիջում է միայն Կարմիր-բլուրի մառաններին³⁰: Այգեգործությունը և խաղողագործությունը Արածանիի վերին հոսանքներում շարունակել է մնալ տեղի բնակչության սիրված զբաղմունքը նաև անտիկ և վաղ հայկական ժամանակաշրջանում, որի մասին հիշատակում են Քսենոփոնը, Մովսես Խորենացին և Փավստոս Բուզանդը³¹:

Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերին հարող շրջաններում այս տեսակետից առավել աչքի է ընկել Սանգիրուտու նահանգը՝ Ուլխու քաղաքով: Ուրարտական արքա Ռուսա Ա-ի ջրանցքին հարող հսկայական տարածության վրա փարթամորեն աճել են պտղատու և խաղողի այգիներ: Խաղողի առատ բերքը հնարավորություն է ընձեռել Սանգիրուտուում ամենուրեք զբաղվելու նաև գինեգործությամբ: Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «պտուղները և խաղողը թափվում էին հորգառատ անձրևի նման», իսկ «բուրումնավետ գինին հոսում էր հանց գետի ջուր»³²:

Այգեգործությունը եղել է նաև Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք ընկած Արմարիլի (Վասպուրական) նահանգի բնակիչների զբաղմունքի առարկան³³: Լճի արևմտյան ափերին խաղողագործությունը և գինեգործությունը զգալի տեղ են զբաղվել Գիլգանի տնտեսության մեջ³⁴, և հարավային ու արևելյան ափերին հարող Մենուայի թագավորությունում:

Հարավում ընկած խաղողագործական-գինեգործական շրջանները կենտրոնացված էին վերին Տիգրիսի ու նրա վտակների ջրավազաններում: Այստեղ,

28 Տե՛ս Խորենացի, Ա, Ժդ:

29 Տե՛ս ՄԿՈ, 65, 167, 275, 276:

30 Տե՛ս Նույն տեղում, 79:

31 Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 110 և ծանոթ. 37—39

32 «Լուրի աղյուսակ», տող 205, АВИИУ, 49 (213):

33 Տե՛ս «Լուրի աղյուսակ», տողեր 270—276:

34 Տե՛ս АВИИУ, 23 (11, 80), 27 (1, 27, 11, 60):

Մեծ Զաբի վերին ու միջին հոսանքներում, առանձնապես աչքի էին ընկնում Կիրրուրի նահանգը, Մուսասիրի շրջանը և Ուլմանիա բնակատեղին³⁵։ Հատկանշական է, որ Մուսասիրում փարթավոր են աճող «բազմատեսակ բաղձալի պտղատու ծառերը և խաղողի վազերը», Սարգոն Բ-ի պատկերավոր արտահայտությունը, նման էին եղեգնի, որ այնքան առատորեն այն ժամանակ աճում էր Եփրատի և Տիգրիսի ստորին հոսանքներում³⁶։

Տիգրիսի ավազանի այգեգործական և խաղողագործական մյուս շրջաններն ընկած էին Կաշիարի (Տուր-Աբդին) լեռների շրջակայքում և հյուսիսից ու հյուսիս-արևմուտքից նրանց հարող տերիտորիաներում։ Այստեղ առանձնապես աչքի էին ընկնում Նիրբուն, Կիրակուն, Շուրան (Սուրան), Նիրգունը. Կատմուխին (Կուտմուխին), Բիտ-Ջամանին և այլն³⁷։ Եթե այս բոլորին ավելացնենք Շուպրիան, Խուբուշկիան և Խաբխին, ապա հնարավորին չափ ամբողջական կդառնա մեր պատկերացումը Ուրմիա լճի և վերին Տիգրիսի ու նրա մտակների ջրավազաններում հնագույն ժամանակներում գոյություն ունեցած այգեգործական ու խաղողագործական-գինեգործական կենտրոնների մասին։

Արարատյան դաշտավայրի այգեգործական ու խաղողագործական կենտրոնները գտնվում էին Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբախինի շրջակայքում՝ Արաքսից և Հրազդանից անցկացված մի շարք ջրանցքներին հարող տերիտորիաներում։ Այստեղ ամենուրեք տնկվում են պտղատու և խաղողի այգիներ, որոնցից ստացվում է առատ բերք՝ երկրի տնտեսական կարիքները բավարարելու համար³⁸։ Այդ փաստերը լիովին հաստատվում են նաև անտիկ (Ստրաբոն) և վաղ հայկական (Ղ. Փարպեցի, Մ. Խորենացի) աղբյուրներով։

Իլդաբունիա (Հրազդան) գետից անցկացված ջրանցքի շրջանում առանձնապես աչքի էին ընկնում Կուարլինի հովտի նորատունկ պտղատու և խաղողի այգիները³⁹։

Գրավոր աղբյուրների մատուցած տվյալների վրա զգալի շափով լույս են սփռում էրերունիի, Արգիշտիխինիլի և Թեյշեբախինի հնագիտական պեղումները։ Էրերունիում⁴⁰ և Արգիշտիխինիլիում⁴¹ բացվել են զինու լիթխարի մառաններ՝ խոշոր կարասներով, որոնց վրա առկա են նրանց տարողության չափերը։ Շատ ավելի հարուստ նյութեր են մատուցում Թեյշեբախինի պեղումները, որոնք լիովին ներկայացնում են ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրի, այլև ընդհանրապես Բիայնիլի-Ուրարտուի այգեգործության, խաղողագործության և գինեգործության համայնապատկերը։ Հատկանշական է, որ Թեյշեբախինում պեղածո թվով ութ գինու մառանների ընդհանուր տարողությունը հասնում է

35 Տե՛ս АВИИУ, 23 (1, 54), 27 (1, 14)։

36 Տե՛ս նույն տեղում, 49 (309)։

37 Տե՛ս նույն տեղում, 23, 26։

38 Տե՛ս УКН, 136, 137. II. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блуря, էջ 103։

39 Տե՛ս УКН, 281։

40 Տե՛ս К. Л. Оганесян, Арин-берд, I, էջ 39, 43. նույնի՝ Раскопки урартского города Эребуни, СА, 1960, № 3, էջ 291, 294։ А. А. Демская, Кладовые Эребуни, «Сообщения Гос музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина», М., 1968, էջ 176—182։

41 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргинтихинили, էջ 288։

ավելի քան 400 հազար լիտրի: Այդ տեսակետից Ուրարտուի մեզ հայտնի գինեգործական կենտրոնների մեջ Թեյշեբախինն առաջիմ գրավում է միանգամայն յուրահատուկ տեղ:

Թեյշեբախինի պեղումները հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու նաև Ուրարտուում աճեցված խաղողի տեսակների և նրա մշակման եղանակների մասին: Պեղածո մնացորդներում առանձնապես աչքի են ընկնում Ոսկեհատ (եարջի), Մսխալի (Արարատ), Հաչաբաշ և սև խաղողի մի քանի տեսակներ: Իսկ այգեգործությունը հավաստվում է պեղումներով հայտնաբերված սալորի, մանրահատիկ բալի, նուան, դեղձի, ընկույզի, խնձորի մնացորդներով:

Պեղումները հավաստում են, որ Արարատյան դաշտավայրի Ազա երկրում, ինչպես նաև Ուրարտուում ընդհանրապես, բնակչությունը զբաղվել է նաև բանջարա-բոստանային կուլտուրաների մշակությամբ: Գրանց մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավել ձմերուկը, սիսեռը և ոսպը:

Փաստերը վկայում են, որ Արարատյան դաշտավայրի այգեգործական և խաղողագործական կենտրոնները լիովին համապատասխանում են երկրագործական այդ ճյուղերով զարգացած ժամանակակից տերիտորիաներին⁴²:

Անասնապահության: Երկրագործության հետ միասին անասնապահությունը հղել է ուրարտացիների հիմնական տնտեսական զբաղմունքը: Այդ մասին անհրաժեշտ տվյալներ են պարունակում ուրարտական և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները, ինչպես նաև Թեյշեբախինի, էրեբունիի և Արգիշտիխինիլիի հնագիտական նյութերը: Ուրարտուի աշխարհագրական և բնական պայմանների բազմազանությունը հնարավորություն էր ընձեռում միևնույն նահանգներում ու գավառներում զբաղվելու և՛ երկրագործությամբ, և՛ անասնապահությամբ: Այդ պատճառով էլ մի ամբողջ շարք երկրագործական մարդերի տնտեսության մեջ իր տեղն է ունեցել նաև անասնապահությունը:

Վանա լճից արևելք անասնապահությունը զգալի զարգացման է հասել Արմարիլի և Սանգիբուսու նահանգներում: Այստեղ առանձնապես աչքի է ընկել Զրմզրմ-գաղի շրջանում առկա տաճարային տնտեսությունը, որի նվիրատվությունների շնորհիվ ստացած ամենամսյա եկամուտը կազմել է 97 ցուլ, 305 ոչխար, 6 կով և 6 այծ:

«Լուվրի աղյուսակի» համաձայն, Սարգոնը խարույկների վրա այրել է Արմարիլիի «հարդը՝ անասունների կյանքը», իսկ Սալմանասար Գ-ի մի արձանագրության տվյալներով, ասորեստանցիները այդ նահանգից իբրև հարկ ստացել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների ամբողջ հոտեր և ձիերի երամակներ:

Իր հարուստ արոտավայրերով՝ Ուրմիա լճից հյուսիս մեծ համբավ է վայելել Սանգիբուսուն, որի «խոտը և արոտատեղին դադար չէին առնում ո՛չ ամուսնը, ո՛չ էլ ձմռանը»: Այստեղ ամենուրեք արածում էին անասունների հոտերը, ձիերի երամակները և ուղտերը: «Ուլխու քաղաքի արոտատեղին» Սարգոնը

⁴² Ուրարտուի այգեգործության և խաղողագործության մասին տե՛ս Բ. Բ. Пютровский, Ванское царство, էջ 142—147; Նույնի, Кармир-блур, I, II, III. Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 117—133; Տե՛ս և Զ. Մ. Ղասաբյան, Թեյշեբախինի (Կարմիր-բուրի) երկրագործական մթերքների վերամշակման հարցի շուրջը, ՏԷՂ. 29-Ա2Գ, 1959, № 9, 24—311

համարել է Ռուսայի «ձիերի հույսը»⁴³, իսկ Բարի դավառը (Ուրմիա լճի հյուսիս-արևելյան ափին)՝ «անասունների ապավենը»:

Սանգիբուտուից դեպի արևելք, Իրանական Ադրբեջանի հյուսիսային լեռնային շրջաններում ընկած էր Պուլուադի անասնապահական երկիրը, որի տերիտորիայից միայն մի արշավանքի ժամանակ ուրարտացիների քշած ձիերի քանակը հաշվվում է հազարներով, իսկ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների՝ տասնյակ հազարներով:

Ջարգացած անասնապահական և ձիաբուծական կենտրոն էր Գիլզանը⁴⁴:

Ուրարտուի հարավ-արևելյան կողմերում անասնապահության զարգացման բարձր մակարդակով առանձնապես աչքի է ընկել Մանայի հայտնի թագավորությունը, որի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների և ձիերի քանակը արձանագրություններում հաճախ հանդես է գալիս «անթիվ» կամ «անհամար» ասականներով:

Չիաբուծությունն առանձնապես լավ է զարգանում Մանայի թագավորության՝ Ուրմիա լճի արևելյան ափերին ընկած որոշ շրջաններում: Մրանց մեջ աչքի էին ընկնում Սուբին և Անիաշտանիան: Ահա թե ինչ է գրում Սարգոն Բ-ը Սուբիի մասին.

«Այդ գավառում ապրող մարդիկ ամբողջ Ուրարտուում նմանը չունեն հեծելազորի համար ձիեր վարժեցնելու մեջ: Նրա (Ռուսա Ա-ի—հեղ.) լայնատարած երկրում ծնված փոքրիկ քուռակները, որոնք աճեցվում են արքայական գնդի համար և ամեն տարի վերցվում իբրև հարկ, ուղարկվում են Սուբի գավառը, որը Ուրարտուի մարդիկ Մանայի երկիր են անվանում: Քանի դեռ նրանց կաղմվածքը չի ստուգվել, նրանց շեն հեծնում: Մինչև շեն վարժեցնում ելքելին, պտույտներին և գարձերին, այն ամենին, ինչ անհրաժեշտ է մարտի համար, նրանք վաղվզում են առանց թամբի»⁴⁵: Ինչ վերաբերում է Անիաշտանիա ամրոցին, ապա այն համարվում է Ռուսայի ձիերի կրամակների տունը»:

Մեծ Ջաբի միջին և վերին հոսանքներում անասնապահությունը լայն տարածում է գտել Կիրրուրիում, Ուլմանիայում և հատկապես Արդինի-Մուսասիրում: Վերջինիս անասունների խոշոր հոտերի մասին պատկերացում կաղմելու համար շատ կարևոր է այն փաստը, որ մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքի ժամանակ Սարգոն Բ-ը Մուսասիրից քշել է 100 հազար 225 գլուխ ոչխար, 920 խոշոր եղջերավոր անասուն, 692 ջորի և ավանակ: Այս հայտնի սլաշտամունքային կենտրոնի անասնապահության զարգացումը պայմանավորված էր ոչ միայն նրա սեփական հնարավորություններով, այլև ուրարտական թագավորների կողմից խաղի աստծու տաճարին անասունների սխտեմատիկ նվիրատվություններով, որոնց թիվը հասնում է տասնյակ հազարների:

Վանա լճից հարավ, Բոխտանի հովտում, անասունների առատությամբ աչքի է ընկել Խուբուշկիան, որի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների, ձիերի ու ջորիների քանակը: ասորեստանյան գրավոր աղբյուրների համար

43 Տե՛ս АВИИУ, 49 (199, 213):

44 Նույն տեղում, 22, 27 (I, 27, II, 60), 28 (174):

45 Նույն տեղում, 49 (167):

ձայն, «անթիվ ու անհամար է»⁴⁶: Անասնապահությունը վրադրվել են նաև Խաբուշկիայի հարավային հարևանի՝ Խաբխի բնակիչները, որոնց տնտեսական վրադժմոնքում յուրահատուկ տեղ է գրավում լճկան ձիերի բուծումը⁴⁷:

Հարավում ընկած մյուս անասնապահական կենտրոններից հայտնի են Կումանի գավառը (Սրբեկյան Խաբուրի հովտում), Նիրուր (այժմ Զուգի գաղ) և Կաշիարի (այժմ Տուր-Արգին) լեռներում ու նրանց հարակից տերիտորիաներում ընկած մի շարք նահանգներ ու բնակատեղիներ⁴⁸:

Կաշիարիից դեպի հյուսիս անասնապահությունը վզալի տեղ է գրավել Տիգրիսի ու Եփրատի ջրավազաններում ընկած մի շարք երկրների ու մարզերի տնտեսության մեջ: Այստեղ առանձնապես աչքի են ընկել Նիրդունը, Կատմուխին կամ Կուտմուխին, Բիտ-Ձաճանին, Ալշեն (Ալգին) և Կումուխը, որոնք Հին Սրբեկբում հայտնի էին ձիերի ու ջորիների բազմաթիվ երամակներով, խոշոր ու մանր հզերավոր անասունների չափազանց հարուստ հոտերով⁴⁹:

Վանա լճից հարավ-արևմուտք անասնապահությունը վզալի մակարդակի է հասել Շուպրիա-Ուրմեում՝ Սասունի լեռներում, իսկ Արևմուտքում՝ Եփրատին աջափնյա որոշ տերիտորիաներում (Մելիտեա-Մալաթիա, Կամանու, Տաբալ): Պատահական չէ, որ ասորեստանյան թագավոր Ասարխազդոնը իր արձանագրություններից մեկում հատուկ տեղ է հատկացնում Շուպրիայի խոշոր ու մանր հզերավոր անասունների հոտերի, ինչպես նաև նրանց խնամքը տունող հովիտների հիշատակությունը⁵⁰: Իսկ Ուրմե երկրից ուրարտացիների կողմից միայն մի անգամ քշված անասունների բանակը հասնում է ավելի քան տասը հազարի⁵¹: Ինչ վերաբերում է անդրեփրատյան Մելիտեա, Տաբալ և մի շարք այլ նահանգներին, ապա նրանց անասնապահության մակարդակը հավաստվում է ուրարտական և ասորեստանյան բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներով: Տաբալը առանձնապես հզիլ է Առաջավեր Ասիայի առավել զարգացած ձիաբուծական կենտրոններից մեկը⁵²:

Իբրև անասնապահության մեկ այլ կենտրոն գատվում, առանձնանում է Արածանիի վերին հոսանքում ընկած «Տուարածիի հովիտ» շրջանը⁵³: Հենց ինքը՝ այդ երկրի անունը ևս (հայկ. Տուարածատափ), ակներևաբար, լույս է սփռում նրա բնակիչների անասնապահական վրադժմոնքի վրա: Արածանիի վերին հոսանքներում անասնապահության բարձր զարգացումը հաստատվում է նաև անտիկ աղբյուրների տվյալներով⁵⁴: Հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում ընկած մյուս անասնապահական կենտրոններն այն ժամանակ եղել են Ուրարտուի կենտրոնից բավականաչափ հեռու Դրանցից և Դիաուխին (հայկ. աղ-

46 Տե՛ս АВИИУ, 27 (II, 63) և այլուր:

47 Տե՛ս նույն տեղում, 11, 12, 21, 26:

48 Տե՛ս նույն տեղում, 20, 23, 26: УКН, 127, II, 22:

49 Տե՛ս նույն տեղում, 23, 26:

50 Տե՛ս АВИИУ, 67:

51 Տե՛ս УКН, 155 А, 22—25:

52 Տե՛ս ԽՏ, II, 5—22, УКН, 158: АВИИУ, 44, 54, 72:

53 Տե՛ս ԽՏ, V, 11—30:

54 Տե՛ս Хейн., Anab., IV, IV, 7—9:

բյուրների Տայք), Զաբախան (հայկ. աղբյուրների Զալախք), Տարիունին (հայկ. աղբյուրների Դարույնք) և Կուլխան (հունական աղբյուրների Կողքիս):

Ասորեստանյան թագավոր Թիգլաթպալասար Ա-ի վկայությամբ, Դիաուխի-Դայանին դեռևս մ. թ. ա. XII—XI դարերի սահմանադրված հայտնի էր իր ձիերի ու ջորիների մեծ երամակներով, արտավայրերի անթիվ ու անհամար անասուններով⁵⁵: Իսկ ուրարտական որոշ աղբյուրների համաձայն, այդ երկիրը սիստեմատիկաբար ձիեր է տրամադրել վանի թագավորության հեծելազորին⁵⁶: Հատկանշական է, որ ուրարտացիների մի արշավանքի ժամանակ Դիաուխից քշված անասունների քանակը արտահայտվում էր հսկայական թվերով՝ 4.426 ձի, 10.478 գլուխ խոշոր և 73.770 գլուխ մանր հղջերավոր անասուն:

Դեռ ավելին, պարտության դառնությունները կրելուց հետո, Դիաուխի արքան ստիպված է լինում Արգիշտի Ա-ին լրացուցիչ «նվիրել» ևս 300 գլուխ խոշոր և 10.000 գլուխ մանր հղջերավոր անասուն: Բացի դրանից հյուսիսային այդ նահանգը պարտավորվում է հետագայում ամեն տարի ուրարտացիներին իբրև տուրք վճարել հարյուրավոր ձիեր, ցուլեր, կովեր, ոչխարներ⁵⁷: Այդ նահանգի անասնապահության հարստունը զարգացումը լիովին հաստատվում է նաև հետագա շրջանի անտիկ աղբյուրներով⁵⁸:

Մայրագույն հյուսիս-արևմուտքում, Սև ծովին հարավ-արևելքից հարող շրջաններում, անասնապահությունը ինտենսիվ զարգացում է ապրել Կուլխանահանգում: Չնայած այս նահանգը խոշոր ու մանր հղջերավոր անասունների և ձիերի քանակով զիջել է վերը հիշատակված Դիաուխին, այնուամենայնիվ, նրա անասունների զխաքանակը ևս հասել է հազարների և տասնյակ հազարների⁵⁹: Հետևաբար, Կուլխան ևս կարելի է դասել Ուրարտուի անասնապահական առավել զարգացած կենտրոնների շարքը:

Հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան այլ նահանգների անասնապահության մասին հասել են ոչ միայն գրավոր, այլև հնագիտական տվյալներ: Ուրարտական գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ վանա լճից դեպի հյուսիս ընկած երկրներից անասնապահությամբ զբաղվել են Արիլիանին (հայկ. աղբյուրների Արեղեանք), էթիունին, Ուզուրի-էթիունին, Արունին (հայկ. աղբյուրների Հավունինք), Էրիախին (հայկ. Շիրակ), Ուիտերուխին, Իգանի-Իյանին և այլ նահանգներ:

Արիլիանի, էթիունի և մի քանի հարևան այլ երկրների տնտեսության մեջ հսկայական քանակ են կազմել մանր հղջերավոր անասունները, որոշ չափով նաև ձիերը, եթե նկատի ունենանք, որ միայն մեկ արշավանքի ժամանակ Արգիշտի Ա-ը այդ երկրներից ու մարզերից իբրև ավար քշել է 126 հազար գլուխ մանր հղջերավոր անասուն և 1280 ձի⁶⁰: Հյուսիսում աչքի է ընկել նաև Իգանին⁶¹: Այդ տեսակետից նա զգալի չափով գերազանցել է նույնիսկ մերձուրմ-

55 Տե՛ս АВИИУ, 10 (IV, 43):

56 Տե՛ս УКН, 36:

57 Տե՛ս նույն տեղում, 128, В 1, տողեր 1—16, 21—25:

58 Տե՛ս Xen., Anab., IV (V, 35, 26, 34, VII, 14):

59 Տե՛ս УКН, 155 С, 1—16, D, 3—40:

60 Տե՛ս ԽՏ, 1, 17—11, 2:

61 Իյանի տարբերությունը:

յան շրջանի հարուստ անասնապահական շրջաններին: Ուրարտական ժամանակներում անասնապահական և ձիաբուծական խոշոր կենտրոն էր Սևանի ավազանը՝ տարբեր կողմերից հարող բարձրագիր լեռնային հովիտներով: Բավական է նշել, որ այդ տերիտորիաներից (ինչպես նաև Արաքսի վերին հոսանքում ընկած որոշ շրջաններից) ուրարտական թագավոր Սարգուրի Բ-ը սոսկ մի արշավանքի ժամանակ քշել է 214 հազար զլուխ մանր, 40 հազար 353 զլուխ խոշոր հղջերավոր անասուն, ինչպես նաև 3.500 ձի⁶²: Հատկանշական է, որ Ուրարտի-էթիունիի (Սևանի ավազան) և էրիախիի (հայկ. աղբյուրների Շիրակ) անասնապահությունը, հավաստվում է ոչ միայն բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներով, այլև հնագիտական նյութերով (ձիու բրոնզե սանձեր, խնոցիներ): Նույնը կարելի է ասել էթիունի ցեղային միություն անասնաբուծության և անասնապահություն մասին, եթե նկատի ունենանք սեպագիր աղբյուրների տեղեկությունները և խոշոր հղջերավոր անասունների կմախքների ուսումնասիրության տվյալները:

Ուրարտուի անասնապահության մասին առանձնապես հարուստ նյութ են մատակարարում էրեբունիի և Թեյշեբախիի պեղումները: Էրեբունիում հայտնաբերվել են ոչխարների, այծերի, խոշոր հղջերավոր անասունների, սմբակավորների, խոզերի և այլ ընտանի կենդանիների, ինչպես նաև վայրի այծի ու նապաստակի ոսկորների մնացորդներ: Վերջիններս վկայում են, որ ուրարտացիները այստեղ վճարում էին որսորդությամբ, որի մի շարք տեսարաններ հիանալի պահպանվել են էրեբունիի ստորոտում հղած Նոր-Արեշի դամբարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե գոտիների և միջնաբերդի որմնանկարներում⁶³:

Շատ ավելի հարուստ են Ուրարտուի անասնապահությանը վերաբերող Թեյշեբախիի հնագիտական նյութերը: Այստեղ, միջնաբերդի պեղումներով, հայտնաբերվել են խոշոր ու մանր հղջերավոր անասունների, ձիերի, ավանակների և ընտանի այլ կենդանիների կմախքներ, ոսկորների ու զանգերի մնացորդներ, ձիու սարքեր և այլն: Հնագիտական նյութերի մեջ առանձնապես առատ են խոշոր հղջերավոր անասունների ոսկրային մնացորդները: Ինչ վերաբերում է մանր հղջերավոր անասնապահությանը, ապա այն անցյալում, ինչպես և այժմ, շնչին տեղ է գրավել Արարատյան դաշտավայրի բնիկների տնտեսության մեջ: Այդ հաստատվում է նաև Թեյշեբախիի քաղաքային մասի նախաուրարտական շերտերի պեղումների արդյունքներով:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուրարտուի անասնապահության մեջ հիմնական տեղը բռնում էին խոշոր ու մանր հղջերավոր անասունները: Ըստ այդմ մանր հղջերավոր անասունների գլխաքանակը մի քանի անգամ գերազանցել է խոշոր հղջերավոր անասունների գլխաքանակին:

Թե որքան մեծ տեղ է գրավել անասնապահությունը Ուրարտուում և հարևան երկրներում, կարելի է պատկերացում կազմել թերևս այն փաստից, որ

62 Տե՛ս ԿԿԻ, 155F, 6—31:

63 Տե՛ս 2. Մարտիրոսյան, 2. Մնացականյան, Նոր-Արեշի ուրարտական կոլումբարին, Տեղ. 29Ա.29, 1958, № 10, էջ 69—84; Կ. Մ. Оганесян, Арин-берд, I, նկ. 33, 36, 38 և այլն:

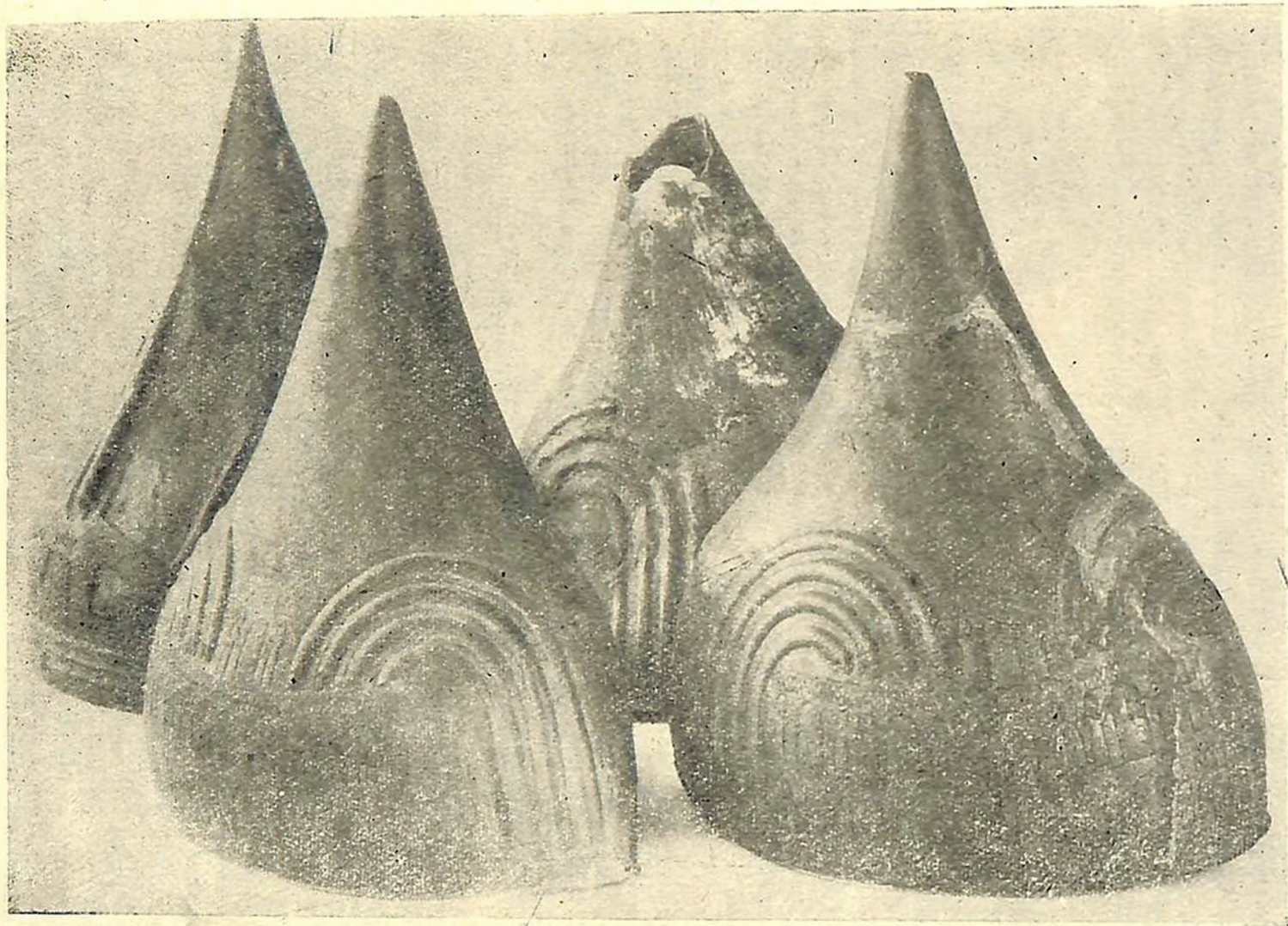
ուրարտական թագավորները, ոչ լրիվ տվյալներով, նվաճված երկրներից քշել են ավելի քան 326 հազար խոշոր հղջերավոր և մեկ միլոն 134 հազար դուլխ մանր հղջերավոր անասուն:

Խոշոր ու մանր հղջերավոր անասուններից հետո, տնտեսության մեջ կարևոր տեղ է գրավել ձիաբուծությունը: Ձիերը օգտագործվում էին ոչ միայն տնտեսության մեջ, այլև ռազմական զործում: Գրավոր աղբյուրները հավաստում են, որ ձիաբուծությունը հղել է Ուրարտուի և նրան առ ժամանակ ենթակա մի ամբողջ շարք նահանգների բնակիչների սիրված զբաղմունքը: Այսպես, հարավում և հարավ-արևելքում ձիաբուծությամբ առանձնապես աչքի են ընկել Խուբուշկիան, Խաբսին, Կիրրուրին, Գիլզանը, Մանան, Սուբին, Բարին, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Շուպրիան, Մելիտեան, Բիտ-Ջամանին, Նիրբուն, Նիրդունը, արևելքում՝ Սանգիբուտուն, Պուլուադին, հյուսիսում՝ Աբիլիանին, Իգանին (Իյանի), էրիսին, էթիունին, Ուգուրի-էթիունին:

Վերոհիշյալ առանձին խումբ երկրներից ուրարտացիների քշած ձիերի քանակը մեզ հայտնի բոլոր նվաճումների ընթացքում հասնում է մոտավորապես 34 հազարի:

Ուրարտուի և նրան ենթակա երկրների անասնապահության մեջ առանձին տեղ են ունեցել նաև ջորիները և ավանակները: Ջորիները հիշվում են Սարգուրյան տարեգրության և Կարմիր բլուրում հայտնաբերված մի սեպագիր աղյուսակի մեջ: Իսկ ավանակների մասին որոշ պատկերացում են տալիս Կարմիր-բլուրի հնագիտական նյութերը: Ընտանի կենդանիների այդ տեսակների մասին համեմատաբար հարուստ տվյալներ են պահպանում ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները, ըստ որոնց ջորիներով և ավանակներով հայտնի էին Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում և հարավ-արևելքում՝ Սանգիբուտուն, Մուսասիրը, Ումանիան, Կիրրուրին, Մանան, հարավում և արևմուտքում՝ Խուբուշկիան, Նիրբուն, Նիրդունը, Բիտ-Ջամանին, Շուպրիան, Մելիտեան, Դիսուսին:

Ուրարտուի և նրան ենթակա երկրների անասնապահության մեջ որոշ տեղ են գրավել նաև ուղտերը: Ընտանի կենդանիների այդ տեսակը տարածում է գտել արևելքի և հարավ-արևելքի սահմանափակ թվով մարզերում՝ Ուրմիա լճի մերձափնյա երկրներում (Սանգիբուտու, Գիլզան, Մանա, Աշկալա-խուբի, Ուգիշտի), Իրանական Ագրեբջանի որոշ տերիտորիաներում (Պուլուադի) և այլն: Ի դեպ, սահմանափակ է հղել նաև հիշյալ մարզերի ուղտերի գլխաքանակը: Այդ երևում է ռազմական արշավանքների ընթացքում ուրարտացիների բռնագրաված ուղտերի թվից, որի առավելագույնը չի հասնում նույնիսկ երկու հարյուրակի: Եվ այդ այն դեպքում, երբ հիշյալ թվերը սովորաբար վերաբերում են ոչ առանձին աշխարհագրական միավորների, այլ մի շարք երկրների համատեղ: Թե որքան սահմանափակ է հղել Ուրարտուի և նրա հարևան երկրների ուղտերի գլխաքանակը, կարելի է պատկերացում կազմել թերևս այն փաստից, որ ուրարտական թագավորների կողմից նվաճված կամ սանձահարված մարզերից քշված ուղտերի մեզ հայտնի քանակը կազմում է մեկուկես հազարից քիչ ավելի: Ուրարտական նվաճողները, ակներևաբար, առանձնահատուկ նշանակություն են տվել ուղտերին, եթև նկատի ունենանք, որ թշնամի երկրներից

Իրնգե սաղալարտներ Արգիշտի Ա և Սարգուրի Բ քաղաւորների արձանագրութիւններով և ռեյքի պատկերներով. Կարմիր-բլուր

բշված անասունների հիշատակության մեջ նրանք սովորաբար գրավում են երկ-
րորդ տեղը՝ ձիերից հետո⁶⁴։

Ի մի բերելով օգտագործված նյութերը, կարելի է արձանագրել, որ ուղղ-
վազ երկրագործությունն ու բարձր զարգացած անասնապահությունը Ուրար-
տուի տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին։ Նրանց ընդհանուր մակարդա-
կով էր պայմանավորված ոչ միայն արհեստների առաջընթացը, փոխանակու-
թյունն ու առևտուրը, այլև հասարակ ժողովրդի ու պետության բարօրությունը։

2. Ա Ր Հ Ե Ս Տ Ն Ե Ր

Մետաղագործությունը։ Վանի թագավորության ընդարձակ տերիտորիայում
հողագործությանն ու անասնապահությանը զուգընթաց բարձր զարգացման
հասան նաև արհեստները։ Բրոնզի բավականին հզոր մետաղագործության առ-
կայության պայմաններում, Ուրարտուում ավելի վաղ, քան այլ երկրներում
երևան եկավ ու լայն կիրառություն գտավ երկաթը⁶⁵։ Տիխնիկայի պատմությա-
նը նվիրված աշխատություններում իշխում է այն տեսակետը, թե երկաթի
մշակումը սկսվել է II հազարամյակի կեսերին՝ Ուրարտուի հյուսիսային սահ-
մանների մոտ գտնվող խալիբների երկրում և այնտեղից աստիճանաբար տա-
րածվել ամբողջ հին աշխարհով մեկ⁶⁶։ Պնդում են, որ ուրարտական մշակույ-
թի առանձնահատկությունը մետաղագործության բարձր զարգացումն է և նրա
մտախիղճությունը խեթերի ու խուրրիների ավանդույթներին։ Նրանց կարծիքով,
ուրարտական մետաղա իրերը արտահանվել են հյուսիսային Կովկաս (Մալ-
կոսյ, Կելերմես), Սիրիա և Միջագետք (Կարբեմիշ, Ասորեստան), ինչպես նաև
Մարաստան, Իրան և Առաջավոր Ասիայի արևմտյան մարզերը, ընդհուպ մինչև
էգեյան ծով⁶⁷։

Եվ իրոք, Թուրախ-կալեի, Կարմիր-բլուրի, Արգիշտիխինիլիի, Ալթըն-թե-
փեի, Կայալը-դերեի պեղումների ժամանակ ավելի շատ մետաղե գործիքներ
ու զենքեր են հայտնաբերվել, քան Առաջավոր Ասիայի այլ պեղավայրերից։
Դրանցից առանձնապես բնորոշ են երկաթե խուփերը, բրնձի ծայրերը, ման-
գաղները, եղանները, կացիններն ու մուրճերը, կեռիկները, փակերի ծխնինե-
բը, նիզակի ծայրերը, դանակները ու բազմազան այլ մանր իրեր։ Կարմիր-
բլուրում մեծ քանակությամբ երկաթե իրերի հետ գտնվել են նաև հազարավոր
բրոնզե առարկաներ։

Ուրարտական մետաղագործությունն ապահովված էր տեղական հումքով։
Հատկապես երկաթի շատ հանքավայրեր կային Ուրարտուի կենտրոնական մա-
սում։ Երկաթով հարուստ էին Մուշի, Բիթլիսի, Վանի շրջանները, ինչպես նաև
Ուրմիա լճից արևմուտք ընկած լեռները⁶⁸։

⁶⁴ Ուրարտուի անասնապահության մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Բ. Пуотровский, Ванское царство, էջ 147—160; Ի. Բ. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 139—195։

⁶⁵ Տե՛ս Ե. Բ. Тугаев, История Древнего Востока, II, СПб., 1914, էջ 53։

⁶⁶ Տե՛ս M. France Lanord, Evolution de la technique du fer en Europe occidentale de la préhistoire au Haut Moyen Age, Nancy, 1956, էջ 27—43։

⁶⁷ Տե՛ս F. Schächermeyer, Tuschpa. „Realflexikon der Vorgeschichte“, XII, Berlin, 1929.

⁶⁸ Տե՛ս Ե. Բ. Пуотровский, Ванское царство, էջ 163—164։

Պղնձի մշակումը հայտնի էր Խնուսի շրջանում, Տիգրիսի ակունքների մոտ. Երզնկայից հարավ ընկած լեռներում, ինչպես նաև Ուրմիա լճից արևմուտք, Մուսասիրում, նշանավոր Քելիշին կոթողի մոտակայքում: Այսպես, Մուսասիրի տաճարում ու պալատում պահվում էին մեծ քանակությամբ բրոնզե առարկաներ (մոտ 114 տոննա ընդհանուր քաշով), այն դեպքում, երբ երկաթե առարկաները համեմատաբար քիչ էին:

Ասորեստանյան տարեգրություններում հաղորդվում է, որ արշավանքների ժամանակ հափշտակվել է ոսկի հետևյալ քանակությամբ. Տյուրոսում՝ 4,5 տոննա, Մուսասիրում՝ մոտ 2 տոննա, Հուգայում՝ 900-կգ, Դամասկոսում՝ 600 կգ, Խաթթիում՝ 345 կգ, Տաբալում՝ 300 կգ: Բացի այդ, Մուսասիրից տարվել է մոտ 10 տոննա արծաթ, Հուգայից՝ 24, Դամասկոսից՝ 69, Խաթթիից՝ 63 տոննայից ավելի և Տաբալից՝ 30 տոննա: Ասորեստանյան տարեգրությունները տեղեկություններ են պարունակում նաև պղնձի, կապարի և անագի հափշտակման մասին: Պղնձի հսկայական քանակություն (900 տոննա) է գրավվել Դամասկոսում: Կապարով (հավանաբար նաև անագով) հատկապես հարուստ էր Շուպրիան (նեղակայիս Սասունի լեռների շրջանը):

Հարկ է նշել, սակայն, որ առանձին պետությունների ու երկրների միջև Եղած մշտական կապերի պայմաններում մետաղագործությունը Հին Արևելքում կարող էր զարգանալ նաև անկախ հանքավայրերի անմիջական առկայությունից: Արդեն III հազարամյակի վերջին, ինչպես ցույց են տալիս ասորեստանյան դադութների արխիվները, Առաջավոր Ասիայում զարգացած առևտուր կար, որում փոզի դերը կատարում էին մետաղները (հիմնականում արծաթը, ավելի հազվադեպ՝ կապարը, անագը և պղինձը)⁶⁹: Փոխանակությունից բացի, կար նաև մետաղ ձեռք բերելու մի այլ եղանակ՝ հափշտակումը պատերազմների ժամանակ, որը խիստ բնորոշ էր Հին Արևելքի ստրկատիրական պետություններին⁷⁰:

Տարեգրությունները ամենից քիչ տեղեկություն տալիս են երկաթի մասին, սակայն դրա պաշարներով առաջին տեղում Դամասկոսն է (150 տոննա), որը Հին Արևելքի մետաղագործության խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր: Գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ ասորեստանցիները Առաջավոր Ասիայի երկրներից ստանում էին գլխավորապես ձուլյ ոսկի, արծաթ, պղինձ, կապար (անագ) և երկաթ:

Բրոնզաձուլություն: Միզ հասած ուրարտական բրոնզե իրերը շատ բազմազան են: Հատկապես հարուստ են ներկայացված ուրարտական սպառազինությունների:

Այդ մասին առանձնապես արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում «Լուվրի աղյուսակը»՝ Սարգոնի 714 թվականի արշավանքի նկարագրությունը, որ պատմում է Մուսասիրի գրավման մասին: Այստեղ խալդի աստծու տաճարում ասորեստանցիները հափշտակում են բազմաթիվ բրոնզե իրեր. 25122

⁶⁹ Տե՛ս B. Landsberger, Assyrische Handelskolonien in Kleinasien..., Leipzig, 1925, էջ 20—25.

⁷⁰ Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1956, № 1, էջ 28—46.

«ծանր ու թեթև» վահան, 1514 «ծանր ու թեթև» նիզակ, 30412 (?) «ծանր ու թեթև» սուր, 607 «ծանր ու թեթև» անոթ և, բացի այդ, բրոնզե աղեղներ (կապարճներ) ու հեծեկադրոշներ⁷¹:

Ուրարտացիների IX դարի սպառազինությունը լավ հայտնի է Սալմանասար Գ-ի Բալավաթյան դարպասի բարձրաքանդակներից: Ուրարտական ռազմիկները հագած են կարճ հագուստ՝ լայն գոտիով, դիմված են կարճ նիզակով ու աղեղով, նիզակավորները ձեռքերին ունեն ոչ մեծ կլոր վահաններ: Ռազմիկները կրում են փետուրներով զարդարված սաղավարտներ, որոնք, ինչպես և ամբողջ սպառազինությունը, հիշեցնում են խեթական նմուշները:

VIII դարում ուրարտական սպառազինության ձևը մոտենում է ասորեստանյանին: Հենց այդպիսին են Թեյշեբախնի քաղաքի միջնաբերդի պեղումներից հայտնաբերված ուրարտական սպառազինության բաղաձայն իրերը, որոնց վրա հաճախ լինում են ուրարտական թագավորների սեպագիր արձանագրություններ: Գտնված բրոնզե սաղավարտների ձևը համընկնում է Թեբեում հայտնաբերված ասորեստանյան սաղավարտի ձևին⁷²:

Կարմիր-բլուրում գտնվել է դեկորատիվ նշանակություն ունեցող տասնչորս խոշոր բրոնզե վահան՝ VIII դարի ուրարտական թագավորների (գերագանցապես Արգիշտի Ա-ի) սեպագիր ձեռնական արձանագրություններով: Վահաններն ունեցել են ուռուցիկ միջնամաս և լայն, տափակ ելրեր:

Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված Արգիշտի Ա և Սարգուրի Բ թագավորների ձեռնական արձանագրություններ ունեցող սաղավարտներից ու կապարճներից շատերը ուրարտական արվեստի նշանավոր հուշարձաններ են:

Ուրարտական բրոնզագործության բարձրարվեստ իրերը աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց գեղեցկությամբ ու որակով, այլև պատրաստման տեխնիկայով: Յուրաքանչյուր առարկային հատուկ են այնպիսի գծեր, որոնք նրան տարբերում են համանման, առաջին հայացքից նույնատիպ, առարկայից: Պարզ է դառնում, որ դրանք բրոնզից ձուլված են մոմե մոդելների միջոցով:

Ձուլման այս թանկարժեք եղանակով, որը հնարավորություն էր տալիս մի մոդելից ստանալ միայն մեկ մետաղյա արձանիկ, ձեռք էր բերվում առարկայի խիստ նուրբ մշակում, մի բան, որ անհնար էր իրականացնել դրվագման կամ հատիչի միջոցով: Այս ձևով ձուլված ուրարտական արձանիկները չունեն կարերի տեղեր, որոնք առաջանում են փեղկվող կաղապարի մեջ ձուլելիս և աչքի են ընկնում այն նրբություններ, որը հնարավոր է միայն պլաստիկ զանգվածներից քանդակելու դեպքում:

Ձուլելուց հետո առարկաները երբեմն զարդարվում էին լրացուցիչ դրվագներով, որն իր նշանակությունն ուներ նաև դրանք ոսկե թիթեղով պատելիս: Ոսկեպատման եղանակը շատ պարզ էր. առարկաները պրկում էին ոսկե բարակ թերթիկով, որի ծայրերը ամրացվում էին հատուկ ակոսիկներում: Իր առաձգականության շնորհիվ, ոսկին կրկնում էր բրոնզե հիմքի քանդակազարդի բոլոր մանրամասնությունները:

⁷¹ Sh' u Fr. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, տողեր 302—304:

⁷² Sh' u W. M. Flinders Petrie, Six temples at Thebes, London, 1897, տախտ. XXI:

Ուրարտական մետաղյա առարկաների մեջ հատուկ խումբ են կազմում կաթսաների բրոնզե բռնակները, որոնք մարդկային, մեծ մասամբ՝ կանաչի իրանով թուշուններ են⁷³: Դրանց առանձին մասերը և մանավանդ թևերի միջև տեղավորված սկավառակը ցույց են տալիս, թե հնարավոր է, որ դրանք արևի աստվածուհիյան պատկերներ լինեն:

Բրոնզե խոշոր անոթների գոյությունը վկայված է Սարգոնի 714 թվակա- նի արշավանքի նկարագրության մեջ և այլ հուշարձաններում: Մուսասիրի տա- ճարից գրավված ավարի թվարկման մեջ, օրինակ, հիշատակվում է «մի մեծ բրոնզե անոթ 80 շափ ջրի տարողությամբ, բրոնզե կափարիչով»: որը Ուրար- տուի թագավորները հալդիի առջև զոհաբերություն կատարելիս լցնում էին հեղ- ման գինով»: Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա, Մուսասիրի տաճարի գրավման տեսարանում, տաճարի առջև պատկերված են հռոտանու վրա կանգ- նած հրկու խոշոր կաթսաներ: Հարուստ են ներկայացված և բրոնզե ձիասար- քերը, որոնք բաղկացած են ճակատի թիթեղիկից, աչտի վահանակից, լկամից ու զանգակներից: Ձիասարքի առարկաներից մի քանիսն ունեն ուրարտական: Թագավորների անուններով սեպագիր մակագրություններ⁷⁴:

Ուրարտուի ժամանակներից մեզ հասել են նաև մեծ քանակությամբ բը- բրոնզե պարզ իրեր՝ ապարանջաններ, ճարմանդներ, դաշույններ, աղեղի ծալ- բեր և այլն, որոնք ձուլվել են երկփեղկ կաղապարներում:

Կաղապարներում ձուլելուց բացի, բրոնզե առարկաների մի մասը պատ- յրաստվել են կամ միայն դարբնելու, կամ կոած թերթերը միմյանց գամելու ևղանակով: Հայտնի են բրոնզե թերթավոր գոտիները՝ նախշերով ու պատկեր- ներով զարդարված, որոնք կատարված են գրոշմման ու հետագա փորագրման ևղանակով:

Կարմիր-բլուրում գտնվել են անոթներ ու թասեր, որոնք ամբողջությամբ կոած են պղնձե թերթից կամ սեղմված են հատուկ դազգահի վրա:

Թուրախ-կալեում գտնված մետաղե իրերից հարկ է հիշատակել ներքևի մասում գրալաձև զարդերով (կլուստներով) բրոնզե թասը, որը մտնում է հին- արեելյան ու անտիկ մետաղե անոթների այն խմբի մեջ, որոնք հայտնի են փիալա անունով: Կարմիր-բլուրում հայտնաբերվել են ամենաբազմազան ձևե- րի մի քանի փիալաներ:

Բրոնզե ամբողջական թերթից կոաված անոթներից բացի, կան նաև մի քանի մասերից՝ ինչպես կոածո, այնպես էլ ձուլածո, իրար գամված անոթներ⁷⁵:

Ոսկեբշուրյուն: Մեզ հայտնի ուրարտական ոսկե իրերը քանակով շատ քիչ են: Թուրախ-կալեի պեղումների ժամանակ գտնվել է միայն մի մեղալցոն, որն

73 Մորուսավոր ֆիդուրներից մեկը ծագում է Օլիմպիայից (սե՛ս A. Furtwängler, Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia. „Olympia“, IV, Berlin, 1890, № 783), իսկ Ֆլորենցիայի թանգարանում պահվում է մի կաթսա, գտնված Վետուսիայում, որի վրայի զարդարանքների մեջ կան երկու մորուքավոր ֆիդուրներ: Նույնանման ֆիդուրներ կային նաև Գորդիոնում գտնված բրոնզե կաթսայի վրա: Հնարավոր է, որ բռնակները պատկե- րում են ոչ թե կանանց, այլ տղամարդու իրան:

74 Տե՛ս Ե. Բ. Пюотровский, Кармир-блур, III, Ереван, 1955, էջ 44—46:

75 Տե՛ս Ե. Բ. Пюотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 55:

իրենից ներկայացնում է մեկ միլլիմետր հաստությամբ և 6,5 սմ տրամագծով թերթավոր ոսկու սկավառակ:

Մեղալյոնի վրայի պատկերները կատարված են մետաղապլաստիկ եղանակով. դրանք սեղմվել են հակառակ կողմից, որից հետո արտաքինից լրացուցիչ մշակման են ենթարկվել կտրիչով: Մեղալյոնի վրա պատկերված է դահին նստած կին՝ ձախ ձեռքին մի ճյուղ և նրա առաջ կանգնած է երկրորդ կինը՝ նույնանման հագուստներով:

Կարաս մարտակառփի փորագրությամբ. Արգիշտիլիսինիլի

Ոսկե մեղալյոնի վրա պատկերված կանացի նստած կերպարանքը անվերապահորեն նման է Հայաստանի պատմական թանգարանում պահվող բրոնզե արձանին. այստեղ ևս կինը, հավանաբար աստվածուհի, նստած է ճիշտ նույնպիսի հագուստով և նույն զիրքով:

Առանձին ոսկե առարկաներ հայտնաբերվել են նաև Կարմիր-բլուրի պեղումներից: Դրանց մեջ առանձնանում են մահիկաձև, ճկած աղեղնակով ականջօղերը, որոնք դարձարված են հատիկախաղով կամ թե հիմքին զոզված բարակ ոլորված մետաղալարով: Այդ ականջօղերը հարում են Միջերկրածովյան շրջանում և Փոքր Ասիայում գտնված այն առարկաների տիպին, որոնք վերաբերում են VIII—VI դարերին:

Կարմիր-բլուրի միջնաբերդի կենտրոնական մասի գինու մառանի կարասներից մեկի հատակին գտնվեցին թերթավոր ոսկու բեկորներ՝ առյուծի ֆիգուրը բոլորապատման մասերը: Պահպանվել է բաց երախով գլխի բոլորապատմաժը՝ մածուկով դրվագված աչքով և ճակատի խորագիր ուղունքով: Գտնվել են նաև բաշի թիթեղաթերթիկի բեկորներ:

Սրահներին մեկուսում զոհված մարդկանց ոսկորների մեջ հայտնաբերվել է ծայրերին առյուծի զլուխներով զարդարված ոսկե ապարանջան, իսկ № 36 պահեստարանում՝ ձուլչ ոսկու սկավառականման մի հատված՝ 14,85 գ քաշով: Միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան մասի շինություններում գտնվել են արծաթե բաշի մի բեկոր՝ ոսկե թերթիկով պատած, պառկած առյուծի ֆիգուրով գնդասեղ և ամուր հյուսված ոսկե նրբագույն լարից պատրաստված երկկոնաձև մանր ուլունք:

«Նուլրի աղյուսակը» վկայում է Մուսասիրում՝ Ուրզանա թագավորի պալատում եղած ոսկու մեծ քանակության մասին: Այնտեղ եղել են ոսկե դաշույններ, 6 սուր և հովհար, ինչպես նաև «փղոսկրից, սև ու հաճարի փայտից պատրաստված գավազաններ՝ ոսկե ու արծաթե վերնամածներով» և այդ նույն նյութերից պատրաստված անոթներ՝ զարդարված ոսկով ու արծաթով:

Մուսասիրի տաճարում ոսկե իրերն էլ ավելի շատ էին: Տաճարի պատերը զարդարած ոսկե վահաններից բացի, այնտեղ եղել են մեծ քանակությամբ այլ առարկաներ: «Ոսկե մեծ սուր, ծանր սուր, նրա ձեռքի սուրը՝ 26 մինա ոսկե քաշով (այսինքն՝ մոտ 13 կգ)... մարդկային ձեռքի ձեռն ոսկե փական, նրա սողնակը, որի վրա հանվում էր թևավոր վիշապը, մի ոսկե ցցիկ, որը փակում էր փականը» և, բացի այդ, «վալրի ցուլի երկու ոսկեպատ եղջյուր... սև ու հաճարի փայտից բաղկացածներ՝ պատած ոսկով ու արծաթով»: Առարկաների այս թվարկումից երևում է, որ ուրարտական ոսկե իրերի մեջ պատահում են և կուածո և՛ ձուլածո առարկաներ⁷⁶:

Ուրարտացիները տեխնիկական մեծ հմտության էին հասել նաև արծաթից առարկաներ պատրաստելու գործում:

Մուսասիրի տաճարում պահվում էին մեծ քանակությամբ արծաթե առարկաներ, ընդ որում զբանցից ոչ բոլորն էին տեղական արտադրություն: Սարգոնի տեքստում հատուկ նշվում է. «արծաթե ծանր ու թեթև 393 թաս՝ պատրաստված Աշուր, Ուրարտու և Խաբխի երկրներում», իսկ Ուրզանայի պալատում՝ «արծաթե խնկամաններ ու թասեր՝ Տաբալ երկրից»:

Բացի այդ, տեքստում հիշատակվում են. «96 արծաթե նիզակ, ոսկով զրբվազված ու պատված արծաթե հեծելազորոշներ, ... 67 արծաթե կոնք, ... 33 ուղմակառք, արծաթե աղեղներ՝ արծաթե կապարճներում, արծաթե կեռ թրեր, արծաթե գավազան, արծաթե վահաններ»: Պալատում կար «Ռուսայի արծաթե անոթը՝ կափարիչով, 34 արծաթե թաս, արծաթապատ 54 անոթ, արծաթե մահիկներ ու մատանիներ»:

Թեյշեբաինի մինչաբերդի հյուսիս-արևմտյան պահեստարաններում հայտնաբերվել է արծաթե մի խոշոր սկավառականման առարկա, որը, հավանաբար, վահանի միջնամասի զարդ է կամ անոթի կափարիչ: Առարկայի մակերեսը զարդարված է զոդած ոսկե շորս թիթիղներով, որոնք համակենտրոն գոտիներ են կազմում և պատած են կոկոնների շղթայի ձև ունեցող ուրարտական

⁷⁶ Վանի բուն թագավորության տերիտորիայում ոսկին հայտնի է Սղերդ լեռան շրջանում, Վանա լճից հարավ: Սակայն, անկասկած, ուրարտական առարկաների մեծ մասը պատրաստվում էր այն մետաղից, որն ստացվում էր հարևան երկրներում գրավված իրերի վերահավանք միջոցով:

քնորոշ զարդանկարներով: Կենտրոնում տեղադրված է ոսկե հոծ վերնամասը. որ նույն ձև ունի: Առարկայի վրա պահպանվել են Մենուայի որդի Արգիշտիի անունով սեպագիր արձանագրության մնացորդները:

Բացի այդ, Կարմիր-բլուրում գտնվել են արծաթե սափորներ, կահույքի, ձիասարքի զարդեր, ասպարանջաններ, մատանիներ, մանր կախազարդեր:

Թոփրախ-կալիում գտնվել է կրակից խիստ տուժած արծաթե գլանաձև մի աման, որ երկու ծայրերից ոսկե մեխերով գամած կափարիչներ ունի: Կափարիչի հակառակ կողմում ամրացված էր ոսկու և արծաթի խառնուրդից պատրաստված մահիկաձև մի կրծքազարդ (պեկտորալ): Առարկայի վերականգնումից հետո պարզվեց, որ նրա վրա պատկերված է գահին նստած աստվածուհին և զոհարհրության համար այժը նրան մոտեցնող մի կին:

Մետաղի փոխանակությունն ու առևտուրը, մետաղի պաշարների զավրուժը: Բերված նյութերը ցույց են տալիս վանի թագավորությունում արտադրված մետաղյա առարկաների բացառիկ բաղմազանությունն ու հարստությունը:

Քաղաքական անկայուն միավորումների, լայն փոխանակության ու մըշտական պատերազմների իրադրության մեջ մետաղյա իրերը Առաջավոր Ասիայի մի շրջանից տարածվում էին հսկայական տերիտորիայի վրա: Փոխանակության ծանրության չափի հիմնական միավորը՝ միանան (ուրարտական մանան) ամբողջ Առաջավոր Ասիայի համար ընդհանուր էր, սակայն, շնայած զարգացած առևտրին, նրա քաշային արտահայտությունները տարբեր էին լինում և հաճախ առանձին երկրների կառավարիչներ աշխատում էին միասնական դարձնել դրանք: Ասորեստանյան միևնույն հավասար էր 505 գրամի (խորանարդ կանգունի 1/240 մասի չրի քաշը): Ուրարտական միևնույն պայմանականորեն կարելի է հաշվել այդ նույն քաշով:

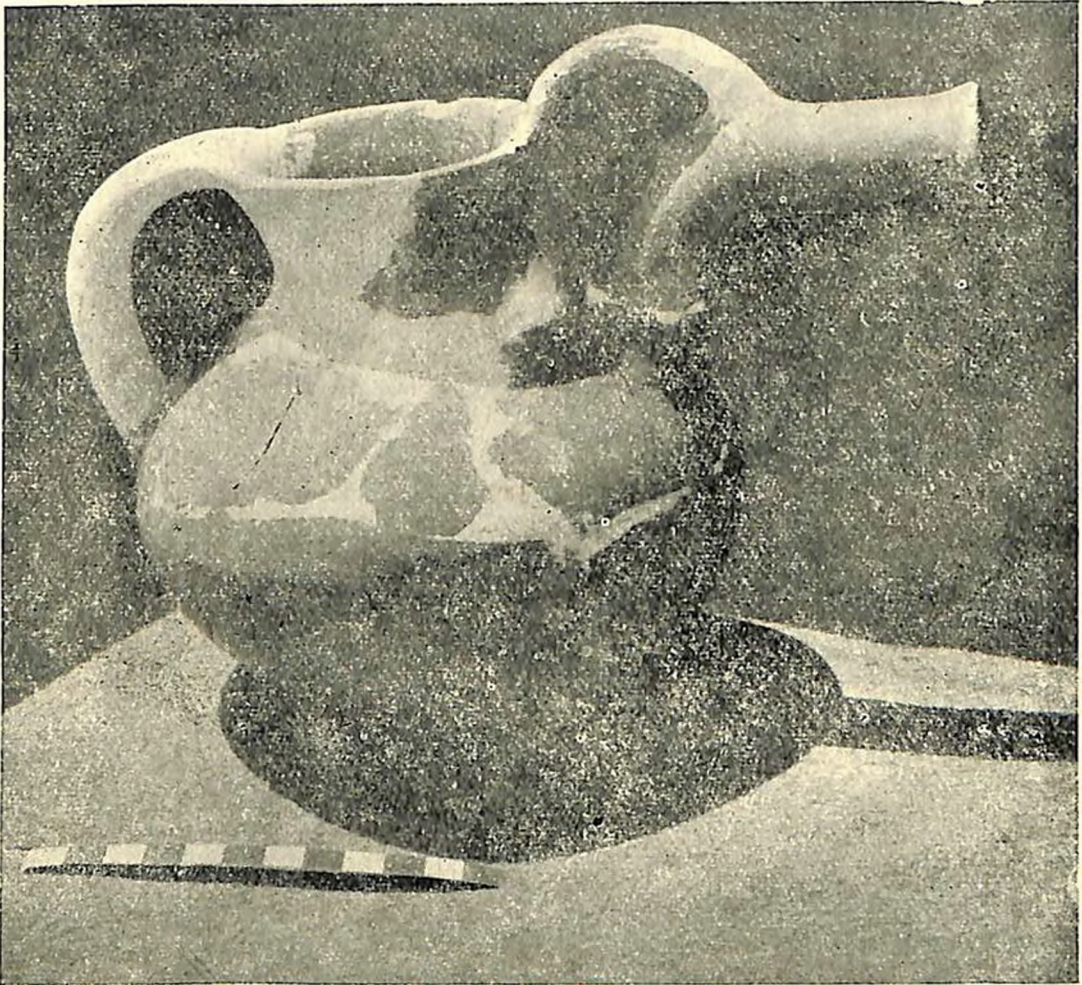
Ուրարտական թագավորների տարեգրությունները երբեմն հաղորդում են մետաղի մեծ քանակության (մետաղյա իրերի) մասին, որ ստացվում են տուրքի ձևով:

Այսպես, Արգիշտի Ա-ի տարեգրության մեջ կարդում ենք այն մասին, որ Դիաուլի երկրի թագավորը հանձնել է 41 մինա մաքուր ոսկի, 37 մինա արծաթ և ավելի քան 10 հազար մինա պղինձ (կամ բրոնզ): Կումմախա երկրի թագավորը Սարգուրի Բ-ին է ուղարկել 40 մինա մաքուր ոսկի և 800 մինա արծաթ:

Վերը տեսանք, որ Սարգունի տեքստում հիշատակվում էին Մուսասիրի տաճարում եղած Ասորեստանի, Ուրարտուի և Խաբախի մետաղյա իրերը: Ասվում էր նաև, որ ասորեստանցիները վերստին գրավեցին այն թանկարժեք իրերը, որոնք թշնամիները վերցրել էին «քաղաքում, պալատում և տաճարում, Աշուրի ու Մարգուլի կառույցներում»:

Բացի այդ, Առաջավոր Ասիայում մետաղյա իրերը փոխանակության հիմնական առարկա էին հանդիսանում, որոշ չափով լինելով նաև ընդհանուր համարժեք (օրինակ, որոշակի քաշի ասպարանջանները): Այսպես, մասնավորապես Եգիպտոսի մարգարեության մեջ (մ. թ. ա. VI դարի սկիզբ) Տյուրոսի մասին ասվում է. «Յավանք, Տուրալն ու Մեշիսը առևտուր էին անում քեզ հետ: Մարգկալին հոգիներով ու բրոնզե իրերով նրանք փոխանակում էին ք... ասպարանքները»:

Քարի մշակումը: Ուրարտական արհեստագործության մեջ բացառիկ մակարդակի էր հասել քարգործությունը: Մշակված քարի բազմազան տեսակներ լայնորեն օգտագործվում էին շինարարության, տնտեսության, կենցաղի, արվեստի մեջ:

Միսական սափոր. Արգիշտիիսինիլի:

Շինարարության մեջ լայնորեն օգտագործվում էին լավ մշակված բազալտի վեմերը: Այդպիսի վեմերից են շարված էրեբունի քաղաքի (Արին-բերդ) միջնաբերդի մի շարք շենքերի հիմնապատերը: Թեյշեբախնիի (Կարմիր-բլուր) միջնաբերդի վերին մասերը դարդարված էին լավ հղկված բազալտից կառուցված փոքրիկ աշտարակներով ու քիվերով: Քարերի վրա սեպագիր արձանագրություններ էին փորագրվում:

Հաճախ ստոգման ջրանցքի հունը հարկ էր լինում լեռներով անցկացնել, որի համար թունել էր փորվում, իսկ ճանապարհներ կառուցելիս ուրարտացիները երբեմն ստիպված էին լինում փորել ժայռերը:

Ուրարտական ամրոցները վկայում են հին քարտաշների հիանալի վար-
պետությունը: Վանի ժայռի վրա պահպանվել են բազմաթիվ աստիճանների,
հարթակների, որմնախորշերի, ինչպես նաև ընդարձակ ժայռափոր կառույցնե-
րի մնացորդներ:

Թեյշեբախնիում և Արգիշտիխնիլիում գտնված բազալտե առարկաների
մեջ առանձնանում են խոշոր ու միջին շափի, կանոնավոր կլոր ձևի ու բացա-
ռիկ խնամքով պատրաստված սկուտեղներ:

Վանի թագավորությունում խիստ տարածված էին քարե մանր առարկա-
ները: Փափուկ քարից պատրաստվում էին, օրինակ, կենդանիների գլուխներ,
որոնք հայտնի են Թոփրախ-կալեի և Կարմիր-բլուրի պեղումներից: Ճարպա-
քարից ու օձաքարից պատրաստվել են մեծ քանակությամբ մեղ հասած սկա-
վառականման, կոնաձև կամ կշռաքարի ձևի, վերին մասում ելուստ ունեցող
կնիքներ: Դրանց ներքևի մասը, երբեմն նաև կողքերը, պատած են մանր,
խնամքով փորագրված պատկերներով:

Սակայն քարե մանր առարկաները պատրաստվում էին ոչ միայն փափուկ
քարից: Մեղ են հասել պառկած ցուլի ֆիգուրով կարմրավուն ծիրանաքարից
պատրաստված փոքր անոթի բեկորներ և մի փոքրիկ բազալտե պլակետկա
(10 սմ երկարությամբ) «կայծակի» պատկերով (հնարավոր է Թեյշեբա աստծու
խորհրդանիշով)⁷⁷:

Կարմիր-բլուրի միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան մասի երկու արհեստա-
նոցներից հայտնի են նաև ճարպաքարե երկու տուփիկ, երկուսն էլ կափարիշով:
Դրանցից առաջինը (անվիճելիորեն ուրարտական ծագում ունեցող) ունի ա-
ռանձնացված մանր գդալանման ելուստներով ներքնամաս: Տուփի հարթ կա-
փարիշի վրա փորագրված է սրբազան ծառը, որի կողքերին կանգած են թըռ-
չունի զլուխներով թևավոր ոգիների ֆիգուրներ:

Հարկ է հիշատակել նաև կիսաթանկագին քարերից պատրաստված բազ-
մաթիվ ուլունքները: Հատկապես հարգի էին կարմիր սարգիոնե գնդաձև ու-
լունքները: Դրանց մշակումը (ղանաղան հղանակներով շաղափումը և փայ-
լեցումը) վկայում է քարի մշակման բարձր տեխնիկայի մասին:

Խեցեգործությունը: Բազմազան ու բազմաթիվ են Ուրարտուի խեցեգոր-
ծական իրերը: Վանի թագավորության ինչպես կենտրոնական մասում, այն-
պես էլ ծայրամասերում կատարված պեղումները տվել են հսկայական քանա-
կությամբ անոթներ ու զրանց բեկորներ: Կարմիր-բլուրից հայտնաբերվել են
երկու պահեստներ՝ խեցեգործական իրերով: Դրանցից մեկում կար 1036 սա-
փոր, իսկ մյուսում՝ մոտ 120 զանազան անոթներ: Ուրարտական խեցեգործու-
թյան բազմազանությունը ձևեր է բերվել ոչ միայն ձևերի ու շափերի հաշվին
(չուրջ 1200 լիտր տարողությամբ մեծ կարասներից մինչև 2 սմ բարձրությամբ
փոքր անոթներ), այլև պատրաստման տեխնիկայի:

Հանդիպում են ձևերով պատրաստված և երբեմն շատ վատ թրծված կո-
պիտ անոթներ: Դրանց մի մասը պատրաստված է նաև առանցք չունեցող ա-

⁷⁷ St^h C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armentens und Mesopotamiens, „Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen“, Bd. IX, № 3, 1907, էջ 80, նկ. 49—50:

զատ պատվող հենարանի վրա: Եվ, վերջապես, Ուրարտական խեցեղործության ամենաբնորոշ խումբը ներկայացված է բրուտագործական դուրզի վրա պատրաստված բարձրորակ արտադրանքով:

Ուրարտական խեցեղործության առարկաները գույնով ևս շատ բազմազան են: Հանդիպում են տարբեր երանգների դեղին, կարմիր ու սև իրեր, փայլատու փայլեցված մակերեսով: Անոթների գույնը պայմանավորված է ինչպես կավի բաղադրությամբ, այնպես էլ թրծման պայմաններով: Թրծված կավե շինվածքների մուգ գույնը զգալիորեն կախված է կավի մեջ երկաթի օքսիդների առկայությունից:

Կավե իրերի մակերեսի փայլը ստացվում է ինչպես կավի թրծումից առաջ կատարվող հղկման (փայլեցման), այնպես էլ թրծումից հետո ողորկելու միջոցով: Այս երկու եղանակն էլ մշտապես կիրառվել է ուրարտացիների կողմից:

Վանի հնագիտական պեղումները տվել են զգալի քանակությամբ գունազարդ խեցեղեն, որ վերաբերում է ուրարտական պատմության վաղ շրջանին, հրք գոյություն ունեւ նաև կարմիր փայլով արված խեցեղենը: Գունազարդ խեցեղենի նախշերը սովորաբար արված են մեծ մասամբ դարչնագույն ներկերով՝ դեղին ֆոնի վրա, և հիմնականում ներկայացնում են պարզ երկրաչափական զարդանկարներ:

Ուրարտական խեցեղենի մեջ շատ են խոր և հարթ ամաններն ու բաժակները, լաչն կամ նեղացող վզիկով կճուճները, կարասները, ունկով և առանց ունկի սափորները, ինչպես նաև յուրատեսակ ձևի անոթները (խնկամաններ, չրագաթասեր, հազորդակից անոթներ, ամանի պատվանդաններ և այլն)⁷⁸:

Հաճախ ուրարտական խեցեղենը կրկնում է մետաղյա ամանեղենի ձևերը: Այդպիսին են ունկերով սափորները, որ նմանեցված են մետաղյա վզիկին և ունկին, ինչպես նաև ելուստներով անոթներ, որ կրկնում են մետաղյա թասերի բնորոշ զարդերը: Այդպիսի կավե անոթների հատկապես արտահայտիչ նմուշներ են գտնվել Արին-բերդի պեղումներից:

Ուրարտական իրերից հատկապես հետաքրքիր են Թեյշեբախիից և Արգիշտիխինիից գտնված բարձր ոտքերի վրա կանգնած թասերն ու թեյնիկի նման երկար ծորակով սափորները, որոնք ցույց են տալիս ուրարտական խեցեղենի ունեցած կապը հնագույն առաջավորասիական խեցեղենի հետ:

Վանի թագավորությունում լաչն տարածում են ունեցել մեծ կարասները, որոնք օգտագործվել են ոչ միայն հեղուկների, այլև հացահատիկի պահպանության համար: Հացահատիկի համար նախատեսված կարասների հատակին միջանցիկ անցք է արված, որպեսզի հացահատիկը չխոնավանա: Կարասների նախաշաղարդերը խիստ բազմազան են: Կան ոլորված պարանի ձևի բարձրաքանդակ զարդեր կամ ներսեղմված, մեկը մյուսի վրա հենված, եռանկյունիների գոտիներ: Հաճախ բարձրաքանդակ նախշը զուգակցվում է դրոշմված, քրսված կամ փորագրված փայլին:

Կարմիր-բլուրի պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենի մեջ պարզորոշ կարելի է տարբերել երեք հիմնական խումբ: Առաջին խումբը ներկայացված է

⁷⁸ Ուրարտական խեցեղենի մասին տե՛ս C. F. Lehmann- Haupt, Matertalen, էջ 109—120. նույնի՝ Armenien..., II, 2, էջ 559.—567:

Վանի թագավորության կենտրոնական մասի խեցեղենի կամ դրա ընդօրինակությունների նմուշներով: Դա կանթերով որոշակի ձև ունեցող կարմիր անդորով պատած և փայլեցրած խեցեղեն է՝ պրոֆիլավորված թասեր և փոքրիկ հաղորդակից անոթներ:

Ունկերով սափորները սովորաբար երեքնուկաձև բերանով են և հրբևմն նրանց ունկի տակ լինում են ուրարտական պատկերագիր նշաններ:

Երկրորդ խումբը տեղական կոպիտ խեցեղենն է, որն այնքան յուրատեսակ է և իր արտաքին տեսքով արիաչիկ, որ նույնիսկ դժվար է հավատալ, թե այն պատրաստված է առաջին խմբի հետ միևնույն ժամանակ: Անոթները սև են, կոպիտ, հաճախ ունեն լայն եզրերով կճուճի ձև, զարդարված են եղևնաձև նախշով, կորիզանման և կամ ալիքաձև ներսեղմված զարդաքանդակներով: Պատահում են նաև կոպիտ անոթներ՝ առանց որևէ նախշի:

Երրորդ խումբն այն խեցեղենն է, որ զուգահեռներ ունի VII—VI դարերի Անդրկովկասյան հին գեղեղմաններում: Դրանք սովորաբար մուգ գույնի, փայլով արված նախշերով անոթներ են: Այս խմբի եռանկյունիների ունկերը մեկը մյուսի վրա բարձրացած ներսեղմված եռանկյունիների շարքի ձևով յուրահատուկ նախշեր ունեն: Այդպիսի անոթներ են գտնվել նաև Լուու շրջանում Մորգանի կատարած պեղումներից (Շեյթանդաղի գերեզմանոց): Դրա նման խեցեղեն կա նաև Սևանի շրջանում՝ Լալայանի կատարած պեղումներով հայտնաբերված նյութերի մեջ:

Ուրարտական անոթների պատրաստման տեխնիկան: Վերոհիշյալ երեք խմբերը շեն սպառում պեղումների ժամանակ գտնված կավե շինվածքների ձևերի ամբողջ բազմազանությունը: Հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ տարբեր նշանակության փոքրիկ անոթներ:

Ինչպես տեսանք, ուրարտական խեցեղենի հատուկ և խիստ բնորոշ խումբն են կազմում կարմիր, փայլուն մակերեսով ոչ մեծ անոթները (գերազանցապես սափորներն ու թասերը):

Անոթները պատող կարմիր փայլուն շերտը հեշտությամբ պոկվում է և իր բաղադրությամբ համանման է հենց անոթի խեցու կավին. նրանց տարբերությունը թրծման եղանակի մեջ է միայն: Եթե անոթի խեցին համեմատաբար թույլ է թրծված, ապա կոտրվածքից երևում է, որ միջին մասում ունի գորշավուն գույն, թեև անոթի վրայի անդորը (կարմիր փայլուն շերտը) շատ լավ է թրծված:

Ուրարտական այդ տիպի խեցեղենի պատրաստման տեխնիկան կարելի է պատկերացնել հետևյալ կերպ. և՛ անոթի և՛ անդորի համար վերցվում էր միևնույն կավը, սակայն անդորի կավը ենթարկվում էր նախնական հատուկ մշակման: Այն թրծում էին բարձր ջերմության տակ, ապա թրծված զանգվածը մանրացնում էին, բացում ջրի մեջ և այդ անդորով ծածկում անոթի մակերեսը (երբեմն սափորները ներկվում էին):

Շինվածքի թրծման ժամանակ ջերմաստիճանը այն չափին շէր հասցվում, որ անդորը ձուլվի անոթի խեցուն, այդ պատճառով էլ այն հեշտությամբ պոկվում էր: Թրծումից հետո անոթը խնամքով ողորկվում էր: Այդպիսով, ուրարտական կարմիր խեցեղենը պատրաստման տեխնիկայով լրիվ տարբերվում է հին հունականից կամ հռոմեականից:

Կարմիր անոթների հատակին կամ ներքևի մասում դրոշմման, փալկեցման կամ փորագրման եղանակով արված պատկերներ կան:

Թոփրախ-կալեի, Կարմիր-բլուրի և Արգիշտիխինիլիի մանր սափորների, քասերի վրա կան կնիքների դրոշմներ, որոնք կարելի է արհեստանոցների նշանները համարել: Դրանք շատ պարզ ձև ունեն. շրջանակներ են, պայտեր, աստղիկներ, 8 թվանշանի ձևի նշաններ, ներգծած խաչով կամ աստիճանաձև նշանով շրջանակ: Այս բոլորը դրոշմվում էր նախքան թրծումը⁷⁹:

Փալկով արված նշանները նույնպես բազմազան են՝ շրջանակներ ու կիսաշրջանակներ՝ նրանց հետ միացված գծիկներով ու կետերով, կեռագծեր, խաչվող գծեր. հավանաբար, դրանցով արտահայտվում էին տարողութայն շափերը⁸⁰: Հատկապես բազմաթիվ են անոթների անդրժի շերտի վրա խաղված դանազան պատկերները: Այստեղ, անկասկած, կան և տարողութայն շափ և սեփականություն ցույց տվող նշաններ և նույնիսկ հիերոգլիֆիկ մակագրություն նման խաղեր: Անոթների վրա արվում էին կենդանիների գլուխների, ծառերի, դանազան ֆիգուրների՝ հնգաթև աստղերի, վերին մասերով իրար կպած եռանկյունիների նկարներ և այլն⁸¹:

Հատուկ, բայց ոչ մեծաքանակ խումբ է կազմում բարակ պատերով մոխրագույն խեցեղենը՝ զարդարված ուռուցիկ նախշաքանդակով⁸²: Դժբախտաբար, այդ տիպի անոթներից միայն մանր բեկորներ են հասել մեզ:

Ուրարտական անոթներից մի քանիսը, որոնք ծառայում էին որևէ բան պահելու նպատակով, ունեին կավի կափարիչներ կամ կավով շրջածակված խցաններ, որոնց վրա կնիքներ էին դրոշմված լինում: Մեծ քանակությամբ այգպիսի կնիքների դրոշմներ հայտնաբերվել են Թոփրախ-կալեում:

Մանր անարկաներ: Ուրարտական շատ բնակավայրերի ու ամրոցների պեղումների ժամանակ գտնվել են մեծ քանակությամբ մածուկային ու ապակե ուլունքներ (ձևավոր ու կլոր): Գունավոր մածուկը ծառայում էր բրոնզե իրերի զարդարման համար (ընդհելուղում): Մածուկային (սմալտայից) ուլունքները պատրաստվում էին ապակենման զանգվածից խողովակներ ձգելու եղանակով, որոնք հետո կտրատվում էին կարճ գլանակների: Երկնագույն ու կանաչ մածուկի ներկանյութը, հավանաբար, պղինձն էր, իսկ կարմրիքը՝ երկաթը: Ուլունքների մակերեսը նրբեմն ծածկվում էր ջրաներկով: Կարմիր-բլուրում գտնվել են բազմազան ջնարակով պատած ելուստներով կավի ուլունքներ: Այնտեղից հայտնաբերվել են դեղին ալիքաձև շերտերով սև ապակե ուլունքներ, ինչպես նաև թափանցիկ ապակուց ձուլված ուլունքներ:

Կարմիր-բլուրում գտնվել է նաև գունավոր ջնարակով պատած հախճապակե ձևավոր անոթի մի բեկոր, որը պատկերում է կարճ կտրած մազերով ու ցածր պլխարկով կնոջ: Հետևի կողմից կա օղակ՝ կախիչի համար: Արտաքինից այդ անոթը մի փոքր հիշեցնում է մեզ հայտնի ասորեստանյան ձևավոր անոթները:

79 Տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenien., II, 2, էջ 572—575:

80 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 579:

81 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 577—579, 586:

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 576:

Փայտի, ոսկորի մշակումը, մանեկու և ջուլհակային արհեստը: Մետաղյա, բարե ու կալի բազմաթիվ աուարկաներից բացի մեծ քանակությամբ մեղ են հասել նաև գործվածքների, մանվածքի նմուշներ, եղջյուրից, ոսկրից ու փայտից պատրաստված իրեր:

Ըստ Լեման-Հաուպտի տեղեկությունների, Թոփրախ-կալեում գտնված մի անոթի մեջ եղել է մետաքսե գործվածքի մի կտոր⁸³:

Կարմիր-բլուրում գտնված իրերի մեջ կան կոպտաբուրդ, խիտ գործվածքներ, միջին հաստության և խտության գործվածքներ, այդ թվում՝ մեկը նախշավոր, և բարակ թափանցիկ գործվածքներ: Հյուսված կտորներից կան խավավոր նախշիրով գործվածք, նուրբ ցանց, երիզի, ոլորած թուկի և կտորի հատվածներ, պլանափաթեթված, հավանաբար հատակին փռելու համար նախատեսված, ուղեգորգեր: Այս ամբողջ գործվածքեղենը, առանց բացառության, բրդի թելից էր պատրաստված: Մի մասը բազմագույն էր՝ կապույտ, կարմիր և դեղին հրանգների օգտագործմամբ: Խիտ կտորների բազմաթիվ հատվածներ կատարված են ուսպի միջնաթելային հյուսվածքով, իսկ բարակ կտորները՝ բաթանի պարզ հյուսվածքով: Այս հյուսվածքների հենքը, առանց էական փոփոխությունների, պահպանվել է Արևելքի ու Արևմուտքի ժամանակակից տեքստիլ արդյունաբերության մեջ:

Ածխացած լինակում մեղ հասած գործվածքների հնագույն նմուշները հըսկայական պատմական արժեք են ներկայացնում որպես մեր թվականությունից մի քանի դար առաջ զոյություն ունեցած նախշավոր գործման ու հյուսման զարգացման սկզբունքների, գործվածքի նախշման զանազան եղանակների ու նուրբ մանման վարպետության ստույգ վկայություն⁸⁴:

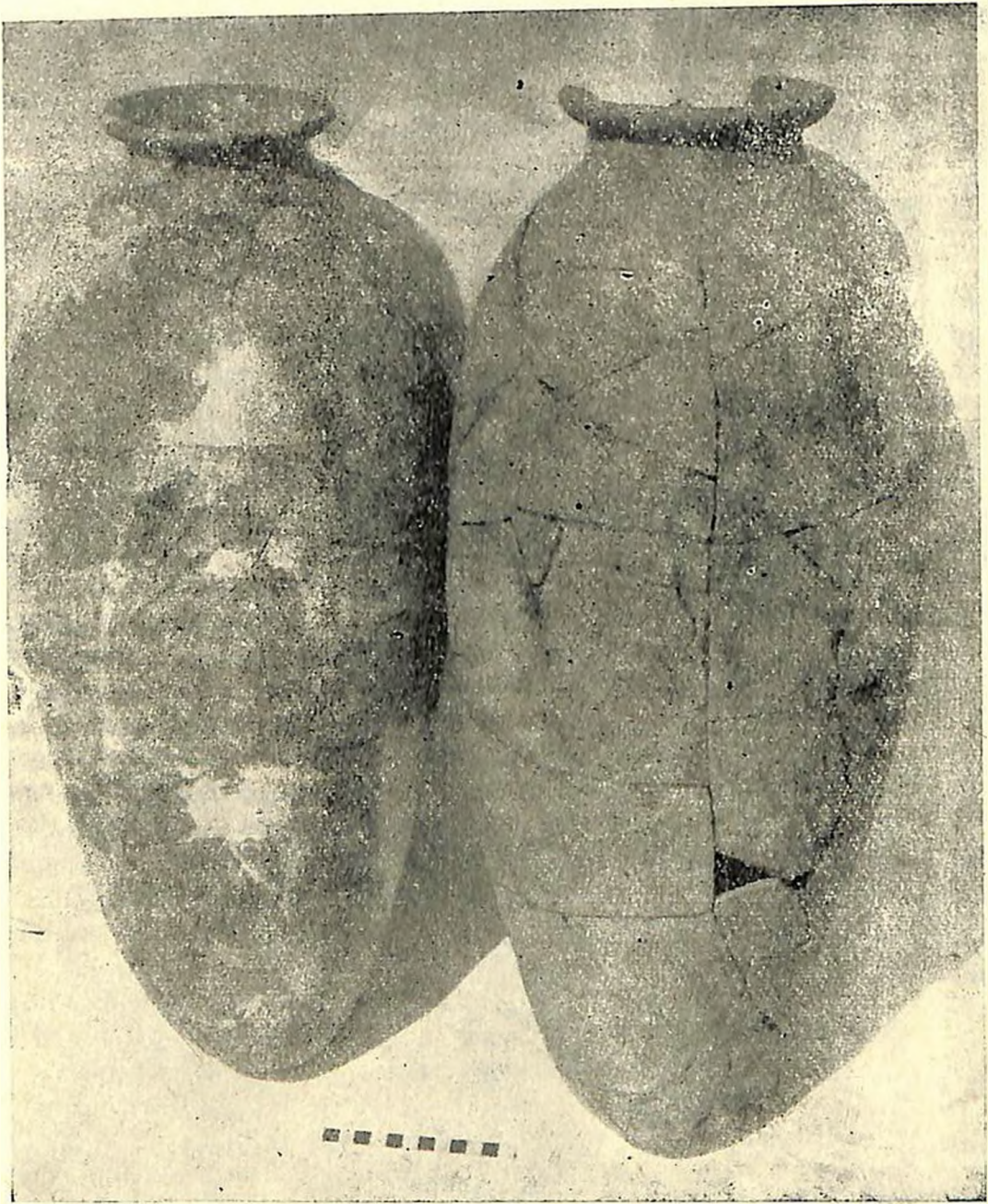
Մեղ են հասել եղջյուրից պատրաստված մեծ քանակությամբ մանր իրեր: Թոփրախ-կալեում Քլեյտոնի կատարած պեղումները ավելցին փոսկրե քանդակի երկու հրաշալի նմուշ: Առաջին ֆիգուրը պատկերում է վարդազարդ ապարոշով, ցածր գլխարկը գլխին մերկ աստվածուհու, իսկ երկրորդը, ըր վատ է պահպանված, պատկերում է լայն գոտիով ու աջ ուսի վրայով զցած ժապավենով երկար հագուստով քուրմ կամ սպասավոր⁸⁵: Ոսկրե հրաշալի իրեր են գտնվել նաև Կարմիր-բլուրում: Դրանք կենդանիների ֆիգուրներ կամ զլուխներ են, զարդանախշված գլանաձև արկղիկներ, սանրեր, կողովների մասեր և այլ մանրուք:

Կարմիր-բլուրում գտնվել են նաև զոլալի թվով փայտե առարկաներ: Դրանց մեջ կան կախելու համար արված կեռիկով մի խոշոր զոլալ, խառատային հաստոցի վրա պատրաստած գոգաթիակներ, փոքրիկ անոթ և թաս, եղջյուրե զբրվագումներով կահույքի մասեր: Փայտամշակման բազմազան արտադրանքը, ատաղձագործական աշխատանքները, դժբախտաբար, մեղ չեն հասել, սակայն դրանց պատկերներն ու նկարագրությունները շատ են Ուրարտուի և Ասորեստանի արվեստի ու գրավոր հուշարձաններում: Այստեղ նկատի ունենք ուրար-

⁸³ Տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 907:

⁸⁴ Տե՛ս A. Верховская, Текстильные изделия из раскопок Кармир-блур. «Кармир-блур», III, Ереван, 1955, էջ 67—71.

⁸⁵ Տե՛ս R. D. Barnett, The Excavations of the British Museum at Toprak Kale, near Van, «Iraq» XII, 1, 1950, տախտակ 14:

Գարեջրի ամաններ. Արցիշտիսիների

տական շինությունների փայտե մասերը, հրաշալի սալակներն ու ռազմական-քերը, ուրարտական թագավորների գահերը՝ պատրաստված կարմիր կամ սև փայտից, թագավորների ու աստվածների, կենդանիների՝ թերթավոր ոսկով պատած բազմապիսի արձաններն ու արձանիկները և այլն:

Արտադրության ստարաբաշխումը Ուրարտուում հասցրեց հատուկ հմտություն ու վարպետություն պահանջող մեծ թվով արհեստների զարգացմանը: Սակայն, չնայած արհեստագործական տնտեսությունների առկայությանը (հատկապես վարչական կենտրոններում), որոշ առարկաներ պատրաստվում էին տնային պայմաններում:

Այնպիսի խոշոր վարչական կենտրոնում, ինչպիսին Թեյշեբախին էր, ամբողջ արհեստանոցներում պետք է որ աշխատեին մեծ թվով արհեստավորներ՝ բրուտներ, ջուլհակներ, մետաղագործներ, քարտաշներ, ոսկոր ու կոշտուր փորագրողներ, քունջութի ձեթ պատրաստող վարպետներ, դինեգործներ և այլն:

Առայժմ բացակայում են Ուրարտական պետությունում արհեստավորների գրությունը պարզաբանող նյութերը: 1949 թվականին կարմիր-բլուրում գտնված կավե աղյուսակի տեքստում հիշատակություն կա շորս արհեստավորներ ուղարկելու մասին, սակայն տեքստի ընդհանուր իմաստը դեռևս մնում է չպարզված:

Ուրարտուում, ինչպես և Հին Արևելքի մյուս պետություններում, կային նվաճված երկրներում գերված մեծ թվով արհեստավորներ: Նրանք գտնվում էին կամ ստրուկների վիճակում, կամ դասվում էին ուրարտացիների շարքը, այսինքն՝ ազատ էին: Վան (Տուշպա) քաղաքի կառուցման մասին եղած առասպելում, որ բերում է Մովսես խորենացին, պատմվում է, որ Շամիրամը Ասորեստանից ու նրան ենթակա երկրներից բերել է տասներկու հազար հասարակ աշխատող և վեց հազար վարպետ՝ փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի հմուտ փորագրիչներ, որոնք կատարելապես տիրապետում էին իրենց արվեստին: Նվաճված երկրներից արհեստավորների այսպիսի տեղափոխումների մասին մշտապես հիշատակում են ասորեստանյան տեքստերը:

ԱՐՎԵՍՏ, ԿՐՈՆ, ԳԻՐ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտական մշակույթի բնույթը: Երկար ժամանակ համարում էին, թե Ուրարտու պետության մշակույթը զարգանում էր Ասորեստանի անմիջական ազդեցության ներքո և Հին Արևելքի պատմությանը նվիրված շատ աշխատություններում այն դիտվում էր որպես ժայռամասային ասսուրական մշակույթ:

Ուրարտական մշակույթում իսկապես կան Ասորեստանից՝ մ. թ. ա. IX—VIII դարերում փոխ առած շատ տարրեր՝ պալատական արվեստի ոճը, ասսուրական սեպագրերը հւրարտերենին հարմարեցնելը՝ ասորեստանյան թագավորների տարեգրություններից փոխ առնված որոշ նույնատիպ բանաձևերով, ասսուրական գաղափարագրերի օգտագործումը ուրարտական պանթեոնի շատ աստվածների անունները նշելու համար, ասսուրական հանդերձանքի և սպանապինության փոխառումը:

Բայց Ուրարտուի մշակույթի մասին նոր գիտելիքների կուտակմանը զուգընթաց, պարզորոշ բացահայտվեց այն հանգամանքը, որ Ասորեստանի հետ կապված տիրող դասակարգի մշակույթի ու արվեստի արտաքին, պաշտոնական կեղևի տակից ցայտուն կերպով երևան է գալիս տեղական հնթաշերտը, որն ամեն ինչով տարբեր է ասսուրական մշակույթից: Այս երկու մշակույթների կենցաղային իրերի՝ խեցեղենի, գործիքների, զարդերի և սյլնի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այդ առարկաների կոմպլեքսները բացահայտորեն տարբեր մշակույթների էին պատկանում:

Հնագիտական նյութերը անառարկելիորեն վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղական հնագույն մշակույթը, որի հիման վրա Յագել է ուրարտականը, հնուց ի վեր կապված է եղել ոչ միայն Միջագետքի, այլև արևմտյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հետ:

1. ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Տիրող դասակարգի մշակույթի կարիքներին էին ծառայում գեղարվեստական արհեստագործության բազմազան ճյուղերը, մանավանդ մետաղագործությունը:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, մետաղյա իրերից շատերը նվիրատվական նշանակություն ունեին: Նրանք պատրաստվում էին ուրարտական թագավորների պատվերներով, իրենց վրա կրում իշխողների ձոնական արձանագրու-

թյունները, իրենց շքեղ տեսքով, փայլով ու հարուստ զարդամոտիվներով զարդարում Վանի թագավորության պալատներն ու տաճարները: Այդ իրերը պատրաստվում էին բարձր արվեստով, առանձին խնամքով ու հոգատարությամբ:

Կարմիր-բլուրի երկու տասնյակ կապարճներից ամենաշքեղները պատկանում էին Արգիշտիի որդի Սարգուրի թագավորին: Դրանք բրոնզե ճկած թիթեղից պատրաստված գլանի տեսք ունեն: Կապարճի երկու ծայրերին օղակներ են ամրացված, որոնց միջով անց էր կացվում կապարճը ուսի վրա կրելու փոկը: Այդ բանը կարելի է տեսնել նաև Սարգոնի պալատի պատկերների վրա: Սարգուրիի կապարճները զարդարված են ութ գոտիներով տեղադրված ռազմականքերի և հեծյալների պատկերներով:

Բրոնզե կապարճների զարդապատկերները կրկնվում են նաև Արգիշտի և Սարգուրի թագավորների արձայնագրությունները կրող հրաշալի բրոնզե սաղավարտների վրա, որոնք աչքի են ընկնում զարդամոտիվների նրբությամբ, հարստությամբ, կամպոզիցիոն կուռ կառուցվածքով և նմանները շունեն ասորեստանյան արվեստում:

Դրանց ճակատամասը զարդարված է սրբազան ծառերի տասնմեկ պատկերներով, որոնց կողքերին կանգնած են աստվածները: Ծառերին փաթաթված են առյուծի գլխով օձերի ութ ֆիգուրներ: Սաղավարտների քունքի ու ծոծրակի մասերը զարդարված են երկուական հեծյալ ունեցող ուրարտական ութ մարտականքերի պատկերներով:

Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Արգիշտի Ա-ի և Սարգուրի Բ-ի՝ 1951 և 1953 թվականներին հայտնաբերված վահանները: Դրանց միջնամասը զարդարված է երեք համակենտրոն գոտիներով, որոնց վրա տեղավորված են առյուծների ու ցուլերի նուրբ դրվագված պատկերներ: Նման վահաններ ու դրանց բեկորները տարբեր ժամանակներում գտնվել են նաև Թոփրախկալում:

Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա պատկերված Մուսասիրի տաճարի վրա կան նույնանման վահաններ, որոնք կախված են պատին և ճակատի սյուներից: «Լուսլի աղյուսակի» տեքստում պատմվում է, որ Խալդի աստծո տաճարում դրավվել է «վեց ոսկե վահան», որոնք նրա տաճարում կախված են եղել աջ ու ձախ կողմերում և փայլել են կուրացուցիչ փայլով. նրանց միջնամասից դուրս են ցցվել ժանիքավոր շների գլուխները և դրանք կշռել են 5 տաղանդ 12 մինա «բոցապույն կարմիր ոսկի»¹:

Ոսկե վահաններից բացի, Խալդիի տաճարում եղել են «քսան արծաթե վահաններ, որոնց վրա վիշապի, առյուծի, վայրի ցուլի գլուխներ կային»:

Տաճարում եղել են նաև ուրարտական թագավորների բրոնզե մեծ արձաններ: Տաճարի հարստությունների թվարկման մեջ հիշատակվում են՝ «աղոթքի դիրքով, թագավորական դիրքով Սարգուրիի՝ Իշպուլինիի որդու, Ուրարտուի թա-

¹ Հավասար է մոտ 61/ կգ-ի Հնարավոր է, որ վահանները եղել են բրոնզից և ոսկեպատ: Բրիտանական թանգարանում պահվում են բրոնզե վահանների բեկորներ, որոնք որևէ (հավանորար, փայտե) հիմքի վրա ամրացվելու անցքեր ունեն:

գավորի², արձանը, որի գահը ձուլված էր բրոնզից. Արգիշտիի, Ուրարտուի թագավորի արձանը՝ աստվածների աստղագույն խուլյրով, ամբողջը միասին 60 տաղանդ բրոնզի քաշով (մոտ 2 տոննա). Ուրսայի արձանը՝ նրա երկու ձիերով և նրա կառավարով ու պատվանդանով, ամբողջը ձուլածո բրոնզից...»:

Մուսասիրում գրաված ավարը կշռելու տեսարանում, կշեռքի մոտ պատկերված են ասորեստանյան երեք ռազմիկ, որոնք կացիճններով ջարդում են տեքստում հիշատակված արձաններից մեկը³:

Թագավորների արձաններից բացի, Մուսասիրի տաճարում կար նաև կովի և հորթի մի խոշոր բրոնզե քանդակ, որը ինչպես պատկերված է Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա, կանգնած է եղել տաճարի ճակատային մասում: Հավանաբար, կովից բացի, տաճարի առջև եղել է նաև ցուլի բրոնզե ֆիգուր: Դրանց մասին Սարգոնի տեքստում հետևյալն է ասվում. «Յուլը, կովը և նրա հորթը, որոնց համար Սարգուրին, Իշպուինիի որդին, տվեց խալդիի տան բրոնզը և հրամայեց ձուլել»:

Բրոնզի մոնումենտալ քանդակների այս թվարկումն իսկ վկայում է ուրարտացիների մետաղածուլչական բարձր արվեստի մասին: Մեզ հասած ուրարտական բրոնզե առարկաները լրիվ արգարացնում են այս պատկերացումը. գրանք գեղարվեստական ու տեխնիկական բարձր վարպետության նմուշներ են:

Թուրախ-կալեում հայտնաբերվել են գահերի բրոնզե մասեր⁴: Նման գեղեցիկ գահեր պատկերված են ասորեստանյան քանդակներում, նրանց վրա բազմած են թագավորներ ու աստվածներ:

Արձանիկների գեմբերը պատրաստվում էին սպիտակ քարից, որոնց վրա աշքերն ու հոնքերը գրվազվում էին⁵:

Ուրարտական արվեստում, հավանաբար, հաճախ էր կիրառվում առարկաների զարդարումը ոսկով ու ադուցումը թանկագին քարերով: Սարգոնի տեքստից հայտնի է, որ Մուսասիրի խալդիի տաճարում գտնվում էր «աստծո մահիճը՝ զարդարված թանկագին քարերով ու ոսկով», ինչպես նաև «ոսկե կնքամատանին, որ նախատեսված էր Բագբարտուի՝ խալդիի կնոջ, որոշումները հաստատելու համար և որի մեջ թանկագին քարեր էին ազուցված»:

Ուրարտական մետաղե քանդակի աշքի ընկնող հուշարձաններից է Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված բրոնզե արձանիկը: Այն պատկերում է Թեյշեբա աստծուն՝ կանգնած վիճակում, անմորուս. նրա հագուստը երկար է, թևերը՝ մինչև արմունկները, իսկ զլխին եղջյուրներով զարդարված չուրատեսակ զրլխարկ կա: Առաջ մեկնած աջ ձեռքում աստվածը բռնել է դուրըը, իսկ ծալած ձախ ձեռքում՝ մարտական կացինը:

² Սարգուրին՝ Իշպուինիի որդին, թագավոր չի եղել, տեքստը մեկնարանման կարիք ունի: Գուցե խոսքը Սարգուրիի որդի Իշպուինիի մասին է (հմտ. N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 192):

³ Sh' u P. E. Botta et E. Flandin, Monuments de Ninive, II, Paris, 1849, տախտակ 111:

⁴ Sh' u C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 185—187.

⁵ Sh' u B. B. Пиотровский, Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа, Л., 1939, էջ 57:

կավե և փայտե մանր արձանիկներ: Կարմիր-բլուրի վերջին տարիների պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են փայտից պատրաստված արձանիկներ՝ թրթիղյա շատ փոքրիկ դոտիներով, հերակալներով, ղենքերով: Նրանց ղեմքերը և վերնազգեստի մասերը ներկված են:

Հայտնի են նաև կավե մանր արձանիկները: Կարմիր-բլուրում գտնվել են աստծու երեք արձանիկներ: Դրանք կանգնած, մորուքավոր մարդկային ֆիգուրներ են, որոնք գլխից մինչև մեջքը ծածկված են ձկան գլխի ձևի գլխարկով և թեփուկավոր մաշկով ու պոչով: Արձանիկները ներկված են եղել. մեջքին ու գլխարկի վրա պահպանվել են վառ երկնագույն, խիստ անկայուն, փոշու նման թափվող ներկի հետքեր:

Գտնվել է նաև մարդ-կարիճի տեսքով աստծո կավե մի արձանիկ: Դեմքը ներկված է եղել սպիտակ, աչքերը՝ կարմիր, իսկ մորուքն ու մազերը՝ մուգ դարչնագույն ներկով: Գլխարկը վառ երկնագույն է եղել, համանման ձկնակերպ աստվածների մեջքին եղած գույնին:

Թեյշերախնի միջնաբերդի բակի ժամանակավոր կացարաններում գտնվել են ձիու և ցլիկի կոպիտ կավե ֆիգուրներ, որոնք, հավանաբար, մանկական խաղալիքներ են եղել:

Կենդանիների խմբեր, առանձին ֆիգուրներ կամ պարզապես գլուխներ հանդես են գալիս նաև ուրարտական խեցեղենի վրա:

Թոփրախ-կալեում գտնվել են կարմիր գույնի մեծ կարասների շրթերի բեկորներ, որոնք դարձարված են կենդանիների քանդակներով: Սովորաբար դա երկու կենդանիներից (ցլիկ և նրա վրա հարձակվող գիշատիչ) բաղկացած հերալդիկ խումբ է⁶:

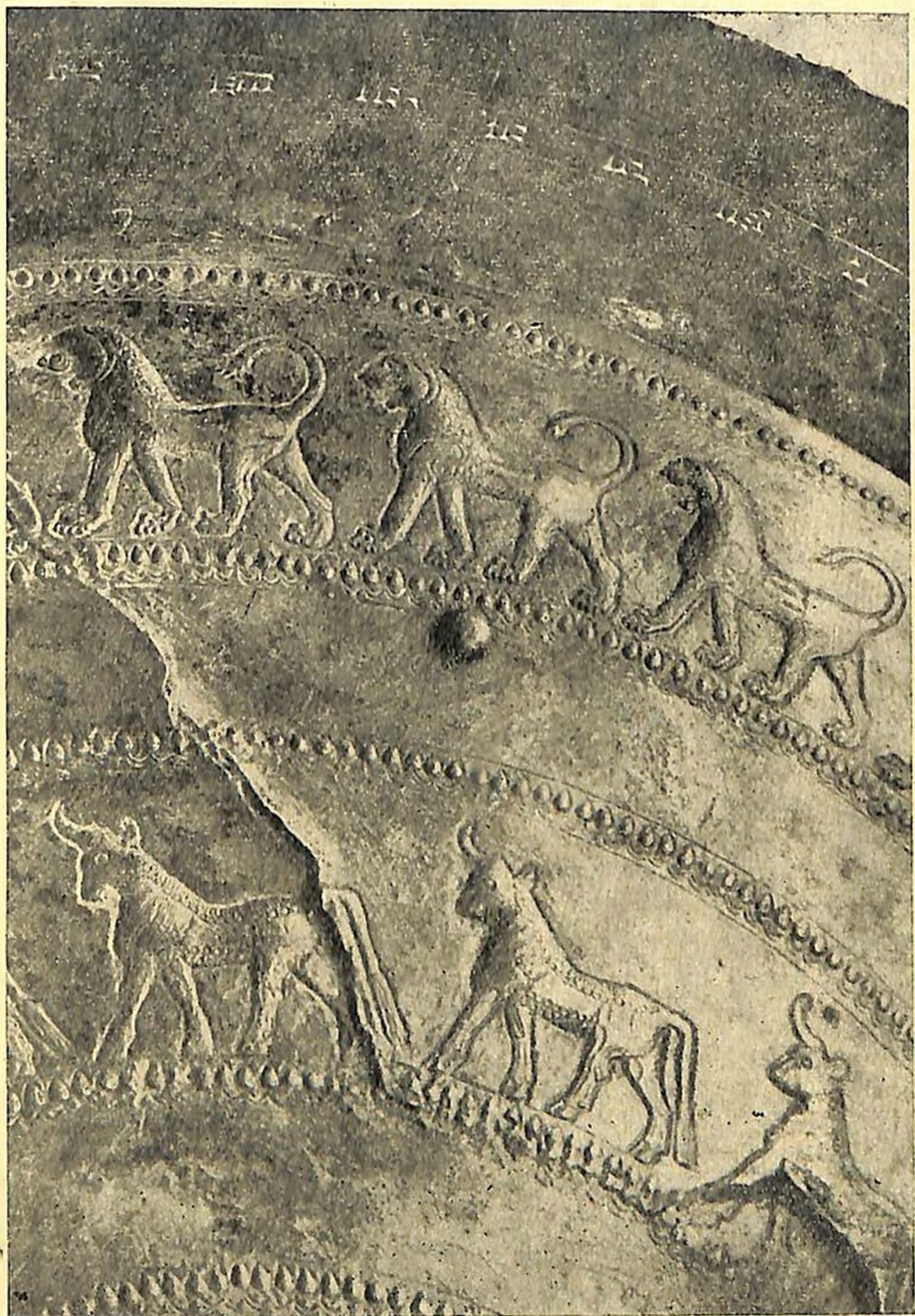
Ուրարտական խեցեգործական շինվածքները դարձարող կավե ֆիգուրները շատ մոտ են խեթական նմուշներին (այսպես կոչված՝ կապադովկիական խեցեղեն), որոնք լավ հայտնի են Անատոլիայում (Բողազքոյ, Ալիշար և այլն)⁷ կատարված պեղումների նյութերից: Սակայն այդ տիպի խեթական խեցեղենն ավելի վաղ շրջանի է վերաբերում:

Կարմիր-բլուրից գտնված խեցե շինվածքներից հատուկ ուշադրության է արժանի սև փայլեցրած խոշոր անոթը (մոտ 50 սմ բարձրությամբ), որ դարձարված է նախշավոր դոտիով ու վերը նկարազրված բրոնզե գլուխները հիշեցնող ցլիկների գլուխների երեք քանդակով: Սախշը արված է շրթի և նրա տակ եղած բարձրաքանդակ գոտու վրա: Դեղնավուն ֆոնի վրա տեղադրված են դարչնագույն շրջանակներ՝ կենտրոնում սև սկավառակով: Շրջանակները վերևից սև շերտ ունեն, իսկ ներքևից բոլորապատված են դարչնագույն ու սև գծերով: Շրթի նախշը կազմված է ղեղին և մուգ դարչնագույն հերթագայվող ուղղանկյունիների երկու շարքով:

Քարգործ վարպետների արվեստը չէր սահմանափակվում բրոնզե արձանիկների առանձին մասերը քանդակելով: Նրանք քանդակում ու փորագրում էին ժայռերի ու պատերի վրա, քարե մեծ արձաններ էին պատրաստում: Վանի թագավորության քարե խոշոր քանդակներից մեկ է հասել մոխրագույն բազալ-

⁶ Sh' u C. F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2, էջ 567, 576:

⁷ Sh' u H. Genouillac, Céramique cappadoçienne. „Musée du Louvre“, I—II, 1926.

Սարգուրի Բ-ի արձանագրությունը կրող բրոնզե վահանի մանրամասները. Կամփր-բլուր

տից պատրաստված միայն մի արձան: Հավանական է, որ դա ոչ թե աստծու, այլ ուրարտական թագավորի արձան է, այն էլ Վանի թագավորության առաջին շրջանից:

Արձանի գլուխը և ֆիգուրի ամբողջ ներքևի մասը կորսված է: Պահպանված մասից կարելի է եզրակացնել, որ ամբողջ արձանը եղել է մարդու հասակի շափ: Բոլոր մանրամասները կատարված են ոչ բարձր քանդակով: Վերին մասում պահպանվել են մեջքին և ուսերին թափված ոլորուն մազերը ու սրածայր մորուքը: Ձեռքերը զրած են կրծքին, աչում բռնել է երկտակված ծայրով դավազանը կամ մտրակը, իսկ ձախում՝ աղեղն ու նետերը: Աջ կողմում պատկերված է երկար սուրը՝ սրակալի հետ:

Թոփրախ-կալեի պեղումներից գտնվել է քարի մի բեկոր (մոտ 17 սմ բարձրությամբ), որի վրա պատկերված է սրբազան ծառին երկրպագելու տեսարանը: Պահպանվել է միայն քանդակի այն մասը, ուր պատկերված է աջ ձեռքը վեր պարզած, ձախում՝ ծառի ճյուղ բռնած թագավորի ֆիգուրը աղոթողի դիրքով⁸: Թագավորի ֆիգուրը կատարված է ցածր բարձրաքանդակով և ընդհիլուզումով, որն այժմ չի պահպանվել: Դեմքը, ձեռքերը, հագուստի ծոպերիցները և քառակուսի զարդերը, խուլքի մանրամասները և ծառի ճյուղը դնովի են եղել: Այսպիսով, ֆոնի և պատկերների հիմնական կենտրոնների մոխրագույն քարը ազուցված է եղել սպիտակ ու այլ գույնի քարերով, հավանաբար նաև մետաղով:

Քարով ազուցումը ուրարտական արվեստի սիրված եղանակն է: Հիշենք, թեկուզ, գահերին բազմած թերթավոր ոսկով պատած բրոնզե ֆիգուրները. այդ հեքիաթային կիսամարդ-կիսակենդանի արարածների դեմքերը քանդակված են սպիտակ քարից, աչքերն ու հոնքերը դնովի են, հագուստն ու թևերը նույնպես զարդարված են գունավոր ընդհիլուզումներով: Թոփրախ-կալեում գտնվել են բազմաթիվ ձեռքեր՝ բռնեցք արած կամ պարզած մատներով, որոնք քանդակված են փափուկ սպիտակ քարից և իրենց վրա փոսիկներ ունեն ամրակների համար:

Այդ կերպարները համարում էին մոզական նշանակություն ունեցող առարկաներ, սակայն ավելի հավանական է թվում, որ դրանք քարե դրվագման մասեր էին:

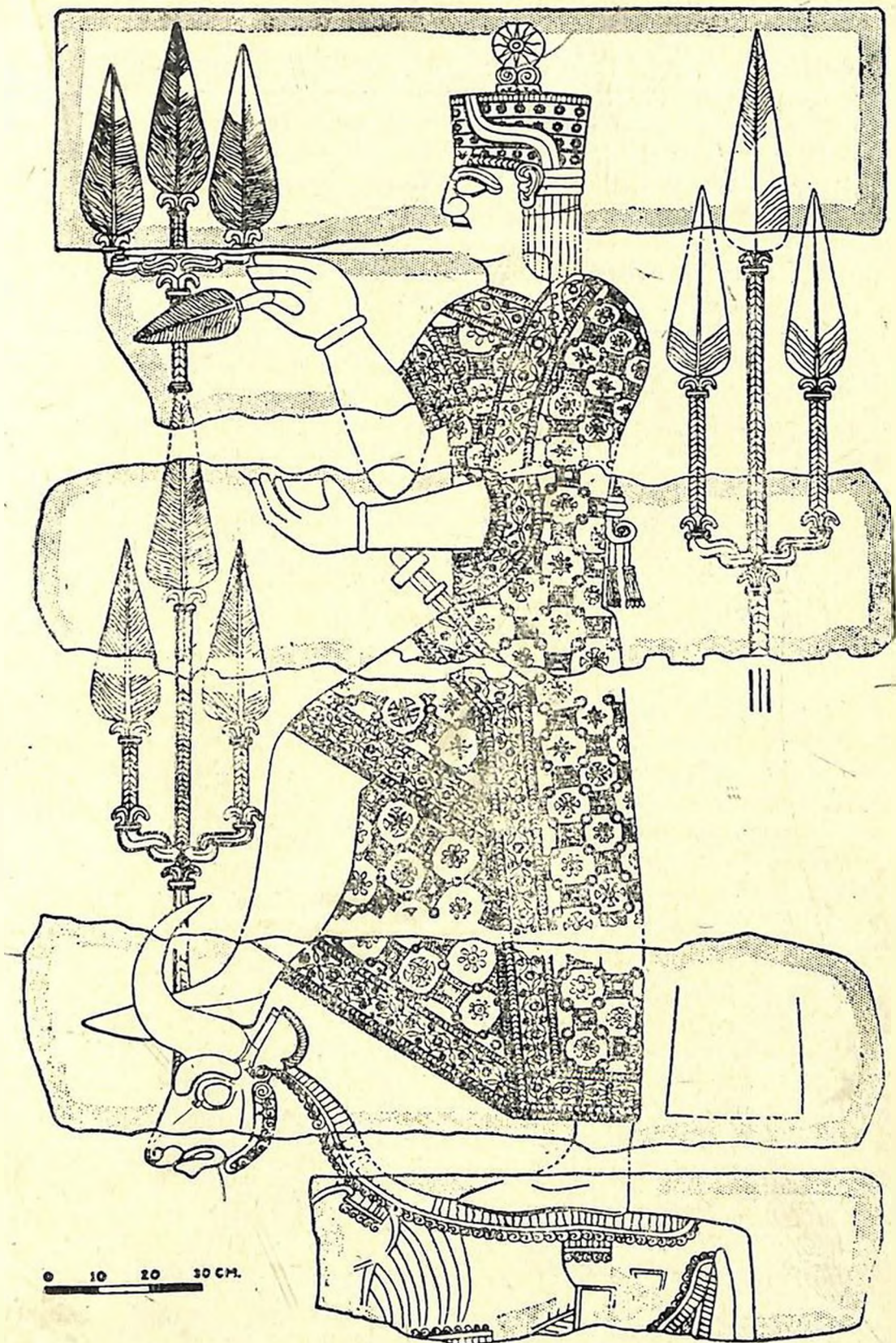
Ուրարտական շինությունների պատերը նույնպես երբեմն զարդարվում էին փորագրված քարե սալիկներով: Թոփրախ-կալեում Հ. Ա. Օրբելու կատարած պեղումները տվեցին կարմիր մարմարից զարդարուն բեկորներ, որոնց վրա պատկերված էին ցուլեր (պահպանվել էին միայն մարմնի մասերը) ու ծառեր՝ պարփակված զարդաքանդակ շրջանակի մեջ⁹:

Ագիլչևալից (Արծկե) գտնված բարձրաքանդակների¹⁰ վրայի ցուլի պատկերը իր ոճով նույնպես շատ մոտ է Օրբելու հայտնաբերած սալիկների փորա-

⁸ Տե՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Materialien, էջ 81, նկար 53: Նույնի՝ Armenien, II, 2, էջ 547—548:

⁹ Տե՛ս «Материалы по археологии России», ташխ.34: Б. Б. Пуотровский, Урагу, древнейшее государство Закавказья, П., 1939, էջ 37: P. Hulin, Urartian stones in the Van museum, AS, VIII, 1958, էջ 235—239:

¹⁰ Պատկերի մասերը էստամպաների հիման վրա հրատարակել է Կիման-Հաուպտը:

Ուրարտական բարձրանդակ (վերակազմություն). Արժկե (Ադիլզեազ)

գրություններ: Յուլի ողջ մարմինը պատած է մանր վարդաքանդակով՝ համանման այն փորագրությունը, որը բնորոշ է Թոփրախ-կալեի տաճարից գտնված բրոնզե վահանների վրայի ցուլերի ֆիգուրներին և դահերին բազմած արձանիկներին:

Ի վերջո, անհրաժեշտ է նշել ուրարտական քանդակագործության հիանալի նմուշներից մեկը ևս: Հին-Քայաղետի անձավային շինության մուտքի երկու կողմերում կանգնած են դեպի աջ թեքված երկու հսկայական մարդկային հարթ բարձրաքանդակ ֆիգուրներ, իսկ մուտքի վերևի մասում քանդակված է այժի պատկերը: Մարդիկ երկար հագուստով են, ոչ մեծ, սրածայր զլխարկով (խույր). նրանք կանգնած են աղոթողի դիրքով, աջ ձեռքը վեր բարձրացրած:

Քայաղետի բարձրաքանդակը ուրարտական մոնումենտալ արվեստի հազվագյուտ նմուշ է: Վերջերս Ադիլցեազում հայտնաբերվել են մի կառույցի վեց քարեր՝ բարձրաքանդակի մասերով, որոնք պատկերում են ցուլի վրա կանգնած աստծուն (հավանաբար, Թեյշեբային), որի առջևում ու ետևում տեղավորված են «կենաց ծառերը»: Բարձրաքանդակը ունեցել է մոտ 3 մ բարձրություն¹¹: Բերված նյութերից պարզ երևում է, որ ուրարտական գեղարվեստական արհեստագործության որոշ ճյուղեր բունել էին ճարտարապետության հետ սինթեզվածան ուղին, սակայն այդ երևույթը Վանի թագավորության օրոք այդպես էլ չհասավ իր ավարտին:

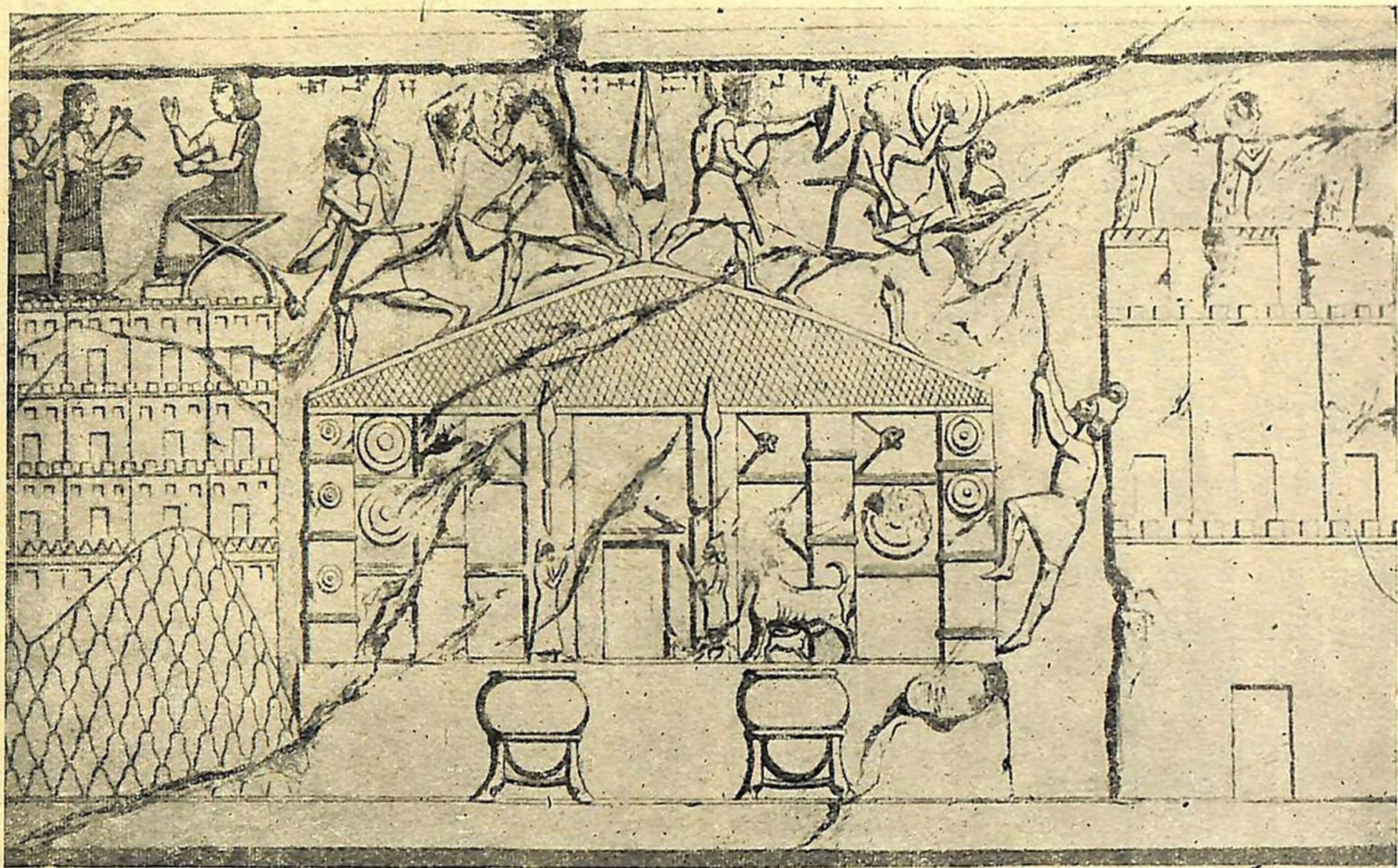
2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ամբողջներն ու տանաքները. Վանի թագավորությունում, որտեղ պետական միասնությունն անկայուն էր և պահպանվում էր գլխավորապես ռազմական ուժի միջոցով, ամբողջները բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեին: Ինչպես ամբողջ Հին Արևելքում, այնպես էլ Ուրարտուում խոշոր բնակատեղիներն ու քաղաքները շրջապատվում էին պարիսպներով կամ ունենում էին երկարատև պաշարմանը դիմանալու ընդունակ խիստ ամրացված միջնաբերդ: Ամբողջները տարբեր նշանակություն ունեին. ամենից հաճախ դրանք ծառայում էին երկրամասը և նրա բնակչությունը պաշտպանելու նպատակին, իսկ մի քանիսը վարչական կենտրոններ էին կամ խոշոր արշավանքների հենակետեր: Քանի որ ամբողջները տարբեր նշանակություն ունեին, ուրեմն և նրանց տիպն ու տեղի ընտրությունը ևս տարբեր էր լինում:

Ուրարտուի այս տիպի ճարտարապետական հուշարձաններից ամենից լայն ուսումնասիրված է Թեյշեբաինի քաղաքի բերդը¹²: Հսկայական կառույցը պահպանում էր մոտ 4 հեկտար տարածություն և կազմված էր շուրջ 150 սենյակից:

Բլուրի զառիթափ լանջերին հարող շինության հյուսիսային ու արևելյան ճակատներն անկանոն դասավորություն ունեին, աստիճանաձև էին, որը համապատասխանում էր Կարմիր-բլուրի մակերևույթին: Արևմտյան ճակատը բացվում էր բերդապարիսպով շրջապատված ընդարձակ բակի վրա, որ երկու մուտք ուներ. մեկը հարավային կողմից, մյուսը՝ հյուսիս-արևմտյան: Գլխավոր-

¹¹ Տե՛ս C. A. Burney and G. R. Lowson, Urartian reliefs at Adilcevaz, on lake Van, AS, VIII, 1958, էջ 211—218:

Ուրարտական խաղի աստծո սանարը Մուսասիրում. մ. թ. ա. VIII դարի աուրեստանյան բարձրահնդակ

րը դրանցից առաջինն էր՝ երկու աշտարակներով ու ներսի շինությամբ լավ ամրացված, իսկ երկրորդը մի փոքր դարսլաս էր, որի միջոցով սալը կամ մարտակառքը կարող էր ալատ անցնել, իսկ անցորդների համար կից արված էր մի նեղ դռնակ: Գլխավոր մուտքը սալահատակված էր անկանոն ձևի հսկայական քարե սալերով, իսկ երկրորդը՝ գիտաքարով:

Միջնաբերդի պարիսպները, որոնք սովորականից ավելի էին ամրացված, շարված էին շքրծված խոշոր աղյուսներից: Պարիսպների ստորին մասը, մոտ երկու մետր բարձրությամբ, շարված էր կոպիտ մշակված հսկա քարերով, որոնք միացված էին առանց շաղախի, բայց պատած էին կավե ծեփով: Արտաքին պարսպի հաստությունը հասնում էր 3,5 մ, իսկ ներքին պատերինը՝ 2,1 մ հարի:

Շինությունն ուներ ուղղադիժ ձևեր, սակայն ճակատային գծերը կտրվում էին որմնահեցերով, միջնաբերդի անկյուններում վեր էին խոչանում վիթխարի աշտարակները: Տարբեր մասերում պարիսպների բարձրությունը տարբեր էր՝ 6-ից մինչև 12 մետր, քանի որ բլրի ռելյեֆի պատճառով ամբողջ շինությունը աստիճանաձև տեսք ուներ:

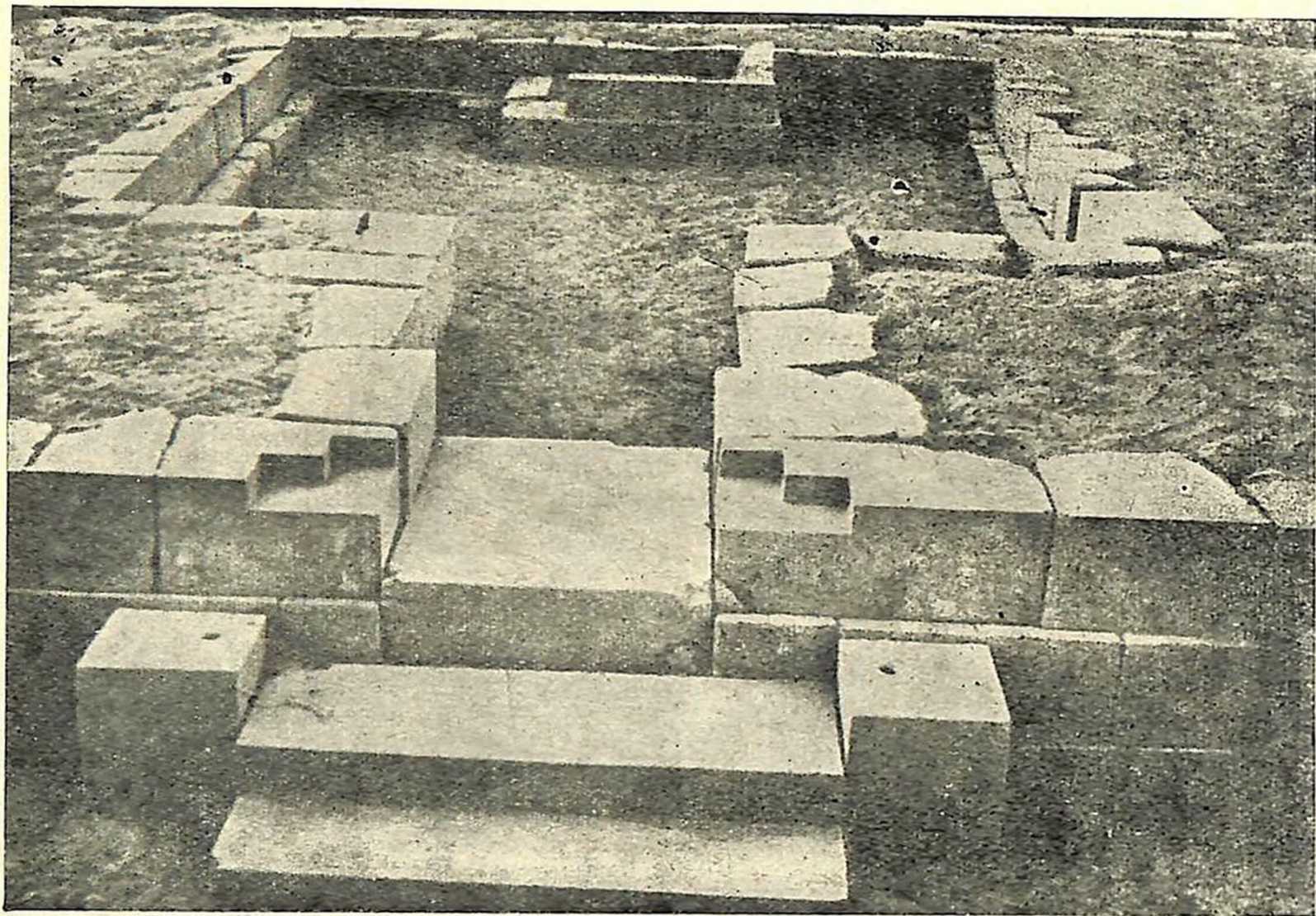
Լուսամուտները, հավանաբար, տեղադրված էին պատերի վերին մասում, հենց ծածկի տակ: Դա երևում է նաև ուրարտական շինքերի ասորեստանյան պատկերներում, մասնավորապես, Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա: պատկերված Մուսասիրի գրավման տեսարանում:

Շինությունների հատակը տարբեր մակարդակ ուներ և մի սենյակից մյուսը կարելի էր անցնել փայտե կամ աղյուսե աստիճաններով, իսկ երբեմն նաև հողե թեք հարթությամբ՝ պանդուխի վրայով: Շինության աստիճանաձևությունը համեմատ, մի հատվածի սենյակների լուսամուտները հարում էին մյուս հատվածի սենյակների տանիքին: Բացի այդ, կենտրոնական սենյակները լավ լուսավորելու համար թողնվում էին նաև «լուսահորեր»: Կարմիր-բլուրի միջնաբերդը շուներ ասորեստանյան սլալատային կառույցների համար բնորոշ ներքին մեծ բակ:

Ուրարտական Տուշպա, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի քաղաքների պեղումների ժամանակ բացվել են պաշտամունքային խիստ բազմազան կառույցներ՝ տաճարներ, որոնք կանգնեցված են հողե կամ քարե աստվածությունների պատվին և աչքի են ընկել իրենց բնորոշ մի շարք առանձնահատկություններով:

Ուրարտուի եղակի պաշտամունքային կառույց է Մուսասիրի տաճարը, որի արտաքին տեսքի մասին կարող ենք պատկերացում կազմել Սարգոնի պալատի բարձրաքանդակի վրա եղած պատկերից՝ ասորեստանյանների կողմից Մուսասիրի խալդի աստծո տաճարի կողոպտման տեսարանից:

Դժվար է որոշել Մուսասիրի տաճարի կառույցման ժամանակը, բայց «Լուվրի աղյուսակի» այն տեղեկությունից, որ տաճարում եղել է Իշպուխինի որդու՝ Սարգուրիի արձանը, կարելի է եզրակացնել որ IX դարի վերջին կամ VIII դարի սկզբին Մուսասիրի տաճարն արդեն գոյություն ուներ: Շատ հավանական է, որ այն կառուցվել է IX դարի վերջին, ուրարտական թագավոր Մենուայի կողմից, որը դեռևս իր թագավորության սկզբին Մուսասիրը միաց-

Էսպի աստուծո տանարի մնացորդները. Ալբրն-բեփե

րել էր ուրարտական տիրույթներին, որի մասին պատմում է Քելիշինի կոթողի երկկելվյան արձանագրությունը:

Մուսասիրի խալդի աստծո տաճարի ճարտարապետական ձևերը բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանք լրիվ տարբերվում են Միջագետքի, Ասորեստանի և Բաբելոնի տաճարների հայտնի ձևերից:

Տաճարը կառուցված էր բարձրադիր հարթակի վրա: Դեպի հարթակը աստիճաններ էին արված, որոնք բարձրաքանդակի վրա, հավանաբար, ներկված են հղի ու այդ պատճառով շին պահպանվել: Տաճարն ունեցել է նիզակով ավարտվող բարձր ճակտոնով երկթեք տանիք: Տաճարի մուտքի ոչ բարձր դուռը, տեղավորված է հղի ձակատի կենտրոնում, մուտքի երկու կողմերում կանգնեցված են հղի երկու մեծ նիզակ ու աղոթողի դիրքով երկու արձան:

Տաճարի ճակատը դարգարել են խոյակներ ու խարիսխներ շունեցող, բայց լայնացող վերնամասով վեց սյուններ կամ որմնամուկթեր:

Տաճարի ճակատային պատին երևում են ուռուցիկ միջնամաս ունեցող կլոր վահաններ, որոնք տեղադրված են ինչպես սյուների, այնպես էլ նրանց արանքում հղած պատամասերի վրա:

Այդ դեկորատիվ վահանները ձևով համընկնում են Թոփրախ-կալեում և Կարմիր-բլուրում գտնվածներին և մանրամասնորեն նկարագրված են «Լուրի աղյուսակի» տեքստում, որտեղ հիշատակվում են նաև տաճարի առջև գրված բրոնզե արձանները:

Արդեն առաջին հայացքից կարելի է նկատել Մուսասիրի տաճարի կապը Փոքր Ասիայի ճարտարապետական մի շարք հուշարձանների և հին հունական դասական տաճարների նախատիպերի հետ:

Այսպիսով, Մուսասիրի տաճարը բացում է Առաջավոր Ասիայի ճարտարապետության պատմության անհայտ էջեր, իրենից ներկայացնելով ճակտոն և սյունաշար ունեցող տաճարի հայտնի տիպերից հնագույնը, որն ընկել է հին ճարտարապետության հիմքում:

Լեման-Հուսայտը Մուսասիրի տաճարն իրավացիորեն կապում էր Պափլագոնիայի հուշարձանների հետ, իսկ Հերցֆելդը նշում էր, որ տաճարի երկրաչափական նախշաղարհերով ճակատը հիշեցնում է փոյուզիական նմուշները:

Փոքրասիականի հետ ուրարտական արվեստի ունեցած կապերը միայն Մուսասիրի տաճարով չեն սահմանափակվում: Բավական վաղուց արդեն նշվել է, որ հոնիական ոճի սյուների խոյակները ուրարտականին համանման դեկորատիվ տարրեր ունեն: Այսպես, հոնիական նախշաղարհային բնորոշ մոտիվներից մեկը, որ կսուվված է տերևներից ոճավորված պսակի ձևով, իր ռեստավրացիոնական կերպարը պահպանել է ուրարտական արվեստում, բայց ոչ թե ճարտարապետական հուշարձանների, այլ մետաղյա շինվածքների վրա: Այստեղ հարկ է նշել ուրարտական ճարտարապետության հետաքրքրական առանձնահատկությունը՝ քարի վրա նախշաղարհեր անելու աննշան դերը: Ուրարտական սյուների մեղ հասած բոլոր բեկորներն ու հատվածները ղուրկ են քարի որևէ փորագրությունից. քանդակագործությանը օրգանապես կապված չէր ճարտարապետությունը: Եվ նույնիսկ անձավային շինություններում, որտեղ փորագրությունը լայն ասպարեզ էր տրամադրվում, արվեստի այդ տեսակը դարգացում չի ստացել:

Ուրարտուի ճարտարապետական հուշարձանները զարդարվում էին կամ ճարտարապետություն հետ օրդանական կապ չունեցող մետաղյա իրերով (վահաններ, արձաններ), կամ քարի բազմագույն ազուցումներով:

Ազուցում (ինկրուստացիա) և որմնանկարներ: Ուրարտական ճարտարապետության մեջ գույնի հարցը մեծ նշանակություն է ունեցել: Վերը նշվեց, որ Թոփրախ-կալիի տաճարը կառուցված է եղել բազմագույն քարերից: Մուսես հորենացին, հիշատակելով Շամիրամ թագուհու կողմից Վան քաղաքի կառուցման մասին առասպելը, խոսում է ղանաղան ներկերով ու բազմագույն քարերով զարդարված շքեղ շենքերի մասին:

Դեկորատիվ նպատակներով դունավոր քարի օգտագործման արվեստի մասին է վկայում Թոփրախ-կալեում բացված մեկ ուրիշ ճարտարապետական հուշարձան: Նրա մոտ գտնվում էին հում ալյուսից կառուցված մի ինչ-որ շենքի, հավանաբար պալատի ավերակները ազուցվածքներով զարդարված քարե հատակի ու պատի մնացորդներով: Հատակի բաց և մուգ գույնի սալերի վրա փոսիկներ էին փորվում, որոնց մեջ բազմագույն՝ սև, մուգկարմիր ու սպիտակ քարից համակենտրոն շրջաններ էին ամրացվում:

Արին-բերդում և Կարմիր-բլուրում կատարված պեղումները վկայում են, որ ուրարտական ճարտարապետության մեջ լայն տարածում է ունեցել նաև պատերի նախշանկարումը:

Արին-բերդի ավերված շինություններից մեկի պատերի սպիտակ ֆոնի վրա 1950 թվականի հետախուզական պեղումների ժամանակ հիմնականում կապույտ ու կարմիր ներկով արված հիանալի որմնազարդի մնացորդներ են հայտնաբերվել: Պեղումները թույլ տվեցին վերականգնել նախշազարդային տարրերի հաջորդականությունը: Պատի վերին մասում՝ դուրս ցցված քիվի վրա, տեղադրված էին շրջանակները, որոնց մեջ ներգծված էին բազմաթև աստղեր: Դրանից ներքև անցնում էր բնորոշ ասորեստանյան տիպի արմավազարդերի շարքը՝ կապույտ ու կարմիր գույների հաջորդականությամբ, իսկ դրա տակ աստիճանաձև փոքր աշտարակների շարքով լցված մի շերտ, որը նույնպես տարածված է ասորեստանյան որմնանախշերում: Նախշազարդ այս հրեք շարքի տակ անցնում էր ցլիկների ու խոչերի պատկերներով նկարազարդված ոչ լայն ֆրիզը, իսկ ավելի ներքև՝ սրբազան ծառերն ու նրանց կողքին կանգնած աստվածներին պատկերող նկարներ: Ծառերն իրենց ձևով մոտ են Արգիշտիի ու Սարգուրիի սաղավարտների վրա պատկերված ծառերին, սակայն ավելի սխեմատիկ են. կապույտ ներկով արված են արտաքին ուրվագիծը, բունը և խոշոր պտուղներով վերջավորված ճյուղերը: Աստվածների կերպարանքները ևս հիշեցնում են սաղավարտների վրայի պատկերները. նրանք անմորուս են ու անթև, ձևաբերին ունեն մի-մի պտուղ և զամբյուղ: Այդ գոտուց ներքև տեղավորված էին աստվածների ավելի խոշոր պատկերներ (օրինակ, 1952 թվականին հայտնաբերված՝ առյուծի վրա կանգնած աստծու պատկերը):

Կարմիր-բլուրում հայտնաբերվել են, հավանաբար, վերին հարկի սենյակները զարդարող նախշանկարների բեկորներ. պատի կավի ծեփի փոքր բեկորների վրա եղած նախշանկարներ՝ կենտրոնում վարդյակ ունեցող շրջանակների հետ կապվող տրամախաչված շերտեր, թևավոր աստվածների պատկերների մասեր՝ ղեմքեր, թևերի ու հագուստի հատվածներ և ճառագայթող շերտերով

սկավառականների բեկորներ, որոնց ծայրերին տեղավորված են արմավազարդեր ու նոնանման խնձորներ: Հավանաբար, այդ սկավառակների երկու կողմերում էլ հենց տեղավորվում էին թեպետ աստվածների ծնրադիր պատկերները:

Վերջերս էրեբունյի քաղաքի միջնաբերդի շինություններից մեկում հայտնաբերվել են բազմազույն նոր որմնանկարներ, որոնք հին-արեւելյան արվեստի հրաշալիքներ են և իրենց աշխարհիկ բնույթով շատ բարձր մակարդակի վրա են կանգնած: Այս որմնանկարների մեջ հանդես են գալիս ուրարտական ուղմիկները՝ գույնզգույն հագուստներով, հանդերձանքի ու ղինավառության հետաքրքիր մանրամասներով: Այստեղ, թագավորական որսի շքեղ տեսարաններում ներկա են նաև Բիաչնիլի-Ուրարտուի ճաճանշափաչլ թագավորը՝ մարտակառքի վրա, նետաձգության պատճառստ վիճակում, ինչպես և նրան շրջապատող տեհմիկները, հետևազորն ու այրուձին: Սրանք բոլորը որսի շներով հետապնդում են խուճապահար «հրեղեն» նծուզների, վայրի ցուլերի, առյուծների ու քնձառյուծների: Այս հսկա «կտավի» ռեալիստորեն կատարված առանձին մանրամասները զարմանք են պատճառում իրենց բարձր վարպետությանը և մրրցում մեծ արվեստի գործերի հետ: Նման տեսարաններ են թփուտներում թաքնվող հորթուկի, կենդանուն պատառտող կատաղի շների, սալապանի կամ եղներին բշտ էրկրագործի պատկերները: Ուրարտական որսի տեսարանները կրկնվում են էրեբունիի դամբարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե գոտիների վրա¹³:

Ժայռափոր շինություններ: Հայկական բարձրավանդակում գրեթե ամեն բալափոխի կարելի է հանդիպել հին քարաշենների հրաշալի աշխատանքի հետքերին: Ժայռերի վրա հարթեցված հսկայական մակերեսները, հարթակները, սանդուղքները, բուսականության համար արվող աստիճանաձև տարածությունները և երբեմն մեկ մետր բարձրության հասնող աստիճանները վկայում են, որ քարի վրա կատարվող աշխատանքը ուրարտացիների մոտ շատ տարածված էր:

Ժայռերի մեջ փորված խորշերն ու շինությունները տարբեր նշանակություն ունեն: Դրանց մեջ հատկապես առանձնանում էին պաշտամունքային նշանակություն ունեցողները, այդ թվում այնպիսի խորշերը, որոնց ներքին մակերեսներին փերագրվում էր կրոնական կամ ուղմական գեկուցագրի բովանդակություն ունեցող սեպագիր արձանագրություն: Ուրարտացիներն այդ ժայռախորշերը կոչում էին «Խալդիի դռներ»: Դրանք մեծ չափեր էին ունենում: Այսպես, այժմ «Մհերի դուռ» կոչվող նշանավոր ժայռախորշը, որ կրում է Իշուտիների ու Մենուայի կրոնական արձանագրությունը, հասնում էր 5,18 մ բարձրության: Ինչպիսի խորշը աստիճան էր տանում, իսկ ժայռի ստորոտում կառուցված էր ստորգետնյա պաշտամունքային մի շինություն:

Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած լեռներում, Կապերսու գետի ափին, Սալխանի գյուղից ոչ հեռու գտնվում է ուրարտական այդ նույն թագավորի երկրորդ ժայռախորշը («Աշրուի դուռ»), որը նույնպես կրոնական արձանագրություն ունի:

¹³ Տե՛ս Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Հ. Մնացականյան, Նոր-Արեշի ուրարտական կոլումբարի, էջ 63—84:

Եալդի աստվածը ապյուծի վրա. ումնանկար. Աբին-բերդ

Մագկերտի ամրոցում, այն խորշում, ուր տեղափորված է Ռուսայի սե- սլագիր արձանագրությունը, կա դեպի ժայռափոր ընդարձակ շինությունը տա- նող մի դուռ։ Վանի ժայռախորշում տեղադրված են Արգիշտիի որդի Սարգուրիի տարեգրությունը կրող քարե կոթողները, որոնք իրենց շափով շատ պատկա- ոազդու են։

Ժայռի մշակման հետ կապված սրբաբանական հուշարձանների մեջ հա- տուկ նանաչում են ստացել Վանի ժայռի մեջ փորված արհեստական անձալ- ները և ընդարձակ շինությունները։ Այդ անձալների նշանակության վերաբեր- յալ մինչև այժմ գեուևս միասնական կարծիք չկա։ Մովսես Խորենացին, նկա- րագրելով Վանում «Շամիրամի կառուցած» շինությունը, պատմում է, որ

կարծր ժայռի մեջ փորել են զանազան սլալատներ, սենյակներ, գանձապահոցներ:

Պարզվում է, որ Վանի ժայռի խորշերի ու անձավների մեջ կան ոչ միայն կրոնա-պաշտամունքային «դռներ», այլև թաղումային շինություններ: Դրանցից է Վանի ամրոցում, զինանոցի մոտ 1916 թվականին Ա. Ն. Կազնակովի հայտնաբերած ժայռափոր շինությունների կոմպլեքսը: Ներսի մասում, դռան առանցքի փոսիկներ ունեցող խորշը տանում էր դեպի մոտ 20 քմ մակերեսով ու 2,55 մ բարձրությամբ քառակուսի սենյակը: Մուտքից ձախ գտնվող պատի մեջ, հատակից որոշ բարձրության վրա կար մի այլ մուտք՝ դեպի երկու փոքր սենյակները: Երկրորդ սենյակը շատ ուշագրավ է: Հարևան սենյակի հատակի մակարդակին այստեղ կար սալն ամրացնելու համար արված կտրվածք: Սալը ծառայում էր որպես հատակ և միաժամանակ ծածկում էր հատակատակը, որտեղից անցուղի էր արված դեպի փոքրիկ խցիկը (1,07 մ լայնությամբ և 0,85 մ բարձրությամբ): Այս փոքր սենյակների բնույթը թույլ է տալիս միանալ Ա. Ն. Կազնակովի կարծիքին, ըստ որի նկարագրված արհեստական անձավը տասյան է եղել: Քարե դագաղը գտնվել է, հավանաբար, հատակատակում, այն դեպքում, երբ «մեծ քարայրում», «Իշկալայում» և «Նավթ-կույում» սարկոֆագները կարող էին բարձրության վրա դրվել:

Ուրարտական այս հուշարձանների իրանական ու փոքրասիական զուգահեռները ամրապնդում են այն ենթադրությունը, որ Վանի անձավները դամբարաններ են եղել:

XIX դարի կեսին, Արաքսի աջ ափին, Ալիշար պահակակետի դիմաց (ներկայումս Նախիջևանի ԻՍՍՀ-ում) պատահականորեն բացվել է ուրարտական ժամանակաշրջանին վերաբերող ժայռափոր մի դամբարան: Այն կազմված էր երկու բաժանմունքից՝ կամարածե առաստաղով մի փոքր նախասենյակից և հարթ առաստաղով ու պատի մեջ եղած ուղղանկյուն խորշերով թաղման խցիկից: Այս դամբարանում գտնվել են բրոնզե առարկաներ, անկասկած ուրարտական:

Թոփրախ-կալիի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող ստորգետնյա շինությունը որոշ չափով տարբերվում է Վանի ժայռի նկարագրած շինություններից և, հավանաբար, անձավային տաճար է:

Թոփրախ-կալեում մեծ աստիճաններով կարելի է իջնել դեպի հարթակը, որտեղից մուտքը տանում է ստորգետնյա շինությունը: Այնտեղ ընկնելու համար հարկավոր է անցնել թեք միջանցքով, որը 56 աստիճանանոց սանդուղք ունի: Լույսի համար արված փոքր անցքերը լուսավորում են ժայռի մեջ փորված՝ հատակին ուղղանկյուն փոս ունեցող մեծ սենյակը:

Վանի արհեստական անձավները ճիշտ կերպով համադրելով փոքրասիականի հետ և համեմատական նյութեր բերելով Եգիպտոսի, էտրուրիայի, Հունաստանի, Փյունիկիայի ու Պաղեստինի անձավային շինություններից, Լեման-Հաուպտը լրիվ անտեսում է իրանական համանման շինությունները, որոնք ըստ ժամանակի, մոտ են ուրարտականին: Սակայն, շնայած այս ամբողջ նմանությանը, Վանի անձավային շինությունները Ուրարտուի վերգետնյա ճարտարապետության հետ կապված բազմաթիվ ինքնատիպ գծեր ունենին և նույնիսկ օգնում են այն որոշ չափով վերականգնելուն:

Յ. ԿՐՈՆԸ ԵՎ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

Վանի թագավորության կրոնն ուսումնասիրելու համար կան երկու հիմնական աղբյուրներ՝ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները և պատկերազարդ հուշարձանները, որոնցում արտացոլված են ոչ միայն ուրարտական պաշտոնական կրոնը, այլև սեպագիր արձանագրություններում չհիշատակվող ժողովրդական հավատալիքները:

Սեպագիր արձանագրությունների հազորդած տեղեկությունները սահմանափակ են. դրանցում հայտնվում են աստվածների անունները, պատմվում է տաճարների կառուցման մասին և թվարկվում զոհաբերությունները:

Բուն կրոնական բնույթի այնպիսի տեքստեր, ինչպես առասպելները, աղոթքները, մոզական հմայությունները համարյա թե հայտնի չեն: Պաշտամունքային առարկաներն ու պատկերները լրացնում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները և բացահայտում կրոնի որոշ կողմերը, որոնց մասին արձանագրությունները լուրջ են:

Ուրարտական արձանագրությունների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ ուրարտական դիսավոր աստվածը Խալդին էր, որը բացարձակորեն գերիշխող դիրք ուներ մնացած բոլոր աստվածների նկատմամբ:

Բազմաթիվ արձանագրություններում Խալդիի անվան կողքին հիշատակվում են Թեյշեբա և Շիվինի աստվածների անունները, որոնք Խալդիի հետ միասին առանձնանում են մյուս աստվածների շարքից և կազմում աստվածների գերագույն եռյակը:

Նրանք բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ հիշյալ երեք աստվածների զուգորդությունը արտացոլում է Ուրարտուի պատմամշակութային կապերը:

Բանն այն է, որ փոքրասիական Թեյշեբ աստծու հետ սերտորեն կապված Թեյշեբայի (փոթորկի ու պատերազմի աստված), ինչպես նաև Շիվինիի (արևի աստված) համար ուրարտական գրության մեջ օգտագործված են Ադադ և Շամաշ աստվածների ասորեստանյան դադափարադրերը, այն դեպքում, երբ Խալդիի անունը միշտ գրվում է վանկանշաններով: Այս փաստից հետևում է, որ Խալդին տեղական, բուն ուրարտական աստված է, ամենայն հավանականությամբ, ուրարտական պետության կազմի մեջ մտած առաջատար ցեղի աստվածը: Խալդին իր բացառիկ նշանակությունը ձեռք բերած պետք է լինի նախքան Վանի թագավորությունում ասորեստանյան գրություն մտցնելը: Այսպիսով, այդ երեք աստվածները որոշ չափով արտացոլում են Վանի թագավորության կրոնի մեջ եղած տարբեր էթնամշակութային տարրերը:

Ուրարտացիների կրոնական պատկերացումների մեջ Խալդի աստվածը ռազմիկի կերպարանք ուներ. նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս, օգնում նրան հաղթելու թշնամուն: Եվ պատահական չէ, որ Մուսասիրի տաճարում որոշակի արտահայտված էր նիզակի ու վահանի պաշտամունքը: Նիզակով էր պսակավորված տաճարի ճակտոնը. նիզակներ էին տեղադրված մուտքի երկու կողմերում՝ «Մեծ դռնապանների» արձանների կողքին, իսկ վահանները կախված էին ճակատի պատերին ու սյուների և հենց տաճարն էլ կոչվում էր «վահանի տուն»:

ինչպես արդեն ասվեց, «Խալդիի դռներ» հասկացության տակ ուրարտական արձանագրությունները նկատի էին ունենում ժայռախորշերը:

Կրոնական հավատալիքների համաձայն, այդ դռներից դուրս էր գալիս ժայռի մեջ գտնվող աստվածը: Լեռան միջից աստծու դուրս գալը Առաջավոր Ասիայի հին կրոններում սովորական պատկերացում էր: Այդ են ասպացուցում Հարավային Միջագետքի տաճարների զիկուրատները՝ աստիճանաձև պաշտամունքային աշտարակները (Մարդուկի տաճարը Բաբելոնում, Նաննարինը՝ Ուրում, Շամաշինը՝ Սիպպարում, ինչպես նաև Աշշուրի տաճարը Կար-Թուկուլթինինուրթայում), որտեղ տաճարին կից զիկուրատի վրա փորված է խորշ ու կառուցված է դեպի այդ խորշը տանող սանդուղք:

Խալդի աստծու կինը ուրարտական պանթեոնի զլխավոր աստվածուհի Արուբանին կամ Ուարուբանի-Վարուբանին էր, որի անունը մի շարք արձանագրություններում հանդիպում է Խալդիի անվան կողքին:

Հնարավոր է, որ Թուրախ-կալեում և Կարմիր-բլուրում գտնված մեղալյոնների վրա, ինչպես և Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանում գտնվող կրծքազարդի վրա պատկերված լինի Արուբանի աստվածուհին:

Ուրարտական կրոնի ուսումնասիրության համար հատուկ նշանակություն ունի Վանի մոտ գտնվող ժայռախորշում (այսպես կոչված՝ «Մհեր-կապուսի» կամ «Մհերի դուռ») արված արձանագրությունը¹⁴:

IX դարի վերջին վերաբերող այդ արձանագրության մեջ թվարկվում են ուրարտական աստվածների անունները՝ նրանցից չորսը անհայտ չլուրին մատուցվող զոհերի (այծերի, ցուլերի, կովերի, ոչխարների) քանակով: Դա վառ կերպով լուսաբանում է Վանի թագավորության պաշտոնական կրոնի կապը նրա պետական կառուցվածքի հետ: Ուրարտական պանթեոնի մեջ էին մտնում նաև նվաճված մարզերի ու քաղաքների աստվածները, հարևան ժողովուրդների աստվածները, այդ թվում տոտեմիստական ու ոգեպաշտական պատկերացումների հետ կապված աստվածները:

Ուրարտական աստվածներին զոհաբերում էին կենդանիներ. տեղեկություններ չկան բուսական զոհաբերության մասին, ինչպես այդ առկա էր Եգիպտոսում: Կարմիր-բլուրի շտեմարաններից մեկում հայտնաբերվել են խոշոր ու մանր հղջերավոր անասունների բազմաթիվ այրված ոսկորներ: Դրանց մշակումից, որ կատարել էր Ս. Կ. Դալը, պարզվեց, որ, նախ, բացակայում էին գանգի ու վերջավորությունների ստորին մասերի ոսկորները և ապա առկա էին մատղաշի (մի քանի օրվա կենդանիների) ոսկորները, որը սննդի համար պրեթե շի օգտագործվում: Հավանաբար, այդ բոլոր ոսկորները զոհաբերությունների մնացորդներն էին:

Ինչպես վերը նշվեց, ուրարտացիների երեք զլխավոր աստվածներից մեկն էլ Թեյշեբան էր: Կարմիր-բլուրի հնագիտական նյութերի մեջ պահպանվել է նրա արձանիկը: Դա երկար հագուստով և աստծու համար բնորոշ հղջերավոր զլխարկով մի անմորուս կերպարանք է. ձախ ձեռքում նա բռնած ունի մարտական կացին, աջում՝ սկավառականման վերնամասով գուրդ: Արծկեի (Ադիլ-

14 Տե՛ս ՄԿԻ, 27:

ջևադ) բարձրաքանդակում պատկերված ցուլի վրա կանգնած անմորուս աստվածը նույնպես, հավանաբար, Թեյշեբան է:

Թեյշեբա աստծու կինը խուբա աստվածուհին է: Դիցուհու պատկերը, հավանաբար, պահպանվել է էրմիտաժում պահվող Հայկաբերդից գտնված կնիքի վրա: Այնտեղ պատկերված է վեր բարձրացրած ձեռքով դիցուհին, որի դիրքը շատ մոտ է խուբրիական հեբաթի (հեբաթի)՝ Թեշուբի կնոջ սովորական դիրքին: Դիցուհու աջ կողմում կանգնած է մի այծիկ, ձախում՝ մի ծառ, որի կողքին կան աղոթողի դիրքով կանգնած երկու անձեր՝ գլխավերևում մահիկներ:

Վանի թագավորության գլխավոր աստվածներից երրորդը արևի աստված Շիվինին էր, խուբրիական Շիմիգեն:

Հավանաբար, Շիվինիի խորհրդանշանն էր արևանման սկավառակը, որ հաճախ է հանդիպում պաշտամունքային պատկերներ ունեցող ուրարտական կնիքների վրա: Այն համընկնում է Շամաշ աստծու ասորեստանյան խորհրդանշանի հետ, որը ուղեկցվում է ձկան, թռչունի և կամ կենդանիների գլուխների պատկերներով:

«Մհերի դոան» արձանագրության մեջ բերված աստվածուհիների անունների հաջորդականության հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Շիվինիի կինն էր համարվում Տուշպուեա աստվածուհին, որը ուրարտական աստվածուհիների գերագույն եռյակում գրավում էր երրորդ տեղը: Եթե թեև վեր արևի սկավառակն իրոք մարմնավորում է Շիվինի աստծուն, ապա պաշտամունքային կաթսանների վրա հաճախակի երևացող թեև վեր կանացի պատկերները պետք է որ արտացոլեն Տուշպուեա աստվածուհուն:

Այլ աստվածներ: «Մհերի դոան» տեքստում բերված աստվածների ցուցակում հանդիպում է ուրարտացիների լուսնի աստված Շելարդին, որի անունը գրված է վանկագրերով, իսկ զուգահեռ տեքստում՝ լուսնի աստված Սինի ասորեստանյան գաղափարագրով:

Այդ նույն արձանագրության մեջ կան աստվածուհիների ևս երկու միանման անուններ: Գրանք Սարդի և Ծինույարդի աստվածուհիներն են: Առաջինի անվան մեջ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին տեսնում է ասորեստանյան Իշտար աստվածուհու ուրարտական համապատասխանությունը: Արձանագրությունների մեջ Սարդուրիի անվան սկզբնամասը սովորաբար գրվում է Իշտար աստվածուհու ասորեստանյան գաղափարագրով: Սարդին, հավանաբար եղել է կամ աստղի, կամ՝ վեներա մոլորակի աստվածությունը: Կարմիր-բլուրում գտնվել է լուսնաձև մի հմայիլ, որի մեջտեղում աղոթքի տեքստ կա, իսկ երկու ծայրերին Շելարդիի խորհրդանշան լուսնեղջյուրը և, հավանաբար, Սարդին խորհրդանշող աստղը, որը արտաքինից համընկնում է Իշտար աստվածուհու խորհրդանշանին:

Ուրարտացիներն իրենց աստվածներին սովորաբար պատկերում էին մարդկային կերպարանքով, սակայն որոշ դեպքերում կարելի է տեսնել նաև նրանց սկզբնական արմատները՝ կենդանիների ու թռչունների առանձին հատկանիշները:

Այսպես, աստվածների գլխարկը որպես պարտադիր հատկանիշ ունենում էր եղջյուրներ: Աստվածուհիները, որ ավելի վաղ շրջանում պատկերվում էին թռչունի կերպարանքով, պահպանել էին թևերը, իսկ որոշ աստվածություններ

ընդունել էին մարդկային մարմնով ու կենդանու զլխով երեակայական արարածի տեսք: Այս ամենը նախկինում կենդանիների ու թռչունների կերպարանք ունեցող աստվածներին մարդակերպ դարձնելու տարբեր փուլերն են: Առավիլ առաջադիմած դեպքերն այն էին, երբ աստվածներն արդեն լրիվ մարդակերպ են, իսկ նրանց ակունք ծառայած կենդանին հարատևում է որպես տվյալ աստծուն նվիրված կենդանի: Այդպիսի դեպքերի թվին է պատկանում ուրարտական պատկերազրույթյան մեջ զանազան կենդանիների վրա կանգած աստվածների պատկերումը: Արին-բերդի որմնակարներինց մեկի մնացորդները ներկայացնում է աստվածների թափորը: Պահսյանվել է միայն առյուծի վրա կանգնած մորուքավոր աստծու մի կերպարանք: Հայտնի են ուրարտական գահերի շորս բրոնզե մասեր՝ կենդանիների վրա կանգնած աստվածների տեսքով. աստվածներից մեկը կանգնած է առյուծի, իսկ մյուսները՝ ցուլերի կամ տարբեր կենդանիների մարմնի մասերը ունեցող երեակայական արարածների վրա: Նման կոմպոզիցիաները սովորական են առաջավորասիական պատկերազրույթյան մեջ:

Որոշ տվյալներից կարելի է հղրակացնել, որ Թեյշեբա աստծու հետ կապված է եղել ցուլը, իսկ Խալդիի հետ՝ առյուծը: Հենց այդ կենդանիների պատկերներն են հատկապես հաճախ հանդիպում ուրարտական կնիքների ու ձոնական առարկաների վրա: Այսպես, ուրարտական աստվածների տաճարներում ձոնական վահանները, Սարգոնի տեքստի համաձայն, զարդարված են եղել առյուծի, ցուլի, վիշապի և շան զլխի տեսք ունեցող միջնամասերով (ումբոն): Թոփրախ-կալեի և Կարմիր-բլուրի պեղումներից գտնված վահանները ծածկված են համակենտրոն գոտիների վրա ղետեղված առյուծների ու ցուլերի պատկերներով: Սեպագիր համառոտ տեքստեր պարունակող բրոնզե բազմաթիվ իրերի վրա կան առյուծի ու ցուլի գլուխների պատկերներ:

Մարդու, կենդանիների ու թռչունների հատկանիշներն իրենց մեջ զուգակցող աստվածություններից մի քանիսը արհեստականորեն ստեղծված կերպարներ էին, որ կարևոր տեղ էին զբաղեցրել կրոնի մեջ: Այդպիսին են շեդու աստվածությունները՝ մարդկային դեմքով կամ իրանով թևավոր ցուլերն ու առյուծները, որոնք Ուրարտու են անցել Ասորեստանից, և սրբազան ծառը սպասարկող թևավոր ոգիները՝ երբեմն կենդանիների գլուխներով, որոնք նույնպես սերտորեն կապված են ասորեստանյան պատկերազրույթյան հետ:

Ուրարտական պատկերազրույթյան հետաքրքիր նյութ է տալիս 1956 թվականին Կարմիր-բլուրում գտնված բրոնզե գոտին: Այստեղ կան առյուծի վրա (Խալդի), ցուլի վրա (Թեյշեբա) կանգնած աստվածների պատկերներ և ձեռքերը վեր պարզած ու արևի թևավոր սկավառակը բռնած ծնրադիր մի կերպարանք (Շիվինի): Այս երեք աստվածներից բացի, որոնց կարելի է նույնացնել ուրարտական պանթեոնի զլխավոր աստվածների հետ, գոտու վրա ներկայացված են նաև ասորեստանյան շեդու հիշեցնող՝ մարդու զլխով մի ցուլ (կամ առյուծ), արմավազարդի վրա տեղադրված դաունանդի զլխով թևավոր մի կենդանի, ինչպես նաև շրջանակի մեջ առնված խիստ ոճավորված մի սրբազան ծառ:

Ինչպես արդեն նշվեց, ուրարտական աստվածների ցուցակը («Մհերի դուռ») բովանդակում է նաև Վանի թագավորության կազմի մեջ մտնող ցե-

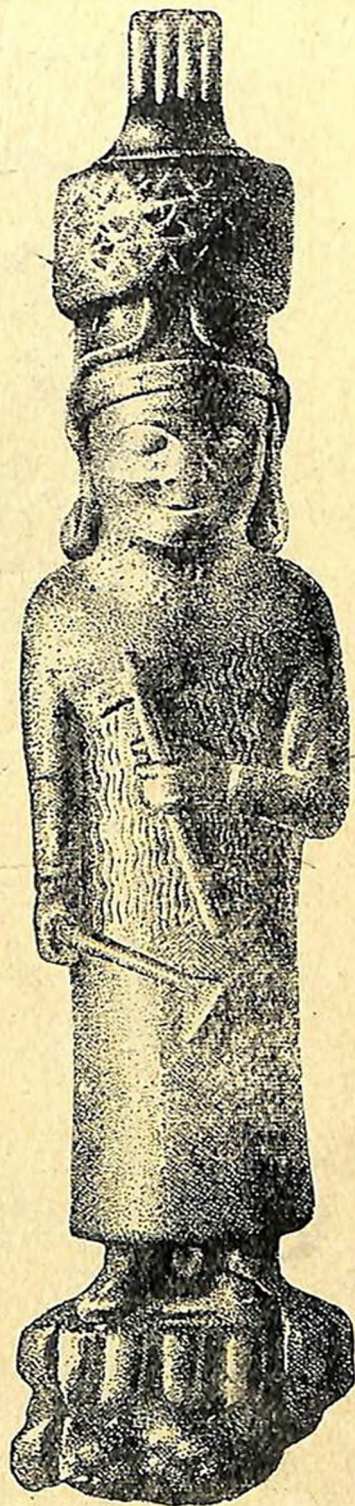
զերի և ժողովուրդների աստվածների անունները: Մենք հանդիպում ենք Արգինիի (ասորեստանցիների կողմից՝ Մուսասիր անվանված), Կումենու քաղաքի աստծուն, Ուրարտուի Տուշպա մայրաքաղաքի աստծուն, Խալդիի քաղաքի աստծուն և Արծունիունի քաղաքի աստծուն:

«Մհերի դուան» ցուցակից դուրս, էրեբունիի և Թեյշեբաինի արձանագրություններում հանդիպում ենք նաև Բուարշա անունով աստծուն: Սա, հավանաբար, Արգիշտի Ա-ի կողմից Խաթիից և Մուսիանիից էրեբունի տեղափոխված ազգանունների աստվածն էր, որի պաշտամունքը, ինչպես հույց է տալիս Թեյշեբաինի արձանագրությունը, այստեղ արմատներ էր գցել: Թեյշեբաինի արձանագրության մեջ հիշատակված է նաև Բաբելոնյան Մարդուկ աստվածը¹⁵:

Տոտեմիստական պատկերացումներ: Քացի հիշատակված աստվածների անուններից, կարելի է տեսնել մի խումբ աստվածությունների, որոնք արտացոլում էին հին տոտեմիստական պատկերացումները: Այսպիսին են «էբանինաուե», այսինքն՝ «երկրների» (գետնի) աստվածը, «ծուինինաուե»՝ «ծովերի» (ջրի) աստվածը, «բարանինաուե», այսինքն՝ «լեռների» աստվածը, Արնին՝ ուժի (հզորության) աստվածը, Խարան՝ ճանապարհի (արշավանքի) աստվածը և Այրաինին՝ անձամբների (՝) աստվածը:

Ուրարտական պատկերահուշարձանները հարուստ նյութ են տալիս նաև այն պաշտամունքների վերաբերյալ, որոնք, շնայած վանի թագավորությունում իրենց ունեցած լայն տարածմանը, ոչ մի արտացոլում չեն գտել արձանագրությունների մեջ: Օրինակ, ծառի պաշտամունքը: Սրբազան ծառի՝ կենաց ծառի պատկերը, հատկապես նրա կողքին կանգնած երկու թևավոր սպիների հետ միասին, հաճախ հանդիպում է Ուրարտուում, մի բան, որը խիստ բնորոշ է և ասորեստանյան արվեստին:

Սրբազան ծառը, երբեմն աստղային խորհրդանշանների հետ համակցված, հաճախ է հանդիպում ուրարտական կնիքների վրա: Մի կնիքի գրոշմի վրա տեսնում ենք ծառի ու քարի երկք

Թեյշեբա աստծու բրոնզե արձանիկը. Կարմիր-բլուր

¹⁵ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармир-блуря, էջ 63, 96—97:

Շոտլանդու վրա զբժամ ուրաբուական կարաս. Ալբրն-բեփե

կոթողների առջև աղոթող դիրքով կանգնած մարդկային կերպարանք, ծառի մոտ՝ ջրով լի մի սափոր, իսկ կոթողների ետևում՝ պաշտամունքային առարկա:

Սրբազան ծառին երկրպագելու նման տեսարան է պատկերված նաև ագուցումներով զարդարված պատի երեսին: Դրա վրա տեսնում ենք ծառի առջև աղոթողի դիրքով կանգնած ուրարտական թագավորին, որը ձևոքին սրբազան ծառի ճյուղ ունի բռնած:

Ուրարտական այն կնիքների վրա, որոնց դրոշմները գտնվել են Թուփրախկալեի պեղումներից, պատկերված են պաշտամունքի հետ կապված տեսարաններ: Մի քանիսի վրա պատկերված է թագավորը՝ հավանաբար, քրմապետի դերում. նա կանգնած է հովանոցի տակ, որ բռնել է նրա մերձավորը, ետևում կա եռաժանիի ձևի մի ինչ-որ առարկա: Երբեմն նկարի վրա թագավորի կողքին լինում է և առյուծ, որը, հավանաբար, որպես սրբազան կենդանի պահվում էր ուրարտական տաճարում:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում մի կնիքի վրա պատկերված ձկնակերպ աստվածությունը: Այսպիսի աստվածությունների երևք կավե կերպարներ գտնվել են Կարմիր-բլուրում,՝ գինու պահպանման համար նախատեսված մի պահեստասենյակում եղած՝ զոհասեղանի մոտ: Արձանիկները միատիպ են. դրանք կանգնած մորուքավոր կերպարանքներ են, որոնց գլուխներն ու մեջքերը ծածկված են ձկան մաշկով այնպես, որ ձկան գլուխը գլխարկի տեղ է ծառայում: Աստվածների ձախ ձևերը զրված է փորին, իսկ աչք՝ մեկնված է առաջ: Այդ ձևերի մեջ, հավանաբար, նիզակ կամ ծառի ճյուղ է եղել, քանի որ արձանիկների բոլոր պատվանդանների վրա փոսիկ է արված, որի մեջ ամրացվում էր փայտիկը: Արձանիկները ներկված են եղել. մեջքի վրա պահպանվել են վառ-կապույտ ներկի հետքերը:

Աշշուրում կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են ձկնային հանդերձավորումով, մորուքավոր աստվածների կավե արձանիկներ, ընդ որում աստծու գլխարկը հենց ձկան գլուխ է:

Գինու մեկ ուրիշ պահեստասենյակում նույնպես գտնվել է կավե մի արձանիկ, բայց այս անգամ ոչ թե ձկնակերպ, այլ կարիճի պոչ ունեցող աստծու կերպարանքով: Նրա վրա պահպանված են ներկի հետքեր: Դեմքը ներկված է եղել սպիտակ, աչքերը՝ կարմիր, մազերն ու մորուքը՝ մուգ-դարչնագույն, իսկ գլխարկը՝ վառ-երկնագույն ներկով: Աստվածների այսպիսի պատկերների հանդիպում ենք և Միջագետքում՝ Ուրի հուշարձանների վրա: Դրանք հատկապես հաճախ են պատահում ուշ բարեկոնչան ու ասորեստանյան կնիքների վրա:

Բերված նյութի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Վանի թագավորության կրոնը սերտորեն կապված է եղել Առաջավոր Ասիայի նրան շրջապատող երկրների կրոնի հետ: Բացի տեղական ուրարտականից, այդ կրոնի մեջ կարելի է հանդիպել Միջագետքի (ասսուրա-բաբելոնական), Փոքր Ասիայի (խուրրիախեթական), իրանական տարրեր:

Ուրարտուի որոշ կրոնական տարրեր միաժամանակ լայն տարածում են ստացել ողջ Առաջավոր Ասիայում, հասնելով մինչև Միջերկրական ծովի շրջանը:

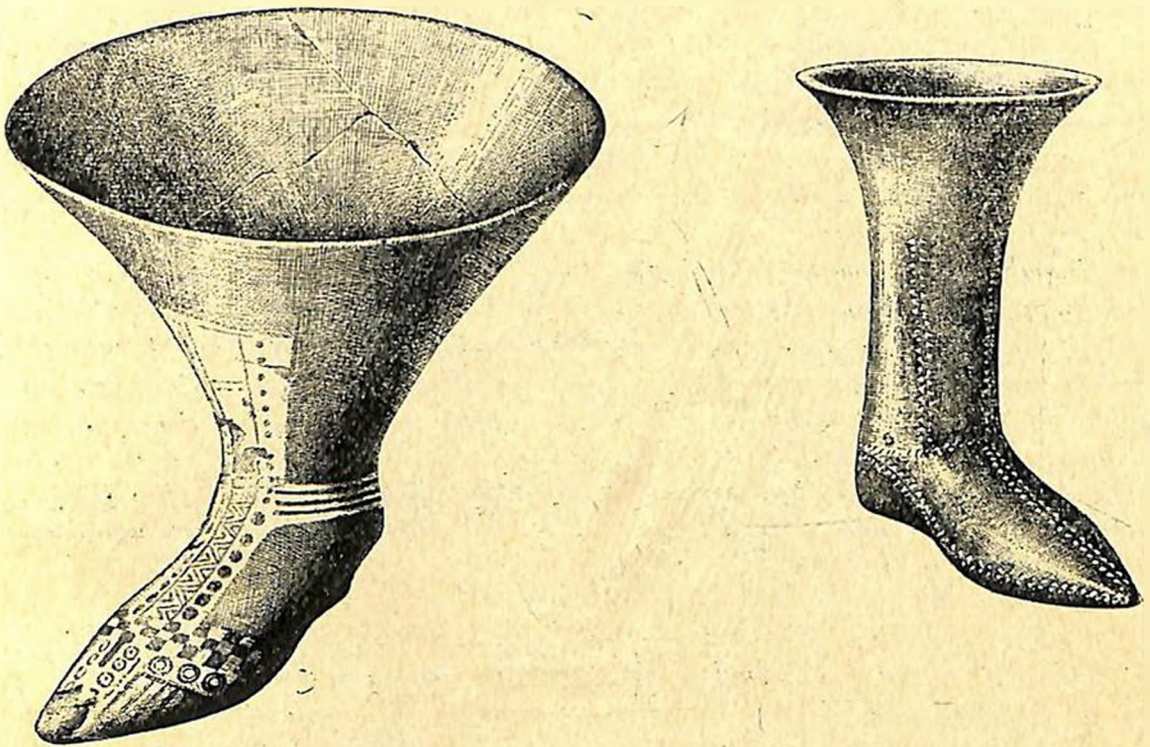

Զիու գլուխ. բրոնզ. Կառմիր-բլուր

4. ԼԵՁՈՒՆ ՈՒ ԳՒՐԸ

Ուրարտերեն և նրա ազգակից խուրրիերեն լեզվով խոսող ժողովուրդները մ. թ. ա. II—I հազարամյակներում լայնորեն տարածված էին Հայկական բարձրավանդակի վրա: Վանա լճից հարավ-արևելք, ներկայիս Խեանդուզ քաղաքի շրջանում ընկած Մուսասիրի շրջանը, հավանաբար, ուրարտերեն լեզվի տարածման հարավային սահմանն էր: Այն անմիջապես հարում էր ասորեստանյան լեզվի տարածման տերիտորիային: Վանա լճի հյուսիսային ափերին գտնվող Զիուկունի երկրի բնակչությունը նույնպես ուրարտական պիտի լիներ: Խուրրի-ուրարտական բնակչության հյուսիսային սահմանը սլարդ չէ: Հավանական է, որ այն անցնում էր անդրարաքսյան շրջաններով:

Ուրարտերեն լեզվի ուսումնասիրության համար հիմնական նյութ են ծառայում ուրարտական արձանագրությունները: Լրացուցիչ տեղեկություններ կարելի է քաղել ասորեստանյան աղբյուրներից, որտեղ ղգալի թվով հատուկ անուններ են վկայված: Որոշակի օգնություն են ցույց տալիս խուրրիներեն լեզվի տվյալները, որի հետ ուրարտերենը մոտ ազգակցություն ունի: Մեզ հասել են ուրարտական մի քանի հարյուր արձանագրություններ, գրված քարի, մետաղի, ոսկրի, վերջապես կավե սալիկների վրա¹⁶:

Կոշիածև կավահորներ. Կաւմիր-բլուր

Ուրարտական վիճագիր արձանագրությունները ծայրահեղորեն միանման են. մեծ մասամբ սլարոնակում են հաղորդումներ արշավանքների և հաղթանակների, տեղեկություններ շինարարական աշխատանքների (ամրոցների, պալատների, տաճարների կառուցման, ջրանցքների անցկացման, խաղողի և սլողատու այգիների գցելու) մասին: Արձանագրությունների մի փոքր մասը սլարոնակում է կրոնական և սլաշտամունքային բովանդակությամբ տեքստեր: Արձանագրությունների այդ միանմանությունը դժվարացնում է լեզվական շատ հարցերի լուծումը, ուստի և միշտ չէ, որ հաջողվում է տեքստը թարգմանել լիակատար վավերականությամբ և հիմնավոր: Ամենից ավելի մեծ դժվարություններ է հարուցում կավե սալիկների տեքստերի մեկնաբանությունը: Դրանք ուրարտական թագավորների նամակներն են փոխարքաներին կամ տնտեսական դիվանների վավերագրեր:

¹⁶ Սույն բաժնում օգտագործված են Դ. Ա. Մելիքիշվիլու «Накри-Урарту» գրքի նյութերը:

Ուրարտուն ունեցել է և իր հիեոթոզիֆ գիրը, որը սահմանափակ տարածում ունեի և դուրս չլր պալլիս նեղ տնտեսական ու պաշտամունքային կարիքների սահմաններից:

Կարելի է ենթադրել, որ ուրարտացիները, ինչպես և ասորեստանցիները, քարի և կավի վրա արձանագրելու համար օգտագործվող սեպագրերին զուգահեռ կիրառում էին նաև արամեական գիրը՝ պապիրուսի վրա: Կարմիր-բլուրում գտնվել է մեկ րուլա՝ կնիքի դրոշմվածքով, որով, դատելով նրա ստորին մասում նշած դրոշմից, կնքված է եղել հենց պապիրուսի փաթեթը, որն այրվել է հրդեհի ժամանակ:

Վիմագիր արձանագրություններից դատելով, ուրարտական սեպագիրը փոխ է առնվել նոր-ասորեստանյան սեպագրից՝ IX դարում: Սակայն մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք հատկապես աչքի են ընկնում կավե սալիկների գրության ձևերի մեջ, թույլ են տալիս խոսելու ուրարտական սեպագրի նաև այլ՝ ավելի հին՝ մ. թ. ա. II հազարամյակին վերաբերող խեթա-խուրրիական սկզբների մասին:

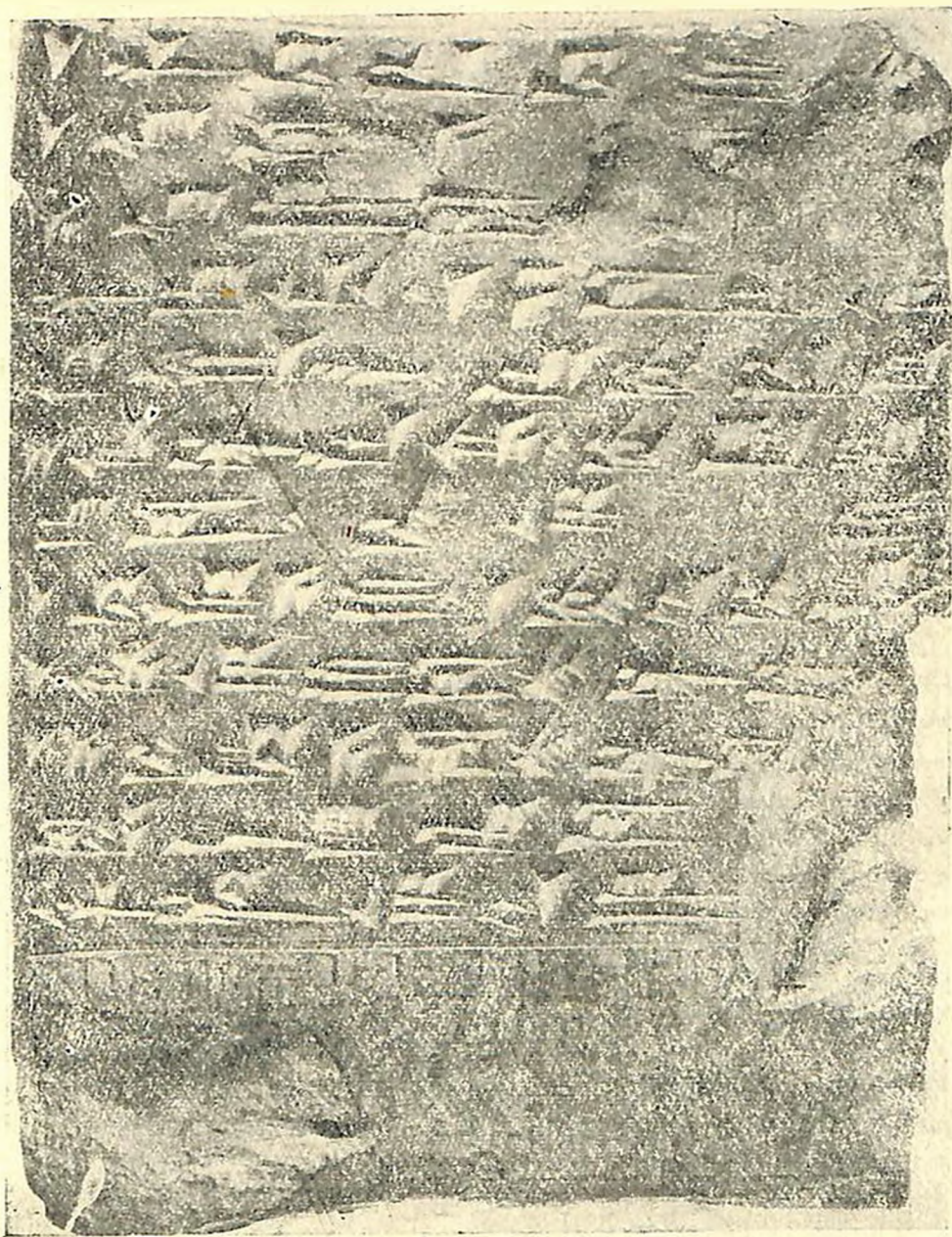
Ուրարտական թագավորների մեզ հայտնի հնագույն արձանագրությունները՝ Սարգուրիի՝ Լուտիպրիի որդու (մ. թ. ա. IX դարի 30-ական թվականներ), գրված են ասսուրերեն լեզվով: Ուրարտերենով գրված մեզ հայտնի առաջին արձանագրությունները պատկանում են այդ թագավորի հաջորդին՝ Իշպուլի-նիին: Այդ ժամանակից սկսած (IX դարի վերջին քառորդ), Ուրարտում արձանագրությունները կազմում էին հիմնականում ուրարտերեն լեզվով. միայն երկու դեպք է հայտնի, երբ արձանագրությունները կազմվել են երկու լեզվով՝ ուրարտերեն և ասսուրերեն (Քելիշինի և Թուփուզավայի երկլեզվյան արձանագրությունները):

Ուրարտական ամենաուշ սեպագիր տեքստերը պատկանում են մ. թ. ա. VI դարի սկզբի թագավոր Ռուսա Դ-ին («Ռուսա, Ռուսայի որդի»): Նրանք զրանաձև կնիքների դրոշմեր են՝ կավե աղյուսակի և բուլլայի վրա:

Ուրարտական գրության մեջ սեպածե նշանները մոտավորապես նույն գծագրությունն ունեն, ինչ որ նոր-ասորեստանյան սեպագրի համապատասխան նշանները, սակայն, ի տարբերություն ասորեստանյան նշանների, որոնք եռանկյունի գլխիկ և գծի տեսքով առանցք ունեն, ուրարտական նշանները գրեթե միշտ խիստ ձգված եռանկյունիների տեսք ունեն: Ուրարտական սեպագիրը ունի և այլ յուրօրինակ գծեր:

Գրի հիմնական սկզբունքները այստեղ նույնն են, ինչ որ ասորեստանյան կամ որևէ այլ սեպագրինը: Կան նշաններ՝ ձայնավորների, երկձայն վանկերի և եռաձայն վանկերի համար, գաղափարադրեր, այսինքն՝ հասկացություններ արտահայտող նշաններ (օրինակ՝ «երկիր», «ջուր», «աստված» և այլն):

Պետք է ընդգծել, որ ուրարտական արձանագրությունները ըմբռնելի են զգալի չափով հենց շնորհիվ այդ գաղափարագրերի, ինչպես և նրանց տարատեսակը կազմող սահմանիչների (դետերմինատիվների), որոնք նույն նշանակությունը ունենալով ասսուրերեն և ուրարտերեն արձանագրություններում, հաճախ հնարավորություն են տալիս հասկանալու ուրարտական տեքստի իմաստը առանց իմասնալու. այս կամ այն բառի ուրարտերեն հնչման ձևը:

Սեպագիր հեռանագիր հողի բաժանման մասին. Կարմիր-բլուր

Ուրարտացիները, սակայն, փոխ են առել ասորեստանյան սեպագիր նշանների միայն մի մասը և այն էլ ոչ այն բոլոր նշանակություններով, ինչ որ տրվել է նշանն ունի ասորեստանյան սեպագրի մեջ: Այսպիսով, ուրարտական սեպագիրը անհամեմատ ավելի պարզ է, քան ասորեստանյանը:

Ուրարտական, ինչպես և ամեն մի այլ սեպագիր կարգացվում է ձախից աջ: Սովորաբար ուրարտացիները գրում էին գծագրված տողերում, բառերը ոչնչով չէին բաժանվում միմյանցից, սակայն առանձին բառերի անջատումը

հեշտանում էր նրանով, որ տողադարձ չէր թույլատրվում, խստորեն պահպանվում էր այն կանոնը, ըստ որի բառը պետք է վերջանար այն նույն տողում, որտեղ նա սկսվել էր:

Անհրաժեշտ է հիշել, որ ուրարտական սեպագիրը նշանները տառադարձվում են այն նշանակությունը համաձայն, որ նրանք ունեցել են ասորեստանյան սեպագրում: Միանգամայն հավանական է, որ սեպագրի ասորեստանյան համակարգը, որն օգտագործվել է այլ լեզվի արտահայտման համար, շարունակաբար ճշտորեն հաղորդել ուրարտական լեզվի բոլոր հնչյունները: Ուստի մի շարք դեպքերում ի վիճակի չենք որոշելու ուրարտական հնչյունների իսկական արտասանությունը: Ավելի հաստատուն հողի վրա ենք կանգնում ուրարտերենի բառապաշարը, քերականությունը, ձևաբանությունը, շարահյուսությունը և նրա ունեցած լեզվական կապերը ուսումնասիրելիս: Համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված ուրարտական քերականության մեջ անունը, նրա հիմքերը, բայը, նրա խոնարհման համակարգը: Որոշակի հաջողություններ են ձեռք բերված դերանունների, թվական անունների, անցողական ու անանցողական մասնիկների և այլնի ուսումնասիրման գործում:

Ուրարտուի արձանագրական հուշարձանների բառապաշարի ուսումնասիրության ժամանակ ի հայտ են գալիս ուրարտական լեզվի հարավ-արևելյան՝ մուսասիրյան խոսվածքի հետքերը, որը տարբերվում է վանի թագավորության կենտրոնական մասերի խոսվածքից:

Ուրարտերեն լեզվի ազգակցությունը իուրիերենի հետ և ուրարտա-հայկական լեզվակազմ կապերը: Հատկապես նկատելի է ուրարտերենի և խուրրիերենի մոտ ազգակցության փաստը: Որքան առաջ են գնում այդ լեզուների մասին մեր գիտելիքները, այնքան ավելի վառ կերպով է հանդես գալիս նրանց միջև եղած ազգակցությունը: Արդեն հնարավոր է դարձել գրելու նրանց միասնական, համեմատական քերականությունը¹⁸:

Ուրարտերենն ու խուրրիերենը միմյանց մոտ են կանգնած առաջին հերթին իրենց կառուցվածքով: Ուրարտերենի մեջ այնքան կարևոր դեր խաղացող էրգատիվ կառուցվածքը ոչ միայն բնորոշ է նաև խուրրիերենի համար, այլև գրեթե լրիվ նույնական են այն արտահայտող ածանցները, խիստ մոտ են երկու լեզուների հոլովական վերջավորությունները, երևան են գալիս համանմանություններ դերանունների մեջ և ընդհանուր երևույթներ հնչյունական համակարգում:

Այդ երկու լեզուների միջև եղած նմանությունները առանձնապես շատ են նրանց բառապաշարում: Օրինակ՝ ուրարտ. խուրաղի «նաղմիկ» — խուրր. խուրատի, ուրարտ. պիծուշև «ուրախություն» — խուրր. պիս «ուրախանալ», ուրարտ. պիլի «ջրանցք» — խուրր. պալլա, ուրարտ. շալի «տարի» — խուրր. շաուալա, ուրարտ. և խուրր. խաբի «ճանապարհ», ուրարտ. տաշուանի «մարդ» — խուրր. տաշու(վ)աննի, ուրարտ. սիլա «գուտտ» — խուրր. շալա և այլն¹⁹:

Բացի այդ, ուրարտական աստվածությունների գլխավոր եռյակում երկու աստված իրենց անունով ընդհանուր են: Ինչպես վերը նշվեց, ուրարտական

¹⁸ S6՝ս Н. М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, М., 1967, էջ 113—165:

¹⁹ S6՝ս УКН, էջ 91—92:

պանթեոնում տեղական խաչդի աստծուց հետո երկրորդ տեղը զբաղեցնում էր Քեչչեբա աստվածը, որն ընդհանուր, խուրրիական՝ գլխավոր աստվածն էր (խուրրիների մոտ՝ Քեչուր): Խուրա աստվածուհին՝ երկրորդը ուրարտական աստվածուհիների մեջ, համապատասխանում է խուրրիական Խեբա աստվածուհուն (Քեչուրի կնոջը): Ուրարտական պանթեոնում երրորդ տեղը զբաղեցնող արևի աստված Շիվինին նույնպես համանմանություն ունի խուրրիական արևի աստված Շիմիգեի հետ: Ուրարտացիների և խուրրիների աստվածների ընդհանուր անունների ասկայությունը վկայում է այդ երկու էթնիկական խմբերի ոչ միայն լեզվական, այլև մշակութային, իսկ վերջին հաշիվով՝ նրանց կուլտուր-էթնիկական նկարագրի մոտիկության մասին:

Այսուհանդերձ այդ երկու լեզուների միջև եղած բազմաթիվ և կարևոր տարբերությունները բերում են այն եզրակացության, որ մեր առջև ոչ թե միևնույն լեզվի բարբառներն են, այլ իրար հետ սերտ ազգակցական կապեր ունեցող լեզուներ:

Կարծիք է հայտնված նաև ուրարտերենի՝ հնդեվրոպական նախալեզվի հետ ունեցած ազգակցության մասին²⁰:

Կարևոր ու հետաքրքրական, բայց միանգամայն այլ տիպի խնդիր է ուրարտերենի և հայերենի միջև եղած ընդհանրությունների խնդիրը: Այստեղ ազգակցություն չկա, լեզուները տարբեր լեզվական ընտանիքների են պատկանում: Բայց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում հայկական ցեղերի և ուրարտացիների կողք-կողքի երկարատև գոյակցությունը և ապա ուրարտացիների միաձուլումը կազմավորվող ժողովրդին, հանգեցրել է ուրարտերեն լեզվի բառապաշարի նշանակալից տարրերի ներթափանցմանը հայոց լեզվի մեջ, ինչպիսի նաև ընդհանրապես՝ հնդեվրոպական-հայկական լեզվի տարրերի ներթափանցմանը ուրարտերենի մեջ:

Ասորեստանի Ասարխադդոն քաղաքը: Ասորական բարձրաճակատ: Մ. ք. ա. VII դար

19 Տե՛ս ՄԿՈ, էջ 91—92:

20 Տե՛ս Դ. Բ. Աճաույան, Մարտսկի և արևմտաեվրոպական լեզուները, Երևան, 1963:

Այսպես, ժամանակակից հայերենում պահպանվել են բազմաթիվ պարզորոշ ուրարտական արմատներ, գոյականներ, բայեր, տեղանուններ: Օրինակ՝ ուր. էվրի— «տեր», հայերեն արի—որդ||օրի—որդ բառի բաղադրատարր, ուր. ծուե— «ծով, լիճ», հայ. ծով, ուր. պիլի— «ջրանցք», հայ. պեղ-ել բայի արմատ, ուր. խուրի— հայ. հովիտ, ուր. ուլտու— հայ. ուղտ, ուր. աբիլի-դուբի, հայ.— ավել-ացնել, ուր. կապի (տարողության շափ)— հայ. կապիճ, ուր. ուլ-ադի— «ուղեորվեցի»— հայ. ուղի, ուր. շուրի— հայ. սուր (զենք), ուր. ծառի՝ «պտղատու այգի»— հայ. ծառ և այլն և այլն:

Բացառված չէ, որ սրանցից այս կամ այն օրինակը ոչ թե ուրարտերենի ազդեցության հետևանք լինի հայերենի վրա, այլ, ընդհակառակը, հայկական բառ՝ մուծված ուրարտերենի մեջ:

Անկասկած է տեղանունների ուրարտա-հայկական լայն ընդհանրությունը. էրերունի-Երևան, Աբիլիանի-Աբեղեանք, Աբունի (Ավունի)-Հավունի-Հավնունիք, Տուարածինի խուբի-Տուարածահովիտ, Տուարածատափ, Տարիունի-Դարունք, Դիաուխի-Տայք, Զաբախա-Չավախք, Գիառնիանի-Գառնի, Ալզի-Աղձնիք, Բիայնիլի-Վան, Տուշպա-Տոսպ, Մելիտեա-Մալաթիա, Ալիա-Աղիովիտ, Ընուփա-Մոփք և այլն և այլն:

Այսպիսով, հայ հասարակության անմիջական ակունքներից մեկի՝ Ուրարտուի մշակույթի համառոտ ակնարկը ցույց է տալիս, որ հինարևելյան տիպի ուշ շրջանի այդ պետությունն ունեցել է բարձր զարգացած ինքնատիպ մշակույթ, որը սկզբնապես կապված է եղել խուրրիական աշխարհի հետ, իսկ ավելի ուշ, մ. թ. ա. IX դարից սկսած, կրել է Ասորեստանի ուժեղ ազդեցությունը: Բայց, չնայած դրան, Ուրարտական պետությունը, համեմատաբար կարճատև գոյության ընթացքում, որ տևել է շուրջ երկու և կես դար, մշտապես պահել է իր մշակույթի ուրույն գծերը և ազդել ոչ միայն իր կազմի մեջ մտած երկրների, այլև այն երկրների մշակույթի զարգացման վրա, որոնց հետ հարաբերություն է ունեցել: Ուրարտական մշակույթի ազդեցությունը, որոշ առումով, տարածվել է նրա քաղաքական սահմաններից շատ հեռու՝ Կովկասի ու Սկյութիայի, Փոքր Ասիայի ու Միջերկրածովյան շրջանի, ինչպես նաև Իրանի վրա:

ԲԱԺԻՆ Դ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

1. ԱՐՄԵՇՈՒՊՐԻԱ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտական թագավորության կործանումից հետո, մարական գերիշխանության և հայկական ցեղային միությունների քաղաքական հեգեմոնիայի իրադրության մեջ, ավարտվեց հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը, որի հիման վրա երևան եկան հայկական առաջին պետական կազմավորումները:

Գիտության մեջ տակավին քիչ են լուսաբանված քաղաքական այս միավորների առաջացման հարցերը, ինչպես և այն վճռական գերը, որ խաղացին Ուրարտուի ընդերքում ձևավորված հայկական ցեղային միությունները: Սրանք այն հիմնական միջուկներն էին, որոնց շուրջը համախմբվեցին վաղ հայկական պետական միավորումները¹:

Հայկական պետական միավորումների առաջացման երկու կենտրոններ: Ուրարտական պետության գոյության ժամանակաշրջանում նրա արևմտյան և հարավ արևմտյան մասերում տիրապետող էթնիկական տարրը արմենական ցեղերն էին². սրանց անունով էլ Մշո դաշտը (հին հայկական Տարոնը) և Արևմտյան Տիգրիսի ու Եփրատ-Արածանի գետի ներքին հոսանքի հովիտները (հին հայկական Աղձնիքը) ուրարտական արձանագրություններում կոչվում են Արմե: Հենց այստեղ՝ Ուրարտուի և Ասորեստանի «բարբարոս ժայրամասերի» ամենաթույլ շղակներում, կազմավորվեցին հայկական ցեղային միությունները:

Փոքր Ասիայից մուշկերի, փռյուզացիների և ուրումեացիների (արմենների) ներխուժումից հետո (մ. թ. ա. 1170—1160) Ասորեստանի պետության մեջ մտնող Շուպրիա կամ Արմե երկրում ստեղծվեց հայերի և նրանց ազգակից ցեղերի միությունը, որը հայտնի էր իբրև «Մուշկերի» թագավորություն: Սկզբնական շրջանում այստեղ ապրող հայկական և այլ ցեղերը, ըստ երևույթին, Ասորեստանի հարկատուներն էին, սակայն հետագայում նրանք անջատվում են և իրենց ինքնուրույնության համար պայքար մղում ոչ միայն Ասորեստանի, այլև

¹ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 91—120; Գ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 83—102:

² Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, № 3, էջ 59—72:

Ուրարտուի դեմ: Իր հզորության շրջանում ուրարտական պետությունը, սկսած Մենուայի (810—786) ժամանակներից, արշավանքներ է կատարում Ուրմի (նույն Արմի-Շուպրիա) երկրի վրա, բայց այն հաջողվում է նվաճել միայն Արդիշտի Ա-ի օրոք (786—764): Արմի-Շուպրիան, սակայն, Ուրարտուին ենթարկվում է ընդամենը 60 տարի (773—714): Շուտով այն ազատագրվում է և մ. թ. ա. VII դարում դառնում Մերձավոր Արևելքում բորբոքված բուռն իրադարձությունների մասնակիցը:

Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսի հովիտներում ընկած երկրները՝ Արմի-Շուպրիան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը (ավելի ուշ հին հայկական Աղձնիք, Մոկք, Անձեացիք, Կորճայք և այլ գավառները) Սարգոն Բ-ի մ. թ. ա. 714 թվականի արշավանքից հետո անջատվում են Ուրարտուից: Այդ երկրներից Արմի-Շուպրիան վաղուց ընդգրկվել էր հայերի կազմավորման ընդհանուր ընթացքի մեջ: Նույնիսկ Ռուսա Բ-ի թագավորության շրջանում (685—645), երբ ուրարտական պետությունը նկատելիորեն վերականգնում էր իր հզորությունը, նրան շի հաջողվում վերամիավորել 714 թվականին անջատված հարավային ծայրամասային երկրները՝ Արմի-Շուպրիան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Արդինի-Մուսասիրը: Մ. թ. ա. VII դարի վերջին նշված երկրները միավորվում են մեղացիների հետ և համատեղ հարվածներով կործանում նախ Ասորեստանը, ապա և Ուրարտուն:

Արմի-Շուպրիան առաջատար տեղ է գրավում Հայկական Տավրոսից հարավ, Ուրարտուից անջատված երկրների մեջ և դեպի այն են ձգտում Արևելյան Տիգրիսի հովտում ընկած տերիտորիաները՝ առանձնապես Նաիրի-Խուբուշկիան, որն արդեն VI դարում (մ. թ. ա.) հայացված պիտի լիներ: Այդ ժամանակաշրջանում, ամենայն հավանականությամբ, Արևելյան Տիգրիսի հովտում էթնիկական տիրապետող տարրը հայերին ազգակից մոկսիանների ցեղերն էին³:

Մոկսիանների ցեղերից էլ ծագում է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից մեկի՝ Մոկքի (Մոկսի) անունը, որի տերիտորիան բաբելա-ասսուրական արձանագրությունների Խուբուշկիան է: Նրանից հարավ էր գտնվում Հերոզոտի Պակտիկեն (հայկ. Կորզուքը), որը նա համարում է Արմենիայի սատրապության մեջ մտնող երկիր: Մոկքից հարավ-արևելք տարածվում էր Մատիենեն, որը գտնվում էր Մեծ Զաբի վերին հոսանքում և հնում կոչվում էր Մուսասիր: Հերոզոտի ասելով՝ Հայաստանը տարածվում էր մինչև այդ երկիրը⁴:

Հայկական ցեղերը Արմի-Շուպրիայից, հավանաբար, Նաիրի-Խուբուշկիայի վրայով, թափանցում են Ուրարտուի կենտրոնական շրջանը՝ ուրարտական պետության մայրաքաղաքի՝ Տուշպա-Վանի տերիտորիան, և ժամանակի ընթացքում դառնում գերակշռող ժողովուրդ: Հայերի գերակշռությունը Տուշպա-Վանում և Վանա լճի հարավ-արևելյան մերձափնյա շրջանում այնքան ակնառու էր, որ այն Խոշաբ գետի հովտի հետ միասին սկսեց կոչվել «Հայոց ձոր»:

Արմի-Շուպրիայի անտեսությունը: Արմի-Շուպրիայի տերիտորիայի բնապատմական պայմանները նպաստում էին հողագործության զարգացմանը, ու-

³ Սրանց մի մասը շարունակում էր ապրել Փոքր Ասիայում, Լիկիայի և Կարիայի միջև (տե՛ս Μοξιανοί-Moxiani, Ptol., V, 2, 18) դեռևս մ. թ. սկզբներին (Plin., NH, VI, 10):

⁴ Sín Herod., V, 40:

րով հնուց անտի զբաղվում էին տեղական խուրրիական ցեղերը: Շուտով այստեղ ամրացան նաև «մուշկերի» ներթափանցած ցեղերը, որոնք նույնպես զբաղվեցին հողագործությամբ: Այս ցեղերի մեջ լայն զարգացում ստացավ նաև ձիարուծությունը, այն աստիճան, որ ձիերը դառան նրանց կողմից ասորեստանցիներին տրվող հարկի հիմնական մասը⁵: Հայկական Տավրոսի հարավային լեռնաճյուղերի՝ արլիական մարգագետինները և տափաստանային տարածությունները Արևմտյան Տիգրիսի հովտում նպաստում էին արոտավայրային անասնապահության զարգացմանը: Ասորական ժամանակագրությունները հաղորդում են այդ երկրից խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ տանելու մասին:

Արմև-Շուպրիայում հատկապես մեծ զարգացում է ստանում պղնձահանքերի, ապա և երկաթահանքերի մշակումը: Հայկական Տավրոսի ընդերքը արդեն այն ժամանակ հայտնի էր իր հանքային հարստություններով: Մուսասիրից և Դամասկոսից հետո պղնձի պաշարներով առաջնակարգ տեղ էին զբաղվում Կարգեմիշը և Շուպրիան: Այս վերջինը աչքի էր ընկնում մանավանդ կապարի պաշարներով: Հնարավոր է, որ այստեղ եղել են նաև անագի հանքեր⁶: Ասորեստանցիները դեպի Շուպրիա ձեռնարկած իրենց արշավանքների ժամանակ տեղական արքայիկների գանձարաններում հանդիպում էին նաև ոսկու և արծաթի⁷: Այս բոլոր փաստերը հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ Տաբալի նման, Շուպրիան ևս իր տերիտորիայում ուներ «հանքանյութի արդյունահանմանը մասնագիտացված երկրագործական-անասնապահական շրջաններ, որոնք ասորեստանցիները շէին կարող գցել իրենց ձեռքը, քանի որ Շուպրիայի բնակավայրերը չգտնվում էին գժվարանցանելի լեռներում»⁸:

Մինչև օրս էլ հայտնի են՝ Արդանա-Մադենի երկաթահանքերը՝ Հայկական Տավրոսի ծայր արևմտյան և հարավ-արևմտյան լեռնաճյուղերում, այսինքն՝ Արմե երկրի հարավ-արևմտյան ծայրում (ասորեստանյան աղբյուրների նախկին Ալզի-Պուրուլումզի երկրի հարավում): Պատահական չէ, որ Շուպրիայի հարկերի մեջ հաճախ հիշվում է երկաթը:

Հավանական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի երկրների թվում Արմև-Շուպրիա երկիրը ամենից արագ է անցնում բրոնզի զարգացման արդյունաբերությունը, որը կենտրոնացած էր բարձր լեռներում: Մետաղագործության զարգացումը նպաստեց լեռնային անասնապահական շրջաններին ինքնապարփակ զարգացման մակարդակից անցնելու ինտենսիվ երկրագործության:

Երկրագործության արագ զարգացման շնորհիվ բնակչությունը կենտրոնանում է դաշտավայրերում և հարթավայրերում: Այս ժամանակաշրջանում մեծ նշանակություն են ստանում դեռևս էնեոլիթ-բրոնզեդարյան ժամանակներից երկրագործության բարձր մակարդակով աչքի ընկնող՝ վանա լճի առափնյա շերտը, Խարբերդի դաշտի չրարբի հարթավայրերը և Արևմտյան Տիգրիսի վերին

5 Տե՛ս Ի. Բ. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1951, № 1, էջ 38:

6 Տե՛ս «Очерки истории техники Древнего Востока», էջ 84 և 170:

7 Տե՛ս Ի. Բ. Янковская, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, էջ 29, 35:

8 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38:

հոսանքների հովիտը: Երկաթի յուրացման հետ սերտորեն առնչվում է արհեստական ոռոգման ջրովի հողատարածության զարգացումը: Ասորեստանի թագավոր Աշուրնասիրպալ Բ-ի (884—859) ժամանակագրություններից իմանում ենք, որ այդ երկրում ապրող «մուշկերը» նստակյաց երկրագործներ էին, որոնք պարապում էին խաղողագործությամբ և գինեգործությամբ, ինչպես նաև անասնապահությամբ և մետաղամշակությամբ: Կադմուխի և Մուշկու երկրներից ստացված հարկերի մեջ հիշատակվում էին բրոնզե անոթներ, խոշոր և մանր կղզերավոր անասուններ, գինի⁹:

Արմե-Շուպրիան մասնակցում է երկաթի տարանցիկ առևտրին և դրա համար էլ հյուսիս-ասորիքյան ու արևելա-փոքրասիական քաղաք-պետությունների հետ միասին վերածվում է կուլտանձորի՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև: Ինչպես առևտուրը, այնպես էլ արտաքին քաղաքական էքսպանսիան արագացնում են նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների քայքայման և պետականության տարրերի սկզբնավորման ընթացքը այստեղ ապրող հայկական ցեղերի շրջանում:

Արմե-Շուպրիայում դեռևս զորեղ էր տոհմային դեմոկրատիան: Այստեղ ապաստան էին գտնում Ասորեստանից և Ուրարտուից դժգոհ բոլոր տարրերը և առաջին հերթին ստուրկներն ու շահագործվող ազատ համայնիկ-երկրագործները: Այդ են վկայում մ. թ. ա. VII դարի ասորեստանյան արձանագրությունների տեղեկությունները Շուպրիայի մասին:

Արմե-Շուպրիան և Ասորեստանը: Արմե-Շուպրիա երկիրը ասսուրա-բաբելոնական աղբյուրներում հանդես է գալիս այն իրադարձության կապակցությամբ, որ տեղի է ունեցել Ասորեստանում 681 թվականին: «Բաբելոնյան ժամանակագրությունում» կարգում ենք հետևյալը. «Տեբետ ամսի 20-րդ օրը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 681 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին) Սինախերիբին, Ասորեստանի թագավորին, խռովության ժամանակ սպանեց նրա որդին»¹⁰: Ասարխադդոնի արձանագրությունները լրացնում են այս տեղեկությունը: Այնտեղ ասված է, որ նրա հայրասպան եղբայրները «լսելով իմ արշավի մոտենալու մասին, թողեցին իրենց հավաքած զորքերը և փախան հայտնի չէ, թե ուր»¹¹: Ավելի կոնկրետ տվյալներ են պարունակվում Աստվածաշնչի Թագավորությանց շորրորդ գրքում:

«Եվ Ասորեստանի Սենեբերիմ թագավորը չվեց գնաց և վերադառնալով կանգ առավ Նինվե (քաղաքում): Եվ այն ժամանակ, երբ նա իր աստծո՝ Նեսարի տանը աղոթում էր, նրա որդիները՝ Ադրամեղեքը և Սարասարը (Շարեցեր) սպանեցին նրան սրով ու փախան Արարադի երկիրը և նրա փոխարեն թագավորեց որդին՝ Ասորգանը»¹²:

Հետազոտողները Ադրամեղեք անվան տակ տեսնում են Արադ-Նինիլին կամ Արադ-Նիլիլին՝ Սինախերիբի որդիներից մեկին: Իսկ ի դեմս Շարեցերի (Սարասարի) ենթադրվում է զորապետ, մ. թ. ա. 681 էպոնիմ, Նաբուշարուսուրը:

9 *Ст. в АВНИУ*, № 23, (1, 69):

10 *ARAB*, II, 505. *ABНИУ*, 63:

11 *ARAB*, II, 505. *ABНИУ*, 62:

12 «Թագաւորութեանց շորրորդ գիրք», գլ. 36—37:

Պարտություն կրելով թագավոր դարձած Ասարխադդոնից (680—669) մարդասպանները փախչում են Շուպրիա¹³:

Մովսես Խորենացու տեղեկությունների համաձայն, այն ժամանակ, երբ Ասորեստանում սպանվեց Սենեքերիմ թագավորը, հայերին կառավարում էր Սկայորդին: Խորենացի¹⁴ նշում է, որ Սենեքերիմ թագավորի «որդիները՝ Ադրամելեքը և Սանասարը, նրան սպանելով փախան եկան մեզ մոտ»¹⁴: Թե որտեղ է այդ «մեզ մոտը», իմանում ենք այդ պատմության շարունակությունից:

Կիմմերներ, 6-րդ դարի կեսերի վազայից

Խորենացին հաղորդում է, թե Հայաստանում ապաստանած ասորեստանյան թագավորի սպանողներից մեկին, այն է Սանասարին՝ «մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի հարավ-արևմտյան կողմում: Նրա սիրունդն աճելով ու բազմանալով լցրեց Սիմ կոչվող լիորը»¹⁵: Հայկական էպոսը նույնպես հաղորդում է այդ իրադարձության մասին և Սանասուն կամ Սասուն գավառի անվանումը սերում է այդ Սանասարի անունից¹⁶:

Այսպիսով հայկական պատմական ավանդությունը նշում է, որ Քաղիրթ (այժմ Բաթման-սու) գետի վերին հոսանքում ընկած Սանասունքը կամ Սասունը այն երկիրն է, ուր ապաստան են գտել ասորեստանյան թագավորին սպանողները: Ուշագրավ է, որ Խորենացին այս Սանասարի սերունդներից է համարում Աղձնյաց աշխարհի բզեղիներին: Վերը տեսանք, որ Արմե-Շուպրիան իսկական առումով համընկնում էր Սասուն լեռնային բարձրադիր գավառի տերիտորիային¹⁷:

¹³ Տե՛ս Ե. Բ. Пистровский, О происхождении армянского народа, Ереван, 1946, էջ 10; նույնի, Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 112:

¹⁴ Խորենացի, Ա, իգ:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ «Սասնա ծոեր» էպոսում պահպանվել է Սենեքերիմի և նրա որդիներ Սանասարի և Ադրամելեքի հիշատակությունը: Սրանցից են սերվել «Սասնա ծոեր» Մհերը և Սասունցի Դավիթը:

¹⁷ Տե՛ս Ե. Բ. Пистровский, Ванское царство, էջ 112:

Նշված դեպքը հզակի չէր: Ինչպես վերը տեսանք, Շուպրիա էին քաշվում ոչ միայն քաղաքական փախստականները, այլև ընչազուրկ ժողովրդական զանգվածները: Ասորեստանի և Ուրարտուի ստրուկներն ու շահագործվող բնակչությունն իրենց համար ապաստան էին գտնում լեռնային Շուպրիայի, այժմյան Սասունի, դժվարամատչելի կիրճերում: Ուրարտական ու ասսուրական ստրկատերերի համար այդ երևույթն այնքան սպառնալից ծավալ էր ընդունել, որ մինչ այդ միմյանց թշնամի երկու պետությունները պիտի ընդհանուր լեզու գտնեին ադատ Արմե-Շուպրիան համատեղ ջանքերով իրենց իշխանությունը ենթարկելու համար: Դրան առիթ ծառայեց ստրուկների և կախյալ այլ մարդկանց հերթական փախուստը դեպի բարձրագիր Շուպրիան: Ինչ գնով էլ լիներ Ասորեստանը պետք է վերացներ իր թիկունքում գտնվող այդ մշտական անհանգստությունն օջախը, որպեսզի հնարավորություն ստանար պայքարելու ապստամբած Մեդիայի դեմ:

Մ. թ. ա. 673 թվականի նոյեմբեր—դեկտեմբերին, Ասարխադդոնը արշավանք ձեռնարկեց դեպի Շուպրիա: Այդ ժամանակ Ասարխադդոնը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում Ռուսա Բ-ի հետ, որի օգնությամբ էլ, հավանաբար, նվաճեց Արմե-Շուպրիան և արյունալի դատաստան տեսավ փախստական ստրուկների նկատմամբ:

Ըստ երևույթին, Արմե-Շուպրիայի հնազանդության բերված ցեղապետը, որը նստում էր Ուլումու (հետագայում Ափում) ամրոցում, պարտավոր էր հանձնել փախստականներին: Ասարխադդոնին վերադարձվեցին ոչ միայն նրա հպատակները: Նա Ռուսա Բ-ին հանձնեց Ուրարտուից հեռացած փախստականներին, որ ապաստան էին գտել Արմե-Շուպրիայում:

Աշուր աստծուն ուղղված Ասարխադդոնի ուղերձում, որ բովանդակում է 673 թվականին (մ. թ. ա.) Շուպրիա կատարած արշավանքի նկարագրությունը, այստեղում է փախստական ստրուկների և համայնականների նկատմամբ տեսած դատաստանի մասին. «Փախստականներին, որոնք թողել են իրենց տերերին և փախել Շուպրիա, ես կտրեցի (...) նրանց զրկեցի թից, աչքից և ականջից, (որպեսզի ոչ սք) շփախչի ուրիշ երկիր, նրանց վրա սահմանեցի պատիժ (.....) վերադարձրի նրանց յուրաքանչյուրին իր երկիրը և իրենց տերերին. (Նրանց տերերը լսեցին) և ուրախացան, ցնծացին, օրհնեցին իմ վեհապանծությունը»¹⁸: Այնուհետև տեքստը պատմում է փախստականներին Ռուսա Բ-ին հանձնելու մասին «[Ինչ վերաբերում է փախստական] ուրարտներին, որոնք փախել են Ուրարտուից Շուպրիա— [Ուր]սայը, Ուրարտուի թագավորը, գրել էր իրեն (այսինքն՝ Շուպրիայի թագավորին— հեղ.) նրանց մասին, բայց նա չէր ունկնդրել նրա հրամանին, չէր համաձայնել նրանց հանձնել. հանդգնաբար գրել էր նրան, պատասխանել ատելությամբ: [Դրանից հետո] ես հույս դնելով Աշուրի՝ իմ տիրոջ վրա, նվաճեցի Շուպրիան և նրա մարդկանց մատնեցի զերություն, քանի որ այն բանի համար, որպեսզի երդումները պահպանվեն, ինձ ճշմարտություն և արդարացիություն են պարգևել մեծ աստվածները. այդ մարդկանց մասին ես հարցրել եմ, հարցաքննել, հետաքննել և հավաստիացել,

¹⁸ АВИИУ, 67 (к), АРАВ, II, 606.

ուրարտացի ոչ մի փախուստականի էս շեմ պահելու ոչ մեկին էս շեմ թաքցրել, վերադարձրել էմ իր երկիրը»¹⁹։

Այսպես նվաճվեց Արմե-Շուպրիան։ Բայց Ասորեստանին նա երկարատև չենթարկվեց. ընդամենը շուրջ 20 տարի։ Հարկեր ու տուրքեր տվող փոխարքայությունների և ենթակա երկրների ցուցակում, որ կազմվել էր Աշշուրբանապալ թագավորի օրոք (668—633), չկան այնպիսի երկրների անուններ, ինչպիսիք են Շուպրիան, Ուլուբան, Նաիրի-Խուբուշկիան և Մուսասիրը²⁰։ Ամենայն հավանականությամբ, դրանք Ասորեստանից անջատվել էին 653 թվականին, երբ ասսուամբել էր Բաբելոնը և նրան էր միացել Մեդիան (Մարաստանը)։

Հայկական պատմական ավանդություններում Ասորեստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ պահպանված հուշերը, հավանաբար, վերաբերում են հենց այդ քսանամյակին, թեև նրանց ընդգրկած ժամանակազրական շրջանակները, նույն VII դարին վերաբերելով հանդերձ, որոշ շափով շեղվում են վերը նշվածից²¹։

Անուղղակի մի շարք տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Ասորեստանը փորձեր է կատարել դաշնակից սկյութների օգնությամբ նորից իրեն ենթարկել 653 թվականին անջատված երկրները, բայց դրանք ընդհակառակն հաջողությամբ սկյութների 28-ամյա տիրակալության հաստատմանը (մ. թ. ա. 652—624)²²։ Ասորեստանի հյուսիս-արևելյան սահմաններում սկյութական տիրապետության հաստատումը ասորեստանցիների մեջ շուրջ անհանգստություն պիտի առաջացներ։

Ռուսա Բ-ն էլ, ինչպես և նրա որդի ու հաջորդը՝ Սարգուրի Գ-ն (640—635) իր հերթին սկյութական վտանգին դիմադրավիճու համար ձգտում էին բարի դրանցիական հարաբերություններ պահպանել Ասորեստանի նկատմամբ։ Այդ մասին են վկայում 655 և 639 թվականների դեսպանությունները Աշշուրբանապալի մոտ²³։

Բ. Պիտարովսկին, հենվելով Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկությունների վրա, ցույց է տվել, որ ուրարտական Սարգուրի Գ թագավորի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում Արմե-Շուպրիայի կառավարողը Պարույրն էր,

19 ARAB, II, 607. АВИИУ, 67 (к)։

20 Տե՛ս АВИИУ, 69, 71։

21 Հայ պատմական երկիրում, Կտեսիասի և նրա անտիկ հետևորդների ազդեցությամբ, Ասորեստանի պատմությունը առավելապես կապվում է կիսաառասպելական-կիսապատմական թագուհի Սեմիրամիս—Շամիրամի հետ։ Խոսելով հայերի վրա ասորեստանցիների հաստատած տիրապետության մասին, «Մատենան Մարտայ փիլիսոփայի Մծուրնացույ» երկը հաղորդում է, որ Շամիրամ թագուհու ժամանակվանից հայերին. «... Ասորեստանեայց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցմեռանն ըն Սենեբերիմայ (Սինախրիբը, որը սպանվեց մ. թ. ա. 681 թվականին—հեղ.), ապա՝ ասսուամբեցին յԱսորոց թագաւորացն ծառայութենէ»։ Այդ նույն երկի մեկ այլ տարբերակում, որի հեղինակը անվանված է Մար Աբաս Կատինա, և որից օգտվել է Մովսես Խորենացին (Ա, իա) հաղորդվում է, թի ասորեստանցիները Հայաստանին տիրել են Շամիրամ թագուհու ժամանակներից մինչև Պարույրի ժամանակները, որն ապրել է Աշշուրբանապալի (մ. թ. ա. 668—633) օրոք։

22 Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 288—289։

23 Տե՛ս АВИИУ, № 72, 76։

Սկայորդու որդին²⁴, Ասորեստանի, հաւանաբար և Ուրարտուի հետ կապված իրադարձութիւնների ակտիվ մասնակիցը, սկյութների և մեդացիների դաշնակիցը:

Մեդական պետության վերելքը: Ասորեստանի անկումը: Կիմմերների և սկյութների արշավանքները և նրանց պայքարը Փոքր Ասիայում նշանակալից շափով թուլացրին Ասորեստանին ու Ուրարտուին և վերջիններիս ենթակա ու նրանցից կախյալ ժողովուրդներին հնարավորութիւն տվեցին թոթափելու ասորեստանյան և ուրարտական լուծը: Դրանով պիտի բացատրել, վերջին հաշիւով, Մեդիայի այդչափ մեծ հաջողութիւնները՝ այն հանգամանքը, որ նա հասավ մինչև Լյուդիայի սահմանները՝ Հալիս գետի մոտ: Մեդացիների այդ նվաճումներում մեծ դեր պիտի խաղալին նրանց դաշնակիցները, այդ թվում՝ հայերը:

Մեդական թագավորութան արտաքին նվաճումները հեշտանում էին Ասորեստանի դեմ Բաբելոնի նոր կուլթիներով: Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը (626—605)²⁵ դեռևս մինչև մ. թ. ա. 616 թվականը ապստամբել էր Ասորեստանի թագավոր Սինշարիշկունի («Սարակ» 629—612)²⁶ դեմ և պատերազմ սկսել, որի ժամանակ մեդացիները բաբելացիների դաշնակիցներն էին²⁷: Ուրպես Ասորեստանի դաշնակիցներ հանդես եկան Մանան և Եգիպտոսը:

Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմութեան» հայերեն թարգմանութեան մեջ պահպանվել են տեղեկութիւններ, որոնք սկիզբ են առնում պատմաբան Բերոսոսից: Դրանց համաձայն Բաբելոնի թագավոր Նաբոպալասարը մինչև Ասորեստանի դեմ հանդես գալը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 616) կապ է հաստատել Մեդիայի թագավոր Կիաքսարի հետ²⁸ և դա նրան հնարավորութիւն է տվել արշավելու ասորեստանյան մայրաքաղաքների՝ Աշուրի և Նինւլեի վրա: Նաբոպալասարին հաջողվում է Կաբլինի տակ ջախջախել ասորեստանյան և մանայական զորքերին, որոնք միասին էին հանդես եկել²⁹: Դրանից օգտվում է Կիաքսարը: 616—615 թվականների ընթացքում նա զրավում է ամբողջ Մանան և միացնում Մեդական պետութեանը: Այդ ժամանակվանից ի վեր Մանայի թագավորութիւնը դադարեց գոյութիւն ունենալ: Մանան ավերելուց հետո մեդական զորքերը 615 թվականին (մ. թ. ա.) անցնում են Զագրոսը և հենց նույն տարվա հուլիս—օգոստոս ամիսներին հյուսիսից մոտենում Աշուրին: Ասորեստանի կրոնական և մշակութային այդ հնագույն կենտրոնը կողոպտվում է և ավերվում: Այսպիսով, Մեդական պետութիւնը ներգրավվեց բաբելա-ասորեստանյան պատերազմի մեջ նախ իբրև Բաբելոնի դաշնակից³⁰, ապա և՛ դառնալով դեկավար ու գերիշխող ուժ:

24 Տե՛ս Բ. Բ. Пигровский, О происхождении армянского народа, էջ 21: Տե՛ս նաև Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 313:

25 Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 299, ծանոթ. 5 և հավելվածը:

26 Սրա թագավորութեան մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 299, ծանոթ. 4 և հավելվածը:

27 Տե՛ս АВИИУ, № 81:

28 Եվսեբիոսի հայկական տարբերակում Կիաքսարը հանդես է գալիս Աժղահայ անվամբ, որը հին հայկական էպոսում մարական թագավորի մականունն է:

29 Տե՛ս АВИИУ, № 81:

30 Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 304:

Մեկ տարի անց, 614 թվականին, Աշշուրի փլատակների վրա հանդիպեցին կիարքսարն ու Նաբոպալասարը և «միմյանց միջև կնքեցին բարեկամություն և դաշինք»³¹, որն ամրապնդվեց Բարեկտնի թագավոր Նաբոպալասարի որդի արքայազն Նաբուգոդոնոսորի և մարաց արքայազստի ամուսնությամբ³²:

Մարեի և մանեացիների տիպարներ, ասուրական բարձրաճակից, մ. թ. ա. VIII դարի վերջ

Վերջապես մ. թ. ա. 612 թվականի հուլիս—օգոստոս ամիսներին Նինվեի մոտ տեղի ունեցած իրեր ճակատամարտերից հետո քաղաքը գրավվեց: Մինչարիշկունը իրեն նհտեց այրվող պալատի բոցերի մեջ, Նինվեն՝ հին աշխարհի բռնակալության և կեղեքման այդ հենարանը, առմիշտ ոչնչացվեց³³: 610 թվականին նվաճվեց ասորեստանցիների կարևոր հենակետը՝ խառան քաղաքը, իսկ 605 թվականին, շնայած եգիպտական զորքերի գործուն օգնությանը, ընկավ ասորեստանցիների վերջին հանգրվանը՝ Կարքեմիշը, որով առհավետ վերջ տրվեց Ասորեստանի պետությանը³⁴:

Ասորեստանի կործանումը և հայերը: Անկասկած է, որ Առաջավոր Ասիայի շատ ժողովուրդներ, հատկապես Ասորեստանի և Ուրարտուի ծայրամասերում բնակվողները, անմիջական մասնակցություն են ունեցել պատերազմին որպես Մեդիայի կողմնակիցներ³⁵: Այս կապակցությամբ հիմնավոր է դառնում Մովսես խորենացու մոտ պահպանված պատմական ավանդությունը՝ Ասորեստանի

³¹ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАВ, II 1174: N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 295—296:

³² Տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 306, ծանոթ. 1:

³³ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАВ, II, № 1174: Տե՛ս N. Adontz, Histoire d'Arménie, էջ 296: И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 306—308:

³⁴ Տե՛ս АВИИУ, 81, АРАВ, II, 1183. И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 314—316:

³⁵ Տե՛ս И. М. Дьяконов, ելույն տեղում, էջ 313:

ավերմանը հայկական թագավոր Պարույրի, Սկայորդու որդու, ունեցած մասնակցության մասին:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանվել է Ասորեստանի անկման նկարագրությունը, որտեղ Կիաքսարը հանդես է գալիս Արբակ անվան տակ, ինչպես Կտեսիասի մոտ է: Մովսես Խորենացին սակայն, այդ պատմությանը միահյուսել է նաև տեղեկություններ մեղացիների հետ դաշն կնքած հայերի՝ Ասորեստանի կործանմանը ունեցած մասնակցության մասին:

«Այս վերջիններից մի մասը եղել է ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, մի մասն էլ Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, իսկ մեր Պարույրն եղավ Սարգանապալի ժամանակ», — կարդում ենք Խորենացու մոտ³⁶: Պատմիչի ասելով, այս Պարույրը «քիչ օգնություն ցույց չի տվել մարացի Վարբակեսին (Կտեսիասի Արբակը, այսինքն՝ Կիաքսարը — Բևդ.) վերացնելու Ասորեստանի թագավորությունը Սարգանապալի օրոք»³⁷:

Կիսաառասպելական-կիսապատմական այդ տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի գրոհի նախօրյակին Կիաքսարին է միանում Արմե-Շուպրիայի ցեղապետը՝ «բաշ նախարար», «որդի Սկայորդույ Պարույր»-ը:

Հերոդոտը հաղորդում է հետևյալը. «Երբ ասորեստանցիների նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Կիաքսարը պաշարեց Նինվեն, հանդես եկավ սկյութների մի մեծ բանակ՝ Պրոտոթիեսի որդու, Մադիոս թագավորի գլխավորությամբ»³⁸: Ակներեաբար Հերոդոտի այս տեղեկության մեջ իրար են խառնվել երկու իրադարձություն. սկյութական թագավորի, Պրոտոթիեսի որդի Մադիոսի կողմից կիմերների ջախջախումը 654 թվականին, որի մասին վկայություններ են պահպանվել Սարաբոնի մոտ³⁹ և ինչ-որ մեկ այլ անձնավորության գլխավորությամբ «սկյութական» զորքերի մասնակցությունը Նինվեի պաշարմանը մ. թ. ա. 612 թվականին, անձնավորություն, որին շփոթել են այս Մադիոսի հետ:

Գր. Ղափանցյանը առաջինը ուշադրություն դարձրեց այն հանգամանքի վրա⁴⁰, որ հայկական «Պարույր» (Քարույր) անունը ծագում է սկյութական Պարտատուա անունից՝ ասորեստանյան հաղորդմամբ, որի հունական ձևը Πρωτοθυρξ է⁴¹: Սակայն ինչպես նշվեց, ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուան, ժամանակագրական նկատառումներով, չէր կարող լինել Խորենացու նշած Պարույրը⁴²: Պարույրը լավագույն դեպքում կարող էր լինել Մադիոսի՝ Պարտատու-

³⁶ Խորենացի. Ա, Իա:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Herod., I, 103: Հետազոտողները Հերոդոտի նշած Պրոտոթիեսին նույնացնում են ասորեստանյան աղբյուրների Պարտատուայի հետ (673—654) և նրան համարում սկյութների թագավոր, Իշպակայի որդի: Վերջինիս որդին Մադիոսն է (654—624), որը վերջնականապես ջախջախեց կիմերներին և Մեդիայում ու հարևան երկրներում հաստատեց սկյութացիների 28-ամյա տիրապետությունը: Նրան սպանեց Կիաքսարը 623 թվականին: Այսպիսով այդ Մադիոսը, Պրոտոթիեսի որդին, չէր կարող լինել 614—612 թվականների իրադարձությունների մասնակից:

³⁹ Strabo I, Ծ, 21:

⁴⁰ Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 217:

⁴¹ Տե՛ս Herod., I, 103:

⁴² Տե՛ս Н. М. Дьяконов, История Минии, էջ 313:

այի որդու, կրտսեր ժամանակակիցը միայն: Այսպիսով, տվյալ տեքստում Հերոզոտը վերոհիշյալ Պրոտոթիեսին շփոթել է, ըստ երևույթին, մի այլ Պրոտոթիես-Պարտատուայի հետ, որը հին հայկական ավանդություններում հայտնի է Պարույր անունով: Ուստի և Հերոզոտը 612 թվականի իրադարձությունների մասնակից է դարձրել ոչ թե նրան, այլ նրա որդուն՝ սկյութական Մադիոս թագավորին, որը ժամանակով ավելի մոտ էր դրանց: Այս նկատառումները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Կիաքսարին օգնության եկած «սկյութական» զորքը գլխավորել է ոչ թե Մադիոսը, Պրոտոթիեսի որդին, այլ հին հայկական աղբյուրների նշած Պրոտոթիես-Պարույրը⁴³:

Մովսես խորենացու տեղեկության համաձայն, մարական թագավոր վարբակ-Կիաքսարը, «գլքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր թագաւորութեան շուք և ձև նմա խոստանալով»⁴⁴: Ապա պատմիչն ավելացնում է, թե մեղական թագավորը «զթագաւորութիւն ի Սարգանապալլայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի»: Այնուհետև, Մովսես խորենացին թվարկում է հայ առաջին թագավորների անունները և այդ ցուցակը նա սկսում է Պարույրից. «Իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ Մարէ պսակեալ Պարոյր, որդի Սկայորդույ», — կարգում ենք պատմիչի չգրքում:

Վերը բերված տեղեկություններն ու նկատառումները իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ Նինվեի ավերումից և ասորեստանյան պետության կործանումից հետո Կիաքսարը Պարույրին ճանաչում է Արմե-Շուպրիա երկրի թագավոր⁴⁵:

Այսպիսով, Ասորեստանի անկման ժամանակաշրջանում, Հայաստանում կառավարում էր «որդի Սկայորդույ» Պարույրը, որը մեղական Վարբակ-Կիաքսար թագավորին ցույց տված օգնության համար նրա կողմից ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր⁴⁶:

Նորաստեղծ թագավորության առաջին տարիների լուսաբանման համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում բաբելոնյան այսպես կոչված «Գեզդի

43 Տն՝ Ս. Ս. Երևմյան, Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 89—115:

44 Խորենացի, Ա, իա:

45 Մովսես խորենացին իմացել է, ըստ երևույթին, և այնպիսի աղբյուրներ, որոնք Ասորեստանի կործանումը կապում էին Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորի (604—562) հոր Նաբուպալասարի (626—604) հետ: «Քանզի և որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ գործք, գրեցան յիրեանց յիշողութեանց վերակացուաց», — գրում է խորենացին (Ա, իա): Սակայն նա նախընտրել է Վարբակ-Կիաքսարի անվան հետ կապված տարրերակը, անկասկած այն բանի համար, որ դա համահունչն էր հայկական ժողովրդական պատմական ավանդությանը: Ըստ երևույթին բաբելոնյան այդ տարրերակն է ընկած հայ Անանուն հեղինակի տարեգրության հիմքում, տարրերակ, որը Հայաստանի պատմությունը կապել է ոչ թե Մեղիայի, այլ Բաբելոնի հետ, ընդ որում Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից դերում հանդես է գալիս Հայաստանի կառավարող Փառնավաղը. «Այս Փառնավաղ, — գրում է Անանունը, — հնազանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն: Եւ ապա յայնմ հետէ բարեկացեոց և մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչև ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի: որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն» («Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 7):

46 Այս հարցի մասին տն՝ Ս. Ս. Տիրացյանի գրախոսականը «Հ. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնադարյան համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում», Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1962, № 4, էջ 89—92:

ժամանակագրություն» տեքստի վերջավորությունը, որը ցավոք սրտի, շատ վնասված տեղեր ունի:

Մ. թ. ա. 609 թվականի տակ այդ «ժամանակագրությունը» հաղորդում է, թե Նաբոպալասարը օգնության է գնում խառանի կայազորին, որը պաշարվել էր ասորեստանցիների և դաշնակից եգիպտացիների կողմից: Ասորեստանի թագավոր Աշշուրուբալիտ Բ-ը, հավանաբար, վախենալով մեղական և բաբելական օգնական նոր ուժերի շրջապատումից, նախօրոք թողնում է պաշարված խառանը և հեռանում դեպի Իզլալայի լեռնային շրջանը, որպեսզի այնտեղից շրջանցիկ ճանապարհով վերադառնա Կարբեմիշ: Նահանջող ասորեստանյան թագավորը Իզլալա երկրում թշնամուն ճակատամարտ է տալիս, որի մասին հաղորդում է «Գիդգի ժամանակագրությունը»: «Նաբոպալասարը, — կարդում ենք այնտեղ, — շարժվեց դեպի հյուսիս. [Ի]ծալա (երկիրը) նա բարձրացավ և շատ քաղաքներ (...) երկրներ նա այրեց կրակով»: Այնուհետև վնասվածքներով լեցուն տեքստում հնարավոր է կարգալ. «Հենց այդ ժամանակ բաբելական զորքը (հասավ) մինչև Ուրաշտու»⁴⁷ քաղաքի գավառը»⁴⁸, այսինքն՝ մինչև Ասորեստանի ծայր հյուսիսային սահմանները, որոնք հավանաբար հասնում էին մինչև Արևմտյան Տիգրիս գետը: Ամենայն հավանականությամբ, բաբելացիներն այստեղ չախջախել են ասորեստանցիների վերջին ուժերը, որից հետո «Ակկադի թագավորը վերադարձավ իր երկիրը»⁴⁹: Իզլալա նահանգից բացվում էր ճանապարհը դեպի Ուրարտուի նախկին տերիտորիայի այն հատվածը, որն այժմ գրավված էր Արմե-Շուպրիա հայկական պետական կազմավորման կողմից, ևստ երևույթին, հետապնդելով ասորեստանյան թագավոր Աշշուրուբալիտ Բ-ին, բաբելացիները 608 թվականին ներխուժում են «ուրարտական գավառը»⁵⁰: Մեզ հասած ուղղակի և անուղղակի տվյալները վկայում են, որ Ասորեստանի վերջնական չախջախման տարիներին Արմե-Շուպրիայի տերիտորիայում արդեն գոյություն ունեին հին հայկական պետական կազմավորում: Հավանորեն, ինչպես հետագայում Բեհիստունի արձանագրության բաբելական տեքստում, Ուրաշտուի տակ նկատի են ունեցել Արմինան, տվյալ տեքստում էլ Ուրաշտու անվան տակ, հանդես է գալիս Արմե-Շուպրիան իբրև հնագույն հայկական թագավորություն:

Սակայն այս հիշատակման և Բեհիստունի արձանագրության կերտման ժամանակի միջև ընկած է մոտ մի դար ժամանակաշրջան: Այդ ժամանակ էլ տեղի է ունեցել Արմեի փոխարկումը Արմինայի, որն արդեն գրավում էր ոչ միայն Արմե-Շուպրիան, այլև Հայկական լեռնաշխարհի շատ ավելի լայն տարածություններ⁵¹:

⁴⁷ Տե՛ս АВНИУ, 81, АRAB, II, 1183—1184:

⁴⁸ Տե՛ս N. Afontz, Histoire d'Arménie, էջ 296: «Ուրաշտու»-ն «Ուրարտու»-ի արտասանման ձևն է սկկագրերն լեզվի բարեկոնյան բարբառում:

⁴⁹ АВНИУ, 81:

⁵⁰ Տե՛ս Կ. М. Дьяконов, История Минни, էջ 315:

⁵¹ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 124: Բ. Պիոտրովսկու ճիշտ դիտողությունը՝ Ar-me, անվան երկրորդ վանկը արտահայտող բևեռագիրը կարող է հնչվել և՛ me և՛ mi (Ar-me, Ar-mi) իսկ-ն ուրարտական բևեռագրերին հատուկ վերջածանց է երկրանունների, ուստի Ar-me անվան կատարյալ ձևն է՝ Ar-me-ni կամ Ar-mi-ni:

Մարկվարտի կարծիքով, հին պարսկական Armina-ն ստաջ է եկել Ar-m- արմատից և ուրարտական ածանց -ni-ից, որը մարերենի ազդեցությունից ներքո դարձել է -ina (տե՛ս

2. ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քսենոփոնի և հին հայկական ավանդությունների պահպանած տեղեկությունները: Ակնհերև է, որ Արմինյան որպես ինքնուրույն երկիր գոյություն է ունեցել նաև մինչև 520 թվականը (մ. թ. ա.): Բավական է ասել, որ արմեններին հիշատակում է այնպիսի հին հեղինակ, ինչպիսին Հեկատեոս Միլետացին (VI դար մ. թ. ա.) է: Մեր տրամադրության տակ են նաև գրավոր այնպիսի մի հուշարձան, ինչպիսին Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիան» է (գրվել է մ. թ. ա. IV դարում), Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը (մ. թ. V դար) և Անանուն հեղինակի ներածական զրույթը Սերեոսի (VII դար) «Պատմության» մեջ⁵²:

Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ում պահպանված տեղեկություններից իմանում ենք, որ մեղական թագավոր Աստիագեսի (584—553) ժամանակ Հայաստանը Մեդիայից կախյալ երկիր էր: Հայկական թագավորի անունը չի հիշատակվում այդտեղ, բայց շատ է խոսվում նրա որդի Տիգրանի մասին, որը Աստիագեսի պալատում աքեմենյան Կյուրոսի հասակակիցն ու զինակիցն էր: Հաճախ «Կյուրոպեդիա»-ի այդ տեղեկությունները պատմագրության մեջ համարել են որևէ արժեքից զուրկ՝ ենթադրելով, թե Քսենոփոնը այդ գիրքը գրել է որպես բարոյախոսական մի վեպ՝ իր ժամանակակիցների համար:

2. Մանանդյանը՝ գտնում էր, որ «Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տվյալները արժանի են ուշադրության, քանի որ դրանք միակ հիմնական դրական վկայություններն են արմենների մասին VI դարի առաջին կեսում (մ. թ. ա.): Տեղեկությունների ոճից ու բովանդակությունից երևում է, որ վեպի այդ մասում Քսենոփոնին կարող են աղբյուր ծառայած լինել տեղական ավանդությունները և հիշողությունները, սրոնց նա հնարավորություն ուներ ծանոթանալու Հայաստանի միջով (մ. թ. ա. 401—400) իր և հույն զորքերի հայտնի նահանջի ժամանակ⁵³, Ի. Մ. Դյակոնովը նույնպես գտնում է, որ «Կյուրոպեդիա»-ի Հայաստանին վերաբերող մասի հիմքում ընկած են VI դարի (մ. թ. ա.) պատմական իրական դեպքերը⁵⁴:

«Կյուրոպեդիա»-ի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն⁵⁵, հայերը մեղացիների հարեաններն են, իսկ հայերի երկիրը՝ Արմենիան, Մեդիային ենթարկվող թագավորություն: Թշնամիների դեմ Մեդիայի մղած պատերազմի ժամանակ հայ թագավորը պարտավոր էր մեղական թագավորին տրամադրել իր զինվորական ուժի կեսը, այսինքն՝ 20.000 հետևազոր և 4.000 հեծելազոր: Հայոց թագավորը, իբրև մեղական թագավորի կրտսեր դաշնակից, նրան հարկ էր վճարում 50 տաղանդի շափով: Իմանում ենք նաև, որ Հայոց թագավորը պատերազմել է նաև Աստիագեսի դեմ, սակայն պարտություն կրելով, պարտա-

J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, էջ 67:

⁵² Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. 29Ա29, 1958, № 6:

⁵³ Տե՛ս 2. Մանանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 39:

⁵⁴ И. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 350—351, Տե՛ս նաև N. Adontz, Histoire d'Arménie:

⁵⁵ Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 1, 6:

վորվել է հարկ վճարիչ, առաջին իսկ պահանջով տրամադրիչ զորքը և շկառուցել ամբուսթյուններ⁵⁶:

Այդ նույն տվյալներից իմանում ենք, որ թագավորի շուրջը համախմբված էր վերնախավը՝ «պատվավոր հայերը»⁵⁷: Ուշագրություն է արժանի նաև հետևյալ տեղեկությունը: Կյուրոսի այն հարցին, թե «որքան են քո զորքերը և ինչքան զուգրամ ունես», հայոց թագավորը պատասխանում է. «Հայաստանում կա մոտ 8.000 հեծեղազոր և 40.000 հետևազոր, իսկ դրամ՝ հորս թողած գանձերի հետ միասին արժաթով հաշված ավելի քան 3.000 տաղանդ»⁵⁸: Վերջապես իմանում ենք, որ վերոհիշյալ թագավորն իր դինաստիայի առաջին պահակալը չէր: Նա հիշատակում էր իր հորը, որը նրան թողել էր այդ ժառանգությունը: Հայոց թագավորի որդիներն էին Տիգրանն ու Սաբարիսը, ընդ որում նրանցից առաջինը, ինչպես ասվեց, Արեմենյան Կյուրոսի մտերիմն էր:

Մովսես Խորենացու բերած տվյալները լրացնում են այս տեղեկությունները, հատկապես հիշատակում են Քսենոփոնի մոտ անանուն մնացած հայոց թագավորի անունը՝ «Երուանդ»: Խորենացին բերում է Մարաց թագավորության ժամանակաշրջանից հայ իշխողների մի ամբողջ ցուցակ⁵⁹, որը հետևում է «առաջին պսակաւոր Պարոյր»-ին, բայց այդ շարքում պատմականորեն պիտի հավաստի համարել միայն երկուսին՝ Երվանդ Սակավակյացին և նրա որդի Տիգրանին: Առաջինի մասին պատմիչը գրեթե ոչինչ չգրեց, բացի այն բանից, որ նա Տիգրանի հայրն է, իսկ Տիգրան Երվանդյանի վերաբերյալ բերում է մի պատմություն, որոշ չափով նման այն պատմությանը, որ պիտենք «Կյուրոսագիտ»-ից: Տիգրանը մեղական թագավոր Աթահակի (Աստիագեսի) և Կյուրոսի ժամանակակիցն է: Կյուրոսի և Տիգրանի մտերմությունը խիստ անհանգստացնում է Աթահակին և միանգամայն հիմնավոր. Տիգրանը, հենվելով Կյուրոսի վրա, ըստ ավանդության, ելնում է Աթահակի դեմ, սպանում նրան և ազատագրում Հայաստանը մարերի գերիշխանությունից⁶⁰:

Հայ բանասիրությունը ցույց է տվել, որ Աստիագեսի և Կյուրոսի ժամանակակից Տիգրանի մասին գոյություն է ունեցել վիպական երկ, որի հատվածները պահպանվել են Հայաստանում գոյություն ունեցող հունարեն դպրոցի քերականութիան անանուն մեկնողներից մեկի մոտ⁶¹: Մեղական տիրապետության

56 Նույն տեղում, III, 1, 10, բերվում է հետևյալ զրույցը Կյուրոսի (այն ժամանակ Աստիագեսի զորահրամանատարի) և հայկական թագավորի միջև: Կյուրոսը նրան հարցնում է. «Դե ասա ինձ, զու պատերազմել ես մոր կողմից իմ պապ Աստիագեսի և մեղացիների դեմ»: Հայ թագավորը պատասխանում է. «Այո»: Կյուրոսը հարցնում է. «Իսկ պարտությունից հետո զու խոսսացիլ ես, որ կվճարես հարկ, պահանջի դեպքում կտրամադրես զորք և շես ունենա ամբուսթյուններ»:

57 Տե՛ս Xen., Cyrop., III, 1: Պատմվում է այն մասին, որ Կյուրոսը հավաքել է պարսկական և մեղական առաջնորդներին, հրավիրել է նաև պատվավոր հայերին. ճանապարհասացվերում դտնվող կանանց նույնպես նա շհուացրեց և թույլ տվեց լսելու:

58 Տե՛ս նույն տեղում, III, 1, 33, 2. Մանանդյանը հաշվել և ցույց է տվել, որ այդ թվերի համաձայն, հայ թագավորի հարստությունը հավասար էր մոտավորապես 12 միլիոն ոսկի ոտբլու:

59 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր:

60 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր:

61 Տե՛ս H. Adonci, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 129: 2. Մանանդյան, Հունարեն դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1923: էջ 9, 221: 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 42—43: Մ. Արեղյան, Հայ վիպական րանահյուսություն, Երկեր, Ա, Երևան, 1966, էջ 134—139:

վերացումը և Հայաստանի ազատագրումը կախյալ վիճակից սերունդների վրա այնքան ուժեղ տպավորություն է թողել, որ այդ իրադարձության շուրջը ստեղծվել են տարբեր ավանդություններ, որոնք կազմել են հայկական էպոսի ամենահին շերտերից մեկը: Դատելով Մովսես Խորենացու բերած հատվածներից, Տիգրան Երվանդյանի մասին հղած ավանդությունների էպիկական ցիկլը հետագայում միահյուսվել է «Մեծն Տիգրան»-ին, այսինքն՝ Տիգրան Բ-ին վերաբերող տեղեկություններին⁶²:

«Երուանդ» անունը Երվանդունի թագավորների տոհմանունն է և ծագում է հավանաբար իրանական Rayavanta անվանաձևից: Հունարեն հաղորդվում է՝ Ὀρόντης, Ὀρόντας, Ἀροάοντης ձևով⁶³:

Երվանդունիների դինաստիայի սկզբնավորումը: Երվանդ անունով հայոց թագավորների դինաստիայի մասին մեզ հասած հայկական տեղեկությունները, ըստ մեծի մասի, կիսաառասպելական-կիսապատմական բնույթի են և կապվում են Հայաստանի երկու կենտրոնների՝ Վանի և Արմավիրի հետ: Դրանք խիստ վերամշակված ձևով և իբրև հետագա վերապրուկներ պահպանվել են Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկում: Թ. Արծրունին ազոտ տեղեկություններ է բերում Երուանդ թագավորի մասին, որն, ըստ ավանդության, «գայ բանակի, յառ ստորոտով լերինն, և գլուխս Տոսպ գաւառի և կոչէ պտղին Երուանդականն»⁶⁴: Հետաքրքրական է նույնպես, որ Մատենադարանի հայերեն երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում, որոնք վերաբերում են XVIII դարին, Վան քաղաքը անվանված է «Երուանդաւան»⁶⁵:

Այդ տվյալներից հավանական է դառնում, որ այն տերիտորիան, որտեղ նախապես գործել է Երուանդունի տոհմը, Վան քաղաքի շրջակայքն է իր Տոսպ գավառով (ուրարտ. Տուշպա) և նրան կից Հայոց ձորը:

Այս տեսակետից չափազանց կարևոր է, որ Վանա լճի և Հայոց ձորի տեղագրության մեջ պահպանվել են Երուանդ անվանն առնչվող տեղանունները.

62 Տե՛ս ստորև, էջ 00:

63 Տե՛ս A. Perikhanian, Une inscription araméenne du roi Artashes trouvée a Zanguéour (Siwnik'), REANS, t. III, 1966, էջ 26—27:

64 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 50:

65 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 5416—պատարագի խորհուրդ, գրչություն 1749, էջ 17բ—18ա:

Կրեցաւ տետրակս այս խորհրդի
ի վասպուրականքն նահանգի
Որ է ի սահմանս Հայաստանի
ի յանառիկ մեծ զղեկին,
Որ ամարաստան կոչի նախկին
Շամիրամալ կերտեալ պոլսին
Երուանդաւան վերածայնի
Որոյ անունն պարզ և յայտնի
Յամեն ազդէ այժմ Վան ասի:

Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. № 6013 Տօնացոյց, գրչություն 1710 թ., էջ 35ա—35բ. «Աւարտեցի գտորբ գիրք, որ կոչի տօնացոյց... յամի թվոյ փրկչին ՌՉԹ, իսկ Հայոց մերում ՌՃՄԹ. ապրիլէլ ամսոյ մեկ ի դառն և ի նեղ ժամանակի, յորմն յոյժ նեղիմք ի ձեռաց անօրինաց... Արդ ևս Սարգիս դպիրս պծագրեցի զայս ի քաղաքն Երուանդաւան...»:

որոնք, հավանաբար, վերաբերում են մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին: Վերը տեսանք, որ ուշ շրջանի տեղեկություններում Տուշպա-Վանը կոչվում է Երվանդավան: X դարում հիշատակվող Երուանդականք վայրը նույնպես պետք է փնտրել Վանի շրջակայքում, ամենայն հավանականությամբ, ժամանակակից Զրուանդանց գյուղի տեղում: Հիմք կա կարծելու, որ Արուանթունիք-Երուանդունիք գավառի անվանումը սկզբում տարածվում էր Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպայի (Տոսպի) շրջակայքի ամբողջ տերիտորիայի վրա (ներառյալ նաև Ռշտունիք գավառը)⁶⁶:

Այդ վայրերը կապված են Երուանդունիների դինաստիայի թագավորների գործունեության հետ այն ժամանակաշրջանում, երբ նրանք դեռևս Այրարատի իշխողները չէին, այսինքն՝ աքեմենյան և մեդական ժամանակաշրջանում:

Գիտության մեջ ընդունված տեսակետն այն է, որ ուրարտական պետության անկումը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին՝ 590—585 թվականներին⁶⁷:

Ուրարտուի կենտրոնում քաղաքական իրադրության այդքան անակնկալ փոփոխման համար հող էլին նախապատրաստել հենց իրենք՝ ուրարտական թագավորները: Ապստամբ ցեղերին խաղաղեցնելու և նրանց Բիախինլի վերաբնակեցնելու քաղաքականությունը հասցրեց բնակչության խայտաբղետության և ուրարտացիների կողմից իրենց գերակշիռ նշանակությունը կորցնելուն, մի երևույթ, որն արագացրեց հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտի ընթացքը:

Այսպիսով, Արմե-Շուպրիայում մ. թ. ա. 652—612 թվականների ժամանակահատվածում թագավորում է հայ-սկյութական ծագում ունեցող ցեղապետ Պարույրը, իսկ Բիաչնիլիում VI դարի սկզբներին իշխանության գլուխ է անցնում հայկական Երվանդունի տոհմը: Այնուհետև, Արմե-Շուպրիան և Բիաչնիլին միավորվում են և կազմում մի ընդարձակ Հայկական թագավորություն, որը հայերի մեջ կոչվեց Հայք, իսկ հարևանների մեջ՝ Արմինա, Արմենիա: Հետագայում, երբ Հայկական թագավորությունը նվաճվեց Դարեհ Ա Վշտասպանի կողմից (520—517), նրա տերիտորիան բաժանվեց երկու վարչական միավորներին՝ սաստրապուլությունների, հիմք ունենալով նախկինում գոյություն ունեցող Երկու հայկական թագավորությունների տերիտորիան:

Այսպիսով, մեզ մատչելի պատմական ավանդությունների փշրանքների քննական տեսությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ մ. թ. ա. VII—VI դա-

66 Հետադայում (հավանաբար Արտաշեսյան դինաստիայի հաստատումից հետո), երբ Արտաշեսյան ավանը (ուրարտ. Բարիրիախինիլին) դառնում է առանձին կրոնական կենտրոն՝ Արտեմիսի (հայ. Անահիտ) պաշտամունքով (որտեղից և պիտի առաջանար Արտամեստ անունը), նրան է անցնում շրջակա գավառակը: Այնուհետև նման առանձին վարչական միավոր է դառնում Գուկանք գյուղը իր շրջակայքով և այսպիսով միմյանցից բաժանվում են Վան քաղաքը իր գավառով, որը կոչվում է Տոսպ, և Ռշտունիք գավառը իր կավաշ կենտրոնով (որը հետագայում կոչվում էր Ոստան): Երուանդունիք անվանումը մնում էր միայն Հայոց ձոր (խոշար) գետի հովտին՝ սկսած իր ղյուղից մինչև Օրդոք գյուղը: նման վիճակում է ներկայանում մեզ Վան քաղաքը և նրա շրջակա տերիտորիան VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում: Տե՛ս Ս. Ս. Սրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51—62:

67 Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, էջ 116 և հայ. И. М. Дьяконов, Последние годы Урартского государства по ассирио-вавилонским источникам, ВДИ, 1951, № 2, էջ 32:

բերում ուրարտական պետության փլատակների վրա կազմավորվում է հնագույն հայկական պետությունը, որով և նշանավորվում է հայ ժողովրդի ձևավորման ավարտական փուլը: Յեղերի միմյանց խառնվելու և խաչաձևվելու պրոցեսները սկսում են գերակշռել նրանց տրոհվելու և տարբերվելու պրոցեսների հանդեպ: Այդ ժամանակաշրջանում հատկապես ուժեղանում է հայերի էթնիկական միավորման մեջ մտնող ժողովուրդների և ցեղերի միաձուլման պրոցեսը: Բազմատեսակ այդ պրոցեսների արդյունքը լինում է այն, որ ազգակից ցեղային լեզուներով ու բարբառներով ներկայացված հայոց լեզուն դառնում է տիրապետող լեզու:

Խոսելով հայկական պետության ծագման մասին, հարկ է ընդգծել սկզբունքային այն խոր տարբերությունը, որ գոյություն է ունեցել հին Արևելքի պետությունների՝ Ասորիստանի, Բաբելոնի, Ուրարտուի և այլոց ու սրանց փոխարինելու եկած պետությունների՝ Մեդիայի, Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև: Ուրարտական պետությունը առաջացել է Տուշպա-Բիաինիլի-Վան քաղաքի երկրագործական-անասնապահական օապիսի քաղաքային համայնքի զարգացման հիմքի վրա և հնազանդեցված ցեղերի ու երկրների ռազմավարչական բռնի միավորման ճանապարհով: Այդ պետությունների ներսում ուժեղ էր հակադրությունը նվաճողների և նրանց զենքով ճնշվողների, կեղեքվող ցեղերի ու ժողովուրդների միջև: Մասամբ դրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհում իրենց երեքհարյուրամյա տիրապետության շրջանում ուրարտներին այնպես էլ չհաջողվեց իրենց լեզուն տարածել նվաճված տերիտորիաների վրա և ստեղծել էթնիկական մի մեծ միավորում: Մինչդեռ հայկական պետությունը սկզբնավորվեց տերիտորիալ կազմակերպությունների տարբային միավորման հիման վրա:

Հայկական թագավորության տերիտորիան բավականին ընդարձակ է եղել: Ինչպես երևում է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» որոշակի տվյալներից, Հայկական թագավորությունը հարում էր մի կողմից Մարաստանին, իսկ մյուս կողմից խաղաչներին: Այդ նշանակում է, որ Հայկական թագավորության տերիտորիան տարածվել է Մարական պետության սահմանից (որը ձգվում էր Վանա և Ուրմիա լճերի միջև) մինչև Փոքր և Բարձր Հայքի լեռները:

Այդ տերիտորիայի վրա միակ վայրը, որ կարող էր լինել հրկիրը կառավարողի կենտրոն, նույն Վանն էր՝ Տուշպան, և բնական է, որ Ուրարտուի անկումից հետո կազմավորված հայկական պետության մայրաքաղաքը կարող էր լինել հենց Տուշպան: Այստեղ պետք է լիներ Օրոնտեսների՝ Երվանդունիների գինաստիայի առաջին հայ թագավորների և նրանց հաջորդած Երվանդ Սակավակյացի և նրա որդի Տիգրանի գահանիստ կենտրոնը:

Անուղղակի մի շարք տվյալներ բերում են այն եզրակացության, որ Երվանդունիների գինաստիան ծագել է Մատինենին-Մանային սահմանակից Արդինի-Մուսասիրի երկրի տերիտորիայից, որի հյուսիս-արևմտյան բաժը լեռնային մասը մտնում էր Ուրարտուի, իսկ ավելի ուշ՝ Հայաստանի կազմի մեջ: Պլինիոսը⁶⁸ այդ երկրամասում հիշատակում է Օրոանդների (Oroandes) ցեղը, որ ապրում էր Գավգամեհա քաղաքից արևելք: Դա համընկնում է ժամանակակից

68 *Sb' u Plin., NH, VI, 1, 18:*

Ռեանդուզի շրջանին⁶⁹։ Հ. Մանանդյանի կարծիքով, այդ Օրոտանդների հետ պետք է կապ ունենա Վասպուրականի դավառներից մեկի՝ Արուանթունիքի (Երուանդունիքի)⁷⁰ անունը։ Այդ դավառը կոչվում էր նաև Հայոց ձոր և գտնվում էր Վան քաղաքից հարավ՝ Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի հովտում⁷¹։ Երվանդունիների նախարարական տոհմը, այդ դավառի ժառանգական իշխանները, գոյություն ունեին դեռևս մ. թ. VII դարում։

Հետաքրքրական է, որ մեղական և հին հայկական դինաստիաները դուրս եկան հենց այդ Մատինենից, որը, ինչպես տեսանք, համապատասխանում է Մանա երկրին, ներառյալ նաև ուրարտական դարաշրջանի Պարսուան (Պարսուաշը)։ Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, այստեղից է ծագում նաև Աբխազների իրանական տոհմը⁷²։

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացության, որ հայկական հնագույն պետության տերիտորիան ներառում էր այն տարածությունները, որոնք երկրորդ հազարամյակի կեսերից սկսած ընդգրկվել էին հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ։ Եթե Հայաստան-Աղզին՝ հայկական հնագույն կենտրոնը՝ Երզնկայի դաշտը, ռազմական դեմոկրատիայի փուլն ապրող ցեղերի միությունն էր՝ «հայկական» էթնոսի զլխավորությունը, ապա երկրորդ փուլը նշանավորվում է «արմև» կամ «ուրումե» արմենական էթնոսի գերակշռությունը՝ Արմե-Շուպրիայում (հին հայկական Աղծնիքը՝ Ծովաք աշխարհի հովտային մասի ընդգրկմամբ, Խարբերդի դաշտը և Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը), որտեղ առաջացավ առաջին պետական կազմակերպությունը։ Հայկական էթնոսի տարածման երրորդ և հիմնական երկրամասը Վանա լճի ավազանը հանդիսացավ։ Խուրի-ուրարտական ենթաշերտի վրա ձևավորված «հայկական» և «արմենական» հիմնական բաղադրատարրերի սինթեզը տեղի է ունենում բուն Ուրարտու-Բիայնիլիում։ Այստեղ մ. թ. ա. VII դարի և VI դարի եզրին գերակշռող է դառնում հայ-արմենական, այսինքն՝ արդեն մեկ ժողովուրդ դարձած հայկական տարրը և Հայոց ձոր (Խոշաբ) գետի հովիտը, որը մինչև այդ էթնիկական կղզի էր ոչ-հայկական խուրի-ուրարտական ծովում և ի տարբերություն նրան «Հայոց ձոր» էր կոչվում, այժմ շրջապատված էր հայացող տերիտորիայով։ Հայ ժողովրդի ձևավորման պրոցեսը հասել էր ավարտին և արդեն ստեղծվել էր հայկական պետությունը։ Հետագայում տեղի է ունենում հայ ժողովրդի տարածումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան մասերում, որտեղ հայացվում են տեղական ցեղերը։ Բիայնիլիից հյուսիս գտնվում էր Արարատյան դաշտը, որը շուտով դառնում է հայ ժողովրդի տնտեսական-քաղաքական և կուլտուրական կյանքի կենտրոնը, նշանավորելով հայկական էթնոսի տարածման շորրորդ՝ վերջնական փուլը⁷³։ Ահա այս շորս օջախների գոյու-

69 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 28։

70 Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 51։

71 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 29։ Տե՛ս վերը, էջ 440։

72 Տե՛ս В. В. Струве, Армянская проблема, Советская этнография, 1947, VI—VII, էջ 117—124։

73 Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1952, № 7, էջ 107։

Թյամբ էր պայմանավորված հայ ժողովրդի և նրա պետության կազմավորումը, որով ավարտվում է նրա անցումը առանձին բաղադրատարրերի պատմություններից դեպի միասնական համահայկական («Հայաստանեայց») ժողովրդի պատմությունը:

Հայ-մեդական փոխհարաբերությունները: Մ. թ. ա. VII—VI դարերում գոյություն ունեցող հայ-մեդական փոխհարաբերությունները բնորոշում են նորակազմ հայկական պետության սյատմությունը: Այդ փոխհարաբերությունները իրենց արտացոլումն են գտել հայկական էպոսում, բանահյուսության մեջ և լեզվում: Այդ փոխհարաբերություններն անցնում են երեք շրջան⁷⁴:

Առաջին շրջանը բնորոշվում է դաշնակցային հարաբերություններով Մեդիայի հետ: Հայկական ցեղապետներն իրենց զինվորական աշխարհազորներով մասնակցում են մեդական թագավորների ռազմական արշավանքներին: Այդ «դաշինքը» ցեղապետներին հնարավորություն էր տալիս վեր բարձրանալու իրենց ցեղակիցներից և գրավելու իշխանության բարձունքները: Ռազմական այդ դաշինքի շնորհիվ առանձին գինաստիաներ ճանաչվում էին թագավորներ իրենց ցեղակիցների վրա ժառանգաբար կառավարողներ:

Այդ շրջանում հայերի և մեդացիների սերտ համագործակցությունը ուղղված էր առաջին հերթին Ասորեստանի և Ուրարտուի դեմ: Ավելին, մեդական թագավորների քաղաքականությունը նպաստում էր հայ էթնոսի տարածմանը Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում: Ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի տվյալները, մեդացիների հետ միասին երկրի ռազմա-ստրատեգիական որոշ կետերում տեղակայված էին նաև հայկական կայազորներ: Ժամանակի ընթացքում այդ վայրերում ամրանում է հայ բնակչության կորիզը: Միայն թիկունքի ապահովման այգայիսի պայմաններում մեդացիները կարող էին Փոքր Ասիայում հաջող կերպով պատերազմել Լյուդիայի դեմ (մ. թ. ա. 589—585): Ինչպես հայտնի է բախումն ավարտվեց մեդացիների հաղթությամբ:

Ինչպես երևում է, մեդական պետությունը այդ հեռավոր սահմանային տարածությունն իր իշխանության տակ էր պահում դաշնակից հայերի օգնությամբ, որոնք այդ մասում փուշուգացիներին ուղղակի հարևաններն էին: Հենց այդ տեղերում բնակվող հայերի հետ էլ ծանոթացան հույները, նրանցից տեղեկություններ քաղելով Հայաստանի մասին:

Այդ փոխհարաբերությունների երկրորդ շրջանը բնորոշվում է նրանով, որ հզորացած Մեդիան ձգտում էր կեղեքել իր երեկվա դաշնակիցներին: Այն բանից հետո, երբ Մեդիան տիրեց Արաքսի հովտում և Միջագետքում գտնված հաղորդակցության ուղիներին, հայոց թագավորը պիտի ճանաչեր մեդական թագավորի գերիշխանությունը: Նման իրադրության մեջ նախկին դաշնակցային և բարեկամական փոխհարաբերությունները փոխարինվեցին թշնամական հարաբերություններով: Հայաստանն օգտվում է հարմար առիթից, որպեսզի ապրստամբի Մեդիայի դեմ: Հայկական էպոսում և բանահյուսության մեջ արտահայտություն է գտել «վիշապազուն» մար Աժգահակի դեմ ուղղված այդ պայքարը, որ մղում էին երվանդ Սակավակյացը և նրա որդի Տիգրանը: Որպես

⁷⁴ S⁶ u H. M. Дьяконов. Последние годы Урартского государства по ассирио-вавилонским источникам, էջ 34:

վերջինիս որդու՝ ավանդությունը պատկերում է ամպրոպի և կայծակի աստված Վահագն Վիշապաքաղին, այսինքն՝ մեղացիների դեմ կուլողին⁷⁵։

Երրորդ շրջանը, որը կարող էր հանգել Հայաստանի երկարատև հնադան-դիցմանը, իր ավարտին չհասավ։ Մեղական պետության սկիզբ առած քայքայման հետևանքով, մեղացիները չկարողացան իրենց ձեռքում պահել Հայաստանը։ Ըստ «Կյուրոպեդիա»-ի⁷⁶, տակավին այն ժամանակ, երբ Կյուրոսը մեղական թագավոր Աստիագեսի զորապետներից էր (այսինքն՝ մինչև 553 թվականը մ. թ. ա.), ասպտամբում է հայկական թագավորը, և հրաժարվում է հարկ վճարել ու զորք տրամադրել մեղական թագավորին։ Այդ ասպտամբությունը ձնշվում է Կյուրոսի օգնությամբ։ Սակայն շուտով Կյուրոսն ինքն է ասպտամբում Աստիագես թագավորի դեմ և եռամյա պայքարի ընթացքում (մ. թ. ա. 553—550) կործանում մեղական պետությունն ու դառնում Հին պարսկական պետության հիմնադիր (մ. թ. ա. 550)։

Հենց այդ ժամանակ էլ Հայաստանն անջատվեց Մեդիայից։ Ինչպես ասված է հայկական էպոսում՝ Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Տիգրանը «Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու»⁷⁷։

Սակայն Մեդիայի կողմից լիովին ստրկանալու վտանգից ազատված Հայաստանը շուտով պետք է այդօրինակ պայքար սկսեր նաև Կյուրոսի հաջորդների դեմ։

Ուրարտացիները Հայկական թագավորության ուժեղացման ժամանակաշրջանում։ Ըստ Բ. Պիոտրովսկու՝ «Ուրարտացիները, որոնք իրենց պետության մեջ չէին կազմում բնակչության մեծամասնությունը, որովհետև միայն զենքի ուժով էին վանի թագավորությանը ենթարկել Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ մանր գեղերին, Ուրարտուի անկումից հետո ոչ մի տեղ չհեռացան, այլ մնացին վանի շրջանում, պահպանելով իրենց ցեղային անվանումը, որը Հերոդոտը հաղորդել է հունարեն ալարոզներ ձևով»⁷⁸։ Ուրարտա-խուրրիական բնակչության գերակշռող մասը լիովին ձուլվեց կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ, իսկ մի փոքր մասը մաքուր վիճակում հավանաբար իր գոյությունը երկար ժամանակ պահպանեց Վասպուրականի լեռնային բավիղներում, վան քաղաքի շրջանում և Սասուն-Խուսում, որտեղ արաբական հեղինակները հիշատակում են ալ-Արտան (ճիշտ ընթերցումը՝ Ալարտան)⁷⁹ լեռնաքնակ ցեղը։ Թովմա Արծրունին սրանց անվանում է «գուհահք Ասորոց» և «յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն»⁸⁰։

Այսպիսով, փաստերը վկայում են, որ ուրարտացիների հիմնական մասը մնաց Բիայնիլիի և Այրարատի տերիտորիայում, երբ այնտեղ սկսվեց հայացման պրոցեսը։

75 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, Ա, էջ 72—93, 97—115։

76 Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 4, 12; III, 3, 5։

77 Խորենացի, Ա, իդ։

78 Ե. Ե. Пиотровски, Ванское царство, էջ 332։

79 Տե՛ս Է. Հյուրջման, Հին հայոց տեղույ անունները, Վիեննա, 1901, էջ 55։ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 138։

80 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Բ, է, էջ 121։

Հայ ժողովրդի ծագման տեսակետից ուրարտացիները հայերի այլալեզու նախնիներն են, և այդ ժողովրդի կազմավորման մեջ նրանք ոչ պակաս, գուցե և առավել կարևոր դործոն էին, քան այն ցեղերն ու ժողովուրդները, որոնք խոսում էին նախահայերենով: Բարդ և հետաքրքրական հարցերի թվին է պատկանում հայերենի մեջ ուրարտերենի ձուլման և հայոց լեզվի վրա նրա թողած ազդեցությունը:

Հայերենին ուրարտական լեզվի ձուլվելու պրոցեսը պատկերանում է հետևյալ կերպ: Դեռևս մ. թ. ա. XII դարից հայերենը ընդգրկվում է երկարատև փոխազդեցության պրոցեսի մեջ ուրարտերենի հետ: Հետագայում, VII դարում ստեղծվում է այնպիսի մի իրավիճակ, երբ միմյանց վրա փոխազդող լեզուներով խոսողների միջև հաստատվում են տիրապետողների և ենթարկվողների հարաբերություններ: Եթե սկզբում տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական վարդացման տեսակետից ուրարտերենը գտնվում էր հայերենին համահավասար վիճակում, ապա հետագայում նա սկսում է հոտ մնալ: VI դարի սկզբում ուրարտերենը դադարում է գրավոր լեզու լինելուց: Այդպիսին մնում է արամերենը, իսկ ուրարտական գիրը ժամանակի ընթացքում մոռացության է տրվում և դառնում անհասկանալի:

Ընկնելով թույլ լեզվի վիճակի մեջ, ուրարտերենը դադարում է աստիճանաբար կատարել մարդկանց միջև հաղորդակցության միջոցի դեր. աստիճանաբար կորցնելով իր գլխավոր ֆունկցիան, այն դառնում է նեղ շրջանի լեզու: Այդ լեզվով են դեռևս խոսում ավագ սերնդի ներկայացուցիչները, իսկ նոր սերունդը այդ լեզուն ավելի ու ավելի սակավ է օգտագործում և հասկանում: Այնուհետև ուրարտերենը աստիճանաբար մահանում է:

Կազմավորված հայ ժողովուրդը ժառանգեց ուրարտների մշակույթը: Այդ մասին են վկայում հնագիտական պեղումները: Հայոց լեզուն հարստացավ նաև ի հաշիվ ուրարտերենի, առավելապես քառային ֆոնդի բնագավառում⁸¹:

Շոշափելով այդ հարցը Ի. Մ. Դյակոնովը գրում է. «Հաստատ կարելի է պնդել, որ հայերենում ոչ-հնդեվրոպական բառապաշարի գրեթե ամբողջ մեծ շերտը գալիս է ուրարտերենից: Երկու հարյուրից մի փոքր ավելի ուրարտերենի բառերից, որոնց նշանակությունը այժմ մեզ հայտնի է բավարար ճշտությամբ, ղգալի տոկոս են կազմում այն բառերը, որոնք հայերենում ևս նույնն են»⁸²: Նույնպիսի նմանություն է նա նկատում նաև հնչյունաբանության մեջ: Ի. Մ. Դյակոնովը գտնում է, որ «Հայոց լեզվի հնչյունաբանական համակարգը բացահայտորեն ուրարտական բնույթ է կրում, որը վկայում է անցյալում լայնարձակ տերիտորիայի վրա հայ-ուրարտական երկլեզվային երկարատև գոյակցության մասին»⁸³:

81 Օրինակները տե՛ս վերը, էջ 422:

«Ուրարտական լեզվից, անշուշտ, ավելի շատ բառեր պետք է պահպանվեին հայերենում,— գրում է Դր. Ղափանցյանը,— սակայն գրավոր նյութ չկա, իսկ ուրարտական այդ բառերի մի հայտնի մասը մնում է անհասկանալի» (Վ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն):

82 Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, Рецензия на книги Г. А. Меликишвили «Урарту», (Тбилиси, 1951) и «О происхождении грузинского народа», (Тбилиси, 1952), ВДП, 1954, № 3. էջ 94:

83 Նույն տեղում:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ը Ա Ք Ե Մ Ե Ն Յ Ա Ն Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Տ Ի Ր Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ն Ե Ր Ք Ո

1. Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Թ Ա Դ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ե Ն Թ Ա Ր Կ Ո Ւ Մ Ը Ա Ք Ե Մ Ե Ն Յ Ա Ն Տ Ե Ր Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ը

Պարսկական պետության հիմնադրումը: Պարսկական պետությանը նախորդած մարական տերությունը կազմված էր սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակի վրա գտնվող ժողովուրդներից ու ցեղերից, որոնց միջև միասնություն չկար, ուստի այդ պետության հիմքերն էլ խախուտ էին: Մարական պետության պատմության հատկապես վերջին շրջանում թագավորի և ազնվականության միջև դրսևորվող հակասությունները զգալի չափով նպաստեցին նրա թուլացմանը, իսկ մի շարք արտաքին հանգամանքներ արագացրին նրա անկումը:

553 թվականին Պերսիս երկրի (Պարսք) թագավոր Կյուրոսը ապստամբեց մարերի դեմ: Երեք տարի անց՝ 550 թվականին պարսիկները կատարյալ հաղթանակ տարան, իսկ մարերի Աստիագես (հայկական աղբյուրների՝ Աժդահակ) թագավորը գերի ընկավ: Այսպիսով Կյուրոսը հիմք դրեց Իրանի Աքեմենյան տերությանը¹:

Շուտով պարսիկների դեմ կնքվում է եռյակ դաշնակցություն Եգիպտոսի, Լյուդիայի և Բաբելոնի միջև, բայց Կյուրոսին և սպա նրա որդուն՝ Կամբյուսեսին, հաջողվում է առանձին-առանձին պարտության մատնել դաշնակիցներին և նրանց երկրները կցել Աքեմենյան պետությանը: 546 թվականին պարսիկները նվաճում են Լյուդիան, իսկ 538 թվականին՝ Բաբելոնը: Կյուրոսին շվիճակվեց գլուխ բերել Եգիպտոսի հպատակեցումը: 529 թվականին նա սպանվում է Միջին Ասիայի տափաստաններում՝ սակերի դեմ պատերազմելիս: Նրա ծրագիրը իրագործեց իր որդի Կամբյուսեսը, որը 525 թվականին նվաճեց Եգիպտոսը: Սակայն Կամբյուսեսը երկար չվայելեց իր հաղթանակի պտուղները: Տերության կենտրոնում նրա դեմ ապստամբություն ծագեց մոգ Գառամատայի գլխավորությամբ, որն իրեն ներկայացրել էր որպես Բարդիա՝ Կամբյուսեսի եղ-

¹ Տե՛ս Մ. Մ. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М. 1961. Մ. А. Дандамаев, Иран при первых Ахменидах, М., 1963.

բայր, մինչդեռ իրական Բարդիային Կամբջուսեսը սպանել էր տվել եգիպտական արշավանքի նախօրեին: Կամբջուսեսի անակնկալ մահը ամրապնդեց ալյստամբ մոգի դիրքերը: Նա ձեռնարկեց մի շարք բարեփոխություններ, ըստ երևույթին, որոշ շափով թեթևացնելով տերութան կազմի մեջ մտնող ժողովուրդների վիճակը: Երբ նա կործանվեց, ասում է Հերոդոտը, բոլորը Ասիայում ողբում էին նրա մահը, բացի պարսիկներից: Պարսկական բարձրատոհմիկ ազնվականությունը շհապաղեց Գաուամտայի հետ հաշվհարույար տեսնելու: Նրա գահակալումից մի քանի ամիս անց, 'Դարեհը, 'Վշտասույի որդին՝ Աքեմենյանների տոհմից, իր զինակիցների հետ դավադրություն կազմակերպեց Գաուամտայի դեմ, սպանեց նրան և գահ բարձրացավ 522 թվականին:

Իր թագավորության սկզբնական շրջանում Դարեհը զբաղված էր մի շարք ժողովուրդների և ցեղերի ալյստամբությունների ճնշմամբ: Այդ մասին Դարեհը Բեհիստունի ժայռի վրա՝ ներկայիս Քիրմանշահ քաղաքից ոչ հեռու, թողել է մի մեծ եռալեզու արձանագրություն (հին պարսկերեն, էլամերեն և ակկադերեն): Ալյստամբ երկրները հպատակեցնելուց հետո Դարեհը ձեռնամուխ է լինում տերության ամրապնդմանը:

Իր նախորդների օրոք պետությունը տուժում էր կենտրոնական իշխանության թուլությունից, միջանական վարչական կարգի բացակայությունից, ինչպես և հարկահանություն անկանոնությունից: Դարեհը տերության կազմի մեջ մտնող երկրների կառավարման կաշուն համակարգ մտցրեց: Երկրի տերիտորիան բաժանվեց 20 մարզերի՝ սատրապետությունների, որոնց զլուխ կարգվեցին սատրապները: Սրանք կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներն էին և որպես այդպիսիք իրենց ենթակա սատրապետություններում իրագործում էին քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունը: Հարկաշին սիստեմը մշակվեց ամենայն մանրամասնությամբ: Տարեցտարի գանձվում էր յուրաքանչյուր սատրապության համար որոշված հաստատուն գումար: Դարեհը ավելի ամրապնդեց բանակը՝ պետության զինվորական կազմակերպությունը, որը դեռևս Կյուրոսի օրոք իշխանության ամենավստահելի հենարանն էր: Դեռևհի օրոք կարգի բերվեցին հաղորդակցության ճանապարհները, կառուցվեց «արեալական ճանապարհը», որը կտրում-անցնում էր տերությունը նրա կենտրոնական մարզերից՝ Շոշ քաղաքից մինչև արևմտյան ծայրը՝ փոքրասիական Սարգիս քաղաքը: Դարեհը դրամակուն միասնական սիստեմ մտցրեց, որը ճանապարհաշինության հետ մեկտեղ նպաստեց առևտրի կարգավորմանը և տնտեսական կյանքի առաջընթացին:

Աքեմենյան ոսկեդրամ (ղանեկան).
IV դ. մ. թ. ա.

Աքեմենյան տերության հասարակական կարգը, եթե մի կողմ թողնենք տնտեսական և սոցիալական բարձր զարգացման հասած երկրները (Եգիպտոս,

Քաբելոն, Փյունիկիա, Պաղեստին, Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները), ինչպես և զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող Մերձսևծովյան կամ միջինասիական շրջանները, հրկրի գերակշռող մասում՝ պարսկական և մարական միջնաշխարհում, գտնվում էր արևելյան տիպի ստրկատիրական հասարակության զարգացման սկզբնական փուլում: Թագավորը, նրա ընտանիքի անդամները և պարսական վարչության ներկայացուցիչները տերության տարբեր վայրերում ունեին իրենց ընդարձակ տնտեսությունները: Այս տնտեսություններում աշխատող մարդիկ էրվում էին մանկյա կամ գրդա (էլամերեն՝ կուրտաշ): Դրանք ստրուկներ էին կամ ստրկական վիճակի հասած աղքատ համայնականներ:

Հայկական քաղալուրյան հպատակեցումը Ա. Բեմնյանցիին: Հայաստանը դեռևս Կյուրոսի օրոք ենթարկվեց Արևմտյան կայսրությանը և նրա կազմում մնաց ավելի քան հրկու հարյուր տարի: Հայաստանի պատմության այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանող աղբյուրները շատ չեն: Դրանցից պետք է հիշատակել ամենից առաջ հույն պատմագիր Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» և «Անաբասիս» աշխատությունները, որոնց մեջ վերին աստիճանի կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Հայաստանի մասին:

Քսենոփոնը (մ. թ. ա. 430—355) հույների վարձկան զորքի կազմում մասնակցել է Կյուրոս Կրտսերի արշավանքին ընդդեմ վերջինիս եղբոր՝ պարսից արքա Արտաքսեսի Բ Մեծի և Կունաքսայի ճակատամարտից ու Կյուրոս Կրտսերի սպանությունից հետո, մ. թ. ա. 401—400 թվականներին, զորքի հետ միասին անցել է Հայաստանի միջով և Տրապիզոնի վրայով վերադարձել Հունաստան: Հունական զորքի արշավանքը և ապա նահանջը Քսենոփոնը նկարագրել է իր «Անաբասիս» կոչվող երկում, որի մեջ էլ պահպանվել են ականատես հեղինակի կողմից գրի առնված կարևորագույն տվյալներ Հայաստանի ներքին կյանքի մասին: Քսենոփոնի մյուս աշխատությունը՝ «Կյուրոպեդիան», բարոյագիտական նշանակություն ունեցող վեպ է Կյուրոս Մեծի կյանքից, որտեղից, այսուհանդերձ, պատմաբաններին հաջողվել է գտնել արժանահավատ, կարևոր նյութեր: Այսպես, վեպում նկարագրված հայ-մարական և հայ-պարսկական հարաբերությունները, որոնց մասին Քսենոփոնը տեղեկություններ կարող է քաղած լինել Հայաստանում գտնվելիս, զուրկ չեն պատմական արժեքից, մասնավորապես, երբ դրանք հաստատվում են այլ աղբյուրների՝ մասնավորապես Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» տվյալներով:

Արժեքավոր են նաև այն վկայությունները, որ հույն պատմաբան Հերոդոտը հաղորդում է Հայաստանում կազմակերպված սատրապությունների մասին:

Հույն մատենագիրների հաղորդած տեղեկությունները լրացվում են Աքեմենյան թագավորների սեպագիր արձանագրությունների՝ հատկապես Բեհիստունի արձանագրության տվյալներով:

Վերջապես, պետք է հիշատակել նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որը թեև քիչ, բայց կարևոր տեղեկություններ է հասցրել մեզ, որոնք իրենց հերթին հաստատվում են Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» նյութերով:

Ինչպես տեսանք, 550 թվականին Մարաստանը պարտության է մատնվում Կյուրոսի կողմից, և Մարաստանի թագավոր Աստիագեսը զահրնկեց արվում: Մի շարք տվյալներից հրկում է, որ հայ արքայազն Տիգրանը դեռևս Աս-

տիագեսի օրոք, հավանաբար սրա արքունիքում՝ էկրատանում, ծանոթացել էր Կյուրոսի հետ և դարձել նրա որսակից ընկերը²։

Աղբյուրները իրարից անկախ պնդում են, որ մարերի և պարսիկների միջև վճռական ճակատամարտում մարական բանակի մի շարք ժողովուրդների գորամասեր անցել են Կյուրոսի կողմը և հեշտացրել նրա հաղթանակը³։ Հնարավոր է, որ այդպես են վարվել նաև հայերը՝ թոթափելու համար մարական լուծը։ Մովսես խորենացին հատկապես նշում է, որ մարերի թագավոր Աժդահակը երկյուղ էր կրում հայերի և պարսիկների դաշնակցությունից։ Մարական թագավորության անկումից հետո, ինչպես երևում է, Հայաստանը միառժամանակ անկախություն է վայելել։ Սակայն մի շարք տվյալներից պարզվում է, որ Կյուրոսը իրեն է ենթարկել նաև Հայաստանը։ Հավանաբար 546 թվականին, լիդիական արշավանքի նախօրեին, Կյուրոսը մտնում է Հայաստան, որպեսզի նրա նվաճումով ապահովի դեպի Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններ արշավող բանակի թիկունքը։

«Կյուրոսի դեպի» հաղորդած տվյալներից երևում է, որ Կյուրոսի օրոք, դեթ նրա իշխանության առաջին տարիներին, Հայաստանը գտնվում էր մոտավորապես նույն վիճակում, ինչ Մարաստանի գերիշխանության ժամանակ, այսինքն՝ տուրք էր վճարում, որը Կյուրոսը կրկնապատկեց, և զորքով մասնակցում պարսիկների ուղեգնացի սրշավանքներին, օրինակ, Բաբելոնի դեմ՝ 539 թվականին։ Այդ տվյալների և Մովսես խորենացու տված տեղեկությունների բաղդատությունից կարելի է հզրակացնել, որ Քսենոփոնի մոտ հիշատակված «Արմենների թագավորի» անունը նրան էր. նրա գահակալությունը հավանաբար կարճատև է եղել, ուստի խորենացին նրան կոչում է «Սակավակյաց»։ Գատելով Կյուրոսի՝ նվաճված երկրների նկատմամբ վարած քաղաքականության սկզբունքներից, որոնց հատուկ էր որոշ հանդուրժողականություն⁴, ինչպես նաև Մովսես խորենացու տվյալներից, կարելի է ենթադրել, որ պարսկական տիրապետության իսկ սլայմաններում, Երվանդ թագավորին Հայոց գահի վրա հաջորդեց նրա որդին՝ Տիգրանը, որին Մովսես խորենացին հիշատակում է որպես թագավոր։ Բացառված չէ սակայն, որ իր կյանքի վերջին տարիներին Կյուրոսը փոփոխություններ մտցրեց Հայաստանի քաղաքական դրության մեջ՝ Հայաստանի, Մարաստանի և կազուսիացիների (կատիշների) սատրապ նշանակեց իր եղբայր Բանաոքսարեսին⁵։

Հայերի պայքարը անկախության համար։ Հայաստանի պատմությունը Կյուրոսի որդի Կամբյուսեսի, ինչպես նաև մոգ Գառամատայի կարճատև իշխանության օրոք մեզ հայտնի չէ։ Պետք է ենթադրել, սակայն, որ հայերը կայսրության մյուս ժողովուրդների նման ողջունեցին Գառամատայի միջոցառումները՝ հարկերը և զորքի մատակարարումը երեք տարով վերացնելու մասին։

² *Sb'u Xen.*. Сурор., II, 4, 15, III, 1, 7: խորենացի. Ա, 16—17:

³ *И. М. Дьяконов*, История Мидии, էջ 419—421:

⁴ *Sb'u И. М. Дьяконов*, История Мидии, էջ 422—424. *И. Bengtson*-ի գրախոսակաճը *O. Leuze*, Die Satrapeneinteilung in Syrien und im Zweistromlande-ի մասին, „Gnomon“, 1937, 5. 13, էջ 117—119.

⁵ *Sb'u O. Leuze*, Die Satrapeneinteilung in Syrien und in Zweistromlande von 530—320, Halle 1935, էջ 10—11:

Երբ Դարեհը սպանեց Գաուամատային և բարձրացավ պարսից զահի վրա, տիրության ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, ապստամբեցին Աքեմենյանների տիրապետության դեմ:

Ապստամբությունների ճնշման դրվագները վերարտադրված են, ինչպես ասվեց, Դարեհ Ա-ի Բեհիստունյան արձանագրությունում⁶: Տվյալներից երևում է, որ Հայաստանը նվաճելու համար Դարեհը գործադրել է մեծ ջանքեր և որ հայերը, հավանաբար, որոշ կապերի մեջ են եղել Մարաստանի և Բաբելոնի հետ, ներդաշնակելով իրենց գործողությունը այդ երկրների ապստամբությունների ընթացքի հետ:

Բեհիստունի արձանագրության հայերի ապստամբության վերաբերող մասը հետևյալն է.

«Դարեհ թագավորն ասում է.— «Երբ ես Բաբելոնի մեջ էի դառնվում, իմ դեմ ապստամբեցին հետևյալ երկրները՝ Պարսկաստան, Շոշաստան, Մեդիա, Ասորիք, Եգիպտոս, [Արմինա], Պարթևստան, Մարգինա...»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Արդ Արմինա ուղարկեցի մի արմինացի, իմ Դադարշիշ անունով ծառային և այսպես պատվիրեցի. «Գնա և նվաճե այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հպատակվում»: Դադարշիշը գնաց Արմինան նվաճելու: Երբ նա եկավ Արմինա՝ ապստամբները դուրս ելան Դադարշիշի դեմ՝ նրան ճակատամարտ տալու համար: Դադարշիշը ճակատամարտն ընդունեց: Արմինայի մեջ Ձուդա անունով մի ավան կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի 8-ն էր⁸, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»: «Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքեցին իրենց ուժերը և նորից դուրս ելան Դադարշիշի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Տիգրա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը թշնամու բանակը հալածեց: Թուրահավարա ամսի 18-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»⁹:

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարշիշի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Ուհիամա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թայգրաշի ամսի 9-ն էր, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ¹⁰: Հետո Դադարշիշը, հնազանդվելով իմ հրամանին՝ մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիդակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»:

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Այնուհետև Արմինա ուղարկեցի Վահուամիս անունով մի պարսկի, իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի. «Գնա նվաճե այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չէ հնազանդվում»: Վահուամիսան գնաց Արմինան

6 *St⁶* «Хрестоматия по истории древнего Востока», М., 1963, էջ 358—364:

7 *St⁷* «H. M. Дьяконов, История Мидии, էջ 136—137. P. Junge. Darelös I, König der Perser, Leipzig 1944, էջ 169.

8 Ըստ Յուստինի՝ 19 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Քլոնիգի՝ 21 մայիսի 521 թվականի:

9 Ըստ Յուստինի՝ 29 ապրիլի 521 թվականի, ըստ Քլոնիգի՝ 31 մայիսի 521 թվականի:

10 Ըստ Յուստինի՝ 20 մայիսի 521 թվականի, ըստ Քլոնիգի՝ 21 հունիսի 521 թվականի:

նվաճելու: Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահուժիսայի դեմ պատերազմի: Ասորեստանի մեջ Իգալա անունով մի երկիր կա: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբների բանակից: Անամակա ամսի 15-ն էր¹¹, երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»:

«Դարեհ թագավորն ասում է. — Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Վահուժիսայի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Աուտիյարա անունով մի գավառ կա: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թըշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի վերջն էր¹², երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Վահուժիսան հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմինայում, մինչքեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»¹³:

Արձանագրության սվյալներից երեւում է, որ Դարեհը Հայաստան է ուղարկել երկու զորավար, որոնք հինգ անգամ ստիպված են եղել իրենց ուժերը շփոխելու ապստամբների հետ: Հայաստանի հպատակեցումը Դարեհը հանձնարարել էր ծագումով հայ մի զորավարի՝ Դադարշիշին, որը Հայաստանում Զուղա ավանի, Տիգրա և Ուհիամա բեյլերի մոտ ճակատամարտ է տալիս հայերին, բայց պարտվում է: Դադարշիշի անհաջողությունից հետո Դարեհը Հայաստան է ուղարկում մի պարսիկ զորավարի՝ Վահուժիսային: Սա հայերի հետ ընդհարվում է Հայաստանի հարավային սահմաններից դուրս՝ Հյուսիսային Միջագետքում, Իգալայում: Երկրորդ վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում կրկին Հայաստանում, Աուտիյարա գավառում, որով հայերի համառ դիմադրությունը կտրվում է և երկիրը հնազանդեցվում պարսիկներին:

Դեպքերի ընթացքի նման պատկերացումը քաղաքացիության իրավունք է ստացել հայագիտական երկերում: Սակայն մոտիկից ծանոթանալով ճակատամարտերի ժամանակադրական կողմին, պետք է ասել, որ այն չի կարելի վերջնական համարել, ուստի հնարավոր է առաջարկել ճակատամարտերի հաջորդականության տարբեր մեկնաբանում:

Քհնդստունյան արձանագրության նկարագրած դեպքերի դալի մասի թվագրումը երկար ժամանակ վեճի առարկա լինելուց հետո, քիչ թե շատ բավարար լուծում է գտել, ինչ որ չի կարելի ասել հայերի ապստամբության ընթացքը պատկերող դրվագների ժամանակագրության մասին: Այդ է պատճառը, որ ի տարբերություն ավանդական մոտեցման, մի շարք աշխատություններում բերված է Քյոնիգի թվագրումների վրա հիմնված ճակատամարտերի հերթականության նոր մեկնաբանում¹⁴:

Քյոնիգի թվագրման համաձայն, առաջին ճակատամարտը ապստամբ հայերի և պարսիկների միջև տեղի է ունեցել դեռևս 522 թվականի դեկտեմբերին: Ճակատամարտի վայրը Իգալան է՝ հյուսիսային Միջագետքում: Այն հանգամանքը, որ առաջին ընդհարումը տեղի է ունեցել Հայաստանի հարավային

¹¹ Հստ Յուստիի՝ 18 յունվարի 520 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 31 դեկտեմբերի 522 թվականի:

¹² Հստ Յուստիի՝ 1 յունիսի 520 թվականի, ըստ Քյոնիգի՝ 12 հունիսի 521 թվականի:

¹³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ն. Ա. էջ 48—50:

¹⁴ *St' n P. Junze, Dareios I, König der Perser, էջ 53—54, 58; „Хрестоматия по истории Древнего Востока“, էջ 360—361.*

սահմաններից դուրս, ցույց է տալիս, որ ասպտամբները նախահարձակ էին եղել: Որոշ ուսումնասիրողներ այս փաստի մեջ տեսնում են նաև մի ակնարկ հայերի և բարեխոնացիների հակասպարսկական ելույթների միջև գոյություն ունեցած համաձայնեցման մասին¹⁵:

Հաջորդ ճակատամարտերը, ըստ նույն թվագրման, տեղի են ունեցել 521 թվականի մայիս, հունիս ամիսներին: Մարտական գործողությունները վարող Վահումիսայի կողքին այժմ հանդես է գալիս նաև Դադարշիշը, որը և հայերին վերջնական պարտություն է մատնում հունիսի 21-ին:

Ժամանակագրական նոր մեկնաբանության համաձայն, ոչ թե Դադարշիշն է սկսում ասպտամբության ճնշման գործը, իսկ Վահումիսան այն ավարտում է, այլ երկու գորավարները իրարից անկախ են վարում պատերազմական գործողությունները Հայաստանի տերիտորիայում, տարբեր ուղղություններով, մեկը Ասորիքից, մյուսը՝ Ասորեստանից կամ Մարաստանից:

Ըստ Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների, ասպտամբության ճնշումից հետո երկու գորավարներն էլ՝ Դադարշիշն ու Վահումիսան, մնում են Հայաստանում, սպասելով Դարեհի գալու:

Դժբախտաբար Բեհիստունյան արձանագրությունում հանդիպող տեղանունների տեղագրումը հաստատուն չէ: Վահումիսայի բանակը իր գործողություններն սկսելով Ասորիքից, խորացել է Հայաստանի տերիտորիան, ըստ երեւույթին շարժվելով դեպի Ալձնիք: Ինչ վերաբերում է Դադարշիշ գորավարի գործողությունների ռազմաբեմի տեղագրությանը, ապա այդ հարցը դեռևս անորոշ է մնում: Այս պատճառով էլ հնարավոր չէ Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների հիման վրա որոշակի հետևություններ անել ո՛չ Հայաստանի տերիտորիայի հարավային հատվածների մասին, ուր ծավալվում էին ռազմական գործողությունները, և ո՛չ էլ Հայաստանի տերիտորիայի մասին ընդհանրապես¹⁶:

Պետք է կարծել, որ Հայաստանի սահմանները Աքեմենյանների տիրապետության սկզբնական շրջանում, մինչև Դարեհ Ա-ի ռեֆորմները, համընկնում էին մ. թ. ա. VI դարի հայկական թագավորության սահմանների հետ:

Դարեհ Ա-ի օրոք Հայկական լեռնաշխարհը և հարևան շրջանները բաժանվեցին երկու՝ 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների միջև: Հերոդոտը հաղորդում է, որ 13-րդ սատրապությունը ընդգրկում էր Պակտյուիկեն, արմեններին և նրանց հարևաններին՝ մինչև Եվքսինյան ծովը¹⁷: Այդ սատրապության տերիտորիան մոտավոր ճշտությամբ որոշվում է Հերոդոտի այլ տվյալների օգնությամբ¹⁸: Հյուսիս-արևմուտքում այն հասնում էր մինչև Հալիս գետի ակունքը, որտեղ գտնվում էր Արմենների լեռը, և այնտեղից էլ մինչև Սև ծովի ափերը, իսկ հարավ-արևելքում սահմանակից էր Մատիանային: Նրա արևմտյան սահմանը Եփրատ գետն էր, որը այն բաժանում էր Կիլիկիայից: Արևելքից և հյու-

15 Տե՛ս P. Junge, նույն տեղում:

16 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսության հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 52—53. 2. Ժամկոչյան, Հայաստանը նախնորարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, պրակ. 1, Երևան, 1961, էջ 143—144:

17 Տե՛ս Herod., III, 93:

18 Տե՛ս նույն տեղում, I, 72, 180, V, 49, 52:

սիս-արեւելքից այն կից էր 18-րդ սատրապուլթյանը: Երկու սատրապուլթյունների սահմանը դժվարութեամբ է որոշվում: Հնարավոր է, որ Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող շրջանից, այնտեղ, որտեղ Արմենների երկիրը հանդիպում էր Մատիանային, սահմանը ընթանում էր հյուսիսային ուղղութեամբ և ապա Հայկական պարի երկայնքով հասնում Արաքս գետի վերին հոսանքի շրջանները և այնտեղից գնում դեպի հյուսիս:

Հայերի կողմից մատուցվող ընծա. Պերսեպոլիս

13-րդ սատրապուլթյան վարչական կենտրոնը եղել է, հավանաբար, Վանը: Վանի ժայռի վրա պահպանվել է Աքեմենյան Քսերքսես թագավորի սեպագիր արձանագրությունը, որը հաղորդում է թագավորի շինարարական աշխատանքների մասին¹⁹:

¹⁹ Տե՛ս F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achaemeniden, Leipzig, 1911, էջ 116 – 119:

13-րդ սատրապությունը որպես հարկ տարեկան մուծում էր 400 տաղանդ արծաթ (1.200.000 ուլբի, ոսկու արժողությամբ), Բացի այս գումարից, որ հայերը վճարում էին իրենց հարևանների հետ միասին, նրանք տարեկան 20.000 նծույզ էին ուղարկում պարսից թագավորին, ինչպես նաև թանկագին մետաղից պատրաստված բարձրարվեստ անոթներ¹⁹։

Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված մյուս սատրապությունը 18-րդն էր, որը Հերոդոտի վկայությամբ ընդգրկում էր մատիենների, սասպեյրների և ալարոդների²⁰։

Սասպեյրները, որոնց անունով է կոչվել Սպեր գավառը, ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում, Ճորոխ գետի վերին հոսանքից դեպի արևելք և հարավ-արևելք։ Ալարոդները՝ ուրարտացիների մնացորդները Հայկական լեռնաշխարհում, հիմնականում բնակվում էին Արարատյան դաշտավայրում, ինչպես նաև Վանա լճի և Արաքս գետի միջև ընկած տերիտորիայում։ Մատիենները բնակվում էին 18-րդ սատրապության հարավային մասում։ Հերոդոտի²¹ և Ստրաբոնի²² տվյալներից երևում է, որ Ուրմիա լճի շրջանում տարածվում էր Մատիենների կիրքը, որը համապատասխանում էր նախկին Մանային։

18-րդ սատրապության վարչական կենտրոնը, հավանաբար, գտնվում էր Արարատյան հարթավայրում, ուրարտական քաղաք էրեբունիի միջնաբերդում (Արին-բերդ)²³։ Այս սատրապության վճարած հարկը կազմում էր տարեկան 200 տաղանդ, որը կրկնակի պակաս էր նախորդից։

Արևմենյան թագավորներից մեզ հասած արձանագրություններում 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները շին հիշատակվում, մինչդեռ Հայկական լեռնաշխարհը հանդես է գալիս միասնաբար Արմինա կամ Ուրաշտու (այսինքն՝ Ուրարտու) անվան տակ։ Այստեղից հետևում է, որ պարսկական տիրապետության օրոք Հայկական լեռնաշխարհի երկու վարչական միավորները, այնուամենայնիվ, բնկալվում էին որպես մի երկիր՝ Հայաստան²⁴, որը նախկին ուրարտական պետության ժառանգորդն էր դարձել²⁵։

Ինչպես մարերի և սաաշին Աքեմենյանների, այնպես էլ Դարեհի ու իր հաջորդների օրոք հայերը մասնակցում էին տերության վարած պատերազմներին։ Այսպես, Հերոդոտը հայերին հիշատակում է Քսերքսեսի բանակում, որը 480 թվականին արշավեց դեպի Հունաստան²⁶։ Հայերը զինված էին փուլուղացիների նման և սրանց երկուսի առաջնորդը Արստոբան էր, որ ամուսնացած էր Դարեհի աղջկա հետ։

19— Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9; E. Schmidt, Persepolis I, Chicago 1953, տախտակ 29B:

20 Տե՛ս Herod., III, 94:

21 Տե՛ս Նույն տեղում, V, 52:

22 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 8:

23 Տե՛ս Գ. Ա. Տիբացյան, Արին-բերդի սյունադարձ զահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. 2ԳԱԶԳ, 1960, № 7—8:

24 Տե՛ս Н. М. Дьяконов, История Мидии, էջ 347—348:

25 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 117:

26 Տե՛ս Herod., VII, 73:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանը ըստ Քսենոփոնի «Անաբասիսի»: Հայաստանի հաջորդ տասնամյակների պատմության մասին տեղեկություններ չկան: Հայաստանի միջով նահանջող հունական բանակի հրամանատար Քսենոփոնի «Անաբասիսի» երկի համապատասխան գլուխները նյութ են տալիս արդեն V—IV դարերի սահմանագլխի պատմության համար:

Ահա հունական բանակի մոտավոր երթուղին: Կարգութների երկրից այն մտել է Հայաստան, անցնելով Կենտրիտես (Արևելյան Տիգրիս) գետը, որը, ըստ Քսենոփոնի, Հայաստանի հարավային սահմանն էր կաղմում: Հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ 5 փարսախ (մոտավորապես 25 կմ) առաջ շարժվելուց հետո հույները անցել են, ըստ պատմիչի, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների մոտով, որը պիտի լինի այժմյան Քաղիթի ակունքների շրջանը: Այստեղից շարունակելով իրենց ճանապարհը, գնացել են 15 փարսախ (մոտ 75 կմ)՝ մինչև Տելեբոաս գետը (Արածանիի ձախակողմյան վտակ Մեղրագետը): Ըստ երևույթին, արևելյան ուղղությամբ շարժվելով 30 փարսախ (150 կմ), հույները անցել են Արածանին այնպիսի մի կետում, որը հեռու չէր գետի ակունքներից: Այստեղից հույները գնացել են հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ մինչև Փափիս գետը, այսինքն՝ Արաքսի վերին հոսանքը, մոտավորապես 30 փարսախ (150 կմ) կամ գուցե՝ 65 փարսախ (325 կմ)²⁷: Այնուհետև, մոտավորապես 32 փարսախ (160 կմ) ճանապարհ կտրելուց հետո, հույները մտել են տառիների երկիրը և ապա անցնելով մի շարք այլ ցեղերի տերիտորիաներով, հասել են Տրապիսոն:

Օրոնտասի (Երվանդ) օսկե դրամը

Օրոնտասի իշխանության տակ²⁸:

Քսենոփոնը Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակում է վարչական երկու միավորներ՝ մեկը Հայաստան ընդհանրապես, մյուսը՝ «Արևմտյան Հայաստան»: Դեռևս կարգութների երկրում Քսենոփոնին տեղեկացրել էին, որ այդ երկրի միջով անցնելուց հետո հույները կմտնեն Արմենիա, որը «ընդարձակ և բարեկեցիկ» է, և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ²⁸:

Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով առաջ շարժվելիս, Մեղրագետի շրջանում, հույներին հայտնի է դառնում, որ նրանք գտնվում են «Արևմտյան Հայաստանում», որի կառավարիչը Տիրիբազն էր²⁹:

27 Տեքստը այստեղ այնքան էլ պարզ չէ:
28 Տե՛ս Xen., Anab., III, 5, 17:
29 Տե՛ս նույն տեղում, IV, 4, 4:

Հայաստանի սատրապ Օրոնտասը բարձրատոհմիկ ազնվականություն էր պատկանում: Ստրաբոնի մի վկայությունից երևում է, որ նրա նախնին՝ Գարեհ Ա.-ի զինակից Հիդարնեսն էր³⁰: «Անաբասիսի» տվյալներից, Անտիոքոս Ա. Կոմագենացու նեմրոթ-դադի արձանագրություններից³¹ կամ այլ աղբյուրներից երևում է, որ Օրոնտասը խնամրական կապերի մեջ էր իր ժամանակակից Արտաքսերքես Ա. Արեմենյան թագավորի հետ, ամուսնացած լինելով նրա դուստր Հոդոդոունեի հետ: Ինչ վերաբերում է Արեմտյան Հայաստանի կառավարչին՝ Տիրիբազին, ապա նա նույնպես Պարսից թագավորին մոտ կանգնած անձնավորություն էր:

Հիշատակված վարչական միավորների տերիտորիաները որոշվում են մտատվոր ճշտությամբ: «Արմենիան», որը պատմիչի վկայությամբ ընդարձակ մի երկիր էր, հիմնականում ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևելյան շրջանները: «Արեմտյան Արմենիան» իր հերթին ամփոփում էր Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական, հյուսիս-արեմտյան և հյուսիսային շրջանները: Ակներեաբար այս միավորները Հերոդոտի կողմից վկայակոչված միավորներին (13-րդ և 18-րդ սատրապություններին) շեն համապատասխանում³²: Հավանաբար V դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհը վարչակազմ վերաբաժանման է ենթարկվել և տերիտորիաները այլ ձևով են բաշխվել նորաստեղծ միավորների միջև:

Տիրիբազի արձաքե դրամը

կային սատրապի նստավայր-ապարանքներ: Հույն մատենագիրների, առաջին հերթին Քսենոփոնի և Հերոդոտի վկայություններից երևում է, որ Հայկական

Ըստ երևույթին, V—IV դարերի եզրին Հայկական լեռնաշխարհում կար վարչական մի հիմնական ընդհանուր միավոր՝ Հայաստանը, որի ենթաշրջանն էր «Արեմտյան Հայաստանը»: Ի տարբերություն Օրոնտասի՝ Հայաստանի սատրապի, Տիրիբազին Քսենոփոնը անվանում է հյուպարքոս, որը Արեմենյան պաշտոնյաների սանդուղքի ավելի ցածր աստիճանի վրա էր գտնվում և համապատասխանում էր սատրապության այդ ենթաշրջանի կառավարչի պաշտոնին³³:

Հայկական ընդհանուր սատրապության կենտրոնը հավանաբար շարունակում էր մնալ Վանը: Բացի այդ կենտրոնից, երկրի տարբեր վայրերում

³⁰ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

³¹ Տե՛ս K. Humann, O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin 1890, Textband, էջ 283, 305:

³² Տե՛ս H. Adonց, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 309, Ն. Մանանդյան, Քենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 65—66:

³³ Տե՛ս O. Leuze, Die Satrapieneinteilung..., էջ 172, 179, Ն. Մանանդյան, Քենական տեսություն, հատ. Ա, էջ 65:

լեռնաշխարհում հայերից բացի բնակվում էին նաև բազմաթիվ այլ ցեղեր: Ինչպես տեսանք, Հերոդոտը հիշատակում է սասպեյրներին, ալարոզներին, մատիեններին³⁴, իսկ Քսենոփոնը՝ խալզայներին, խալիբներին, մարգերին, հեսպերիտներին, փասիաններին, տաոխներին³⁵: Այս ցեղերի ծագումը վերջնականապես պարզված չէ, բայց ըստ երևույթին ալարոզները ուրարտացիներն էին, մարգերը իրանական ծագում ունեին, մատիենները և տաոխները՝ խուրրիական, սասպեյրները կամ հեսպերիտները, փասիանները, խալզայները (խալիբները)³⁶ թերևս՝ քարթվեկական: Հիշատակված բոլոր այս ցեղերը, և առաջին հերթին ալարոզները՝ ընդգրկվելով հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ, հետագայում մեծ մասամբ ձուլվեցին հայերի հետ, հետքեր թողնելով լեզվի, մշակույթի, մարզաբանական տիպի, ինչպես նաև տեղանունների մեջ: Այսպես, օրինակ, ալարոզներից առաջացել է Արարատը, մարգերից՝ Մարդաստան կամ Մարդուցայք և, ըստ երևույթին, Մարդաղի գավառները. փասիաններից՝ Բասինը, տաոխներից՝ Տայքը, խալզայներից՝ Խաղտիքը, սասպեյրներից կամ հեսպերիտներից՝ Սպիքը:

Հին Հայաստանի տնտեսությունը մ. թ. ա. VI—IV դարերում: Արեմենյան ժամանակաշրջանում Հայաստանի անտեսությունը վերաբերող տեղեկություններ հանդիպում են, հիմնականում Քսենոփոնի աշխատություններում: Հատկապես «Անաբասիսում» գտնում ենք հայերի զբաղմունքի և արտադրության մասին բազմաթիվ մանրամասնություններ:

Հայերի հիմնական զբաղմունքը եղել է գյուղատնտեսությունը: Կյուրոպեղիայում պատկերված՝ հայերի և խալզայների հողի շուրջը ունեցած վեճերից բխում է, որ գյուղատնտեսությունը հայերի և նրանց հարեանների ապրուստի միջոցն էր³⁷: Իրենց ճանապարհին՝ Կենտրիտես գետի և Տիգրիսի ակունքների միջև, Տելեբոաս գետի ավերին, Տելեբոասից դեպի Արածանիի ակունքները տանող ճանապարհին, Արածանիի վերին հոսանքը անցնելուց հետո հույները հանդիպել են բազմաթիվ գյուղերի կամ գյուղախմբերի:

Քսենոփոնը նշում է Հայաստանի բարեկեցիկ վիճակը, իսկ գյուղերը նկարագրելիս ամեն անգամ ընդգծում նրանց պաշարներով լի ու հարուստ լինելու հանգամանքը: Հայերի տներում Քսենոփոնի հանդիպած սննդամթերքից և պաշարներից կարելի է որոշ հետևություններ անել Հայաստանի գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության մասին: Պատմիչը հիշատակում է ցորենի հաց և գարեհաց, ցորեն և գարի առանձին, շորացրած խոտ՝ անասունների համար, գարուց պատրաստված գինի (այսինքն՝ գարեջուր), հին անուշահոտ հորած գինիներ, շամիչ, ընդեղեններ, քունջութի,

34 Տե՛ս Herod., III, 94:

35 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 3, 4, 5, 18:

36 Խալզայների նույնացումը ուրարտացիների հետ վերջնականապես հերքված պիտք է համարել: Բազմաթիվ վիճաբանությունների ուրարտական շրջանից մինչև միջնադար զալիս են հաստատվելու, որ խալզայական ցեղախմբերը գեոևս ուրարտական պետության օրերին բնակվելիս են եղել Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ծայրամասերում՝ Պոնտական լեռներում, որպես ուրարտացիներից տարբեր էթնիկական միավոր (տե՛ս Ե. Ե. Пуотровский, Ванское царство., էջ 117 և հաջ.):

37 Տե՛ս Ա. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1957, էջ 80:

դառը նշի և բեկնի ձևի: Մթերքների այս թվարկումը ցույց է տալիս հին Հայաստանի երկրագործության դարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանը և նրա բազմաճյուղայնությունը: Հացահատիկային բույսերի մշակման կողքին գոյություն ունեւր խաղողագործությունը, որի զարգացման բարձր աստիճանի մասին են վկայում հասուկ մշակման միջոցով պատրաստված հին գինիները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի գինու մի մասը արտահանվում էր: Խմիչքի, ընդհանրի և տեխնիկական կուլտուրաների գոյությունը ևս ասպացույց է վերելք ապրող երկրագործության, քանի որ այդպիսի կուլտուրաների մշակումը ոչ միայն աշխատատար էր, այլև պահանջում էր դարավոր փորձ և մեծ հմտություն, աչքի ընկնելով իր բացառիկ արդյունավետությամբ: Տեխնիկական կուլտուրաների առկայությունը մյուս կողմից վկայում է նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում ոռոգման սիստեմի գոյության մասին: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ V—IV դարերի սահմանագլխին Հայաստանի երկրագործության, նրա զարգացման աստիճանի, ինչպես նաև մշակվող կուլտուրաների բազմազանության մասին տեղեկությունները համընկնում են ուրարտական երկրագործության մասին մեզ հայտնի թե՛ գրավոր և թե՛ հնագիտական տվյալներին³⁸:

Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա հավանաբար խալդայների հպատակեցումից հետո է՛լ ավելի լավ պայմաններ են ստեղծվում նրա զարգացման համար, քանի որ հայերը տիրում են արոտավայրերով հարուստ նոր տերիտորիաների: Հերոդոտը հայերին անվանում է «անասուններով հարուստ ժողովուրդ»³⁹, իսկ Քսենոփոնը թվարկում է իր տեսածը հայերի տներում՝ կով, այծ, ոչխար, ձի, տնային թռչուններ, այնուհետև՝ ոչխարի, այծի և խոզի միս. խոզի ճարպ⁴⁰: Ինչպես ուրարտացիների օրոք, Հայաստանի անասնապահությունը ներկայացված էր խոշոր և մանր հյւերավոր անասուններով: Հատկապես կարևոր է Քսենոփոնի վկայությունը բուծվող ձիերի մասին, որոնք թեպետ ավելի փոքր էին, քան պարսկականները, բայց նրանցից ավելի կայտառ էին⁴¹: Ստրաբոնը տեղեկացնում է, որ Հայաստանում բուծում էին հատուկ ցեղի ձիեր՝ նեոսական կոչվող՝ տարիկան 20 հազար նժույզ, որպես տուրք պարսից թագավորին տալու համար: Զրաբուծության նպատակապես, ինտենսիվ զարգացմանը նպաստում էր ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում, որոնց մասին հատկապես հիշատակում է Ստրաբոնը⁴²:

Հայերը դբաղվում էին նաև որսորդությամբ: Հայկական գյուղերից մեկի գյուղապետը փեսան, Քսենոփոնի ասելով, գնացել էր նապաստակ որսալու, իսկ հայերի տներում սեղանի վրա հույները հանդիպել են որսի մսի:

Քսենոփոնը հիշատակում է նաև Հայաստանի արհեստավորներին՝ հյուսներին և քարագործ վարպետներին⁴³: Արհեստագործության մասին տվյալները հաստատվում են հնագիտական նյութերով: Հայաստանի ու Վրաստանի տերի-

38 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство, գլուխ 9-րդ:

39 Տե՛ս Herod., V, 49:

40 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 5, 25—27, 30—34:

41 Տե՛ս նույն տեղում, IV, 5, 24:

42 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9:

43 Տե՛ս Xen., Cyrop., III, 2, 11:

տորիայում և Սև ծովի հարավային ափերին հայտնաբերված արեմենյան տիպի դեղարվեստական մետաղագործության արտադրանքի հարուստ նյութերը թույլ են տալիս կարծիքով, որ մետաղյա այս առարկաների գոնե մի մասը պատրաստվել է տեղում: Այս կապակցությամբ կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի որոշ արհեստանոցներ իրենց գործունեությունը շարունակել են հայկական թագավորության և արեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Ուշագրության արժանի են Հայաստանում արտաքին և ներքին առևտրի գոյության մասին հղած թուրքիկ ակնարկները⁴⁴: Դրանք հաստատվում են Հերոդոտի հետաքրքիր տվյալներով՝ Հայաստանից Բաբելոն արտահանվող գինու մասին⁴⁵:

«Արքայական» կոչված ճանապարհի մի հատվածը Հայաստանի միջով անցնում էր 56,5 փարսախս (300—350 կմ) երկարությամբ⁴⁶: Նրա ուղղությունը, Հ: Մանանդյանի ենթադրությամբ, եղել է Մալաթիայից՝ Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Ամիդ—Դիարբեքիր և այստեղից, դեպի այժմյան Ջեզիրե, որը գտնվել է մատինների երկրում: Արքայական ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ, մոտավորապես յուրաքանչյուր 25 կմ վրա, տեղավորված էին սպասարկման շենքերով և անձնակազմով կայաններ. Հերոդոտի վկայությամբ Հայաստանի միջով անցնող հատվածը ուներ 15 այգուլիսի կայան:

Այս ճանապարհը իր բարեկարգության ու անվտանգության պատճառով նշանակություն ուներ ոչ միայն փոստային և վարչական կապերի, այլ նախ և առաջ ապրանքափոխանակության ու առևտրի վարդաքման համար: Այս տեսակետից Արքայական ճանապարհի սղոցությունը Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների՝ Ծոփք և Աղձնիք նահանգների տնտեսական վարդաքման վրա զգալի է եղել⁴⁷:

Հայաստանի Խասառակարգը VI—IV դարերում: Բնական է, որ հին Հայաստանի հասարակարգն ուսումնասիրողները իրենց ուշագրությունը սեևում են Քսենոփոնի այն կարևոր տվյալների վրա, որ թողել է գյուղական կենցաղի վերաբերյալ:

Այդ վկայությունների առաջին լուրջ ուսումնասիրողը եղել է Ն. Ագոնցը, որը հանգել է այն եզրակացության, որ Քսենոփոնի նկարագրած Հայաստանի գյուղերը տոհմական բնույթ են ունեցել⁴⁸, իսկ հիշատակված գյուղապետները (կոմարխները) տոհմի առաջնորդներ, տոհմապետներ էին:

44 Տե՛ս նույն տեղում, II, 4, 32, III, 3, 1:

45 Տե՛ս Herod., I, 194:

46 Տե՛ս նույն տեղում, V, 52:

47 Տե՛ս Մ. Ա. Манандян, О торговле и городах Арменнии в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), II изд., Ереван, 1954, էջ 16—18:

48 «Հայաստանը,— գրում է Ագոնցը,— բազմաթիվ կր բացառապես գյուղերից, որոնց գլուխ կանգնած կը պետք չօթարչդե կաթ քրչաօն շիջ չօթադե: Հույն պատմիչի նկարագրած գյուղի նահապետական պատկերից զժվար չէ կոհել, որ կոմարխները տոհմապետեր էին, որոնք ապրում էին գյուղերում: Գյուղը, իրեն բնորոշ պատնեշներով, նահապետական տնտեսության գեանափոր տներով, որտեղ մարդկանց հետ միասին տեղավորված էին անասունները... այս բոլորը պատկանում են ոչ այլ, քան միայն տոհմային կացութաձևին»: Այս հանդամանքը, Ագոնցի կարծիքով, հաստատվում է նաև գյուղապետի իր ազգակիցների նկատմամբ կարեկցանքի դրսևոր-

2. Մանանդյանը այս հարցում հիմնականում համերաշխ էր Ն. Ադոնցին, նշելով արեմենյան ժամանակաշրջանի հայկական գյուղերի տոհմական կազմակերպությունը⁴⁹:

Սովետահայ պատմագրությունը, սակայն, իր զարգացման ընթացքում նոր եղրակացությունների է հանդել այս հարցում: Ինչպես ցույց է տվել Ս. Տ. Երեմյանը⁵⁰, Քսենոփոնի նկարագրած գյուղերը ոչ թե տոհմային կապերի վրա հիմնված միավորներ էին, այլ տերիտորիալ և տնտեսական հատկանիշներով միավորված գյուղական համայնքներ: Քսենոփոնի նկարագրությունից իսկապես երևում է, որ մենամուսնության վրա հիմնված ընտանիքները ունեին իրենց աները, անասունները, գյուղատնտեսական մթերքները: Ուրիշ խոսքով, առանձին ընտանիքներ արտագրության միջոցների, սպառման առարկաների նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունք ունեին: Նման ընտանիքների ամբողջությունը, նրանց կոլեկտիվ կազմակերպությունը կազմում էր հենց գյուղական այն համայնքը, որը միավորված էր նախ և առաջ տնտեսական և ապա միայն, այն էլ մասնակիորեն, ազգակցական կապերով: Գյուղատնտեսության ուժեղ մասնազիտացումը ուշագրավ էրևույթ էր Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի Հայաստանի համար: Խաղողագործության, տեխնիկական կուլտուրաների, բանջարաբուծության, ինչպես նաև ընդհանրապես երկրագործական արտադրանքի վերամշակման բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում է Քսենոփոնը, թույլ է տալիս ենթադրելու նաև հողի անհատական տիրակալության և հողօգտագործման առկայության մասին, իսկ տներում ամեն տեսակի մթերքների գոյությունը՝ անհատական և մասնավոր յուրացման մասին: Նման վիճակը քիչ է համատեղելի տոհմական համայնքի հետ:

Հալկական գյուղերի վճարած տարեկան, որոշակիորեն կարգավորված հարկի մասին հղած վկայությունները⁵¹ նույնպես շեն ներդաշնակում հայկական համայնքների մասին Ն. Ադոնցի ունեցած պատկերացումների հետ: Վերջապես, Քսենոփոնի ուշագրավ տեղեկությունը գյուղապետի մասին, որն իր ազգակիցներին հանդիպում է իր գյուղից դուրս, այլ գյուղերում, բացահայտում է գյուղական տերիտորիալ համայնքի հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ տոհմական համայնքի տարատեղ բնակեցումը:

Այսուհանդերձ, ինչպես երևում է նույնիսկ շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի նյութերից, գյուղական համայնքի մեջ դեռ շատ ուժեղ էին նախնադարյան համայնքի վերապրուկները:

Քսենոփոնի «Անաբասիսի» տեղեկությունները, որքան էլ դրանք կարևոր լինեն, սակայն շեն տալիս ժամանակակից հայ հասարակության ամբողջական պատկերը, քանի որ վերաբերելով գրեթե բացառապես միայն գյուղական համայնքներին, կրում են սահմանափակ բնույթ:

ման փաստով, ինչպես նաև պարսից թագավորին գյուղի կողմից տրվող տուրքի կոլեկտիվ բնույթով: *Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390—391:*

49 *Sb'ю* Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 81:

50 *Sb'ю* Տ. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи, ИАНАОН, 1948, № 11.

51 *Sb'ю Xen., Anab., IV, 9, 24; Strabo, XI, 19, 9:*

Քսենոփոնը հիշատակում է նաև երկու գյուղ՝ մեջը ապարանք-ամրոց՝ սատրապի համար, ինչպես նաև պատնեշով ամրացված մի այլ գյուղ, բայց չի թվում և ոչ մի բերդ, ավան, տաճարային կենտրոն կամ քաղաք, ինչպիսիք կային Հայաստանում այդ ժամանակ, և վկայված են գրավոր աղբյուրներով և հնագիտական պեղումների արդյունքներով: Թերևս նա իր ճանապարհին չի հանդիպել դրանց կամ քուցե գիտակցաբար է խուսափել գրանցից: Մի ավան է հիշատակվում Բեհիստունի արձանագրության Հայաստանին. վերաբերող բաժնում, որը ենթադրաբար տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ արևելյան մասում: Այստեղ պետք է փնտրել նաև Բեհիստունյան արձանագրության մեջ հիշատակված երկու բերդը: Մարաստանին սահմանակից այս նույն շրջանում էին գտնվում մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսում հայոց թագավորի կողմից կառուցված մի շարք ամրոցները: Նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում մի ամրոցի կառուցումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, խալդայների երկրում: Մի բերդ էլ հիշատակում է Հերոդոտը արքայական ճանապարհի Հայաստանով անցնող հատվածի նկարագրության կապակցությամբ⁵²:

Բազմաթիվ տաճարային կենտրոններով աչքի էին ընկնում արևմտյան և արևելյան Եփրատի (Արածանի) հովիտները: Սրանք տաճարային համայնքներ, գյուղեր, ավաններ կամ քաղաքներ էին, մեծ մասամբ ամրացված: Դատելով անուններից, նրանց մեծ մասը առաջացել էր արևմենյան և նույնիսկ նախարևմենյան ժամանակաշրջանում:

Ինչ վերաբերում է VI—IV դարերի քաղաքներին, ապա պետք է ասել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած նկատվում է քաղաքային կյանքի որոշակի հետադիմություն: Այս փաստը, որը երևում է գրավոր աղբյուրների տվյալներից, իր հաստատումն է գտնում նաև հնագիտական պեղումների արդյունքների մեջ: Ուրարտական տերության հյուսիսային կողմերի հռչակավոր երկու քաղաքներից Խեյշեբախին և Արգիշտիխինիլին ավերված էին VI—IV դարերում՝ մեկը լրիվ, իսկ մյուսը մեծ մասամբ, և նրանց թաղամասերը, բուն իսկ շենքերը վերածված էին դամբարանադաշտերի:

Դրա հետ մեկտեղ մի շարք ուրարտական քաղաքներ հարատևում են նաև էտուրարտական ժամանակաշրջանում՝ ժառանգական, անմիջական կապ ստեղծելով ուրարտական քաղաքների և հայկական քաղաքների միջև: Այդպիսի քաղաքներ էին Վանը (նախկին Տուշպան), Արմավիրը (նախկին Արգիշտիխինիլի արևելյան մասը), Էրեբունին, երկրի քաղաքական և ռազմավարչական կենտրոնները:

Սրանց կողքին հայկական վաղ միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում են նաև քաղաքատիպ տաճարային համայնքներ Երիզան, Աշտիշատը և Անի-Կամախը, որը նաև վարչական կենտրոն էր:

Քաղաքները տվյալ ժամանակաշրջանում առաջանում էին գյուղական համայնքների հիման վրա, որոնք համապատասխան պայմաններում վերածվում էին քաղաքային համայնքների: Այդ երևույթին որպես կանոն նախորդում էր

գյուղական համայնքների միավորումը իրար միջև կամ սրբավայրի շուրջ, կամ ուղղավարչական կենտրոնի շուրջ:

Այդ քաղաքների ներքին կազմակերպության և սոցիալական կառուցվածքի մասին ոչինչ հայտնի չէ, բացի այն, որ Արմավիրը քաղաքացիական-տաճարային համայնք կարող էր լինել արդեն արեմենյան ժամանակաշրջանում:

Չափազանց սակավաթիվ են տեղեկությունները նաև հայ հասարակության վերնախավի մասին, որի գոյությունը, հասարակության սոցիալական շերտավորման պայմաններում, անկասկած է: «Կյուրուպեղիայում» բազմիցս խոսվում է հասարակության մեջ ձևավորվող վերնախավի, երևելի հայերի մասին, որոնք իրենց թագավորի օրինակով ունենին զանձեր, հարստություններ, սեփական գույք, որն անցնում էր ժառանգաբար:

Թագավորի որդիներին՝ Տիգրանից և Սաբարիսից բացի, հիշատակվում են նաև էմբաս և Արտուխաս զորավարները, ինչպես նաև սատրապի դուստր ծառայողները: Բիհիստունյան արձանագրություններում հիշատակվում են Դադարշիշ հայ զորավարը և Բաբելունի ինքնակոչ հայ թագավորը՝ Խալդիտայի որդի Արախան (կամ Արխան):

Տոհմային ավագանին, ըստ երևույթին, հետզհետե վերածվում էր ստրկատիր ավագանու և նրա շարքերը համալրվում էին բարձր զինվորականության, վարչական և հարկային պաշտոնեություն կամ քրմական դասից: Տոհմային ավագանու մի մասը երկրի ներքին դարգացման, արտադրողական ուժերի աճին համընթաց, Արեմենյան կայսրության մեծամեծների օրինակով, հավանաբար կազմակերպում էր իր սեփական տնտեսությունները, օգտագործելով ռազմագերիների կամ այլ ճանապարհներով ստրկացված մարդկանց աշխատանքը: Այս հարցում որոշակի դեր պետք է վերագրել Հայաստանի սատրապային վարչությանը, նրա կառավարման աստիճանի և սատրապական տնտեսության ազդեցությանը: Այդ հաստատությունները բնութագրող տվյալները սակավաթիվ են, բայց նրանք թույլ են տալիս սատրապային կարգերի մեջ տեսնել մի գործոն, որը որոշ չափով, այն էլ միայն սկզբնական շրջանում, կարող էր խթանել երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը⁵³:

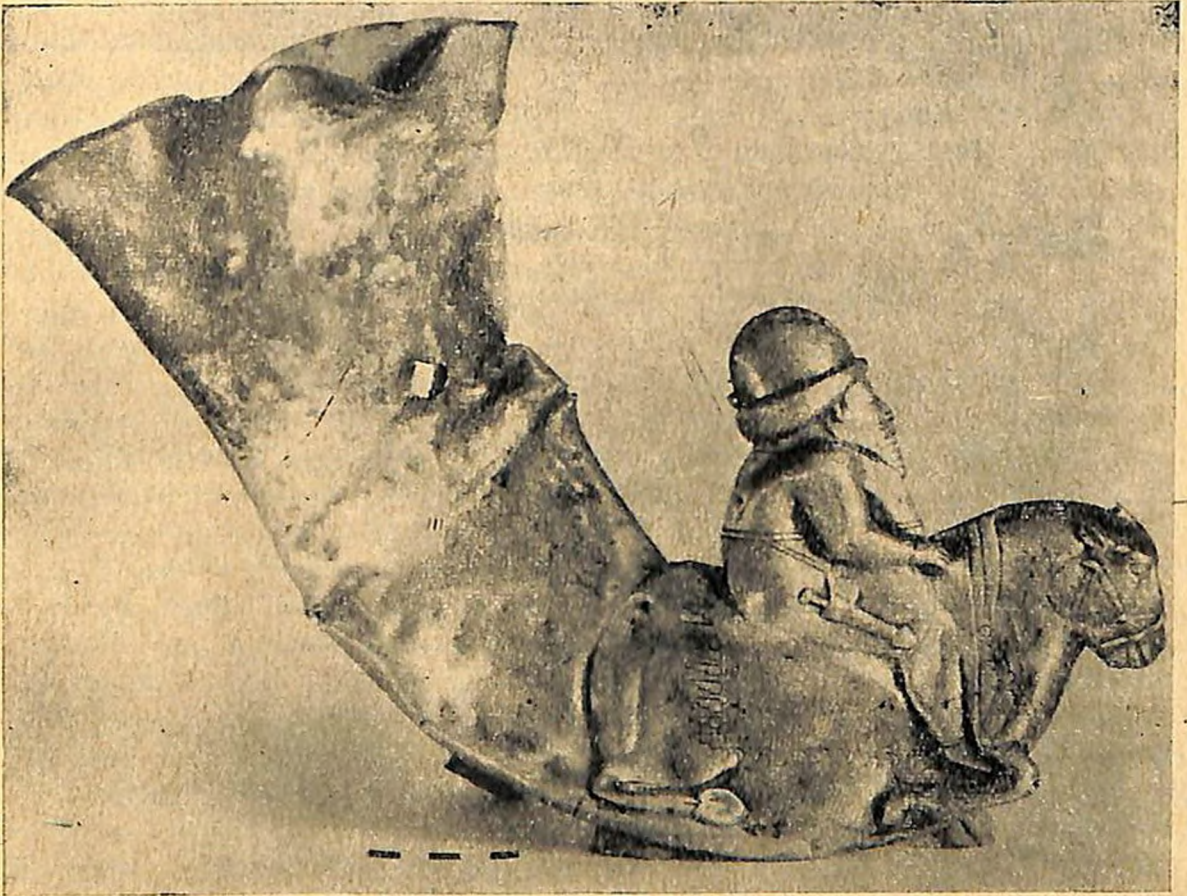
Արեմենյան կայսրության մյուս սատրապությունների նմանությամբ հավանաբար Հայաստանում ևս կային սատրապային տիրույթներ: Քսենոփոնը հիշատակում է առանձին գյուղում կանգնած կամ գյուղերով շրջապատված ապարանք-ամրոցները, որոնք պատկանել են սատրապին կամ նրա ենթակային⁵⁴: Ինչպես վերը տեսանք, հայկական միջնադարյան աղբյուրները հիշատակում են Արուանթունի կամ Երուանդունիք գավառը՝ Վան քաղաքի մերձակայքում, որը կարող էր Երվանդ սատրապի գլխավոր տիրույթը եղած լինել: Հայտնի է, որ արեմենյան կայսրության մեջ նման տիրույթները կառավարվում էին հատուկ պաշտոնյաների, կառավարիչների կողմից, իսկ որպես աշխատող ուժ օգտագործվում էին ստրուկներ կամ աղքատացած համայնականներ:

Սատրապային կառավարման ապարատի գոյության մասին կարևոր է այն տեղեկությունը, ըստ որի հույները հանդիպում են Արևմտյան Հայաստանի

53 Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, էջ 83, 85—86:

54 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 4, 2, 7:

հյուսիսարևմտյան սպասարկող հացարարների և մատուցիկների: Այս և նման մյուս պաշտոնյաները արտոնյալ դիրք էին գրավում հասարակության կյանքում, հանդիսանալով ավելի ուշ ձևավորված թագավորության, նրա արքունիքի վարչության հիմքը:

Աբեմենյան մեծատոնմիկ. արծաթյա պալակ. Աբին-բերդ

Սատրապային կառավարման ապարատի կարևոր հաստատություններից էր նաև սատրապային զինվանատունը, որի մեջ կարևոր դեմք էր դպիրը: Վերջապես, սատրապության զինվորական կազմակերպությունը ստվարացնում էր սահմանական, ծառայող ավագանու շարքերը: Պետք է կարծել, որ այս ավագանին նույնպես օժտված էր հողային տիրույթներով:

Աբեմենյանների բաղաբաղկան հենարանը Հայաստանում հավանորեն ավագանու այս նոր, ձևավորվող խավն էր, որը համագործակցում էր պարսիկների հետ: Տոհմա-ցեղային ավագանին, ընդհակառակն, Աբեմենյանների հակառակորդը պետք է եղած լինի և հայկական թագավորական զինաստիաչի ներկայացուցիչների հետ միասին պետք է գլխավորեն հայերի սպասամբույթները Դարեհ Ա-ի դեմ:

Աքեմենյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի հասարակական կարգը Ն. Ադոնցը, ինչպես ասվեց, տոհմատիրական է համարել⁵⁵: Տոհմատիրական կարգերը, ըստ Ադոնցի, Հայաստանում հարատևել են մինչև մ. թ. ա. II դարի սկիզբը, երբ սկսվել է նրանց քայքայման պրոցեսը⁵⁶: Հ. Մանանդյանը այդ պրոցեսի սկիզբը ավելի վաղ ժամանակների հետ էր կապում⁵⁷: Ըստ նրա, արդեն արեմենյան շրջանում տոհմատիրական հարաբերությունները աստիճանաբար քայքայման էին ենթարկվում, ծնունդ տալով դասային շերտավորմանը: Այդ ժամանակ հայերը գտնվում էին զինվորական դեմոկրատիայի ընթացաշրջանում, որը Արտաշեսի և Զարեհի օրոք վերածվեց ֆեոդալական կալվածկերպության և հիմք ծառայեց նախարարական պետության ստեղծման համար:

Սակայն հետագայում սովետահայ պատմագրությունը պարզեց, որ արդեն մ. թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի հասարակարգը վաղ դասակարգային բնույթ է ունեցել և որ նույն այդ ժամանակներում առաջացել է հին հայկական պետությունը⁵⁸: Այդ մասին է վկայում թերևս տերիտորիալ, տնտեսական կապերի վրա հիմնված գյուղական համայնքը: Գյուղական համայնքի առկայության փաստը հին Հայաստանում մեղ մտեցնում է հին հայկական հասարակության դասակարգային էության և պետության հետ առնչվող հարցերին, թեպետ հայտնի է, որ գյուղական տերիտորիալ համայնքը սկսում է առաջանալ դեռևս նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման վերջին փուլում, պետական կարգերին անցնելու ժամանակաշրջանում, որոնց համար գյուղական համայնքը երկար ժամանակ շարունակում է մնալ բնորոշ երևույթներից մեկը: Սոցիալական շերտավորման խորացումը և գույքային անհավասարության առաջացումը, հարստության կուտակումը հասարակության մի բեվեռում, տոհմիկ ավագանու կողքին նորեկուկ ստրկական հողատերերի դասի ներկայացուցիչների հանդես գալը, ըստ երևույթին, շատ ավելի ընդգծված շափեր էր ընդունել, քան կարող էր հատուկ լինել տոհմատիրական կարգերի քայքայման վերջին փուլին: Մի քանի ակնարկներից երևում է, որ այդ ժամանակաշրջանում դրամական տնտեսության զարգացումը առաջին ճեղքվածքներն էր առաջացնում հին Հայաստանի բնական տնտեսության մեջ: Քսենոփոնը պատմում է վերնախավի ներկայացուցիչների դրամական սեփականության և հարստությունների մասին: Դրամական տնտեսության զարգացումը հավաստող առաջին իրեղեն ապացույցները Սեվետական Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված VI—IV դարերի դրամներն են կտրված Աթենքում, Միլետում և արեմենյան Իրանի փողերանոցներից մեկում: Ինչպես հայտնի է, հայերի, գյուղատնտեսությունից բացի, մյուս զբաղմունքների մասին մեզ հասել են սոսկ կցկտուր տեղեկություններ: Այնուամենայնիվ, գրավոր և հնագիտական նյութերի հիման վրա կարելի է ընդունելի համարել, որ նախքան մեր թվակա-

55 Տե՛ս Н. Адонк, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390—391:

56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 406—410:

57 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 248 և հաջ. նույնի՝ Քննական ախտություն, հատ. Ա, էջ 80 և հաջ. նույնի՝ Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945, էջ 14 և հաջ.:

58 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи; Գ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, էջ 94 և հաջորդ:

նության VI—IV դարերը, աշխատանքի երկրորդ մեծ բաժանումը՝ արհեստների անջատումը գյուղատնտեսությունից, հայկական միջավայրում արդեն կատարված մի իրողություն էր: Վկայություններ կան Հայաստանում առևտրի զարգացման մասին, որն արդեն տարբերվում էր սպարզ ապրանքափոխանակությունից: Հերոդոտը հիշատակում է սեմական այն առևտրականներին, որոնք Նփրատով Հայաստանից գինի էին արտահանում դեպի Բաբելոն: Այդ գինու գիմաց, ինչպես ճիշտ են նկատել ուսումնասիրողները, հայերը դրամից բացի ուրիշ բան չէին կարող ստանալ:

VI—IV դարերի հին հայկական հասարակության զարգացման մակարդակը որոշելու տեսակետից կարևոր են դասակարգերի ու պետության կազմավորման համար մեծ նշանակություն ունեցող տնտեսության հիմնական ձևերի՝ երկրագործության ու անասնապահության մասին մեզ հասած տվյալները: Այդ տվյալներից երևում է, որ ինչպես երկրագործությունը, այնպես էլ անասնապահությունը զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա էին գտնվում, բայց երկրագործության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսության մեջ ավելի նշանակալից էր, մի հանգամանք, որ մեծ նշանակություն ունեցող պետության ձևավորման ընթացքի համար: Երկրագործության ակնհայտ վերելքը, որ Քսենոփոնը նշում է հայկական միջավայրում, զգալի շափով պայմանավորեց հայկական պետության հազմավորման պրոցեսը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ VI—IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

I. ՆՏՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ուրարտական պետության անկումից հետո նոր պայմաններ ստեղծվեցին վաղ հայկական մշակույթի ձևավորման համար:

Վաղ հայկական մշակույթի ուսումնասիրումը երկար պատմություն չունի, իսկ այն նյութերը, որոնց օգնությամբ կարելի է ուրվագծել հին Հայաստանի նյութական մշակույթի տարբեր կողմերը, նոր են երևան եկել: Պատճառն այն է, որ Հայաստանի հնագիտությունը ի սկզբանե կողմնորոշված է եղել կամ դեպի հնագույն ժամանակաշրջանների, կամ դեպի միջնադարի ուսումնասիրումը, գրեթե շրջանցելով վաղ հայկական մշակույթը: Վաղ հայկական սակավաթիվ նյութերը, եթե նրանք ընդհանրապես հաշտնաբերվում էին ուրարտական կամ նախաուրարտական հուշարձանների հետազոտման կապակցությամբ, մեծ մասամբ երկար ժամանակ մնում էին չճանաչված և շիմաստավորված:

Ուրարտական էրեքունի քաղաքի միջնաբերդի պեղումները Երևանի հարավ-արևելյան ծայրամասում գտնվող Արին-բերդ կոչված բլրում բացահայտեցին նաև հուրարտական նյութեր, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. V—IV դարերով: Մի բանի հետաքրքիր շենքերի մնացորդները որոշ պատկերացում են տալիս վաղ հայկական ժամանակաշրջանի ամրոցատիպ նշանավոր կենտրոնների նարտարապետության բնույթի մասին¹:

Հրազդան գետի վերին հոսանքում գտնվող Հրազդանի շրջանում (պատմական Մաղաղ գավառում) բրոնզի և երկաթի դարերի հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրման կապակցությամբ, Աթարբեկյան (նախկին Քարվանսար) և Ջրառատ (նախկին Ռնդամալ) գյուղերում կատարված աշխատանքների ընթացքում հանգես եկան նյութեր, որոնք, ինչպես ցույց տվեցին հետագա ուսումնասիրությունները², վերաբերում են վաղ հայկական ժամանակաշրջանին և նպաստում այդ ժամանակաշրջանի մշակույթի որոշ կողմերի բնութագրմա-

¹ ՏՆՍ Կ. Մ. Оганесян, Арин-берд, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961. Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունադարձ դահլիճը և ստորապային կենտրոնների շարքը Հայկական լեռնաշխարհում:

² ՏՆՍ Ա. Օ. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, ИАНАОН, 1961. № 8; А. О. Мнацаканян, Раскопки могильников у селения Атарбекия, КСИИМК, вып. 60, 1955.

նր: Նույն տիպի նյութեր հայտնի են ուրարտական Թեյշեբաինի քաղաքի տերիտորիայում հայտնաբերված դամբարաններից, Գառնիի և Արմավիրի պեղումներից, ինչպես նաև Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Իջևանից, Կույբիշևից (նախկին Ջարխեջ), Կիրովականից, Կամոյից, Գեղադիրից, Նոյեմբերյանից, Ղափանից և այլն³:

Նյութերի, գլխավորապես թանկագին մետաղից, մի այլ խումբ հայտնի է Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայից, հիմնականում պատահական հայտնաբերումների շնորհիվ, և տակավին XIV դարում ցրվել է արևմտասլավոնական թանգարանների միջև: Խոսքը գերազանցապես պաշտամունքային և սեղանի արծաթյա ամանեղենի մասին է, որը գեղարվեստական արժեքից բացի ունի նաև կուլտուրպատմական նշանակություն⁴: Նման անոթներ՝ արծաթյա պլոտյակներ, գտնվել են Արին-բերդի շրջակայքում:

Վերջապես, լրացուցիչ տրվյալների հնարավոր է քաղել գրավոր աղբյուրներից, գլխավորապես այդ ժամանակաշրջանի հույն պատմիչ Քսենոփոնի «Անարասիս» երկից:

Վաղ հայկական ժամանակաշրջանի մշակույթի բնութագրմանը ծառայող նյութերը ինքնաբերաբար տրոհվում են երկու մասի, յուրաքանչյուրն իր ուրույն դեմքով և հասարակության կյանքում խաղացած իր դերով: Առաջին մասին են վերաբերում այն նյութերը, որոնք բնորոշում են հասարակ բնակչության առօրյա կյանքը, այն առարկաներն ու իրերը, որոնք անմիջական կիրառություն են գտնում ժողովրդի կենցաղում:

Կավե սափուր. Ջրառատ

³ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаин : Ерэван, 1961; С. А. Есаян, Археологические находки близ поселка Иджеван, ИАНАОН, 1961, № 4, էջ 73—82; ո՞ր յե, Астхаблурский могильник, ВОП, 1968, № 6; Փ. Գ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում, ԼՀԳ, 1966, № 1, էջ 83—93:

⁴ Տե՛ս Օ. М. Dalton, The treasure of the Oxus with other examples of early oriental metal-work. London, 1964, III ed; G. Migeon, Les accroissements des Musées du Louvre, „Les Arts“, № 1, 1901; A. Furtwängler, Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland, „Archäologischer Anzeiger“, VII, Berlin, 1892; Գ. А. Тупацян, К вопросу о тореватике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1.

Կավագործություն: Մ. թ. ա. V—IV դարերից մեզ հասել են լավ թրծված կավից պատրաստված բաց դույնի (մոխրագույն, կարմրավուն, սրճագույն)

Կավե սափուր. Կարմիր-բլուր

բերդ և Կարմիր-բլուր), մի հաճապամանք, որ ակնարկում է վաղ հայկական խեցեգործության այս ձևի հին ակունքների մասին: Դրա հետ մեկտեղ նման անոթների ավելի վարդացած ձևերը գերիշխում էին աքեմենյան ժամանակաշրջանի գեղարվեստական մետաղագործության մեջ: Այդ երևում է պատահական բազմաթիվ հայտնաբերումներից, ինչպես և Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներից:

Գնդաձև, երկու փոքր «հաղորդակցվող» կճուճներից կազմված անոթը, որը ևս իր նմաններն ունի ուրարտական նյութերի մեջ, հատկապես հետաքրքիր է կարմրավուն և մուգ սրճագույն իր վարդերով՝ բաց ֆոնի վրա⁵: Այս վարդերը Հայաստանի վաղ շրջանների գունազարդ խեցեղենի ուշ արձագանքն են թվում, որով այդ անոթը թերևս կարելի է կապող օղակ համարել ուրար-

տափորների: Սրանք հարթ հատակով, ուռուցիկ իրանով, գլանաձև վզով և շեփորաձև սյսակով անոթներ են, աղեղնաձև երկար կանթերով⁶: Դրսի կողմից կանթերը տարբեր տեսակի (այդ թվում ակոսավոր) վարդեր ունեն: Անոթների մեծ մասը դրդի վրա է սյատրաստված: Ընդհանուր առմամբ այդ սափուրները իրենց ձևերով ու կերպարով տարբերվում են նախորդ՝ երկաթի դարի էավանոթներից, սակայն սրոշ հատկանիշներով, հատկապես կանթերի վարդերով, այնուամենայնիվ, կապվում են նրանց հետ:

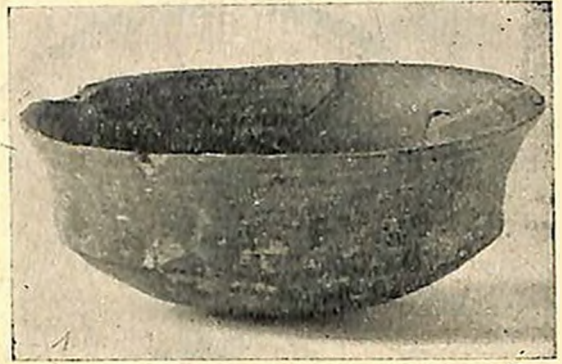
Մշակութային հետաքրքիր կապեր է դրսևորվում երկկանթանի սափորաձև մի անոթ, հարթ հատակով, դեպի վերև լայնացող իրանով, բարձր սյսակով, նարնջագույն արտաքինով⁶: Ուրարտական խեցեգործությանը հայտնի է անոթների այս տիպը (Արին-

⁵ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, *Երև. 3*: А. Օ. Мнацаканян, Раскопки могильников у селения Атарбекян, *Եկ. 5*, նաև Մորիերի նյութերը՝ Զարխեզից (Պետ. երթիտած), А. А. Мартиросян, Город Тейшебанин, *Եկ. 67*:

⁶ Տե՛ս А. А. Мартиросян, *Երև. տեղում*, *Եկ. 63*; Г. А. Тирацян, Урарту и Армения, ВОН, 1968, № 2.

⁷ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебанин, *Եկ. 66*:

տական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի գոթնազարոչ կավանոթների միջև։ Նույն վաղ հայկական շրջանին պատկանող կավե ըմպանակները կորագիծ հատակ ունեն և ընդգծված անցնում դեպի բարձր, լայնացող պսակը⁸։ Այս տիպի անոթները արեմենյան և հետագա դարաշրջաններում լայն տարածում են գտել ընդարձակ տերիտորիայի վրա՝ Փոքր Ասիա (Գորգիոն), Պարսկաստան (Պերսեպոլիս), Անդրկովկաս (Վրաստան, Արևելյան Անդրկովկաս)։ Սրանք ամենայն հավանականությամբ հինարևելյան ծագում ունեն և կապվում են Ասորեստանի և Ուրարտուի մշակույթի հետ։

Կավե ըմպանակ. Յամաբերդ

Մեաղագործություն։ Մարդկային հասարակության զբաղմունքի այս հնագույն ճյուղը ներկայացված է զենքերի և հասարակ դարձերի արտադրանքով⁹։

Հանդիպում են միջին չափերի նիզակի երկաթե ծայրեր՝ երկաշավուն շեղքնրով և սնամեջ կոթառով։ Այսպիսի նիզակի ծայրերն իրենց տիպաբանական նախորդներն զենն երկաթի դարի նյութերի մեջ։ Դանակները, նույնպես երկաթից, երկու տիպի են. օղակաձև դաստապանով կամ փոքր չափի ուղիղ դաստապանով։

Զարդերի թվում պետք է նշել բրոնզե լարից պատրաստված հյուսածո վըղնոցները, տափակ ծայրով։ Սրանք ևս հանդիպում են բրոնզի դարից սկսած։ Ապարանջանների գերակշռող մասը V—IV դարերի համար բնորոշ ներձկումներ ունեն։ Նման տիպի ապարանջաններ, հատկապես ոսկուց, հանդիպում են արեմենյան մշակույթի հետ առնչվող նյութերում, ինչպես նաև Շոշ (Սուզա) քաղաքի՝ Աքեմենյանների պալատի պատերի վրա պատկերված թիկնապահների ձևերին։

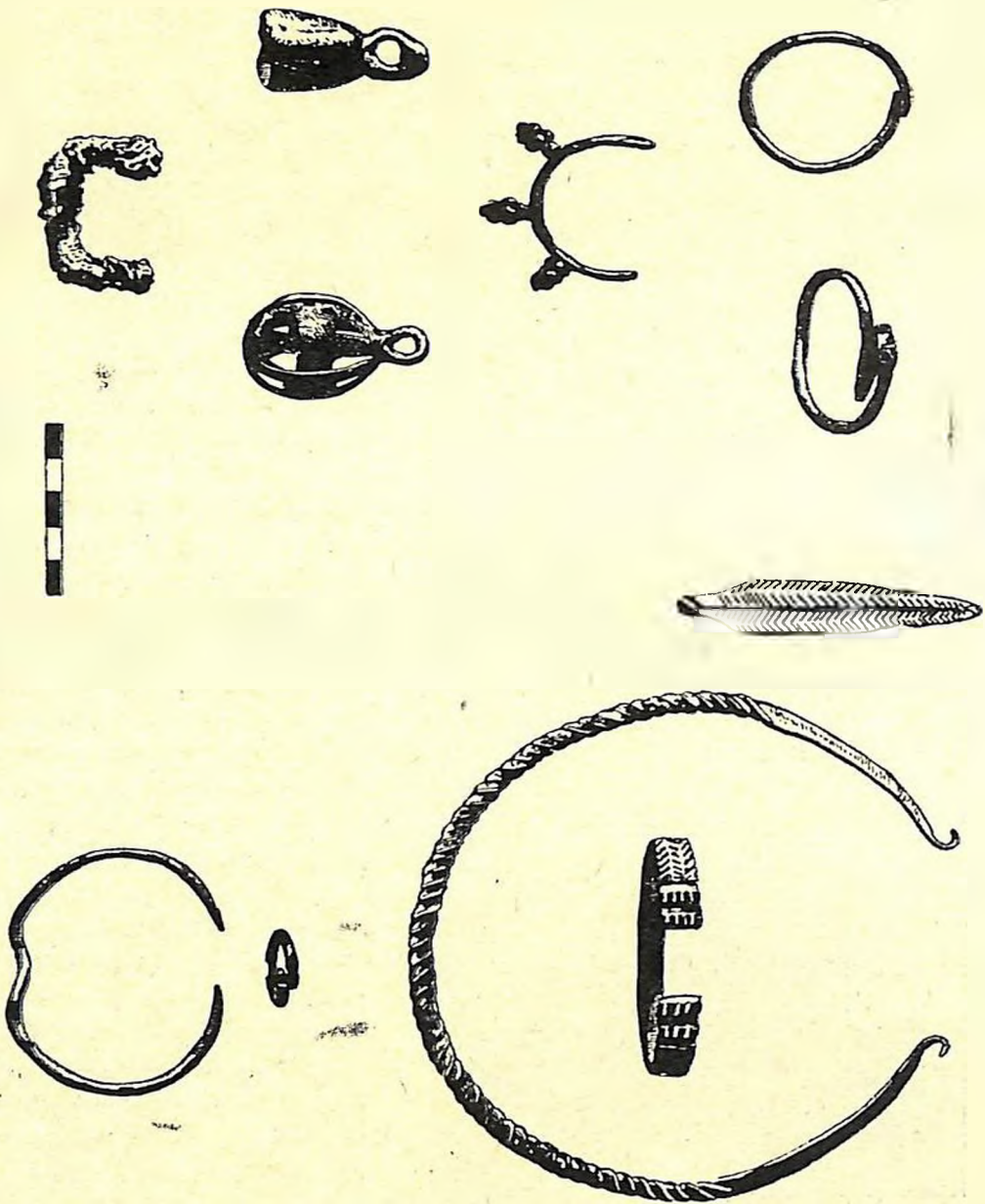
Հանդիպում են նաև զանգակաձև կախիչներ և ականջի օղեր, կիսաշրջանաձև ողկույզանման երեք ելուստներով։ Օղերը հիշեցնում են ասորեստանյան ժամանակաշրջանի նման առարկաները և վկայում տեղական ու հինարևելյան դարձերի կապերի մասին։

Փանդակագործություն։ Արդեն նախաուրարտական ժամանակաշրջանում տեղի էր ունեցել քարե կուռքերի մարդակերպ դառնալու պրոցեսը, որի մասին վկայում են մի քանի հարթ դեմքերով; պրիմիտիվ քանդակներ։ Սրանց հիման վրա հետագա դարերում մշակվում է մարդակերպ փոքր-ինչ ավելի պարզացած նմուշների մի խումբ, որի մի օրինակը՝ Աղազալայից, հավանաբար, ուշուրարտական կամ վաղ-հայկական քանդակագործությանը պետք է վերագրել։ Այս արխայիկ-օբինակը կլոր քանդակ է, երեսի մի շարք առանձնացված մաս-

⁸ Տե՛ս А. О. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, *տիտ.* 4։

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, *տիտ.* 1, 2։

Franklin's Expedition, 1846-47.

բամասնություններով, ինչպիսիք են՝ գլխի ծածկ և ճակատ, քիթ, բերան և աչքեր: Բուլոբը մի հարթություն վրա են վերարտադրված և բնութագրում են ժողովրդական քանդակագործության առանձնահատկությունները¹⁰:

Գյուղական նարտաբալետություն: Հույն պատմիչ Քսենոփոնը մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին անցնելով Հայկական լեռնաշխարհը հարավից դեպի հյուսիս և տեսնելով իր ճանապարհին ընկած գյուղերը, թողել է գյուղական տների թուղցիկ նկարագրությունը: Ըստ այդ նկարագրության՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների գյուղական տների ճարտարապետությունը տարբերվում է կենտրոնական շրջանների տներից: Հարավային Հայաստանի տները աշտարակալոր էին¹¹: Այդ առանձնահատկությունը բացատրվում է, ըստ երևույթին, պաշտպանողական նկատառումներով: Քսենոփոնը աշտարակաձև տներ է հանդիպել նաև Պոնտական լեռներում, մոսինոյկների երկրում: Ըստ երևույթին, նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որին քաջ ժանոթ էին աշտարակաձև կառույցները, այդ թվում, հավանաբար, և աշտարակաձև քնակարանը¹²:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային մասերի գյուղերը այլ տիպի տներ ունեին: Սրանք ստորերկրյա էին, վերևից ջրհորի բերանի նման բացվածքով, որը լայնանում էր ներքևի մասում: Այս բացվածք-մուտքով մարդիկ սանդուղքով իջնում էին սենյակ: Անասունների համար հատուկ մուտք էր մտրված գետնի միջով¹³: Այս, ինչպես նաև ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի տների մեջ՝ հնարավոր է տեսնել հայկական ժողովրդական տան վաղ օրինակը, որը հանդիսանում է ճարտարապետական ավելի զարգացած ձևի՝ գլխատան նախատիպը¹⁴:

Գամբաբանային կառույցներ: Վաղ-հայկական ժամանակաշրջանի համար հատուկ են ինչպես առանձին, այնպես և կոլեկտիվ թաղումները: Առաջինները, ինչպես վկայում են Թեյշեբանի քաղաքի պեղումները, ձվածիր հատակագծով, քարից սարքված գերեզմաններ էին՝ ծածկված կեղծ թաղով¹⁵:

Կոլեկտիվ թաղումների համար բնորոշ է մեծ շափերի սալերից կառուցված սալարկղը¹⁶:

Հուշարձանների և առարկաների երկրորդ խումբը առնչվում է հասարակության վերնախավի հետ: Նրա մեջ մտնում են մի շարք շինքերի մնացորդներ, գեղարվեստական մետաղագործության բազմաթիվ իրեր և այլ նյութեր:

Պալատական նարտաբալետություն: Արեմենյանների օրոք ուրարտական էրերունի քաղաքի միջնաբերդը (Արին-բերդ բլուր) շինարարական նոր գործու-

10 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, էջ 81—84:

11 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 4, 2:

12 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский Искусство Урарту, Л., 1962, № 55, 56:

13 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 4, 25:

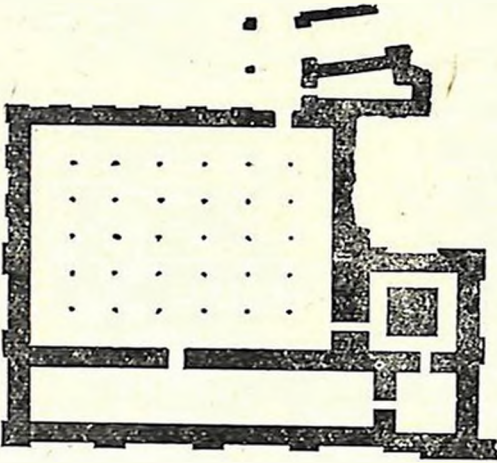
14 Տե՛ս В. Н. Арутюнян, С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951, К. Л. Оганесян, Арин-берд, I, էջ 76:

15 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, էջ 141, № 64:

16 Տե՛ս А. О. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материнской культуре древней Армении, էջ 69:

նեոլիթյան վայր է դառնում: Հիմնական վերակառուցումները ղգալի շափով փոխում են միջնաբերդի շենքերի ճարտարապետական կերպարը:

Մ. թ. ա. VIII դարում կառուցված ուրարտական տաճարի նախամուտքի սյունաշարի ընդլայնումով (հավանաբար V դարի առաջին կեսերին) կաղմա-

Սյունազարդ դանլինի հատակագիծ.
Արին-բերդ

վորվեց սյունաղարդ դահլիճը: Ի տարբերություն ուրարտական շենքի պատերի, որոնց ներքևի քարե մասի բարձրությունը 1,5—2 մ պակաս է, և որոնք օժտված են արտաքին խոշոր ելուստ-որմահեցերով, դահլիճի հավելված հատվածների պատերի քարե մասը ցածր է (0,54 մ), շարված է մաքուր տաշված վիմերից, իսկ որմահեցերը ավելի փոքր շափերի են:

Դահլիճի մեջ պահպանված սյան հիմքերից երևում է, որ այն ունեցել է սյունների 5 շարք, ամեն մի շարքում 6-ական սյուն, որոնք կրել են դահլիճի հարթ ծածկը: Ներսից, պատերի երկայնքով, ցածր նստարան էր ձգվում, որի հարավային մասում տեղադրված

էր զոհասեղանը¹⁷: Ելնելով այն հանգամանքից, որ սա ամբողջի տերիտորիայում միակ սրահն է, այն էլ այնպիսի հսկայական շափերի, որին սյունաշարերը հանդիսավոր երանդ էին հաղորդում, կարելի է նրա մեջ ընդունասրահ, խորհրդակցությունների և ժողովների մի վայր տեսնել:

Աքեմենյան ճարտարապետությունը հարուստ է սյունաղարդ նման դահլիճներիով (հին պարսկ. ապադանա), որոնց նախատիպերը կարելի է գտնել Ուրարտուում: Սյունների նույն թվով և նման դասավորությամբ դահլիճներ են հանդիպում Աքեմենյանների հնագույն մայրաքաղաքում՝ Պասարգադում և Պրե-սևպոլիսում¹⁸:

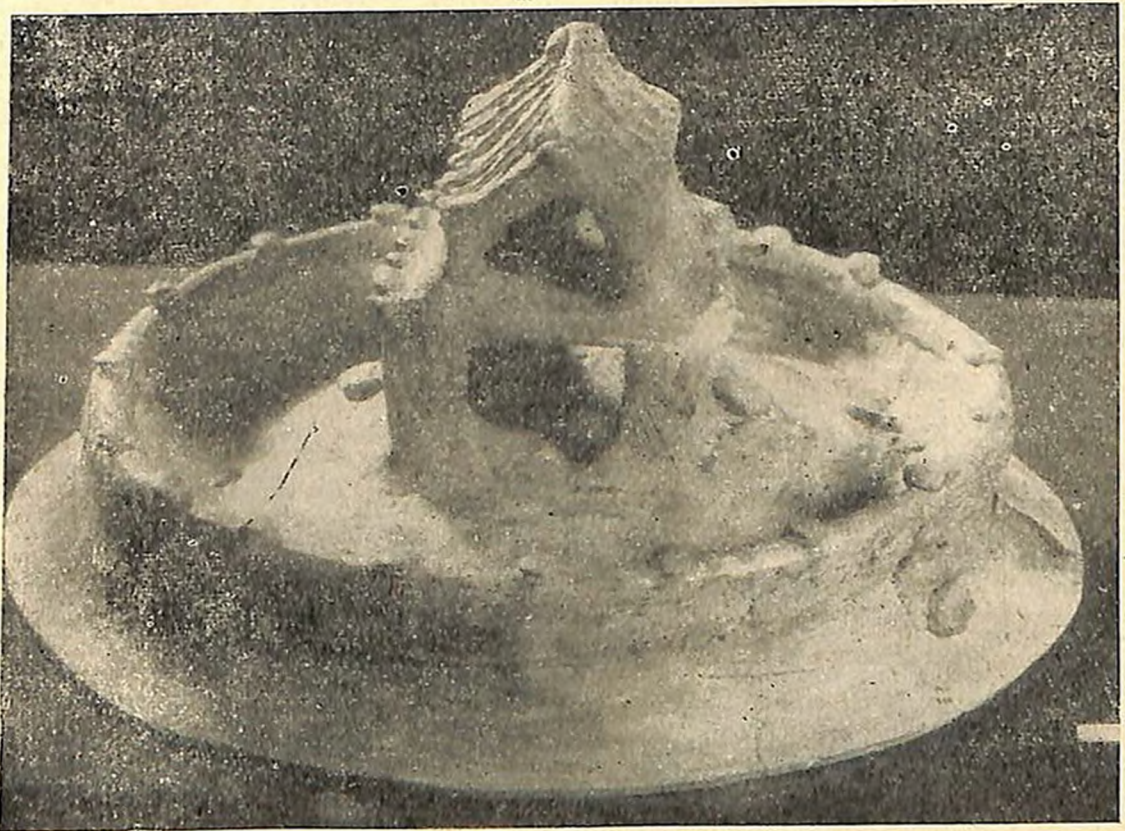
V դարում արմատական վերակառուցման ենթարկվեց նաև ուրարտական պալատի միջին մասը, որտեղ ուրարտական «սուսի» կոշվող տաճարի առջև գտնվում էր սյունաղարդ ներքին բակ: Այդ աշխատանքների ընթացքում փակվեցին դեպի բակ նայող դռները, վնասվեցին բակի սյունները, կառուցվեցին նոր պատեր, որի հետևանքով նախկին ուրարտական տաճարը և նրա առջևի բակը մի մեկուսացված ամբողջություն կազմեցին՝ սկզբունքորեն բավականին նման արեմենյան կրակի տաճարներին: Ուրարտական «սուսի» տաճարի նախկին շենքում հայտնաբերված մոխրի հաստ շերտը և մուտքի առջև կանգնեցված նոր մույթը վկայում են, որ այն վերափոխվել է մշտական կրակի պահպանման վայրի¹⁹:

17 Տե՛ս Կ. Մ. Օգանեսյան, Арин-берд, I, նկ. 43 և 44:

18 Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունաղարդ դահլիճը, էջ 106:

19 Տե՛ս Կ. Մ. Օգանեսյան, Арин-берд, էջ 88—97, նկ. 46:

Շատ համարձակ է, որ այդ վերահասույցները արդյունք է աքեմենյան կայսրության մեջ անցկացված կրոնական ռեֆորմի, որով տեղական աստվածությունները և նրանց սրբավայրերը վերացվեցին և նրանց տեղը հաստատվեցին կրակի տաճարները: Այս տեղեկությունները հայտնի են Քսերքսես թագավորի այգսես կոչված «Իեերի մասին արձանագրությունից»²⁰:

Տաճարի կամե մոդել. Իջևան

Պալատից արևելք, ուրարտական մի այլ շենքի տեղում հայտնաբերվեց աղյուսից կառուցված մի շինություն՝ մի մեծ երկարավուն և կողքից հարող երկու փոքր սենյակներով: Շենքը լուսամուտների կամ լուսավորության այլ աղբյուրներ չի ունեցել, բացի մուտքից: Մեծ սենյակի պատերը ներսից ունեն կամարակապ խորշեր: Հնարավոր է, որ այս շենքը ևս, որը հարուստ է մոխրով և պարփակված է ամեն կողմից, հանդիսացել է կրակի տաճար²¹: Արին-բերդում V—IV դարերի շքեղ ընդունասրահի, ինչպես և կրակի տաճարների նման հուշարձանների առկայությունը հավանական է դարձնում այն միտքը, որ Լրեբունին դարձել էր աքեմենյան սատրապության վարչական կենտրոններից մեկը²²:

20 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94 և հաջ.:

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97—102, նկ. 50, 51:

22 Տե՛ս Գ. Ա. Տիրացյան, Արին-բերդի սյունադարպ դահլիճը...:

Գեղարվեստական մետաղագործություն: Այս բնագավառի համար բնորոշ է սեղանի արծաթե ամանեղենը, որից Հայաստանում գտնվել են բազմաթիվ նմուշներ: Եղջերագավաթները (ռիտոն, պոյակ), որոնք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են, ներքևի մասում կենդանակերպ և փոքր անցքով, ներկայացված են բազմաթիվ օրինակներով: Եղջերագավաթներից մեկի պատերը մշակված են հորիզոնական առվակոսներով, իսկ նրա վերևի մասում՝ եզրին, արմավիկներից, լտտոսի ծաղիկներից և բողբոջներից կազմված մի գոտի է պատկերված:

Արծաբյա պոյակ. Երզնկա

Գավաթի կենդանակերպ վերջավորությունը տարբեր կենդանիների մասերից է կազմված. իբրանը՝ թևավոր առյուծի է, առջևի թաթերով հանդերձ, զլուխը՝ եղջերավոր արծվի²³: Անոթը պատրաստելիս մի քանի տեսակի տեխնիկա է կիրառվել. դրվագման, ձուլման, փորագրման: Նրա որոշ մասերը ոսկեզօծ են: Պատկերված ճիվաղը, անդղառյուծը (գրիֆոն) ոճական առանձնահատկություններով մոտ է կանգնած աքեմենյան արվեստին և որոշակի զուգահեռներ ունի այդ արվեստի մետաղագործության մեջ՝ թե՛ պալատների պատերի հարգարանքնություն և թե՛ քանդակագործության մեջ:

²³ Տե՛ս Օ. Մ. Dalton, The treasure of the Oxus..., տիտ. XXII, 178, XXIII, 180, նկ. 72:

Մյուս հղջերագավաթը ավելի բարձր, հարթ պատերով է: Կենդանակերպ վերջավորութիւնը պատկերում է մի քարայծ՝ առջևի ոտքերը ծալած և երկար, դեպի ետ պտտվող հղջուրներով: Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Արին-բերդի մստերքից գտնված մեծ հղջերագավաթը, հեծյալի քանդակով ավարավող ներքնամասով, որը պատկերում է մի մեծատոհմիկ անձնավորութեան, գուցէ սատրապին:

Ռիտոնները շատ տարածված էին արեւմտեան աշխարհում: Նման անոթներ ծանոթ էին նաև ուրարտական նյութական մշակույթին, ինչպես այդ երևում է Սարգոն Բ-ի տեքստերից, Արին-բերդում և Գորդիոնում գտնված իրերից: Դժվար է առայժմ տիպարանական անմիջական կապ հաստատել ուրարտական այս նյութի և Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված վերոհիշյալ հղջերագավաթների միջև:

Գլխավորապես դրվագման կլանակով զարդարված պնակները կամ լաշն, ցածր թասերը (փիալաները) արեւմտեան ժամանակաշրջանի Առաջավոր Ասիայի գեղարվեստական մետաղագործութեան բնորոշ իրերից են: Զարդերը հորինված են լոտոսի ծաղկի տարբեր մասերի՝ սրածայր պսակաթերթիկների, ձվաձև բողբոջների և հենց իր՝ ծաղկի համադրութեամբ:

Նման փիալաներից երեքը գտնվել են Արևմտյան Հայաստանում, ընդ որում երկուսը զարդերով են, երրորդը՝ անզարդ²⁴:

Կարևոր է այն հանգամանքը, որ մետաղյա վերոհիշյալ փիալաների զարդերը հիշեցնող վարդյակ հանդիպում է Հայաստանի արևելյան շրջաններում և դրոշմված է կավից պատրաստված մի ըմպանակի հատակին, մի հանգամանք, որը խոսում է Հայաստանի տարբեր շրջանների մետաղագործութեան և կավագործութեան կապերի մասին²⁵:

Արծաթի ըմպանակները, նույնպես Արևմտյան Հայաստանից, ընդգծված հինարևելյան կերպար ունեն և լաշն տարածում են գտել արեւմտեան ժամանակաշրջանում: Սրանք, որպես կանոն, կիսադնդաձև իրան ունեն. տարբերակնե-

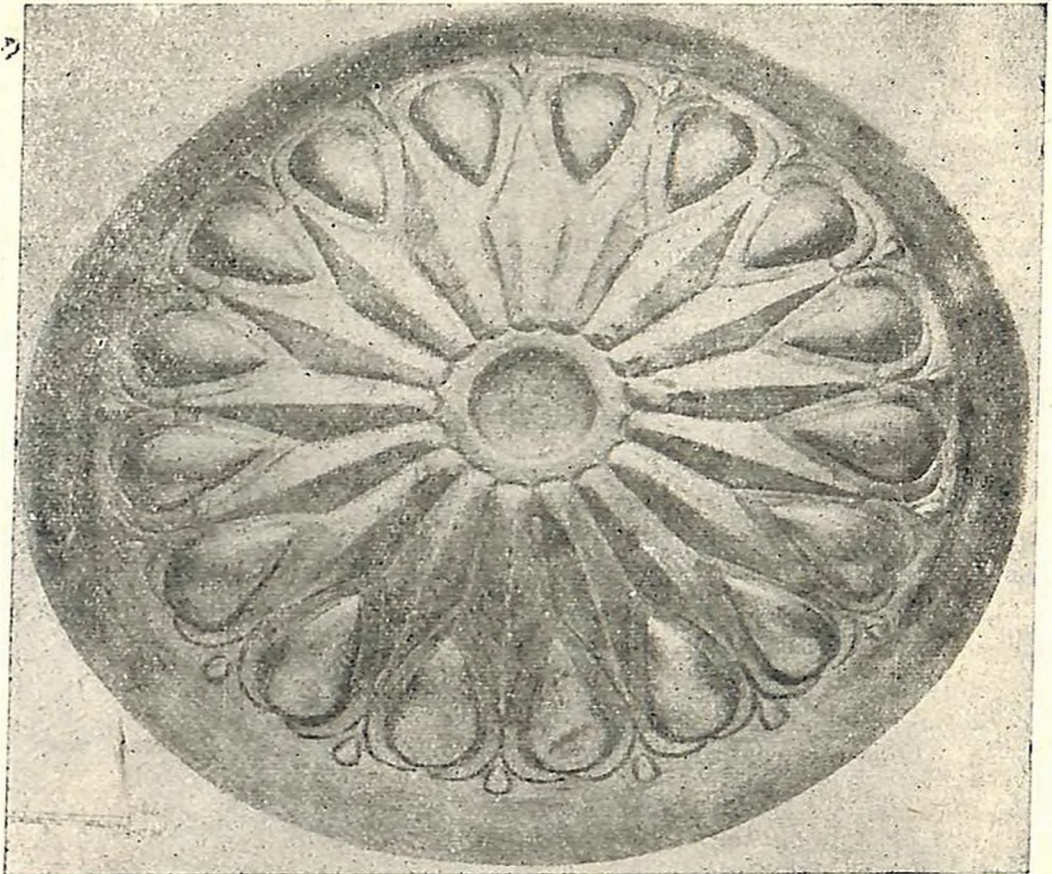

Արծաթյա պոչակ. Արին-բերդ

²⁴ *Sb' u G. Migeon, Les accroissements des Musées du Louvre, էջ 18: O. M. Dalton. The treasure of the Oxus., էջ 44:*

²⁵ *Sb' u A. O. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, էջ 76:*

րը՝ ավելի դածրանիստ են, բայց կորագիծ հատակով: Պսակները բարձր են և թևեր, զեպի դուրս լայնացող շուրթերով: Բնորոշ են ելուստավոր ընդգծված անցումները իրանից հեպի պսակը²⁶: Նույնպես կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս անոթները, որոնք երկար ժամանակ մեկուսի էին մնում Հայաստանի նյութական մշակույթի մեջ, այժմ ունեն իրենց զուգահեռները Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան շրջաններում հայտնաբերված կավե անոթների մեջ²⁷:

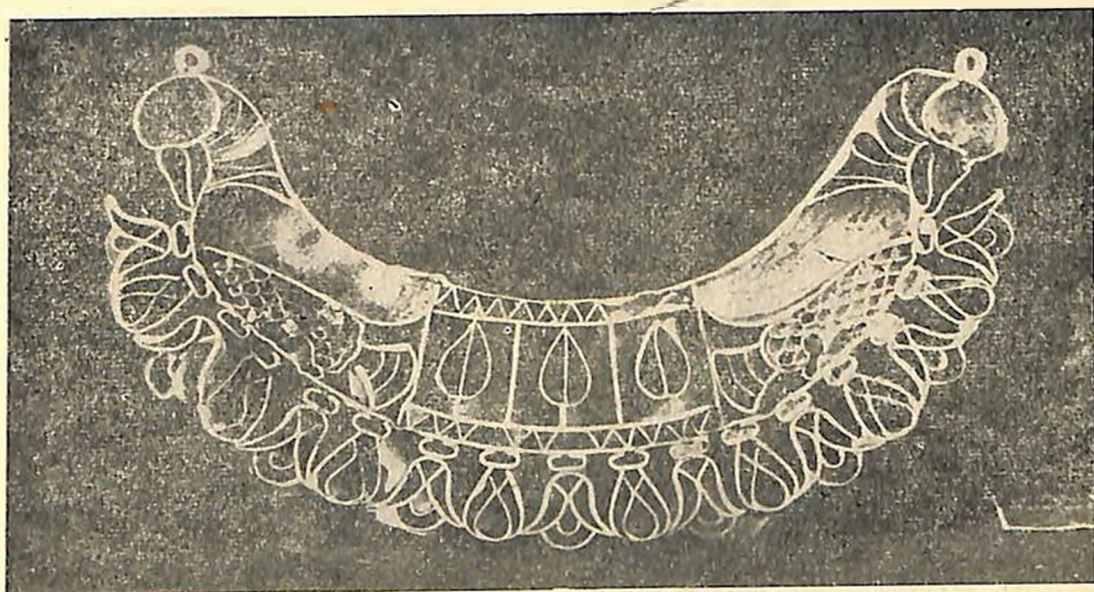
Արծառյա պնակ. Երզնկա

Ըստ երևույթին, նույն ձևի անոթների մասին է խոսում հույն պատմիչ Քսենոփոնը, երբ Հայաստանի տերիտորիայում երկու անգամ հիշատակում է արծաթյա ըմպանակների մասին²⁸: Վաղ-հայկական ժամանակաշրջանում այս տիպի տարածումը բացատրվում է հինարևելյան ավանդույթների կենսունակությամբ: Վերջին տարիների հնագիտական հայտնաբերումները ցույց են տալիս, որ ուրարտական նյութական մշակույթը ստեղծել էր թասերի և ըմպան-

²⁶ Տե՛ս Օ. Մ. Dalton, The treasure of the Oxus..., էջ 45:

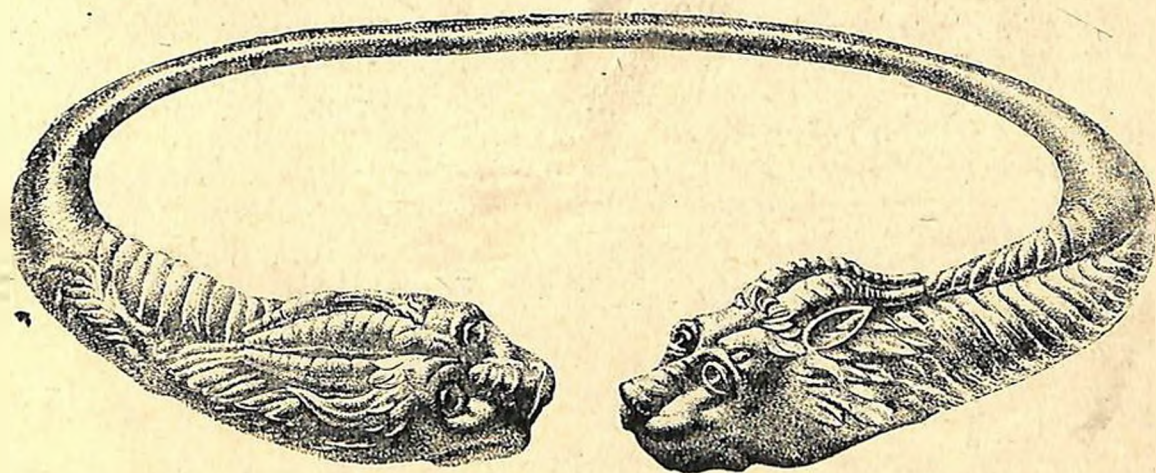
²⁷ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацаканян и Г. А. Тирацян, Новые данные о матеральной культуре древней Армении, տիպ. 4: А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, նկ. 68:

²⁸ Տե՛ս Xen., Anab., IV. 3, 25, IV, 4, 24:

Ոսկյա կրճնազարդ. Արմավիր

III

Ոսկյա մանյակ. Դարուլեն (Հասան-ղալա)

նակների ձևեր, որոնց ազդեցությունը վաղ-հայկական նման անոթների վրա շատ հավանական է:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում գոյություն են ունեցել երկկանթանի սլացիկ անոթներ, որոնց կանթերը կենդանակերպ են: Հետևի ութերի վրա կանգնած քարայծ սյատկերող մի կանթ, որը անկասկած պատկանում է վերոհիշյալ տիպի մի անոթի, գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում²⁹, Քարայծի ոճական առանձնահատկությունները, աչքերի, հոնքերի, եղջյուրների և այլ մանրամասնությունների վերարտադրությունը կասկած չեն թողնում աքեմենյան արվեստի շրջանակներին, ըստ որոշ դիտնականների, այդ արվեստի զարգացման վերջին փուլին պատկանելու մասին³⁰, երբ իրեն զգացնել է տալիս նաև հունական ազդեցությունը:

Երկկանթանի մի հույակապ անոթ է պատկերված Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներում, ընծաներ մատուցող հայերի ձեռքին: Նա ունի սլացիկ ձև, հարթ մակերես ու գրիֆոնակերպ կանթեր և վերարտադրված է վարպետությամբ ու ունակությամբ³¹: Մետաղյա այս անոթները ևս իրենց զուգահեռներն ունեն վաղ-հայկական խեցեգործության մեջ, որի մասին վկայում է Կարմիր-բլրի քաղաքային մասում գտնված, վերևում հիշատակված անոթը³²: Այս անոթների ծագումը նույնպես զնալով ավելի որոշակիորեն է կապվում ուրարտական կավագործության նման ձևերի հետ:

Այս ժամանակաշրջանի զարդերի մասին պատկերացում են տալիս ծայրերը առյուծակերպ ոսկյա մանյակը, որը գտնվել է Բասենում՝ Դարույնքի (այժմ Հասան-ղալայի) դամբարաններում³³, ինչպես և Արմավիր-բլրում պեղումների ընթացքում հայտնաբերված մահիկաձև կրծքազարդը: Սա հին ոսկերչական արվեստի մի կատարյալ նմուշ է, զարդարված թռչունների, լուսոսի ծաղիկների և կենաց ծառերի ոճավորված մոտիվներով: Նման առարկաներ միանգամայն հատուկ էին հինարևելյան արվեստին ու մշակույթին: Ասորեստանի և Ուրարտուի ծայրամասում Մանա ևրկրի տերիտորիայում, Զիվիեում հայտնաբերված գանձի կազմում կա նման ձևի մի կրծքազարդ³⁴:

Այդպիսիները տաշածված էին Ասորեստանում և հատկապես Ուրարտուում: Նման կրծքազարդեր պատկերված են ուրարտական արձանիկների վրա, կամ հայտնաբերվել են սելեուսների ընթացքում (Թոփրախ-կալե, Արին-բերդ):

Պատրաստման տեխնիկայի մանրամասնություններով (ոսկյա բարակ, նեղ, թերթիկաձև միջնորմներից կազմված բջիջներ՝ բազմազույն քարերով ընդելուով) և մի շարք այլ առանձնահատկություններով Արմավիրի կրծքազարդը մոտ է կանգնած արևմենյան ժամանակաշրջանի արվեստի նմուշներին³⁵:

²⁹ Տե՛ս A. Furtwängler, Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland... էջ 114:

³⁰ Տե՛ս P. Amandry, Toreutique achéménide, „Antike Kunst“, № 2, 1959, էջ 51:

³¹ Տե՛ս E. Schmidt, Persepolis, I Chicago, 1953, տխտ. 29 B:

³² Տե՛ս A. A. Мартусова, Город Тейшебани, նկ. 63:

³³ Տե՛ս С. В. Тер-Аветисян, Курганы Хасан-калы, «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, Тифлис, 1924, էջ 2:

³⁴ Տե՛ս R. Ghirshman, Notes iraniennes, IV, Le trésor de Sakkez, „Artibus Asiae“, XIII, 3, 1950:

³⁵ Տե՛ս O. M. Dalton, The treasure of the Oxus..., տխտ. 1:

Քարե անոթներ: Հայաստանի տարբեր վայրերում գտնվել են սկահակներ բարձր ոտքի վրա՝ ամբողջական (Գեղադիր, Լեոնային Ղարաբաղ) կամ բեկորների ձևով (Արմավիր, Գառնի, Հացավան, Սևան)։ Այս սկահակները պատրաստված են կանաչավուն-կապտավուն կամ մոխրագույն-կապտավուն քարից և աչքի են բնկում լավ հղկված, ողորկ մակերեսով։ Ուղեկցող նյութերը, շերտագրական միջավայրը, ինչպես նաև զուգահեռները թույլ են տալիս նման իրերը թվագրել վաղ-հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանով³⁶։

Քարե սկահակ. Գեղադիր

Հատկանշական է, որ բարձր ոտքի վրա թասի ձևը հայտնի է եղել ուրարտական նյութական մշակույթին, և դատելով հնագիտական բազմաթիվ հուշարձաններում հայտնաբերված կավե նման անոթների քանակից (Թոփրախ-կալի, Կարմիր-բլուր, Մեծամոր, Նոր-Արմավիր, Արմավիր), այն հանդիսացել է ուրարտական խեցեգործության բնորոշ և առաջատար ձևերից մեկը։ Ուրարտական և հայկական ժամանակաշրջանի անոթների միջև գոյություն ունեցող տիպաբանական կապը մեծ նշանակություն ունի քարե սկահակների տեղական, ուրարտական ակունքները պարզելու համար։

Կնիքներ: Հայաստանի V—IV դարերի, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի դամբարաններում և հնագիտական այլ հուշարձաններում հանդիպում են ինքնատիպ կնիքներ՝ սկարաբեաձև (սկարաբեոյիդներ) և բազմանիստ, մի մասը՝ քարի տարբեր տեսակներից (սերդոլիկ, խալցեդոն և այլն), մյուս մասը՝

36 Տե՛ս Ժ. Գ. Խաչատրյան. Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում, էջ 84—86։

տպակուց. քնդամենը շուրջ երկու տասնյակ³⁷: Այդ կնիքների տակի հարթ երեսի վրա փորագրված են (քարից պատրաստվածների վրա) կամ դրոշմված են (ապակուց ձուլվածների վրա) տարբեր տեսարաններ. մենամարտի (հեծյալի և հետևակայինի, կամ իրենց՝ հետևակայինների միջև), որսի, ինչպես նաև տարբեր տեսակի կենդանիների և գաղանների պատկերներ՝ առյուծի, եղջերուի, արջի, վարադի և այլն, մենակ կամ երկուստեք, տարբեր վիճակում՝ կանգնած, վաղելիս, իրաք հոշոտելիս և այլն: Կնիքներից մեկը, որը փորագրված պատկերներ ունի իր երկու, նեբքելի՝ հարթ և վերևի՝ ուռուցիկ երեսների վրա, օժտված է նաև արամեական արձանագրությամբ:

Նշված ժամանակաշրջանում արևմտյան Փոքր Ասիայում մշակույթի և արվեստի մեջ դարգանում է մի խառը ոճ, որը հայտնի է «հունա-պարսկական» անունով: Այդ ոճը, որը առավել ցայտուն կերպով դրսևորվել է քարե կնիքների պատրաստման (պլյուսիկայի) մեջ, իսպառուրդ էր գեղարվեստական երեք ուղղությունների՝ տեղական-փոքրասիական, պարսկական և հունական, որոնցից առաջին երկուսը հատկապես որոշիչ են եղել այդ խառը ոճի ձևավորման գործում:

«Հունա-պարսկական» ոճի կնիքների կողքին արևմտյան Փոքր Ասիայի հարևան տեբիտորիաներում փորագրվում են կնիքներ, որոնք իրենց մի շարք հատկանիշներով (Նյութը, ձևը, սյուժեները) ազդեցվում են «հունա-պարսկականների» հետ, բայց ոճի տեսակետից տարբեր մի ուղղություն են ներկայացնում, որի հիմքը հունական արվեստն էր՝ թեպետ արևելյան, պարսկական ուրոշ ազդեցությամբ: Այդ կնիքները, ավելի ձիշտ նրանց ոճը, հայտնի է «արևելյա-հոնիական» անունով:

Կնիքների այս երկու խմբի, հատկապես առաջինի հետ են կապվում Հայաստանում գտնված ուշ-աքեմենյան և վաղ-հելլենիստական ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ կնիքները՝ թե՛ իրենց երկու հիմնական ձևերով, թե՛ պատկերված թեմաներով, իսկ մի երկուսը, որոնք ամենայն հավանականությամբ ներմուծված իբեր են, նաև իրենց ոճով:

Այդ կնիքների մեծ մասը, սակայն, էշված ուղղությունների ազդեցությամբ, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում առաջացած տեղական, ուրույն ոճին են պատկանում և արտացոլում են գեղարվեստական սեփական սկզբունքներ:

Տեղական կնիքների ոճը բնորոշվում է մարդկային և կենդանական պատկերների դասավորության՝ քնդհանուր կոմպոզիցիայի պայմանականությամբ և սխեմատիկայնությամբ, առանձին կերպարների կառուցվածքի համամասնությունների խախտմամբ, կեցվածքի և շարժումների կաշկանդվածությամբ:

Մոտիկից ծանոթանալիս երևում է նաև, որ տեղական կնիքների այդ հավաքածուի մեջ զոյություն ունեն ոճային առանձին ենթախմբեր, որոնց բացահայտումն ու հիմնավորումը, անկասկած, հույժ կարևոր է:

Քննության առնված նյութերի երկու խմբերից յուրաքանչյուրը մշակութային հետաքրքրական և հատկանշական աղբյուրներ է դրսևորում: Շարքային

³⁷ Տե՛ս Ա. Օ. Мнацеканян, Фаскопки могильников у селения Атарбекян, և՛. 5, Г. А. Тирация, Опыт периодизации матеральной культуры древней Армении, ИАНАОН, 1957, № 2, էջ 81—82; А. А. Мартиросян, Город Тейшебанни, էջ 148, ժ. Գ. Խաչատրյան, Հայաստանում հայտնաբերված բազմանիստ կնիքները, ՊԲՀ, 1965, № 1, էջ 271—277:

նյութերը բաղմամբիվ թեկերով կապված են տեղական նախադր՝ բրոնզի դարի և վաղ երկաթի մշակույթների հետ, հանդիսանալով նրանց օրգանական շարունակությունը: Հասարակութայն վերնախավին վերաբերող նյութերը սերտորեն առնչվում են արեմենյան Իրանի մշակույթի հետ:

Մի շարք փաստեր գալիս են բացահայտելու Հայաստանի և արևելյան Միջերկրականի երկրների, հունական աշխարհի, փոքր-ասիական երկրամասի միջև հելլենիստական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող տնտեսական և մշակութային կապերը, որոնց սկզբնավորումը կարելի է դնել ուրարտական սպտութայն գոյության տարիներին:

Այդ աղբյուրների հնարավորությունը հաստատող նյութերից են Արին-բերդում գտնված միլետյան դրամները, Աթենքում կտրված դրամը՝ գտնված Ջանգեղուրում, Հայաստանում հայտնաբերված բաղմանիստ և սկարաբեաձև կնիքները, գեղարվեստական մետաղագործության որոշ նմուշներ, հոնիական խեցեգործության հետ առնչվող գունազարդ խեցեղենը, Իջևանում պեղումների րնթացքում գտնված շենքի՝ հավանաբար տաճարի, պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մոդելը, որը, հնարավոր է, արտացոլում է Հայաստանի Փոքր Ասիայի ճարտարապետության հետ ունեցած որոշ առնչություններ:

Վերը բերված հնագիտական նյութերը հնարավորություն են տալիս նաև եզրակացնելու, որ վաղ հայկական մշակույթի ձևավորման գործում մեծ դեր են խաղացել ուրարտական ավանդները:

2. ՀԱՏԿԱԿԱՆ ԷՊՈՍԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇԵՐՏԸ

Առասպելները: Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի կարևոր մասն են կազմում հնագույն առասպելները, որոնք մասամբ կապված են նաև հայոց սկզբնական պատմության և կրոնի հետ:

«Հնագույն բանաստեղծության մի տեսակն են և առասպելները: Դրանք փոքրիկ գրուցիկներ են, որոնց մեջ, ըստ նախնական աշխարհայեցողության ու հավատալիքների, բնությունն ու հասարակական ձևերը անգիտակցորեն մշակված են ժողովրդի երևակայությամբ: Դրանց մեջ ոգիների, դուցազների կամ աստվածների պատկերով ձևավորված ու գրոշմված են նախնական ժողովուրդների հայացքը, մի կողմից՝ հասարակական հարաբերությունների, մյուս կողմից՝ բնության ուժերի և երևույթների վրա»³⁸:

Հայերի հնագույն և ամենանշանավոր առասպելներից է Հայկի և Բելի գրուցյը: Այն բերված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Սեբեոսի «Պատմության»՝ Անանուն պատմիչին պատկանող ներածական զլխի մեջ և հիշատակվում է Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտություն» և «Տոմարագիտություն» աշխատություններում:

Հայկը՝ մի հսկա աղեղնավոր, ըմբոստ և ազատասեր հերոս, շկամենալով ենթարկվել Բելին, որը փորձում է բռնանալ բոլորի վրա, իր որդիների հետ հեռանում և հաստատվում է Հայաստանում: Բելը նրան առաջարկում է վերադառնալ և հնազանդվել իրեն, սակայն Հայկը մերժում է: Այն ժամանակ Բելը

38 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 19:

արշավում է Հայկի դեմ, բայց ճակատամարտում սպանվում է Հայկի ձեռքով. որը այդպիսով իր անկախությունն է հաստատում:

Առասպելի հիմնական դժերից մեկը սեփական երկրի պաշտպանությունը և ազատագրումն է օտար ոտնձգություններից: Ծակատամարտի նախօրյակին դիմելով իր քաջերին, Հայկը ասում է. «Կամ մեռցուք և աղխ մեր ի ծառայութիւն Բելայ կայցէ, կամ վաջողութիւն մատանց մերոյ ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբօխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»³⁹: Հայկի և Բելի առասպելը որոշակի ազդեցություն ունի հայոց նախնական պատմության հետ: Հայկը հանդես է գալիս որպես հայերի էպոսին, որի անվան հետ է կապված հայ ժողովրդի անունը: Հայկի և Բելի առասպելի մեջ իրենց արտացոլումն են գտել պատմական այնպիսի եզրույթներ, ինչպիսին Ասորեստանի և Ուրարտուի դարավոր պայքարն էր կամ Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցումը հայերի կողմից:

Մովսես Խորենացու մոտ բերված են զրույցներ նաև Արամի մասին: Նրանց մեջ առասպելականը նույնպես միախառնվում է պատմականի հետ: Արամի առասպելներում հեռավոր արձագանքներ են պահպանվել հայերի հարաբերությունների մասին իրենց սահմանակից երկրների՝ Մարաստանի, Ասորեստանի, Կապադովկիայի հետ: Ինքը՝ Արամը, հավանաբար մի կողմից արձագանք է ուրարտացիների թագավոր Արամեի, մյուս կողմից՝ հանդես է գալիս որպես հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցած մյուս շերտի՝ փոլուզացիներին հարևան արմենների էպոսին:

Ասորեստանի դեմ Արամի կովի նկարագրության մեջ երևում է զրույցի առասպելական կողմը: Արամի հակառակորդը այստեղ Բարշամ աստվածն է («Բարշամին»՝ «երկնքի որդի»), որին պաշտում էին ասորիները: Առասպելական ընդգծված բնույթ ունի զրույցը նաև այն մասում, որտեղ նկարագրվում են Արամի գործերը Փսքր Ասիայում՝ Կապադովկիայում: Այստեղ նա ընդհարվում է Տիտանյանների և նրանց առաջնորդ «Պայապիս Քաաղեայ Տիտանեանի» հետ, որին հաղթելով քշում է «ի կղզին ինչ Ասիական ծովուն»: Զրույցի այս մասի նմանությունը հունական առասպելներին ակնհայտ է: Արամի վերոհիշյալ ընդհարումները հիշեցնում են Ջեսի՝ Տիտանյանների և Տիտան հսկայի դեմ մղված կռիվը, որը և թերևս վկայում է հնագույն ժամանակներում հայերի՝ փոքրասիական և հունական աշխարհների հետ ունեցած կուլտուր-պատմական ազդեցությունների մասին:

Տորքի առասպելի բովանդակությունը նույնպես հասել է մեզ Խորենացու «Հայոց պատմության» միջոցով: Նրան վերագրվում էր ֆիզիկական աներևակայելի ուժ: Տորքը ջարդ ու փշուր է անում հսկա ժայռեր, եղունգներով հղկում է քարերը, ինչպես և նրանց վրա փորագրություններ անում: Մովի ափերին նավելի հանդիպելով, նրանց վրա հսկա ժայռեր է նետում, և ալիքներից խորտակվում են նավերը:

Առասպելի այդ մասը որոշ չափով հիշեցնում է «Ողիսականի» կիկլոպ Պոլիփեմի արարքներն ու ևս մի ակնարկ է կուլտուր-պատմական որոշ հարակցումների՝ Հայաստանի և նրանից դեպի արևմուտք ընկած ժողովուրդների միջև: Սակայն ամբողջությամբ վերցրած, ինչպես նաև իր որոշ մանրամասնու-

39 Խորենացի, Ա, ժա:

թյուններով, Տորք Անդեղի առասպելը ունի տեղական բնույթ, կազմավորված լինելով⁴⁰ Առաջավոր Ասիայի մշակութային ընդհանուր ատաղձի վրա:

Արլյի և Շամիրամի հնագույն առասպելները մեծ հռչակ են վայելել հայերի մեջ: Երանք մեզ հասել են բաղմամբիվ ճանապարհներով, մատենագրության միջնորդությամբ կամ ժողովրդական զրույցների ձևով:

Հիմնական առասպելը Շամիրամի և Արալի փոխհարաբերությունների մասին գեղեցիկ և ամբողջական ձևով պատմված է Մովսես Խորենացու և Սերեոսի պատմություններում: Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը սիրահարվում է Հայաստանի թագուհի Սորին՝ Արալին, և առաջարկում նրան գալ իր մոտ և ապրել միասին: Արան մեղքում է, իսկ Շամիրամը զորքով ներխուժում է Հայաստան: Ծակատամարտում Արան սպանվում է:

Ըստ առասպելի նախնական ձևի, Շամիրամը վերակենդանացնում է Արալին արալեղների օգնությամբ: Քրիստոնեության գաղափարախոսական բովով անցած առասպելի անվան վերջաբանը նենգափոխվում է և, ըստ նոր տարբերակի, Արալի դիակը նեխում է:

Այս առասպելը տարբեր ձևերով կամ նրա որոշ հատվածները կարելի է հանդիպել V—IV դարերի հեղինակ Կտեսիաս Կնիդացու մոտ՝ Դիոգոր Սիկկելացու միջնորդությամբ, անտիկ ժամանակաշրջանի պապիրուսային մի սիրավեպում, Պլատոնի «Հանրապետություն» աշխատության մեջ և Մ. Խորենացու մոտ⁴⁰: Մինչև վերջերս հետաքրքրական տարբերակներ են պահպանվել ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Շամիրամի անունը հանդիպում է Հայաստանի, առավելապես Վանի աշխարհագրական անվանումներով, օրինակ, Շամիրամի ջրանցքը, Շամիրամալթի վայրը և այլն: Ինչպես և մյուս առասպելները, շնայած իր դիցաբանական բնույթին, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի զրույցը արտացոլում է պատմական որոշակի հարաբերություններ՝ Հայկական լեռնաշխարհի հին բնակիչների և հարավից սահմանակից սևմական աշխարհի միջև:

Ասորեստանում մ. թ. ա. IX դարում իշխել է Շամուրամաթ թագուհին, որը Շամիրամի երկրային նախատիպն է: Սրա օրոք Ասորեստանի և նրա հյուսիսային հարևանի՝ Ուրարտուի միջև, մի շարք ընդհարումներ են եղել: Թերևս այս և հաջորդ դարերում չգտարող արշավանքների արձագանքներն իրենց տեղն են գտել Արալի և Շամիրամի առասպելների մեջ⁴¹:

Հին հայկական վեպը: «Ի տարբերություն առասպելի, որը դիցաբանական բնավորություն ունի, վեպի նյութը պատմությունն է, իսկական թե կեղծ»⁴². Վեպի մեջ պահպանվում են պատմական անցքերի հուշերը, սակայն ժամանակագրական տեսակետից մեծ խախտումներով: Բայց հին վեպը իր հերթին առասպելախառն է, նրա մեջ տեղ են գտնում բաղմամբիվ առասպելներ:

Իսրերը շարունակ ապրելով վիպասանների շուրթերին, վեպը զգալի փոփոխության է ենթարկվում: Այդ փոփոխություններն ուժեղանում են նշանավոր իրադարձությունների և պատմական անձերի ազդեցությամբ:

40 Տե՛ս ն. Աղոնց. Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 223—293:

41 Տե՛ս Գր. Վափանցյան. Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945:

42 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 37 և հաջ.:

Մեր հին վեպը կոչել են «վիպասանք», «երգ վիպասանաց» կամ «գրուց»։ Այն մշակվել է վիպասանների և զուսանների ձեռքով։

Տիգրանի և Աժդահակի վեպը հնագույններից է։ Նրա մեջ արտացոլվել են տարբեր դեպքեր նաև Տիգրան Մեծի հետ կապված։ Բայց նախնական շերտը անդրասպատկերում է մ. թ. ա. VI դարի դեպքերը, որոնց մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Քսենոփոնը⁴³։ Ինչպես վերը տեսանք, ըստ նրա պատմածի՝ Մարաստանից կախյալ փիճակում գտնվող Հայաստանը ձգտում է անկախություն։ Այդ ձգտումը ճնշում է Կյուրոսը, ապագա Աքեմենյան տերության հիմնադիրը, որը առժամանակ մարաց թագավորի զորավար է։ Հանդես է գալիս նաև հայոց արքայազն Տիգրանը, որը Կյուրոսի սրտակիցն է և մտերիմ բարեկամը։ Խորհնացու մոտ պահպանված վեպի հիմքը ևս երկու հարևան աղբյուրի թագավորների՝ հայոց Տիգրանի, մարաց Աժդահակի (Աստիագես) և Կյուրոսի հարաբերություններն են։ Անվան զուգադրություն բերումով վեպի հետ է կապվել նաև Աժդահակ (Աժի Դահակ՝ վիշապ Դահակ)՝ վիշապի առասպելը։ Ըստ այդ պարսկա-հնդկական առասպելի, վիշապ Դահակը կոչվում է հերոսների կամ աստվածների դեմ և սպանվում։ Մեր առասպելներում Աժդահակի դեմ նախապես գուրս է գալիս, հավանաբար, Վահագնը, որին հետագայում փոխարինում է Տիգրանը⁴⁴։

Տիգրանը սկզբում դաշնակից է Աժդահակին։ Բայց Կյուրոսի և Տիգրանի մտերմությունը փախցրել էր Աժդահակի բունը և նա խորհրդակցում էր իր մարդկանց հետ, թե ինչ հնարքներով պիտի կարողանա խաբխրել պարսիկների և բյուրավոր զորք ունեցող հայերի դաշինքը, քանի որ այդ օրերում, պատմում է վեպը, Կյուրոսի և Տիգրանի դաշինքը փոքր վտանգ չէր սպառնում մարաց Աժդահակին։

Առասպելախառն վիպասանությունը է սպանվում Աժդահակի երազի մասին, որի համաձայն արժվաթև վիշապի վրա նստած Տիգրանը սլանում է դեպի մարերի մայրաքաղաքը և սպանում Աժդահակին։ Վախենալով, որ երազը կարող է իրականանալ, Աժդահակը ամուսնանում է Տիգրանի քրոջ՝ Տիգրանուհու հետ, որպեսզի նրան իր դորձակիցը դարձնի Տիգրանի դեմ։ Տիգրանուհին հայտնում է եղբորը Աժդահակի դավադիր խորհուրդը, և հայոց արքան զորք է հավաքում ու շարժվում դեպի Մարաստան։ Պատերազմում Տիգրանը սպանում է Աժդահակին ու հաղթանակ տանում։

Այսպիսով, Քսենոփոնի հետ մեկտեղ, հայկական առասպելախառն այս վեպը ևս, անշուշտ, պատմական կարգի հիշողություններ է հասցրել մեզ և հայերի և հարևան մարերի հարաբերությունների մասին։

Առասպելները և վիպական բանաստեղծությունը հին Հայաստանի մշակույթի անխզելի և արժեքավոր մասն են կազմում։ Նրանք անդնահատելի նշանակություն ունեն հին հայերի կրոնը, հավատալիքները, արվեստը, գրականությունը և պատմությունը ուսումնասիրելու համար։ Խոր արմատներով կապված լինելով հինարևելյան աշխարհայեցողության հետ և գրանորելով անզուգական

43 Տե՛ս Xen., Cyrop., II, 9, 25:

44 Խորենացի, Ա, դ, Կ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. I, էջ 48:

գեղարվեստական հմայքը, մեր հին առասպելներն իրենց առինքնող ուժի բերումով երբեմն տարածում են գտել նույնիսկ Հայկական լեռնաշխարհից դուրս:

Առասպելների և վեպի սճր աչքի է ընկնում վառ գույներով, պատկերավոր գարձվածքներով, դիպուկ բնորոշումներով և մակերևույթով: Հակառակ բրիտանական ոգուն, հավասար շափով մեծ ուշադրություն է դարձվում հերոսների մարմնական և հոգեկան գեղեցկությանը:

Ըստ առասպելի, որը վերարտադրել է Մովսես Խորենացին, Հայկը «գեղաւշատշաճ է և անձնեայ, քաջազանդուր, խալտակն և հաստաբազուկ», Տիգրանը «Յրեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս և յըմպելիս, և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք փանդամքն երգէին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյ շափաւոր, մեծիմաստ և պերճաբան»: Հայ ժողովրդի գրական հուշարձանների միջով կարմիր թելի նման անցնում է հերոսների խրոխտ և սղատասեր ոգին, օտար բռնապետությանը շննազանգվելու վճռականությունը: Միևնույն ժամանակ ընդգծվում է նրանց խաղաղասեր շինարարական ոգին, որի արտահայտությունն են նրանց ձեռքով հիմնադրված քաղաքները, ավաններն ու դաստակերտները, տնկված անտառները:

3. ՀԱՅԵՐԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՎԱՏԱՎՈՒՔՆԵՐԸ

Ինչպես տեսանք, Հայաստանի պատմության տոհմա-ցեղային ժամանակաշրջանի կրոնի մեջ մեծ տեղ էր բռնում ոգու հավատքը, բնության և նախնիների պաշտամունքը: Տոհմատիրական կարգերի զարգացած փուլում և դասակարգային հասարակությանը անցնելու կապակցությամբ տեղի է ունենում աստվածությունների անձնավորում և ձևավորվում է հնագույն աստվածների պանթեոնը:

Վաղ հայկական պանթեոնի ուսումնասիրման համար արժեքավոր աղբյուր են հանդիսանում հին առասպելները, որոնք ունեն ընդգծված դիցաբանական բնույթ:

Հայերի հնագույն աստվածներից է Հայկը: Նրա պաշտամունքի արմատները մեզ տանում են դեպի տոհմատիրական հասարակության խորքերը: Ինչպես երևում է մի շարք փաստերից (Սեբեոսի (Անանունի) «Պատմությունը», Աղցի դամբարանի բարձրաքանդակները), Հայկը հանդես է գալիս որպես հսկա որսորդ, որն իր երկու շների հետ հալածում է գաղաններին⁴⁵: Հայկը նաև կոսմոպոնիական հատկություններ է ձեռք բերում, երկինք է բարձրանում և դառնում գեղեցիկ ու լուսավոր աստղերից մեկը: Այդ երևում է մեր թարգմանական գրականության մի շարք երկերից և Աստվածաշնչից, որտեղ Հայկը հավասարեցվում է Օրիոն համաստեղությանը: Հայկական ժողովրդական երգերից մեկում մի համաստեղություն ուղղակի Հայկ (Խեկ) է անվանված:

Վաղ դասակարգային հասարակության անցման պայմաններում Հայկը մարմնավորում է հայ ժողովրդի պայքարը նոր հանդես եկող բռնապետության

⁴⁵ Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Հայկ-Օրիոն, Տեղ. ԳԱՀՖ, № 8, 1941, էջ 29—36:

դեմ, որն աշխատում է ասրկացնել ուրիշներին: Այս էտապում Հայկը և նրա հակառակորդ Բելը արդեն առանձին երկրների աստվածներ են: Բելը՝ Հայաստանի հարավային հարևան սևմական ազգերի աստվածն է: Բելի դեմ ապրստամբող Հայկը, որը կոչվում է ու սպանում նրան, լուսավոր ու պայծառ մի աստված է: Միևնույն ժամանակ նա պաշտվում է որպես հայերի նախահայր, որը անձնուրաց կոչով հայերի ազատությունն է նվաճել:

Հայերի աստվածներն էին Տորքն ու Անգեղը: Տորքը Առաջավոր Ասիայի փոքրասիական մի շարք ժողովուրդների ու ցեղերի աստվածն է եղել: Խեթերի մոտ (Տարբու) նա պաշտվել է հավանաբար որպես պտղաբերության և բուսականության աստված: Ելնելով նրա՝ Անգեղ-տուն գավառի հետ ունեցած աղերսից, հնարավոր է ենթադրել, որ նրա պաշտամունքը առավելապես տարածված է եղել Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում:

Մովսես Խորենացու միջնորդությամբ հասած առասպելում Տորքը հանդես է գալիս որպես Անգեղյա, որը ժողովրդի ու իրեն՝ Խորենացու կողմից ըմբռնվել է որպես «տղեղ»: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ իրականում այստեղ խոսքը Տորքի ծագումը բնորոշող մի անվան մասին է: «Տորք Անգեղյա» նշանակում է, որ Տորքը Անգեղի սերնդից է: Անգեղը նույնպես հայտնի է որպես հայկական աստվածներից մեկը, որի անունը ստեղծական ծագում ունի (Բուշուն): Աստվածաշնչի մեջ սևմական անդերերկրյա ներգալ աստծու անունը հայերենում թարգմանված է Անգեղ: Անգեղի աստված լինելու մասին վկայում է նաև Սերեսը (Անանունը):

Հայկական պանթեոնի մեջ կարևոր տեղ է զբաղում Արա և Շամիրամ աստվածների զույգը: Արան տեղական հնագույն աստվածներից է: Իր անունով և իր որոշ գծերով նա կասկածում է խեթական և ուրարտական որոշ աստվածների հետ⁴⁶:

Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, Արայի նախնական կերպարը արտահայտել է դարձան աճող բուսականությունը, երկրագործությունը, ցանքը և ջուրը: Այս երևում է ի դեպ Արայի առասպելում պահպանված Արայի շրջապատի բուսական բնույթ ունեցող անուններից (Նուարդ, Անուշաւան Սոսանուէր): Արայի այս բուսական հին բովանդակության գրեթե ումն է նաև նրա հարություն առնելու հանգամանքը:

Ինչպես հայտնի է, մեռնող և հարություն առնող աստվածությունները լայն տարածում էին գտել հինարևելյան երկրներում: Հայաստանում Արայի պաշտամունքի տարածման մասին վկայում են նաև մի շարք տեղանուններ և նույնիսկ անձնանուններ: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից» երևում է, որ Շամիրամը կանդնեցրել է Արայի արձանը:

Հինարևելյան հավատալիքների ազդեցության տակ Արան սկսում է հանդես գալ Շամիրամի հետ միասին: Հին Արևելքում գոյություն ունեւր մի շատ սիրված դիցուհի, որը մեծ դեր է խաղացել կրոնական կյանքում: Զանազան անուններով ու կերպարանքներով նա պաշտվել է բազմաթիվ երկրներում: Ասորեստանում և Բաբելոնում նա կոչվել է Իշտար, Փյունիկիայում՝ Աստարոթ, Ասորիքում՝ Դերկետո, Աթարգատիս: Ըստ հին առասպելների, Դերկետոյի

46 Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, Արա Դեղիցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945:

գուտարն է Շամիրամը: Նա իր մոր նման պտղաբերության ու սիրո աստվածուհին է և հայտնի է իր ղեղեցկությամբ, պատերազմասեր է և վավաշտու: Նրա պաշտամունքը մտել է Հայաստան և կապակցվել է Արայի կերպարի հետ: Շամիրամի պաշտամունքը Հայաստանում լայն տարածված լինելու մասին առասպելներից բացի, ինչպես ասվեց վերը, վկայում են բազմաթիվ տեղանուններ, որոնք կապված են նաև դիցուհու անվան հետ: Մ. թ. II դարի գրող Լուկիանոս Սամոսատցու ասելով՝ Հայաստանի Շամիրամի երկրպագուները նվերներ էին ուղարկում նրա տաճարին:

Արայի և Շամիրամի հետ միասին պաշտվում էին նաև Արալեղ կոչված ոգիները: Հայերը հավատում էին, որ արալեղները լիզում էին հայրենիքի համար կովի դաշտում քնկած հերոսներին և հարություն տալիս նրանց: Ըստ մեր մատենագիրների մոտ պահպանված տվյալների, հայերը արալեղներին համարում էին շնից սերված:

Հնագույն հայկական աստվածների թվին է պատկանում Վահագնը: Վահագնի կերպարը, ինչպես նրան զուգահեռ կազմող հնդկական Ինդրան կամ պարսկական Վերեթրագնան, պահլավական Վարհրանը կամ Բահրամը ղեղեցիկ, քաջ և զորեղ երիտասարդներ են, որոնք նշանավորում են բնության ուժերը մարմնավորող աստվածությունների կերպարի զարգացման վերջին փուլը՝ մարդեղացումը (անարսպոմորֆիզմ), քանի որ աստվածն էլ արդեն մարմնավորում էր ոչ միայն բնության ուժերը, այլև մարդու բանականությունը:

Այսպիսին է նաև Վահագնը ժողովրդական բանաստեղծական զրույցներում, որոնցից Մովսես Խորենացին մեղ է հասցրել երկնքի և երկրի, ծիրանի ծովի և հղեգնի երկունքից ծնված, հուր մազերով և բոց մորուքով խարտյաշ պատանյակ Վահագնի ծննդյան երգը: Դա ժամանակի մտածողության, պատկերացումների և ժողովրդական շափածո բանահյուսության՝ բնության տարերքի պես արտահայտիչ ու գունեղ, միաժամանակ զրավիչ ու առինքնող մի հատված է:

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
 Երկնէր և ծովն ծիրանի.
 Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն հղեգնիկ.
 Ընդ հղեգան փող ծուխ ելանէր,
 Ընդ հղեգան փող բոց ելանէր,
 Նւ ի բոցոյն վաղէր խարտեաշ պատանեկիկ.
 Նա հուր հեր ունէր,
 Ապա թէ բոց ունէր մօրուս,
 Նւ աշկունքն էին արեգակունք⁴⁷:

Այս սքանչելի երգում տեսնում ենք, որ կյանքի ծնունդը տեղի է ունենում շնորհիվ երկնքում և երկրի վրա գտնվող իրար հակադիր շորս տարրերի՝ հողի (երկիր), ջրի (ծով), կրակի (բոց, ծուխ) և օդի (երկինք) միասնության: Այստեղ առկա է նաև բուսական աշխարհը, ներկայացված ծովում աճած հղեգնով, որը ծնունդ է տալիս Վահագնին:

47 Խորենացի, Ա, 1ա:

Մեջ բերելով Վահագնի ծննդին վերաբերող հատվածը, Խորենացին գրում է. «Զայս երգելով ոմանց փանդոսամբ, լուար մերովք իսկ ականջօր: Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասկին չերգին կուուել նմա և յաղթել...»:

Վահագնի ղուդահեռը կազմող ամպրոպի աստվածները նույնպես կոչում են վիշապի հետ, որը մարմնավորում է երկնքի ջրերը պահող ամպը: Հնդկական ամպրոպի աստված Ինդրան, օրինակ, հաղթում է Վրթրային (վիշապին). իր կայծակի ղենքով պատում է ամպերի կամարը և երկնային ջրերը թափվում են երկրի վրա՝ արգասավորում նրան: Այդպիսին է նաև Վահագնի կռիվը վիշապի դեմ, ըստ որում Վահագնը կարող էր հանդես գալ սարբեր կերպարանքներով, օրինակ, առյուծի, ցուլի, ուղտի, հեծյալ որսորդի, մանավանդ նաև քաղի՝ քարայծի ղլխով և կռվել վիշապի դեմ. այդ պատկերը, պահպանվելով միջնադարյան հայ ձևապատկերում, հասել է մեզ:

Վահագնին վերագրվել է նաև եղան կերպարանք ընդունած վիշապին (լմա՝ հողմ, ամպ) երկինք բարձրացնելը, որը ճիշտ է նկատել Մ. Աբեղյանը Եղնիկ Կողբացու մի վկայության հիման վրա⁴⁸:

Անանիա Շիրակացին մեջ է բերում մի զրույց, ըստ որի հայոց նախնի Վահագնը մի ցուրտ ձմեռ գողացել է Ասորեստանի նախնի Բարշամի հարզը և երկնակամարով անցած նրա ճանապարհին թափված հարդից է, որ գոյացել է Հարզագողի ճանապարհը կամ Ծիր Կաթինը⁴⁹:

Հավանական է, որ հնագույն շրջանում հայերի կողմից պաշտվել են նաև այլ աստվածություններ: Հայաստանում մ. թ. ա. V դարի վերջում արևին երկրպագելու մասին մի կարևոր վկայություն է պահպանվել, որից երևում է, որ արևին ձիեր էին ղոհաբերում⁵⁰:

Մի շարք աստվածությունների պաշտամունքը, որի մասին մենք տեղեկություններ ունենք, սկսվել է, թերևս, այդ հնագույն շրջանում, բայց ծավալ ու տարածում է ստացել Հայաստանում պատմության հետագա շրջաններում: Դրանցից են Անահիտը, Արամազդը, Միհրը, Տիրը և ուրիշ աստվածներ:

48 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 1, էջ 36:

49 Տե՛ս Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 37:

50 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 5, 35:

ԲԱԺԻՆ Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ
ՉԱՐԳԱԾՈՒՄԸ

ՀԵԼԼԵՆԻՉՄԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Հելլենիզմ. նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալները: IV դարի վերջերից Հայաստանը ընդգրկվում է հելլենիստական աշխարհի վարդաքաման ոլորտը:

«Հելլենիզմ» («հունականություն») տերմինը պատմագիտության մեջ ներմուծվել է ավելի քան հարյուր տարի առաջ: Նրանով բնութագրվել է մ. թ. ա. III—I դարերի պատմությունը որպես մի ժամանակաշրջան, որի ընթացքում հունական ազդեցությունը իր ցայտուն դրսևորումը գտավ Հին Արևելքի ժողովուրդների մշակութային, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Այդ տերմինը լրիվ բավարարում է նաև արդի բուրժուական պատմագիտությանը, որը, չնայած կատարված անթիվ հետազոտություններին, դեռ շարունակում է վերոհիշյալ երեք հարյուրամյակների պատմության հիմնական բովանդակությունը սպառել «հունականությամբ»: Ընդամին որպես կանոն թերագնահատվում է պատմական իրականության այն կողմերի նշանակությունը, որոնք կամ կապ չունեն հոմանական ազդեցության հետ և կամ, ընդհակառակն, հունականի վրա տեղական կյանքի ազդեցության հետևանք են¹:

Սովետական պատմագրությունը որդեգրել է «հելլենիզմ» տերմինը, սակայն ոչ մեխանիկորեն, այլ ներդնելով նրա մեջ շատ ավելի լայն բովանդակություն, որով այդ տերմինը ստացել է զգալի չափով պայմանական բնույթ²: Որքանով որ խոսքը Արևելքի մասին է, սովետական պատմագրությունը հելլենիզմի դարաշրջանը պիտու է որպես հինարևելյան ստրկատիրական երկրների պատմական վարդաքաման որոշակի փուլ, որը նախապատրաստված էր այդ երկրների բաղմադարյան պատմությամբ, բայց որը բնութագրվում էր նաև արևելյան ժողովուրդների և հոմա-մակեդոնացիների աննախընթաց մերձեցմամբ ու փոխազդեցությամբ:

¹ Բազմաթիվ աշխատություններից նշենք կարևորագույնները, որոնք հանրագումարային բնույթ են կրում *I. P. Kaerst*, *Geschichte des Hellenismus*, I—II, Lpz., 1927. *W. W. Tarn*, *Hellenistic civilization*, London, 1941—ռուս. թարգմ. *В. В. Тарн*, *Эллинистическая цивилизация*, М., 1949. *М. I. Rostovtzeff*, *A Social and Economic History of the Hellenistic World*, I—III, Oxford, 1941.

² *Տե՛ս* *А. Б. Ранович*, *Эллинизм и его историческая роль*, М.—Л., 1950, «Всемирная история», т. II, М., 1956, էջ 211—342:

Հինարևելյան քաղաքակրթությունը հելլենիստական շրջանում արդեն ուներ ավելի քան երկհազարամյա պատմություն: Արևելյան մի շարք հասարակություններ այդ ընթացքում ստեղծել էին զարգացած տնտեսություն բազմաթիվ գյուղատնտեսական և արհեստագործական հյուղերով: Դարերի ընթացքում մշակվել էին քաղաքական կյանքի, պետական կառուցվածքի ու վարչական կառավարման մանրամասն ու բազմազան ձևեր: Վերջապես, բարձր մակարդակի էր հասել հոգևոր և նյութական մշակույթը: Հազարամյակների ընթացքում արևելյան ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները անցել էին զարգացման հարուստ ուղի, որի հիմնական փուլերն էին դասակարգերի առաջացումը, ստրկատիրական հասարակության կազմավորումը և Ֆրա հետագա ծավալումը³:

Իհարկե, ստրկատիրության զարգացումը այստեղ ընթացել էր ուրույն, անտիկ հասարակություններից տարբեր ուղիներով և ժամանակագրական այլ շրջանակներում: Արդեն հելլենիստական դարաշրջանի նախօրեին ստրկատիրական հասարակարգի ծաղկուն շրջանը Արևելքի զարգացած ժողովուրդների համար պատմական անցյալ էր: Դեռևս մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից այստեղ սկսել էին ծաղկել նոր երևույթներ: Նախորդ ժամանակների հետ համեմատած դիտվում էին ստրուկների շահագործման ձևերի որոշ մեղմացում, ստրուկներին իրենց աշխատանքի արդյունքով շահագրգռելու փորձեր: Հիմնականում այդ կատարվում էր նրանց մի որոշակի հողամասի կամ փոքր ձեռնարկության կցելու, Ֆրանց որոշ գործիքներ տրամադրելու միջոցով և բերքի կամ ստացվածքի մի մասի տնօրինման հնարավորություն ընձեռելով: Սակայն դրա փոխարեն, ստրուկների շահագործման այդ «մեղմացած» ձևերը տարածվում էին նաև ազատ բնակչության լաֆն դանդաղածների վրա, առաջ բերելով նրանց շահագործման սաստկացում: Դա ստրկատիրական հարաբերությունների էքստենսիվ զարգացման ու տարածման տենդենցն էր, որն իր հերթին շարժարկիներ էր ստեղծում պետության սահմանների ընդարձակման, նորանոր երկրների գրավման և նրանց բնակչության շահագործման ու կողոպտման համար: Եթե նախկինում արտաքին երկրների շահագործման համար բավական էին պարբերական ուղմական ասպատակությունները և ավարառությունն ու գերեվարությունը, ապա այժմ անհրաժեշտ էր դարձել ծայրամասային երկրների միակցումն ու բյուրոկրատական ապարատի միջոցով հարկահանության կազմակերպումը:

Այս էր զլխավոր պատճառներից մեկը, որ մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից Առաջավոր Ասիայի պատմաբանում պարբերաբար առաջանում, ուռճանում և կործանվում էին նոր տիպի պետությունները՝ ուղմական ուժի վրա հիմնված սշխարհակալ մեծ քաղաքական միավորումները, որոնք ընդգրկում էին ժամանակի քաղաքակիրթ աշխարհի մի ստվար մասը: Այդ շարքում առաջինն էր ասորեստանյան մեծ տերությունը, որը մ. թ. ա. VIII դարի երկրորդ կեսի և VII դարի ընթացքում իշխում էր Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում, նվաճելով նաև Եգիպտոսը: Նմանօրինակ մի պետություն էր նաև Ուրար-

³ Sh'u B. B. Струве, История Древнего Востока, М., 1941 (երկրորդ հրատ.):

տուն: Սրանց անկումից հետո մ. թ. ա. VII դարի վերջին առաջացան երկու նոր աշխարհակալ տիրություններ՝ Մարականը և Նոր-Բաբելականը, որոնք գոյատևեցին շուրջ մեկ դար, որից հետո Առաջավոր Ասիան միավորվեց Աքեմենյանների տիրապետության տակ:

Աքեմենյան պետությունը իր էությունով չէր տարբերվում իր նախորդներից: Հանդես գալով որպես զուտ քաղաքական միավորում, նա այդպիսին էլ մնաց մինչև իր անկումը: Մ. թ. ա. IV դարի կեսերին նրան ամրապնդող քաղաքական կապերը և ռազմական ուժը է՛լ ավելի էին թուլացել, մինչդեռ զորեղացի էին կենտրոնախույս ձգտումները: Փոքր Ասիայի բարձր զարգացած հունական քաղաքները, հարուստ Ասորիքը, հնադարյան Եգիպտոսն ու Բաբելոնը Աքեմենյան տիրությանը խոչընդոտ էլիս համարում իրենց զարգացման ճանապարհին: Նա նմանվում էր մի խարխլված տան, որը փուլ կգար ամենաթույլ երկրաշարժի դեպքում⁴:

Հարվածը հասավ արևմուտքից՝ Բալկանյան թիրակղզուց: Հունական հասարակությունը մոտեցել էր խնդրո առարկա դարաշրջանին, թեև ավելի կարճատև, բայց առավել փարթամ ուղիով և քաղաքակրթական էլ ավելի մեծ նվաճումներով, քան Արևելքը: Ինքնիշխան պոլիսների՝ քաղաք-պետությունների, պետական ձևը, որը կյանքի էր կոչված Հունաստանի ստրկատիրության առանձնահատկություններով, ի տարբերություն Արևելքից, այստեղ ստացել էր իր գերագույն զարգացումը: Պոլիսը սոսկ քաղաք չէր, այլ քաղաքը՝ իրեն շրջապատող և իրեն պատկանող զյուզատնտեսական տերիտորիայի և նրա բնակչության հետ միավորված: Նա քաղկացած էր քաղաքային համայնքից, որն ընդգրկում էր իրական և պոտենցիալ ստրկատերերին, և շահագործվող դասակարգերից, որոնցից կարևորագույնը ստրուկներն էին և միջանկյալ հասարակաշերտերը: Քաղաքային համայնքը լիիրավ ստրկատերերի մի կոլեկտիվ էր, որը թեև ներքնապես ենթարկված էր ունեցվածքային շերտավորման, սակայն ամբողջությամբ վերցրած հակադրված էր ստրուկների իրավագուրիկ զանգվածին: Պոլիսային դեմոկրատիան իսկական դեմոկրատիա չէր, քանի որ նրա շրջանակներից դուրս էր մնում բնակչության մի ստվար, երբեմն գերակշռող մասը՝ ստրուկները: Դա ստրկատերերի դեմոկրատիա էր: Բայց և այնպես, հասնելով իր զարգացման զագաթնակետին, այդ դեմոկրատիան հանդեպից քաղաքակրթության աննախընթաց վերելքի:

Մ. թ. ա. V դարը Հունաստանում քաղաք-պետությունների ծաղկման զասական ժամանակաշրջանն էր: Այդ հարյուրամյակում հսկայական առաջընթաց կատարվեց տնտեսության և առևտրա-տնտեսական կապերի զարգացման ու ծավալման բնագավառում, ինչպես և աննախընթաց թռիչք՝ մշակույթի բնագավառում, ըստ որում ստեղծվեցին մարդկային հանճարի այնպիսի արժեքներ, որոնք ոչ միայն իրենց կատարելությունով նմանը չունենին անցյալում, այլև չգերազանցված մնացին նաև հետագայում, ու իրենց խոր դրոշմը թողեցին համամարդկային մշակույթի զարգացման ողջ ընթացքի վրա:

Սակայն հաջորդ, IV դարը իր հետ բերեց պոլիսի՝ քաղաք-պետության ճգնաժամ⁵: Ճգնաժամի էությունն էր հասարակության ազատ խավերի սոցիա-

⁴ Տե՛ս Մ. Մ. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 66 և հաջ.:

⁵ Տե՛ս Ա. Բ. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, էջ 20 և հաջ.:

լական շերտավորման ծայրահեղ խորացումը, հասարակության բևեռացումը, որի հետևանքով քաղաքացիների միջև խավերը, որոնք կազմել էին պոլիսի հիմնական քաղաքական ու ռազմական ուժը, քայքայվում ու տարրալուծվում էին, նվազեցնելով պոլիսի հզորությունը և որպես ինքնիշխան պետություն պահպանվելու նրա ունակությունը, ինչպես և շահագործվող դասակարգերին՝ ստրուկներին, ինքնուրույնարար, առանց արտաքին օգնության հնազանդ վիճակում պահելու նրա կարողությունը: Այս երևույթների հիմքում ընկած էին ստրկատիրական շահագործման ձևերի վարճացման որոշ նոր հանգամանքներ, որոնք իրենց բնույթով համեմատելի են Առաջավոր Ասիայում նշմարվող տեղաշարժերի հետ: Այստեղ ևս անհրաժեշտություն էր դառնում ստրուկների որոշ շահագործումը իրենց աշխատանքի արդյունքով, այսինքն՝ արտատնտեսային հարկադրման որոշ մեղմացումը, որը, սակայն, նույնպես ընթանում էր ի հաշիվ ստրկատիրական տիպի շահագործման մեջ հասարակության նորանոր շերտերի և նոր երկրների ներգրավման:

Այստեղ ևս նկատվում էր խոշոր պետական միավորումներ ստեղծելու ձգտումը, միավորումներ, որոնք քաղաք-պետության ձգնաժամի պայմաններում պիտի ապահովեին իշխող դասակարգի շահերի պաշտպանությունը:

Ահա այս տենդենցն էր, որ գլխավորեց երիտասարդ, բայց ռազմի մարդում կորովի մի պետություն՝ Բաղկանյան թերակղզու կենտրոնական մասում ընկած Մակեդոնիան, որն իր շուրջը համախմբեց գրեթե բոլոր հունական քաղաք-պետությունները: Միավորումը հարկադրական բնույթ էր կրում և քաղաքների «դաշնակիցներ» հորջորջումը շեր համապատասխանում նրանց փաստական դրությունը, բայց դա նրանց միակ հնարավոր գոյավիճակն էր: Հետագայում պարզվելու էր, որ Մակեդոնիայի հարկադրական դաշնակցի դիրքն իսկ շատ շահավետ էր նրանց համար:

Այս զորեղ կռալիցիայի ստեղծման գործում մեծ ավանդ ուներ Մակեդոնիայի Փիլիպպոս թագավորը (359--336), որը եռանդուն պայքարի ղեկով մեկը մյուսի հետևից իր ազդեցության ոլորտն էր առել նախկինում ինքնիշխան հունական քաղաք-պետությունները: Նրա որդի Ալեքսանդրը, որը 336 թվականին ժառանգեց գահը, արդեն կարող էր ստեղծված հզոր քաղաքական ու ռազմական ուժը գործի դնել Առաջավոր Ասիայի երկրները նվաճելու նպատակով:

Չգտումը դեպի Արևելք, առաջին հերթին Փոքր Ասիայի արևմտյան եզրերի հունական քաղաքները պարսիկների լծից ազատագրելու համար, վաղուց արդեն V դարի հունա-պարսկական պատերազմներից հետո, արմատացել էր հունական աշխարհում: Այդ ուղղությամբ արդեն արվել էին անհաջող կամ մասնակի հաջողությամբ պսակված փորձեր: Եվ ահա 20-ամյա Ալեքսանդրը, կանգնելով միավորված Հունաստանի գլուխ, իրեն ի վիճակի էր դրում շարժվելու արեմենյան արքայից-արքայի հետ⁶: Որպես առաջին քայլ, նրա առաջ ծառանում էր Փոքր Ասիայի հին հունական քաղաքները՝ Եփեսոսը, Միլետը և մյուսները նվաճելու խնդիրը:

⁶ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա արշավանքների մասին կա հսկայական գրականություն. նշենք վերջին մենագրություններից կարևորագույնը՝ W. W. Tarn, Alexander the Great, I—II, London, 1948:

Ալեխանդր Մակեդոնացու արշավանքները: 334 թվականի գարնանը մակեդոնա-հունական զորքերը Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցան Հելլեսպոնտոսը և շուտով Գրանիկ գետի ափին պարտության մատնեցին պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին: Ճանապարհը դեպի հունական քաղաքները բաց էր, սակայն այդ քաղաքներից ամեն մեկը մի ամբողջ էր և նրանց նվաճումը քիչ ջանքեր չպահանջեց: Աֆուհեստև, նա կտրեց անցավ Փոքր Ասիան և Կիլիկիայի վրայով իջավ Ասորիք, որտեղ նրան սպասում էր ինքը՝ Դարեհ Գ-ը, իր բազմաՀազար զորքերով: Իստոսի մոտ 333 թվականի գարնանը պարսից զորքը, շնայած թվական մեծ դերակշռության, ծանր պարտություն կրեց: Դարեհը փախավ, հաղթողների ձեռքին թողնելով մորը, կնոջը և զավակներին:

Ալեխանդր Մակեդոնացու դրամը

Այս հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը մրցումը Դարեհի հետ հիմնականում շահած համարեց, ուստի և անմիջապես չհետապնդեց նրան, այլ շարունակեց իր շարժումը դեպի հարավ՝ Եգիպտոս: Ճանապարհին նրան լուրջ խոչընդոտ հանդիսացավ փյունիկյան Տյուրոս քաղաքը, որը առափնյա կղզու վրա կառուցված դժվարամատուց մի ամբողջ էր: Ալեքսանդրին հաջողվեց այդ ամբողջը գրավել միայն 7-ամսյա պաշարումից հետո: Իսկ Եգիպտոսը, ընդհակառակը, գրավվեց առանց զենքի միջամտության. Արեմենյանների հետ նրա կապերը միշտ էլ չափազանց թույլ էին եղել: Այստեղ Ալեքսանդրը իրեն հայտարարեց եգիպտական աստված Ամոնի որդի և փարավոնների ժառանգ, հիմնեց իր ստեղծած քաղաքներից ամիրանիկը՝ Ալեքսանդրիան:

Դառնալով Ասիա, Ալեքսանդրը հետապնդեց Դարեհին: Մինչ այդ նա մերձեց էր Դարեհի՝ հաշտության երկիցս արված առաջարկները: Ճակատամարտը

տեղի ունեցավ Ասորեստանում, Գալգամեղա կոչվող բնակավայրի մոտ, 331 թվականի սեպտեմբերին: Եվ նորից բախտը ժայտաց Ալեքսանդրին: Ի դեպ, այստեղ, պարսկական զորքի կազմում, նրա դեմ մարտնչում էին նաև հայկական զորքերը՝ Օրոնտեսի (Երվանդ) և Միթրաուստեսի (Միհրվահիշտ) զխավորությամբ⁷:

Գարեհը կրկին փախուստի դիմեց, փաստորեն հրաժարվելով իր տերությունից: Ալեքսանդրը արշավեց դեպի Բաբելոն, այնտեղից դարձավ դեպի պարսկական տերության մայրաքաղաք Պերսեպոլիս, զրավելով Աքեմենյանների կուտակած անհամար գանձերը:

Սակայն Գարեհը դեռ կենդանի էր. Ալեքսանդրը շտապեց նրա կտելից և այն է՝ պետք է բռներ, երբ պարսից արքայի սատրապները, որ փախչում էին նրա հետ միասին, հենց իրենք սպանեցին նրան:

Շարունակելով արշավանքը, Ալեքսանդրը հասավ Սիջին Ասիա՝ Աքեմենյանների տերության արևելյան ծայրամասը, որտեղ ենթարկվեց մեծամեծ փորձությունների: Տեղի բնակչությունը նրա դեմ պարտիզանական պատերազմ ծավալեց, ջլատելով բանակի ուժերը: Այնուամենայնիվ, հաղթահարելով զժվարությունները, հունա-մակեդոնական զորքերը ավարտեցին Միջին Ասիայի նվաճումը: Ալեքսանդրը շարժվեց դեպի հստավ՝ Հնդկաստան, որ արդեն վկայում է նրա մտադրության մասին՝ հնարավորության դեպքում հասնել աշխարհի ծայրը: Սակայն հակառակորդի հետ մի շարք բնդհարումներից ու այլ զժվարություններից հետո նվաճող բանակի ուժերը սպառվում են: Զինվորները միահամուռ պահանջում էին վերադառնալ: Սկսվեց դարձի ճանապարհը, որն ավարտվեց 324 թվականին: Ալեքսանդրը հաստատվեց Բաբելոնում, որը հռչակել էր իր տերության մայրաքաղաք:

Ալեքսանդրի տերության քնույրը: Բաբելոնում նստած և իր անծայրածիր տերությունը կարգավորող Ալեքսանդրը արգեն այն զորավարը չէր, որը տասը տարի պուշ անցավ Հելլեսպոնտոսը և ստք դրեց Ասիայի հողը: Մակեդոնական տրոփոնիքի պարզունակ պայմաններում դաստիարակված և հունական քաղաքակրթության ու դեմոկրատիայի կնիքը կրող նրա շրջապատը զժգոհություններ ակնատես էր լինում իրենց թագավորի, Արիստոտելի երբեմնի աշակերտի, աստիճանական վերասերմանը, մի բան, որ գոհունակություն էր պատճառում միայն նրա նոր շրջապատի պարսից մեծատոհմիկներին: Թե՛ արևելքուստ և թե՛ ներքուստ երիտասարդ աշխարհակալը հետզհետև ստանում էր արևելյան գեսպոտի կերպարանք: Նու իրեն հայտարարել էր Ամոնի որդի և շսված բան հելլենական աշխարհում, պահանջում էր, որ իրեն՝ կենդանի մարդուն, երկրպագին որպես աստծու, իրեն ողջունելիս խոնարհվեն մինչև գետին: Ալեքսանդրը յուրացրել էր արևելյան իշխողների նիստուկացը, ամուսնացել տեղացի: մի մեծատոհմիկի դստեր, իսկ իր հրամանատարներից շատերին ամուսնացրել պարսկահինների հետ: Նա բարձր պաշտոններ էր բաշխում պարսիկներին, իր զորքերը համալրում տեղաբնակներով և հրամանատարական պաշտոններ հանձնում նրանց ներկայացուցիչներին:

Ի պատասխան այս քայլերի, Ալեքսանդրի մակեդոնական շրջապատում,

⁷ Arrian., III, 8, 5; 11, 7; Curt. Ruf., IV, 12, 10, 12:

դեռևս արշավախմբների բուռն պահին, տեղի ունեցան ընդվզումներ, մի քանի դավադրություններ և նույնիսկ մահափորձեր նրա դեմ, որոնց մասնակիցները և կասկածվողները՝ շատ դեպքերում նրա ամենամոտ բարեկամները՝ անխնայ մահվան դատապարտվեցին:

Սակայն այս ամենը չի կարելի դիտել որպես անձնական քմայքի արտահայտություններ: Ալեքսանդրը իր հետ Ասիա էր բերել մի քանի տասնյակ հազար զորք, որի մի մասը այնուհետև տեղավորել էր իր տերութան տարբեր ծայրերում հիմնադրած բազաքներում ու նորանվաճ գաղութներում: Հունաստանից չէր դադարում դեպի Արևելք հոսել տարբեր խավերի մարդկանց՝ առևտրականների, արհեստավորների, մշակույթի գործիչների և, վերջապես, սոսկ արկածախնդիրների անընդհատ հոսքը, որը սակայն չէր կարող առանձնապես առատ լինել: Եկվորները բնակություն էին հաստատում նորաստեղծ քաղաքներում և այլուր: Իր հունամակեդոնական շրջապատի բազմաթիվ ներկայացուցիչներին Ալեքսանդրը բաշխում էր կենտրոնական և սատրապական իշխանութան կարևորագույն պաշտոնները: Բայց արդյո՞ք այդ բոլորը բավական էր մի այլպիսի ընդարձակ ու տասնյակ միլիոնավոր բնակչություն ունեցող տերություն կառավարելու համար: Ո՛չ, իհարկե: Եվ Ալեքսանդրը իր իշխանութան հիմքն ամրապնդում էր տիրող դասակարգի մեջ ներգրավելով տեղաբնակներին, նույնիսկ բանակի մեջ մացնելով նրանց և անձամբ իսկ մերձենալով ու հարստացնելով նրանց հետ: Նա չէր կարող նաև շորդեգրել իր իշխանութան պատմական նախորդ Աքեմենյանների և ավելի վաղ շրջանի տերությունների վարչական կառուցվածքն ու կառավարման ձևերը, քանի որ դրանք պայմանավորված էին Առաջավոր Ասիայում տիրող սոցիալ-տնտեսական կարգերով, և դրանց կիրառումը դյուրացնում էր նորանվաճ երկրների կառավարման գործը:

Էլլենիստական պետություններ: Այսուհանդերձ, մակեդոնացի աշխարհակալի ստեղծած տերությունը երկար կյանք չունեցավ: Ալեքսանդրի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ Բաբելոնում՝ 323 թվականին, պետությունը շուտով մասնատվեց մի քանի խոշոր հատվածների, որոնց գլուխ կանգնեցին Ալեքսանդրի զորավարները (այսպես կոչված պիտոլոնները, այսինքն՝ ժառանգորդները), հիմնելով թագավորական դինաստիաներ: Դրանցից կարևորագույններն էին. Սելևկյան տերությունը՝ հիմնված զորավար Սելևկոսի կողմից, որը ժառանգեց Ալեքսանդրի տերության տերիտորիայի գերակշռող մասը՝ նրա նվաճած ասիական գրեթե բոլոր հողերը. Եգիպտոսը, որին տիրացավ զորավար Պտղոմեոսը. բուն Մակեդոնիան՝ Հունաստանի հետ միասին. այստեղ էլ գահակալեցին զորավար Անտիգոնոսի հետնորդները⁸:

Արևելյան և հունական տարրերի միաձուլման Ալեքսանդրի կիրառած միջոցները թերևս վաղահաս ու որոշ չափով միամիտ էին, սակայն, դրանք պայմանավորված էին, ինչպես ասվեց, պատմական անհրաժեշտությամբ:

Պատմական նույն անհրաժեշտության առջև էին կանգնած Ալեքսանդրի ժառանգորդները, հատկապես (իրենց տերության բնույթի պատճառով) Սելևկյ-

⁸ Տե՛ս В. В. Тарн, Эллинистическая цивилизация, № 131 և հաջ., А. Б. Рапович, Эллинизм и его историческая роль, № 79 և հաջ.:

յանները, որոնց մոտ տեղական և եկվոր տարրերի փոխափանցումը շատ ավելի բնական ու կենսական ձևեր ընդոճեց:

Անշուշտ, չի կարելի ժխտել, որ հելլենիստական միապետները նախապատվություն էին տալիս ու ավելի վստահում հույներին ու մակեդոնացիներին: Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ քաղաքների միջև առավել արտոնյալները հելլենիստական պոլիսներն էին, և բանակի կորիզը կազմում էր մակեդոնական փաղանգը: Սակայն օբյեկտիվ պայմանները, տեղական տարրի տնտեսական, սոցիալական ու քաղաքական հսկայական կշիռը միապետներին մշտապես ստիպում էին էթնիկական նկատառումներից անցնել դասակարգային տեսակետի և իրենց շուրջը համախմբել նաև տեղական իշխող վերնախավի ներկայացուցիչներին: Դրա արտահայտությունն էր տեղական կիսաինքնավար քաղաքների, հարուստ տաճարների, կիսանկախ իշխանությունների բարգավաճումը, մի բան, որ աչքի է ընկնում մասնավորապես Սելևկյան լայնածավալ տերություն մեջ: Տեղական քաղաքները օգտվում էին գրեթե նույն իրավունքներից, ինչ որ հելլենիստական պոլիսները, տեղական տաճարները վերականուցվում էին միապետների միջոցներով, նրանցից հարուստ նվերներ ստանում և այլն: «Հելլենների» հակադրումը «բարբարոսներին», որ այնքան ուժեղ էր նախորդ, դասական շրջանում, այժմ չէր համապատասխանում հասարակության զարգացման հիմնական գծին, որովհետև այդպիսի հակադրման հետևողական իրագործումը կհանգեցներ իշխող դասակարգի տրոհման, տեղական շահագործող տարրի վտարման սոցիալական այն դաշինքից, առանց որի չէր կարող ապահովվել աշխատավոր բնակչության անխափան շահագործումը և սլահպանվել պետության քաղաքական ամբողջականությունը: Այդ է պատճառը, որ նոր պայմաններում հույների հակադրումը ոչ-հույներին շատ մեղմանում է և «հելլեն» տերմինը նշանակալից չափով սոցիալական երանդ ստանում⁹:

Այսպիսով, և՛ Ալեքսանդրի պետությունը, և՛ նրան հաջորդած հելլենիստական պետությունները ոչ թե հելլենների պետություններ էին Արևելքում, ինչպես պատկերվում է բուրժուական պատմագրության մեջ, այլ արևելյան պետություններ էին, հին արևելյան աշխարհակալ տերությունների շղթայի հետագա օղակներ՝ հելլենների եռանդուն մասնակցությամբ կամ ղեկավարությամբ: Վերջիններիս առաջատար դերը, սակայն, իսկապես որ մեծ է եղել, և այն չի կարելի նսեմացնել: Արևելքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում նրանք ներմուծել էին մի շարք ավելի զարգացած ու կատարյալ, որոշ դեպքերում նաև Առաջավոր Ասիայի համար նորություն հանդիսացող ձևեր, որոնք, միծապես համապատասխանելով ստրկատիրական հասարակության զարգացման տվյալ աստիճանին, զորեղ խթան հանդիսացան չին Արևելքի ժողովուրդների զարգացման տեմպերի արագացման գործում:

Տնտեսական ու մշակութային համահարթման ուժերը նոր չէ, որ սկսել էին գործել Առաջավոր Ասիայում, որը աչքի էր ընկնում երկրամասերի էթնիկական-մշակութային և տնտեսական մեծ խայտարակետությամբ՝ ընդգրկելով և՛

⁹ Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Самоуправляющийся город селевкидской Вавилонии, ВДН. 1952, № 1, էջ 82:

զարգացած ստրկատիրական երկրներ, և՛ նախնադարյան համայնական շրջան ապրող ցեղեր, և՛ սրանց միջև ընկած տարաստիճան հասարակություններ: Նրանց մակարդակի համահարթման գործում իրենց կարևոր ներդրումն էին արել արդեն նախորդ աշխարհակալ տերությունները: Սակայն նրանց նվաճումները այդ գործում անհամեմատելի է հելլենիզմի դարաշրջանում ձեռք բերված արդյունքների հետ:

Այս հավասարապես վերաբերում՝ և՛ նեղ իմաստով հելլենիստական երկրներին, այսինքն՝ այն պետություններին, որտեղ հունական տարրը նշանակալից շերտ էր կազմում և որտեղ իշխանություն գլուխ էին կանգնած հույն-մակեդոնացիները, և՛ առաջավոր Ասիայի մնացյալ երկրներին: Աքեմենյանների և Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերությունների փլատակների վրա, ինչպես և սրանց հաջորդած Սելևկյանների տերության մասնակի քայքայման հետևանքով մի շարք ժողովուրդներ ինքնուրույնություն էին ձեռք բերել և ստեղծել իրենց անկախ պետությունները: Հելլենիստական աշխարհի հյուսիսային՝ ելերքում դրանցից պետք է նշել Հայաստանը, Ատրպատականը, Իբերիան, Կապադովկիան, Պոնտոսը, Բյութանիան, արևելքում՝ Պարթևների պետությունը:

Հունական էթնիկական տարրը այս կամ այն չափով ներթափանցել և արմատավորվել էր նաև այս երկրներում, բերելով իր հետ հելլենիզմի ազդեցությունը, սակայն հելլենիստական աշխարհի զարգացման պրոցեսի մեջ հիշյալ երկրների ներգրավման գործում վճռականը դա չէր: Ավելի կարևոր էին նրանց ժամանակավոր քաղաքական միավորումը Ալեքսանդրի, այնուհետև երբեմն՝ Սելևկյանների տերությունների հովանու ներքո, դրան նախորդող և ուղեկցող ռազմական բախումներն ու դիվանագիտական և այլ շփումները: Կարևոր էր մանավանդ տնտեսական առևտրական կապերի լայն զարգացումը, միջազգային տարանցիկ առևտրի ծաղկումը, որը հելլենիստական դարաշրջանի առավել բնորոշ գծերից մեկն էր:

Զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրամասերի մակարդակների համահարթման գործում ամենազլխավոր դերը պատկանում էր, իհարկե, քաղաքային կյանքի աննախընթաց զարգացմանը և հատկապես հելլենիստական պոլիսի տարածմանը՝ որպես սոցիալ-տնտեսական միավորի, որոշակի քաղաքական-վարչական կազմակերպության և մշակութային ձևերի կրողի: Պետք է նշել, որ ինքնավար քաղաքների պաշտպարը խորթ չի եղել Արևելքին, սկսած դեռևս շումերական ժամանակից: Մ. թ. ա. I հազարամյակի համար նման քաղաքների օրինակ կարող են ծառայել Փյոնիկիայի քաղաք-պետությունները, Ասորեստանի և Բաբելոնի մի շարք քաղաքներ և այլն: Սակայն պոլիսը ուներ այնչափ բարձր զարգացած և մշակված և, որ կարևորագույնն է, ստրկատիրական հասարակարգի տվյալ փուլին ունչափ համապատասխանող կառուցվածք, որ չէր կարող իր ուժեղ դրոշմը չդնել արևելյան կյանքի ու հատկապես քաղաքային կյանքի վրա: Մյուս կողմից, արմատավորվելով այստեղ, պոլիսը իր հերթին կրում էր տեղական պայմանների ազդեցությունը, որի հետևանքով էական էվոլյուցիա ապրեց և իր հունական նախատիպից նկատելի չափով հեռացավ ինչպես էթնիկական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական կազմի տեսակետից, այս առումներով մոտենալով տեղական քաղաքներին: Նոր հելլենիստական պոլիսը արդեն ոչ թե քաղաք-պետություն

էր, այլ քաղաք՝ արեւելյան տիպի պետութեան մեջ, այստեղից ծագող բոլոր հանգամանքներով:

Հելլենիստական դարաշրջանի երեք հարյուրամյակների ընթացքում Արեւելքում ստեղծվեցին հարյուրավոր նոր պոլիսներ¹⁰, որոնցից մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, Տիպրիսի Սելեկիան, Ավագն Անտիոքը, Ալեքսանդրիան հասան դարգացման այնպիսի աստիճանի, որ նսեմացրին Հունաստանի դասական քաղաքները՝ Աթենքը, Կորնթոսը և մյուսները: Բացի դրանից, պոլիսացին կյանքը ուժեղ ազդեցություն էր գործում հինարեւելյան քաղաքների կյանքի վրա: Վերջապես, Առաջավոր Ասիայի ծայրամասային երկրներում, որտեղ հունական էթնիկական տարրը աննշան էր, առաջացան բազմաթիվ նոր քաղաքներ, որոնք, պոլիսներ չլինելով հանդերձ, ձևավորվում էին պոլիսի ուժեղ ազդեցության ներքո:

Քաղաքային կյանքի ծաղկումը այդ երկրներում իր հերթին վճռող նշանակություն ուներ նրանց ամբողջ անտեսական և սոցիալական զարգացման համար: Քաղաքները շրջապատի բնակչությունը ներգրավում էին ավելի դարգացած սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ, դյուրացնում ապրանքափոխանակությունը, հասարակությունը դուրս կորզում բնատնտեսության գրկից և նրան ձգում դրամական հարաբերությունների ոլորտը:

Այս ճանապարհներով է, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում ստրկատիրական աշխարհի ծայրամասերը ընդգրկվում էին զարգացման հորձանուտի մեջ, օգտագործում կենտրոնական առաջատար երկրների դարավոր նվաճումները և այդպիսով էապես արագացնում իրենց առաջընթացը:

Չափազանց հետաքրքրական է ու հատկանշական հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայի մշակութային զարգացման պատկերը: Թեև տեղական երկրները ետ էին մնում հոմեական մշակույթի մակարդակից, սակայն այստեղ ևս նախորդ շրջանում արվեստի և գրականության բնագավառներում ձեռք էին բերված այնպիսի նվաճումներ, որոնք այսօր էլ դարմանք ու գեղարվեստական հաճույք են պատճառում ընթերցողին ու դիտողին:

Հելլենական մշակույթի հետ հինարեւելյան մշակույթի խաչաձևումը շափաղանց արգասավոր եղավ: Ստեղծվեց այսպես կոչված հելլենիստական մշակույթը, որը միաժամանակ և՛ հունական էր, և՛ արեւելյան: Այն ընդգրկում էր երևույթների մի շատ լայնածավալ շրջան, ուր հոմեական և տեղական տարրերի հարաբերակցությունը փոփոխվում ու տարբեր երանգներ էր ընդունում բնագավառից բնագավառ, ինչպես և երկրից երկիր:

Խաչաձևման հետևանքով ստեղծվեց մի մշակույթ, որը, ի տարբերություն նախորդ պատմական դարաշրջանի մշակույթի, շփտեր տեղական, պետական ու էթնիկական սահմաններ, տարածված էր հսկայական տերիտորիայի վրա և սրու իմաստով կրում էր աշխարհա-քաղաքացիական (կոսմոպոլիտիկ) բնույթ: Դրա փոխարեն, սակայն, այն սահմանափակ էր հասարակական-սոցիալական առումով. այդ մշակույթը բոլոր երկրներում էլ տիրող դասակարգի և քաղաքա-

¹⁰ W. Tscherikower. Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf Römerzeit, „Philologus“, Supplementband, XIX, H. 1, Lpz., 1927.

յին բնակչության (գերազանցապես՝ վերնախավի) մշակույթն էր, և այն գրեթե չէր ներթափանցում ժողովրդական լայն զանգվածների ընդերքը: Այսուհանդերձ, նրա դերը մարդկային քաղաքակրթության զարդացման մեջ շատ մեծ է և ակնբախ:

Հելլենիստական աշխարհի զարգացման այս բոլոր օրինաչափությունները և յուրահատկությունները այս կամ այն ձևով դրսևորվել են նաև Հայաստանում, որն այդ աշխարհի կարևորագույն երկրներից մեկը հանդիսացավ, և մեծ դեր են կատարել հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական, ինչպես և նրա մշակույթի պատմության մեջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, Վ.Ա.Գ. ՀԵԼԷՆԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ,

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և դրանց հետևանքները Արևելքում ուժեղ արձագանքներ ունեցան ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ հետագա դարերի պատմագիրների երկերում: Հունական և հռոմեական պատմիչների աշխատություններում այդ կապակցությունը պահպանված տեղեկություններն ու ակնարկները թույլ են տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմելու մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսի Հայաստանի պատմության մասին¹: Երրորդ դարի աղբյուրների հաղորդած տվյալները ավելի սուղ են: Այդ հանգամանքը վերաբերում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև այդ ժամանակաշրջանի ամբողջ Փոքր Ասիայի պատմության աղբյուրներին, որոնք անհետացել են², բացառությամբ Պոլիբիոսի պատմության, որի մեջ, սակայն, շարադրանքը սկսվում է միայն մ. թ. ա. 220 թվականից և Հայաստանի անցյալին վերաբերող տեղեկությունները, կարևոր լինելով հանդերձ, սահմանափակ են:

Սակայն անփոխարինելի տվյալներ են մատուցում վիճաբանական նյութերը: Կոմմագենի երկրի արձանագրությունները իրավեկ են դարձնում Երվանդունի իշխողների հաջորդականության մասին (թեև ոչ լրիվ) և փաստորեն այն առանցքն են, որի շուրջը հնարավոր է խմբավորել մյուս աղբյուրների միջնորդությամբ մեզ հասած սուղ տեղեկությունները³: Առանձնապես կարևոր են Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, որոնք լուսաբանում են թե՛ մշակութային (լեզու, դրականություն, պաշտամունք) և թե՛ քաղաքական ու սո-

¹ Դրանք են Փլավիոս Արրիանոսի «Ալեքսանդրի արշավանքը» (մ. թ. II դար), Դիոգոր Սիկիլիացու «Պատմական զրադարանը» (մ. թ. ա. I դար), Կուրտիոս Ռուֆոսի «Մեծն Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» (մ. թ. I դար), Պլուտարքոսի «Զուգակշիռը» (մ. թ. II դար) և այլն:

² Տե՛ս E. Meyer, Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich, 1925. *Ներածականը*:

³ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890. Textband, էջ 308—309:

ցիալ-տնտեսական պատմության հարցեր⁴։ Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Երվանդ և Արտաշես թագավորներին վերաբերող նյութերը, որոնց մի մասի արժանահավատությունը այժմ պայացուցված է⁵։

Կարևոր նշանակություն ունի այն հարցը, թե ազատագրվելով պարսկական տիրապետությունից, Հայաստանը արդյո՞ք ենթարկվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու իշխանությանը, թե՞ կարողացավ պահպանել և ամրապնդել ձեռք բերած անկախությունը։ Ալեքսանդրի ռազմերթի հանրահայտ նկարագրություններից երևում է, որ մակեդոնական արշավող բանակը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ նախ՝ Հալիս գետի ավերին, ապա՝ Հյուսիսային Ասորիքում և հյուսիսային Միջագետքում։ Ալեքսանդրը Մենոն զորավարի զլխավորությամբ նույնիսկ մի ջոկատ է ուղարկել հյուսիս-արևմտյան Հայաստանի Սպեր գավառը, որը սակայն կատարյալ պարտություն է կրել, իսկ ինքը՝ Մենոնը՝ սպանվել⁶։

Ալեքսանդր Մակեդոնացու թողած հսկայածավալ ժառանգության բաժանման մանրամասն ցուցակները հասել են մեզ ու պատկերացում են տալիս, թե այս կամ այն երկիրը զորավարներից ու բարձրաստիճան պաշտոնյաներից ում է բաժին ընկել⁷։ Հատկանշական է, որ դրանց մեջ Հայաստանը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում։ Այսպես, Արրիանոսը, որ առանց որևէ միջնորդի օգտրվել է Մակեդոնացու զորարշավի օրագրերից, ինչպես նաև արշավի անմիջական մասնակիցներ Պտղոմեոսի և Արիստոբուլոսի աշխատություններից, բազմիցս խոսելով Ալեքսանդրի նվաճումների մասին և մանրամասն թվարկելով հպատակեցված երկրները, Հայաստանի անունը չի տալիս։ Ստրաբոնը հազարդում է, որ Հայաստանին հնում տիրել են պարսիկները, մակեդոնացիները, սելևկյանները⁸։ Սակայն համապատասխան հատվածի նորագույն մեկնաբանությունները ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ թվարկման մեջ ըստ էության նկատի են առնված սոսկ պարսիկները և մակեդոնացիները, ընդ որում վերջինների անվան տակ պետք է հասկանալ ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, այլ նույն Սելևկյաններին, մի նույնացում, որը հաստատվում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հենց Ստրաբոնի բերած փաստերով⁹։

⁴ Տե՛ս Ա. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, № 1—2; Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946; К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104—156։

⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 124 և հաջ.։ նույնի՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 11 և հաջ.։ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլուխ III։

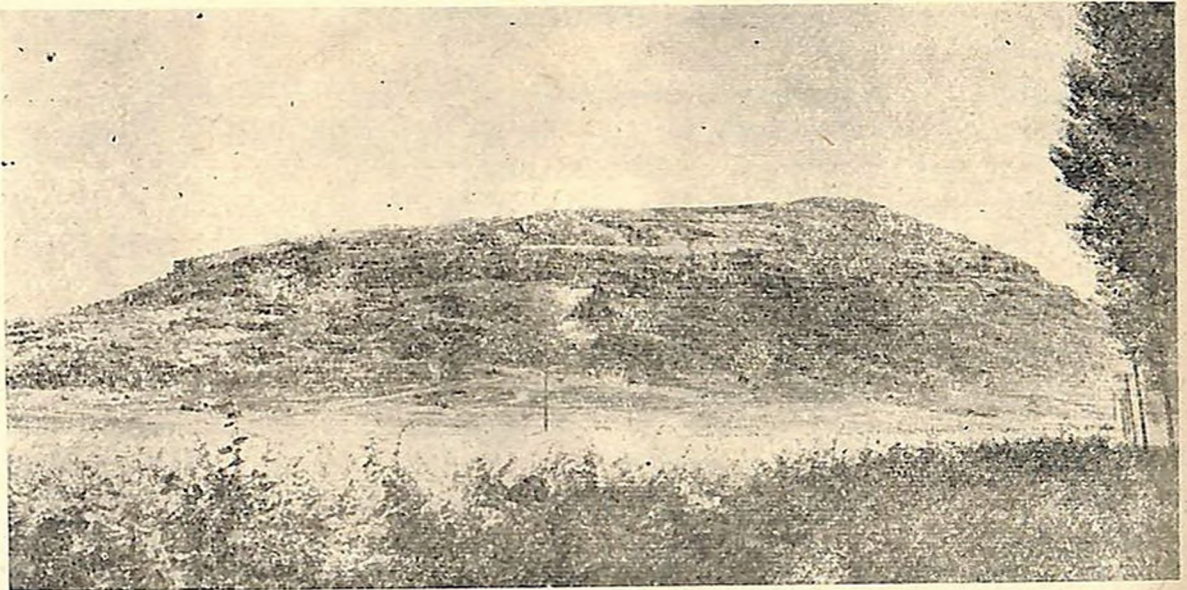
⁶ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9.

⁷ Տե՛ս P. Jouguet, L'imperialisme macedonien et l'hellenisation de l'Orient, Paris, 1927, էջ 141—142։

⁸ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15։

⁹ Տե՛ս Ch. Edson, Impertum Macedonicum. The Seleucid Empire and the literary evidence, „Classical Philology“, VIII, № 3, July, 1958, Chicago։

Ճիշտ է, պահպանվել են և այնպիսի վկայություններ, որոնցից կարելի կլիներ հղրակացնել, թե Հայաստանը ենթարկված է եղել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, մանկելով նրա կայսրության կազմի մեջ: Այդպիսին է տեղեկությունը Լիդիայի նախկին կառավարիչ Միթրենեսին Հայաստանի սատրապ նշանակելու մասին¹⁰: Բայց այդ տեղեկությունը ոչ միայն չի հաստատվում որևէ այլ փաստով, այլ հերքվում է մի շարք իրարից անկախ աղբյուրներից քաղված ավյալների համադրությամբ, որից երևում է, որ մակեդոնական արշավանքի օրերին կամ նույնիսկ դրանից էլ առաջ, Հայաստանում շարունակաբար իշխում էր միևնույն անձնավորությունը՝ սատրապ Օրոնտեսը, որը Արևմեկյան տերության կործանումից հետո հանդես եկավ որպես երկրի անկախ կառավարիչ ու թագավոր¹¹:

Աումալիբ բլուրը հարավ-արևմուտքից

Հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրներով է առաջնորդվում այնպիսի արժանահավատ պատմիչ, ինչպիսին Պլինիոսն է¹², երբ պնդում է, թե դեպի Արևելք արշավելիս մակեդոնական զորքը անցել է ի թիվս այլ երկրների «նաև Հայաստանի, Իբերիայի, Աղվանքի վրայով, հաղթահարելով Տավրոսից բացի, նաև Կովկասը լ՛ունաշղթան»: Սակայն արշավանքի երթուղին, ինչպես արդեն նշվեց, լավ հայտնի է և վերականգնվում է մի շարք վստահելի հեղինակների ավյալների հիման վրա: Այն երբեք չի անցել ոչ Հայաստանի, ոչ էլ անդրկովկասյան երկրների տերիտորիայով: Այստեղ Պլինիոսը Կովկասը պարզապես շփոթում է Պամիրի (Պարոպամիս-Կովկասի) հետ:

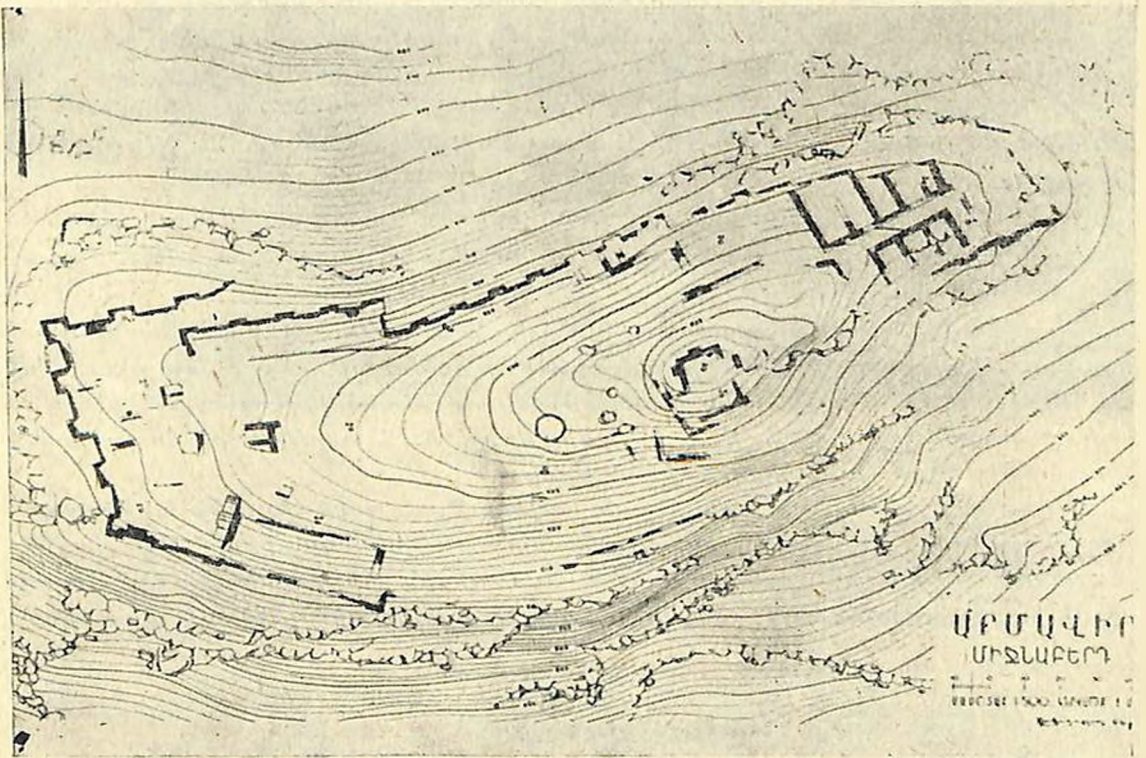
¹⁰ Տե՛ս Arrian., III, 16; Curt. Ruf., V. 1:

¹¹ Այս հարցերի մասին տե՛ս C. Toumanoff, The Orontids of Armenia („Studies in Christian Caucasian History“), Washington, 1963 և Գ. Տիրացյանի զբախտասկանք, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967, № 2:

¹² Տե՛ս Plin., N. H., IV, 16:

Այսպիսով, եղած վկայությունների համադրումը բերում է այն եզրակացության, որ Հայաստանը, որը Աքեմենյանների անկումից հետո վերականգնել էր իր երբեմնի անկախությունը, չէր ենթարկվել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն:

Հայկական թագավորության վերականգնումը կարևոր երևույթ էր հայ ժողովրդի պատմական զարգացման ճանապարհին: Մ. թ. ա. VI դարի թագավորության վերացումից հետո Հայաստանը երկու հարյուրամյակից ավելի զանգված էր Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո: Հայկական թագավորության վերականգնումը, անկախ պետության կազմավորումը, արդյունք էին ոչ միայն Աքեմենյանների տիրության անկման, այլև Հայաստանի հասարակության ներքին զարգացման, նրա հասունացման, պետական իշխանության նոր, ավելի բարդ ձևերը ստեղծելու ունակության: Այս երևույթը օրինաչափ էր նաև բնդհանուր, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքի զարգացման առումով, քանի որ այստեղ նույն ժամանակաշրջանում ձևավորվել էին մի շարք ուրիշ անկախ պետություններ:

Արմավիրի միջնաբերդի կատակագիծը

Երվանդունիներ, նրանց ժազումը: Աքեմենյանների պետության փլուզումը բացի իր ալիսայ հետեանքներից, հանգեցրեց նաև Հայաստանի անկախացմանը: Այստեղ որպես ինքնուրույն թագավորներ հաստատվեցին նախկին սատրապները Երվանդունի տոհմից: Դրանով հայ պետականության զարգաց-

ման պրոցեսը, որ ընդհատվել էր VI դարի վերջին, այժմ գտավ իր շարունակությունը: Նոր թագավորության իրավական հիմքերի տեսակետից մեծ նշանակություն ունի իշխող դինաստիայի ազգակցական կապը Աքեմենյանների տոհմի հետ, որ կարևոր պայման էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի թագավորական դինաստիաների իշխանության օրինականությունը շեշտելու համար:

Հայտնի է, որ մայրական գծով Հայաստանի Երվանդոսի թագավորները իսկապես սերվում էին Աքեմենյաններից (Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր՝ Հոդոգոնի միջոցով, որը Երվանդոսի թագավորների նախնի՝ սատրապ Երվանդի կինն էր)¹³: Ստրաբոնը իր հերթին Երվանդունիներին սերված էր համարում Դարիհ Ա-ի զինակիցներից մեկից՝ Հիդարնեսից¹⁴:

Նաև այն կարծիքն է արտահայտվել, թե Երվանդունիների դինաստիան իր ծագմամբ կապված է եղել մ. թ. ա. VI դարի Հայաստանի թագավորների հետ¹⁵: Այդ տեսակետի օգտին վկայում է երկու դինաստիաներում Երվանդ անվան առկայությունը փաստը:

Մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին Հայաստանի կառավարիչներ Օրոնտասի և Տիրիբազի մասին Քսենոփոնի հանրահայտ տեղեկություններից հետո շնչին վկայություններ ունենք հաջորդ տասնամյակների իշխողների մասին: -

Տրոգոս Պոմպեոսի հաղորդման համաձայն¹⁶, 360-ական թվականներին Հայաստանի սատրապի պաշտոնը վերաստանձնել էր Քսենոփոնի հիշատակած Օրոնտասը¹⁷:

Հայտնի է, որ Աքեմենյան Արտաքսերքսես Գ Օքոս թագավորի օրոք Հայաստանի սատրապ էր Կոդոմանոսը, հետագայում՝ Դարիհ Գ-ը, Աքեմենյան վերջին թագավորը (336—330):

Գավգամելայի ճակատամարտին հայկական այրուձին և հետևակը մասնակցում էին Օրոնտեսի և Միթրաուստեսի զխավորությամբ¹⁸: Այս տեղեկությունները հիմք են տալիս կարծելու, որ այդ ժամանակ հայկական սատրապիայի կառավարիչն էր մ. թ. ա. V դարի վերջի և IV դարի սկզբի Հայաստանի սատրապի նույնանուն որդին կամ թոռը:

Կարելի է պնդել, որ Աքեմենյան կայսրության կործանումից անմիջապես հետո՝ 331—330 թվականներին, այդ Օրոնտեսը (Երվանդը) իրեն հայտարարեց Հայաստանի անկախ կառավարիչ¹⁹: Օրոնտեսին հիշատակում են Դիոդոր Սիկիլիացին և Պոլիբենոսը²⁰ 317 թվականի դեպքերի, դիագոնիսների պատերազ-

¹³ Տե՛ս Xen., Anab., III, 14, 13. Plut., Artax., 33; K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 283, 305:

¹⁴ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

¹⁵ Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВП, 1951, № 7.

¹⁶ Տե՛ս Trog., Epith. X:

¹⁷ Տե՛ս W. Judeich, Kleinasiatistische Studien, Marburg, 1892, էջ 224:

¹⁸ Տե՛ս Arrian., III, 8, 5:

¹⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Երևան, 1944, էջ 92—93:

²⁰ Տե՛ս Diod., XIX, 23; Polyæn., Strateg., IV, 8:

մի կապակցությունը: Շատ հնարավոր է, որ նույն Դիոգորի հիշատակած Արմենիայի Արգոատես թագավորը, որի օգնությամբ մ. թ. ա. IV դարի վերջերին Կապադոկիայի նախկին սատրապ Արքարաթիսը բարձրացավ հայրենի գահի վրա, նույն ինքը Օրոնտեսն էր՝ արդեն թագավորի տիազոսով²¹:

Անտիոքոս Կոմմագենացու նեմրոթ-դաղում թողած արձանագրություններից էս պարզվում է, որ IV դարի վերջերին Հայաստանում իշխում էր Արտանդես (Երվանդ) թագավորը: Սա հիշատակվում է Անտիոքոս Ա-ի նախնիների շարքում՝ Հայաստանի Արտանդես սատրապից հետո²²:

Արմավիրի միջնաբերդի հաբավային պարսպի մի հատված

Մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում իշխողը հիշատակվում է նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Խորենացին գրում է, որ Սանատրուկ թագավորի մահից հետո, Հայաստանում ծագեց խառնաշփոթություն «քանզի Երուանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունույ, թագաւորէ յութիւրորդ ամի Դարեհի վերջնոյ»: «Հայոց պատմության» սովյալ գլուխներում պատկերված անձնավորություններն ու իրադարձությունները Խորենացին տեղադրում է մ. թ. ա. I դարում, բայց ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, իրականում խոսքը այստեղ մ. թ. ա. III—II դարերի եզրի եղելությունների մասին է²³: Այս

²¹ Տե՛ս Diod., XXXI, 19. Այս վկայության շուրջը ծագած վիճերի մասին տես Հ. Մանանդյանի նույն աշխատությունը, էջ 97—99:

²² Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 307:

²³ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930, էջ 96—98; Գ. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1958, № 6, էջ 68:

ձիշտ մեկնորանությունը պետք է ավելացնել նաև հետևյալը. փաստերը ցույց են տալիս, որ Խորենացու հիշատակած Երվանդը Ճարմնավորում է ինչպես վերջին Գարեհի (այսինքն՝ Գարեհ Գ Կողոմանոսի) թագավորության 8-րդ տարում զահակալած Երվանդին, որը նախապես որպես Հայաստանի սատրապ մասնակցել էր Գավգամելայի ճակատամարտին, այնպես էլ մ. թ. ա. III դարի վերջին թագավորած և Արտաշես Ա-ի կողմից տապալված Երվանդին: Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ Երվանդը, ըստ Խորենացու, մոր կողմից թագավորական՝ Արշակունի, ծագում ուներ: Այս տեղեկությունը ներդաշնակում է այն փաստի հետ, որ ինչպես ասվեց, Հայաստանի սատրապ Օրոնտասը ամուսնացած էր արեմենյան թագավոր Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր՝ Հողոգունիի հետ, հետևաբար նրա որդին մոր կողմից թագավորական ծագում ուներ: Մովսես Խորենացու նշած Արշակունի ծագումը պիտի հասկանալ իբրև ծագում պարսկական զահակալի տոհմից:

Փոքր Հայքի կազմավորումը: Արեմենյան տերության անկումից հետո Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածում կազմակերպվում է հայկական քաղաքական նաև երկրորդ միավորը՝ Փոքր Հայքը: Գավգամելայի ճակատամարտի նկարագրության մեջ խստերով հայերի մասնակցությունն մասին, Կուրտիոս Ռուփոսը Մեծ Հայքի կողքին հիշատակում է նաև Փոքր Հայքը²⁴: Նույն ճակատամարտին վերաբերող՝ Արրիանոսի արդեն մեջ բերված տվյալներից երևաց, որ Օրոնտեսից բացի, հայերին առաջնորդում էր նաև Միթրաուսանը (Միհրվահիշտ): Վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, հենց Փոքր Հայքի կառավարիչն էր:

Ի տարբերություն Երվանդունիների հայկական պետության, Փոքր Հայքը շուտով ենթարկվեց մակեդոնացիներին: Ալեքսանդրի մահից հետո Բաբելոնի 323 թվականի ժողովում, որտեղ կատարվեց կայսրության առաջին բաժանումը, որոշվեց նվաճել և էվմենես Կարդիացուն հանձնել Հայաստանի հարևան Կապադովկիան: Այս երկրի մի մասը նվաճել էր դեռևս Ալեքսանդրը, սակայն նրա հեռանալուց հետո Կապադովկիայի ինքնուրույն իշխան էր հռչակվել նախկին սատրապ Արիարաթեսը: Բաբելոնի ժողովի վերոհիշյալ որոշումը իրագործեց կայսրության խնամակալ Պերդիկասը, որը նվաճեց երկիրը և հանձնեց էվմենեսին²⁵: Այստեղից մակեդոնացիները փորձեցին տիրանալ Փոքր Հայքին, որը Կապադովկիայի անմիջական հարևանն էր: 322 թվականին նեոստոլեմոսը ուղղվում է Փոքր Հայք. բայց ժողովուրդը դիմադրում է նրան²⁶: Միայն իբրև՝ էվմենեսին է հաջողվում հնազանդեցնել երկիրը: Պլուտարքոսը պատմում է, որ դիադոնների պատերազմների ժամանակամիջոցում էվմենեսը Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի ղորքերի պիտավոր հրամանատարն էր: էվմենեսի հեռանալուց և նրա սպանությունից հետո Փոքր Հայքը հավանաբար անցնում է մյուս դիադոններին:

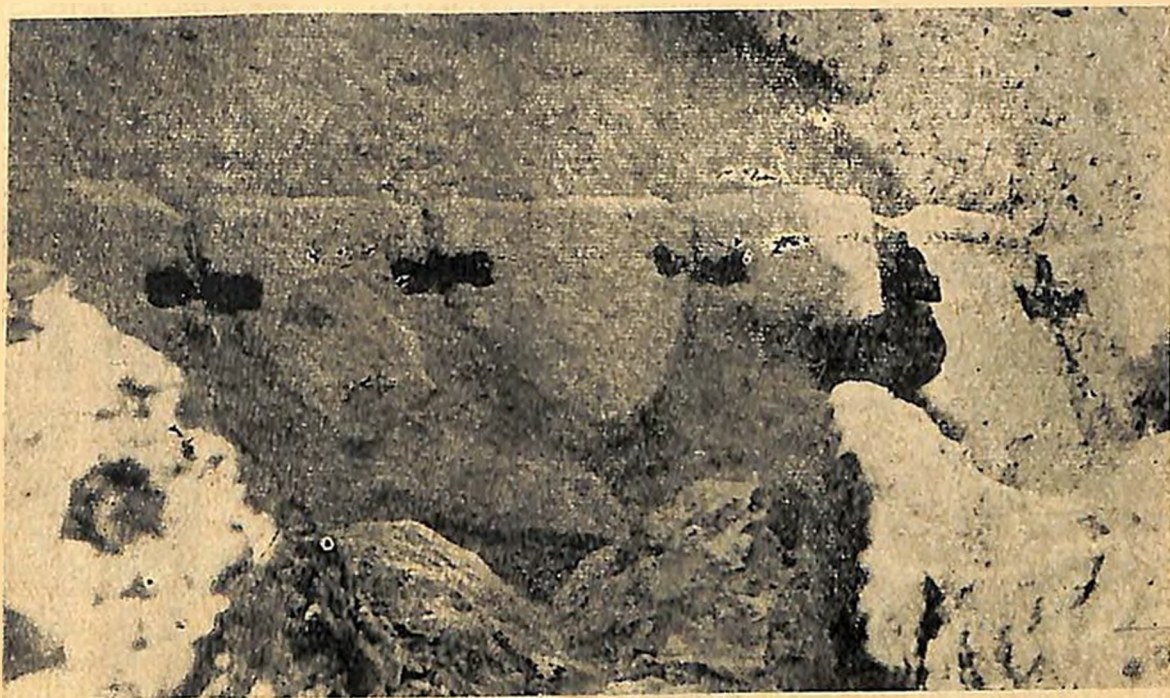
Փոքր Հայքի հաջորդ ժամանակաշրջանի պատմությունը սկզբնաղբյուրներում համարյա լուսաբանված չէ: Ստրաբոնի վկայությամբ Փոքր Հայքը

²⁴ Տե՛ս Curt. Ruf., IV, 12:

²⁵ Տե՛ս Plut., Eumenes, III, 3:

²⁶ Նույն տեղում, III, 4:

կառավարում էին սեփական իշխանները: Որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում Տերիկի և Սիրաստիայի միջև ընկած Աղջակալա կոչվող վայրի երկլեզվյան (հունարեն և արամեերեն) արձանագրության կցկտուր տվյալները, որոնցից երևում է, որ երկիրը կառավարվում էր սատրապի ձեռքով: Արձանագրությունը, որը հավանաբար վերաբերում է մ. թ. ա. III դարին, հաղորդում է նաև Արանդա քաղաքի հիմնադրման մասին²⁷:

Արմավիրի միջնաբերդի պարսպի վեմերը «ծիծեռնակապոչի» ձևի փոսվածքներով կապերի համար

Երվանդունիների հայկական պետության տերիտորիան: Արդեն նախորդ դարերում Հայկական բարձրավանդակի զգալի տարածություններ ներգրավված էին հայ ժողովրդի կազմավորման սյրոցեսի մեջ: Հայկական ցեղերը տարածվել էին ու հաստատվել բազմաթիվ երկրամասերում, թափանցել դեպի աշխարհագրական և տնտեսական մի միավոր կազմող Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները: Երվանդունիների պետության առաջացումը ժողովրդակազմավորման ավարտված պրոցեսի քաղաքական ձևավորման մի նոր փուլ հանդիսացավ:

Որպես տնտեսական հիմք պետությունը ժառանգել էր Հայկական սատրապության երկրագործության, անասնապահության և արհեստագործության զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում են Քսենոփոնը և առկա հնագիտական նյութերը: Հայկական պետության տիրիտորիալ հիմքը Հայկական սատրապությունն էր, որի սահմանների մասին սրոշ տեղեկություններ են պահպանվել:

²⁷ Th. Reinach, „Revue des études grecques“, XVII, 1905, էջ 155; C. F. Lehmann-Haupt, „Satrap“ հոդվածը Pauly—Wi-sowa—Kroll „Realencyklopädie der Altertumswissenschaft“, Neue Bearbeitung, 1924, էջ 90—91:

Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանը հավանաբար անցնում էր Արաքսի միջին հոսանքի շրջանից Ուրմիա և Վանա լճերի միջով մինչև Զերմ գետի (Բոհտան-սու) ակունքների շրջանը: Զերմ գետով հարավային սահմանը ձգվում էր դեպի արևմուտք և շարունակվում Արևմտյան Տիգրիսով կամ Մասիոս (Տուր-արդին) լեռնաշղթայով մինչև Եփրատ: Հայաստանի արևմտյան սահմանի մի մասը պետք է անցած լինի Ամանոսի լեռներով և Կոմմագենե երկրի արևմտյան եզրով: Եփրատ գետից սահմանը անցնում էր Եկեղիքի հարավային մասով: Արևմտյան Եփրատից դեպի արևմուտք և հյուսիս գտնվում էր Փոքր Հայքը՝ մինչև Կապսոգովկիա և Պոնտական լեռները: Եփրատի վերին հոսանքից հյուսիսային սահմանը ընթանում էր դեպի արևելք, հավանաբար՝ Ճորոխով, իր մեջ ամփոփելով արդեն փասիանների և հեսպերիտների, ինչպես նաև տաոխների երկրները: Հայկական պետության հյուսիս-արևելյան սահմանը ամենայն հավանականությամբ Կուր գետն էր: Արևելյան Անդրկովկասի այդ ժամանակաշրջանի պատմության տվյալներից երևում է, որ Կուր գետից արևելք ձգվող տարածությունները, որտեղ բնակվում էին աղվանական և կասպիական բազմաթիվ քոչվոր ցեղեր, գտնվում էին մարական սատրապության և ապա Ատրպատականի պետության հսկողության տակ:

Այսպիսով, մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում առաջացած Երվանդյան պետության կազմի մեջ մտնում էին Կոմմագենեն, Եփրքը, Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհը, Վասպուրականի զգալի տարածությունները և Տուրուբերանը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Սյունիքը, Արցախը և ևրտիքը:

Հայկական պետականության ոլորտի մեջ Արարատյան դաշտի ներգրավման և այդ դաշտի տնտեսական մեծ նշանակության հետևանքով պետության մայրաքաղաքը, ինչպես երևում է Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալներից, հաստատված էր Արմավիրում: Նախաուրարտական և հատկապես ուրարտական շրջանում ստեղծված ջրանցքների խիտ ցանցը նորից կենդանություն է առնում, զարկ տալով Արարատյան դաշտի հնամենի երկրագործությանը: Նախալեռնային և լեռնային արոտների անկախությունը ապահովում էր անասնապահության դարգացումը, իսկ Արմավիրի աշխարհագրական դիրքը՝ առևտրական լայն կապերի մեծ հնարավորություն էր ընձևում:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ

ՄԱԿԵԳՈՆԱՋՈՒ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Աղբյուրներում պահպանված մի քանի վկայություններից էլնելով, կարելի է բնորոշել Երվանդունիների հայկական պետության դիրքը Առաջավոր Ասիայում, Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների օրոք:

Ինչպես մատնանշվեց նախորդ գլխում, Ալեքսանդրը իշխանության սուցիալական բազան ամրապնդելու նպատակով իր տիրության վարչական զինվորական ապարատի մեջ որոշ տեղ էր հատկացնում նաև պարսկական ազնվականությանը:

Այս քաղաքականությունը մակեդոնական ազնվականության մի ստվար մասի կողմից հանդիպում էր թշնամական վերաբերմունքի, որ իր արտահայտությունը գտավ նաև Ալեքսանդրի դեմ կազմակերպված մի քանի դավադրությունների մեջ:

Սակայն ազնվականության մյուս մասը, եթե չյուրացրեց էլ Ալեքսանդրի արևելյան քաղաքականության սկզբունքները, այնուհանդերձ ստիպված եղավ հետևել նրա օրինակին: Դա այն մասն էր, որը Ալեքսանդրի մահից հետո սկսեց պայքար մղել տիրության ամբողջականության պահպանման համար: Այդ խմբավորման ղեկավարներն էին տիրության խնամակալ Պերդիկկասը, ինչպես նաև էվմենես Կարդիացին և Պոլիպերքոնը:

Հակառակորդ խմբավորումը ձրգտում էր, ընդհակառակը, տիրության մասնատման, ինքնուրույն պետությունների ստեղծման: Այս խմբավորման ղլխավոր դեմքերից էր Անտիգոնոս Միականին:

Միանդամայն բացատրելի է, որ Հայկական պետության վերնախավը՝ Երվանդի գլխավորությամբ, փորձում էր օժանդակել այն ուժերին, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին պահպանել Ալեքսանդրից ժառանգած իրավիճակը և համեմատաբար տանելի պայմաններ ապահովել հպատակ ժողովուրդների համար, և հարձակումներից պաշտպանելու երաշխիք՝ անկախություն ձևերից ապահովել հպատակ ժողովուրդների համար: Միևնույն ժամանակ պետք է ենթադրել, որ

Գունագարդ կավանք. Արմավիր

նույն Երվանդը թշնամական վերաբերմունք պետք է դրսևորեր մակեդոնական ազնվականության անշատողական ձգտումների նկատմամբ, քանի որ այդ ազնվականությունը նվաճողական լայն ծրագրեր ուներ: Հատկապես մեծ վտանգ էր սպառնում Անտիգոնոսի արդեն ուրվագծվող միապետությունը: Հայաստանի նման դիրքորոշումը ի հայտ է գալիս մի շարք փաստերից: Այդ հրեում է նախ և առաջ Դիոդորոս Սիկիլիացու այն վկայությունից, ըստ որի էվմենեսը պատերազմական գործողությունների ընթացքում 320 թվականին անհաջողության մատնվելով Կապադովկիայում, որոշում է ապաստանել Հայաստանում և զաշնակիցներ ձևք բերել այնտեղ²⁸: Ապա, ինչպես հայտնի է, Անտիգոնոսի դեմ ուղղված էվմենես Կարդիացու և Պոլիպերքոնի՝ Ալեքսանդրի ամենահին պինակցի և պետության գլխավոր հրամանատարի խմբավորմանը հարում էին Ասիայի

²⁸ Str. u Diod., XVIII, 1, 40, 41:

սատրապները, որոնց ղեկավարն էր Պեկեստասը՝ Ալեքսանդրի արքայական զնդի նախկին անդամը: Պեկեստասը երկար տարիներ վարում էր Պերսիսի (Պարսք) սատրապությունը և մեծ հեղինակություն էր վայելում ինչպես բնիկների, այնպես էլ մակեդոնացիների մեջ²⁹: Երկու խմբավորումների միջև ծավալվող պատերազմական գործողությունների ընթացքում Հայաստանի կառավարիչ Օրոնտեսի անունից Պերսիսի կառավարիչ Պեկեստասին հասցեագրված նամակից³⁰ ոչ միայն երևում է, որ Օրոնտեսը և Պեկեստասը լավ բարեկամներ են, այլև, որ Օրոնտեսը բարեհաճ դիրք է բռնել էվմենեսի խմբավորման նկատմամբ³¹: Հայաստանի դիրքորոշման մասին այդ ակնարկները հաստատվում են նաև վճռական ճակատամարտի նախօրեին Հայաստանի նկատմամբ երկու հակառակորդների՝ էվմենեսի և Անտիգոնոսի ունեցած մտադրություններով³²: Եթե Անտիգոնոսը լուրեր էր տարածել, թե պատրաստվում էր արշավելու Հայաստանի՝ որպես թշնամի երկրի վրա, ապա էվմենեսը մտածում էր Մարաստանի և Հայաստանի (որպես իր դաշնակցի) վրայով ապաստանել Կասպագոլկիայում:

Երվանդունիների հայկական պետության վարած քաղաքականության իրավացիությունը հաստատվեց զիադոխների պատերազմների ողջ ընթացքով, բանի որ Հայաստանը ոչ միայն չնվաճվեց, այլ ըստ որոշ տեղեկությունների, նույնիսկ ակտիվ դեր է խաղացել Փոքր Ասիայի քաղաքական կյանքում: Միայն IV դարի վերջին կամ III դարի սկզբին է, որ Առաջավոր Ասիայում, քաղաքական կյանքի կայունացման պայմաններում, Սելեկյան նորաստեղծ պետությունը հաջողվեց ժամանակավորապես իր իշխանության տակ զցել հայկական պետությունը:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. Թ. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ

Հայկական պետությունը, որը կազմավորվել էր մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին և ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի ղգալի մասը, լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց մ. թ. ա. III դարի ընթացքում: Դասակարգային հասարակության զարգացման անհավասարությունը կայուն նախադրյալ չէր պետության ամբաստանման համար: Երկրի տարբեր մասերը սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակների վրա էին գտնվում և չէին կարող երկար ժամանակ սերտորեն կապված մնալ: Այսպես, արևմտյան շրջանները՝ Մոփքն ու Կոմմագենեն, Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների տնտեսական վերելքի մեջ ներգրավվելով ավելի վաղ, քան Հայկական լեռնաշխարհի մնա-

²⁹ *Sic. Diod.*, XIX, 13:

³⁰ Այդ նամակը ճիշտ է, որոշակի նպատակով հորինված էր էվմենեսի կողմից, սակայն հինգ հորինման հնարավորության հանգամանքը թույլ է տալիս հանգելու վերը շարադրված եզրակացություններին:

³¹ *Sic. Diod.*, XIX, 13:

³² *Plut.*, Eumenes, XXIII, *Diod.*, XIX, 3—7:

ցած մասերը, III դարի կեսերին անջատվեցին և կազմեցին մի առանձին սյե-
տուիթյուն, որի թագավորները նույնպես Երվանդունիների տոհմից էին³³։

Երկրի թուլացմանը նպաստում էին նաև Հայաստանին տիրանալու Սելև-
կյանների անընդհատ փորձերը, որոնք հրքեմն հաջողությամբ էին սպակվում։
Ինչպես տեսանք, Ստրաբոնին հայտնի էր Հայաստանի՝ Սելևկյանների գերիշ-
խանության տակ անցնելու փաստը։ Այդ կատարվել է Սելևկոս Ա-ի օրոք, հնա-
րավոր է շուրջ 301 թվականին³⁴։

Գունագարդ կավանոք, Արմավիր

— Ըստ Անտիոքոս Ա-ի Նեմրութ-դադի արձանագրությունների, մ. թ. ա. IV
դարի երկրորդ կեսին թագավորած Երվանդից հետո իշխել է «անես» վերջա-
վորությամբ անուն կրող մի թագավոր, որի կառավարման տարիները համընկ-
նում են հավանաբար մ. թ. ա. III դարի առաջին տասնամյակներին³⁵։ Հայտնի
է, արդյոք նա թագավորել է Սելևկյանների իշխանության ներքո, թե՞ եղել է
ինքնուրույն։ Սակայն III դարի 60-ական թվականներին հաստատապես Հա-

³³ Տե՛ս Я. А. Мамандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, 16—18, 30—35;
E. Honigmann, Kommagene, Pauly's Realencyklopadie der klassischen Altertumswis-
senschaft. Supplementband IV, 1924. Դ. А. Турочян, Страна Коммагена и Армения,
ИАНАОН, 1956, № 3:

³⁴ Տե՛ս App., Syr., 55:

³⁵ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien,
Էջ 307.

յաստանը այլևս չէր գտնվում Սելևկյանների իշխանության տակ: Ըստ Դիոդոր Սիկիլիացու վկայության, Հայաստանի օգնությամբ Կապադովկիայում հիմնադրվել էր անկախ թագավորություն: Այդ դեպքը տեղի ունեցած պիտի լինի 260—255 թվականներին: Վերոհիշյալ փաստը ինքնին արդեն խոսում է հայկական պետության ինքնուրույնության մասին, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այդ գործողության բացարձակ հակասելկյան բնույթը, քանի որ Հայաստանի միջամտության շնորհիվ է, որ Կապադովկիան թոթափեց Սելևկյանների լուծը: Հայտնի է նաև նմանօրինակ մի այլ փաստ, որը վերաբերում է նույն ժամանակաշրջանին: Բյութանիայի նիկոմեդես թագավորի որդին՝ Զիաելասը, ապաստան է գտել Հայաստանի թագավորի մոտ և ապա օտար ուժերի, գուցե հենց Հայաստանի օգնությամբ վերանվաճել իր գահը³⁶:

Այս դեպքերի մասնակից Հայաստանի թագավորի անունը հիշատակված չէ: Այն չի պահպանվել նաև Կոմմագենեի արձանագրություններում:

Մովսիս և Կոմմագենեի միացյալ քաղաքացիները: Ըստ կոմմագենյան արձանագրությունների, հաջորդ իշխողը եղել է Սամոս թագավորը³⁷: Տեղանվանական տվյալներից, ինչպես և մատենագիրների մի շարք անուղղակի վկայություններից երևում է, որ Սամոսի օրոք նրվանդունիների դինաստիան ճյուղավորվել էր և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում առաջացել էր առանձին Մոփր-Կոմմագենեի պետությունը: Այդ պետության հիմնադրման և Սամոսի դահակաման թվականը հայտնի չէ, բայց հնարավոր է ենթադրել, որ այն տեղի է ունեցել III դարի կեսից ոչ ուշ: Հույն աշխարհագիր էրատոսթենեսի մի վկայությունից պարզվում է, որ 245 թվականին արդեն գոյություն ունի Սամոս թագավորի հիմնադրած Սամոսատ քաղաքը, հետևապես այդ թվականից առաջ Սամոսը արդեն իշխել է³⁸: Սամոսի հիմնադրած մյուս քաղաքը՝ Սամոկարտը, վաղ բյուզանդական պատմիչների վկայությամբ, գտնվում էր Մոփրի արևելյան մասում, գուցե նույնիսկ՝ Աղձնիքում³⁹, Եփրատի աջակողմյան տերիտորիաներում: Նույն թագավորի անունը կրող քաղաքների առկայությունը վկայում է այդ հողերի՝ միևնույն պետության կազմի մեջ մտնելու մասին: Սամոսին հաջորդում է Արսամեսը (Արշամը), որի իշխանության տարիները համընկնում են հավանաբար III դարի 40-ական թվականներին⁴⁰: Իր նախորդի նման սա քաղաքաշինությամբ է զբաղվել Եփրատի երկու՝ արևմտյան և արևելյան կողմերում: Մոփրում նա հիմնադրում է պետության նոր մայրաքաղաքը՝ Արշամաշատը, իսկ Կոմմագենեում կառուցում երկու նույնանուն քաղաք՝ Արսամեսյաները⁴¹:

III դարի 40—30-ական թվականներին Արշամը օժանդակում էր Սելևկյան

³⁶ Տե՛ս Memn., 23:

³⁷ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 186:

³⁸ Տե՛ս Strabo, XVI, 2, 29:

³⁹ Տե՛ս E. Honigmann, Kommagene, էջ 933:

⁴⁰ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 107—108:

⁴¹ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 333: Նաև՝ F. K. Dörner, T. Goell, Arsameia am Nymphaios. „Istanbuler Forschungen“, Bd. 23, 1963:

Անտիոքոս Հիերաքսին բնդդեմ վերջինի եղբոր՝ օրինավոր թագավոր Սելեկոս Բ-ի⁴²: Եթե նկատի ունենանք, որ մի շարք հարևան հրկրներ ևս պաշտպանում էին Սելեկոսի խռովարար եղբորը, ապա Արշամ թագավորի քաղաքականություն մեջ կարելի էր տեսնել միահամուռ ջանքերով Սելեկյան պետությունը թուլացնելու ձգտում:

Արշամից հետո Մուր-կոմմագենների թագավորությունն, ըստ հրեույթին, բաժանվել էր երկու մասի: Հայտնի է, որ 212 թվականին Մուրքում (բայց ոչ կոմմագենեում) իշխում էր Քսերքսես թագավորը⁴³: Սա ստիպված եղավ հպատակվել իր հրկրի վրա արշավող Սելեկյան թագավոր Ենտիոքոս Գ-ին և որոշ պարտավորություններ ստանձնել: Հաղորդումից հրեում է, որ մինչ այդ ոչ Քսերքսեսը և ոչ էլ իր հայրը⁴⁴ հարկ չէին վճարել Սելեկյաններին: Մուրքի պետության կիսահպատակ վիճակը, ըստ հրեույթին, չի բավարարում Անտիոքոս Գ-ին, և նա որոշ ժամանակ անց վերացնել է տալիս Քսերքսեսին⁴⁵: Մուրքը դառնում է Սելեկյան տերիտորիա և որպես ստրատեգոս, այսինքն՝ ռազմավարչական իշխանությունը օժտված կառավարիչ, այստեղ կարգվում է Զարիադրիսը (Զարեհը):

Երվանդունիների միասնական պետության տրոհումից հետո քիչ տվյալներ ունենք Հայաստանի կենտրոնական և արևելյան շրջանների պատմության մասին: Վրացական, պետության հիմնադրման (մ. թ. ա. 270-ական թվականներ) հաջորդող տարիներին Հայկական լեռնաշխարհի որոշ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջաններն անցան այդ պետության տնօրինության տակ և այդ վիճակում մնացին մինչև մ. թ. ա. II դարի սկիզբը, երբ Արտաշեսի օրոք նորից միացվեցին Հայաստանին: Պոլիբիոսի մ. թ. ա. 220-ական թվականներին վերաբերող տվյալների համաձայն, Ատրպատական պետությունը զգալի չափով ընդարձակել էր իր տիրույթները Անդրկովկասում, քրի արևելյան հատվածները, ինչպես տեսանք, դեռևս մ. թ. ա. IV դարի հրկրորդ կեսին նրա ազդեցության ոլորտի մեջ էին գտնվում: Հաջորդ, III դարի կեսին, հավանաբար, էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Ատրպատականի քաղաքական էքսպանսիայի համար, որի բնթացքում Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններում կարող էր հաստատված լինել Ատրպատականի գերիշխանությունը: Ատրպատականի մեծապետական ձգտումների առաջն առավ Սելեկյան Անտիոքոս Գ-ը, որը 220 թվականին արշավեց Ատրպատական և հպատակեցրեց իրեն: Նման պայմաններում է, որ Արևելյան Հայաստանում տեղի է ունենում հայ Երվանդունիների վերջին թագավոր Երվանդի գահակալումը:

Հայկական պետությունների պատմական զարգացման վրա Սելեկյան պետության ազդեցությունը ուժեղացավ հատկապես III դարի վերջին, երբ Հայաստանը կարճ ժամանակով նորից հպատակվեց նրան: Ինչ վերաբերում է նախորդ ժամանակաշրջանին, ապա իրավացի է ակադ. Հ. Մանանդյանը, երբ պրում է. «Պետք է ասել, որ Սելեկյանների իշխանությունը չէր կարողացել հիմ-

⁴² Տե՛ս Polyeni, Strateg., 17:

⁴³ Տե՛ս Polyb., VIII, 25:

⁴⁴ Ուանց կարծիքով Քսերքսեսի հայրը Արշամն էր: Տե՛ս J. Beloch, Griechische Geschichte, III, էջ 295; Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie:

⁴⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 106:

նախորապես հաստատվել նաև արմենական այսրեփրատայան երկրներում: Նրանց իշխանությունը այս լեռնային ու դժվարամատչելի երկրում, ընդհանրապես, ավելի անվանական էր, քան իրական: Ճանաչելով Սելեկյան թագավորներին իբրև դերադույն պես՝ Մեծ Հայքը, ըստ երևույթին, նաև Մոփքը պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը և կառավարվում էին բնիկ իշխանների ձեռքով, որոնք սկզբնաղբյուրների մեջ անվանվում են երբեմն «թագավորներ»⁴⁶:

Հիրավի միանգամայն հավանական է, որ Երվանդունիների թագավորական զինատարան շարունակեց անընդհատ իշխել III դարի ընթացքում: Հատկանշական է, որ հայկական պետական միավորումները ակտիվորեն մասնակցում էին Փոքր Ասիայի քաղաքական կյանքին:

Երվանդ Վերջին: Ստրաբոնի վկայությամբ, Արտաշես և Ջարեհ ստրատեգոսներից առաջ Հայաստանի վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը (Երվանդը), որից հետո երկիրը անցավ Սելեկյանների տիրապետությանը և բաժանվեց երկու ստրատեգոսների միջև: Այդ նույն վկայության համաձայն Երվանդը սերում էր Արեմենյան Գարեհ Ա թագավորի զինակից Հիզարնեսից⁴⁷:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը իշխել է քսան տարի, բայց առայժմ դժվար է որոշել այդ թվի ստուգությունը: Հավանաբար, նա իշխել է III դարի վերջին քսանամյակում:

Մովսես Խորենացու հաղորդումից երևում է, որ Երվանդի աթոռանիստը շարունակում էր մնալ Արմավիրը⁴⁸, որը Երվանդունիների մայրաքաղաքն էր IV դարի 2-րդ կեսից սկսած: Արմավիրը նաև պետության պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնն էր: Այստեղ էր գտնվում Արեգի (Ապոլլոնի) և Լուսնի (Արտեմիս-Անահիտի) տաճարը: Բացառված չէ, որ դեռևս այն ժամանակ այդ տաճարի մեջ կանգած էին նաև իշխողների՝ Երվանդունի և Արեմենյան նախնիների արձանները, որով հայկական պետության մեջ հիմք էր դրվում քաղաքական նպատակներ հետապնդող նախնիների պաշտամունքին⁴⁹: Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող Արմավիրի պատգամախոսը շարունակում էր գործել Երվանդի օրոք ևս, ընդունելով, ըստ երևույթին, հելլենիստական որոշ երանգ⁵⁰:

Երվանդի արքունիքը կազմված էր հելլենիստական մյուս պետությունների օրինակով: Նրա եղբայր Երվազը գերագույն բրմապետն էր⁵¹: Ինչպես երևում է պետական նշանակություն ունեցող գրագրության պահպանված նմուշներից⁵², թագավորի դիվանի գործերը վարվում էին հունարեն լեզվով: Երվան-

46 Չ. Մանդղան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Երևան, 1944, էջ 102:

47 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

48 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լԺ:

49 Տե՛ս Գ. Մ. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 33 և հաջ.: Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. III—II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 12—14:

50 Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104 և հաջ.:

51 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ:

52 Տե՛ս А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира. ИАФАН, 1942, № 1—2.

դի օրոք Հայաստանում օգտվում էին մակեդոնա-սելևկյան տոմարից⁵³։ Թագավորը շրջապատված էր հայ հասարակության հնչեցնող Վերնախավի ներկայացուցիչներով, որոնց թվում կարող էին լինել նաև հույներ։ Թագավորը և իր շրջապատը գնահատում և վայելում էին նույն գրականությունը⁵⁴։ Հույն ողբերգակաների և դրամատուրգների, զլխավորապես Եվրիպիդեսի երկերի քաղվածքներից կազմված և քարի վրա փորագրված փոքր ժողովածուն ուներ, ըստ երևույթին, ուսուցողական բնույթ և այս հանգամանքը թերևս ակնարկում է Արմավիրում հունական դպրոցի գոյություն մասին⁵⁵։

Երվանդի թագավորության տարիները նշանավորվեցին շինարարական գործունեությամբ, որը հիմնականում ծավալվում էր Այրարատում։ Խորհնացու վկայությամբ, Երվանդը հեռանում է Արմավիրից և Ախուրյանի ու Արաքսի ստախառնուրդի մոտ միակտուր ապառաժ բլրի վրա կառուցում իր նոր մայրաքաղաքը՝ Երվանդաշատը⁵⁶։ Նոր մայրաքաղաքի գոյության մասին ակնարկում են նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները⁵⁷։ Մայրաքաղաքից մի փոքր հյուսիս, Ախուրյանի ափին կառուցվում է Երվանդակերտ դաստակերտը, իսկ էլ ավելի հեռու, նույն հյուսիսային ուղղությամբ՝ Երվանդավանը։ Ախուրյանի աջ ափին Թագավորն ստեղծում է պաշտամունքային նոր կենտրոն՝ Բագարանը։

Երվանդի իշխանությունը հաստատուն չէր։ Խորհնացին լավ է պատկերում այն շիկացած մթնոլորտը, որի մեջ թագավորը բոլորեց իր վերջին տարիները։ Երվանդը վախենում էր իր շրջապատից, ինչպես նաև ժողովրդից։ Նա չի կամենում կուռքերը տեղափոխել իր նոր մայրաքաղաք, երկյուղ կրելով, որ միգուցե, երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար հավաքվի այգտեղ, հնարավոր չլինի ապահովել իր անվտանգությունը⁵⁸։ Դժգոհություն էր տիրում երկրի մեծամեծների, նախարարների մեջ։ Մյուս կողմից, ելնելով Արմավիրի արձանագրությունների տվյալներից, Արմավիր քաղաքը, նրա քաղաքացիների կոլեկտիվը՝ հանձին իր բրմապետի, բարեմաղթություններ էր անում թագավորին⁵⁹, գրանով գուցե արաճալտելով իր նվիրվածությունը նրան։

Այս պայմաններում էր, որ սկսվեց Արտաշեսի պատերազմը Երվանդի դեմ, որը վերջացավ Երվանդի պարտությամբ ու մահով։ Այս պատերազմը, որի մասին դրվագներ են պահպանվել Մովսես Խորենացու մոտ, հրահրվեց Սելևկյան Անտիոքոս Գ թագավորի կողմից⁶⁰։ Ծրագրվող արևմտյան արշավանքի կապակցությամբ, որը պետք է վերահաստատեր Սելևկյան տիրապետությունը

53 Տե՛ս Ս. Տեր-Հակոբյան, Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը. «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935։

54 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 17։

55 Chr. Habicht, Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides. „Hermes“, 81, 1953, էջ 256։

56 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լԹ։

57 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, էջ 27 և հաջ.։

58 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ։

59 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 134—135։

60 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 18։

Փոքր Ասիայում և դուրս բերեր նրանց Եվրոպա, Սելեկյանների առաջ պետք է ճառանար Հայկական լեռնաշխարհի վերջնական հպատակեցման, այսինքն, Մուսիքի թագավոր Քսերքսեսին վերացնելուց հետո Հայաստանի մյուս մասերի վրա (որտեղ իշխում էր Երվանդը), իրենց տիրապետությունը տարածելու խընդիրը⁶¹։ Անտիոքոսը ձեռնամուխ է լինում նաև այդ խնդրի լուծմանը, նախապես Երվանդի արքունիքը ուղարկելով իր ներկայացուցչին՝ Նումենիոսին, ըստ երևույթին, դիվանագիտական հատուկ առաքելությամբ⁶², որը հաջողությամբ չի պսակվում։ Այն ժամանակ նա Երվանդի դեմ է հանում Արտաշեսին։ Վերջինս, հավանաբար, ծաղուժ էր Հայկական լեռնաշխարհի Ատրպատականին հարող շրջանների ավազանուց և Երվանդից դժգոհ տարրերի ներկայացուցիչն էր։ Մովսես Խորենացին այսպես է նկարագրում ծագած պատերազմը։ Արտաշեսը Ուտիքի վրայով, Սևանի հյուսիս-արևելյան ափով և Արագածի թիկունքով շարժվում է Երվանդի բանակի դեմ, որը գտնվում էր Երվանդաշատից 300 ասպարեղ հեռավորության վրա, Ախուրյանի հյուսիսային կողմերում։ Ճակատամարտը տեղի է ունենում Երվանդավան վայրում, և Երվանդի բանակը խիստ պարտություն է կրում։

Երվանդը փախուստի է դիմում դեպի մայրաքաղաք՝ այնտեղ պատսպարվելու համար։ Արտաշեսի զորավար Սմբատը, հետապնդելով նրան, զալիս է ու պաշարում Երվանդաշատը։ Այստեղ նրան միանում է Արտաշեսը, որը արդեն սիրաչել էր Երվանդի դաստակերտին՝ Երվանդակերտին։ Արտաշեսի բանակը խուժում է քաղաք և զինվորներից մեկը վազրով (դաշուչնով) սպանում է Երվանդին։ Դրանից հետո Արտաշեսը վերացնում է Երվանդի իշխանության վերջին մնացորդը, գրավելով Բագարանը և սպանելով Երվանդի եղբորը՝ Երվագին⁶³։ Դեպքերի այդօրինակ ընթացքը հաստատվում է նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների տվյալներով։ Նրանց մեջ նույնպես խոսվում է պատերազմում թագավորի մահվան և երկրի նվաճման մասին⁶⁴։

Այսպիսով, III դարի վերջում Երվանդունիների դինաստիան դադարում է իշխելուց։ Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվում է Սելեկյան գերիշխանությունը, որի ներկայացուցիչները ստրատեգոսներն էին՝ Զարեհը՝ արևմուտքում, Արտաշեսը՝ արևելքում։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. թ. ա. IV—III դարերի եզրին Հայաստանը նահապետական ստրկատիրության վիճակից թևակոխում է ստրկատիրական տնտեսական զարգացման ասիլի բարձր աստիճանը⁶⁵։

61 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ. Սելեկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 49 և հաջ.։

62 Տե՛ս Ա. Ո. Болтунова, Греческие надписи Армавира, էջ 52, Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի բանի տվյալներ, էջ 19—20։

63 Տե՛ս Խորենացի, #, խ.։

64 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 142։

65 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, նույնի՝ О рабстве и рабовладении в древней Ар-

Դա պայմանավորված էր զլխավորապես երկրի նախորդ ժամանակաշրջանի վարդապետով, որի ընթացքում երկրագործության ու անասնապահության աշխուժացումը ազդակ հանդիսացավ նոր փուլ թեկնոխելու համար: Դրա հետ մեկտեղ այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանը մասնակից դարձավ Աւաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների տնտեսական վերելքին: Երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջադիմության համար պակաս կարեորություն չուներ նաև հայկական պետականության վերականգնումը:

Հայաստանի հասարակական զարգացման այս նոր ժամանակաշրջանի համար հատկապես բնորոշ է մի կողմից քաղաքների աճը, քաղաքաշինության պրոցեսի ծավալումը, մյուս կողմից՝ հողատիրության ստրկատիրական ձևերի դարգացումն ու բյուրեղացումը: Ուրարտական պետության անկումից հետո քիչ բան է հայտնի ուրարտական քաղաքների ճակատագրի մասին: Թեյշեբանի (Կարմիր-բլուր) և Արգիշտիխինիլի (Նոր Արմավիր) քաղաքների օրինակը, որոնց փլատակները մ. թ. ա. V դարից սկսած վերածվում են դամբարանադաշտերի, ցույց է տալիս, որ հին քաղաքների մեծ մասը դադարել էր գոյություն ունենալուց⁶⁶: Փաստերը վկայում են, որ որպես կանոն, վերակենդանանում են ուրարտական այն հին կենտրոնները, որոնք դադարել էին նախկին դերը խաղալուց ուրարտական պետության երկրորդ շրջանում⁶⁷: Այդպիսիներն էին Տուշպան (Վանը), Էրեբունին (Երևանը), Արգիշտիխինիլին (Արմավիրը): Սրանցից Վանն ու Թեբեա էրեբունին, աքեմենյան ժամանակաշրջանում սատրապությունների կենտրոններ էին, որոնք ռազմա-վարչական նշանակություն ունեին⁶⁸: Ինչ վերաբերում է Արմավիրին, ապա նրա նշանակության ուժեղացումը պետք է վերադրել մ. թ. ա. IV դարին: Արմավիրի շրջակայքում ուրարտական ժամանակաշրջանից մեկ հասել է թերևս մի ամբողջական քաղաքի մասը կազմող հրկու հուշարձան՝ Արմավիր-բլուրը և Դավթի բլուրը: Վերջինիս վրա տեղադրված հզոր ամրոցից դեպի արևելք, Արմավիր-բլրի ուղղությամբ ձգվում է միայն հիմնապատերը պահպանած կառույցների մի ամբողջ շղթա, որոնք, ինչպես նաև ամրոցը, հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր կամ շունեին, կամ այդ նյութերը սակավաթիվ են⁶⁹:

Հայկական Արմավիր քաղաքը հիմնադրվել է ուրարտական մյուս հուշարձանի՝ Արմավիր-բլրի տեղում և նրա շրջակայքում: Այստեղ հայտնաբերված հելլենիստական ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութերը, ինչպես նաև հունական արձանագրությունների առկայությունը՝ բլրի հարավային ստորոտում, այդ մասին ոչ մի կասկած չեն թողնում: Բլրի վրա տեղադրված ուրարտական

менни, ВДИ, 1950, № 1, նույնի՝ Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (դոկտորական զեսերտացիայի ավտոգրաֆիտ): Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962:

⁶⁶ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1964, էջ 137, նույնի՝ Раскопки Аргинтихиниля, «Советская археология», 1967, № 4.

⁶⁷ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, էջ 113:

⁶⁸ Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Արհներդի սյունադարձ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 7—8:

⁶⁹ Տե՛ս Ա. Ա. Мартиросян, Раскопки Аргинтихиниля, «Советская археология», 1967, № 4.

ժամանակաշրջանի միջնաբերդը հոյակապ պարսպապատերով, հուժկու աշտարակներով, ներսում՝ մեծ շենքերով, հարմար վայր էր Երվանդունի թագավորների նստավայր և ընդհանրապես պետության ռազմա-քաղաքական կենտրոն դառնալու համար: Այդ կենտրոնի շուրջը կազմակերպվում է բուն քաղաքը, որը ներգրավվում է հելլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսի մեջ: Արմավիրը ունեցել է շեշտված կրոնական բնույթ, հետևաբար հնարավոր է, որ քաղաքը առաջացել է նաև որպես կրոնական կենտրոն, սերտորեն կապված լինելով տաճարի, նրա տերիտորիայի և տնտեսության հետ⁷⁰:

Մ. Թ. ա. III դարի վերջերին, ինչպես վկայում են Արմավիրի արձանագրությունները, այստեղ գոյություն ունեն քաղաքային համայնք: «Արմավիրցիների» հիշատակումը արձանագրություններում, հունական նմանօրինակ տերմինների նմանությամբ, վկայում է, որ խոսքը ոչ թե քաղաքի բնակիչների մասին է ընդհանրապես, այլ միայն նրա որոշ խավի՝ լիիրավ քաղաքացիների, և հետևապես, հելլենիստական մյուս քաղաքների օրինակով այստեղ գոյություն ունեւր քաղաքային համայնք կամ քաղաքացիական-տաճարային համայնք՝ ի նկատի ունենալով տվյալ արձանագրության կրոնական որոշ երանգը⁷¹:

Արարատյան դաշտը ևրկրագործության հզոր կենտրոն լինելուց բացի, առևտրական ճանապարհների կարևոր հանգույց էր: Արմավիրի մոտով էին անցնում իրանական սարահարթից Արաքսի հովտով դեպի Սև ծովի ափերը և Միջագետքից ու Ասորիքից դեպի Անդրկովկասի խորքերը ձգվող ճանապարհները:

Հայաստանը անմասն չմնաց հելլենիստական աշխարհում ծավալվող քաղաքաշինության պրոցեսից: Այն ենթադրում էր տնտեսական համապատասխան միջոցներով օժտված կենտրոնական իշխանության միջամտությունը քաղաքների կառուցման և զարգացման գործում: Երկրի թագավորը հանդիսանում էր հիմնադիրը քաղաքների, որոնք կրում էին նրա անունը: Հայկական քաղաքների շինարարությունը իրականացվում է III դարից սկսած, և այն կապվում է արևմուտքում Մոփսի և Կոմմագենեի թագավորների, իսկ արևելքում՝ Երվանդ վերջինի անվան հետ:

Քաղաքաշինության վաղ օջախը Մոփսի ու Կոմմագենեի միացյալ պետության տերիտորիան էր: Հնագույն քաղաքներից են Սամոսատը՝ Եփրատի աջ ափին, և Սամոկարտը՝ Մոփսի արևելքում կամ նույնիսկ Աղձնիքում: Սամոսատը առևտրական կարևոր կենտրոն էր: Դեռևս III դարի կեսերին գոյություն ունեւր Տավրոսի լեռնաշղթայով անցնող ճանապարհը, որը Սամոսատից տանում էր Տոմիսա և Եփրատից դեպի արևելք: Երկու քաղաքներն էլ, ինչպես ասվեց վերևում, հիմնադրված են Սամոս թագավորի կողմից, որն իշխել է III դարի կեսերին:

Պոլիբիոսի վկայությամբ, Արածանիի և Տիգրիսի միջև ընկած «գեղեցիկ

70 Տե՛ս Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Դիտողություններ հին հայկական տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1963, № 9, էջ 55 և հաջ.: А. А. Мартиросян, Раскопки Аргнштхнннлн, 1967, СА, № 4, էջ 234—235, 226—227:

71 Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигранакерт, Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 40—41:

դաշտում» Արածանիին ավելի մոտ, գտնվում էր Արշամաշատ քաղաքը⁷²։ Այն հիշատակվում է մ. թ. ա. 212 թվականին, բայց նրա հիմնադրումը, հլնելով անվան ընդհանրությունից, պետք է վերագրել մ. թ. ա. III դարի 40-ական թվականներին իշխած Արշամ թագավորին։ Արշամը Եփրատի այն կողմը, կոմմագենում՝ Եփրատ և Նյումփալոս գետերի վրա կառուցել է, ինչպես վերը նշվեց այլ կապակցությամբ, երկու քաղաք ևս Արսամեյա անունով, որոնք պաշտամունքային կարևոր կենտրոններ էին⁷³։

Երկրորդ դարի վերջերին Երվանդ թագավորը Արաքսի և Ախուրյանի գետախառնուրդի մոտ կառուցում է Երվանդաշատ քաղաքը, որը Արմավիրի փոխարեն դառնում է պետության նոր մայրաքաղաք։ Մինչև այսօր պահպանվել են պարսպների, տարբեր շենքերի, այդ թվում ճարտարապետական ամբողջական կոմպլեքսների հետքեր, որոնք հանդիպում են մեծ տարածությունների վրա։ Մեր թվականության IV դարում Երվանդաշատը Հայաստանի ամենամեծ քաղաքներից մեկն էր։ Դատելով Ախուրյանի աջ և ձախ ափին, Երվանդակերտի թագավորական դաստակերտի ենթադրվող վայրում սփռված բազմաթիվ շենքերի ավերակներից, այն քաղաքատիպ բնակավայր էր⁷⁴։ Այդ մասին է վկայում նաև «կերտ» վերջավորությունը։ Նույնը կարելի է ասել նաև Երվանդաշատից ավելի հեռու գտնվող Երվանդավանի մասին։ Այրարատում, հավանաբար, նույն այս ժամանակաշրջանում հիմք է դրվում Վարդգեսավանին՝ ապագա Վաղարշապատ քաղաքի տեղում⁷⁵։ Ի վերջո, քաղաքատիպ բնակավայր էր նաև Բագարանը՝ տաճարների քաղաքը։ Քաղաքային կյանքի բուռն զարգացումը երկրի տնտեսական վերելքի ցուցանիշներից մեկն էր։

Նշված ժամանակաշրջանի հողատիրությունն ու նրա ձևերի մասին սկզբնաղբյուրները աննշան տեղեկություններ են ընձեռում։ Ամենաընդհանուր գաղափար կարելի է կազմել թագավորական դաստակերտների ու տաճարային հողատիրության մասին։ Երվանդակերտի թագավորական դաստակերտի՝ Մովսես Խորենացու հանրահայտ նկարագրությունից երևում է, որ խոսքը վարելահողերից, պարտեզներից ու այգիներից, ինչպես նաև հողագործների բնակարաններից և թագավորի ապարանքից կազմված մի կարևոր կոմպլեքսի մասին է⁷⁶։ Արտադրական նման օբյեկտների նշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում շատ մեծ պիտի լիներ։ Թագավորական այս դաստակերտի դաշտերում բանող անմիջական արտադրողների մասին Պատմահայրը ոչինչ չի հաղորդում։ Ավելի ուշ ժամանակաշրջանին վերաբերող տվյալներից ուսումնասիրողները հանգում են այն եզրակացության, որ Երվանդակերտը հիմնականում ստրկական, հողին ամրացված մշակների աշխատանքն օգտագործող տնտեսական կոմպլեքս էր⁷⁷։

⁷² Տե՛ս F. K. Dörner, T. Goell, Arsamela am Nymphaios, Berlin, 1963:

⁷³ Տե՛ս Polyb., VIII, 25:

⁷⁴ Տե՛ս Բ. Ն. Առաֆեյյան, Որտե՞ղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքները, ՊՐՀ, 1965, № 3:

⁷⁵ Տե՛ս Խորենացի, Բ, կե:

⁷⁶ Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծե:

⁷⁷ С. Т. Еремьян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ 1950, № 1.

Նույն խորենացին ազոտ, բայց ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում վաղ-հելլենիստական տաճարային հողագործության մասին: Երվանդ թագավորի և ապա նրա եղբոր՝ Երվազ քրմապետի սպանությունից հետո, Արտաշեսի ղորավար Սմբատը տիրանում է Բագարանին, որը տաճարային կարևոր կենտրոն էր և սլետության քրմապետ Երվազի աթոռանիստը: Պատմահոր վկայությամբ, գանձերից բացի այստեղ գերելարվում են 500 ծառաներ⁷⁸:

Հարևան երկրների և բուն Հայաստանի ավելի ուշ, բայց նույն հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող տվյալներից երևում է, որ տաճարային կենտրոններին կից կային կալվածներ, դաստակերտներ և գյուղեր, որտեղ բնակեցված էին տաճարային ստրուկներ (հունարեն՝ հիերոդոլներ, հայերեն՝ սպասավորներ), ինչպես նաև տաճարային գյուղացիներ⁷⁹:

Խորենացու վկայությունից երևում է, որ Բագարանում ևս գոյություն ունեցած լինեին դաստակերտներ, որտեղ որպես անմիջական արտադրողներ աշխատում էին հիշատակված 500 ծառաները: Սրանք մշակում էին տաճարային հողը, իսկ արտադրվող բարիքների տերը քրմապետն էր ու տաճարային համայնքի վերնախավը:

Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, էջ 34 և հաջորդ:

⁷⁸ Տե՛ս Խորենացի, Բ. խր:

⁷⁹ Տե՛ս Ա. Գ. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՍՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ
ԱՐՏԱՇԵՍ Ա.-Ի ՕՐՈՒՔ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԻ
ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մեծ Հայք, Մովսի: Ինչպես հիշատակվեց նախորդ գլխում, III դարի վերջերին Սելևկյանները ինքնավարությունից զրկեցին Մեծ Հայքը և Մովսիքը, այնտեղ վերացրին թագավորական իշխանությունը և նշանակեցին իրենց կառավարիչները՝ Արտաշեսին (Արտաքսիաս) Մեծ Հայքում, և Զարեհին (Զարիադրիս)՝ Մովսիքում: Մովսիքում թագավորական իշխանության վերացման թվականը սրոշվում է բավական մեծ ճշտությամբ, [Հովհաննես Անտիոքացի պատմիչի համապատասխան ցուցմամբ: Մ. թ. ա. 212 թվականին Սելևկյան Անտիոքոս Գ թագավորը Մովսիքի թագավոր Քսերքսեսին ամուսնացրեց իր քրոջ՝ Անտիոքիսի հետ¹, և հետագայում նույն Անտիոքիսի միջոցով սպանել տվեց նրան, այն ժամանակ, երբ «Հաննիբալը սլաշքարի մեջ էր հռոմեացիների հետ, իսկ... Անտիոքոսը պատերազմում էր Եգիպտոսի... դեմ», այսինքն՝ 202 կամ 201 թվականին²: Այդ ժամանակ է, ահա, Մովսիքը վերածվել սելևկյան սատրապության և այնտեղ կառավարիչ (ստրատեգոս) է կարգվել Զարեհը:

Նույնը միաժամանակ տեղի է ունեցել և Մեծ Հայքում. վերացվել է Երվանդ Վերջինի (Օրոնտեսի) իշխանությունը և հաստատվել Արտաշեսի ստրատեգությունը: Որ Մովսիքում ու Մեծ Հայքում այս փոփոխությունները միաժամանակ են տեղի ունեցել, պարզորոշ երևում է Ստրաբոնի այն հաղորդումից, թե «այնուհետև երկիրը երկու մասի բաժանվեց... Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսներ Արտաշեսի և Զարեհի կողմից»³:

¹ Strabo, VIII, 25.

² Joh. Ant., Frag. 53. C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, IV. էջ 557: Հաննիբալի կամ երկրորդ Փոնիակիան պատերազմը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 218—201 թվականներին, Անտիոքոսը Եգիպտոսի դեմ պատերազմել է երկիցս, առաջին պատերազմն ավարտվել է 217 թվականին, երկրորդն սկսվել է 202 թ.: Հովհ. Անտիոքացու նշած տարեթիվն է, ուրեմն, կամ 218—217 թվականները, կամ 202—201 թվականները: Ինականաբար, պետք է ընտրել վերջինը, քանի որ 218—217 թվականներին Քսերքսեսը զեռուս ամուսնացած չէր Անտիոքիսի հետ, այդ տեղի է ունեցել, ըստ Պոլիբիոսի, 212 թվականին:

³ Strabo, XI, 14, 15. Հմմտ. Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 18, ծան. 32:

Փոքր Հայք. Կոմմագենն: Նույնն է կատարվել, ինչպես պարզվում է, նաև Փոքր Հայքի և Կոմմագեննի նկատմամբ: Կոմմագեննին, որտեղ, ինչպես տեսանք, ողջ III դարի ընթացքում տիրում էին Երվանդունի տոհմին պատկանող թագավորները, դարավերջին, ըստ երևույթին, նույնպես նվաճվել է Սելևկյանների կողմից, և այստեղ կառավարիչ է նշանակվել հույն Պտուլեմայոսը (Պլուտոմոս)⁴: Մեծ Հայքի և Ծոփքի համեմատությամբ, հելլենականությունն այստեղ շատ էր առաջադիմել, և դա միանգամայն հասկանալի է. Կոմմագեննի անմիջապես հարում էր հելլենիզմի օջախներից մեկին՝ առաինյա հյուսիսային Ասորիքին: Բացի դրանից, Կոմմագեննի բնակչությունը շատ խայտարեկ էր՝ նրա աշխարհագրական դիրքի համեմատ: Այն տեղավորված էր երեք էթնիկական խոշոր զանգվածների՝ սեմականի, հայկականի, փոքրասիականի (որտեղ գերակշռում էր հոտ-խեթական տարրը) հանդուցակետում, և նրա բնակչությունը բաղկացած էր այդ երեք տարրերից, որոնց վրա հելլենիստական դարաշրջանում ավելացել էր հելլենական բնակչության մի նշանակալից շերտ: Սրանով էլ կարելի է բացատրել, որ ի տարբերություն Մեծ Հայքի ու Ծոփքի, որտեղ սելևկյան կառավարիչները հայեր էին, այստեղ հույն կառավարիչ էր կարգված:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ ժամանակ է Անտիոքոսը նվաճել նաև Փոքր Հայքը և այստեղ էլ առանձին սատրապություն ստեղծելով, կառավարիչ կարգել Միհրդատին: Այս Միհրդատի մայրը Անտիոքոս Գ-ի հարազատ քույրն էր, որին ժամանակին կնություն էին տվել մի հայ մեծատոհմիկի, որի անունը հայտնի չէ: Միզուցե Միհրդատի հայրը Երվանդունի տոհմից էր կամ հենց Փոքր Հայքի իշխողների տոհմից, որովհետև դժվար թե Սելևկյանները աղջիկ տային ոչ-արքայական տոհմի ներկայացուցչի: Դեռևս 212 թվականին, երբ Ծոփքի թագավոր Քսերքսեսը փախուստի էր դիմել երկիր ներխուժած Անտիոքոսի առջև, վերջինիս շրջապատում հորդորներ էին լսվում Քսերքսեսին Անտիոքոսի քրոջ որդի Միհրդատով փոխարինելու մասին⁵, ըստ որում Միհրդատը, հավանաբար, Ծոփքի գահի համար հարմար թեկնածու էր դիտվում հենց որպես հայ մեծատոհմիկի որդի: Անտիոքոսը շղիմեց այդ քայլին, բայց այն, ինչ շարվեց Ծոփքի նկատմամբ, մեկ տասնամյակ անց արվեց նորանվաճ Փոքր Հայքի նկատմամբ. Միհրդատն այստեղ սատրապ կարգվեց⁶:

Ինչո՞ւլ բացատրել Անտիոքոսի այս հախուռն էքսպանսիան իր տերության հյուսիսային սահմանը եզերող հայկական պետությունների նկատմամբ: Դա իր բացատրությունն է գտնում ի դեմս նրա երկու՝ ավարտված՝ արևելյան և ծրարված՝ արևմտյան արշավանքների: Իր արևելյան հաղթարշավից հետո, որ սի-

⁴ *Strabo Diod.*, XXXI, 19a. Դիոդորի հաղորդման ժամանակագրական կովանների մասին տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, էջ 49 և հաջ.:

⁵ *Strabo Polyb.*, VIII, 25:

⁶ *Strabo Th. Reinach*, Mithradates Eupator, König von Pontos, Leipzig, 1895, էջ 35: *M. Holleaux*, Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques, III, Lagides et Séleucides, 1942, XVI, էջ 92, անհիմն է համարում Ռեյնաքի կարծիքը, բայց միանգամայն իղուր. տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ. Սելևկյանը և հայկական պետությունները, էջ 48:

րում են համեմատել Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների հետ, Անտիոքոսը իրեն շատ ավելի ուժեղ ու հաստատուն էր զգում, քան գահակալման սկզբնական շրջանում՝ 20-ական ու նույնիսկ 10-ական թվականներին, և անհրաժեշտություն չէր զգում այլևս շարունակելու «օրինականության» պահպանման քաղաքականությունը, որը նա նախապես բանեցնում էր⁷։

Սրան նախատում էր և մեղ հետաքրքրող իրադարձությունների պահին Պտղոմյանների դեմ Անտիոքոսի կողմից վարվող հաղթական պատերազմը, որի ընթացքում վերանվաճվել էին Կոլչեսիդիան ու Փյունիկիան՝ Սելևկյան տեռություն խիստ կենսական մարզերը։

Մյուս կողմից, Անտիոքոսը, ինչպես ցույց տվեցին հետագայի՝ 190-ական թվականների դեպքերը, նոր արշավանքի ծրագիր էր հղացել, այս անգամ՝ դեպի արևմուտք, ցանկանալով լայնացնել փոքրասական իր տիրույթները և հաստատորեն ոտք դնել Եվրոպա։ Անտիոքոսն, իհարկե, կանխատեսում էր օրըստօրե հզորացող Հռոմեական հանրապետության հետ բախման անխուսափելիությունը։ Հռոմը՝ անցյալում քաղաք-պետություն, հետզհետե գրավել էր ամբողջ Ապենինյան թերակղզին, մոտակա կղզիները՝ Սիցիլիան, Կորսիկան, Սարդինիան, ջախջախել Արևմտյան Միջերկրականում իր գլխավոր ախոյանին՝ Կարթագենի պետությունն ու տիրացել Միջերկրականի ափերի մեծ մասին։ Այժմ նրա ուշադրություն կենտրոնում էր դառնում Բալկանյան թերակղզին՝ հունական քաղաքները և հելլենիստական Մակեդոնիան։ Հասկանալի է, որ Անտիոքոսը, արշավանքի պատրաստվելիս, անհրաժեշտ էր համարում հատուկ ուշադրություն դարձնել իր թիկունքի, մասնավորապես՝ մերձավոր թիկունքի (որպիսին էին հենց Հայկական լեռնաշխարհը և նրան արևմուտքից հարող շրջանները՝ Փոքր Ասիայի նկատմամբ) ապահովմանը, և ասպագան ցույց տվեց, որ նրա անհանգստությունը միանգամայն տեղին էր։

Սելևկյանները, Հռոմը և Հայաստանը մ. թ. ա. II դարի սկզբին։ Թե ինչ փոխհարաբերություններ են հաստատվել հայկական սատրապությունների միջև, որոշակի դժվար է ասել։ Հավանական է, որ նրանք կամ նրանց մի մասը փոխադարձ, հակասելևկյան հրանգ ունեցող կապեր են հաստատել, որոնք զնալով ամրապնդվել են Անտիոքոսի անհաջողությունների աճմանը համընթաց։ Եթե նրանց ղեկավարներից մեկը պետք է առաջնորդի դիրք ունենար, ապա այդ դիրքը ամենից ավելի պատշաճում է Արտաշեսին՝ որպես առավել հզոր ու ընդարձակ հրկրամասի տիրակալի։ Թե որքան սերտ են եղել այդ հարաբերությունները, ինչ կերպարանք են ունեցել և որքան են տևել, կարելի է դատել միայն Արտաշեսի և Ջարհհի ընկերակցության ու դաշնակցության մասին այն կրակացությունների հիման վրա, որոնց տեղիք են տալիս Ստրաբոնի հաղորդումները նրանց համատեղ գործողությունների մասին⁸։

Գալով Անտիոքոսին, ապա սա, ոգեշնչված իր հաղթանակներով, 200

⁷ Տե՛ս H. H. Schmitt, Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen und seiner Zeit („Historia“, Zeitschrift für alte Geschichte, Einzelschriften. H. 6) Wiesbaden, 1964, էջ 87 և հաջ.։

⁸ Տե՛ս ստորև, էջ 542.։

Քվականից անցավ Փոքր Ասիայի հողերի նվաճմանը: Այստեղ ունեցած խոշոր հաջողություններից հետո, նա Հելլեսպոնտոսի վրայով անցնում է Եվրոպա և սկսում քաղաքներ ու ամրություններ կառուցել:

Արդյոք հայկական սատրապությունները իրենց զորքերով մասնակցե՞լ են Անտիոքոսի՝ Փոքր Ասիայում և Եվրոպայում մղած պատերազմներին: Տեղեկություն կա միայն Փոքր Հայքի սատրապ Միհրդատի մասին, որը Փոքր Ասիայի նվաճման կարևորագույն մասնակիցներից է նշել որպես Անտիոքոսի զորավար, և հատկապես, գրավել է Արիկանդա քաղաքը⁹:

Անտիոքոսի ծրագրի բաղադրիչ մասն էր Հունաստանի լրիվ նվաճումը, իսկ թե ուր էին տանում նրա հետագա ծրագրերը՝ դժվար է ասել: Համենայն դեպս, Հռոմի հետ ունենալիք անխուսափելի բախումը չէր կանգնեցնում Անտիոքոսին: Նրա մոտ էր ապաստանել կարթագնացի Հաննիբալը, որը Հունաստանի նվաճման փոխարեն, Անտիոքոսին անմիջականորեն Իտալիայի նվաճման պլաններ էր առաջարկում, սակայն Անտիոքոսը չընդունեց դրանք, հավանաբար վաղաժամ համարելով¹⁰: Հռոմի դիվանագիտական քայլերն ու ցույցերը ազդեցություն չէին գործում Անտիոքոսի վրա: 192 թվականին հռոմեացիներից դժգոհ էտոլացիների հրավերով նա մտավ Հունաստան: Այստեղ, սակայն, իրադրությունը բարենպաստ չեղավ նրա համար: Կարևորագույն հունական քաղաքները, վախենալով Հռոմից, օժանդակություն ցույց չտվեցին նրան, ինչպես և Մակեդոնիայի արքա Փիլիպպոսը, որի օգնությունը Անտիոքոսը ակնկալում էր, բայց որը նույնիսկ թշնամական դիրք գրավեց: Հռոմը պատերազմ հայտարարեց Անտիոքոսին¹¹:

Շուտով Անտիոքոսի նավատորմիցը պարտություն կրեց հռոմեացիներից, նույնը և նրա ցամաքային բանակը՝ Թերմոպյուլիսի մոտ՝ Հունաստանում, 191 թվականին: Անտիոքոսը հապճեպ քաշվեց Եվրոպայից և նույնիսկ փորձ չարեց՝ հռոմեական զորքերին արգելելու նեղուցներով անցնել Ասիա: Հռոմեական բանակն, այսպիսով, առաջին անգամ ոտք դրեց Ասիայի հողը: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մազնեսիա քաղաքի մոտ 190 թվականին: Հռոմեական զորքը կրկնակի պակաս էր Անտիոքոսի զորքից, բայց նա հաղթեց, և պարտությունը ծանրագույն հետևանքներ ունեցավ Սելևկյանների պետության համար: Ապամեայում 188 թվականին կնքված պայմանագրի համաձայն, նրանք զրկվեցին գրեթե ողջ Փոքր Ասիայից, պարտավորվեցին վճարել սազմատուգանք և բազմաթիվ այլ զիջումներ արեցին¹²: Անտիոքոսը դրանից հետո միայն մեկ տարի ապրեց:

Մազնեսիայի ճակատամարտը միաժամանակ հայտանշեց մի նոր երեվույթ. Առաջավոր Ասիայի պատմաբեմ ղուրս եկավ մի նոր, հզորագույն ուժ՝ Հռոմի հանրապետությունը:

⁹ Տե՛ս H. H. Schmitt, Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen, էջ 30:

¹⁰ Տե՛ս App., Syr., 14:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, 15:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, 38: Նաև H. Bengtson, Griechische Geschichte von Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, München, 1960, էջ 470 և հաջ.:

Հայկական երկրների ազատագրումը Սելևկյանների լծից: Անկախ այս դառնություններից, որ հետագայում Հռոմը պիտի բերեր Հայաստանին, նրա այս առաջին մուտքը Ասիա բարենպաստ հանգամանք եղավ հայկական պետությունների համար: Արտաշեսն ու Ջարհհը, հաղորդում է Ստրաբոնը, Անտիոքոսի կրած պարտությունից հետո հարելով հռոմեացիներին, նրանց կողմնանցան և իրենց թագավորներ հայտարարեցին: Ուրեմն Մագնեսիայի ճակատամարտը ոչ միայն հայկական երկրների՝ Սելևկյանների դեմ ապստամբելու ազդանշան է ծառայել, այլև նրանք անմիջական ու բարեկամական շփման մեջ են մտել հռոմեացիների հետ և ստացել նրանց հավանությունն ու օժանդակությունը:

Սելևկյանների կրած պարտությունը հանգեցրեց նաև Փոքր Հայքի ու Կոմմադենի ազատագրմանը և անկախ պետություններ կազմելուն: «Կոմմադենի կառավարիչ Պաղոմենոսը, — պատմում է Դիոդոր Սիկիլիացին, — որը նախապես էլ արհամարհում էր Ասորիքի թագավորներին (Սելևկյաններին — հեղ.), ապրստամբ դարձավ, և որովհետև նրանք ներգրավված էին իրենց հոգսերի մեջ, առանց երկյուղի տիրացավ երկրին»¹³, Փոքր Հայքի նկատմամբ նույն եղրակացությունը բխում է այն հանգամանքից, որ քիչ անց, 180-ական թվականների վերջերին և 170-ական թվականների սկզբներին նրա «սատրապ» Միհրդատին ևս տեսնում ենք միանգամայն անկախ միապետի դերում¹⁴:

Ահա, ուրեմն, հայկական պետությունները, որոնք III դարի վերջին միաժամանակ ընկել էին Սելևկյանների լծի տակ, մեկ տասնամյակ անց, միասնարար էլ ազատագրվեցին նրանից: Վերջին հանգամանքը թույլ է տալիս, բացի Արտաշեսի և Ջարհհի դաշնակցության փաստից, որը հավաստվում է Ստրաբոնի հաղորդումներով, առաջ քաշել նաև մյուս հայկական պետությունների սույն դաշնակցության մեջ ներգրավված լինելու ենթադրությունը: Իսկ ավելի լայն առումով, պատմական այս ամբողջ դրվազը ցուցադրում է հայկական երկրների պատմական զարգացման ընդհանուր գծի և նրան հատուկ որոշակի օրինաչափությունների առկայությունը:

Պետք է նշել նաև, որ Սելևկյանների տերությունից հայկական երկրների վերջնական անջատումը օրինաչափ կրեուլթ էր նաև առաջինի զարգացման համար: Սելևկյան տերությունը մի մեծ, բայց անկայուն քաղաքական միավորում էր, որն սկսել էր կազմալուծվել գրեթե իր ստեղծման օրվանից: Դեռևս IV դարի վերջին անջատվեցին Հնդկական սատրապությունները: Սելևկոս Ա-ի ձեռք բերած Փոքր Ասիայում շուտով ստեղծվեցին անկախ պետություններ՝ Կապադովկիան, Պոնտոսը, Բյութանիան. այնուհետև անկախություն նվաճեց Պերգամոնը: III դարի կեսերին անջատվեց Բակտրիան: Նույն ժամանակաշրջանում իրենց անկախ հայտարարեցին պարթևները, և ահա այժմ՝ Հայաստանը:

¹³ *Sb' u Diod.*, XXXI, 19:

¹⁴ *Sb' u Polyb.*, XXV, 2. Հակոտակ Հ. Մանանդյանի կարծիքի («Քննական տեսություն...», հատ. Ա, էջ 123, ծան. 1), որ Միհրդատը այդ ժամանակ իսկապես անկախ միապետ էր, հետևում է այսպիսի հանգամանքներից. ա) խաղաղության պայմանագրում (տես ստորև, էջ 545 նա: հանդես է գալիս որպես լիիրավ կողմ, բ) առանձին ռազմատուգանք է վճարում և գ) հիշատակվում է, որ նա նախօրոք երկկողմանի պայմանագիր էր կնքել Պերգամոնի հետ:

Սակայն հայկական սատրապությունների միջև եղած կապերը, այսուհանդերձ, այնքան սերտ և այնպիսի բնույթ չէին կրում, որ կարողանային նրանց ազատագրումից հետո հանգեցնել մեկ միացյալ մեծ հայկական պետության ստեղծմանը: Վերականգնվեցին արդեն առաջ գոյություն ունեցած թագավորությունները, ճիշտ է՝ ղորեղացած ու ընդարձակված: Հատկապես հզոր վերելք սկսվեց Մեծ Հայքի համար, որի թագավորներն այսուհետև պիտի ստանձնեին հայկական աշխարհը քաղաքականապես միավորելու խնդիրը:

2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Հայաստանը մ. թ. ա. II դարի սկզբներին: Հայկական պետությունները III դարի ընթացքում, թեև, ինչպես տեսանք, մեծ մասամբ ինքնուրույն թագավորություններ էին կազմել¹⁵, բայց և այնպես գտնվում էին հարավային հզոր հարևանի ուժեղ ազդեցության ոլորտում և քաղաքական ու տերիտորիալ զարգացման հնարավորությունների առումով անբարենպաստ պայմաններում էին: Սակայն նույն այդ ազդեցությունը, ինչպես նաև հիլլենիստական երկրների, մասնավորապես Սելևկյանների տերության մեջ մտնող և բարձր զարգացման հասած երկրների հետ բազմակողմանի շփումը, հիլլենիստական դարաշրջանի հենց սկզբից նշանակալից դրական դեր էին խաղացել երկրի ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի ասպարեզում, մեծապես նպաստելով նրա զարգացմանը ստրկատիրական հասարակարգի ուղիներով: Հայաստանը ներգրավվել էր Առաջավոր Ասիայի տնտեսական բուռն առաջընթացի հորձանքի մեջ:

Այս երկու հակասական և իրարամերժ հանգամանքները՝ տնտեսական բուռն զարգացումը՝ մի կողմից, և քաղաքական կաշկանդվածությունը՝ մյուս կողմից, չէին կարող երկար ժամանակ կողք-կողքի գոյություն ունենալ. արտաքին պատենշնեքը պետք է տեղի տային ներքին աճին ու հզորացմանը, մանավանդ, որ գոյություն ունեւր և հասունացել էր դրա կաբևորագույն մի նախապայմանը: Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասերը արդեն մեծ մասամբ ներգրավվել էին հայկական էթնոսի և հայերեն լեզվի ոլորտի մեջ, բայց ժամանակավորապես գտնվում էին պետական այլ միավորումների կազմում: Այս պայմաններում լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանները գրավող Երվանդունիների թագավորությունը պետք է դառնար այն կորիզը, որից աճելու էր միացյալ հայկական պետությունը:

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքի այս վճռական պահին մեծ դեր էր վիճակված Արտաշես Ա-ին (մ. թ. ա. 189—մոտ 160), որը մինչ այժմ պատմագիտական երկերում իր արժանի գնահատականը չի ստացել: Արտաշես Ա-ը հայ ժողովրդի ողջ պատմական կյանքի ընթացքում հանդես եկած քաղաքական ու ռազմական ամենախոշոր գործիչներից մեկն է:

Պատմական աղբյուրները: Արտաշես Ա-ի ու նրա ժամանակի մասին մեզ հասած տեղեկությունները միաժամանակ նշանակալից են և սուղ: Սուղ է նրանց ընդհանուր պատմարբը, որը անհամեմատ ավելի փոքր է, քան, ասենք, մի

¹⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 100 և հաջ.:

այլ խոշորագույն գործչի՝ Տիգրան Բ-ի ու նրա ժամանակի մասին եղած տեղեկությունները: Նշանակալից են, նախ, որովհետև պահպանված տեղեկություններից յուրաքանչյուրը, թեև հակիրճ ու անմանրամասն, բայց կարևոր ու վառ է, ապա և այնու, որ աղբյուրները բազմաբնույթ են. այստեղ կան և՛ անտիկ հեղինակների հիշատակություններ, և՛ հայկական պատմական ավանդություն, և՛, վերջապես, հին Հայաստանի պատմության համար խիստ հազվագյուտ, թեև ամենակարևոր տեսակը՝ իսկական վավերագրեր: Պակասում են, ցավոք, դրամները, բայց պետք է հուսալ, որ դրանք էլ մի օր կհայտնաբերվեն¹⁶:

Արտաշեսի ու նրա ժամանակի մասին անտիկ պատմագրության ներկայացուցիչներից տեղեկություններ են հաղորդում Պոլիբիոսը, Դիոդորը, Ստրաբոնը, Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Պորփյուրը և Հիերոնիմոսը: Բովանդակությամբ ու կարևորությամբ այս բոլորի շարքում հատկապես առանձնանում է Ստրաբոնը, որը նաև տեղական աղբյուրների կամ աղբյուր է օգտագործել: Թերևս սրա հետ մրցիք Պոլիբիոսը՝ Արտաշեսի ժամանակակիցը, եթե նրա երկը լրիվ պահպանված լիներ: Անտիկ պատմագրության պահպանած տեղեկությունների բազմազան բնույթը թույլ է տալիս, համենայն դեպս, պնդելու, որ հնում այդ թեման շոշափող ուրիշ երկեր էլ են գոյություն ունեցել, որոնք մեզ չեն հասել: Պորփյուրի և Հիերոնիմոսի տվյալները վկայում են, որ Արտաշեսի հիշատակը հարատևել է մինչև ուշ անտիկ շրջանը և նույնիսկ մինչև վաղ միջնադար:

Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում պահպանված Արտաշես թագավորի պատմությունը: Խորենացին հաղորդում է, որ այն շարադրելիս որպես հիմք է ընդունել Գաբանադյաց Անիի՝ Արամազդ-Ջեսի տաճարի քուրմ Օղյումպի (Օլիմպիոսի) գրած «Մեհենական պատմությունը»: Հիրավի, Խորենացին մեզ հաղորդում է մի հնագույն գրավոր աղբյուրի տվյալները Արտաշեսի ու նրա ժամանակի Հայաստանի մասին, որոնք իրենց հավաստիության փայլուն հաստատումն են գտնում անտիկ հեղինակների հաղորդածի և Արտաշեսի թողած վավերագրերի մեջ, այլև մեծապես ավելացնում են մեր գիտելիքները երկրի ներքին կյանքի մասին, որ գրեթե շրջանցված է հունական պատմագրության կողմից: Այն հանգամանքը, որ Օղյումպ քրմի «Մեհենական պատմությունից» Արտաշեսի մասին քաղված գրվագները Խորենացին սխալմամբ տեղավորել է ժամանակագրական տեսակետից օտար միջավայրում՝ մ. թ. I դարի վերջերին—II դարի սկզբներին, երկար ժամանակ շղարշված է պահել գիտնականների աչքից այս աղբյուրի բուն նշանակությունը¹⁷:

Աղբյուրների երկրորդ խումբը Արտաշես Ա-ի արամեերեն լեզվով թողած արձանագրություններն են, որոնց թիվը դանդաղ, բայց անընդհատ ավելանում է, առայժմ շնորհիվ պատահական գյուտերի: Առ այսօր հայտնի է վեց այդպի-

¹⁶ „ქართლის ცხოვრება“-ում հիշատակված է, որ Արտաշեսի անունը կրող դրամներ հատվել են, տե՛ս ստորև, էջ 532:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հիլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլ. 3, նույնի՝ Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրությունը, ՊԲՀ, 1969, էջ 115 և հաջ.:

սի արձանագրություն, որոնցից հինգը միօրինակ են, իսկ մեկը, վերջերս Սիսիանում հայտնաբերվածը՝ միանգամայն տարբեր¹⁸:

Եվարկված աղբյուրները թույլ են տալիս ամբողջական պատկեր կազմել Արտաշեսի ժամանակի հիմնական գծերի մասին:

Արտաշես Ա Բաբի, Երվանդական. նրա ծագումը: Պատմական խոշոր գեմբերի շուրջ միշտ ավանդություններ են հյուսվում, որոնք հաճախ արտացոլում են իրական զեպերը: Ավանդությունների մի որոշակի տարատեսակ գոյություն ունի հատկապես նոր դինաստիաների հիմնադիրների ծագման, մանկական տարիների ու դահակալման մասին: Այս ավանդությունների համաձայն, հերոսը ի սկզբանե անտի, կամ նույնիսկ գեուես շծնված, կոշված է իշխելու, և ոչ մի փորձություն ու վտանգ չէր կարող շեղել նրա ճակատագրի կանխորոշված ելքը: Այդ է պատճառը, որ նման ավանդությունները, անկախ իրենց ծագման վայրից ու դարաշրջանից, ընդհանուր սյուժե ունեն: Նրանց համար, որպես կանոն, ընդհանուր է այն, որ հերոսը նախորդ թագավորի ազգականն է, սովորաբար՝ իդական գծով, որ թագավորը ինչ-ինչ պատճառներով, մեծ մասամբ իշխանությունից զրկվելու երկյուղից զրգված, հետապնդում է մանուկ հերոսին, փորձում սպանել նրան: Սա հրաշքով ազատվում է, երկար տարիներ անցկացնում անհայտության մեջ, մի հասարակ մարդու՝ հովվի կամ հողագործի ընտանիքում, ապա վերադառնալով, տիրանում գահին ու պատժում իրեն հետապնդողին: Նման ավանդություններ, որոնք ընդգրկում են կամ ամբողջ այս սյուժեն, կամ նրա մի մասը, գոյություն ունեն ակկադական դինաստիայի հիմնադիր Սարգոնի (մ. թ. ա. XXIV դար)¹⁹, առասպելական Հոտմուլտի²⁰, Կյուրոս մեծի²¹ և շատ ուրիշների մասին: Դրանցից մեկն էլ հյուսվել է հայոց Արտաշեսի շուրջը և հասել մեզ խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում: Երվանդ թագավորը, իշխանությունը կորցնելու երկյուղից զրգված, հետապնդում և մահ է սպառնում մանուկ Արտաշեսին: Վերջինս փախչում է և ապաստանում հովիվների մոտ: Տարիներ անց հարևան երկրի թագավորի օգնությամբ Արտաշեսը տիրանում է հայոց գահին, իսկ Երվանդը ընկնում է պայքարում²²:

Ի տարբերություն Ստրաբոնի տվյալների, խորենացու միջոցով մեզ հասած ավանդության մեջ Երվանդը ներկայանում է ոչ թե որպես օրինական, այլ բունակալ թագավոր, թագավորական տոհմին պատկանող կանանցից մեկի ապօրինի զավակ, իսկ Արտաշեսը՝ որպես գահից զրկված թագաժառանգ: Քանի որ կասկածից վեր է Երվանդի՝ Հայաստանում դարեր իշխած Երվանդունի դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչ, ուրեմն և օրինական թագավոր լինելու հանգամանքը, ապա վերահիշյալ երանգավորումը պետք է դիտել որպես Արտաշեսյան դինաստիայի կողմից հետագայում իր ծագման կապակցությամբ

¹⁸ Տե՛ս Կ. Բ. Գրեյթ, Очерки по истории культуры древней Армении էջ 162 և հաջ., Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեաստոն նորագյուտ արձանագրությունը, Տեղ. 29Ա29, 1957, № 10, Ա. Գ. Բերիսյան, Арամейская надпись из Зангезура, ՊՔ2, 1965, № 4:

¹⁹ Տե՛ս Բ. Բ. Տրյուբե, Хрестоматия по древней истории, М., 1936, էջ 42:

²⁰ Տե՛ս Plut., Romul., 3 և հաջ.:

²¹ Տե՛ս Herod., I, 108 և հաջ.:

²² Տե՛ս խորենացի. Բ, 1 է և հաջ.:

սուաջադրված պաշտոնական տեսակետի արտացոլում: Այսուհանդերձ, այն նաև պատմական որոշ հիմք ունի:

Հայտնի է, որ Աբտաշեսը Սեանի ավին գտնված արամեերեն արձանագրություններում իրեն անվանում է «Արտաշես արքա, Զարեհի որդի Երվանդակահ»²³, իսկ Սիսիանի արձանագրության մեջ նաև՝ «Բարի»²⁴, այսինքն՝ իրեն համարում է իր իսկ տապալած Երվանդունի դինաստիայի շառավիղ: Պետք է ասել, որ այս քայլի մեջ արտաուց ոչինչ չկա. հին աշխարհում դա, եթե ոչ սովորական, գոնե հաճախակի հանդիպող երևույթ էր, որի դրգապատճառները գուտ քաղաքական բնույթ էին կրում: Իշխանությունը գրաված նոր տիրակալը իրեն հայտարարում էր նախորդ դինաստիայի շարունակող, որպեսզի դրանով ամրապնդեր իր իշխանության իրավական հիմքերը և բարձրացներ իր հեղինակությունը: Հեռու շգնալու համար, որպես օրինակ կարելի է հիշատակել հենց նույն Երվանդունիներին, որոնք, ըստ Ստրաբոնի, լինելով Գարեհ Վշտասայանին ժամանակակից պարսկական մի մեծատոհմիկի՝ Հյուզարնեսի (Վիդարնա) սերունդը²⁵, իրենց հայտարարում էին Աքեմենյանների շառավիղը²⁶:

Նմանօրինակ քայլ է կատարել և Արտաշեսը, որին, հավանորեն, հատկապես հրապուրել է Երվանդունիների միջոցով Աքեմենյանների տան հետ առընչվելու հնարավորությունը²⁷: Սակայն Երվանդունիները իրենց հավակնությունների համար իրական հիմք ունեին. նրանցից մեկը՝ Հայաստանի սատրապ Երվանդը (մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին) իսկապես որ ամուսնացած է եղել Աքեմենյան Արտաքսերես Գ-ի դստեր՝ Հոդոդունեսի հետ²⁸: Այսպիսի մի հիմք ունեցած պիտի լինի նաև Արտաշեսը: Հավանական է, որ նա իզական գծով ծագում էր իշխող դինաստիայից: Արտաշեսի հայրը՝ Զարեհ, Հայաստանի մեծատոհմիկներից մեկը, կարող է եղած լինել Երվանդունի թագավորող տոհմին պատկանող կանանցից մեկի ամուսին, այստեղից էլ՝ Արտաշեսի առնչությունը այդ դինաստիային:

Արտաշեսը ծնված պիտի լինի մ. թ. ա. 230-ական թվականներին: Նա հասունացել է այնպիսի մի ժամանակ, երբ Սելևկյանները հաստատել էին իրենց գերիշխանությունը Հայաստանի վրա: Ինչպես իր սերնդի և ծագման շատ մարդիկ, նա ծառայել է Սելևկյանների բանակում, հասել բարձր պաշտոնների և ի վերջո Անտիոքոս Մեծի կողմից Հայաստանի ստրատեգ (կառավարիչ) նշանակվել: Նրա հետ միաժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասում՝ Մոսիբում, ստրատեգ է կարգվել Արտաշեսի զինակիցը, միզուցի նաև տոհմա-

23 Տե՛ս И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надпись Артаксеса (Арташеса I), царя Армени, ВДИ, 1955, № 2, էջ 168, ծան. 1, Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեատառ նորագյուտ արձանագրությունը, էջ 108:

24 Տե՛ս А. Г. Перуханян, Арамейская надпись из Загезура, էջ 108:

25 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

26 Տե՛ս К. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, 1890, էջ 303:

27 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Խորհնացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի բանի տվյալներ, էջ 14:

28 Տե՛ս К. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 283 և 305:

կիցը՝ Զարեհը²⁹, նրանք այնուհետև, ինչպես ասվեց, ապստամբել են և անկախ թագավորներ դարձել:

Ստրաբոնը հայկական պետության սահմանների ընդարձակման մասին: Հույն պատմագիր ու աշխարհագիր Ստրաբոնը տալիս է այդ իրադարձությունը հաջորդած պատմական անցքերի հակիրճ, բայց զարմանալի վառ նկարագրությունը³⁰: «Պատմում են, — գրում է Ստրաբոնը, — որ Հայաստանը սկզբում փոքր է եղել և աճել է Արտաքսիասի ու Զարիադրիսի ջանքերով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի ստրատեգներն էին: Այնուհետև, սրա պարտությունից հետո, մեկը թագավորելով Մոփքում, Ակիսենեում, Օդոմանտիսում և այլ երկրների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաքսատայի շուրջը ընկած հողերի վրա, ծավալվեցին հարևան ժողովուրդներից երկրամասեր գրավելով: Մեղացիներից (գրավվեցին) Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան, իբերներից՝ Պարիադրեսի ստորոտի հողերը, իորձենեն, Գոգարենեն, որը ընկած է Կուր գետի մյուս կողմում, խալիբներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն³¹, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասն են կազմում, կատաններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի շուրջն ընկած հողերը, ասորիներից՝ Տամորիտիսը³²: Այսպիսով, բոլորը միալեզու են»:

«Այսպիսով բոլորը միալեզու են». Ստրաբոնը այս վիճակը գնահատում է որպես իր նկարագրած նվաճումների անմիջական հետևանք: Սակայն մի հայացք ձգելով ժամանակի պետական բազմատարր ու խաչտաբղետ միավորումների վրա (վերը որպես օրինակ բերվեց Սելեկյանների պետությունը), համոզվում ենք, որ տարբեր էթնիկական տարրերի զուտ քաղաքական միավորումը, անգամ երկարատև ժամանակով, երբեք չէր հանգեցնում այդ տարրերի միալեզու դառնալուն, թեև տեղի էին ունենում համահարթման այլ եռանդուն պրոցեսներ: Սելեկյանների պետությունը իր գոյությունը երկուհարյուր տարիների ընթացքում ամենևին միալեզու չդարձավ: Միալեզու դառնալու պատճառն, ուրեմն, այստեղ նվաճումների մեջ չէր, այլ շատ առավել շարժվող նախորդած ազգակազմավորման (էթնոգենեզի) այն պրոցեսների, որոնցով, ինչպես ասվեց, արդեն մեկ հազարամյակ է, ինչ համակվել էր Հայկական լեռնաշխարհը: Նվաճումները քաղաքական ձևավորում տվեցին արդեն էական շարժվող գոյություն ունեցած էթնիկական այդ իրավիճակին, և իհարկե, նպաստեցին նրա հետագա ամրապնդմանը, այսինքն՝ հայկական էթնոսի զարգացմանը: Ստրաբոնի նկարագրած իրադարձությունները, այսպիսով, ավելի ճիշտ է բնութագրել «միավորում» և ոչ «նվաճում» բառով:

Պատմական այս իրողությունների մեջ Մոփքի դերը անհամեմատ ավելի համեստ էր, քան բուն Հայաստանինը: Առաջինին է վերաբերում Ստրաբոնի թված երկրներից թերևս միայն Մոփքին հարող Ակիլիսենեի, ինչպես և Անտի-

29 Արտաշեսի և Զարեհի տոհմակցության օգտին է խոսում վերջինի անվան և առաջինի հոր անվան զուգադրվումը: «Զարեհ» անունը հետագայում ևս ընդունված է եղել Արտաշեսյանների տոհմում: Այսպես, այդ անունն են կրել Արտաշես Ա-ի որդիներից մեկը և Տիգրան Բ-ի անդրանիկ որդին:

30 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

31 Բնագրում՝ սխալմամբ Բսերքսեն:

32 Բնագրում՝ Տամոնիտիս (տե՛ս ստորև, էջ 547, ծան. 81):

տավրոսի ստորոտներում ընկած հողերի ձեռք բերումը. մնացածը կապվում է բուն Հայաստանի հետ:

Ստրաբոնի պատմածից երևում է, որ հայկական պետությունը ընդարձակվել է բոլոր շորս ուղղություններով, դեպի արևելք՝ Ատրպատական—Մարաստանի կողմը, հյուսիս՝ Վիրքի կողմը, արևմուտք՝ Փոքր Հայքի կողմը և վերջապես հարավ՝ Ասորիքի, այսինքն՝ Սելևկյանների պետության կողմը: Այս առաջխաղացման առանձին փուլերի հերթականության ժամանակագրությունը սյարզ չէ, բայց հիմք կա կարծելու, որ Ստրաբոնի մոտ տեղ գտած թվարկման կարգը հիմնված է ժամանակագրական հերթականության վրա: Իսկապես, դժվար է պատկերացնել, թե Արտաշեսը իր գործունեությունը սկսել է, խորացնելով կոնֆլիկտը Սելևկյանների պետության հետ, որը թեև պատերազմում պարտություն էր կրել Հռոմից, բայց դեռևս հզոր պետություն էր, կամ էլ նոր կոնֆլիկտ ստեղծելով արևմուտքի՝ Կապադովկիայի ու Պոնտոսի ոչ մեծ, բայց ուժեղ պետությունների հետ³³: Նրա հայացքը նախ և առաջ պետք է դառնար դեպի արևելք և հյուսիս, դեպի Ատրպատական—Մարաստանի քաղաքականապես դեռևս թույլ կազմակերպված հյուսիսային ծայրամասերը և դեպի Վիրք:

Արտաշեսի արևելյան և հյուսիսային արշավանքները: Արևելյան ուղղությամբ կատարված արշավանքների հետևանքով ձեռք բերված երեք երկրամասերից (Կասպիանե, Փավնիտիս, Բասորուպեդա) վերջինն, ըստ Ս. Տ. Նրեմյանի համոզիչ կարծիքի, համընկնում է Պարսպատունիք գավառին, երկրորդի տեղը սյարզ չէ, իսկ առաջինը՝ Կասպիանեն, քաջ հայտնի է: Դա Կուրի և Արաքսի գետախառնուրդի շրջանն է և նրանից արևելք, մինչև Կասպից ծովն ընկած երկիրը, որը նույնանում է Փայտակարանի հետ³⁴: Խորհնացին այն անվանում է Կասբից երկիր³⁵ և հենվելով Օղյունյա քրմի պատմածի վրա, մանրամասնություններ հաղորդում Արտաշեսի՝ դեպի այդ կողմ կատարած արշավանքի մասին³⁶: Խորհնացու հաղորդմամբ, այդ երկիրը նախապես էլ Հայաստանի իշխանության տակ է եղել և Արտաշեսի օրոք ապստամբել է: Արտաշեսը զորք է ուղարկում զորավար Սմբատի ղեկավարությամբ, որը ճնշում է ապստամբությունը և դեպի Հայաստան գերելարում երկրի թագավոր Զարգմանոսին ու բնակչության մեծ զանգվածներ: Այն հանգամանքը, որ այստեղ Կասբից երկիրը (Ստրաբոնի Կասպիանեն) դիտվում է որպես հայկական պետության ապստամբած մաս և ոչ նվաճվող երկիր, թերևս արտացոլումն է այն իրողության, որ հայկական էթնոսը արդեն նախապես տարածված պիտի լիներ այս երկրամասում: Ուստի և նրա քաղաքական միավորումը հայկական պետության հետ կարող էր ընկալվել որպես վերամիավորում:

Խորհնացու «Հայոց պատմության» նույն այդ դրվագում հաղորդվում է Արտաշեսի նաև հյուսիսային այն արշավանքների մասին, որոնք հիշատակ-

33 Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 118:

34 Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 57:

35 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծգ: Տես նաև՝ Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 67, 88:

36 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Խորհնացու «Հայոց Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի սվյալներ, էջ 8 և հաջ.:

ված են Ստրաբոնի մոտ: Վրաց արքան, պատմում է խորհնացին, ապստամբեցնում է հյուսիսային կողմերը և գերի վերցնում հայոց առքայորդիներից մեկին՝ Ջարեհին, որը նշանակված էր հյուսիսային զորքի հրամանատար: Արտաշեսը զորք է ուղարկում Վրաստան և ազատագրում Ջարեհին³⁷: Նույն այս արշավանքների պատմության ավելի մանրամասն մի տարբերակ պահպանվել է «Քարթլիս ցխովրեբա»-ում³⁸: Այստեղ նկարագրված է երեք արշավանք: Առաջին անգամ զորքով գալիս է ինքը՝ Արտաշեսը, գրավում Մցխեթան, հպատակեցնում երկիրը և հեռանում: Երկրորդ անգամ գալիս է նրա որդի Ջարեհը՝ ձեռնիլու վրացիների և օսերի (իմա՝ ալանների) ապստամբությունը: Ջարեհը գերի է ընկնում: Երրորդ անգամ գալիս է Արտաշեսի Սմբատ զորավարը՝ Արտավազդ և Տիգրան արքայորդիների հետ: Սրանք ազատում են Ջարեհին և դաշնագիր կնքում, որի համաձայն վրացիները և օսերը պարտավորվում են պատերազմի դեպքում օժանդակ զորք տրամադրել Արտաշեսին և նրա պատկերով դրամ հատել:

Թերևս նույն հյուսիսային արշավանքների արձագանքն է հնչում նաև հայերի և Հյուսիսային Կովկասի լեռնաբնակ ալանական ցեղերի՝ Վրաստանի տեբխտորիայի վրա տեղի ունեցած պատերազմի պատմության մեջ³⁹: Այս ցեղերի նվաճման մասին պատմելիս խորհնացին նորից հիշատակում է մեծաթիվ մարդկանց գերեվարությունը դեպի Հայաստան:

Ստրաբոնի տեղեկությունները հյուսիսային արշավանքների մասին շատ որոշակի են. նրանց հետևանքով հայկական պետությանն են միացվել Պարիադրես (Պաբխար) լեռների ստորոտի հողերը, Խորձենեն, այսինքն՝ Կղարջը գավառը և Գոգարենեն՝ Գուգարքը⁴⁰: Վրացական աղբյուրի վկայակոչված տրվյալների մեջ հատկապես հետաքրքրական է այն, որ Արտաշեսի իրականացրած արշավանքները կապված են Զավախքի ու Թռեղքի հետ, գավառներ, որոնք հենց Ստրաբոնի մոտ հիշատակված Գոգարենի (Գուգարքի) մասն են կաղմկի:

Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքով, Ստրաբոնի հիշատակած Պարիադրես (Պաբխար) լեռների ստորոտը համապատասխանում է Գոգերձական գավառին, և երևի հիշյալ երկրամասերը, այսինքն, նաև Գոգարենեն ու Խորձենեն (Կղարջը և Արտահանը) լինելով Հայաստանը ներառնող Արեմենյան սատրապության մասեր, ողջ III դարի ընթացքում ընդգրկված են եղել Երվանդունիների պետության մեջ ու միայն դարավերջում են անցել Վրաստանին: Այս գատողությունը, Արտաշեսի կողմից նրանց նվաճումը պետք է դիտել որպես վերամիավորում:

³⁷ Խորհնացի. Բ, ծգ:

³⁸ Տե՛ս Ա. Մ. Մելիքսեր-բեկ. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա. Երևան, 1934, էջ 158—160:

³⁹ Ս. Խորենացու հաղորդած այս ավանդության մեջ (Բ, ծբ) թերևս շփոթված են երկու պատմական անձնավորություններ. Արտաշես Ա-ը իր հյուսիսային արշավանքներով և Տրդատ Ա-ը (մ. թ. 66—մոտ 80) ալանների դեմ մղած պատերազմներով:

⁴⁰ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59, հմտ. նաև՝ Չ. Մանուկյան. Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 117:

Արտաշես Ա-ի սահմանափակերը արամեերեն արձանագրություններով

Արտաշեսի՝ արևմտյան ու հարավային ուղղություններով առաջխաղացման կապակցությամբ նշենք, որ վիճակն այստեղ ավելի հատկանշական էր հայկական հզորացող պետություն քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր այնպիսի երկրամասերի վրա, որոնք վաղուց ի վեր դարձել էին հայկական էթնոսի տարածման ասպարեզ: Սթի խոսենք Դերքսենեի (Դերջան) և Ակիլիսենեի (Եկեղիք) մասին, ապա սրանք հայերի հնագույն բնօրրանի՝ Հայաստյի մասերն էին կազմում: Ինչ վերաբերում է Տամորիտիսին (Տմորիք), ապա հունական պատմական ավանդությունը հայերին է վերագրում ոչ միայն այդ շրջանի, այլև շատ ավելի հարավ ընկած Ադիաբենեի և Կալաքենեի (Ասորեստանի հին մայրաքաղաք Կալխուի շրջակայքը) շրջանների գաղթեցումը հայերի կողմից հնագույն ժամանակաշրջանում⁴¹:

3. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Արտաքին ընդարձակմանը զուգընթաց, հայկական պետությունը ապրում էր ներքին սրընթաց զարգացման ժամանակաշրջան: Մոտ անցյալի համեմատաբար փոքր ու թույլ թագավորությունից, որի մեջ պահպանվում էին արեմենյան սատրապության վարչական կառուցվածքի շատ գծեր, Հայաստանը վերաճում էր տնտեսապես զորեղ, ինքնուրույն ու ընդարձակ պետության և բնականաբար կարիք էր զգում բազմաթիվ բարեփոխումների՝ տնտեսական, վարչաքաղաքական, ուսումնական, մշակութային և այլ մարզերում, որոնք և հետզհետե պետք է իրականանային:

Արտաշեսի հողային ռեֆորմը:— Այդ բարեփոխումների շարքում կարևոր տեղ է գրավում հողային ռեֆորմը, որի անհրաժեշտությունը թելադրվում էր երկրում մասնավոր հողատիրության և ստրկատիրության զարգացման բուռն ընթացքով: Այդ պրոցեսները, որոնց մասին մանրամասն պատկերացում կտրվի համապատասխան գլխում, անշուշտ, ծայր էին առել դեռ շատ վաղուց, դեռևս Աքեմենյանների տիրապետության օրոք, բայց առանձնապես ուժեղացել էին հելլենիստական պետությունների առաջացման ժամանակաշրջանից սկսած: Մ. թ. ա. II դարի սկզբներին Հայաստանում ստեղծվեցին մասնավոր հողատիրության ծավալման նոր աղգակներ: Դրանք էին՝ մի կողմից շահագործող դասակարգի շարքերի ընդլայնումը ի հաշիվ ուժեղացող և ուռճացող ռազմական ու վարչական ապարատի բարձր և ստորին ներկայացուցիչների, նորաստեղծ քաղաքների վերնախավի ու տաճարների քրմություն և մյուս կողմից՝ ռազմական արշավանքների ընթացքում նորանոր հողերի ձեռք բերումը և հատկապես մարդկային զանգվածների, այսինքն՝ էթանագին աշխատուժի գերեվարությունը Հայաստան:

Վերջին հանգամանքը առանձնապես մեծ նշանակություն ունեւր մասնատիրական նոր տիպի, ստրկական աշխատանքով վարվող տնտեսությունների՝ յուստակերտ-ազարակների առաջացման և քաղաքացման համար:

Հողի մասնավոր սեփականությունը զարգացումը մեծ վտանգ էր ներկայաց-

⁴¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 12:

նում համայնական հողատիրություն համար: Սկզբնապես մասնավոր հողատերերի բաժին էին դառնում խամ ու խոպան, գյուղական համայնքների կողմից շօղտագործվող ու նրանց սահմաններից դուրս գտնվող հողերը: Այնուհետև հերթը պիտի հասներ նաև համայնքային հողերին: Հարուստ և ուժեղ հողատեր-ստրկատերերը այս կամ այն ձևով փորձում էին յուրացնել նաև այդ հողերի մի մասը: Համայնքը շէր կարող հանդուրժել իր հողերի մասնատումը և ծավալված պայքարը ուղեկցված պիտի լիներ սուր ընդհարումներով:

Այս վիճակին վերջ պիտի դներ հողային ռեֆորմը՝ մեղ հայտնի առաջին ագրարային ռեֆորմը հայ իրականության մեջ: Այդ իրողության մասին մեղ հաղորդում են Արտաշեսի կանգնեցրած և մեղ մի քանի նմուշներով հասած հողաբաժան սահմանաքարերը⁴² և խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Վերջինիս Բ գրքի ծղ գլխում կարդում ենք. Արտաշեսը «հրամայում է որոշել գյուղերի և ագարակների սահմանները, որովհետև բազմամարդացրել էր Հայոց աշխարհը՝ բազմաթիվ ազգեր ներմուծելով և բնակեցնելով լեռներում, հովիտներում և դաշտերում: Եվ հաստատեց սահմանների այսպիսի նշաններ. հրաման տվեց կոփել քառակուսի քարեր և վրաները պնակաձև փոսեր անելով, անկել հողի մեջ, իսկ դրանց վրա կանգնեցնել երկրի մակերևույթից փոքր բարձրություն ունեցող քառակուսի աշտարակներ... Եվ ասում են, — եղրափակում է հեղինակը, — որ Արտաշեսի օրոք Հայոց աշխարհում անմշակ հող չկալ՝ ոչ լեռնային, ոչ էլ դաշտային, այնքան շին էր երկիրը»:

Քարերի այս նկարագրությունը, մանավանդ խորենացու՝ նրանց տրված մեկնաբանությունը, երկար ժամանակ համարվել են խորենացու երևակայության արդյունք⁴³: Հետագայում, քարերի նմուշների հայտնաբերումից հետո, նկարագրությունը համարվել է վավերական⁴⁴, իսկ մեկնաբանությունն ընդոճելով որպես Արտաշեսի ժամանակից շուրջ 700 տարի հետո ապրած խորենացու կռահում: Ներկայումս արդեն հիմք կա կարծելու, որ խորենացին բացի քարերից, իր ձեռքի տակ նրանց մասին ունեցել է նաև դրավոր հիշատակություն՝ Օղյումպ քրմի «Մեհենական պատմության» մեջ, որտեղից էլ առել է նրանց մեկնաբանությունը: Սրանով, հասկանալի է, վերջինիս արժեքը կրկնապատկվում է⁴⁵:

⁴² Տե՛ս վերը, էջ 529, ծանոթ. 18: Տե՛ս նաև A. Dupont-Sommer. Deux inscriptions araméens trouvées près du lac Sevan (Arménie), „Syria“, XXV (1916—1918), № 1—2 և հաջ., որը այլ մեկնաբանություն է տալիս այս արձանագրություններին:

⁴³ Տե՛ս I. Халатъянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского. Опыт критики источников, մասն 1, էջ 278:

⁴⁴ Առաջին անգամ Հ. Ա. Օրբիլու կողմից՝ 1941 թվականին, հենվելով արձանագրության՝ Ա. Յա. Բորիսովի ընթերցման վրա, որը հրատարակվեց ավելի ուշ (А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса) царя Армении, ВДИ, 1946, № 2):

⁴⁵ Բացառված չէ նույնիսկ, որ խորենացու տված նկարագրությունն հիմնված լինի ոչ թե անմիջականորեն սահմանաքարերի, այլ նրանց նկարագրության վրա, որի օգտին են խոսում քարերի տեսքի և խորենացու նկարագրածի միջև հղած տարբերությունները, առաջին հերթին այն, որ խորենացու մոտ խոսք չկա քարերի վրա արձանագրությունների առկայության մասին (տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես խորենացին, էջ 186 և հաջ.):

Հիրավի, մեկնաբանության բոլոր կետերն էլ այնպիսի շեշտակիությամբ են բնութագրում արտաշեսյան Հայաստանի տնտեսական վերելքի էությունը, որ շին կարող խորհնացու ժամանակի ծնունդ լինել: Նկատի ունենք այն, որ հողերի սահմանադատման անհրաժեշտությունը բխեցվում է երկրի բազմամարդացման հանգամանքից, հատկապես նորանվաճ երկրներից բերված մարդկային զանգվածների առկայությունից, իսկ վերջինս էլ կապակցվում անմշակ հողերի սպառման հետ, որը, ինչպես վերը նշվեց, էժան, ստրկական, հիմնականում գերակարգալների ձեռքերով վարվող մասնավոր հողային տնտեսությունների ծաղկման հետևանք էր: Վերջապես, ամենայն հստակությամբ բնութաբանվում է Արտաշեսի կատարած գործողությունը, որպես մասնատիրական տնտեսություններին (ազարակներին) առնչվող հողերի սահմանադատումը գյուղերին (գյուղական համայնքներին) պատկանող հողերից:

Վերջին նշումը («հրամայում է որոշել գյուղերի և ազարակների սահմանները») միանգամից լույս է սփռում իրականացված ռեֆորմի սոցիալական էության վրա, որը ալլապիս մթության մեջ կմնար, որովհետև մեզ հասած սահմանաքարերի արձանագրությունները այդ էությունը շեն բացահայտում, չնդոք ձեռով հայտնելով սյարվապիս, որ Արտաշեսը հողի բաժանում է կատարել⁴⁶:

Ունենալով խորհնացու պահպանած ցուցումը, կարելի է արգեն եզրակացնել, որ ռեֆորմը ելնում էր թագավորի հիմնական նեցուկը հանդիսացող նորելուկ հողատեր-ստրկատերերի՝ ռազմավարչական աղնվականության, շահերից, քանի որ օրինականացվում էին տեղի ունեցած փոփոխությունները, այսինքն՝ այդ դասի ունեցած նվաճումները: Բայց միևնույն ժամանակ այն ուղղված էր համայնքի գիրքերի եթե ոչ հետագա ամրապնդմանը, ապա գոնե պահպանմանը ինչ-որ հաստատուն մակարդակի վրա: Չպետք է մոռանալ, որ համայնքն էր հիմնական հարկային միավորը, և նա էր թագավորին տալիս հետևակ զորքի մեծ մասը և օժանդակ զորամասեր:

Այլ նորամուծություններ: Ընդարձակ պետության կառավարման գործի ղյուրացման նպատակն է հետապնդել երկրի վարչական բաժանման ռեֆորմը, որ կատարվել է Արտաշեսի կամ դուցե նրա հաջորդների օրոք: Հայաստանի տերիտորիան բաժանվել է 120 ստրատեգիաների, որոնք ղեկավարվում էին թագավորի կողմից կարգված կառավարիչների՝ ստրատեգոսների միջոցով: Միաժամանակ տնօրինվել է ստրատեգիաների ներքին կառուցվածքը՝ նրա վարչա-տնտեսական և ռազմական ապարատը, որը փոքրացված շափերով հավանորեն կրկնում էր պետական ապարատի պատկերը:

Կատարված բազմաթիվ արշավանքները վկայում են, որ բարենորոգման պետք է ենթարկված լիներ նաև ռազմական բնագավառը՝ զորքի հավաքագրման, կազմավորման ու ղեկավարման գործը: Անտիկ հեղինակները այս մասին որոշակի տեղեկություններ չեն հայտնել: Խորհնացին է, որ հաղորդում է մի բարեփոխության մասին. Արտաշեսը զորքի իշխանությունը բաժանել է շորս մասի, կազմելով արևելյան, արևմտյան, հարավային և հյուսիսային զորա-

46 ՏՆ՝ Պ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեաառ նորագյուտ արձանագրությունը, էջ 107:

վարություններ⁴⁷։ Այս հաղորդումը փոխարձագանքում է Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությունները նույն շորս ուղղություններով կատարված արշավանքների մասին։

Խորհնացու մոտ պահպանվել են նաև այլ տեղեկություններ այդ ժամանակ կատարված նորամուծությունների մասին, ինչպես, օրինակ, տոմարի նորոգման, երկրի լճերի և հետերի վրայով նավագնացության գործի բարեկարգման, ինչպես և այլևայլ «մեծամեծ արվեստների ու գիտությունների» զարգացման և այլնի մասին⁴⁸, սակայն այս տվյալները դեռ հետազոտման ու ստուգման են կարոտ⁴⁹։

Նոր վարչական բաժանման, երկրի հողային կադաստրի (հաշվառման ցուցակի, առանց որի հողային ռեֆորմը չէր կարող իրականացվել) կազմման և այլ հանգամանքները, կենտրոնական իշխանության ամրապնդումը պիտի հանգեցնեին արքունի նոր դիվանի (գրասենյակի) ստեղծմանը կամ առնվազն՝ հնի կանոնավորմանը, քանի որ Սրվանդունիները ևս պետք է այդպիսի դիվան ունենային, գեթ պահպանած լինեին աքեմենյան սատրապական դիվանը։ Արքունի դիվանի լեզուն Արտաշեսի օրոք, դատելով նրա արձանագրություններից, արամեերենն էր, ասել է, թե նա ժառանգաբար ընդունել էր աքեմենյան տիրության դիվանի լեզուն⁵⁰։ Բայց հունարենը ևս, ինչպես ցույց են տալիս Արմավիրի արձանագրությունները, արդեն Հայաստան էր մուտք գործել Արտաշեսից էլ առաջ, և, իհարկե՛, հավակնորդ էր պետական լեզու լինելու, մանավանդ, որ նրանով պիտի հաղթրգակցվեին հարևան հիլենիստական երկրների հետ։

Արճունիքը։ Նոր պայմաններում շեշտակիորեն աճում էր թագավորի, նրա տոհմի ու շրջապատի՝ արքունիքի, դերը երկրի կառավարման գործում և քաղվեր պիտի արվեին դրանց դրություն ամրապնդման ու հեղինակության բարձրացման ուղղությամբ։

Այժմ շոշափելի հիմք ունենք հզրակացնելու, որ հայոց արքունիքի այն բարդ կառուցվածքը, նրա մեջ ընդգրկված տասնյակ պաշտոնները, որոնց մասին ամբողջական պատկերացում ենք ստանում միայն IV դարի հայ Արշակունյաց արքունիքի մասին կղած մանրամասն հաղորդումներից, զարգացման սրոշ աստիճանի էր հասել արդեն Արտաշեսի օրոք։ Այդ է հաստատում Միսիանում գտնված արձանագրությունը, որի որպես հեղինակակից՝ Արտաշես թագավորի կողքին ու նրա հետ «և» շաղկապով առնչված հանդես է գալիս «թագադիր» նիկեփորը (կամ նեկիաոը), Ախշահրսարտի որդին⁵¹։ Այստեղից ոչ միայն պարզվում է, որ այն ժամանակ Հայաստանում արդեն գոյություն է ունեցել «թագադիր» պաշտոնը, և որ դրա կրողը մեծ դեր է լսազացել պետության մեջ ու հղել թագավորի մերձավորը, այլև կամուրջ է ձգվում դեպի Խորհնացու նկարագրած Մմբատ «թագադիր ասպետը»՝ Արտաշես թագավորի աջ ձեռքը, նրա բոլոր ձեռնարկումների մասնակիցն ու իրագործողը։ Ավելի ձիշտ, այդ

47 Տե՛ս Խորհնացի, Բ, Ժգ։

48 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, ԺԹ։

49 Հմմտ. Հ. Մանանդյան. Բնական տեսություն, հատ. Ա, էջ 130։

50 Տե՛ս Գ. Ա. Турциян, Ахеменидские традиции в древней Армении, էջ 3։

51 Տե՛ս A. Perikhanian, Une inscription arméenne du roi Artashes trouvée à Zanguéour (Stwnik) REANS, № 5, т. III, 1966, էջ 18 և հաջ.։

երկու դեմքերը նույնանում են, հնթադրել տալով, որ այդ անձի անունը Խորենացու (թե նրա աղբյուր Օղյումպի⁵²) մոտ ինչ-ինչ պատճառով փոխվել է, կամ էլ, որ նա երկու (մի տեղական և մի հունական) անուն է կրել, երևույթ, որ հելլենիստական աշխարհում հաճախ է հանդիպում⁵²:

Հավանական է, որ պատմական դեմք է Խորենացու մոտ հանդես եկող Արգամը (Արշամը) ևս: Հայ մեծատոհմիկ է, որը Երվանդի ու Արտաշեսի պայքարի պատասխանատու պահին անցել էր փայլուն հավակնորդի ճամբարը և ղյուրացրել նրա գահակալումը: Սա, իբր, Արտաշեսից ստացել է «երկրորդական գահը», պաշտոն, որի մասին հետագայում ոչինչ չի լսվում, բայց որը հնում թերևս եղել է: Արգամը շուտով զոհ գնաց արքունիքում ծավալված ներքին պայքարին⁵³:

Խորենացին հիշատակում է նաև սպարապետություն ու հազարապետություն (որն ընդգրկում էր «զամենայն գործ տանն արքունի») պաշտոնները, որոնք հանձնարարված էին երկու արքայազուններին, և քրմապետությունը, որ ստացել էր երրորդ արքայազնը⁵⁴:

Թագավորը, նրա առևմը: Թագավորը միջոցներ էր ձեռք առնում իր անձր անհասանելի բարձրության վրա կացուցանելու: Հելլենիստական աշխարհում լայն կիրառում ունեին թագավորական պատվատիտղոսները, որոնցով շեշտվում էր այս կամ այն տիրակալի գործունեության կամ խառնվածքի հատկանշական կողմը: Այսպես. թագավորները անվանվում էին Նիկատոր («Հաղթական»), Եվերգետես («Բարեգործ»), Սոտիր («Փրկիչ»), Եվսեբես («Բարեպաշտ»), Փիլադելփոս («Եղբայրասեր») և այլն⁵⁵: Արտաշեսը ևս ունեցել է իր պատվատիտղոսը, բայց այն արտահայտված լինելով արամեերեն արձանագրության մեջ և արամեերեն տերմինով, դժվար է վճռաբար որոշել, թե հունական պատվատիտղոսներից որ մեկի համարժեքը կամ թարգմանությունն է հանդիսանում: Արտաշեսը ընտրել է իր համար «Բարի» պատվատիտղոսը («Արտաշես արքա Երվանդական Բարի, որդի Զարեհի»), որը մեր կարծիքով ավելի շուտ հավասարազոր է «Եվսեբեսին» («Բարեպաշտ»), քան թե «Եվերգետեսին» կամ մի ուրիշի:

Այս պատվատիտղոսի յուրացումը թերևս կապ ունի թագավորական նախնիների, դինաստիայի պաշտամունքի հետ, որը սկիզբ է առել կամ որին թավ

52 Այսպես, հելլենիստական Բաբելոնիայում դեռևս III դարի կեսերին հունական անունները հազվադեպ էին և տեղացիներին շնորհվում էին սելևկյան թագավորի կողմից: II դարի կեսերին միայն հունական անունները, հաճախ տեղական անուններին կից՝ սովորական են դառնում տեղացիների համար (Г. X. Саркисян, Частные клинописные контракты из собрания Государственного Эрмитажа. ВДИ, 1955, № 4, էջ 148, ծան. 1—2): Գուցե «Նիկեփոր»-ը («Հաղթարեր») Սմբատի երկրորդ անունն էր (պատվանուն), շնորհված նրան Սելևկյան թագավորի կողմից, երբ նա դեռևս (Արտաշեսի հետ մեկտեղ) ծառայելիս կարող էր լինել Սելևկյաններին:

53 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծա և այլն: Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 156 և հաշ.:

54 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծգ:

55 Տե՛ս A. Gutschmid, Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige, Kleine Schriften, IV, Lpz., 1893, էջ 115:

է հաղորդվել Արտաշեսի օրոք: Այս երևույթը ևս հելլենիստական դարաշրջանի ամենաբնորոշ երևույթների թվին է պատկանում: Համակված իրենց անձի ու իշխանությունների հեղինակությունը բարձրացման հոգսով, հելլենիստական շրջանի միապետները ջանք ու միջոցներ չեն խնայել արծարծելու այդ յուրատեսակ «քաղաքական կրթնը», որի շրջանակներում նրանց աստվածային ծագումը, շատ դեպքերում հենց աստվածային բնություն էր վերագրվում⁵⁶:

Մեծ Հայքի հզոր տիրակալը ևս կարող էր աստվածային ծագման ակընկալություն ունենալ, մանավանդ, որ առնչված էր Երվանդունիների ու սրանց միջոցով՝ հզոր Աքեմենյան աշխարհակալ տան հետ: Խորենացու հաղորդմամբ, Արտաշեսը իր նոր մայրաքաղաքում՝ Արտաշատում, նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճար է հիմնադրել⁵⁷, որտեղ ներկայացված էր նախնիների պատկերաշարը: Պետք է ենթադրել, որ բացի վերոհիշյալ հուշակավոր երկու տոհմերի ներկայացուցիչներից, այդտեղ պատկերված էր նաև Արտաշեսի հայրը՝ Զարեհը (ու նրա նախնիները), որի նկատմամբ իր հարգանքը Արտաշեսը ցուցադրել է իր հիմնադրած քաղաքներից մի քանիսը նրա անունով կոչելով:

«Քաղաքական» այս կրոնի զարգացման հաջորդ քայլին՝ ապրող թագավոր անձի պաշտամունքին, Արտաշեսը, ըստ հրեույթին, շի դիմել: Համենայն դեպս թագավորող անձի պաշտամունքը հաստատող նյութեր առայժմ չկան: Այդ քայլը կատարել է հետագայում Տիգրան Բ-ը⁵⁸:

Արտաշեսի ռեֆորմների ու նորամուծությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները, իհարկե, անհամեմատ ավելի քիչ է իրականացվածից, բայց այդ քիչն էլ, ընդգրկելով հասարակական կյանքի շատ բնագավառներ, ցույց է տալիս, որ ի դեմս այդ իշխողի պատմությունն ասպարեզ է իջել ոչ միայն տաղանդավոր ու հաջողակ մի զորավար, այլև մեծ քաղաքագետ և պետական գործիչ:

Նոր մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Ժամանակի կարևոր երևույթներից էր նաև քաղաքաշինությունը: Հելլենիստական Առաջավոր Ասիան ընդգրկած այդ հզոր պրոցեսը, որի ընթացքում ստեղծվել էին հարյուրավոր նորանոր քաղաքներ, Հայաստանում, ինչպես տեսանք վերը, իր արդյունքներն էր տվել արդեն մ. թ. ա. III դարում: II դարում այդ գործը շարունակվեց ավելի մեծ շափերով: Նրա լավագույն արտահայտությունն էր Հայաստանի նոր մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը: Պատահական չէ, որ այն կառուցվել է Արաքսի միջին հոսանքի հովտում՝ Արարատյան դաշտում: Այստեղ են գտնվել պատմական Հայաստանի գրեթե բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, հետագայում՝ Վաղարշապատը, Դվինը (այժմ էլ՝ Երևանը): Արարատյան դաշտը, սկսած մ. թ. ա. IV դարից, գուցե և ավելի վաղ, դառնում է Հայաստանի սիրտը: Այստեղ

⁵⁶ Այսպես, Պտղոմեոս Բ-ը աստվածներ էր հայտարարել իր հորն ու մորը, Անտիոքոս Ա-ը՝ իր հորը: Հետագայում գտնում ենք Սելևկյան թագավորների աստվածացված ողջ շարանը: Մահվանից հետո աստված էին համարվում Պերգամոնի թագավորներն ու թագուհիները, նույն սովորությունը կար Բյութանիայում, Կապադովկիայում, պարթև Արշակունիների մեջ: Նախնիների հատուկ սրբավայրեր ու տաճարներ էին նվիրվում:

⁵⁷ Տե՛ս Խորենացի, Բ, խթ:

⁵⁸ Տե՛ս ստորև, էջ 571:

էին խաչաձևվում հարավից դեպի հյուսիս և Արաքսի վրայով՝ արևելքից դեպի արևմուտք տանող տարանցիկ առևտրական ուղիները, մի հանգամանք, որ վճուական նշանակություն ուներ Արարատյան դաշտի քաղաքների համար: Ռազմա-ստրատեգիական նկատառումներն էլ, անշուշտ, իրենց դերն են խաղացել քաղաքի տեղը որոշելիս: Ըստ Պլուտարքոսի, Արտաշատի տեղանքի ընտրողն է եղել Հաննիբալը՝ Հռոմի երբեմնի ահեղ թշնամին, որն իր պարտությունից հետո անցել էր արևելք և իր հովանավոր Անտիոքոս Գ-ի պարտությունից ու մահվանից հետո ապաստանել Հայաստանում, «բազմաթիվ օգտավետ գործերում խորհրդատու լինելով Արտաշեսին»: Նկատելով «չօգտագործված ու անտեսված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր, նա տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը»: Թագավորը հավանեց և՛ տեղանքը, և՛ հատակագիծը: ու այսպիսով կառուցվեց «Մի մեծ ու շատ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց Թագավորի անունով ու հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաք»⁵⁹:

Հայաստանում Հաննիբալի լինելու և Արտաշատի հիմնադրմանը մասնակցելու հնարավորություն մասին⁶⁰ գիտնականների տարակուսանքը չի նսեմացնում սույն հաղորդման կարևորությունը: Անկախ նրա հավաստիության խնդրից, այն կարող է որոշ կովան ծառայել Արտաշատի հիմնադրումը թվագրելու համար: Գրականության մեջ առաջարկված 166 թվականը⁶¹ շփաղանջ ուշ է թվում, մանավանդ, չի համընկնում Գիոգորի այն հաղորդմանը, թե «Արտաշեսը... ապստամբելով Անտիոքոսից, իր անունով քաղաք հիմնադրեց...»⁶², ըստ որի Արտաշեսի դահակալումը (189) և Արտաշատի հիմնադրումը ժամանակով իրար մոտ են եղել: Որպեսզի Հաննիբալի առասպելի գոյացման որևէ հիմք լիներ, պետք է որ գոնե Արտաշատը հիմնադրված լիներ, եթե ոչ նրա մասնակցությունը, գոնե նրա կենդանության օրոք, այսինքն՝ 183 թվականից առաջ: Ընդունելի է թվում շուրջ 185 թվականը, երբ Արտաշեսը արդեն ավարտած պիտի լիներ իր հյուսիսային ու արևելյան արշավանքները:

Հաննիբալի մասին հաղորդումը, եթե այն վավերական էլ չէ, նաև մի երկրորդ եզրահանգման հիմք է տալիս: Ուժի մեջ է մնում Պլուտարքոսի հաղորդման այն կետը, որ խոսքը Արտաշատի հատակագծի մասին է: Անշուշտ քաղաքի արտաքին տեսքը այնպիսին է եղել, որ հնարավորություն և հիմք է տվել Պլուտարքոսին (եթե սա անձամբ է տեսել քաղաքը, իսկ հակառակ դեպքում՝ նրան աղբյուր ծառայած հեղինակին) պնդելու, թե Արտաշատ քաղաքի հիմքում մեկ միասնական հատակագիծ է եղել ընկած հենց սկզբից: Անշուշտ, քաղաքը պիտի կառուցապատված լիներ ժամանակի հելլենիստական քաղաքաշինության բոլոր կանոններով, ուղղանկյուն թաղամասեր կազմող խաչավորված փողոցներով ու շրջավազված լիներ հզոր պարիսպներով: Հենց այդ հան-

⁵⁹ *Plut.*, *Lucul.*, 33.

⁶⁰ Տե՛ս, օրինակ Դ. Մոմչեն, *История Рима*, т. I, М., էջ 709; С. М. Кркияшарян, *Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э.*, «Научные доклады высшей школы, Исторические науки», 1961, № 4, էջ 154:

⁶¹ Տե՛ս *Fabricius*, *Theophanes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons*, Strassburg, 1888, էջ 32 և 131, և 2. Մանանյան, *Քննական տեսություն*, հատ. Ա, էջ 120:

⁶² *Diod.*, XXXI, 17a.

դամանքներն են, որ առիթ են տվել նույն Պլուտարքոսին հիշատակելու Արտաշատին հռոմեացիներին կողմից տրված «Հայկական Կարթագեն» մականունը, իսկ Ստրաբոնին՝ ասելու, թե Արտաշատը «գեղեցկապես շինված-բնակեցված է և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Գտնվում է գետի թերակղզի կազմող անկյունում, պարսպապատ է գետափի երկայնքով, բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»⁶³:

Արտաշատի հիմնադրման մասին պատմում է նաև Խորենացին: «Արտաշեսը գնում է այն տեղը, ուր խառնվում են Արաքսը և Մեծամորը և հավանելով բլուրը՝ այստեղ քաղաք է շինում անվանելով այն իր անունով Արտաշատ... և հանելով Երվանդի քաղաքից գերի հրեաների բազմությունը, նստեցնում է նրանց Արտաշատում»⁶⁴: Այստեղից իմանում ենք, որ Արտաշատ է տեղափոխվել Երվանդաշատի բնակչության մի մասը⁶⁵: Նորաստեղծ քաղաքը երկրի մյուս քաղաքների բնակիչներով շինացնելը այդպիսի քաղաքների բնակեցման կարևորագույն ձևն էր հելլենիստական աշխարհում և հունարեն կոչվում էր *συνοικισμός*՝ այսինքն՝ «միասին բնակեցում», «համարնակեցում»: Հենց այս բանն է օգտագործում Ստրաբոնը Արտաշատ քաղաքի հիմնադրման մասին վերևում մեջբերված հաղորդման մեջ⁶⁶, դրանով իսկ հաստատելով Խորենացու ասածը: Սակայն Հայաստանում քաղաքային կյանքը թույլ էր զարգացած և քաղաքների թիվը փոքր էր, ուստի հնարավոր չէր սահմանափակվել բնակեցման սոսկ այդ ձևով: Անշուշտ, նորաստեղծ Արտաշատում էր տեղավորվել նաև սաղմուկական արշավանքների ընթացքում գերեվարված բնակչության մի մասը:

Արտաշատը գտնվել է այժմյան Խոր-Վիրապի վանքի շրջակայքում, Արաքսի ափին, և ձգվել է մինչև Փոքր Վեդի՝ Տրայանոսի արձանագրության հայտնաբերման վայրը⁶⁷:

Քաղաքաշինություն: Հետաքրքրական է նշել, որ Արտաշատ (հունական ձևը՝ Արտաքսատա) անվանաձևը որոշ զարգացման արդյունք է: Ըստ Ստրաբոնի, քաղաքը սկզբնապես կոչվել է Արտաքսիասատա, այսինքն՝ հայերեն առավազն՝ Արտաշաշատ, եթե ոչ Արտաշեսաշատ⁶⁸: Նույն հեղինակը հիշատա-

63 Strabo, XI, 14, 6.

64 Խորենացի, Բ, խթ:

65 Հրեաների հիշատակությունը Խորենացու մոտ ավյալ կոտեքստում պատմական անարժեքն է: Իրականում հրեաները մասսայաբար Հայաստան են վերաբնակեցվել Արտաշեսի ժամանակից մեկ դար անց՝ Տիգրան Բ-ի օրոք: Անաբրոնիզմի պատճառը Խորենացու ժամանակագրության այն յուրահատկությունն է, որի հետևանքով նրա մոտ Տիգրանի թագավորությունը ընկնում է Արտաշեսի թագավորությունից առաջ: Վերոհիշյալ հաղորդումը պետք է հասկանալ այնպես, որ Արտաշատ էր տեղափոխվել Երվանդաշատի բնակչության մի մասը:

66 Տե՛ս Ս. Մ. Կելյաշաբյան, Սինոյկիստոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ՊԲՀ, 1964, № 1, էջ 107—118:

67 Տե՛ս Բ. Ն. Առաֆելյան, Լատիններեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, № 1:

68 Որ Ստրաբոնի այս ցուցումը արհեստական մի բան չէ, ցույց է տալիս Արտաշատի քաղաքային մի դրամի վրայի արձանագրությունը, որտեղ քաղաքանունը հաղորդված է որպես—Արտաֆսիսատա, ուրեմն հայերեն՝ Արտաշիշատ, որ շատ նման է Ստրաբոնի հիշատակած ձևին: Տե՛ս Առուպեա, Հայ թագավորների և քաղաքների դրամներ, «Ազգագրական հանդես», XXXIՎ գիրք, 1913, № 1:

կում է հայկական մի այլ քաղաք ևս, դարձյալ Արաքսի վրա, Ատրպատականի սահմանների մոտ, այսինքն՝ մոտավորապես Նախճավանի կողմերը, Արֆաատա անունով, որ հայերեն պիտի հնչեր Արշատ: Հավանական է թվում, որ այս քաղաքը ևս Արտաշեսի հիմնադրածն է, և կրել է նրա անունը, միայն այդ անունը իր սղման պրոցեսի մեջ էլ ավելի հեռուն է ընթացել, քան մայրաքաղաքինը, և կամ կրճատ է արտասանվել ի տարբերումն բավական մոտիկ գտնվող մայրաքաղաքի անվան: Նույն անունը կրող բազմաթիվ քաղաքների հիմնադրման դեպքերը չափազանց շատ են հելլենիստական դարաշրջանում, ինչպես կտեսնենք ստորև, և Արտաշեսի անունը կրող երրորդ ու չորրորդ քաղաքների առկայությունը ևս վարմանք չէր պատճառի: Ի դեպ, հիմք կա կարծելու, որ Վանա լճի ափին այդպիսի մի քաղաք է եղել՝ «Արտաշիսյան» անունով⁶⁹:

Վերադառնալով նորաստեղծ քաղաքների բնակեցման խնդրին, նշենք, որ միայն մայրաքաղաքը չէր բնակչության կարոտ: Բացի թվարկվածներից, Արտաշեսի օրոք հիմնադրվել են նաև մի շարք այլ քաղաքներ, որոնք անվանվել են տչ թե իր՝ Արտաշեսի, այլ նրա հոր՝ Զարեհի անունով: դրանք են՝ Նորշիրականի Զարեհավանը, Բաղրևանդի Զարեհավանը, Հավնունիքի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և Վանանդի Զարիշատը (Զարեհաշատ—Զարիշատ՝ սղման մի նոր օրինակ): Նոր հիմնադրված քաղաքը իշխող թագավորի հոր անունով կոչելը նույնպես եղել է հելլենիստական քաղաքաշինության մեջ ընդունված սովորույթներից մեկը⁷⁰:

Հայաստանում քաղաքների ծաղկումը և քաղաքային կյանքի աշխուժացումը հայկական ստրկատիրական հասարակության բուռն վերելքի դրսևորումներից էին, վերելք, որ տեղի էր ունենում հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի սոցիալ-տնտեսական նույնքան շեշտակի վարգացման հետնախորքի վրա:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՆ ԵՎ ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԸ

Մեծ Հայքի և Մոսիսի դաշինք: Ծովքի թագավորության դարգացման մասին մեր ունեցած տեղեկությունները անհամեմատ սակավ են: Դա մասամբ բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նրա մասշտաբներն ու միջազգային նշանակությունը զգալիորեն դիջում էին Մեծ Հայքին: Այսուհանդերձ, Ստրաբոնը Ծովքի անկախացմանը հաջորդած վարգացման համար նույն ուղղությունն է նշում, ինչ որ Մեծ Հայքի համար, և ընդհանրապես Հայաստանի ընդարձակումը վերագրում է ոչ թե սոսկ Արտաշեսի, այլ սրա և Զարեհի միասնական ջանքերին՝ առանց սահմանազատելու յուրաքանչյուրի կատարածը: Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ նրանք ինչ-որ սահմաններում և ինչ-որ ժամանակա-

69 Տե՛ս Շ. Երեմյա, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3, էջ 14:

70 Այսպես, Սելևկյան դինաստիայի հիմնադիր Սելևկոս Նիկատորը իր հիմնադրած քաղաքներից 16-ը իր հոր՝ Անտիոքոսի, անունով անվանել է Անտիոքներ: Նրա որդի Անտիոքոս Ա-ը հիմնադրել է մի քանի Սելևկիաներ և այլն (App., Сыт., 57):

հատվածում միասնաբար, ձեռք-ձեռքի տված են գործել: Նվաղ հավանական ենթադրություն կլինե՞ր, թե Ջարեհի օժանդակ ղորամասերը մասնակցել են Արտաշեսի բոլոր արշավանքներին և՛ հակառակը: Շատ ավելի ընդունելի է, որ Արտաշեսն ու Ջարեհը գործակցել են այնպիսի մի ուղղության վրա, որտեղ նրանց նպատակները և շահերը կարող էին համընկնել: Այդպիսի ուղղություն էր միայն փոքրասիականը:

Սելևկոս Գ-ի (187—175) դրամը

Ստրաբոնի հիշատակած երկրամասերից այս ուղղության վրա էին գտնվում Անտիտավրոսի ստորոտի հողերը, Ակիլիսենեն (Նկեղյաց), Դերքսենեն (Դերջան), մասամբ Կարենիտիսը (Կարին): Սրանք էլ, ուրեմն, հանդիսացել են Արտաշեսի ու Ջարեհի համատեղ ջանքերի կիրարկման կետ: Թե ինչ ձևով են բաժանվել այս տիրիտորիաները երկուսի միջև՝ լրիվ պարզ չէ: Եթե կարելի է վստահ լինել, որ Կարենիտիսն ու Դերքսենեն անցել են Մեծ Հայքին, իսկ Անտիտավրոսի ստորոտի հողերը՝ Մոփքին, ապա Ակիլիսենեի մասին, որն այն ժամանակ էապես ավելի մեծ էր, քան նրա ժառանգորդ՝ Նկեղյաց զավառը, և ընդգրկում էր Արևմտյան Նիւրատի ամբողջ միջին հոսանքի հողերը, այդպիսի վստահություն չկա: Այն հարում էր երկու պետություններին էլ, և բացաված չէ, որ կարող էր բաժանված լինել երկուսի միջև:

Ե՞րբ են տեղի ունեցել այս իրադարձությունները: Հետևելով Ստրաբոնի մոտ Արտաշեսի արշավանքների թվարկման հերթականությանը (արևելյան, հյուսիսային, արևմտյան, հարավային), կարելի է ասել՝ հյուսիսային արշավանքներից հետո, և ավելացնել՝ Ջարեհի մահվանից առաջ: Անկախացումից (189) հետո արևելյան ու հյուսիսային արշավանքներն իրականացնելու համար անհրաժեշտ կլինե՞ր առնվազն հինգ տարի: Մյուս կողմից, Ջարեհի մահվանից մինչև Անտիոքոս Գ-ի 165 թվականի արշավանքը, Մոփքում, ըստ երևույթի՝ թագավորել է Ջարեհի որդիներից մեկը, որի անունը պահպանել է միայն նրա

հիմնադրած քաղաքը՝ Արկաթիակերտը⁷¹։ Արդ, սա պիտի հասցրած լիներ մինչև Անտիոքոս Գ-ի արշավանքը հիմնադրել այդ քաղաքը, քանի որ այն գրավվել է Անտիոքոսի կողմից և վերանվանվել Եպիփանիա⁷²։ Ուրեմն Արտաշեսի և Ջարեհի համատեղ գործողությունները կարող են ծավալված լինել մոտավորապես 185 և 175 թվականների միջև։ Թվագրությունը ավելի ճշգրտելու համար անհրաժեշտ է մի ակնարկ ձգել փոքրասիական դործերի վրա։

Փոֆր Ասիայի երկրները Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո։ Մ. թ. ա. 190 թվականից հետո քաղաքական իրավիճակը Փոքր Ասիայում լուրջ փոփոխություններ էր կրել։ Արևմտյան դործոնը, որ առաջ ներկայացված լինելով միայն Մակեդոնիայի թագավորությանը, էական դեր չէր խաղում, այժմ ներկայացված էր հզոր Հռոմեական հանրապետությանը։ Բնական է, որ փոքրասիական երկրները բաժանվեցին երկու քաղաքական խմբավորումների, որոնցից մեկը հարում էր Հուսիս, իսկ մյուսը, ավանդաբար կամ սեփական շահերից դրդված, շարունակում էր հարել Սելևկյաններին։ Առաջին խմբավորման առանցքն էին կազմում Կապադովկիան և Պերգամոնը, որը ժամանակին շատ էր դուրացրել Փոքր Ասիայում հռոմեական զենքի հաղթանակը։ Արդեն 188 թվականից նրանց դաշինքն ամրապնդվեց գինաստիական ամուսնությանը՝ Արիարաթ Գ-ի դուստրը կնության տրվեց Եվմենես Բ-ին⁷³։ Մյուս խմբավորման կորիզն էր Պոնտոսը, որը պարբերաբար դաշնակիցներ էր փնտրում ու գտնում արևմտյան և արևելյան հարևանների միջև, և մեղ հետաքրքրող շրջանում սերտորեն կապված էր Փոքր Հայքի հետ։

Պոնտոսի թագավորությունը կազմավորվել էր դեռևս IV դարի վերջում, Կապադովկիայի մերձսևծովյան հողերի (Պոնտական Կապադովկիա) վրա, պարսիկ մի մեծատոհմիկից սերվող, բայց Դարեհից ծագած լինելու հավանություն ունեցող տոհմի իշխանության ներքո⁷⁴։ Պոնտոսի թագավորներ Միհրդատ Բ-ը և Միհրդատ Գ-ը երկիրն ընդարձակել էին ի հաշիվ ծովափի երկայնքով շարված հունական քաղաքների և ցամաքի կողմից Պոնտոսը շրջապատող ժողովուրդների ու ցեղերի։ Այժմ, մ. թ. ա. II դարի երկրորդ տասնամյակում, պոնտական դահի վրա էր Միհրդատ Գ-ի որդի Փաոնակ Ա-ը, հուանդուն և ագրեսիվ իշխող, իր թուան՝ Միհրդատ Զ Եվպատորի գործի նախակարապետը։ Սա իր թագավորությունն սկսել էր հունական կարևոր ու հարուստ Սինոպ նավահանգստի նվաճմամբ, և պատրաստվում էր ընդարձակել իր տերության ցամաքային մասը։ Նա Միհրդատ Եվպատորի նախատիպարն էր նաև նրանով, որ սերտ կապեր էր հաստատել հյուսիսային մերձսևծովյան հու-

71 Այդ քաղաքը սովոր ենք անվանել Արկաթիակերտ և նրա հիմնադրին՝ Արկաթիաս, բայց սա պայմանական է, որովհետև այս քաղաքանվան աղբյուրներում հանդիպող տարբերակները բազմազան են, և շփոթանիշ շունենք նրանցից մեկն ու մեկին որոշակի նախապատվություն տալու Այսոպես, կա Կարկաթիոկերտա (Ստրաբոն), Արգիաթիոկերտա, Արգուկտիոկերտա և այլն (Պլին.), Արկեսիկերտա և հիմնադրի անունը՝ Արկեսիոս (Ստ. Բյուզ.), Արտագիգարտա (Պլուտին.), էտագիգարտա (Պլուտ. քարտ.):

72 *Sb' u Steph. Byz.*, 'Ἐπιφάνεια բառի տակ։

73 *Sb' u O. Morkholm*, *Antiochus of Syria*, Kobenhavn, 1966, էջ 28։

74 *Sb' u CAH IX*, Cambridge, 1932, էջ 216 և հաջ. (M. Rostovtzeff):

նական և ոչ հունական պետությունների (Խերոնեսի, սարմատների և այլն) հետ⁷⁵:

183 թվականին Փառնակը, ուղղմական դաշինք կնքելով Փոքր Հայքի կառավարիչ Միհրդատի հետ, պատերազմ սկսեց հակառակ խմբավորման դեմ, ներխուժելով նախ Գալաթիայի, ապա և Կասպագովկիայի հողերը: Նախահարձակ դաշնակիցների սկզբնական հաջողություններին, սակայն, հաջորդեցին դժվարությունները: Սելևկոս Գ-ը, որը Փառնակից 500 տաղանդ ստացած լինելով, արդեն պատրաստվում էր անցնել Տավրոսը և օգնության ձեռք մեկնել՝ հրաժարվեց իր մտադրությունից, ընկերելով հռոմեացիների սպանալիքների առջև: Ի վերջո, Փառնակն ու Միհրդատը պարտություն կրեցին և ստիպված եղան ընդունել հաղթողների՝ Պերգամոնի, Կասպագովկիայի և մյուս տուժած երկրների առաջադրած բավական ծանր պայմանները, որոնցով, գրավված հողերը դատարկելուց բացի, նախատեսվում էր և մեծ ուղղմատուղանք⁷⁶: Պայմանագիրը, որ կնքվել է 179 թվականին, հասել է մեզ, Պոլիբիոսի երկի ֆրագմենտներից մեկում: Հիմնական մասը բերված է, ըստ երևույթին, բառացի, իսկ եզրափակիչ մասը՝ ընդհանրացված ձևով:

Այնտեղ կարգում ենք. «Պայմանագրի մեջ ընդգրկվել են. Ասիայի իշխաններից Հայաստանի մեծ մասի տիրակալ Արտաքսիասը (Արտաշեսը) և Ակուսիլոբոսը, Եվրոպայի իշխաններից՝ սարմատ Գաթալոսը, ինքնավար քաղաքներից՝ հերակլեացիները, մեսամբրիացիները, խերսոնեսացիները և սրանց հետ՝ կիպիկեցիները»⁷⁷:

Հայաստանի մասնակցությունը 183—179 թվականների պատերազմին: Պոլիբիոսը չի հայտնում, թե ինչ պայմաններով են պայմանագրի մեջ ընդգրկվել պատերազմի այս անուղղակի մասնակիցները, կամ թե նրանցից որը որ խմբավորմանն էր հարում: Սակայն որոշ բան պարզ է առանց այդ էլ: Եթե Ղրիմի Խերսոնես քաղաքը և սարմատների Գաթալոս իշխանը, ինչպես և Հեբակլես, Մեսամբրիա, Կիպիկոս քաղաքները Պոնտոսի (և Փոքր Հայքի) կողմնակիցներն ու դաշնակիցներն էին⁷⁸, ապա Արտաշեսն, անշուշտ, հակառակ խմբավորմանն էր սլատկանում: Դա բխում է նրա և՛ ընդհանուր, և՛ մասնավոր շահերից:

190 թվականից սկսած Արտաշեսը պայքարի մեջ է եղել Սելևկյանների հետ և, ինչպես կտեսնենք, հռանդուն կերպով պիտի շարունակեր այդ պայքարը մինչև իր կյանքի վերջը: Պոնտոսը, ընդհակառակն, Սելևկյանների հովանավորչայն էր և նրանցից օգնություն էր ակնկալում: Հույ՞մը Պերգամոնի և Կասպագովկիայի հովանավորն էր, իսկ Արտաշեսի, ինչպես և Զարեհի, հարաբերությունները Հռոմի հետ այնքան լավ էին, որ խոսք կարող է լինել նույնիսկ ինչ-որ, թեկուզ և բանավոր, դաշինքի մասին («անցան Հռոմի կողմը», ասում

75 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 220:

76 Տե՛ս B. Niese, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, 3. Teil, Von 188 bis 120 v. Chr. Gotha 1903, էջ 74 և հաջ.:

77 Polyb., XXV, 2.

78 Տե՛ս CAH. IX, էջ 220:

է նրանց մասին Ստրաբոնը): Պերդամոնի հետ Արտաշեսը լավ հարաբերություններ է պահպանել հետապաշում ևս⁷⁹:

Նույն կողմնորոշման էր մղում Արտաշեսին նաև նրա հիմնական՝ հայկական հողերը միավորելու նպատակը: Նրա նշանախնայն էր տվյալ դեպքում Փոքր Հայքը, որը նա ձգտում էր ամբողջությամբ կամ մասամբ միացնել իր պետությանը: Տարակույս չկա, ուրեմն, որ վերոհիշյալ պայմանագրում նա հանդես է գալիս որպես հակապոնտական խմբավորման ներկայացուցիչ:

Արտաշեսի ու Ջարեհի համագործակցության մասին վերը նշված տվյալներից ելնելով, սպասելի էր, որ սույն պայմանագրի մեջ ներկայացված կլինի նաև Ջարեհը: Սակայն նրա փոխարեն Արտաշեսի կողքին հիշատակված է ոմն Ակուսիլոքոս, որը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Պոլիբիոսի մոտ էլ, իր հունական անունով հանդերձ, բնութագրված է սոսկ որպես «Ասիայի իշխաններից» մեկը, հորջորջում, որ շատ կհարմարվեր Ջարեհին: Հնարավոր չէ՞ արդյոք ի դեմս Ակուսիլոքոսի տեսնել Ջարեհի որդուն, ևնթադրելով, որ ինքը՝ Ջարեհը, այդ միջոցին մահացել էր⁸⁰:

Անկախ դրանից, ճիշտ կլինի Ստրաբոնի նշած՝ «Փոքր Հայքին հարող կամ նրա մասը կազմող» երկրամասերի (Կարենիտիս, Դերքսեննե), ինչպես և փոքրասիական մյուս երկու երկրամասերի (Ակիլիսեննե, Անտիտավոքոսի ստորոտ) միացումը Մեծ Հայքին ու Ծոփրին համարել 183—179 թվականների պատերազմի արդյունքներից մեկը:

Տամուրիտիսի (Տմուրիթի) նվաճումը: Մեծ մտահոգության առարկա էր Հայաստանի հարավային սահմանը, որի մյուս կողմում Սելևկյաններն էին: Սելևկյան պետությունը, թեև նախկին իր հզորությունից զրկված, այսուհանդերձ վտանգավոր հարեան էր. մանավանդ այնպիսի երկրների համար, ինչպիսիք էին Մեծ Հայքը և Ծոփքը, որոնք ընդվզել ու անջատվել էին նրանից: Անշուշտ, հարավից սպառնացող վտանգը արտաքին հարաբերությունների բնագավառում կարևոր դերոն պիտի հանդիսանար Հայաստանի համար, մանավանդ, որ ինքը՝ Արտաշեսը, հայկական հողերին տիրացել էր սկզբնապես որպես Սելևկյանների ներկայացուցիչ:

Բայց ժամանակը անցնում էր ու Սելևկյանները չէին անդրադառնում Հայաստանին: Մագնեսիայի ճակատամարտից երեք տարի անց մահացավ Անտիոքոս Գ-ը: Նրան հաջորդեց Սելևկոս Գ-ը (187—175), որը գերազասում էր ընդհանրապես պատերազմներ չմղել, քան պարտության վտանգի ենթարկվել (նա էր, որ ևս կանգնեց իր դաշնակից Պոնտոսին օգնելուց): Այդ ժամանակամիջոցում Մեծ Հայքը դարձավ խոշոր և ուժեղ պետություն, ծավալվելով մինչև

⁷⁹ Տե՛ս C Niese, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten, 3. էջ 79 ծան. 1:

⁸⁰ Ակուսիլոքոս անվան առաջին մասը իր հնչմամբ հենու չէ Արկաթիասից, առավել ևս Արկեսի-ոսից կամ Արգոկտի-ոսից, որոնք, ինչպես նշվեց (վերը, էջ 544, ծան. 71), Ջարեհի որդու անվան հնարավոր տարրերակներից են: Տեղական անունը Պոլիբիոսի գրչի տակ կարող էր դառնալ նմանահնչյուն հունական անուն և կամ, ընդհակառակն, հունական անունը քաղաքանվան կազմում կարող էր աղճատվել, մանավանդ սղվել, ինչպես վերը տեսանք Արտաքսիասատա—Արտաքսատա—Արքսատա-ի օրինակով: Կարելի է բերել նաև Արսամոսատա-ի՝ Արմոսատա դառնալու օրինակը նույն Պոլիբիոսի ինչպես և Պլինիոսի մոտ:

Հայկական բարձրավանդակի գրեթե բոլոր ծայրերը: Իսկ հարավային կողմում դեռ կային հայաբնակ երկրամասեր, որոնք դուրս էին մնացել պետության սահմաններից: Եվ ահա, 160-ական թվականների սկզբներին, հայկական զորքը ներխուժում է դրանցից մեկը՝ Տամորիտիա (Տմորիք)⁸¹ ու նրա հարևան վայրերը և դրանք միացնում է Մեծ Հայքին⁸²:

Այդ ժամանակ Սելևկյան պետության գլուխ էր կանգնած արգին Անտիոքոս Դ Եպիփանեսը (175—164), որը վերջ էր տվել նախորդ իշխողի թուլակամ թագապետությանը և բռնել տերության նախկին հզորության վերականգնման ուղին, արտաքնապես բարեկամական հարաբերություններ պահպանելով Հռոմի հետ: Սկզբում նրա ուշադրությունը ամբողջովին ուղղված էր Եգիպտոսի կողմը: Երկու արշավանքների ընթացքում (169 և 168) նրան հաջողվեց ընկճել Պողոմյաններին, նա պաշարեց Ալեքսանդրիան: Հռոմեացիները խիստ անհանգստացան և նրան ստիպեցին հեռանալ Եգիպտոսից:

Սա հենց այն ժամանակ էր, երբ Անտիոքոսը լուր ստացավ, թե Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսը, որը մինչ այդ զբաղված էր այլ գործերով, անցել է սահմանը և ներխուժել Միջագետք: Այս տեղեկությունը, որ հաղորդում է Պորփյուրը^{82ա}, համադրելով Ստրաբոնի համապատասխան հաղորդման հետ, ստանում ենք Տմորիքի՝ Մեծ Հայքի պետությանը միացման տարեթիվը՝ 168 թվականը:

Տմորիքի քննարկում, բացի Ստրաբոնից, տվյալներ կան նաև Մովսես Խորենացու մոտ^{82բ}: Այստեղից իմանում ենք, որ Սմբատ «թագակապ ասպետը» (արամեերեն արձանագրության նիկեիոր «թագադիրը») Արտաշեսի հրամանով անցել է Տմորիք և տարիչ նստեցրիչ այնտեղ նախորդ արշավանքների ժամանակ գերեզմանների մի մեծ զանգված: Քիչ անց, նույն ղլխում, տեղեկանում ենք, որ Սմբատը նշանակվել էր հարավային դորաբանակի հրամանատար: Այս բաժնից կարելի է եզրակացնել, որ 168 թվականին միացված Տմորիքի յուրաքանչյուր մեծ թափով առաջ էր գնում, այնտեղ ռազմական լայն ֆունկցիաներով կառավարիչ էր նշանակվել Արտաշեսի ամենամերձավոր գործակիցներից մեկը և նաև եռանդուն կերպով պործի էր անցել, զաղթականների շարաններ տեղափոխելով նորանվաճ հողերը:

81 Ստրաբոնի մեզ հասած ձեռագրերում պահպանվել է Տամոնիտիա ձևը, որը արագրելու երկու փորձ է եղել. Տարոնիտիա՝ Տարոն հասկանալու միտումով (Կիպերտ) և Տամոնիտիա՝ Տմորիքի իմաստով (Տոմաշեկ, Մարկվարտ, որոնց միանում է Հ. Մանանդյանը, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 117): Առաջինն անհավանական է. Տարոնը, Երվանդունիների պետության մշտական մասը լինելով, չէր կարող բնութագրվել որպես Արտաշեսի կողմից Հայաստանին միացվող մաս: Տմորիքը այս տեսակետից միանգամայն հարմար է: Բացի այդ, Տմորիքն է, որ նույն Արտաշեսի գործունեության կապակցությամբ հիշատակվում էր Խորենացու մոտ ևս (տե՛ս ստորև): Ս. Երեմյանը («Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի, էջ 60, 68, 86 և այլն) ենթադրում է, որ Տամոնիտիա ձևը Ստրաբոնի մոտ անագարտ է և նշանակում է՝ Թման գյուղն ու նրա շրջակայքը: Արանով գործն ըստ էության չի փոխվում, բանի որ Թմանը գտնվում էր Կորդուքում, որի մի մասն էր կազմում Տմորիքը:

82 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

82ա Տե՛ս F. Jakob, Die Fragmente der griechischen Historiker, II № 260, Fr. 56.

82բ Տե՛ս Խորենացի. Բ, Ժբ:

Հայ-ասորական պատերազմը: Միայն երեք տարի անց՝ 165 թվականին, Անտիոքոս Եպիփանիսը կարողացավ անդրադառնալ Մեծ Հայքին⁸³: Իր զորքերով նա անցավ Եփրատը և արշավեց Արտաշեսի դեմ: Տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտի ելքը Դիոդորն ու Ապպիանոսը բնութագրում են որպես հայերի պարտություն: Ապպիանոսը հաղորդում է, թե Անտիոքոսը «արշավեց նաև հայոց թագավոր Արտաքսիասի դեմ. սրան հաղթելուց փոքր անց նա մահացավ»⁸⁴, իսկ մի այլ տեղ նույնիսկ, թե Անտիոքոսը «գերի վերցրեց հայոց թագավոր Արտաքսիասին»⁸⁵: Որ սա ակնհայտ շափաղանցություն է, հետևում է Դիոդորի հաղորդումից, ըստ որի Անտիոքոսին հաջողվել էր միայն «հնազանդեցնել» Արտաշեսին⁸⁶:

Բայց ճակատամարտի այսպիսի ելքը կասկածի առարկա է դառնում՝ Պորփյուրի և Հիերոնիմոսի հաղորդածի լույսի տակ: Հիերոնիմոսի մոտ կարդում ենք. «Հայտնի է, որ Անտիոքոսն իսկապես մարտնչել է Արտաքսիասի դեմ, բայց և (հայտնի է), որ վերջինս պահպանեց իր իշխանությունը»⁸⁷: Եվ սա ներկայացվում է որպես հանրահայտ փաստ: Պորփյուրը, Հիերոնիմոսի պահպանած հատվածի մեջ, հայտնում է, որ Անտիոքոսը «շարունակում է արշավանքը Հայաստանի թագավոր Արտաշեսի դեմ... և կոտորելով շատերին, հաստատում իր վրանը Ափեդոն կոչված վայրում, որ գտնվում է երկու լայնահուն գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև»⁸⁸:

Բացի այն, որ վերջին երկու հեղինակները շեն խոսում Անտիոքոսի՝ Արտաշեսի նկատմամբ տարած բացահայտ հաղթանակի մասին, հետաքրքրական է նաև, որ Անտիոքոսը իր «վրանը» այսինքն՝ ճամբարը, ճակատամարտից հետո խփել է ոչ թե Հայաստանում, ինչպես կսպասվեր հաղթարշավից հետո, այլ Հայաստանից և նույնիսկ նրա հարավային ծայրամասը կազմող Տմորիքից շատ հեռու՝ Միջագետքում, ուրեմն, նույնիսկ Տիգրիսը չի անցել: Եղբակացնում էնք, որ Արտաշեսին, թեև մեծ կորուստների գնով, հաջողվել էր՝ ետ մղել սելևկյան զորքերի հարձակումը:

Անտիոքոսը, ետ քաշվելով, ըստ երևույթին, այնուհետև արշավել է Ծոփք, դրավել Արկաթիակերտ քաղաքը և իր մականվամբ վերանվանել «Եպիփանիա»⁸⁹: Մոփրի թագավորը, հավանաբար, սպանվել է, իսկ նրա երկու եղբայրները փախուստի են դիմել: Ավագը՝ Միթրոքուդանիսը (Մեհրուժանը), պատրասարվել է Կասպաղովկիայում, իսկ կրտսերը, որի անունը հայտնի չէ, Մեծ Հայքում՝ Արտաշեսի մոտ⁹⁰: Այստեղից Անտիոքոսն անցնում է Մեդիա, գրավում է կրատան մայրաքաղաքը և նույնպես վերանվանում Եպիփանիա⁹¹: Մե-

⁸³ Տե՛ս Օ. Morkholm, Antiochus of Syria, էջ 98 և հաջ.:

⁸⁴ App., Syr., 45.

⁸⁵ Նույն տեղում, 66:

⁸⁶ Տե՛ս Diod., XXXI, 17 a.

⁸⁷ „Patrologiae cursus complectus“, Tomus XXV, S. Hieronymi, tomus V, Parisiis, 1845, էջ 667:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 722 կամ Jacoby, FGH, II, № 260, Fr. 56:

⁸⁹ Տե՛ս Steph. Byz., Ἐπιφάνεια ῥασι τῆς ἡμετέρας:

⁹⁰ Տե՛ս Diod., XXXI, 22:

⁹¹ Տե՛ս Steph. Byz., Ἐπιφάνεια ῥασι τῆς ἡμετέρας:

դիպացի կատավարիչ նա նշանակում է իր մերձավորներից Տիմարքոսին: 164 թվականի վերջերին Անտիոքոսը մահանում է Արևելքում⁹²:

Անտիոքոսի արևելյան արշավանքը, որ նրա հոր՝ Անտիոքոս Մեծի արևելյան արշավանքի թույլ ընդօրինակումն էր, եղավ Սելևկյանների վերջին փորձերից մեկը՝ կրկին միավորել իրենց լայնածավալ տերությանը: Սելևկյաններին այն ոչինչ չտվեց: Դալով Մեծ Հայքի համար նրա ունեցած նշանակությունը, ապա եթե նույնիսկ Անտիոքոսը ձևկատամարտը ձեռնարկեց շահել էր, այսուհանդերձ, դա ոչ մի դեր չխաղաց Մեծ Հայքի ապագայի համար. 165 թվականից քիչ անց Արտաշեսին գտնում ենք եռանդուն կերպով կրկին արտաքին խնդիրներով զբաղվելիս⁹³:

Մովսիս ճգնաժամը: 163 թվականին, երբ Կապադովկիայում թագավորեց Արիարաթ Ե-ը, Մուսիքի գահը, ըստ երևույթին, տակավին թափուր էր. գահի հավակնորդները՝ երկու արքաեզրայնները, գտնվում էին Մուսիքից դուրս, մեկը՝ Մեծ Հայքում, մյուսը՝ Կապադովկիայում: Արտաշեսը, հայկական հողերը միավորելու իր մշտական ձգտմամբ, իհարկե, չէր կարող նման պահը բաց թողնել, մանավանդ, որ նրա ձեռքին էր Մուսիքի արքայազուներինից մեկը:

Նախապես Արտաշեսը պիտի փորձ աներ՝ Մուսիքի գահին նստեցնել իր մոտ գտնվող արքայազնին (անունը անհայտ է), հուսալով ամուր պահել նրան իր ազդեցություն ունեցող Մակայն Արիարաթի մոտ գտնվող Մեհրուժանը եզրայններից ավագն էր և ժառանգի իրավունքը նրան էր պատկանում: Արիարաթը իր կողմից պիտի ձգտեր ապահովել Մեհրուժանի շահերը՝ Մուսիքը Կապադովկիայի ազդեցություն ունեցող պահելու համար, որով նա, Մուսիքի անմիջական հարևանը լինելով, պակաս շահագրգռված չէր, քան Մեծ Հայքը:

Այս խնդրում, ուրեմն, Մեծ Հայքի և Կապադովկիայի՝ երկվա դաշնակիցների, շահերը լրջորեն բախվում էին, և Արտաշեսի ջանքերը ոչ մի փոխըմբռնում չէին կարող գտնել Արիարաթի մոտ: Կոտրել նրա դիմադրությունը սաղմական ուժով, այն միջոցը, որին Արտաշեսը այլ պարագաներում թիրևս և կղիմեր, տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին, կասեցնում էին ինչ-որ զորեղ հանգամանքներ, թիրևս հակասելևկյան խմբավորման ընդհանուր շահերը կամ Հուսի հնարավոր միջամտությունը:

Այս պայմաններում Արտաշեսը որոշեց Կապադովկիային ներկայացնել մի կոմպրոմիսային առաջարկ, որի մասին էլ հաղորդում է Դիոդորը, այն է՝ մեջտեղից վերացնել Մուսիքի գահի երկու հավակնորդներին և երկիրը բաժանել Կապադովկիայի և Մեծ Հայքի միջև: Սա հարցի միայն մասնակի լուծում կլիներ, բայց Արտաշեսը փորձված քաղաքագետ էր ու պիտի նաև մասնակի հաջողությունների արժեքը: Սակայն այս առաջարկը Արիարաթին ձեռնտու չթվաց, հավանաբար, այն պատճառով, որ նա հնարավորություն ուներ Մուսիքը հանձնել Մեհրուժանին, և նա իր պատասխան նամակում կոչ արեց Արտաշեսին «ձեռք քաշել նման գործերից»: Արտաշեսն իսկապես հրաժարվեց իր ծրագրից, ինչպես բացի Դիոդորից հաղորդում է նաև Պոլիբիոսը (դա վերագրելով Արիա-

⁹² ՏԼ՝Ս Օ. Morkholm, Antiochus of Syria, էջ 171:

⁹³ ՏԼ՝Ս նույն տեղում, էջ 190:

բաթի բարոյական ազդեցությանը) և թույլ տվեց, որ Արիարաթը անդորությամբ Մոսիքի գահին բազմեցնի Մեհրուժանին⁹⁴:

Մոսիքը Մեծ Հայքին միացնելու խնդիրն, այսպիսով, հետաձգվեց շուրջ 70 տարով, և լուծվեց միայն Տիգրան Բ-ի կողմից՝ նրա գահակալման հենց առաջին տարիներին:

Տիմարքոսի ապստամբությունը և Արտաշեսը: Արտաշեսի գործունեության մեզ հայտնի դրվագներից վերջինը կապված է Սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի 162—160 թվականների ապստամբության հետ: Տիմարքոսը նախ եղել էր Բաբելոնիայի, ապա Մեդիայի⁹⁵ սատրապ և կամ Մեդիայի սատրապ նշանակվելով, ստացել էր նաև սելևկյան արևելյան սատրապությունների (ներառյալ Բաբելոնիայի) գերագույն կառավարչությունը⁹⁶:

Անտիոքոսի մահվանից հետո Տիմարքոսը չցանկացավ հպատակվել Սելևկյան դահլիճի վրա նրան հաջորդած Դեմետրիոս Ա-ին և ապստամբություն բարձրացրեց: Անցնելով Հռոմ, նա այնտեղ բարեհաճ վերաբերմունք գտավ իր ձեռնարկության նկատմամբ, և օգտագործելով իր վաղեմի կապերը, ստացավ ծերակույտի համաձայնությունը՝ իրեն թագավոր հայտարարելու վերադառնալով, նա սկսեց պայքարի պատրաստվել, զորքեր հավաքել ու դաշնակիցներ որոնել արևելքի՝ Սելևկյաններից դժգոհ տարրերի մեջ: Այդ ժամանակ է ահա, որ նա համաձայնության եկավ Արտաշեսի հետ, որն, իհարկե, պատրաստ էր օժանդակելու սելևկյանների դեմ ուղղված այդ շարժմանը⁹⁷: Տիմարքոսի աթոռանիստն էր էկրատանը, որտեղ նա հասցրել էր կարգավորել դրամահատության գործը և հատել էր տվել դրամներ՝ «Մեծ թագավոր Տիմարքոսի» արձանագրությամբ⁹⁸:

160 թվականին Տիմարքոսն իր զորքով շարժվում է Սելևկյան նոր թագավոր Դեմետրիոսի դեմ, բայց պարտություն է կրում և սպանվում⁹⁹: Մեդիան, սակայն, այլևս չընկավ Սելևկյանների ձեռքը. քիչ անց նվաճվեց պարթևների կողմից, ինչպես երկու տասնամյակ անց Բաբելոնիան:

Տիմարքոսի ապստամբությունը շատ գծերով նմանվում է Ջարեհի և Արտաշեսի բախտին (վերջիններս ևս Հռոմի կողմից օժանդակություն ստացած սելևկյան ապստամբած սատրապներ էին), այն վճռական տարբերությամբ, սակայն, որ նրա զորքը ձախողվեց: Տիմարքոսի անհաջողության հիմնական պատճառն այն էր, որ նա չունեւր միասնական էթնիկական բազա, և Սելևկյանների էթնիկապես խայտաբղետ պետությանը նա հակադրում էր նույնքան խայտաբղետ մի ուղմա-բազաբական միավորում: Մինչդեռ նման պետությունների դարն անցնում էր, և նրանց օրերը հաշվված էին: Կազմավորվում էին նոր տիպի

⁹⁴ *Sb' u Diod.*, XXXI, 22, *Polyb.*, XXXI, 16:

⁹⁵ *Sb' u App.*, Syr., 45; *Diod.*, XXXI, 27a:

⁹⁶ *Sb' u H. Bengtson*, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, II. München, 1944, էջ 78:

⁹⁷ *Sb' u Diod.*, XXXI, 27 a:

⁹⁸ Նորագյուտ մի օրինակ տե՛ս *G. Le Rider*, *Monnaies grecques acquises par le Cabinet de médailles en 1959*, „*Revue numismatique*“, 1959—1960, էջ 14—16:

⁹⁹ *Sb' u App.*, Syr., 47:

պետություններ, որոնց հիմքը կազմում էր մեկ միասնական էթնոսը, և դրանք էին, որ առավել կենսունակ դուրս եկան, ի վիճակի լինելով դիմագրավելու ամեն տեսակի քաղաքական ու ռազմական արհավիրքների, և դրանց բովում ամբարանդվելու ու կոփվելու, և ոչ՝ թուլանալու ու փլվելու: Այդպիսի պետություններից մեկն էր Մեծ Հայքը¹⁰⁰,

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Արտաշեսի հաջորդները: Տիմարքոսի միջադեպից հետո Արտաշեսի մասին այլևս տեղեկություններ չունենք: Ենթադրվում է, որ նա մահացել է շուրջ 160 թվականին, բայց սա, իհարկե, պայմանական տարիթիվ է: Արտաշեսը կարող է դրանից հետո ևս մի շարք տարիներ թագավորած լինել:

Արտաշեսը, ըստ Խորենացու մոտ պահպանված ավանդության, ունեցել է վեց որդի՝ Արտավազդ, Վրույր, Մաժան, Զարեհ, Տիրան, Տիգրան, որոնցից երեքը՝ Արտավազդը, Տիրանը և Տիգրանը, հաջորդաբար թագավորել են հորից հետո: Վաղուց արդեն նշված է, որ այս տեղեկությունները բավական մոտ են պատմական իրականությանը¹⁰¹: Միանգամայն հավանական է, որ Արտաշեսի որդիներից մեկը անվանվիր Զարեհ, քանի որ Արտաշեսի հայրը հենց այդ անունն էր կրում¹⁰²: Ինչ վերաբերում է գահի վրա Արտաշեսին հաջորդած նրա որդիներին, ապա այլ աղբյուրներում հիշատակվում են Արտավազդը՝ որպես մ. թ. ա. II դարի վերջերի հայոց թագավոր¹⁰³, և Տիրանը՝ Տիգրան ձևով՝ որպես Տիգրան Բ-ի հայր¹⁰⁴:

Այս երկու իշխողների՝ Արտավազդ Ա-ի և Տիգրան Ա-ի ժամանակաշրջանը, ըստ երևույթին, համեմատաբար հանգիստ է եղել, հարուստ չի եղել արտաքին իրադարձություններով ու պատերազմներով, որի մասին վկայում է նաև նրանց իշխանության երկարատևությունը՝ շուրջ 60 տարի: Միևնույն ժամանակ նրանք իշխել են միջազգային իրավիճակի արմատական փոփոխության, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ուժերի նոր տեղաբաշխման շրջանում: Այն ուժը, որը նոր-նոր սկսել էր դրեկորվել Արտաշեսի ժամանակ և որի հետ վերջինս շահացրից որևէ շփման մեջ մտնել, այսինքն՝ Պարթևական պետությունը, ըստ ամենայնի ծավալվեց նրա մահվանից հետո: Նրա ախոյանը, սակայն, մ. թ. ա. II դարում դեռևս Հայաստանը չէր, այլ Սելևկյան պետությունը:

Պարթև Արշակունիների քաղալորությունը: Մ. թ. ա. շուրջ 250 թվականին արևելքից ներխուժած պարսերի ցեղը հաստատվում է Կասպից ծովից հարավ-արևելք ընկած երկրամասում և 247 թվականին նրա առաջնորդ Արշակը թագա-

¹⁰⁰ Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, էջ 44—45:

¹⁰¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա., էջ 135:

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131:

¹⁰³ Տե՛ս Just., XXXIII, 31:

¹⁰⁴ Տե՛ս App., Syr., 48: Խորենացու հիշատակած Տիգրանը թերևս նույն Տիգրան Բ-ն է, Արտաշեսի թոռը, որ ավանդության մեջ դարձել է նրա որդին: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա., էջ 135:

վոր է հայտարարվում: Արշակը եռանգուն գործողություններով ընդարձակում է իր երկիրը և կարողանում է դիմագրավել Սելևկոս Բ-ի ճնշմանը, որը ստիպված է լինում ճանաչել նրա ինքնուրույնությունը՝ իր գերիշխանության ներքո: Մոտ 217 թվականին Արշակ Ա-ին հաջորդում է Արշակ Բ-ը¹⁰⁵: Անտիոքոս Գ-ի արևելյան արշավանքի ժամանակ նա հպատակվում է, բայց նրա հաջորդները՝ Փրիապատիոսը (191—176) և Հրահատ Ա-ը (176—171) Մագնեսիայի մոտ Ան-

Միհրդատ Բ-ի (123—87) դրամը

տիոքոսի կրած պարտությունից հետո սկսում են իրենց ազատ զգալ: Սրանց փոխարինած Միհրդատ Ա Մեծը (171—138) դառնում է պարթևական աշխարհակալության հիմնադիր: Տիմարքոսի անկումից հետո նա ձեռնարկում է Մեդիայի թագավորության նվաճման գործը և մի քանի տարի անց հաջողության հասնում¹⁰⁶:

Ճանապարհը դեպի արևմուտք պարթևների համար արդեն բաց էր, բայց նրանք մեծ հոգսեր ունեին արևելքում, որտեղ շարժման մեջ էին մտել քոչվորական ցեղերի խոշոր զանգվածներ¹⁰⁷: Միհրդատ Բ-ին հաջողվել էր ամրապնդել արևելյան սահմանները և 145 թվականին նա սկսում է իր առաջխաղացումը դեպի արևմուտք, առնում է Տիգրիսյան Սելևկիան, նվաճում Բաբելոնիան, զրավում է Շոշը (Սուլան): Սելևկյան Դեմետրիոս Բ նիկատորը (145—140) փորձում է վերականգնել իր տերության սահմանները, բայց մասնակի հաջողություններից հետո պարտություն է կրում և գերի ընկնում պարթևներին: Արա եղբայր Անտիոքոս Սիդետեսը (138—129) 130 թվականին արշավում է

¹⁰⁵ Այսպես է ներկայանում առաջին երկու պարթև Արշակունի թագավորների ժամանակագրությունը ըստ նոր ուսումնասիրությունների. տե՛ս J. Wolski, Arsace I le fondateur du royaume parthe, „Eos“, XXIX, 2 (1938), էջ 165 և հաջ.: Նույնի՝ Arsace II et la généologie des premiers Arsacides, „Historia“, Bd. IX April, 1962, Heft 2, էջ 138 և հաջ.:

¹⁰⁶ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, էջ 21:

¹⁰⁷ Տե՛ս P. J. Junge, Parthia, Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyklopädie, 36. Halbband, 1949, էջ 1968—2029:

սյարթեղների դեմ, բայց նորից անհաջող: Երեք ձեռնարկներում հաղթանակ տանելուց հետո, շորթորդում նրա զորքերը ջախջախվում են և ինքը սպանվում է:

Սրանով հիմնականում Սելևկյանների դիմադրությունը կոտրված էր:

Պարթև Միհրդատ Բ-ը (մ. թ. ա. 123—87) ևս մի քանի հաջող արշավանքներ է կատարում դեպի արևմուտք և սյարթեղների տերության սահմանագիծը հասցնում մինչև Եփրատ¹⁰⁸: Համաձայն Հուստինոսի հաղորդման, Միհրդատ Բ-ը պատերազմել է նաև հայոց թագավոր Արտավազդի դեմ¹⁰⁹ և պատանդ վերցրել թագաժառանգ Տիգրանին:

Սրանով ավարտվում է սյարթեղների աշխարհակալական ձգտումների իրականացման առաջին փուլը: Այն կանգ առավ, ինչպես կտեսնենք, դեմ առնելով մի այլ հրկրի՝ ստրկատիրական Հայաստանի հզորացմանը և աշխարհակալական ձգտումներին, որոնց իրականացնողը եղավ Տիգրան Բ-ը:

¹⁰⁸ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 266 և հաջ., P. J. Junge, Parthia, նույն տեղում:

¹⁰⁹ Տե՛ս Just., XXXIII, 3, 1; LXII, 2, 6:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՏԻԳՐԱՆ Բ

1. ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Մ. Թ. ա. I դարի առաջին տասնամյակները հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձահատուկ տեղ են զբաղում: Դա այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում Հայաստանը բռնեց արտաքին նվաճումների ուղին և ստեղծեց մի աշխարհակալ տերություն, մեկն այն տերություններից, որոնք պարբերաբար առաջանում ու տրոհվում էին Առաջավոր Ասիայում հին-արևելյան և հելլենիստական դարաշրջանում: Հայկական պետության տերիտորիան ընդլայնվեց ի հաշիվ շրջակա մոտ ու հեռու երկրների, և Հայաստանը դարձավ ժամանակի հզորագույն քաղաքական ուժերից մեկը:

Այս է պատճառը, որ պատմագրության հայացքը միշտ էլ գամված է եղել հայ ժողովրդի պատմության այդ դրվագին ու ժամանակի ամենակարկառուն հայ գործչին՝ Տիգրան Բ-ին: Հնում արդեն նա դարձել էր անտիկ (հունա-հռոմեական) պատմագրության սեևոուն ուշադրության առարկա և նրա ժամանակաշրջանի մասին այնտեղ գտնում ենք անհամեմատ շատ տեղեկություններ, քան հայ ժողովրդի պատմության որևէ այլ փուլի վերաբերյալ: Չնայած դրան, Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանի ճշմարտացի լուսաբանությունը դժվարին խընդիր է, և դժվարությունն այս անգամ գալիս է ոչ թե աղբյուրների սակավությունից, որ սովորական երևույթ է հին պատմության համար, այլ առկա ոչ սակավաթիվ աղբյուրների մեջ պատմական դեպքերը միակողմանի, անբարյացակամ, հաճախ էլ թշնամական դիրքերից արտացոլված լինելու փաստից: Հայաստանի և Հռոմի միջև մղված պայքարի խնդրում անտիկ հեղինակների գերակշռող մասը հանդես է գալիս որպես հռոմեական նվաճողների ջատագով:

Սկզբնաղբյուրների այդ եվրոպակենտրոն գաղափարախոսությունը և հռոմեասիրական շահագրգռությունները ժառանգել է նաև Արևմուտքի բուրժուական պատմագրությունը ի դեմս իր մի շարք մեծանուն ներկայացուցիչների՝ Թ. Մոմզենի, Թ. Ռեյնաքի¹ և ուրիշների: Սրանց աշխատություններում Հայաստանի պատմության այս դրվագը մեկուսացվում է հայ ժողովրդի պատմության

¹ Տե՛ս T. Mommsen, История Рима, III, М., 1941, էջ 12 և հաջ., Th. Reinach, Mithradates Eupator, König von Pontos, Lpz., 1895.

ընդհանուր ֆոնից և դիտվում որպես պատահական հաջողությունների մի շարքան, իսկ Տիգրանի գործունեությունը՝ անջատվում նրան համակած հելլենիստական ավանդույթներից և ներկայացվում որպես մի «բարբարոսի» քմահաճ պանկությունների իրականացում: Նույն այդ միտումները հստակորեն դրսևորվում են նաև արդի բուրժուական պատմագրության մեջ² և հատկապես ուժեղ են թուրքական ժամանակակից պատմագրության էջերում³:

Սրանց կողքին, սակայն, հանդիպում ենք և ֆրանսիացի խոշոր պատմաբան Ռընե Գրուսեի՝ պատմական գործչի գերազույն գնահատական հանդիսացող հետևյալ խոսքերին. «...Տիգրանը, թերագնահատված այդ մեծ տիրակալը.. անշուշտ, շատ ավելի է արժանի պատմության հիացմունքին, քան նրա ժամանակակից Միհրդատ Եվպատորը, եթե ցանկանանք նկատել, որ Միհրդատը փայլուն կերպով «ինքնասպանության հասցրեց իր երկիրը», մինչդեռ Տիգրանը ապահովեց իր ժողովրդի հավերժական հարատևումը»⁴:

Տիգրան Բ-ի դրամներից

Սովետահայ պատմագրության անդրանիկ և առայժմ միակ փորձը՝ լուսաբանելու Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանը, կատարել է Հ. Մանանդյանը: Նորից ու հիմնովին ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրները և հատուկ ուշադրություն դարձնելով դրանցից փոքրասիական ծագում ու համեմատաբար շեղոք դիրքավորում ունեցողների վրա, նա տվել է ժամանակի նոր ու ճշմարտացի լուսաբանությունը⁵: Գրքի մեջ մասնավորապես, ցույց է տրված, որ Հայաստանի զարգացումն ու զորեղացումը, հատկապես նաև հելլենիստական ավանդույթների և ավգեցության ներթափանցումն ու հելլենիստական տիպի քաղաքների առաջացումը սկսվել է Տիգրանից առաջ, և նրա օրոք տեղի է ունենում այդ պրոցեսների հետագա զարգացումը: Ցույց է տրված, որ Տիգրանի պայքարը ընդդեմ Հռոմի ոչ թե ունակցիա էր Հռոմի քաղաքակրթական ավգեցության դեմ, այլ, ընդհակառակն, հելլենիստական աշխարհի նվաճումների պաշտպանություն: Հակառակ այն պատմաբանների, որոնք Տիգրան Բ-ին համարում էին սոսկ

² Տե՛ս, օրինակ, A. Heuss, Römische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 260:

³ Տե՛ս Մ. Զուլպյան, Պատմության նենգափոխման մի արտաոոց օրինակ, ՊԲՀ, 1966, № 1, էջ 274:

⁴ Rene' Grousset, Préface, „N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946՝ գրքում, էջ VII:

⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940:

Միհրդատ Եվպատորի դաշնակից, Մանանգյանը ցույց տվեց նրա արտաքին քաղաքականության ինքնուրույն, հայկական պետության շահերով պայմանավորված բնույթը: Վերջապես, նոր լուսաբանություն ստացավ հայ-հռոմեական պատերազմների ողջ ընթացքը:

Նմանօրինակ մի փորձ է կատարել նաև ամերիկահայ պատմաբան Հրանդ Արմենը⁶:

Տիգրան Բ-ի գահակալությունը: Մ. թ. ա. 95 թվականին հայոց գահը թափուր էր: Վախճանվել էր Տիգրան Ա թագավորը՝ Արտաշես Ա-ի կրտսեր որդին:

Միհրդատ Պոնտացու (111—63) դրամը

Թագաժառանգ Տիգրանը՝ Տիգրան Ա թագավորի որդին ու Արտաշես Ա-ի թոուր, որպես պատանդ պարթևների արքունիքում էր գտնվում վերջին հայ-պարթևական պատերազմի ժամանակից⁷: Տիգրանը ծնվել է մ. թ. ա. մոտավորապես 140 թվականին և 95 թվականին պետք է արդեն 45 տարեկան հասուն մարդ լիներ⁸: Նրա կյանքի շուրջ մի տասնամյակ անցել էր պարթևների արքունիքում և սրանք Տիգրանին պետք է իրենց մտերիմն ու, հետևաբար, հայկական գահի ցանկալի թեկնածու համարեին: Այս է հավանական պատճառը, որ Միհրդատ Բ-ը արձակեց նրան ու նաև օժանդակեց նրա գահակալմանը, պահանջելով և ստանալով միայն որպես փրկագին «Յոթանասուն հովիտներ» կոչված տեղանքը, որը գտնվում էր Հայաստանի հարավ-արևելյան մասում՝ մարական սահ-

6 Տե՛ս Հրանդ Ք. Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957:

7 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15; Just., XLII, 2:

8 Տե՛ս Luc., Maer., 15: Ըստ Լուկիանոսի Տիգրանը 85 տարի է ապրել, իսկ քանի որ նա ծախացել է մ: թ. ա. 55 թվականի մոտերքը, սույա ծննդյան թվականն է մ. թ. ա. 140-ը:

մանի մոտ⁹։ Ապոլլոնոսի ասելով, Տիգրանը Բագադրվեց այն տեղում, որտեղ նա հետագայում հիմնեց Տիգրանակերտ քաղաքը¹⁰։

Տիգրան Բ-ի գահակալության սկզբում Հայաստանի քաղաքական սահմանները, համեմատած Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանի հետ, ըստ հրեույթին, էական փոփոխություն չէին կրել, վերջին 50—60 տարիներն էլ համեմատաբար հանգիստ էին անցել։ Սակայն այդ արտաքին անշարժության տակ թաքնված էին երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման բազմաթիվ տեղաշարժեր, որոնք ստրկատիրական Հայաստանի համար շուտով պետք է հնարավորություն ստեղծեին դուրս գալու միջազգային լայն ասպարեզ և վարելու ներգործուն արտաքին քաղաքականություն։ Դրանք էին դեռևս IV—III

Տիգրան Բ-ի դրամներից

դարերում ծայր առած և II դարում մեծ թափ ստացած հողի մասնավոր սեփականության աճը, սրա հետ կապված մասնատիրական տնտեսությունների բազմացումը, դասակարգային շերտավորման խորացումը, արքայական իշխանության անմիջական նեցուկը կազմող ռազմա-ստրկատիրական ավագանու հզորացումը, քաղաքային կյանքի վերելքը, տեղական և տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը և ընդհանրապես երկրի ստրկատիրական տնտեսության զարգացման պրոցեսները։ Ինչպես տնտեսական վերելք ապրող ամեն մի ստրկատիրական երկրի, այնպես էլ Հայաստանի իշխող դասակարգը ձգտում էր արտաքին ծավալման, նորանոր հողերի ու մարդկային զանգվածների նվաճման։

Արտաքին հանգամանքները ևս բարենպաստ էին այդ ձգտումների իրականացման համար։ Հարավից՝ Սելևկյաններից եկող հիմնական ու դարավերջ վտանգը չեզոքացված էր՝ պարթևներից կրած պարտությունների, ապա նաև

⁹ *Sb' u Just.*, XXXVIII, 3; *Strabo*, XI, 14, 15. «Յոթնասուն հովիտների» տեղագրման մասին տես *J. Markwart*, *Südarmenien und die Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Geographen*, Wien, 1930, էջ 119։

¹⁰ *Sb' u App.*, *Mithr.*, 67։

իրենց իսկ ներդինաստիական պայքարի և կռիվների պատճառով: Հյուսիսում գոյություն չունեն արյուսի ուժ, որ կարողանար արգելք հանդիսանալ Հայաստանի ծավալմանը: Ամենավտանգավոր ուժը, որի հետ հաշվի պետք է նստեր Հայաստանը, պարթևներն էին՝ իրենց աշխարհակալական ձգտումներով, սակայն այդ ձգտումների մեջ այժմ, Միհրդատ Բ-ի կառավարման վերջին շրջանում, որոշ տեղատվություն էր նկատվում: Անշուշտ Տիգրանը սերտ կապեր պիտի ունեցած լիներ այդ թագավորի հետ, որոնք ծայր էին առել պարթևական արքունիքում: Այդ մասին է վկայում, միանգամայն որոշակիորեն, այն հանգամանքը, որ Տիգրանի դուստր Ավտոման ամուսնացած էր Միհրդատ Բ-ի հետ¹¹: Հնարավոր է, որ այդ ամուսնությունը տեղի է ունեցել Տիգրանի զահակավան ժամանակ և հենց այդ կապակցությամբ՝ երկու պետությունների հարաբերությունները կայուն դարձնելու նպատակով: Ինչևիցե, Տիգրանը պարթևների նկատմամբ սկզբնապես ղգուշավոր քաղաքականություն էր վարում և ամբողջ 7—8 տարի, մինչև Միհրդատ Բ-ի մահը, ոչ մի քաջ շարեց նրանց դեմ:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի արևմտյան սահմաններին, ապա առայժմ, դարասկզբին, Հոմեր հռու էր Հայաստանի սահմաններից, և նրա կողմից սպառնացող վտանգը որոշակիորեն շեր գծավորվում:

Այդ շրջանում, թերևս, պետք է որ ավանդաբար շարունակվեր այն բարենպաստ մթնոլորտը, որ ստեղծվել էր մեկ դար առաջ Սելևկյաններից, Հոմի ալք թշնամիներից, Հայաստանի անջատվելու ու նրանց դեմ պայքարելու կապակցությամբ: Բուռն աճ էր ապրում Պոնտոսի թագավորությունը, որը հաջողությամբ իրականացնում էր ամբողջ Փոքր Ասիային, ինչպես նաև սևծովյան առափնյա մյուս երկրներին, հատկապես Բոսպորի թագավորությանը տիրանալու իր ձգտումները: Սակայն ապագան ցույց տվեց, որ Հայաստանի և Պոնտոսի շահերը չպետք է բախվեին, որ նրանք պետք է հանդես գային որպես դաշնակիցներ և ոչ մրցակիցներ, պետք է միավորեին իրենց ջանքերը ժամանակի հղորագույն ուժին՝ Հոմիական ազրեսիային դիմադրավելու համար:

2. ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Արտաբիև նվաճումների սկիզբը: Հայ-պոնտական դաշինքը: Հետագա իրադարձությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Տիգրանը դեռևս իշխանության գլուխ անցնելուց առաջ, պատանդ եղած ժամանակ, հղացել էր Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ծավալուն մի ծրագիր, որն այժմ սկսեց իրագործել¹²:

Նա սկսեց հենց այն կետից, որտեղ կանգ էր առել իր պապը՝ Արտաշես Ա-ը, և որտեղ նա սայթաքել էր. դա Մոսիբի միացման խնդիրն էր, որով կիրականանար Մեծ Հայքի տերիտորիայի ամբողջացումը: Մոսիբում իշխում էր Արտանեսը՝ Զարեհի շառավիղը: Արդեն 94 թվականին հայկական զորքը ներխու-

¹¹ Տես E. H. Minns, *Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan*, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. XXXV, part I 1915, էջ 40—42:

¹² Տես Հրանդ Արմեն, *Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957*, էջ 34 և հաջ.:

ժեց Մոփաց աշխարհը և առանց դժվարության դրավեց: Զարեհյանների թագավորական իշխանությունը վերջ տրվեց, և հրկիրը միացվեց Մեծ Հայքին^{12ա}: Արտանեսը սպանվեց, սակայն հավանական է, որ նրա փոխարեն, արդեն որպես Տիգրանի կուսակալ, նշանակվել է Զարեհի տոհմի մի այլ ներկայացուցիչ՝ Միթրոբուզանես (Մեհրուժան) անունով¹³:

Մոփքի միացումը Հայաստանը միանգամից դուրս բերեց ժամանակի միջազգային հարաբերությունների ոլորտը: Հարցն այն է, որ Մոփքը վաղուց ի վեր քաղաքական կապեր ուներ իր արևմտյան հարևան Կապադովկիայի հետ, որի ջանքերով էլ հնուց ի վեր պահպանում էր իր ինքնավարությունը: Հայաստանն, այսպիսով, հին հաշիվների ուներ Կապադովկիայի հետ լուծելու: Այժմ Պոնտոսն սպառնում էր կլանել Կապադովկիան: Կապադովկիային հարվածելու առիթը չսփառանց գայթակղիչ էր նաև Տիգրան Բ-ի համար, մանավանդ, որ Պոնտոսի թագավորը՝ Միհրդատ Զ Եվպատորը մեծ շահագրգռվածություն ցուցաբերեց Հայաստանի ղինակցության հանդեպ:

Միհրդատ Զ Եվպատորի բուրբ նախնիները շարունակում էին Փառնակ Ա-ի ակտիվ քաղաքականությունը Փոքր Ասիայում և ըստ հնարավորության ընդարձակում Պոնտոսի տնրիտորիան: Միհրդատ Ե-ը գործուն մասնակցություն ունեցավ Արիստոնիկոսի ապստամբության ճնշմանը, որից հետո նրան հաջողվեց իրեն ենթարկել Փոյուզիան, ինչպես և գերիշխանություն հաստատել Պափլագոնիայի և Գալատիայի վրա: Նա նույն վիճակի մեջ էր դրել նաև Կապադովկիան, նրա գահին նստեցնելով իր դրածո Արիարաթ Եպիփանեսին, որին ամուսնացրել էր իր դստեր հետ¹⁴:

Պոնտոսի թագավորները մեծ շափով հենվում էին իրենց պետության կազմի մեջ մտնող Սև ծովի հարավային ափերի երկարությամբ շարված հունական քաղաքների վրա թե՛ զորքի ու վարչական ապարատի կազմակերպման, թե՛ առևտրի, դիվանագիտության ու մշակույթի հարցերում¹⁵:

Պոնտական պետության աշխարհակալական ձգտումների փայլուն իրագործողը եղավ Միհրդատ Եվերգեստեսի որդի և Փառնակ Ա-ի թոռ Միհրդատ Զ Եվպատորը (111—63): Այս արտակարգ անձնավորությունը Հռոմի հրկարամյա սխերիմ թշնամին լինելու հանգամանքով իր վառ արտացոլումն է գտել ժամանակի հունա-հռոմեական պատմագրության մեջ, որտեղ նա բնութագրված է որպես կարող, բայց բարոյական որևէ արգելակից զուրկ մի գործիչ: Եռանդուն գործունեության հետևանքով նա նվաճեց Բոսփորի թագավորությունը, վերահաստատեց Պոնտոսի իշխանությունը Պափլագոնիայի և Գալատիայի վրա¹⁶:

Այնուհետև տեղի է ունեցել Փոքր Հայքի և նրանից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք ընկած մերձսևծովյան շրջանների միացումը Պոնտոսի պետությանը¹⁷:

^{12ա} Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

¹³ Հմմտ. J. Marquart, Eransahr, էջ 176.

¹⁴ Տե՛ս CAH, IX, էջ 221 և հաջ. (M. Rostovtzeff):

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 225 և հաջ.:

¹⁷ Տե՛ս Strabo, XI, 3, 28:

Միհրդատի օրոք այստեղ կառուցվեց 75 բերդ, որոնցից շատերում պահվում էին նրա գանձերը:

Հաջորդ դոհը պիտի դառնար Կապադովկիան: Այս երկիրը, որը վերը հիշատակված Արիարաթ Ե-ի (163—130) օրոք իր ծաղկման շրջանն էր ապրել, այժմ թշվառ վիճակում էր, լինելով փաստորեն Պոնտոսի դրածոների իշխանության տակ: Դարավերջին այնտեղ թագավորում էր Միհրդատ Պոնտացու քույրը՝ իր որդի Արիարաթ Է-ի անունից: Կապադովկիայի խնդրում դաշնակիցները՝ Միհրդատն ու Նիկոմեդեսը, գժտվեցին: Վերջինս ներխուժեց Կապադովկիա և տիրացավ նրան, կնուսթյան վերցնելով թագուհուն: Որոշ պայթարից հետո Միհրդատին հաջողվեց կապադովկիական գահին նստեցնել իր որդիներից մեկին՝ Արիարաթին, իսկ սրա մահից հետո երկիրը միացրեց իր պետությանը: Սակայն Հռոմի միջամտությանը Կապադովկիան նորից ազատագրվեց և ստացավ նոր թագավոր՝ ի դեմս Արիոբարզանի (մ. թ. ա. 95):

Տիգրան Բ-ի դիմանկարը ըստ դրամի

Դաշինքը կնքվում ու ամրապնդվում է Տիգրանի ամուսնությանը Միհրդատի գեռատի դստեր՝ Կլեոպատրայի հետ: Կողմերը պայմանավորվում են, որ Կապադովկիայի տերիտորիան կանցնի Պոնտոսի գերիշխանության տակ, իսկ այն ամենը, ինչ կարելի է տեղաշարժել՝ մարդիկ, անասունները, հարստությունը՝ կտնօրինի Հայաստանը¹⁸:

Առաջին հայացքից թվում է, թե այս պայմանագրում շահողը Միհրդատն է: Սակայն վիճակը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել, որ Հայաստանը այդ պահին բացարձակապես ոչ մի կախում չունեի Պոնտոսից, ոչ էլ որևէ այլ երկրից, ուստի և բացառված է, որ Տիգրանը համաձայնեի անհավասար պայմանների, կնքեր այնպիսի պայմանագիր, որով Հայաստանի շահերը որևէ չափով տուժեին: Պետք է, ուրեմն, ընդունել, որ այդօրինակ պայմանագիրն իր քիմաստն ունեի Հայաստանի համար և անհրաժեշտ չափով շահավետ էր: Ի դեպ, միայն այդպիսի հանգամանքներում նման դաշնակցությունը կարող էր հարատևել, իսկ այն իսկապես հարատևեց: Կապադովկիան ստրկատիրական Հայաստանի համար դարձավ մարդկային զանգվածների մի շտեմարան, որից

18 *Sb' s Just., XXXVIII, 3;*

քանիցս ձեռնարկված արշավանքների ընթացքում լրացվում էր ինչպես քաղաքային բնակչության, այնպես էլ ստրուկների՝ Հայաստանում նկատվող պակասը:

Սակայն Կապադովկիայի կարևոր մարզերից մեկը՝ Մելիտենեն, Տիգրանը հավանքար հատել ու կցել է նախապես Մեծ Հայքին միացված Մոփքին¹⁹:

Հայ-պոնտական դաշինքն այսպիսով կապված էր Կապադովկիայի հանդեպ տարվող քաղաքականության հետ և հրկար ժամանակ հեռու էր բուն իմաստով հակահոմեական լինելուց. գոնե այդպիսին էր Հայաստանի վերաբերմունքը հիշյալ դաշինքի նկատմամբ, ինչպես այդ երևում է հետագա անցքերից: Ճիշտ է, Հռոմն իր շահերն ուներ Կապադովկիայում, ինչպես նաև, ընդհանրապես, Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում և զգաստ քաղաքագետը պետք է մշտապես հիշեր այդ մասին, սակայն Կապադովկիան ասպատակելը դեռևս չէր նշանակում ելնել Հռոմի դեմ:

Առաջին արշավանքը դեպի Կապադովկիա հայկական զորքը կատարեց Մոփքի միացման հաջորդ տարում՝ 93 թվականին: Արիոբարզանը՝ Կապադովկիայի թագավորը, փախավ Հռոմ: Հռոմը հանձնարարեց Լուկիոս Կոռնելիոս Սուլլային, որն այդ ժամանակ հոմեական պրովինցիա Լեոնային Կիլիկիայի վարչապետն էր, վերականգնել իրերի նախկին վիճակը, որը և կատարվեց 92 թվականին²⁰: Սակայն արդեն հաջորդ՝ 91 թվականին, հայոց զորավարներ Միթրաասը և Բագոասը նորից ասպատակեցին Կապադովկիան, և Արիոբարզանը կրկին փախուստի դիմեց, թողնելով ասպարեզը դաշնակիցներին: Հռոմում սրան բողոքակից դարձավ Բյութանիայի Նիկոմեդես թագավորը, որին իր հայրենի գահից քշել էր Միհրդատ Պոնտացին: Երկու տարի անց Հռոմին հաջողվեց առանց զենքի ուժի վերականգնել Նիկոմեդեսին և կրկին անգամ Արիոբարզանին, իրենց երկրներում²¹:

Պարթևական պետության ընկճումը: Կապադովկիական այս անցուդարձերին հաջորդող նվաճումների հերթականությունն ու ժամանակագրությունը միշտ չէ, որ պարզորոշ դրսևորվում է առկա աղբյուրներում: Մասնավորապես, եթե հետևելու լինենք Հուստինոսի հաղորդմանը, թե Ասորիքը Տիգրանի կողմից նվաճվել է դեռևս պարթև Միհրդատ Բ-ի կենդանության ժամանակ և քանի դեռ Տիգրանը պայքարի մեջ չէր մտնել պարթևների հետ, ապա կրնկենք հակասության մեջ, որովհետև Միհրդատը մահացել է 88—87 թվականին, իսկ Ասորիքը Տիգրանի կողմից նվաճվեց միայն 83 թվականին: Անշուշտ, իրավացի են այն գիտնականները, որոնց կարծիքով պատերազմը պարթևների հետ և նրանց գերիշխանության տակ եղած երկրների նվաճումը նախորդել է Ասորիքի նվաճմանը և ոչ միայն նախորդել է, այլև դարձել նախապայման: Ասորիքի նվաճման ճանապարհին կանգնած էին առաջին հերթին պարթևները, որոնք

19 Այդպես է կարծում Թ. Մոմզենը (История Рима, III, М., 1941, էջ 43), որի հետ համաձայն չէ Հ. Մանանդյանը (Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 154—155):

20 *Sb' u Just.*, XXXVIII, 3; *Plut.*, Sulla, 5; *App.*, Mithr., 57:

21 *Sb' u App.*, Mithr., 11:

տիրել էին Ատրպատականին, Մարաստանին ու Հյուսիսային Միջագետքի երկրներին և, բացի դրանից, իրենց ձեռքին էին պահում հայկական «Յոթանասուն հովիտները»:

Պարթևները ներքին դժվարություններ ունեին: Բաբելոնի «սատրապաց սատրապ» Գոդերձը 91 թվականին ապստամբել և իրեն անկախ թագավոր էր հռչակել²²: Սակայն քանի դեռ կենդանի էր Տիգրանի դաշնակիցը և փեսան՝ Միհրդատ Բ-ը, Տիգրանը խուսափում էր բախումներից: Վիճակը փոխվեց 87 թվականին, երբ Միհրդատ Բ-ը մահացավ և թագավորից Գոդերձը: Հայկական զորքերը մտան «Յոթանասուն հովիտները»: Լուրջ դիմագրության շահագրգռելով, նրանք շարունակեցին առաջխաղացումը և ներխուժեցին Ատրոպատյան Մարաստանի հողերն ու կտրելով-անցնելով երկիրը, մտան բուն Մարաստան: Հետապնդելով սյարթևական զորքերին, նրանք հասան մինչև էկբատան՝ պարթևական արքայից-արքայի նստավայրերից մեկը²³: էկբատանի պաշարման ժամանակ հրի մատնվեց պարսպներից դուրս գտնվող թագավորական դըղջակը՝ Ադրաբանան: Ահաբեկված պարթևական թագավորը՝ Գոդերձը, շտապեց հաշտություն կնքել ու հրաժարվեց ոչ միայն «Յոթանասուն հովիտներից», այլև Ատրոպատյան Մարաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի երկրների գերիշխանությունից²⁴: Նա հրաժարվեց նաև «արքայից-արքա» տիտղոսից, որն այնուհետև սկսեց կրել Տիգրանը:

Տիգրանը ամրապնդեց ստեղծված իրավիճակը դինաստիական մի նոր ամուսնությունով, իր դստերը կնություն տալով իր գերիշխանության տակ ընկած Ատրպատականի թագավոր Միհրդատին²⁵:

Այնուհետև Տիգրանն ուղղվեց դեպի հարավ՝ գրավելու պարթևներից առնչված երկրները: Այստեղ մեկ դար առաջ Հայաստանին էր միացվել Տմորիքը, իսկ այժմ հայկական բանակը նվաճեց նրա արևմտյան կողմում ընկած Կորդուքը (Գորդիենեն) և ավելի հարավ՝ Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջը տեղավորված Ադիաբենեն՝ պատմական Ասորեստանը: Տիգրիսն անցնելով, զորքերը դուրս եկան Հյուսիսային Միջագետքի արգավանդ դաշտերը և գրավեցին Միգդոնիան՝ Մծքին (Նիսիբին) մայրաքաղաքով և Օսրոյենեն՝ Ուռհա (Եդեսիա, էդեսոս) կենտրոնով²⁶: Այնուհետև Եփրատն էր միայն, որ Տիգրանի տերությունը բաժանում էր Սելևկյանների ձեռքին պահպանված հողերից:

Տիգրանը Միջերկրականի ավերին. սելևկյան Ասորիի նվաճումը: Սկսվեց արտաքին նվաճումների հաջորդ փուլը՝ պայքարը Սելևկյանների դեմ: Վերջիններս արդեն իսպառ կորցրել էին իրենց երբեմնի հզորությունը, որի առջև դողում էր ամբողջ Արևելքը:

²² Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, էջ 48:

²³ Տե՛ս Isid. Char., Geographi graeci minores, ed. C. Müller, I, էջ 350:

²⁴ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15; Memn., 58, 2: Դաշինքի մասին խոսում է Հուստինոսը (XL, 1):

²⁵ Տե՛ս Dio, XXXVI, 14:

²⁶ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15; XVI, 12, 4; Eutr., VI, 8; Plut., Luc., 14; 21; Dio, XXXVI, 6, 2:

130 թվականի Անտիոքոս է-ի արած վերջին փորձը՝ վերականգնել Սելևկյանների արևելյան տիրույթները, հարվածելով պարթևներին, ձախողվեց. Արև-վելքը վերջնականորեն կորսված էր նրանց համար: Սելևկյան պետությունը մնաց պարփակված Ասորիքի, Փյունիկիայի և Կիլիկիայի սահմաններում: Պարթևական գերությունից վերադարձած Դեմետրիոս Բ-ի երկրորդ թագավորությունից (129—125) սկսվում է պետության անդառնալի անկումը, որը հանգեցրեց երկրի նախ՝ հայկական պետության, ապա և Հռոմի նահանգ դառնալուն:

125 թվականին Ասորիքում թագավորաց Կլեոպատրա Թեայի և Դեմետրիոս Բ-ի որդի Անտիոքոս Ը Գրյուպոսը՝ իր մոր հետ մեկտեղ: 121 թվականին մայրը փորձ արեց թունավորելու որդուն (նախապես նա այդպես էր վարվել իր ավագ որդու՝ Սելևկոսի հետ), սակայն ինքը զոհ գնաց այդ փորձին: Անտիոքոս Ը-ը թագավորաց միայնակ: Բայց արդեն 114 թվականին Ասորիքում մի նոր թագավոր ի հայտ եկավ՝ Անտիոքոս Թ Կիլիկեցին (114—95)՝ իշխող թագավորի կրտսեր եղբայրը: Եղբայր թագավորների միջև ծավալվեց երկարամյա բազմաբացիական կռիվ:

Արտավան Բ-ի (128—125) դրամը

96 թվականին Անտիոքոս Ը Գրյուպոսը սպանվեց Անտիոքոսի՝ դավադրության հետևանքով: Անտիոքոս Թ-ը գրավեց մայրաքաղաքը և կնուծյան առավ Գրյուպոսի կնոջը՝ Սելենեին: Սակայն նույն 96 թվականին Պտղոմեոս Ը Լաթյուրոսը Դամասկոսում Ասորիքի թագավոր կարգեց Գրյուպոսի և Սելենեի որդիներից Դեմետրիոսին (Դեմետրիոս Գ՝ 96—88): Կար և երրորդ հավակնորդը՝ այս Դեմետրիոսի ավագ եղբայրը, որը ևս իրեն թագավոր հռչակեց որպես Սելևկոս Զ (96—95) և հաջորդ տարին պարտություն մատնեց ու սպանեց Անտիոքոս Թ Կիլիկեցուն: Քաղաքացիական կռիվը շարունակվեց նոր ախոյանների միջև, որոնց իսկույն միացավ մի երրորդը՝ Կիլիկեցու որդին, թագադրվելով որպես Անտիոքոս Ժ Եվսեբես (95—92): Սա ամուսնացավ իր խորթ մայր Սելենեի հետ և սպանեց Սելևկոս Զ-ին (95):

Երկու տարի անց սրան ախոյան դարձան իր իսկ երկու կրտսեր եղբայրները, որոնք իրենց հռչակեցին զույգ թագավորներ՝ Անտիոքոս ԺԱ (93) և Փիլիպպոս Ա (93—84) անուններով: Անտիոքոս ԺԱ-ը շուտով մահացավ, իսկ Փիլիպպոսը, միանալով Դեմիտրիոս Գ-ի հետ, դուրս արեց Ասորիքից Անտիոքոս Ժ Եվսեբեսին, որը շուտով սպանվեց պարթևական մի զորամասի հետ ընդհարվելիս (92): Դեմետրիոսը ևս 88 թվականին դադարեց թագավորելուց, գերի ընկնելով պարթևների ձեռքը: Փիլիպպոսը կարող էր հուսալ, որ, վերջապես, Ասորիքում ինքը մնաց որպես միակ իշխող: Բայց իզուր, որովհետև հաջորդ տարին նրա կրտսեր եղբայրը՝ Անտիոքոս Ը Գրյուպոսի և Սելենեի մյուս որդին,

Դամասկոսում իրենթագավոր հռչակեց որպես Անտիոքոս ԺԲ Փիլադելփոս: Երկու թագավորներն էլ իրենց վախճանը գտան 84 թվականին²⁷:

Այս պարագաներում ամենևին զարմանալի չէ, որ կենտրոնական իշխանությունը ուժ չունիր այլևս ապահովելու երկրի քաղաքական ամբողջությունը, առևտրի անվտանգությունը, իշխող դասակարգի սլահանջները, այն ամենը, ինչ ստիպում էր նրա շուրջը համախմբվել պետության կարևորագույն մասը՝ հելլենիստական քաղաքները: Եվ բնական է, որ իշխող դասակարգը մտածում էր նոր տիրոջ մասին և գտավ նրան ի դեմս հայոց թագավոր Տիգրան Բ-ի:

Հուստինոսը պատմում է. «Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգարար անցած թշնամությունը անընդհատ պատերազմների ծնեցին, որոնք ժայռահեղ թուլության հասցրին Ասորիքը ու նրա թագավորներին. ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղեմայոսին: Սակայն իրերի բերմամբ Միհրդատը պատերազմների մեջ էր հոռմեացիների դեմ, իսկ Պտղեմայոսը Ասորիքի մշտական թշնամին է եղել: Այսպիսով, բոլորը համաձայնության և կան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր ու Միհրդատի խնամին: Եվ այսպես, հրավիրված լինելով Ասորիքի գահին բազմելու, նա 17 տարի շարունակ կառավարում էր ամենայն անդորրություններ, չէր խանգարում պատերազմներով ուրիշների հանդիստը և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում. այնպես որ պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար»²⁸:

Սակայն ինչպես երևում է այլ վկայություններից, Սելևկյանների տերության նվաճումը Տիգրանի կողմից այդչափ դյուրին չի եղել²⁹: Թեև այդ միջոցին, ՃՅ թվականին, Սելևկյան թագավոր չկար (երկու եղբայր ու արիության թագավորները՝ Անտիոքոս ԺԲ Փիլադելփոսը և Փիլիպպոս Ա Փիլադելփոսը մահացել էին նախորդ տարին), բայց կար հավանորդ՝ Անտիոքոս Ժ Եվսեբեսի կինը՝ Սելենե թագուհին, ի դեմս իր մանկահասակ որդու³⁰: Եթե գոյություն ունեցող կուսակցություններից մեկը հրավիրել էր Տիգրանին, ապա մյուսները պետք է որ դիմադրեին³¹: Այսպես թե այնպես, Տիգրանը 83 թվականին նստեց Անտիոքում Սելևկյանների գահին: Հայկական բանակը շարունակեց առաջխաղացումը Միջերկրականի ավուղ և մտավ Փյունիկիա³², հասնելով այդպիսով մինչև Եգիպ-

²⁷ Վերջին Սելևկյանների պատմությունը տես *A. R. Bellinger, The End of the Seleucids, Transactions of Connecticut Academy of Arts and Sciences*, vol. 38, June 1949, էջ 51—102.

²⁸ *Iust.*, XL, 1: Ըստ Ապպիանոսի՝ Տիգրանի իշխանությունը Ասորիքում տևել է ընդամենը 14 տարի՝ 83-ից մինչև 69 թվականը: Հուստինոսի մոտ հավանարար հաշիվը հասնում է մինչև 66 թվականը՝ Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքված պայմանագրի ժամանակը:

²⁹ *Zmft. App.*, Syr., 48: *Plut.*, Lucul., 14: *Strabo*, XI, 14, 16:

³⁰ *Տես* *A. R. Bellinger, The End of the Seleucids*, էջ 78—80.

³¹ *Տես* Զ. Մանանդյան, *Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը*, էջ 51:

³² *Տես* *Strabo*, XI, 14, 15:

տոտին սահմանամերձ Պտոլեմայիս քաղաքը³³, ուր պատսպարվել էր Սելենևի թագուհին: Այն ժամանակ, սակայն, չհաջողվեց նվաճել քաղաքը. այդ տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ 70 թվականին՝ հայ-հռոմեական պատերազմի նախօրեին: Առաինյա Ասորիքում հայկական իշխանությունից դուրս մնաց միայն Սելևկիա խոշոր նավահանգիստը³⁴: Ասորիքի ցամաքային մասի՝ Կելեսիոսիայի նվաճման մասին հստակ տեղեկություններ չկան, սակայն նրա մասնակի գրավումը հավանական է. հայտնի են Դամասկոսում Տիգրանի հատած դրամները³⁵:

Հաջորդ քայլը Դաշտային Կիլիկիայի նվաճումն էր³⁶, որով նորաստեղծ հայկական տերությունը դարձավ Հռոմեական հանրապետության անմիջական հարևան. վերջինս հաստատվել էր Սելևկյան պետությունից նվաճված Լեոնային Կիլիկիայում:

Վերջապես, Կոմմագենեի նվաճմամբ Տիգրանը ավարտեց իր հսկայական երթը Առաջավոր Ասիայի երկրների վրայով և հարավ-արևմուտքից դուրս եկավ Մոփքի ու Մեծ Հայքի սահմանները:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ՏԵՂԵ ՈՒ ԴԵՐԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Նորաստեղծ տերության կազմը և բնույթը: Ստեղծված տերությունն ընդգրկում էր Առաջավոր Ասիայի մի նշանակալից մասը. այն տարածված էր Միջերկրական ծովից ու Եգիպտոսից մինչև Կասպիականը և Քուռ գետից մինչև Միջագետք: Ինչպես ամեն մի հզոր պետություն, նա իր ազդեցության ոլորտի մեջ առավ հարևան ավելի թույլ երկրները. դրանցից էին Վիրքը և Աղվանքը՝ հյուսիսում, բազմաթիվ արաբական ցեղերը՝ հարավում: Տիգրանի անունը արձանագրվում է անգամ հեռավոր Բաբելոնիայում, մի սեպագիր վավերագրի մեջ³⁷: Նրա տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով:

Նորաստեղծ տերությունը տիպիկ հելլենիստական պետություն էր, հար և նման նրան նախորդած Սելևկյանների ու Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերություններին, որոնք իրենց հերթին նախատիպ ունեին ի դեմս Աքեմենյան, Նոր-Բաբելոնյան, Մարական ու Ասորիստանյան պետությունների: Սրանք բոլորը, ինչպիսի և Տիգրանի պետությունը, տնտեսական ու էթնիկական կապերով շամբարապնդված ռազմա-քաղաքական միավորումներ էին՝ կազմված բազմազգ ու զարգացման ամենատարբեր մակարդակի վրա գտնվող տարրերից:

Նվաճված երկրներից կարևորագույնը և տնտեսության ու մշակույթի տեսակետից ամենից զարգացածը Ասորիքն էր: Սա այն երկիրն էր, որ կազմում:

33 Տե՛ս Jos, Flav., AJ, XIII, 16, 4:

34 Տե՛ս Strabo, XVI, 2, 8; Eutrop., VI, 14, 2:

35 Տիգրանի կողմից Ասորիքի նվաճման մասին մանրամասն տե՛ս A. Kuhn, Beiträge zur Geschichte der Seleukiden vom Tode Antiochos VII Sidetes bis auf Antiochos XIII Asiaticos (129—64 v. chr.), Altkirch, 1891, էջ 39—43:

36 Տե՛ս App., Syr., 48, Plut., Lucul., 21, Pomp., 28; Dio, XXXVI, 37, 6:

37 Տե՛ս W. Belck, Aus den Berichten über die armenische Expedition, ZE, 1899, էջ 269—270:

էր Սելևկյանների երբեմնի ընդարձակ տերութեան կորիզը: Ասորիքը այդ դիրքին արժանացել էր թե՛ իր բնական առանձնահատուկ բարենպաստ պայմանների ու բերրիութեան, և թե՛ ռազմական ու առևտրական հարմար դիրքի շնորհիվ: Ասորիքի կենտրոնական մասն էր կազմում այսպես կոչված Սելևկիսը, որի մեջ մտնում էին, իրենց լայնատարած հողային տերիտորիաներով հանդերձ, Սելևկյանների գլխավոր ռազմական կենտրոն Ասյամեյա քաղաքը, նրանց կարևորագույն նավահանգիստները՝ Լաոդիկեյան ու Սելևկիան և, վերջապես, աշխարհահռչակ Անտիոքը՝ Սելևկյանների մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքը դարձավ նորաստեղծ հայկական տերութեան հարավային մայրաքաղաք: Արտաշատը մնացել էր հեռու հյուսիսում:

Անտիոքը հիմնադրել էր Սելևկոս Ա-ը մ. թ. ա. 300 թվականին և անվանել իր հոր անունով: Սելևկոսը այստեղ վերաբնակեցրել էր Անտիգոնիա քաղաքի բնակիչներին և մարդիկ տեղափոխել Փոքր Ասիայի ու Արշիպելագոսի հունական քաղաքներից: Այդ ժամանակ կառուցվել է քաղաքի հետագայի շորս թաղամասերից միայն առաջինը: Թաղամասերից շորսորդը կառուցվել է Անտիոքոս Դ Եպիփանեսի ժամանակ (մ. թ. ա. 175—163), իսկ մ. թ. ա. I դարում քաղաքն արդեն դուրս էր հորդել շորս թաղամասերի սահմաններից: Անտիոքացի հռետոր Լիրանիոսը գրում է, որ Սելևկյանները «մտածում էին միայն մի բանի մասին՝ յուրաքանչյուրն ուզում էր թողնել քաղաքը ավելի աճած վիճակում» և «...ավելի հեշտ էր շափել ծովի ջուրը, քան փորձել բառերով նկարագրել, թե ինչ շենքերով է գեղեցկացրել քաղաքը յուրաքանչյուր թագավորը»³⁸: Հավանական է, որ Տիգրանը ևս, մեկ ու կես տասնամյակ իշխելով այստեղ, իր ներդրումն է արել քաղաքի կառուցապատման ասպարեկում: Քաղաքը աչքի էր ընկնում իր կոմունալ հարմարություններով: Հայտնի էր Անտիոքի ջրմուղը, որը սառն ու լավորակ ջուր էր հասցնում քաղաքի բոլոր տներին: Ըստ Պլինիոսի տվյալների, քաղաքն ուներ 500 հազար բնակիչ և հին աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր: Անտիոքի արվարձանը՝ Դափնե գոթսավայրը, այնպիսի հռչակ էր վայելում իր շքեղությամբ, որ Անտիոքը հաճախ անվանում էին «Դափնեի կից Անտիոք»: Անտիոքը, բացի իր քաղաքական նշանակությունից, արհեստագործական արտադրության մեծագույն կենտրոն էր, ինչպես և հելլենիստական մշակույթի օջախ ու հին աշխարհում հայտնի էր իր թատերական ներկայացումներով:

Քաղաքի բարեկեցությունը և շքեղությունը խարսխված էին նրա բնակչության մի ստվար մասը կազմող ստրուկների ծանր աշխատանքի և շարքաշ առօրյայի վրա: Ասորիքի տասնյակ մյուս մեծ ու փոքր քաղաքները ևս բարձր զարգացած ստրկատիրական սյուլիսներ էին: Ստրկատիրությունը լայն տարածում ուներ, սակայն, ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղատնտեսության բնագավառում՝ Ասորիքի բերրի հողերի վրա սփված արքունի, տաճարային և մասնատիրական տնտեսություններում:

Ավելի հարավ, Միջերկրականի արևելյան ափի երկայնքով մեկ ընկած էր Փյունիկիան, որը Ասորիքի մասն էր կազմում: Նրա ներկան գրեթե նույնքան փայլուն էր տնտեսական տեսակետից, որքան Հյուսիսային Ասորիքինը, իսկ

³⁸ Libanius, 124, 126.

անցյալը՝ առավել ևս: Փյունիկյան քաղաքները՝ Տյուրոսը, Սիդոնը, Բերիթը, Արադը և մյուսները, որ մի ժամանակ ինքնուրույն քաղաք-պետություններ էին, մ. թ. ա. II հազարամյակում և I հազարամյակի սկզբներին ոչ միայն գերիշխում էին միջերկրածովյան ավազանում, այլև հաջող փորձեր էին անում դուրս գալու Հերակլյան սյուններից (Ջիբրալթար) այն կողմը: Նրանք իրենց գաղութներն էին հիմնում Միջերկրականի ափերին: Այս գաղութներից մեկն էր հռչակավոր Կարթագենը: Մ. թ. ա. I դարում փյունիկյան քաղաքները պահպանում էին իրենց նշանակությունը արևելքի և արևմուտքի տարանցիկ առևտրի մեջ: Նրանք նաև ստրկավաճառության խոշոր շուկաներ էին:

Ասորիքից հյուսիս-արևմուտք ընկած էր բազմաթիվ ոչ մեծ, բայց նշանավոր քաղաքներով հարուստ Դաշտային Կիլիկիան: Կիլիկիայի քաղաքներն էին Տարսոնը, Սուեն, Մոփսուեստիան, Անադարբան, Ադանան, էպիփանեյան, Մալլոսը և այլն: Սրանք մեծ մասամբ հին քաղաքներ էին՝ հելլենիստական իշխողների ձեռքից պոլիսային կառուցվածք և իրավունքներ ստացած: Այսպես, Սուլեն պոլիս էր դարձել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք, որը նախօրոք նրան պարսկական կողմնորոշման համար տուգանել էր 50 տաղանդ արծաթով (գումարը վկայում է քաղաքի հարստության մասին): Քաղաքն ուներ իր շքեղ թատրոնը: Մալլոսը և Ադանան իրենց սեփական դրամներն են հատելիս եղել դեռևս Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակ: Կիլիկյան ահա այս քաղաքների բնակչությունն էր, որ տեղահան եղավ և վերաբնակեցվեց Հայաստանում, տանելով իր հետ իր հելլենիստական քաղաքային կուլտուրան ու սովորույթները:

Հետաքրքրական է Ստրաբոնի³⁹ այն հաղորդումը, թե հայերը «ծովը (խոսքը, իհարկե, Միջերկրականի մասին է—հեղ.) հանձնել էին կիլիկեցիներին»: Սա կարծես հակասում է բերված փաստերին: Բայց ըստ երևույթին «կիլիկեցիներ» բառը պետք է տվյալ դեպքում հասկանալ հատուկ իմաստով, տեսնելով նրա մեջ Միջերկրականի ծովահեններին⁴⁰, որոնք այդ ժամանակ մի իսկական պետություն էին ստեղծել ծովի վրա: Մանրամասն խոսելով նրանց մասին, Ապոլիանոսը ավելացնում է. «Նրանց բոլորի գլխավոր կայանը կամ ճամբարը այսպես կոչված Դաթան (լեռնային—հեղ.) Կիլիկիան էր... այդ պատճառով նրանք բոլորը սկսեցին անվանվել «կիլիկեցիներ», ընդհանուր անվամբ...» և այլն⁴¹:

Հայտնի է, որ Հուսիս դեմ պայքարի պատրաստվելիս ծովահենների այս «պետության» հետ դաշինք էր կնքել Միհրդատը⁴², ինչպես և Սերտորիոսը⁴³: Նմանօրինակ մի դաշինքի կարող էր դիմած լինել և Տիգրանը, որը, ինչպես հայտնի է, սեփական նավատորմիչ շունքի:

Իր բնակչության մի մասը, Կիլիկիայի նման, Հայաստանին տվեց նաև քանիցս Տիգրանի հեծելազորի սմբակներով տրորված Կապադովկիան, հատ-

39 *Strabo*, XIV, 5, 2:

40 *Strabo A. R. Bellinger*, *The End of the Seleucids*, էջ 84, փ. էլլիբեկյան, *Ասորիքը հայկական տերության կազմում*, ԼՀԳ, 1970, № 6:

41 *App.*, *Mithr.*, 92.

42 *CAH*, IX, էջ 242—350, 372:

43 *Strabo* նույն տեղում, էջ 321:

կապես նրա մայրաքաղաք Մաժակը (հետագայի Կեսարիան), հինավուրց քաղաք, որը ղեկավարվում էր ավանդական (իրբե թե մ. թ. ա. VI դարում ապրած՝ կիպրացի օրենսդիր Քարոնդասի հանձնարարած) օրենքներով:

Սելևկյաններից նվաճած երկրների վրա վարչապետ նշանակվեց Տիգրանի մերձավորներից Բագադատեսը (Բագարատը), որի նստավայրը դարձավ Անտիոքը:

Հայաստանի հարավային սահմանին էին հարում Օսրոյենեն՝ Եդեսիա (Ուռհա) մայրաքաղաքով և Միգդոնիան՝ Մծբին (Նիսիբին) կենտրոնով, որոնք Հյուսիսային Միջագետքի ամենաբարեբեր երկրներն էին: Իր ժամանակ մակեդոնացի նվաճողները, ելնելով տեղանքի բարենպաստ պայմաններից, ցանկացել են այս վայրերը դարձնել հրկրորդ հայրենիք, Ուռհան վերանվանելով էդեսսա (հայկական ավանդույթով՝ Եդեսիա)՝ Մակեդոնիայի թագավորանիստ քաղաքի անունով, հարևան երկրամասը՝ Միգդոնիա՝ մակեդոնական մի մարդի անունով: Մծբինը վերանվանվել էր Անտիոք: Այս երկրների և Հայաստանի միջև Տիգրանի օրոք հաստատված կապերը՝ տնտեսական, հատկապես մշակութային, հսկառակ հետագայի անբարենպաստ քաղաքական իրադարձություններին, գնալով ամրապնդվեցին: Ուռհան ու Մծբինը նշանակալից դեր էին խաղալու հայ ժողովրդի կյանքում:

Միջագետքի երկրների վրա վերակացու էր կարգված թագավորի Գուրաս եղբայրը, որը նստում էր Մծբինում⁴⁴: Մծբինը, ըստ Դիոն Կասսիոսի և Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, ոչ միայն բազմամարդ ու հարուստ քաղաք էր, այլև ուժեղ ամրոց, շրջապատված երկու շարք հաստ ու բարձրաբերձ պարիսպներով և շուրջը փորված լայն խրամով⁴⁵: Գուրասի իշխանության ներքո էին գտնվում նաև Միջագետքի՝ Օսրոյենեից և Միգդոնիայից հարավ ընկած տափաստանները, որոնք զբաղեցված էին արաբական քոչվոր ցեղերով:

Միգդոնիայից դեպի արևելք, Տիգրիսի ձախ ափին, ընկած էր Կորդուքը (Գորդիենեն), որը այդ ժամանակ արդեն կիսահայացած էր և հետագայում կազմեց պատմական Հայաստանի մի մասը: Մի շարք անառիկ բերդերի առկայությունը առիթ էր տվել Ստրաբոնին ասելու, որ այս երկրի բնակիչները հմուտ շինարարներ են: Տիգրանը լայնորեն օգտագործում էր նրանց շինարարական արվեստը: Ստրաբոնը այստեղ հիշատակում է երեք բերդ-քաղաք՝ Սարիսա, Սատալկա և Պինակա⁴⁶: Կորդուքը, որը մեծ մասամբ լեռնային երկիր էր, հասարակական-տնտեսական զարգացման տեսակետից շատ էր ետ մնում վերը հիշատակված երկրներից:

Տիգրիսի հոսանքն ի վար ձգված էր Ադիաբենն երկիրը. այն ընդգրկում էր պատմական բուն Ասորեստանի մեծ մասը և հատկապես նրա նինվե մայրաքաղաքը: Ադիաբենեի կենտրոնն էր Արբելա քաղաքը, որի անունով երկիրը երբեմն կոչվում էր Արբելիտիս⁴⁷: Ադիաբենեում ևս կար հոծ հայկական բնակչություն⁴⁸:

44 Տե՛ս Plut., Lucul., 32. Մի գուցև Կյուրոս, որ հին պարսկերեն հնչել է Կուրաշ:

45 Տե՛ս Plut., նույն տեղում, Dio., XXXVI, 6:

46 Տե՛ս Strabo, XVI, 1, 24:

47 Տե՛ս Plut., Pomp., 36:

48 Տե՛ս Strabo, XVI, 1, 19:

վերջապես, այդ երկրներին արևելք ու մինչև Կասպից ծովը տարածվում էր Ատրոպատյան Մարաստանը⁴⁹, Գանձակ և Փրասասպա քաղաքներով: Երկրի լայնատարած տերիտորիան համեմատաբար նոսր էր բնակեցված ու բնակչությունը գտնվում էր սոցիալական զարգացման դեռևս ցածր մակարդակի վրա: Նա նոր էր թևակոխել ստրկատիրական հասարակարգը:

Ահա այն երկրները՝ արևմուտքից արևելք, որոնք առաջին դարի սկզբին բնկել էին Հայաստանի գերիշխանության տակ: Ինչպես տեսնում ենք, դրանք շատ տարբեր էին թե՛ իրենց պատմական անցյալով և թե՛ զարգացման մակարդակով:

Տիրության հիմքը կազմող Հայաստանը իր զարգացման աստիճանի տեսակետից ևս ամենևին միատարր չէր: Խորունկ ձորերով ու բարձր լեռներով կտրտված Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում ապրում էր հասարակական զարգացման տարբեր մակարդակի բնակչություն, սկսած տոհմատիրական հասարակություն քայքայման փուլում գտնվող ցեղերից մինչև ստրկատիրական զարգացած հելլենիստական տիպի քաղաքները:

Ինչպես նշվեց, այս հսկայական ու բազմատարր միավորման բնույթը քաղաքական էր, ինչպես և նրա նախորդներ Սելևկյանների, Ալեքսանդրի և սրանց նախորդող միավորումների բնույթը: Ուստի և այդ պետությունների բախտը մեծապես կախված էր քաղաքական իրադրությունից ու իրադարձություններից, ուզմական հաջողություններից ու անհաջողություններից: Ալեքսանդրի պետությունը գոյություն ունեցավ տասը տարվանից բիշ ավելի միայն. մոտ հարյուրական տարի գոյատևեցին Մարական և Նոր-Բաբելոնյան պետությունները, ավելի երկար կյանք էր վիճակված Աքեմենյանների և Սելևկյանների պետություններին: Տիգրանի պետությունը գոյություն ունեցավ շուրջ երկու տասնամյակ միայն:

Նման պետությունների առաջացումը օրինաչափ երևույթ էր Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. I հազարամյակում, մասնավորապես նրա վերջին երրորդին, այսինքն՝ պատմության հելլենիստական շրջանի ընթացքում: Դրանց առաջացման տնտեսական հիմնական պատճառն էր այդ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ, ստրկատիրական հարաբերությունների ծավալումը, նրանց տարածումը նորանոր, պակաս չափով զարգացած, հաճախ նախադասակարգային հասարակությունների վրա և սրանց ներգրավումը ստրկատիրական աշխարհի ոլորտը: Հելլենիստական այդ պետությունների գոյության համար կարևորագույն ազդակ էր նաև օրըստօրի աճող տեղական և տարանցիկ առևտրի կարգավորման անհրաժեշտությունը, իսկ նման մի կարգավորում ի վիճակի էին ապահովելու միայն այնպիսի պետություններ, որոնց վերահսկողությունը ներքո գտնվում էին լայնածավալ երկրներ, երկար առևտրական ուղիներ, բազմաթիվ առևտրական հանգույցներ:

Տիգրանի հետքին փաղափակահուրյունը: Չնայած տիրության սահմանների ընդարձակմանը և այն հանգամանքին, որ այդ սահմանների մեջ էին մտել տնտեսապես զարգացած այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին Ասորիքը, Հյուսիս-

49 Այսինքն՝ Ատրոպատականը:

սային Միջագետքը, Կիլիկիան, շնայած այդ երկրների քաղաքային կյանքի ու մշակույթի փայլին, նորստեղծ տիրության միջուկը և կենտրոնը մնում էր Հայաստանը: Նվաճողներին շղատրեց այդ փայլը և նրանք փորձ չարին փոխելու իրենց իշխանության աշխարհագրական և էթնիկական բազան, թերևս զգալով ստեղծված միավորման վաղանցուկ բնույթը: Այս տեսակետը հետագայի քաղաքական արհավիրքների ժամանակ, ինչպես կհամոզվենք, իրեն լրիվ արդարացրեց:

Այդ քաղաքականության ամենավառ դրսևորումներից էր նվաճված երկրների բնակչության բռնի վերաբնակեցումը, որ հսկայական մասշտաբներով կատարվում էր Տիգրանի ժամանակ: Հայաստանի աճող ստրկատիրական տընտեսությունը, զարգացող քաղաքային կյանքը պահանջում էին մարդկային ուժի նորանոր վանգվածներ, և այդ պահանջն էր, որ բավարարում էին վերաբնակեցումները: Բացի արդեն հիշատակված կիլիկեցիներից ու կապադովկիացիներից, Հայաստան են բերվել նաև ասորիների, ադիաբենցիների, կորդվացիների և հրեաների հոծ վանգվածներ⁵⁰: Մտաւոր հաշիւներով Տիգրանի օրոք Հայաստան է բերվել կես միլիոնից ոչ պակաս օտարերկրացի⁵¹: Իսկ գյուղատնտեսություն մեջ հողատեր-ստրկատերերի՝ ռազմական ու վարչական ապարատի ուժացմանը համընթաց աճող ու զարգացող դասակարգը, որը միապետի հիմնական հենարաններից մեկն էր ու նրա հատուկ մտահոգության առարկան, նորանոր հողեր էր ստանում, ինչպես և զավթում, և իր դաստակերտները մշակելու համար ավելի ու ավելի լայն շափերով օգտագործում ստրկական աշխատանքը:

Նվաճված երկրներից գանձվում էին հարկեր ու տուրքեր, որոնք, դատելով Տիգրանի կուտակած հարստություններից⁵², արքունիքի շքեղությունից, շինարարության թափից, ռազմական ծախսերի մեծությունից և այլն, թեթև չպետք է լինեին: Հասկանալի է, որ հարկերի մի զգալի մասն էլ գանձվում էր Հայաստանի բնակչությունից: Նվաճված երկրները պարտավոր էին ըստ պահանջի դրք տրամադրել Հայաստանին: Նման պարտավորություններ ունեին նաև տերություն մեջ շմտնող, բայց նրա ազդեցության ոլորտի մասը կազմող այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք էին, օրինակ, Վիրքն ու Աղվանքը: Տիգրանի դրքը, Պլուտարքոսի նկարագրությամբ, բացի հայերից, բաղկացած էր Ատրպատկանի մարերից, ադիաբենցիներից, կորդվացիներից, արաբներից, մարդերից, իբերներից (վրացիներ), աղվաններից և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներից⁵³:

Սակայն Տիգրանը իր գործունեության մեջ հանդես էր գալիս ոչ միայն

50 *Sb'v Plut., Lucul., 26*, Փավստոս, Գ, 66:

51 Դ. Մ. Շարխյան, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 60:

52 Միայն Տիգրանակերտից լուրջությամբ քաղաքը զբաղվելուց հետո, տարել է 8 հազար տաղանդ արծաթ (*Plut., Lucul., 29*), որ հավասար է մոտ 17 միլիոն ուրբլու՝ ոսկով, իսկ Պոմպեոսին Տիգրանը վճարել է 6 հազար տաղանդ ռազմատուգանք (*Strabo. XI, 14, 10; Plut., Pomp., 33; App., Mithr., 104*), որ հավասար է մոտավորապես 12,5 միլիոն ուրբլու՝ ոսկով:

53 *Sb'v Plut., Lucul., 26. 31*:

որպես Մեծ Հայքի թագավոր, այլև որպես աշխարհակալ տերության միապետ, և նրա ձեռնարկումների մի ստվար մասն էլ կապված էր իր այդ դիրքի ամրապնդման ու տերության լայնածավալ տերիտորիաների կարգավորման հետ:

Իշխող թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հելլենիստական աշխարհի խոշոր ու հզոր պետութուններից հետզհետև ընդօրինակել էին գրեթե բոլոր թագավորները և որը Հայաստանում ընդունված էր առնվազն Արտաշես Ա-ի ժամանակից, Տիգրանը վերանորոգեց: Աստվածացված նախնիների կողքին նա պաշտամունքի առարկա դարձրեց նաև իշխող թագավորի անձը՝ իր սեփական անձը, ընդունելով «աստված» մականունը, ու թերևս նույնացնելով իրեն Վահագն-Հերակլես աստծու հետ⁵⁴:

Մյուս քայլը, որին դիմեց Տիգրանը նույն նպատակներով, «արքայից արքա» տիտղոսի սեփականումն էր: Տվյալ տիտղոսը կարող էր կրել այնպիսի մի թագավոր, որի իշխանության ներքո կային այլ թագավորութուններ⁵⁵: Տիգրանից առաջ այն պատկանում էր պարթև Արշակունիներին, սկսած Միհրդատ Ա-ից (մ. թ. ա. 171—138)⁵⁶: Թե ինչպիսի մեծ նշանակություն էր վերագրում Տիգրանը այդ տիտղոսին, ցույց է տալիս նրա հիվանդագին վերաբերմունքը, երբ Լուկվլոսի դրած նամակում նա իրեն սոսկ «արքա» անվանված տեսավ: Տիգրանի արքունիքի փարթամությունը, որի մասին հատուկ հիշատակում են անտիկ պատմագիրները, նրա ստվար ու փայլուն շքախումբը՝ արքային մըշտապես ուղեկցող շուրս թագավորներով հանդերձ, նրա շքեղազույն զգեստը, այս ամենը ծառայում էր նույն նպատակին՝ բարձրացնել միապետի հեղինակությունը:

Նվաճված երկրների իրավական վիճակը որոշելիս Տիգրանը, ըստ երևույթին, առաջնորդվում էր ոչ թե որևէ սխեմայով, այլ կոնկրետ նպատակահարմարություններ: Այսպես, Եթե Ատրպատականի և Կորդուքի թագավորները մնացին իրենց գահերին⁵⁷, և դեռ սրանցից առաջինը դարձավ հայոց թագավորի փեսան, ապա Միջագետքը և Ասորիքը վերածվեցին նահանգների, որոնք կառավարվում էին Տիգրանի կողմից կարգված վարչապետների միջոցով: Համապատասխան գործակալների ձեռքով սրանք տնօրինում էին իրենց հանձնարարված երկրների ռազմական ու տնտեսա-ֆինանսական գործերը⁵⁸: Նվաճված երկրների վարչակարգի մեջ որևէ էական փոփոխություն չէր մտցվում, օգտագործվում էր գոյություն ունեցող կարգն ու վարչական ապարատը, մասնավորապես զարգացած երկրներում:

Տերության ներքին կազմակերպման կարևորագույն միջոցառումներից

⁵⁴ *Str. Trog.*, Prol., XLII:

⁵⁵ *Str. App.*, Syr., 48. A. Gutschmid, Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige, „Kleine Schriften“, IV, Lpz., 1893, էջ 119. Ս. Մ. Կրկյաշարյան, *Բզեխութունների առաջացումը Հայաստանում*, ՊԲՀ, 1966, № 1, էջ 257—262:

⁵⁶ *Str. N.* Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 51:

⁵⁷ *Str. Plut.*, Lucul., 29: Կորդուքի թագավոր Զարրիհնոսը հետագայում դավաճանության համար մահապատժի ենթարկվեց, և հրկրում հավանորեն կարգվեց արքունի վարչապետ:

⁵⁸ Այսպես, Միջագետքի վարչապետի՝ արքաներայր Գուրասի ուղղական օգնական էր հույն Կալլիմաքոսը (տե՛ս *Plut.*, Lucul., 32; *Dio*, XXXVI, 6, 7):

մեկն էր առևտրի կարգավորման գործը. բնականաբար, այս հարցում իշխող դասը, անկախ իր ազդեցնեղային պատկանելությունից, մեծ սպասելիքներ ունենր: Այն կարևոր էր ոչ միայն առևտրականների, այլև հողատերերի, անասնատերերի, արհեստավորական գործատուների տերերի համար:

Եթե առաջ էլ Հայաստանի, Արարատյան դաշտի վրայով էր անցնում Առաջավոր Ասիայի տարանցիկ առևտրական ճանապարհներից մեկը, որը ծայրագույն Արևելքի երկրները, Չինաստանը, Միջին Ասիան, Կասպից և Սև ծովերի վրայով կապում էր Եվրոպայի հետ, և այդ ուղու առկայությամբ էր մասամբ պայմանավորված հայկական մայրաքաղաքներ Արմավիրի. Երվանդաշատի, Արտաշատի առաջացումը հենց Արարատյան դաշտում, Արաքսի հովտի երկայնությունը, ապա այժմ հայկական պետության նշանակությունը տարանցիկ առևտրում էլ ավելի կարևոր դարձավ: Նրա աշխարհագրական դիրքն այժմ այնպիսին էր, որ նա ներառել էր նաև հարավային այն տարանցիկ ուղիները, որոնք միացնում էին արևելյան երկրները Միջերկրականի նավահանգիստներին, ինչպես և կլանել էր հենց այդ նավահանգիստները⁵⁹:

Ճանապարհները դյուրին ու անվտանգ դարձնելու նպատակով և, իհարկե, մարսերի պանծման գործը կարգավորելու ու պետության ձեռքում կենտրոնացնելու համար Միջագետքի տափաստանների արաբական քոչվորական որոշ ցեղեր բնակեցվեցին առևտրական ուղիների երկայնքով, հատկապես դրանց հանգուցակետերում, օրինակ, Եփրատի կարևոր գետանցում՝ Զեզմայում, և Կիլիկիան Ասորիքից բաժանող Ամանոս լեռների լեռնանցքում⁶⁰:

Տիգրանը չավ էր ըմբռնել քաղաքների, հատկապես Ասորիքի հարուստ և ազդեցիկ քաղաքների հսկայական նշանակությունը իր պետության համակարգում և համապատասխան վերաբերմունք ցուցաբերեց նրանց հանդեպ: Նրա օրոք լրիվ պահպանվեց սելևկյան քաղաքների արտոնյալ վիճակը: Դեռ ավելին: Վերջին հետադոտություններից պարզվում է, որ այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Լաոդիկեյան և Բերիթը (Բեյրութ), հայկական տիրապետության ժամանակ է, որ ստացել են «ազատություն» կոչվող արտոնությունը, որը հելլենիստական շրջանում նշանակում էր ինքնավարության սովորականից ավելի լայն իրավունք, և որից նրանք զրկված են եղել Սելևկյանների ժամանակ: Ի նշանավորումն այդ իրադարձության, որ տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 81 թվականին, հիշյալ քաղաքները այդ տարեթիվը համարել են իրենց քաղաքային տոմարի սկիզբը և իրենց հատած (քաղաքային) դրամները թվագրել այդ տոմարով⁶¹: Ապամեա քաղաքը 76 թվականին իրավունք է ստացել հատելու իր սեփական քաղաքային դրամները, որպիսի իրավունք Սելևկյանների ժամանակ նա չի ունեցել⁶²: Այս և նմանօրինակ այլ փաստերը հաստատում են Հուստինոսի վե-

⁵⁹ Տե՛ս Մ. Ա. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), изд. 2-е, Ереван, 1954, гл. 3:

⁶⁰ Տե՛ս Plut., Luc., 21, Plin., Nat. hist., VI, 28. Մ. Ա. Манандян, О торговле и городах, изд. 2-е, էջ 71:

⁶¹ Տե՛ս H. Seyrig, Antiquités syriennes, 42, Sur les ercs de quelques villes de Syrie, „Syria“, 1950, XXVII, էջ 26 և հաջ. 38 և հաջ.:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18 և հաջ.:

բևում մեջ բերված հաղորդումը, ըստ որի Տիգրանի իշխանության ժամանակաշրջանում Ասորիքի համար ստեղծված են եղել ապահով և բարենպաստ պայմաններ:

4. ՄԵՍ ՀԱՅՔԸ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Տիգրանակերտի հիմնադրումը: Քաղաքային կյանքի զարգացման մակարդակի տեսակետից Հայաստանը հետ էր մնում թե՛ Ասորիքից, թե՛ Փոքր Ասիայից: Տերության սահմաններում բարձր զարգացած երկրների առկայությունը անխուսափելիորեն իր զորեղ ազդեցությունը պիտի գործեր Հայաստանի վրա բոլոր բնագավառներում՝ ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մշակութային. հատկապես ուժեղ էր այդ ազդեցությունը քաղաքային կյանքի զարգացման վրա: Հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ վարած քաղաքականության անմիջական շարունակությունն էր՝ Հայաստանի քաղաքների աճին ու բազմացմանը զարկ տալու ձգտումը:

Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, մնացել էր տերության հյուսիսային ծայրամասում, նորը՝ Անտիոքը, հայկական բնաշխարհից դուրս էր գտնվում: Անհրաժեշտ էր բուն Հայաստանում ստեղծել նոր մայրաքաղաք. որը միաժամանակ ընկած լիներ նաև ամբողջ տերության կենտրոնում: Եվ ահա 80-ական թվականների վերջերին սկիզբ դրվեց այդպիսի մի քաղաքի շինարարության⁶³, Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի (ներկայիս Ֆարկին-սու) հարմարավետ հովտում, Աղձնիք նահանգում⁶⁴:

Ապպիանոսի հաղորդմամբ՝ հենց այս տեղում է, որ Տիգրանը թագադրվել է մ. թ. ա. 95 թվականին⁶⁵: Կարելի է եզրակացնել, ուրիմն, որ տեղանքը աչքի է ընկել ոչ միայն հարմարության, այլև կապված է եղել հայ ժողովրդի պատմական ինչ-որ ավանդությունների հետ: Չպետք է մոռանալ, որ Աղձնիքը հայ ժողովրդի կազմավորման հնագույն օջախներից է: Հնարավոր է, որ քաղաքի հիմնադրման պահին այստեղ գոյություն ունեցած լիներ բնակավայր:

Հելլենիստական աշխարհում ընդունված են եղել նորաստեղծ քաղաքները բնակեցման որոշակի մեթոդներ, որոնք Հայաստանում ևս կիրառվել են դեռ

63 թ. Ռեյնարի կարծիքով (Mithradates Eupator, էջ 342) Տիգրանակերտը հիմնադրվել է մ. թ. ա. 77 թվականին: Ավելի հավանական է, որ այդ տեղի է ունեցել Կիլիկիայի նվաճումից անմիջապես հետո, 82 կամ 81 թվականներին:

64 Տիգրանակերտի տեղադրության հարցը գիտնականների միջև իր ժամանակ մեծ վեճ էր առաջացրել: Բոլոր աղբյուրները ցույց են տալիս այդ տեղը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, բայց մի մասը քաղաքը տեղադրում է Տիգրիսից հյուսիս (Plin., NH, VI, 9; Eutrop., VI; Ptol., V, 13, 22; Փավստոս Բուզանդ, Գ, իդ), մյուս մասը՝ հարավ (Strabo, XI, 12, 4; Tac., Ann., XV, 5): Ներկայումս ընդհանուր համարում ունի Լեհման-Հաուպտի կարծիքը, ըստ որի քաղաքը գտնվել է Տիգրիսից հյուսիս, նրա ձախ վտակ Ֆարկին-սու գետի (անտիկ հեղինակների Նիկեփորիոն) ափին, Աղձնիքի Նիկեփոր գավառում (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, Berlin, 1910, էջ 361 և հաջ.): Տիգրանակերտի տեղադրությանը նվիրված գրականության տեսությունը տես K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lucullus, „Klio“, IX, 1909, էջ 76—79:

65 Sb'u App., Mithr., 67:

Արտաշես Ա-ի ժամանակներից: Տիգրանը կիրառում է նույն մեթոդները, բայց շատ ավելի լայն չափերով: Նոր հիմնադրված քաղաքում բնակեցվել են հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչներ⁶⁶: Բայց բնակչության նշանակալից մասը օտարերկրացիներ են եղել: Օգտագործելով նվաճված երկրներում քաղաքային բնակչության առատությունը, Տիգրանը հարկադրական մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից: Այսպես, Կապադովկիայից վերաբնակեցվեց ամբողջ մայրաքաղաքը՝ Մաժակը, Կիլիկիայից՝ Սուլե, Մալլոս, Ադանա, էպիփանեյա և մի շարք այլ, ընդամենը 12. հելլենիստական քաղաքներ⁶⁷:

Իհարկե, այդ հսկայական զանգվածները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում: Տիգրանակերտը անտիկ պատմագիրների երկերում նկարագրվում է որպես խոշոր, շքեղորեն կառուցապատված և հարուստ քաղաք, 25 մ բարձրություն ունեցող պարիսպներով և պարիսպներից դուրս գտնվող արքայական պալատներով ու պարտեզներով⁶⁸: Սակայն այդ քաղաքի կյանքի առաջին փուլը, մինչև նրա ավերումը հռոմեացիների կողմից, տևեց միայն 10—15 տարի, և այդ ժամանակի ընթացքում քաղաքի բնակչությունը չէր կարող հասնել մի քանի հարյուր հազարի, քանակ, որին իրենց գոյության հարյուրամյակների ընթացքում հաղիվ-հաղ հասել էին ժամանակի խոշորագույն քաղաքները՝ Անտիոքը, Ալեքսանդրիան, Հռոմը: Երևի Տիգրանակերտի բնակչությունը 100 հազարից չէր անցնում: Մնացյալ վերաբնակեցվածները տեղավորվում էին այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ Տիգրանակերտ անունով, այսինքն՝ Տիգրանի օրոք հիմնադրված քաղաքներ, գոյություն են ունեցել բացի Ադանիքից, նաև Արցախում և Ուտիքում, Տիգրանավան՝ Գողթնում (Թերևս Պտղոմեոսի հիշատակած Տիգրանոամա քաղաքը)⁶⁹: Սրանք ևս պետք է ստացած լինեին վերաբնակեցվածների մի մասը: Հայտնի է, որ վերջիններս տեղավորվում էին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլև Մարաստանում, որտեղ Պտղոմեոսը իսկապես հիշատակում է Տիգրանա վայրը, Ամանոսում, ուր գոյություն են ունեցել Տիգրանուկոմե անունով բնակավայրեր⁷⁰: Այս բոլորից բացի, հայկական աղբյուրներից հայտնի է, որ օտարերկրացիները տեղավորվել են մասամբ նաև հին հայկական քաղաքներում, որպիսիք են՝ Արտաշատը, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Բագրևանդի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և այլն⁷¹:

Հելլենիզմի ազդեցությամբ ուժեղացումը: Հելլենիստական երկրների բազմակողմանի ազդեցությունը Հայաստանի վրա ղգացվում էր դեռևս մ. թ. ա. III դարում, իսկ II դարում այն հասավ նշանակալից չափերի: Այնպես, որ հարկ չկա նրա սկզբնավորումը կապել Տիգրանի ժամանակի հետ, ինչպես երբեմն արվում է: Բայց մ. թ. ա. I դարի սկզբներին այդ ազդեցությունը անհա-

66 *Sb' u App., Mithr., 83:*

67 *Sb' u Strabo, XI, 14, 15:*

68 *Sb' u App., Mithr., 84:*

69 *Sb' u Ptol., V, 12, 10:*

70 *Sb' u Plut., Lucul., 14: Ptol., VI, 2, 9; Plin., N. H., V, 81:*

71 Փավստոս, Գ, ԺԵ: Խոսենացի, Բ, ԺԳ:

մեծատ զորեղացավ շնորհիվ երկու նոր հանգամանքների: Դրանցից առաջինն այն էր, որ Հայաստանը, թեկուզ և կարճ ժամանակով, դարձավ հելլենիստական մի պետության միջուկ, որով նրա կապերը հարևան զարգացած երկրների հետ մեծապես ուժեղացան: Երկրորդ՝ Հայաստանը լցվեց այդ երկրների բնակչության հոծ զանգվածներով, որոնք հանդես եկան որպես հելլենիզմի ավանդույթների կենդանի կրողներ: Նշված գործոններով ուժեղացած ազդեցության հորձանքը առաջին հերթին ողողեց, և դա բնական է, հայկական քաղաքները:

Անահիտ դիցուհու արձանի գլուխը. Սատաղ

Եկվորները բերում էին իրենց հետ բազմադարյան քաղաքային կյանքի ընթացքում մշակված սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային հիմնարկություններ ու սովորույթներ: Այս բոլորը իր գրոշմն էր դնում հայկական քաղաքների վրա: Այդ կարգի երևույթ պետք է համարել, օրինակ, հույն դերասանների մասնակցությամբ թատրոնը Տիգրանակերտում⁷², որի ստեղծումը մասամբ կապված էր հելլենիստական քաղաքներից այստեղ տեղափոխված բնակիչների առկայության հետ: Նման թատրոն ունեցել է հավանաբար և Արտաշատը, ու չի

72 Տե՛ս Plut., Lucul., 29:

բացառված, որ նրանից զուրկ չին հղել նաև Հայաստանի այլ խոշոր քաղաքներ: Կասկածից դուրս է այդ բնակչության ազդեցությունը քաղաքային կյանքի վրա նաև վարչական, կրոնական, առևտրական, արտադրական բնագավառներում:

Հայկական քաղաքների նորեկ բնակչությունը, ճիշտ է, շուտով բռնեց հայերի հետ մերվելու ուղին: Բացառություն կազմեցին հրեաները, որոնց ներքաղաքային համայնքները Հայաստանում պահպանվել էին տակավին մ. թ. IV դարում⁷³: Բայց նորեկների ազդեցության հետևանքները դեռևս երկար ժամանակ զգալի էին:

Հելլենիզմի ուժեղ ազդեցությանն էր ենթարկվել իշխող դասակարգի բարձրագույն շերտը, հատկապես արքունիքը: Սա բացառություն չէր, այլ օրենք հելլենիստական շրջանի Արևելքի համար, ուր հելլենիստական մշակույթը ստացել էր մի տեսակ կոսմոպոլիտական բնույթ, դյուրությամբ ներթափանցում էր բոլոր երկրները և պատրաստակամորեն որդեգրվում հասարակության վերնախավի կողմից: Հունական մշակույթի համար ուղի էր հարթում հունարեն լեզուն, առանց որի իր կյանքը չէր պատկերացնում իրեն հարգող ոչ մի թագավոր կամ իշխան: Հունարենը դարձել էր միջազգային հարաբերությունների և առևտրի լեզու:

Տիգրանի արքունիքում ապրում ու գործում էին հույն փլիսոփաներ, հռետորներ, պատմագիրներ, որոնցից մեկ հայտնի են աթենացի Ամփիկրատեսը և Մետրոդորոս Սկեփսիացին՝ «Հռոմեատյաց» մականվամբ⁷⁴: Վերջինս գրել է Տիգրանի և հավանաբար նաև նրա նախորդների պատմությունը⁷⁵, որը եթե հասած լիներ մեզ, անգնահատելի օգնություն ցույց կտար ժամանակի պատկերը վերարտադրելու գործում: Դժբախտաբար նրանից չնչին մի բեկոր է պահպանվել միայն:

Տիգրանի արքունիքից է դուրս եկել նրա որդի և հաջորդ Արտավազդ Բ-ը՝ հելլենական բարձր կրթության տեր անձնավորություն:

Իհարկե, անհամեմատ ավելի նվազ է եղել հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը բուն ժողովրդի վրա: Այս փաստին չի հակասում նաև այն հանգամանքը, որ հունարենը դարձել էր, հավանորեն՝ արամեերենին զուգահեռ, սլետական լեզու. ժողովուրդը քիչ մասնակցություն ուներ սլետական գործին, իսկ այն, ինչ անհրաժեշտ էր՝ նրան հասկացնողներ շատ կային, ի դեմս ծավալուն բյուրոկրատական ասպարատի ներկայացուցիչների: Ինչպես հարյուր տարի առաջ Արտաշես Ա-ի օրոք արամեերեն անհասկանալի լեզվով գրված սահմանաքարերը իրենց տեսքով իսկ արգելում էին գյուղացուն անցնելու սեփականատիրիկան հողի սահմանը, այնպես էլ այժմ հունարենով գրված վավերագրի գոյություն փաստն արդեն արգելում էր նրան խախտելու կնքված գործարքի պայմանները⁷⁶:

73 Տե՛ս Փավստոս, Դ, 66:

74 Տե՛ս Plut., Luc., 22: Strabo, XIII, 1, 55: XVI, 4, 16: Plin., Nat. hist., XXXIV, 16: Memn., LV:

75 Տե՛ս «Fragmenta historicorum graecorum», III, ed. C. Müller, P., 1849, էջ 204:

76 Հայաստանի տերիտորիայում, ինչպես հայտնի է, հին շրջանին վերաբերող վավերագրեր դեռևս չեն գտնված (չհաշված հատուկներ վիճագիր արձանագրությունները): Տվյալ դեպքում

Նույնը վերաբերում է կրոնին: Հայաստան էին ներթափանցել նաև հելլենական պանթեոնի աստվածները, որոնք խառնվելով տեղական պանթեոնի հետ, տվել էին այնպիսի սինկրետիկ աստվածություններ, ինչպես Զևս-Արամազդը, Հերակլես-Վահագնը, Արև-Ապոլլոն-Տիրը, Լուսին-Արտեմիս-Անահիտը, Ափրոդիտե-Աստղիկը և այլն: Բառացիորեն նույնը մ. թ. ա. I դարի 60—50-ական թվականներին հանդիպում ենք Հայաստանի հարևան Կոմմագենե երկրում: Սա ընդհանուր երևույթ էր հելլենիստական Արևելքի համար⁷⁷: Բայց այս սինկրետիկ աստվածները տիրուղ դասակարգինն էին: Փողովուրդն ապրում էր կրոնական իր հնամենի պատկերացումներով:

Մենք լավատեղյակ չենք այս շրջանի հայկական նյութական մշակույթին, բայց անկասկած է, որ, ասենք, ճարտարապետության մեջ հելլենիզմի ազդեցությունը նույնքան շեշտված պիտի հանդես գար, և Տիգրանակերտի թատրոնի շենքը, օրինակ, կիրտված պիտի լիներ նույն ոճով, ինչ որ Անտիոքի, Ապամեայի, Տարսոնի կամ հելլենիստական այլ քաղաքների թատրոնների շենքերը: Այս եզրակացությունը կարելի է հանդել հենվելով հաջորդ դարում կիրտված Գառնիի հեթանոսական տաճարի ցայտուն օրինակի վրա:

Սրա հետ մեկտեղ Հայաստանում, անտարակույս, դարգանում և հասունանում էր նաև մի այլ մշակույթ, որի ակունքներն ու սոցիալական ընդգրկումը բոլորովին այլ էին: Այն գալիս էր դարերի խորքից և նրա հիմքի վրա էր, որ նախապատրաստվեց հայկական ազգային մշակույթի, հատկապես մատենագրության ու ճարտարապետության, հետադալում, V դարում, սկսված դարմանալի վերելքը: Այդ մշակույթի կարևորագույն բաղկացուցիչ մասն էր և ինքը՝ հայոց լեզուն:

Սակայն հելլենիստական աշխարհի հետ սերտ շփման արդյունքները չէին սպառվում միայն բարձր դասին վերաբերող մշակութային երևույթների և հունարենի ներթափանցմամբ: Դրանք դրսևորվեցին բուն տեղաշարժեր ապրող հայ հասարակության նաև տնտեսական կյանքի ասպարեզում՝ ավելի մեծ թափ հաղորդելով նրա պարզացմանը: Շեշտակի աճում էր ստրկատիրությունը և բնդլայնվում ստրկական ուժի կիրառման ոլորտը: Քաղաքների և առևտրի ծավալումը, դրամական տնտեսության դարգացումը զորեղ հարվածներ էին հասցնում գյուղական համայնքի ներքին հավասարակշռությանը և ինքնամփոփվածությունը, ուժեղանում էր նաև նրա շահագործումը պետության ու իշխող դասակարգի այլևայլ ներկայացուցիչների կողմից: Սրվում էր անտագո-

նկատի ունենք պարթևական Ավրոմանում՝ Հայաստանին սահմանամերձ վայրում, գտնված Տիգրանին ժամանակակից ու նրա անունը հիշատակող մագաղաթյա վավերագրերը, որոնք ենթադրել են տալիս, թե Հայաստանում ես գործարքների լեզուն այդ ժամանակ կարող էր հունարենը լինել (անս E. Minns, *Parchments of the parthian period from Avroman in Kurdistan*, „The journal of hellenic studies“, vol XXXV, p. I, 1915, էջ 28—29):

⁷⁷ Հայկական աղբյուրները (Մ. Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս) հնարավորություն են տալիս բացահայտելու հին Հայաստանում տարածում գտած այդ երևույթը: Ավելի ցցուն կերպով այն դրսևորվում է Հայաստանի հարևան Կոմմագենեի հուշարձանների և արձանագրությունների մեջ (անս K. Ilumann und O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, էջ 230 և հաջ.):

նիզմը քաղաքի և դյուղի միջև: Դասակարգային հասարակության ոլորտն էին ընդգրկվում նորանոր տերիտորիաներ:

Հելլենիստական շրջանին հատուկ համահարթման այս պրոցեսները, որոնց ասպարեզ էր դարձել ամբողջ Առաջավոր Ասիան գեոևս երկու դար առաջ, Հայաստանի անտեսական ու մշակութային վերելքի կարևոր ազդակ հանդիսացան: Զինված իր բոլոր նվաճումներով, Հայաստանը Տիգրան Բ-ի օրոք թևակոխեց զարգացման մի նոր փուլ, որի բնորոշ դիժն էր, համեմատած նախորդ շրջանի հետ, նրա քաղաքական ազդեցության տարածումը հարևան երկրների վրա, որը հետագա դարերի ընթացքում վերափոխվեց քաղաքակրթական ազդեցության:

Հայկական ավանդույթունը Տիգրան Բ-ի մասին: Տիգրանի դարը հայ պատմագրության սկզբնավորման ժամանակից բաժանված է հինգ հարյուրամյակներով, սակայն ժողովրդի հիշողությունից այդ կարկառուն գործիչը չի ջնջվել: Նրա մասին երգվել են երգեր, պահպանվել են ավանդույթուններ, ու սրանց մի մասը հասել է մեզ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում⁷⁸: Ահա դրանցից երկու հատված. «...Սա (Տիգրանը) մեր թագավորներից հզորագույնը և խոհեմագույնն էր և նրանցից ու բոլոր մարդկանցից քաջ: Նա էր, որ⁷⁹... մարաց իշխանությանը վերջ տալով ու հույներին նվաճելով ոչ սակավ ժամանակով իրեն հնազանդեցրեց: Եվ մեր սահմաններն ընդարձակելով՝ բնակության հին եզրերն էին հասցրեց. իր ժամանակակիցներին նախանձելի էր նա, հետագա սերունդներին՝ ցանկալի ինքը և իր ժամանակը»: «...Կանգնելով արանց դուխ և քաջություն ցուցաբերելով, մեր ազգը բարձրացրեց, լծի տակ եղածներին՝ շատերի վրա լծադիր և հարկապահանջ դարձրեց. բոլոր տղամարդկանց ու կանանց համար առատացրեց ոսկյա և արծաթյա զարդերը, պեսպեսս դույնների պատվական քարերը և զգեստները, որոնցով տգեղները գեղեցիկ էին երևում, իսկ զեղեցիկները իրենց ժամանակի դուցապետներն էին դառնում: Հետևակը ձիերի վրա նստեց, պարսավորները դարձան դիպուկ ազնվամուկներ, գուրզ կրողները զինվեցին սրերով ու նիզակներով, մերկերը ծածկվեցին վահաններով ու զրահներով: Թշնամուն հալածելու համար բավական էր ի մի հավաքված այդ զորքի տեսքը միայն, նրա զենք ու զրահի փայլը և շողշուղալը: Խաղաղություն ու շենություն բերող, բոլոր հասակի մարդկանց յուզով ու մեղրով սնող (էր նա)»:

Այս նկարագրության մեջ, նրա գունեղությամբ ու շափաղանցություններով հանդերձ, մենք ճանաչում ենք Տիգրանին ու նրա պորժունեությունը, մա-

78 Խորենացի, Ա, իդ-ը (Թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանի): Այս ավանդության տվյալները պատմագիրը սխալմամբ վերագրել է մի այլ Տիգրանի, որը ասորած պիտի լինի մ. թ. ա. VI դարում, իսկ Տիգրան Բ-ի մասին պատմել է զրեթե միայն այն կցկտոր տեղեկությունները, որ նա ստացել է անտիկ պատմագրության ներկայացուցիչներից մեկից՝ Հովսեպոս Փլավիոսից, և որոնցով շատ թյուր պատկերացում է ստացվում Տիգրանի գործունեության մասին (տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, էջ-միաձին, 1899, էջ 447 և հաջ.):

79 Մ. Արեղյանը (Հայ ժող. առասպելները, էջ 463) ցույց է տալիս, որ տեքստի այս տեղում պարսից թագավոր Կյուրոսի հիշատակությունը նախորդ ժանոթության մեջ նշված շփոթման արդյունք է:

նավանդ այնպիսի մանրամասներում, որպիսիք են մարերին (այսինքն՝ մեղացիներին ու պարթևներին) և հույներին (այսինքն՝ Սելևկյան պետությունը) նվաճելու, հրկրի սահմանների ընդարձակման, ձեռք բերված հարստությունների, գործի հզորություն մասին պատմածները:

Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Տիգրանակերտի հիմնադրման մասին⁸⁰: Այն պատմական փաստը, որ Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած են եղել մեկը մարերի, մյուսը՝ պարթևների թագավորների հետ, իր արտացոլումն է գտել Տիգրանի բրոզ՝ Տիգրանուհու պատմության մեջ, ըստ որի նրա ամուսինը, մարաց թագավորը, փորձել է նրա միջոցով դավեր նյութել Տիգրանի դեմ, բայց Տիգրանուհուն հաջողվել է կանխել վտանգը: Այս բոլորը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Խորենացու ձեռքի տակ, ժողովրդական հրգերից բացի, եղել է նաև գրավոր աղբյուր:

Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Տիգրանի կատարած գերեվարությունների և վերաբնակեցումների մասին: Փավստոս Բուզանդը պատմում է բաղմահազար հրեական բնակչության մասին, որը «բնակեցրեց հայոց քաղաքներում մեծ արքա Տիգրանը իր դարում և իր ժամանակ»⁸¹: Նույնը հաստատում է և Խորենացին:

Պահպանված այս փշուրները, իհարկե, Տիգրանի մասին մի ժամանակ երգվածի ու պատմածի մի շնչին մասն են կազմում:

80 Տե՛ս Խորենացի. Ա, իր և հաջ.:

81 Տե՛ս Փավստոս, Դ, ծե.:

ՀԱՅ-ՀՌՈՄՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1. ՀՌՈՄԻ ԱՌԱՋԽԱՂԱՑՈՒՄԸ ԳԵՊԻ ԱՐԵՎԵԼՔ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք: Մինչդեռ Հայաստանում զբաղված էին նորաստեղծ տերութայան կազմակերպմամբ, քաղաքների հիմնադրմամբ ու շինարարությամբ, արևմուտքում տեղի էին ունենում մեծ հետևանքներով լեցուն իրադարձություններ և հոռմեական վտանգը քայլ առ քայլ մոտենում էր Հայաստանի սահմաններին:

Շուրջ մեկ դար էր անցել այն ժամանակից, երբ Արտաշես Ա-ի օրոք տեղի ունեցավ Հայաստանի առաջին, նրա համար բարենպաստ, շփումը հռոմեական հանրապետության հետ: Այն ժամանակ Հռոմը դրական վերաբերմունք դրսևորեց իր ախոյան Սելևկյանների թշնամի Հայաստանի նկատմամբ և ողջունեց նրա անկախացումը¹: Հռոմը դեռ իր առաջին քայլերն էր անում Ասիայում:

Անցած հարյուրամյակի ընթացքում Հռոմը տիրույթների իր ուրույն համակենտրոն, տարեցտարի ավելի ու ավելի երկար շառավղով շրջագծվող ծավալման ճանապարհին հսկայական հաջողությունների էր հասել: Սելևկյանների դեմ մղած և 190 թվականի Մազնեսիայի ճակատամարտով ավարտված հաղթական պայքարին հաջորդել էր Երրորդ մակեդոնյան պատերազմը (171—167), որի հետևանքով Մակեդոնիան ջլատվեց, բաժանվեց չորս շրջանների և դարձավ Հռոմի գերիշխանության տակ գտնվող վասալական պետություն: Գնալով ավելի էր խորանում խզումը Հռոմի արտաքին քաղաքականության գաղափարախոսական ձևավորման և նրա գործնական ընթացքի ու նպատակների միջև²: Պարզ էր դառնում, որ Հռոմի հայտարարած վսեմ սկզբունքները այլ բան չեն, քան նրա նվաճողական ձգտումների, նրա ընչաքաղց նպատակների քողարկում: Դա հատկապես հստակորեն դրսևորվեց հաջորդ շրջանում տեղի ունեցած Երրորդ փունիկյան պատերազմի (149—146) և նույն ժամանակ կատարած՝ Հունաստանի նվաճման պարապանքում:

Երկու տարի շարունակ Կարթագենը ետ էր մղում հռոմեական բանակի հարձակումները, բայց ի վերջո, չկաբողացավ դիմանալ նրա գերակշռող ուժին: Քաղաքը նվաճվեց նրկարատե պաշարմանը հաջորդած գրոհով: Հատկանշական:

¹ Տե՛ս վերը, էջ 525:

² Տե՛ս Н. А. Машкин, История древнего Рима, М., 1947, էջ 115:

է Հռոմի ծերակույտի որոշումը Կարթագենի նկատմամբ. հինալուրց ու հարըստագույն այդ քաղաքը հրի մատնվեց ու զհտնին հավասարվեց. նրա տեղը անիծվեց և հայտարարվեց հետագայում բնակութեան անհնթակա վայր: Բնակչությունը ստրկացվեց: Այդ 146 թվականին էր: Նույն 146-ին Հռոմը մի նոր եղևոն կատարեց. ծերակույտի հրամանով ոչնչացվեց Հունաստանի հռչակավոր ու ամենապայլուն կենտրոններից մեկը՝ հռչակապ Կորնթոսը, և նրա բնակչությունը վիճակվեց կարթագենացիների բախտը: Այս գործողությամբ էր, որ «պսակվեց» Հունաստանի վերջնական նվաճումը Հռոմի կողմից:

Հաջորդ քայլը դեպի արևելք՝ Հռոմի վաղեմի դաշնակից և օգնական Պերգամոնի միացումն էր Հռոմեական հանրապետությանը, որ տեղի ունեցավ 133—129 թվականներին, այստեղ բռնկված Արիստոնիկոսի ապստամբությունը ճնշվելուց հետո: Պերգամոնը, Հռոմի առաջին տիրույթը ասիական հողի վրա, վերանվանվեց «պրովինցիա Ասիա»: 123—122 թվականներին գործած Գայոս Գրակոսի օրենքներից մեկով Ասիա պրովինցիայում մտցվեց տասանորդ հարկ, որի գանձման իրավունքը վաճառվում էր հռոմեական կապալաուտներին և այն էլ աճուրդով: Հասկանալի է, թե ինչպիսի եռանդով պետք է դուրս կորզվեր նահանգի բնակիչներից ծախսված գումարի բաղմապատիկը: Ինչպես Հռոմի մնացած տիրույթները, Փոքր Ասիան էլ անմիջապես ողողվեց հռոմեական առևտրականներով ու այլևայլ ձևնարկուներով, որոնց մուտքը հայտնանշվում էր կեղեքման ու ստրակցման սաստկացմամբ:

Հռոմի ուղմական, քաղաքական ու տնտեսական ճնշումը Փոքր Ասիայում շարունակում էր արագորեն աճել հաջորդ տասնամյակների ընթացքում և անշուշտ հենց սա էր Պոնտոսի արքա Միհրդատ Զ Եվպատորի հակահռոմեական բաղաբականության հաջողության կարևորագույն նախադրյալը:

Միհրդատյան պատերազմները: Մինչև 71 թվականը, երբ Տիգրան Բ-ը առաջին անգամ դիվանագիտական շփում ունեցավ հռոմեացիների հետ, Հայաստանի հարևան Պոնտոսը արդեն երեք պատերազմ էր մղել Հռոմի դեմ³: Առաջին պատերազմը տեղի ունեցավ 88—84 թվականներին, այսինքն՝ հենց այն տարիներին, երբ հիմնականում կատարվեցին Տիգրանի նվաճումները: Պատերազմի առիթ ծառայեց տեղական մի կոնֆլիկտ Պոնտոսի և նրա հարեվան Բյութանիայի միջև՝ վերջինիս մեղքով: Հռոմը օժանդակեց իր դաշնակից ու բարեկամ Բյութանիային, և կոնֆլիկտը վերաճեց հռոմեա-պոնտական մեծ պատերազմի, որի առաջին շրջանում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Զ Եվպատորը բացառիկ հաջողություններ ունեցավ: Պոնտոսը հենվում էր Փոքր Ասիայի այն ժողովուրդների վրա, որոնք արդեն կրել էին հռոմեական լուծը և ատելություններ լցված հռոմեացիների հանդեպ, միայն հարմար առիթի էին սպասում նրանցից ազատագրվելու համար: Նրանք ոչ միայն օժանդակեցին Միհրդատին, այլև նրա տված ազդանշանով կազմակերպեցին Փոքր Ասիայի հռոմեական բնակչության մեծ ջարդ, որտեղ զոհվեց 80 հազար մարդ: Մի քանի ձակատամարտեր շահելով, Միհրդատը տիրացավ գրեթե ողջ Փոքր Ասիային և տեղափոխեց պատերազմի թատերաբեմը Բալկանյան թերակղզի: Այստեղ

³ Պատերազմները մանրամասն նկարագրում են Ապոլիանոսը՝ «Միհրդատյան պատերազմներ» գործում և Պլուտարքոսը՝ Սուլլայի, Լուկուլոսի և Պոմպեոսի կենսագրություններում:

ևս մի շարք հունական քաղաքներ, մասնավորապես Աթենքը, միացան նրան: Սակայն Հունաստանում ուժեղ էր նաև հռոմեական կուտակցությունը, և երբ 87 թվականին իր բանակով Հունաստան ժամանեց Սուլլան, որին հանձնարարված էր վարել Միհրդատի դեմ մղվող պատերազմը, նա հաստատուն հեղափոխության գտավ ի դեմս հունական օլիգարխիայի: Սուլլային հաջողվեց երկու ճակատամարտերում (Քերոնեայի և Օրքոմենի մոտ) ջարդել Պոնտոսի զորքերն ու, թեև մեծ ջանքերով, առնել Աթենքը, որն ավերվեց և ավարի մատնվեց⁴: Պատերազմը ավարտվեց 84 թվականին Դարդանոսի բանավոր պայմանագրով, որով Միհրդատը հրաժարվեց իր արտաքին նվաճումներից և պարտավորվեց մեծ ուղմատուղանք վճարել:

Պոնտոսի երկրորդ պատերազմը Հռոմի դեմ (83—81) տեղական բնույթ էր կրում և էական հետևանքներ չունեցավ:

Ապացուցված է, որ Հայաստանը այդ երկու պատերազմներին մասնակցություն չի ունեցել, ինչպես նաև չի մասնակցել Միհրդատի՝ Հռոմի դեմ վարած երրորդ պատերազմի սկզբնավորմանը (մ. թ. ա. 73)⁵: Միայն այս պատերազմի նախօրեին՝ 74 թվականին հայերը երրորդ անգամ ասպատակել են Կապադովկիան և այնտեղից գերեվարել, ըստ Ապպիանոսի տվյալների, 30 բյուր (300 հազար) մարդ⁶:

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի պատճառը Բյութանիայի միացումն էր Հռոմին, որը Հռոմի տրամադրություն տակ դնելով Սեծովյան նեղուցները, մահացու վտանգ էր ներկայացնում Պոնտոսի տնտեսության համար: Միհրդատը մեծ պատրաստություններ էր տեսել ինչպես զորք հավաքագրելու և մարզելու, այնպես էլ հռոմեացիների թիկունքը թուլացնելու ուղղությամբ: Նա դաշնակցել էր Իսպանիայում Հռոմի դեմ ապստամբած Սերտորիոսի հետ ու բավական մեծ գումարներ հատկացրել նրան: Իր կողմից վերջինս Միհրդատին տրամադրել էր մի խումբ ուղմական հրահանգիչներ, որոնք պոնտական զորքերին վարժեցնում էին հռոմեական արվեստի ոգով⁷: Սկզբում բախտը ժպտում էր Պոնտոսին ու նա նորից տիրացավ գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիային, բայց հետո սկսվեցին անհաջողությունները: Այդ պատերազմում Միհրդատի խոստանն էր Լուկիոս Լուկուլլոսը՝ Հռոմի լավագույն զորավարներից մեկը: Նրան հաջողվեց հետզհետե Միհրդատին ստիպել բաշվելու Պոնտոս, ուր Կաբիրա քաղաքի մոտ, նա ծանր պարտություն հասցրեց Միհրդատին (71): Միհրդատը փախավ Հայաստան⁸. հռոմեացիները պահանջեցին նրան հանձնել իրենց:

Ահա այստեղից սկսվեց այն բախումը Հռոմի հետ, որը վերաճեց Հայաստանի համար ծանր հետևանքներ ունեցող հայ-հռոմեական պատերազմի: Սա, իհարկե, սոսկ մի առիթ էր, որով բացահայտվեցին նախորդ տարիների ընթացքում կուտակված հայ-հռոմեական հակասությունները:

Հայաստանը և Հռոմը: Տիրդանը, անշուշտ, գերազանց զորավար էր և լավ քաղաքագետ: Այդ մասին են վկայում նախորդ գլխում հիշատակված բազմա-

⁴ Տե՛ս H. Bengtson, Griechische Geschichte, München, 1960, էջ 197:

⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան երկրորդ և Հռոմը, էջ 43:

⁶ Տե՛ս App., Mithr., 67:

⁷ Տե՛ս A. Heuss, Römische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 240 և հաջ.:

⁸ Տե՛ս App., Mithr., 82:

Թիվ փաստերը: Բայց իր գործունեությունը սկզբնական շրջանում, զբաղված ու տարված լինելով տերություն կարգավորման գործերով, նա թերագնահատել է Հռոմի վտանգը: Հայաստանը, թեև Պոնտոսի դաշնակից, մասնակցություն ցույց չի տվել հռոմեա-պոնտական պատերազմներին, հուսալով, ըստ երեւոյթին, թե այդպիսով կխուսափի Հռոմի շահերին դիպչելուց, հետևաբար և նրա հետ բախվելուց: Աչքաթող է արվել մի հանգամանք, որ այն գործողությունները, որոնք ուղղված էին աշխարհակալ տերության կազմավորմանը և թվում էին ներքին, գոնև Հռոմի հետ ամենևին շանչվող ձեռնարկումներ, դրանք էին հենց, որ առաջին հերթին դիպչում էին Հռոմի շահերին: Դիպչում էին անհամեմատ ավելի, քան եթե գոյություն ունենա՞ր աննշան Հայաստան ու ակտիվորեն պայքարեր Հռոմի դեմ:

Վաղ թե ուշ Հռոմը պետք է բախվեր նորաստեղծ տերության հետ: Այս անխուսափելիությունը Տիգրանը անհրաժեշտ շափով հաշվի չէր առել: Եվ երբ իրագործությունների ճնշման ներքո նա սկսեց հաշվի առնել այդ, հարմար պահը կորսված էր: Ըստ Պլուտարքոսի, պատերազմի հենց նախօրյակին Տիգրանը և իր մոտ ապաստանած Միհրդատը մտադրվել էին ներխուժել Փոքր Ասիայի հռոմեական մարզերը: Լուկուլլոսը, ասում է Պլուտարքոսը, իմանալով այդ մասին, «շատ զարմացավ. եթե հայոց թագավորը մտադիր էր հարձակվել հռոմեացիների վրա, ապա ինչո՞ւ չդաշնակցեց Միհրդատի հետ, երբ պոնտացին իր հզորության գագաթնակետին էր, ինչո՞ւ չմիացրեց իր զորքերը նրա ուժին, երբ դեռ վերջինը իր ծաղկման մեջ էր, ինչո՞ւ թույլ տվեց, որ նա ընկնի ու թուլանա, և նոր միայն պատերազմ սկսի հաջողության աննշան հույսերով...»⁹: Անկախ այն տեղեկության հավաստիությունից, թե Տիգրանը մտադրվել էր նախահարձակ լինել (որը շատ կասկածելի է և հակասում է մեզ հայտնի տվյալներին), տեղին է Լուկուլլոսի զարմանքը: Քաջատեղյակ լինելով Հռոմի քաղաքականությանը և ախորժակներին, Տիգրանը պետք է, որ նախատեսեր բախման անխուսափելիությունը և ընտրեր դրա համար ավելի բարենպաստ իրադրություն¹⁰:

Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակությունը: 71 թվականի վերջերին Լուկուլլոսը Տիգրանի մոտ որպես պատվիրակ ուղարկեց իր մերձավորներից Ապպիոս Կլավդիոսին: Պատվիրակության պաշտոնական նպատակն էր համոզել Տիգրանին՝ հռոմեացիներին հանձնելու իր մոտ պատասպարված Միհրդատ Եվպատորին, Հռոմում կայանալիք հաղթահանղեսում նրան ցուցադրելու նպատակով¹¹:

Ապպիոս Կլավդիոսը ժամանեց Անտիոք, Տիգրանի հարավային մայրաքաղաքը, բայց այնտեղ չգտավ արքային, որը զբաղված էր Փյունիկիայի քաղաքների նվաճմամբ: Հետաքրքրական է նշել, թե որքան ապահով է զգացել իրեն հայոց թագավորը, որ այն պահին, երբ իր դաշնակից Միհրդատը պարտված էր և պատերազմը բառացիորեն բախում էր հայկական պետության դուռը, նա գտնվել է ծայրագույն հարավում, ակնհրեաբար մտահոգված ոչ թե

⁹ *Plut.*, *Lucul.*, 21:

¹⁰ *Հմմտ.* Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 93 և հաջ.:

¹¹ *Sén Plut.*, *Lucul.*, 21; *Memn.*, XLVI:

հոտմեացիներով, այլ նրանով, որ նվաճեր Սելեկյանների պետության վերջին հենակետերը (այդ թվում Պտղոմայիս քաղաքը, որտեղ փակվել էր Սելենե թագուհին)¹²:

Երբ Լուկուլլոսի պատվիրակի և Տիգրանի հանդիպումը վերջապես տեղի ունեցավ, Տիգրանը կտրուկանապես մերժեց հանձնել Միհրդատին, «ասելով, որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն, եթե նա Լուկուլլոսի ձեռքը հանձնի իր աներոջը»¹³: Հակառակ Պլուտարքոսի հաղորդման, թե Ապպիոս Կլավդիոսը, ի պատասխան մերժման, պատերազմ հայտարարեց Տիգրանին, այլ տվյալների հիման վրա, հետևելով Մանանդյանին, կարելի է կըրակացնել, որ հոտմեացիները կուլ տվին մերժումը, քանի որ Պոնտոսի նվաճումը դեռ ավարտված չէր և Փոքր Ասիայում վիճակը խառն էր: Որ Կլավդիոսը հրաժեշտ է տվել Տիգրանին առանց պատերազմ հայտարարելու, երևում է նաև այն հանդամանքից, որ Տիգրանը դրանից հետո էլ, մինչև 69 թվականի գարունը, ինչպես կտեսնենք, շարունակեց ղբաղվել իր տերության ծայրագույն հարավային սահմանների ընդլայնման ու կարգավորման գործերով:

Սակայն, եթե ձախողվեց հոտմեական պատվիրակության պաշտոնական նպատակը, ապա նշանակալից հաջողությանմբ պսակվեց նրա անպաշտոն, գաղտնի, բայց թերևս հենց բուն նպատակը, որի մասին, սակայն, Պլուտարքոսը բացելիբաց է հայտնում: «Այդ միջոցին,— պատմում է նա, նկատի ունենալով այն պահը, երբ պատվիրակը սպասում էր Տիգրանի հետ հանդիպման,— Ապպիոսն իր կողմը գրավեց իշխանավորներից շատերին, որոնք ներքուստ մեծ դժվարություններ էին հնազանդվել Տիգրան Արմենին: Սրանցից մեկն էր և Զարբիենոսը՝ Կորգվաց թագավորը: Նաև Տիգրանի նվաճած քաղաքներից շատերին, որոնք նրա մոտ ծածուկ սուրհանդակներ էին ուղարկել, Ապպիոսը խոստացավ, որ Լուկուլլոսը կօգնի նրանց, բայց պատվիրեց, որ առայժմ դեռ հանդիստ մնան»¹⁴:

Ահա, Լուկուլլոսի պատվիրակը եռանդուն կերպով պառակտում էր սերմանում Տիգրանի ճամբարում, անշուշտ, օգտագործելով հոտմեական դիվանագիտության փորձված միջոցները՝ կաշառքն ու խոստումները, հող նախապատրաստելով ապագա բախման պահին Տիգրանի թիկունքը խախուտ դարձնելու համար: Կասկածից վեր է նաև, որ Կլավդիոսը բազմաթիվ լրտեսական տեղեկություններ տարավ իր հետ, որ հավաքել էր ինչպես Անտիոքում, այնպես էլ նախքան այնտեղ հասնելը Հայաստանի մի շարք շրջաններում դեգերելիս¹⁵:

2. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲԸ

Հոտմեական բանակի ներխուժումը Հայաստան: 69 թվականի գարնանը Տիգրանը, ինչպես ասվեց, տակավին գտնվում էր իր տերության սահմանամերձ հարավային վայրերում, ուր նա պաշարել էր Պտղոմայիս քաղաքը՝ Սե-

12 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957, էջ 159:

13 Memn., XLVI:

14 Plut., Lucul., 21:

15 Տե՛ս նույն տեղում: Նաև Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հոտմը, էջ 87:

լեկյան Սելենն թագուհու նստավայրը, որը Սելեկյան զահին հավակնություններ էր ներկայացնում իր որդիների անունից:

Պողոմայիսը դեռ դիմադրում էր, երբ Տիգրանի ճամբար ժամանեց հրեական Ալեքսանդրա թագուհու դեսպանութունը՝ հարուստ ընծաներով, նպատակ ունենալով կասեցնել Տիգրանի հետագա առաջխաղացումը դեպի Պաղեստին: Երազրվե՞լ էր արդյոք այդպիսի մի արշավանք, թե՞ այն Սելեկյաններից բաղմամբիվ հարվածների կրած հրեաների մտավախության ծնունդ էր սոսկ՝ դժվար է ասել: Հաշվի առնելով, որ Տիգրանը Սելեկյանների պետության հետ միասին ժառանգել էր նաև նրանց քաղաքականության բաղմամբիվ դժեր, նման մի արշավանքի ծրագրի առկայությունը անհավանական չէ: Այսուհանդերձ, թագավորը բարյացկամ վերաբերմունք ցուցաբերեց դեսպանության նկատմամբ և պատվիրակներին հանգստացրեց խաղաղ ապագայի հեռանկարով¹⁶:

Այնուհետև ընկավ Պողոմայիսը, և Սելենն թագուհին գերի վերցվեց: Վերջինս հետադաշտում մահասպատժի ենթարկվեց¹⁷: Տիգրանը դեռ տոնում էր իր հաղթանակը, երբ սուրհանդակը լուր բերեց, որ Լուկուլոսը ներխուժել է Հայաստանի սահմանները և եռանդագին առաջ է շարժվում:

Իսկապես, հռոմեական զորավարը, որը Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակությունից հետո մեկ տարուց ավելի ժամանակը ծախսել էր նախ՝ Պոնտոսի նվաճումն ավարտելու և ապա Փոքր Ասիայի տնտեսական կացության կարգավորման վրա, այժմ որոշել էր նվաճել մի թագավորություն ևս¹⁸: Կտրելով անցնելով բարեկամական Կապպադովկիան, Լուկուլոսը Տոմիսայի դետանցով մտել էր Մոփբի հողերը և այժմ շարժվում էր դեպի Տիգրանակերտ: Աղբյուրներում կան մի շարք տվյալներ, որոնք վկայում են, որ Մոփբի իշխանավորների միջև ևս Ապպիոս Կլավդիոսը ժամանակին կարողացել էր Տիգրանի դեմ թշնամություն սերմանել, նրանց հիշեցնելով թերևս Մոփբի ոչ հեռու անցյալում վայելած անկախությունը և Լուկուլոսի անունից խոստանալով վերականգնել այդ վիճակը: Համենայն դեպս Մոփբի վրայով ևս Լուկուլոսը ընթացում էր անխոչընդոտ, ստանալով անհրաժեշտ կենսամթերք¹⁹:

Վերահասու լինելով իրադրությունը, Տիգրանը թողեց ամեն ինչ և իր վեց հազարանոց զրանիկ գնդի ուղեկցությամբ շտապեց Հայաստան: Սակայն նա իրենից առաջ ուղարկեց մի այլ ջոկատ՝ երկու կամ երեք հազարանոց հեծելազունդ, որը սրբնթաց պիտի հասներ Մոփբ և խոչընդոտեր Լուկուլոսի առաջխաղացումը²⁰: «Երբ Տիգրանն այնուհետև, — կարդում ենք Ապպիանոսի մոտ, — հաստատ իմացավ (Լուկուլոսի ներխուժման մասին), նա ուղարկեց Մեհրուժանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի ուշացնի Լուկուլոսի գրոհը»²¹: Այստեղ հիշատակված Մեհրուժանը (Միթրոբուլան), հավանաբար, Մոփբի

16 *Sén Jos. Flav.*, AJ, XIII, 16, 4; BJ, I, 3, 5:

17 *Sén Strabo*, XVI, 2, 3:

18 *Sén App.*, Mithr., 83 և հաջ.:

19 *Sén App.*, Mithr., 84; *Plut.*, Lucul., 24:

20 *Sén Ս. Կրկյաշարյան*, Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում, ՊԲՀ, 1967, № 4, էջ 278:

21 *App.*, Mithr., 84. նաև՝ *Plut.*, Lucul., 25:

սատրապն էր, որը նշանակվել էր Տիգրանի կողմից այդ երկրամասը նվաճվելուց ու նրա թագավոր Արտանեսի սպանվելուց հետո: Իր ծագմամբ Մեհրուժանը թերևս պատկանել է Ծոփքի թագավորական, տանը՝ Զարեհյանների: Ինչեփցե, Մեհրուժանը կատարեց իր պարտքը, քաջաբար կռվի բռնվելով կուկուլոսի զորքերի հետ և իր մահը դտավ այդ կռվում²²:

Բացի դրանից, Տիգրանը դիմել էր նաև մի ուրիշ քայլի. նա հրամայել էր Ասորիքի հայկական կուսակալ Բագարատին (Մագադատես) հավաքելով զորքերը, իր հետքերով շարժվել դեպի Հայաստան²³:

Տիգրանակերտի պաշարումը: Երբ Տիգրանը իր դրանիկ զնդի հետ միասին, կտրելով հազարից ավելի կիլոմետր տարածություն, հասավ Հայաստան, նա արդեն Տիգրանակերտը պաշարված գտավ հռոմեական զորքերի կողմից²⁴: Առաջմ, քանի դեռ չէր հավաքել իր ուժերը, նա ի վիճակի չէր ճակատամարտ տալու նրանց: Սակայն, մյուս կողմից, Տիգրանակերտում էին գտնվում նրա կանանոցը և զանձերի մի մասը, որ նա չէր ցանկանում վտանգի ենթարկել: Եվ ահա, անահնկալ հարձակում է ձեռնարկում եղած ուժերով: Վեց հազարանոց հայկական զորամասը ճեղքում-անցնում է քաղաքը պաշարող հռոմեական զորքերի օղակը և ներս թափանցում: Վերցնելով ինչ հարկն է, զորամասը նույն կարգով դուրս է գալիս քաղաքից²⁵: Տիգրանակերտում որպես պաշարչալիների ղեկավար, թողնվում է Տիգրանի մերձավորներից Մանկայանը:

Տիգրանի հաջորդ քայլը եղավ տեսակցել և խորհրդակցել իր աներ Միհրդատ Եվպատերի հետ, որն արդեն մեկուկես տարի ապրում էր իրեն հատկացված հայկական մի ամրոցում, բայց հայոց արքայի հետ դեռևս չէր տեսնվել: Երկու թագավորների կարծիքները ծագած պատերազմում կիրառվելիք ռազմական տակտիկայի վերաբերյալ՝ բաժանվեցին: Միհրդատի խորհուրդն էր, համաձայն Ապոլիանոսի հաղորդման, սր Տիգրանը «հռոմեացիների հետ կռվի շրճովի, այլ միայն հեծելազորով ասպատակի ու ավերի երկիրը և աշխատի, եթե կարելի է, նրանց սովի մատնել»²⁶: Տիգրանը համաձայն չէր այս տակտիկային, ըստ երևույթին, նկատի ունենալով ավելի արագ լուծել պատերազմի բախտը և երկիրը շենթարկել տեական փորձությունների: Նա որոշեց ճակատամարտ տալ կուկուլոսին:

Մինչ այդ, Տիգրանակերտը համառորեն դիմադրում էր հռոմեական բանակին: Սրանք գրավել էին պարիսպներից դուրս գտնվող թագավորական պալատը և, հայկական զորամասի իրականացրած ճեղքումից ազդված, ու նման պայքերը կանխելու նպատակով, բուն քաղաքը շրջապատել էին պատնեշով ու խրամով, որով պաշարվածներին զրկել էին դրսի հետ հաղորդակիտ հնարավորություններից: Ավելին անել, սակայն, հռոմեացիները ի վիճակի չէին: Քաղաքն առնելու նրանց բոլոր փորձերը ապարդյուն էին մնում: Քաղաքի հզոր

22 Տե՛ս նույն տեղում:

23 Տե՛ս App., Syr., 48:

24 Տե՛ս Ս. Կոկյաշարյան, Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ճշտում, Լջ 278:

25 Տե՛ս App., Mithr., 85; Memn., 56:

26 նույն տեղում:

պարիսպները դիմանում էին փորվող ականներին, իսկ պաշտպանները՝ թըշնամու գրոհներին: Նրանք նիտերի տարափ էին տեղում պարիսպներին մերձեցողների վրա, իսկ փայտյա պաշարողական մեքենաները հրի ճարակ դարձնում, նրանց վրա պարիսպներից այրվող նավթ թափելով²⁷: Այսպես շարունակվեց շուրջ կես տարի՝ 69 թվականի դարնանից մինչև աշուն: Անշուշտ Տիգրանակերտի պաշտպանները ապրում ու գործում էին այն հույսով, որ ուր որ է կերևա Տիգրանը և կձեղբի քաղաքը շրջափակած հռոմեական զորքերի օղակը:

Հայկական և հռոմեական բանակները: 69 թվականի աշնանը Տիգրանն իսկապես անցավ Տավրոսի լեռնաշղթան և իր զորքով հայտնվեց Տիգրանակերտի մոտերքում՝ հռոմեացիներին ճակատամարտ տալու մտադրությամբ: Հոկտեմբերի սկզբին հայկական զորքերը ընդհուպ մոտեցան Տիգրանակերտին և տեսանելի դարձան քաղաքի պարիսպներից դիտող պաշտպանների համար:

Տիգրանի ժողոված զորքի քանակության մասին անտիկ պատմիչների հաղորդած տվյալները խիստ հակասական են: Եթե Պլուտարքոսը խոսում է շուրջ 270 հազար մարտիկների, իսկ Ապպիանոսը նույնիսկ 300 հազարի մասին, հռոմեական Եվտրոպիոս պատմիչը հիշատակում է 107. 500 զորք, իսկ փոքրասիական պատմիչներ Մեմնոնն ու Փլեգոնը՝ էլ ավելի պակաս, առաջինը՝ 80 հազար, երկրորդը՝ 70 հազար²⁸: Իրավացի են, անշուշտ, այն դիտնականները, որոնք նախապատվությունը տալիս են այս երրորդ խմբին, ելնելով այն հանգամանքից, որ Պլուտարքոսն ու Ապպիանոսը անվերապահորեն հավատ են ընծայել Լուկուլլոսի՝ Հոմ հղած ղեկույցներում բերված թվերին՝ իսկ սրանց հեղինակը, ինչպես հայտնի է և բազմիցս նշված է գրականություն մեջ, ամենևին չէր ձգտում տարբերվել մյուս հռոմեական զորավարներից, որոնք իրենց հաղթանակներն ու նվաճումները ահավոր չափազանցություններ էին ներկայացնում ծերակույտին²⁹: Թվում է, թե Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի հազորված տվյալները բնութագրում են ոչ թե Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցած հայկական զորքի քանակությունը, այլ Տիգրանի բանակի թիվն ընդհանրապես, այն բանակի, որ նա ի վիճակի էր հավաքելու իր լայնածավալ տիրություն մեջ: Այս կասկածությունները հետաքրքրական է, որ այդ թվերը համընկնում են այն թվին, որ հաղորդում է Հովսեպոսը Տիգրանի բանակը Ասորիք մտնելու առիթով³⁰: Մեմնոնն ու Փլեգոնը, ընդհակառակն, տալիս են հայկական զորքերի այն քանակությունը, որ անմիջականորեն մասնակցել է Տիգրանակերտի ճակատամարտին՝ 70—80 հազար:

Միևնույն հռոմեական հեղինակները, դառնալով Լուկուլլոսի բանակի ուժերին, ընդհակառակն, խիստ փոքրացնում են դրանց քանակը, նորից հավատալով վերոհիշյալ ղեկույցներից եկող թվերին, որոնց մեջ Լուկուլլոսն, իհարկե, ջանք չափտի խնայիք նսեմացնելու իր ունեցած զորքի և նյութական սևուրսների քանակությունը մի պատերազմում, որը, ինչպես հայտնի է, վա-

27 *Sb'u Dio*, XXXVI, 1, 6:

28 *Sb'u Memn.*, XLVII; *Phleg.*, Frag. 12:

29 Տվյալների մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան երկրորդը և Հոմոսը, էջ 116—119: *Sb'u նաև CAH*, IX, էջ 366 (*Ormerod*):

30 *Sb'u Jos. Flav.*, AJ, XIII, 16, 4:

րում էր առանց ծերակույտի համաձայնությունը ստացած լինելու Պլուտարքոսը հիշատակում է 14 հազար մարտիկ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտում, իսկ Ապպիանոսը էլ ավելի հեռուն է գնում՝ նշելով զորքի նույն այդ քանակությունը ընդհանրապես Հայաստան արշաված հռոմեական զորքի համար: Հետազոտողները նշել են Պլուտարքոսի տվյալների ներքին հակասությունները³¹, իսկ Հ. Մանանդյանը հավանական կարծիք է հայտնել, որ վերոհիշյալ թվերը վերաբերում են միմիայն հռոմեացիներից կազմված մասին, առանց դաշնակիցների տրամադրած զորքերի, որոնց հետ միասին Լուկուլլոսի բանակը իր բանակությամբ արդեն համեմատելի էր դառնում Տիգրանի բանակին և թերևս միայն կիսով չափ էր սլակաս նրանից և ոչ քսան անգամ, ինչպես ջանում են ցույց տալ հռոմեական կողմի ջատագով պատմիչները և սրանց անվերապահ հավատ ընծայած որոշ պատմաբաններ:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Վերջապես 69 թվականի հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցավ Տիգրանակերտի ճակատամարտը: Նրա ելքի մասին եղած տեղեկությունները միահամուռ են. հայերը պարտություն կրեցին. բայց ճադատամարտի ընթացքը խիստ տարբեր է ներկայացված Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի մոտ: Ուսումնասիրողները ավելի նշանակություն են տվել Պլուտարքոսի նկարագրությանը, սակայն Հ. Մանանդյանի հետազոտությունը թույլ է տալիս պնդել, որ Ապպիանոսի նկարագրությունը շատ ավելի հարազատ է իրականությանը, որովհետև սա օգտվել է տվյալ դեպքում ոչ թե հռոմեական աշտուռ աղբյուրներից, այլ փոքրասիական աղբյուրներից կամ գուցե Նիկողայոս Դամասկացուց³²:

Ըստ Ապպիանոսի նկարագրության, Լուկուլլոսը փոքրաթիվ այրուձիով ճակատային հարձակման ցույց է արել, իսկ ինքը՝ հիմնական ուժերի գլուխ կանգնած, շրջանցել է հայկական զորքի դասավորությունը և դիրք բռնել նրա թիկունքում գտնված մի բլրի վրա: Երբ Տիգրանը, ետ մղելով հակառակորդի հեծելազորի գրոհը, սկսել է հետապնդել նրան, Լուկուլլոսը հարվածել է թիկունքից, ըստ որում՝ նախ գրոհել է Տիգրանի զորքի դասավորության խորքում գտնվող գումակի վրա, ապա, խուճապահար գումակի ետևից՝ խուժել բուն զորքի արդեն իսկ խախտված դասավորության մեջ: Հետևանքը եղել է սաստիկ իրարանցումն ու անկանոն նահանջը, որը վերածվել է փախուստի³³:

Բանակների կորուստների մասին եղած տվյալները ևս խիստ հակասական են: Պլուտարքոսի պատմելով կոտորվել է 100 հազարից ավելի հայ և 5 (!) հռոմեացի (100 հռոմեացի էլ վիրավորվել է): Եթե չլինեին էլ ղուգահեռ այլ տվյալներ, այս թվերը կարելի էր հանգիստ խղճով մի կողմ նետել, որպես քմածին: Բայց տվյալները կան և, օրինակ, Փլեգոնը խոսում է ընդամենը 5 հազար հայերի կորստյան մասին³⁴: Ըստ երևույթին, նախապատվությունը

³¹ *Sh'ou K. Eckhardt*, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, „Klio“, Bd. X, Heft 1, էջ 78 և հաջ.:

³² *Sh'ou Th. Reinach*, Mithridate Eupator roi du Pont, Paris, 1890, էջ 443 և հաջ.:

³³ *Sh'ou App.*, Mithr., 85:

³⁴ *Sh'ou Phleg.*, frag. 12. *Th. Reinach*, Mithridate Eupator, էջ 367. Թյուրիմացարար Փլեգոնի այս տվյալը վերաբերում է 68 թվականին տեղի ունեցած Արածանի ճակատամարտին:

պետք է տալ այս թվին, և ոչ միայն այն պատճառով, որ դա ավելի տրամաբանական է, այլ առաջին հերթին, որովհետև փլեգոնը փոքրասիական պատմիչ է, չնդոք աղբյուրների վրա հենվող, ինչպես և այն պատճառով, որ թե՛ Ապպիանոսի նկարագրածի, և թե՛ հենց Պլուտարքոսի պատմածի համաձայն, ըստ էության, տեական ճակատամարտ տեղի չի ունեցել³⁵, որպեսզի կողմերից մեկը այդչափ կորուստներ տար:

Իր տարած կարևոր հաղթանակից հետո Լուկուլլոսը նոր եռանդով դարձավ Տիգրանակերտի պաշարմանը: Իրադրությունը փոխվել էր այն իմաստով, որ քաղաքն արդեն հույս չունեի կամ համենայն դեպս մոտ ժամանակներում չէր կարող հույս ունենալ, թե դրսից օգնություն կստանա: Քաղաքացիները բարձրաբերձ պարիսպներից ականատես էին հղիլ ճակատամարտի ողջ ընթացքին: Հռոմեացիներն այժմ փոխում են իրենց տակտիկան, գրոհների փոխարեն դիմելով դավադրական միջոցների:

Տիգրանակերտի անկման մասին առկա են շորս հեղինակների վկայություններ, որոնց հաղորդածները, որքան էլ տարբեր են իրարից, բայց մի խնդրում համերաշխ են՝ քաղաքը դավադրաբար հռոմեացիներին են հանձնել Տիգրանակերտում գտնվող օտարերկրացիները: Հստ Ապպիանոսի՝ Մանկայոսի մոտ ծառայող հույն վարձկան զինվորներն էին, որ ապստամբելով, ներս թողեցին հռոմեացիներին: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ այդ արել են Տիգրանակերտի օտարերկրացի բնակիչները: Պլուտարքոսը խոսում է ընդհանրապես «հելլենների ապստամբության» մասին՝ «բարբարոսների դեմ»: Վերջապես, Մեմոնի ասելով, դավադիրները Միհրդատ Եվպատորի՝ Տիգրանակերտում գտնվող զորապետներն էին³⁶, Ինչևէ, քաղաքն ընկավ հռոմեացիների ձեռքը, սաստիկ կողոպուտի ենթարկվեց ու քարուքանդ արվեց:

Սակայն հաջորդ տասնամյակների ընթացքում այն վերածնվեց և մ. թ. I դարի կեսերին նորից դարձավ Հայաստանի կարևորագույն կենտրոններից մեկը³⁷:

3. ՀՌՈՄՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՆԱՀԱՆՁՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Լուկուլլոսը Կոդուսում: Վրա հասավ ձմեռը, և հակառակորդները յուրովի օգտագործեցին այն. մեկը՝ հանգստի, մյուսը՝ նոր ուժեր կուտակելու համար: Լուկուլլոսը իր բանակով քաշվեց Կորդուք՝ ձմեռելու: Այս երկիրը, Ստրաբոնի հաղորդմամբ, հատկապես բարենպաստ էր տրամադրված հռոմեացիների նկատմամբ: Կորդվաց թագավոր Զարբիենոսը, ինչպես նշվեց, դեռևս Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակության օրերին էր դայթակղվել հռոմեացիների խոստումներով և իր ծառայություններն առաջարկել նրանց: Տեղեկանալով Զարբիենոսի դավաճանությունը, Տիգրանը մահապատժի էր ենթարկել նրան՝ իր ընտանիքի հետ միասին: Այժմ կորդվաց ավագանին կարող էր հագուրդ տալ Տիգրանի նկատմամբ ունեցած թշնամանքին, հանգիստ տրամադրելով և այլևայլ ծառայություններ մատուցելով Լուկուլլոսին ու նրա բանակին: Վերջինս

35 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 179 և հաջ.:

36 *Sb'us App., Mithr., 86; Dio, XXXVI, 2, 3; Plut., Lucul., 29; Memn., 57:*

37 *Sb'us Tac., Ann., XV, 4:*

էլ երախտահատույց եղալ, կատարելով Ջարբիհնոսի հուղարկավորման ծեսը՝ հնարավոր քոթութեամբ ու խանկարժեք մահարձան կանգնեցնելով նրան: Այս պատմությունն անող Պլուտարքոսը շարունակութեան մեջ ակամա ի հայտ է բերում Լուկուլլոսի այս քնքշութիւնները իրական պատճառը: «Ջարբիհնոսի արբունիքում, — գրում է նա, — գտել էին մեծ քանակութեամբ ոսկի և արծաթ, իսկ պահեստներում կար երեք միլիոն մեդիմն ցորեն: Այսպիսով և՛ զինվորները հարստացան, և՛ Լուկուլլոսը զարմացալ, որ ինքը մեկ դրամ անգամ շտանալով հասարակական գանձարանից, պատերազմը վարում է միայն իր միջոցներով»³⁸:

Լուկուլլոսը, հիրավի, կարող էր զոհ լինել: Տիգրանի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո նրան հնազանդվել էին Տիգրանի նախկին հպատակները՝ արաբական ցեղերի առաջնորդները, Կոմմագենն թագավորութեան իշխող Նրվանդունի Անտիոքոս Ա.-ը: Նրան հաջողվել էր Ասորիքից հայերի նահանջելուց հետո թափուր մնացած Սիւլկյանների գահին նստեցնել Սիւլկյան Անտիոքոս ԺԳ-ին՝ Տիգրանի կողմից մահապատժի ենթարկված Կլեոպատրա-Սիւլենն թագուհու որդուն: Ծովիքը ևս հարել էր Լուկուլլոսին:

Ողևորված այս բուրդով, Լուկուլլոսը, համաձայն որոշ տվյալների, մտադրվել էր շարունակել իր երթը դեպի Արևելք և հարձակվել պարթևների վրա: Մի շաբթ հետադուրդներ կատարածում են այս հաղորդման իսկութեանը³⁹, ենթադրելով, որ Լուկուլլոսը շէր կարող նման բախտախնդրական քայլի մասին մտածել, թիկունքում ունենալով Տիգրանին ու Միհրդատին: Գուցե և այդպես է, բայց հայտնի է, որ Արևելքում որոշ հաջողությունների հասած հռոմեական գրեթե բոլոր զորավարները երազել են տիրանալու Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքին, և Լուկուլլոսն էլ կարող է տառապած լինել այդ ցավով: Ինչևիցե, նրա բանակում գտնվել են սառնարյուն մարդիկ, որոնք կտրականապես հակադրվել են այդ ծրագրին և կասեցրել այն⁴⁰: Պարթևների դեմ արշավանք ոչ միայն տեղի չունեցաւ, այլև նրանց մոտ պատվիրակութուն ուղարկվեց՝ դաշինք կնքելու առաջարկութեամբ⁴¹:

Պատերազմի հետագա ընթացքը: Պարթևների դիւրը: Հիրավի, Լուկուլլոսի համար հայկական պատերազմը ոչ միայն ավարտված չէր, այլև դեռ նոր էր: Ետնում իր վճռական փուլը: Իսկ ինչո՞ւ էր դբադված Տիգրանը այդ միջոցին: Ծակատամարտից հետո նախիստ ընկճված վիճակում քաշվել էր մի ապահով վայր: Չէ՞ որ սա առաջին պարտությունն էր՝ երկուսուկես տասնամյակների ընթացքում նրա տարած անընդմեջ հաղթություններից հետո: Նրա մոտ անմիջապես եկալ Միհրդատ Նվպատորը, որն ուշացել էր Տիգրանակերտի ճակատամարտից: Կորսվի պսնտացին, որ իր կյանքում բազմաթիվ ճախրումներ ու անկումներ էր ապրել, իր մեջ ուժ գտալ քաջալերելու Տիգրանին և նրա ուշադրությունը գարձնելու հերթական խնդիրների վրա:

38 Plut., Lucul., 29:

39 Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, «Klio» X, էջ 195, 2. Սանանյան, Տիգրան Նրդորդը և Հոմը, էջ 138:

40 Տե՛ս Plut., Lucul., 30:

41 Տե՛ս Dio, XXXVI, 3, 1: App., Mithr., 87:

Անհրաժեշտ էր նոր ուժեր հավաքել հռոմեացիների դեմ պատերազմը շարունակելու համար և հոգ տանել երկրի արտաքին հարաբերությունների կարգավորման մասին: Ասորիքը Տիգրանի համար, ըստ երևույթին, գործնականորեն կորսված էր: Անհավանական չէ, սակայն ինչպես կտեսնենք, որ այնտեղից կուսակալ Բագարատի հեռանալուց և Անտիոքոս ԺԳ Սելևկյանի գահակալումից հետո էլ հայերն Ասորիքում ինչ-որ դիրքեր դեռ շարունակում էին պահպանել⁴²: Այնուամենայնիվ, օգնություն սպասել այնտեղից՝ ավելորդ էր: Արևելքում վիճակը անհամեմատ կայուն էր: Նվաճված Ատրոպատյան Մարաստանը տակավին շարունակում էր մնալ Հայկական տերության կազմում, իսկ նրա թագավոր Միհրդատը՝ Տիգրանի փեսան, հռոմեացիների դեմ մղվող պայքարում գործուն մասնակցություն էր ցույց տալիս՝ իր զորքի հետ միասին: Այդ պայքարին շարունակում էին մասնակցել նաև իրերական ու աղվանական ուժերը. հյուսիսում ևս, ուրեմն, Տիգրանի ազդեցությունը պահպանվում էր:

Կարևոր էր պարթևների դիրքորոշման խնդիրը: Տիգրանն ընկճել էր նրանց, խլել մի շարք երկրամասեր և դրանց հետ՝ «արքայից-արքա» տիտղոսը կրելու իրավունքը: Ինչպե՞ս պիտի վարվելին պարթևները Հայաստանի համար այս ծանր ժամին: Այդ հարցը առաջնակարգ նշանակություն ունի Լուկոլլոսի դեմ պատերազմի շարունակման հեռանկարները գծելիս: Այստեղ առաջին անգամ ու դեռևս սաղմնային վիճակում Հայաստանի առջև ծառայում էր խնդիր, որը հետագայում պիտի դառնար և դարեր շարունակ պիտի մնար նրա արտաքին քաղաքականության և ընդհանրապես նրա կյանքի կարևորագույն խնդիրը՝ Արևմուտքի ու Արևելքի պայքարը և Հայաստանի վիճակը կռանի ու սալի միջև:

Տիգրանն ու Միհրդատը դիմում են պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ին, նրան հորդորելով՝ դաշնակցել Հռոմի դեմ մղվող պատերազմում: Նրանք ջանում են համոզել Հրահատին, որ Հռոմն իր առաջխաղացման մեջ կանգ չի առնելու, և իրենց հաղթելու դեպքում հաջորդ զոհը լինելու է Պարթևստանը⁴³: Տիգրանը խոստանում է վերագարձնել «Յոթանասուն հովիտները»՝ պատանդությունից ազատվելու իր փրկագինը, որ հետո կտ էր խլել, ինչպես և Հյուսիսային Միջագետքի նախկինում պարթևներին պատկանած հողերը⁴⁴:

Հրահատը կանգնած էր երկրնորանքի սուղև. դաշինքի առաջարկ էին արել նրան, ինչպես կսպասվեր, նաև հռոմեացիները: Պարթևները գրեթե դեռ շփման առիթներ չէին ունեցել հռոմեացիների հետ (միայն 93 թվականին նրանց պատվիրակ Օրոբասոսը դաշնագրի նման մի բան էր կնքել այն ժամանակ Կապադովկիայում գտնվող Սուլլայի հետ)⁴⁵ և նրանց հանդեպ քաղաքականության մշակված գիծ շունչին: Հրահատը բավարարվեց երկու կողմերին էլ տարտամ խոստումներ տալով և առժամանակ իր երկիրը հեռու պահեց արևմուտքում տեղի ունեցող բուռն իրադարձություններից⁴⁶:

⁴² Տե՛ս ստորև, էջ 598:

⁴³ Տե՛ս Sallust., *IV*, fr., 20:

⁴⁴ Տե՛ս App., *Mithr.*, 87; *Memn.*, 58:

⁴⁵ Տե՛ս Plut., *Sulla*, 5: Տե՛ս J. Dobiasz, *Les premiers rapports des romaines avec les parthes*, „Archiv orientální“, 3 (1931), էջ 244:

⁴⁶ Տե՛ս App., *Mithr.*, 87:

Այսպիսով, Հայաստանը, եթե ի դեմս պարթևների ձեռք չբերեց դաշնակից, ապա թշնամի էլ չունեցավ, իսկ տվյալ իրադրություն մեջ դա խիստ բարենպաստ հանգամանք էր: Տիգրանը կարող էր բուլոր ուժերն ուղղել հռոմեական զավթիչների դեմ:

Լուկուլլոսի արշավանքը դեպի Արտաշատ: Տիգրանի հերթական մտահոգությունը նոր դուրք հավաքելն էր: Այս խնդրում ևս Միհրդատը զորավիգ եղավ նրան: Զմռան ընթացքում զորքեր հավաքվեցին ողջ Հայաստանից, և ստացվեց մի ստվար զանգված: Սակայն դա դեռևս զորք չէր և այդպիսին դարձնելու համար նախ և առաջ զտում կատարվեց՝ թողնվեցին ամենաուժեղները, Ապպիանոսի ասելով, մոտ 100 հազար, երկու երրորդը՝ հետևակ, մնացածը՝ աչրուձի: Սրանք սկսեցին մարզվել՝ պատերազմի անցած զրվադներում ձեռք բերված փորձի հաշվառմամբ, իսկ հռոմեական տակտիկան լավագույնս ուսումնասիրելու համար Միհրդատը զործի լծեց իր զորահրամանատարներից շատերին, որոնք հռոմեական բանակի հետ պատերազմելու մեծ փորձ ունեին: Այսպիսի միջոցներով կարճ ժամանակի ընթացքում ստեղծվեց մի նոր մարտունակ բանակ, որը և պիտի շարունակեր պայքարը Լուկուլլոսի դեմ:

Լուկուլլոսի նոր, 68 թվականի ռազմարշավի նպատակն էր Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքի՝ Արտաշատի նվաճումը, որով, ըստ երևույթին, հույս ուներ վերջնական հաղթանակ տանել Հայաստանի նկատմամբ. և, իհարկե, նորանոր հարստություններ ձեռք գցել: Գարնանը նա շարժվեց դեպի Տարոն՝ Մշո դաշտը՝ Տիգրանակերտի վրայով: Սակայն սա արդեն այն արշավանքը չէր, որ նա իրականացրել էր պատերազմի առաջին փուլում՝ իր նկատմամբ բարենպաստ տրամադրված Ծոփքի վրայով սրընթաց հասնելով Տիգրանակերտ: Իսկական պատերազմը հայ ժողովրդի ուժերի բուն մասնակցությամբ՝ նոր էր սկսվում: Հայկական զորքերը անընդհատ հարվածներ էին տեղում հռոմեական բանակի վրա՝ մերթ թեկից, մերթ ճակատից կամ թիկունքից, մեծ կորուստներ պատճառում և դժվարացնում պարենավորումը: Երբ Լուկուլլոսը ի վերջո հասավ Մշո դաշտ, արդեն ամառ էր: Սակայն տեղի բարձրության պատճառով, հացահատիկի արտերը դեռ կանաչ էին, հանգամանք, որ էլ ավելի դժվարացրեց հռոմեացիների կացությունը:

Տիգրանն ու Միհրդատը, երկու մասի բաժանված զորքի գլուխ կանգնած, հաջորդաբար հարձակումներ էին գործում հռոմեական զորքի վրա, խուսափելով, սակայն, վճռական ճակատամարտ տալուց: Լուկուլլոսին, ընդհակառակն, միակ հլքն էր թվում այդպիսի ճակատամարտը: Զգտելով այն պարտադրել հակառակորդին, Լուկուլլոսը պաշարեց Միհրդատի ճամբարը, բայց իր նպատակին չհասավ, որովհետև թիկունքից վրա հասավ Տիգրանը⁴⁷: Այսպես անցավ ամառը և վրա հասավ աշունը, իր փոփոխական եղանակով: Զմեռն հետո չէր և Լուկուլլոսը երկընտրանքի առջև էր կանգնած՝ կամ դադարեցնել արշավանքը և հեռանալ Հայաստանից, որ հավասարազոր կլիներ պարտության և կամ ինչ գնով էլ լինի, ճակատամարտ տալ հայկական զորքերին: Նա ընտրեց վերջինը և, որպես միջոց, իր արշավն ուղղեց անմիջապես Արտաշատի վրա, ենթադրելով, որ Տիգրանը կկանգնի իր ճանապարհին:

47 *Strabo* Plut., Lucul., 31, Dio., XXXVI, 4, 2:

Արածանիի նակատամարտը և հռոմեական բանակի նահանջը: Իսկապես, Արածանիի գետանցի մոտ Տիգրանը սպասում էր նրան իր զորքով: Պլուտարքոսը աղբյուր ունենալով Լիվիոսի երկը, որը հենված էր իրեն՝ Լուկուլլոսի զեկուլցների վրա, փորձում է Արածանիի ճակատամարտը ներկայացնել որպես Տիգրանակերտի ճակատամարտի մի կրկնություն, այն տարբերությամբ, որ, ինչպես Պլուտարքոսի վկայությամբ Լիվիոսն է ասում՝ «թշնամու կորուստը ավելի մեծ է հղիլ առաջին (Տիգրանակերտի) կողմ, սակայն այս (Արածանիի) կողմում սպանվել ու գերի էին ընկել ավելի անվանինները»⁴⁸: Ի տարբերություն սրանից, Դիոն Կասսիոսի մոտ կարդում ենք. «Հարձակման ժամանակ թշնամու այրուձին խիստ նեղը պցեց հռոմեական հեծելազորին, բայց հետևակի հետ ոչ ոք նրանցից դուրս չեկավ ձեռնամարտի, այլ նրանք իսկույն հտ էին քաշվում, երբ Լուկուլլոսը հեծելազորին օգնության էր տանում վահանակիրներին: Չնայած դրան, թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք, հտ դառնալով՝ նետեր էին արձակում հետապնդողների վրա, և շատերին իսկույն սպանեցին ու շատերին էլ վիրավորեցին»⁴⁹:

Պլուտարքոսի և Դիոնի պատմած տարբերակների միջև ընտրություն կատարելու և ընդհանրապես իրադրության ճիշտ գնահատման համար բավական է ուշադրություն դարձնել ճակատամարտին հաջորդած օրերի ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, որից էլ կպարզվի, որ հռոմեացիների սարած ինչ-որ հաղթանակի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող. նրանք պարզապես պարտվել էին:

Բանն այն է, որ շանցավ մի քանի օր և Լուկուլլոսը ընդհատեց իր արշավը, հրաժարվեց Արտաշատ հասնելու մտքից և բռնեց նահանջի ուղին. Հարց է ծագում, թե ինչու հաղթանակած բանակը պետք է այդպես վարվեր: Պլուտարքոսը մանրամասն պատմում է, որ այդպիսին էր զորքի կամքը, որը սպասամբեց Լուկուլլոսի գեմ և պահանջեց վերադառնալ: Ինքը՝ զորավարը, պնդում էր համառորեն ու խնդրում, որ նրանք մի փոքր էլ համբերեն, մինչև որ կվերցնեն Հայաստանի Կարթագենը (Արտաշատը—հեղ.)⁵⁰, բայց զինվորները մնացին անդրդվելի: Աննկուն զորավարի և թուլամորթ զորքի այս հակադրման մեջ անշուշտ, զորավարը խիստ շահում է, որը և Պլուտարքոսի բուն նպատակն է: Բայց կարևորը, իհարկե, այդ չէ, այլ նահանջի իրական պատճառները: Որպես այդպիսիք, Պլուտարքոսը ներկայացնում է հանկարծակի վրա հասած ցրտերը, ձյունը, գետերի սառցապատումը և այլն: Մի շարք դիտնականներ հավատ են ընծալել այս պատճառաբանությանը, առանց մտաբերելու, որ նկարագրված իրադարձությունները տեղի են ունեցել վաղ աշնանը, բնդամենը սեպտեմբերի կեսերին, մինչդեռ հայտնի է, որ Հայաստանում ցրտերը վրա են հասնում ավելի ուշ: Պետք է մերժել, ուրեմն, Պլուտարքոսի և սրան հարող Ապպիանոսի բացատրությունը և լսել Դիոնին, որը նահանջի պատճառ է համարում զորքի կրած մեծ կորուստները և սննդամթերքի պա-

48 *Plut., Lucul., 31.*

49 *Dio, XXXVI, 3, 4.*

50 *Տե՛ս Plut., Lucul., 31.*

կասութիւնը⁵¹, նույն ոգով է արտահայտւում և դեպքերին ժամանակակից կիկերոնը⁵²:

Պարզվում է, որ հռոմեական բանակի կարգ ու կանոնը սնվում էր սաղմաւական հաջողութիւններով միայն, և ոչ այնքան հաջողութիւններով, որքան դրանց հետ կապված ավարի առատութեամբ: Երբ զորքը ընկնում է նեղ վիճակի մեջ, մեծ կորուստներ տալիս, և զանազան էլ անբարենպաստ է, ուտեստը՝ անբավարար, նա զագարում է հրամաններին ենթարկվելուց: Բանակի բարեհաճ վերաբերմունքը գեթ նահանջի ճանապարհին շահելու համար հռոմեական զորավարը որոշում է առնել Մծբին քաղաքը և նրա հարստութիւններով բավարարել լեզեոներներին: Մծբինի վերակացուն էր Տիգրանի և զբայր Գուրասը, իսկ զինվորական ուժերի ղեկավարը՝ հույն Կալլիմաքոսը, որը նախկինում ծառայել էր Միհրդատին և ղեկավարել Պոնտոսի Ամիսոս քաղաքի պաշտպանութիւնը՝ Լուկուլլոսի դեմ: Մծբինը, որը լավ ամրացված էր (շրջապատված էր երկու գուղահեռ պարիսպներով) մի քանի ամիս դիմադրում է, բայց ի վերջո Լուկուլլոսին հաջողվում է առնել այն ու կողոպտել ինչպես մինչ այդ՝ Տիգրանակերտը⁵³: Գուրասին Լուկուլլոսը շինասեց, բայց Կալլիմաքոսին՝ իր հին թշնամուն, շղթայել տվեց: Հռոմեական զորքը ձմեռեց Մծբինում:

Միևրդատի և Տիգրանի հակահարձակումը: Մծբինի առումը Լուկուլլոսի և նրա բանակի կարապի երգն էր: Հայերն ակտիվորեն վերսկսել էին ռազմական գործողութիւնները: Հայկական մի զորամասի գլուխ կանգնած, Միհրդատը նորից մտել էր Պոնտոս ու վերանվաճում էր իր թագավորութիւնը, իսկ Տիգրանը Հայաստանի հարավային մասերն էր մաքրում հռոմեացիներից⁵⁴: Միհրդատը պարտութեան մասնեց Ֆարիոսին՝ Լուկուլլոսի զորավարներից մեկին, որի տնօրինութեանն էր հանձնված Պոնտոսը, և հետամուտ եղավ նրա մյուս զորավարին՝ Տրիարիոսին:

Տեղեկանալով սրանց ծանր վիճակին, Լուկուլլոսը մտադրվեց շարժվել Միջագետքից դեպի Պոնտոս՝ օգնելու Տրիարիոսին: Զորքը, սակայն, որը մի անգամ սովորել էր շենթարկվել իր հրամանատարին, հրաժարվեց տեղից շարժվել մինչև և իրանակները շտաբանան⁵⁵: Լուկուլլոսին, այսպիսով, միայն 67 թվականի գարնանը հաջողվեց տեղից շարժվել և մտնել Պոնտոս: Բայց դա դրական ոչինչ չտվեց նրան, որովհետև դշանով նա փաստորին թողեց ու հետացավ Հայաստանից, ընդմիջա հրաժարվելով նրա նվաճման մտքից, որի իրականացման համար նա այդքան զոհեր էր տվել և ետանդ ծախսել: Տրիարիոսին ևս նա չկարողացավ օգնել, որովհետև մինչև նրա տեղ հասնելը՝ ամեն ինչ վերջացած էր: Միհրդատը ահավոր ջարդ էր տվել նրա զորքին, որի հետևանքով հռոմեացիները կորցրել էին 7000 զինվոր⁵⁶:

Այնուհետև, Լուկուլլոսը իսպառ անկարող դարձավ ղեկավարել իր բարոյալքված բանակը և ինքը խաղաղիք դարձավ իր զինվորների ձեռքին: Սրանց

51 *Sb'u Dio*, XXXVI, 6, 1:
52 *Sb'u* 2. Մանեղյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 155 և հաջ.:
53 *Sl'u Plut.*, Lucul., 32; *Dio*, XXXVI, 6, 7:
54 *Sb'u App.*, Mithr., 88; *Dio*, XXXVI, 8, 10:
55 *Plut.*, Lucul., 34:
56 *Sb'u App.*, Mithr., 84; *Plut.*, Lucul., 35:

պահանջով էր, որ նա քաշվեց Գալատիա և շկարողացավ դիմագրավել Տիգրանի ձեռնարկած արշավանքին՝ ղեկի արևմուտք: Ավարտելով հայկական հողերի ազատագրումը, Տիգրանը, իր փեսա՝ Ատրոպատյան Մարաստանի թագավոր Միհրդատի օժանդակությամբ կրկին ներխուժել էր Կապադովկիա և դուրս վճռեց նրա թագավոր, հռոմեացիների դրածո Արիոբարզանին⁵⁷:

Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը: Թվում էր, թե Հայաստանի համար հանգամանքները բարենպաստ են և կարելի է փորձ անել վերականգնելու տերությունը՝ իր նախապատերազմյան կերպարանքով: Բայց դրան խանգարեցին ներքին պառակտումները, որոնք հատկապես ուժղնորեն ծավալվեցին հենց այդ տարիներին: Անցյալում արդեն եղել էին խլրտումներ ու գավազրություններ, որոնց ժամանակ զոհվել էին Տիգրանի երկու որդիները (ավագի անունն էր Զարեհ)՝ երկուսն էլ Միհրդատի դուստր Կլեոպատրայից⁵⁸: Այժմ էլ զավազրություն կազմակերպեց սրա հրրորդ որդին՝ Տիգրանը, որին պատմագիրները Կրտսեր են անվանել: Դեռ 67 թվականին նա ապստամբեց, բայց, պարտություն կրելով, փախավ պարթևների մոտ: Սրանց հետ էր սկզբնապես կապում իր հույսերը բախտախնդիր ու անկայուն երիտասարդը⁵⁹: Հրահատ Գ-ը ընդունեց նրան գուրգուրանքով, ամուսնացրեց իր դստեր հետ և հարմար առիթի էր սպասում այս Տիգրանին նստեցնելու հայկական գահին, հոր փոխարեն: Լուրեր կային, որ Տիգրան Կրտսերին օժանդակում է նաև նրա հորից զժգոհ Միհրդատ Պոնտացին՝ իր պապը⁶⁰: Հաջորդ տարին, 66 թվականին Հրահատը հարձակվեց Հայաստանի վրա՝ իր մտադրությունը իրագործելու նպատակով: Սկզբում պարթևների գործը հաջող էր ընթանում. նրանք հասան մինչև Արտաշատ և սաշարիցին այն: Տիգրանը հեռացավ սարերը, Սակայն Արտաշատի ուժեղ դիմադրությունից ընկճված, Հրահատը ետ քաշվեց իր երկիրը, Տիգրան Կրտսերին թողնելով զորքի մի մասը. Տիգրանը վերադարձավ և ջախջախեց այդ զորամասերը, իսկ որդին, հույսը կտրելով պարթևներից, փախավ այս անգամ արդեն հռոմեացիների մոտ⁶¹:

4. ՀՌՈՄԵԱՅԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑ

Պոմպեոսը Արևելքում: Ծովանենների ջախջախումը: Հռոմում խիստ զժգոհ էին Լուկուլլոսից, նախ՝ այն պատճառով, որ սրա ավետած հաղթանակները՝ Տիգրանի և Միհրդատի դեմ մղված պաշարում, ավելի նմանվում էին պարտությունների: Տիգրանի դեմ պատերազմը սկսվել էր նույնիսկ առանց ծերակույտի որոշման, Լուկուլլոսի սեփական նախաձեռնությամբ, և եթե հաղթողին կներվեր նման մի խախտում, և նույնիսկ նա կփառաբանվեր, քանի որ նոր նվաճումները Հռոմին խիստ ձեռնտու էին, ապա ձեռնարկության ձախողում, իհարկե, լայն հնարավորություններ էր բնձնում Լուկուլլոսի թշնամի-

57 *Sén Plut., Lucul., 35; Dio, XXXVI, 17, 1.*

58 *Sén App., Mithr., 104; Val. Max., IX, 11.*

59 *Dio, XXXVI, 51, 1—2, App., Mithr., 104.*

60 *Sén Dio, XXXVI, 50, 1.*

61 *Sén նույն տեղում, XXXVI, 52, 2, 3.*

ներին՝ նրան վարկաբեկելու համար: Իսկ այդ թշնամիները շատ էին ու զորեղ: Իր ժամանակ Լուկուլլոսը եղել էր Սուլլայի մերձավորագույն մարդկանցից, իսկ այժմ, երբ ծավալվում էր Սուլլայի մահվանից հետո սկսված հակասուլլայական ռեակցիան, Լուկուլլոսը կարող էր իր դիրքը պահպանել միայն արտակարգ հաջողությունների գնով: Քանի որ դրանք չկային, հաղթանակեց նրան պաշտոնանկ անելու կարծիքը, և իշխանությունը Արևելքում հանձնվեց Լուկուլլոսի ախոյան Պոմպեոսին:

Պոմպեոսի վերելքի կարևոր աստիճաններից մեկն էր ծովահենների դեմ նրա ղեկավարած գործողությունը 67 թվականին⁶²: Ծովահենները, որոնց, ինչպես նշվեց, հաճախ «կիլիկեցիներ» էին կոչում և որոնց հետ Տիգրանը թերևս հարաբերություններ ուներ, իսկական ազետ էին դարձել Միջերկրականի շուրջը լինած երկրների համար: Նրանք անպատիժ կողուպտում էին պատահած նավերը և այդպիսով խախտում Հռոմի համար ամենակենսական նշանակություն ունեցող առևտրական կապերը: Ծովահենների դեմ Հռոմի ձեռնարկած նախորդ միջոցառումները էական արդյունք չէին տվել, և ահա 67 թվականին, Գաբի-նիոսի մտցրած օրենքով Պոմպեոսը օժտվեց արտակարգ իրավունքներով՝ իր հայեցողությամբ գործելու Միջերկրականի ողջ ավազանում, հսկայական գումարներով, մեծ զորքով և 500 ռազմականներով՝ ծովահեններին վերջ տալու համար:

Պոմպեոսը ծովը բաժանեց 30 շրջանների, և, սկսած արևմտյան ջրերից, հերթականությամբ դրանք մաքրեց ծովահեններից: Նրա եռանդուն գործունեության շնորհիվ արդեն երեք ամսից հետո ծովահենները սեղմված էին իրենց հիմնական բազայի՝ Կիլիկիայի ափերին: Պոմպեոսը զրավեց նրանց կայանները, ավերեց բերդերը: Ծովահենների մի մասը սպանվեց, մի մասը՝ գերի վերցվեց, մի երրորդ մասն էլ բնակեցվեց Կիլիկիայի առափնյա քաղաքներում, որոնց բնակիչներին Տիգրան Բ-ը զաղթեցրել և բնակեցրել էր Հայաստանի քաղաքներում⁶³:

Միևրդատի փախուստը: 66 թվականին, Մանլիոսի օրենքով, արևելյան պատերազմի ղեկավարության գործը հանձնարարվեց Պոմպեոսին: Վերջինս, որ տակավին Կիլիկիայում էր գտնվում, անմիջապես գործի անցավ: Նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ պարթևների հետ կապերի հաստատումը, որի նպատակն էր դաշինք ստեղծել Պոնտոսի ու Հայաստանի դեմ⁶⁴: Պարթևների հետ կնքած նրա դաշինքի արդյունքն էր հենց Հրահատ Գ-ի վերը հիշատակված ռազմերթը դեպի Արտաշատ, որի ժամանակ պարթևաց թագավորը ջանում էր Տիգրան Կրտսերին նստեցնել հայոց գահի վրա և որի ձախողումից հետո այս հավակնորդը փախավ Պոմպեոսի մոտ:

Պոմպեոսը, ընդունելով հրամանատարությունը Լուկուլլոսից, վերսկսել էր պատերազմը Միհրդատի դեմ: Սկզբնապես նա էական հաջողություններ չունեցավ: Միհրդատը կիրառում էր արդեն փորձված պարսիկանական տակտիկան, ամայացնելով հրկիբը և անընդհատ հարձակումներով մաշեցնելով հռո-

62 Տե՛ս ՇԱԽ, IX, էջ 372 և հաջ.:

63 Տե՛ս Գ. Մ. Տարկեսյան, Կոնստանտնուպոլիս, էջ 53:

64 Տե՛ս ՇԱԽ, IX, էջ 376:

մնացիների բանակը: Պոմպեոսի իղձն էր՝ ճակատամարտ տալ նրան: Վերջապես, Փոքր Հայքում նրան հաջողվեց փակել Միհրդատին մի կիրճում և պարտության մատնել նրա բանակը: Պոնտացին փախավ փոքրաթիվ մի ջոկատի հետ⁶⁵:

Փախչող թագավորի սկզբնական նպատակն էր՝ հասնել Հայաստան, իր փեսա և դաշնակից Տիգրանի երկիրը: Բայց իրադրությունը փոխվել էր: Չհաշված այն, որ Միհրդատը ինքն էր խախտել դաշինքի հիմքերը, խրախուսելով իր թոռան՝ Տիգրան Կրտսերի ապստամբությունը, հոր դեմ, Տիգրանը այժմ նոր էլք էր որոնում հռոմեացիների հետ համաձայնություն հղրեր գտնելու և ոչ միայն շողջունեց Միհրդատին Հայաստանում պատսպարվելու գաղափարը, այլև մեծ գումար նշանակեց նրա զուլսը բերողին⁶⁶: Պոնտացին թեքեց իր ճանապարհը և դիմեց Կողքիս, այնտեղից՝ դեպի Բոսսսոր, իր որդի Փառնակի կողմից ղեկավարվող թագավորությունը հասնելու համար:

Հռոմեական ռու՝ արշավանքը Հայաստանի վրա: Պոմպեոսը Միհրդատին հետապնդելուց ավելի կարևոր համարելով Տիգրանի հետ հաշիվների մաքրումը, ներխուժեց Հայաստան և սկսեց շարժվել դեպի Արտաշատ: Նրան միացավ Տիգրան Կրտսերը⁶⁷:

Հայաստանը կանգնած էր մի նոր ու առավել ծանր փորձություն առջև: Եթե նախկինում խոսքը արտաքին, նվաճված երկրամասերի կորստյան մասին էր միայն, ապա այժմ վտանգի տակ էր բուն եկրի անկախությունը: Իրադրությունը բարդանում էր երկու կարևոր հանգամանքներով: Նախ՝ ավելի ու ավելի շեշտակի էր ուրվագծվում այն գոյավիճակը, որը հետագայում երկար դարերի էնթացքում պետք է սովորական և աղետաբեր դառնար երկրի համար. Հայաստանը ընկնում է երկու հզոր տերությունների՝ պարթևների ու Հռոմի արանքը: Երկրորդ՝ Պոմպեոսի ձեռքին գործիք էր դարձել Տիգրան Կրտսերը՝ հայկական գահի հավակնորդը: Այս պարագաներում զինված պայքարի նետվելը որքան խիզախ, այնքան էլ կորստաբեր քաջ կլիներ: Տիգրանը այլ ուղի ընտրեց: 75-ամյա ծերունին մենակ ու անզին ներկայացավ Պոմպեոսի ճամբարը⁶⁸: Այս րայլը, ինչպես էլ որ այն գնահատելիս լինեն անտիկ պատմագիրները, իմաստուն քաջ էր, զիվանագիտական ու հոգեբանական տեսակետից՝ անվրեպ հաշվի էր առնված հավանորեն նաև Պոմպեոսի բարեսիրտ ու սնապարծ բնավորությունը⁶⁹: Սրանով միանգամից Տիգրան Կրտսերը գրեթե դուրս մղվեց խաղից, կորցնելով Պոմպեոսի «բարեկամ» լինելու իր մենաշնորհը: Տիգրանը գնաց մինչև վերջ՝ նա հանեց և մի կողմ դրեց իր թագը: Իհարկև, սա գուցե ավելորդ էր, բայց նույնպես մտածված էր: Զգացված Պոմպեոսը, տակավին երիտասարդ, իսկույն գրկեց ծերունուն և բազմեցրեց իր կողքին: Ինչպես ստորև կտեսնենք, Պոմպեոսի սիրալիր վերաբերմունքը հետապնդում էր ռազմա-գիվանագիտական ու քաղաքական հեռահայաց նպատակներ:

65 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378:

66 Տե՛ս 2. Մանեղյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, էջ 187:

67 Տե՛ս Plut., Pomp., 33:

68 Տե՛ս Dio, XXXVI, 51, 1—4 և ուրիշները:

69 Հմմտ. Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 213 և հաջ.:

Հաշտության կնքումը: Տիգրանի և Պոմպեոսի միջև կնքվեց հաշտություն, որի պայմանները թեթև համարել շի կարելի, բայց որը, այնուամենայնիվ, մի գրական կողմ ունի: Բուն Հայաստանի ամբողջականությունը չէր խախտվում, Տիգրանը շարունակում էր իշխել հայ ժողովրդի դարերով դբաղեցրած հողերի վրա:

Ըստ պայմանագրի, Հայաստանը հրաժարվում է արտաքին նվաճված երկրներին՝ Ասորիքից, Կիլիկիայից, Փյունիկիայից և այլն: Այս կրկնում են հաշտության հանգամանքները նկարագրող երեք հեղինակներն էլ⁷⁰: Որ 66 թվականին խոսք է բացվում այն նահանգներից Հայաստանի հրաժարվելու մասին, որտեղից նա, ինչպես նշվեց, հեռացել էր դեռևս 69 թվականին, կարող է երկու իմաստ ունենալ: Կամ այդ կեսը ունեցել է զուտ միջազգային-իրավական իմաստ, և նրանով Պոմպեոսը ցանկանում էր շեշտել, որ ինքը չի ճանաչում Լուկուլլոսի ջանքերով Ասորիքում 69 թվականից հետո թագավորած Անտիոքոս ԺԳ և Փիլիպպոս Բ Սելեկյաններին ու Ասորիքի իրավական տեր է համարում Տիգրանին և նրանից է ստանում այդ երկրամասը, կամ, գուցե, հակառակ իր զլխով անցած արհալիրքներին, Տիգրանը շարունակում էր ինչ-որ պարբեր պահպանել Միջերկրականի ափերին: Վերջինիս կարծես համաձայն է այն հանգամանքը, որ Հուստինոսը, հակառակ Ապպիանոսի, որը 14 տարի է հատկացնում Ասորիքում Տիգրանի իշխանությանը (83—69), այդ շրջանը հաշվում է 17 տարի (83—66)⁷¹:

Տիգրան Կրտսերը հաստատվում է Ծոփքի թագավոր, այսինքն, ըստ էության, ոչինչ չի ստանում, քանի որ այդ երկիրը նրա տնօրինության տակ էր գրել ինքը՝ Տիգրան Մեծը, դեռևս ապստամբությունից առաջ: Որդին խիստ ղժգոհ է մնում Պոմպեոսի այս որոշումից. իսկապես, նա հավանություն ուներ նստելու Հայաստանի գահին: Պոմպեոսի հաշիվները այս խնդրում, սակայն, միանգամայն այլ էին: Ծիշտ է, Տիգրան Կրտսերը հարել էր իրեն, առաջնորդել դնպի Արտաշատ և այլն, բայց նա հղի էր և մնում էր պարթևների բարեկամ, Հրահատին մոտ անձնավորություն և նույնիսկ՝ ազգական: Այս պարագաներում Հռոմի աչքում անհամեմատ շահում էր Տիգրան Մեծը՝ պարթևների մահացու թշնամին⁷²: Եթե վերջինս հակադրվեր Պոմպեոսին, թերևս այդ դեպքում ծաղեր Տիգրան Կրտսերի գահակալելու հարցը: Բայց նա ոչ միայն շահագործեց, այլ, բնդհակառակն, շատ դյուրացրեց, և, անշուշտ, միանգամայն պիտակցաբար, հոմեադիների բնտրության գործը:

Պայմանագրի կրորդ կետն էր ուղմատուգանքի գանձումը Հայաստանից: Գումարը հսկայական էր՝ 6000 տաղանդ՝ Պոմպեոսին⁷³, և մի սովոր գումար էլ՝ նրա հրամանատարներին ու զինվորներին: Այս խնդրի կոնկրետ լուծումը ևս դարձավ Տիգրան Կրտսերի ղժգոհության պատճառներից մեկը: Բանն այն է, որ Տիգրանի այն գանձարանները, որոնցից վճարվեցին այդ գումարները, Ծոփքում էին գտնվում: Տիգրան Կրտսերը ընդվզեց իր հոր և Պոմպեոսի դեմ և

⁷⁰ *Sic Dio*, XXXVI, 53,2: *App.*, *Mithr.*, 104 և հաջ., *Plut.*, *Pomp.*, 23.

⁷¹ *Stron Just.*, XL, 1; *App.*, *Syr.*, 70:

⁷² *Stron* Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը*. էջ 198:

⁷³ *Մոտ* 12,5 միլիոն ոսկի ուրլի (տե՛ս Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը*, էջ 193):

ի վերջո կալանքի ենթարկվեց վերջինիս կողմից: Հետագայում նա իր ընտանիքի հետ միասին ուղարկվեց Հռոմ՝ Պոմպեոսի հաղթահանողին իբրև գերի պարզարկելու⁷⁴: Ծուփքը մնաց Տիգրան Բ-ի իշխանությունից ներքո:

Պալմանազրի մի այլ կետի համաձայն, Հայաստանը հայտարարվեց «Հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ», հորջորչում, որը փաստորեն կախյալ վիճակի մեջ էր դնում Հայաստանը կամ համեմատյան դեպս՝ նրա արտաքին քաղաքականությունը Հռոմի հանրապետությունից:

Պոմպեոսը Վրաստանում և Ադվանեում: Հայաստանում գործերն ավարտելով, Պոմպեոսը նորից մտահոգվեց Միհրդատ Պոնտացու խնդրով: Քանի դեռ Միհրդատը կենդանի էր և ազատ, Հռոմը չէր կարող իրեն ապահով զգալ նորանոր վտանգներից: Վրա էր հասնում ձմեռը, որը Պոմպեոսը որոշեց անցկացնել Քուռ գետի հովտում, գարնանն անմիջականորեն Միհրդատի հետապընդմանը ձեռնամուխ լինելու նպատակով: Գեկտեմբերի կեսերին նրա ձմեռող զորքերը անսպասելի հարձակման ենթարկվեցին իբերների և ադվանների կողմից, հակառակ նրանց թագավորների՝ Արտոկեսի (Արտակ) և Օրոյզեսի նախապես Պոմպեոսին տված համաձայնությունը՝ թույլ տալ հռոմեացիներին անցնել իրենց հողերով: Հռոմեացիներին, սակայն, հաջողվեց ետ մղել հարձակումը և շարունակել հանգիստը մինչև 65 թվականի վարունը⁷⁵:

Գարնանը Պոմպեոսն արշավեց իբերների վրա և ստիպեց հպատակվել ու սպատանդներ տալ: Սրանից հետո նա, վերջապես, բռնեց Միհրդատի հետապընդման ուղին, բայց շուտով իմացավ, որ սա արդեն հասել է Ղրիմ և իր ձեռքը վերցրել Բոսպորյան թագավորության իշխանությունը: Պոմպեոսը թողեց Միհրդատին հետապնդելու միտքը և որոշեց պատժել ձմեռային հարձակման նաև երկրորդ մասնակցին՝ ադվանից Օրոյզես թագավորին: Սրան ևս ընկճելով չափազանց արտոնաբերական, Պոմպեոսը զիմեց Փոքր Հայք՝ ձմեռելու⁷⁶: 64 թվականի գարնանը նա զբաղված էր Պոնտոսի նախապես շնվածված բերդերի ու գանձարանների չուրացմամբ, որի ընթացքում նրա ձեռքն ընկան ոչ միայն Միհրդատի գանձերը, այլև նրա խիստ հետաքրքրական դիվանը, որից շատ բան պարզվեց այդ արտակարգ անձնավորության կյանքի ու գործունեության որոշ գաղտնի կողմերի մասին:

Այնուհետև, Պոմպեոսն ուղղվեց դեպի հարավ՝ Ասորիք, Հայկական տերությունից հատած այս երկրամասում նոր կարգեր հաստատելու մտադրությամբ: Կուկուլոսի հովանավորած՝ Սելեկյանների վերջին շառավիղներ՝ Անտիոքոս ԺԳ Ասիացու և Փիլիպպոս Բ-ի իշխանությունը նա ապօրինի հայտաբարեց և Ասորիքը վերածեց հռոմեական պրովինցիայի⁷⁷:

74 *Strabo Dio*, XXXVI, 53, 3—5:

75 *Strabo CAH*, IX, էջ 379 և հաջ.:

76 *Strabo Plut.*, Pomp., 36:

77 *Strabo A. R. Bellinger*, The End of the Seleucids, էջ 85:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՐԹԵՎԱ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՈՐԾՈՆ

Պարթևների ռազմատենչ փաղափակաճուրջունը: Մինչ այդ, Արևելքում սկսում էին դրսևորվել պարթևների աշխարհակալական ձգտումների մի նոր ալիքի առաջին նշանները: Տիգրանը, ինչպես տեսանք, պարթևներին ընկճել էր մ. թ. ա. 87 թվականին մահացած հզոր Միհրդատ Բ-ին հաջորդած Գոդերձ (Գոտարզ) թագավորի օրոք: Գոդերձը իշխեց մինչև 81—80 թվականները, երբ նրան հաջորդեց Օրոդես Ա-ը, որը ևս փորձ շարեց հակադրվել Տիգրանին, ինչպես և նրանից հետո, 76—75 թվականներին թագավորած Սինատրուկը (Սանատրուկը), որը սարեց մարդ էր: Սրա մահվանից հետո, որ տեղի ունեցավ 70 թվականին, պարթևական դահին նստեց Հրահատ Գ-ը: Նախապես սա էլ զգուշավոր էր Հայաստանի նկատմամբ, թեև վերջինս ծանր օրեր էր ապրում: 69 թվականին դաշինքի առաջարկներ ստանալով մի կողմից Լուկուլլոսից, մյուս կողմից՝ Տիգրանից ու Միհրդատից, Հրահատը, ինչպես նշվեց, շեղոք դիրք էր բռնել⁷⁸:

Սակայն արդեն 66 թվականին, վերադնահատման ենթարկելով միջազգային դրությունը և հենվելով Պոմպեոսի հետ կնքած դաշինքի վրա, Հրահատ Գ-ը սաղմերթի ելավ Հայաստանի դեմ, մտադրվելով Տիգրան Բ-ին հայոց դահի վրա փոխարինել Տիգրան Կրտսերով: Արշավանքը ձախողվեց, բայց Հրահատը, ինչպես ասում են, սովորել էր ճանապարհը: 65 թվականին նա նորից արշավեց այնտեղ և զրավեց Կորդուբը: Պոմպեոսը, սակայն, որ արդեն, առաջին հերթին, Հայաստանի դաշնակիցն էր, իսկ պարթևներին կասկածանքով էր նայում, իմանալով այդ մասին, իր զորավար Ափրանիոսին հղեց վերականգնելու իրերի նախկին վիճակը, որ վերջինս կատարեց ամենայն փութով՝ վռնդելով պարթևներին և երկիրը վերադարձնելով Տիգրանի իշխանությունը⁷⁹:

Սակայն բանը սրանով չվերջացավ: 64 թվականի գարնանը Հրահատը նորից շարժվեց դեպի Հայաստան: Տիգրանը բողոքի պատվիրակություն ուղարկեց Պոմպեոսի մոտ, հուսալով, որ հոռմեացին այս անգամ ևս կմիջամտի: Հայոց պատվիրակները Պոմպեոսի դռանը հանդիպեցին պարթևական պատվիրակներին, որոնց նպատակն էր հիմնավորել Հրահատի՝ Հայաստանի հողերի նկատմամբ ունեցած ակնկալությունները: Պոմպեոսը, սակայն, այս անգամ դեմը շարժեց, այլ ուղարկեց երեք միջնորդ դատավորների, հանձնարարելով տեղում ծանոթանալ դործի հանգամանքներին և համապատասխան վճիռ ընդունել⁸⁰: Սրանց եզրակացությունը Տիգրանի օգտին էր. Հայաստանը ոչ միայն պահպանեց Կորդուբը, որ պարթևներից մաքրել էր Ափրանիոսը, այլև ձեռք բերեց Հյուսիսային Միջագետքի սրոշ հողեր՝ Մծբին քաղաքով: Պետք է ավելացնել որ նույն Պոմպեոսի աջակցությամբ Հայաստանին էր միացվել նաև Ակիլիսենի գավառը, որը այդ ժամանակ բուն Եկեղիքից բացի ընդգրկում էր նաև Դարանադին, Մանանադին, Աղյունն ու Մղուրը և գտնվում էր պոնտական

⁷⁸ *Strabo N. Debevoise*, A Political History of Parthia, էջ 70 և հաջ.:

⁷⁹ *Strabo Plut.*, Pomp., 36:

⁸⁰ *Strabo Dio*, XXXVII, 7, 3 b; *Plut.*, Pomp., 39; *App.*, Mithr., 106:

պետություն կազմում⁸¹։ Տիգրանը պահպանել էր նաև «արքայից-արքա» տիտ-գոսր⁸²։

Հայաստանը նոր իրավիճակում։ Այս հետևողական բարյացակամությունը և հովանավորությունը, որ վերջին տարիներին ցուցաբերում էր Հռոմը Հայաստանի նկատմամբ, շատ հեռու էր անշահախնդիր լինելուց և իր հստակ բաղադրությունն է գտնում Առաջավոր Ասիայում հաստատված նոր իրադրության մեջ։ Հայաստանը հրաժարվել էր աշխարհակալական ձգտումներից և դարձել սոսկ հայկական մի երկիր, որի հետագա խնդիրը պետք է լիներ՝ պաշտպանել իր անկախությունը և պահպանել մեծ ջանքերով ձեռք բերված տերիտորիալ ամբողջականությունը։ Այս խնդիրները որքան էլ համեստ ու շեղոք էին իրենց բնույթով, այսուհանդերձ, դիպչում էին հարևան երկու պետությունների շահերին և ահա թե ինչու։ Հռոմեացիները արդեն կլանել էին Փոքր Ասիայի մեծ մասը և Սելևկյանների ժառանգության արևմտյան բաժինը։ Դաշնագրեր էին կնքել իրենց արևելյան սահմաններին հարող մի շարք երկրների հետ, որոնց թվում էր և Հայաստանը։ Նրանց հաջորդ քայլը պետք է լիներ բախումը պարթևների հետ։ Պարթևական տերությունը իր հերթին արդեն դուրս էր եկել այն շնչված վիճակից, որի մեջ նրան դրել էր Տիգրան Բ-ը։ Նա ամենևին մտադիր չէր դիջողաբար վարվելու Հռոմի նվաճողական քաղաքականության նկատմամբ և նահանջելու նրա առջև։ Նա ինքն ունի իր նվաճողական ծրագրերը։ Այդ պարզապես Հայաստանի համար ամենանպաստավոր քաղաքականությունը՝ շեղոքությունը, երկու հզոր տերություններից ոչ մեկին չէր բավարարելու։ Նրանք Հայաստանից պահանջելու էին ակտիվորեն մասնակցելու իրենց ռազմական ձեռնարկումներին՝ մեծ շափով դրա մեջ տեսնելով հաջողության առհավատչյան։

Հռոմը, ահա, առայժմ Հայաստանին սիրաշահելու քաղաքականություն էր վարում։ Այդ միջոցով էր նա փորձում ապահովել նրա աջակցությունը պարթևների հետ սպասվող բախումներում։ Շուտով, սակայն, Տիգրանի որդի Արտավազդի օրոք, ինչպես կտեսնենք, այդ սիրաշահման միջոցները պիտի փոխարինվեն բռնությամբ։ Հռոմեական զորավարները բռնությամբ պիտի ստանային Հայաստանի օգնությունը։

Հետաքրքրական է, որ արդեն 64 թվականին Պոմպեոսի առաքած երկր ղառավորների՝ պարթևների համար աննպաստ վճիռ կայացնելուց հետո, պարթևները նույնպես լրիվ ըմբռնեցին այդ իրավիճակը, ու իրենց հերթին սիրաշահման քայլ արեցին Հայաստանի նկատմամբ. նրանք առանց վեճի և հոժարակամ ընդունեցին այն վճիռը, որով Հայաստանին էին մնում հնում պարթևներին պատկանած որոշ հողեր։ Այդ մասին բացեիբաց խոսում է Դիոնը, հայտնելով, որ դրանով պարթևները հույս ունեին հաշտվել հայերի հետ և դաշնակից ձեռք բերել Հռոմի հետ ապագա պայքարում⁸³։

81 Տե՛ս 2. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, էջ 210; J. Marquart, Die Genealogie der Bagratiden, „Caucasica“, 6, 2, 1.pz., 1930, էջ 63; H. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 54:

82 Dio, XXXVII 7, 4:

83 Տե՛ս նույն տեղում:

63 թվականին տարածվեց Միհրդատ Պոնտացու մահվան լուրը, որը Հռոմն բնդունեց մեծագույն հրճվանքով: Աննկուն ծերունին մինչև իր կյանքի վերջին օրը շէր հրաժարվում Հռոմը ծունկի: բերելու մտքից: Բոսսպորում նա կարողացել էր հավաքագրել ու մարզել մի ուժեղ բանակ, որի օգնությամբ մտադիր էր Սև ծովի հյուսիսային ափերով՝ Բրակիայի վրայով, ներխուժել Իտալիա՝ Հաննիբալի օրինակով, և այստեղ հաշիվ տեսնել հռոմեացիների հետ: Չպետք է կասկածել, որ նա կշնորձեր իրականացնել այս ծրագիրը, այնպես որ նրա որդի Փաոնակի դավադրությունը և սպասամբությունը հոր դեմ, որ հանգեցրեց Միհրդատի ինքնասպանությանը, իսկապես մեծ ծառայություն էր Հռոմի նկատմամբ, որի համար Փաոնակը ստացավ Բոսսպորում թագավորելու իրավունք:

Սրան հաջորդած տարիները Հայաստանի համար եղև են խաղաղության տարիներ: Գոնե սուկա աղբյուրներում այդ ժամանակ տեղի ունեցած ու Հայաստանի հետ կապված պատերազմների մասին որևէ տեղեկություն չենք գտնում: Երկիրը փոքր-ինչ շունչ բաշեց անցած ռազմական ու քաղաքական մրրիկներից:

Այդ տարիների Հայաստանի ներքին կյանքի մասին ևս տեղեկություններ չկան: Թերևս որոշ հետևությունների տեղիք է տալիս Հռոմում կատարված մի դեպք: Հռոմեական հետտոր Ասկոնիոսի 58 թվականի ճառերից մեկում մեղադրանք է ներկայացված ժողովրդական սրիբուն Կլոդիոսին, որ նա ինքնազուխ կերպով բանտից արձակել է տվել Տիգրան Կրտսերին⁸⁴, որը, ինչպես տեսանք, իր բնտանիքի հետ գերեվարվել էր Հռոմ և ցուցադրվել Պոմպեոսի հաղթահանող սուրմ: Հ. Արմենը հավանական ենթադրություն է անում, թե կաշառակերությունը հայտնի Կլոդիոսը այդ քայլը արած պիտի լինի կաշառքի դնով, և որ կաշառողները եղած պիտի լինեն Հայաստանի պարթևասիր կուսակցության ներկայացուցիչները⁸⁵: Եթե այդպես է, ապա, ուրեմն, Հայաստանի արտաքին քաղաքական վիճակը արդեն իսկ իր անդրադարձումն էր սկսել գտնել նրա ներքին քաղաքական կյանքում, այսինքն՝ այստեղ արդեն սկսել էին ձևավորվել հռոմեասիր և պարթևասիր կուսակցությունները, որոնց գործունեությունը հետագա ժամանակներում քաջ հայտնի է:

Համենայն դեպս Տիգրան Կրտսերի ազատվելը որևէ բան չփոխեց Հայաստանի կյանքում: Տիգրան Բ-ը թագավորեց քառասուն տարի՝ մինչև խոր ծերություն և մահացավ 85 տարեկան հասակում⁸⁶, մոտավորապես 55 թվականին⁸⁷: Հայոց դահի վրա նրան հաջորդեց իր որդիներից Արտավազդը:

84 *St'as Ascon., Pro Milone, 37:*

85 *St'as Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, էջ 230 և հաջ.:*

86 *St'as վերը, էջ 556:*

87 56 թվականին Տիգրանը հիշատակվում է դեռ որպես իշխող թագավոր Կիկերոնի ճառերից մեկում (տե՛ս *Pro Sestio, XXVII, 59*), իսկ 54 թվականին որպես հայոց թագավոր հանդես է գալիս արդեն Արտավազդ Բ-ը (տե՛ս *Plut., Crass., 19*):

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՎԱԶԳԻ Բ-Ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԳՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1. ԿՐԱՍՍՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ .

Առաջին եռապետությունը: Արտավազգ Բ-ի թագավորության սկիզբը՝ 55 թվականին, զուգադիպեց մի այլ «գահակալման» հետ, որ տեղի ունեցավ հանրապետական Հռոմում: Կոնսուլներ դարձան Կրասսոսը և Պոմպեոսը: Դեռևս 60 թվականից Հռոմում գործում էր անպաշտոն մի ընկերակցություն, այսպես կոչված Առաջին եռապետությունը, որի երեք անդամներից մեկը արդեն հայտնի Պոմպեոսն էր, իսկ մյուս երկուսը՝ Մարկոս Լիկինիոս Կրասսոսը և Գայոս Հուլիոս Կեսարը: Եռապետության իրական կազմակերպիչն ու մղիչ ուժը հենց վերջինս էր և նրա մտադրությունն էր Հռոմի երկու առավել ազդեցիկ քաղաքացիների հեղինակությունն օղտագործել հասնելու համար միանձնյա իշխանություն:

Եռապետների նպատակները, իրենց անձնական բնույթով հանդերձ, հարադասորեն արտահայտում էին հռոմեական պետության ներքին ու արտաքին զարգացման օրինաչափությունները: Դրանք էին հանրապետական կարգերի թուլացումը, որ սկսվել էր դեռ նախորդ դարի վերջերից, միապետական կարգերի աստիճանական ստեղծումը՝ ներքին բնագավառում, և նորանոր հրկրների հափշտակումը, յուրացումն ու կեղեքումը՝ արտաքին բնագավառում:

Կրասսոսի մասին Պլուտարքոսը գրում է, թե «Հռոմեացիների պնդմամբ Կրասսոսի բազմաթիվ բարեմասնությունների փայլը նսեմանում էր նրա մեկ արատի՝ ընչաքաղցության պատճառով: Կարծում եմ, սակայն, որ այդ արատը, պերազանցելով նրա մնացած արատներին, պարզապես սավերում էր պահում գրանք»¹:

Կրասսոսն ուներ նաև խոշոր զորավար լինելու հավակնություն և նրա այդ մտուցքին հազուրդ չէր տվել Սպարտակի ապստամբության ճնշումը, որ նսկատարել էր եզակի դաժանությունք: Նա տենչում էր արտաքին նվաճումների, որոնք միաժամանակ իր կարողությունն ավելացնելու լավագույն միջոց էին հայթայթում նրան:

¹ *Plut., Crass., 2:*

Պոմպեոսի ցանկությունն էր, հաղթահարելով Լուկուլլոսի և նրա կողմնակիցների դիմագրությունը, օրինական ձևավորում տալ Արևելքում տնօրինած իր գործողություններին, որոնք մասամբ (Տիգրանի հետ կնքած պայմանագիրը. Ասորիքի՝ հռոմեական պրովինցիայի վերածումը և այլն) վերը բնութագրվեցին:

Նորընտիր կոնսուլները երկարաձյգեցին Կեսարի կառավարչության ժամկետը՝ Գալլիայում, և իրենց համար հնգական տարով նախատեսեցին պրոկոնսուլական նահանգները (Պոմպեոսին՝ Իսպանիան, Կրասսոսին՝ իր փափագած Ասորիքը)²:

Կրասսոսը Ասորիքում: Կրասսոսին այստեղ հրապուրում էր ոչ միայն կեղերմամբ ու կաշառակերությամբ հարստություն դիզելու հնարավորությունը, որ ստանում էր ամեն մի հռոմեական նահանգապետ, այլ դրանից շատ ավելի՝ սլարթենների դեմ արշավանք կազմակերպելու ծրագիրը, որ նա վաղուց ի վեր փայփայում էր: Պարթևների հարստության մասին հրաշքներ էին պատմում: Բայց Կրասսոսը սրանով էլ չէր բավարարվում: Նա երազում էր Ալեքսանդրի հետքերով հասնել «մինչև բակտրիացիները, հնդիկները և նրանցից այն կողմ գտնվող ծովը»³:

Կրասսոսը Ասորիք է ժամանում 54 թվականի գարնանը և Գաբինիոսից ընդունում զորքերի հրամանատարությունը: Մերակույտը դեմ էր սլարթենների հետ պատերազմ սկսելուն: Կրասսոսը, սակայն, ստացավ իր ընկերակից-եռապետների քաջալերանքը և այդ բավական էր, որպեսզի նա նույն տարին ծավալեր նախնական-հետախուզական բնույթի որոշ ռազմական գործողություններ: Կրասսոսն անցնում է Եփրատը՝ սլարթենների տերության սահմանը, ետ շարժվելով սատրապ Սիլլակի փոքրաքանակ զորքը և գրավում մի քանի քաղաքներ: Այս շնչին հաջողությունը Կրասսոսը բավարար համարեց՝ զորքին թույլ տալու իրեն «իմպերատոր» հայտարարել⁴: Այնուհետև, նա կայազորներ թողնելով, քաշվում է Ասորիք՝ ձմեռելու և հիմնական արշավանքը նախապատրաստելու: Դրամ հայթայթելու նպատակով նա կանգ շառավ տաճարներ կողոպտելու առջև⁵:

Գարնան կողմը ժամանեցին սլարթեական թագավոր Օրոդեսի դեսպանները, նպատակ ունենալով շոշափելու Կրասսոսի մտադրությունները: Կրասսոսը հայտարարում է, թե պատասխանը կտա Տիգրիսյան Սելևկիայում (այսինքն՝ սլարթեններին նվաճելուց հետո): Դեսպանը նկատում է, թե ավելի շուտ իր ձեռքի ամբողջ մագեր կբուսնեն, քան Կրասսոսը կտեսնի Սելևկիան⁶:

² Տես A. Heuss, Römische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 192 և հաջ.: Հանրապետական Հռոմի ղերագույն պաշտոնյաները, զույգ կոնսուլները իրենց կառավարման տարին ավարտվելուց հետո ուղարկվում էին յուրաքանչյուրը մի առանձին պրովինցիա կառավարելու և անվանվում պրոկոնսուլներ. իրենց դիրքը սրանք սովորաբար օգտագործում էին կոնսուլության ժամկետում արած ծախսերը բազմապատիկ հատուցելու համար:

³ Տես Plut., Crass., 16:

⁴ Տես նույն տեղում, 17:

⁵ Տես N. Debevoise, A political history of Parthia, Chicago, 1938, էջ 81 և հաջ.:

⁶ Տես Plut., Crass., 18:

Նույն այդ ժամանակները Կրասսոսին այցելության է գալիս հայոց Արտավազդ թագավորը, 6000-անոց հեծյալ դրանիկ զենդի ուղեկցությամբ⁷:

Հայերի նախնական կողմնորոշումը: Իր նախորդ պատմության ընթացքում Հայաստանը պայքարել էր պարթևների դեմ՝ փոփոխական հաջողությամբ (մ. թ. ա. II դարի վերջերին՝ հօգուտ, իսկ Տիգրանի օրոք՝ ի վնաս պարթևների): Պայքարել էր և Հռոմի դեմ, բայց շատ ավելի աննպաստ վախճանով: Սակայն կարևորն այն է, որ պայքարել էր մերթ մեկի, մերթ մյուսի դեմ, և երբեք չէր կռվել այնպիսի իրադրություն, որ Հայաստանը սեղմված լիներ այդ երկու ուժերի միջև:

Արտավազդ Բ-ի դրամներից

Եթե Արտավազդը շփնար Կրասսոսի մոտ և անցնեիր պարթևների կողմը, կնշանակեր, որ նա համազված է կամ զոհեկ ենթադրում է, թե պարթևները ապագա պատերազմում հաղթող կհանդիսանան: Իսկ հայերը, Արտավազդը, ավելի շուտ հակառակ համոզմունքին պիտի լինեին, ելնելով մոտիկ անցյալի իրադարձություններից, որոնց ընթացքում Հռոմը դրսևորել էր իրեն որպես անպարտելի ուժ: Ուրեմն, պետք էր զնալ, որ միաժամանակ նշանակում էր՝ միանալ հռոմեացիներին:

Որ Արտավազդին այսպիսի բեկռացած, սև ու սպիտակ, «կամ՝ կամ» ձևով էր ներկայանում իրադրությունը, այդ մասին պարզորոշ վկայում է նրա մշակած այն ծրագիրը, որ նա ներկայացրեց Կրասսոսին: Պետք է ասել, որ Արտավազդի ցուցաբերած մոտեցումը այս ծանր խնդրին՝ նշանակալից չափով դիվանագիտական չէր: Բայց այստեղ պատճառը ամենևին Արտավազդի դիվանագիտական ունակությունների պակասը չէր (նա դեռ կղրսևորի դրանք Անտոնիոսի արշավանքի կապակցությամբ): Պատճառն այն էր, որ Հայաստանը,

⁷ Կրասսոսի ու Արտավազդի փոխհարաբերությունները և Կրասսոսի արշավանքի մանրամասնությունները հայտնի են Պլուտարքոսի գրչին պատկանող՝ Կրասսոսի կենսագրությունից:

հայ ժողովուրդն ինքը դեռ կուանի և սալի միջև ընկածի դժվարին բաղաբակասությունը վարելու պատմական փորձ շուներ:

Արտավազգի ծրագիրը: Արտավազգի առաջարկները հիմնականում երկուսն են, և երկուսն էլ վկայում են, որ Արտավազգը լուրջ վճիռ էր կայացրել իր կողմնորոշման հարցում⁸:

ա) Ի հակադրություն Կրասսոսի ծրագրի, այն է՝ արշավել պարթևների դեմ Միջագետքի տափաստանների ու անապատների միջով, Արտավազգը գտնում էր, որ ներխուժումը պիտի կատարել Հայաստանի վրայով՝ հռոմեական բանակը հեռու պահելու պարթևական բանակի հիմնական ուժը կազմող հեծելազորի գործողությունների համար նյութատվոր տափարակ վայրերից և Հայաստանն սպահովելու պարթևների պատասխան հարվածից:

բ) Արտավազգը ի հավելումն իր հետ բերած 6000 հեծյալների, Կրասսոսին առաջարկեց ևս 10.000 հեծելազոր և 30.000 հետևակ, այսինքն՝ նա հռոմեական զբաղվարի տրամադրության տակ էր դնում Հայաստանի զորքերի մի սովաբամասը:

Իր այս առաջարկներով Արտավազգը փաստորեն հիմնովին լծվում էր հռոմեական ռազմական կառքին: Հիրավի, ուրիշ բան չի կառող նշանակել հռոմեական զորքը Հայաստանի տերիտորիա մտցնելը և հայկական զինված ուժերի շուրջ կեսը նրան միացնելը:

Սակայն այս անգամ բախտը ժպտաց Արտավազգին, հանդիման հանելով նրան իր հռոմեական գոտոգության մեջ կարծրացած ու բթացած այնպիսի մեկին, որպիսին էր Մարկոս Կրասսոսը: Արտավազգը իմացավ Ասորիքում, որ պատերազմն սկսվել է առանց Հռոմի ծերակույտի համաձայնության, ուրիմն և իր ու Հայաստանի՝ այդ պատերազմին մասնակցելու անհրաժեշտությունը կախված է միայն Կրասսոսի հստակության աստիճանից: Նա տեսավ, որ այդ ուժերը այնքան էլ ահավոր չեն, որ արշավանքն ընդհանրապես վատ է նախապատրաստված: Նվ, վերջապես, համոզվեց, որ ինքը՝ Կրասսոսը, ապիկար մարդ է, անընդունակ իր ծրագրածը իրագործելու, անչափ ինքնահավան, թշնամուն թերազնաճատող, բարեկամների հետ հաշվի չնստող: Նա տեսավ, որ արշավանքի բոլոր հնալավոր երթուղիներից Կրասսոսն անդառնալիորեն ընտրել է ամենավտանգավորն ու աղետաբերը՝ տափաստանների միջով, ուր նրա զորքին հետամուտ էր լինելու ոչ միայն պարթևների այրուձին, այլև սովն ու ծարավը:

Պետք է կարծել, որ Արտավազգի մտադրությունների և ընդհանրապես տվյալ պատերազմի ու նրա հեռանկարների մասին նրա պատկերացումների բնկումը տեղի ունեցավ հենց այստեղ, արշավանքի իր ծրագիրը Կրասսոսի կողմից մերժվելուց հետո: Հակառակ դեպքում Արտավազգը կամ պիտի մնար Կրասսոսի բանակում իր հետ բերած գնդի հետ և մասնակցեր արշավանքին, կամ հեռանալու զեպքում՝ անհապաղ ուղարկեր խոստացած զորքերը: Այնինչ Արտավազգը թողեց ու հեռացավ Հայաստան, սուկախ թողնելով իր խոստացած զորքի ուղարկման ժամկետը:

⁸ *Strab. Plut., Crass., 19.*

Կրասսոսը կարծես թե մեծ նշանակություն չտվեց դրան, իր հույսերը կապելով հռոմեական լեգեոնների և մյուս դաշնակիցների հետ, որոնցից մեկ հասել են արար Ալքարուզոնիոսի և Եգևտիայի արքա Արգարի անունները⁹:

Կրասսոսի արշավաճեֆի սկիզբը: 53 թվականի դարնանը Կրասսոսն անցավ Եփրատը Զեգմայի մոտ, ունենալով 42 հազար զինվոր, որոնցից 4 հազարը՝ այրուծի, նույնքան թեթևազեններ. մնացածը հռոմեական լեգեոններն էին կազմում¹⁰: Նրա օգնականներից Կասսիոսը (հետագայում Հուլիոս Կեսարին սպանողներից մեկը) ունակ զինվորական, խորհուրդ էր տալիս զործել առանց շատսպողականության, ավելի տեղեկություններ ձեռք բերել հակառակորդի ուժերի քանակի և բնույթի մասին և այլն, բայց Կրասսոսն անդրդվելի էր:

Պլուտարքոսի պատմելով, երբ հռոմեական բանակն արդեն բավական խորացել էր դեպի շոր տափաստանները, «ժամանեցին հայոց Արտավազդի պատվիրակները և պատմեցին, թե ինչ դժվարություններ մեզ է նա, ստիպված լինելով այսչքարել իր երկիր ներխուժած Օրոգեսի դեմ: Հնարավորություն չունենալով զգնություն ուղարկել Կրասսոսին, նա խորհուրդ էր տալիս կամ թեքվել իր ճանապարհից, միանալ հայերին և ընդհանուր ուժերով այսչքարել Օրոգեսի դեմ, որ լավագույնը կլիներ, և կամ առաջ ընթանալու դեպքում, ճամբար դարկել միայն բարձունքների վրա, խուսափելով այրուծի հարձակման համար նպաստավոր վայրերից: «Կրասսոսը, սակայն, — շարունակում է Պլուտարքոսը, — պայքարում ու անխոհեմությամբ լի, գրավոր պատասխան չտվեց և հրամայեց հայտնել միայն, թե այժմ ժամանակ չունի Հայաստանի համար, բայց հետո կգա և Արտավազդի հետ հաշիվ կտեսնի նրա դավաճանության համար»¹¹:

Կրասսոսին ուղարկած այս դեսպանությունը թերևս Արտավազդի վերջին փորձն էր՝ հետևելու իր նախապես մշակած ծրագրին և կամ դիվանագիտական քայլ՝ հռոմեացիների ապագա մեղադրանքներից իրեն ու Հայաստանը ապահովագրելու ուղղությամբ:

Մինչ այդ, Օրոգեսը, անշուշտ, տեղյակ լինելով հռոմեացիների ուժերի բանակին, իր զորքերը երկու մասի էր բաժանել և մեկը՝ այրուծի գերակշռությամբ, ուղարկել Կրասսոսի դեմ, հրամանատարությունը հանձնելով Սուրեն զորավարին, որը շնայած երիտասարդ, բայց փորձված ռազմիկ էր: Մյուս մասը՝ հետևակի գերակշռությամբ, Օրոգեսը անձամբ վարեց Հայաստան և սկսեց ասպատակել երկիրը¹²: Պարթևների Հայաստան ներխուժելու անմիջական պատճառը՝ այն դեպքում, երբ Արտավազդը դեռ չէր հասցրել մասնակցել Կրասսոսի արշավանքին, դժվար է որոշել: Հավանաբար ճիշտ է այն կարծիքը¹³, որ նրանք տեղեկացել էին Արտավազդի այցելությունը և որոշել նախահարձակ լինել: Ինչևիցե, այս փաստը մի ավելորդ անգամ ամրապնդում է այն դրույթը, որ շեղորությունը Հայաստանի համար անիրագործելի մի բան էր:

Եթե ալդպես է, ապա Արտավազդի միակ ճիշտ և բնական քայլը պիտի լի-

⁹ *Str. N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 80:*

¹⁰ *Str. նույն տեղում, էջ 83:*

¹¹ *Plut., Crass., 22:*

¹² *Str. Dio, XL, 16, 1—3:*

¹³ *Str. նույն Հրաճ Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության, Պեյրոթ, 1967, էջ 47:*

ներ փորձել խաղաղեցնել ներխուժած պարթևներին, համաձայնության գալով նրանց հետ: Օրոդեսը, որ Հայաստանի հետ պատերազմելու կամ այն նվաճելու հատուկ ծրագրեր չէր որոճում, առիթ չուներ շքնդառաջելու հայերի այդ ձգտմանը, նկատի ունենալով, բացի ներկա իրավիճակից, նաև ապագայի փոթորիկները, որոնց մեջ Հայաստանի դիրքավորումը կարող էր վճռող դեր խաղալ:

Այսպիսի պարագաներում հայերի և պարթևների միջև համաձայնություն կնքվեց, որը իրերի արամբանական ընթացքով վերաճեց դաշնակցության: Վերջինս էլ ամրապնդվում է գինաստիական ամուսնությամբ՝ Արտավազդի քույրը կնություն է արվում պարթևական թագաժառանգ Բակուրին:

Հարսանիքով պսակված դաշնագրի կնքումը, ինչպես պատմում է Պլուտարքոսը, ուղեկցվել է փոխադարձ հրավերներով ու խնձույքներով: Այս բուլբուլ տեղի էր ունենում, իհարկե, հայկական հողի վրա, ամենայն հավանականությամբ՝ Արտաշատում: Խնձույքներէջ մեկի պահին, երբ ճաշասեղաններն արդեն հավաքված էին և նրկու արքաներն էլ ու նրանց շրջապատը զմայլվելիս են լինում տրալլացի Յասոն ողբերգակի և նրա խմբի ներկայացրած՝ Նվրիպիդեսի «Բարոսուհիներով», ներս է մտնում Սիլլակ սատրապը և դահլիճի մեջտեղը նետում Մարկոս Կրասոսի զուխը¹⁴: Մինչդեռ Արտավազդն ու Օրոդեսը տոնում են իրենց դաշինքը, ուղմագաշտում տեղի էին ունեցել մեծ իրարձույթուններ:

Խառանի ճակատամարտը: Մերժելով Արտավազդի խորհուրդը, Կրասոսը շարունակել է ճամփան և հասել Միջագետքի Խառան (Կառոս) քաղաքի մոտերքը: Նահանջ ձեացնող պարթևների համար տեղանքը բարենպաստ էր և Սուրեն զորավարը որոշում է կանգնեցնել հոռմեացիների երթը և ճակատամարտ տալ¹⁵: Կրասոսը իր ուղմական կարգերի մի թևը հանձարարում է Կասիոսին, իսկ մյուսը՝ իր որդի Պուբլիոսին, իրեն վերապահելով կենտրոնը: Զարմանալի փաստ է, որ այդքան ժամանակ իր հետապնդած պարթևական ուժերի մասին Կրասոսը պարզ պատկերացում չուներ ոչ քանակի և ոչ էլ տակտիկայի առումով: Փաստորեն նա ճակատ էր տալու անհայտ թշնամու դեմ, ինքը, սակայն, շատ լավ հայտնի լինելով նրան:

Այդ մասին է վկայում ճակատամարտի ողջ ընթացքը: Նախապես պարթևները լաթեր ու կաշիներ ձգելով իրենց գեներ ու զրահի վրա, մեղմել էին նրանց փայլը և այն տուգավորությունը գործել հակառակորդի վրա, թե փոքրահասակ են: Այնուհետև, մտանալով մինչև նետընկեց հնուավորության վրա, սկսում են նետերի սարափ տեղալ և նոսրացնել հակառակորդի շարքերը: Կրասոսի սպասածին հակառակ, այդ տարափը ոչ դադարում է, ոչ իսկ թուլանում՝ նետերի սպառման պատճառով, որովհետև պարզվում է, որ նետածիգները անընդհատ լրացնում են իրենց պաշարները թիկունքում շարված ուղտերի բռններից: Միևնույն ժամանակ պարթևները սկսում են շրջանցել հոռմեական դրքի թևերը: Կրասոսը, տեսնելով այս, հրամայում է իր որդուն՝ Պուբլիոսին, հարձակում սկսել իր զեկավարած թևով: Պարթևները նահանջի, ապա

¹⁴ Տե՛ս Plut., Crass., 33:

¹⁵ Ճակատամարտի նկարագրությունը տե՛ս Plut., Crass., 23—31:

և փախուստի ցույց են անում, և ոգևորված երիտասարդը նետվում է նրանց հետևից իր շորս հաղաբանոց ջոկատով: Մակայն բավական տարածություն անցնելուց հետո, պարթևները հտ են դառնում և շրջապատում այդ ջոկատը: Մեծ մասը սպանվում է, ներառյալ՝ Պուբլիոս Կրասսոսը, որն իր ղինակրին հրամայում է սուրը իր կողը մխրձել. մի մասն էլ գերի է ընկնում: Պուբլիոսի գլուխը՝ աշտեի վրա ցցած, տանում են ցուցադրելու Կրասսոսին և նրա բանակին:

Հռոմեացիները, բոլորովին հուսալքված, սկսում են նահանջը, որը տևում է մի քանի օր: Այդ միջոցին պարթևները անընդհատ հարվածներով մաշում էին թշնամու զորքը և ի վերջո շրջապատում ու գերի են վերցնում նրա մեծ մասը՝ Կրասսոսի հետ միասին: Մի փոքր մասին՝ Կասսիոսի գլխավորությամբ, հաջողվում է փախչել ու վերադառնալ Ասորիք: Արշավանքի ընթացքում հռոմեացիները 20 հազար զոհ տվին և կորցրին լեգիոնների արծվեկիր դրոշմերը:

Գլխատելով իր ձեռքն ընկած Կրասսոսին, Սուրեն զորավարը նրա գլուխն ուղարկում է Օրոդեսին, որը և ստանում է այն Հայաստանում՝ խնճուղքի պահին:

Իր գոհունակությունը Սուրենին պարթև արքան արտահայտում է առատ նվերներով:

Մակայն այդ գոհունակության զգացումը շուտով նախանձի և երկյուղի փոխվեց Սուրեն զորավարի նկատմամբ: Վերջինս ոչ միայն տաղանդավոր ռազմիկ էր, այլև թագավորական Արշակունի տոհմից հետո, իր նշանակությամբ ու հարստությամբ երկրորդ՝ Սուրեն տոհմի ներկայացուցիչ, մի տոհմ, որին վերապահվում էր արքային թագադրելու պատիվը¹⁶: Սուրենը, հիրավի, հրճված իր տարած հաղթանակով, Տիգրիսի ափի Սելեկիայում հաղթահանդես է կազմակերպում ի վավեշտ Հռոմում ընդունված նման հանդեսների, որի ժամանակ Կրասսոսի փոխարեն ցուցադրում է նրա նման մի հռոմացու՝ պարթև վական կանացի զգեստով: Թափորը եզրափակում է Սելեկիայի պոռնիկների բազմությունը:

Օրոդեսին գուր շի գալիս Սուրենի վաստակած փառքը և նրա վարվելաձևը: Թերևս, նա վախենում էր, շինի թե Սուրենը իր թագադրողի իրավունքն օգտագործի ինքն իր գլխին թագ դնելու համար, ուստի սպանել է տալիս իր զորապետին¹⁷:

Հռոմի առաջին փորձը՝ նվաճել պարթևներին, այսպիսով, ավարտվում է ահավոր պարտությամբ, որի մասին սոսկումով պիտի հիշեն հռոմեացիների մի քանի սերունդներ: Այն ցույց տվեց նաև, որ Հայաստանի դիրքը վճռական նշանակություն ուներ Արևմուտքի և Արևելքի բախումներում:

2. ՊԱՐԹԵՎԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՇԻՆՔԸ՝ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ասորիքի ասպատակությունը 51—50 թվականներին: Հռոմեացիների հարձակմանը հաջորդեց պարթևների հակահարձակումը: Զորքի գլուխ էր կանգնած թագաժառանգ Բակուրը: Բայց որովհետև սա տակավին երիտասարդ ու

¹⁶ *Strabo Plut., Crass., 21.*

¹⁷ *Strabo Plut., Crass., 32, 33.*

անսխորձ էր, ապա նրան, որպես խորհրդատու, կցվեց ոմն Վասակ (Օսակես) զորավար: Բացառված չէ, որ սա հայ է եղել և իր հետ ունեցել է հայկական զորքերի մի ջոկատ: Այդպիսի ենթադրություն է մղում Կիկերոնի այն վկայությունը, ըստ որի Ասորիք արշաված պարթևական ռազմական ուժերի կազմում կային և դաշնակիցների զորքեր, իսկ պարթևների համար տվյալ պահին ավելի մոտիկ դաշնակիցների զորքեր, քան հայերն ու Արտավազը՝ թագաժառանգ ու զորահրամանատար: Բակուրի աները, դժվար է պատկերացնել: Դաշնակիցների թվում թերևս կային և արաբներ¹⁸:

51 թվականի օգոստոսին նրանք հասան Եփրատի գետանցը, սկսեցին անցան գետը և մտան Ասորիք: Մյուս կողմից, Երևի հռոմեացիների ուժերը ջլատելու և նրանց ռազարությունը շեղելու նպատակով, Արտավազը Հայաստանի արևմտյան սահմանի վրա ռազմական ցույց է կազմակերպում, իբր մտադիր է ներխուժել Կասպագովկիա¹⁹: Թեև ներխուժումը տեղի չունեցավ, բայց այդ հանգամանքն ապացուցում է, որ հայերը իսկապես մասնակից էին արշավանքին:

Պարթևների մուտքն Ասորիք կենդանություն հաղորդեց պարթևասեր տարրերին. բնակչությունը հուսալով ազատվել հռոմեական իշխանությունների բռնություններից և կեղեքումներից՝ ուրախությամբ էր ընդունում նրանց²⁰:

Մրանք կտրեցին-անցան Կոմագենեն և պաշարեցին Անտիոքը, որտեղ գտնվում էր Կաստիոսը: Պարթևների առանձին զորամասեր թափանցեցին Կիլիկիա: Սակայն ակներևաբար, այս արշավը սոսկ ասպատակության բնույթ էր կրում: Ավարի առնելով Անտիոքի շրջակայքը, նրանք դադարեցրին պաշարումը և շարժվեցին դեպի Անտիոքոսիա քաղաքը²¹: Կաստիոսը, դուրս գալով Անտիոքից, հետապնդում էր նրանց, կիրառելով պարթևական նահանջ-հակահարվածի տակտիկան: Մարտերից մեկում սպանվեց Վասակ զորավարը: Բակուրը մնաց ձմեռելու Ասորիքում²²:

Կիկերոնը հայտնում է, որ 50 թվականի դարնանը Ասորիքում լուրեր էին պտտվում ռազմական զործողությունների ծավալման մասին, թե իբր հռոմեացիներին գլխավորելու համար Արևելք պիտի ժամանի ինքը՝ Կեսարը կամ Պոմպեոսը: Սպասվում էր և Օրոդեսի գալուստը: Այս բոլորը, սակայն, տեղի չունեցավ: Ընդհակառակը, ամռանը Բակուրը հետ կանչվեց Ասորիքից²³:

Հուլիոս Կեսարը և արևելյան նոր արշավանքի ծրագիրը: Կեսարի կամ Պոմպեոսի զալստյան լուրերը սոսկ խոսակցություններ էին, որոնց հիմքը թերևս պարթևներից ունեցած վախն էր, իսկ իրականում այդ երկու նախկին դաշնակիցները միմյանց դեմ ահեղ պայքարի էին նախապատրաստվում:

¹⁸ *Տե՛ս Cicero*, Epist. ad fam., XV, 9, 2; 4, 7; Epist. ad Att., V, 20, 3; Dio. XL 28: Կիկերոնն այդ սարիներին հռոմեական պրովինցիա Կիլիկիայի նահանգապետն էր և նրա հաղորդած տվյալները ոչ միայն ժամանակակցի, այլև ականատեսի վկայություններն են:

¹⁹ *Տե՛ս Cicero* Epist. ad fam., XV, 3, 1:

²⁰ *Տե՛ս N. Debevoise*, A. Political History of Parthia, էջ 30:

²¹ *Տե՛ս Malalas*, VIII, 201:

²² *Տե՛ս N. Debevoise*, A. Political History of Parthia, էջ 101 և հաջ.:

²³ *Տե՛ս Just.*, XLIII, 4, 5:

Մերակույտի՝ իր համար աննպաստ մի որոշումից կառչելով, Կեսարը 49 թվականի սկզբին՝ իր բանակի զուխ անցած, շտապում է Հուսիմ: Օպտիմատների պարագլուխները, Պոմպեոսի գլխավորությամբ, փախչում են Հունաստան և պատրաստվում պատերազմի: Նույն տարվա վերջերին Հունաստանի: ամեն է իջնում Կեսարը և շարժվում պոմպեականների դեմ: 48 թվականի հունիսի 6-ին Փարսալի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը ջախջախիչ պարտություն է բերում Պոմպեոսին (որը փախչում է Եգիպտոս և այնտեղ սպանվում), իսկ Կեսարին դարձնում է Հուսիմի միանձնյա ղեկավար: Քիչ անց Կեսարը Փոքր Ասիայում ճնշում է Միհրգատ 2-ի որդի Փառնակի փորձը՝ վերականգնել և ընդլայնել Պոնտոսի թագավորությունը:

Պարթևները հեռացել էին Ասորիքից, բայց նրանց ներխուժման վտանգը դարձյալ կախված էր Հուսիմի արևելյան նահանգների վրա: Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ պարթևները ցուցաբերել էին հակակեսարական տրամադրություն: Հայաստանն օգնել էր Պոմպեոսին, ուղարկելով մի զորամաս, որը կուսակալ Մեգաբաթեսի հրամանատարությամբ մասնակցեց Փարսալի ճակատամարտին²⁴: Հայտնի էր, որ Պոմպեոսը պարտությունից հետո մի պահ մտադրություն ուներ պատսպարվել պարթևների մոտ²⁵: Վերջապես, Կրասոսի պարտությունը դեռ չհատուցված էր մնում և նրա լեգեոնների արժվեկիր դուշակները տակավին պարթևների մոտ էին: Մի խոսքով, դեպի արևելք արշավելու բավական պատճառներ կային:

Կեսարը իր այլևայլ ձեռնարկումների թվում, սկսեց հռանդագին պատրաստվել նաև պարթևական արշավանքին: Նրա քրոջ որդի Օկտավիանոսը (ապագա Օգոստոս կայսրը) ուղարկվել էր Հունաստան՝ պատրաստվելու առաջիկա պատերազմին: Այստեղ կազմակերպվում էր հատուկ բանակ, ուսումնասիրվում էին առաջիկա արշավի պայմանները, մշակվում ծրագրերը: Արդեն հավաքվել էին հրկու տասնյակից ավելի լեգեոններ, որոնք իրենց հարվածը այս անգամ պիտի իրականացնեին Հայաստանի վրայով²⁶: Մի խոսքով, նախապատրաստությունները կատարվում էին կեսարյան թափով ու մանրակրկիտությամբ:

Դրանք արդեն թեկոսիս էին իրենց հոուն շրջանը, և պարթևներին ու Հայաստանին սկսում էր մերձենալ փորձության ժամը, երբ Կեսարը Հուսիմում սպանվեց մի խումբ դավադիր հանրապետականների կողմից (44 թվականի մարտի 15-ին): Սկսված քաղաքացիական նոր պատերազմը հոռմեացիներին առժամանակ հեռու պահեց արևելյան գործերից:

Երկրորդ Լուպետուրյունը. Մարկոս Անտոնիոս: Հանրապետականների պարագլուխներն էին Կեսարի սպանությունը մասնակցած Մարկոս Բրուտոսը և Գայոս Կասսիոսը: Նրանք իրենց կողմնակիցների հետ հեռացել էին Հունաստան: Կեսարականների առաջնորդները՝ Մարկոս Անտոնիոսը և Օկտավիանոսը, ներգրավելով մի երրորդի, Մարկոս Լեպիդոսին, կազմեցին մի նոր եռապետություն:

²⁴ *Sh'u App.*, Bell. civ., 11, 71:

²⁵ *Sh'u Plut.*, Pomp., 76; *App.*, Bell. civ., 11, 83 և այլն:

²⁶ *Sh'u N. Debevoise*, A Political History of Parthia, էջ 106 և հաջ.:

Վճռական ճակատամարտը հանրապետականների և կեսարականների միջև տեղի ունեցավ 42 թվականի աշնանը Հունաստանի Փիլիպպե քաղաքի մոտ և ավարտվեց կեսարականների հաղթանակով: Բրուտոսը և Կասսիոսը ինքնասպան եղան:

Պետության տիրեր դարձած եռապետները այն բաժանեցին իրար մեջ. Անտոնիոսին բաժին ընկավ Արևելքը և Կեսարից ժառանգություն մնացած պարթևական արշավանքի ծրագիրը:

41 թվականին Անտոնիոսը Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում հանդիպեց Եգիպտոսի թագուհի Պտղոմյան Կլեոպատրա է-ին, որին հատուկ կանչել էր այդտեղ՝ պատասխան պահանջելու Կասսիոսին ցույց տված օժանդակության համար: Սակայն Կլեոպատրան, Տարսոն ժամանելով որպես մեղադրյալ, այնտեղից մեկնեց որպես Անտոնիոսի սիրուհի: Խելք, գեղեցիկ ու խորամանկ այդ կինը կարողացել էր հմայել անսանձ կրքերի տեր հռոմեացուն և այսուհետև կարևոր դեր պիտի խաղար նրա քաղաքականության և զործունեության մեջ: Անտոնիոսը ուղեկցեց Կլեոպատրային նրա մայրաքաղաքը՝ Ալեքսանդրիա²⁷:

Ասորիքի նվաճումը պարթևների կողմից: Անտոնիոսը տակավին Ալեքսանդրիայում էր, երբ պարթևները 40 թվականի դարնանը կրկին ներխուժեցին Ասորիք: Պարթևների զորքն առաջնորդում էին թագաժառանգ Բակուրը, որ արդեն փորձված զորավար էր, և հռոմեացի Քվինտոս Լաբիենոսը²⁸: Վերջինս Կասսիոսի և Բրուտոսի զործակիցներից էր: Պարտությունից հետո նա փախել էր պարթևների մոտ, որտեղ արդեն մեկ անգամ եղել էր որպես հանրապետականների դեսպան՝ պարթևներից օգնություն ստանալու առաջադրանքով:

Ասորիքի նահանգապետ Սաքսան պարտության մատնվեց, փախավ Կիլիկիա և այնտեղ սպանվեց: Բակուրը և Լաբիենոսը բաժանեցին զորքը և արշավեցին առաջինը՝ դեպի հարավ, Միջերկրականի ափերի երկայնքով, երկրորդը՝ դեպի արևմուտք, Փոքր Ասիայի հարավային եզրով: Բակուրը գրավում է ամբողջ Ասորիքը և Փյունիկիան, բացառյալ Տյուրոս քաղաքը և հասնում Պտղոմաիս՝ Պաղեստինի սահմանը²⁹:

Բակուրի և նրա զործակից, զորավար Բարգափառնայի հաջորդ զործողությունների մասին, որ կապված են Պաղեստինի հետ, մանրամասն տեղեկություններ են պահպանել Հովսեպոս Փլավիոսը և Մովսես Խորենացին: Այս դրրվագը հատկապես կարևոր է նրանով, որ վկայում է սույն արշավանքին ևս հայկական զորքերի մասնակցության, այսինքն՝ հայ-պարթևական դաշինքի շարունակման մասին:

Պաղեստինում այդ ժամանակ քահանայապետ էր Հյուրկանոսը: Սրա եղբորորդին՝ Անտիգոնոսը, հետամուտ էր նրա պաշտոնին: Նա դիմում է պարթև ղեկավարներին՝ 1000 տաղանտ և 500 կին նրանց նվիրելու առաջարկով, փոխարենը իրեն Հուդայում թագավոր կացուցանելու պայմանով: Բակուրն ու Բարգափառնան համաձայնում են այդ առաջարկին: Պարթևները ավարի են առնում Երուսաղեմը և մոտակայքում գտնվող Մարիսա քաղաքը: Անտիգոնոսը

²⁷ Տե՛ս CAH, X, էջ 35 և հաջ. (W. W. Tarn):

²⁸ Տե՛ս Just., XLII, 4,7; Dio, XLVIII, 25; Plut., Ant., 28:

²⁹ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 110 և հաջ.:

Թագավոր է հռչակվում Պաղեստինում: Հյուրկանոսը գերիվարվում է պարթևների կողմից և բնակեցվում Բաբելոնում³⁰:

Հայկական գորհերի մասնակցությունը Ասորիքի նվաճմանը: Նույն այս իրողությունները պատմում է և Մովսես Խորենացին, ամենայն հարազատությամբ ընդօրինակելով Փլավիոսից, սակայն թույլ տալով մի կարևոր և խիստ հետաքրքրական շեղում: Ըստ Խորենացու, արշավանքը ոչ թե պարթևական է, այլ պարթևա-հայկական, կազմակերպված հայոց Թագավոր Տիգրանի և նրան ժամանակակից պարթևական թագավորի համատեղ ջանքերով: Բարզափառնան հայ նախարար է՝ Բարզափրան Ռշտունի և այլն: Ըստ այդմ, Հյուրկանոսը՝ հրեաների քահանայապետը, գերավարվում է Հայաստան և ոչ թե Բաբելոն, այն էլ՝ հրեական բնակչության մի զանգվածի հետ միասին, որ բնակեցվում է հայկական քաղաքներում, մասնավորապես Վանում³¹:

Այս բոլորը պատահական չէ: Փավստոս Բուզանդը, IV դարի կեսերին Շապուհ Բ-ի կողմից հայկական քաղաքների բնակչության տեղահանությունը նկարագրելիս, յուրաքանչյուր քաղաքի համար հիշատակում է առանձին-առանձին հայ և հրեա ընտանիքների թվաքանակը, նշելով, որ նրանք այն հրեաների հետնորդներն են, որոնց իր ժամանակ Պաղեստինացոց երկրից գերիվարել է Տիգրան թագավորը՝ նրանց քահանայապետ Հյուրկանոսի (Փավստոսի մոտ՝ Հյուրկանոս) հետ միասին, և բնակեցրել հայկական քաղաքներում³²: Ակներեաբար Հայաստանում գոյություն է ունեցել Հյուրկանոսի գերիվարման և հարակից խնդիրների վերաբերյալ մի ավանդություն՝ տարբեր Փլավիոսի հաղորդածից, որ արտացոլված ենք գտնում Փավստոսի մոտ և որը հենց Փավստոսի միջնորդությամբ կամ անմիջականորեն դրդել է Խորենացուն կատարել վերոհիշյալ փոփոխությունները, կամ Խորենացու ընկալմամբ, ուղղումները՝ Փլավիոսի պատմածի մեջ³³:

Հարցն այն չէ, թե որն է պատմականորեն ավելի ճշմարտացի՝ Փլավիոսի վերսիան, թե Փավստոսի մոտ արտացոլվածը: Փլավիոսի պատմածը տվյալ դեպքում առիթ չունենք կասկածի ենթարկելու: Խնդիրն է՝ գտնել հայկական վերսիայի առաջացման պատմական հիմքը, և այդ հիմքը Փլավիոսի մոտ իր արտացոլումը շատ շատ այնպիսի մի երևույթի մեջ է, ինչպիսին էր հայկական պորամասերի մասնակցությունը պարթևների ասորիք-պաղեստինյան արշավանքին (մի բան, որ ենթադրել էր դեռևս Հ. Մանանդյանը), և որպես դրա հետևանք, հրեական բնակչության մի զանգվածի գերիվարությունը Հայաստան՝ նաև Արտավազդի օրոք³⁴:

30 *Stes Jos Flav.*, Ant. Jud., XIV, 13, 1 և հաջ.: *Bel. Jud.*, I, 13, 1—11:

31 *Stes* Խորենացի, Բ, ԺԹ, Գ, 16:

32 *Stes* Փավստոս, Դ, 36:

33 Մանրամասն տե՛ս Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մ. Խորենացու մոտ, *ԲՄ*, № 3, 1956:

34 *Stes* Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в.н.э.), Ереван, 1930. Ավանդության մեջ թագավոր Արտավազդը փոխարինվել է Տիգրան Մեծով, մի բան, որ դժվար չէ բացատրել Տիգրանի փառքով և իսկապես կատարած գերիվարություններով, այդ թվում՝ հրեաների:

Այսպիսով, հայկական զորքերը, Տիգրանի կատարած հաղթանակից 30 տարի անց, նորից եղան հեռավոր Պտղոմայիս քաղաքի պարիսպների տակ, բայց արդեն ոչ որպես աշխարհակալ տերութւյան բանակներ, այլ սոսկ մի այլ աշխարհակալ տերութւյան դաշնակիցներ:

Բենտիդիոսի հակահարվածը պարթևներին: Ասորիքում ու Պաղեստինում տեղի ունեցող այս սպառնալից իրադարձութւյունները վերջապես սթափեցրին տակավին Ալեքսանդրիայում գտնվող Անտոնիոսին և սա շարժվեց դեպի ռազմաբեմ: Բայց հազիվ հասած՝ նա շտապ լքեց Ասորիքը, Իտալիա մեկնելու համար, որտեղ գործերը ավելի վտանգավոր ընթացք էին ընդունել և սահանջում էին նրա ներկայութւյունը: Իր փոխարեն Անտոնիոսը պարթևա-հայկական ուժերի դեմ ուղարկեց իր լավագույն զորավար Բենտիդիոս Բաստոսին: Սա իր առաջին հարվածը ուղղեց Լաբիենոսի դեմ, ջախջախեց նրա զորքերը Փոքր Ասիայում, գերի վերցրեց նրան ու մահապատժի ենթարկեց³⁵:

Բակուրի դեմ նրա ծավալած գործողութւյունները սկզբում անհաջող էին: Հռոմեացիների մի զորամաս պարտութւյուն կրեց պարթևական զորավար Փառնասպատեսի կողմից: Սակայն Բենտիդիոսին հաջողվեց նախաձեռնութւյունը խլել պարթևներից³⁶:

39 թվականի սկզբին Բակուրը ժամանակավորապես ետ է քաշում իր զորքերը Ասորիքից, բայց Բենտիդիոսը պարթևների բացակայութւյամբ էլ մեծ դժվարութւյամբ էր տիրանում երկրին: Նրան դիմադրում էր բնակչութւյունը, որը շէր ցանկանում վերադառնալ հռոմեական կարգերին: 38 թվականի գարնանը Բակուրը նորից մտնում է Ասորիք: Սակայն Գինդարոս լեռան մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեացիները հաղթանակ են տանում և Բակուրն էլ սպանվում է³⁷:

Ավարտելով Ասորիքի վերանվաճումը, Բենտիդիոսը դիմում է Կոմմագենե, որի թագավոր Անտիոքոս Ա-ը, Օրոգեսի աները լինելով, հարել էր պարթևներին, և պաշարում Սամոսատը: Այստեղ վրա է հասնում Անտոնիոսը, որն Իտալիայում կարգավորել էր իր գործերը և որին ամենևին դուր չէին գալիս իր զորավարի հաջողութւյունները. ստանձնելով զորքերի հրամանատարութւյունը, Անտոնիոսը ավարտում է պաշարումը (38 թ.)³⁸:

Այնուհետև Անտոնիոսը սկսում է պատրաստվել պարթևական արշավանքին, որն իրականացվեց 36 թվականին:

Հայաստանը 50—40-ական թվականներին: Անշուշտ, հարց կծագի, թե որո՞նք էին այն դրդապատճառները, որ Հայաստանին մղում էին մասնակցելու արևմուտքում պարթևների ծավալած ակտիվ քաղաքականութւյանը, նրանց արշավանքներին ու նվաճումներին: Պատասխանը առաջին հայացքից պարզ է թվում: Հայաստանը դաշնակից էր պարթևներին և այդ դաշինքը կնքված լի-

35 *Sén Dio*, XLVIII, 39—40; *Strabo*, XIV, 2, 24:

36 *Sén Frontinus*, *Strateg.*, II, 57, *Dio* XLVIII, 41 և այլն:

37 *Sén Dio*, XLIX, 25; *Plut.*, *Ant.*, 37: հմտ. *N. Debevoise*, *A Political History of Parthia*, էջ 119 և հաջ.:

38 *Sén Jos. Flav.*, *Ant. Jud.*, XIV, 15, 8; *Bel. Jud.*, I, 17, 8—9; *Plut.*, *Ant.*, 3, 4: *Խորհրդի, Բ, Իա:*

նեղուվ պատերազմի պահին, անշուշտ, պետք է նախատեսենք նաև ուղղմական փոխօգնություն, այդ թվում հենց Հռոմի դեմ: Սակայն ճիշտ լինելով հանդերձ, այս պատասխանը ոչ միայն լրիվ չէ, այլև չի ընդգրկում գործի ողջ էությունը:

Իհարկե, Հայաստանը այդ արշավանքներին երբևք չէր մասնակցի միայն դաշնագրի զորությունք, առանց ներքին դրդապատճառների: Այդ դրդապատճառները որոնելիս պետք է նախ և առաջ նկատի ունենալ, որ Հայաստանը հելլենիստական տիպի ստրկատիրական պետություն էր, որը ոչ հեռու անցյալում հսկայական տերիտորիալ նվաճումներ էր կատարել և նվաճված երկրներից մեծ եկամուտ էր ստանում՝ հարկեր ու տուրքեր, ստրուկների զանգվածներ, տեղահանված քաղաքային հոծ բնակչություն և այլն: Եվ այս բոլորը՝ ոչ թե միապետի՝ Տիգրանի քմահաճույքով, այլ բուն զարգացում ապրող ստրկատիրական հասարակության ներքին պահանջմունքների հետևանքով, իսկ միապետը դրանց միայն արտահայտիչն էր:

Այնուհետև, եկամուտների աղբյուրները խիստ կրճատվել էին, բայց պահանջմունքները՝ մնացել: Եվ ահա Արտավազդի օրոք ևս դրանք պետք է որ իրենց զգացնել տային և բավարարվեին ըստ հնարավորության, այսինքն՝ մասնակիորեն, ասենք, պարթևների ձեռնարկումներին միանալու և եկամտի համապատասխան բաժինը ստանալու միջոցով: Այդ են ակնարկում Արտավազդի օրոք հրեական ազդաբնակչության մի զանգվածի Հայաստան տեղափոխելու մասին վերը ներկայացված տվյալները: Դրանք միաժամանակ լուսաբանում են Արտաշես Ա-ի օրոք սկսված և Տիգրան Բ-ի ժամանակ մեծ թափ ու ծավալ ստացած գերնվարությունների քաղաքականության հաջորդականությունը և վկայում, որ դա ուներ դարավոր հիմքեր, այսինքն՝ կապված էր երկրի և հասարակության պահանջմունքների հետ:

Դարաշրջանին վերաբերող առաջին հայացքից հարուստ թվացող աղբյուրները իրականում չափազանց միակողմանի են: Դրանք լույս են սփռում բացառապես այն անցքերի ու երևույթների վրա, որոնք կապված են Հռոմի պատմության հետ: Մնացածը թանձր մշուշի մեջ է: Հայաստանի այս շրջանի ներքին կյանքի մասին չի պահպանվել ոչ մի տվյալ: Մինչդեռ երկիրը շարունակում էր իր զարգացումը, 69—66 թվականների հայ-հուսիսային պատերազմներից հետո Հայաստանի հողի վրա ուղղմական լուրջ ընդհարումներ չէին եղել: Այս խաղաղ տասնամյակներում երկիրը պետք է բարգավաճեր ու շենանար, առաջանային նոր քաղաքներ, ծաղկեին հները: Այս մասին ոչինչ հայտնի չէ, չհաշված մի ազոտ ակնարկ, մի տեղանուն՝ «Արտավազդական», որը թույլ է տալիս մտածելու Արտավազդի օրոք հիմնադրված մի քաղաքի մասին³⁹:

Պետք է շարունակվեր և մշակույթի զարգացումը: Որ հելլենիստական մշակույթի Հայաստանում Տիգրանի օրոք սկսված տարածումը շարունակվել է նաև Արտավազդի ժամանակ, այդ մասին առկա են Պլուտարքոսի ուղղակի տվյալները՝ դարձյալ հաղորդված Հռոմի պատմության կապակցությամբ: Արտավազդը չի բավարարվել, Տիգրանի նման, իրեն կրթված ու ստեղծագործ հույներով շրջապատելով, այլ ինքն էլ է դիմել դրչի, հեղինակելով ճառեր, ող-

39 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 41:

բերգություններ ու պատմական երկեր, որոնցից մի մասն ընթերցվում էր դեռ Պլուտարքոսի ժամանակ (մ. թ. II դարում)⁴⁰: Սրանց բովանդակության մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել⁴¹, բայց բավականաչափ պերճախոս է ինքը փաստը, որից համենայն դեպս, հետևում է, որ Արտավազդը այդ գործում միայնակ լինել չէր կարող, ուրեմն նրա շուրջը ստեղծված պիտի լիներ համապատասխան մթնոլորտ, թեկուզ և արքունիքի նեղ սահմաններում:

Ըստ որոշ տվյալների, Արտավազդի օրոք շարունակել է գոյություն ունենալ թագավորական նախնիների պաշտամունքը՝ որպես պետության կողմից հովանավորվող երևույթ: Այդ պաշտամունքը, ինչպես տեսանք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ լրացվել էր նաև իշխող թագավորի անձի աստվածացմամբ և պաշտամունքով, ըստ որում Տիգրանը նույնացված պիտի լիներ Վահագն-Հերակլես աստծո հետ: Արտավազդը թերևս այդ յուրատեսակ «քաղաքական կրոնում» նույնացվել է Միհր աստծո հետ⁴²:

3. ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Իրադրությունը արշավանքի նախօրեին: Իրադրությունն այս անգամ էպոսայն ալ էր և ավելի բարդ, քան Կրասսոսի արշավանքի նախօրեին: Խնդիրն այն է, որ Անտոնիոսի ծրագրած երթուղին միանգամայն տարբեր էր Կրասսոսի ընտրածից: Հայտնի է, որ Կեսարի ամբողջ դիվանը նրա մահվանից հետո ընկել էր Անտոնիոսի ձեռքը: Նրան էր անցել նաև Կեսարի կազմած պարթևական արշավանքի ծրագիրը, շահված այն, որ ինքն էլ գործուն մասնակցություն էր ունեցել դրա մշակմանը: Պարզ է, որ այժմ նա այն որդեգրելու էր⁴³:

Ըստ այդ ծրագրի, արշավանքը ինչպես արդեն նշվել է, պիտի կատարվեր Հայաստանի վրայով: Այսպիսով, հռոմեական ռազմական միտքը, ի դեմս նրա ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Կեսարի, այս խնդրում ի վերջո հանգել էր նույն այն դադափարին, որ իր ժամանակին հղացել ու Կրասսոսին էր հաղորդել Արտավազդը: Բացառված չէ, որ Կեսարի ծրագրի մշակման ժամանակ այդ խորհուրդը իր դերն է ունեցել:

Նորից Արտավազդը կանգնած էր երկընտրանքի առջև, բայց պայմանները տարբեր էին. նախ Հայաստանն այժմ դաշնակից էր ոչ թե Հռոմի, այլ պարթևների և այն էլ՝ 53 թվականից, այսինքն ավելի քան մեկ ու կես տասնամյակ: Եվ ոչ թե անվանական դաշնակից, այլև պարթևների հետ միասին ծավալել էր ռազմական գործունեություն՝ ուղղված հենց Հռոմի դեմ: Բայց եթե չլինեին նույնիսկ այդ դաշինքն ու գործողությունները, Արտավազդն այժմ այլ, շատ ավելի իրական պատկերացում ուներ Հռոմի և պարթևների ուժերի փոխհարաբերության մասին: Ուստի և այժմ նրա մտքովը չէր անցնի Հայաստանը լծել հռոմեական ռազմակառքին, մի բան, որին նա պատրաստ էր Կրասսոսի արշավանքի սկզբներին:

40 *Sb' u Plut., Crass., 33:*

41 *Sb' u ստորև, հին Հայաստանի մշակույթի բաժնում:*

42 *Sb' u Գ. Խ. Սարգսյան, Հիլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 57:*

43 *Sb' u H. A. Машикин, Принципат Августа, էջ 267:*

Սակայն, Անտոնիոսի բախտից, Հայաստանի և Պարթևստանի միջև սառնուկություն էր սկսվել: 38 թվականին սպանվել էր թագաժառանգ Բակուրը, որով խզվել էին երկու թագավորների խնամիական կապերը, այնուհետև Օրոդես թագավորը խաղից դուրս էր եկել, զիջելով գահը իր որդի Հրահատին (Հրահատ Գ), որը չբավարարվելով գրանով, թունավորեց իր ծերունի հորը⁴⁴:

Պարթևների նոր տիրակալը ակտիվ քայլեր շարեց գալիք պատերազմում Հայաստանի աջակցությունն ապահովելու ուղղությամբ, այլ ընդհակառակը, կասրվեց Հայաստանի սրտենցիալ թշնամու՝ Ատրպատական-Մարաստանի (Մեդիա-Ատրոպատենե) թագավորի հետ, որը նույնպես Արտավազգ անունն էր կրում (ստորև նրան կանվանենք մար Արտավազգ)⁴⁵:

Այդպես չէր գործում Անտոնիոսը: Ըմբռնելով Հայաստանի դիրքորոշման վճռող նշանակությունը իր ձեռնարկության մեջ, նա ջանք չխնայեց Արտավազգին մասնակից դարձնելու իր արշավանքին: Անտոնիոսը զորքով Հայաստան ուղարկեց իր զորավար Կանիդիոսին, հանձնարարելով՝ ինչ գնով էլ լինի ապահովել Հայաստանի լսյալությունը: Կորպելով Արտավազգի համաձայնությունը, Կանիդիոսը շարժվեց դեպի հյուսիս, Վիրք և Աղվանք, սրանց ևս պարտադրելու մասնակցությունը արշավանքին, որ և նրան հաջողվեց⁴⁶:

Արտավազգի վերաբերմունքը Անտոնիոսի ձեռնարկությանը: 36 թվականի դարնան վերջերին Անտոնիոսը Զեդեանյի մոտ անցնում է Եփրատը և գալիս բանակ է դարկում Կարնո դաշտում: Այստեղ նա զորատես է անցկացնում: Համարված էր հսկայական բանակ. մոտ 100.000 զինվոր՝ 60.000 լեգեոններ (15 լեգեոն), 10.000 իսպանական և կելտական այրուձի և 30.000 դաշնակից զորք: Արտավազգը տրամադրել էր 7000 հետևակ և 6000 հեծյալ⁴⁷: Պլուտարքոսի մի այլ հաղորդման համաձայն, Արտավազգի տրամադրած զորքը հասնում էր 16 հազարի⁴⁸:

Այս թվերը համեմատելով Կրասսոսի զորքերի թվի հետ, տեսնում ենք, որ Անտոնիոսի բանակը կրկնակի անգամ մեծ էր: Սակայն Արտավազգի տրամադրած զորքի նկատմամբ պատկերը միանգամայն այլ է: Եթե Կրասսոսին նա խոստացել էր, ինչպես նշվեց, 40 կամ 46 հազար զորք, որից 10 կամ 16 հազարը՝ այրուձի, 30 հազարը՝ հետևակ, ապա Անտոնիոսին տրամադրել էր միայն 13 կամ 16 հազար զինվոր՝ եռակի պակաս: Այս թվերը պերճախոս են: Հարկավ, հայկական զորքի ընդհանուր բանակը 53 թվականի համեմատությամբ չէր նվազել, գուցե և՛ ավելացել էր: Ուրեմն, տրամադրվող զորքի թիվը արտահայտությունն էր ոչ թե նոր հնարավորությունների, այլ նոր քաղաքականություն:

Այդ քաղաքականությունը շատ ավելի հասուն, զգաստ ու ճկուն բնույթ էր ստացել: Եթե Արտավազգը, իր կամքին հակառակ, միանում էր հռոմեական արշավանքին, ապա նա այդ ջանում էր անել այնպես, որպեսզի Հայաստանը

44 S^h N. Debevoise. A Political History of Parthia, էջ 121:

45 S^h CAH, X, էջ 72 (W. W. Tarn):

46 S^h Dio, XLXI, 24:

47 S^h Plut., Ant., 38:

48 S^h նույն տեղում, 50:

ըստ հնարավորին քիչ տուժի, նրա մասնակցությունը երկու օտար ուժերի բախմանը՝ որքան կարելի է փոքր լինի, և թե անհասարակ հնարավոր չէ խույս տալ մասնակցությունից: Այստեղից բխում է, որ նա հենց սկզբից հակված պիտի լիներ հարմար պահին իսպառ լքելու իրեն պարտադրված այս ձևն արկությունը, որը և տեղի ունեցավ:

Անտոնիոսի հակառակորդն էր, ինչպես ասվեց, Հրահատ Դ-ը (մոտ մ. թ. ա. 38—32), որը շրավարարվելով իր հոր սպանությունից, սրի էր մատնել նաև եղբայրներին, որպեսզի ոչնչացնի իր գահին սպառնացող ամեն մի վտանգ: Նա սկսել էր ոչնչացնել իր այս արարքներից դժգոհ ավագանու ներկայացուցիչներին, և սրանց մի մասը ապաստան էր գտել հռոմեացիների մոտ: Դրանցից մեկն էր զորավար Մոնեսը, որին Անտոնիոսը սիրով ընդունել էր ու դարձրել Ասորիքի երեք քաղաքների տեր, խոստանալով նրան պարթևական գահը: Սակայն արշավանքի հենց նախօրեին Հրահատը ետ է կանչում Մոնեսին և հանձնարարում իր զորքերի հրամանատարությունը: Կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ սա սոսկ մի խաղ է եղել, որի նպատակն էր հռոմեական կողմի իրավիճակի խոր հետախուզությունը: Պարթևների տեղեկատու ծառայությունը անհամեմատ ավելի լավ էր կազմակերպված, քան Հռոմինը⁴⁹:

Արտավազդի վերջնական դիրքորոշումը: Կարնո դաշտից Անտոնիոսի բանակը շարժվում է դեպի հարավ-արևելք⁵⁰ Կապուտան (Ուրմիա) լճի ուղղությամբ, նախնական նպատակակետ ունենալով Հրահատի դաշնակից մար Արտավազդի երկիրն ու մալրաքաղաքը՝ Փրասսպան: Անտոնիոսը շտապում էր, որպեսզի այնտեղ հասնեն պարթևական զորքերից առաջ, թեև իրական պատկերացում չունեի նրանց գործողությունների մասին: Մոնեսը, ընդհակառակը, նրան չէր կորցնում իր տեսադաշտից: Հռոմեացիները պաշարողական տեխնիկային մեծ պատրաստություն էին տեսել, որը անհրաժեշտ ժամին անփոխարինելի կլիներ, քանի որ ռազմական գործողությունների վայրերում համապատասխան որակի փայտանյութ չկար: Սակայն դրանք իրենց ծանր ու դանդաղ ընթացքով Անտոնիոսին խանդարում էին արագացնելու արշավը: Եվ ահա, նա կատարում է աններելի սխալ, լքում մեքենաները, նրանց պաշտպանության համար թողնելով միայն երկու լեզեոն՝ Օպիոս Ստատիանոսի հրամանատարությամբ, և դաշնակիցների որոշ քանակությամբ զորք, իսկ ինքն առաջ անցնում պատվիրելով հնարավորին շափ արագորեն հետևել իրեն:

Երբ նա արդեն շատ էր առաջ անցել և մոտենում էր Փրասսպային, պարթևները գերակշռող ուժերով, ըստ երևույթին, մար Արտավազդի ղեկավարությամբ, հարձակվում են Ստատիանոսի զորամասերի վրա և շրջապատելով նրանց, սպանում կամ գերի են վերցնում զինվորներին և կրակի տալիս պաշարողական մեքենաները: Գերիների թվում էր Անտոնիոսի արշավանքի մասնակից Պոնտոսի թագավոր Պուլմոնը: Թշնամու ձևերն են ընկնում հռոմեական լեգեոնների արծվեկիր դրոշմները⁵¹:

49 *Sb' u CAH*, X, էջ 71 և հաջ. (W. W. Tarn):

50 Անտոնիոսի արևելյան արշավանքի պատմությունը մեզ է հասել հիմնականում Պլուտարքոսի և Դիոն Կասիոսի գործերում:

51 *Sb' u Plut.*, Ant., 38:

Հռոմեացիների այս պարտութունը հայերին մղեց ավելի որոշակիորեն դրսևորել իրենց վերաբերմունքը այս՝ իրենց համար բոլոր տեսակետներից անձևոնտու և աղետաբեր, արշավանքի նկատմամբ: Արտավազը ևս քաշեց իր ուժերը և հրաժարվեց հետագա զործողութուններին մասնակցելուց⁵²: Ապագայի իրագործութունները ցույց տվեցին, որ Հայաստանի շահերի տեսակետից այս քայլը ժամանակին էր և ճիշտ, թեև Արտավազը անձամբ պիտի տուժեր զրա հետևանքով:

Անտոնիոսը շարունակում էր Փրասպայայի պաշարումը, ջանալով իր փութկոտության հետևանքով կորսված պաշարողական տեխնիկան փոխարինել ինքնագործ միջոցներով՝ հողաբուրներով և այլն: Սակայն լավ պարենավորված և ուժեղ կայազոր ունեցող ամուր բերդաքաղաքը հաջողությամբ պաշտպանվում էր: Պաշարողների գծվարութուններին ավելանում էր սննդամթերքի ծայրահեղ պակասը. զորքը մթերքով ապահովելու նպատակով, Անտոնիոսը ստիպված էր լինում խոշոր ուժեր առանձնացնել և հեռավոր արշավներ կազմակերպել, մի բան, որ ջլատում էր պաշարողների ուժերը: Իսկ երբ մոտերքում երևացին Հրահատի և մար Արտավազի զորքերը, հռոմեացիների վիճակը դարձավ հուսահատական: Զորքի կարգապահութունն ընկնում է այն աստիճան, որ մի անգամ, երբ զորամասերից մեկը փախուստի էր մատնվել, Անտոնիոսը դիմում է ղեկիմացիայի՝ հռոմեական հին պատժամիջոցին, երբ մեղավորներին բաժանում էին տասնյակների և յուրաքանչյուր տասնյակից մի զինվորի մահապատժի ենթարկում⁵³:

Հռոմեական բանակի նախանշը: Ի վերջո, հռոմեացիները ստիպված եղան բռնել նահանջի ճամփան, որը նույնքան աղետաբեր եղավ, որքան կլիներ տանուլ տված մի ճակատամարտ⁵⁴: Պարթևները կրնկակոխ հետևում էին հռոմեացիներին և ամենափոքր առիթն անգամ բաց չէին թողնում աջից ու ձախից հարվածելու նրանց: Եղավ մի պահ, երբ Անտոնիոսը պատրաստ էր անձնասպան լինելու, իսկ ընդհանրապես, ըստ Պլուտարքոսի պատմածի, «հաճախ բացականչում էր «ո՛, բյուրք» զարմանքով հիշելով Քսենոփոնին և նրա ընկերակիցներին, որոնք նահանջելով Բաբելոնից, ավելի հրկար ճանապարհ էին կտրել և իրենցից շատ ավելի զորեղ թշնամու դեմ պայքարել, և այնուհանդերձ փրկվել էին»⁵⁵:

Վերջապես, Չ7 օր տեած այդ դառն նահանջից հետո, հռոմեական լեգիոնները հասան Հայաստանի սահմանագլուխը՝ Արաքս գետին: «Երբ, — հաղորդում է Պլուտարքոսը, — նրանք բարևհաջող անցան գետի մյուս ափը և ոտք դրին հայկական հողը՝ ապա ասես բաց ծովում հրկար դեպրելուց հետո առաջին անգամ ցամաք տեսնելով, նրանք սկսեցին համբուրել քարերը ու ավազը և լալ սորախությունից, միմյանց դրկախառնվելով»⁵⁶: Այս պատկերն իսկապես հիշեցնում է Քսենոփոնի «նահանջ բյուրոցի» հանրահայտ այն դրվագը, երբ հույ-

52 *Strabo Plut., Ant., 39; Dio, XLIX, 25, 5:*

53 *Strabo Plut., Ant., 39:*

54 *Strabo D. Debevoise, A Political History of Parthia, 128 և հաջ.:*

55 *Plut., Ant., 46.*

56 *Plut., Ant., 49.*

ները, վերջապես, տեսնելով հեռավոր Սև ծովը, իրենց փրկության հանգրվանը, այն ողջունում են «ծովը, ծովը» ցնծագին աղաղակներով⁵⁷:

Այս նկարագրությունից, ինչպես և այնուհետև, Արտավազդի՝ հռոմեացիների նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքից հետևում է, որ նա ետ կանգնելով Անտոնիոսի արշավանքին մասնակցելուց, սակայն, ամենևին չէր անցել պարթևների կողմը: Նա բավարարվել էր Հայաստանը աղետաբեր ու վտանգավոր ձեռնարկությունից դուրս բերելով: Այսուհանդերձ, Պլուտարքոսի մոտ, որպես շարունակություն հռոմեացիների՝ Հայաստան հասնելու կապակցությամբ հրճվանքի նկարագրության, կարդում ենք. «բնական է, որ բոլորը դադաղած էին և սլահանջում էին հաշիվ տեսնել հայոց թագավորի հետ»⁵⁸:

Արտավազդի դիբեի սխալ գնահատականը: Հունա-հռոմեական պատմագրությունը, հատկապես Ստրաբոնը⁵⁹ հակված է Արտավազդի վարվելակերպը դնահատել որպես դասալքություն, նույնիսկ դավաճանություն. նոր ժամանակի հետադոտողների մի մասը ևս կուրորեն հետևում է այս դնահատականին⁶⁰: Նման որակում, սակայն, կարելի է տալ միայն մի դեպքում, եթե անվերապահորեն կանգնենք հռոմեական տեսակետի վրա և այն էլ՝ ելնենք ոչ թե Հռոմի ժողովրդի բարօրության, ոչ թե նրա երկրի անվտանգության շահերից, այլ սոսկ հռոմեական ստրկատիրական պետության նվաճողական քաղաքականության, ինչպես և նրա ընշաքաղց ներկայացուցիչների անձնական շահերից: Հունա-հռոմեական պատմագրությունը, որպես կանոն, ինչպես հայտնի է, հենց այդ տեսակետի վրա էր կանգնած, համարելով, որ «բարբարոս» ժողովուրդները իրավունք չունեն իրենց բախտի տերը լինելու և պաշտպանելու իրենց շահերը, մանավանդ գերադասելու դրանք Հռոմի շահերից:

Հռոմեական այս տեսակետի ընդունելը Արտավազդի կողմից հենց կլիներ իսկական դավաճանություն իր ժողովրդի ու երկրի նկատմամբ: Իսկ այն, ինչ նա արեց, սխրագործություն էր: Նա փրկում էր Հայաստանը, սակայն ոչ թե իր խիզախությամբ, սուրբ ձևերին, մի բան, որ ժամանակի կոնկրետ պայմաններում կրեեր հակառակ արդյունքի, այլ խորաթափանց հայրենասերի իմաստությամբ ու շրջահայեցողությամբ: Միևնույն ժամանակ, նրա անձնական խիզախությունը ամեն կասկածից վեր է, քանի որ այն գտավ իր ահավոր ապա-

57 *Sén Xen., Anab., IV, 7, 24.*

58 *Plut., Ant., 50.*

59 *Sén Strabo, XI, 13, 4; 14, 15.*

60 *Սակայն ոչ բոլորը. տես H. Buchheim, Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius, Heidelberg, 1960, էջ 32 և հաջ., ուր գրված է. «Անտոնիոսի թախտն էր, որ թագավորը (Արտավազդը, ճևղ.) շանցավ պարթևների կողմը, այլ տուն վերադարձավ և դեռ Անտոնիոսի ակնհայտ պարտությունից հետո էլ չեզոք մնաց: Ոչինչ չէր խանդարում և Անտոնիոսի բարեմասնությունները չէին, որ պիտի ետ պահեին Արտավազդին Ստատիանոսի վրա հարձակվելուց և կամ օգնելուց հռոմեական զորքի վերջնական ջարդի գործին՝ նրա նահանջի պահին... Այսպիսով Արտավազդը ոչ թե դավաճանել է, այլ գթացել է հռոմեացիներին, պարտությունից հետո էլ չեզոքություն պահպանելով»:*

Շոշափվող խնդրի կապակցությամբ տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա. և Հրաճդ Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության աշխատությունների համապատասխան բաժինները, որտեղ Արտավազդի քայլին ճիշտ գնահատական է տրված:

ցույցը նրա գերության ու եղերական վախճանի պահերին. այդ ընդունում ու գնահատում են, ինչպես կտեսնենք, նույնիսկ հունա-հռոմեական պատմիչները:

Արտավազդի «գավաճանության» վարկածի բուն ակունքը թերևս ինքը Անտոնիոսն էր: Սնասլարծ զորավարը իր նահանջի ճանապարհին արդեն արշավանքի ձախողման արգարացումն էր հորինում և զրանցից գլխավորը պիտի դարձներ Արտավազդի դիրքորոշումը: Բայց դա հետագայում միայն պիտի հայտարարեր բացարձակ կերպով, իսկ առաջժամ, քանի դեռ իր ձեռնված զորքերի ու իր սևիական բախտը կապված էր Արտավազդից, Անտոնիոսը, դավը հողու խորքում պահած, քաղցրալիզու բանակցություններ էր սկսել նրա հետ: Ահա նույն Պլուտարքոսի խոսքերը՝ «Անտոնիոսը լավ էր հասկանում, որ իր զորքը թուլացած է և կարոտ ամհնաանհրաժեշտ բաների, ուստի և անսաց իր բանականությանը և շներկայացրեց Արտավազդին գավաճանության մեղադրանքը. առաջվա պես բարեկամաբար էր վարվում նրա հետ և պատշաճ պատիվներ մատուցում: Հետագայում սակայն, նա վերադարձավ Հայաստան, բաղմաթիվ խոստումներով ու հավաստիացումներով զրդեց Արտավազդին իրեն հանձնվել, ապա և ձերբակալեց, շղթայակապ վարեց Ալեքսանդրիա և ցուցադրեց իր հաղթահանդեսի ժամանակ»⁶¹: Նկատի ունենալով հետագայի այս իրադարձությունները, որոնք ավարտվեցին Արտավազդի սպանությամբ, կարելի է թերևս համաձայնվել վերը մեջբերված այն կարծիքին, թե Արտավազդը ավելի ճիշտ կվարվեր, եթե ոչնչացներ բախտի բերմամբ իր ձեռքն ընկած հռոմեական նվաճողին և նրա զորքը:

Ստանալով Արտավազդի համաձայնությունը, որ հռոմեական զորքերը ձմեռեն Հայաստանում, Անտոնիոսը թուլեց բանակը և շտապեց Կլեոպատրայի մոտ, որին տեսակցություն էր նշանակել Ասորիքի գյուղերից մեկում:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Անտոնիոսի արշավանքը, որի ժամանակ հռոմեացիները կորցրին շուրջ 35 հազար զինվոր⁶²: Պարթևներին ընկճելու այս երկրորդ փորձը նույնպես ձախողվեց:

Իրադրությունն արշավանքից հետո: Ձանալով փրկել իր հեղինակությունը, Անտոնիոսը ձգտում էր հռոմեացիներից թաքցնել իր արշավանքի արդյունքները և նույնիսկ ձերակույտին հաղթանակ էր հավաստիացրել: Բայց նման փորձերը տեսական հաջողություն ունենալ չէին կարող, մանավանդ որ Օկտավիանոսը, որի փոխհարաբերությունները Անտոնիոսի հետ՝ հուստիտության կնքման պահից սկսած, բաղմաթիվ փորձությունների էին ենթարկվել և գնալով ավելի էին վատթարանում, շահագրգռված էր հանրահայտ դարձնել ճշմարտությունը⁶³: Ահա այստեղ էր, որ Անտոնիոսը սկսեց իր մեքենայությունները Հայաստանի և Արտավազդի դեմ: Նրա նպատակն էր, ոչ միայն իր տանուլ տված խաղը Արտավազդի վրա գցելով՝ նրան դարձնել քալության նոխազ, այլև Հայաստանի հաշվին վերականգնել իր խախտված հեղինակությունը:

Մինչ այդ, պարթևների թագավոր Հրահատը և նրա դաշնակից՝ մար Արտավազդը, գծովի էին գրավված ավարի բաշխման կապակցությամբ: Մար

61 Plut., Ant., 50.

62 Sht N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 131:

63 Sht H. A. Maikun, Принципат Августа, էջ 267:

Արտավազը Անտոնիոսի մոտ է հղում Ստատիանոսի լեգեոնների ջախջախման ժամանակ գերի վերցված Պուլեմոնին (Պոնտոսի թագավորին) դաշնակցութեան առաջարկութեամբ⁶⁴։ Անտոնիոսն, իհարկե, ուրախութեամբ համաձայնվում է և Պուլեմոնին իսկ կարգում Փոքր Հայքի թագավոր, նրա կորցրած Պոնտոսի թագավորութեան փոխարեն։ Անտոնիոսի և մար Արտավազի դաշինքը իրականում ուղղված էր Հայաստանի դեմ⁶⁵։

35 թվականին Անտոնիոսը ձեռնարկում է առաջին փորձը՝ իր ձեռքը դցելու հայոց թագավորին։ Հրավիրում է նրան զալ իր մոտ՝ իբրև պարթևների դեմ նոր արշավանքի ծրագրման կապակցութեամբ։ Հասկանալի է, որ Անտոնիոսն այդ ժամանակ պարթևների վրա արշավելու ոչ մի հնարավորություն չուներ և Դիոն Կասսիոսը պարզորոշ կարծիք է հայտնում, որ հրավերքի նպատակը Արտավազի ձերբակալումն էր⁶⁶։ Զգալով այդ, Արտավազը չի ներկայանում։ Քիչ անց, Անտոնիոսը ձեռնարկում է երկրորդ փորձը։ Հայոց արքունիք է ուղարկում իր մերձավորներից մեկին՝ Դելլիոսին, Արտավազի դստեր և Անտոնիոսի ու Կլեոպատրայի Ալեքսանդր որդու ամուսնութեան առաջարկութեամբ, որը Դիոն Կասսիոսի վկայութեամբ⁶⁷ Արտավազի դեմ լարած մի նոր ծուղակ էր։

Անտոնիոսի արշավը դեպի Հայաստան. Արտավազի գեեկալումը։ Դելլիոսը մեկնում է ձեռնունայն։ Տեսնելով, որ դիվանագիտական խաղերը ապարդյուն են անցնում, Անտոնիոսը անձամբ կանգնում է զորքերի գլուխ և արշավում Հայաստան։ Պարթևներից կրած պարտության վրեժը նա ուզում էր առնել Արտավազից, արգարանալ իրեն մեղադրողների առջև և կողոպուտով լրացնել իր դատարկված գանձարանը։ Կլեոպատրան ուղեկցում է նրան մինչև Շփրատ։ Անտոնիոսը նախ շարժվում է դեպի Փոքր Հայք՝ իր դաշնակից Պուլեմոնի երկիրը, և զազար առնում նիկոպոլսում։ Այստեղից նա կրկին անգամ իր մոտ է կանչում Արտավազին։

Այս ծայրահեղ պարագաներում ևս Արտավազը չի արձագանքում։ Որոշակի սովյալներ կան հղրակացնելու, որ Արտավազի այս քաղաքականութեան մեջ իր դերն էր խաղում մի կարևոր գործոն ևս՝ Օկտավիանոսի ազդեցությունը։ Դիոն Կասսիոսը հազարգում է Արտավազի և Օկտավիանոսի նամակագրության մասին⁶⁸։ Օկտավիանոսը այն դեռևս հեռավոր, բայց սրբնթաց աճող ուժն էր, որը շուտով պիտի ոչնչացներ Անտոնիոսին։

Սակայն Անտոնիոսի լեգեոնները ներխուժում են Հայաստան։ Վտանգն օրհասական է դառնում։ Թիկունքում՝ դեմքը ձեռքին, հարվածելու առիթ էր որոնում մար Արտավազը⁶⁹։ պարթևների հետ։ հարաբերությունները հեռու էին լավ

64 *St'us Dio, XLIX, 33*։

65 *St'us Z'ranq' Mk'nl'n, Անկում Արտաշեսյան հարստության, էջ 108*։

66 *St'us Dio, XLIX, 33, 1—3*։

67 *St'us Dio, XLIX, 39, 2—6*։

68 *St'us N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 134*, որը փորձում է Անտոնիոսի կողմից Արտավազի կալանավորումը արգարացնել հայոց թագավորի և Անտոնիոսի ախոյան Օկտավիանոսի միջև եղած բանակցություններով։

լինելուց, իսկ հռոմեական լեզիոնները կանգնած էին մայրաքաղաքի դարբասների տակ: Արտավազըրը գնում է Անտոնիոսի ճամբարը: Զավակների ամուսնության մասին խոսակցություններից, նրան անմիջապես ձերբակալում են: Ճիշտ է, ի պատիվ նրա թագավորական կոչման, նրան շղթայում են արծաթե շղթաներով, որոնք հետագայում պիտի փոխարինվեին նույնիսկ ոսկյա կապանքներով, բայց դրանք բնավ չէին մեղմացնում Անտոնիոսի ուխտագրուժ վարմունքը⁶⁹: Անտոնիոսի ձեռքն են ընկնում նաև հայոց թագուհին և երկու արքայազուները՝ Տիգրանն ու Արտավազըրը, իսկ ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Արտաշեսին, հաջողվում է խույս տալ⁷⁰:

Անտոնիոսը, ինչպես հաղորդում է Դիոն Կասսիոսը, սկսում է շրջագայել Արտավազըրի հետ ամրոցից-ամրոց և քաղաքից-քաղաք՝ փրկագնի գանձման պատրվակով կողոպուտի ենթարկելով դրանք: Հռոմեական զորքերի հետքերով Հայաստան էին լցվել հռոմեական վաճառականներ և աշխատում էին բույն դնել ալյատեղ, ինչպես մի ժամանակ՝ նորանվաճ Փոքր Ասիայում կամ Ասորիքում, Հայաստանը համարելով հռոմեական նահանգ⁷¹: Անտոնիոսը նաև հռոմեական կայսրոսներ է տեղաբաշխում Հայաստանի բերդերում:

Սրանից հետո նա հեռանում է Եգիպտոս, իր հետ տանելով՝ բացի հայոց թագավորից ու նրա ընտանիքից, նաև հսկայական ավար⁷², այդ թվում Անահիտ դիցուհու ոսկյա արձանը՝ Եկեղյաց գավառում գտնվող նրա տաճարից: Հայաստանի մի շարք արևելյան շրջաններ նա անջատել ու հանձնել էր մար Արտավազըրին, իսկ հայոց թագավոր էր հայտարարել իր ու Կլեոպատրայի վեցամյա որդի Ալեքսանդրին, որին նա նախապես ցանկանում էր ամուսնացնել Արտավազըրի զուտարներից մեկի հետ, անշուշտ, Հայաստանին «օրինավոր» կերպով տիրանալու նպատակով: Չհանդուրժելով այս ամենը, հայերն ապստամբում են, համախմբվելով թագաժառանգ Արտաշեսի շուրջը: Նա հավաքում է զորքերի մի մասը և փորձ անում ազատագրել երկիրը, բայց առժամանակ ապարդյուն:

Պարտություն կրելով հռոմեացիներից, նա ստիպված է լինում ապաստան որոնել պարթևների մոտ, այն միակ տեղում, ուր այժմ հնարավոր էր օժանդակություն և օգնություն որոնել⁷³:

Ալեկսանդրիայի հաղթահանվելուց: 34 թվականի աշնանը, առիթ ունենալով Հայաստանի գրավումը, Անտոնիոսը վերջապես իրագործեց իր բաղձանքը՝ իր տարած «հաղթությունների» կապակցությամբ շրեղագույն հաղթահանող կալմակերպից Ալեքսանդրիայում:

Անտոնիոսը «բաղաք մտավ մարտակառքով», — պատմում է Դիոն Կասսիոսը, — և բացի այլ ամենից, որ շնորհեց Կլեոպատրային՝ ընտանյալը հանդերձ նրան նվիրեց նաև հայոց թագավորին, որ շղթայված էր ոսկե շղթաներով: Իսկ Կլեոպատրան բազմություն մեջ նստած էր ոսկեղօծ դահույքին, արծաթապատ բեմում: Սակայն բարբարոսները (խոսքը Արտավազըրի և իր ընտանիքի մասին

69 *Sb' u Dio*, XLIX, 39, 2—6:

70 *Sb' u Jos. Flav.*, AJ, XV, 4, 3:

71 *Sb' u CAH*, X, էջ 78 (W. W. Tarn):

72 *Sb' u Jos. Flav.*, BJ, 1, 18, 5:

73 *Sb' u Dio*, XLIX, 39, 4:

է— հեղ.), թեև նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հորդորում, տալով ազատության խոստում՝ շղիմեցին նրան աղերսանքով, ոչ էլ գլուխ խոնարհեցին: Եվ որովհետև միայն նրա անունն էին տալիս (այսինքն՝ նույնիսկ «թագուհի» չէին թանվանում չնրան—հեղ.), նրանք վեհամիտ լինելով ստացան, բայց և նույն այդ պատճառով անգուժ վերաբերմունքի ենթարկվեցին⁷⁴: Հիրավի, Կլեոպատրան այնքան խելոք էր, որ չէր շլանում Անտոնիոսի ցուցամուտվյալը, բայց և այնքան փառասեր ու դաժան էր, որ շահագործեց այդօրինակ վերաբերմունքը, նրանց զնդան նետեց:

Հաղթահանդեսին հաջորդեց մի արարողություն, որ հայտնի է «Ալեքսանդրիայի նվիրատվություններ» անվան տակ⁷⁵: Այն կազմակերպվեց քաղաքի զիմնասիրոնում: Անտոնիոսն այստեղ հանդես էր գալիս ոչ թե որպես մահկանացու, թեև շատ զորավոր, այլ որպես գերագույն էակ, աստվածություն, Դիոնիսոս-Օսիրիս: Բազմաթիվ նվիրաբերումների թվում Անտոնիոսը իր և Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրին նվիրաբերեց Եփրատից այն կողմ (արևելք) ընկած երկրները, այսինքն՝ ոչ միայն Հայաստանը, այլև ամենևին չնվաճված Գարթևստանը և Մեդիան: Այս առիթով Ալեքսանդրը ներկայացել էր պարսկական տարազով և շրջապատված հայ դրանիկներով: Մյուս որդին՝ Պտղոմեոսը, որ մակեդոնական տարազ էր կրում և շրջապատված էր մակեդոնացի դրանիկներով, ստացավ համապատասխանաբար Ասորիքն ու Կիլիկիան և ընդհանրապես Եփրատից այս կողմ (արևմուտք) գտնվող երկրների գերիշխանությունը՝ մինչև Հելլեսպոնտոս և այլն⁷⁶:

Այսպիսի սին ներկայացմամբ Անտոնիոսը հագուրդ տվեց իր անսահման փառամոլությանը և փորձեց սուպրիսել իր խոցված գոռուլությունը: Բայց նրա միակ ու իրական «նվաճումը» մնաց ոչ թե Հայաստանը, որը շատ շատով ազատագրվեց, այլ հայ ժողովրդի անջնջելի ատելությունը դեպի ինքը և դեպի հռոմեացիները⁷⁷:

Անտոնիոս և Օկտավիանոս: 33 թվականին Անտոնիոսը իր դաշնակից մար Արտավազդի հետ տեսակցություն ունեցավ Արաքսի ափին: Սրանք մշակեցին համագործակցության ծրագրեր. հռոմեացին մարին պիտի օգներ պարթևների դեմ: Անտոնիոսը մար Արտավազդին տրամադրեց Հայաստանում գտնվող իր զորաբանակի մի մասը և փոխարինը ստացավ մարական հեծելազորի մի ջոկատ: Որոշվեց ամուսնացնել մար Արտավազդի դուստր Իոտապեին «հայոց թագավոր» Ալեքսանդրի հետ: Մի դեր, որը առաջ Անտոնիոսը հատկացնում էր հայոց Արտավազդի դստերը: Մարը Անտոնիոսին վերադարձրեց Ստատիանոսի լեգիոնների ջախջախման ժամանակ վերցված արծվեկիր դրոշները⁷⁸:

Փոքր անց հայոց թագաժառանգ Արտաշեսը, որը տակավին պարթևների մոտ էր գտնվում, փորձ արեց տիրանալ հայրենի գահին: Սակայն մեղացուն. հռոմեական զորքերի օգնությամբ, այս անգամ հաջողվեց վաճել նրա գրոհը⁷⁹:

74 Տե՛ս նույն տեղում:

75 Տե՛ս CAH, X, էջ 80 և հաջ. (W. W. Tarn):

76 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

77 Տե՛ս Tacit., Annal., III, 1:

78 Տե՛ս Dio, XLIX, 44, 1—4:

79 Տե՛ս նույն տեղում:

32 թվականին Անտոնիոսի և Օկտավիանոսի հարաբերությունները վերջնականապես խզվում են: Պատերազմը նրանց միջև դառնում է անխուսափելի: Անտոնիոսի կողմնակիցները լքում են Հռոմը և փախչում Արևելք: Անտոնիոսը հայտարարվում է պետության թշնամի: Քանի որ օրհնքի տեսակետից հնարավոր չէր պաշտոնապես պատերազմ հայտարարել Անտոնիոսին, ապա պատերազմը հայտարարվում է Կլեոպատրային:

Սրկու կողմերն սկսում են տենդագին պատրաստություններ տեսնել, օգտագործվում են բոլոր հնարավորությունները: Անտոնիոսը նույնիսկ ետ է կանչում մար Արտավազդին տրամադրված զորքը: Ստեղծվում են հսկայական նավատորմիղներ⁸⁰:

31 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Հունաստանի Ակտիում քաղաքի մոտ, ծովի վրա տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտը: Կովի թեժ պահին, երբ ելքը դեռ որոշ չէր, Կլեոպատրան հրամայում է շրջել իր նավերը դեպի Եգիպտոս: Անտոնիոսը հետևում է նրան: Ճակատամարտը ավարտվում է Օկտավիանոսի հաղթանակով:

Արտավազդի վախճանը: Անտոնիոսը, լրիվ հուսալքված, սպասում էր իր վախճանին: Կլեոպատրան, իր եռանդուն խառնըվածքով, նետվում էր դեպի նորանոր ձեռնարկություններ, իր կամ զոհն իր դավակների իշխանությունը պահպանելու համար: Նա տենդորեն դաշնակիցներ էր փնտրում, առկա պարագաներում պիտանի էր թվում նույնիսկ այնպիսի անձնավորություն, ինչպիսին էր մար Արտավազդը: Սրան սիրաշահելու համար Կլեոպատրան զոհաբերում է հայ Արտավազդին: հրամայում է գլխատել նրան և գլուխն ուղարկել մարին⁸¹:

Այսպիսի ողբերգությունը է ընդհատվում Արտավազդի կյանքի թեղը: Այդ ժամանակ նա, ըստ երևույթին, դեռ վաթսուներ չէր բոլորել⁸²: Կռանի և սալի միջև ընկած հայ ժողո-

Արտաշեսյան հայ քաղցրի

80 Տե՛ս H. A. Машкин, Принципат Августа, էջ 271 և հաջ.:

81 Տե՛ս Dio, LI, 5:

82 Արտավազդի մոտավոր տարիքը որոշվում է հետևյալ տվյալներով. 53 թվականին երիտասարդ պարթև արքայազնը ամուսնացել էր Արտավազդի քրոջ հետ, որը 15—20 տարեկան կարող էր լինել, իսկ Արտավազդը՝ Տիգրան Բ-ի կրտսեր որդին, նրանից ամենաշատը 20 տարով մեծ, ուրեմն՝ 35—40 տարեկան: 35 թվականին Անտոնիոսը իր 6-ամյա որդուն ուղղում է

վերդի՝ դարերի ընթացքում տված բազմաթիվ զոհերից նա հղավ առաջինը, որն իր մահով նշանավորեց ժողովրդի պատմության մի նոր ու դառն գրվագի սկիզբը⁸³: Բայց և ուսանելի էր նրա մահը. այն կենսափորձ հաղորդեց հայ ժողովրդին, իր դժվարին ճանապարհին, սովորեցրեց ճանաչել թշնամիներին, դիմագրավել նրանց կամ նրանցից խուսափելու միջոցներ գտնել: Հատկապես մեծ էր կորուստը այն պատճառով, որ Արտավազդը սոսկական թագավոր չէր, բախտի բերմամբ թագաժառանգ ծնված ու գահը ժառանգած: Նա մեղ հայտնի հայ առաջին մտավորականն էր:

Անտոնիոսը Արտավազդից շատ երկար շապրեց. նա ինքնասպան հղավ:

Կլեոպատրան, սակայն դեռ կենդանի էր և վերջին ձիգերն էր գործադրում՝ համոզելու Օկտավիանոսին՝ պահպանել իր դավակների իշխանությունը: Օկտավիանոսը իր նամակներով հուսադրում էր նրան, միակ նպատակ ունենալով կենդանի պահպանել՝ իր հաղթահանդեսում ցուցադրելու համար: Այսպիսով, Կլեոպատրային սպասում էր հայոց թագավորի բախտը: Սակայն, երբ 30 թվականի ամռանը Օկտավիանոսը ժամանեց Եգիպտոս, Կլեոպատրան ըմբռնեց նրա մտադրությունը և հետևեց Անտոնիոսի օրինակին⁸⁴:

4. ՊԱՅՔԱՐ ՀՈՌՄԻ ԴԵՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐՏԱՇԵՍ Բ-Ի ՕՐՈՔ

Հայաստանի ազատագրումը հումեական լծից: Արտաշես Բ: Մանկահասակ «հայոց թագավոր» Ալեքսանդրը, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, աչդպես էլ առիթ չունեցավ ոտք դնելու Հայաստանի հողը: Նա բախտակից հղավ հայոց թագավոր Արտավազդի Տիգրան և Արտավազդ որդիներին, նրանց նման Օկտավիանոսի կողմից Ալեքսանդրիայից Հռոմ տարվելով: Եվ դեռ ավելին. Կլեոպատրայի զավակները ցուցադրվեցին Օկտավիանոսի հաղթահանդեսի ժամանակ⁸⁵:

Ալեքսանդրի «իրավունքները» փորձեց բանեցնել: սակայն, նրա «աները»՝ մար Արտավազդը, գործելով հավանաբար, իր դուստր Խոտապիի՝ «հայոց թագուհու» անունից: Հայոց Արտաշես թագաժառանգի՝ հոր պահին տիրանալու 33 թվականին ձևանարկած անհաջող փորձից հետո, մարը ձգտում էր տիրանալ ողջ Հայաստանին և սկզբում՝ որոշ հաջողություն ունեցավ: Անտոնիոսը դեռ կար և հովանավորում էր նրան:

ամուսնացնել Արտավազդի դստեր հետ, որը հետևարար կարող էր ամենաշատը 5—10 տարեկան լինել, իսկ ինքը Արտավազդը՝ շուրջ 55:

83 Ճիշտ է նշում Հ. Արմենը, թե «Արտավազդ թագավորի իրական ողորդությունը ոչ թե իր թագավորության սկզբին ու վերջին երկու ավազակաբարո հումեացիների հետ գործ ունենալն էր, այլ այն իրողությունը, թե իր օրով սկսավ Հայաստանի համար այնքան ծանրակշիռ, երբմն քստմանի և միշտ վնասակար քաղաքականությունը, երկու իրերամարտ հակա կայսրություններու միջև կովախնձոր ըլլալու քաղաքականությունը... այս դժնդակ դրության առաջին զոհն ալ ինքը հղավ...» (տե՛ս «Անկում Արտաշեսյան հարստության», էջ 127):

84 Տե՛ս CAH, X, էջ 108 և հաջ. (W. W. Tarn):

85 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102 և հաջ.:

Սակայն Ակտիումի ճակատամարտից հետո վիճակը փոխվեց: Դրանից քիչ առաջ մար Արտավազդի տրամադրությունն տակ եղած հռոմեական ղորամասերը ետ էին կանչվել քաղաքացիական կռվին մասնակցելու համար և մար Արտավազդի դիրքերը թուլացել էին:

Ահա Արտաշեսը, պարթևների տրամադրած ղորքի օժանդակությամբ, բայց ապավինելով հիմնականում հայկական ուժերին, քանի որ, ինչպես կտեսնենք, Հրահատ Դ-ը այդ պահին հոգսերով էր տարված, մտավ Հայաստան, ջախջախեց մար Արտավազդի ղորքերը և իրեն էլ գերի վերցրեց⁸⁶:

30 թվականին նա հաստատվեց Հայաստանի դահի վրա:

Իր առաջին իսկ քայլով Արտաշես Բ-ը հագուրդ տվեց իր վրիժառության դրացումին՝ հոր դերեվարման ու սպանության համար. նա, ինչպես մի ժամանակ Միհրդատ Եվպատորը, հրամայեց բնաջինջ անել երկրում գտնվող բոլոր հռոմեացիներին⁸⁷: Սրանց մեջ էին և՛ Հայաստանի այս ու այն բերդերում ու քաղաքներում մնացած կայազորները, և՛ 34 թվականից սկսած այստեղ հետզհետե կուտակված առևտրականներն ու այլևայլ մարդիկ, որոնց Հայաստան էին բերել տեղական «անմշակ» շոկայի յուրացման հեռանկարները: Այսպիսով, Հայաստանը միանգամից ու վճռականորեն Հռոմին ազդարարեց իր անկախությունը:

Օկտավիանոսը և Հայաստանը: Խիստ հետաքրքրական է, որ Օկտավիանոսը, որը ինչպես ասվեց, 30 թվականի ամռանից սկսած գտնվում էր Արևելքում և այժմ էլ դրաղված էր Ասորիքի ու Փոքր Ասիայի գործերով, ոչ մի անմիջական արձագանք չցուցաբերեց Հայաստանում կատարված այս ահավոր իրադարձության նկատմամբ:

Սակայն սխալ կլինի կարծել, թե սա Օկտավիանոսի թուլության կամ Արևելքի երկրների նկատմամբ ցուցաբերվող անուշադրության ու անհոգության հետևանք էր, կամ որ Օկտավիանոսը նվազ վտանգ էր ներկայացնում նրանց համար, քան Անտոնիոսը: Արևելյան հարցը և նրա կարևորագույն ու դժվարին տարրերից մեկը՝ հայկական հարցը, արդեն կես դարից ավելի կախված էր Հռոմի վրա և այժմ գտնվում էր սպառնալից վիճակում. հռոմեական երկու արշավանքները (Կրասսոսի և Անտոնիոսի) լիովին ձախողված էին, «նվաճված» Հայաստանը՝ ազատագրված, իսկ միակ դաշնակիցը՝ մար Արտավազդը, պարտված և գերության մեջ:

Ասենք, վերջինիս հաջողվել էր փախչել գերությանից և նա միանգամայն տրամաբանորեն ապաստան էր փնտրել ու գտել Օկտավիանոսի մոտ, որը Անտոնիոսի թշնամին լինելով հանդերձ, նրա ժառանգորդն էր Արևելքում, և պիտի վարեր նույն հռոմեական քաղաքականությունը, միայն, նոր ձևավորում ստացած՝ շնորհիվ նոր իրադրության և Օկտավիանոսի անձնական խառնվածքի: Եվ ահա, Հայաստանի անկախացմանը Օկտավիանոսի արձագանքն այն եղավ, որ նա գուրգուրանքով ընդունեց Հայաստանի ոխերիմ թշնամի մար Արտավազդին և ի թիվս Փոքր Ասիայում իր կատարած այլևայլ վերաբաժանումների, ներսան ասվեց Փոքր Հայքի թագավորությունը, նախապես այդտեղ Անտոնիոսի

⁸⁶ Տե՛ս Dio, XLIX, 44, 1—4:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, LI, 16, 2:

կողմից նստեցված Պուլմոնին իր հայրենի Պոնտոսի թագավորության գահին վերահաստատելուց հետո⁸⁸,

Պարթևների նկատմամբ Օկտավիանոսը մի ուրիշ խաղ էր սկսել: Նա օժանդակեց ումն Տրդատի, որը 31 թվականին ապստամբել էր Հրահատ Դ-ի դեմ և նրան բռնել «սկյուլթների» երկիրը: 30 թվականին Հրահատը վերադառնում է և վճռոճում հավակնորդին, որն ապաստան է գտնում Օկտավիանոսի մոտ: Օկտավիանոսը բնակեցնում է նրան Ասորիքում, պահպանելով իր ապագա մեքենայությունների համար, մանավանդ որ Տրդատին հաջողվել էր առևանգել ու իր հետ բերել Հրահատի մանկահասակ որդուն⁸⁹:

Այսօրինակ «խաղաղ» քաղաքականության կարևորագույն դրդապատճառներից մեկն այն էր, որ հռոմեական հասարակությունը հողնել էր անվերջ պատերազմներից և իր ընտրյալից սպասում էր առաջին հերթին խաղաղություն: Օկտավիանոսի առաջնակարգ խնդիրն էլ արտաքին նվաճումները չէին, այլ իր միապետական իշխանության հաստատումը և ամրապնդումը:

II դարի վերջերից սկսված սոցիալական ու քաղաքական սյուրքարի և քաղաքացիական կոռիվների տրամաբանական արդյունքը պիտի լիներ միանձնյա դիկտատուրայի հաստատումը. այն վերջնականապես հաստատվեց Օկտավիանոսի օրոք, որն իրեն այդ կապակցությամբ վերանվանեց Օգոստոս («Սրբապան»):

Օգոստոսի օրոք Հռոմի հանրապետական մարմինները, ծերակույտը, ժողովրդական հավաքը, մագիստրատները, արտաքինապես շարունակում էին իրենց գոյությունը և նույնիսկ գործունեությունը: Սակայն իրականում իշխանության ամբողջությունը կուտակված էր Օգոստոսի ձեռքում, իսկ նրա հիմնական հենարանը՝ բանակն էր, որի մասին նա շատ էր հոգ տանում⁹⁰:

Հռոմն, այսպիսով, ազատվելով ներքին երկպառակություններից, որոնք նախորդ շրջանում նշանակալից չափով թուլացնում էին նրան, այժմ ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում հարևան սահմանակից երկրների և այդ թվում Հայաստանի համար:

Հայաստանի պարբերական կողմնորոշումը: Իր հերթին, Հայաստանը արդեն բավական պատմական փորձառություն էր ձեռք բերել և կարող էր ըստ արժանվույն գնահատել իր երկու հզոր հարևաններին: Նրա ղեկավարները, կշռադատելիս, դժվար թե տեղ ունեին տարակուսելու, թե որ վտանգն է ավելի մեծ՝ արևելյանը, թե արևմտյանը: Առաջավոր Ասիայի վերջին մեկ ու կես հարյուրամյակի պատմությունը ցույց էր տալիս, որ Հռոմի գերիշխանությունը կամ տիրապետությունը անհամեմատ ավելի դաժան ու խիստ է, քան պարթևների⁹¹: Վերջիններս ընդհանուր առմամբ շարունակում էին հելլենիստական մեծ տիրությունների, հատկապես՝ Սելևկյանների կառավարման ձևերով առաջնորդվել, ձևեր, որոնց մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում ինքնավարության սկզբբունքին: Բացի դրանից, հենց հելլենիստական ավանդույթների, այնուհետև մշակույթի, կրոնի, բարքերի, տնտեսաձևի, պետական կառուցվածքի և այլ տե-

88 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 286:

89 Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 136:

90 Տե՛ս H. A. Машикин, Принципат Августа, էջ 507 և հաջ.:

91 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 293:

սակհտներից, հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին: Ուստի և ընտրությունը կատարվեց հօլուտ պարթևների, և այդ դրությունը, ընդհանուր առմամբ (մի կողմ թողնելով առանձին միջադեպերը), շարունակվեց այնքան ժամանակ, որքան հարատևեց պարթևական պետությունը, այսինքն՝ մինչև մ. թ. 226 թվականը:

Անշուշտ, այս նոր քաղաքական կողմնորոշումն էր⁹², որ այլ հանգամանքների հետ մեկտեղ թույլ տվեց Արտաշես Բ-ին դիմել այնպիսի վճռական քայլի, որպիսին էր հռոմեացիների բնաջնջումը Հայաստանում: Նշանակալից շափով նույն այդ կողմնորոշման ու պարթևների օժանդակության հետևանք պիտի համարել նաև այն, որ Արտաշեսին հաջողվեց, մար Արտավազդին պարտության մատնելուց ու գերհույց հետո, իր պետությանը միացնել նաև նրա բուն թագավորությունը՝ Ատրպատական-Մարաստանը⁹³: Թերևս այստեղ պետական-իրավական դեր պիտի խաղար և այն հանգամանքը, որ սրա դուստր Իոտայեն ժամանակին հռչակվել էր «հայոց թագուհի»: Արտաշեսն իրեն այնքան հաստատուն էր զգում, որ 29 թվականին Օգոստոսից պահանջեց հոռադակել իր եղբայրներ՝ Տիգրանին ու Արտավազդին, որոնք Հռոմում էին ապրում որպես պատանդներ: Օգոստոսը պատասխանեց մերժմամբ, դա հիմնավորելով վերոհիշյալ կոտորածով⁹⁴:

Արտաշես Բ-ի գրամների վրա դրոշմված է «արքայից-արքա» տիտղոսը: Նրա կառավարման տասնամյակը (մ. թ. ա. 30—20) Հայաստանի համար խաղաղության ու անկախության շրջան եղավ: Դժբախտաբար, մենք այդ շրջանի Հայաստանի ներքին կյանքի մասին շատ քիչ բան գիտենք:

Հռոմեասեր և պարթևասեր կուսակցությունները Հայաստանում: Այս բուլորի հետ միասին, Հայաստանի արտաքին քաղաքական բուֆերային վիճակի հետևանքները անխուսափելիորեն սկսում են թափանցել և Հայաստանի ներքին կյանքը ու այստեղ ևս դառնում արհավիրքների աղբյուր: Վերն ասվեց, որ Արտաշեսը վճռականորեն ընտրել էր պարթևական կողմնորոշումը: Բայց այդ չի նշանակում, թե ողջ հայ հասարակությունը նույն ձևով էր կողմնորոշված: Եթե հրկու հակադիր արտաքին ուժերից յուրաքանչյուրն իր կողմն էր ձգում երկիրը, ապա երկրի ներսում ևս պիտի առաջանային կուսակցություններ, տրվյալ դեպքում՝ պարթևասեր և հռոմեասեր, որոնք տարբեր ձևով էին պատկերացնում երկրի շահերը, քաղաքականությունը, ապագան...⁹⁵: Անխուսափելիորեն այդ կուսակցությունների միջև պայքար պիտի ծագեր, և այդ ներքին պայքարի առաջին զոհը չպիտի հապաղեր հանդես գալ, ինչպես քիչ առաջ հանդես եկավ արտաքին պայքարի առաջին զոհը:

Էլ չենք խոսում այն մասին, որ կուսակցությունների առաջացման բնական ընթացքը արագացվում ու խորացվում էր արհեստականորեն Հռոմի կողմից՝ գործակալների, կաշառքի և այլնի օգնությամբ, որպիսի գործունեության մեջ

92 *Sb' u Tacit.*, *Annal.*, II, 3:

93 *Sb' u* Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն*, հատ. Ա, էջ 285:

94 *Sb' u Dio*, LI, 16, 2:

95 Հրանդ Արմենի ենթադրությունը (տե՛ս «Անկում Արտաշեսյան հարստության», էջ 111), այդ կուսակցությունները սկսել են կազմավորվել դեռևս Արտավազդ Բ-ի, նույնիսկ Տիգրան Բ-ի օրոք:

Հռոմն արդեն շատ վաղուց էր հմտացել: Եվ Հայաստանը առաջին երկիրը չէր, որտեղ Հռոմը վարպետորեն հրահրում էր ներքին երկպառակություններ, բուսր միջոցներով օժանդակելով իր կողմնակիցներին: 31—30 թվականներին ծավալված և Հռոմի կողմից օժանդակություն ստացած՝ Տրդատի ապստամբության մասին Հրահատ Դ-ի դեմ արդեն ասվեց: Պարթև արքայազնը, որն ընկավ Հռոմի ձեռքը, նույնպես օգտագործվեց ղիվանագիտական նկատառումներով. Օգոստոսը ցանկանում էր նրա վերադարձի գնով ետ ստանալ Կրասսոսի լեգեոնների արծվեկիր զրոշները: Պարթևները, սակայն, ետ ստանալով արքայազնին, շտապեցին բավարարել նրա պահանջը⁹⁶:

Այն ժամանակ նորից հանդես բերվեց Տրդատը, որը 26—25 թվականների ընթացքում երկու անգամ գրոհեց Հրահատի վրա և երկու անգամ էլ վտանգի ենթարկեց նրա կյանքն ու իշխանությունը, բայց վերջնական հաջողության չհասավ և հեռացավ պատմության բեմից, այս անգամ ընդմիշտ⁹⁷:

Այժմ նորից սկսեցին մշակվել պարթևների դեմ արշավանքի ծրագրեր, ըստ որոնց զորքերի առնվազն մի մասը պետք է հարվածեր Հայաստանին և նրա միջով ներխուժեր Պարթևստան. նորից հարություն առան Բակտրիայի և Հնդկաստանի մասին հրապարակումները...⁹⁸: Օգոստոսը ժամանեց Ասորիք:

Պարթևները, սակայն տեղի տվին և 20 թվականի մայիսի 12-ին, Կրասսոսի պարտությունից 33 տարի անց, հանդիսավոր կերպով հռոմեացիներին վերադարձրին նրանց լեգեոնների արծվեկիր զրոշները և դեռևս կենդանի մնացած զերիններին: Այս իրադարձությունը լայն արձագանք գտավ հռոմեական հասարակության մեջ և նշվեց հանդեսներով, դրամների հատուկ թողարկումներով, Հռոմում հաղթական արի շինություններ և այլն:

Արտաշես Բ-ի սպանությունը: Պարթևների այս նահանջը ծանր վիճակի մեջ է դնում Հայոց թագավորին: Աշխուժանում ու գլուխ է բարձրացնում հռոմեասեր կուսակցությունը Հայաստանում: Սրա ոգևորությունն էլ ավելի է աճում, երբ լուրեր են ստացվում, որ Հայաստանի վրա է արշավում մի մեծ հռոմեական բանակ, Օգոստոսի որդնգիր Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնի գլխավորությամբ, որն իր հետ բերում է արքահղբայր Տիգրանին, հռոմեացիներին ատելի Արտաշեսին նրանով փոխարինելու համար: Մինչ այդ, մահացել էր մար Արտավազդը, և Փոքր Հայքի թագավորությունը տրվել էր Արքելաոս Կապադովկացուն, իսկ մար Արտավազդի որդի Արիոբարդանին որոշվել էր վերականգնել Ատրոպատյան Մարաստանի գահի վրա, երբ կկործանվի այդ երկրին ևս տիրացած՝ հայոց Արտաշեսը⁹⁹:

Հայկական հռոմեասերները ընդառաջելով Օգոստոսի ձգտումներին և գուցե նաև նրա ուղղակի ցուցումներով, դավադրություն են կազմակերպում ու սպանում Արտաշեսին: Միաժամանակ նրանք դիմում են Օգոստոսին, Տիգրանին Հայաստանի վրա թագավորեցնելու խնդրանքով, որ և Տիբերիոսը իրակա-

⁹⁶ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 136:

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

⁹⁹ Տե՛ս Strabo, XVII, 1. 54; Dio, LIV, 9, 2; Suet., Tib., 9, 1:

նացնում է առանց այլևայլի¹⁰⁰: Արտաշեսի մահվամբ Հայաստանը զրկվեց Արտաշեսյան հարստության վերջին զորեղ տիրակալից, ակտիվ և ուժեղ կազմակերպիչից, որի մեջ դեռ վառ էին երկրի հզորության ու անկախության ավանդները:

5. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՏԱԳԱ ԳԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՐ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻՍՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԳԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄՐ

Տիգրան Գ-ը գահի վրա: Այնուհետև կատարվեց երկրորդ ծրագրված քայլը՝ Ատրոպատյան Մարաստանը անջատվեց հայկական պետությունից և այնտեղ թագավոր նշանակվեց Արիոբարզանը՝ մար Արտավազդի որդին: Երկու նոր թագավորները՝ Տիգրան Գ-ը և Արիոբարզանը, Հռոմում էին ստացել իրենց գաստիարակությունը, մասնավորապես Տիգրանը ուղիղ տասը տարի անց էր կացրել Հռոմում, յուրացրել հռոմեական բարքերը, լատիներեն լեզուն և հռոմեացիների կարծիքով իրենց հլու կամակատարը պիտի լիներ: Ուստի և հայկական դահի վրա կատարված այս փոփոխությունը Հռոմում դիտվում էր որպես մեծ հաղթանակ, որի կապակցությամբ լավագույն բանաստեղծները՝ Օվիդիոսը, Վերգիլիոսը, Հորացիոսը ներբողներ էին գրում, մեծ քանակությամբ ոսկե ու արծաթե դրամներ էին հատվում՝ համապատասխան պատկերներով ու պրոթյուններով՝ «Հայաստանը նվաճված», «Հայաստանը վերստին նվաճված» („Armenia capta“, „Armenia recepta“) և այլն¹⁰¹:

Օգոստոսն իր հանրահայտ կտակում այսպես է գրում. «Մեծ Հայքը նրա Արտաշես թագավորի սպանությունից հետո թեև ես կարող էի դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին՝ այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թուր»¹⁰²:

«Նախնիների օրինակին հետևելը», իհարկե պատրվակ էր Օգոստոսի համար. գրանով նա բողաքակում էր իր քաղաքականության ձախողումը հայկական հարցում: Ներկայիս պատմաբանները հաճախ լրիվ հավատ են բնծայում Օգոստոսի այն խոսքին, թե նա ինքն է կամավոր կերպով խուսափել Հայաստանը հռոմեական նահանգի վերածելուց, մինչդեռ ցանկության դեպքում կարող էր այդ անել¹⁰³: Բանն այստեղ ամենևին էլ հռոմեացիների ցանկության բացակայությունը չէր, որը ի դեպ, երբեք զգացնել չէր տվել իրեն Իսպանիայի, Գալլիայի, Բրիտանիայի կամ Փոքր Ասիայի ու Եգիպտոսի գրավման ու նահանգների վերածման պարագաներում: Բանն այն էր, որ Օգոստոսը լավ էր հասկանում, որ Հայաստանի նկատմամբ այդօրինակ քայլը կլիներ արկածախնդ-

¹⁰⁰ Տե՛ս „Res Gestae Divi Augusti“, 25—28: Dio, LIV, 9, 4—5; Tacit., Annal., II, 3 և այլն:

¹⁰¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 292:

¹⁰² «Res Gestae», 25—32: Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 301:

¹⁰³ Հմմտ. CAH, X, էջ 260 և հաջ. (J. G. C. Anderson):

րական ոչ տեական միջոցառում, որի ընթացքում Հռոմը շատ ավելի ուժեր կլատներ, քան օգուտ կստանար: Եվ խոսքն այստեղ վերաբերում է ոչ միայն պարթևների, կարելի է ասել նույնիսկ՝ ոչ այնքան պարթևների ուժին և հնարավոր միջամտությանը, քանի որ հենց այդ տասնամյակներում, 20 թվականից սկսած, պարթևները առանձնապես շեյին հակադրվում Հռոմին, տեղի էին տալիս Օգոստոսի եռանդուն դիվանագիտական ճնշմանը: Վտանգավորը հենց ինքը՝ Հայաստանն էր, նրա ժողովուրդը, նրա ներքին հնարավորությունները, հոռմեացի զավթիչների նկատմամբ նրա տածած ատելությունը¹⁰⁴:

Ահա այս վերջին գործոններն էին, որոնք կամ կերպարանափոխում էին Հռոմում դաստիարակված և նրա հույսերը մարմնավորող, հայկական գահին նստեցված արտաշեսյան արքայազուներին, օտարասերներից դարձնելով հայրենասերներ, կամ կարճ ժամանակից հետո վերջ էին տալիս նրանց իշխանությունը:

Այսպես, Տիգրան Գ-ը, որի իշխանության տասից ավելի տարիների ընթացքում ծավալված իրադարձությունների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, իր թագավորության վերջին (այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ 10) լքում է հոռմեական կողմնորոշումը և իր հատած դրամների վրա սկսում է պահլավերեն մակագրություններ անել¹⁰⁵: Սրա մահվանից հետո, առանց Հռոմի համաձայնություն¹⁰⁶, գահակալում են Տիգրան Գ-ը և նրա քույր էրատոն, Տիգրան Գ-ի պավակները¹⁰⁷:

Տիգրան Գ-ի գահակալությունը: Տիգրան Գ-ի թագավորության շրջանի մասին (մոտ մ. թ. ա. 8-ից մինչև մ. թ. ա. 1 թվականները՝ որոշ ընդմիջմամբ, հավանաբար՝ մ. թ. ա. 5—2 թվականները) քիչ ավելի բան է հայտնի, քան նրա հոր շրջանի մասին: Նա իր թողած դրամների վրա կրում է «արքայից-արքա» տիտղոսը, որը նշանակում է, թե անկախ էր Հռոմից (Հռոմից կախում ունեցող հայոց թագավորները «մեծ թագավոր» տիտղոսն էին կրում)¹⁰⁸:

Հռոմեական պատմիչ Սեքստոս Ռուփոսը նշում է, որ Տիգրան Գ-ի ժամանակ հայերը ավելի հզոր էին, քան պարթևները¹⁰⁹: Անշուշտ, այս վկայությունը որոշակի պատմական հիմք ունի և իրավացի է այն շափով, որ շափով խոսքը վերաբերում է այդ ժամանակներում Հայաստանի և Պարթևստանի՝ Հռոմի ճնշմանը դիմագրավելուն: Մինչդեռ Հայաստանում հոռմեասեր թագավորը ձեռք էր քաշում Հռոմից, իսկ նրա գահակալած որդին արդեն պարզորոշ հակադրվում նրան, պարթևների մոտ հակառակ երևույթներ էին տեղի ունենում:

Հրահատ Գ-ը, Անտոնիոսի լեգեոնների երբեմնի հաղթողը, այժմ կորցրել էր իր նախկին դեմքը: 20 թվականին, ինչպես ասվեց, նա՝ ահաբեկված հոռմեական ռազմական ցուլցից, Օգոստոսին հանձնեց Կրասսոսի լեգեոնների արծվեկիր դրոշները և գերջարներին: Որպես Օգոստոսի բարեհաճության նշան,

104 Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 288 և հաջ.:

105 Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 191 և հաջ.:

106 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 295:

107 Տե՛ս Tacit., Annal., III, 2:

108 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 298:

109 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 296:

Հրահատին նվեր է ուղարկվում մի գեղաճի իտալուհի՝ Մուսա անունով մի ստրկուհի: Դժվար է ենթադրել, թե նա հատուկ առաջադրանք չէր ունեցել Օգոստոսի կողմից: Համենայն դեպս, նրա գործողությունները պարթևական արքունիքում սկզբից մինչև վերջ քայքայիչ բնույթ ունեցան: Հրահատ Դ-ը ստրկուհուն դարձրեց իր հարձը և հրը նա մի տղա ունեցավ՝ թագուհի դարձրեց: 10 թվականի մոտերքը Մուսան, որն անսահման ազդեցություն էր ձեռք բերել ամուսնու վրա, հայտնի չէ, թե ինչ փաստարկներով, համոզում է նրան՝ իր ավագ որդիներին՝ նրանց կանանց ու զավակների հետ միասին, ուղարկել Հռոմ: Այսպիսով նա իր որդու՝ Հրահատակի համար ճանապարհ է հարթում դեպի պարթևական դաշր¹¹⁰: Մ. թ. ա. 2 թվականին Մուսան կատարում է իր եզրափակիչ քայլը. թունավորում է ամուսնուն՝ Հրահատ Դ-ին և դահ բարձրացնում Հրահատակին: Վերջինս սկզբում փորձ է անում ընդլվել Հռոմի դեմ, միանալով Հայաստանին և ետ պահանջելով Հռոմ ուղարկված իր շորս եղբայրներին (անշուշտ, նրանց սպանելու նպատակով, քանի որ նրանք իրական վտանգ էին նրա իշխանություն համար): Սակայն այդ երկար չի տևում: Օգոստոսը մեծ բանակ է ուղարկում Արևելք՝ իր որդեգիր Գայոս Կեսարի հրամանատարությամբ և Հրահատակը տեղի է տալիս, հանձն առնելով այլևս չմիջամտել հայկական գործերին: Մ. թ. 1 թվականին նա այդ հավաստում է Գայոս Կեսարի հետ անձնական հանդիպման ժամանակ՝ Եփրատի կղզիներից մեկի վրա¹¹¹:

Արաաշեսյան Խարտուրյան անվամբ: Մինչ այդ Հայաստանում տեղի էին ունեցել հետևյալ իրադարձությունները: Օգոստոսը մ. թ. ա. 6 թվականին՝ խիստ անհանգստացած Տիգրան Դ-ի ինքնուրույն քաղաքականությունից, Տիգրիոսին կրկին հանձնարարել էր միջամտել հայկական գործերին: Վերջինս հրաժարվել էր, բայց հոռմեական բանակը, մի այլ հրամանատարի գլխավորությամբ մոտ 5 թվականին մտել էր Հայաստան և գահընկեց արել Տիգրանին ու էրատոյին: Հայկական գահը տրվել էր Արտավազդին՝ Տիգրան Դ-ի եղբորը և Արտավազդ Բ-ի որդուն, որը արդեն 25 տարի է, ինչ Հռոմում էր ապրում: Սա, ըստ երևույթին, իր եղբոր նման ճկուն շատնվեց և կամ ժամանակ շունեցավ վերակողմնորոշվելու, որովհետև մ. թ. ա. 2 թվականին երկիրն ապրտամբեց և դուրս մղելով հոռմեական դրամոյին, գահը նորից հանձնեց Տիգրան Դ-ին և էրատոյին: «Օգոստոսի հրամանով, — հաղորդում է Տակիտոսը, — թագավոր դրվեց Արտավազդը, որը գահընկեց արվեց ոչ առանց մեր կորստի»¹¹²:

Իսկապես որ հայ ժողովուրդն արդարացնում էր «Կամուրջներ շահնգուր-ժող Արաքսի» մասին գրած Վերգիլիոսի հայտնի տողերը¹¹³:

Հետաքրքրական է, որ իր «կտակի» մեջ Օգոստոսը քար լուծյամբ է անցնում Տիգրան Դ-ի իշխած շուրջ տասը տարիների վրայով, չհիշատակելով ոչ միայն նրա անունը, այլև նրան Արտավազդով փոխարինելու իր անհաջող փորձը:

110 *Strabo N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 143 և հաջ.*

111 *Strabo* նույն տեղում, էջ 147 և հաջ.:

112 *Tacit., Annal., II, 4:*

113 *Strabo Vergil., Aen., VIII, 726:*

Իր վերագարձից քիչ անց, Տիգրան Դ-ը, տեսնելով իր դաշնակից սլաբե-
ների զիջողական քաղաքականությունը Հռոմի նկատմամբ, ինքը ևս դիմում է
Օգոստոսին, ընծաներ հղելով նրան և խնդրելով հաստատել իր թագավորական
տիազոսը: Օգոստոսն ընդունում է Տիգրան Դ-ի ընծաները և հանձնարարում
նրան՝ գնալ Արևելքի գործերը տնօրինելու ուղարկված Գայոս Կեսարի մոտ¹¹⁴:

Հայտնի չէ, թե ինչպես կընթանային տեսակետները, եթե Տիգրանի այցելու-
թյունը Գայոս Կեսարին իրականանար: Սակայն դա տեղի չի ունենում մի նոր
արհավիրքի պատճառով, որն այսուհետև հաճախ պիտի վրդովի Հայաստանի
հանդիսար՝ լեոնային ցեղերի (ըստ երևույթին կովկասյան լեոնականների) աս-
պատակության պատճառով: Հայոց թագավորը ստիպված է լինում գնալ աս-
պատակիչների դեմ և սպանվում է «բարբարոսների դեմ մղված պատերազ-
մում»¹¹⁵, էրատոսն հրաժարվում է գահից:

Տիգրան Դ-ի մահով շուրջ երկու դար իշխած (մ. թ. ա. 189—մ. թ. 1) Ար-
տաշիսյան հարստությունը վերջանում է: Այս ժամանակաշրջանը հայ ժողո-
վրդի պատմության ամենանշանակալից փուլերից մեկն է կազմում:

114 Տե՛ս 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ., Ա, էջ 297:

115 Տե՛ս Dio, LV, 10 a, 5:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՍՐԳՐ ԷԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳՍՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՍՍԱՐԱԿՍՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հին Հայաստանի պատմության գրավոր աղբյուրները միջնադարյան Հայաստանի պատմության աղբյուրների հետ համեմատելիս, աչքի է զարնում մի էական տարբերություն: Առատ ու հարուստ հայ պատմական գրականությունը սկիզբ է առնում մեր թվականության V դարից, հայկական մատենագրության ծաղկման ժամանակներից, միջնադարի պատմաբաններին մատուցելով այնպիսի տվյալներ, որոնց հանդեպ դաշկանում է Հայաստանի պատմության այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող օտար, թեկուզ և շատ արժեքավոր, աղբյուրների նշանակությունը: Նախընթաց, մինչև մ. թ. IV դարն ընկած ժամանակաշրջանը հակառակ պատկերն է ներկայացնում: Այստեղ առաջին դժի վրա հանդես է գալիս օտար՝ հատկապես հունական ու լատինական, ինչպես և ասորական, պահլավական և այլ աղբյուրների խումբը, կազմելով այն նյութը, որով հիմնականում վերարտադրվում է հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի պատմությունը: Իհարկե, չի կարելի թերագնահատել նաև աղբյուրների մյուս, տեղական, հայկական խումբը (վաղ միջնադարի հայ հեղինակների տեղեկությունները հեռավոր անցյալի մասին և հնագիտական ու վիճաբանական նյութը), որը գնալով աճում է և պատմագրական նոր մեկնաբանում ստանում:

Հեշտ է պատկերացնել, թե որքան տարաբնույթ է միջնադարյան և հին շրջանին վերաբերող աղբյուրներից ելնող ինֆորմացիան: Առաջին դեպքում, բազմաթիվ լինելով առավելապես ներքին աղբյուրներից, նա բազմակողմանի կերպով բնութագրում է հայ հասարակության ներքին կառուցվածքը, այն է՝ ֆեոդալական հասարակարգը: Երկրորդ դեպքում՝ հին շրջանի պատմությունը լուսաբանելու համար, մեր տրամագրության տակ եղած օտար աղբյուրները պարսմակում են լոկ կցկտուր, պատահական տվյալներ իրենց շարադրանքի հիմնական նյութը շահագիսացող Հայաստանի մասին, ըստ որում այդ տվյալներն էլ, շրջանցելով երկրի ներքին կյանքը, վերաբերում են գրեթե բացառապես արտաքին պատմությանը, գիվանագիտությանը և այլն:

Հասկանալի է, ուրեմն, թե ինչու հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրման սկզբնական փուլերում վաղ միջնադարյան առկա աղբյուրների հի-

ման վրա Հայաստանի ներքին կյանքի մասին ստեղծված պատկերացումները ավելի կամ պակաս չափով մեքենայորեն տեղափոխվում էին նաև հին շրջանի վրա, որով և վերջինիս վերագրվում էին նույնպիսի ֆեոդալական կարգեր, որպիսիք բնորոշ են եղել հայկական միջնադարի համար: Այս ուղղությամբ կատարված հետազոտությունները, հատկապես Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի աշխատությունները, խոշոր նվաճումների են հանգեցրել հայկական ֆեոդալիզմի, մասնավորապես նրա վաղ շրջանի ուսումնասիրման գործում¹: Սակայն, նրանք չեն բացահայտել հին նախաֆեոդալական Հայաստանի դասակարգային հասարակարգի բնորոշ գծերը:

Այս կարևոր խնդրին ձեռնամուխ է եղել Ս. Տ. Երեմյանը, որին հաջողվել է ցույց տալ, որ ստրկատիրական հասարակարգը հին աշխարհի մնացյալ երկրների նման չի շրջանցել նաև Հայաստանը: Նոր տեսակետը հիմնված է մի կողմից հայկական մատենագրական աղբյուրների հատկապես աճա տվյալների ուսումնասիրման վրա, որոնք վերաբերում են կամ հին շրջանին, կամ հնից եկող երևույթներին, մյուս կողմից՝ Հայաստանի հարևան երկրներից (Իրան, Միջագետք, Փոքր Ասիա) ծագող համապատասխան նյութի քննական համեմատական վերլուծության վրա²:

Ձի կարելի ժխտել, որ այս նոր տեսակետի երևա՞ն գալը էական շափով կապված է եղել Հին Արևելքի հասարակությունների ստրկատիրական բնույթի մասին 30-ական թվականներից սկսած սովետական պատմագրության մեջ մշակվող կոնցեպցիան³ հին Հայաստանի վրա տարածելու հետ: Սակայն նման տարածման հնարավորությունը հենց պայմանավորված է եղել Հայաստանի հին պատմությանը, մասնավորապես ստրկատիրությանը վերաբերող նյութի մինչ այդ կատարված ուսումնասիրությանը:

Հայաստանում ստրկատիրական հասարակարգի գոյության մասին, ելնելով տեսական դրույթներից, կարծիք է հայտնել դեռևս Բ. Բորյանը⁴: Ընդգծելի է, որ հին Հայաստանում ստրկատիրության գոյության հարցը առաջին անգամ որոշակի կերպով փաստական տվյալների հիման վրա տրված է Հ. Մանանդյանի աշխատություններում: «Ստրկությունը,— գրել է Հ. Մանանդյանը,— համատարած և ընդհանուր մի երևույթ էր հին աշխարհում, ուստի ինքնըստիներջան

¹ Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб, 1908. Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանության շրջան), Երևան, 1934:

² Տե՛ս «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства» (на правах рукописи), ч. I—II, М.—Л., 1939, էջ 316 և հաջ., Ս. Երեմյանի բաժինը, С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, նույնի՝ Օ рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ. 1950, № 1, նույնի՝ Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953 № 3, նույնի՝ Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (ավտոռեֆերատ): Очерки истории СССР (III—IX), М., 1958, էջ 168 և հաջ. (Ս. Երեմյանի բաժինը):

³ Տե՛ս В. В. Струве, Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ Древнего Востока, ИГАИМК, № 77, Ленинград, 1934.

⁴ Տե՛ս Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, т. I, М., 1928.

հասկանալի է, որ բացառություն չէր կարող կազմել նաև Հին Հայաստանը⁵: Իր «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» ուսումնասիրության մեջ Հ. Մանանդյանը հանդամանորին մշակել է ստրկական ուժի ազդյունների և նրա կիրառման տնտեսական ասպարեզների հարցը: Դրա հետ մեկտեղ նա նախազգուշացնում էր հին Հայաստանում ստրկության նշանակությունը չափազանցելուց, դըտնելով, որ այն Հայաստանում սոսկ նահապետական բնույթ է կրել, և քիչ թե շատ էապես չի թափանցել արտագրության բնագավառը⁶:

Ստրկության պրոբլեմին հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Խ. Սամուելյանը⁷: Ըստ նրա եզրահանգումների, հին Հայաստանում գոյություն եւ ունեցել չորս կարգի ստրուկներ, արքունի, ճորտացված, տնային և տաճարական: Հենվելով ստրկացված ռազմագերիների վերաբերյալ եղած թվական տվյալների վրա, ստրուկների թիվը նա համարում էր խիստ զգալի: Ստրուկները հին Հայաստանում, նրա կարծիքով, ունեցել են որոշ, թեպետ և խիստ բազմապիսի իրավունքներ. տիրոջ թույլատվությամբ ձեռք բերել անհրաժեշտ իրեր, ազատվել որոշ պայմաններով և այլն: Խ. Սամուելյանի աշխատությունը արժեքավոր ներդրում է հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրման գործում, շնայած իր որոշակի սխեմայականության և, մասամբ, դեկլարատիվության: Նրա թերությունների թվին է պատկանում նաև որոշակի անհամաձայնությունը հին Հայաստանի հասարակարգի մասին իր ընդհանուր կոնցեպցիայի և ստրկատիրության կոնկրետ խնդրին տված լուծման միջև: Վեր հանելով ստրկատիրության մի դարգացած համակարգ, հեղինակը այն համարում է սոսկ բազիլացուցիչ մաս ֆեոդալական հասարակության, որի ծագումը նա վերագրում է նախաուրարտական շրջանին:

Ս. Երեմյանը այս աշխատությունների վրա հենվելով հանդերձ և բերելով նոր նյութեր, ինչպես ասվեց, առաջադրել է սկզբունքորին այլ տեսակետ, որ Հայաստանում գոյություն է ունեցել ստրկատիրական հասարակարգ և այն հանդիսացել է առաջին պատկարգալի հասարակարգը:

Այս նոր տեսակետը սովետական պատմաբանների մեծամասնության կողմից ընդունված լինելով հանդերձ, առանձին դեպքերում վիճարկվել է: Վիճարկման հիմնական թեզն այն է եղել, թե հին Հայաստանում ստրկատիրական կարգերի գոյության տեսակետը հիմնված է միայն ու միայն հին Հայաստանի հասարակարգը հունա-հռոմեական ստրկատիրական կարգերի հետ համանմանեցնելու կամ հենց նույնացնելու վրա: Դարձնելով այդ թեզը ելակետ, մերժվել է մեկը մյուսի ետևից հունական և հռոմեական ստրկատիրությանը հատուկ այս ու այն երևույթների ու հաստատությունների գոյությունը Հայաստանում⁸: Նման մեղադրանքը նպատակին չի հասնում: Ոչ ոք այսօր չի նույնացնում հին Հայաստանի հասարակարգը հունական կամ հռոմեական հասարակարգերի հետ և այդպիսի նույնացումը ամենևին պարտադիր չէ ապացու-

5 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 233:

6 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 239:

7 Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Ստրկությունը Հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր ՀՍԽՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի», № 2, Երևան, 1937:

8 Я. А. Манандян, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, ИЗ, № 5, 1945, էջ 5 և հաջ.:

ցելու համար, որ Հայաստանն ապրել է ստրկատիրական հասարակարգի շրջան: Ստրկատիրական երկիր լինելու համար ոչ միայն անհրաժեշտ չէր կրկնել հունական կամ հռոմեական ստրկատիրական հասարակությունների զարգացման ուղին, այլև իրենք՝ այդ երկու հասարակությունները, իրարից խիստ տարբերվում էին, իսկ եթե համեմատելու լինենք տնտեսության առանձին բնագավառներ, ապա կտեսնենք, որ նրանք ամենևին էլ նման չեն եղել միմյանց:

Օրինակ, գյուղատնտեսության մեջ հռոմեական կլասիկ ստրկատիրության համար բնորոշ էին խոշոր արտաքաղաքային տնտեսությունները՝ վիլլաներն ու լատիֆունդիաները՝ ստրուկների մեծ շրկատների օգտագործմամբ: Իսկ հունական կլասիկ ստրկատիրության մեջ (նկատի ունենք մ. թ. ա. V դարի Ատտիկան) լատիֆունդիաներին նմանվող որևէ բան չի նկատվում: Այստեղ բնորոշ էր մանր պոլիսիային (քաղաքային) հողատիրությունը՝ ստրկական աշխատանքի թույլ կիրառմամբ: Նույն այդ ժամանակաշրջանի Հունաստանի մյուս մարզերի գյուղատնտեսության մեջ իշխում էին ստրկատիրության այլ ձևեր: Օրինակ, Սպարտայում գյուղատնտեսությունը վարում էին հելոտների շահագործման միջոցով՝ արտադրողների մի կատեգորիա, որը դժվարությամբ է տնդավորվում ստրուկների մասին դպրոցական պատկերացումների շրջանակներում, թեև հելոտներն իսկական ստրուկներ էին, իսկ Սպարտան ինքը՝ տիպիկ ստրկատիրական պետություն:

Ստրկատիրական հասարակարգի սովետական հետադոտողները վաղուց ի վեր հրաժարվել են տարբեր ժամանակաշրջանների և երկրների տնտեսական ձևերի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ողջ բազմազանությունը ստրկատիրական հասարակարգի մասին կանխապես տրված պարզունակ և բարացած պատկերացումների մեջ խցկելու փորձերից: Դրան առանձնապես շոտենց հինարևելյան հասարակությունների մարքսիստական խոր ուսումնասիրությունը, որը հետադոտողների առջև բաց արեց ստրկատիրական արտադրական հարաբերությունների նորանոր կոնկրետ ձևեր, մերթ միմյանց և հունահռոմեական աշխարհի ձևերին նման, հաճախ՝ միանգամայն տարբեր:

Հին Հայաստանի ստրկատիրական հասարակարգի տեսակետի դեմ ուղղված զլխավոր առարկություններից երկրորդը հիմնված է այն նկատածման վրա, թե արտադրության մեջ համայնական գյուղացիության դերը աչտեղ այնքան մեծ է եղել, որ ստրուկների համար լուրջ աննշան տեղ է թողել⁹:

Ստրուկների ու համայնականների քանակական հարաբերության խնդիրը շատ կարևոր է, սակայն առայժմ անլուծելի, որովհետև վիճակագրական կամ դրանց փոխարինող որևէ տվյալ չկա: Սակայն այն հարցը, թե համայնքի դերը արտադրության մեջ որքան մեծ է եղել, իր հույժ կարևորությամբ հանդերձ, կենտրոնական ու վճռական չէ հին Հայաստանի հասարակության սոցիալ-տնտեսական բնույթը որոշելու գործում¹⁰. վճռական է այն հարցը, թե որպիսին է

⁹ Մ. А. Манандян, Проблема общественного строя, էջ 20—25 և այլն: Տե՛ս նաև Ս. Ն. Հակարյան, Հայ գյուղացիության պատմություն (վաղ ֆեոդալիզմի շրջան), հատ. 1, Երևան, 1957, գլ. 3 և 4, հատկապես էջ 220, 248:

¹⁰ Հմմ. С. Л. Утченко, Բ. М. Штаерман, О некоторых вопросах истории рабства, ВДИ, 1960, № 4, էջ 9, և հաջ.: Հեղինակների կարծիքով, այս կամ այն հասարակությանը ստրկատիրական ֆորմացիա վերագրելիս «Ստրուկների թվի շափանիչից հարկավոր է հրաժար-

եղև Տին Հայաստանի գյուղական համայնքի բնույթը՝ ստրկատիրական թև՝ ֆեոդալական, որովհետև գյուղական համայնքը չէ, որ իրենով բնորոշում է այս կամ այն ֆորմացիան, այլ իշխող ֆորմացիան է, որ իր կնիքն է դնում գյուղական համայնքի վրա, որը նպաստավոր պայմանների առկայության դեպքում, կարող է դոյուսթյուն ունենալ ամեն մի ֆորմացիայի տիրապետման ժամանակ:

Այս ամենը բնավ չի նշանակում, թե Տին Հայաստանի հասարակարգի բուրք խնդիրները պետք է լուծված համարել: Ընդհակառակը, շատ հարցեր դեռևս մութ են, ուրիշներն էլ, այսօր պարզաբանված թվալով, վաղը կարող են լուծման այլ ընթացք ստանալ: Եվ այս վերաբերում է ոչ միայն մասնավոր խնդիրներին, այլև կենտրոնական ու սկզբունքային հարցերին: Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգի մասին մեր պատկերացումների զարգացումը աշուստեան էլ սերտորեն կապված է լինելու Հին Արևելքի և հելլենիստական աշխարհի երկրների սոցիալ-տնտեսական նկարագրի ուսումնասիրման բնագավառում գիտության առաջիկա նվաճումների հետ:

Որքան խորանում ենք այս խնդրում, այնքան համոզվում ենք, որ Տին Հայաստանի հասարակարգը սկզբունքորեն տարբերվել է միջնադարյան ֆեոդալական Հայաստանի հասարակարգից: Այդ եզրահանգմանն է մղում ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական վարդապետը ցուցադրող փաստերի շարանը, այլև, ու նույնիսկ ավելի ցցուն կերպով, հայ հասարակության վարդապետ մյուս՝ քաղաքական, մշակութային և այլ բնագավառների փաստերի ամբողջությունը¹¹:

Հիրավի Տին Հայաստանի կյանքի տարբեր կողմերի ընթացքի վրա ձգած ընդհանուր հայացքը ցույց է տալիս, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանը հայ հասարակության համար դարձավ հզոր մղման և հետագա բուռն վերելքի շրջան: Կազմավորվեց Մեծ Հայքի միացյալ պետությունը, աշխուժացավ միջազգային և տեղական առևտուրը և սրա, ինչպես և այլ հանդամանքների հիման վրա աճեցին, բաղմացան ու վարդապետ հայկական քաղաքները: Ծաղկեց առաջավոր հունական մշակույթի տարրերով բեղմնավորված հայկական հելլենիստական մշակույթը, որի արդասիքն են Տիգրանի ու Արտավազդի թատրոնները, Գառնիի հույակապ տաճարը, նույն Գառնիի բաղնիքի խճանկարազարդ հատակը, հունարեն լեզուն և գիրը, հունարեն արձանագրությունները: Իր նոր ձևավորումը ստացավ հայկական հիթանոսական կրոնը՝ հելլենիստական կրոնի տարրերով հարստացած: Ընդամենը երկու հարյուրամյակի ընթացքում Հայաստանը, Արևմտյան տերության հյուսիսային ծայրամասում ընկած սատրապությունը, մ. թ. ա. I դարում դարձավ Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունը:

Այնուհետև, պարզորոշ տեսնում ենք, որ այս բոլոր պրոցեսները անցնե-

վել ամենավճռական կերպով»: «Ստրկատիրական աշխատանքը, ստրկությունը որպես շահագործման ձև... զարգացած ստրկատիրական պետությունների ավղեցություն տակ գտնվող հասարակությունների մեջ կարող էին և շահագործման (ու աշխատանքի) գերակշռող ձևեր չլինել: Քայց դա ոչ մի դեպքում չպետք է խախտի մեր պատկերացումը ստրկատիրական ֆորմացիայի մասին: Եթե աշխատանքի կամ ստրկատիրական շահագործման ձևը չէր գերակշռում բանակապես, ապա այն անկասկած, գերակշռում էր որակապես» (էջ 11):

11 ՏՆ՝ ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962, էջ 62—72:

լով մի շարք աստիճաններ, իրենց ավարտին են հասնում մոտավորապես միևնույն ժամանակ՝ մ. թ. IV դարի շուրջը: Կենտրոնացած պետությունը կիսվում է այդ դարի վերջին և վերանում հաջորդ դարի սկզբին, քաղաքային կյանքը անկում է ապրում, քաղաքները գրեթե իսպառ վերանում են, վերածնվելով միայն կես հազարամյակ հետո: Հեթանոսական կրոնը IV դարի սկզբին տեղի է տալիս քրիստոնեությանը: Հելլենիստական տիպի մշակույթը իր տեղը զիջում է էլ ավելի փայլուն, արդեն զուտ ազգային մշակույթին, որի մուտքը հայտանշվում է հայ գրերի գյուտով:

Միանգամայն ակնհերե է, որ հայ հասարակության վերնաշերտի այս բոլոր կողմերի զարգացման ծիրերը իրենցով ներփակելով սրոշակի ժամանակաշրջան, պատմական զարգացման առանձին, ինքնուրույն դարաշրջան, իրենց հիմքում ենթադրում են համապատասխան բազիսի, սոցիալ-տնտեսական մի առանձին հասարակարգի առկայությունը, որը, ինչպես ասվեց, սկզբունքորեն տարբեր է հաջորդ, ֆեոդալական դարաշրջանի հասարակարգից, այսինքն հենց այն խասարակարգի, որն այսօր անվանում ենք ստրկատիրական: Այդ հասարակարգի անկման ժամանակը որոշելիս պետք է հաշվի առնել, որ վերոհիշյալ երևույթները, ինչպես այդ հատուկ է ընդհանրապես վերնաշինքային երևույթներին, ավելի երկար կյանք են ունեցել, քան նրանց բազիսը, նրա անկումից հետո որոշ ժամանակ հարատեկելով նաև նոր հասարակարգի սկզբնավորման փուլերում:

Այժմ փորձենք հնարավորին չափ բնութագրել հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը, հենվելով բացի խիստ սահմանափակ ուղղակի տվյալներից, նաև վաղ միջնադարյան հայ ազբյուրների մատուցած տեղեկությունների վրա, որոնք պատկերելով մեզ հետաքրքրող պրոցեսների եզրափակիչ փուլերը կամ վերապրուկները, դրանով իսկ կարող են հենակետ ծառայել նախորդ փուլերի բացահայտման գործում: Հաճախակի ասավիճելու ենք նաև Հայաստանի հարևան երկրներին վերաբերող համապատասխան նյութին, ելնելով այն հանգամանքից, որ դա հասարակության զարգացման նույն այն օրինաչափությունների դրսևորումն է, որոնք դործել են և Հայաստանում:

2. ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Հողային հարաբերությունները: Հին Արևելքի կյանքում խոշորագույն դեր են խաղացել հողային հարաբերությունները, որոնք եղել են ժամանակի արտադրական հարաբերությունների կարևորագույն դրսևորումները: Հելլենիստական շրջանում վիճակը շփոխվեց: Հիմնական արտադրամիջոցի՝ հողի հանդեպ ունեցած այս կամ այն առնչությամբ էր գլխավորապես պայմանավորված հասարակության անդամների սոցիալական էությունը, նրանց դիրքն ու դերը երկրի տնտեսական ու հասարակական կյանքում:

Հելլենիստական աշխարհի երկրներում, ներառյալ նաև Հայաստանը, հողային հարաբերություններն ունեին բավականին բարդ կառուցվածք: Նախ և առաջ տվյալ պետության սահմաններում գտնվող ամբողջ հողը բաժանված էր Էրկու մասի. նրա մի մասը կազմում էր միապետի անմիջական սեփականու-

թյունը, որտեղ միապետը հանդես էր գալիս որպես անմիջական շահագործող (իհարկե իր գործակալների օգնությամբ)¹²: Արքունի հողային ֆոնդը մեծ չափերի էր հասնում, բայց կրճատման տենդենց ուներ, որը դնալով պիտի ուժեղանար: Այդ ֆոնդից է, որ կատարվում էին արքունի նվիրատվությունները տաճարներին¹³, նորաստեղծ քաղաքներին¹⁴, զինվորական ու վարչական ավագանուն. հայտնի է, որ հելլենիստական շրջանում անընդհատ նորանոր տաճարներ ու քաղաքներ էին հիմնադրվում, ուռճանում էր պետական ու վարչական ապարատը:

Ռազմական արշավանքներում, նվաճված երկրների կազմակերպման ու կառավարման բնագավառում, ինչպես նաև բուն երկրում իրագործվող այլևայլ ձեռնարկումներում սուաջ էր քաշվում ավագանու նոր շերտ՝ ծառայող ավագանին, որը համալրում էր իշխող դասակարգի շարքերը, որոշ յոմաստով հակադրվելով մեծատոհմիկ ավագանուն: Իշխող դասակարգի այս նոր շերտը բավարարված չէր հողային գույքով, ինչպես որ հագեցած էր ժառանգական ավագանին, և անընդհատ կարիք էր զգում ու պահանջում հողային նորանոր տարածություններ, որ և առատաձեռնորեն տրամադրում էր Թագավորը, բանի որ նրա իշխանությունը մեծապես հենված էր այդ շերտի վրա:

Բացի դրանից, արքունի հողն էին օգտագործում նաև պետական (թե՛ զինվորական և թե՛ վարչական) միջակ ու մանր պաշտոնյաները (աստիճանավորներ, հրամանատարներ, պարզապես զինվորներ): Հին արևելյան երկրներում հողօգտագործման այդ ձևը մեծ տարածում ուներ: Արևմտյան շրջանի Բաբելոնիայից հայտնի են «աղեղի հողը», «ձիու հողը», «մարտակարգի հողը» և այլն, որոնք համապատասխան զինվորական ծառայողներին տրվում էին իրենց ծառայության դիմաց և օտարման հնթակա չէին: Այս հաստատությունը իր հետագա զարգացումն ունեցավ հելլենիստական աշխարհում, ինչպես և Հայաստանում, որտեղ այդ տիպի հողատերերը սկսեցին անվանվել ոստանիկներ: Սրանք իրենց ծառայության դիմաց պայմանականորեն ստանում էին արքունական հողակտորներ՝ անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար: Պայմանով նախատեսված հանգամանքների աջառման կամ այս ու այն ձևով վերանալու կապակցությամբ հողը կարող էր ետ վերցվել, և հավանորեն բազմաթիվ դեպքերում ետ էր վերցվում Թագավորի կողմից, սակայն հողի մասնավոր սեփականության զարգացմանը համընթաց երևի քիչ չէին և այն դեպքերը, իրք պայմանականորեն տրված հողը հետզհետե դառնում էր օգտագործողների ժառանգական սեփականությունը¹⁵:

Երկրի հողերի մյուս մասը, այն, որի նկատմամբ Թագավորը հանդես էր գալիս ոչ որպես սեփականատեր, այլ միայն որպես տնօրեն՝ պետության ներ-

¹² См. С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953, т. 2, 36; А. Г. Периханян, Древнеармянские восстанки, ВДИ, 1956, № 2, т. 2, 52.

¹³ См. А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1959, т. 2, 104, 106.

¹⁴ См. Г. Х. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, т. 2, 100 и 342.

¹⁵ См. А. Г. Периханян, Древнеармянские восстанки, т. 2, 56 и 342.

կայացուցիչ, ինչպես արդեն ցույց տրվեց, տեղեկնց ունեւր դեպի ընդլայնումը՝ ի հաշիւ վերը հիշատակված երևույթներին: Այս հողը առաջին հերթին պատկանում էր տեղական տոհմապետ-իշխողներին, թագավորի հարազատներին, մեծատոհմիկ և այլ ժառանգական ավագանուն, այնուհետև կոլեկտիվ հողատերերին, քաղաքներին, տաճարներին, ինչպես նաև առանձին քաղաքացիներին ու բուրմերին: Սակայն այդ բոլորի սեփականատիրական իրավունքները հավասար հիմունքներով չէր, որ իրականանում էին: Սեփականութունը կարող էր լինել անմիջական և միջնորդված: Այսպես, ցեղապետերը, մեծատոհմիկները, քաղաքները, տաճարները հանդես էին գալիս մասամբ որպես անմիջական, մասամբ էլ որպես գերագույն հողատերեր, սրոնց ներքո որպես հողի անմիջական տերեր ու օգտագործողներ կարող էին հանդես գալ այլևայլ անձինք ու համայնքներ:

Հողային հարաբերութունների յուրատեսակ այս սանդուղքի վրա ստորին տեղ էր գրավում գյուղացիութունը: Նա ուներ հողօգտագործման իրավունք, որի կրողը լիիրավ էր միայն որպես համայնքի անդամ, բայց ոչ անձնապես: Հին Հայաստանի, ինչպես և արևելյան այլ երկրների հողային հարաբերութունների բնագավառում համայնական հողատիրութունը այն հիմքն էր, որի վրա բարձրանում էր հողային հարաբերութունների շենքը: Թվարկված բոլոր օղակներից գյուղական համայնքը որակապես տարբերվում էր նրանով, որ մինչդեռ նա հողի անմիջական մշակողն էր, նյութական բարիքների անմիջական արտադրողը, մյուսները հանդես էին գալիս որպես այդ բարիքների յուրացնողներ: Գյուղական համայնքի և նրանց միջև ընկած էր շահագործվողներին շահագործողներից սահմանազատող անջրպետը: Դրանք հակամարտ դասակարգեր էին:

Համայնական գյուղացիութւյան հետ մեկտեղ նյութական բարիքների անմիջական արտադրողների մի մեծ զանգված էր կազմում ստրուկների դասակարգը¹⁶: Ստրուկները հելլենիստական շրջանի Հայաստանում հիմնականում աշխատում էին արտահամայնային կամ համայնական տերիտորիաներից հատված հողերի վրա տոաջացած մասնատիրական տնտեսութուններում, որոնք պատկանում էին շահագործող դասակարգի մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներին: Հողային տիրութունները սովորաբար իրենցից ներկայացնում էին համայնքներից (գյուղեր, շենքեր) և տնտեսութուններից (դաստակերտ-ագարակներ) բաղկացած կոմպլեքսներ, որոնք տիրոջ կողմից շահագործվում էին տարբեր հիմունքներով¹⁷: Հողային հարաբերութունների բնագավառում ստրուկները բոլորովին իրավազուրկ էին և նրանց վիճակը համայնական գյուղացիութւյան հետ համեմատած շատ սովելի վատթար էր: Ի տարբերութուն գյուղացի-

¹⁶ Տե՛ս С. Т. Еремяк, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1959, № 1.

¹⁷ Այդ ձևով են ներկայացված նախարարների, տաճարային և այլ տիրութունները հայկական Դնագույն աղբյուրներում (Փավստոս, Գ, ա, Նդիչ, էջ 17, Խոբեմացի, Բ, Ժէ, Գ, Ի և Խբ և այլն): Տե՛ս Ն. Ադոնց, Հին հայ շինականութունը, «Պատմական ուսումնասիրութուններ», Պարիս, 1948, էջ 202: Այս իրավիճակը դալիս է շատ հնից և լայն տարածում է գտել հելլենիստական աշխարհում, որի մասին վկայում է մ. թ. ա. III դարի հողային հարաբերութունների պատմութւյան կարևորագույն աղբյուրներից մեկը՝ ոմն Մնեսիմարոսի՝ Փոքր Ասիայից ծագող հունարեն արձանագրութունը (տես M. N. Buckler and D. M. Robinson, Greek inscriptions from Sardes, I, «American Journal of Archaeology», XVI, էջ 12 և հայ.):

ներքի, որոնք անձնատես ազատ էին և իրենց արտադրանքից վճարում էին թեև ծանր ու հարստահարիչ, բայց որպես օրենք, որոշակիորեն սահմանված քանակությամբ հարկեր ու տուրքեր, ստրուկների ամբողջ արտադրանքը, ինչպես և իրենք՝ ստրուկները, պատկանում էին տիրոջը, որն ըստ իր հայեցողության, կամ հետևելով ընդունված կանոններին, ստրուկին էր թողնում նրա արտադրանքի մի մասը:

Սակայն շահագործման այս երկու ձևերը իրարից անջրպետված չէին, այլ գտնվում էին փոխադրելիության մեջ: Ինչպես կտեսնենք, ստրկական շահագործման ձևը իր ծանր կնիքն էր դնում համայնքային գյուղացիության շահագործման վրա և մյուս կողմից համայնական կարգերը տանում էին դեպի իրենց աշխատանքի հանդես ստրուկների տնտեսական շահագործության աճ: Այս երկու հանդիպակաց տենդենցները կազմում էին հիլլենիստական շրջանի արտադրական հարաբերությունների զարգացման կարևորագույն կողմերից մեկը:

Գյուղական համայնքը: Գյուղական տերիտորիալ համայնքը նույնքան և էլ ավելի հին է, որքան դասակարգային հասարակությունը: Նա առաջ է գալիս նախնադարյան համայնական հասարակության քայքայման պահին, որպես սրան հատուկ տոհմական համայնքի ֆունկցիաների ժառանգորդ, ձեռք բերելով, իհարկե, մի շարք նոր դժեր: Արտադրական կապերի ուժեղացմամբ համայնքի միավորման ու համախմբման գործում հետին պլան է մղվում ազգակցական կապերի դերը: Գյուղական համայնքի առաջացման ու գոյության սկզբունսպատճառը և հիմքը բավարար քանակությամբ կենսամթերքների արտադրության անհրաժեշտությունն է, որի իրականացումը թույլ զարգացած կամ առանձնահատուկ աշխարհագրական ու կլիմայական պայմաններում գտնվող հասարակություններում անհնարին է այլ կերպ, քան կոլեկտիվի, այսինքն՝ համայնքի ընդհանուր ջանքերով: Հետագայում համայնքի հարատևմանը սկսում են նպաստել և այլ գործոններ: Նրան ներքնապես շաղկապում է համայնքի անդամների՝ իրենց ունեցած ու ձեռք բերած իրավունքները միասնական ուժերով պաշտպանելու ձգտումը պետության, ինչպես և իշխող դասակարգի ալլեալ ներկայացուցիչների ձեռնմխից: Ստրկատիրական հասարակարգի ավելի ուշ շրջաններում համայնքի գոյության հարցում մեծ շահագործվածություն է հանդես բերում ինքը պետությունը, արհեստականորեն պահպանելով այն որպես հարկման չափազանց հարմար միավոր:

Համայնքն, այսպիսով, հարատևում է այնտեղ և այնքանով, որտեղ և որքանով պահպանվում են նրա գոյության պատճառները կամ նրանց մի մասը: ըստ որում այդ պատճառները, ինչպես ցույց են տալիս դանադան երկրների համայնքների ուսումնասիրությունը, կապված չեն անպայման արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակի հետ, այսինքն միշտ չէ, որ ինչքան բարձր է նրանց մակարդակը, այնքան քիչ են համայնքի պահպանման պայմանները: Ինչպես հայտնի է, Հին Արևելքի շատ երկրներում համայնքը շարունակում է իր գոյությունը պահպանել նաև արդեն համեմատաբար բարձր արտադրամակարդակի առկայությամբ, որովհետև հողերի գերակշռող մասը ջրովի էր, իսկ սոսոզման սխտանմի ստեղծումը, պահպանումը և ընդլայնումը ի վիճակի են ապահովել միամիայն կոլեկտիվները և նրանց միավորումները: Այլ երկրներում համայնքի պահպանման պատճառները կարող են ուրիշ լինել:

Հայաստանում գյուղական համայնքը, իր կրած փոփոխություններով հանդերձ, գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դարի սկիզբը¹⁸։

Գյուղական համայնքը իրավահավասար անդամների մի կոլեկտիվ է, որն ունի հողի ընդհանուր՝ համայնական սեփականություն։ Հողը բաժանվում և պարբերաբար վերաբաժանվում է համայնքը կազմող ընտանիքների միջև՝ ըստ շնչերի քանակության, այսինքն ըստ հողի մշակման ֆիզիկական հնարավորության և սպառման պահանջի։ Հետևաբար վարելահողի օգտագործումը կրում էր անձնական բնույթ։ Հողի մի մասը՝ արոտավայրերը, անտառները, լճերը և այլն, մնում է շբաժանված՝ համայնքի անդամների հանրային օգտագործման համար։ Բացի իրենց հողաբաժինները մշակելուց, համայնականները կատարում են և համայնքի ընդհանուր կարիքների հետ կապված աշխատանքներ՝ ուսուցման, բնակավայրերը և ցանքսերը գարնանը հեղեղումներից պաշտպանելու և այլ բնագավառներում։

Արտադրական հարաբերությունների այս հիմքի վրա էլ հանգում է համապատասխան վերնաշենքը՝ համայնքի ղեկավարությունը։ Այն իրականացվում է համայնքի անդամների ժողովի, նրա կողմից ընտրված ավագների խորհրդի, վերջիններիս գլուխ կանգնած գեղջավազի և սրա ձեռքի տակ գտնվող, նորից ընտրովի, լիազորված անձնավորությունների միջոցով։

Պետության առջև համայնքը ներկայանում է միասնաբար, որպես միավոր։ Վերուստ գանձվող հարկերը և տուրքերը վճարվում են կոլեկտիվ կերպով, ինչպես և կոլեկտիվի համաձայնությամբ համայնականներն են առանձնացվում պետական պարհակի համար¹⁹։

Գյուղական համայնքի այսպիսի անաղարտ պատկեր, սակայն, քիչ է պատահում։ Դասակարգային տվյալ հասարակության մեջ գոյատևելով, այն կրում է այդ հասարակության դրոշմը, այս կամ այն ձևով արտացոլում նրա առանձնահատկությունները։ Դասակարգերի ստեղծման պրոցեսը տեղի է ունենում նաև գյուղական համայնքներում, որոնք տնտեսապես շերտավորվում են։

Քանի որ մի մասի տնտեսական ուժեղացումը անհնարին է առանց մի այլ մասի տնտեսական թուլացման, ապա համայնքում առաջանում են և այնպիսի տներ, որոնք հետզհետե կորցնում են իրենց տնտեսական անկախությունը։ Առաջանում են պարտատերեր և պարտապաններ։ Համայնքի ներսում ստեղծվում է շահագործման հնարավորություն, որը հետզհետե դառնում է իրականություն։ Այսպիսով գյուղական համայնքը թեև ծանրաշարժ ու պահպանողական, բայց այսուհանդերձ զարգացման ընդունակ մարմին է, որը էվոլյուցիա է ասլորում այն հասարակության զարգացմանը համընթաց, որի մասնիկն է կազմում²⁰։

¹⁸ Տե՛ս Ս. Գ. Երեյան, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 14 և հաջ. 2. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում։ Արշակունիների և մարզպանության շրջան, էջ 148։ Ս. Егуазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. 1, Сельская община, Казань, 1889.

¹⁹ Տե՛ս Ս. Գ. Երեյան, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 16։

²⁰ Տե՛ս Կ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, էջ 53 և հաջ.։

Սակայն գյուղական համայնքը ինքնին երբեք երբեք սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի հատկանիշ չի հանդիսացել: Անհրաժեշտ պայմանների առկայության դեպքում այն կարող էր գոյութուն ունենալ թե՛ ստրկատիրական հասարակարգի ժամանակ, թե՛ ֆեոդալիզմի և թե՛ նույնիսկ կապիտալիզմի օրոք, և ընդհակառակն, պայմանների բացակայության դեպքում, կարող էր բացակայել այդ հասարակութուններում:

Ստրկատիրական երկրների գյուղական համայնքներում առաջանում էին ստրկատիրական հարաբերություններ, իհարկե, համայնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների ազդեցության ներքո՝ որոշակիորեն ձևափոխված վիճակում: Խոսքը վերաբերում է հիմնականում պարտային ստրկությանը՝ համայնքների ներսում, բայց նաև այն ստրուկներին, որոնց հարուստ համայնականները ձեռք էին բերում զրսից: Ստրկատիրական հարաբերությունները թափանցում էին նաև ընտանիք՝ համայնքի բաղկացուցիչ մասը, և ազդում կանանց ու երեխաների վիճակի վրա: Այս երևույթները հստակորեն դրսևորվում են Հայկական բնաշխարհի հարավային շրջաններում հայերին նախորդած խուրրինների գյուղական համայնքներում²¹:

Այս բոլոր երևույթներն, իհարկե, հայտանշում էին համայնքի, նրա կենսունակների քայքայումը, բայց համայնքը քայքայվելով հանդերձ, չէր կազմալուծվում այն պատճառով, որ նախ, նրա գոյության ներքին հիմքերը գեղեցկ պահպանում էին իրենց նշանակությունը և երկրորդ՝ ավելի ու ավելի էին զորեղանում արտաքին պատճառները: Հելլենիստական շրջանում համայնքը դառնում է պետական հարկային սիստեմի կարևոր հանգույց և պետութունը, շահագրգռված նրա պահպանմամբ, իր հովանավորության տակ էր առնում նրա երեկելի անդամներին, դարձնելով սրանց պետական պաշտոնյաներ, իսկ համայնականներին հաճախ զրկում համայնքը լքելու իրավունքից^{21ա}:

Հիմնվելով հնագույն հայկական աղբյուրների վրա, Ն. Ադոնցը, ինչպես և Հ. Մանանդյանը մ. թ. ՎՄ դարի հայ շինականության մի մասը համեմատում

²¹ Տես վերը՝ էջ 183 և հաջ.: Տես նաև *Н. М. Дьяконов*, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949, Պարտքը չվճարելու դեպքում պարտատերը ձեռք էր բերում ստրկացվածի վրա իշխելու լրիվ իրավունք և նույնիսկ կարող էր այդ ստրուկին վաճառել Ասորեստանի սահմաններից դուրս (էջ 68 և հաջ.): «Բացի անմիջական ստրկացումից, որի օրյակտ էին դառնում անվճարունակ պարտապանները... նկատվում են նաև քողարկված ձեռք՝ թշվառության մեջ ընկած համայնականների կամ նրանց երեխաների ավերակենդանացումը», «որդեղրումը» ունեվոր համայնականների կողմից» (էջ 64 և հաջ.): «Շոր և ամուսնու իշխանությունը երեխաների և կնոջ նկատմամբ քիչ էր տարբերվում տիրոջ իշխանությունից ստրուկի նկատմամբ. այսպես, դեռ հին ասորեստանյան ժամանակներում երեխաները և ստրուկները հավասարապես դասվում էին այն գույքի շարքը, որից պարտատերը կարող էր հատուցում վերցնել պարտքի դիմաց» և այլն (էջ 63 և հաջ.):

^{21ա} Մ. թ. ա. III դարի կեսերին պատկանող փոքրասիական մի արձանագրության մեջ թագավորը նշում է, որ նվիրում է մի որոշակի անձնավորության մի գյուղ իր գյուղացիներով և սրանց ունեցվածքով, ըստ որում նաև այն գյուղացիներին, որոնք լինելով այդ գյուղի բնակիչները, տեղափոխվել են այլ վայրեր (տես *C. B. Welles*, Royal Correspondence in the Hellenistic Period, New Haven, 1934, № 19):

են փոքրասիական կոլոնների հետ, իսկ Մանանդյանը անգամ նաև «կիսաղատ ճորտեր» է համարում նրանց²²։ Ուրեմն Սելեկյան շրջանի հիշատակված արձանագրության մեջ բնութագրված վիճակը (պետութայն ու անմիջական հողատերերի կողմից համայնական գյուղացիության շահագործման սաստկացումը) այս կամ այն ձևով հատուկ է եղել նաև հին Հայաստանին։

Պետք է ընդգծել, որ համայնքի ներքին բեռնացումը ամենևին չէր կասեցնում վերուստ իրականացվող շահագործումը և հանդեցնում էր միայն այն վիճակին, որ հերթական ու արտահերթ հարկերը, տուրքերն ու պարհակները անհավասարաչափ էին բաշխվում համայնականների միջև։ Հիմնական ծանրությունն ընկնում էր շարքայինների և տնտեսապես թուլյների վրա։ Նրանց վրա ծանր բեռ էին հատկապես պարհակները, որոնց հաշվին էր նշանակալից չափով իրականացվում հելլենիստական շրջանում մեծ ծավալ ստացած պետական շինարարությունը։ Դրանք լայնորեն կիրառվում էին Հայաստանում դեռևս մ. թ. IV դարում «գուգաղ» և «խաշար» անունների տակ, ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը։ Աշխատողների վիճակը նման պայմաններում չէր տարբերվում ստրկականից։ Նրանք փաստորեն ժամանակավոր ստրուկներ էին դառնում²³։

Գյուղական համայնքը մատակարարում էր զորքի մի ստվար մասը։ Առհասարակ գյուղացիության վիճակը նույնը չէր երկրի տարբեր շրջաններում։ Որպես օրենք այն ավելի տանելի էր արքունի հողերում, որտեղ միակ տերն ու շահագործողը թագավորն էր։ Այն ավելի ծանր էր մնացած հողերում, որտեղ պետության կողմից գանձվող հարկերի ու տուրքերի վրա ավելանում էր մասնատիրոջ տրվելիքը։ Հավանական է, որ գոյություն են ունեցել համայնական գյուղացիության տարբեր կատեգորիաներ։ Դրա օգտին է վկայում համայնքի համար երկու՝ «գիւղ», «շէն», իսկ գյուղացիության համար երեք տերմինի առկայությունը հայոց լեզվում՝ «գեղջուկ», «շինական», «ոամիկ», որոնք հետըհետե կորցրել են նրանց մեջ նախապես գոյություն ունեցած իմաստային տարբերությունը։

3. ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ։ ՍՏՐԿԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐԸ

Մասնատիրակաճ տնտեսություններ՝ դաստակերտ-ագարակներ։ Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման այն պրոցեսը, որ թեթևակի հիշատակվեց գյուղական համայնքի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների կապակցությամբ, իր իսկական ու գլխավոր ասպարեզն ուներ արտահամայնական հողերի վրա։ Այստեղ է, որ դարեր առաջ այն ծայր էր լսուել, այստեղ է, որ հելլենիստական շրջանում այն սրբնթաց աճում էր։

Երկրի բնակչության համեմատական նոսրության պայմաններում երկրագործության համար պիտանի և հատուկ մելիորատիվ աշխատանք չպահանջող բոլոր հողերը չէին, որ սկզբնապես մշակվում էին։ Այսպես, Քսենոփոնի կտրած անցած Հայաստանում գյուղերը կամ ավելի ճիշտ՝ գյուղախմբերը մի-

²² Տե՛ս Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 199, Հ. Մանանդյան, Ցեղալիզմը հին Հայաստանում, էջ 160։

²³ Տե՛ս Շ. Երեմյան, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 15։

մյանցից բավականին հեռու տարածություն վրա էին գտնվում²⁴։ Խնդիրն այն է, որ համայնքի կողմից հողի մշակման հնարավորությունը չէր կարող անցնել որոշակի սահմաններ նաև ազատ հողերի գոյություն դեպքում, որովհետև այն սահմանափակված էր համայնականների առկա աշխատավոր ձեռքերով, որոնց թիվը շատ դանդաղ էր աճում։

Այլ բան է մասնատիրական տնտեսությունը, որի մեջ կիրառվող ստրկական ուժի աճը կախված էր միայն տիրոջ կարողություն սահմաններից, այսինքն՝ ընդունակ էր հասնելու մեծ չափերի։ Սկզբնապես մասնատիրական մասնը և հատուկենտ բջիջները, որոնք առաջանում էին ազատ ու խոսպան հողերի վրա, անմեղ ու անվնաս բան պիտի թվային, բայց իրականում նրանք ունեին աճման մեծ հեռանկարներ և լուրջ վտանգ էին ներկայացնում համայնական հողատիրության համար։

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում մասնատիրական տնտեսությունների դարգացման համար ստեղծվեցին շատ բարենպաստ պայմաններ։ Տրեստեական ընդհանուր վերելքը (ներառյալ տարանցիկ ու ներքին առևտրի ընդլայնումը), որի մեջ էր ներգրավվել նաև Հայաստանը, ստրկական ուժի բազմապատկման արտաքին, ինչպես նաև ներքին մեծ հնարավորությունները, որոնք ընձեռվում էին մի կողմից բազմաթիվ նվաճողական պատերազմներով, մյուս կողմից՝ հասարակության սոցիալական շերտավորման ու բեռացման ուժեղացմամբ, վերջապես, նորանոր հողերի յուրացումը, մի բան, որ պետությունը խրախուսում և օժանդակում էր, բոլոր այս հանդամանքները խթանում էին Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացումը ստրկատիրության ուղիներով։

Ահա այդ ժամանակ էր, երբ պիտի ծագեր «դաստակերտ», այսինքն՝ «ձեռքով մշակված» հողի հասկացությունը, «երբ զինվորական ավագանին յուրացնում ու կենդանացնում էր խոսպան մնացած հողերը, որոնց վրա չէր տարածվում գյուղական համայնքների տիրապետման իրավունքը»²⁵։ Այդ հասկացությունը առաջ էր գալիս ի տարբերություն հնից հիկոդ «ազարակ»-ի, որ նշանակում էր, ընդհանրապես, վարելադաշտ, վարելահող։ Հետագայում այդ տերմինները նույնացան և հավասարապես օգտագործվում էին մասնատիրական տնտեսությունների նկատմամբ²⁶։

Աղբյուրների ներկա սուղ պայմաններում սկզբնական «ձեռքով մշակված վարելադաշտի» Հայաստանում կատարված հետագա էվոլյուցիայի առանձին փուլերը չեն նշմարվում ու սահմանադատվում։ Նման տնտեսության ամենա-

²⁴ Տե՛ս Xen., Anab., IV, 4—5:

²⁵ С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, էջ 79:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում։ Տե՛ս նաև Դ. X. Саркисян, О двух значениях термина «да-стакерт» в ранних армянских источниках, «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран», М., 1957, էջ 97. V դարի հայկական աղբյուրներում «դաստակերտ» և «ազարակ» տերմինները մի կողմից հանդես են գալիս հար և նման կոնտեքստերում (օրինակ, հայ նախարարները լրում են «իրաքանչիր զգեղս զաւանս և զագարակս». Եղիշե, էջ 124, «...ոմանք աւազ-աւագ աւանաց, զեղից և զանձուց տեարք լեալ են, և պէսպէս դաստակերտացն», Փալատոս, Դ, ծա, բոլոր կոնտեքստերի թվարկումը տե՛ս վկայակոչված հոդվածում), մյուս կողմից՝ այդ երկու տերմինները հրեք չեն օգտագործվում միասին, այսինքն մեկի ներկայությունը բացառում է մյուսի գործածությունը։ Ուրեմն նրանք իրենց իմաստով նույնական են։

հին նկարագրությունը հայկական աղբյուրների մեջ գալիս է միայն վաղ միջնադարից, թեև վերաբերում է մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին իշխած Երվանդ թագավորի ժամանակին:

Ահա այդ նկարագրությունը. «Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և շքեղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջը աչքի մյուս բուլտրակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանվում է խիտ արտևանուքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարածև դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը հիշեցնում էին ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ավերի բարձրություններով պատկերում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով: Եվ այս գեղեցիկ դիրքը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերրի և թագավորական դաստակերտ»²⁷:

Խորենացու տված այս նկարագրությունը, իր պերճ ու գունեղ համեմատություններից անկախ, վկայում է, որ դաստակերտ անվանվող տնտեսական կոմպլեքսի միջին մասը հատկացվում էր հողագործների բնակարանների համար, իսկ սրանց շուրջը տարածված էին լինում պարտեզները, խաղողի այգիները, վարելահողերը և այլն: Այստեղ էր գտնվում նաև տիրոջ, տվյալ դեպքում՝ թագավորի, աթոռանիստը:

Միանգամայն սլարդ է, որ այստեղ գործ ունենք ոչ թե հելլենիստական շրջանի կոնկրետ մի դաստակերտի նկարագրության, այլ դաստակերտների մասին Խորենացու պատկերացման հետ, բայց սա էլ քիչ արժեք չունի. ինչպես Խորենացու մի շարք այլ տվյալների մեջ, որոնց կանգրադառնանք, այստեղ ևս արտացոլված է մի երևույթ, որի արմատները հասնում են մինչև հելլենիստական շրջան:

Դաստակերտի ավելի հին շրջանից եկող բնութագիրը պահպանվել է այսպես կոչված «Բաբելոնյան թալմուդում», որը բացառիկ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Միջագետքի մ. թ. առաջին դդ. սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ²⁸: Այստեղ նկարագրված «դասկարտա դե ավդե»-ները («դաստակերտ՝ ստրուկներով») կարող են մոտավոր օրինակ ծառայել հին Հայաստանի դաստակերտները պատկերացնելու համար²⁹: Մասնատիրական տնտեսության էլ ավելի հին (մ. թ. ա. III դար) բնութագիր է պահպանվել արգեն հիշատակված Մենսիմաքոսի արձանագրության մեջ, որը ծագում է Փոքր Ասիայից³⁰:

Հասկանալի է, որ ինչպես այդ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, դաստակերտները, կամ որ Հայաստանում նույնն էր՝ ագարակները, տարբեր

27 Խորենացի, Բ, խբ:

28 Sht. Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, СВ, 1941, 11, էջ 39, նույնի К вопросу о социальной структуре Ирака, «Ученые записки ЛГУ», т. XIV, № 78, серия ист. наук, вып. 9, էջ 79 և հաջ.:

29 Sht. С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении. ВДИ, 1950, № 1.

30 Sht. վերը, էջ 642, ծանոթ. 17:

տիպի էին լինում: Խորենացու նկարագրածը մեծ թագավորական դաստակերտի օրինակ է. պարզ է, որ իրականում դաստակերտ-ագարակները կարող էին ունենալ տարբեր մեծություն, նայած տիրոջ կարողությանը և զանազան տընտեսական մասնագիտացում՝ այգեգործական, հացահատիկային կամ անասնապահական, համաձայն տեղի պայմաններին:

V դարի աղբյուրներում դրանք ներկայանում են նաև մերթ որպես բնակավայր, ուր եկեղեցի է կառուցվել³¹, մերթ որպես պարզապես այգի³²: Դաստակերտ-ագարակները պատկանում էին թագավորին³³, նախարարներին (բազմաթիվ տեղեկություններ), սառճարներին՝ նախ հեթանոսական, ապա՝ քրիստոնեական³⁴, ոստանիկներին³⁵, ազատներին, քաղաքներին³⁶ ու ամրոցներին³⁷, ավաններին³⁸, գյուղերին³⁹ և նույնիսկ աղքատների ապաստարաններին⁴⁰:

Դաստակերտ-ագարակներում աշխատողների «ծառայ»-ների և մշակների վիճակը: «Բարեկտնյան թամուդում» նկարագրված՝ Միջագետքի «Դասկարտա դե ավդե»-ների աշխատողները, ինչպես հենց դաստակերտի անվանումից է երևում, ստրուկներ էին: Սրանք սակայն այն կլասիկ ստրուկները չեն, որոնց հանդիպում ենք հունական կամ հռոմեական ստրկատիրական հասարակություններում՝ նրանց ծաղկման շրջանում: «Դասկարտա դե ավդե»-ի ստրուկները, իհարկե, ընչազուրկ են և անվերապահորեն գտնվում են տիրոջ տրամադրության ներքո, բայց նրանց հատկացվում են հողակտորներ (որոնց հետ միասին էլ, ի դեպ, նրանք օտարվում են), տրվում հողագործական որոշ գործիքներ. նրանք իրավունք ունեն ընտանիք կազմելու: Նախապես ստրուկներին արվել է տիրոջ կողմից սահմանված քանակությամբ կենսամթերք, որ կոչվել է «ապրուստ»: Հետագայում նրանք սկսել են իրենց կցված հողամասի բերքից բաժին ստանալ⁴¹:

Հայաստանում բնակչության այս կատեգորիայի վիճակի մասին առանձին ակնարկներ են պահպանվել V դարի մատենագրական աղբյուրներում: Խորենացին, վկայակոչելով «մեհենական պատմությունների» հեղինակ Օղյոմպրոմին, հաղորդում է, որ Արտաշես թագավորի զորավար Սմբատը որպես նվեր ստանալով քրմապետ Նրվադի աթոռանիստ Բագարանում բռնազրավված 500 «ծառայ»-ներին, տանում բնակեցնում է նրանց Մասիսի թիկունքին իր հիմնած դաստակերտում⁴²: «Մառայ»-ներին որպես ագարակում աշխատողների,

31 Տե՛ս Ագարանգեղայ պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1909, էջ 407, 426, 431:

32 Տե՛ս Փավստոս, Գ, ժթ:

33 Տե՛ս Ագար., էջ 438, Խորենացի, Բ, խբ:

34 Տե՛ս Ագար., էջ 406, Փավստոս, Գ, ժդ, ժթ:

35 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է:

36 Տե՛ս Մովսեսի Կաղանկատուացայ պատմություն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

37 Տե՛ս Նդիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 69:

38 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծ, Գ, խդ:

39 Տե՛ս Ագար., էջ 408:

40 Տե՛ս Խորենացի, Գ, ի:

41 Տե՛ս Ю. В. Солодухо, К вопросу о социальной структуре Ирака, էջ 76:

42 Խորենացի, Բ, խբ:

հանդիսում ենք Աստվածաշնչի՝ V դարում կատարված հայերեն թարգմանություն մեջ⁴³։ Հունարեն բնագրում «ծառայ»-ներին համապատասխանում է δούλος-ը որը «ստրուկ» հասկացողության ամենաընդհանուր արտահայտությունն է և ներառնում է բոլոր կատեգորիաների ստրուկներին (այդ դերն է խաղում գրաբարում հենց «ծառայ» տերմինը)։

Որոշ դեպքերում ազարակներում աշխատողները հանդես են գալիս ավելի կոնկրետ՝ «մշակ» անվան տակ։ Մշակ բառը ընդհանրապես նշանակում է հողի մշակությունը՝ զբաղվող մարդ, հողագործ, շատ դեպքերում այն գործ է անված նաև փոխաբերական՝ կրոնական իմաստով, որպես «աստծո մշակ», ընդ որում պատկերներն ու համեմատությունները այդ դեպքերում ևս միշտ վերցվում են դարձյալ հողագործության բնագավառից⁴⁴։

Սոցիալական գունավորում ունեցող կոնտեքստներից պարզվում է, որ մշակ կոչվել է ոչ թե ամեն մի հողագործ, այլ ուրիշի հողը մշակող հողագործը⁴⁵, ասենք՝ վարձու աշխատողը, որն իր աշխատանքի համար ստանում է դրամական վարձատրություն⁴⁶։ Թեև դաստակերտ-ազարակներում վարձու աշխատանքի կիրառումը միանգամայն հնարավոր էր, սակայն այս, մեծ մասամբ բնակավայրի կերպարանը ստացած, տնտեսությունների բնույթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նրանց հիմնական արտադրողները վարձու աշխատողներ չեն եղել, որ վարձու աշխատանքը այդտեղ կարող էր ունենալ միայն լրացուցիչ, սեզոնային բնույթ⁴⁷։

Շատ ավելի որոշակի է այն տեղեկությունը, որ տալիս է Ղ. Փարպեցին⁴⁸ պարսիկների ձևերն ընկած երկու հայ հողեռակալների ճակատագրի մասին։ Նրանց առաջարկված է եղել զբաղաշտականություն ընդունել, իսկ հրաժարվելու դեպքում թագավորի վճիռն է եղել, որ նրանք պատժվեն և ուղարկվելով Ասորեստան, «մշակութիւն արասցեն ընդ արքունի մշակսն և հարկի»⁴⁹ կայցեն» մինչև իրենց վախճանը։

Քանի որ նրանք իսկապես հրաժարվում են, ապա կտրելով երկուսի ականջները ուղարկում են Ասորեստան, «կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշա-

43 Տե՛ս С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении. Գ. Խ. Արգոյան, Դաստակերտները և ազարակները V դարի հայկական աղբյուրներում, ՊԲՀ, 1962, № 3, էջ 87։

44 Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, (Տիղիս, 1904), էջ 159։ Ազար., 63, 257, 340, 392 և այլն, Փավստոս, Դ, դ և այլն։

45 Ազար., 188, 313։

46 Ազար., էջ 128, Մատթ., Ի, 1, 2, 8։

47 Կան նաև մշակ բառի այնպիսի կոնտեքստներ, որոնք տեղիք են տալիս տիրոջ ու մշակի փոխհարաբերության շատ լայն մեկնարանության, սկսած վարձակալական հարաբերություններից մինչև ճորտական կախումը։

48 Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 105 և հաջ.։

49 «Ի հարկի», «ընդ հարկի» արտահայտության կապակցությամբ տարակարծություններ գոյություն ունեն ն. Ադոնցի, որը իմաստավորում է այն «ի հնազանդութեան» (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 480) և Շ. Մանանդյանի միջև, որը մեկնարանում է այն որպես «հարկի տակ, տուրքի տակ» (տե՛ս «Ձեռագրի դր հին Հայաստանում», էջ 154 և հաջ.)։ Շ. Մանանդյանի մեկնարանությունը հիմնված է Փավստոս Բուզանդի «Պատմության» որոշ տվյալների վրա (Ե, Ժ, Ժա և ուրիշ.), որոնք շեն հակասում այդ մեկնարանությանը, բայց և չեն կարող նրա անվերապահ հաստատումը լինել։ Իսկ սվյալ կոնտեքստում ն. Ադոնցի մեկնարանությունը ավելի համոզիչ է երևում։

կութին արքունի»։ Նրանցից մեկը մեռնում է, իսկ մյուսը տեղական քրիստոնյաների օգնությամբ ազատվում և վերադառնում է Հայաստան։ Նրանք իբրևնց տներն ու ունեցվածքը «փոխանակ ընդ հարկի նորա գրեցին յարքունիս ցվախճան նորա, և կատարեցին վկարգեալսն անվեհեր յաղագս նորա»։

Ղաղար Փարպեցու տեքստից երևում է, որ պատժի էությունը, բացի ականջներից զրկվելուց, ոչ թե աքսորելն է, այլ ազատ մարդկանց «արքունի մշակների» կատեգորիան փոխադրելը (հմմտ. ոճրագործների ստրկացման հնում ընդունված սովորույթը, ինչպես նաև «արքունի ստրուկների» կատեգորիան Հայաստանում)⁵⁰, իսկ այդ կատեգորիայի մարդիկ իրենցից ներկայացնում են ոչ թե պատիժ կրող աքսորյալներ, այլ արքունական տնտեսության մեջ սնամիջական արտադրողների՝ հողագործների, սոցիալական որոշակի խումր։ Երկրորդ՝ տեքստը այդ սոցիալական կատեգորիայի վիճակը բնութագրում է որպես ստրկական կամ ստրկականին մոտ։

Մշակների մասին այս պատկերացումները վերագրելով Հայաստանի թագավորական և մասնատիրական տնտեսություններին՝ դաստակերտ-ազարակներին, կատանանք այնտեղ աշխատող հողագործների սոցիալական դրությունն էլ ոչ լրիվ, դոնե մոտավոր բնութագրելը։

Այդպիսի բնութագրի համար կարևոր լրացում է հանդիսանում Ագաթանգեղոսի այն հաղորդումը, թե Տրդատ Գ թագավորը յուրաքանչյուր ավանում հոգևորականության համար առանձնացնելով յոթ «հող երգոյ», շորսական նույնպիսի հողամաս էլ հատկացրել է ազարակներում⁵¹։ Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ազարակներում ևս հողը բաժանվում էր «հող երգոյ»-ների, որ համայնական հողատիրության ազդեցության որոշակի դրսևորում է, սակայն այստեղ, մասնավոր հողատիրության պայմաններում, ի տարբերություն կոլեկտիվի անդամներին հողամասեր տալու համայնական կարգերի, տիրոջ խնդիրն է եղել ոչ թե արտադրողներին հողաբաժիններով բավարարելը, այլ ընդհակառակն՝ հողը արտադրողներով ապահովելը։

Ղաղար Փարպեցու մի այլ հաղորդման մեջ նշված է, որ մշակներն ունեին իրենց տները⁵², հետևաբար և իրենց ընտանիքները։

Դաստակերտ-ազարակների բնակիչների նկարագրվող հատկանիշները հիշեցնում են Միջագետքի «զասկարտա դե ավդե»-ների ստրուկներին։

Այդ տիպի ստրուկներին գիտության մեջ ընդունված է, ի տարբերություն կլասիկ տիպի ստրուկների, անվանել «հողի վրա բնակեցված (կամ նստեցված) ստրուկներ»։ Նրանց սոցիալ-տնտեսական վիճակը նմանության որոշ գծեր է ցուցաբերում հետագայի ֆեոդալական ճորտ գյուղացիների հետ, սակայն կարիք չկա ստրուկների այդ կատեգորիայի առաջացումը կապել անպայմանորեն հասարակության ֆեոդալականացման հետ։ Առաջավոր Ասիայում այդ երկուսն էլ շատ վաղուց է նկատվում։

Այսպես, դեռևս մ. թ. ա. VIII—VII դարերում Ասորեստանյան տերության տերիտորիայում, այսինքն՝ Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում, նկատվում է մի

50 Տե՛ս Փավստոս, Գ, Ժէ։

51 Տե՛ս Ագաթ., էջ 436։

52 Տե՛ս Ղաղար Փարպեցի, էջ 159։

կողմից ստրկութեան ուժեղ աճ ի հաշիվ ռազմագերիների, վերաբնակեցվածների և ազատ գյուղացիների ստրկատիրական հարաբերութեանների մեջ ներգրավելու, մյուս կողմից մասսայական հեռացում ստրկատիրական տնտեսութեան «կլասիկ» (իհարկե հին-արևելյան առումով) ձևերից, որոնք հիմնված էին արտադրամիջոցներից իսպառ զրկված ստրուկների աշխատանքի վրա: Լայն տարածում է ստանում սոցիալական նոր կատեգորիան՝ հողի վրա բնակեցված ստրուկները: Դրանք, թվով 5—10-ական մարդ, ընտանիքներով ապրել ու աշխատել են թագավորներին, տաճարներին, մասնավոր անձանց պատկանող ոչ մեծ բնակավայրերում և կալվածքներում մոտավորապես նույն հիմունքներով, ինչ որ «գլախարտա դե արդե»-ի ստրուկները:

Արևմենյան տիրութեան մեջ մ. թ. ա. V—IV դարերում պարսկական մեծատոհմիկների կալվածներում (համենայն դեպս Բաբելոնիայի տերիտորիայում գտնվող կալվածներում) աշխատած ստրուկների մի մասին տրամադրված էր հողակտոր, որոշ շարժական գույք, ընտանիք կազմելու իրավունք⁵³:

Հողի վրա բնակեցված ստրուկները, ինչպես հայտնի է, էլ ավելի մեծ դեր էին խաղում հելլենիստական շրջանի Առաջավոր Ասիայի երկրների տնտեսութեան մեջ:

Այսպիսով, ստրուկների՝ հողին կից լինելը, այսինքն իրենց աշխատանքի արդյունքի նկատմամբ նրանց որոշ շահագրգռութեան ստեղծումը, թեև իսկապես հայտանշում է ստրկատիրական շահագործման «կլասիկ» ստրուկի շահագրգռվածութեան անտեսող ձևերի ճղնաժամը, բայց այդ ճղնաժամի առաջին նշաններից մինչև ստրկատիրական հասարակարգի ընդհանուր ճղնաժամը, որն ավարտվում է ֆեոդալական արտադրաձևերի հաղթանակով, դեռևս շատ ու շատ հեռու է: Դեռ ավելին. հիշյալ նշանները սկզբնապես ուղեկցվում են ստրկատիրական արտադրանդանակի էքստենսիվ աճմամբ ու ճյուղավորմամբ, որոնք ունեն ներքին և արտաքին արտահայտություն: Մի կողմից ստրկական տիպի շահագործման ոլորտի մնջ են ներգրավվում սովյալ երկրի բնակչության նորանոր տարրեր, հատկապես, նախապես ազատ համայնական գյուղացիութեանը, մյուս կողմից՝ ստրկատիրական հասարակութեանների աշխարհագրական ընդգրկումը սրբնթաց լայնանում է համահարթման դորեղ պրոցեսների միջոցով, ի հաշիվ համեմատաբար ավելի թույլ զարգացած ծայրամասային երկրների:

Հայաստանում ևս, որը սկզբնապես ծայրամասային այդպիսի երկրներից մեկն էր հելլենիստական աշխարհի կենտրոնական ավելի զարգացած երկրների նկատմամբ, հողի վրա նստած ստրուկների շահագործման սիստեմի ծնունդը կարելի է վերագրել զբալխոբեն ավելի հեռավոր ժամանակաշրջանի, քան ֆեոդալացման պրոցեսը: Ընդամին Հայաստանում, ի տարբերութեան զարգացած ստրկատիրական երկրների, այդ սիստեմի ներքին ակունքները պետք է տեսնել ոչ թե անպայման զարգացած «կլասիկ» ստրկատիրութեան տնտեսաձևերի մեջ, որոնք Հայաստանը ամենայն հավանականութեամբ երբեք էլ չի ունեցել, այլ հենց արխայիկ նահապետական ստրկութեան պայմաններում:

53 *Տե՛ս* И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, էջ 118, նույնի՝ Рабовладельческие имения персидских вельмож, ВДИ, 1959, № 4, էջ 88 և հաջ.:

Ստրկական ուժի աղբյուրները, գերեվարույթյուններ: Հայաստանում, ինչպես և ստրկատիրական այլ երկրներում, գոյություն է ունեցել ստրկական ուժի երկու հիմնական աղբյուր՝ ներքին և արտաքին: Արևելյան երկրներում ներքին աղբյուրը հատկապես մեծ նշանակություն է ունեցել: Մ. թ. ա. II—I դարերի Առաջավոր Ասիայի երկրներից պերճախոս տեղեկություններ են պահպանվել պարտաչին ստրկություն, տաճարներին նվիրված ստրուկների, երեխաների վաճառքի, ինքնավաճառքի, հանցագործների ստրկացման և այլ երևույթների մասին, որոնց հանրագումարը հենց կազմում է ստրկական ուժի ներքին աղբյուրը: Այս մասին մեզ հասած տեղեկությունները ծագում են Եփրատի միջին հոսանքում տեղավորված Դուրա-Նվրոպոսում, Բաբելոնիայի քաղաքներում, Շոշում և այլ վայրերում գտնված վավերագրերից: Հայաստանից, դժբախտաբար, նման տիպի (այսինքն՝ վավերագրական) աղբյուրների հետ միասին գրեթե բացակայում են նաև ստրկության ներքին աղբյուրներին վերաբերող տեղեկությունները:

Դրա փոխարեն առկա աղբյուրները՝ անտիկ հեղինակների գործերի Հայաստանին վերաբերող հատվածները և V դարի հայկական մատենագրությունը, մի շարք տեղեկություններ են տալիս ստրկական ուժի արտաքին աղբյուրների՝ պատերազմների և նվաճումների ժամանակ կատարված գերեվարությունների մասին: Կարևորագույն տվյալները վերաբերում են Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանին: Ինչպես հայտնում են անտիկ պատմիչները, այդ իշխողի շուրջ նվաճված երկրներից հարյուր-հազարավոր մարդիկ են բռնագաղթվել Հայաստան: Միայն Կասպագոլկիայից, ըստ Ապոլիանոսի⁵⁴, գերեվարվել է 300 հազար մարդ, ըստ Ստրաբոնի, Հայաստան է բերվել Փոքր Ասիայի հելլենիստական 12 քաղաքների բնակչությունը⁵⁵: Պլուտարքոսը հայտնում է, որ այստեղ են տեղափոխվել նաև կորդվացիների, ադիաբենցիների և ասորիների գանգվածներ⁵⁶: Թեև նա մարդկանց թիվը չի նշում, բայց դատելով նախորդ թվերից, այդ գանգվածները ևս բավականաչափ հոծ պիտի լինեին: Անտիկ պատմիչների այդ տվյալները լրացվում են հայ պատմիչների տեղեկություններով՝ հրեաների բռնագաղթի մասին: Փավստոս Բուպանդը և Մովսես Խորենացին⁵⁷ հազորում են, որ Տիգրան Բ-ի օրոք Հայաստան են գերեվարվել այնքան հրեաներ, որ նրանց հետնորդների թիվը այստեղ մ. թ. IV դարի կեսերին՝ համեատագույն հաշիվներով, անցնում էր 100 հազարից:

Հայկական աղբյուրները ցույց են տալիս նաև, որ գերեվարությունները հին Հայաստանի կյանքում պատահական երևույթներ չեն եղել, հատուկ միայն Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանին, այլ կիրառվել են ինչպես նրանից առաջ՝ մ. թ. ա. I դարի առաջին կեսին, այնպես էլ նրանից հետո, և հանդիսացել են Հայաստանի ստրկատիրական անտեսություն կարևոր գործոններից մեկը:

Մովսես Խորենացին, նկարագրելով Արտաշես Ա-ի օրոք կատարված գերեվարությունները, եզրավակում է իր պատմածը հետևյալ խոսքերով. «Արտա-

54 *Strabo App.*, Mithr., 67:

55 *Strabo*, XI, 14, 15:

56 *Strabo Plut.*, Lucul., 26:

57 *Strabo* Փավստոս, Դ, 66, Խորենացի, Բ, 14, 15, 16, Գ, 16:

շեսը բազմամարդացրեց Հայոց աշխարհը բազմաթիվ ազգեր բերելով և բնակեցնելով լեռներում, դաշտերում և հովիտներում»⁵⁸: Այս տեղեկությունները կողմնակի հաստատումն են գտնում Ստրաբոնի վերը մեջբերված տվյալներում, որոնք թեև չհիշատակելով գերեվարությունների մասին, տալիս են Արտաշեսի օրոք կատարված նվաճումների վառ պատկերը⁵⁹:

Որոշ տեղեկություններ կան նաև Արտավազդ Բ-ի օրոք կատարված ավելի փոքր մասշտաբի գերեվարության մասին, որն իրականացվել է մ. թ. ա. 40 թվականին՝ դեպի Փյունիկիա և Պաղեստին պարթևա-հայկական համատեղ արշավանքի ընթացքում⁶⁰:

Գերեվարությունները կիրառվել են մարդկության պատմության բոլոր փուլերում, սակայն տարբեր նպատակներ են ունեցել, նայած դարաշրջանի և էրկրի կոնկրետ պահանջներին: Հունաստանում և Հռոմում գերիների ամբողջ պանզվածներ վաճառվում էին ստրկության⁶¹: Արևելքում ստրկացումը այդպիսի մասսայական բնույթ չէր կրում: Հատկապես Հայաստանում, որը ստրկական ուժի պահանջից ոչ պակաս քաղաքային ազատ բնակչության պահանջ էր զգում, գերեվարվածների մի ստվար մասը, մասնավորապես հելլենիստական քաղաքներից վերաբնակեցվածները, լրացնում էին հայկական նորակերտ, ինչպես և հին քաղաքների բնակչության կազմը:

Մյուս մասն էլ, իհարկե, ստրկացվում էր: Ռազմագերիների ստրկացման մասին խորենացու մոտ պահպանվել է հնագույն ժողովրդական էպոսից մի հատված, ուր խոսքը նորից Արտաշես Ա-ի մասին է: Այստեղ այդ գործողությունը բնութագրված է որպես «ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել» (այսինքն՝ «ծառայ» դարձնելով պահել ստրուկների կարգում), արտահայտություն, որն իր հակիրճությամբ ու հստակությամբ ավելի շուտ նման է իրավաբանական ձևակերպման և մի դուցե այդպիսին էլ հանդիսացել է⁶²:

Ստրկացված փրիները օգտագործվում էին տնտեսության տարբեր ճյուղերում: Մի կապակցությամբ խորենացին հիշատակում է, որ գերի մարերը բնակեցվել են դաստակերտներում⁶³, այսինքն՝ վերածվել են մասնատիրական տնտեսություններում աշխատող մշակների՝ հողի վրա նստած ստրուկների: Նույն կերպ պետք է ըմբռնել նաև խորենացու այն հաղորդումները, ըստ որոնց Արտաշեսի հյուսիսային արշավանքների ժամանակ տարված գերիները նստեցվել են մի ղեպքում Մասիսի արևելյան լանջին, մյուս դեպքում՝ Արտազ գավառում⁶⁴: Չափազանց կարևոր է, որ խորենացին այդ օտարազգի բնակչու-

58 Խորենացի, Բ, 64:

59 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

60 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, էջ 84: Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մոզեսի խորենացու մոտ, էջ 32 և հաջ.:

61 Տե՛ս H. Volkmann, Die Massensklavungen der Einwohner größerer Städte in der hellenistisch-römischen Zeit, Wiesbaden, 1961:

62 Տե՛ս Խորենացի, Բ, 6: С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.

63 Տե՛ս Խորենացի, Ա, 1:

64 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, 6ր, 6գ:

Թյան մուտքն է դրդապատճառ համարում մասնատիրական ու համայնական հողերի այն սահմանադատման, որ ձեռնարկել էր Արտաշեսը, կանգնեցնելով իր անունը կրող հատուկ սահմանաքարեր⁵⁵: Մասնատիրական տնտեսությունները՝ դաստակերտ-ագարակները, ուռճանալով էժան ստրկական ուժի առատության պայմաններում՝ իրենց հողերի սահմանները ընդլայնում էին ի հաշիվ համայնական հողերի, որով և անհրաժեշտ դարձավ վերոհիշյալ ռեֆորմը, այդ խնդրի մեջ որոշ կարգ ու կանոն մտցնելու նպատակով:

Բացի գյուղատնտեսությունից, ստրուկների աշխատանքը կիրառվում էր նաև մի շարք այլ ասպարեզներում: Մ. թ. ա. II—I դարերի Հայաստանում պետության նախաձեռնությամբ հսկայական շինարարական աշխատանքներ էին տարվում: Ճանապարհների շինարարությունը և վերանորոգումը, որ տեղական և տարանցիկ առևտրի անհրաժեշտ նախապայմանն էր, ջրանցքների կառուցումը, ուր Հայաստանը հին, մինչուրարտական և մանավանդ ուրարտական ավանդույթներ ուներ, տաճարների շինարարությունը, որ միշտ գտնվել ու գտնվում էր միապետների ուշադրության կենտրոնում, ռազմական շինարարությունը, որ անհրաժեշտ էր ժամանակի պատերազմներով լի իրականության մեջ, վերջապես նշված ժամանակաշրջանում մեծ թափ ու ծավալ ստացած քաղաքաշինությունը, այս բոլորը լայն ասպարեզ էր ստեղծում պետական կամ արքունի ստրուկների բանեցման, ինչպես նաև ստրկատիրական մեթոդներով կազմակերպված՝ պետական պարհակներ կատարող գյուղացի համայնականների աշխատանքի համար:

Ստրկական ուժը կիրառվում էր հատկապես առավել ծանր պայմաններում կատարվող աշխատանքներում՝ մետաղահանքերի, աղահանքերի մշակման գործում, որ հելլենիստական երկրներում սովորաբար թաղավորի մենաշնորհն էր կազմում: Այստեղ էին ուղարկվում նաև ստրկացված հանցագործները:

Արտագրության բնազավառից բացի, ստրուկները լայն կիրառում ունեին նաև տնային աշխատանքներում, իշխող դասակարգի ներկայացուցիչների սպասարկման գործում:

4. ՔԱՂԱՔԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական դարաշրջանի փառաբեր: Հելլենիստական դարաշրջանում սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու վարդապետական կարևոր ասպարեզ է եղել քաղաքը⁵⁶: Հին Հայաստանի համար այդ հանգամանքը այնքան էլ պարզ չի դրսևորվում երկու պատճառով: Նախ, որ քաղաքային կյանքն այստեղ չհասավ զարգացման այն աստիճանին, որին հասավ, ասենք, Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Միջագետքում: Երկրորդ, ըստ երևույթին, զլխավոր պատճառը մնում է աղբյուրների սղությունն ու յուրահատուկ բնույթը, որոնց հետևանքով Հայաստանի քաղաքների մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ:

56 Տե՛ս Խոսեմացի. Բ, Ժզ: Այդ ռեֆորմի մասին մանրամասն տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ.:

56 Տե՛ս С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.

Այսուհանդերձ, պահպանվածը, դիտվելով Առաջավոր Ասիայի քաղաքային կյանքի ընդհանուր պատատրի վրա, թույլ է տալիս մի շարք արմատական եզրակացությունների հանդեվ, որոնք աներկբայորեն որոշում են հելլենիստական դարաշրջանի հայկական քաղաքների հիմնական բնույթը:

Մ. թ. ա. III—I դարերի Առաջավոր Ասիային ծանոթ էին ստրկատիրական քաղաքի մի շարք տիպեր⁶⁷: Դրանցից մեկը և կարևորագույնը հելլենիստական պոլիսն էր, որը կլասիկ հելլենական պոլսից ժառանգել էր նրա կամակերպական ձևերը, բայց նրանից շատ էր հեռացել իր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական էությունը, դադարելով լինել ինֆնուրույն քաղաք-պետություն և դառնալով կիսաինֆնալար քաղաք՝ մեծ պետության սիստեմում:

Այս տեսակետից հելլենիստական պոլիսը ավելի մոտ էր կանոնադրված նույն շրջանի քաղաքների մյուս տիպերին: Վերջիններից հայտնի են բաբելական քաղաքները՝ տեղական քաղաքային կյանքի երկարատև զարգացման արգասիք, Փոքր Ասիայի, Ասորիքի (հատկապես Փյունիկիայի) նույնպես հին արմատներ ունեցող քաղաքներն ու քաղաք-տաճարները, Պաղեստինի քաղաքները և ուրիշներ:

Բոլոր այս քաղաքները, որոնք ծագումով, արտաքին տեսքով, վարչական կառուցվածքով միմյանցից տարբեր էին, երևան են բերում բացահայտ նմանություն գծեր, երբ համեմատում ենք նրանց ներքին սոցիալական կազմը և հելլենիստական միապետությունների համակարգում կատարած դերը: Նրանք բոլորը բաղկացած էին բնակչության երկու հիմնական խավից՝ 1) տվյալ քաղաքի քաղաքացիական կոլեկտիվի, համայնքի մեջ միավորված լիիրավ քաղաքացիների համեմատաբար նեղ ու պարզորոշ զծագրված շրջանից և 2) քաղաքի մեջ և նրան շրջապատող (մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ առանձին քաղաքացիներին պատկանող) հողային տերիտորիայի վրա ապրող ու աշխատող ստրուկների ու կիսակախյալ ազատների զանգվածից: Ահա բնակչության առաջին խավը՝ քաղաքացիական համայնքները, որոնք իրական և պոտենցիալ ստրկատիրերի կոլեկտիվներ էին և դրանով իսկ հակադրված ու վերագասված էին ոչ լիիրավ և իրավազուրկ մնացյալ բնակչությանը, հելլենիստական պետություններում օժտված են եղել մի շարք արտոնություններով և իրավունքներով՝ մասնակի ինքնավարության իրավունքով, շատ տուրքերից ու պարհակներից ազատ լինելու արտոնությամբ և այլն: Քաղաքային համայնքներն ունեին ինքնավարության մարմիններ, միապետների հետ գրագրություն էին վարում իրենց կյանքին վերաբերող զանազան հարցերի շուրջ: Թագավորները ընդարձակ հողային տարածություններ էին նվիրաբերում քաղաքներին: Հելլենիստական երկրներում կենտրոնական իշխանության և քաղաքների միջև աչքպիսի հարաբերությունները իշխող ու շահագործող դասակարգի տարբեր խավերի համերաշխության և դաշինքի արտահայտություն էին: Նման դաշինքն ու համերաշխությունը ուղղված էին շահագործվող զանգվածներին ճնշելու և սանձահարված պահելու, ինչպես և պետության քաղաքական՝ երկու կողմերին ձևոնտու ամբողջականությունը պահպանելու նպատակին:

⁶⁷ См. Г. X. Саркисян, Тигранакерт. Из истории городских общин древней Армении, т. 3 и 4.

Միապետների և քաղաքների միջև, իհարկե, կային և հակասություններ. և՛ իսպաինալար քաղաքները ձգտում էին ավելի ու ավելի անկախության ու արտոնվածության, այսպես միապետները, ընդհակառակն, ջանում էին արգելել այդ ձգտումների քաղաքական տեսակետից վտանգավոր, իսկ տնտեսական առումով վնասաբեր շափերի հասնող դրսևորումները: Կային նաև էթնիկական հակասություններ՝ մի կողմից հիլլենիստական միապետների ու նրանց հունամակեդոնական շրջապատի և մյուս կողմից՝ տեղական քաղաքների բնիկ ավագանու միջև: Սակայն այդ հակասությունները երկրորդ պլան էին մղվում շահագործողների դասակարգային շահերի միասնականությունից հանդեսը:

Այդ փոխադարձ շահագրգռությունը և որպես սրա հետևանք՝ քաղաքների զարգացման ու աճման համար թագավորների ցուցաբերած հատուկ հոգատարությունը քաղաքների աճման մշտական դրդիչներ՝ տարանցիկ ու տեղական առևտրի ու արհեստների բուռն զարգացման հետ մեկտեղ, հիմք հանդիսացան քաղաքային կյանքի վերելքի ու քաղաքաշինության վիթխարի այն հրևույթի համար, որն ընդգրկեց ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքը և ծնեց հարյուրավոր նոր քաղաքներ:

Նոր Բաղաֆների կիմնադրումը Հայաստանում: Այդ նույն ժամանակամիջոցում Հայաստանում հիմնվեցին տասից ավելի նոր քաղաքներ: Կիմնվել են Երևանը, որտեղից զարգացման արտահայտությունը, Հայաստանի քաղաքների բուռն աճը, դրա հետ մեկտեղ, նաև հիլլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր սյրոցեսի օղակներից մեկն էր: Այստեղ, ինչպես և հիլլենիստական աշխարհի մյուս երկրներում, թագավորների հիմնած քաղաքները կրում էին դինաստիական անուններ: Բաղմաթիվ Ալեքսանդրիաների, Սելևկիաների, Անտիոքների և այլնի նմուս: Հայաստանում երևան եկան Երվանդաշատը, Նրվանդավանը, Արշամաշատը, Արկաթիակերտը, Արտաշատը, մի քանի Զարեհավաններ, Զարիշատներ, Տիգրանակերտներ, Վաղարշապատը և այլն:

Իրենց նկարագրի ու կառուցվածքի տեսակետից հին Հայաստանի քաղաքները մի տարատեսակ էին կազմում հիլլենիստական աշխարհի քաղաքների վերը թվարկված շարքում: Սկսենք նրանից, որ Հայաստանի մի շարք հնագույն քաղաքներ, ինչպես, օրինակ, Արմավիրը, Բագարանը, Անի-Կամախը ի սկզբանե ունեին և պահպանում էին տաճարային քաղաքների բնույթ: Ըստ Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկի, «արմավիրցիների», այսինքն, ըստ հրևույթին, Արմավիրի քաղաքային համայնքի ղեկավարը քրմապետն էր, ուրեմն և համայնքը պետք է կրեր թեոկրատիկ, տաճարա-քաղաքային բնույթ⁶⁸, որն այնքան բնորոշ է Միջագետքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի համար: Սակայն տաճարային բնույթ ունենալով հանդերձ, դրանք իսկական քաղաքներ էին՝ արհեստագործական կենտրոններ, վաճառաշահ կետեր՝ երկրի ներքին առևտրի համար և միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների վրա հանգույցներ կամ կայաններ⁶⁹: Սրա հետ մեկտեղ, նրանք երկրագործության կենտրոններ էին: Նրանց ծնունդն ու գոյությունն իսկ մեծապես պայմանավոր-

⁶⁸ Ը. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, էջ 49: Դ. Մ. Саркисян, Тигранакерт էջ 40 և հաջ.:

⁶⁹ Տե՛ս ստորև, էջ 665:

ված էր այս հանգամանքներով: Այժմ այդ հնագույն քաղաքներին սկսեցին ավերանալ նոր, արդեն թաղավորների կողմից հիմնադրվող ու նրանց հատուկ հոգատարության առարկա հանդիսացող քաղաքներ:

Նորաստեղծ այդ քաղաքների բնակեցումը կազմակերպվում էր, այսուհետ կոչված, «սինոյկիսմոսի», այն է՝ համաբնակեցման միջոցով, որն ընդունված էր ողջ հելլենիստական աշխարհում որպես նոր հիմնադրվող քաղաքների շինացման հիմնական եղանակ: Նոր քաղաքին իրենց բնակչության մի մասն էին գիջում հին քաղաքները՝ կամավոր կամ հարկադրաբար: Երբեմն բնակչությունը բերվում էր բավականին հեռու տեղերից: Այսպես, Սելեկյանների մայրաքաղաք Անտիոքի «սինոյկացման» համաբնակեցման ժամանակ, բնակչություն մի մասը բերվել է Իոնիայի և Արշիպելագոսի քաղաքներից: Հայաստանում, տեղական քաղաքային բնակչության սղություն պայմաններում, օտարերկրյա քաղաքային բնակչության ներգրավումը մեծ շափերի պիտի հասներ: Այն, հավանաբար, իր դերն է խաղացել արդեն Արտաշատի «սինոյկացման» ժամանակ⁷⁰, որպիսի տերմինով է հենց բնութագրում Ստրաբոնը հայկական մայրաքաղաքի հիմնադրումը⁷¹: Իսկ որ Տիգրանակերտի բնակչությունը մեծ շափով բաղկացած էր վերաբնակեցված օտարերկրացիներից, դա հանրահայտ փաստ է՝ վկայված բազմաթիվ հունա-հռոմեական պատմիչների կողմից:

Տիգրան Բ-ի ժամանակ նվաճված երկրների քաղաքային բնակչության գաղթեցված վանդվածները Հայաստանում տեղաբաշխելու մասին անտիկ հեղինակների տված պատկերացումը խիստ միակողմանի է: Հետևելով նրանց, պետք է կարծել, որ ամբողջ այդ կեսմիլիոնանոց վանդվածը նստեցվել է միայն մեկ քաղաքում՝ Տիգրանակերտում: Որ դա չի համապատասխանում իրականությանը, երևում է ոչ միայն նման մի հսկայական քաղաքի ստեղծման անհնարինությունից՝ այլքան կարճ ժամանակում (մի քանի տարի, այնինչ հին աշխարհի հարյուրհազարանոց բնակչություն ունեցող քաղաքները գոյանում էին դարերի ընթացքում), այլև հայկական աղբյուրների (Փավստոս, Խորենացի) պարզորոշ ցուցումներից: Մրանցից պարզվում է, որ գաղթեցվածները բնակեցվել են, բացի Տիգրանակերտից, նաև Հայաստանի բազմաթիվ այլ հին ու նոր քաղաքներում:

Քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը: Վերաբնակեցվածներին սոցիալ-տնտեսական վիճակը գնահատելու համար կարևոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Տիգրանը ոչ թե տեղահանում էր տվյալ նվաճված քաղաքի բնակչության մի մասը, կամ որոշակի, ասենք, առևտրա-արհեստագործական, խավերը (այդպիսի տեսակետ է եղել գիտություն մեջ), այլ Հայաստան էր տեղափոխվում ամբողջական քաղաքային համայնքներ՝ իրենց լրիվ կազմով: Ըստ Ստրաբոնի, օրինակ, նա «ամբողջ Մաթակը տեղահան անելով քեց Միջագետք և նրանով բնակեցրեց Տիգրանակերտի մեծ մասը»⁷², իսկ ըստ Պլուտարքոսի, նա «տեղահան էր անում հունական քաղաքային համայնքները»⁷³ և

70 Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 42:

71 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6: Ս. Կրկյաշարյան, Սինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ՊԲՀ, 1964, № 1, էջ 111:

72 Տե՛ս Strabo, XII, 2, 9:

73 Տե՛ս Plut., Lucul., 14:

այլն: Քանի որ սրանք կազմած էին լիիրավ քաղաքացիների կոլեկտիվներից, ոչ լիիրավ, սակայն ազատ բնակիչներից և ստրուկների զանգվածներից, ապա բոլոր այս սոցիալական կատեգորիաները համալրում էին հայկական քաղաքների բնակչության համապատասխան խավերը: Նույնը պիտի ասել և նրանց գրաղմունքի վերաբերյալ. վաճառականները, արհեստագործները, հողագործները շարունակում էին մնալ իրենց պարապմունքներին նաև նոր պայմաններում: Այս հղրակացությունը հենվում է նաև այն նկատուման վրա, որ նշված տեղահանումները սոսկ հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ կիրառված գործողություններ չէին, այլ Հայաստանում քաղաքային կյանքը զարգացնելուն ուղղված քայլեր: Ընդհակառակն, Տիգրանի հակումները և նրան հաջորդած Արտաշեսյանների կրած «հելլենասեր» տիտղոսը ցուցաբերում են նրանց բարյացակամ վերաբերմունքը գաղթեցված բնակչության նկատմամբ:

Այստեղից կարելի է հնթադրել նաև, որ վերաբնակված համայնքները հայկական քաղաքների մեծ համայնքների ընդկրքում պահպանում էին նաև ինքնուրույնության որոշ տարրեր, ընդհանուր խնդիրներում միայն ստորադաս լինելով քաղաքային իշխանություններին: Սակայն հույների մեջ սա երկար չտեղեց, որովհետև նրանք շուտով ձուլվեցին հայերի հետ: Ու եթե մենք ի վիճակի ենք դատել այդպիսի հրեույթի մասին, ապա դա հրեական համայնքների օրինակով է, որոնք նույնպես Հայաստանի քաղաքներում բնակեցվել էին Տիգրան Բ-ի օրոք, բայց ավելի հակված լինելով իրենց կղզիացմանը, անաղարտ էին պահպանվում դեռևս մ. թ. IV դարի կեսերին, ինչպես հետևում է Փավստոսի և Խորենացու հաղորդումներից⁷⁴:

Եթե հայկական քաղաքների բնակչության մասին խոսելիս նախ նշվեցին Ետարիերացիները, ապա դա իհարկե, չի նշանակում, թե նրանք էին կաղմում այդ քաղաքների հիմնական բնակչությունը: Պարզապես նրանք, իրերի բերմամբ, ավելի ցայտուն են ներկայացված առկա աղբյուրների մեջ: Ինչ խոսք, որ Հայաստանի քաղաքների բնակչության հիմքը կազմում էին հայերը: Անշուշտ, նոր քաղաքի բնակիցման ժամանակ, բացի տեղական քաղաքներից վերցվող բնակչությունից, ներգրավվում էր և գյուղական բնակչությունը, մասամբ հենց քաղաքի համար, մեծ մասամբ՝ նրա հողագործական գոտու համար, որի մասին դեռ խոսք կլինի: Բացի դրանից, առկա է Ապպիանոսի ուղղակի վկայությունը այն մասին, որ Տիգրանը իր հիմնադրած քաղաքում բնակեցրեց նաև հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչների, ըստ որում երբեմն հարկադրաբար՝ ունեցվածքը բռնազրավելու սպանալիքով⁷⁵: Անշուշտ, սրանց հատուկ զիր էր վերապահված՝ կաղմել քաղաքի վերնախավը⁷⁶ և ստանձնել համայնքի տնօրինման գործը: Ըստ հրեույթին ավագանու այդ ներկայացուցիչները շուտով բմբունեցին իրենց նոր գոյավիճակի դրական կողմերը և եռանդուն կերպով գործի անցան: Պլուտարքոսի հաղորդման համաձայն, «որովհետև բոլոր մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները արքայի հանդեպ տածած սիրուց և

74 Տե՛ս Փավստոս, Գ, Ժե: Խորենացի, Բ, ԺԹ, Գ, խե:

75 Տե՛ս App., Mithr., 84:

76 Տե՛ս С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении,

հարգանքից դրզված (հոգում էին) քաղաքի աճի ու շինացման մասին, ապա այն լի է գանձերով ու կառույցներով»⁷⁷:

Քաղաքների հողագործական գոտին: Քաղաքները, ինչպես ասվեց, ունեին իրենց դյուղատնտեսական գոտին՝ կազմված գյուղերից ու դաստակերտ-ագարակներից: Այս առթիվ անդեկուսությունները գալիս են V դարի հայկական աղբյուրներից, բայց երևույթը հին է և ծագում է հելլենիստական շրջանից: Եղիշեն հիշատակում է «Մեծն Արտաշատը՝ իր ավաններով հանդերձ», Գառնի, Անի և Արտազերս բերդաքաղաքները՝ իրենց ավաններով և եզրափակում՝ «Այս բուլորը, յուրաքանչյուրը գյուղերով և ագարակներով»: Մի այլ տեղ նույն հեղինակը նորից հիշատակում է «նահանգն Արտաշատի, և Արտաշատն ամբողջությամբ և բոլոր գյուղերն ու ավանները, որ նրա շուրջն էին»: Խորենացին խոսում է «Երվանդի քաղաքի և նրա գավառի» մասին, Փավստոսը՝ Արտազերս բերդաքաղաքի և նրան «յուտեստ» տրված գավառի մասին⁷⁸: Հողագործական այս գոտու գյուղերն ու ագարակները պատկանում էին մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ՝ մեծատուն քաղաքացիներին:

Ահա այս մերձքաղաքային հողերի բնակչության և նրան վերադաս՝ քաղաքային համայնքի փոխհարաբերություններն են, որ ծնել են Խորենացու մոտ հանդես եկող այն սահմանումը, որ նա վերագրում է Վաղարշակ թագավորին. «Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարզն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների»⁷⁹:

Ահա թե որքան սուր պետք է եղած լինի հակասությունը, եթե գյուղացիները հակադրվում են քաղաքացիներին՝ որպես իշխանների: Խորենացու այս հաղորդումը, իհարկե, արտացոլում է ոչ թե հայկական վաղ միջնադարի իրավիճակը, որը բնութագրվում է, ընդհակառակը, քաղաքների թուլացմամբ ու անկմամբ, քաղաքների և գյուղերի տարբերությունների աստիճանական անհետացմամբ, այլ շատ ավելի վաղ՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատկերը, որին հենց խիստ բնորոշ էր գյուղի և քաղաքի հակամարտությունը: Նման պատկեր անհում ենք ասորական Կարկա դե Բեա Սելոխ քաղաքի մ. թ. VI դարին վերաբերող ժամանակագրության մեջ, ուր հաղորդվում է, թե Սելեուս Ա-ը (մ. թ. ա. 312—581) հիմնելով քաղաքը՝ կոչել է այն իր անունով և «տվել նրան ամբողջ մարզը... որպես ստրուկներ»⁸⁰: Այս հաղորդումը, ծագելով մոտավորապես Խորենացու ժամանակներից, նույնքան հարազատորեն է արտացոլում հելլենիստական ժամանակաշրջանի իրավիճակը, որքան Խորենացու վկայությունը:

Այս պարագաներում, հասկանալի է, դաշինք պիտի գոյություն ունեցած լինի թագավորական իշխանության և քաղաքային համայնքների, նրանց բարձր խավի միջև: Այդ դաշինքի դասակարգային արմատների մասին ասված է վե-

77 *Plut.*, *Lucul.*, 26:

78 Եղիշե. էջ 68, 79: Խորենացի, Բ, դ: Փավստոս. Գ, ԺԲ և այլն:

79 Խորենացի, Բ, Ը:

80 *Sb' u H. B. Puzylevskaya*, *Города Ирана в раннем средневековье*. М.—Л., 1966.

րը: Նրա առաջին դրսևորումը հենց այն հանդամանքն է, որ քաղաքների գոյացումը նախապես տարերային երևույթ լինելով, այժմ ընդունել էր նրանց՝ թագավորների կողմից հիմնադրման ու կազմակերպման ձև. թագավորական իշխանությունը շահագրգռված էր նրանց բազմապատկմամբ և աճով: Երկրորդ դրսևորումը այն արտոնյալ վիճակն էր, որում գտնվում էին քաղաքները՝ գլուղական միջավայրի համեմատությամբ: Հելլենիստական աշխարհի այլ երկրների համար այս երևույթը իր իսկ ժամանակի աղբյուրներով լուսաբանված լինելով, Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկությունները դարձյալ ուշ շրջանից են գալիս՝ III—IV դարերի սահմանագծին պատկանող Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունից և V դարի հայ պատմիչներից:

Առևտուր և արհեստագործություն: Հին Հայաստանի քաղաքների առևտրական կապերի, միջազգային առևտրի մեջ նրանց՝ որպես առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող կարևոր տարանցիկ կետերի ու հանգույցների, խաղացած դերի մասին պահպանվել են որոշ տեղեկություններ: Հելլենիստական աշխարհի կարևորագույն տարանցիկ առևտրական ուղին, որ Պարսից ծոցից Տիգրիսյան Սելևկիայի, Տիգրիսի հովտի ու Զեզմայի վրայով տանում էր դեպի Անտիոք, անցնելիս է եղել Մոփբի վրայով (նախկինում՝ Աքեմենյան շրջանում, աչառեղով էր անցնում «արքայական ճանապարհ»-ը): Մոփբի Արշամաշատ և Արկաթիակերտ քաղաքները այդ ճանապարհին կարևոր տարանցիկ կետեր էին: Մոփբի թագավորները հատում էին իրենց դրամները՝ հունարեն մակագրություններով⁸¹:

Հելլենիստական աշխարհի մյուս, հյուսիսային առևտրական տարանցիկ ուղու վրա խոշորագույն դեր էր խաղում Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արտաշատը: Նա էկբատանից՝ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի վրայով եկող ու Արաքսի հովտով դեպի սևծովյան նավահանգիստները տանող տարանցիկ ուղու կարևորագույն հանգույցակետն էր և որպես այդպիսին՝ Անդրկովկասի ամենամեծ ու ամենահարուստ քաղաքը⁸²:

Կասկածից դուրս է, որ լայն ծավալ ստացած միջազգային առևտուրը, իսկ էլ ավելի մեծ շափով՝ երկրի ներքին պահանջմունքները և հատկապես իշխող դասակարգի ու արքունիքի պահանջմունքները, պետք է խթանելին արհեստագործական արտադրության շատ ճյուղերի զարգացումը: Սակայն մի կողմից՝ պահպանված զրավոր աղբյուրների առանձնահատկության և մյուս կողմից՝ հայկական քաղաքների թույլ հնագիտական ուսումնասիրության հետևանքով, նյութական աղբյուրների սղության պատճառով է, որ այդ արտադրությանը, մասնավորապես մ. թ. ա. վերջին դարերի ժամանակաշրջանին վերաբերող ուղղակի տվյալները աննշան են: Պետք է նշել, սակայն, որ ժամանակին անցկացված վաղարշապատի պեղումները, մանավանդ Գառնիի ամրոցի և դամբարանադաշտի պեղումները, որոշակի նյութ են տալիս դատելու համար մ. թ. առաջին դարերի արհեստագործության և դրանով իսկ մի փոքր ավելի վաղ ընկած բուն հելլենիստական ժամանակաշրջանի արհեստագործության ընդհանուր նկարագրի մասին: Այդ ուղղությամբ մեր գիտելիքների բազմապատկմա-

81 Տե՛ս Պ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении, изд. 2-е, էջ 30 և հաջ.:

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

նր անշուշտ կնսպաստեն նաև այժմ սխտեմատիկորեն տարվող Արմավիրի պեղումները:

Առայժմ գոյություն ունեցող հնագիտական և մատենագրական նյութերի հիման վրա աներկբայելիորեն կարելի է նշել հայկական քաղաքներում այնպիսի արհեստների գոյությունը, ինչպիսիք են մետաղագործությունը՝ իր տարատեսակներով, երկաթագործությունը, թիրևս պողպատյա իրերի արտադրանքը, պղնձագործությունը, որոնց արդասքն են պեղումների ժամանակ հայտնագործված ղենքերը, աշխատանքային գործիքները, առօրյա կյանքը սպասարկող առարկաները և զարդերը, քարտաշությունն ու ընդհանրապես քարագործությունը, որոնց վկաներն են այլևայլ բերդերն ու շինությունները և նրանց պատկանող քարե նրբակերտ զարդերը, բրուտագործությունն իր ճյուղավորումներով, սկսած կավե մեծ ու փոքր անոթների արտադրանքից մինչև նրբին տերակոտյա քանդակները, արձանագործությունը, ասպակագործությունը, փայտամշակման գործը, ոսկրագործությունը, ջուլհակությունը, ոսկերչությունը և այլն, և այլն⁸³:

Սրանց գոյության պերճախոս վկաներն են, ինչպես ասվեց, պեղումներով հայտնաբերված բազմաթիվ իրերը, որոնց թվում, շարքային արտադրանքի ղանդվածի մեջ, հաճախ հանդիպում են այնպիսի բարձրարվեստ շինվածքներ, որոնք խոսում են թե՛ Հայաստանում ամենահին կուռ արհեստագործական ավանդույթների գոյության, թե՛ հելլենիստական շրջանում այստեղ ձեռք բերված բարձր մակարդակի մասին:

Այսուհանդերձ, տվյալների սղությունը և յուրատեսակությունը թույլ չեն տալիս անհրաժեշտ չափով բացահայտելու արհեստագործության սոցիալական նկարագիրը, հատկապես դատելու համար, ասենք, այդ արտադրության մեջ ստրուկների մասնակցության չափերի մասին, Հայաստանի պայմաններում նրանց աշխատանքի շահագործման առանձնահատկությունների մասին՝ հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրների համեմատությամբ:

Հին հայկական Բաղաֆնեի անկումը: Հին Հայաստանի քաղաքների, որպես պատմական որոշակի դարաշրջանին հատուկ և նրա ծնունդ հանդիսացող երևույթների համար, բնորոշ են նաև նրանց անկման հանգամանքները: Այդ քաղաքներից զրեթե ոչ մեկը չհարատևեց մ. թ. IV դարից այս կողմ⁸⁴:

Խիստ բնորոշ է, որ V դարի աղբյուրներում Հայաստանի բաղկացուցիչ մասերի կամ հայ ժողովրդի սոցիալական կազմի թվարկման ժամանակ քաղաքները՝ որպես բնակավայրերի տարատեսակներ կամ քաղաքացիները՝ որպես բնակչության որոշակի կարգ, երբևք չեն հիշատակվում: Այս բոլորը վկայում է հին, հելլենիստական շրջանում գոյացած քաղաքների անդառնալի անկման մասին⁸⁵:

Քաղաքների անկումը Հայաստանում շարունակվեց շուրջ հինգ դար: Քաղաքային կյանքն սկսեց աշխուժանալ միայն IX—XI դարերում և նոր ծաղկման

83 Տե՛ս «Гарин, II», Б. Н. Аракелян, Результаты работы гарнийской археологической экспедиции 1951—1955 гг. (античный период), Ереван, 1957, էջ 42 և հաջ., 86 և հաջ.: С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в Древней Армении, էջ 26 և հաջ.:

84 Տե՛ս Փավստոս, Գ, իդ, ծե: Խորենացի, Գ, լե: Ղազար Փարպեցի, էջ 63, 121, 144:

85 Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 102, 135:

հասավ XII—XIII դարերում: Սակայն հին քաղաքներից գրեթե ոչ մեկը չվերածնվեց: Քաղաքային նոր կենտրոնները առաջացել են աշխարհագրական նոր վայրերում և նոր սոցիալ-տնտեսական դարգացման պայմաններում:

5. ՔՐՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՃԱՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հին աշխարհում կարևոր սոցիալական դաս էր հանդիսանում քրմությունը, որը համախմբված էր տաճարների շուրջը և հսկայական դեր էր կատարում երկրի հասարակական, ինչպես նաև տնտեսական կյանքում: Նրա հասարակական կշիռը պայմանավորված էր պոլիթեիստական կրոնի՝ որպես տիրապետող գաղափարախոսություն, դերով, տնտեսական նշանակությունը՝ տաճարների հարստությունը, որի նշանակալից մասն էին կազմում հողային տարածությունները⁸⁶:

Ինչպես հինարևելյան և հելլենիստական երկրներում, Հայաստանում ևս պանթեոնի բոլոր աստվածներն ունեին իրենց պաշտամունքի վայրերը՝ տաճարները, և ինչքան բարձր էր աստվածություն կարգը, այնքան բազմաթիվ էին ու ճոխ նրա պաշտամունքին նվիրված սրբատեղիները: Հին Հայաստանը, ինչպես ասվեց, բացառություն չէր կազմում նաև այն երկրների միջև, որտեղ գոյություն ուներ իշխող դինաստիայի պաշտամունք: Դինաստիայի մեռած, հետագայում նաև կենդանի անդամները նույնպես պաշտամունքի առարկա էին աստվածների կողքին՝ և նրանց ևս նվիրված էին տաճարներ:

Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն» մեջ տեղեկություններ են պահպանվել հին Հայաստանի հեթանոսական տաճարներից մեկի՝ Անահիտ դիցուհուն նվիրված տաճարի մասին. «...հայերը առանձնապես պաշտում են Անահիտին, որին տաճարներ են նվիրված բազմաթիվ տեղերում և մանավանդ Եկեղիքում. և նվիրաբերում են այդ տաճարներին ստրուկներ և ստրկուհիներ»⁸⁷: Հայտնի է, որ դիցուհու անունով Եկեղյաց գավառը կոչվել է Անահատական. այդ փաստը նշում են թե՛ անտիկ և թե՛ հայ պատմիչները: Վերջիններիս մոտ Անահիտի տաճարից բացի տեղեկություններ են պահպանվել մի շարք այլ տաճարների մասին, որոնք Անահիտի տաճարի նման ծագում են դեռ հելլենիստական կամ նույնիսկ շատ ավելի վաղ շրջանից: Դրանք են Արամազդ-Ջևսի տաճարը Դարանաղյաց Անիում, Վահագն-Հերակլեսի տաճարը Աշտիշատում, Նանհի տաճարը Թիլում⁸⁸ և այլն և այլն:

Անահիտի տաճարի պատկերմանը զուգահեռ Ստրաբոնը Փոքր Ասիայի՝ Հայաստանին սահմանամերձ գոտու մի շարք տաճարներ է նկարագրում Պոնտական Կոմանայում, Կապադովկիայի Կոմանայում, Զելայում և մի շարք այլ վայրերում: Այստեղ նա հիշատակում է տաճարների քրմական կոլեկտիվները, լայնատարած տաճարային հողերը, նրանց վրա աշխատող հազարավոր հիե-

86 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1958.

87 Strabo, XI, 14, 16:

88 Տե՛ս Ազար., էջ 409, 410, 422: Փավստոս, Գ, Ժդ:

րողուչներին՝ տաճարային ստրուկներին⁸⁹։ Այսպես, կապադովկիական Կոմանայի մասին կարդում ենք. «Քուրմը տաճարի ղեկավարն է և տաճարային ստրուկների տերը. իմ այցելության ժամանակ դրանցից կային 6000-ից ավելի տղամարդ և կին։ Տաճարին է սլատկանում մի մեծ հողամաս, որի եկամուտներից օգտվում է բուրմը։ Իր նշանակությամբ նա Կապադովկիայում, թագավորից հետո, երկրորդ դեմքն է։ Սուլորաբար քրմերը պատկանել են նույն տոհմին, ինչ որ թագավորները»⁹⁰։

Այստեղ ամեն ինչ հիշեցնում է խորհնացու նկարագրած՝ Հայաստանի գըլխավոր սրբավայր հանդիսացած Բագարանը՝ իր բազմաթիվ «ծառայ»-ներով և քրմապետով, որ թագավորի հարազատ եղբայրն էր⁹¹։

Երվանդունի հայկական դինաստիայի կոմմագենյան ճյուղի ներկայացուցիչ Անտիոքոս Ա.-ը, որ Կոմմագենեում բազմաթիվ տաճարներ էր հիմնադրել, դրանցում թողած արձանագրություններում հատկապես նշում է, որ նվիրել է տվյալ տաճարին «բավարար քանակությամբ հողեր և նրանցից անվթար ստացվող եկամուտը»։ Այս հողերը դառնում էին տաճարի անօտարելի սեփականությունը։ «Ոչ ոք, — նախազգուշացնում է Անտիոքոսը, — իրավասու չէ որևէ ձեռով յուրացնելու կամ օտարելու այն գյուղերն ու եկամուտները, որ ես նվիրել եմ... աստվածներին»⁹²։

Հողային լայնարձակ տարածություններ են ունեցել նաև բուն հայկական հեթանոսական տաճարները՝ ինչպես Անահիտի, այնպես էլ բոլոր մյուսները։ Դրանք պահպանվել են ընդհուպ մինչև քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում, որից հետո ամբողջությամբ անցել են քրիստոնեական եկեղեցուն։ Այդ մասին է վկայում Ագաթանգեղոսը, որը նկարագրելով հեթանոսական տաճարների կործանումը, հիշատակում է, որ նրանց «դաստակերտները, սպասավորներին... հողերով ու սահմաններով հանդերձ նվիրեցին եկեղեցու սպասավորության ծառայության» կամ «ամբողջ գյուղը դաստակերտներով և սահմաններով հանդերձ նվիրեցին եկեղեցուն»։ Տաճարային այդ հողերը բացի տաճարային ստրուկներից, որոնք աշխատում էին դաստակերտագարակներում և հողի վրա նստած ստրուկների վիճակում էին գտնվում, մշակվում էին նաև տաճարից կիսակախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիների կողմից⁹³։

Տաճարային այդ կոմպլեքսները, այսինքն՝ տաճարներն իրենց քրմական կողեկավարներով, իրենց հողերով ու դրանք մշակող անմիջական արտադրող-

89 *Strabo*, XII, 2, 3—5. 3, 31—37:

90 *Strabo*, XII, 2, 3:

91 *Strabo* Խորհնացի, Բ, 10:

92 *Strabo* K. Humann und O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, Textband, Berlin, 1890, հունարեն մեծ արձանագրությունը:

93 «Եւ դրաստակերտսն և զսպասարոսն... և նոցին զետնովք և սահմանօքն ի ծառայութեան նուիրէին եկեղեցոյ սպասարութեան» (Ագաթ., էջ 406): «Եւ զեղջն ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եկեղեցոյ նուիրէին» (Ագաթ., էջ 408): Տեքստի հապաված տեղում հիշատակված են որպես եկեղեցուն նվիրվածներ նաև բուրմերը՝ «քրմօքն հանդերձ»: Ա. Փերիսանյանը հիմնավորված կերպով ենթադրում է, որ այստեղ «բուրմ» (բուրմ) բառի փոխարեն սկզբնապես եղել է «տաճարային» (թեոս), որի փոխանակումը տեղի է ունեցել հունական վերսիայի մեջ կատարված փոփոխության հետևանքով: Եթե — հողագործները Փոքր Ասիայի և մի շարք այլ երկրների տաճարային հողերի մշակողներն էին (տե՛ս Ա. Գ. Перицанян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, էջ 132):

հասավ XII—XIII դարերում: Սակայն հին քաղաքներից զրեթե ոչ մեկը չլե-
րածնվեց: Քաղաքային նոր կենտրոնները առաջացել են աշխարհագրական նոր
վայրերում և նոր սոցիալ-տնտեսական զարգացման պայմաններում:

5. ՔՐՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՃԱՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հին աշխարհում կարևոր սոցիալական դաս էր հանդիսանում քրմությունը, որը համախմբված էր տաճարների շուրջը և հսկայական դեր էր կատարում երկ-
րի հասարակական, ինչպես նաև տնտեսական կյանքում: Նրա հասարակական
կշիռը պայմանավորված էր պոլիթեիստական կրոնի՝ որպես տիրապետող դա-
զափարախոսության, դերով, տնտեսական նշանակությունը՝ տաճարների հա-
լըստությունամբ, որի նշանակալից մասն էին կազմում հողային տարածություն-
ները⁸⁶:

Ինչպես հինարևելյան և հելլենիստական երկրներում, Հայաստանում ևս
պանթեոնի բոլոր աստվածներն ունեին իրենց պաշտամունքի վայրերը՝ տա-
ճարները, և ինչքան բարձր էր աստվածություն կարգը, այնքան բազմաթիվ էին
ուճոխ նրա պաշտամունքին նվիրված սրբատեղիները: Հին Հայաստանը, ինչ-
պես ասվեց, բացառություն չէր կազմում նաև այն երկրների միջև, որտեղ գո-
յություն ունեին իշխող դինաստիայի պաշտամունք: Դինաստիայի մեռած, հե-
տագայում նաև կենդանի անդամները նույնպես պաշտամունքի առարկա էին
աստվածների կողքին՝ և նրանց ևս նվիրված էին տաճարներ:

Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն» մեջ տեղեկություններ են պահպանվել
հին Հայաստանի հեթանոսական տաճարներից մեկի՝ Անահիտ դիցուհուն նվիր-
ված տաճարի մասին. «...հայերը առանձնապես պաշտում են Անահիտին, ո-
րին տաճարներ են նվիրված բազմաթիվ տեղերում և մանավանդ Եկեղիքում.
և նվիրաբերում են այդ տաճարներին ստրուկներ և ստրկուհիներ»⁸⁷: Հայտնի
է, որ դիցուհու անունով Եկեղյաց դավառը կոչվել է Անահիտական. այդ փաստը
նշում են թե՛ անտիկ և թե՛ հայ պատմիչները: Վերջիններիս մոտ Անահիտի
տաճարից բացի տեղեկություններ են պահպանվել մի շարք այլ տաճարների
մասին, որոնք Անահիտի տաճարի նման ծագում են դեռ հելլենիստական կամ
նույնիսկ շատ ավելի վաղ շրջանից: Դրանք են Արամազդ-Ջևսի տաճարը Դա-
րանաղյաց Անիում, Վահագն-Հերակլեսի տաճարը Աշտիշատում, Նանեի տա-
ճարը Թիլում⁸⁸ և այլն և այլն:

Անահիտի տաճարի պատկերմանը զուգահեռ Ստրաբոնը Փոքր Ասիայի՝
Հայաստանին սահմանամերձ գոտու մի շարք տաճարներ է նկարագրում Պոն-
տական Կոմանայում, Կապադոկիայի Կոմանայում, Զելայում և մի շարք այլ
վայրերում: Այստեղ նա հիշատակում է տաճարների քրմական կոլեկտիվները,
լայնատարած տաճարային հողերը, նրանց վրա աշխատող հաղարավոր հիե-

86 Տե՛ս *A. Г. Периханян*, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1958.

87 *Strabo*, XI, 14, 16:

88 Տե՛ս Ազար., էջ 409, 410, 422: Փավստոս, Գ, Ժդ:

վոր, մասնավորապես հողագործական բնակչության շահագործման ձևերի մեծ քաղաքականություն: Դրանցից մի քանիսը հիշեցնում են ֆեոդալական շահագործման ձևերը: Բնորոշ է դառնում հողի վրա նստեցված ստրուկը իր ոչ մեծ տնտեսությունը, որը, սակայն իր անձով հանգերձ տակավին պատկանում է ստրկատիրոջը: Սաստկանում է ազատ դյուղացիության շահագործումը, բարձրանում նրա կախման աստիճանը և տեղի է ունենում նրա՝ հողին կցման պրոցեսը: Մի կողմից այդ և նման երևույթները դեռևս դուրս չեն գալիս ստրկատիրական հասարակարդի շրջանակներից, հայտանշելով նրան հատուկ շահագործման կլասիկ ձևերի ճզնաժամը և իրենցից ներկայացնելով այնպիսի մեթոդներ, որոնումներ, որոնք ընդունակ են երկարաձգել նրա գոյության ժամկետը: Մյուս կողմից դրանք բարենպաստ միջավայր են ստեղծում ապագա ֆեոդալական հասարակության տարրերի դարգացման համար, տարրեր, որոնք առաջանում ու աճում են ստրկատիրական հասարակության ընդերքում և նախապատրաստում նրա անկումը:

Հենց այդ բարդ, ճզնաժամի գծեր կրող տնտեսական իրադրության մեջ էլ ներգրավվեց Հայաստանը հելլենիստական շրջանում, նախապես անցած լինելով սյրիմիտիվ, նահապետական ստրկատիրության ճանապարհ: Արևելյան երկրին հատուկ դանդաղությամբ սկզբնապես ընթանալով այդ ճանապարհով, հելլենիզմի շրջանում Հայաստանը միանգամից մուտք գործեց ստրկատիրության հասարակության այն փուլը, որը նախորդել է ֆեոդալիզմին: Այն դուրսից, թե Հայաստանը հելլենիզմի դարաշրջանում իր զարգացման մեջ ցատկ է կատարել, հիմնավորվում է ոչ միայն նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուրույն կորագծով, այլ նաև նրա կյանքի մնացած բոլոր բնագավառների էվոլյուցիայի պատկերով: Այսպես, եթե վերցնելու լինենք հայկական հասարակության քաղաքական զարգացումը, ապա Մեծ Հայքի պետության կազմավորումը հայ ժողովրդի պատմական ճանապարհին կարևորագույն հանգուցակետերից մեկն է, որովհետև հենց այդ իրողությամբ էր, որ Հայաստանը դարձավ Առաջավոր Ասիայի կարևոր երկրներից մեկը, գցվեցին այն պետականության հիմքերը, որի գոյությունը շարունակվեց ամբողջ վեց հարյուրամյակ, մինչև մ. թ. V դարի սկիզբը: Մշակույթի ասպարեզում մ. թ. V դարում կատարված թուխքին նախորդում է հելլենիստական շրջանում տեղի ունեցած թուխքը, որը միանգամից Հայաստանին կանգնեցրեց ժամանակի զարգացած երկրների շարքում: Քաղաքային կյանքի վերելքը, ինչպես արդեն ասվեց, նույնպես կապված է հելլենիստական ժամանակաշրջանի հետ:

Այսպիսով, Հայաստանը փաստորեն չի ապրել ստրկատիրական հասարակության ծաղկման այն «կլասիկ» ժամանակաշրջանը, որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր ձևերով հատուկ է եղել Հին Արևելքի երկրներին և հունահռոմեական աշխարհին, և հետևաբար չի կարողացել լրիվ չափով ստեղծել ստրկատիրական հասարակարդի համար բնորոշ մի շարք սոցիալական և քաղաքական ձևեր ու հիմնարկներ:

Սակայն նույն այդ պատճառով Հայաստանի զարգացման տեմպերը հինարևելյան հասարակությունների համեմատությամբ սրընթաց էին և հետագայում ավելի դյուրությամբ կատարվեց նրա անցումը ֆեոդալական հասարակության:

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՐԱՇՐՁՆՈՒՄ

1. ԿՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղբյուրների ներկա վիճակում հին Հայաստանի պետական կառուցվածքի մասին շատ բան անհայտ է մնում, այդ թվում և կարևոր, հիմնական երեւոյթներ, իսկ այն, ինչ հայտնի է, գիտենք մեծ մասամբ հատվածաբար ու միակողմանի կամ թեթևակի ու հեռավոր ակնարկների միջոցով: Այս պարագաներում անհնարին է տալ ինչ-որ սիստեմատիկ և ավարտուն նկարագրութուն, և մնում է ակնարկային ձևով շարադրել այն, ինչ այսօր հնարավոր է ասել:

Խագավորական իշխանության ժառանգականությունը: Հայաստանում ստեղծված պետականության ձևը, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի և հելլենիստական շրջանի պետութուններին, այսպես կոչված, անսահմանավակ միապետութունն էր: Պետական ասլարատի գլուխ կանգնած էր թագավորը, սրի իշխանութունը ժառանգական էր, հորից անցնում էր որդուն: Այդ սովորութիւնը դրսևորվում է արդեն մ. թ. ա. IV—III դարերում՝ Երվանդունի թագավորական դինաստիայի օրոք և իր արմատներով խորանում է մինչև Աքեմենյանների տիրապետության ու նախաարեմենյան շրջանները, երբ Հայաստանի թագավորական, իսկ հետագայում սատրապական իշխանութունն էլ ժառանգական էր ու գտնվում էր Երվանդունի տոհմի ձեռքին: Ինչ վերաբերում է Արտաշես Ա-ի հետնորդներին, ապա Ստրաբոնը շատ որոշակի հայտնում է, որ Տիգրան Բ-ը ծագում էր Արտաշես Ա-ից ուղիղ գծով¹, իսկ ըստ Ապպիանոսի՝ նա որդին է եղել Տիգրան Ա-ի²: Տիգրան Բ-ից մինչև մ. թ. I դարի վերջը հայոց թագավորների հաջորդականութունը պարզորոշ արտացոլված է աղբյուրների մեջ: Արտավազդ Բ-ը որդին էր Տիգրան Բ-ի, Արտաշես Բ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի, Արտաշես Բ-ին հաջորդեց, հոմեհացիների միջնորդութամբ, Տիգրան Գ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի երկրորդ որդին: Հետո թագավորել են նրա դավակները՝ Տիգրան Դ և էրատո, որոնց թագավորութունն ընդմիջվել է, նորից Հոմի թելադրանքով, Արտավազդ Բ-ի երրորդ որդի Արտավազդ Դ-ի կարճատև թագավորութամբ: Հայաստանում թագավորական իշխանության ժառանգականության հաստատուն հիմքերի մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ հոմեհա-

¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

² Տե՛ս App., Syr., 48:

ցիները հայկական գահի իրենց թեկնածուներին ընտրել են անպայմանորեն իշխող տան անմիջական ներկայացուցիչներից, ինչպես և այն հանգամանքը, որ Արտաշեսյան վերջին թագավորի մահանալուց հետո էլ հայերը, ձգտելով պահպանել դինաստիան՝ թագուհի էին հայտարարել էրատոյին:

Հայոց թագավորների տիտղոսները: Իշխանության բնույթը էական շափով դրսևորվում է թագավորների կրած տիտղոսների մեջ: Այս խնդրում դժվար է հենվել յպատմիչների տվյալների վրա, իսկ վավերագրական տվյալներ թեև կան, բայց քիչ են և միակողմանի. այսուհանդերձ, նրանք որոշ պատկերացում են տալիս, թե ինչ հիմնական և վերադիր տիտղոսներ են կրել հայոց թագավորները: Մ. թ. ա. III դարից հայտնի են Ծոփքի թագավորների դրամները, որոնց վրա սրանք հորջորջվում են սոսկ որպես «թագավոր» (βασιλευς)³: Այգպես են կոչվել նաև Մեծ Հայքի Երվանդունիները, իթի միայն Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում հիշատակված 'E[.]οὐνεης թագավորը նրանց թվին է պատկանում⁴:

Արտաշես Ա-ը նույնպես իրեն անվանում է սոսկ «թագավոր» (MLK «մե-լեի»)՝ արամեերեն իր արձանագրությունների մեջ): Տիգրան Բ-ի դրամների վրա հանդիպում ենք երեք տեսակ տիտղոսների՝ «թագավոր» (βασιλευς), «մեծ թագավոր» (βασιλευς μέγας) և «թագավորների թագավոր» (βασιλευς βασιλευς): Տարբերությունը գալիս է և՛ այդ դրամների՝ նրա թագավորության տարբեր տարիներին պատկանելուց (նա սկսած պիտի լինի սոսկ «թագավորից» և ավարտած «թագավորների թագավորով»), և՛ դրանց հատման վայրից: Եթե Հայաստանում՝ Արտաշատում, հատված դրամների վրա հաճախակի հանդիպում է «թագավորների թագավոր»-ը, ապա այն հրեք շի պատահում Ասորիքում, Անտիոքում և այլուր հատվածների վրա⁵:

Արտավազդ Բ-ը շարունակում է կրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսը, նույնը և նրա հաջորդն ու որդին՝ Արտաշես Բ-ը: Սրանից հետո նկատվում է հետաքրքրական օրինաչափություն. Հռոմից կախում ունեցող հայոց թագավորները անվանվում են «մեծ թագավոր», անկախները՝ «թագավորների թագավոր»⁶:

Այն փաստը, որ նույնիսկ Հռոմից կախյալ թագավորները կրում են «մեծ թագավոր» և ոչ սոսկ «թագավոր» տիտղոսը, իր բավարար հիմնավորումն է գտնում Հայաստանի մեծություն, հզորություն և միջազգային հարաբերության մեջ խաղացած դերի մեջ: Սակայն ինչո՞վ բացատրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսի պահպանումը, արդյոք՝ սա սոսկ հիշատակ էր մնացել Տիգրան Բ-ի ժամանակվանից, երբ հայոց թագավորը իսկապես մի շարք կլանված երկրների գերագույն տեր էր ու մի շարք այլ մերձավոր երկրների վեհապետ, ուստի և իրավամբ խել էր այդ տիտղոսը իրենից առաջ այն կրած պարթև

³ *Տես* E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, ադ. CXCIII:

⁴ *Տես* A. H. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, № 1—2, էջ 44, 'Ερρονεης: Г. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 40, վերականգնում է՝ Εὐρονεης:

⁵ *Տես* H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955.

⁶ *Տես* Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 298:

Կոմագենյան Երվանդունիների սրբավայրը Նեմրուդ լեռան վրա

Թագավորներից⁷: Բն՝ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների կողմից այդ տիտղոսի պահպանումը սրտշակի իրավական հիմք ունեւր: Եթե վերջինն է, ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկված առանձին շրջաններ, ասենք Կորդուքը (Գորգիենն) կամ Ծոփքը, շարունակում էին ունենալ տեղական իշխանության ինչ-որ մնացորդներ, որոնք և հիմք էին տալիս հայոց թագավորին կրելու վերահիշյալ տիտղոսը⁸:

Արտաշեսյան թագավորները կրել են նաև պատվատիտղոսներ: Արտաշես Ա-ը կրել է նաև «Երվանդական» (՝RWNDKN) տոհմանունը⁹: Այս տոհմանունը ուրիշ թագավորների տիտղոսաշարում չի հանդիպում: Այնուհետև, Արտաշես Ա-ը, ըստ Սիսիանի արձանագրության, ստացել է TB արամեերեն «լավ», «բարի» պատվատիտղոսը¹⁰: Ինչպես արդեն ասվեց, սա անշուշտ հելլենիստական թագավորների պատվատիտղոսների համակարգից մի նմուշ է, հավանաբար համապատասխան հունարեն Εὐσεβής-ին («բարեպաշտ») կամ գուցե Εὐσεβέτης-ին («բարեբար», «բարեգործ»): Առաջին դեպքում հավանական է, որ նա այդ պատվատիտղոսը ստացել է թագավորական նախնիների պաշտամունքի հաստատման կապակցությամբ:

Տիգրան Բ-ը, ըստ Հուստինոսի հաղորդման¹¹, դրամներից մեկի վրա էլ կրել է Թεός— «աստված» հելլենիստական և պարթև թագավորների մեջ բավական տարածված պատվատիտղոսը, որ նշանակում է, թե նրա կրողը դեռ կենդանության օրոք աստվածացված է եղել¹²: Տիգրանի հաջորդներից ոմանք կրել են «հռոմեասեր» կամ «հունասեր» (Ῥωμαίωφιλος, Ἑλληνόφιλος) պատվատիտղոսները: Այս երկուսը իրենց արտաքին նմանությամբ հանդերձ, միանգամայն տարաբնույթ էին իրենց իմաստով: «Հունասեր»-ը նշանակում է իր հպատակների մեջ հույներ, հույն բնակչություն ունեցող և այդ բնակչությանն ու ընդհանրապես հունական մշակույթին և քաղաքակրթությանը բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերող¹³: Ի տարբերություն սրան «հռոմեասերն» ունի քաղաքական իմաստ, այն նշանակում էր Հռոմին ու հռոմեական քաղաքականությանը համակրող: Այս պատվատիտղոսներն, ուրեմն, բացահայտում էին իրենց կրողների հակումները:

Հայազգի թագավորների միջև իր տիտղոսաշարի առումով առանձնակի տեղ էր գրավում Կոմմագենեի Երվանդունի դինաստիայի ներկայացուցիչ Ան-

7 *Strabo Just.*, XL, 3:

8 *Strabo* ստորև, ծան. 13:

9 Այս տոհմանվան մասին տե՛ս վերը, էջ 529:

10 *Strabo A. G. Периханян*, Армейская надпись из Зангезура, էջ 108:

11 *Strabo Trog*, prol., XLII:

12 Իրամի կապակցությամբ համոզմունք չկա, թե այն պատկանում է անպայման Տիգրան Բ-ին (*Le Rider*, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des medailles en 1959, RN. 1959—1960, պատկեր՝ աղյուսակ III, № 32): Բացառված չէ, որ այն պատկանում է հաջորդ Տիգրաններից մեկի: Այդ դեպքում դրամը ավելի կարևորություն կստանա, վկայելով մի այլ հայոց թագավորի աստվածացման մասին ևս:

13 *Strabo A. Gutschmid*. Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige. „Kleine Schriften“, IV, Leipzig, 1893, էջ 111:

տիրոջու Ա-ը, որը Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի ժամանակակիցն էր: Սա, լինելով իր տերիտորիայով ու նշանակություններով մի շնչին թագավորության իշխող, այսուհանդերձ, կրում էր հելլենիստական աշխարհում ընդունված գրեթե բոլոր պատվանունները: Իր տիտղոսաշարով՝ մեծ թագավոր, աստված, արդարագատ, հայտնված (աստված), հռոմեասեր և հունասեր (Θεός Διכαιος Ἑπιφανής Φιλορωμαίος καὶ Φιλιππῶν)¹⁴, Անտիոքոսը ջանում էր բարձրացնել իր իշխանության հեղինակությունը:

Թագավորական իշխանության փունկցիաները: Սրանք կարելի է բաժանել ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառների: Արտաքին քաղաքականությունը թագավորը վարում էր հենվելով միջազգային հարաբերությունների իրավական նորմերի ու կանոնների վրա: Նրա ֆունկցիաների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում պատերազմի և հաշտության խնդիրները: Պատերազմ հայտարարելը, հաշտության պայմանագրեր, հարձակողական կամ պաշտպանողական դաշնագրեր կնքելը, բազմակողմանի համաձայնագրերում իր հրկիրը ներկայացնելը և այլն, այս բոլորը կատարում էր թագավորն անձամբ կամ պատվիրակների միջոցով:

Հայտնի են Արտաշես Ա-ի համաձայնությունը Հռոմի հետ՝ երկրի անկախացման պահին, երբ նա ի դեմս Հռոմի հենարան էր փնտրում Սելևկյանների դեմ, նրա դաշինքը՝ Սելևկյանների դեմ ապստամբած Տիմարքոսի հետ: Հայտնի է նաև Արտաշես Ա-ի գրադրությունը Կապադովկիայի արքա Արիարաթ Ե-ի հետ՝ Ծովքի թափուր դահի ժառանգությունը տնօրինելու կապակցությամբ¹⁵: Միջազգային քաղաքականությունը Հայաստանի և նրա թագավորի մասնակցության կարկառուն օրինակ է Պոլիբիոսի պատմածը պոնտա-կապադովկիական պատերազմին հաջորդած բազմակողմ համաձայնագրի կնքման մասին, որին բացի անմիջական պատերազմող կողմերից՝ Պերգամոնի, Բյութանիայի, Կապադովկիայի, Պոնտոսի և Փոքր Հայքի իշխողներից, մասնակից էին նաև միջնորդներ, որոնց թվում նաև Պոլիբիոսի հորջորջմամբ՝ «Հայաստանի մեծ մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹⁶,

Արտաքին քաղաքականությունը հատկապես բարդանում ու ճշուղավորվում է Տիգրան Բ-ի օրոք, երբ Հայաստանը դառնում է հին աշխարհի միջազգային կյանքի կարևորագույն գործոն, բազմաթիվ համաձայնագրեր ու դաշնագրեր կնքում, պատվիրակություններ ընդունում, կանոնավորում իր հարաբերությունները վասալական պետությունների հետ:

Արտաքին քաղաքականության կարևոր գործոն էին դինաստիական ամուսնությունները: Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած էին պարթևների և Մեդիայի թագավորների հետ, ինքը կնության էր առել Միհրդատ Եվպատորի դստերը՝ Կլեոպատրային: Տիգրանի մի երրորդ դստերը, արդեն իր հոր մահվանից հետո, 53 թվականին Արտավազդ Բ-ը կնության տվեց պարթևական թագա-

¹⁴ Sht. K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien էջ 323 և հաջ.:

¹⁵ Sht. Diod., XXXI, 22:

¹⁶ Sht. Polyb., XXV, 2, 12:

ժառանգին, ի ամրապնդումն այդ ժամանակ կնքված հայ-պարթևական դաշինքի, իսկ իր սեփական դստերը՝ Փոքր Հայքի և Գալաթիայի թագավոր Դիյոտարի որդուն: Արտավազդից սկսած, դիվանագիտությունը ավելի ու ավելի մեծ դեր է խաղում հայկական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ (նրա հարաբերությունները Կրասսոսի, Անտոնիոսի հետ), քանի որ Հայաստանը բուֆերային պետության վիճակի մեջ էր ընկել Հռոմի և պարթևների միջև և դարձել սրանց կովախնձորը: Հայտնի է Արտավազդի հաջորդների դիվանագիտական գործունեությունը, երբ վերջիններիս հակառակորդն էր այնպիսի մի դիվանագետ, ինչպիսին էր Օգոստոս կայսրը:

Ներքին քաղաքականության բնագավառում ևս թագավորը շատ լայն իրավունքներ ուներ, ավելի ճիշտ՝ ինքն է իրավունքի աղբյուրը. կաբող էր գործել սովանդական կամ պետության կողմից սահմանված օրենքներով ու կանոններով, կարող էր և վերանայել դրանք ու սահմանել նորերը: Հենց այդպիսի մի գործողություն է կատարվել Արտաշես Ա-ի օրոք, որի մասին հաղորդում են Սեանի ավերին գտնված ու Արտաշեսի անունը կրող սահմանաքարերը, ինչպես նաև Մովսես Խորենացին: Արտաշեսը թագավորական իշխանությամբ օրինականացրել էր մասնավոր հողատիրության նվաճումները, որոնք կատարվել էին ի հաշիվ համայնական հողերի¹⁷: Ապպիանոսի հաղորդումը այն մասին, որ Տիգրան Բ-ը հրամայեց հայ ավազանու ներկայացուցիչներին բնակվել նորակառույց Տիգրանակերտում, սպառնալով բռնագրավել շենթարկվողների գույքը, նորից նույնն է հաստատում¹⁸:

Թագավորի ֆունկցիաների մեջ էր մտնում նաև նոր քաղաքների հիմնադրումը և անվանակոչումը: Այդ մասին առկա են ուղղակի ցուցումներ: Ստրաբոնը և Պլուտարքոսը¹⁹ հաղորդում են Արտաշատի հիմնադրմանը կարթագենացի Հաննիբալի մասնակցության մասին, բայց և նշում, որ նրա դերը սոսկ կատարողի տեխնիկական դեր է կրել, իսկ հիմնադիրը Արտաշեսն է²⁰:

Բոլոր անտիկ աղբյուրները ձայնակցում են Ստրաբոնին, որն ասում է, թե Տիգրանը «հիմնադրեց մի քաղաք... և անունը դրեց Տիգրանակերտ»²¹: Այս երևույթը, որ խիստ բնորոշ էր հելլենիստական երկրների համար, Հայաստանում շարունակվում էր նաև հետագա շրջանում՝ կյանքի կոչելով նորանոր քաղաքներ (ընդհուպ մինչև IV դարում Արշակ Բ-ի հիմնադրած Արշակավանը): Իրականում, սակայն, ինչպես կտեսնենք ստորև, լիտուրգիա երևույթի մասին խոսելիս, թագավորը հաճախ անվանական հիմնադրողն էր հանդիսանում. «մինչդեռ հիմնադրման հետ կապված աշխատանքների ծախքերը հոգում էին այլ անձնավորություններ²²:

17 Տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ.:

18 Տե՛ս App., Mithr., 84:

19 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6: Plut., Lucul., 31:

20 Դիոդորը ուղղակի նշում է՝ «հիմնադրեց իր անունը կրող քաղաքը» (XXVI, 22): Նույնը և Խորենացին (Բ, խը):

21 Strabo, XI, 14, 15:

22 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. 29Ա29, 1956, № 3, էջ 55:

Թագավորը երկրի բովանդակ ղինված ուժերի ղլխավոր հրամանատարն էր և ընդհանրապես ղեկավարում էր ներքին կյանքի բոլոր բնագավառները:

Թագավորի շրջապատը: Այս ամենը, իհարկե, բնավ չի նշանակում, թե միապետի իշխանությունը իսկապես անսահմանափակ էր և որ նա ամենազոր էր: Իր գործողություններում թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին բնագավառներում, նա առաջնորդվում էր իշխանության սոցիալական բազա հանդիսացող տիրող դասակարգի ձգտումներով, շահերով ու պահանջներով, որոնք նա կոչված էր պաշտպանել ու իրագործել: Բռնանալով անգամ ավագանու այս կամ այն ներկայացուցչի վրա, նա ելնում էր իշխող դասակարգի ընդհանուր շահերից:

Նրկրի կառավարման և թագավորի կողմնորոշման հարցում կարևոր նշանակություն ունեն հատկապես իշխող դասակարգի բարձրագույն խավը՝ թագավորի անմիջական շրջապատը, որը կազմում էր արքունիքը: Այստեղ առաջին դերերը բաժանված էին թագավորի հարադատների միջև՝ նախ և առաջ նրա սրգիների և եղբայրների:

Սրանց կողքին գործում էին մեծատոհմիկ, ինչպես և նորելուկ ծառայող ավագանու բարձր խավի ներկայացուցիչները: Շնորհիվ Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արամեերեն արձանագրության, այժմ հայտնի է նրա մերձավորագույն գործակիցներից մեկը՝ Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորը²³: Տիգրան Բ-ի կողմից Լոսկուլոսի արշավը կասեցնելու նպատակով առաքված զորավարն էր Միթրոբուլանը (Մեհրուժան), որը, հավանորեն, Մոփբի թագավորական ընտանիքից էր՝ Զարեհի հետնորդներից մեկը: Սելևկյաններից նվաճված երկրների վրա կարգված էր Բագադատեսը (Բագարատ): Մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի, տնօրինությունը Լոսկուլոսի արշավանքի պահին հանձնարարված էր Մանկայոսին: Սրանք բոլորը հետագայում հայտնի նախարարական տոհմերի նախնիներն են²⁴: Որոշ դեր էր վերապահվում նաև հելլենիստական շրջանի բոլոր պետություններ մուսք գործած հույն պատմիչներին: Մետրոզորոս Սկեփսիացին, նախքան Տիգրանի արքունիք տեղափոխվելը, ծառայել է Միհրդատ Պոնտացուն, կատարելով Պոնտոսի զերագույն դատավորի պաշտոնը²⁵, հնարավոր է, որ Հայաստանում ևս նա որևէ նման պաշտոն էր վարում: Նման անձնավորություններից մեկն էլ Գուրասի ռազմական օգնական հույն Կալիմաքոսն էր²⁶:

Հայաստանի պետական առանձին մարմինների և նրանց գործունեության մասին հունա-հռոմեական աղբյուրներում բնականաբար սխտեմատիկ տվյալներ չկան և մնում է միայն ենթադրել, որ այստեղ ևս հելլենիստական այլ պետությունների նման, գոյություն պետք է ունենային երկրի ներքին կյանքի տարրեր բնագավառները ղեկավարող ռազմական, ֆինանսական, իրավական և այլ գերատեսչություններ, որոնց հետագա զարգացման արգասիքը հանդիսացան հայ Արշակունիների ժամանակաշրջանի գործակալությունները՝ սպարապետությունը, հազարապետությունը, սենեկապետությունը և այլն և այլն:

23 Տե՛ս A. Perikhanian, Une inscription araméenne du roi Artasès, trouvée a Zanguezour (Siwnik'), էջ 18:

24 Տե՛ս ստորև, էջ 679:

25 Տե՛ս Strabo, XIII, 1, 55:

26 Տե՛ս Plut., Lucul., 32:

Խորենացին իր «Պատմության», հատկապես, Վաղարշակ թագավորի դահակալությանը վերաբերող գրվածքում²⁷ ներկայացրել է այնպիսի և այնքան նորամուծություններ պետության կյանքի տարբեր բնագավառներում, որոնք, իհարկե, հնարավոր չէ պատմականորեն վերագրել մեկ, այն էլ այնպիսի կի-

Արամազդի (Ջև-Օրոմազդեսի) հսկայական արձանի գլուխը. նեմրոդ լեռ

սատասպեղական անձնավորության, որպիսին է Վաղարշակը: Ինչպես ինքը՝ Վաղարշակը հավաքական անձ է, բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից, այնպես էլ Խորենացու կողմից նրան վերագրված նորամուծություններն ու բարեփոխումները իրականում երկարատև դարաշրջանի արգասիք են և իրականացված պիտի լինեն մի շարք թագավորների օրոք:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանց մի սրտչակի մասը հիմնավոր կերպով կարելի է վերագրել նախաարշակունյան շրջանին, ինչպես, օրինակ, Խորենացու Վաղարշակին վերագրած հենց առաջին նորամուծությունը՝ «թագադիրի» կամ «թագակապի» պաշտոնի ստեղծումը: Արտաշես Ա-ի Սիսիանում գտնված արամեերեն արձանագրության մեջ հանդիպում ենք «թագադիր» տիտղոսով մի անձնավորության՝ արդեն հիշատակված Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորին: Ուրեմն, «թագակապի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշեսյանների դինաստիայի սկզբում, գուցե և ավելի վաղ:

Մ. թ. IV դարի Հայաստանում գոյություն է ունեցել «մարդպետություն» գործակալությունը, որի անունով նույնիսկ մի գավառ կոչվել է «Մարդպետական», որը և հատկացված է եղել այդ գործակալներին: Դրանք սովորաբար

27 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է, Ը:

ներքինի են եղել և կրել են նաև «հայր» տիտղոսը: Ահա այդ «հայր» կամ «թափափորի հայր» տիտղոսը հայտնի է դեռևս Սելևկյանների շրջանից: Նույն տիտղոսը գոյություն է ունեցել Պոնտոսի թագավորությունում, մասնավորապես Միհրդատ Եվպատորի օրոք: Այդ տիտղոսը ի դեպ կրել է մեզ հայտնի Մեագո-դորոս Սկեփսիացին, որը Միհրդատի մոտ գերագույն դատավորի պաշտոն էր վարում:

Արշակունյաց Հայաստանում կարևոր դեր խաղացած «հաղարապետություն» գործակալությունը ևս կարող էր գոյություն ունեցա՝ լինել Արտաշեսյան շրջանում, փոխառված լինելով կամ Աքեմենյաններից՝ Երվանդունիների միջոցով և կամ Սելևկյաններից, որոնց մոտ այդ պաշտոնը «խիլիարխիա» (հաղարապետություն) անվամբ և հայկականին հար և նման բովանդակությամբ ընդունված է եղել ամենավաղ ժամանակներից: Ինքը՝ Սելևկոս Ա-ը, Ալեքսանդրը Մակեդոնացու օրոք «խիլիարխոս» — հաղարապետ է եղել:

Խորենացին վաղարշակին է վերագրում նաև դատավարության (մասնավորապես թագավորական դատավարության, աշխինը՝ թագավորի փեղմից երկրի ստորաբաժանումներում նշանակվող դատավորների) հիմնադրումը՝ «Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում»: Պարթևների մոտ թագավորական դատավարության մասին հաստատուն տվյալներ ունենք մ. թ. I դարի վերաբերյալ: Ենթադրվում է, որ այդ հիմնարկությունը պարթևները ժառանգել էին Սելևկյաններից²⁸: Նույն ճանապարհով այն կարող էր ի հայտ գալ և Հայաստանում՝ Արտաշեսյանների օրոք: Մեզ հետաքրքրող դրվագում կան նմանօրինակ նաև այլ հաղորդումներ, որոնք արժանի են ուշադրության և ուսումնասիրման:

Իշխող դինաստիայի պաշտամունքը: Խորենացու մոտ կարգում ենք նաև, որ վաղարշակը «Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում Արևգահին (= Ապոլոն, Տիր), Լուսին (= Անահիտ, Արտեմիս) և իր նախնիներին»: Մի քանի այլ առիթներով Խորենացին վերագառնում է այդ խնդրին²⁹ և իմանում ենք, որ նմանօրինակ տաճարներ՝ նվիրված թագավորական նախնիների պաշտամունքին, կառուցվել են նաև Բագարանում ու երկրի մայրաքաղաք Արտաշատում:

Խորենացու այս հաղբրդումներով ուրվագծվող թագավորական նախնիների պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել ողջ հելլենիստական աշխարհում: Սելևկյանների մոտ տարածված պաշտամունքի տարատեսակը հատկապես հարազատություն է ցույց բերում հայկականի հետ. օրինակ, մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Չևսի, Ապոլոնի, թագավորական նախնիների և Սելևկոս թագավորի պաշտամունքն իրականացնող քուրմը³⁰, որ շատ նման է Խորենացու վերը մեջբերված տեղեկությունը³¹:

²⁸ *St. C. B. Welles*, Dura Pergament 21. Hypothek und Execution am Euphrat-ufer im 1. Jahrhundert n. Chr., „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte“, Romanische Abteilung. LVI, 1936, էջ 101 և հաջ.:

²⁹ *St. Խորենացի*, Բ, Թ, ԺԲ, ԺԳ, ԻԳ, Խ, ԽԲ, ԿԷ:

³⁰ *St. M. Rostovtzeff*, *Ἱστορία*, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. I.V, 1935, էջ 50:

³¹ *St. Խորենացի*, Բ, Ը:

Միհրի (Ապոլլոնի) հսկայական արձանի զույգը. նեմուդ լեռ

Սելեկյանների, Պտղոմեյանների, ինչպես և այլ դինաստիաներում նախնիների հետ մեկտեղ կրոնական պաշտամունքի առարկա է դարձվել նաև իշխող, կենդանի թագավորի անձը, ըստ որում հաճախ թագավորները նույնացվել են այս կամ այն աստծու հետ: Այսպես, հանդիպում ենք Սելեկոս-Ջևոնիկատորին (Սելեկոս Ա), Անտիոքոս-Ապոլլոն-Սոտերին (Անտիոքոս Ա) և այլն:

Քաջ ծանոթ Պոնտոսի արքա Միհրդատ Եվպատորը նույնացվել է Դիոնիսոս աստծուն³²։

Հարուստ փաստեր են գտնվել ղինաստիայի և իշխող թագավորի պաշտամունքի վերաբերյալ Կոմմագենեի Երվանդունիների կապակցությամբ, հատկապես՝ Անտիոքոս Ա. Կոմմագենացու (մ. թ. ա. 69—38)։ Սրա հիմնադրած բազմաթիվ սրբավայրերը, հակառակ երկրի փոքր հնարավորություններին, օժտված են եղել փառահեղ պաշտամունքային կառույցներով։ Եվրատի արևմտյան արմունկի մոտերքը նեմրուզ լեռան վրա պեղված, Անտիոքոսի հիմնադրած սրբավայրում կանգնեցված են եղել աստվածների և իրեն՝ Անտիոքոսի հակադասական 8—9 մ բարձրություն ունեցող քարե արձաններ, իսկ նախնիներին՝ 3 մ բարձրություն ունեցող սալերի վրա արված նրանց բարձրաքանդակ սյուղերները, շահված մյուս, նույնքան ճուխ պաշտամունքային պարագաները։ Այստեղ ղինաստիական պաշտամունքի կապակցությամբ ներկայացված աստվածները նույն Զևս-Արամազդն է, Ապոլոն-Միհր-Հելիոս-Հերմեսը և Հերակլես-Վահագն-Արեսը³³։

Սպասելի է, որ Հայաստանում ևս այսօրինակ կառույցներ են եղել, թեև արդեն իսկ առկա սուղ տվյալները թույլ են տալիս խոսելու որոշ առանձնահատկությունների մասին։ Այսպես, ի տարբերություն Կոմմագենեի, Հայաստանում Զևս-Արամազդի, Արև-Տիր-Ապոլոնի և Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսի արձանները, ըստ խորհնացու, ոչ թե քարից են եղել, այլ «պղնձածուլ» և «ոսկեզօծ», իսկ թագավորական նախնիների համար կանգնեցվել են «կուռքեր», որոնք ըստ երևույթին եղել են, ինչպես Կոմմագենեում, բարձրաքանդակներ³⁴։

Թագավորական ղինաստիայի պաշտամունքը, նախապես որպես միայն նախնիների պաշտամունք, սկզբնավորված պիտի լինի Հայաստանում Արտաշես Ա-ի օրոք, և իր հետագա զարգացումն է ապրում Տիգրան Բ-ի ժամանակերը այն լրացվում է իշխող թագավորի աստվածացմամբ և նույնացմամբ մի կողմերից աստծո հետ։ Տիգրան Բ-ի ղեկավարում այդ քայլը դյուրանում էր այն հանգամանքով, որ նա, դրավելով Սելևկյանների գահը 14 տարի շարունակ, կարող էր յուրացնել տարրեր սելևկյան ավանդությունների թվում, նաև վերոհիշյալը։ Տիգրանի աստվածացման մասին խոսում է նրա *θεός* պատվանունը, իսկ նրա նույնացման մասին հատկապես Հերակլ-Վահագն աստծո հետ՝ այն հանգամանքը, որ խորհնացու հաղորդած Աժդահակի և Տիգրանի առասպելում վերջինս փաստորեն հանգես է գալիս վիշապաբաղ Վահագն աստծո դերում³⁵։ Այս տեսակետը հաստատվում է նաև Տիգրանի այն դրամներով, որոնց հակառակ կողմին պատկերված է Հերակլես-Վահագնը։ Նման ձևով Արտավազդ Բ

³² Տես M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, II Band, Die hellenistische und die römische Zeit, *Երկրորդ հրատ.*, München, 1961, էջ 161 և հաջ.։ L. Cerfaux et J. Tondriau, *Un concurrent de christianisme, Le culte des souveraines*, „Bibliothèque de théologie“, série III, vol. 5, Paris, 1957, էջ 240 և հաջ.։

³³ Տես K. Humnon und O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, էջ 232—252։

³⁴ Տես Գ. Խ. Սարգսյան, *Հիլլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես խորհնացին*, էջ 14։

³⁵ Հմմտ. Մ. Արևիկյան, *Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. խորհնացու աշայոց պատմության մեջ*, Վաղարշապատ, 1899, էջ 502 և հաջ.։

Թագավորը, ըստ երևույթին, նույնացված է եղել Միհր աստծուն, որտեղից էլ ծագում է բնորոշ միհրական առասպելներում Արտավազդի՝ Միհրի դերում հանդես գալը³⁶:

Հետագայում ևս, Արշակունյաց օրոք, այդ պաշտամունքը պահպանվել է, սնվելով մի կողմից Արտաշեսյանների ավանդույթներից, մյուս կողմից էլ հենց պարթև Արշակունիների մոտ լայն տարածում գտած նմանօրինակ պաշտամունքից:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հաճախ անվանում են «քաղաքական կրոն», պետական իշխանությունների այլ միջոցների շարքում ունեցել է կարևոր ու լուրջ սոցիալական ֆունկցիա՝ օժանդակել տիրող դասակարգին նրա տիրապետության ապահովման գործում:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՏԱՐՐԵՐ

Երկրի վարչական բաժանումը: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է, թե «Հայաստանը բաժանվում է 120 պրեֆեկտուրաների՝ բարբարոսական անուններով, որոնք կոչվում են ստրատեգիաներ. դրանցից մի քանիսը նախապես առանձին իշխանություններ (regna) պետք է եղած լինեն»³⁷: Այս հաղորդումը բազմաթիվ վեճեր է հարուցել, թե՛ այդ միավորների էություն և թե՛ նրանց ծագման ժամանակի շուրջը:

Այն կարծիքը, թե դրանք ֆեոդալական տիպի «տիրակալական իշխանություններ» են եղել³⁸, չի արդարանում ոչ նրանց «ստրատեգիա» հորջորջմամբ, որը հին աշխարհում ունեցել է վարչա-տերիտորիալ (թերևս ռազմական նրանգով) միավորի նշանակություն, ոչ էլ Պլինիոսի կողմից այդ տերմինին տրված «պրեֆեկտուրա» պարզաբանմամբ, որը նույնպես չի կարող մեկնաբանվել այլ կերպ, քան վարչական-տերիտորիալ միավոր: Դեռ ավելին, հենց նույն հատվածում առկա է նաև «իշխանություն» կամ «թագավորություն» բառը, որը պարզորոշ հակադրված է նախորդ երկու տերմիններին և ավելի ցայտուն է դարձնում նրանց զուտ վարչա-տերիտորիալ իմաստը: Իսկապես Պլինիոսն այստեղ հաղորդում է, որ Հայաստանի ստրատեգիաների մի մասը նախապես եղել են regna՝ «իշխանություններ» կամ «թագավորություններ» և ապա նոր վերածվել վարչա-տերիտորիալ միավորների՝ ստրատեգիա-պրեֆեկտուրաների: Այս պարագաներում ստրատեգիաները «տիրակալական իշխանություններ» համարելը նշանակում է ոչ միայն տերմինի կոնկրետ իմաստի անտեսում, այլև այդ միավորների դարգացման՝ Պլինիոսի կողմից ակնարկած պրոցեսի անտեսում:

Ե՛րբ է Հայաստանում արմատավորվել այդ վարչական բաժանումը: Շատ քիչ հավանականություն կա, որ դա Տրդատ Ա Արշակունու գործն է. որովհետև նրա գահակալման և ստրատեգիաների մասին հաղորդող Պլինիոսի մահվան թվականների միջև ընկած էր ընդամենը 13 տարի (մ. թ. 66—79), և հռոմեացի

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 366: Թաղ. Ավդալբեկյան, Միհրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1930, էջ 54 և հաջ.:

37 Plin., NH, VI, 9:

38 Տե՛ս Խ. Աժոու, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 433 և հաջ.:

հեղինակը դժվար թե հասցնեի Հայաստանի ներքին կյանքի վերջին նորություններին մեկը հիշատակել այդքան մեծ արագությամբ, շխոսելով այն մասին, որ նա կարող է իր այդ աշխատության համապատասխան բաժինը գրած լինել դեռևս 66 թվականից առաջ: (Այս շատ հավանական է, քանի որ Պլինիոսը հետագայում է Հայաստանը կլավիդիոս կայսեր (մ. թ. 41—54) պատվերով):

Անհամեմատ ավելի հավանական է, որ վարչական այդ բաժանման սկիզբը դրվել է նախորդ շրջանում, այսինքն (եթե բացառվի մ. թ. I դարի առաջին կեսի խառն ու անկայուն ժամանակաշրջանը)՝ Արտաշեսյանների օրոք, նրանցից մեկնումեկի ձեռքով, գուցե և հենց՝ Արտաշես Ա-ի:

Ստրաբոնի հաղորդմամբ, տասը ստրատեգիաների է բաժանված եղել նաև Հայաստանի հարևան Կապադովկիան³⁹, սակայն թվերի հարաբերությունից բխում է, որ այդ երկրում ստրատեգիաները, ի տարբերություն Հայաստանի, եղել են ամենախոշոր վարչական միավորները. սրանք իրենց բնույթով համապատասխանել են, ասինք, Սելևկյանների սատրապիաներին, որոնց թիվը չէր անցնում երեք տասնյակից: Հայկական ստրատեգիաները համապատասխանել են ավելի շուտ սատրապիաների ստորաբաժանումներին՝ հիպարխիաներին, որոնց թիվը Սելևկյանների մոտ եղել է 72: Այդ դեպքում Հայաստանում պիտի գոյություն ունեցած լինեն նաև ավելի խոշոր, յուրաքանչյուրը մի շարք ստրատեգիաներից բաղկացած միավորներ, որոնք, հավանաբար, կոչվել են հենց սատրապություններ: Թերևս այդպիսի սատրապություններ են Պտղոմեոսի հիշատակած Հայաստանի քսան մարզերը⁴⁰:

Նախարարության և նախարարական տոհմերի ծագումը: Պլինիոսի հիշատակած ստրատեգիաները⁴¹, մի քանի բացառությամբ, սկզբում եղել են վարչատերիտորիալ միավորներ: Այսուհանդերձ, դրանց սահմանները ոչ թե պայմանավորված են եղել սրանք հիմնադրած տիրակալի քմահաճույքով, այլ, անշուշտ, հիմք են ունեցել երկրի բնական պայմանները՝ լեռներն ու գետերը, ինչպես և էթնիկական այն երանգները, որոնք, չնայած հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտին, դեռ երկար ժամանակ պիտի պահպանվեին: Ուստի այդ վարչատերիտորիալ միավորները կայուն են եղել և իրենց աշխարհագրական նկարագիրը հաղորդել են հետագայի նախարարություններին, հետզհետե վերափոխվելով ֆեոդալական «տիրակալական իշխանություններին», որպիսիք և հանդիպում ենք մ. թ. ա. IV—V դարերում:

Նախարարությունների առաջացման հետ շփոթել առանձին նախարարական տոհմերի ծագման խնդիրը: Դրանք կարող են շատ ու շատ հին

39 *Strabo*, XII, 1, 4:

40 *Strabo*, V, 12, 4, 9: Պլինիոսի «Բնական պատմության» տեքստի հրատարակիչը, հենվելով Պտղոմեոսի թվարկած մարզերի այս բանակության վրա՝ 20, ենթադրում է, թե գուցե հենց Պլինիոսի մոտ էլ պիտի կարգալ 20, հարյուրավորի նիշը հետագա աղավաղում համարելով (*տե՛ս* C. Plinii Secundii Naturalis historiae..., ed. C. Mayhoff, I, Lipsiae, 1904, էջ 553): Այս կնշմանակի, որ Հայաստանը բաժանված է եղել ընդամենը 20 ստրատեգիաների: Տեսակետը հավանական է և ներդաշնակություն է մտցնում Հայաստանի ու հարևան Կապադովկիայի վարչական բաժանումների բնույթի մեջ, թերևս նաև Սելևկյանների, որոնց սատրապությունները, լինելով ստրատեգոսների իշխանության ներքո, կարող էին և ստրատեգիաներ կոչվել:

41 Ստրատեգիաների մասին տես և ստորև, 32-րդ գլխում:

լինել և փաստերը ցույց են տալիս, որ շատերը հենց այդպիսին են: Տոհմերի բազմադարյան հարատևումը ամենևին ֆեոդալական հասարակարգի մենաշնորհը չէ, ինչպես ընդունված է կարծել: Ստրկատիրական Հռոմում քիչ չեն

Վահագնի (Հեռակես-Արտագնեսի) հսկայական արձանի գլուխը. Նեմուդ լեռ

այնպիսի տոհմերը, որոնք գոյատևել են Երեք, Շորա, հինգ և ավելի դար և գործիչներ են տվել հռոմեական պետությանը: Հայոց Արծրունիներին մերթ սևրում են Մոփքի թագավոր Ջարեհի տոհմից⁴², մերթ նույնիսկ ուրարտական ծա-

⁴² Տե՛ս J. Marquart, *Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, էջ 177: Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 390:

գում վերագրում⁴³, որ ամենևին անհավանական չէ ոչ Արծրունիների, ոչ էլ մի քանի այլ նախարարական տոհմերի համար: Տիգրան Բ-ի ղինակից, Ասորիքում սատրապ նշանակված Բագադատեսը (Բագարատ) հիմնավոր կերպով համարվում է Բագրատունիների տոհմի նախահայրը⁴⁴, կամ ավելի ճիշտ՝ պետք է համարվի նրա ներկայացուցիչ, որովհետև նույն այդ տոհմի մի այլ ներկայացուցչի թերևս հանդիպում ենք ավելի վաղ, ի դեմս Արտաշես Ա-ի «Թագադիր»՝ Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորի⁴⁵: Նույնպես և Տիգրանի կողմից իր մայրաքաղաքի վերակացու նշանակված Մանկայոսը (Մամկայոս, Մամիկ, սեռ.՝ Մամկայ) Մամիկոնյան է համարվում միանգամայն համոզվիչ կերպով⁴⁶: Մ. թ. ա. I դարի կեսերին Տակիտոսի հիշատակած հայ մեծատոհմիկ Դեմոնաքսը իրավամբ Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչ է համարվում⁴⁷: Այս ցանկը կարելի է, հավանաբար, շարունակել, բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ հետագայում նախարարական դարձած տոհմերը շատ ավելի հին կարող էին լինել, քան ֆեոդալիզմի սկիզբը Հայաստանում և նախարարական դասի կազմավորումը:

Քաղաքները պետության սխտեմում: Ստրատեգիսների կողքին առանձին վարչական միավորներ էին հանդիսանում Հայաստանի առավել նշանավոր քաղաքները՝ իրենց շրջակա տերիտորիաներով (սլակաս նշանավորները մտնում էին ստրատեգիաների կազմի մեջ): Այդ քաղաքների վարչական կառուցվածքը առանձնահատուկ էր⁴⁸, և այս կամ այն շափով մոտենում էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի քաղաքների կառուցվածքին: Այդ մասին կան վկայություններ, որոնք, ճիշտ է, ծագում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանից, բայց վերաբերում են հին, հելլենիստական շրջանում ստեղծված քաղաքներին: Դրանք մասնավորապես առկա են Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության մեջ (մ. թ. IV դարի սկիզբ), որի տվյալները հաստատվում են V դարի հայ սլաոմիչների տեղեկություններով. գոյություն է ունեցել քաղաքի կառավարման խորհրդակցական մարմին և սրա կողքին կամ սրանից վեր՝ թագավորի կողմից նշանակված կառավարիչ, «քաղաքի վերակացու», որը թերևս կոչվել է նաև «շահապ»⁴⁹: Քաղաքները անմիջապես կախված են եղել կենտրոնական իշխանությունից և թագավորի հետ նամակագրություն են ունեցել իրենց կյանքի տարբեր հարցերի շուրջը:

Տիգրանակերտի արձանագրության մեջ հայոց թագավորը դիմում է քաղաքին *ὄμεις «դուք»* կամ *ἡ πολιτεία ὄμων «ձեր քաղաքային համայնքը»* խոս-

43 Տե՛ս Ս. Գ. Бархударян, Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, «Сборник в честь академика И. А. Орбели», М.—Л., 1960, էջ 29 և հաջ.:

44 Տե՛ս J. Marquart, *Erānšahr*, էջ 174:

45 Տե՛ս A. Perikhanian, *Une inscription*, էջ 18:

46 Տե՛ս J. Marquart, *Erānšahr*, էջ 176:

47 Տե՛ս Ա. Մանանդյան, *Քննական տեղություն*, հատ. Ա, էջ 320:

48 Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, Тигранакерт, *Կերտություն*:

49 Տե՛ս Ս. Գ. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, էջ 25; Գ. Խ. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3, էջ 54:

քերով, այդ «գուք»-ի տակ նկատի ունենալով քաղաքի խորհուրդը, որի անդամները հետագայում «երիցանի» կամ «ավագանի» անունն էին կրում:

Պետք է ընդգծել, որ հելլենիստական աշխարհում քաղաքների և թագավորների միջև նամակագրությունը չափազանց տարածված երևույթ է եղել⁵⁰ և այնքան բնորոշ, որ հենց միայն այդպիսի նամակների առկայությունը այդ ժամանակաշրջանի որևէ պետությունում՝ բավարար վկայական է այդտեղ վերոհիշյալ կիսաինքնավար քաղաքների գոյության փաստը ընդունելու համար: Իսկ Հայաստանում, բացի այդօրինակ նամակագրության ուշ նմուշ հանդիսացող Տիգրանակերտի արձանագրությունից, կարելի է նշել նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը (մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին պատկանող), որպես այդ նամակագրության վաղ նմուշ: Այդտեղ ոմն Միթրաս, «արմավիրցիների թագավորը», այսինքն՝ հավանորեն նրանց համայնքի ղեկավարը, գիմում է Երվանդ թագավորին:

Հայկական քաղաքների ներսում, հավանաբար, որոշ ինքնավարություն են վայելել այլազգի բնակիչները՝ հույները, հրեաները, կաղմելով առանձին համայնքներ՝ օժտված ներքին հարցեր տնօրինելու իրավունքով:

Վարչական ստորին օղակներն էին գյուղական համայնքները, որոնք մեծամասնությամբ ստրատեգիաների մեջ էին մտնում, իսկ մի մասն էլ՝ քաղաքների հողային տերիտորիայի վրա էր գտնվում: Այստեղ ևս պետությունը սովորաբար օգտագործում էր ավանդական համայնական ղեկավար մարմինները, դարձնելով դրանք իր վարչական ապարատի յուրատեսակ քաղաքիչ մասը:

Ֆինանսներ, աբոունի դիվանատուն: Պետական վարչական ապարատի ամենակարևոր ֆունկցիաներից մեկն էր հարկահանությունը: Պետության ծախսերը մեծ գումարների էին հասնում: Այդ ծախսերը ապահովելու համար պետությունը պետք է ունենար հզոր հարկային մեքենա, և ինչպես ցույց են տալիս հինարևելյան ու հելլենիստական մի շարք երկրների օրինակները, պետության աչքից չի վրիպել հարկման որևէ քիչ թե շատ էական օբյեկտ⁵¹:

Հայաստանի կյանքի այս բնագավառի մասին էլ մեր տեղեկությունները չափազանց աղետ են աղբյուրների՝ վերը քանիցս նշված յուրահատուկ բնույթի և սղության պատճառով: Սակայն չպետք է տարակուսել, որ հելլենիստական աշխարհում հանդիպող սիստեմը իր հիմնական գծերով պետք է այստեղ ևս գոյություն ունենար, այլապես հնարավոր չէր լինի պետության ռազմական, քաղաքական և շինարարական այն հսկայածավալ գործունեությունը, որին քաջածանոթ ենք: Որպես այդ սիստեմի նմուշ կարելի է հիշատակել տարանցիկ առևտրի ուղիների վրա Տիգրան Բ-ի ժամանակ հաստատված պետական վերահսկողությունը, որի նպատակներից մեկն էլ, անշուշտ, մաքսերի դանձումն էր:

Հարկերը գյուղական համայնքից ու քաղաքներից ու հարկման ենթակա այլ օբյեկտներից տեղական մարմինների միջոցով հավաքվում էին ստրատե-

⁵⁰ Տես C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic World, New Haven, 1934.

⁵¹ Տես M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, I, Oxford, 1941.

գիւանների ֆինանսական օրգաններում, իսկ այնտեղից ուղարկվում արքունի դիվանատուն՝ պետական գանձարան: Այստեղ էր կուտակվում նաև նվաճողական սպաներազմներից ստացված ավարը: Արտաշեսյանների գանձարանի հարստության մասին պատկերացում է տալիս Տիգրանի կողմից Պոմպեոսին հանձնած ռազմատուգանքի քանակությունը՝ 6000 տաղանդ (12,5 միլիոն ոսկե ուբլի), չհաշված այն հսկայական զոհարը, որ նա նվիրեց Պոմպեոսի զինվորներին ու զորահրամանատարներին⁵²: Գանձարանի կազմակերպումը պարզ չէ: Գիտենք միայն, որ խուսափում էին կուտակված միջոցները մի տեղ, մանավանդ՝ մայրաքաղաքում կենտրոնացնելուց, երկչուղ կրկնով հավանաբար, ներքին ու արտաքին արհավիրքներից: Պետական գանձարանը տեղավորվում էր հատուկ բերդերում: «Քաղաքից (Արտաշատից) ոչ շատ հեռու, — հաղորդում է Ստրաբոնը, — գտնվում են Տիգրանի և Արտավազդի գանձարանները՝ անառիկ ամրոցներ Բարջուրսան և Օլանեն»⁵³: Արտաշեսյան հարստության վերջին շրջանում դրանց թվին էր պատկանում նաև Արտագերսը: Դրանցում նշանակված էին հատուկ գանձապահներ⁵⁴: Նույնը շարունակվել է նաև Արշակունիների օրոք: Սրանց գանձարաններն էին Անգեղ և Դարանաղյաց Անի բերդերը, որոնք միաժամանակ նաև թագավորների զինաստիակային հանգստարաններն էին. այստեղ էին թաղվում բոլոր թագավորները⁵⁵:

Արտաշեսյանների հիմնական փողերանոցը գտնվում էր Արտաշատում: Տիգրան Բ-ը իր դրամները, բացի Արտաշատից հատում էր նաև Անտիոքում, Դամասկոսում և այլուր: Մեղ հասել են Արտաշեսյան թագավորների հատած բազմաթիվ արծաթյա և պղնձյա դրամներ, որոնք պահվում են աշխարհի մի շարք թանգարաններում⁵⁶: Դրամահատության այդպիսի մեծ թափը վկայում է ներքին ու արտաքին առևտրի մեծ ծավալի մասին:

Պետության կյանքի բոլոր բնագավառների մասին զբաղվոր տվյալները մշակվում էին արքունի դիվանատանը և կուտակվում դիվանում: Հին Հայաստանում նման դիվանի գոյությունն անուղղակի, բայց և անառարկելի ասպացույցներն են մեղ հասած թագավորական՝ արամեերեն կամ հունարեն լեզվով գրած վիմական արձանագրությունները: Դրանք այնպիսի բնույթի են, որ նրանց տեքստերը անպայման մշակված պիտի լինեին դիվանատանը, և նրանց մադաղաթյա պատճենները պիտի պահպանվեին արքունի դիվանում: Այդպիսիք են, օրինակ, Արտաշես Ա.-ի հողաբաժան սահմանաքարերի արձանագրությունները: Գառնիի հունարեն արձանագրությունը տիպիկ գրասենյակային փաստաթղթերի «ձև» ունի: Շինարարական որևէ ձեռնարկության իրականացման ժամանակ բաց էին թողնվում կատարողի և վկայի անունները, և լրացվում գործը կատարելուց հետո⁵⁷: Փաստաթղթի այս «ձևը» պիտի մշակվեր անշուշտ արքունի դիվանատանը: Ապարանի հունարեն արձանագրությունը արքունական

52 App., Mithr., 104 և այլ աղբյուրներ:

53 Strabo, XI, 14, 6:

54 Sê'u Dio, XLIX, 39:

55 Փալստաս, Գ, իդ: Խոհենացի, Գ, իէ, խե:

56 Դրամների մասին մանրամասն տե՛ս ստորև, էջ 689 և հաջ.:

57 Sê'u K. B. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 181:

մի պարգևագիր է, որով թագավորը նախարարներից մեկին բնակավայր է ընծայում: Անկասկած, սրտ մազաղաթյա պատճենը կամ ավելի ճիշտ, երկու՝ նվիրողի և ստացողի մոտ պահպանվող սկզբնօրինակներից մեկը, պիտի պահպանվեր արքունի դիվանում: Էլ ավելի բնորոշ է Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը, որը քաղաքին ուղղված արքայական մի ուղերձ-հրովարտակ է:

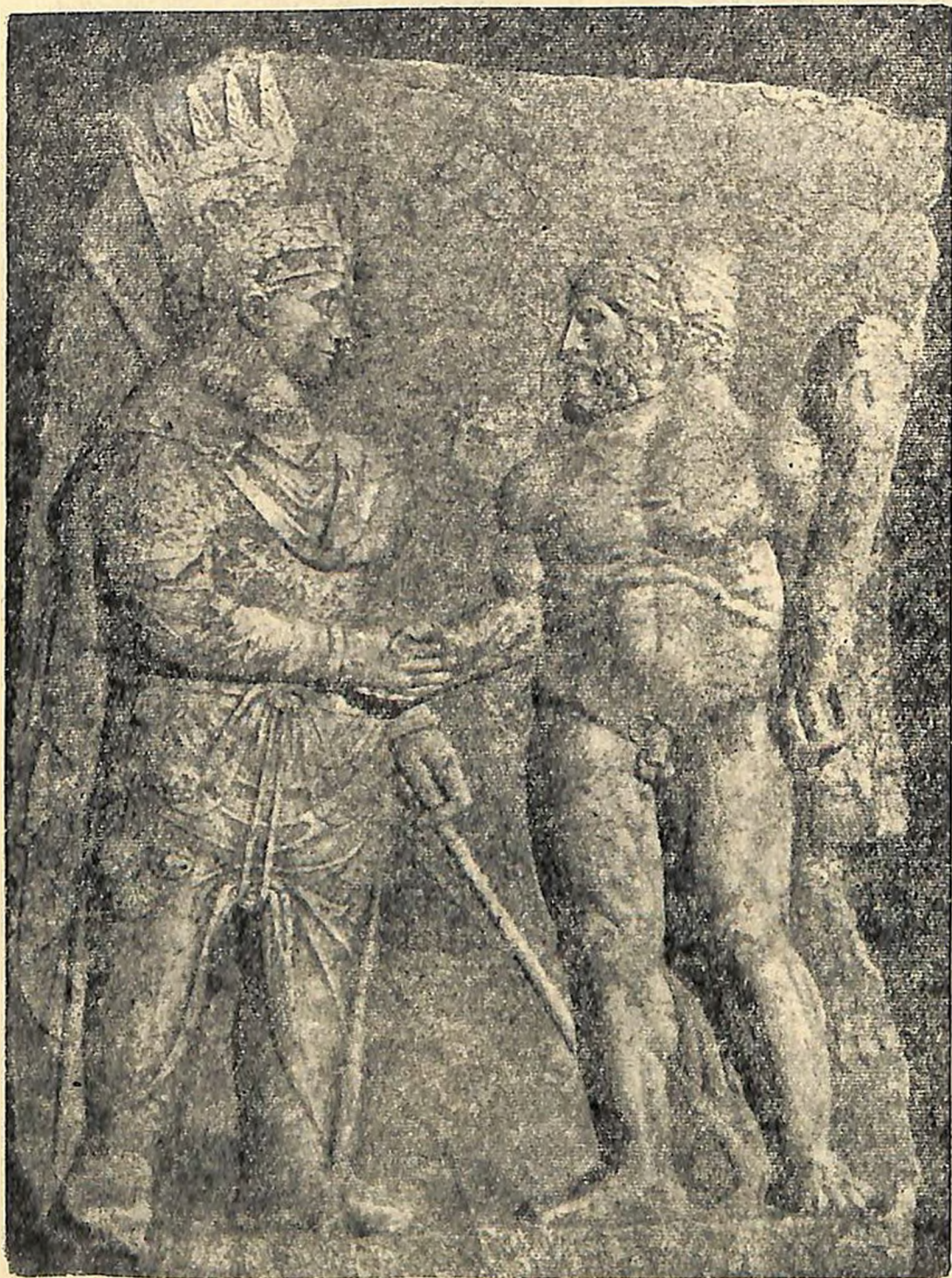
Այս բոլորը վկայում են հին Հայաստանում պետական աշխույժ կյանքի, պետական հիմնարկների բարդ ու տարբերակված գործունեության մասին նաև այլ բնագավառներում, որոնց մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Նշենք փաստերով որոշ շափով հաստատված մի երևույթ ևս:

Լիտուրգիա (հասարակական աշխատանք): Լիտուրգիա էր կոչվում հունական քաղաք-պետություններում որևէ քաղաքացու՝ իր ծախքով կատարած հանրօգուտ գործը, ասենք, մի նավի կամ մի հանրային շենքի կառուցումը՝ պետության համար: Հայաստանում այդ երևույթը ներկայացված է նույն անունով, բայց՝ միապետական կյանքի ազդեցության տակ ձևափոխված վիճակում: Խոսքը Գառնիի արձանագրության մասին է, որտեղ հիշատակված է ոմն Մեննեաս, «լիտուրգոս» ՆԵՅՐԳՕՏ հորջորջմամբ, որն իր վրա է վերցրել թագավորական ամրոցի հիմնադրման (կամ ավելի ճիշտ՝ նորոգման) ծախսը⁵⁸: Այդ կապակցությամբ նրա անունը և գործարքին ներկա վկայի անունը գրանցվում են նախապես պատրաստված, ինչպես ասվեց՝ բաց թողնված տեղեր ունեցող ստանդարտ արձանագրության մեջ, որը կազմված է նմանօրինակ դեպքերի համար մշակված հատուկ բանաձևով: Այստեղ հիշատակված են թագավորը իր տիրոջոսներով և ՆԵՅՐԳՕՏ «գերագույն տեր» հորջորջմամբ, շինարարության օրջեկտը և թվագրումը՝ ըստ թագավորի իշխանության տարիների: Գործն այնպես է ներկայացվում, թե հիմնադրողը թագավորն է, որպես գերագույն տեր, իսկ վճարողը՝ Մեննեասը, որպես լիտուրգոս⁵⁹: Վերը ասվեց, որ քաղաքներ հիմնադրելու ֆունկցիան վերապահված էր թագավորին: Արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ֆունկցիան հաճախ անվանական բնույթ է կրում, և իսկական հիմնադրողները, այսինքն՝ աշխատանքը ֆինանսավորողները միանգամայն այլ անձնավորություններ էին:

Արձանագրության ստանդարտ բնույթը համոզում է, որ Գառնիի լիտուրգիայի դեպքը եզակի չէր հին Հայաստանում, այլ ընդունված գործելակերպ էր պետական կյանքում: Հավանական է, որ այն երբեմն իրականացվում էր պարտադրական ձևով, իհարկե նաև թագավորին հաճոյանալու համար: Ավելի վաղ՝ Տիգրան Բ-ի ժամանակին վերաբերող մի հաղորդում հենց այդ մասին է խոսում և միաժամանակ հաստատում լիտուրգիայի գոյությունը Հայաստանում երկար ժամանակ: «Որովհետև, — գրում է Պլուտարքոսը, — մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները՝ թագավորի նկատմամբ ունեցած սիրուց և հարգանքից զրգված (հոգ էին տանում) քաղաքի շենության մասին, ապա և այն հարուստ էր գանձերով ու կառույցներով»: Նման լիտուրգիան, համահնչյուն լինելով տե-

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206 և հաջ.:

⁵⁹ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1956, Ն: 3, էջ 45—46:

Կոմագենի թագավոր Երվանդունի Ատիոհոս Ա-ը՝ հայկական թագով և
Վահագն-Հերակլես ասավածը. նեմուդ լեռ

դակն ուրոշ պարհակներին և այլն, ըստ երևույթին խոր արմատներ էր դցել հայ իրականության մեջ⁶⁰:

Զինված ուժեր: Պետական մեքենայի կարևորագույն մասն էին կազմում դինված ուժերը: Հայկական բանակի մեծությամբ մասին աղբյուրները պահպանել են մի շարք տվյալներ, որոնց միջից պետք է զատել Տիգրան Բ-ին վերաբերվող թվերը, քանի որ դրանք արտահայտում են, և այն էլ թերևս չափազանցված ձևով, ոչ բուն Հայաստանի, այլ հայկական մեծ տերության ռազմական ուժերի բանակը: Այսպես, Ասորիքի վրա արշավելու պահին Տիգրանն իբրև թե ունեցել է 300 հազար զորք⁶¹, Տիգրանակերտի ճակատամարտում՝ 250—300 հազար⁶², Կերքինի կապակցությամբ կան և այլ տվյալներ՝ 70—80 հազար⁶³, որոնք ավելի ճշմարտացի են թվում, քանի որ հանդամանքները դժվար թե թագավորին թույլ տային կարճ ժամանակում ավելի մեծ զորք գումարել: Սակայն անկասկած է, որ նվաճելով մի շարք երկրներ և իր ազդեցության տակ պահելով մի քանի ուրիշները, Տիգրանը ի վիճակի էր հարյուր հազարներով զորք հավաքել:

Բուն հայկական զորքի բանակության մասին դատելու համար ավելի պիտանի է Ապպիանոսի այն հաղորդումը, թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերի կրած պարտությունից հետո Միհրդատ Եվպատորը հայկական «բոլոր քաղաքներում զենք էր պատրաստում և զորակոչեց գրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից ընտրելով լավագույններին՝ մոտ 70.000 հետևակ և այդ բանակության կեսի շափ հեծյալ զորք, նա մնացածին բաց թողեց»⁶⁴: Շուրջ 100 հազար մարտիկներ, ըստ երևույթին, այսքան զորք կարող էր տալ Հայաստանը: Արտավազդ Բ-ի ժամանակի մասին Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ թագավորը ներկայացրել էր 6 հազար հեծելազորով և նրան խոստացրել ևս 10 հազար հեծելազոր ու 30 հազար հետևակ զորք⁶⁵: Այս թվերը, որոնց գումարն անում է 46 հազար, արդեն որևէ չափազանցություն չեն պարունակում. ընդհակառակն, պետք է ընդունել, որ Արտավազդը շեր կարող կրասոսին խոստանալ հայկական բոլոր զորքերը, այլ նա դեռ մի քանի տասնյակ հազար զորք, թերևս խոստացածի շափ, պետք է պահպաներ այլ դեպքերի և անակնկալների համար: Այսպիսով, 90—100 հազար, որ համերաշխ է նախորդ տեղեկության հետ:

Հայկական զորքի հիմնական հարվածող ուժն էր զրահավոր հեծելազորը, որի հարձակումը պետք է անհրաժեշտ պահին բեկում մտցներ ճակատամարտի մեջ և վճռեր նրա ելքը: Բացի դրանից, կար նաև ավելի բազմամարդ թեթև հե-

60 Plut., Lucul., 27; Գույե Գառնիի բաղնիքի խճանկարի (մ. թ. III դար) հունարեն արձանագրությունը՝ «աշխատեցինք՝ ոչինչ չստանալով» — լիտուրգիայի ղեկավար է արձանագրում (տե՛ս Ս. Կրկյաշադյան, Եվս մի անգամ Գառնիի հունարեն արձանագրության մասին, ՊԲՀ, 1965, № 3, էջ 235—238): Բացրատունչաց մայրաքաղաք Անիում քաղաքային պարիսպները պետության կողմից կառուցվելուց հետո այս կամ այն մեծատունը կարող էր վճարել պարսպի մի հատվածի ծախքը, որի դիմաց իրավունք էր ստանում համապատասխան արձանագրություն անելու պարսպի կառուցման ժամանակ նախապատրաստված հատուկ վեճերի վրա (տե՛ս Մ. Ա. Օրբելու, О двух терминах в надписях Ани, «Избранные труды», Ереван, 1963, էջ 480):

61 Տե՛ս Jos. Flav.:

62 Տե՛ս Plut., Lucul., 27; App., Mithr., 85:

63 Տե՛ս Memn., 57; Phleg., Fr. 12:

64 Տե՛ս App., Mithr., 87:

65 Տե՛ս Plut., Crass., 19:

ծելագոր, որի խնդիրն էր՝ արագ տեղաշարժերով խուճապի մատնել հակառակորդին և կորուստներ պատճառել նրան, իսկ հաղթանակի պահին՝ հետապընդել նահանջող կամ փախուստի մատնված թշնամուն: Սակայն զորքի ամենասովոր բաժինը, ինչպես ցույց են տալիս մեզ հասած թվերը, կազմում էր հետևակը, որն իր հերթին բաղկացած էր մի կողմից պարսավորներից ու նետաձիգներից, մյուս կողմից և մեծ մասամբ՝ զրահավոր նիզակակիրներից⁶⁶: Այս խնդրում հայկական զորքը էսպես տարբերվում էր պարթևական զորքից, որի ամենասովոր մասը կազմում էր այրուձին: Իրեն զգացնել էր տալիս բնական պայմանների տարբերությունը՝ պարթևների մոտ՝ լայնարձակ, հեծելագորի համար բարենպաստ տափաստանների առկայությունը, Հայաստանում՝ երկրի լեռնային ուղիները:

Օժանդակ զորամասերի թվին էին պատկանում պաշարողական տեխնիկայի ստորաբաժանումները, որոնք պետք է համալրվեին Տիգրան Բ-ի նվաճողական պատերազմների ժամանակաշրջանում: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Տիգրանն ալս գործերում օգտագործում էր հատկապես կորզվացիներին, որոնք «լավ ճարտարապետներ էին և պաշարողական գործերի մեջ հմուտ»⁶⁷: Մեծ թիվ էին կազմում սակրավորների զորամասերը, որոնք հարթում էին զորքի ճանապարհը և ապահովում գետանցները⁶⁸: Վերջապես, բանակի կազմում որոշակի տեղ էր գրավում գումակը, որի վրա էր գրված զորքի պարենավորումը:

Թագավորն անձամբ ուներ իր արքայական գվարդիան, գրանիկ գունդը, «արքայի թիկնապահները և ուղեկիցները»՝ ընտիր հեծյալ մի գունդ, որը Արտավազդ Բ-ի ժամանակ կազմված էր 6 հազար մարտիկներից:

Զորքերի գերագույն հրամանատարը թագավորն էր և եթե նրա ռազմական ունակությունները թույլ էին տալիս, ապա նա հանդես էր գալիս նաև որպես իրական հրամանատար, մանավանդ կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող արշավանքներում կամ ճակատամարտերում⁶⁹: Զորքի մի մասը շարժուն էր, հատկացված լինելով արշավանքների ու պաշտպանողական գործողությունների համար, մյուս մասը կայացորների ձևով տեղավորված էր Հայաստանի բազմաթիվ ամրոցներում ու բաղաբներում: Ավելի ուշ շրջանի սրվյալների համաձայն, որոշ բաղաբներ ունեին իրենց սեփական զինված ուժերը:

Հայկական բանակի էթնիկական կազմի մասին մեզ հասած տեղեկություններից ևս պետք է զտել նրանք, որոնք վերաբերում են Տիգրան Բ-ի ժամանակին: Վերջինիս զորքերում կային նվաճված երկրների կողմից տրամադրված զորամասեր: Բնական է, որ այս վիճակը բնորոշ չէր Մեծ Հայքի զորքի համար, որը կազմված է եղել հայերից: Հենց Տիգրանի զորքի կորիզն էլ հանդիսացել են այն շուրջ 100 հազար զինվորները, որ հավաքագրվել են Հայաստանում:

Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո ամբողջ Հայաստանով մեկ նսր զորքի հավաքագրման մասին Ապպիանոսի վերոհիշյալ հաղորդումը

66 Հայկական զորքի կազմի մասին մանրամասն և հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Պլուտարքոսը (տե՛ս Luc., 27):

67 Strabo, XVI, 1, 24:

68 Sē's Plut., Lucul., 26:

69 Sē's նույն տեղում, 27:

լույս է սփռում ոչ միայն զորքի էթնիկական կորիզի հարցի վրա, այլև օժանդակում մի այլ խնդրի՝ զորքի սոցիալական կազմի պարզաբանմանը: Հայկական զորքի դերակշռող մասը բաղկացած էր հասարակության ամենաստվար դասակարգի՝ համայնական գյուղացիության ներկայացուցիչներից: Նրանք պետք է կազմեին ամբողջ հետևակը և թեթև հեծելազորը կամ սրա մի մասը: Զրահավոր հեծելազորի մեջ հավաքագրվում էր արտոնյալ շերտը: Կարելի է հաստատապես ասել, որ պատերազմի դեպքում դաստակերտ-ազարակների բնակիչները (հողի վրա բնակեցված ստրուկները) ևս ներգրավվում էին բանակի մեջ, մասամբ, հավանական է, հետևակի զորքի կազմում, հիմնականում՝ օժանդակ զորամասերում: Այդ մասին պարզորոշ խոսում է Հուստինոսը, նկատի ունենալով ճիշտ է, ոչ թե հայկական, այլ պարթևական զորքը, սակայն նույնը, ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, վերաբերում է նաև հայկական իրականությանը⁷⁰:

Հին Հայաստանում, դատելով ոստանիկների մասին Մ. Խորենացու պահանած տեղեկություններից, առկա է եղել Հին արևելքի և հելլենիստական աշխարհի երկրներում լայն տարածում գտած այն երևույթը, երբ դինավորներին իրենց ծառայության դիմաց տրվում էին հողաբաժիններ՝ անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար⁷¹: Սրանով ստեղծվում էր կազրային դինավորականների մի խավ, որը մեծապես ամրապնդում էր բանակը:

Հայաստանի պետական կարգի առանձնահատկությունը: Նախորդ շարադրանքում հաճախակի շեշտվում էր Հայաստանի պետական, ինչպես և սոցիալ-տնտեսական կարգի նմանությունը հելլենիստական աշխարհի այլ երկրների համապատասխան կարգերի հետ: Այդ նմանությունն իրոք մեծ է եղել. նրա հիման վրա է, որ հնարավոր է դառնում վերականգնել հայկական իրականության մի շարք այնպիսի կողմերը, որոնց մասին պահպանված ազոտ ակնարկները առանձին վերցրած թույլ չէին տա որոշակի եզրակացության հանգեցնել:

Սակայն, ինչպես յուրաքանչյուր երկիր, Հայաստանն էլ ունեցել է իր առանձնահատկությունը: Սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի առանձնահատկությունների մասին վերը խոսվեց: Ինչ վերաբերում է պետական կարգի առանձնահատկությանը, ապա պիտի շեշտել, որ ի տարբերություն ցեղերի և ազգությունների զուտ քաղաքական միավորումներ հանդիսացող հելլենիստական ժամանակաշրջանի մի շարք պետությունների, Հայաստանը պատկանում էր այն պետությունների թվին, որոնք կազմավորվել էին միասնական, միալեզու ժողովրդի հիմքի վրա: Այդ իսկ պատճառով նա իր մեջ կրում էր քայքայման ավելի փոքր վտանգ, իսկ արտաքին քաղաքական արհավիրքները այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին էր Հայաստանը, ընդհակառակն, որոշ շրջանում ամրապնդող ու միավորող գործոն էին, վտանգի պահին ապահովում էին պետության լայն պաշտպանությունը հասարակության տարբեր խավերի կողմից: Այդ հանդամանքը դրսևորվեց, օրինակ, մ. թ. ա. I դարի վերջերին, երբ թա-

⁷⁰ *Sl' u Iust.*, XII, 2. Я. А. Манандян, Заметки о феоде и феодальной войске Парфии и аршакидской Армении, Тифлис, 1932, էջ 3 և հաջ.: А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 20:

⁷¹ *Sl' u A. G. Perikhanjan*, Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2, էջ 56 և հաջ.:

գավորական իշխանության թուլության պայմաններում, երկրի պաշտպանության խնդիրը փաստորեն, ժողովրդի հոգսն է դարձել:

Հայկական պետության՝ այս պարագաներով պայմանավորված առանձնահատկությունը նաև այն է, որ նա հնարավորություն ուներ խուսափելու վարձկան զորք պահելուց, մինչդեռ հելլենիստական բաղմատարր երկրների ղինվորական ուժերի գերակշռող մասը վարձկաններ էին, որոնք շատ անկայուն էին դարձնում զորքի դիմադրողականությունը: Վարձկանները գերադասում էին ծառայել այն տերերին, որոնք ավելի բարձր էին վարձատրում, և նրանց համար խորթ էր հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը: Տիգրան Բ-ի բանակում ևս կային որոշակի քանակությամբ վարձկան հունական զորամասեր, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրենց շարդարացրին Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ, քաղաքը դավաճանությամբ հանձնելով Լուկուլլոսին⁷²: Սակայն վարձկանների ներկայությունը հայկական բանակում պատահական երևույթ էր:

Նույն պատճառներով, այսինքն շնորհիվ էթնիկական միատարրության, հայկական պետական վարչական ապարատը՝ բյուրոկրատիան, մեծ ու փոքր աստիճանավորները, չհասան ուռճացման ու ճյուղավորման այն բարձր աստիճանին, որը պատճառ էր դառնում հելլենիստական պետությունների տկարության ու քայքայման:

3. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հայաստանի դրամական տնտեսությունը նախահելլենիստական շրջանում: Նախահելլենիստական շրջանում, մ թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի դրամական տնտեսությունը զարգանում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի դրամակշռային սխեմանով: Դրամների թողարկման իրավունքը վերապահված էր Աքեմենյան արքաներին: Հիմնական միավորը ոսկու գծով կոչվում էր *δαρειχός* (դահեկան, դարհեկան), Աքեմենյան Դարհհ Ա. թագավորի անունով: Դրանք դրվագվում էին բարձր որակի ոսկուց: Յուրաքանչյուր միավորի օրինական քաշը սահմանված էր 8,40 գրամ և կաղմում էր բաբելոնյան «մնա» (հայերեն՝ «մնաս») կշռային չափի 1/60 մասը: Արծաթի գծով հիմնական միավորը կոչվում էր «սիկլոս» (հայերեն «սիկղ»), որը օրենքով սահմանված էր 5,60 գրամ, կաղմելով մնասի 1/100 մասը⁷³:

Առևտրում մեկ ոսկյա դահեկանը փոխանակվում էր 20 արծաթյա սիկղով: Այլ կերպ ասած՝ 8,40 գրամ ոսկին ընդունվում էր 112 գրամ արծաթի դիմաց: Ինչպես դահեկանները, այնպես էլ սիկղները նախապես կնքվում էին միայն մի կողմից: Հատուկ կաղապարներում ոսկին ձուլում էին սահմանված կշռային չափերով և շիկացած կլորակ հատածույլների վրա դրոշմում Աքեմենյան

⁷² *Sb' App., Mithr., 86.*

⁷³ *Sb' F. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, էջ 120—121, 632; A. H. Зограф, Античные монеты, «Материалы и исследования по археологии СССР». № 16, 1951, էջ 42; J. de Morgan, Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age, tome 1, Paris, 1923—1936, էջ 11—14.*

արքայի փորագրված պատկերը սխեմատիկ տեսքով՝ ողջ հասակով. մի ոտքով ծնկաչոք, նետ ու աղեղ և կամ գայիսոն բռնած, գլուխը զարդարված ճառագայթաձև թագով, դեմքը մորուքավոր, մարմինը կրծքից մինչև ոտքերը արքայական ծիրանու մեջ: Այդ դրամների վրա գրություններ չկային⁷⁴:

Սակայն ինչպես բուն Իրանում, այնպես էլ Հայաստանում դրամական շրջանառությունը թույլ էր զարգացած, ապրանքափոխանակությունը կատարվում էր առավելապես բնատուր ձևով և թանկարժեք մետաղների կշռային ձուլվածքներով:

Հայաստանում հայտնաբերվել են սոսկ հատ ու կենտ նմուշներով արխայիկ պատկերատիպի արծաթյա դրամներ, որոնք չեն կարող պատկերացում տալ ժամանակի դրամական տնտեսության մասին: Դրանցից մեկը արեմենյան սիկղն է, գտնված նախկին Երևանյան նահանգում: Մյուսը VI—V դարերի ատտիկյան շորեքդրամյան է, որը գրվագվել է Աթենք քաղաքում և հավանաբար առևտրի շնորհիվ բերվել է Սիսիան, ուր հայտնաբերվել է տեղի շինարարական աշխատանքների միջոցին: Երրորդ և չորրորդ օրինակները բացահայտվել են 1956 թվականին, էրբուռնի ամրոցի հնագիտական պեղումների ժամանակ և վերաբերում են VI—V դարերին: Սրանք նույնանման, սակայն տարբեր կնիքներով գրվագված խիստ փոքր արժեչափի (արծաթի քաշով մոտ 0,8 գրամ) դրամական միավորներ են, որոնք արխայիկ շրջանում մասսայաբար թողարկվում էին Փոքր Ասիայի հոնիական քաղաքներում, առավելապես Միլետում, և հայտնի էին նաև «միլետյան» անունով:

Սաուրապական դրամներ: Արեմենյանների տիրակալության վերջին շրջանում՝ մ. թ. ա. V դարի վերջերից և առավելապես IV դարում, տեղական սատրապները նվաճել էին սեփական դրամներ թողարկելու իրավունքը: Այդ սատրապական դրամների շարքում պահպանվել են այնպիսի դրամական միավորներ, որոնք թողարկվել են Հայաստանի արեմենյան կառավարիչների՝ Տիրիբազի և Օրոնտասի կողմից:

Տիրիբազի դրամները գրվագվել են Կիլիկիայի Իսսոս, Սոլի, Մալլոս և Տարսոն քաղաքներում, մ. թ. ա. 386—380 թվականներին: Դրանց վրա նշված էին Տիրիբազի և հիշյալ քաղաքների անունները. ըստ որում թե՛ միայն հունարեն և թե՛ արեմենյան՝ հունարեն ու արամեերեն արձանագրություններով: Տիրիբազի դրամները կրում էին իրենց վրա Ահուրամազդայի, Բահալի, Հերակլեսի, Անահիտի, Դիոնիսի պատկերները, ինչպես նաև իրեն Տիրիբազի դիմանկարները⁷⁵: Կշռային տվյալներով դրանք պատկանում են արեմենյան սիստեմին. ըստ որում թողարկվել են բացառապես արծաթից: Դրանք մեծ մասամբ կրկնակի դրամներ (11,20 գրամ) և այդ նույն սիստեմի փոքր արժեչափի միավորներ՝ օրողեսներ (ὄρῶνς) են: Ծագելով Կիլիկիայից, Տիրիբազի դրամները շրջանառության մեջ են եղել ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի տարանցիկ առևտրի համար կարևոր նշանակություն ու-

⁷⁴ *See V. Head, Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics, London, 1963, էջ 827—829:*

⁷⁵ *See G. F. Hill, Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia, London, 1900, էջ 90, № 3, էջ 100 № 28, էջ 148 № 26, էջ 149 № 27, էջ 161 № 12, ադ. XV № 3, ադ. XXVI № 2, 3, ադ. XXIX № 1:*

նեցող Մոփքի և հավանաբար Փոքր Հայքի տնտեսական կենտրոններում, որոնք ենթակա էին նրա անմիջական իշխանությունը:

Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի (Երվանդ) դրամները հայտնի են ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա օրինակներով, թողարկված մ. թ. ա. 362 թվականին Լամպսակ, Կլադոմեն և այլ քաղաքներում: Դրանց թողարկումը պայմանավորված էր տեղական պահանջներով: Օրոնտասի դրամների վրա դրոշմվել են հեթանոսական աստվածներ Զևսի, Աթենասի պատկերները և արևի պաշտամունքին վերաբերող խորհրդանշաններ, ինչպես նաև աքեմենյան տիրակալների ու իրեն՝ Օրոնտասի դիմանկարները⁷⁶:

Դրամական տնտեսությունը վաղ-հելլենիստական շրջանում: Չորրորդ դարի վերջերից Հայաստանն ընդգրկվում է հելլենիստական դրամների շրջանառության ոլորտը: Հայկական շուկաներն են թափանցում ատտիկյան սիստեմի ոսկյա ու արծաթյա դրամները: Վերջիններս լայն ճանաչում էին գտել միջազգային առևտրում:

Ատտիկյան սիստեմի հիմնական միավորն ոսկու գծով կոչվում էր ստատեր $\sigma\tau\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho$ (հայերենում՝ «սատեր»), որի օրինական կշիռը սահմանված էր 8,60 գրամ: Ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը հելլենիստական դարաշրջանում արդեն դարձել էր 1:10: Հիմնական միավորն արծաթի գծով կոչվում էր դրախմե (δραχμή) — 4,36 գրամ օրինական քաշով (հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես «դրաքմե» կամ «դրամ»): Առևտրում մեկ ոսկյա ստատերը փոխանակվում էր 20 արծաթե դրախմեի հետ: Ատտիկյան սիստեմի կշռային ստորաբաժանումների շարքում փոքր միավորները հանդիսանում էին քաղկոսը ($\chi\alpha\lambda\kappa\omicron\varsigma$)՝ 0,091 գրամ և այնուհետև օբոլոսը՝ 0,728 գրամ: Մեկ օբոլոսը կազմված էր 8 քաղկոսից: Ամենամեծ միավորը տաղանտն էր ($\tau\acute{\alpha}\lambda\alpha\iota\tau\omicron\nu$ — հայերեն՝ «քանքար») որը կշռում էր 26196,2 գրամ և դրանից հետո մնասը՝ 436,69 գրամ: Մեկ տաղանտը հավասար էր 60 մնասի: Սակայն հիմնական դրամային միավորը, ինչպես նշվեց, դրախմեն էր, որի օրինական քաշը հավասար էր վեց օբոլոսի, այսինքն 4,366 գրամի: Խոշոր քաշի միավորները՝ տաղանտը և մնասը, դրամական շրջանառության մեջ ունեին առավելապես հաշվային նշանակություն: Ոսկյա դրամներ համեմատաբար քիչ էին թողարկվում, վճարումը կատարվում էր հիմնականում արծաթյա դրախմեներով (դրամյաններով) և տետրադրախմեներով (չորեքդրամյաններով), որոնք դրվագվում էին մասսայաբար: Չորեքդրամյանի ($\tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\delta\rho\alpha\chi\mu\omicron\nu$) օրինական կշիռը կազմում էր 17,46 գրամ:

Սակայն մինչև IV դարի վերջը աքեմենյանների դրամական սիստեմը դեռևս չէր կորցրել իր տեղական նշանակությունը: Այսպես, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը նվաճել էին Իրանը, բռնադրաված ոսկու պաշարներից զերվագում էին կրկնակի բահեկաններ՝ նույն հին պարսկական կշռային սիստեմի սկզբունքով և անցյալում ընդունված աքեմենյան դրամների պատկերատիպով: Փոքր Հայքում Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ենթակա սատրապ Միթրենեսին

⁷⁶ S. E. Babelon, Inventaire sommaire de la collection Waddington, Paris, 1898, էջ 75, №№ 1361—1963, աղ. III, №№ 1—3.

(Միհրան) վերագրված արծաթյա դրամները⁷⁷ նույնպես իրենց կշռային տրվյալներով աքեմենյան կրկնակի դրախմանոցներ էին: Դրանք թողարկվել են 331—330 թվականներին:

Բայց այս կարգի դրամները, շրջանառության համար բնորոշ չէին: Նրանց թողարկումը գնալով դադարում էր, մինչդեռ առատորեն տարածվում էին Մակիդոնացու արծաթյա դրախմանոցներն ու տետրադրախմանոցները, որոնց վրա միշտ որպես կանոն դրոշմված էր Հերակլեսի դիուխը՝ Ալեքսանդրի դիմագծերով և աստվածահայր Զևսի կերպարը՝ իր պաշտամունքի խորհրդանշաններով: Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներում ամենուրեք հայտնի էին նմանօրինակ արծաթյա դրամները⁷⁸, Վերջիններից բացի, Ալեքսանդրի անվան հունատառ գրությամբ շուկա էին մտնում նաև ոսկյա դրամներ Աթենասի և հաղթանակի պատկերներով⁷⁹:

Հետագայում միջազգային առևտրի բերումով Հայաստան են թափանցում սելևկյան, ինչպես նաև պարթևական արծաթյա դրամները: Սրանց շրջանառությունն արդեն մ. թ. ա. II դարի վերջերից ընթանում էր Հռոմի հանրապետական դրամների հետ միաժամանակ⁸⁰:

Հայկական առաջին դրամները: Հայաստանի դրամական տնտեսության զարգացման այս փուլում (մ. թ. ա. III—II դարեր) ծագում են հայկական դրամների անդրանիկ օրինակները: Նրանց թողարկումը կատարվում էր Մոփբում և Փոքր Հայքում առաջացած հայկական թագավորությունների կողմից⁸¹: Այս շրջանի հայկական դրամները ոչ թե ոսկուց կամ արծաթից էին, այլ պղնձից և ունեին զուտ տեղական նշանակություն՝ ներքին շուկայի ոլորտից դուրս չէին անցնում: Դրանով էլ նշվում է այն իրողությունը, որ Փոքր Հայքի ու Մոփբի մեջ III—II դարերում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ մանր առևտուրն անգամ կատարվում էր դրամով, մի հանգամանք, որ կարող է առաջանալ դրամի ֆունկցիոնալ նշանակության լիակատար ծավալման, քաղաքային կյանքի և նրա առևտրի խորացման պայմաններում:

Մոփբի կամ Փոքր Հայքի հայկական դրամներն իրենց կշռային տվյալներով ատտիկյան էին: Դրանք թողարկվել են. Քարասպես (մ. թ. ա. III դար ()),

⁷⁷ Տե՛ս O. Blau Die Herren von Sophene und deren Münzen, „Numismatische Zeitschrift“, IX, 1877, Wien, էջ 99—102:

⁷⁸ Տե՛ս E. Д. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, «Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926, էջ 15:

⁷⁹ Տե՛ս L. Müller, Numismatique d'Alexandre le Grand, Basel—Stuttgart, 1957:

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Շահնազարյան, Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը, «Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի աշխատություններ», հատ. II, Երևան, 1949, էջ 9:

⁸¹ Տե՛ս E. Q. Visconti, Iconographie grecque, tome second, Paris, 1811 էջ 243—273, աղ. XLV; J. Eckhel, Doctrina numorum veterum, Pars I, De numis urbium, populorum, regium, vol. III, editio secunda, Vindobonae, 1828, էջ 202—208, 247—248; V. Langlois, Numismatique générale de l'Arménie, Paris, 1859, էջ 11—12; O. Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen, էջ 113—114; J. Friedlaender, Satrapenmünzen. „Zeitschrift für Numismatik, IV Band, էջ 266—267; E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCI—CC, աղ. XXIX.

Արշամ (մ. թ. ա. 230 թ. շուրջ), Աբդիսարես և Քսերքսես (մ. թ. ա. II դարի վերջը) թագավորների իշխանության տարիներին:

Ըստ պատկերատիպի այդ դրամներն ունենալով տեղական բնորոշ գծեր, արտացոլում են նաև աղերսներ սելևկյան, պարթևական և կապադովկիական դրամների հետ: Հելլենիստական դարաշրջանին յուրահատուկ հայկական այդ դրամների վրա պատկերված են մի կողմից թագավորների դիմանկարները, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային խորհրդանշաններ՝ արծիվ, ձի, ինչպես նաև հաղթության, Աթենաս և Անահիտ դիցուհիների կերպարները: Վերջիններիս շուրջ հունարեն գրվում էին միապետների անուններն ու երբեմն հայրանունները: Հեթանոսական պատկերների հետ միասին միապետի անձնանվան հիշատակումը դրամների վրա թերևս արտացոլում էր թագավորի պաշտամունքի գաղափարը: Վերոհիշյալ հայ թագավորների դրամները թողարկվել են հավանաբար Արշամաշատ, Արևաթիակերտ և այլ հայկական քաղաքներում:

Արտաշեսյան քաղաքավորների դրամները: Երկրի հետագա զարգացումը, նրա քաղաքական-տնտեսական հզորացումը II—I դարերում պայմանավորեց հայկական դրամների ավելի ծավալուն թողարկումը Արտաշեսյանների օրոք: Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ նշանակալից է դառնում տեղական դրամների դերը: Սրանք միջազգային ճանաչում գտան մասնավորապես Տիգրան Մեծի թագավորության տարիներին: Ըստ նորագույն դասակարգման⁸², Արտաշեսյաններից դրամներ են թողարկել հետևյալ արքաները.

Տիգրան Ա (?—95)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Մեծ (95—55)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտավազդ Բ (55—34)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտաշես Բ (30—20)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Գ (20—8)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Տիգրան Դ (8—5)	պղնձյա դրամներ

և հտարտաշեսյան շրջանում՝

Արտավազդ Դ (4—6)	արծաթյա դրամներ
Տիգրան Ե (6)	պղնձյա դրամներ

Սրանցից յուրաքանչյուրին պատկանող դրամների վրա մի կողմից դրոշմված էր արքայի դիմանկարը: Դրամներով է, որ պահպանվել են Արտաշեսյան արքաների պաշտոնական դիմաձևկարները, կերտված նրանց անհատականությանը: Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ օտարամուտ դրամների շարքում հայոց ազգային դրամական միավորները ճանաչելի են առաջին իսկ հայացքից՝ նրանց վրա պատկերված արքայական այն թագի ձևով, որ կրում էին Արտաշեսյան թագավորները:

Դրամների մյուս կողմերին նշված պատկերներով, խորհրդանիշերով և արձանագրություններով հաղորդվում էին առաջնահերթ տեղեկություններ Հա-

⁸² Sku P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Reprinted from the American Numismatic Society, „Museum Notes“, 14, New-York, 1968, ադ. IX—XI;

յաստանի վիճակի մասին, կապված թագավորի անվան հետ, որի պատկերը դիտվում էր դրամի վրա: Այսպես, օրինակ, Տիգրան Ա-ին վերագրվող դրամների մյուս կողմերին մերթ աստվածահայր Արամազդն է՝ իր պաշտամունքի խորհրդանիշներով, մերթ հաղթանակի դիցուհին և հրբեմն իրեն՝ ինքնակալի կերպարը ողջ հասակով: Արձանագրությունները նվիրված էին նրա արքայական տիտղոսներին և հայտնի են հրեք տարբերակներով. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ—«Արքայի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի»:

Հիշյալ գրություններով հանդերձ Տիգրան Ա-ի դրամները միջազգային շրջանառություն չեն ունեցել: Նրանք սպասարկել են տեղական շուկայի պահանջները Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառներում⁸³:

Տիգրան Բ-ի դրամները: Տիգրան Մեծի իշխանության տարիներին ընդլայնվում է հայկական դրամների շրջանառության ոլորտը: Նրանք ընդունվում են ոչ միայն ներքին, այլ նաև արտաքին առևտրի միջազգային գործարքներում: Դրանք թողարկվում էին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ՝ Տիգրանի հզորության տարիներին, Ասորիքում: Հայաստանում նրա փողերանոցները գործում էին Տիգրանակերտում և Արտաշատում, իսկ Ասորիքում՝ վաճառաշահ Անտիոքում (Օրոնտ գետի վրա) և ավելի հարավ՝ Դամասկոսում⁸⁴: Իրենց կշռային չափերով, Տիգրան Մեծի դրամները հարադատորեն պահպանում էին ատտիկյան սիստեմի սկզբունքները: Տարածված էին առավելապես նրա արծաթյա դրախմանոցները (մեկգրամյան) և տետրադրախմանոցները (չորեքգրամյան), իսկ ներքին մանր առ ու ծախի համար՝ պղնձյա մեկ, կես և քառորդ միավորները:

Տիգրան Մեծը դրամների վրա հաճախ պատկերված է կիսանդրու չափով, դասական արվեստի ունակիստական ոճով, երիտասարդ դիմագծերով, Արևելքի հելլենիստական միապետների նման ածիլված երեսով, բայց զլխին այնպիսի թագով, որի նմանը չկար ժամանակակից և ոչ մի վեհապետի մոտ, ոչ Արևելքում և ոչ էլ Արևմուտքում⁸⁵, բացառյալ Տիգրանին և նթակա Կոմմագենեի արքայի թագը: Այդ թագը վերևում ավարտված է նառագայթաձև ելուստներով, հրբեմն սղոցի ատամների նման, իսկ ներքևից երկար, մինչև ուսերն հասնող ականջակալներով ու վզկալով, ըստ որում ճակատային մասում թագի վրայից կապված է արքայական ժապավենը և կենտրոնը զարգարված է արևի պաշտամունքի խորհրդանիշներով՝ աստղ՝ երկու յարժիվների միջև: Հաճախ դիտվում են նաև ծիրանու ծալքերը, ճարմանդված աջ ուսի մոտ: Առնակախորխա հայացքով Տիգրան Մեծի պատկերը (միշտ պրոֆիլ դեպի աջ) դրամի վրա վերցված է բուսական նախշերից կամ ուլունքներից հյուսված շրջանակի մեջ: Դրամի հակառակ կողմերին գրոշմում էին պաշտամունքային իմաստի

⁸³ *Sms H. Seyrig*, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955, էջ 84—88, աղ. 1:

⁸⁴ *Sms E. T. Newell*, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, „Numismatic Notes and Monographs“, № 81, „The American Numismatic Society“, New York, 1939, էջ 95—107:

⁸⁵ *Sms P. Gardner*, The Seleucid Kings of Syria, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Bologna, 1963, էջ 103—105, աղ. XXVII.

խորհրդանշաններ, առավելապես երկրի մայր աստվածուհու կերպարը, բազմաժայռաբևեռի վրա, ձևաբան արձաններու ճյուղ, բրդաձև թագը գլխին, իսկ ոտքերի տակ ջրի աստվածուհւթյան անձնավորումը՝ լողացող մարդու մերկամարմին կերպարանքով:

Դեռևս Սելեկյանների վաղ ժամանակներից երկրի ասպհոլության համար կանգնեցվել էր այդ դիցուհու արձանը մայրաքաղաքի՝ Անտիոքի մոտ, բարձրության վրա, Որոնտ գետի ափին: Տիգրանի օրոք պիտության անվտանգության այդ գաղափարը՝ նույն արձանի ձևով, դարձել էր գլխավոր խորհրդանշանը նրա դրամների վրա, այն տարբերությամբ, սակայն, որ ցորենի հասկի փոխարեն, որ կրում էր իր ձևըում Անտիոքի դիցուհին հուշարձանում, դրամի վրա նա ուներ արձաններու ճյուղ:

Դամասկոսում կտրված դրամների վրա այդ նույն կերպարը պատկերված է առատության եղջյուրով⁸⁶: Հայկական քաղաքներում այն դիտվում էր իբրև ողջ երկրի բախտի, բերքի, պաշտպանության ու փրկության մայր աստվածուհին՝ Անահիտը: Բացի այդ կերպարից, Տիգրան Մեծի դրամների դրոշմը, հատկապես պղնձյա միավորների գծով, ներկայացնում է հաղթանակի թևավոր դիցուհուն և կամ դուցազն վահագնին⁸⁷, ինչպես նաև պաշտամունքային այլ նշաններ: Իրենց վրա ունեցած արձանագրություններով, Տիգրան Մեծի դրամները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ ΒΑΣΙΛΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Տիգրանի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—հունատառ խորագրերով՝ «Արքայից-արքայի Տիգրանի»:

Խորագրերի առաջին ձևն առավել բնորոշ է հղել Ասորիքի քաղաքներում թողարկված դրամների համար: Ավագն Անտիոքում նման տետրադրախմբներ գրվագվել են մ. թ. ա. 83-78 թվականներին, իսկ Դամասկոսում՝ 72-69 թվականներին, ըստ որում դամասկոսյան դրամների վրա նշվում էին նաև նրանց թողարկման տարեթվերը, հաշված Սելեկյան տոմարով⁸⁸: Բուն Հայաստանում հավանաբար՝ Արտաշատում, թողարկված՝ Տիգրան Մեծի արծաթյա դրամները իրենց վրա կրում էին առավելապես «Արքայից-արքա» տիտղոսը⁸⁹: Այդպիսիները պահպանվել են մ. թ. ա. 77-73 թվականներից:

Այս հիմնականից բացի, Տիգրան Մեծի օրոք հայկական դրամների պատկերատիպը լրացվում էր նաև փողերանոցներին և նրանց կառավարիչներին՝ վերաբերող մենագրերով⁹⁰:

Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների դրամները: Արտավազդ Բ (55—34), թագավորի իշխանության տարիներին դրամների թողարկումը կատարվում էր գերազանցապես Հայաստանում: Հետևելով անցյալում ընդունված կանոններ-

⁸⁶ *See* E. T. Newell, Late Seleucid mints in Ake-Ptolemais and Damascus, *պ.* XVII № 148—152.

⁸⁷ *See* P. Gardner, The Seleucid Kings of Syria, էջ 105 № 18. *պ.* XXVIII № 11: A. von Petrovich, Arsaciden-Münzen, Wien, 1904, էջ 191.

⁸⁸ *See* G. Macdonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian collection University of Glasgow, vol. III, Glasgow, 1905 էջ 1—5, *պ.* XLIII, № 1; E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, էջ 95—107.

⁸⁹ *See* H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, էջ 121.

⁹⁰ *See* T. Newell, Late Seleucid Mints, էջ 107.

րին, դրամների մի կողմի վրա դրոշմում էին Արտավազդի դիմաքանդակը, կիսամարմինը շափով, հայկական թագը գլխին, երիտասարդ դեմքով, արքայական դարդարանքներով՝ ականջին օղ, պարանոցին մանյակներ, ուսին՝ ծիրանի, իսկ հակառակ կողմին պատկերվում էր շորս ձեռքով լծված երկանիվ մի մարտակառք՝ արշավի ընթացքում: Մարտակառքը վարող կերպարանքը հավանաբար ինքը հայոց արքան էր, որին վերեւից պսակ էր բերում հաղթանակի դիցուհին: Այդ ողջ պատկերի շուրջ նշվում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ հունատառ խորագիրը՝ «Արքայից-արքա Արտավազդի», այն տիտղոսաձևը, որն ընդունված էր Տիգրան Մեծի հզորության ժամանակներից: Հայկական դրամների թողարկումը Արտավազդ Բ-ի օրոք նույնպես կատարվում էր ատտիկյան սիստեմով: Պահպանվել են առավելագույնս դրախմանոցները⁹¹, իսկ տեսրագրախմանոցները և պղնձյա միավորները հազվագյուտ են: Հայաստանում գտնված մի բացառիկ տեսրագրախմանի վրա Արտավազդը բացի իր հիմնական տիտղոսից, հուշակված է նաև ΘΕΙΟΥ այսինքն «Աստվածայինի» մակդիրով⁹²: Արտավազդ Բ-ի պղնձյա դրամների վրա ընդունված էր դրոշմել հաղթանակի թևավոր դիցուհու կերպարը⁹³: Նրա թագավորության վերջին տարիներին հռոմեական զորքի արշավանքները, Արտավազդի ձեռքակալությունը և ի վերջո նահատակությունը առժամանակ կասեցրին հայկական ազգային դրամների թողարկումը: Հաջորդ տարիներից հայտնի է Արտավազդի որդու՝ Արտաշես Բ (30-20) հայոց թագավորի պղնձյա դրամը, որի մի կողմին դրոշմած է տակավին երիտասարդ դիմագծերով Արտաշես Բ-ի դիմաքանդակը՝ կիսանդուռ շափով, գլխին պսակական թագը, ներկայացված ճիշտ այն ձևով, ինչ հայտնի է իր հոր դրամներով: Մյուս կողմին ցույց է տրված հաղթություն բերող դիցուհին՝ պսակը ձեռքին, սլացիկ վազքի մեջ և հունատառ արձանագրությամբ: Արտաշեսը հուշակված է իբրև «Մեծ արքա»: Հիրավի, նա շուրջ տասը տարի գլխավորից իր ժողովրդի պայքարը հռոմեական նվաճողների դեմ՝ երկրի անկախություն համար, և նրա «Մեծ արքա» կոչվելը հայերի համար միանգամայն օրինական էր: Անշուշտ այս եզակի պղնձյա դրամով⁹⁴ հնարավոր չէ պատկերացում կազմել 30-20 թվականների հայկական դրամների մասին: Ըստ էության այդ ժամանակամիջոցը մնում է բաց:

Արդեն հաջորդ հայոց թագավորի՝ Տիգրան Գ-ի իշխանության տարիներից պահպանված հայկական դրամները հայտնի են սրոշակի պատկերատիպերով: Բացի արքայի դիմաքանդակից, Տիգրան Գ-ի դրամների վրա (հակառակ կողմերին) հունատառ արձանագրությունները և պատկերները հայտնի են երկու հիմնական տեսակներով:

⁹¹ Տե՛ս W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 101 աղ. XIV № 2:

⁹² Տե՛ս Ch. Muschegjan, Eine tetradrachme Artavazdes II. „Bibliotheca classica orientalis“, 11 Jahrgang, Heft 4, Berlin, 1966, էջ 208—209:

⁹³ Տե՛ս Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, Գալաճյան ժողովածու, դրամ № 17620 (պղինձ):

⁹⁴ Տե՛ս P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, էջ 63:

Ա. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ, այսինքն «Արքայի Մեծի Տիգրանի հայրասերի և հելլենասերի» տիտղոսով, թագավորի կերպարը կանգնած դեպի ձախ, հագին երկար պատմուճան, գլխին հայոց թագը, աջ ձեռքը պարզած առաջ, իսկ ձախտով երկար գավազանը բռնած:

Բ) ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΘΕΟΥ, այսինքն՝ «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծու», ըստ որում արձանագրությունը նշված է հաղթանակի թևավոր դիցուհու շուրջ, որ պատկերված է դրամի կենտրոնում:

Այս երկրորդ տեսակից հայտնի են պղնձյա դրամական միավորներ, որոնց շարքում կան որոշ տարբերակներ: Հաղթանակի դիցուհին մերթ փոխարինվում է փղի պատկերով, մի ալ տարբերակի վրա նույն արձանագրությունը նշվում է առյուծի գլխի և կամ միայնակ վազող ձիու շուրջ: Բոլոր դեպքերում արձանագրությունը պահպանվում է «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծու» ձևով: Հիշյալ դրամների թողարկման հիմնական կենտրոնը հավանաբար Արտաշատն էր և նրանց շրջանառությունը հայկական շուկաներից դուրս չի անցել⁹⁵:

Վերջին Արտաշեսյանների դրամները: Վերջին Արտաշեսյանների օրոք Հայաստանում ազգային դրամների թողարկումը խիստ սահմանափակ է դառնում: Արդին Տիգրան Դ արքայի պատկերով դրամները հայտնի են բացառապես պղնձյա միավորներով, մի իրողություն, որ վկայում է նրանց զուտ տեղական նշանակության մասին: Ի տարբերություն իր դրամի բոլոր նախորդ արքաների, Արտաշեսյան Տիգրան Դ հայոց թագավորը դրամների վրա պատկերված է միանգամայն ինքնատիպ. նա կրում է պատկառելի մորուք և ունի տարեց մարգուն բնորոշ դիմագծեր, որով մեծապես հեռացած է հելլենիստական Արևմուտքի արքայական կերպարներից: Չլիներ նրա գլխին Արտաշեսյան թագը, հագիվ թե կարելի լիներ տարբերել նրան պարթևական արքաներից: Այս Տիգրան Դ-ի դրամների վրա նշված արձանագրությունները հանդես են բերված երեք հիմնական տարբերակով. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ — «Արքայի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ — «Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ — «Արքայի Մեծի Տիգրանի»:

Առաջին տիտղոսաձևը նշված է բարի ճակատագրի կամ հաղթանակի դիցուհու պատկերների հետ: Երկրորդը՝ հանդես է բերված Աթենասի կերպարի, իսկ երրորդը՝ Վահագնի և կամ փղի պատկերների հետ: Նման դրամներ թողարկվել են Տիգրան Դ-ի թագավորության առաջին շրջանում մ. թ. ա. 8-5 թվականներին⁹⁶: Հետագայում, երբ Տիգրան Դ-ը երկրորդ անգամ հաստատվեց հայոց դահի վրա, իր քրոջ՝ էրատի հետ միասին (մ. թ. ա. 2-ից մինչև մ. թ. 1 թվականը), այդ շուրջ երեք տարիների ընթացքում ևս թողարկվել են պղնձյա դրամներ, որոնց վրա մի կողմից պատկերված է Տիգրան Դ-ը, իսկ մյուս կողմից՝ էրատի թագուհին, ըստ որում երկուսն էլ կիսանդրու չափով⁹⁷:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63—64:

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64—65:

⁹⁷ Տե՛ս Государственный Эрмитаж, Собрание античных монет, рукописный каталог, № 19416; E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, աղ. XXIX, № 21:

Ուշագրավ է, որ Տիգրան Դ-ի այս դրամների վրա դեռևս նշվում է իր պապերից ժառանգած տիտղոսը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ («Արքայից-արքա») ձևով: Իսկ էրատո թագուհու դիմանկարի շուրջն արձանագրվում է պարզապես ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΙ ΑΔΕΛΦΗ այսինքն «էրատո՝ արքայի Տիգրանի քույրը»:

Տիգրան Դ-ի և էրատոյի դրամներով ավարտվում է Արտաշեսյան հարստության դրամահատական գործունեությունը: Արտաշեսյաններից հետո հայ ազգային դրամների թողարկումը դադարեցավ կանգ առավ:

Հռոմեական վաղ շխադամներ Հայաստանի հիշատակմամբ: Դեռևս հանրապետության անկման տարիներից առանձին հռոմեական զորավարներ սովորություն էին դարձրել իրենց արշավանքների ու հաղթանակների փառքը հավերժացնելու համար ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա շքադրամներ թողարկել: Հայաստանի կապակցությամբ առաջին հռոմեական շքադրամները թողարկվել են Մարկոս Անտոնինոսի կողմից: Դրանք դենարներ էին, դրվագված մ. թ. ա. 35-34 թվականներին Փոքր Ասիայում և հավանաբար Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում: Նրանց մի կողմին դրոշմված է Մ. Անտոնինոսի դիմաքանդակը և շուրջը անձնանունը՝ տիտղոսների հիշատակությամբ՝ ANTONIVS AVGVRCOS. DES. ITER. ET TERT.: Դրամի մյուս կողմին պատկերված է հայկական թագը՝ նետ ու աղեղի միջև, և լատինատառ կրճատ արձանագրված Անտոնինոսի տիտղոսները. «ինքնակալ երրորդ անգամ, եռապետ, հանրապետության օրենքով հաստատված»:

Հայտնի են նաև Մ. Անտոնինոսի 32—31 թվականներին թողարկված արծաթյա դրամները, որոնց վրա Անտոնինոսի գլխատեղում նշված է հայոց թագը, և շուրջը գրված՝ ANTONI ARMENIA DEVICTA, այսինքն՝ «Անտոնինոս. Հայաստանը հաղթված»: Մյուս երեսին ներկայացված է Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի կիսանդրին, շուրջը արձանագրված՝ «Կլեոպատրայի, թագավորների և թագավորների որդիների թագուհու»:

Կայսրության հաստատման տարիներին այդ դրամները շրջանառությունից դուրս չեն եկել: Օգոստոսը, հետևելով Մ. Անտոնինոսին, ինքը ևս արդեն մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկում է շքադրամներ, նվիրված Հայաստանին: Այդ շքադրամներից պահպանվել են ոսկյա ու արծաթյա նմուշներ, ըստ որում տարբեր պատկերներով և արձանագրություններով: Դրանցից մեկի վրա հստակորեն դիտվում է Օգոստոս Օկտավիանոսի դիմաքանդակը, տակը գրված՝ AVGVSTVS: Մյուս կողմին պատկերված է Հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը գետին է տապալում ցուլին: Այդ տեսարանի վերևում գրված է՝ ARMENIA, ներքևում՝ CAPTA, այսինքն՝ «Հայաստանը նվաճված»: Ոսկյա այդ դրամը թողարկվել էր Արևելքում, թերևս հայկական քաղաքներում այդ տարիներին գործող փողերանոցներից մեկում:

Հռոմում մ. թ. ա. 13 թվականին թողարկվեցին նաև արծաթյա շքադրամներ, որոնց վրա պատկերված է մարդկային կերպարանք՝ հայոց թագը գլխին, ծնկաշոք դիրքով, ձեռքերը պարզած և շուրջը գրված CAESAR DIVI F. ARME. CAPT. («Կեսար, աստծո որդի. Հայաստանը նվաճված»): Այդ

նույն դինարի հակառակ կողմի վրա Հռոմը ներկայացված է Աղատուիթյան դիցուհու կերպարով:

Նմանօրինակ արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են տարբերակներ, որոնց վրա Աղատուիթյան դիցուհու կերպարը փոխարինված է արիուիթյան աստվածուհու՝ Վիրտուսի պատկերով, իսկ Հայաստանը ներկայացված է իբրև ռազմիկ, գլխին թագ կամ սաղավարտ, ձեռքերը հնազանդորեն իրանին մոտ պահած և կամ ղենքերով հանդերձ (նիզակ, աղեղ) մարմնին կապված: Օգոստոս Օկտավիանոսի մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկված արծաթ շքադրամներից հայտնի են նաև այնպիսները, որոնց վրա պատկերված է հայոց թագը, ղենքերը (նետ ու աղեղ) և վերևից ու ներքևից արձանագրված՝ ARMENIA CAPTA («Հայաստանը նվաճված») կամ՝ ARMENIA RECEPTA («Հայաստանը վերստին նվաճված») խոսքերը: Այս շքադրամները մասսայական թողարկում չեն ունեցել, հետևաբար Հայաստանում և ընդհանրապես միջազգային շրջանառության մեջ լայն տարածում չէին կարող ունենալ:

Այս շքադրամների թողարկման փաստը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանակություն էր տալիս Հռոմը Հայաստանին՝ իր արևելյան քաղաքականության մեջ:

ԲԱԺԻՆ Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱԲԹԵՎԱԿԱՆ

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԻՅ ՀԵՏՈ**

**1. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I ԴԱՐԻ
ՍԿԶԲԵՐԻՆ: ՀՌՈՄԸ, ՊԱՐԹԵՎԱՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ**

Հոռմեական ֆաղափականությունը Հայաստանում մ. թ. ա. I դարի վերջերին և մ. թ. I դարի սկզբներին: Արտաշեսյան հարստության անկումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը իրավական տեսակետից մնում էր Հոռմեական կայսրության քաղաքական ոլորտում: Հայոց թագավորը, իբրև «հոռմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից», պարտավոր էր շխախտել այն քաղաքական վիճակը, որ ստեղծվել էր Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև մ. թ. ա. 66 թվականին կնքված Արտաշատի դաշնագրից հետո:

Արտաշեսյան դինաստիան այլևս չկար, բայց մնում էին Հոռմի իրավունքները Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ: Հոռմեական կայսրն իրեն իրավասու էր համարում միջամտելու Մեծ Հայքի գահակալական վեճերին և սովորաբար «Մեծ Հայքի թագավորի» տիտղոսը շնորհում էր իրեն ցանկալի կամ իր առաջադրած թեկնածուին: Այդ թեկնածուները, սովորաբար, արհնակցական կապ չունեին Արտաշեսյան դինաստիայի հետ կամ ունեին շատ հեռավոր կապեր, բայց դրանք հայտարարվում էին «օրինավոր» ժառանգներ և երբևից ստանում էին դինաստիական «Արտաշես» կամ «Տիգրան» անունները:

Ստեղծված իրադրությունը սկզբնական շրջանում մի կերպ հանդուրժում էին պարթև Արշակունիները, քանի դեռ կլանված էին ներքին գահակալական կռիվներով և հնարավորություն չունեին միջամտելու հայկական հարցին:

Հոռմը իր քաղաքական ազդեցությունը Հայաստանում և Պարթևստանում օրըստօրն ուժեղացնում էր պատանդներ ստանալու միջոցով, քաղաքականություն, որ իր ձևակերպումն ստացավ Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 31 — մ. թ. 14) օրոք:

Այսպես, մ. թ. ա. 30 թվականին, կրթ Օգոստոսը դրավեց Եղիպտոսի մայրաքաղաք Ալեքսանդրիան, իր հետ Հոռմ տարավ Արտավազդ Բ-ի գերությունից «փրկված» ընտանիքի անդամներին, որտեղ սրանք մեծանում ու դաստիարակվում էին հոռմեական ոգով: Սրանցից որեէ մեկը, Հոռմի շնորհիվ թագավորելով Հայաստանում, սովորաբար իրեն հայտարարում էր «հոռմեական» (φιλωραμαχος) և իր շուրջն էր համախմբում իր համախոհներին և հայ

ավագանու անդամներին, որոնք ստանում էին բարձր պաշտոններ՝ «արքունի գործակալություններ»։ Այսպես ժամանակի ընթացքում հայ ավագանու մեջ առաջ է գալիս «հոռոմիասեր» թեր, որը Հռոմի քաղաքականության հենարանն է դառնում հրկրում¹։

Այսպես նաև Պարթևստանում կայսրին ուղարկված պատանդը մի միջոց էր դահի «օրինական ժառանգի» համար՝ ազատվելու իր ախոյանից։ Սակայն հաճախ այդ պատանդը, որն անպայման Արշակունիների տոհմից էր, դառնում էր Հռոմի ձեռքին մի կարևոր գործիք, պարթևական պետության ներքին գործերին խառնվելու համար։ Այս հոգի վրա պարթևական արքունիքում ակադի ունեցող մշտական գահակալական կռիվները թուլացնում էին Արշակունիների պետությունը, և հաճախ պարթև Արշակունիները ևս բավարարում էին Հռոմի պահանջները՝ պատանդ ուղարկելու կայսեր, որպեսզի այդ միջոցով պարթևական դահի «օրինական ժառանգը» ազատվեր իր ախոյանից։

Այսպիսով, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Պարթևստանում Հռոմը կարողանում էր ստեղծել իր կողմնակիցների խմբավորում, որը աշխարհակալական քաղաքականության շահերին էր ծառայում։

Հռոմեական կայսրության նվաճողական ֆաղափականության ճգնաժամը։ Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը կայսրության սահմանները հասցրել էր մինչև Հոննոս, Դանուբ և Սփրատ գետերը։ Այդ լայնածավալ սահմանագծերը հարկավոր էր պաշտպանել և անհրաժեշտ էր ունենալ սահմանապահ զորամասեր, իսկ զինվորական ռեզերվները շատ ավելի դանդաղ էին աճում, քան տերիտորիաները։

Այդ կապակցությամբ հռոմեական բանակի վատթարացած վիճակը դարձավ կայսրության տկարացման հիմնական պատճառը։

Առաջինը, որ գիտակցեց ստեղծված դրությունը, Օգոստոս կայսրն էր։ Նա թագավորության վերջին տարիներին իր հաջորդներին կտակեց չընդլայնել կայսրության սահմանները։ Համաձայն Դիոն Կասսիոսի, Օգոստոսն իր արքունիքին «խորհուրդ տվեց սահմանափակվել եղածով և ցանկություն չունենալ ընդլայնելու կայսրությունը, որովհետև այն դժվար կլինի պահպանել»²։

Հռոմին, այսպիսով, այլ բան չէր մնում Արևելքում, քան հանդուրժել կախյալ թագավորությունների սխտեմը³։ Նման կախյալ թագավորություններ էին Պոնտոսը, «Հենիոթիսների և մարեյոնների թագավորությունը», Փոքր Հայքը, Կոմմագենեն, Քալկիսը⁴ Կելեսիրիայում, Պալմիրան, Հրեաստանը, որոնք ընկած էին երկու ախոյանների՝ Հռոմի ու պարթև Արշակունիների միջև և մի կերպ ստանում էին կայսրության գերիշխանությունը։

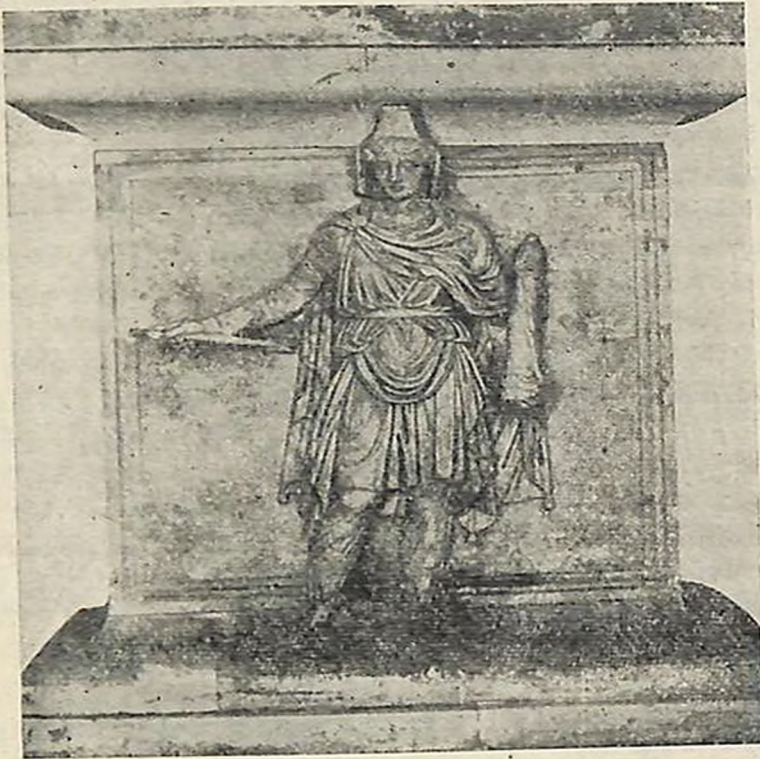
¹ Տե՛ս 2. 3. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմում 190-են ն. ք. մինչև 428 թ. հ. ք., Վենետիկ, 1912, էջ 134—140։

² Dio, LXI, 33, 5։

³ Տե՛ս Օ. Յ. Կուդրյաշև, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, ВДИ, 1948, № 3, էջ 54։

⁴ Քալկիսի փոքրիկ թագավորությունը ղլխավորում էր հռոմեացիների կողմից նշանակված հայազգի դինաստներից մեկը (հավանաբար, Արտավազդ Բ-ի որդիներից), որոնք հայկական գահի հավակնորդ էին համարվում։

Կախյալ թագավորությունների սիստեմը, որ կայսրությունը իրրե ժառանգություն ստացել էր հանրապետությունից, մի միջոց էր, որով հռոմեական կառավարությունը պահում էր արևելյան սահմանագիծը: Սակայն հարձակողական գործողությունների համար Հռոմի «բարեկամ ու դաշնակից» թագավորների զորամասերը ամենեկին պիտանի չէին⁵: Մ. թ. ա. I դարի վերջին և մ. թ. I դարի սկզբին հռոմեական արևելյան սահմանագծից այն կողմը (Մեծ Հայք և Պարթևական թագավորություն) այնպիսի վիճակ էր ստեղծվել, որ թիլազրոդ կողմը մնում էր Հռոմը:

Հայաստանը անձնավորող արձան. Նեապոլիս

Անկայուն վիճակ պարթևական բազավորության քիկունքում: Պարթևական աշխարհակալությունը ներքուստ միատարր չէր և բացակայում էր անհրաժեշտ էթնիկական ու քաղաքական զոդվածությունը: Արշակունիների պետությունը ոչ միայն բաժանված էր առանձին կախյալ թագավորությունների, այլև խայտաբղիտ պատկեր էր ներկայացնում էթնիկական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման տեսակետից:

Պարթև Արշակունիների աշխարհակալությունը բաժանված էր երկու տարաբնույթ մասերի՝ արևմտյան և արևելյան սատրապությունների:

Արևմուտքում պարթևներին ենթակա էին Միջագետքը և Զագրոսյան լեռ-

⁵ См. О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии, էջ 55:

նաստանը, որը ձգվում էր մինչև Մարաստան: Այս հրկրամասերի ազդաբնակչության հիմնական տարրերն էին աեմական լեզուներով խոսող արամեացիներն ու արաբական ցեղերը, ինչպես և հույները, մասամբ՝ պարթևները և այլ իրանալեզու ցեղերը, որոնք, սակայն տնտեսապես և կուլտուրապես կապված էին ինքնավար քաղաքների հելլենացված վերնախավի հետ: Ահա պարթևներին խորթ այս միջավայրը՝ Ստորին Միջագետքը, անխուսափելիորեն դարձավ պարթև Արշակունիների քաղաքական կենտրոնը: Այն ժամանակվանից, երբ Տիգրան Բ Մեծը (95—55) նվաճեց պարթևների մայրաքաղաք էկբատանան (մ. թ. ա. շուրջ 89—85), պիտի հարց առաջանար պարթևական արքունիքը փոխադրելու Հյուսիսային Միջագետքից և Հայաստանից հեռու մի վայր: Միհրդատ Բ-ի հաջորդ, նոր գահ բարձրացած Որոդես Բ-ը (55—38/37) իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրոնը, որը աճել էր հելլենիստական աշխարհի երեք խոշորագույն կենտրոններից մեկի՝ Տիգրիսյան Սելևկիայի կողքին:

Քաղաքական տեսակետից պարթևական պետության արևմտյան սատրապուսթյունների հելլենացված քաղաքների վերնախավը, այդ թվում նաև այստեղ հաստատված պարթևական ավազանու մի մասը, դեմ չէր ընդհանուր լեզու գտնելու Հռոմի հետ և այդ դնով ամրապնդելու իր քաղաքական դիրքերը ու անկախ լինելու ինչպես Արշակունիներից, այնպես էլ՝ Հռոմից⁶:

Արևմտյան այս նահանգներին հակադրվում էին Պարթևստանի արևելյան և հյուսիս-արևելյան նահանգները՝ Մարաստանը, Պարթևաց աշխարհը՝ «Ապար աշխարհը», Մարգիանեն, Աստավանը, Ապավորդենեն (Ապավարկտիկենեն), Մակաստանը և սրանց հարակից հրկրամասերը: Սրանք հելլենականության դեմ պայքար էին մղում դեռևս Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում, իսկ այժմ, երբ Դրանպիանա-Մակաստանում ամրացած ռազմատենչ սակերն իրենց ձեռքն են վերցնում երկրի տնօրինությունը, այդ պայքարը ավելի մեծ ծավալ է ընդունում:

Պարթևական Իրանի այս արևելյան և հյուսիս-արևելյան սատրապուսթյուններում մեծ շարժում էր սկսվել տեղաբնակ ցեղերի միջև, որոնց մեջ ներքին պարզացումը հանգել էր դասակարգային հասարակարգի և պետականության ձևավորման: Ներքին պարզացման այս պրոցեսները հակադրվում էին հույն-մակեդոնական նվաճողների ստեղծած հելլենիստական քաղաքներին, որոնք օազիսներ էին դարձել և հետզհետե շքանում էին: Պետական ապարատում հունարենի փոխարեն գերիշխող էր դառնում պարթևների լեզուն՝ պահլավերենը:

Արդեն մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսից սկսած պարթև Արշակունիների դինաստիայի ներսում գահակալական կռիվներ էին ղնում այդ դինաստիայի երկու թևերի միջև, որոնց հիմնական մասը հենվում էր արևելյան և հյուսիս-արևելյան իրանական նահանգների վրա, իսկ նրանց հակառակորդները հենարան էին գտնում Միջագետքի հելլենացված վերնախավերի մոտ և սովորաբար հովանավորություն էին ստանում հռոմեական կայսրների կողմից, որոնք

⁶ См. Г. А. Кошеленко, Внутривполитическая борьба в Парфии: (вторая половина I в. до н. э.), ВДИ, 1963, № 3, էջ 58 և հաջ.

ակտիվ մասնակցություն էին ունենում բոլոր այդ բանսարկությունների և փաղտնի ու քացահայտ պայքարի մեջ:

Ներքին ուժերի վրա հենվող պարթև Արշակունիների հիմնական նեցուկն էր սակերից կազմված այրուձին՝ «սկյութական զորամասերը», որոնք, հավանորեն, հավաքագրվում էին Միջին Ասիայի քոչվոր ցեղերից, հատկապես ապարհացիներից-գահերից: Այս «սկյութների» մոտ, ըստ երևույթին, առաջնահերթ դեր էր խաղում անդրկասպյան ափերին հիմնված Մաղքթաց Արշակունիների թագավորությունը, որտեղ գերիշխում էին ապարհացիները և այլ իրանական ցեղերը⁷:

Մեծ Հայքի քաղաքացիությունը երկու մարտնչող պետությունների միջև: Նրկու մեծ աշխարհակալությունների՝ Հռոմի ու Պարթևստանի միջև ընկած Հայաստանը՝ Մեծ Հայքի թագավորությունը, իր տերիտորիալ ընդարձակությամբ և քաղաքական կշռով հին աշխարհի երրորդ պետությունն էր: Մեր թվականության 1 դարի սկզբին գրված Պոմպոնոս Տրոգոսի «Historiae Philippicae» պատմական երկում կարդում ենք. «Չի կարելի լռությամբ անցնել այդպիսի մեծ թագավորության կողքից, ինչպիսին է Հայաստանը, քանի որ նրա սահմանները, Պարթևստանից հետո, իրենց ընդարձակությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմաններն, ընդ որում Հայաստանը Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծովը տասնմեկ հազար քաչ տարածություն ունի, իսկ լայնքով նրա երկարությունն է յոթ հարյուր հազար քաչ»⁸:

Հիրավի, Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններում, որ Հռոմը ճանաչել է մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատի դաշնագրով, տակավին մ. թ. I դարի սկզբներին ընդգրկված էր շուրջ 310.000 քառակուսի կիլոմետր տարածություն⁹: Սակայն Մեծ Հայքը ոչ միայն նրանով էր աչքի ընկնում, որ Հին Աշխարհի երրորդ մեծ պետությունն էր, այլև տարբերվում էր Հռոմից ու Պարթևստանից մի կական գծով: Մեծ Հայքի թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր մի միաձույլ էթնիկական թագավորություն: Այն բնակեցված էր մեկ ժողովրդով, որը խոսում էր մի լեզվով, այդ հայ ժողովուրդն էր, որը, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, միալեզու էր (ὁμογλωττος)¹⁰:

Ահա այս հանգամանքներն էին, որ նշանակալից պատմական գործոն էին հանդիսանում և Մեծ Հայքին հնարավորություն էին տալիս տոկալու և գոյատևելու երկու մրցակից աշխարհակալությունների միջև և նույնիսկ հարկադրելու, որ նրանք իրենց արտաքին քաղաքականությունը վարելիս հաշվի նստեին Մեծ Հայքի պետության հետ: Հարկավ, պարթև Արշակունիների համար հարցի լավագույն լուծումը կլիներ Մեծ Հայքի գահի վրա հաստատելու իրենց

⁷ Տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, էջ 56.

⁸ «Sed quoniam in Armeniam transitum facimus, origo eius paulo altius repetenda est. Neque enim silentio regnum tantum practeriti fos est, eum fines post Parthiam omnium regnorum magnitudinem superent, siquidem Armenia a Cappadocia usque mare Caspium indecies centum millia patet, sed in latitudinem millia passum, septingenta porrigitur» (Justini Epitoma Pomp. Trogi, XLII, 2. Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 68, ծան, 1:

⁹ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118:

¹⁰ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

արքայական տոհմի ներկայացուցիչներին, որի համար և ճիգեր էին գործադրում: Հոռոմը, ընդհակառակն, արտաքուստ հանդես էր գալիս իբրև Արտաշեսյան դինաստիայի շառավիղների օրինական իրավունքների պաշտպան և, ձրգտելով իր քաղաքական ազդեցության ներքո պահել Ասորպատականի թագավորությունը, հայկական գահի վրա հաստատում էր այդ պետության թագավորող դինաստիայի ներկայացուցիչներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների հետ: Հետագայում, երբ Ասորպատականում հաստատվեց պարթև Արշակունիների դինաստիան, և այդ երկիրը վերջնականապես ազատվեց Հոռոմի ազդեցությունից, հոռոմեական կայսրները դիմում են Հրեաստանի, Քալկիսի, Պոնտոսի և Վրաց աշխարհի (Իբերիայի) թագավորական տներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների ու նրանց նախորդած Երվանդունիների հետ և այդ պատճառով համարվում էին հայկական գահի օրինավոր հավակնորդներ: Այս ժամանակաշրջանում ապրող հակիտոսը գրում է. «Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ հայնքը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հոռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին»¹¹: Ահա քաղաքական իրադրության այն պատկերը, որ գերիշխում էր մ. թ. I դարի սկզբներին:

2. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՈՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՍՀԻ ՎՐԱ Մ. թ. I ԳՍՐԻ ՍԿԶՑՆԵՐԻՆ

Ասորպատականի արևայական դինաստիայի ներկայացուցիչները հայկական գահի վրա. Արտաշեսյան հարստության վերջին շառավիղ Տիգրան Դ-ի մահվանից հետո մնացել էր նրա քույր էրատոն, որը հրաժարվեց գահից (մ. թ. 1-ին թվական): Ատեղծված վիճակն օգտագործեց հարևան Ասորպատականի արքայական տունը, որը խնամիական կապեր ուներ Արտաշեսյանների հետ և հավակնորդ էր համարվում հայկական գահի: Սրան նպաստում էին Ասորպատականի թագավորության և Հոռոմեական կայսրության քաղաքական հարաբերությունները: Ասորպատականը այս ժամանակաշրջանում ընդգրկվել էր Հոռոմի ազդեցիվ քաղաքականության ժիրի մեջ և հակադրվել ինչպես պարթև Արշակունիներին, այնպես էլ Մեծ Հայքի թագավորությանը: Մեր թվականություն 1-ին թվականին հոռոմեական կայսր Օգոստոսի կողմից Արևելք ուղարկված իր թուր և որդեկիրը՝ Կայոս Կեսարը Մեծ Հայքի թագավոր ճանաչեց Ասորպատականի Արիոբարդան թագավորին (մ. թ. 2—4): Վերջինս Անտոնիոսի բարեկամ Ասորպատականի թագավոր Արտավազդի որդին էր:

Արիոբարդանը կողմնակիցներ ուներ նաև հայ ավագանու մեջ, սակայն ավագանու մեծ մասը չընդունեց օտար թագավորի իշխանությունը և ընդվզեց: Այդ հասկանալի կլիմի. Եթե նկատի ունենանք, որ ինչպես Արիոբարդանը, այնպես էլ նրան հաջորդած իր որդին՝ Արտավազդը, մնում էին միևնույն ժամանակ Ասորպատականի թագավորներ և փաստորեն Մեծ Հայքի թագավորությունը միացվում էր Ասորպատականի թագավորությանը¹²:

¹¹ Տակիտոս. Քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Ստոնիկյան, Երևան, 1941, էջ 15:

¹² Տե՛ս Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հոռոմեա..., էջ 142:

Հայ ժողովրդի ապստամբությունը Կայսու Կեսարը ճնշեց հռոմեական ղեկ-
քի ուժով, մ. թ. 2 թվականին. որը, սակայն, օրհասական եղավ հենց իր՝ Կա-
յսու Կեսարի համար: Վերջինս եկել էր Արշարունյաց գավառի Արտագերս ամ-
րոցին տիրանալու և այնտեղ պահվող արքունի գանձերը տանելու: Արտագերսի
վերակացու հրամանատար Ադդոնը (Ատո՞մ)¹³, որը բերդից իջել էր բանակցե-
լու Կայսու Կեսարի հետ, ցույց տվեց բերդում պահվող արքունի գանձերի ցու-

Դառնիի անտիկ դարաշրջանի պարիսպը

ցակը, սակայն մինչև հռոմեական զորավարը կարդում էր ցուցակը, Ադդոնը
ծանր վիրավորեց նրան դաշույնով (մ. թ. 2 թվականի սևպտեմբերի 9-ին):
Հուժմ վերադառնալիս Կայսու Կեսարը մահացավ ճանապարհին (մ. թ. 4 թվա-
կանի փետրվարի 21-ին), իսկ Արտագերսը երկար պաշարումից հետո գրավ-
վեց հռոմեական զորքի կողմից, կողոպտվեց և ավերվեց¹⁴:

Մեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավոր Արիոբարզանը մահացավ այս
նույն ժամանակ և Օգոստոսի համաձայնությունով Մեծ Հայքի ու Ատրպատա-
կանի թագավոր հռչակվեց Արիոբարզանի որդին՝ մար Արտավազդը: Մեծ Հայ-
քի գահի վրա սա Արտավազդ Դ-ն էր և թագավորեց շուրջ 4—6 թվականները:
Սակայն հայերը սրան ևս չուղեցին ճանաչել և, ապստամբելով, սպանեցին
նրան:

Տեսնելով հայերի համառ դիմադրությունը Ատրպատականի արքայական
տան թեկնածուների նկատմամբ, Օգոստոս կայսրը դիմեց Հրեաստանի արքա-
յական տան ներկայացուցիչներին, որոնք նույնպես խնամիական կապեր ու-
նեին Արտաշեսյան տան հետ և կարող էին հայկական գահի հավակնորդ հա-

13 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

14 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6:

մարվել: Օգոստոս կայսրը Մեծ Հայքի թագավոր նշանակեց Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Ա Մեծի (մ. թ. ա. 70—4) թոռ Տիգրան Ե-ին (շուրջ 6 թվական): Սակայն սա ևս գահընկեց արվեց կարճատև թագավորությունից հետո, և նրա փոխարեն հայ ավագանին հայկական գահի վրա բազմեցրեց վերստին էրատո թագուհուն (6 թվականից հետո—11 թվական): Բայց սա ևս կարճ ժամանակից հետո հեռացվում է գահից և երկիրը անտերունչ վիճակում է մնում մի քանի տարի, մաքառելով հոմեական ագրեսիայի դեմ: Անդրադառնալով երկրում ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, Հ. Մանանդյանը շատ ճիշտ եզրակացնում է, որ «Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանը ոչ ընկճվել էր, ոչ էլ խոնարհվել, այլ հերոսաբար ու գրեթե անընդհատ պայքար էր մղել իր ազատության ու անկախության համար»¹⁵:

Պարթև Արշակունիների վերահսկողացումը: Արտավան Գ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Հրահատ Ե-ին հաջորդած Որոդես Գ-ի կարճատև գահակալությունից հետո պարթևները հարկադրված դիմեցին Օգոստոսին, խնդրելով Հոմեոս գտնվող արքայազն Վոնոնին, որը Հրահատ Գ-ի ավագ որդին էր, նշանակել Պարթևստանի թագավոր: Սակայն հոմեական դատարարակություն ատացած Վոնոնը (7—11 թթ.) հենարան չունեի պարթևական ավագանու շրջանում: Նրա դեմ համախմբվում էին հայրենասիրական ուժերը: Հոմեական դրածոյի դեմ պարթևների պետության արևելյան նահանգներում սկսված պայքարը հատկապես ուղղվում է հելլենիստական քաղաքակրթության՝ իբրև Արևմուտքի նվաճողական քաղաքականության արտահայտության դեմ: Այս պայքարը Վոնոնի դեմ գլխավորում էր Վրկանից աշխարհի և Կրմանի կառավարչի որդի Արտավանը, որը մոր կողմից Արշակունի էր և հիմնադիր դարձավ Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղի:

Արտավանի գլխավորած պայքարի ընթացքում երկրից արտաքսվեց, ապա ունչացվեց նրա հիմնական քաղաքական հակառակորդ, պարթևական գահի հավակնորդ Տրդատ Գ-ը և ինքը հաստատվեց պարթևական գահի վրա:

Գահազուրկ Վոնոնը հարկադրված է լինում ապաստան գտնել Հայաստանում, որտեղ հուշակվում է Մեծ Հայքի թագավոր (11—16 թթ.):

Հաղթանակ տարած Արտավան Գ-ը (12—38 թթ.) կարողանում է իր կողմը գրավել Միջագետքի քաղաքների վերնախավը, մանավանդ հրեաներին, որոնք նրան օգնում են պայքարելու Հոմեոսի կողմնակիցների դեմ: Այդպիսով, հաղթանակը տանում է հնամենի պարթևական և հակահունական-հակահոմեական քաղաքական գիծը, և Արտավան Գ-ով սկսվում է Պարթևական պետության դարգացման նոր ժամանակաշրջան¹⁶:

Պետական ասպարատում հունարենի փոխարեն գերիշխող է դառնում պարթևների լեզուն՝ պահլավերենը, և պաշտոնապես ճանաչում են ստանում տեղական կրոնական հավատալիքները: Մեծ պայքար է մղվում հելլենիստական սինկրետիկ պաշտամունքների դեմ և իբրև պետական կրոն ձևավորվում է զրադաշտականությունը:

15 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Ա, էջ 301—302:

16 Տե՛ս Գ. Ա. Кошелекко, Внутривполитическая борьба в Парфии, էջ 59—67:

Պայքարի ուժեղացումը հայկական գանձի շուրջը Հռոմի և պարթևների միջև: Վերականգնելով պարթևական պետության նախկին հզորությունը Արտավան Գ-ը հարձակումներ ձեռնարկեց Արևելքում քաղաքական գերիշխանության ձգտող Հռոմի դեմ: Նա դիտակցում էր, թե որքան մեծ նշանակություն ունենա Հռոմեական կայսրության համար Հայաստանը, որին տիրելուց հետո հերթը պիտի հասներ Միջագետքին:

Հնարավորություն չունենալով մեծ ռազմարշավ կազմակերպելու, հռոմեացիները Պարթևական Միջագետքում դաշնակիցներ էին փնտրում հելլենիստական ինքնավար քաղաքների ազգաբնակչության վերնախավի մեջ, որոնք պայքարում էին իրենց քաղաքային ինքնավարությունը և դրա հետ կապված արտոնությունները վերացնելու՝ պարթև Արշակունիների ոտնձգությունների դեմ: Սրանց հետ էր նաև արաբա-արամեական ավագանին, որի համար վերստին ուժեղացած պարթև Արշակունիները օտար իշխաններ էին, և որը ձգտում էր թոթափել նրանց գերիշխանությունը¹⁷:

Պարթևական աշխարհակալության միասնությունը ամրապնդելու համար Արտավան Գ-ը աշխատում էր ենթակա թագավորությունների գահերի վրա բարձրացնել պարթև Արշակունիների հարստության ներկայացուցիչներին և առաջին հերթին հոգսերի առարկա էր Ատրպատականը, որի թագավորող դինաստիան հռոմեական քաղաքականության ջերմ պաշտպան էր և օգտվում էր Հռոմի հովանավորությունից: Արտավան Գ-ը կարողացավ գրավել իր պետության թիկունքում գտնվող Ատրպատականը և վերացնել տեղական դինաստիան: Այդ երկրի արքայական գահը նա դարձրեց իր տոհմի ժառանգական սեփականություն: Ատրպատականի գահի վրա բազմեց Արտավան Գ-ի եղբայր Վոնոնը և այդպիսով այս երկիրը հանվեց Հռոմի քաղաքական ազդեցության ոլորտից:

Սակայն պարթևական պետության աշխարհակալ դիրքը պահպանելու համար ավելի կարևոր էր Մեծ Հայքի գահը հանձնել Արշակունի գահաժառանգին. այդպես առաջ եկավ Հայաստանը Արշակունիների թագավորության ներկրորդ պետություն դարձնելու քաղաքական ծրագիրը, որի համար այնուհետև հռոմեական կայսրերի դեմ պայքար են մղում Արտավան Գ-ը և նրա հաջորդները:

Հայաստանում, սակայն, դեռ հարկավոր էր պայքար մղել հռոմեասեր քաղաքական հոսանքի դեմ, որը հայոց թագավոր էր հռչակել նրանց մոտ ապաստան գտած Վոնոնին: Սակայն Վոնոնը Մեծ Հայքում թագավորեց միայն հինգ տարի (11—16 թթ.), որ պայմանավորված էր այն մեծ անհաջողություններով, որ հռոմեական կայսրությունը կրեց իր հեռավոր հյուսիս-արևմտյան ծայրամասերում:

Հռոմեացիների համար ստեղծված այս անբարենպաստ վիճակը շտապեց սկստագործել Արտավան Գ-ը: Հայաստանի ներսում արդեն որոշ աշխատանք էր տարված հակահռոմեական տրամադրությունները աշխուժացնելու համար, այստեղ լուրեր էին տարածվում հռոմեացիների անհաջողությունների մասին

¹⁷ См. М. М. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, М., 1961, т. 2 220—223.

հեռավոր Գերմանիայում ու Պանոնիայում: Երբ Արտավան Գ-ը սպառնաց հոմեացիներին դեմ պատերազմ սկսել, եթե նրանք պաշտպանեն իրենց դրած՝ Վոնոնին, հայ մեծամեծներն իսկույն անցան նրա կողմը: Հովսեպոս Փլավիոսի վկայությամբ՝ «Վոնոնը թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չուներ, քանի որ Նպատ լեռան շուրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտավանին և նրան (Վոնոնին) հանձնեցին Սիրիայի ստրատեգոս Սիլանոսին»¹⁸: Ասել է, թե հայ ավագանին հավաքվում է Նպատ լեռան ստորոտում (որտեղ գտնվում էր Բագավան սրբավայրը և որտեղ նավասարդյան օրերին

Օգոստոս Օկտավիանոսի
(մ. թ. ա. 27—մ. թ.
14) դրամը

գումարվում էր երբեմնի համաժողովրդական, իսկ այժմ հայ ժողովրդի տիրող վերնախավի խորհրդակցական մարմինը՝ Աշխարհաժողովը), ապօրինի է համարում Վոնոնի թագավորությունը Հայաստանում և գահընկեց է անում նրան: Այդ որոշումը, հարկավ պաշտպանություն է գտնում Արտավան Գ-ի կողմից, որը ուղում էր հայկական գահը տալ իր որդի Որոգեսին: Ինչպես հաղորդում է Հովսեպոս Փլավիոսը Վոնոնը «հանուն՝ ղոմում իր ստացած դաստիարակության, ապաստան գտավ Սիրիայում, իսկ Հայաստանը Արտաբանոսը տալիս էր իր որդիներից մեկին՝ Որոգեսին»¹⁹:

Նոր գահ բարձրացած Տիբերիոս կայսրը (14—37) ամեն գնով խուսափում էր պատերազմից: Նա Վոնոնին շճանաչեց Հայաստանի թագավոր. Ասորիքի կուսակալ Կրետիկոս Սիլանոսը 16 թվականին իր մոտ՝ Անտիոք, հրավիրեց Վոնոնին, որին հսկողության տակ վերցրեց՝ թողնելով, սակայն, նրա արքայական պատվանշանները:

Ջենոն-Արտաշեսը Մեծ Հայքի թագավոր: Ատեղծված իրադրությունը ոտնահարում էր Հոմի քաղաքական հեղինակությունը Արևելքում և անհրաժեշտ էր նոր միջոցառումներով վերականգնել այն: 17 թվականին Տիբերիոսը մեծ լիազորություններով Արևելք ուղարկեց իր եղբորը՝ Գերմանիկոսին, որն առաջին հերթին վերացրեց Մեծ Հայքին սահմանակից թագավորությունները՝ Կապպադոկիան, Կոմմագենեն ու Կիլիկիան և դրանք դարձրեց հոմեական պրովինցիաներ: Եփրատի հանդիպակաց ափից այնուհետև Մեծ Հայքին սպառնում էին այդտեղի ամրություններում տեղավորված հոմեական լեգեոնները: Այս միջոցառումներով կայսրությունը աշխատում էր արտաքին աշխարհին ցուցադրել իր ուզմական հզորությունը, որ այնքան էլ չէր համապատասխանում իրական վիճակին: Ամրապնդելով հոմեացիների դիրքերը Եփրատի վրա, Գերմանիկոսը հարաբերությունների մեջ է մտնում հայ ավագանու հետ, ջանալով դիվանագիտական ճանապարհով լուծել հայկական գահի հարցը:

18 թվականին Գերմանիկոսն անձամբ եկավ Հայաստան՝ Արտաշատ մայ-

18 Հովսեպոս Փլավիոս, Քաղեց և թարգմանեց Ս. Կրկյաշարյան (ձեռագիր), էջ 92: IOS, Flav., Ant., XVIII, 51:

19 Նույն տեղում,, XVIII, 52:

րաքաղաքը, որտեղ հայ ավագանու համաձայնությամբ Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվեց Ջենոնը՝ Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի և նրա երկրորդ կնոջ՝ հռոմեական կայսեր ազգականուհի Պյութոդորիսի որդին, որը դաստիարակություն էր ստացել Հռոմում: Թագավորության ժամանակ Ջենոնն ընդունեց դինաստիական «Արտաշէս» անունը, որը այնքան սիրելի էր հայերին և հիշեցնում էր Մեծ Հայքի հզորության օրերը:

Ջենոն-Արտաշեսի համեմատաբար երկարատև թագավորության ընթացքում (18—34 թթ.) Հայաստանն ասլրեց խաղաղության ու ներքին անդորրության մի շրջան: Արտավան Գ-ը հարկադրված հղալ ճանաչել Ջենոն-Արտաշեսի թագավորությունը, բայց Գերմանիկոսից նախօրոք պահանջեց, որ Վոնոնը Անտիոքից հեռացվի, և վերջինս փոխադրվեց պարթևական սահմաններից ավելի հեռու գտնվող Կիլիկիայի Պոմպեոպոլիս քաղաքը:

Ստեղծված պայմաններում Վոնոնը իրեն զգում էր պատվավոր գերության մեջ և մտածում էր օր առաջ ազատվել այդ վիճակից: Տակիտոսը գրում է, որ Վոնոնը կաշառում է իրեն հսկող պահակազորի պարագլուխներին և փորձ անում փախչել Հայաստան, որպեսզի ազլանների ու հենիոխների երկրների վրայով հասնել «իրեն արյունակից սկյութական թագավորի մոտ»²⁰: Սակայն փախուստը չի հաջողվում, նա սպանվում է հռոմեացիների կողմից (19 թվական)²¹:

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ հայ ավագանին պարթև Որոդեսից գերագասեց պոնտական թագավորազն Ջենոնին: Սնշուշտ, այս ընտրության մեջ դեր է խաղացել Հռոմի քաղաքական ճնշումը: Սակայն միևնույն ժամանակ չի կարելի աչքաթող անել Հայաստանի ներսում առկա սոցիալական այն խավը, որի համար ընդունելի էր Ջենոնի թագավորացումը: Մեծ Հայքը, ինչ խոսք, ավելի մոտ էր պարթևներին, սակայն Պարթևստանի ներքին նահանգներում ծավալված հակահելլենական շարժումն ու զրադաշտական կրոնի տարածումը խորթ էին հայկական միջավայրին, որը, ի վերջո պիտի հանդեր ջրիստոնեություն: Ջենոն-Արտաշեսը իր դաստիարակությամբ ավելի մոտ էր հայ իրականությանը, քան թէ կիսաքրոջվորական Իրանի ներքին նահանգներից դուրս եկած Արտավան Գ-ի որդի Որոդեսը:

Այսպիսով, հռոմեացիների ոտնձգությունների դեմ ժողովրդի բազմաթիվ ապստամբությունները վերջացան հայ ավագանու հաղթանակով, որը վերականգնեց իր արտոնյալ վիճակը: Ըստ էության դա մի զիջում էր, որ Հռոմը կատարեց Հայաստանում իր քաղաքական դիրքերը պահպանելու համար:

20 Tacit., Annal., II, 68.

21 Վոնոնը ուզում էր ապաստան գտնել Մերձկասպյան շրջանում գոյություն ունեցող, հետադաշտ հայ մատենագրության մեջ հայտնի Մազրթաց թագավորությունում, որտեղ իշխում էր պարթև Արշակունիների հարստության հյուղերից մեկը: Հայտնի է, որ պարթև Արշակունիները ծագում էին միջինասիական սկյութական «պառն» կամ «ապառն» ցեղերից, որոնց մի մասը բնակություն էր հաստատել Կասպից ծովի արևմտյան ափերին՝ Մեծ Հայքի Բաղասական երկրում և ղեռնա Եղիշեն գիտեր նրանց «ապահասցի» անվան տակ: Այս ցեղի մի հատվածը, ինչպես կարելի է ենթադրել, մ. թ. I դարում հաստատվել է Հայաստանում Վանա լճից հյուսիս: Այս ցեղի անունով այստեղ գտնվող զավառը Մանավազակերտ քաղաքով կոչվել է «Ապա(ր)հունիք»: Այս անունով հայտնի էր վաղ միջնադարյան Հայաստանում «Ապահունյաց» նախարարական տոհմը (տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, էջ 56):

3. ՀՌՈՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՌԱՋՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արշակը (Սանատրուկ Ա) Մեծ Հայքի թագավոր: 34 թվականին, երբ մահացավ Զինոն-Արտաշեսը, խաղաղ իրադրությունը Հայաստանում և Միջագետքում նորից խախտվեց: Պարթևական արքայից-արքա Արտավան Գ-ը որոշեց օգտվել հարմար առիթից և իրականացնել վաղեմի ծրագիրը՝ նվաճել ոչ միայն Հայաստանը, այլև Կասպոնովկիան ու ամբողջ Փոքր Ասիան, ընդհուպ մինչև Միջերկրական ծովը, և վերականգնել Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանները²²: Այս ծրագրի իրագործման նպատակով նա ներխուժեց հյուսիսային պրովինցիա Կասպոնովկիա, իսկ Մեծ Հայք ուղարկեց իր ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Արշակին, որի անունը, ըստ հայկական ավանդությունների, թիրևս Սանատրուկ էր²³: Սրան հայ ավագանին թագավոր հռչակեց: Դա համազոր էր Հռոմի առաջնության ոչնչացմանը Հայաստանում, ուստի կայսրությունը ամեն ինչ արեց, որպեսզի պահպանի իր դիրքերը Մեծ Հայքում:

Սանատրուկ թագավորի մասին բերվող տեղեկությունները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հաստատվում են Հովսեպոս Փլավիոսի տեղեկություններով և հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ Սանատրուկի մայրաքաղաքն է եղել Մծբին քաղաքը²⁴:

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ Խորենացին հատկապես արժանի է համարում հիշատակության Մծբին քաղաքի կառուցումը, որը, ըստ նրա հաղորդման, ավերվել էր երկրաշարժից²⁵:

Մեծ Հայքի նշանակությունը հռոմեա-պարթևական հակամարտությունների մեջ: Երկու աշխարհակալությունների միջև գահակալական վեճերի պատճառով սկսված ընդհարումները դուրս էին գալիս Մեծ Հայքի հարցի սահմաններից և ստանում միջազգային քաղաքականության թատերաբեմում առաջնության հասնելու համար մղվող պայքարի բնույթ: Գտնվելով ռազմական գործողությունների մերձեփրատյան թևում, Հայաստանն հավասարազոր ռազմատրատեգիական նշանակություն ուներ թե՛ Հռոմի և թե՛ Պարթևստանի համար: Հայաստանի անցումը ախոյաններից մեկի կողմը՝ մեծ սպառնալիք էր ստեղծում մյուսի համար. «Երկու պետությունների համար կարևորը ոչ թե Հայաստանի ղալթումն էր, այլ այն, որ հակառակորդ պետությանը թույլ շտրվեր հասնել դրան»²⁶:

Ծերունադարձ Տիրերիոսը վճռական միջոցների դիմեց միայն այն ժամանակ, երբ տեղեկություն ստացավ, որ Արտավան Գ-ը սպառնում է Հռոմի ասիական պրովինցիաներին:

22 *St. Tacit., Annal., VI, 31:*

23 *St. Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 168:*

24 *St. Մ. Խորենացի, Բ, լե:*

25 *St. Մ. նույն տեղում, Բ, լգ:*

26 *Օ. Յ. Կյոքրյաչև, Римская политика в Арменин и Парфин в первой половине правления Нерона, էջ 57:*

Արշակունիների հիմնական ճյուղի շահավիղները դեռ մնում էին Հռոմում և միշտ կարելի էր նրանց հակադրել նորաթուխ և կասկածելի Արշակունի Արտավանին: Եվ ահա, այդ ժամանակ պարթև ավագանու կողմից գաղտնի պատգամավորություն է գալիս կայսեր դուռը՝ նրանից «օրինավոր ժառանգ» խընդրելու պարթևական գահի համար: «Որովհետև Արշակունիների ցեղից ոչ ոքի չէին պետության գլուխ դրել, — ասում է Տակիտոսը, — քանի որ մեծ մասը սպանված էր Արտավանի կողմից կամ թե դեռ չէր հասունացած, սրանք հրավիրեցին նաև այլ մեծամեծների ու Հռոմից պահանջում էին Փրատո թագավորի որդի Փրատին»²⁷:

Սա լավագույն միջոցն էր Արտավանի ախորժակը շափավորելու համար: Տիրբերիոս կայսրը «չբազարդում է Փրատին, և նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի է կապում նրան»²⁸: «Երբ Արտավանն իմանում է դավադրության մասին, վախը նրան կանգնեցնում է», — հաղորդում է Տակիտոսը²⁹: Ահա այս հանգամանքն է, որ թուլացնում է պարթևների դիրքերը Հայաստանում, որտեղ Հռոմը ձգտում է ամրապնդել իր դիրքերը, այս անգամ արդեն հայկական գահի «օրինավոր ժառանգ» հայտարարելով վրացական արքայական տան ներկայացուցիչներին:

Վրացական առՎայկան տան հավակնությունը Մեծ Հայքի գանին: Պատմագրության մեջ անուշադրության է մատնված այն փաստը, որ Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ իր հավակնություններն ունեւր նաև վրացական արքայական տունը, որն իրեն արյունակից էր համարում երվանդունիներին և Արտաշեսյաններին: Այս հանգամանքը չի հասկացված ոչ Տակիտոսի, ոչ էլ մյուս անտիկ հեղինակների կողմից, որոնք անդրադառնում են այս դեպքերին:

Ոգոստոս Օկտավիանոսի (մ.թ.ա.27—մ.թ.14) դրամը

Հարցը լուսաբանելու համար անհրաժեշտ է ներդրավել վրացական աղբյուրները, որոնք մեզ հասել են հատկապես XI դարի սկզբի հեղինակ Լեոնտի Մուվելու (Լեոնտիոս Ռուխսեցի) «Պատմություն վրաց թագավորների» (Շխոզրեճա յարտեղտա Ձեղեղտա)³⁰ աշխատության միջոցով: Լեոնտի Մուվելին օգտվել է ոչ միայն Մուսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ից, այլև վրացական կիսաավանդական-կիսապատմական տեղեկություններից, որոնք հավաքել և գրի է առել: Վրացական ու հայկական պատմագրության սովյալների և Տակիտոսի, Դիոն Կասսիոսի, Հովսեպոս Փլավիոսի տեղեկությունների համասեղ ուսումնասիրությունը ցույց է

²⁷ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 23 Tacit., Annal., VI, 31: Այս Փրատ-Հրահատը Փրատ-Հրահատ Դ թագավորի կրտսեր որդին էր:

²⁸ Tacit., Annal., VI, 32:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ «Երտոլիս Շխոզրեճա», Եղեթի ճաճեցնիլի քեղա ժորտաճի Նեղնաճորիս ժիեղճեցիտ Ն. քաղնիճեցիլիս ժիեղ. Երտոլ 1 (այդուհեստ յ. Ե., 1), տճիլիսի, 1955, էջ 3—71:

տալիս, որ պատահական չէ այն փաստը, որ Փարսմանի եղբայր Միհրդատը համարվում էր հայկական գահի հավակնորդ:

Արդեն վրացական թագավորության սկզբնավորության շրջանից իսկ (մ. թ. ա. III—II դդ.) վրացական Փառնավազյան («Փառաւաղեանք») դինաստիան հաճախ էր խնամիական կասկերով կապվել հայկական թագավորական տներին հետ: Բնական է, որ երբ Արտաշեսյան հարստությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, հարևան վրաց աշխարհում թագավորող հարստությունը հանձին Փառնավազյան Փարսման Ա-ի, նրա եղբոր՝ Միհրդատի և որդու՝ Հռադամիդդի, կարող էր հայկական գահին հավակնել հենց դինաստիական կապերի հիման վրա:

Նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մ. թ. 1-ին թվականից վրաց աշխարհի (Իբերիայի) թագավոր է հռչակվում Ադերկը (շուրջ 1—27 թթ.), որը Տիգրան Բ-ի ժամանակակից, Արտաշեսյան տոհմից սերված վրաց Արտակ թագավորի (66—65 թթ.) թոռնորդին էր:

Ադերկից սկսած վրացական գահի վրա վերստին բազմում են, հավանաբար, մոր կողմից, հայկական Նրվանդունի-Արտաշեսյան դինաստիայի ներկայացուցիչները և նշանակալից է, որ հետևելով հայկական պատմական ավանդությանը, վրացական ավանդական պատմությունն այս դինաստիան անվանում է «Արշակունյան» (არშაკუნიან): Ադերկից հետո թագավորել են Տակիտոսի կողմից հիշատակված Միհրդատը (շուրջ 27—35 թթ.) և նրա որդի հայտնի Փարսմանը (35—74 թթ.): Վերջինիս կինն էր Մցխեթա մայրաքաղաքի 75 թվականի հունարին արձանագրության մեջ հիշատակված 'Αρασατοι Համադասուհին, որ հայ արքայադուստր եղած պիտի լինի, թերևս արդեն վերացած Արտաշեսյան դինաստիայի շառավիղներից³¹: Սրանց որդին էր արքայազն Համադասսը, Տրայանոսի արշավանքների մասնակիցը (114—116 թթ.): Համադասուհի թագուհին էլ, ըստ երևույթի, Փարսմանի որդի, թագածառանգ Հռադամիդդի խորթ մայրն էր³²: Վրացական աղբյուրները Համադասուհու փոխարեն հիշատակում են միայն Փարսման թագավորի մի այլ կնոջ՝ Դադանային, որը «Հայոց թագավորի դուստրն էր»³³ և նրա որդուն, որի անունը մեղ աղճատված ձևով հասած «Ադամի»³¹ կամ «Ղսդամի»-ն է, որ պիտի ուղղել «[Մ]ադամի» [Ῥ]αδαμι ձևով: Վերջինս անտիկ աղբյուրների Հռադամիդդն է:

Տիբերիոս կայսրը մեծ լիազորություններով Արևելք ուղարկեց ճարպիկ ու համարձակ զորահրամանատար և գլխավորապես կուրիոս Վիտելլիոսին, որին հաջողվեց հռոմեական ոսկու օգնությամբ պառակտում մտցնել հայերի ու պարթևների միջև: Արտավան Գ-ի դեմ նա հրահրեց պարթևական գահի հավակնորդ Հրահատին (սա Հրահատ Դ-ի կրտսեր որդին էր), սակայն վերջինս մահացավ Ասորիքում, ուստի Վիտելիոսը իր հետ վերցրեց պարթևական գահի մի այլ հավակնորդ, Տրդատին, որը Հրահատ Դ-ի թոռն էր: Միևնույն ժամանակ

³¹ Տե՛ս Յ. Գրեյտեյլու, մցեցոսի մցրմցցու ճարճցոն զքնճսոնցն ճանոն, Դ. Բ. Արթուրելի, Греческая надпись Мухета эпохи Веспасиана, Тбилиси, 1958, էջ 11—20:

³² Տե՛ս Դ. Ա. Մելիքիշվիլի, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 343—344:

³³ Տե՛ս Յ. Օ., 1, էջ 53:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53—54:

վրաց Միհրդատ թագավորը հրաման ստացավ ներխուժել Հայաստան³⁵։ Եվ ահա այն ժամանակ, երբ Արտավան Գ-ը գրավում էր Կապադոկիան, Հայաստան ներխուժեց «հուսիսային կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից» վրաց թագավոր Միհրդատի որդի Փարսմանը, որը այդ դեպքերից քիչ հետո թագավորեց Վիրքում (35—74 թթ)։ Նա նպատակ ուներ դուրս բրել Արշակին և հայկական գահի վրա բազմեցնել իր եղբայր Միհրդատին՝ իբրև Արտաշեսյանների շառավիղ։ Այս Միհրդատին էլ խոստացել է Տիրեհրոս կայսրը հայկական գահը, որ դեռ հարկավոր էր նվաճել։

Միհրդատին հաջողվեց կաշառել պալատականներին և Արշակը թունավորվեց (35 թվական), որից հետո վրացական ու նրանց դաշնակից «սարմատական» զորքերը մտան Հայաստան ու գրավեցին Արտաշատ մայրաքաղաքը։ Սա արդեն վրացիների բացահայտ Լյուլթին էր պարթևների դեմ այն ժամանակ, երբ Արտավան Գ-ը իր զորամասերը ցրել էր Կապադոկիայի լեռներում ու կիրճերում։

Ստանալով իր որդուն՝ Արշակի մահվան լուրը, Արտավան Գ-ը հանձնարարում է իր մյուս որդուն՝ Որոգեսին, վրեժ լուծել Լոթոր սպանության համար, վրացիներին դուրս բրել Հայաստանից և տիրանալ հայկական գահին։

Որոգեսը ի մի է հավաքում բոլոր ուժերը և շռայլ նվերներ ուղարկում սարմատներին (հավանորեն ալանների) առաջնորդին, սրան իր կողմը գրավելու նպատակով³⁶։

Սակայն, ինչպես Տակիտոսն է վկայում, սկյութական այս առաջնորդները նույնպիսի նվերներ էին ստանում Փարսման թագավորից և «ըստ իրենց ցեղի սովորության, օգնում էին և՛ մեկին, և՛ մյուսին»³⁷։ Բացի դրանից, վրացիների դաշնակիցներն էին Եռև աղվանները, իսկ այդ ժամանակաշրջանում նրանց հսկողության տակ էին գտնվում Կավկասյան լեռների բոլոր հիմնական լեռնանցները, որոնցով պիտի անցնեին սարմատները՝ պարթևներին օգնության հասնելու համար։

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «հիբերները (այսինքն՝ իվերները կամ վրացիները) այդ տեղերի տերը հանդիսանալով, կասպյան ճանապարհով Հայաստանի վրա արագորեն բաց են թողնում սարմատներին, իսկ ուլբեր գալիս էին պարթևներին օգնելու, հեշտությամբ ետ էին մղվում, որովհետև թշնամին փակել էր մյուս մուտքերը»³⁸։

«Պարթևը դատում էր, թե կովում է Արևելքի պետության և Արշակունիների փառքի համար ընդդեմ անհայտ հիբերի, իր վարձկան չբրքով։ Փարսմանն ասում է, որ իրենք ենթակա չեն պարթևական տիրապետության։ Որքան ավելի ձգտեն, այնքան ավելի արժանապատվություն կվայելին իբրև հաղթողներ,»

35 S^cu Dio, IXVI, 3, 4:

36 Այս «սարմատական» առաջնորդների թվում էր, ըստ երևույթին, նաև «Մաղթթաց» Արշակունիների թագավորության այն գահակալը, որի մոտ ուղում էր ասպատան գտնել Հայաստանում թագավորած Վանոնը։

37 Tacit., Annal., VI, 33:

38 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 27: Tacit., Annal., VI, 53. Ըստ Հովսեպոս Փլավիոսի, իբրևները և աղվանները «կասպյան դսները բաց անելով ալանների առաջ, իրենց երկրի միջով ճանապարհ ավելցին նրանց Արտաբանոսի դեմ» (Jos. Flav., Antiq., XVII, 97):

իսկ եթե փախչին, ավելի շատ խայտառակություն սրտի կրեն և ենթարկվեն ավելի մեծ վտանգի: Միաժամանակ նա ցույց տվեց յուրայինների սարսափելի մարտաշարքը, մյուս կողմից՝ մեղքերի ոսկով զարգարված զորքը և ավելացրեց. «այստեղ քաջերն են, իսկ այնտեղ՝ ավարը»³⁹:

Տեղի ունեցած ճակատամարտերում վրացիները, նրանց դաշնակիցները՝ աղվաններն ու սարմատները հաղթեցին: Որոգեսը պարտության մատնվեց ու ծանր վիրավորվեց: Արտավան Գ-ը շտապեց որդուն օգնության, բայց լուր ստացավ, որ հոռմեական զորքերը՝ Վիտելլիոսի գլխավորությամբ, մոտեցել են Եփրատին և սպառնում են Միջագետքին: Արտավան Գ-ը հարկադրված էր հտ դառնալ, բայց արդեն ուշ էր: «Այսպիսով, — հղրակացնում է Հովսեպոս Փլավիոսը, — Հայաստանը շուտով վերանվաճվեց, քանի որ պարթևների հրկիրը պատերազմով բռնկվեց, և այնտեղ բնակվող մարդկանցից լավագույնները սպանվեցին ու նրանց երկիրն ավերվեց, և թագավորի որդին այդ կռիվներում ընկավ ու նրա հետ բազում բյուրավոր զորք»⁴⁰:

36 թվականին Վիտելլիոսին հաջողվում է Արտավան Գ-ի դեմ գրգռել սյարթեական ավազանու մի մասը, որը պարթևական թագավոր է հռչակում Հուսում պատանդ գտնվող և Վիտելլիոսի հետ Եփրատն անցած Տրգատ Գ-ին (Հրահատ Գ-ի թոռը): Թվում էր, թե Արտավան Գ-ի բոլոր հաղթանակները հօգս ցնդեցին: Նա նույնիսկ հարկադրված է լինում փախչել Վրկանից երկիրը և մի տարի անց միայն (37 թվական) նրան հաջողվում է վերագրավել իր գահը⁴¹: Վերադարձած Արտավանին վիճակված էր թագավորել միայն մեկ տարի: 38 թվականի մոտերքը նա մահանում է: Սակայն Արտավան Գ-ին, այնուամենայնիվ, հաջողվել էր հաղթանակով պսակել իր պաշքարը, պարթևական արևմրտյան սահմանը հասցնելով մինչև Վերին Միջագետք: Դա ամրապնդվում էր 37 թվականի դաշնագրով, որը քիչ է լուսաբանված դիտության մեջ:

37 թվականի դաշնագիրը: Հայաստանի տերիտորիալ կորուստները: Հոռմը վրաց Փառնավազյան դինաստիայի ներկայացուցիչ Միհրդատին հաստատելով հայկական գահի վրա, հանդատացավ, և օգտվելով ստեղծված վիճակից, ուղում էր սյարթեական գահին նորից տիրած Արտավան Գ-ին հարկադրել, որ նա ճանաչի իր գրածոյի թագավորությունը Հայաստանում:

Տիրերիոս կայսեր կարգադրությամբ Վիտելլիոսը նրից հոռմեական լեգեոնները առաջնորդեց դեպի Եփրատ գետը և հաշտության բանակցություններ սկսեց Արտավան Գ-ի հետ: Երկու բանակցող կողմերը հանդիպեցին Եփրատի ափին և հաշտության դաշինք կնքեցին: Հովսեպիոս Փլավիոսի հաղորդման համաձայն, Տիրերիոսը «ձգտում էր բարեկամություն հաստատել Արտավանի հետ» և վերջինս «հաճույքով ընդունեց» այդ: Խաղաղության դաշինք կնքած Արտավանը, «որպես պատանդ Տիրերիոսին ուղարկում է իր Դարեհ որդուն՝ բազում ընծաներով»⁴²:

39 նույն տեղում, էջ 29 (տե՛ս Tacit., Annal., VI 34):

40 Վերը հիշատակված գահի հավակնորդ Հրահատը քիչ առաջ հիվանդացել ու մահացել էր (տե՛ս Jos. Flav., Antiq., XVIII, 98):

41 Տե՛ս T. Моммзен, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 342—343:

42 Հովսեպոս Փլավիոս, հայերեն թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի (ձեռագիր), էջ 39—94. Jos. Flav., Antiq., XVIII, 101—102:

Հստ այդ դաշնակցության, հոմեական կայսրը Արտավան Գ-ին ճանաչում է Պարթևստանի թագավոր, իսկ Արտավանը Մեծ Հայքի թագավոր է ճանաչում Միհրդատին՝ վրաց Փարսման Ա թագավորի եղբորը: Միաժամանակ նա ընդունում է Հոմի հովանավորությունը Մեծ Հայքի թագավորության նկատմամբ: Մեծ Հայքի թագավորը համարվում է «հոմեական կայսեր և ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից» և գահ բարձրանալիս անսպաժման հաստատվում է հոմեական կայսեր կողմից:

Սակայն պատմաբանները կանգ չեն առել մի այլ կարևոր հանգամանքի վրա: Այս հաշտության պայմանագիրն այդքան միակողմանի չէր, ինչպես կարծում են. պարթևները կարողացան հոմեացիներին ստիպել տերիտորիալ զիջումներ անել ի հաշիվ Հայաստանի:

Արտավան Գ-ը, պայքարելով Տրդատ Գ-ի դեմ, պատասպարվել էր Ադիաբենների թագավոր Իզատեսի (35—59 թթ.) մոտ Իզատեսը, որն իր մոր՝ Հելենե (Հեղինե) թագուհու հետ, ընդունել էր հրեական կրոնը, մեծ պատիվների ու պարգևների արժանացավ նորից գահին տիրած երախտապարտ Արտավանի կողմից, որը «նաև պաշտպանեց նրան ընդարձակ բերրի մի երկիր, այն վերցնելով հայոց թագավորից: Այդ երկիրը, — գրում է Հովսեպոսը, — կոչվում է Նիսիբիս և այնտեղ նախկինում մակեդոնացիները կառուցել էին Անտիոք քաղաքը, որը կոչեցին նաև Սպիմիդգոնիա»:

Գերմանիկոս և Արտաշես Չենոն

Այս տեղեկությունից ակնհայտ է դառնում, որ պարթևա-հոմեա-վրացական կոնֆլիկտի ժամանակ Արտավան Գ-ը գրավել է Մեծ Հայքի հարավային ծայրամասը, որն ընկած էր Տիգրիս գետից հարավ: Այդ երկրամասը Հայկական Միջագետքն էր⁴³ Ամիգ քաղաքով, և Միգդոնիա-Արվաստան նահանգը՝ Մծրին քաղաքով, ընդամին նաև նրան կից Ծավդեքը (Zabdicensae—Տուր Աբդին գավառը), որոնց ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 18.000 քառ. կմ⁴⁴: Այսպիսով, ի հատուցումն զիջումների, պարթևներն ստանում են Մեծ Հայքից կորզված Միգդոնիա նահանգը՝ Մծրին քաղաքով, և այս կարևոր առևտրական կենտրոնի քաղաքային տերիտորիայով՝ Միգդոնիա-Արվաստանով, և Հայկական Միջագետքը միացվում է պարթևներից կախում ունեցող Ադիաբենների թագավորությանը:

Մեծ Հայքի հարավում կատարված այս տերիտորիալ փոփոխությունների մասին տեղեկություններ են եղել նաև Պլինիոսի (23—79 թթ.) մեզ շահասած

⁴³ Խորենացու մոտ պահպանված «Վիպասանքից» բերված ավանդական տեղեկությունների համաձայն Հայաստանը Միջագետքը կորցրել է Նրվանդի թագավորության ժամանակ: Այս կորվանդ թագավորը, ավանդության համաձայն, թիկունք է դարձնում հոմեացիներին «թողնելով ի նոսա Միջագետք» (տե՛ս Խորենացի, Բ, 1Ը): Ինչպես ճիշտ դիտում է Մ. Աբեղյանը (տե՛ս Ծրկեր, Ա, էջ 122). այս շերտանգը՝ սովյալ դեպքում ներկայացնում է վրաց արքայական տան ներգայացուցիչ Հրազմիզդին:

⁴⁴ Տե՛ս Ս. Տ. Նեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118:

«Պատմության» մեջ, որի հատվածները պահպանվել են նրա հանրահայտ «Բնական պատմության» („Naturalis historia“) մեջ⁴⁵։ Այդ տեղեկություններից երևում է, որ 37 թվականի հռոմեա-սարթևական պայմանագրի համաձայն, երբ վերոհիշյալ գավառները հանվեցին Մեծ Հայքի թագավորության կազմից, ապա նրանք Արտավան Գ-ի կամքով կցվեցին Ադիաբենի (Հեղայար) կախյալ թագավորությանը։ Ադիաբենեն, ըստ երևույթին, վերածվեց սահմանամերձ կուսակալության՝ բղշխության։

Այս տերիտորիալ փոփոխությունները նկատի ունենալով, Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Սանատրուկ թագավորի մահվանից հետո Միջագետքը, իր վերականգնված մայրաքաղաք Մծբինի հետ միասին, անցնում է հռոմեացիներին, ապա պարթևներին։ «Այս ժամանակվանից սկսած,— հաղորդում է նա,— Միջագետքի վրայից վերացավ հայոց իշխանությունը»⁴⁶։

Խոսելով Մեծ Հայքի տերիտորիալ փոփոխությունների մասին, ըստ 37 թվականի դաշնագրի, անհրաժեշտ է նշել, որ հյուսիսում էլ անջատվեց և վրաց թագավորությանը միացվեց Մեծ Հայքի հյուսիսային կուսակալությունը՝ Գողերձականը, որն ընդգրկում էր վրացական մեսխ կամ մոսխ ցեղով բնակված Աճարա և Սամցխե գավառները⁴⁷ մինչև այժմյան Դվիրի գյուղը Կուր գետի ափին և նրա դիմաց՝ Ղաղո (Մեսխական) լեռների փեշերին գտնվող Դեմոթի ամրոցը⁴⁸։

Ըստ Ն. Բերձենիշվիլու կարծիքի, այժմյան Դվիրի գյուղի անունը առաջ է եկել հայերեն «գուռն» բառից⁴⁹, որովհետև մինչև 37 թվականը այդտեղ է գտնվել Մեծ Հայքը Վիրքից բաժանող սահմանը։ Սրանով էլ բացատրվում է, թե ինչու «Աշխարհացոյց»-ում, «Թար գաւառը» (վրաց. «Թորի»), որը մտնում էր

⁴⁵ Կարելի է նշել, որ Արևելքում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների նկարագրության հիմնական աղբյուրը այս երկում եղել են Կորբուլոնի ղեկուցագրերը։

⁴⁶ Խորենացի, Բ, 12։

⁴⁷ Գողերձականը Պտղոմեոսի (V, 12, 4) մոտ կոչվում է Κοταρζαγγή. իսկ Ստրաբոնի մոտ (XI, 2, 18)՝ Մոսխիկե (Μωσχική)։

⁴⁸ Ըստ վրացական ավանդական տվյալների, այս տերիտորիաները, այսինքն՝ Սամցխե գավառը մինչև Դեմոթի ամրոցը և այժմ էլ գոյություն ունեցող Դվիրի գյուղը, սահմանակից են եղել Վիրք-Փարթիին սկսած Արտաշես Ա-ի (189—160) ժամանակներից, որից հետո նորից էտ են խլվել հայերից, անշուշտ նկատի ունենալով 37 թվականի սահմանային փոփոխությունները, երբ Գողերձական հրկիրը վերագործվեց Վիրքին (տե՛ս Յ. Յաճղլու, Ճաճմուցեմքի Եղծմաճ Ծոցոճոճանի Յեճաճեճ Թոցոճոճ Լեճոճոճ Թոցոճոճ Մոցոճոճ Մոցոճոճ Մոցոճոճ)։ Տե՛ս նրան կից ուսակեն ամփոփումը* Գ. Ս. Մա մ ւ յ յ, Предания о Сумбате Бивритнине, как источник Леонтия Мровели. «Ճեղլի Եճոճոճի Եճոճեճեճ (յճյճոճոճ-ճեճոճաճմոճաճեճլոճոճ յճեճեճլոճ. III)». „Вопросы древней истории (кавказско-ближневосточный сборник. III)“, Тбилиси, 1970, էջ 147—163)։ Տակիտոսը (Annal., 26), անդրադառնալով այս տերիտորիալ փոփոխություններին, սահմանափակվում է անորոշ տեղեկությամբ, որ 60 թվականին հռոմեական հաղթանակներից հետո Մեծ Հայքի սահմանամերձ շրջանը տրվել է Փարսմանին։ Սակայն տերիտորիալ այս անջատումը Հայաստանից սիսի տեղի ունենար արդեն 37 թվականին (Թերես Նույնիսկ մ. թ. 1 դարի ըսկըրներին), երբ վրացական արքունիքը ակնկալություն ուներ հայկական զահին։ Այս ժամանակաշրջանից պետք է բերիան՝ վրաց թագավորությունը, կլր ունենար Պոնտական ժոյի ափին՝ Զորիսի գետաբերանի շրջանում (տե՛ս Գ. Ա. Меликушвили, К истории древней Грузии, էջ 353—354)։

⁴⁹ Տե՛ս Ե. Եճոճեճ Եճոճոճ, Տաճարոճեճ Եճոճոճի Եճոճեճեճ, Մոցեճ 1, 1964, էջ 247, 251։

«Վերին աշխարհ վրաց» երկրամասը, այս գծով էր սահմանակցվում Սամցխե-գավառին⁵⁰։

Այսպիսով, Հայոց Միջագետքը և Գողերձականը ընդմիջտ դուրս են մնում Մեծ Հայքի սահմաններից և այս թագավորության տերիտորիան այնուհետև ընդգրկում է այն տարածությունը, որ հայտնի է մեզ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ շուրջ 285.000 քառ. կմ⁵¹։

4. ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱԾՈՆԵՐԻ ԴԵՄ

Քաղաքական իրադրությունը Կալիգուլայի ժամանակ։ Տիրերիոսին հաջորդեց Կայոս Կեսար Գերմանիկոսը, որի մականունն էր Կալիգուլա (37—41 թթ.)։ Վերջինս իր իշխանության շորս տարվա ընթացքում բոլորովին նոր քաղաքականություն վարեց Արևելքում։ Կալիգուլան առաջին հերթին վերականգնեց Տիրերիոսի կողմից 17 թվականին հռոմեական պրովինցիաների վերածված Կոմմագենեի և Կասպադոկիայի թագավորությունները, ըստ որում Կոմմագենեի թագավորությունը 37 թվականին վերականգնվեց ավելի ընդարձակ տերիտորիայով և հանձին Անտիոքոս Գ թագավորի որդու՝ Անտիոքոս Դ-ի⁵² նորից քաղաքական ասպարեզ իջալ Կոմմագենեի հինավուրց դինաստիան, որը հայկական Երվանդունի հարստության ճյուղերից մեկն էր։

Վերականգնվեց նաև Փոքր Հայքի թագավորությունը։ Այստեղ թագավոր նշանակվեց Պոնտոսի Պուլմոն Ա թագավորի թու Կոտիսը։ Վերջինս Պուլմոնի դստեր՝ Տրիփոնիայի ու Բրակիայի Կոտիս թագավորի որդին էր և այդպիսով ազգական էր գալիս Զենոն-Արտաշեսին, ուստի հայ ավագանու մի մասը ցանկություն ուներ նորից Փոքր Հայքի գահը միացնել Մեծ Հայքի գահին և Կոտիսին դիտում էր որպես այդ միացյալ թագավորության թեկնածու։ Ըստ երևույթի, այդ ցանկությունը իրագործվել է. Կոտիսը 37—43 թվականների միջև համարվել է նաև Մեծ Հայքի թագավոր։ Պետք է ենթադրել, որ դա կատարվել է Կալիգուլայի համաձայնությամբ։

Կալիգուլայի այս քաղաքականության ճիշտ մեկնաբանությունը տալիս է ակադ. Մանանդյանը։ Նրա կարծիքով, «Կասպադոկիայի և Կոմմագենեի հռոմեական նահանգների վերածվելը, հավանորեն, մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել տեղական արտոնյալ ազնվականության մեջ, և կարելի է ենթադրել, որ Արտավան Դ-ը, 36 թվականին Կասպադոկիա արշավելուց առաջ, ոտքի էր հանել ու ասպատամբեցրել այդ երկրները, որոնց մեջ ուժեղ էր իրանական տարրը։

50 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 53, 104 և դրբին կցված բարտեղը՝ Բ 5։

51 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118։ Այս ժամանակաշրջանից մեզ հասել է Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզը» (շուրջ 150 թ.), որտեղ Մեծ Հայքը (Ἄρμενία Μεγάλη) ցույց է տրված մինչև 37 թվականի սահմաններում, իսկ ավելի ուշ շրջանի (VII դարի) «Աշխարհացոյց»-ը տալիս է Մեծ Հայքի ամենամանրակրկիտ քաղաքական և վարչական բաժանման պատկերը, որ վերարկերում է 37-387 թվականներին։

52 Տե՛ս К. В. Трубевер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 88։

Եվ գուցե հենց այդ խտտվություններն էին եղել գլխավոր պատճառը Կալիգուլայի նոր քաղաքականության: Առանձնապես ուշագրավ է այն, որ Կլավդիոսը ևս, Կալիգուլայի հաջորդը, որը հետևում էր Օգոստոսի և Տիբերիոսի քաղաքականության՝ հարկ շահամարեց միացնել Կոմմագենը և Փոքր Հայքը Հռոմեական կայսրության և այդ երկրները նաև նրա իշխանության ժամանակ մնացին իբրև առանձին թագավորություններ»⁵³: Համաձայնելով այս ելրակացության հետ, այնուամենայնիվ, հարկավոր է հիմնական շեշտը դնել այն հանգամանքի վրա, որ հռոմեական կայսրության զորամասերը սահմանափակ էին և հնարավորություն չէին տալիս բացահայտ նվաճողական քաղաքականություն վարելու, ուստի նորից գերադասելի էր կայսրության այս մասում շարունակել կախյալ թագավորությունների պահպանման սիստեմը, որոնք իրենց լոյալ էին պահում, կատարում էին իրենց վրա դրված պարտականությունները և որ գլխավորն է, շահագրգռված էին իրենց հայրենի երկիրը պաշտպանելու՝ պարթևների ներխուժման դեպքում:

Գիսակ Դիմաֆսյան: Հայ ժողովրդի պայքարը երկրի անկախության համար: Կալիգուլան Հռոմ կանչեց Հայաստանում թագավորող Միհրդատին, նրան կալանքի տակ առավ և ապա աքսորեց⁵⁴: Կայսեր այս գործողության զրդապատճառները մնում են անհայտ, աղբյուրների լուծյան պատճառով: Տակիտոսի հաղորդումից երևում է, որ նա (պատմիչը) նախքան այս հաղորդել է Միհրդատի ձերբակալման մասին, սակայն նրա «Տարեգրությունների» այդ մասը չի պահպանվել: Միհրդատի գահընկեցության մասին հայտնվել են զանազան կարծիքներ, որոնք, սակայն, զուրկ են գիտական հիմքից: Այս հարցը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները այն մասին, որ Կալիգուլայի օրոք վերականգնված Փոքր Հայքի թագավորության գահակալ նշանակվեց Կոտիսը, որը պատանի հասակից մինչև կայսեր մահը եղել է նրա մտերիմ բարեկամը⁵⁵: Կարելի է ենթադրել, որ Կալիգուլան վերականգնեց այն վիճակը, որ գոյություն ուներ Զենոն-Արտաշեսի ժամանակ (18—34 թթ.), երբ Մեծ Հայքին էր միացված Փոքր Հայքի թագավորությունը:

Եթե այս ենթադրությունը ճիշտ է, ուրեմն Զենոն-Արտաշեսի քրոջ որդին՝ Կոտիսը, համարվել է Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավոր 37—43 թվականների ընթացքում, այսինքն՝ վեց տարի: Սակայն Կոտիսի թագավորությունը Մեծ Հայքում ունեցել է զուտ ձևական բնույթ և երկիրը փաստորեն կառավարվել է հայ ավագանու կողմից՝ Գիսակ Դիմաքսյան նահապետի գլխավորությամբ:

Այս վեց տարվա ժամանակաշրջանի մասին անորոշ կարծիքներ գոյություն ունեն: Ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայկական պատմագրության մեջ, առանց փաստերը ստուգելու, պնդում են, իբր 37 թվականից առանց թագավոր մնացած Մեծ Հայքը դարձել է պարթևական մարզպանություն և 37—41 թվականներին կառավարվել է ինչ-որ պարթև մարզպան «Դեմոնաքսի» կողմից⁵⁶:

53 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 317:

54 Sē'u Tacit., Annal., XI, 8; Dio, LIX, 3; Seneca, Dia., IX, 11, 12:

55 Sē'u Sueton., Calig., 20:

56 Sē'u Г. А. Халатъяни, Очерки истории древней Армении, М., 1910, էջ 254:

Այսպես պնդողները մոռանում են այն անտերունչ վիճակը, որ ստեղծվել էր Պարթևստանում այդ ժամանակ: 38 թվականին մահանում է Արտավան Գ-ը և նորից ծայր են առնում գահակալական կռիվները: Պարթևական գահին տիրանալու համար պայքարում էին երկու եղբայրները՝ Գոտարզը (Գոգերձը) և Վարդանը, որոնք Ատրպատականի Վոնոն թագավորի որդիներն էին: Այս Վոնոնը Արտավան Գ-ի եղբայրն էր և վերջինիս կողմից էր նշանակվել Ատրպատականի թագավոր: Այս երկպառակությունները շարունակվեցին Վարդանի (42—45 թթ.) և Գոտարզի (45—51 թթ.) թագավորության ողջ ընթացքում: Միայն Վոնոն Բ-ի կարճատև թագավորությունից հետո (51 թվական) պարթևական գահ է բարձրանում վերջինիս որդին՝ խոշոր քաղաքական գործիչ, շրջահայաց և խոհեմ Վաղարշ Ա-ը (51—75 թթ.): Վերջինս, վճուական միջոցների դիմելով, կարողացավ Մեծ Հայքի թագավորության հարցը լուծել, որով երկար ժամանակ խաղաղություն տիրեց Արևելքում:

Օղոստոս Օկտավիանոս և Արտավազդ 4-րդ

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ 37 թվականից հետո, մինչև Վաղարշ Ա-ի գահակալությունը, հայերը չէին կարող հույս դնել պարթևների վրա, որոնք նորից թուլացել էին դահի շուրջը ծագած ներքին երկպառակությունների հետևանքով: Հաստատվում է Հ. Մանանդյանի բացատրությունը: Նա գրում է, որ «Դեմոնաքսը, որի անունը Տակիտոսի մոտ աղճատված է, հայ իշխան է և Հայաստանի սպարապետն է, որն այս խառն ու անտերունչ շրջանում աշխատել է պահպանել Հայաստանի անկախությունը...: Հայերը, հույս չունենալով օգնություն ստանալ պարթևներից, Հայաստանի անկախությունը փորձեցին պաշտպանել սեփական ուժերով և հռոմեա-իբերական միացյալ ուժերին դիմադրեցին Դեմոնաքսի առաջնորդությամբ»⁵⁷: «Ըստ երևույթին, — շարունակում է Մանանդյանը, — նրանք ուզում էին հայկական գահը հանձնել Փոքր Հայքի թագավոր Կոսիսին, որը Զենոն-Արտաշես Գ-ի քրոջ որդին էր»: Դեմոնաքսն (Demonax praefectus), ըստ Հ. Մանանդյանի, «կարող է լինել

57 Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն..., հատոր Ա, էջ 318—319:

Գիմարսյան հին տոհմի իշխաններից մեկը, որ նույն այս ժամանակաշրջանի կապակցությամբ հիշատակված է հորենացու պատմության մեջ»⁵⁸:

Մանանդյանի այս եզրակացությունը հաստատվում է նաև այլ փաստերով: Այս պաշարի և Դիմարսյանների մասնակցության մասին ազոտ տեղեկություններ են պահպանվել, բացի Մովսես հորենացուց, նաև Զենոբ Գլակի կամ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարոնոյ» երկում, որտեղ ուշադրություն է գրավում հետևյալ հատվածը. «Դեմետր և Գիսանեն հնդկաց իշխաններ էին և ծագումով հղբայրներ: Սրանք դավադրություն են սարքում իրենց Դինարսի թագավորի դեմ, որը իրապես լինելով, զորք է ուղարկում նրանց դեմ, որպեսզի նրանց կամ սպանեն, կամ արսորեն երկրից: Իսկ նրանք, մազպուրծ լինելով, գալիս են Վաղարշակ թագավորի մոտ, և նա նրանց իշխանությանն է հանձնում Տարոնի երկիրը»⁵⁹:

«Գիսանէ» անունը ավանդությունը ստուգաբանում է՝ «զի գիսաւոր էր, վասն այնորիկ նորա պաշտաւենայքն գէսք էին թողեալ»⁶⁰, իսկ Գիսակ կամ Գիսանէ անունը կապվում է տոհմական «Դիմարսեան» անվան⁶¹ և «Դիմարսեան նահապետութեան» հետ, որով և իր բացատրությունն է ստանում «Տարոնի պատմութեան» մեջ հանդիպող «Դինարսե» կամ «Դինասքե» ձևով հանդիպող անունը՝ իբրև թագավորի անուն: Վաղարշակը իր հերթին նույնանուն է պարթևաց արքայից-արքայ Վաղարշ Ա-ի (51—75 թթ.) եղբոր՝ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ Ա-ի հետ: Ահա այս «Դինարսե»||«Դինասքե» թագավորն է, որ առընչվում է Տակիտոսի *Demonax praefectus* և հորենացու «Դիմարսեան»-ի հետ: Այսպիսով, նոր հենարան է ստանում Հ. Մանանդյանի այն եզրակացությունը, որ վրաց Փարսման թագավորի և նրա եղբոր՝ Միհրդատի, ու որդու՝ Հուգամիլի դեմ համաժողովրդական պայքարը ղեկավարել է հիրավի Գիսակ Դիմարսյանը:

58 Նույն տեղում, էջ 320: Մովսես հորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ դրքում պահպանվել է մի ամբողջ հյուսվածք ժողովրդական ավանդությունների, որոնք երգվել են ու հայտնի էին «Հայոց երգ վիպասանաց» անունով (Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 115): Ժողովրդական ստեղծագործության մեջ միահյուսվել են տարբեր պատմական ժամանակաշրջանների զեպերը, և վերագրվել են մեկ հավաքական անձնավորության՝ «Արտաշէս»-ին: հորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ դրքի եզր գլխում միահյուսվում են հիմնականում երկու պատմական զեպեր՝ Արտաշէս Ա-ի պայքարը երվանդունիների հարստության վերջին թագավոր Երվանդի հետ և Տրդատ Ա Արշակունու կոիվները ալանների դեմ: Ահա սրանց ժամանակակիցն է այդ զրույցներում հիշատակված Գիսակ Դիմարսյանը:

59 Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարոնոյ Աշխատութեամբ և առաջարանով Աշոտ Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107—109: Տե՛ս նաև՝ Ս. Ե. Երեմյան, О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна, «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии), Киев, 1965, էջ 158—159

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109:

61 Գիսակը՝ «որդի ստնտուի Արտաշիսի», հալածելով պատերազմում նրա ախոյան երվանդին, ծանր վիրավորվել է՝ «կէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, դյաղթութիւն ստացեալ: մեռանի ի վերայ այսպիսեաց»: Ահա այստեղից է առաջ եկել, ըստ Մովսես հորենացու ստուգաբանության, «Դիմակիսեան» — «Դիմարսեան» տոհմանունը:

Վրացական կիսաավանդական և կիսապատմական տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դեռևս Երվանդ Վերջինի (220—201) և Արտաշես Ա-ի (189—160) ժամանակ Հայաստանին էր միացվել Մեսսիերի երկրի այն մասը, որն ընդգրկելու էր Սամցխե և Աճարա գավառները⁶²: Ինչպես տեսանք, այստեղ գոյություն ուներ Մեծ Հայքի թագավորության սահմանապահ կուսակալություն, որը կոչվում էր «Գողերձական» (համապատասխանում է Պողոսմոսի Κοταρζηγος-ին), որը մ. թ. 37 թվականի պայմանագրի համաձայն նորից անցավ Իբերիայի թագավորությանը՝ Վրաց աշխարհին: Այդ դեպքից հետո այս երկրի կառավարիչները, անշուշտ պիտի հեռանային այդտեղից: Անհավանական չէ, որ վերը բերված ավանդությունը հենց այդ դեպքի մասին է խոսում: Ըստ այդ ավանդության, Դինասքե թագավորից փախչում և դալիս են Վաղարշակի (Տրդատ Ա-ի) մոտ Դեմետրե և Դիսանե եղբայրները, որոնք ստանում են Տարոնը իբրև ժառանգական կալվածք: Դիսանեն ապստամբ Գիսակ Դիմաքսյանն է, որի տոհմը ապաստանում է Տայքի Բուխա գավառում⁶³: Այստեղ էին հետագայում «Գահնամակում» և «Զորանամակում» հայտնի «Բուխա Դիմաքսանք»⁶⁴, իրենց կենտրոն Բողբերդ ամրոցով (այժմ՝ Բուղա-Կալա): Այս եղբակացությունները ցույց են տալիս, որ «Դինասքե» անունը⁶⁵ նույն Դիմաքսյանների տոհմական անունն է և զրույցի մեջ շփոթված է տեղական (իմա՝ վրացական) թագավորի հետ:

Իր երկրամասից և կալվածքներից զրկված Գիսակ Դիմաքսյանը (Գիսանե—Դեմոնաքս) պետք է զլխավորեր հայ ժողովրդի պայքարը Միհրդատի դեմ՝ հայկական գահի օրինավոր թեկնածու համարելով Զենոն-Արտաշեսի քրոջ որդի՝ Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին:

Կլավդիոս կայսեր ֆաղափակաճությունը Հայաստանում: Կալիգուլայի հաջորդ Կլավդիոսը (41—51 թթ.) հայկական հարցում շեշտակիորեն փոխեց իր նախորդի քաղաքականությունը. վերադարձավ Օգոստոսի և Տիբերիոսի գծին: Հայաստանը Հռոմի հովանավորության ներքո պահելու նպատակով նա նորից օգտվեց իբրևների ծառայությունից: 43 թվականին կալանքից ազատելով Միհրդատին, օժանդակ հռոմեական զորքով ուղարկում է Հայաստան, ըստ սրում առաջարկում է Փարսման Ա թագավորին, որ նա իր եղբայր Միհրդատին օգնի՝ հայկական գահին նստելու:

62 Տե՛ս Յ. Օ., I, էջ 47:

63 Տե՛ս Շ. Ե. Երեյան, О некоторых историко-географических параллелях..., էջ 159:

64 Տե՛ս Կ. Ադոնց, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 263:

65 Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ «Դինասքե» անունը մեղրիկա-ճանական լեզվով է բացատրվում իբրև «Դինոսքոս», որ նշանակում է «խլանազն», «ազնվական» կամ բառացի՝ «Դինո ցեղի որդի»: (Տե՛ս Կ. Մարր, Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси. Կ. Մարր Избранные работы, т. V, էջ 62): Հավանաբար «Դիմաքսյան»-ի (Դիմաքսե) նախնական ձևը պիտի լինի «Դինասքե»-ն: Եթե նկատի ունենանք, որ Դիմաքսյանները սկզբնական շրջանում, Կողբիս-եղբրաց աշխարհի հարևան Գողերձական երկրամասի կառավարիչներն էին, պարզ է, թե ինչու այս անունը բացատրվում է մեղրիկա-ճանական լեզվով: Դիմաքսյանների նախնին՝ Գիոսիլը կամ Գիսանեն Գողերձականից Հայաստան է փախել 37 թվականից հետո, երբ այդ երկրամասն ընդմիջա մտավ Վրաց-Իբերիայի թագավորության կազմի մեջ:

Երբ Միհրդատը հռոմեական զորքով մտավ Հայաստան, այստեղ նրան հանդիպեց զինված ժողովուրդը՝ Դիսակ Դիմաքսյանի գլխավորությամբ, և Փոքր Հայքի Կոտիս թագավորի հետ միասին համառ դիմադրություն ցույց տվեց անկող հյուրին: Տակիտոսի ասելով՝ «Միթրիդատին պատե՛հ առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը, ընդ որում ամրացված բարձունքները պիտի ոչնչացվեին հռոմեական զինվորների ուժով, միաժամանակ իբերների (վրացիների) զորքերը պիտի ասպատակեին դաշտերը»⁶⁶: Այդ ժամանակ, պատմագրի ասելով, «հայերը չդիմադրեցին, երբ ճակատամարտի հանդգնած պրեֆեկտ Դեմոնաքսի (Demonax praefectus) ուժերը ցրվեցին»⁶⁷: Երկրի սպարապետի ուժերը ցրվում են, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ տարածայնություն է առաջ գալիս հայ ավազանու մեջ, որի մի մասը հակված էր Հռոմի և նրա դրածոների կողմը և Միհրդատի հետ կապեր էր ստեղծել նրա թագավորության սկզբնական շրջանում: Հայկական ավազանու ազդեցիկ մասը համախմբվել էր Կոտիսի շուրջը և փորձում էր դիմադրել թշնամուն, սակայն ինքը՝ Կոտիսը, Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի թագավոր էր դարձել հռոմեական կայսեր շնորհիվ և իր զործողությունների մեջ զուրկ էր ինքնուրույնությունից և վճռականությունից: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Դեմոնաքսի պարտվելուց հետո Միհրդատը արդեն հաղթանակ էր տարել, սակայն Կոտիսը իր շուրջը համախմբված հայ ավազանիով շարունակում էր դիմադրությունը: «Փոքր ինչ դանդաղեցրեց զործը Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը, որի կողմն էին անցել մեծամեծներից ու մանք»: Սակայն Տակիտոսի ասելով, Կոտիսը զսպվեց շնորհիվ Կեսարի նամակի, և բոլորն անցան Միհրդատի կողմը»⁶⁸: Կոտիսը մնում է միայն իբրև Փոքր Հայքի թագավոր: Դրանից հետո հռոմեական ու վրացական զորքերը ընկճում են հայերի դիմադրությունը (43 թվական) և տիրանում երկրի կարեւորագույն պաշտպանական կետերին: Արյունահեղ մարտերից հետո Միհրդատը վերստին հաստատվում է հայոց գահի վրա և թագավորում մոտ չորս տարի (47—51 թթ.):

Փարսման Ա և Հոադամիզդ: Բարդ էր վիճակը վրացական արքունիքում՝ Նյցիսեթացում: Փարսման Ա-ը, որը դահ էր բարձրացել իր հոր՝ Միհրդատի (27—35 թթ.) մահից հետո, խոշոր քաղաքական և ռազմական դեմք էր: Հիրավի, նրա ժամանակ առաջին անգամ փոքրիկ Իբերիայի թագավորությունը դուրս է գալիս միջազգային քաղաքականության ասպարեզ: Սակայն, որքան էլ մեծ լինեի վրաց թագավորության օժանդակությունը հռոմեական նվաճողական քաղաքականությանը Արևելքում, այնուամենայնիվ, Հռոմը շահագրգռված չէր, որ Իբերիա-Վիրքը դառնար ուժեղ պետություն, ուստի նրան ձեռնաու էին այն թշնամական փոխհարաբերությունները, որ հետզհետե խորանում էին Միհրդատի և Փարսմանի միջև⁶⁹:

Փառնավաղյանների միջև ծագած դահակալական և ընտանեկան վեճերը

66 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 43: Tacit., Annal., XI, 9:

67 Նույն տեղում:

68 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45: Tacit., Annal., XI, 9:

69 Տե՛ս Դ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, էջ 341:

միայն խրախուսվում էին Հռոմի գործակալների կողմից: Մի քանի տարուց հետո, 51 թվականին, Փարսմանը իր գահի հավակնորդ Հռադամիլդդ որդուն հրահրում է Հայաստանում թագավորող եղբոր՝ Միհրդատի դեմ: Սակայն, եթե Փարսմանը պատերազմեր ընդդեմ Միհրդատի, այդ կնշանակեր, որ նա հռոմեական շահերի դեմ է դուրս գալիս, ուստի հարկավոր էր արտաքուստ ցույց տալ, թե ինքը եղբոր դեմ պայքարում է, ելնելով հռոմեական պետության շահերից⁷⁰:

Հայաստանում թագավորող Միհրդատը Փարսմանի հղբայրն էր և միևնույն ժամանակ նրա փեսան՝ դստեր ամուսինը, իսկ սրանցից ծնված աղջիկը՝ Զենոբիան, Փարսմանի որդի՝ գահաժառանգ Հռադամիլդդի կինն էր: Արքունիքում միևնույն ժամանակ պայքար էր գնում Փարսմանի երկու կանանց՝ Համազասպուհի և Դադանա թագուհիների միջև: Համազասպուհին ատում էր Հռադամիլդդին և գահաժանգ էր համարում իր դեռահաս Համազասպ որդուն, իսկ Դադանան ամեն կերպ հրահրում էր Հռադամիլդդին գրավելու հոր գահը: Հռադամիլդդը որոշ կողմնակիցներ ուներ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ նրանից դուրս: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Փարսմանն իր ծերության պատճառով մտիկանում էր Ճաբուլի կարողության տեղ պատանուց, որը հենվում էր իր համերկրադիներին ու մեկ համակրանքի վրա⁷¹: Այսպիսի պայմաններում հասկանալի է, որ Փարսմանը պետք է աշխատեր ըմբոստ որդուն մի կերպ հեռացնել արքունիքից:

Փարսմանը իր որդուն ներշնչում էր, որ պիտի խուսափել Միհրդատի դեմ բացահայտ պատերազմից, որովհետև այդ կնշանակեր պատերազմել հռոմեացիների դեմ, որ Իբերիայի ուժերից վեր էր, բայց կարելի է այդ նպատակին հասնել դավադրաբար:

Ահա այսպիսի հանձնարարություններով 51 թվականին Հռադամիլդդը «ձևացնելով, թե գժտված է հոր հետ՝ իբր թե խորթ մոր ատելությունը շտանելու պատճառով ուղևորվում է հորեղբոր մոտ», այսինքն՝ Հայաստանի թագավոր Միհրդատի մոտ, որը նրան ընդունում է «իբրև որդու մեծ սիրալիրությամբ ու հարգանքով»: Օգտվելով այս վստահությունից, Հռադամիլդդը կապեր է հաստատում Միհրդատից դժգոհ հայ ավագանու հետ, որը չէր կարողանում տանել հռոմեական դրածոյի դաժանությունները, և «գայթակղեցնում է հեղաշրջում կատարելու»⁷²:

Միհրդատի դեմ հող պատրաստելով հայ մեծամեծների մեջ, Հռադամիլդդը, հոր հետ հաշտվելու պատրվակով, վերագառնում է հայրենիք: Վերադարձած Հռադամիլդդը Փարսմանին հայտնում է. «Ինչ որ կարելի էր կատարել նենգամտությամբ, պատրաստ է, մնացածը պետք է ղեկքով ձեռք գցել»⁷³:

Փարսմանը պետք է պատերազմ հայտարարեր Միհրդատին, բայց այնպես, որ այդ շփոթիչ հռոմեացիների շահերին, և պատրվակը գտնվում է: Նա իր մարդկանց միջոցով Միհրդատին հայտնում է իր դժգոհությունը նրա հան-

70 Տե՛ս նույն տեղում:

71 Տե՛ս Տակիտոս. հայերեն թարգմ., էջ 55: Tacit., Annal., XI, 44:

72 նույն տեղում:

73 նույն տեղում: Tacit., Annal., XI, 45:

դեպ և ավելացնում, որ «երբ ինքը կալում էր ազվանների դեմ և օգնության էր կանչում հռոմեացիներին, եղբայրը նրան ընդդիմանում էր», ուստի «ինքն այդ վիրավորանքի համար պիտի գնա վրեժ առնելու և կործանելու նրան»⁷⁴:

Փարսմանը մեծ զորք է ուղարկում Հռադամիզդին, որը հանկարծակի ներխուժում է Հայաստան: Ահաբեկված Միհրդատը փակվում է Գառնիի անմատչելի ամրոցում, որն «ասպահով էր թե՛ տեղադրության և թե՛ հռոմեական կայսրի պաշտպանության հետևանքով»⁷⁵:

Գառնիում տեղավորված հռոմեացի կայսրի հրամանատարներն էին պրեֆեկտ Կելիոս Պոլիոնը և ցենտուրիոն Կասպերիոսը:

Չկարողանալով վերցնել պաշարված Գառնին, Հռադամիզդը կաշառում է ազահ պրեֆեկտ Կելիոս Պոլիոնին: Հրավիրվում է ռազմական դադարի խորհրդակցություն, որտեղ կաշառված հռոմեական պրեֆեկտի դեմ դուրս է գալիս ցենտուրիոն Կասպերիոսը: Վերջինս աղերսում է՝ «թույլ շտալ, որ դաշնակից թագավորը և հռոմեական ժողովրդի նվեր՝ Հայաստանը, տապալվեն հանցադործության և կաշառակերության պատճառով»⁷⁶:

Սակայն Պոլիոնը մատնանշում է իբերական զորքի մեծաքանակությունը, իսկ Հռադամիզդը ազդարարում է, որ հոր հրամանով է եկել: Ցենտուրիոն Կասպերիոսը, որը հռոմեական իշխանության ներկայացուցիչն էր երկրում և պատասխանատու էր այդ գործողությունների համար, խնդրում է պատերազմական գործողությունները հետաձգել, և զինազարք վնքելով հեռանում է, որպեսզի, եթե չկարողանա վախեցնել Փարսմանին, հտ կանգնեցնել պատերազմից, տեղեկացնի Ասորիքի կառավարիչ Ումիդիոս Քվադրատոսին, թե ինչ դրության մեջ է Հայաստանը⁷⁷:

Իրադրությունը բարդանում է: Ցենտուրիոն Կասպերիոսը անմիջապես ուղևորվում է վրաց աշխարհ, գալիս Փարսմանի մոտ և «ազդու կերպով պահանջում է, որպեսզի իբերները հետ կանգնեն պաշարումից»⁷⁸: Փարսմանը երկմիտ և դիջող պատասխաններ է տալիս Հռոմի ներկայացուցչին և միևնույն ժամանակ գաղտնի սուրհանդակների միջոցով Հռադամիզդին հաղորդում է՝ շտապեցնել Գառնիի դրավումը ինչ գնով էլ լինի: Այդ նույն ժամանակ պրեֆեկտ Պոլիոնը ամեն կերպ հորդորում է Միհրդատին ընդունել զինազարքը, և այդ միջոցով հաջողվում է Միհրդատին իր ասպատարանից դուրս բերել: Հռադամիզդը գրկախառնվում է նրա հետ «երգվելով, թե բռնություն չի գործադրի, ոչ թրով, ոչ էլ թուլնով»⁷⁹: Եվ Հռադամիզդը՝ «իբրև թե հավատարիմ իր երդմանը, իր քրոջ ու հորեղբոր դեմ շարժադրեց ոչ թուր, ոչ էլ թուլն, այլ սպանում է նրանց՝ զցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով»: Սպանվում են նույնպես Միհրդատի որդիները, «որովհետև ողբացել են ծնողների սպանությունը»⁸⁰:

74 Նույն տեղում:

75 Tacit., Annal., XII, 45:

76 Նույն տեղում:

77 Տե՛ս Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 57:

78 Նույն տեղում, էջ 59: Tacit., Annal., XII, 46:

79 Նույն տեղում, էջ 59: Tacit., Annal., XII, 47:

80 Նույն տեղում, էջ 61: Tacit., Annal., XII, 47:

Ահա այս ոճրագործության գնով Հռոմի ղեկավարը նստում է հայկական գահի վրա, իսկ Փարսմանը աղատվում է իր անհանգիստ որդու հավակնություններից: Սակայն, այդ հանգիստը նա վայելում է միառժամանակ միայն:

Ցենտուրիոն Կասպերիոսը, որը Միհրդատի և Հռոմի միջև ծածկող Փարսմանի մոտ՝ համոզվելու վերացնել Գառնիի պաշարումը և Միհրդատին թողնել հայկական գահի վրա, համոզվում է, որ իր ջանքերը իսկուր են անցնում: Նա կանգնում է կատարված փաստի առջև, ուստի և մեկնում է Ասորիք ու կառավարիչ Ումիդիոս Քվադրատոսին տեղեկացնում Հայաստանում տիրող վիճակի մասին: Վերջինս հրավիրում է խորհրդակցություն և հաղորդում, որ «Միթրիդատը դավաճանորեն սպանված է և թագավորությունը գրավել են մարդասպանները», և խորհուրդ է հարցնում՝ «արդյոք վրեժ չառնի՞ր»: Բայց ոչ. ինքը՝ Ումիդիոս Քվադրատոսը այլ կարծիք է հայտնում. «Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատելության սերմեր պետք է ցանկ, ինչպես հաճախ հռոմեական պրինցեպսները հենց նույն Հայաստանը՝ առատաձեռնության պատրվակի տակ՝ շնորհել են, բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թող իշխի Հռոմի ղեկավարը հանցանքով ձեռք բերվածին, միայն թե լինի ատելի, փառադուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան թե նա փառքով արտաքսված լիներ»⁸¹: Պատմագրի ասելով «Այդ կարծիքը հավանություն ստացավ: Սակայն, որպեսզի չթվա, թե հանցանքը խրախուսվել է և կայսրը տարբեր կարգադրություն չանի, Փարսմանի մոտ ուղարկվում են սուրհանդակներ, ասելու, որ նա հեռանա Հայաստանի սահմաններից ու հետ կանչի իր որդուն»⁸²: Տակիտոսի կողմից հռոմեական այս պաշտոնյային վերագրված խոսքերը Հռոմի «բաժանիր, որպեսզի տիրես» (divide et impera) քաղաքականության սկզբունքի լավագույն արտացոլումն են:

Չնայած նրան, որ Ումիդիոս Քվադրատոսը Փարսմանին և նրա որդուն՝ Հռոմի ղեկավարին, կարգադրել էր թողնել Հայաստանն ու հեռանալ, այնուամենայնիվ, Կասպերովկիայի կուսակալ Պելիգնոսը, կաշառված լինելով Հռոմի ղեկավարից, անցնում է նրա կողմը և անձամբ 51 թվականին նրան թագադրում է Արտաշատում:

Այս բոլոր գործողությունները Հռոմին վարկաբեկում էին Արևելքի ժողովուրդների աչքում: «Երբ այս խայտառակության լուրը տարածվեց, և որպեսզի ուրիշները հռոմեացիների մասին կարծիք չկազմեն Պելիգնոսի օրինակի հիման վրա, ուղարկվում է լեգատ Հերվիդիոս Պրիսկուսը մի լեգեոնով, որպեսզի միջոցներ ձեռք առնի երկրում նորից բարձրացող խառնակությունների դեմ»: Տակիտոսի ասելով լեգատը «շտապ անցնելով Տավրոսի լեռները», ավելի խաղաղեցնում է իր չափավորությամբ, քան բռնի ուժով:

81 նույն տեղում:

82 նույն տեղում, էջ 61—63: Tacit., Annal., XII, 48:

5. ՏՐԳԱՏ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՀԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒ

Պարթևների նոր հզորացումը Վաղարշ Ա-ի օրոք: Այս ժամանակամիջոցում, Արտավան Գ-ի մահից հետո սկսված դահակալական կռիվները պարթևների մոտ վերջանում են: 51 թվականի կեսերին մահացել էր Գոտարզը (Գոդերծը), և նրան հաջորդեց Վոնոն Բ-ը, որը Արտավանի եղբայրն էր և նստած էր Ատրպատականի դահի վրա: Վոնոն Բ-ը պարթևական դահի վրա մնաց նստած ընդամենը մի քանի ամիս և մահացավ, թողնելով երեք որդի՝ Վաղարշ, Բակուր և Տրդատ եղբայրներին: Վերջին երկուսի՝ Բակուրի և Տրդատի, համաձայնությամբ իր հորը՝ Վոնոն Բ-ին պարթևական դահի վրա հաջորդեց ավագ որդին՝ Վաղարշ Ա-ը (51—75 թթ.): Սա պարթև Արշակունիների դինաստիայի ամենաուժեղ և ամենանախնդուն պետական ու զինվորական գործիչներից էր: Սրա ժամանակ Պարթևստանը նորից հասնում է իր հզորության գագաթնակետին:

Վաղարշ Ա-ի ժամանակ մեծ շարժում է սկսվում հունականության դեմ, նույնիսկ աշխարհագրական անունների բնագավառում: Այսպես, օրինակ, «Ալեքսանդրիա Արաքոզիայի» քաղաքը սկսվում է անվանվել տեղական՝ «Փանջվիչ» կամ «Անտիոքիա Մարգիանան» այնուհետև կոչվում է տեղական «Մարվ» անունով և այլն: Պարթևական դրամների վրա հունարեն գրությունները փոխարինվում են պարթևականով՝ տեղական արամեական գրի տառատեսակներով:

Նույն այդ ժամանակ մեծ հետաքրքրություն է առաջ գալիս դեպի ժողովրդական ավանդությունները, էպոսը, երգերը և բանավոր գրականությունը:

Վաղարշ Ա-ի օրոք գրի են առնվում «Ավեստայի» կարևոր մասերը, կազմվում նրա առաջին խմբագրությունը: Հետագայում տեղի է ունենում սրանց կանոնացումը և վեր է ածվում «ղրադաշտականության»՝ իբրև որոշ կրոնական համակարգի, որը այնուհետև դառնում է պետական կրոն: Օրեցօր հզորացող մազդեական կրոնի՝ զրադաշտականության կենտրոնն են դառնում Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակը (այժմ՝ Լալան գյուղը)⁸³ և Ֆրուսասպան կամ Գիշը (արաբական աղբյուրների Ջիշը կամ Շիղը)⁸⁴:

Վաղարշ Ա-ը նույնիսկ փորձ արեց իր մայրաքաղաքը հելլենացված Տիգրոնից փոխադրել Եփրատի աջ ափին հիմնադրած Վոլոգեսակերտ (Վաղարշակերտ) քաղաքը, որտեղ ժամանակի ընթացքում պիտի փոխադրվեր Պալմիրայի միջազգային առևտուրը, սակայն հաջողություն չունեցավ⁸⁵:

Վաղարշ Ա-ը, իբրև խոշոր պետական գործիչ, իր եղբորը՝ Բակուրին, նշանակեց Ատրպատականի թագավոր, իսկ Տրդատին որոշել էր թագավորեցնել

⁸³ Այստեղ էր գտնվում «ղրադինս Հրատին Մեծի, որում Վշասպն կոչեին» (տե՛ս «Մերեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», Երևան, 1939, էջ 93):

⁸⁴ Համաձայն մովսես Կառանկատպցու տեղեկության (Բ, Ժ), այս «Գաշ աւան»-ում ամբողջեր կային և շոգ սուրճերին պարսից թագավորների կողմից այն բնութված էր իբրև հովառու ու առողջարար վայր և գտնվում էր Մարաստանի սահմաններում (տե՛ս Մովսես Կաղանկատպցի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի (աշխարհ. թրգմ., Երևան, 1965, էջ 100):

⁸⁵ Տե՛ս Մ. Բ. Массон, Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», т. V, Ашхабад, 1955, էջ 14—15:

Հայաստանում, որով պիտի իրագործվեր Արտավան Գ-ի ծրագիրը՝ Հայաստանը դարձնել պարթևական երկրորդ թագավորություն և դրանով իսկ ամրապնդել այնտեղ պարթևների քաղաքական ազդեցությունը:

Տրդատ Ա Արշակունու բազավորումը Մեծ Հայքում: Հայաստանում հռոմեացիների վարած քաղաքականության հետևանքով ծայրահեղ դժգոհություն էր տիրում նրանց դեմ: Հենց այս հանգամանքը օգտագործեց Վաղարշ Ա-ը:

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Վոլոգեսը (Վաղարշը) կարծում էր, որ հասել է առիթը հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը իր նախնիների տիրապետության տակ էր⁸⁶ և որին տիրում է օտար թագավորը՝ շնորհիվ դազրելի արարքի»⁸⁷:

Պարթևների այս քաղաքական ծրագրի իրագործումը լրիվ համապատասխանում էր Հայաստանում տիրող տրամադրություններին՝ ծայրահեղ ատելություն դեպի Հռոմը և համակրանք պարթևների հանդեպ: Հայաստանի հայրենասեր վերնախավի պահանջը՝ Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսին նշանակել Մեծ Հայքի թագավոր, փաստորեն մատնվում է անհաջողության: Եթե Հռոմի ծերակույտը Կոտիսին նույնիսկ ճանաչել է Մեծ Հայքի թագավոր, ապա այդ ունեցել է ձևական բնույթ: Բավական էր Հռոմից նոր ցուցում ստանալ, որպեսզի նա հրաժարվեր Մեծ Հայքի գահից և լքեր հայ ավագանուն, որը պայքարում էր վերստին թագավորած Միհրդատի, ապա Հռոմի դեմ: Ահա այս հանգամանքներն էին պատճառը, որ հայ ավագանին, որին Վաղարշ Ա թագավորը խոստանում էր երկրում կայուն իշխանություն ստեղծել, վճռականորեն անցավ պարթևների կողմը: Հայ հայրենասերների հիմնական մասի անցումը պարթևների կողմը Տակիտոսը ուզում է բացատրել նրանով, որ «հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով»⁸⁸: Սակայն հայերի պարթևական կողմնորոշման հիմնական պատճառը այս չէր, այլ այն, որ Վաղարշ Ա-ը կարողացել էր վերջ տալ գահակալական կռիվներին:

Տրդատին թագավոր նշանակելու լուրը Հայաստանում ցնծությամբ է ընդունվում: Երբ Տրդատը, պարթևական զորքի դուրս անցած, 52 թվականին մտնում է Հայաստան, երկրի գլխավոր քաղաքները՝ Արտաշատն ու Տիգրանակերտը, հոժարակամ հանձնվում են նրան: Հռոմի դեմ մաղապուրծ փոխաշում է Իքերիա—Վրաց աշխարհը, իր հոր՝ Փարսման Ա-ի մոտ:

Տակիտոսի ասելով «Ռոմի հետ չէր մտնում այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությանը»⁸⁹: Արագավազ ձիեր հեծած՝ շտապում էին Արտաշատից հեռանալ ինքը՝ Հռոմի դեմ, և իր կինը՝ Զինոբիան, որը հղի էր: Սոսկալի ցավեր զգալով և վախենալով, որ կընկնի թշնամու ձեռքը և անարգանքի կմատնվի, նա ազաչում է իր ամուսնուն, սպանել իրեն: Հռոմի դեմ «սիրո ազդեցության տակ և անձանոթ շլինելով հանցագործություններին... մերկացնում է ակինակը (արևելյան թուրք) և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս Արաքսի

86 Ըստ երևույթի, նկատի ունի Աքեմենյանների տիրապետությունը Հայաստանում:

87 Tacit., Annal., XII, 50:

88 Տակիտոս, հայրեն թարգմ., էջ 73: Tacit., Annal., XII, 34:

89 Նույն տեղում: Tacit., Annal., XII, 51:

ափ ու հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի, հեռանա»: Ինքը գլխասպատառ սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Իբերիա: Սակայն հովիվները տեսնելով ղեռ շնչող մարմինը, փրկում են Զենոբիային, «կապում են նրա վերքը և գործադրում են դյուղական դեղամիջոցներ. անունը և արկածը իմանալուց հետո տանում են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը. այնտեղից հասարակական ծախքով կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով»⁹⁰: Տրդատի արքունիքում էր ապրում հզի Զենոբիան, երբ ազատվեց և արու զավակ ունեցավ: Վրացական աղբյուրների համաձայն, Հուգամիլդ-Ռադամին թագավորեց երեք տարի և մահացավ, թողնելով մեկ տարեկան արու զավակ, որի անունն էր Փարսման⁹¹: Վրացական աղբյուրների այս տեղեկությունը վերաբերում է Հուգամիլդի թագավորությանը Մեծ Հայքում, որը տեղի է մոտավորապես երեք տարի (51—54 թթ.) և այդպիսով, իմանում ենք, որ Զենոբիայից ծնված զավակի անունն էր Փարսման, որը հետո թագավորեց Վրաց աշխարհում իբրև Փարսման Բ (100—114 թթ.):

Գալով վրացական արքունիք, Հուգամիլդը հրկար չի մնում հայրենիքում և նոր ուղմական ուժով դալիս է Հայաստան՝ Տրդատին հեռացնելու մտադրությամբ, և այդ հաջողվում է նրան: Դաժան ձմեռը, պարենամթերքի պակասությունը և բռնկված ժանտախտը պարթևներին ստիպում են նահանջել: 53 թվականին ներխուժելով Հայաստան, նա վերադարձնում է իր դահը, ըստ երևույթին, կնոջն ու որդուն: Հուգամիլդը ժողովրդի հետ վարվում է «ավելի դաժանորեն, քան առաջ, որպես դավաճանների, որոնք առաջին իսկ հարմար առիթին կարող են նորից ընդվզել»: Սակայն նա երկար չի վայելում իր հաղթանակի պտուղները: 54 թվականին ժողովուրդը ապստամբում է և ղեկը ձեռքին պաշարում պալատը: Հուգամիլդը մի կերպ խուսափելով մահից, նորից փախչում է Իբերիա, իր հետ տանելով, ըստ երևույթին, կնոջն ու երեխային:

Վրացական արքունիքում Հուգամիլդը նորից դիմում է բոլոր միջոցներին, որպեսզի տիրանա հոր գահին և նրան հաջողվում է այդ: Պահպանվել է «Մորցեվայ Քարթլիսայ» արքայազանի լակոնիկ հաղորդումը. «Իմ թագավորում էր Ղադամին (պիտի լինի՝ Ռադամին) 20 օր»⁹²: Ինչպես երևում է, Հուգամիլդը, վրացական արքունիքում հենվելով իր կողմնակիցների վրա, գահազուրկ է արել հորը՝ Փարսման Ա-ին, սակայն վերջինս կարողացել է հաղթել իր ըմբոստ որդուն. 20 օր թագավորելուց հետո վերջինս սպանվում է: Տակիտոսի հաղորդման համաձայն՝ «Փարսմանը սպանելով իր որդի Ռադամիստին, իբրև դավաճանի, որպեսզի զրանով վկայվի նրա հավատարմությունը դեպի մեղ, հայերի վրա ավելի հուսանելու կերպով էր թափում իր հին ատելությունը»⁹³:

Սակայն, ինչպիսի երևում է, Փարսմանը Ա-ը անմիջապես չի վերականգնվել

⁹⁰ Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 65—67: Tacit., Annal., XII, 51:

⁹¹ Տե՛ս Յ. Ո., I, էջ 54:

⁹² Ծա. Թեոֆոբոս Լադամի: Ծա. Ժող. ժողովրդի պատմության: II, 103, «ძველი ქართული აგიოგრაფული ლიტერატურის ძეგლები», წიგნი I (V—X სს.), თბილისი, 1963, էջ 83:

⁹³ Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 77:

իր գահի վրա: Անհայտ պատճառներով կարճ ժամանակ թագավոր է հռչակվել Հռադամիզդի մեկ տարեկան որդի Փարսման Բ-ը, բայց փաստական կառավարիչն է եղել Փարսման Ա-ի կինը և Հռադամիզդի մայրը՝ Դադանա թագուհին: Ինչևիցե, 55 թվականի մոտերքը Փարսման Ա-ը նորից Իբերիայի գահի վրա է և ծառայում է հուժեհացիներին: Նա մեսիսերին ուղարկում է ներխուժելու Հայաստան, որտեղ 54 թվականին նորից իր զորքով եկել էր Տրդատը: Մեսիսերը այն քարթվելական ցեղն էր, որը 37 թվականի սլայմանագրով Իբերիա-Վիրքին անցած Գոգերձական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր: Ինչպես վկայում է Տակիտոսը. «Հռադամիզդին սպանելուց հետո առաջին անգամ մեր կողմը դրավված մոսիսերը հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա»: Ապա ավելացնում է, որ «Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին»⁹⁴:

⁹⁴ Նույն տեղում, Tacit., Annal., XIII, 37:

**ՏՍ.ՍՆԱ.ՄՅԱ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀՌՈՄԵՍՅԻՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ
ԶՈՐՔԵՐԻ ՄԻՋԵՎ: ՏՐԴԱՏ Ա. ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԳՍՀԱԿԱԼՈՒՄԸ**

**1. ՀՌՈՄԵՍՅԻՆԵՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿՈՐԲՈՒԼՈՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ**

Պատերազմի նախապատրաստումը: 54 թվականին Տրդատը, ինչպես տեսանք, պարթևական զորքի գլուխ անցած, առանց դիմադրության հանդիպելու, նորից գրավում է Հայաստանը: Հռոմեական օկուպացիոն բանակը խուսափելով պարթևների հետ ընդհարումից, մինչև այդ արդեն հեռացել էր Ասորեստան: Ահա այս ժամանակ է, որ Կլավդիոսը մահանում է և դահ է բարձրանում Ներոնը (54—68):

Սկզբնական շրջանում, քանի դեռ նախկինի պես կառավարության ղեկը գտնվում էր գահակալի մոր՝ Ագրիպինեի ձեռքին, Հռոմի քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ մնում էր նույնը, ինչպիսին Կլավդիոսի օրոք էր: Հայաստանը կառավարվում էր Հռոմից ուղարկվող երկու պաշտոնյաների՝ պրեֆեկտի և ցենսուրիոնի ձեռքով, որոնց թելադրանքով էլ վարում էր իր քաղաքականությունը Մեծ Հայքի թագավորը: Երբ Ներոնը գահ բարձրացավ, իբրև պրեֆեկտ Հայաստան ուղարկվեց ոմն Լելիանոս, որը, ինչպես հաղորդում է Դիոն Կասսիոսը, ավելի լավ չէր, քան Պոլիոնը և ավելի ազահ էր ու դրամաշորթ, քան իր նախորդը¹: Լելիանոսի ներկայությունը Հայաստանում ունեցավ միայն բացասական հետևանքներ:

Վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ արմատապես փոխվեց, երբ մեկ տարի անց, իշխանությունը փաստորեն իրենց ձեռքը վերցրին Ներոնի դաստիարակ, հռչակավոր Սենեկան և պրետորիաների պրեֆեկտ Բուր:

Պարթևական զորքերի կողմից Հայաստանի գրավումը և Տրդատի գահ բարձրանալը փաստորեն նշանակում էր պատերազմ Հռոմի դեմ, որի դրածո Հռադամիդը ստիպված էր փախուստի դիմել:

Ներոնը գործի դրեց հռոմեական հետախուզության ու դիվանագիտության ողջ ապարատը: Հռոմեական լեգեոնները հայտնվեցին Եփրատի ափին: Ներոնը

¹ Sés Dio LXI. 6. 6.

Մեծ Հայքին սահմանակից կախյալ թագավորություններում ուժեղացնում է հակապարթևական և հակահայկական տարրերը: Կոտիսը հեռացվում է Փոքր Հայքի գահից և նրա փոխարեն թագավոր նշանակվում Արիստոբուլոսը, Քաղկիդիկեի (Խալկիդիկեի) թագավորի որդին՝ Հերովդես Մեծի սերնդից: Ծոփքը, որի վերնախավը հելլենականացած էր և հռոմեական կողմնորոշում ուներ, 55 թվականին անջատվեց Մեծ Հայքից և կրկին վերածվեց առանձին թագավորության: Ներոնը Ծոփաց աշխարհի թագավոր նշանակեց Սոհեմոսին, որը, սակայն, պիտի թագավորած լինի միայն մինչև Հռանդեայի 63 թվականի համաձայնագիրը²: Այնուհետև Ծոփքը, իբրև առանձին թագավորություն, այլևս չի հիշատակվում: Կոմմագենեի, Քաղկիդիկեի և Իբերիայի թագավորներ Անտիոքոս Դ-ին, Ագրիպպային և Փարսման Ա-ին հրաման էր տրված զորքերը մարտական վիճակում պահել: Վերջապես, Կապադովկիայի կուսակալ, լեզատ և հռոմեական զորքերի գլխավոր հրամանատար է նշանակվել խոշոր զորավար և քաղաքական գործիչ Գնեյոս Դոմիտիոս Կորբուլոնը³: Նրա հրամանատարության ներքո պետք է կովեին նաև Հռոմի դաշնակից թագավորները: Կորբուլոնը Արևելք ժամանեց 55 թվականին:

Վաղարշ Ա-ի դեմ հռոմեացիները դուրս են բերում նոր հավակնորդ՝ մեռած պարթևական թագավոր Վարդանի որդուն: Նույն այդ ժամանակ հեռավոր վրկանում նոր ապստամբություն է ծագում: Վաղարշ Ա-ը հարկադրված է լինում ամբողջ ուշադրությունը դարձնել իր թագավորության հյուսիս-արևելյան երկրամասերի վրա: Կորբուլոնը դեսպաններ է ուղարկում Տիգրոն, որպեսզի հաշտության բանակցություններ սկսի Վաղարշ Ա-ի հետ: Միաժամանակ վերջինիս մոտ նման դեսպանություն է ուղարկում նաև Սիրիայի լեզատ Ումիդիոս Քվադրատոսը: Ստեղծված պայմանների ճնշման տակ, իր եղբայր Տրդատին օգնության հասնելու հնարավորությունից զրկված, Վաղարշ Ա-ը 55 թվականին ստիպված է լինում վերականգնել պարթևական արքունիքի նախկին փոխհարաբերությունները Հռոմի հետ և պատանդներ ուղարկել: Տակիտոսը գոհունակությամբ հաղորդում է, որ «Պարթևները հեռացան Հայաստանից. կարծես թե պատերազմը հետաձգվում էր»⁴: Պատմագրի ասելով, «Վոլոգեսը, որպեսզի թե՛ պատերազմին նախապատրաստվի, թե՛ պատանդների անվան տակ իրենից հեռացնի կասկածելի մրցակիցներին, հանձնում է Արշակունիների ընտանիքից ամենաերևելիներին»⁵:

Ահա այս եղանակով հռոմեական կայսրությունը ժամանակավոր հավասարակշռություն հաստատեց, որպեսզի հնարավորություն ունենա պատերազ-

2 Վ. Եսթ, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, Վիեննա, 1930, էջ 20, 37: Այս կոնցեպտը Ծոփաց արքայական դինաստիայի շառավիղն էր և հռոմեացիների կողմից ստեղծված էմեսա քաղաքի փոքրիկ «թագավորության» գահակալը:

3 Թերևս սա է, որ հայկական ավանդություններում հիշատակվում է «Դոմեոս» անունով (տե՛ս Խորենացի, Բ, 87): Ինքը՝ Խորենացին, «Դոմեոս» ասելով հասկանում է Դոմիտիանոս կայսրին:

4 Տակիտոս. Հայերեն թարգմ., էջ 69: Tacit., Annal., XIII, 9, 7:

5 Նույն տեղում, էջ 71: Tacit., Annal., XIII., 9:

մին պատրաստվելու՝ Ամբողջ 56 թվականը Կորբուլոնը գտնվում էր պատերազմական պատրաստությունների մեջ⁷:

Օ. Վ. Կուդրյավցևը սխալ է համարում գրականության մեջ գերիշխող այն կարծիքը, թե իբրև Կորբուլոնը և Քվադրատուսը 56 թվականին զբաղված էին Տրդատի հետ բանակցություններ վարելով և որ իբր նրանք փաստորեն ճանաչել էին նրա թագավորությունը Հայաստանում: Պարզվում է, որ հռոմեա-պարթևական բանակցությունների ժամանակ Տիգրանում Հայաստանը առհասարակ չի հիշատակվում: Հռոմեացիները այս խնդրում ոչ մի պարտավորություն չեն ստանձնում և միայն ձգտում են որ պահպանվի անորոշ իրադրություն: Ամբողջ այս գործողությունները միայն միջոց էին, որ անակնկալի եկած Հռոմը ժամանակ շահի և պատերազմական պատրաստություններ տեսնի: Վաղարշը, իր կողմից, մնում է այն կարծիքին, որ Մեծ Հայքի գահը պետք է գրավի իր եղբայր Տրդատը: Տակիտոսի ասելով՝ «Վոլոգեսը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հեռացվի այն թագավորությունից, որը ինքն էր տվել նրան կամ թի ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր»⁸:

Կորբուլոնը արձակում է Ասորիքից բերված անգործությունից ծուլացած և զորական կենցաղին խորթացած զինվորներին: Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Զորահավաք կատարվեց Գալատիայում ու Կապադովկիայում, ավելացրին Գերմանիայից մի լեգեոն, ինչպես նաև օժանդակ հեծելազոր ու հետիոտն կոհորտներ»⁹:

57 թվականին Կորբուլոնն արդեն լիովին պատրաստ էր ռազմական ներխուժում կատարելու Հայաստան: Խարբերդի դաշտից նա գերադասում է Հայաստանի հյուսիսում ընկած Սատալայից դեպի Արտաշատ տանող ճանապարհը ոչ միայն նրա համար, որ այդ տեղերը մոտ էին Պոնտական ծովափին և հեշտ էր զորքերի պարենավորումը¹⁰, այլև նրա համար, որ այստեղից ճանապարհը տանում էր ուղղակի դեպի Հայաստանի սիրտը՝ Այրարատը և Արտաշատ մայրաքաղաքը, որտեղ գտնվում էին Տրդատը և հայկական ավագանուց նրան հարած համախոհները: 57—58 թվականների ձմեռը նրա բանակն անց է կացնում Կարնո դաշտում, անշուշտ, էլեգիայի ջերմուկների (հայկ. Եղեգիս, այժմ՝ Իլիջա) առողջարար և բարեբեր վայրում:

58 թվականի դարունը բացվելուն պես Կորբուլոնը սկսեց ռազմական գործողությունները: Տրդատ թագավորը միայնակ, ղուտ հայկական ուժերով պետք է կռվեր հռոմեացիների դեմ, քանի որ Վաղարշ Ա-ը զբաղված էր Վրկանում ծագած ապստամբությունը ճնշելով: Տրդատը խուսափում էր բաց ճակատամարտից և պարտիզանական կռվի բնույթ էր տալիս պատերազմին, ջլատելով թշնամու ուժերը, զժվարացնելով պարենի և անասնակերի մատակարարումը: Կորբուլոնն էլ, իր հերթին, իր զորքը տրոհել էր առանձին ջոկատների, որոնք ետ էին մղում հայերի առանձին հարձակումները: Միաժամանակ, արևմուտ-

6 Տե՛ս Օ. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, էջ 60:

7 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

8 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 71—73: Tacit., Annal., XIII, 35:

9 նույն տեղում, էջ 73: Tacit., Annal., XIII, 35:

10 Տե՛ս նույն տեղում, XIII, 39:

քից Հայաստան ներխուժեցին Կոմմագենեի, Փոքր Հայքի և Ծոփքի թագավորներն իրենց զորքերով, իսկ հյուսիսից՝ հենիոխների և մաքելոնների թագավորի հրոսակախմբերը: Սրանց հետևեցին Փարսման Ա-ի գլխավորությամբ ներխուժող մոսխերն ու իբերները:

Տրդատը դժվար կացության մեջ ընկավ և ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, հաշտության բանակցություններ սկսեց Կորբուլոնի հետ: Տրդատի պատվիրակները հարց էին տալիս, թե ինչո՞ւ 55 թվականին կնքված հաշտության պայմանագրից հետո «ինքը Տրդատը պիտի վտարվի Հայաստանի հին տիրապետություններից», և հիշեցնում էին նաև, որ «Եթե հռոմեացիները պիտի պնդեն պատերազմի վրա, Արշակունիներին շի պակասի ոչ արիություն, ոչ էլ բախտ, որ հռոմեացիները շատ հաճախ փորձել են կրած պարտություններում»¹¹:

Կորբուլոնին քաջ հայտնի էր այն աննպաստ վիճակը, որում գտնվում էին Տրդատը և Վաղարշը, նա գիտեր, որ վերջինս «հապաղում է օգնության գալ Տրդատին Հիրկանիայի (Վրկանաց աշխարհ) անջատման պատճառով», ուստի առաջարկում է Տրդատին «զնալ խնդրել կայսեր, և նա կարող է կայսրից ստանալ հաստատուն թագավորություն»¹²:

Կորբուլոնի այս առաջարկն ուներ իր խորը պատճառները: Պատերազմի պաշտոնական ծրագիրն այն էր, որ «Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի երբեմնի նվաճած երկիրը հետ ստացվի»¹³, այսինքն՝ վերականգնվի այն իրավական վիճակը, որ ստեղծվել էր Մեծ Հայքի թագավորության և Հռոմի միջև՝ Տիգրան Բ Մեծի և Պոմպեոսի մ. թ. ա. 66 թվականին Արտաշատում կնքած հաշտության պայմանագրի համաձայն: Կորբուլոնը այս առաջարկը արել էր Տրդատին, որպեսզի վերջինից մերժում ստանա և հիմք ունենա մեղադրելու, որ պատերազմական գործողության նախահարձակը եղել են հայերն ու պարթևները:

Կորբուլոնի արշավանքը դեպի Արտաշատ և նրա ավերումը: Համոզվելով, որ պարթևները և Տրդատը համաձայն չեն իր առաջարկին, Կորբուլոնը շարունակեց պատերազմական գործողությունները: Գարունը բացվելուն պես նա իր բանակով Կարինից շարժվեց դեպի Արտաշատ: Բասենը, Բագրևանդը անցնելուց և Կոգովիտ գավառը մտնելուց հետո, հռոմեական բանակի առջև ծառայավ Հայկական պարի պատնեշը, որտեղից Գայլատու լճից դեպի արևելք ընկած Զորի լեռնանցքը տանում է դեպի Արարատյան դաշտը և Արտաշատ մայրաքաղաքը:

Մանանդյանը ճիշտ որոշել է հռոմեական զորքերի անցումը Հայկական պարով դեպի Արտաշատ՝ Կուչաղի կամ Քարվանսարայի լեռնանցքով, որտեղ գոյություն ուներ ամրությունների մի ամբողջ շարք¹⁴: Նրա կարծիքով, այստեղ էր գտնվում Տակիտոսի մոտ հիշատակվող Վոլանդ ամրոցը (castellum Volandum),¹⁵ որի պաշարումը Կորբուլոնը անձամբ ղեկավարեց և գրավեց այն:

11 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 77—79: Tacit., Annal., XIII, 37:

12 Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 79: Tacit., Annal., XIII, 37:

13 Նույն տեղում, էջ 73: Tacit., Annal., XIII, 34:

14 Տե՛ս 2. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պետրոս Գեղեցեցու քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 35: Նույնի, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. հատ. Ա, էջ 335:

15 Volandum-ը ըստ երևույթին «Գայլատու» անվան սխալ տարադարձությունն է:

Գայատու լեռնանցքի ամրությունները գրավելուց հետո հռոմեական բանակը իջնում է Արտաշատյան դաշտը, որտեղ Երասխի ափին գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքը:

Հռոմեական նվաճողները տեղական բնակչությանը դիտում էին իբրև պոտենցիալ ստրուկների, որոնց կարելի էր գերեվարել և վաճառելով՝ մեծ միջոցների տեր դառնալ: Կորբուլոնը իր բանակով անցնում է հայկական դավառները, ահաբեկելով տեղական բնակչությանը: Տակիտոսի ասելով՝ «ամրությունները գրավվեցին զրոհով ու բոլոր շափահասները (այսինքն՝ ղեներ կրելու և կովելու ընդունակները) սրախողխող եղան», իսկ «անոաղմունակ ժողովուրդը ստրկության վաճառվեց. մնացած ավարը հաղթողներին անցավ»¹⁶:

Փառնիի հուճարեն արձանագրությունը

Հռոմեական զորքը Մասյացոտն գավառով շարժվում է «արքունի պողոտայով» դեպի Արտաշատ, և պիտի անցնեն Արաքս գետը այժմյան հոր Վիրայի մոտ գտնվող Տափերական փամբջով, սակայն այստեղ նրան տպասում էր մայրաքաղաքը պաշտպանող հայկական զորամասերի դիմադրությունը, ուստի Կորբուլոնը գերադասեց շրջանցել այդ վայրը «հեռու տեղից ու ավելի լայն ծանծաղուտներով»:¹⁷

Մանանդյանի ճիշտ ենթադրությամբ, հռոմեական բանակը անցել է Վարդանակերտ ավանի գետանցով (այժմյան Մարգարայի կամրջի մոտ) և այնտեղից մոտեցել Արտաշատին¹⁸: Տրդատը, որ խուսափում էր կռվի բռնվել հռո-

16 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 83: Tacit., Annal., XIII, 39:

17 Նույն տեղում: Tacit., Annal., XIII, 40:

18 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Ա, էջ 335:

մեական զորքերի հետ և բավարարվում էր մանր հարձակումներով, Արտաշատի մատույցներում հարձակվում է թշնամու բանակի վրա, սակայն պարտվում է և շտապում հեռանալ Հայաստանից ու պատսպարվել Ատրպատականում:

Տրդատի հեռանալուց հետո Արտաշատի դռները բացվում են, և քաղաքը անձնատուր է լինում Կորբուլոնի ողորմածությանը¹⁹: Ենթադրում են, որ 58/59 թվականի ձմեռը հռոմեական զորքը սնց է կացրել Արտաշատում²⁰: 59 թվականի գարնանը Կորբուլոնը իր բանակով որոշում է շարժվել «արքունի պողոտայով», որը անցնում էր Հայաստանի միջով և Արտաշատը միացնում Տիգրանակերտի հետ, և վերցնել երկրի երկրորդ մայրաքաղաքը:

Նախապես, սակայն Կորբուլոնը պետք է ապահովեր իր թիկունքը Արտաշատի կողմից: Հռոմեական զորավարը դիվական ծրագիր է իրագործում. կործանում է Հայաստանի բարդավաճ մայրաքաղաքը: Տակիտոսը ջանում է արդարացնել նրան. «Արտաքսատան,— գրում է նա,— հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարվեց հողին, որովհետև պարիսպների ձգվածության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահել այն, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է»²¹:

Արտաշատի նվաճումը մեծ ցնծություն առաջ բերեց Հռոմում: «Այս հաղթության պատճառով,— գրում է Տակիտոսը,— ներոնը բարձրաձայն ողջունվում է իրրե իմպերատոր, ծերակույտի որոշմամբ մաղթանք է կատարվում, որոշվում է պրինցիպսի համար արձաններ կանգնեցնել, հաղթականարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և գեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ, նման ձևի որոշումներ...»²²:

Կորբուլոնի առշավանքը դեպի Տիգրանակերտ և նրա նվաճումը: Այնուհետև հռոմեական զորքը շարժվում է դեպի Տիգրանակերտ: Սակայն իր արարքով Կորբուլոնը իր դեմ է գրգռում ժողովրդի ատելությունը և ավելի է ուժեղանում համակրանքը պարթևների հանդեպ: Արտաշատից Տիգրանակերտ շարժվելու ընթացքում, անցնելով «արքունի պողոտայով», որը այդ կողմերում միակ հարմար ճանապարհն էր հռոմեական պաշարող մեքենաների համար, հռոմեական զորավարը ստիպված է լինում հտ մղել լեռնային ապաստարաններից հարձակվող հայ գյուղացիների պարտիզանական ջոկատների անհամար գրոհները: Հայ շինականի վայրույթը շատ մեծ պետք է լիներ, որովհետև դեպի Տիգրանակերտ շարժվող հռոմեական բանակն իր առջևից քշում էր սարկուսթյան դատապարտված նրա ընտանիքի, գերդաստանի ու համայնքի անդամներին և բոլոր աշխատունակ տղամարդկանց ու կանանց՝ երեխաներով հանդերձ: Կորբուլոնին առանձնապես դժվար կացության մեջ է գցում լեռնցի մարդերի ուղղմատենչ ցեղը: Այն ժամանակ Կորբուլոնն օգնության է կանչում ի-

19 *Sen. Tacit., Annal., XIII, 41.*

20 *Sen. 2. Մանեղյան. Քննական տեսություն, Ա, էջ 336.*

21 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 85: *Tacit., Annal., XIII, 41.*

22 Նույն տեղում. էջ 87: *Tacit., Annal., XIII, 41.*

բերներին և ավերում մարդերի երկիրը²³։ Կորբուլոնին մեծ դժվարությամբ է հաջողվում գրոհով վերցնել Բագավան և Մումբ ամրությունները²⁴։ Ճանապարհին ամեն ինչ սրի ու հրի մատնելով, Կորբուլոնն իր բանակով հասնում է Տարոն (Մշո դաշտ)։ Տակիտոսը նշում է, որ «Այդ պայմաններում շատ էին նեղվում թե՛ պաշարի պակասությունից, և թե՛ լարվածությունից, ստիպված էին քաղցը (լոկ) կենդանիների մսով հագեցնել. սրան ավելացրած՝ ջրի պակասությունը կիզիչ ամոանը. երկար ճանապարհների դժվարությունները մեղմվում էին միայն առաջնորդի համբերատարությամբ, որը տանում էր նույնն ու ավելին, քան շարքային զինվորը»²⁵։ Բագրևանդից ու Աղիովիտից հոռմեական զորքը իջնում է Հարբի (Բուլանըխ) և Տարոնի (Մշո դաշտ) բարեբեր հովիտները, որոնք մշակված վայրեր էին և «որտեղ ցանքերը հնձված էին»²⁶։

Ճանապարհին ամեն ինչ հրի ու սրի մատնելով, Կորբուլոնն իր բանակով հասնում է Տարոն և Հայկական Տավրոս, որտեղից լեռնանցները տանում էին ուղիղ դեպի Տիգրանուկերտ, որի հելլենացած հայ, ասորի և հույն ազգաբնակչությունը սպասում էր հոռմեացիներին։ Ահա այստեղ, Սասունը անցնելուց առաջ, «Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները հայտնում են, որ քաղաքի սլարիսպները բաց են և քաղաքացիները սպասում են հրամանի ու միաժամանակ հանձնում են ոսկե պսակ՝ իբրև նվեր հյուրին»։ Պատմագրի ասելով, «Կորբուլոնն ընդունեց սրանց պատվով, և քաղաքից ոչինչ չհափշտակեց, որպեսզի շթալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լինի հնազանդության»²⁷։

59 թվականի վերջերին Կորբուլոնը գրավեց Տիգրանակերտը և այնուհետև անցավ դեպի Արածանիի հովիտը, որտեղ գտնվում էր Մոսիքի նորոգված թագավորության մայրաքաղաք Արշամաշատը։ Այստեղ էր նստած 55 թվականին Բագրևանդը նշանակված Սոհեմը։ Ճանապարհին, սակայն, հոռմեական զորամասերը դեռ պիտի պաշարեին Լեգերդա ամրոցը²⁸, որտեղ փակվել էր անվախ երիտասարդությունը²⁹։ Համառ գրոհից հետո նվաճվում է նաև այս ամրությունը, և հոռմեական բանակը մտնում է Մոսիք թագավորության սահմանները։

Այդ ժամանակ Տրդատը կրկին փորձ է անում տիրանալ հայկական գահին։ Ըստ երևույթին, Ատրպատականի կողմից նա ներխուժում է Հայաստան, բայց պարտություն կրելով՝ նորից հտ է վերադառնում։

Տիգրան Զ «Մեծ քազաուր Հայոց Մեծաց»։ Արտաշատի և Տիգրանակերտի գրավումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը համարվում էր վերջնականապես նվաճված և «հավերժական քաղաքը» այդ նշեց փառավոր հանդեսներով, սակայն այդ միայն արտաքին փայլն էր, որն ի վիճակի չէր ծածկելու Հոռմի

23 Տվյալ դեպքում մարդերի երկիրն համապատասխանում է Մարդուցայր կամ Մարդաստան գավառը, Կողովիտ գավառից հարավ-արևելք և նրան հարևան Սողկանց լեռների շրջանը (տե՛ս Tacit., Annal., XIV, 23)։

24 Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Բնական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 338։

25 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 89։ Tacit., Annal., XIV, 24։

26 նույն տեղում։

27 նույն տեղում։

28 Ավելի ճիշտ՝ Elegerda, Ἠλέγερον (Ptol. V, 12,8)։

29 Տե՛ս Տակիտոս, էջ 91։ Tacit., Annal., XIV, 25։

թուլությունը: Հայաստանը նվաճված էր, բայց կայսրությունը չէր կարող իր ցանկացած քաղաքականությունը վարել այդ երկրում: «Հուլիոսների և Կլավդիոսների կայսրությունը ի վիճակի չէր Հայաստանը պրովինցիա դարձնելու և իր ազդեցությունը երկրում պահպանելու միակ միջոցը կախյալ թագավորի նշանակումն էր»³⁰: Նորից մնում էր իբրև հնարավորից լավագույնը՝ վերականգնել նախկին status quo-ն, որ գոյություն ուներ մ. թ. ա. 66 թվականից Արտաշատում կնքված պայմանագրի համաձայն: Մեծ Հայքի գահը տրվեց «օրինավոր հավակնորդ» ոմն Տիգրանի (60—61), որը Հերովդես Մեծի ծոռն էր (նա հայոց թագավոր Տիգրան Ե-ի եղբոր՝ Ալեքսանդրի որդին էր): սա ևս հեռավոր առնչություն ունենալով Արտաշեսյանների հետ, Մեծ Հայքի գահը ստացել էր Հռոմի շնորհիվ, ուստի նա պիտի լիներ կայսրության հյու կամակատարը: Տակիտոսի ասելով, այս Տիգրանը այնքան երկար էր մնացել Հռոմում իբրև պատանդ, որ «իջել էր մինչև ստրկական համբերությունը»³¹: Պատմագրի տեղեկություններից երևում է, որ հայկական ավագանու մի ղգալի մասը դժգոհ էր նոր թագավորի նշանակումից, իսկ մյուս մասը մի կերպ համակերպվում էր³²: Անշուշտ, հելլենասեր և հռոմեասեր տարրերն էին Հռոմի դրածոյի հենարանը: «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց» Տիգրան Զ-ը իր մայրաքաղաքը դարձրեց Տիգրանակերտը, ոչ միայն նրա համար, որ Արտաշատն ավերված էր, այլև այն պատճառով, որ նոր աթոռանիստ Տիգրանակերտի հելլենացած խավը իր իշխանության սոցիալական հենարանն էր լինելու:

Կորբուլոնը Տիգրանակերտում թողնում է պահակազորք՝ բաղկացած երեք դաշնակից կոհորտներից և հեծելազորային երկու ջոկատից³³: Այդ զորամասերը պետք է հենարան լինեին երկրի հիմնական բնակչության կողմից համակրանք չվայելող Տիգրան Զ-ի համար: Տակիտոսի ասելով, «...որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի որոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարսմանին, Պոլեմոնին, Արիստոբոլոսին և Անտիոքոսին»³⁴: Այդպիսով, դաշնակից թագավորները, ի հատուցումն իրենց ծառայության, բաժին էին ստանում Մեծ Հայքի տերիտորիայից, յուրաքանչյուրն՝ իր թագավորության սահմանակից հողերից: Ըստ այդմ, Հայաստանից անջատվող երկրամասերը գտնվում էին հյուսիսարևմտյան մասերում: Անշուշտ, Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի ջլատման ու փոքրացման քաղաքականության հիմքում ընկած էր Հռոմի ձգտումը՝ հայկական պետությունը դարձնել մի այնպիսի երկրորդական, երրորդական կարգի «դաշնակից» թագավորություն, ինչպիսիք էին՝ Կոմմագենեն, Մոփբը, Փոքր Հայքը և Քաղկիդիկեն, որոնց գահակալները խաղալիք էին Հռոմի ձեռքին:

Մեծ Հայքից անջատված հողերից Պոնտոսի Պոլեմոն Բ թագավորը պետք

30 О. В. Кудрявцев, Римская полмтика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерсна, էջ 61: Տիգրան Զ-ը ևս պիտի լիներ Քաղկիդիկեի «թագավոր» և Արտաշեսյան դինաստիայի շտապիղը:

31 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 91: Tacit., Annal., XIV, 26:

32 Նույն տեղում:

33 Տե՛ս Tacit., Annal., XIV, 26:

34 Նույն տեղում:

է, որ ստացած լինել արմենոխալիքներով քնակեցված Ճորոխի վերին հոսանքում գտնվող Սպեր գավառը. Իբերիայի Փարսման Ա-ը, բացի 37 թվականի գաշնագրով ստացած մոսխերի երկիր Գողերձականից, այժմ պետք է, որ ստանար ամբողջ Գուգարքը: Փոքր Հայքի Արիստորուլոս թագավորը պիտի ստացած լինի Ակիլիսենե-Նկեղյաց երկրամասը, որը բաղկացած էր Նկեղյաց, Դարանաղի, Աղիվն և Մուղուր գավառներից: Իսկ թե ո՞ր երկրամասն էր ստացել Կոմմագենեի թագավոր Անտիոքոս Դ-ը, դժվար է ասել, որովհետև այդ թագավորության տերիտորիան 37 թվականից հետո, երբ Հայոց Միջագետքը անցավ պարթևներին ենթակա Ադիաբենեի թագավորությանը, ընդհանուր սահման չունեն Մեծ Հայքի հետ, մանավանդ որ այժմ, բացի դրանից, գոյություն ունի Եուփաց թագավորությունը, որն ընկած էր Կոմմագենեի և Մեծ Հայքի միջև: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Տակիտոսի այն տեղեկությունը, թե Կոմմագենեն ևս բաժին ստացավ Մեծ Հայքի տերիտորիայից, թերևս ճիշտ չէ³⁵:

Այս բոլոր գործերը կարգավորելուց հետո Կորբուլոնը նշանակվեց Սիրիայի լեգատ, մահացած Քվադրատոսի փոխարեն:

Տիգրան Զ-ի փորձերը վերադարձնելու պարթևներին անցած Հայոց Միջագետքը: Մեծ Հայքի թագավորությունը նվաճելուց հետո, նրա վերականգնումը իբրև կախյալ թագավորություն համարվում էր լիակատար հաղթանակ պարթևների հանդեպ և այժմ անհրաժեշտ էր վերադարձնել Մեծ Հայքի այն տերիտորիաները, որոնք ըստ 37 թվականի համաձայնագրի անցել էին պարթևներին, այսինքն, պարթևներին ենթարկվող սահմանամերձ Ադիաբենե կախյալ թագավորության կազմի մեջ մտնող Հայոց Միջագետքը, Միգդոնիա-Արուաստանը և Ծավդեքը: Տիգրան Զ-ի ներխուժումը Ադիաբենե, ավելի ճիշտ, վերջինիս «թագավորության» կազմի մեջ մտնող Հայոց Միջագետքը, պատմագրության մեջ համարվել է անհասկանալի և չպատճառաբանված փաստ: Սակայն դա հասկանալի է դառնում, երբ այդ դեպքը դիտում ենք 37 թվականի համաձայնագրի հետևանքով տեղի ունեցած տերիտորիալ փոփոխությունների³⁶ և այդ տերիտորիաների ռազմաստրատեգիական նշանակության տեսանկյունից:

Տիգրան Զ-ի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը համարյա սահմանակից էր պարթևների թագավորության մեջ մտնող Ադիաբենեի կախյալ թագավորությանը, որտեղ այժմ թագավորում էր Մոնոբազ (Մանուազ) Բ-ը: Տիգրան Զ-ը մի քանի անգամ անցել է սահմանադիտ հանդիսացող Տիգրիս գետը, որպեսզի ետ նվաճի Հայոց Միջագետքը, որտեղ գտնվում էր Մեծ Հայքի երրորդ խոշորագույն կենտրոնը՝ Մծրին քաղաքը:

Մի շարք անուղղակի տեղեկություններ կուսակ են տալիս, որ պարթևների

³⁵ Կոմմագենեի փորձիկ թագավորությունը կարող էր որոշ տերիտորիաներ ստանալ արևմուտքի կողմից՝ Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ շրջաններից և Կապադովկիայի մերձեփրատյան Առավենե դավառից (այժմ՝ Արարան-օվասի գետի հովիտը), որը նախկինում էլ նրան է պատկանելիս եղել:

³⁶ Օ. Վ. Կուդրյավցևի փորձերը՝ բացատրելու Տիգրանի Ադիաբենե ներխուժելու պատճառները, հիմնավորված չեն (տե՛ս Օ. Վ. Кудрявцев, Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона, ВДИ, 1949, № 3, էջ 52): Ադիաբենեի ղեպերը անհասկանալի են մնացել նաև Հ. Մանանդյանին (տե՛ս նրա «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Ա, էջ 340):

պետության սահմաններում ապաստան գտած հայոց թագավոր նշանակված Տրդատը իր ժամանակավոր հենակետն է դարձրել Հայոց Միջագետքը, կենտրոն ունենալով Մծբին քաղաքը: Սա Հայաստանի այն մասն էր, որը Հռոմի կողմից 37 թվականի համաձայնագրով ճանաչվել էր իբրև պարթևական տերիտորիա, ուստի նրա և իր դրածո Տիգրան Զ-ի իրավասությունից դուրս էր: Ինչպես Արշակ-Սանատրուկի ժամանակ, այժմ ևս Մծբինը ժամանակավորապես դառնում է Հայաստանի Հռոմից շնվաճված մասի մայրաքաղաք: Մի այլ հենակետ Տրդատը պիտի ունենար Ատրպատականում, որտեղ թագավոր էր իր եղբայր Բակուրը³⁷:

Հռոմեա-պարթևական 10-ամյա պատերազմի ընթացքում Մծբինը դառնում է այն հենարանը, որը թույլ է տալիս պարթևներին և նրանց կողմնակից հայերին համախմբվելու և ռազմական պատրաստություններ տեսնելու՝ պատերազմը շահելու համար: Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, պարզ է դառնում Տիգրան Զ-ի ռազմական գործողությունների իմաստը պարթևների դեմ: Նրա ներխուժումների հիմնական նպատակն էր, ուրեմն, խանգարել պարթևներին և անձամբ Տրդատին, պատերազմական պատրաստություններ տեսնելու:

2. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ՀՌՈՄԵԱՑԻՆՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Քաղաքական իրադրության բարդացումը Պարթևստանի արևելքում: Վրկանաց աշխարհի սպստամբությունն ու անջատումը այնպիսի վիճակ է, ստեղծել, որ պարթևները իրենց ամբողջ ռազմական ուժերը կենտրոնացրել էին պետության հյուսիս-արևելյան ծայրամասերում:

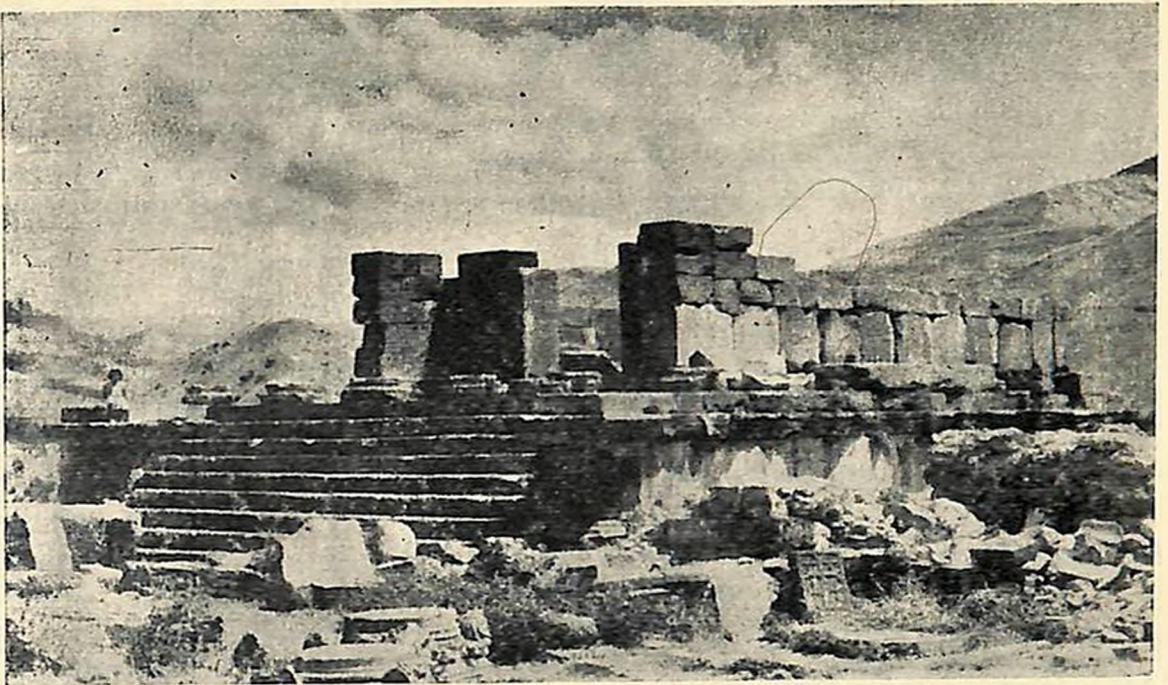
Հռոմի հետ Վրկանաց երկրի թագավորի քանակցությունները Վաղարշ Ա-ին հարկադրում են ապստամբների դեմ պատերազմական գործողությունները վերջացնել խաղաղությամբ: 61 թվականի դարնանը կնքվում է հաշտության պայմանագիր, ըստ որի ճանաչվում է Վրկանաց թագավորության անկախությունը և, այսպիսով, պարթևները ապահովում են իրենց թիկունքն ու հնարավորություն ունենում կարգավորելու խճճված գործերը Արևմուտքում, հատկապես՝ Հայաստանում: Տիգրան Զ-ի ներխուժումը Ադիաբենեի թագավորության սահմանները առիթ հանդիսացավ, որպեսզի Վաղարշ Ա-ը նորից զբաղվի հայկական հարցով, իսկ դրա համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ:

Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Վոլոգես (իմա՝ Վաղարշ Ա) թագավորը, իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին, և թե Հայաստանի դահին է

³⁷ Այստեղ Վաղարշ Ա-ը Հայաստանի թագավոր նշանակված Տրդատին, իբրև «ձեռական իշխանութեան երկիր» («Ձեռական իշխանութեան» մասին տե՛ս հետևյալ գլխում), հանձնում է Կասպուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիս-արևելյան ափերին գտնվող երկրամասը, որտեղ և քաշվում է Տրդատը, երբ Կորբուլոնը զբաղվում է Արտաշատը: Այս երկրամասը Փավստոս Բուզանդի մոտ (Դ, ծ) հայտնի է իբրև «ձևոսի իշխանութեան տունն թագաւորին Հայոց, որ է ղևտրպատական աշխարհաւն»:

բաղմեցվել օտար ծագում ունեցող Տիգրանը, թե միաժամանակ-իր եղբայր Տիրիդատն արտաքսված է, Արշակունիների արժանապատվությունն արհամարհված է, ցանկանում է գնալ վրեժխնդիր լինելու»³⁸:

Միևնույն ժամանակ Վաղարշ Ա-ը նկատի էր առնում «Հռոմի մեծությունն ու շարունակվող դաշինքը... գտնվելով Հիրկանիայի անջատման ազդեցության տակ, Հիրկանիայի, որը պատկանում է ուժեղ ժողովրդի, և գիտակցելով, որ այդ անջատման պատճառով ինքը կաշկանդված էր մի շարք պատերազմներով, գտնվում էր անորոշ վիճակում»³⁹: Այս տարտամ վիճակից պարթևական արքայից-արքային հանում է լուրը, որ «դուրս գալով Հայաստանից, Տիգրանն ավերել էր Ադիարենեն, սահմանակից երկիրը»⁴⁰, իսկ այս երկրի կառավարիչ

Գառնիի ներանուսական տաճարը

Մոնտբազը (Մանավազը) սպառնում էր, որ եթե պարթևները օգնության չգան, նա հարկադրված կլինի ենթարկվել Հռոմին⁴¹: Ահա այս հանգամանքներն էին, որ արագացրին հետագա դեպքերը, և օգտագործեց զահազուրկ Տրդատը: «Գահազուրկ Տիրիդատն ավելի վստահանք էր իր լուծյամբ կամ զսպված տրտունջներով, ասելով, թե անգործությամբ չէ, որ պահվում են մեծ պետությունները, այլ մարդկանց ու ղեկավարի մրցակցությամբ»⁴²: Վաղարշ Ա-ը համարում էր, որ

38 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 93: Tacit., Annal., XV, 1:

39 Տակիտոս, նույն տեղում, էջ 93:

40 Նույն տեղում:

41 Տե՛ս նույն տեղում:

42 Նույն տեղում:

«Հռոմեացիները խախտում են խաղաղությունը»⁴³, ուստի այժմ գնում է պատերազմելու արդարությունը վերականգնելու համար:

Ներոնի նոր փաղափականությունը: 60-ական թվականների սկզբին Հռոմում հանդես եկան նոր ուժեր, որոնք բեկում առաջացրին նաև Հայաստանի հանդեպ վարած քաղաքականության մեջ: Ներոնի իշխանության հնգամյակի սկզբնական շրջանում, արտաքին քաղաքականությունը փաստորեն վարում էին, ինչպես ասվեց, Սենեկան և Բուռը, որոնք «չէին ձգտում նոր նվաճումների Արևելքում, այլ ուզում էին կայսրությանը վերադարձնել այն, ինչ նրան պատկանելիս էր եղել, այսինքն՝ և ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ նրանք հետևում էին Օգոստոսի օրինակին»⁴⁴:

Ներոնը հազիվ էր տանում իր ղեկավարների խնամակալությունը, և Բուռի մահը ազատում է նրան այդ իշխանատենչ պրեֆեկտից, իսկ ասպարեզից նրա հեռանալուց հետո թուլանում է նաև Սենեկայի ազդեցությունը:

Ներոնի կառավարության երկրորդ կեսը նշանակալից է պրինցեպսի ու սենատի հակամարտությամբ և Հռոմի արտաքին քաղաքականության ակտիվությամբ:

Ներոնը գտնում էր, որ Հայաստանը գրավվել է հռոմեական զենքի ուժով և խոսք անգամ չի կարող լինել պարթևների հետ հետագա բանակցությունների մասին: Այսպիսով, պարթևների նոր զորեղացման պայմաններում անխուսափելի էր դառնում պատերազմական ընդհարումը: Պարթևների համար պատրվակ հանդիսացավ 37 թվականի համաձայնագրի խախտումը:

Տրդատ Արշակունու քաղաքումը Մծբինում: Թիկունքն ապահովելով հնարավոր բարդություններից, Վաղարշ Ա-ը իր ռազմական ուժերը տեղափոխեց Արևմուտքի՝ Տիգրան Զ-ի և նրա թիկունքում գտնվող Հռոմի դեմ կռվելու համար:

Նա իր զորամասերով մտնում է Ադիաբենե և ժամանակավոր կենտրոն դարձնում Մծբին քաղաքը⁴⁵, որ, ինչպես տեսանք, Տրդատի ժամանակավոր նստավայրն էր: Այստեղ են կենտրոնանում նաև նրան հարող հայկական զորամասերը: Այսպիսով, Մծբինից Վաղարշ Ա-ը իր ռազմական ուժերով սպառնում էր միաժամանակ Տիգրան Զ-ին՝ Հայաստանում և Կորբուլոնին՝ Ասորիքում:

Մծբինում Վաղարշ Ա-ը հրավիրում է խորհրդակցություն, ուր հրապարակվում է իր անելիքների ծրագիրը, որի մասին կարելի է որոշ գաղափար կազմել անգամ Տակիտոսի միտումնավոր տեղեկություններից⁴⁶: Պարթևների արքայից արքան, նշելով իր տոհմի մեջ տիրող համերաշխությունը, առաջարկում է Տրդատին իր մոտ նստել, և գիտնում է ներկաներին, ասելով. «Ես ու սա ծնված ենք միևնույն հորից, և տարիքով ավելի երիտասարդ լինելով, քան թե ես, ղիջեց ինձ երիցությունը. ես նրան տվի Հայոց թագավորությունը, որը մեր տոհմում համարվում է տիրակալության երրորդ աստիճանը, որովհետև դրա-

43 Tacit., Annal., XV, 2:

44 О. В. Кудрявцев, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, էջ 65:

45 Տե՛ս Tacit., Annal., XV 5:

46 Տե՛ս Tacit., Annal., XV, 2:

նից առաջ ստանձնել էր մարերին Պակորը (Բակուրը): Եվ ինձ թվում էր, թե հակառակ եղբայրների առաջվա ատելությունն ու մրցակցությունն, ես կանոնավորեցի մեր ընտանիքի գործերը ինչպես վայել է»: Սակայն «հոռոմայեցիները, — նշում է Վաղարշ Ա-ը, — խանդարում ու խառնում են խաղաղությունը, որը երբեք չեն խախտած իրենց համար հաջող կերպով, իսկ այժմ խախտել են իրենց ի կորուստ»: Ահա այս հայտարարությունից հետո տեղի է ունենում Տըրդատի հանդիսավոր թագադրումը որպես Մեծ Հայքի թագավոր: «Միաժամանակ, — շարունակում է Տակիտոսը, — նա Տիրիդատի գլուխը թագ կապեց, ապա պատրաստի հեծելազորային գունդը, որն ըստ սովորության ուղեկցում էր արքային, հանձնեց մեծատոհմիկ Մենեսին, ավելացրեց ազիաբենցիների օժանդակ զորքը և հանձնարարեց դուրս վտարել Տիգրանին Հայաստանից»⁴⁷:

Մծբինում Տրդատ Արշակունու թագադրությունը արտացոլվել է նաև հայկական ավանդություններում, որոնք Մովսես Խորենացին անվանում է «ըրույց պատմություն»⁴⁸: Նրա և Սեբեոսի հավաքած ըրույցներում Արշակունիների հարստության հիմնադիրը մերթ կոչվում է իր եղբոր՝ Վաղարշ Ա-ի անունով՝ «Վաղարշակ», մերթ՝ «Արշակ փոքր», իսկ Վաղարշ Ա-ը հեշատակվում է իր դինաստիական «Արշակ Մեծ» անունով: Ըստ Մովսես Խորենացու⁴⁹ պահպանած տեղեկությունների՝ «Պատմում են, որ Արշակ Մեծը, Պարսից և Պարթևների թագավորը, իր եղբորը՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է Հայաստանի վրա, այսպես նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան մայրաքաղաք է տալիս Մծբինը»⁵⁰: Անշուշտ, Մծբինը Տրդատ Ա-ի մայրաքաղաքը չդարձավ, այլ միայն ժամանակավոր կայան էր մինչև Մեծ Հայքի ազատագրումը հռոմեական նվաճողներից: Այստեղ ուշագրավ է բնագրի շարունակությունը, որ բացակայում է հռոմեական պատմիչների մոտ: Այդ այն է, որ Տրդատը թագավորում էր Մեծ Հայքում ոչ միայն նրա համար, որ հայկական դահը դառնա պարթևական դինաստիայի ժառանգական սեփականություն, այլև Հայաստանի հարցը միջոց էր այն ավելի մեծ նպատակների հասնելու համար, որ առաջին անգամ արտահայտել էր Արտավան Գ-ը: Այդ նպատակն էր՝ Արևմուտքում վերակառնել արևմենյան ժամանակաշրջանի տերիտորիան: Ըստ այդմ, Արշակ Մեծ-Վաղարշ Ա-ը «Վաղարշակի» (Տրդատի), «համար սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմի մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայքը»⁵¹ և Թևոտալիան՝ Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմտյան ծովի մոտ, նաև Ատրպատականը և էլի որքան քո միտքն ու քաջությունը կհասնեն, որովհետև ասում են՝ քաջերի սահմանը նրանց պինդն է, որքան կտրոտ է, այնքան էլ գրավում է»⁵²: Այս էր պարթև Արշակունիների կրտսեր ճյուղի քաղաքական ծրագիրը, որին, սակայն, երբեք վիճակված չի եղել իրականանալու:

47 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 95—97:

48 Տե՛ս Խորենացի, Ա, է:

49 Նույն տեղում, Ա, ր:

50 Նույն տեղում:

51 «Միջերկրայք» է կոչվել վաղ միջնադարի հայ մատենագրության մեջ Փոքր Ասիան:

52 Խորենացի, Ա, ր:

Անդրադառնալով Տրդատ Արշակունու թագադրության հանդեսներին, անհրաժեշտ է նշել այն փաստերը, որոնք ղրույցների ձևով պահպանվել են Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի (Անանունի) մոտ:

Մովսես Խորենացու մոտ հայտնի Շամբատ Բագարատը (Անանունի Բագարատ Փառազյանը) ժամանակակից էր Վաղարշ Ա-ին և Տրդատ Ա-ին, և Ադիաբենների թագավորներին հետևելով, ընդունել էր հրեական կրոնը (ավելի ճիշտ՝ նախնական քրիստոնեության ուսմունքներից մեկը): Ինչպես երևում է, այս Բագարատը պարթևներին կողմնակից հայ մեծամեծներին (μεγιστῶνες) էր գլխավորում և նրանց հետ միասին ապաստան էր գտել Մծբինում: Անանունի տեղեկություններից ակնհայտ է դառնում, որ Բագարատ Փառազյանը (ըստ Խորենացու՝ Շամբատ Բագարատը), իբրև հայ ավագանու ներկայացուցիչ և պարթև Արշակունիների արքունիքի ամենամոտ և հավատարիմ անձնավորություններից մեկը, մասնակցում է Տրդատին Մեծ Հայքի թագավոր հռչակելու արարողություններին, հանդես գալով իբրև թագադիր-թագակապ:

Այս ժամանակներում Բագարատունիների հայրենի կալվածքը գտնվում էր Տմորիք կամ Կորդրիք գավառում, փենտրոն ունենալով Ալիի ամրոցը⁵³: Բագարատունիների նախնական տերիտորիան Պողոմեոսի (90—168) «Աշխարհագրության» մեջ հայտնի է Σαμβαται εἰληος⁵⁴ և համապատասխանում է հայ մատենագիրների «Մարաց ամուր աշխարհին»:

Հայ-պարթևական զորքերի հարձակման անցնելը: Տրդատի թագադրումից հետո Վաղարշ Ա-ը իր բանակը բաժանեց երկու մասի: Մի մասը Տրդատի ղորահրամանատար Մոնեսի և Ադիաբենների թագավոր Մոնոբազ (Մանավազ) Բ-ի գլխավորությամբ անցնում է Տիգրիսը և մտնում Հայաստան, որպեսզի դուրս բշի Տիգրան Զ-ին և Տրդատին վերահաստատի հայոց գահի վրա: Առաջին հերթին պաշարվում է Տիգրանակերտը: Տիգրան Զ-ը խուսափելով բայ ճակատամարտից, հռոմեական լեգիոնների հետ փակվում է պաշարված մայրաքաղաքում⁵⁵: Պարթևական զորքերի մյուս մասը, Վաղարշ Ա-ի գլխավորությամբ, շարժվում է Հայոց Միջագետքով դեպի Եփրատի ափը, որպեսզի այնտեղից սպառնա հռոմեական պրովինցիա Ասորիքին, որի կառավարիչն էր այս ժամանակաշրջանում Դոմիտիոս Կորբուլոնը:

Հաշվի առնելով ստեղծված դրությունը լրջությունը, Կորբուլոնը շտապ դիմում է ներոնին, տեղեկացնելով, որ ինքը, որպես Ասորիքի կուսակալ, պարտավոր է պաշտպանել իրեն վստահված պրովինցիան և խնդրում է Հայաստանում պատերազմ վարելու համար նոր ղորավար նշանակել⁵⁶: Այսպիսով, պատերազմական գործողությունների հենց սկզբից Կորբուլոնն իրենից վանում է մեծ վտանգով հղի նոր պատերազմի ողջ պատասխանատվությունը: Նա սահմանափակվեց լոկ նրանով, որ Տիգրան Զ-ին օգնության ուղարկեց ևս երբ

53 Ստրաբոնի բնագրում (XI, 1, 24) Ալիի ամրոցը անվանվում է Σαταλγα. որ առաջացել է հայերեն «Շատ-Ալիի» ձևից:

54 Տե՛ս Ptol., VI, 1, 2:

55 Տե՛ս Tacit., Annal., XV, 4—5; Dio, LXII, 20, 3:

56 Տե՛ս Tacit., Annal., XV, 3, 6:

կու հռոմեական լեգեոն, իսկ ինքն ամրացավ Սփրատի ափին, որպեսզի արգելի պարթևների մուտքը Ասորիք⁵⁷:

Տակիտոսի հաղորդումից երևում է, որ Կորբուլոնը դժգոհ էր Տիգրան Զ-ի ներխուժումից Ադիաբենեին ենթարկված Հայոց Միջագետքը, որով նա առիթ էր ստեղծել պարթևների համար նորից բարձրացնելու Հայաստանին տիրելու հարցը: Այդ դժգոհությունը փաստորեն ներոնի դեմ էր, որը անխոհեմ կարգադրություն էր արել: Այսուհետև տարածայնությունները արևելյան քաղաքականության հարցերում Կորբուլոնի և ներոնի միջև անընդհատ խորանում են⁵⁸: Կորբուլոնը, հետևելով Սենեկայի քաղաքական վարքագծին, չէր ուզում մասնակցել կայսեր կողմից հրահրվող պատերազմին, մանավանդ, երկար ժամանակ գտնվելով Արևելքում, համոզվել էր, որ Հայաստանը նման միջոցներով պահել անհնարին է⁵⁹:

Կորբուլոնը ինքնակամ կերպով փորձեր է անում հաշտության բանակցությունների միջոցով հետաձգել պատերազմական գործողությունների սկիզբը մինչև նոր զորահրամանատարի նշանակումը, որպեսզի ստիպված չլինի ինքը վարել պատերազմը⁶⁰: Ցենտուրիոն Կասպերիոսին նա ուղարկում է Մրծբին՝ Վաղարշ Ա-ի մոտ, և պահանջում, որ պարթևական զորքը դադարեցնի Տիգրանակերտի պաշարումը, այլապես սպառնալով, թե իր բանակով պարթևների երկիրը կներխուժի Ասորիքի կողմից⁶¹:

Խուսափելով նոր պատերազմական ընդհարումներից, Վաղարշ Ա-ը որոշեց ձեռնպահ մնալ հետագա հարձակումներից և խաղաղ ճանապարհով լուծել Հայաստանի հարցը⁶²: Նա, Տակիտոսի ասելով՝ «ունի հին և խոր թափանցած կանոն՝ խուսափել հռոմեական պատերազմից. ներկայումս էլ գործերը հաջող չլին ընթանում»: Հռոմեական կողմը Վաղարշ Ա-ին ներշնչում էր, որ «Պաշարումն իզուր է. Տիգրանն ասպահով է թև՝ զորքի և թև՝ պաշարի տեսակետից: Փախուստի են մատնված նրանք, ովքեր պաշարում ձեռնարկեցին»: Պարթևներին սպառնում էին, որ «Հայաստան են ուղարկված լեգեոններ, իսկ մյուս լեգեոնները Սիրիայի սահմաններումն են և պատրաստ են այս կողմը ներխուժելու»: Բացի այդ, հռոմեական հետախուզությանը հայտնի էր, որ Վաղարշ Ա-ի մոտ «հեծելազորը կերի սակասության պատճառով թույլ է, որովհետև հսկայական քանակով առաջ եկած մորեխը կերել էր այն, ինչ ծածկված էր խոտով կամ տերևով»:

Վաղարշ Ա-ը համաձայնում է հաշտություն կնքել, պայմանով, որ «հռոմեացիներն ու պարթևները նախապես իրենց զորքերը հանեն Հայաստանից և վերականգնեն նրա նախկին տերիտորիան, որից հետո Տրդատը պետք է գահ բարձրանա Հայաստանում որպես հռոմեական կեսարի ու ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ»:

57 Տե՛ս Dio, LXII, 20, 3:

58 Տե՛ս Tacit., Annal., XV, 3:

59 Տե՛ս Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 53:

60 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343:

61 Տե՛ս Tacit., Annal., XV, 5:

62 Տե՛ս Tacit., Annal., XV, 5; Dio., 20, 3:

Այս համաձայնության հիման վրա Վաղարշ Ա-ը իր զորավար Մոնեսին կարգադրում է դադարեցնել Տիգրանակերտի պաշարումը և պարթևական զորքերը դուրս բերել Հայաստանից: Կորբուլոնն էլ իր հերթին Տիգրանակերտից հտ է կանչում Տիգրան Զ-ին պաշտպանող հռոմեական լեգեոնները, և վերջինս հայտարարվում է գահընկեց⁶³: Իբրև Հայաստանի թագավոր մնում է Տրդատը: Այսպիսով, Վաղարշ Ա-ը համաձայնության գալով Հռոմի ներկայացուցչի հետ, փոխադարձ ղիջում էր անում: Եթե նա սկզբնապես համարում էր, որ Մեծ Հայքի թագավորությունը ինքն է տվել իր եղբայր Տրդատին և թույլ չի տա, որ վերջինս «ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր»⁶⁴, ապա այժմ դեպքերն այնպես են ընթանում, որ պարթևական թագավորը հրաժարվում է այս սկզբունքից, միայն թե Արշակունիները հաստատվեին հայկական գահի վրա: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վուլգեսը «պատասխանում է, թե մտադիր է պատգամավորներ ուղարկել Հռոմեական կայսեր մոտ՝ թե՛ Հայաստանը պահանջելու, թե՛ խաղաղությունն ամրապնդելու համար»⁶⁵: Այս համաձայնագրի առաջարկվող պայմանները փաստորեն երկու խելացի և խորամխտ գործիչների՝ Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլոնի, հեռատես քաղաքականության արգասիքն էին, ի վերջո պիտի հաղթանակեր սրանց տեսակետը: Սակայն ներոնը համառում էր և դեմ էր հին ավագանու այդ քաղաքականությանը: Միայն հետագա դեպքերը՝ հռոմեական բանակի մեծ պարտությունը և Բոսսյորի թագավորությանը տիրելու խնդիրը հարկադրեցին նրան համաձայնել առաջադրված պայմաններին:

Պետոսը Հայաստանում: Տակիտոսը հաղորդում է, որ «Վուլգեսի պատգամավորները... որ ուղարկվել են հռոմեական պրինցեպսի մոտ, վերադարձան ձեռնունայն»⁶⁶: Ներոնը չի ընդունում Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլոնի մշակած հաշտության պայմանները. նա չէր կորցնում հռոմեական զենքի նոր հաղթանակի հույսը և պարթև արքայի դեսպաններին խուսափողական ու անորոշ պատասխան է տրվում⁶⁷:

Ներոնը հաստատ որոշել էր նվաճել Հայաստանը և այն դարձնել հռոմեական պրովինցիա: Այդ նպատակով նա 61 թվականին Կապադովկիայի կուսակալ և Հայաստան ուղարկված բանակի գերագույն հրամանատար է նշանակում Կեսսենիոս Պետոսին: Պետոսը ներոնի մտերիմ մարդկանցից էր և արքունիքում դառնում է ամենաազդեցիկ անձնավորություններից մեկը: Սակայն Պետոսը անտաղանդ զորավար էր, նա չէր կարողանում ոչ իր որոշումները կենսագործել, ոչ էլ լսել ուրիշի խորհուրդները և իր բարձրացումով պարտական էր միայն ներոնի մտերմության:

61 թվականի աշնանը Պետոսը ժամանում է Կապադովկիա և Հայաստանի

63 Ըստ երևույթին, Տիգրան Զ-ին գահընկեց անելու պատրվակ էին բերում այն փաստը, որ նա առանց Կորբուլոնի կարգադրության ներխուժել է Ադիարենն:

64 Tacit., Annal., XIII, 34:

65 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 101: Tacit., Annal., XV, 5: Տե՛ս Դ. Մոմմզեն, История Рима, т. V, էջ 351: Տե՛ս և 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343:

66 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 103: Tacit., Annal., XV, 7:

67 Տե՛ս Cass. Dio, LXII, 20, 4: 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 343:

սահմանները⁶⁸, «Այդպիսով, ինչպես Ներոնի կառավարության սկզբում, Հայաստանը դուրս բերվեց Սիրիայի լեգատի՝ Կորբուլոնի ենթակայությունից և այնտեղ նշանակվեց հատուկ լեգատ, հանձին Պետոսի: Երկու լեգատները միմյանցից բոլորովին անկախ էին: Շուտով, սակայն, նրանց միջև առաջ է գալիս խուլ թշնամություն, որի պատճառը ոչ այնքան անձնական մրցակցությունն էր, որքան տեսակետների տարբերությունը հայկական հարցում»⁶⁹:

Հասնելով Կապադովկիա, Պետոսը չի հապաղում հայտնել Հռոմի քաղաքականության նոր ուղղության մասին: Նա բացահայտում է հռոմեական ծրագրի ողջ էությունը, հայտարարելով, որ ինքը պետք է նվաճի Հայաստանը, հարկեր դնի ժողովրդի վրա և ենթարկի հռոմեական օրենքներին ու իշխանություններին: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Պետոսը «արհամարհում էր Կորբուլոնի սխրագործությունները և հաճախ ասում էր, թե նա (Կորբուլոնը) չի կոտորել, ավար չի վերցրել, թե պաշարման միջոցով քաղաքներ նա վերցնում է երևակայության մեջ, թե ինքը (Պետոսը) հաղթվածների վրա հարկ կդնի ու օրենքների կենթարկի և թագավորի ստվերի փոխարեն հռոմեական գերիշխանություն կսահմանի»⁷⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Ներոնը և նրա շրջապատը բացահայտորեն հրաժարվում են Օգոստոսի քաղաքականությունից, որը Անկյուրուշի իռաքձանսպրությունյան մեջ բացորոշ ասում է, որ կարող էր Հայաստանը դարձնել պրովինցիա, բայց այդ շարեց: Այդպիսով, պարզ երևում էր Հայաստանի հարցը որոշելու երկու ուղի⁷¹ և բախտախաղի էր դրվում Հայկական պետության գոյությունն իսկ:

Հռոմեական զորեկի պարտությունը Հռանդևայի մոտ: 61 թվականի աշնանը, Հռոմից Կապադովկիա ժամանած Պետոսը Մելիտենեի մոտ, Տոմիսայի դետանցով (այժմ՝ Իզոլու) անցնում է Եփրատը և թափանցում Մոփք, որտեղ դեռ գոյություն ունի Տակիտոսի բառերով ասած «թագավորի ստվերներից» մեկը՝ Սոհեմը, իբրև Մոփքի թագավոր: Անձիտ գավառը մտնելով, Պետոսը մտադիր էր Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներով թափանցել Տիգրիսի հովիտը և պաշարել Տիգրանակերտը: Բայց նրա զորքերը նոր էին հասել Մովք լիճը և Տիգրիսի ակունքներին, երբ վրա է հասնում ձմեռը, և Պետոսը անցնում է Լարբերդի դաշտը՝ ձմեռելու Անձիտ գավառում: Կորբուլոնը, որը անբարյացակամ էր տրամադրված Պետոսի հանդեպ, չէր խառնվում պատերազմական գործողություններին: Եփրատի գլխավոր գետանցներից մեկի մոտ, Զեզմայի շրջանում, Կորբուլոնը ամրություններ ու նավակամուրջ էր կառուցել և իր երեք լեգեոններով պաշտպանում էր Ասորիքը պարթևների ներխուժումից, որոնց պորբերը, Վաղարշ Ա-ի գլխավորությամբ, գտնվում էին Եփրատի հակառակ ափին, Միջագետքում:

Կորբուլոնը ամեն ինչ արեց, որպեսզի վերացնի պարթևների՝ Ասորիք

68 *Տե՛ս Օ. Բ. Կյոթրյազեց, Рим, Армения и Парфия...*, էջ 54: *Tacit., Annal., XV, 10, XV, 6. Cass. Dio., LXII, 20, 4.*

69 *Տե՛ս Օ. Բ. Կյոթրյազեց, նույն տեղում:*

70 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 101—103: *Tacit., Annal., XV, 6:*

71 *Տե՛ս Օ. Բ. Կյոթրյազեց, Рим, Армения и Парфия...*, էջ 54:

ներխուժելու վտանգը: Նա նույնիսկ իր բանակի մի մասով անցավ Եփրատը և ամրացավ այդ դետի արևմտյան ափին: Սակայն այս լուր ռազմական ցույց էր. նա մտադիր չէր խորանալու Միջագետքի ավազոտները և ընկնել Կրասսոսի վիճակի մեջ: Ըստ երևույթին, այս էր ակնկալում Վաղարշ Ա-ը, երբ շտապ հեռացավ Զեղմայից, հույս ունենալով, թե իր հտեից կտանի հոմեական զորքը:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասեր

Հասկանալի է, որ Պետոսի անցումը Եփրատի վրայով և նրա զորքերի ներկայությունը Խարբերդի դաշտում, Վաղարշ Ա-ի և Կորբուլոնի մշակած հաշտության համաձայնագրի բացահայտ խախտում էին, ուստի հայ-պարթևական զորքերը շտապում են գրավել Տիգրանակերտը և ամրացնել իրենց դիրքերը: Համոզվելով, որ Ասորիք թափանցելը անհնար է, Վաղարշ Ա-ը ՅՁ թվականի գարնանն իր բանակով Եփրատի ձախ ափով դեպի հյուսիս է շարժվում, և հեշտությամբ հաղթահարելով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքները սլաշտպանող հոմեական զորքերի դիմադրությունը, իր ահարկու բանակով մտնում է Հայաստան և Տիգրիսի վտակի՝ Արկանիայի (այժմ՝ Արղանա-սու) վերին հոսանքի հովտով շարժվում դեպի Անձիտ-Խարբերդի դաշտը, որտեղ գտնվում էր Պետոսի ճամբարը:

Վաղարշ Ա-ի բանակը իջնում է Խարբերդի դաշտը, սրտեղ գտնվում էր Պետոսի հեծելազորի մեծ մասը: Իր կնոջն ու որդուն և շարքից դուրս եկած վիճվորներին Պետոսը տեղափոխել էր Արշամաշատում, իսկ զորքի այն մասը, որ

պատերազմական գործողություններ էր վարում, պահվում էր ամրացված ճամբարում, Արածանի գետի հարավային ափին, Հռանդեա վայրում⁷²։

Վախով համակված հռոմեական զորքը չէր համարձակվում դուրս գալ իր ամրացված դիրքերից։ Զինվորների կարգապահությունը թուլացել էր, դասալքությունը մեծ շափերի հասել։ Այս պայմաններում պարթևների համար շատ հեշտ էր օղակի մեջ առնել հռոմեական ճամբարը։ Պարթևների հարվածներից «Հետևակ զորքից անվնաս մնացողները գնացին հեռավոր և խուլ անկյունները, վիրավորվածները վերադարձան ճամբար, նրանք պատմում էին թագավորի քաջության, բաղմացել զորքի դաժանության մասին, ամեն ինչ վախից մեծացնելով»⁷³։ Տիրաբանակերտը արդեն գրավված էր պարթևների ու դաշնակից հայերի կողմից։

Հուսալքված Պետոսը, մի կողմ դնելով իր մեծամտությունն ու գոռոզությունը, լսում է իր խորհրդատուներին և օգնություն խնդրում Կորբուլոնից ու միաժամանակ հաշտության բանակցություններ սկսում Վաղարշ Ա-ի հետ։ Սակայն Կորբուլոնը չի շտապում, «որպեսզի վտանգների աճման զուգընթաց աճի նաև օգնության գովասանքը» և ավելի ընդգծվի Պետոսի խեղճությունը։ Վերջինս «վերստին ուղարկեց Կորբուլոնի մոտ խնդրելու, որ շտապ դա պաշտպանելու թե՛ դորշակներն ու արծիվները և թե՛ դժբախտ զորքի մնացած լոկ անունը»⁷⁴։

Կորբուլոնը իր վորամասերով, անցնելով Կոմմագենեն, հասել էր Մելիտենե բաղաքը և պատրաստվում էր անցնել Եփրատի գետանցը՝ Մոփքի սահմանագլխին, երբ Պետոսը, Կորբուլոնի օժանդակ ուժերի տեղ հասնելուց ընդամենը երեք օր առաջ, 62 թվականի գարնանը Հռանդեայում խայտառակ հաշտություն է կնքում, որի համաձայն ինքը՝ Պետոսը, իր ողջ բանակով կամովին հանձնվում էր պարթևներին։

Նախապես Պետոսը փորձում է հատուկ նամակով համուլել Վաղարշ Ա-ին, որ վերջինս չմոռանա իր խոհեմությունը և հիշի հռոմեացիների հզորությունը։ Տակիտոսը հաղորդում է, որ հուսահատված Պետոսը «առաջին նամակն է գրում Վոլուգեսին (իմս՝ Վաղարշին) ոչ աղերսական, այլ զաղտնի ձևով կազմած, դանգատվում է, թե Վոլուգեսը թշնամություն է անում հայերի պատնառով, որոնք միշտ կամ Հռոմի իշխանության տակ են կամ ենթակա կայսեր կողմից ընտրված թագավորի, թե խաղաղությունը հավասարապես երկուսի՞ն էլ օգտավետ է, թե միայն ներկան չէ, որ պետք է ուշադրության առնել, թե ինքը Վոլուգեսը երկու լեգեոնների դեմ եկել է ամբողջ թագավորության ուժերով, այնինչ հռոմեացիների մոտ պատերազմին օգնելու համար մնում է մի ամբողջ աշխարհ»⁷⁵։

Անշուշտ, այս բոլորը Վաղարշ Ա-ը հաշվի էր առնում, նրան հայտնի էր նաև այն, որ Կորբուլոնն իր բանակով Ասորիքից շարժվում է՝ օգնելու Պետոսին, ուստի գերադասն էր շուշնագնել թշնամու բանակը, այլ թույլ տալ հեռա-

72 *Sb' u Tacit., Annal., XV, 10:*

73 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 109: *Tacit., Annal., XV, 11:*

74 Նույն տեղում, XV, 10:

75 Նույն տեղում, էջ 111—113: *Tacit., Annal., XV, 13:*

նալու երկրից: Միևնույն ժամանակ դա միջոց էր՝ պահպանելու լավ հարաբերությունները Հռոմի հետ⁷⁶:

Վաղարշ Ա-ը փոխանակ անմիջապես պատասխանելու դրված հարցերին, գրում է, որ ինքը սպասում է իր եղբայրներին՝ Բակուրին և Տրդատին, և «որոշեց տեղն ու ժամանակն այն խորհրդակցության, ուր պիտի որոշվի Հայաստանի բախտը»⁷⁷: Այս նամակից հետո «Պետոսի կողմից պատգամավորներ ուղարկվեցին խնդրելու թագավորից, որ բանակցություն տեղի ունենա»: Պետոսի հետ բանակցությունները վարելու համար Վաղարշ Ա-ը ուղարկում է «հեծելազորի պետ Վասակին», որ, հավանաբար, հայ ազնվականության ներկայացուցիչներից մեկն էր:

Բանակցությունների ժամանակ Պետոսը «հիշատակում է Լուկուլլոսներին, Պոմպեոսներին և այն, ինչ արել են կայսրները Հայաստանին տիրելու... համար», Վասակը պատասխանում է, որ «իրական ուժը պարթևների ձեռքին է», նրանք են հաղթողները, իսկ հռոմեացիների մոտ «Հայաստանը պահելու կամ պարզելու միայն պատրանքն է» մնացել: Այնուհետև Տակիտոսը շարունակում է, որ «Փոխադարձ երկար քննարկումից հետո, հետևյալ օրը նրանց միանում է ադիաբենցի Մոնոբազոսը (Մանավազը)՝ խորե վկա կնքվելիք պայմանագրի: Որոշվում է, որ լեգիոնները պաշարված դրությունից պիտի ազատվեն, որ ամբողջ հռոմեական զորաբանակը պիտի թողնի Հայաստանի սահմանները, որ ամբոջությունները և պաշարեղենը պիտի հանձնվեն պարթևներին. որոշվում է՝ այդ բոլորը կատարելուց հետո, Վոլոգեսին տալ հնարավորություն՝ պատգամավորներ ուղարկելու ներոնի մոտ»⁷⁸:

Այդպիսով, Վասակը Պետոսին ստիպում է ընդունել հաշտության ստորագույցիչ պայմանները: Պետոսը հաղթողներին հանձնելու էր իր գրաված բոլոր ամբոջությունները, ամբողջ ղենքն ու պարենը և պարտավորվում էր հեռանալ Հայաստանից իր զորքերի հետ միասին:

Հռանդեայի մոտ հռոմեական զորքերի պարտությունը վճռական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի հարցի լուծման գործում: Հռոմը հարկադրված էր հաշվի նստել հայ-պարթևական միության հետ, պետք է հրաժարվեր Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու նոր ծրագրերից և հաշտվեր ստիպողական կոմպրոմիսի մտքին:

Չնայած այս ամենին, Վաղարշ Ա-ը, որը ձգտում էր խաղաղ ճանապարհով կարգավորել հայկական հարցը, դարձյալ համաձայն էր դիսպլաններ ուղարկելու Հռոմ, կայսեր մոտ՝ հայկական թագը Տրդատին հանձնելու խնդրանքով: Պետոսը հարկադրված էր երզվել, որ ոչ մի հռոմեական զինվոր ոտք չի դնի Հայաստան, քանի դեռ Հռոմում բանակցությունները չեն վերջացել:

Հայաստանից հռոմեացիների էվակուացիան ամոթալի փախուստի տեսք ընդունեց: Տակիտոսի տեղեկությունների համաձայն, մեկ օրում Պետոսը անցնում է քառասուն հռոմեական մղոն (մոտ 62 կմ), ճանապարհին թողնելով վիլավորներին ու հիվանդներին:

76 *Sén Cass. Dio, LXII, 21, 3:*

77 *Tacit., Annal., XV, 14:*

78 *Նույն տեղում, էջ 113: Tacit., Annal., XV, 14:*

Տակիտոսի վկայությամբ, հռոմեացիների դեմ տարած հաղթանակը առանձնահատուկ ցնծությամբ են տոնում հայերը, որոնք հռոմեացիներին որպես պարտվողների, ամեն տեսակ ստորացուցիչ վիրավորանքների են ենթարկում: Հռոմում լուրեր են հասնում, «իև լեզեսներն անց են կացվել լծի տակով»⁷⁹ և պատմում էին այլ անհաջողությունները⁸⁰:

Տեղի հայ բնակչությունը գերությունից ազատում է իր հայրենակիցներին, դուրս կորզելով նրանց հեռացող զինվորների ձեռքից: Հայերը խլում են հռոմեացիներից նրանց կողոպտած ողջ ավարը: Վախեցած հռոմեացիները տալիս են ամեն ինչ, միայն թե փրկեն իրենց կյանքը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս պատերազմների ընթացքում կողոպտվել ու գերեվարվել էին հատկապես համայնական գյուղացիները՝ շինականներն ու քաղաքային համայնքների ստորին խավերը՝ ուսուցիչներն ու սարուկները, որոնց ևս հայ ավագանին փրկում է այլ ավարի հետ միասին: Տակիտոսը հաղորդում է. «Հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ՝ թշնամիները մտան ճամբարի ամրությունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած սարուկներին ու գրաստը և հետ էին խլում»⁸¹: Արածանի գետի հարավային ափին գտնվող Հռանդեան դարձնելով իր զորքերի ճամբարը, Պետոսը կառուցել էր ավել կամուրջ, որի մոտ մինչև այժմ գոյություն ունի լատիններեն արձանագրություն: Պարթևներն ու հայերը Հռանդեայում, շրջապատելով հռոմեական բանակը, ուղում էին անցնել Արածանիի հյուսիսային ափը, սակայն «լուր էր տարածվել, թե կամուրջը՝ շնորհիվ կառուցողների նենգություն, ծանրության շի դիմանա», ուստի Վաղարշ Ա-ը «փիղ նստած, իսկ նրա մերձավորներից յուրաքանչյուրը ձիու վրա՝ ճեղքում են Արսանիա գետը»⁸²:

Տագնապալի փախուստի դիմած Պետոսը նույնիսկ փորձ է անում խախտել պարթևների հետ կնքած համաձայնագիրը և, օգտվելով նրանից, որ պարթևական բանակը թողել է Հայաստանը, Կորբուլոնին խորհուրդ է տալիս, որ իրենց պորամասերով միասին հետ «դարձնեն արծիվները և միացած հարձակվեն Վոլոգեսի հեռանալուց հետո անսպաշտպան մնացած Հայաստանի վրա»: Այդ ստոր և բախտախնդիր առաջարկին Կորբուլոնը պատասխանում է, որ «կայսրից նա շունի այդպիսի հանձնարարականներ» և իր քաղաքացիական պարտքը կատարելով՝ փրկել հռոմեական բանակը իսպառ կորստից՝ վերադառնում է Ասորիք: Պետոսին մնում էր ձմեռել Կապադովկիայում⁸³:

Ասորիք վերադարձած Կորբուլոնի մոտ Վաղարշ Ա-ը ուղարկում է սուրհանդակներ, պահանջելով, որ Կորբուլոնը քանդի անդրեփրատյան ամրությունները և գետը, ինչպես մի ժամանակ էր, լինի սահմանագիծ: Կորբուլոնը իր հերթին պահանջում է, որ «թագավորը, զանազան պահակախմբերը հեռաց-

79 Դետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը և պարտվածները հանելով սպառազինությունն ու վերնազգեստը, պետք է անցնեին նրա տակով:

80 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 115: Tacit., Annal., XV, 15:

81 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 115: Tacit., Annal., XV, 15:

82 Նույն տեղում:

83 Տակիտոս, Հայերեն թարգմ., էջ 117: Tacit., Annal., XV, 17:

նելով, դատարկի Հայաստանը»: Երկու կողմից զիջումներ են լինում. «Կորբուլոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրությունները քանդվեցին, Հայաստանն էլ մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի»⁸⁴: Տակիտոսը տվյալ դեպքում դիտում է հարցի պաշտոնական կողմը, իսկ իրականում Հայաստանում տերն ու տնօրենն էին հայ-պարթևական զորքերը և Տրդատ թագավորը:

3. ՏՐԴԱՏ Ա. ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐ

Պարթևների պատվիրակները Հռոմում: 63 թվականի գարնանը Վաղարշ Ա-ը դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ և ներոնին հղած նամակով տեղեկացնում պարթևների ռազմական հզորության մասին, բայց ավելացնում է, որ հանուն ընդհանուր խաղաղության նա համաձայն է, որ Տրդատը, որին քրմապետական պարտականությունները թույլ չեն տալիս անձամբ գնալ Հռոմ, արքայական թագն ստանա հռոմեական դրոշների ներքո, կայսեր կիսանդրու առաջ, հռոմեական լեգիոնների ներկայությամբ⁸⁵:

Հռոմի համար այս առաջաբեկի ընդունումը հավասարազոր էր ճանաչել Պետոսի խայտառակ պարտության արգասիքը հանդիսացող Հռանդեայի համաձայնագիրը: Ներոնը Վաղարշ Ա-ի դեսպանների առաջարկի հետ համաձայն չէր, նա ուզում էր շարունակել պատերազմը մինչև հաղթանակ: Դեսպաններին ուղեկցող հռոմեական ցենտուրիոնին կայսրը հարցնում է. «Թե ի՞նչ վիճակումն է Հայաստանը», վերջինս պատասխանում է, որ «այնտեղից բոլոր հռոմեացիները դուրս են եկել»: Ներոնի համար պարզ է դառնում «բարբարոսների ծաղրանքը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ խլած ունեին»⁸⁶: Կայսրության հեղինակությունը անհրաժեշտ էր փրկել:

Ներոնը հատուկ խորհրդակցություն է հրավիրում և ներկա գտնվող «պետության ամենակարևոր մարդկանց» առաջ հարց է դնում, «Թե ի՞նչն են գերադասում՝ պատերա՞զմ՝ անհայտ հլքով, թե՞ անպատիվ խաղաղություն»⁸⁷: Որոշվում է պատերազմը շարունակել և զորահրամանատար է նշանակվում Կորբուլոնը, «որովհետև Պետոսի դեպքն ափսոսանք էր առաջ բերել»⁸⁸: Վաղարշ Ա-ի պատգամավորները «ձեռնունայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են նվերներ, որպեսզի Տրդատը, եթե անձամբ խնդրելու լինի, շղրկվի նույնք ստանալու ոչ ապարդյուն հույսից»⁸⁹: Այսպիսով՝ խորհրդակցությունից հետո ներոնը որոշում է շարունակել պատերազմը, իսկ Վաղարշ Ա-ի դեսպաններին առատ ընծաներով հտ է ուղարկում և պատասխանում, որ նա այնուամենայնիվ պատրաստ է հայկական թագը հանձնելու Տրդատին, պայմանով միայն, որ նա անձամբ գա Հռոմ և իրեն համարի կայսրության հպատակ:

Հարցի այսօրինակ լուծմանը նպաստում էր հետևյալը: Հռոմեական կայս-

84 Նույն տեղում, էջ 117—118: Tacit., Նույն տեղում, XV, 17:

85 Sk'ս Tacit., Annal., XV, 24:

86 Նույն տեղում, էջ 119—121: Tacit., Annal., XV, 25:

87 Նույն տեղում:

88 Նույն տեղում:

89 Նույն տեղում:

յությունը այս նույն ժամանակ հատուկ քաղաքականություն էր տանում, որի հիմնական նպատակն էր Պոնտական (Սև) ծովը դարձնել ներքին ծով, այսինքն՝ տեր ու տիրակալ դառնալ Սև ծովի բոլոր ափերին, հատկապես Կովկասյան ծովափին և Բոսսպորի թագավորությանը Տավրիկյան թերակղզում (Ղրիմում): Հետևյալ՝ 64 թվականին, հռոմեական պրովինցիայի վերածվեց Պոնտոսի թագավորությունը, իսկ Բոսսպորի թագավորություն ուղարկվեց հատուկ հռոմեական նավատորմ: Հռոմեական կայսրության հզորության ու ներքին ապահովության համար այս հարցերի լուծումը պակաս նշանակություն չունեիր, քան հատկապես հայկական հարցի լուծումը: Ահա այս է հիմնական պատճառը, որ ներոնը մի կողմից շարունակում էր պատերազմը Արևելքում, իսկ մյուս կողմից դեմ չէր, որ այն վերջանա փոխադարձ զիջումներով, բայց գոնև արտաքուստ պահպանելով Հռոմի հզորությունը և փայլը:

Կորբուլոնի միջոցառումները: Խոշոր պետական գործիչ և զորավար Կորբուլոնը շատ լավ էր ըմբռնում բարդ իրադրությունը և գիտակցում, թե ինչ պետք է անի Հռոմի վարկը պատշաճ բարձրության վրա պահելու համար: Ասորիքի լեգատ էր նշանակվել Կայոս Կեստիոսը, իսկ Կորբուլոնը մյուս բոլոր պաշտոններից ազատվել էր, որպեսզի վարեր պատերազմը, որը երկու կողմերի համար էլ ցանկալի չէր:

Կորբուլոնի հրամաններին պետք է ենթարկվեին տետրարքները (չորրորդապետները, այսինքն՝ Հռոմին ենթակա մասնատված թագավորությունների իշխանները), թագավորները, պրեֆեկտները (դաշնակից զորքերի հռոմեական հրամանատարները), պրոկուրատորները (Հռոմի փոքր պրովինցիաների կառավարիչները) և այն պրետորները, որոնք կառավարում էին պարթևների թագավորության սահմանակից պրովինցիաները: Բացի դրանից, Պաննոնիայից օգնության էր եկել 15-րդ լեգեոնը Մարիոս Կելսոսի հրամանատարությամբ: Ինչպես հազորվում է Տակիտոսը, Կորբուլոնի «իշխանությունը համարյա անշափ աճեց, ինչպիսի իշխանություն հռոմեական ժողովուրդը տվել էր Գնեյոս Պոմպեոսին՝ ծովահենների պատերազմը վարելու համար»⁹⁰: Սակայն նա ընտրություն կատարեց. 4-րդ և 12-րդ լեգեոնները, որոնք քիչ էին ռազմունակ, փոխադրեց Սիրիա, իսկ Հայաստան հասան Կորբուլոնի 6-րդ և 7-րդ լեգեոնները, «որոնց զինվորական կազմը մնացել էր անվթար և վարժված էր հաճախակի ու հաջող ռազմական գործողությունների մեջ»: Այնուհետև, Կորբուլոնը «ավելացրեց նաև տասնհինգերորդականներին, որոնք նոր էին բերված, ավելացան նաև ընտիր ջոկատներ Իլլիրիայից ու Եգիպտոսից և եղած բոլոր հեծելազորային ու հետևակ ջոկատները և թագավորների օժանդակ զորքերը, որ ի մի էր հավաքել Կորբուլոնը Մելիտինեի մոտ. այդտեղից նա պատրաստվում էր անցնել Եփրատը»⁹¹:

Այնուամենայնիվ, Կորբուլոնը նորից փորձում է վաղարշ Ա-ին համոզելու

⁹⁰ նույն տեղում, էջ 121: Tacit., Annal., XV, 25:

⁹¹ նույն տեղում, էջ 121, 123: Tacit., Annal., XV, 26: Մելիտենեից ոչ հեռու գտնվում էր Տոմիսա ամրոցամերձ գետանցը Եփրատի վրա, որը մի ժամանակ օգտագործել էր Լուկիոս Լուկուլոսը և մտել Հայաստանի Մոփաց աշխարհը (Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հոռոմ, էջ 97—99):

համաձայնության գալ՝ հաշտություն կնքել և Տրդատին Հռոմ ուղարկել ներոնի ձեռքից թագ ստանալու համար: Այդ միջոցով Կորբուլոնը ձգտում էր «վերականգնել Հռոմի հեղինակությունն ու պատիվը խաղաղ ճանապարհով»⁹²:

Հեռատես ու խելոք Վաղարշ Ա-ը հենց դրան էր սպասում: Պատերազմական գործողությունները դեռ չէին սկսվել, երբ հաշտության բանակցությունների համար Կորբուլոնին են ներկայանում Վաղարշի և Տրդատի դեսպանները: Դրանից հետո, 64 թվականի գարնանը, երբ հռոմեական բանակը անցնում է Եփրատ գետը և մտնում Հայաստան, ներկայանում են Տրդատի և Վաղարշի հաշտության բանագնացները, որոնց Կորբուլոնն ընդունում է և ետ ուղարկում ցինտուրիոնների հետ միասին, վերջիններիս լիազորելով պարթևների հետ բանակցել, իբրև Հռոմի ներկայացուցիչներ:

Հռանդեսայի դաշնագիրը: Տակիտոսի բառերով ասած «Վուլոգեսն ընդհանրապես համառ չէր և ձգտում էր մի քանի պրեֆեկտուրաների համար ղինադադար կնքել»⁹³: Այս բանակցություններից հետո Վաղարշ Ա-ը թողնում է Տրդատին իբրև Հռոմի կողմից նշանակված Հայաստանի թագավոր և, ձևացնելով, թե այլևս չի միջամտելու նրա հետագա գործերին, մեկնում է իր թագավորության ամառային մայրաքաղաքը՝ էկրատանա (այժմ՝ Համադան), որտեղից, այնուամենայնիվ, ուշի-ուշով հետևում է դեսպերի ընթացքին: Նախնական բանակցություններից հետո տեղի է ունենում Կորբուլոնի հանդիպումը Տրդատի հետ Հռանդեսայում, այն տեղում, որտեղ պարտություն էր կրել Պետոսը: Սրանով պարթևները ցույց են տալիս, որ հաղթողներն իրենք են, իսկ Կորբուլոնն էլ համաձայնում է այդ առաջարկին, «որպեսզի բախտի տարբերությունն էլ ավելի բարձրացնի իր փառքը»⁹⁴:

Հռոմեական կողմը ամեն կերպ ձգտում էր ցույց տալ իր հարգանքն ու համակրանքը Տրդատին: «Տիրիդատի ճամբարն եկան՝ վերջինին պատիվ ցույց տալու համար սկանալոր հռոմեական հեծելազորական՝ Տիրերիոս Ալեքսանդրը, որը տրված էր Կորբուլոնին իբրև օգնական պատերազմում, և Կորբուլոնի փեսան՝ Վինիկիանոս Աննիոսը, որը թեպետ սենատորական տարիք չուներ, բայց նշանակված էր հինգերորդ լեգեոնի լեգատի փոխանորդ. այդ ապահովությունը տրվեց, որպեսզի Տիրիդատը չվախենա դավադրությունից. հետո վերցրին քսանական հեծվորներ: Եվ Կորբուլոնին տեսնելուն պես թագավորն առաջին ցատկից ձիուց. Կորբուլոնն էլ սպասեցնել շտվեց իրեն, այլ ոտքի վրա կանգնած նրանք իրար աջ ձեռքը տվին»⁹⁵: Այնուհետև տեղի է ունենում դիվանագետներին պատշաճ փոխադարձ հաճոյախոսություն: «Կորբուլոնը, — պատմում է Տակիտոսը, — գովեց երիտասարդին, որը թողնելով վտանգավոր ճանապարհը, բռնել է ապահով փրկարար ուղին»: Տրդատը իր հերթին «շատ խոսելով իր ցեղի մեծատոհմիկության մասին, համեստորեն հիշեցնում էր, որ չնայած դրան, ինքն այնուամենայնիվ կերթա Հռոմ և կտանի կայսեր նոր պատիվ՝ աղերսարկու Արշակունուն, թեպետ պարթևները պարտված չեն պա-

92 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 348:

93 Tacit., Annal., XV, 27:

94 Cass. Dio, LXII, 23, 2; Tacit., Annal., XV, 28:

95 Tacit., Annal., XV, 29:

տերազմում»։ Փոխադարձ սիրալիրություններից հետո «որոշվեց, որ Տիրիգատը կայսեր արձանի մոտ դնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի միայն ներոնի ձեռքից. բանակցությունն ավարտվեց ողջագուրանքով»⁹⁶։

Մի քանի օր անց տեղի է ունենում հանդիսավոր ծիսակատարությունը. «Երկու կողմերից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծելազորն իր հայրենի պարգարանքներով, այստեղ՝ հռոմեական լեգեոնները՝ փայլուն արծիվներով, դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին. մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ աթոռ և կուրուլ աթոռի վրա ներոնի արձանը»։ Այս հանդիսավորությունը բոլոր ներկաների վրա մեծ տպավորություն է թողնում։ Տակիտոսը, շարունակելով իր նկարագրությունը, հաղորդում է, որ այդ կուրուլ աթոռին «մոտեցավ Տիրիգատը՝ համաձայն սովորության զոհեր մատուցանելով. գլխից վերցրած ապարոշը մոտեցնում է ներոնի արձանի ստորին մասին։ Ընդ որում բոլորի սրտերը շատ հուզվեցին. սրանց հույզն ավելի ևս սաստկանում էր նրանից, որ հռոմեական զորքերի աչքերի առաջ մինչև այժմ պատկերանում էր սպանությունը կամ պաշարումը, իսկ այժմ դեպքերը հեղաշրջվեցին»։ Հաղորդելով այս, Տակիտոսը ավելացնում է. «Տիրիգատը պիտի գնա ի ցույց ժողովուրդներին, թե որչափ է նա հեռու գերի լինելուց»⁹⁷։ Սույն ոգով է արտահայտվում նաև Պլինիոսը⁹⁸։

Այդպիսով, մի քանի օրից Հռանդեալում տեղի է ունենում հանդիսավոր արարողություն։ Հրապարակորեն, հռոմեական և հայ-պարթևական բանակի ներկայությամբ Տրդատը հանում է իր գլխից արքայական խուլը և դնում գահի վրա, կայսեր կիսանդրու առաջ, որպեսզի Հռոմում այն վերստանա ներոնի ձեռքից։ Հարկավ, կայսեր արձանին հրկրազենը ուխտի արարողության սովորական ձև էր, որ Հռոմից կախման մեջ գտնվող թագավորները պետք է կատարեին դա՛հ բարձրանալիս⁹⁹։ Սակայն նախորդ դեպքերից հետո արարողության այս ձևը այլևս անբավարար էր։ Անհրաժեշտ էր, որ Տրդատը զնար Հռոմ և կայսեր ձեռքից ստանար հայկական թագը։

«Այս էր Կորբուլոնի արշավանքի նպատակը։ Մյուս և ավելի կարևոր նպատակն էր՝ պահպանել Արևելքում Հռոմի ռազմական արժանապատվությունը։ Արշավանքը հասել էր իր նպատակին և ոչ մի դեպքում չի կարելի պնդել, թե Կորբուլոնը պայմանագիրը կնքել էր կառավարության կողմից մերժված պայմաններով։ Հակառակ դեպքում կառավարությունը հազիվ թե վավերացներ այդ պայմանագիրը։ Սակայն ոչ այնքան Կորբուլոնն էր հետևում կառավարության ցուցումներին, որոնք ինքը կառավարությունը թույլ տվեց պատերազմը վարելու՝ ըստ իր սեփական հայեցողության։ Տրդատի թագագրումը Հռոմում պետք է ներոնին հատուցեր նրա ռազմական ծրագրերի ձախողման դիմաց»¹⁰⁰։

96 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 127: Tacit., Annal., XV, 28:

97 Նույն տեղում, XV, 29:

98 Տե՛ս Plin., NH., VI 23:

99 Տե՛ս Tacit., Annal., XII, 17:

100 Օ. Յ. Кудрявцев, Рим, Армения и Парфия..., էջ 58:

Հանդեսները և խրախուսանքը վերջանում են փոխադարձ համաձայնությամբ, և հետևյալ օրը Տրդատը «խնդրեց ժամանակ, որպեսզի նա այդպիսի երկար ճանապարհ ընկնելուց առաջ տեսնի իր եղբայրներին ու մորը. այդ միջոցին նա իբրև պատանդ թողեց իր աղջկան» և, եթե հավատանք Տակիտոսին, «աղերսական նամակ ուղարկեց ներոնին»¹⁰¹:

Տրդատը գնում է տեսության իր եղբայրներին՝ Ասրպատականի մայրաքաղաք Փանձակում՝ իր եղբայր Բակուրին, իսկ Մեդիայի կենտրոն էկբատանայում՝ Վաղարշ Ա-ին: Վերջինս հետևում էր, որ պարթևական կողմի համաձայնողական քաղաքականությունը նվաստացման չհասնի: Վաղարշ Ա-ը «հուզում էր իր եղբոր մասին» և «սեփական սուրհանդակների միջոցով կորբույունից պահանջում, որ Տիրիդատը չկրի սարկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի զենքը հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվեն եղբայրաբար գրկախառնվելուց և շատիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հռոմում ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ»¹⁰²:

Տրդատ Ա-ի քաղաքումը Հռոմում: Տրդատի ուղևորությունը Հռոմ՝ թագադրության համար, բավական մանրամասնորեն նկարագրել է Դիոն Կասիոսը¹⁰³: Տրդատը իր շքախմբով ճանապարհ է ընկել, հավանաբար, 65 թվականին: Հստ Դիոն Կասիոսի վկայության, Տրդատը ուղևորվել է փր ընտանիքով՝ կնոջ ու զավակների հետ, որոնց հետ էին նաև իր եղբայրների՝ Վաղարշ Ա-ի ու Բակուրի և Ադիաբենեի թագավոր Մոնորազի (Մանավազի) որդիները: Սրանց ուղեկցում է 3000 հայերից ու պարթևներից բաղկացած շքախումբը, ինչպես և հռոմեական հատուկ զորամաս: Գնում էին միայն ցամաքային ճանապարհով, քանի որ Տրդատը, որպես զրադաշտական և գլխավոր քրմապետ, չէր կարող «պղծել» ջուրը: Հայաստանից մինչև Հռոմ ընկած ողջ տարածությունը հայոց թագավորն ու թագուհին լինելով ուժի ու գեղեցկության ծաղկման շրջանում, անցնում են ձիեր հեծած: Ծանապարհորդությունը տևում է ինն ամիս և յուրաքանչյուր օրը Հռոմի գանձարանի վրա նստում է 300.000 դրամ կամ 800.000 սեստերց (մոտ 200.000 ոսկի ֆրանկ): Ամենուրեք Տրդատին ու նրա շքախմբին հանդիսավոր ընդունելություն են ցույց տալիս: Իսկ երբ հասնում են Իտալիա, հայոց թագավորին ու թագուհուն դիմավորում են կայսեր կողմից ուղարկված կառքերը, որոնցով նրանք հասնում են Նեապոլիս, որտեղ նրանց սպասում էր ներոնը: Այստեղ Տրդատն ու նրա շքախումբը ընդունվում են մեծ պատիվներով: Ավելորդ չէ հիշատակել հետևյալ մանրամասնությունները: Երբ Տրդատը գնում է ներկայանալու ներոնին, ինչպես ընդունված էր կայսերական ընդունելությունների ժամանակ, նա պետք է արձակեր սուրը, սակայն նա հրաժարվում է այդ անել, այլ պամերով ամրացնում է պատյանին: Մոտենալով կայսերը՝ Տրդատը կատարում է ուխտ բերելու ծիսակատարությունը, ինչպես այդ սովորաբար արվում էր յուրաքանչյուր կախյալ թագավորի կողմից, երբ թագ էր ստանում կայսրից: Տրդատը խոնարհվում է կայսեր առջև մի ծնկի վրա շոքած ու ձեռքերը կրծքին խաչաձև բռնած և նրան անվանում է տիր: Ապա նե-

101 Տակիտոս, հայերեն թարգմ., էջ 129: Tacit., Annal., XV, 30:

102 Նույն տեղում, XV, 31:

103 Sbe Cass. Dio, LXIII, 1—7:

րոնը իր մեծարգո հյուրի պատվին Պուտեոլում գլադիատորական խաղեր է կազմակերպում և սուսերամարտություններ, և Դիոն Կասսիոսի վկայությամբ¹⁰⁴, Տրդատը նետեր է արձակում գազանների վրա և մի անգամից մի նետով սպանում երկու ցուլ: Անշուշտ այս դեպքն է, որ իր արտացոլումն է գտել հայկական ավանդություններում, և հայ մատենագիրներն իբրև եկեղեցու շատագույններ, այս սխրագործությունները վերագրել են առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատ Գ Արշակունուն (287—332):

Այնուհետև, ներսը Տրդատին իր շքախմբով տանում է Հոռմ, ուր կատարվում է թագադրության հանդեսը:

Թագադրությունը մեծ հանդիսավորությամբ տեղի է ունենում «Փորոն»-ում¹⁰⁵ (Ֆորումում), որտեղ ներսը Տրդատի գլխին դնում է հայկական թագը: Բոլոր ներկա գտնվողները ցնծությամբ շնորհավորում են հայոց թագավորին: Երևկոյան ներկայացում է տրվում Պոմպեյ քաղաքի մեծ թատրոնում, որն այդ առիթով վարդարված էր շքեղ դիպակներով, ծիրանիով ու ոսկով, որի համար այդ օրը հոռմեացիներն անվանում են «ոսկե օր»: Ներկայացումն ավարտվում է նոխ խնջույքով¹⁰⁶:

Ճշգրտա Ա Արշակունին հայկական գահի վրա: 66 թվականին Տրդատը իր շքախմբով վերադառնում է Հայաստան իբրև «մեծ թագաւոր Հայոց մեծաց» և սկսում իր բուռն գործունեությունը՝ վերականգնելու շուրջ տասնամյա պատերազմներից տուժած երկիրը:

Տրդատի թագավորությունը կարելի է բաժանել երկու ժամանակաշրջանի: Առաջին շրջանն էր 54—63 թվականները, երբ նրա թագավորացումը պաշտոնապես չէր ճանաչվել Հոռմի կողմից և իր կենտրոնն էր 37 թվականից պարթևների անցած Մծքին քաղաքը. երկրորդ շրջանն սկսվում է 63 թվականից, երբ նա պաշտոնապես ճանաչվեց Հոռմի ծերակուլտի կողմից, սակայն թագադրության արարողությունը Հոռմում տեղի է ունենում 66 թվականին: Սրանից հետո միւյն Տրդատը վերադառնում է իբրև Հայոց երկրի օրինավոր տիրակալ: Տրդատ Ա-ի թագավորությունը տևած պիտի լինի մինչև մ. թ. 88 թվականը:

Վերադարձող Տրդատ թագավորին ներոն կայսրը տվել էր «նվերներ» 50 միլիոն դենար արժողությամբ¹⁰⁷, և թույլտվություն՝ վերականգնելու Կորբուլոնի զորքերի կողմից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը: Փառամուլ կայսրը ցանկություն էր հայտնել, որպեսզի Հայաստանի վերականգնվող մայրաքաղաքը իր անունով կոչվեր Neroneia, սակայն իրեք տարի չանցած ներսը մահանում է և նրան հաջորդած կայսրները նրան առանձնապես չէին համակրում և այդ հանձնարարությունը չի իրագործվում: Հայաստանի վերականգնված մայրաքաղաքը շարունակում էր նախկինի պես կոչվել Արտաշատ:

Տրդատ Ա-ը մեծ նոանդ ու ձեռնբրեցություն է հանդես բերում երկրի վերականգնման ու շինացման հարցում: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ ներոն

104 *Տե՛ս Cass. Dio, LXIII, 1—7:*

105 Այսպես է կոչվում Հոռմի ֆորումը նորենացու բնագրում (Բ, ձե.):

106 *Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հատ. Ա, էջ 350—352:*

107 *Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 199—200:*

կայսրը Տրդատին տվել էր նաև բազմաթիվ արհեստավորներ, որոնք պետք է գլխավորեին Արտաշատի վերականգնման աշխատանքները: Սակայն Տրդատը չի բավարարվում սրանցով. նա մեծ դրամ խոստանալով, ձգտում էր իր հետ Հայաստան տանել այլ վարպետների ու արհեստավորների, բայց Կորբուլոնը արգելք էր հանդիսանում: Թույլ տալով թագավորին տանել միայն նրանց, որոնց տվել էր կայսրը¹⁰⁸:

Կորբուլոնի կողմից ավերված մայրաքաղաք Արտաշատը վերականգնվում է, դառնալով ավելի փարթամ և շքեղ քաղաք: Անուղղակի ավյալները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը, հետևելով իր տոհմի նախորդների ավանդույթներին, իր գահակալությունը սրբազործելու համար, մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիսային արվարձաններում հիմնում է սրբավայր, որը պիտի կոչվեր «Դուին-Ասաակ»¹⁰⁹: Ազաթանգեղոսի տեղեկություններից երևում է, որ Ասաակ արվարձանում հիմնված տաճարը նվիրված էր Տիր աստծուն և «խբրև ուսման ճարտարութեան մեհեան» և «երազահան պաշտաման Տրի դից», կոչվում էր «Ծրազամոյն»¹¹⁰: Սրա ուխտի օրը Տրդատ Ա-ը սահմանում է հայկական ամսի 17-րդ օրը, որը այնուհետև կոչվում է «Ասաակ»¹¹¹: Այս տաճարի շինքը պիտի լինի Դվինի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված I դարում կառուցված եռանավ բազիլիկան, որը քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո դարձել է քրիստոնեական տաճար¹¹²:

Ինչպես ճիշտ ենթադրում է Կ. Վ. Տրեվերը, Հայաստան բերված հռոմեական վարպետների խումբը մասնակցել է ոչ միայն Արտաշատ մայրաքաղաքի վերականգնման աշխատանքներին, այլև հայոց թագավորների ամառային նստավայրի՝ Գառնիի, մասնավորապես Գառնիի Արեղ-Տիրին-Միհրին նվիրված հուշակավոր տաճարի շինարարական աշխատանքներին¹¹³: Ինչպես երևում է Գառնիի հունարեն արձանագրությունից, իր թագավորության 11-րդ տարում, այսինքն՝ մ. թ. 77 թվականին, թագավորը վերականգնել է նաև խիստ վնաս-

108 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

109 Ասաակ ('Ասառ—Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է աղհատված՝ Դդին—Աւազակ ձևով [պիտի լինի՝ Դվին—Ազաակ], տե՛ս J. Marquart, Eransahr, էջ 9) — անունով քաղաք գտնվում էր պարթևական թագավորության հյուսիս-արևելյան ծայրամասում ընկած Ուստուվա ('ԱՇԱՍԴՊ) նահանգում, այժմյան Քուլանի տեղը, որը XIII դարում հայտնի էր Դավին անունով: Այս Ասաակ քաղաքի տաճարում թագադրվեց պարթևական Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր Արշակ Ա-ը (մ. թ. ա. շուրջ 250) և այնուհետև դարձավ այս դինաստիայի հիմնական սրբավայրը. (Isidori Characeni, Mansiones Parthicae, § 11, „Geographi graeci minores“, t. I, 1965, էջ 251—252; Տե՛ս M. V. Minorsky. Le nom de Dvin, „Revue des études arméniennes“ tome X, fasc. 1, Paris, 1930 էջ 117—120:

110 Տե՛ս Ազար., էջ 404:

111 Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Հին հուստք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 158:

Ազաթանգեղոսը հաղորդում է, որ մ. թ. IV դարի սկզբին Տրդատ Գ-ը և Գրիգոր Լուսավորիչը առաջին հերթին կործանեցին Արտաշատ քաղաքում գտնվող զբոսայգիսան Անահտական դիցն, և որ յերազամոյն տեղիսն անուանեալ կայր»:

112 Տե՛ս Կ. Վաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 88, 91, 92, 94, 266:

113 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры..., էջ 200:

ված ամբողջի պարիսպը: Այդ շինարարությունը տեղի է ունեցել ուրեմն Վեսայասիանոս կայսեր (70—79) ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը իրեն ավելի անկախ էր դգտում և Տրդատը Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ իրեն անվանում է *ἡγεμόνας*, այսինքն՝ «ինքնակալ»¹¹⁴:

Սեփական դեմքը պահպանելու ձգտումը մենք տեսնում ենք մշակույթի բնագավառում: Արտաքինից թվում էր, թե այսուհետև Հայաստանում պիտի ավելի ուժեղանային իրանական պետականությունը և իրանական մշակույթը: Այդպես շրնթացավ Արշակունյաց Հայաստանի հետագա պատմությունը: Հակադրվելով Հռոմին, Հայաստանը միևնույն ժամանակ շորդեզրեց զարգացման այն միտումը, որը պարթևներին ու ամբողջ Իրանը տանում էր դեպի հելլենիստական մշակույթի վերացումը և զրադաշտականության ձևավորումը իբրև պետական կրոնի: Մեծ Հայքում զրադաշտականությունը հող չգտավ, և Հայաստանը մնաց իբրև հելլենիստական մշակույթի կենտրոններից մեկը: Այդ մշակույթի հետագա էվոլյուցիայի արգասիքն էր քրիստոնեական գաղափարախոսության ձևավորումը, որը գաղափարական նշանաբան դարձավ զարգացող ֆեոդալական դասակարգի համար:

Քաղաքական կյանքում հայ ժողովրդի ինքնատիպությունը արտահայտվեց նաև նրանում, որ Հայաստանում թագավորող Արշակունիները, Տրդատ Ա-ից սկսած, ձգտում էին ստեղծել այդ դինաստիայի հայկական ճյուղը, որը հաջողվում է միայն II—III դարերի եզրին:

Այս ժամանակվանից սկսած հայ Արշակունիների արքունիքում մշակվում է այն տեսությունը, ըստ որի հայ Արշակունիներից առաջ Հայաստանում թագավորած դինաստիան ծագել էր առաջին պարթև Արշակունիներից: Սրանով ապացուցվում էր Մեծ Հայքում թագավորող հայ Արշակունիների «բնիկ ժառանգական տեր» լինելու հանգամանքը: Հինգերորդ դարում, երբ բուռն զարգացում ապրեց հայ մատենագրությունը, Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ ընդունեց այդ տեսակետը, որը գերիշխեց նույնիսկ XIX դարի հայ պատմագրության մեջ¹¹⁵:

Հայաստանում Արշակունիների ևստատման նշանակությունը: Տրդատ Ա-ի գահակալմամբ Հայաստանում մոտավորապես վերականգնվեց այն իրավիճակը, որ հաստատվել էր Պոմպեոսի և Տիգրան Բ-ի միջև մ. թ. ա. 66 թվականին՝ Արտաշատում կնքված պայմանագրի համաձայն, երբ մնում էր տեղական դինաստիան, իսկ Հռոմը միայն հաստատում էր նոր գահ բարձրացող թագածառանգին, որը համարվում էր «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ», իսկ սկսած Օգոստոս կայսրից՝ «հռոմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ»:

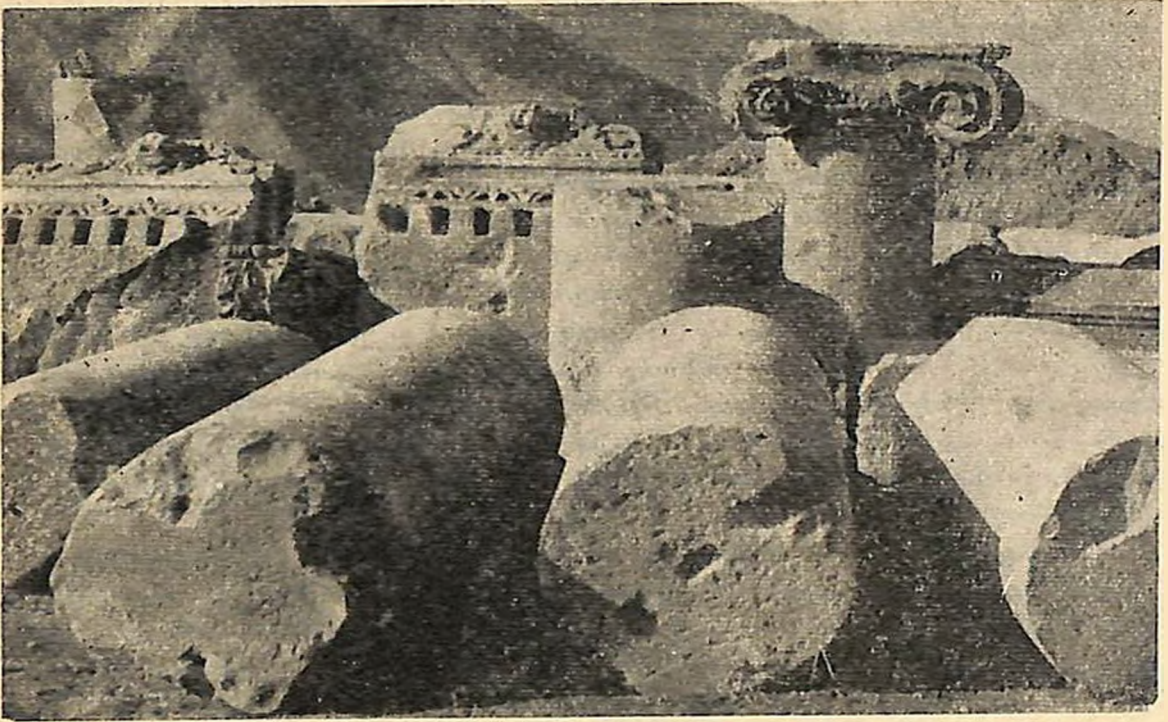
Տարբերությունն այն էր, որ հայկական գահի վրա հայ Արտաշեսյանների փոխարինեցին պարթև Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչները, որոնք, սակայն, շուտով բռնեցին հայացման ուղին: Բայց արդեն Տրդատ Ա-ը հայերի համար այնքան է հարազատ եղել, որ ժողովրդական զրույցներում նրա կեր-

114 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200—201:

115 Ա. Մ. Գաբազյան, Քննական պատմություն հայոց. մասն Բ, Արշակունիք ի ժամանակի հեթանոսության. Թիֆլիս, 1895, passim:

պարը համաձուլվել է Արտաշես Ա-ի կերպարին¹¹⁶։ Այս բացատրվում է նաև երկու իշխողների զործունեության որոշ նմանությամբ¹¹⁷։

Քանի որ վերականգնվում էր մ. թ. ա. 66 թվականի պայմանագիրը, վերականգնվում էր նաև Մեծ Հայքի թագավորության խախտված տերիտորիա, ամբողջութունը, սակայն որոշ վերտպահումներով հարավում և հյուսիսում։

Կառնիի հերանոսական տաճարի մսերամասեր

Ընդամիշտ վերացվում է Մոփրի կարճատև թագավորությունը¹¹⁸, որը Հայաստանից անջատված ծայրագավառների հետ միասին վերստին միացվում է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիային։ Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի մասին Պլինիոսի, Պտղոմեոսի և այլ անտիկ հեղինակների տրվ-

116 Հ. Մանանդյանը նույնիսկ պնդում է, թե (տե՛ս «Քննական տեսություն...», հատ. Ա, էջ 353) «Վիսպասանի համապատասխան հատվածներից պարզ երևում է, որ առաջին Արշակունի թագավորը Հայաստանում, ինչպես և Պուլմոն Ա-ի որդին՝ Ջենոնը (Արտաշես Գ-ը), կոչվել էին Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրի անունով՝ Արտաշես, որ եղել է, հավանորեն, Հայաստանի թագավորների տիտղոսը, ինչպես Արշակը՝ պարթևների և Կեսարը՝ հռոմեացիների մոտ»։

117 Մ. Արեղյան. Հայ վիսպական բանահյուսություն. երկեր, հատ. Ա, էջ 118—119, 122—123։ Անհրկրայելի է, որ Վիսպասանքում հիշատակված Արտաշեսի կոնվը ալանների դեմ և Սաթենիկի առևանգումը առնչվում է միայն և միայն Տրդատ Ա-ի հետ Ալանների ներխուժումը Վիրք և Հայաստան տեղի է ունեցել մ. թ. 72—74 թվականներին։

118 Սոհեմոս թագավորը, հեռացվելով Մոփրից, ժառանգական կալվածքներ ստացավ Ասորիքում՝ էմեսա (Հոմոս) քաղաքը՝ Օրոնտես գետի ափին։ Այս նոր իշխանությունը հռոմեացիների կողմից ստեղծվեց՝ ապադայում նրա իշխողներին Հայաստանում թագավորող Արշակունիներին հակադրելու համար։

յալնները համապատասխանում են այդ երկրի այն քաղաքական ու վարչական բաժանմանը, որ պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ում:

Հայաստանին տիրանալու համար Պարթևստանի դեմ Հռոմի մղած համարյա մեկդարյա պայքարի փորձը ցույց տվեց, որ կայսրության ուսին ծանր բեռի նման նստած հսկայական ծախսերն ու ղոհողությունները չէին արդարացվում հռոմեական ղեկավարության հաջողություններով, որոնք Հայաստանում միայն ժամանակավորապես և ձևականորեն էին հաստատում Հռոմի տիրապետությունը: Փաստորեն երկիրը մնում էր ավելի ու ավելի գործողացող հայ ավագանու իշխանություն ներքո, որը ժողովրդական զանգվածների գլուխ անցած պաշտպանում էր երկրի անկախությունը: Եվ այժմ էլ, եթե փաստորեն հաղթող կողմը պարթևները հանդիսացան, ապա այդ առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ հայ ավագանին և ժողովուրդը նրանց հետ միասին պայքարում էին հռոմեական զավթիչների դեմ:

Ներոնի ձեռքից Տրդատի թագ ստանալու արարողության հանդիսությունն ու փրունությունը չէր կարող սքողել այն փաստը, որ հաղթողները պարթևներն ու հայերն էին: Հռոմեական բանակը դուրս էր բերվել Հայաստանից, և երկիրը փաստորեն լիակատար անկախություն էր ձեռք բերել: Հռոմի հովանավորությունը սոսկ ձևականություն էր և հանգեցվում էր այն բանին, որ Հայաստանի թագավորը իր իշխանության սիմվոլիկ նշաններն ստանար Հռոմի կայսեր ձեռքից:

Հայաստանում վերջնականապես հաստատվում է Արշակունիների հարստությունը, և Մեծ Հայքը, Պարթևստանից հետո, դառնում է Արշակունյաց երկրորդ (secundogenitur) թագավորությունը: Արևելքում հաստատվում է լիակատար խաղաղության տևական մի շրջան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ Մ. Թ. II ԴԱՐԻՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. Թ. I ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ II ԴԱՐԻ ՍԿՁԲՆԵՐԻՆ

Տրդատ Ա-ի քաղալորության վերջին տարիները: Հայաստանի պատմութունը առաջին դարի վերջին քառորդում և երկրորդ դարում բավական մութն է: Փաստական տվյալները կցկտուր ու սուղ են, բայց, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս, ղեկավարվելով միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր ֆոնով, տալ պատմական պրոցեսի ընդհանուր պատկերը:

Տրդատ Ա Արշակունու թագավորության վերջին տարիները մշուշով են պատած. թերևս նա մահացել է Բակուրակերտ (Փիլադելփիա) ավանում¹, Մահանդ քաղաքի մոտերքը, 88 թվականին:

Թեպետև Հռանդեսայի պայմանագիրը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում պարթևների համար, բայց նրանք ուրիշ դժվարություններ ունեին: Պարթևների թիկունքում առաջացել էր հզոր Բուշանաց թագավորությունը, որը նույնպես դեր խաղաց, որպեսզի պարթևների պետության հյուսիսային ծայրամասում գտնվող Վրկանից աշխարհը անկախություն ձեռք բերեր: Այս երկու՝ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պետությունների սպառնալիքը և մյուս կողմից հաճախակի դարձած՝ Հյուսիսային Կովկասից վաշկատուն ցեղերի ներխուժումը՝ ալանների գլխավորությամբ, ինչպես և Մալքթաց Արշակունիների (որ նույն ալաններն էին) հարձակումը մերձկասպյան տափաստաններից Մեծ Հայքի և Ատրպատականի հյուսիս-արևելյան ծայրամասերի վրա, բավական տարտամ վիճակ էին ստեղծել Պարթևստանի և նրա ղինակիցներ՝ Տեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավորության համար: Պարթևական թագավորությունը իր դաշնակիցներով ուրիշ ելք չուներ, քան խնդրելու հռոմեական կայսրին միջոցներ ձեռնարկել Հյուսիսային Կովկասի հրոսակախմբերի ներխուժման դեմ: Եվ Հռոմի «օգնությունը» արտահայտվեց նրանով, որ Դոմիտիանոս կայսրը (81—96) հռոմեական զորամասերը 83 թվականին հասցրեց մինչև Կասպից

¹ Տե՛ս Խորենացի, Թ, կ, Խորենացու հաղորդումը վերաբերում է Վաղարշակ թագավորին, բայց հավանական է, որ նրան վերաբերող ուրիշ տեղեկությունների հետ միասին այս հաղորդումը ևս կապված է Տրդատ Ա-ի հետ:

ծովի ափերը² և, փաստորեն, իր ձեռքը դեկե Կովկասի բոլոր հաղորդակցութեան այն ուղիները, որտեղից ներխուժում էին «բարբարոսները»:

Հռոմեական կայսրությունը հաստատվելով այդ վայրերում, պետք եղած ժամանակ «սարմատներին» թույլ էր տալիս ներխուժելու Անդրկովկաս:

Սանատրուկ (Ք^o) Հայոց թագավոր: Տրդատ Ա-ի մահից հետո հայոց գահն է դբազդեցնում Սանատրուկը³: Պիտի ենթադրել, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո պարթևների առաջարկով Հռոմը հաստատել էր սրան: Մի անուղղակի ցուցմունք հնարավորություն է տալիս որոշելու նրա թագավորության առաջին տարին: Գուտշմիդը Օսրոյենեի թագավորությանը նվիրված իր բնութագրության մեջ ուշադրություն է դարձրել, որ Եդեսիայի թագավորների շարքի մեջ 18 տարվա ընդհատում կա և այդ տարիներն են 91—109 թվականները⁴: Ահա այս տարիներին, Գուտշմիդի կարծիքով, Սանատրուկը կարող էր լինել Եդեսիայի թագավոր: Այս հղրակացությանը նա եկել է խորհնացու տվյալներից ելնելով, որը հաղորդում է Սանատրուկի արշավանքի մասին Եդեսիայի Աբգար Զ թագավորի (71.—91) դեմ⁵:

Խորհնացին նշում է, որ Վաղարշակը (իմա՝ Տրդատ Ա) թագավորել է 22 տարի⁶: Եթե Տրդատ Ա-ի թագավորության պաշտոնական թիվը վերցնենք 66 թվականը և ավելացնենք 22 տարի, կստանանք 88 թվականը, որ պիտի լիներ նրա մահվան տարեթիվը: Այդ թվականի մոտերքը պետք է թագավորեր Սանատրուկը, որը 91 թվականին, այսինքն՝ իր գահակալության երրորդ տարում դարձել է նաև Եդեսիայի թագավոր, և մնացել որպես այդպիսին մինչև 109 թվականը:

Այս Սանատրուկը հիշատակվում է Սուրբասի բառգրքում Σανατρούχης բառի տակ⁷ հետևյալ հատվածում:

«Հայոց թագավոր Սանատրուկը»,—վկայում է Արրիանոսը,—ուներ միջակ հասակ, բայց հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան և, մանավանդ, դեպի պատերազմական զործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատու-

² Սիմյան Բարկից դեպի հարավ-արևմուտք, ծովափին գտնվող Դուվաննի կայսրանից չորս կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ Քարիբիստանի Բելոբրդաշ լեռան ստորոտում 1948 թվականին գտնվեց լատիներեն արձանագրություն: Արձանագրության բնագրից կարելի է մակարերել, որ այս տեղում 84—86 թվականներին կանգնած է եղել հռոմեական XII լեգոնը և ինչ-որ ամրություն է կառուցել լեռան վրա (տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э.—VII в. н. э., М.—Л., 1959, էջ 127):

³ Տե՛ս Ն. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի, 190-ևն ն. Ք. մինչև 428 Վ. Ք., էջ 198:

⁴ Տե՛ս A. Gutschmid. Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene. St.-Petersburg, 1887, էջ 27—28, 49: Ն. Մանանդյան, Բնական տեսություն, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 18—19:

⁵ Տե՛ս Ն. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 198:

⁶ Տե՛ս Խոբեմացի. Բ, ք:

⁷ Ապացուցված է (տե՛ս J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte Erans. I. Göttingen, 1896, էջ 221), որ այս հատվածը Սուրբասը վերցրել է Արրիանոսի «Պարթևականք» (Παρθικὰ) զբոսից: Արրիանոսը մամանակակից է եղել Հաղրիանոս (117—138) և Անտոնինոս Պիոս (138—161) կայսրներին:

թյան և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև չափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմեացիների մեջ»⁸:

Սանատրուկը հայտնի է նաև իր շինարար գործունեությամբ: Փավստոսի տեղեկությունների համաձայն Սանատրուկը հիմնել է Մծուրք քաղաքը, որտեղ փոխադրել է իր արքունիքը⁹: Մծուրքը տեղադրվում է Արածանի գետի հովտում, Բյուրակն գետի թափվելու տեղում¹⁰: Այս քաղաքի արվարձանում, դեպի արևմուտք, գտնվում էր Աշտիշատը, որը հնագույն կրոնական կենտրոն էր: Մծուրք քաղաքը կառուցվել է Արտաշատը Տիգրանակերտի հետ կապող «արքունի պողոտայի» վրա, սակայն IV դարի կեսերին արդեն ավերակ էր:

Նորակառույց Մծուրք քաղաքը եղել է մշակութային կենտրոն: Ըստ Սեբեոսի վկայության, այդտեղ է ասյրել «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացի» ասորի գիտնականը, որը գրել է (ըստ հրեույթին հունարեն լեզվով) Հայոց պատմություն¹¹: Նույն Սեբեոսը հաղորդում է, որ ավերված Մծուրքի՝ Սանատրուկ թագավորի ապարանքի ավերակների մեջ, արքայական պալատի դռան դիմաց, գտնվել է քարի վրա փորագրված հունարեն արձանագրություն, որը պարունակում էր ժամանակագրական տեղեկություններ հայ և պարթև առաջին թագավորների մասին¹²: Այս փաստերը հիմք են տալիս Մանանդյանին ենթադրելու, որ Մծուրքը եղել է Սանատրուկ թագավորի աթոռանիստ քաղաքը¹³:

Սանատրուկի շինարարական կոթողներից է եղել նաև իր շիրիմը Դարանաղյաց Անի բերդում՝ Արշակունիների հանգստարանում, որը Պարսից Շապուհ Բ թագավորը 369 թվականին շի կարողացել վերցնել, «որովհետև խիստ հսկայաշին, հաստապինդ ու ճարտարագործ կառուցվածք էր»¹⁴:

Սանատրուկի հաշորդները, Սանատրուկից հետո Տրայանոսի (98—117) համաձայնություններով թագավորել է պարթևական Բակուր Բ թագավորի (78—110) որդի Աշխադարը (Շիրարը—110—113): Բակուր Բ-ին հաջորդած Խոսրովը (110—129), գտնելով, որ Աշխադարը անհամապատասխան է իր գրված դիրքին, առանց Տրայանոսի կարծիքը հաշվի առնելու, դահլենկեց է անում նրան և փոխարենը Հայոց թագավոր նշանակում Բակուր Բ-ի մյուս որդուն՝ Պարթամասիրին (113 թվական): Այս ինքնակամ նշանակումը առիթ է ծառայում նոր ընդհարումների՝ կայսրության և պարթևների միջև: Տրայանոսը օգտագործում է այս հանգամանքը և պատերազմ հայտարարում պարթևներին ու հայերին, որպեսզի չեղյալ հայտարարի Հռոմեացի դաշնագիրը և Մեծ Հայքը դարձնի հռոմեական պրովինցիա: Այսպիսով, 50 տարի տևող (63—113) խաղաղությունը նորից խանգարվում է:

⁸ *Fiavii Arriani quae exstant omnia*, edidit A. G. Roes, vol. II, Scripta minora et fragmenta, Lipsiae, 1967, էջ 347: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Բ, մասն Ա, էջ 15:

⁹ Տե՛ս Փավստոս, Գ, 37:

¹⁰ Սովորաբար Մծուրքը տեղադրում են Մեղրագետի Արածանին թափվելու տեղում (տե՛ս «էջ մը հայ Արշակունյաց հնագույն պատմություններ», «Հանդէս ամսօրեայ», 1906, փետր., էջ 43):

¹¹ Տե՛ս Սեբեոսի «Պատմություն», էջ 1—2:

¹² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 17:

¹⁴ Փավստոս, Գ, 107:

2. ՏՐԱՅԱՆՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Պարբևա-հոռմեական հակասությունների սրումը: Ինչպես տեսանք, Հայաստանը նվաճելու փորձերը ներոնի օրոք մատնվեցին անհաջողության: Հայ ժողովուրդը, օգտվելով պարթևների և հոռմեական զավթիչների տարածայնություններից, պայքարի ղեկավարումը Հոռմին հարկադրեց դիմելու կոմպրոմիսային համաձայնության, ըստ որի հոռմեացիները պիտի բավարարվեին հայկական գահի վրա պարթևական թեկնածուներին հաստատելու անվանական իրավունքով: Սակայն հետագայում Պարթևական թագավորության միջազգային վիճակը տարտամ և թույլ էր, իսկ Մեծ Հայքի ներսում էլ աճում էին պարթևական, թեկուզ և անվանական, պերսպետությունից լիովին ազատագրվելու ձգտումները: Այս տեսնելով, Հոռմի կառավարող շրջանները նոր միջոցներ էին փնտրում Հայաստանում պարթևների ազդեցությունը իսպառ վերացնելու համար:

Հոռմեական կայսրությունը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին: Նա մեկը մյուսի ետևից վերացրեց իր արևելյան սահմաններում գտնվող կախյալ թագավորությունները, վերածելով դրանք հոռմեական պրովինցիաների: Ի հատուցումն փաստորեն կորցրած Մեծ Հայքի, Ներոնը 63 թվականին վերացրեց Պոլեմոն Բ-ի կախյալ թագավորությունը, դարձնելով Պոնտոսը պրովինցիա, իսկ Բոսպորի թագավորությունը լրիվ ենթարկվեց կայսրությանը: Վարչական տեսակետից Բոսպորի թագավորության օկուպացված տերիտորիան պիտի կազմեր Պոնտական պրովինցիայի հյուսիսային ծայրամասը՝ ներառյալ Կողքիսը և Հենիոխների երկիրը¹⁵:

Վեսպասիանոսի օրոք, 72 թվականին Կապադովկիային միացվեցին Կոմմագենեն, Փոքր Հայքն ու Պոլեմոնական Պոնտոսը: Այդպիսով, վերանում են Փոքր Հայքի ու Կոմմագենեի թագավորությունները: Ուժեղացվում էին հոռմեական ղորակայանները, մանավանդ Եփրատի հոռմեական ափը, նրա ամբողջ ուղղությամբ՝ հյուսիսից հարավ, որը սահմանագիծ էր Մեծ Հայքի և Հոռմեական կայսրության միջև:

Այս միջոցառումները արդարացվում էին պարթևների աչքում, մանավանդ, որ 72 և 74 թվականներին տեղի ունեցան ալանների և «սարմատական» ալլ ցեղերի նոր ներխուժումներ, որոնք հարկադրեցին Հոռմին ամրություններ կառուցել այժմյան ռազմավիրական ճանապարհի և Ալանաց դռների (Դարիալի կիրճի) շրջանում: Այս ժամանակաշրջանում ավելի զգացվեց «Հոռմի բարեկամ և դաշնակից» Իբերիայի՝ Վրաց թագավորության կարևորությունը Կովկասյան լեռնանցքում հսկողություն սահմանելու համար: 74 թվականին, ալանների հերթական ներխուժման ժամանակ, ավերվել էր նաև Վրաց աշխարհը և, ինչպես երևում է, թշնամուն դիմադրելիս, ընկել է կովի դաշտում Փարսման Ա թագավորը: Նրան հաջորդել էր իր որդին՝ Միհրդատը: Մայրաքաղաք Մյսխեթայում գտնված հունարեն արձանագրությունից իմանում ենք, որ Վեսպասիանոս կայսրը ամրացրել է քաղաքի պարիսպները Միհրդատի և նրա մոր՝ Համազասպուհի թագուհու համար¹⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Իբերիա-Վիրքը

15 Տե՛ս В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, էջ 133—134:

16 Տե՛ս Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, էջ 54, 348—349:

այդ շրջանում շարունակում էր մնալ Հռոմի պլացդարմ կայսրության ծայրագույն արևելյան սահմանում: Արմաղի-Մցխեթայի ամրությունները պետք է կայսրության մատուցենրը պաշտպանին ինչպես պարթևներից, այնպես էլ հյուսիսային վաչկատուններից, իսկ անհրաժեշտության դեպքում այդ նույն վաչկատուններին կարելի էր ներս թողնել՝ պարթևների դեմ ուղղելու համար:

Կորբուլոնի արշավանքը Մեծ Հայքի խորքերը՝ Սատաղ—Արտաշատ մայրուղիով, ակնհայտ դարձրեց այն մեծ դերը, որ Պոնտոսը և Պոնտական ծովափն ունեին հռոմեական զորամասերը պարենավորելու գործում, ինչպես և կայսրության հսկողության տակ առնելու համար այն կարևոր լիոնանցները, որոնք տանում էին դեպի Արևելք՝ Հայաստան, Վիրք և Աղվանք և առհասարակ դեպի Պարթևական աշխարհակալության ոլորտում գտնվող արևելյան երկրները: Սեծովյան նավահանգիստներ Ամիսոսը, Փառնակիրան, Տրապեզոնտը, Փասիսը, Սեբաստոպոլիս-Դիոսկուրիան և Պիտիոնտը կայսրության այն կե-

Տրայանոսի (98—117) դրամը

տերն էին, որտեղ գտնվում էին նավատորմը և հիմնական զորամասերը, որոնք այդ կողմից ապահովելու էին Հռոմեական կայսրության անվտանգությունը: Նոր պրովինցիա Պոնտոսում բարելավվում էին հին ռազմական ճանապարհները և անցկացվում նորերը: Այդ միջոցառումների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն Տրապեզոնտ-Սատաղ ճանապարհի ստեղծումը: Այդ ճանապարհը սկզբում միայն ռազմական նշանակություն ունեւր (Տրապեզոնտ քաղաքում էր գտնվում Սեծովի արևելյան ափերը հսկող հռոմեական նավատորմի կայանը): Բայց երբ Հադրիանոսը (117—138) Տրապեզոնտում հարմար նավահանգիստ կառուցեց, քաղաքը կարևոր նշանակություն ձևոր բերեց Մերձավոր Արևելքի առևտրում¹⁷:

Տրայանոսի արշավանքի Հայաստան: Պարբամասիւրի գահընկեցությունը: Փլավիոսներից (68—98) հետո իշխանության եկած Տրայանոսը (98—117) Եվրոպայում ընկճեց և նվաճեց Դակիան, իսկ Ասիայում՝ հեռավոր Ապառաժ Ա-

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

րարիան¹⁸: Հիրթը անխուսափելիորեն պիտի հասներ Հայաստանին, և կայսրը առիթ գտավ պատերազմ հայտարարելու պարթևներին: Այդ առիթն էր Պարթամասիրի նշանակումը Հայաստանի թագավոր՝ առանց կայսեր կարծիքը հարցնելու¹⁹:

Տրայանոսի ագրեսիվ մտահղացումներին խթան էին տվել դեռևս պարթև-վական Բակուր Բ թագավորի (77—110) բարեկամական կապերը ղակերի Դեկերալ թագավորի հետ²⁰, որին ոչնչացնելու համար (107 թվական) այնքան զոհեր էր տվել Հռոմը: Այժմ կայսրը, հրաժարվելով Փլավիոսների խաղաղասեր քաղաքականությունից, մեկնում էր Արևելք, նվաճելու ամբողջ Առաջավոր Ասիան:

113 թվականի հակաեմբերի 27-ին Տրայանոսը մեկնում է Հռոմից: Նա «առաջմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորն իր թագը իրենից չէր ստացել, այլ Պարթևաց թագավորից, բայց, — շարունակում է Գիոն Կասսիոսը, — իրավապես նա տողորված էր խիստ փառամուլտությամբ»²¹: Ճանաչարհին, երբ հասնում է Աթենք, այնտեղ նրան են ներկայանում պարթևական թագավոր Խոսրովի (109—129) դեսպանները, որոնք եկել էին խաղաղություն խնդրելու և նվերներ էին բերել Արշակունի թագավորը «իբ հպարտությունը շափավորելով՝ ուղարկել էր, որպեսզի ազաչեն նրան, որ պատերազմ չսկսի. նաև խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Բակուրի Պարթամասիր որդուն, ու թախանձագին խնդրում էր նույնպես, որ սրան ուղարկվի թագը՝ նա ասում էր, — շարունակում է պատմիչը, — որ Աշխադարին, որը հարմար չէր ոչ հռոմեացիների և ոչ էլ պարթևների համար՝ ինքը պահանջից էր արել»²²: Կայսրը ոչ նվերներն է ընդունում, ոչ էլ պատասխանում, միայն հայտարարում է, որ «բարեկամությունը հայտնի է լինում գործերից և ոչ խոսքերից, ուստի և, երբ ինքը նգա Սսորիք՝ կանն այն ամենը, ինչ որ պատշաճ է»²³: Այնուհետև կայսրը պրովինցիա Ասիայի, Լյուկիայի և Կիլիկիայի վերջով հասնում է Սելևկիա, Օրոնտի գետաբերանին, որը Անտիոքի («Աւագն Անտիոք») նավահանգիստն էր:

Անտիոքում Տրայանոսը նամակ է ստանում Պարթամասիրից: Երբ վերջինս կայսրից պատասխան չի ստանում, ուղարկում է երկրորդ նամակը, որի մեջ արդեն իրեն չէր անվանել Հայոց թագավոր: Կայսրը այս անգամ սահմա-

¹⁸ Խոսքը վերաբերում է 106 թվականին Ասպառ Սրարիայում գտնվող երկու թագավորությունների (Նարատեական Պետրայի և հրեական Կեսարիա-Պանհադիսի) հռոմեական պրովինցիաների վերածելուն (տե՛ս Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 359):

¹⁹ Տրայանոսի գեպի Արևելք կատարած արշավների և նրա ձախողման պատմության զրվագները հետաքրքրել են շատ պատմաբանների: Հ. Մանանդյանը տալիս է ղակերի գիտականորեն հիմնականում ճիշտ վերլուծությունը (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 22, ծան. 1): Նա իրավամբ Մոմզենի ժամանակագրական ավյալներին և գիտողություններին գերադասում է Գուտշմիդի և Լոնգոլենի տեսակետը (տե՛ս այդ մասին Լոնգոլենի նկատողությունները, САН աշխատության XI հատորի վերջում, էջ 858—859):

²⁰ Տե՛ս Плиний Младший, Переписка с Траяном, 74 (XVI), ВДИ, 1946, № 2, էջ 247:

²¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 22: նաև Cass. Dio, XVIII, 17, 1—3:

²² Cass. Dio, XVIII, 17, 1—3:

²³ Նույն տեղում:

նափակվում է միայն առաջարկով, որ Պարթևամասիքը ներկայանա իրեն անձամբ: Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ կայսրի կողմից սա մի խորամանկ քայլ էր, որպեսզի առանց բարդությունների իր ձեռքը գցի Հայոց թագավորին, գահընկեց անի նրան և վերջ տա Մեծ Հայքի թագավորությանը:

114 թվականի գարնանը Տրայանոսը պատերազմ է հայտարարում հայն-սին ու պարթևներին և Ասորիքից շարժվում դեպի Հայաստան: Կայսրն ուղղմ-ներթի ուղին դեպի Մեծ Հայք ճիշտ է որոշված Հ. Մանանդյանի կողմից: Տրայանոսը գալիս է Մելիտենն, որտեղից Եփրատի հայտնի գետանցով Տոմիսայի (Թմնիս) մոտ, կարելի էր մտնել Հայաստան: Նա դերագասում է հյուսիսային ճանապարհը՝ Սատաղ—Արտաշատ, որով անցել էր Կորբուլոնը: Սակայն Մելիտենեից ուղարկում է մի դերաբանակ, խարբերդի դաշտի վրայում, ապահովելու իր թիկունքը: Այս զորամասը առանց ճակատամարտի զրավում է Արածանի վրա գտնվող Արշամաշատ քաղաքը: Վերջում լինելով հանգուցակետ բոլոր կողմերից եկող ճանապարհների, ուներ կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն²⁴:

Մելիտենեից Տրայանոսը շարժվում է դեպի Սատաղ՝ Զիմարայի վրայով դնացող ճանապարհով: Փոքր Հայքում գտնվող Սատաղը հռոմեական լեգիոնների ամենահյուսիսային բանակատեղին էր: Այստեղից սկսվում էր Մեծ Հայքի սահմանը:

Սատաղից Տրայանոսը մտնում է Մեծ Հայքի սահմանները և դեպի Արտաշատ տանող մայրուղիով հասնում մինչև Ծղեգիսի շերմուկները՝ անտիկ հեղինակների էլեգևյան (այժմ՝ Իլիջա՝ Կարինից արևմուտք), որտեղ նա իր բանակով ժամանակավորապես կանգ է առնում հանգստանալու:

Ահա այստեղ կայսերը ներկայանում է երիտասարդ Պարթևամասիքը: «Հայաստանի մեջ, — պատմում է Դիոնը, — Տրայանոսն ընդունեց Պարթևամասիքին: Կայսրը նստած էր բարձր տեղում՝ պատենեշի ծայրին: Պարթևամասիքը, ողջունելով նրան, թագը գլխից հանեց, դրեց նրա ոտքերի մոտ և լուռ կանգնեց, սպասելով, որ նա թագը կվերցնի: Արգ՝ երբ զինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին, իբր ինչ-որ հաղթություն տանելու համար, որ անարյուն էր՝ կոչեցին իմպերատոր: Երովհետև նրանք տեսան, որ Արշակունի թագավորը՝ Բակուրի որդին, կայսր առաջ կանգնած է առանց թագի՝ որպես գերի): Պարթևամասիքը սարսափեց և հարձեց, թե ինքը ծաղրածանակի է կենթարկվում ու մատնվելու է կորստի²⁵: Նա շուռ եկավ և ուզեց փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է, խնդրեց շնորհ անել, որ ամբոխի մեջ չխոսի»:

²⁴ Այս դեպքի մասին պատմելիս Դիոն Կասսիոսի բնագրում սխալմամբ հիշատակվում է «Սամոսատա» (Շամշատ), փոխանակ «Արսամոսատա»-ի (Արշամաշատ): Այս հանգամանքը շփոթություն է ստեղծել պատմագրության մեջ, իբր հռոմեացիները Տրայանոսի արշավանքի ժամանակ զրավել են Կոմմագենեի մայրաքաղաք Սամոսատան, որը առանց այդ էլ պատկանում էր իրենց: Առաջին անգամ այս թյուրիմացության վրա ուշադրություն է դարձրել Դուտշմիզը (տե՛ս Geschichte Irans, էջ 141) և առաջարկել է «Արսամոսատա» ուղիղ ընթերցումը:

²⁵ Այս տեսարանը բանդակված է Կոստանդինոս Մեծի հաղթական կամարի վրա, որի այս մասը վերցված է Տրայանոսի կոթողից և այժմ էլ կարելի է տեսնել Հռոմում (տե՛ս Yiscouti, Iconogr. gr., II, 269):

Շարունակելով իր խոսքը, պատմիչն ասում է, որ Պարթամասիրը ներս տարվեց կայսեր վրանը, բայց անորոշ վիճակը չվերացավ: «Երբ նա բարկացած դուրս եկավ, Տրայանոսը նրան կանչեց դարձյալ նույն տեղը, բանակը, և բարձրանալով նորից բեմ, հրամայեց, որ նա ասե բոլորի ներկայությամբ այն, ինչ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկուսի մեն-մենակ խոսակցությանը՝ այդ մասին շտան զանազան հնարովի տեղեկություններ:

Երբ Պարթամասիրը այս լսեց, այլևս չլռեց, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և ասաց, ի միջի այլոց, որ նա ոչ պատերազմի մեջ է հաղթվել, ոչ էլ պերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավորանք չեն հասցնի, և թե ինքը կստանա իր թագավորությունը, ինչպես որ Տրդատը ստացել էր Ներոնից»: Սակայն Տրայանոսի պատասխանը ցրեց նրա բոլոր հույսերը: «Տրայանոսը, — շարունակում է Դիոն Կասսիոսը, — նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը նա ոչ ոքի չի տալու և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացիներին և ունենալու է հռոմեական կուսակալ: Իսկ իրեն նա թույլ կտա, որ գնա՝ ուր որ կամենում է»:

«Տրայանոսը, — պատմիչի ասելով, — Պարթամասիրին և նրա հետ եկած պարթևներին բաց թողեց, տալով նրանց ձիավոր ուղեկիցներ, որպեսզի նրանք ոչ ոքի հետ չբանակցեն և որևէ թշնամություն չանեն: Իսկ բոլոր հայերին, որ եկել էին Պարթամասիրի հետ՝ հրամայեց մնալ իրենց երկրում, որովհետև նրանք այժմ իր հպատակներն էին»²⁶:

Ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, Պարթամասիրը փորձում է փախչել և ազատվել իրեն ուղեկցող հռոմեացիներից, բայց հռոմեական հեծելազորի հետ բնդհարման ժամանակ բռնվում է և զբխատվում կայսեր հրամանով²⁷:

Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա: Հայաստանը հռչակվում է հռոմեական պրովինցիա և այդ առթիվ 115 թվականին Արևելքում թողարկվում է պղնձե սեստերցիա, որը հասել է մեզ²⁸:

Տրայանոսը, այնուհետև, հազթական երթով շարժվում է մինչև Արտաշատ²⁹: Դիոնի վկայության համաձայն Տրայանոսը նվաճված Հայաստանում տեղավորում է պահապան զորքեր: Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է «Պրովինցիա Արմենիա» և իբրև կառավարիչ Legatus Augusti pro praetore աջատեղ նշանակվում է բարձրագույն անձնավորություն՝ Գ. Ատիլիոս Հուլիանոս Կլավդիոս Ռուսիկոսը³⁰:

26 Չ. Մանեղյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 25-26: նաև՝ Dio. LXIII, 19, 3-5, 20, 1-4:

27 Տե՛ս Չ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 204, ժան. 1:

28 Տե՛ս ստորև:

29 Չ. Մանեղյանը (Քննական տեսություն..., հատ. Բ, էջ 27) սխալվում է, ենթադրելով, որ Տրայանոսը իր բանակով շարժվել է դեպի Միջագետք էլեգեյայից անցնելով և «հնուսի ու Մուսաղկերտի վրայով դեպի Մշր դաշտը և այնտեղից Տիզրանակերտի վրայով դեպի Մծբին»:

30 Չ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 205: նաև՝ Dio. LXIII, 21, 1:

Իսկ Կապադովկիայի ռավմական մարզի, որի մեջ մտնում էր Հայաստանը, լեզատն էր ի. Կատիլիոս Սելիբոսը, որը կոնսուլ էր դեռևս 110 թվականին³¹:

Արտաշատում Տրայանոսը թողել է լատիներեն վիմական արձանագրություն, որը գտնվեց 1966 թվականին Փոքր Վեզի գյուղում³²: Պահպանվել է նաև մի դրամ՝ դենար, թողարկված 116—117 թվականներին, Արտաշատի փողի-րանոցում, Հայաստանի նվաճման առթիվ³³: Արտաշատը, այդպիսով, մնում էր իբրև Հայաստանի գլխավոր կենտրոն, և ինչպես կարծում է Օ. Վ. Կուդրյավ-ցևը, Արմենիա պրովինցիայում ևս, Արևելքի հռոմեական այլ պրովինցիաների օրինակով, ստեղծվել է քաղաքների տեղական միությունը («կոյնոն») ³⁴:

Հայաստանը իբրև հռոմեական պրովինցիա պետք է ընդունեն հռոմեական կայսեր պաշտամունքը և նրա արձանը պետք է դրվեր Հայաստանի տաճար-ներում:

Խորենացին հաղորդում է, որ «Հայաստան ուղարկվեցին հռոմեական գոր-ծակալներ, որոնք իրենց հետ բերին Օգոստոս կայսեր արձանը և կանգնեցրին բոլոր մեհյաններում»³⁵: Այս կարգադրությունը պատմահայրը կապում է Օգոս-տոս կայսեր (մ. թ. ա. 27—մ. թ. 14) ժամանակաշրջանի հետ, բայց այդ կա-րող է վերաբերվել նաև «Օգոստոս» Տրայանոսի ժամանակներին: Կ. Վ. Տրե-վերը ենթադրում է, որ կայսեր մի արձան կարող էր դրվել Գառնիի տաճարում, Արևգ աստվածության կողքին³⁶:

Արտաշատում (և ոչ Սատաղում, ինչպես սովորաբար կարծում են) եղած ժամանակ Տրայանոսին ներկայանում են վրաց աշխարհի թագավորը կամ նրա դեսպանները և մերձսեծովյան մի շարք «արքայիկներ»: Այս դեսպանների մասին տեղեկություններ են պահպանել Եվտրոպիոսը և Փևստոսը³⁷: Վերջինս, հան-րագումարի բերելով Տրայանոսի գործունեությունը Հայաստանում և Անդրկով-կասում, հաղորդում է. «Տրայանոսը... ետ խլեց պարթևներից Հայաստանը, ոչնչացնելով թագը, նա դրկեց Մեծ Հայքի թագավորին իշխանությունից: Աղ-վաններին տվեց թագավոր, ընդունեց հռոմեական հպատակության մեջ իբրե-րներին (վրացիներին), բոսպորցիներին, կոլխերին (եգերացիներին)»: Այս հաղորդումից երևում է, որ նշված դեսպանը տեղի են ունեցել Մեծ Հայքի թա-գավորության վերանալուց հետո, այսինքն՝ Տրայանոսի էլիզեյա և Արտաշատ դալուց հետո միայն: Ուրիմն, Աղվանքը ևս ճանաչել է իր կախումը Հռոմից և

31 Մեզ հասել է նաև հռոմեական բանաստեղծ Ստատիոս Պուրլիոս Պասիխիոսի ձոնը, ուղղված Կապադովկիայի մի այլ լեզատ՝ Գալոս Ռուտիլիոս Գալլիացուն, որտեղ ասվում է, որ «Նրանից հահրեկված էին Հայաստանը և Արաքսը, համբերությամբ տանելով իր վրա լատինա-կան կամուրջը» (տե՛ս Կ. Т. Момизен, История Рима, т. V, էջ 358, ծան. 2): Անհրամբելու է պարզել Կապադովկիայի ռավմական մարզի այս լեզատի ով լինելը:

32 Տե՛ս Բ. Ն. Աուսելլան, լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ԳԲՀ, 1967, № 4, էջ 308:

33 Տե՛ս ստորև:

34 Տե՛ս «Всемирная история», т. II, М., 1956, էջ 684:

35 Խորենացի, Բ, իզ:

36 Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 60—61, 63—64:

37 Eutrop. Brev., VIII, 3, Festus, Breviarium rerum gestarum Populi Romani, XX.

աղվանների թագավորը իր իշխանությունը ստացել է Տրայանոսից: Նույնիսկ իբրևների Միհրդատ թագավորի եղբայր Համադասպը իր զորամասով մասնակցել է Տրայանոսի արշավանքին դեպի Միջագետք, սակայն մահացել է Մծբինի մոտ³⁸:

Տրայանոսի արշավանքի շարունակությունը: Հայաստանում հռոմեական գերիշխանությունը հաստատելուց հետո, Տրայանոսը դուրս է գալիս Արտաշատից, շարունակում իր հաղթական ուղմերը դեպի հարավ՝ Միջագետք, ըստ երևույթին, նույն ճանապարհով, ինչ-որ նրանից առաջ անցել էր Կորբուլոնը, այն է՝ «արբունի ճանապարհով», որը Արտաշատը կապում էր Տիգրանակերտի հետ: Ինչպես երևում է, Վանա լճի հյուսիսային կողմերով անցնելիս, կայսրը դեպի հարավ է ուղարկում իր զորավարներից մեկին՝ Լուսիոս Կուրիտոսին: Հայաստանի հարավում հռոմեական գերիշխանությունը հրաժարվում է ճանաչել Կորբուլի Մանիսար իշխանը (թերևս Կորդվաց աշխարհի բղիշխը): Լուսիոս Կուրիտոսը, Վանա լճի արևելյան ափերով անցնելով, ներխուժում է Կորբուք (երևի Կրերյաց լեռնանցքով) և զրավում նրա ամբողջ երկիրը: Այստեղից հռոմեական զորավարը մտնում է աշտմյան Ռեանդուզի շրջանը՝ «Մարաց ամուր աշխարհը», որտեղ ապրում էր մարդերի ցեղերից մեկը Mardomedi-ները³⁹: Ըստ երևույթին, այս ռազմական գործողությունը նպատակ էր հետապնդում փակել Ատրպատականի կողմից Զագրոսի լեռների ճանապարհը և ապահովել Տիգրիսի հովտով անցնող Տրայանոսի զորքը պարթևների հնարավոր հարձակումներից:

Տրայանոսը ոտք դրեց Միջագետք այն բարենպաստ ժամանակ, երբ պարթևները զբաղված էին երկպառակություններով և ի վիճակի չէին դիմադրել հռոմեական զորքերին: Տրայանոսի զորքերը Կորդվաց աշխարհից իջան Միջագետք, որի մեծագույն մասը զբաղեցնում էր պարթևներից էախյալ Ադիաբենի թագավորությունը: Այստեղի թագավորն էր Մեբարսապեսը, որը, ըստ երևույթին, փակվեց իր Արբելա մայրաքաղաքում:

Հռոմեական զորքը առանց կովի գրավում է Բատնա, Մծբին և Սինգարա քաղաքները: Այստեղից հռոմեացիները շարժվում են դեպի Եդեսիա, որի Արդար է թագավորը (109—116) շտապում է հայտնել իր հպատակությունը, ուղարկելով իր որդի Արբանդեսին (Երվանդ) և ճանաչվում է Օսրոյենի թագավոր: 114 թվականին Հռոմեական կայսրությանը միացվում է Տիգրիս ու Եփրատ գետերի միջև գտնվող հարթավայրերը և վերածվում նոր պրովինցիայի՝ «Մեսոպոտամիա» (Միջագետք) անունով⁴⁰:

Տրայանոսը Եփրատի և Տիգրիսի վրա հիմնում է նոր մարսատներ, որից հետո վերադառնում է Անտիոք ձմեռելու:

38 Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, т. 2 352—353 և А. И. Амра-накивили (Болтунова), Иберия и римская экспансия в Азии, ВДИ, 1938, № 4, т. 2 161: Fest., Brev., XX:

39 Հռոմեական աղբյուրներում սխալմամբ անվանված է Marcomedi (տե՛ս Ն. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 35-36):

40 Մեզ հասել է սեստերցիա, թողարկված 116—117 թվականներին Հռոմում, Հայաստանի և Միջագետքի նվաճման առթիվ:

Տրայանոսի արշավանքը դեպի Հարավային Միջագետք և նրա ձախողումը: 115 թվականի գարնան սկզբներին Տրայանոսը մտավ Ադիաբեննե և այս թագավորությունը հայտարարեց հռոմեական պրովինցիա՝ «Ասսիրիա» (Ասորեստան) անունով: Այնուհետև ընթանալով դեպի հարավ՝ Տիգրիսի երկայնքով, և շհանդիպելով լուրջ դիմադրության, Տրայանոսը հասավ Բաբելոնիա: Ինչպես ձիշտ նշում է Լեոն՝ «Պարթևները պատերազմ չէին արել, ետ էին քաշվել երկրի խորքը, ինչպես սովորություն ունեին թշնամու հարձակման դեպքում, որպեսզի պատրաստվեն փոխադարձ հարձակումների»⁴¹:

Բաբելոնիայում Տրայանոսի ձեռքն ընկան մայրաքաղաք Տիգրոնը և Տիգրիսի հանդիպակաց ափին գտնվող հռչակավոր Սելևկիան: Այս հարուստ քաղաքները հանձնվեցին զինվորներին՝ կողոպտման: Խոսքով թագավորը փախչում է, սպաստանելով Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերը, իսկ Շոշում կայսեր ձեռքն են ընկնում արքայազուստը և արքայական ոսկե գահը:

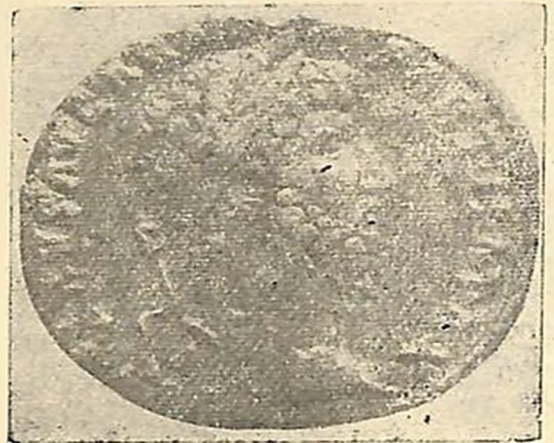
Հաղթանակներով հղիացած Տրայանոսը 116 թվականին հասավ մինչև պարթևական սատրապություն Մեսենին (Մեշան)՝ Պարսից ծոցի ափին, և գրավեց Տիգրիսի գետաբերանին գտնվող Խարաքս-Սպասինու վաճառաշահ քաղաքը: Վերջինս այժմյան Քուվեյտի տեղը գտնված արարական կախյալ Խարաքս կամ Խարակեննե փոքրիկ թագավորության կենտրոնն էր, որտեղ իշխում էր Արշակունիների մի ճյուղը: Բոլոր այս երկրամասերը կցվեցին նոր հռոմեական պրովինցիա «Մեսոպոտամիային»:

Այստեղից Պարսից ծոցով ճանապարհը տանում էր դեպի հեքիաթային Հնդկաստանը և շատ զայթակղեցուցիչ էր կրկնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու երթուղին դեպի այդ երկիրը: Բայց հաղթական կայսեր թիկունքում սկսվեց նվաճված ժողովուրդների այնպիսի հուժկու շարժում, որ հօգս ցնդեցին նրա բոլոր հաղթանակները:

Տրայանոսը Բաբելոնում տեղեկանում է երեք նոր պրովինցիաների՝ Հայաստանի, Միջագետքի և Ադիաբեննեի ապստամբության մասին:

Միջագետքում ապստամբների գլուխ է կանգնում պարթևական թագի թեկնածուներից մեկը՝ Միհրդատ Զ-ը, խոսքով թագավորի եղբայրը: Միհրդատ Զ-ը վերագրավում է ողջ Միջագետքը և հասնում մինչև Կոմմադեննե, սակայն այդ արշավանքի ժամանակ ձիուց վայր է ընկնում և մահանում (116 թվականին):

Սրան հաջորդեց իր որդին՝ Սանատրուկը, որին օգնության հասավ Հայաստանից ուղարկված զորքը խոսքովի որդու՝ Պարթամասպատի առաջնոր-

Մարկոս Ավրելիոսի (161—180) դրամը

⁴¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 355:

դուժյամբ: Հայաստանում այս ժամանակ ապստամբ ժողովրդի գլուխն էր անցել Վաղարշը, որ հայոց Սանատրուկ թագավորի (88—109) որդին էր⁴²:

Ապստամբական շարժումը անընդհատ ծավալվում էր, ընդգրկելով բոլոր նվաճված երկրները: Տիգրիսի Սելեկիայի, Մծբինի և Եղեսիայի աղգաբնակչությունը ոչնչացրեց հռոմեական կայազորները և փակեց քաղաքային դռները: Տրայանոսը հարկադրված էր բաժանել իր բանակը և առանձին զորամասերով ուղարկել ապստամբություն հիմնական օջախները: Ուղարկված լեգեոններից մեկը՝ Ապպիոս Մաքսիմոսի ղլխավորությամբ, լրիվ սրախողխող եղավ: Այնուամենայնիվ, Տրայանոսին հաջողվեց ջլատել պարթևների ուժերը իր մի այլ զորավարի՝ Լուսիոս Կուրիտոսի միջոցով: Վերջինս կարողացավ իր կողմը գրավել Պարթևաստտին, հռչակելով նրան պարթևական թագավոր, իսկ Պարթևաստանը՝ Հռոմից կախյալ թագավորություն: Սանատրուկը, մենակ մնալով, հաղթվեց և փախչելիս սպանվեց: Կարծես հաղթանակը հռոմեացիների կողմն էր: Կայսրը շտապեց դեպի հյուսիս, դաժանաբար ճնշելով ապստամբ քաղաքները: Հռոմեացիները նորից վերցրին Մծբինը, Եղեսիան և Սելեկիան (Զեղմայի դիմաց), բրոնք ավերվեցին և կործանվեցին: Տրայանոսը, այնուամենայնիվ, նույն ճանապարհով վերադարձավ հյուսիս, շտապելով դեպի Ասորիք: Բայց այստեղ Ասորական անապատում նրան հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց արաբական Հատրենե փոքրիկ թագավորությունը՝ Հատրա կենտրոնով: Հատրա քաղաքի տակ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտը վերջին մարտն էր, որը տարվում էր 60-ամյա Տրայանոսի ղեկավարությամբ: Հատրան շկարողանալով վերցնել, նա գնաց Ասորիք, մտադրություն ունենալով վերսկսել կռիվը հետևյալ տարվա գարնանը, սակայն ծանր հիվանդացավ և Հռոմ վերադառնալիս վախճանվեց Կիլիկիայի Սելինուստ քաղաքում 117 թվականի օգոստոսի 7-ին: Զորքերի հրամանատարությունը Տրայանոսը հանձնում է իր որդեգիր Հադրիանոսին: Մոմզենի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «Տրայանոսի արևելյան նվաճումները լուսավորեցին հռոմեական կայսրության մուսյլ մայրամուտը այնպես, ինչպես կայծակն է մի ակնթարթ ցրում խավարը գիշերվա, բայց այս վերջինիս նման նոր արշավույսի նախագուշակներ չէին»⁴³: Ը. Մանանդյանը նշում է, որ «Տրայանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականությունը, որ կրկնությունն էր Կրասոսի և Անտոնինոսի ագրեսիվ ու նվաճողական արևելյան քաղաքականության, շտվեց դրական հետևանքներ: Հռոմեական 114—117 թվականների հաղթական արշավանքները փաստորեն ուժերի ու նյութական միջոցների զուր ու անօգուտ վատնումն էին: Հադրիանոսի ժամանակ... Հռոմեական կայսրության սահմանն արևելքում նորից դարձավ, ինչպես և առաջ, Եփրատ գետը»⁴⁴:

42 Տե՛ս Ը. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 207:

43 Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 364:

44 Ը. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 32:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂԱՐՇ Ա-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ

Նախկին դրությամբ վերականգնումը Հայաստանում: Տրայանոսի հաջորդներ Հադրիանոսը (117—138) և Անտոնինոս Պիոսը (138—161) ըստ էության հրաժարվեցին իրենց նախորդի բոլոր նվաճումներից և հարձակողական քաղաքականությունից անցան պաշտպանողականի: Արևելքում վերականգնվեց նախկին վիճակը:

Հադրիանոսը կանգնած էր երկրնորանքի առաջ՝ պահել Հայաստանը որպես հռոմեական պրովինցիա, թե վերադառնալ Տրայանոսի արշավանքից առաջ գոյություն ունեցած իրավիճակին: Տրայանոսը Հայաստանը իրրև պրովինցիա պահելու համար վերակառուցել էր Փոքր Ասիայի բաժանումը՝ ստեղծելով Կապադովկիայի զինվորական շրջանը, որի մեջ մտնում էր Մեծ Հայքը և գոյություն ունեցող լեգեոնին ավելացրիլ էր Ապոլինարյան լեգեոնը, որով ընդարձակվում էին Կապադովկիայի կուսակալի (լեգատի) լիազորությունները: Բայց երկու լեգեոնների ուժերն էլ բավական չէին Հայաստանը հյուսիսում պաշտպանելու ալանների ներխուժումներից, իսկ արևելքում՝ պարթևներից, մանավանդ, որ նույն լեգեոնները պետք է պաշտպանեին նաև Սև ծովի ծովեզրյա շերտը՝ Տրապիզոնտից մինչև Սեբաստոպոլիս (այժմ՝ Սուխումի): Ուստի մնում էր վերադառնալ նախկին կարգին, ըստ որի սահմանների պաշտպանությունը հանձնարարվում էր իրենց՝ հայոց թագավորներին, ինչպես այդ արվում էր Բոսպորում: Այդ պատճառով Հադրիանոսը գերադասեց Հայաստանը վերստին թողնել Արշակունի թագավորներին և ուժեղացնել Պոնտական ծովի-զերքի ու Կապադովկիայի սահմանի պաշտպանությունը:

Հռոմեական բանակները հեռանում են Հայաստանից, Միջագետքից ու Ադիաբենեից, Տիզբոնում վերահաստատվում է խոսրովը, որին Հադրիանոսը վերադաձնում է նրա գերված դստերը: Կողմերը պարտավորվում են պահպանել 63 թվականի Հռանդեայի դաշնագրի պայմանները:

Վաղարշ Ա-ը Հայոց քաղալոր: Հայաստանի գահի վրա, Հռոմի կայսեր համաձայնությամբ, հաստատվում է Հայոց թագավոր Սանատրուկ Բ-ի որդին՝ Վաղարշ Ա-ը (117—140): Վաղարշ Ա-ը ընդունելի անձնավորություն էր Հռոմի համար, քանի որ բուն պարթևական Արշակունիներից չէր, այլ այս դինաստիայի հայկական նոր ձևավորվող ճյուղից, որը վաղ թե ուշ ինքնուրույնության ձգտելով, հակադրվելու էր պարթևներին:

Հայկական գահի Արշակունի թեկնածուների խնդիրը այս ժամանակաշրջանում տակավին կարիք ունի պարզաբանման: Աստուրյանը⁴⁵ և Հ. Մանանդյանը⁴⁶ հերքում են պատմապրության մեջ գոյություն ունեցող կարծիքը, որ իբր թե Պարթևասպատն իր հորից, պարթևական թագավոր խոսրովից, 116 թվականին ստացել էր Հայաստանի գահը: Ինչպես ճիշտ նշում է Հ. Մանանդյանը, «116 թվականին՝ Միջագետքում, Ասորիստանում ու Հայաստանում ծագած ապստամբությունների ժամանակ Հայաստանը վերագրված է եղել Սանատրուկի որդին՝ Վաղարշը» և ի հաստատություն այս պնդման բերում է Դիոն

45 Տե՛ս Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 209, ծան. 1:

46 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ..., էջ 30:

Կասսիոսի հետեյալ վկայությունը. «Որովհետև Վաղարշը, Սանատրուկի որդին, Սեվերոսի բանակի դեմ մարտի պատրաստվելիս՝ ընդհարումից առաջ զինազաղար էր խնդրել և կնքել՝ (Տրայանոս կայսրը) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց և Հայաստանի մեկ մասը շնորհեց նրան հաշտության պատճառով»⁴⁷:

Այս վկայության մեջ նշված Սեվերոսը վերոհիշյալ է. Կատիլիոս Սեվերոսն է, որը 114 թվականին նշանակվել էր նորաստեղծ Կապադովկիական ղինվորական շրջանի լեգատ: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ «116 թվականի ապստամբությունների ճնշումից հետո, Հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը մնացել էին իբրև հռոմեական նահանգներ: Ըստ այսմ,— շարունակում է Հ. Մանանդյանը,— հասկանալի է դառնում, թե ինչու Վաղարշին տրվեց միայն Հայաստանի մի մասը»⁴⁸: Այդ մի մասը, ըստ Հ. Մանանդյանի, «Ինչպես հավանական է ենթադրել, հյուսիս-արևելյան Հայաստանն էր, որին հռոմեացիները շին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել»⁴⁹: Իշխանության եկած Հաղրիանոսը Վաղարշին ճանաչել է ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր: Հաղրիանոսի կենսագիր էլիոս Սպարտիանը հաղորդում է, որ Հաղրիանոսը «թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ նրանք ունեցել են տեղակալ»⁵⁰:

Վերոհիշյալ Պարթամասպատը Հաղրիանոսից ստացել է Օսրոյենե (Եղեսիայի) թագավորությունը: Այսպիսով, այս անձնավորությունը մնում էր իբրև պարթևական զահի համար վտանգավոր թեկնածու և ախոյան ու վայելում հռոմեական կայսեր հովանավորությունը: Այս հանգամանքը սրեց փոխհարաբերությունները պարթևների և Հռոմի միջև: Պարթևական թագավոր Վաղարշ Բ-ը (105—147) հայտնում էր իր դժգոհությունը: Խաղաղասեր Հաղրիանոսը հաշվի առնելով այս հանգամանքը, 123 թվականին բանակցությունների մեջ մտավ և Պարթամասպատը հեռացվեց իր նոր թագավորությունից ևս: Եղեսիայի զահը նորից տրվեց նախկին ղինաստիային:

Առևտրական-տնտեսական նոր վերելք: Երկարատև խաղաղության ժամանակաշրջանը նպաստավոր եղավ տնտեսական և մշակութային հետագա վերելքի համար Հայաստանում և ամբողջ Մերձավոր Արևելքում, հատկապես միջազգային առևտրի զարգացման համար: Տրայանոսը հատուկ ուշադրություն է դարձրել ապրանքների փոխադրության մաքսերի գանձումը կազմակերպելու վրա Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ⁵¹: Ըստ երևույթին, առևտուրը Ասորիքի արևելյան սահմանների վրա գոյություն ունեցող պահեստակետերի և Եփրատի վրա եղած քաղաքների միջև ոչ մի ժամանակ այնքան շխուժացած չէր, որքան Հաղրիանոսի և Պիոսի ժամանակաշրջանում⁵²: Սակայն այդ զարգացումը տեսնում ենք նաև հյուսիսային մայրուղիների վրա գտնվող կենտրոններում, ինչպիսին էին Արտաշատը և Մծբինը:

47 Նույն տեղում, էջ 30, 31, նաև՝ Cass. Dio, LXXV, 9,6:

48 Նույն տեղում, էջ 31, 34:

49 Նույն տեղում:

50 Նույն տեղում, էջ 34: Նաև՝ էլիոս Սպարտիան, § 21:

51 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30: Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 363 և ժան. 1:

52 Տե՛ս Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 364:

Վաղարշապատ ֆաղափի նիմնադրումը: Հասարակության ղարգացումը և միջազգային սուևտրի նոր աշխուժացումը, որի կենտրոնում գտնվում էր Հայաստանը, նոր քաղաքների հիմնադրման անհրաժեշտություն է ստեղծում: Վաղարշ Ա-ի թագավորության տարիներին հիմնադրվել է Վաղարշապատ քաղաքը, որի մասին տեղեկություններ է պահպանել Մովսես Խորենացին:

Ըստ նրա տեղեկությունների, Շրեշ-Քլուրի մոտերքն է գտնվել դեռևս Երվանդունիների ժամանակներից հայտնի Վարդգեսավան քաղաքը. Վաղարշ Ա-ը նրանից հարավ՝ այժմյան էջմիածնի վանքի և նրա շրջակայքի տերիտորիայի վրա հիմնադրել է քաղաք, որը իր անունով կոչել է Վաղարշապատ⁵³:

Նոր քաղաքային համայնքի համար թագավորը տրամադրել է հատուկ մերձքաղաքային տերիտորիա, որը կոչվել է «Քաղաքուղաշտ»: Վաղարշապատ է փոխադրում Վաղարշը իր արքունիքը: Սակայն ինչպես նրա ժամանակ, այնպես էլ հետագայում, իբրև մայրաքաղաք, փաստորեն մնում էր Արտաշատը: Վաղարշապատը երկրորդ մայրաքաղաքն էր⁵⁴:

Խորենացին հաղորդում է նաև, որ Վաղարշ Ա-ն է հիմնադրել Բասեն գավառում, Մուրց և Երասխ գետերի միախառնման տեղում գտնվող Վաղարշավան ավանը⁵⁵ (այժմ՝ Քյոփրի-քյոյ պյուղը):

Ալանների ներխուժումները Հայաստան: Տրայանոսի մահը և նրան հետևված կաշարության թուլությունը ունենում է նաև այն հետևանքը, որ նորից աշխուժանում են ալանների ներխուժումները, որոնք ավերում էին Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանամերձ շրջանները, այլև թափանցում էին մինչև Կապադովկիա: Տիրող լիճակը օգտագործեց Միհրզատ Գ-ից հետո գահ բարձրացած վրաց թագավոր Փարսման Բ-ը (II դարի 30—50-ական թվականներ): Սա ընդարձակեց իր տերիտորիան, դուրս գալով ծովափ, այն է՝ զիդրիտների

53 Վաղարշը, հաղորդում է Խորենացին, «պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հողը ավանը... որտեղ և Քրշակունի Տիգրան Միջինը (Տիգրան Բ Մեծը—նեղ.) նստեցրեց հրեա զերինների կեսը, որը և վաճառաշահ քաղաքադուղ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց այն պարսպով և ամուր պատվարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) «Նոր քաղաք» (Խորենացի, Բ, կ):

54 Մոմզենը, հիմնվելով Սուիդասի բառգրքի «Մարտիրոս» բառի վրա (նրա ենթադրությամբ՝ Դիոն Կասսիոսի պատարկիներից մեկը), պնդում էր, թե հոռմեական գորավար Պրիսկոսը, որը 163 թվականին գրավել էր Հայաստանը ու ավերել Արտաշատը, նրանից ոչ հեռու հիմնել է նոր մայրաքաղաք՝ Կայնեպոլիսը (Καίνεπολις) հայերեն՝ «Նոր քաղաք», որը և Վաղարշապատն է (Տե՛ս Լ. Մոմզեն, История Рима, т. V, էջ 367, ծան. 2): Պատմագրության մեջ ընդունված այս սխալ կարծիքը առաջին անգամ հերքեց Աստուրյանը: Վերջինս նշում է, որ Դիոնի այս պատարկիում ասված չէ, թե քաղաքը հիմնադրել է Պրիսկոսը (Չ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 214 և ծան. 1): Այդ հաստատվածում, նշում է Չ. Մանանդյանը, «էիջված է միայն, որ Մարտիրոս Վերոսը, հայերի ապստամբությունը շնչելուց հետո, Կայնեպոլիսը հայտարարել է իբրև Հայաստանի մայրաքաղաք» (Չ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետադոտություններ, էջ 37): Աստուրյանը և Չ. Մանանդյանը ընդունում են Մ. Խորենացու տեղեկությունը, որ Վաղարշապատի հիմնադիրը եղել է հայոց Վաղարշ Ա Արշակունին:

55 Տե՛ս Յ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1954, էջ 91—94:

ցեղով բնակեցված ծովափը, որը տարածվում էր Պարսարյան լեռներից հյուսիս՝ մինչև Ճորոխի դետարբերանը⁵⁶, Փարսման Բ-ը հաղորդակցության մեջ էր Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղերի, հատկապես ալանների հետ: Ինչպես հաղորդում են Դիոն Կասսիոսը և Փլավիոս Արրիանոսը, որն այդ ժամանակ Կապադովկիայի զինվորական շրջանի լիգատն էր, ալանները Փարսման Բ-ի աջակցությամբ նորից ներխուժում են Աղվանք և Ատրպատական, այս Հայաստանի վրայով անցնում նաև Կապադովկիա: Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ը⁵⁷ կարողացավ կանգնեցնել նրանց հարձակումները «նովերներով», իսկ Կապադովկիայի լիգատ Փլավիոս Արրիանոսը ուղղակի պատրաստություններ է տեսնում: Դիոնի վկայությամբ, ահաբեկված ալանները դադարեցնում են իրենց ներխուժումները⁵⁸: 138 թվականին Վաղարշ Ա-ը դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ և զանգատվում Փարսման Բ-ի դեմ, և կայսրը հրավիրում է վրաց թագավորին իր մոտ, իբր ենթարկելու պատասխանատվության, սակայն Փարսման Բ-ը հայրենիք է վերադառնում կայսրից նոր շնորհների արժանացած:

Փլավիոս Արրիանոսի ուշագրավ մի հաղորդումից երևում է, որ Հազրիանոսի ժամանակ Կապադովկիայի լիգատի զորքի մեջ հղել է հայ զորամաս⁵⁹: Այս փաստը ենթադրել է տալիս, որ այն ուղղակի կազմակերպությունը, որ հիմնադրել էր դեռևս Տրայանոսը, այսինքն, որ Հայաստանը ուղղակի տեսակետից մտնում էր Կապադովկիայի զինվորական շրջանում, ինչ-որ շափով պահպանվում էր նաև Վաղարշ Ա-ի ժամանակ ու, թերևս, նաև հետագայում:

Սոհեմոս քազավորը: Նոր գահ բարձրացած Անտոնինոս Պիոսը (138—161) դժգոհ լինելով Հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ի քաղաքականության ինչ-որ կողմերից, հավանաբար 144 թվականին, գահընկեց է անում նրան և փոխարենը Հայոց թագավոր է նշանակում Սոհեմոսին⁶⁰, որը Ասորիքի էմեսա քաղաքի «թագավորն» էր և իբրև շառավիղ հռչակավոր Արեմինյան տոհմի, համարվում էր հայկական դահի արժանի թեկնածու:

Պահպանվել է սղնձե սևստերցիա, թողարկված Հռոմում Անտոնինոս Պիոսի ձեռքով՝ Սոհեմոսին Հայոց թագավոր կարգելու առթիվ, որը և հնարավորություն է տալիս որոշելու Վաղարշ Ա-ի գահընկեցության տարին՝ 144 թվականը:

Սոհեմոսի մասին պահպանվել են հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք մեկ հասել են Փոստի (858—867) միջոցով: Խոսելով բանաստեղծ Յամբլիբոսի մասին, որը հեղինակ է եղել «Բաբելոնական» («Βαβυλωνιακά») վեպի,

⁵⁶ Տե՛ս Գ. Ա. Меликшвили, К истории древней Грузии, էջ 353—354.

⁵⁷ Պատմագրության մեջ գերիշխող էր այն կարծիքը, որ Դիոնի հիշատակած Վաղարշ պարթևների թագավոր Վաղարշ Բ-ն է (130—148): Գուտշմիցը առաջին անգամ հերքեց այդ պայացուցելով, որ այդ Վաղարշը Հայաստանի Վաղարշ Ա թագավորն էր (տե՛ս Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 147):

⁵⁸ Տե՛ս Գ. Ա. Меликшвили, К истории древней Грузии, էջ 357—362.

⁵⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 35:

⁶⁰ Տե՛ս Հ. Յ. Ասուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 214:

զրված Արտաշատում⁶¹, Փոսը հաղորդում է. «Իր մասին մատենագիրը ասում է, որ բաբելոնացի էր... և ծաղկում էր Արեմենյան Արշակունյան Սոհեմոսի ժամանակ, որը թագավոր էր և հաջորդել էր իր նախնիներին, որոնք նույնպես եղել են թագավորներ: Բայց նա նաև Հռոմի ծերակույտի անդամ եղավ ու նաև հյուպատոս և հետո կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայքի: Արդ ինքը (Յամբլիբոսը) ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով: Իսկ Հռոմայեցոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը»⁶²:

Հելլենիստական Արևելքի փոքր թագավորությունների դինաստիաների համար սովորական երևույթ էր՝ իրենց տոհմը համարել Արեմենյանների շառավիղ: Սրանցից էին սերված համարվում, օրինակ, Մոփրի և Կոմմագենեի Երվանդունիները, իսկ Արշակունի կոչումը, հավանաբար, սոսկ ձև էր, ցույց տալու համար, որ Հռոմը չի խախտում համաձայնագիրը, դնելով հայկական գահի վրա «Արշակունիների» դինաստիայի ներկայացուցչի: Ենթադրվում է, որ այս Սոհեմոսը ազգական էր մի այլ Սոհեմոսի, որ ներոնի ժամանակ գահակալից իրրև Մոփրի թագավոր (54—63)⁶³:

Ըստ Խորենացու ժամանակագրության, Սոհեմոսին համապատասխանում է Տիգրան վերջինը⁶⁴, որը նրա հաղորդմամբ, թագավորել է 42 տարի⁶⁵: Տարիների այս քանակը կարելի է վերագրել Սոհեմոսին: Եթե Սոհեմոսի գահակալության առաջին տարին ընդունենք Վաղարշ Բ-ի թագավորության 23-րդ տարում, այսինքն՝ 144 թվականին, այդ դեպքում նրա թագավորության վերջին տարին սխիտի լինի 186 թվականը⁶⁶: Խորենացու մոտ, ուրեմն, անտես է արված Բակուրի կարճատև թագավորությունը՝ 161—163 թվականներին:

Մաեկոս Ավրելիոսի (161—180) դամբ

61 Տե՛ս Կ. Մ. Մոմմզեյ, История Рима, т. V, էջ 367, ծան. 3:

62 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 38—39, Plottii, Bibliotheca 94:

63 Տե՛ս Կ. Վ. Թրեբեր, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 225: Եմեսայի տիրոջ դինաստիայի մասին տես Ե. Marquart, Römische Staatsverw., I էջ 403—404:

64 Հմմտ. Մ. Զամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 355—357. Կ. Կոստանյուց, История Армении (краткий очерк), М., 1941, էջ 42: Կ. Վ. Թրեբեր, Очерки по истории..., էջ 225:

65 Խորենացի, Բ, կգ:

66 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 43—49:

4. ԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԵՄ ՀԱՏՔԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊՐՈՎԻՆՅԱՅԻ ՎԵՐԱՍԵՆՈՒ ԵՌ ՓՈՐՁԵՐԻ ԴԵՄ

Պարբևա-հոռմեական բախումները Հայաստանի շուրջը: Վաղարշ Ա-ի դահրնկեցությունը և Սոհեմոսի նշանակումը Մեծ Հայքի թագավոր խախտումն էր Հռոմեացի համաձայնագրի և այս անգամ խախտողը հոռմեական կողմն էր: Այս հանգամանքը պարթևական արքունիքը շէր կարող երկար հանդուրժել և Վաղարշ Բ-ը պատրաստվում էր պատերազմի, բայց ինչպես հաղորդում է Հուլիոս Կապիտոլինոսը, Անտոնինոս Պիոսը կարողացավ սոսկ նամակներով ևս կանգնեցնել նրան այդ մտադրությունից:

Երբ պարթևական դահը բարձրացավ Վաղարշ Գ Պերոզը (148—191), Պարթևտանը նորից ուժեղացավ և անցավ ակտիվ արտաքին քաղաքականության: Վաղարշ Գ-ը արդեն 154—155 թվականներին պատրաստվում էր արշավել Հայաստան, սակայն Անտոնինոս Պիոսը Եփրատ գետի մոտ անձամբ տեսակցություն ունեցավ նրա հետ և կանխեց նոր պատերազմի վտանգը: Այդ դեպքից վեց տարի անց մահացավ Անտոնինոս Պիոսը և զահ բարձրացավ Մարկոս Ավրելիոս Փիլիսոփան (161—180), որի դահակալության առաջին տարում Վաղարշ Գ-ի հրամանով Հայաստան ներխուժեց նրա խոսքով գորավարը իր բանակով: Սոհեմոսը փախավ Հռոմ, իսկ նրա փոխարեն պարթևները Հայոց թագավոր կարգեցին Արշակունի Բակուրին (161—162): Հռոմ փախած Սոհեմոսը սենատորի կոչում ստացավ և շարունակում էր հայկական դահի հավակնորդ համարվել ապագայի համար:

Բաղուր Ս. Արշակունիին Մեծ Հայքի քագավոր: Այս դեպքերի մասին ճիշտ տեղեկություններ է պահպանել Մ. Խորենացին: Վերջինս հաղորդում է, որ «Եբբ վախճանվեց հոռմեացիների Տիտոս Երկրորդ թագավորը, որ կոչվեց Անտոնինոս Ավգոստոս, պարսից Պերոզ թագավորն արշավեց հոռմեացիների իշխանության վրա, որի պատճառով և «Պերոզ» կոչումն ստացավ, որ նշանակում է «Հաղթող», որովհետև նա առաջ հունարեն կոչվում էր Վաղեգեսոս»⁶⁷:

Հանկարծակի եկած Կապադովկիայի ռազմական շրջանի հրամանատար, լեզաա էլլիոս Սեվերիանոսը հաղթվ կարողանում է հասնել Կարնո գավառի ջերմուկները՝ էլեգեյան (այժմ՝ Իլիջա), բայց ծանր պարտության է մատնվում պարթևական զորավար Խոսրովի կողմից: Հռոմեական զորքն իսպառ ջնջվում է, իսկ ինքը՝ Սեվերիանոսը, անձնասպան է լինում (161 թվական):

Հաղթական պարթևական բանակը շարունակում է իր երթը դեպի Արևմուտք (բոս Երևույթին Սատաղի կողմից) և ներխուժում Կապադովկիա, ապա Ասորիք, որի լեզաա Ատտիդիոս Կոռնելիոսը, շարաշար պարտվելով, դիմում է փախուստի: Պարթևական զորքերը գրավում են Մծբինը և Եդեսիան, որից հետո նվաճում են Ասորիքի քաղաքները: Խորենացին նորից պահպանել է ճիշտ տեղեկություն, որ «Պերոզն Ասորիքի վրայով ասպատակում էր պաղեստինացիների կողմերը»⁶⁸:

Բակուրի երկամյա թագավորության մասին շատ քիչ տեղեկություններ են

67 Խորենացի, Բ, 49.

68 Խորենացի, նույն տեղում.

պահպանվել: Մեզ հասել են Ասինիոս Քվադրատոսի (160—230) «Պարթևա-կանք» աշխատության պատահակաները Ստեփան Բյուզանդացու միջոցով: Պատահականներից մեկում ասված է. «Այդ ժամանակ հայոց թագավոր Պակորը (Բակուրը) գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտաշատի մոտ և Ուտիքում»⁶⁹: Խոսքը վերաբերում է այն պահին, երբ նոր գահակալած Բակուրը գտնվում էր հիմնական ձմեռանոցում՝ Ուտիքում (այժմյան Ղարաբաղի դաշտավայրը), «Մյուս Տիգրանակերտ» կոչվող վայրում (այժմ՝ Թառնառու և Շահբուլաղ⁷⁰), Արցախ նահանգին սահմանակից: Ինչպես ճիշտ նշում է Կ. Վ. Տրեվերը, այս դեպքը պետք է տեղի ունեցած լինի մինչև Արտաշատի զրավումը Պրիսկոսի կողմից՝ 163 թվականին⁷¹:

Հայկական և պարթևական արշավանքները: Մարկոս Ավրելիոս կայսրը (161—180) դիմում է կտրուկ միջոցների, Արևելք նետելով կայսրության ամբողջ ուղղմական ուժը: 163 թվականի դարնանը Անտիոք է ժամանում կայսեր եղբայր և հոգեղավակ, գահակից Լուկիոս Վերոս կայսրը (161—169), որը իր հետ բերել էր նոր ուղղմական ուժեր: Սրանց հրամանատարությունը Լուկիոս Վերոսը հանձնում է իր լավագույն զորավարներին՝ Ավիդիոս Կասսիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին: Ակզբում հռոմեացիները առաջարկում են հաշտության բանակցություններ սկսել, սակայն Վաղարշ Գ-ը մերժում է: Սրանից հետո, միայն 163 թվականի ամռանը հռոմեական զորքը ընդհանուր հարձակման է անցնում Ասորիքում, Հայաստանում և Միջագետքում:

Ստատիոս Պրիսկոսը, որը նշանակված էր Կապադովկիայի ուղղմական շրջանի հրամանատար, բնական է, պիտի մղեր կռիվները Հայաստանում, որտեղ նա մտնում է, ըստ երևույթին, նույն Սատաղի կողմից: Համառ կռիվներից հետո նա նվաճում է Հայաստանը և 163 թվականի վերջերին հռոմեական զորքերը, պաշարումից հետո, գրոհով վերցնում են Արտաշատը, որը ենթարկվում է կողոպուտի և ավերածության, սակայն սխալ է այն կարծիքը, իբր Հայաստանի մայրաքաղաքը հիմնահատակ կործանվում է⁷²:

Նույն այս ժամանակ Եփրատի ափին, Եփրոպոս քաղաքի մոտ (Զեղմայից հարավ), Վաղարշ Գ-ը պարսություն է կրում հռոմեական այն զորումասներից, որոնք գործում էին Ասորիքում և Միջագետքում և որոնց հրամանատարն էր Ավիդիոս Կասսիոսը: Վաղարշ Գ-ը անընդհատ նահանջելով, թողնում է Միջագետքը և անցնում Տիգրիսի արևելյան ափը: Կասսիոսը հետապնդելով նրան, վերցնում է Հյուսիսային Միջագետքի Եգեսիա և Մժբին քաղաքները և հասնում Բաբելոնիա: Հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն կենտրոն Սելևկիա քաղաքը մատնվում է ավարտություն և հրդեհի: Նույն բախտը վիճակվում է Տիգրոն մայրաքաղաքին, որի արքայական զղյակը հողին է հավասարեցվում (164 թվական):

69 Տե՛ս Կ. Ե. Տրեվեր, Очерки по истории..., էջ 232:

70 Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

71 Տե՛ս Կ. Ե. Տրեվեր, Очерки по истории..., էջ 232:

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228 և Հ. Յ. Ասատրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 220. ծան. 1:

Ինչպես վկայում է Հուլիոս Կապիտոլինոսը⁷³, Մարկոս Ավրելիոսը և Լուկիոս Վերոսը ստանում են «Հայկական» (Armeniacus) պատվանունը, իսկ «երբ պարթևական պատերազմը ևս հաջողությամբ գլուխ բերվեց, Երկուսն էլ ստացան նաև «Պարթևական» (Parthicus) անունը»⁷⁴:

Կասսիոս Դիոնի վկայությամբ Ավիդիոս Կասսիոսը ժանտախտի համաճարակի պատճառով Սելեկիայից և Տիգրեոնից ետ քաշվելով հյուսիս՝ «վերադարձի ժամանակ... կորցրեց իր զինվորների մեծագույն մասը սովի ու հիվանդության պատճառով, բայց ետ եկավ Ասորիք իր զորաբանակի մնացորդների հետ»⁷⁵:

Հայաստանը և Արտաշատ մայրաքաղաքը նվաճելուց հետո, ըստ երևույթին, ապստամբ հայերի կողմից սպանված Ստատիոս Պրիսկոսին փոխարինել էր հռոմեական զորավար Մարտիոս Վերոսը: Հռոմեացիների վարմունքը նվաճված Հայաստանում ստացավ պատժիչ արշավախմբի բնույթ: Նրանք տեղավորեցին իրենց զորամասերի հիմնական մասը Վաղարշապատում և մտադրվեցին վերացնել թագավորությունը և Հայաստանը հռչակել հռոմեական պրովինցիա: Այս բոլորը լցրեց համբերության բաժակը և առաջ բերեց համաժողովրդական ապստամբական շարժում:

Ապստամբություն Հայաստանում սատրապ Տրդատի գլխավորությամբ: Սուրգասի բառգրքում (Μάρτυρος բառի տակ) պահպանվել է Կասսիոս Դիոնին վերագրվող հատվածներից մեկը, որից երևում է, որ հռոմեական զավթիչների դեմ Հայաստանում բռնկվել է մեծ ապստամբություն, որն իր մեղմ վարմունքով կարողացել է հանդարտեցնել Մարտիոս Վերոսը:

Այս ապստամբության առթիվ Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է. «Մարտիոս Վերոսն ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին բերե Հայաստան: Սա ղենքի ազդած ահով ու նաև բոլոր իրեն հանդիպողների վերաբերմամբ ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ հաստատուն կերպով առաջանում էր: Իսկ Մարտիոսն ընդունակ անձնավորություն էր և ոչ միայն ղենքով էր ղսպում ընդդիմադրողներին կամ կանխում էր վտանգը արագ գործողությամբ և կամ խաբւում էր խորամանկությամբ, որ հատուկ պաշտպանության միջոց էր զորավարների, այլև հավանեցնում էր համոզիչ խոսքերով և բարեկամություն էր շահում վեհասպանած պարզեներով կամ հրապուրում էր բարի հուսադրմամբ»⁷⁶:

Ապստամբական շարժման մանրամասնությունների մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել⁷⁷: Միայն հայտնի է, որ ապստամբությունը գլխավորել է կորովի, համարձակ «սատրապ Տիրիդատեսը» (այսինքն՝ նախարար Տրդատը) և այն այնպիսի ծավալ է ստացել, որ Լուկիոս Վերոսը օգնություն է կանչել հենիոսիների թագավորին: Սրան Տրդատը սպանել է, և հազիվ է նրա

⁷³ *St' u Jul. Capit.*, Marcus Aurelius, VIII և IX.

⁷⁴ 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 42:

⁷⁵ *K. B. Treveser*, *Очерки по истории...*, էջ 228—229: նաև *Dio*, LXXI 1, 3, 2, 1—4:

⁷⁶ 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: նաև *Dio*, LXXI, 2, 3:

⁷⁷ *St' u* Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, էջ 356:

մահացու հարվածից զերծ մնացել հռոմեական կայսրը և զորավարը՝ Լուկիոս Վերոսը: Կասսիոս Դիոնը հետևյալն է պատմում այս անցքերի մասին: «Եվ Տրդատ սատրապին, որը Հայաստանում խռովություններ էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոթների թագավորին ու նաև սուրը հանել էր, սպառնալով Վերոսին, որն այդ բանի համար նրան հանդիմանել էր՝ Մարկոս Ալիքեիոսը փոխանակ սպանել տալու՝ աքսորեց Բրիտանիա»⁷⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, ապստամբության ղեկավար նախարար Տրդատը ընկել է հռոմեացիների ձեռքը, որոնք «մարդասիրաբար» վերաբերվելով, բավարարվել են միայն նրա աքսորով հեռավոր Բրիտանիա⁷⁹: Տրդատի դեմ հռոմեացիների դուրս բերած հենիոթների թագավորը, անշուշտ, «Մաքելոնների և հենիոթների թագավորության» արքայիկն էր, որի տերիտորիան գտնվում էր Պարթսարյան լեռների ծովահայաց անտառախիտ փեշերին և հասնում էր Աև ծովի ափերը, այժմյան Ռիզեի և Աթինայի միջև, այսինքն՝ ըստ հին հայկական աղբյուրների՝ Խաղտիքում: Սրանց հարևան էր Պոնտական-Պարթսարյան լեռների հարավային փեշերին գտնվող Բագրատունիների «ձեռական իշխանություն» դավառը, որը Սպերն էր՝ Ճորոխի հովտում: Մաքելոնները և հենիոթները առաջին անգամ չէր, որ Հռոմի սաղրանքով այս կողմերից ներխուժում էին Հայաստան և ավարառության ենթարկում: Եթե այդ այդպես է, ապա նախարար Տրդատը պետք է լինի այն Տրդատ Բագրատունին, որի մասին Խորենացին խոսում է «Տիգրան վերջինին» նվիրված նախորդ գլխում⁸⁰:

Մեծ Հայքի քաղաքացույցան վերականգնումը: Ապստամբությունը ճնշվել էր, բայց միևնույն ժամանակ հարկադրել էր հռոմեացիներին ետ կանգնել իրենց ծրագրից՝ Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա դարձնելու, և նորից վերականգնվեց նախկին դրությունը, այսինքն՝ Հայկական թագավորությունը պահպանվեց և այն նորից հանձնվեց Սոհեմոսին:

Լուկիոս Վերոսը, գալով Նոր քաղաք, որը (մահացած) Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայսրըն էր իր ձեռքում պահում, և ապստամբության փորձ անելուներին խոսքով ու զործով հնազանդեցնելուց հետո հայտարարեց, որ «Նոր քաղաքը» կլինի Հայաստանի գլխավոր քաղաքը⁸¹:

Նոր քաղաք-Վաղարշապատը, այդպիսով պաշտոնապես հայտարարվում է Մեծ Հայքի թագավորության «գլխավոր քաղաք», այսինքն՝ մայրաքաղաք, որտեղ մնում են հռոմեական լեգեոնները: Սրան հետևեց կարգադրությունը՝ Սոհեմոսին բերել Հռոմից և նորից բազմեցնել հայկական դահին: Կապադովկիայում տեղավորված հռոմեական երկու լեգեոններից (XII Fulminata և XV Apollinaris) մեկի զորահրամանատար Թուկիդիդեսին Լուկիոս Վերոսը հանձնարարում է Սոհեմոսին վերադարձնել Հայաստան: Հռոմեական պրոզ Կոնսելիոս Փրոնտոնը (մահացած 170 թվականի մոտերքը), իբրև դեպքերի ժամանա-

78 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: Նակ Dio, LXXI, 14, 2:

79 Տե՛ս Կ. Բ. Կրեյեր, Очерки по истории..., էջ 230:

80 Տե՛ս Խորենացի, Բ, կգ:

81 Dio, LXXI, 2—3: Տե՛ս 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 44: Նակ Կ. Բ. Կրեյեր, Очерки по истории..., էջ 228: Dio, LXXI, 1, 2, 3, 1—4:

կակից, նշում է, որ «Մարկոս Ավրելիոսը գերադասեց թագավորությունը Հայաստանում հանձնել Սոհեմոսին, և ոչ թե Վաղարշին, իսկ Բակուրին դրկեց թագավորությունից»⁸²: Տվյալ դեպքում հազիվ թե Վաղարշ անվան տակ պարթևական թագավոր Վաղարշ Գ-ին պիտի հասկանալ, ինչպես այդ կարծում է Կ. Վ. Տրեվերը⁸³. կարելի է ենթադրել, որ սա գահընկեց արված հայոց թագավոր Վաղարշն է⁸⁴: Հավանաբար, այս Վաղարշը ևս տարվել է Հռոմ և համարվել հայկական գահի հնարավոր թեկնածու ինչպես տեսանք, այնուամենայնիվ, գերադասվել է Սոհեմոսը, որը և թագավորել է Հայաստանում երկրորդ անգամ՝ 164—186 թվականներին:

166 թվականի խաղաղության պայմանագիրը: Հայկական պատերազմի վերջանալուց հետո, 165 թվականին հռոմեական զորքերը, հավանաբար, Մարտիրոս Վերոսի գլխավորությամբ, մտնում են Մեդիա-Ատրպատական, որը այդ ժամանակ, ըստ երևույթին, ինքնուրույն պետություն էր: Այս երկիրը ևս նվաճելուց հետո Մարկոս Ավրելիոս և Լուկիոս Վերոս կայսրներն ընդունում են նաև «Մեդիան» (Medicus) տիտղոսը:

Պարթևները լրիվ հաղթահարված էին և ավելի քան շորս տարվա պատերազմից հետո, 166 թվականի վերջերին խաղաղություն է հաստատվում:

Ըստ խաղաղության պայմանագրի, կայսրության սահմանն անցավ Միջագետքի արևմտյան մասը, մինչև Խաբուր գետը: Օսրոյենն-Նդեսիայի թագավորությունը դարձավ Հռոմից կախյալ պետություն, իսկ հելլենականացված հինավուրց Խառան քաղաքը հայտարարվեց ազատ քաղաք՝ կայսրության հովանավորության ներքո: Միջագետքից հյուսիս գտնվող Մեծ Հայքը դարձավ Հռոմից կախյալ թագավորություն: Ինչպես նշում է Կ. Վ. Տրեվերը «Պարթևստանի հետ 166 թվականին կայացած խաղաղությունը վերականգնեց այն դրությունը, որ գոյություն ուներ մինչև 161 թվականը, այսինքն՝ Հայաստանը անվանապես հռչակվում էր անկախ, բայց պայմանով, որ նրա թագավորները լինեն Հռոմի դրածոները. այս այն առավելագույնն էր, ինչին կարող էր հասնել Հայաստանը տվյալ էտապում»⁸⁵:

Լուկիոս Վերոսը գահընկեց Բակուր թագավորի հետ վերադարձավ Հռոմ: Այստեղ Բակուրը վայելել է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր հովանավորությունը և իր եղբոր Միհրդատի հետ ընդունվել կայսերական Ավրելյան ավագակցության մեջ⁸⁶: Ինքը և իր եղբայրը կրում էին «Ավրելիոս» պատվանունը: Բակուրը շի կորցրել իր արքայական աստիճանները: Դեռևս XVI դարի վերջում Հռոմում մի մարմարե զոհասեղանի վրա պահպանվում էր Բակուրի հունարեն մի արձանագրությունը, փորագրված 164 թվականին և նվիրված նրա մահացած եղբոր՝ Ավրելիոս-Միհրդատի (բնագրում Μεքսάρι) հիշատակին, ուր Բակուրը ան-

82 Տե՛ս Կ. Վ. Տրեվեր, Очерки по истории..., էջ 236:

83 Նույն տեղում:

84 Վաղարշ Ա-ը Հայաստանում թագավորել է 25 տարուց ավելի (117—144): Գահընկեցությունից հետո Վաղարշը պիտի լիներ 45 տարեկան, իսկ 164 թվականին՝ 65 տարեկան: (Տե՛ս նաև Զ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 220—221):

85 Տե՛ս Կ. Վ. Տրեվեր, Очерки по истории..., էջ 237:

86 Տե՛ս Զ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 222—223:

վանված է «Ավրելիոս Պակորոս, թագավոր Մեծ Հայքի» (Λύριλλος Παχόρος Βασιλεὺς Μεγάλης Ἀρμενίας)⁸⁷:

Որոշ տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ Հռոմ տարված գահընկեց Բակուրի անունը դեռևս արժարժվում էր Հռոմի պետական շրջաններում իբրև հայկական գահի հնարավոր թեկնածու՝ Սոհեմոսի և Վաղարշի կողքին⁸⁸:

Մարկոս Ավրելիոս և Լուկիոս Վերոս կայսրները իրենց հաղթահանողներ Հռոմում տոնեցին 166 թվականի օգոստոսի 23-ին: Նրանց հաղթանակները հավերժացնելու համար Մարկոս Ավրելիոսի հրամանով Հռոմում կառուցվեց մի հուշակապ կոթող, որի վրա քանդակված էին վերոհիշյալ անցքերը: Այժմ էլ կարելի է Հռոմում տեսնել այդ կոթողը, որի վրա գրված է. «Ավրելիոս կայսրը՝ հայերին, պարթևներին և գերմանացիներին մեծ պատերազմում հաղթելուց հետո՝ հաղթանակի այս կոթողը, իբրև կատարված գործերի հիշատակ, նվիրել է իր հորը՝ Անտոնինոս Պիոս կայսրին»⁸⁹:

Լուկիոս Վերոսի (161—169) դրամը

Նոր իրադրություն մասին արար աշխարհին իրազեկ պահելու համար, կայսրության փոփոխանոցներում 163—168 թվականներին թողարկվում են ոսկյա, արծաթյա ու բրոնզե շրագրամներ:

166 թվականի խաղաղության պայմանագիրը ունեցավ շատ մեծ նշանակություն: Այն սահմանագիծը, որ որոշվեց Միջագետքում, գոյություն ունեցավ զրեթե մինչև արաբների նվաճումները VII դարի կեսերին: Իսկ Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները հարատևեցին մինչև նրա բաժանումը՝ 387 թվականին:

Հայաստանը Սոհեմոսի կրկին անգամ քաղաքապետության տարիներին 166 թվականից հետո, մինչև Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը (193—211), մոտ բառորդ դար, զրեթե ոչ մի տեղեկություն չունենք Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի մասին: Այդ մշուշը որոշ չափով լուսավորում են Վաղարշապատում գտնված հունարեն և երկու լատիներեն արձանագրությունները:

165 թվականին հռոմեական բանակը վերադառնալով Հարավային Միջագետքից, իր հետ բերեց ժանտախտը, որը տարածվեց ամբողջ Առաջավոր Ա-

87 Տե՛ս Կ. Բ. Թրեթեր, Очерки по истории..., էջ 237—242:

88 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 43:

89 Նույն տեղում, էջ 45:

սխալում ու Եվրոպայում: Վաղարշապատում դտնված հունարեն արձանագրությունը պետք է փորագրված լինի հենց այդ տարին⁹⁰: Արձանագրության բնագրից իմանում ենք, որ էլիոս Վալենտը, որը Վաղարշապատում կանգնած Ապոլլինարյան լեգեոնի խիլիարքոս էր, տապանաբար է դնում միաժամանակ մահացած 35 տարեկան կնոջը և 10 տարեկան դստերը⁹¹:

Արձանագրության մեջ հիշատակված էլիոս Վալենտը հանդիսանում էր Հայաստանում և թերևս Իբերիայում (Վիրք) ու Ալբանիայում (Աղվանք) տեղավորված հռոմեական բանակի առաջին հրամանատարներից մեկը⁹²: Հայաստանի պահպանումը, հավանաբար, հանձնարարվել է XV Apollinaris լեգեոնին:

Վաղարշապատի մ. թ. 176 թվականի լատիներեն արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր ժամանակ 173—176 թվականներին Վաղարշապատում էր տեղավորված հռոմեական կայազորը, Կապադովկիայի լեգատ Արիոս Անտոնինոսի հրամանատարության ներքո, որը բաղկացած էր XII Fulminata և XV Apollinaris լեգեոնների երկու ջոկատներից (vexillatio) և այլ զորամասերից: Իմանում ենք նաև, որ կառուցվել է ամրություն, որի պատի մեջ դրված է եղել տվյալ արձանագրությունը⁹³:

Մյուս լատիներեն արձանագրությունը թվագրվում է 185 թվականով: Կայսեր՝ Կոմմոդոսի (180—192) անունը շնչված էր նրա մահից հետո, ինչպես և շատ ուրիշ արձանագրությունների մեջ: Արձանագրությունից իմանում ենք, որ շարունակվում էին Վաղարշապատի միջնաբերդի ամրությունների շինարարական աշխատանքները XV Apollinaris լեգեոնի զորամասերի կողմից, Կապադովկյան զինվորական շրջանի լեգատ Կելիոս Կալվինի ընդհանուր հրամանատարության ներքո. աշխատանքների անմիջական ղեկավարն էր ցենտուրիոն Ավրելիոս Լաբրասը:

Հիշատակված արձանագրություններից կարելի է եզրակացնել, որ Սոհեմոսի գահակալության տարիներին՝ 163—186 թվականներին (23 տարի), Վաղարշապատում տեղավորված են եղել հռոմեական զորամասերը, որոնք պիտի պաշտպանեին Հռոմի շահերը⁹⁴:

5. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԴԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վաղարշ Բ՝ քաղափոր Մեծ Հայկի: Անտիկ աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել, թե Սոհեմոսից հետո ով է թագավորել Հայաստանում: Մնում են Մովսես Խորենացու տվյալները, որոնք այս ժամանակաշրջանի համար ավելի հավաստի են: Միայն պիտի նշել, որ Պատմահայրը Վաղարշ Ա-ին և Բ-ին միացնում է և խոսում մեկ թագավորի՝ Վաղարշի մասին, որը գահա-

⁹⁰ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեբեր, Очерки по истории..., էջ 251—261, հատկապես էջ 259:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹² Տե՛ս Մ. Ի. Բոստոլցեզ, Новая греческая надпись из Эчмиадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб, 1915, էջ 245—246:

⁹³ Տե՛ս Կ. Բ. Թրեբեր, Очерки по истории..., էջ 262—267:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270: նաև՝ Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 223, ծան. 2:

կալել է Տիգրան Վերջինի (իմա՝ Սոհեմոսի) մահից հետո⁹⁵։ Հերոդիանոսի (շուրջ 170—240) կցկաուր տեղեկություններից երևում է, որ հայոց թագավորը վերին աստիճանի զգույշ և շափավոր քաղաքականություն է վարում, շեղոք գիրք բռնելով պարթևների հանդեպ և խուսափելով օգնել նրանց։ Այս հանգամանքը իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ Վաղարշ Բ-ը Վաղարշ Ա-ի սերնդից էր, նրա թոռն էր կամ հղբորորդին, և ոչ պարթևների նոր գրածո-Ապագայում թերևս նոր նյութեր գտնվեն այս հարցին որոշակի պատասխան տալու համար։

2. Մանանդյանը, հիմնվելով Հերոդիանոսի վկայությունների վրա, ցույց է տալիս, որ Հռոմեական կայսրության մեջ ծագած գահակալական կռիվների ժամանակ իբրև հռոմեական կայսր Պեսկեննիոս Նիգերին են ճանաչել պարթևաց թագավոր Վաղարշ Դ-ը (191—208), Օսրոյենե-Նգեսիայի թագավոր Աբգար Թ-ը և Հատրայի թագավոր Բարսեմիոսը։ Վերջին երկու թագավորները նույնիսկ ռազմական օգնություն են ցույց տվել նրան։ Միայն Մեծ Հայքի թագավոր Վաղարշ Բ-ն էր, որ մնաց շեղոք և հրաժարվեց օգնել Նիգերին։

Այս տեղեկությունները հիմք են տալիս հղբակացնելու, որ Սոհեմոսի մահից հետո (186 թվական), Հռոմեական կայսրության մեջ տեղի ունեցող գահակալական կռիվների պայմաններում, Հայաստանից վաղաժամ էր վաղարշապատում կանգնած հռոմեական ռազմական ուժերը։

«Նիգերը, — վկայում է Հերոդիանոսը, — մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հատրացոց թագավորների մոտ՝ խնդրելու նրանցից օգնություն։ Արդ՝ Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չէ օգնելու, սակայն կթե Սեվերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել, իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրե իր կուսակալներին զորք գումարել. այսպես էին նրանք սովորաբար անում, երբ հարկավոր էր զորք հավաքել, որովհետև շուննին վարձկան զորք և մնայուն զինապատներ։ Հատրացոց թագավորն ուղարկեց օգնության Նիգերին ազեղնավորների մի գունդ»⁹⁶։

Հռոմեական կայսրության խառնակ վիճակին վերջ է դնում Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը, որը հաղթեց իր ախույան Նիգերին (վերջինս սպանվեց Կիլիկիայում 194 թվականի աշնան սկզբներին) և հկավ Միջագետք, որպեսզի պատժի Նիգերի դաշնակիցներին։ Հերոդիանոսը պատմում է.

«Արդ՝ պատրվակ բռնելով, որ Հատրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերին՝ նա (Սեվերոսը) արշավեց Արևելք։ Գալով այստեղ նա ուղեց ներխուժել Հայաստան։ Բայց հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն ու բարեկամություն։ Եվ Սեվերոսը, երբ հայկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության, առաջ շարժվեց հատրացոց դեմ»⁹⁷։

Ինչպես տեսնում ենք, Հռոմի և Հայաստանի միջև ձևավորվում էին քաղաքական փոխհարաբնությունների այն ձևերը, որոնք բնորոշ էին հետագայի համար (IV դարում)։

Վաղարշ Բ-ի ճիշտ գիրքորոշումը երևան հկավ նաև Միջագետքում։ Այս-

95 Տե՛ս Խոհեմացի. Բ, կի։

96 Մ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 52։

97 Նույն տեղում, էջ 52—53։

անդ ևս, ինչպես Հայաստանում Սոհեմոսի մահից հետո, տեղական կախյալ թագավորությունները՝ Ադիաբենեն և Հատրենեն, գրավել էին հռոմեական ամբուսությունները և պահանջում էին, որ կայսրության օկուպացիոն զորամասերը դուրս գան այն տեղերից և այդ երկրամասերը վերագործվեն իրենց: Սակայն վերստին ուժեղացած կայսրությունը հասկանում էր այդ վայրերի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը Արևելքում՝ Հռոմի գերիշխանությունը ամրապնդելու համար, ուստի Սեպտիմիոս Սեվերոսը 195 թվականին, գալով Միջագետք, վտարեց ապստամբներին և նույնիսկ նվաճեց նոր երկրամասեր: Սակայն մեկ տարի հետո (196 թվական) Սեվերոսի և Ալբինոսի միջև ծագեց զահակալական նոր պատերազմ, որը օգտագործեց պարթևների թագավոր Վաղարշ Դ-ը (191—208), վերագրավելով Միջագետքը և պաշարելով Մծբին քաղաքը:

197 թվականին Սեվերոսը Ալբինոսին հաղթեց և նորից եկավ Ասորիք: Սորոլենե-Եգեսիայի թագավոր Արգար Թ-ը վերստին հայտնեց իր հպատակությունը կայսրության, իսկ Վաղարշ Դ-ը Մծբինի պաշարումը վերացրեց և ետքաշվեց: Սեվերոսը կարգավորելով գործերը Միջագետքում, 198 թվականին, իր գործով Եփրատի ափով իջավ Բաբելոնիա: Այստեղ հռոմեական զորքերը նորից վերցրին Բաբելոն և Սելեկիա քաղաքները, որոնք պարթևների կարգադրությամբ արդեն ավերված ու դատարկված էին, իսկ Տիգրոն քաղաքը մատնվեց կողոպուտի ու կոտորածի⁹⁸:

Հռոմեական կայսրության սահմանները, այդպիսով, առաջ քաշվեցին դեպի արևելք՝ մինչև Տիգրիս գետը: Կայսրության այս ավանդուստում Միջագետքի ռազմական կենտրոնը դարձավ Մծբինը, իսկ նրա թիկունքում մնացած Յուրոյենե-Եգեսիայի թագավորությունը շարունակում էր մնալ Հռոմից կախյալ պետություն:

Հայաստանի ռազմական նոր կազմակերպությունները: Սեպտիմիոս Սեվերոսի արշավանքների ժամանակ Արևելքում Մեծ Հայքը ոչ միայն շտուժեց, այլև որոշ արտոնություններ ձեռք բերեց: Կցկատուր տեղեկություններից կարելի է հզրակացնել, որ այն ռազմական սիստեմը, որը սկսեց ձևավորվել դեռևս 166 թվականից սկսած, ավարտվեց Վաղարշ Բ-ի և Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ: Մեծ Հայքի թագավորությունը և, ինչպես երևում է, նաև Վիրքը և Աղվանքը, մտնում էին Կասպադովկյան գիրովորական համակարգի մեջ, կազմակերպություն, որ նախատիպ էր հանդիսանում հետագայում Բյուզանդիայում հայտնի բանակաթեմերի:

Ըստ այդ սիստեմի, Մեծ Հայքը պահպանելու էր մշտական հեծելազոր, որի գերազույն հրամանատարը պիտի լիներ հայոց սպարապետը: Հայկական հեծելազորի պահպանության համար կայսրությունը համաձայնել էր յուրաքանչյուր տարի վճարել որոշ դրամական նպաստ: Մարկվարտը ենթադրում է, որ Սեպտիմիոս Սեվերոսից սկսած հայկական հեծելազորը այս նպաստը ստանում էր Կովկասյան անցքերը պաշտպանելու համար⁹⁹: Օրինակ, 217 թվա-

⁹⁸ S^h Cass. Dio, LXXV, 9, 4: նաև՝ 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 53—54:

⁹⁹ S^h J. Marquart, Eränasahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i Berlin, 1901, էջ 102:

կանին, երբ Հայաստանում թագավորեց Տրդատ Բ-ը, Դիոն Կասիոսի վկայությամբ, այն «փողը, որը ստացվում էր հռոմեացիներից յուրաքանչյուր տարի՝ Տրդատը հույս ուներ, որ կստանա»¹⁰⁰: Այս փաստը, անշուշտ, ինքնին վկայում է այն կարևորության մասին, որ ունեցել է հայկական հեծելազորը Հռոմեական կայսրության համար և, բնական է, այս ժամանակաշրջանից բարձրանում է Հայոց սպարապետի դերը հայկական արքունիքում: Սպարապետության գործակալությունը պիտի հետին պլան մղեր մյուս գործակալությունները:

Այս ժամանակաշրջանում տակավին շարունակվում էին ալանների ներխուժումները Անդրկովկաս և Հայաստան: Ալաններին ցեղակից էին մասքութները, վաշկատուն ցեղ, որ տարածված էր Կուրի ղետաբերանից հյուսիս՝ մինչև Սամուր գետը: Այստեղ էր գտնվում Մաղբթաց Արշակունիների թագավորությունը, որը մշտական սպառնալիք էր հանդիսանում Ալվլանքի, Հայաստանի և Ատրպատականի համար: Թեպետ հորենացին գործ է ածում ուշ շրջանի ցեղանուններ (խաղիրներ, բասիլներ), այնուամենայնիվ պարզ է, որ ներխուժումը տեղի է ունեցել «Ճորա գոնից», որի տակ պատմագիրը հասկանում է Դերենդի անցքը, իսկ այդ վաղ շրջանում այդ անունը պիտի կրեր այժմյան Շամախուց և Բաքվից հյուսիս գտնվող լեռնային անցքերից մեկը: «Նրանց դեմ է դուրս դալիս Վաղարշը մեծ բաղմությունը և քաջամարտիկ մարդկանցով, նրանց բաղմությունը կոտորելով՝ դիակները սիրում էր զաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հալածելով անցնում է Ճորա կապանով», այսինքն՝ դուրս է գալիս այժմյան Խաչմաղի դաշտը, որտեղ գտնվում էր «Մաղբութք» երկիրը: «Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կաղմեցին, թեպետ քաջերը նըրանց փախուստի մատնեցին, բայց Վաղարշը սպանվեց կորովի աղեղնավորների ձեռքով»¹⁰¹: Այս դեպքը, ըստ Մարկիարտի հնթադրության, տեղի է ունեցել 198 թվականին¹⁰²: Խորենացին բնութագրելով Վաղարշին, նշում է. «Ուրիշները լոկ ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով, քան շատերը թույլ թագավորներից»¹⁰³:

Խոսքով Ա՝ թագավոր Հայոց: Պատերազմի դաշտում ընկած Վաղարշ Բ-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ը, ինչպես ասում է Խորենացին, «պարսից Արսավան թագավորի երրորդ տարում», այսինքն՝ ըստ Խորենացու ժամանակագրության, 196 թվականին, որ մոտավորապես ճիշտ է:

¹⁰⁰ T. Mommsen, *Historia Prima*, t. V, էջ 370, ծան 2: *Notae Cass. Dio*, LXXVIII, 27, 4:

¹⁰¹ Խորենացի, Բ, կԵ:

¹⁰² Sk'ou J. Marquart, *Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, էջ 102, ծան. 4:

¹⁰³ Խորենացի, Բ, կԵ: Պատմագրության մեջ հետաքրքրություն է առաջացրել Վաղարշ Բ-ի և Խորենացու «Վաղարշակի» նույնացման հարցը: Այդ նույնացմանը նպաստում է հայ Արշակունիների դինաստիայի ժառանգական դառնալը՝ Վաղարշ Բ-ի ժամանակներից: 2. Մանանդյանը այս կապակցությամբ եզրակացրել է, որ կարելի է ենթադրել, թե Խորենացու «Պատմության» Վաղարշակը, որը հայ Արշակունիների նախահայրն էր, հիշողություն և ոչ թե Տրդատ Ա-ի կամ պարթևական թագավոր Վաղարշ Ա-ի, ինչպես այդ ընդունում են հայագետներից ոմանք, այլ Խոսրով Ա-ի հայր Վաղարշ Բ-ի (Չ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 58): Թերևս «Վաղարշակի» մեջ կան և Վաղարշ Բ-ի գծերը, բայց միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ նա հիմնականում, այնուամենայնիվ, կապվում է Տրդատ Ա-ի և նրա եղբոր՝ պարթևական թագավոր Վաղարշ Ա-ի հետ:

Խոսքով Ա.-ը իր թագավորության սկզբում «անցնում է Մեծ լեռը (Կովկասյան լեռները), իր հոր մահվան վրեժն առնելու»¹⁰⁴։ Հաղթանակով վերադառնալով, նա «մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հնազանդվում է հռոմեացիներին»¹⁰⁵։ Բանասիրության մեջ ենթադրվում է, որ Եգիպտոսում, Թեբեք քաղաքում գտնված հունարեն արձանագրությունը՝ «Խոսքով հայ տեսնալ դարմացայ» (Χοσροϋζ 'Αρμενιος ἰδὼν ἔθαυμαστα) վերաբերում է այս Խոսքով թագավորին¹⁰⁶։ Այս փաստերը ցուցանիչ են այն բանի, որ Խոսքով Ա.-ի ժամանակ Հայաստանը գտնվել է նույն քաղաքական վիճակում, ինչ որ նրա հոր՝ Վաղարշ Բ-ի օրոք։

Այսպիսով, Վաղարշ Բ-ի և Խոսքով Ա.-ի ժամանակից արդեն հաստատապես կարելի է խոսել հայ Արշակունիների ժառանգական դինաստիայի մասին, դինաստիա, որն այնուհետև հարատևեց մինչև 428 թվականը։ Եղած տվյալները հաստատվում են այժմ նոր փաստերով, որոնք պարունակում են Գառնիի նորագյուտ արամեերեն արձանագրությունը, որը հասել է խիստ թերի վիճակում։ Այնտեղ կարդացվում է. «(...) թագավոր Մեծ Հայքի, որդի Վոլոգաս (այսինքն՝ Վաղարշ) թագավորի»¹⁰⁷։ Արձանագրությունը հնագրական տեսակետից թվագրվում է II դարի վերջերով—III դարի սկզբներով, այսինքն՝ հենց համընկնում է Վաղարշ Բ-ի որդի Խոսքով Ա հայոց թագավորի տարիներին ու սլակասող անունը նրանք պիտի լինեն¹⁰⁸։

Ամենևին բացառված չէ, սակայն, որ հորից-որդի իշխանության ժառանգականությունը հայ Արշակունիների մոտ սկսվել է էլ ավելի վաղ ժամանակներից¹⁰⁹։

Կառակալայի արևելյան արշավանքները։ Այս տարիներին Պարթևստանը Արևելքի երբեմնի հզոր պետությունը, գտնվում էր իր անկման նախօրյակին։ 208 թվականին վախճանվեց Վաղարշ Դ-ը և պարթևական գահը ժառանգեց նրա որդին՝ Վաղարշ Ե-ը, իսկ Հռոմում Սեպտիմիոս Սեվերոսին հաջորդեց Անտոնինոս Կարակալան (211—217), որը փորձեց օգտագործել պարթևների թուլացումը և մեկ հարվածով նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան։ Այդ ժամանակ զահակալական կռիվներ էին սկսվել Վաղարշ Ե-ի և իր եղբոր, Արտավան Ե-ի (213—226) միջև, որը պարթև Արշակունիների դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը եղավ։

104 Խորենացի, Բ, 46։

105 նույն տեղում։

106 Տե՛ս Հ. Տաշյան, Ազաթանգեղոս առ Գեորգյայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրություն Ազաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, 1891, էջ 108 և շար.։ A. Böckh and Franz, Corpus inscriptionum graecarum, III (1853), 394, № 4821.

107 Տե՛ս A. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, № 3, էջ 122.

108 նույն տեղում, էջ 125։

109 II դ. Հայաստանի սլաոմության աղբյուրների սղության պայմաններում անհավանական չէ նույնիսկ, որ հայ Արշակունիների մոտ իշխանության ժառանգական անցման մեղ հայտնի խախտումները սոսկ բացառություններ են և բացատրվում են կոնկրետ պայմաններով, մինչդեռ ի սկզբանե օրինական է եղել ժառանգական անցումը։ Այս խնդիրը դեռ կարոտ է ուսումնասիրման (ծան. խմբ.)։

Անտոնինոս Կարակալլա կայսրը, որը իրեն երևակայում էր մի նոր Ալեքսանդր Մակեդոնացի և տարված էր ամբողջ Առաջավոր Ասիան նվաճելու երազանքով, մտադրվել էր առաջին հերթին վերացնել Հայաստանի և Օսրոյենների թագավորությունները, դրանք դարձնելով հռոմեական պրովինցիաներ: Այդ նպատակով 215 թվականին կայսրը գալիս է Ասորիք, գերի է վերցնում Օսրոյենների Աբգար թագավորին, իսկ նրա երկիրը հռչակում հռոմեական պրովինցիա: Այնուհետև Կարակալլան սիրալիք նամակ է ուղարկում հայոց խոսրով Աթաղավորին, նրան ևս հրավիրելով իր մոտ: Բայց երբ խոսրով Ա.-ը գնում է կայսեր մոտ, իսկույն ևեթ բանտարկվում է (216 թվական): Այս փաստը ցույց տվեց հայկական ավագանուն, որ հռոմեացիները միայն ժամանակավորապես էին «հովանավորում» Հայաստանը. որքան ամրապնդվում էր հռոմեական կայսեր իշխանությունը Տիգրիսի վրա, այնքան քիչ էին հաշվի առնում հռոմեացիները «բարեկամ և դաշնակից» Հայաստանի շահերը: Հայ ժողովուրդը ապստամբություն է բարձրացնում: Նրանց դեմ ուղարկվում է Թեոկրիտես զորավարը, սակայն շարաշար հաղթվում և դուրս է շարվում հայկական սահմաններից¹¹⁰: Հայաստանում թագավորեց խոսրով Ա.-ի որդի Տրդատ Բ.-ը:

Տեսնելով, որ պարթևական Արշակունիների պետությունը փլուզման առաջ է կանգնած, Կարակալլան միջոցներ էր փնտրում դառնալ պարթևական դահի ժառանգ և տիրել պարթևական թագավորությանը: Այդ նպատակին հասնելու համար նա խնդրում է Արտավան Ե-ից իր դուստրը տալ նրան կնություն, սակայն մերժում է ստանում:

Այս հանգամանքը կայսրը առիթ դարձրեց պատերազմ հայտարարելու պարթևներին: Անցնելով Տիգրիս գետը, նա մտավ Ադիաբենե և առնելով մայրաքաղաք Արբելան, բանդել տվեց թագավորների զերեղմանները, և կարգադրեց նրանց աճյունը ցրել տալ, որից հետո նա վերադարձավ Եդեսիա՝ ձմեռելու (216 թվականի վերջերին): 217 թվականի գարնանը Կարակալլան նորից արշավանքի ելավ պարթևների դեմ, սակայն, դուրս գալով Եդեսիայից և դեռ խառնին շհասած, ապրիլի 8-ին սպանվեց իր զինվորներից մեկի ձեռքով:

Տրդատ Բ և Մակրինոս: Կարակալլային հաջորդեց Մակրինոսը (217 թվական), որը երկու անգամ պարտություն կրեց պարթևներից Մծբինի մոտ, որից հետո հարկադրված նահանջեց Ասորիք: Կայսրը Արտավան Ե-ի հետ խաղա-

Լուկիոս Աբուսի (161—169) դրամը

¹¹⁰ S⁶ Cass. Dio, LXXVII, 1—3, նաև՝ 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 60:

ղության պայմանագիր կնքեց, ըստ որի Միջագետքը տրվեց Հռոմին, իսկ Օսրոյենեի թագավորությունը վերականգնվեց իբրև կայսրության ենթակա պետություն: Ի հատուցումն պարթևների հասցրած վնասների, Մակրինոսը պարտավորվեց վճարել նրանց 50 միլիոն դինար:

Մակրինոսը դիշողական քաղաքականություն վարեց նաև Մեծ Հայքի թագավորության հանդեպ: 217 թվականին բանտում մահացել էր Հայոց Խոսրով Ա թագավորը, ուստի կայսրը ոսկի թագ ուղարկեց նրա որդուն, Տրդատ Բ-ին, որն արդեն թագավորում էր Հայաստանում: Մակրինոսը վերադարձրեց Հայաստան Տրդատ Բ-ի մորը, որը 11 ամիս բանտում էր եղել, վերադարձրեց նաև հայերից առնված ավարը և հտ տվեց Տրդատ Բ-ին հայրենի կալվածքները կապազովկիայում: Նոր գահակալած Տրդատ Բ-ը հուլյս ուներ նույնպես, որ հռոմեացիներից կստանա տարեկան այն նպաստը, որ տրվում էր իր հորը¹¹¹:

Պարթև Արշակունիների անկումը և Հայաստանի նոր գոյավիճակը: Առաջավոր Ասիայում այնպիսի իրադրություն էր ստեղծվել, որ Հռոմը այսուհետև պետք է շահագրգռված լիներ իր քաղաքականության ուղորտում ունենալ Մեծ Հայքի թագավորությունը: Պարթևները, հանձին Արտավան Ե-ի, վերջին հաղթանակներն էին տոնում իրենց ախոյան Հռոմեական կայսրության հանդեպ: Մի քանի տարի հետո՝ 224—227 թվականներին, Պարթևական թագավորության Պարսք երկրում ապստամբեց Արտաշիր Ա Պարսկանը (224—241), Սասանի տոհմից, որը հիմնադիր եղավ պարսկական Սասանյան դինաստիայի: Պարթևական թագավորությունը վերացվեց և նրա փոխարեն համաշխարհային պատմության թատերաբեմ իջավ մի նոր, ավելի ուժեղ աշխարհակալություն՝ Սասանյան Իրանի թագավորությունը, որը տանում էր հակաարշակունյան քաղաքականություն, իսկ գաղափարախոսության բնագավառում նրա համար զորեղ զենք հանդիսացավ արդեն ձևավորված զրադաշտականությունը, որը խիստ թշնամական դիրք բռնեց հելլենիզմի հանդեպ: Սասանյանները ձգտում էին վերացնել Արշակունի դինաստիայի բոլոր այն ճյուղերը, որոնք դեռ թագավորում էին: Հայաստանը դառնում է Արշակունի դինաստիայի հալածական անդամների ապաստարան: Սասանյանները արդեն ժառանգաբար իշխող հայ Արշակունիներին, ինչպես նաև Հայաստանում ապաստան գտած պարթև Արշակունիներին դիտում էին իբրև պարսկական գահի պոտենցիալ թեկնածուներ, ուստի և ձգտում էին վերացնել հայ Արշակունիների թագավորությունը:

Ստեղծված պայմաններում հայ Արշակունիները կառչում են կայսրությանը, իբրև միակ ուժի, որ կարող էր պահպանել նրանց գոյությունը: Իսկ Հռոմը այսուհետև Մեծ Հայքի թագավորության «հովանավորի» դերում է հանդես գալիս: Հռոմը շահագրգռված էր Արևելքում ունենալ որքան կարելի է ընդարձակ տերիտորիայով հայկական թագավորություն, որը մշտապես ապահովում էր կայսրության թիկունքը Եփրատի կողմից: Սասանյանները, ընդհակառակը, շահագրգռված էին ունենալ փոքրիկ Հայաստան, իրենց դրածո թագավորներով, որոնք պետք է լինեին Սասանյան դինաստիայից:

¹¹¹ S⁶ u Cass. Dio, LXXVIII, 26, 1—3, 27, 4; նաև՝ Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 61—62:

Այս հանգամանքները մեծ դեր խաղացին, որ ուշ-հելլենիստական Հայաստանը շրջակա զրադաշտականութունը և հայ ժողովրդի մշակութային ու կրոնա-գաղափարախոսական կողմնորոշումը էլ ավելի է դառնում արեւմտյան: Հայաստանը այս տեսակետից մի շարքում էր դառնում Սփիւպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի, Կապադովկիայի, Օսրոյեննի և Ադիաբեննի, Իրերիայի ու Ազվանքի հետ: Ուշ-հելլենիստական Հայաստանը կրոնա-գաղափարական տեսակետից պետք է հանգեր քրիստոնեական ուսմունքին և այդ բնագավառում ևս հակադրվեց Սասանյան Իրանին: Ստրկատիրական կարգերի համատարած ձգնաժամը, որ համակել էր ամբողջ Հին Աշխարհը, նպաստում էր այն ներքին պրոցեսներին, որ տեղի էին ունենում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Այդ դարգացումը ընթանում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման նշանաբանի սակ:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶՍԻՂԱՑՈՒՄԸ
Մ. Թ. 1—II ԴՍԵՐՈՒՄ**

1. ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

«Երկիր արժունի»: Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան տնտեսականորեն հայոց թագավորի ժառանգական սեփականությունն էր և համարվում էր «երկիր արքունի»: Իրականում, սակայն, այդ տերիտորիաները կազմում էին ռազմա-ստրկատիրական, քրմական և ցեղային-տոհմական ավազանու ժառանգական սեփականությունը, բայց թագավորի գերագույն տիրակալական իրավունքները արտահայտվում էին նրանում, որ, սովորաբար, այդ տերիտորիաները մտնում էին այս կամ այն վարչական միավորման մեջ, որոնց գլուխ կանգնած էին թագավորի կողմից նշանակվող ստրատեգոս-կողմնակալները, որոնց պաշտոնը ևս սովորաբար դառնում էր ժառանգական: Սակայն թագավորը, իբրև երկրի գերագույն տեր, այս կամ այն հանցանքի համար կարող էր զրկել բոլոր կարգի հողատերերին ժառանգական իրավունքներից և համապատասխան տերիտորիան «գրաւել յարքունիս», մանավանդ, եթե նրա կառավարիչը մեղադրվում էր պետական դավաճանության մեջ: Թագավորը իրական տերն էր միայն այն տերիտորիաների, որոնք ժառանգական կամ նվաճման իրավունքով դարձել էին նրա սեփականությունը, ուստի այդ դինաստիական հողերը համարվում էին «երկիրք արքունականք», իսկ բոլորը միասին՝ «Արքունի տուն»: Արշակունիների կենտրոնական գավառը, որտեղ գտնվում էր նրանց մայրաքաղաք Արտաշատը, կոչվում էր «Ոստան» կամ «Ոստան Հայոց»: Ըստ երևույթին, «ոստան» բառը, որը պարթևական ծագում ունի, Հայաստանում տարածվել է՝ սկսած Տրդատ Ա-ի ժամանակներից:

Հայոց հազարամյակի վերահսկողության ներքո էին գտնվում արոտավայրերն ու անտառները, արքունի էին համարվում երկրի ընդերքի հարստությունները՝ ոսկու, արծաթի, պղնձի, երկաթի և այլ մետաղների հանքերը— «բուլք», ինչպես և աղահանքերը— «աղտք» և հանքային ջրերը, ջերմուկները: «Արքունական» էին համարվում գլխավոր ձկնորսարանները՝ լճերի և գետերի վրա: Ըստ երևույթին, արքունի մենաշնորհն էր նաև «որդան կարմիր» ներկը, որը ստացվում էր մայրաքաղաք Արտաշատի շրջակայքում, իսկ Արտաշատ քաղաքի հատուկ թաղամասում զբաղված էին «հայկական ներկ» արտադրելու գործով, որտեղից և տարածվում էր աշխարհով մեկ:

Գյուղատնտեսական տերիտորիան: Նոր աշխարհագիրը: Մեծ Հայքի թագավորության գյուղատնտեսական տերիտորիան բաժանված էր թագավորական-արքունական և ռազմա-հողատիրական ավագանու մասնատիրական տնտեսությունների ու քաղաքային, տաճարային և գյուղական համայնքների միջև: Գյուղական համայնքների հողերից բացի, մյուս բոլոր տեսակի մշակվելիք հողային տարածությունները մասնատիրական տնտեսություններ էին: և կոչվում էին դաստակերտ (կամ ձևակերտ) ու ազարակ:

Գյուղատնտեսական տերիտորիայի հիմնական մասը կազմում էին գյուղական համայնքները՝ «շէն»-երը, «գեւղ»-երը, «դեհ»-երը և այլն: Համայնականների հիմնական զբաղմունքն էր հողագործությունը, մասամբ և անասնապահությունը. սրանք կոչվում էին «շինական» կամ «գեղջուկ» և համապատասխանում էին հելլենիստական աշխարհի հիմնական այն արտադրողներին, որոնք բնորոշվում էին ռոմի բանով:

Ինչպես Արտաշես Ա-ի ժամանակ (189—161), այնպես էլ Տրդատ Ա-ի ժամանակ (66—88), իբրև նոր դինաստիայի հիմնադիրի, անց է կացվում գյուղատնտեսային տերիտորիայի բոլոր տեսակի հողերի հաշվառում և սահմանադատում՝ հողային կադաստր, որ հայերեն արտահայտվում էր «աշխարհագիր» բառով: Տրդատ Ա-ը Մեծ Հայքի թագավորության ևրկարատե անկաշուն վիճակին վերջ է տալիս իր մի շարք միջոցառումներով, որոնց թվումն էր նաև նոր աշխարհագիրը: Խորենացու մոտ պահպանված մատենագրական վկայությունները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը, աշխարհագիր անցկացնելով, թողնում է հին սահմանաքարերը, որոնք շարունակում էին կոչվել «Արտաշիսական»¹: Այս սահմանադատումով գյուղատնտեսական տերիտորիայի հիմնական մասը, որը գյուղական համայնքներին էր պատկանում, և որից ստացվում էին հայոց արքունիքի հիմնական եկամուտները, ապահովվում էր մասնատիրական տնտեսությունների շարահանումներից:

Գյուղերում ապրող համայնական գյուղացիությունը կազմում էր Հին Հայաստանի անմիջական արտադրողների հիմնական մասը: Գյուղական համայնքներին պատկանող գյուղատնտեսական տերիտորիան համարվում էր «երկիր արքունի», իսկ իրենք՝ համայնական գյուղացիները համարվում էին «մշակք արքունի» կամ «ծառայք արքունի»: Նրանք պատկանում էին «ի հարկի ծառայութեան» գտնվող ազգաբնակչության կարգին և, իբրև այդպիսիք, գտնվում հայոց հազարապետի իրավասության ներքո:

Գյուղական համայնքը եին Հայաստանում: Մեծ Հայքի թագավորության հզորության ու բարգավաճման տնտեսական հիմքը գյուղատնտեսական համայնքն էր, և համայնական գյուղացիությունը կազմում էր երկրի ազգաբնակչության հիմնական մասը: Մ. թ. I—II դարերում գյուղական համայնքը հարատևում է Հայաստանում իր ավանդական ձևերով²:

Համայնական գյուղացիությունը ապրում էր առանձին բնակավայրերով. գյուղերով, որոնք ազբյուրներում հիշատակվում են իբրև «շէն», «գեաւղ» (շուր):

1 Տե՛ս Մ. Տ. Երեմյան, Նախշ-ի Ռուստմի «Քաաբա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, № 2(33), էջ 66:

2 Մանրամասն տե՛ս վերը, գլուխ 26-րդ:

Յուրաքանչյուր համայնական կոչվում էր «շինական» կամ «գեղջուկ», իսկ «շինականություն» բառը ունի հավաքական իմաստ: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք բաղկացած էր առանձին բնտանիքներից («ընդ տանիք»՝ նշանակում է «մի հարկի տակ ապրող»): Բնակատեղին կոչվում էր «տուն», որ իրենից ներկայացնում էր աղզագրություն մեջ հայտնի գլխատունը կամ հազարաշենը, մեջտեղը երդիկով, ուստի յուրաքանչյուր այգուխի տան մեջ ապրող բնտանիքը կամ գերգաստանը բնորոշվում էր «երգ» բառով. սա հարկահանության մեկ միավոր էր: Յուրաքանչյուր «երգ» ուներ որոշ իրավունքներ ու պարտավորություններ համայնքի և պետության առաջ:

Այսպես, համայնքի յուրաքանչյուր «երգը» հողօգտագործման իրավունքով ստանում էր վարուցանք անելու համար «հող երգոյ», որը Ագաթանգեղոսի հունարեն վերսիայում նշվում է *αγρο* բառով³: Ինչպես հայտնի է, հելլենիստական ժամանակաշրջանում «արուբա»-ն հողային տարածության հիմնական միավորն էր և համապատասխանում էր հունական յուգերին (շուրջ 1/4 հեկտար)⁴:

«Հող երգոյ»-ների քանակը փոփոխական էր և պարբերաբար՝ հողաբաժանման ժամանակ, «ըստ մարդաթվի» և «հաւասար» ենթարկվում էր փոփոխման: Այգուխով, «հող երգոյ»-ի քանակը կախված էր յուրաքանչյուր «երգի»՝ գյուղացիական գերգաստանի շնչի քանակից⁵:

Հողօգտագործման կարգով ստացած «հող երգոյ»-ները կարող էին վաճառվել կամ դրավ դրվել ամբողջապես կամ մասամբ: Սակայն գյուղական համայնքի հանդեպ այդ հողամասը մնում էր իբրև անօտարիչի մեծություն, իսկ հողագուրկ գյուղացին զառնում էր «նժգեհ», այսինքն՝ համայնական գյուղացու իրավունքներից զրկված մի մարդ, որը սովորաբար դառնում էր մասնատիրական տնտեսությունների, դաստակերտների ու ազարակների «վարձկան» կամ «մշակ» և նրա իրավական ու տնտեսական վիճակը քիչ էր տարբերվում ստրուկի՝ «ծառայի» վիճակից:

Գյուղական համայնքը գլխավորում էր «աւագ շինին» կամ «գեղջաւագը», որը կոչվում էր նաև պարսկերեն ծագում ունեցող բառով՝ «գեհկան»: «Աւագ շինին» համապատասխանում է հունարեն *χωρὸς*-ին⁶:

Գեղջավագը կամ գեհկանը ենթարկվում էր հայոց հազարապետին՝ ֆինանսական և հանրային աշխատանքների ղիվանին: Հողօգտագործման համար համայնական-շինականը պետությանը տալիս էր «հարկ արքունական» կամ «բաժ»⁷ և կրում էր պետական հերթական և արտահերթ պարհակներն ծանրությունը: Պատերազմի դեպքում գեղջավագը հավաքագրում էր աշխար-

³ *St' n* Agathangelus, Herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 79:

⁴ *St' n* Հ. Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում*, Երևան, 1934, էջ 190—195: С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, МАНАОН, 1948, № 11, էջ 46:

⁵ *St' n* С. Т. Еремян, Основные черты..., էջ 46:

⁶ Այսպես էին կոչվում հայկական գյուղերի գյուղապետները *բառ Քսենոփոնի* (Xen., Anab., IV, 5, 10):

⁷ *St' n* А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 24:

հազորը իբրև «դասապետ շինականաց»։ Համայնական երկրագործները կազմում էին գերազանցապես հետևակ զորքը։

Անհրաժեշտ է նշել, որ համայնական գյուղացիին բոլոր հարկային և աշխատանքային պարտավորությունները կատարում էր համայնքի համապարտ համերաշխիքի հիման վրա⁸։

Հայաստանի համայնական գյուղացիությունը իր սոցիալական դիրքով մոտենում էր Իբերիայի (Վրաց աշխարհի)՝ Ստրաբոնի հիշատակած «եբրոբդ կարգի մարդկանց»։ Ստրաբոնի տեղեկության համաձայն, սրանք հասարակ ժողովուրդն են՝ «լաոյ» (λαοί), և իբրև արքունի մշակներ (Βασίλειοι δούλοι), արտադրում են կյանքի անհրաժեշտ միջոցները։ Սրանք ունեին որոշ գույք, որը ընդհանուր էր ըստ տոհմերի և գտնվում էր տոհմի ավագի (ըստ տարիքի) տնօրինության ներքո⁹։

Համայնական գյուղացիության շահագործման ձևերը Հին Հայաստանում։ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը պահպանել է հարկահանման այն տերմինները, որ գոյություն են ունեցել Հայաստանում դեռևս այդ հուշարձանի թարգմանությունից (այսինքն՝ V դարից) շատ առաջ։ Այստեղ «Մակաբայեցոց» պրքից մեջ բերված հայկական տերմիններից կարևոր է նշել՝ «հարկ» (ունեցել է ընդհանուր նշանակություն), «բաժ աղտիցն», «բաժ պսակաց», «չերրորդաց սերմանն», «հասարակաց այգույն և զծառոցն» և «ղամենայն հարկս հասի և մաքսի և դոաստու»¹⁰, «արքունական մուտ», որ թաղավորը առաջ ստանում էր «յարմտեաց երկրին և ի բերոյ ծառոցն պտղոց» և «այլ որ ինչ տարազք արքունի կամ տառանորդք, կամ մաքս, կամ ինչ որ ինչ մուտք յարքունիս իցին»¹¹։ Հիշատակվում են այնուհետև աղահանքերից և ամուսնություններից ստացվող տուրքերը՝ «բաժ աղտից» և «տարազ պսակաց»։

Հայկական այս տերմինները պատահում են վաղ շրջանի հայ մատենագրության նաև այլ հուշարձաններում։

Այստեղ թվարկվող հարկերը և հասույթները կարելի է բաժանել շրոսխմբի։

1) Բեբից ստացվող տուրքեր, որոնց ընդհանուր արտահայտությունն էր հայերեն լեզվով «պտուղ» բառը, որը համապատասխանում է հունարեն տեքստի («Յոթնամյանից թարգմանության») ἐκφύρου-ին։ Այդ տուրքերը գանձվում էին՝ «յարմտեաց երկրին և ի բերոյ ծառոցն պտղոց» և վերցնում էին իբրև «չերրորդաց սերմանն» և «ղհասարակաց (այսինքն՝ կեսը) այգույն և զծառոցն»։

2) Աշխատանքային պարհակներ, այսպես կոչված «աշխատանք արքունի տան համար» (φερός ἰατρουργίας), որը հայերենում արտահայտվում էր «հարկ» ընդհանուր իմաստով, իբրև հարկադրական «աշխատանք, որը տարբեր ընույթ ուներ՝ «մարդահարկ», «պարհակ» և «խաշար»։ Այս պարտադիր ձրի աշխատանքը թուգավորի և պետության օգտին տարածվում էր ինչպես

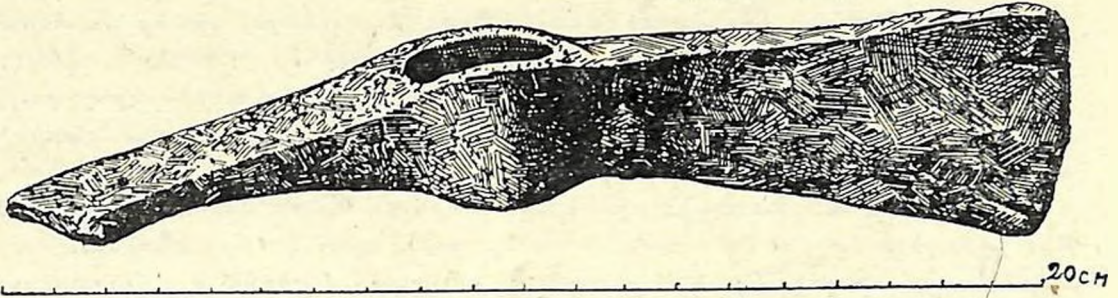
8 Նույն Լրևույթը տեսնում ենք պարթևական Իրանում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 22)։

9 Տե՛ս А. Н. Болтунова, Описание Иберии в «Географии» Страбона, ВДИ, 1947, № 4, էջ 152։

10 Տե՛ս «Մակաբայեցոց», դիրք առաջին, Ժ, 30։

11 Տե՛ս նույն տեղում, ԺԱ, 34

գյուղական համայնքների, այնպես էլ քաղաքային համայնքների վրա, սակայն այն տարբերությամբ, որ ունեոր քաղաքացու փոխարեն, որը, սովորաբար, վաշխառու էր կամ առևտրական, այդ «պատարագը»—«լիտուրգիան» տանում էր իր կողմից վարձված ընչազուրկ քաղաքացին՝ «ուամիկը» կամ գյուղացին՝ «գեղջուկը», բայց շինարարական արձանագրության մեջ գրվում էր վարձողի անունը: Այդ պետական շինարարության կարգին էին պատկանում

Երկաթե կացին. Գառնի

ամրոցների և պարիսպների կառուցումը, ճանապարհների և կամուրջների շինարարությունը, ջրանցքների անցկացումը և այլն¹²:

3) Դրամական գանձումներ (արծառ: ձուլարան): որոնք հայերենում արտահայտվում էին «բաժ» բառով: «Մակաբայեցոց» գրքում նման գանձումներից հիշատակվում են՝ «բաժ աղտից» (աղահանքերից գանձվող հարկը) և «տարաղ պսակաց» (ամուսնացողներից գանձվող հարկը):

4) Խաղր գանձումներ, որոնք արվում էին դրամով և բնատուրքով: Սրանց թվին է պատկանում «տասանորդը» (δραχμα):

Բացի «Մակաբայեցոց» գրքից առկա են նաև հրեական Թալմուդի տրվյալները, որոնք վերաբերում են մ. թ. I դարի Իրաքին, բայց նույն երևույթները պետք է որ Հայաստանում ևս գոյություն ունենային: Այստեղ նշվում է հարկերի երկու հիմնական տեսակ՝ հողահարկ *tasqâ* («տասկա») և գլխահարկ *kargâ* («բարգա»), որոնք կազմում էին հողագործի եկամտի մեկ վեցերորդից մինչև մեկ երրորդը¹³:

Հողահարկը իր սկզբնական արտահայտությամբ, իբրև բնատուրք ստացված բերքից՝ հայերենում պետք է արտահայտվեր «պտուղ» բառով. օրինակ՝ «պտուղք ի ժողովրդենէ», սակայն գոյություն ունեն նույն իմաստն ունեցող «հաս» բառը: Վերջինս նշանակել է այն հողային հարկը, որ հարկատու ազգաբնակչությունը մուծում էր պետության-արքունիքին¹⁴, անկախ նրանից, թե դրանք բերքով էին, դրամով, թե խառը՝ և՛ նատուրալ, և՛ դրամական: «Հաս»-ը, այդպիսով, համապատասխանում էր հելլենիստական աշխարհի *επιφοριον*-ին,

¹² Տե՛ս Կ. Բ. Դրօքեր, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 205—209:

¹³ Տե՛ս Ե. Ա. Солодыхо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—IV вв. н. э., «Ученые записки ЛГУ», № 78, серия историч. наук. вып. 9, 1941, էջ 54:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 131—132:

բայց քանի որ «հասը» սովորաբար դանձվում էր բերքից, կոչվում էր «պտուղ»։ Այդպիսով՝ և՛ «հասը», և՛ «պտուղը» համապատասխանում են հրեական աղբյուրների *tasqa* -ին¹⁵։ Ինչպես հաղորդում է Թալմուդը, ըստ մ. թ. առաջին դարերի պարսկական օրենքների՝ «ով որ տալիս է հողահարկ (*tasqa*), նա օգտավոր է հողից»¹⁶։

Հրեական Թալմուդի *kargâ*-ն համապատասխանում է հայերեն «հարկ» և իրանական «խարազ» (որից վրացերեն՝ «խարկի» և արաբերեն՝ «խարաջ») բառին։ «Հարկ» բառը բառացի նշանակում է «հնազանդեցնել, ծառայության բերել»¹⁷։ սկզբնական շրջանում պիտի նշանակեր աշխատանքային պարհակություն և համապատասխան պիտի լիներ «պարհակ» բառին։ Եթե «հարկը» դրվում էր մարդու վրա (այսինքն՝ նա տանում էր ձրի ֆիզիկական աշխատանք), այս դեպքում այդ պարտավորությունը արտահայտվում էր «մարդահարկ» բառով, եթե իր փոխարեն գյուղացին տալիս էր աշխատանքի իր անասունը, այդ դեպքում այն կոչվում էր «հարկ գրաստում»։ Գոյություն են ունեցել նաև «հարկ հասի» և «հարկ մաքսի» պարտավորությունները, որոնց իսկական իմաստը դժվար է պարզել։

Անշուշտ, մեր տեղեկությունները գյուղական համայնքների կողմից վճարվող հարկերի ու կատարվող պարհակների մասին դեռևս նշանակալից չափով պայմանական բնույթ են կրում և կարոտ են նոր, հայ իրականությունը անմիջականորեն արտացոլող տվյալների, որոնք առայժմ պակասում են։

Մասնատիրական տնտեսությունները։ Գյուղական համայնքների կողքին շարունակում էին գոյություն ունենալ մասնատիրական տնտեսությունները՝ ազարակները կամ դաստակերտները¹⁸։

Դաստակերտի մասին, իբրև մասնատիրական խոշոր տնտեսության, տեղեկություններ են պահպանվել երրայրերեն գրականության մեջ, հատկապես «Բաբելոնյան Թալմուդում»։ Այստեղից իմանում ենք մ. թ. III դարում գոյություն ունեցող *dasqartâ*-ների մասին, որ խոշոր կալվածներ էին՝ մեծ հողային տարածություններով և վաճառվում էին նրանց ընդգրկած հողերը մշակող ստրուկների հետ միասին։ Նման *dasqartâ d'avde*, այսինքն՝ դաստակերտ ստրուկներով, հատկապես շատ էին Միջագետքում և Ասորիքում¹⁹։ Պահպանվել է VI դարում կողքիֆիկացված, Սասանյան իրանում գործող օրենքների պահլավերեն ղառաստանագիրքը՝ «Մատհան հաղար դատաստանի» (*Matikan e hazar datastan*)։ Ըստ այս բնագրի, մ. թ. առաջին դարերում իրանում գոյություն են ունեցել երկու կարգի ստրուկներ՝ *bandak* և *anšahrik*։

Առաջինը «ստրուկ» նշանակող ընդհանուր բառ է, իսկ երկրորդը հոմանիշ է հայերեն «անաշխարհիկ»-ին և նշանակում է «օտարածին»։ Սրանք, ըստ և-

15 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении..., էջ 49։

16 Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии, էջ 54։

17 Տե՛ս Ն. Ադանց, Հայ հին շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948, էջ 184։

18 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, նույն տեղում։

19 Տե՛ս Ю. А. Солодухо, Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, СВ, II, 1941, էջ 39։

րևույթին, այն ռազմագերիներն էին, որոնց ստրկացնում էին և նրանց աշխատանքը օգտագործում զլխավորապես գյուղատնտեսության մեջ²⁰։ Սրանց կարող էին նվիրել, ժամանակավորապես տրամադրել այլ կալվածատիրոջ տնտեսության մեջ աշխատելու կամ կարելի էր գրավ դնել (girobkan), իսկ սրա ամբողջ աշխատանքի վճարը (vičartan) տրվում էր նրա տիրոջը²¹։

Անաշխարհիկները աշխատում էին տաճարներին պատկանող տնտեսություններում, բայց իբրև ստրուկ նրանք չէին կարող սպասարկել անմիջապես տաճարում։ Նրանց աշխատանքը առանձնապես լայն կերպով էր օգտագործվում դաստակերտներում և վաճառքի կամ նվիրատվության ժամանակ նրանք ևս փոխանցվում էին նոր տիրոջը այլ գույքի հետ միատեղ²²։

Նշված պահլավական դատաստանագրքում դաստակարտ-դաստակերտը հիշատակվում է նաև xvāstak տերմինով, որ համապատասխանում է հայերեն «խոստակ» բառին և նշանակում գույք ընդհանրապես²³։ Գույքատիրոջը նշելու համար գործ է ածվում xvāstak-dar (հայերեն՝ «խոստակդար») բառը։ Հայկական և վրացական աղբյուրներում հայերեն «խոստակը» և վրացերեն «ხვასტაკი»։ «խվաստագի» բառերը նույն իմաստն ունեն՝ գույք, հատկապես հող և անասուն, ինչպես հայերեն «խոստակդարը» նշանակում է այդ գույքի հողի, անասունի տերը²⁴։ Առանձնապես բազմաթիվ էին թագավորին պատկանող դաստակերտները, որոնք հիշատակվում են ասորական բնագրերում (dasqartā d'malka)։

Ստրկական աշխատանքը շարունակում էր գերիշխող լինել հատկապես թագավորի, ավագանու և տաճարային մասնատիրական տնտեսություններում։ Գրականությունից հայտնի է շուրջ 10 բառ, որոնք ունեն ստրուկ իմաստը և բնորոշում են նրանց ծագումը։ Իրենց ծագումով ստրուկները բաժանվում էին երկու կարգի՝ «ընդոծին» (այսինքն՝ ընտանիքում ծնված)²⁵ և «օտարածին»։ «Աղախին», որ նշանակում է կին-ստրուկ՝ ստրկուհի, վաստվում է հնագույն «աղխ» բառի հետ, որ ուրարտերեն alhi բառն է և նշանակում է «ընտանիք»։

«Օտարածին» ստրուկների կարգին էին պատկանում՝ «ստրուկ»-ը (առաջացել է սանսկրիտերեն saṅra՝ «ռազմագերի» բառից) և «արծաթագին-աղախնայք»։ Սակայն ժամանակի ընթացքում այս բոլոր կատեգորիայի ստրուկները համահարթվում են իրենց սոցիալական վիճակով, անկախ իրենց ծագումից։ Գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ստրուկները հայտնի էին ընդհանուր «մշակ» բառով, որը թերևս առաջացել է ասորա-բաբելական «մուշկինու» բառից²⁶։ Մշակները կարող էին լինել և սեղոնային, զլխավորապես այն սնանկացած համայնականներից, որոնք պարտքի դիմաց պետք է իրենք ընտանիքի

20 Տե՛ս Ա. Գ. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, էջ 14—16։

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17։

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18—19։

23 Տե՛ս Գ. Դ. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 17։

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17—18։

25 Հայերեն «ընդոծիններին» հունարենում և վրացերենում համապատասխանում են «οἰκογενής» և «ახლოს მყოფი» (սախլիս ծուլի) բառերը։

26 Տե՛ս ВДИ, 1947, № 1(19), էջ 263։

անդամներով մշակութային անկին հողատիրոջ տնտեսության մեջ: Նման համայնականներից էին նաև «վարձկանները», որոնք պիտի նույն աշխատանքները կատարեին վարձով:

Դաստակերտներում և ազարակներում աշխատող հիմնական արտադրողները ամրացվում էին հողին առանձին երդերով և գուցե բնորոշվել են «երդումարդ» բառով: Սրանք կաղմում էին ամբողջ գյուղեր՝ դաստակերտներին ու ազարակներին կից, և իրենց սոցիալական ու տնտեսական վիճակով համապատասխանում էին պարթևական Իրանի «անշահրիկներին»-անաշխարհիկներին:

2. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում երկրագործությունն արդեն անցել էր վարգացման երկար ուղի և ունեւ բարդ ու բազմազան աշխատանքային պրոցեսների մշակված սիստեմ:

Ստրկատիրական Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ գերիշխող էր վարելահողային երկրագործությունը, բայց Հայաստանի ծայրամասային շրջաններում, մանավանդ ցեղային տերիտորիաների վրա, ուր դեռևս պահպանվում էին նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների բազմաթիվ մնացուկներ, շարունակում էր տիրել մինչև վարելահողային՝ մարկեղային երկրագործությունը, իսկ այնտեղ, որտեղ խիտ անտառներ էին, կիրառվում էր անտառոտ շրջաններին հատուկ անտառահատման սիստեմը և խոպանային սիստեմը:

Երկրագործության անտառահատման սիստեմը: Հայաստանում այս սիստեմը կարող էր գոյություն ունենալ միայն հյուսիսային և հարավային ծայրամասային շրջաններում, որոնք այն ժամանակ առանձնապես հարուստ էին անտառային մասսիվներով: Մարդը վարի համար հողը մաքրում էր անտառից, իսկ հյուծումից հետո հողը թողնում էին անմշակ, որպեսզի նորից անտառ աճի: Սակայն ծառերը կտրելու ժամանակ գյուղացին անտառում թողնում էր վայրի վիճակում գոյություն ունեցող պտղատու ծառերը: Բարձրաբերձ լեռներում հողագործությունը հնարավոր էր այնպիսի պարզունակ վարելահողային գործիքով, ինչպիսին էր «երկմատնի փայտատը», որ պահպանվում էր Մասունում դեռևս X դարում²⁷: Ավելի պրիմիտիվ գործիքներ էին «թորխը» (մարկեղ) և «բարհը» (բահ), որոնք գոյություն ունեին մինչև վերջերս և գործ էին ածվում բանջարանոցներում, պարտեզներում ու այգիներում: Մարկեղ-թորխը հնագույն շրջանում հանդիսանում էր հողի մշակման ունիվերսալ գործիք: Այն տեղերում, որտեղ գերիշխող էին բրածո և անտառային հողերը, հումուսի հարուստ պարունակությամբ, հնարավոր էր հողը մշակել պրիմիտիվ փայտե գործիքներով, ինչպիսին էր «կեռը»:

²⁷ Տե՛ս С. Т. Еремян, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении (տե՛ս «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հատ. 1, Երևան, 1964, էջ 16—17):

Այդպիսի պրիմիտիվ գործիքներով, և այն էլ ձեռքով, ստիպված էին լինում երեսանց վարել և ցանել հիմնականում այնպիսի անպահանջկոտ բույս, ինչպիսին կորեկն է, «զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն»²⁸:

Թովմա Արծրունու մոտ պահպանված սասունցիների ներքին կյանքի մասին տեղեկություն մեջ ասված է. «Եվ ղնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատուլք սերմանեալ»²⁹: Այս հատվածից իմանում ենք, որ սասունցիների կորեկի ցանքերը դրնվում էին անտառի եզրին և պուրակների միջև, որը վկայում է անտառահատման մասին, երբ անտառային մասսիվում հողի մի մասը մաքրվում է ծառերից ցանքի համար: Այդպիսի մաքրված հողակտորը սասունցիները վարում էին երկժանի քլունգի՝ «փայտատ հրմատնի»-ի օգնությամբ և դրա օգնությամբ էլ ջրում էին ոտքերով, ինչպես ասում է պատմաբանը, որը պետք է հասկանալ այսպես՝ հողը երկժանի քլունգով-մարկեղով փորելիս միաժամանակ առաջացնում էին ակոսներ, որոնց միջով հոսում էր ոռոգման համար բաց թողնվող ջուրը: Անշուշտ, սրանից շատ տարբեր չի եղել հողի մշակումը նաև մ. թ. առաջին դարերում:

«Երկմատնի փայտատի» հետագա էվոլյուցիան հասցրեց «երկժանի մարկեղին», այսինքն՝ «երկժանի արորին», որը հայտնի էր նաև Ռուսիայում: Հետագայում երկժանի արորը հանգեցրեց միաժանի արորի, որի նախնական ձևը բրիչի (քլունգի) նմանություն ուներ: Վարի այդպիսի պարզունակ գործիքը վրաստանում գոյություն ուներ մինչև վերջերս լեռնային որոշ վայրերում: Սա ունի միայն քլունգաձև փայտի ձող, վրան փոքրիկ խոփիկ հագցված: Այդ գործիքը քաշում են մի զույգ եղներ. դա արորի հնագույն ձևն է³⁰: Այն օգտագործվելիս է եղել նաև Հին Հայաստանում:

Ինչպես Սասունում, այնպես էլ Հին Հայաստանի մյուս անտառոտ շրջաններում անտառահատական երկրագործությունը շատ վաղ փոխարինված պիտի լինի անտառի խոպանային սիստեմով, երբ հողը ավելի կարճ ժամկետներում (10—15 տարի) «հանգատանում» էր, ծածկվելով նոր անտառով: Անտառից մաքրված հողակտորը կարող էր «աշխատել» 3—4 տարի³¹:

Մինչ հեղափոխության շրջանում լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային շրջաններում արորը բնականից ծոված ժառի ճյուղ էր, որի ծայրը հայերն անվանում էին «կեռ»³², և որի վրա հագցվում էր երկաթե խոփիկ, իսկ վերին ճյուղը կոթի՝ «մաճի», դեր էր կատարում: Հետագայում, «կեռ» տերմինը տարածվեց նաև սովորական արորի վրա: Ակադեմիկոս Ի. Ա. Զավախիշվիլին, քննելով այս տվյալները, գալիս է այն եզրակացության, որ «կեռը» թե՛ իր կիրառումով և թե՛ կառուցվածքով համապատասխանում է վրացական

²⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, դպրութիւն երկրորդ, զւ. է, ՍՊԲ, 1887, էջ 121:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս օգ. Ջագան Սեջիլ ու, Տախարսեղոս ցոնոմիոյրի օստորո, Թոմ I, տօմոսի, 1930, էջ 196—197:

³¹ Տե՛ս Շ. Երեյան, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении, էջ 23:

³² Տե՛ս օգ. Ջագան Սեջիլ ու, Տախարսեղոս ցոնոմիոյրի օստորո, Թոմ I, էջ 241:

«կավ»-ին: Ըստ Ստրաբոնի, աղվանական արորը երկաթի խոփիկ շուներ և կազմված էր ամբողջական փայտից՝ նման հեսիոդյան ἀροτρον αὐτοξόλον-ին³³: Դա առավել պարզունակ գութան էր. այն ուներ միայն բռնակ և երկար շորսու, որի վրա լուծ էր ամրացվում զույգ եղջերի համար: Ի. Ա. Զավախիշ-վիլին դրան համապատասխան գործիքներ է համարում վրացական «կավի»-ն և նրան մոտ կանգնած «օբոբա»-ն ու «աշաշա»-ն³⁴:

Մեկագործության և արհեստի կենտրոնական նահանգներում՝ «Միջնաշխարհում», ամենուրեք հացահատիկի մշակութային տարածումից հետո գերիշխող ձև է դառնում երկրագործության հարուսային սիստեմը: Վերջինիս էությունն այն է, որ մշակվող հողը մի քանի տարվա ընթացքում պարբերաբար թողնվում է առանց վարելու՝ բերրիությունը վերականգնելու համար: Որոշ դեպքերում «հանգստացող» արտում ցանում էին որևէ միամյա խոտ, օրինակ՝ առվույտ, որը հավաքում էին որպես անասնակեր:

Այս սիստեմի գերիշխանության պայմաններում անհրաժեշտ է ունենալ պինդ հողը («կորդ») հերկող վարի գործիք՝ արոր և գութան: Ընտանի կենդանիների ընտելացման հեռավոր ժամանակաշրջանից սկսած, երբ քաշող ուժ է դառնում եղջր, վար ու ցանքի մեջ սովորական է դառնում աշխատավոր գյուղացին՝ «մաճկալը», որը արորի կամ գութանի մաճը կարող էր այնպես վարել, որ հնարավոր լինի կորդ հողում սրբան կարելի է խոր ակոս փորել: Այս պայմաններում «փայտատ երկմատնին», որով կարող էին նաև կանայք վարել³⁵, իր դարգացման ընթացքում ստանում է երկթանի, ապա միաթանի արորի ձև: «Արար» («արոր», արոր) բառը հայերենում շատ հնուց է դալիս և կապ ունի հունարեն ἀροτρα բառի հետ, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում արորով վարող օրավար հողի միավոր է նշանակում և համապատասխանում է հայերեն «հող երգոյ»-ին³⁶: Ուշ շրջանում է հանդես գալիս «գութան» բառը³⁷, որ կապվում է երկաթի արորի հետ:

Հայկական «արար»-ը (և վրացական «օբոբա»-ն) փայտե արորի վրա հագցված երկաթե խոփով, նոր դարաշրջան է բացում Հայաստանի տնտեսական կյանքի դարգացման պատմության թեջ:

Մեկագործական պաշտամունքը: Թե որքան մեծ դեր է խաղում ժողովրդի կյանքում երկրագործությունը, այդ երևում է հայոց լեզվի հնուց եկող բառապաշարից և մասնավորապես պաշտամունքից: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում խիստ զարգացած էր երկրագործական պաշտամունքը, որ ստացել էր սինկրետիկ բնույթ և միաձուլվել էր հելլենական, ապա հելլենիստական աշխարհի պանթեոնին: Ժողովուրդն առանձնապես պաշտում էր Արա Գեղեցիկին՝ բերրիության և բնության վարժոնքի աստծուն, որը միաձուլվում է Տիր, ապա Միհր աստծու պաշտամունքների հետ: Ժողովուրդը, հատկապես վասպուրականում, մինչև վերջերս ուներ «Տիր դնել» արտահայտությունը, որ նշանակում

33 *Strabo*, XI, 4—3:

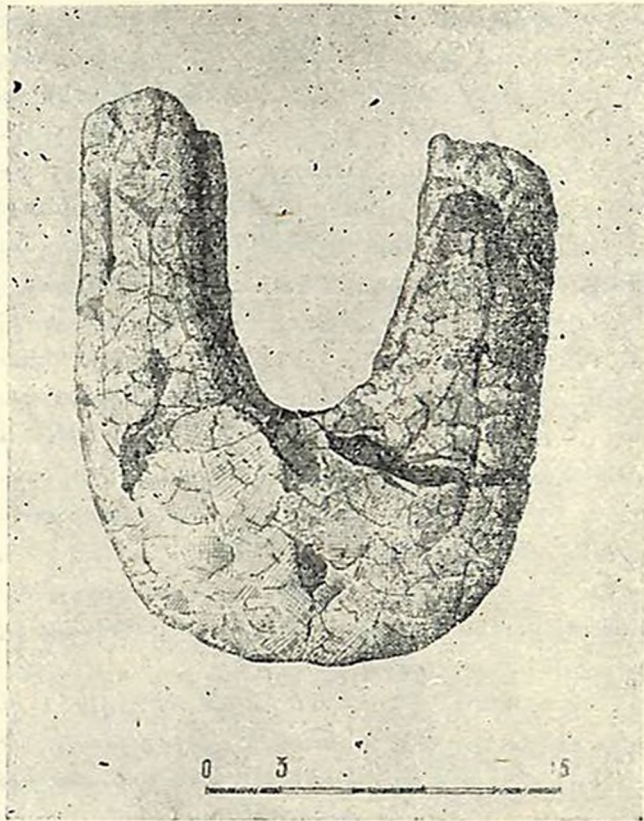
34 *Տե՛ս* օր. Ջ Վ Յ Ն Ո Մ Յ Ո Ւ Օ, Տաճարտեղաբանական և արհեստագիտական օրհանգրվան, Երևան, 1977—1979, 203:

35 Այս երկուսի վերաբերյալ է վրացերեն «գութնիս դեղա» բառը, որ բառացի նշանակում է «գութանի մայր» և գործ է ածվում «մաճկալի» իմաստով:

36 *Տե՛ս* *Agathangelus*, Herausgegeben von Paul de Lagarde, էջ 76:

37 *Տե՛ս* Հր. Անադյան, Հայերեն արամեական բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944:

է ցորենի հատիկը ցանել գետնում: Տիր աստծու անունից է առաջ եկել հացահատիկի մի տեսակը, որ կոչվում է «սիր» կամ «դիր»³⁸: Արա Գեղեցիկ—Տիր—Սիհրից հետո ժողովուրդն առանձնապես պաշտում էր «Ոսկեմայր» Անահիտին՝ բնության արտադրող ուժերի աստվածուհուն: Նա նույնացված էր Արտեմիսի, ապա Դեմետրե աստվածուհու հետ: Այս տեսակետից պատահական չէ այն, որ Վաղարշապատի (այժմ՝ Էջմիածին) քաղաքամերձ հողերի I—II դարերի շերտերի պեղումների ժամանակ գտնվել է գեմմա, որի վրա պատկերված է Դեմետրե աստվածուհին, հասկը ձեռքին³⁹: Հավանաբար, գոյություն է ունեցել նաև խաղողի վազի պաշտամունք. այդ են վկայում նրա մնացուկները քրիստոնեական տոնակատարություններում և հնուց եկող քանդակներում:

Երկաթե խոփ. Արմավիր

Հյուսիսային Կովկասում գտնված հայոց Բակուր Գ Արշակունի թագավորի (161—163) հայտնի գավաթի վրա պատկերված են Սիլենի նման զգեստավորված դերասան, ինքը՝ Դիոնիսոսը և դիոնիսիաների հետ կապված ատրիբուտները, որ պետք է կապ ունենա մեկ հետաքրքրող հարցի հետ⁴⁰:

³⁸ Տե՛ս Բ. Եժոյն, Земледельческая культура в Армении (автореферат докторской диссертации), Тбилиси, 1963, էջ 78:

³⁹ Տե՛ս Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 58, նկ. 16 (էջ 61):

⁴⁰ Տե՛ս Բ. Լյուն, Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станции Тульской и Даховской, близ Майкопа, ВДИ, 1939, № 3 (8), էջ 220—223:

3. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Մ. Ք. I—II ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Միջազգային առևտրի աշխուժացումը մ. թ. I—II դարերում և Հայաստանը: Հռոմեական կայսրության արտաքին առևտրի ծաղկումը Արևելքի հետ իրավամբ թվագրվում է մ. թ. I և II դարերով: Անշուշտ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց միջազգային ապրանքափոխանակության համար այն երկարատև խաղաղությունը, որ հաստատվեց Հռոմեական կայսրության և Պարթևստանի միջև, Ներոնի (54—68) և Փլավիոսների դինաստիայի (69—96) թագավորության ժամանակաշրջանում, երբ Հռոմը իր գերիշխանությանը ենթարկեց Բոսպորի թագավորությունը և կուկասյան ծովափնյա շրջանները: Հռոմեացիները տեր ու տիրական դառնալով Աև ծովի ափերին, իրենց հսկողության տակ առան տարանցիկ այն մայրուղին, որը Տանայիսից և Կողքիսի նավահանգիստներից ու ցամաքով՝ ռալմավիրական կամ ծովափնյա ճանապարհներով, Վրաց աշխարհից անցնում էր Հայաստան ու Մարաստան և այնտեղից դեպի Բաբելոն ու Պարսից ծոցը, որտեղից նավագնացություն կար դեպի Ցելլոնի և Հնդկաստանի նավահանգիստները⁴¹:

Սրանով էր մեծ չափով պայմանավորված ավերակներից վերածնված Արտաշատի աննախընթաց տնտեսական և մշակութային վերելքը այդ ժամանակաշրջանում: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Պոնտական Կոմանա քաղաքի բարգավաճումը կապված էր Հայաստանից բերվող ապրանքների առևտրի հետ⁴²: Հակոբ Մանանդյանը ճիշտ է ելլրակացնում, որ մ. թ. I դարի սկզբին Արտաշատից դեպի Աև ծով տանող ճանապարհն Սատալայի և Կոմանայի միջով անցնում էր դեպի Ամիսոս և Սինոպ նավահանգիստները, հետագայում նաև Տրապիզոնը⁴³: Հ. Մանանդյանն ուսումնասիրելով այս հարցերը, եզրակացնում է, որ «Հռոմեա-պարթևական էպոխան հանդիսանում է ոչ միայն միջերկրածովյան առևտրի աճման ժամանակաշրջան, այլև սեծովյան-միջինասիական առևտրի, որ տեղի է ունեցել Մծրինի և Արտաշատի վրայով»⁴⁴:

Հռոմը Արևելքում հետապնդում էր ոչ միայն կայսրության սահմանները ապահովելու խնդիրը, այլև անմիջական, պարթևների պետությունը շրջանցող առևտրական կապեր ստեղծելու միջինասիական քաղաքների հետ, որտեղ իրենց ապրանքներով գալիս էին շինական առևտրականները: Հռոմը Վրկանից թագավորության միջոցով կապ էր պահպանում Սոգդիանայի հետ, իսկ վերջինս անմիջապես շփվում էր «Սերիկայի», այսինքն՝ Չինաստանի («Ճենաց աշխարհի») հետ: Եվ այս դեպքում էլ Հայաստանը իր Արտաշատ մայրաքաղաքով նորից ընկնում էր միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոնը, որովհետև Միջին Ասիայից և Մերձկասպյան ծովափից եկող մայրուղին նորից անցնում էր Հայաստանով, նրա ամբողջ երկարությամբ՝ արևելքից դեպի արևմուտք:

41 Տե՛ս Յ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 101:

42 Տե՛ս Strabo, XII, 3, 36:

43 Յ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 112:

44 Նույն տեղում:

Միջերկրածովյան ավազանի երկրների առևտրական կապերը Արևելքի հետ մ. թ. առաջին երկու դարերում շատ ավելի ծավալուն էին, քան Պտղոմեոսյանների և Սելևկյանների թագավորությունների ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. III—II դարեր)։ Մասնավորապես խիստ զարգացել էր ծովային առևտուրը Հնդկաստանի հետ՝ Կարմիր ծովի վրայով, միջանկյալ օղակ ունենալով Ցեյլոն կղզին։

Սակայն, այնուամենայնիվ, ցամաքային առևտուրը ավելի զարգացած էր ու գերազասվում էր ծովահենների պատճառով։ Ուստի Ցեյլոնի շուկաներում գերիշխող էին Հնդկաստանի ցամաքով եկող Պարթևաստանի առևտրականները։ Սրանք Ցեյլոնի, Հնդկաստանի, Չինաստանի ու Հնդկաչինի առևտրականներից ստացվող ապրանքները ցամաքային ճանապարհներով՝ էկբատանայի վրայով, մի կողմից տանում էին դեպի Ատրապատականի Գանձակ «շահաստանը» և Մեծ Հայքի Արտաշատ մայրաքաղաքը, իսկ մյուս կողմից, նույն էկբատանայից տանում էին դեպի Միջագետք՝ Մծքին և Կալլինիկում (Նիկեփորիոն կամ Ռակկա) Եփրատի վրա։ I և II դարերում այնքան է աշխուժանում միջազգային առևտուրը Հռոմեական կայսրության և Պարթևաստանի միջև, որ առաջ է բերում անհրաժեշտություն՝ միմյանց հետ համաձայնեցնելու շափերի, կշիռների և դրամների արժեքները⁴⁵։ Բնորոշ է, որ Հռոմեական կայսրությունը Կապադովկիայի և Պոնտոսի համար հատում էր արծաթի դրամներ, որոնք իրենց կշռով հավասար էին պարթև Արշակունիների դրամներին⁴⁶։

Մեծ Հայքի թագավորությունը, որը գտնվում էր այս երկու մեծ աշխարհակալությունների միջև, մեծապես շահում էր միջազգային առևտրի այս նոր աշխուժացումից⁴⁷։ Սրանով է բացատրվում տնտեսական և մշակութային բուռն վերելքը I և II դարերում Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Պոնտոսում։ Այդ ժամանակաշրջանում է, որ մեկը մյուսի ետևից բարձրանում են Նիկոպոլիսը, Նեոկեսարիան, Սեբաստիան, Վաղարշապատը և Մծուրքը։ Նոր քաղաքների հետ միասին ավելի են բարգավաճում հները՝ Արտաշատը, Երվանդաշատը, Զարեհավանը (Ծաղկոտն դավառում), Նախճավանը, Զարիշատը (Աղիովիտ

45 Հայաստանում ևս գործածվում էին հելլենիստական աշխարհին հայտնի շափերն ու կշիռները և դրամական միավորները։ Սրանցից համարյա բոլորը հիշատակվում են V և VII դարերի հայկական աղբյուրներում, հատկապես Անանիա Շիրակացու մոտ (610—685)։ Մերձավոր Արևելքում, ներառյալ Հայաստանը, հիմնական կշիռն է եղել «Քսեստ հելլենական»-ը, որի մեկ միավորը հավասար էր այժմյան 408 գրամին։ Այս կշռի կեսը կոչվում էր «կոտիդ» և հավասար էր 204 գրամի (տե՛ս Ն. Մանանդյան, Կշիռները և շափերը հնագույն հայկական աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 60—61; նաև՝ Մ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 177—180)։ Հացահատիկների կշռաչափերը միասնականացված էին ամբողջ հելլենիստական աշխարհում։ Հայաստանում ևս հացահատիկների հիմնական կշռաչափն էր «արտալա»-ն կամ «մոդը», ավելի ճիշտ՝ հելլենիստական հռոմեական մոդը, որը պարունակում էր 9 կիլոգրամ 792 գրամ հացահատիկ։ Այս մոդը Իրանում կոչվում էր «գրիվ» և այս անունով հայտնի էր նաև Հայաստանում։ Մյուս տարածված կշռաչափն էր՝ «կայթը», որը ճշտիվ հավասար էր երկու մոդգրիվի (19584:9792=2) (տե՛ս նույն տեղում, էջ 181—188)։

46 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106։

47 Տե՛ս նույն տեղում։

գավառում), Տիգրանակերտը՝ Աղձնիքում, Արշամաշատը՝ Ծոփքում, Վանը և Արզնը:

Մ. Թ. I—II դարերում պիտի կազմված լինի IV դարում ընդօրինակված հռոմեական մղոնաշափը՝ Tabula Peutingeriana⁴⁸: Այս քարտեզի վրա նշված է այն մայրուղին, որը Չինաստանից և Պարսկաստանից գալիս էր Արտաշատ և այնտեղից անցնում Փոքր Ասիա և Հռոմ: Չինաստանից եկող «մետաքսի ճանապարհը» Միջին Ասիայից անցնում էր Իրանի հյուսիսային կենտրոններով, ինչպիսիք էին՝ Նիսան, Ասաակ սրբավայրը, Հեկատոմպոլիսը, «Կասպից դոները», Ապարշահը (Նյուշապուհ), էկբատանան, Գանձակը և «Հրատն Մեծ»՝ Գայշավան սրբավայրը և այնտեղից Արաքսի հովիտը՝ Ջուղայի գետանցքով դեպի Նախճավան և Արտաշատ մայրաքաղաքը: էկբատանա էին գալիս նաև Հնդկաստանից ու Արաքոզիայի Ալեքսանդրիայից (այժմ Ղանդահար) եկող մայրուղիները:

Մայրուղին Արտաշատի վրայով ունեի այն առավելությունը, որ ճանապարհը անցնում էր Հայկական լեռնաշխարհով, որը լինելով բարձր լեռնային սարահարթ, ամառը մեղմ կլիմա ունի, իսկ խաղաղ երկրագործ ազգաբնակչությունը անվտանգ էր դարձնում երկրագործական օաղջաններով անցնող ուղիների քարավանների ճանապարհը: Ինչպես ճիշտ նշում է Հ. Մանանդյանը, միջին ասիական ցամաքային առևտրի հիմնական և ամենակարճ մայրուղին գնում էր դեպի արևմուտք, ոչ թե հարավային առևտրական կենտրոն Սելևկիա քաղաքով, այլ էկբատանայով⁴⁹: էկբատանայից առևտրական քարավանները ուղևորվում էին Արտաշատ կամ կարճ ճանապարհով՝ Հուլիանի վրայով, դեպի Մծբին:

Միջազգային ապրանքափոխանակության երեք կենտրոն Առաջավոր Ասիայում: Փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Տիգրան Բ Մեծը ձգտում էր իր պիտույթյան հարավային սահմաններում ընդգրկել Պարթևական թագավորության հիմնական առևտրական մայրուղին, որը Նիլոսի գետանցներով՝ Զեդաշից և Կալլինիկոմից սկսելով, շարունակվում էր դեպի Արևելք՝ Իրանի խորքերը և հասնում մինչև Հնդկաստան: Այս ճանապարհի մանրամասն եկարագրությունը թողել է Իսիդոր Խարաքսացին⁵⁰: Տիգրան Բ-ը իր ձեռքը սկսեցրեց այս ճանապարհի հիմնական օղակները մինչև էկբատանա⁵¹: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց Զեդաշի և Կալլինիկոմի գետանցների վրա, և այս գործում մեծ օժանդակություն ցույց տվեցին այս կողմերը բնակվող արաբական ցեղերը, որոնց և հանձնում է առևտուր կատարելու մենաշնորհը: Հատկապես հիշատակվում են Կալլինիկոմ (Ռակկա) առևտրական քաղաքի շուրջը՝ բնակվող «վրանաբնակ արաբները», որոնք Տիգրան Մեծից արտոնություն

⁴⁸ Տե՛ս Կ. Miller, Die Peutingersche Tafel, Stuttgart, 1962:

⁴⁹ Տե՛ս Մ. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 102:

⁵⁰ Տե՛ս Isidori Characeni Manstones Parthicae, „Geographi graeci minores“, I, 1965, էջ 244—254:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, § 11, էջ 251—252: Տե՛ս և С. Т. Еремьян, Армения, армянское купечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX в. (Доклады V между. конгресса экономич. истории), М., 1970, էջ 4—5:

էին ստացել՝ առևտրական փոխանակութիւնն վատարելու արևմտքի առևտրականների հետ: Արդեն այս ժամանակաշրջանից պետք է բարձրանար Արտաշատ, Մծբին և Կալլինիկոս քաղաքների դերը, իբրև կենտրոնների, որտեղ կատարվում էր ապրանքափոխանակութիւնը Արևմտքի և Արևելքի առևտրականների միջև: Հետագայում նշված երեք քաղաքների դերը միջազգային ապրանքափոխանակության մեջ էլ ավելի աճեց:

Հարցի ուսումնասիրութիւնը բերում է այն համոզման, որ Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) կողմէսում արտացոլված 408/9 թվականի կայսերական էդիկտում⁵² հիշատակվող համաձայնութիւնը միջազգային ապրանքափոխանակութիւն կատարելու կետի մասին, տեղի է ունեցել ոչ թե 387 կամ 363 թվականներին, ինչպես կարծում են ուսումնասիրողները, այլ ավելի վաղ շրջանում, դեռևս մ. թ. II դարում: Ըստ այդ էդիկտի, կայսրութեան և Պարսկաստանի միջև գոյութիւն է ունեցել հատուկ համաձայնագիր, ըստ որի միջազգային առևտրական փոխանակութիւնը պետք է կատարվեր նախօրոք նախատեսված երեք կետերում՝ պարսկական պետութեան տերիտորիայում՝ Մծբինում, կայսրութեան սահմաններում՝ Կալլինիկոսում (այժմ՝ Ռակկա Եփրատի վրա) և հայկական հողի վրա՝ Արտաշատում⁵³: Նման մի համաձայնագիր՝ միջազգային առևտուրը հիշյալ երեք կենտրոններում կատարելու վերաբերյալ, պիտի կրն՝ ված լինի արդեն 166 թվականից անմիջապես հետո, երբ Հռոմեական կայսրութեանն անցավ Միջագետքի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Օսրոյենի (Եդեսիայի) փոքրիկ թագավորութիւնը, Մծբինը մնաց Միջագետքի պարթևական մասում, իսկ Արտաշատը մնաց իբրև Մեծ Հայքի թագավորութեան քաղաքական կենտրոն⁵⁴:

Հայաստանի ներդրումը միջազգային առևտրում: Հնդկաստանից Հայաստան և արևմտյան երկրներ հատկապես ներմուծվում էին հետևյալ հիմնական ապրանքները. բրինձ (որիզ), բամբակի գործվածքներ, բամբակ, համեմունք՝ պղպեղ, դարչին, թանկագին քարեր և գոհարեղեն՝ մարգարիտ, զանազան հոտավելիքներ և խնկեղեն, փղոսկր, սև փայտ, ներկող նյութեր:

Զինաստանից բերում էին գլխավորապես մետաքս և մետաքս գործվածքներ: Այս ապրանքների փոխարեն կայսրութիւնը արևելյան երկրներ էր արտահանում կապար, պղինձ, անագ, ոսկեկար և ոսկեթել գործվածքներ, որ արտադրում էին եգիպտական և ասորական արհեստագործները և Հայաստանի քաղաքների «գործոց տները»: Հին աշխարհում մեծ հռչակ էին վայելում Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայի ապակե անոթները և ապակե ապրանքները՝ Ասո-

⁵² *Sto Cod. Justin.*, IV, 63, 4, 6:

⁵³ Կայսրութեան կողմից նշանակվել են հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվել են *comites commerciorum* (տես *K. Güterbock*, *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians*, Berlin, 1906, էջ 74—75; նաև *Я. А. Манандян*, *О торговле и городах Армении...*, էջ 108): Նշված երեք քաղաքներում գտնվում էին հատուկ մաքսատներ, որտեղ վերցնում էին մաքսեր արտահանվող ապրանքներից, ուստի այս տեղերը, ըստ Մանանդյանի կարծիքի, անվանվում էին *dekateuteria* (տես *Ch. Diehl*, *Justinian et la civilisation byzantine*, էջ 536; նաև *K. Güterbock*, *Byzanz und Persien...*, էջ 78):

⁵⁴ *Sto T. Mommsen*, *История Рима*, т. V, էջ 368; նաև *Г. А. Халатьянц*, *Очерк истории древней Армении*, էջ 313:

րիքից և այլն⁵⁵։ Սակայն, այդ արտահանումը ղգալի շափով ետ էր մնում ներմուծումից, ուստի կայսրությունը հարկադրված էր հնչուն դրամով վճարել⁵⁶։

Սխալ կլիներ կարծել, որ Հայաստանը միայն միջազգային տարանցիկ առևտրի կամրջի դեր էր կատարում։ Երկիրը ինքը հարուստ էր իր սեփական արտադրությունով և միջազգային առևտրին ղուզընթաց զարգանում էր Հայաստանի արտաքին առևտուրը, որի մեջ ներգրավվել էին քաղաքները, և սրանով էր պայմանավորված նշանակալից շափով նրանց ծաղկումն ու բարգավաճումը։

Հայաստանի բազմազան հանքերի մշակման և փայտի, կաշվի ու բրդի հարուստ բազայի վրա ղարգանում էր նաև արհեստագործությունը։ Այս ժամանակաշրջանում ավելի էր ղարգացել լեռնագործությունը. մշակվում էին սլզնձի, երկաթի, կասպարի, արծաթի և ոսկու հարուստ ու բազմաթիվ հանքերը։ Այս հումքի բազայի վրա Հայաստանի շատ ղավառներում ղարգացած էր մետաղագործությունը։ Զարգացած էր նաև հյուսնությունը, բրուտագործությունը, որոնք վաղուց քաժանվել էին երկրագործությունից։

Հիլենիստական ժամանակաշրջանում Հայաստանի արհեստագործության մեջ հիշվում է մոտ հիսուն առանձին մասնագիտություն⁵⁷։ Երկրում արտադրված այդ ապրանքների մի մասը առևտրի և փոխանակության միջոցով արտահանվում էր և հարևան ու հեռավոր երկրներ։ Հատկապես հիշատակվում է Հայաստանի դինին, որը արտահանվում էր ղլխավորապես Միջագետքի քաղաքները։ Հայաստանից արտահանվում էր նաև հացահատիկ, «որդան կարմիր» ներկը, կաշի, բուրդ, ձիեր ու ջորիներ։ Արտահանվում էր նաև վանա լձի աղ դրած ձուկը՝ տառեխը։ Առեստ ավանումն էր ղտնվում «ձկնատեանք արքունի»՝ տառեխ ձկան որսի հիմնական կենտրոնը։

Անհրաժեշտ է նշել, որ անաիկ հեղինակները Հայաստանից արտահանվող ապրանքների մասին խոսելիս հիշատակում են միայն այն հաղվագյուտ արտադրանքները, որոնք այլ տեղերում գոյություն չունեին, իսկ սովորականները չեն հիշատակվում։ Պլինիոսը, օրինակ, հիշատակում է adamantis բույսը, որին առյուծը մոտենալով ընկնում է, և բժշկագիտական բույս laser-ը, կամ erobitis ներկը, որը օգտագործում են նկարիչները։ Սպա հիշատակում է Հայաստանից արտահանվող armenium քարը, որը ներկում էր ինչպես chryso-coila-ն, պաղլեղը — alumen և որոշ քարեր։

Հայաստանի բաղաձների ներհին կյանք մ. ք. I և II դարերում։ Մ. Թ. I և II դարերի Հայաստանի քաղաքները շարունակում էին պահպանել իրենց բնույթը իբրև քաղաքային համայնքներ, որոնք ունեին ներքին ինքնավարություն, սակայն ենթարկվում էին թագավորի կողմից նշանակվող պաշտոնյային՝ «շահապին» կամ վերակացուին։ Հայաստանի քաղաքներում ղանգվածաբար ապրում էր հույն, ասորի և հրեա, մասամբ էլ իրանական (պարթև, պարսիկ) աղգաբնակղությունը, որը բնակվում էր առանձին թաղամասերով՝

55 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 99, 103։

56 Տե՛ս Plin., NH, XII, 41։

57 Տե՛ս С. Т. Еремян. Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ 1953, № 3.

«ավաններով»: Հրեական Թալմուդի տվյալներից՝ կարելի է հղրակացնել, որ հրեական համայնքը կազմում էր առանձին թաղամաս — «գաղութ» (galuta), որի գլուխ կանգնած էր «ռեսը» — *rës galuta*⁵⁸: Այս թաղամասերը միևնույն ժամանակ կրոնական համայնքներ էին, քանի որ յուրաքանչյուր էթնիկական միավորը տարբերվում էր մյուսից նաև իր պաշտամունքով: Քաղաքների ազգաբնակչության վերնախավը՝ ռազմա-ստրկատիրական ավագանին և քրմությունը, կազմում էին հայերը: Սրանք իրենց կենցաղով և նիստ ու կացով քիչ էին տարբերվում հելլենականացած այլազգի ազգաբնակչությունից, չնայած ավելի թույլ էին ներգրավված միջազգային առևտրական փոխանակության մեջ: Այդ դերը կատարում էին հույն և ասորի տարրերը, որոնք կապված էին հայկական արքունիքի հետ իբրև «թագավորական առևտրականներ»:

Հայկական քաղաքի ազգաբնակչության ստորին խավերը՝ «ռամիկները» ևս գերազանցապես հայերից էին, որոնք մեծ մասամբ գյուղատնտեսական աշխատանքով էին զբաղված, իսկ քաղաքացիներին պատկանող «գործոց տներում» գերազանցապես աշխատում էին ստրուկները⁵⁹:

Ապակյա սրվակներ. Գառնի

«Գործոց տներում» արտադրվում էին առաջին հերթին զենքեր, զրահներ և ռազմական գործի հետ առնչվող բոլոր տեսակի իրեր: Մեծ մասամբ արքունիքի և ստրկատիրական ավագանու համար արտադրվում էին կենցաղային պարագաներ՝ շքեղ, ոսկեհյուս զգեստներ, կահկարասի, զահեր և պերճանքի

58 Տե՛ս Յ. Ա. Солодухо, Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—V вв. н. э. УЗЛГУ, № 78, вып. 9 (1941), էջ 50:

59 Տե՛ս Ս. Թ. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, էջ 26:

առարկաներ, այլև բարձրարվեստ գործեր՝ կավից (ամաններ, արձանիկներ), ապակուց, թանկագին մեռաղններից, ոսկրից, փայտից: Հայաստանում վազուց տարածված էին ոսկերչությունը և մանածագործությունը՝ իրենց քաղմազան և հուշակված արտադրությամբ: Բնորոշ է, որ այս ժամանակաշրջանում է հայիրեն լեզուն հարստանում «շուկայ», «խանութ» և այլ ասորական բառերով. ավելի վաղ շրջանից են հունարեն լեզվից եկող «թատրոն», «գրամ» և այլ բառերը: Այս բառերի առկայությունը վկայում է, որ ինչպես այլ երկրների հնչյունիստական քաղաքներում, Հայաստանում ևս քաղաքի հիմնական հատկանիշն էր շուկան իր խանութներով, թատրոնը և գլխավոր սրբավայրը — մեհյանը, որտեղ գտնվող աստվածության կուռքը համարվում էր քաղաքի հովանավորը: Օրինակ, Արտաշատի հովանավորն էր Անահիտ դիցուհին: Քաղաքի միջնաբերդն էր համարվում նեղ իմաստով «քաղաք», այսինքն՝ պարսպապատ բնակավայրը, իսկ նրա շուրջը ընդարձակ տարածություններ էին կաղմում նրա թաղամասերը, որոնք հայտնի էին «ալան» բառով⁶⁰: Այս ավաններում էին գտնվում քաղաքացիների «գործուց տները», որտեղ զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Անշուշտ, քաղաքներում ավելի քան թե գյուղերում, ցայտուն կերպով էր պրոստրվում սոցիալական շերտավորումը, ազգաբնակչության գույքային և իրավական անհավասարությունը, քանի որ քաղաքային վարչության մարմիններում քաղաքացիները ընտրվում էին ըստ ցենզի և իրենց քնդհանուր կարողության:

Յուրաքանչյուր «արքունի քաղաք» ուներ իր քաղաքային տերիտորիան՝ «գալառը», որը սովորաբար կրում էր քաղաքի անունը՝ Նախճավան գավառ, Մարանդ գավառ, Տոսպ գավառ⁶¹, Ջարեհավան գավառ, Ջարեանդ գավառ, Հեր գավառ և այլն: Յուրաքանչյուր այդպիսի գավառ հանդիսանում էր ավելի քաղաքի գյուղատնտեսական տերիտորիան, որտեղ քաղաքային ազգաբնակչության վերնախավն ուներ իր ազարակներն ու դաստակերտները՝ նրանց կցված հողագործ ազգաբնակչությամբ («բնակիչք ազարակին»):

Նման քաղաքները միևնույն ժամանակ մշակույթի կենտրոններ էին: Օրինակ, հայտնի է, որ II դարի 60-ական թվականներին Արտաշատում էր ապրում ասորի գրող Յամբլիբոսը, որը այնտեղ գրել է իր «Բաբելոնականք» վեպը:

4. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ I—II ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀՌՈՄԵՍԿԱՆ ՇՔԱԴՐԱՄՆԵՐ

Հայոց գահի վրա հռոմեական դրածոների դրամները: Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը Օգոստոս Օկտավիանոսի իշխանության տարիներին հիմնովին վերացրեց Հայաստանում դրամների ազգային պատկերատիպը:

Հայոց գահի վրա կայսերական Հռոմի դրածո՝ Արտավազդ Դ թագավորի (4—6) արծաթյա դրամները, ինչպես իրենց կշռային սիստեմի տվյալներով, այնպես էլ պատկերներով, միանգամայն հռոմեական են: Նրանց մի կողմին պատկերված է Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի գլուխը, դարդարված

⁶⁰ Հռոմանիշ է վրացերեն «ուրանի» բառին, որ հնում նույն իմաստն է ունեցել:

⁶¹ Վան քաղաքի հնագույն Տոսպ-Տուշպա անունից:

դափնեխապատկով. համաձայն հին հռոմեական սովորության, հաղթողներին դափնեխներով էին պսակում: Կայսեր այդ դիմաքանդակի շուրջ արձանագրված է ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ, այսինքն՝ «Աստծու կայսեր բարերարի», իսկ դրա հակառակ կողմին ներկայացվում է Արտավազդի դիմանկարը, ըստ որում առանց Արտաշեսյանների հայկական թագի, միայն վարսակալ ժապավենով, որ բնորոշ էր ժամանակի հռոմեական իշխողներին: Հայոց այդ թագավորի պատկերի շուրջ նշվում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ, այսինքն՝ «արքայի մեծի Արտավազդի» խոսքերը: Արծաթյա այս դրամի պատկերատիպը ինքնըստինքյան արտացոլում է այն կախյալ քաղաքական վիճակը, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանը Արտավազդ Դ-ի օրոք⁶²:

Մեկ տարի անց, երբ Հայաստանում թագավորական իշխանության մեջ հանդես եկավ Հրեաստանի Հերովդես Մեծի թուրք՝ Տիգրան Ե անունով (մ. թ. 6), թողարկվեցին պղնձյա դրամներ, որոնց վրա այս Տիգրանը պատկերված է գրկին հինավուրց հայկական թագով: Դրամի հակառակ կողմի պատկերատիպը ներկայացնում է երկու ձիերով լծված մարտակառք, որով թագավորը արշավում է: Ի նշան հաղթության, նա մի ձեռքին դափնեճշուղ (**) է բռնել: Այս տեսարանի շուրջը գրված է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ «արքայի մեծի Տիգրանի»⁶³:

Իրամական շրջանառությունը մ. թ. I դարի սկզբին: Արտաշեսյանների անկումից հետո, ինչպես նշվեց, հայկական դրամների թողարկումը կանգ էր առել: Սակայն այդ շկասեցրեց դրամական շրջանառության հետագա զարգացումը Հայաստանում, քանի որ Արտաշեսյանների, հատկապես Տիգրան Բ-ի դրամների օգտագործումը շէր վերացել, ճիշտ այնպես, ինչպես շէր վերացել հելլենիստական այլ իշխողների դրամների շրջանառությունը Հայաստանի ներքին ու արտաքին առևտրի մեջ: Այլ կերպ ասած, Հայաստանում արտաշեսյան դրամների շրջանառությունը ավելի երկար է տևել, քան Արտաշեսյան տոհմի թագավորությունը: Սակայն անցյալից եկող այդ դրամները, ինչպես նաև Հռոմի հանրապետական դրամները հետզհետե սպառվում էին, մինչդեռ Հռոմի կայսերական դրամների թարմ հոսանքը արագորեն լցնում էր առևտրի հայկական շուկաները:

Հռոմեական դրամային սխտեմը լայն ճանաչում էր գտել միջազգային առևտրում, ետ մղելով նախկինում ընդունված Ատտիկյան սխտեմը, շնայած վերջինս պահպանվեց Իրանում, ինչպես և Հռոմին ենթակա Կապադովկիայում,

⁶² *Stn P. Gardner*, On an Unpublished Coin of Artavasdes II, King of Armenia, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society“, New Series, Vol. XII, London, 1872, էջ 13, ադ. I, № 7: *W. Wroth*, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, ադ. XIV, № 3:

⁶³ Դրամը պահվում է Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, կշիռը՝ 6,44 գրամ պղինձ, տրամագիծը՝ 18 միլիմետր: Մինչև վերջերս բացառիկ այս դրամը համարվել է անորոշ (տե՛ս *G. Le Rider*, Monnaies grecques acquises par la cabinet des medailles en 1959, R. N. 1960, էջ 29—30), սակայն պատկերատիպը և արձանագրության իմաստը թույլ են տվել դասելու այն Արտաշեսյան դրամների շարքը, համարելով թողարկված Տիգրան Ե Հայոց արքայի օրոք (տե՛ս *P. Z. Bedukian*, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, էջ 6):

մասամբ փոքրասիական ու սիրիական վաճառաշահ քաղաքներում: Հռոմեական դրամահաշվային սիստեմով եվրոպական ու ասիական երկրներում թողարկում էին ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներ: Ոսկու գծով դրամային միավորը կոչվում էր աուրեոս (aureus nummus)՝ օրինավոր քաշով 8,19 գրամ ոսկի: Մեկ հռոմեական ֆունտ ոսկուց (327,45 գրամ) հատում էին 40 աուրեոսներ: Սակայն Հայաստանում Հռոմի կայսերական ոսկյա դրամները հազվագյուտ են: Հիմնական դրամային միավորը հռոմեական արծաթ դրամն էր, որ կոչվում էր դենար (denarius), այսինքն՝ «տասանոց»: Վաղ կայսերական շրջանի հռոմեական դենարը իր կշռային չափով կազմում էր ֆունտի 1/84 մասը, ներկայացնելով 3,90 գրամ արծաթ: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը կատարվում էր 1:11,9 հարաբերությամբ: Ներքին շուկայի մանր առևտրի համար թողարկում էին պղնձի և արույրի խառնուրդով դրամներ, որոնց միավորի քաշը սահմանված էր մեկ ունցիա (uncia), այսինքն՝ 27,30 գրամ: Այդ խոշոր պղնձյա դրամը կոչվում է սեստերցիա, իսկ նրա կեսը (13,65 գրամը) անվանվում էր դուպոնդիոս (dupondius): Արծաթի ու պղնձի փոխանակությունը որոշ տատանումներով կատարվում էր 1:45 հարաբերությամբ:

Հայաստան ներթափանցած կայսերական դրամների թարմ հոսանքը բաղկացած էր Օկտավիանոսի այն դենարներից, որոնք թողարկվել էին իրեն՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի և նրա երկու սրգեգիրներ՝ Գայոսի և Լուկիոսի, պատկերներով:

Դրանք ի հայտ են եկել էրիբունի և Գաունի ամրոցներում, Արտաշատի և Դվինի ավերակներում, Արթիկում, Կոշում, Իջևանում, էջմիածնի շրջակայքում և այլուր: Հայկական ՍՍՀ տարածության վրա պարզապես հաղիվ թե գտնվի մի շրջան, ուր այս դրամներից գտնված չլինեն: Նույնը վերաբերում է Վրաստանին և Աղվանքին: Ավելին, այդ դենարները լայն տարածում են ունեցել նաև Կինտրոնական Եվրոպայում, Մերձավոր Արևելքում ու Հնդկաստանում: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ Հռոմի վաղ կայսերական շրջանի արծաթյա այդ դրամները թողարկվել են զլխավորապես արտաքին առևտրի պահանջով: Իրենց պատկերատիպի մանրամասնություններով Հայաստանում գտնված օկտավիանոսյան հիշյալ արծաթյա դրամները հար և նման են գալլիական թողարկման դենարների հետ, որոնք վերագրվում են մ. թ. ա. 2—մ. թ. 11 թվականներին: Սակայն Անգրկովկասում դրանց առկայության մասսայական բնույթը տեղիք է տալիս ենթադրելու, որ այգպիսիները կարող էին թողարկվել նաև Մերձավոր Արևելքի քաղաքներում, և բացառված չէ, հատկապես Հայաստանում, ըստ որում ոչ միայն Օգոստոս Օկտավիանոսի կայսրության տարիներին, այլև նրա հաջորդների օրով: Հայկական շուկաները դրանք թափանցել են միջազգային առևտրի այն ուղիներով, որոնցով շրջանառության մեջ էին մտնում անցյալում հելլենիստական և Հռոմի հանրապետական դրամները: Սիրիայից ու Միջագետքից, Եփրատի ու Տիգրիսի վրայով ապրանքափոխանակությունը բերում էր նրանց Արաքսի հովիտը և այնուհետև Քուռի ավազանով մղում դեպի Վրաստան ու Աղվանք: Արծաթի պարունակության բարձր տոկոսով այդ դրամները միջազգային շուկայում համընդհանուր վստահություն էին շահել և ճանաչվում էին իբրև ամենակայուն քաշի դրամական միավորները: Պատահական չէ, որ ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Արևելքում,

դրանց ընդօրինակությամբ հանդես եկան տեղական կերտվածքի արծաթյա դրամներ:

Վոնոն Ա-ի դրամները: Հայաստանում վաղ կայսերական դրամների տարածման հետ, որ սկսվել էր դեռևս մինչև Արշակունիների թագավորութայն հաստատումը, խիստ հազվագեղարկ դիտվում է նաև պարթևական դրամների թափանցումը: Դրանցից նախ և առաջ ներկայանում են Վոնոն Ա պարթև արքայի իշխանության տարիներին թողարկված ատտիկյան կշռային շափերի արծաթյա և պղնձյա դրամային միավորները, որոնք իրենց պատկերատիպերով որոշակիորեն տարբերվում են մինչ այդ՝ Արտաշեսյանների օրոք, Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած պարթևական դրամներից և մոտենում հելլենիստական միասկետների դրամներին: Եթե մինչ այդ պարթև արքաների անձնանունները դրամների վրա չէին արձանագրվում, ապա Վոնոն Ա-ի դրամները պատկանում են պարթևական ծագում ունեցող այն հազվագյուտ դրամների շարքին, որոնց վրա արքայի պատկերի շուրջ նշված են նրա տիտղոսները և անձնանունը: Պահպանված արծաթյա շորեքդրամյանների վրա բարձրաքանդակ տեսքով դրոշմած է Վոնոնի կիսանդրին, գլուխը դարդարված արքայական ժապավենով, դեմքը մորուքավոր, վարսերը խոշոր փնջերով իջած են ուսին. իսկ շուրջը գրված է. «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΟΝΩΝΗΣ», այսինքն՝ «Արքայից-արքա Վոնոն»: Մյուս կողմում պատկերված է Հաղթանակի դիցուհին՝ կանգնած, ձեռքին պսակ, ուսին դափնեճյուղ և նրա շուրջ հունատառ արձանագրված է. «ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΕΓΕΡΓΕΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ» («Արքայից-արքա Արշակի բարեգործի արդարագատի նշանավորի հելլենասերի») և այդ բոլորի հետ նաև դրամի թողարկման տարեթիվը՝ սելևկյան տոմարով հաշված: Ուշագրավ է, որ դրամանոցների վրա արքայի դիմանկարի շուրջ նշվում է միայն «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗΣ» («Թագավոր Վոնոն»), իսկ հակառակ կողմում պատկերված հաղթանակի կերպարի մոտ՝ «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗΣ ΝΕΙΚΗΣΑΣ ΑΡΤΑΒΑΝΟΥ» այսինքն՝ «Թագավոր Վոնոն, հաղթող Արտաբանի»: Հիշյալ տիտղոսաձեք ևս արտասովոր էր պարթևական պատվանունների շարքում և արտացոլում է այդ ժամանակներում Վոնոնի ու նրա ախոյան Արտաբան Գ-ի միջև եղած պայքարը, որը հիշատակվում է պատմիչների կողմից:

Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ Վոնոնի դրամները թողարկվել են ոչ միայն Իրանում, այլ հավանաբար նաև Հայաստանում, ինչպես այդ մասին էարևիկ է դատել նրանց վրա նշված մենագրերից: Պահպանված մենագրերի շարքում կան ալեպիսիները, որոնք իրենց ձևով պարզորոշ արտահայտում են Տիգրանակերտ քաղաքի անվան հունատառ ΤΓΡ հնչյունների գրաֆիկ միահյուսվածության ձևով: Հիրավի, Վոնոնը կարճ ժամանակով (11—16) եղել է հայոց թագավոր, պաշտոնապես հաստատված Հոմի կողմից:

Երևույթներ՝ Անոն-Արտաշեսի գահակալման առիթով: Զենոնի թագավորության հանդիսավոր արարողությունը կատարվեց Արտաշատում մ. թ. 18 թվականին, Տիբերիոս կայսեր որդեգիր, զսրավար Գերմանիկոսի ձեռքով: Զենոնը կոչվեց հայրի համար նվիրական Արտաշես անունով: Այդ առթիվ կայսրությունը արծաթյա շքադրամներ թողարկեց, որոնք իրենց վրա ունեցած պատկերների և լատիներեն արձանագրությունների դրոշմով միանգամայն

հռոմեական էին, շնայած կշռային տվյալներով մնում էին իբրև ատտիկյան զիզրախմանոցներ (երկդրամյաններ): Դրանցից յուրաքանչյուրի վրա մեկ կողմից պատկերված էր Գերմանիկոսի գլուխը և շուրջը գրված՝ „GERMANICVS CAESAR. TI. AVG. F. COS. II“ («Գերմանիկոս, կեսար, Տիբերիոս, Օգոստոսի որդի, երկրորդ անգամ հյուպատոս»), մյուս կողմից, պատկերներով ներկայացված էին հայոց թագավոր Զենոն-Արտաշեսը և Գերմանիկոսը, կանգնած կողք-կողքի: Գերմանիկոսը ձախ ձեռքով հենվել է իր նիզակին, իսկ աջով ցույց է տալիս հայոց արքային, որը պատիվ է բռնել: Երկուսն էլ պատկերված են հռոմեական ոսպմի տարազով, կարճ անդրավարտիքներով: Յուրաքանչյուրի կողքին լատինատառ արձանագրված է. ձախից՝ „ARTAXIAS“ («Արտաշես»), աջից՝ „GERMANICVS“ («Գերմանիկոս»), և այդ ամենը վերցված է կեսավոր շրջանակի մեջ:

Շրջանառության մեջ այդ շքադրամները լայն տարածում չեն ունեցել և ավելի քիչ օրինակներով են պահպանվել, քան հայ-հռոմեական հարաբերություններին նվիրված մեզ հայտնի մյուս դրամները:

Պարթևական դրամների կիրառումը Հայաստանում: Երկրի ներքին առևտրի մեջ, մասնավորապես մանր առուծախի տեղական գործարքների համար ընդունված էին նաև պարթևական սղնձյա դրամներ, թողարկված Վարդան Ա (41—45), Գոտարզ Բ (41—45) և արդեն հետագայում նաև Վաղարշ Ա (51—75) թագավորների պատկերներով և նրանց տիտղոսների հունատառ արձանագրություններով: Դրանք իրենց կշռային չափերով ատտիկյան սիստեմի օրոչոսներ ու դիօբոլոսներ էին, որոնց վրա արքայական դիմանկարներից բացի դրոշմված էին զիցաբանական իմաստի խորհրդանշաններ (արծիվ, ձի, հալթանակ և այլն): Ի դարի պարթևական սղնձյա դրամները, ինչպես և արծաթյա դրամները Հայաստանում, դտնված դրամագիտական նյութի մեջ, քանակապես քիչ են, սակայն դրանք պատահականում թյուններ չեն, այլ նախաարշակունյան շրջանում զարգացող հայ-պարթևական հարաբերություններից սահմանված հիշատակներ: Հայտնի է, որ Վարդան Ա պարթև արքան 40—41 թվականներին փորձում է նվաճել Հայաստանը: 54 թվականին Վաղարշի զորքերը գրավել էին Տիգրանակերտն ու Արտաշատը: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներում պարթևական արծաթյա ու սղնձյա դրամները շրջանառության մեջ են եղել հայկական քաղաքներում, որ նրանք կարող էին բերվել ոչ միայն պարթևական դորքի հետ, այլև տեղում թողարկվել պարթևների հաստատման թեկուղ շատ կարճատև միջոցին: Սակայն Հռոմի կայսերական դրամների առավելությունը տարեցտարի իր անընդմեջ հոսանքով այնքան էր բացահայտ, որ պարթևական նոր թողարկված դրամների լիցքը շէր փոխում ստեղծված վիճակը:

Ներունի շխարհամենքը: 59 թվականին Ներոն կայսեր անունից թողարկվեցին շքադրամներ Հայաստանի նվաճման առթիվ: Դրանք արծաթե երկդրամյաններ (զիզրախմաններ) և կեսդրամյաններ (հեմիզրախմաններ) էին, որոնց վրա դրոշմված էին մի կողմից Ներոնի դիմանկարը, դանդրահեր և սոսկազարդ գլխով, շուրջը արձանագրված՝ „NERO CLAVD. DIVI. CLAVD. F. CAESAR AVG. GERMANI.“ («Ներոն Կլավդիոս, որդի աստվածային Կլավդիոսի, կեսար, Օգոստոս, դերմանացիներին հաղթող»), մյուս կողմից հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը վերևից իջնում է ներքև դափնեպսակ ու արմավենու

Ճյուղ ձեռքին, իսկ կենտրոնում արձանագրված՝ „ARMENIACVS“, այսինքն՝ «Հայաստանին հաղթող»:

Մեզ հայտնի արժաթյա այս ներոնյան շքադրամների քաշը պահպանվել է մոտ 7,5 գրամ՝ երկդրամյանների, իսկ 1,5—2,0 գրամ՝ կեսդրամյանների համար: Այդպիսինները դրվագվում էին Կապադովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիայում, որը Հռոմի կայսրության կողմից ատտիկյան սիստեմով դրամների թողարկման կարևոր կենտրոններից մեկն էր Փոքր Ասիայում⁶⁴:

Հարկ է նկատել, որ արծաթի պարունակությունը կայսերական դրամների մեջ այդ ժամանակներում խիստ սակավ էր դարձել: 64 թվականին հատուկ ռեֆորմով ներոնը հռոմեական դենարի քաշը նվազեցրել էր, սահմանելով այն ֆունտի 1/96 մասը—3,40 գրամ, ըստ որում դրանց մեջ արծաթը 55—65 տոկոս էր կազմում:

Ներոնի ռեֆորմով սահմանված Հռոմի կայսերական դրամների թափանցումը Հայաստան կատարվում էր արդեն այն պահին, երբ երկրում հաստատվել էր Արշակունիների թագավորությունը, որին վիճակված էր նոր իրադրության պայմաններում զլխավորելու հայ պետականությունը: Սեփական դրամ կտրելու ֆունկցիա Արշակունի հայ թագավորները շունեին: Այն վերապահված էր Արշակունյաց տոհմի մեծ տանը՝ Պարթևական թագավորությանը: Համենայն դեպս, ցարդ ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ նրա սահմաններից դուրս Արշակունիների հայկական Ճյուղին պատկանող դրամներ չեն գտնվել:

Հայ Արշակունիների վաղ շրջանում, մասնավորապես Տրդատ Ա հայոց թագավորի և նրա անմիջական հաջորդների թագավորության տարիներին միջազգային առևտրի բերումով հայկական քաղաքներն էին թափանցում ոչ միայն ներոնի (54—68), այլև Վեսպասիանոսի (69—79), Տիտոսի (79—81) և Դոմիտիանոսի (81—96) պատկերներով հռոմեական արծաթյա դրամները, որոնք, սակայն, շրջանառության մեջ այլևս չունեցան այն արժանապատվությունը, ինչ վայելում էին Օգոստոսի արծաթյա դրամները: Վերջիններս իրենց կշռային շափերով ու արծաթի լիարժեք պարունակությամբ բարձր էին դասվում ներոնի հռոմեական դրամներից և պատահական չէր, որ առևտրում նախապատվությունը նրանց էր տրվում:

Գրամական շրջանառությունը Հայաստանում մ. թ. II դարում: Հռոմեական դրամների բացարձակ տիրապետությունը Հայաստանի դրամային տնտեսության մեջ դիտվում է ողջ II դարի ընթացքում: Հայկական քաղաքներում տարածվել էին Տրայանոսի, Հադրիանոսի և նրանց հաջորդների արծաթյա դրամները, որոնց պատկերատիպը վաղուց արդեն միատեսակ էր դարձել: Միշտ, որպես կանոն, նրանց վրա ներկայացվում էին մի կողմից՝ իշխող կայսեր դիմանկարը, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային նշանակության խորհրդանշանները՝ Հռոմի հեթանոսական դիցարանի նշանավոր աստվածների ու աստվածուհիների՝ Յուպիտերի, Ռոմայի, Նեպտունի, Վիկտորիայի, Ֆորտունայի և այլ կուրքերի կերպարները: Հայաստանում գտնված I—II դարերի հռոմեական դրամների վրա կարելի է տեսնել կայսերական դիմաքանդակնե-

⁶⁴ See H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, v. I, London, 1923, էջ 281, №№ 406—412:

րի ամբողջական շարքը, արտահայտված դասական արվեստի ռեալիստական ճշունքով: Արշակունիների հայկական թագավորության զարգացման այս շրջանում Հռոմի կայսերական դրամները միջազգային առևտրում հանդես էին գալիս միատարր, առանց այլ ծագման դրամների հետ խառնվելու: Պարթևական դրամները, որոնք Հայաստանում Արտաշեսյանների օրոք լայն տարածում ունեին, արդեն II դարում չեն նկատվում գանձերի կազմում: Եվ այդ իրողությունը պատահականություն չէր, այլ օրինաչափ արտացոլումը պարթևների դրամային տնտեսության սնանկացման, որը դիտվում էր նաև հարևան երկրներից ծագող նյութի մեջ: Ոչ վրաստանում և ոչ էլ Ադվանքում II դարի պարթևական դրամներ չեն գտնվել:

Հայաստանում կիրառված դրամների մասին անմիջական վկայություն է Գառնիում գտնված հռոմեական գանձը: Նրա մեջ ամփոփված են հետևյալ դրամները.

Արծաթ, դենար, Վեսպասիանոսի (69—79) կայսրության տարիներից՝	8 հատ
Արծաթ, դենար, Տիտոսի (79—81) կայսրության տարիներից՝	1 հատ
Արծաթ, դենար, Տրայանոսի (98—117) կայսրության տարիներից՝	3 հատ
Արծաթ, դենար, Հադրիանոսի (117—138) կայսրության տարիներից՝	13 հատ
Արծաթ, դենար, Անտոնինոս Պիոսի (138—161) կայսրության տարիներից՝	15 հատ
Արծաթ, դենար, Մ. Ավրելիոսի (161—181) կայսրության տարիներից՝	6 հատ
Արծաթ, դենար, Կոմմոդոսի (182—192) կայսրության տարիներից	2 հատ
<hr/>	
Ընդամենը՝	49 հատ

Գանձը իր այս պարունակության դրամներով լիովին արտացոլում է դրամային շրջանառության այն կազմը, որ եղել է Հայաստանում II դարի վերջերին: Այդպիսին է եղել ընդհանրապես տարածված հռոմեական դրամների կազմը II դարի կեսից մինչև III դարի առաջին քառորդը: Հստ էության Անտոնինոս Պիոսի, Մարկոս Ավրելիոսի և Կոմմոդոսի կայսրության տարիներին հռոմեական դրամների համաշխարհային տարածումը հասել էր իր աշխարհագրական առավելագույն ընդգրկմանը և Հայաստանը, իբրև բուֆերային երկիր Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, ամբողջությամբ գտնվում էր հռոմեական դրամներով կատարվող ապրանքափոխանակության ոլորտում:

II դարի հռոմեական շփագրամները: Հայաստանի քաղաքական պատմության համար ուշագրավ են Տրայանոսի (98—117) կայսրության տարիներին թողարկված շքադրամները: 115 թվականին Արևելքում լույս էին թափված պղնձյա շքադրամներից մեկի վրա պատկերված է Տրայանոսի կիսանդրին, շուրջը հունարեն մաշված գրություն՝ «...ΟΚΡΑΤΩΡ ΑΥΓ. ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ. ΔΑ...» այսինքն՝ որ նա ինքնակալ է, գերմանացիներին ու զակերին հաղթող Հակառակ կողմին պատկերված է Տրայանոսը՝ կանգնած սաղմի հռոմեական հագուստով, աջ ձևոքում սաղավարտ, ձախտով հենվել է իր նիզակին, իսկ նրա առ-

ջեռում Հայաստանը կնոջ կերպարանքով գլխիկոր նստած է գետինն, ուր թափված են սրեր ու վահաններ⁶⁵: Կայսեր թիկնոցի վրա ցույց է տրված հաղթանակի սյակաբեր դիցուհին և այդ ողջ կերտվածքի տակ լատինատառ արձանագրված է. «ARMENIA».

Մեկ ուրիշ պղնձա շքադրամի վրա, որ թողարկվել է 116—117 թվականներին Հռոմում, պատկերված է մի կողմից Տրայանոսի կիսանդրին, իսկ մյուս կողմից պատկերված է Տրայանոսը ուղիղ կանգնած, ռազմի հռոմեական տարազով, դլուխը պսակազարդ, աջ ձեռքին նիզակ, որին և հենվել է, ներքևում՝ ոտքերի տակ, հրկու տղամարդու կերպարներ, թիկնած հոսող ջրով լի սափորների վրա, եղեգնյա ձողեր բռնած: Դրանք Եփրատ ու Տիգրիս գետերն են, որոնց միջև տեղավորված է Հայաստանը՝ գետինն նստած կնոջ կերպարանքով:

Գեմա Դեմետրե աստվածուհու պատկերով. վաղաշապատ

Երկրորդ դարի հայ-հռոմեական հարաբերությունների պատմությունից հիշատակության արժանի է նաև Անտոնինոս Պիոսի (138—161) պատկերով պղնձյա շքադրամը: Այն թողարկվել է Հռոմում, 140 թվականին: Նրա վրա դրոշմված է մի կողմից՝ Անտոնինոս Պիոսի կիսադեմ պատկերը, մյուս կողմից՝ Անտոնինոս Պիոսը և հայոց թագավոր Սոհեմոսը: Այդ տեսարանի շուրջ

⁶⁵ Պահվում է Բրիտանական թանգարանում (տես W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 105, ադ. XIV, № 5):

արձանագրված է. «REX ARMENIIS DATVS» (աթագավոր հայերին տրված»), իսկ ներքևում՝ S. C. (ասենատի տրոշմամբ): Այսպիսի սևտերցիաները շրջանառության մեջ են եղել Հռոմում:

163—164 թվականներին Հռոմում թողարկված ոսկյա և արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են Հայաստանին նվիրված աուրեոուսներ և դենարներ, որոնց մի կողմի վրա պատկերված է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր կիսանդրին, շուրջը գրված. «Մարկոս Անտոնինոս Օգոստոս, Հայաստանին հաղթող, ծայրագույն քրմապետ»: Մյուս կողմին պատկերված է Հայաստանը՝ կնոջ կերպարանքով, գլխիկոր նստած գետնին, թիկունքում նրա ղենքերը՝ ի նշան պարտության ցցի հանված և տակը մակագրված «ARMEN.», իսկ շուրջը կարգացվում է Հռոմի կայսեր տիրտղոսների շարունակությունը: Պղնձյա շքադրամների (սևտերցիաների և դուպոնդիաների) վրա Հայաստանը երբեմն պատկերվում էր Հռոմի հաղթության դիցուհու ոտքերի մոտ նստած, ողբացող կնոջ նույն կերպարանքով, ավար դարձած իր ղենքերի հետ: Մարկոս Ավրելիոսի տիրտղոսները հաճախ հիշատակում են, որ նա հաղթել է ոչ միայն հայերին, այլև պարթևներին ու մեդացիներին:

Նույն պատկերատիպի ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա շքադրամներ 163—168 թվականներին թողարկվել են Հռոմում նաև կուկիոս Վերոս կայսեր անունից, նրա դիմանկարով և Հայաստանին վերաբերող խորհրդանշաններով, որոնցից ուշագրավ է Լ. Վերոսի ոսկե շքադրամը, թողարկված Սոհեմոսին երկրորդ անգամ հայոց թագավոր կարգելու հիշատակին:

Այնքան մեծ է եղել կայսրության համար II դարի 60-ական թվականներին Հայաստանի ու Պարթևստանի դեմ տարած հաղթանակների նշանակությունը և ընդհանրապես Մ. Ավրելիոսի և Լ. Վերոսի օրոք Արևելքում Հռոմի գերիշխանության պահպանման իմաստը, որ հռոմեական շքադրամների թողարկումը մասսայական էր դարձել:

Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամները: II դարի վերջերից ծագում են հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի պղնձյա դրամները: Դրանց թողարկումը սկսվել էր 183 թվականից և պայմանավորված էր ոչ միայն ներքին շուկայի զարգացմամբ, այլև քաղաքական տյն նշանակությամբ, որ նվաճել էր Հայաստանի մայրաքաղաքը Կոմմոդոսի (182—192) կայսրության տարիներին: Մինչ այդ հայկական քաղաքներից և ոչ մեկը իր ինքնավարության դրամները չէր թողարկել:

Ուշագրավ է, որ Արտաշատի քաղաքային դրամները շրջանառության մեջ էին մտնում ոչ թե Հռոմի կայսեր կամ հայոց Արշակունի թագավորի անունից, այլ իրեն մայրաքաղաքի անվան հոնատառ արձանագրությամբ: Արևելքում կայսրության գերիշխանության մեջ միջազգային առևտրի առանձին կենտրոններ նվաճել էին այդ իրավունքը և դրամներ էին թողարկում: Այդպիսին էին Անտիոքը, Ապամեան, Լաոդիկեան, Նիկոպոլիսը, Դամասկոսը և ուրիշ քաղաքներ: Արտաշատում կիրտված դրամները իրենց պատկերատիպերով դիմեապահպանում էին հելլենիզմի ավանդույթները: Նախ և առաջ դրանց վրա գրոշմած պատկերներն ունեին դիցաբանական նշանակություն, նվիրված մայրաքաղաքի բախտի, ապահովության աստվածուհու պաշտամունքին, որ անցյալում դիտվում էր հելլենիստական քաղաքային դրամների վրա: Բացի այդ, ար-

ձանագրությունները հունարեն էին, շնայած երկիրը վաղուց գտնվում էր հոմեական քաղաքացիության ներքո և շրջանառության մեջ հղած դրամական միավորների գերակշռող դանգվածը հայսերական դրամներ էին՝ լատինատառ արձանագրություններով:

Նրա վրա պատկերված է քաղաքամոր գեղեցիկ գլուխը՝ աշտարակաձև թագով, որ դիտվում է դրամի մի կողմից, իսկ մյուս կողմին՝ Հաղթանակի թեւավոր դիցուհին դափնեպսակ է սյարդել քաղաքի անվան վրա: Աստվածուհու առջևում նշված է I, թիկունքի մոտ՝ ՇΞ գրերը. շուրջը արձանագրված է «ΑΡΤΑΞΙΣΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ», այսինքն՝ «Արտաշատ մայրաքաղաքի» դրամը: Կշիռը՝ 5/6 գրամ, տրամագիծը՝ 20 միլիմետր⁶⁶:

Արտաշատի քաղաքային դրամները սլահականվել են հատ ու կենտ նմուշներով և ընդհանրապես հազվագյուտ են: Լինելով պղնձից, դրանք արտաքին շուկաներում ընդունելի չէին և քաղաքային շրջանառության ներքին ոլորտից հեռու չէին անցնում: Բացառված չէ, որ առաջիկայում Արտաշատի ավերակների հնագիտական պեղումները ի հայտ բերեն այդ դրամների նոր նմուշներ:

II դարի վերջերին Մարկոս Ավրելիոսի, Լուկիոս Վերոսի և Կոմոդոսի գեներալների հետ հայկական քաղաքներն են թափանցել նաև հռոմեական կայսրուհիներ Պաուստինայի, Կրիսպինայի (180—183) և Յուլիա Դոմնայի (193—211) պատկերներով արծաթյա դրամական միավորները: Մինչև III դարի սկիզբը այլ էական փոփոխություններ Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ չեն դիտվում: III դարի առաջին կեսին թուլանում է հռոմեակա՛ դրամների հոսքը, բայց արդեն սկսվել էր բուլտրովին նոր դրամների շրջանառությունը: Դրանք իրանում ծագած Սասանյան հարստության դրամներն էին, որոնց վիճակված էր մինչև VII դարը տիրապետող դառնալ Հայաստանի և հարևան երկրների դրամական տնտեսության մեջ:

⁶⁶ Պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, № 5374:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ
Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Հայոց քաղաքների տիրադուսները: Տրդատ Ա Արշակունու և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի թագավորությունը մնում էր իբրև ստրկատիրական կենտրոնացված միապետություն՝ թագավորի գերագույն իշխանությունամբ: Թագավորը հանդես էր գալիս իբրև երկրի գերագույն պետ՝ արևելյան գեսպոտ, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի ու հելլենիստական ժամանակաշրջանի պետություններին: Ուշագրավ է, որ մ. թ. 77 թվականին Գառնիի վերանորոգման վերաբերյալ հունարեն փորագրված արձանագրության մեջ Տրդատ Ա Արշակունին հենց այդպես էլ մեծարում է իրեն՝ θεσπότης «ինքնակալ»¹: Եթե Արտաշեսյան դինաստիային պատկանող հայ թագավորները կրում էին «արքայից-արքա» տիտղոսը, ապա Արշակունի հայ թագավորները կրում էին ավելի համեստ՝ «մեծ թագավոր (կամ՝ թագավոր) Հայոց Մեծաց» տիտղոսը, որը մեզ հասել է մի շարք հունարեն և լատինարեն արձանագրություններում: Օրինակ, Գառնիի նույն հունարեն արձանագրության մեջ Տրդատ Ա Արշակունին իրեն կոչում է «Հելիոս-Տրդատ, թագավոր Մեծ Հայքի» ('Ἡλιος Τριδάτης [βασιλεύς] Μεγάλης Ἀρμενίας)²:

Մեծ Հայքի թագավորությունը իր ներքին կյանքով լրիվ ինքուրույն երկիր էր: Հռոմից և պարթևներից Մեծ Հայքի կախումը արտահայտվում էր թերևս (եթե շահավենք հռոմեական պայազորների ժամանակավոր ներկայությունը այստեղ մ. թ. II դարում) նրանով, որ հայոց թագավորը դրամ կտրիչու իրավունք չուներ:

Հայ Արշակունի թագավորը, ինչպես Արտաշեսյանները, համարվում էր՝ «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի»: Սակայն ումանականացման քաղաքականությունը Հայաստանում, որ Հռոմը մերթ մերթ վարում էր հայ ժողովրդի հանդեպ, ոչ մի արդյունք չտվեց, ճիշտ այնպես, ինչպես ոչ մի արդյունքի չհասան զրադաշտական դարձած պարթևների հակահելլենիստական քաղաքականության փորձերը Հայաստանում³: Հելլենացումը

1 Տե՛ս Կ. Բ. Тревтер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 200:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Մեծ Հայքում գրադաշտականությունը հող չգտավ և Հայաստանը մնաց իբրև հելլենիստա-

և ումանականացումը չրիվ հաջողության հասան այն երկրներում, որտեղ դեռ իր ավարտին չէր հասել ժողովրդաստեղծման պրոցեսը, ինչպիսիք էին, օրինակ, Հեռմեական կայսրության արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան հեռավոր պրովինցիաները, ինչպես և Փոքր Ասիան, որը կուլ գնաց հունականության (հելլենականության): Իսկ Հայաստանը, հելլենիզմից անմասն չմնալով հանդերձ, ինչպես ճիշտ դիտում է Թեոդոր Մոմզենը՝ «միշտ էլ մնաց իբրև ոչ-հունական երկիր»⁴:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի զարգացումը: Տրդատ Ա-ը շարունակում էր մեծ ուշադրություն նվիրել թագավորական դինաստիայի պաշտամունքին, որը լայն թափ էր ստացել դեռևս Արտաշեսյանների օրոք⁵: Նա պահպանում է Արտաշեսյան դինաստիայի պաշտամունքը և ավելացնում դրան պարթև Արշակունիների, որպես իր նախնիների, պաշտամունքը:

Հանրահայտ է, որ Պարթևստանում ևս գոյություն է ունեցել գահակալների նախնիների պաշտամունք: Կարելի է բերել օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը ևս Հայաստանում սահմանել է իր տոհմի պարթև նախնիների հետմահու պաշտամունք, առանձնացնելով այդ նպատակի համար որոշ տերիտորիաներ՝ գավառներ, ինչպես այդ արվում էր Պարթևստանում: Վան-Տոսպ քաղաքից հարավ գտնվում էր Արտաշեսյան գավառակը՝ «Արտաշեսեան ա:ան» կենտրոնով (այժմ Արտամիտ): Արդ, Տրդատ Ա-ը նույն տեղը դարձրել է իր հորեզրո՝ պարթևական թագավոր Արտավան Գ-ի (11—40) հետմահու պաշտամունքի վայր, որը այնուհետև կոչվել է «Արտաանեան»⁶: Միտլն Արտավան Գ-ը չէր, որ արժանացել է այս պատվին: Տրդատ Ա-ը նույն հետմահու պաշտամունքը սահմանել է իր մյուս եղբոր՝ Ստրպատականի թագավոր Բակուրի հիշատակին, որը՝ մահացած պիտի լինի 75 թվականի մոտեր-

կան մշակույթի կենտրոններից մեկը: Այդ մշակույթի և նրա վրա խարսխված գաղափարախոսության հետագա էվոլյուցիան Հայաստանում հանգեցրեց բրիտանական վարդապետության ձևավորման ու հաստատման իբրև պետական կրոնի:

⁴ *ՏԼ՝ Մ. Момзен, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 325:*

⁵ *ՏԼ՝ Գ. X. Саркисян, Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, ВДИ, 1966, № 2, էջ 3—26: նաև՝ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մոպսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 59—62:*

⁶ «Աշխարհացոյց»-ում Վասպուրականի նահանգի գավառներից մեկը կոչվում է «Արտաշեսեան, որ է Արտաանեան գուառ»՝ համանուն կենտրոնով (տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 41):

Անկախ մեր եզրակացությունից, նշանակալից է, որ նույն երևույթին հանդիպում ենք պարթևների մոտ (տե՛ս *И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Парфянский архив из древней Нисы, ВДИ, 1953, № 4, էջ 126 և հաջ. նաև՝ И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Документы из Нисы I в. до н. э. Предварительные итоги работы, «XXV Международный конгресс востоковедов», М., 1960, էջ 21*): նիսալում գտնված պարթևական բնագրից հետազոտողները նշում են, որ «Արտաբանյան» հողը նվիել է նաև որպես «Արտաբանբայան (ևս) կոչվող հող» (ճիշտ այնպես, ինչպես Հայաստանում «Արտաշեսեան որ է Արտաանեան գուառ» ըստ «Աշխարհացոյց»-ի): Երկու այդ անուններից մեկը նախնական է, իսկ երկրորդը՝ «Արտաբանյանը», կապված է Արտաբան 11-ի (մ. թ. ա. 128—124) հետմահու պաշտամունքի սահմանման հետ: Իսկ առաջ այն կոչվել է «Արտաբանբայան», այսինքն՝ հավանարար, նվիրված է եղել Արեմենյան Արտաբանբայան Մեհմեդի պաշտամունքին: Սրանից էին իրենց սերված համարում պարթև Արշակունիները:

քր: Այս տեսակետից ուշադրության արժանի է Բակուրակերտ ավանի անունը⁷, որը եղել է Մարանդ քաղաքի արվարձաններում (այժմ՝ Բաքրան գյուղ): Տրդատ Ա «Եղբայրասերը» (Φιλ.αδελ.φρος) իր եղբայր Բակուրի հիշատակին սահմանում է հետմահու պաշտամունք և հիմնում է մեհյան իր հողամասով՝ «սըրբազան տե՛րիտորիայով» — գավառով, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Բաք(ր)ան, որ է Մարանդ գաւառ⁸, իսկ Պետինդերյան քարտեզում՝ Philadelphia⁹: Նույնպիսի հետմահու պաշտամունք Տրդատ Ա-ը պիտի սահմանած լինի իր մյուս եղբոր՝ ականավոր պետական գործիչ, պարթևական արքայից-արքա Վաղարշի (51—75) հիշատակին: Դեռ ուրարտական ժամանակներից հայտնի Անաշի քաղաքը վերանվանում է Վաղարշակերտ (կամ Վալաշկերտ, այժմ՝ Ալաշկերտ)¹⁰:

Ինքը՝ Տրդատ Ա-ը, աստվածացվել է Հայաստանում՝ նույնացվելով Հելիոս-Արև (Արեգ) աստծու հետ, որ պարզ երևում է նրա Գառնիում թողած հունարեն արձանագրության սկզբից՝ «Հելիոս-Տիրիդատես»¹¹:

Արշակունիների տոհմական դամբարանները Հայաստանում: Հայ Արշակունիների արքայական դամբարանները գտնվում են Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում, որը շրջակա տե՛րիտորիաների հետ միացվել էր Մեծ Հայքի թագավորության տե՛րիտորիային մ. թ. ա. 66 թվականին՝ Տիգրան Բ-ի և Պոմպեոսի միջև կնքված խաղաղության պայմանագրի համաձայն: Այդպիսով, Փոքր Հայքի թագավորության երբեմնի քաղաքական և մշակութային կենտրոններ հանդիսացող Եկեղյաց և Դարանաղի գավառները ընդմիշտ միացվում են Մեծ Հայքին: Այստեղի սրբավայրերը՝ մեհյանները, մնում են և ծառայում Արտաշեսյան թագավորներին, ապա հայ Արշակունիներին:

Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու վկայությունները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ IV դարում, այսինքն՝ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո էլ, հայ Արշակունիների տոհմական դամբարանները գտնվել են Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում: Ագաթանգեղոսը նկարագրելով հեթանոսական տաճարների ավերումը քրիստոնեություն ընդունած Տրդատ Գ Մեծի (287—332) կողմից, հիշատակում է «Անի կոչվող ամուր տեղը, հայոց թագավորների հանգստարանը հանդիսացող գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը»¹²: Փավստոսը պատմելով Շապուհ Բ-ի (309—379) ավերիչ արշավանքների մասին, հաղորդում է, որ թշնամուն հաջողվում է տիրանալ Դարանաղի գավառի Անի բերդին: Պարսից զորամասերը, պատմագրի ասելով՝ «Բայ էին անում հայոց նախկին թագավորների, քաջ Արշակունիների գերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի էին տանում: Զկարողացան բանալ միայն

7 Տե՛ս Խորենացի, Բ, 4:

8 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 43:

9 K. Miller, Die Peutingersche Tafel, էջ 11—12: Պետինդերյան քարտեզ, սկզմնետ XI:

10 Քրիստոնեական ժամանակաշրջանում ևս այս քաղաքը եպիսկոպոսանիստ էր: Այստեղ էր նստում «Բագրեանդի և Արշարունեաց» եպիսկոպոսը. ներսես Գ Շինող (641—661) կաթողիկոսը այստեղ ևս կառուցել է կաթողիկե եկեղեցի:

11 Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Обожествление и культ царей..., էջ 18:

12 Ագաթ., § 785:

Սանատրուկ թագավորի շիրիմը՝ նրա հսկայական ույց, հսկայական պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով»¹³, Ուրիմն այս հանգստարանը գոյություն է ունեցել արգեն Տրդատ Ա.-ի հաջորդ՝ Սանատրուկ թագավորի ժամանակ, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ նրա հիմքը դրվում է Տրդատ Ա.-ից: Նույն տեղում Փավստոսը խոսում է Անգեղ-տան գավառի Անգեղ բերդում գտնվող հայ թագավորների շիրիմների մասին¹⁴: Պարսկական զորքերը, Շապուհ Բ-ի գլխավորությամբ, ներխուժելով Մեծ Հայք, առաջին հերթին պաշարել են Անգեղ բերդը. «...Նկան պաշարեցին Անգեղ ամուր բերդը Անգեղ-տան գավառում, որովհետև այնտեղ կային Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզմաններ և վաղուցվանից ի վեր այնտեղ կուտակված էին շատ գանձեր»¹⁵:

Հայկական տումարի բաբելոնիստությունը: Տրդատ Ա.-ի նշված միջոցառումների հետ է կապված նաև հայկական տումարի բարեփոխությունը: Անհայտ ժամանակներից հայերը ունեցել են «Հայկեան շրջան»՝ 1460-ամյա ցիկլը, որը լրացավ 428 թվականի հուլիսի 11-ին: Հայկական տարին պարունակում էր 12 ամիս և 5 կամ 6 օր՝ «Աւելիաց»—13-րդ ամիսը: Հնում հայկական տարին շարժական չի եղել: Ինչպես վկայում են մի շարք փաստեր, հայկական տարվա յուրաքանչյուր ամիս բաղկացած էր 30 օրից և բացակայում էր բաժանումը բոլոր յոթնօրյա շաբաթների¹⁶: Ամիսը բաղկացած էր 30 օրից և յուրաքանչյուրը այդ օրերից ուներ իր անունը¹⁷: Պահպանված օրանունների ցուցակը ցույց է տալիս, որ ամսվա յուրաքանչյուր օրը նվիրված էր այս կամ այն աստծու մեհյանի հիշատակին: Այս անունների մեջ կան այնպիսիները, որոնք կապվում են Տրդատ Ա.-ի գործունեության հետ: Օրինակ՝ ամսի 15-րդ օրը կոչվում է «Ասաակ» և կապվում է Պարթևաց աշխարհի «Ասաակ» քաղաքի տաճարի հետ, որտեղ մ. թ. ա. 247 թվականին առաջին Արշակունի Արշակ-Տրդատը թագադրվել է իբրև Պարթևական թագավորության անդրանիկ արքա և սկսել է իր պայքարը Սելևկյանների դեմ¹⁸: Հայաստանում Դվին-Ասաակի տաճարը՝ «Նրազամոյն» անունով հիմնվեց մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիս-արևելյան արվարձանում, որտեղ այնուհետև աճեց Դվին քաղաքը: Հայկական տումարի այս սխեմանը գոյություն է ունեցել ժողովրդի մոտ դարեր շարունակ, իսկ արքունիքը և վերնախավը Հաղրիանոս կայսեր (117—138) ժամանակներից՝ 123 թվականին, ընդունել է Հուլյան տումարը¹⁹, որը գործածված ենք տեսնում հայ թագավորների հունարեն արձանագրություններում (օրինակ՝ III դարի Տրդատ Բ-ի Ապարանում հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունը)²⁰:

13 Փավստոս, Գ, իդ (Թարգմ. Ստ. Մայիսայանցի, Երևան, 1968, էջ 191—192):

14 Այս շիրիմները պետք է պատկանեին Մուրթի վերացված թագավորության արքաներին, որ «Շահունի» (Նրվանդունի) դինաստիայից պիտի լինեին:

15 Փավստոս, էջ 191: Անգեղ բերդը մի ժամանակ եղել է Մուրթի թագավորության մայրաքաղաքներից մեկը և կոչվել է Արկաթիակերտ:

16 Տե՛ս Հ. Ս. Բաղդյան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 49—62:

17 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 157—158:

18 Տե՛ս Isidori Characeni Mansiones Parthicae, § 11, „Geographi graeci minores“, t. I, 1965, էջ 251—252:

19 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Յուշիք հայրենեաց հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1920, էջ 84:

20 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 276:

Գահակալության խնդիրը: Արշակունի սեպուհների գավառները: Ինչպես պարթևական արքունիքում էր, հայ Արշակունիների արքունիքում ևս բարդ խնդիր է դառնում թագաժառանգի հարցը: Պարթևստանում գրեթե յուրաքանչյուր գահակալություն ուղեկցվում էր արյունալի պայքարով և Արշակունյաց տան սեպուհների ֆիզիկական ոչնչացմամբ, իսկ եթե պարթևաց արքայից-արքան հարկադրված էր պատանդ ուղարկել Հռոմ, սուլորաբար նա ընտրում էր իր պատենցիալ մրցակիցներին: Իր հերթին Հռոմը նման պատանդներին դարձնում էր իր բաղաբական մեքենայությունների գործիք:

Նույն քաղաքականությունը Հռոմը վարում էր Հայաստանի հանդեպ սկսած մ. թ. ա. 66 թվականից, երբ առաջին անգամ հայկական արքունիքից պատանդներ տարվեցին: Հատկապես Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 27 — մ. թ. 14) ժամանակից սկսած Այտաշեսյան դինաստիայի անդամները Հռոմում և առանձնապես Ասորիքում, ստանում են հատուկ արտոնություններ և փոքրիկ արքայիկներ դառնում իրենց տրված կալվածքներում, ինչպիսիք էին Լիբանանի լեռներում գտնվող Քաղկիդիկե քաղաքի և Օրոնտ գետի միջին հոսանքում գտնվող Էմեսա քաղաքի «թագավորությունները», որոնց գլուխ կանգնած արքայիկները իրենց համարում էին Երվանդունիների տան շառավիղներ: Հարկ եղած դեպքում հոռոմեական ծերակույտը այս արքայիկներից մեկին հայտարարում էր Մեծ Հայքի, Մոփբի կամ Փոքր Հայքի գահի «օրինավոր ժառանգ» և հոռոմեական ղեկի ուժով քաղմեցնում իր «նախնիների» գահին: Սակայն Հռոմեական համաձայնագրից հետո նման «օրինավոր» ժառանգներ հայկական գահին տիրացել են, որքան հայտնի է, միայն երկու անգամ:

Հայկական գահի վրա Տրդատ Ա Արշակունու հաստատումից հետո գահաժառանգի խնդիրը սկզբնական շրջանում սուր բնույթ չպիտք է ունենար, քանի որ յուրաքանչյուր հայոց թագավորի մահվանից հետո պարթևական արքունիքը Հռոմին առաջադրում էր հաստատելու նոր թեկնածու: Սակայն այս հարցի պաշտոնական կողմն էր լուի: Իրականում հայոց արքաները, գուցե և արդեն Տրդատ Ա-ը ձգտում էին Մեծ Հայքի ժառանգական դինաստիայի ստեղծման, և ժամանակի ընթացքում իսկապես ստեղծվեց պարթև Արշակունիներից անջատ հայ Արշակունիների ճյուղը: Այս պարագաներում թագաժառանգի և գահի հակառակորդների հարցը սուր բնույթ ընդունեց: Այդ հարցի լուծումը Մովսես Խորենացին²¹, իր սովորության համաձայն վերագրում է «Վաղարշակ» թագավորին: Պատմահոր ասելով, այդ թագավորը, «...որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար դտավ, որ բոլորն էլ միասին իր մոտ շման Մծրինում, այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից գավառը, և նրան սահմանակից Ձորը, որ Տարոնից գուրս է գտնվում²², նրանց է թողնում բոլոր գյուղերը, ավելացնելով նաև առանձին հիամուտներ և ուտեստ աբքունի (գանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մոտ իբրև թագավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես»: «Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արշակունի թագավորների հա-

21 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ք

22 Նկատի ունի Պալոնիք գավառը Ձյունկերտ (կամ Պորպես) կենտրոնով — այժմ Խարաբա-Բարբաս:

մար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու դոստորերը զնան Հաշտենից կողմերը իբրև ցեղի ժառանգներ»:

Իսկ ավելի ուշ՝ ըստ Մ. Խորենացու՝ «Արտալազդ որդի Տիգրանայ»²³ թագավորը «իր եղբայրներին և քույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում, նրանց ժառանգություն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական դյուղերը, առանձին եկամուտով և ուտեստով, նման նրանց այն սուլթաններին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի կողմում (սահմանելով), որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի թագավորազն ճանաչվին, քան այն մյուս Արշակունիները. միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում, թագավորի քնակության տեղում»²⁴:

Ահա այս երեք գավառները, որտեղ պետք է ապրեին Արշակունի սեպուհները՝ Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի, համարվում էին «սեպուհական» («սեպահական»):

Աշխարհածողով: Թագավորը իբրև երկրի գերագույն տեր, վարում էր արտաքին քաղաքականությունը, ընդունում օտարերկրյա դեսպաններին և իր դեսպաններն էր ուղարկում այլ պետություններ, արձակում էր հրովարտականեր, նշանակում գործակալությունների պաշտոնյաներին՝ գործակալներին և այլն: Սակայն արքունիքի կողքին դեռևս պահպանվում էր տոհմատիրական հասարակարգից մնացած համաժողովրդական խորհրդակցական մարմինը՝ «Աշխարհածողովը»: Հնագույն ժամանակներում, երբ հայ ժողովուրդը դեռևս կազմավորվում էր, «Աշխարհածողովը» պետք է լիներ բոլոր հայկական ցեղերի ընդհանուր խորհրդակցական մարմինը: Ժամանակի ընթացքում այն դառնում է հայ ավագանու բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը, որը տարվա որոշ ժամանակներին հրավիրվում էր հայոց թագավորի նախաձեռնությամբ: Սակայն նույնիսկ IV—V դարերում տիրող դասակարգի՝ նախարարների և այլ իշխանների հետ միասին «Աշխարհածողովին» մասնակցում էր գյուղական համայնքների վերնախավը, ինչպես վկայում է Փավստոսը՝ «ռամիկ շինականք» և «գասապետք շինականաց»²⁵: Ազաթանգեղոսի, Փավստոսի վկայություններից երևում է, որ Աշխարհածողովը հրավիրում էր «թագաւորն ինքնիշխան հրամանաւ»²⁶ և նման հավաքույթներին ներկա էին լինում ժողովրդի բոլոր խավերը:

«Աշխարհածողովի» մասին պահպանված տեղեկություններում հայ մասնագիրները միշտ նշում են Ծաղկոտն գավառը, Նայատ լիճը և Շահապիվանը: Նույնն ենք տեսնում «Աշխարհածողովի» վերաբերյալ մեզ հասած հնագույն տեղեկության մեջ, որ պահպանել է Տրդատ Ա. Արշակունու կրտսեր ժա-

²³ Իրականում սա պիտի լինի Աշխարհար թագավորը (110—113)՝ պարթևական Բակուր Բ թագավորի (77—110) որդին: Այս Աշխարհարը, ըստ հին հայկական ավանդությունների, կոչվել է Շիրար և եղել է Արտալազդ թագավորի որդին (տե՛ս Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 20, ծան. 3):

²⁴ Խորենացի, Բ, իր:

²⁵ ՏԵ՛ս Փավստոս, Դ, գ և Ծ, լդ:

²⁶ Ազար., § 778:

մանակակից Հովսեպոս Փլավիոսը²⁷։ Վերջինիս հաղորդումից իմանում ենք, որ հայ մեծամեծները Աշխարհատողով էին հրավիրել բողոքելու Հռոմին՝ պարթև Վոնոնի թագավորության (11—16 թթ.) դեմ Հայաստանում։ Պատմիչը հաղորդում է, որ «Վոնոնեսը թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չուներ, քանի որ նպատի շուրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտավանին և նրան (Վոնոնեսին) հանձնեցին Ասորիքի ստրատեգոս Սիլվանոսին»²⁸։

2. ԱՐՔՈՒՆԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գործակալությունները։ Հայկական արքունիքում էր կենտրոնացված ամբողջ երկրի կառավարման ապարատը՝ բաղկացած առանձին պաշտոններից, որոնք կոչվում էին գործակալություններ, իսկ պաշտոնյաները՝ գործակալ։ Գործակալությունների մասին հայ մատենագիրների մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք հիմնականում այն արքունական պաշտոններն են, որ գոյություն ունեին բոլոր հելլենիստական թագավորությունների արքունիքներում²⁹։ Հայ մատենագիրների տեղեկությունները ստուգվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանի գրավոր աղբյուրներով և տեղեկանքների այն զուգադիպումներով, որոնք երևան են գալիս Աստվածաշնչի հունարեն, գրաբար և վրացերեն թարգմանությունների համեմատական ուսումնասիրությամբ³⁰։

Արդեն առաջին հայ Արշակունիների օրոք Թե՛ծ Հայքում գոյություն ունեին մի շարք հիմնական գործակալություններ, որոնց մի մասը հիմնադրվել էր դեռևս Արտաշեսյանների օրոք։

1. «Հաղարապետութիւն»
5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը
3. «Մաղխադութիւն» — թագավորի անձնական թիկնապահի պաշտոնը
4. «Հայրութիւն» — հայոց արքունիքի և արքունի կալվածքների վերակացուի պաշտոնը
5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը
6. «Սպարապետութիւն», որ առաջ եկավ միայն II դարի վերջերից։

Գոյություն ունեին նաև այլ երկրորդական գործակալություններ։

«Ձեռակաճ իշխանութեան երկիր»։ Գործակալությունները տրվում էին բարձր ավագանու ամենաազդեցիկ անձնավորություններին։ Յուրաքանչյուր գործակալին իր պաշտոնը կատարելու համար իբրև վարձատրություն տրվում էր որոշ տեղիտորիա՝ դավառ, որը ի տարբերություն իր տոհմա-ցեղային տերիտորիայի կամ ժառանգական կալվածքների, կոչվում էր «ձեռական երկիր»

27 Տե՛ս Jos. Flav., Ant., Jud., XVIII, 51։

28 «Հովսեպոս Փլավիոսը Հայաստանի մասին», թարգմ. Սիմոն Կրկյաշաթյանի (ձեռագիր)։

29 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, էջ 69։

30 Տե՛ս նույն տեղում։

կամ «երկիր ձեռական իշխանութեան»։ «Ձեռական իշխանութիւնը» տվյալ գավառում պատկանում էր բարձր ավագանու այս կամ այն անձնավորութեանը, քանի գեռ նա վարում էր իր ստանձնած գործակալութիւնը։ Նրա պաշտոնը ուրիշին հանձնվելու դեպքում տվյալ գավառի «ձեռական իշխանութիւնը» անցնում էր նոր անձնավորութեան։ Սակայն ժամանակի ընթացքում բոլոր գործակալութիւնները դառնում են համապատասխան նախարարական տոհմերի ժառանգական արտոնութիւն, ուստի «ձեռական իշխանութեան» գավառները ևս միացվում են նրանց ժառանգական տերիտորիաներին և «ձեռական իշխանութիւն» հասկացութիւնը հետզհետե վերանում է։ Հայ մատենագիրներին մոտ պահպանված կցկտուր տեղեկութիւնները վերաբերում են ուշ շրջանին՝ IV—V դարերին, այն էլ կաթողիկոսի և մասամբ վերջին հայ Արշակունիների կալվածքներին։

Պահպանված կցկտուր տեղեկութիւնները թույլ են տալիս վերականգնելու «ձեռական իշխանութեան» մի հետաքրքրական օրինակ։ Տրդատ Ա Արշակունու գահակալման սկզբնական շրջանում նրա «Մեծ թագաւոր Հայոց Մեծաց» լինելը, այսինքն՝ Արշակունիների «երկրորդական գահը» զբաղեցնելը պարթևական արքունիքում, ըստ երևույթին, դիտվում էր իբրև գործակալութիւն, որի համար հայոց թագաւորը ստանում էր «ձեռական իշխանութիւն»։ Մ. թ. 54 թվականին, երբ Վաղարշի կողմից Տրդատը բարձրացվեց հայկական գահը, Մեծ Հայքին միացվեց Ատրպատականի մասը կազմող մի ընդարձակ տերիտորիա, որը IV դարում դեռևս հայտնի էր իբրև «Ձեռին իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպատական աշխարհան»³¹։ Այս տերիտորիան մնում էր Մեծ Հայքից դուրս³² ու պատկանում էր անձամբ Տրդատ Ա-ին և նրանից հետո Հայաստանում թագաւորած անձնավորութիւններին։ Հետագայում այս կարգը պահպանվում էր նույնիսկ Սասանյանների կողմից։

«Ձեռական իշխանութեան» տերիտորիաների երևույթը շատ հին հիմնարկութիւն պիտի լինի։ Այն նշմարվում է Հին Արևելքի այնպիսի պետութիւններում, ինչպիսին է Ասորեստանը։ Մեզ հայտնի է, օրինակ, արքունի տակառապետի «ձեռական իշխանութեան» տերիտորիան՝ «Կազմութի» երկիրը³³ (Խորհնացին հիշատակում է իբրև «Տուն Կազմեայ», անտիկ հեղինակների Zabdicenae երկիրը Միջագետքում), որը մինչև 37 թվականը մտնում էր Մեծ Հայքի կազմի մեջ։

«Հազարապետութիւն»։ Առաջին³⁴ և զլիսավոր գործակալութիւնը պետութեան մեջ հազարապետութիւնն էր։ Այս գործակալութիւնը զլիսավորում էր

31 Փալստոս, Դ, ծ։ «Հայոց թագաւորի ձեռական իշխանութեան տունը (երկիրը) Ատրպատական աշխարհում»։ Փալստոսի աշխարհ. թարգմ. մեջ (էջ 207) թարգմանված է իբրև՝ «Հայոց թագաւորական տան սեփական իշխանութիւնը Ատրպատական աշխարհում»։ Այս «Ձեռին իշխանութեան տունն թագաւորի Հայոց» մի այլ տեղ Փալստոսը (Ե, ք) անվանում է «Ատրպատոնաց դաւառ» (աշխարհարար թարգմ., էջ 250)։

32 Տե՛ս 2. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 76—77։ Նույնի՝ Հին Հայաստանի զլիսավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, էջ 171։

33 Տե՛ս Ս. Տ. Երևմյան, Պայմանական հողատիրութեան առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում, ՊԲՀ, 1971, № 1։

34 Փալստոսը (Դ, ք) այդպիս էլ անվանում է՝ «Սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն»։

«հազարապետ Հայոց Մեծաց»-ը, որը թագավորի անունից փաստորեն կառավարում էր ամբողջ երկիրը: Հազարապետը, գոնե մինչև II դարի վերջը, գլխավորում էր երեք վարչություններ՝ ֆինանսների, հարկահանության ու հանրային աշխատանքների և, թերևս, ուղղմական: Արմազիում հայտնաբերված երկլեզվյան (արամեերեն և հունարեն) արձանագրության մեջ οὐλονομοσ-ը համապատասխանում է ἐπιτροπος-ին³⁵ իսկ վերջինս այն տերմինն է, որով հենց արտահայտվում է հազարապետի պաշտոնի էությունը հելլենիստական աշխարհում³⁶:

Հազարապետին են ենթարկվում Մեծ Հայքի բոլոր գյուղական համայնքները և նա է ստանում գյուղական ու քաղաքային համայնքներից հավաքվող հարկերն ու տուրքերը: Նա էր հավաքագրում պետական շինարարության համար շինականներին ու քաղաքացիներին «պարհակութիւն» անելու, այսինքն՝ մասնակցելու քաղաքների ու ամրոցների կառուցմանը, կամուրջների, ջրանցքների ու ճանապարհների շինարարությանը, անտառներ գցելուն: Այս վերջին պարհակը IV դարում կոչվում էր «խաշար»:

Թագավորը հազարապետի պաշտոնը հանձնում էր կամ իր մերձավորներից մեկին, կամ մեծամեծ ավագանուց ամենից նվիրված անձնավորությանը: Այդ պաշտոնը, ինչպես և մյուս գործակալությունները, ժառանգական դարձավ միայն հետագայում, IV դարում:

«Ասպետութիւն»: Զանգեզուրում վերջերս գտնված արամեերեն արձանագրությունից երևում է, որ թագադիր-թագակապի գործակալությունը գոյություն է ունեցել Արտաշես Ա.-ի (189—161) ժամանակ³⁷, սակայն այն «ասպետութիւն» պիտի կոչված լինի միայն սկսած Տրդատ Ա. Արշակունուց: Բագրատունի նախարարական տոհմը, որի մենաշնորհն էր այդ պաշտոնը, երբեմն կոչվում է նաև «Ասպետութիւն»: Թագադիր-թագակապ ասպետների «ձեռական իշխանութեան» գավառն էր Սպերը Ճորոխի հովտում: Կենտրոնը գտնվում էր Սմբատավանում (հետագայում Բաբերդ): Իսկ այս տոհմի տանուտիրական կամ նահապետության երկիրը մնում էր «Մարաց ամուր աշխարհը», որը Պտղոմեոսը կոչում է Σαυδάτα: ἔθνος:

Ասպետը միևնույն ժամանակ արքունիքի արարողապետն էր: Նա էր որոշում «արքունի տաճարում» (թագավորական պալատում) նախարարների «բարձն» ու «պատիւ»-ը և կազմում «Գահնամակը», որը հաստատվում էր թագավորի կողմից: Հստ երևույթին, յուրաքանչյուր նոր գահակալի բարձրացումով վերանայվում էին «Գահնամակը» և «Զօրանամակը»:

35 Տե՛ս Գ. Բ. Церетели, Армазская билингва, Тбилиси, 1941, էջ 65—66: Նույնի՝ Эпиграфические находки в Мухете, ВДИ, 1948, № 2, էջ 57:

36 Ինչպես ճիշտ ենթադրում է Լ. Մանանդյանը, հազարապետի «...պաշտոնի ֆինանսական բնույթը կարելի է ենթադրել նոր կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ «հազարապետ» բառը համապատասխանում է հաճախ հունարեն οὐλονομοσ («տնօրին», «տնտես») բառին (տե՛ս Ա. Պետր., Ա. Թուղթ, Գ, 10: Կորնթ., Ա., Ժ, 1 և 2 և տե՛ս Լ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 70):

37 Տե՛ս Ա. Գ. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ՊՐՀ, 1965, № 4, էջ 108—110: Նաև А. Perikhanian, L'inscription araméenne du roi Artashes trouvée à Zanguéour (Siwnik'), REANS, t. III, Paris, 1966, էջ 18, 22:

«Մաղխագուրիւն»: Քաղաքների համար մեծ նշանակություն ունեւորող արքունի թիկնապահների գործակալությունը, որի գոյություն մասին որոշակի ցուցմունքներ են պահպանվել դեռևս Արտավազդ Բ-ի (56—34) ժամանակվանից: Ըստ հորենացու պատմածի, այս գործակալությունը ևս ժառանգական է դառնում «Վաղարշակի» օրոք³⁸: Վերջինս «իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն հոռի սերնդից ընտիր և բազ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխագ³⁹ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը»⁴⁰: Մաղխագը, հավանաբար, Ադիաբենների արքայական տոհմի շառավիղներից էր: Այս պաշտոնը համապատասխանում է պարթևական արքունիքի «փուլտիպան սալար»-ին⁴¹: Մաղխագը հոռիսոռունի տոհմի նահապետն էր, տոհմ, որի ժառանգական տիրիտորիան էր Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան շրջանը, հետագայի հոռիսոռունիք գավառը, իսկ իբրև «ձևական իշխանութեան» երկիր, նրան տրվել է Հեր-Ջարեանդ գավառը: Այս գավառում էր գտնվում «Հովուաւան» կամ Մաղխագանի գյուղը (այժմ՝ Մահլա) Հեր (այժմ՝ հոյ) քաղաքից հյուսիս:

Այս տիրիտորիան բաղկացած էր Ջարեանդ և Հեր քաղաքների քաղաքային տիրիտորիաներից՝ գավառներից, ուստի այս երկրամասի կառավարիչը կոչվում էր «Շահապ Ջարաւանդ և Հեր գաւառի»⁴²: հոռիսոռունիների այս ճյուղը իբրև առանձին նախարարական տոհմ հայտնի էր «Մաղխագունիք» անունով:

«Մարդպետութիւն»: Այս գործակալության ղեկավարը սկզբնական շրջանում կոչվում էր «Հայր թագաւորի»⁴³: Այս գործակալությունը հելլենիստական աշխարհում հայտնի էր իբրև «արքունի դանձարանների պետի» («գաղտֆիլսկտ») պաշտոն⁴⁴: Տրդատ Ա-ի կամ նրա հաջորդների օրոք «հայրությունը» դառնում է ժառանգական արտոնություն մարդ ցեղի ցեղապետ-նահապետի, որի տոհմական տիրտոսն էր «մարդպետ», ուստի այնուհետև այս գործակալությունը կոչվում է «մարդպետություն»⁴⁵:

Մարդպետության գործակալության պաշտոնավարը այսուհետև կրում էր «Հայր Մարդպետ» տիրտոսը: Հ. Մանանդյանը ճիշտ է բնորոշում Հայր Մարդպետի իրավասության սահմանները: Նրա պարտականությունն էր Արշակունիների կանանոցի և արքունիքի վերակացությունը, թագավորական ամրությունների ու բերդերի պահպանությունը և արքունի գանձերի ու կալվածքների

38 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է:

39 Ն. Աղոնցի բացատրությունը «Մաղխագ» տիրտոսի, որ ասուրերեն բառ է՝ malxazu և նշանակում է՝ «տեր, իշխան, թագաւոր» (տե՛ս Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 400), ցույց է տալիս այս տիրտոսի կապը Ադիաբենների հետ:

40 Խորենացի, Բ, է:

41 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 68:

42 Տե՛ս Ագաբ., § 795:

43 Տե՛ս վերը, էջ 674—675:

44 Տե՛ս С. Т. Еремьян, Основные черты общественного строя Армении..., էջ 70:

45 Տե՛ս Նույն տեղում: Ն. Աղոնցը առաջին անգամ արտահայտեց այն միտքը, որ «մարդպետ» սկզբում նշանակել է՝ «մարդ ցեղի պետ» (Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 319):

վերահսկողությունը: Բնական է, որ Հայր Մարգարեի արքունիքում մեծ կշիռ պիտի ունենար⁴⁶:

Մ. Թ. առաջին դարերում մարգերը դեռ լրիվ չէին դուրս եկել ռազմական դեմոկրատիայի աստիճանից և նրանցից կազմված «մարդպետական գունդը» պիտի քաջ կուլողի համբավ ունենար: Մարգպետը իբրև առանձին նախարարական տոհմի նահապետ-տանուտեր, իր հսկողության ներքո ուներ հակայական տերիտորիա, հետագա՝ Վասպուրական նահանգի մեծագույն մասը, ինչպես հաղորդում է խորենացին⁴⁷: Այս երկրամասը անտիկ հեղինակների մոտ հայտնի է Mardustana⁴⁸ անունով: Հայր Մարգպետի «ձեռական իշխանութեան» տերիտորիան պիտի լիներ նախնական քաղաքը իր գավառով:

«Խորձակալուրիւն մեծի դատաւարութեան»: Այս գործակալությունը համապատասխանում է հելլենիստական տերությունների *δικαιοδοσία*-ին⁴⁹: Օրինակ, Պոնտական թագավոր Միհրդատ Զ Եվպատորի արքունիքում այդ պաշտոնում էր նշանավոր Մեթրոդորոս Ակեպսիացին, հետագայում՝ Տիգրան Բ-ի արքունի պատմագիրը: Ըստ երևույթին, այս պաշտոնը Հայաստանում գրավում էր քրմապետը, որ սովորաբար նշանակվում էր թագավորող դինաստիայի անդամներից, իսկ քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարվելուց հետո այդ պաշտոնում տեսնում ենք հայոց եկեղեցու պետին՝ եպիսկոպոսապետին, որը 373 թվականից հետո կրում էր «կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսը⁵⁰: Առհասարակ տեղեկությունները այս գործակալության մասին շատ կցկտուր են:

«Շահապն Արտաշատու»: Հելլենիստական թագավորությունների արքունիքում մեծ տեղ էր զբաղում պետության մայրաքաղաքի «արքայական տնտեսք», որը Հայաստանում հայտնի էր «շահապն Արտաշատու» տիտղոսով: Սա զլխավորում էր մայրաքաղաք Արտաշատի քաղաքային համայնքը և նրան պատկանող տերիտորիան, որը նեղ իմաստով համարվում էր «Ոստան Հայոց»:

Բացի այս գործակալություններից, արքունի դուռը սպասարկում էին մի շարք պաշտոնյաներ, որոնց մասին տեղեկությունները շատ սուղ են: Դրանք են՝ «սենեկապետ արքունի»-ն, որը զլխավորում էր պետական գրասենյակը («սենեակ») և «արքունի դիանը» (արխիվը): Աղբյուրների կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ սենեկապետը թագավորի անձնական քարտուղարն էր և իր ձեռքի տակ աշխատող բազմաթիվ դպիրների միջոցով զրի էր առնում նրա բանավոր հրամանները: Դպիրները այս հրամանները գրանցում էին հատուկ «մատեան»-ներում⁵¹: Պետական գրագրությունների լեզուն մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) հանձարեղ գյուտը՝ հունարենն էր և մասամբ՝ արամեև-

46 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., մասն Ա, էջ 329: Նույնի՝ Յեղալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 6—67:

47 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է:

48 Միայլ ընթերցումն է Μαρουστάνη՝ Matustana (տե՛ս Ptol., V, 12, 7), ձիշտ ընթերցումը պիտի լինի Μα[ρ]-ουστάνη:

49 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 71:

50 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 331:

51 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении, էջ 72:

րենն ու ասորերենը: Հայ Արշակունիների մեղ հասած արձանագրությունները հունարեն և արամեերեն լեզուներով են փորագրված:

Գոյություն ունեին և այլ պալատական պաշտոններ՝ «շահախոռապետ», «որսապետ», «տակառապետ», «գինակիր», «կարապետ արքայի» և այլն:

«Սպարապետութիւն»: Այս կարևորագույն գործակալությունը ավելի ուշ է առաջացել և պայմանավորված է երկրորդ դարի վերջերից սկսած Հռոմեական կայսրության նոր քաղաքականութեամբ:

Նախապես, հավանաբար, սպարապետի ֆունկցիաները պատկանում էին նույն հազարապետին, իսկ պաշտոնապես գերագույն զորավար էր համարվում ինքը՝ հայոց թագավորը⁵²: Սպարապետութեան գործակալությունը առաջ է եկել, ըստ երևույթին, Հայոց Վաղարշ Բ թագավորի (186—198) ժամանակ, երբ հայ Արշակունիների դինաստիան դարձավ ժառանգական: Այս Սեպտիմիոս Սևիրոս կայսեր (193—211) ժամանակն էր, երբ Հայաստանի ռազմական կազմակերպությունը արմատական փոփոխություն էնթարկվեց:

Հայկական հեծելազորը: «Սպարապետ Հայոց»-ը համարվում էր Մեծ Հայքի թագավորության զորական ուժերի գերագույն հրամանատարը: «Զօրանամակ»-ով սահմանված քանակությամբ հեծելազորով նրան էին ներկայանում բոլոր թագերը և նախարարները, որոնք, ըստ ներկայացվող հեծյալների քանակի, համարվում էին՝ «բերաւորք» (10.000 և ավելի հեծյալ ունեցողներ), «հազարաւորք», «հարիւրաւորք» և այլն: Գյուղական համայնքներից հավաքագրվում էր հետևակ զորքը: Աղբյուրներից չի երևում, որ դոնե առաջին Արշակունի թագավորների ժամանակաշրջանում հայկական բանակը սիստեմատիկորեն մասնակցելիս լինեի հռոմեական հեռավոր արշավանքներին: Պիտի կեթադրել, որ հայկական աչրուձին մասնակցել է գլխավորապես (Վիրքի և Աղվանքի զորական ուժերի հետ միասին) մշտական սպառնալիք հանդիսացող կովկասյան անցքերից ներխուժող Հյուսիսային Կովկասի վաշկատուն ցեղերի դեմ մղված պայքարին, որի մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայ և վրաց պատմական ավանդություններում և զրույցներում:

Հնագույն ժամանակներից Հայաստանում գոյություն ունեի «ազատաւորիար»-ը, այսինքն՝ հայկական ցեղերի, ապա հայ ժողովրդի վերնախավից զուրս եկած հեծելազորը, որը սոցիալապես ազատ էր և հայտնի էր «ազատանի» հավաքական անունով: Այս ազատանին կաղմում էր «աբքունի զորք»-ի հիմնական կորիզը և նրա ծաղիկը:

«Ազատանի» զորականը կամ ավելի պարզ՝ «ազատ հեծնալ»-ը ստանում էր որոշ հողաբաժին՝ տիրելու և օգտագործելու իրավունքով, իսկ գերագույն սևիականատիրական իրավունքը պատկանում էր պետութեանը՝ ի դեմս թագավորի և նրա արքունիքի: Նման հողամասը կոչվում էր «վիճակ» և համապատասխանում էր հելլենիստական աշխարհում տարածված «կլերոս»-ին (κλήρος): Այս «վիճակները» ժամանակի ընթացքում ժառանգական էին դարձել⁵³: Սովորաբար, հեծյալներին տրվող հողամասերը առապար հողեր էին,

52 Տե՛ս Շ. Գ. Երեմյան, Основные черты общественного строя Армении, էջ 70:

53 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

որոնք այդ ձևով դառնում էին պիտանի և նման եղանակով պետությունը հատուցում էր նրանց զինվորական ծառայությունը:

Սկզբնական շրջանում «ազատ»-ների հողամասերը նույնպիսի մասնատիրական տնտեսություններ էին, ինչպես ստրկատիրական Հայաստանի վերնախավի այլ ներկայացուցիչների տնտեսությունները: «Ազատ հեծեալ»-ների հողերը ևս մշակում էին «ծառայ»-ները և «մշակ»-ները, որոնք ստրկության տարբեր աստիճանների վրա էին գտնվում: Այս «ազատ» տերմինը, որ ծագում է իրանական բառից, այնուհետև դառնում է ընդհանուր հասկացություն, որով բնորոշվում է Հին Հայաստանի ամբողջ վերնախավը՝ տիրող դասակարգը: «Ազատ»-ներին հակադրվում են գյուղի և քաղաքի աշխատավոր զանգվածները՝ «շինականները»-«գեղջուկները» և քաղաքային բնակչության ստորին խավերը՝ «ոամիկ»-ները: Սրանց իրավական վիճակը բնորոշվում է մի ընդհանուր տերմինով՝ «անազատ»: Իսկ ստրուկները դուրս էին իրավական նորմերից և դասվում էին բնակչության ամենաիրավադուրկ խավին՝ «անկարգ»-ների շարքին:

Տոմատիրական ավագանու մեծեցումը աբխուզիներին: Ինչպես Արտաշեսյանների ժամանակ, հայ Արշակունիները ևս իրենց արքունիքին են մերձեցնում դեռևս գոյություն ունեցող ցեղապետներին՝ տոհմատիրական ավագանուն, որոնք գլխավորում էին ցեղային զինվորական կոնտինգենտները: Նրանք մտցրվում էին նախարարության համակարգի մեջ և հաճախ ստանում պործակալություններ: Բնորոշ է ապարհացի ցեղը, որ հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է V դարում⁵⁴ և պետք է նույն պառն կամ ապառն պարթևական ցեղը լինի, որից սերվել է Արշակունիների դինաստիան: Ավելի ուշ շրջանի տեղեկությունների համաձայն, ապարհացիները բնակվում էին Կասպից ծովի ափերին՝ Կասպից երկրում (Caspianae), որը մտնում էր Մեծ Հայքի սահմանների մեջ: Տրդատ Ա-ը իր թիկունքը ամրապնդելու համար, ապարհացիների մի մասը բնակեցրել է Հարթ գավառի արևելյան մասում, որը այնուհետև կազմեց առանձին պավառ և կոչվեց «Ապարհունիք» կամ «Ապահունիք»: Սրանից է առաջացել Ապահունեաց նախարարական տոհմը:

Ադյարենեի արքայական տան շառավիղներից պետք է առաջացած լինեն «Մանաւաղեանք», «Խոռխոռունիք», «Մաղխազունիք», «Բղնունիք» և այլ նախարարությունները: Սրանց հետ սերտորեն կապվում են նաև Բագրատունիները, որոնք հայտնի էին դեռևս Տիգրան Բ-ի ժամանակ (Բագադատես-Բագարատ)⁵⁵: Իսկ Տրդատ Ա-ի ժամանակ այդ տոհմը նորից հանդես է գալիս ի դեմս Շամբատ-Բագարատի: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ «Վաղարշակը» մեր երկրի «...արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան (Շամբատ-Բագարատին) նշանակեց կուսակալ, բյուրերի և հազարների իշխան»⁵⁶: Թեև Շամբատ-Բագարատը մի շարք ծայրամասային երկրամասների⁵⁷ կառավարիչ էր նշանակված, բայց միայն Սպեր գավառը դարձավ նրա հաջորդ-

⁵⁴ Նյլիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, հինգերորդ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 115:

⁵⁵ *Sb' u App., Syr.*, 48:

⁵⁶ Խորենացի, Բ, 4:

⁵⁷ Տմորիք, Կորճաթ, Մարաց ամուր աշխարհ, Գողթն-Մարանդ-Պարսպատունիք, Անգեղ-տուն և Սպեր գավառները:

ների՝ Բագրատունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունը և միայն Սպարսում էին նրանք կրում «տանուտիրական պատին ազգին»⁵⁸։

Նույն այդ ժամանակ պետք է կազմված լինեն «Ծառեխացոց», Շակաշենի (հետագայում՝ «Գարդմանացոց») և «Ուտեացոց» «իշխանութիւն-կողմնակալութիւնները»⁵⁹։

Տրդատ Ա-ի ժամանակ պիտի առաջ եկած լինի նաև Դիմաքսյանների իշխանական տոհմը։ 37 թվականին, երբ Գողերձական ծայրամասային կողմնակալությունը ընդմիշտ անցավ Վրաց (Իբերիայի) թագավորությանը, այնտեղ կառավարող Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչները ապաստան գտան պարթևների մոտ և միանալով Տրդատի ղորամասերին, պայքար էին մղում հռոմեացիների դրածո Միհրդատ թագավորի դեմ⁶⁰։

Արքունիքին է մոտեցվում նաև մարդ ցեղի վերնախավը, հատկապես ցեղապետը՝ «մարդպետ» տոհմական տիրողոսով, որը թագավորից ստանում է, ինչպես նշվեց վերը, արքունի կալվածքների և դանձարանների ու արքայական ընտանիքի խնամակալի՝ «Հայրի» գործակալությունը, որը այնուհետև հայտնի էր իբրև «մարդպետություն», իսկ ինքը՝ այս պատիվը կրողը՝ «Հայր Մարդպետ»։

3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲՍԺԱՆՈՒՄԸ

Մ. Թ. I—II ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Մեծ Հայքի տերիտորիան։ Հռոմեացի դաշնագրով վերականգնվում է Մեծ Հայքի թագավորության խախտված տերիտորիալ ամբողջությունը, բայց որոշ վերապահություններ։ Մ. թ. 37 թվականի դաշնագրով, Պարթևստանի պետության կազմի մեջ մտնող սահմանամերձ Ադիաբենեի թագավորությանը միացվեցին Հայոց Միջագետքը, Ծավդեքը և Արվաստան-Միգդոնիան՝ Մծբին կենտրոնով՝ 27.000 քառ. կմ տարածությամբ։ Բացի այդ, նույն այդ ժամանակ Մեծ Հայքից անջատվում և միացվում է Իբերիային՝ Վրաց աշխարհին, մեսիական աղգաբնակչություն ունեցող Գողերձականը՝ 5.000 քառ. կմ տարածությամբ։ Այս տերիտորիաները ընդմիշտ մնացին Մեծ Հայքից դուրս։ Մնում է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան այն առումով, որ պահպանվել է VII դարի հայկական «Աշխարհացոյց»-ում, և որը ընդգրկում էր 285.200 քառ. կմ տարածություն⁶¹։ Մեծ Հայքի տերիտորիան այնուհետև այդ տարածությամբ պահպանվեց մինչև նրա բաժանումը 387 թվականին։

Մ. թ. առաջին դարերի անտիկ հեղինակների, հատկապես խոշորագույն աշխարհագրագետների՝ Պլինիոս Ավագի (23—79) և Պտղոմեոսի (90—168) տեղեկությունները համընկնում են «Աշխարհացոյց»-ում պահպանված տեղեկություններին՝ Հայաստանի դրաված տերիտորիայի ու նրա սահմանների մասին։

58 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է։

59 Այս ժամանակաշրջանում Ուտիքը (Otene) ըստ Պլինիոսի հաղորդման (Plin., NH, VI, 16) տարածվում էր մինչև Արաքս (Նրասխ) գետը։ Այս գետից հարավ գտնվում էր Կասպից երկրի կամ Բաղասականի կողմնակալությունը։

60 Տե՛ս վերը, էջ 724 և հաջ.։

61 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 69, 118։

Պլինիոս Ալագի հաղորդած տեղեկություններից 'երևում է, որ Կլավդիոս կայսեր (41—54) կարգադրությամբ մանրամասն ուսումնասիրվել է Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիան և կազմվել է քարտեզ, որը հետագայում օգտագործվել է Պտղոմեոսը: Կլավդիոս կայսեր ժամանակաշրջանի Հայաստանին վերաբերող նյութերը լայնորեն օգտագործվել է նրա կրտսեր ժամանակակից Գայոս Պլինիոս Սեկունդոսը և շարագրել է իր աշխարհահռչակ «Բնական պատմության» («Naturalis Historia») մեջ, որը նա ավարտել է մ. թ. 77 թվականին:

Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները ընդգրկված են նշված աշխատության վեցերորդ գրքում: «Մեծ Հայքը (Armenia Maior), — գրում է Պլինիոսը, — որ սկսվում է Պարիադրյան լեռներից (montes Paryadres)⁶², ինչպես ասացինք, Կապադովկիայից բաժանված է Եփրատով, և Եփրատից հետո Միջագետքից բաժանված է Տիգրիսով, որը նվազ հայտնի գետ չէ⁶³: Այն (Մեծ Հայքը) ծնունդ է տալիս թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին⁶⁴ և կազմում է սկիզբը Միջագետքի, որը տարածված է երկու գետերի միջև. այնտեղ միջանկյալ տարածությունը բնակեցված է Արոնացի արաբներով (Arabes Aroei)⁶⁵: Այսպիսով, այն ձգում է իր սահմանը մինչև Ադիաբեննե, այդ նահանգից բաժանված լինելով լայնակի մի լեռնաշղթայով⁶⁶. իր ձախ կողմում (Մեծ Հայքը) լայնությամբ տարածվում է մինչև Կյուրոս գետը, անցնելով Արաքս գետից այն կողմ⁶⁷, իսկ իր երկարությամբ⁶⁸ տարածվում է մինչև Փոքր Հայքը (Armenia Minor), որից բաժանված է Եվքսինյան Պոնտոս թափվող Ապսարոս գետով⁶⁹ և Ապսարոսին ծնունդ տվող Պարիադրյան լեռներով:

Կյուրոս (գետը) ծնվում է Հենիոթիական լեռներում, որոնք այլոց կողմից կոչվել են Կորաքսյան⁷⁰: Արաքսը ծնվում է միևնույն լեռներում և Եփրատը՝ 600

62 Համապատասխանում է Պոնտական-Պարիարյան լեռնաշղթային:

63 Տիգրիսը, ավելի ճիշտ՝ Արևմտյան Տիգրիսը, սկսած 37 թվականից, սահման էր պարթևներին և նթակա Ադիաբեննեի և Մեծ Հայքի թագավորությունների միջև: Նույն այս սահմանագիծը նշված է «Աշխարհացոյց»-ում (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 68—69):

64 Այսինքն՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքները գտնվում են Հայաստանում:

65 Նկատի ունի Արուաստան (ասոր. Beth Arbae) երկիրը՝ անտիկ հեղինակների Միզոպոտամիան, որի կենտրոնն էր Մծրին քաղաքը, և, ինչպես տեսանք, 37 թվականից մտնում է Ադիաբեննեի կազմի մեջ:

66 Ադիաբեննեի նահանգը նեղ իմաստով տարածվում էր Տիգրիս գետից դեպի արևելք՝ մինչև Զագրոս լեռները, և Փոքր Զավ գետի վերին հոսանքը: Տվյալ դեպքում Պլինիոսը նկատի ունի Ադիաբեննեի (նեղ իմաստով) և Մեծ Հայքի սահմանագիծը, որը անցնում է Փոքր Խարուր գետից դեպի արևելք ձգվող ջրբաժան լեռնաշղթայով և անտիկ հեղինակների մոտ կոչվում էր Niphates:

67 Այս հատվածից երևում է, որ Պլինիոսը խոսում է Հայաստանի սահմանների մասին, իր ձեռքի տակ ունենալով համապատասխան քարտեզ, որտեղ նայողի համար «ձախ կողմից», այսինքն՝ հարավ-արևմուտքից Հայաստանը տարածվում էր դեպի հյուսիս մինչև Կյուրոս (Կուր) գետը:

68 Այսինքն՝ արևելքից արևմուտք:

69 Ապսարոս է կոչվում Ճորոխ գետի ստորին հոսանքը, որտեղ սկսվում է ջրբաժան Պարիարյան, այսինքն՝ Պոնտական-Պարիարյան լեռնաշղթան:

70 Այս տեղեկությունը Պլինիոսը վերցրել է Հեկատոս Միլետացուց և նկատի ունի Կարմիր-Փորակ (այժմ՝ Ալահյու-ակրար) ջրբաժան լեռնաշղթան Կարսի և Արդահանի միջև: Coraxici montes «Կորաքսյան» անունից էին դուրս բերում Cyrus—Կուր գետի անունը:

քաջ միջանկյալ հեռավորությամբ⁷¹, և աճելով Մու(ր)սիս⁷² դետակով, ինքը թափվում է, ըստ մի քանի աղբյուրների (կարծիքի), Կյուրոսի մեջ, որը նրան տանում է Կասպից ծով:

Փոքր Հայքում հայտնի քաղաքներ են Կեսարեան, Աղան, Նիկոպոլիսը⁷³, Մեծ Հայքում՝ Ար(սա)մոսատը՝ Եփրատի մոտ⁷⁴, Կարկաթիոկերտը՝ Տիգրիսի մոտ⁷⁵, Տիգրանակերտը՝ մի բլրի վրա⁷⁶, Արտաշատը՝ դաշտավայրում, Արաքսի մոտ⁷⁷:

Այնուհետև Պլինիոսը խոսում է Մեծ Հայքի թագավորության տարածության մասին. «Ալֆիդոսի կարծիքով,— շարունակում է Պլինիոսը,— ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5.000.000 քաջ է. Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկուսայից մինչև Կասպից ծովի ավեր հաշվում է 1.300.000 քաջ. իսկ լայնությունը (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա»⁷⁸:

Մեծ Հայքի սահմանների մասին ավելի կոնկրետ տվյալներ է տալիս Պլինիոսից հետո հանդես եկած հռչակավոր Կլավդիոս Պտղոմեոսը: Վերջինս իր «Աշխարհագրական ձեռնարկում», որը հրատարակվել է մ. թ. 150-ական թվադարձաններին, Ասիայի Յ-բղ քարտեզում⁷⁹, ցույց է տալիս Մեծ Հայքը նույն սահմաններում, շնայած, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև նախքան 37 թվա-

71 Հնում գերիշխում էր այն կարծիքը, որ Եփրատի (իմա՝ Արևմտյան Եփրատի) և Արաքսի ակունքները գտնվել են նույն լեռներում: Նկատի ունենալով այս՝ «Աշխարհացոյց»-ը գրում է՝ «...բլխէ... զԵփրատ յարևմուտս, և զԵրասխ՝ յարեւելս»: Նույնը ասում է Ստրաբոնը (Strabo, XI, 14, 2): Արաքսի ակունքներից ոչ հեռու գտնվող Մուրց գետը համարվում էր Արաքսի սկիզբը, իսկ Մուրց գետի ակունքների շրջածան Միրանյաց լեռների (այժմ՝ Փալանթորյան-դաղ) արևմուտյան սիւներին գտնվում էին Եփրատի ակունքները:

72 Mu[r]sis համապատասխանում է Մուրց գետին:

73 Այստեղ հիշատակվող Փոքր Հայքի քաղաքները բոլորը գտնվել են Լյուկոս-Քալլ գետի հովտում. Կեսարեան պիտի լինի Մեծ Հայքին սահմանակից Satala—Սատաղը (այժմ՝ Սաղաղ գյուղ), Աղան—Aza (lit. Ant.) (այժմ՝ Աղիզ գյուղ) և Նիկոպոլիսը՝ այժմյան Բուրգ կամ Պյուրի գյուղի մոտ:

74 Ar[s]amosata—Արշամաշատը գտնվել է Անթիաս դաշտավայրում՝ Արածանի գետի վրա՝ այժմյան Խարաբա-Նաշարան ավերակները գետանցի մոտ:

75 Թերևս Arcathiocerta—Արկաթիակնորտ: Ըստ երևույթին, հետադաշտում կոչվել է Անդր (այժմ՝ Էգիլ) և գտնվել է Անդեղ-տուն գավառում:

76 Տիգրանակերտը գտնվել է այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղը:

77 Artaxata—Արտաշատը գտնվել է այժմյան Խոր Վիրապի վանքից մինչև Քուչուկ-Վեդի:

78 Plin., NH, VI, 10: Ըստ Պլինիոսի տեղեկությունների, Մեծ Հայքը արևմուտքից դեպի Արևելք ձգվում է Եփրատի արևմտյան ափին գտնվող Դասկուսա բնակավայրից (Փոքր Հայքում՝ Արարկիր-չալի գետաբերանից արևմուտք, Կողքենի գյուղից հյուսիս) մինչև Կասպից ծով, բնդամենը 1.300.000 քալլ, այսինքն՝ 1.300 հոռոմեական մղոն, որ համապատասխանում է 1.950 կիլոմետրի: Լայնությունը հարավից հյուսիս, այսինքն՝ Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա (Վրաց աշխարհ), որի սահմանագիծը Մեծ Հայքի հետ անցնում էր Կուր գետով, նա հաշվում է 650.000 քալլ կամ 650 հոռոմեական մղոն, որ հավասար է 975 կիլոմետրի: Բերված թվերը ճիշտ չեն ու թերևս աղավաղված վիճակում են մեղ հասել Իրական տվյալներով Մեծ Հայքի լայնությունը հավասար է 870 կիլոմետրի, իսկ Տիգրանակերտ գավառից մինչև Իբերիա (Վիրք)՝ 550 կիլոմետրի: Մեկ քալլը համապատասխանում է հունական ἑρπύστη-ին ու հոռոմեական passus-ին և հավասար է 1.85 մետրի: Տվյալ դեպքում զործ է ածվում Հոռոմեական կայսրության մեջ ընդունված հազար քալլը— mille passus, այն է՝ հոռոմեական մղոնը, որը հավասար է 1,5 կմ:

79 Sicut Ptol., Asiae tabula tertia, V, 12, 1—9:

կանի համաձայնագիրը Մեծ Հայքի թագավորության քաղաքական սահմաններին վերաբերող նյութեր:

Ըստ Պտղոմեոսի⁸⁰, Մեծ Հայքի սահմանը հյուսիսից կազմում է Կողքիսի մի մասը (նկատի ունի Ճորոխ գետի ստորին հոսանքում գտնվող Եգր «փոքր աշխարհը»), ապա վերքը և Աղվանքը՝ Կուր գետով: Արևմուտքից սահմանագիծը անցնում էր Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կասպազովկիայից (այսինքն՝ վերջինիս կազմի մեջ մտնող Փոքր Հայքից), ապա Եփրատից հյուսիս-արևելք ձգվող Մոսխական լեռներով մինչև Կողքիս: Տվյալ դեպքում Պտղոմեոսը նկատի ունի Աճարա-Մեսիսական լեռները, որոնք այս մասում Մեծ Հայքի թագավորության սահմանագիծն էին մինչև 37 թվականը: Արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն էր վրկանից (Կասպից) ծովի մասը՝ Կուրի գետաբերանից մինչև 79°45'—43°20' վրա գտնվող կետը (մոտավորապես պիտի համապատասխան լինի այժմյան Աստարա վայրին): Այնուհետև, սահմանը անցնում էր հիշյալ կետից դեպի արևմուտք՝ Կասպիական լեռներով, որոնք Մեծ Հայքը բաժանում էին Մեդիայից, Հարավից Մեծ Հայքը սահմանակից էր Միջագետքին, սկսած Եփրատ գետից, Տավրոս լեռներով (նկատի ունի Հայկական Տավրոսի այն մասը՝ Ծովք լճից հարավ), որտեղ Եփրատի արմունկը նրան բաժանում էր Կիլիկիան Տավրոսից և Տիգրիս գետով, այսինքն՝ Արևմտյան Տիգրիսը և Տիգրիսը, որը սահմանագիծ դարձավ 37 թվականից հետո: Այս սահմանագիծը անցնում էր Նիփասես (Նպատ) լեռներով, բաժանելով Մեծ Հայքը հարավում գտնվող Ասորեստանից (իմա՝ Ադիարեններից)⁸¹, մինչև Կասպիական լեռները: Իհարավ տվյալները Հայաստանի մեզ հասած ամենահին քարտեզից են, որպիսին Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզն» է: Հետագա աղբյուրներում Հայաստանի այդպիսի մանրամասն նկարագրություն գտնում ենք միայն V դարի հայ մատենագիրներ Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի ու Մովսես Խորենացու մոտ, որոնք Մեծ Հայքի թագավորության մասին խոսում են մինչև նրա 387 թվականի բաժանումը: Սակայն, իհարկե, VII դարի «Աշխարհացույց»-ի տեղեկությունները մնում են անգերազանցելի: Վերջինս հնարավորություն է տալիս վերծանելու նույն Պլինիոսի տեղեկությունները Մեծ Հայքի ներքին վարչական բաժանման մասին:

Մեծ Հայքի վարչական ստորաբաժանումը: Արտաշեսյաններից հետո իրախտվել էր երկրի վարչական կարգը և անհրաժեշտ էր վերականգնել երկրի վարչական բաժանումն ու վարչական միավորումներում՝ «աշխարհներում» և «դավառներում» ու «ազգագավառներում» ստեղծել ղինվորական և վարչական-հարկային իշխանություններ: Անշուշտ, Տրդատ Ա-ը ձևափոխում էր հղի այս գործին:

Այս կապակցությամբ կրկին պիտի հիշատակել Պլինիոսի հետաքրքրական տեղեկությունները Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մասին: «Մտուչդ է,— գրում է Պլինիոսը,— որ նա (Մեծ Հայքը) բաժանված է ստրատեգիաներ

⁸⁰ Տե՛ս Ptol., V, 12, 1:

⁸¹ Տրայանոս կայսեր արևելյան արշավանքների ժամանակ (114—117) Ադիարենների թագավորությունը նվաճվեց Հռոմի կողմից և նրա տերիտորիան վերածվեց հռոմեական պրովինցիա Assyria-յի՝ Ասորեստանի: Այդ անունն է տրվում Ադիարեններին հայ մատենագրության մեջ:

(strategias) կոչված պրեֆեկտուրաների, որոնցից մի քանիսը թագավորութուններ պիտի կազմեին հնում: Նրանք թվով 120 են և բարբարոսական (այսինքն՝ ոչ հունական և հռոմեական— հեղ.) անուններ ունեն»⁸²:

Պլինիոսը իր «Բնական պատմությունը» ավարտել է 77 թվականին, այսինքն՝ հենց այն ժամանակ, երբ Տրդատ Ա-ը կարող էր զբաղվել իր թագավորության տերիտորիայի վարչական բաժանման հարցերով և հազիվ թե հռոմեական գրողին լավ հայտնի լինեին Հայաստանում տեղի ունեցած վերջին փոփոխությունները տերիտորիալ բաժանման բնագավառում, մանավանդ, որ նա իր գործը ավարտելուց հետո ապրել է ընդամենը երկու տարի (մահացել է 79 թվականին):

Այսուհանդերձ, Տրդատ Ա-ը, Հայաստանի վարչական բաժանման համակարգը վերականգնելիս ու նոր պայմանների համեմատ զարգացնելիս, գործ է ունեցել Պլինիոսի հիշատակած նույն ստրատեգիաների հետ:

Ուսումնասիրողները, սովորաբար, համարում են, որ Պլինիոսը խոսելով Հայաստանի 120 ստրատեգիաների կամ պրեֆեկտուրաների մասին, նկատի է ունեցել Մեծ Հայքի գավառները, որոնց թիվը այն ժամանակ մոտավորապես այդքան պիտի լիներ⁸³: Սակայն անհրաժեշտ է հիշել, որ պետության վարչական բաժանումը ըստ ստրատեգիաների սովորական է եղել հելլենիստական պետությունների համար և սովորաբար դրանք ավելի ընդարձակ տերիտորիա էին ընդգրկում, քան «Աշխարհացոյց»-ի գավառները: Արդեն վերը, Արտաշեսյան Հայաստանի վարչական բաժանման կապակցությամբ, նշվել է, որ Պլինիոսի մոտ ստրատեգիաների թիվը կարող է աղճատված լինել և մեզ հասած 120-ի փոխարեն եղած լինել պարզապես 20, որ շատ հարմար է Հայաստանի համար⁸⁴: Ավելի հավանական է թվում, սակայն, որ 120 թիվը ճիշտ է, և Պլինիոսը ցանկացել է տալ Հայաստանի ավելի մանր, ստրատեգիաների ստորաբաժանումներ հանդիսացող միավորների քանակը, բայց սխալմամբ անվանել է դրանք ստրատեգիաներ:

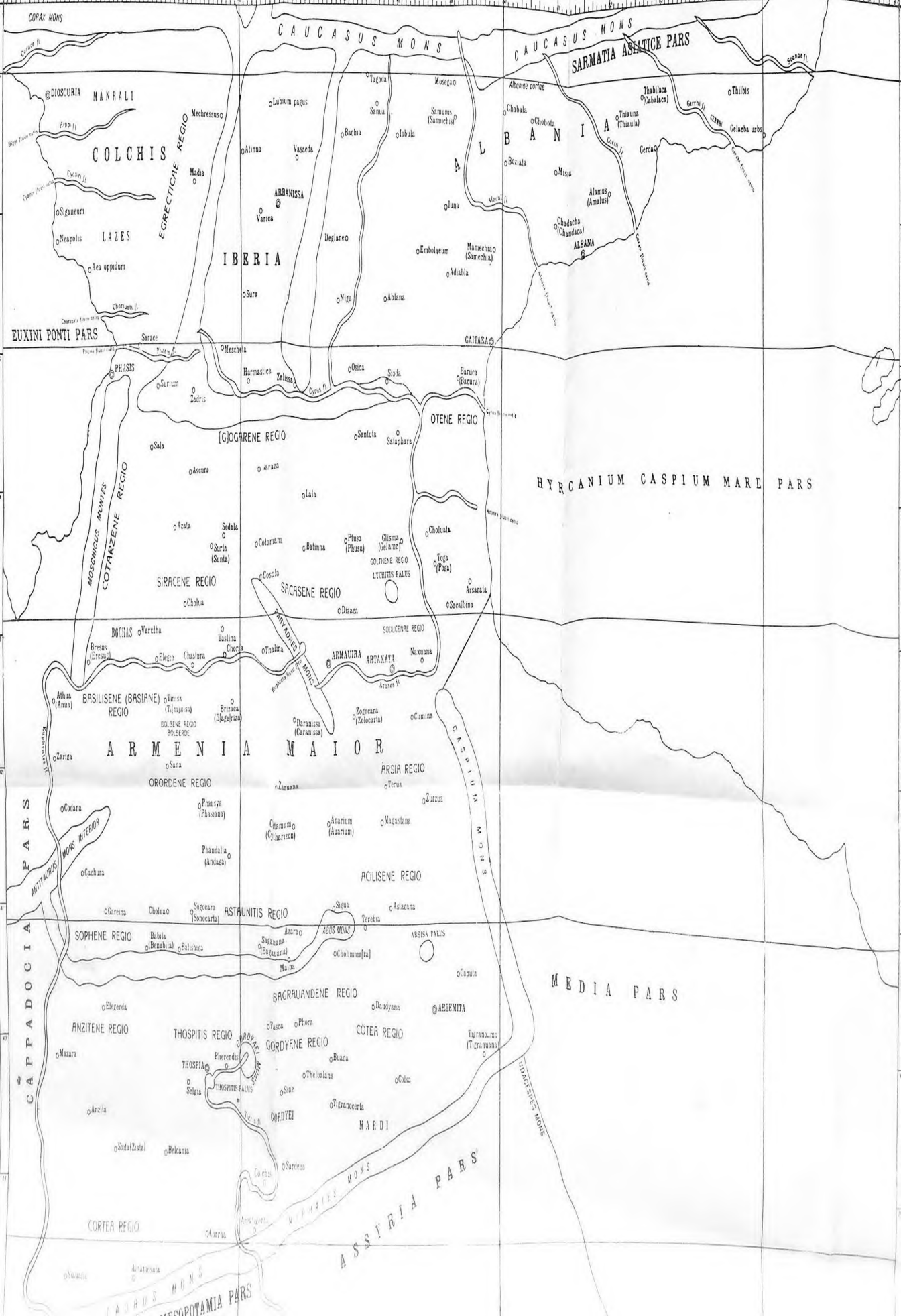
Ստրաբոնի, Պլինիոսի և Պտղոմեոսի տվյալները համեմատելով «Աշխարհացոյց»-ում ընդունված Մեծ Հայքի տերիտորիալ բաժանման հետ, կարող ենք վերստեղծել Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի վարչական բաժանման պատկերը, որ գոյություն է ունեցել արդեն հելլենիստական ժամանակաշրջանում և զարգացել է Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների օրոք:

Այդ վարչական բաժանումը պայմանավորված էր առաջին հերթին բնապատմական պայմաններով՝ Հայաստանի լեռնագրությամբ: Հայաստանի ինքնամիտի ձորերն ու հովիտները անհայտ ժամանակներից հանդիսացել են բազմաթիվ էթնիկական կազմավորումների բնակատեղիներ: Յուրաքանչյուր «ձոր», «փոր», «հովիտ» հանդիսանում էր առանձին «աղբի», ցեղի և տոհմի բնակավայր և «զառառ» բառը սկզբնական շրջանում նշանակել է և՛ տոհմ կամ ցեղ և՛ նրա զբաղեցրած տերիտորիան: Հետագայում, երբ «զառառ» գործ էր

82 Plin., NH, VI, 10, 2:

83 Նույն տեղում: Տրդատը գահակալել է (պաշտոնապես) 66-ից, Պլինիոսը մահացել է 79-ին (13 տարի ժամանակակիցներ են եղել): Բայց Պլինիոսը ուսումնասիրել է Մեծ Հայքը Կլավդիոսի (41—54 թթ.) կայսրության օրոք:

84 Տե՛ս վերը, էջ 679, ծան. 40:

CORDAX MONS

CAUCASUS MONS

CAUCASUS MONS
SARMATIA ASIATICA PARS

COLCHIS

IBERIA

ALBANIA

EUXINI PONTI PARS

PHASIS
COTYRZENE REGIO
SIRACENE REGIO

GIORGARENE REGIO

OTENE REGIO

HYRCANUM CASPIUM MARE PARS

CAPPADOCIA PARS
MONTES INTERIORES

BASILISENSE (BASISANE) REGIO
ARMENIA MAIOR
ORORDENE REGIO

ARMACIIRA

ARSIA REGIO

SOPHENE REGIO

ASTRANITIS REGIO

ACILISENSE REGIO

ANZITENE REGIO

THOSPITIS REGIO

GORDYFENE REGIO

COTEA REGIO

MEDIA PARS

CORTEA REGIO

MESEOPOTAMIA PARS

ASSYRIA PARS

ածվում միայն տերիտորիայի իմաստով, ցեղային տերիտորիան տարբերելու համար վարչական միավոր «գաւառից», գործ էր անվում «աղգաղաւառ» բառը: Բնորոշ է, որ գավառների անունների մեծագույն մասը էթնիկական ծագում ունի: Այն ցեղապետները, որոնք նշանակվում են սվլյալ գավառի ժառանգական կառավարիչներ՝ «գաւառակալներ», նրանցից «սերված» նախարարական տոհմը իրեն ժառանգական տերիտորիան հանդիսացող գավառի անունն է կրում: Սակայն նախարարական տոհմերի անվանումների մեծագույն մասը տարբեր է նրանց կողմից կառավարված գավառների անուններից:

Հայաստանի վարչական միավորները՝ «գաւառները» և «աշխարհները» ըստ իրենց պատկանելության, տարբերվել են միմյանցից և գոյություն են ունեցել առնվազն հինգ կարգի տերիտորիաներ, որ սլայմանավորված էր հողատիրություն տեսակներով:

Թագավորող դինաստիայի ժառանգական սեփականությունը հանդիսացող արքունի տերիտորիաները՝ «տուն արքունի», բաժանվում էին առանձին տերիտորիաների, ինչպիսիք էին՝

1. Անմիջապես թագավորի, թագաժառանգի և արքունիքի տնօրինության ներքո գտնվող տերիտորիաները՝ «գաւառք արքունականք» (շուրջ 40 գավառ), 2. Արչակունի սեպուհների տնօրինության ներքո գտնվող գավառներ, որոնք բաւորը միասին կոչվում էին «երկիր սեպհական գնդին» (հետագայում «Վասպուրհական», «Վասպուրական») (3 գավառ)⁸⁵, 3. Տաճարային տերիտորիաներ (4 գավառ), նվիրված դինաստիայի մահացած անդամների հետմահու պաշտամունքին: «Արքունական» գավառների թիվը, այդպիսով, հասնում էր 47-ի: Տրդատ Ա-ից սկսած սրանց համար գործ է անվում նաև պարթևական «ոստան» տերմինը⁸⁶:

Քաղաքային համայնքային գավառների թիվը հասնում էր 10-ի:

Բզեչխություններ, որոնք ընդգրկում էին 10-ից ավելի գավառներ: Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ գոյություն ունեի հինգ բզեչխություն: Նուրբաց կողմն, Աղծնիք, Կորդվաց աշխարհ, Նոր Շիրական և Գուգարք⁸⁷:

Չորրորդ կարգի տերիտորիաներն էին բուն տաճարային հողերը, որոնք ընդգրկում էին ութ գավառ:

Հինգերորդ կարգի տերիտորիաները այն ցեղերի տերիտորիաներն էին, մեծ մասամբ Հայաստանի ծայրամասերում, խուլ լեռնային մայրախիտ անկյուններում, որոնք գեռես գտնվում էին տոհմատիրական կարգերի քայքայման աստիճանի վրա: Սրանց կողմից բնակեցված գավառները կոչվում էին՝ «աղգաղաւառք» և նման գավառների թիվը հասնում էր 29-ի:

Այդպիսով, Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան բաղկացած էր 124 գավառից, որոնք ընդգրկված էին 22 կողմնակալությունների՝ ստրատեգիաների և արքունի տան՝ ոստանի մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, Պլի-

85 Չպետք է շփոթել մ. թ. 591 թվականից հայտնի «Վասպուրական» նահանգի հետ, որ ալդպիս կոչվից այն պատճառով, որ նրա հիմնական մասը կաղմեցին Տոսպ—Ռշտունիքը և «երկիր սեպհական գնդին» կոչվող Ազիովիա և Աորիանի գավառները:

86 А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, ВДН, 1956, № 2, էջ 44—46 և շար.:

87 Հետագայում բզեչխությունների թիվը նորից հանդում է շորսի (առանց Սուրբի):

նիստը, շփոթելով մանր վարչական միավորները ավելի խոշոր միավորների հետ, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ մոտավորապես ճիշտ թիվ է տալիս՝ 120: Պլինիոսի մոտ թերևս նույն սխալն ենք տեսնում, ինչ որ վաղ շրջանի հայ մատենագիրների մոտ, որոնք հստակ սահմանադատում չեն դնում «աշխարհի», «նահանգի» և «գավառի» միջև, հաճախ շփոթելով մեկը մյուսի հետ:

Տրդատ Ա-ի ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի բնակչության թիվը հազիվ հասներ երեք ու կես միլիոնի: Բայց սա բավական մեծ թիվ է, եթե նկատի ունենանք, որ մ. թ. I դարում մեր ամբողջ մոլորակի վրա ապրելիս է եղել շուրջ 150 միլիոն մարդ:

Վարչական միավորների՝ ժառանգական աիբույթների վերածվելու տենդենցը: «Նախարար» տերմինը: Յուրաքանչյուր ստրատեգիա (կամ պրեֆեկտուրա), որը հայերենում իբրև առանձին վարչական միավոր արտահայտվում էր «կողմնակալութիւն», «կուսակալութիւն» կամ պարզապես՝ «կողմն», «աշխարհ», «փոքր աշխարհ» բառերով, ուներ իր կառավարիչը, որը համապատասխանաբար, հունարեն կոչվում էր ստրատեգոս, իսկ հայերեն՝ «կուսակալ», «կողմնակալ», «աշխարհատեր» կամ «բղեշխա»: Սակայն, հավանաբար, դրանք հորջորվել են նաև մեկ այլ ընդհանուր բառով՝ «շահապ» (հնագույն ձևն է՝ «շահրապ»), որ առաջ է եկել հին պարսկերեն «խշաթրապավանա», հունարեն տառադարձությամբ՝ σατραπης (սատրապ) բառից⁸⁸:

Ստրատեգիան ղինվորական-վարչական միավոր էր, իսկ նրա առաջնորդը՝ ամենից առաջ զորավար: Բազավորը այդպիսի շրջանի ղեկավար էր նշանակում կամ իր մերձավորներին, իր թիկնապահ զորքի անդամներին, կամ տոհմային ավագանուց դուրս եկած զորահրամանատարներին: Բոլոր դեպքերում նման ստրատեգոսը՝ «կողմնակալը», ձգտում էր ձեռք բերած պաշտոնը դարձնել իր տան ժառանգական արտոնությունը: Երկրի վարչական միավորների ռազմական ֆունկցիաների բարձրացման հետ պիտի կապել մասսայական «ազդ սերելը», այսինքն՝ ստրատեգոսի վարչական և ռազմական ֆունկցիաները ժառանգական դարձնելը: Այսպես, հետզհետե ժամանակավորապես նշանակվող կառավարիչները դառնում են ժառանգական և առաջ են գալիս նախարարական տոհմերը:

Ինչ վերաբերում է «նախարար» հասկացողությանը, սկզբնական շրջանում այն ունեցել է վարչական իմաստ և ոչ թե ցեղային կամ տոհմական⁸⁹: Մկրթում նախարար էին կոչվում թագավորի կողմից նշանակվող գավառներն կառավարիչները՝ «գաւառակալ»-ները, սակայն ժամանակի ընթացքում նախարարի պաշտոնը դառնում է նրա տոհմի ժառանգական արտոնությունը, իսկ

⁸⁸ Հետադարձում Հայաստանում «շահապ» բառը ստացել է «քաղաքապետի», «վերակացու քաղաքի» մասնավոր իմաստը և այդ իմաստով էլ պահպանվել հայերենում, օրինակ, Մխիթար Գոշը (1130—1213) Տփղիսի քաղաքապետ նշանակված Ամիր Քուրդ Արծրունուն կոչում է «շահապն Տփղեաց»: Անհրաժեշտ է նշել, որ իրանական լեզուներում «աշխարհ» և «քաղաք» հասկացողության համար դործ էր ածվում միևնույն «շաթրա» («շահրա») բառը, որից առաջացել է հայերեն, մի կողմից՝ «աշխարհ» բառը, «երկիր» իմաստով, և մյուս կողմից՝ «շատ» մասնիկը «քաղաքի» իմաստով: Վերջինս առանձին չի դործածվում, այլ իրև քաղաքների անվան բաղադրուցիչ մաս: Օրինակ՝ Արուշատ, Արշամշատ, Երվանդաշատ, Շամշատ (Սամոսատ), Շատրբերդ և այլն:

⁸⁹ Sk'at H. Adoni, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 451—472.

ներա կողմից կառավարվող տերիտորիան՝ գավառը, նրա տոհմի ժառանգական սեփականությունը⁹⁰։

Նախարարների վարչական և ռազմական իշխանությունը ժառանգական դառնալը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ Հայաստանի սոցիալական կյանքում։ Սկզբում ժառանգական էր միայն նախարարի պաշտոնը տվյալ գավառում, սակայն ժամանակի ընթացքում ժառանգական է դառնում նաև ամբողջ տերիտորիան, ապա նաև նրա վրա նստած գյուղական համայնքները՝ «շէն»-ները, շինականներով հանդերձ։

Հին աշխարհում ծայր առած ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամը նըսպատում էր Հայաստանում տեղի ունեցող նշված պրոցեսներին, ֆեոդալական հողատիրության առաջ գալուն, որ տեղի է ունեցել հաջորդ՝ III և IV դարերում։

90 «Նախարար» տերմինը պարթևական ծագում ունի և Հայաստանում, ըստ երևույթին, տարածվել է Տրդատ Ա Արշակունու ժամանակաշրջանից։ Այս բառի ճիշտ ստուգաբանությունը վերջերս տվել է Վ. Հեննինգը։ Այն համապատասխանում է պարթևական *naxwadar* բառին, որ նշանակում է՝ «նա ով գրավում է սկիզբը, առաջին տեղը, պետք»։ Հարավային հորասանի նորագյուտ արձանագրության մեջ (բնագրվում է մ. թ. III դարով) *nlywdr* «նախվադար» բառը հոմանիշ է *lyštrp* «խշատրապ» բառին։ «Նախվադար» բառը, ըստ երևույթին, տարածված է եղել Պարթևստանի հյուսիսային (պարթևակերտ) շրջաններում, իսկ «սատրապ»՝ հարավային (տե՛ս *A. I. Периханян, Древнеармянские востанники, էջ 49—50*)։

ԲԱԺԻՆ Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ե Ր Ե Ս Ո Ւ Ե Ն Ե Ր Ե Բ Ե Ր Ո Ր Դ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ

1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼՆԵՐԸ

Հայ մշակույթի վարդաքանն նոր դարաշրջանը: Մ. թ. ա. IV դարի վերջերից նոր դարաշրջան էր սկսվել Մերձավոր Արևելքի հրկրների ոչ միայն հասարակական-տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների, այլև մշակույթի բնագավառում: Հին արևելյան հարուստ, բայց և տարբեր հրկրների ինքնատիպ մշակույթը խաչավորվեց փարթամորեն ծաղկած հելլեն մշակույթի հետ՝ ծնունդ տալով մի նոր յուրահատուկ բնույթի մշակույթի, որը զարգանալով նոր հասարակական-տնտեսական հիմքերի վրա, ինքն էլ ստացավ այսպես կոչված հելլենիստական կերպարանը: Որքան էլ պայմանական, այս անվանումը նշանավորում է հին աշխարհի բավականաչափ ընդարձակ շրջանակներ ընդգրկող բազմաթիվ հրկրների ընդհանուր գծեր ունեցող մշակութային զարգացման մի ամբողջ դարաշրջան: Սակայն տարբեր հրկրներ միևնույն շափով չէ, որ հաղորդակից դարձան հելլենիստական մշակույթին, ուստի ոչ միայն ինքնատիպ և տարբեր է եղել այդ մշակույթի կերտման գործում յուրաքանչյուր ժողովրդի մասնակցությունն ու խաղացած դերը, այլև ինքը՝ մշակույթը, տարբեր գրասերումներ է ունեցել և ինքնատիպությամբ օժտված եղել ամեն մի հրկրում:

Հայաստանը ևս հաղորդակից դարձավ մշակութային այս նոր զարգացմանը: Երկիրը ապրում էր տնտեսական վերելք, խորացել էին սարկատիրական հարաբերությունները, գոյացել զգալի թվով քաղաքներ, որոնք նկատելիորեն հելլենիստական բնույթ ունեին, զարգացել էին արհեստներն ու առևտուրը, ընդարձակվել հրկրի շփումներն ու կապերը հարևան հրկրների հետ: Այս ամենը հայ ժողովրդի դարավոր մշակութային ավանդույթների հետ միասին հանդիսացան այն հաստատուն պատվանդանը, որի վրա բարձրացավ ստրկատիրական ժամանակաշրջանի Հայաստանի մշակույթը: Այդ մշակույթի զարգացմանը մեծապես նպաստեցին միավորված հայ պետականության առաջացումն ու զարգացումը մ. թ. ա. II—I դարերում և հրկրի անկախության պահպանումը I—III դարերում:

Դարավոր ավանդական ըմբռնումների և մշակույթի առկայությունը մի կողմից, նոր, հելլենիստական բնույթի հասարակական հարաբերությունների, գաղափարների և մշակութային ավանդույթների առաջացումն ու զարգացումը՝ մյուս կողմից, պայմանավորեցին երկու հիմնական ուղղությունների զարգացումը հին հայ մշակույթի մեջ: Դրանցից առաջինը ավանդական ժողովրդական ուղղությունն էր, իր բնիկ տեղական և հին արևելյան արմատներով ու ակունքներով, որը զարգանում էր ժողովրդական, մանավանդ գյուղական լայն զանգվածների մեջ, անդրադարձնելով ժողովրդական ըմբռնումները, պատկերացումները, ավանդույթներն ու ճաշակը. մյուսը՝ հելլենիստական ուղղությունն էր, որն առաջանալով հասարակական նոր բնույթի հարաբերությունների և ըմբռնումների հիման վրա, հանդիսանում էր առավելապես իշխող ստրկատիրական վերնախավի և քաղաքային ազատ բնակչության մշակույթը՝ անդրադարձնելով նրանց աշխարհաճանաչողությունն ու ճաշակը: Երկրորդ ուղղության զարգացմանը խոշոր շափերով նպաստում էին Հայաստանի ընդարձակվող կապերը հելլենիստական աշխարհի մի շարք երկրների հետ: Այս երկու ուղղությունները, իհարկե, պատնեշով իրարից անջատված չէին. տեղի էր ունենում նրանց փոխադարձ ներթափանցում, որով պայմանավորված էր հելլենիստական մշակույթի առաջացումը և զարգացումը հայ հողի վրա: Հելլենիստական ուղղության պատկանող հուշարձանների վրա ևս առավել կամ նվազ ցայտունությամբ երևան էին գալիս տեղական ավանդական գծերը: Հետզհետե հարստանում ու ճոխանում է հայ ժողովրդի ինչպես հողերը, այնպես և նյութական մշակույթը, որի շնորհիվ Հայաստանը տեղ է բռնում հին աշխարհի առաջավոր մշակույթ ունեցող երկրների շարքում:

Հայ հին մշակույթի զարգացման փուլերը: Վեց դար տևած այդ դարաշրջանը թեև կազմում է մի ամբողջություն, բայց հասարակական կյանքի և մշակույթի զարգացման տեսակետից կարող է բաժանվել երկու փուլի՝ բուն հելլենիստական ժամանակաշրջան, որն ընդգրկում է մ. թ. ա. III—I դարերը և ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջան, որն ընդգրկում է սոցիալական կյանքում տեղի ունեցող ստրկատիրական հասարակարգի ձգնաժամի և ֆեոդալական հարաբերությունների սկզբնավերաման ժամանակը՝ մ. թ. I—III դարերը:

Առաջին փուլը բնորոշվում է հելլենիստական հասարակական հարաբերությունների և մշակույթի ձևավորմամբ ու նշանակալից զարգացմամբ, որը տեղի էր ունենում բուն քաղաքաշինության, բավականաչափ զորեղ ու անկախ պետականության և հելլենիստական երկրների հետ սերտ կապերի առկայության պայմաններում:

Երկրորդ փուլի հիմքում տակավին ընկած են ստրկատիրական հարաբերությունները, բայց նրանց ընդերքում արդեն սկսվում է նոր ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացումը. գոյանում են նախարարություններ, քաղաքաշինությունը կորցնում է նախկին թափը, նկատելիորեն թուլանում է տիպիկ հելլենիստական բնույթի հայ պետությունը, որն ընկնում է երկու դորեղ տերությունների՝ Հոռմի և Իրանի մուրճի ու սալի միջև: Այս պայմաններում մասամբ թուլանում են հելլենիստական ավանդույթները, իսկ ժողովրդական ավանդաչան ուղղության նշանակությունը, ընդհակառակը, աճում է: Արևելք

է թափանցում հոռմեական ազդեցութիւնը և այստեղ ձևաւորւում է ուշ անտիկ գծեր սենեցող մշակույթը, որին հաղորդակից և մասնակից է լինում նաև Հայաստանը:

2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքաշինութիւն: Երկրի մշակութային վերելքի ցայտուն արտահայտութիւններից մեկը ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի զարգացումն էր:

Հայ ճարտարապետական մտքի գոյացման ու դրսևորման հիմնական օջախները եղան Երվանդունիների ու Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանում Հայաստանի բազմաթիւ վայրերում վեր խոյացած քաղաքները: Հնագույն քաղաքների ու առանձին բնակավայրերի զարգացմանը և այնտեղ շինարարական կյանքի կազմակերպմանը զուգընթաց, մեծ ծավալ է ստանում նոր քաղաքների շինարարութիւնը: Քաղաքաշինութեան արմատները հին Հայաստանում մեղ տանում են նախաուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանը: Մի շարք հայկական քաղաքներ, օրինակ՝ Վանը, Արմավիրը, Երևանը, իրենց արմատներն ունեն ուրարտական քաղաքների, համապատասխանաբար, Տուշպայի, Արգիշտիխինիլիի, Էրեբունիի մեջ: Առանձնապես հատկանշական է Արմավիր-Լեյդիշտիխինիլիի օրինակը: Ուրարտական վարչական կենտրոնի վրա աճած Արմավիրը ոչ միայն Հայաստանի մայրաքաղաքն է դարձել, այլև շարունակել է Արգիշտիխինիլիի նման լինել կրօնական կենտրոն: Այստեղ կառուցվել է արևգակի, լուսնի և հայոց թագավորի նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարը¹, որի շրջապատում սոսիների սրբազան պուրակի տերքների սոսավյունին համեմատ արվում էին գուշակութիւններ:

Արմավիրի քաղաքային տերիտորիան ընդգրկել է այժմյան համանուն գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող բլուրի և նրա շրջապատի զգալի տարածութիւնը: Միջնաբերդը արտաքինից ներառվելով ուղղանկյուն աշտարակների հաջորդականութեամբ ստեղծված պաշտպանական ամուր կառուցվածքի մեջ, ներսում բնեցել է հասարակական ու տնտեսական բազմաթիւ շենքեր:

Արմավիրը դարձն է երկրի ճարտարապետական արվեստի խոշորագույն օջախներից մեկը, և իբրև այդպիսին սշանակալից դեր կատարել հայկական ճարտարապետութեան կազմավորման գործում²: Շինարարական կյանքը այստեղ ընթացել է գրեթե մեկ ամբողջ հազարամյակ:

Արմավիրի հետ մեկտեղ Հայաստանում զարգացել են և տասնյակ այլ քաղաքներ (Արշամաշատ, Արկաթիակերտ, Զարհավան, Զարիշատ և այլն), որոնց մեծ մասի ճարտարապետական կերպարը տակաւին անհայտ է մնում: Որոշ պատկերացում կարելի է ստանալ մ. թ. ա. III դարում հիմնադրված Եր-

¹ Տե՛ս Խոբեհադի, Ա, ք:

² Տե՛ս Ալ. Սահիճյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետութիւնը, Երևան, 1955, էջ 216—219:

վանդաշատ քաղաքի մասին, մասամբ ըստ հորենացու հաղորդումների³, մասամբ ըստ բուն քաղաքի մնացորդների: Գետնի երեսին մինչև օրս պահպանված որձաքարի հնագույն պարսպապատերի, կառուցվածքների խոշոր խմբերի ու առանձին շենքերի մնացորդներն անգամ որոշակիորեն ցույց են տալիս ժամանակին նրա ունեցած պաշտպանական ամրակուռ սիստեմի, մեծածավալ շինարարության և այդ շինարարության մեջ տեղ դրած կառուցողական բարձր տեխնիկայի առկայությունը:

Հայաստանի նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետության ու քաղաքաշինության դարգացման աստիճանը առավել ճշմարտացի ընկալելու տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում II դարում (մ. թ. ա. 180—170) ստեղծված նոր մայրաքաղաքը: Այն կառուցվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ ուր Մեծամոր գետը միանում էր Արաքսին, իր հիմնադիր Արտաշես Ա-ի անունով կոչվեց Արտաշատ:

Մատենագրական վկայությունները հայտնում են, որ Արտաշատը կառուցվում է բլուրի վրա⁴, «...գետածոցում, սրը նման է թերակղզու, և նրա շուրջը բացի պարանոցի մասից, գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակվում է խրամով և պատվարով»⁵: Ընդ որում ուշագրավ է այն տեղեկությունը, ըստ որի քաղաքի տեղի ընտրությունը և նրա պաշտպանական սիստեմի ստեղծումը կատարվում է նախօրոք մշակված նախագծային մտահղացման հիման վրա⁶:

Հղոր բերդ լինելու հետ մեկտեղ, Արտաշատը եղել է երկրի մշակութային ու տնտեսական կյանքի կենտրոնը: Ժամանակակիցները խոր ակնածանքով այն կոչում են «գեղեցիկ շինված... թագավորանիստ քաղաք»⁷, «Մեծ ու խիստ պեղեցիկ քաղաք», «Հայաստանի Կարթագեն»⁸:

Քաղաքը ուներ արքունի շքեղ ապարանք, հավանաբար և ամֆիթատրոն⁹, բնակելի, պաշտամունքի ու հասարակական տարբեր նշանակության բազմաթիվ կառուցվածքներ:

Որոշ ժամանակ անց, մ. թ. ա. 80-ական թվականներին Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում, ժամանակակից Ֆարկին քաղաքի տեղում, հիմնադրվում է մի նոր մայրաքաղաք, որը Տիգրան Բ թագավորի պատվին անվանվեց Տիգրանակերտ: Նոր մայրաքաղաքը կառուցվելով Հայկական Տավրոսի ստորոտի բնական, «պաշտպանված ու դժվարամատչելի լեռնային տեղանքում»¹⁰, ուներ մինչև 50 կանգուն (մոտ 25—26 մետր) բարձրության և շափաղանց մեծ լայնության պարսպապատերով ստեղծված պաշտպանական մի հզոր սիստեմ:

3 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ:

4 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խթ:

5 Strabo, XI, 14, 6, նակ՝ 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 120—121:

6 Տե՛ս Plut., Luc., 31, 5:

7 Strabo, XI, 14, 6, նակ՝ 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 120—121:

8 Plut., Luc., 32:

9 Տե՛ս Դ. Гоян, 2000 лет армянского театра. I. Театр древней Армении. М., 1952, էջ 53:

10 2. Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հոռմը, Երևան, 1940, էջ 129:

Պարսպապատերն ունեցել են այնպիսի լայնություն, որ նրանց մեջ տեղադրվել են պահակազորի զինանոցները, ախոռները և այլ նշանակության բազմաթիվ սենյակներ:

Քաղաքային տերիտորիայի ներսից վեր էր խոյանում պարսպապատ ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը, որի շուրջը միահյուսվում էին իշխանավորների ու ազնվականների դղյակները, բնակելի, պաշտամունքային, մշակութային (թատերական) և հասարակական այլ շինությունները: Թագավորի «փառահեղ պալատը»՝ շրջապատված պարտեզներով, զբոսարաններով, ձկնավազաններով ու որսատեղերով, գտնվում էր քաղաքային պարիսպներից դուրս:

Վաղարշապատը (այժմ էջմիածին) հիմնադրվել է նախկին Վարդգեսավանի տեղում և մ. թ. 163-ին հռչակվել աթոռանիստ քաղաք: Խորենացին, անդրադառնալով Վարդգեսավանին, նշում է, որ Վաղարշակ Ա-ը այն «...պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ և անունեաց Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաք»¹¹:

Քաղաքը, բացի պալատական մոնումենտալ շինություններից, անտարակույս ունեցել է նաև հասարակական, արտադրական, պաշտամունքի և աթոռանիստ քաղաքին արժանի: այլ կառուցվածքներ, որոնց մաքրամասներից մի քանի բեկորներ բացահայտվեցին էջմիածնի Մայր տաճարի պեղումների ընթացքում: Մայր տաճարի հիմքերի մոտ բացվեց որձաքարե մի խոշոր որմնաբար՝ մետաղե կապերի հետքերով, որը հիշեցնում է Գառնիի ամրոցի անտիկ շրջանի պարսպապատերի որմնաքարերը, իսկ Հոփոսիմի տաճարի որմնամույթերի տակ՝ ատֆակերտ շենքի քիվի քանդակազարդ երեք բեկոր, որոնց մշակումը հար և նման է Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասների մշակումներին: Այդ բեկորների զգալի չափերից և նրանց զարդաքանդակման ոճից դժվար չէ կոահել, որ նրանք պատկանել են Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի բավականին հարուստ մշակում ունեցող ճարտարապետական մի կարևոր (ամենայն հավանականությամբ՝ պաշտամունքային) կառույցի:

Այսպիսով, թեև բացի Արմավիրում և Արտաշատում տարվող պեղումներից, ոչ մի այլ քաղաք հնագիտական հատուկ ուսումնասիրության չի ենթարկվել, այնուհանդերձ, եղած սուղ տվյալները թեկուզ ամենաընդհանուր ձևով, վերարտադրում են հին հայկական քաղաքների ուրվագիծը¹²: Նշված բոլոր քաղաքների կոմպոզիցիոն գլխավոր կենտրոնը հանդիսացել է միջնաբերդը, որը գտնվելով ռազմա-ամրաշինական տեսակետից բնական անհամեմատ նպաստավոր տեղանքում՝ իշխող դիրք է ունեցել ոչ միայն քաղաքի, այլև այն շքրջապատող ընդարձակ տարածության վրա:

Միջնաբերդի բնական ամրությունները մի կողմից ուժեղացվել և լրացվել են արհեստական կառուցումներով (պարիսպ, աշտարակներ), մյուս կողմից՝

¹¹ Խորենացի, *Ք*, կէ:

¹² Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս Վ. Հարությունյանի «К вопросу о градостроительной культуре древней Армении» աշխատությունը (*տե՛ս* 29Ա29, 1955, № 9, էջ 43—46 և 1956, № 10, էջ 75—98; Նաև՝ Ա. Սահինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, էջ 190—238):

այդ բոլորը, քաղաքային ամբողջ տերիտորիայի հետ մեկտեղ, ներառվել են պաշտպանական մի ընդհանուր առավել զորեղ սիստեմի մեջ (ուղղանկյուն աշտարակների հաջորդականությամբ ստեղծված հուժկու պարսպապատեր, վերջիններին զուգընթաց բնական կամ արհեստական հունով ընթացող ջուր, խրամներ, փոսեր և այլն)։

Ամբոցներ. Գառնի: Հին Հայաստանի համար հատկանշական էր բաղմաթիվ անուսիկ ամրոցների գոյությունը, որոնք բաղմիցս հիշատակվել են վերը: Ասկայն այդ բոլորից միայն Գառնին է, որ հանգամանորեն ուսումնասիրված է:

Գառնիի ամրոցը գտնվում է այժմյան Աբովյանի (Կոտայքի) շրջանի Գառնի գյուղի հարավային ծայրամասում:

Գառնիում հայտնաբերված ուրարտական արձանագրությունը խոսում է բերդի խոր հնություն մասին. իբրև նշանավոր ամրոց այն գոյություն է ունեցել նաև մ. թ. II—III դարերում¹³, և հանդիսացել է հայկական արքունիքի ամառանոցային նստավայրերից մեկը: Նրա ռազմա-պաշտպանական հզոր կառույցների վերաբերյալ գրավոր ստույգ տեղեկությունները դալիս են մ. թ. I դարից¹⁴: Կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև այստեղ գտնված հունարեն արձանագրությունը: Ըստ այդ արձանագրության, Մեծ Հայքի Տրդատ թագավորը իր գահակալության 11-րդ տարում (մ. թ. 77) կառուցում է (իմա՝ վերակառուցում է) ամրոցը¹⁵:

Գառնիի կառուցողական աշխատանքների մասին խոսում է նաև Խորենացին, սակայն նա Տրդատ Գ-ին (287—332) է վերագրում Տրդատ Ա-ի (66—88) շինարարական գործունեությունը¹⁶:

Վաղ միջնադարի հայ մյուս մատենագիրների մոտ Գառնին հիշատակվում է մերթ իբրև խիստ ամրացված արքունի ամրոց¹⁷, մերթ իբրև քաղաք՝ իր անմատչելի ամրոցով¹⁸, մերթ ուղղակի զորակայան¹⁹:

Ամրոցը լինելով բարձր հրվանդանի վրա, նրա եռանկյունաձև տերիտորիան՝ հարավային, հարավ-արևմտյան և կիսով չափ արևելյան կողմերից շրջափակված է բնական անմատչելի ուղղաձիգ ժայռերով, իսկ մնացած մասում կառուցվել է 6.00-6.20×6.70 մ չափի տասնչորս աշտարակների և 2.07-2.08 մ լայնության ու ավելի քան 10 մ բարձրության հուժկու պարսպապատերի հաջորդականությամբ ստեղծված պաշտպանական մի ամրակուռ սիստեմ:

13 ՏՆ՝ս Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական առճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 20:

14 ՏՆ՝ս Tacit., Annal., XII, 45: նաև՝ Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը..., էջ 19:

15 К. В. Тревер, Надпись о построении армянской крепости Гарни, Л., 1949, էջ 20. նաև՝ Б. Аракелян, Гарни, I, Ереван, 1952, էջ 62: Նույնը ընդունում է Ա. Աբրահամյանը, սակայն նա այդ շինարարությունը վերագրում է տաճարի կառուցմանը (տՆ՝ս «Էջմիածին», 1947, մարտ-ապրիլ): Այդ բվականի դեմ շին առարկում Գառնիի հունարեն արձանագրությանը հետագայում անդրադարձած մասնագետները (Գ. Սարգսյան, Հ. Բարթիկյան և Ս. Կրկյաշարյան):

16 ՏՆ՝ս Խորենացի, Բ, 4:

17 ՏՆ՝ս Փավստոս, Գ, Ը:

18 Նղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 68, 79:

19 Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 31, 47: նաև՝ Բ. Առաքելյան, Գառնի, սր. 3-րդ, Երևան, 1962, էջ 15—20:

Այն հատվածներում, որտեղ տեղանքի պատճառով հակառակորդը դժվարությամբ կարող էր մոտենալ պարսպապատերին, հետևապես նրա հարձակումը հնարավոր կլինեի ավելի պակաս ուժով ետ մղել, աշտարակները կառուցված են ավելի պակաս թվով, այսինքն՝ ունեն միմյանցից մեծ հեռավորութուն, իսկ այն մասերում, որտեղ թշնամին կարող էր համեմատաբար անարգել մոտենալ պարսպապատերին, հետևապես պետք էր, որ ավելի մեծ ուժեր կենտրոնացվեին նրա դեմ, աշտարակները կառուցված են մեծ թվով, այսինքն՝ միմյանցից ավելի մոտ: Ընդ որում պարսպապատի այս մասում, մուտքից դեպի արևմուտք, 4-րդ և 5-րդ աշտարակները մյուս աշտարակների համեմատությամբ կառուցված են ավելի ներս՝ ստեղծված է արհեստական աղեղ, որի մեջ ներքաշված հակառակորդի ուժերը, ընկնելով աննպաստ պայմանների մեջ, պիտի դառնային առավել հեշտ խոցելի²⁰:

Աշտարակների ձևը ուղղանկյունի է: Նման կառուցվածքի աշտարակներ գոյություն ունեն նաև հելլենիստական ճարտարապետության այլ կենտրոններում՝ Փոքր Ասիա (Միլետ²¹, Պերգամոն²²), Սիրիա (Բաալբեկ²³, Զեռաշա²⁴) և այլուր: Հայկական լեռնաշխարհում ուղղանկյուն ձևի աշտարակներ հանդես են եկել շատ ավելի վաղ՝ առնվազն ուրարտական ժամանակներից (Տուշպա, Արգիշտիխինիլի, Թեյշեբախի և այլն):

Ամրոցի պատերը շարված են տեղական կապտավուն որձաքարի սրբատաշ խոշոր զանգվածներով, շոր, առանց շաղախի: Որմնաքարերը ուղղաձիգ միացումներ չունեն, իսկ հորիզոնական ուղղությամբ իրար են միացված երկաթյա կապերով և երկաթյա կապերի ու քարի-հանդիսման խոռոչները լցված կապարով:

Աշտարակներն ունեն երկու տեսակի շարվածք: Պաշտպանական տեսակետից առավել պատասխանատու մասում (գլխավոր մուտքի մոտ) աշտարակների ամբողջ մակերեսները համատարած շարված են խոշոր քարերով, մնացած բոլոր տեղերում՝ արտաքին պարագծով կառուցված են 1.15—1.50 մ հաստության քարե շրջանակներ և նրանց մեջ է լցված բուտաբետոն (կաղմված կրից, ավազից, ճեղքված որձաքարից և գետաքարից):

Պարսպապատերի ընդհանուր կառուցվածքում ակնհայտ են շինարարական մի քանի շրջաններ: Նախնական կառուցվածքում (մ. թ. ա. III—II դարերում) և առաջին վերակառուցման ժամանակ (մ. թ. 77 թվական) պատերը կառուցված են շինարարական միևնույն տիպիկայով, միայն վերակառուց-

²⁰ Տե՛ս Բ. Аракелян, Гарни, I, 1951, էջ 31:

²¹ Տե՛ս Th. Wiegand, Siebenter vorläufiger Bericht über die von den königlichen Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen, Berlin, 1911, էջ 7—8 և այլն: Նաև՝ М. М. Кобылина, Милет М., 1665, էջ 160—161. „Всеобщая история архитектуры“, М., 1949, т. II, кн. первая, էջ 226, табл. 132.

²² Տե՛ս А. Conze, Königl. Museen zu Berlin, Altertümer von Pergamon, Berlin, 1913, Band I, Tafeln, Tafel III և այլն:

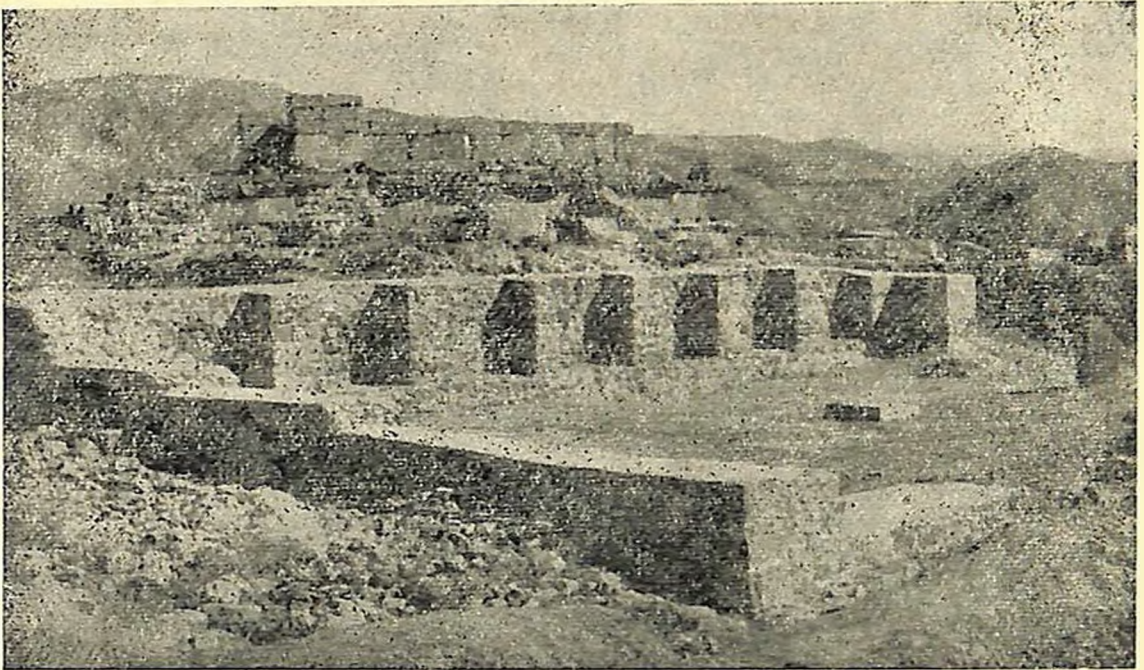
²³ Տե՛ս B. Schultz und H. Winnefeld, Baalbek. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898 bis 1905, Erster Band. Berlin und Leipzig, 1921, էջ 19:

²⁴ Տե՛ս С. H. Kraeling, Gerasa, City of the Decapolis, New Haven, Connecticut, 1938, էջ 23: Նաև՝ С. Абамелек-Лазарев, Джераша, СПб., 1897, стр. XIII:

ման ենթարկված շարվածքի քարերի մշակման որակը որոշակիորեն զիջում է նախորդ շրջանին:

Հաջորդ շրջանը ներկայացնում է մուտքի արևելյան կողմից կցված կլոր աշտարակի կառուցվածքը, ուր ի տարբերություն առաջին և երկրորդ շրջանների շինարարական արվեստի, պատերը կառուցված են առանց մետաղակապերի, որմնաքարերի միացման համար գործ է ածված կրաշաղախ: Սակայն, պատի հիմնական կրող մասը նախորդ շրջանների նման հանդիսանում է դարձյալ քարը և ոչ պատի միջուկը:

Պաշտպանության մյուս վերակառուցումները կատարված են IV դարից Հայաստանում լայն կիրառում գտած շինարարական տեխնիկայով, երբ քարը, ըստ էության, կատարում էր երեսապատման դեր, իսկ պատի հիմնական կրող մասը հանդիսանում է նրա կրաշաղախային միջուկը: Շինարարական նման տեխնիկայով վերակառուցումներ տեղի են ունեցել ընդհուպ մինչև Բագրատունիների և Զաքարյանների ժամանակները:

Գտնիի ամրոցի պալատական շենքի դահլիճը

Պալատական շինություններ: Ամրոցի նիստում ստեղծվել է ճարտարապետական կառուցվածքների խոշոր խումբ, որոնցից առաջիմ բացվել են հեթանոսական տաճարի, պալատական շինությունների և արքունի բաղնիքի մնացորդները: Այդ կառույցները համախմբված լինելով ամրոցի եռանկյունաձև տեղանքի հարավային հատվածում, միմյանց նկատմամբ ունեցած դասավորությամբ ու ընդհանուր մտահղացումով կազմել են ճարտարապետական մի ինքնատիպ անսամբլ: Անսամբլի կոմպոզիցիոն կենտրոնը հանդիսացել է տաճարի սյունազարդ կառուցվածքը, որը զլխավոր ճակատով ուղղված լինելով

գեպի ամբողջի կենտրոնական մուտքը, առինքնում է ամբողջ մտած այցելույն ուշադրությունը, նրա առաջին իսկ քայլից:

Տաճարից քսան մետր դեպի արևմուտք, հրվանդանի ուղղաձիգ ժայռերի գրեթե շուրթից, վեր են ելել պալատական շենքերը: Նրանք իրենց գլխավոր ճակատներով մասնակցել են տաճարի առջև փուլած հրապարակի ճարտարապետական-աարածական միջավայրի կազմակերպմանը, մյուսներով բացվել դեպի շրջապատի լեռնային գեղատեսիլ բնանկարը, ավելի ճիշտ՝ միահյուսվել նրան: Ճարտարապետությունը դարձել է բնության օրգանական մասը, լրացրել, հարստացրել այն:

Պալատական կոմպլեքսը բաղկացած է եղել մի քանի շենքերից: Պեղումների շնորհիվ առայժմ բացվել են ավելի քան 40 մ երկարության և մոտ 15 մետր լայնության արքունի աստիճանի մնացորդները: Բացված հատվածի հարավ-արևելյան կեսում գտնվել է 1:2 համաչափությունը կամարակապ մի խոշոր դահլիճ, իսկ մյուս կեսում՝ տարբեր չափերի ու նշանակության բազմաթիվ սենյակներ:

Հետաքրքրական է դահլիճի կառուցվածքը, որի 9,65 × 19,92 մ չափի հատակագծային ներքին տարածությունը ութ մասսիվ մույթների միջոցով՝ երկայնական ուղղությամբ, բաժանված է եղել երկու հավասար մասի, նավի²⁵: Մույթերին համասպատասխան՝ դահլիճի արևելյան և արևմտյան պատերին կից ստեղծվել են նույն քանակի և դրեթի նույն չափերի որմնամույթեր, որոնց վրայից սկզբնավորված կամարները հիմք են հանդիսացել շենքի թաղակապ ծածկի համար²⁶:

Ներկայումս պահպանված է 2,5—3 մ բարձրությամբ արևելյան պատը և հյուսիսային պատի մի մասը, իսկ մյուս պատերը շնչին բացառությամբ ոչնչացված են: Դահլիճի հատակը, հիթանոսական տաճարի հատակի հորիզոնի համեմատությամբ, բավական ցածր է: Շենքը, ըստ երևույթին, եղել է երկհարկանի:

Շենքի մնացորդների մի մասը գտնվում է VVI դարում կառուցված քրիստոնեական քառաբսիդ տաճարի հիմքերի տակ: Նշանակում է VII դարում պալատական կոմպլեքսը մասամբ կամ ամբողջապես գտնվել է արդեն ավերված վիճակում:

Պալատական կոմպլեքսի մյուս կեսի դեպի հրապարակ ուղղված պատը ունի միայնաց հաջորդող մի քանի ուղղանկյուն ելուններով մշակված կորագիծ. նրա վրայից բարձրացող ճակատը պետք է բավականին հանդիսավոր տեսք ունենար: Հյուսիս-արևմտյան սենյակներից մեկի ներսի ծիլի վրա պահպանված է ն վարդագույն-կարմիր ներկի հետքեր:

Պատերը կառուցված են ճնշքոված որձաքարից և զետաքարից, իբրև միաց-

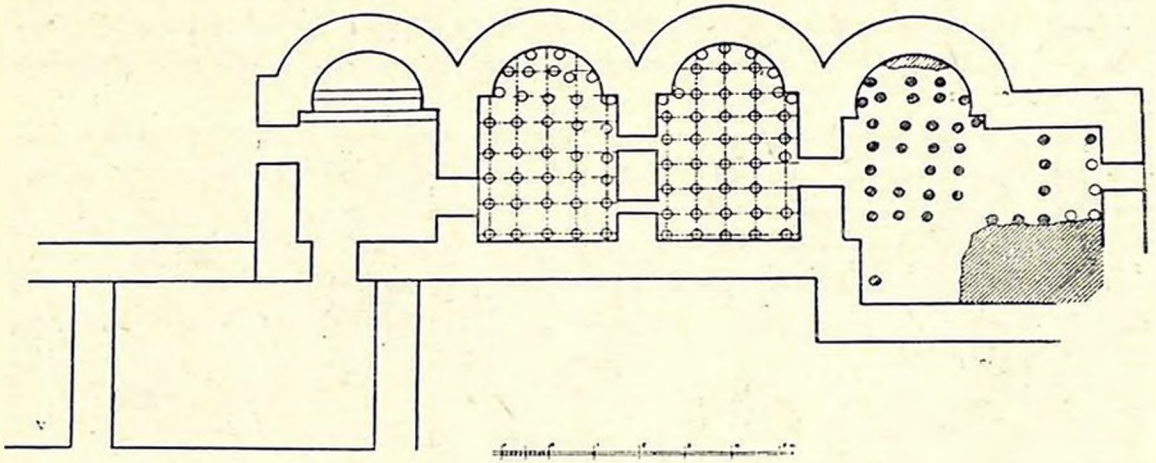
25 Կառուցվածքի ներքին տարածության նման ձևի բաժանման օրինակ գոյություն ունի նաև ուրարտական ճարտարապետության մեջ (Թիլշերախի):

26 Գրեթե նույն չափի ու հատակագծային համանման հորինվածքի աշխարհիկ կառուցվածք է Բագինեյի անտիկ շրջանի դահլիճը (Վրաստան), միայն Գառնիի մասսիվ մույթերի փոխարեն այնտեղ սյունաշարք է. թաղի փոխարեն փայտաշեն ծածկ: Գառնիի երկնավանի դահլիճի հորինվածքը կարող է որոշակի գեր կատարած լինել վաղ միջնադարի հայկական նույնանման բնութի կառուցվածքների կազմավորման գործում (Կվին, Արուճ և այլն):

նուղ նյութ օգտագործված է կրաշաղախը: Քարի որմնաշարքերին զուգընթաց, տեղ-տեղ հանդիպում են նաև աղյուսի շարքեր:

Բաղնիք: Բաղնիքի շենքը կառուցված է նույն տեխնիկայով ու նյութերով, ինչ որ և պալատական մյուս շինությունները: Չնայած ծածկի սկզբնական ճշգրիտ ձևն անհայտ է, սակայն պեղումների ժամանակ հայտնաբերված ծեփի կորագիծ բեկորները ցույց են տալիս, որ այն ըստ երևույթին ունեցել է թաղակապ (թերևս գմբեթաձև) տեսք:

Հատակագիծն ունի միևնույն ուղղությամբ միմյանց հաջորդող չորս սենյակներից կազմված հատակ հորինվածք: Սենյակների դեպի հարավ-արևելք ուղղված պատերը արտաքինից ունեն կորագիծ, ներսից պայտածև կամ կիսաշրջանաձև տեսք:

Գտնիի ամրոցի անտիկ բաղնիքի հատակագիծը

Առաջին սենյակը, ինչպես շենքի ողջ հորինվածքում զրաված գիրքով, այնպես էլ ներքին առավել հարուստ մշակումով (խճանկարով զարդարված հատակ, կորագիծ խորշի մեջ ղետեղված ջրի ավազան և այլն), պետք է եղած լինի բաղնիքի նախասրահ՝ հանգստի սենյակը: Երկրորդ և երրորդ սենյակները թե՛ շափերով և թե՛ հատակագծային ձևով հար և նման են միմյանց և անտարակույս լողարաններ են: Երկրորդը ծառայել է սառը ջրով լողանալու համար, իսկ երրորդը՝ զով լողարան²⁷: Երրորդ սենյակի կիսաշրջանաձև խորշի հատակը նույնպես ծածկված է եղել խճանկարով:

Չորրորդ սենյակը ըստ էության բաղկացած է երեք մասից: Մի մասը, որն անմիջապես հաջորդում է սառը և գոլ լողասենյակներին և իր շափերով ու ձեփով նման է նրանց, անտարակույս եղել է տաք ջրով լողանալու սենյակը: Ենթադրվում է, որ երկրորդ մասում (հյուսիս-արևմտյան հատված) եղել է բաղնիքին անհրաժեշտ ջրամբարը²⁸, իսկ երրորդ (հարավ-արևմտյան) մասի հատակի տակ գտնվել է կրակարանը, ջուրը տաքացնելու համար:

²⁷ Կամ գուցե առաջին սենյակի կորագիծ ավազանը ծառայել է սառը ջրով լողանալու համար, իսկ երկրորդ և երրորդ սենյակները եղել են գոլ լողարաններ (տե՛ս Գ. Ա. Կուրաչյան. Памятник коммунальной техники древней Армении—баня в крепости Гарни, ИФЖ, 1959, № 2—3. էջ 265—280):

²⁸ Տե՛ս Ե. Արաքեյան, Գարնի, II, Երևան, 1957, էջ 23:

Գառնիի ամրոցի հատակագիծը

Բաղնիքի ջնուցումը իրականացվել է այսպես կոչված հիպոկատոստի միջոցով: Լողարանների հատակները կառուցվել են բազմաթիվ սյունիկների վրա հենված աղյուսի սալերից: Կրակարանից եկող տաք օդը և ծուխը, անցնելով այդ սյունիկների արանքներով, նախ տարածվել են տաք ջրով լողարանի հատակի տակ, ապա մի մեծ բացվածքի միջոցով՝ ղգալիորին սրահասած

ջերմությամբ, անցել են գոլ լողարանի հատակի տակ և հետո՝ բոլորովին նվազած ջերմությամբ, անցնելով երկու առավել փոքր անցքերով՝ հասել սառը ջրով լողարանի հատակը: Այսպիսով, նախ, ջերմության ոչ մի կորուստ տեղի չի ունեցել և ապա՝ լողարանները ջերմություն են ստացել ըստ անհրաժեշտության:

Գառնիի ամրոցի բաղնիքի ջեռուցման սիստեմը

Ջեռուցման այս սիստեմը լայնորեն կիրառվել է հռոմեական բաղնիքներում, ինչպես և Փոքր Ասիայում, Սիրիայում, Սև ծովի հյուսիսային ափերին, Կովկասում և այլուր: Անտիկ շրջանից այն անցել է միջին դարերին և հանդես եկել նաև միջնադարյան Հայաստանում (Դվին, Զվարթնոց, Անի, Անբերդ և այլն):

Գիտական-գեղարվեստական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նախասրահի խճանկարը²⁹:

Ինչպես խճանկարի սյուժեն, ոճային ու գունային առանձնահատկությունները, այնպես էլ շինքի ճարտարապետական ձևերն ու ընդհանուր մտահղացումը հիմք են տալիս բաղնիքի ամբողջ կառուցվածքը համարել ամենաուշը III դարի վերջի գործ³⁰:

²⁹ Տե՛ս նորև:

³⁰ Բ. Արաքեյան, Գարն, II. էջ 38: նաև՝ Գ. Կիրակոսյան, Памятник коммунальной техники древней Армении—баня в крепости Гарни, էջ 280:

Ժողովրդական տներ: Քսենոփոնը Հայաստանի արևմտյան հատվածում հանդիպում է բնակավայրերով շրջապատված «ղղյակ-ամրոցների», ուր տնե-րի զգալի մասը ունեին աշտարակներ, իսկ արևելյան մասում՝ երդիկավոր գետնափոր տներին: Ըստ երևույթին այս վերջինների համար նախատիպ են հանդիսացել Հայկական լիոնաշխարհի այսպես կոչված «հսկայի տները»՝ երդիկավոր դոլմենները, իսկ իրենք էլ օրինակ են դարձել հայկական ժողո-վրդական երդիկավոր տան համար:

Տաճարներ, մեկյաններ: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել նաև մեհենական բազմաթիվ կառուցվածքներ ու ճարտարապետա-կան առանձին խաչքո խմբեր, որոնք, երկչու քրիստոնեական կրեմը պետա-կան հաշակելու ժամանակ, հեթանոսական մշակույթի մյուս հուշարձանների հետ զրեթե ամբողջությամբ կործանվել են:

Մհայն բացառիկ դեպքերում առանձին մեհյաններ ենթարկվել են մաս-նակի ձեափոխությունների և օգտագործվել իբրև նոր պաշտամունքի անդրա-նիկ տաճարներ:

Մատենագրական կցկտուր վկայությունների հիման վրա, մեհենական այդ կառուցվածքներից մեկ հայտնի են Արմավիրի՝ Արեգակի, Լուսնի և Քաղաքավորի նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարը, Անի-Կամախի՝ Արամազդի պաշտամունքին նվիրված տաճարը (որի կառուցումը վերագրվում է Տիգրան Բ-ին)³¹, Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանի Անահիտի մեծահուշակ տաճարը³², Աշտիշատի՝ Անահիտի, Աստղիկի և Վահագնի տաճարների խումբը³³, Արտա-շատի և Անձեալյաց նրկրի Դաբբանաց քարի Անահիտի տաճարները³⁴, Դերջան գավառի Բաղահատիճ գյուղի Միհրի տաճարը, Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում կառուցված՝ նանեի տաճարը, Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղի Բարշա-մինի տաճարը, Երզրամույն ավանի Տիրի տաճարը³⁵, Տարոնի Քարքե լիռան տաճարները³⁶, Բաղրևանդի Բաղավան կամ Դիցավան ավանի տաճարը³⁷, Բա-պրանի տաճարների խումբը³⁸ և այլն:

Պաշտամունքի հայկական անդրանիկ կառուցվածքների կազմավորման համար մեծ նշանակություն պիտի ունենային դեռևս նախահայկական ժամա-նակներից եկող տեղական ավանդույթները:

Թե ինչ կոնկրետ տեսք են ունեցել հայկական մեհենական կառուցվածք-ները, ստույգ հայտնի չէ: Առանձին մեհյանների մասին մեկ հասած կցկտուր տեղեկություններից հետևում է, որ նրանք ունեցել են ուղղանկյուն-երկայնա-

31 ՏԵՍ ԽՈՐԵՆԱԳԻ, Բ, ԺԳ:

32 ՏԵՍ ԱԳԱՔ., էջ 34, 399—400:

33 ՏԵՍ ՆՈՒՅ ՍԵՂՈՒՄ, էջ 410—411:

34 ՏԵՍ ՆՈՒՅ ՍԵՂՈՒՄ, էջ 395—396: Նաև՝ Գր. Կաթուցյան. Хайзаса—холыбель армян, էջ 85—86:

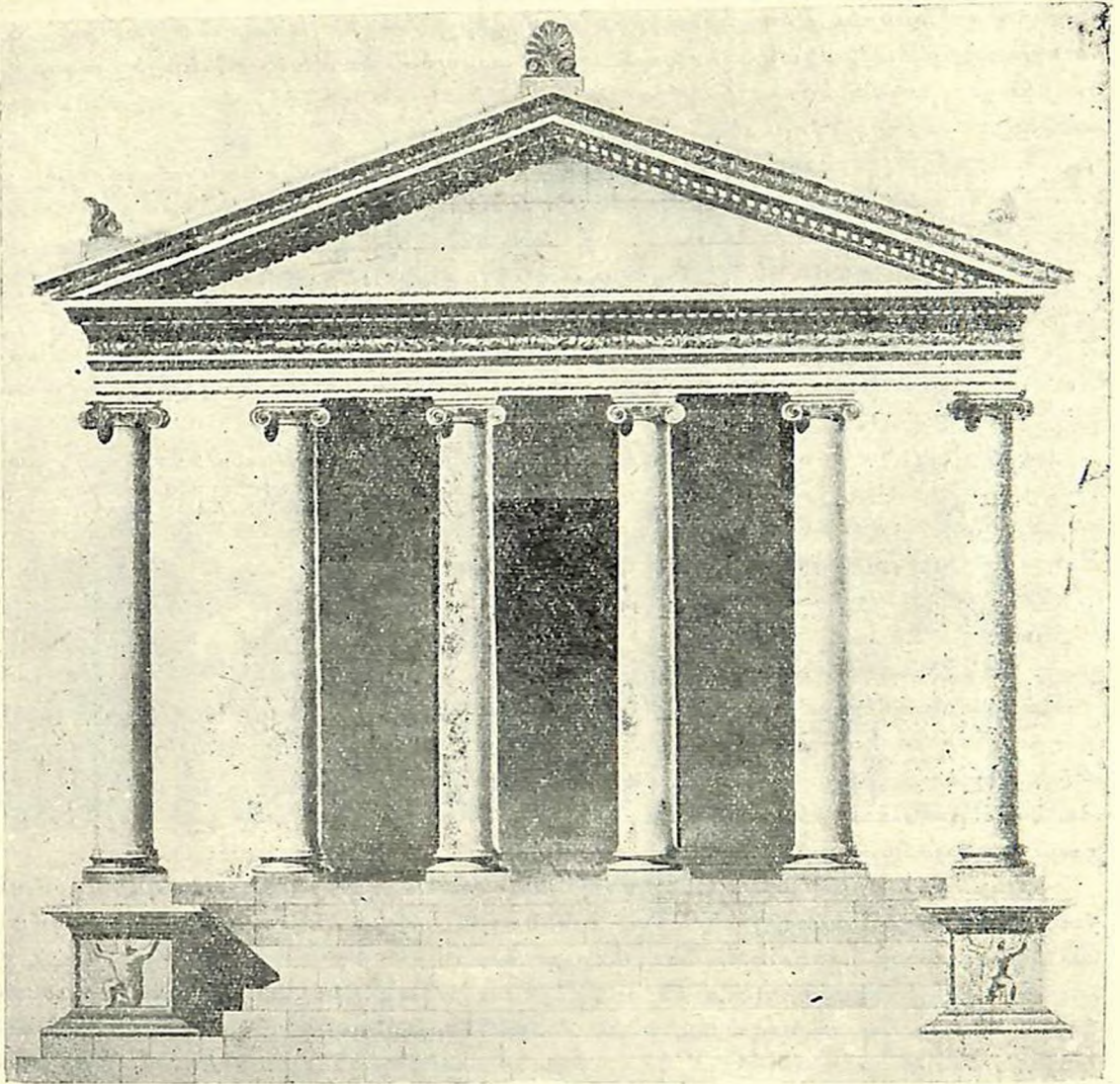
35 ՏԵՍ ԱԳԱՔ., էջ 395:

36 ՏԵՍ ՁԵՆՈՐ ԴԼԱԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 32—35: Նաև՝ Մ. Արեղ-յան, Հայոց հին դրականության պատմություն, Երևան, 1944, հատ. 1, էջ 403—407:

37 ՏԵՍ ԽՈՐԵՆԱԳԻ, Բ, կզ:

38 ՏԵՍ ՆՈՒՅ ՍԵՂՈՒՄ, Բ, խ:

կան հատակագիծ, քարաշեն շինվածք ու փայտածածկ կամ թաղակապ տանիք³⁹:

Գառնիի հերսեոսական տանարի ֆասադը

Ինքնին հասկանալի է, որ այդ կառուցվածքները պետք է որ լինեին իրենց նշանակության և հռչակին համապատասխան ճարտարապետական-կառուցողական բարձր արվեստի ստեղծագործություններ: Այդ է վկայում նաև քրիստոնեական կրոնի ընդունման ժամանակ քարեբախտաբար չկործանված Գառնիի տաճարի ճարտարապետությունը:

Գառնիի տանարը: Ճարտարապետական ձևերի ու պատմական տեղեկու-

39 ՏԼ՝ս Ալ. Սահինյան, Քասաղի բաղնիքային ճարտարապետությունը, էջ 71, 221, 231:

թյունների ուսումնասիրությունից հետևում է, որ Գառնիի տաճարը պետք է ստեղծված լինի մ. թ. I դարի երկրորդ կեսին:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո տաճարի շենքը օգտագործվել է աշխարհիկ նպատակների համար: Տաճարը կանգուն վիճակում պահպանվել է մինչև XVII դարը և կործանվել 1679 թ. երկրաշարժի հետևանքով: Նրա ավերակները իրենց վրա են բեռնել հայկական ճարտարապետության հարցերը ուսումնասիրող հայրենի և օտար շատ հետազոտողների ուշադրությունը (Շարդեն, Մորիեր, Կեր-Պորտեր, Դյուբուա, Տելֆեր, Շնաազե, Շանտր, Մառ, Ռոմանով, Թորամանյան, Բունիաթյան, Տրեվեր և շատ ուրիշներ), որոնցից Դյուբուան 1834-ին մոտավոր ճշտությամբ, իսկ մեկ դար հետո Ռոմանովը և ապա Բունիաթյանը առավել մանրամասնորեն վերարտադրեցին նրա սկզբնական տեսքը⁴⁰:

Տաճարը իր ճարտարապետական մտահղացմամբ և տեղանքում գրաված դիրքով բնկավում է մարդու տեսողությանը մատչելի ամենահեռավոր կետից մինչև ամենամոտը և յուրաքանչյուր պահին յուրակերպ բացվելով՝ ստեղծում զեղարվեստորեն ներդրած նոր պատկեր: Եթե հեռվից դիտելու դեպքում նրա կառուցվածքը, միացած ամրոցի ճարտարապետական խմբի ընդհանուր ուրվագծին, իր ձևերով ու շինանյութի գույներով, ներդաշնակորեն միահյուսվում է շրջապատի լեռնային բնության բազմերանգ բնապատկերին, ապա, ավելի մոտիկից դիտելիս, նա աստիճանաբար անջատվում է միջավայրից և իր տարածական ծավալային հորինվածքի հուշական ամբողջ ուժով բացվում դիտողի առջև: Է՛լ ավելի մոտիկից հայտնվում են նրա մեկը մյուսից ուշագրավ պեղարանդակ մանրամասները:

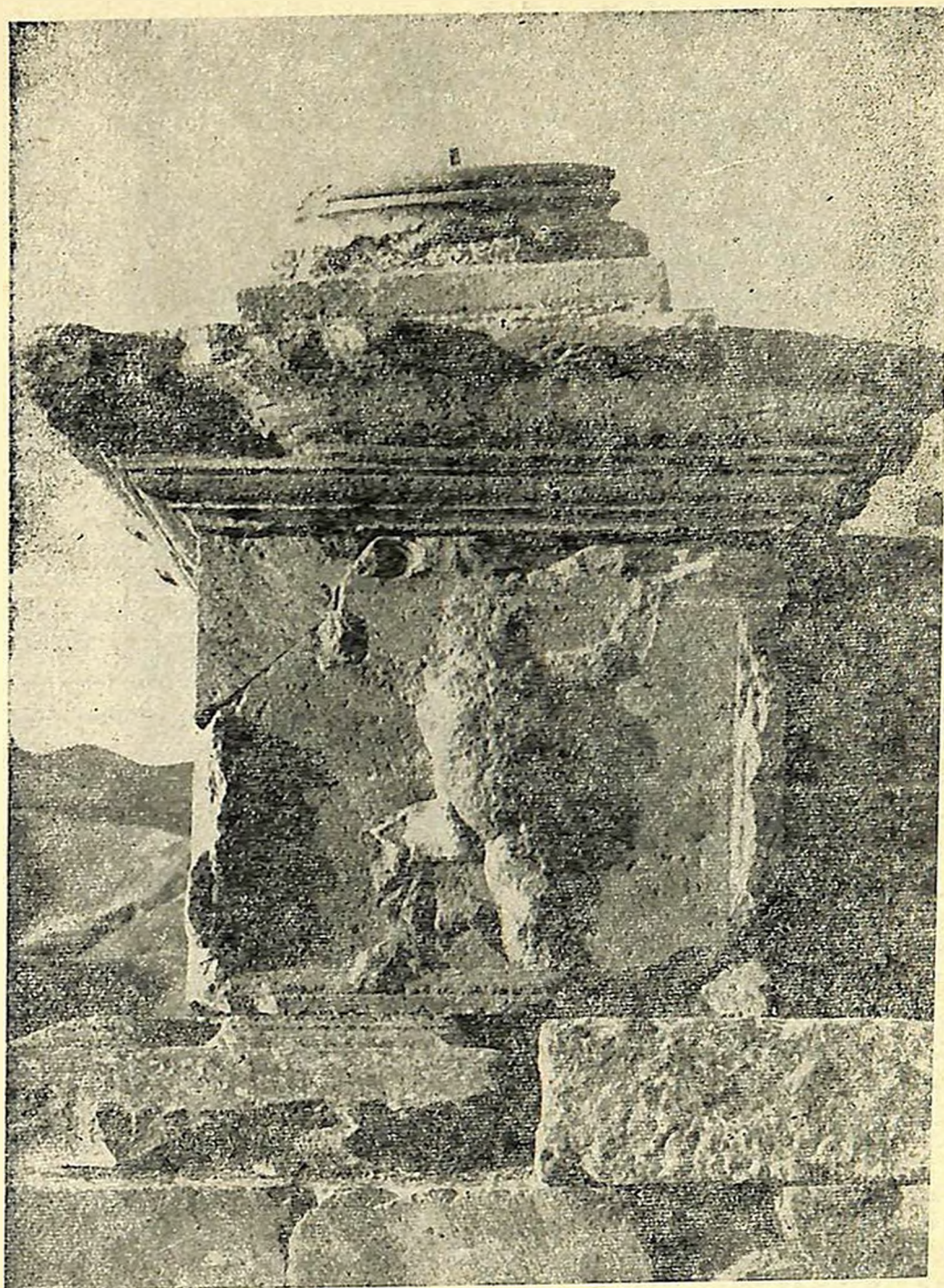
Ըստ երևույթին, Գառնիի տաճարը նվիրված է եղել հին հայկական արևի աստված Միհրի պաշտամունքին⁴¹:

Դահլիճի փոքր չափերը ենթադրել են տալիս, որ ներսում դրված է եղել աստծու արձանը, իսկ ծիսակատարությունը տեղի է ունեցել դրսում: Հայտնի է, որ Արևի աստված Միհրը հաճախակի պատկերվել է ցուլի դեմ մենամարտելիս: Տաճարից մոտ 20 մետր դեպի հյուսիս գտնվել է սպիտակ մարմարից մեծ վարպետությամբ քանդակված ցուլի կճղակ: Հավանաբար այն պատկանել է տաճարի ներսում դրված կուռքին, որը քրիստոնեական կրոնի ընդունումից հետո հանվել է շենքից և ոչնչացվել:

Շենքը կառուցված է եղել կապտավուն որձաքարից, պատերը շարված են չոր, առանց շաղախի, որմնաքարերը միացված են մետաղակապերով, և մետաղի ու քարի միացման խոռոչները լցված են կապարով: Դահլիճը ներկայացնում է 5,05×7,98 մ չափի մի սրահ (այսպես կոչվող «նաոս»), հյուսիսային կողմից երկայնական պատերի շարունակությունների միջև ներգծված նա-

⁴⁰ F. Dubois de Montpérier Voyage autour du Caucase, ches les Tcherkesses et les Abchasesen, Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, III. Paris, 1839, էջ 386—389, առևա, 1 սերիա, տախտակ XIX, III սերիա, տախտակ XXXI: К. К. Романов, Развалины храма римского типа в Баи-Гарни, „Из истории докапиталистических формации“. М.—Л., 1933, էջ 639: Ն. Բունիաթյան, Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում, Երևան, 1933, էջ 47 և այլն:

⁴¹ Su'a K. B. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 91:

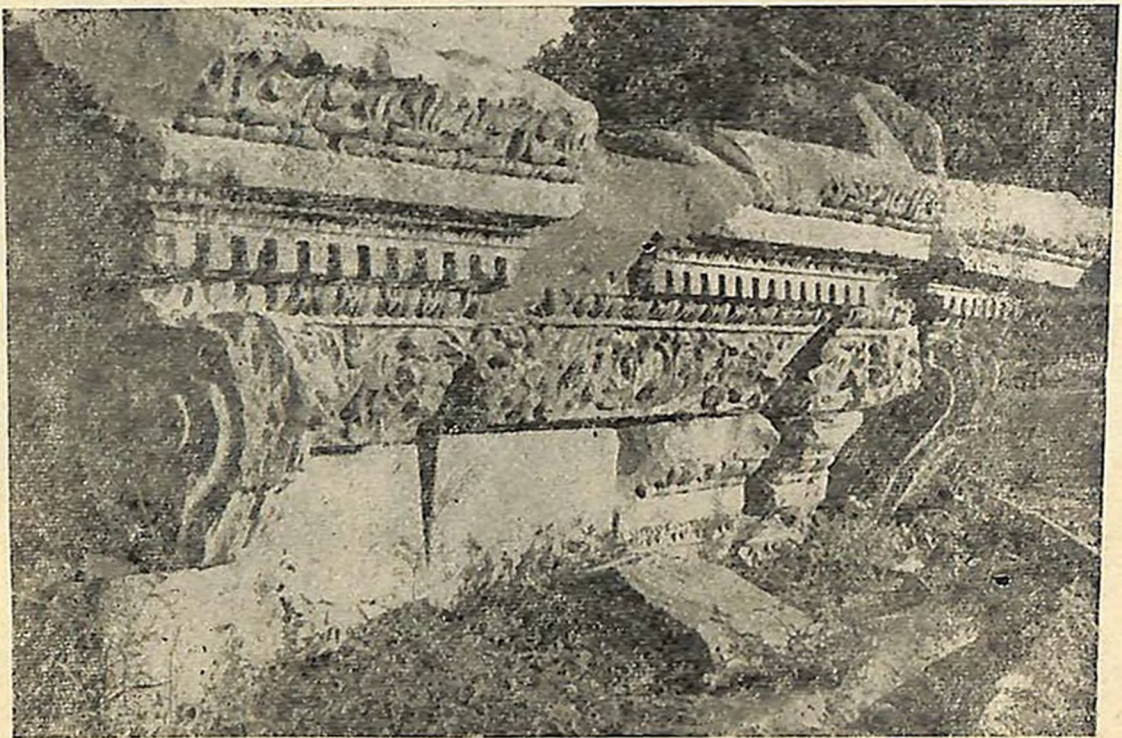

Գաննիի հերանոսական տանաքի հյուսիս-արևելյան անկյունը զարդարող բարձրաքանդակը

խասրահով («պրոնաոս»), որոնք արտաքինից շրջապատված են եղել քսանչորս (կարճ ճակատներում՝ վեցական, երկար ճակատներում՝ ութական) սյուներով: Սյունաշարքի համար ընտրվել է այսպես կոչված հռոմեական-հունիական օրդերը, այսինքն՝ սյուները դրվել են բարձր պատվանդանի վրա և պսակ-

վել անտաբլիմենտով (արխիտրավ՝ սյունից-սյուն դրված քարե հեծան, ֆրիզ, քիվ):

Տաճարը ուղղված է հարավից դեպի հյուսիս: Նրա պատվանդանի խարխսին ու քիվը, ինչպես և գլխավոր ճակատով մեկ ձգված աստիճանները պատվանդանին տալիս են շեշտված հորիզոնականություն և դրանով իսկ ընդգծում նրա վրայից բարձրացող սյունաշարքի ուղղագիծ հորինվածքը և առավել վեհություն հաղորդում նրան: Շենքի գեղարվեստական արտահայտչականությունը հասել են ոչ միայն նրա ճարտարապետական-կոնստրուկտիվ ճրջմարիտ ձևերի, այլև առանձին մասերի համաչափությունների ու փոխադարձ պայմանավորվածության միջոցով: Մեծ ուշադրություն է դարձվել նաև մանրամասների մշակման վրա, շենքի հարդարանքներին:

Գառնիի հեքանոսական տաճարի մանրամասեր

Ճիշտ է, հելլենիստական մշակույթի հանդես գալուց դեռ շատ դարեր առաջ Հայկական լեռնաշխարհն ուներ, ըստ հրեույթին, ուղղանկյուն հատակագծով, սյունաշարքով և ճակտոնով պաշտամունքի կառուցվածքի կերպը (Մուսասիրի տաճարը՝ մ. թ. ա. IX—VIII դարեր, թերևս նաև Թուփրախ-կալեում), որպիսի սկզբունքը, ըստ էության, ընկած է նաև Գառնիի տաճարի հիմքում: Սակայն Գառնիի տաճարի հորինվածքը, որը ընդհանուր ճարտարապետության մեջ հայտնի է «պերիպտեր» (հունարեն՝ «բոլոր կողմերից սյուններով շրջապատված շինություն») անունով, իհարկև նման է հունա-հռոմեական նույնատիպ հուշարձաններին, բայց զուրկ չէ նաև տեղական արվեստի առանձնահատկություններից:

Եթե հունա-հռոմեական կառույցի միանման մանրամասները հար և նման են իրար, ապա Գառնիի տաճարում դրանք երբեք չեն կրկնվում, կատարված են տեղական արևելյան ժողովուրդների արվեստին բնորոշ բազմազանությամբ:

Զարդաքանդակներում ականթի ու դափնու տերևների հարուստ տարբերակների ու նրանց հնարամիտ դասավորությունների հետ միասին, հանդես են գալիս տեղական զանազան ծաղիկների, կաղնու տերևների, նուա՛ն բուսական այլ զարդամոտիվների բազմապիսի սրամիտ համակցություններ:

Միանման մանրամասները տարբեր ձևով մշակելու սկզբունքը կիրառված է հելլենիստական մշակելվի նաև այլ կենտրոններում՝ Փոքր Ասիա (Պերգամոն, Միլետ, Պրիենն և այլն), Սիրիա (Պալմիրա, Բաալբեկ, Անտիոք, Ջեռաշա և այլն), Իրան (Պերսեպոլիս) և այլուր:

Գառնիի հեքանոսական տաճարի ապուծագլուխ Բիլի մաճրամաս

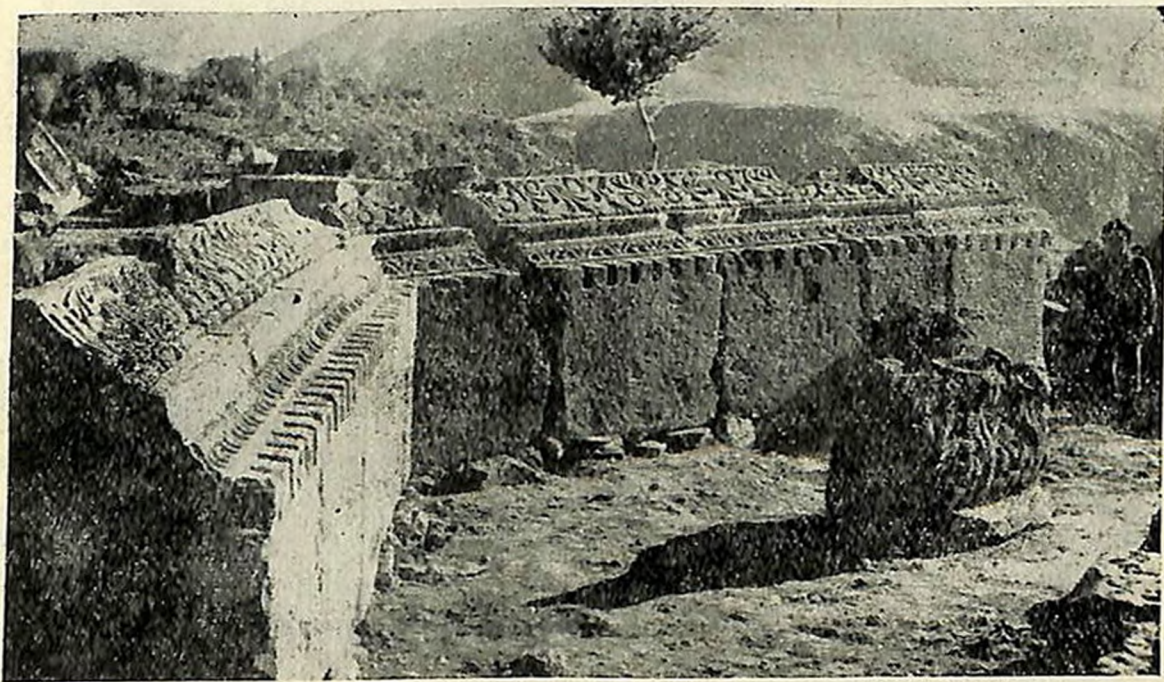
Ուշագրավ է, որ եթե հռոմեական կառույցներում զարդանկարումը արվում է կանոնիկ եղանակներով (կարկինի օգնությամբ կամ երկրաչափական կառուցումներով), Գառնիում կատարված է ազատ, առավել սահուն պլաստիկ ձևով (խոյակների վոլյուտաների՝ պարույրների կառուցումը, ճարտարապետական մանրամասների պրոֆիլների կառուցումները և այլն):

Պարզեցված են օրդերի առանձին մանրամասները և փոխված՝ համաչափությունները⁴² (քիվը, հալկական ճարտարապետության համանման մանրամասների պես, քիչ է զուրս բերված պատի ընդհանուր հարթությունից, ֆրիզը

⁴² Տե՛ս Կ. Կ. Романов, Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, էջ 652: նաև՝ Ն. Բունիարյան, Հեքանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում, էջ 10:

կառուցված է ցածր, փոխված են աստամնաշարքի համաշափությունները և այլն):

Գառնիի տաճարի պատերը կառուցված են մեծ վարպետությամբ մշակված որձաքարից, մի բան, որին կարող էին դյուրբեթյամբ հասնել որձաքարի վրա աշխատելու ավանդական խոշոր փորձ ունեցող սեղական բարգործ վարպետները:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի մանրամասեր

Որձաքարի մշակման այդ տեխնիկան հայկական լեռնաշխարհում հայտնի լինելով դեռևս ուրարտական ժամանակներից (Արգիշտիխինիլի, էրեբունի, Ռեյշերախնի, Քոփրախ-կալի և այլն), Գառնիի տաճարի կառուցումից շատ առաջ կիրառված է հղել նույն Գառնիի ամրոցի պարիսպների և աշտարակների շինվածքներում, ինչպես նաև Հայաստանի նույն ժամանակաշրջանի բազմաթիվ այլ կառույցներում (Արմավիր, Երվանդաշատ, Դարանաղյաց Անի և այլուր):

Գառնիի տաճարի կառուցվածքում փայտյա ոչ մի մաս չի հղել: Շենքը ունեցել է քարային կոնստրուկցիաների մի հատուկ սիստեմ, ուր բացի արխիտրավի քարերից, մնացած բոլոր մանրամասները (ֆրիզ, քիվ, դռան սանդրիկ, նրա վրալից ընթացող շարքի քարերը, սյունասրահի և նախամուտքի առաստաղի սալերը) ունեն թաղակապ հորինվածքներին բնորոշ սեպածև միացումներ, իսկ գահլիճը՝ զլանածև (կիսաշրջանածև) քարաշին թաղակապ ծածկ:

Թաղը վերևից ծածկվել է կրաշաղախով և վերջինիս վրա ամրացվել որձաքարից պատրաստված կզմինդր (սալիկներ), ճիշտ այն ձևով, ինչպիսին հանդիպում ենք Հայաստանի վաղ միջնադարի թաղակապ կառուցվածքների

տանիքներում: Կրաշաղախի բեռի կշիռը նվազեցնելու նպատակով, նրա մեջ օգտագործված են հրաբխային ծակոտկեն շատ թեթև քարեր: Ի դեպ, նման մոտեցում գոյություն ունի նաև Զվարթնոցի VII դարի տաճարի կոնստրուկտիվ առավել պատասխանատու հանգույցներում:

Ուշագրավ է, որ Գառնիի տաճարի աղոթասրահի՝ «ցելլայի» հատակագծի համաչափությունները (5:8), նույնիսկ բացարձակ չափերը (5,05:7,98 մ) հարևան են էրեբունիի այսպես կոչված «սուսի» տաճարի հատակագծին:

Նշանակում է Գառնիի տաճարի միջուկը կազմող աղոթասրահի ամբողջ կառուցվածքը (սրբատաշ որձաքարով սյարդ շարվածք, քարակերտ թաղակապ ծածկ, թաղի վերևում կրաշաղախ և վերջինիս վրա ամրացված որձաքարի սալիկ-կղմինդրով տանիք, համաչափություններ, նույնիսկ բացարձակ չափերը) սերտորեն կապված է ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի տեղական ավանդույթների հետ: Տեղական ավանդույթները դրսևորվում են նաև տաճարի մանրամասների մշակման մեջ:

Գառնիի տաճարի ճարտարապետությունը բնդհանրության մեջ գտնվելով հիլենիստական արվեստի հետ, առանձնապես առնչվում է փոքրասիական նույնատիպ կառուցվածքներին (Թևրմես⁴³, Սագալաս⁴⁴, Պերգամոն⁴⁵), իսկ որոշ զարդամոտիվներում նաև սիրիական համանման հուշարձաններին (Բաալբեկ)⁴⁶: Անտարակույս, Հայաստանում գոյություն են ունեցել Գառնիի տաճարի ճարտարապետական բնույթն ունեցող նաև այլ կառույցներ: Այդ է ցույց տալիս Վաղարշապատում՝ Հռիփսիմի տաճարի հիմքերում Գառնիի տաճարի ճարտարապետական ոճն ունեցող մանրամասների բացահայտումը: Նույն ոճի ճարտարապետական մանրամասն գտնվել է նաև պատմական Նիգ գավառի Ափնա (Աղբնա) գյուղում:

Այդ շինությունները իբրև հիլենիստական տեղական արվեստի արգասիք՝ նույն ոճի հայկական մյուս հուշարձանների հետ մեկտեղ, ներկայացնում են հիլենիստական մշակույթի բնդհանուր շղթայի յուրակերպ օղակներից մեկը:

Այլ շինություններ: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել նաև մեմորիալ ուշագրավ կառույցներ:

Խորենացու վկայությամբ, երբ մարտում զոհվում է Երվանդ Թագավորը, Արտաշեսը «...լիշեալ՝ թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ. հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք»⁴⁷, կամ Վաղարշակ Թագավորի որդին հյուսիսային ցիղերի դեմ մղած պատերազմի հաղթանակի առթիվ, իբրև «...գիրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հիլենացի գրով»⁴⁸:

⁴³ *Տես* К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 51—59; С. Ch. Lanckoronski, Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie, Second volume, La Pisidie, Paris, 1839, տախտ. III, էջ 85, 87:

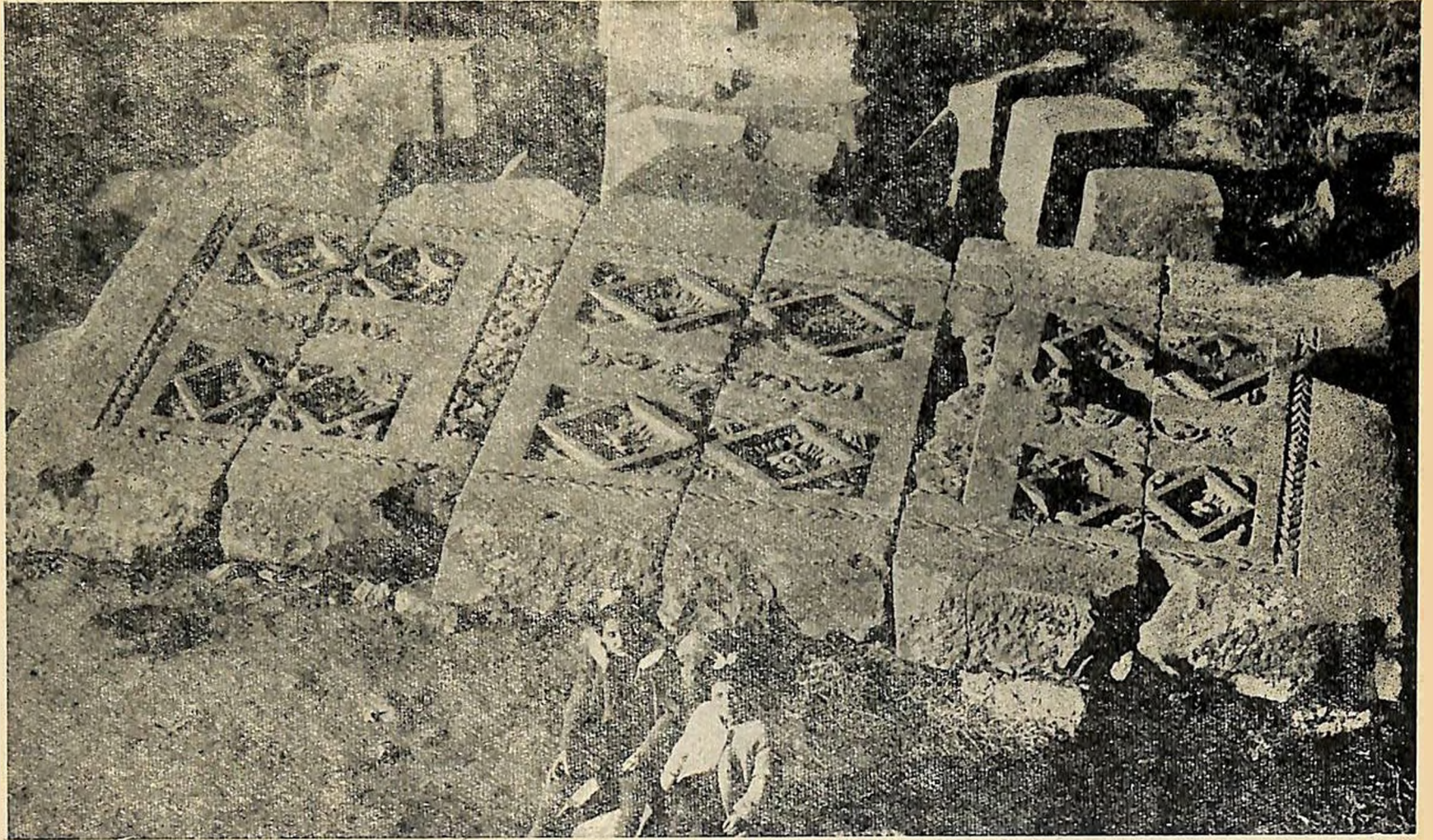
⁴⁴ *Տես* К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, նույն էջերը, С. Ch. Lanckoronski, Les villes..., տախտ. XXIV:

⁴⁵ H. Stiller, Königliche Mussen zu Berlin. Altertümer von Pergamon, Das Traianum, Vr, Tafel XXXI.

⁴⁶ *Տես* B. Schutz und H. Winnefeld, Baalbek, էջ 63, նկ. 34, էջ 78, նկ. 49 և այլն:

⁴⁷ Խորենացի, Բ, խդ:

⁴⁸ Խորենացի, Բ, կԵ, նաև՝ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, Երևան, 1949, էջ 35:

Գառնիի հեքանոսական տանարի եփամուտի առաստաղի սալերը

Հետաքրքրուկան են եղել հատկապես դամբարանային կառույցները (հայ Արշակունի թագավորների՝ Անի-Կամախի և Անգեղ բերդի դամբարանները, Փարաքարի դամբարանը և այլն)։

Փարաքարի դամբարանը կառուցված է համանուն գյուղից դեպի արևմուտք գտնվող բլրի գագաթին։ Այն ունի աշտարակաձև հորինվածք, որը վեր ելնելով համատարած հարթակի վրայից, արտաքինից ունեցել է հավանաբար բազմանիստ, ներսից կորագիծ կառուցվածք։ Թաղումը կատարված է կենտրոնում, հիմքի շարվածքի հորիզոնին հավասար և ուղղված է հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք։

Դամբարանային շինությունը ներկայումս ամբողջությամբ ավերված է. սյահպանվել են ներքևից 1—2 շարքի մնացորդներ, իսկ շրջապատում՝ թաղակապ ծածկի և կորագիծ վերջավորություն ունեցող ինչ-որ բացվածքի կամարի առանձին քարեր։ Եինանյութը տեղական մախրագույն տուֆաքարն է։ Պեղումների ժամանակ ներսից գտնված նյութերը (Տիգրան Բ-ի դրամներ, խեցեղեն) հնարավորություն են ընձևում ամբողջ կառույցը համարել մ. թ. ա. I դարի պորժ⁴⁹։ Հայտնի են նաև այս տիպի ուրիշ կառույցներ։

Եինաբաբական տեխնիկան։ Հայաստանի մինչբրիստոնական ժամանակաշրջանի շինարարական տեխնիկան եղել է դեռևս նախահայկական շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ավանդույթների շարունակությունն ու հետագա զարգացման արդյունք։

Պատերի շարվածքի համար իբրև հիմնական շինանյութ օգտագործվել է որձաքարը և տուֆը, առանձին դեպքերում նաև դեղաքարը և թրծած աղյուսը։

Մոնումենտալ շինքերի, ինչպես նաև պաշտպանական կառույցների սյուստերը շարված են բարի ուղղանկյուն սրբատաշ զանգվածների (կվադրներին) համատարած դասավորությամբ, շոր, առանց շաղախի, և որմնաքարերը հաճախ միացված մետաղակապերով։ Վերջիններն ունեն ուղղանկյուն կտրվածք կամ ծիծեռնակի պոչի տեսք, կան նաև ծիծեռնակի պոչի տեսք ունեցող փայտե, թերևս նաև որձաքարից պատրաստված կապեր (Արմավիր)։

Երբեմն լինում է սյուստի խառը շարվածք, ուր սրբատաշ ուղղանկյուն քարերով ստեղծված շրջանակի ներսը լրացվում է կիսամաքուր տաշվածք ունեցող քարերով կամ ճեղքված որձաքարի ու դեղաքարի զանգվածքով։

Քարի ոչ ուղիղ զանգվածներով (կվադրներով) կառուցված շինքերում (սալատական, բնակելի, տնտեսական, կոմունալ) և հիմքերում իբրև կասկեցման միջոց օգտագործված է կրաշաղախը։ Մածկերը եղել են փայտաշեն և քարաշեն (թաղակապ), տանիքի համար ծածկանյութ են հանդիսացել մարմարյա, որձաքարի սալիկները կամ կղմինդրը։

Այսպիսով, Հայաստանի ստրկատիրական հասարակության գրեթե մեկ ամբողջ հազարամյակ ընդգրկող ժամանակաշրջանի բնակավայրերի, ճարտարապետական խմբերի ու առանձին հուշարձանների վերաբերյալ այս փաստ սակավաթիվ տեղեկություններն ու նյութերն անգամ ցույց են տալիս, որ երկ-

⁴⁹ Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Փարաքարի աշտարակաձև դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1։

րում ստեղծված են եղել ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի բազմաթիվ օջախներ:

Այդ օջախներում կերտվել ու ժամանակի հասկացողութեամբ զարգացման նշանակալից բարձրության է հասել մի հարուստ բազմաժանր ճարտարապետություն: Թե՛ այդ բնակավայրերի հատակազմային հորինվածքների հիմքում

Գառնիի հեքանոսական տաճարի ֆրիզի փաթեթից

ընկած բազաբաշինական տեղական սկզբունքները, թե՛ պահպանված հուշարձանների մնացորդները և թե՛, մասնավորապես, հեթանոսական այդ շինությունների շրջապատում, հաճախ նրանց հիմքերի վրա բարձրացված քրիստոնեական անդրանիկ կառույցները⁵⁰ անհրկբայորեն վկայում են, որ այդ ճարտարապետությունը, սերտ շփման մեջ գտնվելով ժամանակի առաջավոր, հունա-հռոմեական ու հելլենիստական մշակույթ ունեցող հարևան մյուս երկրների ու ժողովուրդների արվեստների հետ, ընթացել է զարգացման իր յուրահատուկ ճանապարհով:

3. ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

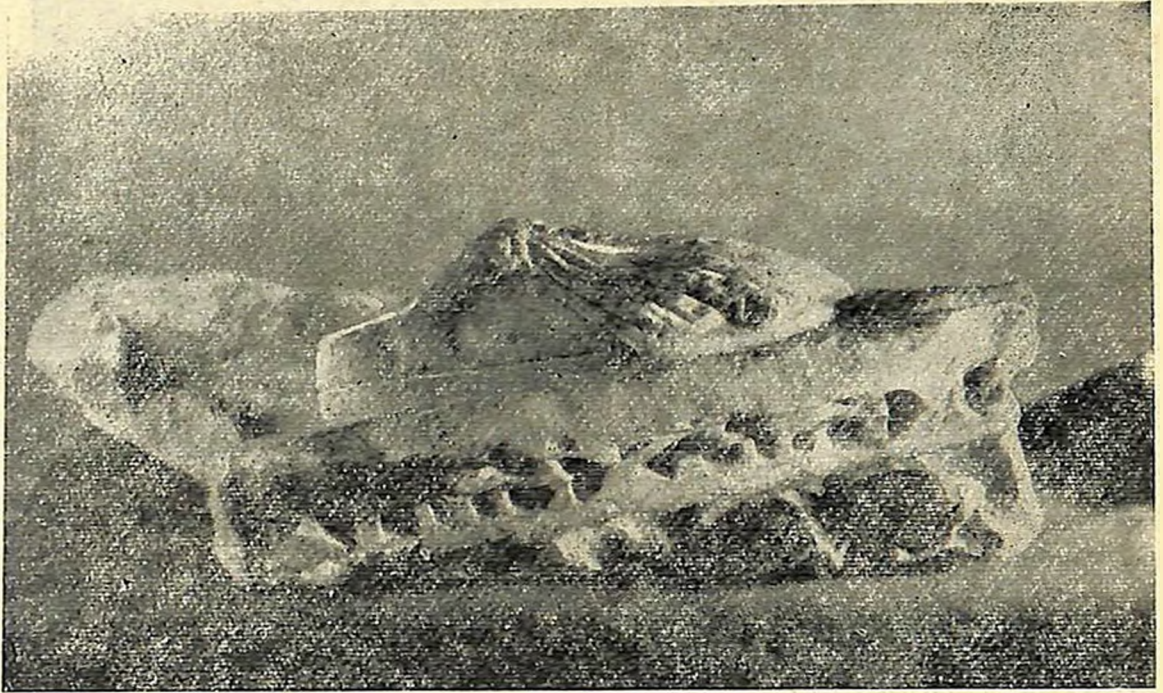
Անդրիագործություն և գեղարվեստական բանդակ: Հայ հին արվեստի այս բնագավառը կարելի է բաժանել երկու ճյուղի՝ այն է՝ անդրիագործություն կամ արձանագործություն և գեղարվեստական քանդակ (հարթաքանդակ, բարձրաքանդակ) քարի կամ փայտի վրա: Եթե արձանագործությունը հին Հայաստանում կապված էր գերազանցապես պաշտամունքի հետ, ապա գեղարվեստական քանդակը ծառայում էր հիմնականում ճարտարապետական հուշարձան-

⁵⁰ Տե՛ս Ա. Սանինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, էջ 183—188, 229—232:

ների հարդարման նպատակին, թեև այս քանդակներն էլ արտահայտում էին կրոնական, սոցիալական և այլ դադափարներ:

Հին Հայաստանի արձանագործության վերաբերյալ մեր տեղեկությունները հենվում են առավելապես գրավոր աղբյուրների վրա, իսկ հուշարձանների նմուշներից պահպանվել են առանձին, այն էլ ոչ ամբողջական գործեր⁵¹:

Հին Հայաստանի պաշտամունքային պանթեոնի բազմաթիվ աստվածությունների արձանները կամ կուռքերը դրվում էին հեթանոսական տաճարներում՝ մեհյաններում: Դրանք պատրաստվում էին տարբեր տեսակի քարերից, փայտից, պղնձից և այլ նյութերից:

Մարմարե արձանի ոտքի մասը. Գառնի

Հայաստանի հին մայրաքաղաք Արմավիրում, որը միաժամանակ պաշտամունքային խոշոր կենտրոն էր, ավանդական Վաղարշակ թագավորը, պատմահայր Մովսես Խորենացու վկայությամբ՝ մեհյան շինելով, արձաններ է կանգնեցնում Արեգակին, Լուսնին և իր նախնիներին⁵²: Նման արձաններ շատ կային երկրի տարբեր դավառներում կառուցված մեհյաններում: Երկնքի և երկրի արարիչ և բոլոր աստվածների հայրը համարվող Արամազդի արձանը կանգնեցված էր Նիրատի ափին գտնվող հին Անի ամրոցում⁵³:

Պլինիոս Ավագը իր «Բնական պատմության» մեջ հաղորդում է, որ Անա-

51 Տե՛ս Բ. Ն. Առաֆեյան, Քանդակագործությունը հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1969, № 1, էջ 43—68:

52 Տե՛ս Խորենացի. #, ք:

53 Տե՛ս Նույն տեղում, Բ, ժբ, ժդ:

հիտի ոսկյա արձանը (Նկեղյաց գավառի Նրիզա ավանում) ջարդ ու փշուր արեցին և ոսկին իրենց մեջ բաժանեցին Անտոնիոսը և նրա զորքերը: Դրանից հետո, սակայն, նույն տեղում նորից ոսկյա արձան է դրվել: Հայոց բոլոր աստվածներն ունեին իրենց մեհյանները և արձանները:

Հայկական պանթեոնի աստվածների համադրումը հունականների հետ հնարավոր է դարձնում բերել համապատասխան արձաններ դրսից՝ հելլենիստական երկրներից և կանգնեցնել հայկական մեհյաններում: Խորենացին գրում է, թե Արտաշեսը (իմա՝ Տիգրանը) դեպի Արևմուտք իր արշավանքի միջոցին՝ «Ասիայում գտնելով Արտեմիդեի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձուլլ սակիզոժ արձանները, բերել է տալիս մեր աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնի Արամավիրում»:

Քրմապետները, որոնք Վահունիների ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդեի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արամավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանն իրենց նախնի Վահանգը համարելով՝ կանգնեցրին իրենց սիսիական Աշտիշատ գյուղում⁵⁴:

Խորենացու ասելով, էլլադայից (Հունաստան) ևս Հայաստան են բերվում Դիոսի (Զևսի), Արտեմիդեի, Աթենասի, Հեփեստոսի և Ափրոդիտեի արձանները, որոնք կանգնեցվում են նրանց տաճարներում⁵⁵:

Տիգրանը, այնուհետև, «...իջնում է Միջագետք, այնտեղ գտնելով Բարշամինի արձանը, որ շինված էր փղոսկրից և բյուրեղից և արծաթով կաղմված, հրամայում է տանել կանգնեցնել Թորդան ավանում»⁵⁶:

Աստվածացվում էին նաև արքաներն ու նրանց նախնիները, որոնց արձանները նույնպես դրվում էին մեհյաններում⁵⁷: Վերևում տեսանք, որ Վաղարշակը կերտել է տալիս իր նախնիների արձանները: Սանատրուկի մասին պատմվում է, թե նա մեծ ծախսերով վերաշինեց երկրաշարժից ավերված Մծբին (Թերևս Մծուրն) քաղաքը և քաղաքում կանգնեցրեց իր արձանը՝ ձեռքին մի դրամ, իբրև թե գանձերը ամբողջովին ծախսվել են՝ այս է մնացել⁵⁸:

Գրավոր աղբյուրների վկայություները, որքան էլ սակավ, թույլ են տալիս որոշ գաղափար կազմելու արձանների նյութի և կերտման տեխնիկայի մասին:

Ազաթանգեղոսը վկայում է, թե դեռևս հեթանոս Տրդատը հարկադրում է բրիստոնեոթյունը ծածուկ պաշտող Գրիգոր Պարթևին երկրպագելու հեթանոսական կուռքերին, իսկ Գրիգորը պատասխանում է. «Կուռքերի մասին, որ ասում ես, որոնց աստված ես կոչում, իսկապես որ շինվածքներ են, որովհետև հորինված են մարդկանց կողմից և դարձել են պատկեր հմուտ վարպետների ձեռքով, ոմանք փայտյա են, ոմանք քարից են, ոմանք պղնձից, ոմանք ոսկուց»⁵⁹: Գրիգոր Պարթևը սնտտի համարելով կռապաշտությունը, հորդորում է

54 Խորենացի, Բ, Ժբ:

55 Նույն տեղում:

56 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, Ժդ:

57 Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 34 և հաջ.:

58 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լլ:

59 Ազաթանգեղոս, 71:

Մարմարե արձանի իրանի մասը. Կառնի

Տրգատ արքային՝ հրաժարվել նրանից, ասելով. «Հրաժարվեցեք այսուհետև քարեղեն և փայտեղեն, արծաթեղեն և ոսկեղեն պղնձաձուլյալ պատկերների պիղծ պաշտամունքից, որովհետև սուտ են ու սնոտի»⁶⁰: Խոսելով մեհյանների և նրանց մեջ եղած կուռքերի արձանների կործանման մասին Ադաթանգեղոսը գրում է. «Եւ այսպէս բաղմաթիւ տեղերից վերացվեցին դայթակղեցուցիչ անմուռնչ, ձուլյալ, կոյալ, կոփյալ, քանդակյալ, անպիտան, անօգուտ, վնասակար արձանները, որոնք պատրաստված էին ցնորված մարդկանց անմտությամբ և սրտմտորեն դարձյալ հաստատված էին հավատքի մեջ»⁶¹:

Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում պատրաստված հին արձանների մեծամասնությունը տեղական ավանդական և հին արեւելյան արվեստի, իսկ Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված արձանները՝ հելլենիստական արվեստի նշանավոր գործեր էին: Դրանք ոչ միայն նոր ճաշակ դարգացրին, այլև անշուշտ ազդեցություն գործեցին տեղական արձանագործ վարպետների վրա:

Դժբախտաբար, քրիստոնեությունը ընդունելիս, այդ արձանները կործանվեցին, ջարդուփշուր արվեցին, ուստի պահպանվել են դրանց աննշան հետքերը միայն:

Քարե արձանների գլուխներ գտնվել են Դվինի, Երևանի մերձակայքում, Սյունիքում և այլուր: Դրանք պատրաստված են տուֆ քարից, բոլորի գեմքերն էլ խորարանդակ են՝ փոս ընկած, աչքերի խոռոչը ավելի խոր. հավանաբար այլ քարից կամ նյութից ապուցվող աչքեր են ունեցել: Քիթը և ճակատը, բնդհակառակը, դուրս ընկած են⁶²: Դրանք հավանաբար, պաշտամունքային կուռքեր են, թերևս, թագավորների ու մեծամեծների նախնիների քանդակներ:

Դվինում գտնված՝ թուխ գույնի տուֆից պատրաստված գլխի մասին ավելի որոշակի կարելի է ասել: Երկարուկ, դեպի վեր նեղացող գլխարկը իր ձևով հիշեցնում է Արտաշեսյանների թագը և այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի հետ քաղաքականապես և մշակույթով սերտորեն կապված՝ Կոնստանդնուպոլիսի արքայի խույրը՝ նեմրոտ լեռան քանդակներում:

Արձանների այդ գլուխները իրենց ձևով, ոճով, արվեստով, կատարման տեխնիկայով ներկայացնում են Հին Հայաստանի արձանագործության ուղղություններից մեկը՝ ժողովրդական-ավանդական ուղղությունը:

Արձանի գլուխ տուֆից. Դվին

60 Նույն տեղում, 234:

61 Նույն տեղում, 787:

62 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քանդակագործությունը Հին Հայաստանում, ՊԲՀ, № 1, 1969, էջ 45:

Արձանագործության երկրորդ ուղղությունը հելլենիստականն էր: Գրսից Հայաստան բերված արձանները, որոնք հիշատակվում են աղբյուրներում, թեև տեղում չէին պատրաստված, այնուամենայնիվ, համապատասխանում էին իշխող վերնախավի ճաշակին և սպասարկում էին նրա պաշտամունքային և գեղագիտական պահանջները: Անկասկած, բացի գրսից բերվածներից, տեղում էլ պատրաստվել են արձաններ, որոնք ունեցել են հելլենիստական կոշիկով արվեստի բնորոշ գծերը: Այդ արվեստի նշանավոր հուշարձաններից է այսպես կոչված «Անահիտի» արձանի գլուխը, որը գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում (Սատաղի մոտ) և պահվում է Լոնդոնում՝ Բրիտանական թանգարանում: Բնականից մեծ այս գլխի մագերի նուրբ ալիքավոր սանրվածքը, բուրբակ դեմքը, մեղմ հայացքը, հազիվ նկատելի քնքույշ ժպիտը առանձին հրամայք են հաղորդում նրան: Այս բարձրարվեստ ստեղծագործությունը մի շարք գծերով մոտենում է փոքրասիական մ. թ. ա. II դարի քանդակներին, մասնավորապես Արտեմիսի կերպարին, ուստի և պատահական չէ, որ այն նույնացվել է Անահիտի հետ⁶³:

Գառնիում գտնվել են մարմարից պատրաստված արձանների բեկորներ, որոնք ավելի ուշ ժամանակների (II—III դարեր) հելլենիստական քանդակների մնացորդներ են:

Հելլենիստական արվեստի համար խիստ բնորոշ են հարևան Կոմմագենների քանդակները, որոնք հայտնաբերվել են Նեմրուդ լեռան վրա: Այդ քանդակները՝ դեմքերի ցայտուն հելլենիստական կերպավորման հետ միասին, պատկերված են տիպական աքեմենյան, կոմմագենյան ղգեստներով և խուչրերով, իսկ Անտիոքոս արքայի խուչրը հայկական է, նման Տիգրանի խուչրին:

Մոփքի և Մեծ Հայքի թագավորների հատած դրամների վրա դրվագված արքաների պատկերները ցույց են տալիս, որ տեղական և հելլենական արվեստի փոխթափանցմամբ ստեղծվող հելլենիստական մշակույթի նմուշների վրա մի դեպքում կարող են հելլենական գծերը ավելի ցայտուն և տիրապետող լինել, մյուս դեպքում՝ տեղական գծերը:

Նրևանից մի քանի կիլոմետր դեպի արևելք գտնվել է մի արձանի գլուխ, պատրաստված դեղնավուն քարից, որը տուֆակերտ մյուս գլուխներից տարբերվում է ավելի կատարյալ մշակմամբ, համամասնությամբ և արտահայտչականությամբ: Նրա վրա տի-

Կավե արձանիկի բեկոր. Գառնի

63 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 40:

րապետում են տեղական գծերը, թեև նկատելի է նաև հռոմեական դիմանկարային արձանագործության որոշակի ազդեցությունը: Այն աշխարհիկ մարդու քանդակ է: Տեղական քարից կերտված մի արձանի գլուխ էլ հայտնաբերվել է Լենինականից ոչ հեռու՝ Դարբանդ գյուղում: Այն կնոջ գլուխն է, ուշագրավ մազերի դեպի ետ սանրվածքով: Երևանում և Դարբանդում գտնված գլուխները ցույց են տալիս, որ II—III դարերում հայ քանդակագործները հաղթահարել են տափակ դեմքով քանդակների ավանդական ձևերը և ստեղծել բավականաչափ բարձրարվեստ գործեր:

Հին Հայաստանում եղել են նաև կաղապարի օգնությամբ կավից թափված և թրծված, այսպես կոչված, տերրակոտային արձանիկներ: Դրանց մի քանի նմուշները գտնվել են հին Վաղարշապատում, Գառնիում ու Արտաշատում և ունեն I—II դարերի անտիկ կավի արձանիկներին բնորոշ ձևեր: Դրանց թվում կան թե՛ Ասորիքից ու Փոքր Ասիայից ներմուծված և թե՛ տեղում պատրաստված արձանիկներ:

Քարի գեղարվեստական ֆանդակ: Բացի ծավալային արձանագործությունից հին Հայաստանում զարգացած էր նաև քարի գեղարվեստական քանդակը: Դրա լավագույն նմուշներն են Գառնիի հեթանոսական տաճարի ճոխ ու շքեղ զարդերը: Ոճավորված բուսական ու երկրաչափական քանդակները կատարված են մեծ արվեստով՝ բարձրաքանդակ ցցուն ու սլաքաձև ձևերով, մեղմ փոխանցումներով և դասական կատարելությունով: Ռեալիստիկ հյուսվածքները հաճախ արված են թափանցիկ փփրագրությունով: Առաջին հայացքից քանդակները աչքի են ընկնում ձևերի ու մոտիվների միասնությամբ, իսկ ժանրադրսին դիտումներով երևան է գալիս ձևերի ու մոտիվների վերին աստիճանի հարուստ բազմազանությունը: Այսպիսով, միասնության մեջ ներդաշնակող ձևերի բազմազանությունը, որն այնքան բնորոշ է հայկական արվեստին, երևան է գալիս դեռևս հին շրջանի արվեստի մեջ:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի քանդակների թվում կան և մարդկային պատկերներ: Դրանք երկու երիտասարդ ատլանտներ են, որոնց բարձրաքանդակները տեղադրված են տաճարի աստիճաններից աջ և ձախ բարձրացող սլաքերի ճակատին: Դժբախտաբար այդ քանդակների գլուխները դեռևս հնում օարդել, եղծել են, իսկ տեղի անհարմարության պատճառով նրանց ոտքերի համամասնությունները խախտված են: Այնուամենայնիվ, նրանց մարմինների անատոմիական ընդգծված պատկերումը դրական վկայություն է այդ քանդակների արվեստի մասին:

Գառնիի տաճարը Հին Հայաստանի հելլենիստական բնույթի միակ քանդակազարդ շենքը չէ. նման շենքեր եղել են Արտաշատում, Տիգրանակերտում, Վաղարշապատում և այլուր: Դրան իբրև վկայություն կարող է ծառայել այն, որ 1958 թվականին Վաղարշապատում, 618 թվականին կառուցված Հոփոսիմե տաճարի ներսում գտնվեցին Գառնիի քանդակներին միանգամայն նման քանդակներով զարդարված քիվի երեք քար, որոնք վերցվելով ինչ-որ հին շենքի ավերակներից, երեսն ի վար դրվել են քրիստոնեական տաճարի որմնամուկների հիմքերում:

Շենքերը քանդակներով զարդարվում էին նաև ներսից: Գառնիի պեղում-

ների ժամանակ գտնվել են մարմարի հարթաքանդակների, քանդակազարդ քիվերի և այլ բեկորներ: Դրանք կատարված են բարձր արվեստով, անտիկ բարձրաքանդակների նմանությամբ, և ինչպես կարելի է դատել նրանց փոքր չափսերից, ծառայել են իբրև շենքերի ներսի ճարտարապետական հարդարանք: Այդպիսի փոքր քիվեր կարող էին ունենալ շենքերի դռների, խորշերի պարակալները, արձանների պատվանդանները, շենքերի ներսում զետեղված ավազանները և մարմարի սարկոֆագները:

4. ՄՈՆՈԻՄԵՆՏԱԿ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Հին դարերում զեղանկարչությունը կապված էր կիրառական արվեստների (զեղանկարչ խեցեղեն, նկարուն գործվածքներ, գորգեր և այլն), մանավանդ, շարտարապետության հետ, այս դեպքում երևան գալով իբրև մոնումենտալ զեղանկարչություն՝ որմնանկարների և խճանկար (մոզաիկ) պատկերների ձևվերով: Երբեմն նկարը արվում էր և փայտյա տախտակների վրա:

Որմնանկարչությունը ինչպես տեսանք, լայնորեն կիրառվել է դեռևս ուրարտական ճարտարապետության մեջ: Ուրարտական արվեստին անծանոթ չէր նաև տարբեր գույնի, համեմատաբար խոշոր քարերով կազմվող հին արեւելյան տիպի մոզաիկան, սակայն մանրիկ հատիկներով կազմվող իսկական խճանկարը երևան է գալիս ավելի ուշ՝ հելլենիստական դարաշրջանում: Հին Հայաստանի արվեստին հայտնի են եղել թե՛ որմնանկարը և թե՛ խճանկարը: Պետք է ասել, սր մ. թ. IV դարից ավելի վաղ շրջանի հայկական որմնանկարչության նմուշներից ոչ մեկը դեռևս հայտնի չէ, ուստի նրանց առկայության մասին կողմնակիորեն վկայում են ուրարտական շրջանի, ինչպես և հետագայի՝ վաղ քրիստոնեական շրջանի որմնանկարները: Ծիշտ է, Գառնիի III դարի դղյակային-պալատական շենքի նկուղային հարկում, պատի վրա բավականաչափ խոշոր հատվածով պահպանվել է կաթմիր ներկը: Կաթմիր ներկով, գուցե և որմնանկարով, պարզարված է եղել նաև նույն շենքի ճակատային պատը՝ դրսից: Իսկ Արտաշատում հայտնաբերվել են որմնանկարների փոքրիկ բեկորներ:

Խճանկար (մոզաիկա): Հին աշխարհում մոնումենտալ արվեստի կարևոր ճյուղերից մեկը խճանկարչությունն էր՝ մոզաիկան:

Անտիկ շրջանի հայկական խճանկարի առաջին նմուշը հայտնաբերվել է Գառնիում 1953 թվականին: Այն բացվել է ամրոցի III դարով թվագրվող բաղնիքի հանդերձարանի հատակին: Գառնիի խճանկարը բազմերանգ է, պատրաստված տեղում, Ազատ գետի հունից վերցված դուրյուզույն քարերից և ունի հարուստ հորինվածք, բազկացած առասպելական ծովային տեսարաններից⁶⁴:

Խճանկարի ընդհանուր ֆոնը բաց-կանաչավուն, ծովային է: Հորինվածքի կենտրոնում բազմերանգ խորանարդիկների օղնությամբ, երանգների նուրբ համադրությամբ պատրաստված հյուսկեն դարդ ունեցող զեղատեսիլ շրջանակի մեջ զետեղված են Օվկիանոսի և Ծովի կիսանդրիները, առաջինը՝ թավ

⁶⁴ Б. Н. Аракелян, Мозаика из Гарни, ВДИ, 1956, № 1, էջ 143—156: նույնի Гарни, II, Ереван, 1957, էջ 23—41:

մազեբրով եղջերավոր տղամարդու, իսկ երկրորդը՝ գեղաշյա կնոջ կերպարանքով, որի գլխից դեպի աջ ու ձախ տարածվում են խեցգետնի երկու շոշափուկներ: Այս երկու պատկերների գլխավերևում զինեպույն կարմիր խորանարդիկներով զրված է. «Ոչինչ շտանալով աշխատեցինք» հունարեն առեղծվածային մակագրությունը: Այս շրջանակի, որպես կոմպոզիցիոն առանցքի շուրջը պատկերված են հունական ծովային առասպելաբանության մեջ հայտնի իխթիոկենտավրենը⁶⁵, ներիդներ (ծովինարներ), տարբեր աստվածություններ, ձկներ, ձկնորսներ, դելֆին, ոստրեններ և այլն: Դրանք բազմապույն են, հրանդների նորբ փոխանցումներով և բավականաչափ բարձր արվեստով կատարված, թեև մոզաիկան ամբողջությամբ վերցրած կրում է անտիկ արվեստի անկման շրջանի կնիքը: Հարավային պատի երկարությամբ ձգվող հաստվածի վրա արված պատկերները արվեստով և համամասնությամբ զիջում են մյուս հաստվածների պատկերներին և կատարված են, հավանաբար, տարբեր վարպետների ձեռքով:

Գառնիի մոզաիկ պատկերները անձնավորում են դանազան երևույթներ կամ հասկացություններ: Հյուսիսային պատի տակ նրա երկայնքով ձգվող հաստվածում պատկերված է թառաչի նմանվող մի ձուկ, ապա իխթիոկենտավր, որի գլխից ձախ, ձկան պատկերի վերևում գրված է՝ «ծովի խորք», իսկ իխթիոկենտավրի մեջքին նստած է մի ներիդ, որի գլխից ձախ գրված է Գալենն՝ «ծովային անդրոր»: Նրանից աջ գետնի վրա է ձկնորսների և նավազների հովանավոր աստծու՝ Գլավիոսի պատկերը, իսկ ավելի աջ գտնվում են Աքիլլեոսի հոր և մոր՝ Պելոոսի և Թետիսի պատկերները: Թետիսի ոտքերից ցած, արևելյան պատի տակ պատկերված է մի փոքր դելֆին, որից վերև գրված է՝ «ծովափ»: Դելֆինից աջ գտնվում է մերկ թևավոր ձկնորսի պատկերը, որը կանգնած նավի ծայրամասում, ծովից հանում է ուռկանը, որի մեջ ձկներ կան: Ձկնորսի գլխի մոտ մակագրված է՝ «գեղեցկություն»: Ավելի աջ և հարավային պատի տակ նույնպես պատկերված են իխթիոկենտավրներ, ձկներ, ժայռի վրա նստած ձկնորս, որը ձուկ է բռնում կարթով: Արևմտյան պատի երկայնքով ձգվող հաստվածի վրա պատկերված են սիրո աստված էրոսը, սիրո համոզմունքի և պերճախոսության աստվածուհի Պիթոն և ցանկության աստված Պոթոսը, իսկ հատակի քանդված մասում հավանաբար պետք է լինեին սիրո աստվածուհի Ափրոդիտեի և ամուսնության աստված Հիմենայոսի պատկերները, որոնք սովորական են նման տեսարաններում:

Գառնիի խճանկարը ներկայացնում է մի կենսահաստատ տեսարան, որը նշանավորում է կյանքի սկզբնավորումն ըստ հին հունական պատկերացումների՝ օլիպիանոսից ու ծովից, և նրա հարատևությունը սիրո ու ամուսնության միջոցով:

Գառնիի խճանկարում օգտագործվում է 15 հրանդ, որոնց համագրությունը կատարված է մեծ հմտությամբ և մեղմ ու նուրբ անցումներով: Գույները շատ վառ չեն, սակայն ծովի բաց կանաչ ֆոնի վրա աչքի են ընկնում ավելի բաց լուսավոր, քան մուգ հրանդները, լուսնի և խճանկարի բովանդակությանը

65 իխթիոկենտավր՝ ձուկ-կենտավր, պատկերված է տղամարդու տեսքով՝ մինչև գոտկաածղը, ձուկ առջևի ոտքերով, իսկ տուտը՝ ձկնակերպ:

համապատասխան, առաջացնում են լուսավոր ու կենսուրախ տրամադրություն:

Գառնիի խճանկարը թեև III դարի գործ է, բայց նրան հատուկ են ավելի հելլենիստական, քան հռոմեական արվեստին բնորոշ առանձնահատկությունները, որը պետք է բացատրել մի կողմից հելլենիստական արվեստի ավանդների կենսունակությամբ Հայաստանում և մյուս կողմից հռոմեական արվեստի ազդեցության թուլությամբ: Գառնիի խճանկարի տեղական առանձնահատկությունները երևան են գալիս նաև ամբողջ կոմպոզիցիայի⁶⁶, գույների դամմայի և մարդկային պատկերների արևելյան կերպարների մեջ:

Գառնիի խճանկարը հին Հայաստանի հելլենիստական բնույթի մոնո մենտալ գեղանկարչության նշանավոր և եղակի ստեղծագործություն է: Սակայն նրա բարդ հորինվածքը, գույների դամման, կատարման տեխնիկան և արվեստը վկայում են, որ այն հին Հայաստանի խճանկարչության առաջին ստեղծերի թվին չի պատկանում, այլ, ընդհակառակը, նշանավորում է նրա մայրամուտը, անկումը: Այն կրկին պիտի վերակինդանանար վաղ ֆեոդալական շրջանում:

5. ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏՆԵՐ

Արեմենյան տիրապետությանը հաջորդած հելլենիստական դարաշրջանում երևան եկան բազմաթիվ քաղաքներ և զարգացան արհեստները: Կիրառական արվեստների համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Պատահական չէ, որ այս ժամանակաշրջանից մեղ հասած թե՛ գրավոր տեղե-

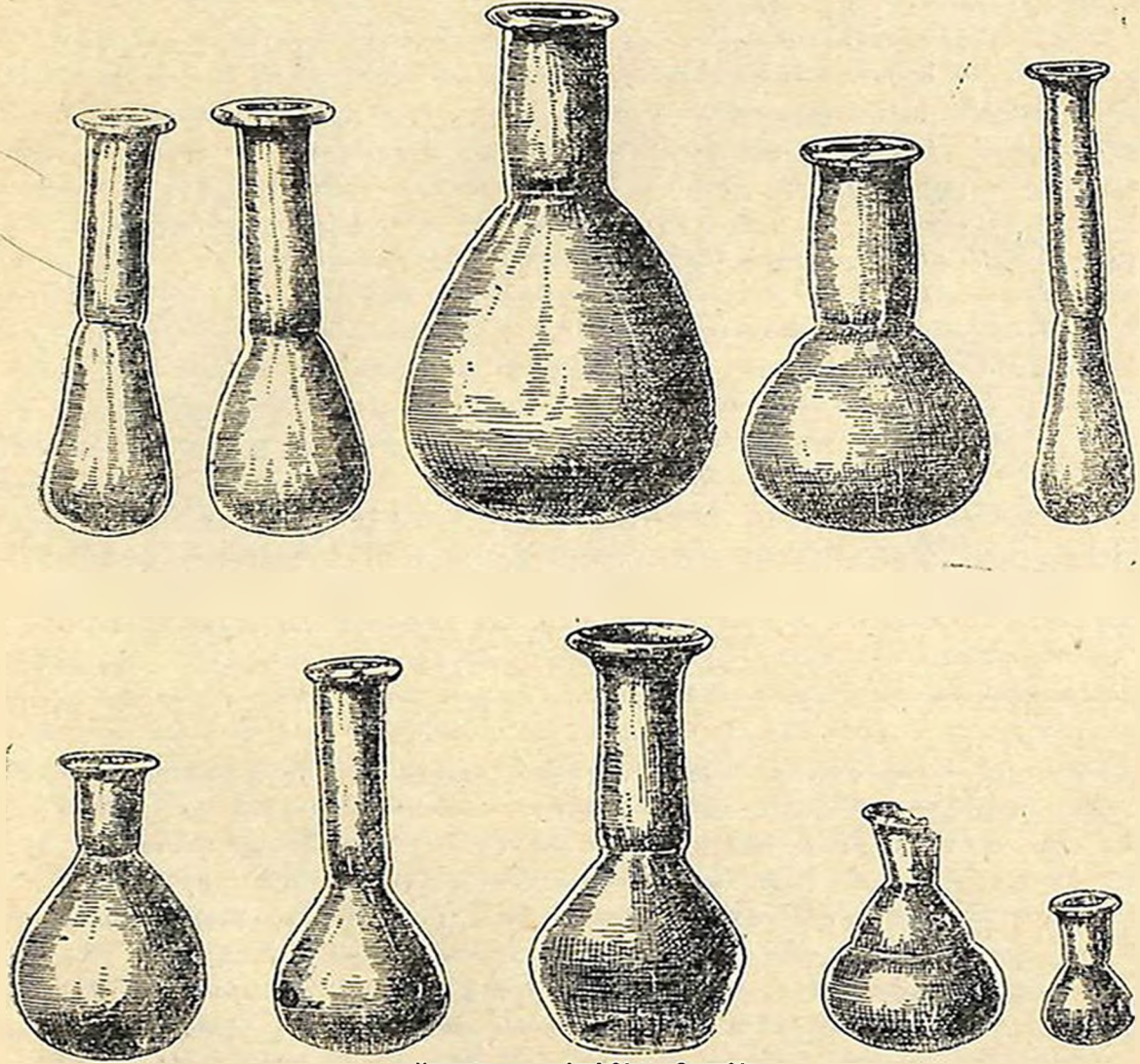

Ապակյա արվակներ. Գառնի

⁶⁶ Գառնիի խճանկարի ամբողջական հորինվածքը այլ երկրներում հայտնի չէ, սակայն նրա մանրամասները գտնում ենք Հայաստանի հոտ սերտ կապեր ունեցած Ասորիքի (Աստորք. Գալիսի) խճանկարների մեջ (տե՛ս Antioch on the Orontes, I The Excavt of 1933—1936, Princeton, 1938, էջ 151, 163, 196, 191, 196—197, տախտ 33, 40, 51, 61, 66: D. Levy, Antioch Mosaic Pavements, Princeton 1947 vol. I. էջ 529, v II, տախտ. VI):

կուձյունների և թե՛ գեղարվեստական իրերի քանակը համեմատաբար ավելի մեծ է: Կենցաղում սովորական են դառնում գեղարվեստական ձևավորում ունեցող գահույքները, պատպարակներն ու կռքերը, զենքերն ու զարդերը, կահ-կարասիներն ու սպասները և այլ իրեր:

Պեքեանքի առաւկաներ: Մովսէս Խորենացին, նկարագրելով Արտաշէս թագաւորի թաղումը, ասում է, թէ «նրա դագաղը ոսկեղեն էր, դահը և անկողինը բեհեզից և մարմինը պատող պատմունճանը ոսկեթել, գլուխը թագ դրած, ոսկյա զենքն առջևը»⁶⁷: Այստեղ հիշատակված իրերից շատերը գեղարվեստական ստեղծագործութիւններ էին:

Ապակյա սրվակներ. Դառնի

Խորենացին վկայում է, թէ Տիգրանի օրոք ոսկյա ու արծաթյա իրերն ու զարդերը, սլատվական քարերը, գույնիզգույն զգեստները կանանց ու տղա-

67 Խորենացի. Բ, 4:

մարդկանց համար հավասարապես բաղմացել էին, որոնց շնորհիվ «...տգեղ-
ները զեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում, իսկ զեղնցիկներն էլ այն ժա-
մանակի համեմատ դյուցազունների էին նմանում»⁶⁸:

Երբ հոռմեացիք հաղթեցին Տիզրան Բ-ին, վկայում է Ապպիանոսը, ապա
նրա ճակատամարտում ընկած զինվորների վրա գտան ապարանջաններ ու
պոմարտակներ (վլնոց), բայց զորավարը արգելեց կողոպտել դրանք:

Դիոն Կասսիոսը պատմում է, թե Տրդատ Ա-ի կինը ընկերակցում էր ա-
մուսնունդի գեյի Հոռմ՝ համաձայն իր զարմի սովորության գլխին դրած ոսկե
խույրը՝ փոխանակ գլխադրի:

Աղբյուրներում հիշատակվում է, որ թագավորների խույրերը զարդարվում
էին «հնդկային աշխարհին» բերված պատվական ակնեղենով և նրանց պսակ-
ների արտախույրը և վերջավորությունը փողփողում էին: Ավագանու ներկա-
յացուցիչների դիագնոզները կամ պատիվները կազմված էին լինում երկու-
երեք շարք մարդարիտներից: Խորենացու վկայությամբ վաղարշակը Բագարատ
Բագրատունուն շնորհում է թագակապ ասպետի պատիվը և արտոնում է՝ «Ա-
ռանց ոսկոց և ականց, վիրտսեր մարգարիտն երեքտակեան վարսակալ ածել՝
յորժամ արքունիս և տան թագաւորին շրջեսցի»⁶⁹: Իսկ Արտաշեսը թագավորե-
լով՝ «Տայ և առն քաջի պատուականի Արդամայ զխօստացեալ գահն երկրոր-
դական, և պսակ յակնթակապ, և գինդ երկուսին ականջան» և «կարմիր զգեստ
ճիւղ ոտին. Տարգալ (գդալ) ունել ոսկի և պատառաքաղ և ոսկեղինօք ըմպել
նուագօք»: Նույնպիսի պատիվներ, բայց առանց գինդերի և կարմիր կոշիկի
տրվում է Սմբատ Բագրատունուն⁷⁰:

Երբ պարթևական Արշակ թագավորի որդի Արշակը հայոց գահն է բարձ-
րանում, ապա Բագարատ ասպետը նրան մատուցում է ոսկյա և արծաթյա
նվերներ, և զարդարում է նրան սաղավարտով, վակասով, պսակում է հայրե-
նի թագով և նստեցնում է նրան ոսկեպատ ականակուռ գահույքի վրա⁷¹:

Հիշատակվում են նաև արքունական ոսկեպատ կուռքերը, հեթանո-
սական տաճարներին թագավորների տված ոսկյա և արծաթյա մեծամեծ նվեր-
ները:

Պերձանքի առարկաները արքունիքում և ավագանու կենցաղում սովորա-
կան էին: Սակայն սրանցից բացի կային կիրառական արվեստի շատ ուրիշ ա-
ռարկաներ, որոնցից մի քանի նմուշներ հասել են մեզ: Դրանց հնագույնները
կարող են համարվել Մոփբի հայ թագավորների հատած դրամները:

Հայկական դրամների պատկերագրությունը: Հայ արքաների առաջին
դրամներից մեզ հայտնի են Մոփբի Արշամ թագավորի դրամները: Դրանց
վրա արքան պատկերված է պրոֆիլ, դեմքը անմորուս, հելլենիստական կեր-
պարանքով, իսկ գլխին կրում է 2/3 շրջանի ձև ունեցող գտակ կամ ծայրը քիչ
առաջ ծոված խույր: Դրամների հակառակ երեսին պատկերված է լինում կամ
հեծյալ, կամ արծիվ: Մակագրությունը հունարեն է: Մոփբի հաջորդ թագավոր-

68 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, ԻԴ:

69 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, Ե:

70 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, ԽԵ:

71 Տե՛ս Սերեոսի Էպիսկոպոսի Պատմություն, Երևան, 1939, էջ 9:

ներ Աբգիսարի և Քսերքսեսի դրամները ավելի արևելյան, քան հելլենիստական տեսք ունեն։ Հիշյալ նրկու արքաներն էլ կրում են ցածրագիր, դեպի վեր նեղացող երեք ճուղերի բաժանվող թագեր, նման այն գլխարկներին, որոնք պատկերված են հայերի և կապագոլկիացիների գլուխներին՝ Պերսեպոլսի բարձրաքանդակների վրա։ Նրկու արքաներն էլ, հակառակ հելլենիստական սովորության, ունեն մորուք ու թավ մազեր ծոծրակի վրա։ Աբգիսարի դրամի մյուս երեսին պատկերված է նույնպիսի արծիվ, որպիսին առկա է Արշամի դրամի վրա և հունարեն մակագրություն, իսկ Քսերքսեսի դրամի մյուս երեսին պատկերված է թաշունի թևերով մի կին՝ աստվածուհի, որը առաջ մեկնած աչ ձևերին բռնած ունի պսակ։ Մակագրությունը այստեղ էլ հունարեն է⁷²։

Ապակյա սրվակներ. Կառնի

Տիգրան Բ-ի անունով մեզ հասել են բազմաթիվ արծաթյա և բրոնզե դրամներ։ Բոլոր այդ դրամների համար բնորոշ է կտրված կոնի ձևի վերևում ատամնավոր թաղց, ուղի վրա պատկերված են զույգ արծիվներ։ Թագը զարդարված է մարգարիտներով։ Նույն վրա ամրացված են ականջակալները և վահասք (պարանոցակալ), իսկ արքան պատկերված է ամենուրեք անմորուս և հայկական դիմագծերով⁷³։ Արքայի իշխանության տարբեր տարիներին և տարբեր վայրերում հատված դրամները երևան են բերում զգալի տարբերություններ, ոչ միայն արքայի դիմանկարի (կապված տարիքի հետ), թագի զարդերի, մակագրության, այլև ոճական առանձնահատկությունների տեսակետից։ Արքայի պատկերի դիմանկարային լինելը, սակայն կասկածի ենթակա չէ։ Այն արտահայտիչ է և դրսևորվում է պետական մեծ գործչի հաստատակամությունը,

⁷² *Shu E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXC!—CC, տախտ. XXIX, և. Ա. Մուշեղյան, Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից, ՊՐԶ, 1970, № 3, էջ 70—71։*

⁷³ *Պտուկյան Զարեն, Արաաշխյան հարստության դրամները, Վիննա, 1969, էջ 44—52, տախտակ 1—3, № 7—21։*

որը շեշտված է նաև նրա սուր թափանցող հայացքով: Հայկական դիմագծերի հետ մեկտեղ արքայի պատկերն ունի բնորոշ հելլենիստական կերպարավորում:

Տիգրանի դրամների մյուս երեսին պատկերված է աստվածուհի, նստած դիրքով և ձեռքին մի ճյուղ: Այս կնոջ երկար ծալքավոր դգեստի մշակումը հելլենիստական է, իսկ թագը՝ արևելյան: Սակագրությունը՝ Տիգրանի, ինչպես և մյուս Արտաշեսյանների դրամների վրա հունարենն է:

Կավե արձանիկների գլուխներ. վաղարշապատ

Արտավազդ Բ-ի դրամները Տիգրան Բ-ի դրամների նման ունեն հելլենիստական և արևելյան բնորոշ կերպավորում: Այստեղ էլ տեսնում ենք նույն բարձր ատամնավոր թագը, արքայի անմորուս պրոֆիլը, բայց այլ է արքայի դիմանկարը, փոխվել են թագի զարդերը, թագի կապի ձևը, ականջակալը դեպի հտ է տարված և նկատելի է արքայի ականջի օղբ: Արտավազդի դրամների հակառակ հրեսին պատկերված է հելլենիստական արվեստին հայտնի քառաձի կառքը:

Արտաշեսյան հարստության մյուս թագավորների դրամներն իրենց արվեստով նման են նախորդներին: Բացառություն է կազմում Տիգրան Գ-ի դրամը, որի վրա արքան պատկերված է երկար մորուքով և ավելի արևելյան կերպավորումով⁷⁴: Հիշատակության արժանի են Տիգրան Դ-ի և էրատո թագուհու դրամները: Դրանցից մեկի վրա արքան կրում է նույն բարձր ու ատամնավոր թագը և պատկերված է պրոֆիլ դեմքով, առանց մորուքի, իսկ էրատոն պատկերված է առանց թագի, մալերը գլխի շուրջը հավաքած՝ հելլենիստական և հռոմեական ոճին համապատասխան^{74ա}:

⁷⁴ Զ. Պտուկյանը այն համարում է Տիգրան Դ-ի դրամը: Նշված աշխ., էջ 57—59, տախտ. 4—5, № 31—37:

^{74ա} Նույն տեղում, էջ 59, տախտ. 5, № 38:

Արտաշեսյան հայ արքաների հատած դրամներն իրենց հին արևելյան ակունքներ օժնեցող տեղական և հելլենիստական ձևերի ու կերպավորումների համագրոսթյամբ, էթնիկ և դիմանկարային առանձնահատկություններով Հայաստանի հելլենիստական ընույթի արվեստի բնորոշ գործեր են:

Կավե անոթներ. Կառնի

Հին Հայաստանում վարգացած էր նաև մատանիների, փորագիր ակերի և կնիքների պատրաստման արվեստը: Զանազան իրակա՞ ո: առասպելական թռչունների և կենդանիների աստվածությունների պատկերների կողքին նրևան են գալիս նաև պատմական անձնավորությունների պատկերներ: Դրանցից մի օրինակ պահվում է Փարիզի ազգային մատենադարանում: Ձվածիր նարնջա-

գույն քարի վրա փորագրված է հայ թագուհու պատկեր՝ Տիգրանի և Արտավազդի թագի նման քարձր և ատամնավոր թագով, կենտրոնից անցնում է ժայռալինաձև կապը՝ ծայրերը աղատ կախված ծոծրակի վրա, կապից վերև և ներքև պատկերված են նրեքական աստղեր, թագուհու պրոֆիլ դեմքը տրված է հելլենիստական կատարյալ մշակվածությամբ, մազերը ալիքավոր սանրվածքով հրեում են թագի տակից, ականջին ունի ժամանակի համար բնորոշ մանյակաձև օղ, ճիշտ նման Արտավազդ Բ-ի ականջօղին, նուրբ ծալքավոր, թեթև զգեստը ճարմանդով կոճկված է աջ ուսի վրա: Բարձր ճաշակով ու նուրբ արվեստով կատարված այս պատկերը մ. թ. ա. I դարի հին հայկական ակնագործության մի սքանչելի նմուշ է: Լանդուան հակված է այս պատկերը նույնացնել էրատոյի դրամի թագակիր պատկերի հետ⁷⁵, սակայն ավելի հավանական է, որ քարի վրա փորագրված այս պատկերը իր թագով ու ոճական առանձնահատկություններով Տիգրան Բ-ի կամ Արտավազդ Բ-ի ժամանակների պործ լինի:

Փորագիր ակներով մի քանի մատանիներ կամ դրանց ակերը գտնվել են Գառնիում, Վաղարշապատում, Դվինում: Դրանց վրա պատկերված են մարդիկ, կենդանիներ, թռչուն, մեղու: Հանդիպում են Աթենասի և Սատիրի կամ Պան աստծու պատկերները: Վաղարշապատում գտնված մի գեմմայի վրա փորագրված է Դեմետրայի պատկերը՝ հասկը ձեռքին: Պեղումներով և պատահականորեն հայտնաբերված դեմմաների թվում կան ինչպես տեղական, նույնպես և Ասորիքից ու հելլենիստական այլ երկրներից բերված օրինակներ:

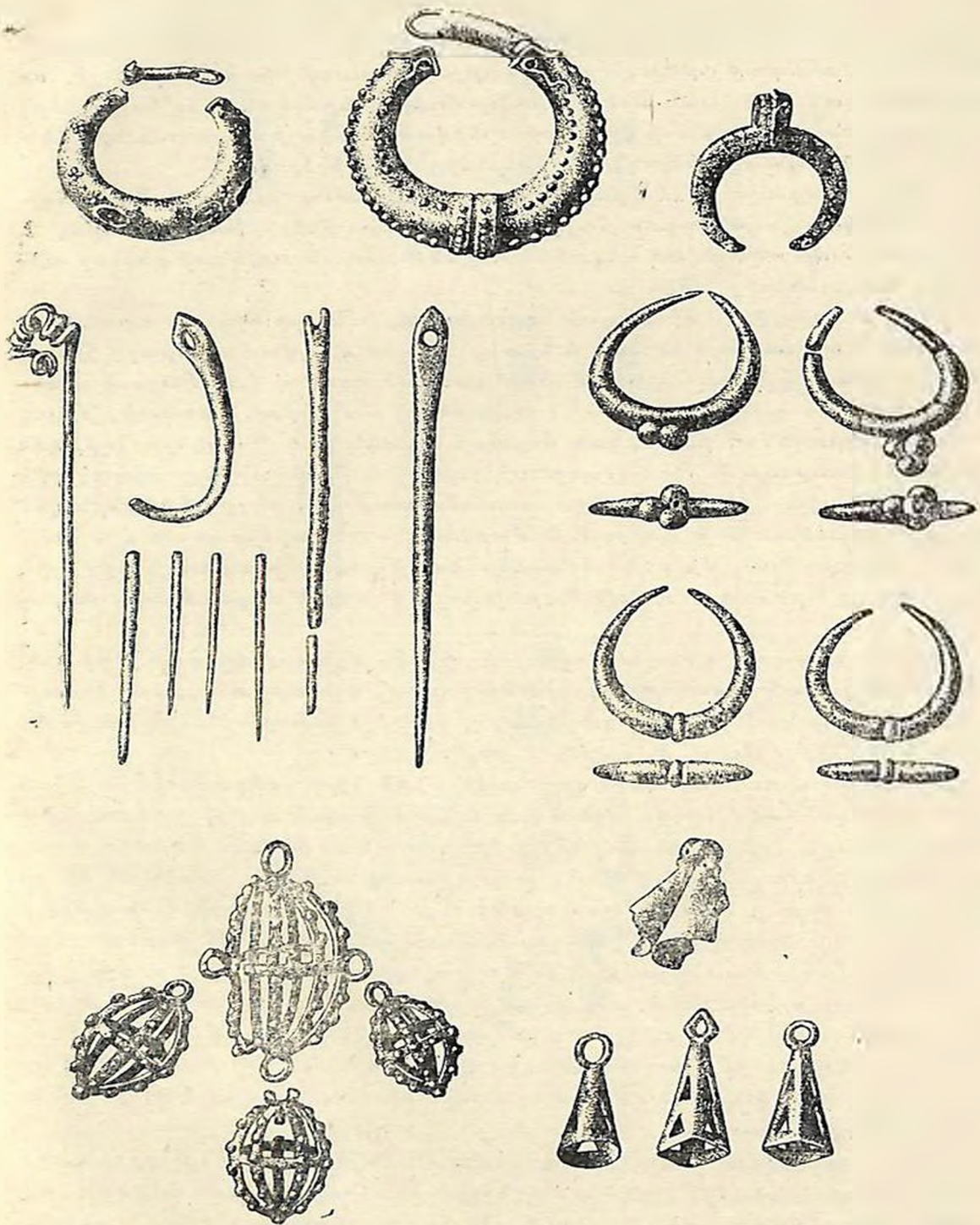
Ոսկերչության արվեստը: Մեր թվականության առաջին դարերից որոշ նմուշներ մեզ հասել են նաև մետաղագործությունից: Դրանք արծաթագործ և ոսկերիչ վարպետների ձեռքով պատրաստված իրեր են:

Վերին աստիճանի ուշագրավ մի թաս՝ «Բակուր թագավորից» հունարեն մակագրությամբ, գտնվել է Կուբանում և պահվում է Ռոստովի մարզային թանգարանում: Դա լավ պահպանված գլանաձև, 6,5 սմ բարձրությամբ մի թաս է: Բասի պատերը արտաքուստ զարդարված են ուլյեֆ պատկերներով, որոնք մի ամբողջական կոմպոզիցիա են կազմում: Այստեղ հանդիպում են Սատիրի, պարող բարոսուհու, թատերական դիմանկարների, երաժշտական գործիքների, առյուծի, շների պատկերներ: Շներից մեկը առջևի թաթը դրել է զոհասեղանին: Մարդկանց և զազանների պատկերները բավականաչափ շարժուն են: Հավանական է, որ այս ամենը կապված է բարոսյան (նույնը՝ դիոնիսյան) տոնախմբությունների և թատերական խաղերի հետ⁷⁶: Ենթադրվում է նաև, որ այդ տեսարանները զուրկ չեն տեղական առանձնահատկություններից և կապվում են հայկական ավանդությունների հետ⁷⁷: Դիոնիսի կամ Բարոսի տոնախմբությունները կապված էին մեղնոզ և հարություն առնող աստծու կամ բնության դարնանային զարթոնքի հետ: Ըստ հին հայ ավանդությունների, նման աստ-

⁷⁵ Sht. V. Langlois, Numismatique de l'Arménie, Paris, 1859, էջ 39—40.

⁷⁶ Sht. B. Лукан, Археологические находки 1935—36 гг. в окрестностях станции Тульской и Даховской близ Майкопа. Серебряная чаша с рельефными изображениями из находок станции Даховской, ВДИ, 1939, № 3, էջ 220—223:

⁷⁷ Sht. G. Гоян, 2000 лет армянского театра, т. I, էջ 377—388:

Ոսկյա սկանչօղեր և մետաղե այլ իբեր, զարդեր. Գառնի

վածությունն էր Արա Գեղեցիկը, որի վերակենդանացումը կատարվում էր շան կերպարանք ունեցող արալեզների օգնությամբ, ուստի պատահական չէ, որ Գիոնիսյան կամ բաքոսյան տոնախմբությունների մեջ երևան եկող հովազներն ու ընծառուծները մեր թասի վրա փոխարինված են Արայի պաշտամունքի հետ կապվող շների պատկերներով, իսկ նոճիները՝ բարդիներով:

Բակուր թագավորի (II դարի երկրորդ կես) անունը կրող այս թասը հունա-հռոմեական և տեղական հայկական ավանդույթների խաչավորումով և համադրությամբ ստեղծված տեղական հելլենիստական արվեստի բնորոշ արտահայտություններից մեկն է:

Ինչպես երևում է, դիոնիսյան տոնախմբությունները հին Հայաստանում որոշ չափով տարածված են եղել և նրանց հետ են կապվում ոչ միայն հիշյալ արծաթյա թասերը, այլև Շիրակի Անիում գտնված Դիոնիսի կամ Բաքոսի բրոնզե դիմակը, որի գլուխը պսակված է տերևներով և մրգերով, ճակատի վրայով անցնում է դիագեմա, իսկ երկար մորուքը պատկերված է մազերի ալիքաձև սխեմատիկ խուրձերով, Թեև կիսախուսի աչքերը և թավ շուրթերը պատկերին հաղորդել են զինովցածի երազկոտ արտահայտություն, բայց ընդհանրապես այն չոր է, սխեմատիկ և կարող է համարվել II—III դարերի գործ: Հին հայկական ոսկերչության մի քանի նմուշներ գտնվել են Հայաստանի առաջին մայրաքաղաք Արմավիրում, նոր Բայազետում, Գառնիի արքայական ամրոցում:

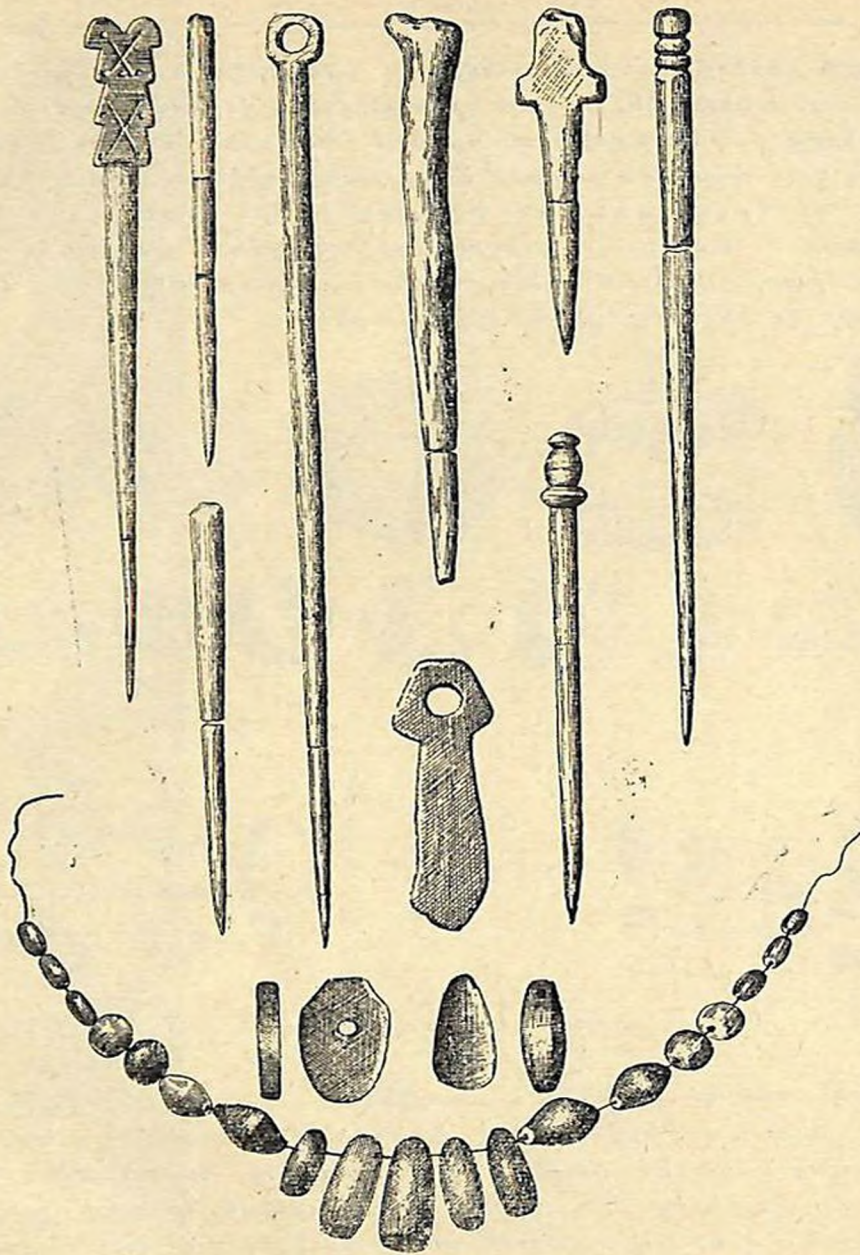
Նոր Բայազետում գտնված ոսկյա մեղալիոնի վրա պատկերված է մի կին՝ կրծքին մանկական պատկեր և գոգին ծաղիկներ. այն արտահայտում է մայրություն և արգասավորության գաղափարը, ուստի իրավացիորեն նույնացվում է Անահիտի հետ⁷⁸: Դա մ. թ. ա. II—I դարերի գործ է:

Արմավիրում գտնված ոսկե շրջանաձև թիթեղների (մեղալիոնների) վրա զրվագման եղանակով հանված են մարդկային մեկական պատկեր (կանանց և տղամարդկանց), որոնց զլխավերևից ամրացված է մեղալիոնը կախելու կանթը: Մեղալիոնները լինելով փափուկ ոսկու բարակ թիթեղից, ճմրթված են և պատկերները նրանց վրա լավ չեն պահպանվել: Այնուամենայնիվ, նշմարելի է, որ դրանք բոլորակ դեմքով, անմորուք պատկերներ են, I—II դարերի համար բնորոշ մազերի սանրվածքով: Այդ պատկերների զլխի հարդարանքից ելնելով և նկատի ունենալով նրանց վշտայի կամ թախծոտ արտահայտությունները, մասնագետները հայտնել են այն կարծիքը, թե դրանք ողբերգակ դերասան-դերասանուհիների թատերական դիմապատկեր են⁷⁹: Բայց չի բացառվում, որ նրանք կարող էին կապված լինել պաշտամունքի հետ, ինչպես նոր-Բայազետում գտնված մեղալիոնը:

Ոսկյա և արծաթյա առարկաներ գտնվել են նաև Գառնիում: Բնորոշ է, որ ոսկյա ականջօղերն ունեն այն ձևը, որպիսին տեսնում ենք Արտավազդի ականջին՝ նրա դրամների վրա, և հայ թագուհու ականջին՝ վերևում հիշատակված գեմմայի վրա: Օղերի մի դուզդը, որը գտնվել է գերեզմանում, պատ-

78 Տե՛ս Կ. Վ. Մելիք-Փաթալյան, Անահիտ գիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 177—178:

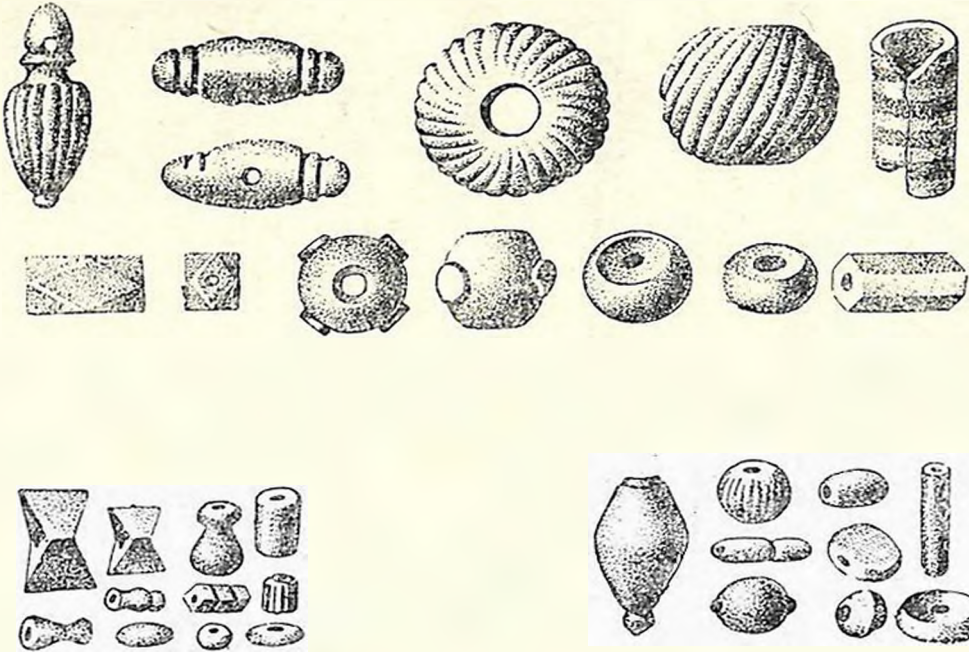
79 Տե՛ս Բ. Դոյն, 2000 лет армянского театра, т. I, էջ 296—297, նկ. 52—59:

Չերուններ և հուլունքներ. Գառնի

րաստված է դրվագումով և նույն եղանակով էլ նրա վրա հանված են մանր վարդահատիկներ: Մի այլ ականջօղի վրա ագուցված է երկու ձվաձև փոքրիկ կարմիր քար, իսկ տարրեր տեղերում կացված են առանձին պատրաստված շատ մանրիկ հատիկների խմբերը: Հատիկներով վարդարելու տեխնիկան Հայաստանում հայտնի էր շատ հին ժամանակներից. այդպիսի առարկաներ, դեռևս բրոնզի դարից, գտնվել են Լճաշենում, Սյունիքում և այլ վայրերում:

Գառնիի գերեզմաններում գտնվել են նաև արծաթե ականջօղեր. դրանք նույնչևս մանյակաձև են, սակայն շատ փոքրիկ, վերջավորվում են բարակ և սուր ծայրերով, իսկ կենտրոնական մասում հաստանում են, իրենց վրա կրելով դույզ գծիկ կամ առանձին ձուլված և կպցրած գնդիկներ: Նույնաբնույթի ականջօղ է գտնվել նաև Վաղարշապատում: Այս ականջօղերը միանգամայն նման են Միջագետքում ու Ասորիքում գտնված օրինակներին և բաղմամբիվ այլ փաստերի հետ միասին վկայում են այդ հարևան երկրների միջև եղած մշակութային կապերի ու ընդհանրությունների մասին:

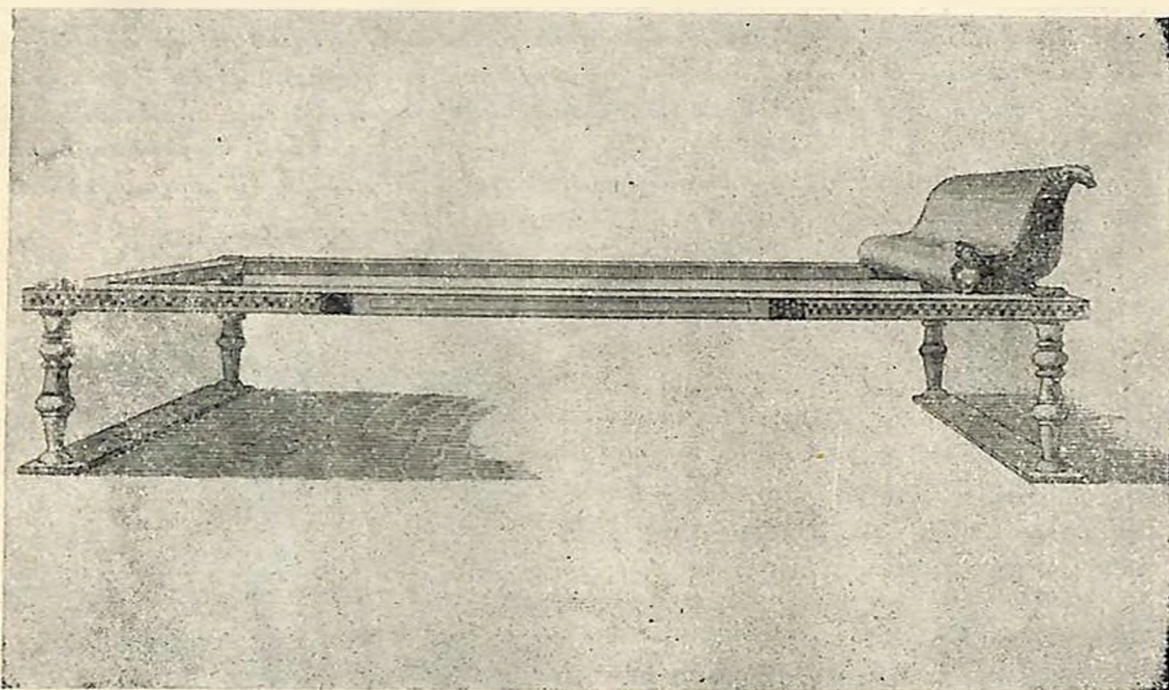
Հոպունեներ և կախիկներ. Գառնի

Գեղարվեստական խեցեղեն և ապակեղեն: Հայաստանը մ. թ. ա. III-I դ. դ. ունեցել է նաև գեղարվեստական մշակումով և նկարազարդ խեցեղեն անոթներ, որոնց նմուշները հայտնի են Արմավիրից, Արտաշատից, Գառնիից, Դվինից և այլ վայրերից: Արմավիրում հայտնաբերվել են արջի, ցլի գլուխներով անոթների մասեր և սլարդագույն կամ բաց ֆոնի վրա կարմիր, սև երկնագույն ներկերով դարդարած ջրամաններ, ափսիններ, թասեր և այլն, իսկ Գառնիում գտնվել են համարյա ամբողջացող մի նկարուն կարասի բեկորներ, գիզեցիկ դարդերով, որոնք տարածված էին հիլենիստական աշխարհում և Հայաստանում⁸⁰: Հիլենիստական դարաշրջանի համար բնորոշ և կատարյալ են

⁸⁰ Sh'ya G. A. Тирация, К вопросу о расписной керамике древней Армении, ИФЖ, 1965, № 3, էջ 169 և հաջ.: Փ. Պ. Խաչատրյան, Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի քանի նմուշներ, ՊԲՀ, 1966, № 1, էջ 253 և հաջ.: Ե. Ի. Արակеляն, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, ИФЖ, 1969, № 4, էջ 157 և հաջ.:

դառնում կալե անոթների ընդհանուր ձևերը, իսկ հաճախ անոթները պատվում էին գունավոր հողերի շփոթով, և թրծելուց առաջ փայլեցվում էին քարե կոկիչներով, հաճախ վլ նկարազարդվում: Հին Հայաստանի գունավարդ խեցեղենը իր բարձրարվեստ կատարումով և սրակով կարևոր տեղ է զբաղում հին հայ մշակույթի մեջ:

Մահնակալ. ՄԵԼԵ

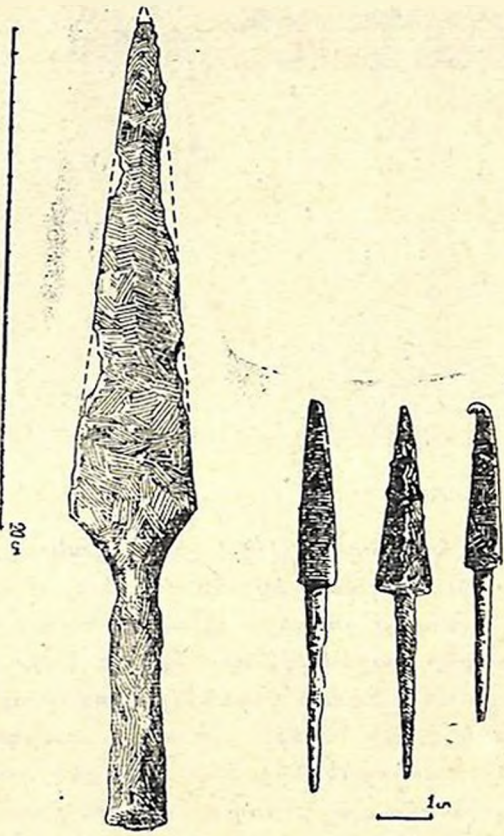
Գառնիում, Վաղարշապատում և ալյուր հայտնաբերվել է զգալի քանակությամբ I—III դարերի ապակեղեն՝ կոլբայաձև, գնդաձև, ձվաձև, և երկար վզով, ամֆորիսկների և այլ ձևի սրվակներ⁸¹: Դրանցից շատերը պատրաստված են կաղապարների մեջ՝ դեղարվեստական բարձր ճաշակով, որը երևան է գալիս նրանց թե՛ ընդհանուր ձևերի, թե՛ վարդերի մեջ: Զգալի է կանելյուրավոր սրվակների թիվը, կան փշատերև ծառերի, կնգուղի տեսքի ուռուցիկ զարդեր, ինչպես և երկրաշափաղկան օրնամենաներ, սափորիկների ձևի ուռուցիկ զարդեր կրող սրվակներ, թասեր, ինչպես և վերադիր զարդերով անոթներ, թասեր: Մի սրվակի երկու հանդիպակաց կողմերից յուրաքանչյուրի վրա տեսնում ենք կնոջ ուլիկի գլուխ՝ մաղերի ալիքաձև սանրվածքով: Շատ սրվակների գեղարվեստական արտահայտչությունը շեշտվում է ապակուն սրված գույների շնորհիվ: Հանդիպում են մանուշակագույն, կապույտ, կանաչ, դեղին, նարնջագույն և այլ երանգների ապակիներ⁸²:

81 Տե՛ս Ե. Կ. Արաքեյան, Գարու II, էջ 59—69: Բ. Ն. Առաֆելյան, Գ. Ա. Տիրացյան, Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի ապակին, Երևան, 1969:

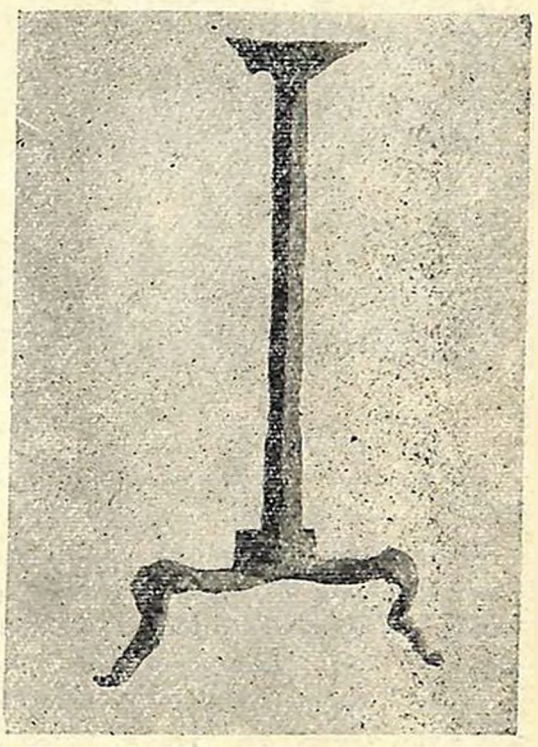
82 Տե՛ս Բ. Ն. Առաֆելյան, Գ. Ա. Տիրացյան, Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի ապակին, էջ 12—14:

Կաթնավուն հաստ ապակուց պատրաստված մի մեծ սրվակ օվալի ձև ունի, դեպի վեր՝ սլացիկ նեղանում է, իսկ ոչ շատ երկար վիզը վերջանում է դեպի դուրս ծովող բուրբակ պսակով: Անոթը պատրաստված է կաղապարի մեջ, նրա ոտքից վերև և վզի վրա ձույլ ապակին ծոր տալով ստացվել են օղակաձև վերադիր գոտիներ, իսկ ամբողջ անոթը զարդարված է պտտվող ճախարակի օղնությամբ, տաշելու միջոցով ստացված բլթակաձև և ձվածիր պատկերների ութ գոտիներով: Այս անոթը ապակեգործության մի բարձրարվեստ նմուշ է:

Հայաստանում հայտնաբերված ապակեղենի զգալի մասը ներմուծված է Սիրիայից, մասնավորապես Սիդոնից, սակայն սիրիական և հելլենիստական այլ երկրների ապակեղենի նմանությամբ և նույն տեխնիկայով գեղարվեստական անոթներ արտագրվել են նաև տեղում:

Ձեկների նմուշներ. Գառնի

Մեկաթե աշտանակ. Գառնի

* * *

Ծանոթությունը հին հայկական արվեստի հետ ցույց է տալիս, որ այն ընդգրկել էր հին աշխարհին հայտնի արվեստի տարբեր ու բազմազան բնագավառները և զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել, դրսևորվելով թե՛ ավանդական-ժողովրդական ձևով և թե՛ հելլենիստական կերպավորմամբ: Դա մի նշանավոր արվեստ էր, լիովին համապատասխան դարաշրջանի ըմբռնումներին, ոգուն ու ճաշակին և խոշոր նշանակություն ունեցավ հաջորդ դարաշրջանի՝ վաղ ֆեոդալական արվեստի ձևավորման գործում:

ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

1. ՀԻՆ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ՇԱՐՔԸ

Վերևում տեսանք, որ հին հայկական ժողովրդական բանահյուսութեան մեջ տիրապետողը վաղ շրջանի առասպելներն են եղել, իրենց հին արևելյան գծերով, կապերով և դիցաբանութեամբ, որոնք անցյալի պատմական եղելութիւնները անդբարձնում էին հեռավոր կերպով՝ առասպելաբար, իսկ բնութեան երևույթների ճանաչողութիւնը՝ հնամենի բնապաշտական, աստղաբաշխական և նման կարգի պատկերացումներով: Այդուհանդերձ նկատելի է, որ նրանց պլխավոր բովանդակութիւնը կազմում է հայ ժողովրդի, նրա պետականութեան առաջացման գաղափարը և պայքարը երկրի անկախութեան համար:

Մ. թ. ա. III դարից սկսած մինչև մ. թ. III դարի վերջերը հայ ժողովրդական բանահյուսութեան հիմնական բովանդակութիւնը դառնում են պատմական եղելութիւնները, կապված հայկական պետականութեան զարգացման և երկրի բարգաւաճման հետ: Այս պայմաններում հայ հոգևոր մշակույթը հարստանում է թե՛ բնութիւնով և թե՛ բովանդակութեամբ նոր տիպի ստեղծագործութիւններով, ձևավորվում է հայ ավանդական վիպական շարքը, որն ընդգրկում է Տիգրան Երվանդյանի—Մեծն Տիգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի և այլոց գործունեութեան ու անունների շուրջ հյուսված առասպելախառն վեպերը: Դրա հետ միասին, հնամենի բնապաշտական պատկերացումները, պահպանվելով հանդերձ, մասամբ տեղի են տալիս համեմատաբար ավելի իրական և զարգացած աշխարհաճանաչողութեան, և առասպելները նկատելիորեն միահյուսվում են պատմա-վիպական շարքի հետ:

Ինչպես հնամենի առասպելների, նույնպես և պատմա-վիպական շարքի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկութիւնների համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որն այդ պատմութիւններն ու վրույցները լսել է Գողթան գավառի ժողովրդական գուսան-երգիչներից, իմաստուն մարդկանցից, քաղիլ է գրքերից և մեջ բերել երբեմն բառացի, երբեմն էլ վերապատմելով նրանց բովանդակութիւնը՝ իր սեփական միջամտութիւններով ու բացատրութիւններով:

Ավանդական վիպական շարքը հիմնականում կաղմավորվել է մ. թ. ա. II—մ. թ. III դարերում, իր մեջ աննկելով տարբեր շերտեր և նստվածքներ, հաճախ գործող անձերի իրար հետ շփոթումներով ու ժամանակագրութեան ակնհայտ խախտումներով:

Մեծն Տիգրանի վեպը: Վերևում մասամբ ծանոթացանք Տիգրան Երվանդյանի և Աժդահակի շուրջը հյուսված վեպին, որը խորենացու մոտ միահյուսված է Մեծն Տիգրանի վեպի հետ:

Եթե մարերի դեմ Կյուրոսի դաշնակից Տիգրանը՝ Տիգրան Երվանդյանն է, իսկ վիշապ Աժդահակի դեմ արշավող՝ վիշապ հեծած Տիգրանը վիշապաքաղ Վահագնի առասպելական կերպարն է, ներկայացնում, ապա Մարերի երկիրը նվաճող և Աժդահակին սպանող վիպական Տիգրանը Տիգրան Մեծն է:

Տիգրան Երվանդյանի վիպական կերպարի մեջ ակնբախ երևան են գալիս Տիգրան Մեծի գործերն ու գծերը:

Իրանի տերերը երկյուղում էին Տիգրանի զորությունից: Իրոք նա նվաճեց նրանց տնրության հյուսիս-արևմտյան մարդերը և հաղթական դաշինք կնքելով՝ իր դստերն ամուսնացրեց պարթևական արքայի հետ: Այդ իրողությունն իր անդրադարձումն է գտել վեպում, որտեղ առասպելական վիպասանություններ պատմվում է, թե Աժդահակը երազում տեսնում է, որ Տիգրանը նըստած արծվաթև վիշապի վրա, սլանում է դեպի մարերի մայրաքաղաքը և սպանում իրեն՝ Աժդահակին: Վախենալով, թե երազը կարող է իրականանալ, Աժդահակը ամուսնանում է Տիգրանի քրոջ (սկտք է լիներ դստեր)՝ Տիգրանուհու հետ՝ կամենալով նրան դարձնել իր գործակիցը Տիգրանի դեմ: Տիգրանուհին հայտնում է եղբորը Աժդահակի դավադր խորհուրդը, և հայոց արքան զորք հավաքելով Կապադովկիայից, Վրաստանից, Ադվանքից, պատերազմում սպանում է Աժդահակին և հաղթանակ տանում: Տիգրանին է վերագրվում նաև Աժդահակի կին Անուշին իր դուստրերի և հպատակների հետ միասին Արաքսի աջ ափին («առ մեծ լեռն Մասեաց», մինչև Նախճավանի և Գողթանի կողմերը) վերաբնակեցնելը¹, որով խորենացին բացատրում է Մուրացյան տոհմի առաջացումը:

Այդ Տիգրան Մեծն է, որ գրավում է հույների երկիրը, այսինքն՝ Սելևկյան Ասորիքը, Կիլիկիան, հիմնադրում է Տիգրանակերտ քաղաքը, մինչդեռ վեպում այդ գործերը վերագրված են Տիգրան Երվանդյանին:

Ինչպես երևում է, Տիգրանի և Աժդահակի վեպը զրի է առնված եղել: Խորենացին հիշատակում է իր գրավոր աղբյուրը՝ «Հիստումն պիտոյից»² կամ «Չորս հագներգութիւնք» անվան տակ³, որ Մ. Աբեղյանը նույնն է համարում⁴:

Խորենացին՝ թերևս վեպի խոսքերով, փառաբանում է Տիգրանին և նրա զորքերը՝ «նա տղամարդկանց զլուփ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ»⁵: Վիպական երանգ ունի նաև Տիգրանի զորքի նկարագրությունը. «Հետևակ կովոզները ձիավոր դարձան, պարսերով կովոզներն հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կովոզները վինվեցին սրերով ու տեգավոր

1 ՏԵՍ Խորենացի, Ա, Լ

2 ՏԵՍ Նույն տեղում, Ա, ժթ:

3 ՏԵՍ Նույն տեղում, Ա, իա:

4 Մ. Աբեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, Լք 98—99:

5 Խորենացի, Ա, իդ:

նիղականերով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանականների ու զենքերի փայլն ու շողքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու»⁶:

Վեպը և հորենացին գովերգում են նաև Տիգրանի արտաքին և հոգևոր բարեմասնությունները, ասելով, թե շատ օգտակար գործեր կատարեց «...այս խարտյաչ և մաղերի ծայրը զանգուր... Տիգրանը, զունեղ հրեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինակը, որի մասին մեր հները, որոնք փանդիոններով հրդում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ ջափավոր է եղել, մեծիմաստ և սերճախոտ և լի բուրբ (հատկություններով), որ պիտանի են մարշուն»⁷: Ապա հորենացին ավելացնում է, թե իր համար ավելի սիրելի բան չկա, քան «սրա մասին եղած գովեստներն ու պատմությունը երկարել»⁸: Վեպում Տիգրանը կատարյալ է դյուցազունների թվում՝ «հասակով և բնությամբ»⁹:

Վիպական սիրված հերոսը, իհարկե, նաև արդարագատ է, միևնույն աչքով է նայում թե դրեղին և թե նվաստին: Երբ է նայում թե զսրեղին և թե նվաստին:

Արտաշեսի վեպը: Հին հայ վիպական շարքի մեջ ամենից ավելի կատարված մեջ ապրել են դարեր, պատմվել ու երգվել են, հղվվել, հարստացել նորանոր շերտերով, արտացոլել են նաև ավելի ուշ ժամանակների եղելությունները, պատմական այլ գործիչներին առնչվող դեպքեր՝ կապելով դրանք հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշորագույն դեր խաղացած երկու արքաների անունների հետ:

Արտաշեսի վեպի ասաղծը կազմում են միասնական հայ պետականության առաջացումն ու ամրապնդումը, երկրի բարգավաճումը: Վեպը պետք է արդարացներ մինչև Արտաշեսը գոյություն ունեցած Երվանդունիների թագավորության կործանումը և հիմնավորեր Արտաշեսի դահակալությունը:

Երվանդը, որը, ըստ վեպի, գահակալել էր պարսից Դարեհ Վերջին թագավորի օրոք, միայն կիսով չափ (մտք գծով) էր Արշակունի, ուրեմն չէր կարող օրինավոր թագավոր ճանաչվել և մշտական վախ ունենալ, որ Սանատրուկի զավակները կխլեն գահը նրանից: Երվանդը կոտորում է Սանատրուկի որդիներին, բայց ինչպես սովորական է վեպում, եղևնից ազատվում է մեկը՝ Սանատրուկի որդի Արտաշեսը, որին ստնտուն փախցնում է Հերի կողմերը, պահում հովիվների մեջ: Այնուհետև նրա դայակ Սմբատ Բագրատունին թաքցնում է նրան լեռներում, ապա անցկացնում Իրան՝ Դարեհ թագավորի մոտ: Երվանդը ամեն կերպ հետամուտ է լինում իր ձեռքը պցել Արտաշեսին, այդ նպատակով մարդիկ է ուղարկում Դարեհի և Սմբատի մոտ, պնդում, թե Արտաշեսը

6 Նույն տեղում:

7 Նույն տեղում:

8 Նույն տեղում:

9 Նույն տեղում, Ա. Խյ:

արքայազն չէ, ուստի գահի նկատմամբ իրավունքներ չունի, բայց ապար-
 դյուն¹⁰: Արտաշեսը Սմբատի հետ միասին զորքով վերագառնում է Հայաս-
 տան և պատերազմ է սկսում Երվանդի դեմ: Վտանգի պահին Արտաշեսին
 փրկում է նրա ստնտուրի որդի Գիսակը: Արտաշեսի կողմն է անցնում նաև վի-
 շապազն Արգամը (Արգավանը): Երվանդը պարտություն կրելով սպանվում է,
 իսկ Արտաշեսը հաղթանակ տարած գահակալում է Հայոց աշխարհում¹¹: Երկ-
 րում հաստատվում է նոր հարստություն: Երվանդի թագավորությունն էլ լրիվ
 ապօրինի չի համարվում, քանի որ նա կիսով չափ Արշակունի է, բայց գերա-
 դասությունը տրվում է Արտաշեսին: Երվանդի կերպարը երկվական է: Ըստ
 վեպի նա ծնվել է անկարգ խառնակցությունից՝ ցլի հետ և ունի չար աչք, այն-
 չափ դժնի, որ նրա պալատական սպասավորները ամեն աղաքացին որձաքար
 վեժ էին բռնում նրա առաջ, որը նրա հայացքից պայթում էր: Բայց Երվանդը
 ներկայանում է նաև շատ կարևոր դրական գծերով. նա շինարար է, հիմնա-
 դրել է Երվանդաշատ մեծ քաղաքը, Երվանդակերտ դաստակերտը, Բագարանը,
 որտեղ փոխադրել է ոչ միայն աստվածների, այլև հայոց արքաների նախնինե-
 րի արձանները, նա խաղաղություն է պահում երկիրը: Արտաշեսն էլ արքա-
 յավաչել է թաղում նրան, մահարձան կանգնեցնելով նրա գերեզմանի վրա¹²:

Միավորված հայկական թագավորության հիմնադիր Արտաշեսի կերպարը
 վեպում ամենից ավելի է փայտափայլած և ամբողջական: Նա ընդարձակել է, զո-
 րեղացրել երկիրը, կարգավորել ներքին գործերը, նա շինարար է, հիմնադիրը
 իր անունը կրող Արտաշատ հույակապ մայրաքաղաքի, նա պաշտպանում է եր-
 կիրը արտաքին թշնամիներից: Այստեղ վեպը և պատմական ճշմարտությունը
 լիովին համընկնում են: Այս դրվագների համար հորհնացին, ինչպես ինքն է
 նշում, ունեցել է գրավոր աղբյուր՝ Դարանաղյաց Անիի Արամաղդին նվիրված
 տաճարի Օղյումպ քուրմի «Մեհենական պատմությունը»¹³:

Վեպում առանձին տեղ են գրավում ալանների և Սաթենիկի հետ կապված
 դրվագները, որոնք թեև Տրդատ Ա-ի ժամանակներին են վերաբերում¹⁴, բայց

10 ՏԵ՛ս Խորենացի, Բ, 1ը:
 11 ՏԵ՛ս նույն տեղում. Բ, խզ:
 12 ՏԵ՛ս Խորենացի, Բ, խբ: Վեպի այս էջուղի հետ է կապվում նաև Վարդգես մանկան վե-
 րաբերյալ գրույցը, թեև Խորենացին այն առնչում է Երվանդ Սակավակյացի հետ:
 Վեպում ասվում է.

«Հատուած զնացեալ վարդգէս մանուկն
 Ի Տուհաց դաւաւէն, զՔասաղ գետով,
 Եկեալ նստաւ զՇրեշ քլրով,
 ԶԱրտիմէղ քաղաքաւ զՔասաղ գետով,
 Կոել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի» (Խորենացի, Բ, կե):

Դուռը կոել-կոփել, նշանակում է՝ աղջիկ ուղելու խնամախոս զնալ, և վեպում էլ պատմվում
 էր, որ Վարդգեսը ամուսնացել է Երվանդ Սակավակյաց արքայի քրոջ հետ, հիմնադրել է Վարդ-
 գեսավանը: Այստեղ Տիգրան Մեծը բնակեցրել է Հրեաստանից բերած գերիների մի մասը, որի
 շնորհիվ նա դարձել է շուկա ունեցող քաղաքաղյուղ. այնուհետև Վաղարշ թագավորը, ամրա-
 նելով այն պարսպով՝ կոչում է Վաղարշապատ:

13 ՏԵ՛ս Խորենացի, Բ, խբ: Օղյումպ քուրմի ու նրա պատմության մասին մանրամասն
 ա.Ն՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին,
 Ս.Կան, 1968, դրուխ երրորդ:

14 ՏԵ՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց հին դրակառուցության պատմություն, հատ. Ա, էջ 55:

վերադարձվել են Արտաշեսին: Սրանք խորենացին քաղել է անմիջականորեն ժողովրդական հրգիչներից:

Ալանները մյուս լեռնականների հետ միասին գրավելով Վրաց աշխարհի կեսը, ասվում է վեպում, մեծ ամբոխով խուժում են Հայաստան: Արտաշեսը, հավաքելով իր զորքերը, նրանց ետ է մղում Կուր գետի հյուսիսային ափը: Գերի է ընկել ալանների արքայաժառանգը, ուստի ալանների արքան հաշտութուն է խնդրում, երդվելով, որ ալանները այլևս Հայոց աշխարհի դեմ դուրս չեն գա, բայց Արտաշեսը չի համաձայնվում: Ասյա դալիս է ալանների արքայադուստր Սաթենիկը և կանգնելով գետի մյուս ափին, մի դարավանդի վրա, ձայնում է.

«Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց.
Ե՛կ հաւանեաց բանից աշագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ վպատանիդ,
Զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցաւանց՝
Զայլոց դիւցաւանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց աղգաց քաջաց հաստատել»¹⁵:

Արտաշեսը շատ է հավանում խելոք ու գեղանի Սաթենիկին և իր դայակ Սմբատին ուղարկում է ալանների արքայի մոտ՝ խնդրելով արքայադստեր ձեռքը: Բայց ալանների մոտ սովորութուն կար՝ մեծ գլխագին վերցնել աղջկա համար, ուստի արքան ասում է.

«Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս
Հազարս ի հազարաց և բիրս ի բիրուց
Ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»¹⁶:

Հանդուգն էր Ալանաց արքայի պատասխանը. մի՞թե Արտաշեսը չէր կարող վճարել պահանջվող գլխագինը: Բայց հաղթողի համար ավելի պատվավոր կլիներ դիմել այդ ժամանակներից ի վեր նույնքան սովորական մի միջոցի՝ սուևանգման:

15 «Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,
Քր հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին.
Ե՛կ լսի՛ր ալանների զեղաշյա դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:
Որովհետև օրհնք չէ, որ քե՛նի համար դյուցադունները
Ուրիշ դյուցազն զարմերի կենդանութունը շնչեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ազգերի մեջ
Հավիտենական թշնամութուն հաստատեն» (Խորենացի, Բ, Ժ):
(Մյուստեղ և հետո թարգմանութունը՝ Ստ. Մալխասյանի):

16 «Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա
Հազար հազարներ ու բյուր բյուրեր
Քաջերի սերունդ այս կույսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար» (Խորենացի, Բ, Ժ):

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան զեղեցիկ,
 Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
 Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
 Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝
 Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
 Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
 Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»¹⁷։

Սաթենիկի ծնողներին մնում էր հաշտվել, ինչպես լինում է այդպիսի դեպքերում. թշնամիները բարեկամանում են և հարսանիքի ժամանակ.

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթինկանն»¹⁸։

Խորենացին հարսանիքի վերաբերյալ բերելով միայն այս հատվածը, բացատրում է, թե մեր թագավորները սովորություն ունեին իբրև փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս դրամներ շաղ տալ, նույնպես և թագուհիները առագաստի սենյակում՝ մարգարիտ։ Դա մի սովորություն է, որ երկար ժամանակ պահպանվում էր ժողովրդի մեջ՝ շաղ էին տրվում շամիչ, չոր մրգեր, ցորեն, մրգեղեն, իբրև նշան պտղաբերության, արգասավորության։

Արտավազդի վեպը։ Արտաշեսը ունենում է մի քանի դավակներ, որոնցից ավազի՝ Արտավազդի անվան շուրջը հյուսվում է վեպի նոր ճյուղը՝ Արտավազդի վեպը։

Վեպում պատմվում է, որ Արտաշեսը մեծ պատիվներ էր շնորհել Երվանդի դեմ մղած պատերազմում իր կողմն անցած Արգավանին (Արգամին), որը պետության մեջ երկրորդն էր համարվում և մոտ էր արքունիքին։ Բայց նա դրանով չի բավարարվում և ընտանեկան խարդավանք ու դավեր է նյութում Արտաշեսի դեմ։ Սաթենիկ թագուհին տարփանքով տեսչում էր Արգավանի սերը, իսկ Արգավանը ձգտում էր հայոց զահին։

«Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
 Եւ խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց»¹⁹։

Արտաշեսը մեծ ցասումով վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաժան որ-

17 «Հեծավ արի Արտաշես արքան զեղեցիկ սև ձին,
 Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
 Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթեւ արծիվ,
 Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
 Զգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,
 Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
 Արագորեն իր բանակը հասցնելով» (Խորենացի, Բ, 3)։

18 «Ոսկի անձրև էր տեղում
 Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
 Մարգարիտ էր տեղում
 Սաթենիկի հարսնության ժամանակ» (Խորենացի, Բ, 3)։

19 «Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի
 Եվ նրա դեմ դավ լաոեց վիշապների գահլիճում» (Խորենացի, Ա, 1)։

դուն զորքով ուղարկում է Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմի դեմ՝ հրամայելով շատերին կոտորել, իսկ Արգավանի դղյակը հրկիզել:

Բայց Արտավազը, որ էր «այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ», չի բավականանում դրանով, այլև ինքը խլում և սեփականացնում է Նախճավանը և վիշապազուհունների բազմ տիրույթները՝ Արաքսից հյուսիս: Վեպում ասվում է.

«Արտա:աղգայ ոչ գտեալ քաջի որդւոյն Արտաշեսի
Տեղեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝
Նա անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց ՂՄարակերտ»²⁰:

Վիշապազուհունները պատերազմով են պատասխանում Արտավազդին, բայց սա ոչնչացնում է նրանց տոհմը, սպանում ծերունի Արգավանին և խլում նրանց բոլոր տիրույթները: Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմից փրկվում են «աննշան ոմանք կրտսերք», որոնք ապավինում են Արտաշեսի արքունիքը²¹:

Վիպական կերպարանք է ստացել նաև Արտաշեսի մահը: Նա մեռավ առաջացած հասակում, 41 տարի թագավորելուց հետո, բայց կյանքից կարոտ, ափսոսանքով հիշելով նախասարգյան տոնախմբությունները, վերնախավի կենցաղի համար այնքան բնորոշ որսորդությունը.

«Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծխանի,
Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
Զվաղելն եղանց
Եւ զվագելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք,
Եւ թմբկի հարկանէաք,
Որպէս օրէն է թագաւորաց»²²:

Արտաշեսը թաղվում է մեծ շուքով ու պատիվներով. արքաների և մեծամեծների թաղման մի բնորոշ պատկեր է դա հին Հայաստանի կյանքից: Նրան թաղում են ոսկե դագաղում, բազմաթիվ արդ ու զարդերով, գեներերով: Արքայի «գահը շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը. և սրանց մոտ՝ ղինվորական պաշտոնյաները, նահապետները և նախարարական գեղերը և ընդհանրապես զորականների վաշտերը, ամենքը ղինված, որպես թէ պատրաստվում են պատերազմի. առջևից այդնձն փողեր էին հնչեցնում, իսկ ետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լացկան կանաչք, բոլորից վերջը ուսմիկների բազմությունը»²³: Ասվում է նաև, թե շատերը, Արտաշեսի սիրելի կանանցից, հարճերից, ծառաները մեռան կամ, ինչպես խորենացին է մեկնաբանում, կոտորվեցին ըստ հեթանոսական սովորության և հետը թաղվեցին: Այս ամենը տեսնելով Արտավազը նեղսրտած դիմում է հորը.

20 «Արտավազը շատավ Արտաշեսի քաջ որդին,
Ապարանի փոքրիկ տեղ, Արտաշատը հիմնվելիս՝
Անցավ գնաց և շինեց Մարաստանում Մարակերտը» (Խորենացի, Ա, 1):

21 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ծա:

22 Կ. Կոստանյան, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ 33, էջ 87: Վեպի այս հատվածը ուսումնասիրողները հակված են վերագրելու Արտաշես Գ-ին:

23 Խորենացի, Բ, ԲԿ:

«Մինչ դու գնացիր,
 Եւ դերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
 Ես անբակացս ո՞ւմ թագաւորեմ»²⁴։

Հայրն անիծում է շար ու նախանձ դավակին.

«Եթե դու յորս հեծցիս
 յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
 Զքեզ կալցին քաջք, տարցին
 յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
 Անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»²⁵։

Անեծքը կատարվում է: Խորենացին գրում է, որ սլառավները Արտավազգի մասին գրուցում են, թե արվելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները. և նա ջանք է անում դուրս գալ ու աշխարհին վերջ տալ, բայց ասում են, դարբինների կռահահարության ձայնից կապանքներն ամրանում են: Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, միաշարթի (կիրակի) օրերը երեք կամ չորս անգամ կտանով խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազգի շղթաներն ամրանան²⁶:

Արտավազգի շար բնույթը վկայ բացատրում է նրանով, որ ծննդի ժամանակ Աժդահակի սերնդի կանայք կախարդել են նրան, իսկ Դողթան երգիչներն ասում են.

«Վիշապազունք զողացան զմանուկն Արտաւազդ,
 Եւ դե փոխանակ եղին»²⁷։

Արտավազգի շար բնավորության և վիճում շղթայված լինելու գրույցը սերտորեն աղերսվում է նույն խորենացու մոտ պատմված պարսից Բյուրասայի Աժդահակի առասպելի հետ. Աժդահակի ուսերին վիշապներ են բուսնում, նրա շարությունը գնալով մեծանում է: Հրուդեն անունով հերոսը նրան շղթայում է պղնձի շղթաներով և տանելով Դրմբավընդ լեռան աչրերը, կապում այնտեղ ու ինքը որպես արձան կանգնում նրա առջև: Սարսափած Աժդահակը մնում է հնազանդ և չի կարող ելնել ու ապականել երկիրը²⁸:

²⁴ «Երբ դու գնացիր.

Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,
 Ես այս ավերակների վրա

²⁴ Ի՞նչպես թագավորեմ» (Խորենացի, Թ, կա):

²⁵ «Թե դու (ձի) հեծնես որսի գնաս

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Քաջքերը քեզ բռնեն փանեն

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Այնտեղ մնաս, լուրս չտեսնես» (Խորենացի, Ի, կա):

²⁶ ՏԵ՛ս նույն տեղում:

²⁷ «Վիշապազունքները մանուկ Արտավազգին զողացան և նրա տեղ դրին դե» (Խորենացի, Բ, կա):

²⁸ ՏԵ՛ս Խորենացի, Ա, հավելված՝ «Յաղագս Բիրասպակայ Աժդահակայ»:

Նման դրույցներ ունեն նաև գերմանացիները: Շղթայված կուցիֆների կապանքներն ամբացնելու համար ևս դարբինները սովորություն ունեն տոն օրը Լրեկոյան երեք հարված տալ սալին:

Բայց Արտավազդի կերպարի մեջ երկվություն կա: Եթե վեպում և Խորենացու մոտ նա շար է, ապա Եզնիկ Կողբացու մոտ նա բարի արքայազն է, որին փակված պահում են շար դեկրը: Նա տակավին կենդանի է ու անհավատները (հեթանոսները) անտի հույս ունեն, թե նա պիտի դուրս գա և տիրի մեր երկրին²⁹: Արտավազդի կերպարի զրական կողմը հետագայում ուժեղանում է:

Մանուկ Աբեղյանը նշում է, որ վիհում փակված Արտավազդին իր երկակի բնավորությամբ միանգամայն նման է Փոքր Մհերը, որը փակված է վանա ժայռում, նույնպես իր հոր անկեղծ³⁰: Վաղուց հայտնված է նաև այն կարծիքը, թե Արտավազդի առասպելն իր հին կերպարանքով Միհր-Միթրայի հավատալիքի արտահայտության մի նոր փոփոխակ է հայ միջավայրում (ըստ այդ հավատալիքի, Միհրը պետք է հանգես գա աշխարհի գոյություն վերջում, որպեսզի կովի շարի դեմ և հազթի նրան)³¹:

Ժայռին դամված կամ քարայրում շղթայված հերոսների վերաբերյալ առասպելական կամ վիպական դրույցները տարածված և սովորական են: Գրանց թվին են պատկանում Պրոմեթևսի, վրաց Ամիրանի, հարավ-սլավոնական Մարկո Կրալեիչի մասին դրույցները:

Հին հայ վեպը, ինչպես տեսնում ենք, էապես տարբերվում է հին առասպելից: Նա դուրս է գալիս առասպելական ըմբռնումների և պատկերացումների աշխարհից և խարսխվում իրական աշխարհի, նրա պատմության, կյանքի և կենցաղի վրա: Նրան արդեն բնորոշ են ոչ միայն պատմական անցքերի և եղելությունների անզրադարձումը, այլև հասարակական ու մարդկային ընդհանրացված շատ գծեր՝ իշխանության տենչ, հիմնված ժառանգական իրավունքի վրա, պայքար իշխանության և հողային տիրույթների համար, պատերազմ, կռուսուտ և գերեվարություն, ազահություն և նախանձ, դավադրություններ, սեր և խտրողականը՝ հաճախ համեմված հնամենի սովորույթներով և կենցաղային մանրամասնություններով:

Հին հայ վեպը եղել է ժողովրդական գեղարվեստական ստեղծագործություն, պատմվել ու երգվել է փանդիոնի ուղեկցությամբ, ուստի եթե ոչ ամբողջովին, ապա գեթ այն հատվածներով, որոնք երգվել են, եղել է շափածո ստեղծագործություն, որպիսին է վեպից մեզ հասած կտորների մեծ մասը: Գրանք ժողովրդական բանաստեղծության ազամանդներ են հավիտենական անմար փայլով, սքանչելի իրենց պարզությամբ, անմիջականությամբ և պատկերավորությամբ, ժողովրդական ոճական գեղեցկությամբ:

Միակողմանի և սխալ կլինեք հին հայ վեպը կերաված համարել իշխող գասակարգի, բարձր խավերի միջև սոսկ նրանց իդեալներին համապատասխան: Այն, իրօք, շատ բան է անզրադարձում իշխող վերնախավի կյանքից,

29 Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի. Եզնիկ Կողբացի, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 128:

30 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 148—149:

31 Թ. Ավդալբեկյան, Մի՛րը հույց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 62, 63:

կենցաղից, բարքերից և գաղափարախոսությունից, դրանով էլ նա պատմական վեպ է, բայց նրա էությունը ոչ թե իշխողների և նրանց գաղափարախոսության փառաբանությունն է, այլ հայ ինքնուրույն պետականության և անկախության համար մղվող պայքարի գաղափարը, շարի անկումը, բարու հաղթանակը, երկրի շենությունն ու խաղաղությունը. դրանով նա ժողովրդական է:

2. ՀԻՆ ՀԱՏԿԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Հնագույն հավատալիքներ և սնտոխապաշտություն: Հին հայկական աշխարհաճանաչողության, պատկերացումների և հավատալիքների մեջ ղգալի տեղ էին գրավում բնապաշտական, կոսմոգոնիական ըմբռնումները:

Մարդը մշտապես ձգտել է ճանաչել բնության բազմազան երևույթները և բացատրություն տալ դրանց: Արևն ու լուսինը, նրանց խավարումները, երկնային լուսատուները, կայծակն ու սրտոր, մթնոլորտային տեղումները, հրաբուխն ու երկրաշարժը, քամին ու փոթորիկը, ջուրն ու կրակը, ցուրտն ու խորշակը, պտղաբերությունն ու բերքի կտրուտը, ծնունդն ու մահը և բնության շատ այլ երևույթներ միշտ էլ խոշոր ազդեցություն են գործել մարդու մտածողության վրա: Եվ բնության գիտական ճանաչումից դեռևս շատ հեռու մարդը հազար ու մի առասպելական, իրակեղծ մեկնություն էր տալիս դրանց:

Երկնային լուսատուները և համաստեղությունները մարդիկ վաղուց ի հետե դիտում էին իբրև կենդանի էակների և կենդանակերպերի (զոդիակ) և նրանց իշխանություն էին վերագրում մարդկանց ծնունդի ու մահվան, ուժի ու զորության, բախտի և դժբախտության նկատմամբ: Եղնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին և V—VII դարերի այլ հեղինակներ պահպանել են որոշ տեղեկություններ հին հայկական հավատալիքների և սնտոխապաշտական ըմբռնումների մասին:

Նայած թե երկնակամարում որ կենդանակերպն է երևացել՝ այս կամ այն անհատը ծնվելիս, նրան վերագրում էին երկար կամ կարճատև կյանք, բախտ կամ դժբախտություն: Օրինակ, Առյուծը 12 կենդանակերպերից մեկն էր, և «դառնե՞ն ասեն՝ թե որ ի նմայն ծնանի, քաջասիրտ և հպարտ լինի»³², իսկ ով Այծեղջյուր կենդանակերպի տակ ծնվի՝ «խոհեմ, գոռոզ և դաւաճան լինի» կամ «զցլին ասեն՝ թե ըստ նմանութեան ցլու զորաւոր և անձնեայ է և որ ի նմայն ծնանի»³³:

Եղնիկ Կողբացին, արտահայտելով դեռևս իր ժամանակ պահպանված հավատալիքները, խոսում է այն պատկերացումների մասին, թե վիշապները երկինք էին բարձրացվում եղների միջոցով³⁴: Ինչպես տեսնում ենք, եղների և վիշապների շուրջ հյուսված առասպելները, որոնք ղգալիս էին հնագույն ժամանակներից, տակավին պատվում էին ժողովրդի մեջ: Պատկերացում կար նահանգների՝ շար հրեշտակների մասին, որոնք կաբող են հափշտակել կալի բերքը կամ երեխաներին: Նման առասպելական դրույցների ու հավատալիքների թիվը մեծ էր:

³² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 20:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս Եղնիկ Կողբացի, Եղծ ազանդոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

Չկարողանալով ճանաչել բնության ու կյանքի շատ ու շատ երևույթները, մարդը նրանց գերբնական ուժ էր վերագրում կամ համարում էր նման ուժերի գործողությունների արգասիք, ինքն էլ դիմելով իրակեղծ և սնտտի միջոցների օգնությամբ:

Դարեր շարունակ մարդիկ մշակել էին բնության և հասարակական կյանքի երևույթները բացատրելու և նրանց ընթացքի վրա «ներգործելու» բազմաչափ միջոցներ, հղանակներ, հմայական գործողություններ, ծեսեր և արարողություններ, կախարդանքներ, հմայություններ, աղոթքներ և անհծքներ, հարցուկներ և գուշակություններ:

Պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները, ծեսերը, կրոնական և կենցաղային հանգեսները, ընդհուպ մինչև ծննդի, հարսանիքի հանգեսներն ու թաղման ծեսերը ուղեկցվում էին թատերականացված ներկայացումներով, երգ ու պարով, նվագով:

Հելլենիստական դարաշրջանում երկրի տնտեսության, քաղաքների, արհեստների, գիտության և արվեստի բավականաչափ բուռն զարգացման, հին աշխարհի մշակույթին հաղորդակից լինելու հետ միասին, մեծ առաջադիմություն ունեցավ նաև հասարակական միտքը, աշխարհաճանաչողությունը: Սակայն բնության երևույթների իրական, պարզունակ, մատերիալիստական ըմբռնումների կողքին դեռևս շատ ավելի լայն տարածում ունեին իրակեղծ առասպելաբանական և պաշտամունքային բնույթ ստացած ըմբռնումներն ու պատկերացումները և դրանց վրա հենվող սնտտիապաշտությունը:

Հին հայկական հեթանոսական կրոնը: Հին հայկական կրոնը ձևակերպվել էր հայկական ցեղերի կրոնական ըմբռնումների հիման վրա և Մերձավոր արևելյան միջավայրում՝ կրելով վերջինիս զգալի ազդեցությունը: Եթե նախորդ շրջանում (VI—IV դարեր) հայկական կրոնի մեջ դեռևս գերակշռում էին բնապաշտական և կոսմոգոնիական պատկերացումներն ու նրա մեջ որոշակի երևվում էին նաև հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած առաջին ցեղախմբերի տեղական աստվածությունների հետքերը, ապա այժմ վերջնականապես ձևավորվել էր ամբողջ հայ ժողովրդին պատկանող մարդակերպ աստվածների մի համակարգ, որը միավորվել էր ոչ միայն ազգակցական ընդհանուր կապերով, հայրաստծու զխավորությամբ, այլև նվիրապետական (հիերարխիկ) սկզբունքներով, երբ յուրաքանչյուր աստծու կամ աստվածուհու հատկացվում էր իր որոշակի տեղը և դերը, որոնք ավելի ընդհանրացված, հաճախ վերացական բնույթ էին կրում և ընդգրկում էին ոչ միայն բնության երևույթները, այլև հասարակական հարաբերությունների ոլորտները:

Հայկական աստվածների համակարգը կամ պանթեոնը բաղկացած էր բազմաթիվ աստվածություններից, որոնք կապեր և զուգահեռներ ունեին փոքրասիական և իրանական միջավայրում:

Արամազդ: Պանթեոնի գլուխ կանգնած էր Արամազդը, իբրև գերագույն աստված, բոլոր աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը, որը լիություն և բարօրություն է պարգևում աշխարհին և արիություն բաշխում մարդկանց³⁵:

Նա բնությամբ բարի էր: Արամազդի անունից պարզ երևում է, որ նա համապատասխանում է իրանական Ահուրա Մազդային: Սակայն Արամազդը չի նույնանում Ահուրա Մազդայի հետ: Բարի բնություն ունենալով հանդերձ, Արամազդը կարող էր և պատժել: Այստեղ շենք տեսնում իրանական կրոնին հատուկ՝ շար և բարի աստվածների երկվությունը, քանի որ Ահուրա Մազդայի հակոտնյա՝ շարի աստված Ահրիմանը կամ նրա զուգահեռը հայոց մեջ չէր պաշտվում:

Արամազդի տաճարը կառուցված էր Եփրատի ավաի Անի ամրոցում (Դարանաղաց գավառ), որտեղ գրված էր նրա արձանը³⁶: Այս ամրոցում էին գտնվում նաև հայոց արքաների դամբարանները:

Արևի աստվածը: Կյանքի արգասավորության, պտղաբերության գլխավոր պայմաններն էին համարվում ջերմությունը, որի պարզևողը արեգակն էր, և խոնավությունը, որի կրողը համարվում էր լուսինը: Կյանքի գոյության համար անհրաժեշտ «ամեն ինչ մատակարարում են արեգակը և լուսինը»³⁷. — ասում է Անանիա Շիրակացին, հիշատակելով հինավուրց զույցները: Հին Հայաստանում արեգակը արդեն մարդակերպ աստված էր, նույնսույված Տիրի հետ, որի տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաք Արմավիրում³⁸:

Հայաստանում տեղ է գտել նաև արևի աստված Միհրի պաշտամունքը, որը իրանական միջավայրից տարածվեց դեպի արևմուտք՝ ընդգրկելով նաև հռոմեական պետության սահմանները: Հայաստանում նա համարվում էր Արամազդի որդին, Արեգակի և կրակի աստվածը, նրա տաճարը գտնվում էր Գերջան գավառի Բազահառիճ պլուզում³⁹:

Տիրան Մեծի օրոք Միհրի հետ համադրվեց նաև ասորական ծագում ունեցող Բարշամին աստվածը, որի արձանը կանգնեցված էր Թորդան ավանում:

Անահիտ: Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը հին արևելյան արմատներ ուներ, որոնք կապվում էին պտղաբերության և սիրո Իշտար աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Անահիտի պաշտամունքը Հայաստան անցել է Իրանից, սակայն նրա հայկական տարատեսակը տարբերվում էր ինչպես հին արևելյան Իշտարի պաշտամունքից, որքանով որ սիրո դիցուհու ֆունկցիաները, տարբաժանվելով նրանից, անցել էին Աստղիկին, այնպես էլ իրանական Անահիտի պաշտամունքից, որքանով որ վերջինս ավելի շատ իշխանություն շնորհող և հովանավորող աստվածուհի էր:

Անահիտի պաշտամունքը տարածված էր նաև Փոքր Ասիայում, բայց ոչ մի տեղ նրան այնքան մեծ ու բազմակողմանի զորություն չվերագրվեց, որքան Հայաստանում, ուր Անահիտի պաշտամունքը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Ստրաբոնը վկայում է, որ պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև մարաց և հայոց կողմից, «բայց Անահիտի պաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվան տաճարներ են կանգնեցված, հատկապես Եկեղիքում»⁴⁰:

36 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ԾԳ:

37 «Անանիա Շիրակացու մատենադրությունը», Երևան, 1944, էջ 325:

38 Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ը:

39 Տե՛ս Ալաբանգեղոս, 790:

40 Strabo, XI, 14, 16:

Անահիտը Լուսնի աստվածուհին էր՝ Արեգակին հավասար, նրա պես հզոր, որովհետև համարվում էր կենսատու խոնավություն կրողը՝ «Գայեակ անձրեվաց և սնուցիչ բուրաստանաց: Քանզի առաջին հարքն զլուսին դայեակն և սնուցիչ բուսոց անուանեցին»⁴¹:

Քայց նա ոչ միայն պտղաբերության, արգասավորության դիցուհին էր, այլև հովանավորող աստվածուհին, ուստի անվանված է Մեծն Անահիտ տիկին, «որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ... մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան»⁴², որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը⁴³՝ «Ոսկեհատ, Ոսկեմայր, Ոսկեծին»⁴⁴: Անահիտը ամբողջ երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորողն էր: Աղբյուրներում հիշատակվում են նրա շորս մեհյանները, կանգնեցված Եկեղյաց դավառի Երեզավանում, Արտաշատ մայրաքաղաքում, Աշտիշատում և Անձևացյաց դավառի Գարրնաց քար անվանված վայրում: Երեզը համարվում էր Հայոց թագավորների բուն ու մեծ մեհյանների, Անահիտի պաշտամունքի և մեհյանի վայրը, բրանդ դրված էր դիցուհու ոսկյա արձանը, իսկ Եփրատ գետի ձախ ափին փրված էին այդ հարուստ մեհյանի տիրույթները, որտեղ արածում էին զոհաբերության սպիտակ երինջները⁴⁵:

Անահիտը արգասավորության և մայրության աստվածուհին էր, որի պաշտամունքի հետ կապված էր նաև բարձր դասի օրիորդների կրոնական հետերիզմը՝ ազատ սեռական անձնատրությունը տղամարդկանց մինչև ամուսնանալը, որ պաշտամունքային բնույթ կրելով հանդերձ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր⁴⁶:

Վահագն: Ամսի, անձրեկի, ամպրոպի աստվածն էր Վահագնը, որի իրանական գուգահեռն ու նախատիպն էր Վերեթրագնան: Հետզհետե նրա բարդ կերպարը ավելի տրոհվում, պարզանում է և հիմնականում նա մնում է ամպրոպի աստված: Նա գողանում է Բարշամի հարդը, թափթփելով իր անցած ճանապարհին, որից գոյանում է Միր Կաթինը: Նա միաժամանակ քաջ մարտնչող է և ձևոք է բերում ոսպմի աստու որոշ, թեև թույլ գծեր: Նա քաջություն էր պարգևում հայոց ապամիկներին: Խորենացուց իմանում ենք, որ Վահագնը ձևոք էր բերել մի նոր գիծ՝ նա համարվում էր Տիգրանի որդին և Վահունյաց բրմասպետական տոհմի նախնին, որը նախապես մարդ լինելով հետագայում էր աստվածացել: Եվհեմերական կոչվող այս մտայնությունը, թե աստվածները նախապես կենդանի մարդիկ են եղել, լայն տարածում ունեթ հելլենիստական դարաշրջանում:

Աստղիկը: Լուսի (աստղ), սիրո ու գեղեցկության աստվածուհին էր, ուստի և անվանվել է «Ոսկեծղի» և «Վարդամատ»: Աստղիկը կապված է եղել ջրի

41 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326:

42 Ագարանգեղոս, 53:

43 Տե՛ս նույն տեղում, 68:

44 Տե՛ս նույն տեղում, 809:

45 Տե՛ս Plut., Lyc., 24:

46 Strabo, XI, 14, 16: Տե՛ս Յ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 87—88:

և արգասավորության պաշտամունքի հետ: Նրան է նվիրված եղել վարդավառի տոներ⁴⁷:

Աստղիկը սերում էր հին արևելյան սիրո աստվածուհիներից, մասնավորապես ասորական Աստարտից: Նա վահագնի տարիածուն էր, այդ իսկ պատճառով Տարոնի Աշտիշատ կոչվող վայրում գտնվող նրա մեհյանը համարվում էր «սենեակ վահագնի»⁴⁸: Իբրև սիրո աստվածուհի Աստղիկը օժտված էր հմայիչ գեղեցկությամբ: Ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդական մի զրույցում պատմվում է, որ Աստղիկը սովորություն ուներ գիշերները լողանք ընդունելու Եփրատի (Արածանիի) կիրճի իր լողարանում: Հայ կտրիճները նրա մերկությունը տեսնելու և նրա գեղեցկությամբ զմայլվելու համար լեռների լանջերին կրակ են վառել, բայց աստվածուհին նրանց տարփավոր հայացքներից քողարկվելու համար մշուշ է տարածել հովտում, մինչև լեռների ստորոտը: Այս մշուշից էլ, ասում են, երկիրը կոչվել է Մուշ⁴⁹:

Նաևնև Արամազդի դուստրն էր՝ իմաստության և ողջախոհության դիցուհին: Նանեական մեհյանը գտնվում էր Եփրատի աջ ափին՝ Թիլ ավանում⁵⁰:

Տիրը կամ Տյուրը իբրև Արևի աստված իր տեղը զիջելով Միհրին, ձեռք բերեց նոր դեր, դարձավ երազացույց-երազահան, քրմական գիտությունների դպիր, ուսման և ճարտարապետության աստված: Նրա մեհյանը կառուցված էր Արտաշատից ոչ հեռու, ճանապարհի եզրին⁵¹:

Հին հայերը ունեին բոլորովին ինքնատիպ երկու աստվածություն. դրանցից մեկն էր Ամանորը, որը նոր տարվա աստվածն էր: Նրան նվիրված էին ամենաբեր նոր պտղոց տոները⁵²: Մյուսը հյուրընկալության աստվածն էր, վանատուրը, այսինքն օթևան տվողը: Այս երկու աստվածների տոներ նշվում էր նոր տարվա օրը. «պաշտէին յուրախութեան Նաւասարդ աւուր», — ասում է Ագաթանգեղոսը⁵³:

Անհայտ ծագում և նշանակություն ունեն Գիսանե և Դեմետր աստվածները, որոնց կուռքերը կանգնեցված էին Տարոնում գտնվող նրանց մեհյաններում: Նրանք համարվում էին ազգակից՝ հայր և որդի կամ եղբայրներ: Նրանց վերագրվող հնդկական ծագումը հաստատող փաստեր չկան⁵⁴:

Հայկական հեթանոսական պանթեոնի հելլենականացումը: Հելլենիստական մշակույթի և նրա ավանդությունների զարգացման մի արտահայտությունն էլ եղավ աստվածությունների հայկական պանթեոնի համադրումը հելլենականի հետ, ըստ որում ելակետը այն բնութագիրն էր, որը տրվում էր աստվածների: Այսպես, Արամազդը նույնացվեց Զևսի կամ Դիոսի հետ, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Միհրը և Բարշամինան՝ Հեփեստոսի, վահագնը՝ Հերակլեսի, Աստ-

47 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 283:

48 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 809:

49 Տե՛ս Գ. Մովսեսյան, Գրոց-բրոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 97—98:

50 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 786:

51 Տե՛ս Նույն տեղում, 778:

52 Տե՛ս Նույն տեղում, 336:

53 Նույն տեղում:

54 Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 36, 97, 98:

դիկը՝ Ափրոդիտեի, Նանեն՝ Աթենասի, Տիրը՝ Ապոլոնի հետ: Դրսից բերվեցին այդ աստվածությունների արձանները և դրվեցին հայկական մեհյաններում: Հին հայ գրականության մեջ (Խորենացի, Աղաթանգեղոս, Բուզանդ), նրանց հայկական անունների հետ գործածվում են նաև հելլենական անունները:

Տեղական և հելլենական աստվածների համագրության հիմքում, իհարկե, բնկած էր նրանց պաշտամունքի համամասնությունը, սակայն ճիշտ է նկատված, որ այդ աստվածները չէին կարող կատարելապես համապատասխան լինել մեկը մյուսին: Վահագնը, օրինակ, իբրև ամպրոպային աստված համադրվել է Հերակլեսի հետ, բայց միաժամանակ նրա «աչքունքն արեգակունք» էին, նա գեղեցիկ պատանի էր, ուստի և մերձեցվել է նաև Ապոլոնին, որն իր հերթին համագրվել էր Հելիոս-արևի հետ: Հայոց Արամազդը տարբերվում էր ոչ միայն իրանական Ահուրա Մազդայից, որ նշվեց վերևում, այլև հունական հզոր աստված, ահեղ, շանթահարող Զևսից, որի հետ համագրված էր, ինչպես վկայում է Խորենացին⁵⁵, բայց որին զիջում էր իր համեստ դիրքով: Զևսին վերագրվող հյուրընկալության հատկանիշն էլ Հայաստանում տարանջատված էր և վերագրվում էր առանձին մի աստծու՝ Վանասուրին:

Անահիտը իբրև լուսնի աստվածուհի համագրվել է Արտեմիս դիցուհու հետ, որը դեռևս մ. թ. ա. IV դարում նույնացվել էր Սելենի-Լուսնին: Բայց մի՞թե կարելի է նույնություն տեսնել նրա և Մեծ տիկին, հզոր Անահիտի միջև, որը, ինչպես վերը նշվեց, համարվում էր «փառք ազգիս մերոջ և կեցուցիչ... մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան», որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը:

Հայոց Նանեն, իմաստության և ողջախոհության այդ դիցուհին, իր համեստ դերով զիջում էր Աթենասին և շունիքի վերջինիս վերագրվող որոշ հատկանիշները: Ապոլոնն, ընդհակառակը, Տիրի կամ Միհրի հզորությունը շունիքի:

Այսպիսով, հայկական և հելլենական աստվածների համագրության մեջ հայկական դարավոր ավանդույթները պահպանեցին իրենց նշանակությունը և վճռական դեր խաղացին:

Հին հայոց աստվածների պատկերները (արձաններ, բարձրաքանդակներ) մեզ չեն հասել (բացի Անահիտին վերագրվող բրոնզե դիսից, որ, սակայն, բերված է դրսից): Այս պարագաներում խոշոր նշանակություն են ստանում կիսահայկական և, ինչպես տեսանք վերևում, Հայաստանի հետ քաղաքական սերտ կապեր ունեցող, Կոմմագենե երկրի, մասնավորապես Նեմրոզ լեռան սրբատեղիները, որոնք երբեք են պատկերացում տալ ժամանակի հայկական սրբատեղիների մասին: Լեռան արևմտյան և արևելյան լանջերին Կոմմագենեի տեր Անտիոքոս Ա-ի (մ. թ. ա. 69—34 թթ.) կառուցած սրբատեղին հայտնի է դեռևս անցյալ դարի վերջերից⁵⁶: Այստեղ, արհեստական երկու ընդարձակ հարթակ-

⁵⁵ Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժդ:

⁵⁶ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien. Textband, Berlin. 1890, էջ 232—252: American Journal of Archaeology, № 59, 1955. Bulletin of American Schools of Oriental research, № 147, 1955: T. Goell, Throne above the Euphrates, „National geography“, vol. 119, № 3, March 1961, էջ 390 և հաջ:

ների վրա, կանգնեցված են հնգական հսկա արձաններ, որոնք պատկերում են քահաների վրա նստած աստվածների և Անտիոքոսի նախնիներին ներկայացնող մեծ թվով բարձրաբանդակներ, որոնցից բշերն են ամբողջական հասել մեզ: Հայտնաբերված սալերի վրա արված են հունարեն արձանագրություններ, որոնցից իմանում ենք, թե ովքեր են պատկերված նրանց վրա:

Քանդակները կատարված են հելլենիստական ոճով, բայց տեղական առանձնահատկություններով, ինչպես և տեղական արևելյան զգեստավորումով և խուլքերով: Այդ իմաստով նրանք ներկայացնում են պատմական և արվեստագիտական մեծ արժեք: Այդ ամենից բացի, արձանագրությունների շնորհիվ պարզվում է, թե տեղական և հելլենական ո՞ր աստվածներն են իրար հետ համագրվել, ըստ որում ստացվում է համագրության (սինկրետիզմի) մի ամբողջ համակարգ, որը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն Կոմմագենեի, այլև Հայաստանի համար^{56ա}:

Կոմմագենյան զլխավոր աստվածը՝ Օրոմազդը, ինչպես և հայոց Արամազդը, համագրված է հունական Զևսի հետ: Կոմմագենյան մյուս տեղական աստվածը՝ Արտագնեսը, որը անունով և բնույթով համապատասխանում էր հայոց Վահագնին, նրա սկս համագրված է Հերակլեսի հետ, կրում է տեղական զգեստներ, սրածայր խուլք, կերպավորված է հելլենական մորուքով: Բայց նա կրում է հելլենական մի երկրորդ անուն ևս՝ Արես: Միհրը (Միթրա) համագրված է միաժամանակ Ապոլոնի, Հելիոսի և Հերմեսի հետ, երևույթ, որ կարելի է կոմմագենյան հելլենիստականացված պանթեոնի առանձնահատկություն համարել: Այս երեք աստվածների կողքին դրված է Կոմմագենե դիցուհու արձանը: Այս դիցուհին երկրի հովանավորի իրեն վերագրվող դերով մերձենում է հայոց Անահիտին: Կոմմագենե դիցուհին բացի դեմքի հելլենիստական կերպարանավորումից, պահպանել է իր տեղական կերպարը, անունը և զգեստավորումը: Վերջապես, աստվածների շարքում է տեղավորված նաև իրեն՝ Անտիոքոս Ա-ի հսկա արձանը, որով ցուցադրվում է նրա աստվածացման հանգամանքը:

Քրմերի դերը նասարակական կյանքում: Մեհյանները և քրմական դասը իրենց ձևերում էին կենտրոնացնել գիրը, գրականությունը, դպրոցն ու կրթությունը, քաղաքացիական ակտերի (ծնունդ, ամուսնություն, ընտանիք և ընտանեկան հարաբերություններ) կարգավորումն ու տնօրինումը, օրենքների սահմանումը, դատական իրավասությունը, գուշակությունն ու աստվածների սուղև բարեխոսությունը, անգամ բժշկությունը, մի խոսքով, ողջ հոգևոր կյանքը: Այսպիսով, կրոնն ու քրմությունը բավականաչափ մեծ ուժ էին ներկայացնում: Մանավանդ, որ կրոնական հաստատությունները՝ մեհյաններն ունեին մեծամեծ հողային տիրույթներ, անշարժ ու շարժական գույք, ոսկեղեն և արծաթեղեն, բազմազան և մեծաքանակ իրեր, դանձեր, որ նրանք ձևով էին բերում ամեն եղանակով և որ նրանց նվիրաբերում էին ամենքը՝ հասարակ շինականից կամ ուսմանից սկսած մինչև մեծամեծներն ու արքաները:

^{56ա} Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 28—33:

3. ԳԻՐ-ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում գործածվող գրերը նախամեսոպոլյան շրջանում: Նախամեսոպոլյան գրի և գրականության հարցը դեռևս իր բավարար լուծումը չի գտել Հայագիտության մեջ⁵⁷: Բացառված չէ, որ հին Հայաստանում գոյություն ունեցած լինեն ինքնուրույն նշանագրեր, որոնք պորժ են ածվել հայկական մեհյաններիում, և այդ նշանագրերի, ինչպես նաև, հատվանաբար, արամեական և հունական տառանիշերի օգնությամբ գրվող հայալեզու գրականությունն ունեն մեհյանների շրջանակներում⁵⁸:

Մինչև մեսոպոլյան գրերի ստեղծումը այդ հնագույն, բայց ըստ երևույթին սահմանափակ կիրառություն ունեցող, նշանագրերի կողքին հայերը առատորեն օգտագործում էին հարևան պետությունների գրերն ու լեզուները: Արևմենյան և սելևկյան պետություններից, որոնց հետ Հայաստանը քաղաքական և մշակութային սերտ կապերի մեջ էր գտնվում, հայերը ստացան արամեերեն և հունարեն գրերն ու լեզուները: Մ. թ. առաջին դարերում Հայաստանում կիրառություն գտան նաև պահլավական և ասորական գրերն ու լեզուները:

Հունարենը և արամեերենը Հայաստանում օգտագործվել են երկար ժամանակ, երբեմն դուրահեռաբար: Սակայն այդ երկու լեզուների օգտագործման մեջ գոյություն է ունեցել էական տարբերություն. թագավորական դիվանի, պետական, վարչական լեզու լինելով հանդերձ, հունարենը հանդիսացել է նաև հասարակության վերնախավի՝ զոռն նրա մի մասի համար կենդանի, խոսակցական լեզու: Արամեերենը փոխ է առնվել որպես գրասենյակային լեզու և այդպիսին էլ մնացել մինչև վերջ, երբ տեղի է տվել հայերենին:

Պետական-պաշտոնական, գրասենյակային լեզու: Օտար լեզուների կիրառության մասին պետական-պաշտոնական բնագավառում երկու կարևոր վկայություններ են պահպանվել հայ մատենագրության մեջ: Մ. Խորենացին հիշատակում է, որ նախքան հայ գրերի գյուտը, կային պարսից և հունաց գրերը, «որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, գյուղերի ու դավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, բնագահները վեճերի ու դաշինքների, մանավանդ սեփական ազնվականության վերաբերյալ»⁵⁹:

Ղաղար Փարսեցու վկայությունը վերաբերում է հայկական գրերի ստեղծման նախօրյակին. խոսելով վոնամշապուհ թագավորի արքունիքի և այնտեղ աշխատող դպիրների մասին, պատմիչը նշում է, որ հայոց թագավորների վճիռներն ու հրովարտակները գրի էին առնվում ասորի և հույն գրով. «Վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճոցն և զհրովարտակացն»⁶⁰:

57 Նախամեսոպոլյան գրերի և գրականության մասին մանրամասն տե՛ս հայ գրերի գյուտին վերաբերող համապատասխան բաժնում (հատ. 2):

58 Տե՛ս Ա. Գ. Արցախյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, զլ. 2: Է. Պիվազյան, Նախամեսոպոլյան հայ գրի և գրականության հարցի շուրջը, «Մեսրոպ Մաշտոցի հոդվածների ժողովածու», Երևան, 1963, էջ 285—324:

59 Խորենացի, Ա, գ:

60 Ղաղար Փարսեցի, Պատմություն հայոց, Ա, 10:

Արամեերեն լեզուն արեմենյան կայսրության պայմաններում հիմնականում գրասենյակային լեզվի դեր էր խաղում⁶¹։ Ավելի քան հավանական է, որ Արեմենյանների նաև հայկական սատրապության գրասենյակի պաշտոնական լեզուն ևս արամեերենն էր, որը օգտագործվել է Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում։ Այդ տեսակետից հատկանշական է Գիոգոր Սիկիլիացու հաղորդումը այն կեղծ նամակի մասին, որը 317 թվականին Երվանդը, Հայաստանի կառավարիչը, իբր թե ուղարկած է եղել Պարսից աշխարհի (Պերսիսի) սատրապ Պեկեստասին։ Նամակին արժանահավատ բնույթ տալու համար, պատմիչի վկայությամբ, այն գրվել է «սիրիական տառերով», այսինքն՝ արամեական տառերով⁶²։

Արամեերենը, որպես գրասենյակային լեզու, ժամանակավորապես ետ է մղվում մ. թ. ա. III դարում։ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Արեևիքում հունարեն լեզվի տարածման համար։ Հավանաբար մ. թ. ա. III դարի սկզբից հունարենը պաշտոնական լեզու դարձավ Հայաստանում։ Համենայն դեպս, Արմավիրի արձանագրությունները վկայում են, որ մ. թ. ա. III դարի վերջերին, Երվանդունիների պետական գրասենյակային լեզուն հունարենն էր։ Արձանագրություններից մեկը Արմավիրի քաղաքացիների և նրանց քրմապետ-թագավորի ուղերձն է Երվանդ թագավորին⁶³։ Այն վկայում է, որ հիլենիստական մշուս երկրների նմանությամբ, քաղաքի և թագավորի միջև պաշտոնական նամակագրությունը վարվում էր հունարեն լեզվով⁶⁴։ Մյուս արձանագրությունը, հավանաբար, թագավորական գրասենյակի կողմից սեղեկյան տոմարի մուտքն է վավերացնում Հայաստանում, երրորդը՝ թագավորի անունից գրված, անհայտ տեղից ժամանած ինչ-որ ներկայացուցչին ուղղված ողջույնի տեքստ է, իսկ չորրորդը՝ պետական առաջնահերթ նշանակություն ունեցող իրադարձությունների մասին մի ղեկուցագիր է⁶⁵։ Պետական փաստաթղթերը նախքան հրապարակվելը կազմվում էին գրասենյակում, պապիրոսի կամ մագաղաթի վրա, որից հետո տեքստը փոխադրվում էր քարի վրա։ Այդ նշմարելի է Արմավիրում, քանի որ դատելով պապիրոսային գրության ձևերը հիշեցնող տառանիշերից, արձանագրությունները հանդիսանում էին պապիրոսների վրա գրված տեքստերի փորագրված պատճենները⁶⁶։

⁶¹ *Sh's Handbuch der Orientalistik, W. B. Henning, Mitteliranisch, Leiden, 1958.*

⁶² *Sh's Diod., XIX, 23:*

⁶³ Արմավիրի արձանագրությունները վկայակոչվում են՝ *К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении (էջ 137--147) աշխատությունից. առաջին արձանագրության տեքստը տե՛ս էջ 134--135:*

⁶⁴ *C. B. Welles, Royal correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy, New Haven, 1934.*

⁶⁵ *Sh's К. В. Тревер, Очерки по истории..., նաև՝ Ս. Տեր-Հակոբյան, Արմավիրի հունարեն երկրորդ արձանագրությունը, շնորհիվ Հին Հայաստանի պատմության մասին», Երևան 1935, *А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, 1—2, Ն. Մամուկյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարաններում», Երևան, 1946:**

⁶⁶ *Sh's А. И. Болтунова, նույն տեղում: Համեմատիք նաև՝ Б. Д. Граков-ի գրախոսականը Բոլտունովայի աշխատության մասին, ВДИ, 1946, № 1:*

Արամալիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը

Սևանա լճի շրջակայքում, ինչպես նաև Ջանգեղուրում հայտնաբերված Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերի վրա փորագրված արամեական արձանագրությունները վկայում են, սակայն, որ արամեերենը տակավին պահպանում էր իր կենսունակությունը որպես պետական-վարչական լեզու⁶⁷։ Ճիշտ է այդ տեքստերում հանդիպում են մի շարք լեզվական անհարթություններ, որոնք անհարիր են արամեերեն լեզվի սկզբունքների հետ։ Սակայն այդ անհարթությունները դեռ բավական չեն ժխտելու արձանագրությունների լեզվի արամեական բնույթը։ Այս հանգամանքը վկայում է հայկական սատրապության և Երվանդունի առաջին թագավորների զրասենյակային լեզվի վերակենդանացման մասին։ Այդ միջնորդությամբ Արտաշեսի ժամանակաշրջանից կամուրջ է դրջվում դեպի Արեւմտյանների պետական-պաշտոնական լեզուն և առհասարակ վարչության կազմակերպման ձևերը⁶⁸։ Արամեերենի հետագա ճակատագրի մասին քիչ տվյալներ ունենք։ Մ. Թ. ա. I դարում, երբ Տիգրան Բ-ի և նրա հաջորդների օրոք Հայաստանում հատկապես զարգանում է հելլենիստական մշա-

⁶⁷ Տե՛ս *А. Я. Борисов*, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1946, № 2; *И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова*, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1952, № 2; Գ. Ա. Տիրացյան, *Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արամեական արձանագրությունը*, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1957, № 10; *А. Г. Периханян*, Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4.

⁶⁸ Տե՛ս *И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова*, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении; *Г. А. Тирацян*, Ахеменидские традиции в древней Армении, „XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации“, М., 1960.

կույթը, հնարավոր է, որ արքունիքը նախապատվությունը տված լինի հունարենին՝ որպես պաշտոնական լեզվի, թեպետ դժվար է կարծել, որ արամեերենը վերացվել է պետական-վարչական բոլոր ոլորտներից:

Արշակունի թագավորի անունից գրված արամեական արձանագրության բեկորը Գառնիից⁶⁹ մի նոր վկայություն է արամեերենի հարատևության մասին՝ պետական գրասենյակում մ. թ. առաջին դարերում, մի հանգամանք, որը հաստատվում է, ինչպես տեսանք, մեր մատենագիրների տվյալներով ևս:

Ինչ վերաբերում է հունարենին, այս անմիջականորեն արքունական գրասենյակից է ծագում հայ թագավորի նամակը տիգրանակերտցիներին⁷⁰, Ալյն, ինչպես և Ղազար Փարպեցու վկայությունը, ցույց է տալիս, որ ընդհուպ մինչև հայ գրերի գյուտը, արամեերենի և ասորերենի կողքին հունարենը հիմնական այն օտար լեզուներից էր, որոնցից օգտվում էին Հայաստանում, արքունական գրասենյակում և ընդհանրապես պետական-պաշտոնական կյանքում:

Գառնիի արամեերեն արձանագրությունը

Հայաստանում զանված օտարալեզու արձանագրություններ: Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված և հին Հայաստանի պատմությանը անմիջականորեն վերաբերող՝ օտար լեզուներով գրված արձանագրությունների թիվը այնքան էլ մեծ չէ: Մեզ են հասել արամեական ինը արձանագրություններ, որոնցից հինգը միանման տեքստեր են, հունական շուրջ 16 արձանագրություններ և լատինական յոթ արձանագրություն, երեքը նույնպես միանման⁷¹:

Պատմական իրադարձություններով և սոցիալ-տնտեսական հետաքրքիր երևույթներով հարուստ մի երկրում, ինչպիսին Հայաստանն էր, որտեղ ծավալվել էր շինարարական լայն գործունեություն, զարմանալի է թվում վիճագրական նյութերի նմանօրինակ սակավությունը: Սակայն չպետք է մոռանալ այն

⁶⁹ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, № 3.

⁷⁰ Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигранакерт, М., 1960, էջ 76 և հաջ.:

⁷¹ Հին Հայաստանի օտարալեզու արձանագրությունների մեծ մասը ի մի է բերված Կ. Վ. Տրեվերի վերևում չիշատակված աշխատության երկրորդ մասում: Վերջին տարիներում հայտնաբերված արձանագրությունների մասին նախորդ ծանոթագրություններում մեջբերված հրատարակություններից և ուսումնասիրություններից բացի, տե՛ս նաև Բ. Ն. Առաքելյան, լատինական արձանագրություն Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, № 4:

հանգամանքը, որ սրձանագրությունները գտնվել են պատահականորեն և միայն շնչին բացառությամբ է, որ արգյունք են հնագիտական սիստեմատիկ պեղումների:

Օտար լեզուներով գրված արձանագրությունները մեծ նշանակություն ունեն Հայաստանի մ. թ. ա. III—մ. թ. IV դարերի պատմության և կուլտուրայի ուսումնասիրման համար, եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանող մատենագրական նյութը պակասալիք է: Վիմական արձանագրությունները կարևոր տվյալներ են մատակարարում Հայաստանի քաղաքական պատմության վերաբերյալ: Օրինակ, Արմավիրի արձանագրությունները պատկերում են մ. թ. ա. III դարի վերջի իրադարձությունները՝ կապված Երվանդ Վերջինի անձի հետ: Խարբերգում, էջմիածնում, Տիգրանակերտում և Արտաշատում գտնված հունական և լատինական արձանագրությունները անդրադարձնում են մ. թ. I—II դարերի Հայաստանի պատմության անցքերը և նշանակություն ունեն հայ-հռոմեական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Օտար լեզվով գրված արձանագրություններից որոշ տվյալներ կարելի է քաղել պատմական անցքերի ժամանակագրության համար, իսկ քանի որ հունարեն և արամեերեն արձանագրությունների մեծ մասը թագավորի անունից են փորագրված, հնտաքրքիր տեղեկություններ ենք ստանում հայ թագավորների, հատկապես Արշակունիների տիտղոսների մասին:

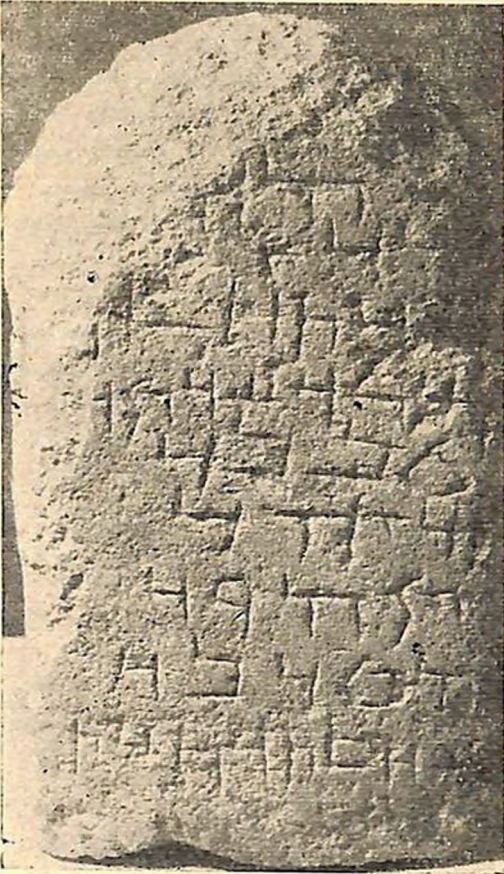
Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության մի քանի հանգուցային հարցեր իրենց արտացոլումն են գտել վիմագրական նյութի մեջ: Արմավիրի և Տիգրանակերտի արձանագրությունները հնարավորություն են ստեղծել գիտական հիմքերի վրա դնելու Հայաստանի հելլենիստական տիպի քաղաքի ուսումնասիրման հարցերը և բնահանրապես փաստելու այդ տիպի քաղաքների սոցիությունը հին Հայաստանում⁷²: Նշված այդ արձանագրություններում, մի դեպքում հիշատակված են Արմավիրի քաղաքային համայնքի լիիրավ քաղաքացիները՝ «արմավիրցիները», իսկ մյուս դեպքում քաղաքային համայնքը (այս անգամ՝ Տիգրանակերտի) բնութագրող սպեցիֆիկ տերմինը՝ պոլիտեյան: Նույն այդ արձանագրությունները անփոխարինելի տվյալներ են հաղորդում բազմաթիվ ինքնավար գրություն մասին պետության կազմում, թագավորի և քաղաքի փոխհարաբերությունների և քաղաքի արտոնությունների ու պարտավորությունների մասին և ակնարկներ են պարունակում քաղաքի ներքին կառուցվածքի մասին:

Ինչպես վերը տեսանք, հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի մի այլ կարևորագույն բնագավառի՝ հողային հարաբերությունների հարցերի հետ են առնչվում Արտաշես Ա-ի արամեական արձանագրությունները, որոնք տեղեկացնում են հողերի բաժանմանը վերաբերող թագավորի միջոցառումների մասին:

Հայտնի են մի քանի շինարարական բնույթ ունեցող արձանագրություններ Փառնիից, Խարբերդից, էջմիածնից, Արտաշատից: Հատկապես մեծ է Տրդատ Ա-ի հունարեն արձանագրության արժեքը Փառնիի ամրոցի ճարտարապետական հոյակապ կոթողի՝ պարսպի ուսումնասիրման համար, և վերջերս

⁷² Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Тигракерт.

Փոքր Վեդիում գտնված Տրայանոսի 116 թվականի արձանագրության նշանակությունը⁷³:

Այոնիում գտնված արամեերեն արձանագրությունը

վերջին արձանագրությունը. թեև հազորդագրություն է մի կոնկրետ դեպքի մասին, բայց շահածո է:

Առաջին ութ տողանոց արձանագրության մեջ հանդիպում են Հեսիոգոսի և նրա եղբոր Պերսեսի անունները. այս տեքստի բնույթը բարոյախոսական է թվում: Բայց անկախ նրա բովանդակության մեկնաբանումից և փորագրման նպատակներից, այն անկասկած մ. թ. ա. VII դարի հույն գրող Հեսիոգոսի «Գործեր և օրեր» երկի հետ առնչվող գրական մի հատված է:

Երկրորդ տասներկու տողանոց արձանագրությունը ևս բազմիցս արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը, բայց նրանից ամբողջական, կապակցված իմաստ կորցել առայժմ չի հաջողվել: Միևնույն ժամանակ, սակայն, երևում է, որ այդ արձանագրության մի քանի տողերը հանդիպում են

Մի շարք արձանագրություններ հին Հայաստանի մշակույթի ուսումնասիրման աղբյուր են ծառայում: Արմավիրի արձանագրությունները վաղագույն վիպություններից են հայերի ծանոթության մասին հունարեն լեզվի և հույն գրականության հետ: Նրանք նաև հետաքրքրական տվյալներ են պարունակում Արմավիրում արևի պաշտամունքի և գուցե պատգամախոսարանի գոյության մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, հին Հայաստանի վիմագրական նյութը բազմակողմանի նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուր է: Նրա արժեքը մեծանում է, եթե հաշվի առնենք, որ արձանագրությունները, որպես կանոն, ժամանակակից են արտացոլված իրադարձություններին, ուստի և վավերագրերի նշանակություն ունեն:

Հելլենիստական գրականությունը և պատմագրությունը Հայաստանում: Հայտնի է, որ հունական գրականության առաջին նմուշները Հայաստանում հանդիպում են Արմավիրի արձանագրություններում: Առաջին քարի № 1 և 2 արձանագրությունները հատվածներ են գրական երկերից: № 7,

73 Տե՛ս Բ. Ն. Առախլյան, Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, էջ 302—311:

Եվրիպիդեսի (մ. թ. ա. 480—406) «Հիպպոլիտոս», «Օրեստես», «Անդրոմեդա» ողբերգություններում, ինչպես նաև նույն Եվրիպիդեսի անհայտ երկերից հատվածներ պարունակող պատառիկներում: Մնացած տողերը հունական դրամաների և ողբերգությունների դեռևս չպարզաբանված երկերից են վերցված. թվում է գուցե նույն Եվրիպիդեսի գործերից⁷⁴:

Ստացված պատկերը ցույց է տալիս, որ այստեղ տարբեր պիեսներից կատարված, իրար հետ անմիջական կապ չունեցող, քաղվածքներ են ի մի բերված: Այդ դեպքում արձանագրության տեքստը կարելի է դիտել որպես հունական, հիմնականում Եվրիպիդեսի, ողբերգություններից կատարված տարբեր տողերի մի ժողովածու, անթուղովա, որը կարող էր ուսուցողական նպատակ ունենալ և կիրառվել դպրոցում⁷⁵:

Արմավիրի արձանագրություններից, այսպիսով, հրեում է, որ մ. թ. ա. III—II դարերում Հայաստանում արդեն ծանոթ էին հունական գրականության այնպիսի ականավոր գեմքերին, ինչպիսիք Հեսիոդոսն ու Եվրիպիդեսն էին:

Հելլենիստական գրականության զարգացման հաջորդ էտապը Հայաստանում կապված է Տիգրան Բ-ի անվան հետ: Այդ ժամանակվա հելլենիստական առաջավոր պետությունների օրինակով, Տիգրանի արքունիքը հելլենիստական գրականության գնահատողն ու քաջալերողն էր:

Նորաստեղծ մայրաքաղաքում՝ Տիգրանակերտում էր ապաստան գտնել հույն հոետոր Ամփիկրատեսը, որը արտորվել էր Աթենքից ու մերժել Սելևկյանների հրավերը՝ հաստատվելու Անտիոքում: Ամփիկրատեսը հեղինակն էր նշանավոր անձնավորությունների մասին մի երկի, որի մեջ հավանաբար նաև «Տիգրանի վարքը» կար⁷⁶: Տիգրանի արքունիքում էր ապրում նաև հույն փիլիսոփա և հոետոր Մեթրոդորոս Սկևպսիացին, որը տեղափոխվել էր Հայաստան Պոնտոսից: Մեթրոդորոսը, որին Պլուտարքոսը անվանում էր «այլ բազմապիտուն», իսկ Պլինիոսը՝ «հումեատյաց», գրել էր «Տիգրանի պատմությունը», որը մեզ չի հասել⁷⁷: Կարևոր է և հետաքրքիր այն հանգամանքը, որ հայ վերնախավի մի մասը գոնե, ոչ միայն հասկանում ու գնահատում էր հելլենիստական գրականությունը, այլև իր ներկայացուցիչների ջանքերով մասնակցում այդ գրականության զարգացմանը: Հայտնի է, որ Տիգրանի որդի Արտավազդը (մ. թ. ա. 56—34) դրում էր ողբերգություններ, ճառեր և պատմական աշխատություններ: Արտավազդի գրական այս գործերը գոյություն ունեին դեռևս մ. թ. II դարում, հույն պատմագիր Պլուտարքոսի օրոք: Արտավազդի իշխանության տարիներին Արտաշատում թատերական ներկայացումներ էին բեմադրվում, այդ թվում նաև Եվրիպիդեսի «Բարսուհիները» ողբերգությունը:

⁷⁴ Տե՛ս Յա. Ի. Սմիրնովի ղեկուցումը Արմավիրի արձանագրությունների մասին, *К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 148—156: *Chr. Habicht* Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie“, 1953, 2, էջ 251—256; *J. L. Robert*, Bulletin epigraphique, „Revue des études grecques“, LXVII, Janv., 1954, № 255, էջ 179—180:

⁷⁵ Տե՛ս *Chr. Habicht*, Über eine armenische Inschrift...:

⁷⁶ Տե՛ս *К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 12:

⁷⁷ Լ. Մանանդյան, Տիգրան երկրորդը և Հոռոք, էջ 67: Ի. Խ. Սարգսյան, Նախամեսոպոտամյան շրջանի պատմագրությունը, ՊՐԶ. 1969, № 1:

Արշակունի թագավորները նույնպես հովանավորում էին հելլենիստական գրականությունը: Մ. թ. II դարում, Սոհեմոս թագավորի արքունիքում, Արտաշատում ապրում էր սիրիացի գրող և հռետոր Յամբլիքոսը: Սա հովանաբար Հայաստանում գանձելու ժամանակ գրել է «Բաբելոնականք» պատմավիպական երկը⁷⁸:

Արշակունիները օրոք փորձ է արվում նաև գրի առնել տեղական ժողովրդական ավանդությունները հայերի պատմության սկզբնական ժամանակաշրջանի մասին: Այդ գործը հանձնարարվում է ասորի պատմագիր և փիլիսոփա Մար Աբաս Կատինային, որը, Մծուռն կամ Մծուրք քաղաքում գրում է Հայաստանի պատմության նախնական շրջանը⁷⁹: Այս աշխատանքից է առատորեն օգտվում Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը գրելիս:

Արտաշատի լատիներեն արձանագրության սկզբի մասը

Մովսես Խորենացին հետաքրքրական տվյալներ է հաղորդում հին Հայաստանի պատմագրության մի որոշակի նյութի, այսպես կոչված «մեհենական պատմությունների» դոյություն մասին: Այդ պատմությունները տեղեկություններ էին պարունակում նաև հայոց թագավորների և նրանց զործերի մասին: Խորենացին հիշատակում է մեհենական պատմությունների և այլ գործերի հեղինակ Անիի բուրմ Օղյւումպին, Արտաշեսի մասին գլուխները շարագրելիս⁸⁰:

Խորենացու՝ Բարդաթանի մասին⁸¹ հաղորդած տեղեկություններից կարելի է որոշ հետևություններ անել մեհենական պատմությունների լեզվի մասին: Բարդաթանը, որը մ. թ. II դարի ասորի պատմագիր էր և բարոզիչ, գալիս է Հայաստան և լինում Խարանազյաց գավառի Անի ամրոցում, որտեղ ծանոթանում է այնտեղ եղած «Մեհենական պատմության» հետ, որի մեջ տվյալներ կային նաև հայ թագավորների մասին: Ավելացնելով ընթացիկ ղեկավարի պատմությունը, նա ամբողջ աշխատանքը թարգմանում է ասորերեն: Քանի որ այդ

78 Տե՛ս Շ. Մանանդյան, Փնեական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ. մասն Ա, էջ 38, 39:

79 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

80 Տե՛ս Պ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, գլուխ 3-րդ: Խորենացի, Բ, ծր:

81 Տե՛ս Խորենացի, Բ, կգ:

գործը հետո թարգմանվել է նաև հունարեն, ապա ուսումնասիրողները ենթադրել են, որ Անիի այդ «Մեհենական պատմությունը» գրված է եղել հայերեն կամ պարսկերեն լեզվով: Մինչև այժմ դեռևս պարզ չէ, սակայն, թե ինչ գրեր են օգտագործվել այդ պատմությունները շարագրելիս: Հայտնի են նշանագրեր, որոնք պայմանական ձևով «մեհենական» են կոչվում⁸², թեպետ նրանց կիրառման մասին փաստեր չկան: Ոմանց կարծիքով այդ նշանագրերը նախնադարյան-համայնական ժամանակաշրջանի պիկտոգրամաներ կամ պետրոգլիֆներ են⁸³: Քանի որ այս նշանագրերը դեռ վերծանված չեն, դժվար է ուղղակի սրեկ բան առել նրանց մասին: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի մեհենական պատմություններին, ապա նրանք կարող էին գրված լինել, եթե այդ նպատակի համար չեն օգտագործվել հայկական ինչ-որ նախնական տառանիշներ, հունական կամ ավելի հավանական է, արամեական տառերով:

4. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թատրոնի դերը հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Հելլենիստական շրջանի մշակույթի կարևորագույն և առավել զարգացած բնագավառներից մեկըն էր թատրոնը, որից անմասն չէր մնացել նաև Հայաստանը: Պլուտարքոսից մեզ հայտնի են Տիգրանակերտում թատրոնի կազմակերպման և Արտաշատում թատերական ներկայացումների բեմադրման փաստերը⁸⁴: Այդ փաստերը ճիշտ բմբունելու համար անհրաժեշտ է որոշ պատկերացում կազմել զասական և հելլենիստական շրջանի թատրոնի զեղարվեստական բարձր արժեքից բացի, նաև նրա հասարակական-քաղաքական դերի մասին:

Հունական թատրոնի բնորոշ գծերից էին նրա պաշտամունքային ծագումը, որը իր դրոշմն էր թողել բեմադրություն ձևերի վրա, և սոցիալական ու քաղաքական այն կարևոր նշանակությունը, եր նա ուներ քաղաքային համայնքի կյանքում: Թատրոնը իշխող զասակարգի խոսափողն էր, որի միջոցով նա իր զաղափարախոսությունն էր քարոզում քաղաք-պետության բնակչությանը: Չի կարելի պատկերացնել որե՛կ հունական քաղաք առանց սևփական թատրոնի: Թատրոնը քաղաքի նույնպիսի անբաժանելի մասն էր կազմում, որպիսիք էին նրա տաճարները: Թատրոնին տրվում էր պետական նշանակություն. ներկայացումների կազմակերպումը հանձնարարվում էր բարձրագույն պաշտոնյաների և ամենապատվալոր քաղաքացիներին: Թատրոն հաճախելու համար պետությունը հատուկ նպաստ էր բնձնոում քաղաքացիներին:

Հելլենիստական շրջանում թեև շատ բան փոխվեց և առավել շեշտվեց թատրոնի ժամանցային հանգամանքը, բայց և այնպես այն շարունակում էր սոցիալական ու քաղաքական դերը, որի կարիքը մեծապես շարունակում էր զգալ տիրող զասակարգը: Արևելքում հիմնադրված բոլոր քաղաքներն ունեին իրենց

82 ՏՆ՝ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար), ասպին՝ Շաս, Երևան, 1956, էջ 84:

83 ՏՆ՝ս Ա. Ք. Արսահամյան, Հայ գրի և գրություն պատմություն, էջ 19:

84 Հելլենիստական շրջանի հայկական թատրոնի մասին մանրամասն տե՛ս Դ. Գոյն, 2000 «лет армянского театра» I. Театр древней Армении, М., 1952, էջ 79—174:

թատրոնները: Թատրոնի շենքը (բացօթյա ամփիթատրոնը) ծառայում էր ոչ միայն ներկայացումների համար, այլև այնտեղ էին հավաքվում քաղաքացիների բազմամարդ ժողովները: Հելլենիստական թատրոնների շենքերի տարրուկությունը պետք է ապահովեր քաղաքային համայնքի բոլոր անդամների ներկայությունը և այդ շենքերը հաճախ հսկայական չափերի էին հասնում (5—6 հազարից մինչև 40—50 հազար հանդիսատեսի տեղերով):

Տիգրանակերտի թատրոնը: Պլուտարքոսը պատմում է, որ Տիգրանը Տիգրանակերտում թատրոնի հատուկ շենք էր կառուցել և բաղնաթիվ հույն դերասաններ հրավիրել⁸⁵:

Այսպիսի թատրոնի ստեղծումը անհնարին էր առանց պոլիսային կյանքի որոշ զծերի ներթափանցման Հայաստանի քաղաքները, սովյալ դեպքում՝ Տիգրանակերտ, և առանց հանդիսատեսների համապատասխան բաղնաթյան սպահովման: Հայ հասարակության համեմատաբար սահմանափակ խավերն էին միայն, որ կարող էին դառնալ հունարեն լեզվով թատերական ներկայացումների իրական հանդիսատեսներ. դրա համար պետք էր ունենալ հելլենիստական կրթության տարրեր և հունարենի իմացության որոշակի մակարդակ, որոնք հավանորեն, թաղավորի շրջապատի և գուցե իշխող դասակարգի բարձր խավերի մենաշնորհն էին: Այսպիսով, որպես հանդիսատեսների մի խոշոր զանգված պիտի ծառայեր Տիգրանի կողմից հելլենիստական քաղաքներից տեղահանված ու Հայաստանի քաղաքները տեղափոխված բնակչությունը, որը վարժված էր հելլենիստական քաղաքի թատերական կյանքին: Թատրոնի ստեղծման նպատակը, սակայն, վերաբնակեցված այդ շերտերին բավարարելը չէր, այլ տեղական, հայ բնակչությանը հելլենիստական թատրոնի, որպես հունական մշակույթի մի ճյուղի պատվաստումը, հայ հասարակությունը հելլենիզմին ընտելացնելու ձգտումը, որը պարզորոշ նկատվում է Տիգրանի և նրա հաջորդների գործունեության մեջ և զրսևորվում, ասենք, հենց «Ֆիլելեն» (հունասեր) այն տիտղոսի մեջ, որ նրանցից ոմանք կրում էին:

Հասկանալի է, որ հայ ժողովուրդը իր նախընթաց դարգացման ընթացքում ևս ստեղծել էր պաշտամունքային-թատերական տիպի որոշ խաղեր և ներկայացումների ձևեր, որոնք պետք է ղյուրացնեին հելլենիստական թատրոնի մոտքը Հայաստան, և, բացի այդ, իրենց ազդեցությունը գործեին այդ թատրոնի՝ Հայաստանում զարգանալու ընթացքի վրա:

Եվրիպիդեսի «Բախոսեմիները» Արտաշատի բեմի վրա: Պլուտարքոսի մյուս հաղորդումը հելլենիստական թատրոնի մասին վերաբերվում է Արտավազդ Բ-ի թագավորությանը՝ մ. թ. ա. 53 թվականին: Այն այնքան հետաքրքրական ու գրամատիկ է, որ արժանի է մեջ բերվելու այստեղ բառացիորեն: Հռոմեական Մարկոս Կրասոսս զորավարը պարտություն է կրել պարթևական զորքերից և սպանվել: Պարթև զորավար Սուրենը ուղարկում է Կրասոսսի գլուխը իր թագավոր Որոդեսին, որը նախապես ներխուժած լինելով Հայաստան, այժմ հաշտություն և դաշինք էր կնքել հայերի հետ և այդ պահին արդեն Արտավազդ թագավորի հյուրն էր:

⁸⁵ *Sb' u Plut., Lucul., 29.*

«Մինչ այդ բուրբ տեղի էր ունենում, — գրում է Պլուտարքոսը, — Որոգեսն արդեն հաշտվել էր հայ Արտավազդի հետ և համաձայնվել նրա դստեր և իր որդու Բակուրի ամուսնությունը. նրանք իրար խնջույքների ու զինարբուքների էին հրավիրում, որոնց ընթացքում հունական բազմաթիվ ներկայացումներ բեմադրվեցին: Որոգեսը անմասն չէր հունական խոսքից ու գրից, իսկ Արտավազդն անգամ ողբերգություններ, ճառեր և պատմություններ էր ստեղծագործում. որոնցից մի քանիսը պահպանվել են: Այն պահին, երբ Կրասոսսի զուգը հասցրին արբունիք, ճաշասեղանները արդեն հավաքված էին և ողբերգակ Տրալլացի Յասոնը արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներից» Ազավալի տեսարանը: Երբ նրան ողջունում էին ծափահարությամբ, ներս մտավ Սիլլակոսը և շոքելով արքայի առջև՝ դահլիճի մեջտեղը նետեց Կրասոսսի զուգը: Պարթևները բարձրագույն ողջունեցին նրան և թագավորի հրամանով հրավիրեցին բազմել մահճին, իսկ Յասոնը հանձնելով Պենթեսի բեմահագուստը երգչախմբաչիներին մեկին, վերցրեց Կրասոսսի զուգը և բաքոսային ներշնչմամբ ու ոգևորությամբ սկսեց աշտասանել հետևյալ տողերը.

Բերում ենք սարից
Նոր կարած բաղեղը,
Որսի երջանիկ արդյունքը:

Բուրբը հիացած էին, իսկ երբ Յասոնը հրգեց կրգչախմբի հետ զուգորդվող տողերը՝ «Ով սպանեց նրան» — «Իմն է սխրանքը», ասլա Պոմաքսաթրոսը (Կրասոսսին սպանողը — խմբ.), որը ներկա էր խնջույքին, վերկենալով տեղից իւեց զուգը ի նշան այն բանի, որ իրեն ավելի, քան դերասանին պատշաճ է ասել այդ խոսքերը: Բազավորը, հրճված, պարգևատրեց նրան իր հրկրի սովորության համաձայն, իսկ Յասոնին նվիրեց մեկ տաղանդ արծաթ»⁸⁶:

Հետաքրքրական է, որ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների ասլարանքում հայ և պարթև արքաների առջև բեմադրվում են Եվրիպիդեսի ողբերգությունները և սրանց բեմադրության համար դերասաններ են հրավիրվում հեռավոր հունական քաղաքներից: Այդ նշանակում է, որ Տիգրանի թատրոն կազմակերպելու գործը մի պատահական ու անհետևանք երևույթ չէր: Կարծիք կա նաև, որ այս ներկայացումները բեմադրողն ու ռեժիսյորն է եղել ինքը՝ Արտավազդ Բ-ը⁸⁷: Այս կարծիքը խարսխված է էլ ավելի հետաքրքրական այն փաստի վրա, որ Արտավազդը ինքը՝ ողբերգությունների հեղինակ էր: Ողբերգություններ, որոնց ծանոթ էր Արտավազդից հրկու հարյուրամյակ ավելի ուշ ասլրած Պլուտարքոսը: Այս փաստից հետևում է նաև, որ Հայաստանում Պլուտարքոսի նկարագրած ներկայացումը սոսկ մի դրվագ էր մեզ առաջմ անհայտ մնացող թատերական կյանքից, և որ բացի հունական ողբերգություններից, այստեղ ներկայացվում էին նաև հայ հեղինակների գործեր, որոնց մեջ հավանաբար տեղ պիտի գտնեին հայկական մոտիվներ:

⁸⁶ Plut., Crass., 33:

⁸⁷ Տե՛ս Դ. Գոյն, 2000 лет армянского театра, I. էջ 79—174:

Այսպիսով, հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթը ևս, ինչպես նյութական մշակույթը, զրսևորում է զարգացման երկու, փոխադարձաբար կապված ճյուղ տեղական-ժողովրդականը և տեղականի ու հելլենական մշակույթի համատեղման արդյունք հանդիսացած՝ հայ հելլենիստականը: Երկուսն էլ ունեցել են իրենց մեծ նվաճումները և իրենց զարգացմամբ ու ստեղծած արժեքներով նախապատրաստել հաջորդ, վաղ-միջնադարյան շրջանի հայ ազգային մշակույթի աննախընթաց ծաղկումն ու փթթումը:

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՄԵՐ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՅ ԱՌԱՋ

- 1.000.000—800.000 թթ.—Մարդու ձևալորման և մարդկային հասարակության նախասկզբնական պատմության ժամանակաշրջան:
- 800.000—100.000 թթ.—Ստորին հին բարի դարի՝ պալեոլիթի շելյան, աշելյան մշակույթների զարգացման ժամանակաշրջան (Արտին լեռ, Հրապղանի միջին հոսանքի և Զրաբերի կայաններ):
- 100.000—40.000 (35.000) թթ.—Միջին հին բարի դարի՝ պալեոլիթի մուստիերյան մշակույթի դոյատևման ժամանակաշրջան:
- 40.000—40.000 թթ.—Նեանդերթալյան մարդը Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան ծայրամասում (Շանիդարի բարայր):
- 40.000 (35.000)—12.000 (10.000) թթ.—Վերին հին բարի դարի՝ պալեոլիթի օրինյակ-սոլյուտրե և մադլենյան մշակույթների զարգացման ժամանակաշրջան:
- 12.000 (10.000)—8.000 թթ.—Միջին բարի դարի՝ մեզոլիթի ժամանակաշրջան:
- 7—5-րդ հազարամյակներ—նոր բարի դարի՝ նեոլիթի ժամանակաշրջանը Հայաստանում:
- 5-րդ հազարամյակի սկիզբը—4-րդ հազարամյակ—էնեոլիթի (պղնձեքարե դարի) ժամանակաշրջանը Հայաստանում:
- 3-րդ հազարամյակ—Վաղ-բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանը Հայաստանում:
- 3-րդ հազարամյակ—2-րդ հազարամյակի սկիզբ—հուրրիական ցեղերը գերիշխող տարր Հայկական լեռնաշխարհում և Հյուսիսային Միջագետքում:
- 3-րդ հազարամյակի երկրորդ կես—հեթների և լուվիացիների հնդեվրոպական ցեղերի հանդես գալը Փոքր Ասիայում:
- 2-րդ հազարամյակի առաջին կես—Միջին բրոնզի դարի մշակույթը Հայաստանում:
- 2-րդ հազարամյակի առաջին կես—հեթական և խուրրիական պատմությունների հիմնադրումը:
- 2-րդ հազարամյակի առաջին կես—1200-ական թթ.—Հայաստան-Ազգի ցեղային միության գոյության ժամանակաշրջանը:

- 2-րդ հազարամյակի երկրորդ կես—էգեյան աշխարհից և Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա շարժվող ցեղերի նոր ալիք («Մովի ժողովուրդներ»):
- Շուրջ 1334—1330—Մուրսիլիս Բ խեթական թագավորի պատերազմները Հայաստան-Աղգիի դեմ:
- 2-րդ հազարամյակի երկրորդ կես—Ուշ բրոնզեդարի ժամանակաշրջանը Հայաստանում:
- XIII դ.—Ուրարտուի առաջին հիշատակությունը «Ուրուատրի» ձևով:
- XIII—XI դդ.—Նաիրի ցեղային միություն գոյությունը:
- 883—859 թթ.—Աշշուրնասիրպալը Ասորեստանի թագավոր:
- 870—860 թթ.—Ուրարտու պետության կազմավորման ժամանակաշրջանը: Արամե թագավոր:
- 859—844 թթ.—Սալմանասար Գ-ի պատերազմները Արամեի դեմ:
- 832 թ.—Սալմանասար Գ-ի ռազմական ընդհարումը Սարգուրի Ա-ի հետ:
- 823—821 թթ.—Իշպուլինիի և Շամշի-Ադադ Ե-ի պայքարը Ուրմիա լճից հարավ ընկած տերիտորիաների համար:
- 810—786 թթ.—Մենուայի գահակալության տարիները:
- IX—VIII դդ. սահմանագլուխ—Տուշպա-Վանի հայտնի ջրամատուցի («Շամիրամի առու») կառուցումը Մենուայի կողմից:
- 807—806 թթ.—Բիայնիլի-Ուրարտուի և Ասորեստանի պայքարը մերձուրմյան Մանա երկրին տիրապետելու համար:
- 786—764 թթ.—Արգիշտի Ա-ի գահակալությունը:
- 786 թ.—Դիաուլաի ցեղային միության (Ճորոխի հովտում) հպատակեցումը Արգիշտի Ա-ի կողմից:
- 784 թ.—Արգիշտի Ա-ի նվաճումները Անդրկովկասում և մերձուրմյան շրջանում:
- 783 թ.—Արգիշտի Ա-ի արշավանքները դեպի անդրեփրատյան տերիտորիաները (Մելիտեա, Խաթե):
- 782 թ.—Էրեբունի-Երևան քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը:
- 776 թ.—Արգիշտիխինիլի (Արմավիր) քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը Արարատյան դաշտում:
- 764—735 թթ.—Սարգուրի Բ-ի գահակալությունը:
- 753 (752) թ.—Սարգուրի Բ-ի հաղթանակը ասորեստանյան թագավոր Աշշուրներարիի (Ադադ-Նեբադիի որդու) նկատմամբ և արշավանք դեպի Արամե-Շուպրիա և Սևանի ավազանը:
- 750—748 և 744—741 թթ.—Սարգուրի Բ-ի արշավանքները դեպի Սև ծովին հարավ-արևելքից հարող տերիտորիաները (Կուլիսա):
- 747—745 թթ.—Ռազմական արշավանք դեպի Ղարա-դաղի լեռնային շրջանները և Արաքսի ստորին հոսանքը (Պուլուադի երկիր):
- 746—744 թթ. Սարգուրի Բ-ի հաղթանակը հարավ-արևմուտքում՝ Կոմմագենեի (ուրարտ. Կումախա) նկատմամբ:
- 743 թ.—Թիգլաթպալասար Գ-ի հաղթանակը Ուրարտուի և նրա հյուսիս-ասորիքյան ու հարավ-արևելյան փոքրասիական դաշնակիցների (Բիթ-Ագուսի, Կումախա, Գուրգում, Մելիդու) նկատմամբ:
- 735 թ.—Թիգլաթպալասար Գ-ի հաղթանակը՝ Ուրարտուի և նրա դաշնակից-

ների նկատմամբ Եփրատի միջին հոսանքում (Կիշտան և Խալիու քաղաքներում):

- 735—713 թթ.—Ռուսա Ա-ի գահակալությունը:
- 714 թ.—Սարգոն Բ-ի ավերիչ արշավանքը Ուրարտուի դեմ:
- 713—685 թթ.—Արգիշտի Բ-ի գահակալությունը:
- 684—645 թթ.—Ռուսա Բ-ի գահակալությունը:
- 681 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր—Սինախերիբին սպանեցին: Նինվե քաղաքում իր որդիները՝ Ադրամելեքը և Սարասարը (Շարեցեր) և փախան Արմե-Շուպրիա (ըստ աստվածաշնչի՝ Արարատ երկիրը):
- 676 թ.—Փուլուգիայի թագավորության նվաճումը և վերացումը Ռուսա Բ-ի և նրա ռաշնակից կիմերների կողմից:
- 673 թ.—Շուպրիայի նվաճումը Ասարիսադգոնի կողմից և ուրարտական ու ասորեստանյան փախստական ստրուկների վերագարծը իրենց երկրները:
- 673—654 թթ.—Սկյութների թագավոր Իշպակայի որդի Պարտատուայի (Պրոսոթիես) գահակալությունը:
- 654—624 թթ.—Սկյութների թագավոր Պարտատուայի որդու՝ Մագիոսի գահակալությունը:
- 653 թ.—Արմե-Շուպրիայի, Ուլուբայի և Նաիրի-Խուբուշկիայի անջատումը Ուրարտուից:
- 652 թ.—Սկյութների 28-ամյա տիրապետությունը (652—624 թթ.) Մեդիայում և հարևան երկրներում:
- 652 թ.—Արմե-Շուպրիայում թագավորում է Պարույր Սկայորդին՝ («առաջին պսակաւոր Հայոց»):
- 645—635 թթ.—Սարգուրի Գ-ի՝ Ուրարտուի թագավորի գահակալությունը:
- 629—612 թթ.—Սինշարիշկուն («Սարակ») Ասորեստանի վերջին թագավորի գահակալությունը:
- 625—584 թթ.—Կիաքսար՝ Մեդակաբն աշխարհակալության թագավորի գահակալությունը:
- 625—605 թթ.—Նաբոպալասար՝ Բաբելոնի թագավորի գահակալությունը:
- 616 թ.—Նաբոպալասարի սպանումությունը և պատերազմը Ասորեստանի Սինշարիշկուն թագավորի դեմ: Մեդացիները (և հայերը) բարեկացիների դաշնակիցներ:
- 612 թ. հուլիս-օգոստոս—Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի գրավումը և կործանումը:
- 612 թ.—Պարույր Սկայորդին Կիաքսարի («Վարթակ») կողմից ճանաչվում է Արմե-Շուպրիայի թագավոր:
- 609—590 թթ.—Ուրարտուի վերջին թագավոր Ռուսա Գ-ի գահակալությունը
- 609 թ.—Կիաքսարի արշավանքը Ուրարտուի դեմ և նրա ենթարկումը Մեդիային (Մարաստանին):
- 605 թ.—Կարբեմիշի՝ ասորեստանցիների վերջին հանդրվանի նվաճումը: Ասորեստանյան տիրության անկումը:
- 593 թ.—Երեմիայի մարգարեության մեջ վերջին անգամ հիշատակվում է Ուրարտուն «Ալրարատյան» երկրի անվան տակ:
- 590 թ.—Ուրարտուի թագավորության վերացումը:

- 589—585 թթ.—Կիւրսարի հաղթական պատերազմը Լչուդիայի դեմ:
- 585—550 թթ.—Աստիագես («Աժդահակ») Մարաստանի թագավոր:
- մոտ 570—560 թթ.—Երվանդ Սակավակյաց, Հայաստանի թագավոր:
- մոտ 560—535 թթ.—Տիգրան Երվանդյան, Հայաստանի թագավոր:
- VI դարի առաջին կես—Վանը հայկական առաջին պետության մայրաքաղաք:
- 558—550 թթ.—Կյուրոս Բ, թագավոր Պարսքի:
- 550—529 թթ.—Կյուրոս Բ Մեծ, Աքեմենյան տերության թագավոր:
- մոտ 535—525 թթ.—Քանաոքսարես, Հայաստանի կառավարիչ:
- 522—485 թթ.—Դարեհ Ա Վշտասպյան, Աքեմենյան տերության թագավոր:
- 522—521 թթ.—Հայերի ապստամբությունը Աքեմենյան տերության դեմ:
- 520 թ.—Բեհիստունի արձանագրությունը, արմենների և Արմենիա (Արմինա) երկրի առաջին հիշատակումը:
- մոտ 404—360 թթ.—Երվանդ, Հայաստանի կառավարիչ:
- 401—400 թթ.—10 000 հուն վարձկան զորքի նահանջը Հայաստանի վրայով:
- մոտ 360—337 թթ.—Կոդոմանոս, Հայաստանի կառավարիչ:
- 336—330 թթ.—Դարեհ Գ Կոդոմանոս, վերջին թագավոր Աքեմենյան դինաստիայի:
- 336—323 թթ.—Ալեքսանդր Մակեդոնացի:
- 331 թ.—Գավգամելայի ճակատամարտը:
- մոտ 330—300 թթ.—Երվանդ, Հայաստանի թագավոր:
- IV դարի երկրորդ կես—Արմավիրը Երվանդունիների հայկական պետության մայրաքաղաք:
- 312—280 թթ.—Սելևկոս Ա նիկատոր, Սելևկյան պետության հիմնադիր:
- մոտ 260 թ.—Մոփքի—Կոմմազենեի միացյալ պետության ստեղծումը:
- մոտ 260—240 թթ.—Սամոս Ա, Մոփքի—Կոմմազենեի թագավոր, Սամոսատ քաղաքի հիմնադիրը:
- 249—248 թթ.—Պարթևական թագավորության հիմնումը:
- 240—220 թթ.—Արշամ՝ Մոփքի—Կոմմազենեի թագավոր, Արշամաշատ քաղաքի հիմնադիրը:
- մոտ 220—201 թթ.—Քսերքես, Մոփքի թագավոր:
- մոտ 220—201 թթ.—Երվանդ վերջին, Հայաստանի թագավոր, Երվանդաշատ քաղաքի հիմնադիրը:
- 223—187 թթ.—Անտիոքոս Գ Մեծ, Սելևկյան տերության թագավոր:
- 212 թ.—Արշամաշատի պաշարումը Անտիոքոս Գ-ի կողմից:
- 201—190 թթ.—Արտաշես և Ջարեհ՝ ստրատեգոսներ Մեծ Հայքի և Մոփքի:
- մոտ 200 թ.—Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները:
- 190 թ.—Մագնեսիայի ճակատամարտը: Անտիոքոս Գ Մեծի պարտությունը:
- 189 թ.—Մեծ Հայքի և Մոփքի անկախացումը:
- 189—160 թթ.—Արտաշես Ա Բարի, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 188 թ.—Ապամեայի պայմանագիրը:
- 183 թ.—Փառնակ Պոնտացու զաշինքը Փոքր Հայքի կառավարիչ Միհրդատի հետ:
- 179 թ.—Արտաշես Ա-ի մասնակցությունը Փոքր Ասիայի հինգ պետությունների խաղաղության պայմանագրին:

- 170-ական թթ. — Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը:
- 175—164 թթ. — Անտիոքոս Դ էպիփանես, Սելևկյան տերության թագավոր:
- 168 թ. — Տմորիքի միացումը Մեծ Հայքին Արտաշես Ա-ի կողմից:
- 165 թ. Անտիոքոս Դ-ի արշավանքը Մեծ Հայքի դեմ:
- 161 թ. — Արտաշես Ա-ի օժանդակությունը սելևկյան սատրապ Տիմարքոսի ապստամբությանը:
- մոտ 160 թ. — Արտաշես Ա-ի մահ:
- 160—95 թթ. — Արտավազդ Ա-ի և Տիգրան Ա-ի գահակալությունները:
- 140 թ. — Տիգրան Մեծի ծնունդը:
- 111—63 թթ. — Միհրդատ Զ Եվպատոր, թագավոր Պոնտոսի:
- 95—55 թթ. — Տիգրան Բ Մեծ, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 94 թ. — Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին:
- 93 թ. — Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը և Տիգրանի առաջին արշավանքը Կապադովկիա:
- 92 թ. — Հայկական զորամասերի երկրորդ արշավանքը Կապադովկիա:
- 88—84 թթ. — Միհրդատյան առաջին պատերազմը:
- 87 թ. — Տիգրան Բ-ի արշավանքը Պարթևստան:
- 84 թ. — Դարդանոսի բանավոր պայմանագիրը:
- 83 թ. — Ասորիքի նվաճումը Տիգրանի կողմից:
- 83—81 թթ. — Միհրդատյան երկրորդ պատերազմը:
- 83—68 թթ. — Ասորիքում Տիգրանի թագավորության տարիները:
- 80-ական թթ. — Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնադրումը:
- 74 թ. — Հայերի երրորդ արշավանքը Կապադովկիա:
- 73—71 թթ. — Միհրդատյան երրորդ պատերազմը:
- 71 թ. աշուն — Միհրդատ Եվպատորի պարտությունը և փախուստը Հայաստան:
- 71 թ. վերջեր — Ապպիոս Կլավդիոսի պատվիրակությունը Հայաստան:
- 69 թ. — Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը:
- 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին — Տիգրանակերտի ճակատամարտը:
- 68 թ. ամառ և աշուն — Լուկուլլոսի արշավանքը դեպի Արտաշատ և Արածանիսի ճակատամարտը:
- 68 թ. — Մծքինի առումը Լուկուլլոսի կողմից:
- 67 թ. — Լուկուլլոսը հռոմեական բարոյալքված զորքով հեռանում է Հայաստանից:
- 67 թ. — Տիգրան կրտսերի ապստամբությունը իր հոր՝ Տիգրան Մեծի դեմ:
- 66 թ. — Արտաշատի դաշինքը Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի միջև:
- 65 թ. — Պարթևական թագավոր Հրահատ Գ-ի արշավանքը Հայաստան:
- 55—38/37 թթ. — Որոդես Բ Արշակունի, թագավոր Պարթևստանի:
- 55—34 թթ. — Արտավազդ Բ, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 53 թ. — Կրասսոսի պարտությունը հառանի մոտ:
- 53 թ. — Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգության բեմադրությունը՝ Արտաշատում:
- 51—50 թթ. — Ասորիքի ասպատակությունը պարթևա-հայկական զորքերի կողմից:

- 40—38 թթ.—Պարթևների արշավանքը Ասորիք՝ հայկական օժանդակ զորամասով:
- 37 թ.—Կանիզի սի արշավանքը Հայաստանից դեպի Վիրք և Աղվանք:
- 36 թ.—Անտոնիոսի անհաջող արշավանքը Պարթևստան:
- 35 թ.—Անտոնիոսի արշավանքը Հայաստան և Արտավազդ Բ-ի ձերբակալումը:
- 34 թ.—Անտոնիոսի հաղթահանողներ Ալեքսանդրիայում:
- 31 թ.—Անտոնիոսի պարտությունը Ակտիումի մոտ:
- 31 թ.—Արտավազդ Բ-ի զլխատումը Ալեքսանդրիայում:
- 30—20 թթ.—Արտաշես Բ, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 20—8 թթ.—Տիգրան Գ, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 8—5 թթ.—Տիգրան Դ և էրատո, թագավոր և թագուհի Մեծ Հայքի:
- 5—2 թթ.—Արտավազդ Գ, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 2—1 թթ.—Տիգրան Դ և էրատո վերստին հայկական զահի վրա:

Մեր ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1 թ.—Մեծ Հայքի արքայից արքա Տիգրան Դ-ի մահը, նրա քույր և գահակից էրատոի հրաժարումը գահից: Արտաշեսյան հարստության անկումը:
- 2—4 թթ.—Արիոբարզան Մար, թագավոր Մեծ Հայքի և Ատրպատականի, որդի Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի:
- 4—6 թթ.—Արտավազդ Դ Մար, թագավոր Մեծ Հայքի և Ատրպատականի, որդի Արիոբարզանի:
- 6 թ.—Ապստամբ հայերը սպանում են Արտավազդ Դ թագավորին:
- 6 թ.—Օգոստոս կայսրը Մեծ Հայքի թագավոր է նշանակում Տիգրան Ե-ին (թուռ Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Ա Մեծի):
- 6—11 թթ.—էրատո թագուհի (երրորդ անգամ):
- 7—11 թթ.—Հռոմի դրածո Վոնոն Արշակունու զահակալությունը Պարթևստանում:
- 11—16 թթ.—Վոնոն Արշակունին Մեծ Հայքի թագավոր:
- 12—38 թթ.—Արտավան Գ, արքայից-արքա Պարթևստանի՝ հիմնադիր Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղի:
- 18—34 թթ.—Ջենոն-Արտաշես, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 23—79 թթ.—Պլինիոս Ավագ: Իր «Բնության պատմությունը» ավարտում է 77 թվականին:
- 34—35 թթ.—Արշակ Ա (Սանատրուկ Ա), թագավոր Մեծ Հայքի:
- 34—37 թթ.—Մծբինը Մեծ Հայքի պաշտոնական մայրաքաղաք:
- 35 թ.—Արշակ Ա-ի եղբրական մահը: Դավադրություն նրա հոր՝ Արտավան Գ-ի դեմ:
- 35—59 թթ.—Իզատեսը Ադիաբենների թագավոր:
- 35—74 թթ.—Փարսման Ա, թագավոր վրաց:
- 35—37 թթ.—Փարսմանի եղբոր Միհրդատի թագավորությունը Հայաստանում:
- 37 թ.—Արտավան Գ-ը նորից պարթևական զահի վրա:
- 37 թ.—Հաշտության բանակցություններ Հռոմի և Պարթևստանի միջև: Հայաստանի տերիտորիալ կորուստները:

- 37—43 թթ.—Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը, Ջենոն Արտաշեսի քրոջ սրգին և թուր Պոնտոսի Պուլիմոն Ա թագավորի: Կոտիսը միևնույն ժամանակ համարվում էր Մեծ Հայքի թագավոր, իսկ փաստական կառավարիչս էր Գիսակ Դիմաքսյանը:
- 41—51 թթ.—Կլավդիոս կայսրը:
- 47—51 թթ.—Միհրդատը վերստին Մեծ Հայքի թագավոր:
- 51—54 թթ.—Փարսմանի որդու՝ Հուսրամիլդի թագավորությունը Մեծ Հայքում:
- 51—75 թթ.—Վաղարշ Ա Արշակունի, որդի Վոնոն Բ-ի: Պարթևտանը վերականգնում է իր հզորությունը:
- 52 թ.—Վաղարշ Ա-ն իր եղբայր Տրդատին նշանակում է Մեծ Հայքի թագավոր:
- 54 թ.—Տրդատը իր զորքով նորից մտնում է Հայաստան: Հուսրամիլդի փախուստը իր հոր՝ Փարսմանի մոտ:
- 54—68 թթ.—Ներոն կայսր:
- 54—63 թթ.—10-ամյա պատերազմը հայ-պարթևական և հռոմեական բանակների միջև:
- 55 թ.—Ծոփքը անշատվեց Մեծ Հայքից և կրկին վերածվեց առանձին թագավորության:
- 55—63 թթ.—Սոհեմոսը Ծոփքի թագավոր:
- 58 թ.—Արտաշատ մայրաքաղաքը անձնատուր է լինում Կորբուլոնին:
- 59 թ. գաբուն—Կորբուլոնը հրդեհում և կործանում է Արտաշատը:
- 59 թ. աշուն—Տիգրանակերտ քաղաքի առումը:
- 60—61 թթ.—Հռոմեական զրաժու Տիգրան Ձ Մեծ Հայքի թագավոր: Մայրաքաղաքն է Տիգրանակերտը:
- 61 թ.—Պետոսը նշանակվում է Հայաստանում մշտնջող պատերազմի հռոմեական զորավար:
- 63 թ.—Հռոմեակա զորքի ծանր պարտությունը հայ-պարթևական ուժերից Հուանդեայում:
- 63 թ.—Հուանդեայի համաձայնությունը, որով Տրդատ Արշակունին Հուանդեայից էանաշվեց Մեծ Հայքի թագավոր:
- 63—88 թթ.—Տրդատ Ա Արշակունի, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 66 թ.—Տրդատ Ա-ի թագադրության արարողությունը Հռոմում և վերադարձը Հայաստան:
- 69—79 թթ.—Վեսպասիանոս կայսր:
- 72 թ.—Կոմմագենեի և Փոքր Հայքի թագավորությունների կցումը Հռոմեական կայսրության:
- 77—110 թթ.—Բակուր, թագավոր Պարթևտանի:
- 77 թ.—Գառնի ամրոցի և տաճարի շինարարության ավարտը:
- 81—96 թթ.—Դոմիտիանոս կայսր:
- 88 թ.—Տրդատ Ա Արշակունու մահը:
- 88—109 թթ.—Սանատրուկ Բ «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց և Եղեսիոյ», որդի Տրդատ Ա-ի: Մծուռն քաղաքի հիմնադրությունը:
- 91 թ.—Սանատրուկ Բ-ի արշավանքը Եղեսիայի Արգար Ձ թագավորի (71—91 թթ.) դեմ և նրա գահի զրավումը:

- 98—117 թթ.—Տրայանոս կայսր:
- 110—150 թթ.—Խոսրով, Պարթևստանի թագավոր:
- 110—113 թթ.—Աշխարհար (Շիրար), թագավոր Մեծ Հայքի:
- 113 թ.—Պարթևամասիր, նշանակված Խոսրովի կողմից թագավոր Մեծ Հայքի, առանց Հռոմի համաձայնության:
- 114 թ. դարուն—Տրայանոսի արշավանքը դեպի Հայաստան և Պարթևամասիրի գահընկեցությունը: Մեծ Հայքը հայտարարվում է հռոմեական պրովինցիա:
- 114—117 թթ.—Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիա:
- 117—138 թթ.— Հադրիանոս կայսր:
- 117 թ.—Մեծ Հայքի թագավորության վերականգնումը:
- 117—140 թթ.—Վաղարշ Ա, որդի Սանատրուկ Բ-ի, թագավոր Մեծ Հայքի: Վաղարշասպատ քաղաքի հիմնադրումը:
- 122 թ.—Հուլյան տոմարի ներմուծումը Հայաստան:
- 138—161 թթ.—Անտոնինոս Պիոս կայսր:
- 144—161 թթ.—Սոհեմոս (Էմեսայի հայկական դինաստիայից), թագավոր Մեծ Հայքի:
- 161—180 թթ.—Մարկոս Ավրելիոս կայսր:
- 161—163 թթ.—Բակուր Արշակունի, թագավոր Մեծ Հայքի՝ Վաղարշ Գ-ի դրածո:
- 163—166 թթ.—Հռոմեա-պարթևական սլատերազմը:
- 163 թ.—Արտաշատի գրավումը և ավերումը հռոմեացիների կողմից:
- 164—186 թթ.—Սոհեմոս թագավոր Մեծ Հայքի երկրորդ անգամ:
- 164 թ.—Վաղարշասպատը հռչակվում է Հայաստանի գլխավոր քաղաք Կայնոսպոլիս (Նոր քաղաք) անվան տակ:
- 164 թ.—Մեծ ապստամբությունը Հայաստանում հռոմեական զավթիչների դեմ, սատրապ (նախարար) Տրդատի գլխավորությամբ:
- 164 թ.—Հռոմեական բանակի արշավանքը դեպի Հարավային Միջագետք: Տիգրանի և Սելեկիայի ավերումը:
- 166 թ.—Արտաշատ քաղաքի վերականգնումը և խաղաղության համաձայնագիր պարթևների հետ, ըստ որի միջազգային առևտուրը Արևելքի և Արևմուտքի առևտրականների միջև այգուհետև տեղի է ունենալու հայկական տերիտորիայում՝ Արտաշատում, պարթևականում՝ Մծբինում և հռոմեական սահմաններում՝ Կալլինիկոս-Նիկեփորիոն քաղաքում Եփրատի վրա:
- 186 թ.—Սոհեմոս թագավորի մահը:
- 186—198 թթ.—Վաղարշ Բ (Տրդատ Ա Արշակունու շառավիղ, թերևս թոռ Վաղարշ Ա-ի), թագավոր Մեծ Հայքի:
- 191—208 թթ.—Վաղարշ Գ Արշակունի, պարթևների թագավոր:
- 193—211 թթ.—Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսր:
- 198—215 թթ.—Խոսրով Ա Արշակունի, որդի Վաղարշ Բ-ի, թագավոր Մեծ Հայքի:
- 211—217 թթ.—Անտոնինոս Կարակալա կայսր:

- 215 Թ.—Կարակալա կայսեր արշավանքը Ասորիք և Հայաստան: Գերի է տանում Օսրոնների Աբգար և Հայաստանի հոսորով թագավորներին:
- 217 Թ.—Կարակալայի սպանությունը իր պինդորների կողմից: Հայաստանում թագավոր է հռչակվում բանտում մահացած հոսորով Ա.-ի որդի Տրդատ Ա Արշակունին (217—252 թթ.):
- 217 Թ.—Մակրինոս կայսրը (217—218 թթ.) խաղաղության պայմանագիր կնքեց պարթևական Արշակունի վերջին թագավոր Արտավան Ե-ի (209—224 թթ.) հետ:
- 224—227 թթ.—Պարսք երկրում Արտաշիր Պապականը (224—239 թթ.), Սասանի տոհմից, ապստամբվում է պարթևական թագավորության դեմ և հիմնադրում Սասանյան տերությունը:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. ՄԱՐԳՍԻՉՄԻ ԿԱՍՈՎՆԵՐ

- Կ. Մարխս, *Կապիտալ, հատ. առաջին, Երևան, 1954:*
Ա. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940.*
Ֆ. Էնգելս, *Աշխատանքի դերը կապիտի մարդացման պրոցեսում, Երևան, 1953:*
Ֆ. Էնգելս, *Հետախնդրի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965:*
Վ. Ի. Լենին, *Պետության մասին, Երկեր, հատ. 29, Երևան, 1951, էջ 578—604:*

2. Ա Ղ Ր Յ Ո Ւ Ի Ն Ե Ր

ա. Հ ա յ և ր և ն

- Ազգաբնօրինակի Պատմություն հայոց, աշխատության մը Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանանյանց, *Տիգրիս, 1909:*
Անառյան Հ., *Հայերեն արձատական բառարան, Ա-է հատորներ, Երևան, 1926—1935:*
Անանյա Շիրակացի, *Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940:*
«Աշխարհացոյց» Մովսիսի Խորենացու, Վենետիկ, 1881:
Աստվածաշունչը Հին և նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1860:
Ազնիկ Կողբացի, *Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1912 (աշխարհաբար թարգմանությունը Ա. Ա. Ար-րահամյանի, Երևան, 1970):*
Ջենոբ Կլակ, *Պատմություն Տարոնոյ, Վենետիկ, 1889:*
Լեոնտի Մուլեյի, *Կենսբ թագաւորաց վրաց և հարց նախնեաց և ազգաց: Պատմություն վրաց («Քարթլիս ցխովրեբայի» կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը: Վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրության մը և բաու-գրքով լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն), Թիֆլիսի, 1953:*
Հոմերոս, *Իլիական, հին հունարեն բնագրից թարգմ. Համապատասխան Համարձակում, Երևան, 1955:*
Հովհան Մամիկոնյան, *Պատմություն Տարոնոյ, աշխատության մը և առաջաբանով Աշոտ Արրա-համյանի, Երևան, 1941:*
Մովսիս Խորենացու Պատմություն հայոց, աշխատության մը Մ. Արեղյան և Ս. Հարությունյան, *Տիգրիս, 1913 (աշխարհաբար թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968):*
Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի, *հատ. I—II, Վենետիկ, 1836—1837:*
Սասնա ծռեր, *ժող. վեպ, հատ. Ա-Բ, առաջին և երկրորդ մասեր, խմբ. աղագ. Մ. Արեղյանի, աշխատակցության մը պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1936—1951:*
Աբեղոսի Եպիսկոպոսի Պատմություն, *հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:*
Ստարոն, *Օտար աղբյուրները հայերի մասին, հունական աղբյուրներ, № 1, քաղեց և թարգմա-նեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940:*
Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, *կաղմեց՝ Լ. Մ. Մելիքսեյ-րեկ, հատ. Ա, Երևան, 1934:*
Տակլոտոս Կ., *Օտար աղբյուրները հայերի մասին, լատինական աղբյուրներ, № 3, քաղեց և լա-տիներենից թարգմանեց Պ. Սոտնիկյան, Երևան, 1941:*
Փառապետ Բիւզանդ, *Պատմություն հայոց, Վենետիկ, 1832 (աշխարհաբար թարգմանությունը Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968):*

բ. Ռ ու Ն Ե ր Լ Ե

- Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2,3,4.
 Дьяконов И. М., Урартские письма и документы, М.—Л., 1963.
 Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1890.
 Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
 Хрестоматия по истории Древнего Востока, под ред. В. В. Струве и Д. Г. Редера, М., 1963.

գ. Օ տ ա ր լ Ե զ ու ն Ե ր ո ղ

- Agathangelus* und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887.
Appiani Alexandrini, Historia Romana, Bibl. Teubner., I—II, Lipsiae, 1879.
Arriani De expeditione Alexandri, recogn. Robertus Geier, Lipsiae, 1873.
Cicero M. T., Epistola ad Atticum, Vol. 1—3, Cambridge, Mass.—London, 1956—1961 (Loeb Classical Library).
Cicero M. T., Epistola ad familiares, 1—3, Cambridge, Mass.—London, 1958—1960 (Loeb Classical Library).
Cicero M. T., Pro Sestio, Cambridge, Mass.—London, 1958 (Loeb Classical Library).
 Corpus Iuris Civilis, vol. II. Codex Iustinianus, Recognovit et retractavit Paulus Krueger, Berolini, 1959.
Curtius Rufus, Historiarum Alexandri regis Macedonum libri quae supersunt, Москва, 1963.
Diodori Bibliotheca Historica, ex recens. L. Dindorfii, vol. I—V, Lipsiae, 1866—1868.
Dionis Cassii Cocceiani, Historia Romana, ed L. Dindorf. vol. I—V, Lipsiae, 1863—1895,
Eutropii Breviarium historiae Romanae, rec. Fr. Ruehl, Lipsiae, 1897. Teubner.
Frontinus, Strategematon libri IV, Cambridge, Mass.—London, 1950 (Loeb Classical Library).
Georgii Cyprii, Descriptio Orbis Romani, Lipsiae, 1910.
 Herodotus, Htstoriarum libri IX, 1—3, Cambridge, Mass.—London, 1946—1960 (Loeb Classical Library).
Josephi Flavii, Opera omnia, recogn. Imman. Bekker, „Bibl. Teubneriana“.
Justini M. Juniani, Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogl, ex recens. Fr. Ruehl, Lipsiae, 1915.
Lehmann-Haupt C. F., Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin und Leipzig, I, 1928, II, 1935.
Libanii, Opera, rec. S. Foerster, vol. I—XI, Lipsiae, 1903—1922.
Luckenbill D. D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, 1—11, Chicago, 1926—1927.
Malalas, Chronographia, rec. L. Dindorf, Bonnae, 1831.
Memn-ns, Historiarum Heracleae Ponti, ed. C. Orellius, Lipsiae, 1896.
Müller C., Geographi graeci minores, Isidori Characheni, I, Paris, 1855.
Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, I—IV, Paris, 1883,
 Patrologiae cursus complectus, tomus XXV, S. Hieronymi, tomus V, Parisiis, 1945.
Photii, Bibliotheca ed. J. Bekker. 2 vol., Berolini, 1824.
Plinii Secundi C., Naturalis historiae, vol. 1—10, Cambridge, Mass.—London, 1950—1962 (Loeb Classical Library).
Plutarchi, Vitae parallelae, recognoverunt Cl. Lindskog et K. Ziegler, 1—4, Lipsiae, 1914—1939.

- Polyaeni*, Strategematon libri octo. rec. Ed. Woelfflin, ed. Teubner.
Polybius, Historiae. 1—6, Cambridge, Mass.—London, 1960 (Loeb Classical Library).
Ptolemaei, Geographica, ed. C. Müller, Parisiis, 1901.
Res Gestae Divi Augusti (Monumentum Ancyranum), ed. Th. Mommsen, Berlin, 1883.
Rufi Festi (*Sexti*), Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Forster, 1874.
Sallustii Historiarum reliquae, ed. B. Maurenbrecher, 1—11, 1891—1894.
Stephanus Byzantinus, Ethnica, ed. A. Meineke, Berlin, 1849.
Strabonis, Geographica, recogn. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925.
Suetoni Tranquilli C., opera, ex rec. M. Ihm, v. I, De vita Caesarum libri VIII, Lipsiae, 1907.
Tacitus, Historiae, Annales. 1—4, Cambridge, Mass.—London, 1956 (Loeb Classical Library).
Thureau-Dangin Fr., Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912.
Vergilius, Opera. 1—2, Cambridge, Mass.—London, 1960 (Loeb Classical Library).
Waterman L., Royal Correspondence of the Assyrian Empire, Ann Arbor, I—IV, 1930—1936.
Weissbach F. H., Die Keilinschriften der Achaemeniden, Leipzig, 1911.
Xenophonis, Cyropaedia, recensuit A. Hug, Lipsiae, 1878.
Xenophonis, Expeditio Cyri, recensuit A. Hug, Lipsiae, 1878.

3. Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ա. Հ ա յ Լ Ե Ն Կ

- Աբելյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899:
 Աբելյան Մ., Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966:
 Աբելյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 1968:
 Աբելյան Մ., Վիշապներ կոշվող բար-կոթողները, Երևան, 1941:
 Այբուբենյան Ա. Գ., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959:
 Աղունց Ն., Հայ հին շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
 Աղունց Ն., Հին հայոց աշխարհայցքը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
 Ալիշան Վ., Այբարատ, Վենետիկ, 1890:
 Ալիշան Վ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895:
 Առաբելյան Բ. Ն., Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, № 4:
 Առաբելյան Բ. Ն., Հայկ-Պրիեն, «Տճղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», 1941, № 8:
 Առաբելյան Բ. Ն., Որտե՞ղ և՛ն գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ բաղաբները, ՊԲՀ, 1965, № 3:
 Առաբելյան Բ. Ն., Քանդակագործությունը հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1969, № 1,
 Առաբելյան Բ. Ն., Տիրացյան Գ. Ա., Խաչատրյան Ժ. Գ., Հին Հայաստանի ապակին, Երևան, 1969:
 Աստուրյան Հ. Յ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի 190-են Ն. ք. մինչև 428 թ. հ. ք., Վենետիկ, 1912:
 Ավգարբեգյան Ռ., Միջրբ հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969:
 Բաբուրյան Ն., Շենգավիթի կուլտուրան (ձեռագիր), ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ:
 Բաումաչյան Կ. Հ., Իսկական պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1914:
 Բաբուրյան Ս. Գ., Խորհրդային Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երևան, 1937:
 Բաբուրյան Ս. Գ., Վելիկուսի երկիրը, «Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», հատ. 1, Երևան, 1935:
 Բաբուրյան Լ. Ա., Խաչատու-Աղզիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղագրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, № 3:

- Բաբսեղյան Լ. Ա., Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1966, № 3:
- Բունիարյան Ն., Հեթանոսական տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնիի ամրոցում, Երևան, 1933:
- Գաբրիլյան Հ., Տիեզերական պատմություն, հատ. Ա և Բ, Վիեննա, 1849—1852:
- Գարսագալյան Ա. Մ., Քննական պատմություն հայոց, մասն Բ, Արշակունիքի ի ժամանակի հեթանոսության, Թիֆլիս, 1895:
- Դյակոնով Ի. Մ., Խեթերը, փոյուզացիները և հայերը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1956, № 11:
- Երեմյան Ս. Տ., Առյուծ ժողովրդի պատմությունը գրքի, առաջին մաս, Երևան, 1952:
- Երեմյան Ս. Տ., Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 1968, № 2:
- Երեմյան Ս. Տ., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, № 2:
- Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
- Երեմյան Ս. Տ., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, № 3:
- Երեմյան Ս. Տ., Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՊԲՀ, 1968, № 3:
- Երեմյան Ս. Տ., Նախշ-ի Ռուսաստանի «Քարա ի Զարգուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, № 2:
- Էլչիրեկյան Փ., Ասորիքը հայկական տերության կազմում, ԼՀԳ, 1970, № 6:
- Թախթաշյան Ա. Լ., Հայաստանի բուսական աշխարհը, Երևան, 1946:
- Թորոսյան Ռ. Մ., Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները, ՊԲՀ, 1968, № 1:
- Ժամկոչյան Հ., Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, պրակ. 1, Երևան, 1961:
- Իննիկյան Ղ., Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանից աշխարհի, հատ. Գ, Վենետիկ, 1835:
- Իննիկյան Ղ., Հնախոսություն հին Հայաստանի, հատ. Ա-Գ, Վենետիկ, 1835:
- Իննիկյան Ղ., Ստորագրություն հին Հայաստանից, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822:
- Խաչաթյան Մ. Ա., Արևի բերդի ՏՍՍՄ տաճարը և նրա արձանագրությունները, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1957, № 9:
- Խաչաթյան Մ. Ա., Էրերունի, բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971:
- Խաչաթյան Մ. Ա., Ուրարտագիտական դիտողություններ, ՊԲՀ, 1958, № 2:
- Խաչաթյան Մ. Ա., Ուրարտագիտական դիտողություններ, ԼՀԳ, 1970, № 9:
- Խաչաթյան Մ. Ա., Ուրարտական երկու նոր արձանագրություն, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1951, № 8:
- Խաչաթյան Հ. Ռ., Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստանում, ԼՀԳ, 1967, № 4:
- Կալյան Ն., Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931:
- Լևո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1966:
- Լխիցյան Ատ., ՀՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1940:
- Խանգաղյան Է. Վ., Գառնի, Պեղումների արդյունքները, 1949—1966 թթ. (վաղ բրոնզից մինչև ուրարտական շրջանը ներառյալ), Երևան, 1969:
- Խանգաղյան Է. Վ., Լճաշենի № 6 կուրգանը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 2:
- Խանգաղյան Է. Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967:
- Խաչատրյան Վ. Ն., Խեթա-հայկական զիցարանական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1967, № 8:
- Խաչատրյան Փ. Գ., Հայաստանում հայտնաբերված բազմախոս կնիքներ, ՊԲՀ, 1965, № 1:
- Խաչատրյան Փ. Գ., Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղազիքում, ԼՀԳ, 1966, № 1:
- Կաբախանյան Գ., Սաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970:
- Կոկյաշարյան Ս. Մ., Բրոնզիտությունների առաջացումը Հայաստանում, ՊԲՀ, 1966, № 4:
- Կրկյաշարյան Ս. Մ., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության զրվագներ, Երևան, 1970:
- Կրկյաշարյան Ս. Մ., Տիգրան 2-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում, ՊԲՀ, 1967, № 4:
- Կրկյաշարյան Ս. Մ., Թագավորական իշխանությունը հին Հայաստանում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1:

- Հակոբյան Ա. Ն., Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. 1 (վաղ ֆեոդալիզմի շրջան), Երևան, 1957:
- Հակոբյան Ա. Ն., Ստրկությունը և ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիան հին Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1948, № 8:
- «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար), մասն I, Երևան, 1956: «Հայկական ՍՍՌ-ի ատլաս», 1951, Երևան-Մոսկվա, Պատմական քարտեզներ (քարտեզների հեղինակ Ս. Տ. Երևմյան)
- Հաբուսյունյան Ն. Վ., Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1959, № 2-3:
- Հացունի Վ., Պատմություն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1923:
- Հյուրճյան Հ., Հին հայոց տեղաշարժումները, Վիեննա, 1901:
- Հրանդ Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության, Պեյրուս, 1967:
- Հրանդ Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957:
- Ղասարյան Գ. Մ., Թեյշեբախի (Կարմիր-բլուրի) դիմու կարասները, ՊԲՀ, 1959, № 34:
- Ղասարյան Գ. Մ., Թեյշեբախի (Կարմիր-բլուրի) երկրագործական մթերքների վերամշակման հարցի շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1959, № 9:
- Ղափանցյան Գր., Աստուրա-բաբելական բառեր հայերենում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1, 1945, № 3-4:
- Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945:
- Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940:
- Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Գվին բաղաբը և նրա պեղումները, Երևան, 1952:
- Մանանդյան Հ., Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946:
- Մանանդյան Հ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946:
- Մանանդյան Հ., Կշիռները և շափերը հնագույն հայկական աղբյուրներում, Երևան, 1930:
- Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պետրոսյան քարտեզի, Երևան, 1936:
- Մանանդյան Հ., Տիգրան Երկրորդը և Հոռմը, Երևան, 1940:
- Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944:
- Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957:
- Մարտիրոսյան Հ. Ա., Ուշրոնգեղարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ», հատ. 2., Բրոնզեդարյան հուշարձաններ, պր. 2, Երևան, 1969:
- Մարտիրոսյան Հ. Ա., Մնացականյան Հ. Հ., Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարին, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, № 10:
- Մարտիրոսյան Հ. Ա., Իսրայելյան Հ. Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971:
- Մարտիրոսյան Հ. Ա., Թորոսյան Ռ. Մ., Հայաստանի էնեոլիթյան մշակույթի հարցի շուրջը, 129, 1967, № 3:
- Մելիք-Փաշայան Կ. Վ., Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963:
- Մելիք-Օհանջանյան Կ., Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ, Երևան, 1946:
- Մնացականյան Ա. Շ., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1961:
- Մնացականյան Հ. Հ., Արևապաշտության հետքերը Հայաստանում, «Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի», հատ. Ա, Երևան, 1948:
- Մնացականյան Հ. Հ., Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, 1965, № 2:
- Մուշեղյան Խ. Ա., Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից, ՊԲՀ, 1970, № 3:
- Շուր Վ., Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, Վիեննա, 1930:
- Պաֆենբերգ Կ. Ն., Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի զեոլոգիական ակնարկ, Երևան, 1946:
- Պիվազյան Է., Նախամիսրոսյան հայ զրի և գրականության հարցի շուրջը, «Մեսրոպ Մաշտոց» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1963:
- Ջավչյան Մ., Պատմություն հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784:
- Սանինյան Ար., Քասաղի բաղիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955:
- Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. Ա, Երևան, 1931:

- Մամուկյան Խ., *Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1939:*
- Մամուկյան Խ., *Ստրկությունը հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր» ՉՍԽՀ, Պատմության և գրականության ինստիտուտի», 1937, № 2:*
- Օգրելի Չ. Ա., *Առաջարան, «Սասունցի Գավիթ» հայկական ժող. էպոս (համահավաք տեքստ), Երևան, 1939:*
- Սարգսյան Գ. Խ., *Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ, ԲՄ, 1956, № 3:*
- Սարգսյան Գ. Խ., *Անտիոքոս 3-րդ Սելեկյանը և հայկական պետությունները, ԲՀ, 1969, № 1:*
- Սարգսյան Գ. Խ., *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966:*
- Սարգսյան Գ. Խ., *Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962:*
- Սարգսյան Գ. Խ., *Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագրությունը, ՊԲՀ, 1969, № 1:*
- Սարգսյան Գ. Խ., *Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի գահատարիների քանակը ըստ Խորենացու, ԷՀԳ, 1967, № 12:*
- Սարգսյան Ա. Չ., *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967:*
- Սելվանձույան Գ., *Գրոց-բրոց, Կ. Պոլիս, 1874:*
- Տաշյան Հ., *Ուսումն գասական հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1920:*
- Տեր-Ավետիսյան Ա., *Ուրարտական թագավոր Մենուա 1-ի կառուցած Շամիրամի ջրանցքը, Տեղ. ԳԱՀԳ, 1911, № 3—4:*
- Տիրացյան Գ. Ա., *Արին բերդի սյունազարդ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 7—8:*
- Տիրացյան Գ. Ա., *Արտաշես Ա-ի արամեաստա նորագյուտ արձանագրությունը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1957, № 10:*
- Տիրացյան Գ. Ա., *Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1958, № 6:*
- Տիրացյան Գ. Ա., *Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ, 1966, № 4:*
- Տիրացյան Գ. Ա., *Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ. թ. ա. 3—4-րդ դարերի պատմության մասին, ԲՄ, 1962, № 6:*
- Փալանբաբ Ա., *Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935:*
- Օղաբաշյան Ա. Ա., *Քրիստոնեական ամանորի հետ կապված որոշ ծիսական վերապրուկներ, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1965, № 3:*

բ. Ռ ո ս տ Ե ր Ե Լ Ե

- Абулдуллаев О. А., Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, СА, 1963, № 3.
- Абух Г., Геология Армянского нагорья. Западная часть, ЗКОИРГО, т. XXI, 1899, Восточная часть, ЗКОИРГО, т. XXIII, 1902.
- Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
- Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.
- Аракелян Б. Н., О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, ИФЖ, 1969, № 4.
- Арин-берд, I, К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961.
- Арутюнян В. М., К вопросу о градостроительной культуре древней Армении, ИАНАОН, 1955, № 9, 1956, № 10.
- Арутюнян Н. В., Бнайинили (Урарту), Ереван, 1970.
- Арутюнян Н. В., Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964.
- Арутюнян Н. В., Новая глинописная таблетка из раскопок Кармир-блур. «Festschrift Johannes Friedrich», Heidelberg, 1959.
- Арутюнян Н. В., Новые урартские надписи из Кармир-блур, Ереван, 1966.
- Арутюнян Н. В., Хорхорская летопись Аргишти I, ЭВ, VII, 1953.
- Арутюнян Н. В., Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни. ИФЖ, 1966, № 2.
- Асланян А. Т., К истории происхождения Араратской котловины, «Доклады АН Арм. ССР», XI, № 1, 1949.
- Байбуртян Е., По поводу древней керамики из Шреш-блур, СА, 1937.
- Бокицанин А. Г., Парфия и Рим, ч. I, М., 1960, ч. II, М., 1966.

- Болтунова А. И.*, Греческие надписи Армавира, «Известия» Армфана СССР, 1942, № 1—2
- Борисов А. Я.*, Надписи Артаксия (Арташеса) царя Армении, ВДИ, 1946, № 2.
- Борьян Б. А.*, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М., 1928.
- Брюсов В.*, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940.
- Бэнэцян В.*, Некоторые вопросы этногенеза армян, ИФЖ, 1961, № 2.
- Вавилов Н. И.*, Азия — источник видов, «Наука и жизнь», 1968, № 1.
- Варданян Л. А.*, Постплюоценовая история Кавказско-черноморско-каспийской области, Ереван, 1948.
- Байбуртян Е.*, Псевдо-неолитические поселения в Армении, СИИМК, Л., 1933.
- Бальян С. П.*, Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969.
- Бархударян С. Г.*, Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, «Сб. в честь акад. И. А. Орбели», М.—Л., 1960.
- Баццева С. Т.*, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию, ВДИ, 1953, № 2.
- Богачев В. В.*, Предварительный отчет о геологическом исследовании оз. Гек-Гель, «Изв. Кавк. геогр. общ.», т. XXIII, № 2.
- Богачев В. В.*, Урмийское и Ванское озеро, «Изв. Азерб. Гос. университета», Баку, 1927, № 6, 1929, № 7.
- Верховская А. С.*, Текстильные изделия из раскопок Кармир-блур, «Кармир блур», III, Ереван, 1955.
- «Всемирная история», т. I, М., 1955, т. II, М., 1956.
- «Всеобщая история архитектуры», т. II, кн. первая, М., 1949.
- «Всеобщая история искусств», т. I, М., 1956.
- Гамель*, Об араратской кошенили. «Журнал министерства внутр. дел», т. XVII, 1, 1835, июль.
- Гарин I, Б. Н. Аракелян*, Результаты работы археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР, Ереван, 1951.
- Гарин, II, Б. Н. Аракелян*, Результаты работы Гаринийской археологической экспедиции 1954—1955 гг. (античный период), Ереван, 1957.
- Георгиев В. И.*, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958.
- Голян Г.*, 2000 лет армянского театра, т. I. Театр древней Армении, М., 1952.
- Гукасов Абр.*, Основные черты строения Армянского нагорья, ЗКОИРГО, т. XXIII, вып. I, СПб., 1901.
- Дандамаев М. А.*, Иран при первых Ахеменидах, М., 1963.
- Дебец Г. Ф., Трофимова Т. А. и Чебоксаров Н. Н.*, Проблемы заселения Европы, «Происхождение человека и древнее расселение человечества», М., 1951.
- Джавахов И.*, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905.
- Джипаридзе О. М.*, Археологические раскопки в Триалети в 1959—1963 гг., СА, 1964, № 12.
- Джипаридзе О. М.*, К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, Тбилиси, 1961 (на груз. яз.)
- Джаукян Г. Б.*, Урартский и индоевропейский языки, Ереван, 1963.
- Джаукян Г. Б.*, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964.
- Дьяконов И. М.*, История Мидии, М.—Л., 1956.
- Дьяконов И. М.*, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1.
- Дьяконов И. М.*, Некоторые данные о социальном устройстве Урарту, «Проблемы соц.-эк. истории древнего мира», Сб. памяти акад. А. И. Тюменова, М., 1963.
- Дьяконов И. М.*, Последние годы Урартского государства по ассириовавилонским источникам, ВДИ, 1961, № 2.
- Дьяконов И. М.*, Предистория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н. э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Ереван, 1968.

- Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967.
- Дьяконов И. М., Старкова К. Б., Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1955, № 2.
- Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961.
- Егiazаров С., Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община. Казань, 1889.
- Еремян С. Т., К вопросу об этногенезе армян, ВИ. 1951, № 7.
- Еремян С. Т., О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.
- Еремян С. Т., Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11.
- Еремян С. Т., Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении, «Երևանի Հայաստանի դրամատիկական և դրամագիտական պատմության», 4. 1. Երևան, 1964.
- Еремян С. Т., Рабовладельческое общество древней Армении (авторезферат докторской диссертации), М., 1953.
- Еремян С. Т., Развитие городов и городской жизни в Древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.
- Еремян С. Т., Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4.
- Баян С. А., Оружие и военное дело древней Армении (III—I тыс. до н. э.), Ереван, 1956.
- Ефименко П. П., Неолитический Мерсин, СА, 1959, № 1.
- Ефименко П. П., Первобытное общество, Киев, 1953.
- Жуковский П. М., Земледельческая Турция, М.—Л., 1933.
- Замятин С. П., Находки нижнего палеолита в Армении, ИАНАОН, 1947, № 1.
- Зограф А. П., Античные монеты, «Материалы и исследования по археологии СССР», № 16, М.—Л., 1951.
- Зулалян М. К., Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970.
- Исанова И. К., Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965.
- Иванов В. В., Происхождение и история хеттского термина PANKU, «собрание», ВДИ, 1957, № 3, 1958, № 1.
- Иванов В. В., Хеттский язык, М., 1963.
- Нессен А. А., Азербайджанская археологическая экспедиция, МИА, 125, М.—Л., 1965.
- Нессен А. А., Из исторического прошлого Мильско-карабахской степи, МИА, 125, М.—Л., 1965.
- Нессен А. А., Кавказ и древний Восток в IV—III тыс. до н. э., КСИА, 1963, вып. 93. «История СССР с древнейших времен до наших дней», т. I, М., 1966.
- «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (на правах рукописи)», ч. I—II, М.—Л., 1939.
- Израелян М. А., О тутанской надписи, ИАНАОН, 1955, № 11.
- Капанцян Г. А., Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия, Ереван, 1956.
- Капанцян Г. А., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, 1940.
- Капанцян Г. А., Chetto-armeniaca. Ереван, 1932.
- Капанцян Г. А., Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.
- Капанцян Г. А., Хеттские боги у армян. В связи с хеттским влиянием на армян и генезисом армянского пантеона вообще, Ереван, 1940.
- Капанцян Г. А., Хурритские слова армянского языка, ИАНАОН, 1951, № 5.
- Кафадарян К. К., Новые данные по архитектуре Урарту, СА, 1967, № 4.
- Кошеленко Г. А., Внутриполитическая борьба в Парфии (вторая половина I в. до н. э.— начало I в. н. э.), ВДИ, 1963, № 3.

- Кркяшарян С. М.*, Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э. «Научные доклады высшей школы. Исторические науки», 1961, № 4.
- Крупнов Е. И.*, Древняя история Северного Кавказа, М., 1967.
- Крупнов Е. И.*, Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность, СА, 1964, № 1.
- Кудрявцев О. В.*, Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, ВДИ, 1948, № 3.
- Кудрявцев О. В.*, Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона, ВДИ, 1949, № 3.
- Кушнарера К. Х.*, Новые данные о поселении Узерлик-Тепе около Агдама, МИА, 125, М.—Л., 1965.
- Кушнарера К. Х.*, Памятники медного века в Нагорном Карабахе, СА, XX, 1954.
- Кушнарера К. Х., Чубинишвили Г. Н.*, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970.
- Куфтин Б. А.*, Археологическая маршрутная экспедиция..., Тифлис, 1949.
- Куфтин Б. А.*, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948.
- Куфтин Б. А.*, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941.
- Куфтин Б. А.*, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, ВМГ, т. XIII, В, Тбилиси, 1943.
- Левинсон-Лессинг Ф. Ю.*, Предварительные соображения об использовании оз. Гокча (Севан)... Научные результаты экспедиции 1927 г., Л., 1929.
- Леман-Хаупт К. Ф.*, Вступительная лекция по истории и культуре халдов, «Труды Тбилисского Гос. университета», VI, 1938.
- Линч К. Ф.*, Армения, Путевые очерки и этюды, т. I, Тифлис, 1910.
- Лосева И. М.*, Раскопки урартской крепости города Ирпун..., СА, 1955, № 3.
- Лукин Б.*, Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станций Тульской и Даховской, близ Майкопа, ВДИ, 1939, № 3.
- Любин В. П.*, Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества, СА, 27, 1957.
- Максимова М. И.*, Античные города юго-восточного Причерноморья, М.—Л., 1956.
- Манандян Я. А.*, Заметки о феоде и феодальной войне Парфии и Аршакидской Армении, Тифлис, 1932.
- Манандян Я. А.*, Круговой путь Помпея в Закавказье, ВДИ, 1939, № 4.
- Манандян Я. А.*, Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, ВДИ, 1940, № 3—4.
- Манандян Я. А.*, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, ИАНАОН, 1951, № 4.
- Манандян Я. А.*, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), Ереван, 1930, 2-е изд., Ереван, 1954.
- Манандян Я. А.*, Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945.
- Март Н. Я.*, Бог Sabazios у армян, «Известия Имп. Академии наук», 1911.
- Март Н. Я.*, История термина «абхаз», Сборник статей Н. Я. Марра «О языке и истории абхазов», М.—Л., 1938.
- Март Н. Я.*, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915.
- Март Н. Я., Орбели И. А.*, Археологическая экспедиция в 1916 г. в Ван, Петроград, 1922.
- Март Н. Я., Смирнов Я. И.*, Вншапы, «Труды ГАИМК», Л., 1931.
- Мартirosян А. А.*, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.
- Мартirosян А. А.*, Город Тейшебани, Ереван, 1961.
- Мартirosян А. А.*, К предистории древнейших этапов культуры Армении, ИФЖ, 1960, № 1.
- Мартirosян А. А.*, Новые данные по истории города Тейшебани, ИФЖ, 1963, № 3.
- Мартirosян А. А.*, О древнем поселении около Ленинакана, ИАНАОН, 1952, № 10.

- Мартirosян А. А., Первобытные иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники, ВОН, 1971, № 9.
- Мартirosян А. А., Приреванский клад древней бронзы, КСИА, 1971, № 8.
- Мартirosян А. А., Раскопки Аргиштихинили, СА, 1967, № 4.
- Мартirosян А. А., Раскопки в Головино, Ереван, 1954.
- Массон В. М., Неолит южной Турции, «Археология старого и нового света», М., 1966.
- Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.
- Массон М. Е., Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», т. V, Ашхабад, 1955.
- Матвеев С. Н., Турция (Азиатская часть — Анатолия). Физико-геогр. описание, М.—Л., 1966.
- Машкин Н. А., Принципат Августа, М., 1929.
- Межлумян С. К., О распространении зубра в бассейне оз. Севан, «Ученые записки Ереванского Гос. ун-та», 1968, № 2.
- Меликишвили Г. А., К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленниках в Урарту, ВДИ, 1953, № 1.
- Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.
- Меликишвили Г. А., Наирн—Урарту, Тбилиси, 1954.
- Менабде Э. А., Хеттское общество, Тбилиси, 1965.
- Мещаников И. И., Язык ванских клинописных надписей на основе яфетического языкознания, I, Л., 1932.
- Миллер А. А., Археологические исследования в Нахичеванской республике, «Сообщ. ГАИМК», I, 1926.
- Мнацаканян А. О. и Тирацян Г. А., Новые данные о материнской культуре древней Армении, ИАНАОН, 1961, № 8.
- Мнацаканян А. О., Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., СА, 1957, № 2.
- Мнацаканян А. О., Раскопки могильников у селения Атарбекян, КСИИМК, вып. 60, 1955.
- Моммзен Т., История Рима, т. III, М., 1941, т. V, М., 1949.
- Мунчаев С. М., Древнейшая культура северо-восточного Кавказа, МИА, 100, 1961.
- Надимашвили С. М., Раскопки городища Гудабертка-Цихис гора в 1956 г. Тбилиси, 1957.
- Нариманов Н. Г., Исмаилов Г. С., Акстафачайское поселение близ города Казах, СА, 1962, № 4.
- Никольский М. В., Клинообразные надписи ванских царей, открытие в пределах России, М., 1898.
- «Очерки истории СССР (III—IX вв.)», М., 1958.
- Паничкина М. З., Палеолит Армении, Л., 1950.
- Патканов К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб., 1881.
- Пахомов Е. Д., Монетные клады Азербайджана, «Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926.
- Периханян А. Г., Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, № 3.
- Периханян А. Г., Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4.
- Периханян А. Г., Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2.
- Периханян А. Г., К вопросу о происхождении армянской письменности, «Переднеазиатский сборник», М., 1966.
- Периханян А. Г., К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4.
- Периханян А. Г., Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1958.
- Пигулевская Н. В., Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956.
- Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Л., 1949.
- Пиотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959.
- Пиотровский Б. Б., Искусство Урарту, Л., 1962.

- Пиотровский Б. Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944.
 Пиотровский Б. Б., Кармир-блур, I—III, Ереван, 1950—1955.
 Пиотровский Б. Б., Кармир блур, Л., 1970.
 Пиотровский Б. Б., О происхождении армянского народа, Ереван, 1946.
 Пиотровский Б. Б., Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955.
 Пиотровский Б. Б., Урарту — древнейшее государство Закавказья, Л., 1939.
 Постовская Н. М., Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917—1957 гг.), М., 1961.
 Равдоникас В. И., История первобытного общества, I, Л., 1939.
 Ранович А. Б., Восточные провинции римской империи в I—III вв., М.—Л., 1949.
 Ранович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950.
 Риттер К., Землеведение Азии, т. I, СПб., 1856.
 Романов К. К., Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, «Сб. из истории докапиталистических формаций», М.—Л., 1933.
 Ростовцев М. И., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, «Анийская серия», № 6, СПб., 1911.
 Ростовцев М. И., Новая греческая надпись из Эчмиадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб., 1915.
 Сардарян С. А., Палеолит в Армении, Ереван, 1954.
 Саркисян Г. Х., Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3.
 Саркисян Г. Х., О двух значениях термина «дастакерт» в ранних армянских источниках, сб. «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран», М., 1967.
 Саркисян Г. Х., Обожествление и культ царей и царских предков в Древней Армении, ВДИ, 1966, № 2.
 Саркисян Г. Х., Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960.
 Солодухо Ю. А., Значение еврейских источников раннего средневековья для истории Ближнего Востока, «Советское востоковедение», II, 1941.
 Солодухо Ю. А., Социально-экономическая структура еврейского общества Ирака и Сирии во II—V вв. н. э. «Ученые записки ЛГУ», № 78, серия исг. наук, вып. 9, 1941.
 Струве В. В., Анийская проблема, «Советская этнография», 1947, VI—VII.
 Струве В. В., История Древнего Востока, М., 1941.
 Струве В. В., Очерки социально-экономической истории древнего Востока, М.—Л., 1934.
 Тарн В. В., Эллинистическая цивилизация, М., 1949.
 Тахтаджян А. Л., Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.
 Тахтаджян А. Л., Габриелян А. А., Опыт стратиграфической корреляции вулканических долин и пресноводных отложений плиоцена Малого Кавказа, «Доклады АН Арм. ССР», VIII, № 5, 1948.
 Тер-Аветисян С. В., Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир», «Научный сборник Армфана», Ереван, 1941.
 Тер-Аветисян С. В., Курганы Хасанкалы, «Известия Кавказского историко-археологического института», т. IV, Тифлис, 1924.
 Тиранян Г. А., Ахеменидские традиции в древней Армении, «XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации», М., 1960.
 Тиранян Г. А., К вопросу о расписной керамике древней Армении, ИФЖ, 1955, № 3.
 Тиранян Г. А., К вопросу о торовитке и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1.
 Тиранян Г. А., О торговых связях Армении с Сирией, «Палестинский сборник», 1959, № 4.
 Тиранян Г. А., Опыт периодизации матеральной культуры древней Армении, ИАНАОН, 1957, № 2.
 Тиранян Г. А., Памятник коммунальной техники древней Армении. Баня в крепости Гарни, ИФЖ, 1959, № 2—3.

- Тирацян Г. А., Страна Коммагена и Армения, ИАНАОН, 1956, № 3.
 Тирацян Г. А., Урарту и Армения, ВОН, 1968, № 2.
 Тревер К. В., Очерки по истории культуры древней Армении. М.—Л., 1953.
 Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э.—VII в. н. э., М.—Л., 1959.
 Туманян М. Г., Культурные растения урартского периода в Арм. ССР, ИАНАОН, 1944, № 1—2.
 Туманян М. Г., Основные этапы эволюции ячменей в Армении, «Извест. АН Арм. ССР (биолог. и сельхоз. науки)», Ереван, 1948, № 1.
 Тураев Б. А., История Древнего Востока, II, Л., 1935.
 Уваров П. С., Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII.
 Флиттнер Н. Д., Культура и искусство Дворечья, М.—Л., 1958.
 Халатянц Г. А., Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1903.
 Халатянц Г. А., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896.
 Халатянц Г. А., Очерк истории древней Армении, М., 1910.
 Хачатрян Г. С., Материальная культура Артека, Ереван, 1963.
 Церетели Г. В., Армазская билингва, Тбилиси, 1941.
 Церетели Г. В., Эпиграфические находки в Мцхете, ВДИ, 1948, № 2.
 Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956.
 Черных Е., Первый металл планеты, «Наука и жизнь», 1968, № 7.
 Чубинишвили Т. А., Амиранис-гора, Тбилиси, 1963 (на груз. яз.).
 Чубинишвили Т. А., Древнейшая культура в дворечье Куры и Аракса, Тбилиси, 1965 (на груз. яз.).
 Янковская Н. Б., Землевладельческие большесемейные домовые общины в клинописных источниках, ВДИ, 1959, № 1.
 Янковская Н. Б., Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 1956, № 1.
 Янковская Н. Б., Общинное самоуправление в Угарите, ВДИ, 1962, № 3.
 Янковская Н. Б., Хурритская Аррапха, ВДИ, 1957, № 1.

գ. Օ տ ա ռ լ Ե զ ո Ւ Ե Ե Ր Ո Վ

- Abeghian M., Der armenische Volksglaube, Leipzig, 1899.
 Adontz N., Histoire d'Arménie, Paris, 1946.
 Amandry P., Toreutique achéménide, „Antike Kunst“, 1959, № 2.
 „Antioch on the Orontes“, II. The Excavations of 1933—1946, Princeton, 1938.
 Aslan K., Etudes historiques sur le peuple armenien, Paris, 1909.
 Babelon E., Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890.
 Balkan K., Ein urartaischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften, „Anatolia“, 5 (1960).
 Barnett R. D., The Excavations of the British Museum at Toprak Kale, near Van, „Iraq“, XII, 1, 1950.
 Bedoukhan P. Z., A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Reprinted from the American Numismatic Society, „Museum Notes“, 14, New-York, 1968.
 Belck W., Aus den Berichten über die armenische Expedition, 9. Majafarkin und Tigranokerta, ZE, 1899.
 Belck W. und Lehmann C. F., Ueber neue armenische Keilschriften, ZE, XXIV, II Heft, Berlin, 1892.
 Bellinger A. R., The End of the Seleucides, „Transactions of Connecticut Academy of arts and sciences“, vol. 38, June 1949.
 Benedict W. C., Two urartian inscriptions from Azerbaijan, JCS, XIX, 1965, № 2.

- Bengtson H.*, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, II, München, 1944.
- Billerbeck A. und Delitzsch F.*, Die Palastiere Salmanassars II von Balavat, „Beiträge zur Assyriologie“, VI, 1, 1908.
- Bittel K.*, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, Tübingen, 1950.
- Bittel K.*, Prehistorische Forschungen in Kleinasien. Istanbul, 1936.
- Botta P. E. et Flandin E.*, Monuments de Ninive, II, Paris, 1849.
- Bonnet H.*, Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig, 1926.
- Bossert H.*, Altsyrien, Tübingen, 1951.
- Braidwood R. J. and Braidwood L. S.*, Excavations in the plain of Antioch, vol. XXI, Chicago, 1960.
- Buchhelm H.*, Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius, Heidelberg, 1960.
- Burney C. A.*, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, AS, VIII, 1958.
- Burney C. A. and Lawson G. H.*, Urartian reliefs at Adilcevaz, on lake Van, AS VIII, 1958.
- Burton-Brown T.*, Excavations in Azerbaijan, London, 1948.
- „The Cambridge Ancient History“, IX, Cambridge, 1932, X, Cambridge, 1934, XI, Cambridge, 1965.
- Dalton O. M.*, The treasure of the Oxus with other examples of early oriental metal-work, London (III edition), 1964.
- Debevoise N.*, A political history of Parthia, Chicago, 1938.
- Delaporte L.*, Les Hittites, Paris, 1936.
- Dobiaš J.*, Les premiers rapports des romaines avec les parthes, „Archiv orientální“, 3 (1931).
- Dörner F. K., Goell T.*, Arsameia am Nympaios, „Istanbulers Forschungen“, Bd. 23, 1963.
- Droysen I. G.*, Geschichte des Hellenismus, 1—3, Hamburg, 1836—1893.
- Dubois F. de Montpereux*, Voyage autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abchases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, III, Paris, 1839.
- Dupont-Sommer A.*, Deux inscriptions arméniennes trouvées près du lac Sevan (Arménie) — „Syria“, XXV (1946—1948), № 1—2.
- Dyson R. N. and Joung T. C.*, The Solduz valley, Iran, Pisdeli Tepe, „Antiquity“, 1960, № 133.
- Eckhardt K.*, Die armenischen Feldzüge des Lucullus, „Klio“, IX, 1909, X, 1910.
- Fabricius*, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888.
- Forrer E.*, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1910.
- Forrer E.*, Hajasa-Azzi, „Caucasica“, 1931, № 9.
- Freh N.*, Felszeichnungen in Südostanatolien, „Türk Tarih kurumu Belleteri“, 1957, XXI, 84.
- Friedrich J.*, Churritische Märchen und Sagen in hethitischer Sprache, ZA, XLIX, 1950.
- Friedrich J.*, Der churritische Mythos von Schlangendämon Hedammu in hethitischer Sprache, AO, VIII.
- Friedrich J.*, Staatsverträge des Hattireiches, 2. Teil, „Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft“, 34, 1, Leipzig, 1930.
- Garstang I.*, L'art néolithique à Iericho, „Syria“, 1935, v. XVI.
- Garstang I.*, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953.
- Gelzer H.*, Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdruck aus der „Berichten der Kön. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften“, Sitzung von 7 Dez. 1895.
- Genouillac H.*, Ceramique cappadocienne, „Musée du Louvre“, I—II, 1926.
- Ghirshman R.*, Fouilles de Sialk, vol. I, Paris, 1939.
- Ghirshman R.*, Notes iraniennes, IV, Le Tresor de Sakkez „Artibus Asiae“, XIII, 3, 1950.
- Goetze A.*, Die Annalen des Mursilis, „Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft“, 38, Leipzig, 1933.

- Goetze A.*, Kleinasien, 2, Ausgabe, München, 1957.
- Goell T.*, Throne above the Euphrates, „National Geography“, vol. 119, № 3. March 1961.
- Grousset R.*, Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947.
- Grousset R.*, Préface, N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946.
- Gurney O. R.*, Mita of Pahhuwa, „Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool“, XXVIII, 1948.
- Güterbock K.*, Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians, Berlin, 1906.
- Güterbock H. G.*, The Deeds of Suppiluliumas as Told by his Son Mursilis II, „Journal of Cuneiform studies“ X, 4, 1956.
- Gutschmid A.*, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene, St. Petersburg, 1887.
- Gutschmid A.*, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Großen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.
- Habicht Chr.*, Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes, Zeitschrift für klassische Philologie“, 1953, 2.
- „Handbuch der Orientalistik“, W. B. Henning., Mitteliranisch, Leiden, 1958.
- Head B. V.*, Historia numorum. A Manual of Greek Numismatics, London, 1963.
- Henderson B. W.*, The Chronology of the Wars in Armenia A. D. 51—63. „Classica Review“, XV, 1901.
- Holleaux M.*, Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques, III, Lagides et Séleucides, Paris, 1942, XVI. Ardys et Mithridates.
- Honigsmann E.*, Kommagene, Pauly-Wissowa-Kroll Realencyklopädie.
- Hulin P.*, New urartian inscriptions from Adilcevaz, AS, IX, 1959.
- Hulin P.*, Urartian stones in the Van museum, AS, VIII, 1958.
- Humann K. und Puchstein O.*, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890.
- Jenny A.*, Schamiramalti, „Præhistorische Zeitschrift“, XIX, 1928, № 3/4.
- Jouguet P.*, L'imperialisme macedonien et l'hellenisation de l'Orient. Paris, 1927.
- Judeich W.*, Kleinasiatische Studien, Marburg, 1892.
- Junge P. J.*, Darcios I, König der Perser, Leipzig, 1944.
- Junge P. J.*, Parthia, PWK RE, 36. Halbband, 1949.
- Kaerst J. P.*, Geschichte des Hellenismus, I—II. Lp., 1927.
- Kammenhuber A.*, Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.
- Kent R. G.*, Old Persian, New Haven, 1953.
- Kiepert R.*, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.
- Kuhn A.*, Beiträge zur Geschichte der Seleuciden vom Tode Antiochos VII Sideles bis auf Antiochos XIII Asiaticos (129—64 v. Chr.), Altkirch, 1891.
- Landsberger B.*, Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend, Leipzig, 1925.
- Landsberger B.*, Sam'al, Ankara, 1948.
- Langlois V.*, Numismatique générale de l'Arménie, Paris, 1859.
- Lehmann-Haupt C. F.*, Armenien einst und jetzt, I, Berlin und Leipzig, 1910, II, 1, Berlin und Leipzig, 1926.
- Lehmann-Haupt C. F.*, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, „Abhandlungen der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Göttingen“, Philologisch-historische Klasse, N. F., Bd., IX, № 3, 1907.
- Leuze O.*, Die Satrapieneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 530—320, Halle, 1935.
- Mallowan M.*, Early Mesopotamia and Iran, London, 1965.

- Mallowan M.*, Tell Arpachia, „Iraq“, II, 1935.
- Markwart J.*, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte. Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, „Handes Amsorya“, 1927, № 11.
- Marquart J.*, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919.
- Marquart J.*, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901.
- Markwart J.*, Le berceau des arméniens, „Revue des études arméniennes“, 1928, VIII, fasc. 2.
- Markwart J.*, Südarmenien und Tigrisquellen nach den griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.
- Marquart J.*, Untersuchungen zur Geschichte Erans, I, Göttingen, 1896.
- Mashkur M. Javad*, Urartu inscription in Iranian Azerbaijan, Tehran, 1955.
- Mattingly H.*, Coins of the Roman Empire in the British Museum, v. I, London, 1923.
- Mellaart J.*, Anatolian chronology in early and middle bronze age, AS, VII, 1957.
- Mellaart J.*, Earliest Civilisations of the Near East, London, 1963.
- Mellaart J.*, Excavations at Catal Hüyük, AS, XI, 1961, XII, 1962, XIII, 1963, XIV, 1964.
- Mellaart J.*, Excavations at Hacilar, AS, VIII, 1958, IX, 1959, X, 1960, XI, 1961.
- Meyer E.*, Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich, 1925.
- Meyer E.*, Geschichte des Altertums, Bd. II, I Abt., 1928.
- Migeon G.*, Les accroissements des Musées du Louvre, „Les Arts“, № 1, 1901.
- Miller K.*, Die Peutingerische Tafel, Stuttgart, 1962.
- Miller K.*, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.
- Minns E. H.*, Parchments of the Parthian period from Avroman in Kurdistan, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. XXXV, part I, 1915.
- Morgan J. de*, Mission scientifique au Caucase, t. I, Paris, 1889.
- Morgan J. de*, Histoire du peuple arménien, Nancy—Paris—Strasbourg, 1919.
- Morgan J. de*, La Préhistoire Orientale, III, Paris, 1927.
- Morgan J. de*, Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age, tome I, Paris, 1923.
- Morkholm O.*, Antiochus of Syria, Kobenhavn, 1966.
- Nilsson M. P.*, Geschichte der griechischen Religion, II Band, Die hellenistische und die römische Zeit, München, 1961.
- Niese B.*, Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea, 3 Teil, von 188 bis 120 v. Chr., Gotha, 1903.
- Oppenheim L.*, Der Tell-Halaf, Berlin, 1934.
- Parrot A.*, Mari, Paris, 1945.
- Przeworski St.*, Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500—700, Leiden, 1939.
- Perikhanian A.*, L'inscription araméenne du roi Artases trouvée à Zanguezour (Siwnik'), REANS, t. III, Paris, 1966.
- Perkins A.*, The comparative archaeology of Early Mesopotamia, Chicago, 1960.
- Porada E.*, Alt-Iran, „Kunst der Welt“, Baden-Baden, 1962.
- „Reallexikon der Assyriologie“, I—II, Berlin und Leipzig, 1928—1938.
- Reilly E. B.*, Tilkitepedeki ilk kaziler 1937 (First excavations at Tilkitepe 1937), „Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya dergisi“, IV, 1940.
- Reinach Th.*, Mithradates Eupator König von Pontos, Leipzig, 1895.
- Rider G. Le*, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des médailles en 1959, RN, 1960.
- Rostovtzeff M. I.*, The Social and Economic History of the Hellenistic World, v. I—III, Oxford, 1941.

- Safar*, Tell Hassuna, „Journal of New Eastern Studies“, 1945, IV.
Sandalgian J., Histoire documentaire de l'Arménie, t. I—II, Rome, 1917.
Schachermeyer F., Tuschpa, „Reallexicon der Vorgeschichte“, XII, Berlin, 1929.
Schaeffer Cl. F. A., Stratigraphie comparée de l'Asie Occidentale, Oxford, 1948.
Schmidt E., Excavations at Tepe-Hissar, Philadelphia, 1937.
Schmidt E., Persepolis, I, Chicago, 1953.
Schmidt E., Alishar, Chicago, 1931.
Schmitt H. H., Untersuchungen zur Geschichte Antiochos des Grossen und seiner Zeit, Wiesbaden, 1964.
Seyrig H., Antiquités Syriennes (42). Sur les eres de quelques villes de Syrie, „Syria“, 1950, XXVII.
Seyrig H., Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955.
Speiser E. A., Excavations at Tepe-Gawra, I, Philadelphia, 1935.
Speiser E. A., Introduction to Hurrian, New Haven, 1941.
Tarn W. W., Alexander the Great. I—II, London, 1948.
Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963.
Toynbee A. and Meyers E. D., Historical Atlas, London—New York—Toronto, 1959.
Tscherikower V., Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf Römerzeit, „Philologus“, Supplementband, XIX, H. 1.
Tseretheli M., Die neuen chaldischen Inschriften König Sardurs von Urartu, Heidelberg, 1928.
Tseretheli M., Etudes ourartéennes, III, La stele de Sidikan-Topzaoua, RA, XLIV, 1950, № 4, XLV, 1951, № 1, 4.
Tseretheli M., L'inscription de la stele de Hagi, RA, 1958, № 1, 2.
Vanden Berghe L., Archeologie de l'Iran ancien, Leiden, 1959.
Weidner E. F., Politische Dokumente aus Kleinasien, 1, „Boghazkoi—Studien“, VIII, Leipzig, 1923.
Welles C. B., Royal correspondence in the Hellenistic Period, New Haven, 1934.
Wolski J., Arsaces I le fondateur du royaume parthe, „Eos“ XXIX, 2 (1938).
Wolski J., Arsaces II et la généalogie des premiers Arsacides, „Historia“, IX, April, 1962, Heft 2.
Wroth W., Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1961.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԻՄ — Բանբեր Մատենագրանի

ԲՀ — Բանբեր համալսարանի

ԼՀԳ — Լրագրեր հասարակական գիտությունների

ԽՏ — Խորհրդայն տարեգրություն

ՆՀԲ — Նոր հայկազյան բառարան

ՊԲՀ — Պատմա-բանասիրական հանդես

Տեղ. ԳԱՀՅ — Տեղեկագիր ՍՍՀՄ ԳԱ-ի հայկական ֆիլիալի

Տեղ. ՀԳԱՀԳ — Տեղեկագիր Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի (հասարակական գիտությունների)

АВИИУ — И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, №№ 2, 3, 4.

ВДИ — Вестник древней истории.

ВН — Вопросы истории.

ВМГ — Вестник музея Грузии.

- ВОН — Вестник общественных наук.
 ГАИМК — Государственная Академия истории материальной культуры.
 ДАНА — Доклады АН Арм. ССР.
 ЗКГО — Записки Кавказского географического общества.
 ЗКОИРГО — Записки Кавказского отделения Императорского русского географического общества.
 ИАГУ — Известия Азербайджанского государственного университета.
 ИАНАБСН — Известия АН Арм. ССР (биологические и сельскохозяйственные науки).
 ИАНАОН — Известия АН Арм. ССР (общественные науки).
 ИАФАН — Известия армянского филиала АН СССР.
 ИФЖ — Историко-филологический журнал.
 КСИА — Краткие сообщения института археологии АН СССР.
 КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
 МАК — Материалы археологии Кавказа.
 МИА — Материальная история Азербайджана.
 МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР.
 СА — Советская археология.
 СВ — Советское востоковедение.
 Труды ЮТАКЭ — Труды Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции.
 УКН — Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
 УПД — И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.—Л., 1963.
 ЭВ — Эпиграфика Востока.

- AO — Archiv Orientalni
 ARAB — D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia. I—II, Chicago, 1926—1927
 AS — Anatolian Studies
 CAH — The Cambridge Ancient History
 CICH — C. F. Lehmann-Haupt, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin und Leipzig, I, 1928, II, 1935
 JCS — Journal of Cuneiform Studies
 JNES — Journal of New Eastern Studies
 PAR — E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920
 PWKRE — Pauly—Wissowa—Kroll, Realencyklopädie der Altertumswissenschaft
 RA — Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale
 RCAE — L. Waterman, Royal Correspondence of the Assyrian Empire, Ann Arbor I—II, 1930, III, 1931, IV, 1936
 REANS — Revue des études arméniennes (Nouvelle série)
 RLA — Reallexikon der Assyriologie, I—II, Berlin und Leipzig, 1928—1938
 RN — Revue numismatique
 TTKB — Türk Tarih Kurumu Belleten
 ZDMG — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
 ZE — Zeitschrift für Ethnologie

8 4 2 4 6 0

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արալուկունու (Արլուկնու) — 322, 323
 Արզար Ե — 607, 793
 Արզար Չ — 766
 Առդար Է — 774
 Արզար Ք — 789, 790
 Արդիսարևս — 693, 881
 Արեղյան Մ. — 261, 486, 719, 892, 899
 Արիխ Գ. — 8
 Արրահամյան Ա. — 852
 Աղաթանգեղոս — 577, 651, 664, 761, 798, 825, 828, 839, 871, 873, 904, 905
 Ազավա — 917
 Ազրիպինև — 734
 Ազրիպլա — 735
 Ակուսու — 298
 Ադադ — 285, 407
 Ադադներարի Ա — 200, 280
 Ադադներարի Բ — 284
 Ադադներարի Գ — 303
 Ադդոն — 709
 Ադերկ — 716
 Ադոնց Ն. — 4, 191, 192, 233, 243, 245, 280, 288, 331, 457, 458, 462, 636, 645, 650, 832
 Ադրամելիք — 426, 427
 Ազա — 324
 Ալարզատիս — 484
 Ալեևաս — 691—693, 697, 871, 884, 905
 Աժդահակ — 432, 438, 441, 444, 447, 482, 677, 892, 898
 Աժի դահակա — 482
 Ախսիաս — 202
 Ալքիևոս — 790
 Ալեքսանդրա — 585
 Ալեքսանդր, Անտոնիոսի որդի — 622—624, 626
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի — 243, 245, 433, 492—497, 500—503, 506, 508—510, 523, 565, 567, 569, 590, 604, 675, 691, 692, 775, 793, 908
 Ալքաուդոնիոս — 607
 Ախշահրսարա — 537, 673,
 Ակուսիլորոս — 545, 546
 Ահրիման — 902
 Ահուրամազդա — 690, 902, 905
 Ամանոր — 904
 Ամիրանի — 257, 899
 Ամիր Քուրդ Արծրունի — 842
 Ամինաս — 188
 Ամոն — 493, 494
 Ամփիկրատես — 576, 913
 Այրաինի — 411
 Անահիտ — 191, 275, 438, 486, 577, 623, 663, 675, 677, 690, 693, 695, 761, 806, 813, 870, 874, 886, 902—906
 Անանիա Երակացի — 479, 486, 808, 900, 902
 Անանուն պատմիչ — 433, 435, 479, 483, 484, 747
 Անգեղ — 484
 Անիտաս — 176
 Անիաս — 192, 200
 Անտիգոնոս — 612
 Անտիգոնոս Միականի — 243, 495, 509, 510
 Անտիոքիս — 521
 Անտիոքոս Ա Կոմագենացի — 454, 505, 511, 514, 590, 664, 670, 671, 676, 677, 873, 874, 905, 906
 Անտիոքոս Ա Սելևկյան — 539, 542, 676
 Անտիոքոս Գ Մեծ — 513, 515, 516, 521, 523—525, 529, 530, 540, 546, 549, 552, 721
 Անտիոքոս Դ Նպիփանես — 521, 543, 544, 547—550, 566, 721, 735, 742
 Անտիոքոս Է Սիդեսես — 552, 564
 Անտիոքոս Ը Գրյուպոս — 563
 Անտիոքոս Ք Կիզիկեցի — 563
 Անտիոքոս Ժ Նվսերես — 563, 564
 Անտիոքոս ԺԱ — 563
 Անտիոքոս ԺԲ Փիլադելփոս — 564
 Անտիոքոս ԺԳ Ասիացի — 590, 591, 598, 599
 Անտիոքոս Կոմագենացի — 741
 Անտիոքոս Հիերաքս — 513
 Անտիոքոս, Սելևկոս Ա-ի հայր — 542

- Անտոնինոս Կարակալա — 792, 793
 Անտոնինոս Պիոս — 766, 777, 778, 780—782, 819—821
 Անտոնինոս — 605, 611, 612, 614, 616—627, 632, 672, 708, 776, 871
 Անուշ — 892
 Անուշավան — 484
 Աշխազար — 228, 767, 770
 Աշշուր — 280, 287, 289, 429
 Աշշուրբանապալ — 334, 335, 429
 Աշշուրնասիրապալ Բ — 284, 426
 Աշշուրներարի Զ — 312
 Աշշուրբիսուա — 321, 323, 324
 Աշշուրուբալլիտ Ա — 199
 Աշշուրուբալլիտ Բ — 434
 Ապոլոն — 665, 675—677, 871, 905, 906
 Ապպիանոս — 527, 548, 557, 564, 567, 573, 581, 582, 585—589, 592, 593, 598, 653, 659, 667, 672, 686, 687, 880
 Ապպիոս Կլավդիոս — 583—585, 589
 Ապպիոս Մարսիմոս — 776
 Առնոլանտաս — 201
 Ասարիադոն — 333—335, 343, 371, 426—428
 Ասինիոս Քվադրատոս — 783
 Ասկոնիոս — 602
 Ասորդան — 426
 Աստարան (Աստարոթ) — 484, 904
 Աստիադես — 435, 436, 442, 444, 446, 482. տե՛ս նաև Աժդահակ
 Աստղիկ — 577, 902—904
 Աստուրյան Հ. — 777, 779
 Ավիդիոս Կասսիոս — 783, 784
 Ավտոմա — 558
 Ավրելիոս Լարբաս — 788
 Ավրելիոս-Միհրդատ — 786
 Ավրելիոս Պակորոս — 786, 787
 Ավփիդոս — 838
 Ատիլիոս — 772
 Ատտիրոս Կոռնելիոս — 782
 Ատոմ — 709
 Ատտիս — 297
 Արադ-Նիլլիլ — 426
 Արա Գեղեցիկ — 352, 481, 484, 485, 805, 805, 886
 Արալեզ — 481, 485
 Արախա (Արխա) — 460
 Արամ — 234, 235, 480
 Արամադո — 448, 449, 486, 677, 694, 870, 894, 901, 902, 904, 906
 Արամու — 284, 285, 287, 288, 480
 Արարաս — 293
 Արբակ — 432
 Արրանդես — 774
 Արդամ — 538, 880, 894, 896. տե՛ս նաև Արդավան
 Արդավան — 894, 896, 897. տե՛ս նաև Արդամ
 Արդիշտի Ա — 303—305, 307, 309—312, 314, 328, 339, 342, 354—356, 358, 362, 372, 378, 382, 392, 403, 405, 411, 426
 Արդիշտի Բ — 330—332, 362
 Արդոատես — 505
 Արեղակ (Արեդ, Արև) — 411, 577, 665, 677, 773, 825, 861, 870, 902—904
 Արևս — 677, 906
 Արիարաթ Դ — 544
 Արիարաթ Ե — 549, 550, 560, 671
 Արիարաթ Է — 560
 Արիարաթ Նալիփանես — 559
 Արիարաթես — 505, 506
 Արիորարզան Կապադովկիացի — 560, 561, 595
 Արիորարզան, Հայոց թագավոր — 708, 709
 Արիորարզան ճար — 630, 631
 Արիոս Անտոնինոս — 788
 Արիստոբուլոս — 501, 735, 741, 742
 Արիստոնիկոս — 559, 581
 Արիստոտել — 494
 Արկաթիաս — 544, 546
 Արմաս — 297
 Արմեն Հ. — 566, 602, 626, 629
 Արմեն Թևսալացի — 243, 245
 Արշակ — 763, 816, 827, 880
 Արշակ Ա պարթև — 551, 552, 761, 826
 Արշակ Բ պարթև — 552, 672
 Արշակ (Սանատրուկ Ա) — 714, 717, 743
 Արշամ (Արսամես) — 512, 513, 519, 693, 880, 881
 Արոանդես — 243, 505
 Արտազնես — 906
 Արտակ — 599, 716
 Արտանես — 558, 559, 586
 Արտաշես Ա — 226, 462, 501, 506, 516, 519—521, 525—533, 535—540, 542, 543, 545—551, 556—558, 571, 574, 576, 580, 615, 653—655, 667, 668, 670—674, 677, 679, 681, 683, 720, 724, 725, 763, 797, 831, 850, 909, 911, 914. տե՛ս նաև Արտարսիաս
 Արտաշես Բ — 623, 624, 626, 629—631, 667, 668, 693, 696
 Արտաշես թագավոր — 649, 724, 827, 866, 871, 879, 880, 891, 893—897
 Արտաշիր Ա Պապական — 794
 Արտավադո — 257, 532, 886, 887, 897—899
 Արտավադո Ա — 551, 553
 Արտավադո Բ — 576, 601—603, 605—608, 610,

- 613, 615, 623, 625, 626, 629, 631, 633, 634, 654, 667, 668, 671, 672, 677, 678, 683, 686, 687, 693, 695, 696, 703, 704, 828, 832, 882, 884, 886, 913, 916, 919
- Արտավազդ Գ — 633
- Արտավազդ Դ մար — 693, 708, 709, 813, 814
- Արտավազդ մար — 617—619, 621—627, 629—631
- Արտավան (Արտարան) Բ — 824
- Արտավան Գ — 710—721, 723, 730, 731, 746, 824, 829
- Արտավան Դ — 710
- Արտավան Ե — 791—794
- Արտաքսերքսես Ա — 454
- Արտաքսերքսես Բ Մնեմոն — 446, 504, 506, 821
- Արտաքսերքսես Գ Օրոս — 504, 529
- Արտաքսիաս — 521, 530, 545, 548. տե՛ս նաև Արտաշես Ա
- Արտեմիս — 438, 577, 675, 677, 806, 871, 874, 905
- Արտոբան — 242, 452
- Արտոխաս — 460
- Արրիանոս — 500, 501, 506, 766, 780
- Արուրանի — 408, 410
- Արքեղաոս — 630
- Ափրանիոս — 600
- Ափրոդիտե — 577, 871, 877, 905
- Արիլես — 877
- Բագդատես — տե՛ս Բագարատ
- Բագարատ (Բագդատես) — 568, 586, 591, 673, 681, 747, 835, 880
- Բագարատ Փառաղյան — 747
- Բագբարտու — 393
- Բագդատտի — 324
- Բադոաս — 561
- Բակուր Ատրպատականի թագավոր — 730, 743, 746, 753, 759, 771, 824, 825
- Բակուր Բ պարթև — 767, 770, 828
- Բակուր Հալոց թագավոր — 781—783, 786, 787, 806, 884, 886
- Բակուր, պարթևական արքայազն — 608—610, 612, 614, 617, 730, 743, 746, 753, 759, 771, 786, 787, 917
- Բահայ — 690
- Բահրամ — 485
- Բազասար — 257
- Բատու — 340
- Բարզաժան — 914
- Բարդիս — 444, 445
- Բարդափառնա — 612, 613
- Բարզափրան Ուտունի — տե՛ս Բարդափառնա
- Բարթիկյան Հ. — 852
- Բարշամ (Բարշամին) — 480, 486, 871, 902—904
- Բարսեմիոս թագավոր — 789
- Բաքոս — 884, 886
- Բեկ — 227, 479, 480, 484
- Բեկբ վ. — 290, 361
- Բենտիդիոս Բասսոս — 614
- Բերձենիշվիլի ն. — 720
- Բերոսոս — 430
- Բիտտել — 165
- Բյուրասպի — 898
- Բորիսով Ա. Յա. — 535
- Բորյան Բ. — 636
- Բրայդլուդ Հ. — 140
- Բրուտոս Մարկոս — 611, 612
- Բունակ — 147
- Բունիաթյան ն. — 861
- Բուռ — 734, 745
- Գարինիոս — 596, 604
- Գալալոս — 545
- Գալենե — 877
- Գալոս Կեսար — 633, 634, 708, 709, 815
- Գարստանգ Ի. — 191
- Գառմատա — 444, 445, 447, 448
- Գեորգիե վ. Ի. — 194, 231
- Գերմանիկոս — 712, 713, 816, 817
- Գիլգամեշ — 188
- Գիսակ Դիմաքսյան — 722, 724—726, 894
- Գիսանե — 724, 725, 904
- Գլավիկոս — 877
- Գոդերձ — 562, 600, 723, 730
- Գոտարդ Բ — 817
- Գորդիոս — 295, 297
- Գրակոս Գալոս — 581
- Գրիգոր Լուսավորիչ — 193, 761, 871
- Գրուսե Ռենե — 555
- Գուաշմիդ Ա. — 766, 770, 771, 780
- Գուրաս — 568, 571, 594, 673
- Գադանա — 716, 727, 733
- Գադարշիշ — 448—450, 460
- Գալ Ա. Կ. — 408
- Դայան-Աշշուր — 287, 289
- Դալուկու — 325
- Դավիթ — 273
- Դավիթ Սասունցի — 427
- Դատա — 272
- Դատանա թագավոր — 289
- Դարեհ Ա Վշտասոյան — 242, 433, 445, 448—450, 452, 454, 461, 504—514, 529, 544, 689, 718
- Դարեհ Գ Կողոմանոս — 493, 494, 504, 506

- Գարեհ, պարթևական արքայազն — 718
 Գարեհ Վերջին — 505, 506, 893
 Գարվին Զ. — 64
 Գեյադորա Լ. — 191
 Գելլիոս — 622
 Գեկեբալ — 770
 Գեմետր — 724, 725, 904
 Դևմետրա — 806, 884
 Դեմետրիոս Ա — 550
 Դեմետրիոս Բ Նիկատոր — 552, 563
 Դեմետրիոս Գ — 563
 Դեմյոսին Ա. Պ. — 251
 Դեմոնարս — 681, 722, 723, 725, 726. տե՛ս նաև
 Գիսակ Գիմարսյան
 Դելտովկես — 325
 Դելտասար — 672
 Դերկետո — 484
 Դինարս — 724, 725. տե՛ս նաև Գիսակ Գիմարսյան
 Դիոդոր Սիկիլիացի — 193, 481, 500, 504, 505, 509, 512, 522, 525, 527, 540, 548, 549, 903
 Դիոն Կասսիոս — 568, 593, 601, 618, 622, 623, 704, 715, 734, 759, 760, 771, 772, 777, 779, 780, 784, 785, 791, 880
 Դիոնիս — 624, 677, 690, 806, 884, 886
 Դիոնիսիոս Հալիկարնասցի — 242
 Դիոս — տե՛ս Զևս
 Դյակոնով Ի. Մ. — 191, 235, 327, 335, 336, 435, 443
 Դյուրոս դը Մոնպերե — 861
 Դոմետ — 735
 Դոմիտրիանոս — 735, 765, 818
- Եզեկիել — 382
 Եզնիկ Կողրացի — 272, 486, 899, 900
 Եզիշե — 660, 713
 Եվգոբոս Կնիդացի — 242
 Եվտրոպիոս — 597, 773
 Եվմենես Բ — 544
 Եվսերիոս Կեսարացի — 430
 Եվրիպիդես — 515, 608, 913, 917
 Երեմյան Ս. Տ. — 458, 531, 532, 547, 636, 637
 Երվազ — 514, 516, 520, 649
 Երվանդ (Արտանդես) — 505
 Երվանդ Սակավակյաց — 436, 439, 441, 447, 894
 Երվանդ սատրապ — 460, 504, 691. տե՛ս նաև Օրոնտաս
 Երվանդ սատրապ, այնուհետև թագավոր — 494, 506, 509, 511, 903. տե՛ս նաև Օրոնտես սատրապ
 Երվանդ Վերջին — 48, 501, 506, 513—516, 518, 519, 528, 529, 538, 648, 682, 719, 724, 866, 891, 893, 894, 896. տե՛ս նաև Օրոնտես թագավոր
 Զարբիհնոս թագավոր — 571, 584, 589, 590
 Զարդանոս թագավոր — 531
 Զարեհ (Զարիագրիս), Մոփքի թագավոր — 462, 513, 514, 516, 521, 523, 525, 530, 543—546, 550, 558, 559, 673, 680
 Զարեհ, հայր Արտաշես Ա-ի — 529, 538, 539, 542
 Զարեհ, որդի Արտաշեսի — 532, 551
 Զարեհ, որդի Տիգրան Մեծի — 595
 Զենոբ Գլակ — 724
 Զենոբիա — 727, 731, 732
 Զենոն-Արտաշես — 712—714, 721—723, 725, 816, 817, 897
 Զիսակ — 512
 Զևս — 234, 480, 675—677, 691, 692, 871, 904—906
 Զևս-Արամազդ — 677
- Էլիոս Սելիբրիանոս — 782
 Էլիոս Սպարտիանոս — 778
 Էլիոս Վալենտ — 788
 Էմբաս — 460
 Էնգելս Ֆ. — 64, 93, 96, 238
 Էվմենես Կարդիացի — 506, 509, 510
 Էրատո — 632—634, 667, 668, 697, 698, 708, 710, 882, 884
 Էրատոսթենես — 17, 30, 512
 Էրիմենա — 335
 Էրոս — 877
- Թալսթալյան Ա. Լ. — 47
 Թանաքսարես — 447
 Թալիրիա — 339
 Թելսիբ-Թելլա — 185
 Թելշեբա (Թելշոբ, Թելշոբ) — 187, 206, 270, 282, 294, 384, 393, 398, 407—410, 419
 Թեոկրիտես — 793
 Թետիս — 877
 Թիդալսթալյան Ա — 240—242, 283, 285, 292, 293, 372
 Թիդալսթալյան Գ — 315, 317—320
 Թիշարի — 148, 188
 Թովմա Արծրունի — 437, 442, 804
 Թորամանյան Թ. — 861
 Թորոսյան Թ. Մ. — 112, 116
 Թյուրո-դանժեն Ֆ. — 327
 Թուլսթալիա Գ — 197
 Թուլսթալիա Դ — 232
 Թուկիդիդես — 784, 785

Թուկուլթի-Նինուրտա Ա — 223, 282, 283
Թումանյան Մ. Գ. — 133, 364, 366

Իեսեն Ա. Ա. — 140

Իզատես — 719

Ինդրա — 485, 486

Իշպակա — 432

Իշպիլինի — 340

Իշպուենի — 328

Իշպուինի — 290—292, 328, 340, 348, 350, 360,
392, 393, 400, 404, 416

Իշտար — 409, 484, 902

Իոտապե — 624, 626, 629

Իսիդոր Խարաբսացի — 809

Իուարշա — 411

Լարիենոս — 614

Լալայան Ե. — 386

Լամբ Վ. — 140

Լանդուա Վ. — 884

Լաննիս — 197

Լապանաս — 176

Լելիանոս — 734

Լեհման-Հաուպտ Խ. — 290, 327, 361, 388, 402,
406, 573

Լեո — 775

Լեոնտի Մուսիլի (Ռուխսեցի) — 715

Լեպիդոս Մարկոս — 611

Լիրանիոս — 566

Լինչ Խ. Ֆ. — 35

Լիվիոս Տիտոս — 593

Լոնդոն — 770

Լուկիանոս Սամոսացի — 485, 556

Լուկուլոս — 570, 571, 581—596, 598—600,
604, 673, 689, 737, 753, 756

Լուշան — 147

Լուսին — 577, 675, 677, 870, 903

Լուսիոս Կուիետոս — 774, 776

Լուտիպրի — 288, 416

Լուցիֆեր — 899

Խաբիսուրիս Գ — 197, 280

Խաբուխի — 241

Խալաթյան Գ. — 240

Խալդի — 282, 294, 336, 354, 355, 360, 370,
377, 379, 392, 393, 400, 402, 407, 408, 410,
419

Խալդիտա — 460

Խարա — 411

Խիլարուդա — 311

Խոսրով Ա — 767, 770, 775, 777, 782, 791—794

Խուրա (Խերա, Խերաս) — 187, 409, 419

Խուկաննաս — 198, 199

Սինույարդի — 409

Կաղնակով Ս. Ն. — 406

Կալիդուլա — 721, 722, 725

Կալի-Թեշուր — 241, 334

Կալիմոնաս — 202

Կալլիմաքոս — 571, 594, 673

Կակկադանու — 323, 351

Կամբյուսես — 444, 445, 447

Կանիդիոս — 617

Կասպերիոս — 728, 729, 748

Կասսիոս — 589, 607—612

Կատիլիոս Սեվերոս — 773, 778

Կարաննիս Թադավոր — 197

Կարլոս Մեծ — 176

Կելիոս Կալվին — 788

Կելիոս Պոլիոն — 728

Կեսար, Գալոս Հուլիոս — 176, 603, 604, 607,
610—612, 616

Կեստիոս Գալոս — 756

Կեր-Պորտեր — 861

Կիաբսար — 430—433

Կիրելի — 297

Կիլի-Թեշուր — 241

Կիկերոն — 594, 610

Կիպերա — 547

Կիրսիլոս Փարսալացի — 243, 245

Կլավդիոս — 679, 722, 725, 726, 734, 817, 837,
838, 840

Կլեոպատրա, Եգիպտոսի Թադուհի — 612, 622—
626, 698

Կլեոպատրա Թեա — 563

Կլեոպատրա, Հալոց Թադուհի — 560, 595, 671

Կլեոպատրա-Սելենի Թադուհի — 590

Կլոդիոս — 602

Կլուրոս Կրոսեր — 446

Կլուրոս Մեծ — 436, 437, 442, 444—447, 482,
528, 578, 892

Կոմագենի — 906

Կոմոզոս — 788, 819, 821, 822

Կոռնելիոս — 191

Կոստանդիանոս Մեծ — 771

Կոտիս — 721—723, 725, 726, 731, 735

Կորբուլոն — 735—743, 745, 747—752, 754—
761, 769, 771, 774

Կոստիաս Կնիդացի — 429, 432, 481

Կրասոս Մարկոս — 603—609, 611, 616, 617,
627—630, 632, 672, 686, 751, 776, 916, 917

Կրասոս Պուրլիոս — 608, 609

Կրեշմեր Պ. — 190, 191

Կրետիկոս Սիլանոս — 712

Կրիսպինա — 822

Կրկյաշարյան Ս. — 852

- Կուրարա — 297
 Կուդրյավցև 0. Վ. — 736, 742, 773
 Կուշտաշյի — 315
 Կուրուշ — 568
 Կուրախու Ռուխու — 500, 506
 Հադրիանոս — 766, 769, 776—778, 780, 818, 826
 Հակոբ Կարնեցի — 194
 Համադասոյ — 716, 727, 774
 Համալասպուհի — 716, 727, 768
 Համդալլահ Ղազվինի — 17
 Համմուրարի — 181
 Հայկ — 214, 227, 235, 257, 479, 480, 488, 484
 Հայր Մարդուկտ — 833, 836
 Հաննիրալ — 521, 524, 540, 602, 672
 Հելիոս — 677, 823, 825, 905, 906
 Հեկատոս Միլետացի — 435, 837
 Հեղինե — 719
 Հեսիոդոս — 912, 913
 Հեսիբիոս — 233
 Հերակլիս — 571, 577, 616, 677, 690, 692, 871, 904—906
 Հերոդիանոս — 789
 Հերոդոտ — 193, 230, 236, 242, 243, 325, 336, 424, 432, 433, 442, 445, 446, 450, 452, 454—457, 459, 463
 Հերմես — 677, 908
 Հերովդես Ա Մեծ — 710, 735, 741, 814
 Հերցֆելդ — 402
 Հեիեստոս — 871, 904
 Հիդարնես — 454, 504, 514, 529
 Հիերոնիմոս — 527, 548
 Հիմենայոս — 877
 Հյուրկանոս — 612, 613
 Հոմերոս — 233, 236
 Հովհան Մամիկոնյան — 724
 Հովհաննես Անտիոքացի — 521
 Հովսեպոս Փլավիոս — 578, 537, 612, 613, 712, 714, 715, 717—719, 829
 Հորացիոս — 631
 Հոդոամիդդ — 716, 719, 724, 726—729, 731—734
 Հոդոդոնես — 454, 504, 506, 529
 Հոմոլոս — 528
 Հրահատ Ա — 552
 Հրահատ Գ — 591, 595, 596, 598, 600
 Հրահատ Դ — 617—619, 621, 626, 628, 630, 632, 633, 710, 716, 718
 Հրահատ Ե — 710
 Հրահատ, պարթևական արքայազն — 716
 Հրահատակ — 633
 Հրուպեն — 898
 Հուպ Ս. — 140
 Հուլիոս Կապիտոլինոս — 782, 784
 Հուստինիանոս Ա. — 810
 Հուստինոս — 553, 561, 564, 572, 598, 670, 688
 Ղազար Փարպեցի — 368, 650, 651, 907, 910
 Ղափանցյան Գ. — 179, 190—192, 245, 432, 443
 Մագադասես — 586. տե՛ս նաև Բագարատ
 Մադիոս — 432, 433
 Մաթան — 551, 896
 Մալիասյանց Սա. — 48, 578
 Մակրինոս — 793, 794
 Ման (Մեն) — 297
 Մանանդյան Հ. — 4, 191, 234, 245, 435, 436, 446, 457, 458, 462, 505, 513, 525, 547, 555, 556, 561, 584, 588, 613, 636, 637, 645, 646, 650, 688, 710, 721, 723, 724, 737, 738, 742, 763, 767, 770, 771, 776—779, 789, 791, 807, 809, 831, 832
 Մանավազ (Մոնոբազ) — 742, 744, 747, 753, 759
 Մանիլիոս — 596
 Մանիշաուսու — 141
 Մանիսար — 774
 Մանկայոս (Մամկայոս) — 586, 589, 673, 681
 Մառ Ն. Յա. — 240, 361
 Մարաբա Մծուրնացի — 429, 767. տե՛ս նաև Մարաբա Կատինա
 Մար Աբաս Կատինա — 429, 914. տե՛ս նաև Մարաբա Մծուրնացի
 Մարդուկ — 411
 Մարիաս — 198, 200
 Մարիոս Կելսոս — 756
 Մարկո Կրալկիշ — 899
 Մարկոս Ալբրեխտ ֆիլիսոփա — 782—785, 787, 788, 819, 821, 822
 Մարկվարտ Հ. — 234, 238, 434, 547, 790, 791
 Մարտիս Վերոս — 779, 783, 784, 786
 Մերարսապես — 774
 Մեգաբաթես — 611
 Մեդիոս Լարիսացի — 243, 245
 Մեծյուլմյան Ս. Կ. — 164, 213, 251
 Մելիքիշվիլի Գ. Ա. — 240, 327, 409, 415
 Մեհրուժան (Միթրոբուզան) զորավար — 559, 585, 586, 673
 Մեհրուժան (Միթրոբուզան) Մոսկովի արքայազն — 548—550
 Մեմնոն — 587, 589
 Մեննեսա — 684

- Մենոն — 501
 Մենուա — 113, 291, 292, 300, 301, 303, 309,
 339, 340, 348, 350, 351, 353, 354, 359, 369,
 362, 366, 367, 382, 404, 424
 Մեղանինով Ի. Ի. — 166
 Մեսրոպ Մաշտոց — 833
 Մետատտի — 324, 326
 Մետրոդորոս Սկեփսիացի — 576, 673, 675, 833,
 913
 Մերնեպտահ — 206
 Միթրաս — 561
 Միթրաս — 682
 Միթրատուտես — 494, 504, 506
 Միթրենես — 502, 691
 Միլեր Ա. Ա. — 167
 Միհր — 257, 269, 486, 616, 677, 678, 761, 805,
 806, 861, 899, 902, 904—906
 Միհրան — 692
 Միհրդատ — 786
 Միհրդատ Ա պարթևների թագավոր — 552, 571
 Միհրդատ Բ պարթևների թագավոր — 544, 552,
 553, 556, 558, 561, 562, 600, 706
 Միհրդատ Գ Պոնտոսի թագավոր — 544, 779
 Միհրդատ Ե, Պոնտոսի թագավոր — 559
 Միհրդատ Զ Եվպատոր — 54, 544—556, 559—
 561, 564, 567, 581—584, 586, 589—592,
 594—597, 599, 600, 602, 611, 627, 671, 673,
 675, 677, 686, 775, 833
 Միհրդատ, Ատրպատականի թագավոր — 562,
 591, 595
 Միհրդատ, հայոց թագավոր — 722, 724—729,
 731, 768, 774, 836
 Միհրդատ, վրաց թագավոր — 716—719
 Միհրդատ, Փոքր Հայքի կառավարիչ — 522, 524,
 525, 545
 Միհրվահիդ — 494, 506
 Մինոս — 171
 Միշենկո Ֆ. Գ. — 230
 Միդաս (Միտա) — 297
 Միտաս — 202
 Մխիթար Գոշ — 842
 Մհեր — 269, 427
 Մնեսիմաքոս — 642, 648
 Մշակ — 234
 Մովսես Թ. — 554, 561, 770, 776, 779, 824
 Մոնես — 618, 746, 747, 749
 Մովսես Խորենացի — 29, 48, 227, 234, 235,
 351—353, 355, 360, 364, 367, 368, 390,
 403, 405, 427, 429, 431—433, 435—437, 442,
 446, 447, 479—486, 501, 505, 506, 508,
 514—516, 519, 520, 527, 528, 531, 532,
 535—539, 541, 547, 551, 577—579, 612, 613,
 648, 649, 653, 654, 658—660, 664, 665, 672,
 674, 675, 677, 688, 714, 715, 719, 720, 724,
 735, 746, 747, 760, 762, 765, 766, 773, 779,
 781, 782, 785, 788, 791, 797, 825, 827, 828,
 830, 832, 833, 835, 839, 850—852, 866, 870,
 871, 879, 880, 891—899, 903, 905, 914
 Մովսես Կաղանկատվացի — 730
 Մորդան Ժ. — 92, 216, 386
 Մորիեր — 861
 Մուսա — 633
 Մուտալու — 330
 Մուտտիս — 201
 Մուրինի — 314
 Մուրսիլիս Ա — 176
 Մուրսիլիս Բ — 191, 197, 200, 201
 Յամրիլիբոս — 780, 781, 813, 914
 Յատոն Տրալլացի — 608, 917
 Յատվն — 243
 Յուլիա Դոմնա — 822
 Յուպիտեր — 818
 Յուստի — 449
 նարոպալասար — 430, 431, 433, 434
 նարուդոդոնոսոր — 431, 433
 նարուշարուսուր — 426
 նանե — 191, 904, 905
 նարադե — 323
 նարամսին — 142
 նեկիան — տե՛ս նիկիոր
 նեոպտոլեմոս — 506
 նեպտոն — 818
 նեսրաբ — 426
 ներզալ — 484
 ներոն — 734, 735, 739, 745, 747—750, 753,
 755—760, 764, 768, 772, 781, 807, 817, 818
 ներսես Գ Շինոզ — 825
 նիկեիոր — 537, 547, 673, 674, 681
 նիկողայոս Դամասկացի — 588
 նիկոմեդես — 512, 560, 561
 նինոս — 432
 նոյ — 13
 նուարդ — 484
 նումենիոս — 516
 Շա-Աշշուր-դուրբու — 331
 Շադի-Թեշուր — 241
 Շամաշ — 407, 409
 Շամբատ — 747, 835
 Շամիրամ — 352, 353, 367, 390, 403, 405, 429,
 432, 437, 481, 484, 485
 Շամշի-Ադադ Ա — 181

- Շամշի-Աղադ Ե—290, 291
 Շամշիխլու — 307
 Շամուրամալ — 353, 481
 Շահար — 861
 Շապուհ Բ — 613, 767, 825, 826
 Շարա — 364
 Շարդեն — 861
 Շարեցիք — 426
 Շատշկա — 188
 Շելարդի — 409
 Շեֆեկեր Ֆ. Ա. — 169
 Շիդար — 767, 828. տե՛ս նաև Աշխարհար
 Շիրվա-Բեշուր — 188
 Շիմիդե — 188, 409, 419
 Շիրվինի — 270, 407, 409, 419
 Շիրտա Է. — 165
 Շնաադէ — 861
 Որսդես Գ — 710, 712, 713, 717, 718
 Չալղ Գ. — 125, 171
- Պայապիս Քաադեա — 234, 480
 Պան — 884
 Պարատառնա — 182
 Պարթամասիր — 767, 769—772
 Պարթամասպառ — 775—778
 Պարատառա — 432, 433
 Պարույր — 429, 432, 433, 436, 438
 Պելեզնոս — 729
 Պելեոս — 877
 Պենթևա — 917
 Պեսկեննիոս նիդեր — 789
 Պետոս — 749—755, 757
 Պերգիկկաս — 506, 509
 Պերոզ — 782
 Պերսես — 912
 Պիլոն — 877
 Պիտտրովսկի Բ. Բ. — 240, 350, 366, 429, 434, 442
 Պլատոն — 481
 Պլինիոս — 280, 439, 502, 546, 566, 678, 679, 719, 758, 763, 811, 836—842, 870, 913
 Պլուտարքոս — 500, 506, 527, 540, 541, 568, 570, 581, 583, 584, 587—590, 593, 603, 605, 607, 608, 615—621, 653, 658, 659, 672, 684, 686, 687, 913, 915—917
 Պլոլոպոդրիս — 713
 Պոլոս — 877
 Պոլեմոն Ա. — 618, 622, 628, 713, 721
 Պոլեմոն Բ — 741, 768
 Պոլիբիոս — 500, 513, 518, 521, 527, 545, 546, 549, 671
 Պոլիենոս — 504
 Պոլիոն — 734
 Պոլիպերքոն — 509
 Պոլիփեմ — 480
 Պոմաքսաթրոս — 917
 Պոմպիոս — 564, 570, 581, 595—604, 610, 611, 683, 703, 707, 737, 753, 756, 762, 825
 Պորփյուր — 527, 547, 548
 Պոպոմեոս Բ — 539
 Պոպոմեոս Ը Լալյուրոս — 563
 Պոպոմեոս, Կլավդիոս — 30, 32, 236, 332, 495, 501, 525, 544, 574, 624, 679, 720, 721, 725, 747, 763, 831, 836—840
 Պտղեմայոս — 522, 564
 Պրիսկոս — 729, 779, 783, 785
 Պրոմեթևա — 899
 Պրոտոֆիլես — 432, 433
 Պուգուր-Շուշինակ — 142
 Պեկեսաս — 510, 908
- Ջահուկյան Գ. — 194
 Ջավախիշվիլի Ի. Ա. — 804, 805
- Ռամես Բ — 280
 Ռամես Գ — 206
 Ռեյնար Ը. — 522, 553
 Ռիտտեր Կ. — 9
 Ռոմա — 818
 Ռոմանով — 861
 Ռուսա Ա. — 221, 291, 314, 319—321, 323—328, 330, 339, 350, 360—363, 366, 367, 370, 381
 Ռուսա Բ — 332—335, 339, 355, 363, 424, 428, 429
 Ռուսա Գ — 335, 336, 355, 358
 Ռուսա Դ — 335, 336, 416
 Ռուսա, Ռուսայի որդի — 418
 Ռուսիլիոս Գալլիացի — 773
- Սարարիս — 436, 460
 Սարաձիոս — 297
 Սաթևնիկ — 763, 894—896
 Սալմանասար Ա. — 186, 206, 223, 279, 280, 282, 283
 Սալմանասար Գ — 284, 285, 287—290, 307, 369, 378
 Սալմանասար Ե — 320, 321
 Սամոս — 512, 518
 Սամուելյան Խ. — 247, 637
 Սամուխա — 197
 Սանասար — 257, 267, 427
 Սանատրուկ — 505, 600, 714, 720, 743, 766, 767, 775—778, 826, 871, 893

- Սասան — 794
Սատիր — 884
Սարաւար — 426
Սարակ — 430
Սարգիս — 437
Սարգսյան Գ. Խ. — 852
Սարգանաւալ — 435, 438
Սարգարյան Ս. Հ. — 251
Սարգի — 409
Սարգուրի — 327, 393, 403, 409
Սարգուրի Ա — 288—290, 328, 416
Սարգուրի Բ — 309—312, 314, 315, 317—320, 335, 339, 342, 355, 358, 373, 378, 382, 392, 405
Սարգուրի Գ — 335, 429
Սարգոն Բ — 13, 34, 321—328, 330—332, 339, 346, 350, 353, 360, 361, 367—370, 381, 382, 392, 393, 400, 410, 424, 473
Սարգոն Ակկաղացի — 141, 142
Սաուսաղատար — 182
Սարսա — 612
Սերոս — 435, 479, 481, 483, 484, 746, 747, 767
Սեդուրի — 287—289. տե՛ս նաև Սարգուրի Ա
Սեթինու — 350
Սելենե թագուհի — 563—565, 584, 585, 590, 806
Սելենե — 905
Սելեկոս — 563
Սելեկոս Ա — 495, 511, 525, 542, 566, 660, 675, 676
Սելեկոս Բ — 513, 552
Սելեկոս Դ — 545, 546
Սելեկոս Զ — 563
Սեմիրամիս — տե՛ս Շամիրամ
Սենեկա — 734, 745, 748
Սենեբերիմ — 426, 427, 429. տե՛ս նաև Սինա-իսրիբ
Սենի թագավոր — 292
Սեպտիմիոս Սելեբոս — 787, 789, 790, 792, 834
Սեսոսորիս Ա — 167
Սերաորիոս — 567, 582
Սերատոս Ուոփոս — 632
Սիլանոս — 712
Սիլակ — 604, 608, 917
Սիլվանոս — 829
Սին — 409
Սինախերիբ — 331, 426, 429. տե՛ս նաև Սենե-բերիմ
Սինատրուկ — 600
Սինշարիշկուն (Սարակ) — 430, 431
Սկայորդի — 427, 430, 432, 433
Սմրատ — 516, 520, 531, 532, 537, 538, 547, 649, 880, 893—895
Սոհեմոս Սոփրի թագավոր — 735, 740, 750, 763
Սոհեմոս Մեծ Հայքի թագավոր — 780—782, 784—790, 820, 821, 914
Սպարտակ — 603
Ստատիանոս — 620, 622, 624
Ստատիոս Պրիսկոս — 783, 784
Ստատիոս Պուրլիոս Պապինիոս — 773
Ստեփան Բյուզանդացի — 544, 783
Ստրարոն — 17, 22, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 41, 231, 233, 243, 245, 280, 368, 432, 452, 454, 456, 501, 504, 506, 511, 514, 521, 523, 525, 527—532, 537, 541—544, 546, 547, 567, 568, 589, 620, 653, 654, 658, 663, 665, 667, 672, 679, 683, 687, 707, 720, 717, 799, 805, 807, 838, 840, 902
Սուիդաս — 766, 779, 784
Սուլյա — 561, 581, 582, 591, 596
Սուպուլիուլիումաս Ա — 186, 197—200
Սուրեն — 607—609, 916
Վահագն — 257, 442, 482, 485, 486, 571, 677, 695, 697, 871, 892, 903—906
Վահումիսա — 448, 449, 450
Վաղարշ Ա Մեծ Հայքի թագավոր — 753—757, 759, 765, 776—780, 782, 786, 787, 894
Վաղարշ Բ Մեծ Հայքի թագավոր — 834
Վաղարշ Ա պարթևների թագավոր — 723, 724, 730, 731, 735—737, 743—752, 786, 788, 789, 791, 817, 825, 830
Վաղարշ Բ պարթևների թագավոր — 778, 780—782, 788—792
Վաղարշ Գ պարթևների թագավոր — 782, 783, 786
Վաղարշ Դ պարթևների թագավոր — 789, 790, 792
Վաղարշ Ե պարթևների թագավոր — 792
Վաղարշակ — 660, 674, 675, 724, 725, 746, 766, 791, 827, 832, 835, 851, 866, 870, 871, 880
Վաղեղիսոս — տե՛ս Վաղարշ Գ
Վանատուր — 904, 905
Վասակ — 610, 753
Վարբակ — 432, 433
Վարդան Ա — 723, 735, 817
Վարդգես — 894
Վարհրան — 485
Վերդիլիոս — 631, 633
Վերեթրագնա — 485, 903. տե՛ս նաև Վահագն
Վեսպասիանոս — 762, 768, 818, 819
Վերոս Լուկիոս — 763—787, 821, 822

- Վիդարնա — 529
 Վիկտորիա — 318
 Վինիկիանոս Աննիոս — 757
 Վիտելլիոս Լուկիոս — 716, 715
 Վշտասոյ — 445
 Վոլոզիս — 731, 735, 736, 743, 749, 752—754, 757, 792. տե՛ս նաև Վազարշ Ա պարթևների թագաւոր
 Վոնոն պարթևների, այնուհետև Մեծ Հայքի թագաւոր — 710—713, 717, 816, 829
 Վոնոն Բ, պարթևների թագաւոր — 723, 730
 Վոսմշապուհ — 907
 Վրթրա — 486
 Վրույր — 551
 Վուլի Լ. — 140
- Տախիտոս — 633, 681, 708, 713, 715—717, 720, 722—724, 726, 727, 729, 731—733, 735—741, 743, 745, 746, 748—750, 752—759
 Տապաննաս — 176
 Տարբու — 484
 Տելեպինոս — 176
 Տելֆեր — 861
 Տիրերիոս — 633, 712, 714—718, 721, 722, 725, 816, 817
 Տիրերիոս Ալեքսանդր — 757
 Տիրերիս Կլավդիոս Ներոն — 630
 Տիդրան Ա — 551, 556, 667, 693, 694
 Տիդրան Բ Մեծ — 55, 437, 482, 527, 530, 539, 541, 550, 551, 553—562, 564—574, 576—579, 581—602, 604, 605, 613—616, 625, 629, 631, 639, 653, 658, 659, 667, 668, 670—673, 677, 681—684, 686, 687, 689, 693—696, 703, 706, 716, 737, 762, 779, 809, 814, 825, 826, 828, 833, 835, 850, 859, 868, 874, 879—882, 884, 891—894, 902, 909, 913, 916, 917
 Տիդրան Գ — 623, 626, 630—633, 651, 667, 693, 696, 697, 882
 Տիդրան Դ — 632—634, 667, 693, 697, 698, 708, 882
 Տիդրան Ե — 693, 710, 814
 Տիդրան Զ — 740—749
 Տիդրան (Տիրան), Արտաշեսի որդի — 532
 Տիդրան Երվանդյան — 435—437, 439, 441, 442, 446, 447, 460, 482, 483, 891—893, 903
 Տիդրան Կրտսեր — 595—598, 600, 602
 Տիդրանուհի — 482, 579, 892
 Տիմարթոս — 549—552, 671
 Տիպիա — 200
 Տիտան — 480
 Տիտոս — 782, 813, 819
- Տիր — 486, 577, 665, 675, 677, 761, 805, 806, 902, 904
 Տիրան — 551
 Տիրիբադ — 453, 454, 504, 690
 Տիրիզատ — 732, 736, 744, 746, 757—759, 784. տե՛ս նաև Տրդատ Ա
 Տյուսիոն Հրեշ — 233, 234
 Տոմաշեկ — 547
 Տորբ Անդել — 480, 481, 484
 Տրալանոս — 541, 716, 767, 769—780, 818—820, 839, 912
 Տրդատ — 629, 630, 716
 Տրդատ Ա — 532, 674, 678, 724, 725, 730—740, 743—749, 753, 755, 757—766, 771, 791, 796, 797, 818, 823—828, 830—832, 835, 836, 839—842, 852, 871, 873, 880, 894, 911
 Տրդատ Բ — 791, 793, 794
 Տրդատ Գ Արշակունի — 718, 719, 760, 761, 825, 852
 Տրդատ սատրապ — 784, 785
 Տրեվեր Կ. Վ. — 761, 773, 783, 786, 861
 Տրեարիոս — 594
 Տրիփոնիա — 721
 Տրոպոս Պոմպեոս — 504
 Տուշպուհ — 409
 Տուննատոն — 322
- Ուարուբանի (Վարուբանի) — տե՛ս Արուբանի
 Ուլլուստոնու — 324—326
 Ումիդիոս Քվադրատոս — 728, 729, 735, 736
 Ուշպինա — տե՛ս Իշպուինի
 Ուպախսիր-Բեկ — 330, 331
 Ուրդանա — 321—323, 328, 381
 Ուրծինե — 323, 351
 Ուտուպուրշի — 301
 Ուրսա — տե՛ս Ռուսա Ա
- Փառնակ, Միհրդատ Եվպատորի որդի — 597, 602, 611
 Փառնակ Ա, Պոնտոսի թագաւոր — 544, 545, 559
 Փառնասպատես — 614
 Փառնավադ — 433
 Փալստոս Բուզանդ — 21, 23, 367, 577, 579, 613, 646, 650, 653, 658—660, 743, 767, 825, 826, 828, 830, 839, 905
 Փարսման Ա — 716, 717, 719, 720, 724—729, 731, 732, 735, 737, 741, 742, 768
 Փարսման Բ — 732, 733, 779, 780
 Փեստոս — 773
 Փերիխանյան Ա. — 664
 Փիլիպպոս Ա Սելևկյան — 563, 564

- Փիլիպպոս Բ Սելևկյան — 598, 599
 Փիլիպպոս Բ, Մակեդոնիայի թագավոր — 492
 Փիլիպպոս Ե, Մակեդոնիայի թագավոր — 524
 Փլեդոն — 587—589
 Փոտ — 780, 781
 Փոբր Մհեր — 899
 Փրիսպատիոս — 552
 Փրոնտոն — 785
- Քարասպես — 692
 Քարոնդաս — 568
 Քչոնիդ Յ. Վ. — 449
 Քսենոփոն — 27, 28, 364, 367, 435, 436, 439, 446, 447, 453—457, 459, 460, 462, 463, 465, 469, 474, 482, 504, 507, 619, 646, 798, 859
 Քսերքսես Աքեմենյան — 451, 452, 471
 Քսերքսես, Սոփրի թագավոր — 693, 881
 Քվինտոս Լարինոս — 612
 Օգոստոս — 611, 628—634, 672, 698, 699, 703, 704, 708—710, 722, 725, 745, 750, 762, 773, 813, 815, 817, 818, 827. տե՛ս նաև Օկտավիանոս
 Օկտավիանոս — 611, 621, 622, 624—628, 813, 815, 817. տե՛ս նաև Օգոստոս
- Օդյուժպ (Օլիմպիոս) — 527, 531, 535, 538, 649, 894, 914
 Օսակես — 610
 Օսիրիս — 624
 Օստեն — 165
 Օվիդիոս — 631
 Օվկիանոս — 876
 Օրբելի Լ. Ա. — 267, 396, 535
 Օրորազոս — 591
 Օրոդես Բ — 600, 604, 607—610, 614, 617, 706, 916, 917
 Օրոյդես — 599
 Օրոնտաս — 453, 454, 504, 506, 690, 691. տե՛ս նաև Երվանդ սատրապ
 Օրոնտես թագավոր — 514, 521. տե՛ս նաև Երվանդ Վերջին
 Օրոնտես սատրապ — 494, 502, 504, 505, 510. տե՛ս նաև Երվանդ սատրապ, ալնուհետև թագավոր
 Ֆարիոս — 594
 Ֆաուստինա — 822
 Ֆորտունա — 818
 Ֆորբեր է. — 179, 190, 199

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ե Վ Յ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Աբաղալի գաշտ — 19
 Աբասինի — 362
 Աբեղյանք — 304, 314, 372, 420
 Աբեշլայցիներ — 149, 239, 243
 Աբիլիանի — 304, 314, 317, 372, 374, 420
 Աբիլիանցիներ — 294
 Աբիաիկնա — 324
 Աբխազա-ազրդական ցեղեր — 149, 237
 Աբխազա-չերքեզական ցեղեր — 239
 Աբխազիա — 75, 149
 Աբխազներ — 149
 Աբոս-լես — 22
 Աբովյանի շրջան — 852
 Աբուլ — 17
 Աբունի — 304, 317, 372, 420
 Ագարակ — 17
 Ագարակի լեռներ — 24
 Ագլուն — 83
 Ագոստոս — 319
 Ագրայի լեռնանցք — 75
 Ադա Տրվանդան — 32
 Ադանա — 567
 Ադգուրու լեռներ — 285
 Ադրդ-չերքեզներ — 149
 Ադիարենե — 27, 245, 534, 562, 568, 719, 720, 742—745, 747—749, 759, 774, 775, 790, 793, 795, 832, 835—837, 839
 Ադիարենցիներ — 570, 653, 746
 Ադիաման — 74, 88, 263
 Ադիլջեհադ — 396, 398, 408. տե՛ս նաև Արծկե
 Ադրարանա — 562
 Ադրբեջան — 9, 123, 314, 318, 370, 374
 Ազա — 223, 309, 333, 335, 353, 354, 356, 363, 364, 369, 838
 Ազատ դետ — 29, 45, 46, 876
 Ազատ Մասիս — 13, 67
 Ազդի — 191, 193—195, 197—201, տե՛ս նաև Հալաստ
 Ազիլ — 95
 Ազնաբերդ — 194
 Ազնանց տուն — 133
 Ազնի — 193
 Ազնցիք — 193, 194
 Ազովի ծով — 34, 54
 Ազոբդ դետ — 30
 Ալարբեկյան գյուղ — 464
 Ալեքս — 462, 479, 498, 582, 690, 770, 913
 Ալինա — 785
 Ալթու Անահտա — 14
 Աժդահակ գաղաթ — 16
 Աիդու — 362, 363
 Ալա-դադ — 19
 Ալալախ — 159, 185, 188
 Ալահյու-ակբար — 837
 Ալամուն-էլամունիա — 27
 Ալայա — 283
 Ալանաց զոներ — 768
 Ալաններ — 532, 717, 724, 763, 765, 768, 777, 779, 780, 791, 894—896
 Ալաշկերտ — 36, 825
 Ալաշկերտի հովիտ — 127
 Ալաջա-խան — 192
 Ալավերդի — 132, 142
 Ալարոզներ — 13, 442, 452, 455
 Ալարտան — 442
 Ալբանիա — տե՛ս Աղվանք
 Ալբիստան — 123
 Ալգետ — 29, 40
 Ալիուա դաշտ — 36
 Ալեքսանդրևտի ծոց — 298
 Ալեքսանդրևտի սանջակ — 75
 Ալեքսանդրիա — 493, 498, 547, 574, 612, 614, 621, 623, 624, 626, 657, 703, 810
 Ալեքսանդրիա Արաբողիալի — 730
 Ալեքսանդրիա (Ղանդահար) — 809
 Ալզի — 190, 195, 199—202, 237, 240, 241, 283, 293, 295, 300, 301, 333, 371, 420, 425
 Ալլըն-վեփե — 192, 358, 376

- Ալվին-գերեզման — 75
 Ալիա — 362, 420
 Ալիգոններ — 235—237
 Ալիշար — 164, 165, 394, 406
 Ալիշարու — 320
 Ալլարբիա — 324—326
 Ալլահ-Ալլաբար լեռնաշղթա — 16, 29
 Ալկի — 280, 747
 Ալնիոնու — 288, 290
 Ալշե — 172, 195, 200, 371
 Ալպեր — 59
 Ալ-Քիրմիդ — 49
 Ախալցխա — 220
 Ախալքալաբ — 220
 Ախալխա — 51, 273
 Ախլամու — 233, տե՛ս նաև արամեացիներ
 Ախուրյան — 18, 28, 31, 37, 38, 40, 46, 515, 516, 519
 Ախուրյանի հովիտ — 54
 Ակամսիս — 30
 Ականիք — 24
 Ակիլիսենե — 191, 193, 245, 530, 534, 543, 546, 600, 742, տե՛ս նաև Եկեղյաց գավառ
 Ակիսենե — 530
 Ակկադ — 141, 217, 434
 Ակկադցիներ — 151
 Ակն բաղաբ — 19, 20, 26, 36, 55
 Ակներ — 226
 Ակոոի — 13
 Ակտիում — 625, 627
 Անար բաղաբ — 17
 Աղբակ գետ — 27
 Աղբակի լեռներ — 24
 Աղբնա գլուղ — 866
 Աղբամ — 160
 Աղվամար — 34, 362
 Աղթամիր — 127, 164
 Աղի դաղաթ — 19
 Աղիովիտ — 362, 420, 740, 808, 828, 841
 Աղձնիք — 14, 23—25, 43, 51, 147, 175, 195, 301, 333, 420, 423, 424, 427, 440, 450, 457, 508, 512, 518, 573, 574, 809, 841, 850
 Աղմազան — 67
 Աղյուն (Աղիվն) — 600, 742
 Աղջակալա — 467, 507
 Աղստեղ գետ — 29, 54, 111
 Աղստեղի հովիտ — 116, 118, 132, 133
 Աղվան գետ — 29
 Աղվաններ — 308, 570, 599, 713, 717, 718, 728, 773, 774
 Աղվանք — 38, 41, 502, 565, 570, 599, 617, 769, 773, 780, 788, 790, 791, 795, 815, 819, 834, 839, 892
 Աղվեսի բներ — 108
 Աղտո ձոր լեռնանցք — 39, 53
 Աղրի-դաղ — 18
 Աղց — 483
 Աճանան — 51
 Աճարա գավառ — 720, 725
 Աճարա-Մեսիակյան լեռներ — 14, 46, 839
 Ամաղանի — 283
 Ամաղիա լեռնանցք — 75
 Ամանոսի լեռներ — 140, 508, 572, 574
 Ամաստրիս — 54
 Ամեղու — 283, 293, 330
 Ամիդ (Գիարբեքիր) — 53, 142, 283, 293, 457, 719
 Ամիսոս — 54, 594, 769, 807
 Ամիրանիս-գորա — 130
 Ամորեացիներ — 151
 Ամուկ — 139
 Ամուկի հովիտ — 122
 Այադու — 328, 339, 362, 367
 Այնթաբ — 74, 317
 Այլախի լեռնանցք — 53
 Այծպտկունք — 10—12, 19, 22. տե՛ս նաև Փալանթրլան-դաղ
 Այսբուրանք-Էրևտրեյա — 280
 Այրարատ — 12, 13, 18, 38—40, 47, 48, 438, 442, 508, 515, 519, 736, 828
 Անաղարբա — 567
 Անհատական գավառ — 26, 663
 Անհատական լեռներ — 14
 Անաշե — 825
 Անատոլիա — 8, 9, 149, 157, 158, 164, 168, 394
 Ասրերդ — 858
 Անգեղ բերդ — 683, 826, 868
 Անգեղ-տուն գավառ — 37, 51, 159, 237, 283, 293, 484, 826, 835, 836
 Անգղ — 838. տե՛ս նաև Էգիլ
 Անգիա — 326
 Անդոթասար — 23
 Անդրկովկաս — 9, 63, 91, 124, 130, 139, 142, 168, 172, 175, 179, 196, 212, 214, 216, 230, 258, 386, 467, 513, 518, 661, 766, 773, 791, 815
 Անգիտեն — տե՛ս Անձիտ
 Անթրիա գաղա — 36, 838
 Անի (Գարանաղյաց) — 38, 40, 54, 192, 527, 660, 665, 683, 686, 767, 825, 858, 865, 870, 886, 894, 902, 914

- Անի-Կամախ — 459, 657, 665, 859, 868. տե՛ս նաև Անի (Փարսնաղյաց)
- Անիաշտանիա մարզ — 350, 370
- Անկարա — 242
- Անկյուրա — 750
- Անձալ — 300
- Անձիանձորա — 193
- Անձիտ գավառ — 283, 293, 750
- Անձիտ-Նարբերդի դաշտ — 751
- Անձևացիք գավառ — 27, 195, 424, 859, 903
- Անտալիա — 263
- Անտիոքիա — 566, 610
- Անտիոք — 75, 233, 498, 542, 563, 564, 566, 568, 573, 574, 577, 583, 610, 657, 658,, 661, 668, 683, 694, 695, 712, 713, 719, 770, 774, 783, 821, 864, 878, 913
- Անտիոքիա Մարդինա — 730
- Անտիոքի հովիտ — 122
- Անտիպոնոս — 9
- Անտիտավրոս — 9, 14, 19—21, 27, 30, 126, 232, 530, 543, 546
- Անտիտավրոսի լեռներ — 243
- Անփալտ Քասեն — 18, 46
- Աշգուլ — 336
- Աշխուն գաղաթ — 25
- Աշիրաբադ — 70
- Աշկալա — 46
- Աշկալա-Նուրի — 307, 374
- Աշշուր — 141, 142, 151, 176, 181, 185, 187, 195, 196, 199, 200, 282, 381, 382, 411, 430, 431
- Աշորներ — 37
- Աշոցքի լեռներ — 16
- Աշտարակ — 127, 212
- Աշտիշատ — 459, 663, 767, 859, 871, 903, 904
- Աշտուխիսի — 364
- Աշրուլի դուռ — 404
- Ապաշունիք — 19, 713, 835
- Ապամեա — 524, 566, 572, 577, 821
- Ապառաժ Արարիա — 769, 770
- Ապառն ցեղ — 713, 835. տե՛ս նաև Պառն
- Ապավարկտիկենե — 706
- Ապավորդենե — 706
- Ապար աշխարհ — 706
- Ապարան — 37, 46, 683, 826
- Ապարհացիներ — 707, 835
- Ապարշահ — 809
- Ապենինյան թերակղզի — 523
- Ապսարոս գետ — 837
- Առան-ոտ գետ — 30
- Առանե — 192
- Առաջածոր — 214, 223
- Առաջավոր Ասիա — 2—4, 8, 12, 25, 37, 41, 52, 70, 73—75, 83, 91, 93, 104, 109, 110, 114, 118, 120, 122, 125, 126, 130, 135, 136, 142—144, 147, 151, 153, 158, 175, 181, 182, 203, 204, 209, 219, 220, 232, 258, 274, 284, 289, 300, 303, 310, 311, 315, 318, 335, 333, 371, 377, 382, 402, 408, 413, 431, 442, 473, 481, 484, 490—492, 495, 498, 503, 504, 508, 510, 517, 524, 526, 539, 542, 551, 554, 565, 569, 572, 578, 601, 628, 639, 651—653, 656, 666, 681, 770, 787. 792—794, 809
- Առաջին Հայք — 233, 234
- Առապխա — 148, 182, 183, 185, 188, 282
- Առաստ — 28
- Առավենե գավառ — 742
- Արբերանի — 19, 828, 841
- Արիպա — 191, 192, 201
- Առնոս գաղաթ — 24
- Առուճ լեռնանցք — 39
- Առուն գետ — 29, 31
- Ասաակ — 761, 809, 826
- Ասիա — 8, 9, 41, 63, 68, 75, 76, 79, 216, 253, 262, 275, 445, 493—495, 509, 524, 525, 545, 546, 580, 581, 721, 723, 746, 769, 770, 833, 839, 871
- Ասիական ծով — 480
- Ասկալոն — 219
- Ասորական անապատ — 776
- Ասորևտան — 13, 147, 151, 199, 200, 202, 227, 228, 232, 237—242, 279, 280, 282—285, 287—291, 294, 301, 303, 305, 307, 309—312, 315, 317—325, 327, 328, 330—336, 338, 343, 346, 351—354, 356, 376, 382, 388, 390, 391, 402, 410, 420, 423, 426—434, 439, 441, 450, 451, 467, 476, 480, 481, 484, 486, 494, 497, 534, 562, 565, 568, 645, 650, 651, 734, 775, 777, 830, 839
- Ասորեստանի լեռներ — 321
- Ասորեստանցիներ — 53, 149, 151, 176, 186, 232, 237, 239, 240, 242, 280, 282, 283, 285, 287, 291, 292, 294, 295, 298, 309, 328, 343, 353, 361, 369, 377, 382, 411, 416, 425, 429, 431, 432, 434
- Ասորիներ — 235, 480, 530, 570, 653
- Ասորիք — 74—76, 83, 88, 103, 111, 120, 126, 130, 151, 157, 167, 169, 170, 175, 181, 182, 200, 206, 219, 233, 235, 324, 429, 448, 450, 484, 491, 493, 518, 522, 525, 531, 561—567, 569, 571—573, 586, 587, 590, 591, 598, 599, 604, 606, 609—614, 618, 621, 623, 624, 626, 628, 630, 655, 656, 657, 665, 668, 681, 686, 694, 695, 712, 716, 728, 729, 736, 745—748,

- 750—752, 754, 756, 763, 770, 771, 776, 778,
780, 782—784, 790, 793, 795, 801, 810, 827,
829, 875, 878, 884, 888, 892. տե՛ս նաև
Սիրիա
- Ասպետունիք — 831
- Աստուվա — 232
- Աստարա — 839
- Աստվածաշեն — 363
- Ավրոման — 577
- Ատտիկա — 638
- Ատրուպատենն — 617. տե՛ս նաև Ատրպատական
Ատրպատական — 34—36, 497, 508, 513, 516,
542, 562, 570, 571, 661, 708, 709, 711, 723,
730, 738, 740, 743, 746, 759, 765, 774, 779,
780, 786, 791, 898, 824, 830
- Ատրոպատյան Մարաստան — 531, 562, 569,
591 595, 617, 629, 630, 631. տե՛ս նաև Մե-
դիա-Արուպատենն, Ատրպատական
- Ատրպատճաց գավառ — 830
- Արարական խալիֆայություն — 24
- Արարան-Օվանի — 742
- Արարկիր — 196, 236
- Արարկիր-չալ — 838
- Արարենք — 565, 568, 570, 572, 590, 610, 706,
789, 809, 837
- Արազած — 18, 40, 46, 48, 51, 59, 60, 62, 66,
67, 73, 78, 84, 104, 127, 133, 212, 251, 258,
261, 516
- Արադ — 567
- Արադ — տե՛ս Արաքս
- Արալըխ գյուղ — 42
- Արածանի — 2, 19, 25, 26, 36, 60, 76, 84, 103,
182, 195, 241, 242, 289, 290, 293, 295, 300,
324, 333, 339, 362, 364, 367, 371, 423, 453,
455, 459, 518, 519, 588, 593, 752, 754, 767,
771, 838, 904
- Արածանիի հովիտ — 22, 52, 73, 240, 295, 740
- Արամալի — տե՛ս Արմարիլի
- Արամհացիներ — 233, 283, 331, 706
- Արայի լեռ — 16
- Արանդա — 507
- Արասրարան — 314
- Արասխ — 25, 28, 35. տե՛ս նաև Արաքս
- Արարատ — 13, 18, 42, 48, 60, 67, 73, 78, 182,
301, 455
- Արարատի երկիր — 227, 426
- Արարատյան դաշտ — 3, 13, 28, 29, 32, 37—40,
42—44, 47, 50, 53, 54, 59, 62, 73, 101, 103,
104, 106, 111, 113, 114, 123, 124, 127, 130,
133, 148, 159, 160, 166, 219, 223, 226, 251,
266, 304, 309, 314, 333, 335, 339, 353, 354,
356, 362—364, 368, 369, 373, 440, 452, 503,
518, 539, 540, 572, 737, 738
- Արարատյան լիճ — 59
- Արարատ — 13
- Արարս — 11, 15—18, 22, 24, 27—29, 31, 37—
—40, 46, 48—50, 53, 59, 60, 103, 110, 111,
114, 126, 127, 132, 158, 167, 272, 292, 295,
300, 301, 304, 314, 317, 327, 339, 348, 362,
363, 368, 373, 406, 441, 451, 452, 453, 598,
515, 519, 531, 539, 540—542, 619, 624, 731,
738, 773, 836—838, 850, 892, 897. տե՛ս նաև
Արասխ
- Արարողիա — 730, 809
- Արաքսենն — տե՛ս Արաքսի հովիտ
- Արաքսի հովիտ — 29, 37, 38, 43, 54, 73, 148,
220, 295, 518, 572, 661, 809, 815
- Արրելա — 568, 774, 793
- Արրելիտիս — 568
- Արրու — 327, 339
- Արդեղ — 80
- Արդևոս — 20, 230, 233, 234, 242
- Արդևաթիոկերտա — տե՛ս Արևաթիակերտ
- Արդիշտիսինլի — 309, 327, 333, 336, 339, 344,
356, 358, 362, 364, 368, 369, 376, 384, 385,
387, 400, 459, 517, 849, 853, 865
- Արդիշտունա ամրոց — 339
- Արդուկտիոկերտա — տե՛ս Արևաթիակերտ
- Արզուվան — 122, 159
- Արդարիլ — 29
- Արդինի-Մուսսիր — 291, 320—322, 370, 424,
441
- Արդլի — 132
- Արդվին քաղաք — 30
- Արեղունի լեռներ — 15, 16, 39, 40, 46, 47, 56,
70, 80, 82, 85, 98
- Արեղունյաց անտառ — 47
- Արդան գետ — 27
- Արդան քաղաք — 55
- Արդաշկու — 285, 287
- Արդն — 809
- Արդնի — 24, 68, 70, 71, 80, 85
- Արթիկ — 206, 207, 210, 221, 815
- Արիական ցեղեր — 181
- Արիզա — 191
- Արիխայիցցի — 202
- Արիկանդա — 524
- Արիմներ (ուրումհացիներ, արմեններ) — 204,
230, 232, 235, 237, 239, 240, 242
- Արիմների լեռներ — 233
- Արին-բերդ — 354, 383, 385, 403, 410, 452,
464, 466, 469, 471, 473, 476, 479. տե՛ս նաև
Էրերունի

- Արիննա — 180, 279, 282
 Արծկե — 34, 396, 398. տե՛ս նաև Ադիլչևազ
 Արծն — 123, 138, 142, 143. տե՛ս նաև Կարազ
 Արծվարերդ — 362
 Արծունիունի քաղաք — 411
 Արկավիակերտ — 37, 544, 548, 657, 661, 693, 826, 838, 849
 Արկանիա — 751
 Արկեսիկերտա — տե՛ս Արկավիակերտ
 Արկուկինի — 314
 Արղանա — 24, 51, 140, 159, 425
 Արղանա-սու — 751
 Արճակ (Արճիշակ) լիճ — 31
 Արճեշ — 32, 34, 332, 339, 362, 363, 367
 Արմազի — 15, 54, 769, 831
 Արմազան — 133
 Արմավիր — 38, 40, 48, 54, 127, 130, 327, 339, 437, 459, 460, 465, 476, 477, 500, 508, 514 — 519, 537, 539, 572, 574, 657, 662, 665, 668, 675, 682, 849, 851, 859, 865, 868, 870, 871, 886, 888, 902, 908, 911—913
 Արմավիր-բլուր — 476, 517
 Արմարիլի — 287, 327, 332, 363, 367, 369
 Արմե (Արմե-Շուպրիա) — 2, 230, 237—240, 293, 301, 309, 312, 334, 335, 343, 423—429, 432—434, 438, 440
 Արմենական լեռ — 193
 Արմենիա — 243, 245, 424, 435, 438, 453, 454, 505, 773
 Արմենիոն — 243
 Արմեններ — 232—235, 238, 240, 242, 243, 245, 423, 435, 450, 480
 Արմենների լեռ — 450
 Արմենոխայրներ — 742
 Արմինա — 434, 435, 438, 448, 449, 452
 Արմինան գյուղ — 17
 Արմինյան անցք — 17
 Արմոսատա — տե՛ս Արշամաշատ
 Արշակավան — 672
 Արշամաշատ — 37, 53, 512, 519, 546, 657, 661, 693, 740, 751, 771, 809, 838, 842, 849
 Արշատ — տե՛ս Արքսատա
 Արշարունիք — 709, 825
 Արշիպիլագոս — 566, 658
 Արտեղի արարներ — 837
 Արպազ — 298, 305, 315, 319
 Արջովիա — 53
 Արջո-Առիճ լեռ — 18
 Արսամեյա — 512, 519
 Արսամոսատա — տե՛ս Արշամաշատ
 Արսանիա գետ — 754
 Արսեսեն լիճ — 32
 Արսիան-Քրիսլիլի լեռներ — 11, 12
 Արսիտա երկիր — 305
 Արսլան-Յևկե — 159
 Արվաստան — 719, 742, 836, 837
 Արտազերս — 660, 683, 709
 Արտազիգարտա — տե՛ս Արկավիակերտ
 Արտազ — 654
 Արտահան — 38, 47, 532, 837
 Արտամետ — 360, 438, 824
 Արտաշատ — 28, 29, 38, 40, 49, 54, 55, 127, 530, 539, 540, 541, 546, 566, 572—575, 592, 593, 595—598, 608, 657, 658, 660, 661, 668, 672, 675, 683, 694, 695, 697, 698, 703, 707, 712, 717, 729, 731, 732, 736—741, 743, 760, 761, 762, 767, 769, 771—774, 778, 779, 781, 783, 784, 796, 807—810, 813, 815—817, 821, 822, 826, 833, 838, 842, 850, 851, 859, 875, 876, 888, 894, 896, 897, 903, 904, 911, 913 — 916
 Արտաշատի նահանգ — 660
 Արտաշիսյան ավան — 438, 542, 824
 Արտաշիսյան դավառակ — 824
 Արտավազդական — 615
 Արտավետ քաղաք — 29
 Արտարազա երկիր — 327
 Արտարաստա — տե՛ս Արտաշատ
 Արտարսիասատա — տե՛ս Արտաշատ
 Արաիմեղ քաղաք — 894
 Արտին լեռ — 66—68, 71, 80, 82, 85, 89, 93, 98, 99, 104
 Արտի կղզի — 34
 Արտոս դագաթ — 24
 Արցախ — 14, 40, 214, 508, 574, 783
 Արցախի լեռներ — 15
 Արվանժունիք (Երվանդունիք) — 438, 440, 459
 Արուճ — 855
 Արփա գետ — 29
 Արքսատա — 542, 546
 Արենլյան եվրոպա — 142, 143
 Արենլյան եփրատ (Արածանի) — 2, 19, 25, 26, 36
 Արենլյան հաբուր — 27, 280, 371
 Արենլյան Հալաստան — 76, 82, 123, 124, 159, 513
 Արենլյան Տիգրիս — 24, 27, 148, 182, 195, 289, 305, 328, 424, 453, 508. տե՛ս նաև Բոխտան գետ
 Արեիկ — 127, 132
 Արեմտաիրանական սարահարթ — 124
 Արեմտյան Արմենիա — 454
 Արեմտյան Արփաշաղ — 18. տե՛ս նաև Ախուրլյան
 Արեմտյան եվրոպա — 248

- Արևմտյան Ափրատ, Կարա-սու — 14, 19, 25, 36, 46, 508, 543, 838
 Արևմտյան Խարուր — 148, 181
 Արևմտյան Հայաստան — 73, 88, 111, 124, 130, 132, 140, 159, 165, 358, 453, 454, 460, 465, 473, 476, 874
 Արևմտյան Տիրիս — 2, 10, 23, 24, 27, 31, 52—54, 82, 192, 232, 237, 242, 283, 423—425, 434, 440, 453, 508, 837, 839
 Աուտիյարա — 449
 Ափեղոն — 548
 Ափնա դյուղ — 866
 Ափշեղբ (Ափշիբ) — 149
 Ափուս — 428
 Աբաղայու կատար — 24
 Աբևենյան պետություն — 444—446, 460, 479, 482, 502, 503, 506, 537, 565, 639, 652, 689, 908
 Աբսիոս գետ — 232, 233
 Աֆրասիա — 110
 Աֆրիկա — 63, 75, 76, 93, 220, 253, 275
 Բաալբեկ — 853, 864, 866
 Բաբա-Դերվիշ — 111, 132, 133
 Բաբանախի — 282
 Բաբկաղանիներ — 49, 151, 430, 433, 434, 450
 Բաբկուն — 151, 176, 181, 182, 186, 187, 219, 312, 320, 331, 336, 356, 402, 408, 411, 429—431, 433, 439, 444, 446—448, 457, 460, 463, 484, 491, 494, 495, 497, 506, 562, 613, 619, 775, 790, 807
 Բաբրոնիա — 320, 538, 550, 552, 565, 641, 652, 653, 665, 775, 783, 790
 Բաբրոդ — 30, 193, 293, 831
 Բաբրոդի դաշտավայր — 127
 Բաբրու — 305, 307, 312, 326
 Բաբխի — 237, 241, 282, 283
 Բաբյուրսա ամրոց — 683
 Բագաճառիճ գյուղ — 859, 902
 Բագավան — 26, 712, 740, 859
 Բագարան — 54, 515, 516, 519, 520, 649, 657, 664, 665, 675, 859, 894
 Բագինեկի — 855
 Բագրեանդ գավառ — 36, 40, 53, 54, 737, 740, 825, 859
 Բագրեանդ գետ — 26
 Բագրեանդի դաշտ — 39, 59, 127
 Բագնոց — 300, 358, 364
 Բագումթառ գագաթ — 16
 Բագումի լեռնաշղթա — 16
 Բաթման-սու — 27, 427
 Բաթումի — 30
 Բալա — 193, 324. տե՛ս նաև Պալա
 Բալահովիտ — 293, 324
 Բալլիս-դյուղ — 31
 Բալլիս-շայ — 29
 Բալլիկ ծով — 41
 Բալիանյան թերակղզի — 143, 151, 189, 230, 491, 492, 523, 581
 Բալու — 26, 36, 111, 123, 199, 240, 324
 Բախարիա — 525, 630
 Բախարիացիներ — 604
 Բախուրակիրոս — 765, 825
 Բաղասական Երկիր — 713, 836
 Բաղաց լեռներ — 15
 Բաղեշ — 23, 55
 Բաղեշ գետ — 27, 453
 Բաղեշի լեռնանցք — 24, 294
 Բաղլըր-դաղ — 20
 Բամրակաձոր — 39
 Բանակ (Փենիկ-շայ) գետ — 30
 Բառոս — 104
 Բասարգեշար — 276. տե՛ս նաև Վարդենիս
 Բասեն — 18, 22, 28, 38, 46, 47, 300, 304, 307, 455, 476, 737, 779
 Բասեն գետ — 28
 Բասենի դաշտ — 37, 39, 53
 Բասիլներ — 791
 Բասորոպեղա — 530, 531
 Բատնա — 774
 Բարանդուզ գետ — 35
 Բարդուն — 279, 280
 Բարդուս-շայ — 30. տե՛ս նաև Պարտեզ գետակ
 Բարեճուստ հրվանդան — 38
 Բարի — 327, 350, 370, 374
 Բարկուշատի լեռներ — 15
 Բարձր Հայք — 12, 19, 20, 36, 53, 175, 192, 193, 439
 Բարշուա Երկիր — 292, 305, 307
 Բարվատաս — 297
 Բարրու — 312
 Բարուատա — 305, 307, 312
 Բարսան գետ — 219
 Բաղրան դյուղ — 825
 Բարու — 766, 791
 Բեդլիններ — 55
 Բեթ-Շան — 139
 Բեհիստուն — 83, 434, 445, 446, 448—450, 459, 460
 Բեմաղա լեռ — 25
 Բեյութդաշ լեռ — 766
 Բենդիմաճի գետ — 362
 Բեշտաշեն — 132
 Բեռլին — 356

- Բերդաձոր գետ — 35
 Բերիթ (Բեյրութ) — 567, 572
 Բերկրի — 34, 362, 363
 Բերկրիի չրանցք — 362
 Բզիրյան Արխագիր — 220
 Բզնունիք — 21, 835
 Բզնունյաց ծով — 32
 Բլառիճ — 192, 193
 Բիայնիլի — 291, 312, 314, 332, 354, 360, 363, 404, 420, 439, 440, 442. տե՛ս նաև Ուրարտու
 Բիբեյզլան լիճ — 243
 Բիրլոս — 219
 Բիթ-Ադուսի — 315
 Բիթլիսիցա — 192, 193
 Բիթլիս — 52, 76, 376
 Բիթլիս-սու — 27
 Բինգյոլ — 22, 27
 Բիսուլյուն — տե՛ս Բեհիստուն
 Բիտ-Արդաղանի — 326
 Բիտ-Բարրուս — 312
 Բիտ-Ջամանի — 289, 363, 368, 371, 374
 Բիրեջիկ — 317
 Բիրինջիկ — 74
 Բյուզանդիա — 24, 790
 Բյուխանիա — 236, 497, 512, 525, 539, 561, 581, 582, 671
 Բյուխանիայի լեռներ — 8
 Բյուրակն — 22, 26—28, 46, 48, 51, 767
 Բող-Նուլուկ — 233
 Բողովա — 74
 Բոլոն — 51
 Բոհտանի Նուլիս — 370
 Բոհտան գետ — 24, 27, 182, 508. տե՛ս նաև Արև-վելյան Տիգրիս
 Բողազբլոյ — 149, 164, 394
 Բողբերդ — 51, 725
 Բոսսորի Թաղավորություն — 54, 558, 559, 597, 599, 602, 749, 756, 768, 777, 807
 Բոստան-կայա — 367
 Բորիսլեն — 236
 Բորչոմի կիրճ — 14
 Բոնակապան (Փիոնեկապան) լեռնանցք — 14, 53, 293
 Բոնակոթի լեռնանցք — 53
 Բրդաձոր — 141
 Բրիտանիա — 631, 785
 Բուց — 236
 Բուլանբի — 26, 36, 73, 127, 272, 740
 Բուխա գավառ — 725
 Բուխա գետ — 30
 Բուղա-Կայա — 725
 Բույա — 325
 Բուշտու — 305, 307
 Գարիլյան գավառ — 34
 Գարիլյան լիճ — 34
 Գաղա — 168, 219
 Գաղի-Անիկեր — 74
 Գալատիա — 545, 559, 595, 672, 736
 Գալլիա — 604, 631
 Գամիր Երկիր — 322
 Գայլ-գետ — 14, 21, 26, 30, 149, 192, 193, 293, 838. տե՛ս նաև Գելգիտ-չայ
 Գայլախաղուտ գաղաթ — 20
 Դայլախաղուտ լեռնանցք — 53
 Դայլատու լեռնանցք — 738
 Դայլատու լիճ — 19, 29, 31, 737
 Դայլեղրունք — 40
 Դաչչավան — 730, 809
 Դանգես — 1
 Դանձակ — 214, 272, 569, 661, 730, 759, 808, 809
 Դանձակ գետ — 30
 Դաշք — 149
 Դաշենաղետ — 29
 Դաշենք քաղաք — 29
 Դառաճ — 17, 29
 Դառնի — 19, 29, 129, 133, 141, 144, 267, 304, 420, 465, 477, 577, 639, 660, 661, 683, 684, 686, 728, 729, 761, 762, 773, 792, 815, 819, 823, 825, 851, 852, 855, 860, 861, 863—866, 874—878, 884, 886, 888, 889, 910, 911
 Գավառագետ — 32, 221, 223
 Գավղամեկա — 439, 494, 504, 506
 Գավրաննա — 332
 Գարդար գետ — 29
 Գարդամանցիք — 836
 Գելգիտ-չայ — 21, 30, 149, 192. տե՛ս նաև Գայլ-գետ
 Գելջուկ լիճ — 192. տե՛ս նաև Մովք լիճ
 Գեկեչիլի — 127
 Գեղաղիր — 465, 477
 Գեղամա լեռներ — 16, 40, 60, 67, 212, 221, 251, 253, 254, 256, 258, 261—263, 270
 Գեղամա ծով — 32
 Գեղարբունիք — 204, 214
 Գեղարբունյաց անտառ — 217
 Գեղարբունյաց ծով — 32
 Գեղ գաղաթ — 16
 Գեղմաղան — 16, 133
 Գեղովիտ — 18
 Գինեկ — 26
 Գեոյ-Թափա — 114, 118, 123, 124, 130, 139
 Գետառ-սու — 25, 35
 Գերան-չայ — 30

- Գերմանացիներ — 787, 817, 819, 899
 Գերմանիա — 712, 736
 Գիսանիանի (Գաննի) — 304, 420
 Գիլդան — 289, 294, 295, 367, 374
 Գիլուրանիի անտառ — 340
 Գինդարոս լեռ — 614
 Գինեգույն (Գինո) գետ — 49
 Գինո բլուր — 49
 Գիշ — 730
 Գյանջա-չալ — 30
 Գյոդալդարա գետ — 18
 Գյուլ-դաղ — 192
 Գյուլի գավառ — 29
 Գյուլջուկ լիճ — 27, 31
 Գյուլգակ — 300, 367
 Գյուլարերդ — 47
 Գյունեյի — 47
 Գյուրուն — 195, 332
 Գոգարենե — 41, 530, 532
 Գոդերձական — 54, 532, 720, 721, 725, 733, 742, 836
 Գոդերձական լեռնանցք — 53
 Գուլովինո — 223
 Գոդթան գավառ — 12, 38, 45, 574, 835, 891, 892, 898
 Գորդիենե — 562, 568, 670. տե՛ս նաև Կորդուք
 Գորդիոն — 242, 295, 297, 379, 467, 473
 Գործոս — 300
 Գրանիկ գետ — 493
 Գրինվիշ — 8
 Գուկանք — 438
 Գուգարաց լեռներ — 15
 Գուգարք — 14, 30, 40, 41, 51, 162, 172, 204, 508, 532, 742, 841
 Գուգարքի բարձրավանդակ — 11
 Գուրգում — 298, 315

 Դագոնա — 192
 Դագև — 283
 Դաժան (Լեռնային) Կիլիկիա — 561, 565, 567
 Դաինալա գետ — 362
 Դալառ գավառ — 22
 Դակեր — 770, 819
 Դակիրա — 769
 Դահեր — 707
 Դադ-Փիլաբյան — 11
 Դադստան — 112, 124, 203
 Դամասկոս — 298, 310, 377, 425, 563—565, 683, 694, 695, 821
 Դայաննի — 283, 285, 292, 293, 295, 372
 Դանուր — 704
 Դանունացիներ — 298

 Դաշրուրուն — 301
 Դաշտ — 37
 Դաշտային Կիլիկիա — 565, 567
 Դաշտային Ղարաբաղ — 111, 160, 172
 Դասկուսա — 838
 Դասն լեռնաշղթա — 280
 Դասնավորք — 22
 Դաստարակ — 193
 Դաստեյրա — 193
 Դավթի բլուր — 517
 Դասովան — 34, 55
 Դարանաղի գավառ — 26, 192, 193, 600, 742, 825, 859, 902, 914
 Դարաշամբ — 55
 Դարբանդ — 875
 Դարբնաց քար — 859, 903
 Դարդանոս — 582
 Դարիալի կիրճ — 768
 Դարույնք — 304, 309, 372, 420, 476
 Դափենե — 566, 878
 Դերեդ — 14, 29, 132
 Դեգիբ (Դարիա) — 242. տե՛ս նաև Դիրյու (Դիրգու)
 Դեղիկ — 164
 Դեյիրարա — 300
 Դեմիր-կապե — 263
 Դեմոթի ամրոց — 720
 Դենիզլի — 192
 Դերբենդ — 791
 Դերջան — 36, 534, 543, 859, 902
 Դերջանի դաշտ — 19, 26, 39
 Դերսոխ — 10, 20, 194, 195
 Դերբսենե — 530, 534, 543, 546. տե՛ս նաև Դերջան
 Դրմբավընդ լեռ — 898
 Դիագին — 26
 Դիալա — 292, 305, 310, 312, 318, 326
 Դիարբեքիր — 42, 53, 74, 82, 142, 233, 283, 289, 293, 330
 Դիաուխի — 223, 292, 293, 300, 301, 304, 371, 372, 374, 382, 420
 Դիդափայտ — 11, 15, 16
 Դիլիջան — 40, 47, 214, 223
 Դիլման-չալ — 35
 Դիմացի թաղ — 131
 Դիոսկուրիա — 54, 769
 Դիչի գետ — տե՛ս Տիգրիս
 Դիվրիդ — 192, 236
 Դիրյու (Դիրգու) — 242, 293. տե՛ս նաև Դեգիբ (Դարիա)
 Դիցավան — 859
 Դեղաթ գետ — տե՛ս Տիգրիս

- Գժանիս — 161, 262
 Գնեկար — 219, 236
 Գնեսար — 236
 Գոզան — 192
 Գոլիոններ — 231
 Գոմանա — 193
 Գոստալի — 193
 Գվին — 38, 40, 55, 127, 210, 257, 274, 539, 761, 815, 826, 855, 858, 873, 884, 888
 Գվիրի գյուղ — 720
 Գրանգիրանա-Սակաստան — 706
 Գրունր Կասպից լեռնանցք — 53
 Գրունր Կիրիկիտ լեռնանցք — 75
 Գրունր Հայոց լեռնանցք — 17, 53
 Գրունր Մարաց լեռնանցք — 36
 Գուկկամա — 192, 201, 202
 Գումաննա — 193
 Գումուլ-գաղ — 14. տե՛ս նաև Ծաղկավեա լեռ-
 նաշղթա
 Գունն Փարիսոսի լեռնանցք — 40, 53
 Գուրա-Նվրոպոս — 653

 Եգերացիներ — 773
 Եգիպոս — 135, 144, 167, 169, 170, 182, 186, 200, 216, 219, 230, 258, 280, 406, 408, 430, 444, 445, 448, 490, 491, 493, 495, 521, 547, 564, 565, 611, 612, 623, 625, 626, 631, 698, 703, 756, 792, 795, 810
 Եգիպտացիներ — 182, 434
 Եզր աշխարհ — 839
 Եղեսիա — 562, 568, 607, 766, 774, 776, 778, 780, 782, 789, 790, 793, 810
 Եդիդեար — 14
 Եկեզյաց դաշտավայր — 39
 Եկեզյաց դավառ — 26, 36, 191, 193, 508, 534, 543, 600, 623, 663, 742, 825, 859, 871, 902, 903
 Եկլեցի քաղաք — 193
 Եզրարք — 19
 Եղեգիս (Ելեգիս) — 771, 736
 Եղնախաղ լեռ — 16
 Եղնասար — 15
 Եղվարդի սարահարթ — 16
 Ենդիջա — 62
 Ենիջե-Իրմակ — 297
 Եշիլ-Իրմակ — 30, 149. տե՛ս նաև Իրիս գետ
 Եսիմիդգոնիա — 719
 Եսիփանիա — 544, 548
 Եվրոպա — 63, 68, 75—77, 79, 142, 216, 253, 260, 262, 275, 516, 523, 524, 545, 572, 769, 788, 815
 Եվրասիան Պոնտոս — 450, 837
 Երազամույն — 826, 859
 Երազգավորս-Շիրական — 54
 Երասի — 12, 15, 17, 22, 28, 29, 35, 53, 55, 738, 779, 836, 838. տե՛ս նաև Արաքս
 Երասիաձոր — 28, 37, 54
 Երեզ ավան — 903
 Երզնկա — 9, 14, 36, 149, 191, 332, 377
 Երզնկայի դաշտ — 26, 191—193, 245, 440
 Երիզա — 459, 859, 871
 Երինու երկիր — 362
 Երիվարաց դաշտ — 160
 Երկրորդ Հայք — 21
 Երվանդական — 54, 437, 438
 Երվանդակերտ — 54, 515, 516, 519, 894
 Երվանդաշատ — 38, 40, 48, 54, 515, 516, 519, 539, 541, 572, 574, 648, 657, 660, 808, 842, 849, 865, 894
 Երվանդավան — 437, 438, 515, 516, 519, 657
 Երվանդի քաղաք — տե՛ս Երվանդաշատ
 Երվանդունիք — 438, 440, 460. տե՛ս նաև Ար-
 վանյունիք
 Երրորդ Հայք — 21
 Երուսաղեմ — 612
 Երևան — 38, 40, 42, 43, 54, 85, 127, 142, 304, 353, 354, 355, 363, 420, 464, 517, 537, 849, 873, 874, 875
 Երևանյան նահանգ — 690
 Եփեսոս — 233, 492
 Եփրատ — 1, 14, 16, 19, 20, 22, 25—27, 53—56, 60, 74, 110, 111, 122, 123, 126, 132, 141, 143, 148, 149, 151, 153, 158, 159, 169, 181, 182, 188, 192, 193, 196, 199, 200—202, 219, 223, 242, 272, 292, 293, 295, 297, 298, 310, 311, 317, 318, 332, 333, 348, 350, 361, 370, 371, 450, 459, 463, 508, 512, 518, 519, 548, 553, 562, 572, 604, 607, 610, 617, 622, 624, 633, 677, 704, 712, 718, 730, 734, 747, 748, 750, 751, 752, 756, 757, 768, 771, 774, 776, 778, 782, 783, 790, 794, 808—810, 815, 820, 837—839, 870, 902—904
 Եփրատի հովիտ — 76

 Զարախա (Ջավախք) — 295, 304, 372, 420
 Զազրոս լեռներ — 8, 10, 22, 24, 25, 35, 36, 52, 76, 181, 325, 430, 705, 774, 837
 Զալույի լեռնանցք — 75
 Զակամ գետ — 30
 Զաղաներ — 104
 Զամանի — 293
 Զամուա — 325
 Զանգեզուր — 47, 210, 479, 831, 909
 Զանգիմար-չայ — 29

- Զաւլ (Զար) գետ — 27, 837
 Զարապ — 25, 35, 36, 52
 Զարեհավան — 35, 55, 542, 574, 657, 808, 813, 849
 Զարեհավան Բաղրեանդի — 542, 574
 Զարեհավան Հալնունիքի — 542
 Զարեհավան Նորշիրականի — 542
 Զարիշատ — 16, 55, 542, 574, 657, 808, 849
 Զարիշատ Աղիտփիտի — 542, 574
 Զարիշատի լիճ — 31
 Զարիշատ Վանանդի — 542
 Զարեանդ գավառ — 813, 832
 Զերենե-սու — 27, 52
 Զեւա — 663
 Զեկարի լեռնանցք — 53, 54
 Զեյթուն — 118
 Զեյխան գետ — 21
 Զեսիներ գետ — 35
 Զրմզրմ գաղ — 369
 Զիգոն-Բասիլիկոն լեռներ — 21, 27
 Զիարաթ — 15
 Զիգրիտներ — 779
 Զիկերտացիներ — 324
 Զիկերտու — 324, 326
 Զիմառա — 192, 193, 771
 Զինգուն — 279, 280
 Զիվիե — 476
 Զիտկունի — 327, 333, 414
 Զկոուտ — 46
 Զոխ — 242
 Զոնլ ամրոց — 27
 Զվարթնոց — 858, 866
 Զրուանդանց դյուղ — 438
 Զուգուխ — 362
 Զուզա — 448, 449
 Զեզմա — 572, 607, 617, 661, 750, 751, 776, 783, 809
 Էգեյան աշխարհ — 136, 189, 209, 219, 230, 258, 274
 Էգեյան ծով — 376
 Էգեյան ցեղեր — 230
 Էգիլ — 37, 838. տե՛ս նաև Անզղ
 Էգեսսա — տե՛ս Եգեսիա
 Էթիունի — 148, 223, 292, 300, 301, 304, 309, 312, 314, 317, 372—374
 Էթիունցիներ — 148, 294
 Էլազիկ — տե՛ս Խարրերդ
 Էլամ — 142, 170, 331, 334
 Էլամցիներ — 149
 Էլար — 130, 132, 142, 143, 144, 164
 Էլբուրս — 8, 17
 Էլեգեյա — 736, 771—773, 782
 Էլլադա — 871
 Էլմալիգիրե — 22
 Էլո ձոր գետ — 35
 Էլուխատ — 280
 Էլր — տե՛ս Ալկի
 Էկրատան — 447, 548, 550, 562, 661, 706, 757, 759, 808, 809
 Էմեսա — 735, 763, 780, 827
 Էմիր լիճ — 75
 Էդիփանեյա — 567, 574
 Էջմիածին — 111, 113, 121, 127, 138, 142, 143, 162, 264, 339, 363, 779, 806, 815, 851, 911
 Էս-Սկուլ — 91
 Էսկի-Մալաթիա — 21, 53, 196
 Էսկիմոսներ — 86
 Էտազիզարտա — տե՛ս Արկաթիակերտ
 Էտոլացիներ — 524
 Էտրուրիա — 406
 Էրեբունի — 54, 304, 309, 314, 333, 336, 342, 344, 353—355, 358, 364, 368, 369, 373, 383, 400, 404, 411, 452, 459, 464, 469, 471, 517, 690, 815, 849, 865, 866. տե՛ս նաև Արին-Բերդ
 Էրետրեյա — 280
 Էրզրում — 22, 26, 42, 52, 142, 192, 300, 301. տե՛ս նաև Կարին
 Էրզրումի դաշտ — 39
 Էրզրումի սարահարթ — 41
 Էրիախի — 304, 309, 314, 364, 372—374
 Էրիախցիներ — 294
 Էրիկուս (Էրիկուս) — 300, 301, 304
 Էրիկուցիներ — 294
 Էրիախա լեռ — 287
 Էրջիա-դաղ — տե՛ս Արգեստ
 Ըսկուզուտ — 46
 Ընծաբիարս գագաթ — 23
 Թարարա-Լլ Ակրադ — 139
 Թաղավորանիստ — 131
 Թաղաքենդ — 160, 164
 Թաթալա: գետ — 35
 Թալին — 85, 98, 104
 Թալիշ — 169, 219
 Թաունաուտ — 783
 Թավրիզ — 351
 Թարթար — 30, 55
 Թարթիզամա — 192, 193
 Թարթիախինիլի — 339, 366, 436
 Թրիլիսի — 14, 132, 168
 Թրեբ — 378, 792

- Թերուրգիա (Թերուրցիա) — 196
 Թեղարամմա — 195, 197, 199, 200, 332
 Թեժառույթ — 39
 Թեղ-Ահմար — 206
 Թեղ-Արփաշիյա — 226
 Թեղ-Էրֆադ — 315
 Թեհրան — 36, 53
 Թեղենիս զազաթ — 16
 Թեղուտ — 111, 113, 114, 116, 118, 123, 124
 Թեմիսկիրա — 31
 Թեյշեբրա աստծու բաղաբ — 320
 Թեյշեբրախնի — 333, 335, 336, 344, 346, 355, 356, 358, 362, 364, 368, 369, 373, 378, 381, 383—385, 390, 394, 398, 411, 459, 465, 469, 517, 853, 855, 865. տե՛ս նաև
 Կարմիր-բլուր
 Թեշիկ-Քաշ — 247
 Թեսսալիա — 243
 Թեսալիա — 746
 Թերեբ — 203
 Թերմե-սու — 31
 Թերմես — 866
 Թերմոզոն (Գալլոբետ, Լյուկոս) — 30, 31, 192
 Թերմոսյուլև — 524
 Թեփե-Գավրա — 114, 141, 142, 169, 217, 226
 Թեփե-Հիսար — 120, 124
 Թեփե-Սիալկ — 120, 125
 Թերման դավառ — 22
 Թիանեթի — 142
 Թիլ — 191, 663, 859, 904
 Թիլ-Գարիմմու — 195, 332
 Թիլ-Հայասա բաղաբ — 191—193
 Թլուկ — 74
 Թման — 547
 Թմնիս — 53, 771
 Թոգարմա — 159, 195, 196
 Թոխմ-սու — 21, 27
 Թոյրե-Բափա — 111
 Թոնդրակ — 19
 Թոսսլիաիս լիճ — 32
 Թորգոմա Լրկիր (տուն) — 159, 195
 Թորդան — 192, 193, 859, 871, 902
 Թորթում — 30
 Թորի — 720
 Թոփրաիս-կալև — 319, 336, 339, 344, 360, 361, 363, 366, 376, 379, 382, 384, 387, 388, 392—394, 396, 398, 402, 403, 406, 408, 410, 413, 476, 477, 863, 865
 Թոփուզավա — 321, 416
 Թոփ-բար — 168, 171
 Թոնդր — 17, 145, 148, 159, 161, 162, 164, 165, 168, 169, 171—173, 214, 223, 266, 274, 532
 Թրակա-պելասգյան ցեղեր — 189
 Թրակա-փոյուղական ցեղեր — 189, 230, 231, 232, 235, 237
 Թրակացիներ — 231, 235
 Թրակիա — 602, 721
 Թրիալիթի — 14, 16, 17, 132
 Թուզլու-շայ — 26, 27
 Թումնա — 193
 Թուշխան — 53, 331
 Թուրքեր¹ — 18, 73, 88
 Թուրքիա — 19, 262, 358
 Իբերիա (Վիրք) — 497, 502, 708, 716, 720, 725—727, 731—733, 735, 742, 763, 768, 788, 795, 799, 836, 838
 Իրևրենը (Վրացիներ) — 530, 570, 599, 717, 725, 726, 728, 737, 739, 773, 774
 Իդա, Իդանի (Իյա, Իյանի) — 295, 304, 309, 317, 372, 374
 Իդդիրի հովիտ — 127
 Իզալա (Իծալա) — 25, 300, 434, 449
 Իզիրտու — 324, 325
 Իզուլու — 53, 196, 750
 Իյնուա — 310
 Իլդարունիա — 363, 368
 Իլիոն — 232. տե՛ս նաև Տրոյա
 Իլիջա — 736, 771, 782
 Իլիջա-սու — 75
 Իլլիրիա — 756
 Իկոնիայի դաշտ — 262
 Իմդուր-Լեյլիլ — 284
 Իմերեթ — 143
 Ինդալավա — 192
 Ինդոս — 1, 143
 Իշխանագետ — 32
 Իշխանասար — 66
 Իշտիկունի — 223, 304
 Իշուա (Իշուվա) — 172, 195, 196, 237, 242, 293
 Իոլկոս — 243
 Իոնիա — 658
 Իշկալա — 406
 Իջևան — 14, 170, 465, 479, 815
 Իոսիդա — 200
 Իսմերիկկա — 202
 Իսպանիա — 582, 604, 631
 Իսսոս — 493, 690
 Իստիտինա — 200
 Իսրայել — 320, 321
 Իսուվա — 195, 197, 199, 201, 202, 242, 293, տե՛ս նաև Իշուա
 Իվերներ — տե՛ս Իբերներ

- Իտալիա — 524, 602, 614, 759
 Իրան — 14, 19, 25, 38, 40, 45, 49, 74—76, 83, 111, 124, 136, 139, 141, 148, 153, 181, 209, 376, 420, 444, 462, 479, 636, 690, 691, 706, 713, 762, 794, 799, 801, 803, 803, 809, 814, 816, 822, 848, 864, 892, 893, 902
 Իրանական Ադրբեջան — 9, 314, 318, 370, 374
 Իրանական սարահարթ — 8, 9, 34, 38, 124, 143, 153, 258, 518
 Իրանական ցեղեր — 707
 Իրաք — 74, 75, 88, 111, 148, 251, 800
 Իրրունի — Տե՛ս էրերունի
 Իրիս գետ — 21, 30, 31, 149
 Իրկիունի — 307
 Իրշ գյուղ — 438
 Իրպունի — տե՛ս էրերունի
 Իրնունի — 362
 Իրոկեզներ — 108, 238

 Լադաշ — 143, 358
 Լալվար — 14
 Լամպսակ — 691
 Լալլան — 730
 Լաններ — 253
 Լաշե-Քալթա — 75
 Լաոդիկեյա — 566, 572, 821
 Լարիսա — 243, 245
 Լեգերդա ամրոց — 740
 Լենինական — 37, 132, 141—143, 169, 220, 223, 875
 Լենրորան — 206
 Լեոնային Կրիկիա — տե՛ս Պաժան Կրիկիա
 Լեոնային Ղարաբաղ — 139, 145, 477, 804
 Լիրանան — 76, 88, 151, 827
 Լիզ — 73
 Լիզի — 82
 Լիխի լեռներ — 14
 Լիխնիտիս լիճ — տե՛ս Սևանա լիճ
 Լիկիա — 201, 297, 424, 770
 Լիկիական Տավրոս — 8
 Լիկիացիներ — 152, 231
 Լիկիու — 304, 312
 Լիմ կղզի — 34
 Լճաշեն — 148, 161, 163—165, 167, 168, 206, 207, 214, 216, 217, 224, 887
 Լյուդացիներ — 152
 Լյուդիա (Լիդիա) — 54, 191, 233, 237, 297, 333, 337, 430, 441, 444, 502
 Լյուդոս — 21, 30, 31, 149, 193, 293, 838.
 տե՛ս նաև Պալլ-գետ
 Լոնդոն — 874
 Լոսի — 45, 47, 224, 276, 386

 Լոռու սարահարթ — 39
 Լուրարախի Կրկիր — 333
 Լուզովոյն — 139
 Լուլուբեյներ — 149
 Լուլումն — 325
 Լուխա — 279, 280
 Լուխիունի քաղաք — 301
 Լուկկա — 201
 Լուշա — 295, 348
 Լուսաթառիչ քաղաք — 26
 Լուսավան — 70, 80, 85
 Լուվիացիներ — 151, 152
 Լուրիսասան — 76, 170, 206, 219
 Լևանտ — 124
 Լևանտի ծով — 230

 Խարխի Լրկիր — 237, 282, 294, 317, 363, 368, 371, 374, 381, 382
 Խուրուշկիա — 424, 429
 Խարուր — 786
 Խարուր Արեւիլյան — 837
 Խազիրներ — 791
 Խաթայ վիլայեթ — 74
 Խաթարիկա — 298, 310
 Խաթե — 153, 298, 300, 301, 304, 305, 333, 342, 354, 411
 Խաթեր — 149. տե՛ս նաև Նախախեթեր
 Խաթթի — 152, 153, 198, 298, 324, 377. տե՛ս նաև Խեթական պետություն
 Խաթթինա թագավորություն — 298
 Խաթթուսաս — 152, 198
 Խաթունարխ — 111, 162
 Խլաթ — 34, 40
 Խաղալներ — 439, 455, 456, 459
 Խաղի աստծու քաղաք — 320, 333, 411
 Խալիրներ (խալուրներ) — 235, 236, 376, 455, 530
 Խալիլա — 279, 280
 Խալիմանա ամրոց — 201
 Խալիտու Լրկիր — 333
 Խալմազի դաշտ — 791
 Խալպու — 317, 319
 Խալֆատ — 317
 Խաղտիք — 458, 785
 Խաղտյաց լեռներ — 14
 Խամաթ — 298
 Խամիրեզար — 76
 Խալասա — տե՛ս Հալասա
 Խանասորի լեռնանցք — 25
 Խանեկին — 148
 Խանիզալրատ — 181
 Խանքենդ — 159

- Խաչգյաղով Լեոնանցք — 39
- Խաչենապետ — 145
- Խաչ Լեոնանցք — 39
- Խառան — 431, 434, 608, 736, 793
- Խառնուրդ գյուղ — 360
- Խարարա-բարբաս — տե՛ս Պորպես
- Խարարա-Նաջարան — տե՛ս Արշամաշատ
- Խարակենե — 775
- Խարբերդ — 24, 31, 37, 42, 82, 122, 123, 127, 132, 164, 172, 233, 283, 331, 911
- Խարբերդի դաշտ — 26, 36, 73, 122, 193, 237, 425, 440, 457, 736, 750, 751, 771
- Խարդա — 331
- Խարզան գետ — 27
- Խելթական պետություն — 149, 152, 175, 176, 179—182, 185, 187, 231, 232. տե՛ս նաև Խալթի
- Խելթեր — 147, 149, 151—153, 157, 175, 176, 178, 180, 186, 193, 196, 197, 199—202, 228, 241, 282, 298, 342, 354, 376, 484
- Խեմմուվա — 179
- Խերսոնես — 545
- Խեք Համաստեղություն — 483
- Խիզնիկ — 74
- Խիլակոս — 298
- Խիմմե — 279, 280
- Խնձորուտ — 46
- Խնուս — 22, 26, 46, 377, 772
- Խոյ — 40, 832
- Խոչերի ցեղ — 193
- Խոշար գետ — 359, 360, 424, 438, 440
- Խոջալի — 214, 223
- Խոռխոռունիք — 832, 835
- Խոր Վիրապ — 541, 738, 838
- Խորձենե — 530, 532. տե՛ս նաև Խորձյան
- Խորձյան — 20
- Խորաիկ-դաղ — 16
- Խրամ գետ — 29, 40, 132
- Խուրուշկիա — 148, 289, 291, 294, 295, 303, 305, 307, 322, 328, 368, 370, 371, 374, 424
- Խուղափեռինի կամուրջ — 17
- Խուլիստան — 76
- Խուլթ — 23, 442
- Խուլթի լեռներ — 23
- Խուշա ցեղ — 295
- Խուշանի — 314, 342
- Խուստուփ — 15
- Խուրրի-Միտաննի պետություն — 148
- Խուրրի-ուրարտական ցեղեր — 147, 180, 190, 227, 279, 294
- Ճուրրիններ — 146—149, 151, 153, 157, 159, 175, 180—182, 186—188, 194, 202, 228, 239—241, 283, 376, 419, 425, 645
- Սալկալի շրջան — 17, 171
- Սալկալի սարահարթ — 161, 164
- Սաղկանց լեռ — 19, 26, 59, 740
- Սաղկալետ լեռնաշղթա — 14, 26. տե՛ս նաև Գումլու-դաղ
- Սաղկեռ լեռ — 19
- Սաղկոսան — 19, 26, 39, 40, 54, 808, 829
- Սաղկունյաց լեռներ — 16
- Սամբնդավ (Ջամանթի-սու) — 21
- Սավդեք — 283, 719, 742, 836
- Սիրանյաց լեռներ — 16, 19, 838
- Սննդոց անտառ — 48
- Սովասար — 23
- Սովի ժողովուրդներ — 230
- Սովինար գյուղ — 320
- Սովք լիճ — 20, 27, 31, 54, 192, 750, 839. տե՛ս նաև Գեյջուկ լիճ
- Սորոխ գետ — տե՛ս Ճորոխ
- Սովք — 37, 39, 175, 196, 293, 301, 342, 354, 420, 440, 457, 508, 510, 512—514, 516, 518, 521, 522, 529, 530, 542, 543, 546, 548—550, 558, 559, 561, 565, 585, 586, 590, 592, 598, 599, 661, 668, 670, 673, 680, 691, 692, 735, 737, 740—742, 750, 752, 763, 781, 809, 826, 827, 841, 874, 880
- Սովք-Կոմմաղենե պետություն — 512, 513
- Սովք Շահունյաց — 195
- Սուև լիճ — 27
- Սումբ — 740
- Սումինա — 192
- Սուփանի (Սովք) — 293, 301, 304, 342, 354, 411, 420
- Կարիրա — 582
- Կարլին — 430
- Կաղմուխի, Կուղմուխի (Կատմուխի, Կուամուխի) երկիր — 200, 240, 242, 280, 283, 332, 368, 371, 426, 830
- Կաղուսիացիներ — 447
- Կաղրեկ — 220
- Կալաաթ-ջարմո — 104
- Կալաբենե — 245, 534
- Կալիալա գետ — 327, 362
- Կալիկաղնոս գետ — 233
- Կալլինիկում — 808—810
- Կալխու — 325, 534
- Կաղզվան — 28, 37, 51, 52
- Կամախ — 192, 193, 459, 657, 665, 859, 865

- Կամանա — 305
 Կամոմանու — 297, 298, 305, 330, 371
 Կամո — 141, 221, 320, 465. տե՛ս նաև Նոր
 Բայազետ
 Կամուխա — 192, 193
 Կայալը-դերե — 358, 376
 Կայան բերդ — 40
 Կայան լեռներ — 15
 Կայննդուլիս — տե՛ս Նոր քաղաք
 Կանդուարի լեռնաշղթա — 24
 Կանեղ — 164, 195, 196
 Կանիուն — 322
 Կաննուվարա — 200
 Կաշիաբի — 368, 371
 Կաշկա — տե՛ս Կասկեր
 Կասպադովկիա — 149, 234, 237, 480, 497, 505,
 506, 508—510, 512, 525, 531, 539, 544, 545,
 548, 549, 559—561, 567, 574, 582, 585, 591,
 595, 610, 653, 664, 671, 679, 707, 712, 714,
 717, 721-729, 735, 738, 742, 749, 750, 754,
 768, 773, 777—780, 782, 783, 785, 788, 790,
 794, 795, 808, 814, 818, 837, 839, 892
 Կասյան-Մազեն — 25, 26
 Կասյանի լեռներ — 15
 Կասլերսու — 404
 Կասուլյտ լեռ — 14, 26, 53
 Կասուտան — 9, 17, 24, 25, 32, 34—36, 38,
 40, 76, 83, 114, 130, 149, 220, 227, 618,
 743
 Կասյուտաշուղ — 15, 60
 Կասամինոն գետ — 27
 Կասնուտ — 132, 138
 Կասոս — տե՛ս Խասոս
 Կասսիտներ — 149, 181
 Կասկադյան լեռներ — 22
 Կասկեր — 149, 176, 197, 200, 232, 237, 239,
 242, 243, 293
 Կասկերի երկիր — 201, 293
 Կասպիական գոներ — 36, 53, 717, 809
 Կասպիական ցեղեր — 508
 Կասպից երկիր (Կասպիանե) — 530, 531, 835,
 836
 Կասպից լեռներ — 53, 839
 Կասպից ձուլ — 27, 30, 38, 53, 243, 332, 531,
 551, 565, 569, 572, 707, 713, 765, 835, 839,
 839
 Կավաշ — 55, 438
 Կատակկավմեն — 233
 Կատառնիա — 159, 195
 Կատառններ — 530
 Կատարդա — 292, 295, 309, 348
 Կատեպանց գյուղ — 366
 Կատիշներ — 447
 Կաթ-Թուկուլթի-Նիհուրլա — 408
 Կար-Սիպար — 322
 Կարա-Դերբենդ — 53
 Կարա-սու — 14, 17, 25, 26, 29, 49
 Կարազ — 138, 143, 143. տե՛ս նաև Արծն
 Կարալու — 324, 325
 Կարաղայա — 368
 Կարայա-դաղ — 314
 Կարդուլներ — 453
 Կարնձիուիս — 500, 543, 546. տե՛ս նաև Կարին
 Կարթագեն — 553, 567, 580, 581, 593
 Կարիտ — 191, 237, 297, 424
 Կարիճ — 14, 18, 22, 26, 36, 38, 42, 52, 54,
 123, 127, 192, 300, 301, 543, 737, 771. տե՛ս
 Նախ էրդրում
 Կարիճի սարահարթ — 41
 Կարթ — 53, 331
 Կարկա դե Բետ Սժուխ — 660
 Կարկաթիտեր — 544, 838. տե՛ս նաև Արկա-
 թիտերս
 Կարմիր-բլուր — 204, 206, 213, 214, 226, 333,
 335, 339, 350, 354, 355, 363, 366, 367,
 374, 376, 378—380, 382—385, 387—390,
 392—394, 398, 400, 403, 408—410, 413,
 416, 466, 476, 477, 517. տե՛ս նաև Թեյշե-
 րախի
 Կարմիր գագաթ — 16
 Կարմիր գետ — 29, 75, 362
 Կարմիր ձուլ — 808
 Կարմիր Փորակ լեռներ — 14, 16, 29, 837
 Կարնո դավառ — 782
 Կարնո դաշտ — 39, 111, 138, 219, 617, 618,
 736
 Կարս — 37, 38, 42, 45, 76, 158, 220, 301,
 364, 837
 Կարսաշայ — տե՛ս Ախուրյան
 Կարսի սարահարթ — 18, 41
 Կարբեմիշ — 141, 171, 199, 200, 280, 297,
 298, 324, 376, 425, 431, 434
 Կելիսիրիա — 523, 565, 704
 Կելերմես — 376
 Կելիշին — 25, 35, 52, 340
 Կեմախ — տե՛ս Կամախ
 Կենտրիսես — 27, 294, 453, 455
 Կենտրոնական Յնատուլիս — 149, 157, 158, 164
 Կենտրոնական-ասիական լեռնաշխարհ — 41, 59
 Կելուտի լեռներ — 14, 16, 17, 29
 Կեսարիա — 152, 230, 234, 235, 568, 818, 833
 Կեսարիա-Պանեադիս — 770
 Կերասուտ — 191
 Կեցուն գետ — 27

- Կրզըլ-Գյաղուկ զազաթ — 16, 18
 Կրզըլ-իրմակ — 21, 149, 152. տե՛ս նաև Հալիս
 Կրզըլ-կայա — 104
 Կրզըլ-շայ — 29
 Կիրակու — 368
 Կրանե լիճ — 34
 Կիևխունի — 304, 314
 Կիզըլատնա — 159, 182, 195, 199, 297
 Կիզիկոս — 236, 545
 Կիլիկեցիներ — 231, 567, 570, 596
 Կիլիկիա — 55, 111, 122, 126, 139, 195, 233
 — 235, 237, 297, 298, 450, 493, 563, 567,
 570, 572—574, 596, 598, 610, 612, 624,
 690, 712, 713, 742, 770, 776, 789, 892
 Կիլիկյան Տաւրոս — 8, 9, 19, 20—22, 159,
 182, 187, 297, 839
 Կիկլագներ — 258
 Կիմփերներ — 179, 322, 334, 430, 432
 Կիշտան (Կյուշտեմ) — 317
 Կիսրոս — 189
 Կիրբետ-Կերակ — 130, 139
 Կիրիկ-Կորա — 75
 Կիրին գետ — տե՛ս Կուր
 Կիրոս գետ — տե՛ս Կուր
 Կիրովարաղ — 40
 Կիրավարաղի դաշտավայր — 260
 Կիրովական — 131, 141, 148, 161, 165, 168,
 169, 171, 207, 214, 269, 465
 Կիրրուրի լեռնանցք — 52
 Կիրուրի նաճանգ — 368, 270, 374
 Կիրուս գետ — տե՛ս Կուր
 Կյուրոս գետ — տե՛ս Կուր
 Կլագումեն — 691
 Կղարջք — 292, 532
 Կղեսուրք — 23, 24, 39, 52, 53
 Կղեսուրք Բաղաղեշա — 52
 Կղզյակ-Բլուր — 103, 106
 Կնոսոս — 258
 Կոգովիտ — 39, 40, 54, 737, 740
 Կոդոր — 149
 Կոլլարա-դաղ — 325
 Կոլխա (Կոլխա) — 293, 314, 372. տե՛ս նաև
 Կողքիս
 Կոլխեր — 243, 773
 Կոլխիդա — 220, 314. տե՛ս նաև Կողքիս
 Կոհ ի նիհորական — 25
 Կոհեր լեռներ — 22
 Կողբ — 51, 52, 133
 Կողբանց — 300, 361
 Կողբենիք — 838
 Կողոնիա — 192
 Կողքիս — 9, 28, 54, 293, 314, 372, 597, 725,
 768, 807, 839
 Կոմանա — 187, 297, 663, 665, 807
 Կոմագենե — 55, 298, 500, 508, 510, 512,
 513, 518, 519, 522, 525, 565, 577, 590, 610,
 614, 664, 670, 677, 694, 704, 712, 721,
 722, 735, 737, 741, 742, 752, 768, 771,
 775, 781, 873, 874, 905
 Կոյուլ-Հիսար — 192
 Կոշ — 29, 815
 Կոսլ-դաղ — 14
 Կովկաս — 59, 60, 70, 75, 76, 82, 83, 88, 91,
 110, 111, 114, 122, 123, 126, 130, 135,
 136, 139, 142, 143, 145, 203, 211, 214, 219,
 220, 230, 274, 376, 420, 502, 532, 746, 756,
 765, 766, 780, 806; 834, 858
 Կովկասյան լեռնաշղթա — 75, 76, 122, 125,
 158, 502, 717, 768, 790, 792
 Կոտայք — 127, 852
 Կոտորո գետ — 29, 55, 362
 Կոտորի լեռներ — 10, 12, 19, 52
 Կորակոյան լեռներ — 837
 Կորզվաց լեռներ — 24, 27, 52
 Կորզվացիներ — 570, 653, 687
 Կորդրիք գավառ — 747
 Կորդուր — 13, 424, 547, 562, 568, 571, 589,
 600, 670, 774, 841
 Կորճայք — 14, 27, 140, 159, 424, 835
 Կորնթոս — 498, 581, 665
 Կորոս ձոր վտակ — 26
 Կորսիկա — 523
 Կրետե — 189, 258
 Կրերյաց լեռնանցք — 52, 774
 Կրման — 710
 Կուարլինի հովիտ — 339, 368
 Կուրան — 139, 141, 203, 884
 Կուդարո — 75
 Կուե — 298
 Կուլիմերի — 199
 Կուլլարի լեռնանցք — 325
 Կումայրի — 54
 Կումբուլտա — 219
 Կումենու (Կումմանի, Կումմե) — 187, 280, 282,
 294, 371, 441
 Կումմանեցիներ — 294
 Կումմախա — 193, 195, 196, 202, 315, 330, 382
 Կումմուխ — 195—197, 293, 298, 315, 317, 319,
 330, 371
 Կույբիշե — 465
 Կունարսա — 446
 Կունմար — 199

- Կուշտաշյի — 315
 Կուջաղի լեռնանցք — 39, 737
 Կուսասար քաղաք-պետություն — 176
 Կուտիններ — 149
 Կուտմար — 199
 Կուր (Քուր) — 9, 14, 15, 29, 30, 39—41, 53 —
 — 55, 60, 75, 110, 111, 126, 151, 158, 295,
 508, 530, 531, 565, 599, 720, 791, 815,
 837—839, 895
 Կուր-Արարսյան ցածրավայր — 40
 Կուրակ գետ — 30
 Կուրի հովիտ — 132, 220

 Հագարու գետ — 29
 Հագարմերդ — 83
 Հալաֆ — 121
 Հալիս — 21, 30, 149, 152, 193, 197, 200, 232,
 236, 240, 243, 297, 336, 430, 450, 501
 Հախկիսու գյուղ — 40
 Հախում — 29
 Համա — 76, 148
 Համադան — 757
 Հայասա Լրկիր — 186, 188, 191—201, 203,
 245, 301, 334, 534. տե՛ս նաև Հայասա-Ազգի,
 Ազգի
 Հայասա-Ազգի — 2, 157, 158, 172, 189, 190,
 197, 232, 237, 440. տե՛ս նաև Հայասա-Ազգի
 Հայասացիներ — 153, 193, 194, 197—202, 243
 Հայաստան — passim
 Հայեր — passim
 Հայկաբերդ — 366, 409
 Հայկական բարձրավանդակ — 8, 12, 59, 63, 75,
 83, 120, 167, 204, 212, 214, 215, 217, 219,
 223, 272, 404, 414, 507, 547
 Հայկական լեռնաշխարհ — passim
 Հայկական լեռներ — 12, 17, 19, 24, 38, 52, 236
 Հայկական Կարթագեն (Արտաշատ) — 541, 593
 Հայկական պար — 10—12, 17—20, 31, 38—40,
 47, 53, 54, 451, 737
 Հայկական ՍՍՀ — 295, 815
 Հայկական Տավրոս — 8—12, 19, 20, 22—26,
 43, 46, 52, 73, 74, 76, 126, 148, 159, 182,
 200, 251, 282, 317, 424, 425, 740, 750, 751,
 839, 850
 Հայոց ձոր — 132, 359, 424, 437, 438, 440
 Հայոց Միջագետք — 9, 12, 24, 74, 83, 140 —
 — 142, 172, 204, 262, 719, 721, 742, 743,
 747, 748, 836
 Հայք — 245, 438
 Հաշտասար — 17
 Հաշտինից գավառ — 27, 827, 828
 Հաջի-չայ — 35

 Հաշիլար — 104, 118, 120, 121
 Հասան-դալա — 476
 Հասանքեյֆ — 283
 Հասունա — 104, 121
 Հավատամք զագաթ — 22
 Հավնունիք — 304, 372, 420
 Հատրա — 776, 789
 Հատրենն — 776, 790
 Հարավ-ուսական տափաստան — 70, 219
 Հարավային Հայաստան — 469
 Հարավային Միջագետք — 135, 141, 151, 201,
 211, 226, 358, 408, 775, 787
 Հարավային Օսեթիա — 75, 126, 139
 Հարբ — 26, 36, 39, 56, 73, 82, 127, 740, 835
 Հացավան — 477
 Հեղալար — տե՛ս Աղիարենն
 Հելլենա-սկյութիներ — 236
 Հելլեններ — 230, 496, 589. տե՛ս նաև հույներ
 Հելլեսպոնտական Փոյուղիա — 232
 Հելլեսպոնտոս — 493, 494, 524, 624
 Հելլեսպոնտոսի նեղուց — 231
 Հեկատոմպիոս — 809
 Հենիոսական լեռներ — 337
 Հենիոսներ — 713, 737, 784, 785
 Հենիոսների Երկիր — 704, 768
 Հեսպերիտներ — 455, 508
 Հեր — 40, 55, 813, 893
 Հեր-Ջարեվանդ գավառ — 232
 Հերակլեա — 545
 Հերակլյան սյուներ — 567
 Հերմոն — 111, 122, 123
 Հիրերներ — տե՛ս Իրերներ
 Հիդա գետ — 233
 Հիերոգլիֆիկ խեթեր — 235
 Հին անատոլիացիներ — 152
 Հին Արմավիր — 339
 Հին-Քայազետ — 398

 Հինդուրուշ — 8
 Հինձոր — 111, 122, 123
 Հիպանիս — 236
 Հիրկանիա — 737, 744
 Հյուսիսային Ամերիկա — 22
 Հյուսիսային Ասորիք — 74, 111, 122, 153, 175,
 180, 298, 305, 310, 315, 318, 319, 391, 501,
 566
 Հյուսիսային Աֆրիկա — 76, 93
 Հյուսիսային Կովկաս — 123, 126, 139, 145, 203,
 214, 219, 230, 376, 532, 765, 780, 806, 834
 Հյուսիսային Միջագետք — 9, 34, 76, 104, 120,
 122, 136, 142, 147, 148, 151, 181, 200, 206,
 207, 226, 227, 233, 237, 263, 311, 449, 501,
 562, 568, 569, 591, 600, 706, 778, 783

- Հյուսիսային ցեղեր — 866
 Հյուսիսային Օսիթիա — 143, 219, 220
 Հնդկվրոսյական ցեղեր — 151, 189, 232, 235
 Հնդկիներ — 604
 Հնդիրանական ցեղեր — 170, 181, 186, 189
 Հնդկական սաարապոթյուններ — 525
 Հնդկալի — 308
 Հնդկաստան — 38, 136, 181, 189, 494, 630, 775, 807—810, 815
 Հնդկացիներ — 108
 Հոկտեմբերյան — 127
 Հոմո — 763
 Հոռոմ աժրոց — 180
 Հովր — 40
 Հոբերերդ — 37
 Հսանդիա — 735, 750, 752—755, 757, 758, 765, 767, 777, 782, 827
 Հսենոս — 702
 Հսոմ — 523—525, 531, 540, 544, 545, 547, 549, 550, 554, 555, 558—561, 563, 567, 574, 580—583, 587, 591, 595—599, 601—606, 609, 611, 616, 618, 620, 625—634, 654, 667, 668, 670—672, 680, 692, 698, 699, 703—715, 718, 719, 722, 725—729, 731, 734—737, 739—741, 743—745, 749, 750, 752—760, 762, 764—768, 769—771, 773, 774, 776—778, 780—782, 785—790, 792, 794, 807, 809, 814—821, 823, 827, 829, 839, 848, 850
 Հոտմեական կայսրություն — 703, 708, 711, 722, 735, 755, 756, 766, 768, 769, 774, 776, 789, 790, 791, 794, 807, 808, 810, 818, 824, 834, 838
 Հոտմեական ճանրապետություն — 523, 524, 544, 565, 580, 581
 Հոտմեացիներ — 521, 524, 525, 541, 545, 547, 564, 574, 581—584, 586—589, 591—603, 605, 607—612, 614, 618—624, 627, 629, 630, 631, 667, 704, 708, 711—713, 719, 720, 727—729, 731, 733, 735—737, 740, 745, 746, 748, 752—755, 760, 763, 767, 768, 770, 771, 772, 774, 776, 778, 781—785, 791—794, 807, 836, 880
 Հրազդան — 28, 32, 39, 54, 67, 70, 71, 80, 82, 84, 85, 89, 93, 127, 160, 250, 339, 363, 368, 464
 Հրաշալի հովիտ — 36
 Հրևաններ — 541, 570, 576, 585, 613, 653, 682, 710, 811
 Հրևաստան — 704, 708—710, 814, 894
 Հուդա — 331, 377, 612
 Հուլվան — 809
 Հուլներ — 233—235, 441, 453, 455, 458, 460, 496, 515, 522, 578, 579, 610, 659, 670, 682, 706, 767, 892
 Հունա-մակեդոնացիներ — 489, 497
 Հունաստան — 231, 297, 406, 446, 452, 491, 492, 495, 498, 524, 580—582, 611, 612, 625, 638, 654, 871, 873
 Հունարակիրտ տարաց — 29
 Զիթահանից սար — 16, 39
 Զլունկերտ — 827
 Զոր — 29, 53, 737, 827
 Զորագետ — 14, 29, 127, 181, 158, 159, 164, 173, 266
 Զորագյուղ — 169
 Զորաշին — 85
 Զորայուհակ — 23, 52, 55
 Զորափոք գավառ — 54
 Դադո լեռներ — 14, 720
 Դադախ — 112, 132
 Դանդահար — 809
 Դաշաղան — 169
 Դարարաղ — 47, 123, 124, 138, 145, 158, 159, 165, 223, 477, 783, 804
 Դարարաղի լեռներ — 11, 15, 16, 47
 Դարա-դաղ — 8, 9, 11, 12, 17, 19, 24, 25, 38, 52
 Դարա-Քափա — 127
 Դարալաղ գավառ — տե՛ս Տուարածատափ
 Դարաշա-դաղ — 25
 Դափան — 465
 Դրիմ — 54, 75, 545, 599, 756
 Դրմիլ-Քափա — 49
 Դոշունդաղ — 160
 Դուռուշան գավառ — 194
 Դուրու Արաղ — 29
 Ծապաղջուր — 36
 Ծաակերան — 70, 80, 85
 Ծենաց աշխարհ — 807
 Ծորա դուռ — 791
 Ծորոխ — 14, 16, 17, 30, 36, 47, 51, 193, 283, 301, 310, 452, 508, 742, 780, 785, 837, 839
 Ծորոխի հովիտ — 148, 220, 292, 293, 831
 Ծուաշոտու գետ — 29
 Մազնեսիա — 524, 525, 544, 546, 552, 580
 Մաղեն — 24
 Մաղաղ գավառ — 127, 464
 Մազկերտի ամրոց — 405
 Մաղթթաց թագավորություն — 707, 713, 717, 765, 791

- Մաժակ — 230, 234, 569, 574, 658
 Մախտանի — տե՛ս Միտանի
 Մալաթիա — 55, 74, 88, 122, 123, 127, 132, 139, 164, 172, 195, 233, 297, 298, 301, 305, 311, 348, 351, 371, 420, 457
 Մազարու — 127, 132
 Մալաու — 293
 Մալդիա — 195, 196, 202, 297
 Մալլուս — 567, 574, 690
 Մակեդոնիա — 236, 245, 492, 495, 523, 524, 544, 568, 580
 Մակեդոնացիներ — 489, 496, 497, 501, 506, 510, 719
 Մակու — 29, 31, 40, 373
 Մահկերտություն զավառ — 280
 Մաղխազան (Մահլա) ավան — 832
 Մաղխազունիք — 832, 835
 Մալկոսյ — 139, 145, 376
 Մալմեխ — 16
 Մալրադուրք լեռնանցք — 53
 Մանա — 36, 289, 294, 295, 300, 303, 305, 307, 312, 317, 322, 324—326, 336, 367, 370, 374, 430, 440, 452, 476
 Մանանեցիներ — 294, 322
 Մանաղկերտ — 26, 55, 127, 290, 300, 339, 362, 364, 367, 713, 772
 Մանանաղի — 26, 600
 Մանդա ցեղ — 179
 Մանտիանն լիճ — 34. տե՛ս նաև Ուրմիա
 Մառավերա գետ — 29
 Մաշգուն — 279, 280
 Մաշտոցի բլուր — 103, 108, 131
 Մասատ-դարա գետ — 30
 Մասիոս լեռնադար — 25, 508
 Մասիս — 13, 40, 59, 60, 70, 649, 654, 892, 898
 Մասիուս-Տուր-Արդին լեռներ — 12, 282
 Մասլաջոտն — 304, 738
 Մաստարա — 30, 85
 Մասքոթներ — 791
 Մատիել — 315
 Մատիենն — 36, 424, 439, 440, 450—452
 Մատիեններ — 452, 455, 457
 Մարական ավան — 55
 Մարական դռներ — 36
 Մարակերտ — 897
 Մարանդ — 38, 765, 813, 825, 835
 Մարաշ — 123, 298
 Մարաստան — 25, 35, 36, 331, 376, 429, 439, 446—448, 450, 459, 480, 482, 491, 510, 562, 565, 569, 574, 591, 595, 617, 630, 631, 706, 730, 807, 897. տե՛ս նաև Մեդիա
 Մարայ աշխարհ — 747, 774, 831, 835
 Մարդարալի կամուրջ — 738
 Մարդիանա — 448, 706, 730
 Մարդաղի — 22, 455
 Մարդաստան — 455, 740
 Մարդեր — 455, 570, 739, 740, 774, 833, 836, 839
 Մարդպետական զավառ — 674
 Մարդուցայր — 455, 740
 Մարեր — 179, 433, 436, 442, 446, 447, 452, 482, 570, 579, 626, 654, 746, 892, 897. տե՛ս նաև մեդացիներ
 Մարի քաղաք — 207, 219
 Մարիսա — 612
 Մարկասու — 298
 Մարձին զավառ — 280
 Մարմաշեն — 141
 Մարմարա — 231
 Մարվ — 730. տե՛ս նաև Փանջլի
 Մարտունի — 276
 Մարտլիա-սար — 23
 Մարաթուք գաղաթ — 23
 Մաքելոններ — 737, 738
 Մաքելոնների թագավորություն — 704
 Մեգիդոն — 168, 219
 Մեդացիներ — 335, 336, 426, 430, 432, 436, 441, 442, 530, 579, 624, 718, 821. տե՛ս նաև Մարեր
 Մեդիա — 294, 310, 326, 336, 337, 428—430, 432, 433, 435, 439, 441, 442, 448, 449, 548, 550, 551, 624, 629, 671, 759, 839. տե՛ս նաև Մարաստան
 Մեդիա-Ատրոպատենն — 617, 786. տե՛ս նաև Ատրոպատյան Մարաստան և Ատրպատական Մեթմենզե — 71
 Մեիշտա — 291
 Մելաս գետ — 21, 27
 Մելիդ — 195, 196, 297, 298, 315, 330. տե՛ս նաև Մալաթիա, Մելիտենն, Մելիտեա
 Մելիտենն — 21, 27, 53, 54, 561, 750, 752, 756, 771. տե՛ս նաև Մալաթիա, Մելիտեա, Մելիդ
 Մելիտեա — 293, 297, 300, 301, 305, 311, 348, 371, 374, 420. տե՛ս նաև Մալաթիա, Մելիտենն, Մելիդ
 Մեծ Ջար գետ — 24, 27, 83, 148, 182, 187, 279, 280, 282, 291, 294, 325, 368, 370, 424
 Մեծն Թեսագիա — 245
 Մեծ Հայր — 3, 4, 7, 25, 27, 30, 55, 56, 424, 506, 514, 521, 522, 526, 539, 542, 543, 546—551, 558, 559, 562, 566, 571, 631, 639, 661, 666, 668, 687, 703, 705, 707—715, 719—726, 731, 732, 734—737, 740—742, 746, 747, 749, 762—765, 767—769, 771—773, 777, 778, 781, 782, 785—790, 792,

- 794, 796, 797, 808, 810, 823, 825—827,
829—831, 834—837, 839—842, 852, 874
- Մեծ Մասիս — 12, 13, 20, 21, 40
- Մեծ Սևան — 32
- Մեծ Մայմեխ — 16, 39
- Մեծազեա — 31
- Մեծամոր — 164, 477, 541, 850
- Մեծբայ (Մեղրե) լեռներ — 10, 14, 16, 47
- Մեղ դեռ — 26
- Մեղեղուղիս — 19, 22
- Մեղրազեա — 26, 453, 767
- Մեղրաձոր գյուղ — 39
- Մեղրի — 12, 17
- Մենիգարնի — 362
- Մենուարիսիլի — 301, 339, 362
- Մենուայի հովիտ — 339
- Մենուայի ջրանցք — 359, 360, 363, 366
- Մեշխի — 382
- Մեշան — 775
- Մեռններ — 231
- Մեռաթղի — 34
- Մեսյալ ծով — 35
- Մեսեմբրիա — 545
- Մեսենենե — 775
- Մեսիական (Մոսիական) լեռներ — 14, 53,
720, 839
- Մեսիեր (մոսիեր) — 240, 720, 733—737, 712
- Մեսիերի երկիր — 725
- Մեսոպոտամիա — 774, 775
- Մերձավոր Արևելք — 151, 423, 657
- Մերձկասպյան ցածրավայր — 9, 807
- Մերչան — 9
- Մերս գյուղ — 220
- Մերսին — 103, 119, 129, 168
- Մերքեղ-ղաղ — 24
- Մզուր — 20, 600
- Մձնկերտ — 351, 359
- Միգրանիա — 562, 568, 719, 742, 836, 837
- Միգրոններ — 231
- Միդիադ — 283
- Միլեա — 462, 492, 690, 853, 874
- Մինդեշաուր — 53, 139, 211, 212
- Միջագետք — 9, 23, 25, 27, 34, 35, 39, 55, 76,
103, 104, 112, 120, 122, 124, 125, 130, 135,
136, 141, 142, 144, 147, 148, 151, 157, 175,
181, 188, 195, 200, 206, 207, 209, 211, 216,
217, 226, 227, 233, 237, 258, 263, 283, 293,
310, 311, 376, 391, 402, 408, 413, 441, 449,
501, 518, 547, 548, 562, 565, 568, 569, 571,
572, 574, 591, 594, 600, 606, 608, 636, 648,
649, 651, 655, 657, 658, 690, 705, 706, 710,
711, 714, 718—720, 750, 751, 772, 774, 775,
777, 778, 783, 786, 787, 789, 790, 794, 801,
808, 810, 811, 815, 830, 837, 839, 871, 888
- Միջագետք — 25
- Միջերկրական ծով — 63, 70, 74, 76, 83, 91,
93, 136, 148, 153, 169, 182, 221, 258, 263,
293, 380, 413, 479, 526, 562, 564—567, 572,
596, 598, 612, 714, 808
- Միջերկրայք — 746
- Միջին Ասիա — 91, 136, 247, 444, 494, 572,
707, 807, 809
- Միջին Արևելք — 657
- Միջնաշխարհ — 12, 46, 48
- Միսիա — 232, 233
- Միսիացիներ — 231—234, 237, 238
- Միսսի — 326, 363
- Միտաննի — 148, 153, 157, 175, 176, 181, 182,
187, 196—202, 219, 280, 338
- Միրենե — 231
- Միրենյան Հունաստան — 231
- Միրենյան հույներ — 232
- Միլու-Յափա — 111, 116, 118, 121
- Մծրին — 562, 568, 594, 600, 714, 719, 720,
742, 743, 745—748, 760, 772, 774, 776, 778,
782, 783, 790, 793, 807—810, 827, 836,
837, 871
- Մծուրք — 55, 767, 871, 808, 914
- Մյուս Գալլ դեռ — 26
- Մնձուր — 9, 20
- Մշո դաշտ — 22, 32, 238, 293, 351, 423, 592,
740, 772
- Մոզան լիճ — 75
- Մոխնջուղարոյի հովիտ — 207
- Մոխրարուր — 130
- Մոկս-սու — 27
- Մոկր — 12, 24, 27, 204, 424, 508
- Մոկսիանների ցեղ — 424
- Մոսախիկե — 720
- Մոսսինոյկներ — 469, 530
- Մոսուլ — 76
- Մոսիսուևստիա — 567
- Մոավասար — 15
- Մոավի լեռնաշղթա — 15, 16
- Մտկուարի (Կուր) — 29
- Մրզուզի լեռներ — 15
- Մցխեթ — 532, 716, 726, 768, 769
- Մուղուր գավառ — 193, 742
- Մուխաննաթ-Յափա — 160, 161, 164
- Մուծրու երկիր — 280, 282
- Մուզան — 17, 123, 124, 139, 145, 158, 159,
165
- Մումի — 283
- Մուննու — 303
- Մուշ — 26, 36, 247, 376, 904

- Մուշանի — 237
 Մուշաբ-դաղ — 237
 Մուշկեր — 232—235, 237—242, 295, 333, 423, 425, 426
 Մուշկինի — 240, 295, 333, 426
 Մուսասիր — 159, 260, 262, 289, 291, 294, 295, 320—323, 328, 340, 368, 370, 374, 377, 379, 381, 382, 392, 393, 400, 402, 407, 411, 414, 424, 425, 429, 441, 863
 Մուրադ գետ — 19, 25
 Մուրդուզ լեռ — 158
 Մուրց (Մուսիս) գետ — 28, 51, 779, 838
- Յադիլի-Կայա — 171
 Յադջի-չայ — 196
 Յամ լեռնանցք — 38
 Յայջի — 127, 138
 Յանըղ-Յևփե — 139
 Յավա կղզի — 76
 Յավան — 382
 Յոթանասուն հովիտներ — 556, 562, 591
 Յուժուկ-Յևփե — 103
- Նարատեական Պետրա — 770
 Նազլու-չայ — 35
 Նաիրի — 223, 279, 282—285, 291, 293, 294, 424, 429
 Նաիրիի ձուղ — 283, 285
 Նաիրյան ցեղեր — 223, 228
 Նալ-Յափա — 251
 Նայրանդ գյուղ — 62
 Նախախնայքեր — 149, 152, 232, 237, 239. տե՛ս նաև խափեր
 Նախահայկական ցեղեր — 233, 235, 334, 354
 Նախարինա երկիր — 182
 Նախաքարթվեական ցեղեր — 149, 151
 Նախիջևան — 112, 114, 118, 124, 130, 133, 141, 211, 260, 267. տե՛ս նաև Նախճավան
 Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետություն — 114, 406
 Նախճավան — 29, 38, 51, 52, 55, 542, 808, 809, 813, 833, 892, 897. տե՛ս նաև Նախիջևան
 Նակորդան քաղաք — 17, 53
 Նամե գետ — 241
 Նամրու — 312
 Նավթ-կույու — 406
 Նավկրատիս — 219
 Նավուր — 168
 Նևապոլիս — 759
 Ներքովթ — 21
 Նեխեռիանի — 312
 Նեխ-Մասիբ — 21, 48, 51, 67, 78
 Նեղոս — 1, 143
 Նեղոսի դելտա — 230
 Նեմրուդ լեռ — 21, 22, 32, 454, 505, 511, 677, 873, 874, 905
 Նեոկեսարիա — 21, 808
 Նեսիներ — տե՛ս խեթեր
 Ներքին Ադիաման — 221, 223
 Ներքին Զամուա — 294
 Ներքին Մանկերտ — 360
 Ներքին Տավրոս — 10
 Նիրուր — 331, 371
 Նիդ — 37, 46, 866
 Նիդեր լեռ — 74
 Նիլիպախրի — 279
 Նիսանի — 283
 Նիկեփորիոն — 573, 808
 Նիկիպպա լեռ — 325
 Նիկոպոլիս — 622, 808, 821, 838
 Նիկասար — 21
 Նիմրուդ — 325
 Նինվե — 181, 284, 426, 430—433, 568
 Նիպպուր — 211, 230
 Նիսա — 809
 Նիսիրին, Նիսիրիս — տե՛ս Մծրին
 Նիրու — 283, 293, 363, 368, 374
 Նիրդուն — 293, 368, 371, 374
 Նիրիբու — 283, 305
 Նիփատես — տե՛ս Նպատ
 Նկան ամրոց — 55
 Նյումփայոս գետ — 519
 Նյուշապուհ — 809
 Նոր-Արեշ — 373
 Նոր Արմավիր — 339, 477, 517
 Նոր-Քարևուստյան պետություն — 491, 565, 569
 Նոր Քայազև — 276, 886
 Նոր-գյուղ — 300
 Նոր-Շիրական — 17, 24, 35, 38, 841
 Նոր քաղաք — 779, 785. տե՛ս նաև Վաղարշապատ
 Նորատուս — 32, 272
 Նոյեմբերյան — 214, 274, 465
 Նովոսոբորոդոյի — 139
 Նպատ — 19, 24—26, 712, 828, 829, 839
 Նսնունիս (Նունուս) — 61, 66, 68, 70, 80, 84, 85
 Նուզի — 148, 183, 188
 Նուրեղդին — 75
 Նփրկերտ — 312, 573
 Շակաշին — 30, 40, 41, 260, 836

- Շահապիրվան — 828
 Շահապունիքի լեռնանցք — 53
 Շահբուլաղ — 783
 Շամախի — 791
 Շամբ Կարնո — 26, 31
 Շամբ Կոզովախի — 31
 Շամիրամ-Ալթի — 113, 114, 116, 118, 121, 124, 481
 Շամիրամ գյուղ — 212, 260
 Շամիրամի ջրանցք — 339, 481
 Շամլուղ — 132
 Շամշադինի շրջան — 168
 Շամշատ — 771, 842
 Շամբոր — 30, 210, 214, 274
 Շանիդար — 83
 Շատախ — 272
 Շատբերդ — 842
 Շատիկ — 19
 Շարիան գետ — 26
 Շարուրի դաշտ — 40
 Շեղ — 66
 Շեմզինան-սու — 280
 Շեյթանդաղ — 386
 Շենդավիթ — 127, 129, 130, 133, 138, 141, 226, 264
 Շիղ — 730
 Շիթիթմա գետ — 27
 Շիրակ — 37, 40, 42, 45, 160, 162, 304, 314, 364, 372, 373, 886
 Շիրակի դաշտ — 18, 38, 59, 127, 220
 Շյոբուտ — 46
 Շողանի ձոր — 26
 Շոշ (Սուգա) — 54, 445, 467, 552, 653, 775
 Շոշաստան — 448
 Շրեշ-բլուր — 127, 133, 138, 264, 779, 894
 Շուրարեցիներ — 147, 241, 282, 283
 Շուրարտու — 147, 148, 242
 Շուկասար — 55
 Շումեր — 141, 143, 170, 207
 Շումերներ — 140
 Շուշանց — 300, 361, 366
 Շուշար գավառ — 22
 Շուպրիա (Շուրբիա) — 147, 148, 195, 199, 232, 237—240, 293, 295, 312, 334, 343, 368, 370, 371, 374, 376, 377, 379, 423, 425—429
 Շուպրիտիս — 245
 Շուրա — 368
 Շուրդիրա — 291
 Շուրուպպակ բաղար — 217
 Ոգնի — 132
 Ողջի գետ — 29
 Ոռնակ — 132, 226
 Ոսկեվաղ — 160
 Ոսկիք — 26
 Ոսկյանց լեռներ — 14, 16, 26
 Ոստան — 438
 Ոստան-Գյալաշ — 55. տե՛ս նաև Կալաշ
 Որբ գետ — 27
 Որոտան — 29
 Չաթալ-Նույուկ — 104, 117—121, 258, 262
 Չաթին-դաղ — 19
 Չալդրանի հովիտ — 127
 Չամ լեռ — 75, 88
 Չարդախլու — 14
 Չեղեմ գետ — 219
 Չեչենո-Ինդուշկիա — 139, 203
 Չըլզըր լիճ — 16, 31, 295, 304, 309, 310, 317, 318
 Չիրուկ — 75
 Չինաստան — 38, 572, 807—810
 Չինգիլ լեռնանցք — 39
 Չորմալրի (Չորմեղի-սու) գետ — 30
 Չեմալրի սար — 16, 30
 Չորրորդ Հայք — 27
 Պալթեյարիկա — 192, 193, 202
 Պալա — 193, 195
 Պալալալացիներ — 152
 Պալմիրա — 704, 730, 864
 Պալունիք — 827
 Պակտյուրիկ — 424, 450
 Պախրա լեռ — 20
 Պախրսուվա — 195, 196, 202
 Պաղակացիս լիճ — 31
 Պաղեստին — 75, 76, 83, 88, 91, 103, 112, 120, 126, 130, 139, 140, 153, 167, 169, 170, 251, 263, 280, 299, 321, 324, 406, 446, 585, 612—614, 654, 656, 665, 746, 795
 Պաղեստինացիներ — 782
 Պամիր — 59, 502
 Պալտասար — 251
 Պանգիշ ամբոց — 326
 Պանոնիա — 712, 756
 Պանտիկապոն — 54
 Պանների ցեղ — 551. տե՛ս նաև Ապաոն ցեղ
 Պասարգադ — 470
 Պարդա բաղար — 326
 Պարիադրիս լեռներ — 530, 532, 837. տե՛ս նաև Պարիարյան լեռներ
 Պարթևական պետություն — 497, 551, 561, 601, 629, 704—706, 710, 711, 765, 768, 794, 795, 799, 803, 809, 818, 826. տե՛ս նաև Պարթևստան

- Պարթևներ — 525, 550, 552, 553, 556—558, 561—564, 579, 590—592, 595—598, 600, 601, 604—624, 627—630, 632, 634, 671, 672, 675, 687, 705, 706, 708, 710, 711, 713, 715—720, 723, 730, 731, 732, 734, 735, 737, 739, 742—748, 750, 751, 753—757, 759, 760, 762—778, 780, 782, 786, 787, 789, 790, 792—794, 807, 817, 819, 831, 833, 824, 837, 836, 837, 917
- Պարթևստան — 448, 591, 617, 624, 630, 622, 703, 704, 706, 707, 710, 713, 714, 719, 723, 730, 743, 764, 765, 776, 782, 786, 807, 808, 821, 824, 827, 836. տե՛ս նաև Պարթևական պետություն
- Պարխարյան լեռներ — 14, 532, 780, 785, 837. տե՛ս նաև Պարխարյան
- Պարսիկներ — 235, 444, 445, 447—449, 454, 461, 482, 492—494, 501, 650, 746
- Պարսից ծոց — 75, 76, 611, 775, 807
- Պարսկահայք — 14, 35, 40, 83, 123, 124, 126, 120
- Պարսկաստան — 8, 439, 448, 467, 503, 689, 714, 809, 810, 908
- Պարսպատունիք — 17, 531, 835
- Պարսուա (Պարսուաշ) — 289, 292, 326, 440
- Պարսք (Պերսիս) — 444, 510, 794, 908
- Պարտավ — 55
- Պարտեզ գետակ — 30. տե՛ս նաև Բարդուս-շալ
- Պավլազոնիա — 402, 559
- Պեկին — 77
- Պեոններ — 236
- Պերգամոն — 525, 539, 544—546, 581, 671, 853, 864, 866
- Պերսեպոլիս — 466, 467, 470, 476, 494, 864, 881
- Պինակա — 568
- Պիջիրի-Սիփա — 114, 118, 123
- Պիտիոնտ — 769
- Պիրին — 74, 88
- Պղնձահանք — 51
- Պլուտոս գետ — 21
- Պոլեմոնական Պոնտոս — 768
- Պոմպիլ քաղաք — 760
- Պոմպեոպոլիս — 713
- Պոնտական լեռներ — 8—12, 14, 19, 21, 30, 40, 46, 53, 236, 455, 469, 508, 785, 837
- Պոնտական ծով — 720, 736, 746, 756, 769, 777
- Պոնտական Կապադոկիա — 544
- Պոնտական Կոմանա — 663, 807
- Պոնտոս — 126, 149, 232, 293, 497, 525, 531, 544—546, 558—560, 581—585, 594, 596, 599, 611, 618, 622, 628, 671, 673, 675, 677, 704, 708, 713, 721, 741, 756, 768, 769, 808, 913
- Պորպես — 827
- Պտղոմայիս (Պտղեմայիս) — 565, 584, 585, 612, 614
- Պտղոմյաններ — 523, 547, 676, 808
- Պրինես — 864
- Պրեսպոնտիո ծով — 231
- Պուլխադիներ — 322
- Պուլաուդի — 314, 315, 370, 374
- Պուլկինի լեռնանցք — 16
- Պուլքի — 233
- Պուտեոլ — 760
- Պարուլուսի — 237, 240, 241, 232, 228, 425
- Ջարրուտ — 83
- Ջաղա — 98
- Ջազթուու գետ — 35
- Ջավախք — 17, 38, 220, 223, 304, 372, 420, 522
- Ջավախքի լեռներ — 14, 16, 17
- Ջարխեշ — 465
- Ջաֆեո-Պապուր — 168
- Ջեզիրե — 457
- Ջենոշա — 853, 864
- Ջերմ գետ — 24, 27, 289, 508
- Ջերմաձոր — 27
- Ջիրբալթար — 567
- Ջիմին-Սուսինա — 192
- Ջինյան գետ — 298
- Ջրաբաշի լեռ — 19, 26
- Ջրաբեր — 67, 70, 80, 84, 85
- Ջրահովիտ — 132
- Ջրառատ — 464
- Ջուդի-դադ — 13, 331, 371
- Ջուլամերկ — 27, 140, 159, 204
- Ջուղա — 29, 38, 45, 53, 54, 55, 809
- Ռակկա — 808, 809, 810
- Ռահվա — 24, 52
- Ռաս-Էլ-բիլբ — 83
- Ռիզալի լիճ — 34
- Ռիդե — 785
- Ռիլար — 327, 339
- Ռիլինիսզվարի լեռնանցք — 53
- Ռիոն — 9, 14, 28, 158
- Ռմրասար — 15
- Ռնդամալ — 464
- Ռշտունյաց լեռներ — 23, 122, 140, 159, 204
- Ռշտունյաց ծով — 32
- Ռշտունիք — 24, 51, 159, 438, 841
- Ռոլտակ գետ — 30

- Առաստվ* — 884
Ռուսախիսիլի — 319, 339, 344, 346, 360, 361, 363, 366
Ռուսալի փոքր քաղաք — 333
Ռուսաստան — 143
Ռուսիա — 804
Ռեանդուզ — 75, 83, 280, 414, 440, 774

Սարունջի — 85
Սարուրթալո — 132
Սազալաս — 866
Սազարտու գետ — 35
Սալա ցեղ — 179
Սալխանե — 404
Սալնա լեռներ — 23
Սալնածոր գավառ — 23
Սալոնիկ — 232
Սալուա — 279, 280
Սակասենե — 40
Սակաստան — 706
Սակարա գետ — 75
Սակիր — 41, 444, 707
Սամալ — 298
Սամարիա — 321
Սամբավրո — 169
Սամոկարո — 512, 518
Սամոսատ — 17, 196, 512, 518, 614, 771, 842
Սամսոն — 75, 76, 88
Սամցիխե — 220, 720, 721, 725
Սամուխա լեռ — 197
Սամուր գետ — 791
Սանասուն — 23, 427, 442
Սանդարիա գետ — 232, 242, 295, 297
Սանգիրուտու — 34, 326, 327, 332, 339, 361, 363, 367, 369, 370, 374
Սանդուխտի — 11
Սաշխերի — 141
Սասնո լեռներ — 23, 73, 140, 293
Սասպիյրներ — 452, 455
Սասուն — 23, 159, 194, 204, 233, 257, 269, 273, 293, 371, 377, 427, 428, 442, 740, 803, 804
Սատալիս — 563
Սատաղ (Սատալա) — 736, 769, 771, 773, 782, 783, 807, 838, 874
Սատանախաչ լեռնանցք — 40, 53
Սատանի-դար — 66—68, 70, 80, 85
Սարալանջ լեռ — 17
Սարակն լեռ — 21
Սարակն-Նեմրութ — 32
Սարդար-բուլաղի թամբոց — 12
Սարղես — 54, 445

Սարդինիա — 523
Սարիղամիշ — 301, 304, 317
Սարիսա — 568
Սարմատներ — 545, 717, 718, 766, 768
Սարոս գետ — 21
Սարշամա վտակ — 26
Սերաստիա — 14, 21, 122, 507, 808
Սերաստուպոլիս — 769, 777
Սելխուն գետ — 21, 297, 298
Սենտ-Աշել քաղաք — 70
Սերմեն-Յուրտ — 139
Սերմանց լեռներ — 22
Սելինունտ — 776
Սելեկիա — 542, 552, 565, 566, 604, 609, 657, 661, 706, 710, 775, 776, 783, 784, 790, 809, 892
Սելեկյան պետություն — 495, 510, 530, 531, 546, 547, 551, 563—566, 579
Սելեկիս — 498, 523, 566
Սըվազ — 21
Սիահլուճ — 12, 17
Սիգրիանե — 35, 36
Սիդոն — 219, 567, 890
Սիմ լեռ — 23, 427
Սիմսար լեռ — 23
Սինգարա — 774
Սինիսիսի ամրոց — 325
Սինոպ — 54, 236, 293, 544, 807
Սիպկոր-դաղ — 14
Սիպպար — 320, 403
Սիսիան — 66, 67, 160, 528, 537, 670, 674, 690
Սիսիանի լեռնանցք — 53
Սիպիրիտիս — 245
Սիրդիակկա ամրոց — 326
Սիրիս — 140, 299, 376, 712, 735, 742, 743, 750, 756, 815, 853, 858, 864, 890. տե՛ս նաև Ասորիք
Սիցիլիա — 523
Սիփան — 21, 67, 78
Սկիդիես — 14, 30
Սկյուբիա — 420
Սկյուբներ — 179, 335, 336, 429, 430, 432, 638, 707
Սղազ գյուղ — 361, 365
Սղևրդ — 27, 247, 381
Սմբատավան — 831
Սյունիք — 11, 12, 17, 40, 47, 51, 204, 503, 873, 887
Սյունիքի սարահարթ — 15
Սյունյաց լեռներ — 11, 15—17, 251
Սոգդիանա — 807
Սոգք-Բերդկունք լեռնանցք — 40, 53, 55

- Սոգո զեա — 32
 Սոգոյի լեռներ — 15, 40
 Սոլի — 567, 574, 690
 Սոհունդ — 17
 Սողանլու-դաղ — 14, 16, 47
 Սոմեխի — 240
 Սոմխեթի — 56
 Սովետական Հայաստան — 18, 51, 73, 103, 358, 462
 Սոուչրուլաղ զեա — 35
 Սոփիան նահանգ — 38
 Սպափտա լիճ — տե՛ս Կապուտան
 Սպարտա — 638
 Սպեր — 452, 455, 501, 742, 785, 831, 835, 836
 Սպիտակ — 62, 214
 Սպիտակի լեռներ — 16
 Ստեփանակերտ — 145
 Ստորին Ջար — 325
 Ստորին Միջագետք — 217, 706
 Ստրիմոն — 236
 Սուա լիճ — տե՛ս Մուև
 Սուբարտու — տե՛ս Շուբարտու
 Սուրի — 214, 327, 350, 363, 370, 374
 Սու-բիր — 147
 Սուրնատ զեա — 52
 Սուրի երկիր — 242
 Սուգունիա ամրոց — 284, 285
 Սուդա — տե՛ս Շոշ
 Սուլամալ — 315
 Սուլիմա լեռնանցք — 53
 Սուլեյմանի լեռնանցք — 75
 Սուխմու (Ջուխմա, Ցուխմա, Մուխմա) — 195, 202, 240, 293
 Սուխումի — 54, 777
 Սուկավեա լեռ — 19
 Սուկկու քաղաք — 324
 Սումեյսատ — 196
 Սուրա — 368
 Սուրամի լեռներ — 14
 Սուրբ Գրիգոր լեռ — 14
 Սուրբ Խաչ սար — 16, 25, 52
 Սուրիկաշ — 325
 Սուրմարի — 127, 143
 Սև բլուր — 104
 Սևանա լիճ — 11, 15, 28, 31, 32, 39, 42, 45 — 47, 51, 55, 85, 127, 223, 251, 267, 272, 301, 304, 310, 312, 314, 317, 318, 320, 373, 516, 529, 672, 909
 Սևանի ավազան — 15, 32, 55, 143, 159, 163 — 165, 172, 210, 214, 273, 353, 386, 477
 Սև ծով — 14, 30, 31, 41, 54, 75, 176, 189, 191, 231, 314, 318, 372, 450, 457, 518, 559, 572, 602, 620, 756, 769, 777, 785, 807, 858
 Սևծովյան նեղուցներ — 582
 Սևորդյաց լեռներ — 14, 15
 Սև ջուր — 26
 Վախուշտու զեա — 29
 Վաղարշակերտ — 730, 825
 Վաղարշապատ — 38, 40, 519, 539, 657, 661, 779, 784, 785, 787—789, 806, 808, 851, 866, 875, 884, 888, 889, 894. տե՛ս նաև Նոր քաղաք
 Վաղարշավան (Քյոփրի-բյոյ) — 779
 Վալոց ձոր — 45, 46, 251
 Վան — 3, 32, 34, 40, 52, 55, 76, 112, 124, 127, 132, 166, 167, 220, 228, 247, 290, 291, 319, 327, 355, 356, 359, 360, 363, 366, 367, 376, 384, 385, 390, 403, 405, 406, 408, 420, 424, 437—442, 444, 453, 454, 459, 460, 481, 517, 613, 809, 849
 Վան-Տոսոյ — 351, 824
 Վանա լիճ — 2, 3, 11, 19, 22, 25, 31, 32, 34, 39, 40, 42, 44, 45, 51, 113, 148, 188, 191, 223, 227, 272, 279, 283, 285, 287, 289, 290, 300, 317, 322, 327, 328, 332, 333, 336, 338, 339, 351, 362, 363, 367, 369, 370—372, 404, 414, 424, 425, 437, 439, 440, 451, 452, 509, 542, 713, 774, 811, 832
 Վանանդ — 16, 18, 37, 38, 46
 Վանանդի հովիտ — 127, 220
 Վանանդի սարահարթի — 38
 Վանեվան — 320
 Վանի գոգահովիտ — 22
 Վանի թագավորություն — 269, 291, 307, 311, 315, 321—323, 332, 335, 336, 338, 342, 343, 348, 350, 356, 364, 372, 376, 381, 382, 384—386, 392, 394, 396, 398, 407—411, 418, 442. տե՛ս նաև Ուրարտու, Բիայնիլի
 Վաշշուզան — 148, 181, 199, 200
 Վասպուրական — 10, 12, 19, 27, 51, 52, 55, 175, 272, 363, 367, 437, 440, 442, 503, 805, 824, 833, 841
 Վավուկ լեռնանցք — 53
 Վարամունիք — 22
 Վարարակ զեա — 35
 Վարդամարգ զեա — 28
 Վարդանակերտ — 29, 53, 738
 Վարդգեսավան — 519, 779, 851, 894
 Վարդենիս — 53, 251, 257, 258, 261
 Վեդի — 45, 46
 Վեիբուխի — 221, 312

- Վեյրերույցիներ — 221
 Վետուլոնիա — 379
 Վերին Եփրատ — 74, 148, 149, 188, 192, 193, 199—201, 293, 295
 Վերին Ջաբ — 223, 325
 Վերին Մժնկերա — 359
 Վերին Միջագետ — 103, 718
 Վերին Տիգրիս — 200
 Վիաքրու ցեղ — 295
 Վիրահայոց լեռներ — 14
 Վիրք — 531, 565, 570, 617, 717, 720, 726, 733, 768, 769, 788, 790, 834, 838, 839. տե՛ս նաև Վրաց թագավորություն, Վրաստան, Վրաց աշխարհ, Իբերիա
 Վյանդ տմրոց — 737
 Վոյոցեասկիրտ — 730
 Վոհ գետ — 30
 Վրաստան — 9, 14, 16, 53, 130, 139, 141, 142, 151, 169, 171, 219, 262, 456, 467, 532, 590, 804, 815, 819, 855, 892. տե՛ս նաև Վրաց թագավորություն, Վրաց աշխարհ, Իբերիա, Վիրք
 Վրաց աշխարհ — 54, 708, 716, 725, 728, 731, 732, 768, 773, 799, 807, 836, 838, 895. տե՛ս նաև Վրաց թագավորություն, Վրաստան, Իբերիա, Վիրք
 Վրաց թագավորություն — 513, 716, 720, 726, 768, 836. տե՛ս նաև Վրաստան, Վրաց աշխարհ, Իբերիա, Վիրք
 Վրացիներ — 29, 37, 532, 570, 717, 718, 726, 773. տե՛ս նաև Իբերներ
 Վրկանա ծով — 30, 839
 Վրկանաց աշխարհ — 710, 718, 737, 743, 765, 807
 Տարալ — 297, 298, 371, 377, 381, 382, 425
 Տաճարարակ գյուղ — 61, 80, 85
 Տամորիա (Տամոնիա) — 530, 534, 546, 547
 Տայդա ամրոց — 200
 Տայք — 12, 16, 29, 51, 193, 204, 223, 292, 301, 304, 372, 420, 455, 508, 725
 Տայքի լեռներ — 14, 16, 140
 Տանայիս — 54, 807
 Տանկուվա — 200
 Տանձուտ — 46
 Տաշիս-Կարի — 14
 Տաշիր-Չորագետ — 127, 131, 158, 159, 164, 173, 266
 Տաշրաջուր — 14
 Տաշրատաի — 17, 39, 45, 164
 Տաոխներ — 453, 455, 508
 Տապլանի — 333
 Տաս լեռնաշղթա — 280
 Տավրոսի լեռներ — 12, 22, 23, 27, 75, 76, 122, 140, 152, 502, 518, 545, 567, 729, 839
 Տավրիկյան թերակղզի — տե՛ս Ղրիմ
 Տավուզ գետ — 30
 Տաթիկ վտակ — 27
 Տարիուծի — 304, 309, 372, 420
 Տարմակիսա — 327
 Տարոն — 22, 26, 32, 36, 39, 73, 113, 127, 423, 547, 592, 724, 725, 740, 837, 859, 904
 Տարոնո-դես — 35
 Տարափ ամրոց — 327
 Տարսան — 567, 577, 612, 690
 Տափերակա կամուրջ — 54, 738
 Տեբուրդի (Տեղիմզի) — 283
 Տելբասու գետ — 453, 455
 Տերտերի ձոր — 104, 106
 Տիանիտիս — 235
 Տիար — 280
 Տիգրա — 448, 449
 Տիդրանա — 574
 Տիգրանակիրտ — 37, 55, 557, 570, 573—575, 577, 579, 585—590, 592—594, 657, 658, 661, 672, 673, 681, 682, 684, 686, 687, 689, 694, 731, 739, 740—742, 747—752, 767, 772, 774, 783, 809, 817, 838, 850, 875, 892, 911, 913, 915, 916
 Տիգրանակիրտ՝ Արցախում — 574, 657
 Տիգրանակիրտ՝ Ուտիքում — 574, 657
 Տիգրանակիրտ մյուս՝ Ուտիքում — 783
 Տիգրանավան — 574
 Տիգրանոամա — 574
 Տիգրանուկոմե — 574
 Տիգրիս — 1, 10, 22, 24, 25, 27, 37, 43, 60, 111, 122, 132, 143, 151, 181, 182, 200, 202, 240, 241, 272, 280, 283, 292, 293, 297, 324—326, 333, 363, 367, 368, 371, 377, 455, 498, 518, 548, 562, 568, 573, 609, 719, 742, 747, 750, 751, 774—776, 778, 783, 790, 793, 815, 820, 837—839
 Տիգրիսի հովիտ — 661, 750
 Տիգրիս-Ջերմ — 27
 Տիգրիսյան Սելեկիա — 552, 604, 661, 706
 Տիգրոն — 706, 730, 735, 736, 775, 777, 783, 784, 790
 Տիվրիկ (Տյուրիկ) — 192
 Տլի — 214, 220, 274
 Տղմուտ — 29
 Տմորիք — 534, 546—548, 562, 747, 835

- Տյանշան — 59
Տյուրոս — 219, 377, 382, 492, 567, 612
Տոմիսա — 518, 585, 750, 756, 771
Տոնի դյուղ — 360
Տոսսյ — 32, 167, 196, 207, 290, 355, 358, 420, 438, 813, 824
Տոսսյ-Ուշտունիք — 841
Տրապիզոն — 14, 54, 182, 191, 220, 293, 445, 453, 769, 807
Տրերնևր — 231
Տրոյա — 169, 207, 230—233. տե՛ս նաև Իլիոն
Տրոյացիներ — 230, 231, 236
Տրովադա — 191, 231, 232
Տրտուական դետ — 30, 55
Տուարածատափ (Տուարածովիտ, Տուարածինի խորի) — 22, 362, 371, 420
Տուարածինի խորի — տե՛ս Տուարածատափ
Տուլիսու — 312
Տուհայ գավառ — 894
Տումհիշկի — 53, 196
Տուն Թորգոմա — 195, 332
Տուն Կադմևա — 333, 830
Տուշպա — 32, 34, 288, 290, 317, 319, 326, 327, 330, 351, 353, 355, 358—360, 367, 390, 400, 411, 420, 424, 437—439, 459, 517, 849, 853.
տե՛ս նաև Տուրուշպա
Տուր-Աբդին — 25, 305, 368, 371, 508, 719
Տուրուբերան — 12, 508
Տուրուշպա — 322, 323, 326, 371. տե՛ս նաև Տուշպա
Տփղիս — 842
Տևրիկ — 507

Յեյլոն — 807, 808
Յոլակերտ — 301
Յոլակերտի հովիտ — 127
Յուրտազեա-Խրամ դետ — 29
Յուրտավ — 29

Ուազաուն — 323
Ուայախ — 322, 328, 363, 367
Ուատկուն — 279, 280
Ուատոշ — 324, 326
Ուպարիտ — 148, 169, 182, 206, 219
Ուզիշտի — 307, 324, 374
Ուդարնո — 63
Ուդուրի-Էթիունի — 223, 317, 372—374
Ուեսի — 322
Ուզերլիկ-Սափա — 160—163
Ուիշդիշ — 324, 326, 327, 363
Ուիտերուխի — 292, 304, 309, 317, 348, 372
Ուլիբա — 301
Ուլխու — 327, 353, 361, 367, 369
Ուլխուի ջրանցք — 360—363
Ուլլուրա — 317, 429
Ուլմանիա — 368, 370, 374
Ուլուանի — 304, 314
Ուկկիացիներ — 294
Ուկրաինա — 236
Ուկուանի — 362
Ուկումանացիներ — 280, 282
Ուհիամա — 448, 449
Ուղյկաց դետ — 30
Ումեշինի ջրանցք — 363
Ումման-մանդա — 334
Ունկու — 298
Ուշի քաղաք — 362
Ուշկայա ամրոց — 327
Ուշ-Յափա — 145
Ուսպ լեռ — 325
Ուսպումու — 428
Ուսեկ — 241
Ուսհա — 562, 568. տե՛ս նաև Եղեսիա
Ուստուվա — 761
Ուտկայիք — 836
Ուտիք — 14, 508, 516, 574, 783, 836
Ուր — 141, 143, 170, 207, 217, 358, 408, 413
Ուրա ամրոց — 192, 200
Ուրախինաշ ամրոց — 241
Ուրաշտու (Ուրարտու) — 434, 452
Ուրարտացիներ — 2, 13, 53, 146, 148, 193, 203, 223, 239, 240, 284, 285, 287, 292, 293, 295, 298, 301, 304, 307, 309, 331, 334, 343, 348, 353, 360, 362, 369—374, 378, 381, 383, 385, 390, 393, 404, 407—409, 416, 417, 419, 428, 429, 438, 439, 442, 443, 452, 455, 456, 459
Ուրարտու — շ, 3, 13, 14, 52, 202, 238—240, 245, 279, 284, 287—292, 294, 295, 297, 299—301, 303—305, 307, 309—312, 314, 315, 317—328, 330—340, 342, 343, 346, 348, 351, 353, 355, 359, 360, 364, 366, 368—374, 376, 379, 382, 384, 388, 390—393, 398, 400, 403, 404, 406, 407, 410, 411, 413, 416, 418, 420, 423, 424, 426, 428, 430, 431, 434, 438—442, 452, 467, 470, 476, 480, 481, 490
Ուրծաձոր դետ — 29, 45, 46
Ուրկեշ — 188
Ուրմե — 239, 293, 301, 309, 312, 371, 424
Ուրմեուխի, Ուրմեունի (Ուրմենիուխի, Ուրմենիունի) — 238, 239
Ուրմիա — 9, 17, 24, 32, 34, 35, 36, 40, 76, 83, 114, 148, 149, 289, 291, 294, 303, 305,

- 307, 310, 312, 324, 326, 327, 338, 339, 342, 350, 360, 361, 363, 367—370, 376, 377, 404, 439, 451, 452, 508, 618, 743
- Ուրշա — 196
- Ուրտախինի — 314
- Ուրուարեցիներ — 279, 282
- Ուրուատրի — 223, 242, 279, 280, 282, 284, 294
- Ուրուկ բաղաբ — 211
- Ուրումհացիներ — 149, 237—239, 242, 295, 423
- Ուրումու — 239, 293, 440
- Ուրուսա — 196
- Ուրֆա — 74. տե՛ս նաև Կղեսիա
- Փալ գյուղ — 74
- Փալանթոբյան-ղաղ — 10, 11, 19, 838. տե՛ս նաև Այծպտկունք
- Փամբակ — 16, 29
- Փայտակարան — 14, 531
- Փանջվեյ — 730. տե՛ս նաև Մարվ
- Փառանդիրոն — 51
- Փառնակիրա — 769
- Փասիաններ — 28, 455, 508
- Փասիս — 14, 28, 54, 453, 769
- Փավնիտիս — 530, 531
- Փարաբար — 220, 863
- Փարիզ — 325, 814, 883
- Փարսալա — 243, 611
- Փերև — 243
- Փըղշտացիներ — 219
- Փիլադելփիա — 765
- Փիլիպպե — 612
- Փինեղաուրի — 142
- Փյունիկիա — 103, 151, 219, 299, 324, 406, 446, 484, 497, 523, 563, 564, 566, 567, 583, 598, 612, 654, 656
- Փոթի — 54
- Փոսադոուն լեռնանցք — 53
- Փորուս գյուղ — 196
- Փորր Ասիա — 2, 8, 9, 14, 41, 54, 55, 73—76, 82, 83, 104, 109, 111, 117, 120, 139, 140, 143, 147, 149, 151, 152, 165, 167, 175, 176, 180, 189—191, 195, 200, 201, 203, 209, 219, 220, 230—232, 235—237, 245, 274, 292, 295, 305, 310, 324, 336, 337, 380, 391, 402, 413, 420, 423, 424, 430, 441, 446, 447, 467, 478, 479, 480, 491—493, 500, 510, 514, 516, 523—525, 544, 558, 559, 561, 566, 573, 581—585, 601, 611, 612, 614, 623, 627, 631, 636, 642, 648, 653, 655—657, 663—665, 690, 698, 714, 777, 809, 818, 824, 853, 859, 864, 873, 875, 902
- Փորրասիական բարձրավանդակ — 8
- Փորրասիական թերակղզի — 9, 230
- Փորրասիական ցեղեր — 230
- Փորր Զար (Զավ) — 324, 325, 837
- Փորր Կովկաս — 8, 9, 11, 12, 14—16, 19, 46, 51, 53, 126
- Փորր Հայք — 7, 9, 21, 27, 55, 56, 192, 193, 235, 236, 243, 439, 506, 508, 522, 524, 525, 530, 531, 544—546, 559, 597, 599, 622, 630, 671, 672, 691, 692, 704, 721—723, 725, 726, 731, 735, 737, 741, 742, 768, 771, 808, 825, 827, 837—839
- Փորր Մալմիս — 16
- Փորր Մասիս — 12, 40, 59
- Փորր Սևան — 32
- Փորր Վեդի — 541, 773, 912
- Փորր Փոյուզիա — 232, 236
- Փուլուզացի-միսիացիներ — 234, 237
- Փուլուզացիներ — 230—232, 238, 242, 243, 423, 441, 452, 480
- Փույուզիա — 232, 236, 242, 295, 297, 299, 333, 559
- Փսարոս գետ — 21
- Փրասապա — 569, 618, 619
- Փուսա լեռնանցք — 39
- Քալարենդ — 214
- Քաղաքուղաշա — 779
- Քալիբլ — 27, 427
- Քաղկիդիկե (Քալիկս) — 704, 708, 735, 741, 827
- Քաղսի — 130
- Քանանացիներ — 151
- Քանաբեո — 160
- Քանդակ (Քանդա) — 53
- Քաշաթաղ — 15—17, 40
- Քաշիարի լեռներ — 282, 305
- Քաջրհրունիք — 19
- Քասաղ — 28, 894
- Քարմեյ լիւ — 83, 91
- Քարվանսարալ — 39, 464, 737
- Քարբե — 22, 46, 859
- ՔԼԹի — 141
- Քելիշին — 291, 377, 402, 416
- Քելիշ-դուր — 360, 361, 366
- Քելիշ-դաղ — 14
- Քեսուն գյուղ — 74
- Քերոնես — 582
- Քերբուր — 148, 182
- Քըղի — 20
- Քիշ — 143, 217
- Քիշտան — 319
- Քիրմանշահ — 445

- Քղիմար քաղաք — 55
 Քյուլ-Ֆափա — 111, 114, 116, 118, 121, 124, 127, 130, 133, 138, 139, 141, 164, 168, 261, 267
 Քյուլուք — 111
 Քորստան — 263
 Քոշաթաղ լեռնաշղթա — 17
 Քոշասար (Քյոսե-դազ) — 19
 Քոսի ճոթեր — 131, 133
 Քոր-սու — 26
 Քվաքխեկերի — 130
 Քցիխ Խրամի գետ — 29
 Քուշան նահանգ — 761
 Քուշանայ բաղաձորուխուն — 765
 Քուչուկ-Վեղի — 838
 Քուտ — տե՛ս Կուր
 Քուվեյտ — 775
 Քուրդիստան — 148

 Օդոմանտիս — 530
 Օդոմանտներ — 236, 237
 Օլանե ամրոց — 683
 Օլբիա — 236
 Օլթի-չալ — 30
 Օլիմպիա — 379

 Օլոր — 23, 52
 Օձուն — 171
 Օսեթիա — 75, 126, 139, 143, 203, 219, 220
 Օսեր — 532
 Օսրոյենե — 562, 568, 766, 774, 778, 786, 793—795, 810
 Օվա գետ — 75
 Օրբալիսենե — 236
 Օրբելուս — 236
 Օրգոք գյուղ — 438
 Օրգու — 220
 Օրդուբադ — 12, 38
 Օրմենիոն — 243
 Օրոնտ, Օրոնտես — 148, 182, 233, 234, 298, 694, 695, 763, 770, 827
 Օրոտանդներ — 439, 440
 Օրսուս — 143

 Ֆարկին — 838, 850. տե՛ս նաև Տիգրանակերտ
 Ֆարկին-սու — 573
 Ֆլորենցիա — 378
 Ֆոնտան — 80, 84, 85
 Ֆրասսուլա — 730
 Ֆրանկանոյ — 127, 164
 Ֆրանսիա — 66, 95

Բ Ո Վ Ա Ս Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Ինստիտուտի կողմից	VII
Առաջարան	I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԵԱՇԽԱՐՀԸ (Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ)

1. Հայկական լեռնաշխարհը	7
2. Հայկական բարձրալեռնաշխարհի լեռնագրությունը	12
3. Հայաստանի գետերն ու լճերը	25
4. Լեռնային հարթավայրերն ու հովիտները, նրանց տնտեսական նշանակությունը	36
5. Կլիմա	41
6. Հողային ծածկույթը	43
7. Բուսական աշխարհը	45
8. Կենդանական աշխարհը	48
9. Բնական հարստություններ	51
10. Հաղորդակցության ճանապարհներ	53

Բ Ա Ճ Ի Ն Ա

ՆԱԽԱՊԵՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Գլուխ առաջին.— Պալեոլիթը (նին ֆաբի դարը Հայաստանում) (Ս. Հ. Սարգսյան)

1. Հայաստանի բնապատմական պայմանները մարդկության պատմության հնագույն դարաշրջանում	60
2. Ստորին պալեոլիթը (վաղ հին քարի դարը)	63
3. Միջին պալեոլիթը (հին քարի դարի միջին շրջան)	73
4. Վերին պալեոլիթը (հին քարի դարի ուշ շրջան)	85

Գլուխ երկրորդ.— Մեզոլիթը (միջին ֆաբի դարը) և նեոլիթը (նոր ֆաբի դարը) Հայաստանում (Ս. Հ. Սարգսյան)

1. Մեզոլիթ	94
2. Նեոլիթ	100

Գլուխ երրորդ.— Հայաստանը Լեռնոլիթի (պղնձե ֆաբի դար) ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)

1. Հայկական լեռնաշխարհը որպես Լեռնոլիթյան մշակույթի օջախներից մեկը	111
2. Լեռնոլիթյան Հայաստանի տնտեսական կյանքը	116

Գլուխ չորրորդ.— Վաղ բրոնզի դարը Հայաստանում

1. Վաղբրոնզեդարյան մշակութային օջախները (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, է. Վ. Խանդադյան)	126
2. Վաղբրոնզեդարյան Հայաստանի տնտեսության հիմնական ձևերը (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, է. Վ. Խանդադյան)	132

3. Արհեստադործությունը վաղրրոնգեղարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Է. Վ. Խանդավյան)	137
4. Սոցիալական փոփոխություններ (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)	145
5. Վաղ և միջին բրոնզի դարի ցեղերն ու ժողովուրդները Հայկական լեռնաշխարհում և հարևան երկրներում (Ի. Մ. Դյակոնով)	146

Բ Ա Ժ Ի Ն Բ

ՏՈՂՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԳԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿՋԵՆԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՄՍԳՈՒՄԸ

Գլուխ հինգերորդ.—Հայաստանը միջին բրոնզի դարի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)	
1. Հայաստանի միջինբրոնզեդարյան մշակույթի բնույթն ու դարձագծան ուղիները	157
2. Միջին բրոնզի դարի տնտեսությունը	163
3. Սոցիալական փոփոխությունները: Թաղմական դեմոկրատիա	172
Գլուխ վեցերորդ.—Շնագույն դասակարգային հասարակությունները Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան մասույցներում (Ի. Մ. Դյակոնով)	
1. Դասակարգային հասարակության առաջացումը Փոքր Ասիայում: Խեթական թագավորությունը	175
2. Միտաննի պետությունը Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհում	181
Գլուխ յոթերորդ.—Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը	
1. Հայասա-Ազգի տեղորոշումը, էթնիկական կազմը և լեզուն (Ս. Տ. Երեմյան)	189
2. Թաղմական դեմոկրատիան Հայկական լեռնաշխարհի երկրներում (Ս. Տ. Երեմյան, Ի. Մ. Դյակոնով)	195
3. Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը և խեթական թագավորությունը (Ի. Մ. Դյակոնով)	197
Գլուխ ութերորդ.—Հայաստանը զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)	
1. Արտադրողական ուժերի զարգացումը	203
2. Սոցիալական կյանք: Անցում դասակարգային հասարակության	220
Գլուխ իններորդ.—Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում (Ս. Տ. Երեմյան)	
1. Թրակա-փոյուզական ցեղերի հաստատվելը Փոքր Ասիայում	230
2. Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում	237
Գլուխ տասներորդ.—Պաշտամունքը, կրոնը և արվեստը նախնադարյան Հայաստանում (Հ. Ա. Մարտիրոսյան)	
1. Կրոնական հավատալիքների և արվեստի ծագումը	247
2. Նեոլիթ-էնեոլիթյան արվեստը և պաշտամունքը	250
3. Ուշբրոնզեդարյան հավատալիքն ու արվեստը	267

Բ Ա Ժ Ի Ն Գ

ՎԱՎ ԱՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ:
ՈՒՐԱՐՏՈՒ (ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Գլուխ տասնմեկերորդ.—Ուրարտու պետության կազմավորումը

1. Ցեղային միություններից դեպի պետություն (Բ. Բ. Պիտարովսկի) 279
2. Ուրարտուի վերելքի սկիզբը (Ն. Վ. Հարությունյան) 288
3. Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի պետություններն ու ցեղերը
ուրարտական նվաճումների նախօրեին (Բ. Մ. Դյակոնով) 292

Գլուխ տասներկուերորդ.—Ուրարտուն Ասաղափո Ասիայի հզորագույն պետություն (Ն. Վ. Հարությունյան) 300

Գլուխ տասներեկերորդ.—Ուրարտուն մ. ք. ա. VIII դարի վերջին և VII դարում (Ն. Վ. Հարությունյան) 319

Գլուխ տասնչորսերորդ.—Ուրարտուի սոցիալ-տնտեսական կարգը, պետական կառուցված-
քը և հաղափները

1. Սոցիալ-տնտեսական կարգը (Ն. Վ. Հարությունյան) 338
2. Պետական կառուցվածքը (Ն. Վ. Հարությունյան) 344
- 3 Քաղաքները (Հ. Ա. Մարտիրոսյան) 351

Գլուխ տասնինգերորդ.—Ուրարտական քաղափուրության տնտեսությունը

1. Գյուղատնտեսությունը (Ն. Վ. Հարությունյան) 359
2. Արհեստներ (Բ. Բ. Պիտարովսկի) 376

Գլուխ տասնվեցերորդ.—Արվեստ, կրոն, գիր, գրականություն (Բ. Բ. Պիտարովսկի) . . . 391

1. Փեղարվեստական արհեստագործություն 391
2. Ծարտարապետություն 398
3. Կրոնը և հավատալիքները 407
4. Լեզուն և գիրը 414

Բ Ա Ժ Ի Ն Գ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏՈՒ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԻ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Գլուխ տասնյոթերորդ.—Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պե-
տական կազմավորումները (Ս. Տ. Երևմյան)

1. Արմե-Շուպրիա թագավորությունը 423
2. Երվանդունիների հայկական պետությունը 435

Գլուխ տասնութերորդ.—Հայաստանը Արևմեկյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո
(Գ. Ա. Տիրացյան)

1. Հայկական թագավորության ենթարկումը Արևմեկյան տերությունը 444
2. Հայաստանի ներքին կյանքը Արևմեկյանների տիրապետության ժամա-
նակաշրջանում 453

Գլուխ տասնիններորդ.—Հայկական մշակույթը VI—IV դարերում (Գ. Ա. Տիրացյան)

1. Նյութական մշակույթը 465
2. Հայկական էպոսի հնագույն շերտը 479
3. Հայերի հնագույն հավատալիքները 483

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԿԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Գլուխ Բսաներոց.—Հելլենիզմը արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան)	190
Գլուխ Բսանեկերոց.—Հայաստանը վաղ հելլենիզմի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տիրացյան)	
1. Հայաստանը անկախ պետություն	500
2. Հայկական պետության վիճակը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների օրոք	508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում	510
4. Հայաստանի անտեսական զարգացումը և Բաղարաշինություն	516
Գլուխ Բսաներկուերոց.—Հայաստանի միավորումը և հզորացումը Արտաշես Ա-ի օրոք (Գ. Խ. Սարգսյան)	
1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխանությունից	521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը	526
3. Նրկրի ներքին կյանքը	534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները	542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ	551
Գլուխ Բսաներեկերոց.—Հայկական ուշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ. Սարգսյան)	
1. Տիգրան Բ-ի զահակալումը	554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները	558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում	565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում	573
Գլուխ Բսանչորսերոց.—Հայ-հռոմեական պայտերագմը (Գ. Խ. Սարգսյան)	
1. Հռոմի առաջնադարումը ղեկի Արևելք և Հայաստանը	580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը	584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից	589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը: Հայաստանը Հռոմի դաշնակից	595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարարերությունների կարևորագույն գործոն	600
Գլուխ Բսանինգերոց.—Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և ճրա հաջորդների ժամանակաշրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	
1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը	603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ	609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը	616
4. Պայքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի օրոք	626
5. Հալ ժողովրդի հետագա դիմագրությունը հռոմեական ազդեցության և Արտաշեսյան զինաստիպի անկումը	631

Գլուխ Բանվեցեւորդ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարաշրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

- 1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը 635
- 2. Հողային հարաբերությունները Գյուղական համայնքը 640
- 3. Ստրկաիրություն: Ստրկական ուժի ազդեցությունները 646
- 4. Քաղաքը հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանում 655
- 5. Քրմություն և տաճարային տնտեսություն 663

Գլուխ Բանյութեւորդ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարաշրջանում

- 1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան) 667
- 2. Պետական կառուցվածքի տարրերը (Գ. Խ. Սարգսյան) 678
- 3. Գրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում: Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան) 689

Բ Ա Ճ Ի Ն Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՌՄԵՆ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ Բանութեւորդ.—Մեծ Հայքի պայքարը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Երեմյան)

- 1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին: Հոռմը, Պարթևստանը և Հայաստանը 703
- 2. Հոռմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին 708
- 3. Հոռմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում 714
- 4. Հայերի պայքարը հոռմեական դրածոների դեմ 721
- 5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թևկանաձու 730

Գլուխ Բանինեւորդ.—Տասնամյա պատերազմը հոռմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զահակալումը (Ս. Տ. Երեմյան)

- 1. Հոռմեացիների պատերազմական զործողությունները Հայաստանում Կորբուլունի գլխավորությամբ 734
- 2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հոռմեացիների նկատմամբ 743
- 3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր 755

Գլուխ Երեսուեւորդ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Երեմյան)

- 1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին 765
- 2. Տրայանոսի արշավանքը և Հայաստանը 768
- 3. Հայաստանը Վաղարշ Ա-ի ժամանակ 777
- 4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հոռմեական պրովինցիայի վերածնունդը նոր փորձերի դեմ 782
- 5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում 788

Գլուխ Երեսումեկեւորդ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

- 1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Երեմյան) 796
- 2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Երեմյան) 803

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության հնատիտուսի
Գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Նկարչ. ձևավորումը Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ,
Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՋ 03723 հրատ. 3304 ԽՀԽ 1247 Պատվեր 311 տպաքանակ 12000

Հանձնված է արտադրության 21/IX 1970 թ., ստորագրված է տպագրության 22/XII 1971 թ.,
տպագր. 62,5 մամուլ+2 ներդիր, հրատ. 71,75 մամուլ, պայման. 87,7 մամուլ, թուղթ N 1,
70×108¹/₁₆: Գինը 4 ռ. 95 կ.:

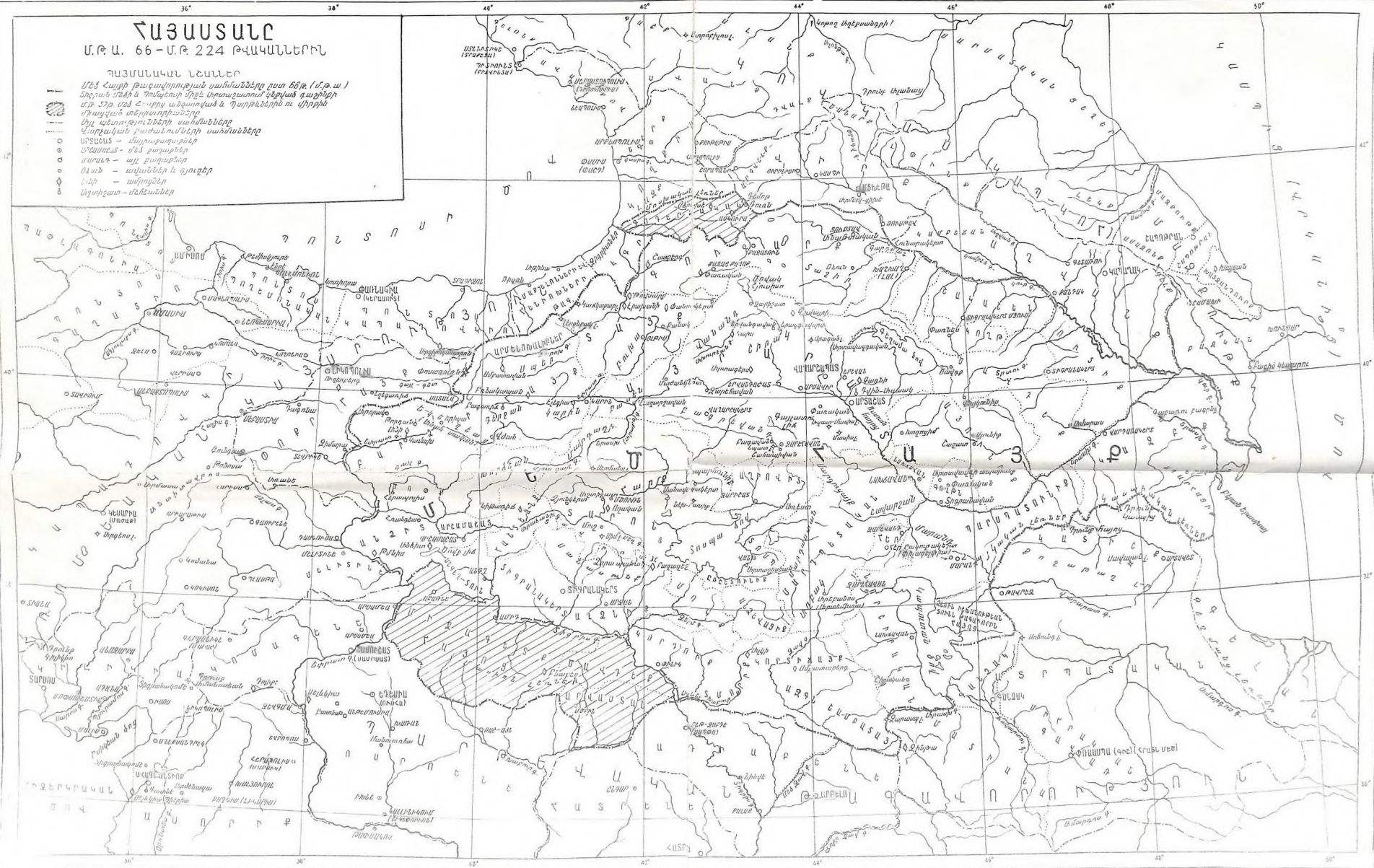
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ա.Բ.Ա. 66-Ա.Բ. 224 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԴԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԼՇԱՆՆԵՐ

- Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները ըստ 66թ. (Ա.Բ.Ա.)
- Մեծ Հայքի մեծի և փոքրի միջև տրտաշատում սերբյան գաղթից
- մ.թ. 57թ. 193 Շ-1939 անջատված և դարձրվելիք ու վերջին
- Միջագետքի սահմանները
- Վերջինիս բաժանումների սահմանները
- ԱՐՄԱՏԱՆ - Արարատագրքներ
- ՄՈՒՏԱՆ - Մեծ շաղաքներ
- ՄՈՒՏԱՆ - այլ բնակավայրեր
- Ուռան - սարահամալիր և դղյակներ
- ՆԱԻԲ - անտառներ
- ՆԱԻԲ - մեծահամար

Հայկ. Կենտրոնի Ա.Տ. Երևան

Հայկ. Կենտրոնի Ա.Տ. Երևան

Հայ. ժող. պատմ. հատ. I

171
43833

ԳԱՍ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏ.
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

FL0706965

A	III
3833	

+ 5 26734 receipts of